Українська мова

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

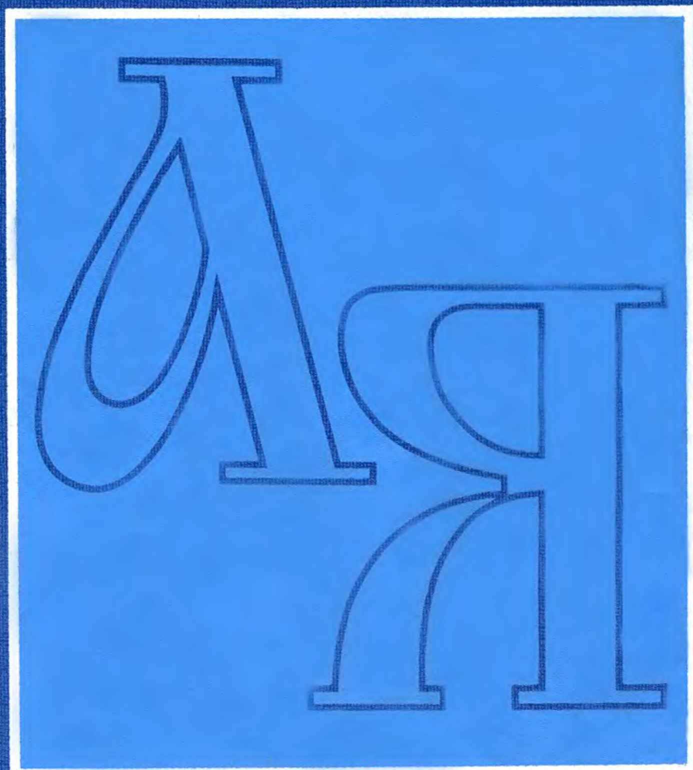

ВИДАВНИЦТВО
«УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ»
імені. М. П. БАЖАНА

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

Українська мова

• НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

• ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА
імені О. О. ПОТЕБНІ НАН УКРАЇНИ

• ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАН УКРАЇНИ

• ВИДАВНИЦТВО «УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ»
імені М. П. БАЖАНА

Українська мова

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

Видання друге,
виправлене і доповнене

Київ
Видавництво
«Українська енциклопедія»
ім. М. П. Бажана
2004

ББК 81.2УКР.я2
У45

В енциклопедії на основі досягнень сучасного мовознавства подано відомості про українську мову та українське мовознавство. В ній розкрито термінологічні одиниці, номенклатурні одиниці, розглянуто різні аспекти опису української мови, вміщено основні поняття загального мовознавства. Багато статей присвячено мовознавцям, письменникам, які зробили істотний внесок у розвиток української мови, філологічної науки тощо. В низці статей ідеться про установи та організації, друковані органи, які ведуть дослідження і пропаганду української мови.
Видання друге, виправлене і доповнене.
Книга містить 1935 статей, карту, ілюстративний матеріал і таблиці.
Розрахована як на філологів, так і на широке коло читачів.

Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску соціально значущих видань

ISBN 966-7492-19-2

ПЕРЕДМОВА

Енциклопедія «Українська мова» (ЕУМ) – видання, в якому вперше на основі досягнень сучасного мовознавства в систематизованій і водночас стислій та доступній формі подані відомості про українську мову та українське мовознавство. Широко розкриті: а) власне термінологічні одиниці, які застосовують для наукового опису української мови; б) номенклатурні одиниці (назви окремих мов, говорів української мови тощо; назви розділових і діакритичних знаків, літери українського алфавіту та ін.). Розглянуто різні аспекти опису української мови – її будову, територіальне поширення, соціальне та стилістичне функціонування, її історичний розвиток, місце серед інших мов і контакти з іншими мовами, пам'ятки української мови і писемності, українську мову на карті світу, прикладне застосування її досліджень, історію і сучасний стан науки про українську мову (як в Україні, так і за кордоном) тощо. Подаються основні поняття загального мовознавства (в тому плані, в якому це має стосунок до української мови та українського мовознавства). Значний масив книги присвячений мовознавцям, письменникам (у т. ч. зарубіжним), які зробили істотний внесок у розвиток української мови, мовознавчої науки. Вміщено статті про установи та організації, друковані органи, які ведуть дослідження та пропаганду української мови.
ЕУМ розрахована як на філологів – україністів і фахівців з інших мов у нашій країні та за кордоном, так і на широке коло читачів. Видання особливо на часі тепер, у незалежній Україні, коли українська мова утверджується як державна.
Статті енциклопедії розміщені за алфавітом. У назвах статей, що складаються з кількох слів, на перше місце винесено слово, яке більшою мірою визначає зміст і специфіку терміна. Для забезпечення системності та логічної впорядкованості матеріалів застосовано принцип відсилань між тематично близькими статтями. Терміни, до яких зроблено відсилання, набрані курсивом. Для персоналій мовознавців інших країн, писемність яких базується на латинській графіці, прізвище наводиться не лише українською, а й відповідною національною мовою.
Назви статей виділені напівжирними великими літерами. Якщо термін має один або кілька синонімів, їх розміщують після основної назви статті.
Для передачі вимови, звучання слова або звука використано фонетичну транскрипцію. Мовні одиниці дописемного періоду в розвитку слов'янських мов умовно подаються в транскрипції на основі латинської графіки. Гіпотетичні мовні форми, реконструйовані шляхом порівняльно-історичних досліджень, позначаються знаком астериск (зірочкою).
У біографічних статтях дати до 1917 року подано за старим і новим стилями; назви населених пунктів – за сучасним адміністративно-територіальним поділом. Багато статей супроводжуються бібліографією. Вжито прийняті в енциклопедичній літературі скорочення (перелік основних скорочень додається).
Енциклопедія підготовлена науковцями Інституту мовознавства імені О. О. Потебні та Інституту української мови НАН України за участю мовознавців інших наукових установ і вищих навчальних закладів України, фахівців Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.
В другому, виправленому і доповненому виданні ЕУМ відображено зміни, які відбулися в українській мовознавчій науці з часу першого видання (2000), подано статті, які з різних причин не потрапили до енциклопедії, враховано побажання, висловлені фахівцями та читачами в численних рецензіях, відгуках і листах.

А – перша літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, створених на слов'яно-кириличній і лат. графічних основах. Назва літери [а] вживається як іменник с. р.: велике **А**, мале **а**. Походить від фінік. знака «алеф» (бик), утвореного від первіс. ідеогр. малюнка, подібного до голови бика; згодом ця літера була запозичена у давньогрец. алфавіт у формі **α** («альфа»); остання стала основою для старослов'ян. кирилич. літери **а** («аз») – прообразу рос. **а** *гражданського шрифту* й укр. **а**. В староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) **А** вживалося в кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучасній укр. мові цією літерою позначають нелабіалізований голосний звук заднього ряду низького підняття у позиції після твердих приголосних (багато, рана), на початку слова у сполучниках, частках і вигуках (але, аж, ага), на поч. слів та після голосних у словах іншомов. походження (абзац, арка, вуаль, піаніно). **А** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. У старослов'ян. писемності літера мала також числове значення одиниці, а з додатковими значками ≠ а = 1000, ⓐ = 10 000, а = 100 000, ҈ = 1 000 000. Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «перший»: група «А», ложа «А», пункт «а» розділу 3. При цифровій нумерації вживається як дод. диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: 4-А клас, будинок 10-А і т. п.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *А*
Давньоєгипетська	[illegible]
Сінайська	[illegible]
Фінікійська	[illegible]
Давньогрецька	Α Α Α Λ Α
Візантійська	λ λ λ α α
Латинська	Α Λ Λ λ Α
Романська	А а *A a*
Готична	𝔄 𝔄 𝔞 [illegible]
Кирилиця	λ λ λ α [illegible]
Глаголиця	[illegible]
Українська	А а *А а*

Г. П. Півторак.

АБЕ́ТКА – див. *Алфавіт*, *Буквар*.

АБЗА́Ц (нім. Absatz, букв. – уступ) – 1. Відступ у поч. рядку друкованого чи рукопис. *тексту*. З цим же знач. вживається термін «новий рядок». 2. Частина зв'язного тексту з кількох (рідше – з одного) *речень*, що характеризується тем. цілісністю і відносною закінченістю змісту. В А. реалізується певна мікротема. Сукупність таких мікротем формує тему всього тексту. Візуально А. – це словесний масив між двома відступами (двома А. в першому значенні). Як синонім терміна «абзац» у цьому розумінні вживаються часом терміни *«надфразна єдність»* (Л. Булаховський), «довгий період» (В. Виноградов), «складне синтаксичне ціле» (М. Поспєлов), «великі синтаксичні сполуки» (І. Білодід).

Смислова і структурна цілісність А. забезпечується міжфраз. зв'язками, які утворюються певними лекс., морфол. і синтакс. засобами. Ці засоби композиційно впорядковані, дистантно (у межах кількох суміж. речень) співвіднесені між собою. Вони утворюють систему контекстних структур. домінант – т. з. смислових скріп (термін Л. Булаховського) або опорних пунктів (термін І. Білодіда). Структурно-смисловими скріпами, які допомагають об'єднувати в тем. і композиц. цілісність певну частину тексту, можуть бути: а) виражена у відповідно розташованих реченнях і підкріплена інтонаційно наскрізна тем. домінанта уривка, легко простежувана послідовність у розгортанні мікротеми; б) певні закономірності в актуальному членуванні речень (якщо не всіх, то значної їх частини), порядку слів; в) рубрикація у межах А.: поділ надфразної єдності на окр. речення, які нумеруються і виносяться в підабзаци (гол. чин. у наук. і діловій мові); г) однакові початки речень, у т. ч. з анафор. займенниками; ґ) повторення у суміж. реченнях тих самих або тематично *співвідносних слів* (прийом синтакс. підхоплення); д) вжиті на поч. речення сполучники або ін. слова, що вказують на тісні зв'язки його з сусіднім реченням (але, проте, однак, причому, таким чином і под.); е) однакові грамат. форми слів у реченнях (напр., форми особи, часу або виду дієслів, відмінкові, числові форми в іменних частинах мови і т. п.); є) приєднувальні конструкції та ін. засоби. У кожному конкр. випадку ці (й інші) домінантні засоби наявні, як правило, не в усій сукупності одночасно.

Як структур.-композиц. одиниця зв'язного тексту А. характеризує писемну й усну мову. Крім звичайних структур. складників, усномовний А. має ще один суттєвий організуючий компонент – ритм.-інтонаційний. А. властива підпорядкована заг. тем. домінанті ритм.-інтонац. згрупованість речень, які в такий спосіб утворюють фоноабзац. Між суміжними А. витримується довша, ніж звичайно між реченнями всередині А., пауза. Відрізняються паузи і функціонально. Паузи між реченнями всередині складного цілого О. Пєшковський, напр., називає з'єднувальними, а паузи між окр. складними цілими – розділювальними синтакс. паузами.

А. – одна з осн. (за своїм характером – комплексних) одиниць синтаксису тексту. Він є складником словесних масивів, що можуть належати до різних функц. типів мови. У прийомах організації, структурі та обсязі А. відображаються як загальностильові особливості тексту, так і риси індивідуальної, автор. манери викладу.
Літ.: Білодід І. К. Стилістика великих синтакс. сполук. УМЛШ, 1970, № 12; СУЛМ. Стилістика. К., 1973; Білодід І. К. Надфразні єдності як елемент тексту в функц. стилях літ. мови. «Мовознавство», 1979, № 2. *Д. Х. Баранник.*

АБЛА́УТ (нім. Ablaut – чергування голосних) – див. у ст. *Історичні чергування.*

АБРЕВІАТУ́РА (італ. abbreviatura, від лат. abbreviatio – скорочення), складноскорочене слово – похідне слово, що виникає внаслідок *абревіації.* Утворюється складанням скороч. основ і буває здебільшого еквівалентною словосполученню, яке її мотивує: «ветеринарна амбулаторія» > «ветамбулаторія». За морфемною будовою (див. *Морфема*) А. бувають подільними і неподільними. У перших чітко виділяють усі частини, які можуть сполучатися з ін. словами чи аброморфемами. До таких в укр. мові належать, напр., слова з елементами **вет-**, **військ-**, **мат-**, **мед-**, **політ-** у першій позиції (ветдопомога, ветлікар, ветпункт, ветсанітар, ветфельдшер) чи **-кор**, **-ком**, **-орг** – у другій (власкор, спецкор, юнкор). До морфемно неподільних належать буквені та звукові А. (див. *Акронім*).

Компоненти А. визначають їхні види. Л і т е р н і (і н і ц і а л ь н і) А. складаються з початкових літер (ООН, США, НАН), з в у к о в і – з поч. звуків (вуз, загс), с к л а д о в і – з поч. складів кожного слова словосполучення (колгосп). Існують м і ш а н і А., в яких поєднані початкова частина першого слова і ціле друге (морфлот), початок першого слова та кінець останнього (мопед – від [мо(тоцикл + велоси)пед]). Поділ А. на складові частини якісно інший, ніж у нескороч. одиниць. В їхній будові виділяють своєрідні аброморфеми, межі яких не збігаються зі звичними співвідносними з ними за значенням і частково співвідносними за формою морфемами (**-ком-**: виконком, міськвиконком і комітет). Подібно до ін. морфем аброморфеми наділені значенням, вони повторюються у багатьох словах і в сполученні з різними основами (медкомісія, медобслуговування, медперсонал, медпрацівник), отже, використовуються як активний словотворчий формант.

А. здебільшого належать до іменників і об'єднуються у великі тем. групи назв: країн (КНР – Китайська Народна Республіка), партій (УНП – Українська народна партія), міжнар. організацій (ООН – Організація Об'єднаних Націй, РЄ – Рада Європи), центр. органів викон. влади (СБУ – Служба безпеки України), машин і приладів (ЕОМ – електронно-обчислювальна машина, врубмашина, земснаряд). Вони стають твірними для багатьох похідних слів, серед яких переважають іменники – назви осіб (виконкомівець, метробудівець, фізкультурник) і відносні прикметники (домобудівний, харчоблоковий, профкомівський). А. активно поповнюються *запозиченнями* (алгол, кобол). Багато з них є термінами: байт, варикап, вариконд.
Літ. див. до ст. *Абревіація.* *Н. Ф. Клименко.*

АБРЕВІА́ЦІЯ (лат. abbreviatio – скорочення) – *спосіб словотворення*, що розвинувся у 20 ст. Це об'єднання скороч. основ (технічний редактор > техред), скороч. і повних основ (медичне училище > медучилище), а також творення простого похідного слова шляхом довільного скорочення твірної одиниці (магнітофон > маг). В українській, як і в ін. слов'янських мовах, А. характерна здебільшого для іменників і дуже рідко використовується у прикметниках (культпросвітній, санепідеміологічний).

Починаючи з 60-х рр. 20 ст. в А. спостерігається дедалі сильніша тенденція до створення *абревіатур*, зовні схожих на звичні слова: валокордин, газотрон, позитрон. Слова цього типу особливо поширені в наук. мові, де їх вживають як терміни: аероторія, акваторія, лавсан, мелан, поропласти. У сучас. укр. мові активізувався процес скорочення слів за абревіатурним способом, тобто не на морфемному шві, що притаманне розм. стилю: неформали (представники неформ. орг-цій), рок (рок-н-рол), фанати (фанатики) і т. п.

Пор. *Усічення.*
Літ.: Тронь К. Л. Із спостережень над структурними типами абревіатур укр. мови 20–30-х років. – Сердюк М. Г. Відабревіатурні похідні в укр. мові. В кн.: Питання словотвору східнослов'ян. мов. К., 1969; Сердюк М. Г. Абревіатури і співвідносні з ними слова та словосполучення. УМ, 1981, в. 9; Бойченко Л. М. Структурно-семант. типи абревіатур і діапазон їх дериватц. активності в сучас. укр. мові. «Мовознавство», 1982, № 5; Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучас. укр. мові. К., 1984.
Н. Ф. Клименко.

АБСТРА́КТНА ЛЕ́КСИКА – частина лекс. системи мови. До неї можуть належати *слова* різних частин мови, які виявляють і передають певну абстрактність. Найчастіше це іменники, які називають поняття, що не мають реального втілення (хоч виникнення та існування їх неможливе без такої реальності), тобто вказують на стан (сон, тиша), почуття (кохання,

ненависть), процес (хід, біг), якість (чорнота, ясність), риси характеру (доброта, злоба, вихованість), різні вияви інтелектуального рівня людини (знання, розум), відносини між особами, народами (дружба, мир), поняття етикету (вітання), є наук. та вироб. термінами. До А. л. належить і дієслово «бути», коли виконує функцію зв'язки.

Становлення укр. А. л. загальномовного плану (сон, тиша, сором) належить до індоєвроп. періоду розвитку мови. За часів праслов'янської єдності абстр. іменники були вже досить розгалуженою категорією слів, про що свідчать еквіваленти багатьох з них у різних слов'ян. мовах. У староукр. мові 11–14 ст. широко представлені різноманітні групи А. л. Найчисленнішими є абстр. іменники, зокрема в укр. писемних пам'ятках різних жанрів 2-ї пол. 16 – 1-ї пол. 17 ст. З кін. 19 ст. і особливо в час нац. відродження у 20-х рр. 20 ст. відбувається посилене нагромадження укр. термінологічної А. л. Отже, процес збагачення цих лексем тривав протягом усього періоду існування мови з більшою чи меншою інтенсивністю. Шляхами поповнення укр. А. л., як і всієї лекс. системи, є: успадкування автохтонних абстр. слів; виникнення нових абстр. слів за допомогою наявних словотв. засобів за активними в мові словотв. моделями; поява абстр. слів внаслідок запозичення з ін. мов (сюди належить і укр. А. л., що виникла при калькуванні іншомов. слів).

Літ.: Полюга Л. М. Укр. абстр. лексика XIV – першої пол. XVII ст. К., 1991. *Л. М. Полюга.*

АБСТРА́КТНІ ІМЕ́ННИКИ – див. у ст. *Абстрактна лексика*, *Іменник*.

АВТОЕТНО́НІМ (від грец. αὐτός – сам, ἔθνος – народ і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – див. у ст. *Етнонім*.

АВТОМАТИЗА́ЦІЯ ЛІНГВІСТИ́ЧНИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ – виконання дослідження із залученням комп'ютера. Може здійснюватися у двох режимах: комп'ютер повністю проводить аналіз матеріалу, виконуючи всі його етапи без втручання людини (*автоматичний аналіз*); комп'ютер виконує лише трудомісткі форм. операції, а все, що становить суто лінгв. аналіз, здійснює лінгвіст. (автоматизований аналіз).

А. л. д. передбачає три етапи аналізу – домашинний, машинний і післямашинний. Д о м а ш и н н е опрацювання матеріалу – це докладний його аналіз фахівцем з метою виявлення диференц. ознак мовних одиниць, які мають бути розкласифіковані. Характер встановлюваних диференц. ознак залежить від рівня мови, одиниці якої аналізуються. При автоматизації аналізу морфем. чи словотв. структури слова роль диференц. ознак виконують буквосполучення чи окр. літери та їхня позиція у слові; автоматичне визначення частини мови і словозмінної форми лексеми поряд з цими диференц. ознаками може базуватися на оточенні слова (контекст. аналіз); синтакс. зв'язки визначаються на основі встановлених раніше морфол. характеристик слів та їх позицій у реченні. Диференц. ознаками в розмежуванні значень слова чи формуванні семант. класів слів служать встановлені раніше синтакс. зв'язки та морфол. характеристики аналізованих лексем, якщо аналізується текст, і експліцитно виражені риси дефініцій та лексикогр. позначки при аналізі словника. Отже, характеристики мовної одиниці, встановлені машиною на нижчих рівнях мови, служать її диференц. ознаками на вищому рівні. Роль кожної диференц. ознаки для аналізу визначена її частотою: чим частіше певна ознака зустрічається у матеріалі, тим важливіша вона для даної одиниці. Тому в домашинний аналіз включається стат. обстеження пробної вибірки з метою впорядкування диференц. ознак за ступенем їх важливості для аналізу. Обсяг вибірки, достатній для одержання статистично вірогідних даних, визначають за правилами організації стат. експерименту. Кінцевий результат домашинного аналізу – створення лінгв. алгоритму, тобто строгої послідовності правил аналізу за встановленими диференц. ознаками. Домашинний аналіз є основою для машинного алгоритму і програми, за якими здійснюється машинний аналіз матеріалу.

М а ш и н н и й аналіз передбачає введення в комп'ютер і раціональне розташування в його пам'яті аналізованого матеріалу. При режимі автоматич. аналізу матеріал вводиться в комп'ютер без поперед. розмітки чи кодування його дослідником. Автомат. аналіз вимагає домашинного препарування матеріалу, кодування тих одиниць, для яких не виявлено диференц. ознак. Так, у системі морфол. аналізу тексту можна обмежитися введенням позначок для вел. літери, формул і символів. При введенні в комп'ютер словника необхідно попередньо кодувати різні шрифти, типи дефініцій, риси структур. організації словникової статті, класи морфем та ін. Ще детальніше кодується матеріал для картографування. Укладена на основі лінгв. алгоритму програма спочатку перевіряється на невел. обсязі матеріалу (налагодження програми) з метою виявлення у ній недоречностей і внесення відповідних коректив. Якщо програма працює добре, аналізується матеріал у повному обсязі, результати роздруковуються у зручній для дослідника формі: таблиці, списки, карти, словникові статті, текст з відповідними кодами, графіки, діаграми.

П і с л я м а ш и н н и й аналіз матеріалу – це перевірка ефективності алгоритмів, яка вимірюється співвідношенням кількості випадків правильно і хибно проаналізованого матеріалу, теор. висновки, визначення сфер практ. застосування результатів дослідження. Такими сферами є створення різноманіт. систем машинного опрацювання інформації: *автоматичне оброблення тексту*, *автоматичний словник*, *машинний переклад*, інформ. пошук, автоматичне реферування наукових праць, створення лінгв.

банків даних, машинних фондів різних мов, автоматизовані системи редагування, комп'ютеризація навч. процесу та ін.

Літ.: Русанівський В. М., Перебийніс В. С. Лінгв. забезпечення систем автомат. опрацювання інформації. «Вісник АН УРСР», 1983, № 4; Автоматизация анализа науч. текста. К., 1984; Машинний формат представлення лексикогр. текстів у «Фонді укр. мови». К., 1985; Лингв. проблемы автоматизации ред.-изд. процессов. К., 1986; Клименко Н. Ф. [та ін.] Морфемно-словообразовательный фонд укр. языка: принципы организации и перспектива использования. В кн.: Мат-лы III Всесоюз. конференции по созданию машинного фонда рус. языка.Тезисы докладов, т. 2. М., 1989; Морфол. анализ науч. текста на ЭВМ. К., 1989.

В. С. Перебийніс.

АВТОМАТИ́ЧНЕ ОБРО́БЛЕННЯ ТЕ́КСТУ (АОТ) – комплекс процедур опрацювання тексту за допомогою комп'ютера. Кінцевою метою є одержання у результаті *автоматичного аналізу* тексту певного форм. представлення його змісту та структури, і навпаки – побудова тексту за цим представленням (синтез тексту). Розрізняють три рівні розпізнавання змісту: морфологічний, синтаксичний і семантичний. Кожний наступний з них характеризується порівняно з попереднім більшою глибиною проникнення у смислову структуру тексту. Різні автомат. системи оброблення тексту (АСОТ) залежно від свого призначення вибирають конкр. форму представлення. Комп'ютер при цьому не може розглядатися як автономно діючий інструмент оброблення текстової інформації. Повне оброблення тексту, тобто здійснення глобального розпізнавання і породження тексту, можливе тільки в комунікат. системі «людина – машина – людина». Автомат. синтез здійснює перетворення запису змісту тексту формалізованою семант. мовою у текст, оформлений природ. мовою. Процес перетворення змісту в текст відбувається у кілька етапів: від формалізованої форми запису змісту до синтакс. структури (семант. компонент), від синтакс. структури до лінійної послідовності граматичних характеристик словоформ (синтакс. компонент), від грамат. характеристик словоформ до їхнього фонемного запису (морфол. компонент). У теор. плані проблема АОТ пов'язана з такими фундаментальними теор. проблемами мовознавства, як процесуальний опис мови, розкриття механізму мовленнєвої діяльності, закономірностей мовного спілкування, моделювання комунікат. функції мови. Роль осн. інструмента АОТ виконує лінгв. процесор, що визначається як програмно-тех. комплекс для перетворення тексту, записаного природ. мовою, у формалізм, який може сприймати комп'ютер, і навпаки. Лінгв. забезпечення процесора утворюють *автоматичні словники*, а також алгоритми автомат. аналізу та синтезу тексту, що генерують текст природ. мовою на основі його формального семант. представлення. Усе це дає підстави розглядати лінгв. процесори як діючі моделі мови. Лінгв. дослідження у галузі АОТ орієнтовані на робототехніку і штучний інтелект, діалог з системами, що керують базами знань і експертними системами. Перші розробки з питань АОТ пов'язані зі створенням систем машинного перекладу та систем інформ. пошуку (50-і рр. 20 ст., США, Франція). В Україні вони започатковані в 60-і рр. Лінгв. центрами АОТ стали Ін-т кібернетики НАН України (лінгв. школа Е. Скороходька) та Ін-т мовознавства НАН України (лінгв. школа В. Перебийніс) у Києві та Харків. ун-т (кафедра заг. і приклад. мовознавства). В ост. роки до них приєдналися Ін-т укр. мови НАН України, Машин. фонд укр. мови, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, ун-т «Львівська політехніка». На теор. розробках відділу структур.-матем. лінгвістики Ін-ту мовознавства в галузі автомат. обробки текстової інформації ґрунтуються такі вже відомі системи АОТ, як редактор укр. текстів «РУТА» і система подвійного машин. перекладу з рос. мови на українську та з укр. на російську «ПЛАЙ».

Літ.: Пиотровский Р. Г. Текст, машина, человек. Л., 1975; Попов Э. В. Общение с ЭВМ на естеств. языке. М., 1982; Мальковский М. Г. Диалог с системой искусств. интеллекта. М., 1985; Моделирование языковой деятельности в интеллект. системах. М., 1987; Естеств. язык, искусств. языки и информ. процессы в совр. обществе. М., 1988; Лингв. прагматика и общение с ЭВМ. М., 1989; Морфол. анализ науч. текста на ЭВМ. К., 1989.

Т. О. Грязнухіна.

АВТОМАТИ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ – лінгв. аналіз, здійснюваний на комп'ютері за допомогою відповідних алгоритмів. А. а. – невід'ємна частина створюваних діючих автомат. моделей мови (див. *Автоматичне оброблення тексту*), один з осн. компонентів систем *машинного перекладу*, автомат. реферування та індексування, інформ. пошуку, мовленнєвого управління вироб. механізмами тощо. Алгоритми А. а. будують з урахуванням певної інформації про мову, глибина й повнота якої може досягатися лише за умови автоматизації досл. діяльності лінгвіста. Успішне розв'язування завдань А. а. безпосередньо залежить від вирішення проблеми *автоматизації лінгвістичних досліджень*. Кінцевим результатом А. а. є перехід від тексту до його змісту, однозначно вираженого в явній формі. Як правило, цей перехід здійснюють поетапно завдяки автоматичним морфол., синтакс. та семантичному аналізам. Гол. проблемами першого є автомат. виявлення мінімальних значущих елементів слова (*морфем*) і визначення їхнього морфемат. статусу; автомат. визначення морфол. характеристик аналізованого тексту. Для флективних мов, напр., такою інформацією є належність словоформи до тієї чи тієї частини мови, її словозмінні ознаки, а також ідентифікація словоформ однієї лексеми. Автомат. морфол. аналіз здійснюють за допомогою словників різних типів морфем та словника основ, елементам яких приписана певна інформація про їхню сполучуваність, а також за допомогою аналізу графемної структури словоформи. З метою виявлення синтакс. зв'язків між текст. одиницями автомат. синтакс.

аналіз виконує операції над ланцюжками морфол. інформації, одержаної внаслідок автомат. морфол. аналізу. Прийнятими формами зображення синтакс. структури речення є дерево залежностей і дерево складників (див. *Аналіз за безпосередніми складниками*). Внаслідок автомат. синтакс. аналізу зміст тексту записується певною формалізованою семант. мовою. При машин. перекладі така семант. мова виконує роль мови-посередника між мовою, з якої здійснюють переклад, та мовою, якою текст перекладають. У випадку семант. неоднозначності аналізованого текст. фрагмента передбачено кілька семант. записів. Осн. методами автомат. семант. аналізу є компонентний та концептуальний аналізи, тезаурусний метод (див. *Автоматичний словник*), аналіз за семант. множниками і метод семант. відмінків. Автомат. семант. аналіз обов'язково наявний у системах штуч. інтелекту, призначених для імітації інтелект. діяльності людини.

Літ.: Шенк Р. К. Обработка концепт. информации. М., 1980; Клименко Н. Ф., Пещак М. М., Савченко І. Ф. Формаліз. основи семант. класифікації лексики. К., 1982; Белоногов Г. Г., Кузнецов Б. А. Языковые средства автоматиз. информ. систем. М., 1983; Лингв. вопросы алгоритм. обработки сообщений. М., 1983; Скороходько Э. Ф. Семант. сети и автомат. обработка текста. К., 1983; Автоматизация анализа науч. текста. К., 1984; Методы автомат. анализа и синтеза текста. Минск, 1985; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. [та ін.]. Морфемно-словотв. фонд укр. мови як дослідницька та інформ.-довідкова система. «Мовознавство», 1990, № 6. *Т. О. Грязнухіна.*

АВТОМАТИ́ЧНИЙ СЛОВНИ́К – частина автоматиз. системи інтелект. призначення із зібраними і певним чином упорядкованими найменуваннями понять у тій галузі знань, з якими працює або на які спирається дана автоматиз. система. А. с. будують як кінцеву, дискретну відкриту структуру з авт. можливостями сприймання вхідних сигналів, організації своєї роботи й оформлення результатів та повідомлення про них користувачеві. На будь-якому етапі функціонування А. с. можна доповнювати та при потребі структурно вдосконалювати без суттєвої перебудови. А. с. найчастіше містить сукупність термінів і термінол. словосполучень, систематизованих та представлених таблицями, семант. сітками або семант. деревами.

А. с. призначено для внутрішньомашин. пошуку необхідної і наявної у системі інформації та цілеспрямованих операцій над матеріалом баз даних, а також над матеріалом, пропонованим користувачем для опрацювання. Здебільшого А. с. вузькоспеціалізовані. Існують А. с. з багатьох галузей науки і виробництва: інформатики, обчислювальної техніки, технології та обробки металів тощо.

А. с. використовують у системах машин. автоматиз. перекладу, в інформ. системах і системах спілкування з комп'ютером природ. мовою як довідники при підготовці й розширенні словників, а також уточненні граматик цих систем.

Для автоматизації лінгв. досліджень у межах машинних фондів нац. мов та функціонування фондів як автоматиз. систем широкого призначення учені намагаються розробити вимоги і правила створення загальномовних А. с. Для формування структури та в ролі джерельної бази пропонується використовувати існуючі друк. словники (тлумачні, перекладні, термінологічні, тезауруси, частотні), рубрикатори та інформ. класифікатори промислової і сільськогосп. продукції, держ. стандарти термінів та ін. При реєстрових одиницях А. с. рекомендується подавати морфол. і синтакс. характеристики, ремарки предметно-тем. класифікації лексики, дефініцію, ілюстрації слововживання, паспортизацію прикладів, вказівки на відношення між реєстровими одиницями і в разі необхідності іноз. еквіваленти. В сучас. А. с. роблять спроби об'єднати в одній словниковій статті тлумачний тип з кількамовним перекладним.

В Україні створено великі академічні автоматичні орфографічний та орфоепічний словники обсягом понад 100 000 реєстрових одиниць кожен, словник афіксальних морфем, активно розробляються тлумачний, синонімічний, фразеологічний та антонімічний словники, а також укр.-іншомовні й іншомовно-укр. А. с.

В одногалузевих А. с. алфавітне упорядкування словникових статей не обов'язкове: завдяки високій швидкості існуючих машин пошук і знаходження реєстрового слова та іншомов. еквівалентів відбувається за частки секунди. В машинних фондах мов, де А. с. орієнтовані на опрацювання багатокнижкових текстів і складаються з кількохсот тисяч словник. статей, доцільне не лише їх алфавітне упорядкування за вихідними реєстровими одиницями, а й алфавітні лексикографічно прив'язані до реєстрових одиниць покажчики перекладних еквівалентів.

Галузеві А. с. та А. с. у машин. фондах мов будують як нормат. словники сучас. літ. мов. Укладання А. с. у машин. фонді укр. мови вимагає великої роботи щодо стандартизації сучас. укр. термінології з усіх галузей науки, техніки, виробництва й культури.

Літ.: Лингв. концепция терминол. банка данных машин. фонда рус. языка (Проект). М., 1989; Укр. семант. словарь. Проспект. К., 1990. *М. М. Пещак.*

АВТОРИЗА́ЦІЯ [франц. autorisation – дозвіл, від пізньолат. au(c)torizare – давати владу] – див. *Атрибуція*.

АГЕНТИ́ВИ [від лат. agens (agentis) – діючий] – див. *Назви виконавців дії*.

АГІО́НІМ (від грец. ἅγιος – святий, священний і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – ім'я святого (напр.: Іоанн Хреститель, Микола Чудотворець, Юрій Змієборець, Діва Марія). Має переважно іншомовне походження. Частина А. – це кальки, або такі, що пристосовані до норм укр. мови. А. найбільше представлений у церк.-істор. л-рі, яка містить життєписи святих (агіографи). А. досліджує агіоніміка (розділ *ономастики*), яка в укр. мовознавстві окр. статусу не набула; вивчався він у теол. л-рі (особливо 19 ст.). *І. М. Железняк.*

АДВЕРБІАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. adverbium – прислівник) – вид *транспозиції*, що полягає в переході у прислівник або вживанні у прислівниковій функції ін. частин мови. Розрізняють два ступені А.: 1) початкову, неповну, або синтаксичну, коли вихідна одиниця набуває лише синтакс. функції присл., не змінюючи морфол. належності до відповід. частини мови. У такому разі відбувається А. відмінкової форми ім. (форми непрямих відмінків), звичайно супроводжуваної займенниковими або ін. прикметниками (ранок > Цього ранку витьохкували солов'ї; Осіннім ранком клубочився туман; Ранками ставало холодно); прийменника з відмінком (вечір > над вечір, під вечір); неозн. ф. дієслова (зустрічаю > Я йду зустрічати гостей); десемантиз. ім. у напівслужб. функції в поєднанні з прикметником (повільний > іти повільним кроком, тобто повільно) тощо; 2) завершену, повну, або морфол., А., коли вихідна частина мови набуває морфол. властивості прислівника – незмінності, втрачає морфол. категорії тощо. Для морфол. А. характерна істотна грамат. перебудова вихідного слова, зокрема перетворення іменникового закінчення на прислівниковий суфікс, який зберігає стосовно кол. закінчення тільки матеріальну (не функціональну!) подібність, а прийменника – на прислівниковий префікс і злиття його із застиглою іменниковою формою, напр.: низом, збоку, навесні, уперед. Морфол. завершення перетворення слів веде до їхньої синтакс. автономності й звуження синтакс. сполучуваності (втрати ними ролі опор. слова у словосполученнях). Сутність процесу морфол. А. полягає у виході певної форми із системи словозміни вихідної частини мови, втраті її грамат. ознак і набутті незмінності прислівника, а також нерідко у виникненні нового лекс. значення.

Найпоширенішими в сучас. укр. мові є прислівники, утворені від прийменниково-відмінкових форм іменників: а) форм род. в. з прийменниками **до, з(с)**: додому, додолу, знизу, звечора, спочатку; б) форм знах. в. з прийменниками **у(в), на**: удень (вдень), униз (вниз), навіки, надвір, наперед; в) форм місц. в. з прийменником **у(в)**: уночі (вночі), уранці (вранці), увечері (ввечері). З безприйменникових форм ім. найбільшу здатність до А. виявляє ор. відмінок. Від цієї форми походять прислівники **бігцем, боком, галопом, дибом, смерком** і под. Форми знах. в. деяких іменників перейшли у присл. з кількіс. значенням: **дрібку, дрібочку, крихту, крихточку**. У сучас. укр. літ. мові функціонують прислівники **годі** й **долі**, утворені від безприйменникового місц. в., а в деяких пд.-зх. говірках зберігаються прислівники цього ж походження: **горі, зимі, літі**.

З-поміж відприкметникових прислівників виділяються прислівники, що сформувалися на основі нечленних субстантивованих прикметників: а) чоловічого – середнього роду у формі род. в. з прийменниками **до, з(с), за: допізна, дочиста, звисока, здавна, стиха, завидна, затемна**; б) с. р. у формі знах. в. з прийменниками **у(в), за, на: уліво (вліво), управо (вправо), задовго, заново, надовго, насухо**; в) чоловічого – середнього роду у формі місц. в. з прийменниками **у(в), на: вповні, впорожні, напоготові.** Компактну групу становлять прислівники, що походять від числівників у формі знах. в. з прийменниками **у(в), на,** а також у формі місц. в. з прийменником **у(в)**: **удвоє (вдвоє), утроє (втроє), надвоє, натроє, удвох (вдвох)**.

Літ.: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы франц. языка. М., 1955; Курилович Е. Очерки по лингвистике. М., 1962; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Укр. грамматика. К., 1986; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988; Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика укр. мови. Морфологія. К., 1993.

І. Р. Вихованець.

АДВЕРБІА́ЛЬНІ ВІДНО́ШЕННЯ – див. у ст. *Синтаксичні відношення.*

АД'ЄКТИВА́ЦІЯ (від лат. adjectivum – прикметник) – вид *конверсії* (різновиду *транспозиції*), що полягає у переході слів з ін. частин мови в прикметник. Найбільше охоплює дієприкметники, значно менше – займенники й числівники (**підкреслена** увага; дивись – **який!**; **такий собі**; співати **другі** партії).

Як і прикметники, ад'єктивовані одиниці виступають у ролі означення або частини складеного присудка. Функц. тотожність ад'єктивованих і неад'єктивованих значень дієприкм. ускладнює їх розмежування.

В укр. мові найчастіше ад'єктивуються пасивні дієприкметники на **-ний (-ений)**, **-тий**. Ад'єктивовані активні дієприкметники на **-чий** і **-лий** виступають здебільшого в термінах: **спляче** очко, **задерніла** площа). Не ад'єктивуються, як правило, дієприкметники з суфіксами **-ува-** (**-юва-**), **-овува-** (Тріщали **розгризувані** кістки) та одиничні дієприкметники при сильно вираженій процесуальності або результативності (Дивиться на **осідаючий** пил; Покинув **опустілий** перон; Виє **підстрелена** вовчиця; Лежать парик і **одклеєні** вуса).

В основі А. дієприкметників – втрата процесуального або результативного і набуття якісного характеру ознаки, яку він виражає. Дехто з учених вважає, що ад'єктивовані дієприкметники можуть мати ще й відносні значення (**гартований** меч). До ад'єктивованих відносять також дієприкметники з лексикаліз. значеннями, тобто такими, яких немає у співвідносному *дієслові*, але які з'явилися за асоціативно образними поняттями (**натягнуті** стосунки, **зім'яте** обличчя). Значення ад'єктивованих дієприкметників по-різному співвідносяться з семантикою вихідних дієслів: одні утворюються на основі оякіснення ознаки і повторюють пряме знач. дієслова (**валяне** сукно, **мурований** дім, **квашена** капуста); інші утворюються через розвиток переносних значень, а також поза зна-

ченнями дієсл. за асоціацією (**розгнуздана** сваволя, **рафінований** фальсифікатор, **підсинені** білки очей). У кожному конкр. випадку А. відбувається по-різному, захоплюючи то прямі (**озброєний** загін), то переносні (**підтоптаний** парубок) значення дієслова. А. дієприкметників певною мірою залежить від їхнього стану, виду, часу та синтакс. зв'язків. Найбільше стримує А. здатність дієприкм. до дієсл. керування – наявність залежних слів (**пропахлий** воском, **вирізьблений** майстром, **виставлений** напоказ, **прочитаний** уголос, правильно **розв'язаний**), хоч відсутність залежних слів ще не означає А. дієприкметників (напр., **відбита** атака – неад'єктивоване значення).

Найзагальніші критерії виявлення ад'єктивованих значень у дієприкм. такі: 1) неможливість трансформації дієприкм. з ім. у конструкцію з особ. дієсловом, співвідносним з дієприкм. (**награна** увага, **латані** ниви); 2) неможливість сполучення дієприкм. із залежними словами (з іменниками в ор. в. на означення суб'єкта, знаряддя, матеріалу, дії і т. ін. та придієсл. прислівниками – **вигнутий** ніс, **розгойдана** хода). Ці два чинники стосуються всіх ад'єктивованих значень дієприкметників.

Літ.: Гнатюк Г. М. Дієприкм. у сучас. укр. літ. мові. К., 1982. *Г. М. Гнатюк.*

АДРІА́НОВА-ПЕ́РЕТЦ Варвара Павлівна [30.IV (12.V) 1888, м. Ніжин, тепер Черніг. обл. – 6.VI 1972, Ленінград] – укр. і рос. літературознавець, фольклорист, мовознавець, текстолог, бібліограф, чл.-кор. АН УРСР з 1926 і АН СРСР з 1943. Дружина В. М. *Перетца.* Закін. 1910 Вищі жін. курси (Київ), 1912 – Київ. ун-т. З 1934 працювала в Ін-ті рос. л-ри АН СРСР (Пушкін. дім), 1947–51 – зав. сектора давньорус. л-ри. Досліджувала укр. л-ру 16–18 ст., укр.-рос. літ., мовні, культур. взаємини, укр. паломницьку л-ру, укр. театр 16–18 ст. та шкільні драми 17–18 ст. тощо. Аналізувала пам'ятки давнього письменства, їхню мову, здійснювала текстол. роботу (статті рос. мовою «Фразеологія і лексика „Слова о полку Ігоревім"», 1966; «„Слово о полку Ігоревім" і пам'ятки російської літератури XI–XIII ст.», 1968), вивчала мову, стиль, символіку укр. фольклору («Полтавські прислів'я в записах 1850-х років», 1927; «Казки про лисицю-сповідницю», 1932), народну етимологію («Стара українська етимологія слова „горілка"», 1928). Автор праць «Сцена та костюм в українському театрі XVII–XVIII вв.» (1925), «До історії пародії на Україні в XVIII віці» (1928), «З історії сатирично-гумористичної рукописної української літератури XVII–XVIII ст.» (1957) та ін. А.-П., як і П. Житецький та В. Перетц, стверджувала, що саме давньоукр. пародійні та сатир.-гумористичні твори перекидали місток до нової укр. л-ри та літ. мови на народнорозм. основі. А.-П. була ініціатором видання та першим редактором «Трудов отдела древнерусской литературы». Під її керівництвом підготовлено три академ. курси історії рос. л-ри, за її редакцією видано ряд пам'яток, зб. билин.

Літ.: Варвара Павловна Адрианова-Перетц. М., 1963; Труды Отдела древнерус. л-ры Ин-та рус. л-ры (Пушкин. дом) АН СССР, т. 24. Л-ра и обществ. мысль Древней Руси. К 80-летию со дня рождения чл.-кор. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. Ленинград, 1969; Крекотень В. Визначна дослідниця письменства і фольклору. «Нар. творчість та етнографія», 1972, № 5; Махновець Л. Є. Пам'яті В. П. Адріанової-Перетц. «Рад. літературознавство», 1972, № 7.

Є. С. Регушевський.

АДСТРА́Т (лат. adstratum – нашарування, від ad – при, на, біля і stratum – настил) – сукупність рис мовної системи як результат впливу однієї мови на іншу в умовах тривалого співіснування і контактів народів, що розмовляють цими мовами. Термін уперше вжив італ. лінгвіст М. Бартолі у розвідці «Субстрат, суперстрат, адстрат» (1939). А., на відміну від співвіднесених з цим поняттям термінів *субстрат* і *суперстрат*, означає нейтральний тип мовної взаємодії, за якої не відбувається етн. асиміляції і розчинення однієї мови в іншій, адстратні явища утворюють прошарок між двома самост. мовами. При цьому впливи та їхні наслідки є взаємними: кожна з двох взаємодіючих мов впливає одна на одну. Типовий приклад А. – формально або типологічно близькі явища, що виникли в укр. мові внаслідок впливу на неї польської, і відповідні явища, що утворилися в польс. мові як результат впливу на неї української (див. *Українсько-польські мовні контакти*). *О. Б. Ткаченко.*

АЖНЮ́К Богдан Миколайович (10.X 1956, с. Білашів Здолбунівського р-ну Рівн. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 2000. Закін. 1978 Ужгор. ун-т. З 1981 – в Ін-ті мовознавства НАН України (протягом 1987–91 – учений секретар). З 1991 – в Ін-ті укр. мови НАН України: вчений секретар, з 1996 – провідний наук. співробітник. Від 2000 – провідний наук. співробітник відділу зх. і пд. слов'ян. мов Ін-ту мовознавства. Автор праць з контрастивної фразеології та перекладознавства («Англійська фразеологія в культурно-етнічному висвітленні», 1989), соціолінгвістики та проблем двомовності («Мовна єдність нації: діаспора й Україна», 1999), міжмов. транслітерації, культури укр. мови та проблем укр. правопису. Співавтор і упорядник зб. «Відтворення українських власних назв (антропонімів і топонімів) іноземними мовами» (1995).

О. О. Тараненко.

А́ЗБУКА (від назв двох перших кириличних літер «аз» та «буки») – див. *Алфавіт*, *Буквар.*

«А́ЗБУЧНА ВІЙНА́» – боротьба укр. громадськості Галичини в 19 ст. проти полонізатор. спроб латинізувати *український алфавіт.* Мали місце два спалахи «А. в.». Перший був викликаний появою 1834 ст. «O wprowadzeniu abecadła polskiego do pismiennictwa ruskiego» укр. вченого Й. Лозинського, в якій він запропонував увести замість не відповідної фонетичній системі укр. мови «мертвої» *кирилиці*

польс. алфавіт (абецадло). Для наочного переконання в такій доцільності він 1835 цим алфавітом опублікував свою етногр. працю «Ruskoje wesile». Однак, захопившись суто предметною стороною питання, Й. Лозинський не врахував, що в умовах штучної держ. роз'єднаності укр. народу та здійснюваної австр.-польс. верхівкою полонізатор. політики в Галичині латинізація укр. алфавіту була, по суті, спрямована на відрив Зх. України від Сх. України та становила сприятливий ґрунт для здійснення цієї політики, а отже, була політично шкідливою. Ця пропозиція Й. Лозинського зазнала гострої критики, зокрема в публікації Й. Левицького «Відповідь на погляд про запровадження польської азбуки в руську писемність» (1834) та брошурі М. Шашкевича «Азбука і abecadło» (1836, обидві – польс. мовою). Другий спалах «А. в.» спричинила спроба губернатора Галичини 1859 запровадити в укр. школах латинку законод. шляхом. Хвилю масового протесту проти цієї спроби, зокрема в пресі, з боку укр. інтелігенції підтримали відомі славісти П. Й. Шафарик і Ф. Міклошич.

Літ.: Шашкевич М. Азбука і abecadło. Przemyśl, 1836; Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. В кн.: Франко І. Зібр. тв., т. 47. К., 1986; Худаш М. Л. Алфавітно-правописні принципи Й. І. Лозинського. В кн.: Лозинський Й. І. Укр. весілля. К., 1992. *М. Л. Худаш.*

А́КАННЯ – нерозрізнення **о~а, е~а** в ненаголош. позиції, заміна **о, е** на звук **а**. А. властиве переважно діал. мові: займає ареал пн.-сх. говірок середньополіського і пн. говірок східнополіського говорів, вкрапленнями – в середньонаддніпр. і степовому говорах; становить периферію східнослов'ян. масиву недисимілят. акання. Зміна **о** на **а** відбувається у перед- і післянаголошеній позиціях у різних словоформах після твердих приголосних (**зо́лата, до́лата** – наз. в. одн., **ти́ха, до́брага, маго́, ми ко́с'іма**). В сусідстві з губними **а** зазнає різного ступеня лабіалізації (**ваºро́та, паºло́ва**), а на межі акаючого й окаючого ареалів співфункціонують різні рефлекси ненаголошених **о** – **а, аº, оª; а** – **аº, оª, о**. У позиції перед наголошеним складом з голосним верхнього чи верхньосеред. підняття (частково – і з дифтонгом **у̯º**) у деяких говірках **а** зазнає подовження (**ха:д'і́т'е, па:жыу̯, па:ру̯ог, ха:т'е́ла**). Зміна **е** на **а** після м'яких приголосних (т. з. якання) зафіксована: в іменниках (**по́л'а 'поле', с'астра́**), у формі 3-ї ос. одн. дієслів (**хо́д'а, но́с'а**). Після ствердiлого **р** і шиплячих А. спостерігаємо в дієсловах (**б'ера:гт'і**) та іменниках (**страла́, рака́, чаро́муха, жан'іх, шау̯ца́ 'шевця'** – р. в. від швець).

У літ. мові А. обмежується лише зміною **о** на **а** в позиції перед наголошеним складом з **а** в обмеженій кількості слів (**бага́то, гара́зд, гар'а́чий, кала́ч, чаба́н** та ін.).

Літ.: Назарова Т. В. Акання в укр. нижньонадприп'ят. говірках. ДБ, в. 9. К., 1962; Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології укр. мови. К., 1966; Георгиев В. И. [та ін.]. Общеславян. значение проблемы аканья. София, 1968; Булаховський Л. А. Істор. коментарій до укр. літ. мови. В кн.: Булаховський Л. А. Вибр. праці, т. 2. К., 1977; Назарова Т. В. Аканье в укр. говорах. В кн.: АУМ, т. 1. К., 1984. *П. Ю. Гриценко.*

АКОМОДА́ЦІЯ (лат. accomodatio – пристосування, від accomodare – пристосовувати) – один з видів *комбінаторних змін звуків*: пристосування *артикуляції* голосного й приголосного, що стоять поряд. А. полягає у тому, що екскурсія наст. звука пристосовується до рекурсії попереднього (прогресивна А.), або ж навпаки – рекурсія попереднього до екскурсії наступного (регресивна А.). При цьому можуть виникати перехідні звуки. А. стосується лише часткового пристосування звуків, оскільки голосні й приголосні належать до звуків різного типу і, як правило, до кінця пристосуватися один до одного не можуть. Так, твердий приголосний (частіше веляризований) акомодує наст. голосний перед. ряду (палатальний), артикулюючись з переміщенням наперед, або навпаки. В сучас. укр. мові голосні високого і низького піднесення здебільшого акомодуються приголосними: лук – люк, радий – ряд (прогресивна А.).

Між м'якими приголосними голосні **а, о, у** акомодуються в обох напрямах: дядько. Не буває А. перед **е й і** (< **о**) в деяких діалектах: поділ, тік, ніж. Напрям А. (голосні до приголосних або приголосні до голосних) буває різним у різних мовах і навіть у різні періоди розвитку однієї мови. *Л. І. Прокопова.*

АКРО́НІМ (від грец. ἄκρος – крайній і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – *абревіатура*, що складається з поч. літер або звуків слів твірного словосполучення. При творенні А. свідомо прагнуть уподібнити їх за милозвучністю до звичних нескороч. слів мови, інколи ігноруючи навіть повну омонімію, напр.: АМУР (автоматична машина управління і регулювання), КАСКАД (клас автоматизованих систем комплекс. аналізу документів), МАРС (машина автоматичної реєстрації і сигналізації), бор (батарея оптичної розвідки). А. поширені в професійній, н.-т. мові (АСОД – автоматизована система оброблення даних, НАФК – нафтофуранкарбонова кислота, ПАСК – параміносаліцилова кислота), звідки вони проникають до літ. мови (бер – біохім. еквівалент рентгену). *Н. Ф. Клименко.*

АКТИ́ВНИЙ СЛОВНИ́К – 1. Основна з погляду вживаності частина *лексики*, що постійно й вільно функціонує в різних сферах сусп. життя і складається насамперед із *загальновживаної лексики* та *нейтральної лексики*, а також з одиниць обмеженішого вживання (термінів, професіоналізмів, неологізмів, відроджуваних застарілих слів та ін.), наявних у повсякденному спілкуванні. У комунікат. функції мови А. с. відіграє найважливішу роль. Для визначення А. с. застосовуються лінгвостатист. методи, соціолінгв. дослідження. А. с. фіксується в *частотних словниках* і є основою для словників-мінімумів, мовних словників короткого і се-

ред. обсягу. А. с. протиставляється *пасивному словнику*, але межа між ними не є незмінною: певна частина А. с. повільно, але постійно переходить до розряду пас. лексики, і навпаки – певна кількість слів пас. словника стає надбанням А. с. Так, у 90-х рр. 20 ст. у зв'язку з переходом країни до нового типу соціально-екон. відносин до А. с. ввійшли назви: таких понять, як ринкові відносини, акціонерне товариство, дивіденди; таких грош. одиниць і цінних паперів, як долар, марка, євро, акція; таких навч. закладів, як гімназія, ліцей. І, навпаки, вийшли з А. с.: суботник, комсомольські збори, політінформація, громадське навантаження та ін. Поряд з А. с. загальнонародної мови існують А. с. конкретних носіїв мови (дослідження, зокрема, проводяться щодо А. с. школярів, письменників та ін.), обсяг їх може значно коливатися залежно від освіти, роду занять, життєвого досвіду мовців тощо.

2. У *лексикографії* – тип *словника*, завданням якого є не просто пояснення слів або їх переклад, а допомога в акт. користуванні певною мовою, в акт. відтворенні її лексики відповідно до її граматики, фонетики і стилістики. Такий словник має ґрунтуватися на поєднанні системного (лексико- і словотвірно-системного) принципу подання матеріалу (організація реєстру від змісту до форми) з докладними граматичною, словотв., сполучувальною, орфоеп., стиліст., з обов'язковою ортол. характеристиками. А. с. протиставляється традиц. словнику, побудованому за алф. принципом, у якому легко відшукати відоме слово й дізнатися про його значення (пошук від форми до змісту), але важко встановити, якими мовними засобами виражається те чи ін. поняття. Прообразами ідеального А. с. є, з одного боку, існуючі словники системного типу (ідеографічні, синонімічні, антонімічні й под.), а з другого – звичайні, тобто алфавітні, тлумачні й перекладні словники за умови посилення в них уваги до перелічених вище лексикогр. параметрів.

Літ.: СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973; Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии. В кн.: Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград, 1974.

О. О. Тараненко.

АКТИ́ВНИЙ СТАН – див. у ст. *Стан.*

АКТИ́ВНІСТЬ МОРФЕ́МИ – див. *Морфеми активність.*

АКТУАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. actualis – дійсний, сучасний) мовної одиниці – семант.-стиліст. наголошення вільного і фразеологічно зв'язаного слова, порушення узвичаєних синтакс.-семант. зв'язків у словосполученнях, реченнях, змістове виокремлення слова завдяки несподіваним асоціат. зв'язкам його з ін. поняттями. Існують певні прийоми А. вислову в поезії, прозі, драматургії. Поет. мова актуалізує звуковий бік лексики, в результаті чого постають словесно-художні образи, побудовані на *асонансах, алітераціях, парономазії.* Проза користується прийомами урізноманітнення типів мовлення (різні форми співвідношення прямої, непрямої, невласне-прямої, невласне-авторської мови, оповіді від першої особи тощо). А. слова в тексті драми пов'язана з його відображенням у діалогах, коли дійові особи використовують прийом *гри слів.* Якщо в *художньому стилі* А. зумовлює створення образно-естет. ефекту, то в ін. стилях (напр., у *публіцистичному стилі*), вона породжує відхід від стандарту, *експресивність.*

С. Я. Єрмоленко.

АКТУА́ЛЬНЕ ЧЛЕНУВА́ННЯ РЕ́ЧЕННЯ – теорія структури *речення* на комунікат. рівні. Залежно від комунікат. спрямування та інформат. мети висловлення речення поділяється на дві осн. частини – тему (дане, основа, відоме) і рему (нове, ядро, повідомлюване). Тема – та частина речення, яка містить відому інформацію, на ній ґрунтується наступне розгортання думки; вона зумовлена ситуацією спілкування чи контекстом (конситуацією) і поєднує дане речення з попереднім. Рема – та частина речення, у якій міститься осн. зміст висловлення, його ядро, те нове, що повідомляється у даному реченні. А. ч. р. спирається на смисловий бік речення. Напр.: «Ми дістали наказ повернутися у Київ. **У Києві було неспокійно**», де тема – «у Києві», рема – «було неспокійно». Оскільки одиницею мовлення на комунікат. рівні є не речення, а висловлення, такий аналіз розглядає власне висловлення. А. ч. р. не має прямого зв'язку з синтакс. поділом речення на *члени речення.* До складу як теми, так і реми можуть входити будь-які члени речення, виражені різними частинами мови. Як тема, так і рема може складатися з одного слова або з більшої кількості слів. В ост. випадку йдеться про склад теми і склад реми, у яких виділяється власне тема і власне рема: «Село заснуло. У темній **хатині**, що стояла на околиці села біля самого лісу, / раптом яскраво **засвітилося вікно**». У поширеному складі теми тут як власне тему слід виділити «у хатині»; склад реми менший, власне рема – «засвітилося вікно». У поширених реченнях А. ч. р. може бути кількаступеневим. На першому ступені розглядається бінарне членування: поділ речення на тему і рему; на другому ступені у складі реми або теми визначається найвагоміший з інформат. боку елемент, тобто тема$_2$ чи рема$_2$, напр.: «Після концерту / **усі швидко розійшлися – / було якось ніяково**». Тут рема «усі швидко розійшлися – було якось ніяково» має ускладнений характер і дозволяє виділити рему$_2$ «було якось ніяково», тоді як осн. елементом повідомлення є «швидко розійшлися». Неоднорідними за своєю актуальною значущістю можуть бути й елементи простого речення, особливо у випадках дистантного розміщення частин реми, напр.: «Хто передав подарунки? **Харківські** (передали) **студенти**». Дистантне розміщення елементів реми (харківські студенти) дає підставу вважати елемент «харківські» ремою$_2$. Речень без реми немає. Речення без теми можливі, тобто увесь їхній

склад становить рему. Такі речення з нульовою темою є нерозчленованими (односкладними). Вони повідомляють про якусь подію, не виділяючи вихідного пункту повідомлення. Так, «Дощ іде» є повідомленням про певний цілісний факт (подію, явище) і розглядається як таке, що має тільки рему. Воно може відповідати на питання «Що там?». У разі відповіді на питання «Як там дощ, ще не перестав?» у висловленнях «Дощ? Іде», «Дощ – іде» і под. виділяється рема «іде» і речення стає розчленованим. У тексті рема попереднього речення виступає темою наступного речення, випливає з семант. обсягу речення. При цьому необов'язковим є лекс. повторення реми – може бути вжито займенник, названо частину цілого, співвідносне поняття та ін.: «Ми дуже любили дядю Колю. **Він** / грав з нами в футбол, майстрував іграшки. **Його** дерев'яний кінь / і зараз стоїть десь на горищі». Послідовність тема – рема розглядається як звичний спосіб побудови тексту і є об'єктивним порядком А. ч. р. При послідовності рема – тема порушується лог. зв'язок між реченнями, висловлення набуває експресивного характеру (суб'єктивний порядок). Пор. «Базар кипів. По базару / вешталося сила-силенна людей. Вони / прицінювалися, купували-продавали, лаялися і божилися». – «Базар кипів. Сила-силенна людей (Р) вешталося по базару (Т). Прицінювалися, купували-продавали, лаялися і божилися» (Р).

Теорію А. ч. р. започаткував чес. мовознавець В. Матезіус. До того склад речення мав психол. пояснення, за яким у ньому вичленовувався психологічний присудок і психологічний підмет (Ф. Фортунатов). П. Адамець вирізняє в А. ч. р. типи речень відповідно до характеру їхньої актуальної інформації: 1) загальноінформативні висловлення – у них передається цілісна інформація [«Атомна бомба (Т) стала загрозою миру (Р)»]; 2) частковоінформативні висловлення – вважається, що інформація у цілому відома, тому тут передається лише її частина [«У лісовій пожежі загинуло (Т) більше сотні гектарів лісу (Р)»]. А. ч. р. стало теор. основою для вивчення порядку слів у реченні, для лінгв. дослідження комунікат. природи мови.

Літ.: Матезиус В. О т. н. актуальном членении предложения: Язык и стиль. В кн.: Пражский лингв. кружок. М., 1967; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Распопов И. П. Очерки по теории синтаксиса. Воронеж, 1973. *А. Й. Багмут.*

«АКТУА́ЛЬНІ ПРОБЛЕ́МИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІ́СТИКИ: ТЕО́РІЯ І ПРА́КТИКА» – наук. збірник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Видається з 2000 двічі на рік. Публікує дослідження з різних питань укр. мови та мовознавства, заг. мовознавства, лінгв. методології. Висвітлює проблеми функціонування укр. мови в сучас. Україні. *Л. І. Шевченко.*

АКУ́ЛЕНКО Валерій Вікторович (29.VII 1925, Харків) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1973, професор з 1974, чл.-кор. НАН України з 1988. Закін. 1948 Харків. ун-т, тоді ж – Харків. пед. ін-т іноз. мов. Працював 1955–81 у Харків. ун-ті зав. кафедр англ. мови й заг. та прикладного мовознавства. З 1981 – директор Центру наук. досліджень та викладання іноз. мов НАН України. Працює у галузі заг., типолого-контрастивного мовознавства, соціолінгвістики, германістики, славістики. А. належить пріоритет у створенні концепції інтерлінгв. (інтернаціональних) елементів у мовах світу; як еталон порівняння мов тут використовується їхній словниковий склад, а в ост. працях – функц.-семантичні поля. Укр. мова розглядається А. у зв'язках з ін. слов'ян. мовами в європ.-амер. мовному ареалі. А. належать праці: «Питання інтернаціоналізації словникового складу мови» (1972, рос. мовою), «Короткий історичний вступ до мовознавства» (1979,ісп. мовою). Співавтор і редактор монографій «Інтернаціональні елементи в лексиці і термінології» (1980) та «Категорія часокількості в сучасних європейських мовах» (1990), диференц. словника «Англо-русский и русско-английский словарь „ложных друзей переводчика“» (1969). Співавтор книжок «Інтернаціональне і національне в літературі, фольклорі й мові» (1969), «Питання соціальної лінгвістики» (1969), «Мова і мовлення», «Науково-технічна революція і функціонування мов світу» (обидві – 1977, усі – рос. мовою) та ін. *Ю. О. Жлуктенко.*

В. В. Акуленко.

АКУ́СТИКА (від грец. ἀκουστικός – слуховий) – розділ фізики, який досліджує звук і пов'язані з ним фіз. явища (хвильову природу звуку, вібруючі об'єкти, звуки мовлення тощо). Поряд із загальною А. існує прикладна А., що охоплює широке коло питань і займає важливе місце у сучас. сусп-ві. До прикладної А. належить електроакустика (напр., створення засобів звукозапису, телефонів, магнітофонів), фізіологічна А. з підрозділами психологічної А., яка вивчає сприйняття людиною звуків залежно від їх фіз. характеристик, і власне фізіологічної А., яка досліджує будову та функціонування органів слуху і мовлення у людини, музична А. Для дослідження звуку А. використовує електроакуст. прилади, вимірювачі, аудіометри, осцилографи, спектрографи, синтезатори звуків. А. вивчає акуст. склад мовлення (теоретична і прикладна фонетика), а також потреби телефонного і радіозв'язку, створення «розмовляючих машин» і штуч. інтелекту, технічних засобів машинного перекладу усного мовлення тощо. *А. Й. Багмут.*

АКУ́Т (лат. acutus – гострий) – різновид *інтонації* довгих голосних, довгих за походженням *дифтонгів* та дифтонгічних сполучень у праслов'ян. мові (пор. *Циркумфлекс*). Позначається знаком ′ або ″ над відповід. голосним (дифтонгом, дифтонг. сполученням). Реконструюється як висхідна або висхідно-спадна інтонація. Реконструкція праслов'ян. А. як висхідно-спадної інтонації є точнішою. Саме через свою двокомпонентність (підняття тону – спад тону) акутова інтонація могла існувати лише на довгому голосному (дифтонзі, дифтонг. сполученні). Вона характеризувалася підняттям тону на першій морі довгого голосного (на першому елементі дифтонга чи дифтонг. сполучення) і спадом тону на другій морі цього ж самого голосного (на другому елементі дифтонга чи дифтонг. сполучення). Підняття і спад тону супроводжувалися відповідно посиленням і послабленням голосу. Тонічна (і динамічна) вершина припадала на поч. другої мори довгого голосного (другого елемента дифтонга чи дифтонг. сполучення).

Укр. мова, як і ін. східнослов'янські, втратила старі інтонац. розрізнення. Рефлекси давніх інтонацій (А. і циркумфлекса) найчіткіше зберігаються у словах з повноголоссям: на місці колишньої акутової інтонації дифтонг. сполучення наголошується другий голосний повноголосся (воро́на, коро́ва, коло́да, бере́за і т. п.), а на місці колишньої циркумфлексової – перший голосний повноголосся (во́рон, го́лос, зо́лото, бе́рег і т. п.). *В. Г. Скляренко.*

АКЦЕ́НТ (лат. accentus – наголос) – 1. Те саме, що *наголос*. 2. *Діакритичний знак*, за допомогою якого на письмі позначається наголос (рука́, мн. ру́ки). 3. Своєрідне вимовляння звуків нерідної мови, зумовлене артикуляц. базою рідної мови (іншомовний А.), або сукупність особливостей вимови, характерних для певного діалекту і не властивих *літературній мові*, зумовлена недосконалим володінням її нормами (діалектний А.). Прикладом діалектного А. може бути вимова ненаголошеного голосного **о** як **у**, властива ряду пд.-зх. *говорів* (гулува́ 'голова', суло́дкий 'солодкий'). А. є результатом взаємодії фонет. систем двох мов або літ. мови і діалекту. *В. Г. Скляренко.*

АКЦЕ́НТНА ПАРАДИ́ГМА – тип розподілу *наголосу* (наголос на основі або на закінченні) у словоформах *парадигми*. В акцентол. л-рі вживаються ще терміни: акцентний тип, акцентна крива, схема наголосу. Поняття А. п. дуже важливе як для опису акцент. системи сучас. укр. мови, так і для реконструкції акцент. систем давньорус. і праслов'ян. мов. У праслов'ян. мові іменникам (а також прикметникам, числівникам, займенникам) були властиві три А. п.: баритонована – з нерухомим наголосом (акутовою інтонацією) на корені (див. *Баритоноване слово*), окситонована – з нерухомим наголосом на закінченні (див. *Окситоноване слово*), рухома – з наголосом (спадною інтонацією) на поч. складі слова в одних формах і кінц. наголосом – в інших. У сучас. укр. літ. мові іменники мають сім А. п. Збільшення їхньої кількості зумовлене змінами, яких зазнали праслов'янські А. п. на ґрунті давньоруської і української мов. *В. Г. Скляренко.*

АКЦЕНТОЛО́ГІЯ (від лат. accentus – наголос і грец. λόγος – слово, вчення) – розділ *мовознавства*, що вивчає акцентні (просодичні) засоби мови. Термін уперше вжив рос. учений Р. Брандт. Залежно від аспектів вивчення розрізняють: о п и с о в у А. – досліджує фонет., фонол. і граматичні властивості просод. засобів; т е о р е т и ч н у А. – вивчає системні відношення просод. засобів, їхні мовні функції; і с т о р и ч н у А. – досліджує історію *наголосу* в окр. мові; п о р і в н я л ь н о - і с т о р и ч н у А. – вивчає істор. зміни наголосу в групі спорід. мов. Ще в 19 ст. О. Потебня передбачав, що вчення про наголос становитиме окр. галузь лінгв. науки. У своїй праці «Наголос» (опубл. 1973) він висунув морфол. принцип опису наголосу. Описуючи переважно рос. наголос, О. Потебня подав також значний матеріал про наголошення в укр., сербохорв. і болг. мовах. Першою друк. працею з порівняльної А. слов'ян. мов стала кн. «Нарис слов'янської акцентології» Р. Брандта (1880).

У розвитку слов'ян. А. можна виділити два етапи. Перший, який звичайно називають класичною (або традиційною) А., характеризується побудовою слов'ян. акцентол. концепції, фонетичної у своїй основі. Видатні представники класичної А. – Л. Булаховський, Т. Лер-Сплавінський, Я. Розвадовський, Н. Ван-Вейк, О. Белич та ін. Серед законів слов'янської А. центр. місце займає закон де Соссюра – Фортунатова, відкритий швейцарським і російським мовознавцями незалежно один від одного. За цим законом наголос з циркумфлексованого, або короткісного, складу переміщувався на наст. склад, якщо цей останній був акутованим, напр.: *bôrdā > *bordá, *gȍrā > *gorá, але *vḗrā, *vý́drā.

Другий етап у розвитку слов'ян. А. починається від часу виходу книги норв. вченого Х. Станга «Slavonic accentuation» («Слов'янська акцентуація», 1957), у якій запропоновано нову слов'ян. акцентол. концепцію, морфологічну у своїй основі. Вона ґрунтується на протиставленні трьох акцент. парадигм – баритонованої, окситонованої та рухомої. У розвиток цієї концепції, крім Х. Станга, істотний внесок зробили В. Дибо, В. Ілліч-Світич, В. Колесов та ін. У нових дослідженнях з А. заперечується дія на слов'ян. ґрунті більшості законів класичної А., у т. ч. закону де Соссюра – Фортунатова. Рухома акцентна парадигма розглядається не як результат дії названого закону, а як рефлекс старої (індоєвроп.) морфол. рухомості.

Основи укр. А. були закладені Л. Булаховським, який досліджував наголос у різних ас-

пектах. Йому належить опис акцент. системи сучас. укр. літ. мови: «Український літературний наголос (характеристика норми)» (1943, 1947). Учений розглянув широке коло питань історичної А. укр. мови. Значний внесок у дослідження історії А. укр. наголосу зробила З. Веселовська, яка продовжила розпочате І. Огієнком вивчення наголосу давніх укр. пам'яток. Питання істор. А. досліджують В. Скляренко, В. Задорожний, І. Гальчук. Досягнення описової А. укр. мови й теоретичної А. пов'язані з працями В. Винницького, А. Білоштана, М. Наконечного, Т. Бровченко та ін.

Літ.: Брандт Р. Начертание славян. акцентологии. СПб., 1880; Огієнко І. Укр. наголос на поч. XVII в. Жовква, 1923; Бровченко Т. О. Словес. наголос в сучас. укр. мові. К., 1969; Веселовська З. М. Наголос у східнослов'ян. мовах поч. доби формування укр., рос. та білорус. націй (кін. XVI – поч. XVIII ст.). Х., 1970; Потебня А. А. Ударение. К., 1973; Булаховський Л. А. Вибр. пр., т. 2, 4, 5. К., 1977–83; Скляренко В. Г. Нариси з істор. акцентології укр. мови. К., 1983; Його ж. Праслов'ян. акцентологія. К., 1998; Укр. акцентна система: становлення, розвиток. Л., 2002. *В. Г. Скляренко.*

АКЦЕНТУА́ЦІЯ МОРФЕ́МИ – здатність морфеми притягувати *наголос* до певного місця у слові. А. м. залежить від внутр. морфол. структури слова і характеризується двома величинами: місцем акцентуації та акцентною силою. Під останньою розуміється можливість морфеми реалізувати власну акцентуацію у слові при нейтралізації акцентуації усіх ін. морфем. Місце А. м. уточнюється за допомогою фіксації позицій, які враховують словес. наголос. Виділяють такі позиції (ілюструються акцентуац. характеристиками суфікса **-ов-**): 1) сама морфема є наголошеною: пере-бір-к-о́вий; 2) морфема не виділена наголосом, але стоїть безпосередньо після наголош. складу: помідо́р-ов-ий; 3) морфема віддалена від наголош. складу ще одним складом: ка́рлик-ов-ий; 4) морфема віддалена від наголош. складу двома складами: со́няшник-ов-ий; 5) морфема стоїть перед наголош. флексією: мозк-ов-и́й. За допомогою акцентуаційної сили встановлюють класи морфем, що в словотворенні: 1) завжди притягують наголос на себе: **-изм, -їзм** (схе́ма > схемати́зм, геро́й > герої́зм), **-аціј-** (героїзува́ти > героїза́ція), **-ит/-іт** (канцеля́рія > канцеляри́т, соло́ма > соломі́т), **-ічн-** (хі́мія > хімі́чний), **-ок** (буря́к > бурячо́к), **-ист-** (тра́ктор > трактори́ст > трактори́стка); 2) можуть перебувати під наголосом і бути без нього: **-ник-** (садівни́к > садівникува́ти), **-ниц-** (пта́шниця, садівни́ця), **-ет** (дубле́т, ве́лет); 3) завжди ненаголошені (морфеми, що не мають голосного): **-й-** (зна́йко), **-н-** (до́слідний, показни́й, нена́висний, сепара́торний).

Дослідження А. м. в укр. мові лише розпочаті й здійснені найповніше для прикметникових суфіксів. Вони показали, що суфікси, які стоять у кінці основ прикметників, мають обмежену кількість місць (максимальну – п'ять) щодо наголошеного в слові складу, але це рідко буває властивим кожній морфемі. Майже половина суфіксів (29 з 61) займає одне місце щодо наголосу. Тільки наголошеними бувають 25: **-ак-** (одна́кий), **-арн-** (атома́рний), **-езн-** (широче́зний), **-ек-** (дале́кий), **-ецьк-** (здорове́цький), **-їст-** (трої́стий), **-ив-** (плакси́вий), **-им-** (допусти́мий), **-іт-** (розмаї́тий), **-ляв-** (худорля́вий), **-озн-** (тифо́зний), **-ок-** (глибо́кий), **-ульш-** (середу́льший), **-ущ-** (значу́щий), **-юват-** (вилицюва́тий), **-ющ-** (хитрю́щий), **-як-** (всіля́кий), **-яст-** (срібля́стий) тощо. Всі інші можуть займати кілька місць щодо словес. наголосу. Здебільшого вони або наголошені, або тяжіють до позиції безпосередньо після наголош. складу. Два місця акцентуації характерні для 15 суфіксів: **-ав-** (ласка́вий, жи́лавий), **-аст-** (борода́стий, ступі́нчастий), **-ат-** (горба́тий, бугу́рчатий), **-ач-** (блоща́чий, соро́чачий), **-еньк-** (біле́нький, біле́сенький), **-ист-** (зерни́стий, азо́тистий), **-іш-** (сірі́ший, суво́ріший), **-ом-** (відо́мий, заві́домий), **-уват-** (червонува́тий, підслі́пуватий), **-яв-** (біля́вий, пі́нявий) тощо. Коли суфікси не мають вокаліч. ядра, вони найчастіше займають місце після наголош. складу або бувають віддалені від наголош. одним складом: **-к-** (гле́йкий, неповоротки́й), **-л-** (ки́слий, гнили́й), **-т-** (би́тий, розня́гнутий), **-ч-** (ви́борчий, викона́вчий). Усього шість суфіксів займають три місця щодо словес. наголосу: **-ев-** (взірце́вий, ква́рцевий, ні́келевий), **-єв-** (чутте́вий, ту́євий, ра́дієвий), **-яч-** (ластів'я́чий, гу́сячий, жа́йворонячий), **-льн-** (плави́льний, збага́чувальний, рі́зальний), **-юч-** (родю́чий, тонізу́ючий, знебо́люючий), **-ян-** (дерев'я́ний, кам'яни́й, пові́тряний). П'ять суфіксів займають щодо словес. наголосу чотири позиції: **-ен-, -ин-, -лив-, -н-, -ськ-** (діді́вський, сна́йперський, пра́дідівський, гірськи́й). Лише два продуктивних суфікси (**-ан-, -ов-**) здатні бути в п'ятьох позиціях щодо наголосу.

Встановлено, що продуктивним суфіксам властиві кілька (2, 3, 4) акцентуац. місць, а найпродуктивнішим – найбільша їх кількість. Проте в кожного з продуктивних суфіксів виділяється одне місце щодо словес. наголосу, якому він надає перевагу. Решта наголосових позицій вступає з ним у протидію. Наслідком протидії кількох активних тенденцій наголошення основи є виникнення паралельного наголосу, що в одному слові дає змогу прикметниковому суфіксові зайняти дві позиції щодо наголосу. З цього погляду значущою видається відсутність паралельного наголосу в таких прикметниках, у яких засвідчені суфікси з однією акцентуац. ознакою. Аналіз слів з паралельним наголосом показує, що в тих випадках, коли суфікс буває наголошеним, здійснюється переважно протидія цієї наголосової позиції з місцем морфеми відразу після наголош. складу: бугу́рча́тий, вітчи́зня́ний, глаго́ли́чний, ми́шачий, пузи́ри́стий, смі́ли́вий. Коли суфікс не буває наголош., протидіють між собою позиції відразу після наголош. складу або

через склад від нього: зáгнýтий, пéрвíсний, посúнілий. Паралельний наголос є надлишковою ознакою, тому мова прагне звузити цю надлишковість і наділяє наголос словотворчою функцією. Різний наголос у багатьох словах засвідчує різне їхнє значення: відповíдний (який перебуває у відповідності до чого-небудь) — відповіднúй (який дається у відповідь), запáльний (від запáл) — запальнúй (те саме, що невгамовний, гарячий), пересíчний (середньоарифметичний) — пересічнúй (такий, що пересікається, перетинається). Паралельний наголос в основі набуває функцій словотворчого рідше, ніж паралельний наголос, що є наслідком нейтралізації двох центрів наголошення слова — основи і флексії, отже, відіграє меншу змісторозрізнювальну роль. Більш як половина прикметникових суфіксів нейтралізують свою акцентуацію, входячи у морфемну структуру іменників, дієслів, прислівників (кáдровий — кадровúк, хмáрний — хмарнíти; швидкúй — швúдко, швúдкість; яскрáвий — яскравíти), або набувають нових акцентуац. властивостей (мідянúй — мідя́нка).

Літ.: Клименко Н. Ф. Акцентуац. характеристики власне прикметникових суфіксів. В кн.: Морфемна структура слова. К., 1979. *Н. Ф. Клименко.*

АЛГЕБРАЇ́ЧНА ЛІНГВІ́СТИКА — див. *Математична лінгвістика.*

АЛГОРИ́ТМ (лат. algorithmus, за лат. звучанням імені узб. вченого-математика 9 ст. аль-Хорезмі Algorithmi) — див. у ст. *Автоматизація лінгвістичних досліджень, Машинний переклад.*

АЛЕГО́РІЯ (грец. ἀλληγορία — інакомовлення; від ἄλλος — інакший і ἀγορεύω — говорю) — ***троп***, один з видів образного, непрямого називання, коли абстр. поняття або судження передається через конкретний худож. образ. У ролі А. можуть виступати як абстр. поняття (совість, істина та ін.), так і типові явища, характери, міфол. персонажі, навіть окр. особи. В основі А. лежить ***порівняння***. В А. наявні два плани: образно-предметний і смисловий, але саме смисловий план первинний — у ньому образ фіксує уже якусь думку. На відміну від ***символу***, який за своєю суттю багатозначний, А. однозначна. Вона постала в Середні віки як переосмислення поняттєвої образно-художньої системи культової міфології, звідки взято багато алегоричних образів. Значна частина цих образів походить з культурних традицій народів: вони засвідчені на прапорах, гербах, емблемах і набули усталеного характеру. Здебільшого алегор. образи виникли на основі грец. та рим. міфології. Так, образ жінки із зав'язаними очима й терезами в руках — богині Феміди — А. правосуддя; зображення змії і чаші — А. медицини. У л-рі на А. засн. жанри байки, притчі, використовується вона і в ін. гумор. та сатир. жанрах (напр., як засіб ***езопівської мови***). У давній укр. л-рі А. зустрічається в перекладних повістях, проповідях, полем. творах, шкільній драмі (персоніфікація заг. моральних понять — Доброчинність, Заздрість). В укр. класичній л-рі алегор. характер мають образи таких творів, як «Великий льох», «Косар» Т. Шевченка, «Каменярі» І. Франка, «Досвітні вогні» Лесі Українки. В л-рі нового часу побутує у байці та ін. жанрах лірики й епосу, а також в окр. творах з філос. проблематикою.

Літ.: Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф. М., 1982; Потебня О. Естетика і поетика слова. К., 1985. *Л. О. Пустовіт.*

АЛЕГРОФО́РМИ (від італ. allegro, букв. — веселий, радісний, бадьорий і лат. forma — форма, вигляд, устрій) — скорочені й стягнені форми слів та словосполучень, що виникають у розм. мові при прискореному темпі мовлення (з додатковими чинниками емоц. характеру). На А. перетворюються частовживані та загальнозрозумілі слова, напр., діал. або просторічні дієслівні особові форми кау, каеш, кае (ка) — від казати; сучасний ім. цар — від цѣсарь > цьсарь. Багато А. серед особових імен: Кость (з Костянтин), Клим (з Климент), Хведь, Юр (з Хведір, Юрій), Муся (з Маруся). Існують певні синтакс. позиції, інтонаційно відокремлені від речення, які є найсприятливішими для виникнення А.: а) звертання, напр., розм. або діал.: ма 'мамо', дя 'дядьку', хло 'хлопче, хлопці', бра 'брате', Іва 'Іване', пор. також застар. вашмость, вашець, мосьпане (з польс.); б) вигуки (зокрема, привітання, побажання, клятви): бач!, ба!, ач!, диви!, гля! (при здивуванні: Ти диви який!) — від бачиш, дивись, глянь; паняй! (з 'поганяй!'); діал. магайбі! (з 'помагайбі'); діал. присяй-богу!, присяйбо!, присястобогу! (з 'присягаю святому богу'), будь ласкав(ий) > будь ласка; в) позиція вставного слова: мо' (з може); ма(є) буть (бути) > літ. мабуть > просторічне м'ать: «Тіка од нас кум, а куди — то й сам, м'ать, не зна» (М. Куліш). Прикладом колишніх А. є числівники одинадцять, дванадцять і т. д., двадцять, тридцять — зі стягненням слова десять.

А. з часом можуть ставати осн. формами відповід. слів. Вони можуть виявлятися як ***афереза, діереза, синкопа, апокопа.*** Часто є причиною ***деетимологізації*** слів.

Літ.: КСУЛМ, т. 1. К., 1951; Реформатский А. А. Компрессивно-аллегровая речь (в связи с ситуацией говорения). В кн.: Реформатский А. А. Очерки по фонологии, морфонологии и морфологии. М., 1979. *О. О. Тараненко.*

АЛІТЕРА́ЦІЯ [від лат. ad — до, при, біля і lit(t)era — літера] — повторення однакових чи подібних за звучанням приголосних або звукосполучень з метою підсилення чи інтонаційної виразності тексту. Буває: на початку складів у словах імітац. характеру — **б**у**б**он, **г**о**г**отати, **ш**у**ш**укання (див. *Звуконаслідувальні слова*); на поч. слів, що є компонентами стійких словосполучень (звичайно парні повтори) — ні **п**уху ні **п**ера, у **в**огонь і **в**оду і т. ін.; у різних словах цілої фрази, віршового рядка, строфи чи ширшого контексту як прийом посилення виразності худож. мовлення. А. належить не тільки до стиліст., а й до семант. явищ. Безпосередній зв'язок між звучанням і значенням наявний при звуконаслідуванні. Особливе співвідношен-

ня смислового і стилістичного у звукоповторів, широко використовуваних поет. мовою: тут А. створює звуковий образ описуваного, підкреслює осн. лексичні компоненти заг. змісту висловлення, залишаючись при цьому важливим ритмомелодійним засобом (див. *Ритмомелодика*). А. найчастіше зустрічається у фольклорі та в поезії, рідше – у прозі. В образній функції можуть уживатися будь-які звуки мови, але традиція використання худож. властивостей окремих із них або цілих їх груп не однакова. Досить поширена в укр. поезії А. сонорних приголосних, зокрема плавних. Картину лагідності й погожості, що контрастує з показом дикої спустошливої стихії в колись розкішному краї («Сім літ Сокира Божа лістинала, І пожарище не вгасало, І мерк за димом Божий світ»), створює разом з ін. засобами, насамперед лексичними, 8-кратний повтор плавних **л'**, **л** у рядках з вірша «У Бога за дверима лежала сокира» Т. Шевченка: «На восьме **л**іто у неді**л**ю, Неначе **л**я**л**я в **л**ьо**л**і бі**л**ій, Святеє сонечко зійш**л**о». Звуковий образ пейзажу – змінної, тремтливої краси природи постає завдяки повторові дрижачого **р** у поезіях М. Вороного: «**Р**ожеве п**р**оміння на к**р**аплях **р**оси Б**р**ильянтами г**р**ає....». Той самий повторюваний приголосний у певному звуковому оточенні згідно з автор. задумом може створювати ін. образ (засіб відтворення шуму мотора, динаміки й гуркоту бою): «Тоді зламать ст**р**ункий по**р**ив польоту, І, **р**евучи, **р**вонутись ві**р**ажем, І **р**озстрілом, ко**р**отким, як ножем, Метал і м'ясо в**р**аже **р**озпо**р**оти» (М. Бажан). В основному звуконаслідувальний характер має повтор кількох суміжних приголосних: «**Гр**оза по**гр**имувала **гр**ізно...» (Л. Костенко). У фольклорі, зокрема у прислів'ях і приказках, ефективним засобом відтворення конкр. мовних ситуацій є своєрід. перегук сполучень приголосних і голосних: **Лаяла**, **лаяла** – наси**лу** се**ло** пере**лаяла** (передається лемент). А. як стиліст. прийом пов'язана з поет. етимологізацією та використанням у віршах паронімів (див. *Гра слів*), напр.: «**Гунни** – вже **гени**. Зникнення **геніїв**. Та ще не пізно... Іще є пісня...» (М. Мірошниченко). В поєднанні з ін. видом звук. повтору – *асонансом* – досягає значного худож. ефекту. А. лежить в основі такого різновиду рими, як консонанс (див. *Консонатизм*).

Літ.: Ващенко В. С. Стиліст. явища в укр. мові, ч. 1. Х., 1958; Чередниченко І. Г. Нариси з заг. стилістики сучас. укр. мови. К., 1962; Ковалевський В. Рима: Ритмічні засоби укр. вірша. К., 1965; Коптілов В. В. Алітерація. В кн.: СУЛМ. Стилістика. К., 1973; Качуровський І. Фоніка. Мюнхен, 1984. *В. С. Калашник.*

АЛОМО́РФ (від грец. ἄλλος – інший і *морф*) – морф певної (кореневої, префіксальної, суфіксальної, флексійної) *морфеми*, зовн. несхожість якого порівняно з ін. морфами тієї самої морфеми зумовлена фонем. складом сусідніх морфів і, отже, тільки його позицією у слові. А. морфеми характеризуються сукупністю трьох ознак: 1) спільністю значення; 2) формальною (фонематичною) близькістю, тобто частково тотожним складом фонем і їхнім порядком; 3) можливістю взаємозаміни лише в певних позиціях, тобто в контексті взаємовиключення. У мові більшість морфем функціонує як ряд А. Аломорфія коренів та служб. афікс. морфем, тобто їхня здатність виступати у вигляді різних А., має ряд схожих і відмінних рис. Більше половини коренів характеризується аломорфією. Ряди А. налічують від двох (бик/бич, воск/вощ, мок/моч) до восьми (йм/йом/єм/їм/нім/йня/ня/ нуль кореня) членів: виймати, підйом, приємний, виїмка, знімати, прийняти, зняти. Довгі ряди А. властиві переважно давнім кореням: бред/брід/брод/бродж, вес/вед/ві/вод/водж, вер/верт/верч/ворот/ворот', лег/леж/ліг/лог/ляг/ляж, мог/міг/мож/міч/мощ, п/пин/п'я, холо/холод/холодж. У служб. морфем аломорфія обмежується короткими рядами з двох-трьох А.; ач/ац – читач, читацький, ак/ач/ац – дивак, дивачка, дивацтво. На відміну від А. варіанти тієї самої морфеми тотожні за значенням, позиційним розподілом і здатні змінювати один одного у будь-якій позиції: (у) син-ім, синь-ому.

Літ.: Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучас. укр. мови. К., 1998; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотв. морфеміка сучас. укр. літ. мови. К., 1998. *Н. Ф. Клименко.*

АЛО́НІМ (від грец. ἄλλος – інший і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – різновид *власної назви* того самого об'єкта. Терміном А. об'єднуються варіанти власних назв, тобто фонет., морфол., словотв. видозміни імені зі збереженням його кореневої єдності (напр.: Ти́хін – Ти́хон, Черемо́ш – Чере́мша, Лев – Левко́), а також ономаст. синоніми або паралельні імена, тобто різнокореневі назви об'єкта (напр.: Шевченко – Тарас – Тарас Григорович; Катеринослав – Дніпропетровськ – Січеслав; Волосожа́р – Стожа́ри – Кво́чка – Баби́ – Плея́ди). А. завжди так чи інакше розмежовані – хронологічно, територіально, функціонально, експресивно тощо. Кожна власна назва реалізується в актах мовлення як сукупність А. *Ю. О. Карпенко.*

АЛОФО́Н (від грец. ἄλλος – інший і φωνή – звук) – варіант *фонеми*, її конкр. реалізація, у якій вона виступає у певній фонол. позиції. Варіанти фонеми відрізняються один від одного фонет. ознакою, а не функцією. У межах однієї фонеми М. Трубецькой розрізняв комбінаторні, факультат. і стиліст. варіанти. Факультат. варіанти – це два звуки, які зустрічаються у тій самій позиції і можуть замінювати один одного, не змінюючи значення слова: [г], [ґ], [о], [ɔ] – в нар. мові. Якщо два звуки не зустрічаються у тій самій позиції, але близькі своїми артикуляц. та акуст. властивостями, то вони є комбінаторними варіантами однієї фонеми. Так, двома комбінаторними варіантами в укр. мові є **і** та **и**: **и** виступає тільки після

твердих приголосних, в ін. позиціях (на поч. слова, після м'яких) виступає **і**: ідея, мій. Виняток становить позиція на стику слів, де **і** буває після твердих: в інститут. Стилістичні варіанти відбивають різницю між нейтральним і емоційним стилями. В другому стилі, на відміну від першого, подовжуються голосні й приголосні. За Л. Щербою, слід виділяти також головний варіант фонеми, який менше, ніж ін. варіанти, залежить від вимови сусідніх звуків.

Л. І. Прокопова.

АЛФА́ВІ́Т [грец. ἀλφάβητος, від назв перших літер грец. А. – альфа та бета (віта)], абетка, азбука – сукупність усіх *літер* або складових знаків, прийнятих у писемності якої-небудь мови і розміщених у певному усталеному порядку. А. виникли в серед. 2 тис. до н. е. в консонантно-звукових системах письма. Найдавніший давньосеміт. фінікійський А., що став основою більшості давніх і нинішніх літерно-звукових А., у т. ч. пунічного, давньоєвр., арамейського, грец. (кін. 2 тис. до н. е.), складався з 22 графіч. знаків, розташованих один за одним у чіткій послідовності. Вони позначали *приголосні звуки* або напівголосні звуки й дістали назви за акрофоніч. принципом (звукове значення літери відповідало першому звукові в назві літери). Можливість письма без літер на позначення *голосних звуків* зумовлювалася характером семіт. мов, де семантика кореня пов'язана з приголосними, а голосні виражають словотв. й граматичні елементи слова. Тотожним з фінікійським було розташування літер грец. арх. А., який виник, очевидно, у 8 ст. до н. е. Спочатку він майже повністю збігався з фінікійським, а згодом до нього було введено дод. літери. Для позначення голосних у грец. А. були використані, зокрема, ті літери, що позначали фінікійські приголосні, чужі грецькій фонетиці.

Поступово, із виникненням західногрецького і східногрецького письма, певних змін зазнали й А. (у формах та вживанні деяких літер). На основі західногрецького виникли італьські А., у т. ч. етруський (7 ст. до н. е.), з якого походять давньонім. руни (3 ст. до н. е.) і лат. А. (6 ст. до н. е.). За часів Рим. імперії та Середньовіччя лат. А. у зв'язку з поширенням впливу католицької церкви набув міжнар. характеру, закріпився у писемності багатьох країн Зх. і Центр. Європи, а пізніше став основою створення франц., нім., англ., італійського та інших А. європейських народів. Із старогрецького в 5–4 ст. до н. е. виник грец. класичний А., а потім – греко-візант. письмо. На 403 р. до н. е. грец. класичний А. складався з 24 літер (на позначення 17 приголосних та 7 голосних звуків). Класичне грец. письмо стало основою коптського (християнсько-єгипетського), готського, груз., вірм. та слов'ян. алфавітів. Зокрема, на основі візант. скоропису була ств. *глаголиця*, а на основі греко-візант. уставного письма 9–10 ст. – *кирилиця*.

Глаголичний А. складався з 40 літер, кириличний – спочатку з 38, згодом – із 44; з них 24 літери запозичені з греко-візант. уставу, а інші 20, що передавали відсутні в грец. мові звуки слов'ян. мовлення, взято з ін. писемних систем (зокрема, літера **ц** – з євр. А., **ч** і **ш** – з глаголиці) або утворено шляхом видозміни грец. літер (пор. **Б** як видозміна грец. **β**, **ж** і **ѧ** – видозміни грец. уставного **А**) та використанням лігатурних сполучень кирилич. літер (**ь** від кирилич. **і**; **ъ**, **ѣ** – результат графіч. ускладнення **ь**; **щ** – лігатурне поєднання **ш** і **т**; **ꙑ** – поєднання літер **ъ** та **і**; йотовані **ѥ**, **ꙗ**, **ѩ**, **ѭ**, **ю** – лігатурні сполуки кирилич. **і** з відповідними літерами **є**, **а**, **ѧ**, **ѫ**, **оу** тощо). Кирилич. А. поширився серед правосл. слов'ян у Сербії, Болгарії і Київ. Русі, ставши основою писемних систем сербської, болг. та східнослов'янських мов. До 19 ст. кирилиця вживалася також у румунів.

Хоч кирилич. А. утвердився у Русі в 10–11 ст. із запровадженням християнства, грец. літери, а потім – первісна кирилиця, цілком вірогідно, стали вживатися на давньорус. землях значно раніше, можливо, з 6–7 ст. н. е. Азбуку, очевидно, значно давнішу від азбуки, згаданої Храбром, і «Мюнхенського абецедарія», виявлено на стіні Софійського собору в Києві (27 літер, з яких 23 збігаються з грец. А., і 4 слов'янські – **Б**, **ж**, **ш**, **щ**). Вона, можливо, відбиває «передкириличний» етап поступового освоєння грец. А. і введення до нього перших слов'ян. літер.

Графіка кирилиці протягом 10–18 ст. зазнавала змін. У серб. письмі до неї були додані літери **љ**, **њ**, **ћ**, **ђ**, **џ** та ін. На Русі кирилиця також не повністю відповідала живій мові, тому з самого початку її застосування відбувався інтенсивний процес пристосування слов'ян. писемності до звукового ладу давньорус. вимови: рано вийшов з ужитку юс великий **ѫ** на позначення носового **ǫ**, і в пам'ятках кін. 12–13 ст. він майже не зустрічається, а натомість вживаються літери **оу**, **ꙋ**. Юс малий **ѧ** стали використовувати переважно для позначення голосного **а** після м'яких приголосних (пѧть, мѧсо, оувѧдати). Після поширення книгодрукування виникла сусп. необхідність в упорядкуванні А. й *правопису*. За рос. реформою 1708–10 було введено *гражданський шрифт*, з А. усунено декілька непотрібних літер: омегу (**ω**), псі (**ѱ**), ксі (**ѯ**), земля (**ꙁ**), іжицю (**ѵ**), остаточно вилучено юс великий та юс малий (**ѫ**, **ѧ**), замість **ѥ**, **ѩ**, (**ꙗ**) введено **е**, **я**, узаконено спорадично вживані з 16 ст. літери **э** та **я**. Проте окремі з них (напр., **ѫ**, **ѱ**, **ꙋ**) то знову поновлювалися, то вилучалися.

Протягом 18–19 ст. гражданський шрифт був прийнятий за основу білорус., болг. і серб. А. Наприкінці 18 ст. він став також основою нового укр. А., а в Зх. Україні витіснив кирилицю лише в кін. 19 ст. Протягом 19 ст. поступово вийшли з ужитку літери **ѣ**, **ы**, **ъ** і закріпилися

Літери греко-візантійського письма	Назви літер грецького уставного письма	Кирилиця					Сучасний український шрифт (у дужках – вимова літер, що вийшли з ужитку)
		Літери кирилиці	Назви літер	Українська вимова назв	Звукове значення	Числове значення	
Α	альфа	А	азъ	аз	[а]	1	А а
–	–	Б	боукы	буки	[б]	–	Б б
Β	бета (віта)	В	вѣди	віди	[в]	2	В в
Γ	гамма	Г	глаголи	глаголь	[г]	3	Г г, Ґ ґ
Δ	дельта	Д	добро	добро	[д]	4	Д д
Ε	епсилон	Є	ѥстъ	єсть	['е]	5	Е е, Є є
–	–	Ж	живѣте	живіте	[ж']	–	Ж ж
Ϛ	дигамма	Ѕ	ѕѣло	зіло	[д'з']	6	[з]
Ζ	дзета	Ꙁ	землꙗ	земля	[з]	7	З з
Η	ета (іта)	И	иже	іже	[і]	8	И и, Й й
Ι	йота	І	и	і	[і]	10	І і, Ї ї
Κ	каппа	К	како	како	[к]	20	К к
Λ	ламбда	Л	людиѥ	люди	[л]	30	Л л
Μ	мі	М	мыслите	мисліте	[м]	40	М м
Ν	ні	Н	нашь	наш	[н]	50	Н н
Ο	омікрон	О	онъ	он	[о]	70	О о
Π	пі	П	покои	покой	[п]	80	П п
Ρ	ро	Р	рьци	рци	[р]	100	Р р
Σ	сигма	С	слово	слово	[с]	200	С с
Τ	тау	Т	тврьдо	твердо	[т]	300	Т т
–	–	ОУ, Ѹ	оукъ	ук	[у]	(400)	У у
Φ	фі	Ф	фрьтъ	ферт	[ф]	500	Ф ф
Χ	хі	Х	хѣръ	хір	[х]	600	Х х
ω	омега	Ѡ	отъ	от	[о]	800	[о]
–	–	Ц	ци	ци	[ц']	900	Ц ц
–	–	Ч	чрьвь	черв	[ч']	90	Ч ч
–	–	Ш	ша	ша	[ш']	–	Ш ш
–	–	Щ	шта	шта	[ш'т']	–	Щ щ
–	–	Ъ	кръ	ер , йор	[ъ]	–	–
–	–	Ы	кры	єри	[ы]	–	[и]
–	–	Ь	крь	єрик, єрчик	[ь]	–	Ь ь
–	–	Ѣ	ꙗть	ять	[æ]	–	[і]
–	–	Ю	ю	ю	['у, jу]	–	Ю ю
–	–	Ꙗ	(н)ꙗ	(і)я	['а, jа]	–	[я]
–	–	Ѥ	(н)ѥ	(і)є	['є, jе]	–	[є]
–	–	Ѧ	юсъ малыи	юс малий	[ę]	(900)	Я я
–	–	Ѩ	–	юс малий йотований	[ę, ję]	–	[я]
–	–	Ѫ	юсъ большии	юс великий	[ǫ]	–	[у]
–	–	Ѭ	–	юс великий йотований	['ǫ, jǫ]	–	–
Ξ	ксі	Ѯ	кси	кси	[кс]	60	[кс]
Ψ	псі	Ѱ	пси	пси	[пс]	700	[пс]
Θ	тета	Ѳ	ѳита	фіта	[ф]	9	Ф ф
Υ	іпсилон	Ѵ ѵ	ижица	іжиця	[і, и, в]	400	У у

Алфавіт. Походження кириличного та українського письма.

в сучас. звуковому значенні **є** та **ї**, літерою **и** стали позначати звук **и** з давніх **ы** та **і** (дим, диво), а літерою **і** – звук **і** з **ѣ** та з **о**, **е** в нових закритих складах (ліс, сік, ніч). 10.X 1918 відбулася реформа рос. А., що сприяло остаточному впорядкуванню українського А. у 20–х pp. 20 ст.

Див. також *Український алфавіт*.

Літ.: Беляев Д. Ф. История алфавита и новое мнение о происхождении глаголицы. Казань, 1885; Видеман Ф. Начатки исторического греч. письма. Опыт исследования в области древнейшего греч. алфавита. Лейпциг, 1908; Струве В. В. Происхождение алфавита. Пг., 1923; Георгиев В. Происхождение алфавита. «Вопросы языкознания», 1952, № 6; Георгиев Е. Славян. письменность до Кирилла и Мефодия. София, 1952; Дирингер Д. Алфавит. М., 1963; Мусаев К. М. Алфавиты языков народов СССР. М., 1965; Истрин В. А. Возникновение и развитие письма. М., 1965; Різник М. Г. Письмо і шрифт. К., 1978; Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. М., 1982; Павленко Н. А. История письма. Минск, 1987. *Г. П. Півторак.*

АЛЬТЕРНА́ЦІЯ (лат. alternatio – чергування, зміна) – див. *Чергування звуків*.

АМПЛІФІКА́ЦІЯ (лат. amplificatio, букв. – поширення, збільшення) – *фігура мови*, що полягає у нагромадженні *синонімів* і взагалі слів з близьким значенням, однотипних висловів і синтакс. конструкцій, однорідних членів речення і т. п. або у висхідному повторенні слова, вислову, конструкції для підсилення експресивності висловлення. Напр.: «Пісня та мила, пісня та люба, Все про кохання, все про любов» (нар. пісня); «Звідти (з концтабору) не поверталися, були втрачені світом безнадійно й безповоротно, як листя з дерев, як дощі з хмар, як розтанулі сніги повесні» (П. Загребельний); «Убогії ниви, убогії села, убогий, обшарпаний люд» (Б. Грінченко). А. нерідко ототожнюється з висхідною *градацією*.

А. вживається переважно в мові фольклору («Слава не вмре, не поляже...» – з дум) та літ. стилізацій під фольклор (напр., у Марка Вовчка, чиї тексти бувають навіть перенасичені А.: «вони говорили й балакали», «докучить і обридне», «не посмирили її ані робота, ані труди»); у мові худож. л-ри, особливо в поезії («Погибнеш, згинеш, Україно...», «А буде син, і буде мати, і будуть люде на землі» – Т. Шевченко), публіцистиці, оратор. мистецтві. Для розм. мови А., за винятком стійких словосполучень («говорити всім і кожному»), мало характерна.

Див. також *Повтор*.

Літ. див. до ст. *Повтор*. *О. О. Тараненко.*

АМФІБО́ЛІ́Я (грец. ἀμφιβολία – двозначність, неясність) – неясність вислову, яка може приводити до двозначності в його сприйнятті. А. породжують синтакс. і лекс.-синтакс. *омоніми* та омофонні слова і конструкції. Напр., при узгодженні означення або присудка з одноpід. членами речення не завжди можна напевне сказати, чи виділене слово стосується тільки найближчого до нього, чи всіх іменників: «**веселі** дівчата й хлопці», «Господнє небо, і село, Ягня, здається, **веселилось**!» (Т. Шевченко); у випадках, коли сполучне слово (**який, що** та ін.) може одночасно стосуватися двох слів у гол. реченні: «Син мого товариша, **який** живе в Києві»; якщо грамат. форма ім. допускає сприймання його і як підмета, і як прямого додатка: «**Кораблі** чекають у порту»; за наявності омофонів: **три тисячні** загони – **тритисячні** загони. Фактори усунення і запобігання А.: відповідний порядок слів (пор. «**Біль** викликав **гнів**» і «**Гнів** викликав **біль**» – підмет має стояти перед додатком); заміна двозначної структури іншою, синонімічною; в усній мові, крім того, – виразність інтонації (пор. при анжамбемані – перенесенні частини словосполучення на інший рядок, напр., у М. Рильського, де обст. способу дії **пильно й ненастанно** у разі недостатньо виразної інтонації може бути неправильно віднесена до **плекайте**: «Як парость виноградної лози, / Плекайте мову. Пильно й ненастанно / Політь бур'ян), на письмі – правильне розставлення розд. знаків. *О. О. Тараненко.*

АНАДИ́ПЛО́С(З)ИС, анадиплоза (грец. ἀνάδίπλωσισ – здвоєність) – див. у ст. *Фігура мови*.

АНАКОЛУ́Ф (грец. ἀναϰόλουϑος – непослідовний) – порушення, зокрема розрив правильного форм.-синтакс. зв'язку між елементами висловлення. Виділяються два осн. типи А. Перший – А. як наслідок об'єднання у рамках одного речення двох різних синтакс. моделей, що призводить, зокрема, до неузгодження відмінкових форм: «Першим з них [факторів] – це єсть економічне відродження усіх кутків». – М. Куліш (пор. «Першим з них є...» і «Перший з них – це ...»). Особливо це помітно тоді, коли структура речення переривається вставною конструкцією, відокремленим зворотом, підрядним реченням і відбувається синтакс. розрив між початком і кінцем речення: «Як людина, що присвятила своїй справі все життя, мені все це було цікаве». До такого А. належить і об'єднання компонентів двох різних парних сполучників: «І почала [Мишва] хазяйнувати, – Не стільки їсти, як псувати». – Л. Глібов (пор. «не стільки..., скільки» і «не так..., як»). Другий тип – А. як наслідок поєднання у реченні словоформ на власне грамат. і лог. принципах: «Ой дитино, який же ти морочливий!» (Марко Вовчок), «Пило воду та два соколи, Напившися, говорили» (фолькл.). Осн. причина А. – дія синтакс. *контамінації*. *О. О. Тараненко.*

АНА́ЛІЗ (грец. ἀνάλυσις – розклад, розчленування) – див. *Розбір*.

АНА́ЛІЗ ЗА БЕЗПОСЕРЕ́ДНІМИ СКЛАДНИКА́МИ – процедура для дослідження ієрарх. зв'язків між елементами, що безпосередньо утворюють одиницю вищого порядку і більшої лінійної довжини. Один з осн. методів опису синтакс. будови речення, розроблених дескриптивістами. На відміну від *дистрибутивного аналізу*, з якого він виник, А. за б. с. враховує лише найважливіші зв'язки елементів. Застосування А. за б. с. до вивчення слів обмежене сферою морфол. засобів слово- і формотворення. А. за б. с. ґрунтується на припущенні, що кожна конструкція є бінарною за своїм

складом, а багаточленні конструкції утворюються внаслідок поширення простіших послідовностей морфем, якими їх можна замінити у висловлюванні. Поділ на безпосередні складники визначається ступенем щільності зв'язку між словами в реченні, при цьому кожне з цих слів може входити до складу лише однієї такої пари. Оскільки синтакс. властивості кожної конструкції зумовлені її ядром, останнє становить її узагальнюючий елемент і виступає у ролі безпосеред. складника наступної, складнішої конструкції. Макс. складником є речення, а в ролі його безпосеред. складників виступають групи підмета і присудка, до яких також можуть входити свої безпосередні складники. А. за б. с. провадиться з урахуванням таких вимог: 1) водночас згортається не більше ніж два елементи певної конструкції в один новий; 2) не дозволяється переставляти елементи; 3) встановлюється певний порядок застосування правил безпосеред. складників. А. за б. с. може здійснюватися за допомогою дужок, у вигляді правил підстановки або дерева безпосеред. складників. Від дерева безпосеред. складників за допомогою певної системи правил можна здійснити перехід до дерева залежностей.

Літ.: Хомский Н. Синтакс. структуры. В кн.: Новое в лингвистике, в. 2. М., 1962; Коптілов В. В. Метод безпосеред. складників. В кн.: Проблеми та методи структур. лінгвістики. К., 1965.

Л. В. Орлова.

АНА́ЛІЗ У ТЕ́РМІНАХ ЗАЛЕ́ЖНОСТЕЙ – процедура для дослідження структури підпорядкувань у реченні за допомогою системи словосполучень. Оскільки синтакс. зв'язки при цьому встановлюються безпосередньо між словами у реченні, його структура описується як композиц. ієрархія без проміжних синтакс. об'єднань. Праці з граматики залежностей з'явилися на поч. 60-х рр. 20 ст. як дальший розвиток традиц. синтакс. ідей, що ґрунтуються на теорії словосполучень. У граматиці залежностей словосполученням вважається мінім. група слів певного речення, в якій одне слово обов'язково підпорядковане іншому.

В основу А. у т. з. покладено такі принципи: 1) мінім. одиницями синтакс. структури визнаються повнозначні й службов. слова; 2) всі слова пов'язані відношенням підпорядкування, що охоплює поняття керування, узгодження, прилягання, сурядності та однорідності; 3) кожне слово підпорядковане лише одному «господарю», єдиним цілком незалежним словом є присудок; 4) кожне слово описується певним набором валентностей; 5) ієрархічна структура залежностей зображується графічно за допомогою дужок, стрілок або, найчастіше, у вигляді дерева (у цьому випадку використовують апарат теорії графів). Дерево залежностей є графічною побудовою, де слова зображують точками (вузлами графа) і з'єднують одне з одним стрілками відповідно до їхнього синтакс. зв'язку. При цьому ставлять такі вимоги: 1) до кожної точки підходить лише одна стрілка; 2) існує єдина точка, до якої не підходить жодна стрілка; 3) стрілки не утворюють замкнених циклів. На вузлах дерева може задаватися відношення порядку, що відповідає лінійному розміщенню слів у реченні (розміщене дерево). Зв'язок між відношенням підпорядкування і порядку характеризує особливу властивість дерева – його проективність. Графічно вона виражається у тому, що жодні дві стрілки в дереві не перетинаються і жодна стрілка не перетинає перпендикулярів, які виходять з верхніх вузлів. Існують правила переходу від дерева залежностей до дерева безпосередніх складників і навпаки. Їх застосовують тоді, коли аналіз в обох системах доповнено необхідною синтакс. інформацією. Для дерева залежностей такою інформацією є зазначення порядку об'єднання слів у ієрархії за допомогою нумерації стрілок у розміщеному дереві. Дерево залежностей використовують для побудови породжувальних граматик, в алгоритмах синтакс. аналізу та дослідженнях із синтакс. стилістики.

Літ.: Падучева Е. В. О способах представления синтакс. структуры предложения. «Вопросы языкознания», 1964, № 2; Севбо И. П. Графич. представление синтакс. структур и стилист. диагностика. К., 1981.

Л. В. Орлова.

АНАЛІТИ́ЗМ (від грец. ἀναλυσις – розклад, розчленування) – типол. ознака мовної структури, що виявляється у роздільному вираженні осн. (лексичного) і дод. (морфол., синтакс., словотвірного) значень слова. А. засвідчують такі показники, як морфол. незмінність слова і наявність аналіт. (складних) форм. У мовах з морфол. незмінністю слова грамат. значення передаються поєднаними з ним служб. або напівслужб. словами, порядком слів, а також інтонацією. А. протиставляється *синтетизмові* як типол. ознаці протилеж. типу. Ступінь А. визначають за серед. кількістю морфем у слові. Аналіт. форми складаються з осн. (повнозначного) і допоміж. (службового) слова.

В укр. мові витворилися три різновиди аналіт. форм: морфологічні, синтаксичні та словотвірні. Морфол. аналіт. форми утворюють єдину словоформу, яка виражає морфол. категорію: дієсл. час (буду працювати), дієсл. спосіб (працював би, хай працює), дієсл. стан (буде виконаний), особу (я читав, ти читав). Синтакс. аналіт. форми розчленовано виражають єдиний член речення: складений підмет [Три тополі (=тополі) росли при дорозі], складений дієслівний або іменний присудок [Він почав плакати (=заплакав), Він був учителем (=учителював)], складений додаток [Він прочитав багато книжок (=книжки)], складене означення [Людина великого розуму (=розумна) творила тут], складену обставину [Цієї зими (=взимку) стояли сильні морози]. Численну групу синтакс. аналіт. форм становлять прийменниково-відмінкові сполуки у функції обставини, додатка й означення (**У бурю** стогнуть дерева, Син схожий **на батька**, Будинок **над**

озером захоплював дітей). Словотв. аналіт. форми розчленовано передають словотв. значення, зокрема значення ступеня вияву ознаки (пор.: трохи сумний і сумнуватий, дуже високий і височезний). Роль служб. елемента аналіт. форм в укр. мові виконують специф. служб. слова (прийменники, частки, допоміжні дієслова) або повнозначні слова, що зазнають *десемантизації*. Аналіт. форми, у семант. і функц. плані тотожні слову, формально споріднені зі словосполученнями, допускаючи різне розташування компонентів, їхню контактну чи дистантну позицію, пор.: Дитина буде малювати і Дитина малювати буде, Дитина буде добре малювати; Вона малювала б і Вона б малювала.

Сучасна укр. мова є синтетичною мовою з елементами А. В ній постійно формуються утворення аналіт. типу, оскільки сполучення слів є найпрозорішим способом вираження дод. (морфол., синтакс., словотвірних) значень. Упродовж тривалого часу помітна тенденція до поширення прийменниково-відмінкових форм зам. відмінкових. З ін. боку, на ґрунті аналіт. форм утворюються синтет. форми шляхом усунення служб. елемента (староукр. **єсмь далъ** > **дав**, **ходити/и/му** > **ходитиму**). Аналіт. і синтет. форми співіснують у межах однієї парадигми (пор. **пишу, писатиму** і **буду писати**; **пиши, пишімо, пишіть** і **хай пише, хай пишуть**).

Літ.: Гринберг Дж. Квантитат. подход к морфол. типологии языков. В кн.: Новое в лингвистике, в. 3. М., 1963; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; ІУМ. Морфологія. К., 1978; Вихованець І. Р. Прийменникова система укр. мови. К., 1980; Його ж. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови. Морфологія. Д., 1996; Його ж. Теор. граматика укр. мови. Синтаксис. Д., 2001.

І. Р. Вихованець.

АНАЛО́ГІЯ (грец. ἀναλογία – відповідність) – уподібнення, наближення в якомусь відношенні (аж до повної уніфікації) однієї мовної одиниці до іншої (як правило, поширенішої, продуктивнішої, регулярнішої або просто знайомішої для мовця) на підставі вже наявної їх подібності – формальної або значеннєвої. А. діє на різних мовних рівнях. На фонет. рівні звукові зміни (і, відповідно, самі звуки), зумовлені тими чи іншими фонет. закономірностями (див. *Звукові закони*) і обмежені певними фонет. позиціями, під дією А. поширюються й на ін. позиції, внаслідок чого виникають т. з. нефонетичні зміни (звуки). Напр., перехід в укр. мові **о**, **е** в **і** в новозакритих складах (нога – ніг, ніжка; колесо – коліс і т. ін.) у ряді випадків поширився й на відкриті склади (стілець за А. до стільця, стільці тощо і до стіл; ніженька за А. до ніжка), а також на деякі слова з давнім **ъ** (кріт з кръть за А. до кіт і под.). У морфології під дією А., по-перше, відбувається вирівнювання, уніфікація *парадигми* – у межах як кореня (основи), так і афіксів під впливом певних форм того самого слова (внутрішня А.) або ін. споріднених слів (зовнішня А.). Напр.: бути (з быти) – за А. до буду, будеш і т. д.; купувати, цілувати і под. (з куповати, цiловати) – за А. до купую, цілую; 1-а ос. дієслів II дієвідміни ходити, просити, лазити і под. у пд.-сх. говорах має форму ходю, просю, лазю (зам. давніших, тепер літературних ходжу, прошу, лажу, зумовлених доістор. чергуванням приголосних) за А. до ін. форм цих дієслів і до тих дієслів, де такого чергування немає (бачити – бачу, пороти – порю). По-друге, під дією А. відбувається уніфікація і, як наслідок, зменшення кількості морфол. категорій як результат уподібнення однієї категорії (з вужчою, конкретнішою семантикою) до іншої. Пор. майже повне витіснення кол. двоїни множиною в сучас. літ. мові (за винятком форм вуса, рукава та деяких інших), часткове витіснення клич. в. називним або злиття кількох категорій мин. ч. (імперфект, аорист, перфект, плюсквамперфект) в одній загальній (із залишками другої – плюсквамперфекта). У синтаксисі А. виявляється у зміні синтакс. зв'язку слова: мовчати (про кого – що) за А. до говорити (про кого – що); тріснути (кого) за А. до ударити (кого); при різному лекс. наповненні стійких синтакс. моделей: за зразком бібл. пісня пісень, святая святих і под. – проблема проблем тощо.

А. виступає як чинник творення регулярних словотв. моделей: приземлитися – приводнитися; лівша – правша; січень, березень, квітень і т. д.

На рівні лексики А. зумовлює паралельний семант. розвиток членів лекс. груп. Так, за А. до слова південь з первісним знач. «середина дня» корелят. слово північ «середина ночі» також набуває знач. однієї з чотирьох сторін світу; за А. до «часто», що має як просторове, так і часове значення, «густо» також набуло ост. значення у вислові «часто-густо»; крашанка (великоднє фарбоване куряче яйце) в діалектах набуло значення пташиного яйця взагалі (див. також приклади А. в ст. *Переносне значення*).

У фразеології А. – один з чинників лекс. варіантності (див. *Варіанти*).

Отже, існують зміни за А., творення за А. і поширення у функціонуванні за А. За ін. підставами класифікації А. можна виділити такі її типи. По-перше, залежно від формального або змістового аспекту мовних одиниць можуть бути однорівневі (формальний і семантичний) і дворівневі (формально-семантичний і семантико-формальний) типи А. Семантична А. веде до паралелізму або уніфікації семант. розвитку значеннєво пов'язаних одиниць, напр.: значення пошанної множини при 3-й ос. («Встали мати, встали й татко». – П. Тичина) розвинулося за А. до 1-ї і 2-ї ос., де воно закріпилося раніше (див. також вище факти лекс. семантики). Формальна А. приводить, відповідно, до певної уніфікації форми одиниці (приклади див. вище у фонетиці та при словозміні). Семантико-формальна А. зумовлює певне зближення форм семантично пов'язаних між собою одиниць. Напр., при зміні

форми (фонет. або грамат., зокрема в парадигмі): діал. двіста (замість фонет. двісті з двѣ сътѣ) за А. до триста, чотириста; королевий (поряд з королів) цвіт (рослина) – поява в присв. прикм. форми відносного прикм.; така дівча (І. Котляревський) – форма ж. р. замість с. р. під впливом ін. назв осіб жін. статі; поява форми множини в спонукальних частках нумо (від ну), нате (від на) за А. до форм нак. сп. дієслів. Формально-семантична А. зумовлює певне семант. зближення формально пов'язаних між собою одиниць – омонімічних, паронімічних – з подібними формально-морфол. характеристиками тощо. При мимовільних, не усвідомлюваних самим мовцем зближеннях такого роду може виникати явище «*народної етимології*», при спеціальному ж використанні – *гра слів*. Напр., на рівні категорії роду: в побуті можна почути, що ворон – це «він» (самець ворони), а ворона – «вона» (самиця ворона); Дніпро подається як носій чол. начала (пор. Дніпро-батько), а, напр., Волга – жін. (рос. Волга-матушка).

По-друге, залежно від способу організації відношень мовних одиниць, між якими діє А., виділяються парадигматичний (приклади вище) і синтагматичний її типи. Напр., у лекс. семантиці за А. до дзвонити – дзвонар (у прямих значеннях) дієслово стимулює корелят. розвиток іменника і в метафор. значенні: «базікати, розпускати плітки» – «базіка, пліткар» [пор. у каламбурі: «Тітка пиляла (дорікала) чоловіка тупою пилкою». – Ю. Яновський]. Це механізм вирівнювання узгодження між одиницями (як семантичного, так і формально-граматичного), зумовлюваний уже існуючою наявністю відповід. узгодження на рівні їхніх ін. значень або форм.

Дія А. особливо помітна в мові осіб, недостатньо знайомих з нормами мови, у дітей, де вона є одним з механізмів оволодіння мовою, але разом з тим часто веде до відхилення від норми (пор., напр., у словотворенні випадки типу «відшити» [ґудзик] як антонім до «пришити», за А. до «прив'язати» – «відв'язати» і под.; «королиха» від «король» замість «королева» за А. до «коваль» – «ковалиха» і под.). У таких випадках кажуть про т. з. хибну А.

А. лежить в основі *гіперкоректності*, калькування (див. *Калька*), може викликати появу «нелогічних» слів (**правнук** – за А. до **прадід**: префікс **пра-** має значення давності, старості, пор. **пращур, праліс, прадавній**). Іноді А. важко відрізнити від *контамінації*.

Літ.: Булаховський Л. А. Нариси з заг. мовознавства. К., 1955; Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960; Матвієнко А. М. З питань грамат. аналогії. «Мовознавство», 1961, т. 16; Назарова Т. В. Аналогія структур. зв'язку в говорах укр. мови. В кн.: Укр. діалектна морфологія. К., 1969; Никитина Ф. А. Влияние аналогии на словообразование. К., 1973; Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динам. аспектах. К., 1989.

О. О. Тараненко.

АНА́ФОРА (грец. ἀναφορά, букв. – піднесення), єдинопочаток – *фігура мови*, що утворюється повторенням певних звуків, слів чи синтаксичних конструкцій на поч. суміжних мовних одиниць; протилежна *епіфорі*. Відповідно А. буває звуковою, лексичною, синтаксичною, а за жанровою належністю – віршовою та прозовою. Звукова А. – поч. звуковий повтор: «**Лю**бочці нашій складаю співаночку: **Лю**бенько, **любо**, **люб**ов'ю, **люб**ляночку» (Л. Голота, «Ти мені люба...»). Лексична А. ґрунтується на повторенні слова, словоформи або сполучення слів: «**Жаль** лиха першого і першого добра, **Жаль** дружби на весь вік, що гасла за хвилину...» (М. Рильський, «Туга за молодістю»). Синтаксична А. передбачає повтор певної синтакс. конструкції: «**А ти десь там**, за даллю вечоровою, **а ти десь там**, за морем тишини, – так владно, так повільно вичаровуєш мене із ночі, з тиші, з далини» (Л. Костенко, «А ти чаклун...»). Як різновид *повтору*, А. виступає важливим засобом виразності у худож. тексті. Завдяки анафоричному повтору збільшується семант. обсяг мовних одиниць, вносяться нові худож.-смислові відтінки у вислів. А. конденсує автор. думку, служить основою різноманітних образних уявлень, підсилює емоційне сприйняття твору. Класичні зразки поетичної А. створив М. Рильський (у віршах «За мир у всьому світі», «Коли копають картоплю», «Чотири роки», «Як не любити...» та ін.). А. використовується також як виражальний засіб у *науковому стилі* і *публіцистичному стилі* з метою виділити певне слово і вплинути на емоції читача.

Л. О. Ставицька.

АНАХРОНІ́ЗМ (грец. ἀναχρονισμός, від ἀνα... – префікс, що означає рух угору, підсилення, повторну або зворотну дію, і χρόνος – час) – помилкове або свідоме зі спец. стиліст. настановою використання слова чи вислову, що вже застаріли і не відповідають мовним (лекс., фонетичним та ін.) нормам певної епохи. А. може виявлятися на різних рівнях мови: графічному – як, напр., збереження написання латиницею давно засвоєних іншомовних слів (le chef-d'œuvre – зам. шедевр); фонетичному та орфоепічно-орфографічному – збереження старої фонет. оболонки, вимови та орфографії (**прешпект, піре, тоаст** – зам. проспект, пюре, тост); морфеміко-дериваційному та морфологічному – використання арх. кореневих морфів і формантів, а також словоформ із застар. грамат. ознаками [темат (ч. р.) – зам. тема (ж. р.), спудеї – зам. студенти, учні]; синтаксичному – використання арх. конструкцій (доносити **по** начальству). Переважають А. лексичного характеру. Це історизми та *архаїзми*, що протистоять сучас. лексемам (камзол, сюртук, запаска, конфузія, баталія, чолобитна, благоволити – зам. піджак, спідниця, юбка, поразка, бій, заява, симпатизувати), або *неологізми*, застосовувані

при описах минулого (**янкі** при дворі короля Артура). А. найчастіше вживаються у худож. або істор.-наук. текстах, зустрічаються у термінологіях різних наук (**флогістон** – зам. **кисень**; **етимологія** – у знач. **морфологія**; **йотовані голосні**).

Літ.: Шерех Ю. Нарис сучас. укр. літ. мови. Мюнхен, 1951; СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973. *І. В. Муромцев.*

АНГЛІ́ЗМ – див. *Англіцизм.*

АНГЛІЦИ́ЗМ, англізм – різновид *запозичення*: слово, його окр. значення, вислів тощо, які запозичені з англ. мови або перекладені з неї чи утворені за її зразком. А. переважно усвідомлюються мовцями як чужорід. елемент і зберігають ознаки свого походження: фонетичні (**джем**, **імідж**, **менеджер**), словотвірні (**смокінг**, **маркетинг**), семантичні (**яструби** 'політики, прихильники жорсткого агресивного курсу у різних країнах'). Ряд А. позначають національні (англ., амер.) реалії: **Скотланд-Ярд** (англ. реалія), **діснейленд** (реалія США), а також предмети і явища в галузі спорту, техніки, економіки, політики. А. – ідіома чи крилатий вислів – пов'язується у свідомості мовців з англ. джерелом незалежно від способів відтворення: укр. '**скелет у шафі (буфеті)**' ('сімейна таємниця') – англ. '**skeleton in the cupboard**'; англ. «**To be or not to be**» – укр. «**Бути чи не бути**».

А. почали проникати в укр. мову в 19 ст. через рос., польс., нім. мови. З 2-ї пол. 20 ст. кількість їх в укр. мові помітно збільшується, посилюється процес безпосеред. запозичення. *О. Г. Муромцева.*

А́НДЕРШ Йосип Фрідріхович (26.III 1939, с. Розалівка Котовського р-ну Одес. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1987. Закін. 1962 Одес. ун-т. З 1971 працював в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (з 1986 – зав. сектора слов'ян. мов). З 1992 – зав. секції україністики каф. славістики Оломоуц. ун-ту (Чехія). Автор праць із зіставної морфології та синтаксису чес. і нім. мов («Семантична структура безприйменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах», 1975), синтаксису чес. і укр. мов («Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською», 1987), наук.-популярної кн. «Українська мова серйозно і весело» (2002, чес. мовою). Один з укладачів «Чесько-українського словника» (т. 1–2, 1988–89; премія ім. І. Я. Франка, 1991). *І. Р. Вихованець.*

АНДРО́НІМ [від грец. ἀνήρ (ἀνδρός) – чоловік і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва], маритонім – вид *антропоніма*; іменування жінки за іменем, прізвищем чи прізвиськом її чоловіка (напр., Долинючка, Петрова, Терпилиха... – від Долинюк, Петро, Терпило). Звичай називати заміжню жінку за її чоловіком загальнослов'янський, однак засоби творення А., набір андронім. формантів та валентність кожного з них у різних мовах і діалектах не однакові. У говорах укр. мови вживається 10 суфіксів для творення А., зокрема: -иха, -ка, -янка, -иня, -аня, -уля, -ова, -овка, -ина, -а. Не однакове й місце А. у лекс. складі різних мов та періодів їх істор. розвитку. У староукр. мові вони вільно використовувалися в усіх стилях. У сучас. укр. мові А. в офіц. вжитку не використовуються, а ономасти кваліфікують їх як особливий вид *прізвиськ*. У західнослов'янських та ряді ін. мов світу відпрізвищеві А. виконують роль жін. прізвищ (напр., словац. Nováková, чес. Svobódová, угор. Horvátné... – від чол. варіантів Novák, Svoboda, Horvát). *П. П. Чучка.*

АНИЧЕ́НКО Володимир Васильович (20.VII 1924, с. Яновка, тепер Хотимського р-ну Могильов. обл. – 2.II 2001, Гомель) – білорус. мовознавець, доктор філол. наук з 1970, професор з 1971. Закін. 1952 Білорус. ун-т (Мінськ). З 1955 працював в Ін-ті мовознавства АН Білорусі. З 1970 – зав. кафедри білорус. і рос. мов, з 1975 – зав. кафедри білорус. мови Гомел. ун-ту. Автор праць з історії білорус. мови («Хрестоматія з історії білоруської мови», ч. 1–2, 1961–62; «Олександрія», 1962; «Словник мови Скорини», т. 1–2, 1977–84), посібників зі східнослов'ян. мов для вузів, де широко використав і укр. матеріал: «Морфологія східнослов'янських мов» (1973), «Історична лексикологія східнослов'янських мов» (1978), «Історична фонетика східнослов'янських мов» (1982), «Мови східних слов'ян» (1989). Один з авторів «Історичної лексикології білоруської мови» (1970). Досліджував білорус.-укр. писемно-мовні зв'язки донац. періоду (монографія «Білорусько-українські писемно-мовні зв'язки», 1969; статті «Скорининські традиції на Україні», 1968; «Українська лексична варіантність у старобілоруській писемності давнього часу», 1972; «Українізми в білоруській писемності XV–XVII ст.», 1975). *Г. П. Півторак.*

АНЛА́УТ (нім. Anlaut – початковий звук) – див. *Початок слова.*

АНТИКЛІ́МАКС (від грец. ἀντι... – префікс, що означає протилежність, протидію, і *клімакс*) – див. у ст. *Фігура мови.*

АНТИМЕТА́БОЛА (грец. ἀντι... – префікс, що означає протилежність, протидію, і μεταβολή, букв. – зміна) – *фігура мови*. Див. у ст. *Антитеза.*

АНТИТЕ́ЗА (грец. ἀντίθεσις – протиставлення) – *фігура мови*, що полягає в протиставленні або зіставленні порівнюваних понять, явищ, ситуацій шляхом поєднання їх позначень в одному контексті для досягнення певного виражально-зображ. ефекту (увиразнення протилежності, підкреслення несумісності або, навпаки, діалектич. співіснування контрастних понять у межах певного цілого і т. ін.). Напр.: «І як у серці поєднати розлуки лід, любові жар!» (В. Сосюра), «Тотожним бути й відрізнятися – в цьому життя живого суть» (П. Тичина). А. будується на основі використання *антонімів* і взагалі слів та висловів, що можуть бути якось протиставлені у відповідних контекстах, а також за допомогою певних синтакс. засобів, інтонації.

А. виражається: 1) протиставленням на власне лекс. рівні (звичайно в межах простого речення при підрядному зв'язку між словами): «Ми в раї пекло розвели» (Т. Шевченко); 2) протиставленням на лекс.-синтакс. рівні (за допомогою відповідної інтонації, сполучників, конструкції речення та порядку слів – при сурядних відношеннях між словами, у реченнях з порівняльним зворотом і складних реченнях) – напр., при власне протиставних відношеннях: «Діла добрих оновляться, Діла злих загинуть» (Т. Шевченко), зіставних: «Той велет сильний був колись Не тілом лиш, а й духом» (Леся Українка), єднально-протиставних: «І все воно таке чуже й таке знайоме» (А. Головко), розділових: «Бути чи не бути?» «Свобода або смерть!», порівняльних та ін. відношеннях: «Краще з розумним загубити, ніж з дурним знайти» (прислів'я); «Ой очі, очі, очі дівочі, Темні, як нічка, ясні, як день» (нар. пісня); «Вміє розставатись той, хто вмів любить» (М. Рильський); 3) протиставленням на синтакс. рівні (з можливою наявністю тієї чи іншої лекс. спільності), напр., при простому протиставленні: «Ще сонячні промені сплять, – Досвітні огні вже горять» (Леся Українка), при *антиметаболі* – поєднанні А. з *хіазмом*: «Треба їсти, щоб жити, а не жити, щоб їсти»; «В головах слова стоїть свідомість, у головах свідомості стоїть слово» (Б. Харчук).

А. може виражати не тільки два (проста А.), а й більше протиставлень (розгорнена А.), може пронизувати весь текст, реалізуючись як контраст: напр., у вірші «Досвітні огні» Лесі Українки система протиставлення «темної ночі» і «досвітніх огнів» або в М. Рильського протиставлення епіграфа з І. Анненського «Я люблю, когда в доме есть дети И когда по ночам они плачут» і кінцевих рядків вірша «Я люблю, коли є в домі діти І коли вночі вони сміються». Крім справжніх А., є псевдоантитези, коли з настановою на комізм протиставляються слова з однаковим змістом: «Народу більше, ніж людей»; «Було в нас дві пари волів – одна чужа, друга не наша» (з нар. небилиці). А. використовується в прислів'ях і приказках, афоризмах, лозунгах (Мир халупам, війна палацам!), у назвах літ. творів: «Лихо давнє й сьогочасне» Панаса Мирного, «Причини і наслідки» Ю. Щербака, «З журбою радість обнялась» О. Олеся, «Великий у малім та малий у великім» О. Плюща тощо.

Літ. див. до ст. *Антоніми, Фігура мови.* *О. О. Тараненко.*

АНТИФРА́ЗИС (від грец. ἀντι... – префікс, що означає протилежність, протидію, та φράσις – фраза) – різновид *енантіосемії*, *троп*, що полягає в навмисному, спеціально заданому вживанні мовної одиниці з протилежним значенням або *конотацією*. А. виявляється по-різному: як *іронія*, *астеїзм*, як один із засобів творення *евфемізмів* і *дисфемізмів* та в ін. випадках, напр.: «**Близенький (блигомий) світ!**» (не близько, далеко); «Ми люди **маленькі**» (як вияв псевдоскромності), «**По-моєму**, ти все це **дещо** перебільшуєш» (з метою пом'якшити категоричність зауваження), «**До речі**, зовсім **забув** тобі сказати: я теж купив машину» (навмисне применшення значущості повідомлення).

О. О. Тараненко.

АНТОНЕ́НКО-ДАВИДО́ВИЧ Борис Дмитрович [24.VII (5.VIII) 1899, м. Ромни, тепер Сум. обл. – 9.V 1984, Київ] – укр. письменник, перекладач. Навч. 1917–18 на природничому відділі Харків. ун-ту, згодом на істор.-філол. ф-ті Київ. ун-ту, у Київ. ІНО. Друкувався з 1923. Автор численних збірок оповідань, повістей і нарисів, роману «За ширмою» (1957). Питанням мови, її культури присвятив: розділи про мову в кн. «Про що і як» (1962), зб. «В літературі й коло літератури» (1964), кн. «Як ми говоримо» (1970, 1991, 1994). Нац. та мовні проблеми порушив у повістях «Тук-тук» (1925), «Смерть» (1928). Перекладав з рос., нім. та ін. мов. Репресований 1935. Реабілітований 1956. Лауреат Держ. премії України ім. Т. Г. Шевченка (1992, посм.).

Б. Д. Антоненко-Давидович.

Літ.: Дзюба І. «Звичайна людина» чи міщанин? К., 1959; Чуб Д. Б. Антоненко-Давидович: Життя і творчість. Мельбурн, 1979; Бойко Л. Лицар правди і добра. В кн.: Антоненко-Давидович Б. Д. Смерть. Сибірські новели. Завищені оцінки. К., 1989; Тимошенко Б. О. Смерть і воскресіння. В кн.: Антоненко-Давидович Б. Д. Тв., т. 2. К., 1991; Лицар неабсурдних ідей. Борис Антоненко-Давидович: Зб. споминів, листів і малодоступних творів. Б. м., 1994. *Л. О. Ставицька.*

АНТО́НІМИ (від грец. ἀντι... – префікс, що означає протилежність, протидію, і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – слова (переважно однієї частини мови) або їх окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, грамат. форми, зокрема синтакс. конструкції, що, тісно поєднуючись певною семант. спільністю, розрізняються на цій же основі максимально протилежними значеннями. Антонімія найповніше і найвиразніше виявляється в лексиці. А. поділяють: а) у семант. відношенні – на кілька осн. класів за типом протиставлення; б) у форм.-структурному – на різно- і спільнокореневі; в) у стилістичному – на загальномовні та контекстуальні («...Розміняв на **мідь срібло** чуття». – І. Франко).

У семант. відношенні виділяються: 1) градуальні А. (найбільший клас), що позначають два діаметрально протилежні (за мірою або ступенем вияву) видові поняття певного родового поняття. Це переважно поняття якості (хороший – поганий, багатий – бідний, жирний –

пісний, яскравий – тьмяний, багато – бідно, холод – тепло, мороз – спека, дружба – ворожнеча, слава – ганьба, багач – бідняк, сміливець – боягуз, брюнет – блондин), кількості (багато – мало, надлишок – брак, все – ніщо, всі – ніхто, кожний – жодний, скрізь – ніде, завжди – ніколи), дії [палати – тліти, поспішати – зволікати, поспішати – відставати (про годинник), переспати – недоспати], ознаки дії або якості (дуже – злегка, надто – недостатньо). Таке родове поняття характеризується можливістю ступеневого зростання або спаду, відповідні А. не повністю покривають його, тому між його крайніми виявами можливі проміжні ланки (пор. холодний – прохолодний – теплий – гарячий, любов – приязнь – неприязнь – ненависть, всі – багато хто – дехто – ніхто; див. також *Мезоніми*), а заперечення одного з А. не є ствердженням другого: не багатий – не те саме, що бідний; 2) комплементарні (від лат. complementum – доповнення) А., що позначають два взаємодоповнювальні видові поняття, які разом становлять певне родове поняття, без проміжних ланок: живий – мертвий, зрячий – сліпий, присутній – відсутній, добровільний – примусовий, зовні – всередині, разом – окремо, мир – війна, рух – спокій, чоловік – жінка, брат – сестра (подібні протиставлення за статтю називають також корелят. протилежністю), допускати – виключати (винятки з правила), є – немає, з (чим) – без (чого), так – ні, особливо в спільнокореневих А.: одружений – неодружений, платний – безплатний (заперечення одного з А. тут є одночасно й ствердженням другого); 3) векторні А., що позначають дві протилежно спрямовані або взаємно зворотні дії, явища, ознаки, напрями, відношення тощо: підніматися – опускатися (спускатися), починати – кінчати, кращати – гіршати, арештовувати – звільняти, одружуватися – розлучатися, світати – смеркати, запитувати – відповідати, висхідний – низхідний, прибічник – противник, туди – звідти, вперед – назад, на лице – навиворіт, за – проти, до – від (чого, кого), віра – майна (виг.), особливо в спільнокореневих А. (зачиняти – відчиняти, полюбити – розлюбити, циклон – антициклон). До цього класу прилягають: А. із заг. значенням «дія або стан – їх припинення»: рухатися – спинятися, життя – смерть, шлюб – розлучення, марш! – стоп!; А. – конверсиви (див. *Конверсія* 1), що позначають протилежно спрямовані, «зустрічні» дії або відношення в межах однієї спільної ситуації: купувати – продавати (це одна ситуація, але з боку або покупця, або продавця), складати – приймати (екзамен), вигравати – програвати, більший – менший, уже – ще; 4) координатні А., що позначають дві протилежні точки певного просторового або часового відрізка: тут – там, цей – той, ось – он, верх – низ, правий – лівий, початок – кінець, північ – південь, перед – за (чим), колись – тепер, ранок – вечір, літо – зима, перший – останній, попередній – наступний, а також суміжні з цими полюсами поняття: старт – фініш, предок – нащадок, недолетіти – перелетіти. Тематично вони наближаються до векторних А. (пор. перед – зад і вперед – назад, початок – кінець і починати – кінчати), а за структурою опозиції – можливою наявністю проміжного члена (верх – середина – низ, ранок – день – вечір) – нагадують градуальні А. Ці осн. класи не охоплюють усіх А., напр.: вітатися – прощатися, добрий день! – до побачення!, вздовж – впоперек, фас – профіль, на щастя – на жаль, безсумнівно – можливо (останні А. – у функції вставних слів).

Якщо в різнокореневих (власне лексичних) А. протилежність виражається різними коренями (основами), то в спільнокореневих – додаванням до того самого слова або основи антонім. афіксів (переважно префіксів) чи афіксоїдів (в'їхати – виїхати, зацвісти – відцвісти, розбірливий – нерозбірливий, морозець – морозище, англофіл – англофоб) або префікса з заперечним та протил. значенням (воля – неволя, революція – контрреволюція, смачний – несмачний, плідний – безплідний, бородатий – безбородий), а при родових кореляціях – додаванням або відніманням афікса зі значенням протил. статі (кум – кума, доярка – дояр). Проміжне місце між різно- і спільнокореневими А. займають пари складних слів з антонім. компонентами (глибоководний – мілководний, доброякісний – злоякісний) або одним таким компонентом (рослий – низькорослий). Щодо А. з **не-** і **без-**, то ними можна вважати тільки слова з максимально протилежним вихідному слову значенням. Слова з цими префіксами, що просто заперечують значення твірного слова, до А. не належать, оскільки виражають не крайню, а неповну протилежність (пор. молодий – немолодий – старий, корисний – безкорисний – шкідливий).

До А. близькі різні номенклатурні й термінол. опозиції, що членують більш загальне поняття (ціле) на два видові (дві частини цілого), повністю покриваючи його або виділяючи в ньому крайні точки: доконаний – недоконаний вид (дієслова), органічна – неорганічна хімія, прокурор – адвокат, бас – тенор, префікс – постфікс, поміщик – кріпак, патрицій – плебей, Північний – Південний полюс, пари типу верхів'я – гирло, підніжжя – вершина гори, стеля – підлога, що позначають два конкр. поняття на протилежних кінцях певного відрізка. Такі опозиції набувають статусу А. за умови розвитку в них якісного значення, зокрема на рівні метафор. значень, пор. актив – пасив, плюс – мінус, рай – пекло. І навпаки, антонімічність втрачається при розвитку термінол. значень, пор. простий – складний (питання – речення).

Багатозначне слово може мати кілька А., напр.: глибокий – а) мілкий (яма), б) повер-

ховий (знання). Різні А. можуть бути й до того самого значення залежно від акцентування в ньому різних відтінків, напр.: наступ – а) відступ, б) оборона, в) контрнаступ; трудовий – а) бойовий (подвиг), б) нетрудовий (прибуток).

Крім протилежності в значеннях, А. мають і інші, не такі помітні відмінності: а) у граматичній характеристиці: свій – чужий, є – немає (за належністю до різних частин мови), всі – ніхто (у числі), погоджуватися на що-небудь – відмовлятися від чого-небудь (у керуванні); б) у лекс. сполучуваності: сонячний день – місячна ніч, починати наступ – переходити до оборони; в) у частотності вживання та широті функціонування; так, серед прикметників оцінки та розміру (хороший – поганий, великий – малий і под.) частіше вживають А. із значенням позит. оцінки і більшого полюса шкали розміру (напр., у словесних реакціях на задане слово: будинок – новий, гарний, високий, великий і значно рідше – старий, малий, низький; у пост. епітетах: висока гора, широкий степ); г) у порядку слів: якщо в контексті А. виступають поряд (початок – кінець, приплив – відплив, вхід – вихід: знати всі входи і виходи, максимум – мінімум, більш чи менш, плюс – мінус, мажорний – мінорний, день і ніч, юнак і дівчина), першим звичайно йде позначення не тільки початку, що цілком зрозуміло, а й більшого полюсу, позит. оцінки і взагалі того, що видається помітнішим, важливішим; г) у різній семант. і словотв. активності (продуктивності). Так, назва більшого полюса може виражати значення всієї шкали розміру: Яка глибина (ширина, довжина, швидкість) річки? (не мілкість, вузькість, повільність тощо); Як далеко це знаходиться? Особливо це помітно в наявності прислівників типу завбільшки, заввишки, завтовшки і под. при відсутності завменшки і под. Основою для творення слів із заперечними префіксами також є звичайно слова із знач. більшого розміру і «позитивності»: високий – невисокий, здоровий – нездоровий, живий – неживий, щастя – нещастя і т. ін. (від низький, хворий, горе тощо такі утворення нехарактерні). У демінут. утвореннях прикметник із знач. меншого розміру утворює звичайно зменш.-пестл. значення (тоненький, маленький та ін.), тоді як його А. – значення «досить товстий (великий і т. п.)»: товстенький, величенький та ін. У цих випадках говорять про асиметричність А.

Антонімічність фразеол. одиниць виявляється насамперед у протилежності значень тих слів, що входять до їхнього складу, або у вираженні протилежності через заперечення: високої проби – низької проби хто, що; гладити за шерстю – проти шерсті; велике цабе – невелике цабе; бачити – не бачити смаленого вовка. Якщо ж фразеол. одиниці хоч і мають у принципі протилежні значення, але не так вільно асоціюються між собою (напр., у знач. «багато» – «мало»: хоч греблю гати – як кіт наплакав), вони не так легко вступають в антонім. взаємовідношення.

Що ж до А. на ін. мовних рівнях, то, напр., спільнокореневі А. (див. вище) мають виразний словотв. статус (називати їх граматичними, як прийнято, немає підстав). До морфол. А. можна віднести дієслова акт. і пас. станів: Машини обробляють землю – Земля обробляється машинами (хоч самі конструкції з ними належать до категорії синтакс. *синонімів*, оскільки позначають ту саму ситуацію), керуючий – керований; дієслова з некаузат. і каузат. значеннями: кінь п'є – Іван поїть коня, рухати – рушати (пор. *Енантіосемія*). До синтаксичних А. належать, напр., пари складних речень із зворотним взаємовідношенням предикат. частин (щодо часової послідовності, причиново-наслідкової залежності тощо): Раптом подув вітер і пішов дощ – Раптом пішов дощ і подув вітер; Якщо він не ходитиме на роботу, то його звільнять – Якщо його звільнять, то він не ходитиме на роботу. Деякі дослідники відносять до синтаксичних А. такі речення та словосполучення, що містять лексичні А.: Всі присутні були спортсменами – Ніхто з присутніх не був спортсменом; іти на гору – іти з гори.

Явище антонімії використовується при конверсії, у *грі слів* та *каламбурах*, при творенні *антитези*.

Літ.: СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973; Новиков Л. А. Антонимия в рус. языке. М., 1973; Апресян Ю. Д. Лекс. семантика. М., 1974; Кононенко В. И. Системно-семант. связи в синтаксисе рус. и укр. языков. К., 1976; Лайонз Дж. Введение в теор. лингвистику. М., 1978; Полюга Л. М. Словник антонімів. К., 1987; Грищенко А. П. [та ін.]. Сучас. укр. літ. мова. К., 1997; Калашник В. С., Колоїз Ж. В. Словник фразеол. антонімів укр. мови. К., 2001.

О. О. Тараненко.

АНТОНОМА́ЗІЯ (грец. ἀντονομασία, від ἀντί... – префікс, що тут означає заміну, і ὀνομασία – назва, найменування), антономасія – *троп*, що полягає в заміні прямої *назви* особи іншою: 1) загальної – *власною назвою* з міфології, історії, л-ри тощо на основі певних асоціацій метафор. характеру (**крез** зам. багатій, **Мафусаїл** зам. довгожитель, **донжуан** зам. зальотник, залицяльник), така А. відрізняється від *деонімізації* – явища нетропеїч. характеру; навпаки, власної – загальною назвою на основі асоціацій переважно метонім. характеру (**Каменяр** – І. Франко); 2) описовим найменуванням особи (**батько укр. історії** – М. Грушевський). А. є різновидом *перифраза*.

Літ. див. до ст. *Троп.* *О. О. Тараненко.*

АНТРОПО́НІМ (від грец. ἄνθρωπος – людина та ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – *власна назва*: *ім'я особове*, *ім'я по батькові*, *прізвище*, *прізвисько*, *псевдонім* (Михайло, Надія; Іларіонович, Іванівна; Костенко, Ситнянська; Журавель; Борис Тен, Леся Українка). Розділ *ономастики*, що вивчає А., називається антропоніміка

кою. Вона досліджує особливості утворення А., осн. принципи *номінації* людини, шляхи переходу апелятива в А. і навпаки, хронол. характеристики А., їх зміни в часі, виникнення різних форм найменування людини, словотвір різних класів А., функціонування тих чи тих А. у мові на різних хронол. зрізах. Антропоніміка вирішує також суто практ. питання: правопис А., передача їх ін. мовою тощо. Свідчення А. безцінні для історії мови: в них збереглися сліди зниклих слів, які без А. були б назавжди втрачені, – фонет., словотв., семантичні та ін. мовні явища. Антропоніміка може служити важливим джерелом для ін. наук: А. минулого свідчать, зокрема, про колишнє розселення народів. У більшості народів за різних епох найменування (або зміна імені) пов'язане з певними обрядами, завдяки яким часом можна одержати нові відомості про кол. побут, устрій та вірування народу.

Наукова укр. антропоніміка зародилася у 19 ст., хоч окр. спроби пояснення А. відомі починаючи з давньорус. літописців. Спочатку це були невеликі праці, присвячені окр. явищам в антропонімії, в основному діалектним (часто пов'язаним з етногр. реаліями), правописним, публікації джерел тощо. Поч. 20 ст. ознаменований появою праць з елементами наук. узагальнення, з'ясування нац. рис укр. антропонімії та продовженням регіон. вивчення А. на основі діал. особливостей. У 40–50-х рр. 20 ст. почалася активізація роботи на антропонім. ниві. Дослідження того часу відзначаються цілеспрямованим добором факт. матеріалу, спробами його класифікації, окр. порівн.-істор. екскурсами, певними узагальненнями в межах дібраного фактажу. 1960–90-і рр. характерні особливим розвитком укр. антропоніміки, за цей період написано низку ґрунтовних праць (П. Чучка, М. Худаш, І. Сухомлин, О. Неділько, Л. Кракалія, Р. Керста, Р. Осташ та ін.). Наук. праці ост. часу присвячено походженню (етимології), словотв. будові, регіон. характеристиці укр. А.; створено антропонімні словники різних типів.

Див. також *Андронім*, *Метронім*, *Патронім*.

Літ.: Редько Ю. К. Довідник укр. прізвищ. К., 1968; Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття. Ужгород, 1970; Сухомлин І. Д. Питання антропоніміки в укр. мові. Дп., 1975; Худаш М. Л. З історії укр. антропонімії. К., 1977; Керста Р. Й. Укр. антропонімія XVI ст. Чол. іменування. К., 1984; Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. К., 1986; Демчук М. О. Слов'ян. автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. К., 1988; Панцьо С. Є. Антропонімія Лемківщини. Тернопіль, 1995; Медвідь-Пахомова С. Т. Еволюція антропонімних формул у слов'ян. мовах. Ужгород, 1999; Єфименко І. В. Укр. прізвищеві назви XVI ст. К., 2003.

І. М. Železняк.

АО́РИСТ (грец. ἀόριστος, букв. – невизначений, невідмежований, безстроковий) – у давніх слов'янських мовах видо-часова форма, яка означала нетривалу або разову дію, що виявляла себе до моменту мовлення (мин. ч.) і в момент мовлення уже не була актуальною. Залежно від свого походження А. змінювався за двома *парадигмами*. У праслов'ян. мові збереглися форми тематичного кореневого і сигматичного (із суфіксом **-ş-**, який ще в праслов'ян. період перейшов у **-х-**, що у відповідних фонет. умовах дав **-ш-**) А. Особ. форми обох мали багато спільного, пор.:

ТЕМАТИЧНИЙ КОРЕНЕВИЙ АОРИСТ

Однина	Множина	Двоїна
1 ос. могъ	могомъ	моговѣ
2 ос. може	можете	можета
3 ос. може	могѫ	можете

СИГМАТИЧНИЙ АОРИСТ

Однина	Множина	Двоїна
1 ос. знахъ	знахомъ	знаховѣ
2 ос. зна	знасте	знаста
3 ос. зна	знашѧ	знасте

У дієсловах з коренем на приголосний у праслов'ян. мові зам. суфікса **-хъ-** у сигмат. А. частіше виступає суфікс **-охъ-**. Так утворився новий сигмат. А.

Однина	Множина	Двоїна
1 ос. несохъ	несохомъ	несоховѣ
2 ос. несе	несосте	несоста
3 ос. несе	несошѧ	несосте

У давньорус. мові від дієслів з основою або коренем на голосний утворювалися форми старого А. (сътворихъ, видѣхъ), а від дієслів з основою на приголосний – форми нового А. (рѣкохъ, несохъ, идохъ). До традиц. закінчень у 3-й ос. одн. і мн. могло ще додаватися закінчення **-ть**: несеть, сьтворить, несошать, створишать. У мові укр. грамот 14–15 ст. форми А. майже не вживалися. Протягом наступних століть їх інколи використовували як літ. прийом. У новій укр. літ. мові А. вживається для стилізації під давню мову: «Владимир князь перед народом Убив старого Рогволода, **Потя** народ, княжну **поя**, **Отиде** в волості своя» (Т. Шевченко). *В. М. Русанівський.*

АПЕЛЯТИВА́ЦІЯ (від лат. appellare – називати) – див. *Деонімізація.*

АПЕЛЯТИ́ВИ (франц. appelatif, лат. appellativus – називний, від лат. appellare – називати) – те саме, що загальні назви. Див. у ст. *Власні назви.*

АПОЗИ́ЦІЯ (від грец. ἀ... – префікс, що означає заперечення, відсутність, і лат. positio – положення, розташування) – див. *Прикладка.*

АПО́КОПА (грец. ἀποκοπή – відсікання), усічення – 1. Опускання одного чи кількох звуків у кінці слова внаслідок акцентно-фонетичних процесів, що призводять до скорочення слова. Внаслідок А. в укр. мові виникли форми дієслова теп. ч. **є** < **єсть**, 2-ї ос. одн. **ходиш** < **ходиши**, 3-ї ос. одн. **пише** < **пишеть**; мин. ч. одн. ч. р. **ніс** < **неслъ**, 2-ї ос. одн. і мн. нак. сп. **сядь** < **сяди**, **несіть** < **несѣте**; прислівники **так** < **тако**, вищ. ст. **більш** < **больше**, **гірш** < **горьше**; іменники **четвер** < **четвергъ**, **Костя** < **Костянтин** тощо. Те ж саме можна сказати про ненаголошені форманти **-ть** < **-ти** (**ходи́ть** < **ходи́ти**), **-м** < **-мо** (**ходим** < **ходимо**), частки **сь** < **ся**, **б** < **би**, **ж** < **же**. Широко виявляється А. і в го-

ворах: **мо**(може), гуцульське: **Бра Ива, хо!** (Брате Иване, ходи!). *Й. О. Дзендзелівський.*

2. *Спосіб словотворення* неафіксального, що полягає в усіканні за абревіатурним зразком кінця твір. основи (слова) незалежно від морфем. межі: **бадмінтон** > **бад**, **дюралюміній** > **дюраль**, **плексиглас** > **плекс**, **спеціаліст** > **спец**, **оперуповноважений** > **опер**. А. властива лише іменникам. Деякі з них запозичені в укр. мову як готові скорочення – наслідок усікання склад. слова (**автомашина** > **авто**, **кілограм** > **кіло**, **радіотелеграф** > **радіо**). А. служить не тільки для творення слів, а й для формування інвентаря продуктив. аброморфем: **агіт-**, **голов-**, **госп-**, **держ-**, **військ-**, **літ-**, **мед-**, **мор-**, **політ-**, **проф-**, **тех-**, **хім-** тощо. Особливо характерна для розм. мови (**декрет – декретна відпустка**). Деякі слова, утворені способом А., позбавлені експресивного забарвлення і функціонують як нормальні, хоча й штучні номінації: **зав**, **член-кор**. *Н. Ф. Клименко.*

АПОСІОПЕ́ЗА, апосіопезис (грец. ἀποσιώπησις, букв. – замовкання, мовчання) – див. у ст. *Фігура мови.*

АПО́СТРО́Ф (') (від грец. ἀπόστροφος, букв. – звернений убік) – надрядковий значок у вигляді коми, яким передають на письмі роздільну вимову губних приголосних та **р** і **к** (у прізвищах та іменах) перед наступними **я**, **ю**, **є**, **ї** (м'яч, бур'ян, Лук'ян). Уперше його застосував Є. Желехівський у «Малоруско-німецкому словарі» (Л., 1886). В ін. джерелах, починаючи від «Енеїди» І. Котляревського (1798) та «Грамматики малороссійскаго нарѣчія» О. Павловського (вид. 1818) аж до «Словаря української мови» Б. Грінченка (т. 1–4, К., 1907–09), де А. застосовано в позиціях, близьких до сучас. стану, використовувалися твердий та м'який знаки.

За сучас. укр. правописом А. слід ставити перед **я**, **ю**, **є**, **ї**: 1) після губних приголосних **б**, **п**, **в**, **м**, **ф** (б'ю, в'ється, п'ять, солов'ї, м'ята, мереф'янський), а в словах іншомов. походження, у прізвищах та геогр. назвах – і після задньоязикових приголосних та шиплячих приголосних (к'янті, Іх'ямас, Руж'є, Монтеск'є, Ак'яр); 2) після **р** (бур'ян, кур'єр, Фур'є, Амудар'я); 3) після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються на твердий приголосний (без'язикий, пан'європейський). А. не пишеться: 1) якщо перед губним звуком є приголосний звук (крім **р**), який належить до кореня (свято, тьмяний, але – верб'я, черв'як); коли ж такий приголосний належить до префікса, то А. пишеться: підв'язати, розм'якшити; 2) якщо **ря**, **рю**, **рє** означають сполучення м'якого **р** із наступними **а**, **у**, **е** (буряк, рюмса).

Літ.: Жовтобрюх М. До історії укр. правопису. «Мовознавство», 1937, № 11–12; Укр. правопис. К., 1993. *А. А. Бурячок.*

АРАБІ́ЗМ – різновид *запозичення*, слово, запозичене з араб. мови або утв. за її зразком. Найбільше А. зустрічається у перс. та тюрк. мовах, чимало їх у мовах гінді, урду, суахілі. А. з'явилися внаслідок поширення ісламу, мовних і соціокультур. контактів арабів з народами Серед. Азії, Бл. Сходу, Пн. Африки, Іспанії, що були завойовані ними в Середньовіччі. З Іспанії через нар. та наук. латину значна кількість А. потрапила до роман. мов, а звідти через посередництво франц. та німецької – у слов'янські, зокрема укр. мову. А. проникали в укр. мову також через тюрк. мови, насамперед кримськотатар. та караїмську; частина А. запозичена з рос. мови, до якої вони потрапили дещо раніше. В укр. мові А. є слова: адмірал, азимут, алкоголь, алхімія, бакалія, гудрон, жасмин, зеніт, кава, кайдани, лютня, могорич, мулат, мусон, папуга, талісман, тариф, торба, халва, хна, цифра, шуба, яшма та ін. *В. С. Рибалкін.*

АРГО́ (франц. argot – жаргон, первісно – жебрацтво) – один з різновидів соціальних *діалектів*, штучно створювана умовна говірка якої-небудь вузької замкненої соціальної або профес. групи, незрозуміла для сторонніх. Іноді термін «арго» вживається на позначення певного соціального чи профес. відгалуження від загальнонар. мови (напр., А. артистів, музикантів, спортсменів, військовослужбовців та ін.), тобто в тому ж значенні, що й термін *жаргон.* У вужчому розумінні А. – мова «соціального дна», декласованих та антисоціальних елементів (рекетирів, злодіїв, жебраків, бомжів, картярів-шулерів тощо).

Виникнення А. пов'язане ще з тим періодом історії мови доби феодалізму, коли існували замкнені корпорації ремісників, бродячих торгівців, жебраків та ін., які з метою самозахисту та відособленості від решти суспільства і збереження своїх профес. таємниць створювали спец. мовні коди. В укр. мові здавна відомі А. сліпих кобзарів і лірників – т. з. лебійська або шлепецька (сліпецька) мова, а також кушнірів, кожухарів, шаповалів, рашевців (бродячих торгівців) тощо. А. цих соціальних груп у цілому мають спільні риси з незначними місц. чи профес. відмінностями.

В основі А. звичайно лежить загальнонар. мова та її грамат. система, проте вони істотно відрізняються від неї словниковим складом. Так, у найдослідженішому в укр. мовознавстві лірницькому А. найуживаніші в загальнонар. мові слова мають свої специф. відповідники. Серед них є незначна частина утворень від іншомов. коренів, напр., гальомий – великий (пор. болг. голям), дикона – десять (пор. грец. δέκα), метропіль – земля (пор. грец. μητρόπολις), мікрий – малий (пор. грец. μικρός). Решта ж слів є утвореннями від загальновідомих слів з прозорою чи не зовсім ясною внутр. формою і своєрідною будовою, невідомими в загальнонар. мові (висюлька – яблуко, пор. висіти; котинь – віз, пор. котити; скрипота, скрепи – двері, пор. скрипіти; ботняк – буряк,

пор. ботвина) або деформованими шляхом заміни звуків, додавання, усічення чи перестановки складів тощо словами загальнонар. мови (батузник – мотуз, кідро – відро, лоботи – чоботи, пасорити – пасти, ставреник – вареник, кудень – день, кузавтра – завтра, бимій – мій. Словозміна і утворення префіксованих форм відбуваються за законами загальнонар. мови. Прикладом лірницького А. є недавні (60-х рр.) записи Й. Дзендзелівського на Волині: «В битебе клева буштирака, скелиха не вкушморить» («В тебе добра палиця, собака не вкусить»); «Закапшуй шкребета, щоб ніконто не припнав, яківнись климус» («Зачини двері, щоб ніхто не прийшов, якийсь злодій»). А. використовувалися не лише для таєм. спілкування, а й як засіб своєрідної мовної гри, розваги. Такими, зокрема, були школяр. та бурсацькі А., побудовані на свідомому поєднанні несполучуваних частин різних слів (На моторошні засердчить – На серці стане моторошно), додаванні до кожного слова своєрідних закінчень на зразок лат. (вишневентус – вишнівка, вечорнитентус – вечорниці), зразки яких зустрічаються у творчості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та ін. письменників. Слова і вислови з А., уживані в загальнонар. мові, наз. арготизмами. За незначними винятками, вони стоять поза межами літ. вжитку і можуть бути виправдані лише в мові персонажів худож. твору, якщо це зумовлюється його темою й стиліст. настановами (зразками такого їх використання є деякі твори І. Франка, В. Винниченка, А. Тесленка, Г. Хоткевича, С. Васильченка, І. Микитенка та ін.), або в перекладах для передачі А. ін. мов.

Див. також *Таємні мови*.

Літ. див. до ст. *Діалект* соціальний. *В. О. Винник.*

АРТИКЛЕПОДІ́БНЕ ВИ́ДІЛЕННЯ ІМЕ́ННИКА – вживання значно десемантизованих вказівного займенника **той (та, те, ті)** й числівника **один (одна, одне, одні)** у функціях, близьких до функції означеного і неозначеного артиклів у мовах, що їх мають. Займ. **той** вживається, як правило: 1) для порівняльних зворотів, особливо у фолькл. та близькій до неї літ. поезії («Кругом поле, як **те** море широке, синіє». – Т. Шевченко); тут він не має конкр. вказівного значення, а є засобом інтимізації, подає визначуване ним поняття як уже відоме читачеві; 2) при повтор. згадуванні предмета («Ти зростеш собі на славу... А поки ти будеш, та **ту** славу роздобудеш, я не сплю, тебе качаю». – Я. Щоголів); 3) для більшого увиразнення уявлень та поглиблення супровід. емоційності, інтимізації («...Та все-таки якось жилось, принаймні вкупі сумували, згадавши **той** веселий край, і Дніпр **той** дужий, круторогий, і молодеє **теє** горе, і молодий **той** грішний рай». – Т. Шевченко). Числ. один у фолькл. та розм. мові часто має значення **«якийсь»**: «Я в **одному** селі по ярмарку гуляв» (Л. Глібов). Слова **«той»** і **«один»** у вказаних випадках – це недорозвинені артиклі, які лишаються можливими засобами стилістики у специфічній для укр. мови грамат. формі.

Див. також *Означеність – неозначеність* іменника.

Літ.: КСУЛМ, т. 2. К., 1951; Булаховський Л. А. Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка. В кн.: Булаховський Л. А. Вибр. пр., т. 2. К., 1977. *О. Б. Ткаченко.*

АРТИКУЛЯ́ЦІЯ (лат. articulatio – розчленування, від articulare – розчленовувати, чітко вимовляти) – робота *органів мовлення* у процесі мовотворення. Утворенню кожного звука відповідають певні положення органів мовлення і їхні рухи. Розрізняють *голосні звуки* (вокали) і *приголосні звуки* (консонанти). Основою А. голосних є відкритий голосовий канал. В утворенні голосних найбільше значення має язик, який, змінюючи свою форму і положення у ротовій порожнині, створює відповідний об'єм і форму резонатора. Найвідкритішим є голосовий канал при А. звука **а**. Відповідно до напрямів руху язика – горизонтального чи вертикального – утворюються голосні переднього (**і**, **и**, **е**) і заднього (**а**, **о**, **у**) *ряду*, за ступенем підняття язика – низького (**а**), середнього (**е**, **о**), високосереднього або високого (**и**) і високого (**і**, **у**) *підняття*. Ост. критерій має також назву класифікації за способом творення звука. Секундарними ознаками голосних є участь губів (лабіалізовані голосні **о**, **у**, нелабіалізовані **а**, **е**, **и**, **і**), положення нижньої щелепи і напруження язика. Відповідно до кута опущення нижньої щелепи розрізняються відкриті (широкі) і закриті (вузькі) голосні: відкритими є голосні **а**, **е**, **о**, закритими – **і**, **у**, **и**. Напруження язика (ступінь артикуляц. зусилля) виявляє більш напружені голосні **і**, **у**, **и** і менш напружені **а**, **о**, **е**; більш напруженими в укр. мові є всі наголошені голосні. З А. голосних пов'язано також ряд акуст. характеристик: компактними є артикуляційно відкриті звуки, дифузними – закриті; бемольність відображає *лабіалізацію*.

А. голосних і приголосних відмінна у своїй цілісності: при А. голосних переміщуються значні маси органів мовлення – тіло язика, нижня щелепа. В А. приголосних беруть участь кінчик язика, передня частина спинки язика, нижня губа тощо. Вони утворюють заваду видихуваному повітрю, внаслідок чого виникає *шум*, що становить осн. акустичний елемент приголосних. Відмінність у характері А. голосних і приголосних обумовлює швидкість рухів органів мовлення. Тривалість А. голосних довша, приголосних коротша. Голосні є осн. складником мовлення, визначальною його ознакою. Процес мовлення зумовлюється зміною А. голосних, тоді як приголосні виступають як складник, що видозмінює осн. артикуляц. положення голосних та їх акуст. ознаки. А. приголосного з самого початку має ознаки наст. голосного; цей вплив особливо сильний на перех. відрізку до голосного. При А. приголосного розрізняють три фази: екскурсію (наступ), витримку, рекурсію (відступ), проте повною

мірою це стосується лише звуків, що вимовляються ізольовано. А. приголосних за способом та місцем їх творення і за участю *голосу* є основою для артикуляторної класифікації приголосних. А. звуків у мовному потоці зазнає значних змін: *асиміляції*, що стосується місця й способу А. та характеру звучання, і *акомодації* – пристосування голосних і приголосних. Обидва ці явища можуть бути регресивними чи прогресивними. У мовному потоці виникає також *редукція* голосних, коли ненаголошені голосні значно змінюють свою А. і звучання, аж до повного зникнення (нуль звука). Визначення звука як осн. алофона відповідної фонеми провадиться у його ізольованому звучанні (у голосних) або в найменших консонантно-вокальних сполученнях (складах, словах). А. звуків є важливим критерієм (поряд з акустичним) для їх класифікації.

Літ.: Ільїнський Г. До питання про асиміляцію голосних в укр. мові. ЗІФВ ВУАН, 1926, кн. 7–8; Жовтобрюх М. А. Про вимову зубних приголосних перед *і* в укр. літ. мові. «Мовознавство», 1961, т. 16; Коструба П. П. У справі визначення артикуляції укр. [и]. «Вісник Львів. ун-ту. Серія філологічна», 1963, в. 1; СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Брахнов В. М. Явища асиміляції в консонантизмі укр. мови. К., 1970; Тоцька Н. І. Сучасна укр. літ. мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. К., 1981; Зб. вправ з фонетики укр. мовлення в аспектах артикуляції, слухання, транскрибування. К., 1993; Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучас. укр. літ. мови. О., 1996. *А. Й. Багмут.*

АРХАЇ́ЗМ (від грец. ἀρχαῖος – стародавній) – мовна одиниця, що на даному етапі є застарілою в мові або зовсім вийшла із заг. вжитку. Відповідно до мовного рівня розрізняють: а) лексичні А. (див. *Застарілі слова*); б) фразеологічні А. (во врем'я оно, ситник бердника не товариш); в) фонетичні А. – збереження в певній фонет. позиції звука, зам. якого в сучас. мові виступає інший (**о** зам. **і** в новозакритих складах, напр., у мові дум: вольний, невольник, безродний; **із/іс**... як варіант преф. **з**...: ізгаснути, ісходити); г) морфонологічні А. – напр., збереження чергувань другої палаталізації у наз. в. мн. (друзі, діал. вовци, птаси); ґ) словотвірно-афіксальні або суто словотвірні А., тобто застарілі моделі словотворення: напр., непродуктивна тепер модель позначення сина і дочки від найменування батька за допомогою суф. **-енк-о** та **-івн-а** (бондаренко і бондарівна), моделі субстантивації відносних прикметників у формі с. р. для позначення різного роду грошових зборів, мита на зразок подушне, мостове (у сучас. мові їх лишилося небагато: базарне, містове, пор. уже за цим зразком: відкупне, відступне); д) морфологічні А. – збереження давніх особливостей формотворення, словозміни, відмерлих граматичн. категорій: напр., нестягнені форми слів прикметникового відмінювання (молодая – ж. р., молодеє – с. р., молодії – мн.), короткі форми прикметників у функції означення (фолькл. «**дрібен** дощик іде»), форми нак. сп. 2-ї ос. мн. дієслів з нередуков. закінченням **-іте** («Кайдани **порвіте** І вражою злою кров'ю Волю **окропіте**» – у Т. Шевченка), *атематичні дієслова*, форми перфекта, звичайно в 2-й ос. одн. («**не загинув єси**» – в думі, «**прозрів єси**» – у Т. Шевченка; «**торгував єси**» – у П. Куліша), форми дієприслівників теп. ч. без суф. **-чи** (ходя, сидя, лежа і под.: «Полюбила козаченька При місяці **стоя**» – з нар. пісні); е) синтаксичні А., напр., форма наз.–знах. в. при назвах осіб (з нар. пісень: «Через рідну неньку, через рідні **сестри**...», «Перечула через **люди**, Що батенько в гості буде»), уживання зі знач. діяча або знаряддя конструкції «від + род. в.» зам. форми ор. в. («дарований від Бога»; «Од серпа колосся жнуться» – І. Котляревський). Деякі А. зберігаються тільки в стійких словосполученнях, напр.: «**свята́я** святих», «**многая** літа» (старі форми с. р. мн. із старослов'ян. мови).

А. вживаються обмежено, в певних мовних стилях, зокрема в мові фольклору (найбільше в думах), поезії, або з певними стиліст. настановами. Останнє стосується гол. чин. А. книжного походження, насамперед *старослов'янізмів* (у новій укр. л-рі до старослов'янізмів часто звертався Т. Шевченко). А. використовують для відтворення мовного *колориту* минулих епох, для *мовної характеристики* представників правосл. духівництва (старослов'янізми), для надання мові піднесено-урочистого («**Благословенна** ти в віках, Як сонце наше **благовісне**, Як **віщий** білокрилий птах» – М. Рильський) або, навпаки, жартівливого чи ірон.-сатир. [«**Умре** (форма аориста) **муж велій в власяниці**. Не плачте, сироти, **вдовиці**, А ти, Аскоченський, **восплач Воутріє** на тяжкий **глас**» – Т. Шевченко] звучання. *О. О. Тараненко.*

АСИМІЛЯ́ЦІЯ (лат. assimilatio – уподібнення) – вид *комбінаторних змін звуків*: артикуляц. уподібнення звуків один одному в межах слова або словосполучення. А. виникає між звуками одного типу (голосних з голосними, приголосних з приголосними). Розрізняють повну і часткову А. – залежно від ступеня уподібнення звуків. Вплив поперед. звука на наступний є прогресивною А., а наступного на попередній – регресивною. Взаємодіяти можуть як сусідні звуки (контактна асиміляція), так і звуки на відстані (дистантна асиміляція). А. приголосних буває за способом і місцем утворення звука, твердістю і м'якістю, за участю голосу (оглушення чи одзвінчення), для голосних – за рядом, піднесенням, *лабіалізацією.*

В укр. мові частіше відбувається регресивна А., коли дзвінкі шумні приголосні перед глухими втрачають голос, що в певних випадках позначається і на орфографії: **т**хнути, **с**кривити, **с**пекти, **с**ходити. У префіксах **роз-**, **без-** А. не обов'язкова: [розказати – росказати], [безпечний – беспечний]. У серед. слова або на межі слів А., як правило, послідовна. Дзвінкі перед глухими оглушуються, а глухі – одзвінчуються: ніхті, вохко, молодьба, кізьба, воґзал, озь де,

яґ би. При регресивній А. за місцем і способом творення свистячі приголосні перед шиплячими стають шиплячими: **шшити**, **беш** шуму, бе**жж**алісний, пока**ш**чик, пі**ш**чаний, **ж** джерела, ї**жд**жу. Шиплячі перед свистячими стають свистячими: смі**єсс**я, не моро**ц**ся, у плясці, у книзці. При А. за м'якістю і твердістю приголосні **д**, **т**, **н**, **л**, **с**, **з**, **ц**, **дз** перед пом'якшеними приголосними палаталізуються: сього[д']ні, со[н']ця, га[л']ці, на мі[с']ці, у ка[з']ці, пі[с']ні. Не пом'якшуються звичайно **д**, **з**, та ін. приголосні на стику морфол. частин слова: бездітний, відділ; д, **т**, **с**, **з** перед **бі**, **пі**, **ві**, **мі**, якщо це **і** походить з **о**: двір. Окр. приклади засвідчують історичну А. за участю голосу: бджола (із бчела < бъчела), різдво (із розтво < рожьство). Прогресивна А. за місцем і способом творення спостерігається у сполученнях **ст'**, **зд'**: (ст – с'т' – с'ц'т'): раді[с']ть – раді[с']ц'т', гості – го[с']ц'т'і. А. за м'якістю/твердістю може виникати в прикм. суфіксах **-ськ(ий)**, **-зьк(ий)** з м'якими **с'**, **з'**, **ц'**: лю[д']ський. В історії укр. мови спостерігалися й ін. типи А. (див. *Палаталізація*, *Дисиміляція*).
Літ.: КСУЛМ, т. 1. К., 1951; Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія укр. мови. Фонетика. К., 1979. *Л. І. Прокопова.*

АСИ́НДЕТОН (грец. ἀσύνδετον – безсполучниковість) – див. *Безсполучниковість.*

АСОНА́НС (франц. assonance, від лат. assonare – відгукуватися) – повторення однакових голосних (переважно наголошених) звуків у суміжних чи близько розташованих словах худож. тексту; співзвучність голосних у римі; вид *звукопису.* Для мови поезії характерне поєднання стиліст. та віршувальної функції А.: «І від сліз тих г**а**рячих розт**а**не Т**а** кор**а** льодов**а**я, міцн**а**. Може, квіти зійдуть, – і наст**а**не Ще й для мене весел**а** весн**а**» (Леся Українка, «Contra spem spero»). Повтори звука **а** важливі як у ритмомелодійному, так і в смисловому плані, оскільки за їх допомогою актуалізуються значення римованих слів і семантично зіставляються контрастні художні означення (**гарячих** – **льодовая**). Іноді пов'язують значеннєві, смислотворчі можливості окремих голосних з конкр. семантикою (на зразок визначень франц. поета-символіста А. Рембо: **а** – чорне, **е** – біле, **і** – червоне і т. ін.), хоч повторюваний голосний у різних худож. контекстах має неоднакову образність і смислову наповненість. Пор.: «...І думу тяжк**ую** мо**ю** Німим стінам переда**ю**» (Т. Шевченко) – «Хай стрінуть, як росу в маю, вс**ю** душ**у** сонячн**у** тво**ю**...» (П. Тичина). Повтор голосних є одним з гол. засобів звукової організації вірша. А. увиразнює будову віршової строфи симетрією наголошених і ненаголошених звуків: «Вмочає сонце в сонну п**о**тязь З**о**л**о**тоткане п**о**л**о**тно» (М. Драй-Хмара). Звукопис створюється також побічними наголосами й відповідною повнозвучною вимовою голосних незалежно від їх позиції, що й визначає природу А. в укр. мові. Поет. текст часто будується на звуковому й смисловому навантаженні кількох голосних, напр.: «Все більше н**і**кому писать мені лист**и**. Залишилась, кал**и**но, т**і**льки т**и**. Вже ось і т**і**тка, як останн**я** гілка, Геть одчахнулась з нашого прич**і**лка І л**и**стя скинула на молоду траву. Калино, **ти жи**ви!» (І. Драч). Наголошені голосні **і** та **и** провідні в поліфонічній картині людського почуття, що створюється, зокрема, й відповідним звукописом. Як засоби *фоностилістики* А. можуть взаємодіяти не тільки між собою, а й з алітерацією та всією системою *ритмомелодики* відповідної фрази чи уривка зв'язного тексту. На повторі голосних звуків ґрунтується як прикінцева, так і внутр. рима вірша, яку теж відносять до А.
Літ. див. до ст. *Алітерація.* *В. С. Калашник.*

АСТЕЇ́ЗМ (грец. ἀστεϊσμός – дотеп, жарт) – різновид *антифразису*, *троп*, де мовна одиниця з негат. значенням, осудливою *конотацією* уживається як форма вираження похвали, захоплення, ласки тощо. Напр., лайливі, образливі, зневажливі й под. слова – як вираження дружнього ставлення, схвалення, захоплення («Поглядав дід Пилип, любувався **шельмою**-їздовим». – В. Бабляк; «– Виходить, ти чекала мене? – Дуже ти потрібний мені, **волоцюга**, – одвела [дівчина] голову від парубка, а на устах ворухнулась посмішка». – М. Стельмах) чи просто як пом'якшення осуду («Іди, кажуть, бабко, додому... А самі регочуть, **бодай би вас Бог мав у своїй ласці**». – М. Коцюбинський). Пестливий А. є характернішим для мови жінок («Ах ти, мій **розбійнику**!» – мати до сина-шибеника, «**Поросятко** ти моє!» – до забрудненої дитини); дослідники вбачають також деякі міжмовні відмінності у використанні цього засобу: так, у нім. і чес. мовах він представлений ширше порівняно з мовами сусід. народів – як у звертанні до дітей, так і в інтим. спілкуванні чоловіка і жінки.
До А. можна віднести і випадки фамільярного слововживання, наявні, зокрема, в молодіжному жаргоні: **старий** – звертання юнаків один до одного, **тачка** – у знач. таксі й взагалі легкового автомобіля.
Пор. *Іронія.* *О. О. Тараненко.*

АСТЕРИ́СК (*) (грец. ἀστερίσϰος – зірочка), зірочка – друкарський складальний знак у вигляді зірочки, який ставлять перед словоформою, коли вона гіпотетична, реконструйована або можлива, але не засвідчена в писемності (напр., праслов'ян. *veselьje – 'весілля', *ліствиця – 'драбина', лишень <*лише не та ін.). У позиції після слова А. іноді застосовують для позначення посилань (*, **, *** і т. д.) зам. цифр.
Г. П. Півторак.

АСТРО́НІМ (від грец. ἄστρον – зоря і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – див. *Космонім.*

АТЕМАТИ́ЧНІ ДІЄСЛОВА́ (від грец. ἀ... – префікс, що означає заперечення, відсутність, і ϑέμα – основа, положення) – у давніх слов'ян. мовах ряд безсуфіксних дієслів, у яких особ. форми та інф. утворювалися безпосереднім

приєднанням закінчення до кореня, що збігався з основою. До А. д. у праслов'ян. мові належали jesmь, ěmь, damъ, věmь, imamь та похідні від них (пор. форми інф.: bу́ti, ěsti<ědti, dati, věsti<vědti, jęti. Вони характеризувалися своєрідним дієвідмінюванням (пор.: jesmь, jěmь, damь, věmь, imamь; jesi, jěsi, dasi, věsi, imaši, jestь, jěstь, dastь, věstь, imatь; jesmъ, jěmъ, damъ, věmъ, imamъ; jeste, jěste, daste, věste, imate; sątь, jědątь, dadętь, vědętь, imątь і т. д.).

А. д. в сучасній укр. мові становлять окр. архаїчну групу, т. з. третю дієвідміну, яка характеризується рядом особливостей у дієвідмінюванні (пор. їм, їси, їмо, їсть, їсте, їдять; дам, даси, дасть, дамо, дасте, дадуть; розповім, розповість, розповіси, розповімо, розповісте, розповідять та ін.). *С. П. Бевзенко.*

А́ТЛАС ДІАЛЕКТОЛОГІ́ЧНИЙ – див. *Атлас лінгвістичний.*

А́ТЛАС ЛІНГВІСТИ́ЧНИЙ, атлас діалектологічний – зібрання лінгв. карт, на яких відображено діал. явища і їх тер. поширення. Об'єктом картографування може бути поодинокий мовний факт (*слово*, значення слова, *словоформа*, *фонема*, *звук*, *синтакс. структура*, *словотв. модель*) або мовне явище як цілісність. Зображення здійснюється на бланківках геогр. карт за допомогою словесних написань (як у романській і, частково, германській лінгвогеогр. школах) або знаків у вигляді геометр. фігур (кола, трикутника, квадрата та ін.) з різною внутр. модифікацією чи поєднання написань і геометр. фігур (лужицький і чеський лінгвістичні атласи); пошир. засобами графіч. зображення є різні види штрихування, заливка площин та *ізоглоси*. Картогр. знаки застосовують в одному або в багатьох кольорах; протиставлення кольорів є засобом розрізнення картографованих мовних фактів. А. л. може об'єднувати карти атомарні (присвячені одній мовній одиниці чи кільком однорідним), синтетичні (на них шляхом зіставлення атомарних карт визначають тенденції диференціації діал. простору) і класифікаційні (карти діал. членування – узагальненого поділу континууму на *наріччя* й *діалекти*). Матеріал для А. л. збирають шляхом безпосеред. спостереження за говорами відповідно до спец. програми-питальника (див. *Питальник діалектологічний*) у попередньо визначених нас. пунктах. Мережа нас. п. рівномірно відображає мовну територію; з метою доклад. вияву діал. меж в окр. зонах вона може бути згущена. Оформляється зібраний діал. матеріал єдиною фонет. *транскрипцією.* Розрізняють А. л.: загальномовні національні (картографуються діал. розрізнення у межах усієї тер. поширення діал. мови, напр., «*Атлас української мови*», чи її старожит. частини, напр., «Диалектологический атлас русского языка», в. 1–3, 1986–97) і регіональні – загальні та проблемні. У загальних зображуються елементи різних рівнів певної території чи одного структур. рівня: напр., усім структур. рівням присвячено виданий у Польщі «Atlas gwar bojkowskich» (t. 1–7, 1980–91), лише лексиці – «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР» Й. Дзендзелівського (ч. 1 –3, 1958–93), у проблемних – лише явища певного кола, напр.: «Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР» П. Лизанця (1976), «Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті» Т. Назарової (1985), де картографуються явища, що відбивають наслідки укр.-білорус. міжмов. взаємодії. На картах А. л. можуть бути зображені діал. розрізнення у межах групи споріднених мов («Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая, в. 1. Рефлексы *ě». Белград, 1988; в. 2а. Рефлексы. *ę. гМ., 1990; в. 2б. Рефлексы *ǫ. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1990; в. 3. Континуанты *ъr, *ьr, *ъl, *ьl. Warszawa, 1994; Серия лексико-словообразовательная, в. 1. Животный мир, 1988; в. 2. Животноводство, 2000; в. 3. Растительный мир, 2000) або групи неспоріднених мов (Atlas Linguarum Europae, v. 1. Cartes, 1983; v. 2. Commentaires. Deuxième Fascicule, 1986; «Общекарпатский диалектологический атлас», в. 1. Кишинев, 1989; в. 2. М., 1988, 1994; в. 3. Варшава, 1991; в. 4. Л., 1993; в. 5, Братислава, 1997; в. 6. Будапешт, 2001). *Н. П. Прилипко.*

Атласи лінгвістичні.

«А́ТЛАС УКРАЇ́НСЬКОЇ МО́ВИ» (АУМ) – зібрання лінгв. карт, на яких відбито поширення явищ укр. мови на всій території її побутування; загальномовний нац. атлас. Вид. у Києві у 3 томах (т. 1, 1984; т. 2, 1988; т. 3 у 4 частинах, 2001). Створенню АУМ передували описові праці з укр. *діалектології*, у яких зафіксовано осн. риси укр. *діалектів*. Метою підготовки АУМ було з'ясування диференціації укр. діал. мови, окреслення меж поширення її осн. рис, вивчення характеру розвитку в сучас. *говірках* явищ прото-, давньо- і староукраїнської мови, виявлення діал. основи літ. мови. АУМ охоплює 2 359 нас. п., які репрезентують усі говори в межах України, окр. говірки суміж. територій (Молдови, Румунії, Словаччини, Польщі, Білорусі, Росії) та острівні переселенські говірки кол. Югославії. Відносно рівномірно представлено говірки двох типів – старожитні (мережа згущена) і новожитні південні і південно-східні (мережа розріджена). Зіставність матеріалу забезпечено обстеженням говірок за єдиним *питальником діалектологічним* – «Програмою для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови» (К., 1949). «Програма...» охоплює 464 питання, найбільше – з фонетики і словозміни, менше – з лексики, словотвору, синтаксису, фразеології. Таке масове одночасне обстеження укр. говірок за єдиною програмою здійснено вперше (1949–74). В АУМ поєднано карти регіональні, які відбивають протиставлення, диференціацію мовних явищ у межах окр. зон (Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі – т. 1; Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі – т. 2; Донеччина, Слобожанщина і суміжні землі – т. 3, ч. 1; Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі – т. 3, ч. 2), і карти загальноукраїнські, на яких подано найважливіші протиставні явища у межах поширення укр. мови в цілому (т. 3, ч. 3). Систематизація карт здійснена за мовними рівнями: фонетичні, морфологічні, лексичні, семантичні, синтаксичні, акцентологічні. В кінці кожного тому – ізоглосні (див. *Ізоглоса*) карти ареалів. АУМ вміщує також допоміжні карти – адм.-політ. устрою етномов. території на різних хронол. зрізах, діал. поділу укр. мови та ін. Кожна мовна карта має легенду і коментар. В «Атласі...» подано *транскрипцію*, список обстежених нас. п., список експлораторів, некартографовані матеріали, зібрані за «Програмою...» (т. 3, ч. 4).

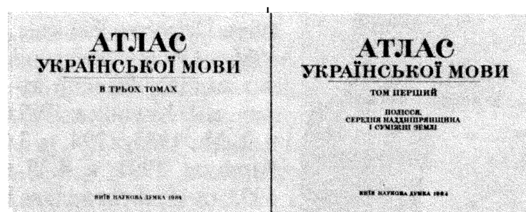

Атлас української мови, т. 1. К., 1984. Титульний розворот.

В АУМ розроблена і використана методика накладання ареалів генетично й структурно пов'язаних елементів мови, здійснено картографування структурно пов'язаних явищ і *парадигм* як цілостей. Об'єднання різнотипних карт (1093 зональних і 53 загальноукраїнських) дало змогу обґрунтувати діал. членування укр. мови, виявити межі окр. явищ і діалектів, встановити характер міждіалектної, частково – міжмов. взаємодії станом на серед. 20 ст. Спеціальними картогр. засобами послідовно відбито діал. елементи, спільні з літ. мовою, що дало змогу вперше лінгвогеогр. засобами (див. *Лінгвістична географія*) виявити діал. основу структур. елементів явищ літ. мови.

АУМ є етапом у розвитку укр. і слов'янського мовознавства; він об'єднує відомі й велику кількість таких нових точно локалізованих і взаємопов'язаних свідчень про укр. діалекти, що становлять основу якісно нового дослідження історії укр. мови, її зв'язків з ін. слов'ян. і неслов'ян. мовами, етимологічних, ономаст., істор.-культур., глото- і етногенетичних студій.

Літ.: Жилко Ф. Т. Діалектол. атлас укр. мови. Проспект. К., 1952; АУМ, т. 1–3. К., 1984–2001; Shevelov G. Y. Ukrainian Diphthongs in Publications of the 1980s and in Reality (and some adjacent problems imaginary and real). «International Journal of Slavic Linguistics and Poetics», 1986, v. 34; Карпенко Ю. О. Глибокі дослідження в галузі лінгвогеографії. «Мовознавство», 1986, № 2; Бромлей С. В. Атлас укр. мови, т. 1. «Вопросы языкознания», 1987, № 4; Zatovkanuk M. [Рец. на кн. АУМ, т. 1–2. K., 1984–88]. «Slavia», 1990, R. 59. *П. Ю. Гриценко.*

АТРА́КЦІЯ ПАРОНІМІ́ЧНА – див. *Паронімічна атракція.*

АТРИБУ́Т (від лат. attributum – додане) – див. *Означення.*

АТРИБУТИ́ВНІ ВІДНО́ШЕННЯ – див. у ст. *Синтаксичні відношення.*

АТРИБУ́ЦІЯ (лат. attributio – приписування) тексту – встановлення авторства твору на основі композиції, способів текстотворення, почерку, мови, змісту і позатекстових відомостей (автографів, щоденників, листування, мемуарів, документів та ін.) про його походження та історію. А. здійснюють типологічним зіставленням неавториз. твору з авторизованими або спеціально дібраними неавторизованими, щоб на підставі подібності (відмінності) довести прийняту, передбачувану чи дискутовану гіпотезу про авторство, тому А. називають ще авторизацією. А. істор. писемної пам'ятки може обмежуватися й встановленням переписувача, укладача (збірників), літописця, того, хто її літературно обробив або створив нову редакцію. При А. фрагментів (напр., у літописах, хронографах, житіях) ефективні методи розшарування тексту на «своє» й «чуже», виявлення особливостей включення «чужого» в автент. текст, встановлення характеру його переробки для припасування до даного способу викладу. В А. давньорус. і староукр. ділових документів (див. *Грамоти* 14 –15 ст.) розрізняють тих, хто визначив зміст (диктував документ), і писаря та писарську школу.

Див. також *Палеографія.* *М. М. Пещак.*

АУГМЕНТАТИ́ВИ [від лат. augmentum (augmen) – прирощення, збільшення] – див. *Збільшувальні утворення.*

АУСЛА́УТ (нім. Auslaut – кінцевий звук, склад, кінець слова) – див. *Кінець слова.*

АФАНА́СЬЄВ-ЧУЖБИ́НСЬКИЙ (ін. псевд. – Невідомий, Лубенец, Пустинник та ін.; справж. прізв. – Афанасьєв) Олександр Степанович [28.II (12.III) 1817, с. Ісківці, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл. – 6(18).IX 1875, Петербург] – укр. письменник, етнограф і мовознавець. Закінчив 1835 Ніжин. гімназію вищих наук. Служив у Бєлгород. улан. полку (1836 – 43), потім повернувся в Україну. У 1843 познайомився з Т. Шевченком, 1845–46 супроводжував поета в подорожі по Лівобереж. Україні. З 1847 служив у канцелярії воронез. губернатора, був редактором неофіц. частини газ. «Воронежские губернские ведомости». Брав участь в етногр. експедиції мор. м-ва по Півдню Росії. Після повернення з експедиції жив у Петербурзі, працював, зокрема, інспектором шкіл грамотності. Один з яскравих представників укр. романт. поезії 40– 60-х рр. 19 ст. Писав також прозові твори (романи, повісті, оповідання, нариси). А.-Ч. належать «Спомини про Т. Г. Шевченка» (1861), стаття-некролог «Землякам. Над могилою Т. Г. Шевченка» (1861). Уклав «Словарь малорусского нарѣчія» (1855; опубл. частину до літери «З»; перевид. 1892), що охоплює бл. 6 000 реєстрових слів. Рукописне продовження словника (літери К–Н) зберіг. у Б-ці Рос. АН (Петербург). Словник укладено переважно на матеріалах живої нар. мови, в ньому відбиті риси говорів Чернігівщини та Харківщини; високо оцінений І. Франком, І. Срезневським та ін. Етногр. праці А.-Ч. (рос. мовою) «Нариси полювання в Малоросії» (1855), «Подорож у Південну Росію» (ч. 1 – «Нариси Дніпра», ч. 2 – «Нариси Дністра», обидві – 1863) широко фіксують нар. лексику.

О. С. Афанасьєв-Чужбинський.

Тв.: Собр. соч., т. 1–9. СПб., 1890–93.

Літ.: Москаленко А. А. Нарис історії укр. лексикографії. К., 1961; Горецький П. Й. Історія укр. лексикографії. К., 1963; Франко І. Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський. В кн.: Франко І. Зібр. тв., т. 39. К., 1983; Пилинський М. М. О. С. Афанасьєв-Чужбинський – поет-лексикограф. «Мовознавство», 1992, № 3.

Й. О. Дзендзелівський.

АФЕРЕ́ЗА (грец. ἀφαίρεσις, букв. – позбавлення) – відпадіння початкового голосного для уникнення міжслівного збігу голосних, коли попереднє слово закінчується, а наступне починається голосним. А. в укр. мові зазнає в основному початковий **о** (голосний, що відпав, позначається апострофом): д'одного < до одного, п'оббивати < пообивати. Найчастіше має місце у говорах Чернігівщини, Сумщини, Київщини, Пн. Полтавщини. Як певний ритмомелод. прийом А. використовується у худож. л-рі, переважно в поезії: «Нема мені одрадоньки ні д'отця, ні д'неньки». До А. належить також опускання голосного звука чи групи звуків незалежно від кінця поперед. слова: діал. сторійа (історія), мігрант (емігрант).

Й. О. Дзендзелівський.

А́ФІКС (лат. affixus – прикріплений) – служб. *морфема*, наділена номінативним, вираженим у поєднанні з *коренем*, значенням або синтакс. значеннями. А. мають тільки додаткове лексичне або грамат. значення, яке вони реалізують, приєднуючись до кореня, щодо якого займають у слові пре- або *постпозицію*. На відміну від коренів, серед А. дуже мало таких, що вживалися б тільки в одному слові. Ті А., що постійно повторюються у різнокореневих, але співвідносних словах або *словоформах* та утворюють певну словотворчу чи формотворчу модель, називають регулярними. Нерегулярні, або одиничні, унікальні А. трапляються у поодиноких структурно ізольованих словах і не формують відтворюваних моделей слів: світ-**оч**, дубл-**ікат**.

За функціями А. поділяють на словозмінні, формотворчі й словотворчі. А. бувають також алосемічні та моносемічні. Перші – багатозначні, виражають, крім інваріантного, різні часткові значення. Так, прикметниковий А. **-уват-** передає значення подібності до предмета, названого твірною основою (вовк**уват**ий) і неповноти виявлення ознаки (сір**уват**ий). У моносемічних А. – одне дериваційне чи грамат. значення: напр., суфікс прикметника **-ин** виражає присвійність (сестр**ин**).

Розрізняють ще А. виражені та А. нульові. А. нульовий (∅) – це формально невиражений показник похідності слова або грамат. форми, наділений відповідним словотв. або грамат. значенням. В укр. мові є близько десяти грамат. нульових і кілька дериваційних А. Серед них показники іменників ч. та ж. р. у наз. в. одн.: орел – $\varnothing_1$, молодість – ∅; род. мн. ж. р.: країн – $\varnothing_3$; с. р.: сіл – $\varnothing_4$; форм мин. ч.: сік – ∅, нак. сп.: сядь – ∅. До нульових дериваційних і одночасно граматичних належать морфеми, що завершують процеси оформлення віддієсл. (вибухати – вибух $\varnothing_1$) та відприкм. (синій – синь – $\varnothing_2$) іменників.

Бувають сегментні А., що є нерозірваними, цілісними і реалізуються у слові у вигляді звука або комплекса звуків (мак-ів-оч-к-а) та А. розірвані, розщеплені (*конфікси*). Останні є поєднанням двох, іноді трьох словотв. морфем, пре- та посткореневих, і використовуються як один словотв. *формант* при мішаному пре-

фікс.-суфікс. способі словотворення: па-вод-ок, роз-щедр-и-ти-ся. А. поділяють на продуктивні, малопродуктивні й непродуктивні. Продуктивні активно використовують у творенні нових слів та грамат. форм, до них належать **-ськ-**, **-ість**, **-ува-**, **-о**, **-в** та ін. Непродуктивні не здатні утворювати нові слова, грамат. форми або утворюють їх дуже рідко (жен-их). Є А. активні, малоактивні й неактивні, тобто унікальні. Активні А. – морфеми, що мають значну питому вагу в словах лекс. складу мови. Частота використання активних А. у словниках і текстах значно перевищує частоту коренів. В укр. мові до високочастот. дериватц. А. належать *префікси* **ви-**, **на-**, **по-**, суфікси **-н-**, **-ик**, до граматичних – нульова флексія ім. чол. роду. Серед А. є живі, які вільно виділяють у складі слова при його співвіднесенні зі спорід. словами (ви-з-вол-и-тель, ви-хов-а-тель, гноб-и-тель, за-сід-а-тель, уч-и-тель), та мертві, які розпізнають у слові внаслідок етимол. аналізу (мас-л-о).

Розрізняють А. складні й прості. До складних належать ті, що виникли як об'єднання двох сусід. А. слова внаслідок спрощення основи: вузд-ечк-а, плот-в-ичк-а, шайб-очк-а. Деякі А. розглядають як аглютинативні (від лат. agglutinare – приклеювати). В укр. мові до них належать префікси, співвідносні з прийменниками, постфікс **-ся**, утворений з відмінк. форми зворот. займенника. *Н. Ф. Клименко.*

АФІКСА́ЛЬНЕ СЛОВОТВО́РЕННЯ (афіксація) – *спосіб словотворення* за допомогою *афіксів*. Залежно від різновиду словотворчих засобів, які використовують для творення похідних слів, А. с. є суфіксальним (ха-та – хат-**к**-а), префіксальним (бути – **до**-бути), конфіксальним (**па**-горб-**ок**) і флексійним (золото – золот-**ий**). А. с. – найхарактерніший для укр. мови спосіб словотворення, за допомогою якого утв. майже 85 % слів її словникового складу. При творенні різних частин мови використовують різні способи словотворення, але перевага надається одному з різновидів. Так, іменники утворюють переважно суфіксальним способом, дієслова – префіксальним. Прикметники найчастіше виражають градуальні (великий > великуватий, величезний) та експресивні (темненький, темнісінький, темнюсінький) значення за допомогою суфіксів. Ознаки, співвідносні з назвами предметів, передають як суфікси (казка > казк-**ов**-ий, ліс > ліс-**н**-ий, товариш > товари-**ськ**-ий), так і конфікси (від-мова > **без**-відмов-**н**-ий, план > **над**-план-**ов**-ий). У прислівників А. с. є найпродуктивнішим способом творення слів з одним і кількома коренями: охочий > охоче, радіоактивний > радіоактивно. Основою А. с. є словотв. модель. У системі сучас. мови поширена множинність мотивації похідних слів, а отже, й можливість творення їх за кількома словотв. моделями: купати > купання, купатися > купання, за хмарами > захмарний, хмарний > захмарний, без зорь > беззоряний, зоряний > беззоряний, під землею > підземний, земний > підземний.

Літ.: Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучас. укр. мови. К., 1973; Словотвір сучас. укр. літ. мови. К., 1979; Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотв. структура слова. К., 1981; Дідківська Л. П., Родніна Л. О. Словотвір, синонімія, стилістика. К., 1982. *Н. Ф. Клименко.*

АФІКСО́ЇД (від *афікс* і грец. εἶδος – вигляд, сорт, тип, вид) – проміжна *морфема*, частина складного або складноскороч. слова, здебільшого співвідносна з *повнозначним словом* чи основою, яка повторюється з тим самим значенням у ряді слів і наближається за словотв. функціями до афіксів. Афіксоїдні кореневі морфеми набувають ознак служб. афіксальних морфем. У позиції суфіксів А. називають суфіксоїдами (сильно**діючий**, швидко**діючий**), у позиції префіксів – префіксоїдами (**водо**вбирний, **водо**вимірювальний). У префіксоїдів і суфіксоїдів ін. природа значення, ніж у префіксів та суфіксів, оскільки перші утв. з коренів, наділених лекс. значенням.

Функц. і семант. близькість афіксів та А. дає їм змогу утворювати синонімічні, часто еквівалентні слова. Паралелізм цих утворень найбільше виявляється серед іменників (**бавовноpоб – бавовняр**, **крутихвіст – крутій**), менше серед прикметників (**кривоногий – кривий**, **хвилеподібний – хвилястий**) і рідко серед дієслів (**животворити – оживляти**). Повторюваність особливо характерна для еліпт. основ А.: **квіткогриз**, **книгогриз**, **костогриз**. Вона властива також афіксоїдним основам з суфіксами: бого**шукач**, золото**шукач**, міно**шукач**, скарбо**шукач**. Деякі з них співіснують як варіанти: людинолюб – людинолюбець, природолюб – природолюбець, себелюб – себелюбець, душогуб – душогубець. Зрідка вони різняться значенням: богомол 'комаха', богомолець 'людина', мечоніс 'меч-риба', мечоносець 'воїн'.

Серед А. багато запозич. коренів. У них, як і в питомих А., різний ступінь афіксоїдності. Незапозичені корені-А. активізують здебільшого одну певну позицію у слові (першу або останню), особливо це характерне для еліпт. основ. Так, **-нос** (від носити), **-мір** (від міряти) стоять у складному слові тільки в ост. позиції. Поширений А. **люб** віддає перевагу ост. позиції (книго**люб**, тепло**люб**) і лише один раз засвідчений як перший компонент слова **люб**омудр, скалькованого з грец. «філософ». Двічі в одному слові повторюється єдиний корінь **різ**, причому в кінцевій позиції – як суфіксоїд: **різь**-б-о-**різ**. Запозичені суфіксоїдні основи часто фіксуються і в першій, і в другій позиціях, що зумовлено їхньою частковою десемантизацією: **антроп**оїд і пітек**антроп**, бібліо**філ** і **філ**ологія, **метр**ампер і спектро**метр**, **пат**ологія і психо**пат**. Багато запозичених і питомих афіксоїдних основ співіснують у мові в тому самому значенні: **водо-** і **аква-**, **гідро-**, **ватер-**; **земле-** і **гео-**; **біо-** і **життє-**; **геліо-** і **сонце-**; **тепло-** і **термо-**; **-пис** і **-граф**; **-мір** і **-метр**; **-нос** і

-фор; **-люб** і **-філ**. Вони відрізняються здебільшого сферою функціонування. А. – запозичені основи використовують у термінології, наук. стилі. Афіксоїдні основи збільшують аглютинативні тенденції у мові: **автограф** > **радіоавтограф**, **висотомір** > **радіовисотомір**, **аеронавігація** > **радіоаеронавігація** тощо. Якщо така основа займає третю, зрідка четверту препозитивну позицію у слові, вона набуває ознак аглютинат. компонента, який стандартно й однозначно (лише співвідносячись з певним поняттям) вживається у композитах: **біо**географія, **біо**геохімія, **геліо**геофізика, гео**біо**логія, **гідро**електрометалургія, **гідро**геологія. Для А. сучас. укр. мови характерні також аброморфеми (див. *Морфема*), як у словах робіт**ком**, сільвикон**ком**, страй**ком**, цех**ком**. *Н. Ф. Клименко.*

АФОРИ́ЗМ (грец. ἀφορισμός – визначення, вислів) – короткий влучний вислів, що передає узагальнену закінчену думку повч. або пізнавального змісту в лаконіч. увиразненій формі. Особливість А. полягає у тому, що це гранично стисле і водночас вичерпне визначення предмета чи ситуації, яке конденсує набутий досвід сусп. життя, реальності, що оточує людину. А. здебільшого впливають на свідомість оригінальністю формулювання думки в своєрід., несподіваній, часом парадокс. формі (напр.: «Я знаю, що я нічого не знаю». – Сократ). За характером вираження осн. думки А. поділяються на три типи: 1) А.-закономірності («Вища законність – це вище беззаконня». – Цицерон); А.-поради («Борітеся – поборете». – Т. Шевченко); 3) А.-передбачення («Що посієш, те й пожнеш»; «Хто взяв меч – від меча і загине»). За походженням А. поділяються на народнорозмовні (до цього виду належать короткі нар. узагальнювальні висловлювання, у т. ч. *приказки* й *прислів'я*) та літ.-книжні (сюди входять лише автор. висловлювання, у т. ч. *крилаті слова*). Це можуть бути як вислови, що виникли в контекстах неафорист. характеру, від якого вони відірвалися, перетворившись у самост. одиниці («Лиш боротись – значить жить!». – І. Франко), так і вислови, що виникли самостійно як різновид специф. літ. жанру – афористики («Думки та афоризми Козьми Пруткова», «Роздуми, або Висловлювання і моральні максими» Ф. де Ларошфуко). А. розвинулися у старод. греків з наук. суджень (перші зразки – «Афоризми» Гіппократа). Особливої популярності набули в епоху Відродження. В давньорус. л-рі багаті на А. «Слово о полку Ігоревім», «Моління Даниїла Заточника». А. стало чимало висловів із творів укр. письменників: І. Котляревського, Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, П. Тичини, М. Рильського та ін. Укр. літ. мова збагачується не лише самобутніми, а й запозиченими А.

Літ.: Успенский Л. Коротко об афоризмах. В кн.: Афоризмы. Ленинград, 1964; Гаврин С. Г. Афорист. фразеология как лингв. категория. «Уч. зап. Пермского пед. ин-та», 1971, т. 87; Федоренко Н. Т. Меткость слова. М., 1975; Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в укр. літ. мові: Афоризми. Літ. цитати. Образні вислови. К., 1975; Цимбалюк Ю. В., Краковецька Г. О. Крилаті лат. вислови. К., 1976; Корж Н. Г., Луцька Ф. Й. Із скарбниці антич. мудрості. К., 1988. *І. С. Гнатюк.*

АФРИКА́ТИ (лат. affricata – притерта, від affricare – терти) – зімкнено-фрикативні приголосні – складні приголосні звуки, при *артикуляції* яких зімкнення розкривається і повітря миттю проходить з тертям через щілину. Це – **ц**, **ц'**, **ч**, **дз**, **дз'**, **дж**. У давньорус. мові була тільки м'яка африката **ц'**: купь**ць**мъ, мытоиме**ць**, десни**цю**. Цю вимову зберегла укр. мова: кіне**ць**, кін**ця**, мі**сяць**, міся**ця**, **цвіт**. Тільки перед **е** африката **ц** депалаталізувалася: яй**це**, сон**це**, мі**сяцем**. Твердий **ц** зустрічається також у вигуках перед **и** і в словах іншомов. походження: **цокати**, **цур**, **цмокати**, **цукор**, **палац**, **цими**. У діалектах зустрічається депалаталізована вимова **ц** – у пн. частині лівобережних поліських говорів: Гри**ц**ом, також в окр. пд.-зх. говорах: хлопе**ц**, пале**ц**, ове**ц**, молоде**ц**. А. **ч** в укр. мові тверда. Артикулюється перед. спинкою язика біля верхніх зубів (**т** і **ш** об'єднуються в одну суцільну артикуляцію: **час**, **чути**, **піч**). Тільки в позиції перед **і** ч у літ. мові напівпом'якшена: **очі**, **вечір**. А. **дз** – дзвінкий приголосний, що відрізняється від **ц** голосом. Розрізняється твердий **дз** та м'який **дз'**: **дзвонити**, **дзиґа**, **ґедзь**, **дзьобик**. А. **дз** неоднаково поширена у сучас. укр. діалектах. У пн. говорах вона майже не відома: звонок, зеркало; у багатьох пд.-зх. говорах – наддністрянських, бойківських, покутських, волинських, деяких подільських **дз** вимовляється у ряді таких слів, де літ. мова його не знає: **дзелений**, **дзерно**, **дзолото**, **дзвук**. А. **дж** – дзвінкий відповідник глухого **ч**, буває твердим: **джміль**, **джигун**, **ходжу**, **кинджал**, **джунглі** і напівпом'якшеним: **дріжджі**, **бджілка**, **бджіл**.

Літ.: Крымский А. Укр. грамматика, т. 1. М., 1907; КСУЛМ, т. 1. К., 1951; СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Жовтобрюх М. А., Кулик В. М. Курс сучас. укр. літ. мови, ч. 1. К., 1973; Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія укр. мови. Фонетика. К., 1979; Тоцька Н. І. Сучас. укр. літ. мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. К., 1981. *Л. І. Прокопова.*

Б – друга літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, створених на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [бе] вживається як іменник с. р.: велике **Б**, мале **б**. Походить від старослов'ян. кирилич. літери **в** («буки»), утв. шляхом графіч. видозміни грец. **β** («бета»; на думку деяких дослідників, є видозміненим глаголичним знаком). Різне написання лат. **в** і слов'ян. Б пояснюється тим, що римляни запозичили алфавіт у греків бл. 6 ст. до н. е., коли **β** означала в них звук Б. У 9 ст. н. е., в період створення *кирилиці* на основі грец. алфавіту, греки вимовляли **β** як «в» («віта»), через що ця літера в новому значенні узвичаїлася в старослов'ян. алфавіті. В староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писемних шкіл і типів письма (устав, півустав, скоропис) Б вживалася в кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучасній укр. мові цією літерою позначають дзвінкий проривний губно-губний приголосний звук, який виступає послідовно, незалежно від його позицій у слові й місця наголосу. **Б.** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. У старослов'ян. кирилич. писемності числового значення не мала, у глаголиці означала «два». Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «другий»: ложа «Б», розділ «б». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: 4-Б клас, будинок 15-Б і т. п.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *Б*
Давньоєгипетська	[illegible]
Сінайська	[illegible]
Фінікійська	[illegible]
Давньогрецька	[illegible] B
Візантійська	R B Є
Латинська	B B ∂ b
Романська	B b 𝔅 b
Готична	𝔅 𝔅 b 𝔅 b
Кирилиця	Б Б Б Б
Глаголиця	Ⰱ
Українська	Б б *Б б*

Г. П. Півторак.

БА́БИЧ Надія Денисівна (29.XII 1943, Чернівці) – укр. мовознавець, канд. філол. наук, професор з 1995. Закін. 1966 Чернів. ун-т. Працює у ньому: ст. лаборант, викладач кафедри, доцент, професор, зав. кафедри історії та культури укр. мови. Коло наук. інтересів Б. – історія мови, стилістика, культура мовлення, фразеологія, лінгвопсихологія, соціолінгвістика, методика викладання мови і етичні та естет. проблеми функціонування мови. Автор числен. праць: посібників для вищих навч. закладів «Фразеологія української мови» (ч. 1–2, 1970 –71), «Історія української літературної мови: Практикум» (1983), «Основи культури мовлення» (1990), «Історія української літературної мови: Практичний курс» (1993), «Ділова українська мова» (1996, у співавт.), «Сила мовленого слова» (1996), «Практична стилістика» (1997), «Культура ділового мовлення» (1997, у співавт.), «Лінгво-психологічні основи викладання і вивчення мови» (2000); підручників укр. мови для середніх шкіл з рум., угор. і польською мовами навчання (1997–2000); методич. рекомендацій з вивчення укр. мови в нац. школах (1992, у співавт.). Співавтор «Словника прізвищ жителів Чернівеччини» (2002).

К. Г. Городенська.

БАГАТОЗНА́ЧНІСТЬ – див. *Полісемія.*

БАГАТОКОМПОНЕ́НТНЕ СКЛАДНЕ́ РЕ́ЧЕННЯ – поліпредикатна конструкція у системі *складного речення*, структур. мінімум якої для різних моделей становить три – п'ять предикат. компонентів, поєднаних за допомогою двох – чотирьох сполучних засобів зв'язками *сурядності* або *підрядності* чи їхніми різновидами – супідрядності або послідовної підрядності. У широкому розумінні багатокомпонентними вважаються будь-які складні конструкції, що включають не менше трьох *простих речень*, поєднані як спол. зв'язком, так і безсполучниково: «Сонце пригрівало сильніше, із голубого неба долітав повний жалю журавлиний трубний клич, який то гучнів, то завмирав, тонучи в голубій безвісті» (Григорій Тютюнник). Більшість Б. с. р. має багатомірну структуру, зовн. і внутр. (один чи кілька) рівні членування. На зовн. рівні структура таких речень виразно двочленна, чітко визначаються гол. синтакс. зв'язки і семант.-синтакс. відношення, встановлюються частини, що можуть бути як простими, так і склад. реченнями: «Виплутавшись з гавані, пароплав, глибоко занурюючись у височенні синьо-білі хвилі, ще густіше

задимів, /і Євген уже не міг відрізнити, де крила чайок, що кружляли над палубою, а де біла хустина, яка тріпотіла в Маріїній руці» (В. Канівець). Внутр. рівень членування поширюється на частини Б. с. р., структурні схеми яких стосуються синтакс. організації склад. речення. Синтакс. зв'язки і семант.-синтакс. відношення у багаторівневих багатокомпонент. утвореннях перебувають між собою в ієрарх. відношеннях. Залежно від характеру синтакс. зв'язку на зовн. і внутр. рівні членування виділяються монозв'язкові й полізв'язкові складні багатокомпонентні речення. До центр. монозв'язкових належать конструкції з послідовною підрядністю, з неоднорід. супідрядністю; до центр. полізв'язкових – з однорід. супідрядністю, з сурядністю і підрядністю.

Літ.: Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучас. укр. літ. мові. К., 1969; Симулик М. В. Складні речення ускладненого типу у сучас. слов'ян. мовах. Ужгород, 1974; Шульжук К. Ф. Складні багатокомпонентні речення в укр. мові. К., 1986; Його ж. Складне речення в укр. мові. К., 1989.

К. Ф. Шульжук.

БАГАТОКРА́ТНІ ДІЄСЛОВА́ – *дієслова* зі знач. неодноразово повторюваної дії, що належать до кількісних та інтенсивно-кількісних *родів дії.* У сучас. укр. мові поділяються на дві групи: 1) невелика група дієслів недок. в. з суф. **-ва-**, **-а-**, утворених від основ недок. в.: **бувати** (до **бути**), **живати** (до **жити**), **знавати** (до **знати**), **пивати** (до **пити**), **чувати** (до **чути**), **видати** (до **видіти**), **їдати** (до **їсти**), **їжджати** (до **їздити**). Крім дієсл. **бувати**, яке активно вжив. у всіх часових формах і є стилістично нейтральним, ін. дієслова вжив. переважно у формі мин. ч. і є застарілими або розмовними. В семант. структурі більшості цих дієслів розвинулися похідні значення, тотожні їхнім твірним дієсловам, пор. від рідко вживаних порівняно зі знач. багатократності («Чи далеко мого сина У війську **видаєш**?» – з нар. пісні) до цілком нормативних: **бувати** («Бували різні пригоди», але: «Бувай [здоровий]!», тобто будь), **чувати** («Чувала тисячу разів!» – Леся Українка, але: «Що чувати нового?») та ін. Модель творення Б. д. з давніми суф. **-ова-**, **-ыва-/-ива-**, які в укр. мові змінилися на **-ува-/-юва-**, зовсім вийшла з ужитку, пор. у староукр. книжній мові 16–17 ст. **ношовати** (до **носити**), **давывати** (до **давати**), **чинивати** (до **чинити**), арх. **хожувати** (до **ходити**, напр.: «Батько їх хожував з Добашем» – Ю. Федькович); 2) специфічні для укр. мови розм. дієслова док. в., утворювані за допомогою редуплікованого преф. **попо-** від основ недок. в. (засвідчені з 16 ст.): **попобити** «побити багато разів; побити багатьох або багато чого-небудь», **попоплакати**, **попоносити**, **попоходити** (« – Скільки я попоходила, скільки я попоносила!...» – Панас Мирний) та ін.

На основі знач. багаторазовості розвивається семантика інтенс. вияву або тривалого перебігу дії: **попобити** «дуже побити», **попостояти** і под. Для дієслів зі знач. односпрямованої дії (**попобігти**, **попойти** та ін.) тлумачення при цьому можливе у формі дієслова тільки недок. в.: **попоїхати** «їхати тривалий час». Можлива *десемантизація* знач. багатократно-інтенс. вияву дії: **попоїсти** 1. Поїсти багато разів, багато чого-небудь; добре поїсти («Попоїв він немало всяких страв у житті»; «Попороби до поту, то й попоїси в охоту» – фолькл.); 2. Те саме, що **поїсти** («Дайте щось попоїсти»).

Відтінок знач. неодноразовості перебігу дії наявний також у дієсловах деяких ін. родів дії, напр., зі знач. «час від часу або іноді (трохи, злегка) щось робити»: **подумувати**, **поблискувати** і под. Проте в ряді випадків подібність до дієслів зі знач. повторюваності дії може бути лише формальна: **мовляти** (те саме, що **мовити**), **поживати** («Як поживаєш?») – те саме, що **жити**), **пороблятии** («Що пороблястиш?»), **попасати** («пасти [худобу]»), **прощавай!** (те саме, що **прощай**) і под.

Пор. *Однократні дієслова.*

Літ.: Потебня А. А. Из записок по рус. грамматике, т. 4, в. 2. М., 1977; ІУМ. Морфологія. К., 1978.

Див. також *Літ.* до ст. *Роди дії.* *О. О. Тараненко.*

БАГАТОСПОЛУЧНИКО́ВІСТЬ, полісиндетон – *фігура мови*, яка використовується для посилення експресії, що полягає у *повторі* однакових сполучників між однорід. членами простого речення або між предикат. частинами складного речення. Завдяки Б. підкреслюється рівноцінність того, що перелічується. Б. характерна для мови фольклору, худож. та публіцист. стилю: «Прошу, сестро, до хати. Та й будемо частувати. І наїстись, і напитись, і на нас подивитись» (Нар. пісня); «Тільки полум'я од вогнища то шугало вгору червоними шпичками, то гнулося дугою од вітру, то й зовсім загасало» (Гр. Тютюнник).

Н. Я. Дзюбишина-Мельник.

БА́ГМУТ Алла Йосипівна (12.V 1929, Харків) – укр. мовознавець, славіст, доктор філол. наук з 1980. Дочка Й. А. *Багмута.* Закін. 1952 Київ. ун-т. У 1955–56 викладала в ньому, з 1957 – в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (у 1972–77 була зав. відділу експерим. фонетики), з 1991 по 2002 – в Ін-ті укр. мови НАН України (зав. відділу фонетики та інтонології, ст. наук. співробітник відділу соціолінгвістики). З 1997 – професор кафедри слов'ян. філології Київ. нац. ун-ту. Досліджує проблеми експерим. фонетики, інтонацію укр. та ін. слов'ян. мов, працює у галузі слов'ян. лексикографії, лінгв. термінології, порівн.-істор. вивчення слов'ян. мов. Автор монографій «Інтонаційна будова простого розповідного речення у слов'янських мовах» (1970), «Структура і функціонально-семантичний аспект інтонації простого розповідного речення у слов'янських мовах» (1980), «Семантика і інтонація в українській мові» (1990). Співавтор праць «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (1966), «Типологія інтонації мовлення»

(1977), «Словарь славянской лингвистической терминологии» (Прага, 1977–79), «Інтонація як засіб мовної комунікації» (1980), «Інтонація спонтанного мовлення» (1985), «Інтонаційна виразність звукового мовлення засобів масової інформації» (1994), «Українсько-чеський словник» (т. 1–2, Прага, 1994–96), «Сприйняття українського мовлення в умовах шумових завад» (2000). *Т. Б. Лукінова.*

БА́ГМУТ Йосип Адріанович [4(17).IV 1905, с. Бабайківка, тепер Царичанського р-ну Дніпроп. обл. – 26.VIII 1968, м. Боржомі, Грузія; похов. у Києві] – укр. мовознавець і перекладач, канд. філол. наук з 1953. Батько А. Й. *Багмут.* Закін. 1929 літ.-лінгв. ф-т Харків. ІНО. В 1924–25 вчителював на Дніпропетровщині, 1929–41 викладав у вузах Харкова, під час евакуації (у роки Великої Вітчизн. війни) вчителював у Казахстані, 1943–45 служив у Рад. армії. В 1945–50 працював гол. літ. редактором Держполітвидаву України. В 1950–55 був наук. співробітником, ученим секретарем Ін-ту мовознавства АН УРСР, 1955–63 – зав. сектора перекладу Ін-ту історії партії при ЦК КПУ, 1963–68 – ст. наук. співробітник Ін-ту мовознавства. Праці присвячені питанням теорії та історії перекладу (монографія «Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою», 1968, та ін.), культури укр. мови, лексикографії, розвитку термінології, історії мовознавства тощо. Перекладач з рос. сусп.-політичної і художньої л-ри, редактор низки мовозн. видань («Російсько-український словник», 1956; «Російсько-український словник», т. 1–3, 1968).

Літ.: Й. А. Багмут. «Мовознавство», 1968, № 5; Булахов М. Г. Багмут Иосиф Адрианович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 2. Минск, 1977. *Л. С. Паламарчук.*

БАЖА́ЛЬНЕ РЕ́ЧЕННЯ – див. *Оптативне речення.*

БАЖА́ЛЬНИЙ СПО́СІБ – див. у ст. *Спосіб.*

БАЛЕ́ЦЬКИЙ Еміль Дмитрович (21.II 1919, с. Гукливий, тепер Воловецького р-ну Закарп. обл. – 29.XII 1981, Будапешт) – укр. і угор. мовознавець. Закін. 1943 Будап. ун-т. З 1945 працює в Угор. радіокомітеті, з 1951 – доцент, а з 1952 – зав. кафедри рос. мови Ін-ту Маркса – Енгельса – Леніна при ЦК ВКП(б), з 1965 – зав. кафедри рос. мови і л-ри Будап. ун-ту. Автор праць з діалектології, історії, етимології укр. та ін. слов'ян. мов, а також укр.-угор. міжмовних контактів (рос. та угор. мовами): «Про мовну приналежність і заселення села Комлошка в Угорщині» (1956), «Єгерський рукописний ірмологій» (1958), «Українська грамота Софії Баторі 1674» (1959, у співавт.), «Новий етап у дослідженні говорів Закарпаття» (1962), «Про деякі угорські запозичення в українській мові» (1963) та ін.

Літ.: Хадрович Л. Эмилю Балецкому 60 лет. «Studia Slavica», 1980, t. 26, № 1–2; H. Tóth I. Baleczky Emil Köszöntése. «Studia Russica», 1980, t. 3; Петер М. Э. Балецкий. 1919–1981. «Studia Russica», 1981, t. 4; Zoltán A. Emil Baleczky. 1919–1981. «Studia Slavica», 1982, t. 28, № 1–4. *П. П. Чучка.*

БА́ЛТО-СЛОВ'Я́НСЬКА МО́ВНА СПІ́ЛЬНІСТЬ – гіпотетична єдність у далекому минулому слов'ян. і балт. груп мов. Ґрунтується в основному на великій подібності в їхній лексиці. Балто-слов'ян. мовна єдність чи прамова – одна з класич. проблем індоєвроп. мовознавства.

Істор. розвиток балто-слов'ян. мовних взаємин характеризують чотири стани: 1) спільність; 2) паралельність – з різними ступенями близькості: від найближчої (I) через напівсередню (II), середню (III) до найдальшої (IV); 3) розходження; 4) зближення. Відповідно до цього гол. теорії про балто-слов'ян. відносини від індоєвропейських до вже істор. часів можна подати за допомогою таких формул – А. Шлейхер: 1–3; А. Мейє: 2(III) – 2(III) (тобто без змін); Я. Розвадовський: 1–3–4–2(III); Я. Ендзелін: 2(IV)–4–2(III)–3; В'яч. Вс. Іванов і В. Топоров: 2(I)–3. Найпринциповішим тут є розрізнення спільності та паралельності незалежного виникнення под. явищ в обох групах (балт. і слов'янській). Період особливої близькості балт. і слов'ян. мов датується орієнтовно серединою 1 тис. до н. е. Саме на цей період вказує факт спільних назв хронологічно пізніше освоєних металів (заліза, але не міді й бронзи) та культур. рослин (жита і вівса, але не пшениці та ячменю).

Спільність балт. і слов'ян. мов поширюється на всі мовні структури. Більш архаїчні своєю будовою балт. мови надають у розпорядження дослідника істор.-лінгв. перспективу для вивчення слов'янських, що нерідко зберігають лише релікти тих явищ, які в балт. мовах представлені цілими системами. Структурна похідність багатьох слов'ян. форм (у відношенні до балтійських) навіть спричинилася до появи поширеної в ост. роки гіпотези про походження слов'ян. мов з периферійного західнобалт. діалекту. В Україні основоположниками дослідження Б.-с. м. с. стали О. Потебня, Я. Ендзелін, Л. Булаховський.

Літ.: Вопрос № 20. Существовало ли балто-славян. языковое и этн. единство и как его следует понимать? В кн.: Сб. ответов на вопросы по языкознанию (к IV Междунар. съезду славистов). М., 1958; Журавлев В. К. К проблеме балто-славян. языковых отношений. «Baltistica» (Vilnius), 1968, № 4(2); Karaliūnas S. Kai kurie baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimai. В кн.: Baltų ir slavų kalbų ryšiai (Lietuvių kalbotyros klausimai. X.). Vilnius, 1968. *А. П. Непокупний.*

БАНДРІ́ВСЬКИЙ Дмитро Григорович (23.XII 1897, с. Городище, тепер Самбірського р-ну Львів. обл. – 3.VII 1983, Львів) – укр. письменник, мовознавець, літературознавець, канд. філол. наук з 1956. Навч. у Віден. ун-ті, закін. 1931 Львів. ун-т і одержав звання доктора слов'ян. філології. У 1931–39 вчителював, 1940–63 – наук. співробітник Ін-ту сусп. наук АН УРСР (Львів). Автор віршів, повістей, оповідань, літературозн. розвідок. Досліджував питання фольклору, етнографії, діалектології (моногр. «Говірки Підбузького району Львівської області», 1960; статті «Фонетичні особливості бойківських говірок Боринського і Турківського районів Дрогобицької області», 1959; «Фонетич-

ні особливості говірок Дрогобицького району Львівської області», 1960; «Деякі морфологічні особливості говірок Турківського району Львівської області», 1960; «Деякі особливості говірки лемківських переселенців у с. Липівці на Дрогобиччині», 1961; «Матеріали до діалектичного словника Бориславського і суміжних районів Львівської області», 1961, та ін.). Склав 15 карт до «Атласу української мови» (т. 2, 1988).
Літ.: Дорошенко О. Доля митця. Дмитрові Бандрівському – 70. «Жовтень», 1967, № 12. *З. Т. Франко*.

БАРА́ННИК Дмитро Харитонович (15.XII 1923, с. Пушкарівка, тепер Верхньодніпровський р-н Дніпроп. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1972, професор з 1972, з. п. в. ш. України з 1985, академік АН ВШ України з 1993. Закін. 1952 Дніпроп. ун-т, де й працює з 1955 (1971–93 – зав. кафедри укр. мови). Праці з граматики укр. мови (розділи «Прикметник» і «Числівник» у «СУЛМ. Морфологія», 1969; ст. «Два рівні граматичної структури речення», 1993, та ін.), про діалогічну та усну монол. мову, функц. стилістику усної літ. мови («Драматичний діалог», 1961, у співавт.; «Усний монолог», 1969; розділ «Стилістика усного мовлення» в «СУЛМ. Стилістика», 1973), про мову засобів масової інформації (розділ «Мова радіо і телебачення» в кн.: «Мова сучасної масово-політичної інформації», 1979; ст. «Актуальні проблеми дослідження мови масової інформації», 1983). Співукладач і відп. редактор «Російсько-українського словника з авіаційної та ракетно-космічної техніки» (1997).

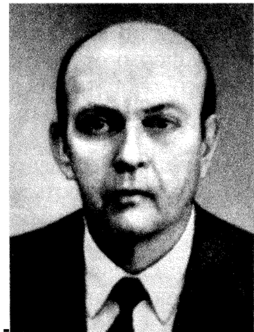
Д. Х. Баранник.

Літ.: Біобібліографія вчених ДДУ. Гуманіт. науки. Дп., 1993; Академіки АН вищої школи України. К., 2001; Дмитро Харитонович Баранник. Сімферополь, 2003. *О. О. Тараненко.*

БАРИТОНО́ВАНЕ СЛО́ВО (грец. βαρύτονος, від βαρύς – важкий і τόνος – натяг, напруження) – 1. У грец. граматиці – слово, ост. склад якого має важкий (тупий) наголос (гравіс) або виступає ненаголошеним. 2. У праслов'ян. (і в давньоруській) акцентології цей термін вживався щодо слів з баритонованою *акцентною парадигмою*. При описі акцент. системи сучас. укр. мови баритонованими наз. іноді слова з нерухомим наголосом на основі, напр.: бере́за, блю́до, дя́тел. *В. Г. Скляренко.*

БЕВЗЕ́НКО Степан Пилипович (7.VIII 1920, с. Станіславівка, тепер Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1962, професор з 1964. Закін. 1945 філол. ф-т Одес. ун-ту. Завідував кафедрами укр. мови Ужгор. (1950–62), Одес. (1962–81) ун-тів; у 1982–91 – зав. кафедри мовознавства і методики викладання мови Київ. пед. ін-ту (тепер Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова). Автор праць з: історії укр. мови – «Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія» (1953), «Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст.» (1954), «Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору» (1960), «Історія української мови. Морфологія» (1978, у співавт.); діалектології – «Вступ до української діалектології» (1965), «Українська діалектологія» (1980), «Українська діалектологія. Збірник вправ і завдань» (1987); «Структура складного речення в українській мові» (1987); історіографії мовознавства – «Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови» (1990); словотвору, ономастики. Один з укладачів «Інверсійного словника української мови» (1985). Організатор й активний учасник система т. вивчення закарп. діалекту в синхроніч. і діахронічному аспектах [ст. «Лабіалізоване **ы (ы̂)** в говорах Закарпаття (питання про характер старовинного слов'янського **ы**)» (1955), «Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу українських говорів Закарпатської області УРСР» (1960, у співавт.)].

С. П. Бевзенко.

Літ.: Гриценко П. Ю. Професор Степан Пилипович Бевзенко. В кн.: Професор Степан Пилипович Бевзенко. К., 1999. *В. В. Німчук.*

БЕЗА́ФІКСНЕ СЛОВОТВО́РЕННЯ – *спосіб словотвореннння* одно- і кількаосновних похідних, при якому не використовують словотворчі *афікси*. До Б. с. належать *абревіація*, *зрощення*, *субстантивація*, чисте *словоскладання* і нульова суфіксація (або невласне деривація). Словотвірне значення в Б. с. передають такі засоби, як послідовність розташування компонентів похід. слова (сон-трава), усічення твірної основи (блакитний > блакить), зміна *парадигми* (злий > зло), формування єдиного наголосу в склад. слові (вічнозеле́ний).

Нульова суфіксація як один з різновидів Б. с. застосовується в іменниках – назвах абстр. дії, похідних від дієслів (вибух, відвар, запис), і рідше – в назвах абстр. якості, утворених від прикметників (білий > біль, молодий > молодь, синій > синь). Деякі твірні основи при цьому зазнають регулярних морфонол. змін: одиничних [**е** – **і** (злетіти > зліт), **и** – **і** (розбирати > розбір), **о** – **і** (приходити > прихід), твердий – м'який приголосний (зелений > зелень, юний > юнь), **х** – **ш** (тихий > тиша, сухий > суша)] і комплексних [**и** – **і** разом з появою **й** (відбити > відбій)] чергувань. Нульова

суфіксація рідко реалізується в іменниках – назвах осіб, похідних від префікс. і непрефікс. дієслів і оформлених *флексією* **-а**: базіка, знайда, приблуда, сновида. *Н. Ф. Клименко.*

БЕЗКРО́ВНИЙ Олександр Матвійович (1893–?) – укр. мовознавець. Працював 1933–39 в Ін-ті мовознавства АН УРСР та Київ. ун-ті, 1939–57 – в Ульяновському (РРФСР) пед. ін-ті (1949–51 – зав. кафедри рос. мови). Досліджував укр. говори Слобожанщини і Воронежчини: праці (рос. мовою) «До діалектології слобожанських говорів. Звукові особливості гов[ора] Лебедина та його району (Сумської округи)» (1927), «До питання про природу дифтонгічного рефлексу *о* в перехідних північноукраїнських говорах Воронезької губернії» (1928), «З історії утворення перехідного українсько-російського діалекту у Воронезькій області» (1949). *Й. О. Дзендзелівський.*

БЕЗОСОБО́ВЕ РЕ́ЧЕННЯ – *односкладне речення* з предикат. центром, вираженим єдиним гол. членом, лекс.-семант. і форм. специфіка якого виключає наявність підмета як виразника суб'єкта дії чи стану. За морфол. природою гол. члена розрізняють два осн. підтипи Б. р. – дієслівні й недієслівні. У дієслівних Б. р. гол. член виражається дієсл. у формі 3-ї ос. одн., а в мин. ч. – лише формою с. р. У складі дієслівних Б. р. об'єднують два різновиди: а) речення з гол. членом, вираженим власне безособ. дієсловом; б) речення, в яких гол. член – особове дієсл., вживане у функції і формі безособового. До кількісно обмежених власне безособ. дієслів належать лекс. одиниці, вживані на означення: а) явищ природи, стану навкол. середовища (світати, смеркати, вечоріти, сутеніти, мжичити, весніти, смеркатись, розвиднюватись); б) фіз. й фізіол. стану живої істоти (морозити, нудити, трясти, трусити, лихоманити); в) співвідношення людини з зовн. обставинами щодо успіху або неуспіху у різних сферах діяльності (щастити, таланити, фортунити, везти); г) наявності чи відсутності об'єкта (вистачати, бракувати). Без обов'язкового поширення залежними компонентами можуть формуватися тільки Б. р. типу «Світає», «Мжичить», гол. член яких виражається комунікативно самодостатніми безособ. дієсловами. Залежні компоненти у складі таких речень виконують не структуротворчу, а власне інформат. функцію, напр.: «На півдні рано весніє», «Сьогодні цілий день мжичить». Інші безособ. дієслова цієї модифікації не належать до комунікативно самодостатніх, у зв'язку з чим вони як гол. члени потребують поширення іменниками або займенниками у формі знах. (Дитину морозить), дав. (Хлопцеві щастить) і род. (Води вистачає) відмінків.

Другий різновид дієслівних Б. р. досить продуктивний, що зумовлюється активною дією процесу переходу особ. дієслів у безособові, напр.: «Пропало, пройшло, пролетіло. Минулося, щезло, спливло. Лишень головешками тліло. Лишень попелищем цвіло» (І. Драч). Безособово вживані особ. дієслова, які через відсутність підмета означають дію або стан як замкнений у самому собі процес, поділяють на незворотні й зворотні, причому останні виступають як синтаксично спеціаліз. форми, парадигматично обмежені тільки 3-ю ос. одн. теп., мин. або майб. часу. Б. р. з гол. членами, вираженими функціонально транспонованими дієсловами, реалізуються у кількох типових структур. схемах, до мінім. складу яких, крім гол. членів, входять обов'язкові залежні компоненти різної семант. природи. У реченнях типу «У мене болить у грудях» з гол. членом на означення фізіол. відчуттів обов'язковими є такі залежні компоненти: іменник у формі місц. в. (локалізація відчуття) і род. в. ім. або займ. з прийм. **у** (особа, що переживає певне відчуття). Обов'язковий залежний компонент у формі ор. в. ім. на означення джерела певного одоративного відчуття виступає у реченнях на зразок «Пахне конваліями».

Речення з гол. членом – зворотним дієсловом (Хлопцеві не працюється) характеризуються структур. схемою, до складу якої входить ім. або займ. у дав. в. зі значенням суб'єкта, що перебуває у певному стані або схильний до виконання певної дії. Як типові виступають заперечні речення. Коли заперечення немає, до складу речень, як правило, входять залежні компоненти з оцінним значенням: Хлопцеві добре (легко) працюється. Окр. структур. схемою характеризуються Б. р. з гол. членом, вираженим поєднанням безособ. модального або фазового дієсл. та інфінітива.

Структурно різнопланову групу синтакс. конструкцій становлять недієслівні Б. р. з гол. членами, вираженими: а) присл. та ім. *предикативами*: «Було голо й пусто в степу» (А. Головко); «Було нам важко і було нам зле. І західно і східно. Було безвихідно. Але нам не було негідно» (Л. Костенко); «Жаль стало батька» (М. Коцюбинський); б) предикативами у поєднанні з інфінітивом повнознач. дієслова: «Було моторошно ступати на цю незайманість» (Ф. Роговий); «Може таки треба було плигати за борт і кинутись вплав за човном уздогін» (О. Гончар); в) безособово-предикат. формами на **-но**; **-то**: «Підібрано до рей і збито паруси» (Ю. Яновський). Речення з предикат. присл. у ролі гол. членів характеризуються заг. значенням стану, конкретизованого за віднесеністю до навкол. середовища і відчуттів, переживань живої істоти. Значення внутр. суб'єктив. стану властиве реченням з ім. предикативами в ролі гол. членів, у структурі яких виразником відповідної семант.-синтакс. категорії виступає ім. або займ. у формі дав. в. У реченнях з аналітичним гол. членом дієсл. та ім. предикативи виражають модальну або експресивну оцінку дії, позначуваної синтаксично залежним інфінітивом. До структур. схем Б. р. цього різновиду входять залежні компоненти,

мотивовані сполучуваністю з предикативом (ім. або займ. у формі дав. в. зі знач. суб'єкта) і залежним інфінітивом, лекс.-семант. природа якого передбачає поширення насамперед об'єктними компонентами. Гол. членам, вираженим предикат. формами на **-но**, **-то**, як правило, співвідносними з перех. дієсловами, властиве т. з. перфектне значення, тобто повідомлення про завершену результативну дію.

Типову структурну ознаку недієслівних Б. р. становить дієсл. зв'язка **бути**, використовувана для актуалізації часових і модальних характеристик відповід. конструкцій.

Літ.: Мельничук О. С. Розвиток структури слов'ян. речення. К., 1966; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982.

А. П. Грищенко.

БЕЗОСОБО́ВІ ДІЄСЛОВА́ – *дієслова*, які, означаючи стани, не формують особових протиставлень, а вживаються тільки в 3-й ос. однини. На противагу особ. дієсловам, які визначають того (те), кому (чому), належить виражена в часі й способі предикатна ознака (мовцеві, співрозмовникові, адресатові чи особі, що не бере безпосеред. участі в комунікат. акті), Б. д. означають стан, що стосується однієї особи. Вони вживаються здебільшого в 3-й ос. одн. теп. чи майб. ч. (**світає**, **смеркає**, **дощить**, **щастить**, **розвидниться**) або у формі с. р. одн. мин. ч. (**замело**, **висушило**, **вигоріло**). Саме те, що ці дієслова формально і семантично збігаються з 3-ю ос. одн., дало підстави дослідникам визнати термін «безособові дієслова» невдалим і запропонувати точніший термін на їх означення «одноособові дієслова». Він адекватно відбиває семант.-граммат. природу цих дієсл. одиниць, бо вказує на їхній стосунок до однієї граммат. особи. Проте новий термін ще не набув заг. поширення.

Б. д. неоднорідні за походженням. Одні з них уживаються лише як безособові (**вечоріє**, **сутеніє**, **морозить**), інші утворюються від особових за допомогою афікса **-ся** (**живе – живеться**, **працює – працюється**, **сіє – сіється**), ще інші є особ. дієсловами, вжитими в безособ. знач. (пор.: Мати **пече** хліб і **Пече** всередині).

Б. д. укр. мови належать до кількох семант. груп: 1) дієслова, які означають стан природи (**розвидняється**, **дощить**, **сутеніє**); 2) дієслова, що передають стих. явища природи (**занесло**, **вибило**); 3) дієслова, які вказують на фіз. або псих. стан людини (**морозить**, **лихоманить**, **нудить**, **спиться**, **не віриться**); 4) дієслова, за допомогою яких оцінюють міру або необхідність якої-небудь дії (**вистачає**, **бракує**).

Б. д. розрізняються за здатністю утворювати часові й способові форми. В усіх часових формах можуть вживатися насамперед ті, що передають стан природи і фіз. або псих. стан людини (пор.: Надворі **смеркає**; Надворі **смеркало**; Надворі незабаром **смеркне**; Мене **морозить**; Мене **морозило**; Мене **морозитиме**; **Ріже** внизу; **Різало** внизу; **Різатиме** внизу, Їм **не віриться**; Їм **не вірилося**; Їм **не віритиметься**), зрідка Б. д., що передають стих. явища природи (пор.: **Заносить** снігом дороги; **Занесло** снігом дороги; **Занесе** снігом дороги). Від більшості Б. д. потенційно можна утворити форми умов. та баж. способу, а також аналіт. форму спонук. сп.: **Розвиднилося б** швидше, якби не хмари; **Спалося б** міцніше, якби відчиняли вікна; На городі **не вигоріло б**, якби поливали; **Вечоріло б** швидше; **Хай би вечоріло** швидше; **Хоч би не замело** дороги; **Хай їм щастить**; **Нехай** дітям **живеться** спокійно. Типовою для Б. д. є синтакс. позиція головного члена безособ. речення: Надворі **розвидняється**; У степу **почало смеркати**; На пагорбах **вигоріло**; Студентам весело **живеться**.

Літ.: Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988; Загнітко А. П. Дієсл. категорії в синтагматиці і парадигматиці. К., 1990; Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика укр. мови. Морфологія. К., 1993.

К. Г. Городенська.

БЕЗОСОБО́ВО-ПРЕДИКАТИ́ВНІ СЛОВА́ – див. *Предикативи.*

БЕЗСПОЛУЧНИКО́ВЕ СКЛАДНЕ́ РЕ́ЧЕННЯ – *складне речення*, в якому предикат. частини поєднані без сполучників і сполучних слів. Б. с. р. і спол. речення близькі як складні *синтаксичні одиниці*, що виконують комунікат. функцію, але вони відрізняються засобами вираження думки. Синтакс. семантика Б. с. р. спирається на лекс.-семант. відношення предикат. частин. Його оформлення залежить від лекс. елементів на стику частин, від відношення видочасових і способових форм дієслів-присудків, порядку розташування предикат. частин, *інтонації*. Відсутність форм розрізнень *сурядності* й *підрядності* виключає можливість поділу Б. с. р. на складносурядні й складнопідрядні. Б. с. р. характеризуються недиференц. *синтаксичним зв'язком*. На смисловому рівні між деякими видами Б. с. р. і окр. типами спол. складних речень є співвідносність, але повної відповідності немає. Не всі типи спол. складних речень трансформуються у Б. с. р., напр., складнопідрядні з підрядною означ. частиною; є такі Б. с. р., які не перетворюються на сполучникові: «Дивлюсь ранком – вже заволочене серпанком сіреньке небо» (А. Головко).

За семант. роллю предикат. частин у відношенні одна до одної Б. с. р. поділяють на два класи: 1) речення з однофункціональними і 2) речення з різнофункціональними частинами. До першого належать конструкції з перелічувальним значенням. Їхні предикат. частини семантично рівноцінні, однофункціональні: «Ось несподівано для Надійки обізвався Юрко, потім Яків, за ними – Клава» (В. Козаченко). З погляду структури – це відкритий ряд. У реченнях другого класу предикат. частини семантично нерівнозначні: у них одна з частин або служить тлом для зіставлення чи протиставлення, або пояснює лекс. елемент чи всю

предикат. частину, або виконує функцію детермінанта стосовно другої частини. Звідси – речення: а) зіставно-протиставні: «Вітер. Не вітер – буря» (П. Тичина), б) пояснювальні: «Декому здається: тут було так одвіку» (М. Шаповал), в) детермінантні: «Пуник затулив голову – тяжко вдарено» (І. Микитенко). Речення з різнофункц. частинами – бінарні, закриті структури.

Розмежування однофункц. і різнофункц. Б. с. р. не збігається з поділом їх на речення однорід. і неоднорід. складу, в якому не подолано впливу протиставлення складносурядності/складнопідрядності: речення протиставного значення зараховуються до структур однорід. складу, тоді як будова і семантика їхніх частин неоднотипні.

Існує погляд, за яким Б. с. р. не належать до складних речень: відсутність синтакс. засобів для вираження смислових відношень позбавляє їх грамат. форми. Проте синтакс. форма Б. с. р. ґрунтується на смислових відношеннях, закладених лекс.-семант. змістом предикат. частин.

Літ.: Дорошенко С. І. Складні безспол. конструкції в сучас. укр. мові. Х., 1980. *С. І. Дорошенко.*

БЕЗСПОЛУЧНИКО́ВІСТЬ, асиндентон – *фігура мови*, що будується на безсполучниковому поєднанні однорід. членів простого речення або предикат. частин складного безсполучникового речення; служить для створення експресії. Б. характерна для мови фольклору, худож. та публіцист. стилю: «Вороні й мило не поможе – все вона чорна буде» (Прислів'я); «Впливаємо в соснове море, в сосновий шум, сосновий спів» (Б. І. Антонич); «Вітер носиться, літає, Топче луки і поля, Жовті трави пригинає, Лист зриває із гілля» (О. Олесь). Експресію може посилювати повторення одного зі слів: «Маю дань, маю мить, маю вічність собі на остачу» (Л. Костенко). Б. слід відрізняти від омоніміч. безсполучникового зв'язку, який уживається без стиліст. навантаження: «Підбіл звичайний росте на пагорбах, кручах, осипах, по берегах річок, краях канав».

Н. Я. Дзюбишина-Мельник.

БЕЛЕ́Й Любомир Омелянович (18.III 1962, смт. Войнилів, тепер Калуського р-ну Івано-Франк. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1997, професор з 2002. Закін. 1983 Ужгор. ун-т. З 1986 – викладач, з 1990 – доцент. Досліджує укр. ономастику, історію укр. літ. мови, мову та культуру укр. діаспори та лексикографію. Осн. праці: «Ім'я для дитини в українській родині» (1993), «Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії XIX–XX ст.» (1995), «Тіхий Ф. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі» (перекл. з чеської та післямова Л. Белея та М. Сюська, 1996), «З історії українців Боснії» (1997), «Старослов'янсько-український словник» (2001, у співавт.), «Нова українська літературно-художня антропонімія: Проблеми теорії та історії» (2002).

Б. М. Ажнюк.

БЕРЕЖА́НИН Иван – див. *Фогарашій* Іван Федорович.

БЕРЕСТЯНІ́ ГРА́МОТИ – пам'ятки давньої східнослов'ян. писемності (11–15 ст.), написані на доступному дешевому матеріалі – бересті (давньорус. **бересто**, укр. **берест**, діал. **березто**, рос. **береста** 'кора, луб берези'). Текст продряпувався, видавлювався писалом – загостреним металевим або кістяним стрижнем, на протилежному кінці якого (нерідко оздобленому) було вушко для підвішування його до пояса. Завдяки такому способу нанесення текст зберігався і в ґрунті. Ймовірно, берестяна писемність існувала повсюдно на Русі, але не скрізь місц. ґрунт сприяв консервації берести. Про поширеність Б. г. свідчать численні знахідки писал у різних містах, у т. ч. в Києві. Вперше Б. г. знайдено влітку 1951 під час археол. розкопок у Новгороді (звідси переважна більшість їх, на 1988 – бл. 690). Чимало Б. г. виявлено згодом у м. Старій Русі (на 1988 – 23), Пскові, Твері, Смоленську, Вітебську, Мстиславі (на 1988 разом – бл. 20), Торжку, Москві. На тер. сучас. України пам'ятки берестяної писемності (три фрагменти Б. г. й одну цілу) знайдено 1988 під час археол. розкопок у передмісті давнього Звенигорода (тепер с. Звенигород Львів. області) – у культур. шарі,

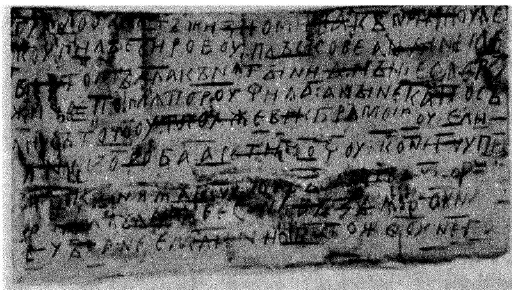

Новгородська **берестяна грамота.**

Звенигородська **берестяна грамота.**

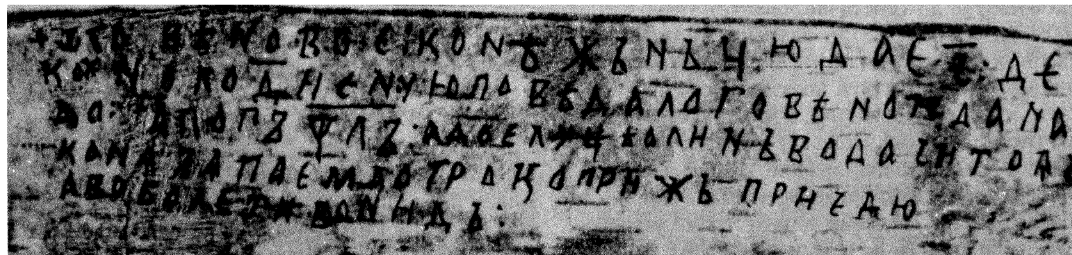

який датують 1110–37. Дату Б. г. встановлюють за культур. шарами, за допомогою дендрохронології, на основі особливостей мови. Внаслідок багатовікового перебування у землі чимало текстів дійшло до нас ушкодженими, у фрагментах (хоч останнє може бути зумовлене й тим, що після прочитання адресати нищили, викидали їх). За змістом Б. г. – насамперед ділове і приватне листування (доручення, розпорядження, боргові зобов'язання, чолобитні, духовні та охоронні грамоти, купчі, учнівські вправи і т. п.). Їх писали люди різних соціальних груп, що свідчить про порівняно високий рівень грамотності на Русі. Автори Б. г. більш-менш дотримувалися норм літ. мови, але багато неофіц. текстів дуже близькі до живої розм. мови тих часів. Звідси цінність Б. г. для вивчення історії давніх східнослов'ян. говорів, а також суспільних відносин, економіки тощо.

Літ.: Арциховский А. В., Тихомиров М. Н. Новгород. грамоты на бересте. (Из раскопок 1951 г.). М., 1953; Жуковская Л. П. Новгород. берестяные грамоты. М., 1959; Янин В. Л. Я послал тебе бересту... М., 1975; Зализняк А. А. Новгород. берестяные грамоты с лингв. точки зрения. В кн.: Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгород. грамоты на бересте (из раскопок 1977–1983 гг.). Комментарии и словоуказатель к берестяным грамотам (из раскопок 1951–1983 гг.). М., 1986; Свєшников І. К. Звенигородські грамоти на бересті. «Дзвін», 1990, № 6; Німчук В. В. Берестяні грамоти на Україні. «Мовознавство», 1992, № 6. *В. В. Німчук.*

БЕРИ́НДА Памво́ [світське ім'я – Павло; між 1555–1560, Самбірщина, ймовірно с. Чайковичі, тепер Самбірського р-ну Львів. обл. – 13(23).VII 1632, Київ; похов. у Києво-Печерській лаврі] – укр. мовознавець, письменник, перекладач, гравер, друкар, педагог. Був високоосвіченою людиною: знав церковнослов'ян., грец., лат. і польс. мови. Належав до гуртка Балабанів, що об'єднував укр. культур.-осв. діячів 1-ї пол. 17 ст. Працював у Стрятинській (1597–1605) та Крилоській (1606–08, тепер Івано-Франк. обл.) друкарнях. Активний діяч Львів. братства, працював у братських друкарні й школі (1613–19), у Львові (до 1613) постригся в ченці. Бл. 1616 його запрошено до Києва для участі у підготовці видання кн. «Анфологіон» (автор передмови). Восени 1619 разом із сином Лукашем та Степаном Бериндою (ймовірно, братом) переїхав до Києва і назавжди оселився в Києво-Печер. лаврі, виконував роботу редактора, перекладача, друкаря, гравера, згодом став гол. друкарем і завідувачем Києво-Печер. друкарні й, можливо, викладав у Київ. братській школі. Як архітипограф, редактор і перекладач брав участь у виданні низки капітальних лаврських друків 20-х рр. 17 ст. Праця «Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіє» Б., що вийшла у світ 1627 з Києво-Печер. друкарні, – найвидатніше досягнення староукр. словникарства. Складається з двох частин: «Лексіконъ» – церковнослов'ян.-укр. словник; «...Имена свойственная» – зібрання тлумачень *топонімів* й *антропонімів*, а також заг. назв неслов'ян. походження. У пам'ятці майже 7 000 статей (бл. 5 000 у 1-й частині, 2 000 – у 2-й, у т. ч. бл. 1 400 онімів). У «Лексіконі...» застосовано всі осн. засоби наук. опрацювання матеріалу, зокрема паспортизацію вокабул (реєстрових слів), ремарки, екземпліфікацію (подання цитат), вказівки на фразеологізми, в які входить вокабула, зауваження про *орфографію*, *етимологію* слова, відсильні ремарки. Гол. джерела праці – «Лексис...» Лаврентія Зизанія, ономастикони Максима Грека, Мануїла Ритора, тлумачення онімів в антверпенському виданні Біблії (1571). Виявлено використання Б. словників доби Київ. Русі та зарубіжних, староукр. *глосографії* тощо. Джерелами церковнослов'ян. реєстру книги були: Острозька Біблія (всі її книги Старого й Нового Завіту), церковнослов'ян. рукописи й друки до поч. 17 ст. Реєстр «Лексікона...» дібрано за диференц. принципом: специфічні церковнослов'ян. слова (питомі й запозичені), спільнослов'ян. лексеми, що архаїзувалися в укр. мові кін. 16 – поч. 17 ст.; є в ньому й укр. слова.

Абс. більшість елементів неслов'ян. походження, особливо грец. і латинських, зібраних окремо у 2-й частині праці, супроводяться ремарками, які вказують на їх запозичення, й укр. відповідниками, що сприяло нормалізації лексики староукр. літ. мови на нар. основі. Нормалізації служило й чітке формальне – за допомогою двокрапки – розмежування реєстру й перекладної частини. Остання зі старанно дібраними еквівалентами вокабул, з широким набором синонімів – одне з найб. зібрань укр. лексики кін. 16 – поч. 17 ст. У «Лексіконі...» вміщено низку тлумачень енциклопед. характеру. Значення слова автор розкриває і за допомогою етимол. відомостей. Докладно опрацьовано семантику багатознач. реєстрових слів. Б. нерідко вказував на метафоричне й образне вживання слова, вперше в укр. лексикографії застосувавши ремарки «переноснѣ», «иноръчнѣ», «метафор.». Праця – багатоплановий наук.-лінгв. ориг. твір. Відіграла видатну роль у розвитку вітчизняної й помітну – в розвитку зарубіж. лексикографії 17–18 ст., ставши джерелом нових словників. Б. уперше в укр. друкарстві впровадив сюжетні ілюстрації.

Іл. кн. «Лексіконъ...» див. на окр. аркуші (с. 808–809).

Вид.: Лексикон словенороський Памви Беринди. К., 1961 [факсиміле першодруку 1627].

Літ.: Питання східнослов'ян. лексикографії XI–XVII ст. К., 1979; Німчук В. В. Староукр. лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. К., 1980. *В. В. Німчук.*

БЕРНШТЕ́ЙН Самуїл Борисович [21.XII 1910 (3.I 1911), с. Баргузин, тепер смт, Бурятія, РФ – 6.X 1997, Москва] – рос. мовознавець, доктор філол. наук з 1946, професор з 1948, чл.-кор. Болг. АН з 1963, чл.-кор. Македон. акад. наук і мистецтв з 1969. Закін. 1934 Моск. ун-т. У 1934–39 викладав в Одес. пед. ін-ті та Одес.

ун-ті, впродовж 1946–76 працював зав. сектора слов'ян. мовознавства Ін-ту слов'янознавства і балканістики АН СРСР. З 1943 – в Моск. ун-ті: викладач, а з 1947 по 1970 – зав. кафедри слов'ян. мов. Займався питаннями історії слов'ян. мов і народів, діалектогенезу, діал. основи літ. мов, слов'ян.-східнороман. зв'язків, етноістор. і лінгв. проблемами карпатознавства, лінгвогеографії, історії мовознавства.

У працях «Сторінки з історії болгарської імміграції в Росію під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр.» (1949, рос. мовою) і «Атлас болгарских говоров в СССР» (ч. 1–2, 1958, у співавт.) Б. дослідив болг. говірки в Україні в їх взаємодії з укр. і рос. мовами; в «Карпатском диалектологическом атласе» (1967, у співавт.) картографував укр. говірки карпат. зони; в «Общекарпатском диалектологическом атласе» (в. 1–6, 1976–2001, у співавт.) відтворив укр. карпат. говірки на тлі діалектів ін. мов карпато-балкан. ареалу, взаємодію і зв'язки укр. говірок з діалектами ін. мов цього регіону. Мат-ли про укр. мову вчений використав у низці статей, монографіях, «Нарисах порівняльної граматики слов'янських мов» (кн. 1–2, 1961–74, рос. мовою). Уклав «Болгарско-русский словарь» (1966).

Літ.: Аванесов Р. И. Сорок лет в славистике. В кн.: Исследования по славян. языкознанию. М., 1971; Толстой Н. И. Шестьдесят лет служения славистике. В кн.: Studia slavica. К 80-летию Самуила Борисовича Бернштейна. М., 1991; Клепикова Г. П. С. Б. Бернштейн и карпат. языкознание. В кн.: Филол. сборник памяти проф. С. Б. Бернштейна. М., 2002. *П. Ю. Гриценко.*

БЕСЄ́ДІНА-НЕВЗО́РОВА Віра Павлівна [9(21). VIII 1894, м. Юр'єв, тепер Тарту, Естонія – 6.III 1971, Харків] – укр. мовознавець, педагог, доктор філол. наук з 1965, професор з 1967, з. д. н. УРСР з 1968. Закін. 1914 Вищі жін. курси в Юр'єві, 1918 – Вищі жін. курси при Харків. ун-ті; навч. 1920–21 на Тимчасових пед. курсах у Харкові (пізніше – Академія теор. знань), 1921–25 – в Харків. ІНО. У 1925–30 – співробітник мовознавчої н.-д. кафедри при Харків. ІНО, 1930–33 працювала в Харків. пед. ін-ті профес. освіти, 1933–71 – в Харків. ун-ті. Автор праць «Експериментально-фонетичне дослідження української літературної вимови в Харківському Інституті Народної Освіти» (1928), «Фонетика і орфоепія української мови» (1949), «Порядок слів і його місце в граматичній будові слов'янських мов» (1956, рос. мовою), «Роль порядку слів у розвитку граматичної будови слов'янських мов» (1957, рос. мовою), «До історії складних форм майбутнього часу в українській мові» (1962), «Старослов'янська мова» (1962, рос. мовою).

Літ.: Булахов М. Г. Беседина-Невзорова Вера Павловна. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 2. Минск, 1977. *Є. Х. Широкорад.*

БЕССАРА́БА Іван Венедиктович (бл. 1850, с. Ломази Седлецької губ., тепер Польща – 1921) – укр. фольклорист, етнограф, мовознавець. З 80-х рр. 19 ст. до 1916 вчителював на Херсонщині. В етногр. працях подав систематизовані описи окр. підляських і степових говірок на всіх структурних рівнях, зосередив увагу на їх відмінностях від ін. укр. діалектів та від рос. літ. мови. Записав у Седлецькій і Херсон. губерніях та опубл. зразки нар. прози, пісень, прислів'їв і приказок, прикмет, дит. фольклору, нар. драми, описав нар. звичаї та обряди («Матеріали для етнографії Седлецької губернії», 1903; «Матеріали для етнографії Херсонської губернії», 1916; обидві праці – рос. мовою). Досліджував питання культур. взаємин українців, росіян, білорусів та поляків.

Літ.: [Рец. на кн.: Бессараба И. В. Мат-лы для этнографии Седлец. губ.]. «Русская мысль», 1904, т. 10; Расторгуєв П. Про польс. та білорус. вплив на укр. говірки кол. Сідлецької губ. В кн.: Укр. діалектол. збірник, кн. 2. К., 1929; Бевзенко С. П. Історія укр. мовознавства. Історія вивчення укр. мови. К., 1990. *П. Ю. Гриценко.*

БІБЛІЇ́ЗМИ [від лат. biblia, букв. – книга, з грец. βιβλία – книги, від βίβλος (βύβλος) – папірус, за назвою міста Бібл, звідки привозили папірус] – слова або вислови зі *Святого Письма* (Біблії), що ввійшли в загальну мову, напр.: **берегти, як зіницю ока**; **блажен муж, що не йде на раду нечестивих**; **блудний син**; **вавилонська вежа**; **випити чашу до дна**; **вовк в овечій шкурі**; **всесвітній потоп**; **долина печалі**; **допотопний**; **знамення часу**; **ловці душ**; **нести свій хрест**; **фарисеї**. Як стиліст. засіб Б. у худож. та публіцист. стилях літ. мови служать для підкреслення урочистості, піднесеності, динамічності розповіді, напр.: «Мов **кедр** серед поля // **Ліванського** – у кайданах // Став Гус перед ними! // І окинув нечестивих // Орліми очима» (Т. Шевченко); «**Против рожна перти**, // Против хвиль плисти, // Сміло аж до смерті // **Хрест** важкий **нести**» (І. Франко). Б. використовуються також для сатир., відтворення дійсності, передачі гумору, іронії та сарказму, напр.: «А се сап'янці-самоходи, // Що в них ходив іще **Адам**, // В стариннії пошиті годи, // Не знаю, як дostались нам...» (І. Котляревський); «З тим самим видом він [цар] левів полює, // **левіафанів** ловить, б'є пташок // і йде полем через людські трупи...» (Леся Українка). Набуваючи позитивного чи негативного звучання, Б. звичайно семантично переосмислюються, збагачуючи *фразеологію* укр. літ. мови.

Літ.: Доманицький В. Критичний розслід над текстом «Кобзаря». Киевская старина, 1906, т. 94; Журба І. Я. Стиліст. функції біблійних образів у поезії Т. Г. Шевченка. В кн. Джерела мов. майстерності Т. Г. Шевченка. К., 1964; Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в укр. літ. мові. К., 1975. *В. В. Жайворонок.*

БІ́БЛІЯ – див. *Святе Письмо.*

БІ́ДЕР (Bieder) Герман (21.X 1941, с. Маркерсдорф, земля Нижня Австрія) – австр. мовознавець, доктор філол. наук з 1986. Закін. 1965 Віден. ун-т (здобув фах перекладача з рос. мови). 1963–70 студіював у Віден. ун-ті слов'ян. філологію та історію Сх. Європи. З 1971 працює в Ін-ті славістики Зальцбур. ун-ту: асистент, доцент, з 1997 – екстраординар. професор, з 1999 – директор.

Спеціалізується в галузі слов'ян. мовознавства, зокрема досліджує: сучасну мовну ситуацію в

країнах кол. СРСР [статті «Росія і Україна (або неопанславізм О. Солженіцина)», 1994; «Мовна політика і мовне законодавство в Східній Європі», 1995; «Мовна політика і мовна ситуація в пострадянських державах», 2000]; історію й сучас. стан білорус. мови [оглядові розділи в курсах слов'ян. мов та статті «Перше і друге відродження білоруської мови та культури», 1991; «Дискримінація білоруської мови в Республіці Білорусь», 1996; «Білоруська мова» (у «Вступі до слов'янських мов», 1998, нім. мовою); «Білоруська літературна мова наприкінці XX ст.», 2000, та ін.]; історію й сучас. стан укр. мови та мовознавства [статті «Мовно-політична ситуація в Україні», 1995; «Проблеми норм сучасної української літературної мови», 1997; «Основні проблеми раннього українського мовознавства в Галичині (1772–1849)», 1998; «Розвиток мовознавчої україністики в австрійській Галичині (1848–1918)», 2000; «Значення „Студій в галузі руської мови“ Омеляна Огоновського для розвитку мовознавчої україністики», 2000; «Тенденції нормалізації лексики й словотвору української літературної мови в XX ст.», 2002, та ін.]. Досліджує також проблеми мовної ситуації на Зх. Поліссі: ст. «Спроби нормування західнополіської літературної мікромови в Білорусі» (2001) та ін.

Літ.: Беларуская мова. Энцыклапедыя. Мінск, 1994; Запрудскі С. Аўстрыйскі рыцар беларускай мовы (да 60-годдзя Г. Бідэра). «Кантакты і дыялогі» [Мінск], 2001, № 9–10.

О. О. Тараненко.

БІ́ЛА Олександра Сергіївна (8.VIII 1934, с. Берилівка Городнянського р-ну Черніг. обл.– 7.VI 1996, Будапешт) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1987. Закін. 1963 Чернів. ун-т. Працювала в ньому: з 1976 – доцент, з 1986 – зав. кафедри рос. мови. Автор праць з фонетики та ритмомелодики укр. діалектів: «Дослідження з українського діалектного вокалізму» (1974), «Акцентно-ритмічна структура слова в говірках української мови» (1983), «Акцентно-ритмічна система слова в південно-західних говорах української мови» (1984), «Загальнослов'янський лінгвістичний атлас» (1988, у співавт.). Досліджувала також проблеми лінгвогеографії, соціолінгвістики, міжмов. контактів, методики викладання укр. і рос. мов. *А. Й. Багмут.*

БІЛЕ́ЦЬКИЙ Андрій Олександрович [30.VII (12.VIII) 1911, Харків – 10.IV 1995, смт Буча Ірпін. міськради Київ. обл.] – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1952, професор з 1953, почес. чл. Грец. АН, Кіпр. АН, а також Кіпр. і Грец. археол. т-в. Закін. 1933 Харків. пед. ін-т профес. освіти. Працював 1934–37 у Вид-ві дит. л-ри (Харків), 1937–41 – в Харків. юрид. ін-ті та Харків. пед. ін-ті іноз. мов; 1941–44 (в евакуації, під час Великої Вітчизн. війни) був викладачем Томського. ун-ту (Росія). Після закін. 1946 докторантури в Ін-ті мов та писемності народів СРСР (Москва) працював протягом 1946–87 в Київ. ун-ті (завідував у різний час кафедрами лат. мови, заг. мовознавства і класичної філології, роман.

А. О. Білецький.

філології) та Ін-ті мовознавства АН УРСР (ст. наук. співробітник відділу словників). Від 1988 – наук. консультант Ін-ту археології НАН України.

Автор праць з заг. мовознавства, семантики, топоніміки, ономастики, класич. філології, епіграфіки, археології: «Принципи етимологічних досліджень» (1950, рос. мовою), «Про власні імена ольвійських написів» (1957), «Грецькі написи на мозаїках Софії Київської» (1960), «Лексикологія і теорія мовознавства (ономастика)» (1972), «Природна мова й знакові системи» (1976), «Про мову і мовознавство» (вид. 1996). Досліджував давньогрец. епос і міфологію, давньорус.-грецькі, давньорус.-візант., укр.-грец. літ. зв'язки. Уклав антологію антич. поезії «Золоте руно» (1985), автор вст. статті й відп. ред. «Словника античної міфології» (1985). Б. належать літ.-крит. розвідки, переклади з антич. та сучас. західноєвроп. л-ри.

Літ.: Андрій Олександрович Білецький. «Мовознавство», 1995, № 2–3. *Ф. О. Нікітіна.*

БІЛЕ́ЦЬКИЙ-НО́СЕНКО Павло Павлович [16(27).VIII 1774, м. Прилуки, тепер Черніг. обл. – 11(23).VI 1856, с. Лапинці, тепер у складі м. Прилук] – укр. письменник, перекладач, мовознавець, етнограф. Закін. 1793 Шляхет. сухопутний кадет. корпус у Петербурзі. Перебував на військ. службі. З 1798 в чині капітана вийшов у відставку і мешкав переважно у своєму маєтку в с. Лапинцях. У 1801 обраний підсудком Прилуц. повіт. земського суду. Протягом 1807–09 – помічник попечителя Прилуц. лікарні, з 1810 – наглядач (з 1812 – почесний наглядач). Був членом Т-ва наук при Харків. ун-ті (з 1817), Вільного екон. т-ва у Петербурзі (з 1824), Т-ва любителів рос. словесності при Моск. ун-ті. Писав укр. і рос. мовами. Серед літ. спадщини Б.-Н. – байки, казки, балади, поеми і романи, переклади з нім. та франц. мов.

П. П. Білецький-Носенко. Автопортрет.

З мовозн. праць за життя автора надр. «Про мову малоруську» (1838), «Про перші гражданські літери в Росії» (обидві рос. мовою) та ін. Б.-Н. належить кілька етимол. розвідок, а

також дослідження «Лінгвістичні пам'ятки повір'їв у малоросіян...», «Граматика південноруської мови» (1843, рос. мовою; не опубл., доля рукопису невідома). Укладав «Словарь герменевтический, лингвистико-исторический, географический, с изъяснением истинного смысла устарелых, вышедших из употребления находящихся в летописях российских, старых законах и проч.» (незакін.). До нашого часу дійшли тільки автограф і одна копія «Словаря малороссийского или юго-восточнорусского языка..., составленного по произношению, каким говорят в Малой и Южной России...», над яким автор працював протягом 1838–43 (опубл. 1966 у серії «*Пам'ятки української мови*»). Це диференційний укр.-рос. словник, у реєстрі якого подано тільки ті елементи, що лексично, фонетично, дериваційно й семантично відмінні в обох мовах: напр., **Бабак (байбак)** Сурок; **Багато** Много; **Де** Где; **Ирдити** Рдеть, краснеть. У його словникових статтях широко наводяться фразеологізми, приказки, прислів'я, фрази з живого мовлення тощо, іноді подаються етимол. відомості, зіставлення з ін. мовами (напр., **Байда** Пустословие, **Байда** Праздношатающийся. «Байды бити». Ничего не делать...). Словник складено на основі власних записів автора укр. говірок, насамперед Лівобережжя, історичної Полтавщини, творів тогочас. письменників. Тут є також слова з давніх пам'яток. До реєстру введено флексії, суфікси (при яких часто даються парадигми змінних слів), префікси. Перед текстом словника вміщено розвідку «О языке малороссийском», що є однією з перших спроб висвітлення історії укр. літ. мови. У кінці книжки додано розвідку «О придаточных окончательных корнях слов и слитных предлогах как новых источниках изображения идей» – чи не першу з дериватологічних праць в укр. мовознавстві. Праця Б.-Н., реєстр якої налічує 20 000 вокабул, – перший великий словник новоукр. мови.
Тв.: Словник укр. мови. К., 1966. *В. В. Німчук.*

БІЛІНГВІ́ЗМ (лат. bi..., від bis – двічі та lingua – мова) – див. *Двомовність.*

БІЛІНГВІ́ЗМ ПИСЬМЕ́ННИКА, двомовність письменника – використання в літ.-худож. практиці письменника двох мов як засобів творчого самовираження. Б. п. зумовлений формуванням письменника, який перебуває під впливом родинного, сусп. середовища, виховання, освіти, нац.-культурних ідеалів тощо. Історія літератур народів світу знає чимало прикладів Б. п., коли вибір мови худож. творчості був зумовлений:

а) оточенням – родинним, соціальним, суспільними настроями (росіянка Марко Вовчок писала повісті рос. мовою, але українське нац.-культурне середовище й обрана соціальна тема зумовили написання прози укр. мовою; вихована в німецькомов. родин. оточенні укр. письменниця О. Кобилянська починала писати твори нім. мовою, а Наталена Королева – французькою; життя поза Україною, спілкування з представниками рос. культури впливали на білінгвізм Т. Шевченка);

б) розмежуванням мов, що за традицією вживалися для створення текстів у різних стилях (творчість Г. Сковороди, Т. Шевченка). Носіями літ.-худож. укр.-рос. білінгвізму були Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, М. Старицький, Леся Українка, рос.-французького – росіяни В. Тредіаковський, А. Кантемір, І. Хемніцер, Ф. Тютчев, О. Пушкін, М. Лермонтов, Л. Толстой, О. Герцен та ін.;

в) потребою співпраці письменників з іншомов. виданнями або тривалим перебуванням в ін. країні (І. Франко писав до різних видавництв, крім української, нім. і польс. мовами; росіянин В. Набоков писав твори рос. і англ. мовами); потребою виходу індивідуальної творчості на ширшу аудиторію (киргиз Ч. Айтматов, молдованин І. Друце);

г) впливом теми, до якої звертався автор (білорус В. Биков писав про Вел. Вітчизн. війну рос. мовою).

Поняття Б. п. певною мірою стосується мов. практики перекладачів. В СРСР існувала практика паралельного написання твору рідною та другою (переважно російською) мовами і авториз. перекладу з однієї мови на другу. В літ.-художній практиці говорити про рівноцінність обох мов можна умовно. По-перше, існує часовий фактор – період, коли письменник пише тільки однією мовою, а згодом переходить на другу мову; по-друге, зміни в нац.-мовній свідомості, спричинені навколишнім культур. середовищем, нерідко стимулюють мовотворчість тією чи ін. мовою (Л. Кисельов в 60-і рр. 20 ст. під впливом укр. нац. відродження почав писати поезії укр. мовою). Отже, Б. п. зумовлений як суб'єктивними, так і об'єктивними чинниками.

На це явище існують різні погляди. Негат. оцінка Б. п. міститься у висловлюваннях І. Тургенєва, Х. Борхеса, М. Лесковаца та ін. Позитивно оцінюють його А. Федоров, У. Вайнрайх, М. Мещерський та ін. *Т. К. Черторизька, С. Я. Єрмоленко.*

БІЛОДІ́Д Іван Костянтинович [16(29).VIII 1906, с. Успенське, тепер Успенка Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл. – 21.IX 1981, Київ] – укр. мовознавець, академік АН УРСР з 1957, академік АН СРСР з 1972, з. д. н. УРСР з 1966. Батько О. І. *Білодіда.* Закін. 1932 літ.-лінгв. ф-т Харків. ун-ту. Викладав мовозн. дисципліни у вузах України, з 1946 працював в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР й одночасно – в Київ. ун-ті (з 1956 – професор). У 1957–62 –

І. К. Білодід.

міністр освіти УРСР. У 1962–78 був віце-президентом АН України, 1961–81 – директором Ін-ту мовознавства. У 1964–81 – голова Укр. к-ту славістів. Автор праць із заг. мовознавства, з історії і теорії укр. і рос. мов, методології та історії мовознавства: «Питання розвитку мови української радянської художньої прози» (1955), «Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови» (1964), «Києво-Могилянська академія і розвиток східнослов'янських літературних мов XVII–XVIII ст.» (1973), «Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов» (1979) та ін. Співавтор і гол. ред. «Курсу історії української літературної мови» (т. 1–2, 1958–61), «Сучасної української літературної мови» (т. 1–5, 1969–73), відп. ред. «Словника української мови» (т. 1–11, 1970–80; Держ. премія СРСР, 1983). Видав з відповідними наук. коментарями «Граматику слов'янську...» І. Ужевича (1970, разом з Є. Кудрицьким). Досліджував мову творів класиків укр. л-ри («Мова творів Олександра Довженка», 1959; «Поетична мова Максима Рильського», 1965, тощо). Написав ряд праць з проблем педагогіки. Лауреат Держ. премії УРСР у галузі науки і техніки (1971) – за участь у роботі над «Русско-украинским словарем» (т. 1–3, 1968).

Тв.: Вибр. тв., т. 1–3. К., 1986.

Літ.: Цілуйко К. К. Іван Костянтинович Білодід. УМШ, 1956, № 5; Багмут Й. А. Визначний учений і громад. діяч. «Рад. літературознавство», 1966, № 8; Жовтобрюх М. А. І. К. Білодід. УМЛШ, 1966, № 9; Королевич Н. Ф., Мостицька Л. П. Бібліографія праць акад. АН УРСР І. К. Білодіда. В кн.: Лексикологія та лексикографія, в. 2. К., 1966; Мельничук А. С. Академик АН УССР Иван Константинович Белодед. ИАН СЛЯ, 1966, т. 25, в. 5; Іван Костянтинович Білодід. К., 1976.

В. М. Русанівський.

БІЛОДІ́Д Олександр Іванович (11.X 1934, Харків) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1977, професор з 1981. Син І. К. *Білодіда.* Закін. 1957 Київ. ун-т, з 1960 працював у ньому (з 1963 – ст. викладач, з 1987 – зав. кафедри укр. мови, з 1992 по 1997 – зав. кафедри історії укр. мови). Б. належать праці з теорії і практики перекладу, істор. фонетики укр. мови, теорії граматики, історії вітчизн. мовознавства: «Граматична концепція О. О. Потебні» (1977), «Київ та історія лінгвославістики» (1983, у співавт.), «Послання до єпископів християнської церкви Марка Антонія Господневича (Де-Домініса)», «Пам'ятки братських шкіл на Україні» (1988), «Про Миколу Макаренка» (1989). Автор сценаріїв наук.-популярних фільмів про Пересопницьке Євангеліє, Петра Могилу та ін. Співукладач «Англо-російського словника з хімії» (ч. 1–2, 1994), укладач «Термінологічного посібника з хімії» (1996). *І. А. Стоянов.*

БІЛОРУСИ́ЗМ – див. у ст. *Українсько-білоруські мовні контакти.*

БІЛОУ́С Дмитро Григорович (24.IV 1920, с. Курмани, тепер Недригайлівського р-ну Сум. обл. – 13.X 2004, Київ) – укр. поет, перекладач, академік АПН України з 1994. Закін. 1945 філол. ф-т Київ. ун-ту. Автор багатьох поет. книжок сатири й гумору, ліро-епіч. поем, творів для дітей. Особливе місце в творчості Б. займають збірки віршів про мову «Диво калинове» (1988; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1990) та «Чари барвінкові» (1996; премія ім. Лесі Українки, 1997). Б. належать статті з питань худож. перекладу, мов. культури тощо

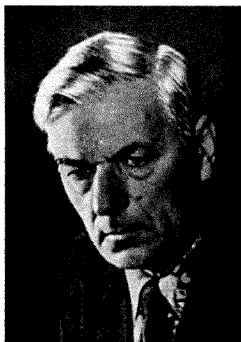

Д. Г. Білоус.

Д. Г. Білоус. Диво калинове. Чари барвінкові. К., 1994. Обкладинка.

(«Переклад і час», 1984; «Наша мова калинова», 1985, та ін.). Перекладав з білорус., рос., болг. та ін. мов. Упорядник, редактор та перекладач більшості творів «Антології болгарської поезії» (т. 1–2, 1974). За переклади болг. поетів удостоєний премії ім. М. Т. Рильського (1976), нагородж. болг. орденами Кирила і Мефодія 1-го ступеня (1966) та «Мадарський вершник» 1-го ступеня (1995).

Літ.: Підсуха О. З когорти завзятців. В кн.: Підсуха О. З відстані літ. К., 1982; Томенко М. Дмитро Білоус. К., 1988; Мацько В. Чародій дива калинового. Хмельницький, 1997.

Г. М. Колесник.

БІЛОУ́СЕНКО Петро Іванович (26.VI 1948, с. Широка Долина Широківського р-ну Дніпроп. обл.) – укр. мовознавець, методист, доктор філол. наук з 1994, професор з 2001. Закін. 1970 Запоріз. пед. ін-т. Учителював. Від 1977 – у Криворіз. пед. ін-ті: викладач, зав. кафедри укр. мови. В 1993–95 завідував каф. філол. дисциплін Херсон. пед. ін-ту, з 1995 – зав. каф. укр. мови Запоріз. ун-ту. Осн. праці: із словотвору укр. мови [«Історія суфіксальної системи українського іменника», 1993; «Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця)», 2002, у співавт.]; з методики викладання укр. мови («Виховна робота на уроках української мови», 1986, у співавт.; «Учіться висловлюватися», 1990; «Методика викладання української мови: Практичні та лабораторні заняття», 1991; «Проблемно-ситуативні завдання на уроках української мови», 1992, у співавт.; «Мовознавчі студії в школі», 2000) та ін. *В. В. Німчук.*

БІЛЯ́ЄВ Олександр Михайлович (27.II 1925, с. Нововоронцовка, тепер смт Херсон. обл.) – укр. мовознавець, методист, доктор пед. наук з 1985, професор з 1988, чл.-кор. АПН України з 1992. Закін. 1950 Херсон. пед ін-т. З 1959

працює в Ін-ті педагогіки АПН України: зав. сектора методики викладання укр. і рос. мов (з 1960), заст. директора (1977–83), старший наук. співробітник (з 1983), зав. лабораторії методики навчання укр. і рос. мов (1986–94), гол. наук. співробітник (з 1994). Автор праць з теорії і практики навчання укр. і рос. мов, укр. лінгводидактики, шкільних підручників з укр. мови, посібників для учителів: «Шляхи підвищення ефективності уроку української мови в 5–8 класах» (1967), «Сучасний урок української мови» (1981), «Методика вивчення української мови в школі» (1987, у співавт.); підручників «Українська мова» для 5, 6, 7, 8 і 9 класів шкіл з рос. мовою навчання (1995, у співавт.) та для 10–11 класів шкіл з укр. та рос. мовами навчання (1995).
Літ.: Наук. школа професора Біляєва. «Педагогічна газета», 1995, № 3. *М. Я. Плющ.*

БЛИЗНИЧЕ́НКО Леонід Андрійович [30.VI (13.VII) 1912, Харків – 26.V 1972, Київ] – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1957. Навч. з 1929 в Ін-ті ім. Г. В. Плеханова (Москва), 1930–32 – у Колумб. ун-ті (США), 1933–37 – в Ін-ті сходознавства (Москва). З 1938 – викладач, зав. кафедри англ. мови, заст. декана філол. ф-ту Харків. ун-ту. Під час Великої Вітчизн. війни – співробітник рад. дип. місії в Ірані. З 1946 – зав. кафедри іноз. мов, декан ф-ту іноз. мов Київ. пед. ін-ту (тепер – Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова), з 1953 – зав. кафедри англ. мови Київ. пед. ін-ту іноземних мов (тепер Київ. нац. лінгв. ун-т). З 1960 – ст. наук. співробітник, з 1964 – зав. відділу експерим. фонетики Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Автор досліджень з англістики, експерим. фонетики, гіпнопедії: «Інтонація перепитування в сучасній англійській мові» (1957, рос. мовою), «З історії дослідження теорії мовної інтонації у вітчизняному мовознавстві» (1958), «Ломоносов і фонетика» (1963), «Актуальні питання експериментально-фонетичного дослідження мови» (1963), «Уведення і закріплення інформації в пам'яті людини під час природного сну» (1966, рос. мовою).
Літ.: Л. А. Близниченко. «Мовознавство», 1972, № 4; Булахов М. Г. Близниченко Леонид Андреевич. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 2. Минск, 1977. *А. Й. Багмут.*

БЛОНИ́ЦЬКИЙ Яків [27.I (7.II) 1711, с. Орловець, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл. – 14.IV(25.IV) 1774, Київ] – укр. мовознавець, перекладач, педагог. Навч. 1724–29 у Києво-Могилян. академії, де постригся в ченці. Згодом перебував як ієромонах у Мгарському монастирі під Лубнами. Викладав риторику у Тверській семінарії (1741–43), Києво-Могилян. академії, Моск. Заіконоспаській академії (1743–45), для потреб якої написав «Коротку грецьку граматику». В 1745–48 за дорученням Синоду виправляв переклад Біблії (Петербург, Москва), після чого в Миколаївському монастирі (Білгород) займався перекладац. справою. Упродовж 1751–61 жив у Зографському монастирі на Афоні, де вдосконалював знання грец. та церковнослов'янської мов, дослідив бл. 40 слов'ян. пам'яток, зіставивши їх із грец. текстами. Уклав словники – «Лексиконъ еллинославенскій» та «Лексиконъ славено-еллино-латинскій». Як писав Б., у двох готових частинах «Лексикона славено-еллино-латинского» було бл. 50 000 реєстрових слів, а всього до нього мало увійти бл. 80 000 вокабул. Словники не були надруковані, їхня доля невідома. На Афоні Б. написав і 1763 в Києві доопрацював свою книгу «Грамматіка нова стараго и славнаго ѧзыка славенскаго...». Рукопис пам'ятки зберіг. у Центр. держ. істор. архіві (Петербург).
Літ.: Евгений [Болховитинов]. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-рос. церкви, ч. 1. СПб., 1827; Чистович И. А. Труды Иакова Блоницкого. «Изв. Отделения рус. яз. и словесности имп. Академии наук», 1858, т. 7, в. 1. *В. В. Німчук.*

БОГЕМІ́ЗМ [пізньолат. Bohemia, від лат. Boi(o)haemum – Боігем, країна бойїв], чехізм – різновид *запозичення*; слово або вислів, запозичені з чес. мови або утв. за її зразком. Б. проникали в укр. мову як прямо, безпосередньо, так і опосередковано, часто через польс. мову (див. *Українсько-чеські мовні контакти*). Особливо багато Б. було в староукр. літ. мові (поводъ, супор, речник та ін.), однак не всі вони збереглися. У сучас. укр. літ. мові Б. вважаються: бавовна, вагатися, влада, ганити, гасло, єдваб, за́мок, табір та ін. *Й. Ф. Андерш.*

БОГОРО́ДИЦЬКИЙ Василь Олексійович [7(19).IV 1857, м. Царевококшайськ, тепер Йошкар-Ола, Удмуртія, РФ – 23.XII 1941, м. Казань, тепер Татарстан, РФ] – рос. мовознавець, чл.-кор. Петерб. АН (згодом АН СРСР) з 1915. Закін. 1880 Казан. ун-т. З 1888 – професор цього ун-ту, з 1922 – Східного пед. ін-ту (згодом Казан. пед. ін-т). Праці з заг., індоєвроп., слов'ян., рос., тюрк. мовознавства, з експерим. фонетики, методики викладання рос. мови в нерос. школі. У працях «Курс граматики російської мови» (1883–87), «Нариси з мовознавства і російської мови» (1901, ост. вид. – 1935) та ін. залучав укр. мовний матеріал, особливо з істор. фонетики. З метою вивчення укр. мови деякий час жив у с. Сушки (тепер Козельщинського р-ну Черкас. обл.). Описав фонет. систему говірки цього села – «Діалектологічні нотатки, [в.] 3. Говірка села Сушки Золотоніського повіту Полтавської губернії» (1901). Характеристику поглядів Б. на укр. мову дав К. Михальчук.
Літ.: Тимошенко П. Д. В. О. Богородицький як дослідник укр. мови. УМШ, 1957, № 2. *О. О. Тараненко.*

БОДУЕ́Н ДЕ КУРТЕНЕ́ (Baudouin de Courtenay) Іван Олександрович [Ян; 1(13).III 1845, Радзимін, побл. Варшави – 3.XI 1929, Варшава] – рос. і польс. мовознавець, чл. Польс. АН з 1887, чл.-кор. Петерб. АН з 1897, д. чл. НТШ у Львові з 1914. Закін. 1866 Головну школу у Варшаві. Професор Казан. (1875–83), Дерптського (Тартуського, 1883–93), Краків. (1893–1900), Петерб. (1900–18), Варшав. (з 1918) ун-тів. Основоположник казанської лінгв. школи. У

багатьох працях (польс. і рос. мовами) торкався питань укр. мови. Б. де К., зокрема, стверджував, що укр. мова є окр. східнослов'ян. мовою («Кілька слів про об'єктивну та суб'єктивну самобутність України з погляду мовного, племінного, національного й державного», 1925), приділяв увагу явищам палаталізації та диспалаталізації укр. приголосних («Два питання із вчення про „пом'якшення" або палаталізацію у слов'янських мовах», 1893), осудливо висловлювався щодо москвофіл. язичія («Кілька слів про порівняльну граматику індоєвропейських мов», 1881). Учений послідовно обстоював право укр. народу на вільний розвиток своєї мови й культури («Про з'їзд славістів і про платонічний панславізм», 1903), на шкільництво укр. мовою («Українське питання з позанаціонального погляду», 1913), підтримував прагнення галичан утворити у Львові нац. ун-т («Українські університети в Польській державі», 1922). Засуджував спроби польс. уряду, підтримані частиною польс. учених, замінити назву «Україна» на «Мала Русь» («Про національне питання», 1926). За редакцією Б. де К., з його передмовою й доповненнями вийшло 1903–09 3-є видання «Тлумачного словника...» В. Даля. Підтримував наукові контакти з І. Франком та В. Гнатюком.

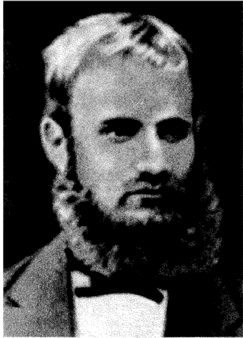

І. О. Бодуен де Куртене.

Літ.: Тимошенко П. Д. Ян Бодуен-де-Куртене і укр. мова. УМШ, 1960, № 4; Лесів М. Ян Неціслав Бодуен де Куртене. «Наша культура» (Варшава), 1979, № 11; Ковалик І. І. Іван Бодуен де Куртене. Казанська (Петербурзька) школа. В кн.: Ковалик І. І., Самійленко С. П. Заг. мовознавство. К., 1985.

М. Т. Демський.

БОДЯ́НСЬКИЙ Осип (Йосип) Максимович [псевд. – Запорожець, Ісько Материнка, О. Бода-Варвинець, І. Мастак та ін.; 31.X(12.XI) 1808, містечко Варва, тепер смт Черніг. обл. – 6(18).IX 1877, Москва] – укр. і рос. філолог, фольклорист, історик, письменник, перекладач, педагог, доктор слов'ян. філології з 1855, чл.-кор. Петерб. АН з 1854. Закін. 1831 Переяславську духовну семінарію, 1834 – Моск. ун-т. У 1837–42 перебував у наук. відрядженні в південно- та західнослов'янських країнах, де вивчав мови і побут їхніх народів. Протягом 1842–68 (з перервою) – професор кафедри історії та л-ри слов'янських мов Моск. ун-ту. В 1845–48 і 1858–77 був секретарем імп. Т-ва історії та старожитностей російських, редагував усі видання Т-ва. Створив школу слов'янознавців (О. Котляревський, О. Кочубинський, М. Дринов та ін.).

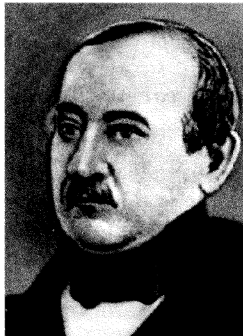

О. М. Бодянський.

У працях «Розгляд різних поглядів про давню мову північних і південних русів» (1835, рос. мовою), «Г.[осподину] возводителю к общеславянскому коренному звуку» (1843), літ.-крит. розвідці про твори Г. Квітки-Основ'яненка (1834) Б. обґрунтував давність і самобутність укр. мови, досліджував її історію, фонетику, граматику, стилістику, обстоював фонет. принципи укр. правопису, нормалізацію укр. літ. мови на основі полт. діалекту, відзначав милозвучність укр. мови. Започаткував порівн. вивчення укр. та ін. слов'ян. мов. Автор праць з історії слов'ян. мов: «Про народну поезію слов'янських племен» (1837), «Про час виникнення слов'янських письмен» (вид. 1895). Переклав рос. мовою ряд праць П. Шафарика та ін. слов'ян. учених. Зібрані Б. укр. нар. пісні опубл. 1978 у кн. «Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських».

Літ.: Василенко Н. П. О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. К., 1904; Пархоменко О. М. Йосип Максимович Бодянський. УМШ, 1957, № 1; Ряппо А. Й. Архів О. М. Бодянського. «Рад. літературознавство», 1965, № 4; Булахов М. Г. Бодянский Осип Максимович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 1. Минск, 1976; Дей О. І. Фольклорист. діяльність Осипа та Федора Бодянських. В кн.: Укр. нар. пісні в записах Осипа та Федора Бодянських. К., 1978; Франко І. Осип Бодянський. В кн.: Франко І. Зібр. тв., т. 34. К., 1981.

В. П. Плачинда.

БО́ЙКІВ Іван (?–?) – укр. мовознавець і педагог. У 1920–30-х рр. працював в Ін-ті мовознавства ВУАН. Активний учасник ліквідації неписьменності, уклав для цього ряд посібників, зокрема «Робочу книгу з української мови. Для шкіл політосвіти 1-го ступеня, для гуртків нижчого технічного персоналу та самоосвіти» (К., 1928, у співавт. з Н. Малечею) тощо. Автор праці «Наслідки роботи правописної конференції» (1927), співавтор «Словника чужомовних слів» (1932, перевид. 1955, 1996). Уклав правописний словник чужих слів. Протягом 1924–33 Б. брав участь в укладанні «Російсько-українського словника».

Й. О. Дзендзелівський.

БО́ЙКІВСЬКИЙ ГО́ВІР, північнокарпатський говір – один з арх. *говорів* карп. групи *південно-західного* наріччя; охоплює *говірки* пн. схилів Карпат (Бойківщина) – пд. р-нів Львів. і пн.-зх. р-нів Івано-Франк. обл., деякі говірки суміжних р-нів Закарп. обл.; межує на півночі з *наддністрянським говором*, на сході – з *гуцульським говором*, на півдні – з *закарпатським говором*, на сході – з *лемківським говором* (карту говорів української мови див. на окр. арк., с. 808–809).

Фонет. систему Б. г. характеризують такі важливі риси:

1) переважно шестифонемний наголошений вокалізм:

і у; зрідка і ы у;
и и о
е о е
а а

2) ненаголошений вокалізм позиційно перед складами з голосними високого піднесення не має розрізнення [**о**] : [**у**]:

і у; в ін. випадках і у;
и иᵉ о
е а
а

зрідка і у і ы у;
и и о
е о е
а а

3) [**е**] > [**ê**] як позиц. варіант перед м'якими приголосними (**тêпéр′**, **двéр′і**, **дêн′**, **нéс′ка**); 4) у частині говірок у наголошеній позиції перед **ў** [**а**] > [**а**ᵒ] (**даᵒў**, **лáᵒўка**, **зáᵒўтра**); 5) [**і**] [<*і] → [**î**] – закритий звук переднього ряду високого піднесення, що не пом'якшує поперед. приголосного (**бы́ᵒтî**, **ходи́тî**); 6) у нових закритих складах ***о**, ***е** > [**і**], перед яким приголосні пом'якшуються (**н′íч**, **сн′íп**, **с′íл′**, **с′íм**); 7) у ненаголошених складах зберігається розрізнення [**е**]:[**и**]; 8) перед м'якими приголосними, а також **ў** [**о**] > [**ô**] (**ôс′ін′**, на **стóл′í**, **кôз′іў**, **бôўкати**, **бôўсьóр′а**); 9) [**и**] має позиційно-комбінаторний вияв [**ы**], іноді [**ы**ᵒ] (**быкы́**, **пыў**, **мыў**, **хы́ᵒжа**, **мы́ᵒло**, **сыᵒн**); у деяких говірках у даній позиції вимовляється [**о**] (**вóчеши** 'вичеши', **слáво** 'слави', **боў** 'був'), а на заході часом навіть [**а**] (**кобáла** 'кобила', **хáжа** 'хижа'); 10) шиплячі часто зберігають свою м'якість (**ч′ас**, **ж′ал′**, **меж′á**, **н′іж′**, **ч′áри**, **ш′áпка**); 11) відзначається посилення функц. навантаження африкати [**дж′**] (**йі́дж′ме**, **йідж′**, **дождж′**, **мéдж′и**, **чудж′и́й**, **пр′áдж′а**, **крáдж′а**, **ходж′ý**); 12) [**л**] після голосних у кінці складу в ряді говірок послідовно переходить в [**ў**] (**віў** 'віл', **ст′íў** 'стіл', **орéў** 'орел', **скáўка** 'скалка', **горíўка** 'горілка', **т′íўна** 'тілна'); 13) дзвінкі приголосні в кінці слів оглушуються лише частково (**йідж**ᶜ, **хл′іб**ᵖ, **зуб**ᵖ, **віз**ᶜ, **під**ᵗ); 14) перед приголосним [**к**] [**н′**] > [**й**] (**старéйкый**, **малéйкый**, **по**ᵘ**легóйкы**); 15) у різних бойків. говірках звукосполука **вн** > **мн** (**др′íмный**, **р′íмний**, **по**ᵘ**тр′íмний**); 16) втрачається інтервокальний [**й**], часом і в кінці слова (**мôá**, **вóс′ко**, **злы**); 17) після губних відсутній епентетичний звук [**л**] (**л′ýбйу**, **ўхôпйу**); 18) звук [**л**] має такі відмінності: велярний, альвеолярний, пом'якшений (перед **і**) і звичайний, як у літ. вимові. Альвеолярне [**л**•] особливо поширене в закарп. частині говору (типу **л•ы́хо**, **л•êб′íд′**); 19) зберігається опозиція м'яких і твердих приголосних **т** ~ **т′**, **ц** ~ **ц′**, **р** ~ **р′** [**пйат′**, **дéс′ат′** (хоча також і **пйат**, **дéс′ат**), **хлôпец′**, **тêпêр′ка**, **вêр′х**]. Наголос у Б. г. динамічний, особливістю цих говірок є тенденція до накореневого наголосу дієсл. парадигми: **кáжу** – **кáжеш** – **кáже**, **прóшу** – **прóсиш**, **бýла** – **бýли**, **нéсла** – **нéсло** – **нéсли**.

Специфіку Б. г. у граматиці становлять такі риси: 1) у род. в. одн. іменників ч. р. переважають форми з закінченням **-а** (**стáва**, **с′н′íга**). Іменники ж. р. колишніх **-ĭ-** основ у род. в. одн. приймають закінчення **-и** або **-е** (до **цер′кви**, **цер′кве**); 2) іменники ч. і с. р. у дав. в. одн. паралельно із закінченням **-у** мають частіше закінчення **-ови** (**брáтови**, **селóви**); 3) в ор. в. одн. іменників ж. р., узгоджуваних з ними прикметників та займенників звичайно на **-оў**, **-еў** (**межéў**, **сóлеў**, **землéў**, **крýчеў**), а в ор. в. одн. іменників ч. р. на **-ец′** і с. р. з основами на [**ц**] переважає закінчення **-ом** (**пáл′ц′ом**, **сóнц′ом**); 4) у наз. в. мн. серед іменників ч. р. типовими є форми на **-ове** (**братóве**, **сы**ᵒ**нóве**, **столóве**, але **воўк** – **вóўци**); 5) у дав. в. мн. іменників ч. і с. р., крім форм на **-ам**, можна зустріти і закінчення **-ом**, **-ум** (**сватóм**, **сéлом**, **вóлум**), подекуди **-ім** (переважно для збірних форм: **брáт′ім**, **л′ýд′ім**, **кýр′ім**); 6) в ор. в. мн. іменників поширене двоїнне закінчення **-ма** (**-ома**) (**кíн′ма**, **грошúма**, **кін′ц′óма**, **братóма**, **пал′ц′óма**, **пóл′ома**), а в окр. говірках збереглися закінчення іменників о-основ (**з быкы́**, **зі ставы́**); 7) у місц. в. мн. іменників ч. і с. р. після твердих і м'яких основ переважають форми на **-ох**, **-ах**, іноді **-іх** (**у гóс′ц′ох**, **на л′ýд′ох**, **на сáн′іх**); 8) у дієсловах I дієвідміни на [**а**] перед [**у**] особового закінчення звичайно втрачається [**j**] (**знáу**, **знáут**, **читáу**, **читáут**), а в багатьох говірках при цьому відбувається ще й стягнення цих форм, зокрема в 2-й, 3-й ос. одн. (**знаш**, **чи́таш**, **пи́таш**, **бíгаш**, **знат**, **чи́тат**, **бíгат**); 9) складені форми майб. ч. **буду ходити** переважають, хоч можуть зустрічатися, очевидно, під впливом *наддністрянського говору* і форми типу **буду ходи́ў**; 10) у 1-й ос. мн. теп. ч. переважають форми на **-ме** (**йдемé**, **беремé**, **нóсиме**), у нак. сп. 1-ї ос. мн. для різних говірок характерні закінчення **-ме**, **-іме** (**хо**ᵘ**д′íме**, **стáн′ме**), а в 2-й ос. мн. – закінчення **-те**, **-іте** (**нес′íте**, **пиш′íте**); 11) в мин. ч. вживаються форми типу **мáᵒўім**, **знáᵒўім**, **писáᵒўім**; 12) у род., дав. та знах. в. особ. займенників **я**, **ти** наявні енклітичні форми **н′а**, **т′а**, **ми**, **ти** (йа **т′а** л′ýбйу, даᵒў **н′а**, биў **т′а**); 13) фіксуються вказівні займенники **нон**, **нонá**, **нонó** паралельно з **той**, **тотá**, **тотó**, що в ор. в. мн. можуть виступати у формах **ноны́ма**, **ты́ма**, **тоты́ма**; 14) серед прикметників у наз. та знах. в. мн. спостерігаються випадки вживання нестягнених форм (**дóбрийі**, **злы́йі**); 15) для числівників характерне творення складених форм шляхом вживання одиниць перед десятками (**два двáд-ц′ат′** '22', **три сóрок** '43'); 16) при ступенюванні прикметників використовується присл. ще (**ш′ч′е л′íпш′ий**, **ш′ч′е гірш′ий**), вживаний також і при ступенюванні відповідних прислівників (**ш′ч′е л′íпш′е**, **ш′ч′е гірш′е**).

У синтаксисі Б. г. не виявлено помітних особливостей.
У лексиці збереглося багато *архаїзмів*, особливо в галузі, що стосується місц. особливостей побуту, предметів повсякденного вжитку, господарства тощо (**бу́карт** або **пожали́ўник** 'байстрюк', **ві́блиц'а** 'довга жердина', **дереви́ш'ч'е** 'домовина', **дот'а́мл'у** 'пригадаю', **жали́ва** 'кропива', **за́пинка** 'запаска', **зміткы** 'старі черевики', **за́к'іл'** 'поки', **з'вір'** 'яр', **лужа́нка** 'поляна в лісі', **н'ай** 'хай, нехай', **па́ртиц'а** 'стрічка', **потура́йкы** 'смородина', **руба́т'а** 'білизна', **ўб'і́ч'** 'схил гори', **ўтêра́ник** 'рушник', **ша́т'а** 'одяг', **че́л'ад'** 'люди', **чêл'ади́на**, 'чоловік').
Деякі особливості Б. г. відбито у мові творів І. Франка.

Літ.: Свєнціцький І. С. Бойківський говір села Бітля. ЗНТШ, 1913, т. 114, кн. 2; Rabiej S. Dialekt Bojków: «Sprawozdanie z czynności i posiedzen Polskiej Akademii Umiejętności», 1932, t. 37, № 6; Рудницький Я. До бойківсько-наддністр. межі. В кн.: Літопис Бойківщини, т. 4. Самбір, 1935; Rudnizkij J. Kilka izofon ze wschodnich obszarów Bojkowszczyzny. В кн.: Lud Slowiański, t. 4 A. Kraków, 1938; Зілинський І. Границі бойківського говору. В кн.: Літопис Бойківщини, ч. 10. Самбір, 1938; Пура Я. О. Говори зх. Дрогобиччини. Л., 1958; Бандрівський Д. Г. Говірки Підбузького р-ну Львів. обл. К., 1960; Черняк В. С. Характеристика системи голосних фонем бойківського говору. В кн.: Питання укр. мовознавства, кн. 4. Л., 1960; Залеський А. М. Фонол. система бойківської говірки. В кн.: Структура укр. говорів. К., 1982; Бойківщина. К., 1983; Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок, ч. 1–2. К., 1984; АУМ, т. 2. К., 1988. *Г. В. Воронич.*

БОЙЧУ́К Микола Каленикович [28.X (10.XI) 1903, с. Сабатинівка, тепер Ульяновського р-ну Кіровогр. обл. – 4.IV 1967, Київ] – укр. мовознавець. Закін. 1925 Одес. ІНО, 1935 – Одес. пед. ін-т. Завідував кафедрами укр. мови Одес. пед. ін-ту (1938–41), Львів. пед. ін-ту (1945–48), з 1948 працював доцентом кафедри укр. мови Київ. пед. ін-ту. Досліджував морфологію старослов'ян. мови, історію укр. літ. мови, видавав укр. пам'ятки. Автор посібників зі старослов'ян. мови, підручників з істор. граматики укр. мови та порівн. граматики східнослов'ян. мов: «Старослов'янська мова» (1952), «Історична граматика української мови», «Порівняльна граматика української і російської мов» (обидва – 1957, у співавт.). Б. видав «Актову книгу Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» (1965) зі своїм коментарем і словником.

Літ.: Бойчук Микола Каленикович. В кн.: Бібліогр. зб. Київ. держ. пед. ін-ту ім. О. М. Горького. К., 1958. *Є. С. Регушевський.*

БО́НДАР Олександр Іванович (21.XI 1952, м. Вознесенськ Микол. обл.) – укр. мовознавець, перекладач, доктор філол. наук з 1999, професор з 2000. Закін. 1975 Одес. ун-т. З 1979 працює в ньому: викладач, доцент; у 1982–92 та з 2000 – зав. кафедри укр. мови. Досліджує питання граматики укр. мови (моногр. «Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові. Система засобів вираження», 1996; низка статей), історії мови, лінгвоекології, мовної ситуації на Пд. України, комп'ютер. лінгвістики. Один з укладачів «Інверсійного словника української мови» (1985). Перекладає з польс., англ. та япон. мов.

Літ.: Хрустик Н. Бондар Олександр Іванович. В кн.: Професори Одес. (Новоросійського) ун-ту: Біогр. словник, т. 2, О., 2000. *П. Ю. Гриценко.*

БО́НКАЛО (Bonkálo) Олександр Олександрович (псевд. – Рахівський, Bon; 22.I 1880, с. Рахів, тепер місто Закарп. обл. – 3.XI 1959, Будапешт) – угор. і укр. філолог-славіст, літературознавець, перекладач, д. чл. НТШ у Львові з 1918. Навч. у Будап., Лейпц. та Санкт-Петерб. ун-тах. У 1905–16 вчителював, 1917–24 – професор каф. рос. мови і л-ри Будап. ун-ту і водночас (1919–24) професор каф. укр. мови та л-ри. Автор праць про укр. закарп. говори та л-ру: «Описова фонетика рахівського рубенського діалекту» (1910), «Заперечні речення в українській (рутенській) мові в Угорщині» (1913), «Слов'яни» (1915), «Виїмки з угорсько-руського письменства» (1919), «Русини» (б. м. і р. вид., угор. мовою), «Угорські русини» (1920), «Історія українського руху» (1917–22), «Карпатська руська література і культура» (1935, угор. мовою) тощо. Переклав угор. мовою ряд творів рос. письменників (Ф. Достоєвського, Л. Толстого та ін.). *Й. О. Дзендзелівський.*

БОРКО́ВСЬКИЙ Віктор Іванович [6(18).I 1900, Мінськ – 26.XII 1982, Москва] – рос. мовознавець, славіст, доктор філол. наук з 1950, професор з 1930, академік АН СРСР з 1972, іноз. чл. Нім. АН з 1969, іноз. чл.-кор. Академії наук і л-ри (ФРН). Закін. 1923 Петрогр. ун-т. У 1930–46 працював у пед. ін-тах Білорусі (Могильов), Росії (Новгород), України (Миколаїв, Сімферополь) та ін., 1946–50 – у Львівських ун-ті й вчит. ін-ті. В 1950–60 – в Ін-ті мовознавства АН СРСР (1954–60 – його директор), 1960–82 – в Ін-ті рос. мови АН СРСР. Автор праць з істор. синтаксису східнослов'ян. мов, діалектології, палеології, текстології, істор. граматики рос. мови, історії мовознавства. Йому належать палеогр. та лінгв. дослідження новгор. берестяних грамот (Держ. премія СРСР, 1970). Питання укр. мовознавства розглядав у працях: «Безособові речення в давньоруських грамотах XIV–XV ст. південного походження» (1950), «Внесок російських учених в українське мовознавство» (1954), «Розробка радянськими вченими історичної граматики і діалектології східнослов'янських мов» (1955), «Леонід Арсенійович Булаховський» (1961), «І. С. Свєнціцький» (1975) та ін.

Тв.: Синтаксис древнерус. грамот. Простое предложение. Л., 1949; Синтаксис древнерус. грамот. Сложное предложение. М., 1958; Сравн.-истор. синтаксис восточнославян. языков [ч. 1–2]. М., 1968–72. *І. Г. Галенко.*

БРАХНО́В Володимир Михайлович [27.VII (9.VIII) 1913, с. Мартинівка, тепер Суджанського р-ну Курської обл., Росія – 11.IV 1983, Київ] – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1960. Закін. 1941 Київ. ун-т, 1942 – Військ.-юрид. курси при Військ.-юрид. академії. У 1946–77 працював в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Автор праць з діалектології («Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині», 1960; «Атлас

української мови», т. 1, 1988, у співавт.), експериментальної фонетики («Склад, його фонетична будова. Складоподіл», «Явища асиміляції в консонантизмі української мови», обидві – 1969). Брав участь у розробці методики записування мат-лів для діалектологічного атласу укр. мови, складанні програми для збирання топонімів. *А. Й. Багмут.*

БРИ́ЦИН Віктор Михайлович (13.III 1951, м. Кам'янець-Подільський Хмельн. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1991, професор з 1993. Закін. 1973 Київ. ун-т. У 1976–91 працював в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (молодший, ст. наук. співробітник, з 1989 – зав. сектора соціолінгвістики); з 1991 – заст. директора Ін-ту укр. мови НАН України з наук. роботи, зав. відділу теорії мовної комунікації та соціолінгвістики, з 1998 – заст. директора Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Розробляє питання синтаксису укр. і рос. мов («Зіставне дослідження синтаксичних синонімів у російській та українській мовах», 1986, рос. мовою; «Синтаксис і семантика інфінітива у сучасній російській мові», 1990, рос. мовою), соціолінгвістики. Співавтор лексикогр. праць: «Словарь языка русских произведений Т. Г. Шевченко» (т. 1–2, 1985–86, Держ. премія УРСР в галузі науки і техніки, 1989; «Словарь трудностей русского литературного словоупотребления» (1987), «Русско-украинский словарь для деловых людей» (1992), «Російсько-український словник. Сфера ділового спілкування» (1996), «Українсько-російський словник. Сфера ділового спілкування» (2000). *В. Г. Скляренко.*

БРИ́ЦИН Михайло Якимович (20.XI 1922, м. Можайськ, тепер Моск. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1967, професор з 1968. Батько В. М. *Брицина.* Закін. 1950 Харків. пед. ін-т. У 1950–67 (з перервою) працював у Кам'янець-Поділ. пед. ін-ті: викладач, ст. викладач, доцент кафедри рос. мови і л-ри; в 1964–67 – зав. кафедри укр. і рос. мови. В 1957–60 завідував каф. рос. мови Харків. пед. ін-ту. Протягом 1969–88 очолював каф. рос. мови Київ. пед. ін-ту (тепер Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова); з 1986 – професор цієї кафедри й одночасно (з 1996) – професор каф. славіст. філології Київ. славіст. ун-ту. Автор праць з істор. лексикології рос. та укр. мов («З історії східнослов'янської лексики», 1965), діалектології («Фонетична система і граматична будова російських та народних діалектів», 1973; обидві – рос. мовою); підручників і посібників («Порівняльна граматика української та російської мов», 1978, у співавт., та ін.). *В. Ю. Франчук.*

БРО́ВЧЕНКО Тамара Олександрівна (9.V 1923, Одеса) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1973, професор з 1973. Закін. 1947 Одес. пед. ін-т іноз. мов. Працювала в ньому (1948–60). З 1960 – в Одес. ун-ті; доцент кафедри фонетики, з 1975 – зав. кафедри теорії та практики фонетики англ. мови. Автор праць з теор. і приклад. фонетики, експерим. дослідження англ. і укр. мов: «Порівняльний аналіз голосних української й англійської мов» (1954), «Порівняльний аналіз приголосних української та англійської мов» (1955, обидві – рос. мовою), «Фонетика англійської мови» (1964, у співавт.), «Словесний наголос в сучасній українській мові» (1969), «Метод статистичного аналізу у фонетичних дослідженнях» (1976, у співавт.; рос. мовою), «Контрастивний аналіз фонологічних систем англійської, української та російської мов» (1981), «Інтонаційні засоби мовної експресії» (1989), «Інтонаційна виразність звукового мовлення засобів масової інформації» (1994, у співавт.). *А. Й. Багмут.*

БРОХ, Брок (Broch) Олаф (4.VIII 1867, м. Гортен – 21.I 1961, Осло) – норв. мовознавець, перекладач, засновник норв. славістики, академік АН Норвегії з 1896, іноз. чл. НТШ з 1914, д. чл. ВУАН з 1924, АН СРСР та ряду ін. зарубіж. академій наук. Закін. 1893 ун-т в Християнії (тепер Осло), слухав курси славістики у Лейпц. (1893) та Віден. (1894) ун-тах. Доцент (1896–1900), професор (1900–37) ун-ту в Осло; протягом 1924–45 – ген. секретар АН Норвегії. Наук. діяльність розпочав як дослідник укр. закарп. діалектів [«До питання про малоруську мову в Угорщині (діалект Ублі)», 1895; «Дослідження словацько-малоруської мовної межі у східній Угорщині», т. 1–2, 1897, 1899, обидві – нім. мовою; «Угроруське наріччя села Убля (Земплинського комітату)», 1899, рос. мовою]; вивчав діалекти південносербські («Діалекти крайнього півдня Сербії», 1903, нім. мовою), південно- і північноросійські («Опис одного говору з пд.-зх. частини Тотемського повіту», 1907; «Говори на заході від Мосальська», 1916, рос. мовою), білоруські («Про білоруський діалект з місцевості на південь від Вільно», 1957, нім. мовою). Спостереження над слов'ян. мовами синтезував у праці «Нарис фізіології слов'янської мови» (1910, рос. мовою; нім. вид. «Слов'янська фонетика», 1911), де подав докладний опис укр. фонетики у зіставленні з ін. слов'янськими. Опубл. підручник рос. мови. Через рецензії знайомив широкий загал з працями укр. вчених (Є. Перфецького, В. Гнатюка).

Літ.: Синявський О. Н. З укр. діалектології. (Про фонематичний принцип у діалектології). В кн.: Укр. діалектол. збірник, кн. 2. К., 1929; A Bibliography of Olaf Broch's Published Writings. В кн.: Scando-Slavica, т. 3. Copenhagen, 1957; Gallis A. Professor Olaf Broch rum Gedächtnis (1867–1961). В кн.: Scando-Slavica, т. 7. Copenhagen, 1961; Чекмонас В. Судьбы фонет. открытий О. Брока в контексте истории славян. диалектологии, фонетики и фонологии XX в. – Касаткин Л. Л. Предударный вокализм совр. мосальских говоров, описанных в нач. XX в. О. Брохом. В кн.: A Centenary of Slavic Studies in Norway. The Olaf Broch Symposium. Oslo, 1998.
П. Ю. Гриценко.

БРЮ́КНЕР (Brückner) Александер (29.I 1856, Тернопіль – 24.V 1939, Берлін) – польс. філолог, історик культури, чл. Польс. академії знань з 1888, іноз. чл.-кор. Петерб. АН з 1889 та ін. академій, чл. НТШ у Львові з 1914. Навч. в ун-тах Львова (1872–75), Відня, Берліна, Лейп-

цига. В 1878–81 – доцент Львів. і Віден. ун-тів, 1881–1924 – професор Берл. ун-ту. Писав польс. і нім. мовами. Автор праць з історії польс., рос. та ін. слов'ян. л-р («Нарис історії польської літератури», т. 1–2, 1903; «Нарис історії слов'янських літератур і літературних мов», 1929, у співавт., та ін.). У своїх дослідженнях розглядав також питання укр. л-ри й культури, проблеми польс.-укр. літ. взаємин, творчість представників «української школи» в польс. л-рі. До укр. мови ставився з погордою, применшував її вплив на польську і перебільшував вплив останньої на українську. У численних працях («Słownik etymologiczny języka polskięgo», 1927; «Про етимологічну анархію», 1908; «Пісні польсько-руські», 1911) використовував укр. матеріал. Підтримував контакти з укр. вченими, зокрема з І. Франком, який написав кілька рецензій на праці Б. У 1903–04 опубл. огляди період. видань з етнографії та фольклору, де проаналізував також дослідження І. Франка, В. Гнатюка, В. Шухевича, М. Дикарєва та ін. *Й. О. Дзендзелівський.*

БУ́ГА (Būga) Казим'єрас (6.XI 1879, х. Пажєге, тепер Зарасайського р-ну, Литва – 2.XII 1924, Кенігсберг; похов. у Каунасі) – лит. мовознавець, лексиколог, лексикограф. Основоположник балт. мовознавства в Литві, фундатор істор.-етимол. та ономаст. досліджень лит. мови, зокрема й у її зв'язках зі слов'ян. мовами. Закін. 1912 Петерб. ун-т, з 1916 – приват-доцент у ньому. В 1917–19 – професор Пермського, 1919–20 – Томського, з 1992 – Каунаського ун-тів. У Пермі Б. познайомився з Л. А. Булаховським і до кінця життя підтримував з ним активні наук. зв'язки. У своїх працях Б. звертався до лексики укр. мови, зокрема одним з перших порушив питання про укр. балтизми (див. *Українсько-балтійські мовні контакти*). Зб. статей «Мова і старовина» (1922), «Словник литовської мови» (1924) та ін. дослідження Б. увійшли до його «Вибраних праць» (т. 1–3, 1958–61). *А. П. Непокупний.*

БУДО́ВА СЛО́ВА – див. *Морфемна будова слова.*

БУЗУ́К Петро Опанасович [2(14).VII 1891, с. Тернівка, тепер Слободзейського р-ну, Молдова – 8.XII 1937] – укр. і білорус. мовознавець, доктор філол. наук з 1924. Закін. 1916 Новорос. ун-т (Одеса), у 1920–24 – доцент Одес. ІНО, з 1925 – професор Білорус. ун-ту (Мінськ), 1931 – 33 – директор Ін-ту мовознавства АН БРСР та зав. кафедри мовознавства Мінського пед. ін-ту. Автор праць з історії праслов'ян. мови, діалектології, лінгв. географії, білорус. літ. мови («Становище білоруської мови серед інших слов'янських мов», 1927; «Спроба лінгвістичної географії Білорусі», 1928, обидві – білорус. мовою, та ін.), а також з історії і діалектології укр. мови, її взаємозв'язків з білоруською та ін. мовами: «Мова і правопис у творах Г. С. Сковороди» (1923), «Коротка історія української мови» (1924), «Взаємовідносини між українською та білоруською мовами», «Українські етимології», «Пам'яті Франка» (всі три – 1926), «Про мову найдавнішої української євангелії», «Нарис історії української мови» (обидві – 1927), «Діалектологічний нарис Полтавщини» (1929) та ін. Під псевд. П. Росич публікував вірші та оповідання. Незаконно репресований 1934, реабіліт. 1956.

П. О. Бузук.

Літ.: Рамановіч Я., Юрэвіч А. П. А. Бузук. Мінск, 1969; Булахов М. Г. Бузук Петр Афанасьевич. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 2. Минск, 1977. *Г. П. Півторак.*

БУКАТЕ́ВИЧ Назарій Іванович [11(23).X 1884, м. Любомль, тепер Волин. обл. – 14.XII 1984, Одеса] – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1943, професор з 1960. Закін. 1911 істор.-філол. ф-т Юр'євського (тепер Тартуський) ун-ту. Вчителював, з 1922 викладав укр. і рос. мови у вузах Одеси, в 1937–38 – зав. кафедри укр. мови Одес. ун-ту. 1938 був звинувачений у націоналізмі, звільнений з роботи і змушений виїхати до Серед. Азії, де викладав рос. мову у м. Кзил-Орді (Казахстан). 1944 повернувся до Одеси, 1945–71 – зав. кафедри рос. мови Одес. ун-ту. Перші публікації – статті про чумацтво, творчість М. Коцюбинського, укр. прийменники. З 50-х рр. зосередився на діахронічному дослідженні рос. прийменників, зіставному вивченні східнослов'ян. мов, проблемах словотвору та історії мовознавства. Автор праць (рос. мовою): «Спроба історичного вивчення прийменників і прийменникових сполучень у російській літературній мові» (ч. 1–2, 1957–58), «Нариси з порівняльної граматики східнослов'янських мов» (1958, у співавт.), «Учення про словотвір російської мови в працях радянських лінгвістів» (1970), «Історична граматика російської мови» (1974, у співавторстві).

Літ.: Шишов В. Ф. Назарий Иванович Букатевич. О., 1980; Карпенко Ю. О. Столітній ювілей. «Мовознавство», 1984, № 5. *Ю. О. Карпенко.*

БУ́КВА – див. *Літера.*

БУКВА́Р, азбука, абетка – підручник для навчання письма й читання. До 17 ст. в Україні його називали «азбукою» (за найменуванням перших двох літер слов'ян. алфавіту). В 16–18 ст. часто виходили Б. під назвою «Граматика» (звідси укр. нар. назва Б. – «граматка»). Термін «буквар» (букварь) увів на поч. 17 ст. Мелетій Смотрицький за зразком лат. abecedarium.

Найдавніші друковані укр. Б. – «Буквар» Івана Федорова (Л., 1574; Острог, 1578; назва умовна, бо стародрук не має заголовка) та Лаврентія Зизанія – «Наука ку читаню и ро-

зумѣню писма словенскаго...» (Вільно, 1596). Вони базувалися на матеріалі церковнослов'ян. («словенороської») мови укр. редакції. У старожитніх Б. часом давалися відомості з граматики, просодії, т. з. повсякденні молитви. Іван Федоров у своїх Б. друкував азбучну молитву, сентенції з Біблії на теми виховання. В остроз. (грецько-словено-роському) Б. він уперше опубл. твір чорноризця Храбра «О письменехъ» під заголовком «Сказанiє, како состави с[вя]тыи Кирилъ Философъ азъбуку по языку словеньску и книги преведеѡ[т] греческихъ на словеньскии языкъ». У ньому ж подано грец. алфавіт, а також щоденні молитви грец. та церковнослов'ян. («словено-роською») мовами. Словенороські Б. друкувалися в Україні протягом 17–18 ст. У «Букварі языка словенского» (Тирнава, 1699), випущеному для закарпатців, щоденні молитви подано церковнослов'ян. та грец. мовами в кириличній транскрипції. Тут уміщено деякі твори церк. поезії, елементи катехізису.

Б. на матеріалі живої укр. мови укладаються з 19 ст. Серед відомих – «Букварь южнорусскій» Т. Шевченка (СПб., 1861), «Українська абетка» М. Гатцука (М., 1861), «Граматка» П. Куліша (СПб., 1857, 1861). Складений О. Потебнею у 1864–65 укр. Б. для недільних шкіл тривалий час залишався у рукописі. В 2-й пол. 19 ст. укр. Б. друкувалися тільки на західноукр. землях. На Наддніпрянщині вони знову виходять лише у 20 ст.: «Граматка» С. Черкасенка (Полтава, 1907), «Українська граматка до науки читання й писання» Б. Грінченка (К., 1907), букварі Л. Деполович, Н. Гов'ядовської, Б. Саженюка і М. Саженюк, Н. Скрипченко, М. Вашуленка, Д. Чередниченка та ін. Виняток – «Граматка, або перша читанка задля початку вченья» О. Кониського (К., 1883). «Граматка» П. Куліша, «Українська абетка» М. Гатцука та «Домашня наука» К. Шейковського (1860) будувалися за традиційним на той час буквоскладальним методом, розрахованим на заучування вел. кількості складів. Створений Т. Шевченком «Букварь южнорусскій» був надрукований на зв'язних текстах, що опрацьовувалися після вивчення абетки та читання мікротекстів, де слова поділялися на склади з позначенням наголосу. В дібраних для читання текстах використовувалися прислів'я та приказки, часто соціально спрямовані. 1899 «Киевская старина» надрукувала буквар О. Потебні як додаток до журналу без права розповсюджувати окр. відбитками. Пізніше цей Б., підготовлений С. Русовою, виходив у світ кілька разів. У 1917 перевид. «Українську граматку...» Б. Грінченка. Тут спочатку учням пропонувалися «малюнки для розмови» та графічні вправи «для перемальовування», підготовчі вправи з письма. Далі йшли тексти для читання, більшість яких була побудована на фолькл. основі. Аналогом букваря Б. Грінченка був «Український буквар», складений А. Савчуком і виданий 1918 в Зх. Україні. Завершальна частина підручника – «Читанка» – складалася з віршів Т. Шевченка, Л. Глібова, С. Руданського, Б. Грінченка та перекладів оповідань для дітей К. Ушинського і Л. Толстого. Для запровадження звукового аналітико-синтет. методу навчання грамоти, розробленого К. Ушинським, велике значення мали укр. підручники Т. Лубенця (псевд. Т. Норець). Його «Граматика з малюнками» (укр. Б.), що витримала багато видань, була побудована на зразках живої укр. мови, близьких і доступних для дітей. У підручнику широко представлено усну нар. творчість – вірші, дит. пісні, нар. ігри, прислів'я і приказки тощо.

Після 1917 в Україні тривалий час не було стабільних підручників. У центр. та окремих місц. видавництвах виходили Б. з різними назвами: «Сонечко» С. Титаренка (1918), «Граматка» Г. Неводовського (1918), «Ясне сонечко» П. Ковалевського (1919), «Веселка» Я. Чепіги (1920), «Азбука в малюнках» Л. Кротевич (1920; посібник для дом. навчання грамоти). У 20-х рр., у період функціонування комплексних програм, в Україні створювалися Б., які навчали грамоти запозиченим з амер. школи методом цілих слів. Серед них – «Первоцвіт» О. Сковороди (1925), «Читаймо!» Е. Мухіної (1926), «Буквар» Я. Чепіги (1933). Букварі Л. Деполович, Н. Гов'ядовської, Б. Саженюка та М. Саженюк, за якими навчалися у 30–70-х рр., повернули у школу звуковий аналіт.-синтетичний метод. 1978, у зв'язку з переходом на навчання дітей у школі з шестирічного віку, видано перший Б. для шестиліток (автори М. Вашуленко, Н. Скрипченко). За ним потім стали навчатися і семирічні першокласники (шестилітки опановують грамоту протягом року, а семилітки – за три місяці). Особливість сучас. Б. полягає у тому, що за ним школярі не тільки опановують грамоту, а й одержують перше комплексне уявлення про рідну мову як засіб спілкування. Іл. див. на окр. арк. (с. 808–809).

Див. також *Підручники української мови.*

Літ.: Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. К., 1985. *М. С. Вашуленко, В. В. Німчук.*

БУЛАХО́ВСЬКИЙ Леонід Арсенійович [2.IV (14.IV) 1888, Харків – 4.IV 1961, Київ] – укр. мовознавець, академік АН УРСР з 1939, чл.-кор. АН СРСР з 1946, з. д. н. УРСР з 1941. Закін. 1910 Харків. ун-т. Працював викладачем гімназії. Був професором Пермського (1917– 21), Харків. (1921–42), Моск. (1943), Київ. (1944–60) ун-тів. У 1946–47 – зав. кафедри укр. мови, в 1947–60 – зав. кафедри слов'ян. філології Київ. ун-ту. В 1944–61 був директором Ін-ту мовознавства АН УРСР. У 1957–61 – голова Укр. к-ту славістів. Автор понад 400 наук. праць з питань заг. мовознавства, славістики, україністики, русистики. Із загальнотеор. проблематики Б. найбільше зробив для дослідження становлення і закономірностей функціонування літ. мов («Виникнення і розвиток літературних мов»,

1941–47), для утвердження і розвитку порівн.-істор. методу (численні праці 50-х рр.), вивчення питань семасіології та лексикології («Вступ до мовознавства», ч. 2, 1953; «Нариси з загального мовознавства», 1955). Як славіст Б. відомий насамперед фундам. акцентол. студіями («Акцентологічний коментарій до польської мови», 1950; «Акцентологічний коментарій до чеської мови», 1953, 1956 та ін.), дослідженнями зі слов'ян. лексикології («Слов'янські найменування птахів», 1948), працями про роль грамат. аналогії в слов'ян. відмінюванні й дієвідмінюванні [«Дослідження в галузі граматичної аналогії і споріднених явищ (слов'янські атематичні дієслова)», 1940; «Граматична індукція в слов'янському відмінюванні», 1956, 1957]. З праць Б. як русиста найбільше важать «Курс русского литературного языка» (1935, 5-е вид. – 1952), «Исторический комментарий к русскому литературному языку» (1936, 5-е вид. – 1958), «Русский литературный язык первой половины XIX в.» (т. 1–2, 1941, 1954), серія статей «Деэтимологизация в русском языке» (1949–53, опубл. у різних збірниках і журналах) та ін. У галузі україністики Б. активно розробляв проблеми порівн.-істор. акцентології («Наголос українських прикметників», 1927; «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу. Кни́жка: книжки́ тощо», 1928; «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу. Наголос прикметників на -ний, -на, -не», 1930, та ін.). Досліджував також питання нормат. та історичного наголосу [«Український літературний наголос (характеристика норми)» (1943), «З історичних коментаріїв до українського наголосу» (1946)], синтаксису сучасної мови [«Питання синтаксису простого речення в українській мові» (1958), «Основні синтаксичні поняття в застосуванні до простого речення» (1958), «Підмет і присудок в українській літературній мові» (в. 1–2, 1958) та ін.]. Ґрунтовною є праця Б. з істор. фонетики, морфології та синтаксису «Історичний коментарій до української літературної мови», що друкувалася окр. статтями в 40-х рр. Оглядові праці Б. «Українська мова серед інших слов'янських» (1942) і «Виникнення української мови та її положення серед інших слов'янських» (1948) стали основою, на якій пізніше було створено монографію «Питання походження української мови» (1956), де подавалися відомості про мову старод. Києва та Київщини, про риси укр. мови в пам'ятках різних століть, про час остаточного формування укр. мови та її стосунки з ін. слов'янськими, розкрито початкові етапи виникнення укр. літ. мови. Історії укр. літ. мови присвячено розвідку «Українська літературна мова» (1947) і вст. статтю до «Нарису літературної історії української мови в XVII в.» П. Житецького (1941). Найважливіші праці Б. з україністики (в т. ч. архівні матли, що раніше не були опубл.) вміщено у т. 2 «Українська мова», «Вибраних працях» у 5 томах (1975–83). Б. – автор проекту «Українського правопису» (1945), співредактор «Російсько-українського словника» (1948, 5 перевидань). Співавтор підручника «Українська мова» (1927, 1928), посібника «Курс української мови для вчителів» (1927); один з авторів і редактор праць «Загальний курс української мови» (1929, 4 перевидання), «Курс сучасної української літературної мови» (т. 1–2, 1951) та ін.

Л. А. Булаховський.

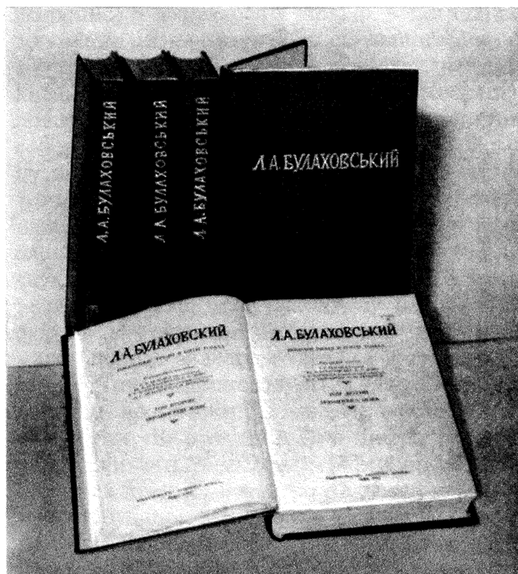

Л. А. Булаховський. Вибрані праці, т. 1–5. Київ, 1975–83.

Літ.: Борковский В. И. Семидесятилетие Л. А. Булаховского. «Вопросы языкознания», 1958, № 2; Мельничук О. С. Видатний рад. мовознавець Л. А. Булаховський. «Вісник АН УРСР», 1958, № 4; Havránek B., Moravec J. L. A. Bułachovskyj. «Slavia», 1961, roč. 30, sešit 3; Mazon A. Leonid Bulachovśkyj (1888–1961). «Revue des études slaves», 1961, t. 39, fasc. 1–4; Русанівський В. М. Відомий укр. філолог-історик. УІЖ, 1963, № 2; Білодід І. К. Леонід Арсенійович Булаховський. К., 1968; Лукінова Т. Б. Лінгв. спадщина Л. А. Булаховського і рад. славістика. К., 1978; Л. А. Булаховский и совр. языкознание. К., 1987. *Т. Б. Лукінова.*

БУНГА́НИЧ Петро Петрович (27.XII 1918, с. Стропків Свидницького окр., Словаччина) – укр. мовознавець у Словаччині, доктор філології. Закін. 1939 Карлів (Прага) і 1947 Братисл. ун-ти. Був зав. кафедри укр. мови й л-ри Кошиц. ун-ту, працював у різних україніст. комісіях Словац. АН та Кошиц. ун-ту. Уклав «Slovensko-ukrajinsky slovnik» (1985), автор кількох діалектол. розвідок, переклав укр. мовою ряд творів словац. л-ри. *Л. С. Паламарчук*.

БУРЯЧО́К Андрій Андрійович (24.VIII 1925, с. Ошів Грубешівського пов., тепер Люблін. воєв., Польща) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1984, професор з 1993. Закін. 1951 Львів. ун-т. Працював 1954–57 у Київ. пед. ін-ті; з 1957 – в Ін-ті мовознавства НАН України; з 1991 – провід. наук. співробітник Ін-ту укр. мови НАН України. Водночас (з 1993) – професор Дух. академії УПЦ Київ. патріархату. Автор праць з лексикології, лексикографії, діалектології: «Назви спорідненості і свояцтва в українській мові» (1961), «Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов» (1983). Один з редакторів 11-томного «Словника української мови» (т. 1, 1970; т. 4, 1973; т. 10, 1979; Держ. премія СРСР, 1983), співавтор (з І. Гуриним) «Словника українських рим» (1979), один з упорядників «Довідника з українського правопису» (3-є вид. – 1984). Керівник роб. групи підготовки 3-го (1990) і 4-го (1993) видань «Українського правопису» та ін. Уклав «Орфографічний словник української мови» (1996, 2002), «Українсько-російський словник» (2000), «Орфографічний словник учня», «Російсько-український транслітерований словник власних імен і найпоширеніших прізвищ» (обидва – 2001) та ін. Співавтор і один з редакторів «Російсько-українського словника для військовиків» (1995) та «Словника синонімів української мови» (т. 1–2, 1999–2000).

А. А. Бурячок.

М. Я. Плющ.

БУЧКО́ Дмитро Григорович (8.XI 1937, с. Закіпці Любачівського пов., тепер Підкарпатського воєв., Польща) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1993, професор з 1994. Закін. 1960 Львів. ун-т. Відтоді – наук. співробітник відділу мовознавства Ін-ту сусп. наук АН УРСР (Львів). З 1966 – викладач, доцент, згодом зав. кафедри укр. мови Чернів. ун-ту. У вересні 1993 очолив кафедру укр. і заг. мовознавства Терноп. пед. ін-ту.

Досліджує проблеми ономастики, історії укр. мови. Осн. праці: монографії «Походження назв населених пунктів Покуття» (1990), «Інверсійний словник ойконімів України» (2001); статті «Маловідомі сторінки з рукописної спадщини О. Павловського» (1962), «Топоніми на -івці, -инці та історія заселення України» (1979), «Ареали українських топонімів на -івці, -инці в XIV–XX ст.» (1980), «Засади укладання ономастичного атласу України», «Кілька уваг про принципи номінації в ойконімії України» (обидві – 1997), «Післявоєнне впорядкування назв населених пунктів і його вплив на ойконімійну систему України» (1998), «Класифікація ойконімів України (словотвірно-мотиваційний аспект)» (2001), «Регіоналізми в ойконімії України» (2003) та ін.

Літ.: Ткачов С., Ханас В. Бучко Дмитро. В кн.: 250 імен на карті Тернопілля. Тернопіль, 1996; Хома Н. Ювілей відомого славіста. «Вільне життя», 1997, 7 лист.

В. В. Котович.

В – третя літера *українського алфавіту*. Є також в *алфавітах*, ств. на слов'яно-кириличній графіч. основі. Назва літери [ве] вживається як іменник с. р.: велике **В**, мале **в**. За формою накреслення це видозмінений варіант літери **ꙗ** («віди») старослов'ян. кирилич. азбуки, що походить від грец. **β** («бета»). Різна вимова лат. **В** і слов'ян. **В** зумовлена тим, що лат. алфавіт виник на основі грецького бл. 6 ст. до н. е., коли **β** означала звук **б**, а в період створення слов'ян. кирилич. азбуки в 9 ст. н. е. греки вимовляли **β** як **в** («віта»). В староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів письма (устав, півустав, скоропис) **В** вживалося у кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. В 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові цією літерою позначають губно-губний щілинний сонорний приголосний звук **в**, який, на відміну від рос. мови, не співвідноситься з губно-зубним **ф**, а на поч. слова перед приголосним, після голосного перед приголосним та в кінці слова переходить у нескладовий голосний звук **ў** (він узяў, вона ўзяла, воўк). **В** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. У старослов'ян. кирилич. писемності мало числове значення «два», а в *глаголиці* – «три». Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «третій»: ложа «В», пункт «В» розділу 2. При цифровій нумерації вживається як дод. диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: 4-В клас, будинок 8-В і т. п. *Г. П Півторак*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *В*
Сінайська	Ч
Фінікійська	Y Ꝩ
Давньо-грецька	B < Γ Ƴ B
Візантійська	R B Є β
Латинська	V v *V v*
Романська	V W *V W*
Готична	𝔅 𝔴 *𝔚 𝔴*
Кирилиця	В В в в
Глаголиця	Ⰲ Ⰲ Ш
Українська	В в *В в*

ВАГИЛЕ́ВИЧ Іван Миколайович (псевд. – Вагилевич Далибор, Волк Заклика; 2.IX 1811, с. Ясень, тепер Рожнятівського р-ну Івано-Франк. обл. – 10.V 1866, Львів) – укр. філолог, фольклорист, етнограф, поет і громад. діяч. Один із зачинателів нової укр. л-ри та літ. мови в Галичині. Закін. Львів. духовну семінарію. 1833 разом з М. Шашкевичем і Я. Головацьким організував «Руську трійцю». Був священиком, 1848 редагував газ. «Дневник руський», з 1851 – архівіст бібліотеки у Львові. Писав укр. і польс. мовами. Осн. мовозн. праця «Грамматика малоруского языка» (1844; опубл. 1845, польс. мовою) відіграла помітну роль у лінгводидактиці краю; ін. праця – «Розправа про південно-руську мову» (1843, польс. мовою) залишилася у рукопису. Підготував опис дакороманської мови з додатком дакійсько-польс. словника «Наука про дакійсько-романську мову» (не опубл., польс. мовою). Збирав і опрацьовував лекс. матеріали для словників, зокрема укр.-нім.-латинського. Етногр. праці В. «Гуцули, мешканці Східного Прикарпаття» (1837), «Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині» (1839), «Лемки, мешканці Західного Прикарпаття» (1841) містять цінний діал. матеріал. З етногр. працями В. пов'язується початок наук. вивчення мови і культури Гуцульщини. Автор романт. балад, поезій у прозі, серії статей про укр. л-ру. Перекладав «Слово о полку Ігоревім» укр. і польс. мовами (опубл. у ЗНТШ, т. 234. Праці філол. секції. Л., 1997). Перекладав також з чес. мови.

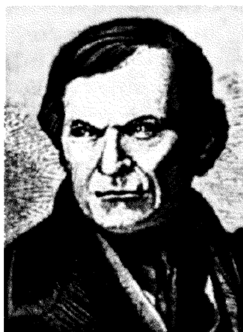

І. М. Вагилевич.

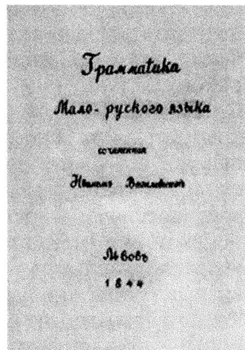
Грамматика
Мало-руского языка
сочиненная
Иваном Вагилевичом
Львовъ
1844

І. М. Вагилевич. Грамматика малорускаго языка. Львів, 1844. Титульна сторінка рукопису.

Літ Огоновскій О Исторія л-ры руской, ч 4 Л , 1894, Возняк М. Галиц граматики укр мови першої пол XIX в Л , 1911; Гуменюк М П , Кравченко Є.Є М Шашкевич, І Вагилевич, Я Головацький Бібліогр. покажчик Л , 1962; Сем-

чинський С. В. Фонет. особливості «Дакійського словника» І. М. Вагилевича. «Вісник Київ. ун-ту. Серія філологічна», 1970, № 12; Франко І. До біографії Івана Вагилевича. В кн.: Франко І. Я. Зібр. тв., т. 37. К., 1982; Петраш О. О. «Руська трійця». К., 1986; Дзьобан О. О. Іван Вагилевич. Покажчик рукописів праць та мат-лів до біографії. Л., 1986; Дем'ян Г. Іван Вагилевич – історик, народознавець. К., 1993; Купчинський О. «Слово о полку Ігоревім» у перекладах, переспівах і дослідженнях першої пол. XIX ст. ЗНТШ (Львів), 1997, т. 234.

П. Ю. Гриценко.

ВА́ЙГАНД (Weigand) Густав (1.II 1860, м. Дуйсбурґ – 8.VII 1930, Бельгернгайн, побл. Лейпцига) – нім. романіст і балканіст. Професор Лейпц. ун-ту. 1893 заснував Ін-т рум. мови та його наук. орган «Jahresbericht des Institut für rumänische Sprache zu Leipzig» («Річний звіт Інституту румунської мови в Лейпцигу»), був редактором (до 1894) цього видання. У 1925–30 редагував наук. журн. «Balkan-Archiv» («Балканський архів»). Вивчав укр. говори Буковини і Бессарабії (праця «Діалекти Буковини й Бессарабії»), досліджував лексику та етнографію рум. вівчарів. Його праця «До термінології молочного господарства» (1910) має важливе значення для дослідження лексики укр. говорів району Карпат. *Й. О. Дзендзелівський.*

ВАЛЕ́НТНІСТЬ (від лат. valentia – сила) – здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього *словоформ*, зумовлена його семант. і граматичними властивостями. Так, властивості дієслова «керувати» передбачають його поєднання з іменними формами наз. й ор. в. у позиціях підмета і додатка. Дієслова, здатні визначати залежні від них словоформи, називаються валентними, а дієслова без такої здатності – невалентними. Словоформи – поширювачі валентних дієслів мають статус необхідних; вони можуть бути обов'язковими або потенційними (нереалізованими). Конститутивні поширювачі валентних дієслів (їх можна назвати актантами) протиставляються факультативним, тобто таким, які не зумовлені В. дієслова. В. відрізняється, з одного боку, від *інтенції* як поняття, співвіднесеного з рівнем *семантики*, а з другого – від *керування* (В., на відміну від керування, стосується не лише додатка, а й підмета, обставини). Розрізняють ліву і праву В. Ліва В. пов'язується з підметом, вираженим ім. у формі наз. в. або його субститутом, включаючи підрядне речення, права – з додатками й обставинами. Сукупність В. дієслова, вжитого в певному значенні, утворює його валентну структуру. На валент. структурі дієсл. ґрунтується валентна структура речення.

Й. Ф. Андерш.

ВАЛУ́ЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯ́Р 1863 – таємне розпорядження уряду цар. Росії від 20.VI 1863 про заборону друкування книг укр. мовою. Автор циркуляра – міністр внутр. справ П. Валуєв твердив, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». Не дозволялося випускати укр. мовою букварі, навч. посібники, період. пресу, наук. видання. Виняток робився лише для худож. творів, проте цензура під різними приводами обмежувала їх друкування. Фактично з 1863 видання книг укр. мовою у межах Рос. імперії припиняється; закриваються навіть укр. недільні школи. В. ц. 1863 був одним з виявів шовініст. політики рос. самодержавства, спрямованої на знищення мови і культури укр. народу. Наступним дискримінац. кроком цар. уряду в цьому напрямі був *Емський акт 1876*. Майже півстоліття тривала боротьба укр. громадськості за скасування українофоб. заборон, і лише після революції 1905 в Росії дещо послабилася драконівська дія В. ц. 1863.

Див. також *Лінгвоцид*, *Мовна політика*.

З. Т. Франко.

ВАРВАРИ́ЗМ (грец. βαρβαρισμός, від βάρβαρος – чужоземець) – іншомовне або створене за іншомов. зразком слово чи зворот, що зберігають структурні ознаки чужих мов, по-різному пристосовуючись до фонетики, морфології укр. мови. Залежно від того, якого походження слово (зворот), розрізняють *латинізми* (з лат.), *галліцизми* (з франц.), *германізми* (з нім.), *грецизми* (з грец.), *полонізми* (з польс.) та ін. В. уживається переважно в описах життя і побуту ін. народів для відтворення місц. колориту, назв чужих реалій, звичаїв, запозичених понять (**мадам**, **шериф**, **консьєрж**, **імпічмент**, **салам**, **харакірі**). Використовуються також при передачі мовлення персонажа-іноземця. Часто служать засобом створення коміч. ефекту, висміювання зловживань іншомов. словами (див. *Макаронічна мова*). Іноді В. називають лише ті слова, що трапляються у писемному мовленні в чужомов. графіч. передачі (veto, dixi, homo sapiens, idée fixe, John Bull, niech żyje). Уживаються також як заголовки літ. творів («Boa constrictor» І. Франка, «Contra spem spero» Лесі Українки, «Persona grata» М. Коцюбинського, «Valse mélancolique» О. Кобилянської) і як *вкраплення* в їхні тексти. *К. В. Ленець.*

ВАРІА́НТИ [франц. variante, від лат. varians (variantis) – змінний] мовних одиниць – 1. Видозміни, паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження (фонемний, морфемний або лекс. склад, місце наголосу, парадигму відмінювання, порядок слів і т. ін.), але не порушують принципу її тотожності. За належністю одиниці до того або ін. мовного рівня виділяють: В. фонеми (напр., у позиції перед **і**, що походить з давнього **о** та прикметникового закінчення **-ыѣ**, приголосні **д**, **т**, **з**, **с**, **ц**, **л**, **н** можуть мати м'яку, напівм'яку і тверду вимови: [н'іс] – [н'іс] – [ніс]), В. морфеми (напр., префікс **під-**, **піді-** і **підо-**), В. слова, В. словосполучення і речення, В. фразеологізму.

Існують такі В. слова: а) акцентуаційні – за місцем наголосу: ма́буть і мабу́ть, я́трити і ятри́ти, на пле́чах і на плеча́х, ко́мпас і компа́с (у мові моряків); дуб – мн. дуби́, але два (три, чотири) ду́би; б) фонетичні – з різним звуковим складом (не пов'язані з чергуваннями звуків, крім орфоепічних, і парадигмат. змінами слова): гикати і ікати, ще й іще, іржа і, рідше, ржа, бігос і бігос, скло і застар. шкло, Дніпро і поет. Дніпр; сюди ж належать регулярні для

укр. мови орфоепічні чергування **в – у**, **і – й**, **з – зі – із** і под.; повні й скорочені або стягнені В.: **би** і **б**; **нехай** і **хай**, діал. **нех**, **най**; різні форми транслітерації (Ван Кліберн) або транскрипції (Вен Клайберн) іншомов. слів; в) орфоепічні, що виділяються в межах двох поперед. типів залежно від норм вимови (без відображення на письмі): соня[чн]ий і соня[шн]ий, Гете і Ґете, ра́зом і ненормат. разо́м; г) орфографічні (без відображення у вимові): Таллінн і донедавна Таллін, Парнас і парнас; ґ) морфологічні, відмінні, по-перше, наявністю різних формотв. афіксів та парадигмою відмінювання (дієвідмінювання): сліпуче і сліпучо (присл.), ґусти і гудіти, затискати і затискувати, згорнений і згорнутий, ім'я – род. в. імені й ім'я, штани – ор. в. штаньми, штанами і штанями, плескати – 1 ос. плещу і плескаю, наявністю повних і коротких форм: жодний і жоден; по-друге, варіантністю грамат. категорій при змінній або незмінній формі слова, особливо на рівні роду, іноді числа: ґонт (ч. р.) і ґонта (ж. р.), лелека (ч. р. і ж. р.), галіфе (одн. с. р. і мн.: у новому/нових галіфе); з варіантним оформленням того самого роду: вовкулак і вовкулака (ч. р.), постіль і постеля (ж. р.); д) словотвірні, що розрізняються видозмінами морфем і взагалі частин слова при словотворенні, зокрема наявністю/відсутністю сполучного голосного: трьохмільйонний і тримільйонний, горюдуб і горидуб (гра); порядком компонентів: тишком-нишком і нишком-тишком; е) комбіновані, що одночасно розрізняються більш як однією з названих ознак: житте́вий і життьови́й.

Той самий звук чи звук. ряд залежно від його мовного статусу може бути В. як фонеми або морфеми, так і слова. Пор. **в(у)** як префікс і як прийм. або наявність/відсутність **-є** [je] в 3 ос. одн. дієслів теп. ч. (ридає, співає і под. – розм. рида, співа і под.), де цей звукоряд виступає як флексія, і в слові немає (нема), де він належить до неподільної основи.

До словотвірних В. нерідко відносять спільнокореневі слова, тотожні значенням, але з різними словотв. афіксами типу вовчиця і вовчиха, щебет і щебетання, абрикосовий і абрикосний, тішити і потішати, навесні і повесні. Але подібні утворення – це не модифікації форми того самого слова, а результати паралельних словотв. актів на базі однієї твірної основи, що порушують принцип тотожності слова. Більше підстав відносити їх до спільнокорен. *синонімів*.

Модифікацію синтакс. одиниць (словосполучення і речення) часто розглядають як В. і як синтакс. синоніми. Розмежування проводять переважно за принципом: синтакс. синоніми – це близькі або тотожні значенням конструкції, що належать до різних синтакс. моделей; синтакс. В. – це тотожні значенням (з можливими лог.-комунікат. відтінками, зокрема при зміні порядку слів, лог. наголосу та *актуального членування речення*) різновиди тієї самої моделі при певних модифікаціях її грамат. форми або грамат. форми одного з компонентів. Напр., при варіюванні форм синтакс. зв'язку між членами словосполучення: «нехтувати обов'язки/обов'язками», «брати книжку/не брати книжки», «переступити поріг/через поріг», «дві молоді/молодих жінки»; при зміні порядку слів: «великі червоні яблука/червоні великі яблука»; у реченні – при варіюванні форм координації: «Там стояло/стояли кілька чоловік»; при наявності повних і неповних речень: «Один берег був крутий, а другий – пологий»; при зміні порядку слів: «Київ – столиця України/Столиця України – Київ».

В. фразеологізму – це видозміни фразеол. одиниці, що виявляються в модифікаціях її компонентного складу та синтакс. структури. Виділяються: а) власне В. фразеол. одиниць, що розрізняються чергуванням у тій самій позиції різних слів: «як (мов, наче, ніби і т. ін.) у Бога за пазухою (дверима)»; б) В. тих слів і синтакс. одиниць, що лежать в основі фразеол. одиниці, такі В. функціонують і поза її межами: «ні пари з уст/вуст», «як горох/горохом сипати» – дуже швидко говорити; «Голова йде обертом/ Голова обертом» (повна й неповна конструкції).

На відміну від варіантності форм мовних одиниць під лекс.-семант. В. слова (за О. Смирницьким) розуміється результат варіювання значення слова без порушення його тотожності, тобто одне із значень полісем. слова.

У знач. «варіанти мовних одиниць» уживають також термін *дублет*, хоч здебільшого під дублетами розуміють тільки тотожні В.

Наявність В. мовних одиниць тісно пов'язана з проблемами *норми мовної*, яка може допускати або не допускати їх співіснування.

Дослідження В. мовних одиниць в укр. мовознавстві провадилися переважно з погляду стилістики та культури мови (О. Курило, В. Ващенко, І. Білодід, П. Тимошенко, М. Пилинський та ін.). Докладніше досліджувалися В. фразеологізмів.

2. Конкретні форми вираження, реалізації в мовленні умовно-абстрактних мовних одиниць – фонеми, морфеми (див. *Алофон*, *Аломорф*), лексеми і т. ін.

Літ.: Курило О. Паралельні форми в укр. мові, їх значення для стилю. К., 1923; Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. К., 1976; Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма. Ленинград, 1978; Карп'юк М. Д. До питання про класифікацію варіантів слова. «Мовознавство», 1979, № 3; Солнцев В. М. Вариативность как общее свойство языковой системы. «Вопросы языкознания», 1984, № 2. *О. О. Тараненко.*

ВАРІА́НТНІСТЬ НО́РМИ – діалектична взаємозалежність стабільності й змінності в *нормі мовній* як гол. показника літ. опрацьованості мови. Норма як історичне змінне явище на всіх етапах розвитку літ. мови зміцнює основи мовної системи, сприяє всебічному розгортанню внутр. закономірностей мови. Обов'язковість мовної норми визначається соціальною при-

родою мови як засобу спілкування, нагромадження і збереження інформації. Проте це не виключає належного існування мовних варіантів. Мовні норми існують на кожному рівні мови: фонет., морфол., синтакс. і лексичному. Найстабільніші вони на фонетичному, найрухоміші – на лекс. рівнях. Фонетичні варіанти регулюються орфоеп. нормами. Здебільшого їх небагато, варіюються вони територіально. Так, схильність вимовляти етимологічне [ǫ] у словах іншомов. походження, особливо у власних назвах (Ґете, Ґданськ), більше поширене в Зх. Україні, ніж у Східній; напівпом'якшеність приголосних перед **і** з колишнього **о** (н˙іс, к˙ін′, сл˙іў) частіше простежується на Правобережжі, ніж на Лівобережжі. Значну варіативність допускають норми наголошування слів (пор. діду́сем і дідусе́м, дри́гання і дрига́ння, ро́звідка і розві́дка, сли́вовий і сливо́вий і под.). У морфології кількість варіантів коливається від нуля до чотирьох (так, слово **но́чви** в ор. в. має одне безваріантне закінчення **-ами**, а слово **штани** у цьому ж відмінку – три варіантні закінчення: **-ми**, **-ами** і **-ями**. Досить широкі можливості для варіювання семантики дає синтаксис: одну й ту ж думку можна передати багатьма конструкціями: я дістав наказ – мені наказали – мені наказано і т. д. Але найширший простір для вираження того самого змісту у межах літ. норми відкривається у лексиці. При цьому слід пам'ятати, що нормат. варіантами вважаються тільки стилістично однопланові слова. Так **пес** і **собака** – нейтр. варіанти, **песик** і **собачка** – пестливі, **псяра** і **собацюра** – згрубілі і под. Кожен функц. стиль літ. мови по-різному реагує на рекомендації мовної норми, допускаючи більшу чи меншу варіативність. У худож. мові, де слова і форми підпорядковані насамперед худож.-образному задумові письменника, варіативність вища, ніж в офіційно-діловому чи наук. стилях, де понад усе цінується однозначне розуміння думки. Заради точного окреслення змісту тут нормат. явищем може бути визнана навіть *тавтологія*. Наявні варіанти в літ. мові не порушують самої норми, а роблять її більш точним інструментом добору мовних засобів у стиліст. плані.

Літ.: Коваль А. П. Культура укр. мови. К., 1964; Филин Ф. П. Несколько слов о языковой норме и культуре речи. «Вопросы культуры речи», 1966, в. 7; Ицкович В. А. Языковая норма. М., 1968; Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. К., 1976; Кодухов В. И. Введение в языкознание. М., 1987.

В. М. Русанівський.

ВАШУ́ЛЕНКО Микола Самійлович (1.VI 1941, с. Жовтневе Бородянського р-ну Київ. обл.) – укр. мовознавець, методист, доктор пед. наук з 1992, професор з 1993, д. чл. АПН України з 1995. Закін. 1961 Глухів. пед. ін-т, 1972 – філол. ф-т Київ. пед. ін-ту. Працював учителем, вихователем у школах-інтернатах міст Шепетівки (Хмельн. обл.), Бучі (Київ. обл.). В 1972–94 – наук. співробітник НДІ педагогіки України, з грудня 1995 – гол. учений секретар АПН України. Наук. діяльність пов'язана з методикою навчання укр. мови в поч. школі. Осн. праці: «Орфоепія і орфографія в 1–3 класах» (1982), «Методика викладання української мови. Навчальний посібник для педучилищ» (1989, у співавт.), «Удосконалення змісту і методики навчання української мови в 1–4 класах» (1991). Співавтор «Букваря» (1997) та підручників «Рідна мова» для 1–4 класів. *О. М. Біляєв.*

ВА́ЩЕНКО Василь Семенович [26.II(11.III) 1905, м. Ніжин, тепер Черніг. обл. – 12.XI 1993, Дніпропетровськ] – укр. мовознавець, доктор філол. наук і професор з 1959, з. д. н. і т. України. Закін. 1930 Дніпропетровський ІНО. В 1933–77 (з перервою) працював у Дніпроп. ун-ті, де з 1939 по 1967 (з перервою) завідував кафедрою укр. мови. Автор праць з укр. діалектології та лінгвогеографії («Полтавські говори», 1957; «Словник полтавських говорів», 1960; «З історії та географії діалектних слів», 1962; «Лінгвістична географія Наддніпрянщини», 1968); з укр. лінгвостилістики («Стилістичні явища в українській мові», 1958; «Стилістика речення в українській мові», 1968; «Стилістична морфологія української мови», 1970; розділи в кн. «Сучасна українська літературна мова. Стилістика», 1973); з історії укр. мовознавства та укр. літ. мови [статті про Мелетія Смотрицького, О. Павловського, І. Срезневського, П. Житецького, А. Кримського, Є. Тимченка, Г. Шерстюка, П. Залозного, про перші підручники укр. мови, дослідження про мову І. Котляревського («Лексика „Енеїди" І. П. Котляревського. Покажчик слововживання», 1955, у співавт.), Т. Шевченка («Мова Тараса Шевченка», 1963; словопокажчики «Шевченкова лексика», 1951, у співавт.; «Епітети поетичної мови Т. Г. Шевченка», 1982, та ін.), І. Франка, М. Коцюбинського, О. Гончара]; з укр. лексикології, лексикографії, семасіології («Синонімічний словник-мінімум української мови», 1972; проекти словників мови Т. Шевченка, М. Коцюбинського, мови укр. фольклору, укр. говорів, синонімів укр. мови). В. належать підручники і посібники з сучас. укр. літ. мови для середньої («Граматика української мови. Синтаксис», 1938, кілька видань; «Українська мова», 1959, 1961) та вищої («Зразки сучасної української мови та вправи для навчання», 1961; «Вступ до вивчення сучасної української мови», 1973) школи. Відп. ред. «Словника мови Шевченка» (т. 1–2, 1964; Держ. премія УРСР в галузі науки і техніки, 1989).

В. С. Ващенко.

Літ.: Жовтобрюх М. А. В. С. Ващенко. УМЛШ, 1965, № 3; Широков С. Рідна мова моя. В кн.: Стежками незвіданими. Розповіді про науковців Дніпропетровщини. Дп., 1966; Поповський А. М. Бібліогр. огляд наук. праць проф. В. С. Ващенка з укр. мовознавства. Дп., 1990; Василь Семенович Ващенко (1905–1993). «Мовознавство», 1993, № 6. *О. О. Тараненко.*

ВЕЙК (Wijk) Ніколас ван (4.X 1880 – 25.III 1941) – нідерл. філолог-славіст, балканіст. Закін. 1900 Амстердам. ун-т, удосконалював свої знання у Лейден. та Моск. ун-тах. З 1913 – професор Лейден. ун-ту. Працював у галузі історії слов'ян. писемності, фонетики, фонології, акцентології, міждіал. контактів, старослов'ян. мови, балто-слов'ян. мовних стосунків. Автор монографій «Балтійсько-слов'янські проблеми» (1913), «Дослідження з давньоруської мови» (1919, нім. мовою), «Історія староцерковнослов'янської мови» (1931), «Фонологія» (1939) та ін. У ст. «До питання про східнословацьку мову» (1931) розглядає східнословац.-укр. зв'язки. У розвідках «Германські етимології» (1909, нім. мовою), «Про церковнослов'янський прийменник **за** з родовим відмінком» (1928, рос. мовою) подає укр. паралелі. Написав рец. на працю С. Смаль-Стоцького «Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов та їх взаємне споріднення» (1926). В. належить стаття про укр. мову в нідерл. енциклопедії «Winkler Prins».
Й. О. Дзендзелівський.

ВЕЛИ́КА ЛІ́ТЕРА – *графема* в системі *алфавіту*, протиставлена за написанням і функціонально малій *літері*. Розрізнення В. л. і малої літери у сучас. писемності (укр., рос., грец., груз., вірм. та ін.) своїм корінням сягає візант. періоду (4–5 ст.), коли в давньогрец. буквенозвуковій системі склалося маюскульне (від лат. majusculus – дещо більший; прописне, каліграфічне) і мінускульне (від лат. minusculus – маленький; рядкове, у скоропис. формі) накреслення літер. З 8–9 ст. у зв'язку з інтенсив. поширенням мінускульного письма, яке відрізнялося від уставного меншими розмірами і скоропис. формами літер, в основу їхнього поділу на великі й малі була покладена форма написання. В. л. зберігали форму капітального (або маюскульного) й унціального, а малі літери – форми мінускульного письма. У лат. алфавіті поділ літер на маюскульні й мінускульні відбувся в епоху Відродження (14–15 ст.). Орієнтація на форми капітального, монументального письма в написанні В. л. і, навпаки, на форми мінускул – у написанні малих літер зумовила їх велику розбіжність. У лат. алфавіті 13 букв не збігаються за написанням (aA, dD, eE, fF та ін.). У давніх кирилич. рукописах В. л. немає. Тільки з 16 ст. вона з'являється на початку тексту або з метою виділення великих його частин, власних назв. Ці функції були закріплені за В. л. у східнослов'ян. мовах. У рос. кирилич. письмі система В. л. і малих літер складається на поч. 18 ст. після уведення гражданського письма (див. *Гражданський шрифт*). У сучас. буквено-звукових системах укр., рос. і білорус. мов, де прийнято розрізняти великі й малі літери, В. л. продовжує виконувати роль виділення заголовка, початку тексту і кожної фрази (речення), власних назв. У нім. мові з В. л. пишуться всі іменники, а в англійській – усі повнозначні слова в заголовку. Крім традиц. функцій, розвинулися нові функції В. л.: вона служить експресив.-стиліст. засобом, виділяючи в тексті слова зі смисловою домінантою. Напр.: «З усіх – два слова: „Мати" і „Вітчизна" – існують звіку тільки в однині» (Б. Олійник). В. л. служить також засобом розрізнення початку рядка в межах поет. строфи.
М. Я. Плющ.

ВЕНЕ́ЛІН (справж. прізв. – Гуца) Юрій Іванович [22.IV 1802, с. Велика Тибава, тепер Тибава Свалявського р-ну Закарп. обл. – 26.III (7.IV) 1839, Москва] – укр. і рос. історик, філолог, етнограф, фольклорист. Один з основоположників слов'янознавства в Росії. Навч. 1822 на філос. ф-ті Львів. ун-ту, закін. 1829 мед. ф-т Моск. ун-ту. Працював у Моск. військ. госпіталі. Був членом Т-ва історії та старожитностей російських при Моск. ун-ті. У 1830–31 здійснив наук. подорож по Молдавії, Валахії та Болгарії. Досліджуючи історію слов'ян (насамперед, болгар), їхній фольклор, В. порушував і лінгв. проблеми, писав про типол. близькість індоєвропейських, спорідненість балт. і слов'ян. мов. Показав величезне значення ономастики при вивченні істор. проблем. У своїх працях В. широко залучав укр. лекс. матеріал, зокрема закарп. діалекту. Досліджував також слов'янські (власне – українські) елементи в угор. мові («Мадярські слова, взяті з руської мови»), вказував на межі поширення укр. мови на пд. схилах Карпат. В. стояв біля витоків укр. діалектології.

Літ.: Байцура Т. Юрій Іванович Венелін. Братислава, 1968; Ю. І. Венелін-Гуца (1802–1839). Бібліогр. покажчик. Ужгород, 1989; Юрій Гуца-Венелін: До 200-річчя від дня народження. Ужгород, 2002.
В. В. Німчук.

ВЕРБАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. verbalis – дієслівний) – вид *конверсії*, що полягає в переході слів (словоформ) з ін. частин мови до класу *дієслів*. Результатом давньої В. в індоєвроп. мовах є *інфінітив* (з походження – форма віддієсл. імені); у слов'ян. мовах уже писемної доби наслідком дальшої В. можна вважати утворення категорії *дієприслівника* на основі коротких дієприкметників (як перехід дієслівно-іменної категорії у «більш дієслівну»). Для сучас. укр. мови як мови флект. типу В. не характерна. Але деякі слова дит. лексики набувають знач. інфінітива (вигуки: «Уже час **люлі**», тобто спати; «Ходім **а-а**», тобто випорожнятися) або зберігають його в разі формальних видозмін слова (**гулі** «гуляти», **каки** і т. ін.). Певним аналогом В. як явища морфол. рівня є синтакс. вживання слів деяких незмінних частин мови у функції дієсл. присудка – вигуків, звуконаслідувальних слів, часток, які в контексті сприймаються у знач. певного способу (дійсного або наказового), часу, виду: «Іде Надя, а я – **ах**!» (О. Ковінька); «Тричі **тьху** на твою землю!» (М. Коцюбинський); «А зараз – **тсс**...» (А. Головко); «**Но** помалу!» (на коней); «Собака **гав** і в буду». Не розвиваючи повної дієсл. парадигми, деякі вигуки і частки все-таки сприймаються

у знач. одн. і 2-ї, іноді 1-ї ос.: **цить**, **на** (візьми; даю: «на тобі хліба») – і навіть набувають, за аналогією до дієслів, закінчень **-те** і **-мо**, що виражають відповідно 2-у і 1-у ос. мн.: **цитьте**, **гетьте**, **нате**, діал. **кете**, **нумо** і **нуте**, розмовно-оказіональне **егежте**? (від **еге ж**?), тобто відбувається певна їх морфологізація. У знач. присудка (не тільки дієслівного) в розм. мові вживаються також вказівні частки **той**, **того** (при труднощах з добором слова або як евфемізм: «– І в кого ж ти їх [патрони] поцупив?.. – В Ларіона Денисенка я їх... того». – М. Стельмах), а разом з дієсл. префіксами, які увиразнюють знач. дії, – частки **той**, **це**: «Дивись не **пере-це**... не перестарайся»; «Подивився дід, як вони [спортсмени]... штанги штовхають, і аж затремтів...: – Щоб я, – каже,– Куценка не **перетой**?» (Остап Вишня), тобто «не переміг, не перевершив». *О. О. Тараненко.*

ВЕРХРА́ТСЬКИЙ Іван Григорович (псевд. – Гороховський Любарт, Співомир Любарт, Лосун, Подоляк, Щипавка та ін.; 24.IV 1846, с. Більче, тепер Більче-Золоте Борщівського р-ну Терноп. обл. – 29.XI 1919, Львів) – укр. філолог, природознавець, педагог, письменник, д. чл. НТШ з 1899. Закін. 1868 природниче відділення філос. ф-ту Львів. ун-ту, 1874 – природничі курси у Кракові. Був першим головою математично-природничо-медичної секції НТШ, редактором її «Збірника» (1897–1919). У 1880 видавав літ.-наук. журн. «Денница» народов. напряму. Вчителював у гімназіях Дрогобича, Станіслава (тепер Івано-Франківськ), Львова. Автор праць з діалектології («Говір замішанців», 1894; «Знадоби до пізнання угро-руських говорів», в. 1, 1899; в. 2, 1901; «Про говір галицьких лемків», 1902; «Про говір долівський», 1906; «Дещо до говору буковинсько-руського», 1908; «Про говір батюків», 1912 та ін.). Дослідження укр. діалектів В. здійснив у вигляді моногр. описів, подавши докладний аналіз усіх структур. рівнів говорів з додатками регіон. словників переважно диференц. типу; в описах діал. фонетики застосував етимол. принцип. Вивчав питання нормування літ. мови, правопису («В справі народного язика», 1873; «Замітки про взаємини руського язика і народної літератури», 1880; «У справі язиковій і декотрі замітки про книжки для українського люду»). Опубл. статті «„Замітки язикові“, друковані у газ. „Руслан“» (1909, 1912), «Неможливі пуризми» (1913) та ін. В. написав ряд перших шкільних україномов. підручників із зоології, ботаніки (1873–1922, 6 видань), мінералогії (1898). Заклав основи укр. наук. термінології з природознавства, при цьому широко використовував лексику нар. говорів («Початки до уложення номенклатури й термінології природописної, народної», в. 1–6, 1864–79; «Нові знадоби номенклатури і термінології природописної, народної, збирані між людом», 1908), готував матеріали до словника укр. мови («Знадоби до словаря южноруского», 1877). Виступав з ліричн. і сатир. творами (збірки «Стрижок», «Тріолети», «Байки, приказки і повістки», всі – 1876). Перекладав твори польс. письменників, зокрема Ю. Словацького.

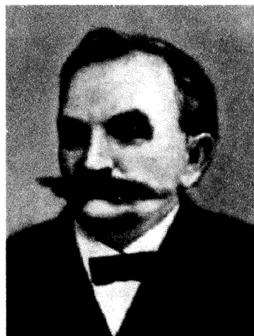

І. Г. Верхратський.

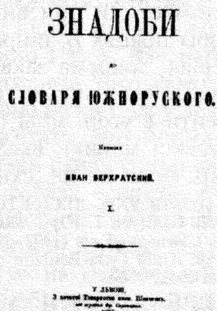

І. Г. Верхратський. Знадоби до словаря южноруского. Львів, 1877. Титульна сторінка рукопису.

Літ.: Москаленко А. А. Нарис історії укр. діалектології. О., 1961; Його ж. Нарис історії укр. лексикографії. К., 1961; Худаш М. Л. І. Г. Верхратський. «Мовознавство», 1971, № 4; Булахов М. Г. Верхратский Иван Григорьевич. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 3. Минск, 1978; Бевзенко С. П. Історія укр. мовознавства: Історія вивчення укр. мови. К., 1990. *П. Ю. Гриценко.*

ВЕСЕЛО́ВСЬКА Зінаїда Миколаївна (6.VII 1900, Харків – 28.VI 1986, там же) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1936. Закін. 1923 Харків. ун-т. Працювала 1928–31 наук. співробітником Харків. ІНО та 1931–34 – Харків. філії Ін-ту мовознавства АН УРСР. У 1934–56 (з перервою) – викладач, доцент кафедри укр. мови Харків. пед. ін-ту іноз. мов та Харків. ун-ту. Досліджувала проблеми акцентології, переважно історичної («Особливості східнослов'янського наголосу кінця XVI – початку XVIII ст.», 1959, рос. мовою; «Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування української, російської та білоруської націй», 1970), нормат. мовознавство («Нарис фонетики і морфології робітничої мови», 1934; розділ «Інтонація» у колект. праці «Підвищений курс української мови», 1931), лексикологію і лінгвостилістику («Мова „Лексикону“ Памва Беринди», 1927; «Народна українська й російська термінологія культури конопель та льону», 1929; синтаксис творів Г. Квітки-Основ'яненка).

Літ.: Левченко Г. А. Нарис з історії укр. літ. мови першої пол. XIX ст. К.–Х., 1946; Бевзенко С. П. Історія укр. мовознавства: Історія вивчення укр. мови. К., 1990. *І. В. Муромцев.*

ВЕ́ТУХОВ Олексій Васильович (1869, с. Тернова, тепер Харків. р-ну Харків. обл. – 1943 або 1946) – укр. мовознавець і етнограф. Закін. Харків. ун-т. У 1920-х рр. – професор Харків. ун-ту, керівник Етногр.-краєзнавчої секції н.-д. кафедри історії укр. культури. Праці «Говір слободи Бахмутівки Старобільського повіту Харківської губернії» (1893), «Говір слободи Олексіївки Старобільського повіту Харківської губернії» (1894), «О. О. Потебня. 29 жовтня 1891 р.» (1896), «Година (Етимологічна нотатка)» (1914) та ін. Автор кн. «Замовляння, закли-

нання, обереги та інші види народного лікування, засновані на вірі в силу слова» (т. 1–2, 1902–07), ряду шкільних підручників.

Й. О. Дзендзелівський.

ВИ́БІРКА – див. у ст. *Статистичні методи.*

ВИ́БУХ, експлозія – миттєве розмикання *органів мовлення* під натиском видихуваного струменя повітря. Внаслідок В. утворюються вибухові (проривні) приголосні – **п, т, к, б, д, ґ**.

Л. І. Прокопова.

ВИ́ГУК – особливий лекс.-грамат. клас (розряд, частина мови) незмінюваних слів, які не належать ні до повнозначних, ні до службових слів. Вони є засобом вираження (не називання) емоцій, почуттів, експресивних оцінок, вольових спонукань мовців. Семантика В. має конкр.-ситуативний характер і розкривається у контексті, у зв'язках з ін. словами, за допомогою *інтонації*, може доповнюватися мімікою, жестами. За семантикою В. поділяють на: емоційні, що виражають ситуативний псих. стан (емоції) або стійке ставлення (почуття) мовця (а! о! е! у! і! ай! ах! а-а! о-о! е-е-е!); спонукальні, що виражають наказ, заклик, заохочення, заборону тощо (агов! ау! анумо! гей! геть! ґвалт! годі! ей! марш! на! нум! пробі! рятуйте! стоп! тс! чш!); етикетні, що виражають почуття морально-етич. обов'язку мовця перед співрозмовниками, вказують на культур.-істор. традицію мовного спілкування (бувай! будь здоров! будь ласка! будьмо! вибач(те)! даруй(те)! добридень! добраніч! добривечір! добрий день! доброго здоров'я! до побачення! дякую! здрастуйте! на все добре! пробач(те)! перепрошую! прошу! ласкаво просимо! уклінно просимо! смачного! спасибі! хай щастить! чолом! щасливо!); вокативні, або слова прикликання чи відгону тварин, птахів, команди свійським тваринам (агу! ату! дзусь! бир-бир! вйо! гаття! гей! гиля! ньо! киш! киць-киць! таць-таць! тю-тю! ціп-ціп! аванс! апорт! ар'єр! кушпіль! тубо!). За складом і походженням В. бувають первинні, непохідні (а! ай! ах! о! ой! ох! е! ей! ех! ого! фе!) і вторинні, похідні (матінко! горенько! лишенько! жах! диви! рятуйте!) (див. *Інтер'єктивація*).

У синтакс. плані В. можуть бути вигуковими *нечленованими реченнями* («Пробі! Гину! В драговину попав.» – Леся Українка; «Гей! Цоб! Цабе! Н-но-о! На ярмарок!» – Остап Вишня); нечленованими реченнями у складі прямої мови («Ой! – зажурилася мати.» – М. Стельмах); вставним компонентом у складі речення («Потім один крикнув щось і скачки – ой горенько ж! – у гречку влетів.» – А. Головко); присудком з емоц.-експресивним забарвленням («Карасі! в ставку – о!» – Л. Письменна). Субстантивуючись (див. *Субстантивація*), В. можуть виступати у функції членів речення («Се було те „ай!“, сполохане вранці, молоденьке, біляве, з ніжною лінією тіла, курносе і синьооке.» – М. Коцюбинський). Емоц. В., переходячи в підсилювальні частки, можуть входити у вокативні конструкції («Ой жалю мій, жалю, гіркий непомалу!» – І. Франко). За допомогою В. в усно-розм., фолькл., худож. мовленні створюється широкий спектр емоц.-оцінних конотацій, конкр.-чуттєвий тон, ефект безпосередності спілкування, поет. колорит. Пор. *Звуконаслідувальні слова.*

Літ.: Мацько Л. І. Інтер'єктиви в укр. мові. К., 1981; Мацько Л. І. Вигуки іншомовного походження. «Культура слова», 1984, в. 27.

Л. І. Мацько.

ВИД – грамат. категорія *дієслова*, властива укр. та ін. слов'ян. мовам. Семант. ознакою В. є протиставленість двох форм дієсл. – за ознакою обмеженості (*доконаний вид*) і необмеженості (*недоконаний вид*) тривання дії. Термін «вид» уперше запровадив Мелетій Смотрицький у 17 ст. у кн. «Грамматіки славєнскиѧ правилноє Сvнтагма» (1619), але з дещо ін. значенням, виділяючи два В.: «первообразный», або «совершенный», і «производный» з двома підвидами – «начинательным» і «учащательным». Усі дієслова, що їх наводив Мелетій Смотрицький як приклади «совершенного» (чту, стою), «начинательного» (каменѣю, трезвѣю) і «учащательного» (читаю, ставаю) В., насправді є недоконаного В. і могли б бути названі відповідно «непохідними», «похідними» і «повторюваної дії».

М. Ломоносов в «Россійской грамматике» (1755) не виділяв В. в окр. грамат. категорію, але практично вважав його за морфол. явище, підкреслюючи нерозривний зв'язок видових значень з категорією *часу* дієслова. У 1-й пол. 19 ст. дослідники слов'ян. мов В. Копітар, А. Таппе, О. Болдирев, М. Греч, О. Востоков, Я. Головацький та ін. розглядали В. дієслова як його окр. грамат. категорію. Більшість з них відносила В. до словотв. категорій, інші (О. Востоков) обстоювали його морфол. характер. У 20 ст. В. стали розуміти як дієсл. пару, компоненти якої ідентичні або дуже близькі семантично (В. Виноградов, А. Мазон, А. Белич, Е. Кошмідер, О. Бондарко та ін.).

У видовій парі переплелася взаємозалежність *словотворення* і *морфології*, що свідчить про незавершеність процесу *граматикалізації* категорії В. Формування усіх морфол. моделей обов'язково проходить стадію словотворення, а остаточне їх становлення закріплюється у синтаксисі. Категорія В. уже засвідчила кінцевий результат цього процесу, оскільки члени видової пари мають аналогічні синтакс. властивості – керують іменами в однакових відмінкових формах з однаковими прийменниками або без них: читати що, про що – прочитати що, про що; переписувати що, чим, у що – переписати що, чим, у що; недолітати до чого – недолетіти до чого.

Взаємозалежність словотв. і морфол. особливостей В. особливо помітна, коли розглядати роль префіксів у творенні дієслів док. В. У системі дієсл. словотворення префікс є одно-

часно і словотвірним, і грамат. показником. Співвідношення між цими функціями коливається у досить широкому діапазоні: від семант. багатозначності до нейтралізації префікса як словотв. *морфеми*, перетворення його тільки на показник док. В. Пор.: бігти – добігти (просторова і видова ознаки), бити – добити (результативна і видова ознаки) і писати – написати (тільки видова ознака). Знач. префікса зумовлює появу або дієслівних семант. пар (мотивуюче дієсл. недок. В. – мотивоване дієсл. док. В.: бити – побити), або семант. ланцюжків, що складаються з трьох одиниць (мотивуюче дієсл. недок. В. – мотивоване дієсл. док. В. – мотивоване дієсл. недок. В.: бити > розбити > розбивати). Зв'язок між компонентами пари і між першими двома компонентами ланцюжка словотвірний (бити > побити, бити > розбити), а між другим і третім – граматичний, видовий (розбити > розбивати). Розвиток словотв. системи слов'ян. мов спричинює розклад класич. трикомпонентних ланцюжків, внаслідок чого виникають два дод. різновиди видової залежності між мотивуючим і мотивованим словами: 1) між першим і другим компонентами розривається семант. зв'язок (бути – забути – забувати), а отже, руйнується й словотвірний; 2) між першим і другим компонентами встановлюється семант. тотожність (робити – зробити), у зв'язку з чим потреба в третьому компонентові відпадає.

Потреба в появі третього компонента – в утворенні ланцюжка – відпадає також у тих випадках, коли префікс має виразне додаткове семант. значення, напр. розподільності (дистрибутивності) дії (ки́дати – поки́дати), достатності інтенсивно виконуваної дії (милуватися – намилуватися), одиничності вияву дії (їздити – з'їздити) і под. Усі перелічені дієсл. пари, будучи аспектуальними, не є семантично ідентичними і мають розглядатися у рамках ін. дієсл. категорії – *родів дії*.

Видове значення специфічно виявляється у семант. групах дієслів, що передають наростання ознаки (біліти, червонішати), звукові процеси (кричати, шуміти), процеси праці (працювати, трудитися), нецілеспрямоване пересування (ходити, бігати). Від цих дієслів утворюються похідні док. В. за допомогою префіксів **за-**, **від-**, **пере-**, **по-**, **про-**, які вказують на початок, кінець і певну тривалість дії: заболіти, відболіти, переболіти, поболіти, проболіти. Від жодного з похідних док. В. префіксальний відповідник недок. В. не утворюється.

Історія слов'янських, зокрема українських, дієслівних префіксів – це постійний різнобічно спрямований рух, у центрі якого перебуває словотворення як модифікація знач. кореневої морфеми. З кожним безпрефікс. дієсловом недок. В. семантично співвідноситься кілька префіксальних синонімів доконаного, оскільки крайні компоненти ланцюжка перебувають між собою у синонім. відношенні: лити – вливати, лити – зливати, лити – наливати, лити – заливати, лити – підливати і т. д. Пор.: «Пані в кріслі. Коло неї – сполохані, заспані покоївки, дають нюхати, **ллють** краплі в стакан» (С. Васильченко); «Біля блакитної гроти море здималось і раз у раз **вливало** в неї срібло своїх хвиль» (М. Коцюбинський).

Частина дієслів належить до двовидових: однією і тією ж формою виражається знач. недоконаності й доконаності. Це переважно запозичені дієслова (абсорбувати, абстрагувати, авансувати, автоматизувати і под.), а також окр. незапозичені (розслідувати, мовити, веліти, женити).

Літ.: Mazon A. Emplois des aspects du verbe russe. Paris, 1914; Чешко Е. В. К истории славян. глагольных видов. «Уч. зап. Ин-та славяноведения АН СССР», 1951, т. 3; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Русанівський В. М. Структура укр. дієслова. К., 1971; Укр. грамматика. К., 1986. *В. М. Русанівський.*

ВИ́ННИК Василь Олексійович (1.I 1929, с. Федорівка, тепер Чубарівка Пологівського р-ну Запоріз. обл.) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1965. Закін. 1953 Запоріз. пед. ін-т. Працював у 1963–88 в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (з 1971 – ст. наук. співробітник); з 1988 – доцент, з 1991 – професор Київ. пед. ін-ту іноз. мов (тепер Київ. нац. лінгв. ун-т). Автор праць з лексикології та лексикографії: «Назви одиниць виміру і ваги в українській мові» (1966), розділи «Загальнонародна, діалектна і професійна лексика» та «Жаргонізми і арготизми» в кн. «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (1973), «Розвиток тематичних груп лексики в українській мові XIX – поч. XX ст.» та ін. в кн. «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983). Співавтор і один з редакторів «Словника української мови» (т. 1–11, 1970–80; Держ. премія СРСР, 1983), «Російсько-українського словника юридичної термінології» (1985), «Фразеологічного словника української мови» (т. 1–2, 1993) та ін. Відп. редактор «Словника фразеологізмів української мови» (2003).

Л. С. Паламарчук, О. О. Тараненко.

ВИ́ННИЦЬКИЙ Василь Михайлович (30.I 1938, с. Чайковичі, тепер Самбірського р-ну Львів. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1987, професор з 1989. Закін. 1962 Дрогоб. пед. ін-т. З 1964 працює на кафедрі укр. мови цього ін-ту (з 1979 – доцент, з 1987 – завідувач). Досліджує питання укр. акцентології (монографії «Наголос у сучасній українській мові», 1984; «Українська акцентна система: становлення, розвиток», 2002), культури укр. мови.

В. Г. Скляренко.

ВИНОГРА́ДОВ Віктор Володимирович [31.XII 1894 (12.I 1895), м. Зарайськ, тепер Моск. обл. – 4.X 1969, Москва] – рос. філолог, академік АН СРСР з 1946, іноз. чл. багатьох зарубіж. академій. Закін. 1917 у Петрограді Істор.-філологічний та Археол. ін-ти. Професор Ленінгр. (1920–29) і Моск. (1930–69) ун-тів. Директор Ін-ту мовознавства АН СРСР (1950–54), Ін-ту рос. мови АН СРСР (1958–68). У 1958–69 голова Міжнар. і Радянського к-тів славістів, голова

Міжнар. асоціації викладачів рос. мови та л-ри (МАПРЯЛ).
Автор праць з граматики рос. мови («Російська мова», 1947; Держ. премія СРСР, 1951), історії рос. літ. мови («Основні проблеми вивчення утворення і розвитку давньоруської літературної мови», 1958, та ін.). У кн. «Нариси з історії російської мови XVII–XIX ст.» (1934) відобразив, зокрема, питання рос.-укр. мовних і літ. зв'язків, дав характеристику укр. літ. мови досліджуваного періоду, навів зразки її стилів. Значну увагу явищам і процесам розвитку укр. мови приділив у славістичних працях «Основні питання вивчення сучасних слов'янських літературних мов» (1949) та «Відмінності між закономірностями розвитку слов'янських літературних мов у донаціональну та національну епоху» (1963). Розробляв заг. питання лексикографії, стилістики, поетики, теорії худож. мови. Досліджував мову і стиль М. Гоголя, О. Пушкіна та ін. письменників. У багатьох працях використовував укр. матеріал, розробляв проблему взаємодії рос., укр. та білорус. мов у різні періоди їхнього розвитку («До питання про історичні зв'язки російської, української та білоруської мов», 1947; «Про мову ранньої прози Гоголя», 1951, та ін.). Написав рецензію на «Російсько-український словник» (1948).

Тв.: Избр. труды, т. 1–2. М., 1975–76.
Літ.: Акад. Віктор Володимирович Виноградов. «Мовознавство», 1970, № 1; Белодед И. К. Укр. язык в исследованиях акад. В. В. Виноградова. «Вопросы языкознания», 1973, № 4; Іванчикова Є. А. Акад. Віктор Володимирович Виноградов (до 80-річчя з дня народження). «Мовознавство», 1975, № 1. *Л. О. Родніна*.

ВИНОГРА́ДСЬКИЙ Юрій Степанович [23.IV (5.V) 1873, м. Сосниця, тепер смт Черніг. обл. – 4.III 1965, там же] – укр. краєзнавець і діалектолог. Закін. 1896 юрид. ф-т Київ. ун-ту. Працював у Варшаві, з 1915 – в Чернігові. В 1919 – голова губ. к-ту охорони пам'яток мист-ва і старожитностей, з 1920 – організатор і перший директор Сосниц. краєзн. музею (філія Черніг. істор. музею). Досліджував діалекти і топонімію Чернігівщини («До діалектології Задесення. Говірка м. Сосниці та деякі відомості про говірки сусідніх районів», 1928; «Назви міст, сіл та річок Чернігівщини», 1957). *В. В. Лобода*.

ВИПАДНІ́ ЗВУ́КИ – *звуки*, що випадають у корені або суфіксі при словозміні чи словотворенні, тобто чергуються з нулем звука (див. *Чергування звуків*). У сучас. укр. мові такими є насамперед голосні **о**, **е**: сон – сну, снитись; кусок – куска; день – дня, днювати; серпень – серпня. Виникнення випадних **о**, **е** пов'язане із змінами редукованих **ъ**, **ь** у давньорус. мові (див. *Редуковані голосні*), а саме – занепадом їх у слабкій позиції і розвитком у голосні повного творення **о**, **е** – в сильній: сънь > сон, съна > сна; дьнь > ден' (орфогр. день), дьня > дня. Голосні **о**, **е**, що тепер чергуються з нулем звука, виникали також перед *сонорним приголосним* **р**, **л**, **н**, **м**, якщо після нього занепадав слабкий редукований, а перед ним стояв інший приголосний: вѣтрь > вітер, вихръ > вихор, журавель > журавел' (орфогр. журавель), пѣснь > пісен' (орфогр. пісень, род. в. мн.), осмь > осем' (сучас. вісім).
Сучас. укр. мові відомі й випадні приголосні звуки (див. *Спрощення у групах приголосних*), це проривні **д**, **т** у тризвукових сполученнях, утворення яких пов'язане із занепадом редукованого (позьдно > поздно > пізно, сьрдьце > сердце > серце, чьстьныи > честный > чесний, стьлати > стлати > слати), в одному чотиризвуковому (стькло > стко > скло), а також у тризвукових, у яких один з двох сусідніх сонорних випадає (сълньце > солнце > сонце, гърньчар > горнчар > гончар). Наслідком випадання приголосних, пов'язаним з занепадом редукованого, є спрощення складних для вимови їх новоутворених груп. *М. А. Жовтобрюх*.

ВИ́СЛОВЛЕННЯ – одиниця *мовлення*, побудована за законами відповід. мови; *речення*, яке розглядають з боку його комунікат. організації. У становленні вчення про В. осн. роль відіграли праці представників Празького лінгв. гуртка, які в 20–30-і рр. 20 ст. створили теорію функц. лінгвістики. Чес. лінгвіст В. Матезіус на означення цієї комунікат. одиниці запропонував окр. термін výpověď – «висловлення». Автономність В. залежить від того, чи воно є одиничним, чи становить частину складнішої мовленнєвої одиниці, зокрема *надфразної єдності*. В. як окр. комунікат. утворення увиразнюється в усному мовленні інтонаційно (*інтонація* завершення), а в писемному – розділовими знаками з віддільною функцією (крапка, знак питання або знак оклику). В межах В. мовець здійснює певні комунікат. завдання, акцентуючи на тих чи тих компонентах. У В. реалізується *актуальне членування речення*. Те саме лекс.-граматичне наповнення і ту саму синтакс. структуру можуть мати різні В., напр.: Учитель / написав книгу; Книгу написав / учитель; Учитель написав / книгу; тут три нетотожні В. стосуються того самого явища дійсності. В структур. плані В. властива неодномірність, яка виявляється у трьох ознаках: денотативних, або референційних (співвіднесеність із дійсністю), модальних (ставлення мовця до повідомлюваного) і власне текстових (сукупність елементів, що вказують на зв'язок даного В. з ширшим комунікат. тлом). Реченнєві схеми як потенц. одиниці у В. перетворюються на реальні, актуалізовані.
До складних теор. питань сучас. лінгвістики належить розмежування речення і В. Поширеним є трактування цих понять як одиниць, пов'язаних з різними аспектами синтаксису: речення як одиниці конструкт. синтаксису, а В. як одиниці комунікат. синтаксису. Відповідно до ін. концепції, речення кваліфікують і як одиницю мови, і як одиницю мовлення.

У такому разі вживання речення у ролі В. становить його основну, але не єдину функцію. У зв'язку з необов'язковою грамат. стандартністю комунікат. утворень межі речення і В. можуть не збігатися. Напр., одну реченнєву структуру можна розчленувати на ряд окр. повідомлень (див. *Парцеляція*): «Крізь листя дерев і контури хат виднілися далекі обриси поля. Зеленого, соковитого» (Ю. Смолич). Крім того, В. іноді не набуває форми речення (діалогічні репліки, що складаються з вигуків або сполук вигукового характеру, а також форми мовленнєвого етикету, питальні звороти): Еге? Скажеш таке! Добрий вечір! Хіба? А що? Такі В. функціонують тільки в усному мовленні.

Літ.: Пражский лингв. кружок. М., 1967; Общее языкознание. Внутр. структура языка. М., 1972; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови. Синтаксис. К., 1993; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови. Синтаксис. Д., 2001. *І. Р. Вихованець.*

ВИСО́КИЙ СТИЛЬ – один з трьох традиц. стилів («слогів»), що теоретично розроблялися і практично функціонували в Україні у 17–18 ст. За *трьох стилів теорією*, В. с. передбачав емоційно урочистий, пишномовний виклад, присвячений важл. подіям, особам, діянням богів, перемогам у битвах, доблесті героїв тощо. Вирізнявся широким використанням т. з. прикрашувальних мовних засобів, зокрема словесних (*метафори*, *синекдохи*, *метонімії*, антономасії, *повтору*, *подвоєння*, приєднання та ін.) і змістових (*алегорії*, *перифрази*, *гіперболи*, áпострофа, етопеї, гіпотипози, персоніфікації, парентези, епіфонеми) фігур. В. с. спирався на старослов'ян. лексику (зокрема, *архаїзми*, слов'янізми), фонетику і грамат. форми, характеризувався ускладненим синтаксисом (розгорнутими *фразами*, *надфразними єдностями*, *інверсіями*, *риторичними запитаннями*, *вигуками* тощо), широко звертався до антич. міфології, барокової образності. Ним писалися епічні твори, героїчні поеми, трагедії, оратор. виступи, конклюзії (програми шкільних наук. диспутів), драми («Владимир» Феофана Прокоповича, «Воскресеніе мертвыхъ» Георгія Кониського), казання Йоаникія Галятовського, Антонія Радивиловського, Данила Туптала (Дмитрія Ростовського), Стефана Яворського, твори С. Климовського, Г. Сковороди та ін. У 2-й пол. 18 ст. поступово виходить з ужитку, поступаючись книжно-урочистій манері викладу в укр. літ. мові, що формувалася на нар. основі.

В. А. Передрієнко.

ВИТВИ́ЦЬКИЙ Теодор [1783(?) – 27.V 1862, с. Делешове, тепер Городенківського р-ну Івано-Франк. обл.] – укр. культур. і церк. діяч; прибічник москвофільства. Закін. духовну семінарію. У 1849 підготував «Приручный словарь пол[ь]ско-словеньскій и народно рускій, содержащъ въ себѣ вся реченія польская, словенская и народно руская» (рукопис зберігається в ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України; опубл. 1997 під наз. «Словник польсько-церковнослов'янсько-український...»). В ньому 19 558 словникових статей, однак укр. реєстр значно ширший, оскільки при багатьох польс. словах наводиться по 2–3 і більше укр. відповідників. Докладно подана лекс.-семант. система покутсько-буковин. говорів 1-ї пол. 19 ст., порівняно широко представлені іншомов. нашарування.

Літ.: Дзендзелівський Й. О. З історії укр. лексикографії першої пол. XIX ст. В кн.: Другий міжнар. конгрес україністів. Л., 1993. *Й. О. Дзендзелівський.*

ВИ́ТРИМКА – див. у ст. *Артикуляція*.

ВИХІДНА́ ОСНО́ВА – див. *Основа твірна*.

ВИХІДНЕ́ СЛО́ВО – див. *Твірне слово*.

ВИХОВА́НЕЦЬ Іван Романович (9.X 1935, с. Колосова, тепер Кременецького р-ну Терноп. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1984, професор з 1989, чл.-кор. НАН України з 1992, почес. професор Волин. держ. ун-ту (Луцьк) з 2002. Закін. 1959 Львів. ун-т. У 1967–87 працював в Ін-ті мовознавства АН УРСР, 1987–91 – зав. кафедри укр. мови Луцького пед. ін-ту. Від 1991 – в Ін-ті укр. мови НАН України: зав. відділу граматики, а з 1998 – зав. відділу історії та граматики укр. мови. Осн. праці: із синтаксису та морфології укр. мови (монографії «Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові», 1971; «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис», 1972, у співавт.; «Прийменникова система української мови», 1980; «Граматика української мови», 1982, у співавт.; «Семантико-синтаксична структура речення», 1983, у співавт.; «Система відмінків української мови», 1987; «Частини мови в семантико-граматичному аспекті», 1988; «Нариси з функціонального синтаксису української мови», 1992; «Теоретична морфологія української мови», 2004, у співавт.; підручник для вищих навч. закладів «Граматика української мови. Синтаксис», 1993; посібник «Изучаем украинский язык. Расширенный курс», 1993, 1996, у співавт.; цикл досліджень «Граматична структура української мови», премія ім. І. Я. Франка, 1989), з культури укр. мови, заг. мовознавства. Автор наук.-популяр. книжок про рідну мову («У світі граматики», 1987; «Таїна слова», 1990). Один з укладачів «Словника української мови» (т. 1–11, 1970–80) і словника-довідника «Українська літературна вимова і наголос» (1973). Працює також у галузі худож. перекладу. Член редколегії і один з авторів енциклопедії «Українська мова» (2000, 2004).

І. Р. Вихованець.

Літ.: 60-річчя чл.-кор. НАН України І. Р. Вихованця. «Вісник Нац. академії наук України», 1995, № 9–10; Загнітко А. Концептуальні засади теор. граматики Івана Вихованця. В кн.: Лінгв. студії, в. 7. Д., 2001. *Н. Ф. Клименко.*

ВІБРА́НТИ [від лат. vibrans (vibrantis) – дрижачий] – див. у ст. *Приголосні звуки*.

ВІДДІЄСЛІ́ВНІ УТВО́РЕННЯ – сукупність похід. слів, твірними для яких виступають *діє-*

слова. Основам дієслів у сучас. укр. мові властивий деривац. потенціал, який виявляється в акт. творенні від них іменників, прикметників, дієслів тощо. Іменники утворюють від питомих слов'янських та запозичених дієсл. основ за допомогою суфіксів і за характером заг. словотв. значення поділяють на 4 групи: 1) із знач. абстрактно-процесуальної ознаки; 2) ті, що називають особу — носія процесуальної ознаки або діяча; 3) назви предметів; 4) іменники на позначення місця. Значення абстр.-процесуальної ознаки передає найб. кількість словотв. типів, серед них іменники з суфіксами: **-н(j)-/-ен(j)-/-ін(j)-** (малювання, вивезення, ходіння); **-т(j)-** (миття, шиття); **-к-/-івк-**, **-овк-**, **-нк-**, **-ачк-**, **-учк-** (чистка, вказівка, обіцянка, сидячка, товкучка); **-іт** (бренькіт, стукіт); з нульовим суф. (біг, пуск); **-б-** (хвальба, просьба); **-н'-** (гульня, метушня); **-нин-** (стрілянина, шуканина); **-тв-** (гонитва, клятва); **-і(j)-** (анексія, дискусія); **-аці(j)-** (дистиляція, трансляція); **-ізаці(j)-/-изаці(j)-** (індустріалізація, сигналізація); **-фікаці(j)-** (звукофікація, радіофікація); **-аж** (монтаж, фіксаж) та ін.

Велика кількість словотв. типів віддієсл. іменників об'єднується значенням «діяч або носій процесуальної ознаки». Це іменники з суфіксами: **-ець** (читець, переможець); **-ник/-льник**, **-івник** (різник, мрійник, годувальник, будівник); **-ач** (копач, прохач); **-ар** (пекар, володар); **-тель** (учитель, мислитель); **-ій** (водій, плаксій); **-ок** (повзунок, виродок); **-ун** (бігун, говорун); **-атор** (агітатор, конспіратор); **-ер/-ор** (тренер, фантазер, диктор); **-ант/-ент** (проектант, рецензент). До малопродуктивних і непродуктивних словотв. типів, що виражають це словотв. значення, належать іменники з суфіксами **-ак** (вожак, приймак), **-ай/-тай** (оратай, гультяй), **-аль** (коваль), **-ень** (в'язень, лежень), **-ич** (погонич), **-ін/-їн** (воїн), **-к-** (приблудько), **-тух** (пастух), **-яг-** (блудяга, трудяга), **-уг-/-юг-** (хапуга, волоцюга), **-ур-** (замазура), **-с-** (рюмса) та ін. Більшість іменників має негативне стилістичне забарвлення.

Знач. предмета, що характеризується за дією, яку він виконує або результатом якої він є, також передає ціла низка словотв. типів, однак продуктивність їх дещо нижча. Вони охоплюють іменники з суфіксами: **-ник** (розсійник, проявник); **-ач** (вимикач, тягач); **-к-/-анк-**, **-арк-**, **-ачк-**, **-івк-**, **-йк-**, **-лк-**, **-тк-** (складка, вишиванка, молотарка, сікачка, шеретівка, лійка, грілка, жатка); **-чик/-тчик** (мітчик, передатчик); **-ок** (обрубок); **-в-/-тв-** (місиво, литво); **-ець** (різець, рубець); **-ак** (різак, черпак); **-л-** (точило, шило); **-нок/-унок (-юнок)** (струганок, малюнок); **-атор** (культиватор, стимулятор); **-ер/-ор** (адсорбер, конвертор); **-ат** (експонат, фільтрат).

Знач. місця (простору, приміщення і под.), де відбувається дія, реалізує кілька малопродуктивних словотв. типів, зокрема іменники з суфіксами: **-ищ-/-бищ-**, **-овищ-** (звалище, стійбище, пасовище); **-льн'-** (копальня, читальня); **-арн-** (друкарня, пекарня); **-к-/-анк-**, **-івк-** (ковзанка, лазівка); **-ник** (відстійник); **-атор** (ізолятор, стерилізатор).

Від дієсл. основ за допомогою суфіксів утворюють якісні й відносні прикметники. Віддієсл. якісні прикметники поділяють на якісні прикметники із семантично нейтр. суфіксами та якісні прикметники із семантично спеціалізованими суфіксами. Група віддієсл. якісних прикметників із семантично нейтр. суфіксами представлена одним продуктивним словотв. типом — прикметниками із суф. **-н-** (влучний, залежний, схвальний) і трьома малопродуктивними словотв. типами, утвореними за допомогою суфіксів **-л-**, **-ом-**, **-т-** (прілий, в'ялий, гнилий; зримий, відомий, вагомий; гнутий, кутий, дутий). Друга група віддієсл. якісних прикметників об'єднує значно більшу кількість словотв. типів, дериваційні суфікси яких, передаючи виразну ознаку, конкретизують її як схильність до активного, посиленого вияву дії або ж як перебування у відповід. стані. Вони представлені прикметниками із суфіксами **-к-** (ковзкий, липкий); **-уч-/-юч-** (співучий, колючий); **-ач-/-яч-** (мислячий, тремтячий); **-ущ-/ющ-** (тямущий, видющий); **-ащ-/-ящ-** (пропащий, гулящий); **-аст-/-част-** (розпливчастий, розсипчастий); **-ист-** (звивистий, займистий); **-лив-** (жартівливий, рухливий) та ін.

Дієсл. основи слугують базою для творення двох продуктивних словотв. типів відносних прикметників: із суф. **-н-**, що виражає ознаку через стосунок до дії (орний, вставний, відкидний), і з суф. **-льн-**, що вказує на «призначення для виконання дії, названої твірним дієсловом» (різальний, сушильний, прядильний).

Віддієсл. словотворення дієслів відбивається чотирма способами: префіксальним, суфіксальним, префіксально-суфіксальним та префіксально-постфіксальним. У префікс. словотворенні дієслів використовують питомі слов'ян. префікси **в-(ві-)/у-(уві-)**, **ви-**, **від- (віді-)/од-(оді-)**, **до-(ді-)**, **за-**, **з-(із-, зі-, ізі-, зо-) /с-(іс-)**, **на-**, **над-(наді-)**, **о-/об- (обі-)**, **пере-**, **перед-**, **під- (піді-)**, **по-(пі-)**, **при-**, **про-**, **роз- (розі-)**, а також запозичені **де-/дез-**, **дис-**, **ре-**. Префікси, що генетично походять з прийменників, виражають властиві їм просторові, часові, кількісні, об'єктні та ін. значення, а також значення, що розвинулися на їхній основі. Вибір префікса залежить від лекс. значення дієслова. Більшість префіксів сполучається з дієсловами різних лекс.-семант. груп, що спричинилося до різноплановості їхніх словотв. значень. Так, префікс **ви-**, приєднуючись до дієслів руху, передає своє первинне просторове знач. «вийти зсередини чого-небудь назовні» (вибігти, виповзти), а з дієсловами, дія яких поширюється на поверхню об'єкта, — похідне кількісно-якісне

знач. (вибілити, вималювати). Крім словотвірного, префікси надають таким дієсловам значення док. в. Для творення віддієсл. дієслів використовують лише суфікси **-ну-**, що вказує на одноактність дії і док. в. (копнути, кольнути), та **-ота-**/**-оті-**, який виражає знач. сукупності повторюваних одноpід. актів, об'єднаних у єдиний процес (брязкати — брязкотати — брязкотіти). Суф. **-ону-** є експресив. варіантом суф. **-ну-**, пор.: грюкнути — грюконути.

У префіксально-суфіксальному словотворенні віддієсл. дієслів продуктивністю відзначаються лише кілька словотв. типів, що використовують суф. **-ува-** разом із префіксами **під-** або **при-**. Вони модифікують знач. твірних дієслів, вказуючи на зміну інтенсивності дії або характеру її вияву в часі (підсвистувати, підкахикувати, пристукувати, приляскувати). Інші префіксально-суфіксальні словотв. пари не формують окр. словотв. типи віддієсл. дієслів, пор.: **ви-** — **-и-** (вихопити, викусити); **пере-** — **-и-** (перевісити, перечепити); **ви-** — **-овува-** (витанцьовувати); **при-** — **-овува-** (пританцьовувати); **о-** — **-а-** (оберігати); **під-** — **-ва-** (підвивати).

Префіксально-постфіксальні пари, як і префіксально-суфіксальні, модифікують знач. твірних дієслів, однак діапазон зумовлених ними видозмін значно ширший, а продуктивність словотв. типів вища. До найпродуктивніших належать словотв. типи з постфіксом **-ся** та префіксами **ви-** (виговоритися, виплакатися); **до-** (докликатися, достукатися); **з-**/**с-** (злетітися, з'їхатися, зжитися, спрацюватися); **за-** (загулятися, загратися); **об-** (обміpятися, обрахуватися, об'їстися, обпитися, обсіятися, обкоситися); **про-** (проговоритися, прокрастися, прогулятися); **роз-** (розлетітися, роз'їхатися). Малопродуктивними є типи, де в парі з постфіксом **-ся** виступають префікси **в-**/**у-** (вдуматися, вчитатися, уходитися, уплигатися, усістися, улягтися), **при-** (прислухатися, прижитися) та ін.

Літ.: Словотвір сучас. укр. літ. мови. К., 1979; Укр. грамматика. К., 1986; Карпіловська Є. А., Клименко Н. Ф. Словотв. морфеміка сучас. укр. літ. мови. К., 1998; Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучас. укр. мови: будова та реалізація. К., 1999. *К. Г. Городенська.*

ВІДІМЕННИКÓВІ УТВÓРЕННЯ — сукупність похід. слів, твірними для яких є *іменники*. Основам іменників у сучас. мові властивий майже такий самий деривац. потенціал, як і основам дієслів. Серед похід. прикметників, іменників В. у. формують майже такі самі за кількістю масиви слів, що й *віддієслівні утворення.* У прислівників В. у. становлять значно меншу групу слів порівняно з *відприкметниковими утвореннями.* Серед таких похідних виділяють ті, що лише історично пов'язані з кол. формами іменників (верхи), і ті, що мають з ними паралелі в сучас. мові, але втратили здатність узгоджуватися з прикм. (горою, слідом), внаслідок чого адвербіалізувалися.

В. у. визначають осіб, істот, предмети в широкому розумінні, а також ознаки, дії через відношення до слів з предметною семантикою. Вони є виразниками мутац. та модифікац. значень (див. *Словотвірне значення*). У межах перших представлені словотв. категорії назв осіб, тварин, рослин, предметів. Коли вони називають осіб, реалізуються такі семант. схеми: **особа, що**:

1. а) Займається як аматор предметом, названим твірним словом (авіамоделіст, лижник, театрал).

б) Займається ним професійно (бригадир, історик, європеїст, мовник, моряк, овочівник, реставратор, свинар, сатирик, телятник, хімік).

в) Займається більше, ніж прийнято (догматик, кар'єрист, модник).

2. Використовує предмет як знаряддя дії (бандурист, гарпунер, гусляр, дудник, плугатар).

3. Працює, перебуває, служить, вчиться у місці, вказаному твірним (аптекар, вузівець, залізничник, касир, кіоскер, митник, оркестрант, парламентарій, семінарист, хорист, шахтар).

4. а) Належить, включена в групу людей, названу твірним (академік, одноклубник, резервіст, фракціонер).

б) Визначена за національністю або походженням з певної місцевості (українець, земляк, киянин, одесит, сибіряк).

в) Визначена за соціальним станом (бідар, селянин, робітник).

5. Створює, виготовляє, веде те, що названо твірним (белетрист, годинникар, ткаля).

6. Володіє, наділена певним предметом (вусань, відпускник, горбач, медаліст, пенсіонер).

7. Є послідовником наук., політ. поглядів, напрямків, течій (демократ, єретик, народник, позитивіст, романтик).

У категорії назв осіб представлені продуктивні словотв. типи з питомими і запозич. суфіксами. Серед них типи на: **-ик** (**-ник**, **-овик**, **-івник**, **-овник**, **-атник**, **-аник**): буряківник, двірник, сотник, хутряник; **-ець** (**-овець**, **-івець**, **-анець**, **-іанець**, **-инець**, **-інець**, **-янець**): гегельянець, деповець, піхотинець, повстанець, угодовець; **-анин**/**-янин**, **-чанин**, **-ин**: парижанин, селянин; **-ист**/**-іст**: паспортист, фіналіст; **-ик**/**-ік**: політик, графік; **-ер**/**-ор**, **-тор**: революціонер, новатор. До типів з обмеженою продуктивністю належать: **-ар**/**-яр**: гусляр; **-ак**/**-як**, **-чак**, **-няк**: дивак, кримчак, моряк, степняк; **-щик**/**-чик**, **-овщик**: бакенщик, комітетчик, кладовщик; **-ант**/**-янт**: курсант, спекулянт.

Серед непродуктивних зустрічаються словотв. типи на **-ань** (голований), **-ач** (бородач), **-ич** (вятич), **-ій** (гусій), **-ничий**/**-івничий** (лісничий, скарбівничий), **-к(о)** (батько), **-чук** (поліщук, пінчук), **-ун** (горбун), **-ух**/**юх** (пастух, конюх), **-ал** (професіонал), **-арій** (аграрій), **-аріус** (архіваріус), **-евт** (терапевт), **-ир**/**-ір** (бригадир, банкір), **-ит**/**-іт** (фаворит), **-от** (патріот), **-уз**/**-ус** (француз, індус).

Багато з цих типів, особливо з питомими словотв. формантами, напр. **-ик**/**-ник**, **-ець**, **-ак**/**-няк**, і рідше запозиченими **-ор**, **-ир**, використовують для творення словотв. категорій назв предметів, тварин, рослин. Пор. тип на **-ик**/**-ник** (змійо-

вик, сметанник, виноградник, задачник, лишайник); **-ак/-няк** (лошак, вишняк); **-ець** (вуглець, жеребець); **-ор** (телевізор). Однак існують типи, що тяжіють до вираження одного значення. Тип на **-ець** здебільшого називає осіб – прихильників різних ідеол., реліг., соціальних напрямків (поступовець); типи на **-ар** та **-ир** рідко втілюються у назвах предметів (димар, балансир), а на **-анин/-янин**, **-чанин** спеціалізуються на називанні осіб за місцем проживання (харків'янин).

Модифікаційні відіменникові іменники реалізують знач. збірності, одиничності, жіночості, недорослості, суб'єктив. оцінки (зменшеності або збільшеності). Кожне з названих значень виражається у межах багатьох словотв. типів, з яких кілька (найчастіше 3–4) спеціалізується на їх передачі і є продуктивними в мові. Решта типів є малопродуктивними або непродуктивними і найчастіше включає ці значення як супровідні (напр., недорослість + пестливість). Збірність втілюється продуктивними типами з суфіксами **-ств/-цтв-о** (товариство, козацтво), **-j-** (вороння, гілля), **-ик/-ік-а** (проблематика, комбінаторика, синоніміка), **-іан-а** (Шевченкіана); малопродуктивними з суф. **-ij-а** (братія, інженерія) і непродуктивними на **-ад-** (колонада), **-арій** (інструментарій) **-в-а** (мишва, грошва), **-вор-а** (дітвора), **-еч-а** (малеча), **-ин/ -овин-а** (озимина, садовина), **-инн/-овинн-я** (гарбузиння, квасолиння, бобовиння), **-ич** (галич), **-ітет** (генералітет), **-н-я** (солдатня), **-от-а** (кіннота), **-ур-а** (клавіатура).

Одиничність виражається продуктивним типом з суф. **-ин-а** (капустина) і малопродуктивним на **-к-а** (гумка, редиска). Модифікаційне знач. жіночості в продуктив. типах майже «примусово» пов'язане зі знач. осіб ч. р., які їх мотивують. Це стосується типів на **-к-а** (вихователька, родичка, студентка) та **-иц-я** (вовчиця, співробітниця, учениця). Обмежена продуктивність деяких словотв. типів з цим знач. виявляється у розм. мовленні: типи на **-их-а** (їжачиха, ковалиха, чабаниха), **-ш-а** (директорша), **-ух/-юх-а** (товстуха, шептуха, сміюха). Непродуктивними в сучас. мові є типи на **-ад-я** (попадя), **-ал-я** (ткаля), **-ис-а** (актриса), **-ен-я** (туркеня), **-ес-а** (поетеса), **-ов-/-ев-а** (братова, королева), **-ул-я** (хитруля), **-ун-я** (красуня), безсуфіксний (ворон – ворона, маркіз – маркіза).

Відіменникові прикметники поповнюються присвійними, якісними, відносними словами. Найменшою за кількістю є група присв. прикметників, для творення яких використовують суфікси **-ин**: (материн), **-ів/-їв** (батьків, Андріїв). Вона практично не зростає за рахунок похідних від складних прикметників. Найпродуктивнішими в творенні якісних та відносних прикметників є типи з суфіксами **-н-**, **-ов-** (**-ев-**), **-єв-**, **-ськ-**. Суфікс **-н-** виступає у складі запозичених афіксів **-альн-/-іальн-** (епохальний, соціальний), **-арн-/-ярн-** (сумарний, популярний), **-ивн-** (реферативний), **-ичн-/-ічн-** (токсичний, текстологічний). Тип на **-ськ-** часто представлено в словотв. моделях на **-івськ-** (мартенівський), **-анськ/-іанськ-** (африканський, марсіанський), **-инськ-** (піхотинський). Меншою продуктивністю наділені типи на **-ан-/-ян-** (бляшаний, глиняний), **-ач/-яч** (рачачий, ластів'ячий).

Відіменникові дієслова розподіляються за словотв. категоріями: 1) виконувати дію, властиву тому, що позначено твірним словом (верховодити, просторікувати, столярувати, хліборобити, шефствувати); 2) перетворюватися у те, що позначено твірним словом (звіріти, калічити, кущитися, кристалізуватися, мавпувати, сиротіти); 3) виявляти, перебувати, приводити в стан, поводити себе так, як позначено твірним словом (блаженствувати, голодувати, жартувати, зловтішатися, одухотворити, умиротворити); 4) діяти за допомогою того, що позначено твірним (боронувати, воловодити, дублювати, дубасити, клеїти, рукоплескати); 5) набувати, надавати форми, позбавляти того, що позначено твірним (обезлюдніти, залюднити, залізнювати, остеблуватися, триножити); 6) перебувати, розташовувати в місці, позначеному твірним словом: арештувати, госпіталізувати, сторонити, сторонитися.

Словотв. формантами при творенні таких дієслів виступають суфікси: **-ува-/-юва-**, **-ірува-/-ирува-**, **-ізува-/-изува-**, **-ствува-**, **-и/-і**, **-а/-я**, **-нича-** (цементувати, ковалювати, драпірувати, парирувати, монополізувати, телефонізувати, опікунствувати, гнівити, жиріти, вечеряти, криводушничати) або конфікси: **о-...-ювати** (обожнювати), **о-...-іти** (окаменіти), **за-...-юватися** (захоплюватися), **о-...-яти** (одухотворяти), **за-...-ити** (залюднити) та ін. Найпродуктивнішими є типи на **-ува-/-юва-**, **-ізува-/-изува-**, **-и/-і**, малопродуктивні на **-нича-**.

Відіменникові прислівники співвідносяться з його безприйменниковими і прийменниковими словоформами. Перших набагато менше, ніж других. Тут переважають прислівники, подібні до форм ор. в. (бігом, дорогою, миттю, разом, слідом), на другому місці – похідні від форм род. в. (вчора, дома), на третьому – предикативні прислівники, співвідносні з наз. в. (жаль, шкода). Серед прислівників, пов'язаних з прийменниково-відмінковими формами іменника, виділяють: найчисленнішу групу слів, утворюваних від місц. в. (вночі, надворі, поволі, напередодні, наприкінці), за ними йдуть похідні, співвідносні із знах. в. (вмить, надвечір, насилу, підряд, повік), род. в. (безвісти, відразу, додому, зарання, зранку), ор. в. (зрештою, попідтинню).

Літ.: Грищенко А. П. Прикметник в укр. мові. К., 1978; Родніна Л. О. Деривати, мотивовані іменником. – Юрчук Л. А. Дієслова, мотивовані іменниками. В кн.: Словотвір сучас. укр. літ. мови. К., 1979; Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотв. структура слова (Відіменні деривати). К., 1981.

Н. Ф. Клименко.

ВІДІМЕ́ННІ УТВО́РЕННЯ – сукупність слів, похідних від *іменників* (*відіменникові утворення*), *прикметників* (*відприкметникові утворення*), *числівників* (*відчислівникові утворення*) та *займенників*, що об'єднують *назви* предметів і ознак, а також найменування дій і стану. За спостереженнями вчених, бл. 70 відсотків вихідних слів словотв. гнізд у сучас. мові становлять *імена*. *Н. Ф. Клименко.*

ВІДКРИ́ТОГО СКЛА́ДУ ЗАКО́Н – *звуковий закон* праслов'ян. (спільнослов'янської) мови, згідно з яким усі *склади* в мовленні стали закінчуватися голосним звуком у зв'язку з виникненням тенденцій до автономності складу й зростання його звучності в межах слова. Час і причини виникнення цього закону остаточно не з'ясовані, хоч його появу вірогідно віднести до серед. етапу спільнослов'ян. періоду (приблизно 11—1 ст. до н. е.) – періоду найінтенсивнішого розвитку *праслов'янської мови* як відносно єдиної мовної системи з численними близькоспорідненими діалектами. За В. с. з. (інша його назва – «тенденція до висхідної звучності») звуки в складі розташовувалися за принципом зростаючої звучності (звук меншого ступеня звучності міг бути ближче до початку слова, а звук вищого ступеня звучності – ближче до кінця складу). У кінці складу містилися найбільш звучні голосні звуки, через що всі склади ставали відкритими.

Перетворення закритих складів у відкриті мало універсальний характер, відбувалося різними шляхами й зумовило істотну зміну всієї фонет. системи праслов'ян. мови. В. с. з. діяв декілька століть, унаслідок чого у праслов'ян. фонетиці відбулися такі зміни: а) монофтонгізація *дифтонгів* **e̯i** > **i**, **a̯i**, **o̯u** > **ѣ**, **ou** > **u** і т. п.; б) виникнення з дифтонгічних сполучень **ōn**, **ān**, **en**, **ъn**, **ьn** *носових голосних* **ǫ**, **ę** (**Ѫ**, **Ѧ**), які й донині збереглися у польс. мові, а в інших – занепали (у східнослов'янських приблизно в 9 ст.); в) відпадіння кінцевих приголосних: *do-mus > do-mъ, *me-dъn > me-dъ, ne-bos > ne-bo, **ž**iv-ti > **ž**i-ti і т. п.; г) зміна складоподілу слів і *спрощення у групах приголосних*: *kos-tь > ko-stь, *dub-nas > du-bnas > dъno, *jed-mъ > укр. **їм**, *tisk-nonti > ti-sknonti > ti-snonti > укр. **тиснути** і т. п.; г) виникнення протетичних (вставних) приголосних (див. *Протеза*): *ablъko > jablъko > укр. **яблуко** *os-ros > o-sros > o-strъ > укр. **гострий**; д) перетворення дифтонгічних сполучень or, ol, er, el (див. *Повноголосся*): *or-bo-ta > ro-bo-ta, ber-gъ > be-re-gъ, gor-dъ > go-ro-dъ і т. ін.

В. с. з. занепав протягом 9—13 ст. несинхронно в різних слов'ян. мовах у зв'язку із занепадом *редукованих голосних* **ъ**, **ь**. У ранньоукр. діалектах вони зникали протягом 11 – 1-ї пол. 12 ст., одночасно з цим послаблювався і згодом припинив дію В. с. з., що спричинилося до нових перетворень фонет. системи укр. мови: а) перехід голосних **о**, **е** → **і** в новозакритих складах: ко-нь → кінь, сто-лъ → стіл, со-ль → сіль, пе-чь → піч і т. п.; б) розвиток приставних голосних після сонорних **л**, **м**, **р**: Въ-ру-чи-и → О-вруч, лъ-жа → ол-жа, ръ-жа → ір-жа, мь-гла → ім-ла; в) спрощення у групах приголосних: ч-сть-ныи → че-ст-ний → укр. **чес-ний**, сть-ла-ти → ст-ла-ти → укр. **слати**, сь-рдь-це → се-рд-це → укр. **серце**, сълнь-це → со-лн-це → укр. **сонце**; г) *дисиміляція* приголосних къ-то → кто → хто, чь-то → что → што → шчо (що) та ін. фонет. явища.

Літ.: Бернштейн С. Б. Очерк сравн. грамматики славян. языков. М., 1961; Вступ до порівн.-істор. вивчення слов'ян. мов К., 1966; ІУМ. Фонетика. К., 1978. *Г. П. Півторак.*

ВІДМІ́НА – клас однієї з іменних *частин мови*, об'єднаний спільними особливостями *відмінювання*; тип відмінювання, за яким відбувається *словозміна* слів цього класу. Термін «відміна» звичайно використовують для визначення типу відмінювання іменника. Вперше його вжив 1871 О. Партицький як назву не тільки іменникових В., а й дієвідмін. З цим значенням його використовували С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, а також ін. автори на поч. 20 ст. Спроба уникнути небажаної неоднозначності була в «Граматичній термінології...» (К., 1917), де для назви дієвідміни пропонувався термін «дієзміна». Лише 1926 у проекті «Українського правопису» було розмежовано терміни «відміна» і «дієвідміна», які відтоді вживаються в укр. граматиках. У тих роках виторюється також чіткий поділ іменникових В. на тверду, м'яку і мішану групи.

У сучас. укр. мові виділяють чотири осн. В. іменника, що розрізняються системами відмінк. закінчень, а в окр. випадках і характером основ. Типи іменникового відмінювання виразно протиставляються тільки у відмінк. формах одн., тоді як у мн. відмінності між ними нівелюються (особливо це стосується дав., ор. і місц. відмінків). В. іменників значною мірою пов'язують з морфол. категорією роду. До 1-ї В. в укр. мові належать іменники ж. і ч. р., які в наз. в. одн. мають закінчення **-а** (орфографічно **-а** і **-я**): дружина, річка, хата, вулиця, мрія, Микола. За цим зразком відмінюються іменники з суфіксом **-ищ-** та закінченням **-е**, якщо вони вказують на ж. р.: бабище, бородище, відьмище, гадючище, головище. 2-а В. об'єднує іменники ч. р. з нульовою флексією у наз. в. одн. та основою на твердий або м'який приголосний: вітер, очерет, обруч, липень, край; іменники с. і ч. р. із закінченням **-о**, **-е**: вікно, село, море, плече, батько, Дніпро, вовчище; іменники с. р. із закінченням **-а** (орфографічно **-я**): знання, колосся, піддашшя. До 3-ї В. входять іменники ж. р. з нульовою флексією у наз. в. одн. та основою на твердий або м'який приголосний: кров, любов, річ, радість, юність. За системою відмінк. закінчень до 3-ї В. належить ім. «мати», в якому при відмінюванні з'являється суфікс **-ер-**(**-ір-**). До 4-ї В. – іменники с. р. із закінченням **-а** (орфографічно **-а** і **-я**) у наз. в. однини, при відмінюванні яких до основи додається суфікс **-ат-** (орфографічно **-ат-** і

-ят-) або **-ен-**: курча, лоша, теля, вим'я, ім'я. Залежно від якості кінцевого приголосного основи іменники 1-ї і 2-ї В. поділяють на три групи: тверду, м'яку і мішану. Тверду групу першої В. становлять іменники, в яких у наз. в. одн. перед закінченням **-а** стоїть твердий приголосний (за винятком шиплячих приголосних): береза, дума, сестра. До м'якої групи належать іменники з м'яким приголосним у цій позиції: земля, пісня, сукня. В іменниках мішаної групи основа закінчується на шиплячий приголосний: круча, січа, площа. До твердої групи 2-ї В. належать іменники ч. і с. р. з твердим кінцевим приголосним основи (крім шиплячих приголосних): велет, клен, письменник, відро. М'яку групу цієї В. формують іменники з основою на м'який приголосний: окунь, рій, уміння. До мішаної групи належать передусім іменники ч. і с. р. з кінцевим шиплячим приголосним: дощ, ніж, читач, віче.

Окр. місце, поза системою чотирьох осн. іменникових В., посідають іменники прикметникового походження, які зберігають ті самі флексії, що й у прикметників. Вони належать до іменникової В. прикметникового типу. Їхні парадигми збігаються з парадигмами одн. вихідних прикметників (з диференціацією за граматродом): знайомий і знайома, наречений і наречена, старий і стара, хворий і хвора, черговий і чергова. Так звані невідмінювані іменники (іменники іншомов. походження, укр. жін. прізвища на приголосний і на **-о** тощо) належать до нульової В.: амплуа, кенгуру, метро, поні, Капрі, Марії Денисюк, Оксани Терещенко. У всіх відмінк. формах цієї В. використовують омонім. нульові закінчення. Поза заг. системою іменникових В. перебуває відмінювання множинних іменників (див. у ст. *Число*).

В історії укр. мови чи не найраніше утворилася 1-а В., що сформувалася майже повністю на ґрунті іменників з кол. основою на **-ā-**, **-jā-**. 2-а В. за складом, системою відмінк. закінчень і способом утворення є найстрокатішою. Вона охоплює іменники з кол. основами на **-ŏ-**, **-jŏ-**, **-й-**, **-ĭ-** та з основою на приголосний. Гол. роль у становленні системи відмінк. закінчень іменників 2-ї В. відіграла найчисленніша група іменників з кол. основами на **-ŏ-**, **-jŏ-**. 3-ю В. структурують іменники з кол. основою на **-ĭ-**, а 4-а В. є відгалуженням кол. групи імен на приголосний. Від праслов'ян. періоду до нашого часу система іменникових В. зазнала істотних змін, що полягали в перегрупуванні типів відмінювання, аналогійних процесах, витворенні нових типів і под. *І. Р. Вихованець.*

ВІДМІ́НКИ ПОДВІ́ЙНІ – див. *Подвійні відмінки.*

ВІДМІ́НОК – *граматична категорія* іменних *частин мови*, яка виражає їхні синтакс. зв'язки і семант.-синтакс. відношення до ін. слів у реченні; одна з грамем цієї категорії (конкретний В.). Термін уперше вжито у праці «Руска граматика» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера (1893). У мовах, де є ця категорія, вона представлена різною кількістю В., напр. в укр. мові – сімома, рос. і білорус. – шістьма, у нім. – чотирма. Залежно від концепції визначають неоднакову кількість В.

У сучас. мовознавстві виділяються два полярних розуміння В.: 1) традиційне, в основі якого лежить форм. ознака В., виражена закінченням (або суфіксом); у такій кваліфікації В. є морфол. категорією словозмін. типу; 2) семантичне, за яким В. є вираженням відповід. значеннєвих відношень, а відмінк. одиниці розглядають як значеннєві сутності безвідносно до способу їх вираження.

В укр. мовознавстві закріпилося морфологічне, вузькоформальне розуміння В. як словозмін. категорії, що регулярно передається флексіями. В. в укр. мові властивий іменним частинам мови: іменникові, прикметникові, займенникові, числівникові, а також дієприкметникові. У кожній частині мови В. має свої форм. і змістові особливості.

В. іменників на противагу категоріям числа і роду є послідовно корелятивною морфол. категорією, тобто передбачає співвідносність словоформ, які репрезентують відмінк. грамеми в межах того самого слова. Він передусім відбиває здатність ім. виконувати в реченні роль підпорядкованого члена, поєднаного з опор. словом способом *керування.* У типових випадках конкретний В. іменників зумовлений семант.-синтакс. валентністю предиката й об'єднує ряд семант.-синтакс. функцій, регульованих знач. предметності як категоріальним знач. іменника. Осн. семант.-синтакс. функції В. полягають у вираженні відношення предмета, позначеного ім., до явища, позначеного опор. словом (здебільшого дієсловом). В укр. мові В. іменника як граматичн. категорія включає сім грамем (див. *Називний відмінок*, *Родовий відмінок*, *Давальний відмінок*, *Знахідний відмінок*, *Орудний відмінок*, *Місцевий відмінок*, *Кличний відмінок*). У відмінк. формі, крім значення В., виражаються також морфол. значення числа та роду.

Деякі укр. мовознавці розрізняють власне відмінкові й невласне відмінкові семант. функції. Перші стосуються функцій, охоплених категоріальним іменниковим знач. предметності, другі – функцій, притаманних ін. частинам мови (обставинних, предикативних та ін.). У такому разі поняття В. і відмінк. форми збігаються не повністю, відмінк. форма може поширюватися на іменникове і неіменникове функціонування. Конкретний В. об'єднує у собі кілька семант. функцій. Основними власне відмінк. функціями є суб'єктна, об'єктна, адресатна, інструментальна (знаряддя і засобу) та просторова. Кожній з них властива своя внутр. диференціація, тісно пов'язана з граматичн. спеціалізацією певного В. Суб'єктна функція В. означає відношення предмета до дії, яку виконує пред-

мет, або до стану, носієм якого є цей предмет: «У травах **дівчина біжить** і **падає** щокрок, щомить» (Д. Павличко); «**Федькові досадно**» (В. Винниченко). Об'єктна функція – це відношення предмета до дії або стану, які спрямовано на цей предмет: «Я візьму той **рушник**, простелю, наче долю» (А. Малишко); «**Ластівок** любив у клуні, **деркачів** – у лузі» (О. Довженко). Адресатна функція вказує на відношення предмета до дії, яка призначається цьому предметові: «І для писання пера золоті **йому** злиденне сонце подавало» (Д. Павличко). Інструментальна функція – це відношення предмета до дії, що здійснюється за допомогою цього предмета: «Здається, не плив я **човником** тієї ночі по Десні» (О. Довженко); «**Порохом** сорок першого дух забивала війна!» (І. Драч). Просторова функція означає відношення предмета до стану і дії, які реалізуються у межах цього предмета або на певній віддалі від нього: «Я лежу **на возі**» (О. Довженко); «Діти ходять **по Києву**» (І. Драч). Іноді осн. функції об'єднуються в одну ускладнену, напр. суб'єктно-інструментальну: «Хати хитало **течією**» (О. Довженко). У формуванні власне відмінк. функцій беруть участь такі взаємодіючі чинники: 1) семант.-синтакс. *валентність* предикат. слова (переважно дієсл.); 2) грамат. спеціалізація конкретного В., зумовленого валентністю предиката; 3) лекс. значення предикат. слова; 4) лекс. значення ім., що виступає у даній відмінк. формі; 5) тип семант.-синтакс. відношення В. до предиката; 6) характер синтакс. зв'язку іменник. слова з предикатом. Кожному В. іменників як поліфункц. одиниці притаманна своя сукупність семант. функцій. У структурі В. семант. функції перебувають у певних ієрарх. відношеннях. У конкретному В. виділяються центральна і периферійні функції, перша з яких здатна нашаровуватися на інші, виконуючи в них роль супровідної. Напр., для наз. В. визначальна функція суб'єктна, для знах. – об'єктна, для дав. – адресатна, для ор. – інструментальна, для місц. В. – просторова.

Із семант. функціями В. взаємодіють форм.-синтаксичні, що вказують на роль В. у форм.-синтакс. організації речення. Зокрема, для наз. В. типова функція підмета, для знах. – функція сильнокерованого другоряд. члена речення.

Категорія В. іменників є визначальною грамат. категорією, спрямованою у морфол. і синтакс. сфери мови. Морфол. сутність В. виявляється у його оформлюваності за принципом морфол. парадигми, в належності до словозмін. категорій, у наявності кінцевого словозмін. іменникового *афікса*, що вказує на синтакс. зв'язки і семант.-синтакс. відношення іменникового компонента до ін. компонентів речення або словосполучення. У синтакс. плані В. є необхідним компонентом форм.-синтакс. і семант.-синтакс. структур речення, умовою існування відповідних синтакс. конструкцій. У зв'язку з розвитком аналітизму в укр. мові зростає кількість сполук іменникового В. з прийменником, які становлять цілісну грамат. одиницю. Безприйменникові й прийменникові В. розрізняються функц. специфікою: перші спрямовані у власне іменникову сферу функціонування, другі – у прислівникову (обставинну). Тільки в місц. В. прийменник став невід'ємним складником аналіт. форми, що виконує як власне іменникові (просторові, інструментальні, об'єктні), так і прислівникові функції.

Специфіка категорії В. іменників виявляється і в тому, що вона є синтаксично зумовленою щодо предиката і синтаксично зумовлювальною щодо підпорядкованих їй відмінк. форм прикметників та ін. узгоджуваних слів. В. усіх узгоджуваних слів має відмінну від іменникового В. організацію. На противагу іменниковому В., здебільшого поєднаному з ін. словом способом керування, В. прикметників і морфологічно подібних до них слів виконує типову для них функцію означення і поєднується способом узгодження з В. опор. ім., яким керує предикат. В укр. мові кількісні числівники типу «п'ять», «десять», «п'ятдесят» у поєднанні з іменниками виявляють ознаки В. керованого й узгоджуваного різновиду: у наз. і знах. вони керують іменниками, вимагаючи форми родового, тоді як в інших В. ім. стає для названих кількіс. числівників опор. словом, з яким вони узгоджуються у відмінк. формі, пор.: «п'ять хлопців» і «п'ятьом хлопцям», «п'ятьма хлопцями».

Літ.: Тимченко Е. К. Функции генитива в южнорус. языковой области. Варшава, 1913; Його ж. Льокатив в укр. мові. К., 1924; Його ж. Номінатив і датив в укр. мові. К., 1925; Його ж. Вокатив і інструменталь в укр. мові. К., 1926; Його ж. Акузатив в укр. мові. К., 1928; Филлмор Ч. Дело о падеже. В кн.: Новое в зарубеж. лингвистике, в. 10. М., 1981; Вежбицкая А. Дело о поверхностном падеже. В кн.: Новое в зарубеж. лингвистике, в. 15. М., 1985; Вихованець І. Р. Система відмінків укр. мови. К., 1987; Скаб М. Граматика апеляції в укр. мові. Чернівці, 2002.

І. Р. Вихованець.

ВІДМІ́НЮВАННЯ – словозміна іменних *частин мови* (*іменників*, *прикметників*, *числівників* і *займенників*), а також *дієприкметників*. В. протиставляється дієвідмінюванню, або дієсл. словозміні. Воно властиве флектив. і аглютинатив. типам мов (див. *Типологічна класифікація мов*). У широкому розумінні В. стосується повної парадигми словозміни іменних *частин мови*, що охоплює зміну того самого слова за *відмінками*, *числами* і *родами*. В такому разі вона складається з кількох часткових парадигм (підпарадигм), якими є відмінкова, числова і родова підпарадигми. В укр. мові повна відмінково-числова парадигма ім. **сад** має словоформи в одн. – сад – саду – садові – сад – садом – (у) саду – саде – і в мн. – сади – садів – садам – сади – садами – (у) садах – сади, тоді як повна парадигма прикметника включає чотири часткові парадигми: в одн. словоформи ч., ж. та с. р. і словоформи мн. (спільні для усіх родів). Таке розуміння терміна В. відбиває об'єктивні ознаки словозміни іменних частин мови, в яких флексії виражають знач. відмінків разом зі знач. числа і роду.

Гол. компонентом повної парадигми іменної словозміни виступає відмінкова парадигма, оскільки в багатьох мовах вона семантично і формально найбільш диференційована. Правила В. становлять необхідний елемент морфол. опису мови. У вузькому розумінні В. означає зміну іменних частин мови тільки за відмінками. Напр., парадигма В. слова **річка** в одн. охоплює форми: річка – річки – річці – річку – річкою – (на) річці – річко, а парадигма цього ж слова у мн.: річки – річок – річкам – річки – річками – (на) річках – річки. Отже, часткові парадигми іменникових слів роз'єднують цілісне лексично слово на два різновиди, що означають різне грамат. число. Відповідно до цього розуміння В. іменники відмінюються за відмінками, але змінюються за числами.

В сучас. укр. мові протиставляються два типи В. – іменниковий і прикметниковий, які репрезентують її іменну грамат. підсистему, а отже, є основними. З морфол.-синтакс. боку базовим виступає іменникове В., в якому виявляються морфол. категорії, що характеризуються синтакс. незалежністю, на відміну від зумовлених іменником категорій прикметника, займенникового прикметника тощо. За сукупністю часткових парадигм словозміни іменникове В. є відмінково-числовим. Повна парадигма прикметникової словозміни включає більшу кількість часткових парадигм, становлячи відмінково-числово-родову парадигму як найрозгалуженіший різновид іменних парадигм. Іменникове В. ґрунтується на категорії відмінка. У сучас. укр. мові традиційно виділяють сім відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний.

Характерну рису іменникового В. в укр. мові становить омонімія флексій, з якою може конкурувати тільки В. деяких кількісних числівників. Напр., закінчення **-і** може вказувати на дав. в. одн. (школ-і), місц. в. одн. ([у] ліс-і), наз. в. мн. (учител-і). У кожній іменниковій парадигмі наявні омонім. флексії. Семикомпонентна відмінк. парадигма може мати від шести до трьох відмінків з формально диференційованими флексіями. Максимально виявлена омонімія в іменниках нульової відміни (невідмінювані іменники), що в усіх відмінк. формах мають нульові закінчення. Протилежним явищем до омонімії виступає формальна (не функціональна) диференціація закінчень, які виражають тотожне значення, напр., значення род. в. одн. іменників передають флексії **-и** (стін-и), **-а** (ясен-а), **-у** (будинк-у).

При В. іменників основа здебільшого залишається незмінною, проте в ряді слів змінюється. Ідеться про частковий *суплетивізм*, коли спільнокореневі словоформи утворюються за допомогою основотв. *суфіксів* або нерегуляр. *чергування* голосних (мат-и – мат-ер-і, курч-а – курч-ат-и, ягн-я – ягн-ят-и, ім'-я – ім-ен-і, переддень – передодн-я). Кінцеві афіксальні елементи іменникових основ можуть приєднуватися до спільної основи парадигматич. ряду, надлишково виражаючи або значення одн. (громадян-ин – громадян-и, селян-ин – селян-и, татар-ин – татар-и), або значення мн. (неб-о – неб-ес-а). Іноді у змішаному В. форми одн. і мн. становлять дві основи, які відрізняються кінцевим приголосним (друг – друз-і).

Іменник. В. поділяють на типи залежно від особливостей утворення відмінк. форм. До основних, тобто власне іменникових, у сучас. укр. мові належать чотири типи В., які називають *відмінами*. З них найпродуктивніші перша і друга відміни.

Більш уніфіковане порівняно з іменниковим прикметникове В., пов'язане з розрізненням словоформ повних (членних) і коротких (нечленних) прикметників. Типові для сучас. укр. мови повні прикметники мають грамат. категорії роду, числа і відмінка. Вони існують у двох морфол. варіантах: звичайному стягненому і нестягненому. Показниками звичайного для сучас. укр. мови стягненого варіанта є закінчення **-а** (**-я**), **-у** (**-ю**), **-е** (**-є**) (наз. і знах. в. прикметників ж. і с. р. одн.) та **-і** (наз. і знах. в. мн.): велик-а, син-я, велик-у, син-ю, велик-е, син-є, велик-і, син-і. За характером кінцевого приголосного (твердого чи м'якого) вони розподіляються між твердою і м'якою групами В. Стилізованим чи діалектним варіантом є нестягнені форми на **-ая** (**-яя**), **-ую** (**-юю**), **-еє** (**-єє**), **-ії**: велик-ая, син-яя, велик-ую, син-юю, велик-еє, син-єє, велик-ії, син-ії. Незначний залишок давньої парадигми – короткі прикм. збереглися тільки в застиглій формі наз.–знах. в. одн. ч. р. У сполученнях з усіма непрямими відмінками іменників вони залишаються незмінними. Напр.: «Як ішли ми **зелен** лугом к **зелен** гаю, Солов'ї нам ткали пісню диво-дивну» (Б. Олійник) (див. *Стягнені і нестягнені форми прикметників*). Окр. підгрупу становлять присв. прикметники з нульовим закінченням у наз. і знах. в. одн. ч. р.: батьків, сестрин.

Крім основних (іменникового і прикметникового) типів В., є проміжні, в яких поєднуються ознаки як іменникового, так і прикметникового В. Це В. особових і зворот. займенників, неособ. займенників і кількіс. числівників. За системою відмінк. флексій проміжні типи здебільшого зближуються з прикметниковим В. Флексії іменник. В. (за винятком род. і знах.) виступають у займенниках **я**, **ти**, **себе**. Через відсутність форми наз. в. займ. **себе** утворює дефектну парадигму. Особ. займенники мають суплетивне В. – їхні словоформи утворюються від різних коренів: я – мене, ми – нас. Числівники за особливостями В. поділяють на кілька типів: 1) числівники **два**, **три**, **чотири**, флексії яких є дещо видозміненими флексіями прикметників у мн.; 2) числівники **п'ять** – **двадцять**,

тридцять – **вісімдесят**, що мають флексійні варіанти у непрямих відмінках, пор.: п'ятьох і п'яти, п'ятьом і п'яти, (на) п'ятьох і (на) п'яти; 3) складні числівники **двісті** – **дев'ятсот**, другий складник яких в основному відмінюється як іменник; 4) числівники **сорок**, **дев'яносто** і **сто**, що мають тільки дві форми – наз.–знах. і для решти відмінків: **сорок**, **сорока**, **сто**, **ста**. Див. також *Різновідмінювані іменники*.

І. Р. Вихованець.

ВІДНО́СНІ ПРИКМЕ́ТНИКИ – див. у ст. *Прикметник*.

ВІДНО́СНІ СЛОВА́ – займенникові слова, різновид *сполучних слів* у підряд. частині складнопідряд. речення, що часто значеннєво відповідають вказів. займенниковим словам гол. частини – *співвідносним словам*. В. с., поєднуючи підрядну частину речення із співвіднос. словом головної, здебільшого виражають знач. предметності, означальне, просторове, часове і кількісне.

Займенникові слова, які виконують роль В. с. у підряд. частині складнопідряд. речення і стосуються знач. предметності, є займенниковими іменниками і сполучаються із значеннєво відповідними їм співвідносними словами гол. частини – вказів. займенниковими іменниками, утворюючи корелят. єдності: **хто** – **той**, **хто** – **та**, **хто** – **те**, **що** – **те**, напр.: «І **той** згорів, **хто** світ хотів спалити...» (М. Рильський); «Семен не розумів **того**, **що** стояло в книжці» (М. Коцюбинський). В. с. цього типу можуть утворювати корелятивну пару також з ін. співвідносними займенниковими словами (означальними, заперечними і под.), що набувають знач. предметності: **хто** – **всі**, **хто** – **кожний**, **хто** – **всякий**, **що** – **ніщо**, **що** – **все**. Напр.: «**Всі**, **хто** тільки міг, висипали з вагонів, вітаючи довгождану, рідну землю» (О. Гончар); «**Все**, **що** в землі, підніметься з землі, Заграє в неба золотім гіллі» (Д. Павличко).

В означальному знач. виступають В. с. **який**, **котрий**, які залежать від співвідносних слів **такий**, **той** у приіменниковій позиції, напр.: «Мій Києве! Нема **таких** туманів, **Які** б не розійшлися над тобою» (М. Рильський); «При згадці про хліб Чайчиха мимоволі зітхає, дивиться на **ту** діжу, **в якій** місила тісто для себе й молодого Чайченка, а потім для дітей та внуків» (М. Стельмах). Із власне означальним споріднене обставинно-означальне знач., що його передає В. с. **як** у поєднанні із співвіднос. словом **так**: «Я не ображусь **так**, **як** образився б романіст» (Ю. Яновський); «Можливо, падав сніг **так**, **як** сьогодні пада» (А. Малишко); «**І як** за сонцем повертає сонях, **так** довго вслід чомусь дивились ми» (Л. Костенко).

Широку групу становлять В. с. з просторовим знач., які формують із співвідносними словами пари: **де** – **там**, **куди** – **туди**, **звідки** – **звідти**, **де** – **туди**, **де** – **звідти** тощо: «Ми покохались **Там**, **де** дуби» (А. Малишко); «І **там**, **де** проростав гіркий полин, Гречки поплинуть молоком медовим» (М. Рильський); «Іти він кликав непохитним кроком **Туди**, **де** сонце сходило в імлі» (М. Рильський). У функції співвіднос. слів із просторовим знач. вживаються займенникові прислівники **всюди**, **скрізь**, **ніде**, **десь**, **тут**, **сюди**, **звідси** і под., яким порівняно із власне співвіднос. словами властиве більше значеннєве наповнення. В. с. і зазначені співвідносні слова утворюють пари: **де** – **всюди**, **де** – **скрізь**, **де** – **ніде**, **де** – **десь**, **де** – **тут**, **куди** – **сюди**, **звідки** – **звідси** та ін. В ін. обставинних знач. вживаються В. с. **коли** (часове знач.) і **скільки**, **наскільки** (кількісне знач., знач. міри і ступеня), поєднуючись у корелятивні пари: **коли** – **тоді**, **скільки** – **стільки**, **наскільки** – **настільки**.

І. Р. Вихованець.

ВІДОКРЕ́МЛЕНІ ЧЛЕ́НИ РЕ́ЧЕННЯ – інтонаційно виділені в *реченні* члени для посилення їхнього змісту або для пояснення, конкретизації пов'язаного з ними слова. Відокремлюються переважно другорядні члени (одиничні або кілька однорідних) та поширені, виражені синтакс. зворотом. На письмі В. ч. р. виділяють комами або тире. За смисловою (функціональною) ознакою розрізняють напівпредикативні й пояснювальні, або уточнювальні, В. ч. р. (див. *Відокремлення*). За морфол. вираженням гол. слова, що утворює поширений відокремлений член, виділяють *дієприкметниковий зворот*, ад'єктивний (з гол. словом – *прикметником*), іменниковий (з гол. словом – *іменником*), *дієприслівниковий зворот*, прислівниковий та ін. звороти. В. ч. р. можуть бути узгоджені означення, виражені одинич. прикметниками, *дієприкметниками* або дієприкм. чи прикм. зворотом, що стоять у *постпозиції* до пояснюваного слова: «Високо... стояв місяць, **ясний**, **блискучий**, **повний**» (І. Нечуй-Левицький).

Відокремлюються постпозитивні неузгоджені *означення*, виражені прийменниково-відмінковими формами іменника, частіше – разом з узгодженими: «Пишається проти сонця гай, **увесь у блискучих краплях**, як у дорогому намисті» (С. Васильченко). Препозитивне означення відокремлюється тоді, коли виражає дод. відношення причини, умови, має допустове значення: «**Налита сонцем і вітрами**, Хлюпоче веслами весна» (М. Стельмах); означення, формально підпорядковані займеннику: **Високий**, **розлогий**, він [дуб] багато бачив на своєму віку. Відокремлюється: одинична та поширена *прикладка* з метою уточнення пояснюваного слова, а також прикладка, пов'язана з власним іменем: «Суворий **Дант**, **вигнанець** флорентійський, Встає із темряви часів середньовічних» (Леся Українка); прикладка, виражена власною назвою: «До мене підходить друг мого дитинства, **Григорій Безверхий**, **архітектор**» (О. Довженко); прикладка, що пов'язана з заг. назвою, коли на місці уточнювальної *паузи* можна поставити «а саме»: «Тут росли ранні квіти – **тюльпани**, **нарциси**, **гіацинти**». В худож. мові відокремлена прикладка часто відноситься до

займенника: «Для неї не було б, здається, несподіванкою, якби це саме він, **її син – капітан Дорошенко**, – прибув із далеких плавань додому» (О. Гончар). Відокремлюються також прикладки зі словами **тобто**, **або**, **чи**, **зокрема**, **особливо**: «Вальдшнеп, **або лісовий кулик**, – благородна птиця» (Остап Вишня). Прикладка зі сполучником **як** відокремлюється лише тоді, коли вона виражає дод. причинове відношення: **Як добрий фахівець**, головний інженер заводу швидко завоював довір'я в колективі. Відокремлюватися можуть одиничні й поширені *обставини*, виражені дієприслівником або дієприсл. зворотом, прийменниково-відмінковою формою іменника, *прислівником*. Одиничний дієприслівник і дієприсл. зворот відокремлюються у будь-якій позиції. Вступаючи у зв'язок з *підметом* і *присудком*, вони виражають напівпредикат. відношення – називають ознаку, що приписується предметові опосередковано через присудок: «Мотоцикл, **підстрибуючи**, мчав по дорозі» (О. Гончар); «Лебедине озеро не шелесне, не хлюпне. І воно спить, **вкрившись місячною попоною**» (І. Цюпа). Не відокремлюється одиничний дієприслівник, який набуває значення прислівника: Я йшов **не поспішаючи** (тобто повільно), та дієприсл. зворот, що став фразеологізмом: Слухали **затамувавши подих** (тобто дуже уважно). Відокремлені обставини, виражені прийменниково-відмінковими формами іменника та прислівниками, конкретизують те, що означає пояснюване слово: «Внизу, **у партері**, поступово стихали голоси» (Н. Рибак); «А ми ще довго, **до пізньої доби**, вели бесіду» (М. Коцюбинський). Відокремлюються додатки, що виражають обмеження чи виділення об'єкта. Це звороти зі словами **крім**, **окрім**, **опріч**, **замість**, **за винятком**: «А тепер, **замість крила парусника**, Тоня й Віталій бачать вдалині темну, непорушну гору якусь» (О. Гончар); «**За винятком баби Оришки**, малий Чіпка нікого не любив» (Панас Мирний).

М. Я. Плющ.

ВІДОКРЕ́МЛЕННЯ – смислове та інтонац. виділення у реченні одиничного або поширеного *члена речення*, який набуває внаслідок цього більшої синтакс. самостійності. В. підлягають переважно другорядні члени – *означення* (у т. ч. *прикладки*), *обставини*, *додатки* – аби звернути на них увагу або пояснити їх, уточнити, конкретизувати зміст пов'язаного з ними члена речення: «Надвечір знову пройшов дощ, **короткий**, **летючий**» (О. Гончар), «А там, **за річкою**, сплелися парубочі дзвінкі, розгонисті, гарячі голоси» (М. Рильський). Відокремлені члени ускладнюють семант. і синтакс. структуру *речення*. За смисловими функціями їх поділяють на напівпредикативні й пояснювальні (уточнювальні). Напівпредикат. одиниці передають додаткове до основного повідомлення. За змістом вони співвідносяться з самост. або підряд. реченням, проте граматично не утворюють речення, а займають позицію його члена – одиничного чи поширеного у вигляді синтакс. звороту. В укр. мові відокремлюються *дієприкметниковий зворот*, прикметниковий, *дієприслівниковий зворот*, субстантивний (з гол. словом – іменником) та ін. звороти. Напівпредикат. компоненти перебувають у подвійному синтакс. зв'язку з ін. членами речення і характеризуються модально-часовим планом. Дієприкм., прикм. і субстант. звороти перебувають в основному – присубстантивному зв'язку, виражаючи атрибут. відношення, водночас семантично тяжіють до *присудка*, вказуючи на дод. процесуальну ознаку (другоряднопредикативне значення). Дієприсл. зворот перебуває в основному – придієслівному – зв'язку як обставин. член і одночасно виражає другорядну дію через семант. зв'язок з *підметом* – суб'єктом осн. дії: «Береговець, **задерши голову**, огледів незвичайну сосну» (І. Цюпа). – Береговець огледів сосну (як?), задерши голову. – Береговець задер голову (для оглядання сосни).

Пояснювальні (уточнювальні) відокремлені члени не передають другоряднопредикат. значень. Займаючи позицію члена речення (обставини, додатка, прикладки), вони вступають в однобіч. зв'язок з пояснюваним словом, уточнюючи, конкретизуючи його зміст. У позиції пояснювальних відокремлених членів виступають одиничні члени або субстантивні (прийменниково-відмінкові форми іменника), прислівникові та ін. звороти. При В. використовують грамат. засоби: *інверсію*, інтонаційне виділення, *паузу*, логічний *наголос*, зміну *темпу* вимови. В. може залежати від морфол. вираження члена речення та ускладнення його залежними словами. В укр. мовознавстві ост. десятиріч питання про відокремлені члени розглядається у зв'язку з теорією синтагмат. членування, за якою відокремлена група завжди виконує роль окр. *синтагми*.

Літ.: Кротевич Е. В. Обособленные синтагмы. В кн.: Вопросы славян. языкознания, кн. 1. Л., 1948; Мельничук О. С. Синтагмат. членування речення. В кн.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Кадомцева Л. О. Укр. мова. Синтаксис простого речення. К., 1985. *М. Я. Плющ.*

ВІДПРИКМЕТНИКО́ВІ УТВО́РЕННЯ, деад'єктиви – сукупність похідних слів, твірними для яких є *прикметники*. У словотв. системі мови В. у. становлять підсистему, елементи якої пов'язані відношенням частиномовної тотожності твірних основ і протиставляються словотв. формантами. Одиницею класифікації та опису В. у. є конкр. і типова *словотвірна парадигма*.

За частиномовною належністю В. у. поділяють на іменникові, дієслівні, прислівникові та прикметникові. Відприкм. іменники мають загальні словотв. значення: «носій ознаки» (сміливець, сезонник, глинянка, жовток) та «абстрагована ознака» (сміливість, убозтво, синь, жовтизна; див. *Назви абстрагованих ознак*). Серед відприкм.

дієслів виділяють утворення із словотв. значеннями «наділяти ознакою» (синити, веселити, солодити) та «набувати ознаки» (багровіти, мужніти, кругліти). Відприкм. прислівники як синтаксичні деривати поєднують знач. ознаки, властивої прикметникам, що їх мотивують, та знач. прислівника як частини мови (весело, єзуїтськи, по-батьківському). Для відприкм. прикметників характерними є знач. модифікації ознаки щодо її вияву, часто супроводжуваної оцінним компонентом (маленький, білуватий, старезний, предобрий, завеликий).

Серед В. у. переважають суфіксальні. Досить продуктивними способами їхнього творення є основоскладання та *словоскладання*, префіксація, менш поширена конфіксація. Суфіксація охоплює усі частиномовні різновиди В. у. У відприкметникових іменниках використовують понад 50 суфіксів, серед яких найпродуктивнішими є **-ість**, **-ик**, **-к(а)**, **-с**, **-ин(а)**, **-ець**, **-изм** **(-ізм)**, **-й(а)**, **-ак (-як)**, **-ств(о)**, **-иц(я)**: мудрість, молодик, несподіванка, широчина, винуватець, автоматизм, лаконізм, безсилля, сільчак, добряк, лукавство, різноголосиця; суфікси **-от(а)**, **-інь**, **-ощ(і)**, **-изн(а)**, **-ок**, **-ань**, **-еч(а)**, **-ав(а)**, **-яв(а)**, **-ач**, **-ар**, **-ень**, **-ик(а)**, **-ист(-іст**, **-їст)**, **-ук**, **-к(о)**: висота, голубінь, веселощі, синизна, білок, здоровань, холоднеча, синява, багач, глухар, красень, україністика, україніст, русист, гебраїст, малюк, гнідко та інші малопродуктивні або непродуктивні суфікси. Відприкм. дієслова утворюють переважно за допомогою суфіксів **-і-**, **-и-**, **-а-** (сивіти, сивити, багатшати), значно рідше використовують **-ува-**, **-ну-** (радувати, сліпнути). Для відприкм. словотворення прислівників характерним є суфікс **-о** (гордо, чесно). У внутрішньоприкм. суфіксації осн. функціональне навантаження несуть суфікси **-еньк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-**, **-уват-(-юват-)**, **-ав-(-яв-)**: гарненький, гарнесенький, гарнісінький, блідуватий, синюватий, золотавий, чорнявий.

Осново- та словоскладання характерне для іменникових і прикметникових В. у., що виникають переважно на основі словосполучень різного типу, у складі яких є прикм. (електростанція, легкоатлет), рідше – поєднання двох прикметників (глухонімий, вузькодіалектний).

За кількістю префікси у відприкм. словотворенні не набагато поступаються суфіксам, але продуктивність їх значно менша, ніж у суфіксів, оскільки з їх допомогою утворюють лише прикметники. З-поміж префіксів, які використовують у відприкм. словотворенні, особливою продуктивністю виділяється **не-**, досить продуктивні також **без-**, **за-**, **над-**, **перед-**, **поза-**, **пре-** (безкрилий, заморський, надхмарний, передпосівний, позаштатний, прегарний), менш продуктивні й непродуктивні **від-**, **до-**, **між-**, **небез-**, **під-**, **після-**, **по-**, **пра-**, **при-**, **проти-**, **су-** та ін. (відприкметниковий, доісторичний, міжмовний, небезпідставний, підреберний, післяжнивний, повоєнний, прадавній, приозерний, прозахідний, протиотруйний, суміжний).

У відприкм. словотворенні набувають поширення запозичені префікси **а-**, **анти-**, **архі-**, **гіпер-**, **дис-**, **екс-**, **ім-**, **ір-**, **квазі-**, **ре-**, **син-**, **супер-**, **ультра-** (аморальний, антинародний, архісучасний, гіперсучасний, імматеріальний, ірреальний, квазінауковий, репульсійний, супермодний, ультраправий). Префіксально-суфіксальним способом від прикметників утворені в основному дієслова, зокрема за участю префіксів **в-(у-)**, **ви-**, **з-**, **за-**, **о-**, **по-**, **при-**, **роз-** і суфіксів **-и-**, **-і-**, рідше – **-а-**, **-ува-** (уможливити, вивільнити, збільшити, завищити, оголити, погіршити, пришвидшити, розслабити, уціліти, полівішати, збільшувати) та прислівники з преф. **по-** і суфіксами **-ому**, **-и** (по-українському, по-материнськи). Відприкм. деривати утворені, здебільшого, за спільнослов'ян. словотв. моделями. У процесі істор. розвитку ресурси відприкм. словотворення збагатилися низкою запозич. формантів, зокрема суфіксами **-изм**, **-ист**, **-ик(а)**, **-ітет**, префіксами **а-**, **анти-**, **ультра-** і т. д. Специфічно українськими В. у. є малопродуктивні абстр. іменники з суфіксами **-інь**, **-ощ(і)** (глибінь, веселощі), а також прикметники з префіксом **за-**, що мають значення «надмірний вияв ознаки» (забагатий).

Словотв. спроможність прикметників зумовлена особливостями їх семантики. Основу відприкм. словотворення становлять якісні прикметники, з яких особливо активні прикметники на позначення фіз. якостей, властивостей, характеру і внутр. стану людини, ознак предметів щодо розміру, кольору, ваги, смаку, часу, місця та ін. Відносні прикметники словотворчо менш активні.

Літ.: Словотвір сучас. укр. літ. мови. К., 1979; Грещук В. В. Укр. відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ, 1995.

В. В. Грещук.

ВІДПРИСЛІВНИКÓВІ УТВÓРЕННЯ – сукупність похідних слів, твірними для яких є *прислівники.* Кількість їх невелика, що пояснюється своєрідністю присл. як частини мови, яка часто завершує семант. та словотв. перетворення основ у сучас. укр. мові. Це свідчить про те, що морфемна і словотв. структури прислівників перебувають під значним впливом синтакс. основи їх творення. Гол. синтакс. функція прислівників – бути обставиною, що семантично може характеризувати предмет, процес, ознаку. Із словотв. погляду ця їхня особливість виявляється як можливість утворювати прислівники – ознаки предметів, процесів тощо. Творення прислівників – ознак предметів мало поширене в сучас. укр. мові й обмежене відіменниковими прислівниками, які здебільшого стають ознаками дій та процесів. Прислівники є наслідком закріплення за деякими безприйм. і прийм.-іменниковими конструкціями (бігом, наприкінці) певних сталих значень і відриву від системи словозміни ім. завдяки переходу в розряд слів, що модифікують *предикат* речення, здатні виступати його складовою частиною, співвідносною з предметним іменем. Хоча кількість таких морфологічно

простих прислівників достатньо велика, а складних дуже мала, вони рідко стають твірними для ін. слів. Здебільшого це прикметники, утворювані за допомогою суфікса **-н-**, який часто поєднується з *інтерфіксом* **-ш-**, набуваючи форми **-шн-** (долішній, домашній). Прислівники, похідні від іменників, не можуть градуювати ін. ознаки. Цією властивістю наділені тільки ті з них, що сформувалися на основі прикметників чи ін. прислівників. У сучас. укр. мові значно вищий словотворчий потенціал у непохідних присл. або тих, що самі утворені від прислівників. Серед таких В. у. найчисленнішу групу становлять прислівники, що утворюються префіксальним (відки > звідки > нізвідки, досхочу > донесхочу, двічі > вдвічі, зверх > назверх, куди > нікуди, мало > замало, менше > поменше, нині > донині, проти > навпроти, стоячки > навстоячки, усюди > звідусюди), суфіксальним (багато > багатенько, тепер > тепереньки) або постфіксальним способом (де > десь, коли > колись, куди > кудись, чому > чомусь). Відприсл. прислівники, осн. засобом творення яких є суфікси, рідше префікси, виражають суб'єктивну оцінку ознаки: пильно > пильненько, допіру > допірочку, ніскільки > ніскілечки, тут > тутечки, коротко > закоротко. Менші групи формують відприсл. прикметники (дотеперішній, колишній, тутешній) та дієслова (дармувати, жалкувати, задкувати, заніколитися, рачкувати, такати, такнути). Від прислівників іменники майже не утворюються. Винятком є «нікольство» (від «ніколи»), що належить до розм. лексики і означає брак вільного часу.

Від складних прислівників відприсл. похідні афіксальним способом майже не утворюються. Їхній словотворчий потенціал реалізується нечислен. прикметниками (повсякденний, щогодинний) та прислівниками суб'єктив. оцінки ознаки: онде > ондечки, щогодини > щогодинки > щогодиночки. Більшість композитних прислівників із суф. **-о**, утворених складносуфіксальним способом, призначена виконувати роль ознак дії і свідчить про типові кінцеві (не вище четвертого) ступені словотв. перетворення основ у слові: І «божеволіти» – II «збожеволіти» – III «збожеволілий» – IV «збожеволіло».

Літ.: СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Словотвір сучас. укр. літ. мови. К., 1979; Клименко Н. Ф. Кількаосновні прислівники. В кн.: Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучас. укр. мові. К., 1984. *Н. Ф. Клименко.*

ВІ́ДСТУП – див. у ст. *Артикуляція.*

ВІДЧИСЛІВНИКО́ВІ УТВО́РЕННЯ – сукупність похідних слів, твірними для яких є *числівники*. В сучас. укр. літ. мові числівники обмежено використовують у ролі твірної основи. Найчастіше цю функцію виконують власне кількісні числівники, бо з кожним із них лексично й словотвірно співвідноситься відносний прикметник на **-ий (-а, -е)** (традиційно – порядковий числівник): п'ять – п'ятий, шість – шостий, дванадцять – дванадцятий, сто – сотий, двісті сім – двісті сьомий і т. д. Лише прикметники перший, другий, третій, четвертий вжив. як суплетивні утворення до числівників один, два, три, чотири. Дериватц. базою для іменників слугують переважно власне кількісні та збірні числівники першого десятка, які поєднуються з різними суфіксами, зокрема з **-к-** (двійка, трійка, четвірка, п'ятірка і п'ятка, шестірка і шістка та ін.), **-н-** (двійня, трійня, четвірня, п'ятірня, шестірня), **-ик** (четверик, п'ятерик, шестерик, семерик та ін.), **-ак(-як)** (п'ятак, трояк), **-ок** (десяток), **-ин-/-ін-** (однина, двоїна), **-ц-** (трійця), **-иц-** (одиниця). Дієслова утворені тільки від деяких збірних числівників за допомогою суфіксів **-і-**, **-и-** (двоїти, троїти, шестерити, десятерити).

Літ.: Словотвір сучас. укр. літ. мови. К., 1979.

К. Г. Городенська.

ВІРШОВА́ МО́ВА – тип організації худож. мови, що, на відміну від прози, характеризується наявністю ритму. Завдяки ритму і римі створюються умови для несподіваних поєднань слів, що веде до підвищення смислової місткості всіх елементів вірша, набуття ними худож.-естет. значення. Поет. семантика – явище контекстуальне. Віршовий текст моделює особливий світ, поет. реальність, і тільки на основі цілого можна визначити естет. значення окр. компонента. У В. м. інтенсивно використовуються мовні ресурси, найповніше виявляються потенц. можливості нац. мови. Настанова на оригінальність і новизну висловлення зумовлює і відхилення від *норми мовної*, що самі можуть стати нормою поет. слововживання. У В. м. слово особливо ускладнене і багатопланове, тому прийнято говорити про важливість лекс. рівня у мові поезії. Помітну стиліст. вагу має *поетична лексика* і емоц.-піднесена: бранець, виднокрай, витязь, вітровій. Водночас система В. м. є «відкритою» для *розмовної лексики*, жаргонізмів, *термінів*, *діалектизмів*, фольклоризмів, рідковжив. слів, *неологізмів*, іншомов. вкраплень. Суттєві семант. зміни загальновжив. слів у поезії пов'язані звичайно з використанням *тропів* та *фігур мови*. В. м. найбільшою мірою активізує *внутрішню форму слова*, асоціативне зближення близькозвучних слів (див. *Гра слів*): «Назвати все ж не так – не солов'єм? Коли ж він так безтямно соло в'є?» (І. Драч, «Соловей»). У систему виражальних засобів В. м. включаються засоби *фоностилістики*, *звукопису*. Джерелами формування синтаксису В. м. є писемноліт. традиція, усноросзм. мовлення, діалогічні структури, народнопоет. синтакс. лад, а також ритмоінтонація вірша, індивід. мовотворчість поетів. Синтакс. одиниці й категорії найвиразніше розмежовують творчість поетів, підкреслюючи індивід. манеру кожного з них.

Літ.: Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэт. речи. Поэтика. М., 1963; Тынянов Ю. Проблема стихотв. языка. М., 1965; Єрмоленко С. Я. Синтаксис віршової мови. К., 1969; Тарасов Л. Ф. Поэт. речь. Х., 1976; Григорьев В. П. Поэтика слова. М., 1979; Бурячок А. А. Словник укр. рим. К., 1979; Калашник В. С. Фразотворення в укр. поет. мові рад. періоду (семант.-типол. аспект). Х., 1985. *Л. О. Ставицька.*

ВІТКО́ВСЬКИЙ (Witkowski) Веслав (7.I 1927, Варшава) – польс. мовознавець, доктор філол. наук з 1969, професор з 1978. Закін. 1952 Ягеллон. ун-т у Кракові. В 1984–93 – директор, з 1993 – зав. кафедри українознавства Ін-ту східнослов'янської філології цього ун-ту. В. належать праці з історії укр. та рос. мов: «Фонетика лексикону Памва Беринди» (1964), «Мова творів Іоаникія Галятовського на тлі мови української літератури 17 ст.» (1969), «Українська мова» (1970), «Вибрані тексти з історії російської мови» (1981, у співавт.). Автор статей «Деякі зауваження про польський вплив на будову речення російської літературної мови» (1978), «Про бачванців та їхню мову» (1984), «Ще про релігійну поезію українців-уніатів і про Богогласник із 1790 р.» (1985), «Елементи граматичної структури західноукраїнської літературної мови в галицьких граматиках XIX ст.» (1993), «Каталог кириличних стародруків музею-замку в Ланцуті» (1994) та ін.

Літ.: Profesor Wiesław Witkowski. В кн.: Słowianie wschodni. Między językiem a kulturą. – Fałowski A. Bibliografia prac Wiesława Witkowskiego. Kraków, 1997. *А. А. Бурячок.*

ВКАЗІВНІ́ СЛОВА́ – див. *Співвідносні слова.*

ВКРА́ПЛЕННЯ – введений у твір з певною змістовою або стиліст. метою уривок іншомов. тексту. Це може бути слово («Покотились по базару Кінні narodowi». – Т. Шевченко), словосполучення («... в усіх навіть поступових людей було „шатание умов"...» – М. Драгоманов), речення («Vous chantez et enchantez! – мовив князь...» – Леся Українка), їх поєднання («Проходять американки... – Shell we have time before breakfast? – O, yes!» – М. Коцюбинський). В. частково творяться з цитат («De profundis» – І. Франко). Крім оригінальної, у В. можлива й укр. графіка («Колоссаль! вундербар! прехтіг!» – Я. Галан).

Див. також *Варваризм.* *О. Б. Ткаченко.*

ВЛА́СНИХ НАЗВ СЛОВНИ́К, ономастичний словник, ономастикон – *словник* або список, складений, як правило, окремо для різних категорій *власних назв* – *антропонімів*, *топонімів* тощо з лінгв. та екстралінгв. поясненнями. Інтерес до укр. власних назв простежується з самого початку розвитку вітчизн. *лексикографії.* У 20-х рр. 20 ст. починається систематичне збирання укр. власних назв, їх тлумачення, уніфікація написання, підготовка адм. карт і адм.-тер. довідників України. Опубл. «Короткі правила правопису. Словнички імен, географічних назв, назв різних установ» Г. Голоскевича (1925), «До правопису слов'янських прізвищ» Ф. Дем'янчука (1927), «Адміністративна карта Української РСР. Покажчик географічних назв» (1941, упоряд. А. Ярошевич) тощо. У 50-х рр. активно укладалися загальноукр. та регіональні В. н. с., в яких подавалася й ономаст. *етимологія.* Сучасна укр. ономаст. лексикографія включає різні В. н. с., серед них словники укр. антропонімів, гідронімів, ойконімів тощо. Словники власних імен людей (антропоним. словники) представлені: укр.-рос. і рос.-укр. «Словником власних імен людей» (1954, 1967, 1972), що подає 532 чол. і 314 жін. імен у їх осн. варіантах, а 5-е видання за ред. Л. Скрипник (К., 1976) вміщує 602 чол. і 443 жін. сучасних офіц. імен українців, а також 649 застарілих (доповнене розділом «Походження найпоширеніших імен людей»), «Довідником українських прізвищ» Ю. Редька (1969), «Антропонімією Закарпаття» П. Чучки (1970; зібрано і проаналізовано 30 000 антропонімів корінного укр. населення Закарпаття) та ін. До словників геогр. назв (топонім. словників) належать: 1. Власне топонім. словники різного спрямування, в яких зібрані всі геогр. назви певної території чи певного періоду (напр., «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі» І. Желєзняк, А. Корепанової, Л. Масенко, О. Стрижака, 1985) або різні геогр. назви (напр., «Українсько-російський словник-довідник географічних назв Української РСР» В. Нежнипапи, 1971; «Топонімічний словник-довідник Української РСР» М. Янка, 1973). 2. Словники гідронімів (гідронімічні словники), серед яких «Каталог річок України» (1957), а також «Словник гідронімів України» (1979) – перше порівняно повне зібрання (понад 20 000 основних і майже 24 000 варіантних) назв річок, струмків та ін. водотоків, оформлених відповідно до їхніх літ.-нормат., істор.-лінгв. та геогр.-локалізаційних характеристик; містить ряд покажчиків, що репрезентують матеріали різних мов. Видано регіон. словники: «Назви річок Полтавщини» О. Стрижака (1963), його ж «Назви річок Запоріжжя і Херсонщини» (1967); «Топонімія Буковини» Ю. Карпенка (1973) – гідронім. словник, що включає істор.-етимол. опис назв 887 річок

Словник гідронімів України. К., 1979.

Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. Власні імена людей. К., 1986.

Ю. К. Редько. Сучасні українські прізвища. К., 1966.

Чернів. обл.; «Гідроніми Нижнього Подністров'я» за ред. Ю. Карпенка (1981) – істор.-етимол. опис 428 гідрооб'єктів (516 назв) лівобереж. басейну Ниж. Дністра; «Назви річок Інгуло-Бузького басейну» Л. Масенко у кн.: «Власні назви і відтопонімні утворення Інгуло-Бузького межиріччя» В. Горпинича, В. Лободи, Л. Масенко (1977); значний лекс. матеріал зібраний у працях: «Голубі перлини України» Г. Швеця (1969, присвячена гідронімії стоячих вод), «Словотворчі типи гідронімів басейну Нижньої Десни» А. Корепанової (1973) та ін. 3. Словники ойконімів представлені довідниками адм.-тер. поділу УРСР (1945, 1969, 1973, 1987 та ін.), списками нас. п. областей (1925–26, 1946, 1970 і пізніших), а також істор.-етимол. словниками ойконімів: «Топоніміка гірських районів Чернівецької області» (1964) – опис назв 325 нас. п. гуцульської частини області, «Топонімія східних районів Чернівецької області» (1965) – опис назв 186 нас. п., «Топонімія центральних районів Чернівецької області» Ю. Карпенка (1965) – опис назв 239 нас. п. і «Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя» (1976) – опис назв понад 1200 нас. п. Микол., Херсон., Кіровогр. областей, та «Назви населених пунктів Правобужжя» В. Лободи у кн.: «Власні назви і відтопонімні утворення...» В. Горпинича, В. Лободи, Л. Масенко (1977); «Топонімія північно-східної Одещини» (1975), «Топонімія південно-східної Одещини» (1978) та ін. 4. Словники ергонімів – поодинокі служб. довідники типу «Землекористування радгоспів УРСР» (1971). 5. Словники відтопонімних утворень (прикметників, назв жителів): «Топоніми, відтопонімічні прикметники, назви жителів (Вінницької, Миколаївської, Кіровоградської та Черкаської областей)» В. Горпинича у кн. «Власні назви і відтопонімні утворення...» В. Горпинича, В. Лободи, Л. Масенко (1977). *В. В. Лобода*.

ВЛА́СНІ НА́ЗВИ, оніми – індивід. найменування окр. одиничних об'єктів. Належність одиниці – провідна ознака В. н. Десятки тисяч **Олен** та **Сергіїв**, що живуть в Україні, не поєднуються в поняття «Олена» й «Сергій»: кожній особі її ім'я належить індивідуально, незалежно від наявності чи відсутності тезок. Натомість, скажімо, назви сортів черешні **Ярославна**, **Францис** та ін. належать сукупностям одиниць, що об'єднуються відповід. поняттями, і тому не є В. н. всупереч своїй орфографії. Звідси другою ознакою, яка розрізняє власні та заг. назви (апелятиви), є відношення до поняття: заг. назви – носії понять, а В. н. включають усю відому мовцеві інформацію про свої денотати, без певних узагальнень, і тому пов'язуються з поняттями лише тією мірою, якою вказують на різновид об'єктів, до яких належать їх денотати. Так, В. н. **Київ** указує на те, що її денотат – місто, а В. н. **Перун** – на те, що вона належить язичниц. божеству. Тому В. н., не будучи носіями понять, включають їх у свою семант. структуру, утримують на рівні сем: у семант. структуру В. н. Київ входить сема «місто», яка виражає поняття «місто», і т. д. Розглядаючи відношення слів **місто** і **Київ**, **Львів**, **Одеса**, **Харків** та **ріка** і **Дніпро**, **Дністер**, **Дунай**, **Прут**, можна констатувати, що заг. назви об'єднують, узагальнюють однорідні об'єкти, а В. н., навпаки, їх розрізняють, диференціюють. Тобто заг. назви виконують генералізуючу функцію, а В. н. – диференційну. Це третя їх істотна ознака. Існують й ін. розбіжності між власними та заг. назвами (за підрахунками І. Ковалика їх 28).

Розмежування власних і заг. назв стосується лише іменників (чи словосполучень, що виконують роль іменників, пор. **сердите море** – **Чорне море**). Набуваючи функцій іменників, генетично В. н. можуть виходити з різних частин мови, пор. **Котляревський** (прикметник), **Звенигород** (поєднання дієслова з іменником), кличка собаки **Стрибай** (дієслово), персонаж М. Коцюбинського **Ох** (вигук).

В. н. з'являються тоді, коли індивід. розрізнення набуває сусп. значущості. За денотатами розрізняють такі класи В. н.: 1) особові імена людей (див. *Антропонім*); 2) назви геогр. об'єктів (див. *Топонім*); 3) назви косм. об'єктів (див. *Космонім*); 4) найменування божеств, міфіч. істот (див. *Теонім*, *Міфонім*); 5) клички тварин (див. *Зоонім*); 6) назви організацій, вироб. та сусп. об'єднань (ця група В. н. позначається терміном ергонімія і включає величезну кількість найменувань – від партій, товариств, заводів, вузів до кінотеатрів, кооперативів, магазинів, фірм тощо); 7) назви відрізків часу, подій (це хрононімія, напр., Коліївщина, Друга світова війна); 8) назви окр. предметів (хрематонімія, що включає В. н. матеріальних предметів – кораблів, ураганів, алмазів тощо та витворів духовної культури – заголовки творів, назви муз. п'єс, творів живопису, кінофільмів та ін.). Сукупність усіх В. н. мови становить її ономаст. простір.

В. н. дуже багато. В Україні одних топонімів кілька мільйонів. На мільйони, очевидно, треба рахувати також ергоніми й особливо хрематоніми укр. мови. Безмежна кількість заголовків худож. творів тощо. Однак у лекс. запасі окр. людини заг. назв значно більше, ніж В. н. Одні В. н. відомі всім мовцям (**Київ**, **Дніпро**, **Шевченко**, **Чумацький шлях**, «**Заповіт**»), інші – лише частині мовців, нерідко дуже невеликій. Через це складається хибне враження, що й у мові в цілому більше загальних, а не В. н. Річ у тому, що заг. назви є, безперечно, центр. шаром лексики, а В. н. становлять її потужну периферію з дуже різною сферою поширення. Загалом же у мові на одну заг. назву припадає до кількох сотень власних назв.

В. н. належать до *універсалій мовних* – вони існують в усіх мовах світу. Але в кожній мові В. н. мають і свої специф. ознаки. Специфіку ук-

раїнських В. н. становлять і сам їх набір, і характерні фонет. трансформації імен особових (суттєво відмінні, напр., від близькоспорід. рос. мови), і розмаїтість пестливих іменних форм (чого немає, напр., в англ. мові), і комплекти словотворчих засобів з їх продуктивністю (напр., назви нас. п. на **-івці**, клички тварин на **-ко**) тощо.

Літ.: Ономастика. К., 1966; Питання сучас. ономастики. К., 1976; Имя нарицательное и собственное. М., 1978; Словник гідронімів України. К., 1979; Основен систем и терминологија на словенската ономастика. Скопје, 1983; Ономастика. Типология. Стратиграфия. М., 1988; Міжетн. зв'язки в укр. антропонімії XVII ст. К., 1989; Питання істор. ономастики України. К., 1994; Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. К., 1996; Железняк І. М. Про деякі лінгв. ознаки власних назв. «Мовознавство», 2001, № 1. *Ю. О. Карпенко.*

ВНУ́ТРІШНЄ МО́ВЛЕННЯ – див. *Мовлення внутрішнє.*

ВНУ́ТРІШНЯ ФЛЕ́КСІЯ – спосіб вираження граматичного значення за допомогою чергування звуків. Напр., укр. **вік** (іменник) – **вічний** (прикметник), **дух** (іменник) – **дихати** (дієслово), **хід** (іменник) – **ходжу** (дієслово), **стіл** (іменник наз. в.) – **стола** (іменник род. в.), нім. **binde** «в'яжу» – **band** «в'язав» тощо.

Див. також у ст. *Історичні чергування.*

Г. П. Півторак.

ВНУ́ТРІШНЯ ФО́РМА СЛО́ВА – мотивувальна ознака слова як *назви* та один із способів мотивації його лекс. значення (див. *Мотивованість мовного знака*, *Образність 1*), що з різним ступенем виразності розпізнаються в межах морфонол. складу його основи (напр., звуконаслідування дз... у **дзижчати**, **гав**... у **гавкати**, **стол**... у **столик**, ознака місця «під березою» в **підберезник**) або тільки асоціативно-семант. структури його значення (так, в основі назви рослини **мати-й-мачуха** «підбіл» лежить уявлення про різні температурні ознаки її листя – нібито зверху холоднішого, а знизу теплішого). В. ф. с., вказуючи на ознаку, що з тих чи ін. причин була виділена мовцем як диференціювальна для певного об'єкта, не обов'язково, однак є визначальною для лекс. значення слова і має вибірковий характер. Так, співвіднесеність слова «вимикач» зі словом «вимикати» не означає, що цей предмет застосовувався тільки для вимикання, а вже згодом – і для вмикання. В. ф. с. може з часом затемнюватися або й зовсім стиратися, пор. **макогін**, **макітра** та їх мотивувальні конструкції **мак ганяти** (**гнати**), **мак терти** (**тру**). Вона втрачається внаслідок *деетимологізації* разом з утратою мотивованості. В. ф. с. наявна також у різноманіт. стійких мовних зворотів (у вигляді тих вільних синтакс. конструкцій, що лягли в їх основу), і в міру їх дальшої фразеологізації вона може затемнюватися (напр., «бити байдики», «десята вода на киселі»). В. ф. с. може входити до *конотації* слова, впливати на його семант. і стиліст. характеристики. Напр., з пари синонімів **лелека** і **чорногуз** тільки перший може вживатися з пестл. значенням щодо людини («Синочку мій, моя лелеко...» – В. Сосюра). Внутр. форма фразеологізмів з тим самим поняттєвим знач. (напр., «дуже», «повністю, цілком», «багато») нерідко заважає їх повній синонімізації.

Крім В. ф. с., фразеологізму, існує поняття «внутрішня форма мови» – поняттєве і категоріальне структурування плану її змісту, її семантики, що є вираженням «духу народу», його бачення світу і в різних мовах відбувається по-різному (В. Гумбольдт, О. Потебня, неогумбольдтіанство та ін.).

Літ.: Русанівський В. М. Структура лекс. і грамат. семантики. К., 1988; Плотников Б. А. О форме и содержании в языке. Минск, 1989; Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. К.–О., 1991; Потебня А. А. Мысль и язык. К., 1993; Селігей П. О. Внутр. форма назв емоцій в укр. мові. «Мовознавство», 2001, № 1. *О. О. Тараненко.*

ВО́ЗНИЙ Теодозій Михайлович (23.I 1928, с. Малосілки, тепер Кам'янка-Бузького р-ну Львів. обл. – 24.VIII 1992, Львів) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1992, професор. Закін. 1951 філол. ф-т Львів. ун-ту. Від 1955 працював у цьому вузі: викладач каф. укр. мови, а з 1980 – доцент, з 1988 – завідувач каф. заг. мовознавства. Праці: з проблем порівн.-типол. вивчення дієсл. словотворення укр. мови в контексті східнослов'ян. мов, словотв. семантики («Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською і білоруською», 1981, та ін.); вивчення фонет. явищ укр. мови; питання психолінгвістики у працях О. Потебні; мовні особливості творів Ю. Федьковича, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, І. Тобілевича, О. Гончара.

Літ.: Теодозій Михайлович Возний. «Мовознавство», 1992, № 5. *Г. М. Сюта.*

ВОЗНЯ́К Михайло Степанович (3.X 1881, с. Вільки-Мазовецькі, тепер с. Водиця Львів. обл. – 20.XI 1954, Львів) – укр. літературознавець і мовознавець, академік АН УРСР з 1929. Закін. 1908 філос. ф-т Львів. ун-ту. В 1908–14 вчителював у Львові. В 1920–39 працював у редакціях журналів «Вікна», «Культура» та ін. З 1939 – професор, з 1944 – зав. кафедри укр. л-ри Львів. ун-ту, з 1951 – зав. відділу укр. л-ри Ін-ту сусп. наук АН України у Львові. Автор праць з історії давнього укр. письменства («Матеріали до історії української пісні і вірші. Тексти й замітки», т. 1–3, 1913–25; «Початки української комедії. 1619–1819», 1919; «Історія української літератури», т. 1–3, 1920–24), про життя і творчість письменників 19 – поч. 20 ст. (І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Л. Боровиковського, М. Шашкевича, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, П. Грабовського, М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Стефаника), з фольклору, історії укр. театру, міжслов'ян. культурних взаємин, мовознавства, історії правопису, про підручники з граматики

М. С. Возняк.

в Галичині («Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія», 1908; «Філологічні праці Івана Могильницького», 1910; «Галицькі граматики української мови першої половини XIX в.», 1911; «Граматика Лаврентія Зизанія 1596 р.», 1911; «Перша редакція „Розправи о язиці южноруским і єго наречіях" Якова Головацького», 1914; «Уривок граматики давньої церковнослов'янської мови в порівнянні з українською», 1924; «Український правопис із словничком», 1929; «З приводу фотокопії „Русалки Дністрової"», опубл. 1984). Особливо вагомим є внесок В. у вивчення біографії і творчості І. Франка. Він започаткував новий розділ у франкознавстві – вивчення світогляду І. Франка. Опубл. ряд недрукованих творів І. Франка, підготував і видав «Листування І. Франка і М. Драгоманова» (1928), реконструював твори «Лель і Полель», «Не спитавши броду», «Іригація» тощо. Упорядник кн. «Українські народні казки» (т. 1–3, 1946–48). Вивчав історію укр. журналістики.

Літ.: Пачовський Т. І., Шуст Я. І. Праці М. С. Возняка про життя і творчість І. Франка. Бібліогр. покажчик. В кн.: Іван Франко. Статті і мат-ли, зб. 5. Л., 1956; Нечиталюк М. Ф. Невтомний трудівник науки. «Жовтень», 1959, № 11; Гонтар П. [та ін.]. Вчений каменярської снаги. «Укр. літературознавство», 1981, в. 36; Вальо М. А. Академік М. С. Возняк і книга. В кн.: Формування і використання бібліот. фондів. К., 1984. *З. Т. Франко*.

ВОЙЦЕХО́ВИЧ Іван П. (? – ?) – укр. і рос. філолог, письменник, лексикограф. Навч. на відділенні словесності Моск. ун-ту. Помер в Україні в молодому віці. Автор кількох наук. досліджень, зокрема твору «Опыт начертания общей теории изящных искусств (Из лекций Каченовского)» (М., 1823). Уклав «Собраніе словъ Малороссійскаго нарѣчія» (опубл. у кн. «Сочиненія въ прозѣ й стихахъ. Труды Общества любителей российской словесности при Московском университетѣ», ч. 3. М., 1823). Це перший укр.-рос. словник нової доби обсягом майже 1 200 слів. Він відіграв важливу роль у дальшому розвитку укр. словникарства.

Літ.: Огієнко І. Огляд укр. язикознавства (Докінченнє). ЗНТШ, 1907, т. 79, кн. 5; т. 80, кн. 6; Москаленко А. А. Нарис історії укр. лексикографії. К., 1961; Горецький П. Й. Історія укр. лексикографії. К., 1963; Галас Б. К. Ф. С. Шимкевич як лексикограф і укр. словникарство (кін. XVIII – поч. XX ст.). Ужгород, 1995. *Б. К. Галас.*

ВОКАЛІ́ЗМ (від лат. vocalis – голосний звук) – система голосних фонем мови або діалекту на певному етапі їхнього розвитку. В сучас. укр. літ. мові систему В. утворюють 6 голосних фонем: **[і]**, **[е]**, **[и]**, **[у]**, **[о]**, **[а]**. Ця система сформувалася внаслідок тривалого істор. розвитку в напрямі поступового скорочення кількості фонем і в послабленні їхньої розрізнювальної функції.

У давньорус. мові до кін. 9 ст. було 11 самост. голосних фонем: **[і]**, **[ы]**, **[у]**, **[о]**, **[е]**, **[а]**, **[ě]** (голосний переднього творення, середньо-верхнього підняття, у південнорус. діалектах близький до **і**; на письмі позначався літерою **ѣ** «ять»), **[ъ]**, **[ь]** (див. *Редуковані голосні*), **[ǫ]**, **[ę]** (носові голосні, які на письмі позначалися літерами **ѫ** і **ѧ**). Усі вони могли вживатися як після твердих, так і після м'яких приголосних, **[а]**, **[ы]**, **[о]**, **[ъ]** – тільки після твердих. Голосні перед. ряду впливали на попередні приголосні, внаслідок чого вони ставали напівм'якими. Приблизно в кін. 9 ст. у давньорус. діалектах занепали носові, змінившись на ротові голосні: **[ǫ]** перетворився на **[у]**, яке злилося зі споконвічним **[у]** (дѫбъ > дубъ, рѫка > рука, сѫдъ > судъ), а **[ę]** – в особливий голосний **[ä]**, який злився з **['а]** (пѧть > пäть > п'ать, мѧсо > мäсо > м'асо) (див. також *Деназалізація*). У 1-й пол. 11 ст. після того, як напівм'які приголосні повністю пом'якшилися, змінилася фонол. роль давньорус. голосних: голосні неперед. ряду стали вживатися лише після твердих приголосних, а переднього – лише після м'яких (за винятком **[а]** та **[у]**, які могли вживатися як після твердих, так і після м'яких). Протягом 9–10 ст. у більшості протоукр. говорів відбувся процес злиття давніх фонем **[ы]**, **[і]** в нову фонему **[и]** перед.-серед. ряду серед. підняття. Цей новий звук **[и]** з його обниженою *артикуляцією* в південнорус. говорах став дуже под. до голосного серед. піднят-тя **[е]**, що спричинилося до їхнього зближення в ненаголош. позиції, яке поступово ще в дописем. період стало артикуляц. нормою. У найраніших давньорус. писем. пам'ятках з пд. ареалу голосні **[е^и]** чи **[и^е]** відображені в змішуванні літер **є** – **ы**, **и**: наричеши, въплитаѥтьсѧ, властилинъ, Капетолинѣ, покажимъ, жевотъ, радуитьсѧ, немощинъ і т. п. Найдавніші пам'ятки (серед. 11 ст.) відбивають змішування літер **ы**, **и** (**і**) досить часто (написання типу хлѣби, въспытанъ, вельмы, язикъ, поустиню, просыти), що свідчить про значне поширення цього явища в живому мовленні. Досить рано, після виникнення східнослов'ян. повноголосся, але перед формуванням кореляції приголосних за твердістю – м'якістю, тобто приблизно в кін. 9–10 ст., в ареалі майбутнього пн. наріччя укр. мови (говори волинян, деревлян, пн. полян і пд. дреговичів) зазнала позиц. зміни фонема **[е]**, перетворившись на **о** після споконвічно м'яких шиплячих **[ж']**, **[дж']**, **[ч']**, **[ш']**, **[щ']** і **[j]** перед усіма без винятку твердими приголосними незалежно від місця наголосу (пшоно, але пшениц'а). Спорадичні написання **о** після шиплячих трапляються у пд. давньорус. пам'ятках 11 ст., а в 12 ст. кількість прикладів типу жона, слоужачомъ, врачомъ, рекшомоу, пожившомъ і т. п. неухильно зростає. Отже, перехід **[е]** > **[о]** в пд. ареалі давньорус. говірок в 11 ст. уже був звичайною діал. рисою живого мовлення. Приблизно в 10 – на поч. 11 ст. у цих самих говорах стала переважати тенденція до увиразнення **[ě]** (**ѣ**), який тут вимовлявся найвірогідніше як дифтонг **ie** та як вузький закритий **ê**, через його дальше звуження і перетворення обох різновидів на **і**. Найдавніші писемні пам'ятки 11 ст. уже відбивають змішування літер **ѣ** – **и**(**і**) і нав-

паки (съ стины, процвитаѧ, до Моусия, прѣшьдъ, въ пѣсаниихъ і т. п.). Приблизно на поч. 13 ст. в умовах нового динам. наголосу голосний **ѣ** остаточно перейшов у монофтонг **[і]** незалежно від місця наголосу й консонантного оточення (крім поліських та деяких пд.-зх. говорів). Протягом 11–13 ст. у давньорус. говорах зникли ще дві голосні фонеми – **[ъ]** та **[ь]**, які збіглися з давніми **[о]**, **[е]**. Найраніше (вірогідно, в серед. 11 ст.) редуковані зникли в пд. говорах (у пн. говорах цей процес завершився в 1-й пол. 13 ст.). У зв'язку із занепадом редукованих у системі В. відбулися такі осн. зміни: а) компенсац. подовження голосних **о**, **е** в нових закритих складах перед слабкими редукованими (на письмі це подовження позначалося в серед. 12 ст. т. з. *новим* **ѣ**: камѣнь, оучѣньк, корѣньѧ, матѣрь та ін.), внаслідок чого стався перехід **[о]**, **[е]** > **і** (найвірогідніше, в 2-й пол. 13 – на поч. 14 ст.); у пн. наріччі укр. мови наголошені голосні **[о]**, **[е]** в нових закритих складах дали різні рефлекси (дифтонги **іе**, **уе**, **уо**, **уі** та їхні варіанти), які не збігаються із сучас. літ. нормою; б) розвиток приставних голосних **[о]**, **[і]**, **[и]**, **[е]**: Овруч, імла, іржа, іржати, діал. олжа, омшаник, иржати, єржати; в) втрата ненаголошеного **[і]** (< ***jь**) на поч. слова: играти, игъла, имѣти > укр. гра́ти, го́лка, ма́ти тощо; г) трансформація редукованих **ъ**, **ь** у сполученні з **р**, **л** між приголосними (**ър**, **ъл**, **ьр**, **ьл**) у звукосполучення **-оро-**, **-оло-**, **-ере-**, **-еле-** («друге повноголосся»): молонья, веремя, колобаня, покорм, сучасні літ. лише верьовка, толок, а також сполучень **ръ**, **лъ**, **рь**, **ль** між приголосними в **ри**, **ли** (вірогідно, протягом 12 – поч. 13 ст.): глитати, гриміти, дрижати, тривога; ґ) занепад прибл. в 2-й пол. 12 – 1-й пол. 13 ст. давніх надкоротких голосних [ӯ], **[ы]**, **[ї]** і перетворення їх в укр. говорах на **[и]**: мий, рий, молодий, шия і т. п.

Голосні фонеми в укр. мові відзначаються стійкістю і не здатні виступати в позиц. варіантах. Лише вимова ненаголошеного **[о]** внаслідок посилення його лабіалізації у пд.-зх. наріччі незалежно від голосного наступного складу вимовляється з наближенням до **[у]**: гоулоува́, коурóва, тоубі́. Це явище засвідчене найстарішими давньорус. пам'ятками з пд. ареалу: сусквьрнилъсѧ, єпискупъ, судолѣваѧ, мугущі та ін. У сучас. укр. літ. мові перед складом з **[у]** можлива (хоч і не загальноприйнята) вимова ненаголошеного **[о]** з акуст. відтінком **у**: (гоулу́бка, зоузу́ля, коужу́х), що звичайно не впливає на фонемний склад В. сучас. укр. літ. мови.

Літ.: СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Залеський А. М. Вокалізм пд.-зх. говорів укр. мови. К., 1973; Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія укр. мови. Фонетика. К., 1979; АУМ, т. 1–2. К., 1984–88; Півторак Г. П. Формування і діал. диференціація давньорус. мови (Істор.-фонет. нарис). К., 1988. *Г. П. Півторак.*

ВОКАТИ́ВНЕ РЕ́ЧЕННЯ [лат. (casus) vocativus – кличний відмінок] – однослівне *речення*, виражене *звертанням*. Передає нерозчленовану думку, почуття, волевиявлення. Оформлюване ім. у клич. в., який вимовляють з особливою *інтонацією*, що виражає заклик, пересторогу, спонукання до припинення дії, прохання, докір, обурення, незгоду із співрозмовником тощо. За змістом і функцією виділяють такі осн. групи В. р.: а) речення, які називають адресата мовлення з метою привернути його увагу: «Збоку, з гущавини садка, її зупиняє сторожкий, стримано-владний голос: – Лукіє!» (О. Гончар); б) речення з виразною спонукальною функцією: «Дівчина кидається до батька і повисає на зброї з криком: – Батьку!..» (О. Довженко); в) речення, що виражають емоц. реакції мовця на дії та слова співрозмовника: «– Югино! – задихаючись, дивиться на задумане обличчя і нічого від хвилювання не може сказати» (М. Стельмах). *І. Р. Вихованець.*

ВОЛИ́НСЬКИЙ ГО́ВІР – один із старожитніх говорів волинсько-подільської групи *південно-західного наріччя*. Охоплює пд. райони Волин., Рівн. і Житомирської, а також пн. райони Львів., Терноп., Хмельн. і Вінн. областей. На пн. межує із *західнополіським говором* і *середньополіським говором північного наріччя*, на сх. – із *середньонаддніпрянським говором південно-східного наріччя*, на пд. – з *наддністрянським говором* і *подільським говором*. Пд. межа В. г. проходить приблизно по лінії Белз – Великі Мости – Буськ – Золочів – Збараж – Красилів – Хмільник – Калинівка – Тетіїв, межею його на зх. в основному є держ. кордон з Польщею (карту говорів української мови див. на окр. арк., с. 808–809).

У В. г. виділяють північноволин. і південноволин. говірки (приблизна межа – по лінії Горохів – Шепетівка – Бердичів), західноволин. і східноволин. говірки (приблизно по течії р. Стир). Розмежування західноволин. і східноволин. говірок, очевидно, пов'язане з найдавнішими етнічно-мовними межами. На думку рос. археолога В. Сєдова, осн. територія давніх волинян знаходилася між р. Західний Буг на зх. і р. Случ на сх. та між басейном верхньої течії р. Прип'яті на пн. і водорозділом басейнів Прип'яті та Західного Буга і Дністра на півдні. Отже, західноволин. говірки відповідають мові пд. волинян, східноволинські – можливо, мові уличів. Близькість західноволин. говірок до надбузьких західнополіських і західнонаддністрянських та надсянських теж має свою давню підоснову: самобутність земель поширення з виявленою тенденцією до уніфікації, до утворення тер. об'єднань ще перед прилученням їх до Київ. Русі. Південноволин. говірки досить неоднорідні. Серед них розрізняють східноволинські говірки (поширені переважно в пд. районах Житомирської і в пн. районах Вінн. та Хмельн. областей – дуже зближені з подільськими) і західноволинські (зближуються з волинсько-поліськими говірками, маючи при цьому деякі риси сусідніх наддністрянських).

Найважливіші фонет. риси говору: у західноволин. говірках відповідно до етимологічного

[ô] в новозакритому складі поряд з переважаючим [і] виступає також монофтонг [у], [и] (**стіл, віл, століў, столуў, стил, ни́чка, ти́л'кі** та ін.); 2) у частині волин. говірок, зокрема західноволинських, звук [е] набуває розширеної вимови, а, стикаючись із сонорними, шиплячими, а також губними і деякими передньоязиковими, переходить в [а] (**тра́ба, ца́гла, типа́р, жа́нит', ша́стий, село́ – по са́лах, земл'а́ – за́мл'у** та ін.); 3) у пд. частині західноволин. говірок, що сусідять з наддністрянськими, можливе, хоч і непослідовне, заступлення [а] через [е] після м'яких приголосних і шиплячих (**ч'е́сом, жел'**); 4) у ряді західноволин. говірок фонема [и] під наголосом, набуваючи обниженої артикуляції, переходить в [е] (**се́ла – си́ла, зве́сока – зви́сока, пе́ше – пи́ше, куде́с' – куди́с'** та ін.); 5) для південноволин. говірок характерне здебільшого помірне, а не сильне «укання» (**голова́, молоко́** та ін., але **гу^{о}лу́пка, ку^{о}жу́х, йуму́, доро́гуйу** та ін.); 6) м'яке, як правило, [т] у закінченнях 3-ї ос. одн. і мн. дієслів тепер. ч. і 2-ї ос. мн. нак. сп. (**хо́дит', но́сит', хо́дат', но́сат', ході́т', носі́т'** та ін.), хоч у західноволин. говірках у формах тепер. ч. [т] може бути і твердим при збереженні його м'якості у формах нак. сп.; 7) у частині говірок, особливо західних і сусідніх з поліс. діалектами, поширені звукосполуки [гі], [кі], [хі] (**ру́кі, но́гі, хі́трий** та ін., але й **опе́н'ки, горо́хи** та ін.).

Морфологічними їх рисами є: 1) в осн. масі південноволин. говірок у формах наз. – знах. в. одн. іменників с. р. типу **зілля** наявне закінчення **-а** з неподовженим м'яким приголосним перед ним (**з'і́л'а, нас'і́н'а, жит'а́** та ін.), хоч у західноволин. (зокрема в суміжних з поліськими) говірках нерідкі форми, як і в поліських, із закінченням **-е** і подовженим м'яким приголосним перед ним (**з'і́л':е, жит':е́, пі́рйе, подві́рйе** та ін.); 2) при переважаючому закінченні **-ойу** в ор. в. одн. іменників ж. р. в західноволин. говірках фіксуються й форми на **-оў, -ом** (**доро́гоў, дни́ноў, руко́ў, ного́м, руко́м** та ін.); 3) у дав. – місц. в. мн. іменників у західноволин. говірках нерідкі закінчення **-ем, -ех** (**жін'це́м, ко^{у}вал'е́м, на жін'ц'е́х, на ко^{у}вал'е́х**, та ін., але: **ко́н'ам, на ко́н'ах** та ін.), а в ор. в. мн. – **-ема** (**жін'ц'е́ма, ко^{у}вал'е́ма, міш'е́ма, тупу^{о}л'е́ма** та ін.); 4) у західноволин. говірках поширені нестягнені форми прикметників с. р. (**дрібно́йе, зела́нуйе** та ін.); 5) у цих же говірках присв. прикметники можуть мати паралельні форми (**попо́вий лан** і **попі́ў син** та ін.); 6) у род. і ор. в. одн. прикметників ж. р. у тих же говірках звичайні закінчення **-ейі, -ейу** (**мо^{у}ло^{у}де́йі, мо^{у}ло^{у}де́йу, старе́йі, старе́йу** та ін.), що виникли, очевидно, під впливом займ. форм; 7) дуже поширені стягнені форми род. і ор. в. одн. вказ. і присв. займенників ж. р. (**се́йі, те́йі, ме́йі, тве́йі, се́йу, те́йу, ме́йу, све́йу, тве́йу** та ін.); 8) у непр. в. предметно-особ. займенника в сполуці з прийменниками звичайно немає приставного [н] (**до йо́го, з йе́йу, ў йе́йі** та ін.); 9) у формах 1-ї ос. одн. тепер. ч. зберігається чергування приголосних [д] – [дж], [з] – [ж], [т] –

[ч], [с] – [ш] (**хо́джу, хо́жу, кру́чу, про́шу** та ін.); 10) у західноволин. говірках, паралельно із звичайними «простими» формами мин. ч. вживаються й «складні» (**ходи́він, ходи́віс, ходи́лис'мо, ходи́лис'те** та ін.).

Для північноволин. говірок характерні риси, спільні з західнополіс. і середньополіс. говірками пн. наріччя; південноволин. говірки споріднюються рядом рис із наддністр. і поділ. говірками пд.-зх. наріччя.

Західноволин. говірки решті і більшості говірок В. г. протиставляються рисами, які переважно збігаються з особливостями наддністр. говірок. Відмінність західноволин. говірок від східноволинських досить істотна. На думку Г. Шила, західноволин. говірки утворюють окр. середньобузький говір.

Літ.: Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины. В кн.: Труды этногр.-стат. экспедиции в Западнорусский край. Юго-Зап. отдел, т. 7, в. 2. СПб., 1877; Шило Г. Ф. Пд.-зх. говори УРСР на пн. від Дністра. Л., 1957; Dejna K. Gwary ukrajinskie Tarnopolszczyzny. Wrocław, 1957; ОЛА МИ. 1971. М., 1974; Бевзенко С. П. Укр. діалектологія. К., 1980; АУМ, т. 2. К., 1988; Матвіяс І. Г. Укр. мова і її говори. К., 1990.

Г. В. Воронич.

ВОЛО́ШИН Августин Іванович (псевд. – А. Верховинський; 18.III 1874, с. Келечин, тепер Міжгірського р-ну Закарп. обл. – 19.VII 1945, Москва) – укр. держ. і громад. діяч, педагог, журналіст, мовознавець, почес. доктор філософії з 1938, професор. Навч. 1883–92 в Ужгор. гімназії, студіював теологію в Будап. ун-ті; закін. 1896 теол. ліцей в Ужгороді. В 1899–1900 екстерном склав дод. іспити у Вищій пед. школі (Будапешт), одержав диплом викладача фізики і математики. Від 1900 – в Ужгор. вчит. семінарії: професор, згодом (1912–38) – її директор. Викладав фізику, математику, граматику, стилістику, педагогіку, дидактику, логіку, психологію, методику та ін. Протягом 1899–1944 написав і видав підручники та посібники (понад 40) майже з усіх названих дисциплін. Упродовж 1903–18 був ред. єдиної в Угорщині укр. газ. «Наука»; за часів Чехословаччини (1920–38) вона виходила під наз. «Свобода». Редагував реліг. журн. «Благовісник» (1922–38). Ініціатор заснування на Закарпатті т-ва «Просвіта» (1919) та «Учительської громади» (1929), які проіснували до окупації Закарпаття Угорщиною в березні 1939. Співзасновник христ.-нар. партії, від якої обирався (1925–29) депутатом чехословац. парламенту.

А. І. Волошин.

У жовтні 1938 призначений прем'єр-міністром авт. Підкарпатської Русі в складі Чехословач-

чини. 25.XI 1938 В. підписав розпорядження уряду Підкарп. Русі про укр. мову як державну. 15.III 1939 місц. Сойм оголосив незалежність Карпатської України й обрав В. її президентом. Сойм прийняв Конституцію, в якій укр. мову затверджено як державну.

Після окупації Карп. України угор.-фаш. військами В. емігрував до Праги, де з осені 1939 викладав в Укр. вільному ун-ті, а в квітні 1945 став його ректором. 21.V 1945 рад. спецслужба арештувала В. і вивезла до Москви. Після тривалих допитів і тортур він помер у Бутирській в'язниці. Указом Президента України в 2003 В. удостоєно звання Героя України.

В. відомий також як автор праць з проблем літ.-писем. мови в укр. Підкарпатті. Перший посібник В. «Методическая грамматика угрорусского литературного языка для народныхъ школъ» (1901), перевиданий під наз. «Методическая ґрамматика карпато-русского языка для народныхъ школъ» (1919) і насичений народно-розм. елементами. Третє видання, що вийшло 1923 вже під наз. «Методична ґраматика карпато-руського языка для низших клас народных школ», повністю базується на нар. мовленні підкарп. українців і до війни витримало кілька перевидань.

Свою прихильність до нар. мови В. виявив ще в «Практичній ґраматиці малоруської (рутенської) мови», виданій угор. мовою в Ужгороді (1907), де фактично описав живу систему мовлення закарпатців, трохи «олітературивши» її традиційно-книжними елементами та етимол. правописом. У вступі до цієї праці В. обстоює окремішність укр. мови. В писаній живою мовою «Читанці для руської молодежи», що виходила кілька разів у 20 – 30-х рр., він уміщував твори як місцевих, так і загальноукр. письменників. Його брошура «О письменном языцѣ подкарпатских русинов» (1921) відіграла помітну роль в історії укр. літ. мови Закарпаття і фактично була відповіддю москвофілу І. Гуснаю, котрий у брошурі «Языковый вопросъ въ Подкарпатской Руси» (1921) заперечував існування укр. мови взагалі і вважав, що літ. мовою на Закарпатті має бути російська. В. спростував ці вигадки, довівши, що зближення літ. мови на Закарпатті із загальноукраїнською (це й сталося в кін. 30-х рр). є природним. В. активно боровся проти намагань угор. властей на поч. 20 ст. замінити на Закарпатті й Пряшівщині кирилицю угор. графікою (ст. «Оборона кирилики. Як оборонялися підкарп[атські] русини проти останнього атаку мадяризації перед переворотом?», 1937, та ін.).

Літ.: Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин. Ужгород, 1995; Беднаршова Т. Професор, доктор, отець Августин Волошин – ост. ректор УВУ в Празі. «Визв. шлях», 1997, № 5. *В. В. Німчук.*

ВРА́БІЄ (Vrabie) Еміль (31.VII 1927, с. Плоп, Сорокський пов., Бессарабія, тепер Молдова) – рум. мовознавець-славіст, доктор філол. наук з 1964. З 1984 живе у США. Автор праць «Місце слов'янських говорів на території РНР у системі слов'янських мов та їх значення для слов'янської діалектології» (1963, рос. мовою), «Вплив румунської мови на українську мову» (1967), «Експресивність елементів слов'янського походження в румунській мові» (1968, рос. мовою), карти слов'ян. говірок Румунії тощо. *С. В. Семчинський.*

ВСЕУКРАЇ́НСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО «ПРОСВІ́ТА» І́МЕНІ ТАРА́СА ШЕВЧЕ́НКА (ВТП) – громад. орг-ція, завданнями якої є утвердження укр. мови в усіх сферах сусп. життя, збереження й розвиток культури укр. народу, розвиток укр. державності. Утв. 1991 на основі *Товариства української мови імені Тараса Шевченка* (ТУМ), ВТП постало під гаслом відновлення традицій і діяльності т-ва «Просвіта», заснованого 8.XII 1868 у Львові.

Першим головою львів. «Просвіти» був композитор і журналіст А. Вахнянин. У Т-ві свого часу співпрацювали Ю. Федькович, І. Франко, І. Пулюй, Б. Грінченко, М. Старицький, Олена Пчілка, Леся Українка, М. Коцюбинський, М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов, Х. Алчевська, Б. Антоненко-Давидович та ін. «Просвіта» продовжувала традиції київ. «Громади» (1860-і рр.). Своєю метою ставила поширення освіти серед народу, захист укр. мови, видання укр. мовою худож., навч., наук.-популярної л-ри, створення мережі укр. читалень, допомогу укр. письменникам, піднесення нац. самосвідомості українців, протидію польс. шовіністичній політиці тощо. Видавала часописи «Письмо з Просвіти» (1877–1922, з перервами), «Народня Просвіта» (1922–27), «Бібліотечний порадник» (1925–26), «Життя і знання» (1927–39) та ін. «Просвіта» сприяла утворенню Наук. т-ва ім. Шевченка (1873; до 1893 – Т-во ім. Шевченка), Укр. пед. т-ва (з 1881; згодом – «Рідна школа») та ін. Після приходу в Зх. Україну рад. влади 1939 «Просвіту» було заборонено, видання її закрито.

У Сх. Україні певний час не було умов для утворення «Просвіти». В Одесі діяла «Одеська громада» (70–80-і рр. 19 ст.), яка ставила перед собою аналогічні завдання. На східноукр. теренах «Просвіти» з'являються тільки після революції 1905: у Києві (травень 1905, голова Б. Грінченко), Катеринославі (жовтень 1905), Одесі (листопад 1905), Кам'янці-Подільському (квітень 1906), Чернігові (січень 1907, голова М. Коцюбинський), Миколаєві (лютий 1907, голова М. Аркас), Одесі (кін. 1909, голова М. Комаров) та ін. Активізується видання л-ри укр. мовою, проводяться культур.-мист. заходи, розгортається б-ба за українізацію школи. Проте невдовзі (1908—10) ці т-ва були заборонені рос. урядом. Під час рев. подій 1917–20 «Просвіти» відроджуються. У вересні 1917 в Києві утв. Всеукр. спілку «Просвіт», яка 1921 в Сх. Україні об'єднувала 4 322 осередки. Але в 1922–24 рад. влада ліквідувала їх. За нім. окупації (1941–44) мали місце спроби відновити діяльність «Просвіт», однак віднов-

лені т-ва були розгромлені або перейшли на нелегальне становище.

Лише 12 лютого 1989 утворюється ТУМ – Т-во укр. мови ім. Т. Шевченка (перший голова – відомий поет, громад.-політ. діяч Д. Павличко), яке об'єднало всі розрізнені патріот. гуртки й т-ва. У його створенні взяли участь О. Гончар, Д. Павличко, Р. Іваничук, І. Драч, Б. Олійник, А. Погрібний, І. Ющук, В. Яременко, А. Бурячок, А. Мокренко, Л. Кравчук, В. Русанівський та ін. 12 жовтня 1991 на конференції Т-ва ТУМ було перейм. на Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка.

ВТП розгорнуло б-бу за утвердження укр. мови. Т-во провело ряд загальноукр. наук.-практичних конференцій, зокрема «Голодомор 1932–1933» (Харків, 1993), «Мова державна – мова офіційна» (Київ, 1994), «Інформаційний простір і безпека України» (Київ, 1995), «Мовні проблеми і права людини у проекті нової Конституції України» (Київ), «Наслідки зросійщення та мовна і демографічна ситуація Півдня України і Кубані» (Запоріжжя, обидві – 1996), «Українська мова як державна в Україні» (Київ, 1998), «Національна ідея. Мова» (Київ, 2000) тощо. Т-во є ініціатором акції «Передаймо нащадкам наш скарб – рідну мову!», проведення «круглих столів» за участю урядових структур та ін. заходів, спрямованих на утвердження в суспільстві укр. мови як національної і як державної. Под. конференції, ін. заходи проводяться також у регіонах.

До складу ВТП входять видавничий центр «Просвіта» (Київ), видавнича спілка «Просвіта» (Львів), видавнича фірма «Відродження» (Дрогобич). Видаються газети «Слово Просвіти» (Київ), «Сіверщина» (Чернігів), «Кримська світлиця» (Сімферополь), «Просвіта» (Львів), «Січеславський край» (Дніпропетровськ), «Дзвін Севастополя» (Севастополь), «Козацький край» (Донецьк), «Тарасові джерела» (Черкаси), «Берестейський край» (Брест, Білорусь), журнали «Сіверянський літопис», «Журавлик» (Харків), «Українська ластівка» (Чернівці) та ін. ВТП підтримує зв'язки з аналогічними т-вами укр. діаспори.

Вищий кер. орган Т-ва – правління. Очолює його відомий громад.-політ. діяч, поет П. Мовчан.

Літ.: «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998). К., 1998.

І. П. Ющук.

ВСТА́ВЛЕНІ СЛОВА́, СЛОВОСПОЛУ́ЧЕННЯ І РЕ́ЧЕННЯ – мовні одиниці, що містять додаткові, побіжні повідомлення, зауваження, які переривають осн. *висловлення* за допомогою *інтонації* вставленості. За значенням вставлені конструкції поділяють на дві осн. групи. Вставки можуть мати знач. пояснення, коментаря до лог. змісту *речення*: вони допомагають уточнити характеристики, доповнити мовлене і є засобом підкреслення тих чи тих фрагментів висловлення: «Як тільки заплющую очі – кімната (вона тільки що стала моєю) раптом щезає» (М. Коцюбинський).

В. с., с. і р. є побічними зауваженнями, асоціат. висловленнями, оцінками, виявами ставлення до явищ, експресії. У зв'язку з емоц. наповненням вони нерідко створюють враження непередбачених, спонтанних: «Раптом з далини Почувся – ніби уявився – Глибокий звук» (М. Рильський).

Як вставлені конструкції можуть виступати окр. слова, словосполучення, прості й складні речення різних типів, підрядні частини, поєднання кількох речень. Вставлені компоненти вільно включаються до складу речення, розриваючи безперервність синтакс. зв'язків. Для їх введення нерідко використовують *сполучники* і *сполучні слова*, що зв'язують вставки з осн. реченням: «У вузенькій вулиці, що вела до рубки (а вільха темніла за рубкою), хтось перевернувся з хурою торфу» (Є. Гуцало).

Як правило, вставка пов'язана змістом з одним членом речення або з його частиною і розміщується безпосередньо за ними. Частіше це позиція у середині, рідко – в кінці речення або навіть за його межами: «Був добрий лад – ми бачили – між ними, що варте, як відомо, похвали. (Рече́ннями премудрими такими Хоч путь до пекла або в рай стели!)» (М. Рильський). На письмі В. с., с. і р. звичайно виділяються *дужками* або *тире* (*комами* і тире).

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Слинько І. І. [та ін.]. Синтаксис сучас. укр. мови. Проблемні питання. К., 1994.

В. І. Кононенко.

ВСТАВНІ́ СЛОВА́, СЛОВОСПОЛУ́ЧЕННЯ І РЕ́ЧЕННЯ – мовні одиниці, що виявляють ставлення мовця до висловлюваної ним думки і передають різні модальні значення (можливості, впевненості, вірогідності, сумніву тощо). Вставні одиниці вступають у смислові зв'язки з *реченням* у цілому або з окр. його частинами. У першому випадку вони стоять на його початку або безпосередньо перед *присудком*: «**На щастя**, Лушня почув тихий скрип босої ноги, глянув – і одскочив убік» (Панас Мирний); «Шептало, **як завжди**, перечекав, коли скінчиться тіснява в проході, і вийшов останній» (В. Дрозд). Рідше вставні одиниці тяжіють до ін. *членів речення*: «Знов прибули до нашої шпаківні її, **мабуть**, торішні хазяї» (М. Рильський); вживаються у кінці речення: «Так жаль мені тебе... загинеш, **певне**» (Леся Українка), В. с., с. і р. вирізняються *інтонацією* вставності, що характеризується помірними паузами перед і після них, швидшим темпом висловлювання, підпорядкованістю інтонації усього речення. Вставними одиницями можуть виступати слова (мабуть, кажуть, напевне), прийменниково-відмінкові форми (на диво, на жаль, між іншим), словосполучення (коротше кажучи, з іншого боку) і речення (уявіть собі, як кажуть). Вставні слова виражаються *модальними словами* (можливо, вірогідно, звичайно), а також *іменниками* (без сумніву, за повідомленням), субстантивованими

прикметниками (найголовніше, найсуттєвіше), *займенниками* (між нами, крім того), *прислівниками* (по-перше, нарешті), *дієсловами* (скажімо, здається). Вставні словосполучення за своїми значенням і функцією подібні до вставних слів, а за будовою – до підряд. словосполучень: зі свого боку, певна річ, сказати по правді, слово честі. Вставні речення мають структуру простих двоскладних або *односкладних речень*, порівняно зі вставними словами і словосполученнями відзначаються більшою смисловою насиченістю, поширеністю, можливістю членування: «Якщо вже, **міркую собі**, ти вибрав для себе божка... навіщо ж плюндруєш, перекручуючи слова його на свій лад?» (В. Дрозд); «Мені не зовсім випадає виступати перед досвідченими колегами, що зібралися у цьому кабінеті, **можна сказати**, на дуже важливу нараду» (В. Дрозд). Вони включаються в основне *висловлення* або безпосередньо, за допомогою інтонації, або за участю *сполучників* і *сполучних слів*, які, однак, не передають відношень, властивих *складним реченням* (як кажуть, як буває, якщо хочете знати тощо): «Брати жили, **як то кажуть**, душа в душу» (М. Рильський). Межа між вставними словами, вставними словосполученнями й вставними реченнями часом умовна.

Вставні одиниці можуть означати: а) достовірність повідомлення, впевненість: безперечно, безумовно, звичайно, дійсно, природно, без сумніву; б) невпевненість, сумнів, можливість, припущення: може, певно, очевидно, видно, здається, ймовірно, можна сказати; в) емоц. оцінку повідомлюваного (почуття радості, задоволення, жалю, співчуття, здивування, прикрості, обурення тощо): на радість, на жаль, на лихо, як на гріх, на диво, соромно казати; г) лог. впорядкованість мовлення, висновок, наслідок, виділення основного в повідомленні: по-перше, по-друге, нарешті, отже, одним словом, взагалі; ґ) джерело повідомлення: за словами.., на думку.., на мій погляд, по-моєму, кажуть, мовляв; д) заклик до співрозмовника для привернення, активізації його уваги: бачите, чуєте, знаєте, погодьтесь, даруйте, м'яко кажучи; е) оцінку повідомлення щодо його звичайності: як звичайно, як завжди, буває.

Вставні компоненти виділяють *комами*, *тире* і *дужками*.

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Слинько І. І. [та ін.]. Синтаксис сучас. укр. мови. Проблемні питання. К., 1994. *В. І. Кононенко.*

«ВУ́ЛИЧНЕ ПРІ́ЗВИЩЕ», кличка – див. *Прізвисько.*

ВУЛЬГАРИ́ЗМ (від лат. vulgaris – звичайний, простий) – грубі, брутально-лайливі слова або звороти, ужиті в літ. мові. Входять до різних *арго*, в худож. л-рі вживаються для реаліст. відтворення усного мовлення персонажів, а також для посилення експресії, яскравішої емоційної (здебільшого негативної) характеристики осіб чи явищ, вираження різко осудливого ставлення до них (напр., до ворогів), іноді для надання мові твору побутового *колориту*: «І де чортяка їх носить до півночі! Ходять уночі з чортами разом, та ще їм й двері одчиняй! – верещала ... Мотря» (І. Нечуй-Левицький, «Кайдашева сім'я»); – «Хулігани? Одержать по мордасах!» (П. Загребельний, «Південний комфорт»). Невмотивоване вживання В. засмічує мову худож. твору, справляє небажаний вплив на читача. *К. В. Ленець.*

Г – четверта літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [ге] вживається як іменник с. р.: велике **Г**, мале **г**. За формою накреслення це видозмінена кирилична літера **г** («глаголь»), що походить від греко-візант. **г** («гамма»). У староукр. графіці означала фарингальний задньоязиковий звук **г**, а в складі диграфа **кг** передавала вибуховий **ґ** в іншомов. словах (кгвалтъ, кганокъ, паракграфъ). У зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) **Г** вживалося у кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові цією літерою позначають гортанну фрикативну приголосну фонему **г** (гарно, геть, гнів). У позиції перед глухим у серед. слова приголосний **г** передає глухий звук [к'іхт'і, н'іхт'і, лехкиї], але в абс. кінці слова дзвінкість зберігається (біг, сніг). **Г** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. У старослов'ян. кирилич. писемності мало також числове значення «три», у глаголиці – «чотири». Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «четвертий»: розділ «г». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: 5-Г клас, будинок 12-Г і т. п.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ Г
Давньоєгипетська	[illegible]
Сінайська	L
Фінікійська	> 1 ? Λ
Давньогрецька	< C Λ Γ Γ
Візантійська	Γ γ r γ
Латинська	H h
Кирилиця	Г Г
Глаголиця	Ⰳ Ⰳ
Українська	Г г *Г г*

Г. П. Півторак.

ГА́ЛАС Кирило Йосипович (4.IV 1921, с. Іза, тепер Хустського р-ну Закарп. обл. – 5.VIII 1995, Ужгород) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1961. Навч. 1941–44 на славіст. відділенні Будап. ун-ту, закін. 1952 філол. ф-т Ужгор. ун-ту. Працював у школах Закарпаття (1944–54), Ужгор. ун-ті (1957–85; з 1963 – доцент кафедри укр. мови). Автор праць «З топоніміки Закарпаття» (1958), «Топоніміка Закарпатської області (назви населених пунктів)» (1961), «Топонімія в „Гайдамаках" Т. Г. Шевченка» (1964), «Українська топонімія Закарпаття в лінгвістичному аспекті» (1979), «Назва як мовна одиниця (на матеріалі української мови)» (1985), «Загадковий доктор Іван Гарайда» (1985). Співавтор «Угорсько-українського словника» (1961).

Літ.: Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства, в. 6. Зб. пам'яті Кирила Галаса. Ужгород, 2002. *П. П. Чучка.*

ГАЛИЦИ́ЗМ – див. *Галичанізм.*

ГА́ЛИЦЬКО-ВОЛИ́НСЬКИЙ ЛІТО́ПИС – визначна пам'ятка укр. історіографії і л-ри 13 ст. Складова частина Волинського літописного зведення кін. 13 – поч. 14 ст., найстарішим списком якого є Іпатіївський літопис. Продовжує попередні літописи – *«Повість временних літ»* та *Київський літопис.* Складається з двох частин: Галицької, яка розповідає про події 1201–61 насамперед у Галицькій землі, зосереджуючи осн. увагу навколо постаті князя Данила Романовича (Данила Галицького), та Волинської з описом подій 1262–92, що відбувалися у Волинській землі за князювання Василька Романовича, його сина Володимира та Мстислава Даниловича.

Обидві частини Г.-В. л. складалися протягом 2-ї пол. 13 – поч. 14 ст. поступово, з ряду оповідань і повістей, які зводилися докупи не менше ніж п'ятьма авторами в різних місцях. Як вважають дослідники, авторами 1-ї частини, що укладалася, імовірно, в м. Холмі, були печатник Кирило, холм. єпископ Іван, боярин Діонісій Павлович. Автори 2-ї частини, яка укладалася у містах Перемишлі, Любомлі й, можливо, в Пінську, не відомі. За мовою і стилем викладу Галицька і Волинська частини літопису дещо відрізняються. Для Галицької характерна книжна мова, насиченість тексту церковнослов'ян. елементами, образність, широке використання епітетів і порівнянь. Поряд з ускладненими ритор. зворотами наводяться нар. прислів'я, легенди та пісні. Стиль урочистий. Волинській частині притаманні простота і ясність викладу, нар. мова з особливостями пд.-зх. говірок Волині та Наддністрянщини; стиль діловий, сухий. Г.-В. л. – гол. джерело для вивчення історії України 13 ст. Сучас. укр. мовою пам'ятку переклав Л. Махновець.

Іл. див. на окр. арк., с. 808–809.

Літ.: Генсьорський А. І. Галиц.-Волин. літопис (Лекс., фразеол. та стиліст. особливості). К., 1961; Галиц.-Волин. літопис. В кн.: Літопис руський. К., 1989. *Д. Г. Гринчишин.*

ГАЛИЧАНІ́ЗМ, галицизм, рутенізм – слово, стійке словосполучення, словоформа, синтаксична конструкція, що набули поширення в укр. літ. мові кін. 19 – поч. 20 ст. під впливом *західноукраїнської мовно-літературної практики.* Термін «галичанізм» і його синоніми виникли в ході мовної дискусії 90-х рр. 19 ст., найактивніше використовувалися Б. Грінченком та І. Нечуєм-Левицьким. За походженням Г. – слова, звороти, властиві *південно-західному наріччю* (огень, тручати, дотикати землі), давній укр. мові (питомці, устроїти, много), запозичені з польської та західноєвроп. мов (абнегація, адорація, еманципація, влада, ошукувати, мусить бути, поета), новотвори галицьких учених і письменників (звіт, людство, дійство). Значна частина Г. поповнила словниковий склад укр. літ. мови (готівка, усунути, помешкання, поступ, ухвала, рух та ін.). *О. Г. Муромцева.*

ГАЛЛІЦИ́ЗМ (франц. gallicisme, від лат. Gallicus – галльський, у сучас. знач. – французький) – *слово*, його окр. значення, вислів тощо, запозичені з франц. мови або утв. за її зразком. З'явилися в Україні у 19 ст. Г. переважно усвідомлюються мовцями як чужорідний елемент і зберігають ознаки свого походження, напр.: мерсі, комюніке, почувати себе не в своїй тарілці (калька з франц. n'être pas dans son assiette).
Літ.: СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973. *С. В. Семчинський*.

ГАНКЕ́ВИЧ Климентій Миколайович (2.IX 1842, с. Настасів, тепер Терноп. р-ну Терноп. обл. – 1925, Чернівці) – укр. мовознавець, філософ, педагог. Навч. у Львів. та Віден. ун-тах. З 1868 вчителював у гімназіях Перемишля, Станіслава (тепер Івано-Франківськ), Чернівців; протягом 1875 – 87 працював у Чернів. ун-ті. Досліджував наголос та нар. етимологію в укр. мові: «Про систему наголошення в грецькій та українській мові» (1875), «До питання вивчення українського наголосу» (1877), «Про наголоси дієслів в українській мові» (1877), «До питання народної етимології в українській мові» (1888, всі – нім. мовою). Написав ряд рецензій на праці з україністики (зокрема, на дослідження М. Осадци). *Й. О. Дзендзелівський.*

ГАНУ́ДЕЛЬ (Hanudeľová) Зузана Томашівна (9.VI 1929, с. Пихні, тепер Гуменського р-ну Сх.-Словацької обл., Словаччина) – словац. мовознавець-україніст, культур.-осв. діяч, канд. філол. наук з 1980. Навч. на філос. ф-ті Братисл. ун-ту (1951–52) та укр. відділенні філол. ф-ту Одес. ун-ту (1952–58). З 1960 – викладач, з 1984 – зав. н.-д. відділу кафедри укр. мови та л-ри філос. ф-ту в м. Пряшеві Кошицького ун-ту. Досліджує сучас. укр. мову, укр. діалекти, зокрема укр. говірки Сх. Словаччини. Автор праць: «Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини» (т. 1–3, 1981–2001), «Посуд і кухонне начиння у говорах українців Східної Словаччини» (1980), «Назви страв в українських говорах Східної Словаччини», «Народні страви і напої. Лексика українських говорів Східної Словаччини» (обидві – 1987) та ін. Один з упорядників і редакторів «Атласу українських говорів Східної Словаччини» В. Латти (т. 1, 1991); підготувала до видання (разом з Й. Дзендзелівським) «Словник української мови» Я. Головацького (опубл. 1982) та «Граматику» А. Коцака (опубл. 1990). Співавтор «Загальнокарпатського діалектологічного атласу» (в. 1, 1989; в. 2, 1988, 1994; в. 3, 1991; в. 4, 1993; в. 5, 1997; в. 6, 2001). Автор підручників з укр. мови та методики її викладання.
Літ.: Hanudeľová Z. Slovenskí jazykovedci. Suborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1925–1975). Bratislava, 1987. *Я. В. Закревська*.

ГА́НУШ (Hanusz) Ян (13.VII 1858, с. Колодіївка, тепер Тисменицького р-ну Івано-Франк. обл. – 26.VII 1887, Париж) – польс. мовознавець-індоєвропеїст і славіст. Закін. 1881 Краків. ун-т, навчання продовжував у Лейпц., Берл. та Віден. ун-тах. З 1885 – доцент Віден. ун-ту. Осн. праці: з історії та діалектології польс. мови – «Матеріали до історії відмінкових форм у старопольській мові (XV–XVI ст.). Порівняльний перелік відмінкових форм у псалтирях: Флоріянському, Пулавському, а також у псалмах, що містяться в „Молитвах Вацлава“» (1881); з індоєвропеїстики – «Про поступове поширення *-n-* відміни в давньоіндійській мові» (1884, обидві – нім. мовою). Досліджував окр. питання укр. мови: «Про наголос іменників у малоруській мові» (1873–74, нім. мовою), «Про малоруську мову» (1883, чес. мовою), «Щодо кількох найновіших праць про мову русинів» (1884). Автор статей про укр. мову та мовознавство в чес. енциклопедії «Ottův slovník naučný».
Літ.: Kryński A. A. Jan Hanusz i jego prace. «Prace filologiczne», 1887–88, t. 2. *Й. О. Дзендзелівський.*

ГАНЦО́В Всеволод Михайлович [25.XI (7.XII) 1892, Чернігів – 5.X 1979, там же] – укр. мовознавець. Закін. 1916 Петрогр. ун-т. Учень О. О. *Шахматова.* В 1919–29 – наук. співробітник ВУАН. Досліджував питання діалектології, історії укр. мови, укр. правопису, лексикографії. У праці «Діалектологічна класифікація українських говорів» (1923) розробив наук. засади діал. членування укр. мови. Досліджував поліські дифтонги («Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку», 1923; «Діалектичні межі на Чернігівщині», 1928). Праця «Особливості мови Радзивилівського (Кенігсберзького) списку літопису» (1927, рос. мовою) – зразок аналізу мови писем. пам'яток. Член правописної комісії та автор розділу «Фонетика» у проекті укр. правопису (1926), редактор акад. «Російсько-українського словника» (1925–29). Дослідник автографів Т. Шев-

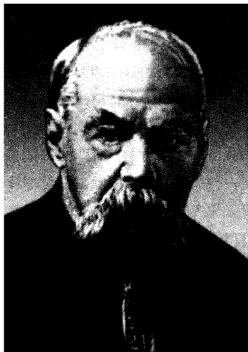

В. М. Ганцов.

ченка. Репресований за т. з. справою СВУ (1929); понад 20 років поневірявся у тюрмах і на засланні (Краснояр. край, Росія). Реабіліт. 1989.
Літ.: Життєпис і список праць В. М. Ганцова. ЗІФВ ВУАН, 1920–23, кн. 2–3; Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило. Вінніпег, 1954; Железняк М. Мовозн. спадщина Всеволода Михайловича Ганцова. «Мовознавство», 1990, № 3. *М. Г. Железняк.*

ГАПЛОЛО́ГІЯ (від грец. ἁπλός – простий і λόγος – слово, мова) – різновид *діерези*, спрощення морфемного або звук. складу слова внаслідок випадіння одного з двох сусідніх однакових чи под. складів або окр. звуків під дією *дисиміляції*. Напр.: **перець** (з **пьпьрь** > **пьпьрьць** > **пьрьць**). Найчастіше буває на стику морфем переважно у складних словах: **курносий** – з **корноносий**, **березі[о]ль** – з **березозол[ь]**, **будень** – з **будьнь дьнь** «робочий день», **поліцмейстер** – з **поліцеймейстер**; нерідко з випадінням окр. звуків: **довгобразий** – з **довгообразий**, **Ісус** – з **Іісус**, **Ісак** – з **Ісаак**. Г. на рівні окр. голосних може відбуватися в *алегроформах* після поперед. діерези інтервокального приголосного: **сьогодні** > усно-розм. **сьоодні** > **сьодні**; зокрема, при утворенні стягнених форм слів ад'єктив. відмінювання: напр., ж. р. **новая** > **новаа** > **нова**, род. в. ч. р. **новаєго** > **новааго** (з асиміляцією голосних) > **новаго** (сучас. **нового**) і т. п. (див. також *Стягнення голосних*, *Стягнені і нестягнені форми прикметників*).
Аналогом Г. як діахрон. явища є *накладання морфем* – опускання тотожних частин взаємодіючих морфем при самому акті словотворення: **трагікомедія**, **мінералогія**, **морфонологія**, **топономастика**. Г. приводить до *перерозкладу* і *деетимологізації* слів. *О. О. Тараненко.*

ГАРА́ЙДА Іван Андрійович (30.V 1906, с. Зарічеве, тепер Перечинського р-ну Закарп. обл. – 13.XII 1945, Ужгород) – укр. філолог. Закін. 1932 Будап. ун-т. Працював лектором Краків. ун-ту. В 1941–44 – директор Подкарпатского общества наук в Ужгороді. Автор «Грамматики руського язика» (1941), офіційно затвердженої для укр. шкіл Угорщини, орієнтованої на місц. говори. Уклав словник іншомов. слів «Причинки до словаря чужих слов» (частину праці опубл. 1944 в журн. «Літературна неділя»). Готував угор.-польс. словник, рукопис якого, очевидно, загинув (збереглося лише кілька карток); працював над угор.-укр. словником (довів до літери К, рукопис чи картотека втрачені). Незаконно репресований 1944, загинув в Ужгор. в'язниці.
Літ.: Дзендзелівський Й. ПОН і забутий Гарайда. «Тиса», 1994, № 1–2. *Й. О. Дзендзелівський.*

ГАРКАВЕ́ЦЬ Олександр Миколайович (19.X 1947, с. Світлий Луч Старобешівського р-ну Донец. обл.) – укр. і казах. мовознавець, доктор філол. наук з 1988. Закін. 1970 Харків. ун-т. У 1975–88 працював в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (з 1985 – ст. наук. співробітник), в 1988–92 – зав. відділу рос. мови та соціолінгвістики Ін-ту мовознавства АН Казахстану, в 1993–94 – директор з науки й культури Фонду підтримки нац.-культур. організацій Республіки Казахстан. З 1994 – гол. ред. тижневика «Українські новини» (Казахстан). Автор праць з питань історії та функціонування тюркських (вірмено-кипчацької, кримськотатарської та ін.) мов, зокрема в іншомов. оточенні в Україні (рос. мовою): «Конвергенція вірмено-кипчацької мови до слов'янських у 16–17 ст.» (1979), «Кипчацькі мови. Куманська й вірмено-кипчацька» (1987), «Тюркські мови на Україні» (1988). Створив кілька посібників з кримськотатар. мови та кримськотатар.-рос. словник для кримськотатар. шкіл України. *О. О. Тараненко.*

ГАРМО́НІЯ ГОЛОСНИ́Х (грец. ἁρμονία – співзвучність, злагодженість) – особливий вид регресивної *асиміляції* голосних звуків у суміж. складах, який полягає у тому, що поперед. голосний певною мірою уподібнюється наступному за *підняттям* чи *лабіалізацією*. Напр., ненаголошений [е] перед наступними наголошеними голосними вищого підняття [и], [і], [у] наближається до [и] або чергується з ним (меᶦти́, ў сеᶦл'і́, беᶦру́ або мити́, у сил'і́, биру́), а перед голосними [е], [а] зберігає свою якість; голосний [и] перед наступними [и], [і] зберігає свою якість, а перед голосними нижчого підняття [е], [а] наближається до [е] або чергується з ним (пиᵉта́ў, киᵉше́н'а або петá ў, кеше́н'а), [о] перед наголошеним [у] наближається до [у] (тоᶦму́, коᶦжу́х). Повнота вияву Г. г. залежить від стилю мовлення, місця ненаголошеного голосного у фонет. структурі слова, впливу діал. субстрату. Г. г. перехрещується з ненаголошеністю.
Літ.: СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Тоцкая Н. И. Дистантная ассимиляция гласных в укр. языке. В кн.: Теория языка, методы его исследования и преподавания. Ленинград, 1981. *Н. І. Тоцька.*

ГА́РТНЕР (Gartner) Теодор (Федір; 4.XI 1843, Відень – 29.IV 1925, Інсбрук) – австр. філолог. Закін. Віден. ун-т. Учителював у школах Угорщини; з 1885 – професор франц. мови Чернів. ун-ту, з 1899 – Інсбрук. ун-ту. Разом із С. Смаль-Стоцьким написав працю «Граматика руської (української) мови» (1913, нім. мовою) та підручник для серед. шкіл «Руська граматика» (1893, 3-є пероб. вид. «Граматика руської мови» – 1914, 4-е вид. – 1928). Брав участь у впорядкуванні укр. правопису за фонет. принципом.
Літ.: Смаль-Стоцький С. Федір Гартнер. ЗНТШ (Львів), 1925, т. 136–137; Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. 1859–1938 рр. К. – Чернівці, 1996. *Й. О. Дзендзелівський.*

ГАТЦУ́К Микола Олексійович (псевд. і крипт. – М. Глек, М. Куций та ін.; рр. та м. н. і см. невід.) – укр. мовознавець, фольклорист і письменник 2-ї пол. 19 ст. Написав один з перших укр. букварів – «Українська абетка» (1861), в основу якого покладено різножанрові зразки нар. творчості (думи, прислів'я, примовки, колядки тощо). У ст. «Про правописи, заявлені українськими письменниками з 1834 року по 1861 р.» («Основа», 1862, № 7) охарактеризував системи укр. правопису, що розроблялися і впроваджувалися у практику М. Максимовичем, А. Метлинським, П. Кулішем, Д. Боровиковським та ін. Але створений ним у букварі, в ряді творів

правопис (використання надрядкових знаків при відповідних буквах – крапок, дужок, рисок тощо) не набув поширення. Загальнонар. мовні тенденції притаманні фолькл. збірникам Г. – «Ужинок рідного поля» (1857), «Дев'ять струн української бандури» (1863) та драмі «Оксана» (1907). *А. М. Поповський.*

ГЕБРАЇ́ЗМ [від лат. Hebraeus, грец. ἑβραϊκός (ἑβραΐκος) – єврейський] – слово, рідше вислів, запозичені з гебрайської (давньоєвр.) мови, а також із сучас. івриту. Прямих Г. в укр. мові практично не зафіксовано: першим проміжним ланцюгом виступає переважно грец. мова, з якої Г. переходили до старослов'янської, а з неї – до давньорус. мови, звідки потрапили до української. Менше Г. проникло в укр. мову через їдиш (див. *Ї́дишизм*), ще менше – через нім. і франц. мови. В укр. мові Г. належать переважно до бібл. та реліг. лексики (Адам, алілуя, амінь, геєна, едем, левіафан, манна, месія, Молох, осанна, Саваоф, сатана, серафим, талмуд, тора, хам, херувим), передають специф. етнокультурні реалії (єврей, іудей, кабала, караїм, кошерний, маца, меламед, пейси, рабин, субота, хедер, шамес). Частину Г. становлять арго (бахур, махлювати, цимес, хохма, шабаш, шмон та ін.) і окр. лекс. одиниці (бегемот). До Г. слід віднести і нові лекс. запозичення з івриту (кібуц, кнесет тощо).
Див. також *Українсько-єврейські мовні контакти.* *В. С. Рибалкін.*

ГЕЛО́НІМ (від грец. ἕλος – болото і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – див. у ст. *Гідронім.*

ГЕНЕАЛОГІ́ЧНА КЛАСИФІКА́ЦІЯ МОВ (від грец. γενεαλογικός – родовідний)– класифікація мов, в основу якої покладено принцип їх спорідненості (див. *Спорідненість мов*). Цей принцип базується на існуванні регулярних системних фонет., грамат. і лекс. відповідностей, що закономірно повторюються у спорід. мовах. Спорід. мови виникли шляхом диференціації діалектів однієї первісної мови, яку називають прамовою або мовою-основою (напр., сучас. слов'ян. мови походять від колишньої спільнослов'янської, або праслов'янської, мови). Диференціація мов є наслідком різних соціальних причин, у т. ч. міграції племен, завоювань, змін держ. кордонів, етн. змішування і т. ін. Спорід. мови об'єднують у підгрупи, групи (гілки), сім'ї, або родини, а також в одиниці вищої ієрархії – надродини (гіперсім'ї). Напр., укр. мова належить до східнослов'ян. підгрупи слов'ян. групи індоєвроп. родини мов, яку окр. вчені об'єднують разом з ін. родинами в ностратичну (бореальну) надродину.
На відміну від плюраліст. типологічної класифікації мов, Г. к. м. існує у вигляді єдиної схеми для кожної окр. родини й інколи схематично зображається у вигляді генеал. дерева, але реальні відношення між мовами однієї родини складніші, ніж їх подає схема.
Генетичній (успадкованій) спорідненості протиставляють спорідненість, набуту в процесі взаємодії мов. Це мовний союз, який може об'єднувати мови неблизькоспоріднені й навіть неспоріднені, що внаслідок міжетн. та міжмов. контактів мають у своїй структурі спільні риси. Сучасна Г. к. м. у різних її варіантах визнає існування від кількох десятків до 200 мов. родин, серед яких найголовніші: індоєвропейська, афразійська (стара назва – семіто-хамітська), уральська з фіно-угорським (угро-фінським) та самодійським відгалуженнями, тюркська, монгольська, тунгусо-маньчжурська (ост. три родини часом об'єднують в одну алтайську, до якої дехто з учених відносить і корейську мову), картвельська, абхазько-адигейська, нахсько-дагестанська (їх інколи об'єднують в одну родину кавказьких, або іберійсько-кавказьких, мов), дравідська, чукотсько-камчатська, ескімосько-алеутська, тибето-китайська (сіно-тибетська), тайська (таї-кадайська), австразійська, австронезійська (стара назва – малайсько-полінезійська). На о. Нова Гвінея під назвою папуаські мови відомо від 13 до 20 мовних родин і багато ізольованих мов. Мови аборигенів Австралії і Тасманії з погляду їхньої генеал. класифікації вивчено недостатньо. В Африці, крім згаданої афразійської родини, поширені родини конгокордофанських (нігеро-кордофанських), ніло-сахарських і койсанських мов. Мови тубільців амер. континенту об'єднуються в родини: надене, алгонкіно-мосанську, пенутіанську, хокальтекську, каддо-ірокезьку, сіу, мускогі-натчезьку, юто-ацтекську, майя-соке-тотонакську, отомангську, чибчанську, аравакську, карибську, кечуа-аймара, же(жес), тупі-гуарані та ін.
Окр. мови не піддаються Г. к. м., залишаючись ізольованими представниками своїх родин. До них належать баскська, кетська, бурушаскі, нівхська, айнська, керекська та ін., які іноді включаються до ін. родин. У мовних родинах окр. групи можуть бути представлені лише однією мовою. Так, в індоєвроп. родині албанська, вірменська та грецька мови є самост. відгалуженнями кол. праіндоєвроп. мови.
Прихильники визнання існування гіперсімей об'єднують індоєвроп., урал., тюрк., монг., тунгусо-маньчжур., дравід., картвел. та афразійську родини в ностратичну надродину, до якої деякі вчені відносять ще чукотсько-камчатські, юкагірську, нівхську, корейську та японську мови, а також ескімосько-алеутські, еламську та етруську. Ностратична гіпотеза не є загальновизнаною серед лінгвістів.
Пор. *Типологічна класифікація мов.*
Літ.: Иванов В. В. Генеал. классификация языков и понятие языкового родства. М., 1954; Шарадзенидзе Т. С. Классификации языков и их принципы. Тбилиси, 1955; Meillet A., Cohen M. Les langues du monde. Paris, 1964; Pinnow H. J. Die nord-amerikanischen Indianersprachen. Wiesbaden, 1964; Greenberg J. H. The Languages of Africa. Bloomington – The Hague, 1966; Voegelin C. S., Voegelin F. M. Classification and Index of the World's Languages. N. Y.–Amsterdam, 1977; Теор. основы классификации языков мира. Проблема родства. М., 1982; Языки и диалекты мира. М., 1982; Ruhlen M. A Guide to the World's Languages, v. 1. Genetic Classification. Draft, 1983; Sala M., Vintilă–Rădulescu I. Les langues du monde. Petite encyclopédie. Bucureşti–Paris, 1984. *С. В. Семчинський*.

ГЕНІТИ́ВНЕ РЕ́ЧЕННЯ [лат. (casus) genitivus – родовий відмінок] – *односкладне речення*, структурну основу якого становить гол. член *речення*, виражений синтаксично незалежною формою род. в. іменника, напр.: «А **соняшнику**, а **маку**, **буряків**, **лободи**, **укропу**, **моркви**! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати» (О. Довженко); «І чим моє слово для тебе привабне! **Ні меду**, **ні ласки**, **ні пристані** тихої» (А. Малишко). Розрізняють два семант.-синтакс. різновиди Г. р. – стверджувальні й заперечні. Характеризуючись яскраво вираженим емоц. забарвленням і відповідною інтонацією, стверджувальні Г. р. повідомляють про наявність певного предмета (предметів) у вел. кількості або ж інтенсивність вияву опредмечених дій, процесів чи станів. Іменник, уживаний як Г. р., має форму множини, якщо йому властива повна числова парадигма (**Птахів! Садів!**), і форму однини за відсутності в парадигмі множини (**Снігу! Галасу!**). Деякі іменники з абстрактно-процесуальним знач. вживаються у Г. р. лише у формі множини (**Хвилювань! Зустрічей! Турбот!**). Обов'язковим компонентом у заперечному реченні виступає частка **ні**. Ці речення повідомляють про повну відсутність предмета (предметів) або явища чи процесу, названого ім. у род. в. Вони передають також наказ, заборону (**Ні слова! Ні хвилини** затримки!). Г. р. можуть мати у своєму складі поширювачі (див. *Прислівні поширювачі*) різної семант.-синтакс. природи: «Нових **книжок** у бібліотеці!», «**Ні краплини** дощу за місяць». *А. П. Грищенко.*

ГЕНСЬО́РСЬКИЙ Антін Іванович (30.I 1890, с. Болестрашичі, тепер Перемишльського воєв., Польща – 17.VI 1970, Львів) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1957. Закін. 1914 істор.-філол. ф-т Петерб. ун-ту. Того ж року повернувся в Україну, був арештований австр. владою і відправлений на два роки до табору «Талергоф» за «підозріле перебування в Росії». З 1916 – в армії, згодом у рос. полоні (1919–21 вчителює у м-ку Білилівка, тепер. село Ружин. р-ну Житом. обл.). 1921 повернувся у Галичину, викладав в Укр. таєм. ун-ті у Львові (1921–25), працював у б-ці «Народного дому» у Львові (1924–39), у 1939–49 (з перервою в 1942–44) – зав. відділу Львів. б-ки АН УРСР; одночасно викладав у Львів. ун-ті та працював у Львів. відділі Ін-ту мовознавства АН УРСР, потім у відділі мовознавства Ін-ту сусп. наук АН УРСР (Львів, 1944–63 – ст. наук. співробітник). Досліджував історію укр. мови, мову істор. пам'яток, укр. лексикографію, бібліот. справу. Автор праць з давньорус. та староукр. мов: «Значення форм минулого часу в Галицько-Волинському літописі» (1957), «Галицько-Волинський літопис. Процес складання, редакції і редакторії» (1958), «Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні й стилістичні особливості)» (1961), «Термін *Русь* (та похідні) в древній Русі і в період формування народностей і націй» (1962) та ін. Співавтор і один з редакторів «Польсько-українського словника» (т. 1–2, 1958–60), брав участь у роботі над «Словником староукраїнської мови XIV–XV ст.».

Літ.: Гумецька Л. Л. Антін Іванович Генсьорський (1890–1970). «Мовознавство», 1970, № 5; Гавриленко В. О., Кизлик О. Д., Мовчан С. П. Праці наук. працівників Ін-ту сусп. наук АН УРСР. 1951–1969. Бібліогр. покажчик. Л., 1970. *Я. В. Закревська.*

ГЕ́РМАН Костянтин Федорович (15.VI 1928, с. Розтоки, тепер Путильського р-ну Чернів. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1997, професор з 1997. Закін. 1957 Чернів. ун-т. З 1962 працює у ньому (з 1971 – доцент, з 1997 – професор). Осн. праці: з укр. діалектної мови, ареалогії, фонетики, граматики, синтаксису, стилістики укр. діалектів («Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспектах. Фонетика, фонологія», 1995, та ін.), діалектогенезу, взаємодії укр. діалектів і літ. мови («Взаємодія української літературної мови з територіальними діалектами», 1983), міжмов. контактів («Українські говірки на території Румунії в світлі наукових досліджень», 2001), ономастики («Походження етноніма *гуцул* та топоніма *Гуцульщина*», 1997; «Українське діалектне мовлення в топонімії, гідронімії та оронімії Східних Карпат, Прикарпаття, Придністров'я та Нижнього Придунав'я», 2003). Автор дослідження «Боротьба за розвиток української літературної мови на Буковині (1775–1918 рр.)» (1998). Уклав «Атлас українських говірок Північної Буковини» (т. 1–2, 1995–98). Співавтор «Общеславянского лингвистического атласа. Серия лексико-словообразовательная» (в. 1–3, 1988–2000). Співукладач «Матеріалів до словника буковинських говірок» (ч. 1–6, 1971–79). Написав низку посібників з історії укр. мови, культури мови та ін. лінгв. дисциплін для ун-тів.

Літ.: Гуйванюк Н. Професор Костянтин Герман – учений і педагог. Бібліографія праць професора Костянтина Германа. «Наук. вісник Чернів. ун-ту, в. 170–171. Слов'ян. філологія», 2003. *П. Ю. Гриценко.*

ГЕРМАНІ́ЗМ (від лат. Germanus – германський) – слово, його окр. значення, вислів тощо, запозичені з нім. мови (чи ін. герм. мов) або перекладені чи утв. за її зразком. Частина Г. уже втратила ознаки свого походження (дратва, лантух, рада, стельмах та ін.), частина усвідомлюється мовцями як чужорід. елемент. Такі Г. зберігають типові фонетичні (**шт**уцер, **шп**италь, л**ей**тмотив, зу**мпф**, ку**пф**ер**шт**ейн) і словотвірні (ланд|шафт, мітель|шпіль, плекси|глас, штрейк|брехер) риси нім. мови. До Г. належать також деякі синтакс. та фразеол. звороти типу «шляк би (кого) трафив» («der Schlag hat ihn getroffen»), фраземи, афоризми: «Drang nach Osten» («натиск на Схід»), «Sturm und Drang» («Буря і натиск» – літ. рух 70-х – поч. 80-х рр. 18 ст. у Німеччині) та ін. (можливі й в укр. транслітерації). Про сфери використання Г., шляхи і час проникнення в укр. мову див. *Українсько-німецькі мовні контакти.* *О. Г. Муромцева.*

ГЕТЕРОЛЕКСІ́Я (від грец. ἕτερος – другий, інший, відмінний і λέξις – слово) – явище лекс. співвіднесеності однакових значенням, але різних формою та походженням слів у двох чи більше близькоспорід. мовах, що визначається при зіставно-типол. вивченні цих мов; відсутність точної лекс. відповідності. Як і *паралексія*, є одним з різновидів нерегулярних лекс. співвідношень і протистоїть *омолексії*. Укр.-рос. гетеролексами є: **сокира – топор**, **чобіт – сапог**, **вересень – сентябрь**, **око – глаз**, **блакитний – голубой**, **рясний – обильный**, **ховати – прятать**, **стеля – потолок**. *Н. П. Романова.*

ГЕТЕРОНІ́МІЯ (від грец. ἕτερος – другий, інший, відмінний і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – див. у ст. *Суплетивізм.*

ГІА́ТУС (лат. hiatus – щілина) – див. *Зяяння.*

ГІБРИ́ДНЕ СЛО́ВО (від лат. hibrida – помісь) – *складне слово*, утв. з компонентів різного походження, один з яких є питомим, другий – іншомовним і таким, що сприймається мовцями як запозичений. Г. с. бувають *юкстапозитами* (альфа-проміння, бета-залізо, бізань-щогла, гамма-частинки, мюль-машина) і *композитами* (агросани, бактеріовловлювач, віброзанурювач, гідробудівництво, телебачення). Вони належать до іменників або прикметників. Запозичені основи в Г. с. найчастіше займають першу позицію і є продуктивними та частотними. Г. с. поширені в сучасній літ. мові, особливо в термінол. лексиці. *Н. Ф. Клименко.*

ГІДРО́НІМ (від грец. ὕδωρ – вода і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – вид *топоніма*, *власна назва* будь-якої водойми (як природної, так і штучної): океану, моря, річки, струмка, ставка, затоки, лиману, болота тощо. Залежно від типу водойми серед Г. розрізняють: океаноніми (назви океанів: **Тихий** океан, **Індійський** океан), пелагоніми (назви морів: **Чорне** море, **Балтійське** море), потамоніми (назви річок: **Дніпро**, **Інгулець**), лімноніми (назви озер: **Свитязь**, **Біле** озеро), гелоніми (назви боліт, мочарів: **Глиняне** болото, **Зелене** болото). З усіх класів топонімів Г. є найстабільнішими, тому їм властива значна інформативність про недавні й давно минулі часи. Особливо цінними слід визнати архаїчні Г. із затемненою семантикою основ, розшифрування якої відкриває шлях до пізнання розмаїтої історії людства, відновлює зв'язок з численними етносами, вказує на шляхи міграцій племен і народів. Г. сприяють вивченню найдавнішої мовної ситуації, реконструюванню форм і способів пізнання дійсності давньою людиною, ступеня її абстр. мислення. Суцільне дослідження сукупності Г. конкр. території в певний період дозволяє вилучити хронологічно різні шари назв. Їхня мовна інтерпретація вказує на характер динаміки населення протягом часу освоєння регіону, на специфіку міжмов. та міждіал. зв'язків. Гідронімія є надійним джерелом для поповнення знань про народи, які давно зійшли з істор. арени, про їхні мови, особливості матеріальної та духовної культури, природні умови, рельєф місцевості, де вони проживали тощо.

Літ.: Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини. К., 1963; Муромцев І. В. Словотв. типи гідронімів. (Басейн Сіверського Дінця). К., 1966; Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини. К., 1967; Трубачев О. Н. Названия рек Правобереж. Украины. М., 1968; Корепанова А. П. Словотворчі типи гідронімів басейну ниж. Десни. К., 1969; Питання гідроніміки. К., 1971; Отін Є. С. Гідроніми Сх. України. К.–Д., 1977; Масенко Л. Т. Гідронімія Сх. Поділля. К., 1979; Словник гідронімів України. К., 1979; Гідронімія України в її міжмов. і міждіал. зв'язках. К., 1981; Гідроніми Ниж. Подністров'я. К.–О., 1981; Пура Я. О. Назви річок басейну Горині, Ствиги та Серед. Стиру. Л., 1985; Желєзняк І. М. Рось і етнолінгв. процеси середньонаддніпр. Правобережжя. К., 1987; Карпенко О. П. Назви річок Нижньої Правобереж. Наддніпрянщини. К., 1989; Шульгач В. П. Гідронімія басейну Стиру. К., 1993; Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. Кіровоград, 1996; Шульгач В. П. Праслов'ян. гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). К., 1998; Матіїв М. Д. Словник гідронімів басейну ріки Стрий. К.–Сімферополь, 1999; Лучик В. В. Іншомовні гідроніми Серед. Дніпро-Бузького межиріччя. Кіровоград, 1999; Карпенко О. П. Гідронімікон Центр. Полісся. К., 2003. *О. П. Карпенко.*

ГІПАЛА́ГА (від грец. ὑπαλλαγή – обмін, зміна) – див. у ст. *Метонімія.*

ГІПЕ́РБОЛА (грец. ὑπερβολή – перебільшення) – *троп*, що полягає в навмисному перебільшенні кількості та розміру предметів, інтенсивності вияву ознаки та перебігу дії для надання об'єктові зображення більшої виразності, а самому зображенню – більшої переконливості (**велетенський** дуб; у Т. Шевченка: «**Горами** хвилю підійма» – про Дніпро). Інтенсифікація позначуваного при Г. може виявлятися і як навмисне перебільшення малої кількості, розміру, слабкої інтенсивності вияву: «зібралося **півтора чоловіка**» – дуже мало людей, «немає хліба **ні крихти**»; «така сума – це **крапля** в морі»; «**черепашача** швидкість» (пор. *мейозис* – протилежний щодо Г. троп, який також полягає в навмисному применшенні). Г. ґрунтується як на прямому (працювати **25 годин** на добу, «**більше працював, ніж жив**» – М. Чернявський про Б. Грінченка), так і на *переносному значенні* слова (**море** крові, **обливатися** слізьми), виявляється на рівні як лексичних, так і граматичних значень (**чаї** розпивати – гіперболічна множина).

Г., як і ін. емоц.-експресивні засоби мови, порівняно швидко втрачають свою виразність, «зношуються» і тому постійно вимагають оновлення: «дуже (**несказанно**, **фантастично**, **страшно**, **страх як**, **жахливо**, **до смерті**) здивуватися, зголодніти»; «Не раз (багато раз, **десятки**, **сто**, **тисячу**, **мільйон** раз) я тобі це казав!»; «Я скажу в своєму виступі **два слова**» > «Я скажу буквально **два слова**». Г. широко вживається в розм. мові; властива нар. поезії, л-рі, де є засобом героїко-романт. і піднесеної («Отаман Матяш... **Шість тисяч** турок-яничар побіждає» – з нар. думи) або, навпаки, ірон.-сатир. і гротескної ([Малахій:] Скажи, чому я **трепетав** перед начальством на службі, вдома **навшпиньках ходив**... **мухам дорогу давав**». – М. Куліш) характеристики. Використовується також в оратор. мистецтві.

Існують гіперболічні *метафора*, *епітет*, *порівняння*. *О. О. Тараненко.*

ГІПЕРИ́ЗМ (від грец. ὑπερ... – префікс, що означає надмірність, підвищення) – структур-

но видозмінена *одиниця мови*, яка виникла внаслідок зіткнення і пристосування однієї мов. системи до іншої. В основі виникнення Г. (*гіперкоректності*) лежить рівень мовної свідомості мовців – неправильні уявлення про закономірності структур. організації взаємодіючих мов. систем, дистрибуцію диференц. ознак окр. явищ; намагання дотримуватися норми зумовлює перенесення її на явища, які не підлягають дії цієї норми.

Г. як реакція на ін. мовну систему виникає при зіткненні двох мов. систем, при міжмовній, міждіал. взаємодії. Частина Г. є мов. помилками, які усвідомлюються і виправляються мовцями, інші стають невід'єм. рисою мовної (діал.) системи. Г. особливо поширений у діал. мові, для якої зіткнення і взаємодія говірок є типовими; глибина протиставлення говірок, контрастність їх структур зумовлюють появу багатьох Г., окремі з них набувають поширення і поза межами їх первіс. виникнення, утворючи різної величини ареали. Так, гіперичне *окання* виникло на стику ареалів з *аканням* та без акання (**бозáр**, **повýк**, **зойáва**, **дýмот′** зам. **базáр**, **павýк**, **зайáва**, **дýмат′**), у контактній зоні говірок з *уканням* із заміною [у] на [о] та без укання постали форми (**осáд′ба**, **окрýт** зам. **усáд′ба**, **ўкрýт**). Гіперичну природу мають словоформи з [р′] (**гр′ад**, **базáр′**), із втраченими етимологічними [**в**], [**г**], [**й**] на поч. слова як реакція на словоформи з поч. протетичними приголосними (див. *Протеза*) (**орóх**, **орóна** зам. **горóх**, **ворóна**) та ін. Г. найпоширеніші на фонет. рівні, охоплюють не всі можливі випадки – слова, морфеми, а лише більшу чи меншу їх частини. Відомі Г. на акцентному рівні, що виникають при контакті діал. систем з фіксованим і вільним наголосом (у надсян. говірках як реакція на парокситонічний наголос сусідніх польс. говірок постали форми зі зміненим наголосом: **бат′кó**, **д′ад′кó**; в галузі грамат. будови гіперкорекція виявляється у зміні усталених грамат. форм, насамперед словозмін. афіксів, родової віднесеності частини іменників та ін., напр.: у волин. говірках з типовим впливом форм род. в. одн. іменників на дав.–місц. в. (Р. **хáти** > Д. **хáти** > М. > **на хáти** витворилася гіперична форма род. в. під впливом дав.–місц. в. > Р. **хáті**); так само постала форма дієсл. **т′уог** 'тяг' під впливом **н′уос** 'ніс' та ін.

Різновид Г. становлять форм. видозміни слова у мовленні дітей при засвоєнні ними рідної мови чи говірки; ці Г. не впливають на структуру мови чи говірки.

Літ.: Назарова Т. В. Деякі фонет. гіперизми в укр. говірках Нижньої Прип'яті. ДБ, 1961, в. 8; Її ж. Из наблюдений над междиал. контактами (к понятию сопротивления системы). В кн.: ОЛА МИ. 1973. М., 1975; Касаткин Л. Л. Разновидности фонет. гиперизмов в рус. диалектах. В кн.: Рус. диалекты: Лингвогеогр. аспект. М., 1987; Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. К., 1990. *П. Ю. Гриценко.*

ГІПЕРКОРÉКТНІСТЬ (від грец. ὑπερ... – префікс, що означає надмірність, підвищення, і лат. correctus – виправлений; букв. – надправильність) – ознака, властивість мов. форм (слів, словоформ, словосполучень та ін.), помилково усвідомлених як неправильні, не характерні для певної мови, говору і виправлених за *аналогією* до ін. форм, на основі *«народної етимології»* тощо (в історичного розвитку певної мови) або замінених такими, що не мають відповідників у мові, говорі, з якими мовець контактує (як один з виявів *пуризму* при міжмов. та міждіал. контактах). Гіперкоректні форми називають також *гіперизмами* (переважно в діалектології). У сучас. укр. літ. мові Г. виявляється насамперед в умовах укр.-рос. двомовності у відштовхуванні від рос. мови та уникання тих варіантних форм, що нагадують відповідні одиниці рос. мови. Напр.: на фонет. рівні – надмірно тверда вимова шиплячих у мовленні деяких мовців, що має відрізнити укр. орфоеп. норму від рос. вимови; в лексиці – уникання синонімів **безплатний** (проїзд, перебування та ін., хоч пор. «**плата** за проїзд, перебування») на користь **безкоштовний**, там **же** на користь там **само**, переважання у вживанні дієсл. **тримати** (щодо **держати**) і под.; у синтаксисі – тенденція уникати словосполучення з прийм. **по** (із заміною його прийм. **за**) навіть у питомих укр. зворотах на зразок «видно пана по халявах». *С. Я. Єрмоленко.*

ГІПЕРОНÍМІЯ (від грец. ὑπερ... – префікс, що означає надмірність, підвищення, і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – див. у ст. *Лексико-семантична система.*

ГІПОНÍМІЯ (від грец. ὑπο... – префікс на означення зниження, нестачі і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – див. у ст. *Лексико-семантична система.*

ГІПОТÁКСИС (грец. ὑπόταξις – підрядність, від ὑπο – під і ταξις – порядок) – див. *Підрядність.*

ГЛАГÓЛИЦЯ (від старослов'ян. глаголъ 'слово'; глаголати 'говорити') – одна з найдавніших систем слов'ян. *письма* (азбук), як і *кирилиця.* Більшість фахівців вважає, що її створив бл. 863 слов'ян. просвітитель Кирило (світське ім'я – Костянтин; див. *Кирило і Мефодій*) для потреб першої міжслов'ян. літ. мови – *старослов'янської мови.* Висловлено кілька гіпотез про основу Г.: грец. курсив, грец. магічні й тайнописні знаки, *латиниця*, давньоєврейське, коптське письмо, рунічні знаки. Безсумнівним є зв'язок більшості *літер* Г. з грец. *графікою*, окремих – із самаритянським різновидом давньоєврейської. Незважаючи на це Г. визнається ориг. графіч. системою. Для новостворюваної л-ри Кирило не використовував уже готові накреслення літер грец. чи лат. письма, а створив характерні знаки. У часи Середньовіччя літери ототожнювалися з позначуваними ними звуками, а писемність – із відповідною мовою, тому й ориг. система графіки стверджувала незалежність і гідність старослов'ян. літ. мови в колі інших. Як система знаків письма Г. ідеально відпові-

Літери	Звукове значення	Числове значення	Літери	Звукове значення	Числове значення
Ⰰ	а	1	Ⱆ	у	400
Ⰱ	б	2	Ⱇ	ф	500
Ⰲ	в	3	Ⱈ	х	600
Ⰳ	г проривне	4	Ⱉ	о	700
Ⰴ	д	5	Ⱋ	шт	800
Ⰵ	е	6	Ⱌ	ц	900
Ⰶ	ж	7	Ⱍ	ч	1000
Ⰷ	дз	8	Ⱎ	ш	
Ⰸ	з	9	Ⱏ	ъ	
Ⰹ, Ⰺ	і	10	ⰟⰉ, ⰟⰊ	и (=ы)	
Ⰻ	і	20	Ⱐ	ь	
Ⰼ	г м'яке	30	Ⱑ	ѣ, я	
Ⰽ	к	40	Ⱓ	ю	
Ⰾ	л	50	Ⱔ	е носове	
Ⰿ	м	60	Ⱘ	о носове	
Ⱀ	н	70	Ⱗ	е носове йотоване	
Ⱁ	о	80	Ⱙ	о носове йотоване	
Ⱂ	п	90	Ⱚ	т, ф	
Ⱃ	р	100	Ⱛ	і лабіаліз.	
Ⱄ	с	200			
Ⱅ	т	300			

Глаголиця.

дала слов'ян. фонол. системі 9 ст. Принципи Г. повністю було використано в кирилиці, в яку введено й деякі букви Г. Пам'ять про те, що Г. створив Кирило, зберігалася досить довго. В Київ. Русі Г. називали куриловицею ще в 11 ст. Букви Г. вживалися і на позначення цифр. Проте пам'ятки від часу Кирила й Мефодія не збереглися. Найдавніша глаголична пам'ятка – Київські глаголичні листки – датується кін. 9 або поч. 10 ст. До 11 ст. відносять Асеманієве, Зографське і Маріїнське Євангелія, Синайські Псалтир і Требник (Молитвослов), Клоців збірник та ін.

У найдавніших пам'ятках літери Г. помітно заокруглені. У 12 ст. у Хорватії з'явилася кутаста

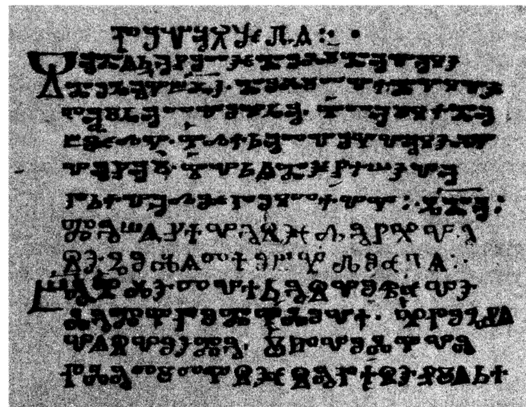

Київські глаголичні листки. Фрагмент аркуша 10 ст.

Г. Первісно Г. поширилася у місцях діяльності Кирила та Мефодія – у Моравії та Паннонії. Учні слов'ян. першовчителів, вигнані лат. духівництвом із цих країн після смерті Мефодія (885), перенесли глаголичну писемність на південь – на тер. сучас. Болгарії та Македонії, де Г. використовувалася до 12 ст., та Хорватії, де Г. у писемності, в т. ч. світській, функціонувала до поч. 19 ст., а в церк. вжитку функціонує і нині. Хорв. глаголичне книгодрукування виникло в 15 ст. Очевидно, в Хорватії виник і сам термін «глаголиця». З Болгарії та, ймовірно, з Македонії Г. поширилася на Русь, однак пам'ятки, писані Г., не збереглися. Зустрічаються тільки окр. глаголичні букви й написані Г. слова в кирилич. текстах. Як алфавіт Г. була відома в Україні в 17 ст., і різновид її використовувався для тайнопису (напр., Памвом Бериндою). У кін. 10 ст. у Болгарії, а потім в ін. слов'ян. землях – Македонії, Сербії, Київ. Русі – Г. почала витісняти кирилиця, а в Чехії, Моравії, Словаччині, Словенії та частково у Хорватії – латиниця.

Літ.: Ягич И. В. Глаголич. письмо. В кн.: Энциклопедия славян. филологии, в. 3. СПб., 1911; Истрин В. А. 1100 лет славян. азбуки. М., 1963; Марков Д. Към въпроса за сравнителното датиране на славянските азбуки. «Език и литература», 1969, кн. 4; Tkadlčík V. Sistem hlaholské abecedy. В кн.: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971; Илчев П. Глаголица. В кн.: Кирило-Методиевска Енциклопедия, т. 1. София, 1985.

В. В. Німчук.

ГЛАДКИ́Й Микола Дмитрович (псевд. – Микола Струмок; 1885, м. Борзна, тепер Черніг. обл. – 1942, Красноярськ, Росія) – укр. мовознавець, поет. Навч. 1904–07 у Київ. ун-ті (виключений за участь у студ. заворушеннях), 1908–12 – у Харків. ун-ті. В 1913–14 вчителював, 1914 – в армії, з 1915 – в австро-угор. полоні. Після повернення з полону 1917 жив і працював у Петрограді, потім у Житомирі, Києві. З 1920 співробітничав у пресі, вчителював, у 1927–30 – редактор Ін-ту укр. наук. мови ВУАН. 1930 безпідставно заарештований, 1931 звільнений з обмеженням місця проживання.

Г. належать праці «Українська мова. Історичний нарис української мови», «Розвиток українського літературного язика» (обидві – 1925), «Мова нашої преси (До проблеми культури українського слова)» (1926), «Синтакса нашої газетної мови» (1927), «Фразеологія газетної мови», «Наша газетна мова», «Стилістика як праця газетяра-журналіста», «Суть популярного викладу» (чотири останні – 1928), «Мова сучасного українського письменства» (1930), а також «Словничок „Пролетарської правди"» (1925), «Новий український правопис» (1929). Уклав посібник з укр. мови для рос. шкіл. Співавтор і редактор різних словників. Автор зб. віршів «На війні та в неволі» (1917), написаної у таборі для військовополонених у Зальцведелі (Німеччина). Переклав рос. мовою повість Марка Вовчка «Промітний Чміль» (1927). *О. Г. Муромцева,* *З. Т. Франко.*

ГЛАДКИ́Й Петро Дмитрович [28.VI (10.VII) 1890, Батурин, тепер смт Черніг. обл. – 2.XII 1937, Київ] – укр. мовознавець. Брат М. Д. *Гладкого.* Мав незакін. вищу освіту. Працював пасічни-

ком, учителював у школах Київ. та Житом. областей, з 1926 – викладав укр. і рос. мови та л-ри у Маслівському технікумі (Миронівського р-ну Київ. обл.). Автор діалектол. розвідок, написаних на великому факт. матеріалі на основі спостережень за мовою тих сіл, де вчителював: «Говірка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині» («Український діалектологічний збірник», 1928, кн. 1), «Говірка села Нехворощі Андрушівського району» [Житом. обл.] («Український діалектологічний збірник», 1929, кн. 2). Г. належить ст. «Дієслівні форми з дж, ж, д'... в українській мові» («Записки Маслівського сортонасіннєвого технікуму», 1927, т. 2). Арештований 22.IX 1937 за звинуваченням у належності до контррев. націоналіст. групи, розстріляний. Реабілітований 16.I 1989.

О. О. Тараненко.

ГЛИБИ́ННА СТРУКТУ́РА – див. у ст. *Граматики формальні.*

ГЛО́СА (лат. glossa – слово, що потребує тлумачення, від грец. γλῶσσα– мова, мовлення) – 1. Незрозуміле або малозрозуміле (рідковживане, архаїчне, діалектне) *слово* чи вислів (переважно у давніх текстах). 2. Пояснення, переклад таких слів або висловів.

Див. також *Глосографія.* *В. В. Німчук.*

ГЛОСА́РІЙ (лат. glossarium, від грец. γλωσσάριον – словник, зібрання слів, що потребують пояснень) – зібрання *глос.*

Див. також *Глосографія.*

ГЛОСОГРА́ФІЯ (від грец. γλῶσσα – мова, мовлення і γράφω – писати), несловникова лексикографія – сукупність лінгв. засобів і тех. прийомів, застосовуваних у давнину при перекладі (поясненні, тлумаченні) *слова* без відриву від тексту, в якому воно виступає; або сукупність *глос* певної доби, конкр. твору. Як одиниця Г. глоса складається з глосеми, тобто пояснюваної *лексеми* (пор. вокабула – реєстрове слово в словниковій лексикографії) та перекладу (пояснення, тлумачення). Глосемами виступають переважно запозичені (іншомовні), застарілі або вузькодіал. слова, а пояснення здебільшого даються зрозумілою літ. або розм. мовою певного середовища. За розміщенням у тексті глоси діляться на маргінальні (берегові, на полях книги поряд з осн. текстом), контекстуальні, або внутрішньорядкові (безпосередньо після пояснюваного слова чи словосполучення), міжрядкові, або інтерлінеарні (над або під пояснюваною глосемою). За характером пояснення розрізняють глоси інтервербальні (лекс. еквівалент, еквіваленти), енциклопедичні (подають докладні відомості), етимологічні (розкривають значення слова вказівкою на його походження), текстологічні, або порівн.-зіставні (відповідники лексемі або словосполуці, взяті з ін. варіантів, списків даного тексту чи з перекладів його ін. мовами).

Глоси можуть стояти як після глосеми (постпозитивні), так і перед нею (препозитивні). Глосування застосовувалося не тільки в текстах, створених чужою мовою, генетично віддаленою або близькоспорідненою (напр., старослов'янською) відносно живого мовлення, а й у творах, написаних в основі нар. мовою (давньоруською, староукраїнською), при запозичених елементах і при словах, не розповсюджених на всій етн. території. Специф. особливістю цього виду лексикогр. праці є те, що еквіваленти до глосем міг дібрати сам автор твору (літературного, наукового) чи перекладач, а також особа, не пов'язана безпосередньо з первісним формуванням тексту. Автора тих чи ін. філол. глос наз. глосографом, на відміну від глосатора, котрий пояснював зміст великих частин тексту. Різні засоби лінгв. інтерпретації знач. слів і словосполучень за допомогою глос і зовн. прийоми виділення глос, особливо контекстуальних [слова-ремарки: рекъше, ижє (єжє, яже) єсть, сирѣчь і т. д.; шрифт, колір чорнила, рамка] та маргінальних (відповідні знаки в тексті й на полі при глосі) виробилися протягом три-

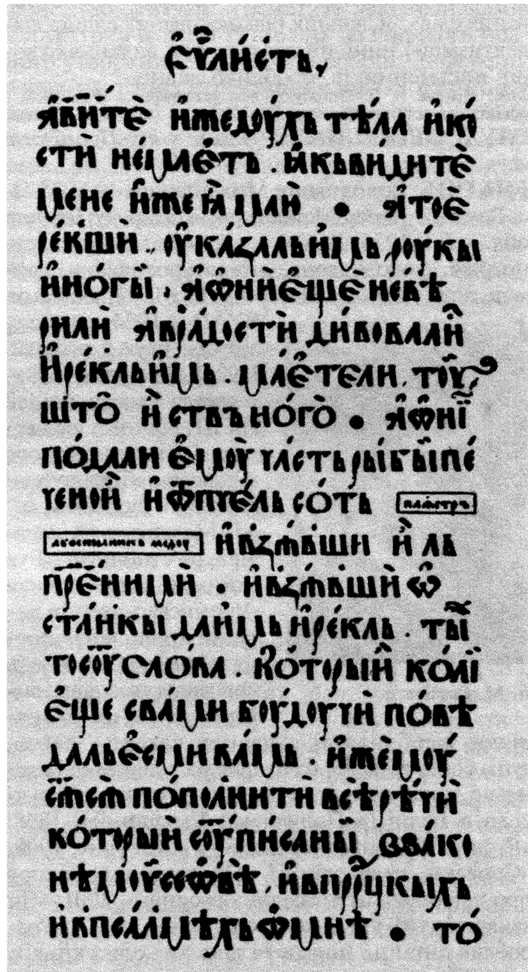

Контекстуальна **глоса** в Пересопницькому Євангелії.

валого часу в процесі культур. обміну між народами. Традицію пояснювати незрозумілі та малозрозумілі лекс. елементи за допомогою глос давньорус. книжники успадкували від греко-візант. і старослов'янських. До 2-ї пол. 16 ст. Г. була осн. видом лексикогр. праці в Україні. Найбільшого поширення набула в 16–17 ст. У Пересопницькому Євангелії, напр., налічується бл. 200 глос, у Крехівському Апостолі –115. Г. хронологічно випереджує словникову *лексикографію.* Глоси були буд. матеріалом для перших давньоукр. словників. Зібрання глос – *глосарій*, що міг функціонувати й у відриві від тексту, з якого зібрано глоси, – найдавніший тип словника. Г. використовували Лаврентій Зизаній і Памво Беринда. Існувала вона і в період розвиненої лексикографії, бо лексикони не були доступні широкому загалу, а в мову постійно входили іншомовні запозичення і власні *неологізми*, окр. елементи лексики застарівали. Глоси зустрічаються у творах багатьох укр. письменників 17–18 ст., зокрема, в Йоаникія Галятовського, Климентія Зіновієва, Михайла Андрели, Г. Сковороди та ін. Невеликі глосарії під різними назвами (напр., «Словник маловживаних слів», «Словник рідковживаних слів та діалектизмів») нині друкуються при виданнях творів письменників, особливо давніх.

Літ.: Німчук В. В. Староукр. лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. К., 1980. *В. В. Німчук.*

ГЛУХІ́ ПРИ́ГОЛОСНІ – див. у ст. *Приголосні звуки.*

ГНАТЮ́К Володимир Михайлович (9.V 1871, с. Велеснів, тепер Монастириського р-ну Терноп. обл. – 6.X 1926, Львів) – укр. фольклорист, етнограф, мовознавець, літературознавець, громад. діяч, чл.-кор. Петерб. АН з 1902, академік ВУАН з 1924, чл. ряду зарубіж. наук. т-в. Закін. 1898 Львів. ун-т. З 1898 – секретар Етногр. комісії НТШ. Один з редакторів «Етнографічного збірника», «Літературно-наукового вістника», серії «Матеріали до української етнології». Був одним з організаторів «Українсько-руської видавничої спілки». Досліджував проблеми укр. мовознавства: діал. диференціацію пд.-зх. наріччя, особливості сучасних закарп., лемк., гуц., бойк. говорів, бачванських говірок та їх генезис, укр.-словац. етномовну межу [«Руські села в Бачці (в Полудневій Угорщині)», 1898; «Русини Пряшівської єпархії і їх говори», 1900; «Словаки чи українці? (Причинки до спору про національність західних русинів)», 1901; «Чи закарпатські українці автохтони?», 1922]. Розробляв питання норми та діал. основи укр. літ. мови, укр. правопису, лінгводидактики («Чи можливе тепер у нас удностайнене літературної мови й правопису», 1911; «В справі науки української мови в середніх школах», 1913; «В справі української правописи», 1923; «В справі української літературної мови», «В справі літературної мови підкарпатських русинів», обидві – 1924). Етногр., фольклорист. дослідження Г. і опубл. ним тексти нар. словесності містять знач. діал. матеріал з нар. термінології. Г. уклав картотеку «Словника українських закарпатських говорів» (разом з І. Панькевичем; зберіг. в Музеї нац. письменства, Прага). Виявив, опублікував і дослідив ряд текстів давньої укр. л-ри («Легенди з Хітарського збірника», 1897; «Угроруські духовні вірші», 1902). Перекладав твори багатьох зарубіж. письменників. Започаткував систематизоване видання укр. фольклор. та етногр. матеріалів («Галицько-руські анекдоти», 1899; «Галицько-руські народні легенди», т. 1–2, 1902–03; «Коломийки», т. 1–3, 1905–07; «Етнографічні матеріали з Угорської Русі», т. 1–6, 1897–1911; «Колядки та щедрівки», т. 1–2, 1904–14). Обстоював необхідність утворення укр. ун-ту у Львові, укр. серед. шкіл.

В. М. Гнатюк.

Літ.: Панькевич І. Володимир Гнатюк. «Підкарпатська Русь», 1926, № 7 – 8; Яценко М. Т. Володимир Гнатюк. К., 1964; Шелепець Й. Діалектол. дослідження В. Гнатюка. В кн.: Наук. зб. Музею укр. культури в Свиднику, т. 3. Пряшів, 1967; Гумецька Л. Л. Володимир Гнатюк і питання укр. мови. «Мовознавство», 1971, № 3; Дзендзелівський Й. О. Володимир Гнатюк як мовознавець. В кн.: Наук. зб. Музею укр. культури в Свиднику, т. 7. Пряшів, 1976; Сімович В. Пам'яті Володимира Гнатюка. В кн.: Сімович В. Укр. мовознавство. Розвідки й статті. Оттава, 1981; Чабаненко В. А. Мовозн. спадщина Володимира Гнатюка. «Мовознавство», 1991, № 2; Роль Володимира Гнатюка у розвитку укр. нац. культури. Тернопіль, 1991; Мороз М., Мушинка М. Володимир Гнатюк (1871 – 1991). Бібліогр. покажчик. Л., 1992; Володимир Гнатюк. Док-ти і мат-ли. Л., 1998. *П. Ю. Гриценко.*

ГНАТЮ́К Галина Макарівна (26.XII 1927, с. Гусакове, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1984. Закін. 1952 Київ. ун-т. З 1956 – в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (з 1967 – старший, а з 1985 – провід. наук. співробітник), в 1991–94 – в Ін-ті укр. мови НАН України. Монографії: «Російсько-українські літературно-мовні зв'язки в другій половині XVIII – першій чверті XIX ст.» (1957) та «Дієприкметник у сучасній українській літературній мові» (1983). Співавтор і один з редакторів «Словника української мови» (т. 1–11, 1970–80; Держ. премія СРСР, 1983), «Російсько-українського технічного словника» (1961), «Словника синонімів української мови» (т. 1–2, 1999–2000). Автор розділів у книжках «Мовознавство на Україні за 50 років» (1967), «Морфологічна будова сучасної української літературної мови» (1975), «Слово і фразеологізм у словнику» (1980), ряду статей з лексикології та питань теорії і практики лексикографії. *Л. С. Паламарчук.*

ГНІЗДО́, гніздо слів – сукупність слів, які мають спільні ознаки форми або змісту. Здебільшого Г. називають сукупність слів зі спільним коренем як осн. значущою одиницею в їхньому складі. Г. становить один з можливих способів систем. організації лексики (див. *Лексико-семантична система*). За часом функціонування слів у системі мови виділяють Г. ді-

ахронні (етимологічні, або генетичні – див. *Етимологія*) та синхронні (словотвірні або морфемні – кореневі чи афіксальні). Напр., до складу етимологічного Г. укр. слів з коренем **боро-/бор-** [від праслов'ян. ***borti (*boriti)** «ганити»] входять дієслово **бороти** і такі генетично споріднені з ним слова, як **борозна**, **борть**, **борона**, **боронити**, **борщ**. У системі сучас. укр. мови ці слова втратили між собою семант. зв'язок і формують окремі Г. Розрізняють Г. також за характером семант. відношень між словами. Словотвірні Г. об'єднують похідну лексику і тому мають тільки одну вихідну одиницю, з якою всі ін. слова пов'язані мотивац. відношеннями, тобто походять від неї за формою та значенням. Складність структури словотвірного Г. зумовлює активність творення слів з таким коренем. Виділяють словотвірні Г. повного й неповного вигляду. Перші містять спільнокореневі слова, впорядковані в *словотвірні ланцюжки* та *словотвірні парадигми*; другі подають лише один з цих комплексів у складі Г. У кореневих Г. об'єднана непохідна спільнокоренева лексика з подільними основами. Слова в таких Г. перебувають між собою у рівноправних відношеннях кореляції за спільним коренем. Тут представлені питомі слова, які в процесі розвитку мови втратили свої твірні одиниці, або *запозичення*, від яких ще не засвідчено похідних. Напр., кореневе Г. у системі сучас. укр. мови утворюють слова **полій**, **ополистий**, **водопілля**, **половіддя**, **половоддя**, що походять від втраченого прикметника **полий** «широкий, повний». Афіксальні Г. містять слова з різними коренями, які мають спільний афікс (префікс або суфікс) з єдиним для всіх них словотвірним або граматичн. значенням.

Гнізд. опис слів – один з поширених прийомів укладання тлумачних та перекладних словників як загальновживаної, так і профес. мови. Він на противагу абетковому розташуванню слів дає змогу унаочнити їхні системні зв'язки в мові, встановити їхню роль у процесах *номінації*. У слов'ян. лексикогр. традиції гнізд. спосіб подання лексики представлено, напр., у «Толковом словаре живого великорусского языка» В. І. Даля. Словники словотв. Г. укладені для рос., польс., болг. і словацької мов. В укр. лексикографії гніздовий спосіб частково використаний у «Словнику української мови» П. П. Білецького-Носенка, де подані зразки Г. слів зі спільним коренем та суфіксом. Фрагменти Г. спільнокореневих слів (іменники та похідні від них зменшувальні й збільшувальні утворення) містить «Словарь української мови» за ред. Б. Д. Грінченка. Словотв. пари слів описано в «Українсько-російському словотворчому словнику» З. С. Сікорської (1985). У 1998 вид. «Словник афіксальних морфем української мови» (укладачі Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. С. Карпіловський, Т. І. Недозим), в якому описано Г. зі спільними префіксами та суфіксами. 2002 опубліковано «Кореневий гніздовий словник української мови» Є. А. Карпіловської, який подає 1 330 Г. різного типу: словотвірних, кореневих та мішаних, коренево-словотвірних (в їх складі описано бл. 72 тис. слів). Вивчення Г. слів уможливлює з'ясування принципів відображення в укр. мові «картини світу».

Літ.: Ковалик І. І. Вчення про словотвір (словотворчі частини слова). Л., 1958; Ковалик І. І. Вступ. В кн.: Словотвір сучас. укр. літ. мови. К., 1979; Лесюк Н. П. Словообразовательные гнезда корней со значением движения в совр. укр. языке. К., 1982; Клименко Н. Ф. Складні слова та проблема їх гніздування. «Укр. мовознавство», 1982, в. 10; Тищківська Н. Я. Семант.-словотв. зв'язки між компонентами словотв. гнізда з вершиною *кохати* в сучас. укр. мові. – Голянич М. І. Омонімічні слова з коренями *мов-* та *каз-* у сучасній укр. мові. «Укр. мовознавство», 1985, в. 13; Черниш Т. О. Про теор.-методол. засади застосування гнізд. методу в етимол. дослідженнях О. С. Мельничука. «Мовознавство», 2001, № 6.

Є. А. Карпіловська.

ГНІЗДО́ СЛІВ – див. *Гніздо.*

ГНІЗДО́ СЛОВОТВІ́РНЕ – див. *Словотвірне гніздо.*

ГО́ВІР – одиниця тер. диференціації діал. мови, що становить об'єднання *говірок*, близьких за фонет., акцентуац., грамат. та лекс. ознаками. Структурно близькі Г. входять до ширшого мовного утворення – *наріччя*; набором диференц. ознак на різних структурних рівнях вони протиставляються ін. Г. і *літературній мові*. *Східнополіський говір* (лівобережнополіський), *середньополіський говір* (правобережнополіський), *західнополіський говір* входять до *північного наріччя* (поліського); *середньонаддніпрянський говір*, *слобожанський говір*, *степовий говір* – до *південно-східного наріччя*; *лемківський говір*, *надсянський говір* (долівський), *закарпатський говір*, *покутсько-буковинський говір*, *гуцульський говір*, *бойківський говір*, *наддністрянський говір*, *волинський говір*, *подільський говір* – до *південно-західного наріччя* (карту говорів української мови див. на окр. арк., с. 808–809). Притаманний Г. ареал поширення визначається шляхом лінгв. картографування (див. *Лінгвістична географія*). Зовн. межі Г. окреслюються пасмами *ізоглос* найважливіших у структур. відношенні явищ. У тер. плані Г. не є чітко відмежованим, замкнутим утворенням. Ізоглоси окреслюють ядро і периферію Г.: у ядрі зосереджуються його осн. структурні особливості; окраїнні говірки у своїй структурі можуть поєднувати риси сусідніх Г., витворювати перехідний діал. тип. Риси, що визначають специфіку Г., можуть виявлятися лише у частині говірок, спричиняти його внутр. диференціацію. Межі Г. історично рухомі, їх зміна може зумовлюватися як зміщенням ізоглос визначальних рис у процесі міждіал. взаємодії (т. з. мовна експансія, напр., переміщення на північ меж поширення дифтонгів), так і колонізацією носіями Г. нових територій (напр., поширення гуц. говору на Мараморощині і Буковині в 17–19 ст.).

Кількість укр. Г., їх межі, глибина протиставності іншим Г., а також їх внутр. членування на

групи говірок можуть бути як наслідком племінної диференціації з доістор. часів, так і пізніших різночасових політ.-адм. об'єднань і перегрупувань земель, наявності й зміни впродовж тривалого періоду розвитку адм., екон., культур., релігі. і осв. центрів. Тому межі Г., ізоглоси окр. явищ лише зрідка можуть бути надійно пов'язані з конкр. кордонами між племенами, феод. землями, д-вами, що існували в минулому. Центр. об'єкт при дослідженні Г. – сукупність визначальних, інтегральних рис у структурі говірок, які входять до складу Г., геогр. розподіл цих рис, зовн. межі Г. На противагу говірці Г. не є реально функціонуючою системою, тому представлення його лексики, фонетики чи граматики як цілісних підсистем має умовний характер. Описи Г. переважно виглядають як перелік осн. рис його структури (напр., «Про говір галицьких лемків» І. Верхратського, 1902).
Поняття «говір» має не лише мовний, а й істор.-культур. зміст: часто співвідноситься з регіональними типами матеріальної і духовної культури, окр. етногр. групами у межах цілісного етносу (як бойки, гуцули, лемки).
Для позначення Г. також використовується термін «*діалект*».

Літ.: Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології укр. мови. К., 1966; Бевзенко С. П. Укр. діалектологія. К., 1980; АУМ, т. 1–3. К., 1984–2001. *П. Ю. Гриценко.*

ГОВІ́РКА – найменша одиниця тер. диференціації діал. мови. У структурі мовно-тер. утворень (Г. – *говір/діалект – наріччя*) лише Г. є реальною комунікат. системою, засобом спілкування мешканців одного, рідше кількох нас. п., принципово рівнозначна мові. Г. відзначається єдністю структури, протиставляється іншим Г. набором диференц. ознак на фонет., акцентуац., грамат., лекс., семант. рівнях. Близькі за визначальними рисами Г. утворюють групи Г. і говори. На тлі типових Г. за структур. ознаками виділяють мішані *перехідні говірки*, *редуктивні говірки*; розрізняють також Г. ядерні, периферійні (латеральні), острівні. Сукупність усіх говірок складає діал. мову. Г. є центр. об'єктом описової *діалектології* (див. Свєнціцький І. Бойківський говір с. Бітлі, 1913), картографування у лінгв. атласах.

Літ.: Синявський О. З укр. діалектології. В кн.: Укр. діалектол. збірник, кн. 2. К., 1929; Dejna K. Z zagadnień ewolucji oraz interferencji językowej. Łódź, 1991; Gwary mieszane i przejściowe na terenach słowiańskich. Lublin, 1993. *П. Ю. Гриценко.*

ГОЛОВА́ЦЬКИЙ Яків Федорович (псевд. – Головацький Ярослав, Русин Гаврило, Балагур Яцко, Галичанин та ін.; 29.X 1814, с. Чепелі, тепер Бродівського р-ну Львів. обл. – 13.V 1888, Вільнюс) – укр. мовознавець, етнограф, фольклорист, поет, педагог і громад. діяч, чл. Рос. геогр. т-ва, почес. чл. Т-ва історії і старовини російської з 1866. У 1834–35 навч. в духовній академії в Кошице та ун-ті в Пешті; закін. 1841 Львів. ун-т. У 1842–48 був священиком. Протягом 1848–67 працював професором, а 1863–64 – ректор Львів. ун-ту. В 1868–88 – голова Віленської археогр. комісії, одночасно (з 1871) – голова Тимчас. комісії по організації Вілен. публіч. бібліотеки й музею. Належав до «Руської трійці», організував випуск альм. «Русалка Дністровая» (1837). Досліджував фольклор і етнографію українців регіону Карпат («Нарис старослов'янського байкарства або міфології»,

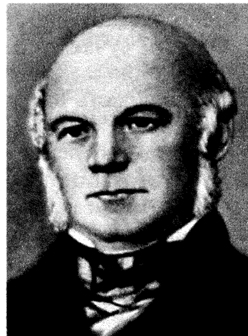
Я. Ф. Головацький.

1860; «Про костюми або народне вбрання русинів чи руських у Галичині й північно-східній Угорщині», 1867; «Народні пісні Галицької та Угорської Русі», кн. 1–4, 1878). Підготував праці про писемні пам'ятки («Хрестоматія церковнословенська і давньоруська», 1854; «Пам'ятки дипломатичної і судово-ділової мови руської у давньому Галицько-Волинському князівстві й суміжних областях у XIV і XV ст.», 1867). Велике значення у справі відродження укр. шкільництва і культури мала «Грамматика рускοгο ѧзыка» Г. (1849), яка спиралася на мовну практику Галичини, була осн. посібником у школах до 1862. На підставі нових діал. даних Г. здійснив одну з перших у вітчизн. мовознавстві спроб опису діал. диференціації укр. мови – «Розправа о язиці южноруськім і єго нарічіях» (1848); виділив волин.-поділ. (або українське), галицьке (або наддністрянське) і карпаторуське наріччя. Обстоював самобутність укр. мови, підкреслював її глибокі істор. корені. У питаннях реформування правопису, витворення норм укр. літ. мови виявляв непослідовність. Створив «Географический словарь западнославянских й югославянских земель и прилежащих стран» (1877, вид. 1884), опубл. «Читанку» М. Шашкевича (1850) тощо. Уклав досконалий для свого часу регіональний словник говорів Галичини, Буковини і Закарпаття – «Материалы для словаря малорусского нарѣчія, собраныя в Галиции и въ Сѣверо-восточной Венгрии...» (1857–59, літери А–З) та «Словник української мови» (обидва – в кн.: Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, т. 10. Пряшів, 1982). Співукладач лексикогр. праці «Die juridisch-politische Terminologie für die slawischen... Sprachen Österreichs» («Правничо-політична термінологія для слов'янських мов Австрії», 1851).

Літ.: Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–1862. Л., 1905; Гуменюк М. П., Кравченко Є. Є. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Бібліогр. покажчик. Л., 1962; Булахов М. Г. Головацкий Яков Федорович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 3. Минск, 1978; Жовтобрюх М. А. Мовозн. праці Я. Ф. Головацького. «Мовознавство», 1989, № 5; Бевзенко С. П. Історія укр. мовознавства. Історія вивчення укр. мови. К., 1991; Мацюк Г. Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша пол. XIX ст.). Л., 2001. *П. Ю. Гриценко.*

ГОЛОВАЩУ́К Сергій Іванович (30.IX 1922, с. Соболівка, тепер Коростишівського р-ну Житом. обл.) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1971. Закін. 1952 Київ. ун-т. Працював

1950–58 у вид-ві АН України, з 1958 – в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні АН України (з 1973 – ст. наук. співробітник), у 1991–98 – ст. наук. співробітник в Ін-ті української мови НАН України. Автор праць з укр. лексикографії, правопису, культури мови: монографія «Перекладні словники і принципи їх укладання» (1976), «Словник-довідник з правопису» (1979), «Словник-довідник з правопису та слововживання» (1989), шкільний «Орфографічний словник» (8-е вид.; 1994), «Складні випадки наголошення. Словник-довідник» (1995), ряду статей у наукових збірниках і періодиці. Один з укладачів і редакторів «Русско-украинского словаря» (т. 1–3, 1968; Держ. премія УРСР в галузі науки і техніки, 1973), «Словника української мови» (т. 1–11, 1970–80; Держ. премія СРСР, 1983), «Орфографічного словника української мови» (1975, 1999), «Словника синонімів української мови» (т. 1–2, 1999–2000). *Л. С. Паламарчук*.

ГОЛОВНЕ́ РЕ́ЧЕННЯ – частина *складнопідрядного речення*, якій підпорядковується *підрядне речення*. Термін «головне речення» в укр. мовознавстві закріпився під впливом рос. грамат. термінології. У 2-й пол. 19 ст. його почали використовувати М. Осадца, О. Огоновський, П. Дячан, С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер, О. Попович та ін. Підрядний зв'язок, що зумовлений Г. р. і виявляється у позиції підрядної частини, реалізується у детермінантному і прислівному різновидах.

За детермінант. підрядного зв'язку (див. *Підрядність*, *Детермінантні члени речення*) з Г. р. у цілому поєднується підрядне речення, яке за допомогою підряд. семант. сполучників виражає часові, причинові, умовні, цільові, допустові, порівняльні та ін. семант.-синтакс. відношення. Напр.: «Коли копають картоплю, **стигне вода в криниці**» (М. Рильський); «**Я вірю в щастя**, бо воно було» (Д. Павличко); «**Кинув чумак село рідне**, щоб шукати долі інде» (Т. Осьмачка). Детермінантний підрядний зв'язок указує на те, що Г. р. із семант.-синтакс. погляду не вимагає підряд. частини, і наявність її зумовлена комунікат. потребами висловлення.

За прислівного підряд. зв'язку у Г. р. складнопідряд. конструкції наявний опорний компонент, з яким поєднана підрядна частина. Прислівний зв'язок може бути тісним і відносно вільним. Тісний він тоді, коли опорне слово у Г. р. за своєю семант.-синтакс. валентністю відкриває позицію підряд. частини. Опор. словами у Г. р. звичайно виступають: а) дієслово мовлення, повідомлення, думки, сприймання тощо: «**Не говоріть**, що мир – це рівновага зброї» (Д. Павличко); «В степу, як і в морі, зустрівши людину, **не питають**, чого вона тут і звідки» (О. Гончар); «А сьогодні **передавали**, що у Греції випав сніг» (Л. Костенко); б) *предикативи* типу **жаль**, **помітно**: «**Не жаль** мені, що житиму лиш раз» (Д. Павличко); в) форми компаратива: «Немає **мудріших**, ніж народ, учителів» (М. Рильський); «**Краще** смерть, ніж вічний сором!» (Леся Українка). В цих прислівних складнопідряд. реченнях часто вживається асемантичний сполучник **що**. Не пов'язаний із семант.-синтакс. валентністю прислівний підряд. зв'язок, коли у Г. р. функціонує опорний іменник із конкр. значенням, від якого залежить підрядна означальна частина. Прислівний підряд. зв'язок у таких конструкціях відносно вільний. Підрядна частина поєднується з опор. іменником займенниковими сполуч. словами: «Обоє глянули на похилу хату, **яку** срібним вінцем завершувало засніжене гніздо» (М. Стельмах); «Пахне хлібом земля, **що** дала мені сонце й крила» (Д. Павличко). Зв'язок Г. р. і підряд. частини нерідко посилюють вказівно-видільні займенники типу **той**, **такий**: «Не іграшка пуста **та** форма, що віки розкрили їй обійми!» (М. Рильський).

У складнопідряд. реченні закріпилося певне взаєморозташування Г. р. і підрядного. Характерно, що детермінантний підрядний зв'язок спричинює вільне їх розташування, а прислівний – препозицію Г. р. щодо підрядного, пор.: «Гринь, щоб нічого не відповідати, падає знов на рукав кожуха і лежить непорушно» (В. Винниченко); «Кайдани, шаленіючи, бряжчали, щоб заглушити пісню Кобзаря» (Л. Костенко); «Щоб тих щасливих днів не загубити, Потрібно працювати цілий вік» (Д. Павличко); «На другий день казали вже, що ненадовго пощастило тому левові звільнитися з клітки» (О. Довженко); «Віддайте мені мову, якою мій народ мене благословив» (Л. Костенко).
І. Р. Вихованець.

ГО́ЛОС – звуковий потік, що утворюється у гортані завдяки періодичним коливанням голосових зв'язок (див. *Органи мовлення*) при проходженні через них повітр. струменя. Г. є складовою частиною звуків мовлення, становлячи осн. елемент *голосних звуків*, які характеризуються як тональні. Голосний елемент наявний також у сонорних і дзвінких *приголосних звуках*. З акуст. боку Г. має хвильову природу і при сприйманні на слух (при перцепції) характеризується висотою, силою і часом звучання. Висота Г. залежить як від будови голосових зв'язок, їхньої товщини і довжини (напр., чоловічі Г. низькі, жіночі та дитячі Г. – високі), так і від ступеня емоційності мовлення. Сила Г. залежить від сили повітр. струменя. Г. має індивід. характеристики, що дають змогу ідентифікувати мовців. Індивід. ознаки Г. визначають експериментально за обертонами (темброві характеристики) за допомогою електроакуст. аналізаторів. *А. Й. Багмут.*

ГОЛОСКЕ́ВИЧ Григорій Костянтинович [4(16).XI 1884, с. Супрунківці, тепер Кам'янець-Поділ. р-ну Хмельн. обл. – 1935, м. Тобольськ, Росія] – укр. мовознавець. Закін. 1905 Кам'янець-Поділ. духовну семінарію, навч. 1906–11 у Петерб. ун-ті. До 1918 Г. вчителював у Різі, Петербурзі,

Києві. Один із засновників вид-ва «Слово» у Києві (1917–20). З 1919 працював в УАН/ВУАН, з 1922 – співробітник Ін-ту укр. наук. мови ВУАН. Досліджував говірки Поділля, написав працю «Руська правопись зі словарцем» (1904), дав текстол. опис Євсевієвого Євангелія 1283 (1914). Уклав «Український правописний словничок з короткими правилами правопису» (1914, який містив бл. 40 000 слів, 7-е, останнє прижиттєве, видання вийшло 1930; перевидавався з деякими змінами в США 1952, 1955, 1967, 1977; 1994 знову вийшов в Україні). Один з укладачів «Російсько-українського словника» (1924–28). Видав «Короткі правила правопису. Словнички імен, географічних назв, назв різних установ» (1925). У серпні 1929 заарештований як «член СВУ» і засуджений на 5 років ув'язнення, яке відбував спочатку в Ярославлі, потім у Тобольську, де покінчив життя самогубством. Реабілітований 1989. *З. Т. Франко.*

Г. К. Голоскевич.

ГОЛОСНІ ЗВУ́КИ – *звуки* мови, в основі яких лежить музик. тон (*голос*), утворюваний при розкритому мовному каналі внаслідок коливань голосових зв'язок і дальшої модифікації їх у надгортанних порожнинах. Загальновизнаним є тристоронній критерій визначення Г. з.: функціональний, артикуляційний і акустичний.
Найзначнішою функц. ознакою Г. з. є складотв. функція – вони здебільшого утворюють вершину складу. В укр. мові є шість Г. з., що виступають у максимально незалежній позиції: **[а]**, **[о]**, **[у]**, **[е]**, **[и]**, **[і]**. Є й т. з. нескладотворчі Г. з. – **ў**, **і̯**. З артикуляційного боку Г. з. мають ряд особливостей, що відрізняють їх від приголосних. При їх творенні голосовий канал максимально відкритий, у ньому відсутні значні контакти (фокуси утворення), що є джерелом виникнення *шуму*. Тому Г. з. не мають виразної локалізації творення. Звук, виникнувши в гортані, посилюється і видозмінюється у надгортанних порожнинах. Найістотнішим фактором при творенні Г. з. є зміна об'єму й форми порожнин мовного апарата, що виконують функцію резонаторів. У творенні потрібної форми і розміру резонаторів першорядну роль відіграють рухомі органи, передусім язик, губи, піднебінна занавіска, нижня щелепа. При утворенні Г. з. відзначається загальна, нелокалізована напруженість усього мовного апарата. Повітр. струмінь на виході слабкий. Найрухливіший орган у ротовій порожнині – язик, якому й належить найважливіша роль у творенні Г. з. Язикова спинка може рухатися в горизонт. і вертик. напрямках. Положення спинки язика в горизонт. напрямку відносно піднебіння визначає місце *артикуляції*. Залежно від цього розрізняють голосні переднього, середнього і заднього ряду. При віднесенні Г. з. до переднього чи до заднього ряду дуже показовим є співвідношення двох резонаторів – переднього і заднього. Г. з. переднього ряду утворюються при більшому задньому й меншому передньому резонаторах. Г. з. заднього ряду – навпаки, при більшому передньому й меншому задньому. За місцем творення ці Г. з. поділяють на дві групи: голосні заднього ряду **[а]**, **[о]**, **[у]** та голосні переднього ряду **[е]**, **[и]**, **[і]**. Ступінь підняття залежить від того, якою мірою спинка язика піднімається до піднебіння. Відповідно до цього в укр. мові розрізняють голосні чотирьох ступенів підняття: високого **[і]**, **[у]**, високо-середнього **[и]**, середнього **[е]**, **[о]** й низького **[а]**. За роботою губ укр. голосні поділяють на огублені (або лабіалізовані), при вимові яких губи заокруглюються і витягаються наперед (**[о]**, **[у]**), і неогублені (або нелабіалізовані), при утворенні яких губи не відіграють активної ролі (**[а]**, **[е]**, **[и]**, **[і]**). Артикуляц. особливості Г. з. укр. мови найкраще ілюструються за допомогою класифікац. схеми у формі неправильної трапеції, розбитої на клітинки, які мають показувати ряд голосних та ступінь підняття язика. Дужки позначають *лабіалізацію* голосних. Така форма схеми, на відміну від раніше прийнятої в укр. мовознавстві (у вигляді прямокутника, розбитого на дев'ять клітинок), дає наочнішу картину взаємного розміщення звуків, оскільки вона ніби відтворює будову ротової порожнини й положення найвищої точки перед. чи задньої частини спинки язика у відношенні до піднебіння при вимові того чи ін. голосного (див. схему).

АРТИКУЛЯЦІЙНА СХЕМА НАГОЛОШЕНИХ ГОЛОСНИХ

ПІДНЯТТЯ	РЯДИ		
	передній	середній	задній
високе	і		<у>
високо-середнє		и	
середнє		е	<о>
низьке			а

Як видно, в межах кожної клітинки голосний, у свою чергу, може бути підвищений або обнижений, просунений уперед або назад. За ступенем відкритості ротової порожнини Г. з. поділяють на широкі й вузькі, або відкриті й закриті. До широких (відкритих) належать голосні низького й серед. підняття, до вузьких (закритих) – голосні високо-серед. та високого підняття. Розрізняють також голосні напружені й ненапружені. Звичайно ступінь напруженості пов'язаний зі ступенем закритості: закриті голосні більш напружені, відкриті – менш напружені. Крім того, наголошені Г. з. більш напружені, ніж ненаголошені. Найголовніша акуст. ознака Г. з. полягає у тому, що в їхній основі лежить голос, на відміну від приголосних, в основі яких лежить шум. Джерелом голосового тону Г. з. служать період. коливання голосових зв'язок у гортані (т. з. основ-

ний тон), які можуть резонуватися (викликати вторинні коливання) у надгортанних порожнинах, внаслідок чого виникають додаткові тони, неоднакові за силою, висотою й областю їхньої концентрації при вимові різних Г. з. (т. з. власні тони голосних). Уся сукупність цих тонів створює якість голосних, чи їхній тембр, завдяки чому голосні відрізняються один від одного. Область посилення частот називається формантою. Г. з. мають виражену формантну структуру. У них може бути кілька формантних зон (або формант), проте найголовнішими є дві: перша форманта (F_1) і друга форманта (F_2), взаємне положення яких визначає якість звука. Формантні особливості Г. з. закономірно відображають їхню артикуляцію. F_1 співвідноситься з артикуляц. закритістю і відкритістю звуків: Г. з. високого й високо-серед. підняття **[і]**, **[у]**, **[и]** мають найнижчу висоту першої форманти, а Г. з. низького підняття **[а]** – найвищу першу форманту. F_2 співвідноситься з перед. або задньою артикуляцією голосних: голосний перед. ряду **[і]** має найвищу другу форманту, лабіалізований Г. з. заднього ряду **[у]** – найнижчу й т. д. Заг. зниження всіх формант є наслідком артикуляц. лабіалізації голосних. За показниками другої форманти висота тону укр. голосних зростає в такому порядку: **[у]** – **[о]** – **[а]** – **[е]** – **[и]** – **[і]**, тобто **[у]** й **[о]** низькотональні, **[и]**, **[і]** – високотональні, **[а]** й **[е]** займають середнє положення. Акуст. особливості Г. з. можна показати у вигляді схеми, в якій відображено взаємне розміщення двох перших формант (див. схему).

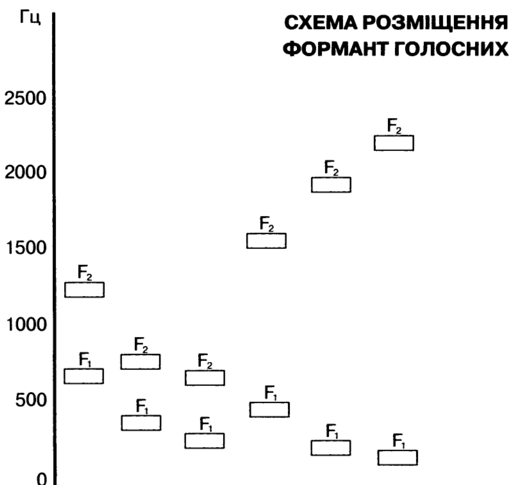

Існують певні закономірності вживання Г. з. У звуковій системі укр. мови Г. з. становлять 15,8 %, а в мовленні – 41,8 %. Г. з. **[а]**, **[о]**, **[у]** можуть виступати і після твердих, і після м'яких приголосних, **[і]** – тільки після м'яких, а **[и]** – тільки після твердих.

Поєднуючись між собою у *мовному потоці*, Г. з. потрапляють у неоднакові фонет. умови, внаслідок чого відбуваються певні артикуляц.-акуст. зміни їх у ненаголошеній позиції (див. *Ненаголошені голосні*) або більше чи менше пристосування їхньої артикуляції до сусідніх приголосних. Пост. закономірність виявляється у тому, що поч. і кінцева фази Г. з. залежать від артикуляції поперед. або наст. приголосного. Найбільш яскраво виявляється ця залежність від сусідніх м'яких приголосних: на поч. голосних, у кінці їх або з обох боків з'являється і-подібний сегмент. З акуст. боку перехідні сегменти мають підвищений власний тон порівняно з осн. фазою голосного. У швидкому мовленні певні артикуляц.-акуст. зміни поширюються і на осн. фазу. Див. також *Вокалізм*.

Літ.: СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучас. укр. літ. мови. К., 1970; Тоцька Н. І. Голосні фонеми укр. літ. мови. К., 1971; Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучас. укр. літ. мови, ч. 1. К., 1972; Тоцька Н. І. Сучасна укр. літ. мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. К., 1981. *Н. І. Тоцька.*

ГОЛОСОВІ́ ЗВ'Я́ЗКИ – див. у ст. *Органи мовлення.*

ГОНЧА́Р Олесь (Олександр) Терентійович (3.IV 1918, слобода Суха, тепер село Кобеляцького р-ну Полтав. обл. – 14.VII 1995, Київ) – укр. письменник, публіцист, держ. і громад. діяч, академік НАН України з 1978, почес. доктор л-ри Альберт. ун-ту (Канада) з 1992. Закін. 1946 Дніпроп. ун-т. У 1959–71 – голова правління СП України, з 1973 – голова Укр. респ. к-ту захисту миру, член Всесв. Ради Миру. Автор численних творів: романів («Прапороносці», 1947–48; «Таврія», 1952; «Перекоп», 1957; «Людина і зброя», 1960; «Тронка», 1963; «Собор», 1968; «Циклон», 1970; «Берег любові», 1976; «Твоя зоря», 1980), повістей («Земля гуде», 1947; «Микита Братусь», 1951; «Щоб світився вогник», 1955; «Бригантина», 1973), оповідань (збірки «Модри Камень», 1948; «Південь», 1951; «Чари-Комиші», 1958; «Далекі вогнища», 1988), публіцист. збірок («Про наше письменство», 1972; «Письменницькі роздуми», 1980; «Чим живемо: На шляхах до українського Відродження», 1992) та ін.

О. Т. Гончар.

У творах письменника – кращий вияв укр. літ. мови, в ній «весь гомін віків». Розкриваючи «цвіт слова народного», письменник видобув багато глибоко нар. слів, виявив інтелектуальний рівень сучас. літ. мови. Своєю словотворчістю Г. розвинув потенц. можливості укр. мови, збагатив естет. функції укр. слова.

Багато зробив для утвердження і пропаганди укр. мови. Г. послідовно і самовіддано обстоював її держ. статус, осмислював могутню роль мови у формуванні самосвідомості народу, підкреслював, що мова – «кровообіг нації», «па-

м'ять народу», «євшан-зілля для збайдужілих», «генофонд культури, її основа, її жива думка» (ст. «Цвіт слова народного», 1976).
Особливу увагу Г. приділяв викладанню рідною мовою у школі, викривав руйнівну силу для розвитку укр. мови звуження її функцій в умовах СРСР. Розвиток укр. мови постійно пов'язував з духовністю народу, активно відгукувався на події культур. життя України (в лютому 1989 брав участь в утворенні Т-ва укр. мови ім. Т. Г. Шевченка, виступив з програм. словом на Установчій конференції цього Т-ва). Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка 1962, Ленін. премії 1964, Держ. премії СРСР 1948, 1949, 1982.
Тв.: Письменницькі роздуми. К., 1980; Чим живемо: На шляхах до укр. Відродження. К., 1992.
Літ.: Сологуб Н. М. Мовний світ Олеся Гончара. К.,1991.
Н. М. Сологуб.

ГОРБА́Ч Олекса [5.II 1918, с. Романів, тепер Перемишлянського р-ну Львів. обл. – 23.V 1997, м. Берфурт (Райхельсгайм), Німеччина] – укр. і нім. філолог, доктор філол. наук з 1951, професор з 1963, д. чл. Європейського відділу НТШ з 1962. Закін. 1940 Львів. ун-т, у 1947–48 продовжив навчання в Укр. вільному ун-ті (Мюнхен). У 1948 захистив докторську дисертацію «Наголос Зизанієвого „Лексису" з 1596 р.», а 1951 – габілітаційну дисертацію «Арго на Україні». Доцент Укр. вільного ун-ту в Мюнхені (1951), викладач укр. та польс. мов у Геттінген. (1952–59), Марбур. (1956–58) і Франкфурт. (з 1958) ун-тах. З 1963 Г. – професор слов'янської філології Укр. катол. ун-ту в Римі. В 1965–79 – професор, зав. кафедри славістики Франкфурт. ун-ту, 1972–74 – декан відділення сх. і позаєвропейських мов та культур. Автор праць: з укр. арго – «Арго українських вояків» (1963), «Арго українських школярів і студентів» (1966), «Арго слобожанських сліпців („невлів")» (1971); з історії укр. лексикографії та лексикології – «Памво Беринда як етимолог» (1956), «З історії української церковно-музичної термінології», «Найдавніший друкований чесько-український глосар з 1587 року» (обидві – 1965), «Перший рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Єпіфанія Славинецького» (1968), «„Dictionarum latino-slavonum" 1718–1724 Івана Максимовича» (1991) та ін.; з укр. діалектології – «Північнонаддністрянська говірка й діалектний словник села Романів Львівської області» (1965), «Діалектний словник північно-добруджанської говірки села Муругиль над Дунаєм» (1969), «Північноволинська говірка й діалектний словник села Ступно, колишнього повіту Здовбунів» (1973), «Південно-лемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід близько Меджилаборець (Пряшівщина)» (1973), «Говірка Комарна й Комарнянщини» (1987) тощо. Працював також у галузях сучас. укр. мови, ономастики, міжмовних контактів, церковнослов'ян. мови, полоністики та ін. Фотомех. способом Г. перевидав значну кількість раритетів мовозн. україністики, зокрема: у 1974 – «Грамматіки славєнскиѧ правилноє Сѵнтаґма» Мелетія Смотрицького 1619; у 1977 – «Грамматіки или писменница языка Словенъского» 1638; у 1978 – «Грамматика малороссійскаго нарѣчія» 1818 і «Прибавленіе къ грамматикѣ малороссійскаго нарѣчія» 1822 О. Павловського; в 1979 – «Grammatica Slavo-Ruthena» М. Лучкая 1830; у 1980 – «Грамматіка словенска...» Лаврентія Зизанія 1596; у 1982 – «Малорусько-німецкий словар» Є. Желехівського та С. Недільського 1882–86; у 1985 – «Історичний словник українського язика» Є. Тимченка (в. 1–2, 1930–32; А–Ж); у 1986 – «Граматика української мови...» В. Сімовича 1921; у 1988 – «Адельфотес. Граматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка. Совершаннаго искуства осми частей слова» 1591. У такий же спосіб перевидав: у 1965 – «Нарис історії української мови» П. Бузука 1927; у 1985 – «Покажчик з української мови. Матеріали по 1929 рік» Л. Червінської та А. Дикого 1929–30; у 1986 – «Українська фраза» М. Сулими 1928; у 1988 – «Нариси з історії української мови. Хрестоматія з пам'ятників староукраїнщини XI–XVIII вв.» 1924; у 1990 – «Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою)» С. Смеречинського 1932 і «Граматика Лаврентія Зизанія 1596 р.» М. Возняка 1911 тощо.

О. Горбач.

Тв.: Зібрані статті, зб. 1–8. [Б. м.], 1991–1997.
Літ.: Studia Slavica in honorem viri doctissimi Olexa Horbatsch Festgabe zum 65 Geburtstag, Bd. 1–4. Munchen, 1983; Закревська Я. Олекса Горбач. Життєво-бібліогр. нарис. Л., 1995; Гриценко П. Титан укр. науки – Олекса Горбач. В кн.: Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze, t. 6–7. Warszawa, 1998.
Й. О. Дзендзелівський.

ГОРБАЧУ́К Василь Тихонович (27.IV 1929, с. Міжлісся, тепер Березівського р-ну Брест. обл., Білорусь) – укр. мовознавець і методист, канд. пед. наук з 1959, професор з 1990. Закін. 1952 філол. ф-т Львів. ун-ту. Вчителював, з 1956 – викладач ряду пед. ін-тів, з 1984 – зав. кафедри укр. мови і л-ри Слов'ян. пед. ін-ту. Автор праць з граматики укр. мови, лексикології, з актуальних проблем методики викладання укр. мови: «Склад і типи простого речення» (1959), «Методика викладання української мови. Бібліографічний покажчик» (ч. 1–2, 1971–78), «Види диктантів і методика їх проведення» (1989), «Есперанто-російсько-українсько-англійський словник» (1994, у співавт.), «Синтаксис української літературної мови» (1995), «Барви української мови» (1997). *О. М. Біляєв.*

ГОРЕ́ЦЬКИЙ Петро Йосипович [24.XI(6.XII) 1888, с. Мутин, тепер Кролевецького р-ну Сум. обл. – 16.VIII 1972, Київ] – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1946. Закін. 1914 Київ. ун-т. Учителював, викладав укр. мову та л-ру у вищих навч. закладах Києва, протягом 1926–63

працював у різних установах АН УРСР, зокрема в Ін-ті укр. наук. мови, Ін-ті мовознавства. Розробляв в основному проблеми лексикології та лексикографії укр. літ. мови. Разом з І. Шалею ств. підручник «Українська мова. Практично-теоретичний курс» (1926, 8 видань). Як лексикограф Г. дебютував «Словником термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування» (1928); один з авторів «Українсько-російського словника» (т. 1–6, 1953–63), «Словника української мови» (т. 1–11, 1970–80; Держ. премія СРСР, 1983). Автор низки праць (монографія «Історія української лексикографії», 1963, численні статті з теорії та історії укр. словникарства); один з авторів «Курсу сучасної української літературної мови» (т. 1, 1951), «Курсу історії української літературної мови» (т. 1, 1958).

Літ.: Горецький П. Й. «Мовознавство», 1972, № 5.

Л. С. Паламарчук.

ГОРОДЕ́НСЬКА Катерина Григорівна (17.XI 1948, с. Мелюшки Хорольського р-ну Полтав. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1991, професор з 1993. Закін. 1970 Кіровогр. пед. ін-т. Працювала з 1975 в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, з 1991– в Ін-ті укр. мови НАН України (провід. наук. співробітник, з 1998 – заст. директора; з червня 2003 – провід. наук. співробітник). Осн. праці: із словотвору сучас. укр. мови («Словотвірна структура слова», 1981; «Морфеміка української мови», 1987), морфології і синтаксису («Числівник української мови», 1980; «Граматика української мови», 1982; «Семантико-синтаксична структура речення», 1983; «Граматика української мови. Морфологія», 1993; «Теоретична морфологія української мови», 2004) – усі в співавт.; дериваційного синтаксису («Деривація синтаксичних одиниць», 1991). *І. Р. Вихованець.*

ГОРПИ́НИЧ Володимир Олександрович (26.XI 1927, с. Варварівка, тепер Гуляйпільського р-ну Запоріз. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1974, професор з 1976, з. д. н. і т. України з 1995. Закін. 1958 Дніпроп. ун-т. З 1946 учителював, з 1962 – викладач, зав. кафедри рос. мови Микол. (1967–74), Запоріз. (1974–79) та Полтав. (1979–81) пед. ін-тів; у 1975–78 – ректор Запоріз. пед. ін-ту, з 1982 – зав. кафедри Кіровогр. пед. ін-ту; з 1996 – професор Дніпроп. ун-ту. Досліджує проблеми словотвору, топонімії, відтопонімних іменників та прикметників слов'янських мов, антропонімії. Автор монографій: «Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов» (1973), «Відтопонімні прикметники в українській мові» (1976), «Назви жителів в українській мові» (1979), «Слов'янська ад'єктонімія і катойконімія» (2003); навч. посібників «Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія» (1999), «Географічні назви в українській мові» (1999, у співавт.), «Українська морфологія» (2002); підручників для пед. училищ: «Російська мова» (ч. 1–2, 1981–86), «Українська мова» (ч. 1–2, 1976–77, у співавт.); метод. посібників: «Будова слова і словотвір» (1976) та ін.; словників: «Русско-украинский орфоэпический словарь» (1992), «Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України», «Прізвища степової України» (обидва – 2000), «Словник географічних назв України» (2001), «Прізвища Дніпровського Припоріжжя» (2003, у співавт.).

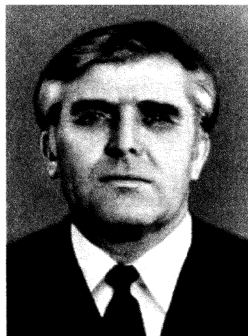
В. О. Горпинич.

Літ.: Лучик А. А., Лучик В. В. Библиогр. указатель по топонимике и славян. языкознанию с метод. рекомендациями. Владимир Александрович Горпинич. Кировоград, 1989; Кто есть кто в совр. русистике. М. – Хельсинки, 1994. *П. П. Чучка.*

ГОРТА́НЬ – див. у ст. *Органи мовлення.*

ГРА СЛІВ – використання звукової, лекс., грамат. форми мов. одиниць (слів, їхніх окр. значень та частин, фразеол. одиниць, синтакс. конструкцій і т. п.) для створення певних фонетико- та семант.-стиліст. явищ, що ґрунтується на зіставленні й переосмисленні, обігруванні різних значень чи вживань (смислів) та синтакс. функцій близькозвучних або однозвучних одиниць. Г. с. звичайно ототожнюється з *каламбуром*, проте останній є тільки одним з її різновидів. Виступаючи як засіб вираження гостроти і дотепності думки з ефектом несподіваності та відточеності стилю, Г. с. використовується, крім цього, для досягнення трьох осн. цілей, які, зрештою, можуть взаємопереплітатися. По-перше, для привернення уваги до значення через форму, для загострення сприйняття семант. особливостей одиниць, що обігруються (особливостей, справді властивих цим одиницям чи тільки приписуваних їм у такий спосіб): «**Вибори** без **вибору**» – газ. замітка про недем. вибори, «...поділюся **Словами-сльозами**» (Т. Шевченко), зокрема при «оживленні» *внутрішньої форми слова* або фразеологізму (пор.: «**Той, що греблі рве**» як ім'я міфол. істоти в «Лісовій пісні» Лесі Українки і переосмислення його П. Вороньком у знач. партизана-підривника: «Я той, що греблі рвав. Я не сидів у скелі, Коли дуби валились вікові»), «поетичній етимології» («А батько ж наш, він здатися не міг. Він **гордий** був, **Гордієм** він і звався» – Л. Костенко). По-друге, для створення в такий спосіб коміч.-сатир. ефекту (каламбур): «– **Як справи**? – Як **справа**, так і зліва» (жарт); **свинарія** – замість **семінарія** (А. Свидницький: слово бурсац.-семінарист. жаргону). По-третє, для створення зображально-виражального ефекту, коли рівень змісту зіставлюваних одиниць лишається неохопленим або вгадується лише як певні невиразні асоціації з чим-небудь: «**Діти**, **діти**, де мені вас **діти**?!»; «**Крав**! **крав**! **крав**! **Крав**

Богдан **крам**» (Т. Шевченко) – як звуконаслідування крику ворони (див. також *Звукопис*); «Піп сіль тре́, Пан теля пасе́» (жарт, побудований на поданні при швидкій вимові укр. тексту як нібито французького).

Г. с. будується на використанні *полісемії*, *омонімів*, *паронімів* (див. також *Парономазія*) і діє на різних мовних рівнях. При цьому вживаються наявні й творяться нові мовні одиниці.

За побудовою виділяється кілька типів Г. с.:

1. Зіставлення, поєднання в контексті однозвучних або близькозвучних одиниць з різними значеннями, завдяки чому досягається відповідний стилістичний (напр., «– Не знаємо ми нічого. Правда, що ми ходили **дещо** і гомоніли **про що**, тільки коли ми **хоч що** або **абощо**, то нехай нам **чорт знає що – от що**, а не **тощо**. А ви кажете, щоб ми там **що що** або **абощо**» – фолькл.), але частіше – семант.-стиліст. ефект. Напр., на лекс. рівні – при зіставленні різних уживань одного слова: «Шукати **Україну в Україні**» (Л. Костенко), при полісемії: «**Слово** про **слово**» (назва радіопередачі, публікації про мову); «Потому вона була в горницях (у наймах), раз у раз **била** посуд, а її **била** пані» (М. Коцюбинський); при омонімії: «Чи **винний винний** магазин?» (газ. замітка про проблеми алкоголізму; **винний** від **вина** і від **вино**); при паронімії: «Треба **гартуватися і гуртуватися**» (В. Блакитний); «**Позиція опозиції**» (газ. замітка); на лекс.-фразеол. рівні: «– А ми собаку купили... – ...Показуйте ж!.. Я ж **у собаках собаку** з'їв, – зареготав Федір Михайлович» (В. Чечвянський); на фразеол. рівні: «Вишняк **ішов угору** [тобто робив кар'єру] все та вгору. Вишнячка **йшла ушир** [тобто товстішала] усе та вшир» (Л. Костенко); на морфол. рівні (поєднання одиниць з різними грамат.-категоріальними значеннями): «Чи **здорові здорові**?» (газ. замітка про стан здоров'я населення); «**Ніколи** не кажи „**ніколи**"»; «**Добре** те, що **добре** кінчається»; «**Краще** менше, та **краще**» (прислівник у предикат. і обставинній функціях); «– Ти куркуль **був**, але знай: ти вже **не будеш**. Не будеш!» (І. Микитенко) – «**бути**» у знач. зв'язки і в знач. «існувати, жити»; на синтакс. рівні: «Один голова одного колгоспу... на Новий рік чекав **з охотою, з радістю, з гускою, з пирогами, ...з чаркою, з сім'єю, з гостями**» (Остап Вишня) – поєднання відношенням однорідності слів із різною категор. семантикою; «– Як у вас **з грошима** (дод.)? – **З грошима**-то (обст.) добре, а от без них погано» (жарт).

2. Підставлення в контекст (часто після паузи, що на письмі передається через крапки) замість очікуваної, звичної одиниці ін. одиниці з близьким або однаковим звучанням: «Мистецтво вимагає **жерти**» (замість **жертв** – жарт).

3. Переосмислення одиниці за зразком іншої, навмисне поєднання в одній одиниці двох значень або використання її «старої» форми для наповнення новим змістом: «**Пряма мова**» – назва поет. збірки (тобто **мова**, з якою автор звертається **прямо** до читача); переосмислення грамат. форми роду, коли, напр., на основі форм. асоціювання флексії **-а** в іменах ч. р. з такою ж флексією в іменах ж. р. (жінка, вона і под.) назва особи чол. статі подається як назва жінки: «Але ж земельку він здає **бісовій Перепічці** [Корнієві Перепічці] за дві тисячі карбованців» (П. Капельгородський). Цей засіб часто реалізується в супроводі «пояснення» («Ми зовсім **безгрішні**: ні **гріхів**, ні **грошей** не маємо»), зокрема у випадках «поетичної етимології», жартівливої етимологізації («„**Імажиністи**" – від слів „**і ми мажемо**"», «...„**Реалісти**" – це... письменники, що скінчили **реальну** школу». – Остап Вишня), «розшифрування» скорочень та абревіатур на зразок «ОВ» (марка паровозів) – як «**овечка**». В рамках слова переосмислення компонента може передаватися графічно: «ПриватиЗАція» (з реклами).

4. Переоформлення одиниці за зразком іншої: жарт. «**семисезонне** пальто» (від **демісезонне**), «**ярижка**» – назва одного з колишніх укр. правописів з літерою **ы**, яка називалася **єри** (пор. **єри** і **ярижка** 'п'яниця, гультяй'), «**Школяда**» – розважальна передача для школярів на укр. радіо (пор. **школа**, **коляда**).

5. Злиття двох близькозвучних одиниць у рамках спільної третьої («Суцільна **комп'ютероризація**» – газ. замітка про деякі кримінальні аспекти широкого впровадження ЕОМ, пор. **комп'ютеризація** і **терор**) або, навпаки, розкладання однієї одиниці на дві, обидві чи одна з яких нагадують цю одиницю за формою: «**Аванс сцени**» (газ. стаття про проблеми театру), пор. **авансцена**; **Борис Тен** (псевдонім М. В. Хомичевського) від **Бористен** – назви Дніпра в антич. авторів; «**Діє слово**» – рубрика в журн. «Слово і час», пор. **дієслово**.

6. Переставлення слів, речень та їхніх частин, коли набір одиниць лишається тим самим, але зміна їх позицій приводить до створення протилежного значення, ірон. ефекту: «Бідний багатому: „**Здоров будь!**". Багатий бідному: „**Будь здоров!**"» (фолькл.): обігравання пареміологічних паронімів – форм вітання і прощання; «**Рятуйте! Поліція!**» – «**Поліція? Рятуйте!**» (підпис під подвійним малюнком у журн. «Перець»: у першій частині це крик пограбованого про допомогу, а в другій – його ж крик, коли він упізнав у поліцаях недавніх грабіжників). Цей засіб може поєднуватися з обігруванням окр. слів: «Добре, коли **баба** стає козаком, гірше, коли козак стає **бабою**!» (Петро Панч).

7. Поширення Г. с., коли вона не обмежується обігруванням двох одиниць і одна з них (це звичайно одне із значень полісемічного слова) втягує у співвідносне вживання під дією семант. аналогії свого партнера по парадигмат. або синтагмат. відношенню: «Така **важка легка** промисловість», «„**Круглий** стіл" з **гострими** кутами» (газ. статті про проблеми легкої промисловості та дискусію за круглим столом); «– Ну й **терпуг** ти, Наташко! **Пиляєш** і **пиляєш**. Замовчи!» (А. Хижняк).

Види Г. с., що будуються на парадигмат. принципі, входять до системи *тропів*; види, що будуються на синтагмат. принципі, – до системи *фігур мови*.

Літ.: Щербина А. А. Сущность и искусство словесной остроты (каламбура). К., 1958; Buttler D. Polski dowcip językowy. Warszawa, 1968; СУЛМ. Стилістика. К., 1973; Guiraud P. Les jeux de mots. Paris, 1976; Ковальов В. П. Виражальні засоби укр. худож. мовлення. Херсон, 1992; Тараненко О. Гра слів. «Культура слова», 1997, в. 50; Санников В. З. Рус. язык в зеркале языковой игры. М., 1999; Різниченко О. Одноримки. Словник омонімів та схожословів. О., 2001; Тимчук О. Т. Семант.-стиліст. явище гри слів в укр. мові. К., 2003. *О. О. Тараненко.*

ГРА́БЕЦЬ (Hrabec) Стефан (14.I 1912, м. Станіслав, тепер Івано-Франківськ – 25.XII 1972, Лодзь) – польс. мовознавець. Закін. 1936 Львів. ун-т. Викладав у 1946–52 в ун-ті м. Торуня, з 1954 – професор Лодз. ун-ту. Автор праць: з історії польс. літ. мови, в яких досліджував вплив на неї укр. мови: «Окраїнні елементи в мові деяких польських письменників 16 і 17 ст.» (1949), «Про мову Берната з Любліна» (1960) та ін.; з ономастики, зокрема української: «Географічні назви Гуцульщини» (1950); «Карпатські географічні назви» (1959) та ін. Брав участь у створенні «Словника мови А. Міцкевича» і «Словника польської мови XVI ст.». Співредактор «Українсько-польського словника» (1957). У кн. «Нарис історії української мови» (1956) йому належить розділ «Нарис історії української мови з кінця 18 ст. до новіших часів», де йдеться про мову творів І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін. укр. письменників.

С. Грабець.

Літ.: Taszycki W. Stefan Hrabec. «Język polski», 1973, t. 53, № 5; Його ж: Stefan Hrabec jako onomasta. «Onomastica», 1973, ч. 18, z. 1–2; Encyklopedia wiedzy o języku polskim. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978. *Т. Б. Лукінова.*

ГРАДА́ЦІЯ (лат. gradatio – поступове підвищення, посилення, від gradus – крок, ступінь) – див. у ст. *Фігура мови.*

ГРАЖДА́НСЬКИЙ ШРИФТ, «гражданка» – шрифт, який почали застосовувати в Росії у книжках світського друку після проведеної 1708–10 реформи замість давньорус. шрифту, засн. на *кирилиці* (див. *Реформи алфавіту і графіки*). Запровадження Г. ш. було природним наслідком розвитку освіти й культури Росії на поч. 18 ст. Громіздкий і застарілий кирилич. друк. *півустав* з його складним *правописом* і численними *титлами* став непридатним для друкування наук. видань, навч. посібників, худож. л-ри тощо. Тому на основі нового скорописного почерку моск. кирилич. *письма* кін. 17 – поч. 18 ст., яким велося дип. листування і писалися грамоти, а також на основі нових шрифтів у гравюрах на металі (зокрема, на титульних листах і картах) та лат. шрифту «антиква» було ств. новий шрифт з простішим і заокругленішим накресленням *літер*. Перші зображення 32 літер Г. ш. виготували у м. Жовкві (тепер Львів. обл.) у січні 1707 і 21 додаткової літери у м. Могильові (тепер Білорусь) у квітні – липні 1708 військ. інженер і кресляр Куленбах та білорус. просвітник і книговидавець Ілля Копієвич на замовлення рос. царя. Перша книжка, надр. новим шрифтом, – «Геометриа славенски землемерие» (1708). Г. ш. став першоджерелом сучас. рос. шрифту. Його було покладено в основу *алфавітів* багатьох народів кол. СРСР, а також болг., серб. і монгольської писемності.

З 18 ст. Г. ш. поширився у Сх. Україні, яка входила до складу Рос. імперії: його пристосовували до звукового складу укр. літ. мови. Зокрема, літера **и** разом з **ы** стала позначати голосний передньо-серед. ряду середньо-верхнього підняття, літера **є** позначала як звук **е** після м'якого приголосного, так і звукосполучення **йе**, літеру **ѣ** писали на місці **і** < **ѣ**. У 2-й пол. 19 ст. з Г. ш. у Сх. Україні випали літери **ѣ**, **ъ**, намітилася чіткіша диференціація у вживанні літер **ы**, **і**, зам. літери **ё** стали послідовно вживати сполучення **йо**, **ьо**. Ці традиції збереглися і в сучас. укр. правописі.

В Зх. Україні, яка з кін. 18 ст. опинилася у складі Австро-Угорщини, Г. ш. уперше використала «Руська трійця» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький) у літ. альм. «Русалка Днѣстро-

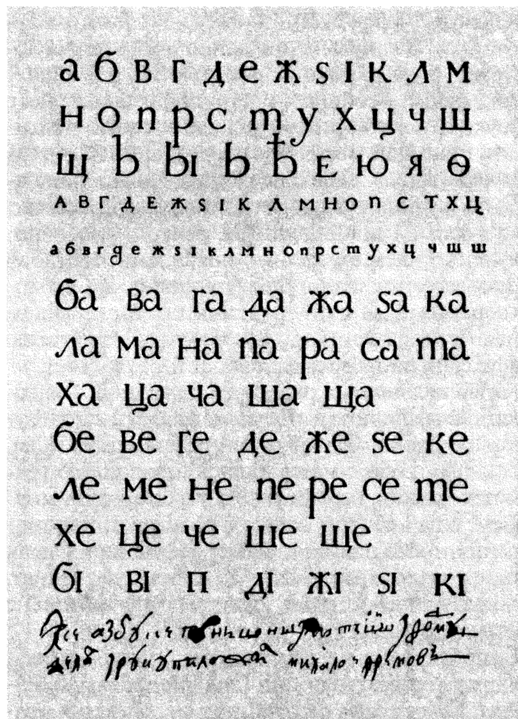

Гражданський шрифт. Відбиток азбуки, зробленої в Москві під керівництвом словолитця М. Єфремова, з його власноручним написом. 1707.

вая» (Будапешт, 1837). Але цей почин потім було забуто, і в Галичині, на Буковині та Закарпатті майже до кін. 19 ст. послідовно вживалася кирилиця. Лише з 70-х рр. Г. ш. стали користуватися «москвофіли», а згодом він поширився і в ін. виданнях. Велике загальнокультурне значення мав вихід 1886 «Малоруско-німецького словаря» Є. Желехівського, надр. Г. ш. на основі фонет. принципу правопису, названого *желехівкою.* На кін. 19 ст. кирилиця вийшла з видавничої практики у світській сфері, і «Руський правопис» (1895), вид. галицькою Шкільною крайовою радою для вжитку в шкіл. навчанні, офіційно закріпив Г. ш. і фонет. правопис.

Літ.: Шицгал А. Г. Рус. гражд. шрифт. 1708–1958. М., 1959; Різник М. Г. Письмо і шрифт. К., 1978. *Г. П. Півторак.*

ГРАМА́ТИКА (грец. γραμματική, від γράμμα – літера, написання) – 1. Будова *мови*, тобто система морфол. одиниць, категорій і форм, синтакс. одиниць і категорій, словотв. одиниць і способів словотворення. 2. Розділ *мовознавства*, що вивчає грамат. будову мови. Г. як будова мови – складна організація, сукупність підсистем, якими є *морфологія*, *синтаксис* і *словотвір*. До морфології належать явища, пов'язані з системою форм слів (*парадигм*), їхніми абстр. грамат. значеннями, морфол. категоріями і лекс.-грамат. розрядами слів. У морфол. підсистемі мови наявні також *морфеми*, тобто мінім. значеннєві *одиниці мови*, за допомогою яких утворюються слова або *словоформи.* Словозм. і словотв. морфеми, їх утворення та функціонування становлять окр. сферу в межах Г. слова – *морфеміку*, проте традиційно їх розглядають у морфології (словозм. морфеміка) і словотворі (словотв. морфеміка). З'єднувальною ланкою між морфологією і *фонологією* є морфонологія, що вивчає такі форм. особливості структури слова, його звукові перетворення, які виникають унаслідок взаємодії морфем у слові у вигляді різних їх чергувань. Синтаксис охоплює явища, пов'язані з функціонуванням слова в *реченні*, синтакс. зв'язками і відношеннями речень, словосполучень і членів речення, правилами побудови простого і складного речень тощо. До словотворення належить творення похідних слів за певними зразками та моделями за допомогою афіксації та ін. форм. засобів. Ост. часом словотвір виділяють в окр. підсистему мови і відводять їй місце поза Г. Деякі мовознавці зараховують до грамат. будови звукову організацію мови, оскільки вона є матеріальною оболонкою грамат. одиниць, беручи участь у формуванні морфем, слів і речень, а також різні текстові утворення, тобто одиниці, більші за речення. Однак таке широке трактування Г. не відбиває грамат. законів мови, а отже, будується не на власне грамат. основі.

Г. побудована на абстракціях, узагальненнях, якими є грамат. одиниці (див. *Морфологічні одиниці*, *Синтаксичні одиниці*), грамат. значення, *граматична категорія*, граматична форма – центр. поняття Г. До грамат. одиниць належать морфема, слово (як *частина мови* і *член речення*), *словосполучення* і речення як носії узагальнених грамат. властивостей. Грамат. значення – узагальнене знач. граматичної (морфологічної, синтаксичної, словотвірної) одиниці, яка має у мові регулярне (стандартне) вираження. У морфології – це заг. знач. слів як частин мови (знач. предметності в іменників, процесуальне знач. дієслів, атрибутивне знач. прикметника, обставинне знач. прислівника тощо), а також вужчі знач. слів або словоформ, протиставлювані в рамках морфол. категорій (напр., значення одн. і мн., значення теп., мин. і майб. ч. дієслів); у синтаксисі це заг. значення *предикативності* як властиве кожному реченню відношення до відповід. часового і об'єктивно-модального плану, а також різні знач. компонентів *простого речення* і *складного речення* (суб'єктне, об'єктне, адресатне, інструментальне, просторове, часове, причинове, цільове, допустове і под.); у словотворі це узагальнені знач. типу діяча і носія стану, ступеня вияву ознаки, опредмеченої дії чи ознаки і т. ін. Грамат. і лекс. значення, поширюючись на ті самі одиниці, взаємно протиставляються як абстр. і конкр. сутності, що розрізняються відповідно регулярним/нерегулярним вираженням. Грамат. категорія – це клас грамат. однорід. значень, об'єднаний найзагальнішим абстр. значенням, у межах якого протиставляються також абстрактні, але конкретніші значення, що далі не членуються. Так, грамат. категорія відмінка в укр. мові ґрунтується на заг. відношенні предмета до дії, стану і под., з одного боку, і на протиставленні часткових відношень – суб'єктного, об'єктного, адресатного, інструментального, просторового, з іншого боку, а грамат. категорія *числа* – на заг. кількісному відношенні предметів та явищ і на протиставленні значень *однини* й *множини.* Грамат. форма – це засіб вираження грамат. значення. В укр. мові таким засобом звичайно є службю морфеми (морфологія) і синтакс. зв'язки та відношення слів і речень (синтаксис). Грамат. форма стосується зовн. організації грамат. одиниць, тоді як грамат. значення відбиває їхню внутр. організацію.

Г. разом з фонет. і лекс.-фразеол. системами мови організовує мову в цілому, відрізняючись від ост. двох систем тим, що вона приводить їх у дію. До Г. належить усе, що перебуває поза власне звуковою і власне лекс. структурою мови.

Грамат. будова тісно пов'язана із звуковою і лекс. системами мови. За допомогою звуків утворюються грамат. одиниці мови. До звук. засобів належать і *наголос* та *інтонація.* Зв'язок Г. з лекс. складом мови реалізується у закономірностях значеннєвого наповнення грамат. одиниць, структури їхніх лекс.-грамат. груп тощо. Семантика слів, що заповнюють відповідні позиції у синтакс. одиницях-конструкціях – реченні й словосполученні, впливає на побудову цих конструкцій, а то й визначає формування семант.-синтакс. відношень між компонентами речення і словосполучення.

У грамат. будові мови найвагоміші одиниці – слово і речення. Саме вони відбивають специфіку грамат. ладу мови, становлять ядро, що об'єднує ін. одиниці й засоби. Між грамат. одиницями і грамемами (мінім. грамат. значеннями) розташований центр грамат. значень – грамат. категорії. Разом із словом і реченням як осн. грамат. одиницями вони конденсують у собі характер грамат. будови певної мови. І слову, і реченню властиві свої грамат. категорії.

Слово – центр. одиниця Г., яка пронизує всі її підсистеми, крім того, функціонує у позаграмат. сферах мови. Всі ін. одиниці мови (фонеми, морфеми, словосполучення, речення) структуруються через слово і пов'язані з ним систем. відношеннями. У слові об'єднані три сутності: звукова організація, лекс. і грамат. значення. Сукупність його грамат. значень становлять: значення частини мови як вершинне в грамат. ієрархії, що стосується належності слова до певного лекс.-грамат. класу (ім., прикм., дієсл., присл. та ін.); його заг. і порівняно конкретніші грамат. значення (напр., в іменника – знач. *відмінка*, числа і *роду*; у дієслова – *часу*, *способу*, *виду*, *стану*, *особи*, числа, а в ряді дієсл. форм також знач. роду); його словотв. значення, яке поширюється лише на похідні слова. Є й вужчі грамат. значення, що охоплюють певні групи слів (напр., іменники на означення істот або неістот), а також проміжні між лекс. і грамат. значеннями лекс.-грамат. знач. конкретної або абстр. предметності, речовинності в укр. іменниках тощо. Слово вказує також на грамат. особливості, які виявляються у його семант.-синтакс. сполучувальних можливостях (див. *Валентність*) і здатності конденсувати в собі грамат. характеристики свого лекс.-грамат. оточення. Роль слова в грамат. будові мови трактують лінгвісти по-різному. Здебільшого в мовознавстві слово розглядають як одну з визначальних грамат. одиниць. У сучас. укр. мовознавстві грамат. опис мови ґрунтується на всебічному висвітленні ролі слова в системі грамат. відношень і взаємодії лекс. та грамат. чинників.

Другою осн. грамат. одиницею мови є речення. Це побудована за відповід. синтакс. зразком одиниця повідомлення, що існує у мові в різних формах і модифікаціях, реалізується у мовленні з певною комунікат. метою та необхідним інтонац. оформленням. Реченню властиві: категорія предикативності як найабстрактніша грамат. категорія, до складу якої входять категорія об'єктивної *модальності* з грамемами реальності та ірреальності й категорія синтакс. часу з грамемами теп., мин. і майб. ч.; категорії семант. структури (категорії *предиката*, *суб'єкта*, *об'єкта*, адресата і под.); пов'язані з мовленнєвою реалізацією речення категорії *актуального членування речення* – тема і рема. Прості речення можуть утворювати різні типи складних сполучникових або безсполучникових речень. Різновиди простого або складного речення можуть функціонувати як складники *тексту*.

Грамат. будові мови притаманна відносна стабільність, що відрізняє її від лекс. системи, яка постійно зазнає швидких порівняно з Г. змін під впливом мовних і позамовних чинників. Проте ця стабільність Г. пов'язується тільки з певним моментом її розвитку, оскільки в процесі постійного й активного функціонування (внаслідок утворення безмежної кількості висловлень) вона розширює свої можливості, шліфуючи засоби вираження думки. Тому Г. властива й динаміка. Отже, грамат. будова мови перебуває у стані динам. рівноваги і підлягає заг. законам розвитку мови.

Г. як наука має давні традиції. Початки грамат. думки і термінології є у працях давньоінд. філологів (найвидатніша з них – «Восьмикнижжя» Паніні, 5 ст. до н. е.), а пізніше – у працях старод. греків (Арістотель, 4 ст. до н. е.; александрійська школа у період її розквіту, 2 ст. до н. е. – 2 ст. н. е. та ін.). Давньогрец. грамат. традиції продовжували і розвивали вчені Риму (Варрон, 1 ст. до н. е.; Донат, 4 ст. н. е.). Ідеї та методи антич. мовознавства справили великий вплив на філологів епохи Відродження. В Україні перші граматики побачили світ у кін. 16 – на поч. 17 ст. («Адельфотес. Грамматіка доброглаголиваго еллино-словенскаго языка...», 1591; «Грамматіка словенска...» Лаврентія Зизанія, 1596; «Грамматіки славєнскиѧ правилноє Сvнтагма» Мелетія Смотрицького, 1619), об'єктом вивчення яких була старослов'ян. мова слов'яноукр. редакції. Грамат. будову староукр. літ. мови описано в праці «Грамматыка словенская...» Івана Ужевича (рукопис лат. мовою, 1643; опубл. 1970). Першою граматикою народнорозм. укр. мови вважається *«Грамматика малороссійскаго нарѣчія» О. П. Павловського* (1818). У дослідження грамат. будови укр. мови великий внесок зробили О. Потебня, А. Кримський, О. Синявський, Є. Тимченко, Л. Булаховський та ін. укр. вчені. В історії світової грамат. думки визначилися два осн. підходи до вивчення Г.: дослідження або форм. організації мови, або значеннєвої структури. У різні періоди домінував той чи той підхід. З-поміж напрямів грамат. науки 2-ї пол. 20 ст. також вирізняється протиставлення теорій, пов'язаних із поглибленим вивченням семантики грамат. одиниць, з одного боку, і з переважною увагою до форм. виявів грамат. явищ – з іншого. Ці теорії у своїх внутр. межах досить помітно розрізняються об'єктом дослідження чи кваліфікацією тих самих одиниць. В останні десятиріччя 20 ст. форм. підхід репрезентований синтакс. студіями, у яких синтаксис розглядається як Г. мови в цілому і зосереджується увага на форм. перетвореннях синтакс. конструкцій. До сучасних Г. форм. спрямування належить передусім генеративна Г., що виникла у США під впливом ідей Н. Хомського в 50–60-х рр. 20 ст. як реакція на амер.

дескриптивізм, але за своїм резонансом у світі вийшла поза межі нац. лінгв. школи. Спочатку генеративісти намагалися змоделювати всю сукупність належних конкр. мові синтакс. конструкцій у вигляді кількох базових структур в абстрагуванні від мовної семантики і контекстуальних особливостей функціонування речення. Пізніше, в 70-х рр., генеративна Г. зазнає істот. модифікацій, що виявилося у спробах її прихильників поєднати форм. і семант. аспекти в описі грамат. явищ. На противагу форм. напрямам неформ. (семантичні, змістові) характеризуються посиленою увагою до значеннєвого плану грамат. одиниць. Тут продуктивними виявились ідеї про пропозитивну номінацію (праці Н. Арутюнової, П. Адамця та ін.), семант. організацію грамат. одиниць (напр., студії чес. мовознавців Ф. Данеша, Г. Беличової-Кржижкової, Я. Корженського та польс. дослідниці А. Вежбицької про семант. структуру речення), відмінкову Г. в інтерпретації амер. лінгвіста Ч. Філлмора, прагмат. план висловлень тощо.

Розвиток Г. як науки засвідчує різне розуміння об'єкта її вивчення – вузьке і широке. Вузьке пов'язується із залученням до розгляду або формальної, або семант. сфери мови. Широке розуміння об'єкта Г. передбачає вивчення грамат. законів і правил з урахуванням форм. і семант. ознак грамат. явищ та складної взаємодії грамат. одиниць і категорій з ін. підсистемами мови.

Наприкінці 20 ст. зусилля лінгвістів спрямовуються на розв'язання проблем функціональної Г., в якій об'єктом вивчення є грамат. одиниці й закономірності їх функціонування. Найчастіше під функц. Г. розуміють опис, що реалізується у напрямі від функцій до засобів їх вираження. Нерідко Г. цього типу розглядають функції різнорівневих мовних одиниць, об'єднаних на основі спільності їх семант. функцій. Можливе поєднання підходу від функцій до засобів як основного з елементами підходу від засобів до функцій. Функціональна Г. спирається на розрізнення Г. мовця і Г. слухача як об'єктив. чинника в мовленнєвій діяльності. Тому Г., яка відбиває діяльність мовця, а не слухача, звуть активною. Функціональній (активній) Г. протиставляється Г. формальна (пасивна), де опис здійснюється у напрямі від форми до знач. (функції). За принципами формальної Г. побудовано майже всі Г. укр. мови. В них розглянуто сукупність форм. засобів морфології, синтаксису та словотвору і подано закріплені за ними грамат. значення. Одним з гол. завдань сучас. укр. мовознавства є створення різнотипних функц. Г., які б глибше висвітлювали систему функцій грамат. одиниць і особливості грамат. будови укр. мови.

Г. як наука втілюється у різних типах опису. У грамат. традиції усталився поділ Г. на наукову, описову і нормативну. Опис у наук. Г. концептуально обґрунтований і побудований на широкому факт. матеріалі. У описових Г. міститься послідовна і повна характеристика грамат. структури мови. Порівняно з науковими Г. тут на перед. план виступають констатація і систематизація грамат. явищ. Г. нормативні дають рекомендації щодо правильності використання грамат. одиниць. На особливу увагу заслуговує такий різновид наук. граматики, як теоретична Г., присвячена складним і нерозв'язним проблемам грамат. науки і побудована на ориг. концепції. Відповідно до синхроніч. чи діахроніч. підходу об'єктом наукової Г. може стати опис грамат. будови сучас. мови або ін. моменту її розвитку (синхроніч. стан) або розвиток грамат. будови мови, істор. картина її формування (діахроніч. стан). До наукових Г. належать також Г. порівняльно-історична, що вивчає формування грамат. будови споріднених мов, і Г. зіставна, яка розглядає спільні і відмінні риси у грамат. будові споріднених і неспоріднених мов на сучас. (переважно) чи якій-небудь ін. стадії їх функціонування. Г. можуть розрізнятися повнотою і неповнотою опису. Це буває характеристика окр. підсистем (морфології, синтаксису, словотвору) грамат. системи або ін. її явищ, з одного боку, і грамат. системи мови в цілому – з іншого. Здебільшого в сучас. Г. укр. мови об'єднуються елементи концептуальності, типові для наукових Г., повнота грамат. опису, характерна для описових Г., рекомендації щодо вживання грамат. одиниць, притаманні нормативним Г.

Окремо стоїть шкільна Г., яка подає осн. грамат. відомості разом з орфогр. і пунктуац. правилами. Збереження шкільною Г. тривалої традиції у трактуванні грамат. явищ спричинює дедалі більші відмінності між нею і сучас. станом лінгв. думки. Такий стан негативно позначається на навч. процесі й вимагає зближення шкільної Г. з науковою. Шкільній Г. необхідні ті здобутки наукової Г., які апробовані й достатньо обґрунтовані, а також сприяють глибшому розумінню мови і практичному її засвоєнню.

Див. також *Граматики української мови*.

Літ.: Потебня А. А. Из записок по рус. грамматике, т. 1–4. М., 1958–85; Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958; Кучеренко І. К. Теор. питання граматики укр. мови. Морфологія, ч. 1–2. К., 1961–64; Матезиус М. О системном граммат. анализе. В кн.: Пражский лингв. кружок. М., 1967; Исследования по общей теории грамматики. М., 1968; Единицы разных уровней граммат. строя языка и их взаимодействие. М., 1969; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Бондарко А. В. Теория морфол. категорий. Ленинград, 1976; Бондарко А. В. Функц. грамматика. Ленинград, 1984; Проблемы функц. грамматики. М., 1985; Совр. зарубежные граммат. теории. М., 1985; Теория функц. грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Ленинград, 1987; Теория функц. грамматики. Темпоральность. Модальность. Ленинград, 1990; Вихованець І. Р. Нариси з функц. синтаксису укр. мови. К., 1992; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови. Морфологія. Д., 1996; Його ж. Теор. граматика укр. мови. Синтаксис. Д., 2001; Вихованець І., Городенська К. Теор. морфологія укр. мови. К., 2004.

І. Р. Вихованець.

ГРАМАТИКАЛІЗА́ЦІЯ – *десемантизація* лекс. значення слова (кореня) внаслідок уживання в грамат. функції і формування на його основі грамат. значення. Напр., при переході повнознач. слів у службові: у прийменники (**край** села), у сполучники (**тільки**, **тобто**, **а саме**), у частки

(**би**, **б** – форма *аориста* від дієслова **быти**; **нехай** – від нак. сп. дієсл. **не хати** «не чіпати»; **давай**); розвиток у дієсл. **бути** знач. *зв'язки*: **бути моряком**, **бути хворим**; при утворенні аналіт. форм дієслова: **буду ходити** (майб. ч.), **був ходив** *(плюсквамперфект)*. Граматикалізовані одиниці внаслідок *лексикалізації* можуть перетворюватися на *морфеми*: **мити ся** > **митися**, **ходити (и)му** > **ходитиму**; кореневі морфеми можуть переходити в афіксальні: **один на десяте** > **одинадесять** > **одинадцять**. У некореневих морфемах можлива дальша Г. (напр., перетворення кількох префіксів у дієсловах на суто видові).

О. О. Тараненко.

ГРАМА́ТИКИ УКРАЇ́НСЬКОЇ МО́ВИ – збірники, що містять статті з граматики. Відомі в Україні ще з 15–16 ст. Деякі грамат. відомості зустрічаються у «Букварі» Івана Федорова, надр. у Львові 1574 і перевид. в Острозі 1578. Його 2-й розділ називався «А сїа ӑзбука от кнїги ӧсмочастныѧ, сирѣчь грамматикїи». 1586 у м. Вільно вийшла друком «Кграматика словеньска языка», що була публікацією відомої рукопис. ст. «О осми частѣхъ слова», написаної, імовірно, в Сербії у серед. 14 ст. (звідти через Болгарію вона потрапила в Україну, до видання її підготували вчителі Острозької школи). Це перша у сх. слов'ян друк. грамат. праця; вона відіграла певну роль у популяризації елементарних грамат. знань і започаткувала формування грамат. термінології.

1591 видано у Львові кн. «Адельфотес. Грамматіка доброглаголиваго еллино-словенскаго языка. Совершаннаго искуства осми частей слова», написану учнями Львів. братської школи під кер. викладача грец. мови митрополита Арсенія. Вона двомовна – ліворуч подано текст грец. мовою, праворуч – церковнослов'ян. переклад зі значним впливом укр. говорів (зручно, треба, хлопѧтко та ін.); складається з 4 розділів: орфографія, просодія, етимологія і синтаксис. 1596 у Вільно вид. «Грамматіка словенска...» Лаврентія Зизанія, у якій теж помітний вплив укр. мови (аби, нехай, маємо, мовимо і под.). Понад 20 років вона була єдиним підручником церковнослов'ян. мови в братських школах України і Білорусі. Велике значення для розвитку грамат. знань у сх. і пд. слов'ян мала видана 1619 у м. Єв'ї біля Вільна праця «Грамматіки славєнскиѧ правилноє Сѵнтаґма» Мелетія Смотрицького; багато десятиліть вона служила осн. посібником вивчення церковнослов'ян. мови і відіграла значну роль у її засвоєнні у тій редакції, у якій вона тоді функціонувала в Україні та Білорусі. Граматика Мелетія Смотрицького справила вел. вплив на наступні граматики укр. та рос. мов. 1638 у м. Кременці опубл. «Грамматіки или писменница языка Словенъского», що була скороченим викладом граматики Мелетія Смотрицького, її авторство приписується луцькому єпископові Афанасію Пузині. 1643 у Парижі з'явилася «Грамматыка словенская...» Івана Ужевича, написана лат. мовою і присвячена грамат. описові староукр. книжної мови, відомої під назвою «проста мова» (1645 у м. Аррасі був написаний інший її варіант; опубл. 1970 у серії *«Пам'ятки української мови»*).

1818 у Петербурзі надр. *«Грамматика малороссійскаго нарѣчія» О. П. Павловського*, а 1822 – його ж «Прибавленіе къ Грамматикѣ малороссійскаго нарѣчія». У них уперше описано фонет. систему й морфол. будову живої укр. мови. Більше в Сх. Україні, як і в Росії узагалі, у 19 ст. Г. у. м. не з'являлися, укр. мова була повністю усунена зі школи та офіц. вжитку, не раз рос. уряд забороняв укр. друк. слово (див. *Валуєвський циркуляр 1863*, *Емський акт 1876*). В той же час на західноукр. землях, що перебували під владою Австрії, на поч. 19 ст. посилюється увага до рідної мови, виявом чого, зокрема, стало вивчення її грамат. будови. Так, відомий галиц. культур. діяч І. Могильницький протягом 1822–24 написав «Грамматику языка славеноруского», у передмові до якої аргументовано, на рівні тогочас. науки, довів самостійність укр. мови серед ін. слов'ян. мов. Однак його граматика залишалась (до 1910) не опубл. (крім вступної статті, що вийшла друком 1829 у Львові у скороч. варіанті польс. мовою і 1838 – рос. у Петербурзі). 1830 у Будині (Будапешті) видана лат. мовою праця «Граматика слов'яно-українська» закарп. вченого М. Лучкая, об'єктом висвітлення в якій була укр. мова у порівнянні з старослов'янською; 1834 у Перемишлі надр. нім. мовою кн.: «Граматика руської або малоруської мови в Галичині» Й. Левицького, де обґрунтовується єдність укр. мови у Сх. і Зх. Україні (проте сама граматика компілятивна, спрямована на вивчення *язичія*); 1846 там же польс. мовою вийшла «Граматика руської мови» Й. Лозинського. 1849 у Львові опубл. «Грамматика рꙋского ѧзыка» Я. Головацького, яка з усіх до того написаних Г. у. м. була найбільш змістовною, у ній на належному тогочас. наук. рівні аналізувалися як загальноукр. фонет. і грамат. явища, так і діалектні, переважно властиві галиц. говорам. У Галичині поступово зростає кількість шкіл з укр. мовою навчання, для них створюються граматики, серед яких найпопулярніші: «Граматика малоруського язика для шкіл парафіальних в Галіції» Т. Глинського (1845), «Граматика руского язика» М. Осадци (1862), «Методична граматика язика малоруского» П. Дячана (1865), «Граматика руского языка» О. Партицького (1871), «Граматика руского языка для школъ середныхъ» О. Огоновського (1889), «Методична граматика рускої мови» І. Огоновського та В. Коцовського (1894). Всі ці граматики орієнтовані на галиц. мовну практику. 1893 у Львові виходить наук. «Руська граматика» С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера, яка однак зазнала критики за штучне зближення авторами укр. мови з сербською і заперечення її спорідненості з ро-

сійською. Повніше розглядається грамат. система укр. мови в їхній праці нім. мовою «Граматика руської (української) мови» (Відень, 1913).
Після рев. подій 1905 з'являється кілька Г. у. м. шкільного типу в Сх. Україні, а саме: «Коротка граматика української мови» П. Залозного (ч. 1–2, 1906–13), «Коротка граматика для школи» та «Українська граматика для школи» Г. Шерстюка (ч. 1–2, 1907–09; перевид. 1917–33), «Українська граматика» Є. Тимченка (1907), «Грамматика українського язика» І. Нечуя-Левицького (ч. 1–2, 1914). Проте використовувалися вони лише для дом. навчання і самоосвіти, оскільки укр. шкіл за Рос. імперії не існувало. Тоді ж виходить і «Украинская грамматика» А. Кримського (т. 1–2, 1907–08). Вона адресувалася учням старших класів гімназій та семінарій Придніпров'я, але насправді т. 1 – це наук.-досл. праця з укр. істор. фонетики, написана на великому факт. матеріалі, вибраному з багатьох давньорус. і староукр. пам'яток; т. 2, присвячений морфології, є фактично навч. посібником.
Після 1917 впали останні заборони укр. літ. мови. Почали відкриватися укр. школи, а отже, зростала потреба в Г. у. м. Вже 1917 перевидаються згадані вище праці П. Залозного та Є. Тимченка, виходять у Києві «Початкова граматика української мови» О. Курило (ч. 1–2, 1917–18; сім перевидань), що використовувалась як осн. шкільний підручник з мови майже десять років, а також «Украинская грамматика» М. Грунського, «Початкова граматика до науки читання й письма» С. Черкасенка, «Українська граматика. Підручник для середніх і вищепочаткових шкіл» П. і П. Терпило. В Одесі вид. «Коротка граматика української мови для шкіл і самоосвіти» В. Мурського; у Житомирі – «Практический курс украинского языка. Для учительских курсов и старших классов средних учебных заведений» М. Гладкого, у Ромнах – «Українська граматика для самонавчання» М. Левицького. Всі названі підручники орієнтувалися переважно на шкільні програми з мови. Тоді ж опубл. призначена для вчителя «Практична граматика української мови» В. Сімовича (Раштатт, 1918), а в дещо повнішому викладі матеріалу – його ж «Граматика української мови» (Лейпциг – Вінніпег, 1919). Багата факт. матеріалом, з висвітленням сучас. фонет. і морфол. явищ в історичн. аспекті була праця І. Огієнка «Курс украинского языка», що вийшла в Києві 1918. У 1919 в Харкові побачив світ перший посібник з історії укр. мови для студентів «Украинскій языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологии» С. Кульбакіна.
У наст. роки посібники для різних типів шкіл і самоосвіти, що містили, крім граматичного, і фонет. мат-л або й розділи з лексики та фразеології, почали виходити під ширшою за своїм знач. назвою: «Украинский язык» О. Синявського (1923), «Українська мова» П. Горецького та І. Шалі (1926), «Українська мова» М. Грунського і Г. Сабалдира (1926), «Українська мова» М. Наконечного (1928), «Підвищений курс української мови. Підручник для педвузів» за ред. Л. Булаховського (1931), «Норми української літературної мови» О. Синявського (1931), «Курс сучасної української літературної мови» за ред. Л. Булаховського (т. 1–2, 1951), «Курс сучасної української літературної мови» М. Жовтобрюха і Б. Кулика (ч. 1, 1959; 4-е вид., 1972) та ін. У колект. праці *«Сучасна українська літературна мова»* (т. 1–5, 1979–83) два томи присвячені грамат. системі сучас. укр. мови. В 1992 з'явилася праця «Нариси з функціонального синтаксису української мови» І. Вихованця; 1993 вийшло друком три нових посібники з укр. мови для студентів філол. ф-тів ун-тів та пед. ін-тів – колективні «Сучасна українська літературна мова» за ред. М. Плющ (1994) і «Граматика української мови. Морфологія» О. Безпояско, К. Городенської, В. Русанівського та «Граматика української мови. Синтаксис» І. Вихованця, а 1994 – «Синтаксис сучасної української мови» І. Слинька, Н. Гуйванюк, М. Кобилянської, в яких критично використано нові надбання наук. досліджень грамат. проблем укр. мови. Опубл. кілька праць з істор. граматики укр. мови: «Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика і морфологія» П. Бузука (1927), «Історія форм української мови» М. Грунського, М. Коваліва (1931), «Історична граматика української мови» (1957), «Нариси історичного синтаксису української мови» О. Безпалька (1960), «Історична морфологія української мови» С. Бевзенка (1960), «Нариси з історичної морфології української мови» С. Самійленка (ч. 1, 1964; ч. 2, 1970), «Історична граматика української мови» М. Жовтобрюха (1970) та ін. У колект. праці *«Історія української мови»* (т. 1–4, 1978–83) два томи присвячені істор. морфології та істор. синтаксисові укр. мови. 1957 вийшла друком праця «Порівняльна граматика української і російської мов», призначена для студентів філол. ф-тів пед. ін-тів республіки.
Іл. див. на окр. аркушах (с. 808–809, вклейки: Буквар, Пам'ятки української мови, Підручники української мови), а також до окр. статей (*Вагилевич* Іван, *«Грамматика малороссійскаго нарѣчія» О. П. Павловського*, *Зизаній* Лаврентій, *Смотрицький* Мелетій).
Літ.: Студинський К. «Адельфотес», граматика, видана у Львові в р. 1591. ЗНТШ, 1895, т. 7, кн. 3; Макарушка О. «Граматика» Мелетія Смотрицького. Л., 1908; Возняк М. Галиц. граматики укр. мови першої пол. XIX ст. Л., 1911; Возняк М. Граматика Лаврентія Зизанія з 1596 р. ЗНТШ, 1911, т. 101, кн. 1; т. 102, кн. 1; Ващенко В. С. Перша укр. граматика. УМШ, 1955, № 4; Тисовський О. С. Перша граматика укр. загальнонар. мови. «Наук. зап. Ін-ту сусп. наук АН УРСР», 1957, т. 4; Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967; Наконечний М. Ф. Перша граматика «нової» літ. мови. «Мовознавство», 1968, № 5; Кудрицький Є. М. Іван Ужевич – укр. граматист XVII ст. і його праця. «Мовознавство», 1970, № 1; Белодед И. К. «Славян. грамматика» Ивана Ужевича 1643 г. ИАН СЛЯ, 1972, т. 31, в. 1; Німчук В. В. Визначна пам'ятка вітчизн. друкарства. В кн.: Буквар Івана Федорова. К., 1975; Жовтобрюх М. А. «Граматыка словенскаѧ» Івана Ужевича – пам'ятка староукр. літ. мови. В кн.: Слово і труд. К., 1976; Німчук В. В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства. В кн.: Смотрицький М. Граматика. К., 1979; Німчук В. В. Системат.

підручник церковнослов'ян. мови «Грамматіка словенска» Л. Зизанія. В кн.: Зизаній Л. Граматика словенська. К., 1980; Розвиток мовознавства в УРСР. 1967–1977. К., 1980; Східнослов'ян. граматики XVI–XVII ст. К., 1982; Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. К., 1985; Жовтобрюх М. А. Укр. граматика І. С. Нечуя-Левицького. «Мовознавство», 1989, № 1. *М. А. Жовтобрюх*

ГРАМА́ТИКИ ФОРМА́ЛЬНІ – граматики *математичної лінгвістики*, певні спец. системи правил, що задають (або характеризують) множини ланцюжків (конечних послідовностей) символів. Матем. лінгвістика визнає мову як функцію (у матем. розумінні терміна), яка ставить у відповідність кожному смислу певну множину синонім. текстів. Ця функція надзвичайно складної будови. Її доцільно вивчати частинами, виділяючи простіші функції, що відповідають різним рівням чи підсистемам природної мови, напр., функції, що перетворюють певну структуру (дерево) в лінійну послідовність одиниць, або структурну характеристику словоформ у реальну словоформу тощо. Г. ф. – це певний спосіб вивчати й описувати подібні функції. Проте, описуючи сукупність можливих результатів, вони не вказують шляхів їх одержання.

Є два типи Г. ф.: а) розпізнавальні, які можуть визначати правильність (неправильність) будь-якого ланцюжка символів і для правильних ланцюжків визначати їхню структуру; б) породжувальні, що можуть побудувати будь-який правильний ланцюжок, не будуючи неправильних, і дати відомості про його будову. Породжувальна Г. ф., як і дедуктивна модель у *структурній лінгвістиці,* – це обчислення, у якому всі твердження формулюють виключно в термінах невеликої кількості чітко визначених елементарних символів і операцій. Г. ф. складається з чотирьох підсистем: 1) набір вихідних елементів, з яких будують породжувані граматикою ланцюжки – основний (термінальний, базовий) словник; 2) допоміжний (нетермінальний) словник – набір символів для позначення класів вихідних елементів чи їх ланцюжків, а також деяких спец. елементів; 3) початковий символ – виділений нетермінальний символ, який позначає сукупність (клас) тих мовних одиниць, для опису яких призначена дана Г. ф.; 4) правила підстановки – вирази типу A–B, що означає «підставити B замість A» , де A і B – ланцюжки, в яких можуть бути будь-які термінальні або нетермінальні символи. Правила підстановки можуть передбачати заміну одного символу на інший тільки в певному контексті (контекстно-зв'язані правила) або не враховувати контекст (контекстно-вільні правила). Залежно від виду правил, використовуваних у Г. ф., вона може бути контекстно-зв'язаною або контекстно-вільною (КВ-граматика). КВ-граматики – різновид граматик безпосередніх складників. Відмова від контексту, тобто вимога, щоб у лівій частині правила був лише один символ, робить структуру граматики простішою. КВ-граматики доцільно використовувати для опису таких ситуацій у природній мові, коли контекст необхідний семантично, а формально може бути врахований за допомогою КВ-правил, якщо ввести додаткові правила, а також додаткові нетермінальні символи. З цього висновок: простота Г. ф. не означає, що в ній невелика кількість правил і вона може бути легко унаочнена. Це свідчить лише про елементарність вихідних величин і одноманітність поєднання компонентів у цілі. Через громіздкість Г. ф. незручні для безпосереднього використання людиною і призначені виключно для наук., теор. дослідження найзагальніших властивостей мови. Практичне застосування їх можливе лише в ЕОМ, напр., при *машинному перекладі* чи побудові машинних систем аналізу мовного матеріалу. Найдокладніше розроблено КВ-граматики, особливо граматику безпосередніх складників (БС-граматика). Проте вони відображають лише поверхневу структуру породжуваних ними одиниць, тобто не розкривають можливих різних еквівалентів певної БС-структури. Так, ланцюжок ім. у наз. в. одн. + ім. у род. в. одн. може мати три еквіваленти: читання книги = читати книгу, спів птаха = птах співає і відвідання брата = відвідати брата і брат відвідав. Такі різні еквівалентні відношення між ланцюжками, що розкривають семантику ланцюжка, тобто його глибинну структуру, встановлюють правила трансформац. граматики (Т-граматики). Ця граматика ще не може вважатися формальною, оскільки трансформації та правила їх застосування не досягли достатнього ступеня абстракції і спираються на неформалізовані семант. відношення між елементами конструкції: трансформації – це такі перетворення, які зберігають смисл висловлення. Отже, теорія трансформацій – це теорія синонімії у мові (в найширшому розумінні терміна). Її матем. розробка в матем. лінгвістиці надзвичайно важлива, але шляхи до її математизації ще не знайдено. Серед КВ-граматик розрізняють бінарні й автоматні КВ-граматики. Перші базуються на вимозі: права частина будь-якого правила має включати тільки два символи. Це означає, що всякий ускладнений безпосередній складник включає два простіших складники, тобто мовна одиниця завжди членується на дві частини: основа і словотв. *афікс* у слові, група *підмета* й група *присудка* в реченні, ядро й залежний від нього елемент у словосполученні та ін. Вибір бінарної чи небінарної КВ-граматики для опису певної мовної підструктури не входить у теорію Г. ф. і залежить від конкр. мети й характеру поставленого перед дослідником завдання.

Автоматні граматики (А-граматики) накладають обмеження не лише на кількість елементів у правій частині правила, а й на символи, що вживаються для заміни: права частина правила має або включати один символ, або складатися з термінального й допоміжного символів. Породження одиниць А-граматик описують

бінарним деревом, у кожному вузлі якого до ланцюжка додають один термінальний символ, а правила розташовані в такий спосіб, щоб термінальні символи створювали лінійну послідовність символів, правильну з погляду мови. При цьому може створитися ситуація неправомірного поділу на БС. Тому А-граматики інтерпретуються не як БС-граматики, а як послідовності передбачень та їх реалізацій.

Г. ф. широко використовують для опису мов програмування, тобто штучних знакових систем, призначених для запису алгоритмів з метою надати їм стандартної форми, яка полегшила б введення їх в ЕОМ.

Літ.: Шаумян С. К. Структур. лингвистика. М., 1965; Хомский Н., Миллер Дж. Введение в форм. анализ естеств. языков. «Кибернет. сборник. Новая серия», 1965, в. 1; Хомский Н. Форм. свойства грамматик. «Кибернет. сборник. Новая серия», 1966, в. 2; Гладкий А. В., Мельчук И. А. Элементы матем. лингвистики. М., 1969. *В. С. Перебийніс.*

ГРАМАТИ́ЧНА КАТЕГО́РІЯ – інтегральна *одиниця мови*, яка охоплює заг. грамат. значенням кілька взаємопротиставлених і формально виражених родових (морфологічних чи синтаксичних) значень. Так, протиставлення значень «теперішнє» – «минуле» – «майбутнє», закріплене за певним набором матеріально виражених афіксів, утворює категорію, а відповідно й парадигму дієсл. часу. Розрізняють два типи категоріальних парадигм. Перший тип – це парадигми, в яких морфеми є носіями сем, об'єднаних певним категоріальним значенням. У слов'ян. мовах, у т. ч. українській, це парадигми особи, часу, способу, стану, частково роду та ін. У таких категоріях інваріантом кожної семи є категоріальне значення. Разом з тим спорідненість сем визначається їхньою взаємною протиставленістю, що дає змогу їм об'єднуватися для вираження категоріального значення. Проте однотипність вираження не завжди є свідченням значеннєвої однотипності сем. Відмінкові форми ім. служать для вираження різних значень: наз. в. указує на відношення до діяча, род. – на відношення до сталої ознаки та ін., дав. і знах. – на відношення динам. ознак до певного кола об'єктів, ор. – на стосунок суб'єкта або об'єкта до виконуваної дії і т. ін. Отже, кожна відмінкова форма є носієм таких сем, які не завжди інтегруються в єдину категорію. Якщо відношення до діяча об'єднує семи, що передаються наз. і ор. в., відношення дії до об'єкта – дав. і знах., то відношення до сталої ознаки (колір вишні, ім'я батька, очі матері) об'єднує сему род. в. ім. в одній категорії з семою прикметника. Але разом з тим кожна відмінкова сема інтегрує усі відмінкові форми ім. в єдиному категоріальному значенні – предметності, кожна відмінкова форма прикм. – в єдиному категоріальному значенні – статичної ознаки. Отже, форм. втіленням категорії предметності – визначальної ознаки ім. як частини мови – є відмінкова парадигма, але в ній, на відміну від парадигм часу, способу, стану і т. ін., семи окр. форм протиставляються не за однією ознакою (предметності), а за різними, підпорядкованими цій ознаці: діяча, об'єкта, статичної ознаки та ін.

До другого типу парадигм відносять парадигми відмінка, роду і числа прикметника. У прикм., який завжди виступає у поєднанні з ім., часткові відмінкові категорії нейтралізуються і категорія відмінка в цілому виступає як показник статич. ознаки, кожний відмінковий афікс протиставлений усім іншим тільки формально, будучи носієм тієї самої семи. Розгалужена відмінкова парадигма прикметників укр. мови повністю збігається з нульовою парадигмою прикметників англ. мови. При цьому прикм. не втрачає гол. своєї властивості – сполучатися з ім. для виділення певної якісної сторони в понятті про предмет, який він означає: англ. the white fang повністю відповідає укр. **біле ікло**, а with the white fang – укр. **з білим іклом**. У парадигмах першого типу така нейтралізація форм вираження неможлива, вона означала б ліквідацію самої категорії. Відсутність у певній мові грамат. протиставлення іменників за родо-статевою ознакою само собою означає відсутність у ній категорії роду, а отже, неможливість виразити граматично родо-статеві відношення. Г. к. – дуже широке значеннєво-форм. поняття, яке інтегрує слова в частини мови або шляхом протиставлення форм слова дозволяє виразити певні, зафіксовані мовою, відношення об'єктив. дійсності.

Літ.: Русанівський В. М. Поняття семантичного і стилістичного інваріанта. «Мовознавство», 1981, № 3. *В. М. Русанівський.*

ГРАМАТИ́ЧНА СТИЛІ́СТИКА – див. *Стилістика граматична.*

ГРАМАТИ́ЧНА ФО́РМА – див. у ст. *Граматика.*

ГРАМАТИ́ЧНЕ ЗНА́ЧЕННЯ І СПО́СОБИ ЙОГО́ ВИ́РАЖЕННЯ. Грамат. значення (грамат. сема) – семант. основа *граматичної категорії.* Кожне повнозначне слово має одне або кілька лекс. і грамат. значень. Напр., слово **садок** співвіднесене з поняттям «спеціально відведена площа землі, на якій вирощують плодові дерева, кущі тощо» і, звичайно, з відповід. конкр. реаліями; крім того, нульове закінчення цього слова в наз. в. одн., співвідносячись із закінченням **-а** у род. в. одн., засвідчує, що слово включене у відмінкову систему (має відмінкові значення), а зіставлення з наз. в. мн., де виступає закінчення **-и (садк-и)**, доводить, що слово має знач. числа. Це ж нульове закінчення при порівнянні його з ін. відмінковими формами є ознакою належності слова **садок** до ч. р. Отже, за допомогою одного нульового закінчення у слові виражається одночасно три грамат. значення: відмінка, числа й роду. Наявність цих значень засвідчує також належність лексеми **садок** до слів, яким притаманне знач. предметності. Таким чином, змінні повнозначні слова, незалежно від того, до якої частини мови вони належать, мають різні набори грамат. значень: рід, число, відмінок – для іменних частин мови; особа, час, число – для дієслів і т. ін. Семантично взаємозалежні значення утворюють

грамат. категорію. Кількість грамат. значень у різних мовах неоднакова, бо кожна мова посвоєму членує світ. Усі мови мають засоби для вираження кількості, якості, часу, простору, віку, статі та ін. Але далеко не в усіх мовах ці поняття виражаються граматично. Скажімо, у фін. мові родо-статеві поняття передаються тільки лексично. Грамат. значення може бути вираженим, якщо воно є змістом знака, тобто якоїсь субстанції, що служить для позначення чогонебудь. Одним знаком (як у раніше наведеному прикладі) може передаватися кілька значень і, навпаки, те саме знач. може передаватися кількома знаками. Так, значення майб. ч. недок. в. має дві форми вираження (**буду працювати** – **працюватиму**), значення дав. в. одн. ч. р. передається закінченнями **-ові** та **-у** (**батькові** – **батьку**), значення ор. в. ім. **гроші** – закінченнями **-ми** та **-има** (**грішми** – **грошима**) і т. ін. Кожен знак – граматично зв'язана або вільна морфема. Серед граматично зв'язаних морфем розрізняють афікси (ід-**у**, ід-**еш**, ід-**е**), постфікси (утвердити-**ся**), внутр. флексії (набрати, на-б-**и**-рати).
Грамат. значення, на відміну від лексичного, властиве не одному слову, а охоплює вел. групи повнознач. слів. При цьому одним знаком (однією формою) у флективних мовах, до яких належить і українська, можна передавати велику кількість значень. Усе залежить від числа парадигм, в які цей знак входить. Напр., закінчення **-у** в дієсл. сяд-**у** є елементом особової парадигми (сяд-**у**, сяд-**еш**, сяд-**е**), часової (сяд-**у**, сі-**в**), способової (сяд-**у**, сяд-**ь**) та ін. Грамат. значення супроводжують лексичні й навпаки. Так, поняття часу передається грамат. значеннями (**іду**, **ішов**, **ітиму**) і лексичними (**тепер**, **зараз**, **тоді**, **торік**, **завтра** і т. д.). Якщо повнозначні слова мають лекс. і грамат. значення, то неповнозначні – тільки граматичні. Вони є переважно носіями синтакс. значень, передаючи поняття просторової взаємозалежності предметів (тополя **біля криниці**), якісного стану предметів (яблуня **в цвіту**), напряму (іти **до хати**), часу (прийти **під вечір**), сурядності (батько **і** син), підрядності (прийти, **щоб** привітати) і под. Проте неповнозначні слова, будучи вільними, незв'язаними грамат. морфемами, можуть використовуватися і в *морфології*, включаючись до складу парадигм. Так, значення нак. сп. в частині особ. форм передаються синтетично, за допомогою зв'язаних грамат. морфем (ід-**и**, ід-**імо**, ід-**іть**), у решті – аналітично, за допомогою вільних морфем **хай** і **нехай** (**хай/нехай** іде, **хай/нехай** ідуть). Отже, грамат. значення організують думку, а лексичні наповнюють її конкр. змістом.

Літ.: СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Общее языкознание. Внутр. структура языка. М., 1972; Березин В. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. М., 1979; Кодухов В. И. Введение в языкознание. М., 1987; Семчинський С. В. Заг. мовознавство. К., 1988; Русанівський В. М. Структура лекс. і грамат. семантики. К., 1988. *В. М. Русанівський.*

ГРАМАТИ́ЧНІ ПРА́ВИЛА – положення, що формулюють певну грамат. закономірність, особливості функціонування морфол., синтакс. і словотв. одиниць або рекомендують як нормативний конкр. спосіб використання грамат. засобів у писемному та усному мовленні. Г. п. випливають із своєрідності морфол., синтакс. і словотв. структур мови. Напр., для укр. мови є типовою морфол. категорія роду (а отже, і правила її грамат. оформлення), але вона відсутня у деяких сім'ях мов – тюрк., фінно-угор. та ін. Розвинена в укр. мові словозміна зумовлює вільний порядок слів у реченні, який, проте, Г. п. підпорядковують вимогам змістового членування висловлення. У свідомості кожного носія мови зберігається певна кількість реченнєвих схем і Г. п. їх побудови, за якими можна творити безмежний ряд конкр. мовленнєвих повідомлень. Г. п. відбивають синтакс. сполучуваність слів у синтакс. одиницях-конструкціях укр. мови, специфіку зміни слів (іменників, прикметників, займенників, числівників) за відмінками, змінювання дієслова за часами і способами, особами і числами та ін. *І. Р. Вихованець.*

ГРАМЕ́МА – компонент *граматичної категорії*; видове поняття щодо грамат. категорії як родового поняття. Напр., у сучас. укр. мові виділяють дієслівні Г. теп., мин. і майб. ч., Г. док. і недок. в. Як і грамат. категорія, Г. становить єдність грамат. значення і засобів його вираження. У форм. структурі грамат. категорії Г. є одним із протиставлюваних один одному рядів грамат. форм, наділених тим самим значенням. Осн. структур. тип Г. – ряд морфол. форм, об'єднаних значенням одного з компонентів грамат. категорії. Такі Г. формують морфол. категорію. Поняття «грамема» поширюють також на синтакс. форми – ряди синтакс. конструкцій, що виражають те саме синтакс. значення. Г. цього типу структурують синтакс. категорію, напр. Г. об'єктив. і суб'єктив. модальності є компонентами синтакс. категорії модальності. Існує й інше, вужче та протилежне значеннєво-формальному, розуміння Г. як тільки значеннєвої величини, а отже, елементарної одиниці грамат. значення.

Літ.: Pike K. Grammemic theory. «General Linguistics», 1957, v. 2, № 2; Бондарко А. В. Теория морфол. категорий. Ленинград, 1976; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988; Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика укр. мови. Морфологія. К., 1993; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови. Морфологія. Д., 1996. *І. Р. Вихованець.*

«ГРАММА́ТИКА МАЛОРОССІ́ЙСКАГО НАРѢ́ЧІЯ» О. П. ПАВЛО́ВСЬКОГО – перша в укр. мовознавстві друкована *граматика* живої нар. укр. мови. Написана до 1805, видана 1818 у Петербурзі. Містить стислий виклад осн. фонетичних і морфол. особливостей укр. мови в порівнянні з російською, а також «Краткій малороссійскій словарь» з 1131 акцентованим словом у реєстрі та зразки живого мовлення й усної нар. творчості, що відбивають мову здебільшого пн.-сх. мовного ареалу. У «Г. м. н.» О. П. Павловсько-

го подано майже повну і в основному правильну характеристику фонет. системи укр. мови. Більше неточностей, а іноді й помилкових положень, містить опис її морфол. особливостей. Важливе значення для дальшого розвитку укр. мови мав фонет. принцип правопису укр. слів у граматиці. З'явившись на поч. стадії розвитку нової укр. літ. мови, «Г. м. н.» О. П. Павловського справила великий вплив на наступні укр. граматики, чим значною мірою спричинилася до усталення в мові фонет., грамат. і лекс. норм. Для розуміння деяких особливостей «Г. м. н.» О. П. Павловського велике значення мало «Прибавленіе къ грамматикѣ малороссійскаго нарѣчія», що вийшло 1822.

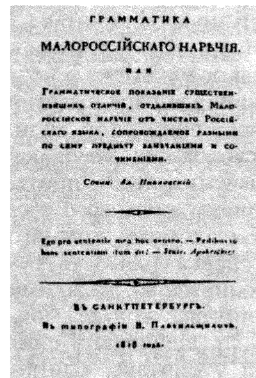
ГРАММАТИКА
МАЛОРОССІЙСКАГО НАРѢЧІЯ.
или
Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малороссійское нарѣчіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаніями и сочиненіями.
Сочин. Ал. Павловскій.
ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ.
Въ типографіи В. Плавильщикова.
1818 года.

О. П. Павловський. **Граматика малороссійскаго нарѣчія.** СПб., 1818. Титульна сторінка.

Літ.: Москаленко А. А. Перша друкована граматика укр. мови. УМЛШ, 1968, № 5; Наконечний М. Перша граматика «нової» літ. мови. «Мовознавство», 1968, № 5; Плющ П. П. Історія укр. літ. мови. К., 1971; З історії укр. мови. До 150-річчя «Грамматики» О. Павловського. К., 1972. *В. Б. Задорожний.*

ГРА́МОТИ [від грец. γράμμα (γραμματος) — літера, лист, послання] 14—15 ст., «листи» — найдавніші староукр. короткі ділові документи, якими фіксувалися юрид. операції приватного і держ. характеру. Розрізняють Г.: купчі, продажні, дарчі, дані, вкладні, поручні; угоди, привілеї тощо. Староукр. мовою написані Г. і від імені польс. королів, руських і лит. князів, молд. господарів. В Україні Г. писалися у Луцьку, Львові, Києві, Галичі, Коломиї, Турійську-Володимирському, Вільхівці, Острозі, Вільчі та ін. В наук. л-рі описано та використано в дослідженнях понад 850 Г. В архівах є рукопис. пам'ятки пізнішого часу, що мають копії 14—15 ст., але вони досі на обліковані й не досліджені (зокрема, «Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769 рр.», що зберігається у Центр. держ. істор. архіві України).

Дослідження Г. розгорнулося з початку 19 ст. спеціально організованими Археогр. експедицією Рос. АН, Віленською комісією для розбору давніх актів, Тимчас. комісією для розбору давніх актів, заснованою при Київ., Поділ. і Волин. ген.-губернаторі. Їхнім завданням було збирання, наук. комплектування, опис і оприлюднення Г. та ін. істор. писемних пам'яток. Перші публікації Г. призначалися здебільшого для істор. досліджень, у них рідко зберігалися усі особливості написання. Це (написані рос. мовою) «Зібрання давніх грамот і актів міст: Вільни, Ковна, Трок, православних монастирів, церков і з різних предметів з додатком трьох літографічних малюнків» (ч. 1, Вільно, 1843), «Акти, що відносяться до історії Західної Росії, зібрані й видані Археографічною комісією» (т. 1–6, СПб., 1846–56), «Акти, що відносяться до історії Південної і Західної Росії» (т. 1–11, СПб., 1863–79) тощо. У Львові протягом 1868—94 видано 16 томів грамот (актів гродських і земських) часів Речі Посполитої з Бернардинського архіву, а в 1886—87 — 4 томи архіву князів Любартовичів, Сангушків (польс. мовою).

Використання Г. в істор. дослідженнях актуалізувало необхідність встановлення їхньої автентичності та достовірності. Тому набуває широкого розвитку *палеографія* як спец. підрозділ істор.-філол. науки. Серед праць цього напряму (рос. мовою): «Давні пам'ятки руського письма і мови (X–XIV століть). Загальний періодичний огляд з палеографічними вказівками і виписками з оригіналів і з давніх списків» І. Срезневського (1863), «Палеографічні знімки з руських рукописів XII–XVII ст.» О. Соболевського і С. Пташицького (1901); «Альбом знімків з кирилівських рукописів румунського походження» (1916); «Слов'янська кирилівська палеографія» О. Соболевського і О. Калужняцького (1928) та ін. Усвідомлення того, що в Г. як світських документах зафіксовано факти власне укр. мови, викликало нову хвилю їх публікацій, але вже з повним відображенням тогочас. правопису та докладною палеогр. характеристикою. З'явилися видання дослідницького характеру: «Пам'ятки дипломатичної і судово-ділової мови руської у давньому Галицько-Волинському князівстві і в суміжних областях у XIV і XV ст.» Я. Головацького

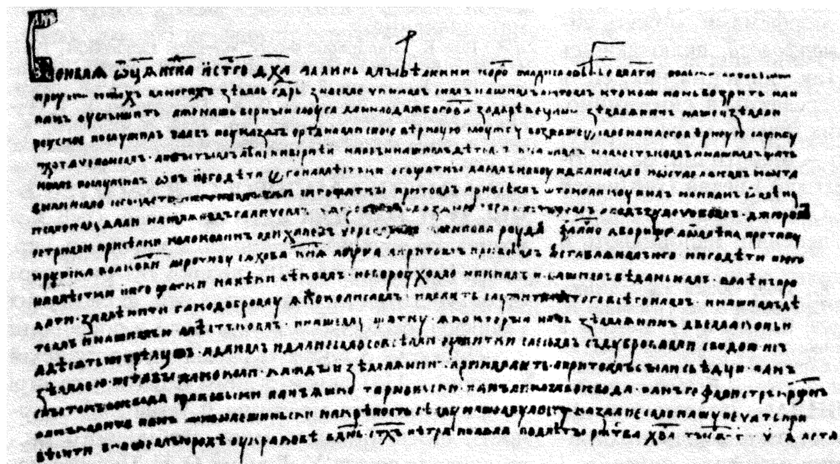

Фрагмент **грамоти** 14 ст. польського короля Владислава, написаної староукраїнською мовою.

(1867), «Українська граматика» А. Кримського (1908), «Південноруські грамоти» В. Розова (1917, усі – рос. мовою), «Грамоти XIV ст.» (1974), «Українські грамоти XV ст.» (1965) та ін. Г. є невичерпним джерелом мовозн. досліджень. Факти, засвідчені в Г., широко використовували у своїх працях П. Житецький («Нарис звукової історії малоруського наріччя», 1876, рос. мовою), І. Свєнціцький («Нариси з історії української мови», 1920), Л. Гумецька («Нарис словотворчої системи української мови XIV–XV ст.», 1958), С. Бевзенко («Історична морфологія української мови», 1960), укладачі «Словника староукраїнської мови XIV– XV ст.» (т. 1, 1977; т. 2, 1978), М. Пещак («Стиль ділових документів XIV ст.», 1979), автори 4-томної «Історії української мови» (1979–83). *М. М. Пещак.*

ГРА́МОТИ БЕРЕСТЯНІ́ – див. *Берестяні грамоти.*

ГРАФЕ́МА (від грец. γραφή – запис, накреслення) – найменша смислорозрізнювальна одиниця писемної мови, що відповідає фонемі в усному мовленні. Термін «графема» увів 1912 І. Бодуен де Куртене у праці «Об отношении русского письма к русскому языку». Систему Г. певної писемності становить її *алфавіт.* На письмі Г. виступають у чотирьох різних формах вираження (алографах) залежно від стилю, місця у слові чи реченні тощо: друковані й рукописні, великі й малі. В укр. мові розрізняють 33 Г. *Літери* з *діакритичними знаками* **й**, **і**, **ї** є самостійними Г. Деякі алографи мають варіанти довільного використання: **д** і ***д***, ***т*** і **т**. Вибір цих варіантів у друк. тексті залежить від типу обраного шрифту, а в рукописному – від характеру індивід. письма – почерку.

Літ.: Волоцкая З. М., Молошная Т. Н., Николаева Т. М. Опыт описания рус. языка в его письм. форме. М., 1964.

Г. П. Півторак.

ГРА́ФІКА (грец. γραφική, від γράφω – писати, малювати) – сукупність усіх рукописних та друкованих знаків певної писемності (*графеми, розділові знаки*, шрифтові різновиди та ін.), а також розділ *мовознавства*, що досліджує співвідношення писемних знаків з фонет. системою мови. Виділення Г. як окр. розділу мовознавства зумовлене відсутністю у мовах повного збігу системи *фонем* з системою графем: деяким фонемам відповідають графіч. сполучення (укр. **дж**, **дз**; польс. **sz**; нім. **sch**; англ. **sh** тощо), а деякі графеми не мають фонематичної паралелі поза межами певних графіч. сполучень, напр., **q** у більшості західноєвроп. писемностей можливе лише у сполученні **qu**. Досконалість кожної графіч. системи визначається тим, наскільки точно літери письма відповідають звукам (фонемам) мови. Укр. Г. належить до однієї з найдосконаліших, оскільки більшість літер укр. алфавіту однозначна. Основу сучас. укр. графіки становлять *літери*, розділові знаки та *апостроф.* До неї також належать різноманітні прийоми скорочення слів, використання пробілів між словами, *великих літер*, відступів (див. *Абзац*), різноманіт. підкреслень, а в друкованому тексті – й виділення з допомогою різних шрифтів. У ряді випадків (переважно в навч. л-рі, при розрізненні омонімів, у перевид. писем. пам'яток тощо) використовується знак *наголосу.* У спец. різновиді письма – фонет. транскрипції вживаються й ін. знаки (довготи, короткості, м'якшення тощо). Сучас. накреслення літер укр. писемної Г. сформувалося на основі давньорус. письма, а друкованих – на основі рос. *гражданського шрифту.* Літери сучас. друкованої писемної Г. бувають великі й малі. Сучасні укр. друковані шрифти розрізняються за величиною (корпус, петит та ін.), малюнком (академічна, латинська, нова шкільна, кудряшівська, енциклопедична та ін. гарнітури), товщиною штриха (світлий, напівжирний, жирний), формою ліній (брусковий, рублений, декоративний шрифти), нахилом до вертикалі (прямий і похилий, причому останній буває друкований і подібний до рукописного – курсив), призначенням: текстовий (для газет, журналів, книжок), акцидентний (для реклам, оголошень тощо) та ін.

Літ.: Різник М. Г. Письмо і шрифт. К., 1978; Снарский О. В. Шрифты-алфавиты для реклам. и декорат.-оформит. работ. К., 1984. *Г. П. Півторак.*

ГРАФІ́ТІ (італ. graffiti, букв. – видряпані) – написи та малюнки, видряпані в давнину на стінах

Графіті. Настінний напис у Софійському соборі в Києві. Запис про смерть Ярослава Мудрого. 11 ст.

архіт. споруд та на ремісничих виробах. Вивчаються істор. і філол. дисципліною – епіграфікою. Г. виявлені на старод. будівлях Єгипту, Греції, Рим. імперії; у східнослов'ян. землях при розкопках антич. міст Ольвії та Херсонеса, на стінах храмів часів Київ. Русі (11–13 ст.) у Києві, Чернігові, Галичі, Новгороді, Смоленську. Це переважно звернення до Бога, написані відвідувачами за формулою «Господи поможи рабу своєму...», поминальні написи, підписи фресок, написи літопис. та побут. характеру. Найвідомішими в Україні й вивченими є київ. Г.: Софійського собору, Золотих воріт, Михайлівської церкви, Видубицького монастиря, Кирилівської церкви. Серед написів Софійського собору зафіксовано: запис про смерть Ярослава Мудрого 6562 (1054), про «раку» – саркофаг Всеволода Ярославича (Андрія, 1093), напис про продаж Боянової землі (12 ст.), звістка про мир, укладений у Желяні (околиця Києва) між князями Святополком Ізяславичем, Володимиром Мономахом і Олегом Святославичем, та ін. Знайдено стaрод. азбуку з 27 кириличних літер, що свідчить про ранній етап розвитку слов'ян. і давньорус. писемності.

Г. мають велике культур.-істор. значення для вивчення розвитку писемності, мови, поширення писемності та для історії культури взагалі.

Літ.: Высоцкий С. А. Древнерус. надписи Софии Киевской. (По мат-лам граффити XI–XVI вв.). К., 1976; Высоцкий С. А. Киев. граффити XI–XVII вв. К., 1985; Нимчук В. В. Древнекиев. эпиграфия в свете социолингвистики и истории языка. В кн.: Труды Пятого междунар. конгресса славян. археологии. (К., 18–25 сентября 1985), т. 3, в. 2 «б». М., 1987.

С. О. Висоцький.

ГРЕЦИ́ЗМ – слово, його окр. значення, вислів, морфема тощо, запозичені з грец. мови або утв. за її зразком. Г. переважно усвідомлюються мовцями як чужорідний елемент і зберігають ознаки свого походження. До найдавніших Г. належать безпосередні запозичення, засвоєні мовою Київ. Русі ще до прийняття християнства внаслідок торг.-екон. зв'язків з Грецією та її колоніями в Пн. Причорномор'ї і Надазов'ї (кипарис, кит, корабель, мигдаль, м'ята, огірок тощо). Велика кількість Г. прийшла до нас після прийняття християнства через старослов'ян. переклади реліг. л-ри (ангел, Біблія, коливо, монастир, псалом), а також через власні імена (Андрій, Арсен, Василь, Євген, Микола, Олександр, Олена, Софія, Федір та ін.). Крім лекс. Г., в укр. мові виникли кальки грец. лексем, зокрема складних (благовісний, благодатний, благородний, благословенний, благовіст, благословляти), серед них і власні імена, що співіснують з грец. зразками (Богдан – Федот, Богодар – Федір) або вживаються тільки в укр. калькованому варіанті (Віра, Любов, Надія). Є також фразеологізми з різних грец. джерел, відтворені засобами укр. мови [Пізнай самого себе; Яблуко чвар (розбрату); Або зі щитом, або на щиті]. Протягом наст. століть з'явилося багато наук. термінів грец. походження як запозичених з грец. мови, так і утворених на основі грец. морфем. Переважна більшість Г. (85 %) у сучас. укр. мові належить до *інтернаціоналізмів* (апсида, економія, історія, мелодія, метагалактика, музика, строфа, філософія та ін.) – в основному це термінол. лексика. Серед ін. слів грец. походження вирізняються загальнослов'ян., східнослов'ян. Г. і такі, що вживаються лише в укр. мові (в ін. слов'ян. мовах їх або немає, або вони запозичені з української). Специфічно укр. Г. є: атеринка (вид риби краснопірки), левада, лиман, спудей (учень духовного навч. закладу), троянда, халепа та ін.

Літ.: СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973; Пономарів О. Д. Специф. укр. лексика грец. походження. «Мовознавство», 1973, № 5. *О. Д. Пономарів.*

ГРИГОРО́ВИЧ Віктор Іванович [30.IV(12.V) 1815, м. Балта, тепер Одес. обл. – 19(31).XII 1876, м. Єлизаветград, тепер Кіровоград] – рос. славіст, палеограф, педагог, чл.-кор. Петерб. АН, чл. багатьох іноз. наук. т-в. Один із засновників слов'ян. філології у Росії. Закін. 1838 Харків. та 1839 – Дерптський (тепер Тартуський) ун-ти. З 1842 – професор Казанського, з 1848 – Московського, з 1865 – Новорос. (Одеса) ун-тів. Вивчав пам'ятки слов'ян. писемності, істор. зв'язки слов'ян. літератур і мов, болг. і макед. діалекти, походження та історію старослов'ян. мови (праці «Спроба викладу літератури слов'ян у її найголовніших епохах», «Короткий огляд слов'янських літератур», обидві – 1841, «Про праці, що стосуються давньої слов'янської мови до М. Смотрицького», «Зауваження про лексичне вивчення рукописів, писаних давньослов'янською мовою», обидві – 1851). Автор досліджень з історії Сербії, археології і етнографії Півдня Росії («Записка антиквара про поїздку його на Калку і Калміус в Корсунську землю і на південні побережжя Дніпра й Дністра», 1874). В праці «Слов'янські наріччя» (1884) дав характеристику й укр. мови. Під час подорожі до південнослов'ян. країн (1844–47) знайшов Хілендарські листки – пам'ятку слов'ян. писемності 11 ст., яку пізніше подарував Новорос. ун-ту (зберіг. в Одес. держ. наук. б-ці ім. О. М. Горького).

Літ.: Петровский Н. М. Библиогр. список печат. трудов Виктора Ивановича Григоровича. «Изв. Отделения рус. языка и словесности имп. Академии наук», 1914, т. 19, кн. 3; Бернштейн С. Б. Памяти В. И. Григоровича. ИАН СЛЯ, 1965, т. 24, в. 4; Булахов М. Г. Виктор Иванович Григорович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 1. Минск, 1976. *В. О. Горпинич.*

ГРИГОРЧУ́К (Коць, Коць-Григорчук) Лідія Михайлівна (24.XI 1926, Львів) – укр. мовознавець, мистецтвознавець, доктор філол. наук з 1996. Закін. 1949 Львів. ун-т. Працювала (з перервою) в Ін-ті сусп. наук АН УРСР (Львів; з 1993 – Ін-т українознавства НАН України): молодший наук. співробітник (1956–72), старший наук. співробітник (2000–02). У 1973–82 була наук. співробітником ЦДІА України (Львів), у 1988–98 – Львів. музею укр. мист-ва. Одночасно – професор Львів. нац. ун-ту (з 1997) та Львів. академії мистецтв (1999–2000).

Праці: з граматики укр. літ. мови (моногр. «Дієприслівник у сучасній українській літературній мові. Специфіка зв'язків і значень»,

1964; статті), з укр. мови, ареалогії (моногр. «Лінгвістично-географічне дослідження українського діялектного простору», 2002), з теорії лінгв. географії (статті «Зображення діалектних явищ і тенденцій у II томі Атласу української мови», 1970; «Український діалектний парокситонічний наголос», 1993; «Особливе українське діалектне утворення», 1995, та ін.), з палеографії та епіграфіки («Написи на творах українського живопису і шрифти видань Франциска Скорини», 1980; «Книжні шрифти і дипінті творів українського мистецтва XIV–XV ст.», 1981 – обидві рос. мовою; «Написи на іконах Богородиці Одигітрії з пророками», 1995, та ін.), з проблем історії укр. мови та правопису. Співавтор «Атласу української мови» (т. 2, 1988). Досліджує історію укр. ікони («Нове про найдавніші зразки українського іконопису», 1991). У 1950 була незаконно репресована, реабіліт. 1956. *П. Ю. Гриценко.*

ГРИНЧИ́ШИН Дмитро Григорович (16.X 1927, с. Потік, тепер Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл.) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1961. Закін. 1953 філол. ф-т Львів. ун-ту. У 1956–58 – викладач укр. мови Рівн. пед. ін-ту. З 1958 – наук. співробітник, 1971–87 – зав. від. мовознавства Ін-ту сусп. наук АН УРСР. Досліджує історію укр. мови, укр. лексикологію і лексикографію, питання сучас. укр. мови. Автор монографії «Явище субстантивації в українській мові» (1965). Співавтор «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» (т. 1–2, 1977–78; премія ім. І. Я. Франка, 1981), «Короткого тлумачного словника української мови» (1977; 2-е вид. – 1988), «Словника паронімів української мови» (1986), «Словника труднощів української мови» (1989), «Словника-довідника з культури української мови» (1996). Співавтор і відп. редактор «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (в. 1–5, 1994–98).
Літ.: Дмитро Гринчишин. Бібліогр. покажчик. Л., 1998.
Я. В. Закревська.

ГРИЦА́К Євген Михайлович (5.I 1890, с. Пиратин, тепер Радехівського р-ну Львів. обл. – жовтень 1944, Словаччина) – укр. мовознавець, літературознавець, журналіст і педагог. Закін. 1912 Львів. ун-т, 1913 здобув ступінь доктора філософії в Ягеллонському ун-ті (Краків). У 1913–15, 1923–44 – вчитель гімназії у Перемишлі; протягом 1915–20 – вчителював у Миргороді, Києві; співпрацював з Термінол. комісією ВУАН; у 1920–22 – директор гімназії с. Могильна (тепер Гайсин. р-ну Вінн. обл.). Автор праць з діалектології, термінознавства, ономастики, словотвору, культури мови, лінгводидактики: «Говірка с. Могильної Гайсинського повіту на Поділлі» (1930), «Народна великодня термінологія» (1934), «Мова Олександра Духновича», «Скорочення і скорочені слова в українській мові», «Топографічні назви с. Сушиці Рикової у Старосамбірщині», «Українські назви місцевин Перемиської єпархії сто літ тому» (всі чотири – 1937), «Вплив церкви й релігії на українську мову (Студія з ділянки української лексикографії)», «Лексика с. Сушиці Рикової у Старосамбірщині», «Статистика наголосів в українській мові» (всі три – 1938) та ін. Разом з К. Кисілевським уклав «Українсько-польський і польсько-український словник» (т. 1–2, 1930–31, 1990). Г. досліджував творчість Горація, Т. Шевченка, М. Устияновича, М. Шашкевича, Г. Цеглинського, П. Карманського; вивчав історію укр. церкви, календарні обряди, фольклор Перемищини.
Тв.: Вибр. українозн. праці. Перемишль, 2002.
Літ.: Життєвий шлях проф., д-ра Євгена Грицака. Кліфтон, 1968; Терещук О. Грицак Євген Михайлович. В кн.: «Укр. журналістика в іменах. Мат-ли до енциклопед. словника», в. 7. Л., 2000; Лесів М. Вступне слово. – Мат-ли до бібліографії Є. Грицака. В кн.: Грицак Є. Вибр. українозн. праці. Перемишль, 2002. *П. Ю. Гриценко, Й. О. Дзендзелівський.*

ГРИЦА́К Микола Андрійович (18.XII 1908, с. Росішка, тепер Рахівського р-ну Закарп. обл. – 7.IV 1979, там же) – укр. мовознавець. Закін. в Ужгороді 1930 учит. семінарію, 1935 – учит. ін-т, 1952 – ун-т. Учителював на Закарпатті, працював викладачем, доцентом кафедри укр. мови в Ужгор. ун-ті (1963–72). Збирав і досліджував апелятивну та ономастичну лексику говірок Закарпаття («Назви гідрорельєфу і гідронімія: Назви джерел і стоячих вод», 1965; «Назви гідрорельєфу в говірці с. Ясіня Закарпатської області», 1971). Розробив засади укладання регіон. словника повного типу («Принципи пояснення значення реєстрових слів у „Словнику українських говорів Закарпатської області“» (1971), підготував картотеку (бл. 200 000 одиниць) та уклав частину словника укр. говірок Закарпаття (літери А–К).
Літ.: Дзендзелівський Й. Словникар з Росішки. «Тиса», 1993, № 1–2. *П. Ю. Гриценко.*

ГРИЦЕ́НКО Павло Юхимович (23.IX 1950, с. Матроска, тепер Ізмаїльського р-ну Одес. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1991, професор з 1993. Закін. 1973 Одес. ун-т. З 1987 – зав. сектора діалектології Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, з 1991 – зав. відділу діалектології Ін-ту укр. мови НАН України. Досліджує укр. діалектну мову, проблеми взаємодії діалектів і літ. мови, типології і взаємовідношень слов'ян. діалектних систем, теорії лінгв. географії, діал. текстології, історії мовознавства: монографії «Моделювання системи діалектної лексики» (1984), «Ареальне варіювання лексики» (1990), «Говірки Чорнобильської зони. Тексти» (1996), «Говірки Чорнобильської зони. Системний опис» (1999), «Український діалектний фонофонд» (2004, всі три – у співавт.) та ін.; статті «Початковий етап

П. Ю. Гриценко.

вітчизняної лінгвогеографії» (1993), «Деякі зауваження про діалектну основу української літературної мови» (1993, рос. мовою), «Простір і час у лінгвістичній географії» (1994), «Болгарські говірки України як феномен культури» (1995), «Лінгвістична географія і дослідження історії східнослов'янських мов» (1996), «Професор Юрій Шевельов. Штрихи до портрета видатного мовознавця» (1998), «Діалектна межа як ідеологема лінгвістичної географії» (2003) та ін. Співавтор «Общеславянского лингвистического атласа. Серия фонетико-грамматическая» (в. 3, 1999), «Общеславянского лингвистического атласа. Серия лексико-образовательная» (в. 3, 2000; в. 8, 2004) та ін. Член редколегії та один з авторів енциклопедії «Українська мова» (2000, 2004). *Н. П. Прилипко.*

ГРИЦЮТЕ́НКО Іван Єфремович [26.X(8.XI) 1914, с. Золотарівка, тепер Попаснянського р-ну Луг. обл. – 17.VII 1995, Львів] – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1976, професор з 1977. Закін. 1938 Київ. ун-т. Завідував кафедрами укр. мови Вінн. пед. ін-ту (1950–53), Одес. ун-ту (1953–59), у 1972–78 – зав. кафедри заг. мовознавства і рос. мови Львів. ун-ту, 1978–80 – професор цієї кафедри. Був ініціатором утворення окр. кафедри заг. мовознавства у Львів. ун-ті, протягом 1980–88 очолював її, а в 1988–93 працював професором цієї кафедри. Автор праць з діалектології, історії укр. літ. мови кін. 19 – поч. 20 ст., укр. мовознавства та порівн. граматики східнослов'ян. мов: «Нариси з порівняльної граматики східнослов'янських мов» (1958, рос. мовою; у співавт.), «Мова та стиль художніх творів Панаса Мирного» (1959), «Естетична функція художнього слова» (1972), «Іван Франко і питання теорії художньо-образного мовлення» (1985) та ін.

Літ.: Іван Єфремович Грицютенко. «Мовознавство», 1995, № 4–5. *Є. С. Регушевський.*

ГРИ́ЩЕНКО Арнольд Панасович (23.IX 1936, с. Мутичів Ріпкинського р-ну Черніг. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1980, професор з 1987, д. чл. АПН України з 1999, з. д. н. і т. України з 1995. Закін. 1958 Ніжин. пед. ін-т. Працював 1963–81 в Ін-ті мовознавства АН УРСР, з 1981 – зав. кафедри укр. мови Київ. пед. ін-ту (тепер Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова). Автор праць: із синтаксису, морфології та словотвору укр. мови (монографії «Складносурядне речення у сучасній українській літературній мові», 1969; «Сучасна українська літературна мова Синтаксис», 1972, у співавт.; «Синтаксис словосполучення і простого речення», 1975, у співавт.; «Прикметник в українській мові», 1978; «Словотвір сучасної української літературної мови», 1979, у співавт.; «Граматика української мови», 1982, у співавт.; «Українська граматика», 1986, рос. мовою, у співавт.), з історії укр. мови («Історія української мови», т. 1–4, 1978–83, у співавт.; премія ім. І. Я. Франка, 1985), із соціолінгвістики. Співавтор підручника для вузів «Сучасна українська літературна мова» (1993, 1997, 2002). *І. Р. Вихованець.*

А. П. Грищенко.

ГРІ́НЧЕНКО Борис Дмитрович [псевд. – Вартовий, Вільхівський, Перекотиполе, Іван Сельський, Василь Чайченко, Л. Яворенко та ін.; крипт. – Б., Б. В., Б. Г., В., В. Ч. та ін.; 27.XI(9.XII) 1863, х. Вільховий Яр, побл. с. Руські Тишки, тепер Харків. р-ну Харків. обл. – 23.IV (6.V) 1910, м. Оспедалетті, Італія; пох. у Києві] – укр. письменник, мовознавець, педагог, публіцист, фольклорист, етнограф, перекладач, видавець, бібліограф, громад.-політ. діяч. Навч. у реальній школі в Харкові. 1881 склав екзамени на нар. вчителя, учителював у селах Харківщини й Катеринославщини. З 1894 працював у Черніг. земстві, був акт. членом місц. «Просвіти». 1902 переїхав до Києва, в 1905–06 – член редколегії газ. «Громадська думка», 1906 – редактор журн. «Нова громада». Протягом 1905–07 очолював Всеукр. вчит. спілку, в 1906–09 – голова т-ва «Просвіта» в Києві. Один з найвизначніших знавців і пропагандистів укр. мови. Вагома роль Г. у розбудові худож., публіцист., наук., епістолярного стилів укр. літ. мови. І. Франко відвів Г. перше місце в ряду «справжніх борців за українське слово». Один із засновників «Братства тарасівців» (1891–93), Укр. радикальної партії (1904), Укр. дем.-радикальної партії (1905). Виступав за цілковиту культур.-нац. автономію України, боровся проти русифікації, за виховання почуття нац. самоусвідомлення, забезпечення розвитку укр. мови, поширення її в установах, школах та ін. (праці «Листи з України Наддніпрянської», 1892–93; «Пригноблена нація», франц. мовою, 1895). Пропагував ідеї «свідомого українства» в полеміці з М. Драгомановим, дискутуючи з його працею «Листи на Наддніпрянську Україну». Створив два підручники укр. мовою – буквар «Українська граматика до науки читання й писання» (1888, надр. 1907), «Рідне слово. Українська читанка» (1912, разом з дружиною К. Грінченко). Найактивніше і найгрунтовніше обстоював укр. школу [«Яка тепер народна школа на Україні», 1896; «Якої нам треба школи», 1906; «Народні вчителі і українська школа», 1906; «На беспросветном пути (Об украинской школе)», 1906]. Випускав

Б. Д. Грінченко.

рукописні журнали і збірники, не раз порушував клопотання перед цензурою про видання укр. періодики, розглядав проблеми укр. преси, зокрема мовні [«Тяжким шляхом (Про українську пресу)», 1907, 1912]. В 1894–99 у Чернігові випустив 45 назв книг для народу тиражем 200 тис. прим.; як голова київ. «Просвіти» організував видання 36 наук.-популяр. книг.
Г. вписав яскраву сторінку в укр. мовознавство. Відредагував і доповнив власними мат-лами один з найбільших і найкращих у слов'янстві словників – 4-томний *«Словарь української мови»* (1907–09). Заклав основи нової наук. галузі – історії укр. лексикографії («Огляд української лексикографії», 1905; передмова «Необходимое пояснение...» до 1-го тому «Словаря української мови», 1906). Творець правопису («грінчевичівки»), яким надр. «Словарь...» і який лежить в основі сучас. укр. правопису («Три питання нашого правопису. З додатком А. Ю. Кримського», 1908; «К вопросу о правописании украинського языка»). Вагомі заслуги Г. у кодифікації укр. літ. мови кін. 19 – поч. 20 ст. Виступив ініціатором та учасником трьох мов. дискусій: перша (1891–92) про шляхи розвитку укр. літ. мови, започаткована його статтею «Галицькі вірші»; друга (1903) – на сторінках журн. «Киевская старина», де обговорював проблеми публіцист. та наук. укр. мови [праця «Неосторожность в важном деле (По поводу украинской стилистики)», що була відповіддю на рец. С. Шелухіна «Еще несколько слов о сборнике „Дубове листє"»]; третя (1906–13) – про унормування публіцист. стилю, яка розпочалася статтею «Тяжкий шляхом» (газ. «Рада», 1906). У статтях, надрукованих у ході цих дискусій /крім названих, ще: «Кілька слів про нашу літературну мову», «Кокорудз і причинок до спору язикового» та ін.) висловив думку про сусп. вагомість кодифікації мов. норм; обстоював єдину укр. літ. мову для всіх укр. територій; наголошуючи на східноукр. основі цієї мови, не заперечував і кращих здобутків західноукр. варіантів; хоча осн. джерелом збагачення укр. літ. мови вважав народну, тобто селянську, мову (етногр. підхід), проте не був прихильником точного копіювання діалектів (як, напр., А. Кримський), визнавав як необхідні й ін. джерела збагачення укр. літ. мови (запозичення, неологізми тощо). Переважна більшість обстоюваних ним у ході полемік форм сьогодні є нормою (кличу, хвиля, рушниця, тут, їжа, дошкульний, промінь, скеля, чудовий та ін.). Г. протягом усього життя збирав скарби нар. мови, записував етногр. та фолькл. мат-ли («Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях», т. 1–3, 1895–99; зб. «Из уст народа», 1900), уклав перший бібліогр. покажчик «Література украинского фольклора. 1777–1900» (1901).

Літ.: Смілянський Л. Борис Грінченко. Крит.-біогр. нарис. Х.–К., 1930; Тимошенко П. Д. Хрестоматія мат-лів з історії укр. літ. мови, ч. 2. К., 1961; Погрібний А. Г. Борис Грінченко в літ. русі кін. XIX – поч. XX ст. Питання ідейно-естет. еволюції. К., 1990; Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про укр. нац. справу. К., 1994; Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування укр. літ. мови. Л.–Н.-Й., 1996; Статєєва В. Укр. письменники про проблеми літ. мови та мовознавства кін. XIX – поч. XX ст. (На мат-лах спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка та ін.). Ужгород, 1997; Кравченко М. В. Мова і стиль творів Бориса Грінченка. Луганськ, 2001. *Й. О. Дзендзелівський, В. І. Статєєва.*

ГРІНЧЕ́НКО Марія Миколаївна (псевд. – М. Загірня, М. Чайченко, М. Доленко та ін.; 1863, м. Богодухів, тепер Харків. обл. – 15.VII 1928, Київ) – укр. письменниця, перекладач, педагог, лексикограф. Дружина Б. Д. *Грінченка.* Активно допомагала йому в записах живої нар. мови, підготовці *«Словаря української мови».* Із заснуванням УАН (1918) працювала в Комісії Словника української живої мови, беручи участь у перевиданні, виправленні й доп. «Словаря української мови» (1927–28), створенні академ. «Російсько-українського словника» (т. 1–3, 1924–33, незакін.). Уклала підручники «Рідне слово. Українська читанка» (1912, разом з Б. Грінченком) і «Наша рідна мова» (1918). *В. О. Винник.*

ГРУ́НСЬКИЙ Микола Кузьмич [28.IX(10.X) 1872, Суми – 13.VIII 1951, Київ] – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1912, з. д. н. УРСР з 1941. Закін. 1896 істор.-філол. ф-т Харків. ун-ту. Працював 1903 доцентом, а з 1907 – професором Юр'євського (тепер Тартуський) ун-ту; з 1915 і до кінця життя – професор Київ. ун-ту (в 1919–20 був його ректором). У 40-х рр. одночасно працював ст. наук. співробітником Ін-ту мовознавства АН УРСР. Г. досліджував проблеми походження старослов'ян. письма, полігр. особливості й мову найдавніших пам'яток старослов'ян. писемності (Київ. глаголичних листків, Зографського та Охридського євангелій тощо), граматику й історію слов'ян. мов та ін. Осн. праці: «Пам'ятки й питання давньослов'янської писемності» (т. 1–2, 1904–06, рос. мовою), «Нариси з історії розробки синтаксису слов'янських мов» (т. 1–2, 1910–11, рос. мовою), «Білоруська мова в її минулому та сучасному вивченні» (1930) та ін. Г. займався також питаннями педагогіки й методики викладання мови, автор підручників «Граматика давньоцерковнослов'янської мови», «Лекції з церковнослов'янської мови» (обидва – 1906, рос. мовою), «Російська мова» (1913, рос. мовою), «Українська граматика» (1918), «Історія форм української мови» (1931), «Українська мова» (1933, болг. мовою; у співавт.), «Вступ до слов'янського мовознавства» (1941) та ін. Брав активну участь у підготовці сучас. укр. правопису.

М. К. Грунський.

Літ.: Булаховський Л. А. Микола Кузьмич Грунський. «Мовознавство», 1952, № 10; Лукінова Т. Б. Микола Кузьмич Грунський. «Мовознавство», 1972, № 6. *М. А. Жовтобрюх*.

ГРУШЕ́ВСЬКИЙ Михайло Сергійович [17 (29).IX 1866, м. Холм, тепер Польща – 25.XI 1934, м. Кисловодськ, Росія; похов. у Києві] – укр. історик, літературознавець, громад. і держ. діяч, академік ВУАН з 1924, академік АН СРСР з 1929. Закін. 1890 Київ. ун-т, де працював 1890–94 на кафедрі історії. З 1894 – професор Львів. ун-ту. Був головою НТШ у Львові (1897–1912), редактором ЗНТШ, редактором «Літературного наукового вістника» (з 1898), який з 1907 виходив у Києві. 1907 заснував і очолив Укр. наук. т-во у Києві. В березні 1917 обраний Головою Укр. Нар. Республіки, а 29.IV 1918 – Президентом УНР. З 1919 – в еміграції, звідки повернувся 1924. Був керівником Істор. відділу ВУАН, редактором журн. «Україна». Протягом 1930–34 – професор історії Моск. ун-ту. Автор понад 200 праць з історії України, укр. л-ри, статей про укр. мову, що публікувалися в газетах «Рада» (1907) та «Село» (1900–11) і згодом видані книжкою «Про українську мову і українську школу» (1913, 1991). Широкі наук. інтереси Г. зумовили його звертання до питань мови як історика, філософа та психолога, як держ. і громад. діяча. Г. обґрунтовував зв'язок укр. мови з ін. індоєвроп. мовами, обстоював концепцію неперервного істор. розвитку укр. мови. Самобутність укр. мови Г. пов'язував з особливостями висловлювання, з внутр. формою слова, розвивав думки О. Потебні та І. Франка про значення рідної мови в соціальній еволюції людини. У ролі важливого знаряддя культур. та держ.-політ. життя укр. народу бачив Г. вироблену культурну, літ. мову: «У наші часи нема вже старих універсальних культурних мов, кожна народність розвиває своєю рідною мовою культурну працю; весь культурний запас зберігається рідною мовою; культурна мова стає питанням життя і смерті, „бути чи не бути“ національного існування» («Визволення Росії та українське питання», 1907). Г. критикував пост. суперечки укр. інтелігенції щодо принципів правопису та вибору термінів, наголошував на тому, що літ. мова, сформована на наддніпр. говорах і доповнена галиц. літ.-писем. практикою, має й надалі розвиватися, синтезуючи своє, власне, й запозичаючи чуже. Г. надавав великого значення науці рідною мовою, так само як і рідномовній школі та вищій школі: «Поки мова не здобуде собі місця в вищій школі, поки вона не служить органом викладання в університетах та інших навчальних закладах, поки вона не стала знаряддям наукової праці у викладанні і літературі, доти суспільство, народність, що розмовляє цією мовою, почуватиме себе на становищі „нижчої, культурно неповноцінної нації“» («Визволення Росії та українське питання»).

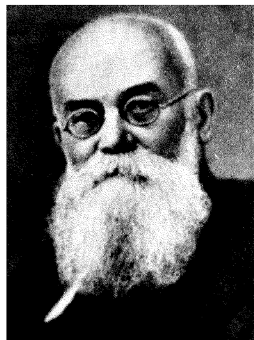

М. С. Грушевський.

Літ.: Панько Т. І. Нація і мова в системі поглядів М. Драгоманова і М. Грушевського. Л., 1991; Дашкевич Я. Р. Михайло Грушевський і початки організації укр. науки. «Вісник АН УРСР», 1991, № 9. *С. Я. Єрмоленко*, *З. Т. Франко*.

ГУБНІ́ ПРИ́ГОЛОСНІ – приголосні, що утворюються за участю губ. Поділяються на губно-губні **б**, **п**, **м**, **в**, що утворюються при змиканні або зближенні нижньої губи з верхньою, та губно-зубні **ф**, **в**, що утворюються нижньою губою і верхніми зубами. У сучас. укр. мові **п**, **б**, **в**, **м**, **ф** – тверді, крім позиції перед **і**, в якій вони палаталізуються. Ствердіння губних відбувалося з 11 ст. У давньорус. сполученнях **бя**, **мя**, **вя**, **пя** воно сталося завдяки появі **й** після приголосного: м'ясо, п'ять, б'ють, в'ють. У тих випадках, де **й** призвів би до нагромадження трьох приголосних, м'якість губних збереглася: різдвяний, святий, свято, цвях, дзвякнути, тьмяний. Губно-губний **в** у кінці слів та складів після голосного переходить у нескладове ў: знаў, приўчиў, лаўка, ўзяўши. Крім цього, спостерігається чергування початкових **в** – **у**: **у**зуў – **в**зуў, **в**лізти – **у**лізти. Губно-зубний **ф**, опозиційний за глухістю до губно-зубного **в**, поширений в укр. мові у словах іншомов. походження: **ф**орма, **ф**акт, **ф**абрика, **ф**арба, **ф**ото, **ф**онд і т. д. У давніх запозиченнях (переважно іменах) зберігається кол. передача цього звука через **хв**, **х**, **п**, **в**: Пили**п**, **Х**ома, Сте**п**ан, Мат**в**ій, Йоси**п**, Текля (і **В**екла), Трохим. *Л. І. Прокопова.*

ГУ́БНО-ГУБНІ́ ПРИ́ГОЛОСНІ – див. у ст. *Губні приголосні*, *Приголосні звуки*.

ГУ́БНО-ЗУБНІ́ ПРИ́ГОЛОСНІ – див. у ст. *Губні приголосні*, *Приголосні звуки*.

ГУЙВАНЮ́К Ніна Василівна (18.XI 1949, с. Волиця Славутського р-ну Хмельн. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1994, професор з 1995. Закін. 1972 Чернів. ун-т. Відтоді працює у ньому: аспірант, асистент, ст. викладач, доцент (1982–94), зав. кафедри сучас. укр. мови (з 1994). Праці з теорії синтаксису: «Засоби вираження присвійності в українській мові» (1975), «Співвідношення об'єктивної та суб'єктивної модальності в реченні» (1997, у співавт.), «Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць» (1999), «Питальні речення в сучасній українській мові» (2000, у співавт.), «Антропоцентричний підхід до вивчення мовних явищ» (2001, у співавт.). Автор підручника «Українська мова» (1998, для 8–9 кл. щкіл з рум. мовою навчання). Співавтор підручників та навч. посібників для шкіл і вищих навч. закладів: «Сучасна українська мова. Синтаксис. Лабораторний практикум» (1989), «Сучасна українська літературна мова: Синтаксис. Збірник вправ» (1992), «Синтаксис української мови: Проблемні питання» (1994), «Українська мова» (1999, для 8–9 кл. шкіл з угор. мовою навчання), «Українська

мова» (2000, для 8–9 кл. шкіл з польс. мовою навчання). *К. Г. Городенська.*

ГУМЕ́ЦЬКА Лукія Лукіянівна (18.I 1901, с. Лівча, тепер Жешувського воєв., Польща – 24.I 1988, Львів) – укр. мовознавець-славіст, доктор філол. наук з 1957, професор з 1962. Закін. 1928 Ін-т франц. мови і л-ри у м. Тур (Франція), 1929 – Львів. ун-т. З 1931 по 1944 – на пед. роботі. Протягом 1945–65 працювала в системі АН УРСР – спочатку у Львів. відділі Ін-ту мовознавства, а з 1951 – в Ін-ті сусп. наук (Львів), де 1956–71 завідувала відділом мовознавства. Утворила перший в Україні осередок історико-лексикографів львів. ономастичної школи. Праці з історії укр. мови, укр. та слов'ян. лексикології і лексикографії, слов'ян. словотвору та ономастики: «Нариси з історії української мови» (1952), «Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.» (1958), «Питання стандартизації слов'янських писемно-літературних мов стародавньої доби» (1968), «До історії українсько-польських мовних зв'язків» (1969), «З історії лексикології української мови» (1979), «Народні форми хрещених імен в українській мові XIV–XV ст.» (1985) та ін. Г. – співукладач і відп. редактор «Польсько-українського словника» (т. 1–2, 1958–60), керівник автор. колективу і голова редколегії «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» (т. 1–2, 1977–78; премія ім. І. Я. Франка, 1981).

Л. Л. Гумецька.

Літ.: Вальо М. А., Войтів Г. В. Лукія Лук'янівна Гумецька. Бібліогр. покажчик. Л., 1981; Закревська Я., Лесів М. Професор Лукія Гумецька (1901–1988). «Наше слово», 1989, № 8; Укр. істор. та діалектна лексика. Зб. наук. праць. Присвячується 95-річчю від дня нар. проф. Лукії Гумецької, в. 2. К., 1995. *Я. В. Закревська*.

ГУ́РИН Іван Іванович [24.IV(7.V) 1905, с. Бзів, тепер Баришівського р-ну Київ. обл. – 20.X 1995, м. Миргород Полтав. обл.] – укр. фольклорист, лексикограф. Закін. 1938 Київ. пед. ін-т. У 1926–66 працював учителем укр. мови та л-ри. Зібрав великий фолькл., етногр. і діалектол. матеріал, що ввійшов, зокрема, до академ. збірників «Чумацькі пісні» (1976), «Весільні пісні» (1982), «Дитячий фольклор» (1984) та виданий окр. збірниками: «Українські народні загадки» (1963), «Образне слово» (нар. порівняння; 1966, 1974), «Хитру сороку спіймати морока (скоромовки)» (1967). Уклав «Словник українських рим» (1979, у співавт.), «Словник рим Євгена Гребінки» (1992), а також словники рим І. Котляревського, Л. Боровиковського, П. Гулака-Артемовського, Т. Шевченка, М. Шашкевича, Л. Глібова, Лесі Українки та ін., словник антонімів укр. мови (неопубл.; більшість рукописів зберіг. у ЦДАМЛМ України, словник рим Т. Шевченка – в Ін-ті л-ри НАН України).

Літ.: Ротач П. [та ін.]. Пам'яті колеги. «Літ. Україна», 1995, 16 листопада; Кушнір Б. М. Фольклорист і лексикограф І. І. Гурин. В кн.: Освіта, наука і культура на Поділлі, т. 1. Кам'янець-Подільський, 1998. *О. О. Тараненко.*

ГУЦУ́ЛЬСЬКИЙ ГО́ВІР, східнокарпатський говір – один з арх. *говорів* галицько-буковинської групи *південно-західного наріччя.* Поширений у сх. частині Закарпаття (Рахівський р-н), зх. частині Чернів. обл. (Вижницький, Путильський р-ни), пд.-зх. районах Івано-Франк. обл. (Верховинський, Коломийський, Косівський і Надвірнянський р-ни), у пн. районах Сучав. обл. Румунії (карту говорів укр. мови див. на окр. арк., с. 808–809). Г. г. межує на зх. з закарпатським, на пн. – з бойківським і наддністрянським, на сх. – з покутсько-буковинським говорами, на пд. – з північнорум. говірками. Зх. межу Г. г. окреслює Карпатський хребет, пн.-східна збігається з давньою межею Перемишл. землі; східна – невиразна і засвідчує тісний зв'язок Г. г. з покут.-буков. говором. Ядро Г. г. утворюють говірки верхів'їв річок Прут, Черемош, Путила. У складі Г. г. виділяється кілька зон з властивими їм ознаками, хоча у важливіших рисах він становить єдність. Територіально Г. г. накладається на етногр. район Гуцульщину, співвідносний з етногр. групою українців – гуцулами.

Г. г. характеризується такими фонет. рисами: 1) наголошений вокалізм може мати різні структури, найпоширеніші з них:

1) і у;
е о
ä
а

2) і у;
и
е о
а

3) і у;
и
ы
е о
а

2) ненаголошений вокалізм має переважно структури:

1) ы у;
и^{е} о
а

2) ы у;
и
е о
а

3) специфіку Г. г. творить реалізація окр. фонем у сильній і слабкій *позиціях*: у частині говірок фонема |**е**| реалізується у звуках [**е^{а}**], [**а^{е}**], [**а**] (**кла^{е}н** 'клен', **са^{е}рце** 'серце', **бера^{е}за** 'береза'); наголошений [**а**] будь-якого походження, що стоїть після м'яких приголосних, реалізується у звуках [**а^{е}**], [**е^{а}**], [**е**], [**и**] (**мн́ета** 'м'ята', **лош́е** 'лоша', **ш́и́пка** 'шапка'), а в ненаголоше-

ній позиції [а] реалізується як [і] (**гу́слінка** 'гуслянка', **вечє́р'іти** 'вечеряти', **кол'ідне́к** 'колядник'); на місці [и] в наголошеній і ненаголошеній позиціях виступає **е** (**кре́ла** 'крила', **же́то** 'жито', **беке́** 'бики'), рідше **і** (**ві́мн'е** 'вим'я'); у префіксі **ви-** майже послідовно **ві-** (**ві́тратити, віпові́сти**); на місці етимологічного [о] в нових закритих складах, крім типової рефлексації [і], поширені рефлекси [и], [ы], [у], [ў] (**вин, вын, вун** 'він'; **виз, вуз** 'віз'; **мист, мўист** 'міст'); *укання* відзначається перед складом з голосним високого підняття [у], [і] (**хоудím, гуд'і́ул'а, кужу́х**), зрідка – перед складом з голосним низького підняття (**похува́ти, схува́й**); 4) для *консонантизму* характерні: збереження м'якості [р'] у різних позиціях (**коса́р'**, **веар'х**), м'якості шиплячих та африкат (**жоўч', душ'е́**); *диспалаталізація* у ряді позицій, зокрема, кінця слова [ц'], [с'], [з'] (**хло́пец, на ву́лицу, шчос, кр'із**); перехід [т'] в [к'], [д'] в [ґ'] (**к'е́шко** 'тяжко', **ґ'іт** 'дід'); асимілят. зміни сполук **дн, тн, лн** в **нн, н** (**пере́дний** > **пере́нний, ме́лник** > **ме́нник, ме́ник**);

5) у частині гуц. говірок наявна тенденція до переміщення *наголосу* на перший склад (**пи́ўниц'а, ко́мар, дри́жу, не́су**), хоча в цілому Г. г. властивий рухомий наголос.

Морфологічні риси Г. г.: відмінкові флексії дав. і місц. в. мн. іменників **-им, -их** (**кон'ие́м, пол'ие́м, на кон'иех, на пол'иех**), які виникли внаслідок діяння фонет. закономірностей Г. г.; іменники **-а, -ја**-основ в ор. в. мають закінчення **-оў, -еў** (**руко́ў, земле́ў**); активно функціонують форми *двоїни* у поєднанні з числівниками **два, три, чотири** (**дві йе́блуці, три ґ'і́ўці**); вищий ступінь порівняння прикметників твориться, як правило, з допомогою частки **май** (**май здоро́вий, май кра́шчий**); відсутність епентетичного **л'** у формах дієслів 1-ї ос. одн. і 3-ї ос. мн. теп. і майб. ч. (**ба́вйу, ло́мйу, л'у́бйе**); втрата кінцевого **-т** у 3-й ос. одн. теп. ч. дієслів II дієвідміни (**вони́ хо́д'а̃, си́д'и**); стягнені закінчення **-т** у 3-й ос. одн. теп. ч. дієслів I дієвідміни (**вони́ знат, співа́т**); форма умов. сп. може творитися поєднанням часток **биех, би** і форми мин. ч. (**носи́ў биех, проси́елие биесме́**); у майб. ч. дієслова можуть мати форми типу **му хоуди́ти** і **хоуди́ти му, меш роби́ти** і **роби́ти меш**, у мин. ч. – типу **сме ходи́ли** і **ходи́ли сме**; трапляється творення особових форм дієслів від формально поширених основ інфінітива (**йі́хати** > **йі́хайу, йі́хайе, йі́хайуть, смійа́йутси** та ін.). До лекс. рис Г. г. належать: **цині́ўка** 'кварта (пити воду)', **пості́ў** 'леміш у плузі', **усті́гва** 'капиця ціпа', **старин'е́** 'батьки', **покоре́нок** 'покоління' та ін.

Різні структурні рівні Г. г. відтворено в лінгв. атласах (АУМ, т. 2. К., 1988; Бернштейн С. Б. [та ін.]. Карпатский диалектологический атлас. М., 1967; Общекарпатский диалектологический атлас, в. 1–6, 1989–2001; A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language. Warsaw, 1996; частково – Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Лексика, ч. 1–3. Ужгород, 1958–93), описах (І. Робчука, Б. Кобилянського, В. Курашкевича, Я. Янова, А. Залеського, Я. Рігера, Л. Калнинь, Я. Закревської та ін.), словниках (С. Витвицького, В. Шнайдера, В. Шухевича, В. Коржинського, Я. Янова, О. Горбача, «Словникові гуцульських говірок» за ред. Я. Закревської). Літературно опрацьований Г. г. використано у худож. творах Г. Хоткевича («Каміна душе»), О. Манчука («Жиб'ївські новелі»), посланнях митрополита А. Шептицького; риси Г. г. відбито у творах М. Черемшини, В. Стефаника, М. Влад, С. Пушика та ін.

Літ.: Janów J. Z fonetyki gwar huculskich. В кн.: Simbolae gramaticae in honorem Joannis Rozwadowski, v. 2. Kraków, 1928; Кобилянський В. В. Гуц. говір і його відношення до говору Покуття. В кн.: Укр. діалектол. збірник, кн. 1. К., 1928; Hrabec S. Nazwy geograficzne Huculszczyzny. В кн.: Prace onomastyczne PAU, t. 2. Kraków, 1950; Pătruţ I. Fonetica graiului huţul din valea Sucevei. Bucureşti, 1957; Кобилянський Б. В. Діалект і літ. мова. (Східнокарп. і покут. діалекти, їх походження і відношення до укр. літ. мови). К., 1960; Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології укр. мови. К., 1966; Залеський А. М. Вокалізм пд.-зх. говорів укр. мови. К., 1973; Бевзенко С. П. Укр. діалектологія. К., 1980; Залеський А. М. Парадигмат. і синтагмат. умови функціонування шиплячих у гуц. говорі. В кн.: Фонет., морфол. і лекс. система укр. говорів. К., 1983; Гуцульщина. Лінгв. етюди. К., 1991; Калнынь Л. Э. Фонет. строй одного гуц. говора. В кн.: Исследования по славян. диалектологии. 1. Карпатоукр. диалекты. М., 1992; Гуц. говірки. Короткий словник. Л., 1997; Горбач О. Південнобуковин. гуц. говірка й діял. словник с. Бородина, повіту Радівці (Румунія). Мюнхен, 1997; Гуц. говірки. Лінгв. та етнолінгв. дослідження. Л., 2000; Janów J. Słownik huculski. Kraków, 2001; Хобзей Н. В. Гуц. міфологія. Етнолінгв. словник. Л., 2002.

П. Ю. Гриценко.

Ґ – п'ята літера *українського алфавіту*. Є тільки в укр. мові, позначає проривний задньоязиковий приголосний як у власне українських, так і в давно запозичених укр. словах: ґава, ґедзь, ґрати, ґрунт, ґудзик, ґуля, дзиґа, ґелґати та ін. Назва літери [ґе] вживається як іменник с. р.: велике **Ґ**, мале **ґ**. У староукр. писемності вибуховий **ґ** в іншомов. словах позначався з 14 ст. сполученням літер **кг**, підтриманим пізніше у правописах О. Павловського (1818), І. Бецького (1843), Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва (1873). Проте з 17 ст. поряд з традиц. написанням поступово вживається у цих випадках і лат. графема **g** (правопис А. Метлинського 1839, *кулішівка*), а в питомо укр. словах – особливе написання **ґ**, вперше застосоване у Пересопницькому Євангелії (1556–61).

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ Ґ
Давньоєгипетська	[illegible] Г
Сінайська	L
Фінікійська	> 1 ? Λ
Давньогрецька	< C Λ Ր Г
Візантінська	Г ⋎ ⌐ ⋎
Латинська	Gg
Українська	Ґ ґ [illegible]

До алфавіту як самост. літеру **ґ** вперше увів Мелетій Смотрицький у «Граматиці» (1619), запозичивши курсивний різновид грецької (визант.) гамми (**γ**), що в західноєвроп. та польській орфоеп. традиціях вимовляли як проривний, а не гортанний звук.

Тривалий час літера мала лише курсивну форму, потім оформився її сучас. варіант. В укр. писемності на позначення проривного задньоязикового звука літера **ґ** вживалася з перервами; у 18 – на поч. 20 ст. (до 1905) у тій частині України, що була в складі Рос. імперії, не вживалася у зв'язку з її відсутністю у гражданській азбуці, введеній у Росії 1708, та переслідуванням укр. друку. Літера **ґ** передбачалася такими укр. правописами, як *желехівка*, Б. Грінченка, за «Найголовнішими правилами українського правопису» (1921) та правописом 1928. Проте 1933 з ідеол. міркувань вона була силоміць вилучена з укр. абетки. Літеру поновили тільки у 3-му вид. «Українського правопису» (1990). **Ґ** буває велике й мале, має рукописну й друковану форму. Числового значення не мало. Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «п'ятий»: група «Ґ». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: 4-Ґ клас, будинок 15-Ґ і т. п.

Літ.: Німчук В. В. Про графіку та правопис як елементи етн. культури: історія ґ. «Мовознавство», 1990, № 6; 1991, № 1–3.

Г. П. Півторак.

ҐРЕЩУ́К Василь Васильович (2.VI 1949, с. Старі Кривотули Тисменицького р-ну Івано-Франк. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1993, професор з 1994. Закін. 1970 Івано-Франк. пед. ін-т. Учителював. З 1976 – в Івано-Франк. пед. ін-ті (тепер Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника): викладач, а з 1993 – зав. кафедри укр. мови; з 1996 – директор Ін-ту українознавства цього ун-ту. Осн. праці: «Український відприкметниковий словотвір» (1995), «Василь Стефаник – художник слова» (1996, у співавт.), «Євген Желехівський у національно-культурному відродженні України» (1999, у співавт.). Як редактор-упорядник опублікував ряд збірників українозн. мат-лів: «Просвіта, історія, постаті, чин» (1993), «Українознавство: документи, матеріали, раритети», «Українська мова: навчально-методичні та виховні аспекти» (обидва – 1999), «Українська мова в світі» (2000), «Актуальні проблеми українського словотвору» (2002).

Д – шоста літера *українського алфавіту*, є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [де] вживається як іменник с. р.: велике Д, мале д. Походить від кирилич. літери **д** («добро»), яка виникла на основі візант. **Δ** («дельта») грец. унціалу 9 ст. У староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) **д** вирізнялося великою кількістю графіч. варіантів, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові ця літера означає проривний дзвінкий твердий або м'який приголосний, який перед глухими в серед. і в кінці слова не втрачає дзвінкості: людський, дід, обід. Д буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. У старослов'ян. кирилич. абетці мало числове значення «чотири», у глаголиці – «п'ять». Нині використовується також у класифікац. позначеннях і означає «шостий» (до введення в алфавіт літери ґ мала значення «п'ятий»): розділ «д», група «Д», пункт «д». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: будинок № 7-Д і т. п. *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *Д*
Сінаиська	[illegible]
Фінікійська	𐤃 𐤃 𐤃 𐤃 [illegible]
Давньо-грецька	▷ D Δ
Візантійська	Δ Δ δ δ δ
Латинська	D D
Романська	D d 𝔇 *d*
Готична	𝔇 𝔡 [illegible]
Кирилиця	Д Д [illegible]
Глаголиця	Ⰴ Ⰴ
Українська	Д д 𝒟 *g*

ДАВА́ЛЬНИЙ ВІДМІ́НОК – 1. *Грамема* категорії *відмінка іменників*, що в типових випадках виражає значення адресата дії і входить у *парадигму* однини та множини з такою сукупністю *флексій*: одн. дівчин**і**, красун**і**, робітник**ові**, учител**еві**, кра**єві**, сел**у**, пол**ю**, пристраст**і**, ягнят**і**, імен**і**; мн. дівчат**ам**, красун**ям**, робітник**ам**, учител**ям**, кра**ям**, пристраст**ям**, ягнят**ам**, імен**ам**. 2. Залежна від Д. в. іменника й узгоджувана з ним грамема прикметника та ін. слів прикметникового морфол. типу у функції означення, яка входить у парадигму одн. та мн. з такою сукупністю закінчень: одн. гарн**ому**, син**ьому**, гарн**ій**, син**ій**; мн. гарн**им**, син**ім**. Термін увів А. Кримський в «Украинской грамматике» (1907). В іменниках Д. в. зумовлений переважно валентністю предиката, а в словах прикметникового морфол. типу – відмінковою формою опор. іменника.

Д. в. іменників звичайно виступає у придієсл. позиції, в якій опор. дієслово визначає семант.-синтакс. потенціал Д. в. і його диференц. ознаки. Первинною його семант.-синтакс. функцією є зумовлена валентністю дієслова функція адресата дії. При опор. дієсловах здебільшого, крім Д. в., виступає і знахідний. Найчастіше це дієслова: **давати**, **видавати**, **віддавати**, **передавати**, **подавати**, **дарувати**, **вручати**, **присвячувати**, **нести**, **відносити**, **заносити**, **приносити**, **продавати**, **слати**, **надсилати**, **пересилати**, **писати** і под.: «А сам він невичерпне джерело Подарував **народові** навіки» (М. Рильський); «Віддай **людині** крихітку себе» (Л. Костенко).

Д. в. іменників має ряд вторинних функцій – об'єкта дії або стану, яку Д. в. виражає при дієсловах **заважати**, **шкодити**, **надокучати**, **вірити**, **довіряти**, **заздрити**, **симпатизувати** і т. ін.: «Він заздрив своєму **єдиноземцю**, ненавидів його, шкодив» (П. Загребельний); «А **жінці** хіба можна вірити?» (Г. Тютюнник); суб'єкта стану при предикатах стану: **весело**, **радісно**, **сумно**, **затишно**, **холодно**, **соромно (сором)** та ін.: «Весело **землі**» (Т. Шевченко); «Затишно **дітям** в пазусі казок» (Л. Костенко). Д. в. суб'єкта вживається також при дієсловах **подобатися**, **таланити**, **щастити**, **фортунити**: «**Диктаторам** подобаються тільки паради» (П. Загребельний); «**Грицькові** справді не таланило» (Б. Грінченко). Д. в. у цій функції використовується в односкладних реченнях, гол. член яких виражається інфінітивом у поєднанні з модальними допоміж. словами **треба**, **потрібно**, **необхідно**, **слід**, **варто**, **бажано**, **можна**, **доводиться**, **хочеться** тощо: «На початку зими ходити **Олесеві** до школи можна двома стежками» (Григір Тютюнник). Менш поширені ін. вторинні функції Д. в. (призначення, адресатно-посесивна, означальна).

Специфіку Д. в. у сучас. укр. літ. мові становить його сполучуваність тільки з похід. прийменниками (**завдяки**, **всупереч**, **наперекір**, **назустріч**, **навстріч**, **услід**, **навперейми**, **на протива-**

гу), що передають причинове, допустове, просторове і протиставне значення. *І. Р. Вихованець.*

ДАВА́ЛЬНИЙ ПОДВІ́ЙНИЙ – див. у ст. *Подвійні відмінки.*

ДАВА́ЛЬНИЙ САМОСТІ́ЙНИЙ – синтакс. конструкція у давніх слов'ян. мовах, що складається з ім. чи займ. у дав. в. й узгоджуваного з ним нечленного активного (зрідка пасивного) дієприкметника. Питання походження слов'ян. Д. с. спірне: одні (О. Востоков, Ф. Буслаєв, Б. Дельбрюк, Б. Скупський та ін.) вважають його калькою грец. родового самостійного (пор. також паралелі в ін. індоєвроп. мовах: староінд. locativus absolutus, лат. ablativus absolutus, гот. dativus absolutus), інші (О. Потебня, Ф. Міклошич, В. Вондрак, Я. Станіслав, В. Борковський) – ориг. особливістю слов'ян. синтаксису. Конструкції Д. с. вживаються у давніх східнослов'ян. пам'ятках книж.-літ. жанрів (літописи, церк.-реліг. твори тощо), де вони, будучи предикативними, відповідають у сучас. мові підрядним частинам складнопідрядних речень різного значення – часових, причинових, умовних тощо та самост. реченням, пор.: «**Изяславу сущю** Новѣгородѣ придаша половьци Кыєву» (Л. л.) – «Коли Ізяслав був у Новгороді, прийшли половці до Києва»; «Надолзѣ **борющемася** има нача изнемогати Мьстиславъ» (Л. л.) – «Оскільки вони довго боролися, почав знемагати Мстислав», або «Довго вони боролися, і почав знемагати Мстислав». У пам'ятках ділових жанрів («Руська Правда», грамоти тощо) Д. с. немає, що давало підстави вважати його запозиченням із старослов'ян. мови. У староукр. пам'ятках, зокрема тих, що своєю мовою наближаються до живої розмовної, Д. с. відсутній, хоч у реліг.-полем. пам'ятках 16–17 ст., у ряді літописів 17–18 ст., зокрема Григорія Граб'янки, Самійла Величка та ін., мова яких зазнала значного старослов'ян. (церковнослов'янського) впливу, вони представлені досить широко. *С. П. Бевзенко.*

ДАВНОМИНУ́ЛИЙ ЧАС – див. *Плюсквамперфект.*

ДАВНЬОРУ́СЬКА МО́ВА – мова сх. слов'ян, які населяли Київську Русь. Погляди вчених на Д. м. істотно розходяться. Як спільну мову всіх сх. слов'ян, на основі якої утворилися українська, рос. та білорус. мови, її визнали О. Востоков, І. Срезневський, О. Потебня, О. Соболевський, О. Шахматов, Л. Васильєв, М. Дурново, Б. Ляпунов, Г. Ільїнський, Л. Булаховський, А. Селіщев, С. Обнорський, М. Грунський, В. Виноградов, Р. Аванесов, П. Кузнецов, В. Борковський, Ф. Філін, М. Жовтобрюх, В. Колесов, В. Марков, В. Німчук та ін. Ряд дослідників відносять до Д. м. лише писем.-літ. мову і заперечують існування в минулому спільної усної давньосхіднослов'ян. мови. При цьому початок формування укр. мови, як і рос. та білоруської, пов'язується безпосередньо з розпадом *праслов'янської мови* (С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко, І. Огієнко, Ю. Шевельов, В. Русанівський, О. Ткаченко, Г. Півторак, І. Матвіяс, В. Скляренко та ін).

Із праслов'ян. етномовної спільності сх. слов'яни виділилися приблизно у 6 ст. н. е. До східнослов'ян. територіальних об'єднань (у 7–9 ст. це були союзи племен) належали словени, кривичі, в'ятичі, радимичі, дреговичі, поляни, волиняни, древляни, сіверяни, угличі (уличі), тиверці, дуліби, білі хорвати. Вони користувалися близькоспорідненими східнослов'ян. діалектами, що виділилися з праслов'ян. мови. Сукупність цих діалектів і дістала у наук. л-рі назву «давньоруська мова».

Писемна Д. м. мала розгалужені стилі (юрид.-діловий, літописний, світсько-художній) і виконувала всі держ. та світс. культурні функції. Це мова «Руської Правди», *«Повісті временних літ»*, *«Слова о полку Ігоревім»*, «Повчання Володимира Мономаха», «Моління Даниїла Заточника» та ін. У різних регіонах Русі вона поступово збагачувалася місцевими лекс. та стиліст. особливостями і згодом стала основою формування укр., білорус. і частково російської писем.-літ. мов давнього періоду. Крім того, давньорус. (спільносхіднослов'янська) мова – це певна абстракція, набір характерних лінгвальних рис, якими східнослов'ян. діалекти 7–12 ст. вирізнялися серед ін. слов'янських. Оскільки давній східнослов'ян. мовний ареал був діалектно досить виразно здиференційований, монолітної, структурно одноманітної Д. м. не було. Мовні особливості давньорус. діалектів реконструюються на основі свідчень писем. пам'яток, написаних *кирилицею* (відомі з серед. 11 ст., окр. написи – з поч. 10 ст.), та сучас. східнослов'ян. говорів із залученням матеріалу з ін. слов'ян. мов.

Частина фонет., лекс. і грамат. рис зближує Д. м. з південнослов'ян. та західнослов'ян. мовами. Разом з тим Д. м. відрізняється рядом специф. рис. Фонет. фактами дописемного періоду стали повноголосся та початкові **ро**, **ло** з праслов'ян. **or**, **ol** перед приголосними при циркумфлексовій інтонації як специфічно східнослов'ян. реалізація закону відкритого складу у сполученнях голосних із **r**, **l**; палатальні **ч′**, **ж′** (через ступінь **дж′**) з праслов'янських **tj**, **dj** (свѣча, межа) і **kt**, **gt** перед голосними переднього ряду (печи, мочи) та ін. Після *деназалізації* носових голосних (10 ст.) система *вокалізму* налічувала десять *фонем*: голосні переднього ряду [і], [ě], [(ѣ)], [е], [ā] та непереднього ряду [ы], [у], [о], [ъ], [а]. У системі *консонантизму* було 26 фонем: губні [п], [б], [в (w)] (імовірно, губно-губний), [м], передньоязикові тверді [д], [т], [з], [с], [н], [р], [л], середньоязикові [с′], [з′], [ш′], [ж′], [дж′], [ц′], [ч′], [ш′ч′], [ж′дж′], [н′], [р′], [л′], задньоязикові [к], [ґ] (у частині діалектів [γ] або [h]), [х]. Звук [j] був позиц. варіантом голосної фонеми [і]. Приголосний **ф**

вживався тільки в запозич. словах. Перед голосними перед. ряду приголосні зберігали позиц. палаталізованість, що виникла у праслов'ян. мові в результаті дії закону складового сингармонізму. Т. з. друге пом'якшення приголосних (2-а пол. 11 ст.) призвело до ліквідації відмінності між фонемат. і позиц. м'якістю (не в усіх діалектах Д. м. цей процес відбувся послідовно): палатальні приголосні змінилися на палаталізовані (передньоязикові за місцем творення). Якості приголосного і голосного стали взаємопов'язаними в єдиній функц. одиниці – силабемі. Після занепаду редукованих голосних за приголосними фонемами закріпилася диференц. ознака палаталізованості, а за голосними – лабіалізованості (у більшості говорів). Занепад слабких редукованих (11–13 ст.) привів до їх повної девокалізації, сильні **[ъ]**, **[ь]** перейшли відповідно в **[о]**, **[е]** (позиц. різновиди **[ы]**, **[ь]** – голосні **[ы]**, **[і]** – у сильній позиції змінилися у протоукр. і протобілорус. діалектах в **[ы]**, **[і]**, у проторос. – в **[о]**, **[е]**). Унаслідок занепаду редукованих у фонол. системі Д. м. сталися важливі зміни: скоротилася кількість голосних фонем, перебудувалися фонемні відношення, виникли закриті склади, відбулися процеси *спрощення*, *асиміляції* і *дисиміляції* у нових групах приголосних та ін. Праслов'ян. інтонаційні розрізнення втратилися; наголос став динамічним.

Високорозвиненими були лекс., словотв. і грамат. системи, які успадкували багато рис праслов'ян. мови і разом з тим виробили чимало інновацій. Грамат. будова Д. м. була флективною. У системі іменника розрізнялися три роди, три числа і сім відмінків. Типи відмінювання іменників (їх було шість) визначалися характером давньої (праіндоєвропейської) основи. Прикметники мали іменну й займенникову форми (якісні – добръ, добрыи; відносні – каманъ, каманый; вищий ступінь порівняння – добрѣи, добрѣишии). Найвищий ступінь утворювався описово. Дієслова розрізнялися за двома основами: теперішнього часу й інфінітива. Від основи теп. ч. утворювалися нак. сп., акт. і пас. дієприкметники теп. ч.; від основи інфінітива – *супін*, *аорист*, *імперфект*, акт. і пас. дієприкметники мин. ч., дієприкметник мин. ч на **-л-**. Форми мин. ч. були прості (аорист, імперфект) і складені (*перфект*, *плюсквамперфект*). За час функціонування Д. м. відбулися занепад давньої системи відмінювання іменників, формування числівника як окр. частини мови, втрата супіна, виникнення єдиної форми мин. ч. на основі перфекта, нових форм умов. та нак. способів, дієприслівників та ін.

На основі старослов'ян. мови і діалектів відбувалися контакти Д. м. з багатьма мовами: грецькою, тюркськими, фінно-угорськими тощо. Давньорус. літ. мова поєднувала в різних типах писемності особливості народнорозмовної та старослов'ян. мов. Старослов'ян. (церковнослов'янська) мова давньорус. редакції, тобто позначена впливом східнослов'ян. діалектів, закріпилася як мова церкви, церк. л-ри та богослужіння. Народнорозм. мова відбита в приват. листуванні, ділових пам'ятках («Руська Правда», грамоти), літописах, літ. творах («Слово о полку Ігоревім»).

У Д. м. розрізнялися говори пн.-зх. територій із цоканням (нерозрізненням **[ц]** і **[ч]**), проривним **ґ**, формою род. в. одн. ж. р. на **-ѣ** (у женѣ) та на південних і південно-східних – з розрізненням **[ц]** і **[ч]** , фрикативним **[γ]** (або **[h]**, формою род. в. одн. ж. р. на **-ы** (у жены) та ін. Діал. відмінності були і в лексиці. Наст. розвиток діал. рис був пов'язаний з посиленням феод. роздрібненості (кін. 11 – 2-а пол. 12 ст.). За наслідками процесу занепаду редукованих в 11–13 ст. південь і пд. захід (території майбутніх укр. та білорус. мов) виявилися протиставленими півночі й пн. сходові (територія майбутньої рос. мови).

Іл. див. на окр. арк., с. 808–809.

Літ.: Потебня А. А. Два исследования о звуках рус. языка. Воронеж, 1866; Соболевский А. И. Лекции по истории рус. языка. К., 1888; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории рус. языка. Пг., 1915; Його ж. Введение в курс истории рус. языка. Пг., 1916; Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії укр. мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. К., 1924; Якубинский Л. П. История древнерус. языка. М., 1953; Шахматов А. А. Истор. морфология рус. языка. М., 1957; Срезневский И. И. Мат-лы для Словаря древнерус. языка, т. 1–3. М., 1958; Филин Ф. П. Образование языка вост. славян. М., 1962; Його ж. Происхождение рус., укр. и белорус. языков. Ленинград, 1972; ІУМ. Морфологія. К., 1978; Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія укр. мови. Фонетика. К., 1979; Колесов В. В. Истор. фонетика рус. языка. М., 1980; ІУМ. Синтаксис. К., 1983; ІУМ. Лексика і фразеологія. К., 1983; Півторак Г. П. Формування і діал. диференціація давньорус. мови. К., 1988.

В. А. Глущенко, Г. П. Півторак.

ДАЛЬ Володимир Іванович [псевд. Козак Луганський та ін.; 10(22).XI 1801, с-ще Луганський Завод, тепер м. Луганськ – 22.IX(4.X) 1872, Москва] – рос. лексикограф, письменник, етнограф, медик, чл.-кор. Петерб. АН з 1838, почес. акад. Петерб. АН з 1863. Із сім'ї лікаря, данця походженням. Закін. 1829 мед. ф-т Дерпт. (тепер Тартуський) ун-ту. Працював лікарем, згодом – чиновником в Оренбурзі, Петербурзі, Нижньому Новгороді, майже 20 років – в Україні; знав укр. мову. Був знайомий з Т. Шевченком. У 1843–49 служив у м-ві внутр. справ, в особливій канцелярії. Тут Д. за спец. циркулярами організував збір мат-лів для своєї осн. праці – «Толкового словаря живого великорусского языка» (т. 1–4, уперше надр. 1863–66; бл. 200 000 слів). Поштою до канцелярії надходили словникові записи й з України; їх за підтримки Д. опрацював і доповнив В. *Лазаревський.* Із М. *Максимовичем* Д. обговорював особливості «піднаріч малоруських». Учений збирав укр. слова, проте цей мат-л (бл. 8 000 слів) залишився неопублікованим. «Толковый словарь...» Д. фіксує багато укр. явищ з територій взаємодії рос. і укр. нар. говорів. Мовозн. спадщина Д. має значення для теорії і практики східнослов'ян. лексикографії, діалектології, історії мови.

Д. писав художні твори, чимало з них – на

укр. теми (повісті «Савелій Граб», «Небувале в тому, що було...», оповідання «Світлий празник», «Ваша воля, наша доля», «Скарб», «Упир» тощо). Автор етногр. нарисів, написаних з позицій «натуральної школи», т. з. фізіологічних нарисів. Написав ряд статей про Г. Квітку-Основ'яненка («Малоросійські повісті, що їх розповідає Грицько Основ'яненко», 1835, та ін.). У праці «Про повір'я, марновірство й забобони російського народу» (1845–46) навів чимало прикладів з укр. фольклору, використав мотиви укр. демонології. Написав рецензію на фолькл. збірник П. Лукашевича «Малоросійські й червоноруські народні думи та пісні» (1837). Популяризував укр. л-ру і усну нар. творчість.

Літ.: Из бумаг В. М. Лазаревского. «Рус. архив», 1894, № 8; Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды: Биобиблиогр. словарь, т. 1. Минск, 1976; Галас Б. К. Ф. С. Шимкевич як лексикограф і укр. словникарство (кін. XVIII – поч. XX ст.). Ужгород, 1995. *Б. К. Галас.*

ДВОВИДОВІ ДІЄСЛОВА́ – див. у ст. *Вид.*

ДВОЗВУ́К – див. *Дифтонг.*

ДВОЇНА́ – грамат. категорія *числа*, вживана для позначення двох осіб або парних предметів. Була відома ще в індоєвроп. прамові, від якої успадкована спільнослов'янською, а від неї – усіма слов'ян. мовами; тепер зберігається лише в окр. діалектах. Д. мала свої відмінкові форми, відмінні від форм *однини* та *множини*. В давньорус. мові залежно від категорії роду та кінцевого приголос. основи іменників вони виражались у наз., знах. та клич. відмінках закінченнями **-ѣ** (дъвѣ **руцѣ**, обѣ **селѣ**), **-и** (дъвѣ **ночи**, обѣ **матери**), **-а** (дъва **ножа**), **-ы** (оба **сыны**), в род. і місц. **-у**, **-ову** (дъвою **руку**, обою **сынову**), в дав. та ор. **-ма** (дъвѣма **рукама**, обѣма **селома**, **ножема**, **сынъма**). Форми Д. були властиві також прикметникам (**преславныма** учителема), особ. і неособ. займенникам (**вѣ**, **наю**, **нама** – 1 ос., **ва**, **ваю**, **вама** – 2 ос.; **сею**, **тою**, **сима**, **тѣма**), дієсловам (**въстаста** два **вольхва**) та дієприкметникам (Ивану и Олексию **написавшема** книгы). Іменники у формі Д. рідко вживалися самостійно, звичайно вони виступали в синтакс. поєднанні з числівниками **дъвѣ** – **дъва**, **обѣ** – **оба**. Категорія Д. у давньорус. мові почала занепадати ще на ранньому етапі її розвитку, витісняючись множиною. Першими стали виходити з ужитку особ. займенники у наз. в. **вѣ**, **ва**, що заступилися формами мн. **мы**, **вы**; форма **ва** в давньорус. писемних пам'ятках уже не засвідчується, а на **вѣ** трапляються лише одиничні приклади (**вѣ отъходивѣ**. – Усп. зб.); зрідка вони зустрічаються і в ін. пам'ятках слов'ян. писемності. Форми ж Д. іменників, прикметників, неособ. займенників та дієслів у пам'ятках давньорус. мови вживаються паралельно з мн. досить часто; фіксує їх і староукр. літ. мова аж до 19 ст.

У сучас. укр. літ. мові залишки форм Д. зберігаються у закінченні **-има** в іменниках **очима**, **плечима**, **дверима**, **грошима** (хоч частіше **грішми**) та в наголошуванні іменників у сполученні з числівниками **два**, **три**, **чотири**: два **бра́ти**, дві **сестри́**, дві **руки́**, три **верби́**, чотири **відра́** та ін. (множ. брати́, се́стри, ру́ки, ве́рби, ві́дра). В ор. в. збереглася форма Д. числівника **десять** (**десятьма**); під впливом її і форм **двома**, **обома** давнє закінчення Д. **-ма** засвоїлося й ін. кількіс. числівниками (**трьома**, **чотирма**, **п'ятьма**, **стома**), питально-відносним займ. **скількома**. Зберігає давню форму Д. в ор. в. також означальний займ. **всіма**. Окр. залишки Д. відомі укр. нар. говорам: іменники із закінченням **-і** (з **-ѣ**) у наз. в. при числівниках **два**, **три**, **чотири** (дві **сестрі**, три **вербі**, чотири **відрі**) поширені в пд.-зх. і пн. говорах, рідше пд.-сх.; закінчення ор. в. **-ма** паралельно з **-ми** в займенниках (**сима** – **сими**, **тима** – **тими**, **якима** – **якими** та ін.) поширені в ряді пд.-зх. говорів.

Літ.: ІУМ. Морфологія. К., 1978. *М. А. Жовтобрюх.*

ДВОКРА́ПКА (:) – *розділовий знак* у вигляді двох крапок, розташованих одна під одною, що використовується у *простому реченні* та *безсполучниковому складному реченні* в пояснювально-роз'яснювальній функції. Цей знак поряд з іншими у давнину вживався для *відокремлення* слів і відрізків тексту один від одного. У «Грамматіці словенскій» Лаврентія Зизанія (1596) Д. виступає у значенні, близькому до сучас. *крапки з комою*, а Мелетій Смотрицький у своїй «Грамматіки славєнскиѧ правилноє Сѵнтаґма» (1619) називає його «двоєточієм». У «Российской грамматике» М. Ломоносова (1755) вже сформульовано вживання Д. у значенні, близькому до сучасного. За сучасним укр. правописом Д. ставиться: 1) у реченні перед переліком, якщо йому передує узагальнювальне слово або словосполучення, що вказує на перелік, напр.: «У густій мряці, білій, як молоко, все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи» (М. Коцюбинський); «Заснув... і снилися красиві коні: сірі, гніді, вороні!» (В. Симоненко); 2) між двома реченнями, що входять до складу безсполуч. складного речення, якщо друге речення розкриває зміст першого в цілому або одного з його членів, а також указує на причину того, про що йдеться в першому реченні, напр.: «Як мала у тебе сила, То з гуртом єднайся ти: Вкупі більше зробиш діла, Швидше дійдеш до мети» (Б. Грінченко); 3) після слів автора перед *прямою мовою*: «Чується немолодий голос хазяйки: „Та двері, двері зачиняйте"» (А. Шиян).

Літ.: Укр. правопис. К., 1993. *А. А. Бурячок.*

ДВОМО́ВНИЙ СЛОВНИ́К – див. у ст. *Перекладний словник.*

ДВОМО́ВНІСТЬ, білінгвізм – практика індивід. або колект. використання двох мов у рамках однієї держ. або соціальної спільноти у відповід. комунікат. сферах. В Україні найб. поширення набула укр.-рос. Д., пов'язана з уживанням мовцями поряд з рідною українською рос. мови: вільне володіння останньою, за да-

ними перепису 2001, зазначили 16,26 млн. українців (43,3 %). Друге місце за кількістю носіїв в Україні належить рос.-укр. Д.: серед опитаних – 4,5 млн. росіян (54,8 %) засвідчило вільне володіння укр. мовою. Однак матеріали соціолінгв. обстежень України не підтверджують такої високої цифри вільного володіння нею і її використання у спілкуванні. Інші форми Д., пов'язані з уживанням поряд з рідними білоруською, молд., болг., польс., угор. та ін. мовами російської або рідше – української, за кількістю носіїв значно обмеженіші. Помітна тенденція у *мовній політиці* до закріплення панівної ролі рос. мови зумовлювала послідовне обмеження вживання укр. мови в економіці, сусп.-політ. житті, у сферах освіти, науки й культури. Як наслідок цього, за даними соціолінгвістичних обстежень, переважна більшість російськомовного населення не володіла укр. мовою, а бл. половини українців з рідною укр. мовою, що мешкали в містах, мали лише російськомовні навички спілкування в офіц. сферах, хоча вдома переважно користувалися рідною мовою. Помітні обмеження функц. використання укр. мови, пропаганда виняткової ролі рос. мови призводили до закріплення уявлення про нижчий сусп. статус укр. мови, а отже, Д. в Україні, на відміну від декларованих у рад. соціолінгвістиці постулатів, мала риси не гармонійності, а *диглосії*. Фактично колективна укр.-рос. Д. була перех. етапом у процесі витіснення з ужитку рідної мови.

Прийняття *Закону УРСР «Про мови в Українській РСР»* (1989) і проголошення української мови державною започаткували розвиток в Україні рос.-укр. та ін. форм Д., пов'язаних з використанням поряд з рідними мовами української. Соціолінгв. обстеження свідчать про поступові зміни ціннісних орієнтирів мовців, підвищення соціального статусу укр. мови. У 2001 вільне володіння укр. мовою зазначило 42,4 млн. чол. (87,7 % населення країни), що на 9,8 % більше, ніж у 1989. Однак кол. стереотипи мовного забезпечення комунікат. потреб змінюються повільніше, ніж це передбачено Законом і держ. програмою його впровадження. Це зумовлюється заг. мовною ситуацією в країні, а також пов'язаним з нею політ. протистоянням щодо визначення дальших шляхів мовного розвитку окр. регіонів. *В. М. Брицин.*

ДВОМО́ВНІСТЬ ПИСЬМЕ́ННИКА – див. *Білінгвізм письменника.*

ДВОСКЛА́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ – тип *простого речення*, що складається з підмета і присудка, поєднаних предикат. зв'язком, а також (у пошир. реченні) синтаксично залежних від них компонентів. Підмет і синтаксично залежні від нього компоненти утворюють групу підмета, а присудок і синтаксично залежні від нього компоненти – групу присудка. Другорядні члени речення, поширені ін. компонентами, утворюють групи (напр., групу додатка). Осн. засобом вираження підмета є ім. у формі наз. в., а присудка – особ. форма дієслова. Підмет і присудок взаємозалежні: підмет має форму, зумовлену категоріальною семантикою присудка, а присудок уподібнюється підметові формально. За характером присудка Д. р. поділяють на два осн. типи: дієслівні та іменні. У дієсл. реченнях присудок виражається особ. формою повнознач. дієслова, на базі якого, з одного боку, формується ознака предмета мовлення, співвіднесеного з підметом, а з другого – ця ознака характеризується у модально-часовому плані як дійсна, можлива чи бажана: «Дніпрогес працює» (О. Гончар); «Скільки сказав би я слів про цю весну осінню, про щастя» (М. Рильський); «Хай дружби вогонь не вгаса!» (П. Тичина). В іменних двоскладних реченнях присудок складається з особ. форми службо. дієслова – зв'язки **бути** та повнознач. слова (імені) у певній формі: Він **був молодий**; Вона **буде вчителькою**. Повнозначне слово (ім'я) передає значення присудка, особові форми дієслова-зв'язки вказують на грамат. категорії способу і часу, узгоджують присудок з підметом. Дієслова-зв'язки може не бути, тобто воно може мати нульову форму, яка свідчить про теп. ч. дійсн. сп.: Вона гарна; Він спортсмен.

Залежно від семантики підмета і присудка, ін. компонентів Д. р. можуть виражати різні семант. структури: діяч – активна дія (Хлопчик біжить); носій стану – процесуальний стан (Дитина спить); носій ознаки – кваліфікативна ознака (Він начальник); носій відношення – посесивне відношення – об'єкт відношення (Брат має машину) тощо.

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Укр. грамматика. К., 1986. *Й. Ф. Андерш.*

«ДЕВ'Я́ТКИ» ПРА́ВИЛО – правило, за яким згідно із сучас. українським правописом після приголосних звуків д, **т**, **з**, **с**, **ц**, **ж** (**дж**), **ч**, **ш**, **р** іншомовне **і** в загальних назвах слід передавати через **и**. Фактично його треба було б назвати «правилом десятки», оскільки **дж** – це окр. звук укр. мови, а не фонет. варіант **ж**. Передача **і** через **и** у словах іншомов. походження простежується вже від найдавніших часів у писемних пам'ятках староукр. літ. мови, напр.: сынъклить, szyrma – 14–15 ст. (ССУМ, т. 2. К., 1978), дысцыплѣна – 18 ст. (ІСУЯ, т. 1. К., 1932). І. Котляревський у своїх творах уже послідовно відбивав вимову іншомовного **і** як **и**, напр.: диктувати, рицар, Сицилія, Тибр та ін. Те саме відбувалося й у творах ін. письменників 19 ст., у граматиці О. Павловського (1818), словниках Є. Желехівського (1886), Б. Грінченка (1907–09) тощо. Вперше правило про відтворення іншомовного **і** Правописна комісія при Міносвіти УНР у «Головних правилах українського правопису» (1918) сформулювала так: «Після приголосних звуків у чужих словах пишемо **и**, а не **і**»: музика, принцип, библія, фигура, епидемія, фабрика та ін. Після **л** дозволялося писати **і** та **и**: митрополит і митрополіт, література й литература. Проте в «Найголовніших правилах українського правопису» (1921) було вже

обмежено кількість приголосних, після яких рекомендовано писати **и**, а саме: після зубних приголосних **д**, **т**, **з**, **с**, шиплячих приголосних **ж**, **ч**, **ш** і після **р** у чужих словах (за винятком власних назв): директор, тип, університет, режим, шифрований, фабрика. Після ін. звуків треба було писати **і**, у т. ч. й у таких церк. термінах, як мітрополіт, єпіскоп, архідіякон та ін., а також після **ц**: принціп. Однак в українізованих власних назвах дозволялося писати **и**: Михайло, Микола або Миколай (Николай), Пилип або Филип, Єгипет, Сирія, Рим. За «Українським правописом» 1928 іншомовне **і** через **и** рекомендовано передавати й після **ц**: енциклопедія, цифра, а також у давніх запозиченнях типу єпископ, митрополит, Єгипет, Париж. Але в кінці слова, перед голосними звуками та **j** збережено написання **і**: ефенді, колібрі, аксіома, критерій. «Д.» п. зберігається донині, але в чинному вид. «Українського правопису» (1993) його поширено й на низку власних назв, зокрема: 1) на геогр. назви з кінцевими **-ида**, **-ика**: Антарктида, Флорида, Корсика, Мексика; 2) на геогр. назви після **дж**, **ж**, **ч**, **ш**, **щ**, **ц** і **р** та *прізвища* після **дж**, **ж**, **ч**, **ш**, **щ**, **ц** перед приголосними: Вашингтон, Мадрид, Жильєрон, Цицерон (проте перед голосним і в кінці слова слід писати **і**: Ріо-де-Жанейро, Віші); 3) на ряд ін. геогр. назв після **д**, **т** і в деяких ін. випадках: Скандинавія, Братислава, Бразилія.

Літ.: Головні правила укр. правопису. К., 1918; Найголовніші правила укр. правопису. К., 1921; Укр. правопис. К., 1928; Укр. правопис. К., 1993. *А. А. Бурячок.*

ДЕЕТИМОЛОГІЗА́ЦІЯ (від лат. de... – префікс зі значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і *етимологія*) – втрата словом етимол. *мотивованості* внаслідок затемнення його семант. і словотв. відношення до мотивувального слова (кореня) і здебільшого його морфем. структури. За ступенем завершеності Д. буває повною і неповною. Причини Д.: а) семант. розходження спільнокорен. слів, пор. **краяти** і **край**, **цілий** і **цілувати**, **місто** і **міщанин**, **ловити** і **ловкий** – гарний (розм.); у назвах кольорів: **ворон** і **вороний**, **зело** і **зелений**; при розвитку омонімії на основі розпаду полісемії: **порох** «пил» і **порох** – «вибухова речовина», внаслідок *«народної етимології»*; унаслідок значної умовності, «непереконливості» лог. мотивованості ряду назв, пор. **смердіти** і **смородина**; б) втрата складових морфем слова – мотивувального кореня (**курка** – від **кур**) та афіксів; в) фонетичні і, як наслідок, морфемні зміни, що порушують зв'язок спільнокорен. слів: пор. **чесати** і **коса**, **сипати** і **віспа** або **призьба**, **вус** і **гусениця**, **горно** або **горня** і **гончар** (див. також *Алегроформи*, *Гаплологія*, *Метатеза*, *Чергування звуків* та ін.). Д. переважно супроводжується *спрощенням* морфем. структури слова. Пор. *Десемантизація*.

Літ.: Булаховський Л. А. Вибр. праці, т. 3. К., 1978. *О. О. Тараненко.*

ДЕ́ЖЕ (Dezsö) Ласло (26.X 1927, с. Буді Будапешт. обл.) – угор. мовознавець, доктор філол. наук з 1972, професор з 1975. Закін. 1952 Будап. ун-т. Від 1956 – мол. викладач Ін-ту іноз. мов, наук. співробітник Будап. ун-ту, з 1963 – керівник групи типології Ін-ту мовознавства АН СРСР, з 1972 – доцент, а з 1975 – професор, зав. кафедри заг. мовознавства Дебрецен. ун-ту, з 1985 – професор і зав. кафедри угор. мови та л-ри Падуан. ун-ту (Італія). Фахівець із заг. мовознавства, славістики та україністики. Досліджує типол. характеристику та істор. типологію угор. і слов'янських мов, історію укр. мови, зокрема закарп. говорів. Пише угор. і рос. мовами. Осн. праці з україністики: «Пам'ятки ділової писемності Закарпаття» (1965), «Нариси з історії закарпатських говорів» (1967), «Закарпатська лексика середини XVI ст.: Нягівські повчання. Словник і аналіз» (1985, усі – рос. мовою) та «Угорські запозичення у закарпатських пам'ятках XVI–XVIII ст.» (1989, угор. мовою). *П. П. Чучка.*

ДЕЗАФІКСА́ЦІЯ (від франц. dés... – префікс із значенням знищення, видалення, відсутності і *афікс*) – див. *Декомпозиція.*

ДЕ́ЙНА (Dejna) Кароль (10.XI 1911, с-ще Великі Борки, тепер Терноп. р-ну Терноп. обл. – 17.IV 2004, Лодзь) – польс. мовознавець-славіст, доктор філол. наук з 1959, професор з 1954, академік Польс. АН з 1989. Закін. 1935 Львів. ун-т. З 1945 працював у Лодзин. ун-ті та Лодзин. відділі Польс. АН. Досліджував слов'янські (укр., польс., чеські) діалекти, розробляв теор. проблеми лінгв. географії, засади діахрон. інтерпретації лінгв. карт та атласів, теор. і практ. питання діал. лексикографії. Уперше докладно описав фонетику й граматику укр. наддністр. говірок, на підставі картографування визначив їх внутр. членування, окреслив набір диференц. рис, якими наддністр. діалект протиставляється ін. діалектам («Подільсько-волинське мовне суміжжя», 1938; «Українські говірки на захід від Збруча», 1947; «Українські говірки Тернопільщини», 1957, та ін.). Вивчав укр.-польс. та укр.-білорус. міждіал. контакти («Польські елементи в західноукраїнських діалектах», 1948; «Мовна належність брестсько-пінських говірок», 1977, усі праці – польс. мовою) та ін. Уклав «Atlas polskich innowacji dialektalnych» («Атлас польських діалектних інновацій», 1981). Розробив питальник та наук. засади створення нового польс. діалектол. атласу: «Atlas gwar polskich. Kwestionariusz-notatnik» («Атлас польських говорів. Питальник-записник», 1987); «Atlas gwar polskich» («Атлас польських говорів», т. 1–4, 1998–2002; т. 2–3, у співавт.). Автор регіон. діал. словників: «Słownictwo ludowe z terenu województw Kieleckiego i Łódźkiego» («Народна лексика Келецького і Лодзинського воєводств», ч. 1–12, 1974–85), «Słownik gwary czeskiej mieszkańców Kucowa» («Словник чеського говору жителів Куцова», 1990). Опубл. атлас «Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski» («Польсько-ляське мовне суміжжя на терені Польщі»,

т. 1–2, 1951–53), ґрунтовне дослідження «Праслов'янські фонологічні системи» (1968), працю «Польські діалекти» (1973, польс. мовою).

Літ.: Sprawozdania z czynności i posiedzeń [Łódźkie Towarzystwo Naukowe]. Łódź, 1991; Гриценко П. Ю. Україніка проф. Кароля Дейни. В кн.: Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Łódź, 2002; Кароль Дейна. «Мовознавство», 2004, № 2–3. *П. Ю. Гриценко.*

ДЕКОМПОЗИ́ЦІЯ (від лат. de... – префікс зі значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і compositio – складання, створення) – виділення основи похід. слова або одного з компонентів основ склад. слова та оформлення його в самост. слово: допис < дописати, зонт < зонтик, радіо < радіотелеграф, сад < садити. *Н. Ф. Клименко.*

ДЕКОРЕЛЯ́ЦІЯ (від лат. de... – префікс зі значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і correlatio – співвідношення) – зміна характеру або знач. *морфем*, а також співвідношення морфем у слові при збереженні їхньої кількості й послідовності; протил. – *кореляція*. При Д. зовн. структура основи слова, а часто і звуковий склад морфем залишаються сталими, змінюються тільки лекс.-граматичні властивості кореневої морфеми. Осн. причиною Д. є втрата мовою відповід. твірних слів. Так, ім. **війна** був відіменниковим утворенням від **вої (воїн)**, у сучас. мові сприймається як похідний від дієсл. **воювати**; слово **любов** утв. від давнього прикм. **любъ** 'милий', тепер вважається похідним від дієсл. **любити**. Прислівники **безперестанку**, **дощенту**, **наперебій** не співвідносяться у сучас. мові з іменниками через втрату твірних слів. *Н. Ф. Клименко.*

ДЕМІНУТИ́ВИ (лат. deminutivum, від deminutio – зменшення) – див. *Зменшувальні утворення.*

ДЕ́МСЬКИЙ Мар'ян Тимофійович (1.I 1935, с. Липівці, тепер Перемишлянського р-ну Львів. обл. – 5.I 1995, Львів) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1994. Закін. 1960 Дрогоб. пед. ін-т. Учителював у загальноосв. школі. З 1963 працював у Дрогоб. пед. ін-ті: викладач, доцент (з 1976), професор (з 1992) кафедри укр. мови. Досліджував проблеми сучас. укр. мови, зокрема фразеології, історії укр. мовознавства, діалектології. Осн. праці: «Лексичні і граматичні особливості українських іменникових фразеологізмів» (1981), «Дериваційна база діалектної фраземіки з бойківського ареалу» (1987), «Суть фраземи, її ономасіологічні функції й особливості номінації (Матеріали ідеографічного Словника українських фразем)» (1992), «Українські фраземи й особливості їх творення» (1994), співавтор «Російсько-українського словника для військовиків» (1995).

Літ.: Якимович Б. Спомин про друга. «Книжкова тека», 1995, № 1. *Я. В. Закревська.*

ДЕМ'ЯНЧУ́К Василь Климентійович (13.I 1897, с. Надвірна, тепер місто Івано-Франк. обл. – 28.XI 1938, м. Медвеж'єгорськ, тепер Республіка Карелія, РФ) – укр. мовознавець. Закін. 1922 Київ. ІНО. З 1919 працював в АН УРСР (з 1927 – ст. наук. співробітник Комісії історії укр. мови), одночасно (1926–29) викладав укр. мову та порівн. граматику слов'ян. мов у Київ. ІНО. Досліджував питання історії укр. мови, діалектології та славістики. Осн. праці: «Гнат (Ватрослав) Ягич (1838–1923)» (1924), «До правопису слов'янських прізвищ» (1927), «До характеристики гуцульського говору» (1928), «Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV віку» (1928). Брав участь у підготовці «Українського правопису». Зробив «Бібліографічний огляд української діалектології за рр. 1914–1927» (1928). Переклав укр. мовою «Короткий нарис історії малоруської (української) мови» О. Шахматова (1922). Разом з А. Кримським уклав «Хрестоматію з пам'ятників староукраїнщини XI–XVIII вв.» (1922). У 1938 незаконно репресований, розстріляний; 1957 реабілітований.

В. К. Дем'янчук.

Літ.: Жовтобрюх М. А. Василь Климентійович Дем'янчук. «Мовознавство», 1972, № 1. *М. А. Жовтобрюх.*

ДЕНАЗАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. de... – префікс зі значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і *назалізація*) – втрата носової *артикуляції*, перехід носового голосного в ротовий. У 9–10 ст. відбулася Д. носових давньорус. мови, в результаті чого [ǫ] змінився на [у], [ę] – на [а]: *zǫbъ > зуб, *dǫbъ > дуб, *rǫka > рука, *męso > м'ясо, *desętь > десять, *zętь > зять. Звук [ǫ], як і [у], був голосним неперед. ряду, вузьким, закритим: м'яке піднебіння при його творенні опускалося униз, що й надавало йому носового звучання. Артикуляційно він, отже, був близький до [у], тому при втраті носового звучання й змінився на [у]. Еволюція [ę] в [а] зумовлена тим, що цей носовий, імовірно, був голосним відкритим і на ост. етапі зближувався з передньорядним [ä]. Він, у т. ч. у процесі Д., міг однаково змінюватись як в [а], так і в [е]. У більшості поліських діалектів, зокрема в лівобережнополіс. і правобережнополіс. говірках, відповідно до давнього [ę] звук [а] виступає лише під наголосом, а в ненаголош. позиції може бути під наголосом [а] і [е], що звичайно не пом'якшує поперед. приголосного: пйат', тел'á, спл'áт', дес'áток, але петú, дéвет, дéсет, пáмет, хóдет' та ін. У галиц.-буков. групі говорів пд.-зх. діалектів у позиції після м'яких приголосних, шиплячих та [j] відповідно до [а] будь-якого походження (в т. ч. [а]<[ę]) виступає звук [е] (з варіантами) незалежно від наголосу. Він є звуком нового походження, а не утвореним безпосередньо з [ę], причому не лише в пд.-зх., а й у пн. говорах. Підтвердженням того, що поліс. ненаголошений [е] утворився не безпосередньо з [ę], є його вживання і на місці давнього звука [а]: йейцé, пóйес,

шенова́т′, ретова́т′, квасо́лє. Д. [ę], [ǫ] зумовила втрату в східнослов'ян. вокалізмі двох фонем і появу нової фонеми [ä]. Вона спричинилася також до втрати такої диференц. ознаки фонем, як назальність/неназальність. Разом з тим у процесі Д. зникло протиставлення двох носових дев'яти неносовим фонемам. З Д. [ę], [ǫ] пов'язане виникнення в укр. мові нових чергувань; /**а**/ – /**н**/ – /**ин**/, /**а**/ – /**м**/ – /**им**/, /**а**/ – /**ен**/, /**а**/ – /**м**/, /**у**/ – /**м**/ – /**им**/: поча́ти – почну́ – почи́н, жа́ти – жну – ужи́нок, жа́ти – жму – зажи́м, ім'я́ – іме́н, взя́ти – візьму́, ду́ти – дму – надима́ти. Д. [ę], [ǫ] властива всім слов'ян. мовам, крім польської.

Пор. *Назалізація*. *Г. В. Воронич.*

ДЕОМОНІМІЗА́ЦІЯ (від лат. de... – префікс зі значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і *омоніми*) – усунення омонімічних відношень між мовними одиницями. Д. зумовлюється звичайно потребами мовної комунікації – прагненням до зрозумілості, уникнення семант. плутанини («конфлікту омонімів»). Д. лекс. омонімів відбувається шляхом формальної або функціональної (за вживаністю) диференціації між ними. Напр., при збігу давніх **ы** та **и** в укр. **і** слова **быти** й **бити** мали б однакову форму, але перше змінилося на **бути** (за аналогією до **буду**, **будеш** і т. д.); такі значення слова **бро́ня́**, як металевий одяг воїна або захисна обшивка корабля, автомобіля і закріплення чого-небудь за кимось або чимось (**броня на квартиру**), формально розійшлися: останнє звучить тепер як **бро́ня** і розм. **бронь**; з пари **лічити** – «застосовувати медичні засоби» і **лічити** – «рахувати» перше вже вийшло з літ. слововжитку (зам. нього вживається **лікувати**). Д. синтакс. омонімів відбувається шляхом заміни тієї граммат. форми, яка в певній конструкції може сприйматися неоднозначно. Так, потребою в мовній Д. суб'єкта й об'єкта дії пояснюється поява форми род. в. замість знах. в. у позиції прямого додатка (спочатку в назвах осіб): **Отьць видить сына** (зам. давнішого сынъ). Д. міжчастиномовних омонімів: **кру́гом** (ор. в. від **круг**) – **круго́м** (прислівник). Крім реальної Д. (як факту історії мови), можна говорити про потенційну Д. (як факт психології мовця) – прагнення до відштовхування від потенц. омонімії. Напр., на словотв. рівні: відсутність форми ж. р. **друкарка** при **друкар** (той, хто працює в друкарні) і форми ч. р. **друкар** при **друкарка** (жінка, що друкує на друкарській машинці); при звичайних для укр. мови дієсловах без -**ир**-увати (-**ір**-увати), пор. **шаржувати**, **іронізувати** і под., є **репетирувати**, **компостирувати** та деякі ін. (очевидно, щоб не сплутувати з **репетувати**, **компостувати**). Для уникнення синтакс. омонімії має знач. відповідний порядок слів (див. *Амфіболія*).

Літ.: Булаховський Л. А. Вибр. праці, т. 3. К., 1978.

Див. також *Літ.* до ст. *Омоніми.* *О. О. Тараненко.*

ДЕОНІМІЗА́ЦІЯ (від лат. de... – префікс зі значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і *онімізація*), апелятивація – процес, протилежний онімізації, перехід *власних назв* у заг. назви: лиман **Куяльник** > мінер. вода **куяльник**. Процес Д. ґрунтується на *метонімії* або *метафорі* (**Дон-Кіхот** > **донкіхот**), проходячи в ост. випадку етап *антономазії*.

Ю. О. Карпенко.

ДЕПАЛАТАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. de... – префікс зі значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і *палаталізація*), диспалаталізація – втрата м'якості приголосними. В укр. мові Д. почалася з кін. 12 ст. Найперше втратили м'якість губні приголосні, після яких занепав [**ь**] (в абс. кінці слова або безпосередньо перед ін. приголосними): лицє**мъ**, видо**мъ**, со всѣ**мъ**. У староукр. літ. мові пізнішого часу позначення твердості губних перед колишнім [**ъ**] трапляється: а) в іменниках наз. в. одн.: кро**въ**, чер**въ**; б) в іменниках ор. в. одн.: хлопце**мъ**, смутко**мъ**, шевце**мъ**; в) у закінченні числівників: се**мъ**, ос**мъ**; г) у закінченні 1-ї ос. одн. атематичних дієслів: да**мъ**; д) у закінченні дієслів нак. сп.: поздоро**въ**, мо**вте**. Твердо вимовлялися губні в позиції перед [**j**]: здоро**в**ью, про**б**ъєшь. У серед. слова після занепаду (**ь**) депалаталізувалися і передньоязикові [d′], [t′], [z′], [ç′], [n′], [r′]: бѣ**д**ний, ро**д**ний, о**р**ла. Перед губними та задньоязиковими вони лишилися м'якими: су**дь**ба, ре**дь**ка, **ть**ма, во**зь**му, про**сь**ба.

Д. приголосних перед [**е**] – важлива фонет. особливість укр. мови. Спочатку депалаталізувалися напівпом'якшені приголосні: **с**естра, **н**есу, **м**ету, **в**есло, пізніше і пом'якшені: мо**р**е, по**л**е. Орфографія давньорус. писемних пам'яток не відбила цього процесу. В сучас. укр. мові сполучення м'якої приголосної фонеми з [**е**] позиційно обмежене лише формами прикм. с. р. одн.: си**н**є, тре**т**є та формами дієсл. лити: **ллє**, **ллється**. *Л. І. Прокопова.*

ДЕПРЕФІКСА́ЦІЯ (від лат. de... – префікс зі значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і *префіксація*) – втрата префікс. морфеми в слові при творенні від нього похідного. В укр. літ. мові Д. поширена мало, використовується в усному мовленні в оказіональних експресивно забарвлених словах, що зрозумілі лише в контексті стилістично нейтральних твірних: недолугий > долугий, неприємності > приємності, неформали > формали.

Н. Ф. Клименко.

ДЕРЖА́ВНА МО́ВА – закріплена зак-вом (див. *Мовна політика*) *мова*, вживання якої обов'язкове в органах держ. управління та діловодства, громад. органах та організаціях, на підприємствах, у держ. закладах освіти, науки, культури, в сферах зв'язку та інформатики. Термін з'явився у часи виникнення нац. держав. В однонац. державах немає необхідності юрид. закріплення Д. м. В багатонац. країнах конституцією (законодавством) статус державної,

як правило, закріплюється за мовою більшості населення. У деяких країнах відповідно до їхнього тер.-етн. складу статус державних надано двом і більше мовам (напр., у Канаді – англійській та французькій). У дем. країнах зі статусом однієї мови як державної забороняється дискримінація гр-н за мовною ознакою, носії ін. мов мають право користуватися ними для задоволення своїх потреб.

Українці мають більш як тисячолітню історію уживання рідної мови в різних сферах громад. і культур. життя. *Давньоруська мова* в добу Київ. Русі була не лише мовою худож. л-ри, літописання, а й мовою законодавства та діловодства, офіц. і приватного листування. Отже, вона фактично була мовою державною. Істор. доля укр. народу склалася так, що його мова протягом історії не завжди функціонувала як державна.

Після монг.-татар. навали переважна більшість укр. і білорус. земель опинилася у складі Великого князівства Литовського. Сформована на давньорус. основі українсько-білоруська літ. мова, що, залежно від живого мовного середовища, виступала в українському чи білорус. варіантах, починаючи з 14 ст. функціонувала в законодавстві, судочинстві, великокнязівській та князівських канцеляріях, держ. і приват. листуванні. Становище укр.-білорус. мови (що традиційно називалася руською) як державної закріпилося у Статуті 1566 (т. з. Волинському статуті) – Зводі законів Вел. князівства Литовського, де зазначено: «А писар земский по руску маєть литерами и словы рускими вси листы и позвы писати, а не инъшым языком и словы» (ст. 1 розд. IV).

Укр. мова мала статус, близький до державного, у 14 – 1-й пол. 16 ст. і на землях Галичини та Зх. Волині, що тоді перебували під владою Польщі. Вона вживалася у судах і діловодстві, очевидно, на основі якогось акта-привілею, який не зберігся. Мабуть, існувала й домовленість про те, що королівське діловодство, яке стосувалося укр. земель, мало здійснюватися також укр. мовою. Про це свідчить переклад нею т. з. Віслицького статуту 1357 короля Казимира Великого – зібрання правових, насамперед карних, норм середньовіч. Польщі та численні грамоти, які вийшли з королівської та приватних канцелярій, ін. установ. Укр. мовою іноді користувалися кримські хани у зносинах з польс. королями. Протягом 14–16 ст. укр. писем.-літ. мова вживалася на держ. рівні у Молдовському князівстві. Значна частина пам'яток укр. ділового стилю того часу походить з канцелярії правителів Молдови. Отже, укр. літ. мова в 14–16 ст. мала функції міжнаціональної.

Укладена 1569 в Любліні унія Литви з Польщею призвела до того, що майже всі укр. землі перейшли до складу Польського королівства. Представники укр. шляхти (зокрема, Київщини та Волині) на Люблінському сеймі домоглися від короля привілеїв, які далі забезпечували функціонування укр. мови в офіц.-ділових сферах. Напр., у привілеї шляхті Київщини 1569 зазначено, що «в усяких справах їхніх судових, як позви, вписування до [актових] книг, акти і усілякі потреби їх, так і в судах наших замкових і земських, як і в канцелярії нашій коронній, декрети наші у всіх потребах наших королівських, у земських коронних до них листи не яким іншим, тільки руським письмом писані й відправлювані бути мають вічними часами». Проте з самого початку чинності привілеїв вони порушувалися. На Варшавському заг. сеймі 1590 посли від Волин., Брацлав. та Київ. воєводств домоглися нової ухвали про те, що на зазначених територіях юрид. документи «згідно з їх правом, руською мовою та письмом мають бути писані». Але й ця ухвала часто не виконувалася, і в юрид.-ділову сферу дедалі більше проникають польс. і лат. мови, витісняючи українську.

Після приєднання України до Росії спец. акта про державність укр. мови не було прийнято, бо функціонування її в генеральній, полкових, сотенних канцеляріях, у судах, ратушах – у всіх держ. установах Гетьманщини вважалося природним. Листування Б. Хмельницького з рос. царем Олексієм Михайловичем велося укр. писем.-літ. мовою, а Олексія Михайловича з Б. Хмельницьким – російською.

На землях, що залишилися під владою Польщі, укр. мова дедалі більше зазнавала всіляких утисків. На сеймі 1669 ухвалено постанову, що король давніх привілеїв дотримуватися не буде і всю документацію видаватиме тільки польс. і лат. мовами. Постанову було підтверджено й на сеймі у Варшаві 1696. У 18 ст. укр. мова тут майже цілковито зникла з офіц. вжитку. На укр. землях, які опинилися під владою Австро-Угорщини, укр. мову вживано в шкільному навчанні, тільки час від часу вона з'являлася в офіц. цісарських док-тах.

На Лівобережній Україні в держ. установах укр. мова збереглася до поч. 80-х рр. 18 ст., коли рос. царат ліквідував залишки автономії України. Відтоді аж до 1917 на всіх істор. землях України, що були в складі Рос. імперії, вона перестала функціонувати не тільки в держ. установах, а й в осв. закладах; друкування книжок укр. мовою, крім худож. текстів та істор. пам'яток, було заборонене (*Валуєвський циркуляр 1863*, *Емський акт 1876* та ін.). Укр. школи, укр. преса і книговидання діяли лише в Австро-Угорщині.

Тільки в січні 1919 законом Директорії Української Народної Республіки укр. мова була проголошена державною із забезпеченням прав мов нац. меншин. Такий самий закон ухвалила (15.II 1919) Західноукраїнська Народна Республіка. Державність укр. мови була утверджена згодом і на Закарпатті – в конституції Карпатської України, прийнятій 15.III 1939.

Статус укр. мови, близький до державного, гарантувався «Положенням про забезпечення рів-

нoправності мов та про сприяння розвиткові української культури», затвердженим ВУЦВК та РНК УСРР 6.VII 1927, в якому зазначалося: «Відповідно до переважного числа людності УСРР, що говорить українською мовою, брати як переважну мову для офіційних зносин українську мову» (розд. І). «Положення» забезпечувало рівноправність мов усіх нац. меншин України. Однак з 30-х рр. до жовтня 1989 воно не виконувалося, що спричинило обмежене використання укр. мови як державної й призвело до звуження її функцій на більшій частині території України, до гальмування природ. розвитку її системи, вдосконалення функц. стилів. Такий стан неминуче вів до денаціоналізації укр. народу, гальмував його нац.-духовний розвиток. У зв'язку з цим громадськість республіки дедалі наполегливіше порушувала питання про необхідність надання укр. мові статусу державної. Особливо велику активність у цьому плані розгорнуло Т-во укр. мови ім. Т. Шевченка (утв. в лютому 1989). 28.X 1989 Верх. Рада УРСР прийняла *Закон УРСР «Про мови в Українській РСР»*, в якому сказано: «Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова. Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах життя» (ст. 2 розд. І). Разом з тим у Законі зазначено, що держава створює необхідні умови для розвитку і використання мов ін. національностей, які проживають в Україні.

Було складено й затверджено урядову програму розвитку української та ін. мов України до 2000. В ній передбачено утвердження укр. мови як державної поетапно в різних регіонах країни. Однак програма виконувалася надто мляво, особливо у південних та східних областях. Справу пригальмувало й те, що певні політ. сили протягом 1994 – 1-ї пол. 1996 (і пізніше) настійно домагалися проголошення рос. мови як «офіційної» поряд із державною українською, тобто фактично двох держ. мов, оскільки термін *офіційна мова* в міжнар. практиці – це синонім терміна «державна мова». Визнання рос. мови як офіційної призвело б до істотного обмеження функції укр. мови в ролі єдиної держ. мови. У гострій політ. боротьбі, що точилася навколо тексту нової Конституції України, питання про державність укр. мови було одним із центральних. Перемогли державно-патріотичні сили. В Конституції України, прийнятій Верховною Радою 28 червня 1996, зафіксовано:

«Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України...

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом» (ст. 10).

Для реалізації ст. 10 Конституції України 1997 утворено Раду з питань мовної політики при Президентові України й департамент із здійснення мовної політики при Держ. комітеті України у справах національностей та міграції. Постановою Кабінету Міністрів України цього ж року затв. «Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови». Однак згодом ліквідовано департамент із здійснення мовної політики при Держ. комітеті України у справах національностей і міграції та Раду з питань мовної політики при Президентові України.

Від часу до часу певні політ. сили домагаються надання рос. мові статусу офіційної, тобто другої державної. На запити громадськості Конст. Суд України в ухвалі від 14.XII 1999 дав пояснення, що статус української як державної вимагає вживання її в органах держ. влади, місц. самоврядування, у навч. закладах.

12.III 2003 відбулися парлам. слухання «Про функціонування української мови в Україні», на яких зазначено що, крім Конституції України, рішення Конст. суду України, є ін. акти, які служать правовою основою для держ. мовної політики, зокрема Закони України «Про національні меншини в Україні», «Про освіту», «Про інформацію», «Про телебачення і радіомовлення», «Про видавничу справу», «Про рекламу», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні». В них підкреслено, що лише задекларованості держ. статусу укр. мови для повноцінного та незворотного утвердження її в усіх сферах сусп. життя недостатньо – потрібні механізми реалізації цих документів і встановлення юрид. відповідальності за їх порушення. На слуханнях констатовано, що навіть спостерігається процес звуження сфери застосування держ. мови. В «Рекомендаціях парламентських слухань „Про функціонування української мови в Україні“», схвалених Верховною Радою України 22.V 2003, крім іншого, висловлено прохання до Президента України утворити в структурі центр. органів викон. влади спец. орган з питань мовної політики, а при Президентові – консультативно-дорадчу раду з питань мовної політики, включивши до її складу провід. фахівців – представників галуз. ін-тів НАН України. Верх. Раді рекомендовано прийняти Закон про розвиток і застосування мов в Україні, в якому було б передбачено реальний механізм захисту і утвердження укр. мови як державної.

Літ.: Німчук В. В. Виплекано віками. «Культура слова», 1992, в. 42; Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Дрогобич, 1994; Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія укр. літ. мови. К., 1995; Лизанчук В. Навічно кайдани кували. Л., 1995; Горбачук В. Т. Барви укр. мови. К.,

1997; Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. Дрогобич, 1997. *В. В. Німчук.*

ДЕРИВАТОЛО́ГІЯ – див. *Словотвір.*

ДЕРИВАЦІ́ЙНЕ ПРА́ВИЛО, правило деривації – різновид правил, що регулюють відношення між одиницями словотв. системи мови і процес творення похід. слів. Існують Д. п. двох різновидів: перший виходить із заборон системи, другий – з можливостей вибору, що надаються словотв. системою мови як системою переваг. Так, слова ***читачкач** і ***змовницьковий** не слід вживати в укр. мові згідно з правилами: а) творення іменників ч. р. , які в межах афіксального словотворення і морфемного зростання слова не можуть мотивуватися іменниками ж. р.; б) творення відносних прикметників, що можуть мати твірними лише іменники, а не ін. відносні прикметники. Правила другого різновиду уможливлюють вибір одного з багатьох варіантів творення похідних певної словотв. категорії. Так, найменування жителів від топонімів можливе за різними словотв. типами (на **-ець** – **дніпропетровець**, **-анин** – **сумчанин**, **-янин** – **харків'янин**, **-ич** – **москвич**, паралельно **-ець** та – **-чанин** - Медвин > **медвинець**, **медвинчанин**) і способами словотворення (**киянин** і **житель Києва**).

За допомогою Д. п. описують закономірності моделювання похід. слів у процесах словопородження, механізм перетворення твірних слів у похідні, типи форм трансформацій різнорівневих одиниць у прості й складні слова, а також обмеження, що накладаються на цей процес. Д. п. характеризують можливості поєднання дериванц. основ з словотв. афіксами, визначаючи продуктивність (непродуктивність), регулярність (нерегулярність) такого поєднання при словотворенні. Д. п. пов'язані з морфотактич. правилами, що визначають закони будови морфем. структур слів у мові, і з морфонологічними, які описують форм. та значеннєву сполучуваність морфем, їх морфонол. перетворення.

В останні десятиліття посилився інтерес до формалізованого опису Д. п. фіксації, послідовності застосування їх у словотворенні, що спричинено необхідністю висвітлення проблеми синтезу слів і здійснення його за допомогою комп'ютера.

Літ.: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. [та ін.]. Морфемно-словотв. фонд укр. мови як дослідницька та інформ.-довідкова система. «Мовознавство», 1990, № 6. *Н. Ф. Клименко.*

ДЕРИВАЦІ́ЙНИЙ СЛОВНИ́К – див. *Словотвірний словник.*

ДЕРИВА́ЦІЯ (лат. derivatio – відведення) – див. *Словотворення.*

ДЕСЕМАНТИЗА́ЦІЯ (від лат. de... – префікс із значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і *семантика*) – один з наслідків *змін значення*: ослаблення аж до повної втрати первісного більш чи менш конкр. або «наочного» значення слова та морфеми. Напр.: а) втрата усвідомлення перенос. характеру лексичного значення слів і виникнення «стертих» метафор, метонімій (пор. відому характеристику мови як «словника стертих метафор»); б) втрата самост. лекс. значення компонентів ідіоми: **бити байдики**; в) формування рівня граматичн. значень на основі лексичних – напр., службових частин мови, службових дієслів на основі повнозначних: **коло**, **край** (ім. – прийм.: **край села**), **там**, **тут** (присл. – част.: «Буду я слухати всяких **там** порадників!», «Що **тут** будеш робити?!»), **бути**, **стати** (він **буде** тут – він **буде** сам, він **буде** робити; він **став** ближче – він **став** сильним, він **став** говорити), афікс. значень на основі кореневих: **два-надцять** (**кілька-надцять**, **сто-надцять**), **два-дцять**, становлення префіксів із суто видовим (грамат.) значенням; г) втрата значення інтенсивного вияву ознаки – напр., перехід від значення вищого ступеня порівняння до нульового: **інший** (від **іний**), **дальший**, **перший**; розвиток модальності припущення на основі значення впевненості: **очевидно**, **мабуть** у значенні вст. слів; втрата суфіксом зменшувально-пестливого та збільшувально-згрубілого значення: **сітка**, **ставок**, **ножик**, **жінка**, **тітка**, **сонце** (пор. в особових іменах – напр., уживання в мові українців Пн. Америки під впливом англ. мови пестл. форм як нейтральних і навіть офіційних: **Франя** Козунь, **Паранька** Вівчарук), **каменюка**, **залізяка**.

Пор. *Деетимологізація.* *О. О. Тараненко.*

ДЕСИНОНІМІЗА́ЦІЯ (від лат. de... – префікс зі значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і *синоніми*) – втрата синонімічних відношень між одиницями мови, що приводить до обмеження у вживанні та поступового витіснення однієї (чи кількох) з них або, рідше, до їх семант. розподібнення. Напр., у лексиці: у парах типу **літак** – **аероплан**, **воротар** – **голкіпер**, де іншомовне слово було спочатку основним, тепер воно витіснене на периферію; у ряду **жебрак**, **старець**, **дід** останнє вже застаріло; з двох синонімів – **швець** і **кравець** – перший став означати лише майстра, що шиє взуття (а не одяг). У граматиці: конкуренція пізніше утворених повних (членних) і давніших коротких форм прикметників привела до стилістичного (фолькл.: **Дрібен** дощик іде) або синтакс. (у позиції присудка: він **винен**) обмеження останніх. З ін. боку, у мові постійно відбуваються процеси синонімізації, зокрема перетворення неповних синонімів на абсолютні: **цвинтар** «подвір'я і кладовище біля церкви» тепер уживається у знач. «**кладовище** (взагалі)».

Літ. див. до ст. *Синоніми.* *О. О. Тараненко.*

ДЕСКРИПТИ́ВНА ЛІНГВІ́СТИКА (від лат. descriptio – опис) – амер. школа *структурної лінгвістики*. Основи заклав Ф. Боас у праці «Довідник з мов американських індіанців» (1911), остаточно сформували її в 30–50-х рр. 20 ст. Л. Блумфілд, З. Харріс, Б. Блок, Дж. Трейджер та ін. Виникла у зв'язку з потребою науково описати полісинтетичні мови амер. індіанців, не нав'язуючи їм схем, прийнятих для індоєвроп. мов. Осн. постулат Д. л.: мову слід розуміти й описувати з погляду її внутр. структури.

При цьому мову визначають як текст достатньої довжини; тобто, мова і мовлення не розмежовуються. Це наслідок того, що дескриптивісти в основному працювали з інформантами – носіями мови, аналізуючи їхні висловлювання шляхом постановки серії питань, сформульованих так, аби відповідь була лише «так» чи «ні», тобто щоб максимально обмежити суб'єктивізм і опору на значення. Д. л. вважає, що значення не може бути критерієм встановлення і класифікації одиниць мови, оскільки воно базується на інтуїції і є фактором суб'єктивним. Таке ставлення до значення і його ролі в наук. описі було реакцією на зловживання значенням при встановленні грамат. категорій з боку молодограматиків (лінгв. школа в нім. мовознавстві ост. чверті 19 ст.). Для частини дескриптивістів відмова від значення стала самоціллю, що викликало критику їх у наук. л-рі. Прагнучи макс. об'єктивності й точності наук. опису мови, дескриптивісти розробили ряд ефектив. методик лінгв. аналізу з опорою на форми мов. одиниць та їх розподіл у мовленні, тексті: процедури польової лінгвістики, *дистрибутивний аналіз* і *трансформаційний метод*, аналіз за безпосеред. складниками, моделювання. Вони набули поширення в дослідженні одиниць усіх рівнів мови, в т. ч. для розмежування значень, і в семант. класифікаціях.

На основі цих методик були здійснені перші спроби *машинного перекладу* й використання ЕОМ у мовознавстві. Розроблені амер. ученим Н. Хомським моделі мови широко використовують при побудові алгоритмічних мов. В україністиці методи Д. л. використовують для дослідження фонем., морфем. і синтаксичного рівнів мови, особливо при аналізі текстів на ЕОМ.

Літ.: Глисон Г. Введение в дескрипт. лингвистику. М., 1959; Блумфильд Л. Ряд постулатов для науки о языке. В кн.: Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. 2. М., 1960; Перебийніс В. С. Дослідження системи фонем укр. мови структур. методами. В кн.: Структур.-матем. дослідження укр. мови. К., 1965; Медведєв А. А. Системи фонем сучас. укр. мови. В кн.: Стат. та структур. лінгв. моделі. К., 1966; Методи структур. дослідження мови. К., 1968.

В. С. Перебийніс.

ДЕСУФІКСА́ЦІЯ (від лат. de... – префікс зі значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і *суфікс*) – перетворення суфікса внаслідок перерозкладу твірної основи в звукосполучення, що за формою не збігається з жодним відомим сучас. укр. мові суфіксом: діт-**вор**-а, нов-**ичок**, паву-**тин**-а. *Н. Ф. Клименко.*

ДЕТЕРМІНА́НТИ – див. *Детермінантні члени речення.*

ДЕТЕРМІНА́НТНІ ЧЛЕ́НИ РЕ́ЧЕННЯ [від лат. determinans (determinantis) – той, що визначає, обмежує], детермінанти – другорядні члени речення, які залежать не від окр. слова, а від грамат. центру речення у цілому і виражають обставинні значення. Термін увела в серед. 60-х рр. 20 ст. рос. лінгвіст Н. Шведова. Такі члени речення акад. В. Виноградов називав поширювачами речення. Характерну особливість Д. ч. р. становить їхня сполучуваність з різними семант.-грамат. типами речень та автономність. Вони не зумовлені ні грамат. формою, ні лекс. значенням якогось слова, не стосуються його безпосередньо, а пояснюють гол. члени речення разом з підпорядкованими їм членами. У сучас. укр. літ. мові Д. ч. р. виражаються звичайно прийменниково-відмінковими формами, морфологіз. *прислівниками*, деякими безприйменниковими непрямими *відмінками*, *дієприслівниками* і *дієприслівниковими зворотами*: «**Після дощу** гостріше пахнуть квіти» (В. Сосюра); «**Зопалу** я звівся на ноги» (Ю. Збанацький); «**Того дня** мрячило» (Є. Гуцало); «Я натикаюсь на біду й печаль І прокидаюсь, **не сплячи**, від болю» (Д. Павличко). Найчисленнішу групу з-поміж детермінантів становлять прийменниково-відмінкові сполуки. Найчастіше Д. ч. р. займають у реченні типову для них поч. позицію.

Істотною ознакою Д. ч. р. є їхня найтісніша пов'язаність зі структурою складного речення, їх утворення шляхом згортання однієї з частин складнопідряд. або складносуряд. речення. Можна виділити три осн. групи детермінантів за їхньою співвідносністю з різними типами вихідних речень: 1) просторові детермінанти, що функціонують унаслідок згортання опор. дієслів типу **бути**, **перебувати**, **опинятися**, **розташовуватися**, **сидіти**, **стояти** – у значенні місця перебування, пор.: Хлопчик співав, коли був **у садку** > Хлопчик співав **у садку**; 2) детермінанти з часовим, причиновим, цільовим, допустовим та ін. значеннями, утворювані від підряд. частин складнопідряд. речення, напр.: Дівчинка морщиться, **бо болить** поранена нога > Дівчинка морщиться **від болю**; 3) детермінанти із значенням зіставлення, протиставлення, включення / виключення тощо, які сформувалися на базі однієї з частин складносуряд. речення, пор.: Всі прийшли, але **не прийшла** Оксана > Всі прийшли, **за винятком** Оксани.

Літ.: Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самост. распространители предложения. «Вопросы языкознания», 1964, № 6; Її ж. Существуют ли все-таки детерминанты как самост. распространители предложения? «Вопросы языкознания», 1968, № 2; Вихованець І. Р. Прийм. система укр. мови. К., 1980; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семант.-синтакс. структура речення. К., 1983.

І. Р. Вихованець.

ДЕТЕРМІНОЛОГІЗА́ЦІЯ (від лат. de... – префікс зі значенням віддалення, припинення, скасування, усунення, *термін* і грец. λόγος – слово, вчення) – перетворення терміна на загальновжив. слово. Процес Д. відбувається тоді, коли виникає потреба використати термін для номінації тих чи ін. об'єктів або відношень, заповнити лакуну в певному семант. полі. Серед напрямів Д., найчастотніші: 1) шлях від метафорич. вживання до стійкого перенос. значення, коли повністю стирається образність: епіцентр (у сейсмології) – епіцентр політичних дебатів; вірус (у медицині) – комп'ютерний

вірус; 2) розширення, узагальнення спец. значення у процесі вживання: реанімація (у медицині) – реанімація економіки; екологія (у природознавстві) – екологія душі; дивіденд (в економіці) – політичні дивіденди; вибух (у хімії) – інформаційний вибух. *О. Г. Тодор.*

ДЕФІ́С (-) (нім. Divis – риска, від лат. devisio – поділ, розчленування) – *розділовий знак*, коротка горизонтальна рисочка, що вживається для з'єднання деяких типів *складних слів*, позначення *переносу* частини слова в ін. рядок, а також при скороченні слова, напр.: б-ка (бібліотека). В цьому знач. вживаються також терміни «риска», «розділка». У давнину Д. уживався тільки як знак переносу. Його застосовували у своїх граматиках Лаврентій Зизаній (1596), Мелетій Смотрицький (1619), О. Павловський (1818) та ін. «Український правопис» 1928, називаючи цей знак розділкою, увів правила щодо його застосування: 1) у складених словах типу дівич-вечір, батько-мати, соціально-економічний, Чехо-Словаччина та ін.; 2) для приєднання префіксів **по-**, **з-** у словах типу по-нашому, по-німецькому, з-під, з-за, з-поміж та ін.; 3) для написання деяких часток: ось-як, от-який, будь-який; 4) для подання укр. закінчень до неукр. слів, напр.: у Times-і. За «Українським правописом» 1993 через Д. пишуться: 1) повторення того самого слова (писав-писав); 2) поєднання синонімів (гидко-бридко), антонімів (більш-менш), слів, що означають приблизність (година-дві); 3) складні вигуки (гей-гей); 4) абревіатури з цифрами (ТУ-154); 5) літерні скорочення складних слів (ст.-сл. – старослов'янський); 6) складні іменники з компонентами віце-, екс-, лейб-, максі-, міді-, міні-, обер- (віце-президент, експемпіон); 7) скорочені іменники типу вид-во – видавництво, л-ра – література; 8) прикладки типу звіробій-трава, гриб-паразит та ін.; 9) складні займенники з компонентами будь-, -небудь, казна-, хтозна- тощо (будь-хто, який-небудь, казна-що); 10) складні прикметники, які означають якість із дод. відтінком (кисло-солодкий), відтінки кольорів (темно-зелений) або коли названі ними поняття не підпорядковані одне одному (державно-монополістичний, навчально-виховний); 11) складні прислівники, утв. за допомогою прийменника **по-** та закінчення **-ому** або (**-к**)**и** (по-бойовому, по-братерськи), з частками **будь-**, **небудь-**, **казна-**, **хтозна-**, **-то** (будь-коли, де-небудь, так-то); 12) складні прийменники з початковими **з-**, **із-** (із-за, з-над); 13) частки **бо**, **но**, **от**, **то**, **таки** (іди-бо, тільки-но, тим-то, все-таки) та ін.

Літ.: Укр. правопис. К., 1928; Укр. правопис. К., 1993.

А. А. Бурячок.

ДЗВІНКІ́ ПРИ́ГОЛОСНІ – див. у ст. *Приголосні звуки.*

ДЗЕНДЗЕЛІ́ВСЬКИЙ Йосип Олексійович (17.II 1921, с. Мазурове, тепер Кривоозерського р-ну Микол. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1961, професор з 1963, д. чл. НТШ з 1992. Закін. 1947 Одес. ун-т. З 1951 працює в Ужгор. ун-ті (в 1962–86 завідувач кафедри укр. мови). Фахівець з історії укр. мови, укр. і слов'ян. діалектології, лексикології, лексикографії та лінгвогеографії. Осн. праці: «Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі» (1969), «Конспект лекцій з курсу української діалектології» (ч. 1. Фонетика, 1965; Вступні розділи, 1966), «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР» (ч. 1, 1958; ч. 2, 1960; ч. 3, 1993). Д. висунув ідею створення лекс. атласу укр. мови, для якого уклав «Програму для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» (1987). Відшукав, опрацював і видав низку неопубл. мовозн. праць А. Коцака, І. Вагилевича, Я. Головацького, І. Зілинського та ін. Член редколегії і один з авторів «Общеславянского лингвистического атласа. Серия лексико-словообразовательная» (в. 1, 1988).

Й. О. Дзендзелівський.

Літ.: Кізлик О. Д. Йосип Олексійович Дзендзелівський. Бібліогр. покажчик. Л., 1981; «Хроніка НТШ. Рік 1992», 1994, ч. 84.

Я. В. Закревська.

ДЗЮ́БА Іван Михайлович (26.VII 1931, с. Миколаївка, тепер Волноваського р-ну Донец. обл.) – укр. літературознавець, критик, публіцист, державний і громадський діяч, академік НАН України з 1992. Закін. 1953 Донец. пед. ін-т. Працював у видавництвах («Дніпро», «Молодь») і період. пресі (журнали «Вітчизна», «Український біохімічний журнал» та ін.): коректором, літ. консультантом, редактором, зав. відділу, кореспондентом. За політ. погляди, рішучий осуд русифікації, протести проти арештів укр. інтелігенції переслідувався рад. тоталітарним режимом (неодноразові звільнення з роботи, виключення зі Спілки письменників України, арешти, тюремне ув'язнення, заборона займатися літ. діяльністю). Активний учасник нац., дух. і держ. відродження України, в т. ч. за надання укр. мові статусу державної. Перший президент Респ. асоціації україно-знавців (1989–91). Був членом Держ. думи України (1992), міністром культури України (1992–94). В 1996–2004 – академік-секретар Відділення л-ри, мови і мистецтвознавства НАН України. Від 1999 – голова К-ту з Нац. премії України ім. Т. Шевченка. Водночас – гол. редактор журн. «Сучасність» (з 1992), співголова Гол. редакції Енциклопедії сучас. України (з 1997).

І. М. Дзюба.

Дослідницький, творчий діапазон Д. досить широкий: питання сучас. літ. процесу в Україні, історія нац. л-р світу, світовий ідейно-естет. контекст творчості видатних укр. письменників, укр. культура як цілісність, мовні проблеми та ін. Він – автор багатьох наукових і наук.-публіцист. праць: «Звичайна людина чи міщанин?» (1959), «Грані кристала» (1978), «На пульсі доби» (1981), «Вітчизна у нас одна» (1984), «Автографи відродження» (1986), «У всякого своя доля» (1989), «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність», «Україна і світ», «Застукали сердешну волю...» (1995), «Нам только сакля очи колет...» (1996), «Між культурою і політикою» (1998), «Перед обличчям Сфінкса», «З криниці літ» (обидві – 2001), «Спрага» (2002), «Пастка (30 років зі Сталіним, 50 років без Сталіна)» (2003), глибокі розвідки про творчість О. Довженка, І. Сенченка, В. Свідзинського, І. Драча, М. Вінграновського, В. Забаштанського, В. Бикова, І. Мележа, Р. Рахманного та ін. Написав низку сценаріїв фільмів: «Василь Симоненко» (1988), «Українці. Віра. Надія. Любов» (1989), «Тарас Шевченко. Заповіт» (1990, у співавт.). Об'єктом постійної уваги вченого є стан і розвиток укр. мови. Цю тему Д. уперше ґрунтовно розглянув в одній з найвідоміших своїх праць – «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (вид. 1968, Нью-Йорк – Мюнхен; в Україні побачила світ лише 1990 в журн. «Вітчизна», а окр. книжкою – 1998), перекладеній багатьма іноз. мовами. Широкий резонанс мала і публікація «Бо то не просто мова, звуки...» (1990), ін. праці. Виступав з доповідями про становище і проблеми укр. мови на наук. конференціях, а 2003 – на парлам. слуханнях у Верх. Раді України. Лауреат премії ім. О. І. Білецького в галузі літ.-худож. критики (1987), Держ. премії України ім. Т. Г.Шевченка (1991). Герой України з 2001.

М. П. Зяблюк.

ДИВЕРГЕ́НЦІЯ (лат. divergentia – розходження) – фонологізація варіантів *фонеми* у зв'язку з усуненням позиц. умов, які зумовили це варіювання (див. *Позиція*). В історії укр. мови відомі випадки, коли, напр., слабкі позиції стали сильними (що буває частіше) і навпаки. Внаслідок Д. зазнало змін співвідношення голосних і приголосних. У 11–12 ст. через занепад редукованих [**ь**] та [**ъ**] перебудувалася уся система *вокалізму* і *консонантизму*, голосні конвергували у п'ять (за московською фонол. школою) одиниць, а приголосні утворили 9 пар, корелятивних за твердістю і м'якістю, причому слабкі позиції приголосних перед голосними стали сильними, а сильні позиції голосних слабкими. Внаслідок Д. в укр. мові з тієї самої фонеми [**о**] розвинулися дві різні фонеми – [**о**] й [**і**]: кінь/коня, міг/могла.

Л. І. Прокопова.

«ДИВОСЛО́ВО» – наук.-метод. журнал М-ва освіти і науки України. Виходить з 1951 в Києві, щомісяця. Спочатку під назвою «Українська мова в школі», після об'єднання 1963 із журн. «Література в школі» – «Українська мова і література в школі». З 1994 – теп. назва. Має розділи: «Живе слово», «Мова – душа народу», «Культура мовлення», «Розповіді про майстрів», «Трибуна словесника», «З редакційної пошти», «Наш календар», «Пам'ятні дати», «Народознавство» та ін. Публікує матеріали з філології, методики викладання мови і літератури, з досвіду роботи вчителів-словесників, рецензії тощо.

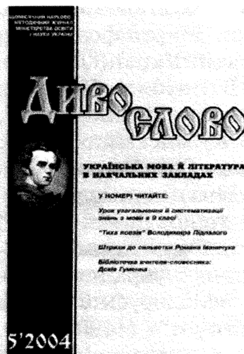

«Дивослово». Обкладинка журналу.

О. М. Біляєв.

ДИГЛОСІ́Я [від грец. δί(ς) – двічі і γλῶσσα – мова] – *мовна ситуація*, за якої в одному суспільстві існує дві мови або дві форми однієї мови, що виконують відмінні функції. Поняття Д. як соціолінгв. аспекту (див. *Соціолінгвістика*) передбачає, на відміну від *двомовності* чи багатомовності, обов'язкове оціночне протиставлення наявних у суспільстві двох функц. різновидів мови: високого (в т. ч. урочистого, літературного) і низького (простого, розмовного). Поняття «диглосія» запропонував амер. лінгвіст Ч. А. Фергюсон. Він проілюстрував його прикладами співвідношення двох форм однієї мови – араб. класичної і місц. діалектів у країнах Магрибу (регіон в Африці), нім. літ. мови і швейц.-нім. діалекту, а також різних мов – франц. і креол. мови на о. Гаїті та ін. У чистому вигляді Д. зустрічається досить рідко, частіше її окр. ознаки поєднуються з одномов. ситуаціями недиглосійного характеру або з двомовністю. Деякі автори неправомірно розширюють поняття Д., підводячи під нього звичайні для багатьох розвинених мов співвідношення таких мовних підсистем, як писемно-літературна, розмовна, діалектна, або двох близькоспоріднених літ. мов (напр., давньорус. і церковнослов'янська в 11–13 ст.), які розрізняються за сферами писем. функціонування.

Літ.: Ferguson Ch. A. Diglossia. «Word», 1959, v. 15, № 4; Белл Р. Т. Социолингвистика. Цели, методы и проблемы. М., 1980; Мельничук А. С. Обсуждение проблемы языковой ситуации в Киев. Руси на IX Междунар. съезде славистов. ИАН СЛЯ, 1984, т. 43, № 2.

О. С. Мельничук

ДИГРА́МА [від грец. δί(ς) – двічі і γράμμα – літера, написання] – див. *Диграф.*

ДИГРА́Ф [від грец. δί(ς) – двічі і γράφω – пишу], диграма – сполучення двох і більше літер, що передають один звук (напр., старослов'янське **оу**; укр. **дж, дз**; польс. **cz, sz**; англ. **sh**; франц. **ch, ou**).

Див. також *Лігатура.*

Г. П. Півторак.

ДИ́КАРЕВ (Дикарів) Митрофан Олексійович [псевд. – М. Крамаренко, М. Крамар; 31.V (12.VI) 1854, с. Борисівка, тепер Волоконовського р-ну Бєлгор. обл., Росія – 14(26).XI 1899,

м. Катеринодар, тепер Краснодар, Росія] – укр. і рос. фольклорист, етнограф, мовознавець, д. чл. НТШ з 1899. Навч. у Воронез. семінарії, звідки був виключений за «неблагонадійність». Далі займався самоосвітою. Збирав фолькл. та етногр. мат-ли в Слобідській Україні, на Кубані та в ін. регіонах. В опубл. збірниках («Чорноморські народні казки й анекдоти», 1896; «Апокрифи, зібрані в Кубанській області», 1900; «Народний календар Валуйського повіту...», 1909; всі – рос. мовою) – чимало лекс. мат-лу, етимол. екскурсів тощо. Д. займався і мовозн. проблемами: «Нариси воронезького міщанського говору порівняно з україно-російським наріччям» (1891), «Малоруське слово „паляниця" и грецьке „πέλαγος"» (1899) та ін. Ряд лінгв. праць Д., а також підготовчі мат-ли до Словника укр. мови залишилися у рукописах. НТШ у Львові видало 1903 «Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору й міфології» з передмовою І. Франка.

Літ.: Кониський О. До життєпису М. О. Дикарева. «Літ.-наук. вісник», 1900, кн. 10; Галас Б. Митрофан Дикарів у контексті історії укр. лексикографії. «Укр. мова», 2002, № 3.

Й. О. Дзендзелівський.

ДИКТА́НТ (від лат. dictare – повторювати, диктувати, складати) – див. у ст. *Письмові роботи з мови.*

ДИ́КЦІЯ (лат. dictio – вимова) – чітка, виразна вимова *звуків.* Дикційна нормативність – необхідний компонент *культури мови.* Основа Д. – *артикуляція.* Особлива роль Д. у мистецтві актора (див. *Мова театру*), диктора (див. *Мова радіо і телебачення*). Д. забезпечує артикуляційну точність, нормованість, характерологічне розкриття образу, активізує процес спілкування з глядачем (слухачем). Для усунення дикц. деструкції сучасна театр. педагогіка створила спец. методику. Дикц. органіці сприяє досконале знання рідної мови, її щоденне практ. вживання.

Літ.: Гладишева А. О. Сцен. мова. Дикційна та орфоеп. нормативність. К., 1996.

А. О. Гладишева.

ДИПІ́НТІ (італ. dipinti – розписані, розмальовані) – написи фарбою при фресках у монум. мист-ві. Пояснюють композиції або стосуються окр. персонажів. Розміщувалися звичайно по обидва боки зображення у вигляді стовпчиків. В Україні найвідоміші Д. – Софійського собору (11 ст.), Кирилівської церкви (12 ст.) та Михайлівського Золотоверхого собору (12 ст.) у Києві. Подібні пояснювальні написи зустрічаються і в укр. монум. живопису 17–18 ст., напр., у Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври. Д. мають важливе значення для мистецтвознавства, мовознавства, історії, епіграфіки, оскільки дають змогу атрибутувати зображення.

Літ.: Белецкий А. А. Греч. надписи на мозаиках Софии Киевской. В кн.: Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской. М., 1960.

С. О. Висоцький.

ДИСИМІЛЯ́ЦІЯ (лат. dissimilatio – розподібнення) – один з видів *комбінаторних змін звуків*: розподібнення приголосних у межах слова. Розрізняють регресивну Д. (зміну звука під впливом наступного) і прогресивну (зміну звука під впливом попереднього). Прикладом регресивної Д. є зміна сполучення **кт** (напр., у словах кто, квоктати) на **хт** (хто, квохтати), коли з двох проривних один змінився на щілинний. Якщо група приголосних стояла після наголошеного голосного, то Д. в ній не відбувалася (лікті). Внаслідок дисиміляц. процесу сполучення **чн** перейшло в **шн**: мірошник (< мѣрочьникъ), рушник (< ручьникъ), соняшник, сердешний. Переважна більшість слів укр. мови Д. не знає: нічний, пічний, значний. На східнослов'ян. ґрунті відбулася також Д. у звукосполученні **кр** на поч. слова **крьстъ** і похідних від нього. Заміну тут **к** на **х** давньорус. пам'ятки фіксують ще з 12–13 ст. (**хрьстъ**). Прогресивна Д. відбувається у сучас. укр. мові в сполученнях двох фрикат. приголосних – однорідних або однакових, напр., **сш**, **зш** > **шш** > **шч**: [кра**шч**ий], [ви**шч**ий], ву**жч**ий, бли**жч**ий. Можлива Д. суміжних звуків (контактна Д.) і звуків, розділених ін. звуками (дистантна Д.). Прикладом дистантної Д. є зміна **р** на **л**: срібло (< сріб**р**о), рибальство (< риба**р**ство), **л**ицар (< **р**ицар), **л**имар (< **р**имар), муляр (< му**р**ар), перепе**л** (< перпе**р**ъ). Ці випадки репрезентують як регресивну, так і прогресивну дистантну Д. Пор. *Асиміляція.*

Л. І. Прокопова.

ДИ́СКУ́РС (франц. discours – промова, виступ, від лат. discursus – бесіда, розмова) – 1. Одиниця спілкування, більша за речення, в якій наявні міжреченнєві зв'язки забезпечують цілісність і зв'язність висловлювання, лог. розгортання думки. Поняття Д. привертає увагу дослідників до процесу спілкування в його усній формі, до пошуків характерних засобів ведення розмови, утримування уваги слухача. Послідовність викладеної у Д. інформації пов'язана з роллю аргументації, вибором аргументів, які використовує автор для того, щоб переконати реципієнта. Різні ситуації спілкування зумовлюють специф. будову Д. – судового, дипломатичного, навчально-освітнього, розважального тощо. Виникнувши як поняття «продукту мовлення», різновиду усного спілкування, Д. розширив своє значення: цю назву почали застосовувати також до різних писем. форм комунікації. Однак первинний зміст Д. – «розмова», «діалог», «усне спілкування» – у цьому значенні названого поняття переважає .

2. *Висловлення* як безпосередня мовна діяльність, що реалізується у конкр. життєвій ситуації, у певній формі спілкування, поведінки, міміки, жестів, настрою мовця, а також у характерних соціокультурних, психолінгвальних умовах, коли на перший план виступає соціальна роль мови.

3. *Текст* (письмовий і усний), об'єднаний наскрізною ідеєю, одним мотивом; розглядається у широкому контексті його творення і сприймання, тобто відбиває нац.-культурні, соціальні, психічні умови автор. мовотворчості. Інтерпретація твору (творів) автора як певного Д. потребує виходу в сферу прагмалінгвістики, за-

лучення позамов. чинників, що мотивують таке чи ін. прочитання твору. В цьому значенні поняття Д. почали активно використовувати літературознавці. Поширене воно в дослідженнях *лінгвістики тексту*.

Літ.: Новое в зарубеж. лингвистике, в. 8. Лингвистика текста. М., 1978; Кубрякова Е. С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в совр. лингвистике. «Дискурс, речь, речевая деяльность» (сборник обзоров). М., 2000; Короткий тлумач. словник лінгв. термінів. К., 2001; Коваль-Костинська О., Славова М. Літературозн. метамова – новий Вавилон чи дорога до діалогу? «Культура слова», 2002, в. 60.

С. Я. Єрмоленко.

ДИСПАЛАТАЛІЗА́ЦІЯ (від грец. δυσ..., лат. dis... – префікс, що надає поняттю негативного або протил. змісту, і *палаталізація*) – див. *Депалаталізація*.

ДИСТИНКТИ́ВНА ОЗНА́КА (від лат. distinctio – розрізнення, відмінність) – див. *Диференційна ознака*.

ДИСТРИБУТИ́ВНИЙ АНА́ЛІЗ – один з осн. методів визначення і класифікації *одиниць мови*, розроблений у *дескриптивній лінгвістиці*. Д. а. базується виключно на розподілі одиниць відносно одна одної у потоці мовлення, вивченні оточення аналізованої одиниці, тобто її *дистрибуції*. Виняткове значення у Д. а. має дод. дистрибуція, яка є основою для визначення позиц. варіантів одиниці (*алофонів*, *аломорфів*) чи множин одиниць, що належать до одного класу. Контрастна дистрибуція – основа для визначення різних класів мовних одиниць. Шляхом вільного варіювання виявляються варіанти одиниці, які не залежать від її позиції. Д. а. спочатку використовували для визначення системи фонем, потім сферами його застосування стали всі рівні мови, що спричинило переосмислення поняття дистрибуції і зміну техніки аналізу. Дистрибуція на фонемному рівні визначається шляхом побудови квадратної матриці, яка показує усі звуки, що передують даному чи стоять за ним. На морфем. рівні дистрибуція морфеми встановлюється за допомогою підстановочних таблиць, а на лексемному – встановленням моделей сполучуваності, елементи яких часто розташовані дистантно. Використання Д. а. у синтаксисі зумовило виникнення аналізу за безпосередніми складниками. Д. а. – це найбільш формальний метод, що служить основою досліджень мови за допомогою ЕОМ. Він широко застосовується різними мовозн. школами, особливо у *структурній лінгвістиці*. За допомогою Д. а. визначають систему фонем і морфем будь-якої мови, семант. віддалі між словами певної лекс.-семант. групи, розмежовують значення полісем. слів тощо.

В україністиці Д. а. набув поширення у кін. 50-х рр. 20 ст.

Літ.: Harris Z. Distributional Structure. В кн.: The Structure of Language. New Jersey, 1964; Структур.-матем. дослідження укр. мови. К., 1964; Русанівський В. М. Дистрибут. аналіз. В кн.: Проблеми та методи структур. лінгвістики. К., 1965; Методи структур. дослідження мови. К., 1968; Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучас. укр. літ. мови. К., 1970; Плотников Б. А. Дистрибут.-стат. анализ лекс. значений. Минск, 1979.

В. С. Перебийніс.

ДИСТРИБУ́ЦІЯ (англ. distribution – розподіл, розповсюдження, від лат. distributio – поділ, розподіл) – узагальнена сукупність усіх оточень, у яких зустрічається *одиниця мови* – *фонема*, *морфема*, *слово* і т. д., на відміну від оточень, у яких вона зустрічатися не може. Розрізняють три типи Д.: додаткову, контрастну і вільного варіювання. Мовні одиниці перебувають у відношенні додаткової Д., якщо вони не трапляються в однакових оточеннях. Так, укр. звуки **и** та **і** перебувають у додатковій Д., оскільки **и**, на відміну від **і**, не може стояти на початку слова та після м'яких приголосних. Якщо мовні одиниці мають спільне оточення, але різні значення, вони перебувають у відношеннях контрастної Д., як, напр., звуки **і**, **а**, **у**: бік, бак, бук. Якщо, перебуваючи в тому самому оточенні, одиниці мови не відрізняються значенням, маємо вільне варіювання, напр., суфікс **-ти /-ть** в інфінітиві, закінчення **-ові/-еві**, **-у/-ю** в дав. та місц. в. іменників 2-ї відміни. Поняття Д. дещо змінюється залежно від рівня мовної одиниці. На фонемному та морфемному рівні Д. – це безпосереднє оточення звука (фонеми) та морфеми, а на лексичному – це сума можливих зв'язків лексеми (її *валентність*), виражених у синтакс. конструкціях (*моделях*).

Поняття Д. мовної одиниці пов'язане з поняттями *контексту* і *сполучуваності*. Дистрибутивні властивості одиниці мови реалізують її внутр. властивості, тому Д. є основою *дистрибутивного аналізу*.

М. П. Кочерган.

ДИСФЕМІ́ЗМ (від грец. δυσ..., лат. dis... – префікс, що надає поняттю негат. або протил. змісту, і φημί – говорю, кажу), какофемізм – *троп*, що полягає в заміні звичайної, нейтрал. назви грубим, вульгарним словом або висловом з метою приниження об'єкта її позначення, для емоц. підсилення та увиразнення висловлення; іноді це є виявом мовної бравади, прагненням епатувати слухача. Типові Д. – це зооморфічна метафора стосовно людини (змія, паща, кубло, здохнути, не гавкай), уживання грубих, лайл., непристойних слів при варіантності словосполучення або слова (хто його знає > чорт його знає, нема > чортма і т. п.). Пор. *астеїзм*, де под. груба конотація є тільки формальною.

Протилежне Д. – *евфемізм*.

О. О. Тараненко.

ДИТЯ́ЧА ЛЕ́КСИКА – невелика група простих для вимови слів, якими користується дитина у ранній період розвитку (з кін. 1-го до кін. 2-го року життя) до засвоєння загальновживаної мови. Включає: а) звуконаслідувальні слова (власне звуконаслідувальні: бух, няв, кум-кум; звуконаслідувальні слова у значенні загальновживаних: бі-бі – машина, гав-гав – собака); б) спотворені слова: пинка – спинка, лісіцьок – рушничок; в) специфічно дит. слова (загальнопоширені: па́па – хліб, келя – цукерка та ін.; індивідуаль-

но створювані: голь-голь – соска, ака – пташка). Характеризується багатозначністю (киця – власне киця, шерсть, волосся; мась – власне м'яч, а також речення – Кидай мені м'яча, коти м'яча, дай мені м'яча), ситуативністю (актуалізується тільки при візуальному сприйманні предмета), морфол. неоформленістю, зрозумілістю порівняно невеликій групі людей.

Н. Я. Дзюбишина-Мельник.

ДИФЕРЕНЦІ́ЙНА ОЗНА́КА, дистинктивна ознака, розрізнювальна ознака – ознака, яку використовують для розрізнювання звукових одиниць (напр., *фонеми*). Поняття «диференційна» у фонологію ввів М. Трубецькой. В укр. мові розрізняють протиставлення: дзвінкого приголосного – глухому (дам – там), зімкненого – щілинному (там – сам), назального – чистому (нам – дам), латерального – зімкненому (лама – дама), передньоязикового – губному (сам – вам), твердого – м'якому (дак – дяк). Р. Якобсон трактує диференц. дистинктивну ознаку як таку, яку можна прийняти за міжмовний дискретний сигнал, і виділяє 12 пар ознак: голосний – неголосний, приголосний – неприголосний, компактний – дифузний, напружений – ненапружений, дзвінкий – глухий, носовий – ротовий, перерваний – неперерваний, різкий – нерізкий, глоталізований – неглоталізований, низький – високий, бемольний – простий, дієзний – простий. В укр. звуковій системі представлені всі ознаки, крім глоталізації. Д. о. слід розуміти як ієрархію різних рис.

Літ.: Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960; Якобсон Р., Фант Г. М., Халле М. Введение в анализ речи. В кн.: Новое в лингвистике, в. 2. М., 1962; Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1996. *Л. І. Прокопова.*

ДИФТО́НГ [грец. δίφϑογγος, від δί(ς) – двічі та φϑόγγος – звук], двозвук – поєднання двох голосних звуків в одному складі. Д. **а͜і**, **о͜і** знала ще праслов'ян. мова; вони, як і довгий [**ē**], розвинулися в ній у дифтонг **і͜е**, що був успадкований багатьма пізнішими слов'ян. діалектами, зокрема й давньоруськими. В давньорус. писемності Д. **і͜е** позначався літерою **ѣ** (лі͜ето, ді͜едъ, рі͜ека – орф. лѣто, дѣдъ, рѣка). В укр. мові цей Д. монофтонгізувався (тобто перетворився на монофтонг – голосний з артикуляц. та акуст. однорідністю) в **і** (лѣто > літо, рѣка > ріка), а в рос. – в **е** (лето, река); в укр. пн. говорах у наголошеній позиції він зберігся (обі͜ед, лі͜ес), а в ненаголошеній змінився на **е** (деди́, мешо́к, песо́к – з д[ѣ]ды́, м[ѣ]шь́къ, п[ѣ]съкъ). Можливо, вже в деяких давньорус. говорах звукове значення [**ѣ**] розрізнялося залежно від *наголосу*. В окр. пн.-укр. говорах на звуковий вияв Д. **і͜е** впливали губні приголосні та **р**, після яких елемент **і** розширився до **и** (оби͜ед, пи͜ешки, ри͜ечка).

Пізнішого походження Д. з етимологічних [**е**] та [**о**] в новому закрит. складі, що утворився після занепаду *редукованих звуків* [**ь**] та [**ъ**] у наступному; в такій позиції [**е**] та [**о**] подовжились (печь > пēч; столъ > стōл). У говорах, на основі яких сформувалися рос. та білорус. мови, це подовження пізніше втратилось, а в говорах, що лягли в основу укр. мови, збереглося, і вже на укр. ґрунті [**е**] та [**о**] дифтонгізувались: перший з них перед колишнім складом з редукованим [**ь**] змінився на дифтонг **і͜е**, що, як і давньорус. **і͜е**, далі розвинувся у монофтонг [**і**] (печь > пēч > пі͜еч > піч), а в пн. говорах здебільшого зберігся – пі͜еч. Довгий голосний [**е**] перед складом з редукованим [**ъ**] змінився на [**о**] (селъ > сēл > с′ол) і далі розвивався, як і голосний [**о**]. Вимова довгого [**ō**] наблизилась до [**у**], пізніше він дифтонгізувався (возъ > вōз > ву͜оз > ву͜из > ву͜із). У більшості укр. говорів відбулася його монофтонгізація у голосний [**і**] (віз, міст, сіл, жінка), в окр. пн. і деяких пд.-зх. (ужанських, мараморовських, боржавських) говорах виник відповідно монофтонг [**и**] або [**у**] (виз, мист, снип; вуз, муст, снуп); у більшості ж пн. говорів зберігаються Д. **у͜о**, **у͜и**, **у͜і** (ву͜оз, ву͜из, ву͜із, ню͜іс, сю͜іл, жу͜інка) або їхні інші звукові варіації. В укр. літ. мові рефлекс Д. – це голосний [**і**], а чергування [**е**] – [**і**], [**о**] – [**і**] (печі – піч, вози – віз), що виникло внаслідок монофтонгізації Д. з давніх [**е**] та [**о**], становить одну з найважливіших диференц. рис укр. *фонетики*. Під впливом пд. говорів і літ. мови ареал дифтонг. вимови у пн. говорах поступово звужується.

Термін «дифтонг», уживаний для назв відповід. звукових явищ, поширених у північноукр. говорах, до певної міри умовний, бо, як це переконливо довів ще В. Ганцов, в укр. живих говорах він вимовляється не як два звуки, а як один складний голосний звук.

Літ.: Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія укр. мови. Фонетика. К., 1979. *М. А. Жовтобрюх.*

ДИФУ́ЗНІСТЬ ЗНА́ЧЕННЯ (від лат. diffusio – поширення) – нечітка диференціація значень у полісемічному слові – лексемі, відсутність чітких меж між ними. Напр., значення слова **час** – «тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами і т. ін.», «проміжок, відрізок у послідовній зміні годин, днів, років і т. ін., протягом яких що-небудь здійснилося, здійснюється чи здійснюватиметься», «історичний період у розвитку природи і людства; визначена епоха або окремий період у житті певного народу, держави, суспільства», «проміжок у послідовній зміні годин, днів, зайнятий основною роботою, справами, вивільнений для відпочинку, дозвілля тощо» – взаємопроникають, напливають одне на одне; межі між цими значеннями розмиті. Д. з. є однією з причин неоднакової (якісної та кількісної) інтерпретації семант. структури одного й того ж слова в різних словниках. Д. з. зумовлюється недискретністю позначуваних словом явищ об'єктив. світу і діалектикою семант. процесів у мові. Пост. динамізм семант. процесів є однією з причин, що затруднюють семант. стратифікацію слова. Лексикогр. опис не відображає Д. з. Хоч як важко буває часом лексикографам відмежувати одне значення від іншого і відповідно розподілити

ілюстрат. матеріал, вони прагнуть це зробити й вивільнити словникові статті від невизначених прикладів, що в результаті дає викривлене уявлення про семант. структуру описуваних слів. Навіть найтонший опис семантики слова є огрубленням реального стану речей, його схематизацією. Термін Д. з. подекуди невиправдано використовується для позначення явища *синкретизму* значень, тобто позиц. нейтралізації значень у певних контекстах. *М. П. Кочерган.*

ДІАКРИ́ТИКИ – див. *Діакритичні знаки.*

ДІАКРИТИ́ЧНІ ЗНА́КИ, діакритики (грец. διαϰριτιϰός – розрізняльний, розпізнавальний) – надрядкові, підрядкові або середрядкові знаки, які вживаються у літерних системах *письма* для заміни чи уточнення значень окр. літер. Д. з., що надають літері нового значення, відіграють велику роль у тих системах письма, що ств. на базі вже існуючих *алфавітів*, напр., в алфавітах народів кол. СРСР, ств. на основі рос. алфавіту (марійська мова – ӹ́, а́, о́, у́; чуваська – ӑ, ӗ, ç, ӳ тощо), в різних нац. системах письма, ств. на базі лат. алфавіту (франц., португ., польс., чес., лит., латиське письмо). Д. з. широко вживаються у деяких системах *транскрипції*, в алфавітах міжнар. штучних мов (напр., в алфавіті мови есперанто – ĉ, ĝ, ĥ, ĵ, ŝ. Слов'ян. кириличне письмо засвоїло з візантійського надрядкові Д. з. (придих, *наголоси*, *титла*, паєрки тощо). У найдавніших слов'ян. рукописах вони зустрічаються рідко, але чим далі від старовини, тим кількість їх у писем. пам'ятках збільшується. У 14–15 ст. були встановлені чіткі, але штучні правила вживання Д. з. у південнослов'ян. письмі, які поширилися на письмо сх. слов'ян, а з часом і на друкарську практику. Пам'ятки староукр. мови фіксують знак придиху ('), який рекомендувалося ставити над голосними звуками, що починають слово або стоять після ін. голосного. Штучними в староукр. текстах були також такі Д. з., як кендема (̏), камора (̑) тощо. Паєрки (,ᵛ) повинні були ставитися на місці етимологічних ъ, ь, що занепали, однак це правило не завжди витримувалося. До Д. з. належать також крюкові ноти – спец. значки над голосними, рідше – в серед. рядка між літерами, які вказували на необхідність пониження чи підвищення голосу при читанні літург. текстів та в церк. піснеспіві. *І. П. Чепіга.*

ДІАЛЕ́КТ (грец. διάλεκτος – наріччя, говір) – 1. Територіальний Д. – різновид нац. мови, якому властива відносна структурна близькість і який є засобом спілкування людей, об'єднаних спільністю території, а також елементів матеріальної і духовної культури, істор.-культур. традицій, самосвідомості. Д. територіальний ототожнюють з *говором.* Сукупність структурно близьких Д. утворює *наріччя*, сукупність усіх наріч – діалектну мову, що є однією з двох осн. форм (поряд з літ. мовою) існування нац. мови. У межах наріччя чи діал. мови Д. протиставляється іншим Д. сукупністю ознак у звуковій, акцентуац., грамат., словотв. будові, лексиці, фразеології, хоч і має з ними спільні риси на різних структур. рівнях. Контрастність цього протиставлення зумовлюється сукупністю і функц. навантаженням тих рис, якими ці Д. протиставляються. Межі Д. окреслюються на підставі лінгв. картографування (див. *Лінгвістична географія*) пасмами *ізоглос.*

Взаємопроникнення рис сусідніх Д., їхня тривала взаємодія спричиняють появу говірок перехідного типу у «зоні вібрації» ізоглос; у *перехідних говірках* риси взаємодіючих Д. поєднуються з новими, що витворилися у їхній структурі. Крім власне мовного (лінгвогеографічного) окреслення меж Д., можливе виділення їх на підставі поєднання мовних особливостей і меж поширення типових явищ традиц. культури, етногр.-культур. районування. Межі Д. історично рухомі, їхня зміна може зумовлюватися як переміщенням ізоглос визначальних рис Д. у процесі міждіалектної взаємодії (т. з. мовна експансія, напр., переміщення на північ ізофони дифтонгів), так і колонізацією носіями Д. нових територій (напр., поширення гуцульського Д. на Мараморощині та Буковині в 17–19 ст.).

Структурні особливості Д. з часом зазнають змін внаслідок міждіал. взаємодії та впливу літ. мови (див. *Літературна мова*), проте Д. як форма існування нац. мови не зникає, а лише трансформується у нову якість. Зміни у різних Д. і говірках того самого Д. відбуваються нерівномірно: інтенсивніші спостерігаються поблизу великих екон., культур. центрів, менш відчутні – у маргінальних та відносно ізольованих природ. умовами (гори, ліси, болота) говірках. Напрям змін переселенських говірок в іншодіалектному та іншомов. оточенні визначається характером міждіал. і міжмов. взаємодії. Кількість укр. Д., їхні межі, глибина протиставності іншим Д., а також внутр. членування їх на групи говірок є наслідком племінної диференціації з доістор. часів, пізніших різночасових політ.-адм. об'єднань і перегрупувань земель, наявності й зміни впродовж тривалого періоду розвитку мови етносу адм., екон., культур., реліг. та осв. центрів. Тому межі Д., ізоглоси окр. явищ лише зрідка можуть бути надійно пов'язані з кордонами, що існували в минулому між племенами, феодальними землями, д-вами. Рядом визначальних рис Д. об'єднуються в наріччя: до *північного наріччя* входять Д.: західнополіський, середньополіський, східнополіський; до *південно-східного наріччя* – середньонаддніпрянський, слобожанський, степовий Д.; до *південно-західного наріччя* – лемківський, надсянський, закарпатський, покутсько-буковинський, гуцульський, бойківський, наддністрянський, волинський, подільський Д. (карту говорів укр. мови див. на окр. арк., с. 808–809).

Літ.: Жилко Ф. Т. Ареальные единицы укр. языка. В кн.: ОЛА МИ. 1970. М., 1972; Бевзенко С. П. Укр. діалектологія. К., 1980; АУМ, т. 1–3. К., 1984–2001. *П. Ю. Гриценко.*

2. Соціальний Д. – відгалуження загальнонар. мови, уживане в середовищі окр. соціальних, професійних, вікових та ін. груп населення. Характеризується специф. особливостями у формуванні, доборі й використанні певної частини лекс. та фразеол. засобів (у грамат. структурі такі особливості не спостерігаються). Обсяг словника таких груп зумовлюється ступенем їхньої відособленості від решти носіїв мови і включає в себе певну кількість специф. повнозначних слів – іменників, прикметників, дієслів, прислівників, рідше – числівників і займенників (останні засвідчуються тільки в таємних соціально-діалектних системах) чи загальнонар. слів у специф. значеннях (решта лекс. засобів – загальнонар. слова). Варіювання у користуванні лекс. засобами залежить від середовища і сфери вживання. Є, напр., вікові особливості: мова дітей (передусім раннього віку) відрізняється від мови дорослих особливим словником (папка – хліб, биця – теля, паця – свиня, льоля – сорочка і т. ін.); специфічними для укр. мови дієсл. утвореннями: їстки, їстоньки, купоньки, питоньки, спатоньки, ходитоньки тощо. Диференціація у користуванні лекс. засобами мови залежить від загальноосв. рівня: носіїв мови, їх сусп. становища, роду занять, кола інтересів, середовища, до якого належить носій мови і т. ін. Чинники, які зумовлюють соціально-діал. диференціацію мови, настільки різноманітні, що їх не завжди можна визначити. До того ж нерідко вони діють одночасно, що призводить до інтеграції різних соціально-діал. відгалужень від загальнонар. мови.

Соціальні діалекти певною мірою можуть перехрещуватися з територіальними (у добу феодалізму останні – одночасно і селянські), проте, на відміну від територіальних, вони не охоплюють фонет. системи та грамат. будови.

Соціальна (соціально-професійна) диференціація сусп-ва, а отже, і його мови залежить від рівня розвитку продукт. сил. Тому коли тер.-діал. відмінності в межах нац. мови поступово нівелюються, то соціально-діалектні зберігаються. Серед різновидів соціальних діалектів звичайно виділяють професійні й групові *жаргони*, *арго*, різновиди таємних засобів спілкування. Явища диференціації мови з ширшою соціальною базою характеризуються як *просторіччя* та *сленг*.

Літ.: Гнатюк В. Лірники. Лірницькі пісні, молитви, слова, звістки і т. п. про лірників повіту Бучацького. В кн.: Етн. зб., т. 2. Л., 1896; Жирмунский В. М. Нац. язык и социальные диалекты. Ленинград, 1936; Horbach O. Argot in Ukraine. НТШ. Філол. секція. Proceedings, 1. Н.-Й. – Париж, 1952; СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973; Дзендзелівський Й. О. Арго волин. лірників. «Studia z filologii polskiej i słowiańskiej» (Warszawa), 1977, t. 16; Його ж. Укр. бурсацько-семінарський жаргон серед. XIX ст. На мат-лі повісті «Люборацькі» А. Свидницького. «Studia slavica» (Budapest), 1979, t. 25, fasc. 1/4; Винник В. О. Опрацювання лексики обмеженого вживання у Словнику укр. мови. В кн.: Слово і фразеологізми у словнику. К., 1980; Ставицька Л. Проблеми вивчення жаргон. лексики: Соціолінгв. аспект. «Укр. мова», 2001, № 1; Її ж. Короткий словник жаргон. лексики укр. мови. К., 2003. *В. О. Винник.*

ДІАЛЕКТИ́ЗМ (від грец. διάλεκτος – наріччя, говір) – позанормат. елемент літ. мови, що має виражену діалектну (див. *Діалект*) віднесеність. Д. віддзеркалюють процес адаптації літ. мовою територіально здиференційованих елементів діал. мови чи регіон. варіантів літ. мови. Використання Д. становить відступ від чинних на відповід. етапі розвитку норм літ. мови зі стилістичною настановою (мовна характеристика персонажів, відтворення локал. колориту описуваних подій та ін.). Функціонування Д. в усному мовленні може зумовлюватися як цільовою стиліст. настановою мовця, так і недостат. володінням літ. мовою. Осн. шляхами проникнення Д. у літ. мову є мова худож. л-ри, публіцистики, наук. л-ри, усне мовлення, лексикогр. праці (діалектні та змішаного типу).

Д. – поняття історично мінливе, яке формується разом з виробленням і усталенням норм літ. мови. Зміна норм відбивається на оцінці мов. одиниць, їх віднесенні до Д. чи нормативних; при цьому критерієм оцінок служать нормат. описи грамат. структури літ. мови, різноманітні словники, в т. ч. наголосів, граматичні тощо. На поч. етапі розвитку нової укр. літ. мови використання діал. одиниць не було чітко регламентоване, зумовлювалося мов. досвідом письменника, нерідко мало риси мов. натуралізму; тому оцінка Д. у писемних творах 18–19 ст. можлива лише у контексті конкретних тогочас. норм літ. мови. Від власне Д. відрізняються ті *одиниці мови*, які були чи є нормативними для регіон. варіантів літ. мови (як у різний час наддніпрянський, галицький, закарпатський, буковинський, пряшівський), але не стали нормативними для загальноукр. літ. мови; використання таких одиниць мови не пов'язане зі стиліст. настановами мовців і не свідчить про незнання норм літ. мови. Проміжне становище між діал. і літ. мовленням займають тексти: а) зі значним насиченням говіркових елементів, цілеспрямовано стилізовані під якийсь діалект, проте зі збереженням орієнтації на літ. норму (під гуцул. діалект стилізовані художні твори Г. Хоткевича, М. Влад, С. Пушика та ін., конфесійні тексти – пастирські послання А. Шептицького) – на тлі нормативних для літ. мови елементів говіркові риси оцінюються як Д.; б) тексти, які орієнтовано на діалект, а не на літ. мову, «олітературнений» діалект, хоча не становить точної копії говірки, може включати надговіркові риси (гуцул. діалект «олітературнено» в худож. творах П. Шекерика-Доника, О. Манчука та ін.; лемк. діалект – у багатьох публікаціях «Лемківської сторінки» газ. «Наше слово», в часописі «Лемківський календар» та ін.); у таких текстах відсутня диференціація одиниць на діалектні та нормативні для літ. мови, тому говіркові риси не належать до Д.

Розрізняють Д. акцентуаційні, фонетичні, словотвірні, граматичні, лексичні, семантичні, фразеологічні. Акцентуаційні Д. широко пред-

ставлені в усному літ. мовленні; в худож. л-рі наявні переважно в поет. текстах з фіксованою ритміко-акцентною структурою («Хоч не **зверхý**, то в серці ще Він носить» – І. Франко). До часто фіксованих фонетичних Д. належать словоформи з відмінними від літ. мови чергуваннями **о**, **е**, з **і**, **о** з нулем звука, **е** з **о** (**война**, **крів'ю**, **хтіти**, **меї**, **свеї**), **е** на місці **а** після м'яких приголосних (**житє**, **дєкувати**), збереження **о** у словах **богатий**, **горячий**, заміна **ф** на **х**, **хв** (**арихметика** 'арифметика', **шкахва** 'шафа'), наявність **р** зам. **р'** (**горувати** 'горювати'), а також використання словоформ з лексикалізованою звуковою структурою (**матюнка** 'матінка', **кождий** 'кожний'). Зрідка у худож. творах використовуються словотвірні Д., відмінність яких від нормативних для літ. мови дериватів полягає в ін. комбінації афіксів з твірними основами (**оспалий** 'заспаний', **поранок** 'ранок', **дружитися** 'одружуватися', **спромога** 'можливість'). Серед граматичних Д. найпоширенішими є такі, які відрізняються від нормативних для літ. мови віднесеністю до інших грамат. підкласів, парадигм (**баче**, **просе** зам. **бачить**, **просить**; **їсиш**, **дасиш** зам. **їси**, **даси**; **межою** зам. **межею**), збереженням давніх типів відмінювання форм (**сей**, **сього**, **сего** 'цей, цього', **тоті** 'ті') та синтаксичних конструкцій: з прийменниками **к**, **ік** [**берегу**] '**до** берега', **о**, **об** [**світі**] '**про** світ', **об** [**дорогу**] зам. '**до** дороги', **меж**, **межи** 'між', **раз коло разу** 'раз по-раз', сполучниками **котрий** 'який', **кóби**, **гéйби** 'якби', а також відбиттям наслідків аналогійних змін (напр., **його**, род. в. > **до його**; **їх**, род. в. > **до їх**). Лексичні Д. – найчисельніша група Д.; серед них розрізняють власне лексичні Д. і *етнографізми*. Лексичні Д. становлять дублети до літ. відповідників (**лéгінь** – **парубок**, **тáйстра** – **торба**, **пéрун** – **грім**, **фудýльний**, **бýтний** – **гордий**, **мéва** – **чайка**) або синоніми часто з виразним експресив. забарвленням (**баскалúчитися** 'посміхатися', **голíнний** 'охочий до чого-небудь', **єретувáтися** 'сердитися', **наобíсити** 'набриднути'). Семантичні Д. відрізняються від нормативно вживаних у літ. мові слів лише своїм знач. (**чýдно** 'незручно', **тісний** 'сутужний', **ризи** 'дерев'яні лотоки для спускання зрубаних колод з гір'). Фразеологічні Д. у своїй структурі відбивають фонет., грамат., лекс. особливості різних діалектів, тому в літ. джерелах виступають як варіантні ('не розумітися з ким': **ні в кут**, **ні в двері** – **ні в ліс**, **ні в поле** – **ні горі**, **ні долів** – **ні берегом** – **ні водов**). Широке вживання окр. лексичних Д. зумовлює перетворення їх у т. з. поетизми – характерну стилетворчу ознаку мови поезії (лексема **вáтра** 'вогнище, полум'я, багаття', яка з цим знач. локалізована в говорах карпат. зони, в 50–60-і рр. активно вживалася у творах багатьох східноукр. поетів). Усталення вживання слів і словоформ як Д., їх відповідне опрацювання у нормат. словниках і граматиках (з відповід. кваліфікаціями **діал.**, **обл.**) є передумовою поступового переходу цих Д. до нормативних, збагачення за їхній рахунок структури і виражальних можливостей літ. мови.

Літ.: Огієнко І. Словник місц. слів, у літ. мові не вживаних. Жовква, 1934; Кобилянський Б. В. Діалект і літ. мова. К., 1960; СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973; Укр. літ. мова в її взаємодії з тер. діалектами. К., 1977; Омельченко З., Фроляк Л. Діал. лексика у словниках кін. XIX – поч. XX ст. В кн.: Лінгв. студії. Д., 2000.

П. Ю. Гриценко.

ДІАЛÉКТНА КАРТОТÉКА Інституту української мови НАН України – картотека, ств. на основі записів говірок за різними питальниками у нас. п. України та в етнічно укр. селах, що перебувають на тер. ін. держав. Формування її почалося зі збирання матеріалів до *«Атласу української мови»* (АУМ) у 1948. Зберігається у відділі діалектології ін-ту. Містить картотеку АУМ – понад 1,5 млн. карток. На стадії формування перебувають картотеки «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу» (ЗЛА), «Лексичного атласу української мови» (ЛАУМ), «Лінгвістичного атласу Європи» (ЛАЄ), «Словника українських народних говорів» (СУНГ); як окр. фонди зберігаються картотеки М. Онишкевича і М. Грицака. На базі картотеки підготовлено АУМ (т. 1–3, 1984–2001), створюються багатотомні «Загальнослов'янський лінгвістичний атлас» та «Лінгвістичний атлас Європи». Картотека поповнюється за рахунок розписування етногр. описів, регіональних лексикол. та лексикогр. праць (опублікованих та рукописних), творів худож. л-ри, в яких використано діалектизми, надходжень від окр. записувачів. Станом на 2004 заг. обсяг Д. к. – бл. 4,8 млн. карток.

П. Ю. Гриценко, О. М. Никончук.

ДІАЛÉКТНИЙ СЛОВНИ́К – словник, в якому подана лексика тер. діалектів, її значення і слововживання. За способом пояснення значень більшість Д. с. належить до словників тлумачного типу. За обсягом відтворення лекси-

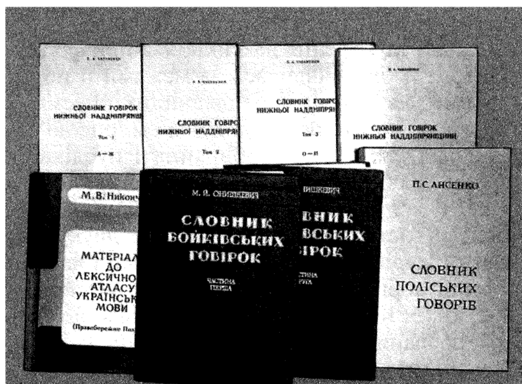

В. А. Чабаненко. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини, т. 1–4. Запоріжжя, 1992.

М. В. Никончук. Матеріали до Лексичного атласу української мови. Правобережне Полісся. Київ, 1979.

М. Й. Онишкевич. Словник бойківських говірок, ч. 1–2. Київ, 1984.

П. С. Лисенко. Словник поліських говорів. Київ, 1974.

ки і семантики Д. с. поділяються на тематичні й загальні. Тематичні Д. с. репрезентують лексику однієї тем. групи (Берлізов А. А. Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я. Чернігів, 1959; Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньополіс. і суміж. говірок. Житомир, 2002). Загальні Д. с. об'єднують лексику безвідносно до її тем. поділу (Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок, ч. 1–2. К., 1984). Д. с. будують за диференц. принципом відносно норм літ. мови: вони охоплюють лексику, яка відсутня у словниках літ. мови або в діал. мові має відмінності морфемної будови, значення. Створення Д. с. повного типу, який подавав би всю лексику діалекту безвідносно до літ. мови, допускається лише теоретично, але на практиці ще не реалізовано. Базу Д. с. становлять записи діал. мовлення у вигляді текстів чи відповідей на питання програми, а також фолькл. тексти та, зрідка, твори худож. л-ри. Характер джерел зумовлює повноту відтворення Д. с. словникового складу і семантики. Специф. ознакою Д. с. є локалізація лексики – співвіднесення з конкр. діалектом, говіркою у мовному просторі; у словникову статтю включають інформацію про зону поширення лексеми чи її окр. значень.

Д. с. відбиває лексику в її форм. і семант. багатоманітності, яка співвідносна з різними етапами розвитку мови, зокрема, збережену діалектами найдавнішу лексику, відсутню у літ. мові (напр., відомі з 11 ст. лексеми **цѣрь** 'трут', **дѣлъ** 'гребінь гори' збереглися з тими ж значеннями у сучас. карпатських говірках). Д. с. служать базою для дослідження тер. диференціації мови на лекс. і семант. рівнях, історії словникового складу, етимології, словотворення, акцентології, текстології давніх писем. пам'яток і творів худож. л-ри, а також при вивченні історії, матеріальної й дух. культури народу. Тому Д. с. становлять особливу цінність для лінгвістики, літературознавства, етнографії, історії.

Фіксація і тлумачення лексики, яка при формуванні літ. мови виявилася за межами її норм, у формі *глос* відома у найдавніших писемних пам'ятках, а пізніше стала невід'єм. рисою середньовіч. лексиконів. Збирання і публікація списків діал. лексики значно розширилося у 19 ст. у зв'язку з підготовкою словників укр. мови; ці невеликі діал. словники друкували газети і журнали (Кухаренко Я. Вівці і чабани в Чорноморії. Чабанський словар. «Основа», 1862, кн. 5; Кобринський П. Матеріяли до словаря, зôбрани въ Космачѣ окр. Коломыйского. «Вечерницѣ». Л., 1863, річник 2). Відсутність усталених лекс. норм формованої літ. мови зумовлювала широке включення до реєстрів загальномов. словників діал. лексики; укладачі окр. словників свідомо орієнтувалися на регіональну мовно-літ. практику і відповідні діалекти, тому такі словники стоять ближче до Д. с., ніж до загальномовного (Головацький Я. Матеріяли для словаря Малорусского нарѣчія, собраныя въ Галиціи и въ Сѣверовосточной Венгріи... В кн.: Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, т. 10. Пряшів, 1982). Частина цих словників була опубл. лише у 20 ст., проте більшість з них залишається у рукописах. З серед. 19 ст. почалася підготовка регіональних власне Д. с. (Верхратський І. Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної, в. 1–6. Л., 1864–79; Kremer A. Słowniczek prowincjonalizmów podolskich. Vłoz. w Kamieńcu Podolskim w roku 1863. Kraków, 1870; Верхратський І. Знадоби до словаря южноруського. Л., 1877; Його ж. Нові знадоби номенклатури і термінології природописної, народної, збирані між людом. Л., 1908). Активізація підготовки Д. с. припадає на 2-у пол. 20 ст. (Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. О., 1958; Ващенко В. С. Словник полтавських говорів, в. 1. Х., 1960; Матеріали до словника буковинських говірок, в. 1–6. Чернівці, 1971–79; Лисенко П. С. Словник поліських говорів. К., 1974; Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини, т. 1–4. Запоріжжя, 1992; Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок, т. 1–2. Луцьк, 2000; Глуховцева К., Лєснова В., Ніколаєнко І., Терновська Т., Ужченко В. Словник українських східнослобожанських говірок. Луганськ, 2002; Сікорська З., Шевцова В., Шутова Л. Словник діалектної лексики Луганщини. К., 2002). У багатьох Д. с. відтворено лексику однієї говірки (Мельничук О. С. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки Кодимського району Одеської області. ЛБ, 1952, в. 2; Горбач О. Північнонаддністрянська говірка й діалектний словник села Романів Львівської області, 1965; Його ж. Південнобуковинська гуцульська говірка й діялектний словник с. Бродина, повіту Радівці, Румунія, 1997, та низка інших. Д. с. однієї говірки цього ж автора). Списки діал. слів, короткі Д. с. друкувалися як додатки до описових діалектол. праць (Верхратський І. Про говір галицьких лемків. Л., 1902; Його ж. Говір батюків. Л., 1912, та ін.) й етногр. описів (Шухевич В. Гуцульщина. Матеріали до українсько-руської етнології, т. 5. Л., 1908).

Різновидом Д. с. є ідеогр. регіональні словники-атласи, побудовані за гніздовим способом; у них словникова стаття об'єднує усі лексеми, які реалізують поняття у досліджуваних говірках, напр.: «кукурудза» (у середньополіському діалекті) – **кийахи́**, **к'ійах'і**, **к'іл'ахи́**, **к'ік'і**, **ки-т'ах'и́**, **ковт'ах'и́**, **к'іс'т'ін'і**, **пшени́чка**, **кала́ч**, **кукуру́за** (Никончук М. В. Матеріали до Лексичного атласу української мови. Правобережне Полісся. К., 1979. Його ж. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся. К., 1985; Куриленко В. М. Лексика тваринництва поліських говорів. Суми, 1991; Сабадош І. В. Лексика лісосплаву українських говорів Карпат. – Терновська Т. П. Ковальська лексика українських

говорів. В кн.: Український діалектологічний збірник, кн. 3. К., 1997). У більшості Д. с. подано не лише лексику, а й фразеологію діалектів; окремі Д. с. обмежуються лише фразеологією (Франко І. Галицько-руські народні приповідки, т. 1–3. Л., 1901–10; Доленко М. Т. Материалы для словаря диалектических фразеологизмов Подолья. В кн.: Вопросы фразеологии, в. 8. Самарканд, 1975; Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Сх. Словаччини. Пряшів, 1990; Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ, 2002, та ін.).

Окр. тип Д. с. становлять диференційні семант. словники. В них подано спільну для літ. мови і діалектів лексику, яка в говірках має ін. значення порівняно з літ. мовою (Дзендзелівський Й. О. Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття. Ужгород, 1958; Аркушин Г. Л. Словник семантичних діалектизмів Західного Полісся. В кн.: Поліська дома. Луцьк, 1995). Діал. лексика широко представлена в тем. етнографічних (Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України. Гетьманщина. Опішня, 1993; Матейко К. Український народний одяг. Етнографічний словник. К., 1996; Шевченко Є. Народна деревообробка в Україні. Словник народної термінології. К., 1997, та ін.) й етнолінгвістичних (Хобзей Н. Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник. Л., 2002) словниках. Окремі Д. с. мають дидакт. спрямування – вивчення укр. мови в окресленому ареалі, що зумовлює використання літературного (чи спрощеного транскрипційного) запису матеріалу, прийомів тлумачення лексем та ілюстрування слововживання (Гузар Г., Закревська Я., Єдлінська У. та ін. Гуцульські говірки. Короткий словник. Л., 1997). Частина укладених Д. с. залишається в рукописі. Див. також *Лексикографія*.

Літ.: Лисенко П. С. Принципи побудови програми збирання мат-лів для складання діал. словників укр. мови. – Бурячок А. А. Інструкція для складання регіональних діал. словників. В кн.: Праці XI респ. діалектол. наради. К., 1965; Закревська Я. [та ін.]. Інструкція для укладання діал. словників. Л., 1992.

П. Ю. Гриценко.

ДІАЛЕКТОЛОГІ́ЧНА КОМІ́СІЯ ВУАН – об'єднання мовознавців, наук. підрозділ Істор.-філол. секції ВУАН. Утв. 1928, працювала під кер. А. Кримського. Координувала діалектол. дослідження в Україні. Члени комісії вивчали проблеми діал. диференціації укр. мови (Ганцов В. «Діалектні межі на Чернігівщині», 1928), підготували ряд питальників, понад 10 анкет і порадників дослідникам для обстеження говірок, здійснили експедиції і опубл. описи окр. говірок (Б. Кобилянський, Ю. Виноградський, П. Бузук, П. Гладкий, О. Курило). Д. к. ВУАН видавала «Український діалектологічний збірник» (кн. 1, 1928; кн. 2, 1929). У ньому вміщено описи говірок, огляд праць з укр. діалектології. Досягнення Д. к. ВУАН пов'язані з іменами В. Ганцова, О. Курило, О. Синявського, Є. Рудницького, П. Гладкого. У 30-х рр. багато її членів було репресовано. Внаслідок реорганізації Істор.-філол. секції у 1930 Д. к. ВУАН була об'єднана з ін. комісіями у межах новоутв. Ін-ту мовознавства.

П. Ю. Гриценко.

«ДІАЛЕКТОЛОГІ́ЧНИЙ БЮЛЕТЕ́НЬ» – наук. щорічник *Інституту мовознавства* ім. О. О. Потебні АН УРСР. Виходив 1949–62 (9 випусків). Опубл. описи окр. говорів, дослідження теор. питань діалектології (фонетики, словозміни, словотвору, груп лексики), лінгв. географії, зокрема, пов'язаних з підготовкою *«Атласу української мови»*; надр. програми для записування ономастикону, діал. лексики різних тем. груп, інструкції щодо записування й опрацювання діал. інформації, підготовки лінгв. карт, а також огляди роботи експлораторів, рецензії на діалектол. праці.

П. Ю. Гриценко.

ДІАЛЕКТОЛО́ГІЯ (від грец. διάλεκτος – наріччя, говір і λόγος – слово, вчення) – розділ *мовознавства*, що вивчає діал. мову, її просторову варіативність і тер. диференціацію, історію формування мовно-тер. утворень і окр. мовних явищ, співвідношення та взаємодію з ін. формами існування мови етносу – літературною, просторіччям, соціальними діалектами. Д. поділяється на синхронну (описову) та історичну.

Метою синхронної Д., або діалектографії, є опис говірок на одному хронол. зрізі їх функціонування; окреслення географії окр. одиниць діал. мови чи їх парадигм, визначення глибини структур. диференціації говірок; вияв закономірностей об'єднання говірок у мовно-тер. утворення вищого порядку – говори (діалекти), наріччя; встановлення діал. основи літ. мови, опис характеру взаємодії діал. мови з ін. формами існування мови етносу. Синхронна Д. становить сукупність даних та їх наук. інтерпретацію про фонол., фонет., акцентуац. й граматичну структури та словниковий, фразеол. склад окр. говірок та їх об'єднань, межі поширення окр. явищ і тер. членування діал. мови. Осн. джерелом інформації синхронної Д. є відповіді на діал. програми, питальники, діал. тексти, а також ті недіал. тексти (фольклорні, художні), які мають говіркові риси; діал. матеріал оформляється у вигляді описів структури, *лінгвістичних атласів*, *діалектних словників*, зберігається у вигляді текстів, фонозаписів, картотек.

Метою історичної Д., або власне Д., є встановлення генезису, істор. змін фонетичних, акцентуаційних, грамат., лекс., фразеол. явищ діал. мови, говорів і наріч як одиниць діал. членування; вияв відносної хронології діал. явищ, архаїчних та інновац. елементів; здійснення діал. атрибутації писем. пам'яток як цілісних текстів чи їх окр. елементів, з'ясування їх відношення до певного діалекту. Джерелами істор. Д. є синхронна описова діалектологія та лінгв.

атласи різних типів, писемні пам'ятки, дані ономастикону, свідчення спорід. мов та історії традиц. матеріальної і духовної культури етносу. Матеріал подається у вигляді описів, атласів.

Синхронна та історична Д. взаємопов'язані, елементи істор. Д. часто наявні в синхрон. описах. В укр. Д. більшого розвитку набула синхронна Д. Крім синхрон. та історичної Д. виділяють соціальну Д. – як частину *соціолінгвістики*, що вивчає соціальну, професійну, вікову диференціацію мови. Предмет соціальної Д. – *арго*, *жаргони*, *сленги*, *суржик*.

Укр. Д. вивчає говірки суцільного поширення діал. мови та острівні, які функціонують серед масивів молд., рум., угор., словац., серб., хорв., польс., білорус., російської діал. мов та, обмежено, серед мов народів Серед. Азії.

Початки укр. Д. відносять до 2-ї пол. 18 ст.; вони пов'язані з усвідомленням тер. здиференційованості мови: це були спроби окреслити межі поширення поодиноких, переважно фонетичних, явищ (Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание, 1778; опубл. 1851). У 19 ст. інтерес до Д. зріс у зв'язку із заг. піднесенням етнології, нац.-культур. рухами в різних слов'ян. народів. Свідчення про діал. явища у цей час ще мають несистем. характер, наводяться без необхід. локалізації. Гол. проблемами Д. були встановлення діал. членування, пояснення генези діал. явищ. З'ясування діал. членування зазнавало еволюції від орієнтовного окреслення наріч і діалектів (М. Максимович, Я. Головацький, О. Потебня) до складання діал. карти (К. Михальчук, 1871; опубл. 1878); змінювалися обсяг і характер матеріалу – від принагідної фіксації до системат. запису за питальниками, від обстеження невеликих мов. територій до охоплення укр. діал. мови як цілості (К. Михальчук). На підставі зіставних фонет. і морфол. даних К. Михальчук виділив три наріччя – поліське, українське, червоноруське (русинське чи русняцьке), окреслив їхні зовн. межі і внутр. диференціацію на менші мовно-тер. утворення. Пізніше проблема діал. членування укр. мови мала різне розв'язання залежно від вихідних принципів діал. класифікації і використовуваного матеріалу (О. Соболевський, В. Ганцов, І. Зілинський, Ф. Жилко; Моск. діалектол. комісія); на сучас. етапі розвитку укр. Д. більш поширеним є погляд про поділ на такі наріччя – *північне наріччя*, *південно-східне наріччя* і *південно-західне наріччя*. Цей поділ є розвитком запропонованої К. Михальчуком його первісної тричленної класифікації. Проблемі діал. членування, окресленню меж поширення діалектів та їх розмежуванню присвячено спец. лінгвогеогр. праці (Stiber Z. Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny, t. 1–8. Łódź, 1956–64; Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Лексика, т. 1–3. Ужгород, 1958–93; Atlas gwar bojkowskich, t. 1–7. Wrocław etc., 1981–89; АУМ, т. 1–3. К., 1984–2001; Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті. К., 1985; Никончук М. В. Лексичний атлас Правобережного Полісся. К. –Житомир, 1994; Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини. Чернівці, ч. 1–2, 1995–98; Сабадош І. В. Атлас ботанічної лексики української мови. Ужгород, 1999; Мартинова Г. І. Лінгвістична географія Правобережної Черкащини. Черкаси, 2000; Глуховцева К. Д. Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнослобожанських говірок. Луганськ, 2003; Омельковець Р. С. Атлас західнополіських назв лікарських рослин. Луцьк, 2003) та карти в монографічних описах діалектів (Панькевич І. А. Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей, ч. 1. Звучня і морфологія. Прага, 1938; Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny. Wrocław, 1957, та ін.).

Увага до діал. членування стимулювала нові обстеження говірок; тому з поч. 20 ст. розпочалося інтенсивне укладання спец. програм, за якими збирали діал. мат-ли [(найдокладнішою була «Програма для збирання діалектичних одмін української мови» К. Михальчука, Є. Тимченка, 1909; її варіант – «Программа для собирания особенностей малорусских говоров» К. Михальчука, А. Кримського, 1910); короткі програми О. Синявського, 1924, 1927; Є. Тимченка, 1925; Діалектологічної комісії УАН, 1926; пізніше – «Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласу української мови» Б. Ларіна та ін., 1948; «Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» Й. Дзендзелівського, 1984, 1987; створено низку питальників для підготовки регіон. описів, атласів, словників]. Оцінка фонет., а також морфол. рівнів структури говірок як найбільш інформативних для розв'язання проблем діалектного членування відбилася на структурі багатьох полірівневих питальників – вони переважно спрямовують на запис фонетики і словозміни.

Збирання діал. матеріалу за питальниками наблизило укр. Д. до аналізу говірки як системи. В дослідженнях найповніше представлена інформація про фонет. систему (здебільшого без використання експерим. даних), менше – про граматичну, про *синтаксис*, просодію, *словотворення*; лексика і фразеологія окр. діалектів відображена у словниках і описах: поліських діалектів [Лисенко П. С. Словник поліських говорів. К., 1974; Никончук М. В. Матеріали до Лексичного атласу української мови. Правобережне Полісся. К., 1979; Його ж. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся. К., 1985; Євтушок О. Народна будівельна лексика Західного Полісся. Рівне, 1990; Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок, т. 1–2. Луцьк, 2000; Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. Житомир, 2002]; буковинського (Матеріали до словника буковинських говірок, в. 1–6. Чернівці, 1971–79); бойківського (Онишкевич М. Й.

Словник бойківських говірок, ч. 1–2. К., 1984), степового (Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини, т. 1–4. Запоріжжя, 1992); гуцульського (Гуцульські говірки. Короткий словник. Л., 1997; Janów J. Słownik huculski. Kraków, 2001); слобожанського (Глуховцева К. Д., Лєснова В. В. та ін. Словник українських східнослобожанських говірок. Луганськ, 2002; Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ, 2002) діалектів; окр. наддністрянських і південноволинських (Горбач О. Північнонаддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області. Мюнхен, 1965, та ін.) і окр. лемківських та надсянських (Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Łemkowszcsyzna i gwara nadsańska. Warszawa, 2002) говірок. Значну інформацію про реальне функціонування говірок містять діал. тексти (Говори української мови. Збірник текстів. К., 1977; Говірки Чорнобильської зони. Тексти. К., 1996; Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Діялектні тексти. Едмонтон–Л.–Н.-Й.–Торонто, 2003, та ін.).

Характер подання матеріалів в описах – переважно диференційний відносно структури літ. мови, добір явищ спрямований на використання Д. в глотогенетичних дослідженнях. Системат. описом охоплено лише фонол. рівень окр. говірок (праці О. Лешки, Л. Калнинь, Л. Масленникової, А. Залеського); на морфол. рівні опис зводиться насамперед до встановлення локал. типів парадигм відмінювання. Результатом досліджень у галузі описової Д. стало з'ясування просторової диференціації укр. мови, вияв репертуару функціонально чи генетично співвідносних одиниць (Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. К., 1990). Створено синтетичні праці про укр. діалекти (Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. К., 1955, 1966; Його ж. Говори української мови. К., 1958; Бевзенко С. П. Українська діалектологія. К., 1980; Лесів М. Українські говірки у Польщі. Варшава, 1997). У галузі істор. Д. вивчено історію багатьох явищ закарп. говору (Панькевич І. Нарис історії українських закарпатських говорів. Прага, 1958: Дэже Л. Очерки по истории закарпатских говоров. Будапешт, 1967), генезис гуцульского, покутського діалектів (Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова: Східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови. К., 1960), походження середньонаддніпр. діалекту (Німчук В. В. Проблема українського діалектогенезу. В кн.: Проблеми сучасної ареалогії. К., 1994). Свідчення ін. говорів для з'ясування явищ, зафіксованих пам'ятками, залучаються спорадично. Описами та регіон. атласами охоплено маргін. ареали укр. діал. мови; здійснено синхронні описи укр. говірок Берестейщини (Я. Закревська, Ф. Климчук, О. Скопненко та ін.), Росії (О. Миртов, М. Авдєєва, К. Ілляна, А. Сєвер'янова, Г. Солонська, Є. Тарасенкова, Н. Федоренко та ін.), Румунії (О. Горбач, І. Панькевич, І. Петруц, І. Робчук, М. Павлюк, К. Регуш та ін.), Сх. Словаччини (О. Брох, В. Гнатюк, І. Панькевич, О. Горбач, В. Латта, О. Лешка, З. Ганудель, М. Штець, М. Муличак, М. Дуйчак, Н. Вархол та ін.), Польщі (В. Курашкевич, Л. Оссовський, М. Лесів, А. Григор'єв, Я. Токарський, В. Шимановський, Ф. Чижевський та ін.). Дослідження укр. Д. зосереджувалося при центр. наук. установах: Філол. секція і Етногр. комісія НТШ, Укр. наук. т-во в Києві, Діалектол. комісія 2-го відділу Рос. АН, Діалектол. комісія ВУАН, Ін-т мовознавства АН УРСР. З 1991 ця робота здійснюється Ін-том укр. мови НАН України, Ін-том сусп. наук (з 1993 – Ін-т українознавства НАН України) у Львові, а також українозн. кафедрами ун-тів та ін-тів (у т. ч. Воронежа, Ростова-на-Дону, Кракова, Любліна, Праги, Братислави, Кошице, Мюнхена, Бухареста), в Ін-ті слов'янознавства Рос. АН.

П. Ю. Гриценко.

ДІАЛО́Г (грец. διάλογος – бесіда, розмова) – одна з двох типол. форм *мовлення* (див. також *Монолог*); така ситуат.-композиц. форма мовлення, коли мовець і слухач перебувають у безпосередньому словесному контакті, а самий комунікат. процес становить активну мовленнєву взаємодію: *висловлення* (репліки) одного змінюються висловленнями (репліками) другого, мовець і слухач весь час міняються ролями. Кількість учасників мовленнєвого процесу – два, іноді кілька (полілог). В основі розвитку теми через Д. лежить принцип системат. переривчастості мовлення кожного з учасників розмови – так би мовити, переривчаста безперервність. Обставини безпосереднього контакту учасників спілкування (а звідси – й можливість емоц. елемента), наявність допоміжних, невербальних засобів, що реалізуються насамперед візуально (предметна ситуація, міміка, жест), пряма зорієнтованість мовлення на конкр. висловлення співрозмовника визначає ряд особливостей у синтакс. структурі діалогіч. *тексту*. Діалогіч. мовлення характеризується широким і відносно компактним використанням речень різної *модальності* (розповідних, питальних, спонукальних, окличних), різноаспектними усно-мовними реалізаціями синтакс. модальності. Д. властива відносно менша (порівняно, напр., з монологом) граматичн. складність речення, неповні (насамперед контекстуальні та ситуативні) синтакс. структури, речення недоказані та перервані, деякі різновиди односклад. синтакс. конструкцій (напр., *інфінітивні речення* в емоційно напружених діалогіч. ситуаціях), специфічно живомовні структури – еквіваленти речень (*слова-речення*, вигукові формули), *звертання*. За функц. ознаками, роллю у розвитку теми репліки Д. можуть бути об'єднані в певні групи:

репліка-запитання, репліка-відповідь на запитання, репліка-ствердження або *заперечення*, репліка-оцінка, репліка-імператив, репліка, що вносить новий аспект розвитку теми, репліка, що переводить Д. в ін. тем. площину, репліка-привітання або відповідь на привітання та ін.

Д. властива тем. (смислова), матеріальна (лексична) і структурна (синтаксична) взаємозумовленість реплік, яка, з одного боку, об'єднує діалогіч. ряд у єдине текстове ціле і, з другого, — забезпечує розвиток теми, рухає словесну дію.

Особливе значення в умовах Д. має *інтонація*. Крім звичайної функції брати участь в оформленні речення як комунікат. одиниці, вона сприяє формуванню діалогіч. контексту як спонтанно-ситуативного і водночас творчо-мовленнєвого колект. словесного витвору в усій природ. багатоманітності його смислових і емоц. нюансів. Природ. сферою функціонування Д. є усна розм. мова. Однак Д. як композиц. форма мовлення може включатися у систему літ.-естет. категорій і бути способом худож. відтворення дійсності. Д. є осн. способом зображення характерів і розвитку дії в драм. творі, він становить складову (часом досить значну) частину прозового, а іноді й поет. тексту. Літ. Д. будується за тими ж принципами, що й усно-мовний спонтанний. Якби цього не було, письменник порушив би вимогу худож. достовірності. Однак у літ. творі (найвиразніше — у драмі) Д. зазнає певної худож.-естет. трансформації. Це виявляється, по-перше, в належній організації реплік та їхній взаємодії, що забезпечує передбачене задумом письменника розгортання драм. сюжету; по-друге, — в ігноруванні можливими структурно спрощеними, ненормат. мовленнєвими формами, звичайними для спонтанного Д. і неважливими, навіть зайвими при створенні типового літ. образу.

Зовн. форма Д. (чергування висловлень) використовується іноді в літ. творах публіцист. чи філос. жанру, написаних у формі бесіди (Діалоги Платона, Діалоги Дідро). У сусп.-політ. сфері та масовій інформації словом «діалог» називають пов'язаний з конкр. подією факт контакту дипломатичного, ділового, культурного та ін. характеру між країнами, окремими громад., вироб., мист. колективами, офіц. особами (Діалог на найвищому рівні; Громадськість вітає діалог керівників двох держав).

Літ.: Якубинский Л. П. О диалогич. речи. В кн.: Рус. речь, в. 1. Пг., 1923; Винокур Т. Г. О некоторых синтакс. особенностях диалогич. речи. В кн.: Исследования по грамматике рус. лит. языка. М., 1955; Баранник Д. Х., Гай Г. М. Драм. діалог. К., 1961. *Д. Х. Баранник.*

ДІА́РІУШІ (від лат. diarium, букв. — денний раціон, денна оплата) — щоденники, що велися в основному в 17—18 ст. Розрізняють Д. службові й приватні. Службові звичайно містять ділові записи офіц. або напівофіц. характеру (журнал гетьм. канцелярії Івана Скоропадського 1722—23; журнал про поїздку до Москви гетьмана Данила Апостола 1728 та ін.). Приватні мають характер щоденних ділових записів (Д. Якова Марковича 1717—67, Миколи Ханенка 1719—54 та ін.). Як правило, писалися *староукраїнською літературною мовою* («простою мовою»), щодо стилю близькою до офіц.-ділової, проте зі значною домішкою *побутової лексики*, спрощеним синтаксисом тощо. Від серед. 18 ст. зростає вплив рос. літ. мови, а з ост. чверті 18 ст. мова записів, що дійшли до нашого часу, майже цілком російська.

Вид.: Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка (1727—1753 гг.). К., 1884; Отрывки из дневника гетм. канцелярии за 1722—23 годы. К., 1897; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 гг.), ч. 1—3. К., 1893—97; Дневник Якова Марковича, т. 4 (1735—1740 роки). К. — Л., 1913.

Літ.: Горобець В. Й. Лексика істор.-мемуар. прози першої пол. XVIII ст. К., 1979. *В. А. Передрієнко.*

ДІАХРОНІ́Я (від грец. δια... — префікс, що означає наскрізний рух, проникнення, розділення, і χρόνος — час) — див. у ст. *Синхронія і діахронія.*

ДІЄРЕ́ЗА (грец. διαίρεσις — розділення) — втрата звука чи складу у мовленнєвому потоці. Напр., після занепаду надкоротких голосних **ь, ъ** утворилися нові групи приголосних **здн, ждн, лнц, рдц, рнч, слн, стл, стн, стц, сткл, рстн** тощо, які у вимові й на письмі втрачають **д, т, л, н**: борозна < бороздьна, вісник < вѣстьникъ, серце < сърдьце, місце < мѣстьце та ін. (див. *Спрощення у групах приголосних*). В усній мові Д. засвідчена ширше, ніж у писемній: радуга < райдуга, шиздес'ат < шістдесят. Д. часто зумовлюється швидким темпом мовлення (див. *Алегроформи*), інколи зміною *наголосу*, *евфонією*, *деетимологізацією* та ін.

Пор. *Гаплологія*, *Синкопа*.

Див. також *Комбінаторні зміни звуків.*

Й. О. Дзендзелівський.

ДІЄВІДМІ́НА — тип зміни *дієслова* за *часом*, *особою*, *способом* і *станом*. За суфіксами основ і типами дієвідмінювання усі тематичні *дієслова* поділяються на дві Д. Вперше термін вжито у праці С. Смаль-Стоцького і Т. (Ф.) Гартнера (1893). До I Д. належать дієслова, які мають у складі особової *флексії* теп. (або простого майбутнього) ч., крім форм 1-ї ос. одн. і 3-ї ос. мн., фонему **[е]**: працю-єш, бува-єш, пуска-єш, смі-єш-ся, бер-еш, хоч-еш, стука-єш, плив-еш, у формах інф. суфікси **-ува-**, **-ва-**, **-а-** (в теп. ч. йому відповідає **-аю**, рідше **-у**), **-і-** (в теп. ч. — **-ію**). У 1-й ос. одн. і в 3-й ос. мн. цих дієслів у закінченні виступає фонема **[у]**: працю-ю — працю-ють, бува-ю — бува-ють, пуска-ю — пуска-ють, сиві-ю — сиві-ють, смі-ю-ся — смі-ють-ся, бер-у — бер-уть, хоч-у — хоч-уть, стукн-у — стукн-уть, плив-у — плив-уть. До II Д. належать дієслова, які мають у складі флексії теп. (або простого майб.) ч., крім форм 1-ї ос. одн. і 3-ї ос. мн., фонему **[и]**: люб-иш, крич-иш, терп-иш, біж-иш. Для них характерні суфікси **-и-**, **-а-** (в теп. ч. відповідно **-у**), **-і-** (в теп. ч. **-у**, **-ю**). Сюди ж належить дієсл. з нульовим суфіксом основи **бігти**. У 1-й ос. одн. дієслова II Д., як і дієслова I Д., закінчуються на **-у**, **-ю**: любл-ю, крич-у, терпл-ю, біж-у. У

3-й ос. одн. дієслова II Д. у закінченні містять фонему [а]: любл-ять, крич-ать, терпл-ять, біж-ать. Дієслова I Д. у 3-й ос. одн. теп. ч. закінчуються на **-е** [є], дієслова II Д. – на **-ить** (**-їть**). У дієсловах II Д. після губних приголосних у 1-й ос. одн. і 3-й ос. мн. теп. (або простого майб.) ч., а також у дієприкметниках після губних приголосних основ перед голосними закінчення або суфікса виступає вставна фонема [**л**]: люб-л-ю – люб-л-ять – люб-л-ений, терп-л-ю – терп-л-ять – терп-л-ячий. Поза відмінами перебувають *атематичні дієслова*.

В. М. Русанівський.

ДІЄВІДМІ́НЮВАННЯ – зміна *дієслова* за особовими, часовими, способовими, становими і родовими значеннями. Неособові форми дієслова – *інфінітив*, *дієприкметник*, *дієприслівник* і предикативні форми на **-но**, **-то** – не дієвідмінюються. Гол. ознакою Д. є зміна за особами. Залежно від семантики дієслова поділяються на особові й безособові (див. *Безособові дієслова*). Перші, яких переважна більшість, вживаючись у прямому чи переносному знач., мають повну або часткову особову парадигму: працюю – працюєш – працює – працюємо – працюєте – працюють. Другі формально збігаються з 3-ю ос. одн.: світає, смеркає, гримить, морозить, таланить і под. Вони представлені тільки в часових формах дійсн. сп.

Особові дієслова недок. в. мають форми теп., мин., давномин. і майб. ч.: ходжу – ходив – ходив був – ходитиму (буду ходити), особ. дієслова док. в. – форми мин., давномин. і майб. ч.: узяв – узяв був – візьму. Семантично теп. ч. від дієслів док. в. можливий, якщо існує значеннєво ідентичний відповідник недок. в.: підписую – підпишу, розкришую – розкришу. Форми теп. і майб. ч. змінюються за особ. *парадигмою* (підписую – підписуєш – підписує – підписуємо – підписуєте – підписують; підпишу – підпишеш – підпише – підпишемо – підпишете – підпишуть), форми мин. і давномин. – за іменною родовою і числовою парадигмами (підписав – підписала – підписало – підписали; підписав був – підписала була – підписало було – підписали були). Особ. дієслова обох видових форм змінюються за парадигмами нак. й умов. сп. У парадигмі нак. сп. (синтетично-аналітичній) дієслово має три синтет. форми: 2-ї ос. одн. і 1-ї та 2-ї ос. мн. (пиши – пишімо – пишіть; сиди – сидімо – сидіть; сядь – сядьмо – сядьте; читай – читаймо – читайте). 3-я ос. одн. й мн., а також 1-а ос. одн. утворюються аналітично, поєднанням відповід. форм дійсн. сп. з морфол. частками **хай**, **нехай**: хай (нехай) напишу, напише, напишуть. Аналіт. парадигма умов. сп. утворюється поєднанням дієслів у формі мин. ч. з морфол. часткою **би** (**б**): писав би – писала б – писало б – писали б. Зрідка умов. сп. поєднується в одну форму з давномин. ч.: ходив би був. Функціонально ця форма є мин. ч. умов. сп., хоч взагалі такі форми є позачасовими. Пор.: «Ми б і зорі діставали, та оті нелюди заважають» (М. Тарновський) – співвідносність з теп. ч.; «І не було ще жодної подорожі, коли б я цього не переживав» (О. Довженко) – співвідносність з мин. ч.; «Він знав: про що б не почав мову, все їй болітиме...» (О. Гончар) – співвідносність з майб. ч., але: «Якби знала, що покине – Була б не любила; Якби знала, що загине – була б не пустила» (Т. Шевченко) – співвідносність тільки з мин. ч. Дієслова пас. стану дієвідмінюються так само, як і активного (див. *Стан*).

В. М. Русанівський.

ДІЄЙМЕ́ННИК – див. *Інфінітив*.

ДІЄПРИКМЕ́ТНИК – змінне, похідне від дієслівних часових форм граматичн. утворення, вербоїд, якому властиві ознаки *дієслова* і *прикметника*. Термін в укр. мовознавстві закріпився у 30-х рр. 20 ст. після виходу «Українського правопису» (1933). До цього в граматиках укр. мови функціонували ще назви «причасник», «дієприложник», «прикметник часівниковий», «дієслівний прикметник». Найпоширенішою є думка, що Д. – неособова форма дієслова. Ряд учених вважає Д. змішаною (гібридною) частиною мови, деякі відносять його до прикметника. Поєднуючи особливості дієсл. й прикм., Д. відзначаються подвійною природою на всіх рівнях мови. Так, до дієсл. тяжіють грамат. категорії стану, виду, часу Д.; до прикм. – категорії роду, числа, відмінка.

Дієсл. категорія стану вказує на відношення між діячем і об'єктом дії, має форм. (морфологічні) показники і є одним з кваліфікац. факторів Д. Наявність категорії стану визначила поділ Д. на активні (означуваний предмет діє сам, перебуває у якомусь стані, набуває чогось: гарцюючий вершник, онімілий хлопець, порожевіле обличчя) та пасивні (предмет підлягає дії ін. предмета: обвитий хмелем, перерубаний сокирою, досліджуваний ін-том). Д. має теп. і мин. ч. В активних Д. час збігається з видом: теп. ч. з недок. в., мин. ч. з док. в. У пасивних Д. мин. ч. пов'язується з обома видами – док. і недоконаним; теп. ч. не має спеціаліз. вираження і приписується Д. недок. в. (виконуваний). Час Д. виражається у відношенні до осн. дії, а саме: активні Д. теп. ч. виражають одночасність з осн. дією (Почув наростаючий гул); активні Д. мин. ч. – попередність щодо основної (Розтирав отерплі пальці); пасивні Д. док. в. – попередність (Пахне зірвана м'ята). Пасивні Д. недок. виду виражають ознаку предмета внаслідок дії: а) одночасної з основною (Лунає хрускіт зрубуваних смерек); б) такою, що передує основній (Довго очікувана буря ударила на ліс). Тому останні називаються Д. без часової віднесеності. Категорії роду, числа, відмінка в Д. узгоджуються з означуваним ім. і займ., за винятком тих випадків, коли ім. ч. р. – назва професії – має знач. жіночого

(Директор школи обрана депутатом районної ради).

Морфол. структура Д. також позначається подвійністю. Це, з одного боку, дієсл. основа і дієприкм. суфікс: **-ч-**, **-л-**, **-н-** (**-ен-**), **-т-**; з другого – прикм. флексія, яка, на відміну від прикметників, виступає тільки в твердому варіанті **-ий**, **-а**, **-е** і не має коротких форм у ч. р. Активні Д. теп. ч. творяться від неперех. і рідше перех. дієслів недок. в. всіх класів, а саме – від основ 3-ї ос. мн. теп. ч. та суфікса **-ч-**: згасаючий, танучий, сверблячий, лежачий (ці Д. не утворюються від дієслів з афіксом **-ся** та дієслів док. в.). Д. на **-чий** поширені мало, тому що народнорозм. мова, яка лягла в основу нової укр. літ. мови, майже не знала їх (як книжних форм давньорус. походження). У мові 20 ст., особливо в період 30-х – 80-х рр., вони дещо активізувалися, зокрема у зв'язку з творенням н.-т. термінів (крокуючий екскаватор, блукаючий нерв), але ост. часом їх відповідність нормам укр. мови дедалі більше піддається сумнівам.

Активні Д. мин. ч. представлені формами на **-лий** (реліктові форми на **-вший**, **-ший** виступають зрідка як ненормативні). Утворюються вони від префіксальних неперех. дієслів док. в. – основ інф. за допомогою суфікса **-л-**: зачерствілий, доспілий, зблідлий, підмерзлий. Непрефікс. утворення на **-лий** у сучас. укр. літ. мові належать до класу прикметників (спілий, мерзлий).

Пасивні Д. становлять найчисленнішу групу. Твірною базою їх є дієслова недок. і док. в. усіх класів (крім дієслів з суфіксом **-і-** в основі). Утворення їх неоднотипне – від основи інф. і від 1-ї та 2-ї ос. одн. теп. ч. з допомогою суфіксів **-н-** (**-ен-**), (**-єн-**), **-т-**. Для укр. мови характерні паралельні семантично тотожні форми в ряді Д. з суфіксами **-н-** і **-т-** від одного дієсл. (кинений – кинутий, розвинений – розвинутий). Суфікс дієсл. основи (особовий та інф.) – найістотніша ознака, що відрізняє Д. і близькі до них прикметники (плаваючий – плавучий, літаючий – летючий, відрізаний – відрізний). Розрізнення схожих Д. і приметників у ряді випадків здійснюється через наголос (Д. кóлючий і прикм. колючий). Пасивних Д. теп. ч. на **-мий** в укр. мові немає, за рідкісними винятками («Ніким не переходимий Сиваш» – О. Гончар). Ряд Д. укр. мови на **-ний** співвідноситься із зворот. дієсловами, що свідчить про їхній словотв. зв'язок, але з втратою афікса **-ся**: зарубцьована рана (зарубцюватися); розкаяний грішник (розкаятися); поключене насіння (поключитися) і т. ін. Утворення таким способом пасивних Д. має тенденцію до активізації: збезнадієні люди, зачагарені землі, повісповане обличчя.

У Д. закономірно зберігаються морфонологічні зміни, які виникають при дієвідмінюванні в особових формах: зміна приголосних **д – дж**; **г**, **з – ж**; **с – ш**; **к**, **т – ч** (народжений, бережений, скошений, спечений), сполучень **зд – ждж**; **ст – щ** (**шч**) (в'їжджений, вирощений); поява **л** після губних (голублений, вкраплений). Семантика Д. міцно пов'язана з семантикою дієслів, хоч повної ідентичності тут немає. Значення Д. співвідносяться не з усіма значеннями дієслів. У Д. нерідко розвиваються нові, не зафіксовані в дієсловах значення. Часто це образне й переносне слововживання: міцно збите тіло, гордо посаджена голова, гарно збудований чоловік. Певні групи дієслів, не співвідносні з Д., не становлять для них словотв. бази.

Для Д. характерні явища *ад'єктивації* та *субстантивації.* Ад'єктивуючись, Д. втрачає дієсл. категорії часу, виду, стану, виражаючи пост. ознаку, але синтаксично лишається означенням. Переходячи в іменники, Д. набувають знач. предметності та виступають у реченні як *підмет* або *додаток.* В основі субстантивації Д., з одного боку, лежить втрата категорій часу, виду, стану, дієсл. керування, з другого, – набуття ознак ім.: певного роду, числа, самостійності відмінка. У ряді випадків субстантивовані Д. зберігають дієслівні станові, видові, часові ознаки: визискувані, гнані, поранений, сплячий, відстаючі, від'їжджаючі, повсталі, печене, варене, бачене, чуте. Деякі Д., субстантивуючись, зберігають залежні слова, з якими становлять єдине поняття: виконуючий обов'язки, зниклий безвісти. Субстантивація Д. може бути повною (керуючий), неповною (знедолені – знедолені люди, бувалий – бувалий чоловік), оказіональною (заблуканий, ударений, натомлений). Для субстантивації Д. проміжним, але необов'язковим етапом є ад'єктивація (посіяне, відмерле). Синтаксично Д. виконують атрибутивну (як означення) і предикативну (як іменна частина складеного присудка) функцію. Першу виконують Д. всіх часостанових груп (одиничні та із залеж. словами): «Долітають завмираючі гуки музики» (І. Нечуй-Левицький), «Сумно сидять над погаслим багаттям» (Леся Українка). У предикат. функції виступають здебільшого пасивні Д. («Жеребок кинутий, Рубікон перейдений!» – Остап Вишня), активні Д. в ній трапляються зовсім рідко. Особливістю предикат. функціонування Д. у сучас. укр. мові є відсутність спеціаліз. форм (на відміну, напр., від рос. мови, де такими є тільки короткі Д.). Тому предикат. функцію виконують ті ж Д., що й атрибутивну.

Літ.: Кучеренко І. К. Грамат. характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови. «Мовознавство», 1967, № 4; Русанівський В. М. Структура укр. дієслова. К., 1971; Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучас. укр. літ. мові. К., 1982. *Г. М. Гнатюк.*

ДІЄПРИКМЕТНИКÓВИЙ ЗВОРÓТ – напівпредикат. відокремлене (див. *Відокремлення*) словосполучення (конструкція), головним, організуючим членом якого є *дієприкметник.* Д. з., пояснюючи підмет чи додаток, деталізує відомості, що доповнюють назване присудком, напр.: «Море мовчало зовсім, приспане тихою лас-

кою ночі» (Дніпрова Чайка). Д. з. становить чітко окреслену структурну одиницю з певними внутр. і зовн. зв'язками. Характер внутр. зв'язків визначається дієсл. особливостями дієприкм. (*станом*, *видом*, дієсл. *керуванням*, *приляганням*, сполучуваністю тощо): вмурований у стіну, випадково вцілілий, удостоєний нагороди, приречений на поневіряння. Зовн. зв'язки забезпечуються узгодженням у *роді*, *числі* й *відмінку* гол. члена конструкції – дієприкм. з означуваним підметом або додатком. Д. з. може бути в *препозиції*, *постпозиції* щодо означуваного слова, в безпосередньому зв'язку з ним або роз'єднаним ін. словами, відокремленим чи невідокремленим.

Д. з. традиційно називають словосполучення з дієприкм., які виконують у реченні роль поширеного означення. Д. з. може трансформуватися у *підрядне речення*.

Літ.: Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучас. укр. літ. мові. К., 1982. *Г. М. Гнатюк.*

ДІЄПРИСЛІ́ВНИК – незмінне, похідне від дієсл. часових форм граммат. утворення (вербоїд), якому притаманні ознаки *дієслова* і *прислівника*. Термін увели С. Смаль-Стоцький і Т. (Ф.) Гартнер у праці «Руска граматика» (1893). В укр. мові найвиразнішою морфологічною дієсл. ознакою Д. є категорія *виду*. Значення *часу* в них морфологічно нейтралізоване. Присл. сутність Д. виявляється у його незмінності й синтакс. функції обставини.

Залежно від виду вихідного дієслова розрізняють Д. недоконаного (кажучи, плачучи, читаючи, мучачи, просячи, читавши, прохавши) і доконаного (грюкнувши, принісши, прочитавши) виду. Перші утворюються від основи теп. ч. (форми 3-ї ос. мн.) за допомогою суфіксів – **-учи** (**-ючи**) та **-ачи** (**-ячи**) і рідше від основи мин. ч. (форми чол. р. одн.) за допомогою суфікса **-ши**: бер-уть > бер-учи, клен-уть > клен-учи, працюј-уть > працюј-учи, кол-ють > кол-ючи, крич-ать > крич-ачи, мол-ять > мол-ячи; біг > біг-ши, ніс > ніс-ши, брав > брав-ши. Другі – від основи мин. ч. за допомогою суфікса **-ши**: довершив > довершив-ши, зробив > зробив-ши, гримнув > гримнув-ши, прибіг > прибіг-ши. У Д., утворених від *зворотних дієслів*, зберігається постфікс **-сь** (рідше **-ся**): умиваються – умиваючись, умився – умившись, переконуються – переконуючись, зневірився – зневірившись.

Д. виражають ряд присл. значень, напр. знач. часу. Якщо розрізнення грамем категорії часу в дієслова пов'язане з моментом мовлення, то у Д. часове знач. випливає з його стосунку до дії, процесу або стану, виражених дієсловом. Воно залежить від синтакс. контексту, що витворює значення віднос. часу, вимірюваного у величинах, які характерні для присл. класу слів. До таких трансформованих часових значень, які ґрунтуються на семант. відношеннях між Д. і предикатом, вираженим часовими та способовими формами дієслів або *інфінітивом*, належать обставинні значення одночасності, часової попередності та часової наступності. Співвідношення видових форм дієсл. і Д. впливає на вираження різновидів знач. одночасності або різночасності. Д., утворені від дієсл. форм недок. в., звичайно мають значення одночасності, напр.: «Поволечки **ступають** сиві коні, У возі похоронному **йдучи**» (Д. Павличко). Д. док. в. виражають релят. значення попередності, наступності або одночасності, з яких досить поширеним є перше: «Горшки бабусині на цури **Побивши, йшов** спочити дід» (Є. Маланюк). На основі віднос. знач. часу в Д. розвинулися прислівникові значення причини, умови, способу дії тощо: «Віста з Малушею, **натомившись**, загорнулись у шкури й лягли спати» (С. Скляренко); «Мабуть, проклинатимеш мої відвідини, **втративши** кращі троянди свого саду» (З. Тулуб); «Відточені леза сокир з усього розмаху вгризалися в стрункі й високі стовбури ялин, **шматуючи** живу тканину деревини» (А. Шиян). Обставинні характеристики Д. зосереджуються не у внутр. морфол. структурі слова, а перебувають поза межами Д., у зовн. синтакс. оточенні, яке трансформує вихідне дієслівне знач. у відповідне знач. прислівникової природи.

Граммат. особливість Д. становить збереження ним синтакс. зв'язків вихід. дієслова (читають книгу > читаючи книгу, написав листа матері > написавши листа матері, гарно співають > гарно співаючи). Типовою для речень з Д. є наявність позиції суб'єкта, який стосується передусім предиката-дієслова: «Він весь час плакав, **не ховаючись**» (П. Загребельний). Конструкції з Д. в укр. мові синонімічні *підрядним реченням* (**Дочитавши** оповідання, дівчина замріялася = Коли дівчина дочитала оповідання, вона замріялася), конструкціям з однорід. присудками (Чорні хмари грізно насувалися, **закриваючи** обрій = Чорні хмари грізно насувалися і закривали обрій), прийменниково-відмінковим сполукам з віддієсл. іменниками (**Розповідаючи**, хлопець хвилювався = Під час розповіді хлопець хвилювався) та ін.

Д. властиві два ступені *адвербіалізації*. Перший ступінь засвідчує набуття незмінності й збереження синтакс. зв'язків вихід. дієслова, а другий пов'язаний із втратою Д. його сполучувальних можливостей, здатності поєднуватися із залеж. словами, пор.: **Стоячи над урвищем, він думав глибоку думу** і **Він умирав стоячи, як умирають у легендах**.

В укр. мові Д. походять від коротких акт. дієприкметників теп. і мин. ч. В давньорус. мові були лише зародки цієї форми. Придієсл. вживання коротких акт. дієприкметників вело до втрати узгодження з підметом і здатності змінюватись. В окр. закарпатських, пн. і пд.-сх. говірках, а також у фольклорі використовується давня форма Д. теп. ч. на **-а**, **-я** (ходя, глядя, стоя та ін.).

В україністиці Д. переважно розглядають як дієсл. утворення або як гібридну дієслівно-прислівникову категорію, що має ознаки дієслова і прислівника. Ост. часом деякі укр. мовознавці кваліфікують Д. як віддієсл. прислівник.

Літ.: КСУЛМ, т. 1. К., 1951; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Русанівський В. М. Структура укр. дієсл. К., 1971; ІУМ. Морфологія. К., 1978; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988. *І. Р. Вихованець.*

ДІЄПРИСЛІВНИКО́ВИЙ ЗВОРО́Т – напівпредикат. відокремлена конструкція (див. *Напівпредикативні звороти*, *Відокремлення*), що складається з опор. *дієприслівника* і залежних від нього компонентів. У форм.-синтакс. плані Д. з. підпорядковується підметово-присудковій основі простого речення (див. *Детермінантні члени речення*) або присудкові. Він стоїть у позиції обставини, відтворюючи форм. й семант. особливості цього другоряд. члена речення. Характерну рису Д. з. становить його відношення до суб'єкта дії (стану), який пов'язаний також із присудком і виконує роль підмета, напр.: «Не дочекавшись обіду, хлопчик з дівчатками зібрались додому» (Б. Харчук).

Д. з. у позиції детермінантного члена речення виражають типові обставинні відношення: а) часові: «Тим часом дівчина, вже прочунявшись, похапцем пробувала звестися на лікоть» (О. Гончар); б) причинові: «Офіцер спинився, мимоволі піддавшись владному тону» (О. Довженко); в) умовні: «Не знайшовши броду, не лізь у воду» (прислів'я). У позиції прислівного (залежного від слова) другоряд. члена речення Д. з. передає обставин.-означ. відношення: «О цій порі, аж чорні од розлуки, ридають наші матері, заламуючи руки» (В. Стус).

Здебільшого Д. з. є конструкціями, в яких опорні дієприслівники зберігають правобічну семант.-синтакс. *валентність* вихідного дієсл. *предиката*, пор.: «Мешканці, виставивши голови з віконечок, ведуть розмови» (В. Винниченко) < «Мешканці виставили голови з віконечок». Нерідко трапляються також невалентні поєднання дієприсл. із залежними від нього словами, напр.: «Перевізниця сиділа посередині, веслуючи вільно і вправно» (Б. Харчук). Д. з. може стояти на початку, всередині і в кінці речення.

У типових виявах Д. з. є трансформами підряд. обставинних частин *складнопідрядного речення*, пор.: «Натрудившися у квітні, Перецвівши у маю, Йдуть дерева передлітні в повінь лагідну свою» (М. Рильський) < «Після того як дерева передлітні натрудилися у квітні, перецвіли у маю, йдуть вони у повінь лагідну свою». *І. Р. Вихованець.*

ДІЄСЛО́ВО – *частина мови*, що є носієм динам. ознаки, семант. складові якої передаються досить складною системою *граматичних категорій* і грамат. форм. Уперше термін «дѣєслово» вжито в «Практичній граматиці нѣмецкого языка» (ч. 1, 1862; ч. 2, 1863). У «Методичній граматиці языка малоруского» П. Дячана (1865) цей термін закріплено, хоч поряд уживався і його синонім «глагол». Але ще Є. Тимченко у граматиці, виданій 1907, зам. досить уже усталеного терміна «дієслово» вживав у цьому знач. «часівник».

До системи Д. належать дієвідмінювані Д., а також неособові дієслівні утворення – *дієприкметник*, *дієприслівник*, *інфінітив*, присудкова форма на **-но**, **-то**. 1. Дієвідмінюване Д., головною семантичною ознакою якого є матеріально виражений взаємозв'язок дії з її виконавцем або сприймачем. Цей взаємозв'язок експлорується завдяки категорії особовості/безособовості: особовість засвідчує безпосередній зв'язок з виконавцем, безособовість – опосередкований або гіпотет. зв'язок. 2. Дієприкметник, який передає ознаку, що виникає внаслідок певної дії чи процесу. Він не пов'язаний безпосередньо з виконавцем, отже, в ньому не виявляється категорія особовості/безособовості, але може використовуватися в особових дієсл. парадигмах (роль показника особовості в таких випадках бере на себе *допоміжне дієслово*). 3. Дієприслівник – засіб дод. характеристики дії чи стану завдяки вказівці на ін. динамічну ознаку (пор.: Юнак сидів, він замислився > Юнак сидів замислившись – тут друга динам. ознака стає засобом дод. характеристики першої); зв'язок дієприсл. з категорією особовості/безособовості здійснюється через дієвідмінюване дієсл., до якого він прилягає. 4. Інфінітив (неозначена форма), що називає дію безвідносно до особи як будь-якої граматичної категорії, вважається вихідною для усіх дієсл. утворень і форм, оскільки володіє найменшою серед них кількістю дієсл. категорій. 5. Присудкова форма на **-но**, **-то** – безособова форма з нейтраліз. пасивністю. Вона споріднена з дієприкметником словотвірно, але відмінна від нього категоріально (категоріальний зв'язок між дієсл. утвореннями див. у таблиці на с. 157).

В Д. поряд з головною, власне дієсл. лекс.-грамат. ознакою – динамічною, може виражатися статична, атрибут. ознака, яка споріднює його з *прикметником*, ознака ознаки та безособова предикативність – як у *прислівнику* і певною мірою предметність – як в *іменнику*. Разом з ім. (займ., числ.) Д. становить предикат. пару: підмет і присудок або присудок і додаток: я хочу, мені хочеться. В обох випадках присудок відповідає лог. *предикатові*, а підмет у першому випадку і додаток у другому – лог. *суб'єктові*. За ознакою поєднуваності Д. з ім. у наз. в. (підмет) виділяють загальнодієсл. категорію особовості/безособовості (персональності/імперсональності); за ознакою поєднуваності Д. з ім. у знах. в. (прямий додаток) – загальнодієсл. категорію *перехідності*/неперехідності; за семант.-морфол. ознакою вираження стосунку дії до її внутр. межі – загальнодієсл. категорію аспектуальності. Названі категорії об'єднують в одну частину мови такі дієсл. утворення, як дієвідмінювані Д., дієприкметники, форми на **-но**, **-то**, дієприслівники та інфінітив.

У кожній із загальнодієсл. категорій семант.-синтакс. рівня виділяють ряд підпорядкованих їй морфол. категорій. Так, категорії особовості/безособовості підпорядковується категорія *особи*. Особові Д. мають по три значення в одн. й мн., безособові – одне знач., що формально збігається з 3-ю ос. одн. (лихоманить, щастить, вистачає, блискає, гримить і под.). Більшість безособових Д. перебуває у синонім. зв'язку з особовими (пор.: блискає вогонь – блискає у небі). Особ. й неособові Д. змінюються за *часами*. Укр. мова має чотири часові значення: теперішнього, минулого, давноминулого й майбутнього часу. Деякі Д. у зв'язку із своєю специф. семантикою або внутрішньоструктур. організацією не мають усіх особ. значень, а отже, й повної семант. парадигми дієвідмінювання (тліти, жевріти, пліснявіти, які вживаються у прямому значенні тільки в 3-й ос. одн. й мн.). Категорія особи Д., тісно пов'язана з категорією часу, охоплює усі синтет. й аналіт. форми теп. й майб. ч. (пишу – пишеш – пише і под.; буду писати, будеш писати, буде писати і т. д.), нак. сп. (пиши, хай пише, пишімо і под.), аналіт. форми мин. ч. й умов. сп. (я писав, ти писав, він писав... я писав би, ти писав би, він писав би і т. ін.). Семантично всі часові форми об'єднує категорія *виду*, підпорядкована категорії аспектуальності: тільки Д. недок. в. уживаються у формах теп. ч.; співвідносні з ними Д. док. в. означають майб. ч. У формах мин. й давномин. ч. Д. док. і недок. в. уживаються паралельно. Особовим Д. властива також категорія *способу*, що складається з підкатегорій наказового (піди, зроби), умовного (пішов би, зробив би), спонукального (іти б тобі) і бажального (ти б пішов) способів. У межах категорії перехідності/неперехідності дієвідмінювані Д. мають ще категорію *стану* – активного і пасивного (землю орати – земля ореться). До пас. стану належать і пас. дієприкметники (лист написаний, лист був написаний, лист буде написаний). Категорія *роду* Д. виявляється у формах мин. і давномин. ч. (був, була, було; ходив був, ходила була, ходило було), умов. сп. (ходив би, ходила б, ходило б), у дієприкметниках (написаний, написана, написане); категорія *відмінка* – в дієприкметниках (написаний, написаного, написаному...). Кожна з дієсл. категорій має свої парадигми, які поділяються на синтетичні, аналітичні й аналітично-синтетичні. Синтетичними є парадигми форм теп.-майб. і майб. синтет. ч., в яких особові значення передаються *флексіями*, мин. ч., в яких знач. мин. дії також передається флексіями, але знач. особи виражається аналітично (завдяки сполучуваності цих форм з особ. *займенниками*); до синтетичних відносять і форми категорій виду та *родів дії*, оскільки відмінність між одиницями, що належать до двоїстої парадигми, передається здебільшого за допомогою *префіксів* і *суфіксів*, які в морфол. плані кваліфікують теж як *форманти*. До аналітичних належать парадигми майб. аналіт. ч. (буду робити, будеш робити, буде робити...), давномин. ч. (робив був, робила була, робило було...), умов. сп. (ходив би, ходила б, ходило б...), бажального і спонукального способів (ти б заглянув, тобі б заглянути). Аналітично-синтетичною є парадигма нак. сп., в якій 2-а ос. одн. (будь, дай, роби), 1-а ос. мн. (будьмо, даймо, робімо) і 2-а ос. мн. (будьте, дайте, робіть) виражаються за допомогою закінчень (синтетично), а форми 3-ї ос. одн. й мн. – аналітично (хай/нехай буде, хай/нехай дасть, хай/нехай зробить; хай/нехай будуть, хай/нехай дадуть, хай/нехай зроблять). У категорії стану аналіт. й синтет. форми розподіляються відповідно до їхніх видових значень: синтетичними є форми недок. в. (будинок будується робітниками), аналітичними – переважно форми док. в. (будинок був, буде збудований робітниками), хоч наявні й аналіт. форми недок. виду.

ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ ДІЄСЛІВНИХ УТВОРЕНЬ

Дієслівні утворення	КАТЕГОРІЇ								Можливість включення в морфологічну парадигму
	аспект	особа	час	спосіб	стан	відмінок	рід	число	
дієвідмінюване дієслово	+	+	+	+	+	–	+/–	+	+
дієприкметник	+	–	+	–	+	+	+	+	+
присудкова форма на -но, -то	+	–	–	–	–	–	–	–	+
дієприслівник	+	–	+	–	–	–	–	–	–
неозначена форма (інфінітив)	+	–	–	–	–	–	–	–	+

Щодо іменних форм Д., то їхні парадигми істотно не відрізняються від відповід. парадигм іменних частин мови.
Серед ін. частин мови Д. має найрозвиненішу словотв. систему. До засобів дієсл. словотворення належать префікси, суфікси, *інтерфікси* і *постфікси*. Поряд з власне словотвірними вони мають також морфол. функції. У префіксальному словотворенні використовуються переважно питомі префікси **в- (ві-)/ у- (уві-)**, **ви-**, **від- (віді-)/од- (оді-)**, **до- (ді-)**, **за-**, **з- (із-, зі-, ізі-, зо-)/с- (іс-)**, **на-**, **над- (наді-)**, **о-/об- (обі-)**, **пере-**, **перед-**, **під- (піді-)**, **по- (пі-)**, **при-**, **про-**, **роз- (розі-)**, а також запозичені **де-/дез-**, **дис-**, **ре-**. Ці ж префікси беруть участь у процесах утворення видових пар і родів дії. За допомогою суфіксів утворюються Д. від ін. частин мови: іменників (суфікси **-ува-** з аломорфами **-ствува-**, **-ізува-/-изува-**, **-ірува-/-ирува-**, **-фікува-**, а також **-и-** та **-а-** з аломорфом **-нича-**, **-і-**), прикметників (суфікси **-и-**, **-і-**, **-ну-**, **-а-** з аломорфом **-ича-**, **-ува-**, з аломорфами **-ізува-/-изува-**, **-фікува-**), числівників (**-и-**, **-і-**), прислівників (**-ува-**), вигуків (**-а-/-ка-**). Використовуються також суфікси **-ну-**, **-ону-**, **-ота-**, **-оті-**. Широко представлене в Д. префіксально-суфіксальне словотворення: дочка -у-доч-ери-ти, вітер — ви-вітр-и-ти, бюрократ — з-бюрократ-і-ти і под. Інтерфікси (**-ува-**, **-и-**, **-а-**, **-і-**, **-ну-**, **-Ø-**) беруть участь у процесах дієсл. словотворення і разом з тим відносять те чи те Д. до певного дієсл. класу, кожен з яких має свою специфіку дієвідмінювання. Інтерфікси є показниками Д. як частини мови, у чому й полягає суть їхньої семантики. У багатьох випадках вони служать засобом розрізнення недок. і док. в., пор.: кінч-а-ти — кінч-и-ти, прокуш-ува-ти — прокус-и-ти, збідн-юва-ти — збідн-и-ти. Спосіб постфіксації, який полягає у приєднанні постфікса **-ся** (**-сь**) до мотивуючої основи, властивий тільки дієсл. словотворенню. Формант **-ся** виступає у поєднанні переважно з неперех., а також з деякими перех. Д.; він служить засобом творення пас. форм Д. (робота виконується машинами), використовується у віддієсл. словотворенні як самостійно (біліти — білітися), так і в поєднанні з префіксами (бігти — розбігтися, кинути — накинутися); у поєднанні з префіксами й інтерфіксами використовується у відіменному словотворенні (земля — при-земл-и-ти-ся, чужий — чуж-а-ти-ся) (див. також *Віддієслівні утворення*). Залежно від інтерфікса [його не мають лише Д. бути, дати, їсти, (відпо)-вісти] Д. поділяють на I і II дієвідміни. Особливістю Д. I дієвідміни є наявність у формах 2-ї і 3-ї ос. одн., 1-ї і 2-ї ос. мн. відповідно закінчень **-еш**, **-е**, **-емо**, **-ете**, а в 3-й ос. мн. — закінчення **-уть** (**-ють**). Дієслова II дієвідміни приймають у формах 2-ї і 3-ї ос. одн. і в 1-й та 2-й ос. мн. відповідно закінчення **-иш**, **-ить**, **-имо**, **-ите**, а в 3-й ос. мн. — закінчення **-ять** (після [й] або з пом'якшеним кінцевим приголосним основи) чи **-ать** (після шиплячих приголосних).
Див. також *Вербалізація*.
Літ.: Сімович В. Граматика укр. мови. К. – Лейпціг, 1919; Синявський О. Норми укр. літ. мови. К. – Х., 1931; Виноградов В. В. Рус. язык (Граммат. учение о слове). М. – Ленинград, 1947; КСУЛМ, т. 1. К., 1951; Потебня А. А. Из записок по рус. грамматике, т. 1–2. М., 1958; Мацкевич Ю. Ф. Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове. Мінск, 1959; Исаченко А. В. Граммат. строй рус. языка в сопоставлении со словацким, ч. 2. Морфология. Братислава, 1960; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Русанівський В. М. Структура укр. дієслова. К., 1971; Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучас. укр. літ. мови, ч. 1. К., 1972; Сучас. укр. літ. мова. К., 1975; Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І. Сучас. укр. літ. мова. К., 1976; Мещанинов И. И. Глагол. Ленинград, 1982; Укр. граматика. К., 1986; Загнітко А. П. Система і структура грам. категорій дієслова. Д., 1990. *В. М. Русанівський.*

ДІ́ЙСНИЙ СПО́СІБ – див. у ст. *Спосіб.*

ДІЛОВА́ ЛЕ́КСИКА – слова й усталені звороти, що належать до *офіційно-ділового стилю* і виконують функції офіц. спілкування, вживаються у законах, указах, договорах, статутах та ін. документах, в усній діловій практиці. Входить у стандартні вислови, офіц. формули, вироблені для певних сфер ділового спілкування. Її вживання вимагає точності, однозначного сприйняття. Розрізняється Д. л., властива сфері міждерж. відносин, діяльності держ. установ (напр.: **президент**, **прем'єр-міністр**, **секретаріат**, **заява уряду**, **прийняття закону**), а також лексика, що побутує у щоден. діловому житті кожної людини (напр.: **документ**, **письмова заява**, **доручення**, **протокол засідання**, **секретар**, **приймальня**). До Д. л., крім іменників та іменникових словосполучень, належать також дієслова, дієсл. форми в усталених зворотах типу **вищезазначений**, **поданий**, **чинний**, **відрядити**, **розпорядитися**, **зарахувати на посаду**, **оголосити конкурс** тощо. Термінологія сучас. ділового стилю поповнюється іншомов. *запозиченнями*, здебільшого з англ. мови (напр.: **маркетинг**, **менеджер**, **брокер**, **дилер**). Д. л. вносить у текст стиліст. значення книжності. *С. Я. Єрмоленко.*

ДІЛОВИ́Й СТИ́ЛЬ – див. *Офіційно-діловий стиль.*

ДО́БОШ Василь Іванович (29.X 1924, с. Салбодош, тепер с. Стеблівка Хустського р-ну Закарп. обл. — 1.III 2001, Ужгород) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1978, професор з 1981. Закін. 1952 філол. ф-т Ужгор. ун-ту. Працював в ньому. Осн. праці – з укр. діалектного синтаксису, зокрема з дослідження семантики, складу та функцій прийм. конструкцій південнокарп. говору укр. мови: «Синтаксис українських південнокарпатських говорів» (1971), «Синтаксис українських південнокарпатських говорів. (Прийменникові конструкції)» (1972) та «Методичні розробки до практичних занять з діалектного синтаксису» (1981). *М. Г. Железняк.*

ДО́ВГІ ЗВУ́КИ – *звуки*, що характеризуються більшою тривалістю звучання порівняно з ін. звуками. У складі голосних сучас. укр. мови довгих звуків немає, хоч їхня тривалість у наголошеній позиції звичайно дещо більша, ніж у ненаголошеній. У складі приголосних, крім звуків звичайної тривалості, виділяються й довгі. Одні з них виникли внаслідок збігу однакових звичайної довготи приголосних на межі двох *морфем* слова: оббити, ввести, віддати, сси-

пати, розрісся – фонет. **об:ити**, **в:е^{и}сти**, **від:ати**, **с:ипати**, **розр'іс':я**; інші розвинулися внаслідок прогресив. асиміляції м'яким приголосним, після якого занепав слабкий зредукований **[ь]**, наступного звука **[j]**: **житьє** > життя; **тѣнью** > тінню. Після твердих приголосних звук **[j]** зберігається і довгі звуки у сполученні з ним не утворюються: **пір'я**, **любов'ю**. Кожен довгий приголосний виступає звуковим реалізатором двох фонем: **жит'т'а**, **т'ін'н'у**.
Див. також *Подовження приголосних*.

М. А. Жовтобрюх.

ДОВГО́ВИЧ (справж. прізв. – Довганич) Василь (березень 1783, с. Золотареве, тепер Хустського р-ну Закарп. обл. – 13.XII 1849, м. Хуст) – укр. мовознавець, поет, філософ, церк. діяч, чл.-кор. Угор. АН з 1831. Навч. у богосл. семінаріях Великого Вирадина (нині Орадя, Румунія), Трнави (нині Словаччина) та Ужгорода. Служив священиком. Досліджував угор.-укр. та ін. слов'ян. мовні взаємозв'язки («Выписка тих слів, що як по звучанню, так і по змісту одинакові в угорській та руській мовах», до 1835) та ін. Залишив рукопис. зб. віршів «Поезія Василя Довговича» (укр., угор. і лат. мовами), укладений Д. ще 1832 (опубл. 1982 у «Науковому збірнику Музею української культури в Свиднику», т. 10). Впорядкував «Філософський словник» (1809) та «Новий латинсько-угорський технологічний словник» (1830, обидва не опубл.). Автор кількох філос. трактатів, істор., етногр. і теол. праць.
Літ.: Мацинський І. Кін. XVIII – перша пол. XIX ст. та життя і діяльність Василя Довговича. В кн.: Наук. зб. Музею укр. культури в Свиднику, т. 10. Пряшів, 1982; Малицький В. Мудрець із гір Карпатських. В кн.: Наука і культура. Україна, в. 18. К., 1984. *Й. О. Дзендзелівський.*

ДОВГОТА́ – довга *часокількість* голосного або приголосного звука.

ДОВЖИНА́ СЛО́ВА – кількість складників *слова* (*графем*, *фонем*, *складів*, *морфем*). Найкоротше однографемне слово – **і**, однофонемне – **а**, односкладове – **у**, одноморфемне – **про**. Найдовше – 23-фонемне – горизонтально-проектуючий, 26-графемне – експресивно-емоційно-оцінний, 13-морфемне – антен-н-о-прийм-а-льн-о-пере-да-ва-льн-ий. Морфемну Д. с. регулює закон глибини, який пов'язаний з обмеженим обсягом пам'яті людини, що за спостереженнями психологів дорівнює 7±2 одиницям. Хоч у мові, особливо в н.-т. стилі, трапляються слова з більшою довжиною, тобто 10-морфемні (о-пал-юва-льн-о-з-волож-ува-льн-ий), 12-морфемні (пал-и-в-о-маст-и-льн-о-за-прав-н-ий), проте вони не становлять і одного відсотка словникового складу. Це свідчить про те, що протягом свого розвитку мова виробила певний механізм регулювання Д. с., який би забезпечував найбільшу сприятливість для творення і сприйняття мовлення. Середня Д. с. укр. мови – 3,9 морфеми, що в реальних словах набуває значення 4±1 морфема. Ядро системи формують три- (каз-к-а), чотири- (каз-к-ар-$\varnothing_1$), п'ятиморфемні (каз-к-ар-к-а) слова. Вони охоплюють 81,8 % одиниць словника мови. Серед слів з одним коренем найбільше 4-морфемних (люб-и-тель-$\varnothing_1$, уч-ен-иц-я), серед кількакореневих – п'ятиморфемних (голов-о-лом-н-ий, кух-о-вар-ств-о). Слова з найменшою (одна) і великою (більшою за сім) кількістю морфем разом не становлять й одного відсотка. До перших належать переважно *службові слова* (сполучники **і**, **та**, прийменники **над**, **під**, частка **би**), деякі *невідмінювані іменники* (адажіо, кенгуру), *прикметники* (беж, хакі). Довгі слова трапляються серед прикметників (о-кис-л-юва-льн-о-від-нов-н-ий, о-пал-юва-льн-о-ви-роб-н-ич-ий) та іменників (тепл-о-воз-о-машин-о-буд-ува-нн-я, електр-о-пневм-о-пере-за-рядж-а-нн-я). Максимально довге теоретично можливе просте слово сучас. укр. мови передається формулами 4 префікси+корінь+6 суфіксів або 4 префікси+корінь+5 суфіксів+флексія. Проте воно не реалізується у конкр. словах, бо немає одиниць, в яких разом були б представлені префікси та суфікси в своїх кінцевих можливих позиціях. Зрідка в мові трапляються 4-префіксні (до-не-в-по-їд-у, по-пере-роз-по-діл-я-ти) чи 6-суфіксні слова (наці-он-ал-із-ува-ти-ся). Максимальна Д. с. з одним коренем – 11 морфем (не-о-по-да-т-к-ов-ува-н-ість-$\varnothing_2$), складного – 13 (див. вище). Максимальна кількість *коренів* у слові 6: ст-о-дв-а-дцят-и-п'ят-и-мілі-метр-ов-ий. 75 % складних слів містять два корені (правд-о-люб-$\varnothing_1$, жи-тт-є-дай-н-ий). Поодинокі слова належать до 4-кореневих (кіно-фото-фоно-документ), 5-кореневих (ст-о-дв-а-дцят-и-п'яти-річ-н-ий), 6-кореневих (єдиний приклад наводився раніше).
Літ.: Перебийніс В. С. Розподіл довжини слова. В кн.: Перебийніс В. С. Стат. параметри стилів. К., 1967; Клименко Н. Ф. Глибина слова сучас. укр. літ. мови. В кн.: Структурні рівні мови і методи їх дослідження. К.,1972. *Н.Ф. Клименко.*

ДОВІ́ДНИКИ З КУЛЬТУ́РИ МО́ВИ – див. у ст. *Культура мови*, *Ортологія*.

ДОДА́ТОК – другорядний *член речення*, що означає предмет (об'єкт), на який спрямована або якого стосується дія, процес, стан чи ознака. Вперше цей термін поряд із терміном «додаткове слово» запропонував І. Нечуй-Левицький у своїй «Грамматике украинского языка» (ч. 2, 1914). Серед Д. він вирізняв прямі й побічні. Наст. спробу закріпити термін зроблено в термінол. словничку до «Граматичної термінології і правописі» (1917). Д. має такі диференц. значеннєві й форм. ознаки: а) виражає об'єктні відношення (об'єктне значення); б) входить у форм.-синтакс. структуру простого речення як його другоряд. член; в) у типових випадках виражений іменником у непрямих відмінках; г) здебільшого стоїть після опор. слова; ґ) поєднується з опор. словом підряд. зв'язком керування (див. *Підрядність*); д) не виявляє позиц. закріпленості при *актуальному*

членуванні речення (може входити до складу як реми, так і теми чи самостійно виражати їх). В об'єктному значенні Д. узагальнено конкретніші значення, зокрема власне об'єкта дії (споруджувати завод, написати роман), адресата дії (дарувати матері, передавати хлопцеві), знаряддя дії (малювати олівцем, рубати сокирою). Спеціалізованою на вираженні Д. частиною мови є іменник, усі ін. частини мови потрапляють у позицію Д. внаслідок їхньої субстантивації, напр.: «Я **дівчину** любив, люблю і нині» (Т. Осьмачка); «Протягли своє „**куку-рі-ку!**" горлаті півні...» (Панас Мирний). Д. буває простим і складеним, пор.: «Яка орда нам **гідність** притоптала?» (Л. Костенко); «**Три тополі** в орнім полі Посадили школярі» (А. Малишко).

Розрізняють прямий і непрямий Д. Прямий Д. вказує на об'єкт, безпосередньо охоплений дією, процесом або станом. В укр. мові він залежить від перех. дієслів і виражається знах. в. без прийм.: «Могутній **дух** дають важкі часи» (Д. Павличко); «**Мене** сьогодні голуб розбудив» (Л. Костенко). В деяких випадках об'єкт у позиції прямого Д. випливає з самої дії чи процесу: думати **думу**, снити **сни**. Об'єкт, що означає предмет мовлення, думки, сприймання, наз. делібeративним: висловлювати **здогад**, обґрунтувати **висновок**, бачити **ліс**. Прямий Д. може бути виражений і род. безприйменниковим в., коли при перех. дієслові є заперечна частка **не** або коли дія переходить лише на частину предмета, напр.: «Я не люблю **ненависті** в собі» (Д. Павличко); «Тоня ділovито наливає з бідона **води**» (О. Гончар). Усі ін. Д. – непрямі. Вони виражаються іменниками чи їхніми еквівалентами в непрямих відмінках без прийменників і з прийменниками: «Вимостили пахучою **отавою** човна» (Ю. Мушкетик); «Дивися **на мене**, друже, Відверто – неложним зором» (Д. Павличко). Як Д. кваліфікують залежний від дієслова інфінітив у реченнях типу «**Любить** людей мене навчила мати...» (В. Симоненко).

З урахуванням комплексу семант. і форм. ознак виділяють як Д. передусім придієсл. другорядні члени речення. Найближчою до придієсл. позиції Д. є його позиція при прикметниках і дієприкметниках у присудковій функції, а також при предикат. прислівниках (словах категорії стану), напр.: «**На мене** люди стали злі» (Д. Павличко); «Зараз просіка, як і весь ліс, була затоплена весняною сніговою **водою**» (О. Гончар); «Сьогодні весело **мені**!» (М. Рильський). Похідними від присудкових прикметників і дієприкметників із залежними від них Д. є прикм. і дієприкм. словосполучення в означ. функції, у внутр. структурі яких також зберігається позиц. Д., напр.: «І в його інтонації Тоня відчула щось схоже **на смуток** чи **жаль** за чимось» (О. Гончар); «Мені поля задумливо шептали свої **ніким** не співані пісні» (В. Симоненко).

Щодо синтакс. статусу іменників з об'єктним значенням, підпорядкованих віддієсл. і відприкм. іменникам (будівництво заводу, написання роману, вірність заповітові), можливі три варіанти витлумачення: 1) відповідно до семант. критерію всі компоненти з об'єктним значенням, що при іменнику, належать до Д.; 2) оскільки приіменникова позиція є визначальною у кваліфікації означень, усі компоненти в ній, незалежно від їхньої семантики, є означеннями; 3) зважаючи на невідповідність форм. ознак семантичним, виділяють проміжні між означеннями і Д. другорядні члени речення. Синтакс. традиція (зокрема у шкільних граматиках) схиляється до кваліфікації залежних від віддієсл. і відприкм. іменників компонентів з об'єктним значенням як додатків.

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Ярцева В.Н. О синтакс. роли прямого дополнения в языках разных типов. В кн.: Члены предложения в языках различных типов. «Мещаниновские чтения». Ленинград, 1972; Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. Ленинград, 1978; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови. Синтаксис. Д., 2001.

І. Р. Вихованець.

ДОКО́НАНИЙ ВИД – одна з двох семантично взаємопов'язаних форм грамат. категорії виду, яка передає значення внутрішньо обмеженої дії. Термін «доконаний вид», як і «недоконаний вид», у сучас. значенні ввів Є. *Тимченко* у праці «Українська граматика» (1907). Внутр. обмеженість дієслова Д. в. може семантично виявлятися як початок дії (заходити, забігати, заговорити, злетіти), як її кінець (прибігти, прийти, відкусити, проковтнути), як одиничний, часто раптовий або несподіваний вияв (стукнути, клацнути), як результат нетривалої (спалахнути) або тривалої (попоходити, поробити) дії, як завершений вияв дії кількох виконавців (повиходити) чи розподіленої між кількома об'єктами (позаписувати, повисмикувати) і т. ін. Дієслова Д. в. в укр. мові здебільшого перебувають у грамат.-семант. зв'язку з дієсловами недок. в.: «Прадід Данило розповідав рибалкам різну бувальщину» (Ю. Яновський); «Земфір розповів жінці про вечірні пригоди» (М. Коцюбинський). Дієслова Д. в. поділяють на безпрефіксні й префіксальні. До безпрефіксних належать переважно ті, що мають суфікс **-ну-** і виражають раптову одноразову дію (стрибнути, хильнути), а також поодинокі дієслова з суфіксом основи **-и-** (скочити, купити, пустити, кінчити). Всі вони, крім однократних, співвідносяться з безпрефіксними ж дієсловами недок. в.: стрибнути – стрибати, вернути – вертати, скочити – скакати, купити – купувати, пустити – пускати, кінчити – кінчати. Безпрефіксні дієслова мовити, женити, веліти, а також численні запозичення типу абсорбувати, абстрагувати, авансувати, авізувати, автоматизувати можуть уживатися як зі знач. доконаного, так і недок. в.: Завтра женимо (оженимо) сина (док. в.) – Сьогодні женимо сина (недок. в.). Переважна більшість дієслів Д. в. префіксальні. Деякі з них, особ-

ливо з префіксами **по-(пі-)**, **за-**, **на-**, **у-(в-)**, перебувають у граматичному (видовому) зв'язку з безпрефіксними дієсловами: в'янути – зів'янути, інформувати – поінформувати, кликати – покликати. Від них дієслова недок. в. суфіксальним способом не утворюються. Якщо ж префіксальне дієслово Д. в. перебуває у словотв. зв'язку з безпрефіксним дієсл. недок. в., від нього утворюються дієслова недок. в., пов'язані з ним граматично: бити – пробити – пробивати, дати – продати – продавати і под. Відповідники недок. в. не утворюються від префікс. дієслів док. в., належних до *родів дії*. Від дієслів Д. в. не утворюються форми теп. ч., а також майб. аналітичного і синтетичного часу. *В. М. Русанівський.*

ДО́ЛІВСЬКИЙ ГО́ВІР – див. у ст. *Наддністрянський говір*, *Надсянський говір*.

ДОМАНИ́ЦЬКИЙ Василь Миколайович [псевд. – Вітер, Василь Потребітель, Звенигородець, Колодянин та ін.; 7(19).III 1877, с. Колодисте, тепер Тальнівського р-ну Черкас. обл. – 28.VIII (10.IX) 1910, м. Аркашон, деп. Жиронда, Франція; похов. у Колодистому] – укр. філолог, фольклорист, етнограф, історик, бібліограф. Закін. 1900 Київ. ун-т. Деякий час учителював. Автор першого укр. словника іншомов. слів «Словарик пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів» (1906). Д. належать наук. праці «Козаччина на переломі XVI і XVII в., 1591–1603» (1904), «Авторство Марка Вовчка» (1908) тощо. Написав рецензії на словники Б. Грінченка та В. Дубровського (1909). В етногр. працях Д. («Про Буковину та життя буковинських українців», 1910; «Народний календар у Ровенськім повіті, Волинської губернії», 1912, та ін.) міститься багато лекс. діалектного матеріалу. За ред. Д. вийшло перше наук. видання «Кобзаря» Т. Шевченка (1907). Фактичний редактор органу укр. фракції у 2-й Держ. Думі Росії «Рідна справа – Думські вісті», редактор «Історії України» М. Аркаса.

Літ.: Павловський М. Хто такий був Василь Доманицький. К., 1920; Лобач-Жученко Б. Б. З нових мат-лів про Василя Доманицького. «Рад. літературознавство», 1970, № 8.

Й. О. Дзендзелівський.

ДОМБРО́ВСЬКИЙ Володимир Гнатович (9.III 1885, с. Гарбузів, тепер Зборівського р-ну Терноп. обл. – 1925, м. Золочів, тепер Львів. обл.) – укр. педагог. Автор підручників для самонавчання: «Українська стилістика і ритміка» (1923) та «Українська поетика» (1924). Розробив теми «Слово як виразник нашої свідомості», «Слово як чинник культурного поступу», «Слово й думка», «Точність вислову», «Ясність стилю», «Фонетичні, синтаксичні й інші фігури», в яких розкрив красу й багатство укр. мови. *О. Р. Мазуркевич.*

ДОПОМІ́ЖНІ ДІЄСЛОВА́ – *дієслова*, які виражають граматичні категорії *часу*, *способу* та *особи* в аналіт. дієсл. формах і формах складеного присудка. Вирізняють Д. д. з суто граматичним і лекс.-граматичним значенням. У сучас. укр. мові значення майб. ч. недок. в. може передавати Д. д. **бути**, яке виступає суто граматичним елементом аналіт. форми, виражаючи, крім значення часу, також значення особи і *числа*: буду співати, будеш співати, буде співати, будемо співати, будете співати, будуть співати. Д. д. **бути**, приєднуючись до форми мин. ч. осн. дієсл., утворює аналіт. форму давномин. ч. переважно дієслів док. в.: згадав був, написала була, сказало було, прийшли були. Воно також входить до складу аналіт. утворень зі значенням умов. сп. та мин. ч. Значення мин. ч. припадає на форму мин. ч. Д. д., а значення умов. сп. здебільшого стосується осн. дієслів док. в.: прочитав би був, заспівала б була. Як Д. д. **бути** використовується і в аналіт. формах пас. стану: написаний (теп. ч.), був написаний (мин. ч.), буде написаний (майб. ч.).

До Д. д. належать ще дієслова, які в дієсл. складеному присудку виражають не тільки його граматичні категорії, а й лекс. відтінки. Вони бувають фазові й модальні. Фазові дієслова **починати**, **кінчати**, **продовжувати**, **братися**, **стати**, **кидатися**, **переставати**, **заходжуватися** і под., сполучаючись з *інфінітивом* осн. дієслова, є передусім показником граматичних категорій, а також означають початок, продовження і закінчення дії, процесу або стану: «Через півгодини майдан **став наповнятися** людьми» (Г. Тютюнник); «Мариня **продовжувала готувати** сніданок» (Ірина Вільде); «Тим часом Федір Іванович **кінчив ув'язувати** мотузком пакунок» (А. Головко). Модальні дієслова **могти**, **зуміти**, **мати**, **мусити**, **намагатися**, **сміти** та ін. у дієсл. складеному присудку виражають граматичні значення і лекс. відтінки можливості, неможливості, необхідності тощо: «В майстернях – ось де, виявляється, Порфир **міг** найбільше **розкритися** своїми талантами» (О. Гончар); «**Трудитись має** кожен, як бджола» (Д. Павличко). Різновидом Д. д. нерідко вважають *зв'язку* в іменному складеному присудку: **буде** вчителем, **становить** труднощі. *І. Р. Вихованець.*

ДОРОШЕ́НКО Сергій Іванович (7.III 1924, с. Обухівка, тепер Кореневського р-ну Курської обл., Росія) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1982, професор з 1984, з. д. н. і т. України з 1992. Закін. 1948 Харків. пед. ін-т. Учителював. Протягом 1949–67 працював у Сум. пед. ін-ті: асистент кафедри укр. мови, ст. викладач; з 1960 – проректор з навч. і наук. роботи; з 1965 – зав. кафедри укр. мови. Від 1967 – у Харків. пед. ін-ті (тепер пед. ун-т ім. Г. Сковороди): проректор з навч. роботи; з 1973 – ст. наук. співробітник, з 1977 – доцент кафедри укр. мови, в 1979–90 – зав. кафедри методики викладання філол. дисциплін у поч. класах, з 1990 – професор кафедри укр. мови. Автор праць із синтаксису сучас. укр. мови («Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові», 1980, та ін.), посібників для пед. вузів («Практикум з курсу стилістики української мови», 1967; «Вступ до мовознавства»,

1974, у співавт.; «Методика викладання української мови», 1989, 1992, у співавт.; «Основи культури і техніки усного мовлення», 1997, 2002; «Основи наукових досліджень з лінгвістики», 2001; «Культура усного мовлення державного управлінця», 2001) і серед. школи («Граматична стилістика української мови», 1985). *І. Р. Вихованець.*

ДРАГОМА́НІВКА – фонет. *правопис*, який виробила в 70-х рр. 19 ст. у Києві група укр. філологів та ін. культур. діячів (до неї входив і М. *Драгоманов*) під кер. П. *Житецького* для укладання словника укр. мови. За цим правописом, що продовжував уже набуті традиції фонетизації укр. *орфографії*, кожен звук позначався окр. літерою, а тому з азбуки були вилучені всі літери, які означали два звуки (**є**, **ї**, **щ**, **ю**, **я**, а також **й**), уведено лат. літеру **j** та запропоновано передавати всі йотовані сполученнями **je**, **ji**, **jу**, **ja** (на поч. слова і в серед. після голосних та твердих приголосних) або **ьа**, **ье**, **ьу** (після приголосних для позначення їх м'якості: син**ьа**, син**ье**, син**ьу**, пор**ьа**док). Африкату **щ** послідовно передавали через буквосполучення **шч**: **дошч**, **шчока**; закінчення дієслів -**ться** здебільшого передавалося через -**тцьа** (борі**тцьа**, сподіваје**тцьа**) тощо. Оскільки на цьому правописі позначився вплив нового фонет. правопису серб. мови, П. Житецький назвав його «герцеговинкою». Але в умовах переслідування укр. друку рос. урядом (*Емський акт 1876*) цей правопис в Україні не застосовувався і навіть не був опублікований. Проте М. Драгоманов, виїхавши після 1876 за кордон, уперше застосував «герцеговинку» в укр. зб. «Громада», який він видав 1878 у Женеві. Відтоді цей правопис дістав назву «драгоманівка». З Женеви Д. проникла і в Галичину, де її підтримали політ. однодумці М. Драгоманова. Однак консервативні сили Галичини («москвофіли», зокрема староруси, та ін.) разом з австр. адміністрацією не допустили розповсюдження Д. з політ. мотивів, через що цей правопис не дістав визнання в укр. мові й швидко був забутий. Ним було надр. 1880 у Женеві 1-е видання роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного, а згодом – і листування І. Франка з М. Драгомановим. *Г. П. Півторак.*

ДРАГОМА́НОВ Михайло Петрович [псевд. – М. Галицький, П. Кузьмичевський, П. Петрик, Українець та ін.; 18(30).IX 1841, м. Гадяч, тепер Полтав. обл. – 20.VI(2.VII) 1895, Софія] – укр. учений, публіцист, громад.-політ. діяч. Брат Олени Пчілки, дядько *Лесі Українки*. Досліджував, зокрема, мовозн. проблеми. У праці «Чудацькі думки про українську національну справу» (1892) докладно виклав свій національний, у т. ч. нац.-мовний світогляд, наголосивши, що найголовніше значення у сусп.-культур. розвитку народу має вирішення політ., екон. та культурних проблем, а при їх розв'язанні буде вирішена й укр. проблема. Вчений зазначав, що надає мові великої практ. ваги, але не дивиться на неї як на фетиш, бо «мова все-таки слуга людини, а не пан. Мова мусить рости і перемінятись відповідно зросту людини, громади». У статтях і листах до І. Франка, Лесі Українки, М. Павлика та ін. Д. намітив шляхи дальшого розвитку укр. мови та її вдосконалення, обґрунтував потребу всебіч. розвитку укр. літ. мови, визначив статус східно- та західноукр. різновидів літ. мови. У своїх закорд. виданнях (у Женеві та Софії) Д. здійснив перші серйозні спроби творення укр. наукового і публіцист. стилів, зокрема наук.-популяр. жанру, вважаючи, що жанрове розширення приводить до якісного вдосконалення мови. Наук. вартість мають думки вченого про розвиток і функціонування укр. мови в Галичині. В листах до газети «Друг» він засуджує теорії галиц. москвофілів про витворення галиц. варіанта літ. мови з російської та малоруської на церковнослов'ян. основі, висловлюючи думку про те, що літ. мова «мусить бути якнайближче до простонародної». Важливою була діяльність Д. щодо реформування укр. правопису. В ст. «В справі реформи нашої правописі» (1908) обстоює власну систему правопису на фонет. основі, що відзначається крайнім радикалізмом (див. *Драгоманівка*). Допускав, що в разі потреби можна користуватися лат. абеткою, бо це дасть змогу зблизити українців з цивиліз. світом.

М. П. Драгоманов.

Літ.: Панько Т. І. Питання мови в світогляд. концепції М. Драгоманова. «Мовознавство», 1991, № 4; Муромцева О. Г., Муромцев І. В. Шляхи творення укр. термінології в концепції і практиці М. П. Драгоманова. В кн.: Укр. мова: історія і стилі. Х., 1992; Гнатюк І. С. Інтелектуалізація укр. наук.-популяр. мовлення в контексті творчої спадщини М. Драгоманова. «Мовознавство», 1993, № 3; Статєєва В. І. Світоглядно-мовна концепція укр. письменників кін. XIX – поч. XX ст. Ужгород, 1997. *І. С. Гнатюк.*

ДРОЗДО́ВСЬКИЙ Володимир Петрович (9.XI 1926, с. Миколаївка, тепер Кривоозерського р-ну Микол. обл. – 31.XII 1994, Одеса) – укр. мовознавець, доктор філол. наук і професор з 1986. Закін. 1955 Одес. ун-т. Працював у вузах Одеси – ун-ті, вищій парт. школі, а з 1982 – доцент, з 1983 – зав. кафедри укр. мови та л-ри Одес. пед. ін-ту. З 1994 – професор-консультант Південноукр. пед. ун-ту (Одеса) і професор кафедри укр. мови Ізмаїл. пед. ін-ту. У 1969–70 та 1980–81 викладав укр. мову й л-ру в Загреб. ун-ті (Хорватія). Вивчав укр. говірки бессарабського Примор'я, стилістику худож. мови (переважно творів М. Коцюбинського). Осн. праці: посібник «Початковий курс сучасної української літературної мови» (1970), дослідження «Стилістичний аналіз прозового твору» (1974), «Слово і словесність у спектрі навчально-виховних і культурологічних завдань» (1991). *Ю. О. Карпенко.*

ДРУ́ГИЙ ПІВДЕННОСЛОВ'Я́НСЬКИЙ ВПЛИВ – вплив південнослов'ян. писемності на східнослов'янську, пов'язаний з реформаторським культур.-осв. рухом 14 ст., започаткованим на Афоні (Греція) і поширеним у правосл. країнах Балкан, з орфогр. реформами тирнов. патріарха Євфимія в Болгарії в кін. 14 ст. та Костянтина Костенецького в Сербії на поч. 15 ст., а також діяльністю послідовників їх справи, болгарів за походженням, які працювали в Україні, Росії, Білорусі – моск. митрополита Кипріяна та київ. митрополита Григорія Цамблака. Він виявився (на відміну від «першого» впливу в часи засвоєння старослов'ян. писемності в добу Київ. Русі) в поширенні традицій тирнов. школи книжності та норм Євфиміївської реформи у сх. слов'ян. Термін «другий південнослов'янський вплив» уведений до наук. термінології на поч. 20 ст. О. Соболевським. У 15 ст. старший давньорус. півустав замінюється молодшим півуставом південнослов'ян. типу, в орфографії переважно засвоюються фонет.-орфогр. норми, проте використання їх має штучний характер. На почерках рукописів того часу відбивається і вплив грец. мінускульного письма. З'являються нові накреслення літер **а**, **е**, **и**, **в**, **ж**, **з**, **к**, **т**, **ч**, **ъ**, **ь**; поновлюється літера **ж**; розширюється вживання букв **ѱ** (зам. **пс**), **ѯ** (зам. **кс**), **ы** (зам. **ꙑ**), **оу** (зам. **у**), **ѳ**, **ѕ**; дедалі частіше відсутня йотація **а**; **ъ**, **ь** пишуться після плавних та ін. У цей період набуває розвитку пунктуація, з'являється кома в тому значенні, в якому вона вживається й тепер, змінюються функції крапки, крапки з комою та двокрапки. В оформленні рукописів починають використовувати геометр. та росл. орнаменти, у заголовках книжок, статей з'являється в'язь та ін. В Україні цей вплив відчувався з кін. 14 ст. і тривав до 20-х рр. 17 ст. включно, проте він не спричинив радик. змін у традиц. правописі. З ост. чверті 14 ст. починається процес унормування староукр. графіко-орфогр. узусу реліг. письменства, який триває протягом століть (до 1619) у змаганні та взаємодії двох правопис. систем: давньоукр. та південнослов'янської. Це призвело до вироблення на кін. 16 – поч. 17 ст. більш-менш унормованої системи правопису, що складалася з орфограм давньоукраїнських, нових староукраїнських (напрацьованих у 14–15 ст. і закріплених у 16 ст.) та південнослов'янських. Правописна система ділової писемності, ґрунтуючись на давньоукр. орфограмах, розвивалася поступово і майже самостійно. Внаслідок Д. п. в. сталися лише часткові зміни в її графіч. системі (напр.: на поч. 15 ст. літера **ꙑ** була замінена південнослов'ян. графемою **ы**, протягом 15 ст. – 1-ї пол. 16 ст. **у** поступається місцем графемі **ȣ**, з 2-ї пол. 15 ст. літери **є** широка та є вузька поступово замінюються графемою **ε**). Окр. південнослов'ян. орфограми були закріплені в граматиках Лаврентія Зизанія (1596) та Мелетія Смотрицького (1619).

Літ.: Соболевский А. И. Южнославян. влияние на рус. письменность в XIV–XV веках (Речь, читанная на годичном акте Археол. ин-та 8 мая 1894 г. проф. А. И. Соболевским). СПб., 1894; Жуковская Л. П. О втором южнославян. влиянии. «Die slawischen sprachen», 1982, в. 2; Хараламписв И. Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски. София, 1990.

Л. А. Гнатенко.

ДРУКА́РСТВО, книгодрукування — комплекс творчих, орг. і виробн. процесів, пов'язаних з підготовкою і випуском у світ різних видів друкованої продукції, передусім книг. На сьогодні в наук. л-рі усталилася думка, що винахідником Д. не лише в Європі, а й у світі слід вважати німця Й. Гутенберга. Саме йому, на думку вчених, належить практичне втілення ідей для започаткування друкар. в-ва: лиття літер з металу, створення металевої форми (матриці), конструкція першого друкар. верстата і, насамкінець, виготовлення першої у світі друкованої книги – Біблії, що послідовно мала на кожній сторінці 42 рядки. Проте є низка аргументів, які засвідчують, що першодрукарями можна вважати китайця Бі Шена, голландця Л. Костера, француза П. Вальдфогеля. Предтечами Д. було винайдення способу виготовлення печаток і штампів, методу набиття візерунків на тканинах, ксилографічний метод множення текстів та ілюстрацій на папері чи пергаменті.

І. І. Огієнко. Історія українського друкарства. Київ, 1994.

Спосіб множення книг за допомогою верстата, виготовленого Й. Гутенбергом, з незнач. видозмінами в конструкції використовувався в усіх країнах світу до поч. 19 ст., потім з'являється друкар. обладнання нового покоління. На зміну Д. як ремеслу приходить окр. галузь пром-сті – поліграфія. Вона перебрала на себе друк усіх видів видавничої продукції (книг, періодики, плакатів, буклетів тощо). На цей час припадає поділ Д. на два взаємозв'язані, але самост. підрозділи творення і множення книги – видавничу справу і поліграфію.

Протягом тривалого часу, передусім з причин політ. характеру, витоки укр. друкованого слова досліджувалися не об'єктивно. Звідси – існування у наук. л-рі кількох концепцій: російської (радянської), західної, вітчизняної (української). Згідно з рос. (радянською) концепцією, датою виникнення в Україні Д. беззастережно вважався 1574 рік – час появи львів. «Апостола» Івана *Федорова* (Федоровича).

Осн. аргументом противників більш ранньої

періодизації виникнення і розвитку укр. друкованого слова була відсутність збережених до наших днів стародруків, де б чітко зазначалися час і місце появи їх у світ. На основі ґрунтовного вивчення нововіднайдених архів. док-тів у Львові (О. Мацюк, Я. Запаско та ін.) нині можна зробити такі висновки. Д. в Україну прийшло не зі Сходу, з Москви, а із Заходу, від німців. Час його появи слід датувати 1460, тобто на 114 років раніше, ніж це було визначено з ідеол. міркувань за рос. (радянською) концепцією. Ім'я першого укр. друкаря – Степан Дропан, який, згідно зі збереженими до наших днів архів. док-тами, подарував свою друкарню львів. Свято-Онуфріївському монастирю. Перші укр. друки поза етнічними укр. землями побачили світ 1491 в Кракові заходами німця Швайпольта Фіоля (Осьмигласник, Часослов, Тріодь Пісна, Тріодь Цвітна). Маючи вагомі аргументи, сьогодні можна вже без будь-яких застережень однозначно тлумачити напис на надмогильній плиті Івана Федорова як визнання факту існування укр. друкарства у Львові (та ін. містах України) задовго до його прибуття сюди. В перекладі І. Крип'якевича цей напис звучить так: «Іван Федорович, друкар Москвитин, котрий своїм заходом **занедбане друкарство обновив** (виділення – авт. – *М. Т.*), умер у Львові. Друкар книг перед тим невидимих...». Ніяк не применшуючи заслуг Івана Федорова, його треба вважати не засновником укр. Д., а фундатором пост. книгодрукування на укр. землях. Нині доцільно неупереджено осмислити життєвий і творчий шлях цієї особи в контексті ролі України і тогочасного укр. оточення у становлення Івана Федорова як книговидавця європ. рівня.

Найголовнішою заслугою укр. Д. є те, що воно прискорило процес оформлення і ствердження *правопису* укр. літ. мови. У період рукопис. книготворення переписувачі нерідко користувалися власною системою грамат. норм. Так, кінцеві склади, а то й ціле ост. слово в реченні каліграфи писали над поперед. словом. Д. започаткувало чіткість і послідовність у розставленні в тексті *розділових знаків*. На початку ставилася лише крапка. Згодом в арсеналі шрифтових гарнітур стали з'являтися кома, тире, знаки оклику та питання, лапки, чого в рукопис. традиції не було. З 2-ї пол. 16 ст. запроваджується вживання *великих літер* (за час рукописання велика літера вживалася лише на поч. розділу). Обов'язковим елементом укр. першодруків стає наскрізна нумерація (пагінація) сторінок. Для виділення основного і дод. тексту редактори нерідко нумерували окр. передмови. Водночас творці ранніх друків зберегли на певний час започатковану рукопис. майстрами традицію зазначення своєрід. сторожових слів (кустодів) наприкінці сторінки і на початку наступної. Укр. друкарі одними з перших у Європі запроваджують посилання у наук. трактатах. Особливо ця тенденція посилилася з випуском наук. видань Іоаникія Галятовського. У значній кількості видань богосл. тематики, що друкувалися переважно церковнослов'ян. мовою, укр. друкарі започатковують уміщення на присторінкових полях переклад важких для розуміння церковнослов'ян. слів їх укр. відповідниками. Широко практикувалося додруковування таких перекладних слів на окр. аркушах, які додавалися до книг.

З кін. 16 ст. укр. друкарі активно відгукнулися на заклики вчених очистити тогочасну укр. мову від чужих слів і приділити більше уваги виданню граматик. 1596 у Львові виходить «Грамматіка словенска...» Лаврентія Зизанія, затим – «Наука ку читаню и розумѣню писма словенскаго языка». До цієї книги було додано перший церковнослов'ян.-укр. словник, який налічував понад 1000 слів. 1619 виходить друком «Грамматіки славєнскиѧ правилноє Сѵнтаґма» Мелетія Смотрицького. Цей своєрідний підручник мав неабияке значення для дальшого розвитку укр. Д. Тут чи не вперше унормовувалися правописні вимоги до написання і видання різних наук. трактатів.

Д. докорінно змінило сам спосіб роботи творців книг над текстами: закладалися нові принципи їх редагування і виправлення, започатковувалися елементи уніфікації тексту, окреслювалася типова для наслідування зовн. конструкція і внутр. структура книги, відбувалося спрощення і скорочення процесу виготовлення книги, здешевлювалася її вартість. З'являються перші видання, адресовані словолитникам, редакторам, коректорам та ін. Слідом за збільшенням випуску книг Д. спонукало виникнення періодичних друк. органів, а відтак і становлення журналістики як однієї з форм сусп.-політ. діяльності й професії.

Літ.: Огієнко І. І. Історія укр. друкарства. К., 1994; Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. Початки укр. друкарства. Л., 2000; Орос О. Грушівський монастир і печатки кирилич. слов'ян. книгодрукування. Ужгород, 2001; Ісаєвич Я. Укр. книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Л., 2002; Тимошик М. Історія укр. друкованого слова потребує переосмислення. «Літ. Україна», 2002, 21 березня; Його ж. Історія видавничої справи. К., 2003.

М. С. Тимошик.

ДУБЛЕ́ТИ (франц. doublet, від double – подвійний) – 1. Див. *Варіанти* мовних одиниць. 2. Див. у ст. *Синоніми абсолютні.* 3. Д. етимологічні – слова (два або більше – питоме і запозичене чи всі запозичені), спільні походженням і тому фонетично подібні, які внаслідок різних причин (зокрема, при різночасовому запозиченні або запозиченні за участю мов-посередниць) розійшлися значенням. Напр., східнослов'ян. і старослов'ян.: хором і храм, голова і глава, префікс пере- і пре-; у запозиченнях: Цезар, кесар, цісар, цар, кайзер; талер і долар; артикль і артикул; Степан і Стефан; Георгій, Юрій і Єгор.

Літ.: Фадєєв В. І. Етимол. дублети спільного походження в рос. і укр. мовах. «Мовознавство», 1970, № 6.

О. О. Тараненко.

ДУБРО́ВСЬКИЙ Віктор Григорович (1876, м. Фастів, тепер Київ. обл. – після 1943) – укр. лексикограф. У 20-х рр. 20 ст. працював в Ін-ті

укр. наук. мови ВУАН (наук. редактор, завідував видавничим відділом Цукротресту). Упорядкував «Українсько-російський словник» (1909, перевид. – 1914, 1917, 1918 під назвою «Словник українсько-московський», «Словник московсько-український»), «Російсько-український технічний словник. З додатком сільськогосподарських термінів» (1925, доп. вид. 1926), «Словник термінів з обсягу культури та технології цукрових буряків» (1920). Автор праці «Московсько-українська фразеологія. (Практичний підручник до вивчення української мови)» (1917). У 1929 репресований (за сфабрикованою «справою СВУ») і висланий в Алмати, де 1937 вдруге засуджений і висланий у пн. райони СРСР. 22.II 1943 був звільнений із «Свободтабу» Амур. області. Дальша доля невідома.

Й. О. Дзендзелівський.

ДУ́ДИК Петро Семенович (10.VI 1926, с. Косинь, тепер Влодавського пов. Люблінського воєв., Польща) – укр. мовознавець, доктор філол. наук і професор з 1974, з. п. в. ш. України з 1985. Закін. 1951 Дніпроп. ун-т. Протягом 1954–72 працював у Полтав. пед. ін-ті (ст. викладач кафедри укр. мови, з 1958 – зав. кафедри укр. мови, з 1962 – проректор з навч. і наук. роботи, з 1968 – проректор з наук. роботи), в 1972–96 – у Вінн. пед. ін-ті (зав. кафедри укр. мови, з 1995 – професор цієї кафедри). В 1996–98 – професор кафедри укр. мови Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова; з 1998 – професор кафедри укр. мови Вінн. пед. ун-ту. Автор праць із синтаксису сучас. укр. мови («Неповні речення в сучасній українській мові», 1958; «Сучасна українська літературна мова: Синтаксис», 1972, у співавт.; «Синтаксис сучасного українського літературного мовлення», 1973; «Словосполучення в українській літературній мові», 1998; «Просте ускладнене речення», 2002); посібників для пед. вузів («Вступ до мовознавства», 1974, у співавт.; «Із синтаксису простого речення», 1999), підручників («Українська мова» для 7–8 класу, 1993, у співавт.; «Українська мова» для педучилищ, 1993, у співавт.) і посібників («Вивчення української мови в 7 класі», 1979; «Вивчення української мови у 8 класі», 1981) для серед. школи.

П. С. Дудик.

І. Р. Вихованець.

ДУЖКИ́ – парний *розділовий знак* із двох вертик. рисок: заокруглених ( ), прямих [ ] або фігурних { }, що вживається для виділення слів, словосполук і речень, у яких подано уточнення чи зауваження до поперед. (основної) частини тексту. У пам'ятках староукр. мови ті або ін. форми Д. трапляються, але в їхньому використанні немає послідовності. Більш послідовно їх уживали в 19 ст.: О. Павловський у своїй граматиці (1818), П. Білецький-Носенко, Є. Желехівський, Б. Грінченко та ін. лексикографи у своїх словниках. За «Українським правописом» (1993) у Д. беруться: 1) підзаголовки, пояснення іншомов. слів та маловідомих слів: «Вокатив (клич. відмінок) – форма іменника, що означає особу, до якої звертаються»; 2) вставні слова та вставні речення, подані як дод. уваги до тексту: «Там батько плачучи з дітьми (А ми малі були і голі) Не витерпів лихої долі, Умер на панщині!..» (Т. Шевченко); 3) ремарки в драм. творах при прямій мові дійових осіб та прізвище автора після цитати, наведеної з його творів: «Русалка (випливає на берег і кричить). Дідусю! Лісовий! Біда! Рятуйте!» (Леся Українка); 4) фрази, знаки питання та знаки оклику, що вказують на ставлення слухачів до слів якоїсь особи або автора до наведеного ним матеріалу: (Оплески), (Сміх), (Рух у залі), (??), (?!), (!). Квадратні та фігурні Д. звичайно вживаються в матем. та деяких ін. підручниках і спец. виданнях.

Літ.: Укр. правопис. К., 1993. *А. А. Бурячок.*

ДУРНОВО́ Микола Миколайович [23.X (4.XI) 1876, с. Парфенки, тепер Рузького р-ну Моск. обл. – 27.X 1937, Соловки] – рос. філолог-славіст, педагог, доктор філології з 1917, чл.-кор. АН СРСР з 1924, д. чл. АН Білорусі з 1928. Закін. 1899 істор.-філол. ф-т Моск. ун-ту. З 1904 працював приват-доцентом Моск. ун-ту, пізніше – приват-доцентом, професором Харків., а також (у різні роки) Петрогр., Моск., Білорус. (Мінськ) і Саратов. ун-тів. У 1924–27 – професор ун-ту в Брно (Чехія). В наук. дослідженнях Д. постійно звертався до проблем україністики. Визнавав самостійність укр. мови, але її усно-розм. різновид називав «руською мовою», цим же терміном він визначав також сукупність усіх живих східнослов'ян. мов. Праці Д. присвячені переважно «руській мові» як сукупності «руських мов», у складі якої розглядається і «малоруська мова». Діал. склад укр. мови, фонет. і морфол. особливості укр. мови в цілому та її наріч і говірок Д. розглядає в працях: «Наріччя руської мови» (1911), «Хрестоматія з малоруської діалектології для вузів» (1913), «Короткий нарис руської діалектології» (1914), «Діалектологічна карта руської мови в Європі» (1914, у співавт.), «Спроба діалектологічної карти в Європі з додатком „Нарису руської діалектології"» (1915, у співавт.), «Нарис історії руської мови» (1924), «Вступ до історії руської мови» (1927, 2-е вид. 1969). В ост. праці автор подає також огляд писемних пам'яток «руської мови» (серед яких є і власне пам'ятки укр. мови) та короткий нарис історії укр. літ. мови. Висловлювання Д. з питань діалектології, фонет. і морфол. особливостей загальнонар. укр. мови у її сучас. стані та істор.

минулому містяться також у рецензіях на праці укр. і рос. мовознавців В. Ганцова, С. Кульбакіна, О. Синявського, О. Курило, О. Колесси, П. Бузука, А. Кримського, О. Шахматова та ін. У кількох працях Д. торкався питань історії укр. мови: «Записки з історії руської мови» (1911), «Записки з історії руської мови. І. Фонетика і діалектологія» (1912), «Записки з історії звуків руської мови» (1913, 1914), «Нарис історії руської мови, в. 2. Історична морфологія. І. Історія форм відмін і дієвідмін» (1913), «Нарис історії руської мови» (1924), «Кілька зауважень до питання утворення руських мов» (1929) та ін. У працях Д. знайшла відгук «*Погодіна–Соболевського теорія*». Незаконно репресований 1933, розстріляний 1937. Реабілітований 1967.

Літ.: Ганцов Вс. [Рец. на кн. Дурново Ник. Очерк истории рус. языка. Ленинград, 1924]. «Україна», 1925, кн. 1–2; Булаховський Л. А. Питання походження укр. мови. К., 1956; Почкай Л. И. Библиография работ Н. Н. Дурново. В кн.: Дурново Н. Н. Введение в историю рус. языка. М., 1969; Булахов М. Г. Дурново Николай Николаевич. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 2. Минск, 1977; Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М. «Дело славистов». 30-е годы. М., 1994; Сумникова Т. А. Николай Николаевич Дурново. Штрихи к портрету. ИРАН СЛЯ, 1995, т. 54, № 5.

Є. Х. Широкорад.

ДЯЧА́Н Пилип Микитович (псевд. – М. Розношинський; 25.X 1831, с. Розношинці, тепер Збаразького р-ну Терноп. обл. – ?) – укр. філолог, педагог. Навч. у Віден. та Львів. ун-тах. Служив священиком. Учителював у серед. навч. закладах Бережан, Львова, Холма, з 1874 – професор класич. мов Варшав. ун-ту. Автор «Методичної граматики язика малорускогo» (1865), рецензії на «Граматику руского язика» Н. Осадци (1864) та ін. Йому належать праці з грец. філології та історії: «Геродот і його музи» (1877) тощо.

Й. О. Дзендзелівський.

Е – сьома літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кириличній і латинській графічних основах. Назва літери [е] вживається як іменник с. р.: велике Е, мале **е**. У давньорус. писемності була відсутня. Походить від кирилич. літери **є** («єсть»), утв. на основі греко-візант. **ε** («епсилона»). Сучас. графіч. вигляду набуло після створення *гражданського шрифту*. У староукр. писемності зображувалося двома типовими графемами: **ε**, **є** з різноманітними палеогр. особливостями, що допомагає визначати час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові означає нелабіалізовану голосну фонему **е** переднього ряду середнього підняття, яка виступає у наголошеній позиції після твердих приголосних (береза) та в іншомов. словах після голосних (дует, поет), а також у вигуках і запозич. словах на початку слова (еге, електрика); після приголосних звуків у ненаголош. позиції літера **е** означає звуки [е^{и}] та [и^{е}], що становлять варіанти однієї фонеми **е** [ве^{и}рба, ве^{и}сна, зе^{и}рнина, ме^{и}не]. На відміну від рос. і білорус. мов, укр. літера **е** не позначає м'якості поперед. приголосного, оскільки всі приголосні в цій позиції зазнали *депалаталізації* (легко, мед). **Е** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «сьомий» (до введення в алфавіт літери **ґ** мала значення «шостий»): ложа «Е», розділ «е». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 8-е і т. п. *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕР Е і Є
Сінайська	6
Фінікійська	𐤄 𐤄 𐤄 𐤄
Давньогрецька	Ε Ε Ε Ε Ε
Візантійська	Є Є Є Є Є
Латинська	Е Е F II I'
Романська	E e Ɛ e
Готична	𝔈 𝔢 𝔈 𝔫
Кирилиця	Є Є Є Є Є
Глаголиця	Э Э Э Ↄ
Українська	E e Ɛ e, Є є Є є

ЕВОЛЮ́ЦІЯ МО́ВИ – закономірний напрямлений процес істор. змін у сфері мовної діяльності певного мовного колективу або, в більш абстрактному плані, мовної діяльності людства у цілому. Поняття еволюції, або розвитку будь-якого об'єкта, в т. ч. *мови*, дістає найповніше висвітлення при цілісному розгляді об'єкта як складної реальної системи, пов'язаної з ін. сферами дійсності. Еволюція може відбуватись або в позитивному (прогресивному) напрямі, який веде до посилення системних зв'язків об'єкта (в т. ч. мови), або в негативному (регресивному), що призводить до ослаблення зв'язків.

В Е. м., як і в змінах усякої ін. системи, що розвивається і функціонує, виділяють два осн. аспекти. В одному з них Е. м. виявляється у змінах ступеня інтенсивності функціонування мови, другий аспект становлять зміни ступеня внутр. єдності мовної системи. Розширення й ускладнення функцій мови та пов'язане з цим посилення взаємодії і взаємозв'язку її систем. компонентів, тобто підвищення рівня її системної організації, означає прогрес у Е. м. Звуження і скорочення функцій конкр. мови, супроводжуване ослабленням її внутрішньосистем. зв'язків, означає регрес даної мови як окр. момент у заг. процесі розвитку і взаємодії мов світу. Конкр. виявами розширення функцій мови є, з одного боку, збільшення кількості носіїв мови і поширення її на нові території, з другого – поява нових сусп. сфер застосування мови. Безпосеред. показниками і разом з тим умовами дальшої інтенсифікації мовних функцій є виникнення та розвиток писемної форми звукової мови і зростання технізації мовної діяльності. З появою письма докорінно змінився характер мовного функціонування, у багато разів збільшився ступінь інтенсивності мовної діяльності. Технізація мовної діяльності полягає у доповненні артикуляційно-звукового або писем. здійснення мовних актів такими тех. засобами фіксації, багатораз. репродукції і трансформації процесів мовлення та готових текстів, як знаряддя письма, техніка книгодрукування, друкар. машинки, копіювально-множильна техніка, звукозаписувальні пристрої, телефон, радіо, автоматичні засоби семант. аналізу писем. тексту і звук. мовлення, автомат. переклад і т. д. Крім інтенсифікації мовних функцій, технізація мовної діяльності сприяє поширенню і закріпленню серед цілого мов-

ного колективу єдиних мовних норм і стиранню діал. відмінностей, підвищуючи тим самим ступінь внутр. єдності систем мови.

Найбільш специфічними виявами Е. м., однаковою мірою пов'язаними і з ступенем ефективності мовного функціонування, і з ступенем внутрішньосистем. єдності мови, є зміни внутр. системи (структури) мови. Розвиток внутр. системи мови, тобто системно регламентованої мовної діяльності сусп-ва, є результатом взаємодії внутр. і зовн. суперечностей. Головною з них є суперечність між функціональною і якісною стійкістю відтворюваних елементів реальної мовної системи і щоразу новими потребами вираження думок, спричинюваними впливом зовн. обставин. У результаті безперервного розв'язування цієї суперечності відбувається тією чи ін. мірою усвідомлюване мовцями творення на основі наявних мовних засобів нових індивід. засобів, частина яких закріплюється у структурі мови. Так, за зразками наявних слів утворюються із звичайних словотворчих компонентів нові слова, з наявних слів – нові словосполучення і конструкції складних речень, старі слова вживаються у незвичних для них контекстах з новими – переносними значеннями, необхідні для вираження нових думок мовні засоби запозичуються з ін. мовної системи і т. д. Важливу роль у процесі Е. м. відіграє також суперечність між тенденцією до стійкості й однаковості мовних навиків у всіх членів мовного колективу і неусвідомлюваними відхиленнями в мовній практиці кожного члена колективу від загальноприйнятих зразків вимови та осмислення мовних форм. Ці відхилення можуть поступово нагромаджуватися в якихось певних напрямах, що найменше зачіпають усталену систему мовних засобів, і, зрештою, приводять до не контрольованих свідомістю мовців якісних змін відповід. компонентів мовної системи. Так відбуваються спонтанні зміни в звуковій, грамат. і семант. сферах мови, які можуть викликати зміну інших (у якийсь спосіб пов'язаних з ними) особливостей тієї самої мови.

Конкр. характер змін, які відбуваються у мові, визначається особливостями змінюваних компонентів мовної структури (звуків, грамат. форм, значень) і умовами, в яких ці зміни проходять. До таких умов належать особливості властивої даній мові системи структур. компонентів, наявність чи відсутність у неї письм. форми, характер писемності (буквений чи ієрогліфічний), наявність чи відсутність друкованих і електронних ЗМІ, тех. засобів звукозапису, наявність чи відсутність знайомої колективу ін. мови, а також значних мас іншомов. населення, яке змішується з носіями даної мови. Заг. система структур. компонентів мови обмежує зміни, які відбуваються, не допускаючи змішування змінюваних мовних засобів з ін. близькими формою чи знач. засобами, уповільнюючи руйнування наявних мовних засобів і виникнення надлишкових. Фіксація звукової форми мови за допомогою буквеного письма зберігає для багатьох поколінь носіїв мови усталені зразки звукових і грамат. форм мовних засобів, які при самому тільки усному їх відтворенні легко стираються у пам'яті, замінюючись щоразу новими, частково відмінними від них варіантами.

Всі конкр. зміни мовної структури, які відбуваються у процесі Е. м., можуть бути зведені до трьох осн. типів: становлення і розвиток нових компонентів структури, заміна одних компонентів у відповідних функціях на інші і некомпенсована втрата компонентів структури. В умовах збереження або збільшення масштабів і ступеня інтенсивності функціонування даної мови переважна більшість усіх цих змін відповідає актуальним потребам мовної діяльності сусп-ва, а тому має прогресив. характер і веде до дальшого посилення внутрішньосистем. зв'язків у мові. Зміни, які не відповідають цьому осн. напряму, нейтралізуються ін. змінами мовної структури. Але в ситуаціях масової двомовності, при звуженні масштабів функціонування даної мови переважна більшість змін у її структурі набуває регресив. характеру, веде до ослаблення її внутрішньосистем. зв'язків і, зрештою, до її занепаду. Отже, роль структур. змін у заг. процесі Е. м. не може розглядатись абстрактно, у відриві від заг. сусп.-істор. обставин функціонування і взаємодії мов. Частина мовознавців (О. Єсперсен, М. Марр та ін.) намагалась приписати більш прогресивний характер якійсь певній тенденції у розвитку типол. будови мов, – напр., переходові від синтетизму до аналітизму. Проте це намагання позбавлене ґрунту.

Див. також *Походження мови*, *Синхронія і діахронія*.

Літ.: Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960; Серебренников Б. А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М., 1968; Wald L. Progresul în limbă. Bucureşti, 1969; Samuels M. L. Linguistic evolution. With special reference to English. Cambridge, 1972; Будагов Р. А. Что такое развитие и совершенствование языка? М., 1977; Филин Ф. П. Противоречия и развитие языка. «Вопросы языкознания», 1980, № 2; Мельничук О. С. Розвиток мови як реальної системи. «Мовознавство», 1981, № 2.

О. С. Мельничук.

ЕВФЕМІ́ЗМ (грец. εὐφημισμός – пом'якшений вислів, від εὖ – добре і φημί – говорю, кажу) – слово або вислів, *троп*, що вживається для непрямого, прихованого, зокрема пом'якшеного, ввічливого, позначення певних предметів, явищ, дій зам. прямої їх назви (вже наявної при перейменуванні або логічно найбільш умотивованої при первинному найменуванні). Джерела Е. – у явищах *табу* і взагалі в прагненні уникнути з тих чи ін. міркувань прямої назви предмета (шляхом заміни небажаної назви її нейтральним, «позитивним» або, навпаки, «негативним» еквівалентом).

Функції Е.: 1) магічно-забобонна, зумовлена вірою в *магію мовну*, в те, що заміною слова можна впливати як на позначуване цим словом явище (напр., «обманні», «охоронні» імена з негативним значенням як обереги дитини від лихих сил: **Некрас**, **Ненаш**), так і на власну до-

лю (за повір'ям, зам. **журавель** слід говорити **веселик**, щоб не журитися весь рік); 2) криптологічно-маскувальна – напр., у злодійському, табірному і подібних жаргонах: **купити** – зам. **украсти**, **кум** – «уповноважений органів держбезпеки в місцях ув'язнення»; у мові медиків: **летальний** – зам. **смертельний**; у мові військових: в **енському** напрямі; з дип. міркувань: «до інциденту причетні представники (**певні** кола, **деякі** особи) **однієї** сусідньої держави»; 3) політико-ідеологічна, зумовлена сусп.-політ. змінами, особливо зміною сусп. ладу, коли можуть перейменовуватися не тільки «скомпрометовані» сусп.-політ. інститути (у 1917: **міліція** – зам. **поліція**, **народний комісар** – зам. **міністр**), а й, здавалося б, цілком нейтральні поняття (**округ**, потім **область**, **район**, **сільрада** – зам. **губернія**, **повіт**, **волость**); наприкінці 40-х рр. під гаслом боротьби з «космополітизмом» усувалися іноз. назви (**міська** булочка – зам. **французька** і т. ін.); у топоніміці: **Катеринослав** – **Січеслав** – **Дніпропетровськ**; 4) пом'якшувально-меліоративна, зумовлена міркуваннями ввічливості, етикету, прагненням подати що-небудь у прикрашеному вигляді (**допустити неточність** – зам. **збрехати**, **нерозумний** зам. **дурний**, людина **не найкращих** моральних якостей – позначення негативного лише шляхом заперечення позитивного; піти **на заслужений відпочинок** зам. **на пенсію**; **нейтралізація**, **знешкодження**, **ліквідація**, **акція** зам. **убивство**, **розстріл**); заміна назв соціально непрестижних професій з метою їх облагородження (**техпрацівниця** зам. **прибиральниця**, **доглядач будинку** зам. **двірник**, **оператор машинного доїння** зам. **дояр(ка)**; «облагородження» прізвищ (**Мазєнін** зам. **Мазайло**). У даній функції Е. наближається до *мейозису* і протил. *дисфемізму*; 5) жартівливо-іронічна, коли зовнішні ознаки Е. використовуються несерйозно (дуля – **комбінація з трьох пальців**) і навіть з метою прихованого глузування (дурний – **небагатий на розум**).

Способи творення Е.: 1) *перифрази* з менш конкретним, більш розпливчастим значенням порівняно з прямою назвою (**неприємно пахнути** зам. **смердіти**; **він пішов із життя**, **його не стало** зам. **він помер**); 2) утворення слів з ін. мотивацією, ін. внутр. формою (**різнороб** зам. **чорнороб**) і нових значень слів на основі асоціацій за суміжністю, подібністю або протилежністю: а) *метонімія*, напр. у сфері інтим. життя [(**пере**)**спати** з кимось, **друг**, **подруга** зам. **коханець**, **коханка**]; зокрема, заг. родова назва зам. конкретної, видової (**звір** зам. **вовк**, діал.; **знешкодити** зам. **убити**), абстрактне зам. конкретного (прикрити **сором**); б) *метафора* (**знайтися** зам. **народитися**), особливо антропоморфічна (**вуйко** зам. **ведмідь**); в) *антифразис* – краще зам. гіршого (**позичити** зам. **украсти**) і навпаки (**худоба** у сучас. значенні від **худий** «поганий, убогий»); 3) заміна слова іншим, семантично пов'язаним: а) *синонімом* і взагалі словом з близьким значенням (в офіц. слововжитку: **запросити** зам. **викликати**; **пропонувати**, **рекомендувати** зам. **наказувати**), зокрема спец. терміном та іншомов. словом (напр., у медиків **канцер** – зам. **рак**); б) *антонімом* і взагалі словом з протилежним значенням («Онде щось **мокне**» зам. **горить** – так нібито слід говорити під час пожежі для послаблення сили вогню. – Сл. Гр., т. 2); 4) заміна назви предмета, явища лише вказівкою на них: використання вказівних та неозн. займенників і займенникових прислівників (**він**, **той** – «чорт»; **тогó** – **він уже того** у значенні «з'їхав з глузду», «убитий», «п'яний»); **один** (**одне місце** – вбиральня або частина тіла, про яку не прийнято говорити); **певний** (жінки певної поведінки); **там** (про місце, яке не варто називати: в'язниця, репресивні органи тощо); зам. лайки: **Так-перетак**!; **Туди його, розтуди!**; «– Нехай горять к **такій** матері» (О. Довженко); 5) *еліпсис*: **ськати** в голові, в шерсті (з випущенням назви комах-паразитів); **дати** [хабара], **проситися** (дитина вже проситься [на горщик]; «**Якого** [чорта, біса і т. ін.] ти прийшов?!»); недомовленість, умовчання: «Ходять тут **усякі**...»); графічні скорочення, крапки, вживання літери **Н** (**N**, **NN**) та похідних: **енський** завод; 6) видозміна звукової форми слова, компонентного складу словосполучення (**хрін**, **японський** бог! і под.: уживання як лайок деяких слів з поч. звуками [х] і [j] зам. відомих непристойних слів). Е. можуть уводитися в мову і посилюватися за допомогою модальних конструкцій, вставних слів («Він, м'яко кажучи, не перетруджується» – зам. **нічого не робить**; **не проти ночі згадуючи** – при згадці про «нечисту силу»), які іноді стають самост. Е.–перифразами (**той, що не при хаті згадуючи** зам. **чорт**).

Літ.: Зеленин Д. К. Табу слов у народов Вост. Европы и Сев. Азии, ч. 1–2. Ленинград, 1929–30; Smal-Stocki R. Taboos on animal names in Ukrainian. «Language», 1950, v. 26, № 4; Булаховський Л. А. Нариси з заг. мовознавства. К., 1955; Видлак С. Проблема эвфемизма на фоне теории языкового поля. В кн.: Этимология 1965. М., 1967; Фрэзер Д. Золотая ветвь. М., 1986; Ужченко В. Д., Авксентьєв Л. Г. Укр. фразеологія. Х., 1990; Dąbrowska A. Eufemizmy współczesnego języka polskieqo. Wrocław, 1994; Москвин В. П. Эвфемизмы: систем. связи, функции и способы образования. «Вопросы языкознания», 2001, № 3.
О. О. Тараненко.

ЕВФОНІ́Я (грец. εὐφωνια – милозвучність, від εὖ – добре і φωνή – голос, звук) – див. *Милозвучність.*

ЕЗО́ПІВСЬКА МО́ВА (за ім'ям давньогрец. байкаря Езопа) – особливий стиль викладу, для якого характерним є використання натяків, недомовок, *алегорій*, *перифразів*, *іронії* тощо. До Е. м. вдаються у худож. л-рі, критиці й публіцистиці тощо. Вона є засобом маскування прямого, безпосеред. вираження ідей і принципів, що суперечать офіц. ідеології. Критика вітчизн. дійсності часом зашифровується у сюжетах із «зарубіжної тематики», широко застосовуються прийоми байки, літ. казки тощо. Термін «езопівська мова» ввів у вжиток рос. письменник М. Салтиков-Щедрін.

В укр. л-рі елементи Е. м. зустрічаються у творчості Т. Шевченка (у віршах «Колись-то ще, во время оно...», «Во Іудеї во дні они...», поемі «Неофіти» та ін.). Зразком Е. м. є деякі сатир. твори В. Самійленка (зокрема вірш «Te Deum», байка «Мудрий кравець» і п'єса «У Гайхан-бея»), вірш Д. Павличка «Коли помер кривавий Торквемада» та ін.

Літ.: Паклина Л. Я. Искусство иносказательной речи. Эзопов. слово в художеств. л-ре и публицистике. Саратов, 1971.

Л. Т. Масенко.

ЕКВІВАЛЕ́НТИ РЕ́ЧЕННЯ – див. *Слова-речення.*

ЕКЗОТИ́ЗМ (від грец. ἐξωτικος – чужий, іноземний) – *слово* або вислів, запозичені з маловідомої, найчастіше неєвроп. мови і вживані для надання мові особливого колориту (напр.: **чурек**, **сакля**, **аул**, **махараджа**, **рикша**, **кулі**, **ґамарджоба**, **селям алейкум**). З утратою етн. ізольованості Е. стає звичайним іншомов. *запозиченням* (пор.: яп. **дзюдо**, **ікебана**, **карате** та ін.).

ЕКСКУ́РСІЯ (лат. excursio – початок) – див. у ст. *Артикуляція.*

ЕКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНА ФОНЕ́ТИКА – див. *Фонетика експериментальна.*

ЕКСПЛОЗІ́Я (франц. explosion – вибух, від лат. explodare – виганяти за допомогою шуму, обсвистувати) – див. *Вибух.*

ЕКСПРЕСИ́ВНІСТЬ (франц. expressif, від лат. expressus – виразний) – властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоц. зміст висловленого, виступати засобом інтенсифікації виразності мовного знака, засобом суб'єктив. увиразнення мови. Через Е. виражальних засобів мовець передає своє ставлення і до повідомлення, і до адресата.

Як семант.-стиліст. категорія Е. виявляє зв'язок з емоційністю, лог. оцінністю, *стилістичним значенням*, проте не ототожнюється з названими поняттями. Емоційне в мові завжди є експресивним, але не кожне експресивне явище належить до емоційних (див. *Емоційна лексика*). Е. співвідноситься із стиліст. маркованістю мовних одиниць; *нейтральні стилістичні засоби мови* виступають у функції експресивних, якщо цьому сприяють позамовні, ситуативні, контекстуальні умови. Е. стосується і стилістики відправника, і стилістики адресата. В основі Е. мовних одиниць лежать соціо-, психолінгвістичні та власне мовні критерії оцінки виражальних засобів. Інтенсифікована виразність з'являється там, де є можливість зіставлення певних ознак на основі протиставлення експресивно нейтральних і емоційно виразних мовних засобів. Е. властива одиницям усіх рівнів мовної структури, вона сприяє деавтоматизації висловлювання, привертає увагу до відтінків думки, емоц. оцінок сказаного. Фонет., лекс., словотв. і граматичні одиниці мають неоднакову потенцію забезпечення Е. Серед фонет. явищ цій меті слугують звукові *повтори*, звуконаслідування та ін. засоби увиразнення. Подовжена вимова звуків, особливе акцентне виділення складів так само сприяють посиленню виразності вислову. В укр. поезії, напр., часто використовують експресивні властивості сонорних приголосних, як у рядках вірша М. Вінграновського: «В **невільнім вив'яленім** літі, Де в **переліті вже крило**, Де сохнуть далі **перемліті** І за **селом** сидить **село**, – **Мене окликнув** хтось!». Експресивний *звукопис* увиразнює заг. настроєвий лад поезії.

Експресивна лексика пов'язана з конкр. оцінною семантикою, яку вносять у закінчення слова суфікси пестливості, згрубілості, зневаги, фамільярності тощо. У словотв. семантиці слів типу **матусенька**, **батечко**, **рученята**, **однаковісінький**, **головань**, **товстелезний**, **костомаха**, **машинерія** і под. постійно наявний оцінний компонент (позит. або негат. оцінка) незалежно від контексту, в якому вживається таке словопоняття. Члени лекс. синонім. рядів і словотв. варіанти розрізняються за ступенем Е. (пор. **застигнути**, **закам'яніти**, **задерев'яніти**, **завмерти**). Серед морфол. засобів виявлення Е. мови особливе місце посідають *частки*, *вигуки*, граматичні форми, що вживаються у своїй вторин. функції, тобто у *переносному значенні* слова. Для пом'якшення наказу використовується, зокрема, форма умов. сп. дієслова замість нак. форми. Підкреслену оповідність передають форми теп. ч., які використовуються з метою зображення мин. подій. Е. синтаксису пов'язана зі структурами, що мають у своїй семантиці відтінок розмовного, невимушеного стилю, а також з особливим *актуальним членуванням речення*, виділенням теми і реми. Е. зумовлюється зміною *порядку слів*, уживанням парцельованих (див. *Парцеляція*), приєднувальних конструкцій, *еліпсисів*. Граммат. засоби створення Е. вислову, на відміну від лекс.-семант. і словотвірних, не мають безпосереднього, прямого зв'язку з позит. або негат. оцінкою. Вони розрізняються здебільшого за характером вияву книжної або розмовної Е., наявної у конкр. висловлюванні й протиставлюваної нейтральним щодо інтенсифікованої виразності структурам.

Шкала емоц. оцінок (пестливе, зневажливе, доброзичливе, іронічне тощо) найбільша для лекс. засобів Е. Якщо лекс. та словотв. одиниці мають заряд Е. у своїй семантиці, то грамат. форми набувають експресив. відтінків у відповідних контекстуальних умовах, у зміні лекс. сполучуваності, в частоті вживання певних форм. Виконувати експресивну функцію у конкр. тексті здатні будь-які мовно-виражальні засоби, проте в мові існують усталені прийоми досягнення Е. висловлюваного. До них належать традиц. словесно-образні засоби – *тропи* і *фігури мови*. Осн. сфера їх функціонування – *художній стиль*, Е. якого зумовлена естет. функцією мови, посиленням емоц. впливу на адресата. Вивчення виражальних засобів укр. мови щодо Е. розпочалося з дослідження мови худож. л-ри і стосувалося насамперед стиліст. та емоц. забарвлення різних форм словотворення, оказіонального слововживання. Уточненню змісту

поняття Е. сприяло вивченню природи ін. функц. стилів, зокрема розмовного, публіцистичного. У газетно-публіцист. текстах Е. одиниць виявляється на тлі автоматиз. засобів вираження, як протиставлення мовним *штампам*. Про Е. йдеться тоді, коли взаємодіють усні й писемні стилі мови, коли з'являється потреба не лише емоційно, а й логічно увиразнити, виділити якийсь компонент висловленої думки – тобто Е. притаманна й логічній доказовості наук. текстів і має в останніх свої форми реалізації. З Е. пов'язуються шляхи й прийоми оновлення традиц. словника, проникнення *розмовної лексики* в писемно-книжні стилі.

Літ.: Галкина-Федорук Е. М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке. В кн.: Сб. статей по языкознанию. М., 1958; Горбунов А. П. О сущности экспрессии и формах ее реализации. В кн.: Вопросы стилистики. М., 1966; Ковальов В. П. Вимовна експресія худож. прози. «Мовознавство», 1973, № 1; Пилинський М. М. Експресивність стилю масової політ. інформації. «Мовознавство», 1977, № 5; Чабаненко В. А. Основи мовної експресії. К., 1984; Експресія та худож. образність у рекламі. В кн.: Взаємодія худож. і публіцист. стилів укр. мови. К., 1990. *С. Я. Єрмоленко.*

ЕЛІПСИС (грец. ἔλλειψις, букв. – нестача, випущення), еліпс – пропуск одного (кількох) з компонентів синтакс. конструкції, стійкого словосполучення, слова, який легко домислюється, відновлюється у контексті або ситуації мовлення. Існують: 1) мовленнєвий Е., який веде до утворення синтакс. та номінат. одиниць, контекстуально або ситуативно неповних: у межах речення – до *неповних речень* даного типу: «І рад би щось заробити, та **нема де**» (М. Коцюбинський); **Далі буде** – ремарка наприкінці друкованих з продовженням фрагментів літ. твору; до стягнення словосполучень з повторюваним членом (**від імені та за дорученням дирекції, кава з молоком чи без**); у межах номінат. словосполучення – напр., до мовленнєвої *субстантивації* слів атрибут. частин мови; у межах слова – до оказіонального вичленування його компонентів: «З 1886 року Ганна Іванівна [актриса Борисоглібська] – не Ганна Іванівна, а Секлета, Риндичка, Лимериха і ще **иха, иха, иха**» (Остап Вишня); 2) мовний, історично закріплений Е., результатами якого є: у межах речення – речення з нульовою *зв'язкою* (**Я вчитель**); неповні речення з органіч. неповнотою (т. з. еліптичні), *односкладні речення* на основі двоскладних (**Що [ти] посієш, те [ти] й пожнеш; [Люди] кажуть, що**...), конструкції з *однорідними членами речення* (**Він прийшов, і він сказав > Він прийшов і сказав**) і т. п.; у межах номінат. словосполучення – напр., випадки мовної субстантивації, *адвербіалізації* (староукр. **рѣчь можная** > сучас. **можна, на швидку руку – нашвидку**) слів атрибут. частин мови; у межах слова – стабілізоване вичленування, *лексикалізація* його компонентів (**спец** – від **спеціаліст**, **картина** – від **кінокартина**). Процесом, взаємопов'язаним з Е. члена синтагми, є *конденсація* його лексичного, а в ряді випадків і граммат. значення в ін. члені синтагми (**вихідний** «вихідний день»). Якщо загальним чинником Е. є наявність відповідного контексту або ситуації, то його психол. причинами є: 1) тенденція до економії мовних зусиль, прагнення передати ту саму інформацію меншим відрізком тексту: **може бути** (вставне слово) > **може**; невипадково Е. найширше простежується в розм. мові або, напр., у закликах, командах (**На коней!**); 2) прагнення передати динаміку ситуації, швидкий розвиток чи зміну подій (Е. дієслова-присудка): «Давид! Уночі прийшов, а чуть світ – **за ціп та на тік мерщій!**» (А. Головко) або схвильованість мовця: **Та я тебе!.. Та ти в мене!..** – при погрозах; 3) уникнення повторень того самого слова – напр., у межах складного речення, у діалозі при відповіді на запитання: «Шанує тебе чоловік? – Дуже» (М. Стельмах); 4) тенденція до експресив. оновлення форм. засобів мовлення, зокрема в молодіжному та ін. жаргонах: **Будь!** (при прощанні – з **Будь здоров!**), «якість – на всі **сто [відсотків]**», **маг** – з **магнітофон**; 5) роздуми, розгубленість, невпевненість мовця при вираженні думки, що веде до неповноти в її мовному оформленні; «Побачу, Галю... Може, покину... Подивлюся... **може... не можна буде...**» (Панас Мирний); 6) евфеміст. міркування (див. *Евфемізм*): «– Ходять тут **усякі**!.. – бурмоче дід» (О. Донченко); **cькати** (без додатка); «– Та **йди** ти!» (О. Довженко) – без обставини типу **до біса** і под.; **Хай йому!**; «**Бодай тебе**: який ти дурний!» (Сл. Гр.); 7) у безособ. реченнях: важливість самої дії – без суб'єкта, який може бути відомий лише в заг. рисах: «Пропало, пройшло, пролетіло, Минулося, щезло, спливло, Лишень головешками тліло, Лишень попелищем цвіло» (І. Драч), який постійно присутній у свідомості мовців (про давно очікуваний погром: «Ті, що не знали, від чого зчинився крик, гадали, що вже **почалося**». – М. Коцюбинський). Деякі види Е. належать до *фігур мови*.

Літ.: Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960; Балли Ш. Франц. стилистика. М., 1961; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Рус. разговорная речь. М., 1973. *О. О. Тараненко.*

ЕЛІПТИЧНЕ РЕЧЕННЯ – див. у ст. *Неповне речення*.

ЕМОЦІЙНА ЛЕКСИКА – *слова*, що мають у своєму значенні компонент оцінки, виражають почуття, позит. чи негат. сприймання дійсності. Як виразник емотивної *функції мови* Е. л. характеризує ситуацію спілкування, соціальні відносини, психічний стан мовців. Безпосеред. виразником люд. емоцій виступають вигукові слова (цур! леле! тю! фе! о! е! ах! ох! гай, гай! ой! гайда! буде!). Емоц. вигуки здебільшого багатозначні, їх семантика розкривається у контексті. З почуттєвою сферою пов'язані також слова, що називають: а) психічні, внутр. стани, характер, світовідчування, переживання (радість, любов, щастя, журба, сум, ненависть, гнів; ніжний, любий, щирий, веселий; тяжко, сумно; радіти, гніватися та ін.); б) будь-яке поняття з оцінним компонентом – позитивним або негативним. Оцінне знач. виявляється у назвах – характери-

стиках людей (красень, лебідонька, пава, сонечко, пройдисвіт, баламут, гава, перевертень, амеба, слимак), у характеристиці навкол. середовища, будівель, предметів (палац, хороми, хлів, конура), в емоц. кваліфікації дій людини, напр., процесу говоріння (базікати, балагурити, баляндрасити, белькотати, бовкати, бубоніти, варнякати, верзти, галдикати, жебоніти, ляпати, молоти, патякати, теревенити, торохтіти та ін.). Емоц. забарвлення слів досягається за допомогою типових словотворчих засобів укр. мови, суфіксів зі знач. пестливості, здрібнілості або згрубілості **-к-**, **-ик-**, **-ок-**, **-очок-**, **-ищ(я)-**, **-оньк-**, **-еньк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-**, **-ус(я)**, **-ищ(е)**, **-аг(а)**, **-езн(ий)** та ін. Різні відтінки позит. емоцій передають слова: «татусь», «татуню», «татонько», «татко», «матуся», «матінка», «мамочка», «сестричка», «сестриця», «сестронька», «сестриченька» і под. Негат. оцінка наявна в лексемах «бабище», «носище», «старезний», «грубезний» та ін. Емоц. забарвлення слова залежить також від контексту, в якому його вжито. Форми зі здрібніло-пестл. суфіксами можуть передавати зневагу, іронію, сарказм. Різні стиліст. *колорити* – ласкавість, ніжність, інтимність, доброзичливість або неприязнь, обурення, гнів – створюються емоційно забарвленою лексикою.
Природна сфера побутування Е. л. – розм. стиль, в якому виявляється безпосереднє сприйняття дійсності людиною, її суб'єктивні оцінки, виражені в доборі слів. Художня, зокрема народнопоетична образність ґрунтується на використанні Е. л. (пор. характерні для мови дит. фольклору форми: «їстоньки», «спатоньки», «ходусеньки»; властиві поет. мові *номінації* таких ознак: «блакить», «неозор», «просторінь», «безжур»), на входженні її в індивід.-авторські метафори. Без Е. л. не виконуватиме свого призначення і публіцист. текст. Отже, Е. л. вирізняється своєю стиліст. функцією – розм., поет., публіцистичною, передбачаючи існування додаткових стиліст. колоритів, виникнення соціо-, психолінгв. оцінок у конкр. слововживанні. *С. Я. Єрмоленко.*

ÉМСЬКИЙ АКТ 1876 – таємне розпорядження рос. уряду, підписане 18(30).V 1876 Олександром II у м. Емсі (Німеччина), про заборону друку і ввезення з-за кордону до Росії без спец. дозволу укр. оригінальних та перекладних книжок і припинення театр. вистав укр. мовою, а також друкування укр. текстів до муз. нот. Дозволялося лише друкувати істор. пам'ятки та худож. твори, але на основі рос. алфавіту. Був свого роду доповненням до *Валуєвського циркуляра 1863.* Підставою для прийняття Е. а. 1876 стала доповідна записка цареві з Київ. навч. округу про т. з. українофільський рух, що начебто загрожував держ. єдності Росії. Е. а. 1876 був спрямований на придушення спроб нац.-культур. відродження, дальше зросійщення укр. населення. Під впливом громадськості цар. уряд змушений був згодом певною мірою послабити цензурний тиск: 1881, напр., дозволено ставити на сцені також драм. твори укр. мовою; після 1905 – видавати окр. україномовні книги. Е. а. 1876 не був скасований, але втратив чинність після рос. революції 1905.
Див. також *Лінгвоцид*, *Мовна політика.*
З. Т. Франко.

ЕНАНТІОСЕМÍЯ (від грец. ἐναντίος – протилежний і σῆμα – знак) – а) розвиток у мовної одиниці протилежних значень, поляризація її значень; б) наявність у семант. структурі мовної одиниці таких значень. Виявляється на різних мовних рівнях як при власне семант. змінах (**слух** «те, що чується» – «здатність чути, слухати»: **немає ні слуху ні духу від когось – сприймати слухом**), так і при змінах емоц.-оцінної конотації (явище *антифразису*; з часом емоц.-оцінний момент може зникати: **пресловутий** «преславний, знаменитий» > «горезвісний»). Шляхи утворення Е. в лексиці різні.
По-перше, це прямий, безпосередній розвиток нового значення, яке стає протилежним вихідному, напр., при утворенні антифразису чи у випадках на зразок **рубати [дерево (на будинок)]** – деструкт. спрямованість і **рубати [дім (з дерева)]** – конструкт. спрямованість. При позначенні просторових і час. понять Е. розвивається внаслідок певної відносності крайніх точок чого-небудь, протилежно спрямованих дій тощо (те, що з одного погляду чи напрямку спостереження, відліку здається, напр., початком, глибоким, минулим і т. ін., з протил. погляду може видаватися кінцем, високим тощо). Так, слова з коренем **кон(кін)-** (від дієсл. *cęti, пор. укр. **почати**, **зачати**) мають у слов'ян. мовах знач. як початку (напр., **споконвіку**), так і закінчення: **кінець** (подібно у слові **край**); **бескид** «гора, скеля» і «круте гірське провалля»; **круча** «високий стрімкий берег» і «глибоке місце в річці»; **глибокий** – спрямований далеко вниз від спостерігача (**глибока яма**) й далеко вгору (**глибоке небо**); **уступ** «виступ або виїмка в чомусь»; **колись** (у минулому – у майбутньому).
По-друге, це розходження, поляризація двох похідних значень на основі спільного «нейтрального». Напр., у напрямі: а) значень чогось позит. і негативного: **воня (вонь)**, **воняти** на основі знач. «запах; виділяти запах» розвинули в слов'ян. мовах знач. як «аромат; виділяти аромат», так і «сморід; смердіти»; б) значень великого і малого розмірів: прикм. **крупний** утворений від **крупа** і мав спочатку відносне знач. (на зразок сучас. **круп'яний**, **крупнистий**), від якого розвинулися знач. «малий» – на основі малого розміру крупинок (старослов'ян. **кроупъ**, давньорус. **круподушьныи** «малодушный») і «великий» – внаслідок більшого розміру часток грубого борошна, піску тощо порівняно з дрібним; в) значень протилежно спрямованих напрямів руху: дієсл. **сякнути** на основі знач. «сочитися, протікати» (пор. **вода всякає в землю**) розвинуло знач. як «сохнути/сушити» (пор. **сякати ніс**), так і «мокнути/мочити» (**вода просякла одяг**).

По-третє, це опосередкований розвиток протилежного знач. – через проміж. етап лекс. значення, граматичн. форми або словотв. деривата вихідної одиниці, семантика яких здатна певною мірою нейтралізувати таку протилежну спрямованість. Напр., **погода**, **година**: «хороша погода – погода (взагалі) – діал. погана погода; дощ»; **вітати [витати]** – «перебувати, знаходити притулок, гостювати» (пор. **завітати** до когось) розвинуло нове знач. «запрошувати, приймати в гості, звертатися з привітанням», очевидно, через проміжну ланку запрошення **вітай(те)**! «будь у нас, заходь і т. п.», що, природно, почало сприйматися як запрошення, вітання взагалі і стало основою нового дієсл. значення.

У фразеології Е. звичайно виявляється як антифразис з можливим наст. затемненням вихідного знач., напр., **скатертю дорога** як побажання забиратися геть (з первісного побажання щасливої дороги), рідше – в ін. різновидах, напр.: **пережити себе** – а) зберегти своє знач. після смерті; б) втратити своє знач. за життя.

Граматична Е. найактивніше виявляється в префіксальних дієсловах та їх дериватах унаслідок наявності протилежних значень у самих префіксів, спрямованості дії на різні об'єкти. Напр., **за**... (початок – завершеність/результативність дії): **забризкати (дощ забризкав – дощ забризкав землю)**, **засмоктати (соску, цигарку – болото засмоктало коня)**; **від**... (досягнення певного стану – повернення до вихідного стану): **нога відмерзла – земля відмерзла**, **відкотити комір** (вгору – вниз); **залікувати (рану – хворого)**; **розмир** «укладення миру» і «порушення миру». Пор. як одиничне явище Е. самого префікса (без участі кореня): **прадід – правнук**.

Е. на рівні морфол. значень виявляється в наявності двовидових дієслів (**женити**, **мовити** і под.: недок. і док. в.), у т. ч. при переході від значення недок. в. до знач. завершеності дії разом з ад'єктивацією дієприкметника (**годований** «якого годують» > «відгодований»: **годований кабан**); у переходах між акт. і пас. значеннями: **підозрілий** «якого підозрюють» > «який підозрює» (явище гіпалаги – див. *Метонімія*), зокрема при набутті дієприкметником із суф. пас. стану значення акт. стану: **засватана** дівчина «яку засватали» – **засватаний** хлопець «який засватався»; **хрещений** (батько, мати); **підпитий** «підпилий»; **питимий**, **питомий** «рідний» (про землю, матір і т. ін., власне «який родить, вирощує, виховує») при давньорус. **питомыи** «годований» (від **питати**, **питѣти** – «годувати, виховувати»). Сюди ж певною мірою належать і випадки, коли дія акт. суб'єкта приписується пас. предмету: «**Б'ють** пороги» (Т. Шевченко), тобто хвилі б'ють об пороги; «Чагунка («залізниця») **не ходить**» (М. Коцюбинський), тобто поїзд не ходить залізницею.

Е. на синтакс. рівні виявляється особливо по лінії: 1) категорії модальності, зокрема від знач. впевненості до припущення (у вставних словах): **(на)певно** (при **певний** «точний, достовірний»), **мабуть** (від **має бути**), прост. **надійсь [надісь]** (при **надіятися**), від ствердження до заперечення (антифразис, *іронія*); 2) суб'єктно-об'єктних відношень, напр., у конструкціях: а) з род. в.: **підрив міни** (суб'єктне знач.) – **підрив моста** (об'єктне знач.); б) в атрибут. конструкціях, пор. у старих пам'ятках широке вживання присв. і відносних прикметників та присв. займенників як із суб'єктним, так і з об'єктним знач.: **гнѣвъ Божии** (гнів Бога), але **любъвь Божия** (любов до Бога), **дань моя** (я даю або мені дають) – див. також *Амфіболія*; 3) відношень мети і причини: напр., спол. **задля**, **затим**.

Лекс.-синтаксична Е. виявляється в тих випадках, коли разом зі зміною на протилежне того чи ін. суб'єктно-об'єктного відношення змінюється і лекс. значення відповідного слова. Напр.: давньорус. **побѣда** (від **побѣдити** «перемогти») мало знач. не тільки «перемога», а й «поразка», тому що перемога однієї сторони є одночасно поразкою ін. сторони; **доїти** означає в слов'ян. мовах як «смоктати грудь, материнське молоко» (є і в укр. діалектах), так і «годувати груддю» (старослов'ян., давньорус. **доити**, пор. у Т. Шевченка: «плюнуть На тих **оддоєних** щенят», тобто нагодованих, вигодуваних материн. молоком) (**доїти [корову]** – це дещо пізніше явище); **позичити (кому – у кого)**; **найняти (Пан найняв собі робітника – Батьки найняли сина в робітники**; **Іван найняв у Петра квартиру – Петро найняв Іванові квартиру**) (див. також *Конверсія 1*, *Каузативні дієслова*).

У безпрефіксних моделях словотворення Е. виявляється не так виразно. Напр., **лепетуха** – жарт. «горілка» (хоч це не вона «лепече», а від неї «лепечуть»), Іван **Головосік** – день «усікновіння голови» Іоанна Хрестителя (хоч, як відомо, не він займався відсіканням голів, а йому відрубали голову). Дещо регулярніша модель творення відсубстантивних формально «позитивних» дієслів, які мають, проте, знач. позбавлення того, що позначено твірною основою: **корувати** – «здирати кору», **пасинкувати** – «видаляти пасинки (бічні пагони рослини)», **шумувати** – «знімати шум (піну) з навару» (пор. **шумувати** – в «логічнішому» знач. «покриватися шумом»).

До Е. як процесу внутр. розвитку знач. певною мірою наближаються явища: а) фонет. збігу в одній одиниці одиниць з протил. значеннями, напр.: **злітати**, **схóдити** (вниз – вгору), де двозначність префікса є наслідком збігу давніх **съ-** (зі знач. руху згори) і **въз(с)-** (зі знач. руху вгору); б) утворення тотожних за формою словотв. дериватів з протил. значеннями від однієї твірної основи: **пестун** «вихованець, улюбленець» (той, кого пестять) і «вихователь» (той, хто пестить); в) розвитку протил. значення через посередництво проміжного знач.: **верх** діал. «яр, глибока яма» розвинулося не прямо від **верх**

(гори тощо), а від **верх** «верхів'я, витоки», які були в таких западинах.

Е. тісно пов'язана з *полісемією*, омонімією (див. *Омоніми*), антонімією (див. *Антоніми*).

Літ.: Шерцль В. И. О словах с противополож. значениями (или о так называемой энантиосемии). Воронеж, 1884; Булаховський Л. А. Нариси з заг. мовознавства. К., 1955; Соколов О. М. Энантиосемия в кругу смежных явлений. «Филол. науки», 1980, № 6; Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динам. аспектах. К., 1989; Федоренко Т. А. Энантиосемия в совр. укр. языке. К., 1989; Муромцев І. В. Енантіосемія як спосіб номінації в сучас. укр. мові. В кн.: Укр. мова: історія і стилі. Х., 1992. *О. О. Тараненко.*

ÉНДЗЕЛІН (Endzelīns) Яніс (22.II 1873, х. Мічкени, побл. м. Валмієри – 1.II 1961, смт Кокнесе, похов. у Ризі) – латис. мовознавець, чл.-кор. АН СРСР з 1929, академік АН Латв. РСР з 1946. Закін. класичний (1897) і слов'янський (1900) відділи Юр'євського (тепер Тартуський) ун-ту. В 1908–20 працював у Харків. ун-ті (з 1912 – професор), де серед його учнів був Л. А. *Булаховський* (творчі контакти з ним Е. зберігав до кінця життя). Харків. період був плідним у діяльності Е. Тут він підготував та опубл. «Слов'яно-балтійські етюди» (1911), звідси не раз виїздив до Латвії для збирання матеріалів, що лягли в основу фундам. праці «Граматика латиської мови» (1922), значною мірою написаної ним у Харкові. Протягом 1920–50 працював у Латв. ун-ті (Рига), 1946–61 – в Ін-ті мови та л-ри АН Латв. РСР. Засновник балт. порівн. мовознавства. Автор праць: «Слов'яно-балтійські етюди» (1911), «Давньопрусська мова» (1943), «Вступ до балтійської філології» (1945), «Звуки та форми балтійських мов» (1948) та ін. У своїх дослідженнях, більшість з яких увійшла до його «Вибраних праць» (т. 1–4, 1971–81), звертався до укр. мови та її зв'язків з балт. мовами, зокрема прусською. 1967 Латв. АН заснувала премію імені Я. Ендзеліна (для праць з мовознавства). *А. П. Непокупний.*

ЕНКЛІ́ТИКА (грец. ἐγκλιτική, букв. – нахилена, від ἐγκλίνω – нахиляюся) – слово без наголосу, яке стоїть після слова з наголосом, утворюючи з ним акцентну єдність. Напр.: на́ ніч, при́ смерті, межи́ очі, він же, нагоро́джений був, колекти́в наш (Е.: ніч, смерті, очі, же, був, наш). Е. виступають переважно короткі слова (найчастіше службові), зокрема *частки*, *допоміжні дієслова*, *займенники* тощо.

Пор. *Проклітика*. *В. Г. Скляренко.*

ЕПАНАЛЕ́ПСИС, епаналепса (грец. ἐπανάληψις – повторення, поновлення) – див. у ст. *Фігура мови.*

ЕПЕНТЕ́ЗА (грец. ἐπένθεσις – вставка) – поява неетимол. звука між двома іншими для полегшення переходу між *артикуляціями* різних звуків (один з видів *комбінаторних змін звуків*). В укр. літ. мові нормою є Е. **л** у групах **бл**, **вл**, **мл**, **пл** (<**бй**, **вй**, **мй**, **пй**): роблю, ловлю, земля, терплю; Е. **е** у кінцевих групах приголосних: земель (<земль), вітер (<вѣтръ), діал.: метер, оркестер. У говорах поширена Е. **л** після ствердіння **б**, **в**, **п** у позиції перед **'а** (<ę): жа́бл'ачий, здоро́ўл'а, р'іпл'а́х; після **м** (<**м'**) у таких випадках виступає **н**: мн'а́со, па́мн'ат'. У позиції перед **і** (<ѣ) після *депалаталізації* **б**, **в**, **п**, **р** у говорах з'являється **j**: бйілий, чулуўйік, рйабий, а після **м** (<**м'**) відповідно **н**: замн'ітати, мн'іс'іц' (місяць). В іншомов. словах, щоб запобігати збігові голосних, часто вживається Е. **в**, **j**: рад'іво, рад'ійо, каравул, т'ійатер, фійалка тощо. *Й. О. Дзендзелівський.*

ЕПІГРА́ФІКА (від грец. ἐπιγράφω – надписувати) – допоміжна філол. й істор. дисципліна, об'єктом дослідження якої є давні тексти – написи на стінах і архітектурних деталях споруд, на камені, глині, цеглі, кераміці, дереві, кістці, шкірі, вишиті на тканині, викладені мозаїкою тощо. Залежно від техніки письма виділяють такі різновиди епіграфем (написів): інскульпти – написи, вирізані чи вигравійовані на твердому матеріалі; дипінті – зроблені пензлем; графіті – видряпані гострим предметом. Сукупність написів наз. епіграфією. За змістом розрізняють написи світські й конфесійні (релігійні), за соціальними функціями – офіційні (тексти, створені за вказівкою або дозволом світської чи церк. влади) і неофіційні (приватні). Офіційними є епіграфеми на княжих монетах і печатях, на печатях вищого духівництва і знаті, пам'ятні написи на стінах споруд, скелях, каменях, дипінті на фресках та іконах, написи на могильних плитах визначним діячам тощо.

Неофіц. характер мають написи, зроблені приват. особами, найчастіше представниками середніх і нижчих верств (ремісниками, купцями, прочанами та ін.) на предметах побуту й ужиткового мист-ва, знаряддях праці, зброї тощо. Епіграфія буває дуже різноманітною: записи літописного характеру про важливі історичні, про місц. події, повідомлення про побудову споруди. Її мист. оздоблення, дарчі написи на спорудах, іконах, дзвонах, хрестах, на предметах церк. ужитку, поминальні, вотивні (обітниці), епітафії тощо. Поміж дипінті (на іконах і фресках) і мозаїк трапляються цитати чи перифрази з творів реліг. літератури. Серед графіті 11–13 ст. Софійського собору виявлено ориг. пам'ятки давньорус. л-ри й повчальні сентенції (можливо, уривки з проповідей). Багато давньорус. і староукр. написів у Києві – в Софійському соборі (дипінті, мозаїка, графіті), Кирилівській церкві (інскульпт, дипінті, графіті) та ін. давніх спорудах. Вишитий давньорус. напис зберігся на вбранні з Чингульської могили біля с. Заможного Токмацького р-ну Запоріз. обл. Епіграфічні тексти – цінне джерело для вивчення історії народу, його культури, літ. і розмовної мови, важливе свідчення значного рівня його освіти.

Літ.: Высоцкий С. А. Древнерус. надписи Софии Киевской XI–XIV вв., в. 1. К, 1966; Медынцева Л. А. Древнерус. надписи Новгород. Софийского собора XI–XIV века. М, 1978; Высоцкий С. А. Киев. граффити XI–XVII вв. К., 1985: Німчук В. В. Давньокиїв. написи – пам'ятки л-ри XI–XIII ст. В кн.: Писемність Київ. Русі і становлення укр. л-ри. К., 1988. *В. В. Німчук.*

ЕПІСТОЛЯ́РНИЙ СТИЛЬ [лат. epistola (epistula), від грец. ἐπιστολή – лист, послання] –

функц. різновид *літературної мови*, який обслуговує сферу письмових приват. або приват.-офіц. відносин. Уживаний переважно в листуванні, яке, відповідно до теми й мети послання, існуючих традицій, взаємин кореспондентів, особистості автора, його настрою у момент написання, поділяють на родинно-побутове, інтимно-товариське, приватно-ділове та ін. Е. с. здійснює апелят. функцію мови, що полягає у звертанні до адресата з бажанням увести його в коло певних подій, поінформувати про щось, викликати почуття, співзвучні з емоц. настроєністю автора. Для листування характерне: широке використання у кличній (часто пестливій) формі звертань; наявність традиц. формул на поч. і в кін. послання, а в тексті – особливих словосполучень з дієсловами нак. сп., різноманітних побажань, вітань; невимушеність у доборі мовних засобів; безпосередність у вираженні емоцій; грамат. конструкції й лекс. наповнення, властиві усно-розм. мовленню. Зародження жанру приват. листування в укр. мові відносять до давнього періоду, хоч пам'яток майже не збереглося. Лише з 18 ст. можна простежити формування цього жанру в хронол., тер. і соціальному аспектах.

Т. Шевченко став основоположником Е. с. нової укр. літ. мови на нар. основі. У його листах представлені теми публіцистики, літературознавства, мистецтва. Листування розширило функції народнорозм. мови, вивело її за межі побут. вживання, у ньому зародилися елементи сучас. *публіцистичного стилю* й *наукового стилю* укр. літ. мови. Листи видатних письменників, громад.-культур. діячів, учених мають велику істор.-пізнавальну й худож. цінність, відображаючи побут, сусп. розвиток, ідеї своєї епохи, особисте й творче життя авторів, специфіку їхньої діяльності. І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, П. Грабовський, М. Лисенко та ін. у своїх листах постали як безпосередні творці укр. літ. мови. Їхнє листування донесло до нас тодішнє розмовно-побутове мовлення. До епістол. творів відносять і щоденники, записки, мемуари, що, як і листи, яскраво характеризують особистість автора і не завжди призначені для публікування. У худож. л-рі виділяють епістолярний жанр – твори, побудовані у формі послання або листування дійових осіб.

Вид.: Приватні листи XVIII ст. К., 1987.

Літ.: Стиль і час. Хрестоматія. К., 1983; Коцюбинська М. «Зафіксоване нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість. К., 2001.

К. В. Ленець.

ЕПІ́ТЕТ [грец. ἐπίϑετο(ν), букв. – прикладене, додане] – художнє означення або обставина способу дії, які образно змальовують особу, предмет, дію чи явище або виражають емоц. ставлення до них. Е. підкреслюють ознаку (колір, розмір, форму, якість, властивість тощо) описуваного, найхарактернішу щодо певної життєвої ситуації або худож. мети мовця. Граматично Е. виражаються: 1) прикметниками (найчастіше): «І стеляться обрії **милі**, і вечір в **ясній** далині, і **карії** очі, і рученьки **білі** ночами насняться мені» (А. Малишко); 2) прислівниками: «**Червоно** танув сніг в пожежах барикад» (В. Сосюра); 3) іменниками: «Всіх **владарка** ніч покорила» (Леся Українка); «Була у нього усмішка **дитяти**» (Д. Павличко); 4) словосполученнями: «Сторононько рідна, **коханий мій краю!**» (Леся Українка); «Ти ізнов мені снишся на стежці **гіркої розлуки, синім лугом, ромашкою, птицею з канівських круч**» (А. Малишко). Е. формуються переважно або на інтенсив. вираженні даним словом найхарактернішої ознаки предмета, кольору, розміру, форми, якості, властивості та ін. (**чорний** ворон, **широкий** край, **темная** нічка, **ясне** сонце, **гіркий** полин), або на семант. зміщенні в лекс. значенні слова, коли все знач. слова або якась сема переноситься через зіставлення-порівняння у сферу номінації ін. предметів. На умовно-образних асоціаціях виникають Е. метафоричні (**білий** біль, **зелений** сум, **мертва** тиша; «Гладжу рукою **соболину** шерсть ячменів, **шовк колосистої хвилі**». – М. Коцюбинський); метонімічні («Той **неситим оком** за край світа зазирає». – Т. Шевченко); гіперболічні («**Бездонне небо і безмежний світ**». – Л. Костенко). Є постійні Е. (часто стоять при тих самих словах), фольклорні за походженням, відображають культур.-істор. традиції укр. народу, зберігають у сучас. мові народнопісен. *колорит*: **чисте поле**, **синє море**, **буйний вітер**, **широкий степ**, **бистра вода**, **сира земля**, **чужа сторона**, **битий шлях**, **ясна зоря**, **зелений гай**, **крута гора**, **вороний кінь**, **круторогі воли**, **сизий голуб**, **гірка доля**, **тиха мова**, **щире серце**, **слово**, **дрібні сльози**, **темнії брови**, **карії очі**, **білеє личко**. У сучас. поезії умовно-асоціативного плану поширені синкретичні Е., що формуються на об'єднанні вражень кількох чуттєвих сфер – зору, слуху, дотику, смаку тощо (пор. *Синестезія*): «Я **синій** сніг од хати одкидав і зупинився. **Синій** оркестровий долинув плач до мене» (П. Тичина). Зростаючись з *метафорами*, Е. формують складні художні образи, які характеризують індивід. мовну манеру майстра слова: «Посмішки, цвітіння людських облич – **червоні троянди пристрасті**, **білий гнів ломикаменю**, **колюча шипшина зневаги**, **сині іриси утоми**» (Л. Костенко).

Літ.: СУЛМ. Стилістика. К., 1973; Пустовіт Л. О. Епітет у поезії Володимира Сосюри. «Рідне слово», 1974, в. 9; Ващенко В. С. Епітети поет. мови Т. Г. Шевченка. Дп., 1982; Сидяченко Н. Г. «Білою повінню стояли гречки» (Індивід.-авторські епітети М. Стельмаха). «Культура слова», 1988, в. 35; Її ж. Художнє означення до дії у Т. Шевченка. УМЛШ, 1989, № 11; Словник епітетів укр. мови. К., 1998.

Л. І. Мацько.

ЕПІ́ФОРА (грец. ἐπιφορά – повторення, перенесення) – *фігура мови*, що утворюється *повтором* певних мовних елементів у закінченнях суміжних віршових рядків, строф, речень, абзаців, розділів твору; протилежна *анафорі*. Повторення у кінці мовного відрізка того самого

слова становить лексичну Е., яка утворює рідкісну «тавтологічну риму»: «Вона була задумлива, як **сад**. Вона була темнава, ніби **сад**. Вона була схвильована, мов **сад**. Вона була, мов **сад** і мов не **сад**» (М. Вінграновський). Частіше Е. вживається в ослабленому вигляді (*паралелізм* синонімів або граматичних форм у закінченнях). Різновидом звукової Е. є рима: «Так обридли заплакані рими, гей ви, гони, **гаї**! Щоб пісні мої стали новими, як налагодить струни **мої**?» (В. Сосюра). Римовані слова пов'язуються не тільки за звучанням, а й за змістом, також семантично зближують відповідні віршові рядки. Е. творить виразний художньо-стильовий ефект: підсилює знач. повторюваного мовного елемента, сприяє появі «по вертикалі» нового мікрообразу, підтекстових асоціацій.

Л. О. Ставицька.

ЕРГОНІМІ́Я [від грец. ἔργο(ν) – робота, праця, справа і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва] – див. у ст. *Власні назви*.

ЕТИМОЛОГІ́ЧНИЙ СЛОВНИ́К – *словник*, що містить осн. відомості про етимологію слів однієї мови чи групи або сім'ї спорід. мов. Існують різні види Е. с. Найбільш виразно розрізняються Е. с. короткі (популярні, шкільні) і Е. с. повні (наукові). Короткий Е. с. має обмежений реєстр слів, відзначається загальнодоступним викладом словникової статті, відсутністю бібліографічних посилань у статтях (такими є, напр., «Короткий етимологічний словник російської мови» М. Шанського, В. Іванова і П. Шанської, 3-є вид., 1975; «Етимологічний словник російської мови» Г. Циганенко, 2-е видання, 1989).

Науковий Е. с. відзначається більшим (іноді максимальним) реєстром слів, докладнішим аналізом різних точок зору на етимологію відповід. слова, наявністю бібліографії. Реєстр наукового Е. с. однієї мови складається лише зі слів літ. мови (напр., «Етимологічний словник російської мови» за ред. М. Шанського, вийшов до кінця літери К) або, частіше, поряд з ними містить у більшому чи меншому обсязі також слова діалектні (напр., «Етимологічний словник української мови» – ЕСУМ, т. 1–7). Численні відмінності між різними Е. с. наук. типу існують у будові словникових статей. Кожна стаття будується як розгляд етимології одного слова, кореневого чи похідного, або має гніздову структуру, коли під розглядуване реєстрове слово підводяться похідні від нього слова. В Е. с. групи або сім'ї споріднених мов роль реєстрового слова в статті виконує реконструйоване слово відповідної прамови або його основа чи корінь. Підготовка етимол. словників укр. мови розпочалася порівняно недавно. В 1962–82 у Вінніпезі (Канада) з'явився «Етимологічний словник української мови» Я. Рудницького у 2 томах (англ. мовою). На той час уже були «Етимологічний словник слов'янських мов» Ф. Міклошича (1886, нім. мовою), «Слов'янський етимологічний словник» Е. Бернекера (1908–15, нім. мовою; незакін., доведений до середини літери М), етимол. словники рос. мови М. Горяєва (1892, 1896), М. Фасмера (т. 1–3, 1950–58, нім. мовою; рос. перекл. О. Трубачова, т. 1–4, 1964–73), польс. мови А. Брюкнера (1927), чес. мови Й. Голуба і Ф. Копечного (1952), чес. і словац. мов В. Махека (1957), болг. мови С. Младенова (1941) та ін. У цих словниках, а також у численних публікаціях О. Потебні, Г. Ільїнського, Л. Булаховського та ін. містилися й етимологічні дані про укр. слова, які враховувалися при укладанні Е. с. укр. мови. У 1982–2003 вийшли перші чотири томи (по літеру П) 7-томного «Етимологічного словника української мови» (ЕСУМ), укладеного в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Обидва Е. с. укр. мови (Я. Рудницького та Ін-ту мовознавства НАН України) помітно відрізняються складом і характером опрацювання врахованої у них лексики. Так, від **д** до слова **дейнека** в ЕСУМ подано 100 словникових статей, у словнику Я. Рудницького – 131 статтю. Спільними для обох словників тут є лише 55 статей, з яких 9 статей у Я. Рудницького є суто відсилковими (типу **Дажбог** – див. **дати**, **дар** – див. **дати**); в ЕСУМ у цій частині відсилкових статей немає: відповідні слова розробляються на своєму місці або подаються у більш заг. статтях без окр. відсилань (в ін. випадках відсилання в ЕСУМ теж бувають). Із 76 статей у словнику Я. Рудницького, відсутніх в ЕСУМ, 58 – містять переважно розмовні англіцизми (типу **давн**, **даєрі**, **дарлінг**) або не вживані в укр. літ. мові чи вузько спеціальні запозичені терміни (типу **дебакляж**, **дебанкувати**, **дебардаж**, **деблокувати**, **деґре**), 17 статей – це відсилання типу **давати – див. дати**. Із 45 статей ЕСУМ, відсутніх у Я. Рудницького, переважна більшість містить або специф. словотвірні (в т. ч. діалектні) конструкції (**дадакати**, **даз**, **дакус**, **да-**

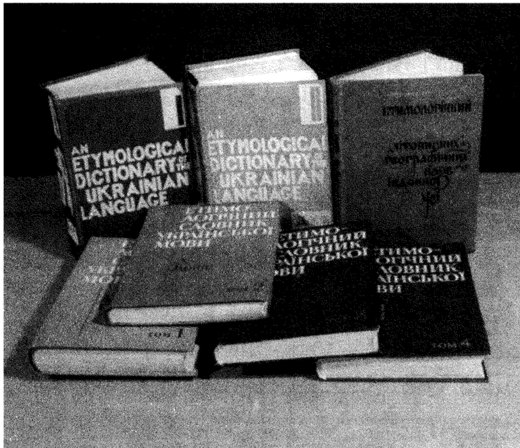

An etymological dictionary of the Ukrainian language, v. 1–2. Winnipeg–Ottawa, 1962–82.

Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. Київ, 1985.

Етимологічний словник української мови, т. 1–4. Київ, 1982–2003.

на, **даха**, **двизити**, **двійє**, **д'горі**, **дебила**, **дев'ясил**, **дейкатися**), або поширені діал. чи книжні запозичення (**даґа**, **дактиль**, **данець**, **дардан**, **дармой**, **дворянин**, **деб'я**).

В обох словниках статті будуються за гніздовим принципом; але в ЕСУМ укр. підреєстрові слова подаються відразу після реєстрового, перед відповідниками з ін. слов'янських мов, а в словнику Я. Рудницького – після таких відповідників. В ЕСУМ слова з писаних пам'яток подаються лише у випадках запозичень, у Я. Рудницького дані з пам'яток укр. мови наводяться при всіх словах, у т. ч. наявних у пам'ятках давньорус. мови. У словнику Я. Рудницького після історичних даних перелічуються відомі авторові ономастичні утворення з відповідним коренем, чого немає в ЕСУМ. Обидва словники відрізняються також обсягом і характером фіксованих під реєстровими словами похідних утворень та порядком їх фіксації.

Літ.: Трубачев О. Н. Новые этимол. словари славян. языков. «Вопросы языкознания», 1958, № 4; Мельничук О. С. Принципи укладання Етимол. словника укр. мови. «Мовознавство», 1967, № 2.

О. С. Мельничук.

ЕТИМОЛОГІ́ЧНІ ФІГУ́РИ – див. у ст. *Тавтологія*.

ЕТИМОЛО́ГІЯ (грец. ἐτυμολογία, від ἔτυμον – істина і λόγος – слово, вчення) – 1. Походження та історія розвитку слова або *морфеми*. 2. Розділ *мовознавства*, в якому вивчаються походження і минулі етапи розвитку слів та морфем. В етимол. дослідженнях застосовується *порівняльно-історичний метод*, який ґрунтується на врахуванні того факту, що звукова будова і знач. слів протягом тривалого часу існування мови поступово змінюються. Можливість Е. як науки забезпечується фактом немотивованості мовного знака, тобто відсутністю обов'язкового природ. зв'язку між звучанням і знач. мовних одиниць (див. *Мотивованість мовного знака*) і наявністю *звукових законів* як регулярних відповідностей між певними (якісно однаковими чи відмінними) звуками спорід. мов (див. *Спорідненість мов*). Це дозволяє розглядати всі випадки відповідності знаків з близьким звучанням і знач. у різних мовах як свідчення істор. зв'язку між ними, тобто спільності їхнього походження, а звукові закони дають змогу констатувати генет. зв'язки і між такими знаками різних мов, які на сучас. етапі мають відмінне звучання (напр., укр. **судити**, **блудити** – польс. sądzić, błądzić).

Етимол. аналіз слова починається з визначення того, чи є воно здавна успадкованим у даній мові, чи запозиченим з якоїсь ін. мови. Слова, здавна успадковані, як правило, входять до складу більш або менш широких етимол. і словотв. гнізд даної мови, які мають здебільшого фонетично закономірні відповідники у спорідн. мовах (напр., укр. **рука**, **ручка**, **ручиця**, **рушник**, **рушниця**, **ручний**, **зручний**, **підручний**, **вручити**, **виручити**, **доручити**; рос. і білорус. **рука**, польс. **ręka**, лит. **rankà**). Слово, запозичене з ін. мови, займає серед словотв. і етимол. гнізд більш або менш ізольоване становище і здебільшого може бути ототожнене з відповід. словом якоїсь ін. мови, спорідненої чи неспорідненої, в якій воно знаходить переконливе етимол. пояснення як здавна успадковане чи як запозичене, в свою чергу, ще з якоїсь ін. мови (напр., укр. **ґанок**, від нім. **Gang** «хід», пов'язаного з **gehen** «іти», та ін., або укр. **цікавий**, **цікавість**, **цікавитися**, **зацікавити**, від польс. **ciekawy**, пов'язаного з **ciec** «текти, бігти», **dociekać** «осягати розумом, збагнути», спорідненим з укр. **текти**). Здавна успадковані слова даної мови після виявлення їх етимол. і словотв. зв'язків з ін. словами тієї ж мови зіставляються, з урахуванням їх *семантики* і можливих у поперед. розвитку звукових законів, з відповід. словами ін. близькоспорід. мов, і на основі такого зіставлення реконструюється їхня звукова будова і семантика в прамові. Так, укр. **жати**, розглянуте у його зв'язках із **жатка**, **жаття**, **женчик**, **жнець**, **жниця**, **жнива**, **зажин**, **обжинки**, **ужинок** та ін., зіставляється з рос. **жать**, білорус. **жаць**, давньорус. **жяти**, польс. **żąć**, чес. **žíti**, словац. **žat'**, верхньолуж. **žeć**, нижньолуж. **žeś**, болг. **жъна**, макед. **жнее**, серб. і хорв. **жȅти**, словен. **žéti**, старослов'ян. **жѧти**, на основі чого реконструюється доістор. спільна форма цих слів – праслов'ян. **žęti** (1-а ос. одн. **žьnǫ**). Далі розшукуються відповідники праслов'ян. форми в ін. *індоєвропейських мовах* і в результаті їх зіставлення, з урахуванням семантики цих відповідників у різних мовах, реконструюється звуковий склад і семантика спільного попередника (здебільшого кореня) зіставлюваних споріднених слів у індоєвроп. прамові. Так, праслов'ян. **žęti** (<***gentei**) «жати» зіставляється з лит. **genẽti** «обрубувати гілки», вірм. **ganel** «сікти», авест. **ǰainti** «убиває», давньоінд. **hanti** «б'є, вбиває», грец. **ϑείνω** «б'ю», лат. **dē-fendo** «захищаю, обороняю» та ін., а далі з праслов'ян. **gъnati** «гнати» та його відповідниками і на основі проведеного зіставлення реконструюється давній спільний корінь цих слів – **іє.** ***g^{u}hen** – «бити».

З'ясування Е. конкр. слів нерідко натрапляє на істотні трудноці, які або роблять її зовсім неможливою, або дозволяють висловити про неї лише певні гіпотези. Найчастіше залишаються без етимол. пояснення слова, наявні тільки в одній мові (здебільшого лише в якомусь одному її діалекті), для яких неможливо ні встановити етимол. зв'язки з ін. словами даної мови чи споріднених з нею мов, ні знайти джерело запозичення у будь-якій мові. Таким є, напр., укр. **духопелик** «стусан, тумак»; **духопел**, «т. с.», **духопелити** «бити, лупцювати»; діал. **дейкатися** «переводитися, пропадати»; деменіти «довго десь баритися»; **дрия** «яма, витоптана худобою»; **дудик** «невеликий камінець у глині»;

дулутій «кульгава людина»; **жджок (рджок, ирчок, дзурдз, дзюрдз)** «землерийка» (зоол.); **жихлий** «жвавий» та ін. Неможливість однозначної Е. буває зумовлена наявністю двох чи трьох різних етимол. гнізд, до яких з приблизно однаковими підставами може бути віднесене дане слово. Так, праслов'ян. **stolъ** «стіл», яке реконструюється на основі відповід. слів усіх слов'ян. мов (укр. **стіл**, рос. і білорус. **стол**, польс. **stół** і т. д.), не має загальноприйнятої глибшої Е., оскільки воно майже з однаковою імовірністю може належати разом з праслов'ян. **steljǫ** «стелю», **stьlati** «стелити» до етимол. гнізда **іє. *stel-** «розстилати» (пор. вірм. **ara-stał** «дах»; лат. **lātus** < **stlātus** «широкий» та ін.) і разом з гот. **stōls** «стілець, трон», давньоісл. **stóll** «стілець», **stāl** «стіг, купа», **stallr** «підставка», давньофризьким **stol** «стілець, сидіння; єпископська резиденція; місце (поселення)»; давньоінд. **sthálam** «підвищення», **sthalati** «стоїть» та ін. — до **іє. *stel-** «ставити, стоячий». Можливість етимол. пояснень і їх переконливість забезпечується насамперед наявністю достатньої кількості лекс. матеріалу, з яким може бути етимологічно пов'язане досліджуване слово. Тому поглиблення етимол. досліджень безпосередньо залежить від поповнення їх лекс. бази новими даними, особливо з діал. та істор. *лексикології*. Разом з тим, для виявлення глибших етимол. зв'язків, які сягають ранніх етапів розвитку *сімей мов*, необхідне врахування найдавніших звукових закономірностей будови слова, які доповнюють звукові закони порівн.-істор. мовознавства, а також глибоких, на перший погляд непомітних, семант. зв'язків між різними словами.

Наук. дослідження у галузі Е. окр. слів слов'ян. (у т. ч. української), як і ін. індоєвроп. мов, із застосуванням порівн.-істор. методу ведуться уже понад 150 років (праці О. Потебні, Г. Ільїнського, Л. Булаховського та ін.). Е. є осн. джерелом відомостей про складний істор. процес формування лекс. складу мови. Разом з тим, одержувані в результаті етимол. досліджень висновки про знач. слів на давніх етапах мовного розвитку дають конкр. уявлення про природне середовище, соціально-екон. життя і мислення носіїв мови в доістор. часи, від яких не збереглося писаних пам'яток. Етимол. дані про запозичення слів є важливими свідченнями про тер., екон. і культурні зв'язки між різними народами — носіями відповід. мов.

Літ.: Белецкий А. А. Принципы этимол. исследований. К., 1950; Булаховський Л. А. Нариси з заг. мовознавства. К., 1955; Пизани В. Этимология. М., 1956; Трубачев О. Н. Задачи этимол. исследований в области славян. языков. В кн.: Актуальные проблемы славяноведения. М., 1961; Гамкрелидзе Т., Иванов Вяч. Вс. Индоевроп. язык и индоевропейцы, ч. 2. Тбилиси, 1984; Сравн.-истор. изучение языков разных семей. Теория лингв. реконструкции. М., 1988; Мельничук А. С. Проблематика реконструкции в сравн.-истор. языкознании. В кн.: Актуальные вопросы сравн. языкознания. Ленинград, 1989. *О. С. Мельничук*.

«ЕТИМОЛО́ГІЯ» — див. у ст. *Правопис*.

ЕТНОГРАФІ́ЗМ (від грец. ἔθνος — народ і γράφω — писати) — різновид лекс. *діалектизму*, назва предмета, поняття, характерного для побуту, господарювання представників певної етн. групи чи культур.-етногр. регіону. В діал. мові Е. нічим не відрізняється від ін. елементів; у літ. мові Е., як правило, не мають лекс. еквівалентів, їх входження у літ. мову зумовлене необхідністю позначення відповідних реалій і є джерелом розширення її словникового складу. В літ. мову Е. потрапляють через наук., популярні етнологічні праці, твори худож. л-ри, рідше — публіцистику, а також діал. словники. У мові худож. творів Е. можуть бути не лише засобом номінац. відповід. реалій, а й мовленнєвої характеристики персонажів, відтворення локального *колориту*. Значна частина Е. є назвами різновидів реалій (або їх деталей), які широко відомі носіям мови (карпатське **че́рес** 'різновид чол. пояса'; буков. **калави́рі** 'невисокі чоботи'), рідше — назвами предметів, понять, невідомих за межами побутування (степове **сачма́** 'велика сітка-накидка для лову риби'; гуцульське **шупо́ня**, **шупе́ня** 'різновид страви з вареної квасолі'). Е. є важл. джерелом інформації про історію матеріальної й дух. культури народу, його контакти з ін. народами. *П. Ю. Гриценко.*

ЕТНОЛІНГВІ́СТИКА (грец. ἔθνος — народ і франц. linguistique, від лат. lingua — мова) — галузь *мовознавства* і етнології, яка вивчає зв'язки між мовою та різними сторонами матеріальної і дух. культури етносу — міфологією, релігією, звичаями, мистецтвом, етнопсихологією та ін. Об'єктом Е. є явища культури, зафіксовані насамперед у мов. текстах з етнології, історії тощо, та ритуал, обряд, оцінюваний як культур. текст. Окр. етнолінгв. ідеї з'являлися ще у 18 (Й. Гердер) і серед. 19 ст. (В. Гумбольдт). Вони були зумовлені спробами осягнути різноманітність світу через пізнання мови, виходом лінгвістики за межі мови як об'єкта опису при пізнанні її структури та історії. Сформульовані В. Гумбольдтом принципи мов. світобачення, необхідності поєднання лінгв. досліджень з історичними, антропологічними та етнопсихологічними були сприйняті мовознавцями багатьох країн. Однією з центр. проблем Е. як науки стало зародження і функціонування міфіч. та поет. мислення, відмінності між міфіч. і неміфіч. мисленням, їх співвідношення та особливості використання мови як засобу вербалізації мислення. Основи вітчизн. Е. заклав О. Потебня, вивчаючи слово як явище культури, його історію з урахуванням сфери побутування, обрядової реальності, дійств і предметів. Е. як напрям мовознавства, пов'язаний з дослідженням мови через призму дух. культури етносу, остаточно сформувалася у працях етнографа Ф. Боаса і мовознавця та етнографа Е. Сепіра на основі вивчення мови і культури амер. індіанців. Зв'язок мови і культури уявлявся як чітко детермінований: тип мови, як вважалося, залежить від типу культури і тип культури залежить від типу мови. З'ясовано, що відбитий у мові зв'язок понять, уявлень

повторюється у різних виявах культури – обрядових текстах, дійствах, ритуалах, нар. мистецтві, орнаментиці та ін., що зумовлює проекцію історії мов. одиниць, їхню етимологію на явища культури і навпаки.

Ареальне вивчення мови і культури виявило накладання зон поширення мовних і позамов. явищ, що підготувало новий напрям Е. – діалектологію культури, етнолінгвогеографію. Формою репрезентації етнолінгв. інформації є: описи «Про деякі символи в слов'янській народній поезії» (1860) і «Про міфічне значення деяких обрядів та повір'їв» (1865) О. Потебні (обидві – рос. мовою), «Етнолінгвістика» (т. 1–14, 1988–2002, польс. мовою), «Лінгвістичні основи балканської моделі світу» Т. Цив'ян (1990, рос. мовою), «Східнослов'янський поховальний обряд як об'єкт етнолінгвістичного дослідження» В. Конобродської (2003); діал. словники етнолінгв. спрямування «Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник» Н. Хобзей (2002), «Словник стереотипів і народних символів» у 7 томах (т. 1, ч. 1–2, 1996–99, польс. мовою); етнолінгв. атласи «Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski» («Атлас мови і народної культури Великопольщі»; т. 1–10, 1979–2001) тощо. Серед укр. етногр.-культур. зон з позицій Е. найдокладніше експедиційно обстежено Полісся (включно з білорус. і рос. поліськими ареалами); мат-ли представлено описово і картографічно (праці М. Толстого, С. Толстої, Л. Виноградової, О. Гури, Ф. Климчука, В. Конобродської та ін.).

Літ.: Сепир Э. Язык. М.–Ленинград, 1934; Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку. В кн.: Новое в лингвистике, в. 1. М., 1960; Иванов В. В., Топоров В. Н. Славян. языковые моделирующие семиот. системы. М., 1965; Толстой Н. И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса. В кн.: Ареальные исследования в языкознании и этнографии (язык и этнос). Ленинград, 1983; Полесский этнолингв. сборник. М., 1983; Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. Ленинград, 1986; Славян. и балкан. фольклор. Этнолингв. изучение Полесья. М., 1995; Жайворонок В. В. Укр. етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень. «Мовознавство», 2001, № 5; Славян. этнолингвистика. М., 2003; Мова і культура. Л., 2003. *П. Ю. Гриценко.*

ЕТНО́НІМ (від грец. ἔϑνος – народ і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – назва етн. групи людей: племені, племінного союзу, народності, нації (**аранда**, **поляни**, **евенки**, **українці**), а також етногр. угруповання у складі цих одиниць (**буковинці**, **подоляни**, **галичани** у складі українців) та груп спорід. народів (**слов'яни**, **германці**, **романці**, **кельти**). Не маючи жодної з гол. ознак власних назв, Е. належать до заг. назв, але таких, що дуже тісно пов'язані з власними діахронічно, у своїх генетичних, словотв. відношеннях. Так, від назви племені **англи** утворено власну назву країни **Англія**, а від цієї останньої – назву нації **англійці**. Такими ж є словотв. відношення назв **франки** – **Франція** – **французи**. Заг. назва народу і власна назва країни можуть структурно збігатися, пор. **русь** і **Русь**. Значна частина Е. походить від *топонімів*, пор. давньорус. – **волиняни**, **бужани**; сучасні укр. – **поліщуки**, **пінчуки**. Деякі назви етногр. груп українців мають неонімічне походження, зокрема **лемки** одержали назву за характерним для них словом **лем** 'але' (частка, сполучник), а не від антропоніма, як вважають деякі вчені. Водночас чимало Е. справді утворені від особових імен родоначальників, пор. **радимичі**, **в'ятичі** – від **Радимъ**, **Вятко**. Серед Е. досить чітко розрізняються самоназви (автоетноніми) та назви, дані ін. народами (ксеноетноніми). Серед перших значне поширення має семантика «людина», від якої походить німецьке Deutsch, а також Е. **марійці**, **мордва**, **комі**, **ненці**, **удмурти** та ін. У другій групі Е. переважають вказівки на певні прикмети. До ксеноетнонімів належать слов'янські за походженням назви: **німці** (з сенсом «німі», тобто такі, що розмовляють незрозумілою мовою; спочатку німцями слов'яни називали всіх іноземців), **половці** (за кольором: **половий** – 'блідо-жовтий'), також грецькі за походженням назви, подані Геродотом: **андрофаги**, **антропофаги** 'людожерці', **алазони** 'хвальки'.

Літ.: Попов А. И. Названия народов СССР. Введение в этнонимику. Ленинград, 1973; Стрижак О. С. Етнонімія Геродотової Скіфії. К., 1988; Народы мира. М., 1988; Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі. К., 1991.

Ю. О. Карпенко.

Є – восьма літера *українського алфавіту*. Назва літери [є] вживається як іменник с. р.: велике Є, мале є. Походить від кирилич. літери є (єсть). Її накреслення пов'язане з греко-візант. літерою ε (епсилон). У староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) позначалося *графемами* ε, є, які вживалися у кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. Сучасне графічне оформлення походить від малої літери є *гражданського шрифту*. В позиції після приголосного літера є означає одну фонему, а на поч. слова і після голосного, апострофа та м'якого знака є означає дві фонеми: **j** + **е** (Євген, моє, б'єш, барельєф). Літера є позначає м'якість поперед. приголосного: а) у формах с. р. прикметників м'якої групи на кінці основи (син'е – синє, літн'е – літнє); б) після подовжених приголосних **л** і **т**, які асимілювали наступний **j** (л̄'е – ллє, мовлен̄'евий – мовленнєвий, жит̄'евий – життєвий). Є буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. Вперше у сучас. укр. графіку літеру є запровадили укладачі альм. «Русалка Дністровая» (1837) М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. У старослов'ян. кирилич. писемності літера є мала також числове знач. «п'ять», у глаголичній – «шість». Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «восьмий». До введення в алфавіт літери ґ мала знач. «сьомий»: ложа «Є», розділ «є». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 8-є, кабінет 4-Є.

Іл. див. на с. 167. *Г. П. Півторак.*

ЄВА́НГЕЛІЄ – див. у ст. *Святе Письмо.*

ЄВСТА́Ф'ЄВ Микита Панасович [1814 – 4(16). VIII 1883] – укр. лексикограф. Навч. у повіт. уч-щі м. Костянтинограда (тепер Красноград Харків. обл.). Протягом 1844–70 працював учителем рос. мови, доглядачем у навч. закладах Полтав. губ. Автор рукопис. словника «Слова Малороссійскаго нарѣчія, употребляемыя въ Полтавской губерніи» (ч. 1–4, 1846–49); виявлено лише ч. 2–3 за 1847–48 (зберігається у НБУВ) і ч. 4 за 1849 (в архіві Рос. АН, Петербург). Виявлені частини рукопису містять бл. 5 600 слів (деякі з живомовними ілюстраціями). Про ч. 4 схвально відгукнувся О. Шахматов.

Літ.: Шахматов А. А. Отзыв о Словаре укр. языка, представленном редакциею журн. «Киев. старина» на соискание премии Н. И. Костомарова. В кн.: Шахматов А. А. Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова за Словарь малорус. наречия. СПб., 1906; Галас Б. К. Рукописні укр.-рос. словники першої пол. XIX ст. «Мовознавство», 1978, № 5. *Б. К. Галас.*

ЄДИ́НИЙ МО́ВНИЙ РЕЖИ́М у школі – система вимог до усного і писемного *мовлення* учнів і вчителів, що полягає у дотриманні норм літ. мови. Спрямований на забезпечення у школі мовленнєвої культури. Відповідно до Є. м. р. слід уникати змішування слів і форм української та ін. мов, зокрема російської (т. з. суржик), запобігати лекс., грамат., орфогр. і пунктуац. помилкам учнів та виправляти їх, грамотно оформляти плакати, стінні газети, оголошення, шкільну документацію, дотримуватися прийнятого порядку ведення зошитів і різних записів з усіх предметів. Виконання вимог Є. м. р. має бути предметом пост. уваги метод. об'єднань учителів та пед. ради школи. Важливо також залучати учнів до активної боротьби за культуру мовлення [участь у лінгв. конференціях, мовних вечорах, вікторинах, іграх, у виготовленні плакатів і стендів – «Люби і знай рідну мову», «Моя мова – мій друг», «Чи правильно ми говоримо (пишемо)?», «Як навчитися писати диктанти», «Вимоги до твору» та ін.]. *О. М. Біляєв.*

ЄДИНОПОЧА́ТОК – див. *Анафора.*

ЄДЛІ́НСЬКА Уляна Ярославівна (7.VI 1924, м. Хирів, тепер Старосамбірського р-ну Львів. обл.) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1956, д. чл. НТШ з 1992. Закін. 1949 Львів. ун-т. Протягом 1949–72 працювала в системі АН – спочатку у Львів. відділі Ін-ту мовознавства, з 1951 – в Ін-ті сусп. наук (Львів). У 1974–89 – наук. співробітник, зав. відділу публікацій ЦДІА України (Львів). З 1989 – ст. наук. співробітник відділу укр. мови Ін-ту сусп. наук (тепер Ін-т українознавства НАН України, Львів). Досліджує проблеми історії укр. мови, лексикографії, археографії. Праці: «Питання історичного синтаксису укр. мови» (1961), у співавт. – «Польсько-український словник» (т. 1–2, 1958–60), «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» (т. 1–2, 1977–78), «Короткий тлумачний словник української мови» (1978–88). Співавтор і один з редакторів «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (в. 1–6, 1994–99). *Я. В. Закревська.*

ЄР, йор – назва літери **ъ** у *кирилиці*. У старослов'ян., давньорус. та ін. давніх слов'ян. пам'ятках позначала *редукований голосний* заднього ряду. Внаслідок занепаду редукованих звук **ъ** у слабкій позиції зник, а в сильній перейшов у [**о**]: укр. сон – сну (з сънъ – съна). Після занепаду редукованих (11–13 ст.) звукове значення літери **ъ** у східнослов'ян. писемності втрачене: вона перестала позначати голосний звук, стала використовуватися у функції сучас. укр. *апострофа* та (традиційно) у кінці слів після твердих приголосних. Таке вживання літери **ъ** було властиве й більшості укр. правописів 14–19 ст. Зникла з укр. *графіки* в ост. чверті 19 ст. (див. *Правопис*, *Реформи алфавіту і графіки*).
В. А. Глущенко.

ЄРИ́ – назва літери **ы** у *кирилиці*. Складена з двох кирилич. літер – **ъ** («єр») та **і** («і»), чим і пояснюється її назва. У старослов'ян., давньорус. та ін. давніх слов'ян. пам'ятках позначала нелабіалізований голосний заднього ряду верхнього підняття. Південнорус. пам'ятки починаючи з 12 ст. змішують літери **ы** та **и**, відбиваючи збіг голосних [**ы**] та [**і**] у протоукр. говорах. В укр. правописах кін. 18 – 2-ї пол. 19 ст. літера **ы** вживалася для позначення *звука* [**и**] (голосного переднього ряду верхньо-середнього підняття, в якому збіглися звуки [**ы**] та [**і**]) або за етимологією. Зникла з укр. *графіки* у 2-й пол. 19 ст. (див. *Правопис*, *Реформи алфавіту і графіки*).
Див. також *«Ярижка»*. *В. А. Глущенко.*

ЄРИК, єрчик – див. у ст. *Ь, ь*.

ЄРМО́ЛЕНКО Світлана Яківна (30.X 1937, м. Уссурійськ Примор. краю, Росія) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1984, професор з 1990. Закін. 1959 Київ. ун-т. З 1959 працювала в Ін-ті мовознавства (з 1987 – зав. відділу культури мови), з *1991* – в Ін-ті укр. мови НАН України (зав. відділу стилістики та культури мови). Праці з лінгвостилістики, синтаксису, мови фольклору, правопису, культури мови: монографії «Синтаксис віршової мови» (1969), «Синтаксис і стилістична семантика» (1982), «Фольклор і літературна мова» (1987), «Нариси з української словесності (стилістика і культура мови)» (1998); у співавт. – «Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник» (1973), «Мова і час» (1977), «Життя слова» (1978), «Складні випадки українського правопису» (1980), «Жанри і стилі в історії української літературної мови» (1989), «Культура української мови. Довідник» (1990), «Новий російсько-український словник-довідник» (1996), «Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери» (1998), «Словник епітетів української мови» (1998), «Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів» (2001) та ін. Редактор збірника *«Культура слова»*. Член редколегії і один з авторів енциклопедії «Українська мова». *Н. Г. Озерова.*

С. Я. Єрмоленко.

ЄРЧИК – див. у ст. *Ь, ь*.

ЄФРЕ́МОВ Сергій Олександрович [псевд. і крипт. – С. Є., Ромул, С. Охріменко, Spectator, С. Ярошенко, Р. Дніпровенко, Сергій, С. Ситковецький, Липовчанин, Земець та ін.; 6(18).X 1876, с. Пальчик, тепер Катеринопільського р-ну Черкас. обл. – 31.III 1939, Росія] – укр. літературознавець, публіцист, політ. і культур. діяч, академік ВУАН з 1919, чл. НТШ. Закін. 1901 юрид. ф-т Київ. ун-ту. За публіцист. виступи й політ. діяльність переслідувався цар. та рад. владою, зазнавав арештів. Член Центр. Ради. За рад. влади відійшов від політ. діяльності. Від 1922 – віцепрезидент ВУАН. У публіцист. статтях і замітках (зб. «За рік 1912-й», *1913*; «Під обухом. Большевики в Києві», *1918*; обидві перевид. 1993) обстоював право укр. мови на функціонування у громад. житті, освіті, театрі, пресі, церкві, виступав проти русифікації та полонізації. У літературозн. працях, зокрема в «Історії українського письменства» (1911; 4-е вид. – 1924), торкався питань укр. літ. мови та її історії. Був ред. доп. перевидання «Словника української мови» Б. Грінченка (разом з А. Ніковським), яке лишилося незавершеним (т. 1–3, 1927–28), та гол. ред. 3-го тому академ. «Російсько-українського словника» (1927–28). У своїх «Щоденниках» (1923– 29, вид. 1997) описує перебіг роботи над новою редакцією укр. правопису (1925–28).

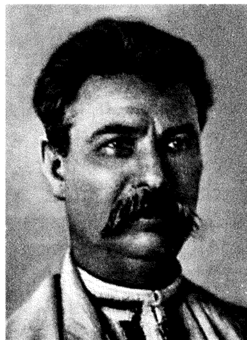

С. О. Єфремов.

Заарештований 21.VII 1929 у «справі СВУ», 19.IV 1930 засуджений на 10 років ув'язнення (до 1937 був у Ярославлі, звідки переведений до Владимира, місце дальшого перебування невід.). Реабіліт. 1989. *О. О. Тараненко.*

Ж – дев'ята літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графічній основі. Назва літери [же] вживається як іменник с. р.: велике **Ж**, мале **ж**. Походить від старослов'ян. кирилич. літери **ж** («живіте»), утв. шляхом додавання центр. вертикальної риски до літери **х** («хір»). У староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) **ж** вживалося у кількох варіантах, що допомагає визначати час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма. Сучас. вигляд літери сформувався після запровадження *гражданського шрифту*. В сучас. укр. мові позначає шумний дзвінкий шиплячий передньоязиковий твердий приголосний, який перед глухими приголосними та в кінці слова не оглушується: доріжка, ніж. Буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. У старослов'ян. і давньорус. писемності числового значення не мало. Нині використовується при класифікац. позначеннях і означає «дев'ятий» (до введення в алфавіт літери ґ мала значення «восьмий»): пункт «ж» розділу 2. При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 15-ж і т. п. *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ Ж
Кирилиця	Ж Ж Ж Ж Ж
Глаголиця	Ⰶ Ⰶ Ⰶ Ⰶ
Українська	Ж ж *Ж ж*

ЖА́ЙВОРОНОК Віталій Вікторович (7.XI 1941, с. Денисівка Оржицького р-ну Полтав. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1990, професор з 1992. Закін. 1963 Київ. пед. ін-т. Від 1969 (з перервою) працював в Ін-ті мовознавства АН УРСР; з 1991 – провідний наук. співробітник Ін-ту укр. мови НАН України, а з 1997 – Ін-ту мовознавства НАН України. Праці з лексикології, лексикографії, стилістики, синтаксису, перекладознавства (розділи в збірниках «Слово і фразеологізм у словнику», 1980; «Взаємодія стилів сучасної української мови», 1990; «Розвиток духовної культури слов'янських народів», 1991). Один з укладачів і редакторів тлумачного *«Словника української мови»* в 11 томах (т. 7, 1976; т. 8, 1977) та «Словника скорочень в українській мові» (1988), редактор і один з укладачів «Російсько-українського словника» (2003). *О. О. Тараненко.*

ЖАРГО́Н (франц. jargon, первісно – пташина мова, цвірінькання, незрозуміла мова, від галло-роман. garrire – базікати) – один з різновидів соціальних *діалектів*, що відрізняється від загальновжив. мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики, синонімічної до слів заг. вжитку, фразеології, іноді й особливостями вимови. На відміну від *арго* Ж. має відкритий характер і виникає звичайно серед порівняно широких, переважно молодіж. груп носіїв мови, об'єднаних спільністю інтересів (насамперед професійних), однаковими захопленнями чи уподобаннями (театр та ін. види мист-ва, філателія, спорт, мисливство, рибальство тощо), тривалим перебуванням у певному середовищі (військова служба, навчання, виїзди на сезонні роботи, лікування в умовах стаціонару) тощо. Своєрідні Ж. виникають і в середовищі людей, об'єднаних спільністю інтересів та занять негат. або антисоціального характеру (любителі хмільного, злодії, крим. злочинці).

Як відгалуження від загальновж. лексики Ж. не мають власної фонет. та грамат. систем, чим істотно відрізняються від тер. діалектів. Специф. лексика Ж. часто ґрунтується на загальнонар. мові й відрізняється від неї експресив. метафоризацією загальновжив. слів (вивіска, портрет 'обличчя', духовка 'баян', керогаз 'стара автомашина', коза 'зразок', краб, курка 'кокарда', хата 'квартира', хвіст 'академзаборгованість' і т. ін.), усіченням чи спотворенням звук. складу слів (маг 'магнітофон', фак 'факультет', дирик 'директор'), своєрід. словотворенням (бігунок 'обхідний листок, направлення для складання академзаборгованості', доходяга 'знесилена голодом або хворобою людина', капельдудка 'капельмейстер', носогрійка 'козацька люлька'). Джерелом Ж. можуть бути і тер. діалекти, арго, профес. мовлення (кимати 'спати', лейбик 'верхній одяг, пальто', лабух 'поганий музикант', моняти 'мацати' та ін.). Психол. основою виникнення Ж. у певних групах носіїв мови є їх бажання бути дотепними, прагнення вразити співрозмовників свіжістю та яскравістю висловлювання, виявити зневагу або байдужість

до предмета висловлювання, уникнути звичних, затертих слів і виразів.

В укр. мові здавна відомі Ж. козацтва, бурсаків, духівництва, різних профес. груп міськ. населення, елементи специф. лексики яких частково збереглися і в сучас. Ж. (студентський, учнівський та ін.). У їхній лексиці помітний шар становлять розм.-побут. слова (махнути 'обмінятися', кумекати, шурупати 'розуміти', купити 'піддурити жартома', загорати 'сидіти без діла', сачкувати 'ухилятися від обов'язків'), жартівливі звертання та характеристики (архаровець, старий, бродяга, кадр, вахлак, гаврик, прилипало та ін.). За наявністю спільної експресив. лексики у різних Ж. молодіж. груп їх іноді характеризують як інтержаргон, або *сленг*. Проникаючи спочатку в розм. мову, деякі слова жаргон. вжитку (жаргонізми) з часом стають набутком експресив. словника загальнонар. літ. мови як засобу типізації (влипнути, пасувати, халтура та ін.), що зумовлюється взаємодією двох тенденцій у функціонуванні мови – нейтральності й експресивності, стиліст. варіювання назв того самого поняття. Проте це не означає, що ними можна користуватися беззастережно. Вживані без потреби жаргонізми засмічують літ. мовлення, підривають засади нормативності літ. мови, мовної культури.

У широкому розумінні Ж. часом називають мову неосвічених верств сусп-ва, зокрема спотворену міжмов. інтерференцією (див., напр., *Суржик*).

Літ. див. до ст. *Діалект* соціальний. *В. О. Винник.*

ЖЕЛЕХІ́ВКА – укр. фонет. *правопис* у Зх. Україні в ост. чв. 19 ст., який створив на основі *гражданського шрифту* й поширеної на той час в укр. мові фонет. *орфографії* (з деякими змінами) Є. *Желехівський* для власного «Малорусько-німецького словаря» (1886). Особливості цього правопису були зумовлені діал. рисами галиц. говірок: у зв'язку з розрізненням у зх. укр. говірках (на відміну від східних) твердих і м'яких зубних перед звуком **і** доповнювалася система йотованих в укр. мові (літера **ї** писалася не тільки для позначення йотованого і в словах типу **їхав**, **мої**, а й звука **і** з **ѣ** та **е** після м'яких зубних приголосних д, т, з, ц, с, л, н (дїло, тїло, цїна, сїно, лїс, тїк, принїс і т. д.). Після твердих зубних вживалася літера **і** (стіл, сік). Звук **і** з **о** в новозакритих складах передавався через **і** (поділ). Літери **ъ**, **ѣ**, **ы** були вилучені з алфавіту. Йотоване **е** і м'якість поперед. приголосного перед **е** передавалися через **є**, йотоване **о** – буквосполученням **йо**, а м'якість приголосного перед **о** – через **ьо**. Згідно з галиц. вимовою в іменниках с. р. не відбувалося подовження приголосних і писалося закінчення **є** відповідно до наддніпр. **я** (зілє, житє, знанє), прикм. суфікси **-ський**, **-цький** не пом'якшувалися (україн**ский**, німе**цкий**), але позначалася м'якість **с** перед наст. м'яким приголосним (сьміх, сьвято, сьвіт), частка **-ся** писалася окремо від дієслова (учить **ся**, являє **ся**), як і допоміжні дієслова **му**, **меш**, **ме** від інфінітивів у формах майб. ч. недок. в. (робити **ме**, ходити **меш**); апостроф ставився після префіксів на приголосний перед йотованим і **о** (з'явленє, з'їзд, під'їсти, з'орати), за винятком губних (мясо, вязати, пє, бю); вибухове **g** передавалося через **ґ**; іншомовні слова й різні форми окр. слів передавалися згідно з місц. вимовою з урахуванням вимови деяких звуків у тих мовах, з яких ці слова були запозичені, зокрема з позначенням м'якості **л** (зоольоґія, блюза, кляса, Клявдия, генїй, єго, сказавбим тощо). Цей правопис мав як істотні переваги перед попередніми правописами, так і значні хиби, на що вказував І. Франко: немотивоване написання літери **ї** замість **і** в новозакритому складі і позначення знаком «**ь**» м'якості **с** у словах типу **сьвято**, **сьміх**. Східноукр. письменники та вчені (Б. Грінченко, А. Кримський та ін.) поставилися до Ж. негативно. Проте західноукр. інтелігенція і широка громадськість сприйняли цей правопис досить прихильно. В 1893 Ж. була надр. «Руська граматика» С. Смаль-Стоцького і Т. (Ф.) Гартнера. Ж. була затверджена австр. урядом для офіц. вжитку в шкільному навчанні і безроздільно панувала в Зх. Україні аж до 1922, а деякі твори друкувалися нею і пізніше.

Г. П. Півторак.

ЖЕЛЕХІ́ВСЬКИЙ Євген Ієронімович (24.XII 1844, с. Хишевичі, тепер Городоцького р-ну Львів. обл. – 18.II 1885, м. Станіслав, тепер Івано-Франківськ) – укр. лексикограф, фольклорист, громад. діяч. Закін. 1869 філос. ф-т Львів. ун-ту. Викладав українську та класичні мови в укр. гімназіях Перемишля і Станіслава. Один із засновників т-ва «Просвіта» у Львові. Автор 2-томного «Малорусько-німецького словаря» (1886; видання упорядкував, а т. 2 ще й завершив за матеріалами Ж. з деякими доповненнями і видав С. Недільський). Словник містить понад 64 000 слів, уживаних як у Зх., так і в Сх. Україні. Свого часу він був найповнішим джерелом для знайомства з лексикою укр. мови, відіграв важливу роль у поширенні нової укр.

Є. І. Желехівський.

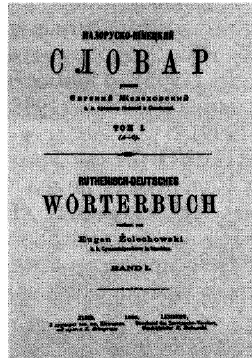

МАЛОРУСЬКО-НІМЕЦКИЙ

СЛОВАР

Евгений Желеховский

ТОМ I

RUTHENISCH-DEUTSCHES

WÖRTERBUCH

Eugen Żelechowski

BAND I.

Є. І. Желехівський. Малорусько-німецький словар, т. 1. Львів, 1886.

літ. мови в Галичині та витісненні з ужитку *язичія*. Застосований у словнику фонет. правопис (т. з. *желехівка*), який згодом (1892) був запроваджений у школах Галичини і Буковини як обов'язковий, а також використовувався у виданнях народовців і НТШ, сприяв зближенню західноукр. правопису зі східноукраїнським. Ж. належать кілька розвідок з фольклору.

Літ.: Худаш М. Л. Є. І. Желехівський. «Мовознавство», 1970, № 1. *М. Т. Демський.*

ЖЕЛЄЗНЯ́К Ірина Михайлівна (25.IV 1932, Харків) – укр. мовознавець, славіст, доктор філол. наук з 1988, професор з 2001. Закін. 1956 Київ. ун-т. З 1957 працювала в Ін-ті мовознавства НАН України: лаборант, мол. наук. співробітник; у 1978–91 – ст. наук. співробітник. У 1991–97 – зав. відділу ономастики, а з 1997 – гол. наук. співробітник Ін-ту укр. мови НАН України. Досліджує укр. і слов'ян. ономастику. Автор монографій «Нарис сербохорватського антропонімічного словотвору (Суфіксальна система сербохорватської антропонімії XII–XV вв.)» (1969, рос. мовою) та «Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонаддніпрянського Правобережжя» (1987). Співавтор монографії «Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках» (1981), «Словника гідронімів України» (1979), «Етимологічного словника літописних географічних назв Південної Русі» (1985). Один з авторів і відп. редактор монографій «Київське Полісся» (1989), «Ономастика України першого тисячоліття нашої ери» (1992), «Ономастика України та етногенез східних слов'ян» (1998), «Ономастика Полісся» (1999). *Т. Б. Лукінова.*

І. М. Желєзняк.

ЖИЛКО́ Федот Трохимович [1(14).III 1908, с. Соловцовка, тепер Кондольського р-ну Пензен. обл., Росія – 17.XII 1995, м. Пушкіно Моск. обл.] – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1960, професор з 1961. Закін. 1932 Київ. ін-т проф. освіти. З 1938 викладав у вузах, протягом 1948–73 працював в Ін-ті мовознавства АН УРСР (1950–72 – зав. відділу діалектології). У 1951–58 – гол. ред. журн. «Українська мова в школі». Розробив концепцію і керував підготовкою, був одним з авторів і редакторів «Атласу української мови» (т. 1–3, 1984–2001). У 40–70-х рр. координував діалектол. дослідження в Україні. Праці з теор. проблем укр. лінгвогеографії («Діалектологічний атлас української мови. Проспект», 1952; «Деякі питання картографування в національних атласах слов'янських мов», 1975; «Проблеми регіональних атласів слов'янських мов», 1976; «Концепція Атласу української мови», 1980), фонології української та ін. слов'ян. мов («Фонологічні особливості української мови в порівнянні з іншими слов'янськими», 1965; «Деякі особливості фонем слав'янських мов», 1986, рос. мовою), діал. членування укр. мови («Говори української мови», 1958; «Ареальні системи української мови», 1990). Уклав карту укр. говорів (1955), підготував програму і перший підручник з укр. діалектології для вузів («Нариси з діалектології української мови», 1955, 1966).

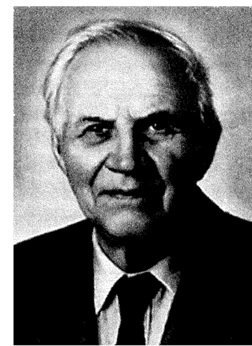

Ф. Т. Жилко.

Літ.: Дзендзелівський Й. О. Ф. Т. Жилко. (До 60-річчя з дня нар.). УМЛШ, 1968, № 3. *П. Ю. Гриценко.*

ЖИТЕ́ЦЬКИЙ Павло Гнатович [23.XII 1836 (4.I 1837), м. Кременчук, тепер Полтав. обл. – 5. (18.III) 1911, Київ] – укр. філолог, педагог і громад. діяч, доктор рос. словесності з 1908, чл.-кор. Петерб. АН з 1898, чл. НТШ у Львові з 1903. Навч. 1857–60 в Київ. духовній академії, 1860–64 – на істор.-філол. ф-ті Київ. ун-ту. Протягом 1864–68 працював учителем рос. мови у Кам'янець-Поділ. гімназії, з 1868 – в ряді гімназій Києва; в 1874–93 – у Колегії Павла Галагана.

П. Г. Житецький.

Ж. – один з основоположників укр. мовознавства; йому належать глибокі дослідження з історії укр. мови, л-ри і фольклору. Це, передусім, перша в укр. мовознавстві велика праця з істор. фонетики укр. мови «Нарис звукової історії малоруського наріччя» (1876), в якій поставлено і частково розв'язано ряд питань, зокрема про занепад редукованих **ъ** та **ь**, про звукову природу **ѣ** та перехід його в **і** тощо. У розвідці «Опис Пересопницького рукопису XVI ст.» (1876) Ж. розкрив мовні та палеогр. особливості пам'ятки і виявив у її тексті багато рис живого нар. мовлення, показавши велике значення її для вивчення історії укр. літ. мови. Особливо цінними є праці з історії укр. літ. мови, що актуальні й в наш час: «Нарис літературної історії малоруського наріччя в XVII ст.» (1889) та «„Енеїда" Котляревського і найдавніший список її у зв'язку з оглядом малоруської літератури XVIII ст.» (1900). В них учений дослідив функціонування у писемності 17– 18 ст. двох типів старої літ. мови – слов'яно-української, що продовжувала церковнослов'ян. традицію, і книжної укр. мови, яка поєднувала стару писемну традицію з елементами живого нар. мовлення; розглянув процеси еволюції обох типів літ. мови на ґрунті їх взаємодії з народнорозм. мо-

вою і занепад їх під впливом русифікації у 18 ст. Ж. першим показав значення «Енеїди» І. Котляревського для формування нової укр. літ. мови. Становлення нової літ. мови він розглядав у її зв'язках зі старою книжною і вбачав у мовно-літ. діяльності І. Котляревського розвиток традиції вживання живого нар. мовлення у низьких жанрах староукр. писемності. Досліджував також шляхи розвитку рос. літ. мови, її взаємозв'язки з українською («До історії літературної російської мови в XVIII ст.», 1903). Ж. виявляв інтерес до історії мовознавства (статті «Діалог Платона „Кратіл“», 1890; «Гумбольдт в історії філософського мовознавства», 1900, та ін.). У кількох літературозн. статтях і рецензіях порушував проблеми взаємозв'язків літ.-книжної та уснонар. традицій у старій укр. писемності. Помітне місце в історії укр. фольклористики зайняла праця Ж. «Думки про народні малоруські думи» (1893). У праці «Про переклади Євангелія малоруською мовою» (1905) Ж. здійснив наук. аналіз мови тогочасних укр. перекладів Євангелія з екскурсом в історію перекладів євангельських текстів укр. мовою. Автор шкільних підручників: «Теорія твору з хрестоматією» (1895), «Теорія поезії», «Нариси з історії поезії» (обидва – 1898), які не раз перевидавалися.

Брав активну участь у виробленні норм укр. правопису. Розроблена Ж. правописна система частково була використана в україномов. частині «Записок Юго-Западного отдела Русского географического общества» (1873–76), а також мала вплив на правопис «Словаря української мови» під ред. Б. Грінченка (1907–09). Допомагав в упорядкуванні й підготовці цього словника до друку.

Літ.: Булаховський Л. А. Вст. стаття. В кн.: Житецький П. І. Нарис літ. історії укр. мови в XVII в. Л., 1941; Жовтобрюх М. А. П. Г. Житецький (До 150-річчя з дня нар.). УМЛШ, 1986, № 12; Масенко Л. Т. Павло Гнатович Житецький. В кн.: Житецький П. Г. Вибр. пр. Філологія. К., 1987; Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький. К., 1987. *Л. Т. Масенко.*

ЖІНО́ЧИЙ РІД – див. у статті *Рід.*

ЖЛУКТЕ́НКО Юрій Олексійович [18(31).VIII 1915, с. Олександрівка, тепер Новомосковського р-ну Дніпроп. обл. – 4.II 1990, Київ] – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1969, професор з 1969, почес. чл. Фризької АН (Нідерланди) з 1987. Закін. 1946 Київ. ун-т. Працював зав. кафедри іноз. мов Київ. ін-ту кіноінженерів (1946–54), Київ. ін-ту нар. господарства (1954–69), зав. кафедри англ. філології, деканом ф-ту романо-герм. філології Київ. ун-ту (1969–78). З 1975 – в Ін-ті мовознавства АН УРСР (зав. відділу роман. і герм. мовознавства, від 1982 – провід. наук. співробітник-консультант). Розробляв проблеми контактів укр. мови з англійською і німецькою, інтерференції, контрастивної лінгвістики, двомов. лексикографії, теорії перекладу, соціолінгвістики. Осн. праці: «Порівняльна граматика української та англійської мов» (1960), «Українсько-англійські міжмовні відносини. Українська мова в США і Канаді» (1964), «Мовні контакти» (1966), «Лінгвістичні аспекти двомовності» (1974), «Німецько-українські мовні паралелі» (1977, у співавт.), «Ukrainian» (1978, у співавт.), «Дослідження з порівняльної граматики англійської, української і російської мов» (1981, у співавт.), «Українська мова на лінгвістичній карті Канади» (1990). Один з укладачів «Англо-українського словника» (1978) та «Українсько-англійського словника» (1982).

Ю. О. Жлуктенко.

Літ.: Юрій Олексійович Жлуктенко. «Мовознавство», 1990, № 2; Зорівчак Р., Чередниченко О. Видатний укр. мовознавець. В кн.: Мови європ. культур. ареалу: розвиток і взаємодія. К., 1995. *С. В. Семчинський*.

ЖОВТО́БРЮХ Михайло Андрійович [4(17).XI 1905, с. Ручки, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл. – 16.XII 1995, м. Київ] – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1964, професор з 1965. Закін. ф-т проф. освіти Дніпроп. ІНО (1929 – мовно-літ. відділення, 1930 – соціально-екон. відділення). Працював викладачем, пізніше – ст. викладачем у Запоріз. пед. ін-ті (1930–37), доцентом Київ. пед. ін-ту (1937–41, 1944–48), зав. кафедри рос. мови в Тюмен. (Росія, 1948–51) і Бухарському (Узбекистан, 1951–53), зав. кафедри мовознавства в Черкаському (1953–54) пед. ін-тах. Протягом 1959–82 був зав. відділу теорії укр. літ. мови Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР і водночас (1960–85) – професором Київ. пед. ін-ту. Осн. наук. дослідження – з проблем сучас. укр. літ. мови, історії укр. мови, історії укр. мовознавства, культури усної і писемної мови, соціолінгвістики, порівн. граматики слов'ян. мов. Автор монографій «Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.)» (1963), «Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.)» (1970), «Українська граматика» (1986, рос. мовою; у співавт.), «Східнослов'янські мови» (1987, рос. мовою; у співавт.), «Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941)» (1991) та ін. Співавтор і відп. ред. праць «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика» (1969), «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (1973). Працював над створенням «Історії української мови. Фонетики» (1979, у спів-

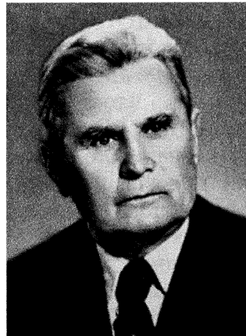

М. А. Жовтобрюх.

авт. з В. Русанівським, В. Скляренком), що стала однією з найкращих спроб вивчення історії звукового складу укр. мови. Ця праця разом з ін. трьома книгами серії («Морфологія», 1978; «Лексика і фразеологія» та «Синтаксис», обидві – 1983) відзначена премією ім. І. Франка НАН України. Брав участь у написанні підручників і посібників для ун-тів і пед. ін-тів «Історична граматика української мови» (1957), «Курс сучасної української літературної мови» (4-е вид., 1972), «Порівняльна граматика української і російської мови» (1978), «Історична граматика української мови» (1980).

Літ.: Високий обов'язок ученого. «Мовознавство», 1985, № 5; Михайло Андрійович Жовтобрюх. «Мовознавство», 1995, № 6. *А. П. Грищенко.*

ЖУРА́ВСЬКИЙ Аркадій Йосипович (5.VIII 1924, с. Яново, тепер Толочинського р-ну Вітеб. обл.) – білорус. мовознавець, доктор філол. наук з 1968, професор з 1970, чл.-кор. НАН Білорусі з 1980, з. д. н. БРСР з 1978. Закін. 1950 Білорус. ун-т (Мінськ). З 1953 працює в Ін-ті мовознавства НАН Білорусі: наук. співробітник, з 1960 – зав. сектора історії білорус. мови, у 1983–88 – директор, з 1989 – зав. відділу історії білорус. мови.

Ж. досліджує історію білорус. літ. мови. Автор кн. «Історія білоруської літературної мови» (т. 1, 1967) та низки статей цієї ж тематики. Співавтор праць «Нариси з історії білоруської мови. Морфологія» (1957), «Хрестоматія з історії білоруської мови» (ч. 1–2, 1961–62), «Історична лексикологія білоруської мови» (1970), «Історична морфологія білоруської мови» (1979). Співавтор і гол. редактор «Історичного словника білоруської мови» (в. 1–13, 1982–96). У ряді статей значною мірою відбиті й проблеми історії укр. мови (розмежування української і білоруської писемних пам'яток, про укр.-білорус. мовні зв'язки давнього періоду та ін.).

Г. П. Півторак.

З – десята літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графічній основі. Назва літери [зе] вживається як іменник с. р.: велике **З**, мале **з**. За формою накреслення – видозмінена кирилична літера Ꙁ («земля»), яка ств. на основі греко-візант. уставної **z** («дзета»). У староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) **З** вживалася у кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася і друкована форма літери. Сучас. вигляду набула після запровадження *гражданського шрифту*. В сучас. укр. мові літера **З** позначає шумний дзвінкий щілинний передньоязиковий свистячий приголосний, який може бути твердим (ка**з**ка, моро**з**) і м'яким (**з**ілля, ма**зь**). Перед глухим вимовляється глухо (ро**с**клад, **с** тобою), але в кінці слова не оглушується (ві**з**, переля**з**). Буває велике й мале, має рукописну та друковану форми. У старослов'ян. кириличній і давньоруській писемностях літера мала числове значення «сім», а число «шість» позначалося літерою **ѕ҃** («зіло») під *титлом*, яка первісно вживалася для позначення африкати **дз**, а згодом була вилучена з алфавіту. Нині **З** використовується також при класифікац. позначеннях і означає «десятий» (до поновлення в алфавіті літери **ґ** мала значення «дев'ятий»): пункт «з» розділу 2. При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 9-з і т. п.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *З*
Сінайська	= ⌣
Фінікійська	I 2 ɩ I
Давньогрецька	‡ ‡ ‡ I Z
Візантійська	Z Ƶ З З ʅ
Латинська	Z I] Z Ƶ
Романська	Z z Ƶ z
Готична	З з З з
Кирилиця	Z Ƶ Ȝ З З
Глаголиця	Ⰸ Ⰸ Ⰷ Ⰸ
Українська	З з З з

Г. П. Півторак.

ЗАВАДО́ВСЬКИЙ Іван Іванович (16.I 1887, с. Івиня на Львівщині – 21.IV 1932, Дніпропетровськ) – укр. мовознавець і педагог, професор з 1928. Закін. 1915 Віден. ун-т, де набув досвіду наук. і пед. роботи під кер. В. Ягича. Працював учителем у гімназіях Львова, Яворова (Львівщина), Таращі (Київщина). З 1923 – у Дніпроп. ІНО: викладач укр. мови, згодом професор, зав. кафедри укр. мовознавства, декан мовно-літ. ф-ту, проректор з навч. роботи. Автор навч. посібників із заг. та укр. мовознавства, метод. розробок і матеріалів для шкільних учителів: «Українська мова» (1927), «Основи мовознавства» (1928), «Основи мовознавства» (1930, 2-е вид. – 1931; у співавт. з Л. Булаховським). Одним з перших в історії науки про мову збагатив посібник із заг. мовознавства фактами укр. мови.

А. М. Поповський.

ЗАГА́ЛЬНІ І ВЛА́СНІ НА́ЗВИ – див. у ст. *Власні назви*, *Іменник*.

ЗАГАЛЬНОВЖИ́ВАНА ЛЕ́КСИКА – найбільший тем.-стиліст. шар *лексики* мови, використання якого вільне, не обмежене. З. л. становить основу *словника*. Включає в себе слова, пов'язані із спільними для більшості носіїв мови поняттями, а також є звичайними, зрозумілими для всіх назвами предметів і явищ довколишньої дійсності (напр.: земля, людина, пшениця, батько, рука, дім, ліжко, Україна, каша, сірий, слабкий, думати, весело, ти, один, і, за, ой, ні). Характеризується стійкістю осн. значень (багато слів зберегли у сучас. мові ті ж значення, що фіксуються в найдавніших пам'ятках писемності: мати, вода, ходити, спати, а, два, білий). Разом з тим може зазнавати змін, поповнюючись новими поняттями, що стають загальновідомими (трактор, атомний, політика, президент, космічний, голосувати), або у зв'язку зі зміною стиліст. маркованості слова, його лекс. та синтакс. сполучуваності. З. л. переважно належить до стилістично нейтральної, міжстильової (див. *Нейтральна лексика*), але не тотожна їй, має у своєму складі певну частину вільно вживаних емоц.-експресивних слів (матінка, дурний, обмізкувати, бодай). Включає в себе як лексику власне українську, так і загальновідому запозичену (див. *Запозичені слова*). Іноді З. л. називають ще загальнонародною.

І. В. Муромцев.

ЗАГНІ́ТКО Анатолій Панасович (14.X 1954, с. Кацмазів Жмеринського р-ну Вінн. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1992, професор з 1994, академік АН ВШ України з 1995. Закін. 1977 Донец. ун-т. Від 1981 працює у ньому на кафедрі укр. мови: асистент, ст.

викладач, доцент, зав. кафедри укр. мови (з 1993). Наук. редактор щорічника «Лінгвістичні студії» (з 1993). Праці з теор. проблем граматичних категорій укр. мови («Морфологічні категорії іменника в синтагматиці і парадигматиці», 1989; «Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці», «Система і структура граматичних категорій дієслова», «Структура та ієрархія валентних значень дієслова», «Морфологічні категорії в системі предикатності і предикативності речення», всі чотири – 1990, «Українські прийменники: Синхронія і діахронія», 2003, у співавт.), синтаксису («Теоретична граматика української мови: Синтаксис», 2001), функц. морфології («Основи функціональної морфології української мови», 1991), когнітивної, функц.-комунікативної та ідеографічної граматики. Автор посібників для вищих навч. закладів: «Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (Проблеми теорії)» (1993), «Український синтаксис» (ч. 1–2, 1996), «Лінгвістика тексту», «Синтаксична синоніміка і синтаксична деривація» (обидві – 2003), «Сучасне українське ділове мовлення» (2003, у співавт.). Лауреат премії ім. Ярослава Мудрого (2002).

Літ.: Ткачук В., Домрачева І., Ситар Г. Лінгв. концепція Анатолія Загнітка. Тернопіль, 2002. *І. Р. Вихованець.*

ЗАГРО́ДСЬКИЙ Андрій Олександрович (2.XII 1886, с. Зеленьків, тепер Тальнівського р-ну Черкас. обл. – 30.XI 1948, Київ) – укр. філолог, канд. пед. наук з 1946. Після закінчення 1912 Варшав. ун-ту працював учителем рос. словесності в одній з київ. гімназій. За рад. влади зосередився на організації нар. освіти та викладанні укр. і рос. мов на робітфаках, пед. курсах. З 1926 викладав укр. мову у вузах Києва, в т. ч. в ун-ті. З 1944 – ст. наук. співробітник, зав. сектора методики мови Укр. НДІ педагогіки (Київ). Створив перші стабільні підручники з укр. мови, за якими навчалося багато поколінь школярів, – «Граматику української мови, ч. 1 (Фонетика і морфологія)» (1938, 17-е вид. – 1956) та «Граматику української мови, ч. 2 (Синтаксис)» (1946, 14-е вид. – 1959). Тематика наук. досліджень З. охоплює гол. чин. формування орфогр. навичок, підвищення правопис. грамотності, розвитку мовлення учнів. *О. М. Біляєв.*

ЗАДНЬОЯЗИКО́ВІ ПРИ́ГОЛОСНІ – приголосні, що творяться внаслідок активної *артикуляції* задньої частини спинки язика. Дзвінкий проривний **ґ** зустрічається переважно в словах іншомов. і звуконаслідувального походження: ґава, ґанок, ґвалт, ґедзь, ґиґнути, ґрати, ґринджоли, ґуля, джиґун, ґречний. Глухий проривний **к** і фрикативний **х** майже в усіх позиціях тверді, крім позицій перед **і**, де вони палаталізуються (пор. хліб, хата, хай, хист – і кіт, хід, тихі), а також у словах іншомов. походження: кюрі, кяхта. *Л. І. Прокопова.*

ЗАЙМЕ́ННИК – *частина мови*, що вказує на особу, предмет або ознаку, але не називає їх. З. утворюють особливу систему слів-субститутів (слів-замінників), які, крім того, виявляють значеннєву, морфол. та синтакс. спільність із відповід. частинами мови. Термін уперше введено в додатках «Оупражненія грамматичніи», що містилися у кінці кн. «Руска языкоучебна читанка» (Відень, 1863) і в граматиці «Мала граматика языка руского для шкôлъ головныхъ» Г. Шашкевича (Відень, 1865). Сучас. написання термін набув в «Українській граматиці» Є. Тимченка (ч. 1. К., 1907). До З. звичайно зараховують тільки слова, функціонально співвідносні з класом імен (див. *Ім'я*) – *іменниками*, *прикметниками*, *числівниками*. Як З. функціонують також деякі групи *прислівників*. З цього погляду можна виділити 4 типи займ. слів: займенникові іменники, займенникові прикметники, займенникові числівники, займенникові прислівники.

За значенням З. поділяють на 9 розрядів: 1) особові (я, ми; ти, ви; він, вона, воно, вони), які вказують на особу мовця (я); особу, якій адресовано мовлення (ти); на особу мовця або співрозмовника в поєднанні з ін. особами (ми, ви), а також на особу, що не бере участі в мовленні, або на предмет, про який повідомляють (він, вона, воно, вони); 2) зворотний (себе), який вказує на особу або предмет, що виступає у реченні в ролі *об'єкта* і співвідноситься з тією ж особою чи предметом, але в позиції *суб'єкта*; 3) присвійні (мій, наш, твій, ваш, свій, його, її, їх, їхній), які вказують на належність предмета особі або ін. істоті; 4) питальні (хто, що, який, котрий, чий, скільки), що виражають намагання мовця ідентифікувати за допомогою співрозмовника особу, предмет або якусь ознаку і виконують роль питальних слів у *питальних реченнях*. Підклас питальних З. становлять питально-відносні З., використовувані в підрядних реченнях непрямого питання, пор.: «Що я для тебе маю? Серце! Руки! Уста!» (Д. Павличко) та «І хай ніхто не знає, що робиться в душі» (Л. Костенко); 5) відносні (хто, що, який, котрий, чий, скільки), які сполучають анафор. функцію (відсилають до поперед. слова в тексті) з функцією сполуч. слова у підряд. реченні (передають підпорядкування підряд. речення головному); 6) вказівні [цей (оцей), той (отой), такий (отакий), що виділяють певний предмет з ряду однорід. (цей, той) або вказують на згадану в поперед. контексті ознаку предмета (такий)]; 7) означальні (сам, самий, увесь, всякий, кожний, інший), які підкреслюють самост. роль особи або предмета в чому-небудь, їх відокремлення від ін. осіб або предметів, вагомість; вказують на повне охоплення осіб і предметів з відтінком сукупності чи роздільності; позначають протиставлення; 8) заперечні (ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки), що передають заперечення того лекс. змісту, який виражений післяпрефікс. частиною слова; 9) неозначені (дехто, дещо, деякий, дечий, декотрий, хтось, щось, якийсь, чийсь, котрийсь, абихто, аби-

що, абиякий, абичий, хто-небудь, що-небудь, який-небудь, чий-небудь, будь-хто, будь-що, будь-який, будь-чий, казна-хто, казна-що, казна-який, хтозна-хто, хтозна-що, хтозна-який, хтозна-чий), які вказують на точно не окреслене уявлення про предмети або ознаки.

З., крім суто займенникових, мають ознаки, спільні з певними частинами мови. Тому відповідно до заг. частиномовного грамат. значення, особливостей словозміни і синтакс. функцій їх поділяють на: 1) займ. іменники, що виражають узагальнено-предметне значення (я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони, себе, хто, що, ніхто, ніщо, дехто, дещо, абихто, абищо, хтось, щось, будь-хто, будь-що, казна-що, казна-хто, хтозна-хто, хтозна-що); 2) займ. прикметники, що узагальнено виражають ознаку предмета, його невизначеність тощо (мій, наш, твій, ваш, свій, їхній, який, котрий, чий, цей, той, такий, сам, самий, весь, кожний, всякий, інший, ніякий, нічий, нікотрий, деякий, дечий, декотрий, якийсь, чийсь, котрийсь, абиякий, абичий, який-небудь, чий-небудь, будь-який, будь-чий, казна-який, хтозна-чий); 3) займ. числівники з узагальнено-кількісним значенням (скільки, стільки,ніскільки); 4) займ. прислівники з узагальненим обставинним або обставинно-означальним знач. (де, коли, десь, колись, там, тут, туди, сюди, скрізь, тоді, так і под.).

Для займ. іменників характерні: а) *суплетивізм*: я, мене, мною; ти, тебе, тобі; ми, нас; ви, вас; він, його; хто, кого; що, чого та ін.; б) зближення відмінювання З. типу хто, що, він, вона, воно з прикм. відмінюванням; в) наявність у З. він, вона, воно, вони двох рядів форм — безприйм. і прийменникових, останні з початковим **н**: його, але в нього, з ним; її, але в неї, з нею (проте: завдяки їй); їх, але в них, з ними; г) відсутність форми наз. в. у зворотного З. **себе**; г) можливість інтерпозиції прийменника в запереч. і неозначених З.: ні в кого, ні з ким, ні на кого, ні на кому, де в кого (і в декого), аби на кого (і на абикого) тощо.

Усі займ. прикметники мають словозм. категорії роду, числа і відмінка. У запереч. і неозначених З. можлива інтерпозиція прийменника: ні в якому, де на яких (і на деяких) та ін. Займ. числівники, як і звичайні числівники, у наз. і знах. в. поєднуються з іменником способом керування, а в ін. відмінках — способом узгодження; пор.: стільки дерев і стількох дерев, стільком деревам, стількома деревами.

Існують різні погляди на місце З. в системі частин мови. Досить поширеним є трактування З. як однієї з частин мови, яке бере свій початок в античності. У деяких грамат. теоріях 20 ст. З. кваліфікують як слова, що входять до складу різних частин мови (у ролі їхніх підкласів) відповідно до своїх значеннєвих, морфол. і синтакс. ознак.

Див. також *Прономіналізація*.

Літ.: КСУЛМ, т. 1. К., 1951; Кучеренко І. К. Теор. питання граматики укр. мови, ч. 1. Морфологія. К., 1961; Матвіяс І. Г. Синтаксис займенників в укр. мові. К., 1962; Майтинская К. Е. Местоимения в языках разных систем. М., 1969; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Вольф Е. М. Грамматика и семантика местоимений. М., 1974; Теория и типология местоимений. М., 1980; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988; Жовтобрюх М. А. Займенник у системі частин мови. «Мовознавство», 1994, № 6; Ожоган В. Займ. слова у грамат. структурі сучас. укр. мови. К., 1997.

І. Р. Вихованець.

ЗА́ЙЦЕВА Тетяна Варфоломіївна [31.XII 1898 (12.I 1899), с. Великомихайлівка, тепер Покровського р-ну Дніпроп. обл. — 24.III 1964, Київ] — укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1943. Закін. 1927 Харків. ІНО. З 1945 — в Ін-ті мовознавства АН УРСР (протягом 1948—63 була ст. наук. співробітником). Розробляла питання лінгвостилістики, зокрема синтаксису мови укр. худож. л-ри (статті «Стилістичне значення генітива приналежності і присвійних прикметників», 1930; «Із студій над мовою Шевченкового „Кобзаря“», 1946), історії укр. лексикографії (ст. «Сорок років української радянської лексикографії», 1957), теорії лексикографії (статті «Методологічні основи нового „Українсько-російського словника“», 1951; «Лексикографічна розробка структурно і семантично близьких слів», 1963, рос. мовою). Один з укладачів і редакторів «Українсько-російського словника» (т. 1—6, 1953—63).

Літ.: Булахов М. Г. Зайцева Татьяна Варфоломеевна. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 2. Минск, 1977. *Т. Б. Лукінова.*

ЗАКАРПА́ТСЬКИЙ ГО́ВІР, середньозакарпатський говір, підкарпатський говір, південнокарпатський говір — один з арх. *говорів* карпатської групи діалектів *південно-західного наріччя*. Поширений у долинах пд. Карпат і правого берега р. Тиси. Осн. масив говору — в межах Закарп. обл. на зх. від р. Шопурки та нижньої течії р. Кісви (Рахівський р-н) до кордону з Словаччиною, а далі — в межах Східнословац. краю Словаччини до р. Ціроки (карту говорів української мови див. на окр. арк., с. 808—809). Говірки цього типу функціонують у деяких укр. селах Румунії — в долинах річок Вишави та Руськови. На сх. межує з *гуцульським говором*, на пн. — з *бойківським говором*, на зх. — з *лемківським говором*, на пд. — з рум., угор. та словац. мовами. Характеризується збереженням ряду давніх елементів фонетики, граматики, лексики.

З. г. ділиться на кілька великих говіркових груп, що найбільше різняться континуантами етимол. **о**, **е** в новозакритому складі. Це східнозакарпатські говірки — тересвянсько-річанські, або східномармароські (**о** > **у**, **е** > **і**, **'у**: кун', ôс'ін', прин'у́с «приніс»), центральнозакарпатські — надборжавсько-латорицькі, березькі (**о** > **ӱ**, **е** > **і**, **ӱ**: кӱн', ôс'ін', прин'ӱ́с), західнозакарпатські — ужансько-лаборецькі, ужанські й східноземплинські (**о** > **у**, **е** > **і**, **'у**: кун', о́сін', прин'ус), північнозакарпатські, або верховинські (кін', л'ід, прин'іс).

Фонет. особливості З. г.: 1. Фонема заднього ряду [**ы**] < [**ы**] [сын], < [**ъ**] у сполуці після [**р**],

[л] у слабкій позиції [**дрыва́** «дрова»], на місці давнього [**ъ**] перед **й** < **и** [зыйти́]. На більшості ареалу З. г. [**ы**] зберігається й після задньоязикових приголосних (гынути, ломагы «ломаки», кы́снути, хы́трый). 2. Континуант давньої фонеми [і] є передньо-середня фонема [**и**] [ми́лый]. 3. Континуант [і] давньої [**ѣ**] [д'і́ло, т'ін']. У деяких говірках в позиції перед ў фонема [і] < [**ѣ**] переходить в [**ӱ**] (лабіалізований **і**) [д'ӱўка, хл'ӱў]. 4. Континуант [і] етимологічного [**е**] в новозакритому складі [о́с'ін', піч], але в деяких позиціях, зокрема в складах, після яких занепав давній [**ъ**], виступають **'у**, **'ӱ** [мн'ут «мед», т'у́тка, прин'у́с, привйу́х «привів»; мн'ӱт, т'ӱ́тка, прин'ӱ́с, привӱ́х]. 5. Континуанти етимологічного [**о**] в новозакритих складах: [**у**] в сх. та зх. говорах [вус «віз»], [**ӱ**] в центральних [вӱс]. У крайніх пн. говорах, перехідних до бойківських, [**о**] в новозакритих складах перейшов в [**і**] [віс]. 6. Збереження [**а**] після м'яких приголосних та шиплячих [т'агну́ти, йа́вур/йа́вӱр; час]. 7. Відкритий характер фонеми [**о**] перед складами з голосними **о**, **а**, **е** [о́ко, коро́ва]; перед голосними **і**, **ӱ**, **у** та м'якими приголосними виступає її позиц. варіант – закритий /**ô**/ [ӱ ốц'і, ốгӱрок, кốжу́х]. 8. Звуження **е** в **и**, незалежно від наголосу, перед голосними **і**, **ӱ**, **и** та м'якими приголосними [пе́ршый, -а; пи́рші – мн., пи́ршӱў «першій»; дин' «день»]. 9. Асиміляція [**и**] до [**і**], без пом'якшення поперед. приголосного [си́н'ый – сін'і]. 10. Перехід початкового наголошеного [**о**] в **у**, **ӱ** [на ӱ́рі́с'і «горісі»]. 11. Збереження у багатьох словах [**и**] на поч. слова [игла́]. 12. Приголосний [г] на місці [**д**] у праслов'ян. сполуках **тл**, **дл>гл>ґ** у дієсл. формах мин. ч. [пл'уг, пл'ӱг «плів», мйуг «мів», привйу́г, привӱ́г «привів», збӱг *sъbodlъ «поколов рогами, пободав»]. 13. Збереження м'якості приголосних [**р**] та [**ц**] в усіх позиціях [р'абы́й, типи́р' «тепер»]; в частині говірок, зокрема центральних, [**ц**], [**р**], [**з**], [**с**] диспалаталізувалися перед **і** < **ѣ**, **е** [ці́лы́й, ріпа, сі́м, на нốзі́]. 14. Збереження м'якості [**ч**] в більшості центр. та зх. говірок [ч'у́ти]. 15. Приголосний [л] має препалатальний характер – **л̇** («європейський л») перед усіма голосними [л̇ипа]. 16. Відсутність протетич. приголосних у багатьох говірках [у́лиц'а, ôрі́х]. 17. Вторинний [**н**] після історично м'якого [**м**] перед **а** < **е** [с'імн'а]. 18. Вторинний [**л'**] після історично м'якого [**в**] > [ў] [здоро́ўл'а]. 19. Занепад **ў** < **в** перед **у**, **ӱ** < **о** в новозакритому складі [вӱц'а́, (в)уц'а́ «вівця»]. 20. Замкнений характер [**н**] перед **к**, **ґ** [малиӈ'кый]. 21. Наявність у багатьох говірках асимілятив. змін приголосних: **н'с'к** > **н'ц'к** [па́н'ц'кый], **рл** > **лл** [челле́ный «червоний»], **дл** > **лл** [пӱ́ллый «поганий»], **дн** > **нн** [пуннима́ти «піднімати»], **бм** > **мм** [уммы́ти «обмити»]. 22. Іменники с. р. з давнім формантом **-ьје** характеризуються чергуванням приголосних в основі, відсутністю їхнього подовження, безвинятковим переходом **е** > **і** у дериватах від дієслів із суф. -**и**-, кінцевим **-'а** [во́жін'а «візіння», хо́жін'а].

Морфол. особливості З. г.: 1. Слабка диференціація флексій за твердістю – м'якістю основ, а в багатьох говірках повна відсутність її [вốдо́ў – зимл'о́ў, воло́ви – кốн'о́ви, колачови; воло́м – кốн'о́м]. 2. У род. в. мн. іменників флексія **-и** < **-ий** [ко́ни, л'уди́]. 3. У І відміні ім. ж. р. в м'якій та мішаній групах – давня флексія **-и** в дав. [земли́] та місц. [на земли́] відмінках. В ім. ч. р. І відміни в багатьох говірках – паралельні флексії II відміни або тільки ці останні: в дав. [ста́ро́с'ц'і, сто́ростови, Вôло́д'ови], ор. [ста́рôстоў, ста́ростом], місц. [на ста́ростови, Вôло́д'ови] одн., в дав. [ста́рôстӱм], зрідка – наз. [старосто́ве] і місц. [на ста́ро́с'т'іх] відмінках мн. 4. В ім. II відміни в дав. в. одн. – флексія **-ови** (**-'ови**, **-еви**) (чôлôві́кови), зрідка **-у** (**-'у**) [чôлôві́ку]. У дав. в. зберігається континуант давньої флексії **-омь** > **-ум**, **-ӱм**, **-ім** (во́лум, во́лӱм, во́л'ім). 5. Давня флексія **-ы** в ор. в. мн. твердої групи II та IV відмін [з во́лы, пуд воро́ты], а в місц. – **-іх** < **-ѣхъ** [на во́л'іх, на вôро́т'іх, на тил'а́т'іх]. 6. У м'якій групі II відміни мн. деяких ім. у дав. в. флексія **-ом** [л'уд'ом, дви́р'ом], в місц. – **-ох** [на ко́н'ох, л'у́д'ох, гру́д'ох]. 7. В ім. IV відміни в ор. в. одн. закінчення **-'ат'ом**, **-'атом** [тил'а́т'ом, тил'а́том]. 8. У наз. в. мн. частково збереглась флексія **-ове** [синове]. Елемент **-ов-** зберігається у непрямих відмінках [старосто́вӱў; старôсто́вӱм, кумо́вам; з кумо́вами]. 9. Іменники III відміни у верхньонадборжавських говірках у род. в. одн. мають арх. закінчення **-е** [со́ле, це́ркве, л'убве́]. 10. Арх. флексія **-е** давніх основ на приголосний [ка́мене, тил'а́те, дне].

Прикметники (й пасивні дієприкметники) у мин. ч. с. р.: 1. Зберігають нестягнену форму **-ойе** [до́бройе], а в басейні р. Ужа **-ой** (редукція **е**) [до́брой]. 2. Вищий ступінь порівняння твориться за допомогою суфікса-флексії **-'ый** (**-'ий**) < **-јь** (ширы́й, моло́жый < моло́джий). У частині пн., багатьох центр. і в сх. говірках вищий ступінь порівняння твориться за допомогою ненаголошеної частки **май** [май вели́кый], а найвищий – за допомогою наголошеної [ма́йвеликый]. У цих же говірках ступенюються за значенням іменники та дієслова [май жона́ «краща, працьовитіша, добріша і т. д. жінка», май ро́бл'у «працюю більше»]. У системі числівників поширені форми **йеде́н**, **дві** (ж. і с. р.), структури **дийӱйаддс'ат** «дев'яносто», **дві́ста**, **дві́сто**, **два́сто** тощо, особово-чоловічі форми **двайе́**, **трийе́**, **чотыре́** (центр. і сх. говірки), **двоме**, **тр'о́ме**, **чотыр'о́ме** та ін. (зх.). Поширені дробові числівники типу **пу(ӱ) четверта**, **пӱ(ӱ) четверта** «три з половиною». Займенники характеризуються енклітиками род. (**с'а** «себе»), знах. (**н'а** < **мн'а** «мене», **т'а** «тебе», **го** «його», **йі** «її», **на ню** «на неї») та дав. (**ми** «мені», **ти** «тобі», **му** «йому») відмінків. Функціонують питальні займенники **тко**, **ко** «хто», **што**, **що**.

Осн. особливості дієслів: 1. Збереження давніх інфінітивів та **-ти** [говори́ти] і **-чи** [печи́]. 2. Чергування [**д**] з [**ж**] у сх. і центр. говорах [хо́жу]

та [дж] у західних і північних [си́дж͡у]. 3. Асимілятивний перехід [й] у [в] в 1-й ос. одн. і 3-й ос. мн. теп. ч. слів з основою на -а- [зна́ву, ду́мавут'] в центр. і зх. говірках. 4. Стягнені форми (-айе- > -ае- > -а-) 2-ї [ду́маш] і 3-ї [ду́мат', ду́мат] особи. 5. У 3-й ос. одн. і мн. теп. ч., 2-й ос. нак. сп. виступає закінчення -т у сх., пн. та окремих центр. говорах [хо́дит, хо́д'ат, ход'і́т] і -т' у решті. 6. У 1-й ос. мн. теп. і простого майб. ч. закінчення -ме [береме́]. 7. Особові частки в 1-й і 2-й ос. одн. і мн. в мин. ч. (модифіковані форми давнього перфекта) [ходи́в-им, ходи́в-ем, ходи́ла-м; ходи́в-ис', ходи́в-ес', ходи́ла-с'; ходи́ли-сме, ходи́ли-с'ме, ходи́ли-сте, ходи́ли-с'те]. 8. Творення форм умов. сп. за допомогою особ. часток [писа́ў бим, бым; писа́ў бис', быс'; писали бисме, быс'ме тощо]. В центр. говірках у 1-й ос. вживається частка бых (даў бых). Для синтаксису характерні паратактичні конструкції [будеш* го сто рас просити и (та) ни пу́де; ку́пл'уц'ц'а д'іти тай со́нце ни грі́йе], вираження присвійності за допомогою особ. займенників у формі дав. в. [о́тиц' ми «мій батько», ма́ти ти «твоя мати», д'і́дик нам, сус'і́дўў нам «нашого сусіда», ма́тери сôбі́ «твоїй матері»], знах. в. з інфінітивом [чуў го с'мійа́тис'а «чув, як він сміявся»], конструкції з прийменником на зам. по [иду на во́ду, на гри́бы], порівн. конструкції з спол. ги [май высо́кый /ги ути́ц' му], вживання дієприслівників для вираження умови, причини явища [мôзôл'і́ ми с'а начини́ли, дрыва́ руба́йучи] тощо.

У лексиці З. г. помітне місце займають *архаїзми* та запозичення з сусід. мов. Як і в ін. карп. діалектах, у З. г. є елементи, що мають паралелі в південнослов'ян. мовах, в ареалі балк. мовного союзу.

Осн. риси З. г. сформувалися на кін. 16 – поч. 17 ст. Писемні пам'ятки, в яких відбивалися риси З. г., збереглися від поч. 15 ст. Внаслідок істор. причин З. г. творили деякі письменники, як, напр., поети В. Довгович (1783–1849), М. Нодь (1819–62). З. г. був об'єктом обробки граматистів М. Лучкая, А. Волошина та ін., лексикографа В. Чопея. Протягом 19 ст. ареал З. г. зменшився на користь сусід. мов. З. г. досліджували мовознавці І. Фогорашій, І. Верхратський, О. Брох, І. Панькевич, Г. Геровський, С. Бевзенко, Й. Дзендзелівський, В. Добош, К. Галас, В. Лавер, П. Лизанець, В. Німчук, І. Пагіря, І. Сабадош, П. Чучка та ін.

Літ.: Панькевич І. Укр. говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Прага, 1938; Його ж. Нарис історії укр. закарп. говорів, ч. 1 (Фонетика). Прага, 1958; Дзендзелівський Й. О. Лінгв. атлас укр. нар. говорів Закарп. обл. УРСР (Лексика), ч. 1–3. Ужгород, 1958–93; Дэже Л. Очерки по истории закарп. говоров. Будапешт, 1967; Бернштейн С. Б. [та ін.]. Карпатский диалектол. атлас. М., 1967; Добош В. І. Синтаксис укр. південнокарп. говорів. Ужгород, 1971; Нимчук В. В. Карпатоукр.-южнославян. языковые параллели и тождества (история и перспективы проблемы). В кн.: ОЛА МИ. 1984. М., 1988. *В. В. Німчук.*

ЗАКІ́НЧЕННЯ – див. *Флексія.*

ЗАКО́Н УРСР «ПРО МО́ВИ В УКРАЇ́НСЬКІЙ РСР». Прийнятий Верх. Радою УРСР 28.X 1989. Потреба в держ. статусі укр. мови в республіці була викликана складною *мовною ситуацією*, передусім звуженням сфери її функціонування у 30–80–і рр. Питання про держ. статус укр. мови було порушено діячами культури, зокрема письменниками на зборах, пленумах і з'їзді СПУ. На установчих зборах Т-ва укр. мови ім. Т. Шевченка 9–10.II 1989 (з жовтня 1991 – Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка) схвалено проект Закону, що його згодом доопрацювала робоча група ВР УРСР. Проект документа було опубл. 5.IX 1989 для всенар. обговорення.

Закон про мови містить 6 розділів (40 статей). У ньому зазначається, що закон регулює сусп. відносини у сфері всебіч. розвитку і вживання української та ін. мов, якими користується нас. країни, в держ., екон., політ. і госп. житті, охорону конст. прав громадян у цій сфері, виховання шанобливого ставлення до нац. гідності людини, її культури і мови. Укр. мова проголошується *державною мовою* в Україні. Їй забезпечується всебіч. розвиток і функціонування у всіх сферах сусп. життя; створюються також необхідні умови для розвитку і використання мов ін. національностей. Визначаються обов'язки служб. осіб щодо володіння держ. мовою, правові основи охорони фондів і пам'яток мови, захисту мов і контролю за виконанням закону. В усіх сферах сусп. життя укр. мова наділяється правом функціонування і використання як державна. Визнається вільний вибір мови навчання дітей як невід'ємне право громадян. Рос. мова чи мова ін. етн. меншини, що проживає компактно, наділяється правом паралельного вживання і функціонування поряд з укр. мовою. Те саме стосується назв установ, топонімів та картогр. видань – вони подаються укр. мовою, але паралельно можуть подаватися мовою і нац. меншини, яка компактно живе в тій чи тій місцевості. Україна на основі угод з ін. державами сприяє нац.-культурному розвиткові українців, що живуть за межами етн. батьківщини. Разом із Законом прийнято постанову ВР «Про порядок введення в дію Закону Української РСР „Про мови в Українській РСР“», де вказано термін реалізації тих чи тих статей. Закон введено у дію з 1.I 1990, однак 12 його статей, які стосуються, передусім, регіон. особливостей, передбачено запровадити протягом 3–5 років, а 6 – упродовж 5–10 років (до 2000). Осн. положення Закону знайшли відображення в ст. 10 Конституції України. Після закінчення терміну реалізації Закону можна констатувати певне розширення поля сусп. функціонування укр. мови як державної, зокрема у сферах дошкільного виховання, шкільної освіти, діловодства, держ. органів і громад. орг-цій тощо. В 1-й пол. 90-х рр. Кабінет Міністрів України кількаразово утворював комісії для здійснення нової редакції Закону. *З. Т. Франко.*

ЗАКРЕ́ВСЬКА Ярослава Василівна (14.XII 1931, с. Звяртів Томашівського пов., тепер Люблінського воєв., Польща – 2.IX 1999, Львів) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1985, професор з 1994. Закін. 1953 Львів. ун-т. З 1956 працювала в Ін-ті сусп. наук АН УРСР (з 1993 – Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України): молодшим, старшим, провідним наук. співробітником; з 1987 – зав. відділу мовознавства. Одночасно (з 1996) – професор Львів. ун-ту. Осн. праці – з укр. діалектної мови, ареалогії діал. явищ, словотворення («Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті», 1976; «Специфіка територіальної диференціації діалектів за даними словотворення», 1978, рос. мовою), лексики («Лінгвогеографічний аспект у вивченні галузевої лексики. На матеріалі народних назв рослин», 1970, рос. мовою; «Шляхи дослідження народних назв рослин», 1971), теорії лінгв. географії («Атлас української мови», т. 2, 1988, співавтор і один з редакторів; т. 3, 2001, співавтор; «До проблеми зведених карт лексико-словотворчої серії ЗЛА», 1988), міжмов. зв'язків («До історії українсько-південнослов'янських мовних зв'язків», 1983; «Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная», в. 1–3, 1988–2000, у співавт.; «Общекарпатский диалектологический атлас», т. 1–6, 1989–2001, у співавт.). Співавтор і редактор словників гуцул. говірок «Гуцульщина. Лінгвістичні етюди» (1991) та «Гуцульські говірки. Короткий словник» (1997); керувала укладанням багатотом. словника гуцул. діалекту. Досліджувала мову творів і лінгв. спадщину І. Франка (моногр. «Казки Івана Франка. Мовно-художній аналіз», 1966; розділ «Погляди Івана Франка на роль народної мови в процесі утвердження єдиної української літературної мови» у кн. «І. Я. Франко і світова культура», 1990).

Літ.: Ярослава Закревська. Бібліогр. покажчик. Л., 1997; Ярослава Василівна Закревська. «Мовознавство», 1999, № 4–5; Гриценко П. Ю. До цілості: гуцул. діалект у дослідженнях Я. В. Закревської. В кн.: Гуцул. говірки. Лінгв. та етнолінгв. дослідження. Л., 2000. *П. Ю. Гриценко.*

ЗАКРЕ́ВСЬКИЙ Микола Васильович [псевд. – М. Шагінян; 9(21).VI 1805, Київ – 29.VII(10.VIII) 1871, Москва] – укр. історик, фольклорист, етнограф, мовознавець. Закін. Харків. ун-т. Навч. у Дерптському (тепер Тартуський) ун-ті. Вчителював у Ревелі (Таллінн). З 1859 жив у Москві. Видав зб. «Старосвѣтскій бандуриста» (кн. 1–3, 1860), куди ввійшли укр. нар. пісні та думи, прислів'я, приказки, приповідки, а також «Словарь малороссійских идіомов» (кн. 3). Серед опубл. фолькл. матеріалів є записи, зроблені самим З. (частина прислів'їв, пісень), а також літ. та фолькл. твори з різних друк. видань. Автор істор. праці «Опис Києва» (т. 1–2, 1868; рос. мовою). *З. Т. Франко.*

ЗАЛЕ́СЬКИЙ Антін Миколайович (15.VIII 1936, с. Доброводи, тепер Збаразького р-ну Терноп. обл. – 9.II 1989, Київ) – укр. мовознавець, славіст, канд. філол. наук з 1969. Закін. 1959 Львів. ун-т. З 1968 працював в Ін-ті мовознавства АН УРСР (молодший, а з 1974 – ст. наук. співробітник). Досліджував типологію укр. діалектних фонол. систем, істор. фонетику укр. мови, взаємодію літ. мови і діалектів, укр. та слов'ян. лінгвогеографію. Автор монографії «Вокалізм південно-західних говорів української мови» (1973), багатьох статей. Під його керівництвом укладено хрестоматію «Говори української мови. Збірник текстів» (1977). Співавтор і один з редакторів «Атласу української мови» (т. 1–3, 1984–2001) та «Общеславянского лингвистического атласа» (вст. випуск, 1978; в. 1, 1988; в. 2а і 2б, обидва – 1990).

А. М. Залеський.

Літ.: Антін Миколайович Залеський. «Мовознавство», 1989, № 3; Hinze F. Antin Mykolajovyč Zales'kyj. «Zeitschrift für Slawistik», 1990, в. 35; Hrycenko P. Antin Zaleski (1936–1989). «Slavia Orientalis» [Warszawa], 1991, t. 40, № 1–2; Гриценко П. А. М. Залеський. В кн.: Rozprawy Slawistyczne UMCS. Lublin, 1992. *В. Г. Скляренко.*

ЗАЛО́ЗНИЙ Петро Федорович [псевд. і крипт. – Петро З., Петрусь З., Явір Петро, Федоренко П., За-ний Петро, П. З. та ін.; 20.XII 1865 (1.I 1866), с. Рашівка, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл. – 8.IV 1921, там же] – укр. мовознавець, педагог, письменник. Закін. 1889 Київ. ун-т. Учителював у земських школах Катеринославщини і Полтавщини, був чиновником. Написав підручник «Коротка граматика української мови» (ч. 1–2, 1906–13), який відіграв важливу роль у формуванні літ. норми укр. мови. Нормат. тенденції граматики укр. мови реалізовані З. і в худож. творах (зб. поезій «Русалочка», 1887; водевіль «На досвітках»; оповідання).

Літ.: Жовтобрюх М. А. Народові відданий. «Рад. освіта», 1966, 8 січня; Ващенко В. С. Перші підручники з укр. мови. УМШ, 1961, № 5. *А. М. Поповський.*

ЗАНЕ́ПАД РЕДУКО́ВАНИХ – див. у ст. *Редуковані голосні.*

ЗАПА́РА Дмитро Федорович [5(17).II 1826, тепер Ізюмський р-н Харків. обл. – 6(18).XII 1865, х. Кринички, тепер село тих же р-ну і обл.] – укр. громад. і культур. діяч, лексикограф, фольклорист. Навч. 1841–46 у Харків. ун-ті. Служив в Ізюм. повіт. суді, був гласним Харків. губ. зборів. Друкувався у газетах і журналах, зокрема в «Основі». Уклав 1849 «Краткій малорусскій словарь» (не опубл., рукопис зберіг. у Б-ці Рос. АН, Петербург). У словнику – бл. 2000 статей, в яких укр. слова стисло перекладаються рос. мовою; помітне місце займають слова, записані з уст народу. М. Костомаров, якому до Саратова З. надіслав свою працю разом із власними міркуваннями «О правописаніи», зробив у рукописі виправлення й уточнення, але не підтримав запропонований З. фонет. правопис, застерігши, що не слід «прерывать святую связь с стариною». З. збирав мат-ли до історії України, записував нар. пісні.

Літ.: Пилинський М. М. Укр. рукописні словникові матеріали в б-ках і архівах Ленінграда. ЛБ, 1963, в. 9; Галас Б. К. Рукописный словарь Д. Запары 1849 года и его значение для исследования укр. нар. лексики. В кн.: Совещание по Общеславян. лингв. атласу (Черновцы, 4–7 окт. 1976 г.). Тезисы докладов. М., 1977; Його ж. М. І. Костомаров і Д. Ф. Запара (До характеристики процесу становлення нової укр. літ. мови). «Укр. мовознавство», 1991, в. 18. *Б. К. Галас.*

ЗАПЕРЕ́ЧЕННЯ – лекс.-грамат. категорія, яка означає відсутність зв'язку між певними об'єктами реальної дійсності. Як мовна універсалія З. виявляється на різних рівнях: лекс., словотв., синтакс., фонетичному. Заперечні слова утворюються за допомогою заперечних словотв. *афіксів*, які семантично конкретизуються, набувають знач. відсутності, позбавленості, неповноти. Ці афікси **не-**, **без-**, **обез-**, **зне-**, **ні-**, **ані-**, **а-**, **анти-**, **ім-**, **ін-**, **ір-**, **дис-**, **поза-**, **понад-**, **над-**, **недо-**, **небез-** можуть поєднуватися з лексемами різних частин мови (небажання, безрідний, знебарвити, ніде, аніякий, аморальний, антихудожній, дисгармонія, індиферентний, ірреальний, позазаконний, понадплановий, надзвичайний, недобирати, небезгрішний). У запереч. реченнях осн. засобом вираження З. є частка **не**, функціонування якої у *препозиції* до будь-якого члена речення робить конструкцію загально- або частковозаперечною: Батько не вечеряв; Не кожен зможе це зробити; Не всяка риба запливає на цю глибину; Не в хаті стелить синові мати постелю. Заперечна семантика синтакс. конструкції може підсилюватися частками **ні**, **ані**, **і (й)**, запереч. займенниками та прислівниками: Я не вірю ні одній сльозі; Він не сказав ані слова; Я й не знаю, чим віддячити вам; Ніякого бою не було; Стою і ніяк не надивлюся. З. може передаватися без використання лекс. засобів його вираження, а лише інтонацією. Інтонеми таких конструкцій характеризуються триваліщим звучанням наголошеного складу того слова, зміст якого заперечується, і висхід. тоном цього складу. Інтонація разом з порядком слів, певними усталеними словосполученнями є засобом передачі запереч. смислу: Багато ти знаєш; Щоб я її покинув!; Дуже ти мені потрібний! Повторення З. передає стверджув. семантику: Він не міг не бачити, тобто «бачив».

Літ.: СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Дудик П. С. Слова-речення *Так*, *Ні* та їх синоніми. УМЛШ, 1972, № 4; Озерова Н. Г. Средства выражения отрицания в рус. и укр. языках. К., 1978; Бондаренко В. Н. Отрицание как логико-грамматическая категория. М., 1983. *Н. Г. Озерова.*

ЗАПЕРЕ́ЧНЕ РЕ́ЧЕННЯ – див. у ст. *Заперечення*, *Заперечні слова*.

ЗАПЕРЕ́ЧНІ СЛОВА́ – *слова*, що виражають *заперечення*. До них належать *частки* **не**, **ні**, **ані**, які передають заперечення, *займенники* і *прислівники* **ніхто**, **ніщо**, **ніякий**, **ніде**, **ніколи**, **нікуди**, **аніскільки**, **анітрохи** та ін., заперечні *сполучники* **ні...ні**, **ані...ані**, заперечний *предикатив* **немає** та ін.

З. с. функціонують у запереч. *реченнях*. Наявність у реченні заперечного займ., присл. або част. **ні**, **ані** вимагає запереч. частки **не** перед *присудком*, запереч. предикатива **немає** (Ніхто не питав його про це; Ніде не лишилося води ні краплини; Нікому до нас немає ніякого діла; Нема, анікогісінько нема), тобто конструкції з т. з. подвійним запереченням. Частка **ні** в діалогічному *мовленні* виступає у ролі слова-речення при запереч. відповіді на питання і є антонімом стверджув. слова-речення **так**: – Ви чимсь схвильовані? – Ні. За запереч. відповіддю **ні** можлива репліка з част. **не**, яка розкриває заперечну семантику відповіді: «Чорницю Мар'яну – Чи чували? – Ні, не чули» (Т. Шевченко). Частка **ані** так само, як і **ні**, але з більшим ступенем категоричності, може виражати повне запереч. у *безособових реченнях* з обов'язковим додатком у формі род. в. ім. (В небесах ані хмариночки) та в інфінітивних запереч. конструкціях (Ані перейти туди, ані переїхати). В особ. реченнях вона може служити єдиним засобом вираження заперечення, одночасно підсилюючи його (Ані сколихнеться нерухома вода). Заперечні займенники і прислівники з наголошеним *префіксом* **ні** (нікого, нічого, ніде, нізвідки, нікуди, ніколи) створюють заперечні інфініт. речення: Нікому сльози втерти; Топити нічим; Ніде правди діти; Тікати було нікуди; Порятунку вже чекати нізвідки; Ніколи й газету почитати. Від тих самих запереч. займенників і прислівників за допомогою певних префіксів і *суфіксів* утв. ряди варіативних слів з більш або менш посиленим значенням заперечення, часто з експресив. відтінком (ніякий – аніякий – ніякісінький – аніякісінький; ніскільки – аніскільки – ніскілечки – аніскілечки; нітрохи – анітрохи – анітрішки – анітрішечки). *Н. Г. Озерова.*

«ЗАПИСКИ́ НАУКО́ВОГО ТОВАРИ́СТВА І́МЕНІ ШЕВЧЕ́НКА» (ЗНТШ) – видання Наукового товариства імені Шевченка. Виходили протягом 1892–1937 у Львові (155 томів; підготовлені до друку т. 156–158 через фінансові труднощі не були видані), 1948–90 друкувалися у Мюнхені, Парижі, Нью-Йорку (т. 156–220). У 1896–1913 виходили раз на два місяці, з 1914 – неперіодично. Редакторами були Ю. Целевич (т. 1), О. Барвінський (т. 3–4), М. Грушевський (т. 5–116); т. 117–155 редагували І. Крип'якевич, К. Студинський, В. Сімович та ін. У ЗНТШ висвітлювалися питання укр. історії, археології, філології, етнографії, мистецтвознавства, фольклористики, бібліографії, книгознавства. Друкувалися наук. розвідки, докум. матеріали, давні писемні пам'ятки, рецензії, матеріали про діяльність Т-ва, огляди л-ри з заг. історії, літературознав-

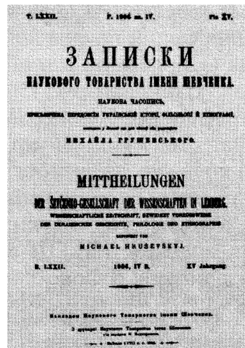

«Записки Наукового товариства імені Шевченка». Обкладинка.

ства, мовознавства, що виходила в Зх. Україні, а також у Росії, Польщі, Угорщині, Франції, Англії та ін. країнах. З дослідженнями мовозн. проблем виступали І. Франко, І. Верхратський, В. Гнатюк, М. Возняк, І. Свєнціцький, Є. Тимченко, І. Огієнко, І. Панькевич, К. Студинський, С. Смаль-Стоцький, В. Охимович та ін.; у діаспорі – О. Горбач, К. Кисілевський, П. Ковалів, З. Кузеля, В. Лев, М. Пшеп'юрська, Ю. Шевельов та ін. Опубл. такі важливі праці: «Причинки до української ономастики», «Азбучна війна в Галичині 1859 р.» І. Франка; «Знадоби до пізнання угро-руських говорів» І. Верхратського; «Огляд українського язикознавства» І. Огієнка; «Огляд української лексикографії» Б. Грінченка; «Проба упорядкування українських говорів», «До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів» І. Зілинського; «Відношення південнокарпатських говорів до всіх інших українських говорів, і передусім до північноукраїнських» І. Панькевича; «Вокатив в українській мові» і «Льокатив речівниковий в українській мові» Є. Тимченка; «Студії над галицько-українськими граматиками», «Граматика Лаврентія Зизанія з 1596 р.», «„Проект правопису" І. Жуківського на з'їзді „Руських учених"» М. Возняка; «Про наголос в українсько-руській мові» В. Охримовича; «Розвиток поглядів на сем'ю слов'янських мов і їх взаємне спорідненння», «Питання про східнослов'янську прамову» С. Смаль-Стоцького та ін. Цікаві розвідки опубл. у ЗНТШ, що виходили у діаспорі: «Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими», «До проблеми формування української мови та інших слов'янських мов» П. Коваліва; «Історичний розвиток і сучасний стан українського словництва» З. Кузелі; «Надпрутський говір», «Мовні особливості наддністрянського гнізда» К. Кисілевського та ін. Після заснування 1897 окр. збірника для матем.-природничо-лікарської секції ЗНТШ стали органом лише істор.-філос. та філол. секцій, а зі зростанням обсягу наук. досліджень кожна з цих секцій почала видавати окр. серії і видання («Жерела до історії України-Руси», «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», «Етнографічний збірник» та ін.), в яких опубл. чимало матеріалів з історії укр. мови. Об'єднуючи широкі кола укр. та зарубіж. співробітників, ЗНТШ були репрезентативним органом не тільки НТШ, а і всієї укр. науки. З 1990 (після відновлення діяльності НТШ в Україні) ЗНТШ видаються знову у Львові.

Літ.: Період. та серійні видання Наук. т-ва ім. Шевченка (1885–1939). Анотований покажчик. Л., 1991; Ясінський Б. Літ.-наук. вістник. Покажчик змісту, т. 1–109 (1898–1932). К.–Н.-Й., 2000. *Д. Г. Гринчишин.*

ЗАПОЗИ́ЧЕНІ СЛОВА́ – *іншомовні слова*, цілком засвоєні мовою, що їх запозичила. З. с. не сприймаються мовцями як чужорідний елемент і не потребують пояснень щодо форми і значення. На відміну від іншомов. слів, які розглядаються у спец. словниках, З. с. подаються у заг. словниках разом з питомою лексикою. Найдавніша частина З. с. в укр. мові сягає ще праслов'ян. періоду і тому має відповідники в ін. слов'ян. мовах. Відомі З. с. цього періоду походять з готської або діалектів прагерм. мови (хліб, хижа, котел, князь, лихва, пила, скло, шолом) чи запозичені через давні герм. мови з латинської (дошка, купити, миска, оцет, осел) або грец. мови (церква). До пізніших *запозичень* належать слова, успадковані укр. мовою із східнослов'янських протоукр. говірок, що мають, як правило, відповідники в рос. і білоруській або в одній з цих мов. З давньорус. періоду в укр. мові існує низка З. с., що походять з церковнослов'ян. (благословити), середньогрец. (парус, піп, ідол, диявол, янгол), гебрайської за посередництвом середньогрец. (амінь, субота), давньошвед. (ябеда, якір, ящик), тюркських або монгольської (боярин, хоругов) мов. У пізніші часи до укр. мови проникли З. с. із суміжних слов'ян. і неслов'ян. мов – рос. (область, завод, чайник), білорус. (бадьорий), польс. (хлопець, певний, червоний), чес. (злочин), балтійських (клуня), рум. (бринза, цап, царина), угор. (довбиш), тюркських, переважно турецької й кримськотатарської (козак, гарбуз, товар, карий), а також з нім. (дах, фарба, верстат), їдиш, а через неї – гебрайської (шабаш). Найголовнішим джерелом лекс. запозичень, пов'язаних з поняттями загальноєвроп. культури, науки, держ. управління, права й політики, для укр. мови, як і всіх європейських, були та залишаються і досі мови лат. (цирк, медицина, університет, директор, юрист) і грецька (театр, телеграма, техніка, політика) (див. *Інтернаціоналізм*). Крім німецьких, найбільше З. с. до укр. мови проникло з таких європ. мов, як франц. (багаж, аванс, інженер) та італ. (бомба, банда, помідор), а також з англійської (футбол, бокс, спорт, страйк). Із сх. мов, крім тюркських, найбільше до укр. мови проникло З. с. з арабської (кавун, магазин, шуба), менше – з перської (баштан, шахи), а ост. часом з японської (дзюдо, карате). З віддаленіших мов світу З. с. входили до укр. мови значно рідше, як правило, за посередництвом ін. мов. За посередництвом рос. мови до української увійшли деякі З. с. з мов народів кол. СРСР (груз. – тамада, мегрельської – кефір, комі – пельмені і т. д.). Через мови Зх. Європи проникли до укр. мови запозичення з мов Азії та Америки, напр., з давньоінд. (перець) або з індіанської мови накуатль у Мексиці (шоколад). *О. Б. Ткаченко.*

ЗАПОЗИ́ЧЕННЯ – звук, морфема, слово або його окр. значення, фразеологізм, синтакс. конструкція, перенесені з однієї мови в іншу, а також сам процес под. перенесення. Найчастішими є З. окр. слів, напр.: глас (голос) із старослов'ян. (давньоболгарської) мови, директор – з лат., хлопець – з польс., майстер – з німецької. Рідшим є З. звуків, морфем (словотвірних), фразеологізмів або синтакс. конструкцій. Звуки й морфеми з ін. мов входять в укр. мову через З. слів, у яких вони виступають.

Таким було З. укр. мовою звуків **ґ** і **ф** (ґрунт, ґанок, фабрика, сфера тощо), які увійшли до укр. мови у складі запозич. лексики, проте пізніше дістали здатність виникати вторинно на місці ін. звуків, зокрема це стосується **ґ**, яке могло виникати внаслідок вторинного одзвінчення **к**, пор.: укр. ґніт – польс. knot, укр. ґава – польс. kawka, укр. ґрати – польс. krata. Це стосується і запозич. морфем, які можуть згодом використовуватися для творення нових форм слів від власних питомих коренів (основ). Так, внаслідок виділення морфеми **-енція** у словах типу аудієнція, ексцеленція виникло укр. поведенція (ірон.) «поведінка».

З. може здійснюватися безпосередньо, напр.: з тюрк. мов – козак, товар тощо, або за посередництвом ін. мов. Так, частина грец. лексичних З. прийшла до української безпосередньо з грец. мови (ікона), частина ж – за посередництвом лат. та ін. європ. мов (бібліотека, театр тощо). Це стосується і З. на ін. мовних рівнях. За посередництвом польської в укр. мову увійшов суфікс **-унок**, першоджерелом якого є нім. суфікс **-ung**. Спочатку нім. **-ung** через стадію **-unk** дало польс. **-unek** (wizerunek «візерунок», opatrunek «перев'язка», posterunek «пост», pocałunek «поцілунок»), яке в укр. мові шляхом закономірної фонет. заміни польс. суфіксального **-e-** українським **-o-** дало укр. суфікс **-унок**: (по)цілунок, візерунок, малюнок. Укр. фразеологізм «Як ся маєш?» прийшов до укр. мови за посередництвом польс. (jak się masz?) і чес. (jak se máš?), які, у свою чергу, могли його запозичити з мови слов'ян Паннонії (*Kako sę imaši?), де як слов'ян. калька відповідного лат. звороту Quomodo te habes? (букв. «Як тебе маєш?») цей фразеологізм утворився. Безпосереднє З. (не калькування) синтакс. конструкцій можливе лише з близькоспорід. мов. Так, поширене ост. часом уживання займенника **котрий** у відносних конструкціях можна пояснювати впливом польс. або рос. мов (польс. Człowiek, który przyszedł... і рос. «Человек, **который** пришел»), оскільки в українській **котрий** вживається, як правило, тільки у функції питального займенника, що стосується місця (порядкового числа) у низці певних осіб, предметів, явищ, напр. питання: «**Котра** година?» З. відбувається усним і писемним шляхами. З часом форма запозиченого слова, морфеми, звука дедалі більше пристосовується до системи мови, яка їх запозичила. Характерним для недавніх З. є, напр., збереження ними невідмінюваності (какао, колібрі, кенгуру, какаду та ін.) або незвичайного сполучення звуків (ркацителі). Досить поширеним при З., особливо з віддаленої мови, коли неминучим стає посередництво ін. мов, є помилкове відбиття вихідної форми, що закріплюється у мові, яка її запозичила: **зеніт** помилково зам. **замт** (яке було в араб. мові), **апартеїд** (через сприйняття його як англ. слова) зам. **апартгейд** (як в африкаанс, звідки воно походить). Крім переважно поширених прямих З., до яких належать щойно наведені, є ще й зворотні З., коли слово у вигляді запозиченого повертається видозміненим з мови, яка його запозичила. Так, укр. діал. **дараба** «пліт із сплавленого лісу» походить від угор. darab «шмат, кусок, грудка, штука», яке, в свою чергу, походить від слов'ян. дробь «дріб», тобто джерелом його могло бути й відповідне староукр. слово.

Серед З., залежно від їхнього характеру, розрізняють *варваризм*, *вкраплення*, *екзотизм*, *запозичені слова*, *інтернаціоналізм*, *іншомовні слова*, *кальку*. Джерелом запозичень в ін. мови є й сама укр. мова (див. *Україніζм*).

Літ.: Булаховський Л. А. Нариси з заг. мовознавства. К., 1955; СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973; Ткаченко О. Б. З питань істор. фразеології слов'ян. мов. «Slavia orientalis» (Варшава), 1978, № 2; Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоэлементов. М., 1982.

О. Б. Ткаченко.

«ЗАРА́ЖЕННЯ» – див. *Синтагматичне переміщення значення.*

ЗАСТАРІ́ЛІ СЛОВА́ – *слова*, а також їхні окр. значення та номінат. словосполучення, що на даному етапі розвитку мови вийшли із заг. вжитку. За ступенем застарілості виділяють: 1) слова, що вже зовсім не вживаються в мовній практиці, напр., такі назви спорідненості, як **братучадо**, **братанич**, **братичич**, **синовець** 'син брата', **сестричич**, **сестринець** 'син сестри', **нетій** 'племінник'; назви одиниць виміру – **волока**, **корх**, **полуланок** та ін.; 2) слова, що в сучас. мові вживаються рідко (належать до *пасивного словника*), з певними, переважно стиліст. настановами і здебільшого зрозумілі мовцям: **брань** 'битва', **вікторія** 'перемога', **дука**, **панотець** і **паніматка** як шанобливі назви батька і матері, **ясновельможний** і т. ін. Ряд З. с. або застар. значень лишається тільки в стійких словосполученнях: три **чисниці** до смерті (**чисниця** – три нитки), не **йняти** віри, нашого **полку** прибуло (**полк** – у знач. 'сукупність людей, натовп').

Серед З. с. виділяють історизми й *архаїзми*. Історизми – це слова або їх окр. значення (семант. історизми), що вийшли з ужитку разом з позначуваними ними реаліями і не мають у сучас. мові синонім. замінників. Це назви понять матеріальної культури (одягу, їжі, знарядь праці та зброї, грошей і т. п.), соціально-політ. сфери, професій, звичаїв та обрядів і т. ін. минулих епох: **кобеняк**, **саламаха**, **рало**, **гаківниця**, **злотий**, **боярин**, **соцький**, **волость**, **зборня**, **панщина**, **непман**, **МТС**, **дружина** (військо князя), **магдебурзьке право**, **кожум'яка**, **досвітки**, **справляти колодія**. Вони використовуються як засіб номінації при зображенні відповідної епохи. Архаїзми – це витіснені ін. синонімами назви понять, що існують і в наш час (напр., **аероплан** – літак, **перст** – палець). Розрізняються такі типи архаїзмів: 1) власне лексичні – слова, що застаріли в цілому (**чадо**, **ректи**, **понеже**); 2) лексико-фонетичні, що відрізняються від

сучас. варіантів тільки одним чи кількома звуками або місцем наголосу (**сей**, **пашпорт**, **глас**, **піїт**, **філозоф**); 3) лексико-морфологічні – застар. словоформи та граматичні характеристики слова (**люде** – сучас. **люди**, **авто** – раніше ч. р.); 4) лексико-словотвірні, що відрізняються від сучас. спільнокорен. синонімів словотв. формантом – суфіксом або префіксом (**податель**, **подаяніє**, **возгордитися**); 5) лексико-семантичні, у яких застар. є лише окр. значення (**броня** у знач. 'зброя', **худий** 'поганий', **машина** 'паровоз, поїзд', пор. **машиніст**). Архаїзми використовуються в сучас. мові тільки з певними стиліст. настановами.

З. с. можуть знову входити до *активного словника* як назви відроджених у нових умовах реалій (напр., у військових званнях: **мічман**, **прапорщик**), а також з набуттям нового значення (робітнича **династія**, **яничар** 'той, хто зрікся рідної мови, культури'), стиліст. забарвлення – піднесеного або, навпаки, жарт.-ірон. (**баталія** – жартівл. 'сварка, бійка'). З. с. протиставляються *неологізмам*.

Літ.: СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973; СУЛМ. Стилістика. К., 1973. *О. О. Тараненко.*

ЗАТОВКАНЮ́К (Zatovkaňuk) Микола (21.IX 1919, с. Полонка, тепер Луцького р-ну Волин. обл.) – чес. мовознавець, славіст, україніст, русист, доктор філософії з 1952, канд. філол. наук з 1966. Навч. 1939–40 на заоч. відділі Луцького пед. ін-ту, пізніше – у Тбіліс. ун-ті. В 1947 переїхав до Чехії, навчався у Карловому ун-ті (Прага), а з 1948 викладав у ньому. Працює у галузі порівн. і типол. вивчення слов'ян. мов: «Безособовий предикатив і споріднені форми, зокрема в російській мові» (1965, чес. мовою), «Проблеми порівняння української, чеської і російської мов» (1966), «Словозміна іменників у східнослов'янських мовах» (1975, рос. мовою). Досліджує також питання лексикології і лексикографії, діалектології, міжмовних контактів, мовної інтерференції, психолінгвістики, лінгводидактики. Автор підручників з укр. та рос. мов для шкіл.

Літ.: Мокиенко В. Ученый Карлова ун-та в ЛГУ. «Ленингр. ун-т», 1976, 28 апреля; Barnet V. Mikoláš Zatovkaňuk šedesátiletý. «Čs. rusistika», 1980, roč. 25, № 2; Hrabě V. Docent Zatovkaňuk sedmdesátiletý. «Ruský jazyk», 1989–90, roč. 40, № 1; Полюга Л. М. Контрастивний аналіз укр. мови в працях М. Затовканюка. «Мовознавство», 1992, № 5. *А. Й. Багмут.*

ЗАХІДНОКАРПА́ТСЬКИЙ ГО́ВІР – див. *Лемківський говір.*

ЗАХІДНОПОЛІ́СЬКИЙ ГО́ВІР, волинсько-поліський говір – один із старожитніх говорів *північного наріччя*. Охоплює територію майже всієї Волинської і пн.-зх. районів Ровенської областей, а також Берестейщини і Пінщини в Білорусі. До нього тісно прилягають надбузько-поліські говірки (відомі в науці під назвою підляські), що побутують на лівобережжі р. Західний Буг, тягнучись уздовж нього смугою 40–50 км до р. Нарев.

Пн. межа З. г. – з білорус. мовою, часом не зовсім чітко виявлена, з численними перех. укр.-білорус. говірками; на сході вона проходить з пн. на пд. від гирла р. Стир до перетину річкою Горинь держ. кордону України і далі по Горині, а з місця її найб. зближення зі Стиром – по цій річці у напрямку на Луцьк; зх. межа – приблизно по Західному Бугу, на зх. узбережжі якого також наявні окр. укр. говірки; пд. межа перетинає із заходу на схід нас. п. Володимир-Волинський – Луцьк до межі зі Стиром. Уздовж цієї лінії на пн. тягнеться досить широка (місцями до 100 км) смуга перех. говірок на північноукр. основі (карту говорів української мови див. на окр. арк., с. 808–809).

З. г. постав унаслідок найдавнішої колонізації цієї території різними етн. елементами. Очевидно, пн. (поліська) частина істор. Волині етнічно споконвіку відрізнялася від південної, яку охоплює сучас. *волинський говір*, що зумовлювалося різними природ. умовами. На території, яку охоплює З. г., за давньорус. літописом, жило східнослов'янське плем'я бужан, яке пізніше стало називатися волинянами. Бужани первісно входили до племінного об'єднання дулібів. З. г. відповідає пн. частині Червенської землі, яка охоплювала течію Стира, але не доходила до Горині. Отже, межа між середньополіським і західнополіським говорами повністю відповідає істор. даним. Також істор. чинниками зумовлена відмінність берестейських говірок від решти говірок З. г. (волиняни перейшли р. Прип'ять і освоїли тер. майбутньої Берестейщини). Виділення надбузьких говірок у З. г. пояснюється давнім етн. зв'язком цієї території з Наддністрянщиною і багатовіковим перебуванням у складі Польщі.

З. г. характеризується рядом специф. ознак у фонетиці, граматиці й лексиці. Найхарактерніші фонет. риси говору: 1) відповідно до етимологічного [**о**] в новозакритих складах під наголосом виступають здебільшого монофтонги [**у**], [**и**], [**і**], [**і**^{и}] (**кун'**, **вул**, **кин'**, **вил**, **кі**^{и}**н'**, **ві**^{и}**л**, **кін'**, **віл** та ін.), хоч у пн. говірках цієї групи, а також у надбузько-поліських зустрічаються ще й дифтонги [**уо**], [**уе**], [**уі**], (**вуол**, **муой**, **вуел**, **муей**, **вуіл**, **куін'** та ін.), які помітно витісняються монофтонгами, зокрема й [**ӯ**] (**вӯл**, **мӯй** та ін.); 2) на місці етимологічного [**е**] в новозакритих складах під наголосом також виступають звичайні монофтонги [**у**], [**ӯ**], [**и**], а частіше [**і**] (**прин'у́с**, **прин'ӯ́с**, **прин'і́с**, **жі́нка**, **піч**, **шіст'**, **с'ім** та ін.), хоч у надбузько-поліських говірках зустрічається ще дифтонг [**іе**] (**хміел'** та ін.); 3) давній [**ѣ**] як у наголошеній, так і в ненаголош. позиції заступається тепер монофтонгом [**і**] (**сн'іг**, **с'іно**, **л'іс**, **л'іса́** та ін.), хоч у ненаголош. позиції може бути й [**и**] (**мишо́к**, **пись́ок** та ін.), проте в ряді говірок, зокрема в деяких північніших і в надбузько-поліських, під наголосом зустрічається ще й дифтонг [**іе**] чи [**ие**] (**с'и́ено**, **л'іес**, **т'и́есто** та ін.); 4) у ненаголош. позиції [**е**], [**и**] зближуються (**се**^{и}**ло́**, **те**^{и}**пе́р**, **пос'і́йиш** та ін.); 5) ненаголошене [**о**] зближується з [**у**] (**гу**^{о}**лу́бка**, **ку**^{о}**жу́х** та ін.); 6) поширені звукосполуки [**гі**], [**кі**], [**хі**], поряд з [**ги**], [**ки**], [**хи**], зокрема в пн.

частині цих говірок (**рокі́, мурахі́, но́чі** та ін.); 7) дзвінкі приголосні в серед. слів перед глухими і в кін. слова втрачають повністю або частково свою дзвінкість (**со́лотко, со́лодко, д'і́жка, моʸро́с, сат** та ін.); 8) поширеність приставних приголосних [в], [г] (**гоʸве́с, го́ко, ву́лиц'а, ву́сил'ниц'а** та ін.); 9) у більшій частині говору наголош. звук **а** після м'яких і шиплячих приголосних переходить в **е** (**вз'еў, д'е́кувати, т'е́жко, душ'е**); 10) у пн. частині говору в **е** переходить наголошений **а** після **й** (**йе́ма, йе́года, йе́блуко**). Граматичні риси З. г.: 1) поширеність закінчення **-ови, -еви** в дав. в. одн. іменників ч. р. (**си́нови, бра́тови, ду́бови, коне́ви** та ін.); 2) наявність закінчення **-и** в дав. і місц. в. одн. іменників ж. р. як м'якої, так і твердої групи (**ви́шни – на ви́шни, ли́пи – на ли́пи** та ін.); 3) уживання паралельних закінчень **-ам, -ах** і **-ом, -ох** у дав. і місц. в. мн. іменників ч. р. (**вола́м – воло́м, стола́м – столо́м** та ін.); 4) наявність інф. форм на **-ти** і **-чи**, як у пд.-зх. діалектах (**ходи́ти, носи́ти, могчи́, пеᶤ(к)чи́** та ін.); 5) наявність складених форм майб. ч. недок. в. типу **бу́ду ходи́ти** і **му ходи́ти**; 6) у ряді говірок, зокрема в надбузько-поліських, поширені складені форми мин. ч. типу **ходи́лис'мо, ходи́лис'те**, а також **ходи́лихмо, бу́л'іхмо** (у деяких надбузько-поліських); 7) поширеність, як і в пд.-зх. діалектах, іменникових утворень із суфіксом **-иско** відповідно до утворень із суфіксом **-ишче** в ін. поліських та пд.-сх. діалектах; 8) наявність ряду синтакс. конструкцій, спільних з пд.-зх. діалектами (типу **нас було́ двох, мен'і́ боли́т' голова́** тощо) та ін.

Особливістю З. г. є нашарування на пн. діалектну основу пд.-зх. діалектних рис. Найбільше пд.-зх. особливостей – у надбузьких говірках, найменше – у берестейських і пінських.

Літ.: Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины. В кн.: Труды этногр.-стат. экспедиции в Западнорус. край. Юго-Зап. отдел, т. 7, в. 2. СПб., 1877; Шимановский В. Звуковые и форм. особенности нар. говоров Холмской Руси. Варшава, 1897; Tarnacky J. Studia porównawcza nad geografią wyrazów (Poliesie – Mazowsze). Warszawa, 1939; Назарова Т. В. Інтерферентні ареали як об'єкт дослідження істор. діалектології. В кн.: Праці XIII Респ. діалектол. наради. К., 1970; ОЛА МИ. 1971. М., 1974; Бевзенко С. П. Укр. діалектологія. К., 1980; АУМ, т. 2. К., 1988; Матвіяс І. Г. Укр. мова і її говори. К., 1990.

Г. В. Воронич.

ЗАХІДНОРУ́СЬКА ПИСЕ́МНА МО́ВА – застаріла назва староукраїнської і старобілоруської писемно-літературних мов, що вживалася в історіографії і філології 19 ст. Загальнонар. укр. мова в той час мала назву малоросійської (термін «українська мова», особливо з 2-ї пол. 19 ст., офіційно не вживався). Що ж до історії східнослов'ян. писемності, то вона зводилася до єдиної рос. літ. мови. Оскільки укр. землі називалися Південно-Західною Руссю, а білоруські – Західною Руссю, відповідно існували назви південноруська мова («южнорусский язык»), яка, проте, стосувалася як літ. мови Київ. Русі, так і староукр. та старобілорус. літ. мов (хоч більше – староукраїнської), і західноруська мова («западнорусский язык»; стосувалася все ж переважно старобілорус. мови). Обидві вони мали майже той самий обсяг семантики. Структурні особливості їх на початковому етапі розвитку були в основному спільними. Тому замість термінів західноруська і південноруська писемні мови в л-рі вживався і досі вживається термін українсько-білоруська літературна мова 14–16 ст. Вона представлена у білорус. пам'ятках, а також у київ.-волин. документах. Грамоти, написані в Галичині, Польщі й Молдові, як і укр.-білоруські, зберегли успадковану від давньокиїв. періоду термінологію на означення станових відносин, видів податків і судочинства (князь, боярин, староста, намісник, тивун, серебщизна, видавчина, куна, пересуд та ін.). Проте з поширенням шляхет. привілею на всю литовську, жмудську і руську шляхту (1457) в укр.-білорус. писемно-літ. мові з'являються такі запозичені з польс. мови слова на означення станових відносин, як шляхтич, рицер, земляни та ін. Київ.-волин. і білорус. ділові документи мають специфічні фонет. і грамат. риси, що відрізняють їх від галицьких, а також від написаних у Польщі й Молдові. Л. Булаховський відзначав, що в мові укр.-білорус. грамот засвідчується поплутання **ѣ** з **е** і чітке розрізнення **ы** та **і**, закінчення **-оє, -єє** в род. в. одн. іменників ж. р., тоді як у галиц. і молдовських замість **ѣ** інколи виступає **і**, літери **ы** та **і** можуть взаємно заміняти одна одну, а у відповідних формах іменників виступають закінчення **-оѣ, -єѣ** та ін. Розквіт ділової укр.-білорус. мови відбувається в 15–16 ст. у Великому князівстві Литовському, де ця мова (звалася тут просто руською) була урядовою. Поступово збагачуючись нар. словами й формами, розширюючи функц. межі свого вживання, західноруська писем.-літ. мова стала першим етапом у розвитку староукр. і старобілорус. літ. мов.

Літ.: Perwolf J. Poláci a Rusíni. Praha, 1881; Владимиров П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. К., 1890; Розов В. Значение грамот XIV и XV вв. для истории малорус. языка. «Университ. изв.», 1907, т. 47, № 5; Шахматов А. А. Краткий очерк истории малорус. (укр.) языка. В кн.: Укр. народ в его прошлом и настоящем, т. 2. Пг., 1916; Ярошенко В. Укр. мова в молд. грамотах XIV–XV вв. В кн.: Збірник комісії для дослідження історії укр. мови, т. 1. К., 1931; Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko–wołyńskie XIV–XV w. В кн.: Byzantoslavica. Kraków, 1934; Stang Chr. Die westrussiche Konzleisprache des Grossfürstentums Litauen. Oslo, 1935; Булаховський Л. А. Питання походження укр. мови. К., 1956; Свєнціцький І. С. Західноукр. грамоти XIV–XV ст. В кн.: Питання укр. мовознавства, кн. 2. Л., 1957; Венєвцева Л. В. Фонет. особливості молд. грамот XV ст. «Уч. зап. Харків. ун-ту», 1960, т. 111. Труди філол. ф-ту, т. 9; Филин Ф. П. Происхождение рус., укр. и белорус. языков. Ленинград, 1972; Булыка А. М. Лексічныя запазычанні ў беларус. мове XIV–XVIII ст. Мінск, 1980; Филин Ф. П. Истоки и судьбы рус. лит. языка. М., 1981; Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'ян. літ. мов. К., 1985; Його ж. Історія укр. літ. мови. К., 2002.

В. М. Русанівський.

ЗАХІДНОУКРАЇ́НСЬКА МОВНО-ЛІТЕРАТУ́РНА ПРА́КТИКА – варіант укр. літ. мови із специф. ознаками, зумовленими істор., політ., соціальними та мовними (діалектними) чинни-

ками, який функціонував на західноукр. землях упродовж 19 – 1-ї пол. 20 ст.

Понад п'ять століть західноукр. землі перебували в складі ін. держав, не мали ні тер., ні етнічної єдності. Ця обставина, а також суто геогр. умови – значний масив гірського рельєфу, що утруднював спілкування між селами, містами і містечками, сприяли збереженню у мові населення деяких арх. рис, успадкованих з давньорус. мови, та виробленню нових діалектних рис (див. *Південно-західне наріччя*), відмінних від тих, що формувалися у Сх. Україні. Поставлена в підневільне становище, укр. мова в різних частинах Зх. України зазнавала впливу структурно віддалених мов держав-завойовників – польської, німецької, угорської, румунської. Внаслідок цього окремі лекс., морфол., синтакс. елементи згаданих мов протягом тривалого часу адаптувалися до системи укр. мови і стали органічною складовою частиною пд.-зх. наріччя, певною мірою вплинувши на специфіку його лекс. складу.

Демократизація укр. літ. мови у Зх. Україні, започаткована М. Шашкевичем, І. Вагилевичем, Я. Головацьким в альм. «Русалка Дністровая», відкрила шлях до широкого використання різних елементів пд.-зх. наріччя. Однак потреби укр. літ. мови, яка, хоч і обмежено, почала функціонувати у пресі, шкільній і університ. освіті, діловодстві Зх. України, зокрема Галичини (внаслідок революції 1848 уряд Австро-Угорщини змушений був зробити деякі поступки корінному населенню щодо його нац. відродження), не могли задовольнятися лише нар. мовою. Важливим джерелом З. м.-л. п. залишилися також старокнижна укр. та старослов'ян. мови. Цілком природним процесом було творення нових слів, переважно абстр. лексики, розширення значень існуючих слів, калькування (див. *Калька*), особливо термінів, з різних мов, а то й прямі запозичення, насамперед з польс. та нім., рос. та ін. слов'ян. мов. Вплив польс. та нім. мов позначився і на ідіоматиці (див. *Ідіома*), синтаксисі укр. літ. мови, що функціонувала на західноукр. територіях. Найвиразніше специфіка З. м.-л. п. виявлялась у лексиці (див. *Галичанізм*).

Значними були відмінності у фонет., морфол. оформленні (пор. **кульоари**, **експльоатація**, **бюрократія**, **девіза**, **контроля**, **екстаза**, **етикета**), почасти в семантиці запозичених слів. Звичайними були випадки калькування слів, словосполучень, синтакс. конструкцій з польс., нім., церковнослов'ян., рос. мов типу **представляти**, **представленє**, **предложенє**; **думаю вже посідати**, **дав му зрозуміти**, **спосібність рушати наперед** тощо. У будові речення запозичення виявилося, напр., у вживанні означення після означуваного слова: «Питомці тої семінарії від р. 1794 кілька разів давали в мурах семінарських вистави театральні, розуміється, польські» (І. Франко). Різнилася від східноукр. мовної практики і правописна система, яку застосовували в Зх. Україні (див. *Желехівка*, *Панькевичівка* та ін.). Процес вироблення літ. мови в Зх. Україні, особливо її наук., публіцист. стилів, завдяки пресі, а пізніше – виданням Наук. т-ва ім. Шевченка відбувався швидкими темпами. Її престижу великою мірою сприяла діяльність І. Франка, О. Маковея, Леся Мартовича, В. Стефаника, М. Черемшини, О. Кобилянської, Б. Лепкого, М. Яцківа та ін. Східноукр. письменники, позбавлені можливості друкуватися у Рос. імперії, публікували свої твори в західноукр. виданнях. Передплачуючи ці видання, східноукр. інтелігенція засвоїла цілий ряд західноукр. лексем, що особливо наочно виявилося, коли в Сх. Україні після рос. революції 1905 було дозволено видавати газети і журнали укр. мовою. Переведення у цей час деяких львів. видань до Києва (напр., «Літературно-наукового вісника») дало змогу ширшому загалу укр. населення ознайомитися із З. м.-л. п. У 1891 з критикою мови віршів галиц. поетів виступив Б. Грінченко, чим започаткував дискусію про шляхи творення єдиної літ. мови, про місце в ній локальних елементів, зокрема галиц. запозичених та новоутв. слів. Піклуючись про чистоту укр. літ. мови, тип якої виробився у творах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, він вважав небажаним для неї введення місцевих, запозичених та створених на галиц. ґрунті нових слів. Побоювався Б. Грінченко, очевидно, і можливої переорієнтації укр. літ. мови на пд.-зх. діал. базу. Те, що основою єдиної укр. літ. мови має бути мова центральноукр. регіонів, визнавалося й багатьма представниками західноукр. інтелігенції, причому не лише теоретично, а й на практиці (досить згадати хоча б про те, як працювали І. Франко, О. Кобилянська та ін. над мовою своїх творів). Найчіткіше ця позиція була сформульована І. Франком у ст. «Говоримо на вовка – скажімо і за вовка» (Зібр. тв., т. 28. К., 1980, с. 167–175). Письменник наголосив на потребі вивчати місц. говірки на всій території України, підкреслив їх роль як невичерпного джерела літ. мови, розкрив істор. причини мовних відмінностей на західноукр. територіях і закликав використати їх «на пожиток цілості». Обговорення питань поширення галиц. елементів в укр. літ. мові тривало також у 1907–09, 1912–13. У цей час виступив, зокрема, І. Нечуй-Левицький з аналізом мови і правопису преси та наук. видань, наводячи списки слів і виразів, які, на його думку, були галичанізмами.

Дискусія, безперечно, мала позитивний вплив на розв'язання окр. питань розвитку укр. літ. мови, сприяла об'єктивному процесові взаємодії пд.-сх. наріччя як основи нової укр. літ. мови і південно-західного, що власне і відбивало факт творення єдиної літ. мови. Не втративши своєї основи, виробленої письменниками Сх. України і визнаної взірцевою діячами укр. мови і культури на всіх укр. територіях, укр. літ. мова помітно збагатилася внаслідок взаємодії

із З. м.-л. п.: її словниковий склад поповнився рядом слів абстр. характеру (вибух, розпач, прагнути, досконалість, здолати), термінами з різних галузей науки, сусп. життя (многочлен, відхилення, провідник, недоторканність особи, ухвала, продукти, звіт), словами на позначення різних реалій (тека та ін.).

Літ.: Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії укр. мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. К., 1924; Жовтобрюх М. А. Мова укр. преси. (До серед. дев'яностих років XIX ст.). К., 1963; Його ж. Мова укр. період. преси. (Кін. XIX – поч. XX ст.). К., 1970; Плющ П. П. Історія укр. літ. мови. К., 1971; Муромцева О. Г. Розвиток лексики укр. літ. мови в другій пол. XIX – на поч. XX ст. Х., 1985; Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування укр. літ. мови. Л.–Н.-Й., 1996; Матвіяс І. Варіанти укр. літ. мови. К., 1998; Русанівський В. М. Історія укр. літ. мови. К., 2002. *О. Г. Муромцева.*

ЗБІЛЬШУВАЛЬНІ УТВО́РЕННЯ, аугментативи (від лат. augmen, augmentum – збільшення) – похідні *іменники*, що виражають значення збільшеності, яке часто супроводжує відтінок зневажливості, лайливості (протил. – *зменшувальні утворення*). Рідше З. у. передають позитивну характеристику осіб, предметів: дружище, чолов'яга. З. у. властиві усному мовленню, трапляються у фольклорі, їх використовують у худож. стилі як елемент розм. мови. Аугментативи утворюють за невеликою кількістю типів, лише один з яких є продуктивним – з суфіксом **-ищ-е**. Такі іменники передають значення об'єктивної збільшеності (хвостище), поєднуваної часто з відтінком зневажливості (носище, свекрушище). Твірними іменниками виступають слова всіх трьох родів: мороз > морозище, рука > ручище, дерево > деревище. Менша продуктивність характерна для типу з суфіксом **-иськ-о**. Аугментативи, утворювані за обома цими типами, іноді є лекс. і словотв. синонімами: вовчище, вовчисько; котище, котисько; дідище, дідисько. Паралельно з ними співіснують ще більш зневажливі (вовцюга, котюга, дідуга), що належать до непродуктивного словотв. типу з суфіксом **-юг-а**, до якого ще може приєднуватися і суфікс **-ан**: вітрюган, дідуган. Збільшеність, іноді з фамільярним відтінком, виражають аугментативи словотв. типів на **-ак-а/-як-а** (вужака, лобуряка, чортяка), **-аг-а/-яг-а** (хвостяга, плутяга), **-ук-а/-юк-а** (басюка, звірюка), **-ур-а/-юр-а** (басюра, німчура), **-угур-а** (кучугура), **-яр-а** (шматяра), **-ин-а** (домина). З розвитком емоц.-оцінних значень З. у. переростають у назви суб'єктив. оцінки.

Літ.: Родніна Л. О. Іменники з суфіксами суб'єктив. оцінки. В кн.: Словотвір сучас. укр. літ. мови. К., 1979. *Н. Ф. Клименко.*

ЗБІ́РНІ ІМЕ́ННИКИ – *іменники*, які означають сукупність однакових або под. предметів, що сприймається як одне ціле: **козацтво, собачня, мишва, маковиння, вишняк**. Категорія збірності належить до словотвірних, бо об'єднує іменники з лексичним значенням сукупності однакових або под. предметів, яке виражають спец. словотвірні суфікси, зокрема **-ств-** (селянство), **-в-** (мушва), **-н-** (дітлашня), **-ин-** (городина), **-ин/j/-** (кукурудзиння), **-/j/-** (пруття), **-от-** (кіннота), **-ij-** (інженерія), **-ур-** (професура), **-ан/-іан-** (Шевченкіана) та ін. З. і. властива асиметрія співвідношення їхнього семантичного і форм.-граматичного змісту, оскільки семант. множина в них пов'язується з форм.-граматичною одниною. Характерною грамат. ознакою З. і. є відсутність у них множинної відмінкової парадигми і зв'язку з кількісними *числівниками*, оскільки поняття сукупності не підлягає лічбі. До словотвірної категорії З. і. не входять іменники, збірність яких виражена лексично: армія, полк, зграя, отара, ліс.

Літ.: Ковалик І. І. Словотворча будова збірних і одиничних іменників у східнослов'ян. мовах у порівнянні з ін. слов'ян. мовами. В кн.: Питання слов'ян. мовознавства, кн. 6. Л., 1958; Матвіяс І. Г. Іменник в укр. мові. К., 1974; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988. *К. Г. Городенська.*

ЗБІ́РНІ ЧИСЛІ́ВНИКИ – група означено-кількісних *числівників,* що виражають кількість істот або предметів як сукупність, одне ціле. З. ч. здебільшого означають кількість у межах від двох до двадцяти: **двоє, троє, четверо, п'ятеро, шестеро, семеро, восьмеро, дев'ятеро, десятеро, ... двадцятеро.** До цієї групи належить і числівник **тридцятеро**. Вираження кількості в збір. вигляді за допомогою числівників третього десятка та наст. розрядів числення в укр. мові трапляється дуже рідко, найчастіше в розм. мовленні. У процесі становлення числ. як самост. частини мови у східнослов'ян. мовах звузилися межі вживання З. ч. Якщо в укр. та білоруській мовах вони виражають кількісні поняття перших двох десятків, то в російській – переважно першого десятка. З. ч. в укр. мові утворюються від співвідносних власне кількісних числівників за допомогою суфіксів **-oj-, -ер-:** два – **двоє;** п'ять – **п'ятеро.** З. ч. вживаються як синонімічні числові назви до власне кількісних числівників, пор.: **три** українці й **троє** українців; **шість** відер і **шестеро** відер; **десять** дітей і **десятеро** дітей. Виняток становлять **обидва (обидві), обоє,** бо вони рівнозначні висловам «і той, і цей», «і та, і ця», «і те, і це» тощо. Характерно, що числівник **обоє** вживається насамперед для означення двох названих або відомих осіб різної статі, різного роду [**Обоє** вони, і чоловік, і жінка, не були людьми лихими (О. Кониський)]; обмеженіше – двох осіб однієї статі [І Семенко, і Йвась, **обоє** прийдуть (Марко Вовчок)]; зрідка – двох предметів, що є переважно іменниками с. р. або pluralia tantum (лат. – слова, що вживаються лише у множині) – **обоє** вікон, **обоє** дверей. Числівник **двоє,** навпаки, вживається з іменниками, що означають осіб однієї статі (**двоє** синів, **двоє** козаків); зрідка – осіб різної статі [...нас є **двоє** – я і жінка (М. Стельмах)], а також з іменниками – назвами предметів переважно с. р. або тими, що мають лише форму множини (**двоє** вікон, **двоє** ліжок, **двоє** дверей). З. ч. **троє**, **четверо** (і далі) мають аналогічні особливості сполучуваності з іменниками.

Вони вживаються здебільшого на означення кількості людей, але не диференціюють її за статтю (**четверо** дочок, **десятеро** козаків, **тридцятеро** школярів), й обмеженіше – кількості предметів з іменниками насамперед с. р. та множинними іменниками (**четверо** коліс, **п'ятеро** тістечок, **семеро** саней, **десятеро** штанів). Ост. часом спостерігаємо тенденцію до акт. вживання З. ч. з іменниками – назвами абстр. понять: **двоє** речень, **троє** засідань. Досить характерним для З. ч. є сполучення з іменниками **діти, люди** (**троє** дітей, **десятеро** людей) та іменниками, що означають тварин, дорослих та молодих (**шестеро** коней, **семеро** свиней, **троє** поросят, **четверо** кошенят). Нац. специфіку становлять утворені переважно від З. ч. першого десятка демінутиви із суфіксами **-к-, -ечк-,** що вживаються в розм. мовленні та мові худож. л-ри: **двійко** дітей, **трійко** каченят, **двоєчко** яєць, **троєчко** овець. Деяким говорам укр. мови властиві здрібніло-пестливі утворення від З. ч. із суфіксом **-ічк-: двойічко, тройічко, четверічко** та ін.

Літ.: Івченко М. П. Числівники укр. мови. К., 1955; Супрун А. Е. Славян. числительные. Становление числительных как особой части речи. Минск, 1969; Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник укр. мови. К., 1980; Лукінова Т. Б. Числівники в слов'ян. мовах. К., 2000.
К. Г. Городенська.

ЗВЕРТА́ННЯ – інтонаційно виділений компонент *речення*, що називає істоти або персоніфіковані предмети, до яких адресовано *мовлення*. Спеціаліз. засобом вираження З. в укр. мові є клич. в., напр.: «Поете, слухай голоси життя людського, нові ритми уловляй» (М. Рильський); «Я вас люблю великою любов'ю, Моя старенька мамо, тату мій» (Д. Павличко). Оказіонально в ролі З. мовці використовують словоформи або синтакс. конструкції, що означають осіб або предмети за якоюсь ознакою, але не називають їх: «Гей, на березі, зачекайте нас!»; «Підійди-но сюди, в зеленому пальті!»; «Той, хто попереду, зупинись!».

З. функціонує у реченнях різної синтакс. будови. В укр. мові найвиразніше виявляються його особливості в спонукальних реченнях з дієсл. присудками у формі нак. сп.: «Тату, бабусю, дивіться, це ж наш Юрась!» (О. Іваненко); «Зупиніться, поети!» (Б. Олійник). У таких реченнях спонукання, наказ, прохання та ін. волевиявлення стосуються адресата – особи чи ін. істоти, а також персоніф. предмета, назви яких виражено у клич. в. Поширені також З. у питальних реченнях прямої питальності, близьких до спонукальних, напр.: «Куди ж мене зовеш, брунатна бджілко?» (В. Стус); «Марфо, дитинко, що з тобою?» (Л. Костенко). В розповідних реченнях, двоскладних і односкладних, за допомогою З. мовець привертає увагу адресата до висловленого, напр.: «Костю, мій Костю, синьоокий бродяго, он весна викреслює шлях по птицях» (А. Малишко); «Нам випало, сину, досіяти і долюбити Отецькеє поле» (Б. Олійник). Воно залежить тут від суб'єктно-предикат. основи простого речення й перебуває щодо неї у вільному синтакс. зв'язку. У конструкціях типу «Рідна мати моя, ти ночей не доспала» (А. Малишко), «Спасибі вам, двори і явори» (Л. Костенко) З. семантично дублює займ. іменники 2-ї особи. Іноді З. формує однослівні речення, звертання-речення (див. *Вокативні речення*), де вживається тільки іменник. компонент у формі клич. в., напр.: «– Тату! – більше нічого не промовляє, біжить і опускається на землю біля батька» (М. Стельмах). Такі слова-речення передають різні реакції мовців, їхні внутр. переживання тощо.

З. відбивають емоц.-вольову сферу мовця. Здебільшого в них поєднано дві функції: апелятивну та експресивну. У неускладненому вигляді апелятивна функція З. виступає в офіц. сферах спілкування (заклики, розпорядження, приписи тощо). У розм.-побут. й худож. мовленні З. виражає не тільки звернення до адресата, а й ставлення мовця до нього.

З. може стояти на початку, всередині та в кінці речення: «Боже мій, я ж Тебе кличу!» (Л. Костенко); «Ти не любив приблизних рим, Суворий майстре, – тільки стислі» (Є. Маланюк); «Ось образ твій, нещасний міщанине!» (Д. Павличко). Воно буває непоширеним і поширеним, напр.: «Отут, на узбережжі Рони, Тебе вітає, Авіньйоне, Старий закоханий юнак» (М. Рильський); «О люта пам'яте, безсонна Аріадно, Ти сучиш нить свою, складаючи нещадно Кровоточиві літери в рядки» (Є. Маланюк).

Традиційно З. вважають одиницею, що перебуває поза синтакс. зв'язками з ін. членами речення, тобто синтаксично ізольованою його частиною. Таке твердження спростовують, зокрема, випадки вживання З. в позиції підмета, взаємопов'язаного з присудком формою координації, пор.: «Заспівай, хлопче» і «Заспівайте, хлопці».

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Укр. граматика. К., 1986.
І. Р. Вихованець.

ЗВОЛІ́НСЬКИЙ (Zwoliński) Пшемислав (26. IX 1914, м. Опава, тепер Чехія – 4. XI 1981, Варшава) – польс. мовознавець. Закін. 1936 Львів. ун-т. Протягом 1939–52 (з перервою) викладав в ун-тах Львова, Вроцлава, Торуня, Кракова; в 1953–70 – професор, зав. кафедри укр. філології Варшав. ун-ту; в 1957–68 – керівник лабораторії укр. філології Польс. АН; з 1968 – директор Ін-ту рос. філології, а з 1971 – зав. кафедри заг. мовознавства Варшав. ун-ту. Досліджував питання польс. ономастики, словотвору, історії польс. мови, історії слов'ян. мов. Велику увагу приділяв питанням укр. мови («Розвиток української мови від XIV до XVIII ст.», 1957; «Іван Франко як мовознавець», 1958; «Мовна біографія Тараса Шевченка», 1964; «Т. Лер-Сплавінський як дослідник східнослов'янських мов», 1965; «Погляди європейських граматистів XVI–XIX ст. на українську та білоруську мови», 1968; «Мовна біографія Івана Котлярев-

ського», 1970; «Котляревськіана», кн. 1–2, 1971–80, та ін.). Співавтор «Нарису історії української мови» (1956, разом з С. Грабцем і Т. Лером-Сплавінським) та редактор «Українсько-польського словника» (1957, разом з С. Грабцем).
Літ.: Encyklopedia wiedzy o języku polskim. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1978; Nieuważny F. Przemysław Zwoliński jako filolog wschodniosłowiański. «Slavia Orientalis», 1982, r. 31, № 1–2; Urbańczyk S. Przemysław Zwoliński. «Język Polski», 1983, t. 63, № 1–2. *Т. Б. Лукінова.*

ЗВОРО́ТНА ДЕРИВА́ЦІЯ, редеривація – різновид морфол. *способу словотворення*, наслідком якого є лекс. одиниця, що за структурою простіша від твірного слова. Так, ім. **дояр**, що утворений З. д. від слова **доярка**, має простішу структуру й сприймається як хронологічно первісний. З. д. належить до непродуктивних способів словотворення і простежується при діахронічному підході до словотв. явищ: історично – **зонтик** > **зонт**, **дрейфувати** > **дрейф**, у сучас. мовній системі – **зонт** > **зонт-ик**, **дрейф** > **дрейф-увати**. *Н. Ф. Клименко.*

ЗВОРО́ТНИЙ СЛОВНИ́К – див. *Інверсійний словник.*

ЗВОРО́ТНІ ДІЄСЛОВА́ – *дієслова* з афіксом **-ся**. Функції і значення цього афікса різні й залежать від перехідності–неперехідності та лекс. наповнення незворот. дієслів. Афікс **-ся** позбавляє перех. дієслова зв'язку з об'єктом (прямим додатком) і перетворює їх на неперехідні З. д. У традиц. граматиці частину таких З. д. кваліфікують як дієслова пас. стану, що є становою формою до базових перех. дієслів. У ряді нових досліджень трансформацію актив. конструкцій у пасивні пов'язують з якісним перетворенням предикатів – зміною предикатів дії на предикати стану, одним із периферійних засобів вираження яких є дієслова на **-ся**, пор.: Верховна Рада затверджує закони і Закони затверджуються Верховною Радою. Проте для укр. мови більш характерні З. д., афікс **-ся** яких позбавляє їх зв'язку з об'єктом (прямим додатком) і змінює певним чином лексичне знач. їхніх вихідних перех. дієслів. За знач. вони поділяються на такі групи: 1) власне З. д., які означають дію, що її виконує суб'єкт, який одночасно є й об'єктом дії (голитися, умиватися); 2) взаємно-зворотні, які вказують, що дію виконують кілька суб'єктів, кожен з яких одночасно є й об'єктом (цілуватися, обніматися); 3) загальнозворотні, що означають дію, яка зосереджується в самому суб'єкті (веселитися, дивуватися); 4) безоб'єктно-зворотні, які передають дію, що є пост. ознакою суб'єкта (курка несеться); 5) непрямо-зворотні, що виражають дію, яку виконує суб'єкт у власних інтересах (запасатися, готуватися).

Сполучаючись з неперех. дієсловами, афікс **-ся** посилює їхнє знач. неперехідності, морфологічно виражаючи його. У структурі таких З. д. він виконує лише словотв. роль, найчастіше усуває суб'єкт неперех. дієслів, перетворюючи особ. дієслова на безособові (хочеться, працюється; див. *Безособові дієслова*).

З. д. афікс **-ся** може утворювати разом з префіксами або префіксами та суфіксами. Префікс.-постфіксальні дієслова здебільшого вказують на вичерпність інтенсивно виконуваної дії (натанцюватися) або на її негат. наслідки (допарубкуватися). Суфікс.-постфіксальні та префікс.-суфікс.-постфіксальні – на набуття ознак кого-, чого-небудь або уподібнення за певними ознаками до кого-, чого-небудь (в'юнитися, оміщанитися).

Деякі З. д. не мають співвідносних дієслів без афікса **-ся**: боятися, сміятися.

Афікс **-ся** – кол. коротка форма займ. **себе**. У сучас. укр. літ. мові вживається тільки як постфіксальна, але в говорах південно-західного наріччя може виступати й у препозиції: Козаки за свій край та волю **ся** б'ють (Ю. Федькович).
Літ.: Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988; Сучасна укр. літ. мова. К., 1997. *К. Г. Городенська.*

ЗВУ́ЖЕННЯ ЗНА́ЧЕННЯ – див. у ст. *Зміни значення.*

ЗВУК у мові – найдрібніша акустико-артикуляційна одиниця *мовлення*, конкр. варіант *фонеми* як звукового інваріанта в системі мови. З. у *фонетиці* розглядають з погляду *акустики* (слухове враження, яке викликає З.), *артикуляції* (фізіол. робота *органів мовлення* при вимові З.) і функції (розрізнення знакових *одиниць мови*, до складу яких входить З.). В ост. випадку З. наз. фонемою і вивчають у *фонології.*

В акуст.-артикуляц. плані З. мови поділяють на *голосні звуки* і *приголосні звуки.*

Внаслідок взаємодії звуків у складі більших мовних одиниць у *мовному потоці* вони можуть зазнавати якісних змін аж до переходу одного З. в інший (т. з. позиційні, або комбінаторні, зміни З., зокрема *асиміляція*, напр.: казка – каз'ці, молотити – молод'ба, кожа – ку^{о}жух – кажан, поселення – поси^{е}лити). У ході тривалого розвитку мов звуки зазнають закономірних істор. змін (див. *Звукові закони*).
Літ.: Матусевич М. И. Введение в общую фонетику. М., 1959; Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучас. укр. літ. мови. К., 1970; Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства. К., 1974; Зиндер Л. Р. Общая фонетика. М., 1979; Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. К. – О., 1983. *В. Т. Коломієць.*

ЗВУКОВИ́Й СИМВОЛІ́ЗМ – див. *Символізм звуковий.*

ЗВУКОВІ́ ЗАКО́НИ, фонетичні закони – регулярність звукових відповідностей між структурними різновидами тих самих слів в одній мові або у спорід. мовах; послідовні істор. зміни певних *звуків*, які приводять до виникнення таких відповідностей; правила, які визначають умови, час і поширеність звук. змін, що зумовлюють такі відповідності. В укр. мові такі явища звичайно називаються *чергуванням звуків* (напр., **коса** – **кіс**, **коза** – **кіз**, **щока** – **щік**, **рука** – **ручка**, **штука** – **штучка**). З. з. типу чергувань у межах однієї мови є результатом т. з.

позиційних змін звуків, зумовлюваних позицією звука в слові (відносно кінця слова, наголосу тощо), в т. ч. його сусідством з ін. звуками (див. *Асиміляція*). Більшість регулярних відповідностей між якісно відмінними звуками спорід. мов (напр., між носовими голосними **ǫ**, **ę** польс. чи старослов'ян. мов і ротовими голосними **[у]**, **[а]**, **[е]** ін. слов'ян. мов) виникає у результаті т. з. загальних, або спонтанних, звукових змін, яким підлягає даний звук в усіх випадках, незалежно від будь-яких позиц. умов. Дія З. з. як чинників істор. розвитку мов має чіткі просторові й часові межі. Окремий З. з. поширюється лише на одну конкр. мову чи на один діалект, носії яких перебувають у пост. контакті, й триває лише протягом певного часу. Після припинення дії З. з. у даній мові його результати можуть зберігатися протягом багатьох віків, а з розпадом єдиної мови успадковуватися спорід. мовами, які виникають на її основі. Так, у праслов'ян. мові протягом певного часу діяв З. з. переходу палаталізованих задньоязикових **[ґ′]**, **[к′]**, **[х′]** перед голосними перед. ряду **[ē]**, **[ĕ]**, **[ī]**, **[ĭ]**, **[ь]** в м'які шиплячі **[дж′]**, **[ч′]**, **[ш′]**, а після його завершення і наступної появи нових голосних перед. ряду **ě**, **ī**, (з дифтонга **oi** чи **ai**) відбулась дія іншого З. з., за яким нові палаталізовані **[ґ′]**, **[к′]**, **[х′]** перед цими голосними перейшли в м'які свистячі **[з′]**, **[ц′]**, **[с′]**. Результати дії обох цих З. з. були успадковані всіма слов'ян. мовами, що виникли на основі праслов'янської (пор. укр. **жену** – **гоню**, **чесати** – **коса**, **пташиний** – **птах**, але **нога** – **нозі**, **рука** – **руці**, **муха** – **мусі**). Виявлення і врахування З. з. є однією з осн. засад порівн.-істор. вивчення мов.

Літ.: Мейе А. Введение в сравн. изучение индоевроп. языков. М. – Ленинград, 1933; Булаховський Л. А. Нариси з заг. мовознавства. К., 1959; Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. К.–О., 1983.

В. Т. Коломієць.

ЗВУКОНАСЛІ́ДУВАЛЬНІ СЛОВА́ – *слова*, що передають акуст. уявлення мовців про *звуки* і *шуми* природи, деяких процесів, крики тварин. Звукова копія природ. звучань є імітацією і до мовних явищ не належить. Тільки ті З. с. стають словами, які типові для носіїв даної мови. Акуст. уявлення передаються відповідними фонет. засобами цієї мови і, отже, проходять етап колект. запам'ятовування і відтворення у процесі мовлення. З. с. мають внутр. мотивацію. Їхня семантика формується і мотивується організацією звук. складу, яка виявляється у відповідності окр. звуків мови певним типам звучань: тонові звучання передаються голосними (а-а-а! і-і-і!), шумові – шумними глухими (шш...ш, чш!), шумотонові – звукосполученням шумних з голосними (ха-ха! пі-пі! ко-ко!), післяударні – звукосполученням проривних з голосними (бам! дзінь! тук!), дисонуючі – сполученням обов'язкового зімкнено-дрижачого **р** з дзвінкими, сонорними, голосними (гар! дринь! трінь!). З. с. в укр. мові характеризуються різноманітністю фонет. організації. Це повна (куку! ге-ге!) і часткова (дзінь-дзень! тень-телень!) редуплікація, подовження базових звуків (б-у-у-ух! бряззззь! фуррр!), комбінування (вуть-вуруть! туру-райра!), фіксовані позиції звуків (бух! бах! дзінь! дзень!), взаємозамінність звуків одного типу (бах! пах! паф! тьфу! пху!), специф. звукосполучення (тпр! пхч! крч! пфк! фіють!), висока продуктивність голосних **у**, **а**, приголосних **р**, **т**, **ч**, **б**, **дз**, **дж**, **ж**, **ш**, **ц**. З. с. в укр. мові відображають звукові ознаки: а) предметів і явищ дійсності (та-та-та! бов! бум! гу! тік-так! трах-трах! ту! шш! шу-ші!); б) дій, рухів (бах! гуп! кап! пурх! рип! тьоп! хлюп! хрусь! тріс!); в) голосу тварин, птахів, звірів (гав! кар!ках! кру! ку-ку! кукуріку! курли! ме! му! мур-мур! пугу! тьох-тьох! фіють! цвірінь!); г) фізіол. дій, відтворюваних мовними органами людини (апчхи! кахи! бухи! ха-ха! хе-хе! хі-хі! ш! тьху! пху! хух! фу!). За синтакс. функціями З. с. – *нечленовані речення* (**«Дзень-дзелень... дзень-дзелень**! Сильний різкий дзвінок вдарив у передпокої». – М. Коцюбинський); присудки («А журавлі все **кру**, **кру**... А колосся з сумом: **жу...ш...ш**». – А. Головко); відокремлені обставинні детермінанти зі значенням акуст. конкретизатора (**«Пу-гу-гу**! – вила хуртовина, заносила країну завальними снігами». – О. Довженко). Субстантивуючись (див. *Субстантивація*), З. с. можуть виступати у функції підмета («Твоє журливе „**ку-ку**" спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому». – М. Коцюбинський).

З. с., відрізняючись від вигуків сферою референції (вигуки виражають почуття і волю, а З. с. – звукові уявлення), мають багато спільного: видільну динамічну *інтонацію*, морфемну нечленованість, відсутність морфол. значень, особливу фонет. організацію, не номінативну і не поняттєву, а контекстно-ситуативну суб'єктну семантику, функцію вираження, а не називання. Вони схожі в деривативному плані: не мають своїх похідних основ і словотв. *афіксів*, але самі активно виступають у ролі твірних основ для іменникового і дієсл. *словотворення* (охання, охати, дзенькання, дзенькати). Більшість емоц. вигуків виникла з артикуляторних звуконаслідувань. Деякі вживаються то як вигуки («А, дума собі, так ти такий?» – Ірина Вільде), то як звуконаслідування («Ложки треба по... **а-а-а**! помити». – М. Коцюбинський). На синтакс. рівні вигуки і З. с. характеризуються однаковими ознаками: незв'язністю, несполучуваністю, здатністю самостійно виражати предикативність. І вигуки, і З. с. мають одну сферу використання: фольклор, розм. і худож. мову.

Літ.: Мацько Л. І. Інтер'єктиви в укр. мові. К., 1981.

Л. І. Мацько.

ЗВУКО́ПИС, фоніка (від грец. φωνή – звук) – використання мовних *звуків* як засобу худож. виразності. Поняття З. об'єднує систему звукових повторів, характерних для мови поезії: нагромадження певних голосних (див. *Асонанс*), приголосних (див. *Алітерація*) чи різних зву-

косполучень. З. є важливим ритмомелодійним засобом вірша, образної мови в цілому, завдяки йому досягається відповідність фонет. складу висловлювання зображуваній картині (створюваному враженню). Напр., сонорні **в**, **л** у вірші: «Так **в**ін **л**егко, як **л**егіт, як **л**ебідь, п**л**и**в**е. До кри**л**а його ту**л**иться **в**се, що жи**в**е» (Б. Олійник) не тільки своєрідно інструментують вірш, а й підкреслюють музикальність поезії П. Тичини, якому присвячено твір.

До З. належить і римування. Особливо характерний З. для народнопісен. мови. *В. С. Калашник.*

ЗВ'Я́ЗКА – 1. Службе. *дієслово*, яке в іменному складеному *присудку* виконує роль аналіт. синтакс. морфеми, показника грамат. категорій часу, способу, особи (роду) і числа; різновид допоміж. дієслів. 2. Компонент універсальної лог. структури судження-речення, який виражає предикат. відношення між суб'єктом і атрибутом і утворює разом з атрибутом предикат. Уперше термін в укр. фонет. оформленні вжив О. Партицький у 70-х рр. 19 ст.

В укр. мові найвищий ступінь *граматикалізації* характерний для З. **бути**. Вона повністю позбавлена лекс. значення і свідчить про вживання імені у присудковій функції. З. **бути** виконує дві функції: формальну, що виявляється у підпорядкуванні (узгодженні) присудка з боку *підмета* в числі, роді та особі, та змістову, передавану категоріями часу і способу (*модальності*): «**Щасливим був** я двічі» (Д. Павличко); «Восени Віталик **буде студентом**» (О. Гончар); «Обличчя героїв **спокійні були**» (В. Сосюра). В укр. мові, як і в ін. східнослов'янських, нормативним є лекс. невираження З. **бути** у формі теп. ч., якщо іменна частина виражена, напр., наз. в.: «Життя без книги – **хата без вікна**» (Д. Павличко). У таких випадках кажуть про нульову З. Із З. **бути** споріднені щодо нівеляції лекс. значення дієслів З. **становити**, **являти собою**, які відрізняються від неї поєднанням з іменною частиною у формі знах. в.: «М'який ліризм **становить особливу рису** байок Глібова» (М. Рильський); «Колишній партизан **являв собою цибатого чоловіка**, дуже похмурого» (Ю. Яновський). Функцію З. нерідко виконують напівповнозначні дієслова **ставати**, **виявлятися**, **залишатися**, **лишатися**, **зоставатися**, **робитися**, **називатися**, **іменуватися**, **зватися**, **вважатися**, **здаватися** та ін., що певною мірою зберігають лекс. значення. Вони в іменному складеному присудку не тільки є показниками грамат. категорій, а й передають лекс. відтінки вияву ознаки, переходу з одного стану до іншого, збереження поперед. стану тощо: «Купина зблизька **виявляється значно вищою**» (Ірина Вільде); «**Глибшим** на диво **стає** світання» (А. Малишко); «Одначе тоді доти **залишилися** майже **цілими**» (О. Гончар); «Вже день **здається сивим** і **безсилим**» (В. Симоненко). Іноді дієслова ін. груп (особливо дієсл. стану) у певних контекстуальних умовах втрачають лекс. навантаження і зближуються з дієслівними З. іменного складеного присудка, пор.: День **стояв** сонячний → День **був** сонячний.

У лог. плані З. охоплює ряд значень: а) предикацію ознаки (Дівчина була сумна); б) входження індивіда до складу класу (Тарас Шевченко – поет); в) входження підкласу до складу класу (Кінь – тварина); г) тотожність (Ця дівчина – Леся); ґ) причиново-наслідкові відношення (Відвага була рятунок); д) порівняння (Дитинство – казка) тощо. *І. Р. Вихованець.*

ЗВ'Я́ЗНЕ МО́ВЛЕННЯ, зв'язна мова – побудова висловлювання як лог. викладу гол. думки (теми), послідовного чи паралельного розгортання її у підтемах. Оскільки З. м. послуговується одиницями більшими, ніж *речення*, зокрема складними синтакс. цілими, *надфразними єдностями*, тобто одиницями *тексту*, воно співвідноситься з *лінгвістикою тексту*, структурою тексту. Для З. м. суттєвими є міжфразові зв'язки, лекс. повтори, синоніми, займенники, сполучники, часова співвіднесеність дієслів-присудків у реченнях та ін. Напр., цілісність уривка «Кульбаба – один з найяскравіших спогадів дитинства. Хто з вас не знає її золотисто-жовтих квітів та пухнастих кулястих голівок? Лікувальні властивості кульбаби відомі з давніх часів. Корені та листя цієї рослини мають протисклеротичну дію» досягається спільністю теми, лекс. повторами, займенниками, синонімами, формою теп. ч. дієслів-присудків.

Розвиток З. м. – це вироблення навичок і вміння викладати думки в усній та писемній формах, дотримуючись певного стилю, використовуючи та вдало поєднуючи мовно-комунікативні типи – опис, розповідь, роздум. Для досягнення цього практ. значення має лінгв. аналіз текстів, що належать до різних стилів, виявлення лекс. та грамат. засобів міжфразового зв'язку, форм. і змістових ознак цілісності тексту.

Літ.: Білодід І. К. Надфразні єдності як елемент тексту в функц. стилях літ. мови. «Мовознавство», 1979, № 2; Стельмахович М. Г. Система роботи з розвитку зв'язного мовлення в 4–8 класах. К., 1981; Мельничайко В. Я. Лінгвістика тексту в шкільному курсі укр. мови. К., 1986. *С. Я. Єрмоленко.*

ЗЕЛЕНЬКО́ Анатолій Степанович (16.VI 1935, м. Ніжин Черніг. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1992, професор з 1994. Закін. 1957 Ніжин. пед. ін-т. Працював в Івано-Франк. пед. ін-ті (1957–72). З 1972 – в Луг. пед. ін-ті (тепер ун-т): ст. викладач, з 1993 – зав. кафедри укр. філології та заг. мовознавства. Досліджує діал. лексику, її зв'язки з традиц. культурою, ментальністю (монографії «До питання про становлення структурної семасіології», 1992; «Проблеми семасіології: від класичної описової через структурну до лінгвістичного детермінізму», 2001; «Основи лексикології під кутом зору лінгвістичного детермінізму», 2003). Автор статей з історії мовознавства, лексикографії, лінгвостилістики. Написав ряд посібників для ун-тів з теорії, методології мовознавства, лек-

сикології, діалектології. Співавтор «Короткого словника підприємця» (1998), уклав «Українську енциклопедію юного філолога (мовознавця)» (2000). *П. Ю. Гриценко.*

ЗИЗА́НІЙ (Зизаній-Тустановський) Лаврентій Іванович (справж. прізв. – Кукіль, у перекладі грец. мовою – Зизаній; 60-і рр. 16 ст., с. Тустань, тепер Галицького р-ну Івано-Франк. обл., або с. Потелич, тепер Жовківського р-ну Львів. обл. – після лютого 1634, м. Корець, тепер Рівн. обл.) – укр. мовознавець, письменник, перекладач, педагог і церк. діяч. Можливо, навч. в єзуїт. колегії м. Ярослава (тепер Жешувського воєв., Польща) або Острозькій школі на Волині. Викладав церковнослов'ян. і грец. мови до 1592 – у Львівській, 1592–96 – Берестейській (Брестській), 1596–97 – Віленській братських школах. 1597–1600 був домашнім учителем у родині князя Б. Соломирецького в його маєтку біля Мінська, 1600–02 – князя О. Острозького (м. Ярослав). Протягом 1612–18 – священик у м. Корці. В 20-х рр. 17 ст. на запрошення архімандрита Києво-Печер. лаври Єлисея Плетенецького приїхав до Києва, брав участь у редагуванні лаврських видань, перекладав з грец. мови на церковнослов'янську, займався проповід. діяльністю. Уклав староукр. мовою «Катехизис» (вид. 1627). З 1628 жив у Корці.

Лаврентій **Зизаній.** Мініатюра поч. 18 ст. з оригіналу 17 ст.

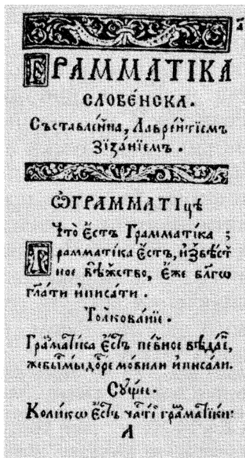

ГРАММАТІКА
СЛОВЕНСКА.
Съставлєнна, Лаврентіемъ
Зізаніемъ.

Ѡ ГРАММАТІцѣ

Что єсть Граммматіка;
Граммматіка єсть, извѣстное хвѣжство, еже бл҃гω гл҃ати и писати.
Толкованіе.
Граматіка єсть певное вѣданє, жебы мы добре мовили и писали.
[illegible]
Колико єсть частій граматіки:
А

Лаврентій **Зизаній.** Грамматіка словенска. Вільно, 1596. Титульна сторінка.

Лаврентій **Зизаній.** Грамматіка словенска. Сторінки.

Прожно тыся кусишъ
писмо уметти.
которій не хочъ міні
розуметти.

ЄПІГРАММА.
На Граматіку.
Граматіка писма всѣ научає,
чтыма частми оных вразумлає.
Орфографією и просωдією,
сунтаксисомъ и єтумологією.
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Найголовніші праці: буквар «Наука ку читаню и розумѣню писма словенскаго...» (1596), «Лексис, Сирѣчь Реченіа, Въкратъцѣ събран(ъ)ны и из слове(н)скаго языка на просты(й) рускі(й) діале(к)тъ истол(ъ)кованы», «Грамматіка словенска» (обидві надр. 1596 у Вільні). «Лексис...» З. – перший укр. друкований словник для шкільного навчання. Його реєстр організований за диференц. принципом (тобто подаються тільки ті церковнослов'ян. слова, що відмінні від українських формою чи значенням), налічує 1061 вокабулу. З. перший в історії укр. й східнослов'ян. мовознавства розробив та застосував більшість осн. лексикогр. методів упорядкування словника. Його «Лексис...» був зразком і основою «Лексикона» Памва Беринди, рос. азбуковників. «Грамматіка словенска» З. – перший систематичний підручник церковнослов'ян. мови, призначений для шкіл. Тут визначено чотири частини граматики: орфографію, просодію, етимологію, синтаксис, виділено вісім частин мови: различіє (артикль), ім'я, містоім'я, глагол, причастіє, предлог, нарічіє, союз. З. увів орудний відмінок у слов'ян. граматику. В імені виділив 10 відмін (8 іменникових, 1 прикметникова й 1 спільна для обох частин мови). Дав «канони орфографії» церковнослов'ян. мови східнослов'ян.-укр. редакції. Як перша спроба опрацювання фонет. і морфонол. систем церковнослов'ян. мови, виявлення її специф. особливостей, «Грамматіка словенска» З. була значним кроком у слов'ян. філології, З. удосконалив і збагатив слов'ян. лінгв. термінологію.

Тв.: Лексис. К., 1964; Граматика словенська. К., 1980.

Літ.: Німчук В. В. Системат. підручник церковнослов'ян. мови «Грамматіка словенска» Л. Зизанія. В кн.: Зизаній Л. Граматика словенська. К., 1980; Його ж. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. К., 1985. *В. В. Німчук.*

ЗІЛИ́НСЬКИЙ Іван Михайлович (22.V 1879, с. Красна, тепер Кросненського пов., Польща – 20.IV 1952, Прага) – укр. мовознавець у Польщі та Чехословаччині. Закін. 1907 Віден. ун-т. Працював 1926–39 професором у Ягеллонському (Краків) та 1949–52 – у Карловому (Прага) ун-тах. Автор ряду праць з укр. мовознавства, зокрема з діалектології і фонетики укр. мови: «Проба упорядкування українських говорів» (1913), «До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів» (1924), «Фонетичний опис української мови» (1932, польс. мовою), «Карта українських говорів» (1933), «Взаємовідносини між українською та польською мовою» (1934), «Границі бойківського говору» (1938). Підготував «Український правопис» (Краків, 1941).

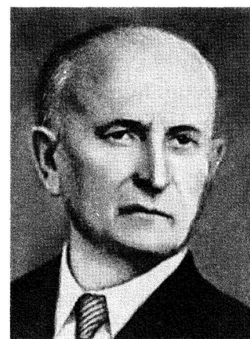

І. М. Зілинський.

Літ.: Кисілевський К. Іван Зілинський. Вінніпег, 1962; Мушинка М. Іван Зілинський (1879–1952). Життя і діяльність.

В кн.: Зб. пам'яті Івана Зілинського (1879–1952). Н.-Й., 1994. *С. П. Бевзенко.*

ЗІ́МКНЕНІ ПРИ́ГОЛОСНІ – див. у ст. *Приголосні звуки.*

ЗІ́МКНЕНО-ФРИКАТИ́ВНІ ПРИ́ГОЛОСНІ – див. *Африкати.*

ЗІ́РОЧКА – див. *Астериск.*

ЗІСТА́ВНИ́Й МЕ́ТОД – система прийомів і методик доаспектного системат. порівняння мов на основі встановлення між ними смислової еквівалентності незалежно від їхньої спорідненості для виявлення у них загального і окремого (особливого). З. м. лежить в основі зіставного (конфронтативного, контрастивного) мовознавства (див. *Контрастивна лінгвістика*), яке описує всі плани і рівні двох (рідше більшої кількості) мов. Існують зіставні фонетика (фонологія), морфеміка, словотвір, лексикологія, фразеологія, синтаксис. Мови зіставляються через еквівалентні тексти прийомом конфронтації, яка передбачає дослідження співвідношення значущості мовних елементів і структур. За допомогою контрастивної методики в зіставлюваних мовах виявляються нееквівалентні засоби, а також способи подолання нееквівалентності, напр. у процесі перекладу.

Інколи протиставляють порівняння і зіставлення, вважаючи, що порівняння спрямоване на встановлення подібностей, а зіставлення – на виявлення відмінностей. Однак і в першому, і в другому випадках порівняння є універсальним лінгв. прийомом, і його характер у заг. рисах ідентичний при з'ясуванні як подібностей, так і відмінностей. Осн. прийоми З. м. передбачають встановлення основи зіставлення, зіставну інтерпретацію і типол. характеристику. Основу зіставлення виявляють за допомогою мовного та ознакового зіставлення. При мовному зіставленні основою обирають певну мову залежно від мети дослідження чи від ступеня її вивчення, при ознаковому – певне мовне явище та його ознаки. Є два підходи дослідження мовних одиниць: формально-семантичний та функціонально-семантичний. При першому в основу зіставлення кладуться факти і явища плану мовного вираження, при другому – факти і явища плану змісту. Зіставна інтерпретація здійснюється за допомогою методики паралельного вивчення, структурної і стиліст. інтерпретації, завдяки чому не тільки встановлюються міжмовні відповідності, а й виявляються спільні та відмінні риси, подібності справжні й уявні. Техніка зіставлення різноманітна, але у межах мовної системи. При зіставленні враховуються системні відношення, категоріальна і функц. спільність, ієрархія елементів системи та зв'язок форми і змісту. На кожному рівні встановлюють різні тех. прийоми зіставлення. Для фонол. систем як критерій використовують відношення між ознаками фонем або класами цих ознак, фіксують кількість фонем, кількість і способи здійснення фонол. опозицій, встановлюють сполучуваність фонем у кожній мові, після чого здійснюють класифікацію всіх встановлених елементів і одиниць. При зіставленні морфології та синтаксису аналізують зв'язок форми й змісту, визначають функції форм, грамат. категорій, грамат. одиниць та їхніх відношень у мовній системі. При зіставленні словникового складу аналізують типи лекс.-семант. полів, ендосистемні відношення слів у різних мовах і відношення лекс. елементів у різних мікросистемах, їхні функц. зв'язки, збіги й розходження значень слів з однаковою предметною співвіднесеністю, встановлюють їхні семант. контури, з'ясовують причини незбігів. Найпростішим зіставленням лекс. складу двох мов є *перекладний словник.* Через величезну кількість матеріалу зіставне дослідження у лексиці не може бути вичерпним, але й фрагментарні зіставлення мають певну наук. цінність. З погляду контрастивної лінгвістики опис зіставлюваних систем має служити основою для прогнозування *інтерференцій*, а також шляхів їх уникнення. Можливі як синхронічні, так і діахронічні зіставлення. Зіставлення мов використовують при їх характерологічному вивченні, воно є необхідним підготовчим етапом для побудови структурно-типологічної граматики і типол. класифікацій, має значення також для розробки методики навчання іноз. мов і для практики перекладу.

Літ.: Реформатский А. А. О сопоставит. методе. «Рус. язык в нац. школе», 1962, № 5; Гак В. Г. Сопоставит. лексикология. М., 1977; Нариси з контрастивної лінгвістики. К., 1979; Юсупов У. К. Проблемы сопоставит. лингвистики. Ташкент, 1980; Ткаченко О. Б. Проблемы сопоставит.-истор. изучения славян. языков. «Вопросы языкознания», 1981, № 1; Ярцева В. Н. Контрастивная грамматика. М., 1981; Семчинский С.В. О статусе сопоставит. языкознания. В кн.: Сравн.-типол. изучение рус. и молд. языков. Кишинев, 1986; Ярцева В. Н. Сопоставит. лингвистика и проблемы вариативности языка. «Филол. науки», 1986, № 5; Новое в зарубеж. лингвистике, в. 25. Контрастивная лингвистика. М., 1989. *С. В. Семчинський.*

ЗІЯ́ННЯ – див. *Зяяння.*

ЗМЕ́НШУВАЛЬНІ УТВО́РЕННЯ, демінутиви (лат. deminutivum – зменшувальне слово) – похідні *іменники*, що виражають знач. зменшеності, яке здебільшого супроводжує ще і значення суб'єктивної оцінки: позитивної (пестливість – **коник**) або рідше негативної (зневажливість – **ідейка**, **гімназистик**, **дільце**); протилежне – *збільшувальні утворення.* Розрізняють демінутиви 1-го, 2-го і 3-го ступенів, що утворюються від іменників, позбавлених значення зменшеності: хата > хатина > хатинка > хатиночка; хліб > хлібець > хлібчик; верба > вербиця > вербичка > вербиченька. З. у. вживаються переважно в розм. мові. Фіксуються у пам'ятках ділової мови ще з 11 ст., а з 16 ст. у пам'ятках укр. мови зустрічаються З. у. 2-го ступеня. З. у. спочатку виражали значення об'єктив. зменшеності предметів, істот та явищ, а з часом стали передавати ще й значення суб'єктив. оцінки. З. у. можуть втрачати значення зменшеності, зазнаючи десемантизації: бузок, жайворонок, куток, оберемок, ставок; гаманець, голубець, стілець; блюдце, кільце, сільце; гуд-

зик, метелик; альтанка, свитка. Здебільшого З. у. оформляють у тому роді, що й твірні слова: сад > садок > садочок, вода > водиця > водичка > водиченька, яблуко > яблучко. Проте іноді грамат. рід твірного і похідного слів відмінні між собою: жакет > жакетка.

Синонімічні словотв. засоби сприяють виникненню у мові різнооформлених слів з тим самим зменш.-пестл. значенням: візок – возик, гарбузик – гарбузець, вітрець – вітерок – вітрик, барилко – барильце.

Від твірних іменників ч. р. З. у. утворюють за допомогою суфіксів **-ок** (**-очок**, **-ечок**), **-ик** (**-ичок**), **-чик**, **-ець**, **-ась**, **-унь**, **-усь**, **-ць-о**; ж. р. **-к-а** (**-очк-а**, **-ечк-а**), **-иц-я** (**-ичк-а**), **-оньк-а** (**-еньк-а**), **-ул-я**, **-ун-я**, **-ус-я**, **-ц-я**; с. р. **-к-о** (**-очк-о**, **-ечк-о**), **-ц-е**, **-оньк-о/-еньк-о**, **-ць-о**.

Словотв. типи зменш. іменників відрізняються між собою ступенем продуктивності. У З. у. ч. р. найпродуктивніший тип на **-ок**, що переважно формується на основі іменників зі знач. предметів (горішок, місток, словничок), рідше – осіб, істот (дідок, жучок) і передає одночасно знач. зменшеності та пестливості. Вторинні суфікси **-очк-/-ечк-** спеціалізуються на вираженні значення пестливості: гачечок, молоточок, місточок. Словотв. тип на **-ик** (**-ичок**) віддає перевагу твірним, що називають істот (гномик, журавлик, пузанчик, карасик, півник), рідше використовується зі словами – назвами предметів (букварик, ліхтарик, ножичок). З. у. з суфіксом **-чик** формують групи слів 1-го ступеня, коли вони пов'язані з твірними без зменш.-пестл. значень (мазун – мазунчик, майдан – майданчик) і 2-го (баран – баранець – баранчик). Словотв. тип іменників з суфіксом **-ець** менш продуктивний, ніж попередні. Побудовані за його зразком З. у. рідко виражають об'єктив. зменшеність (корінець) і часто передають зменш.-пестл. значення (кавунець, морозець). До непродукт. типів творення демінутивів ч. р. належать типи на **-ась** (Михась, кумась), **-оньк** /**-еньк** (музиченько), **-очк**/**-ечк** (дядечко), **-усь** (дідусь), **-цьо** (кумцьо), що найчастіше характеризують родинні стосунки між людьми.

У З. у. ж. р. найпродуктивніший тип на **-к-а** (**-очк-а**/**-ечк-а**): берізка, бідолашка, горличка, зозулька, квасолька, бібліотечка, казочка. Слова з цими суфіксами передають переважно зменш.-пестл. значення. У сучас. мові суфікси **-очк-а**/**-ечк-а** рідко трапляються у складі зменш.-пестл. слів 1-го ступеня (буква – буквочка, плотва – плотвичка) і частіше оформляють З. у. 2-го ступеня (книга – книжка – книжечка). Суфікси **-иц-я**/**-ичк-а**, **-оньк-а**/**-еньк-а** спеціалізуються на вираженні знач. пестливості: водиця, сестриця, вербичка, синичка, голубонька, зозуленька, кізонька, рибонька. Непродукт. типи на **-ун-я** (бабуня), **-ус-я** (Маруся), **-ул-я** (мамуля), **-ц-я** (мамця).

Демінутиви с. р. утворюють за продукт. типами на **-к-о**/**-очк-о**, **-ечк-о**, **-(я)чк-о** (яблучко, козеняточко, блюдечко, щастячко) і непродуктивними на **-еньк-о** (горенько, лишенько) та **-ц-е** (вітрильце, сальце). З розвитком емоц.-оцінних значень З. у. переростають у назви суб'єктив. оцінки.

Літ.: Ковалик І. І. Категорія слов'ян. демінутивів з суфіксом -иц-а (-іс-а). В кн.: Доповіді та повідомлення Львів. ун-ту, в. 7, ч. 1. Л., 1957; Гумецька Л. Л. Нарис словотв. системи укр. актової мови XIV–XV ст. К., 1958; Токар В. П. Використання зменш. суфіксів у сучас. укр. мові. УМШ, 1960, № 5; Родніна Л. О. Іменники з суфіксами суб'єктив. оцінки. В кн.: Словотвір сучас. укр. літ. мови. К., 1979; Кравченко М. В. Зменшено-емоц. іменники в сучас. укр. мові. В кн.: Словотв. структура слова. К., 1981. *Н. Ф. Клименко.*

ЗМІ́НИ ЗНА́ЧЕННЯ, семантичні зміни – зрушення у співвіднесеності між *одиницею мови* і об'єктом її позначення, що приводять до модифікації її значення аж до розвитку в її семант. структурі нового значення, до утворення *полісемії* і навіть *енантіосемії.* Напр., у грамат. семантиці – на рівні категорій дієсл. способу, особи: «**Зроби** він так, все було б інакше» – нак. сп. замість умовного, «– А не **скинув би** ото я чоботи?» (П. Панч) – замість нак. сп. і 2-ї особи. З. з. – результат поступового закріплення, стабілізації в мові певного вживання одиниці внаслідок його регулярності. Нове вживання одиниці не завжди приводить до її З. з., лишаючись індивідуальним, оказіональним.

Явище З. з. найповніше досліджене на рівні *лексичних значень.* Виділяються причини, типи і результати З. з. Осн. причини: 1) соціально-історичні, зумовлювані змінами в позначуваній дійсності, зокрема появою нових об'єктів позначення, розвитком семантики при переходах слова між різними соціальними прошарками мовців (напр., **операція** в мові медиків, військових та ін.) тощо; 2) психологічні (*табу* і *евфемізми*, *дисфемізми*, *антифразис* та ін.; прагнення посилити або послабити характер сказаного, а також інтенсивний розвиток лексики тих тем. сфер, які становлять – взагалі чи в певний період або для певних груп мовців – об'єкт особливого зацікавлення: напр., розвиток прагматично негат. лексики реліг. слововжитку до функціонування в значенні лайок: **чорт**, **біс**, **сатана**; **ірод**, **хам**, **каїн**; **безбожник**, **бусурман**, **єретичий син** тощо, «військова», «спортивна» та ін. *метафора*) і фізіологічні (*синестезія*); 3) власне лінгвістичні, що зумовлюються взаємодією самих слів по лінії їх значень або форми і виявляються як *аналогія*, *«народна етимологія»*, *синтагматичне переміщення значення.*

Основні З. з.: 1) зміни, зумовлені мовним консерватизмом, коли певний об'єкт змінюється, а його найменування лишається в рамках свого попереднього, лише тією чи ін. мірою модифікованого знач.: а) зміною в самому об'єкті позначення слова (**рушниця** – напр., у 16 і 20 ст., **літак** – на поч. і в кін. 20 ст., **чорнило** – вже не тільки чорне, **стріляти** – не тільки і не стільки стрілами, **грамплатівка**, **пароплавство**, які вже не стосуються ні грамофонів, ні пароплавів); б) зміною в наших знаннях про об'єкт позначення (**громовідвід** – уже пов'язаний із запобіганням удару не грому, а блискавки;

атом – уже не уявляється як щось далі неподільне); в) зміною в нашому ставленні до об'єкта (напр., щодо **більшовик**: від позитивно-оцінного до сучас. несхвально-ірон. «діяти більшовицькими методами»); 2) зумовлені мовним розвитком (з розвитком самих об'єктів позначення чи без нього), які приводять до утворення різних видів *переносного значення* слова.
Результатами З. з. можуть бути, зокрема: 1) звуження (спеціалізація) предметно-поняттєвого співвіднесення слова (**ягода** в різних місцевостях – «вишня», «суниця», «шовковиця»; **майстер** у значенні «тесляр»; **квас** – від загального «щось заквашене або прокисле» – до часткового «особливий кислий напій»; зокрема, при переході заг. назв у власні: **Поділ**, **Оболонь** – райони Києва; при *запозиченні* слова: **вексель** – з нім. мови, де це слово має вихідне знач. «зміна») і розширення (генералізація) його (**коса** – від «заплетене волосся» до «волосся взагалі, переважно довге», у мн.; **залізо** – розм. «чорний метал узагалі; метал узагалі», напр., **залізний карбованець**, **залізні ложки**; див. також вище приклади **стріляти**, **чорнило** та ін.; зокрема, при переході *власних назв* у загальні шляхом метафоризації: **меценат**, **донжуан**); 2) «поліпшення» (меліорація) і «погіршення» (пейорація) значення (одночасно з його звуженням або розширенням: **погода**, **доля** у знач. «гарна погода», «щаслива доля»; **воняти** «пахнути > погано пахнути»; **пригода** у знач. «неприємна або небезпечна подія») або тільки *конотації* (пор. **дівиця** – як заст. та нар.-поет. і сучас. несхвальне: розмальована дівиця); 3) посилення, гіперсемантизація значення (напр., *гіпербола*: «Я скажу в своєму виступі **буквально два слова**») і його ослаблення, *десемантизація* (розвиток модального значення припущення на основі значення впевненості: **видно**, **очевидно**, **напевно** у знач. вставного слова; втрата усвідомлення переносності знач. й утворення стертих метафор, метонімій та ін.; повна десемантизація знач. як утрата його вихідної мотивації), пор. також «знецінення» знач. у випадках типу **пан** і **пані** як форми ввічливого звертання і найменування вже не тільки «панів», **Ви** – як форма пошанного звертання.
У процесах З. з. поряд з одиничними випадками, до яких важко дібрати якісь виразні паралелі (напр., **бандура** розм. «велика незграбна річ» або «вайло, телепень»), існують досить регулярні семант. і, вужче, тем. напрями, що, по-перше, охоплюють певний ряд слів з однотип. значеннями в межах однієї мови і, по-друге, простежуються в різних мовах (у зв'язку з цим нерідко говорять про наявність «семантичних законів» – за аналогією до *звукових законів*). Це особливо стосується *метонімії*, рідше метафори, напр., метафор. переноси від конкретного до абстрактного: **основа** з вихідним «ткацьким» значенням, «**крутий** характер», «**уловити** суть» (при метонімії можливий і протил. процес: **бесіда** – «товариство, компанія», **весілля** – від знач. «веселощі, радощі», **служба** у знач. «прислуга», «солдат», у мн. – «підсобні приміщення», **дружба** – один з учасників весільного обряду), антропоморфічні переноси та ін. Окр. тем. моделі – напр., метонім. переноси «особа молодого віку – слуга, наймит (наймичка)»: **хлопець**, **дівка**, діал. **молодець**, слов'ян. **робъ (рабъ)** – очевидно, з «дитина-сирота», давньорус. **отрокъ**, **мужик** (букв. малий муж) та ін. (сюди ж, очевидно, **парубок**, **пахолок**, якщо це не протил. процес).

Літ.: Булаховський Л. А. Нариси з заг. мовознавства. К., 1955; Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960; Ullmann S. The principles of semantics. Oxford, 1963; Аллендорф К. А. Значение и изменение значений слов. «Уч. зап. Моск. гос. пед. ин-та иностр. языков», 1965, т. 32. *О. О. Тараненко.*

ЗМІСТ І ФО́РМА В МО́ВІ – див. *Форма і зміст у мові.*

ЗНАК І ЗНА́ЧЕННЯ В МО́ВІ – структурна *одиниця мови* і виконувана нею функція репрезентації певного явища об'єктив. дійсності або його відображення у свідомості. Поняття мовного знака ґрунтується на загальнофілос. (і семіотичному) діалектико-матеріалістичному розумінні знака як матеріального предмета (явища, події), що в процесі спілкування людей виступає як представник якогось ін. предмета, властивості, відношення і використовується для одержання, зберігання, перетворення, передачі інформації, знання. Взаємовідношення між знаком і позначуваними ним матеріальною та ідеальною сутностями схематично зображається у вигляді трикутника, вершинам якого даються назви «Знак», «Предмет», «Поняття» (т. з. трикутник Фреге). У семіотиці як науці про знаки виділяються три аспекти функціонування і дослідження знака: відношення знака до позначуваного (семантика), відношення знака до ін. знаків (синтактика) і відношення знака до того, хто ним користується (прагматика).
За своєю природою, структурою і функціями мовні знаки є найскладнішими, найрізноманітнішими і найдосконалішими з усіх видів знаків, використовуваних у сусп-ві. Кожна мова є складною динам. системою знаків, які належать до різних структур. рівнів. У своїх безпосередніх природ. виявах мовні знаки є усталеними в даній мові артикуляц. звуковими актами, кожний з яких осмислюється носіями мови в пост. зв'язку з якимсь класом позамовних явищ і може довільно відтворюватись і комбінуватися з ін. знаками при необхідності позначення відповідних явищ. Мовні одиниці різних структур. рівнів виявляють знакові властивості неоднакового характеру. Найвиразніше специфіка мовного знака виявляється на структур. рівні слова. Кожне слово – це окр. артикуляц.-звуковий акт, яким у даній мові прийнято позначати певний клас чи сукупність, як правило, близько пов'язаних між собою класів позамовних явищ – об'єктив. предметів, процесів,

властивостей та їх відображень у свідомості. Характер позначуваного явища чи класу явищ залишається чітко визначеним навіть при відриві слова від процесу мовлення і лише конкретизується щоразу в умовах ситуації мовлення чи в комбінації з ін. словами (пор. **півнячий гребінь – гребінь гори**). На структур. рівні морфеми як компонента слова – кореня чи, особливо, афікса – знакова функція виразно проявляється лише в рамках слова, тоді як поза структурою слова семант. функція афікса здебільшого виявляється неясною (пор. **зернина**, **глибина**, **баранина**, **хатина**). З ін. боку, знак у формі словосполучення виконує свої знакові функції, як правило, значно чіткіше, ніж окр. слово, а знак у формі речення пов'язується уже не з окр. предметами, властивостями чи абстрагованими процесами, а з цілими конкр. фактами – подіями чи ситуаціями, і тому саме речення може розглядатися як найбільш семантично навантажений і досконалий мовний знак. Найдрібніші звукові одиниці мови – фонеми безпосередніх знакових функцій не виконують і тому до мовних знаків у власному розумінні цього слова не належать. Але вони завжди є звуковими компонентами мовних знаків, і тим самим на них опосередковано поширюється знакова функція. Разом з тим, виконуючи функцію розрізнення мовних знаків, вони можуть розглядатися як знаки ін. плану – ознаки мовних знаків. У свою чергу, знаками ще іншого рівня є знаки письма, за допомогою яких фіксуються письмові тексти як відображення реальних чи уявних актів звук. мовлення. Матеріальна природа знака в мові завжди супроводиться його ідеальною функцією – підтримуваним у свідомості носіїв мови його зв'язком з означуваними сутностями, тобто реальними об'єкт. явищами та їх ідеальними відображеннями в свідомості. Цей закріплений суспільною свідомістю ідеальний зв'язок мовного знака з означуваним, ідеальне відношення між знаком і означуваним як власне знакову функцію прийнято називати значенням мовного знака. Але відношення знака до означуваного має у свідомості носіїв мови настільки тісний і нерозривний характер, що наявність такого відношення як певного проміжку між знаком і означуваним ніким практично не усвідомлюється, а означуване знаком ідеальне відображення реального явища в свідомості сприймається як безпосередня складова частина знака. У зв'язку з цим відношення знака до означуваного ігнорується і більшістю мовознавців, які застосовують термін «означення» не до знакового відношення, а до самого означуваного як ідеального відображення реального явища в свідомості, розглядаючи його як безпосередній зміст знака. Це викликає ряд теор. суперечностей і методол. труднощів, але разом з тим значною мірою полегшує аналіз лекс. семантики і в основному задовольняє практ. потреби її вивчення. З огляду на це необхідно рахуватися з можливістю двоякого розуміння терміна «значення» – як відношення знака до означуваного і як самого означуваного у вигляді ідеального відображення відповідного об'єктив. явища в свідомості.

Див. також *Граматичне значення*, *Лексичне значення* та ін.

Літ.: Степанов Ю. С. Семиотика. М., 1971; Мельничук О. С. Методол. проблеми аналізу співвідношень ідеального і матеріального в сфері мови. «Мовознавство», 1987, № 1; Семчинський С. В. Заг. мовознавство. К., 1988. *О. С. Мельничук*

ЗНАК М'Я́КШЕННЯ – див. *Ь*.

ЗНАК О́КЛИКУ (!) – *розділовий знак* для вираження вигуку, окличної інтонації. Цей знак під назвою «удивная» зустрічаємо вже в граматиці Мелетія Смотрицького (1619). Вживали його письменники 18–19 ст., творець першої укр. граматики О. Павловський (1818) та ін. За «Українським правописом» (1993) З. о. ставлять: 1) у кінці окличного речення: «Гетьте, думи, ви хмари осінні!» (Леся Українка). Підвищену проти звичайної окл. інтонацію рекомендується передавати двома або трьома З. о.: «Усі рванулись з ослонів... – Хто пустив струм?! – Вимкніть!!! Вимкніть струм!!!» (І. Микитенко); 2) у кінці окл. називного речення: «Рідний край! На світі немає нічого дорожчого за нього» (І. Цюпа); 3) після звертання, що вимовляється з виразною окл. інтонацією: «Україно! Ти в славній борні не одна» (М. Рильський); «Ти прекрасна, вечірняя зоре!» (Леся Українка); 4) після вигуків і слів **так**, **ні**, що стоять на поч. речення й вимовляються з окл. інтонацією: «Гей! Піднімайтесь, хто сильний та дужий!» (О. Довженко); «– Ні! Не добре зробив батько, – глухо... почав Чіпка» (Панас Мирний); 5) у дужках у середині цитати для виявлення обурення, здивування, іронії автора до наведеного матеріалу: «Один із промовців [на пленумі ради СПУ] закликав колег „вирощувати курей" (!!), другий – „думати про вічність"» (!?) (з газ.).

Літ.: Укр. правопис. К., 1993. *А. А. Бурячок.*

ЗНАК ПЕРЕНО́СУ – див. у ст. *Дефіс*.

ЗНАК ПИТА́ННЯ (?) – *розділовий знак* для вираження питання. У староукр. літ. мові в цьому значенні вживали *крапку з комою*, що відображено в граматиках Лаврентія Зизанія (1596), Мелетія Смотрицького (1619). Остаточно З. п. увійшов у худож. твори з 18 ст. Він є в граматиці О. Павловського (1818), словниках П. Білецького-Носенка (1-а пол. 19 ст.), Є. Желехівського (1886), Б. Грінченка (1907–09) та ін. За «Українським правописом» (1993) З. п. слід ставити: 1) у кінці питального речення: «Чи совам зборкати орла? Чи правду кривді подолати?» (М. Рильський). Підвищену проти звичайної питальну інтонацію, як правило, передають двома або трьома З. п.: «Кляті! кляті! Де ж слава ваша?? На словах!» (Т. Шевченко); 2) у дужках у середині цитати чи після неї для виявлення сумніву або крит. ставлення до того, хто цитує, а також до наведеного матеріалу: «Нехай багато не розводяться вчорашні „марксисти" про велике значення ко-

лективізації (?), яка нібито врятувала (??) Україну від голоду (?!)» (з газ.).

Літ.: Укр. правопис. К., 1993. *А. А. Бурячок.*

ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК – 1. Одна з центр. *грамем* категорії *відмінка* іменників, що в типових випадках виражає семант.-синтакс. функцію об'єкта. Входить у парадигму однини та множини і має диференц. сукупність відмінкових закінчень: одн. хат**у**, жінк**у**, красун**ю**, робітник**а**, учител**я**, кра**й**, сел**о**, пол**е**, любов, пристрасть, ніч, курч**а**, ягн**я**, ім'**я**; мн. хат**и**, жінок, красунь, робітник**ів**, учител**ів**, кра**ї**, сел**а**, пол**я**, пристраст**і**, ноч**і**, курчат (курчат**а**), ягнят (ягнят**а**), імен**а**. 2. Залежна від З. в. іменника й узгоджувана з ним грамема прикметника та ін. слів прикметникового морфол. типу, яка вказує на ознаку предмета. Входить у парадигму однини та множини і виражається відповідною сукупністю закінчень: одн. гарн**ий** (гарн**ого**), син**ій** (син**ього**), гарн**у**, син**ю**, гарн**е**, син**є**; мн. гарн**і** (гарн**их**), син**і** (син**іх**). Термін увів А. Кримський в «Украинской грамматике» (1907–08). Якщо в іменниках З. в. звичайно зумовлений *валентністю* предиката, то в словах прикметникової морфол. природи – відмінк. формою опор. іменника.

Первинна для З. в. іменника функція об'єкта розгалужується на функцію об'єкта дії і функцію об'єкта стану. Перша реалізується, напр., при перех. дієсловах конкр. фізичної дії типу **будувати**, **кувати**, **молотити**, **мурувати**, **орати**, **рубати**, **тесати**, друга – при перех. дієсловах стану **знати**, **любити**, **ненавидіти** та ін., а також при перех. словах категорії стану **видно**, **помітно**, **чутно** тощо: «Зрубали **яблуню** стару в саду» (Д. Павличко); «Більш за все на світі любив він **сонце**» (О. Довженко); «Видно **місто**, далі **поле** у моєму у вікні...» (М. Рильський). При префіксованих дієсловах руху З. в. виражає значення об'єкта, ускладнене просторовим значенням: «Проїхав **степи**» (О. Довженко). При дієсловах **прохати**, **просити** та ін. у сполученні з інфінітивом він передає ускладнене знач. об'єкта дії – потенц. суб'єкта дії, напр.: Ми попрохали **Галину** прочитати вірш. Подвійні синтакс. зв'язки З. в. (з дієсл. і прикм. або дієприкметником) зумовлюють функціонування його як складної синтаксеми, що поєднує знач. об'єкта дії та суб'єкта стану: «**Дотеп** тримають померлим і **сльози** тримають сухими» (І. Драч). На сучас. стадії розвитку укр. мови З. в. об'єкта дедалі більше проникає у заперечні конструкції, де домінує род. в. Спостерігається диференціація у використанні обох відмінків: за допомогою род. в. при перех. дієсловах із запереч. часткою **не** передається неозначеність об'єкта, а за допомогою З. в. – окресленість, означеність його, пор.: «Потрібно сонця, сірника потрібно, Щоб **віршів** не писати в темноті» (Д. Павличко), «Смертоносним попелом **палубу** їхню не засипало» (О. Гончар).

Однією із специф. рис синтаксису сучас. укр. мови є наявність двох форм З. в. іменників ч. р. одн. від назв неістот у функції об'єкта: форми, співвідносної з формою наз. в. (перша форма З. в.), і форми із закінченням **-а**, співвідносної з формою род. в. (друга форма З. в.). Сфера вживання другого З. в. – усне розмовне мовлення, мова худож. л-ри: «Блискавиці вже випередили **човна**» (П. Панч), «Дід засвічував свого **ліхтаря**» (Є. Гуцало).

Обмежено вживається З. в. у вторинній семант.-синтакс. функції суб'єкта стану, сполучаючись із компакт. групою відповід. дієслів типу **лихоманити**, **морозити**, **нудити**, **тіпати**, **трусити**, **трясти**, що вказують на фіз. стан людини: «**Платона** лихоманило і заливало потом» (М. Зарудний); «**Софійку** аж тіпало від образи та злості» (А. Дімаров).

Форма З. в. вживається у нетипових для укр. відмінків вторин. функціях, здебільшого – у прислівниковій семант.-синтакс. функції часу, виражаючи три її різновиди: а) означену тривалість часу, яку створюють супровід. кількісні числівники або кількісні слова **весь**, **цілий**, **тривалий**, **короткий** тощо: «**Два дні і дві ночі** не виходили десантники з бою» (Ю. Яновський), «Він **увесь час** байдужий» (Остап Вишня); б) значення часу дистрибутивне, утворюване поєднанням ім. з займ. **кожний**: «**І кожний день**, і **кожную** ясну **годину** розгортається і закривається земля» (П. Тичина); в) неозначену тривалість часу, передавану сполуками іменника і займенників **цей**, **той**: «І сміх **ту** ж **мить** припинився» (О. Гончар). Вторинною невласне-відмінковою семант.-синтакс. функцією форми З. в. є обставинна функція міри у трьох модифікаціях – значенні міри простору, міри ваги і міри вартості: бігти **кілометр**, важити одну **тонну**, коштувати **дві гривні**. Його форму використовують також у складі присудкової сполуки. Присудкова функція форми З. в. не входить у функції власне відмінків, а стосується сфери дієсл. функціонування. З. в. у присудковій функції вживається при дієсл. зв'язках **становити**, **являти собою**, які виступають показниками дієсл. часу і способу присудка: «Ці роботи **становлять** новий **етап** у науці про виникнення життя на Землі» (І. Підоплічко); «Загальна синтаксична структура слов'янського речення **являє собою** складну **систему** формальних відношень» (О. Мельничук).

З. в. поєднується з прийменниками: **в**, **з**, **за**, **крізь**, **між (межи)**, **на**, **над**, **о (об)**, **перед**, **під**, **по**, **про**, **через**, **поза**, **поміж (помежи)**, **проміж**, **понад**, **поперед**, **попід**, **попри**, **повз**, **проз**, **виключаючи**, **включаючи**, **зважаючи на**, **незважаючи на**, **з огляду на**. У прийм. систему сучас. укр. мови прийменниковий З. в. входить передусім для вираження динам. просторових відношень – кінцевого пункту руху і шляху руху. Він поширений також у функціях обставини часу, причини, мети та ін. Унаслідок нейтралізації

значень прийм. утворилися усталені присл. сполуки **в галоп**, **в ногу**, **на диво**, **на рідкість**, **на совість**, **над міру**, **над силу**, **над усе**, **під руку**, **понад міру**, **понад силу**, **понад усе**, **через край**, **через міру**, **через силу** і под. У сполуках із прийменниками **в**, **за**, **на**, **про**, які втрачають значеннєве навантаження після дієслів типу **вдумуватися**, **закохуватися**, **гніватися**, **сердитися**, **ображатися**, **сподіватися**, **клопотатися**, **турбуватися**, **говорити**, **розповідати**, **думати**, **міркувати**, З. в. виражає функцію об'єкта: вдумуватися **у прочитане**, закохуватися **у дівчину**. *І. Р. Вихованець.*

ЗНАХІ́ДНИЙ З ІНФІНІТИ́ВОМ – *синтаксична конструкція*, що складається з іменника (особ. займенника) у знах. в. і дієслова у формі інфінітива. Ці форми, пов'язані між собою семант.-синтакс. відношенням лог. суб'єкта і предиката, водночас перебувають в об'єктній залежності від особово-часової форми дієслова із заг. значенням сприймання, повідомлення, мислення. Конструкція З. з і. є в лат., нім., англ. мовах. Вона зафіксована в пам'ятках писемності усіх слов'ян. мов. Генезу З. з і. пояснюють впливом лат., грец. та нім. мов, з яких перекладаються відповідні тексти. В пам'ятках укр. мови 14–18 ст. ця конструкція мала характер периферійного синтакс. явища. Засвідчена також в окремих пд.-зх. говорах: «А вшытка челядь утікла з хати, як **виділа вмерлого встати**»; «**Нашол** там **кральовну** на постелі **спаті**»; «**Я єго видів ходити**»; «**Я єго чув говорити**». Якщо у пам'ятках інфінітивний компонент репрезентований зв'язкою **бути** (**Тя вижу бит** в горкости), при якій іменна частина виступає у знах. або ор. в., то в діалектах реалізується власне З. з і. – повнозначним дієсловом. Конструкція з **бути** може кваліфікуватись як синтакс. латинізм у слов'ян. мовах (пор. лат. Galli **tradunt Mercurium inventorem** omnium artium **esse** – *Галли **розповідають Меркурія бути творця** всіх мистецтв = Галли розповідають, що Меркурій – творець усіх мистецтв). Що ж до власне З. з і., не успадкованого слов'ян. мовами у функції регулярного синтакс. явища, то він сформувався як модифікація питомої слов'ян. конструкції знахідний з дієприкметником, широко представленої в пам'ятках укр. мови. Пор., зокрема, свідчення з Київського літопису: «И **увѣда** Всеволодъ **Ярополка умерша**, а Вячьславъ сѣдить в Киевѣ» (КЛ, 302); «**Види Петра ѣдуща** и поругася ему» (462); «Изяслав же **узрѣ Половци сѣчены бегающа**, а **ины топящася** в Деснѣ» (507–508); б) з текстів 18 ст.: «**Найшолъ** на томъ же шляху **чл҃в[ка]** в[ъ]ночи, по[д]ле шляху **лежачого**» (1715); «Я в[ъ] тотъ ча[с]... **видѣла з[ъ]лодѣя** по двору Александришином[ъ] **ходячого**» (1717). У зв'язку з обмеженням вживання акт. дієприкметників теп. ч. із залежними від них синтакс. компонентами і фактично повною втратою акт. дієприкметників мин. ч., а також внаслідок спеціалізації дієприслівників на вираженні супровідної дії суб'єкта речення, власне укр. конструкції, функціонально співвідносні з нереалізованим З. з і., також не ввійшли до синтакс. системи укр. мови. Відповідні семант.-синтакс. відношення, безпосередньо пов'язані з валентнісними характеристиками дієслів, згаданих на початку лекс.-семант. груп, виражаються засобами складнопідряд. речення. *А. П. Грищенко.*

ЗНАХІ́ДНИЙ ПОДВІ́ЙНИЙ – див. у ст. *Подвійні відмінки.*

ЗНА́ЧЕННЯ – див. у ст. *Граматичне значення і способи його вираження*, *Знак і значення в мові*, *Лексичне значення*, *Словотвірне значення*.

ЗОО́НІМ [від грец. ζῶο(ν) – тварина і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва] – *власна назва* (кличка) тварин: **Рябко**, **Сірко** (собаки), **Мурчик** (кіт) тощо. Осн. мотивувальними ознаками в З. виступають переважно: колір шерсті тварини (масть): **Біла**, **Ряба**, **Руда** (свині); особливості анатом. будови: **Горбата**, **Рогата**, **Безхвоста** (корови); особливості поведінки: **Дикун**, **Вертуха**, **Соня** (коні). Крім цих типових ознак, зустрічаються й випадки оказіональних утворень. Зоонімія кожного регіону, крім спільних, має й диференц. особливості. З. виникають за такими ж способами словотворення, що й ін. шари лексики. Одним з найпродуктивніших серед них є лексико-семантичний. Напр., у районі Українських Карпат поширені клички: **Гуска**, **Крейда**, **Сметана** – для тварин білої масті, **Галка**, **Ніч**, **Циган** – чорної, **Дим**, **Попіл**, **Шпак** – сірої, **Вишня**, **Мак**, **Ружа** – червоної. Широко використовуються також суфіксація та субстантивація: **Чорнушка**, **Сивоха**, **Карий**, **Довгошия**, **Чорнолоба** та ін.

Літ.: Чучка П. П. Слов'ян. і неслов'ян. в зоонімії Закарпаття. В кн.: Тези доповідей VI Укр. славіст. конференції, 13–18 жовт. 1964 р. Чернівці, 1964; Його ж. Взаємозв'язок антропонімів та зоонімів Закарпаття з гідронімією Карпат. В кн.: Питання гідроніміки. Мат-ли III Респ. ономаст. (гідронімічної) наради. К., 1971; Сюсько М. И. Статус зоонима в оним. системе. Ономасиол. аспект. К., 1988; Його ж. Способы и типы деривации в зоонимии. К., 1989; Турянич І. Нар. назви тварин. «Карпатський край», 1995, № 9–12; Топтун В. М. Способи словотворення у зоонімії Чернігівщини. В кн.: Л-ра та культура Полісся, в. 14. Ніжин, 2000; Карабута О. Структурно-деривац. типи зоолексем укр. мови. «Півден. архів. Зб. наук. праць. Філол. науки», 2001, в. 9.

В. П. Шульгач.

ЗОРІВЧА́К Роксолана Петрівна (8.XI 1934, Львів) – укр. мовознавець, перекладознавець, письменниця, доктор філол. наук з 1988, академік АН ВШ України з 1993, д. чл. НТШ з 1992. Закін. 1956 Львів. ун-т. У 1956–91 працювала на каф. іноз. мов Львів. консерваторії ім. М. В. Лисенка (з 1979 – доцент, з 1989 – професор); у 1991–92 – лектор укр. мови в Лондон. ун-ті. Від 1992 – професор кафедри англ. філології, а з 1998 – професор і зав. кафедри перекладознавства та контрастивної лінгвістики Львів. нац. ун-ту. Досліджує загальнотеор. і лінгво-

Р. П. Зорівчак.

стиліст. проблеми худож. перекладу, методол. проблеми перекладознавства, методику викладання укр. мови як іноземної: монографії «Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія» (1983) та «Реалія і переклад» (1989); статті «Фразеологія письменника як проблема перекладу» (1975), «До методології вивчення фразеологічних одиниць у контрастивних дослідженнях», «Відтворення фразеології оригіналу методом фразеологічного калькування», «Принципи підходу до фразеологічної одиниці в перекладознавчих дослідженнях» (усі три – 1979), «Словесний образ у художньому перекладі» (1982), «Статус реалії як перекладознавчого терміна» (1985), «Граматико-конотативна реалія як перекладознавча категорія» (1987), «Українська мова як навчальна дисципліна в Лондонському університеті» (1992), «Реалія в художньому мовленні: перекладознавчий аспект» (1994), «Роль рідної мови в професійній освіті майбутніх фахівців з іноземної мови», «Передача українських антропонімів, топонімів і реалій англійськими графемами» (обидві – 1996), «Мова перекладної літератури (сторінками „Всесвіту“)» (1997), «Фразеологічні скарби віршових творів Тараса Шевченка» (2002) та ін. Вивчає історію сприймання англомов. світом укр. худож. слова, зокрема творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, О. Довженка, укр. казкового і пісен. епосу: дослідження «Творчий дивосвіт Григорія Кочура» (1999), «Проза Тараса Шевченка в англомовних перекладах» (2002), «Шевченкіана Віри Річ» (2003). Автор праць, присвячених сприйняттю творчості англомов. письменників в Україні, студій про укр. мовознавців та перекладачів О. Потебню, Ю. Жлуктенка, Ю. Шевельова, Г. Кочура, А. Содомору, Й. Кобіва, В. Маслюка, М. Лукаша. З 1994 веде щоміс. «Рубрику мови» в газ. «Народна воля» (м. Скрентон, США).

Літ.: Роксолана Зорівчак. Бібліогр. покажчик. Л., 1994.

Б. М. Ажнюк.

ЗРО́ЩЕННЯ – лекс.-синтакс. *спосіб словотворення.* Від чистого *словоскладання* відрізняється тим, що слова, утворювані З., в усіх формах повністю тотожні за морфем. складом еквівалентному словосполученню. При цьому зберігається також синтакс. зв'язок компонентів та їх послідовність у структурі словосполучення і складного слова (вічнозелений, довгограючий, маловідомий). В укр. мові найчастіше лексикалізуються сполучення дієприкм. та ім. (металоріжучий) або присл. (рідконаселений, тяжкопоранений). З. широко використовується у прикметників і мало в дієслів (добротворити, зловживати). Належить до діахроніч. способів словотворення. Нові слова, утворювані З., є наслідком стягування в одне слово, *лексикалізації* двох або більше одиниць, що стоять поруч і часто повторюються у такому положенні в текстах. Це спричинює появу двокомпонент. знака: мало досліджений > малодосліджений.

Див. також *Юкстапозит.* *Н. Ф. Клименко.*

ЗЯ́ЯННЯ, зіяння, гіатус (лат. hiatus – щілина, роззів) – збіг двох або кількох голосних в одному слові або на межі слів: аорта, радіо, какао, за озером. *Л. І. Прокопова.*

И – одинадцята літера *українського алфавіту.* Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі, але має в них ін. значення. Назва літери [**и**] вживається як іменник с. р.: велике **И**, мале **и**. За формою накреслення – видозмінений варіант кириличної літери **и** («іже»). У староукраїнській графіці вживалося паралельно з **ы**, а у зв'язку з наявністю різних писемних шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) мало кілька варіантів, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучасній укр. мові цією літерою позначають специфічний голосний передньо-середнього ряду середньо-високого піднятя, який у ненаголошеній позиції наближається до **е**: [ди^{е}тина, жи^{е}ву, пи^{е}шу]. **И** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. Послідовне вживання літери **и** для позначення цього звука (без паралельного вживання **ы**) запровадили укладачі альманаху «Русалка Дністровая» (1837) М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. У старослов'янській кириличній писемності літера **И** мала числове значення «вісім», через що називалася «**И** восьмеричне». Нині використовується також при класифікаційних позначеннях і означає «одинадцятий» (до введення в алфавіт літери **ґ** мало значення «десятий»): пункт «**и**» розділу 2. При цифровій нумерації може вживатися як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 8-и і под.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *И*
Сінайська	ǂ
Фінікійська	𐤇 𐤇 𐤇 𐤇
Візантійська	Η Ͱ *h* *И* *п*
Латинська	Y y
Глаголиця	Ⰹ Ⰺ Ⰹ
Українська	И и *И и*

Г. П. Півторак.

І – дванадцята літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кириличній і лат. графіч. основах. Назва літери [і] вживається як іменник с. р.: велике **І**, мале **і**. Походить від старослов'ян. кирилич. літери **і** («і»), утв. на основі греко-візант. **ι** («йота»). У староукр. графіці мала варіанти **и**, **і**, **ї**, **j**, які у зв'язку з наявністю різних писемних шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) вживалися у кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В укр. алфавіті літера **І** послідовно вживається, починаючи з «*Грамматики малороссійскаго нарѣчія*» *О. П. Павловського* (1818), для позначення голосного, що виник з давніх **ѣ** та **о**, **е** в новозакритому складі та давнього початкового **і** (ігри – мн.). В сучас. укр. мові означає нелабіалізований голосний «**і**» перед. ряду верхнього підняття, а на поч. деяких слів, залежно від вимови, крім звичайного «**і**», також цей звук з більшим чи меншим наближенням до **и**: [і^{и}ндик, і^{и}ноді, і^{и}нший, і^{и}скра, або и^{і}ндик, и^{і}ноді, и^{і}нший, и^{і}скра]. **І** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. У старослов'ян. кириличній писемності літера **І** мала числове значення «десять», тому й дістала назву «**і** десятеричне». Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «дванадцятий» (до введення в алфавіт літери **ґ** мало значення «одинадцятий»): пункт «і» розділу 2. При цифровій нумерації може вживатися як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має однаковий номер: кабіна № 8-і й под. Щодо графіч. накреслення має діакр. знак крапку, що дало підставу для виразу «поставити крапку над „і"», тобто «уточнити сказане, розкрити натяки». *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *І*
Давньоєгипетська	4 1
Сінайська	S
Фінікійська	Ꙁ Z ~
Давньогрецька	ꙁ ϟ ι I
Візантійська	I ї ι ι
Латинська	I J ι i
Романська	I i J i
Готична	𝔍 i 𝔍 i
Кирилиця	І Ї і ї
Глаголиця	꙳ Ⰺ
Українська	І і *І і*

ІВАНИ́ЦЬКА Ніна Лаврентіївна (4.І 1940, с. Городище Менського р-ну Черніг. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1986, професор з 1987, з. п. о. України з 1997. Закінчила 1962 Черкас. пед. ін-т. З 1970 працює у Вінн. пед. ін-ті (тепер пед. ун-т): ст. викладач, доцент кафедри укр. мови, в 1976–81 – декан філол. ф-ту, в 1986–95 – проректор з наук. роботи, з 1995 – зав. кафедри укр. мови. Гол. редактор «Наукових записок Вінницького педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Філологія» (від 1999). Автор низки праць: із синтаксису укр. мови (монографії «Двоскладне речення в українській мові», 1986; «Теоретичний синтаксис української мови», ч. 1, 2002), методики викладання укр. мови у вузі і школі (монографії «Вивчення членів речення в 4–8 класах», 1982; «Синтаксис простого речення. Складні питання аналізу», 1989); посібників для вищих пед. навч. закладів («Формально-граматична та семантико-синтаксична структура простого речення», 2001; «Наукові основи вивчення простого речення», 2002) і серед. школи («Українська мова. Фонетика. Графіка», 1995; «Українська мова. Будова слова. Вправи та завдання», 1999, у співавт.; «Українська мова. Синтаксис. Вправи та завдання», 1999, у співавт.; «Українська мова. Морфологія. Вправи та ігри», 2000, у співавт.), серії посібників з комп'ютерним забезпеченням для школи «Українська мова. Алгоритми і програмовані завдання» (2000–02). *І. Р. Вихованець.*

ІВАНИ́ЦЯ Григорій Микитович (1892, м. Шостка, тепер Сум. обл. – 24.VIII 1938, Північно-сх. табір, Магадан. обл., Росія) – укр. філолог. У 20-х рр. – професор Київ. ІНО, секретар однієї з комісій Істор.-філол. відділу ВУАН, співредактор журн. «Радянська освіта». Автор посібника для росіян «Курс украинского языка в кратком практическом изложении с хрестоматией...» (1925), статей «До справи створення української педагогічної термінології» (1926), «Методика навчання правопису» (1927), «„Метода" чи „метод"» (1928), «До принципів програми української мови й літератури для старшого концентру трудшколи» тощо. Репресований 1930 за сфабрикованою «справою СВУ», помер на засланні. *Й. О. Дзендзелівський.*

І́ВЧЕНКО Макар Павлович [8(21).VI 1903, с. Коржі, тепер Баришівського р-ну Київ. обл. –

10.IX 1975, Харків] – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1953. Закін. 1926 Київ. кооп. ін-т і 1930 – Київ. ІНО. Викладав укр., лат. і слов'янські мови у Харків. ун-ті. Завідував кафедрами укр. мови в Харків. (1949–52) та Рівн. (1959–71) пед. ін-тах. Автор монографій «Числівники української мови» (1955), «Культура української мови» (1963), вузів. посібника «Сучасна українська мова» (1960, 1962, 1965) та ін. праць.
Літ.: Бабій Ю. Й., Шульжук К. Ф. Макар Павлович Івченко. «Мовознавство», 1975, № 6. *Є. С. Регушевський.*

ІДЕОГРАФІ́ЧНИЙ СЛОВНИ́К – див. *Тезаурус 1.*

ІДІОЛЕ́КТ [від грец. ἴδιος – свій, своєрідний і (*діа*)*лект*] – див. *Стиль індивідуальний.*

ІДІО́М (грец. ἰδίωμα, букв. – особливість, своєрідність) – 1) Загальна, родова назва для позначення різних форм соціального існування мови, що ними користуються різні мовні спільноти, – національної мови, літературної мови, *говору* та *говірки*, койне, *жаргону*, *арго*, *сленгу* і т. ін. Уживається тоді, коли ті чи ін. видові уточнення, що вказують на відповідний статус мовного утвору, недоцільні, оскільки маються на увазі певні загальні, спільні особливості под. утворів, або тоді, коли такі уточнення неможливі внаслідок проблематичності розмежування певних мовних утворів з різним статусом (напр., той самий мовний утвір при різних підходах нерідко кваліфікують то як діалект певної мови, то вже як окр. нац. мову).
2) Те саме, що *ідіома.* *О. О. Тараненко.*

ІДІО́МА, ідіоматизм, ідіом – *одиниця мови*, якій притаманна ідіоматичність, тобто властивість слів, словосполучень і речень виражати свої значення цілісно, нерозчленовано. Значення в таких випадках не виводиться із суми значень складових частин мовних одиниць. Їх структур.-семант. будова не випливає із закономірностей творення відповід. компонентів.

Розрізняють 3 типи І.: лексичну, морфологічну і синтаксичну. Кожен з них об'єднує одиниці з однотип. мовними значеннями та однаковим характером невідповідності, асиметрії між форм. і семант. структурами.

Лексична І. – словосполучення або речення з узагальнено-цілісним значенням, що не розкладається на значення слів-компонентів. Функціонально вона еквівалентна слову (див. *Фразеологізм*). Лексичні І. виникають шляхом образного або безобразного переосмислення їхніх вільносинтакс. генотипів – словосполучень (віддати сторицею) і речень (комар носа не підточить). Найчастіше лексичні І. виникають на базі *оксиморона* (живі мощі), антитез (ні Богу свічка, ні чорту кочерга) або логічно несумісних сполучень (сім мішків гречаної вовни) та ін. До складу лексичних І. можуть входити *застарілі слова* і граматич. форми (на ять, точити баляси з баляндрасами, темна вода во облацех).

Морфологічна І. – словоформа, з погляду сучас. мови нерозкладна на свої істор. морфеми-складники, які у складі лекс. цілого втратили свою первинну значущість (клятва, продаж, всухом'ятку, окозамилювання). Своїм виникненням морфологічні І. завдячують істор. процесам у морфем. структурі слова, зокрема *спрощенню* і *перерозкладу.*

Синтаксична І. – стійка синтакс. конструкція з немотивованими синтакс. зв'язками і відношеннями, осн. ознаками якої є: а) форм. і смислова нерозкладність; б) відсутність вільносинтакс. омонімів; в) метафоричність семантики; г) яскраво виражена емоц.-експресив. забарвленість; ґ) різні суб'єктивно-модальні значення оцінки, волевияву та ін. Виділяють два різновиди синтаксичних І.: а) фразеосхеми – синтакс. утворення, в яких ідіоматизації піддається лише структурна схема, а лекс. наповнення вільне (їхати так їхати, говорити так говорити та ін.) і б) лексикалізовані конструкції з усталеними лекс. компонентами (не стояти ж нам тут; є над чим замислитися). На відміну від фразеологізмів, де фразеологізація відбувається в напрямку від змісту до форми, фразеологізація синтаксичних І. має зворотний напрямок – від форми до змісту.

І. є наслідком багатовікової творчості народу, в ній виявляється самобутність мови, її нац. колорит. Вона властива лише одній мові, ін. мовами без порушення змісту здебільшого не перекладається [укр. «видно пана по халявах» – рос. «по Сеньке шапка»; укр. «ні слуху, ні духу» – сербохорв. «ni traga, ni glasa» («ні сліду, ні голосу»)].
Літ.: Бар-Хиллел И. Идиомы. В кн.: Машинный перевод. М., 1957; Янко-Триницкая Н. А. Фразеологичность языковых единиц разных уровней языка. ИАН СЛЯ, 1969, т. 28, в. 5; Алефиренко Н. Ф. О статусе фразеол. значения среди семант. единиц других уровней языка. В кн.: Проблемы фразеологии. Тула, 1980; Бабкин А. М. Идиоматика и грамматика в словаре. В кн.: Совр. рус. лексикография. Ленинград, 1981. *М. Ф. Алефіренко.*

ІДІОМАТИ́ЗМ – див. *Ідіома.*

ІДІОМАТИ́ЧНІСТЬ – див. у ст. *Ідіома.*

ІЗОГЛО́СА (від грец. ἴσος – рівний, однаковий і γλῶσσα – мова) – лінія, якою на лінгв. картах позначають межі поширення мовної одиниці чи мовного явища (фонетичного – ізофона, морфологічного – ізоморфа, лексичного – ізолекса та ін.). І. можуть окреслювати окремі нас. п., невеликі ареали або великі одиниці діал. членування. У лінгв. атласах І. мають різне навантаження. Вони можуть використовуватися для посилення наочності карти і дублювати інформацію, відбиту ін. засобами картографування (геометр. фігурами, площинами), а можуть бути одним з картогр. засобів і символізувати ареальні розрізнення, які оцінюються як віддалені від осн. мовного рівня, картографованого знаками. Так, на карті № 285 «Ночви» «*Атласу української мови*» (т. 2. К., 1988) знаками (колами й трикутниками) зображено лекс.-словотв. рівень: **но́чви**, **ночо́уки**, **не́ц(')ки**, **кори́то**, а І. – фонетичний: твердість [ц] **не́[ц]ки**.

І. може окреслювати межі мовного явища, яке представлене на карті ін. картогр. засобами. За допомогою І. можна синтезувати межі поширення явищ. Так, у кінці кожного тому

«Атласу української мови» вміщено ізоглосні карти, на яких лініями окреслено поширення явищ, зображених на поперед. знакових картах. І. цих мовних одиниць, які репрезентують мовне явище чи процес, як правило, не збігаються, але в ряді діал. зон вони проходять близько одна від одної, загущуються або перетинаються, утворюючи пасма І., які визначають діал. членування мови і дають можливість виявити зони найбільш інтенсивних міжмовних і міждіал. контактів. Зіставне вивчення ізоглос різних мовних явищ дає цінний матеріал для вивчення історії і з'ясування відносної хронології цих явищ, для виявлення їхніх взаємозв'язків. *Н. П. Прилипко.*

ІЗЮ́МОВ Овсій Прокопович [21.VI(2.VII) 1899, с. Вершани Олександрівського пов. Херсон. губ. – грудень 1937] – укр. мовознавець. Закін. Київ. археол. ін-т. З 1932 був наук. співробітником відділу укр. мови Ін-ту мовознавства АН УРСР, брав також участь у роботі словникового відділу та консультац. бюро цього ж ін-ту. В 1937 працював викладачем укр. та рос. мов Київ. ін-ту підвищення кваліфікації господарників. Автор статей: з лексикографії («До питання про укладання двомовних словників», 1935), морфеміки й словотвору [«Прикметникові суфікси в українській мові -астий, -ястий, -истий, -оватий, -уватий», 1936; «Іменникові суфікси -ак(-як), -ар(-яр), -ач(-яч) в українській мові», 1937], лінгвостилістики й культури мови («Про мову деяких творів І. Микитенка», 1935). Створив ряд підручників і посібників з укр. мови (зокрема, самовчитель «Техніка української мови», 1926), які витримали кілька видань. Уклав «Російсько-український словник» (1926, 4 перевидання), «Українсько-російський словник» (1930), «Правописний словник» (1931), «Словник чужомовних слів» (1932, у співавт.). Незаконно репресований 1937 (розстріляний), реабілітований 1960. *І. В. Муромцев.*

ІКАВІ́ЗМ – розвиток *звука* **і** на місці давнього ***ě** (**ѣ** – ять) та етимологічних ***о**, ***е**. Останні внаслідок занепаду у наступному складі редукованих **ъ** та **ь** подовжилися і через стадію дифтонгізації (***о** > **ō** > **уо**, **уи**, **уі**, **уе** ... > **і**; ***е** > **ē** > **іе** > **і**) чи звуження цих голосних у монофтонги і делабіалізацію (***о**, ***е** > **ō**, **е** > **у**, **ӱ** > **і**) у всіх пд.-сх. та багатьох пд.-зх. говорах змінилися в **і**: *stolъ > стōл >... > стіл; *selъ > сēл > ... > сіл. Позиц. перехід **[о]**, **[е]** в **і** зумовив чергування фонем: [**о**] – [**і**], [**е**] – [**і**], розширення сполучуваності голосних і приголосних, зокрема палаталізованих приголосних фонем з голосною **і**. Секундарний **і** у новозакритих складах відповідно до давніх ***о**, ***е** так само, як [**і**] < **ě** (**ѣ**), становить норму сучас. укр. літ. мови. І. – одна з характерних ознак фонол. системи укр. мови, якою вона виразно виділяється серед ін. слов'ян. мов і одночасно пов'язується зі спорідненими явищами в полабській (мертва мова), серболуж., серб., хорв., польс. та чес. мовах (розходження у якості голосного є вторинним). І. як мовне явище реалізується у мовленнєвому процесі як *ікання*.

Літ.: Назарова Т. В. К проблеме укр. икавизма. «Вопросы языкознания», 1971, № 2; Її ж. К характеристике укр. волынско-полесского вокализма. В кн.: ОЛА МИ. 1970. М., 1972; Залеський А. М. Вокалізм пд.-зх. говорів укр. мови. К., 1973; Калнынь Л. Э. Опыт моделирования системы укр. диал. языка. М., 1973. *Г. В. Воронич.*

ІКАННЯ – вимова в більшості укр. говорів звука [і] на місці голосних неверхнього піднесення. Велика поширеність звука **[і]** (< **ě** (**ѣ**), ***о**, ***е**) у південноукр. говорах різко протиставляє їх північним, де цей звук функціонально менш навантажений, будучи в ряді говірок лише продовженням давнього ***і**. **[і]**<**ѣ** функціонує у південноукр., а також під наголосом у західнополіс. говірках; [**і**]<***о**, ***е** виступає у всіх пд.-сх. та, за незначним винятком, у пд.-зх. говорах.

Літ. див. до ст. *Ікавізм.* *Г. В. Воронич.*

ІЛАРІО́Н – див. *Огієнко* Іван Іванович.

ІЛЬЇ́Н Василь Семенович [1(14).І 1901, Київ – 13.VII 1963, там же] – укр. мовознавець і педагог, канд. філол. наук з 1946. Закін. 1935 Київ. ун-т, викладав у ньому сучас. укр. мову і стилістику. Протягом 1938–63 працював в Ін-ті мовознавства АН УРСР. Досліджував мову і стиль творів Т. Шевченка: статті «До питання синоніміки Шевченка» (1939), «Порівняння у Шевченка» (1944), «Лексична синоніміка Т. Г. Шевченка» (1955), «Мова творів Т. Г. Шевченка» (1957), «Роль Т. Г. Шевченка в становленні української літературної мови» (1961), «Емоційна лексика у поезіях Т. Г. Шевченка» (1968) та ін. І. належать монографія «Префікси у сучасній українській мові» (1953), дослідження про мовно-стиліст. особливості худож. перекладів укр. мовою, здійснених М. Рильським, П. Тичиною, А. Малишком та ін. Один з укладачів і редакторів 3-го та 4-го томів «Українсько-російського словника» (т. 1–6, 1953–64), «Українсько-російського словника» (1964, 5 перевидань); один з авторів «Курсу сучасної української літературної мови» (т. 1, 1951), «Курсу історії української літературної мови» (т. 1, 1958). Брав участь у підготовці до перевидання «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка (1958–59), був редактором «Лексикографічного бюлетеня» (в. 6–9, 1958–63) та ін.

В. С. Ільїн.

Літ.: Паламарчук Л. С. Василь Семенович Ільїн (1901–1963). ЛБ, 1963, в. 9; Юрчук Л. А. Василь Семенович Ільїн. «Мовознавство», 1971, № 2. *Л. С. Паламарчук.*

ІЛЬЇ́НСЬКИЙ Григорій Андрійович [11 (23).III 1876, Петербург – 14.XII 1937] – рос. і укр. філолог-славіст, історик, археограф, етнограф, педагог, доктор філології з 1911, чл.-кор. Рос.

АН (пізніше АН СРСР) з 1921, чл.-кор. Болг. АН з 1929 та Польс. АН з 1930. Закін. 1898 Петерб. ун-т. У 1901–03 перебував у наук. закорд. відрядженні (Німеччина, Чехія, Австрія, Сербія, Болгарія). З 1904 – приват-доцент Петерб. ун-ту, в 1907–09 – приват-доцент каф. славістики Харків. ун-ту, в 1909–15 – професор Ніжин. істор.-філол. ін-ту, одночасно читав лекції на Вищих жін. курсах у Києві; протягом 1916–20 – професор Юр'євського (тепер Тартуський) ун-ту, з 1920 – Саратов. ун-ту та ін. З 1927 – професор каф. славістики Першого Моск. ун-ту, з яким пов'язаний ост. період його життя.

Г. А. Ільїнський.

В дослідницькій спадщині І. чільне місце займають питання укр. мови, в т. ч. у працях загальнослов'ян. проблематики («Праслов'янська граматика», 1916, рос. мовою; бл. 200 етимол. розвідок з різних слов'ян. мов, численні статті та рецензії на праці славістів-мовознавців, етнографів та ін.). Осн. праця – «Праслов'янська граматика» містить багато факт. матеріалу про фонет. систему та грамат. структуру спільнослов'ян. мови. Ряд статей І. присвятив явищам укр. морфології та словотворення: «До історії малоруського імперативу» (1925), «Як виникли форми називного відмінка однини середнього роду типу „зілля“», «Замітка про український прислівник гала» (обидві – 1931), «Українське *-ач* в давальному відмінку» (1933, рос. мовою). Порушені в згаданих працях питання розглядаються із застосуванням порівн.-істор. методу. В розвідці «До питання про асиміляцію голосних в українській мові» (1926) учений аналізує комплекс фонет., морфол. та лекс. явищ у зв'язку з поясненням голосного **а** у словах укр. мови типу **багатий**.

І. відомий як етимолог. Автор серії статей «Слов'янські етимології» (про окр. слова і вислови). Укладав етимол. словник слов'ян. мов (зберігся рукопис). Серед численних досліджень етимології слов'ян. слів є і присвячені укр. лексемам: «Українське **химорода-чари**» (1914), «Українські етимології» (1933). Етимологію укр. топонімів І. розглядає у статтях «Українське стогнати „стонать“» (1915, містить етимологію р. Стугна), «Річка Іква: Етимологічний нарис» (1926) та ін. Свою думку про походження укр. мови, її діал. основу, навколо чого точилася дискусія між О. Соболевським і А. Кримським та їхніми прихильниками, І. висловив у рецензіях: «П'ятидесятиліття „Думок про історію російської мови“(Нарис праць за 50 років і нові матеріали П. В. Владимирова)» (1899, рос. мовою), «А. Кримський. Українська граматика для учнів вищих класів гімназій і семінарій Подніпров'я» (1908, рос. мовою; опубл. 1909), «Олексій Іванович Соболевський як україно-знавець» (1931). Підтримуючи думку, що в основі укр. мови лежить розм. мова Центр. України, передусім Київщини і Полтавщини, І. вважав, що для протиставлення галицько-волинських давньорус. говірок і київ. говірки 11 ст. немає підстав: і ті, й інші належать до однієї прарус. мови. Незаконно репресований 1934, розстріляний 1937. Реабілітований посмертно.

Літ.: Кравчук Р. В. З історії слов'ян. мовознавства. Видатні славісти-мовознавці. К., 1961; Журавлев В. К. Григорий Андреевич Ильинский (1876–1937). М., 1962; Булахов М. Г. Ильинский Григорий Андреевич. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 2. Минск, 1977; Колесов В. В. Ильинский Григорий Андреевич. В кн.: Славяноведение в дорев. России. Биобиблиогр. словарь. М., 1979; Робинсон М. А., Петровский Л. П. Н. Н. Дурново и Н. С. Трубецкой: Проблема евразийства в контексте «дела славистов» (по мат-лам ОГПУ – НКВД). «Славяноведение», 1992, № 4; Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М. «Дело славистов». 30-е годы. М., 1994.

Є. Х. Широкорад.

ІМЕНА́ ХРИСТИЯ́НСЬКІ – *антропоніми*, принесені до сх. слов'ян з христ. релігією (православного, або візантійського зразка). Своїм походженням сягають давньогрец. (Георгій – грец. γεώργιος «землероб»; Олексій – грец. ἀλέξιος «захисник»), лат. (Максим – лат. maximus – «найбільший», Павло – лат. paulus «маленький»), давньоєвр. [Іван – давньоєвр. Yōchānān, Yəhōchānān – Яхве (Бог) змилосердився, Яхве (Бог) помилував, буквально – «Божа благодать, дар богів»; Марія – давньоєвр. Maryām – від давньоєвр. mārā «чинити опір, відмовлятися» або від mārar «бути гірким»] антропоніміконів. За правилами православного християнства, ім'я дається дитині за церк. календарем, де імена канонізованих святих перелічені за місяцями й днями їх святкування. Дається ім'я того святого, в день якого дитину хрестять.

В укр. сусп-ві помітна повторюваність імен у сім'ї, навіть близьких родичів одного покоління (сестри, брати тощо). Деякі дослідники твердять, що це закономірне явище суто ономаст. походження, воно ґрунтується на природі імені особового не так прислуговуватися розрізненню, скільки вводити в ряд: воно пов'язує носія з ін. носіями того ж імені і з тією групою громади, в якій прийняте, незалежно від його вихідного етимол. значення. Припускається, що так було й у дохрист. період. Імена в церк. календарі зафіксовано в певній формі, яка вважається єдино правильною. Проте в живому мовленні вона часто порушується. На слов'янському, а пізніше й на укр. мовному ґрунті І. х. зазнали певних змін, пристосовуючись до місц. *норми мовної*, артикуляц. бази мовців: утрата закінчення – укр. Макар, пор. грец. μακάριος «щасливий, блаженний», церковнослов'ян. Макарій; початкового **є-**, не характерного для укр. мови, – Євдокія, грец. εὐδοκία «благовоління, добра слава» – Докія, Явдоха, Вівдя та ін. Більша частина офіц. христ. імен ніколи не була в ужитку українців, оскільки деякі з них звучанням близькі до заг.

слів, асоціації з якими не бажані (і навіть не рекомендувалися священнослужителям для надання їх новонародженим), або важкі для укр. мовців. *І. М. Железняк.*

ІМЕНА́ ЯЗИ́ЧНИЦЬКІ – *антропоніми*, які виникли й значно переважали в слов'ян. світі аж до прийняття християнства. Система язичницьких *імен особових* складалася протягом тривалого часу в праслов'ян. мові, звідки успадкована укр. мовою (збереглася незначна їх кількість – Ярослав, Людмила). У створенні антропонім. системи важливу роль відігравали міфологія, світогляд давніх слов'ян. Фактично майже будь-яке повнозначне слово могло стати особовим іменем. Проте існуюча система слов'ян. іменника́ була своєрід. фільтром у створенні нових імен. Домінували певні типи І. я. – імена побажання (Живко, Волк), охоронні (запобіжні) імена (Захворай, Нелюб), за порядком і часом народження (Шестак, Малюта) та ін. Існували І. я., основи яких звичайно виражали складні абстр. поняття; часом вони становили словосполучення. Складні імена добре збереглися в чистому вигляді в основному в текстах давньорус. літописів (Всеволодъ, Ярополкъ, Всеслава, Звенислава). Переважно це чол. імена, що зумовлене характером самого тексту. Руйнування системи слов'ян. антропонімікона почалося із хрещенням Русі в кін. 10 ст. Понад чотири століття тривала боротьба між автохтон. іменами – І. я. і чужомовними, принесеними з новою релігією. У цей період (10–14 ст.) засвідчена наявність у людини двох імен – слов'ян. (традиційного) і наданого під час хрещення з поступовим утвердженням останнього. В князів існували т. з. княжі імена (Святополкъ-Михаилъ, великий князь Київський, 11 ст.; княжна Сбыслава-Пелагея Всеволодовна, дочка великого князя Всеволода Георгійовича, 12 ст.). Певна кількість І. я. увійшла в офіц. іменни́к сх. слов'ян через канонізацію деяких місц. слов'янських святих (Борис, Володимир та ін.). Осн. джерелом для відтворення системи І. я., крім прямих свідчень, є сучасні *прізвища* і *топоніми* відантропонім. походження. Ост. роками помічається деяка активізація їх уживання.
І. М. Железняк.

ІМЕ́ННИК – *частина мови*, яка означає предмет або явище, що сприймається як предмет. Термін уперше вжив О. Партицький у 70-х рр. 19 ст. І. називають власне предмети – різні речі, знаряддя і засоби виробництва, речовини та матеріали, живі істоти (вікно, залізо, парубок, кіт, дерево), це також назви ознак, якостей, абстраговані від їхніх носіїв (краса, хоробрість), дій, процесів, станів без вказівок на суб'єкта (спів, опрацювання, мислення). Загальнокатегоріальне знач. предметності, властиве таким словам, передається за допомогою морфол. категорій *роду*, *числа* та *відмінка*, які є визначальними граматичними особливостями І., граматично незалежними.

За семант. ознаками і морфол. характеристикою І. поділяються на такі лекс.-граматичні розряди: 1) І. конкретні й абстрактні (стілець, ліс – можливість, рахунок; див. *Абстрактна лексика*); 2) назви істот і неістот (учень – школа, фабрика; див. *Істот і неістот категорія*); 3) власні й заг. назви (Дмитро, Марія, Київ, Дніпро, Польща – чоловік, жінка, столиця, річка, країна; див. *Власні назви*); 4) матеріально-речовинні (хром, нафта, пісок); 5) збірні (хмиз, картоплиння, козацтво; див. *Збірні іменники*).

І. розрізняються за родами та змінюються за числами і відмінками. І. в укр. мові мають чоловічий, жіночий або середній рід. Родова ідентифікація І. здійснюється у контексті за допомогою прикметників, займенників та дієсл. форм: зелен-ий клен (ч. р.), цікав-а розмова (ж. р.), відом-е звернення (с. р.); човен горів (ч. р.); смола горіла (ж. р.); багаття горіло (с. р.) У множині рід І. не має форм вираження: відомі письменники, відомі співачки, відомі звернення. Деякі І. можуть уживатися зі знач. двох родів – чоловічого і жіночого, чоловічого і середнього. Це назви осіб, що вказують на певну ознаку, здебільшого негативну. І. подвійного роду сполучаються з прикметниками на **-ий(-ій)** та **-а(-я)**, **-ий(-ій)** та **-е(-є)**: такий скнара і така скнара, старий базікало і старе базікало.

Грамат. категорія числа І. виражається у формах одн. і множини. Форма мн. вказує на кількість предметів, більшу ніж один: квітка – квітки, човен – човни, озеро – озера. Є іменники, які вживаються лише в однині (розряд singularia tantum) – це речовинні (мідь, молоко, оцет), збірні (селянство, гарбузиння, птаство) та абстрактні (безмежність, вологість, швидкість) І., а також власні назви (Харків, Дунай, Кузьменко). Деякі з них допускають множинні форми, але набувають у них додаткових семант. відтінків: високі швидкості, ефірні олії. І., які вживаються лише у множині (розряд pluralia tantum), не можуть мати форм однини. Ці І. поділяються на такі лекс.-семант. групи: а) назви конкр. предметів, переважно парних (ваги, вила, граблі); б) матеріально-речовинні (дріжджі, висівки, помиї); в) збірні (надра, фінанси, гроші); г) назви дій, станів, часових відрізків (дебати, входини, веселощі); ґ) власні назви (Карпати, Лубни). Предметні І. pluralia tantum значення кількості предметів виражають за допомогою збірних *числівників*, числ. **одні** і слів з кількісним знач. (одні сани – двоє саней, багато дверей).

Парадигма відмінювання І. охоплює 7 відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний. Відмінк. *словоформи* мають первинні і вторинні функції. Первинною функцією наз. в. є функція суб'єкта, словоформа цього відмінка у ролі при-

кладки виступає у вторинній функції. Родовий безприйменниковий теж має декілька синтакс. значень. Первинним значенням є суб'єктне та об'єктне, вторинним – означально-обставинне. Дав. в. є однією з осн. форм передачі об'єкт. значення: після перех. дієслів називає адресата дії. Його суб'єкт. значення у безособ. конструкціях – це вторинна функція (дитині весело).

Відміни І. розрізняються у формах одн. До 1-ї відміни належать І. ж. і ч. р. з флексією **-а(-я)** у наз. в. одн. (жінк-а, хат-а, ліні-я, старост-а). У 2-й відміні об'єднуються І. ч. р. з нульовою флексією (будинок – ∅, стіл – ∅, квітень – ∅, урожай – ∅), з флексією **-о** (батьк-о, Данил-о) та с. р. з флексіями **-о**, **-е**, **-а(-я)** (сел-о, пол-е, житт-я, знанн-я). До 3-ї відміни належать усі І. ж. р. з нульовою флексією (кров, піч, радість), а також І. **мати**, основа якого в непр. відмінку ускладнена суфіксом **-ер-**. У 4-й відміні виділяють два різновиди І. с. р.: а) І. із закінченням **-а**, основи яких набувають суфікса **-ат/-ят** у непр. відмінках одн. та у мн. (курч-а, курч-ат-и, курч-ат-а; тел-я, тел-ят-и, тел-ят-а); б) І. с. р. на **-а/-я** з основами, які містять суфікс **-ен-** (плем'я, плем-ен-і, плем-ен-а).

Особливу групу становлять *невідмінювані іменники* з омонімічними відмінк. словоформами. Це запозичені слова на голосний: депо, метро, інтерв'ю; абревіатури різних типів: УНР, міськвно, заввідділу. Ад'єктивний тип відмінювання представлений субстантивованими прикметниками: вартовий, чергова, майбутнє. Крім флексійної диференціації, відмінювання І. може супроводжуватися ін. форм. показниками: змінами в основах (мати – матері, небо – небеса, дівча – дівчати), випадінням голосних (кравець – кравця, день – дня, сон – сну), акцентуац. змінами (кни́жка – книжки́, го́луб – голуби́).

У реченні І. виступає одним з осн. центр. компонентів, які утворюють його предикат. основу. В однокомпонентних номінат. реченнях І. у наз. в. є гол. членом, комунікат. функція якого полягає у номінації предмета, явища, центрального у відповід. ситуації (Зима. Вокзал. Блиск ліхтаря). У *двоскладних реченнях* І. може бути підметом (Листя вже впало), присудком (Пісня – любов моя), додатком (Солдати наводили переправу), означенням (Син подивився на годинник батька), обставиною (Брат живе у Полтаві). Другорядні члени речення виражаються І. у непр. відмінках, а головний – у наз. відмінку. Залежні від І. прикметники узгоджуються з ним у роді, числі та відмінку. З підметом-І. присудок узгоджує свої числові та родові форми, якщо він виражається дієсловом мин. ч. або умов. способу. Поза реченням іменникові словоформи виконують функцію називання чого-небудь (у заголовках, підписах під зображенням, списках і т. п.): Зупинка автобуса. Бібліотека. Магазин «Одяг».

І. характеризується різними типами *словотворення*. Серед похідних І. виділяють: суфіксальні (борець від боротися), префіксальні (пагорб від горб), префіксально-суфіксальні (міжрядця від ряд) або слова з нульовим суф. (приїзд від приїздити), складні слова (сінокіс від косити сіно), *абревіатури* (ДАІ – Держ. автомоб. інспекція, Промінвестбанк – пром.-інвестиц. банк), субстантивовані прикм. та дієприкм. (вожатий, керуючий). Найпоширеніші суфікси зі значеннями: абстр. процес. ознаки (малювання від малювати), особи (жнець від жати), назви предмета (довідник від довідатися), місця (ковзанка від ковзатися), збірності (жіноцтво від жінка), одиничності (цеглина від цегла), здрібнілості й позит. суб'єктивної оцінки (візок від віз, татусь від тато), негат. оцінки (бородище від борода, гарбузяка від гарбуз). У префікс. словотворі І. використовують префікси слов'ян. походження та запозичені. Серед питомих префікси: **пра-**, що вказує на віддалений ступінь спорідненості (прадід), **без-** – зі знач. відсутності того, що названо коренем (безлад), **від-** – для передачі повторності названого мотивувальним І. (відгомін), **до-** з темпоральним знач. (досвіт), **за-** з локал. семантикою (закордон), **при-** зі знач. супровідності до названого коренем І. (при́звук) або місця, що прилягає до того, яке є мотивувальним І. (пригород), **над-** на означення предметів, більших за обсягом, ніж означає корінь (надвиробництво), **перед-** у назвах явищ, які передують названим мотивувальним І. (переддень), **під-** зі знач. ієрархічної залежності (підвид) або особи за фахом (підмайстер), **по-** для вираження раптових звуків (покрик) або визначення духовної спільності людей (посестра), **спів-** зі знач. співучасті у певному процесі (співавтор), **не-** зі знач. заперечення (неправда). Запозичені префікси насамперед грец. та лат. походження: **анти-** на означення протилежності (антифашист), **архі-** на означення вищого ступеня прояву ознаки, названої коренем (архіреакціонер), **віце-** зі знач. «другий за посадою, чином, званням» (віцеадмірал), **дис-** вказує на протилежність названому в корені (дисгармонія); **екс-** зі знач. «колишній» (екс-міністр), **екстра-** на означення предмета, який має найвищі для певної категорії параметри (екстра-клас), **контр-** на означення протилежного тому, що означає корінь (контратака), **прото-** зі значеннями первинності (прототип) або вищості за чином (протодиякон), **ре-** вказує на повторність дії або явища (ревакцинація) або протилежність тому, що називає мотивуючий І. (реекспорт), **суб-** зі знач. підпорядкованості тому, що названо коренем (субконтинент), або розташування неподалік названого мотивуючим І. (субтропіки), **супер-** у назвах предметів підвищеної якості, посиленої дії (суперцемент) або розташування їх на чомусь (суперобкладинка).

Див. також *Субстантивація*.

Літ.: СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Матвіяс І. Г. Іменник в укр. мові. К., 1974; Укр. грамматика. К., 1986; Вихованець І. Р. Система відмінків укр. мови. К., 1987; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988. *Н. Г. Озерова.*

ІМЕННИ́К – див. у ст. *Ім'я особове.*

ІМОВІ́РНІСТЬ – див. у ст. *Статистичні методи.*

ІМПЕРФЕ́КТ (лат. imperfectus – недосконалий, неповноцінний, недоконаний, від im... – префікс, що означає заперечення, відсутність, і perfectus – досконалий, доконаний) – у давніх слов'ян. мовах часова форма, яка означає тривалу дію, що виявляла себе до моменту мовлення (мин. ч.) і в момент мовлення вже не актуальну. Утворювався за допомогою суфікса **-ѣах-** (якщо в корені був голосний **-е/о-**) та **-аах-/-jаах-** – від решти дієсл. основ:

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	несѣахъ	несѣахомъ	несѣаховѣ
2 ос.	несѣаше	несѣашете	несѣашета
3 ос.	несѣаше	несѣахѫ	несѣашете

У давньорус. мові суфікси **-ѣах-** та **-аах-**, що продовжували існувати під впливом церковнослов'ян. традиції, зазнали стягування відповідно в **-ах-** та **-ах-**: несахъ, несаше, несахомъ, несашете і т. д.; жьдахъ, жьдаше, жьдахомъ, жьдашете і т. д. До традиц. закінчень могла ще додаватися флексія **-ть**: несаше – несашеть, несаху – несахуть. Широко представлені форми І. на **-ть** у «Слові о полку Ігоревім»: помняшеть, **сѣяшется**, растяшеть, погибашеть, кикахуть та ін. У мові староукр. грамот 14–15 ст. форми І. вже не засвідчуються. Вживаючись в укр. літ. мові 16–18 ст., вони відбивали вплив церковнослов'ян. мови. *В. М. Русанівський.*

ІМ'Я́ – 1) спільна назва змінних слів, що мають форми відмінка, числа та роду, на противагу *дієсловам*, які характеризуються формами часу, способу та особи; 2) у вужчому розумінні – слово, що називає предмет (річ) або істоту. В укр. мовознавстві поняттям «ім'я» звичайно об'єднують слова чотирьох частин мови: 1) слова, що означають предмети та істоти, тобто мають грамат. значення предметності (*іменники*); 2) слова, які виражають ознаку предмета (*прикметники*); 3) слова на означення кількості предметів або абстр.-матем. числа (*числівники*); 4) слова, які вказують на предмет, істоту, ознаку предмета і кількість, але не називають їх (*займенники*). В основу класифікації І. можна покласти різні грамат. ознаки, зокрема форму слова, його форм.-синтакс. і семант.-синтакс. роль у реченні або словосполученні.

Іменники становлять ядро І. У них значення предметності виражається у грамат. категоріях відмінка, числа, роду, істот/неістот. Категоріальні форми І. є незалежними, а ці ж форми (відмінка, числа і роду) прикметників та їхніх морфол. еквівалентів – залежними, тобто граматично узгодженими з означуваним ними іменником. Морфол. класифікація іменників в укр. мові ґрунтується на форм. показниках, здебільшого афіксах. За суфіксами виділяють, напр., такі іменникові морфол.-словотв. розряди, як назви діяча, знаряддя, збірності, місця. Морфол. категорії відмінка, числа і роду розрізняють за семант. або форм.-грамат. спеціалізацією. У грамат. структурі сучас. укр. мови виділяють морфол. класи – іменникові відміни, в яких немає зв'язку з семантикою. Форм.-синтакс. специфіку іменника визначають предикат. і підрядний зв'язки та виділювані на їхній основі функції підмета і керованого другоряд. члена речення, тоді як семант.-синтаксичну – суб'єктна, об'єктна, адресатна, інструментальна і локативна *синтаксеми.*

Найтісніше пов'язані з іменниками прикметники. В сучас. укр. мові морфол. ознаки прикметників не завжди відбивають особливості їхньої семантики. Зокрема, прикметникові флексії не означають відмінностей у внутр. ознаках предметів, а виконують роль засобів грамат. узгодження прикметника з іменником, тобто їм притаманне суто форм.-синтакс. призначення. Так само не має значеннєвого підґрунтя (а тільки стилістичне) і морфол. поділ прикметників на повні (членні) й короткі (нечленні). Ін. призначення виконували членні й нечленні форми у давніші періоди у зв'язку з виникненням перших у праслов'ян. мові. Членні форми надавали предмету означеності на відміну від нечленних, що вказували на неозначеність предмета (див. *Означеність – неозначеність*). Членні прикметники утворювалися поєднанням форм нечленного прикм. з відповід. формою вказівного займ. **и(jь)**, **ꙗ(jа)**, **ѥ (jе)**: нова +ꙗ > новаꙗ, ново +ѥ > новоѥ. Ці форми в історії укр. мови поступово витіснили старі (короткі) прикметники у функції означення і витворили окр. прикметниковий тип відмінювання. У сучас. укр. мові збереглися незначні вкраплення коротких прикм., які використовуються переважно у фольклорі, поезії тощо, пор.: **дрібен** і **дрібний**, **зелен** і **зелений**, **славен** і **славний**, **срібен** і **срібний**, **ясен** і **ясний**. Лише коротку форму мають присв. прикметники на **-ів(-їв)**, **-ин(-їн)** у наз. і знах. в. одн. ч. р.: **батьків**, **материн**. Якщо флексії прикметників виражають їхнє синтакс. підпорядкування опорному іменникові, то суфікси і префікси звичайно окреслюють характер значень їхніх морфол.-словотв. категорій, напр. ступенів вияву ознаки, суб'єктив. оцінки ознаки і под.: **зелен-уват-ий**, **зелен-іш-ий**, **стар-езн-ий**, **пре-добр-ий**, **біл-есеньк-ий**. З форм.-синтакс. боку прикметники функціонують як типовий засіб вираження приіменникового другоряд. члена речення, а з семант.-синтаксичного – як член речення з атрибут. функцією.

До третього розряду І. належать слова з кількісним значенням. Числівники – найпізніша за часом утворення частина мови. У давньорус. мові кількісні слова входили до складу прикметників або іменників з усіма типовими для

них формами. Давньорус. слова **одинъ**, **дъва**, **трье**, **четыре** були короткими прикметниками, а **пѧть-десѧть**, **сорокъ**, **съто**, **тысѧча** з грамат. боку функціонували як іменники. З кількісних слів сформувалися числівники як окр. частина мови. Вони вирізняються майже повною втратою морфол. категорій роду і числа та модифікацією категорії відмінка, в якій наявні ознаки самостійності й залежності щодо пов'язаних з ними іменників (пор. **п'ять хлопців**, але **п'ятьма хлопцями**), а також синтакс. об'єднанням їх з ім. у єдиний складений член речення. Тому числівники виконують роль своєрідних лекс. морфем, конкретизуючи іменникову морфол. категорію числа.

Специф. розряд І. становлять займенники, які частково відмінні від ін. І. у семант. плані, вказуючи на особу, предмет, ознаку предмета та кількість, але не називаючи їх. Займенники з морфол.-синтакс. погляду збігаються з відповід. групами І., становлячи підгрупу іменників (займ. іменники), прикметників (займ. прикметники) та числівників (займ. числівники).

Літ.: Kuryłowicz J. The inflectional categories of Indo-European. Heidelberg, 1964; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; ІУМ. Морфологія. К., 1978; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Укр. граматика. К., 1986; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988. *І. Р. Вихованець.*

ІМ'Я́ ОСОБО́ВЕ – вид *антропоніма*; надається людині при народженні, в рідкісних випадках його обирає для себе доросла людина (при зміні імені). І. о. має функцію індивідуалізації, тобто називає (ідентифікує) одиничний, єдиний, неповторний факт дійсності, в даному разі – людину. Будь-яке ім'я фактично може позначати не одну людину (повторюваність імен пов'язана з певною обмеженістю їхньої кількості та модою). Індивідуалізаційну функцію воно виконує лише в кожному конкр. випадку. І. о. має глибоку історію. Невідомо, коли й як, на якому ступені розвитку сусп-ва й мови воно виникло. В усі історично відомі періоди людського сусп-ва існувало І. о. його членів. Семантика іменних основ майже не залежить від характеру мови. Так, чол. імена, що означають силу, сміливість, владу, є звичайними в більшості народів світу; семант. особливості імен кожного етносу пояснюються умовами життя, що складалися історично. Імена людей, що з'являлися у різні періоди історії укр. народу, відбивають стан його в кожний істор. проміжок часу: рівень культури, становище в сусп-ві, релігію, світосприйняття.

Українські І. о. за своїм походженням поділяються на слов'янські (*імена язичницькі*) та запозичені (*імена християнські*). Традиційно вони мають певні грамат. форми для чол. і жін. імен (Віталій, Ірина). Є кілька імен, що за походженням чоловічі, а вживаються як жіночі (Інна, Римма). Значна частина імен є парними (Антон – Антоніна, Валентин – Валентина). І. о. поділяються на офіційні (або повні) та неофіційні (скорочені): Всеволод, Катерина; Галя, Сашко. Офіц. імена, зареєстровані цивільним або церк. актом, записані в метриці, паспорті тощо. Для них є певні правописні норми. Неофіц. імена бувають кількох типів – демінутиви (з пестливо-зменшувальними суфіксами – Іванко, Ганнуся), гіпокористики (мають скороч. основу або втратили одну основу склад. форми; вони можуть бути суфіксальними й безафіксними – Слава, Олесь), пейоративи (зі зневажливо-згрубілими суфіксами – Галька).

Сукупність особових імен певного народу, місцевості й т. ін. називається іменнико́м.

Літ.: Белецкий А. А. Лексикология и теория языкознания (Ономастика). К., 1972; Чучка П. П. Розвиток імен і прізвищ. В кн.: ІУМ. Лексика і фразеологія. К., 1983; Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. Словник-довідник. К., 1996. *І. М. Желєзняк.*

ІМ'Я́ ПО БА́ТЬКОВІ, по батькові – вид *антропоніма*, іменування чоловіка або жінки, утв. від офіц. батькового імені за допомогою патронім. (див. *Патронім*) суфікса. Для чоловіків І. по б. утворюється за допомогою суфіксів **-ич**(**-іч**) та **-ович**. Перший додається до імен, що мають закінчення **-а**, **-я** (Кузьмич, Савич, Хомич), а другий – до імен на приголосний звук, на **-о**, зрідка на **-а** (Борисович, Васильович, Юрійович, Павлович, Кузьмович). Для жінок І. по б. утворюється тільки за допомогою суфікса **-івна** (Андріївна, Іллівна, Луківна та ін.). Звичай називати особу за її батьком іде ще з праслов'ян. часів; однак набір твірних основ, як і набір формантів, що використовувалися для творення І. по б. в ті часи, були ширшими, ніж тепер. В окр. клас укр. офіц. антропосистеми І. по б. оформилися протягом ост. півтора століття. У розм. мові сільс. населення на тер. пд.-зх. наріччя І. по б. дотепер сприймаються як книжні. І. по б. в укр. мові вживаються у сполуці з *ім'ям особовим* (напр., Іван Петрович, Оксана Сидорівна та ін.). Нині вони входять як обов'язковий компонент до складу повного трислівного офіц. іменування особи (напр., Леонід Іванович Гончар, Надія Семенівна Павленко та ін.) і вважаються виявом шанобливого ставлення до неї. *П. П. Чучка.*

ІНВЕРСІ́ЙНИЙ СЛОВНИ́К, зворотний словник – *словник*, в якому слова розміщуються за алфавітом у зворотному, оберненому (інверсованому) порядку, тобто за кінцевими літерами: **а**, **ба**, **баба**, **прабаба**, **киці-баба**, **кульбаба**, **ваба**, **зваба** та ін. І. с. залежно від реєстру і призначення бувають двох різновидів:

1) одноджерельні, які побудовані на реєстрі одного словника і є власне його інверсованими варіантами [пор.: «Index a tergo do materialów do słownika języka staroruskiego I. I. Srezniewskiego» (Warszawa, 1968); «Інверсійний словник української мови» (в. 1–3. Одеса, 1971–76), джерелом якого був «Українсько-російський словник» (т. 1–6. К., 1953–63) та ін.];

2) різноджерельні, з самост. реєстром, які включають слова, взяті повністю чи вибірково з різних словників [пор.: «Rückläufige Wörterbuch der russisch Sprache der Gegenwart» (Ber-

lin, 1958), за основу якого взято «Толковый словарь русского языка» за ред. Д. Ушакова з додатком матеріалів з ін. словників, зокрема з «Орфографического словаря русского языка» (М., 1956)]. Окр. різновидом І. с. другого типу є словники, що включають реєстр слів кількох словників-джерел, які виходили приблизно одночасно, напр.: «Обратный словарь русского языка» (М., 1974), що містить бл. 125 000 слів, узятих з реєстрів «Словаря современного русского литературного языка» (т. 1–17. М.–Ленинград, 1948–64), «Словаря русского языка» (т. 1–4. М., 1957–61), «Словаря русского языка» С. Ожегова (М., 1960), «Толкового словаря русского языка» за ред. Д. Ушакова (т. 1–4. М., 1935–40), де за допомогою спец. позначок подаються вказівки на те, в якому з чотирьох словників-джерел зафіксоване слово. В укр. лексикографії відомий, крім згадуваного вже, «Інверсійний словник української мови» (К., 1985), що є інверсованим словником-індексом до «Словника української мови» (т. 1–11. К., 1970–80). Разом з додатками він включає понад 137 000 слів

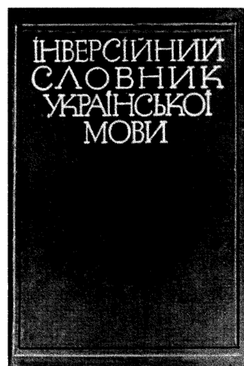

А

[1–4]а	сади́ба	подо́ба
[1–3]ба	шканди́ба	вподо́ба
[1–5]ба́ба	ски́ба	сподо́ба
праба́ба	гли́ба	уподо́ба
прапраба́ба	коли́ба	худо́ба
ки́ці-ба́ба	ри́ба	ко́ба
кульба́ба	го́лка-ри́ба	[1–2]скоба́
ва́ба	пила́-ри́ба	жа́лоба
зва́ба	[1–2] три́ба	жало́ба
прива́ба	мо́лот-ри́ба	спопідло́ба
пова́ба	ви́стриба	спідло́ба
шва́ба	меч-ри́ба	зло́ба
[1–2]габа́	ремінь-ри́ба	шано́ба
[1–2]жа́ба	шти́ба	пошано́ба
скаба́	хи́ба	[1–2]ро́ба
ла́ба	ци́ба	неро́ба
раба́	ши́ба	хворо́ба
дара́ба	півхліба	хоро́ба
незгра́ба	хіба́	про́ба
саба́	сва́йба	ви́проба
шта́ба	ла́йба	спро́ба
[1–2]наха́ба	ша́йба	утро́ба
варца́ба	планша́йба	осо́ба
плавба́	рійба́	посо́ба
сівба́	сійба́	ковтьо́ба
на́довба	ко́лба	гарба́
сто́вба	по́лба	фа́рба
підсто́вба	а́мба	лакофа́рба
що́вба	да́мба	верба́
ке́ба	са́мба	[1–2]щерба́
аме́ба	дри́мба	худорба́
півне́ба	бо́мба	ко́рба
загре́ба	аеробо́мба	то́рба
[1–2]тре́ба	катако́мба	гурба́
потре́ба	пло́мба	журба́
ти́жба	гекато́мба	турба́
божба́	клу́мба	юрба́
ворожба́	ру́мба	[1–3]губа́
слу́жба	ту́мба	загу́ба
богослу́жба	оба́	па́губа
метеослу́жба	доба́	згу́ба
гідрометслу́жба	жадо́ба	самозгу́ба
[1–2]дру́жба	на́доба	розгу́ба
співдру́жба	зна́доба	погу́ба
тужба́	здо́ба	па́луба
тяжба	оздо́ба	ру́ба
[1–3]ди́ба	придо́ба	гру́ба

Інверсійний словник української мови Київ, 1985
Обкладинка та перша сторінка тексту

і стат. таблиці (кількісні характеристики розподілу слів за кінцевими літерами, кінцевих дво- і трилітерних сполук тощо).

І. с. використовуються як посібники для наук. досліджень різних структурних рівнів мови, зокрема словотвору, фонетики, морфології, у програмах машинного опрацювання текстів тощо. З деякими застереженнями ними можна користуватися і як словниками рим. *С П Бевзенко*

ІНВЕ́РСІЯ (лат. inversio – переставляння, перевертання) – зміна звичайного прямого чи зворотного *порядку слів* у реченні на стилістично маркований. Метою І. є логічне чи експресив. виділення певного слова або групи слів, напр.: «**І золотої й дорогої** Мені, щоб знали ви, не жаль Моєї долі **молодої**» (Т. Шевченко). Речення з І. набуває емфат. характеру, посилюється його експресивність, інтонац. виразність. Інверсовані речення здебільшого притаманні мові поезії. І. у розм. мові має переважно комунікат. мету – звернути увагу співрозмовника на певний елемент висловлення, що становить для мовця найбільше значення (інформат.-семант. центр). Оскільки поч. позиція фрази є сильною семантично та акустично, інформат. центр може переноситися мовцем саме на поч. фрази і відокремлюватися інтонаційно (на письмі – пунктуаційно): «Львівська площа, як до неї проїхати?». *А Й Багмут*

ІНДИВІДУА́ЛЬНИЙ СТИЛЬ – див. *Стиль індивідуальний.*

ІНДОЄВРОПЕ́ЙСЬКІ МО́ВИ – найпоширеніша сім'я спорід. мов, одна з понад 20 мовних сімей світу. Належність окр. мов і мовних груп до сім'ї І. м. визначається на підставі подібності їхньої структури, досліджуваної за допомогою порівн.-істор. методу і пояснюваної як результат їх походження від єдиної у минулому індоєвроп. прамови. За ознаками ближчої спорідненості І. м. поділяються на групи мов і окр. мови на рівні груп. Існує 7 груп живих І. м. і 3 окр. мови, до яких належать також відомі з історії близькоспоріднені з ними мертві мови, що були поперед. етапами розвитку сучас. мов або належали до відповід. груп як самост. мови.

Найб. групу живих І. м. становлять індійські мови – 96, якими розмовляє понад 770 млн. чол. До них належать мови гінді та урду (2 різновиди єдиної літ. мови в Індії і Пакистані), бенгалі, панджабі, маратхі, гуджараті, орія, ассамі, синдхі, циганська та ін., а також мертві мови – ведійська і санскрит, на яких збереглося багато писем. пам'яток.

До групи іранських мов належать живі мови – перська, таджицька, дарі (фарсі-кабулі), афганська (пушту), осетинська, ягнобська, курдська, белуджська, талиська, ряд памірських мов та ін. (всього 81 млн. носіїв) і мертві мови – давньоперська, авестійська, пехлеві, мідійська,

парфянська, согдійська, хорезмійська, скіфська, аланська, сакська (хотанська). На підставі ряду спільних структур. ознак іран. мови об'єднуються з індійськими в індоіран. мови: є припущення щодо їхнього походження від кол. мовної єдності.

Слов'янська група мов (див. *Слов'янські мови*) поділяється на 3 підгрупи (понад 290 млн. чол.): східну (українська, російська, білоруська; див. *Східнослов'янські мови*), західну (польська, чеська, словацька, верхньолужицька, нижньолужицька) і південну (болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська); до зх. підгрупи належала також полабська мова, яка зникла на поч. 18 ст.

Група балтійських мов складається з живих мов – литовської та латиської (4,3 млн. чол.) і мертвих – прусської, ятвязької, куршської та ін. З огляду на особливу структурну близькість балт. мов до слов'янських припускається існування у минулому якогось виду *балто-слов'янської мовної спільності* (прамови, походження від близьких індоєвроп. діалектів, тривалого контактування).

До групи германських мов (бл. 550 млн. чол.) належать живі мови: англійська – друга (після китайської) за поширеністю у світі, німецька, нідерландська, фризька, люксембурзька, африкаанс, їдиш, шведська, датська, норвезька, ісландська, фарерська і мертві – готська, бургундська, вандальська, гепідська, герульська.

Романська група мов (576 млн. чол.) представлена живими мовами – французькою, провансальською (окситанською), італійською, сардинською (сардською), іспанською, каталанською, португальською, румунською (мова румунів і молдован), аромунською, ретороманською, рядом креольських мов. Усі романські мови розвинулися на основі лат. мови, літ. форма якої відома тепер за численними писемними пам'ятками і застосовується досі як мова катол. літургії та (обмежено) як міжнар. мова науки. Лат. мова разом з мертвими оскською й умбрською мовами утворювали групу італьських мов.

Кельтська група мов складається з малопоширених живих мов – ірландської, гельської (шотландської), валлійської, бретонської і мертвих – менської, корнської, кельтіберської, лепонтійської, галльської. У минулому кельт. мови були поширені на великій тер. Європи – від нинішньої Великобританії до Карпат і Балкан. У структурі кельт. мов є ряд спільних ознак з італьськими мовами, з якими їх звичайно об'єднують у більш загальну італо-кельтську групу.

Грецька мова (12,2 млн. чол.) посідає серед І. м. окр. місце на рівні мовної групи. В її історії виділяються давньогрецький (давньогрецька мова) і середньогрецький (візантійський) періоди.

Албанська мова (4,9 млн. чол.) генетично пов'язана з мертвими іллірійською та мессапською мовами.

Вірменська мова (понад 6 млн. чол.) вважається наступницею кол. мови хайаса-арменів, які були у складі держави Урарту.

Численними писемними пам'ятками представлені дві групи повністю вимерлих І. м. – анатолійська, або хетсько-лувійська (мови хетська клинописна, або неситська, лувійська клинописна, палайська, ієрогліфічна хетська, лідійська, лікійська, карійська, сидетська, пісидійська), і тохарська (мови тохарська А, або карашарська чи турфанська, і тохарська В, або кучанська). Менше відомостей збереглося про ін. мертві І. м. – фригійську, фракійську, іллірійську, мессапську, венетську.

Протягом тривалого розвитку після розпаду прамови, що мала високорозвинену структуру синтет. типу, І. м. зазнали значної структур. диференціації – від синтетизму (найкраще збереженого в балт. і слов'ян. мовах) до аналітизму (найбільше розвиненого в англ. мові), від флективності багатьох давніх І. м. до аглютинації у нових інд. та іран. мовах. Істотні відмінності з'явилися також у фонетиці І. м.

Існує думка (обгрунтована, зокрема, рос. мовознавцем В. Іллічем-Світичем) про належність І. м. разом з афразійськими, уральськими, алтайськими, дравідськими і картвельськими до ширшої «надсім'ї» т. з. ностратичних мов.

Літ.: Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства. К., 1974; Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевроп. язык и индоевропейцы, ч. 1–2. Тбилиси, 1984; Семчинський С. В. Вступ до порівн.-істор. мовознавства (на мат-лі індоєвроп. мов). К., 2002. *О. С. Мельничук*

ІНКУНА́БУЛИ (лат. incunabula – колиска, дитинство, початок) – див. *Першодруки*.

ІНСТИТУ́Т МОВОЗНА́ВСТВА імені О. О. Потебні НАН України – н.-д. установа у Києві. Утв. 1930 як н.-д. ін-т мовознавства на базі мовозн. установ ВУАН: ***Інституту української наукової мови***, ***Комісії для складання історичного словника української мови***, ***Комісії для складання словника української живої мови***, Комісії етимол. словника укр. мови, Комісії нормат. граматики укр. мови, *Діалектологічної комісії ВУАН*, Комісії історії укр. мови. В 1934 до І. м. увійшла його харків. філія, що існувала з 1930, а в 1939 – Київ. і Харків. кафедри мовознавства і секція мови Дніпроп. кафедри українознавства. Першим директором був Г. Ткаченко. Згодом ін-т очолювали Н. Каганович, М. Калинович, Л. Булаховський, І. Білодід, В. Русанівський, з 1996 – В. Скляренко.

1939 у Львові утв. відділ І. м. на чолі з проф. І. Свєнціцьким. На початку Вел. Вітчизн. війни ін-т було евакуйовано в Уфу, де співробітників включено до Ін-ту сусп. наук, а з 1942 – до Ін-ту мови і л-ри. В липні 1944 І. м. (з лютого 1945 – імені О. О. Потебні) відновив свою роботу в Києві, того самого року став функціонувати відділ мовознавства – в складі Ін-ту сусп. наук АН УРСР у Львові (тепер відділ укр. мови Ін-ту українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича у Львові). 1991 на базі відділів теорії та історії укр. мови, лексикології та лексикографії, культури укр. мови, діалектоло-

гії та ономастики утв. *Інститут української мови* НАН України. Наук. б-ка І. м. налічує понад 100 000 од. зберігання.

В І. м. працюють академіки В. Русанівський, В. Скляренко, члени-кореспонденти НАН України А. Непокупний, Г. Півторак, О. Ткаченко. Діють відділи: заг. мовознавства, загальнославіст. проблематики і східнослов'ян. мов, західно- і південнослов'ян. мов, відділ рос. мови, відділ роман., герм. і балт. мов, відділ структур.-матем. лінгвістики. З 1967 І. м. видає журн. «*Мовознавство*». В доробку ін-ту ряд фундам. праць: «Українсько-російський словник» (т. 1–6, 1953–63); «Словник мови Шевченка» (т. 1–2, 1964; Держ. премія УРСР, 1969); «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (1966); «Русско-украинский словарь» (т. 1–3, 1968; Держ. премія УРСР, 1971); «*Сучасна українська літературна мова*» в 5 книгах (1969–73); «*Словник української мови*» (т. 1–11, 1970–80; Держ. премія СРСР, 1983); «*Історія української мови*» (т. 1–4, 1978–83); «Словарь языка русских произведений Т. Г. Шевченко» (т. 1–2, 1985–86; Держ. премія УРСР, 1989); діалектол. «*Атлас української мови*» у 3 томах (т. 1, 1984; т. 2, 1988; т. 3, 2001); «Чесько-український словник» (т. 1–2, 1988) та ін. Опубл. понад 20 книг із серії «*Пам'ятки української мови*». В 2000 видано енциклопедію «Українська мова» (разом з Ін-том укр. мови НАН України та Вид-вом «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана). Здійснюється видання «Етимологічного словника української мови» в 7 томах (вийшли т. 1–4, 1982–2003).

Літ.: Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. К., 1976.

Б. М. Ажнюк.

ІНСТИТУ́Т ПЕДАГО́ГІКИ АПН України – н.-д. установа у Києві. Засн. 1926 у Харкові як Укр. НДІ педагогіки Міносвіти УРСР. 1934 переведений до Києва. З 1992 – теперішня назва. У різні роки директорами були О. Попов, С. Чавдаров, О. Русько, М. Ярмаченко та ін. З 1994 ін-т очолює акад. АПН України В. Мадзігон. У складі ін-ту діє лабораторія методики укр. мови. Займається розробкою та вдосконаленням змісту, форм і технології занять з цього предмета в загальноосв. школі (підготовка програм, підручників, монографій, метод. посібників для вчителів). Проблеми методики укр. мови досліджуються також у лабораторії поч. навчання. *О. М. Біляєв.*

ІНСТИТУ́Т УКРАЇНОЗНА́ВСТВА імені І. Крип'якевича НАН України – н.-д. установа у Львові. Утв. як Ін-т сусп. наук у 1951 на базі 6 львів. філій ін-тів АН УРСР гуманіт. профілю, що виникли в січні 1940 після ліквідації Наук. т-ва ім. Т. Шевченка у Львові. Тепер. назва – з 1993. У структурі ін-ту діє 8 відділів, серед яких – відділ укр. мови. Попередниками останнього були філія Ін-ту мовознавства (1939–40, керівник К. Студинський), а в повоєнні роки – Львів. відділ Ін-ту мовознавства (керівник І. Свєнціцький), який з 1951 став відділом мовознавства Ін-ту сусп. наук (керівник І. Свєнціцький, з 1956 – Л. Гумецька, з 1972 – Д. Гринчишин, з 1987 – Я. Закревська). Осн. напрями наук. досліджень відділу: історія мови, українська істор. лексикографія; діалектологія, лінгвогеографія і діалектна лексикографія. Науковці відділу створили «Польсько-український словник» (т. 1–2, 1958–60), фундам. наук. праці – «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» (т. 1–2, 1977–78), «Атлас української мови» (т. 2, 1988), «Загальнокарпатський діалектологічний атлас» (т. 4, 1993), опубл. низку індивідуальних і колект. монографій, у т. ч. серійні видання «Дослідження та матеріали з української мови» (в. 1–6, 1959–64), «Українська історична та діалектна лексика» (в. 1–2, 1985–95), серію істор.-ономаст. праць, ряд наук.-практ. видань (зокрема, словників і шкільних підручників). Розпочато публікацію «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (в. 1–5, 1994–98). *Я. В. Закревська*.

ІНСТИТУ́Т УКРАЇ́НСЬКОЇ МО́ВИ НАН України – н.-д. установа у Києві. Утв. 1991 на базі кількох україніст. відділів та груп *Інституту мовознавства* ім. О. О. Потебні НАН України (теорії та історії укр. мови; лексикології та лексикографії; культури укр. мови; діалектології та ономастики). Перший директор – О. Тараненко. Серед співробітників ін-ту – члени-кореспонденти НАН України І. Вихованець та В. Німчук (з 1998 – директор ін-ту).

В ін-ті діють відділи: історії та граматики укр. мови; лексикології та комп'ютерної лексикографії (з лексичною картотекою); термінології та ономастики; стилістики та культури мови; діалектології; соціолінгвістики. Осн. напрями діяльності: створення словників (перекладних, тлумачних, фразеологічних тощо), функц. граматики укр. мови; дослідження історії укр. мови, укр. говорів, сучас. мовної ситуації в Україні. Ін-т готує до видання пам'ятки укр. мови, проводить консультат. роботу з питань слововживання та перекладу. Разом з Ін-том мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України та Вид-вом «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана підготував енциклопедію «Українська мова» (2000, 2004). З 2001 видає журн. *«Українська мова»*. *Б. М. Ажнюк.*

ІНСТИТУ́Т УКРАЇ́НСЬКОЇ НАУКО́ВОЇ МО́ВИ – н.-д. установа. Засн. 1921 на базі Правописно-термінол. комісії при Істор.-філол. відділі ВУАН і Термінол. комісії Укр. наук. т-ва у Києві. Очолив установу (був керівничим) акад. А. Кримський. Спочатку тут діяло 4 секції (правова, природничо-матем., тех. і філос.), в яких працювали переважно нештатні співробітники. В кін. 1925 на їхній базі було утв. 6 відділів: природничий (з секціями: ботанічною, геол., геогр., зоол., матем., мед., метеорол., фіз., хім.), технічний (з секціями: шляхів та мостів, гірничою, гідротех., мех., буд., електро-

тех., сільськогосп. машинознавства, автомобілів, авіації), сільськогосподарський, правовий, соціально-історичний (з секціями: соціологічною, екон., пед., психол., філол., філософською, діловодства), мистецький (з секціями: археологічною, архіт., маляр., муз., театр., різьбярською, худож. пром-сті). Ін-т мав філіал у Харкові. Кожна секція збирала і впорядковувала відповідну термінологію. Кореспонденцію дописувачів опрацьовувало бюро нар. термінол. мат-лів.

1926 картковий матеріал ін-ту становив понад 2 млн. од., здійснювалось укладання 34 термінол. словників (вид. 16). У 1928–30 вийшло 2 випуски «Вісника Інституту української наукової мови». В ін-ті плідно працювали відомі діячі науки і культури – П. Тутковський, Л. Ревуцький, Ф. Кричевський, М. Садовський та ін. У зв'язку із сфабрикованим процесом у «справі СВУ» (1929) багато працівників І. у. н. м. зазнали репресій і переслідувань, директора ін-ту Г. Холодного 1938 було страчено. Їхня діяльність, а згодом і значна частина термінол. праць були схарактеризовані як «націоналістично-шкідницькі». В 1930 ін-т разом з ін. мовозн. установами ВУАН було реорганізовано в *Інститут мовознавства* АН УРСР. *Б. М. Ажнюк.*

ІНТЕ́НЦІЯ (лат. intentio – зусилля, намір) – здатність *дієслова* чи ін. слова зі значенням дії або стану (віддієсл. іменника чи прикметника) відкривати функц.-семант. позиції для заповнення їх назвами учасників дії чи стану типу агенс (носій дії), пацієнс (пасивний учасник ситуації, напр., об'єкт дії, носій стану), локатив, інструмент, адресат і т. п. Кількість і якість цих іменникових компонентів дослідники визначають по-різному. Аналогічно до *валентності* розрізняють ліву і праву І.: перша пов'язується з активними учасниками дії (агенс), друга – з пасивними (пацієнс, адресат та ін.). Іменникові компоненти утворюють інтенц. структуру дієсл., на якій ґрунтується інтенц. структура речення. До інтенц. структури дієсл. входять лише компоненти, які зумовлюються його релят. семантикою. Напр., інтенц. структуру дієсл. **присвятити** утворюють компоненти агенс, пацієнс і адресат: Учений присвятив книгу матері. І. і валентність є співвіднос. поняттями, що характеризують дієсл. на синтакс. рівні й на рівні семантики. *Й. Ф. Андерш.*

ІНТЕР'ЄКТИВА́ЦІЯ (від лат. interjectio – вигук) – вид *конверсії*, що полягає у переході у вигуки слів з різних *частин мови*. В результаті І. поповнюється лекс. склад похідних (вторинних) вигуків: емоційних (горе! лихо! жах!), спонукальних (гляди! диви! пробачте! рятуйте!), етикетних (даруй! добридень! пробачте! будь ласка! надобраніч! прошу! спасибі!), вокативних (киць-киць!). Перехід у вигуки повнознач. слів супроводжується втратою ними лекс. значення, набуттям синтакс. незалежності й застиглості форми. Цьому передує посилення здатності слова до вираження емоц. чи вольової реакції мовців, слабне функція називання, поступаючись функції вираження. Інтер'єктивуються найчастіше іменники [Леле!; Господи!; «Леле! Який світ широкий» (О. Гончар), «Ждали. Господи, як ждали!» (Григір Тютюнник)], дієслова (Диви!; Подумаєш!), словосполучення із займенниками, прислівниками (От тобі й маєш!; І ще чого!; Куди там!).

Літ.: Мацько Л. І. Інтер'єктивація в укр. мові. УМ, 1979, в. 7; Мацько Л. І. Інтер'єктиви в укр. мові. К., 1981. *Л. І. Мацько.*

ІНТЕРЛІНГВІ́СТИКА (від лат. inter – між і *лінгвістика*) – галузь *мовознавства*, що вивчає міжнар. мови як засіб міжмов. спілкування. Осн. об'єктом І. є процес творення і функціонування планових (штучних) мов, які досліджуються у зв'язку з питаннями багатомовності, мовних взаємовпливів, утворення інтернаціоналізмів тощо. Виникненню І. сприяли спроби (у зв'язку із занепадом міжнар. значення латини) створення проектів міжнар. допоміжних мов, які з 1879 (волапюк), а особливо з 1887 (есперанто) знайшли практ. застосування. Перші проекти таких мов, що ґрунтувалися або на засадах логіки, або мали на увазі емпіричне спрощення існуючих мов (латини, французької тощо), не були реалізовані. Успіх практ. використання мови волапюк, а особливо есперанто, показав реальну можливість лінгвопроектування. Відтоді створено багато нових проектів планових мов, з яких тільки частина (ідо, окциденталь, латіна сіне фасківне, інтерлінгва) знайшла деяке застосування. Єдиною штучною мовою, яка набула значного поширення, стало есперанто, мова апостеріорного (алфавіт на лат. основі, лексика базується на коренях індоєвроп. мов – роман., герм. і слов'янських) автономістського характеру, побудована за чітким планом з мінім. кількістю правил (без винятків). Планові мови апріорного характеру, проекти яких не спираються на матеріал жодної мови або натуралістичні за своїм принципом (з численними винятками) не знаходять, як правило, вжитку. З початком практ. застосування планових мов І. ставить своїм завданням, з одного боку, дослідження тих мов (гол. чин. есперанто), що використовуються як засіб спілкування (Є. Бокарьов, В. Григор'єв, Е. Дрезен), з другого – вивчення історії і наук. систематики всіх лінгвопроектів у цілому – незалежно від їхньої застосовуваності (Л. Кутюра, Е. Дрезен, О. Дуліченко). Хоч об'єктом інтерлінгв. досліджень є переважно планові мови, І. займається також питаннями свідомого впливу людини на мову, тобто мовного планування і мовної політики, а також питаннями міжнар. стандартизації наук. і тех. номенклатури, що пов'язане і з потребами розвитку та нормування планових мов, насамперед есперанто. До проблематики І. долучається, з огляду на типол. близькість до лінгвопроектування, і проблема рекреації мертвих мов (напр., прусської).

Розвиток І. в Україні гальмувався через політ. обставини. З 1938 в УРСР, як і в СРСР узага-

лі, есперантисти переслідувалися і мова есперанто (як «мова шпигунів і космополітів») перебувала під забороною до серед. 60-х рр. Не велися і теор. дослідження у цій галузі. І. обмежувалася виявами есперантист. руху і пов'язаними з ним виданнями (переважно навч. характеру або л-ри мовою есперанто). Укр. видання мовою есперанто спочатку з'явилися у Зх. Україні. Перший укр. підручник з есперанто (автор М. Юрків) видано тут ще 1904. У 1913–14, 1922 в Коломиї виходила есперантист. газ. «Ukraina Stelo» («Українська зірка»). Перше укр. есперантистське т-во «Progreso» («Поступ») виникло в Зх. Україні приблизно у той самий час і проіснувало до 30-х рр. Тоді ж видано підручник з есперанто О. Кузьми та укр.-есперант. словник. У Сх. Україні есперантист. рух заявив про себе ще наприкінці 19 ст. (Одеса, 1893), але як відгалуження російського (перші посібники з есперанто для українців з'являються лише в 20-і рр.). 1927 в Одесі видано невеликий, але надзвичайно цінний «Эсперанто-русский словарь» В. Суткового, де вперше лексику есперанто подано хронологічно диференційовано (2-е вид. 1929 у Москві). Своєрідною енциклопедією цієї мови була «Книга про есперанто» О. Королевича (К., 1989, рос. мовою). Есперантист. рух, представлений окр. виданнями, існує також в укр. діаспорі, де 1947–49 вид. місячник «Ukraina Esperantisto» («Український есперантист»).

Літ.: Дрезен Э. К. За всеобщим языком. М. – Ленинград, 1928; Monnerot Dumaine M. Précis d'interlinguistique générale et spéciale. Paris, 1960; Проблемы интерлингвистики. М., 1976; Plansprachen. Beiträge zur Interlinguistik. Darmstadt, 1976; Blanke D. Internationale Plansprachen. Berlin, 1985; Кузнецов С. Н. Теор. основы интерлингвистики. М., 1987; Ткаченко О. Б. 100 років есперанто: підсумки і перспективи. «Мовознавство», 1987, № 4; Ткаченко О. Б. К социолингв. характеристике эсперанто. – Дуличенко А. Д. Интерлингвистика: сущность и проблемы. В кн.: Общая интерлингвистика и плановые языки. Тарту, 1989; Дуличенко А. Д. Междунар. вспомогательные языки. Таллинн, 1990. *О. Б. Ткаченко.*

ІНТЕРНАЦІОНАЛІ́ЗМ [від лат. inter – між і natio (nationis) – народ] – слово або вислів, що належать до спільноетимол. фонду ряду мов, близьких походженням або істор. належністю до певної зони. І. становлять важливе джерело спільної лексики та фразеології, особливо термінів, у мовах, де вони поширені. І. виникли у великих об'єднаннях мов світу, що утворили 5 осн. зон: європейську, включаючи мови європ. походження поза Європою (латино-грецьку за мовною основою); ізраїльську (гебрайську); близько- й середньосхідну (арабо-перську); індійську (санскритську, індо-арійську); позаросійську далекосхідну (китайську). До проміжної зони належали мови кол. СРСР з такими рисами: перехідний характер (від європейської до ін. зон); роль рос. мови як посередника і джерела європ. і суто ареальних І., що походять із самої рос. мови (завод, область, самовар) або мов ін. народів кол. СРСР, переважно тюркських (буран, чемодан, шашлик). Найвпливовішою є європ. зона, до якої належить і укр. мова. Пор.: укр. культура, медицина, юстиція, апріорі; граматика, театр, філософія – нім. Kultur, Medizin, Justiz, a priori; Grammatik, Theater, Philosophie – франц. culture, medicine, justice, a priori; grammaire, théâtre, philosophie – англ. culture, medicine, justice, a priori; grammar, theatre, philosophy < лат. cultura, medicina, justitia, a priori; grammatica, theatrum, philosophia < грец. γραμματική, θέατρον, φιλοσοφία. Вплив цієї зони поширюється ост. часом на інші. Спробою свідомого вироблення засобів міжнар. мовного спілкування у всесв. масштабі, якому сприяло виникнення І., є т. з. планові допоміжні міжнар. (штучні) мови, вивченням яких займається *інтерлінгвістика.*

Літ.: Акуленко В. В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Х., 1972; СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973. *О. Б. Ткаченко.*

ІНТЕРПОЗИ́ЦІЯ (від лат. inter – між і positio – положення) – *порядок слів* у реченні або його частин, при якому дане слово чи частина речення розташовані всередині словосполучення або речення, тобто займають серединну лінійно-динамічну позицію (пор. *Препозиція, Постпозиція*). Так, у формах запереч. та неозначених займенників з частками **де-**, **аби-**, **ні-** при сполученні з прийм. останній стає в І. (де **в** кого, ні **до** чого, ні **про** що, аби **з** ким). Складнопідрядні речення з мобільною структурою можуть змінювати позиції своїх частин. Так, підрядна частина речення з препозиції або постпозиції переходить в І.: Не було потреби нагадувати, що завтра приїде батько. – Нагадувати, **що завтра приїде батько**, не було потреби; Що сонце сідає на заході, про те всі добре знають. – Про те, **що сонце сідає на заході**, всі добре знають. У розм. та експресив.-забарвленій мові елементи речення можуть розміщуватися дистантно, коли розриваються атрибутивні чи ін. словосполучення. При цьому в І. може потрапити будь-який *член речення*: «Ні, не солодка **випала** хліб-сіль» (А. Малишко); «Чудесна **царювала над світом** ніч» (В. Бабляк). У комунікат. аспекті в І. потрапляє у цих випадках тем. частина висловлення [пор.: Я собі купила (тема) дуже симпатичний комірець (рема) – Дуже симпатичний (рема$_2$) **я собі купила** (тема) комірець (рема$_1$)]. І. теми розбиває склад реми на дві частини – рему$_1$ і рему$_2$. *А. Й. Багмут.*

ІНТЕРФЕРЕ́НЦІЯ [від лат. inter – між і ferens (ferentis) – той, що несе, приносить] – взаємодія мовних систем при *двомовності*, яка виникає при мовних контактах, або при індивід. засвоєнні нерідної мови. Є відхиленням від норми й системи другої мови під впливом рідної мови. І. виявляється як іншомов. вплив у мовленні людини, що володіє двома мовами; цей вплив може бути стабільним (як характеристика мовлення колективу) і минущим (як чиясь індивід. особливість). Гол. джерело І. – розбіжність у системах взаємодіючих мов: різний фонем. склад, різні правила позиц. реалізації фонем, їхньої сполучуваності, різні інтонації,

різний склад грамат. категорій і способів їхнього вираження тощо. Найчастішим типом І. в Україні є І. між укр. та рос. мовами, що полягає в перенесенні особливостей рос. мови в українську на різних її рівнях (т. з. *суржик*) і, навпаки, укр. особливостей у російську. До першого типу І., зокрема, належать: у фонетиці – вимова **-ф** на місці кінцевого **-в** зам. білабіального **в(у)**: (піонеріф і школяріф), пом'якшення приголосних звуків перед **е**: (літєратура); у граматиці – неправильне застосування відмінкових закінчень (**по всім місцям**), керування ними (**дякую вас**); у лексиці – уживання слів із невластивою їм семантикою: я **рахую, що**... під впливом «я считаю, что...»; у фразеології – заміна укр. ідіом перекладеними російськими: **Ні за що** – як переклад **Hé за что**, зам. **Нема за що**. Термін «інтерференція» уживається також для позначення її наслідків. І., що відбувалася в минулому, може залишити сліди в системі мови у вигляді субстрату і суперстрату (залишкова І.).

Літ.: Вайнрайх У. Языковые контакты. К., 1979.

О. Б. Ткаченко.

ІНТЕРФЕРÉНЦІЯ МОРФÉМ, накладання морфем – об'єднання на морфемному шві однакових звуків або звукосполучень кінця однієї і початку другої *морфеми.* І. м. буває на межі: 1) основи та суфікса: ступ-(а+ак) > ступ-ак; 2) двох основ: мінера(л+л) ог-ij-а > мінерал-ог-ij-а; 3) основи та інтерфікса: ом(о+о)нім > ом-онім, Динам(о+ів)-ськ-ий > динам-івськ-ий. І. м. – один з різновидів морфонологічного пристосування морфів на межі морфем при словотворенні (пор. *Гаплологія*). Є кілька типових ситуацій, коли накладається: 1) частина однієї морфеми на частину іншої: ви-ри(н+ну)-ти > ви-ри-ну-ти, хака(с+ськ)ий > хакась-к-ий, регб (і+іст) > регб-іст; 2) частина морфеми на всю морфему: до-гляд-(а+ач) > до-гляд-ач; 3) вся морфема на частину іншої: Дама(ск+ськ) > дамась-к-ий, коричн(ев+юват) > коричнюватий; 4) морфеми на морфему: Бердян(ськ+ськ) > бердян-ськ-ий. У складних словах І. м. виявляється здебільшого в запозичених основах: ал(о+о)нім > ал-онім, мор(фо+фо)н-о-лог-ij-а > мор-фон-о-лог-ij-а, океа(н+н)авт > океа-навт. І. м. часто супроводжують чергування приголосних (див-ак+ськ > див-**ацьк**-к-ий, сам-іт-н-ик + ств > сам-іт-н-**иц**-тв-о, узбек + ськ > узбе**ць**-к-ий, чуваш + ськ > чува**сь**-к-ий) або їх *спрощення* [міс(т)о + ськ > мі**сь**-к-ий), щас (т + лив) > щас-лив-ий]. *Н. Ф. Клименко.*

ІНТЕРФÍКС (від лат. inter – між і fixus – прикріплений) – 1) сполучна *морфема*, що з'єднує частини складного слова; 2) морфема без самост. значення, що розташована між основою і словотворчою чи грамат. морфемою і виступає у ролі форм. засобу їх поєднання. Полегшує сполучуваність службь. морфем з твірними основами (або коренями): дв-(а)-надцять, дв-(і)-чі, купе-(й)-н-ий, неб-(ес)-а, тр-(и)-чі; тем. суфіксів із закінченнями: ста-(н)-уть, да-(j)-уть; основ у складних словах: бур-(е)-вій, скл-(о)-дув, тр-(и)-єдиний. І. не пов'язані з будь-якими категоріальними значеннями. І. може бути один звук [жи-(в)-ц-ем] чи звукосполучення [душанб-(ин)-ськ-ий].

В укр. мові налічується близько тридцяти І. Вони сприяють засвоєнню *запозичених слів* і перетворенню їх на твірні основи [шосе-(й)-н-ий]. Їх використовують при поєднанні твірних основ на голосний (рідше приголосний) з суфіксами **-тв-** іменників та прикметників, утворюваних: а) від запозичених (власних чи загальних) слів, а також питомих основ **-ан-**(**-ян-**), **-ат-**, **-в-**, **-ей-**, **-ин-**, **-іан-**, **-ів-**, **-ій-**: григор-(іан)-ськ-ий, депо-(в)-ець, драм-(ат)-ичн-ий, корол-(ев)-ич, махн-(ов)-ець, заробітч-(ан)-ськ-ий, жит-(ей)-ськ-ий, мексик-(ан)-ець, піфагор-(ij)-ськ-ий, сількор-(ів)-ськ-ий, ялт-(ин)-ськ-ий; б) від дієсл. основ **-в-**, **-л-**, **-й-**, **-ін-**, **-н-**: бува-(л)-ець, гра-(в)-ець, обра-(н)-ець, суди-(л)-ищ-е; в) при відмінюванні та дієвідмінюванні: ім-(ен)-а, мат-(ер)-і, чуд-(ес)-а, ста-(н)-уть, ста-(вл)-ять, зна-(j)-ють. У прислівниках між твірними основами на голосний і суфіксом **-н** вставляється **-ш-**: вчора-(ш)-н-ій, тоді-(ш)-н-ій. І. може стояти перед різними суфіксами з вокальним, рідше консонантним початком: жи-(в)-ий, жи-(в)-ець, жи-(в)-и-ти, жи-(в)-ісіньк-ий, жи-(в)-ущ-ий. Той самий суфікс може приєднуватися до основи на голосний за допомогою кількох І.: пряди-(ль)-н-ий, реле-(й)-н-ий, висел-(ен)-ець.

Виділяють І. продуктивні, які часто використовують у похідних словах і словоформах (**-о-**, **-е-**, **-и-**, **-в-**, **-л-**, **-ів-**, **-й-**, **-н-**), і малопродуктивні (**-а-**, **-ою-**). Серед малопродуктивних І. трапляються унікальні, властиві кільком словам: рекорд-(с)-мен, спорт-(с)-мен. Інтерфіксація не є *способом словотворення*. Це морфол. засіб мови, подібний до чергування, але відмінний від нього ступенем передбачуваності, регулярності. Найтиповішим і найпродуктивнішим місцем І. у сучас. мові є межа твірної основи й суфікса або межа двох основ у складному слові. Інтерфіксальні моделі активні при творенні похідних у галузі *термінології* [екзема-(ат)-озн-ий, ком-(ат)-озн-ий], а також від *абревіатур* [дніпробуд-(ів)-ськ-ий] і запозичуваних слів. *Н. Ф. Клименко.*

ІНТИМІЗÁЦІЯ MÓВИ (від лат. intimus – найглибший, внутрішній) – мовні засоби і прийоми, що передають настрій мовця, наближають автора до читача як до співрозмовника. І. м. охоплює одиниці всіх мовних рівнів. Засобами інтимізації виступають частки, займенники, здрібніло-пестливі форми слів, різні типи звертання, певні синтакс. структури, напр., *номінативне речення.* Гол. джерела І. м. – народнорозмовна, народнопоетична мова. Л. Булаховський вважав укр. мову найвиразнішою серед слов'ян. мов щодо наявних у її системі засобів І. м. За допомогою структур інтимізації досягається різноманітність мовностилист. *колоритів*, напр., лірично-інтимного, елегійно-урочисто-

го, епічно-розповідного, жартівливого тощо. Багата на прийоми та засоби інтимізації поезія Т. Шевченка, зокрема виділяється функція займенників типу **той**, **та**, **те** (**отой**, **ота**, **оте**), напр.: «Постривай лиш, може, брате, На чужому полі Талану **того** попросиш Та **тієї** долі». Суб'єктивізують художню оповідь звертання до читача й вибір ритмоінтонац. структур спілкування. Характерний зразок І. м. – зачин роману «Лебедина зграя» В. Земляка. Прийоми І. м. застосовуються як у *художньому стилі*, так і в наук.-популярному викладі, в оратор. мистецтві. Вони стилістично забарвлюють *стиль індивідуальний*. *С. Я. Єрмоленко.*

ІНТОНА́ЦІЯ (від лат. intonare – голосно вимовляти) – сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передається смисловий, емоц.-експресивний і модальний характер висловлення, комунікат. значення та ситуативна зумовленість, стиліст. забарвлення тексту, індивідуальність виражальних прийомів мовця. І. включає мелодику, інтенсивність, тривалість звучання, фразовий і логічний наголоси, ритм, тембр, паузи. Як акуст. явище І. є органіч. комплексом частотних характеристик звуків та їхніх змін у висловлюванні, формантних ознак, динам. і темпоральних показників; ці фіз. компоненти І. функціонують у мовленні на засаді взаєм. компенсації (так, динамічні показники можуть компенсувати частотні й под.).

І. становить окр. рівень в ієрарх. системі мови, проте пов'язана з синтакс. і лекс.-семант. засобами. Вона виражає: а) структурну цілісність висловлювання (речення), його завершеність чи незавершеність; б) комунікат. тип висловлювання та його різновиди – розповідь, питання, спонукання, вигук, пояснення, відповідь, прохання у формі запитання та ін.; в) інформат. вагомість усього висловлювання у тексті або його складових – окр. слів чи словосполучень, виділення їх за ступенем важливості/неважливості, підкреслення за допомогою логічного, контрастного (протиставного) та емфатичного наголосів; г) характер емоц. забарвлення мовного тексту; ґ) експресивність мовлення, тобто суб'єктивне ставлення мовця до змісту свого висловлювання або до слухача; д) модально-вольові характеристики мовлення – невпевненість, сумнів, категоричність, вимогливість тощо; е) смислове та синтагматичне членування звукового тексту, виділення у ньому фоноабзаців, висловлювань, синтагм; є) актуальне членування висловлювання, виділення у ньому складу теми і складу реми; ж) стилістично-виражальні ознаки тексту, його офіц./неофіц. характер, піднесений чи знижений стиль; з) позалінгв. ознаки мовця, напр., його соціально-тер. належність тощо. В худож. тексті та у сцен. мові І. є засобом створення худож. образу, виконуючи тим самим зображальну функцію. Осн. одиницею І. є інтонац. конструкція (інтонема, інтонац. контур), що оформлює передачу думки, охоплюючи ціле висловлювання або його частину, достатньо самостійну за своєю семантикою (Він прийшов пізно. І пішов). Інтонац. конструкція розповідного висловлювання в укр. мові має заг. спадний або висхідно-спадний характер за тональними та динам. характеристиками. Висловлювання з акцентно виділеними словами дещо змінюють свою інтонац. конструкцію: максимальні тональні чи динам. показники можуть мати саме інтонаційно виділені слова або ж позначатися значним інтервалом тонал. спаду. Кінцевий спад, властивий завершеним розповід. висловлюванням, називається каденцією (каденца – спадання). У питальних висловлюваннях та перед паузою усередині висловлювання виступає переважно антикаденція. Питальні висловлювання із займ. мають І. з каденцією. У спонукальних і вигукових висловлюваннях І. позначається більшою інтенсивністю, вищим тональним рівнем. І. має значну варіативність, що дає змогу мовцеві свідомо урізноманітнювати виражальні засоби усної мови, передавати тонкі семант. та емоційно-експресивні відтінки думки, а також виражати підтекст. У писем. тексті І. передають *пунктуацією*, *порядком слів*, графіч. виділенням слів (шрифтом, лапками тощо). Для передачі інтонац. особливостей, зокрема тонального контуру фрази, використовують різні способи: нотний запис, цифрове позначення, графічні схеми: Зах¯\óдь! Скі/¯льки? З^{1}ійшл^{2}о с^{2}онц^{1}е. Я^{2}к р$^{3-4}$ад^{3}існ^{3}о! Експерим.-фонет. дослідження містять також інтонограми, інтонографічні схеми і рисунки, де докладно відтворюються показники інтонац. структур.

І. укр. мови досліджували: Л. Булаховський (як структурний елемент), М. Баженов (в аспекті виразного читання), Є. Кротевич (у зв'язку з синтагмат. членуванням мовного потоку), Д. Баранник (мова радіо і телебачення). З 60-х рр. 20 ст. починається експерим.-фонет. дослідження І. укр. та ін. мов в ІМ НАН України, Одес. ун-ті (тепер національний), Київ. лінгв. ун-ті.

Літ.: Багмут А. Й. Інтонац. будова простого розповідного речення у слов'ян. мовах. К., 1970; Інтонац. організація мовлення. К., 1972; Олійник Г. П. Інтонація питання вибору. К., 1974; Артемов В. А. Метод структурно-функц. изучения речевой интонации. М., 1974; Борисюк І. В. Інтонація укр. питального речення. К., 1975; Плющ Н. П. Інтонація вставності в укр. мові. К., 1976; Типологія інтонації мовлення. К., 1977; Интонация. К., 1978; Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Інтонація як засіб мовної комунікації. К., 1980; Носенко Э. Л. Эмоц. состояние и речь. К., 1981; Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Інтонація спонтанного мовлення. К., 1985; Королева Т. М. Интонация модальности в звучащей речи. К.-О., 1989; Багмут А. Й. Семантика і інтонація в укр. мові. К., 1991; Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Інтонац. виразність звукового мовлення засобів масової інформації. К., 1994. *А. Й. Багмут.*

ІНТОНОЛО́ГІЯ (від лат. intono – голосно вимовляю і грец. λόγος – слово) – розділ *мовознавства*, що вивчає *інтонацію* у її структурних, функц., комунікат. та стиліст. аспектах. Об'єктом І. є звуковий бік мовлення в його системних (літературне, або кодифіковане, спонтанне, діалектне) і функціонально-стильових (публічне,

розмовно-побутове, сценічне та ін.) різновидах. І. встановлює: значення і форми тональних, динамічних і темпоральних характеристик мовлення у зв'язку з семантикою висловлення і його комунікат. спрямуванням; залежність акуст. змін у висловленні від його семантики, синтакс. форми, ситуації спілкування, мети комунікації, стилю мовлення і под.; інтонац. особливості певної мови, її типол. риси та універсалії. Одиницями І. є інтонац. контур (ІК), який включає тональний і динам. контури, інтонема, інтонац. структура висловлення, фрази, синтагми. І. розглядає зміни частоти осн. тону та інтенсивності, а також часові характеристики висловлення у їхньому акуст. вираженні. В Україні І. розвивається з 60-х рр. 20 ст. *А. Й. Багмут.*

ІНФІКС (від лат. infixus – вставлений) – службова *морфема*, яку вставляють у серед. кореня чи основи при творенні похід. слів або граматичних форм. І. характерний для мов народів Пд.-Сх. Азії і відсутній в українській. *Н. Ф. Клименко.*

ІНФІНІТИ́В (лат. infinitivus – неозначений), неозначена форма дієслова – дієсл. утворення, що називає дію або процесуальний стан (бігти, писати, мовчати) без вказівки на *спосіб*, *час*, *особу*, *число* і *рід* (у цьому знач. вживався також термін «дієйменник»). Для І. характерні лише загальнодієсл. граматичні категорії *виду* (док. і недок.) та перехідності/неперехідності: читати – прочитати, розбивати – розбити, лежати – лягати. І. може вживатися у складі безособ. форми умов. сп. («**Прихилитися б** у затінку до зеленої землі». – М. Стельмах) та для вираження нак. сп. (**Мовчати**! **Запалити** світло! Не **смітити**!).

Як і форму наз. в. іменних частин мови, І. з його найбільш заг. вираженням дії вважають вихід. формою дієслова. І. складається з основи і закінчення **-ти**, рідше – **-ть**, служить базою ін. дієсл. форм: від його основи творяться дієслова мин. ч., пас. дієприкметники мин. ч. та дієприслівники док. виду. І. недок. в. виступає також в аналіт. формі майб. ч.: «Жив, живеш і **будеш жити**, мій народе!» (М. Рильський).

І., який утворився, очевидно, ще до періоду балто-слов'ян. мовної єдності, є скам'янілою формою дав. в. віддієсл. іменників з основами на **і** (ti > **ти**). У давньорус. мові він закінчувався на **-ти** (< псл. *-ti) або на **-чи** (< псл. *-gti, *-kti): держа́ти, губи́ти, испи́ти, мину́ти; печи́, беречи́. Як засвідчують пам'ятки, в І. з основою на голосний зрідка вживається і скороч. варіант суфікса **-ти** – **-ть**: напълнить, почьрпать, възкусить та ін. У давньоукр. мові також переважає суфікс **-ти** (**-тї**, **-ты**): платити, керовати, красти, мѣрковати, вказати, оборотыты; він відбиває тодішню живу вимову і давню правописну традицію. У позиції після голосного спорадично і незалежно від стилю мовлення засвідчується варіант **-ть** (давать, меть, добувать), а в поодиноких випадках – фонет. варіант **-тъ** (**-т**) (торговатъ, прилучитсѧ), який можна кваліфікувати в одних випадках як відбиття відповід. діалектного явища, а в інших – як *супін*. Уживання інфініт. варіантів на **-ть**, **-тъ**, **-т** у давньоукр. пам'ятках не було локалізованим, і територія їх поширення не збігається з сучас. діал. ареалом цих варіантів (інфінітиви на **-ть** нині переважають лише в середньо- та східнополіських говорах пн. наріччя укр. мови).

З формуванням нової укр. літ. мови на нар. основі (з кін. 18 ст.) досить виразно виявилася тенденція паралельного вживання І. на **-ти** і **-ть**, яка спостерігається і в мові укр. письменників 19 – поч. 20 ст. У творах І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Т. Шевченка, Л. Глібова, Панаса Мирного та ін. повні та скорочені інфініт. форми відбивають їх паралелізм у говорах пд.-сх. наріччя укр. мови. Проте скороч. форми можуть мати й певне стиліст. навантаження. Очевидно, саме через це вони трапляються у мові письменників, рідним говіркам яких такі форми не властиві (І. Франко, Леся Українка та ін.). У письменників Сх. України вживання І. на **-ти** і **-ть** часто залежало від автор. уподобань: за спостереженнями дослідників, І. Котляревський, Л. Боровиковський, Г. Квітка-Основ'яненко, не уникаючи форм на **-ть**, віддавали перевагу формам на **-ти**, а Є. Гребінка і П. Гулак-Артемовський частіше вживали закінчення **-ть**. У сучас. укр. літ. мові сфера паралельного вживання обох інфініт. суфіксів значно звузилася. Для наук., публіцист. і ділового стилю нормою вважаються форми на **-ти**, а скороч. варіант уживається поряд з повним в усній літ. мові й худож. стилі (найчастіше в поезії).

І. на **-чи** у дієсловах з основою на задньоязикові приголосні **г**, **к** (беречи, печи < берег-ли, пек-ли) властиві деяким пд.-зх. говорам і невластиві сучас. літ. мові, трапляються і в давньоукр. пам'ятках: насѣчи, помочи, речи та ін. Специфічно українськими слід вважати інфініт. утворення від окр. дієслів (їсти, пити, спати, купати, гуляти та ін.) із суфіксами пестливості **-тки**, **-точки**, **-тоньки**, **-туні**, **-тусі**, **-тунечки**, **-тусечки** (їстки, їсточки, їстоньки, спатусі, спатуні, спатусечки, спатунечки, робитоньки, сістоньки і т. п.), а також близькі до них за функцією віддієсл. демінутиви з суфіксом **-ці**, що виступає безпосередньо після кореня (купці), та **-унці**, який додається до частини інфініт. суфікса **-т-** (спатунці).

У реченні І. виконує синтакс. функції підмета (**Любити** свій край не є злочин), повнознач. частини дієсл. складеного присудка (Тепер **мусила наступити** якась зміна; Друзі **перестали** його **турбувати**; **Я повинен** це **зробити**) і рідше – іменної частини складеного присудка (Завдання молоді – **вчитися**), а також роль гол. члена інфініт. речення (**Вийти** всім на палубу! **Не палити!**), додатка (Просимо вас **розповісти** про це докладніше), обставини мети (Мати прилягла **спочити**).

Означаючи назву дії без відношення до особи і часу, І. споріднений з віддієсл. ім. і за синтакс. функціями близький до іменників у наз. в.

Але І. означає назву дії як процесу, що не властиве віддієсл. іменникам. Через це І. ніколи не буває означуваним словом і може поєднуватися лише з прислівником, а віддієсл. іменник, виражаючи предметність, завжди може сполучатися з узгодженим означенням (пор.: **читати** швидко – швидке **читання**, **стріляти** влучно – влучна **стрільба**, **співати** тихо – тихий **спів**).

Літ.: Булаховський Л. А. З істор. коментаріїв до укр. мови. Інфінітив та супін. «Мовознавство», 1951, № 9. Poldauf J. Děj v infinitivu. «Slovo a slovesnost», 1959, № 3; Пилинський М. М. Значення повної і короткої форм інфінітива в мові творів укр. худож. л-ри. УМШ, 1961, № 6; Назарова Т. В. Інфінітиви на -т у середньополіс. говорах. В кн.: Питання граматики і лексикології укр. мови. К., 1963; Чернецький В. К. Демінутивні форми інфінітива в укр. мові. «Мовознавство», 1970, № 5; Півторак Г. П. Морфологія інфінітива в східнослов'ян. мовах. К., 1974. *Г. П. Півторак.*

ІНФІНІТИ́ВНЕ РЕ́ЧЕННЯ – односкладне *речення*, гол. член якого виражається синтаксично незалежним *інфінітивом*. І. р. властиві такі спеціаліз. модальні значення: 1) цілеспрямована орієнтація на необхідність дії: «Спрямувати всю свідомість на хороше в людях» (О. Довженко); 2) неминучість дії або повна неможливість її: «Старому – тліть, новому – процвісти» (М. Рильський); «Душі моєї не купить вам ані лавровими вінками, ні золотом, ні хлібом, ні орлом» (П. Тичина); 3) бажаність або небажаність дії: «Ех, десяток-другий би з плечей скинути...» (А. Головко); Тільки б не помилитися в друзях!; 4) заклик, спонукання до дії: «Всім розійтись! Гасити зараз свічі!» (І. Кочерга); 5) схильність до виконання певної дії: Вам би тільки відпочивати і нічого не робити. Такому реченню притаманне лексично необмежене вираження гол. члена, при якому в певних випадках виступає обов'язковий поширювач (див. *Прислівні поширювачі*) – ім. або займ. у формі дав. в. зі знач. суб'єкта дії або стану. Структурну схему *оптативних речень* формують також відповідні частки як виразники бажальної модальності. В І. р. зі значенням нейтр. модальності, характерної для повідомлень про реальні дії або стани, що відбуваються в одній з часових площин, гол. член лексично обмежений (це дієслова знати, чути, звати, видати, дякувати: «Людей не чуть, не знать і сліду людської страшної ноги» – Т. Шевченко).

Є окр. різновиди текстів, у комунікат. структурі яких І. р. належить визначальна роль. Це – інструкції, накази, розпорядження, постанови, рішення, ухвали, резолюції.

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982. *А. П. Грищенко.*

ІНФОРМАЦІ́ЙНА МО́ВА – *штучна мова*, призначена для запису семант. інформації з метою наст. використання її в інформ. (інформаційно-пошукових, експертних) системах. І. м. забезпечує однозначний запис інформації та алгоритмічне розпізнавання (ототожнення) порізному записаних фактів з такою повнотою і точністю, які задовольняють вимоги інформ. системи. До І. м., призначеної для експертних систем, ставлять дод. вимогу: забезпечувати можливість формалізації лог. виведення. Нерідко в інформ. системах використовують природну мову. Проте специфіка функціонування мови в автоматизованій інформ. системі накладає на неї певні обмеження (щодо словника, граматики, семантики). Якщо природна мова використовується в інформ. системі, вона за своїми функціями і властивостями по суті є інформ. мовою. *Е. Ф. Скороходько.*

ІНШОМО́ВНИХ СЛІВ СЛОВНИ́К – *словник*, в якому дається пояснення слів іншомов. походження (див. *Іншомовні слова*), тобто слів, що на тому чи ін. мовному рівні зберегли сліди вихідної мови і відчуваються в даній мові як чужі (на відміну від *запозичених слів* узагалі). В І. с. с. переважно зазначається джерело *запозичення*, тобто мова, з якої або через яку слово прийшло, напр.: лотерея (італ. lotteria, від lótto – частина, частка) – форма залучення коштів населення через продаж лотерейних білетів; раритет [нім. Rarität, від лат. raritas (raritatis) – рідкість] – цінна рідкісна річ. В Україні початок реєстрації і пояснення іншомов. слів можна датувати 15 ст., коли в пам'ятках укр. писемності стали з'являтися т. з. глосарії (див. *Глосографія*).

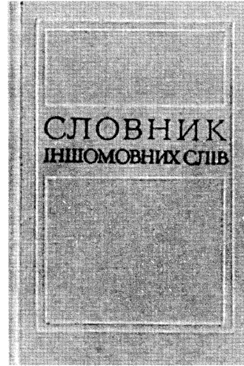

Словник іншомовних слів. Київ, 1974. Обкладинка.

Першою спробою створення ориг. укр. словника іншомов. слів був «Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів» В. Доманицького (1906), в якому подане «пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів» (бл. 1500), «що найчастіше зустрічаються в книжках, газетах та журналах». Набагато ширше і ґрунтовніше опрацьовані слова і вислови іншомов. походження у «Словарі чужих слів. 12 000 слів чужого походження в українській мові» З. Кузелі та М. Чайківського (1910, 1918). Як додаток до осн. частини словника наведено «Чужі слова і звороти, що пишуться латинськими буквами» з їх укр. відповідниками. Пізніше вийшли: невеликий «Словник чужомовних слів, що увійшли в мову українську» (1924), «Словник чужомовних слів» (1932, укладачі І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко; з деякими змінами вийшов 1955 у Нью-Йорку і 1996 у Києві), а також переклад укр. мовою з рос. видання «Словника іншомовних слів» за ред. І. Льохіна і Ф. Петрова (1951). Найповнішим і найдокладнішим в укр. лексикографії є «Словник іншомовних слів» за ред. О. Мельничука (1974; вид. 2-е, випр. і доп., 1986; бл. 25 000 слів).

Див. також *Лексикографія*.

Літ.: Білецький А. О. До питання про словники іншомов. слів. ЛБ, 1952, в. 2; Булаховський Л. А. Нариси з заг. мовознавства. К., 1955. *Л. С. Паламарчук*.

ІНШОМО́ВНІ СЛОВА́ – слова з ін. мов, які, на відміну від *запозичених слів*, не засвоєні повністю мовою, що їх запозичила, усвідомлюються мовцями як чужорідні й зберігають ознаки свого походження. Це виявляється як у їхній формі, так і в семантиці. У формі І. с. відрізняє більший чи менший ступінь незасвоєності мовою, в яку вони увійшли; можливість збереження вихідної (лат.) графіки на письмі [італ. (муз.) grácile – «ніжно, делікатно»]; наявність незвичних звукосполучень (бюст, кюре, монтежю, Баал); невідмінюваність частини І. с. (какао, кенгуру, безе, шасі, прикм. беж), яка, проте, поступово втрачається: пор. при невідмінюваності **кіно**, **метро**, **табло** відмінюваність **пальто**. У семантиці І. с. характеризуються незрозумілістю або недостатньою ясністю для значної частини носіїв мови, де вони вживаються, що й викликає потребу у створенні спец. словників І. с. В укр., як і в ін. мовах світу, що запозичують І. с., відбувається безперервний процес їх засвоєння, через що нерідко дуже важко провести чітку межу між ними і запозич. словами. Проникаючи насамперед у склад спец. лексики й термінології, а також *екзотизмів* на позначення особливостей природи та побуту ін. народів, І. с. з часом у зв'язку з набуттям ними популярності засвоюються усіма носіями запозичаючої мови. Це поступово перетворює їх на запозич. слова. Коло мов-джерел І. с. значно ширше, ніж у запозич. слів. Крім латинської й грец. мов (осн. джерела *інтернаціоналізмів* для української, як і ін. мов Європи), а також сучасних європ. мов (гол. чин., англ., франц., нім., італ., звідки запозичено багато І. с. для творення термінів різних галузей науки, техніки, мист-ва), до складу І. с. укр. мови входять слова з мов народів кол. СРСР та ін. мов світу.

Значну роль у їхньому запозиченні відіграли рос., польс., нім. та ін. мови Європи. Частина І. с. і висловів зберігається у ній у лат. написанні. Вони походять з лат., англ., франц., нім., італ., ісп. мов [пор. лат. Sic transit gloria mundi «Так минає земна слава»; англ. happy end «щасливий кінець»; франц. savoir-vivre «уміння жити»; нім. der langen Rede kurzer Sinn «довгої промови короткий сенс»; італ. traduttóre – traditóre «перекладач – зрадник»; ісп. No passaran! «(Вони) не пройдуть»)].

Пор. *Варваризм.*

Літ.: Булаховський Л. А. Нариси з заг. мовознавства. К., 1955; СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973; Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязыч. терминов и терминоэлементов. М., 1982. *О. Б. Ткаченко.*

ІРАНІ́ЗМ – різновид *запозичення*; слово, його окр. значення, вислів тощо, запозичені з іран. мов (давніх – авестійської, давньоперс., скіф., аланської та ін. і сучасних – перс., тадж., курд., осет. та ін.) або утворені за їхніми зразками. І. переважно усвідомлюються мовцями як чужорід. елемент і зберігають ознаки свого походження. До найдавніших І. належать ті, що проникли в укр. мову ще у давньорус. період з давньоіран. мов, насамперед нині мертвих скіфської й аланської [собака, Дін (Дон), Хорол]. Крім лексики, що увійшла шляхом безпосеред. запозичення (включення), як субстратні (див. *Субстрат*) з іран. мов проникали й ін. мовні елементи. Пізніші І. (базар, балаган, баштан) є запозиченнями з перс. мови через тюрк. посередництво. *О. Б. Ткаченко.*

ІРО́НІЯ (грец. εἰρωνεία, букв. – удаване незнання) – різновид *антифразису*, *троп*, де з метою прихованого глузування або для легкого, добродушного жарту мовна одиниця з позитивно-стверджувальними (в широкому розумінні) значенням, *конотацією* або *модальністю* вживається з прямо протилежними характеристиками. І. звичайно супроводжується відповідною *інтонацією* (удавано серйозною, шанобливою, співчутливою тощо), яка на письмі може відтворюватися за допомогою лапок (поради «доброзичливців»); певну роль тут може відігравати *порядок слів* – зокрема, з винесенням переосмислюваної одиниці наперед (**Гарно** ти зробив, нічого сказати!, **Дуже** ти мені потрібен). І. виявляється на різних мовних рівнях. Напр., у лексиці – від найрізноманітніших випадків у сфері мовлення («Така була **хороша** [Домаха], що й розказати не можна. Зростом собі **невеличка**: хоч у яку хату ввійде, то головою стелі достане, ... а личком **біленька**, як чумацька сорочка». – Г. Квітка-Основ'яненко) до закріплення под. уживань у мові: **святий та божий**, **частувати** (палицею), **нагородити** (стусаном). При І. може змінюватися не саме лекс. значення слова, а лише ставлення мовця до об'єкта його позначення: **персона**, **особа**, **шишка**, **цяця**, **цабе** – про поважну, впливову особу, але глузливо. У фразеології: **від скромності не вмре**; на фразеол.-синтакс. рівні в конструкціях з фіксованим порядком слів: **Була в собаки хата**! – хтось не має свого дому; **Попасти пальцем у небо**. На рівні зменш.-пестл. суфіксів: «Гахне тая **бомбочка** – й десятисажнева яма вам» (Остап Вишня); зокрема, з імітацією дит. мови: А ти **ручками**, **ручками**; Він **спатки** захотів, дивіться на нього! Серед морфол. категорій – ірон. переосмислення пошанної множини («Батюшки нема, а **їхні** паличка он у кутку **стоять**» – нар. жарт). У синтаксисі – на рівні категорії модальності: «Він завжди на слизьке зводив спокійну розмову: – От скоро почне голота землю ділити... Ха-ха... **Нащо багатим стільки землі? Щоб, значить, «усім по сім»... Ти скільки маєш? Тридцять? От двадцять три і одріжуть. ... А вам, куме, не гріх і більше оддати. Нащо вам, справді, ви вже старі**» (М. Коцюбинський).

Одиниці різних рівнів можуть використовуватися комплексно, пор. наявність суфіксів, які покликані ніби ще більше посилити «позитивне» лекс. значення слова: (**срібне**) **золотце** – про погану людину, **мудрагель**, **розумака**.

Семант.-стиліст. діапазон І. досить широкий: зла І. (напр., при погрозі: «Ти в мене **на кутні будеш сміятися!**», тобто плакати), гірка І. («Боюся, що скоро нам доведеться **на кутні сміятися**»), легка І. або дружній жарт («Ах ти, мій **кучерявий!**» – жінка пестливо до чоловіка з лисиною); погроза може подаватися як ласка («Ну, стривай, **голубчику!**»), насмішка – як співчуття («За це **по голівці** не погладять»), велике – як мале; форма високого стилю може вживатися для позначення чогось цілком буденного і навіть низького, напр., ірон. переосмислення *архаїзмів*, *старослов'янізмів*: **словеса**, **аз многогрішний**, **велемудрий**, **лепта вдовиці**. Пор. пародіювання старої книжної мови в новій укр. л-рі – напр., у мові Возного в «Наталці Полтавці» І. Котляревського, в мові писаря Пістряка в «Конотопській відьмі» Г. Квітки-Основ'яненка («Горе мені, пане сотнику! – казав Пістряк. – **Мимошедшую седмицю глумляхся з молодицями по шиночкам здешної палестини і, вечеру сущу минувшаго дня, бих неподвижен, аки клада, і нім, аки риба морская**»). Церковнослов'янізми як засіб вираження сарказму охоче використовував Т. Шевченко («На всіх **язиках** все мовчить, Бо **благоденствує**»).

Пор. *Астеїзм*. *О. О. Тараненко.*

ІСТОРИ́ЗМ – див. у ст. *Застарілі слова.*

ІСТОРИ́ЧНИЙ СЛОВНИ́К – *словник*, у якому подається з поясненням та документацією лексика давніх писем. пам'яток. В укр. мовознавстві першою спробою створення І. с. був короткий словник (бл. 13 000 слів), укладений Є. Тимченком на базі 34 джерел і 60-тисячної картотеки ще на поч. 20 ст. (рукопис зберіг. в Ін-ті укр. мови НАН України; 2003 вид. у 2 книгах під наз. «Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.»). У 1919 створена *Комісія для складання історичного словника української мови* (при УАН) на чолі з Є. Тимченком, яка мала скласти реєстр словника на підставі всього мовного матеріалу пам'яток укр. мови від найдавніших часів до 19 ст. Поставлене завдання виявилося надто широким, тому комісія ухвалила видати зібраний матеріал у 4–5 томах. У 1930 і 1932 вийшли друком 2 частини 1-го тому «Історичного словника українського язика» (понад 10 000 слів від «А» до «жяловати»). Словник побудовано на багатому матеріалі, в ньому використано бл. 400 пам'яток. Однак добір їх здійснено некритично: мало використано рукописних джерел, а також пам'яток 14–15 ст., поза увагою залишилося чимало цінних джерел, розмежування укр. і білорус. пам'яток проведено за територіальним, а не за мовним принципом. У 1977–78 вийшов друком «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» (т. 1–2; премія ім. І. Я. Франка, 1981) за ред. Л. Гумецької. Словник ств. на базі 939 пам'яток виключно ділового стилю. Він побудований за принципом *тезауруса.* У ньому представлена вся апелятивна та ономастична лексика. Застосовано ряд нововведень: у заголовне слово винесені всі фонет. і графічні варіанти; запроваджена цифрова статистика при кожному реєстровому слові, його значеннях, відтінках, фонет. і дублетних грамат. формах; послідовно враховані мовні

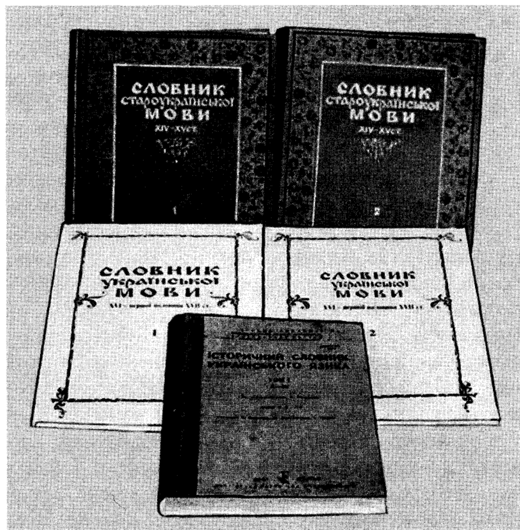

Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., т. 1–2. Київ, 1977–78.
Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., вип. 1–2. Львів, 1994.
Історичний словник українського язика, т. 1, ч. 2. Харків, 1932.

факти з різних територій поширення укр. мови; поданий повний перелік усіх грамат. форм та ін. З 1975 група мовознавців Ін-ту сусп. наук АН УРСР (від 1993 – Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) у Львові готує «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» [1983 опубл. пробний зошит, а в 1994–2004 вийшло 10 випусків (А–З)].

Літ.: Гумецька Л. Л. Принципи створення істор. словника укр. мови. К., 1958; Гринчишин Д. Г. Осн. принципи створення істор. словника укр. мови XVI – першої пол. XVII ст. В кн.: Питання східнослов'ян. лексикографії XI–XVII ст. К., 1979; Словник укр. мови XVI – першої пол. XVII ст. Пробний зошит. К., 1983. *Д. Г. Гринчишин.*

ІСТОРИ́ЧНІ ЧЕРГУВА́ННЯ, морфологічні чергування, традиційні чергування – звукові *чергування*, зумовлені істор. причинами, відсутніми в сучас. мові. Є наслідком фонет. змін, що відбувалися у давніші часи. Найраніші І. ч. голосних виникли ще в дослов'ян. період як відображення кількісних і якісних особливостей індоєвроп. та праслов'ян. монофтонгів і *дифтонгів*: а) **е – о** (наголошене **е** в праслов'ян. дієсловах на означення одноразової нетривалої дії – ненаголошене **о** в дієсловах із значенням тривалої, повторюваної дії: везти – возити, нести – носити); б) **о – а**, що є наслідком колишнього чергування коротких голосних з довгими (**ŏ – ō**, **ă – ā**); після злиття у праслов'ян. мові коротких **ŏ**, **ă** виник голосний **о**, а після злит-

тя довгих **ō**, **ā** — голосний **а**: котити — катати, стояти — стати, ломити — ламати; в) **е — і**, що відбиває колишнє чергування **ĕ — ē**; у праслов'ян. мові **ĕ** перейшло в **е**, **ē** — в **ѣ** (давньорус. плету — заплѣтати) > укр. **і**: летіти — літати, мести — замітати; г) **і — а**, де **і** походить від **ѣ** < **ē** (давньорус. лѣзти — лазити, укр. лізти — лазити, сідати — садити); г) **і — и** (з **ѣ** < **ē — ī**): вінок — вити, сісти — сидіти; д) **а — у** з кол. **ę** (**ѧ**) — **ǫ** (**ѫ**) (праслов'ян. tręsti — trǫsiti > давньорус. трѧсти — трѫсити > укр. трясти — трусити; укр. в'язати — вузол, тягати — тугий); е) **е — о — и** — ø [випадіння голосного (беру — збори — збирати — брати, стелити — столи — застилати — слати)]; **у — и — о** — ø (дух — дихати — дохлий — тхнути) та ін. Чергування голосних кореня слова в різних грамат. формах позначаються терміном «аблаут» (нім. Ablaut — чергування голосних). Такі морфонологічні зміни в корені розрізняють грамат. форми, отже, виконують роль внутр. флексії.

Внаслідок істор. процесів у фонет. системі давньорус. і староукр. діалектів виникли активні ще й нині чергування голосних, що відбуваються при слово- та формотворенні: а) **о**, **е** у відкритих складах — **і** в закрит. складі, що виникло після занепаду редукованих **ъ**, **ь** (стола — стіл, коня — кінь, росла — ріс, печі — піч, семи — сім); див. також *Редуковані голосні*; б) **о**, **е** — **#** (нуль звука), що теж є наслідком занепаду редукованих (садок — садка, день — дня); в) **е — о** після шиплячих та **j** перед твердими приголосними (женити — жонатий, черниця — чорний, вечеря — звечора, шести — шостий); г) **о**, **е — и** після **р**, **л**, у кол. сполуках **trъt**, **tlъt**, **trьt**, **tlьt** (давньорус. кровь — кръвавыи > укр. кров — кривавий, брова — чорнобривці, дрож — дрижати, глотка — глитати, бренькіт — бриніти). І. ч. приголосних, зумовлені істор. змінами в системі *консонантизму*, відбуваються при словозміні та словотворенні й виявляються у заміні однієї фонеми іншою у межах однієї морфеми. Найдавнішим чергуванням приголосних, властивим усім слов'ян. мовам, була зміна ще в праслов'ян. мові задньоязикових **г**, **к**, **х** на м'які шиплячі **ж'**, **ч'**, **ш'** (перша перехідна *палаталізація* задньоязикових): дорогий — дорожити, могти — можу, вік — вічний, плакати — плачу, дух — душити. У праслов'ян. період відбулася також зміна **г**, **к**, **х — з'**, **ц'**, **с'** перед закінченням **і** з колишнього **ѣ** (друга перехідна палаталізація задньоязикових приголосних): книга — книзі, свічка — свічці, муха — мусі. Закономірними для укр. мови стали чергування передньоязикових зубних з шиплячими: **д — (д)ж**, **т — ч**, **з — ж**, **с — ш**, а також **к — ч**, **х — ш**, **г — ж**, **ст — шч(щ)** в основах дієслів: радити — раджу, летіти — лечу, возити — вожу, косити — кошу, плакати — плачу, рухати — рушу, могти — можу, пустити — пущу; губні приголосні в такій же позиції зумовили сполуку з епентетичним **л** або з **j**: **б — бл**, **п — пл**, **в — вл**, **м — мл**, **ф — фл**: робити — роблю, ліпити — ліплю, ловити — ловлю, відломити — відломлю, графити — графлю; **б — бj**, **п — пj**, **в — вj**, **м — мj**, **ф — фj**, **р — рj**: бити — б'ю, пити — п'ю, вити — в'ю, любов — любов'ю, імені — ім'я, верф — верф'ю, матір — матір'ю; чергування **т — с**, **д — с** на місці **dt**, **tt** унаслідок дисиміляції перед наступним інфінітивним суфіксом **-ti** (псл. vedti > вести, metti > мести): плету — плести, мету — мести, бреду — брести, веду — вести. У сучасній укр. літ. мові І. ч. можуть належати до живих продуктивних елементів морфології, якщо вони — необхідний елемент словотворення і формотворення. Тоді вони закономірно охоплюють новоутв. слова і форми (графити — графлю, бомбити — бомблю), а в ін. випадках виступають у старих утвореннях як пережиткові морфол. чергування, не обов'язкові для творення форм. Вони можуть мати характер колишніх чергувань, що замінилися на прості співвідношення різних звуків у різних морфол. елементах.

Літ. див. до ст. *Чергування звуків.* *Г. П. Півторак.*

ІСТО́РІЯ УКРАЇ́НСЬКОЇ ЛІТЕРАТУ́РНОЇ МО́ВИ — 1) частина історії укр. нац. мови і культури, що засвідчує появу та поширення літ. писемних пам'яток (див. *Пам'ятки української мови*), створених за відповідними мовно-стильовими нормами; історія писем. і усних стилів укр. літ. мови; процес становлення і функціонування літ. норм; 2) навч. дисципліна. І. у. л. м. пов'язана з сусп., екон., культур. умовами життя укр. народу, станом освіти, науки, книгодрукування, розвитком мистецтв, відбиває офіц. статус літ. мови в державі — її поліфункціональність чи обмежені культур.-нац. функції.

І. у. л. м. вкладається у різні схеми залежно від того, як висвітлюється історія України, укр. культури. У ній враховується визначальна для літ.-писем. стилів характеристика: співвідношення усної (див. *Усна мова*) і писемної (див. *Писемна мова*) форм літ. мови. Норми нац. мови, близькі до літературних, формуються у *мові фольклору*, відбиваючи його наддіал. характер. Ще до того, як з'явилися писемні пам'ятки староукр. (давньоруською) мовою, усна народнопоет. творчість шліфувала, унормовувала мову, сприяла витворенню традиц. формул, що увійшли згодом у літ. мову княжої доби.

Деякі дослідники висловлюють гіпотезу, що до прийняття християнства і запровадження церк. болгарської (церковнослов'янської, староболгарської, старослов'янської) мови в Київ. державі існували пам'ятки, писані руським письмом. Це була мова, якою князі укладали договори з ін. державами, писали ін. ділові документи, грамоти. З прийняттям християнства і поширенням конфесійної л-ри функцію літ. мови в Україні виконувала *старослов'янська мова* (слов'янська, словенська). Нею переписувалися реліг. тексти і створювалася л-ра високого стилю.

Поряд із старослов'янською літ. мовою існувала *староукраїнська літературна мова*. Вико-

ристання її у л-рі, що створювалася на територіях, де звучали нар. говори, не могло не відбитися на її характері, так само як і на характері старослов'ян. текстів, що зазнавали відповідного редагування. Тому в пам'ятках київського, ширше – південнорус. походження дослідники фіксують типові риси укр. мови. До них, зокрема, належать такі фонет. і морфол. явища, як нерозрізнювані звуки **ы** та **и**, **ѣ** та **і**, а також склади **ра – ря**, **ру – рю**; поява після твердих шиплячих **о** замість **е** (**чо**ловѣка, **жо**на); чергування приголосних у дав. і місц. відмінках подібно до сучасних (на дорозі, дівці, в кожусі); функціонування клич. відмінка (Игорю, Всеволоде) тощо. Ці та ін. подібні ознаки засвідчені в пам'ятках – Ізборниках Святослава 1073 та 1076, «Руській Правді», Лаврентіївському та Іпатіївському літописах, Остромировому Євангелії (1056–57), житіях Феодосія Печерського, Бориса та Гліба, Галицькому Євангелії 1144, «Слові о полку Ігоревім», «Слові о законѣ і благодати» Іларіона.

Серед типової укр. лексики дослідники називають уживані в староукр. літописах слова: **ролья** (рілля), **вѣхъть**, **лѣпший**, **(о)болон(е)**, **пуща**, **стрѣха**, **диво**, **рѣнь**, **грудьнь**, **ирий**, **багно**, **гай**, **трѣска**, **гребля** та ін. Елементи місц. мови використовуються у культовій, житійній, оратор.-повч. л-рі, що звичайно створювалася старослов'ян. мовою. З останньої укр. мова у старі часи запозичала стилістично марковані слова типу **благодать**, **блаженство**, **пресвятий**, **любомудріє**, **людодіяння**, **град**, **страх** та ін. Як стиліст. явища ці *старослов'янізми* використовувалися в укр. літ. мові й у наст. століття. За часів Київ. Русі у зв'язку з князівською розмежованістю писемні пам'ятки відбивають тер. діал. риси. Останні (галицькі, волинські, турово-пінські, володимиро-суздальські, новгородсько-псковсько-фінські) увиразнюються особливо в 14 – серед. 15 ст.

Після монг.-татар. навали західні та більша частина пд.-зх. земель Давньої Русі підпали під панування Литви та Польщі. У Вел. князівстві Литовському як літературна використовувалася мова «руська», що в основі своїй була староукр. літ. мовою княжої доби, але з виразним впливом живих народнорозм. елементів, білоруських – у Зх. Русі, українських – у Пд. Русі (див. *Західноруська писемна мова*). Руська мова була визнана у Литві й в Молд. князівстві офіційною, про що свідчать грамоти 14–15 ст., Литовський статут, у якому записано: «А писар земьски мает порускu литерами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не иншим языком и словы». Характерні ознаки цієї наддіал. мови: фонет. перехід **г**, **к**, **х**, в **з**, **ц**, **с**, сполучення **ры**, **лы**, почасти твердість **р**. Вона вироблялася як нормат. мова, якою користувалися у канцеляріях Києва та Волині, пн.-сх. Поділля, Галичини, Молдови. Староукр. мова ділових документів 14–15 ст. відбиває такі поняття народнорозм. практики, як **вага**, **важити**, **бачити**, **борзость** (швидкість), **братаник** (син брата), **буковина**, **вжиток**, **вольность**, **глинар** (той, хто обмазує глиною хату), **допомагати**, **дякувати**, **зброя**, **нащадок** та ін.

У 16–17 ст. церк.-реліг. твори писалися книжною мовою, яку називали словенською, слов'яноруською, а пізніше слов'яноукраїнською. Але й на культових пам'ятках позначався вплив живої нар. мови; вони перекладаються або «простою», або книжною укр. мовою (Учительні Євангелія, *Пересопницьке Євангеліє*). У перекладах Євангелій замінюються незрозумілі старослов'янізми, вживаються звичні для народнорозм. мови синтакс. конструкції, фразеологізми, тобто слов'янорус. мова демократизується. Особливо відчутний цей процес у полем. л-рі – жанрі, що розвинувся як відповідь на політику насильницької полонізації та покатоличення українців («Перестороги» Йова Борецького, «Палінодії» Захарії Копистенського, твори Івана Вишенського). Іван Вишенський відстоює переваги слов'янорус. мови порівняно з латинською як знаряддям католицизму. Залежно від жанру літ. твору Іван Вишенський користувався також «простою» мовою з великою кількістю народнорозм. слів.

Жива розм. мова укр. народу знаходила відображення у фолькл. записах, в інтермедіях до драм Якуба Гаватовича. У діловій мові 17 ст. засвідчується заміна *латинізмів*, *полонізмів* народнорозм. формами. Слов'янорус. тип мови переважає у літописах [Густинський літопис (1670)], істор.-оповідній, оратор. прозі. Представниками останньої були Лазар Баранович, Йоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський. Реліг.-панегір. вірші, шкільні драми створювалися високим стилем книжної укр. мови, тобто слов'яноукр. мовою.

Той факт, що в 16–17 ст. жанрові різновиди л-ри послуговувалися різними мовами, спричинився до затримання старослов'ян. мови в конфесійному стилі. Біблію не було перекладено народнорозм. мовою; її мова, відмінна від живої народної, сприймалася як самост. високий стиль літ. мови. На цей час припадає розвиток науки про мову – створення «Граматики словенської» та словника «Лексисъ, сирѣчь реченія» Лаврентія Зизанія (1596), граматики Мелетія Смотрицького (1619), «Лексікона славеноросского» Памва Беринди (1627).

У 2-й пол. 17 – на поч. 18 ст. триває жанрова диференціація укр. писемності (ділова мова – акти міських урядів, універсали гетьманських, полкових, сотенних канцелярій; мова шкільних драм, ліричних пісень, бурлескних віршів, віршованої сатири тощо). З'являється істор. проза, козацькі літописи, а в 2-й пол. 18 ст. – різножанрова творчість І. Некрашевича, Г. Сковороди. В усіх стилях і жанрах функціонували обидва типи староукр. літ. мови – слов'янорус.

(слов'яноукраїнська) і «проста» мова. Навіть твори одного жанру писалися або «простою» мовою (літопис Самовидця), або слов'яноукраїнською (літопис Граб'янки). «Проста» мова, зауважує П. Житецький, була наслідком «взаємодії між мовою книжною – слов'яноруською і народною». «Проста» мова різних жанрів і в різних авторів неоднаково засвідчувала вплив живої нар. мови. У 18 ст. сусп., реліг., культурні умови в Лівобереж. Україні спричинилися до того, що обидва різновиди староукр. літ. мови занепадають. Мовні реформи рос. царя Петра I були спрямовані на те, щоб у друкованих в Україні реліг. текстах не було ніяких відмінностей порівняно з моск. практикою. Від серед. 18 ст. у Центр. і Лівобереж. Україні мовою ділового спілкування стає російська. Староукр. книжна мова використовується часом як високий стиль у л-рі, проте її витісняє у худож. творчості нар. мова (твори, написані в народнопісен. стилі).

1798 виходить друком «Енеїда» І. Котляревського, від якої починає історію *нова українська літературна мова*. Два джерела нар. мови – розмовно-побутове і фольклорно-пісенне – розбудовуються у творчості наступників І. Котляревського – П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, поетів-романтиків, які своєю практикою збирання укр. фольклору, теор. настановами вводити рідну мову в культур. обіг сприяли виробленню норм нової укр. літ. мови (див. *Роль письменників у розвитку української літературної мови*).

На 20–40-і рр. 19 ст. припадають спроби грамат., лексикогр. вивчення укр. мови, зокрема граматика О. Павловського (1818), словник П. Білецького-Носенка (1840), поява в Зх. Україні альм. «Русалка Дністровая» (1837) сприяли кодифікації норм укр. літ. мови. Тоді ж з'явилися *граматики української мови* в Галичині та на Закарпатті (автори – І. Могильницький, І. Левицький, І. Вагилевич, Й. Лозинський, Я. Головацький, М. Лучкай), друкуються також публіцист. твори укр. мовою. Нова укр. літ. мова утвердилася щодо нормування і повноти своїх стилістично-естетичних можливостей у мовній творчості Т. Шевченка.

2-а пол. 19 – поч. 20 ст. характеризуються розвитком різножанрового *художнього стилю* і, меншою мірою, *публіцистичного стилю*, *наукового стилю*. Виробляється культура сцен. мови в укр. театрі (див. *Мова театру*). В умовах Рос. та Австро-Угор. імперій стилі укр. літ. мови функціонували непропорційно, неприродно. Рос. царат видавав укази про заборону укр. мови: *Валуєвський циркуляр 1863*, *Емський акт 1876*, розпорядження 1881, 1892 та наст. років. У підавстр. Україні в кін. 19 ст. формувався науковий стиль, вироблялася наук. *термінологія*. Через роз'єднаність земель, заборону ввозити до підрос. України книжки укр. мовою не було умов для витворення спільних загальноліт. норм, що об'єднували б мовно-літ. практику українців, які жили в різних д-вах. Моменти послаблення цар. цензури викликали активізацію мовно-літ. життя у підрос. Україні. Після рос. революції 1905 на нетривалий час розширилося функціонування україномовної преси. Багатотемність укр. худож. і публіцист. л-ри, діяльність письменників у галузі худож. перекладу (див. *Перекладознавство*) сприяли розширенню словника укр. мови, появі нових жанрів, розвитку мовно-стиліст. системи. У цей час відбувається акт. процес нормалізації, кодифікації норм укр. літ. мови. З'являються словники Є. Желехівського та С. Недільського, Б. Грінченка, граматики А. Кримського, В. Сімовича. Точиться полеміка навколо укр. *правопису* й *алфавіту*.

За відсутності нац. школи, в умовах цар. політики «обрусіння» важким був шлях вироблення спільного для усіх українців правопису, шлях унормування літ. мови. Гостро стояло питання про шляхи розвитку укр. літ. мови у підрос. Україні (І. Нечуй-Левицький, П. Куліш, М. Драгоманов), а також у підавстрійській, де точилася б-ба між «народовцями» та «москвофілами» щодо тенденцій розвитку літ. мови (див. *Західноукраїнська мовно-літературна практика*). *«Азбучну війну»* висміяв І. Франко, який продовжував ідеї альм. «Русалка Дністровая», обстоював думку про єдину укр. літ. мову, що має розвиватися на основі середньонаддніпрянських говорів, природно вбираючи особливості пд.-зх. наріччя. Мовна практика відбивала різні літературно-писемні традиції, зумовлені поділом України між різними д-вами.

І. у. л. м. безпосередньо пов'язана з історією укр. правопису, в якому залежно від тенденцій переважали фонет. або істор.-етимол. принципи, а також з розвитком грамат. та лексикогр. думки в Україні, тобто з виданням граматик і різного типу словників, що кодифікують загальноліт. норми.

У 20 ст. укр. літ. мова, як і укр. культура загалом, переживала окр. періоди нац. відродження. З березня 1917, в часи УНР, стало збільшуватися число видань укр. мовою, урізноманітнюється їхня тематика, публікуються книжки для просвіти народу, утворюється УАН, активно започатковується наукове вивчення укр. мови і вироблення наук. засад творення нац. термінології. Проголошене гасло соборності України сприяє й активізації процесів інтеграції укр. культури, зокрема нормуванню літ. мови. Відомий «Стилістичний словник» І. Огієнка (1924) орієнтував мовців на загальноліт. норми, сформовані на середньонаддніпр. говорах укр. мови. Водночас праці І. Огієнка, О. Синявського засвідчують вплив на загальноліт. норми укр. мови *галичанізмів*. У наук. видання, словники вводяться розмовні форми, в термінотворенні зростає вага етногр.-романт. напряму. У зв'язку з розширенням функцій літ. мови актуальною стає проблема кодифікації літ. норми (див. *Норма мовна*), що супроводжується purist. тен-

денціями в галузі культури мови (див. *Пуризм*). Усі ці процеси 20-х рр. були ознакою відродження укр. державності й пов'язаної з ним нац.-мовної політики, що впливала на функціонування літ. мови в освіті, культурі, війську, релігії, загалом у державі.

І. у. л. м. у 20 ст. відбиває суперечність між потенц. можливостями структури укр. мови і використанням цієї мови в різних ситуаціях буття укр. нації. Відсутність нац. держави позначилася на неповнокровному житті офіц.-ділового, наук. стилів сучасної літ. мови, призвела до порушення рівноваги між усною і писемною мовою, до зниження культури укр. сценічної мови. Маючи світового рівня перекладацьку школу, розвинені традиції перекладознавства, українці поки що не створили достатньої кількості перекладних словників з англійської, німецької, французької та ін. мов.

У 20-х і 50–60-х рр. з'явилася низка термінологічних рос.-укр. словників. Проблеми термінології та усталення держ. мовних стандартів у різних галузях науки і виробництва набули особливої актуальності у зв'язку з держ. статусом укр. мови в незалежній Україні у 90-х рр. (див. *Державна мова*). Це зумовлює пошуки нових підходів до наук., наук.-навч. стилів.

2-а пол. 20 ст. в І. у. л. м. позначена новими тенденціями у використанні варіантних норм. За умови єдиної серед. освіти та ролі мовного виховання через функціонування засобів масової інформації, навіть ураховуючи вторинну роль останніх щодо офіц. рос. мови, формувалися й усталювалися спільні загальноліт. норми, зокрема орфоепічні, вироблялися зразки *сучасної української літературної мови*. Укр. літ. мовою створено естетично досконалі художні та публіцист. тексти. Кінець 80-х – 90-і рр. 20 ст. позначені процесами демократизації укр. літ. мови, зростанням числа варіантів (лексичних, граматичних, орфоепічних та ін.), джерелами яких виступають укр. мовно-літ. практика 20-х рр. 20 ст., мовна практика зх. укр. діаспори, сучас. розмовний стиль. В укр. літ. мові виникає проблема правописної варіантності (див. *Варіантність норми*), спричиненої публікаціями авторів з укр. діаспори, які послуговуються відмінними від т. з. материкового правописами.

Актуальними щодо поширення літ. норм є різновиди усної форми літ. мови, і саме вона набуває в І. у. л. м. особливого значення, засвідчуючи повноту функціонування мови і вироблення життєздатних варіантів.

І. у. л. м. присвятили дослідження П. Житецький, І. Франко, А. Кримський, М. Сумцов, Г. Левченко, М. Сулима, П. Плющ, І. Білодід, Ю. Шевельов, П. Тимошенко, А. Москаленко, М. Жовтобрюх, О. Горбач, З. Франко, В. Русанівський, В. Німчук, В. Передрієнко та ін.

Як навч. дисципліна І. у. л. м. сформувалася в 40 – 50-х рр. 20 ст. Коло проблем, що становлять предмет її вивчення, охоплює періодизацію І. у. л. м., визначення заг. тенденцій розвитку літ. мови, відображених у граматиках, словниках, а також у текстах, що репрезентують різні стилі; визначення ролі стилів індивідуальних у заг. процесі стильової диференціації літ. мови, нормалізацію і кодифікацію літ. норм. Різні періоди в І. у. л. м. і відповідні літ.-писемні пам'ятки вимагають особливих методів аналізу, різного наук. інструментарію в описі досліджуваного істор. процесу. Порівняльно-історичний метод переважає при аналізі мовних пам'яток 11–17 ст. Лінгвостиліст. методи застосовуються при вивченні сучас. літ. мови. Наук. база І. у. л. м. потребує значної кількості словників як загальномовних, так і *мови письменників словників*. І. у. л. м. як соціолінгв. дисципліна ґрунтується на фактах соціології, історії, зокрема історії нац. культури.

Літ.: Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії укр. мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. К., 1924; КІУЛМ, т. 1–2. К., 1958–61; Хрестоматія мат-лів з історії укр. літ. мови, ч. 1–2. К., 1959–61; Жовтобрюх М. А. Мова укр. преси (до серед. дев'яностих років XIX ст.). К., 1963; Його ж. Мова укр. період. преси (кін. XIX – поч. XX ст.). К., 1970; Чапленко В. Історія нової укр. літ. мови (XVII ст. – 1933). Н.–Й., 1970; Плющ П. П. Історія укр. літ. мови. К., 1971; Мова і час. Розвиток функц. стилів сучас. укр. літ. мови. К., 1977; Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'ян. літ. мов. К., 1985; Житецький П. Г. Вибр. пр. Філологія. К., 1987; Шевельов Ю. Укр. мова в першій пол. двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Мюнхен, 1987; Огієнко І. Історія укр. літ. мови. К., 1995; Русанівський В. М. Історія укр. літ. мови. К., 2002.

С. Я. Єрмоленко.

ІСТО́РІЯ УКРАЇ́НСЬКОЇ МО́ВИ. Починається від праслов'ян. мовної єдності (до 6 ст. н. е.). Прабатьківщину слов'ян досі з цілковитою точністю не визначено, але археол. та лінгв. дані свідчать про те, що вона, вірогідно, займала простори Сх. Європи від Вісли і Одера до Дніпра. Вже в доістор. період слов'яни ділилися на венедів (зх. слов'яни), антів (сх. слов'яни) і склавенів (пд. слов'яни). У формуванні східнослов'ян. племен брали участь анти і склавени. Нащадками антів є руси, або русичі – наддніпрянське слов'ян. плем'я, яке зіграло велику роль в об'єднанні ін. східнослов'ян. племен в одну державу – Русь. Ці східнослов'ян. племена – поляни, древляни, дуліби, волиняни (бужани), угличі (уличі), тиверці, білі хорвати, сіверяни, дреговичі, кривичі, словени, в'ятичі, радимичі – мали спільну в своїй основі мову, яка, однак, розпадалася на племінні діалекти. Сукупність цих говірок утворювала східнослов'ян. мовний масив, або *давньоруську мову*. Зважаючи на пост. контакти між східнослов'ян. племенами, можна припускати можливість змішування їхніх говірок. Проте були, принаймні, три фонет. риси, які чітко відділяли північносхіднослов'ян. племена від південносхіднослов'янських: наявність **[g]** на півночі, якому на півдні відповідає звук **[h]**, протиставлення палаталізованих приголосних перед **[e]** на півночі непалаталізованим на півдні та *акання*

у ненаголош. позиції на півночі. Достовірно можна твердити, що південносхіднослов'ян. племена – поляни, древляни, сіверяни, угличі, тиверці, волиняни – не знали **[g]**, у них було відсутнє акання і, ймовірно, палаталізація приголосних перед **[е]**. Що ж до північносхіднослов'ян. племен, то, мабуть, деяким з них були властиві всі три фонет. риси, а деяким тільки окремі.

Південносхіднослов'ян. племена у 8–9 ст. об'єдналися у першу східнослов'ян. державу – Київську Русь, яка 988 прийняла християнство. Разом з новою релігією на Русь прийшло письмо. Руські племена знали його й раніше, але книжковий потік усе ж невіддільний від християнізації. Писемні пам'ятки 11–12 ст. засвідчують у мові південносхіднослов'ян. племен такі риси: чергування **[у]** з **[в]**, **[е]** з **[о]** після шиплячих та **[j]**, вживання **[і]** зам. **[ѣ]**, фрикативного **[г]**, середнього **[и]**; іменникове закінчення **-ови/-еви** у дав. в. одн. ч. р., клич. в., закінчення **-ѣ** у род. в. одн. іменників з основами на **-ꙗ** (землѣ > землі), флексія **-мо** в 1 ос. мн. різних часових форм, вірогідно також припускати поширення **-ѣ-** у формах нак. сп. під впливом аналогії, а також утворення форми *імперфекта* на **-ть**. Ці мовні особливості характерні для Ізборників Святослава 1073 і 1076, «Руської Правди» Ярослава, житій Феодосія Печерського та Бориса і Гліба, Галицького Євангелія 1144 та ін.

Нові протоукр. мовні особливості з'являються після занепаду глухих голосних **ъ** та **ь** (див. *Редуковані голосні*), тобто з кін. 12–13 ст. Відбувається перехід етимологічних **[о]** та **[е]** в новозакритих складах у звуки ін. якості, найімовірніше в *дифтонги*, а згодом у монофтонги **[у]** та **[і]**, ствердіння приголосних перед **[и]**, рефлексація **trъt**, **tlъt** як **-ры-**, **-лы-**, перехід **[л]** у **[в]** в кінці слова та складу, зберігається дзвінка вимова приголосних у кінці слова і складу, розвиваються придихові звуки на початку слова перед голосними. Ці явища відображаються у текстах у вигляді типових описок. Так, уже в Добриловому євангелії 1164 трапляється написання камѣнь, ремѣнь, сѣдмь, шѣсть, пѣщь, по чужѣмь і под., тобто на місці етимологічного **е** виступає **ѣ** – літера, якою на той час позначався або дифтонг **[i͜e]**, або монофтонг **[і]**. Це т. з. *новий ять*, засвідчений уперше О. Соболевським. Подовження приголосного перед **ꙗ** < **ье**, **ие** (осуження) трапляється у пам'ятках 13–14 ст. Перехід **[л]** у **[в]** у кінці складу, на думку О. Шахматова, відбувся не раніше 15 ст., бо тільки від цього часу укр. і білорус. грамоти фіксують написання типу **Витовд** зам. **Витолд** і под. Всі ці нові риси, що нагромаджувались у пд.-зх. частині східнослов'ян. мовного масиву, дедалі більше відрізняли її від пн.-сх. і, меншою мірою, від зх. частини. Держ. кордони, що виникли з 13 ст. внаслідок нападу на Русь монг.-татарської орди, сприяли тому, що кожна з трьох діал. груп стала розвиватися за своїми власними законами. Процес диференціації східнослов'ян. мовної єдності, що починається у домонг. період, завершується у післямонгольський.

Незважаючи на належність південносхіднослов'ян. території до різних держав (Литви, Польщі, Молдови та Угорщини) між її складовими в 14–15 ст. і пізніше існували тісні торг.-екон. зв'язки. У цей час формувався єдиний для цих земель внутр. ринок, зростали торги і ярмарки. Усе це сприяло усвідомленню носіями південносхіднослов'ян. говірок належності до єдиного народу з єдиною, хоч дещо відмінною в різних регіонах, мовою. Гол. осередком консолідації була Середня Наддніпрянщина, насамперед Київщина, Переяславщина і Чернігово-Сіверщина, які зберігали відносну незалежність у межах Вел. князівства Литовського. Звідси новотвори, що виникали в центральних укр. говірках, проникали й на інші укр. землі. В утворенні передумов для формування укр. народу значну роль відіграло Галицько-Волинське князівство, яке в 1-й пол. 13 ст. мало певний вплив на всю Наддніпрянщину й, зокрема, на Київ. Культурно-політ. життя на західноукр. землях помітно впливало на мову давньоукр. грамот – функціональне ядро староукр. літ. мови.

Пам'ятки укр. мови 16–17 ст. засвідчують продовження процесів в укр. *вокалізмі* й *консонантизмі*, пов'язаних з втратою **[ъ]**, **[ь]**. Так, поряд із закономірним випадінням голосних **[о]** та **[е]** (з колишніх **ъ** та **ь**) у слабкій позиції (сон – сну, пісок – піску, овес – вівса) помічається їх збереження в окр. словах за аналогією до наз. в.: мох – моху – мохом, лоб – лоба – лобом, рот – рота – ротом, лев – лева – левом. Регулярним явищем в укр. мові стає поява нових **[о]** та **[е]** перед сонорними **[л]**, **[р]**, **[м]**, **[н]**: вог**о**нь, свек**о**р, вих**о**р, вуз**о**л, зем**е**ль, пісень і под. Староукр. пам'ятки послідовно фіксують появу перед сонорним приставного **[і]**: ильвовѣски (львівський), илвов (Львів), илжа, иръжавает і под. Приставне **[і]** розвивається і в прийменнику **съ** та відповідному йому префіксі **съ-** (ис своєю, исъ своимъ, испросимъ), а також в **зъ** та **зъ-** (из своихъ, изхотѣлъ, изъпочити, изробити, извикли), хоч тут, мабуть, фонет. розвиток був підтриманий наявністю у східнослов'ян. мовах самост. прийменника (а відповідно й префікса) **изъ**, **изъ-**. Це, в свою чергу, спричинило злиття в укр. мові синтакс. функцій колишніх давньорус. займенників **съ** та **изъ**.

У сполуках трьох і більше приголосних, які виникли внаслідок редукцій **ъ**, **ь**, відбувалося спрощення: позьдно > позно, мѣстьце > мѣстце > мѣсце, стьлати > стлати > слати, мьгла > мгла > мла (імла). У пам'ятках укр. мови це явище простежується в 14 ст.: исного, кажному, власный, серце, мѣскїй та ін. Приблизно в цей же час відбувається і втрата приголосного **[л]** у формах мин. ч. дієслів після попередніх приголосних: понєсъ, умеръ, прирєкъ та ін.

Особливістю укр. консонантизму згаданого часу був перехід глухих приголосних у дзвінкі перед наст. дзвінкими. Найчастіше він спостерігався у прийменниках і префіксах: **отъ** > **од**, **съ** > з, а інколи й на межі кореня та суфікса: просьба > прозба. Діяла й протилежна тенденція (у пд.-сх. говорах) – уподібнення дзвінкого приголосного наст. глухому: свєтки (зам. свѣдки), прутко (зам. прудко), небощикъ (зам. небожчик) і под. Проте це явище залишилося локальним.

Починаючи з 15 ст. регулярно засвідчується *асиміляція* пом'якшеним приголосним наст. [j]: съ ролами, уживанѧ, панованѧ і под. В результаті цього відбулося *подовження приголосних*: Запорожжа, стверження, дання, Полѣсся. У говорах пд.-зх. наріччя цей процес зупинився на зникненні [j] з одночасною *палаталізацією* поперед. приголосного: знанє, житє, зілє. Звук [л] у двох позиціях змінювався на [ў]: після колишніх **ъ**, **ь** перед наст. приголосним і після голосних у формах мин. ч.: выдовбувати, шовк, мовчати, повно; покрывъ, розваливъсѧ. В укр. мові, на відміну від рос. та білоруської, відсутнє явище акання (крім північнополіс. говірок, сусідніх з білоруськими), тобто переходу [о] в [а] та [ъ] у ненаголош. позиції, хоч ще давньорус. пам'ятки фіксують випадки уподібнення поперед. голосного [о] до наступного [а]: манастырь, багатьство. А починаючи з 15 ст. в укр. писемних джерелах дедалі частіше з'являється написання: багатий, гаразд, гарячий, калач, хазяин. У позиції після [j] колишнє [е] перейшло в укр. мові в [а]. Найдавніші випадки цієї фонет. зміни засвідчуються пам'ятками вже в 13 ст. Вона послідовно відбулася в іменах – у поч. позиції, напр. **Я**рмолъ, **Я**рофей, **Я**рема, **Я**втух, **Я**вдоким, **Я**вдоха і под., а також у *флексії*: житт**я**, знанн**я**.

Таким же давнім фактом є втрата поч. голосного перед приголосним у заг. і власних назвах: имати > мати, исполнити > сполнити, играти > грати, Иєрусалимъ > Єрусалим, Иларионъ > Ларион > Ларивон, Исидоръ > Сидор > Сидір і т. д. Характерною ознакою укр. мови є наявність протетичних приголосних. Написання слів з протетичним [в] перед [у], іноді перед етимологічним [о] трапляються уже в 13 ст.: **в**орьли, **в**овца, **в**олтарь, **в**отчичь, **в**увчар. Перед початковим [а], рідше [о], розвинувся протетичний [г]: **г**арба, **г**армата, **г**аспид, **Г**анна, **г**оріх. У діалектах замість [г] можливе [в]: **в**острий, **в**оріх і навпаки, замість [в] – [г]: **г**улиця, **г**улик. Колишні м'які шиплячі приголосні в укр. мові стають твердими, що видно з пам'яток від 14 ст.: **ч**ый, **ж**ыто, **ч**ыним, на**ш**ыми, дав**ш**ы, стоя**ч**ы. Відтоді ж у текстах з'являється буквосполука **кг**, яка вживається у запозич. словах (**кг**ды, **кг**дыж, **Кг**едиминъ), позначаючи нову приголосну фонему [ґ]. Ще раніше, десь у 10 ст., у фонемат. систему східнослов'ян. мов проникає приголосний [ф], який тривалий час вживався тільки в небагатьох запозич. словах.

Морфол. структура укр. мови свідчить також про закріплення у ній таких, наявних ще в давньорус. період, форм, як клич. в., чергування [г], [к], [х] із [з], [ц], [с] у дав.–місц. відмінках іменників I відміни та ін. До найхарактерніших морфол. явищ, відображених у пам'ятках починаючи з 16 ст., належать дієсл. форми на **-но**, **-то** (див. *Дієслово*) і парадигматично зв'язані дієсл. морфеми із значенням майб. ч.: **-му**, **-меш**, **-ме**, **-мемо**, **-мете**, **-муть**. Інші морфол. інновації пов'язані з редукцією окр. категорій, з перерозподілом слів між різними типами відмінювання, паралельних форм унаслідок діяння аналогії, заміною одних морфем на інші відповідно до заг. фонетичних змін і под.

Уже в 13 ст. пам'ятки укр. мови засвідчують утрату в іменниках форм *двоїни* і заміну їх на форми множини. Проте залишки двоїни в діалектах спорадично зберігаються досі (дві відрі, дві руці). Ряд іменників ж. р. мав закінчення **-и** (фонет. **-і**: милосты**ни**, па**ни**, кнѧгы**ни**), яке згодом замінилось на **-я** (кнѣгин**ѧ**, господин**ѧ** і под.). Відбувається об'єднання спільною грамат. формою іменників кол. **й**-основ та **а**-основ (бук**ы**, цьрк**ы**, морк**ы** – букв**а**, церкв**а**, морк**ва**). Іменники з кол. **о**-основами об'єднуються з **й**-основами (домъ, медъ, чинъ, станъ – і рабъ, конь та ін.). Внаслідок цього в род. в. одн. усталюється вживання закінчень **-а** та **-у**, які можуть взаємозамінюватися: став**а** – став**у**, лист**а** – лист**у**, звича**я** – звича**ю**, з дом**а** – около дом**у** і т. ін. У дав. в. мн. іменників тривалий час зберігається давнє закінчення **-ом** (город**омъ**, тывун**омъ**, вѣк**омъ**, послух**омъ**), хоч уже з 13 ст. його витісняє флексія **-ам** (город**амъ**, закон**амъ**, мѣщан**амъ**, унук**ам**, мельник**ам**). В ор. в. мн. традиційні флексії **-и**, **-ы** з **о**-основ і **-ми** з **і**-основ конкурують з флексією **-ами а**-основ: с бояр**ы**, с ужитк**и**, с приход**ы**, с луг**и**, с телят**и**; з млын**ми**, съ обывател**ми**; з луг**ами**, закон**ами**, осл**ами** та ін. В ор. в. одн. іменників ж. р. на приголосний з 17 ст. подовжується кінцевий приголосний основи перед закінченням **-у(-ю)**: зъ челяд**дю**, над Хотѣн**ню**, за Сѣч**чу** і под. З іменників с. р. з кол. основами на **-ęt-** та **-mę-** в 14–16 ст. формується сучасна IV відміна. У 14–15 ст. в укр. мові активно функціонували давні короткі форми *прикметників*, успадковані від давньорус. часів (воленъ, готовъ, непорушенъ, малъ та ін.). Проте переважали повні форми, які спершу виступали у нестягненій формі, а з 16 ст. – у стягненій: сторожа острогова, козацька шабля, гусяча вика, велики очи, мѣднѣ кварты.

Пам'ятки староукр. мови відбивають досить строкату картину розвитку числівникових слів, яка в основі своїй була східнослов'янською, але в зх. землях відчувався вплив сусідніх західнослов'ян. мов. Поряд з **один** вживається **єден** (під впливом польс. мови), поряд з **двад-**

цат — двадесат, поряд з **осмнадцать — осмогонадцать** і под. Остаточно числівникова система усталилася як єдина в новій укр. літ. мові, хоч у деяких сучасних укр. діалектах і досі побутують давні форми.

В літ. мові широко вживалися акт. *дієприкметники.* Такі сучасні розм. форми, як **умирущий**, **невсипущий**, **пекущий** і под., потрапили в усну мову з писем. джерел. Пас. дієприкметники були широко представлені і в усній, і в писем. мові. Як і прикметники, вони спершу вживалися у повній і короткій формах, але згодом коротка вийшла з ужитку. Укр. дієслова успадкували від спільнослов'ян. мови форми док. і недок. виду. Перші утворювалися від форм недоконаного переважно префікс. способом, а форми недоконаного від форм доконаного — суфіксальним: **чинити — учинити**, **псовати — зопсовати**; **показати — показовати**. У межах категорії виду формуються характерні для укр. мови *роди дії.* Більшість з них закріпилася і збереглася у сучас. укр. мові (**познімати**, **попочитати**), й (лат.) деякі ж занепали (ітеративний недоконаний: **даровывати**, **ношовати**, **чинивати**).

З колишніх східнослов'ян. часових форм укр. дієслово зберегло чотири: *теперішній час*, *минулий час*, *давноминулий час* і *майбутній час.* Часові парадигми у 14—15 ст., поряд з одниною і множиною, зберігали ще й форми двоїни. З чотирьох кол. форм мин. ч. — *імперфекта*, *аориста*, *перфекта* і *плюсквамперфекта* — укр. мова успадкувала дві останні. Імперфект пам'ятки укр. мови майже не фіксують. Що ж до аориста, то він був досить поширений у документах, які мали виразний вплив церковнослов'ян. мови. Тому форми типу **дадох**, **заплатих**, **размыслих**, **възъпиш** і под., що часто зустрічаються в грамотах укр. мовою з тер. Молдови, — факт не живої мови, а літературної, що зазнавала церковнослов'ян. впливу. Форми аориста ще вживалися і в староукр. літ. мові 16—18 ст. Кол. перфект у цей час стає єдиною формою мин. ч., а плюсквамперфект — давномин. часу. Роль показника *особи* в обох часових формах спершу відігравали особ.-часові форми *допоміжного дієслова* **быти** (ходилъ **єсмь**, ходилъ **єси**, ходилъ **єсть**...; ходилъ **былъ єсмь**, ходилъ **былъ єси**, ходилъ **былъ єсть**...), згодом — особові *афікси*, що розвинулися на основі допоміж. дієслова (ходил**ем**, ходил**есь**, ходил..; ходил**ем был**, ходил**есь был**, ходил **был** і т. д.). Такі форми збереглися і в деяких сучас. західноукр. говірках. У більшості укр. говорів роль показника особи у формах мин. й давномин. ч. перебирає на себе особовий *займенник* (**я** ходив, **ти** ходив, **він** ходив..; **я** ходив був, **ти** ходив був, **він** ходив був і т. д.). Поряд з двома традиц. формами майб. аналіт. ч. (**буду читати**, **будеш читати**... і **буду читал**, **будеш читал**...) розвивається нова, синтетична (**иму читати** > **му читати** > **читатиму**). Вона фіксується у староукр. літ. мові від поч. 16 ст. (**спиратиметьсѧ**, **діспутоватимет**, **не спатимет**, **умѣтимуть**). З того ж часу панівною аналіт. формою нак. сп. в укр. мові стає поєднання форм теп. і майб. простого часу з *часткою* **нехай**: **нехай вержет**, **нехай пребывает** і под. Розширюються успадковані від давньоукр. мови синтакс. функції прийменників. До давніх значень конструкції **до** + род. в. додалося ще й значення, що виражалося конструкцією **къ** + дав. в. Конструкція **за** + знах. в. набула значення терміну, після якого щось відбуватиметься: «...а мы слюбуемъ ...єму заплатити... Т(т) сєго велика дни **за два роки**». Прийменник **за** у сполученні з іменником у знах. в. зберігає в укр. мові поширене в давньорус. діалектах значення визнання когось кимось: «... нас маєте **за взор**». Цей же прийменник у сполученні з ім. в ор. в. набуває значення «відповідно до», «згідно з»: «**За** тым **листом** метрополитанским, а наиборзей **за волею** Бозскою, мешкалем в Берестю в покою час немалый». У пам'ятках 17—18 ст. широко вживаються речення з незалежним *інфінітивом*, змістом яких є заперечення можливості здійснення дії у зв'язку з відсутністю її суб'єкта або об'єкта: «То нѣкому было бы и хлѣба робит; И до того пришло, же нѣчимъ было, когда помер Григорѣй Машковецъ, за похорон заплатити». Традиційно використовуються давні засоби грамат. оформлення сурядності й підрядності. Проте з'являються і нові способи вираження цих синтакс. зв'язків. Так, відношення розділовості передає спол. **або**, означальні підрядні речення поєднуються з головними за допомогою спол. **який (яка**, **яке**, **які**); підрядні мети, поряд з традиц. сполучниками **аби**, **жеби (жеб)**, починають використовувати спол. **щоби (щоб)**; у підряд. реченнях часу використовуються спол. **скоро (як скоро)**, **тільки**, **лише (лиш)**, **ледве**; в умовних підряд. реченнях закріплюється спол. **коли**, в допустових — **хоч** і т. ін.

Основу словникового складу укр. мови становить південносхіднослов'ян. лексична спадщина. В пізніх пам'ятках і в сучас. діалектах досі вживаються такі давні слова, як: борзость (швидкість), братаничъ (син брата), буковина, вага (прилад для зважування), важити, валило (млинсукновальня), вбачити, зважити (на що), величкость, веснина (збіжжя, посіяне весною), вжити (спожити що-небудь), вжитокъ, виновати (звинувачувати), втискъ (утиск), выгонъ, вызнавати (офіційно повідомляти, заявляти) і багато ін. Через західнослов'ян. літ. джерела в укр. мову — літературну й розмовну — проникало чимало латинізмів, германізмів і західнослов'янізмів, як, напр.: броваръ, будованє, вароватися, власност, войт, габати, гетманъ, голдовати, грунтъ, єднати, зрада, квитанция, келіхъ, коштъ, мастеръ, канцлеръ та ін. Внаслідок посилення словотворчих тенденцій у мові укр. лексика поповнюється новими словами, переважно службовими, а також прислівниками, як напр.: задля, зарады, бѣля, поблизу, замѣсто, всерединѣ, впрост, подъ часъ і под. У 16—17 ст. укр. мова активно виробляє лекс. засоби для вира-

ження нових понять у галузі сусп. відносин, права, мистецтва, засобів виробництва і под. У писемних пам'ятках цього часу представлені такі нові слова, як: козацтво, поспольство, старшина, стан, обозний, гетьманство, повѣт, игуменство, громада, рыцарство, опекунъ, гармата, гаковница, мушкетъ, сурма, штурм.

Виникнення на поч. 19 ст. нової укр. літ. мови переважно на нар. основі сприяє відборові виражальних засобів на всіх рівнях мовної структури. Мова укр. письменників відбиває деякі живі процеси в усному мовленні, напр. розширення вживання фонеми **ф** у зв'язку із збільшенням у мові кількості запозич. слів з нею, поступову заміну суфікса дієсл. основ **-ова-** у більшості позицій його фонет. варіантом **-ува-**, стягнених прикметників над нестягненими, занепад у більшості говорів морфем. вираження особ. значень у формах мин. ч. дієслів. Літ. мова відбиває пост. процеси словотворення, зокрема прислівників (звідкіля, звідсіля, відки, відти, відси, доки, доти, поки, навіщо, напрямки, навпрямки, навтіки, навприсідки та ін.). Відбувається акт. обмін лексикою різних діал. масивів, чому сприяє видання словників укр. мови. У 2-й пол. 19 ст. помітне вже протистояння літ. мови й нар. говорів, що є характерним для кожної розвиненої нац. мови.

Див. також *Історія української літературної мови.*

Літ.: Крымский А. Е. Укр. грамматика, т. 1–2. М., 1907–08; Соболевский А. И. Лекции по истории рус. языка. М., 1907; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории рус. языка. Пг., 1915; Булаховський Л. А. Питання походження укр. мови. К., 1956; Бевзенко С. П. Істор. морфологія укр. мови. Ужгород, 1960; Питання істор. розвитку укр. мови. Х., 1962; Самійленко С. П. Нариси з істор. морфології укр. мови, ч. 1–2. К., 1964–70; Филин Ф. П. Происхождение рус., укр. и белорус. языков. Ленинград, 1972; ІУМ. Морфологія. К., 1978; Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія укр. мови. Фонетика. К., 1979; Істор. граматика укр. мови. К., 1980; ІУМ. Лексика і фразеологія. К., 1983; ІУМ. Синтаксис. К., 1983; Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'ян. літ. мов. К., 1985; Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. К., 1985; Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньорус. мови. К., 1988; Карпенко Ю. О. Укр. гіпотеза. «Мовознавство», 1995, № 5; Історія укр. мови. Хрестоматія. К., 1996; Русанівський В. М. Історія укр. літ. мови. К., 2002. *В. М. Русанівський.*

«ІСТÓРІЯ УКРАЇ́НСЬКОЇ МÓВИ» – фундам. дослідження з історії укр. мови у 4 томах, здійснене науковцями *Інституту мовознавства* ім. О. О. Потебні НАН України з участю ін. мовознавців України. Видрукована у 1978–83 (премія ім. І. Франка, 1985). Вперше в україністиці систематизовано і узагальнено теор. проблеми історії укр. мови, по-новому осмислено осн. напрями становлення та істор. розвитку укр. фонетики, лексики, фразеології і граматики. У томі «Фонетика» розглядається багато складних і часом дискусійних проблем з історії звукової системи укр. та ін. слов'ян. мов, узагальнено здобутки істор. україністики, славістики та індоєвропеїстики з цих питань. Том «Лексика і фразеологія» містить матеріали з проблем істор. розвитку лексики і фразеології укр. мови від її праслов'ян. та давньорус. основи до наших днів. У томах «Морфологія» та «Синтаксис» на багатому факт. матеріалі описується розвиток грамат. структури укр. мови. *Ю. Ф. Прадід.*

Історія української мови, т. 1–4. Київ, 1978–83.

ІСТÓТ І НЕІСТÓТ КАТЕГÓРІЯ – лекс.-грамат. категорія *іменників*, що пов'язана з їхньою *семантикою* та характеризується деякими морфол. особливостями. За семант. ознаками до категорії істот належать іменники, які означають назви людей, тварин, а також міфічних істот та іграшкових виробів, що наділяються властивостями людини або тварини (диявол, чорт, лялька). До категорії неістот належать іменники, що означають назви речей, рослин, ознак, дій, абстр. понять і под. (стіл, верба, краса, сівба, поступ).

Назви істот і неістот мають деякі відмінності у грамат. оформленні. Напр., з двох закінчень **-а (-я)** і **-у (-ю)** у род. в. одн. ч. р. іменники на означ. істот послідовно вживаються лише з **-а** (брата, орла, хлопця, півня), тоді як іменники на означ. неістот поширені і з закінченням **-а**, і з активно використовуваним в укр. мові закінченням **-у** (стола, дуба, піску, чаю). У знах. в. одн. іменники ч. р., належні до категорії істот, своєю формою тотожні з род. в. (зустріти **товариша**, зловити **гусака**), а належні до категорії неістот – з називним (одержати **диплом**, посіяти **ячмінь**). У мн. цій закономірності підлягають не тільки іменники ч., а й ж. та с. р.: вітали **друзів**, зустрічали **гостей**, ганяли **лисиць**, бачили **орлят**, але: відремонтували **комбайни**, слухали **вісті**, відчинили **вікна**. В окр. незначних групах іменників спостерігається послаблення такої диференціації морфол. оформлення за ознакою істот і неістот, внаслідок чого виникають їхні грамат. паралелізми, а саме: невелика група іменників ч. р. на означ. неістот (назв речей) у знах. в. одн. поширена у формі, спільній не тільки з наз. в. (взяв **ніж**, **олівець**), а й (хоч і рідше) з родовим (взяв **ножа**, **олівця**); іменники на означ. назв істот (свійських тварин) вживаються у знах. в. мн. у формі як род. (пасу **овець**, годую **коней**), так і називного (пасу **вівці**, годую **коні**). Інколи значення істот та неістот нейтралізується, тоді іменники можуть виступати в обох формах: досліджувати **мікроби і мікробів**. Морфол. вираження І. і н. к. пов'язується в укр. мові також з формою клич. в., що властива ім. ч. й ж. р. на означ. назв осіб (мамо, товаришу). Назви неістот можуть вживатися в клич. в. гол. чин. у худож. л-рі та фольк-

лорі, де вони виступають у функції адресата мовлення, тобто персоніфікуються: «Ой, не шуми, **луже**, зелений **байраче**» (Нар. пісня). «О, **земле**, велетнів роди!» (П. Тичина). У складі питально-віднос. та особ. займенників існує розрізнення за їхнім співвідношенням з іменниками на означ. назв істот і неістот. З першими співвідноситься звичайно питально-віднос. займенник **хто** (Хто сказав? – Бригадир), а з другими – **що** (Що сьогодні жали? – Жито). Збірні ім. (молодь, селянство, бадилля) в парадигмі не розрізняються за І. і н. к. Проте якщо вони утворені з однорід. одиниць, що означають назви істот, то співвідносяться із займ. **хто**: У клубі зібралася молодь (хто?), турбувалися про молодь (про кого?); якщо ж з тих, що означають назви неістот, – із займ. **що**: збирали бадилля (що?). Особ. займенники **я**, **ти**, **ми**, **ви** співвідносні лише з іменниками на означ. назв істот (Це **я**, – обізвався **Василь**. **Ти** де був, **Іване**?), а також із тими, що персоніфікувалися (Де **ти** бродиш, моя **доле**). Займенники ж **він**, **вона**, **воно**, **вони** співвідносні з іменниками як на означ. істот, так і на означення неістот (Прийшла мама, **вона** була в полі. Прочитав вірш, **він** мені сподобався). Виникнення лекс.-грамат. І. і н. к. зумовлювалося потребою розрізняти в мовленні форми *підмета* і прямого *додатка* іменників, що в спільнослов'ян. мові були тотожні. Внаслідок цього форма іменників на означ. назв істот ч. р. в одн., а в мн. також ж. і с. р., спільна в знах. в. з називним, у функції прямого додатка стала поступово витіснятися формою род. в. Нова форма знах. в. у назвах осіб уже засвідчується у давньорус. мові (чьти **отца** своего – Остр. Єв. 1056–1057), хоч зберігається ще й давня (приведи ми **сынѣ** свои – там же). Дещо пізніше вона поширилася і на назви тварин. В іменниках на означ. неістот давня форма знах. в., тотожна називному, збереглася, оскільки функція підмета для них у звичайній мовленнєвій ситуації була не характерна.

Літ.: СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Укр. граматика. К., 1986.

М. А. Жовтобрюх.

Ї – тринадцята літера *українського алфавіту*. Відсутня в усіх ін. *алфавітах*, ств. як на кириличній, так і лат. графіч. основах. Назва літери [ї] вживається як іменник с. р.: велике **Ї**, мале **ї**. Ств. за зразком кирилич. літери **і** («і»), яка поряд з **і** у давньорус. і староукр. писемностях позначала звук «**і**». У зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) **Ї** вживалася у кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. У сучас. укр. мові цією літерою позначають сполучення звуків **й + і**, вживають на початку, в середині та в кінці слів: їсти, поїзд, солов'їний, свої. **Ї** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «тринадцятий». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 8-ї. Вперше в сучас. значенні літера **ї** вжита 1875 у записках «Юго-Западного отдела Русского географического общества» у Києві. *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *Ї*
Давньогрецька	Ƨ ϛ ϩ I
Візантійська	ї
Кирилиця	ї
Українська	Ї ї *Ї ї*

ЇДИШИ́ЗМ (від jidiš – їдиш, назва євр. мови, з нім. jüdisch – єврейський) – слово, рідше вислів, запозичені з їдишу. Поряд з *гебраїзмом* є результатом *українсько-єврейських мовних контактів*. Через закритість євр. поселень в укр. мову увійшла порівняно невелика кількість Ї. за походженням [як з німецької (напр.: **гендель** – торгівля, переважно нечесна, **гендлювати** – торгувати, **гендляр** – торговець), так і з гебрайської мов]. В укр. мові євр. запозичення до серед. 18 ст. були досить обмежені й стосувалися переважно власне євр. назв реалій побуту і релігії (переважно з гебр. основою): **мешуга** – божевільний; назви специфічно євр. занять (**балагула** – візник) тощо. Деякі гебраїзми в їдиші набули ін. значень: **кагал** (від гебр. зібрання, громада) увійшов з їдишу до укр. мови як у прямому знач. «єврейська громада», так і в переносному – галаслива юрба, гамір, безладдя. Набули поширення також Ї. у кримінальному арго: **ксива** – паспорт, документ, **шмон** – обшук. У 20 ст. слова з їдишу часом запозичувалися укр. мовою через російську, напр.: **хохма, хохмач**.

Літ. див. у ст. *Українсько-єврейські мовні контакти.*

М. Д. Феллер, *А. Г. Кержнер.*

ЇЖАКЕ́ВИЧ Галина Прокопівна (23.IV 1919, Київ – 25.I 2003, Київ) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1969, професор з 1973, з. д. н. України з 1979. Закін. 1944 Київ. ун-т. У 1971–87 – зав. відділу рос. мови, 1987–96 – провідний наук. співробітник Ін-ту мовознавства АН УРСР. Праці з історії укр. літ. мови, лексикології та стилістики, соціолінгвістики, зіставного мовознавства, культури мовлення тощо: «Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу» (1969), «Розвиток мовно-виражальних засобів жанру оповідання у слов'янських мовах» (1978, у співавт.), «Зіставна стилістика російської та української мов» (1980, у співавт.). Співавтор «Курсу історії української літературної мови» (т. 1–2, 1958–61). Один з авторів і відповідальних редакторів книг «Сучасна українська літературна мова. Стилістика» (1973), «Культура російського мовлення на Україні» (1976), «Виховання словом» (1989). Відповідальний редактор і один з авторів «Словника російського літературного слововживання» (1987).

Г. П. Їжакевич.

Літ.: Пам'яті Галини Прокопівни Їжакевич. «Мовознавство», 2003, № 2–3. *Н. Г. Озерова.*

Й – чотирнадцята літера *українського алфавіту*. Є також у деяких ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назви літери [**й**, **йот**] вживаються як іменник с. р. (велике **Й**, мале **й**) і як іменник ч. р. (великий **йот**, малий **йот**). За графіч. накресленням – змінена й доповнена діакр. знаком ˘ кирилична **и** («іже»), яка походить від греко-візант. **н** («ета»). В укр. графіці вживається з кін. 13 ст., а в російській запроваджене 1735 Академією наук і мистецтв у ході остаточного оформлення *гражданського шрифту*. У зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) **Й** у староукр. писемності вживалося в кількох графіч. варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові літерою **й** позначають середньоязиковий сонорний щілинний приголосний звук перед голосним звуком (його, серйозний) та нескладовий голосний **і** («ĭ») у кінці складу після голосного (стій, дбайте). **Й** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «чотирнадцятий». При цифровій нумерації літера вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 8-й. *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ Й
Латинська	J j
Кирилиця	Н н И и
Українська	Й й Й й

ЙОГА́НСЕН Михайло (Майк) Гервасійович [псевд. – В. Веценіус, М. Крамар; 16(28).X 1895, Харків – 27.X 1937, Київ] – укр. письменник, мовознавець, перекладач, журналіст, критик. Закін. 1917 Харків. ун-т. Поряд з літ. діяльністю займався також мовозн. проблемами, зокрема фонетики, лексикографії, правопису: «Пристосування латиниці до потреб української мови» (1923), «Фонетичні етюди (замітки з нагоди фонетики м. Шишак на Полтавщині в зв'язку з літературною вимовою)», «Lexica. Сучасні українські словники практичного вжитку» (обидві – 1925). Один з укладачів «Практичного російсько-українського словника» (1926), «Російсько-українського словника приказок» (1928). Й. брав участь у складанні проекту українського правопису 1928.

Був незаконно репресований 1937, реабілітований 1958. *З. Т. Франко*.

ЙОР – див. *Єр*.

ЙОТ – див. *Й*.

ЙОТА́ЦІЯ – поява звука **й** перед голосним на поч. слова або між голосними. Протетичний **й** розвинувся перед початковими **а** та **е**, а також перед **ь** (яблуко, йму <jьmǫ, є, ягня) ще на праслов'янському ґрунті (див. *Протеза*). В українській мові слова, які починаються на **а** та **е**, крім сполучників, часток і вигуків, належать не до споконвічних слов'янських, а до пізніших запозичень з ін. мов: атом, автор, арик, ера, епоха, ескадрон. Епентетичний **й** між голосними розвинувся в іншомовних словах (радійо, тійатер, фійалка) у говорах української мови (див. *Епентеза*). *Л. І. Прокопова.*

К – п'ятнадцята літера *українського алфавіту.* Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі, та в алфавітах більшості індоєвроп. мов. Назва літери [**ка**] вживається як іменник с. р.: велике **К**, мале **к**. Походить від старослов'ян. кирилич. літери **к** («како»), запозиченої з греко-візант. уставного письма. В давньорус. і староукр. писемностях у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) мало кілька графіч. варіантів, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові цією літерою позначають задньоязиковий глухий зімкнений приголосний звук. **К** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. У старослов'ян. кирилич. писемності літера **К** мала числове значення «двадцять». Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «п'ятнадцять». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 10-к і т. д.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ К
Сінайська	[illegible]
Фінікійська	[illegible]
Давньогрецька	[illegible] K K K
Візантійська	K K K [illegible] [illegible]
Латинська	[illegible] K K K
Романська	K k 𝔎 k
Готична	𝔎 𝔨 [illegible] [illegible]
Кирилиця	К К к
Глаголиця	[illegible]
Українська	К к *К* *к*

Г. П. Півторак.

КА́ДОМЦЕВА Лариса Олександрівна (12.XI 1933, с. Криве Озеро, тепер смт Микол. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1992, професор з 1995. Зак. 1957 Київ. ун-т. Відтоді працювала в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. З 1968 – в Київ. (тепер національний) ун-ті ім. Т. Шевченка: доцент, професор, а з 1993 – зав. кафедри укр. мови. В 1999–2000 – професор кафедри стилістики Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова (Київ). З 2001 – професор кафедри укр. ділового мовлення Академії СБУ (Київ). Автор праць: із синтаксису укр. мови («Синтаксична будова української мови», 1968; «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис», 1972, обидві – у співавт.; «Сучасна українська літературна мова. Просте речення», 1985), філос. питань мовознавства і структур. методів дослідження мов. явищ («Структурно-математичні дослідження мови», 1964; «Статистичні параметри стилів», 1972, у співавт.).

А. П. Грищенко.

КАКОФЕМІ́ЗМ (від грец. κακός – поганий і φημί – говорю, кажу) – див. *Дисфемізм.*

КАКОФО́НІЯ (грец. κακόφωνία, від κακός – поганий і φωνή – голос, звук) – див. *Немилозвучність.*

КАЛАМБУ́Р (франц. calembour – гра слів) – різновид *гри слів*, що полягає у створенні комічно-сатир. ефекту шляхом обігравання близькозвучних або однозвучних мов. одиниць з різними значеннями. Напр., випадки жартівливої етимологізації: «Баба в нас любила **парене** молоко, а ми **кисле**. То, бувало, баба **парить**, **парить** по селу, а ми з дідом **киснем**, **киснем** у запічку» (з нар. небилиці), зокрема абревіатур або простих слів як абревіатур: «**РУХ**» (у назві громад. організації Народний рух України) – як «**Р**ятуйте **У**країну, **х**лопці!»; обігравання власних назв: «**Чи ти, бува, не з Глухова?**» (зам. **глухий**), **хамлет** «хам» (пор. **Гамлет**); поєднання в контексті лекс. або фразеол. паронімів: «Язик доведе до **Києва** і до **кия**» (прислів'я), «Не простягай руки, а то простягнеш ноги!»; обігравання компонентів стійких словосполучень: «**Дезорієнтація** на місцевості» (Ю. Андрухович); поєднання елементів двох слів у рамках новоутв. третього (все **хО'КЕЙ**) або, навпаки, розчленування слова на складники: **Фізкульт-ура!** (спорт. вітання, пор. **фізкультура**); переставлення членів словосполучення: «Я не боюся міністра культури, я боюся культури міністра».

Літ. див. до ст. *Гра слів.* *О. О. Тараненко.*

КАЛА́ШНИК Володимир Семенович (3.VII 1936, с. Мануйлівка Козельщинського р-ну Полтав. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1992, професор з 1994, академік АН ВШ України. Закін. 1958 Харків. ун-т. Учителював. З 1967 – на кафедрі укр. мови Харків. ун-ту (з 1986 – завідувач). Праці – з укр. фразеології та лінгвостилістики («Фразеологія сучасної української мови», 1977, у співавт.; «Фразотворення в українській поетичній мові радянського періоду», 1985; «Особливості словожвивання в поетичній мові», 1985); посібники укр. мови («Самоучитель украинского языка», 1989, 1990, 1993,

у співавт.; «Русско-украинский разговорник», 1992, у співавт.). Співукладач «Словника фразеологічних антонімів української мови» (2001).
О. О. Тараненко.

КАЛИНО́ВИЧ Михайло Якович [30.IX(13.X) 1888, с. Жахнівка, тепер Тиврівського р-ну Вінн. обл. – 16.I 1949, Київ] – укр. мовознавець, літературознавець і перекладач, академік АН УРСР з 1939. Навч. 1907 у Петерб. ун-ті, закін. 1912 Київ. ун-т, де був залишений професор. стипендіатом. З 1916 викладає в ун-ті та ін. вузах Києва, ведучи курси вступу до мовознавства, порівн. граматики, індоєвроп. мов, санскриту, готської мови, історії старод. індійської л-ри та ін. У 1930–49 працював зав. відділу загального мовознавства, директором Ін-ту мовознавства АН УРСР. Протягом 1939–44 був головою Відділення сусп. наук АН УРСР. Перші наук. публікації К. пов'язані з проблемами індології («Природа й побут в давньоіндійській драмі», 1916; «Бгавабгуті Шринанта», 1918; «Концентри індійського світогляду», 1928, та ін.), літературознавства і худож. перекладу (монографія «Шляхи новітньої французької поезії», 1924, розвідки про західноєвроп. письменників Г. Уельса, Дж. Конрада, Р.-Л. Стівенсона, Д. Дідро, переклади творів М. Горького, А. Чехова, Е. Золя та ін.). Проте найбільше творчих зусиль і наук. досвіду віддав К. словниковій справі: він був, за словами Л. Булаховського, «з природи лексикограф і перекладач». К. – редактор-упорядник 2-го тому академ. «Російсько-українського словника», що виходив окр. випусками (1929–33); відп. ред. і один з укладачів фундам. «Російсько-українського словника» (1948), який протягом багатьох повоєнних років заступав собою відсутні на той час усі ін. типи словників, зокрема орфографічний, синонімічний, фразеологічний і навіть тлумачний. Під час 2-ї світ. війни безслідно втрачено матеріали великого «Англо-українського словника», які вчений підготував разом з викладачем англ. мови Київ. ун-ту Н. В. Калачевською і передав до друку 1940. К. належить також низка публікацій з теорії та історії лексикографії, що сприяли зростанню профес. рівня укр. лексикографів повоєнного часу, оформленню лексикографії як окр. наукової лінгв. галузі. Блискучий знавець багатьох європ. мов, К. виконав велику за обсягом і високо оцінену фахівцями роботу як перекладач і редактор перекладів.

М. Я. Калинович.

Літ.: Булаховський Л. А. Михайло Яковлевич Калинович (1888–1949). «Мовознавство», 1949, т. 8; Ржевуцька Є. С. М. Я. Калинович (1888–1949). УМШ, 1954, № 1; Булахов М. Г. Калинович Михаил Яковлевич. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 2. Минск, 1977; Жлуктенко Ю. О., Мельничук О. С., Сумцова І. П. Академік М. Я. Калинович – учений, педагог, людина. «Мовознавство», 1988, № 5; Жлуктенко Ю. О. Михайло Якович Калинович. К., 1991.
Л. С. Паламарчук.

КА́ЛНИНЬ Людмила Едуардівна (26.VII 1927, Москва) – рос. мовознавець-славіст, доктор філол. наук з 1976. Закін. 1948 Моск. пед. ін-т. З 1952 працює в Ін-ті слов'янознавства і балканістики АН СРСР (з 1998 – Ін-т слов'янознавства Рос. АН). Досліджує синхрон. та істор. фонологію слов'ян. мов, слов'ян. діалекти у зіставному аспекті на фонем. і звук. рівнях, структуру складу у слов'ян. мовах («Розвиток кореляції твердих і м'яких приголосних фонем у слов'янських мовах», 1961; «Зіставна модель фонологічної системи слов'янських діалектів», 1981, у співавт.; «Спроба вивчення складу в слов'янських діалектах», 1985, у співавт.; «Фонетична програма слова як простір фонетичних змін у слов'янських діалектах», 2001; усі – рос. мовою). К. уперше в славістиці здійснила системну інтерпретацію укр. діалектів на фонол. рівні, визначила їх гол. ознаки («Кореляція твердих і м'яких приголосних в українській мові», 1962; «Про фонологічне оформлення анлаута в надсянському говорі», «Про деякі засоби сигналізації дієреми в українській діалектній мові», обидві – 1972; «Спроба моделювання системи української мови. Фонологічна система», 1973; «До типології українського діалектного вокалізму», 1980). Здійснює фонет. опис окр. укр. говірок («Вокалізм одного наддністрянського говору», 1968; «Фонетична будова одного гуцульського говору», 1992). Бере участь у підготовці «Общеславянского лингвистического атласа» (Серия фонетико-грамматическая. в. 1, 1988; в. 2а, 2б, 1990; в. 3, 1994). Вивчає теорію лінгв. географії («До питання про значення багатомовних атласів для вивчення слов'янського діалектного континууму», 1989, у співавт.). Започаткувала видання серії монографіч. описів «Дослідження зі слов'янської діалектології» (в. 1–9. М., 1992–2004; в. 1 присвячено укр. карпатським діалектам).
П. Ю. Гриценко.

КАЛУЖНЯ́ЦЬКИЙ Омелян Ієронімович (23.I 1845, с. Тур'є, тепер Старосамбірського р-ну Львів. обл. – 3.VII 1914, Чернівці) – укр. філолог, славіст, палеограф, фольклорист, чл.-кор. Рум. АН з 1890 і Петерб. АН з 1891. Навч. у Львів. (1863–65) і Віден. (1865–67) ун-тах. Протягом 1868–75 вчителював у гімназіях Кракова і Львова. З 1875 і до кінця життя працював у Чернів. ун-ті: професор, згодом декан істор.-філол. ф-ту, а в 1889–90 – ректор. Автор нарису «Русинська мова і література» (1899) – першої спроби вивчення укр. мовного і літ. процесу на Буковині від давньорус. часів до кін. 19 ст. Досліджував давньорус.-укр., молд. та ін. пам'ятки (праці «Огляд слов'яноруських пам'яток мови й письменства, що зберігаються в бібліотеках і архівах львівських», 1877; «Пам'ятки старослов'янської мови», т. 1. Путнянське Євангеліє, 1888; «Кристинопільський Апостол», 1896); опублікував «Молдавські та

мунтянські документи з архівів міста Львова» (1878), «Кирилівське письмо у румунів» (опубл. 1915) та ін. Вивчав впливи церковнослов'ян. мови на румунську, рум. впливи в укр. та говорах ін. мов Карпатського регіону.

Літ.: Тимченко Е. Е. Калужняцкий. «Рус. филол. вестник» (Варшава), 1914, т. 72, № 3–4. *Й. О. Дзендзелівський.*

КА́ЛЬКА (франц. calque, італ. calco – копія, від лат. calcare – давити, тиснути, гнітити, топтати) – слово, його окремі значення, звороти, запозичені з ін. мов шляхом букв. перекладу (як правило, за частинами). Калькування – процес творення нових слів, словосполучень, фразеологізмів, при якому засвоюється лише значення та принцип організації іншомов. одиниці, що передається засобами (морфемами, словами) даної мови. Однослівні К. поділяються на словотвірні (**світогляд** < нім. Weltanschauung, **міжнародний** < франц. international) і семантичні, утворені завдяки семант. перенесенню за іншомов. зразком (**мережа** < рос. сеть, **навантаження** < рос. нагрузка, політ. терміни **лівий**, **правий** < франц. gauche, droit). Неоднослівні К. формуються на основі: а) неоднослівних номінативних одиниць (словосполучень) мови (**сестра милосердя** < франц. sœur de charité, **Велика Ведмедиця** < грец. Μεγάλη Ἄρκτος, **власна назва** < лат. nomen proprium > нім. Eigenname); б) складних слів (**додаткова вартість** < нім. Mehrwert). Є багато фразеол. К.: **коротко і ясно** < нім. kurz und bündig, **олімпійський спокій** < грец. ὀλυμπία ἀταραξία, впадати у вічі < нім. in die Augen fallen).

В окр. групу об'єднують напівкальки – проміжний тип між запозиченнями і К., що поєднують у собі особливості перших і других. При цьому одна частина слова запозичується матеріально, а інша калькується: **телебачення** < грец. τηλε (далеко) і лат. visio 'бачення', **напівтон** < італ. semitòno, **міні-спідниця** < англ. miniskirt, **чорнотал**, **білотал** 'порода плакучої верби' < тюрк. кара тал, ак тал.

В укр. мові К. формувалися під впливом багатьох мов: давньогрец. (**милозвучний**, **православний**, **Волопас**, **Мала Ведмедиця**, **Молочний Шлях**), лат. (**милосердя** < misericordia), нім. (**буття** < Sein, річ у собі < Ding an sich), польс. (**вірогідний** < wiarogodny) та ін. Багато словотвірних К. виникло в укр. мові під впливом російської ще в минулі століття (**землевласник**, **співробітник**), а особливо у рад. період (**висуванець**, **відмінник**, **гучномовець**, **зерносховище**, **колгосп**, **місяцехід**, **недільник**, **п'ятирічка**, **радгосп**). Внаслідок русифікації збільшилася кількість невдалих К.-термінів, особливо у підручниках, перекладених з рос. мови, пор.: хімічні – **слабкодисоціюючі речовини**, біологічні – **запасаюча речовина** (ендосперма), **споживаючі бруньки**.

Див. також *Запозичення.* *Н. Ф. Клименко.*

КАНЦЕЛЯРИ́ЗМ (від пізньолат. cancellaria – відділ установи, що відає діловодством, з лат. cancelli – решітка, рамки, межі) – слово, стійке словосполучення, граматичн. форма, конструкція, що є специф. одиницею *офіційно-ділового стилю* літ. мови, зокрема його канцелярсько-ділового підстилю. Відзначається сухістю, безбарвністю, беземоційністю, словотв. одноманітністю, часто архаїч. кліше (мов. *штампами*) з переважанням багатокомпонентних іменних конструкцій, безособово-предикат. форм (на **-но**) та ін. Приклади К.: циркуляр, заява, нижчепідписаний, заактовано, доповідна записка, доводити до відома, належить зробити (з'явитися, повідомити, сповістити, підтримати); цей факт засвідчується; повідомлення про одержання директив. листа міністерства від (дата) за №... і т. п. Розрізняють доречне (традиційне) використання К. в офіц.-діловому стилі й недоречне – поза межами цього стилю (у розм., наук.-популяр., епістоляр., почасти публіцистичному стилі). В ост. випадку експрес.-стильова невідповідність К. контексту вважається порушенням *норми мовної*, псуванням літ. мови: я прибув на мітинг (зам. прийшов, приїхав на мітинг). У художньому (рідше – публіцистичному) стилі свідоме використання автором К. є стиліст. прийомом, найчастіше – способом характеристики персонажа (у І. Котляревського Возний освідчується у коханні Наталці: «Не в состоянії поставить на вид тобі сили любові моєй!..»). *І. В. Муромцев.*

КА́РАСЬ (Karaś) Мечислав (11.II 1924, с. Пшендзель, пов. Ніско Тарнобжеського воєв. – 10.VIII 1977, Краків) – польс. мовознавець, доктор філол. наук з 1954. Закін. 1950 Ягеллон. ун-т у Кракові, працював у ньому доцентом (з 1954), екстраординарним професором (з 1966), ординарним професором (з 1971), ректором (з 1972). Досліджував проблеми польс. і слов'ян. діалектології та ономастики, польс.-укр. міжмовні зв'язки («Про народні говори Ряшівщини», 1969), взаємовпливи в галузі давньої слов'ян. лексикографії («Маріан з Яслівськ. Лексикон слов'янсько-польський з року 1641. Dictionarum slavo-polonicum», 1969, у співавт.). Очолював підготовку видання «Małego atlasu gwar polskich» («Малого атласу польських говорів», т. 3–13); працював над створенням «Słownika gwar polskich» («Словника польських говорів»). Опрацював і опубл. (разом з Й. Дзендзелівським) цінні архівні укр. діал. мат-ли, зібрані у 1926–32 І. Зілинським переважно в наддністр. і надсян. говірках («Дослідження з української та польської діалектології. З матеріалів колишньої кафедри східнослов'янських мов Ягеллонського університету», 1975).

Літ.: Дзендзелівський Й. Мечислав Карась. «Мовознавство», 1977, № 6; Німчук В. В. Староукр. лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. К., 1980; Rusek J Mieczysław Karaś. В кн.: Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, z. 37. Wrocław etc., 1980; Dejna K. Dialektologia w dorobku językowym Mieczysława Karasia. «Poradnik językowy», 1984, z. 6. *П. Ю. Гриценко.*

КАРПАТОРУ́СЬКА МО́ВА – варіант рос. літ. мови, штучно поширюваний з кін. 19 ст. на Закарпатті, а пізніше і в Зх. Галичині місц. «москвофілами» та рос. білоемігрантами. Термін «кар-

паторуський» сягає поч. 19 ст., утворено його від словосполучення «Карпатська Русь», яким деякі тодішні науковці позначали територію Укр. Карпат (пн. і пд. схили). Варіанти К. м. представлені у творах місц. «будителів» (І. Сильвай, Е. Фенцик та ін.), що прагнули писати рос. мовою, але не володіли нею як слід. К. м. намагалися «теоретично» обґрунтувати І. Гуснай, Д. Вергун, Н. Зоркий, А. Лукович, К. Стрипський; в її основу вони клали лексику «Русско-мадьярского словаря» О. Митрака (1883), «Грамматику русского язнка» Є. Сабова (1924), старий рос. етимологічний правопис і місц. нар. вимову.

Гол. поширювачем К. м. (за підтримки чехосл. властей) було «Общество им. А. В. Духновича» в Ужгороді (1931–44). Однак народовецьке вчительство і т-во «Просвіта» засуджували це язичіє. Після 2-ї світ. війни К. м. продовжують культивувати в Канаді та в деяких ін. країнах окр. емігранти із Закарпаття та Лемківщини.

Див. також *Русинська мова*, *Угроруська мова*, *Язичіє*.

Літ.: Штець М. Літ. мова українців Закарпаття і Сх. Словаччини (після 1918). Братислава, 1969; Мишанич О. В. «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у XX ст. В кн.: Мишанич О. Карпати нас не розлучать. Ужгород, 1993; Штець М. Укр. мова в Словаччині (Соціолінгв. та інтерлінгв. дослідження). Пряшів, 1996. *П. П. Чучка.*

КАРПЕ́НКО Ольга Петрівна (7.III 1950, м. Ачинськ Краснояр. краю, Росія) – укр. мовознавець, славіст, доктор філол. наук з 1996. Закін. 1976 Київ. ун-т. З 1977 працювала в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (лаборант, мол. наук. співробітник, від 1994 – ст. наук. співробітник). Від 1997 – провідний наук. співробітник Ін-ту укр. мови НАН України. Досліджує слов'ян. ономастику, передусім українську. Осн. праці: «Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини», «Київське Полісся» (обидві – 1989), «Ономастика України першого тисячоліття нашої ери» (1992), «Ономастика України та етногенез східних слов'ян» (1998), «Ономастика Полісся» (1999, ост. чотири – у співавт.), «Гідронімікон Центрального Полісся» (2003). *І. М. Желєзняк.*

КАРПЕ́НКО Юрій Олександрович (29.IX 1929, м. Малин, тепер Житом. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1967, професор з 1968. Закін. 1953 Львів. ун-т. З 1956 викладач, з 1958 зав. кафедри укр. мови Чернів. ун-ту, з 1965 декан філол. ф-ту Чернів. ун-ту. З 1968 – в Одес. ун-ті: завідувач кафедри заг. та слов'ян. мовознавства, рос. мови (з 1978), укр. мови (з 1991), професор каф. укр. мови (з 2001). Досліджує проблеми ономастики, укр., слов'ян. і заг. мовознавства. Докладно вивчив топонімію Буковини та Одещини, розробив концепції топонім. системи, взаємовідношення власних і заг. назв, принципів ономаст. етимології, функціонування власних назв у худож. тексті. Праці: «Топонімія Буковини» (1973), «Назви зоряного неба» (1981, 1985), «Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови» (1996) та ін. Очолював укладання і є співавтором 7 топонім. словників («Топонімія південно-східної Одещини», 1975; «Гідронімія Нижнього Подністров'я», 1981, та ін.). Співавтор та відп. редактор діал. словника рос. говірок Одещини (т. 1–2, 2000–01). Автор підручника «Вступ до мовознавства» (1983, 1991).

Ю. О. Карпенко.

Літ.: Єрмошкін С. М. Бібліогр. покажчик з ономастики, заг. та слов'ян. мовознавства. Юрій Олександрович Карпенко. О., 1993; Зубов М. І., Колесник В. О. Юрій Олександрович Карпенко. Бібліогр. покажчик. О., 2000, в. 3. *В. О. Горпинич.*

КАРПІЛО́ВСЬКА Євгенія Анатоліївна (12.V 1957, м. Карл-Маркс-Штадт, тепер Хемніц, Німеччина) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 2000. Закін. 1979 Київ. ун-т. Відтоді працює в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України: ст. лаборант (1979–85), мол. наук. співробітник (1985–91), наук. співробітник (1991–92) відділу структур.-матем. лінгвістики; в 1992–97 – вчений секретар ін-ту; з 1997 – старший, а з 2000 – провідний наук. співробітник відділу структур.-матем. лінгвістики.

Є. А. Карпіловська.

Лінгв. інтереси К. зосереджені в таких галузях, як морфеміка, словотворення, лексикологія та лексикографія, структурна, матем. та прикладна лінгвістика. Займається також проблемами навчання укр. мови як нерідної. За ініціативою та безпосеред. участю К. формується комп'ютерний морфем.-словотв. фонд укр. мови в Ін-ті мовознавства НАН України. Осн. праці: монографії «Конструювання складних словотворчих одиниць» (1990), «Словник афіксальних морфем української мови» (1998, у співавт.), «Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови» (1998, у співавт.), «Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація» (1999), «Кореневий гніздовий словник української мови» (2002), «Вступ до комп'ютерної лінгвістики» (2003). Співавтор циклу навч. посібників для російськомов. аудиторії: «Изучаем украинский язык. Элементарная грамматика» (1991, 1992, 1996, 2004), «Изучаем украинский язык. Расширенный курс» (1993, 1996). Один з авторів і упорядників посібника «Українська література XI–XVIII ст.: Хрестоматія з коментарями» (1997). Член ред. колегії та один з авторів енциклопедії «Українська мова» (2000, 2004). *Н. Ф. Клименко.*

КА́РСЬКИЙ Юхим Федорович [20.XII 1860 (1.I 1861), с. Лаща, тепер Гродн. р-ну Гродн.

обл., Білорусь – 29.IV 1931, Ленінград] – білорус. філолог-славіст, основоположник білорус. мовознавства, фольклористики, академік Рос. АН з 1916, Чес. АН з 1929. Закін. 1885 Ніжин. істор.-філол. ін-т. Магіст. дисертацію з фонетики і граматики білорус. мови захистив 1893 у Київ. ун-ті. З 1894 – професор, у 1905–10 – ректор Варшавського, з 1917 – Петроградського (пізніше – Ленінградський) ун-тів. Автор праць (рос. мовою) «Білоруси» (т. 1–3, 1903–22), «Російська діалектологія» (1924), «Слов'янська кирилівська палеографія» (1928) та ін. Питання укр. мови вчений розглядав у дослідженнях «З російської діалектології. До питання про ствердіння (непом'якшеності) звуків *е* й *и* в малоруському наріччі» (1904), «Малоруський Луцидарій по рукопису XVII ст.» (1905), у розділі «Малоруське наріччя (українська мова)» праці «Російська діалектологія» (1924), у численних рецензіях на дослідження укр. філологів.

Літ.: Баркоўскі В. І. Заснавальнік беларускага мовазнаўства і беларускай філалогіі. В кн.: Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР, в. 8. Мінск, 1961; Тимошенко П. Д. Ю. Карський і укр. мова. УМШ, 1961, № 3; Булахов М. Г. Ефимий Федорович Карский. 1861–1931. Минск, 1981.

Г. П. Півторак.

КÁРТА МÓВНА – див. у ст. *Лінгвістична географія.*

КАРТОТÉКА (італ. carta, від лат. charta, грец. χάρτης – аркуш паперу і грец. ϑήκη – вмістище, сховище) – див. *Діалектна картотека*, *Лексична картотека*, *Ономастична картотека.*

КАСÍМ Юрій Федорович (21.IV 1919, Одеса – 25.I 1984, там же) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1954. Закін. 1942 Одес. ун-т (в евакуації, м. Майкоп). З 1949 працював у цьому вузі – старший викладач, а з 1960 доцент. Досліджував проблеми укр. граматики, лексикології, історії мови: статті «Вигуки як члени речення в українській мові» (1955), «Часові підрядні речення у „Книгах третіх міських Пирятинських" кінця XVII – поч. XVIII ст.» (1960) та ін. Один з укладачів «Інверсійного словника української мови» (1985). *С. П. Бевзенко.*

КАТАХРÉЗА (грец. κατάχρησις – зловживання) – несподіване (часто тільки на перший погляд) вживання слова, розвиток нового значення або розширення предметно-понятгєвої віднесеності слова, що не відповідають і навіть суперечать його первісному, етимол. значенню, *внутрішній формі слова*. Напр.: **немолода молодиця**, «степів **широчина бездонна**» (М. Рильський), **пароплавство** – відомство, у підпорядкуванні якого тепер уже не пароплави, а переважно теплоходи. При К. може створюватися враження нелогічного або неправильного вживання чи поєднання слів. К. бувають: а) індивідуальні – як мовні недоречності, помилки або (в худож. мові) як *тропи* (значення тропа є первісним для даного терміна в традиц. риториці), зокрема надто ускладнені метафори; б) усталені в мові. Напр.: «**І пал** рибальства благородний У грудях так **шалено цвів**» (М. Рильський), «Тиша. Тільки **шелест очей**» (М. Куліш); у *перифразах*: **чорне золото** (про вугілля), «Індія – **чайна житниця** світу»; при синестезії: **холодний колір**; у випадках функц. розширення значення; **чорнило** – не тільки чорне, а й червоне, фіолетове та ін., **білизна** – не тільки біла, **стріляти** – не тільки стрілами.

Пор. *Оксиморон.* *О. О. Тараненко.*

КАТЕГÓРІЯ СТÁНУ – див. *Предикативи.*

КАТОЙКÓНІМ (від грец. κάτοικος – житель, мешканець і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – *назва* жителів, назва людей за місцем проживання чи народження (житель нас. пункту, басейну річки певного регіону тощо); м. Гуляйполе – гуляйпільці, с. Стеблів – стеблівчани, р. Дніпро – дніпряни, Закарпаття – закарпатці. Катойконімія укр. мови склалася на давньорус. ґрунті, але в ній зберігаються окремі елементи праслов'ян. та індоєвроп. епохи. За характером словотв.-грамат. засобів К. східнослов'ян. мов суттєво відрізняється від К. західно- і південнослов'ян. мов, хоч і має з ними деякі спільні риси. К. в укр. мові вживаються у формі множини, а також у формі однини ч. і ж. р. К. серед. роду укр. мова не знає. К. формуються переважно на базі топонімів – власних назв: Київ – кияни. Деяку кількість К. мотивують заг. назви, що вказують на місцевість проживання: горці, поліщуки, побережани, подоляни.

Осн. способом творення К. є суфіксальний, рідше – композитно-суфіксальний: Червона Слобода – червонослобідці, Велика Яблунівка – великояблунівці; трапляється й абревіатурно-суфіксальний: Кремгес – кремгесівці. В розм. мові деякі К. утворюються внаслідок семант. переосмислення (с. Драбівці > драбівці, с. Голяки > голяки), а також усіченням одного, переважно першого, компонента топоніма (Стара Буда > будяни, Веселий Хутір > хуторяни). Для творення К. у літ. мові використовують продуктивні суфікси **-ець**: херсонець; **-анин/-янин**: пражанин, волинянин; малопродуктивні **-ак/-як**: волиняк, подоляк; непродуктивні **-ук**: пінчук, поліщук; **-ич** (здебільшого в запозиченнях з рос. мови: в'ятич, москвич); у говірках поширені **-ан/-ян**: Сагунівка – сагуняни, Ксаверівка – ксаверяни, Келеберда – келебердяни; **-иця**: Корошанка – корошаниця; **-ух/-юх**: Бортянин – бортюхи; **-чани**: Брониця – броничани; **-ики**: Мохове – моховики; **-ат-а/-чат-а**: Баранинці – баранинчата. Серед К. мало слів із запозиченими суфіксами: **-ит** (одесит), **-от** (кіпріот). Для К. характерне співіснування словотв. типів, рекомендованих нормами літ. мови і витіснюваних ними діал. типів (напр., втратили свою продуктивність типи з суфіксами **-ак**, **-ик**, **-иц-я**, **-ук**, **-ун**), а також дотримання живих традицій розм.-діал. мовлення. Наслідком цього є високий ступінь варіативності К. Найчастіше співіснують два найпродуктивніші словотв. типи: на **-ц-і** та **-ан-и** (Іванівка – іванівці, Шпола –

шполянці, шполяни). Суфікси **-ець**, **-анин/-янин** (з **-ин**) здавна використовувались в укр. мові для творення К. Перший засвідчений в актовій мові 14–15 ст. Співіснування цих суфіксів по-різному виявляється у говірках. На тер. старожитніх говірок К з суфіксами **-ан-и/-чан-и** поширені значно більше, ніж з суф. **-ц-і**. На Закарпатті вони становлять близько 70 відсотків цих назв. Натомість на тер. новожитніх говірок віддається перевага суф. **-ц-і**. Якраз тому систему творення К. кваліфікують як систему переваг, при якій у мовця існує можливість вибору з кількох варіантів. На вибір впливають ступінь знання норм літ. мови, істор. та місцева традиції, фоно- і морфотактичний характер твірних топонім основ. Так, від топонімів з другим компонентом **-поль/-піль** або **-город** К. утворюють за допомогою суфікса **-ц-і**: Сімферополь – сімферопольці, Бориспіль – бориспільці, Ямпіль – ямпільці, Звенигород – звенигородці, Ужгород – ужгородці. К. ж. р. творяться за допомогою суфікса **-к-** (киянин – киянка), рідко в усному мовленні **-их-** (Демки – демчиха).

К. є цінним джерелом з питань етногенезу слов'ян, історії слов'ян. народів та їхніх мов, топонімії, дериватології і культури укр. мови.

Літ.: Ковалик І. І. Словотв. категорія слов'ян. назв осіб за їх нац. і тер. приналежністю. В кн.: Питання слов'ян. мовознавства, кн. 5. Л., 1958; Родніна Л. О. Варіанти назв осіб за місцем проживання і національністю в сучас. укр. мові. В кн.: Славіст. збірник. К., 1963; Горпинич В. О. Назви жителів в укр. мові. К., 1979; Гаврилова Т. О. Завдання стиліст. диференціації назв жителів укр. мови. «Укр. мовознавство», 1988, № 16. *В. О. Горпинич, Н. Ф. Клименко.*

КАУЗА́ЛЬНІСТЬ (лат. causalis – причиновий, від causa – причина, спонукальна основа), причиновість – семант. категорія, що вказує на подію або явище, які породжують ін. подію або явище. К. об'єднує такі значеннєві різновиди, як причину-перешкоду, результативну, імперативну і сприятливу причини, привід тощо. У сучас. укр. мові К. виражається синтакс., морфол. і лекс. засобами. В системі цих засобів центр. місце посідають *складнопідрядні речення* з підряд. частиною причиновою, де значення причини передають сполучники **бо**, **тому що**, **через те що**, **завдяки тому що**, **оскільки** та ін. У простих реченнях засобами вираження причини виступають прийменники (**через**, **за**, **з огляду на**, **зважаючи на** – із знах. в.; **від**, **з**, **унаслідок** – з родовим; **завдяки** – з давальним; **у зв'язку** – з орудним). Значення причини мають деякі прислівники (**спересердя**, **спросоння**, **зопалу** і под.). К. виражають у відповідних контекстах дієприслівники. Причиново-наслідкові відношення позначає специфічна група дієслів типу **спричинювати**, **зумовлювати**, **викликати**, **породжувати**, **призводити**.

Літ.: Бондарко А. В. Принципы функц. грамматики и вопросы аспектологии. Ленинград, 1983; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови. Синтаксис. К., 1993; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови: Синтаксис. Д., 2001. *І. Р. Вихованець.*

КАУЗАТИ́ВНІ ДІЄСЛОВА́ (від лат. causa – причина, спонукальна основа), каузативи – перех. *дієслова* зі спонукальним знач.: робити так (сприяти чомусь, змушувати когось тощо), щоб стала можливою певна дія іншого суб'єкта, яка позначається переважно неперех. дієсловом. Серед К. д. існують: 1) старі, тепер непродуктивні каузат. форми з аблаутним чергуванням типу: мерти – морити, текти – точити (воду), гнити – гноїти, жити – гоїти, тонути – топити, пливти – плавити, сидіти – садити, дзвеніти – дзвонити і под. Вони утворювалися від неперех., рідше перех. (пити – поїти) дієслів, на думку одних дослідників, безпосередньо, на думку інших (напр., Ф. Міклошича, А. Брюкнера, А. Десницької), – опосередковано через стадію віддієсл. ім. звичайно з абстр. значенням: *merti/mrěti > morъ (тобто стан або явище умирання) > moriti, *tekti > tokъ > točiti, *vьrěti «вирувати, кипіти» > varъ – variti, *slyti/sluti «вважатися; називатися; славитися» > slava > slaviti і т. п.; 2) відіменні утворення: від бунт – бунтувати (зі знач. як «схиляти до бунту», так і «брати участь у бунті»); від шум (піна) – шумувати (зі знач. як «утворювати шум», так і «знімати шум з навару»; такі утворення за своїми результатами нагадують *енантіосемію*); від білий, сліпий – як біліти, сліпнути, так і білити, сліпити; 3) утворення від зворот. дієслів: закохатися > закохати (в себе), урізатися > урізати (палець тощо); 4) метонімічне (див. *Метонімія*) переосмислення дієсл. значень, що виступають як *конверсія* і різною мірою наближаються до енантіосемії: свічка світить – світити свічку, ліки капають – капати ліки, море хвилює – буря хвилює море; інколи від перех. дієслів: учити грамоту – учити (когось) грамоти (можливість такого переосмислення збільшується в префікс. дієсловах, пор. розм.-оказ.: «–Уже, значить, – нас **полетіло**?» – Остап Вишня; «–Це марки з усіх тих товариств, куди мене добровільно **вступили**» – Журн. «Перець»). Такі переосмислення дієслів більш властиві мовам з тенденцією до аналітизму, напр., англійській, а із слов'янських – південнослов'янським. Пор. також відношення опосередкованої каузації: шити костюм («шити самостійно» і «замовити, щоб хтось інший шив»), так само лікувати (зуби), будувати (будинок) тощо. Друге значення в под. конструкціях звичайно перекладається, напр., у нім. або франц. мовах із залученням допоміжних каузат. дієслів lassen або faire. Є й протилеж. перехід – від каузат. значення до некаузативного: гальмувати машину – машина гальмує, спустити шину – шина спустила, рухати/рушати «приводити в рух – починати рухатися». У ряді мов існує аналіт. вираження каузації за допомогою спец. дієслів. Пор. *Каузальність.*

Літ.: Десницкая А. В. Каузат. глаголы. «Уч. зап. Ленингр. ун-та. Серия филол. наук», 1941, № 58, в. 5; Gołąb Z. The grammar of Slavic causatives. В кн.: American contributions to the Sixth International congress of slavists, v. 1. The Hague, 1968; Недялков В. П. Каузат. конструкции в нем. языке. Ленинград, 1971. *О. О. Тараненко.*

КАЧУРО́ВСЬКИЙ Ігор Васильович (1.IX 1918, м. Ніжин, тепер Черніг. обл.) – укр. літературознавець, письменник, перекладач, професор.

Закін. 1941 Курський пед. ін-т. 1944 виїхав до Австрії, 1948 – до Аргентини. 1958–62 був слухачем Графотехнічного (літ.) ін-ту в Буенос-Айресі. Викладав укр. л-ру, старослов'ян. мову в Катол. ун-ті, рос. л-ру в Ун-ті Спасителя (обидва – в Буенос-Айресі). З 1969 живе в Мюнхені (ФРН). Працює тут літ. оглядачем радіо «Свобода», викладає в Укр. вільному ун-ті (з 1982 – професор). Автор низки поет. збірок, прозових творів. Перекладає з ісп., нім., італ., португ., франц., польс., рос., білоруської поезії. К. справедливо називають продовжувачем традицій «неокласиків». Широко відомі його книги з проблем поетики: «Новела як жанр» (1958), «Строфіка» (1967), «Фоніка» (1984), «Нарис компаративної метрики» (1985), «Основи аналізи мовних форм» (1994). *А. К. Мойсієнко.*

КЕРНИ́ЦЬКИЙ Іван Михайлович (30.IX 1909, с. Гаї, тепер Пустомитівського р-ну Львів. обл. – 9.IV 1979, Львів; пох. у с. Гаї) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1969. Закін. 1937 Львів. ун-т. У 1938–46 викладав укр. мову в школах Львова. З 1946 до кінця життя працював (від 1951 – ст. наук. співробітник) у відділі мовознавства Ін-ту сусп. наук АН УРСР (Львів). Праці: «Наголос у сучасній українській літературній мові» (1954, у співавт.), «Іван Франко як мовознавець» (1956), «Із спостережень над формами давньоминулого часу в староруських і староукраїнських пам'ятках» (1959), «Морфологічні особливості мови „Війтівських книг" XVI–XVII ст. с. Одрехови, колишнього Сяноцького повіту на Лемківщині» (1962), «Система словозміни в українській мові на матеріалі пам'яток XVI ст.» (1967) та ін. Співавтор і член редколегії «Польсько-українського словника» (т. 1–2, 1958–60), співавтор і один з редакторів «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» (т. 1–2, 1977–78; премія ім. І. Франка, 1981), співавтор «Короткого тлумачного словника української мови» (1978.1988). Один з авторів підручника для 2 класу початкової школи «Język polski» («Польська мова»), який перевидавався 14 разів у 1951–69; співупорядник кн. «Акти села Одрехови. Прикарпаття. Пам'ятки української ділової писемності XVI–XVII ст.» (1970).

Літ.: Іван Михайлович Керницький (1909–1979). «Мовознавство», 1979, № 4. *Я. В. Закревська.*

КЕ́РСТА Розалія Йосипівна (24.VII 1933, с. Ковпин, тепер Бродівського р-ну Львів. обл. – 24.IV 1994, Львів) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1978. Закін. 1956 Львів. ун-т. З 1957 – в Ін-ті сусп. наук АН УРСР у Львові (з 1993 – Ін-т українознавства НАН України): референт, мол. наук. співробітник, ст. наук. співробітник (з 1980). Досліджувала проблеми укр. та слов'ян. ономастики, укр. істор. лексикології та лексикографії, діалектології. Осн. праці: «Особові назви, утворені від загальних назв на означення професії, роду заняття (на матеріалі пам'яток української мови XVI ст.)» (1970), «Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування» (1984), «Описові метрологічні та темпоральні назви у пам'ятках української мови XVI – першої половини XVII ст.» (1991). Співавтор «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» (т. 1–2, 1977–78), один з авторів і редакторів «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (в. 1–5, 1994–98).

Літ.: Вірна дочка Брідщини Розалія Керста. «Брідщина», 1994, № 3–4. *Я. В. Закревська.*

КЕРУВА́ННЯ – вид підряд. зв'язку (див. *Підрядність*), коли опорне (головне) слово зі значенням дії, процесу чи стану (або в широкому розумінні – зі значенням власне ознаки) вимагає від залежного слова (переважно ім.) певної відмінкової форми без прийменника або з прийменником. Термін (калька з рос. мови) було рекомендовано у словничку «Граматичної термінології і правописі, ухвалених комісією мови при українському товаристві шкільної освіти в Києві» (К., 1917). К. суттєво відрізняється від ін. видів підряд. зв'язку. На відміну від *узгодження*, де вибір грамат. форми залежних прикметникових, займенниково-прикметникових, дієприкметникових та ін. слів мотивований грамат. формою опор. іменника, воно ґрунтується на лекс.-грамат. значенні гол. слова. На противагу *приляганню*, що не зумовлене форм. або значеннєвими характеристиками опор. слова і відбиває слабкий підряд. зв'язок залеж. слова з опорним, К. стосується семантично передбачуваної сполучуваності, а отже, відзначається тіснішим об'єднанням слів.

Форм. різновиди К. диференціюються залежно від морфол. особливостей опор. або залеж. слова. Відповідно до морфол. класу опор. слова розрізняють К. дієслівне (**написав повість**, **допомагали дівчатам**, **керує гуртком**), іменникове (**написання книги**, **захоплення музикою**, **любов до мистецтва**), прикметникове (**вірний друзям**, **гідний пошани**, **схожа на матір**) і К. слів категорії стану (**весело дітям**, **видно гори**). За формою залеж. слова розрізняють К. власне відмінкове (безприйменникове, безпосереднє), коли залежне слово виражене безприйм. відмінком (**співали пісень**, **завдячує долі**, **нехтує небезпекою**, **керування польотом**, **відданий справі**), і прийменниково-відмінкове (прийменникове, опосередковане), коли підпорядкування здійснюється за допомогою прийм. (**турбуватися про дітей**, **ненависть до зрадників**, **подібний до гриба**). В ролі опор. слів найчастіше виступають дієслова, які керують різними відмінк. і прийменниково-відмінк. формами іменників.

Опорне слово в реченні можна поставити в будь-якій притаманній йому словозмінній формі, тоді як форму керованого слова визначають опор. слово і ті змістові відношення, які передає залеж. слово, пор.: **будував (будую**, **будують**, **будуватиму**, **будуймо**, **будував би)** завод. Якщо узгодження є форм.-грамат. зв'язком, то К. залежить від лекс.-грамат. природи опор. слова і тому є зв'язком лекс.-граматичним.

Розрізняють К. сильне і слабке. Під сильним К. розуміють таку залежність відмінка ім. (може бути відмінок із прийменником) від опор. слова, коли між залеж. іменником і опор. словом наявні тісний внутр. зв'язок і певні семант.-синтакс. відношення, напр.: **посадив деревце**, **милувалися садом**, **розуміється на квітах**. Типовим випадком сильного К. є поєднання слів з об'єктними відношеннями між ними, коли гол. словом виступає прямо-перехідне дієслово, а залежним – ім. у знах. в. без прийм., що означає предмет, на який спрямовано дію: **бачить дітей**, **косять овес**, **зустрів дідуся**. Диференц. ознакою слабкого К. є менша обов'язковість залеж. слова для головного і нерідке вживання останнього без супроводу залеж. форми, пор.: **Я написав приятелеві листа олівцем** і **Я написав приятелеві листа**.

До важливих теор. проблем синтаксису належить проблема окреслення меж, охоплюваних К. Великого поширення набув погляд, згідно з яким кожна відмінк. і прийменниково-відмінк. форма іменників або їхніх еквівалентів поєднана з опор. словом зв'язком К. Цей погляд не відбиває синтакс. специфіки К., оскільки орієнтований лише на морфол. критерії. Більш переконлива кваліфікація К. як виду підряд. зв'язку, що стосується значеннєво передбачуваної опор. словом сполучуваності непрямих відмінків іменників без прийменників і з прийменниками. В такому разі керованими слід вважати тільки ті форми, які зумовлені *валентністю* слів зі значенням дії, стану, якості тощо. Залежно від валентного потенціалу, напр., дієсл. може керувати різною кількістю слів-іменників: одним словом (**любимо працю**, **був у Києві**), двома (**присвятили вірш учительці**, **накривають стіл скатертиною**), трьома (**приїхав із Луцька до Києва поїздом**, **передає книгу сестрі через листоношу**), чотирма (**принесла з саду квіти бабусі в кімнату**), п'ятьма (**привезли вантаж бабусі машиною з Києва до Чернігова**). Позицію керованої відмінк. або прийменниково-відмінк. форми можуть займати компоненти невідмінк. природи, зумовлені, проте, валентністю дієслова або ін. предиката. В цьому разі йдеться про морфологізовані й неморфологізовані члени речення, поєднані зв'язком К., пор.: **любити малювання** і **любити малювати**.

За наявності кількох керованих слів при тому самому опор. слові виразно виявляється більш тісний і менш тісний зв'язок залеж. членів речення. Валентний характер опорного дієслова зумовлює градацію сили К. Зокрема, іменникові у формі знах. в. з об'єктною функцією притаманний тісніший зв'язок з опор. словом, ніж дав. в. з адресатною функцією, який вказує на напівсильне К., й ор. в. з інструмент. функцією, що поєднується з опор. дієсловом зв'язком слабкого К., пор.: **привіз цеглу сусідові машиною**.

Від керованих другорядних членів речення потрібно відрізняти виражені відмінковими і прийменниково-відмінковими формами іменників другорядні члени речення, які поєднані з опор. словом зв'язком не К., а прилягання. Ці залежні форми можуть сполучатися з різними словами, що значеннєво не передбачають залежних іменників, а отже, не керують ними, напр.: «**Не ганьби все підряд без путтяˮ** (В. Симоненко), «**Я поклонився матері у ноги**» (І. Драч). Крім того, частина відмінк. і прийменниково-відмінк. засобів є детермінантними членами речення, тобто такими компонентами в реченні, які формально не поєднані з жодним словом, а поширюють грамат. основу (у двоскладному реченні – присудково-підметову) речення в цілому. Виражені відмінк. і прийменниково-відмінк. формами детермінантні члени речення передають обставинні (просторові, часові, причинові, цільові, допустові та ін.) відношення і звичайно розташовуються на поч. речення: «**За білим тереном виростим дерево**, **Повне квіту До мого світу**, **Повне щебету з дитячого серця**» (А. Малишко); «**Місяцями дерева лежать, зламані бурею**» (О. Гончар). Цим членам речення властивий слабкий підрядний зв'язок із грамат. ядром речення, тобто більша синтакс. автономність. Така віддільність детермінант. членів речення від ін. (основної) його частини пояснюється їхньою семант.-синтакс. співвідносністю з підряд. частинами складнопідряд. речення і підряд. зв'язком невалент. типу, пор.: **Коли почалася буря**, **стугоніла ріка** → **У бурю (під час бурі) стугоніла ріка**. *І. Р. Вихованець.*

КИ́ЄВО-МОГИЛЯ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ – перший вищий навч. заклад і визначний культурно-осв. центр в Україні в 17–18 ст. Її роль в історії укр. мови величезна. Мовознавчі студії К.-М. а. (1632–1819) були спрямовані на піднесення престижу церковнослов'ян. (слов'янської, слов'яноруської) і укр. (за тодішньою термінологією – «руської», «малоруської», «козацької» та ін.) мов, а також на багатомовність, що полягала у викладанні навч. курсів різними мовами, у вивченні кількох мов. Викладання в академії здійснювалося лат., грец., польс., церковнослов'ян., тогочасною укр. (книжною) літ. мовами. В різних формах вивчалися лат., грец., церковнослов'ян., польс., укр. літ. мови, староєвр., пізніше – нім., франц.; з поч. 18 ст. вивчається рос. мова. Багато уваги приділялося вивченню *риторики*, піїтики (*поетики*), діалектики (вміння вести диспути, полеміку) і взагалі різних стилів ораторського мистецтва. Укр. літ. мова того часу широко використовувалася в академії як мова проповіді, навчання, спілкування, як мова наук., полем.-публіцист. трактатів, мова худож. творів, зокрема поет. і драматичних, створюваних викладачами і студентами, а також як матеріал різних філол. курсів. Цією мовою друкувалося багато видань церк.-навч.

характеру, а також худож. і наук., зокрема істор. л-ри. Незважаючи на те, що в академії навчалася значна кількість студентів – представників різних народів, серед професорів і слухачів переважали українці. Вони вносили в академію стихію живої мови укр. народу, його усно-розмовне і пісенне мист-во. Компоненти живої укр. народнорозм. мови тісно перепліталися з книжною мовною традицією, створюючи нову якість літ. мови, хоч цей процес своєї вирішальної стадії розвитку досягає у кін. 18 – на поч. 19 ст. Значну роль в онародненні укр. літ. мови, наближенні її до розуміння народу відіграла діяльність викладачів і вихованців академії Петра Могили, Сильвестра Косова, Єпіфанія Славинецького, Лазаря Барановича, Йоаникія Галятовського, Інокентія Гізеля, Феофана Прокоповича, Георгія Кониського, Антонія Радиловського, Григорія Сковороди та ін.

Літ.: Петров Н. Й. О словесных науках и лит. занятиях в Киев. академии от начала ее до преобразования в 1819 году. «Труды Киев. духовной академии», 1868, т. 1, № 3; Білодід І. К. Києво-Могилян. академія в історії східнослов'ян. літ. мов. К., 1979. *О. І. Білодід.*

КИЇ́ВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС – одна з найдавніших пам'яток історії та л-ри Київ. Русі, складова частина Іпатіївського списку. Є продовженням ***«Повісті временних літ»*** і попередником ***Галицько-Волинського літопису***, охоплює події 1118–1200. Дослідники вважають, що текст, який дійшов до нас, упорядкував бл. 1 200 ігумен Видубицького монастиря у Києві Мойсей на основі літописних зведень, складених при княжих дворах у різних землях Русі, з певними скороченнями і доповненнями. Наявність різних авторів, неоднаковий рівень їх освіти і таланту відбилися на підході до викладу подій, стилі, оцінках фактів. К. л. складається з порічних записів, у які вплетені літописні оповідання, військ. повісті про князів Ігоря Ольговича, Ігоря Святославича та ін. Розповідається також про Новгород, Волзьку Болгарію, Німеччину, Чехію, Польщу, Угорщину. Та гол. тема К. л. – Київ і Київ. земля, боротьба за стольний град між Мономаховичами й Ольговичами, заклики до єднання у боротьбі проти іноз. завойовників. До К. л. включено окремі літ. твори – повість про вбивство Андрія Боголюбського 1174, повість про похід Ігоря Святославича на половців 1185 та ін. К. л. – твір майже суто світський, церк. питанням приділено дуже мало уваги. Мова його наближена до тогочас. живої народної з деякими церковнослов'ян. елементами, з використанням діалогів, прислів'їв, висловів істор. осіб. Найширше представлена загальновжив. і військ. лексика. Привертають увагу описи окр. подій і характеристики осіб, подані надзвичайно мальовничо. Стиль викладу діловий, урочистий. Переклад сучас. укр. мовою здійснив Л. Махновець.

Іл. див. на окр. арк., с. 808–809.

Вид.: Полн. собр. рус. летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1908; Київ. літопис. «Київ», 1984, № 6–8; Літопис руський. За Іпатським списком. К., 1989.

Літ.: Франчук В. Ю. Книжна лексика в Київ. літописі. «Мовознавство», 1980, № 6; Мельничук О. С. Про мову Київ. літопису XII ст. «Мовознавство», 1983, № 2; Махновець Л. Для сучасників, для пам'яті поколінь. Від перекладача Київ. літопису. «Київ», 1984, № 8; Франчук В. Ю. Киев. летопись. Состав и источники в лингв. освещении. К., 1986.

Д. Г. Гринчишин.

КИРИ́ЛИЦЯ – одна з найдавніших систем слов'ян. *письма* (азбук), як і *глаголиця*. Названа на честь творця слов'ян. писемності просвітителя Кирила (світське ім'я – Костянтин; див. *Кирило і Мефодій*). Більшість сучас. фахівців вважає, що Кирило бл. 863 скомпонував глаголицю, яку в давнину іменували куриловицею (кириловицею). Проте, оскільки глаголицю було забуто, старовинну назву перенесено на ін. слов'ян. графіку. К. ґрунтується на грец. *алфавіті* унціального (уставного) типу. Автор К. невідомий. Є кілька гіпотез про її творця: сам Кирило, Мефодій, пресвітер Костянтин, болг. цар Симеон тощо. Найімовірніше, що К. склав у кін. 9 – на поч. 10 ст. учень Кирила Климент Охридський, який 893 став архієпископом і розгорнув осв. діяльність у Пд.-Зх. Македонії. У давню К. ввійшли 24 літери грец. алфавіту (а, в, г, д, є, ҁ, н, і, к, л, м, N, о, п, р, с, т, ф, х, ω, ѱ, е, ѯ, ϒ) та 12 спец. знаків на позначення

Літери	Назва літер	Числове значення	Літери грецького алфавіту 10-12 ст.	Літери	Назва літер	Числове значення	Літери грецького алфавіту 10-12 ст.
А	азъ	1	а	Х	хѣръ	600	χ
Б	боукы			Ѡ	отъ	800	ω
В	вѣди	2	в	Ц	ци	900	
Г	глаголи	3	г	Ч	чрьвь	90	
Д	добро	4	д	Ш	ша		
Є	єсть	5	є	Щ	шта		
Ж	живѣте			Ъ	єръ		
Ѕ	ѕѣло	6	S	Ы	єры		
З	земля	7	ζ	Ь	єрь		
Н	иже	8	н	Ѣ	ять		
І	и	10	і	Ю	ю		
К	како	20	к	Ꙗ	(н)ꙗ		
Л	людие	30	λ	Ѥ	(н)є		
М	мыслите	40	м	Ѧ	юсъ малыи		
Н	нашь	50	N	Ѩ	—		
О	онъ	70	о	Ѫ	юсъ большии		
П	покои	80	п				
Р	рьци	100	р	Ѭ	—		
С	слово	200	с	Ѯ	кси	60	ξ
Т	твьрдо	300	т	Ѱ	пси	700	ψ
ОУ	оукъ	400	оу	Ѳ	фита	9	θ
Ф	фрьтъ	500	Ф	Ѵ	ижица		ϒ

Кирилиця.

характерних звуків слов'ян. фонет. системи, а саме: **ѣ, ж, ѕ** (первісно вимовлялась як дз), **ч, ҹ, ш, ъ, ы, ь, ѣ, ѧ** (носовий **е**), **ѫ** (носовий **о**), а також лігатура **щ** для передачі сполуки приголосних **ш** і **т** (точний склад первісної К. не з'ясований). Букву **ш** запозичено з глаголиці. Літери **ж, ч, ҹ, ѣ, ъ, ь**, безсумівно, є видозміненими глаголич. знаками (щоправда, дехто **ѣ** виводить з різновиду грец. уставної **β**). Імовірно, що з глагол. накресленнями пов'язані знаки **ь, ѧ, ж**. За глагол. знаком оформлено букву **ы** – поєднання **ъ** та **і**, лігатуру **щ**. Допускається виникнення знака **ѕ** із грец. дигамми. Для передачі йотації використано **і** – **ѥ, ꙗ, ю** тощо. Можливо, впливом глагол. букви на позначення йотованого **у** пояснюється те, що в К. він позначається поєднанням **і** та **о**, а не поєднанням **оү**, яким передавався голосний **у**. Кожна буква К. мала свою назву – в переважній більшості словоформи: **азъ** «я», **боукы** «буква» або «бук», **вѣдѣ** «знаю» (пізніше – **вѣди** «відай», «знай»), **добро**, **ѥсть**, **живѣте** – «живіте», **ѫсъ** «вус» тощо. Вони сприяли швидшому засвоєнню грамоти. Кирилич. букви мали й числове значення, співвідносне із значенням тотожних знаків грец. абетки: **а** – 1, **в** – 2, **г** – 3, **д** – 4, **є** – 5 і т. д. Виняток становили специф. кириличні літери **ҹ** і **ч**, які відповідно мали значення 90 і 900.

Найдавнішою з нині відомих датованою кирилич. пам'яткою є напис 931 у скельному монастирі біля с. Крепча в Болгарії. Найдавніші пергаментні кириличні рукописи – Савина книга (Савине Євангеліє) кін. 10 або поч. 11 ст., Супрасльський збірник 11 ст. (обидва збереглися і відкриті на територіях, що входили до складу Київ. Русі) та Енинський апостол 11 ст., знайдений у Болгарії. Найдавнішою точно датованою кирилич. книгою є давньорус. Остромирове Євангеліє 1056–57. К. протягом 10–12 ст. вживалася рівнобіжне з глаголицею, яку поступово витісняла. Певною перевагою К. перед глаголицею було відносно простіше накреслення букв. Існує думка, що К. прийшла до Київ. Русі з Болгарії разом із старослов'ян. богослуж. книгами після офіц. прийняття християнства 988. Однак кирилич. напис, що зберігся на корчазі з могили побл. с. Гньоздова на Смоленщині (Росія), датують 1-ю пол. або 3-ю чвертю 10 ст. Впевненіше датуються золоті та срібні монети Великого київ. князя Володимира з кирилич. текстами, карбовані, очевидно, з кін. 10 ст. Протягом історії К. мінявся тип письма. Першим з'явився *устав.* З 14 ст. поширився *півустав.* Поява півуставу була зумовлена прискоренням процесу писання, оскільки потреба в книгах та ін. текстах збільшувалася.

Зростання попиту на писемну продукцію, особливо в ділових паперах, вимагало пришвидшення темпу писання, що призвело до виникнення в кін. 14 ст. *скоропису.* Із скоропису розвинувся курсив – сучас. ручне письмо з пов'язаними буквами. В 14 ст. з'явилася і орнаментальна в'язь у заголовках. Півуставне письмо лягло в основу кириличних друкар. шрифтів. У Росії 1708 був ств. близький до нинішнього *гражданський шрифт*, яким мали писатися і друкуватися світські тексти. Накреслення букв стало спрощеним і наближеним до стилю лат. шрифту. Елементи такого шрифту в східнослов'ян. друках з'явилися раніше (в Україні 1591 у «Граматиці доброглаголиваго еллино-словенского язика»). К. у давнину користувалися усі православні слов'яни, а також румуни й молдовани. З уведенням додаткових букв і діакрит. знаків до літер К. на позначення специф. звуків на слов'яно-кириличній графіч. основі ґрунтуються і нинішні системи письма українців, білорусів, росіян, болгар, македонців, сербів, югосл. русинів, а також (через російський) алфавіти багатьох народів кол. СРСР і монгольська абетка. Румуни в 19 ст., а в 1932–39 та з 1989 і молдовани перейшли на *латиницю.* Спроби (в т. ч. силоміць) запровадити замість К. латиницю на західноукр. землях (у Галичині в 19 ст., в Закарпатті – на поч. 20 ст.) були відкинуті (див. *«Азбучна війна»*).

Літ.: Черепний Л. В. Рус. палеография. М., 1956; Щепкин В. Н. Рус. палеография. М., 1967; Карский Е. Ф. Славян. кирилловская палеография. М., 1979; Кирило-Методиевска енциклопедия, т. 1. София, 1985; Власов В. Г. Славян. азбука и славян. просветители. М., 1989. *В. В. Німчук.*

КИРИ́ЛО І МЕФО́ДІЙ – слов'ян. просвітителі, творці слов'ян. азбуки, проповідники християнства, перші перекладачі богослужб. книг на слов'ян. мову, брати. Молодший з братів Кирило (до прийняття чернецтва у 869 – Костянтин; 827, Солунь, тепер м. Салоніки, Греція – 14.II 869, Рим) і старший Мефодій (815, Солунь – 6.IV 885, м. Велеград, не зберігся; тепер це тер. Чехії) походили з родини воєначальника. К. і М. добре знали південномакед. діалект солунських слов'ян, грец., лат., араб. та єврейську мови. Кирило дістав освіту в Магнавр-

Кирило і Мефодій. Гравюра 1867.

ській школі при дворі визант. імператора Михайла III в Константинополі. Працював патріаршим бібліотекарем, викладав філософію в Магнавр. школі (мав прозвання Філософ). Брав участь у богосл. диспутах з іконоборцями (40-і рр.), мусульманами (50-і рр.), побував з дип. і проповідницькою місією в Сирії, разом з Мефодієм здійснив подорож до Хозар. каганату як місіонер і дипломат. Мефодій спочатку служив військовим, пізніше був правителем однієї зі слов'яноболг. областей Візантії (835–845), потім ігуменом монастиря Поліхрон у Малій Азії. У 863 Михайло III і константиноп. патріарх Фотій на прохання моравського князя Ростислава послали К. і М. у Моравію для ведення церк. служби слов'ян. мовою, що мала бути протиставлена лат. мові нім. місіонерів. За свідченням джерел, Кирило перед відбуттям до Моравії розробив слов'ян. азбуку (див. *Глаголиця*) і з допомогою Мефодія переклав з грец мови на слов'янську (південномакед. солунський діалект) книги: Євангеліє, Апостол, Літургія, Служебник, фрагменти Псалтиря і Требника. Оригінали творів К. і М. не збереглися. Творами Кирила учені вважають «Азбучну молитву», «Пролог до Євангелія» та ін. Мефодія називають автором гімну на честь Дмитра Солунського.
Діяльність К. і М. викликала невдоволення нім. катол. духівництва. Брати були звинувачені в єресі. У 866 К. і М. рушили до Риму й одержали в папи Адріана II дозвіл на поширення слов'ян. книг і богослужіння. У Римі Кирило захворів і помер. Мефодій у сані архієпископа Моравії і Паннонії 870 приїхав до Паннонії. Нім. духівництво переслідувало його: два з половиною роки він провів у в'язниці. У 882–884 жив у Візантії; у серед. 884 переїхав до Моравії і разом з учнями переклав на старослов'ян. мову частину бібл. книг. Після смерті Мефодія учні К. і М. були вигнані з Моравії і продовжували проповідницьку та просвітницьку діяльність у південнослов'ян. країнах, передусім у Болгарії, звідки слов'ян. грамота прийшла до Київ. Русі. Болг. церква встановила день пам'яті К. і М., який згодом став святом нац. освіти й культури. В Болгарії запроваджено орден «Кирило і Мефодій» та Міжнар. премію ім. братів К. і М. – за визначні праці зі староболгаристики і славістики.

Літ.: Лавров П. Кирило та Методій в давньослов'ян. письменстві. К., 1928; Його ж. Мат-лы по истории возникновения древнейшей славян. письменности. Л., 1930; Ильинский Г. А. Опыт систематической Кирилло-Мефод. библиографии. София, 1934; Бернштейн С. Б. Константин-Философ и Мефодий. М., 1984; Кирило-Методиевска енциклопедия, т. 1. София, 1985; Истрин В. А. 1100 лет славян. азбуки. М., 1988.

В. А. Глущенко.

КИРИЧЕ́НКО Ілля Микитович [19.VII(31.VII) 1889, с. Рябухи, тепер Талалаївського р-ну Черніг. обл. – 13.VII 1955, Київ] – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1945, чл.-кор. АН УРСР з 1951. Закін. 1914 Ніжин. істор.-філол. ін-т. Викладав лат., грец. і рос. мови у гімназіях Іваново-Вознесенська (1914–18), а з 1918 – укр. і класичні мови у школах і вузах України (Лубни, Київ). З 1931 працював в Ін-ті мовознавства АН УРСР (з 1946 – зав. відділу словників), а з 1936 водночас викладав лат. мову у Київ. ун-ті (з 1952 – зав. кафедри класич. філології). Розробляв проблеми лексикографії, правопису, стилістики. Перша значна праця – «Словник медичної термінології» (1936). Один з авторів «Російсько-українського словника» (1948; 2-е вид. – 1955). Брав участь у створенні «Українсько-російського словника» (т. 1–6, 1953, 1963), зокрема розробив наук. засади і принципи його побудови. Автор «Орфографічного словника» (1955, кілька видань). Під кер. К. створено перший у вітчизн. лексикографії перекладний «Українсько-російський та російсько-український словник власних імен людей» (1954, кілька видань). Фундатор і гол. ред. «Лексикографічного бюлетеня» АН УРСР (в. 1–5, 1951–55) та ін. Багато уваги приділяв питанням укр. правопису, розкриттю його особливостей, практ. завданням у цій галузі мовознавства.

І. М. Кириченко.

Літ.: Паламарчук Л. С. Ілля Микитович Кириченко (1889–1955). «Мовознавство», 1969, № 4; Булахов М. Г. Кириченко Илья Никитич. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 2. Минск, 1977.

Л. С. Паламарчук.

КИСІЛЕ́ВСЬКИЙ Кость (23.II 1890, с. Рошнів, тепер Тисменицького р-ну Івано-Франк. обл. – 20.IX 1974, м. Ервінгтон, шт. Нью-Джерсі, США) – укр. філолог, д. чл. НТШ з 1932. Навч. у Лейпц. ун-ті, закін. 1912 Віден. ун-т. Учителював у гімназіях та вчител. семінаріях Станіслава (тепер Івано-Франківськ), Городка, Львова, Рогатина. З 1938 – професор Педагогіуму у Львові, з 1939 – професор Львів. ун-ту. З 1944 – в еміграції. Від 1945 – професор Укр. вільного ун-ту в Мюнхені; з 1959 – у США (Нью-Йорк). Займався українозн. студіями. Автор праць з укр. діалектології, історії мови, словників, шкільних посібників з укр. мови і дидактики: «Методика правописних і словесних вправ» (1929), «Українсько-польський і польсько-український словник» (т. 1–2, 1930–31, разом з Є. Грицаком), «Правописний словничок» (1934), «Ізоглоси південно-східнього Наддністров'я» (1948), «Кодекс Ганкенштайна – староукраїнська пам'ятка» (1953), «Надпрутський говір» (1954), «Історія українського правописного питання. Спроба синтези» (1956), «Наукові праці І. Франка» (1957), «Ізоглоси Звенигородщини й Шевченкова мова» (1961), «Мовні особливості наддністрянського гнізда» (1962). Опубл. нариси про укр. учених І. Панькевича (1958), І. Зілинського (1962) та ін.

Літ.: Ковалів П. Проф. д-р Кость Кисілевський та його наук. праці. «Доповіді НТШ в ЗДА». [Н.-Й.], 1970, ч. 36.

Й. О. Дзендзелівський.

КІНЕ́ЦЬ СЛО́ВА, ауслаут – ост. компонент звукового вияву. В укр. мові К. с. підпорядкований вимогам милозвучності, завдяки чому найчастіше виступає як сполучення голосний + приголосний або навпаки (відкритий чи закритий склад). Збіг двох голосних у кінці слова укр. мові не властивий (становлять виняток іншомов. слова какао, радіо), проте можливе поєднання у цій позиції кількох приголосних, найчастіше сонорний + глухий, рідше – сонорний + дзвінкий. Кінцеві сполуки приголосних дзвінкий + глухий трапляються дуже рідко, а сполук глухий + дзвінкий зовсім немає. Кінцеве поєднання трьох приголосних (шерсть, центр, ковдр, жертв) є у групі слів, що не перевищує двадцяти, а чотирифонемна сполука приголосних виступає лише в окр. словоформах (айстр, верств, звірств тощо). Губні та [р] після занепаду редукованого [ь] втратили м'якість у кінці слів (і складів) як фонол. рису. Звук u в кінці слів є позиц. виявом фонеми IV: даў, зна͡ў, робиў. Укр. мові, як і ін. слов'янським, у кінці слів властива *кореляція* глухості – дзвінкості приголосних (літ – лід, п'ять – п'ядь), проте в багатьох пд.-зх. говірках відбулося оглушення кінцевих дзвінких (дуп, сніх).

Г. П. Півторак.

КЛАСИФІКА́ЦІЯ МОВ – див. *Генеалогічна класифікація мов*, *Соціолінгвістична класифікація мов*, *Типологічна класифікація мов*.

КЛЕ́ПИКОВА Галина Петрівна (19.IV 1931, Ташкент, Узбекистан) – рос. мовознавець-славіст, канд. філол. наук з 1961. Закін. 1953 Моск. ун-т. Працює з 1957 в Ін-ті слов'янознавства і балканістики АН СРСР (з 1998 – Ін-т слов'янознавства Рос. АН). Досліджує географію і генезис діал. явищ слов'ян. і неслов'ян. мов, зокрема лексику укр. діал. карпатської зони («Слов'янська пастуша термінологія. Її генеза і поширення в мовах карпатського ареалу», 1974), міжмовні зв'язки («Про дослідження лексичних запозичень з румунської мови в карпато-українських говорах», 1973; цикл статей «Карпатська лексика та її відношення до лексики інших зон слов'янського світу», 1977, 1980, 1984; «До проблеми стратифікації романських запозичень у лексиці мов балканської (балкано-романської) зони», 1980; «Ізоглоси румунських запозичень у слов'янських діалектах карпатського ареалу», 1998; «Полілінгвальні атласи і вивчення слов'яно-неслов'янських мовних контактів», 2003); проблеми етно- та глотогенезу, карпатознавства [«Карпатский диалектологический атлас», ч. 1–2, 1967, у співавт.; «Групування південно-західних українських говорів (на матеріалі „Карпатского диалектологического атласа")», 1968, у співавт.; «Проблема „карпатської міграції слов'ян" у світлі нових даних лінгвістичної географії», ч. 1–2, 1988–89; «Карпатоукраїнські говори і проблеми словотворення. 1. Деривати з суфіксом *-іс(а)*», 1992; «Общекарпатский диалектологический атлас», в. 1–6, 1989–2001, у співавт.; «Карпатоукраїнські говори як об'єкт лінгвогеографічного вивчення», 2002]. Розробляє теор. і практ. питання слов'ян. лінгв. географії [«Български диалектен атлас», т. 1, 1964, у співавт.; «Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная», в. 1–3, 1988–2000, у співавт.; «До проблеми використання даних лінгвістичної географії в історико-етимологічних дослідженнях» (в кн.: Этимология. 1984», 1986); «Лінгвогеографічне вивчення карпатської (карпато-балканської) зони і проблема діахронічної інтерпретації „карпатизмів"», 1989, у співавт.; «До проблеми взаємовідношень мов центральної і периферійної зон Балкано-Карпатського ареалу», 1985] та ін. (всі праці – рос. мовою).

Літ.: Список науч. трудов Г. П. Клепиковой за 1957–2002 гг. В кн.: Исследования по славян. диалектологии, в. 8. М., 2002.

П. Ю. Гриценко.

КЛИМЕ́НКО Ніна Федорівна (22.X 1939, Черкаси) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1986, професор з 1992. Закін. 1961 Київ. ун-т. Працювала в Укр. т-ві дружби і культур. зв'язку з зарубіж. країнами (1961–64). З 1965 – співробітник, а з 1987 – зав. відділу структур.-матем. лінгвістики Ін-ту мовознавства НАН України. З 1999 – зав. кафедри елліністики Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Праці з морфеміки і словотвору укр. мови, лексикології, структур.-матем. лінгвістики, неоелліністики: монографії «Система афіксального словотворення сучасної української мови» (1973), «Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові» (1984), «Як народжується слово» (1991), «Основи морфеміки сучасної української мови» (1998, 2000). Співавтор багатьох монографій: «Структурна граматика сучасної української мови» (1972), «Морфемна структура слова» (1979), «Нариси з контрастивної лінгвістики», «Словотвір сучасної української мови» (обидві – 1979), «Формалізовані основи семантичної класифікації лексики» (1982), «Лексична семантика в системі «людина–машина» (1986), «Український семантичний словник» (проспект, 1990, рос. мовою), «Використання ЕОМ у лінгвістичних дослідженнях» (1990, рос. мовою), «Мови європейського культурного ареалу» (1995), «Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови» (1998) та ін. Керівник і учасник створення комп'ютерного морфемно-словотв. фонду в Ін-ті мовознавства НАН України. Один з укладачів «Частотного словника сучасної української художньої прози» (т. 1–2, 1981), «Словника афіксальних морфем української мови» (1998), «Оберненого частот-

Н. Ф. Клименко.

ного словника сучасної української художньої прози» (1998), «Новогрецько-українського словника» (2003). Член редколегії та один з авторів енциклопедії «Українська мова» (2000, 2004).

М. Я. Плющ.

КЛИ́ЧКА – див. *Вуличне прізвище.*

КЛИ́ЧНА ФО́РМА – див. *Кличний відмінок.*

КЛИ́ЧНИЙ ВІДМІ́НОК – 1) грамема категорії відмінка іменників, що спеціалізована на вираженні функції *звертання*, входить у *парадигму* однини та множини і відрізняється від ін. грамем сукупністю закінчень: одн. дівчино, красуне, батьку, велете, село, поле, любове, ноче, курча, ім'я; мн. дівчата, красуні, батьки, велети, се́ла, поля́, ночі, курчата, імена; 2) залежна від К. в. іменників і узгоджувана з ним грамема прикметника та ін. слів прикметникового морфол. типу у функції означення, яка входить у парадигму однини та множини і збігається із закінченням наз. в. прикметника та ін. слів із прикметниковим типом відмінювання. Грамема К. в. іменників виділяється за типовим для відмінків значенням предметності і сукупністю закінчень. Термін увів А. Кримський в «Украинской грамматике» (1907). В укр. мовознавстві тривалий час був поширеніший термін «клична форма».

К. в. іменників найчастіше вживається у реченнях із дієсл. присудком у формі 2-ї ос. нак. сп., в яких іменникове звертання виступає складною синтаксемою зі знач. адресата і потенц. суб'єкта дії. Ця функція є первинною семант.-синтакс. функцією К. в., з якою співвідноситься його первинна форм.-синтакс. функція підмета, напр.: «**Чоловіче мій**, запрягай коня!» (Л. Костенко); «Зупиніться, **поети!**» (Б. Олійник), «**Моя пісне**, на гори зійди і впади, наче річка зі скелі» (Д. Павличко). Функція адресата і потенц. суб'єкта дії є базовою для К. в. у вторинних функціях. У реченнях будь-якої структури (за винятком речень з формою 2-ї ос. нак. сп.) у К. в. акцентується знач. адресата і відповідно знебарвлюється супровідне значення потенц. суб'єкта дії, а також набувається залежність звертання від грамат. основи речення у цілому, напр.: «**Костю мій, Костю**, синьоокий бродяго, Он весна викреслює шлях по птицях» (А. Малишко); «Нам випало, **сину**, досіяти і долюбити Отецькеє поле» (Б. Олійник). Форма К. в. у конструкціях типу «**Рідна мати моя**, ти ночей не доспала» (А. Малишко)! «Я вас люблю великою любов'ю, **моя старенька мамо, тату мій**» (Д. Павличко) синтаксично пов'язана із займенниками 2-ї особи і дублює їхню семант.-синтакс. функцію, тобто виконує роль синтаксеми з ідентифікуючою функцією. К. в. може виступати в позиції односл. речень типу «Тату!», «Оксано!», які є семант.-функц. еквівалентами речень із присудком у формі нак. сп. У грамат. системі сучас. укр. мови К. в. виявляє семант.-синтакс., форм.-синтакс. і морфол. співвідносність із наз. в. Зокрема, обом відмінкам притаманна абс. омонімія закінчень у прикметниках та у формі мн. іменників і часткова омонімія в іменникових формах однини.

І. Р. Вихованець.

КЛІ́МАКС (грец. κλῖμαξ, букв. – драбина) – див. у ст. *Фігура мови.*

КЛІШЕ́ (франц. cliché, від clicher – робити відбиток, стереотипувати) – мовний засіб, стандартний зворот, регулярно повторюваний у певних умовах і контекстах; мовний *стереотип* з позит. функцією. На відміну від *штампа*, який характеризується «стертістю» лекс. значення, К. є конструктивними одиницями мовлення, що відображають у свідомості часто повторювані явища дійсності, зберігають свою семантику і виразність, служать характерними ознаками певного стилю чи певної ситуації (форми привітання, прощання, пробачення, зачини та кінцівки казок, словесні рамки документів тощо). Швидка відтворюваність К., їх автоматизм, мовна економність полегшують комунікат. процес. Використовуються здебільшого у писем. діловому мовленні. Мех. перенесення К. в неприродні для них стилі (художній, публіцистичний) перетворює їх у штампи.

Літ.: Коваль А. П. Культура ділового мовлення. К, 1982.

Я. М. Сологуб.

КЛЮЧОВІ́ СЛОВА́ – 1. У лексичному складі мови – слова з високою частотністю, що позначають поняття важливих для сусп-ва сфер життя і характеризують лексику певних істор. етапів, періодів. Є історично змінною категорією (на відміну від високочастотних слів тих сфер життя, що не підлягають швидкій зміні, напр., назв членів родини, частин тіла, рослин і тварин). К. с. входять до *активного словника*, є одним з виявів *моди в мові*, найвиразніше виявляються в публіцист. і розм. стилях. Поняття К с. – «слів-ключів» на відміну від «слів-свідків» уперше з'явилося у франц. лексикології в 50-х рр. 20 ст. (Ж. Маторе, П. Гіро). Так, за підрахунками франц. лінгвістів у париз. пресі 1871 найчастотніші слова мали таку послідовність: кохання, пристрасть, жінка, серце, фривольність, рента, а через століття цей перелік був таким: автомобіль, швидкість, жінка, війна, Місяць, наркотики, атом, політика, кохання. В укр. мові серед К. с. останніх десятиліть були в 60-і рр. у зв'язку зі спрямованістю екон. політики на освоєння необжитих земель та виходом у космос – **романтика**, **дорога**, **геолог**, лексика космосу; у період реформ 80-х рр. – **перебудова**, **гласність**, **прискорення**; у 90-х рр. у зв'язку зі зміною політ.-екон. відносин – **ринок**, **приватизація** і т. ін.; у зв'язку зі здобуттям Україною незалежності – **розбудова**, **відродження**, **державність** (**державницький**), **національний**, **соборність** і т. ін. Серед К. с. виділяються ключові метафори, ключові образи епохи (напр., у 60-х рр., активно метафоризувалася лексика атом. фізики, «космічна»). К. с. є атрибутом лексики літ.

напрямів – особливо класицизму, сентименталізму, романтизму, символізму (напр., в укр. романт. л-рі 1-ї пол. 19 ст. лексика, пов'язана з козацтвом, образами могили, руїни).

Літ.: Matoré G. Histoire des dictionnaires français. Paris, 1968; Будагов Р. А. История слов в истории общества. М., 1971.

О. О. Тараненко.

2. К. с. як ознака стилю – слова, яким належить визначальна роль у звуковій і семант. організації поет. тексту. Характерні для *стилю індивідуального*, особливо поетів символіст. напряму. Їхніми гол. рисами є багатозначність, семант. місткість, «прирощення» до лекс. додаткових худож. значень. К. с. – одна з характерних ознак поет. мови Т. Шевченка.

Як інтегратори тексту К. с. вступають у різноманітні, зокрема опозиційні, звукові й смислові зв'язки зі спорідненими, а також близькими за звучанням словами, що створює семант. місткість і багатовимірність поет. образів. Так, багатозначність одного з К. с. Шевченкової поезії – **світ** – випливає з полісемії самого слова, що має кілька значень «всесвіт», «час перед сходом сонця; світанок», «світло». В поезії Т. Шевченка слово «світ» вживається у всіх трьох значеннях, нерідко вони межують в одному текстовому уривку:

Буде каяння на **світі**
Вороття не буде.
Благаю Бога,
щоб **світало**,
Мов волі, **світу** сонця жду.

Одночасно слово **світ** утворює певний лекс. ряд зі спорідненими і співзвучними словами – **світлий**, **світитися**, **світати**, **просвітити**, **святий** та ін.

Л. Т. Масенко.

3. К. с. в інформатиці – слова, що позначають основні, найважливіші поняття якого-небудь тексту (напр., К. с. статті, автореферату дис. тощо, які виносяться на початок або кінець тексту); слова, що виражають потрібну для користувача інформацію (при автомат. пошуку даних, прослуховуванні телефонних та ін. розмов тощо). *О. О. Тараненко.*

КМІТ Юрій (псевд. і крипт. – Задуманий Юрій, К., Ю. К.; 24.IV 1872, с. Кобло-Старе, тепер Старосамбірського р-ну Львів. обл. – 25.VI 1946, с. Кульчиці, тепер Самбірського р-ну Львів. обл.) – укр. письменник, літературознавець, етнограф, діалектолог. Закін. 1899 Львів. духовну семінарію, пізніше – теол. ф-т Львів. ун-ту. Багато років був священиком у гірських селах Бойківщини. Працював над словником бойків. говорів; частину його на літери **А–К** (**копанья**) опубл. у «Літописі Бойківщини» (Самбір, 1934–39, ч. 3–11). Частина цього словника на літеру **К** (від **копанья** до кінця) і на літеру **Ш** пропала під час воєнних дій 1939. Мат-ли словників увійшли до «Словника бойківських говірок» М. Онишкевича (1984). Діалектол. мат-ли містяться у розвідках К. «Бойківське весілє в Гвіздци Турчанського повіта» (1908), «Похоронні звичаї і вірування бойків» (1914), «Різдвяні свята у бойків» (1915), «Ще про Волосатий» (1935), «Народні пацір'ї» (1935). Писав оповідання, п'єси, виступав з літ.-крит., публіцист. і літературозн. статтями.

Літ.: Кріль О. Нар. письменник (до 100-річчя від дня нар. Юрія Кміта). «Наша культура» [Варшава], 1972, № 6.

М. Т. Демський

КМІЦИКЕ́ВИЧ Володимир Фердинандович (28.VIII 1863, Польща – 29.VII 1942, Чернівці) – укр. лексикограф, перекладач, педагог. Викладав класичну філологію у гімназіях Галичини й Буковини. Один із засновників Пед. т-ва ім. Г. Сковороди в Чернівцях. Уклав «Німецько-український словар» (1912, у співавт.), який присвятив І. Франкові та О. Кобилянській, і «Грецько-український словник» (1922–23). Переклав з нім. мови драму «Вільгельм Телль» Ф. Шиллера (вид. у Львові 1887 з передм. І. Франка), з латинської – «Платонову оборону Сократа» (1903). Автор ряду істор.-літ. статей.

Й. О. Дзендзелівський.

КНИГОДРУКУВА́ННЯ – див. *Друкарство.*

КНИ́ЖНА ЛЕ́КСИКА – *слова*, що вирізняються на тлі стилістично нейтр. *лексики* літ. мови своїм походженням, особливістю словотв. будови та вузькою сферою ужитку. Вони вносять у спілкування відтінок офіційності, урочистості, науковості, часом штуч. *книжної мови*. Як К. л. сприймаються старослов'янізми типу **животворящий**, **Благовіст**, **предковічний**, **древній**, слова-терміни, що співвідносяться зі стилістично нейтр. назвами (пор. **асоціація – об'єднання**, **апробація – перевірка**). Ознакою книжності виступають суфікс. утворення на **-ація**, **-изація**, **-изм**, **-іальний**, **-ість**, **-ання**, слова з префіксами **архі-**, **ультра-** і т. п. Однак книжність не пост. ознака названих засобів: вона нейтралізується у контекстах, коли К. л. використовується з метою досягнення зниженого, розм. колориту мови.

С. Я. Єрмоленко.

КНИ́ЖНА МО́ВА – *мова*, в якій переважають *книжна лексика*, писемні усталені звороти (*штампи*, *стереотипи*), ускладнений синтаксис з підрядними граматичних зв'язками, типовий для писемної мови, орієнтація на піднесений *високий стиль*. До книжних належать *офіційно-діловий стиль*, *науковий стиль* і частково *публіцистичний стиль*. Наповнена спец. поняттями, *термінами*, *запозиченими словами*, зворотами-штампами, К. м. прагне до чітких формулювань, уникає емоц. передачі думки, суб'єктив. нашарувань у висловлюванні. Якщо в типово книжних стилях така беземоційність природна, закономірна, то проникнення К. м. у діалоги та монологи худож. твору знижує його естет. цінність, викликає небажаний гумор, ефект (стиліст. прийом обігравання книжних елементів часто застосовує у своїх творах П. Загребельний). За книжністю, звичайно притаманною наук. стилю, часом приховується науковопод. виклад, коли вибирається ускладнена претензійна форма для передачі простого змісту.

Водночас постійно відбувається процес окнижнення *літературної мови*, оскільки мова поповнюється новими поняттями, іншомов. слова-

ми-термінами. Вони входять у мовну практику через засоби масової інформації; останні спричинилися також до проникнення в усне спілкування таких зворотів-штампів, як **у даний час**, **відповідний період**, **на рівні завдань (вимог)**, **мати місце**, **розв'язання проблем**, **з боку адміністрації** тощо. Окнижнюється мова також через надмірне використання спец., вузькопрофес. лексики, через звертання до книжних образних висловів високого стилю. Поширенню К. м. сприяє й мовна освіта, орієнтована не на живе усне спілкування, а на засвоєння писемно-книжних блоків, що, з одного боку, полегшують оформлення думки, а з іншого – роблять мову безбарвною, сухою, позбавленою природних індивід. інтонацій. Практика публ. виступів за писаним текстом, читання офіц. доповідей так само сприяють утвердженню книжного стилю спілкування.

Літ.: Костомаров В. Г. О разграничении терминов «устный» и «разговорный», «письменный» и «книжный». В кн.: Проблемы совр. филологии. М., 1965; Взаємодія усних і писем. стилів мови. К., 1982; Взаємодія худож. і публіцист. стилів. К., 1991. *С. Я. Єрмоленко.*

КОБИЛЯ́НСЬКИЙ Броніслав Володимирович (18.XII 1896, с. Хотимир, тепер Тлумацького р-ну Івано-Франк. обл. – 1.VII 1986, Львів) – укр. мовознавець і педагог, канд. філол. наук з 1960. Закін. 1926 Віден. ун-т, де здобув ступінь доктора філософії. У 1926–43 вчителював у школах, гімназіях с. Хотимира, Луцька, Рівного; 1944–51 – ст. викладач, доцент, зав. кафедри укр. мови Івано-Франк. вчительського (потім – педагогічного) ін-ту; 1951–59 – доцент, зав. кафедри Львів. пед. ін-ту; 1959–76 – доцент кафедри укр. мови Львів. ун-ту. Автор праць з діалектології («Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття», 1928; «Діалект і літературна мова», 1960, «Деякі східнокарпатські архаїзми та історизми української мови», 1967; «Лексичні паралелізми в говорах української і південно-слов'янських мов», 1972; «Східнокарпатські міфоніми», 1980), історії укр. мови («Лекції з курсу „Історія української літературної мови"», 1965), етимології («Етимологія деяких українських слів», 1958; «Етимологічні етюди», 1972), культури мови («Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови», 1971), методики навчання укр. мови, історії мовознавства («Короткий огляд історії мовознавства», 1964). Досліджував мову творів письменників: «До характеристики лексики поетичних творів Тараса Шевченка» (1955), «Роль церковнослов'янізмів у „Кобзарі" Т. Шевченка» (1961), «Мова творів Г. С. Сковороди» (1965), «Мовностилістичні риси Франкового „Мойсея"» (1966) та ін. *М. Т. Демський*.

КОБИЛЯ́НСЬКИЙ Юліан Юліанович (26.XII 1859, м. Гура-Гумора на Буковині, тепер Гура-Гуморулуй, Сучав. повіту, Румунія – 11.IX 1922, Чернівці) – укр. філолог, лексикограф, перекладач, педагог. Закін. 1883 Чернів. ун-т. Викладав класичні мови і л-ри у Чернів. укр. гімназії. Один з перших в Україні почав працювати над лат., укр. та грец.-укр. лексикографією. Уклав укр. «Словарець до Гая Юлія Цезаря війни з Галійцями», «Русько-латинський словарець для руських гімназій» (обидва – 1907), «Латинсько-український словар для середніх шкіл» (1912). Підготував «Давньогрецько-український словник» (не вид.). Автор ряду підручників з класич. мов для укр. гімназій. Перекладав твори Г. Гейне, Ф. Шиллера та ін. *Й. О. Дзендзелівський.*

КОВА́ЛИК Іван Іванович (16.II 1907, с. Млинів, тепер Жешувського воєв., Польща – 21.IV 1989, Львів) – укр. мовознавець і педагог, доктор філол. наук з 1961, професор з 1963. Закін. 1933 Львів. ун-т. Працював у різних установах, з 1944 – викладач, а з 1950 – зав. кафедри укр. мови Львів. ун-ту, з 1973 – зав. кафедри укр. мови Івано-Франк. пед. ін-ту, в 1983–85 був професором-консультантом Дрогоб. пед. ін-ту. Більшість праць К. зі словотвору: «Про деякі питання слов'янського словотвору» (1958), «Вчення про словотвір» (в. 1–2, 1958–61), «Питання слов'янського іменникового словотвору» (1958), «Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах. Лекції для студентів з порівняльної граматики слов'янських мов» (1964), «Словотвір сучасної української літературної мови» (1979, у співавт.) та ін. Займався також питаннями заг. мовознавства, історії мовознавства, істор. фонології, лексикології і семасіології, термінології, лексикографії та ін. Досліджував мову Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаника. Розробив «Принципи укладання Словника мови творів Івана Франка» (1968), «Наукові основи побудови Словника мови художніх творів Івана Франка» (1971) і «Наукові основи побудови Словника мови художніх творів Василя Стефаника» (1972). Співавтор кн. «Художнє слово Василя Стефаника. Матеріали для словопокажчика до новел В. Стефаника» (1972), «Методика лінгвістичного аналізу тексту» (1984), «Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки» (1985), «Лексика поетичних творів Івана Франка» (1990). Автор програм із заг. мовознавства та лінгв. аналізу тексту (для вищої школи).

І. І. Ковалик.

Літ.: Демський М. Т., Паночко М. М. Трудівник науки. «Жовтень», 1987, № 10; Іван Іванович Ковалик. «Мовознавство», 1989, № 4; Ощипко І. Й. Ковалик як учений. Метод. читання «Словотв. та семант. структура укр. лексики», присвячені пам'яті засновника дериватол. школи на Україні проф. І. Ковалика. Тези доповідей. Л., 1991. *М. Т. Демський*.

КОВАЛІ́В Пантелеймон Кіндратович [9(21).VIII 1898, с. Браїлів, тепер смт Жмеринського р-ну Вінн. обл. – 15.XI 1973, Нью-Йорк] – укр. мовознавець у США, доктор філософії з 1949, д. чл.

НТШ у США з 1949. Закін. 1922 філол. ф-т Київ. ІНО. В 1927–30 працював у Семінарі вищого типу професорів Є. Тимченка та М. Грунського при цьому ін-ті. До 1941 викладав у Київ. ун-ті та Київ. пед. ін-ті (курси сучасних української та рос. мов, історії цих мов, порівняльного мовознавства). 1944 виїхав до Німеччини, жив у Мюнхені, з 1949 – у США (Вашингтон). У 1946–51 був доцентом Богословської академії УАПЦ. Голова комісії мови Філологічної секції цієї установи з 1953, голова Української секції Амер. асоціації викладачів слов'ян. і східноєвропейських мов з 1949, чл. Амер. асоціації сучас. мов з 1956, «Товариства плекання рідної мови» з 1964.

Досліджував історію, фонетику та граматику укр. мови (монографії «Історія форм української мови», 1931; «Нариси з історії української мови», 1941 – обидві разом з М. Грунським, «Історія української мови», 1949; «Основи формування української мови», 1959), історію давньої літ. мови (монографії «Молитовник-служебник, пам'ятка XIV ст.», 1960; «Лексичний фонд літературної мови київського періоду», т. 1–2, 1962–64), словотвір (розвідка «Певні характеристики словоскладу в українській мові», 1969). Автор праць із зіставного слов'ян. мовознавства («Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов», 1954; «Слов'янські фонеми, походження і історичний розвиток», 1965; «Проблема слов'янського консонантизму», 1971), дослідження «Здобутки з українського мовознавства на еміграції» (1969), численних статей з культури укр. мови, укр. наголосу, правопису, проблем співвідношення понять «літературна мова» і «національна мова», взаємодії літ. мови і діалектів. Писав підручники укр. мови.

Літ.: Чапленко В. Наук. діяльність проф. П. К. Коваліва. «Доповіді НТШ в ЗДА» [Н.-Й.], 1969, ч. 29; Одарченко П. Наук. діяльність Пантелеймона Ковалева в ділянці мовознавства. В кн.: Одарченко П. Видатні укр. діячі. К., 1999.

Р. П. Зорівчак.

КÓВАЛЬ Алла Петрівна (9.III 1923, с. Білозір'я, тепер Черкас. р-ну Черкас. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1972, професор з 1973. Закін. 1945 Київ. ун-т. Учителювала. З 1951 працювала в Київ. ун-ті: викладала на філол. ф-ті, а в 1972–88 – зав. кафедри стилістики ф-ту журналістики Київ ун-ту. Осн. праці – зі стилістики та культури мови: підручник «Практична стилістика сучасної української мови» (1967, 1978, 1987), монографії «Науковий стиль сучасної української літературної мови» (1970), «Культура ділового мовлення» (1964, 1974, 1977, 1982), навч. посібник «Ділове спілкування» (1992), «Походження назв поселень України» (2001). Співукладач кн. «Крилаті вислови в українській літературній мові» (1975), «Українсько-хорватського або сербського словника» (1979). Автор наук.-популяр. творів «Слово про слово» (1986), «Життя і пригоди імен» (1988), «Знайомі незнайомці» (1990), «Спочатку було слово. Крилаті вислови біблійного походження в українській мові» (2001) та ін.

А. П. Коваль.

О. Д. Пономарів.

«КÓВАНІ СЛОВÁ» – *неологізми*, що творилися діячами укр. культури кін. 19 – поч. 20 ст., «коли українському слову приходилось здобувати нові поля невідомих досі понять» (І. Франко). «К. с.» виникали насамперед у перекладах укр. мовою творів світ. л-ри, у публіцист. і наук. працях. «Кованими» їх називали тому, що вони часто творилися за моделями, відсутніми у тодішній укр. мові. Деякі з нових слів, що означали нові поняття і не порушували закономірностей словотвору укр. мови, ввійшли до її словникового складу. М. Старицькому належать слова **нестяма**, **байдужість**, **загарт**, **приємність**, **провинність**, **млявий**, **страдниця**, **противовага** (сучас. противага); Олені Пчілці – **мистецтво**, **переможець**, **променистий**, Лесі Українці – **невідборонно**, І. Франкові – **недвижно**, **невпинний**, **отвір**, **привид**, **припис**, **пречудовий**, **проблиск**, **прямовисно**, **свідоцтво**, А. Кримському – **зміст** та ін.

Діячі укр. науки і культури по-різному ставилися до «К. с.». М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко були проти них, а І. Франко у статті «Михайло Петрович Старицький» активно захищав словотворчість письменника. Позитивно оцінював «кування» слів як один із засобів збагачення лексики укр. мови А. Кримський.

Літ.: Хванько А. (Кримський А.). Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові. «Зоря», 1891, № 24; Нечуй-Левицький І. Сьогочасна часописна мова на Україні. К., 1907; Франко І. Михайло П[етрович] Старицький. В кн.: Франко І. Зібр. тв., т. 33. К., 1982.

Є. С. Регушевський.

КОГНІТИ́ВНА ЛІНГВІ́СТИКА (пізньолат. cognitivus – пізнавальний) – мовозн. напрям, в якому функціонування мови розглядається як різновид когнітивної, тобто пізнавальної, діяльності, а когніт. механізми та структури люд. свідомості досліджуються через мовні явища. Виникла в 70-х рр. 20 ст.

К. л. входить як складова частина до когнітології – інтегральної науки про когніт. процеси у свідомості людини, що забезпечують операт. мислення та пізнання світу. Значення мови для поставлених когнітологією завдань є надзвичайно важливим, бо саме через мову можна об'єктивізувати розумову (ментальну, мисленнєву) діяльність, тобто вербалізувати («ословити») її. З ін. боку, вивчення мови – це опосередкований шлях дослідження пізнання, бо когніт. і мовні структури перебувають у певних співвідношеннях. Саме тому К. л. стала провідною наук. дисципліною у межах когнітології. Вона досліджує мовні форми, пов'яза-

ні зі структурами люд. знань, а також те, як ті й інші представлені в свідомості людини. Зокрема, предметом К. л. є проблема ролі мови у здійсненні процесів пізнання й осмислення світу, в проведенні процесів його концептуалізації та категоризації, проблема співвідношення концептуальних систем з мовними і наукової та звичайної (буденної) картин світу з мовною.

К. л. успадкувала набутки всіх поперед. мовозн. парадигм і розвиває успадковані від лінгвістики, а також від філософії і психології класичні проблеми зв'язків між мовою та мисленням, але розглядає їх у дещо ін. плані, а саме в таких категоріях, як знання, його мовні різновиди, мовні способи репрезентації знань, мовні процедури оперування знаннями, ментальні структури та процеси у свідомості (пам'ять, сприйняття, розуміння, пізнання, аргументація, прийняття рішення тощо). Гол. ідея, що виокремлює К. л. як новий напрям, – та, що мовна здатність людини є частиною її когніт. здатності. Для К. л. характерні такі заг. принципові настанови, як експансіонізм (виходи в ін. науки), антропоцентризм (вивчення мови з метою пізнання її носія), функціоналізм (вивчення всього різноманіття функцій мови) та експлаnаторність (пояснення мовних явищ).

Найважливішим і найопрацьованішим розділом К. л. є *семантика*. Представниками когніт. підходу в семантиці є переважно амер. вчені Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Р. Джекендофф, Ч. Філлмор, Л. Талмі, А. Гольдберг, Дж. Тейлор, Ж. Фоконьє, Б. Рудзка-Остін, А. Ченкі та ін. Представники когніт. семантики вважають, що їх гол. завдання – виявити й пояснити, як організовано знання про світ у свідомості людини і як формуються та фіксуються поняття про світ. Через те вони розглядають семантику й мовні проблеми загалом через призму пов'язаних з лінгвістикою наук – герменевтикою, ґештальтпсихологією, когніт. психологією та ін. Такий симбіоз різних наук у дослідженні мовних явищ, з одного боку, сприяє їх всебіч. вивченню, але, з ін. боку, це значною мірою призводить до втрати лінгвістикою автономності як науки.

Когнітивісти висунули ряд теорій і ввели в наук. обіг низку нових понять і, відповідно, термінів. Новою є когніт. теорія категоризації, тобто теорія систематизації значень слів у мовній свідомості людини, яка здійснюється у межах сформованої в її свідомості наївної картини світу. В її основу покладена ідея амер. лінгвіста Б. Уорфа про членування світу на категорії за допомогою мови. З теорією категоризації пов'язане поняття ментальних репрезентацій, під якими розуміють умовні функціонально визначені структури свідомості та мислення людини, що відтворюють реальний світ у свідомості, втілюють знання про світ і почуття, які він викликає, відображають стани свідомості та процеси мислення. Процеси свідомості й мислення розглядаються як оперування ментальними репрезентаціями. Основним семантичним поняттям у К. л. є концепт, і саме цим К. л. найбільшою мірою відрізняється від ін. напрямів дослідження семантики (логічного, структурного тощо).

Поняття концепту поки що не має однозначного визначення. Під ним розуміють ментальний прообраз (нерозчленоване уявлення про об'єкт), ідею поняття і навіть саме поняття. Він має двоїсту сутність – психічну та мовну. З одного боку це ідеальний образ, чи, точніше, прообраз, що уособлює культурно зумовлені уявлення мовця про світ, з другого боку, він має певне ім'я у мові. Вже досліджено чимало соціально-політ., ідеол., філос., культур., міфол., ментальних концептів: «свобода», «справедливість», «істина», «доля», «душа», «дух», «серце», «шлях», «жінка», «чоловік» тощо (в укр. мовознавстві це праці С. Жаботинської, Т. Радзієвської, Г. Яворської та ін.). Серед різних методик концептуального аналізу вирізняються етноцентрична концепція А. Вежбицької, яка виходить з того, що значення зумовлене ментальністю певного етносу.

Упорядковане поєднання концептів у свідомості людини становить її концептуальну систему. Компонентами концептосистеми є фрейми (англ. frame – каркас, остов, будова, структура, система, рамка, окремий кадр фільму). Фрейм – це структура, що репрезентує стереотипні, типізовані ситуації у свідомості (пам'яті) людини і призначена для ідентифікації нової ситуації, що ґрунтується на такому ж ситуативному шаблоні. Особливу увагу когнітивісти приділяють вивченню *метафори*, вважаючи, що вона займає в конгнітивній моделі мови центральне місце.

Поряд з когніт. семантикою у К. л. існує ряд когніт.-грамат. теорій і концепцій. До них належать відмінкові граматики (case grammars), «когнітивна граматика» Р. Лангакера, «теорія ґештальтів» Дж. Лакоффа, «конструкційна граматика» Ч. Філлмора.

У К. л. стираються межі, які були встановлені структуралізмом, між семантикою і психологією, між синхронією і діахронією, мовою і мовленням, між словниковою та енциклопед. інформацією, між значенням і смислом, між різними значеннями полісем. слів і навіть різними концептами. Заперечується принцип мовної економії та принцип алгоритміч. побудови речення. Стверджується, що мова не є економною, вона не тільки допускає дублювання, а й вимагає його, і функціонує не за алгоритміч. законами. Мовознавство певною мірою повернулося назад – до істор.-філос. традицій кін. 19 – поч. 20 ст.

Літ.: Langacker R. Concept, Image and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar. Berlin, 1991; Демьянков В. З. Когнит.

лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода. – Кубрякова Е. С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнит. наука. «Вопр. языкознания», 1994, № 4; Кубрякова Е. С. [та ін.]. Краткий словарь когнит. терминов. М., 1996; Паршин П. Б. Теор. перевороты и методол. мятеж в лингвистике XX века. «Вопр. языкознания», 1996, № 2; Селіванова О. О. Актуальні напрями сучас. лінгвістики. К., 1999; Кочерган М. П. Мовознавство на сучас. етапі. «Дивослово», 2003, № 5.

М. П. Кочерган.

КОДИФІКА́ЦІЯ НО́РМИ – систематизація мов. явищ у словниках, граматиках, довідниках з культури мови, що орієнтують мовців на взірцеву *літературну мову*, дотримання установленої мовної норми. *С. Я. Єрмоленко.*

КОЛЕ́ССА Олександр Михайлович (псевд. і крипт. – Олекса Ходовицький, О. К., К-а, 24.IV 1867, с. Сопіт, тепер Сколівського р-ну Львів. обл. – 9.V 1945, Прага) – укр. літературознавець, мовознавець, фольклорист, поет, громад. і політ. діяч, д. чл. НТШ у Львові з 1899 та Укр. наук. т-ва в Києві з 1907. Навч. 1888–94 у Львів., Чернів. і Віден. ун-тах. В останньому отримав ступінь доктора філософії (1894). Був членом ряду наук. установ у Празі: Укр. істор.-філол. т-ва з 1923 (до 1932 – заст. голови), Укр. академ. к-ту з 1924, Слов'ян. ін-ту. Працював професором Львів. (з 1898) та Карлового в Празі (з 1926) ун-тів. Один із засновників (1920) Укр. вільного ун-ту у Відні, переведеного восени 1921 до Праги; був у ньому професором, ректором (1921–22, 1925–28, 1935–37, 1943–44). Засновник і голова Т-ва укр. наук. викладів ім. Петра Могили (1906–18), діяч «Просвіти» (1906 – заст. голови Центральної управи т-ва). В 1907–18 був послом (депутатом) австр. парламенту, де обстоював національні права українців, зокрема в галузі освіти, мови. Один із засновників (1915) і заступник голови Загальноукраїнської культурної ради у Відні. 1921 очолив дип. місію Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) у Римі.

О. М. Колесса.

Досліджував пам'ятки давньої укр. писемності («Лаврівські пергамінові листки з XII–XIII в.», 1903; «Південноволинське Городище і городиські рукописні пам'ятки XII–XVI в.», 1923; «Городиське Євангеліє XII–XIII в.», 1925; «Ужгородський „Полуставъ" у пергаміновій рукописі XIV в.», 1925; «Рукописні й палеотипні книги південного Підкарпаття», 1927), укр.-польс. («Українські народні пісні в поезіях Б. Залєського», 1892; «Шевченко і Міцкевич», 1894) та укр.-чес. («Погляд на історію українсько-чеських взаємин від X до XX в.», 1924) літ. взаємини, творчість укр. письменників, заг. проблеми укр. літературо- і мовознавства («Погляд на історію української мови», 1924, «Bibliography of the Ukrainian Language», 1926, «Генеза української новітньої повісти», 1927), фольклор («Головні напрями й методи в розслідах українського фольклору», 1927). К. – автор віршів та поем патріот. і соціального спрямування, в т. ч. «Шалійте, шалійте, скажені кати» (1889).

Літ.: Студинський К. Д-р Олександр Колесса. «Діло», 1927, 1 травня. *М. Т. Демський*, *К. М. Колесса.*

КОЛОКВІАЛІ́ЗМ (від лат. colloquium – розмова, бесіда) – див. *Розмовна лексика.*

КОЛОМІ́ЄЦЬ Віра Титівна (22.IX 1922, м. Умань, тепер Черкас. обл. – 20.I 1993, Київ) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1974, професор з 1985. Закін. 1946 Київ. пед. ін-т. Протягом 1950–82 працювала в Ін-ті мовознавства НАН України, з 1983 – зав. кафедри фонетики рос. мови Київ. пед. ін-ту іноз. мов. Була (1979–83) секретарем Міжнар. к-ту славістів. Займалася проблемами лексики і словотворення укр. мови, дослідження укр. мови у зіставленні з ін. слов'янськими, історичної типології слов'янських мов. Осн. праці: «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (1966, у співавторстві), «Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період» (1973), «Походження загальнослов'янських назв риб» (1983, рос. мовою) та «Історична типологія слов'янських мов» (1986). Один з укладачів «Етимологічного словника української мови» у 7 томах (т. 1–4, 1982–2003).

Літ.: Віра Титівна Коломієць. «Мовознавство», 1993, № 2.

М. Я. Плющ.

КОЛОМІ́ЄЦЬ Лідія Іванівна (17.III 1929, с. Рябухине, тепер Нововодолазького р-ну Харків. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1979, професор з 1981. Закін. 1950 Харків. пед. ін-т. Працювала викладачем Ужгор. (1953–55) і Харків. (1956–64) ун-тів. У 1964–94 – у Ніжин. пед. ін-ті (в 1979–83 – зав. кафедри укр. мови). Праці: з сучас. укр. літ. мови – розділи «Прислівник», «Сполучник», «Частки» в кн. «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (1969, у співавт.); істор. фразеології – розділ «Фразеологія XIV–XV ст.ст. Народнорозмовна і книжна фразеологія XVI–XVIII ст.ст.» у кн. «Історія української мови: Лексика і фразеологія» (1983). К. – співавтор навчальних посібників: «Збірник вправ з старослов'янської мови» (1962), «Історична граматика української мови. Збірник вправ» (1988) та ін.

Літ.: Лідія Іванівна Коломієць. Біобібліогр. покажчик. Чернігів, 1990. *М. Я. Плющ.*

КОЛОМІ́ЄЦЬ Микола Пилипович (27.IX 1936, с. Березоточа, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1990, професор з 1992. Закін. 1964 Дніпроп. ун-т. У 1976–77 викладав у Сімфероп. ун-ті, з 1977 працює у Дніпроп. ун-ті (з 1991 – зав. кафедри укр. філології). Автор праць з фразеології: «Фразеологічна синоніміка української мови» (1986), «Питання фразеологічної синоніміки» (1987), «Фразеологічні синоніми» (1989) та ін. Уклав «Короткий словник перифраз» (1985) і «Словник фразеологічних синонімів» (1988, обидва – у співавт.), «Словник української мови в малюнках» (1995). *Ю. Ф. Прадід.*

КОЛОРИ́Т (італ. colorito, букв. – забарвлений, від лат. color – колір) – стиліст. забарвлення (тональність, регістр) висловлення, тексту, орієнтоване на його суб'єктивно-оцінне сприймання, на потребу викликати певні емоції, настрої у читача, слухача. Будь-який текст відбиває мовний К. доби. Художні твори використовують мовні засоби, зокрема лексичні (історизми, *архаїзми*, *діалектизми*, власні імена), для відтворення місц. і часового К. (див. *Стилізація*). В укр. мові існують стиліст. прийоми створення К. народнопісенності (у поезії – П. Тичина, А. Малишко, у прозі – Ю. Яновський), невимушеної розмовності (Григір Тютюнник), хронік. інформативності тощо. Частота вживання певних мовних одиниць, їх чергування, використання тропів і фігур мови викликають, напр., ефект розлогої епіч. оповіді, філос. роздумів, підкресленої офіційності та ін. К. мовостилю. Конкр. мовний К. досягається усіма виражальними засобами й різними стиліст. прийомами, проте роль лекс. та синтакс.-інтонац. чинників найбільш вагома. Один з найпоширеніших прийомів створення, напр., гумор.-жартівливого К. – поєднання в тексті, словосполученні стилістично й семантично несумісних понять типу **швидкісний метод одруження**, **лазерний погляд**. К. мови безпосередньо пов'язаний з умовами спілкування, психіч. станом мовця, виявляє взаємодію позамовних та внутрішньомовних чинників у творенні індивід. (див. *Стиль індивідуальний*) та функц. стилів. І. Чередниченко розрізняв функц. стилі й колористично-стиліст. різновиди укр. мови; серед останніх головними вважав К. урочистості, офіційності, інтимності-ласкавості, гумору, сатири тощо. Практика стиліст. аналізу конкр. текстів не вичерпується названими К., бо відтінків настроїв, емоц. станів, що їх здатні передавати мовні засоби у спілкуванні, значно більше.

С. Я. Єрмоленко.

КО́МА (,) [лат. comma, первісно – частина періоду, цезура, від грец. *κόμμα* – чеканка (карбування)] – *розділовий знак* для відокремлення слів, словосполучень і простих речень у складному реченні. Появу К. засвідчують уже писемні пам'ятки староукр. літ. мови 14–15 ст. Її функції тоді майже не відрізнялися від крапки. Поступово ці функції диференціювалися в граматиках Лаврентія Зизанія (1596), Мелетія Смотрицького (1619), а в укр. худож. творах 18–19 ст. вже досить увиразнилися, що відображено в граматиці О. Павловського (1818), у словниках П. Білецького-Носенка (1-а пол. 19 ст.), Є. Желехівського (1886), Б. Грінченка (1907–09) та ін. За сучас. «Українським правописом» К. в простому реченні ставиться: 1) між однорід. членами речення, як з'єднаними двома й більше однаковими сполучниками, так і без них: «Доля – наче примхлива дівчина: то пригріє, то знов остудить» (Вс. Шевчук); «Під вікнами насадила Ганна бузку, любистку, півників та півонії (І. Нечуй-Левицький); 2) між однорід. членами речення, з'єднаними протиставними сполучниками **а**, **але**, **однак**, **проте**, **зате**, **та**, **так**, **хоч (хоча)**: «Тече вода в синє море. Та не витікає» (Т. Шевченко); 3) перед другим із парних сполучників **не тільки ... а й**, **як ... так і**, **не так... як**, **хоч... але**, **не стільки ... скільки тощо**, а також перед словами **а саме**, **як-от**, **як** та ін., після яких далі йде перелік: «Не так тії вороги, Як добрії люди – І окрадуть жалкуючи, Плачучи осудять» (Т. Шевченко); Весільний обряд складається з трьох частин, а саме: заручин, сватання й весілля; 4) при повторенні слова, після стверджувальних слів **так**, **еге**, **гаразд**, **аякже**, **авжеж** тощо, заперечення **ні**, запитання **що** та ін.: «Все, все згадала вона в ту хвилину!» (О. Довженко); «Так, це була вона, його земля» (Д. Павличко); 5) для виділення звертань, вигуків, вставних слів і вставних речень, порівняльних зворотів, що вводяться словами **як**, **мов**, **наче**, **немов**, **ніби**, **ніж** та ін., допустових речень, прикладок, зворотів, що обмежують або уточнюють зміст усього речення й починаються словами **крім**, **за винятком**, **особливо**, **включаючи**, **навіть**, **зокрема** тощо: «Народе мій, ясна любове. Ти волю лиш яви свою» (Д. Павличко); «Треба хліба людині й металу, ...Та, мабуть, над усе до загину Треба віри людині в людину» (В. Забаштанський); «Це місто [Київ] прекрасне, як усмішка долі» (Л. Костенко); «Нехай мене, Кармелюка, в світі споминають» (Марко Вовчок); Усі мешканці села, навіть діти й старі, поспішали в поле; 6) для виділення відокремлених означень та обставин: «Слався, мій народе, мій гордий, чесний, добрий, молодий» (М. Вінграновський). У склад. реченні К. ставиться для відокремлення речень, що входять до безсполучникового склад. речення, складносурядного речення та складнопідряд. речення: «В житі синіли волошки та сокирки, білів зіркатий ромен, червоніла квітка польового маку» (М. Коцюбинський); «Жде спрагла земля плодотворної зливи, І вітер над нею гуляє бурхливий» (І. Франко); «Рідний дім залишається в серці, Як далеко від нього не йди» (Г. Чубач).

Літ.: Укр. правопис. К., 1993. *А. А. Бурячок.*

КОМАРО́В Михайло Федорович [псевд. і крипт. – М. Уманець, М. Комар, М. Неїжмак, М. К., М. У., Мих. та ін.; 11(23).I 1844, с. Дмитрівка, тепер Петропавлівського р-ну Дніпроп. обл. – 6(19).VIII 1913, Одеса] – укр. лексикограф, бібліограф, фольклорист, перекладач. Закін. 1867 юрид. ф-т Харків. ун-ту. Протягом 1868–86 працював у суд. установах Воронез. губ., Києва, Умані. З 1887 і до кін. життя – нотаріус в Одесі. Осн. праця – «Словарь російсько-український» (1893–98, у співавт.). В укр. реєстрі словника порівняно широко представлена синоніміка, куди включено й певну кількість застар. слів та діалектизмів. Певна частина укр. слів

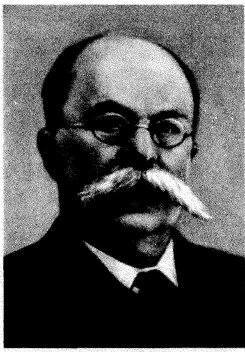

М. Ф. Комаров.

проілюстрована реченнями, взятими здебільшого з етногр. матеріалів. Уклав «Нову збірку народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок, замовлянь і шептань» (1890). Автор багатьох бібліогр. праць, оглядів укр. друку та ін.

Літ.: Кримський А. Ю. Михайло Комар. В кн.: Кримський А. Ю. Твори, т. 2. К., 1972; Булахов М. Г. Комаров Михаил Федорович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 3. Минск, 1978. *Й. О. Дзендзелівський.*

КОМБІНАТО́РНІ ЗМІ́НИ ЗВУ́КІВ – фонет. зміни, зумовлені взаємодією *звуків* у мовленнєвому потоці. В основі вивчення комбінатор. змін лежить традиц. розуміння трифазності *артикуляції* звука. Це екскурсія, витримка і рекурсія. Але в мовленнєвому потоці постійно відбувається накладання артикуляції одного звука на інший, тобто має місце коартикуляція, внаслідок звуки зазнають різних змін. Найбільше змінюються звуки в межах складу, оскільки у складі вони дуже тісно пов'язані один з одним, і часто уже в поч. фазі першого звука спостерігається артикуляція, характерна для наступного звука. Значну роль у коартикуляц. процесах відіграє вокалічна активність, яка об'єднує елементи складу і в цілому слова, створюючи притаманну укр. мові звучність.

Розрізняють три осн. типи К. з. з.: *асиміляцію*, *дисиміляцію*, *акомодацію*, а також особливі вияви їх – *гаплологію*, *епентезу*, *діерезу*, *метатезу*, які виникають на основі асиміляції та дисиміляції.

У результаті К. з. з. з'являються відтінки *фонем*, тобто відбувається модифікація фонем. Так, губні приголосні надають лабіалізованого відтінку нелабіалізованим голосним: **мати [моати]**; носові приголосні назалізують суміжні голосні: **нам (на̃м)**; голосні під впливом сусід. м'яких приголосних набувають і-подібного звучання: **лялька [л'·а́·л'ка]**; дзвінкі приголосні перед наст. глухим можуть частково оглушуватися: **відпити [в'ід^{т}нити]**; сонорний у сполуці з наст. глухим та після глухого частково оглушується: **смисл [смисл̭]**, боковий сонорний **[л]** перед голосними **[е]**, **[и]** злегка пом'якшується: **липа [л·и́па]**; тверді губні, передньоязикові шиплячі, задньоязикові, фарингальний **[г]** перед **[і]** мають напівпом'якшену вимову: **вітер [в'ітер]**. Таким чином, **[°а]**, **[·а·]** є комбінатор. алофонами (відтінками) фонеми **[а]**, **[дт]** – **[д]**; **[л]**, **[л̭]** – **[л]**; **[в']** – фонеми **[w]**.

Характерною особливістю укр. вокалізму є дистантна асиміляція, тобто асиміляція голосних у суміж. складах. Вона полягає в тому, що поперед. голосний тією чи ін. мірою уподібнюється до голосного наст. складу за ознаками підняття, ряду, лабіалізації (гармонійна асиміляція) (див. *Голосні звуки*).

Асимілятивно-дисимілятивний механізм лежить в основі багатьох живих *чергувань звуків*, але в результаті цих чергувань утворюються нові фонеми, а не алофони однієї фонеми, як у випадку модифікації: **пісенька/пісня** – тут відбувається чергування **с//с'**.

За напрямком дії К. з. з. можуть бути регресивними, прогресивними, прогресивно-регресивними.

Літ.: Наконечний М. Ф. Фонетика. В кн.: КСУЛМ, т. 1. К., 1951; Коструба П. П. Фонол. система укр. літ. мови. В кн.: СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Тоцька Н. І. Сучасна укр. літ. мова: Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. К., 1981. *Л. М. Хоменко.*

КОМІ́СІЯ ДЛЯ СКЛАДА́ННЯ ІСТОРИ́ЧНОГО СЛОВНИКА́ УКРАЇ́НСЬКОЇ МО́ВИ при УАН. Утв. 1918. Голова – проф. Є. Тимченко. Комісія склала картотеку обсягом понад 300 000 одиниць з 400 джерел, розпочала випуск «Історичного словника українського язика» (видала у Києві–Харкові зошити 1-го тому, літери А–Г, 1930; літери Г–Ж, 1932; див. *Історичний словник*). У 1930 Комісія припинила своє існування, частково влившись в Ін-т мовознавства ВУАН. *Б. М. Ажнюк.*

КОМІ́СІЯ ДЛЯ СКЛАДА́ННЯ СЛОВНИКА́ УКРАЇ́НСЬКОЇ ЖИВО́Ї МО́ВИ при УАН. Утв. 1918 у складі Істор.-філол. відділу УАН. Голова – А. Кримський, керівничий – В. Ганцов, згодом М. Калинович. Комісії було передано б-ку Б. і М. Грінченків. У 1924 вона почала видавати 4-томний «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського та С. Єфремова і за участю В. Ганцова, Г. Голоскевича, М. Грінченко та А. Ніковського (вийшли т. 1–3, літери А–П; див. *Лексикографія*). У 1930 Комісія припинила своє існування, частково влившись в Ін-т мовознавства ВУАН. *Б. М. Ажнюк.*

КОМІТЕ́Т НАУКО́ВОЇ ТЕРМІНОЛО́ГІЇ НАН України – наук. орг.-консультативний орган НАН України з питань наук. термінології. Утв. 1977 на основі Термінол. комісії, діяльності якої передувала Словникова комісія при Президії АН УРСР. Головами К-ту в різний час були академіки К. Ситник, І. Білодід, В. Русанівський, О. Мельничук, з 1992 – Д. Гродзінський. До складу К. н. т. входять провідні вчені з різних галузей науки та група наук. термінології Ін-ту укр. мови НАН України як роб. орган К-ту.

Осн. завдання К. н. т.: теор. розроблення принципів і концепт. засад, практ. рекомендацій щодо унормування галузевих терміносистем та впровадження термінол. норм у мовну практику; координація підготовки термінол. словників; мовна експертиза держ. стандартів України на терміни і визначення. *Л. О. Симоненко.*

КОМПО́ЗИТ (від лат. compositus – складений, складний) – похідне *складне слово*, утворюване способом *основоскладання*. Складається з кількох основ, здебільшого поєднуваних сполучними голосними **о**, **е**, **и**; одна з них, найчастіше остання в слові, буває усіченою (**дівичвечір**, **кашовар**, **хлібороб**, **лицемір**, **крутивус**, **нафтопереробний**,

верховодити). К. виникають переважно на ґрунті словосполучень, але порівняно з ними є цілісноофрмленими номінат. одиницями, порядок розташування компонентів яких майже завжди сталий. К. мають внутр. і зовн. синтаксис. Перший характеризує зв'язки К. з ін. словами в реченні, що притаманні йому як одиниці певної частини мови. Внутр. синтаксис К. відбиває зв'язки і відношення складників того словосполучення, на основі якого він виник і яке є його синтакс. еквівалентом. Внутр. синтаксис К. укр. мови характеризується постпозицією пояснюваного члена, і тому помітна зміна порядку розташування основ, співвідносних з компонентами мотивуючого найчастіше дієслівно-іменникового (**варить сіль** > **солевар**, **любить сонце** > **сонцелюбний**) або субстантивного (**наймач квартири** > **квартиронаймач**) сполучення. Виняток становлять деякі іменники, що є назвами осіб за характерними ознаками поведінки чи дії: зайдиголова, пройдисвіт. У К., мотивованих прикметниково-іменниковими словосполученнями, порядок розташування складників не змінюється, оскільки пояснювані члени займають кінцеву позицію: **кругле лице** > **круглолиций**, **чорний вус** > **чорновус**, **спеціальний курс** > **спецкурс**. Найб. кількість К. – серед іменників та прикметників, їх мало серед дієслів та прислівників.

Семантика і структура К. залежать від найбільш характерних ознак синтакс. сполучуваності кожної частини мови, лекс. сполучуваності слів, типу номінат. і лекс. значення одиниць, що їх мотивують. Словотв. категорії у межах частин мови мають свій характерний набір синтакс. еквівалентів для К. Так, у іменників назви осіб, істот (неосіб), рослин формуються на основі 8 типів еквівалентів: дієслівно-субстантивного (**книголюб**, **шовкопряд**, **горихвістка**, **болиголов**), атрибутивного (**лісозаготівник**, **кінногвардієць**, **плосконіс**, **чорнокорінь**), з обставинними відношеннями (**лежебока**, **марновір**, **дармоїд**), сполучень з сурядним зв'язком двох дієслів (**жмикрут**), двох прикметників (**голодранець**), двох іменників (**лавровишня**), порівняльних конструкцій (**хвіст, як ліра** – **ліровхіст**), субстантивованих складних прикметників (**військовополонений**). Визначальними для формування семантики композит. назв осіб, знарядь, місця дії є об'єктні відношення компонентів дієслівно-субстант. сполучень. Назви істот (неосіб) і рослин мало вдаються до цього типу синтакс. еквівалентів і рідко будуються на основі приписування пост. дій тваринам чи рослинам (**квіткогриз**, **землерийка**, **ефіронос**, **тілоріз**, **дерихвіст**, **крутиголовка**, **болиголов**, **держидерево**). Натомість вони найчастіше мотивуються атрибут. сполученнями прикм. з ім. (**білозір**, **чорнослив**, **товстолобик**) або двох іменників (**качкодзьоб**, **роголист**, **спиноріг**). Композитні прикметники мотивують сполучення: кількісний або порядковий числівник + іменник (**чотири поверхи** > **чотириповерховий**, **сім годин** > **семигодинний**, **третій розряд** > **третьорозрядний**), іменник + прикметник (**великий габарит** > **великогабаритний**, **низька проба** > **низькопробний**), іменник + дієслово (**обробляти дерево** > **деревообробний**), іменник + іменник (**з головою, як у собаки** > **собакоголовий**), займенник + іменник (**весь народ** > **всенародний**), прислівник + дієслово (**легко плавиться** > **легкоплавкий**). Складні прикметники, співвідносні з дієслівно-іменниковими сполученнями, виражають об'єктні, інструментальні, темпоральні й локальні ознаки дії. 95,6 % композитних прикметників мотивується сполученнями з об'єктними відношеннями компонентів (**бавовнопрядильний**), 2,3 % – інструментальними (**світлокопіювальний**), 1,48 % – локальними (**водоплавний**), 0,58 % – темпоральними (**вікопомний**). Це свідчить про те, що на формування К. впливає не тільки характер синтакс. відношень між членами словосполучень, які мотивують К., а й залежність їх від предикат. основи речення. Обставинні члени словосполучень займають периферійні місця в шкалі предметної залежності від предиката, тобто мають слабкі зв'язки, тому на їх основі формується незначна кількість слів. Локальну темпоральну семантику виражають композитні прикметники, що мотивуються атрибутивними сполученнями. Для використання основ у ролі виразників цих значень є обов'язковою наявність у семантиці сполучуваних одиниць певних компонентів значення – проміжків часу в іменників (**довготерміновий** – **короткотерміновий**), просторової орієнтації предмета (**верхньощелепний**), часу протікання дії у прикметників (**давноминулий**, **довготривалий** – **короткотривалий**), що свідчить про зв'язок словотворення не лише з синтаксисом, а і з лексикою. Серед композит. прикметників широко представлені слова, що виражають кількісні та оцінні значення. Кількісні прикметники ґрунтуються на сполученні кількісних або порядкових числівників з іменниками: **одно**-, **дво**-, **три**-, **чотири**-, **семи**-, **чотирнадцятиструнний**, **третьокласний**. У межах цієї групи слів реалізується зіставлення невизначено великої кількості (**багатоповерховий**) з невизначено малою (**малоповерховий**). Перша, в свою чергу, порівнюється з одиничною (**одноповерховий**) і точною кількістю, більшою за один (**двоповерховий**). Одиничність зіставлена з парністю: **одновесловий** – **двовесловий**. Широко реалізується не тільки двійкове, а й трійкове зіставлення «один – два – багато»: **багатоквартирний** – **одноквартирний**, **одноденний** – **дводенний** – **багатоденний**. У сферу слів з невизначеною кількістю потрапляють прикметники з основами, співвідносними зі словами **буйний**, **великий**, **вузький**, **глибокий**, **густий**, **дрібний**, **короткий**, **мілкий**, **низький** та ін., які дозволяють співвідносити різні кількості, а також виражати відношення до норми

в межах зіставлень «висока – середня – низька якість», «достатні – недостатні відносно норми кількість та якість»: **високоавторитетний < > малоавторитетний**, **чистопробний < > низькопробний**. З високою продуктивністю утворюються композитні прикметники, що виражають значення належності до певної предметної галузі: **історико-культурний**, **історико-філологічний**, **історико-філософський**.

Композит. дієслів менше двохсот. Вони наділені переважно лексикалізованими словотв. значеннями і є напівмотивованими: **животворити**, **колобродити**, **кривословити**, **марнословити**, **одухотворяти**. Більшість дієслів з кількома основами в сучас. мові належить до афіксальних похідних від ін. частин мови: **кашоварити**, **хліборобити**. Серед прислівників К. мало: **ліворуч**, **напівсидячки**. Часто вони є наслідком не лише композиції основ, а й афіксації: **вобидвіруч**, **водночас**, **віч-на-віч**, **голічерева**, **самотужки**, **живосилом**, **мимоїздом**, **достобіса**, **по-злодійськи**, **почужостонньому**. Більшість адвербіальних К. визначає спосіб дії (**голіруч**, **якомога**), час (**водночас**), місце (**вліворуч**).

Літ.: Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика склад. слів у сучас. укр. мові. К., 1984. *Н. Ф. Клименко.*

КОМПОЗИ́ЦІЯ ОСНО́В – структурна і семант. сполучуваність основ при творенні *композитів* і реалізації в мові словотворчого способу *основоскладання.* Іменникам властиві поєднання двох іменникових (**лісостеп**, **пухоцвіт**, **ракетоплан**), прикметникової та іменникової (**кривоніс**), прислівникової або іменникової основ з дієслівною (**дармоїд**, **звіролов**, **гичкоріз**), займенникової, числівникової основ з іменниковою (**всесвіт**, **десятирічка**). При творенні прикметників використовують дві ад'єктивні (**фізико-хімічний**), іменникову та ад'єктивну (**білокорий**) або дієслівну (**залізоробний**) основи. В іменниках у поодиноких випадках сполучаються дві дієслівні (**жмикрут**) або дві прикметникові основи (**голодранець**). На противагу іменам дієслова не засвідчують композицію двох дієсл. основ. Це пояснюється специфікою дієсл. номінації, яка виявляється в обов'язковому співвіднесенні ознакових імен з предметним рядом, отже, необхідністю співвіднесення у композит. слові імені з дієсл., чого не можуть реалізувати дві дієсл. основи. К. о. у прикметників, особливо тих, що мотивуються прикметниково-субстантивними сполученнями, побудована переважно на використанні основ, що містять елемент оцінки. Завдяки цьому з'являються специф. ознаки в творенні зменшувально-пестливих форм від композит. прикметників. На противагу численним простим словам у складних кількість їх обмежена десятком прикметників: **гостроносенький**, **сизокриленький**, **чорнобривенький**. Це зумовлено тим, що оцінка ознаки в них виражена основами: **грубошерстий**, **м'якошерстий**. Оцінні, кваліфікативні *семи* в лекс. значеннях слів на зразок **малий**, **сильний**, **широкий** сприяють високопродуктив. використанню їхніх основ при творенні композитів, що здатні виражати суб'єкт. модальність на зразок «щось приємне/неприємне», «корисне/шкідливе», «велике/мале», «відбувається інтенсивно/поволі»: **швидкодіючий**, **малокваліфікований**, **високоосвічений**, **низькосортний**, **високоврожайний**. Особливо висока сполучуваність з предметними (**жаростійкий**) і ознаковими (**маломісткий**) словами властива тим прикметникам, у семантиці яких є вказівка на ступінь виявлення ознаки. У межах композит. прикметників вони набувають знач. способу дії (**легкозаймистий**), можливості (**важкодоступний**) і часу її виконання (**ранньостиглий**, **середньостиглий**, **пізньостиглий**), кількості об'єктів, на які поширюється ознака (**багатоплановий**, **одноразовий**), відповідності певній нормі (**низькокваліфікований**).

К. о. мало поширена у дієсловах укр. мови. Цей факт на тлі великої кількості іменників і прикметників, мотивованих дієслівно-іменниковим сполученням, пояснюється тим, що широкі валентні зв'язки дієслів з словами ін. частин мови в словосполученнях перешкоджають згортанню останніх у складні дієслова. Розгортання двочленного словосполучення такого типу можливе за рахунок дальшого називання учасників дії, а це рівнозначно перетворенню його в речення. Саме тому творення композитів у ін. частинах мови опирається на мінім. сполучення з відношенням об'єкта до дії, а серед прикметників поширені ті композити, що підкреслюють оцінку дії, якості. В такий спосіб складні прикметники словотворчо виражають модальність і виконують одну з дієсл. функцій.

К. о. у прислівників належить до непродуктив. способів словотворення, відзначається нерегулярністю і має ряд структур. ознак, які відрізняють прислівники-композити від композитів ін. частин мови, це: 1) поєднання основ без сполучних голосних (**інколи**, **інде**); 2) варіативність основ у слові, супроводжувана різними чергуваннями (**босоніж**, **мимохідь**, **праворуч**, **навдивовижу**).

Літ.: Клименко Н. Ф. Морфол. будова композитів. В кн.: Морфол. будова сучас. укр. мови. К., 1975; Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучас. укр. мові. К., 1984. *Н. Ф. Клименко.*

КОМПОНЕ́НТНИЙ АНА́ЛІЗ – метод лінгв. вивчення значень слів, суть якого полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти – *семи.* За цими ознаками (компонентами) лекс. одиниці різняться між собою або об'єднуються. Виділення в лекс. одиниці складових елементів здійснюється зіставленням її з ін. одиницями, які мають семант. спільність з нею. Поштовхом для виникнення К. а. стала розроблена в 1936 рос. філологом М. Трубецьким методика опозитивного аналізу у *фонології* (див. *Опозиція*). Згодом цю методику застосував рос. мовознавець Р. Якобсон у граматиці для опису відмінкових значень. Перенесена на вивчення лекс. семантики, вона дістала назву компонентного аналізу, що правомірно, оскільки на лекс.-семант. рівні К. а. істотно відрізняється від под. аналізу у фонології: тут кількість диференц. ознак значно більша, і вони неодно-

рідні за ступенем узагальнення (чим узагальненіші ознаки, тим менше їх число, чим конкретніші семант. ознаки, тим більше їх число).

Перші спроби К. а. були зроблені на предметнологічній основі. Тепер дедалі більшого поширення набуває К. а. на суто лінгв. основі – парадигматичній і синтагматичній (дистрибутивній). Оскільки простий перелік сем не дає вичерпного уявлення про смисловий зміст слова, який залежить також від структур. організації сем, способу їх групування, тобто від місця кожної семи в структурі значення, векторних відношень між ними тощо, важливим є встановлення структур. організації компонентів у знач. слова та їхньої ваги в семній структурі. Перша визначається на основі синтактичних властивостей слова (сполучуваності), друга – частотністю слів, які сполучаються із заданими лекс. одиницями. Тому К. а. застосовується не в чистому вигляді, а в поєднанні з дистрибутивно-статистичним. К. а. вигідно відрізняється від ін. способів опису семантики слова, оскільки він може бути представлений у вигляді поданої нижче таблиці, де по вертикалі розташовуються аналізовані слова, а по горизонталі – назви семант. ознак. На перетині слів і ознак ставиться + (якщо ознака наявна) або – (якщо ознаки в значенні слова немає).

Оскільки число компонентів набагато менше від числа значень слів, то опис лекс. значень методом К. а. є економним, компактним і зручним. Необмежену кількість словесних значень можна описати і систематизувати у вигляді комбінацій обмеженого числа тих самих компонентів.

Літ.: Goodenough W. Componential Analysis and the Study of Meaning. «Language», 1956, v. 32, № 1; Основи компонент. анализа. М., 1969; Плотников Б. А. Дистрибутивно-стат. анализ лекс. значений. Минск, 1979; Болинджер Д. Атомизация значения. В кн.: Новое в зарубеж. лингвистике: лингв. семантика, в. 10. М., 1981; Кочерган М. П. Лекс. сполучуваність і семна структура слова. «Мовознавство», 1984, № 1.

М. П. Кочерган.

КОНВЕ́РСІЯ (лат. conversio – обертання, перетворення) – 1. У *семантиці* – зміна перспективи мов. подання позамов. ситуації (дії або стану) на протилежну, зображення однієї ситуації поперемінно з двох протилежних сторін зі зміною лог.-комунікат. акцентів у її висвітленні. К. здійснюється за допомогою пар синонімічних синтакс. конструкцій, що містять у собі слова з двома обов'язковими семант. властивостями: а) з лекс. або грамат. значенням, протилежним щодо значення відповідного ін. слова, – це *антоніми*-конверсиви, різні значення енантіосем. слова (див. *Енантіосемія*), дієслова акт. і пасивного станів та ін.; б) з релят. значенням, що виражає відношення щонайменше між двома сторонами ситуації – її учасниками (суб'єктом і об'єктом) або обставинами її розгортання (звідки – куди тощо) і реалізується в позиції синтакс. предиката. Це звичайно суб'єктно-об'єктні та суб'єктно-обставинні дієслова, ступені порівняння прикметників та прислівників, прийменники з просторовою та часовою семантикою, іменники – назви учасників родинних та соціальних стосунків, позначення причини і наслідку та ін.

Виділяються: а) лексична К., при якій точками відліку у висвітленні ситуації є її обставини і при якій варіюється тільки лекс. значення відповід. релят. одиниці (явище *метонімії*), пор.: вийти з води (відцентр. рух) – вийти на берег (доцентр. рух); ці різні акценти в спрямованості дії увиразнюються в похід. значеннях, пор.: вийти з гри, вийти в тираж – вийти на роботу, вийти в світ, вихід продуктів; б) лекс.-синтаксична К., при якій точками відліку є суб'єкт або об'єкт, суб'єкт або обставина і при якій змінюються як лекс. (зміна знач. того самого слова або заміна на протилежне слово в цілому), так і синтакс. значення, пор.: Кров стікає з бійця – Боєць стікає кров'ю, Риба кишить у річці – Річка кишить рибою, Іван байдужий до Марії – Марія байдужа Іванові, Міст стоїть над річкою – Річка тече під мостом, Іван вищий від Петра – Петро нижчий від Івана, Іван – чоловік Марії – Марія – дружина Івана; зокрема, з заг. лекс. значеннями типу «давати – брати»: Іван позичає, продає, наймає квартиру Петрові – Петро позичає, купує, наймає квартиру в Івана; «ціле – його частина», «мати – бути (в складі, у власності тощо)»: Полк складається з трьох батальйонів – Три батальйони становлять полк, Він має гроші – У нього є гроші; «причина – наслідок»: Аварія стала причиною людських жертв – Наслідком аварії стали людські жертви; в) морфолого-синтаксична К.: Сніг покриває землю – Земля покривається снігом, Іванові сподобалася Марія – Іван сподобав Марію; г) синтаксична К.: Іван одружується з Марією – Марія одружується з Іваном.

К. є однією з причин утворення енантіосемії, *каузативних дієслів* або відкаузативних дієслів (Не він пішов, а його «пішли»), одним з чинників змін у функц. перспективі речення (див. *Актуальне членування речення*).

СЛОВА	КОМПОНЕНТИ					
	переміщення	земля	вода	повітря	односпрямованість	інтенсивність (+, -)
іти	+	+	–	–	+	–
бігти	+	+	–	–	+	+
плавати	+	–	+	–	–	–
літати	+	–	–	+	–	–

Літ: Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958; Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динам. аспектах. К., 1989. Див. також *Літ.* до ст. *Антоніми*. *О. О. Тараненко.*

2. У *словотворенні* – спосіб словотворення, при якому єдиним словотворчим засобом є система закінчень похід. слова, що відрізняє його від твірного: кум (ім. ч. р.) > кума (ім. ж. р.), синій (прикм.) > синь (ім.). Функцію словотворчого форманта при К. може виконувати також звуження словозмін, парадигми слова, яку, напр., спостерігаємо при переході прикм. (**операційний**, **операційна**, **операційне**, **операційні**) в ім. (**операційна**). К. називають ще морфол.-синтакс. способом словотворення, оскільки утворюване внаслідок К. слово набуває нових морфол. категорій і починає виконувати нові синтакс. функції: у прикм. **правофланговий** знач. роду синтаксичне, залежне від контексту, в ім. **правофланговий** воно самостійне. Явище К. близьке до безафіксного способу словотворення, тому й розглядають також як нульовий або фонет.-морфол. спосіб.

До К. належить перехід слів з різних частин мови в ім. (див. *Субстантивація*), прикм. (див. *Ад'єктивація*), числ. (див. *Нумералізація*), займ. (див. *Прономіналізація*), присл. (див. *Адвербіалізація*), дієсл. (див. *Вербалізація*), в служб. слова та вигуки (див. *Інтер'єктивація*). К. пояснюють і як синхронічний, і як діахроніч. спосіб словотворення. Зміна належності окр. словоформи до певної частини мови класифікується як діахроніч. К. Типовим її прикладом є адвербіалізація: **внаслідок**, **протягом**, **посередині**. Випадки регуляр. переходу слів певної частини мови в ін. розглядають як синхронічну К. (напр., субстантивація).

Для укр. мови характерні при діахроніч. К. переходи дієсл. в ім.: **звив** (гніздо) – **звив** (річки), **кадилю** (куриво) – **кадило** (предмет), ім. – у присл.: **слідом – слідом**; при синхроніч. К. – прикм., дієприкм., займ., числ. – в ім., прикм. – у прислівник.

У сучас. укр. мові К. використовують у різних функц. стилях. Вона поширена в розм. мовленні (**домашні**, **пережите**, **наречений**) і терміносистемах (як бот., зоол., математичні та ін. терміни): **кропивові**, **красолеві**, **твердокрилі**; **дотична**, **крива**, **пряма**, **відоме**, **шукане**.

Літ.: Смирницкий А. И. Так называемая конверсия и чередование звуков в англ. языке. «Иностр. язык в школе», 1953, № 5; Ковалик І. І. Класифікація суфіксальних систем. В кн.: Словотвір сучас. укр. літ. мови. К., 1979. *Н. Ф. Клименко.*

КОНДЕНСА́ЦІЯ (лат. condensatio – згущення, ущільнення) семантична – скорочення кількості членів синтакс. конструкції, стійкого словосполучення, складу слова при збереженні того самого значення. К. – результат дії різних синтагмат. процесів, напр., *спрощення* слова, але найчастіше це «згущення» значення синтагми в одному (або кількох) з її компонентів унаслідок засвоєння ним значення ін. компонента (див. *Синтагматичне переміщення значення*), який при цьому еліптизується (див. *Еліпсис*). К. виявляється на різних мовних рівнях – від вичленування із слова і *лексикалізації* окр. звука або літери («Економіка переходить до принципу „трьох С" – самостійності, самофінансування, самоуправління» – з газ.) до, напр., стабілізації в ролі самост. речення його фрагментів: **Успіху тобі [бажаю]!** При К. на лекс.-фразеол. рівні відбувається скорочення обсягу неоднослівної назви зі збереженням її поперед. змісту. Це, зокрема, випадки простого скорочення номінат. синтагми внаслідок самоочевидності її певних компонентів [**(дитячий) садок**, **(житловий) масив**, **на (празник, свято) Миколи**, **дати слово (честі)**] або згущення семантики фразеол. одиниці, прислів'я, анекдоту в окр. слові або словосполученні (**пшик** – від **Зробив з лемеша пшик!**; **не кажи гоп**), узагальнення певного ряду словосполучень з одним пост. компонентом: «психологія **власника** (взагалі)», пор. **земельний власник**, **власник фабрики** та ін. При лекс.-грамат. К. одночасно відбувається і зміна грамат. властивостей конденсата – його категоріальної належності: **випити повну (чарку** тощо), **о другій (годині)**, **мій (чоловік)** – *субстантивація* атрибута; Хто **за**? Хто **проти**? (при голосуванні) – *адвербіалізація* прийменника; **палити (тютюн)** тощо, **подати (милостиню)**: **Подайте Христа ради!**, **поробити (кому)** – за допомогою чаклування нібито заподіяти щось неприємне, **сидіти (у в'язниці)**, **мружити очі** > **мружитися** – зміна дієсл. категорії перехідності і взагалі стану; **вища** математика (освіта тощо), укр. мова **старшого** періоду – абсолютизація *ступеня порівняння прикметників*. При морфол.-словотв. К. відбувається вичленування зі складу слова і лексикалізація якогось його семантично збагаченого компонента – компонента складного слова: **платівка** (з **грамплатівка**), **стрічка** (з **кіностричка**); суфікса: **ізм** (у значенні теорії, певної течії), **іст**, **ман** тощо, лінгв. **ема** (з **фонема**, **морфема**, **семема** тощо); префікса: **екстра** (дуже хороший), розм. **контра** (контрреволюціонер); рідше кореня і взагалі корен. частини слова (**хай** з **нехай** – від **нехати** «не чіпати, пускати», **спец** із спеціаліст).

Літ.: Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Х., 1894; Исаченко А. В. К вопросу о структур. типологии словар. состава славян. лит. языков. «Slavia», 1958, roč. 27, № 3; Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динам. аспектах. К., 1989. *О. О. Тараненко.*

КОНДРАТЮ́К (Kondratiuk) Міхал (6.III 1934, с. Дубіни, тепер Гайнувського пов. Підляського воєв.) – польс. мовознавець, доктор філол. наук з 1984. Закін. ф-ти рос. (1958) та білорус. (1961) філології Варшав. ун-ту. В 1960–92 працював в Ін-ті слов'янознавства Польс. АН (у 1985–92 – зав. відділу білорус. мови), з 1985 – у Білостоцькому філіалі Варшав. ун-ту (з 1997 – Білостоц. ун-т): викладач, з 1992 – керівник каф. білорус. філології, з 1997 – професор. Досліджує формування і розвиток ойконімії («Місцеві назви південно-східної Білосточчини», 1974), балто-слов'янські, польс.-білорус. та польс.-укр. міжмовні контакти [«Вокалізм білорусько-українських говорів Гайнувського повіту», 1964; «Словотворчі тенденції у назвах мешканців на польсько-білорусько-українському пограниччі»,

1969; «Балтійські елементи в топонімії та мікротопонімії Білостоцького регіону», 1985; «Формант *ис* (литовський *utis*) у географічних і особових власних назвах на терені Білосточчини», 1994; «Східнослов'янська ономастика. Бібліографічний покажчик літератури по 1965 рік включно», 1997; «Деякі лексичні запозичення у говірках польсько-українсько-білоруського пограниччя», 2000; «Імператив у говірках польсько-білорусько-українського порубіжжя», 2002, та ін.], лінгвогеогр. методом вивчає укр. та білорус. говірки польс.-східнослов'ян. суміжжя («Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny», т. 1–3, 1980–93, у співавт.). *П. Ю. Гриценко.*

КОНКОРДА́НС (франц. concordance – узгодження, від лат. concordia – згода, від лат. cum – з, разом і cor, cordis – серце) – *словник*, у якому біля кожного слова подано його *контекст*. Укладається здебільшого на одному тексті або на текстах одного письменника (див. *Мови письменника словник*). К. з'явилися на поч. 19 ст., вміщують ті самі дані, що й словопокажчик, але, крім того, для кожного слова подають контекст, що ілюструє усі його слововживання. В основі К. завжди лежить певний закінчений текст чи закрита однорідна група таких текстів (твір, ряд творів, усі твори одного автора). Цим К. відрізняються від *тлумачних словників*, де наводяться уривки з текстів. К. задають синтагматику, тобто обов'язково показують хоча б мінімальне лекс. оточення кожної словоформи. Словопокажчики фіксують синтагматику слова непрямо, вказуючи сторінку і рядок, де слово зустрілося, а К. – прямо, подаючи оточення словоформи. На відміну від тлумач. словників у К. відсутні пояснення значень слів і (відповідно) розподіл ілюстрат. прикладів за значеннями. Реєстровою одиницею К. можуть бути слова, словоформи (впорядковані за алфавітом), компоненти складних слів, кожен з яких поданий окремо. Для кожного слова наведено набір словоформ, що зустрілися у тексті. Характеристиками реєстрових одиниць виступають абс. і відносна частота, рідше стат. дані про використання в одному чи кількох творах.

К укладають як вручну, так і за допомогою ЕОМ. На сучас. етапі створюють словниково-довідкові служби конкордансного типу (такі, напр., передбачені в межах машинного фонду укр. мови, в системах автоматизованого аналізу укр. текстів, розроблених в Ін-ті мовознавства НАН України). Вони забезпечують точність, надійність зберігання текстової інформації, дають відповіді про всі контексти вживання кожного слова чи словоформи, всі типи їх варіантів як в окр. джерелі, так і в усій сукупності текстів.

Літ.: Koubourlis D. J. From a word – from concordance to a dictionary – from concordance. В кн.: Computers in the Humanities. Minneapolis, 1975; Конкорданція поет. творів Тараса Шевченка. A Concordance to the Poetic Works of Taras Shevchenko, т. 1–4. Edmonton–Toronto, 2001. *Н. П. Дарчук.*

КОНКРЕ́ТНІ ІМЕ́ННИКИ – див.у ст. *Іменник.*

КОНОНЕ́НКО Віталій Іванович (9.IX 1933, Київ) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1977, професор з 1979, академік АПН України з 1994, з. д. н. України з 1989. Закін. 1956 Київ. ун-т. Працював (з 1973) доцентом, професором Київ. пед. ін-ту, з 1986 – ректор Івано-Франк. пед. ін-ту (зтепер Прикарпатський нац. ун-т). Праці з укр. і рос. синтаксису, фразеології, стилістики, порівн. граматики, нац. лінгводидактики: «Системно-семантичні зв'язки в синтаксисі російської та української мов» (1976, рос. мовою), «Проблеми порівняльної стилістики східнослов'янських мов» (1981, у співавт., рос. мовою), «Шляхами народних приповідок» (1994), «Українська лінгводидактика» (1995) та ін. Автор багатьох підручників, посібників і метод. розробок для загальноосв. шкіл і пед. ін-тів. *Г. П. Іжакевич*.

КОНОТА́ЦІЯ [від лат. co(n)... – префікс, що означає об'єднання, спільність, сумісність, і notatio – позначення] – додаткові семант. і прагмат. особливості («співзначення») *лексичного значення* та значень ін. мовних рівнів, які нашаровуються на їхній предметно-поняттєвий аспект і можуть бути зумовлені як змістовою стороною, так і *внутрішньою формою слова.*

На рівні власне семант. аспекту К. – це різноманітні асоціації, пов'язані в сприйнятті мовців з тим або ін. позначуваним предметом, які можуть об'єктивуватися в переносних значеннях слова, фразеол. одиницях та порівняннях на його основі тощо (напр., К. швидкості, стрімкості в лекс. значеннях слів **куля**, **стріла**, пор. «**летіти як стріла, стрілою**»; К. чогось шкідливого, ворожого людині в семантиці слів **вовк**, **гадюка**, пор. у назвах рослин **вовчі ягоди**, **гадюча морква**). Семантичні К. створюють асоціат.-образне, символічне, культур.-історичне тло слова, виражаючи нац. специфіку мови (див. *Лінгвокраїнознавство*). Напр., калина як символ дівочої честі, як поет. символ України. К. в етнонімах та власних назвах: «Меткі ми стали, наче ті **французи**» (М. Рильський); Дніпро як символ України: «Нема на світі України, Немає другого **Дніпра**...» (Т. Шевченко); імена Богдан і Тарас асоціюються для українця насамперед з Б. Хмельницьким і Т. Шевченком.

На рівні прагмат. аспекту К. виявляється в різних мовних формах емоц. ставлення мовця до позначуваного об'єкта і взагалі до предмета мовлення та емоц. оцінки об'єкта (напр., несхвально: **смаківщина**, **красунчик**, **тютюнище**; зневажливо: **людці**, **молокосос**, пестливо: **доня**, **голубчик** та ін.), його експресив. характеристики (напр., **лупити**, **садити**, **шкварити** в знач. інтенсивності дії). Емоц.-експресив. К. як прагмат. аспект лекс. значення слід відмежовувати від тих випадків, де вираження оцінки є власне семант. (поняттєвим) аспектом: з одного боку, в одиницях, де оцінка має суто лог. характер (**коїти**, **махровий**), а з другого, – в одиницях, які мають значення тільки емоц.-експресив. вираження

оцінки (напр., у лайливих словах або їх окр. значеннях: **зараза**, **холера**, **грець**, **паршивий** та ін. – на основі значення хвороб та хворих; **біс**, **чорт**, **сатана** та ін. – на основі значення потойбічних злих сил). У найширшому розумінні до К. включається й функціонально-стильова та часова характеристики мовних одиниць – їхня належність до певних функц. стилів і жанрів, вікових, профес. та ін. сфер уживання, до застарілої й нової лексики. Проте ці параметри входять не до плану змісту мовної одиниці, а до рівня її функціонування (використовуваний у л-рі термін «*стилістичне значення*» доцільно обмежити саме цими рамками, не ототожнюючи його з емоц.-експресивною К.). Характер конотат. забарвлення може зумовлюватися певною внутр. формою одиниці. Напр., у парі синонімів **лелека** – **чорногуз** тільки перший викликає позит.-пестл. асоціації, пор.: «Моя зажурена лелеко» – до коханої (М. Упеник).

Літ.: Kerbrat-Orecchioni C. La connotation. Lyon, 1977; Говердовский В. И. История понятия коннотации. «Филол. науки», 1979, № 2; Horálek K. K teorii konotace. «Bulletin ruského jazyka a literatury» (Praha), 1985, č. 26; Телия В. Н. Коннотатив. аспект семантики номинат. единиц. М., 1986.
Див. також *Літ.* до ст. *Лексичне значення.* *О. О. Тараненко.*

КОНСОНАНТИ́ЗМ [від лат. consonans (consonantis) – *приголосний звук*] – система приголосних *фонем* у мові або діалекті на певному етапі їхнього розвитку. В сучас. укр. літ. мові систему К. утворюють 32 приголосні фонеми: тверді й напівпом'якшені в позиції перед наступним голосним переднього ряду [і] (губні **[б]**, **[в]**, **[м]**, **[п]**, **[ф]**, задньоязикові **[к]**, **[х]**, фарингальний **[г]** та проривний **[ґ]**, шиплячі **[ж]**, **[ш]**, **[дж]**, **[ч]**, парні за твердістю – м'якістю фонеми **[д]** – **[д']**, **[т]** – **[т']**, **[з]** – **[з']**, **[с]** – **[с']**, **[ц]** – **[ц']**, **[л]** – **[л']**, **[н]** – **[н']**, **[р]** – **[р']**; **[ж]** – **[д͡з]** – **[дз']**, **[ж̄']**, **[ч]** – **[ч̄']**, **[ш]** – **[ш̄']**; завжди палатальна приголосна фонема [j]. В укр. мові приголосні звуки розрізняються за місцем і способом їх творення та за участю при цьому *голосу* й *шуму*.

Система К. укр. мови є результатом тривалого істор. розвитку, в ході якого збільшувався склад приголосних фонем і посилювалася їхня розрізнювальна (фонологічна) функція. У давньорус. мові раннього періоду було 27 приголосних фонем і фонема **[ф]** у запозичених словах, яка не входила до давньорус. фонологічної системи: завжди тверді **[б]**, **[п]**, **[в]** (білабіальний), **[м]**, **[д]**, **[т]**, **[г]**, **[г]**, **[к]**, **[х]**; завжди м'які **[ж']**, **[ч']**, **[ш']**, **[щ']**, **[ш'ч']**, **[ж'д'ж']**, [j]; парні за твердістю – м'якістю **[з]** – **[з']**, **[с]** – **[с']**, **[р]** – **[р']**, **[л]** – **[л']**, **[н]** – **[н']**. Тверді приголосні, крім задньоязикових **[г]**, **[к]**, **[х]** і гортанного **[г]**, виступали перед усіма голосними, дістаючи позиц. пом'якшення перед голосними перед. ряду **[і]**, **[ĕ]**, **[ь]**, **[е]**, **[ä]**; м'які приголосні виступали також перед усіма голосними, за винятком **[ы]**, **[о]**, **[ъ]**; задньоязикові **[ґ]**, **[к]**, **[х]** і гортанний **[г]** сполучалися лише з наст. голосними неперед. ряду **[ы]**, **[у]**, **[ъ]**, **[о]**, **[а]**. Парні тверді й м'які приголосні протиставлялися перед усіма голосними, крім **[ы]**, **[о]**, **[ъ]**, і не мали позицій нейтралізації (нерозрізнення) твердості – м'якості. Парними за дзвінкістю – глухістю були **[б]** – **[п]**, **[д]** – **[т]**, **[з]** – **[с]**, **[з']** – **[с']**, **[г]** – **[к]**, **[γ]** – **[х]**, **[ж']** – **[ш']**, **[ж'д'ж']** – **[ш'ч']**, які протиставлялися перед усіма голосними і також не мали позицій нейтралізації дзвінкості – глухості. Всі давньорус. приголосні були самост. фонемами. Проте в окр. давньорус. діалектах досить рано стали виникати й свої місц. особливості. Зокрема, в поліських говорах, очевидно, ще з 8–9 ст. виявилася тенденція до ствердіння **[р']**; диспалаталізований **[р]** фіксується найранішими пам'ятками давньорус. мови: **кесара**, **боура**, **матеръ**, **цару**, **вѣры** і т. п. Дуже рано (вірогідно, в 10 – 1-й пол. 11 ст.), принаймні в деяких поліських говорах, стала переважати тенденція до усунення палатальності шиплячих **[(д)ж']**, **[ч']**, **[ш']** як функціонально нерелевантної (відсутність паралельних твердих шиплячих) і через те нестійкої фонет. риси, а також свистячого **[щ']**. У зв'язку із занепадом на серед. 11 ст. у пд. давньорус. говорах редукованих **[ъ]**, **[ь]** приголосні виявилися незалежними від наст. голосного і могли сполучатися із сусідніми приголосними, що створило сприятливі умови для позиц. видозміни існуючих і утворення нових фонем. При збігові глухих і дзвінких шумних фонем відбувалися процеси *асиміляції* приголосних: регресивна асиміляція (зміна глухого приголосного на дзвінкий у позиції перед дзвінким приголосним і – рідше – дзвінкого на глухий у позиції перед глухим приголосним), зафіксована давньорус. пам'ятками 12–13 ст. (**здоровє**, **збирають**, **з горчицами** і т. п.), прогресивна асиміляція – у прикм. суфіксі **-ьsk-**. Після занепаду редукованого **[ь]** пом'якшені приголосні в ранньоукр. говорах перед цим суфіксом не втратили палаталізованої вимови (за винятком губних, що диспалаталізувалися), яка поширилася й на приголосний **[с]** у суфіксі **-ский**, а також на похідні від нього суфікси **-зкий** та **-цкий** (**волиньский** > **волин'ский** > **волин'с'кий**). У ході занепаду редукованих **[ъ]**, **[ь]** і пізніше у південнорус. говорах, можливо, в кін. 11 – на поч. 12 ст. виявилася тенденція до *депалаталізації* м'яких і напівпом'якшених губних (спочатку в середині і в кінці слова перед слабким **[ь]**: **равьны**, **темьны** > **равны**, **темны**), а потім – і в ін. позиціях, ставши спільносхіднослов'ян. явищем. У ранньоукр. говорах протягом 13 ст. і пізніше відбулася депалаталізація губних також у позиції перед **['а]** > [ę] (давні **вѧнути**, **мѧсо**, **пѧть** > укр. **в'янути**, **м'ясо**, **п'ять**). У нових сполуках палаталізованих передньоязикових приголосних [д'], **[ж']**, [з'], **[л']**, **[н']**, **[с']**, [т'], **[ц']**, **[ч']**, **[ш']** з наступним [j], коли між ними занепав короткий голосний на зіткненні основи або кореня із закінченням, в ранньоукр. (як пізніше і в білоруських) говорах орієнтовно в 12 ст. відбулася асиміляція [j] з поперед. приголосним, який за рахунок цього ставав подовженим: **суд'і̯ja** > **суд'ja** > **суд̄'а**; **жит'і̯je** > **жит'je** > **жит̄'а** (див. *Подовження приголосних*). У кінці слова дзвінкі приголосні не

оглушувалися, що є також нормою сучас. укр. літ. мови.

Внаслідок занепаду і вокалізації редукованих [ъ], [ь] у давніх сполуках **-ъl-**, **-ьl** між приголосними та в грамат. суфіксі **-лъ** кол. *дієприкметників* мин. ч. (згодом — *дієслова* мин. ч. ч. р.) протягом 11—12 ст. відбувся перехід **л** у нескладовий звук **[ў]**: **вълна, вълкъ, пълныи, тълстыи, мълчати; далъ, зналъ, сказалъ** > укр. **вовна, вовк, повний, товстий, мовчати; дав, знав, сказав**. Властивий давнім укр. діалектам білабіальний **[w]** перед [ъ], [ь] у слабкій позиції після їх занепаду опинився у нових умовах — перед приголосним (на початку або в середині слова після голосного) та в абс. кінці слова і перетворився, вірогідно, протягом 12 ст. на нескладовий голосний **[ў]**: **правьда** > **правда** > **праўда, домовъ** > **домов** > **домоў**. Крім фонет. процесів, пов'язаних із занепадом редукованих, у ранньоукр. говорах 11—12 ст. відбулося пом'якшення і наст. ствердіння деяких приголосних: як свідчать писемні пам'ятки, принаймні з серед. 11 ст. у ранньоукр. говорах унаслідок появи тенденції до пом'якшення задньоязикових давньорус. діалектний процес злиття **[ы]**, **[і]** > **[и]**, який уже давно відбувався в ін. позиціях, охопив і сполуки **гы, кы, хы**. Написання **ги, ки, хи** відображене в пам'ятках, починаючи з 12 ст. (**погибнеть, великии, расхитьть**). Після злиття голосних **[ы]**, **[і]** > **[и]** й депалаталізації приголосних перед **[и]** за аналогією протягом 11—12 ст. відбулося також ствердіння приголосних перед **[е]**, яке почалося з напівпом'якшених губних і передньоязикових, потім поширилося на середньоязикові палатальні **[л̋]**, **[н̋]**, **[р̋]** і, нарешті, на **[ш']**, **[ж']**, **[ч']**, **[з']**. К. сучасних укр. діалектів відзначається значною розмаїтістю, кількість та позиц. варіанти приголосних у них далеко не завжди збігаються з літ. мовою.

Літ.: СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія укр. мови. Фонетика. К., 1979; Залеський А. М. Причини ствердіння шиплячих в укр. мові. «Мовознавство», 1982, № 5; АУМ, т. 1—3. К., 1984—2001; Залеський А. М. Функц. статус шиплячих у говорах пн. наріччя укр. мови. В кн.: Структурні рівні укр. говорів. К., 1985; Залеський А. М. Реконструкція послідовності етапів ствердіння шиплячих в укр. мові. В кн.: Укр. мовознавство, в. 13. К., 1985; Півторак Г. П. Формування і діал. диференціація давньорус. мови (Істор.-фонет. нарис). К., 1988.

Г. П. Півторак.

КОНТАМІНА́ЦІЯ (лат. comtaminatio — змішування, зіткнення) — схрещення двох мовних одиниць, які, перебуваючи в парадигмат. (у відношенні синонімії і взагалі семант. співвідносності) і рідше синтагмат. відношеннях між собою, одночасно спливають у свідомості мовця при потребі позначення певного поняття чи ситуації і внаслідок цього переплітаються або тісно поєднуються в межах однієї новоутв. одиниці. Парадигмат. словотворча К. приводить до ускладнення як кореня (основи), так і афіксальної частини новоутвореної одиниці. Це, напр., окр. помилки на зразок **набиндючений** у О. Довженка (набундючений + напиндючений), **щосьнебудь** (щось + що-небудь), зокрема при двомовності — староукр. **нѣкийсь**, застар. **неякийсь** у знач. «**який-небудь**» (пор. давньорус., старослов'ян. **нѣкыи** або польс. **niejaki** й укр. **якийсь**); випадки, вже закріплені в мові: **грабувати (грабити + рабувати)**, **бельбухи (бебехи + тельбухи)**, **майоріти (маяти + мріти)**, діал. **кіля** «біля» **(коло + біля)**. На рівні афіксів: діал. форми прикметників типу **козинячий (козиний + козячий)**, **волов'ячий (воловий + волячий)**; діал. форми інфінітива типу **гребсти (гребти + грести)**, **пливсти (пливти + плисти)**. К. може полегшуватися форм. подібністю слів, але остання необов'язкова, пор. **остогиднути** — від **огиднути** + **осточортіти** або **остобісіти**.

При К. можуть поєднуватися не тільки елементи слів, а й цілі слова, зокрема в межах аналіт. слова, напр., помилкові поєднання аналіт. і синтет. ступенів порівняння: **більш точніше (більш точно + точніше)**, **найкращий від усіх (найкращий + кращий від усіх)**, особливо в службових словах: діал. **зоз** (юшка зоз рибою), **уві** (уві сні) і прост. **ув** (ув армії) — **у** + **в**, застар. **для ради**, діал. **тале** [т'але] — **та** + **але** (два протиставні сполучники), сплутування у вживанні компонентів парних сполучників: «І почала [Мишва] хазяйнувати, — **Не стільки** їсти, **як** псувати» (Л. Г л і б о в), пор. **не стільки ... скільки** і **не так... як**.

К. стійких (лекс. і фразеол.) і вільних синтакс. словосполучень виявляється як поєднання компонентів двох співвідносних позначень того самого поняття або ситуації і як сплутування керування при двох синонімічних чи тому самому слові. Напр., **жив-був собі** (казковий зачин — від **жив-був** + **жив собі** чи **був собі)** або такі відхилення від норми, як **підняти тост** (пор. **підняти келих** і т. п. і **запропонувати** чи **проголосити** тост); **зарубати [собі] на вуса** (пор. **зарубати [собі] на носі** і **намотати [собі] на вуса)**; **розмежувати грішне від праведного** (пор. **розмежувати** що з чим, що і що і **відмежувати** що від чого); **Оплачуйте за проїзд!** (слова кондуктора), пор. **оплачувати проїзд** і **платити за проїзд**.

К. на рівні речення виявляється при схрещенні елементів особових і безос. конструкцій: **Мова йдеться про...** (пор. **Мова йде про** і **Йдеться про)**; елементів речення із вставними або відокремленими членами і складнопідрядного речення: «**Як ви знаєте, що** жертв під час аварії не було» (пор. **Як ви знаєте, жертв...** і **Ви знаєте, що...**), «Но греки, **як спаливши** Трою, Зробили з неї скирту гною» (І. К о т л я р е в с ь к и й), пор. **як спалили Трою** і **спаливши Трою**; конструкцій з різними типами модальності: «**Ви не можете мені сказати, будь ласка**, як пройти...?» (на вулиці до перехожого), пор. **Ви не можете сказати** і **Скажіть, будь ласка**; **Усім стороннім прошу відійти!** (пор. **Усім стороннім відійти!** і **Усіх сторонніх прошу відійти!**). Нерідко К. відбувається внаслідок схрещення позначень дій

двох різних суб'єктів, коли дієслово-присудок стосується одного суб'єкта, а формально пов'язаний з ним дієприсл. – іншого: **«Не сіявши, не оравши, не буде жито родити»** (прислів'я), **«Прибувши в порт, наш корабель охоче відвідували місцеві жителі»** (такі звороти здавна відомі як продовження конструкцій з давальним самостійним, їх наявність значно зросла свого часу під впливом франц. мови, але, з другого боку, вони постійно виникають і незалежно від под. впливів). Давня К. – виникнення соціативного підмета типу **ми з тобою** (прийшли), тобто **ми + я з тобою**.

К. складних речень приводить до утворення перехідних конструкцій між різними способами передачі чужої мови – схрещення конструкцій: а) з прямою і непрямою мовою, внаслідок чого утв. одна конструкція з напівпрямою мовою («І вже коли вчувалось: „буть біді, **Що** треба б чоловіка зупинити", – Я ж і тоді мовчав талановито». – Б. Олійник); б) з мовою автора і чужою мовою, у результаті чого утв. невласне-пряма мова («Вона стулила сухі губи і зняла очі до стелі. Що ж! Вона мовчить, бо у свято гріх лаятись». – М. Коцюбинський) і ще складніші конструкції («Його [Данилка] перестріває друг, повідає, як дратувалися мати і..., мабуть, битимуть, та не треба цього боятися, ось підемо вдвох..., а при мені вона не битиме». – Ю. Яновський).

К. компонентів морфол. категорій відбувається, зокрема, в межах – а) категорії особи: «Ти [доля] взяла **Мене**, маленького, за руку І в школу **хлопця** одвела» (Т. Шевченко) – та сама особа подається одночасно з двох сторін (з боку самого мовця і когось стороннього); б) категорії роду: «**Оленька**, таке **малюсеньке**, в сорочечці, **чорнявенька**» (А. Тесленко) – ж. р. і с. р.; в) категорії числа: «Героїзм нашого **народу** не забудеться. Їхні подвиги увійшли в історію» (схрещення категорій збірності і дистрибутивної мн.: народ – люди); г) категорії істот – неістот: «**Хто воно** за **таке** любов?» (М. Вінграновський); ґ) категорії посесивності: **Джека Лондонові** оповідання (форма род. в. + присв. прикм.), особливо в староукр. мові: челядь **Опанасова Галиченка** і под.

При синтагмат. К., по-перше, відбувається схрещення, злиття членів синтагми, коли наступне слово реалізується в мовленні якимсь своїм елементом тоді, коли попереднє ще не закінчилося (із шкільного твору: «Перед **нашима** [тобто **нашими очима**. – О. Т.] стоять образи прапороносців»; з виступу: «...роман **Винника**... я хотіла сказати «„**Вир**" **Тютюнника**»), і навіть тоді, коли попереднє слово ще й не починалося (помилки на зразок: «Перед тим як **контролювати**... е-е... тобто диктувати контрольну, згадаймо...»). По-друге, відбувається перехрещення, взаємопереставлення членів синтагми або їх елементів: напр., у нар. гуморесці: «Чи не **телячили бачів**? – **Телячили**: під нашим **ночом стоговали**, дак трохи **їдун** не **поповчив**; **брехало пособачив**, а **гукало почоловічив**, да й **задрали лози** та **побігли в хвости**» (М. Драгоманов), тобто бачили телят, під стогом ночували і т. д.

К. може приводити до «нелогічних» утворень: **голоштан** (нібито від **голі штани**, хоч насправді від **голий + без штанів**); **ми з ним**; «Це **дві великі різниці**» («Це **велика різниця**» + щось на зразок «Це дві **різні речі**»).

К. як взаємний одночасний вплив двох одиниць не слід пов'язувати або навіть ототожнювати із значно поширенішим процесом – *аналогією* (односпрямованим впливом однієї одиниці на іншу). Так, наявність у парадигмі одного слова форм з парадигми ін. слова (напр., **бігти**: мин. ч. **біг**, **бігла** і т. д., але теп. ч. **біжу**, **біжать** і т. д. – від витісненого **бѣжати**) – це наслідок не К., як часто вважається, а розширення вживання за допомогою аналогії одних форм і витіснення інших.

Літ.: Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960; Лимаренко В. С. Про вивчення контамінацій в укр. мові та деякі особливості їх творення. В кн.: О. О. Потебня і деякі питання сучас. славістики: Тези доповідей. X., 1960; Ицкович В. А., Шварцкопф Б. С. О контаминации и смежных с нею явлениях. В кн.: Памяти академика Виктора Владимировича Виноградова. М., 1971; Zagórski Z. W sprawie kontaminacji. B кн.: Studia polonistyczne, t. 1. Poznań, 1973; Дудик П. С. Явища номінації, сегментації і контамінації в структурі речення. В кн.: Синтаксис словосполучення і простого речення. К., 1975; Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динам. аспектах. К., 1989. *О. О. Тараненко.*

КОНТЕ́КСТ (лат. contextus – поєднання, зв'язок) – мовне оточення або ситуація, в яких уживається лінгв. одиниця. К. не зводиться лише до безпосеред. мовного оточення і не може розглядатися поза такими факторами, як мовленнєва ситуація, культур.-істор. чинник тощо, які істотно впливають на розуміння мовної одиниці. По-перше, без мовних одиниць і мовленнєвої ситуації словесний К. не може виникнути (*актуалізація* здійснюється при одночас. дії мовних і ситуат. немовних факторів). По-друге, при вузькому трактуванні К. як вербального оточення стає очевидним, що в багатьох випадках не існує достатніх для актуалізації слова К.: семант. визначеність мовної одиниці нерідко залежить виключно від мовленнєвої ситуації. Однак це не заважає розрізняти мовний і позамов. (ситуативний) К. Під першим розуміють внутрішньолінгвальні умови вживання певної мовної одиниці, оточення її ін. мовними одиницями, що цілком збігається з поняттям *дистрибуції.* Під другим мають на увазі вживання мовної одиниці, яке створюється немовними обставинами, зовн. ситуацією спілкування, умовами, в яких відбувається мовленнєвий акт, учасниками комунікації, культур, традиціями етносу тощо. К. виявляє в мовній одиниці її сталі ознаки й ті риси, які залежать від згаданих факторів.

Поняття «контексту» використовується стосовно різних (всіх) мов. рівнів, проте найбільше щодо знакових і суперзнакових, особливо лекс.-семантичного. Як зазначав Ж. Вандрієс, «в усіх випадках значення слова визначається контекстом. Слово ми ставимо в оточення, що виявляє

його значення, кожен раз і на даний момент. Ніщо інше, а саме контекст, усупереч різноманітності значень даного слова, надає йому „особливого“ значення; ніщо інше, а саме контекст очищує слово від його колишніх значень, нагромаджених пам'яттю, і створює йому його „актуальне“ значення».

У лінгвістиці намітилися дві протилежні й однаково неправильні тенденції: одна з них перебільшує роль К. і тим самим заперечує самостійність слова, інша – недооцінює його функції і зосереджує увагу на ізольованому від К. вивченні слова. Реальне життя слово має лише в мовленні, а значить – у К. Найголовніші функції К. стосовно значення слова такі:

1. К. є засобом відбору та актуалізації потрібного значення. Так, слово **іти (йти)** у сполученні з назвами людей і тварин реалізує значення 'ступаючи ногами, пересуватися, змінюючи місце в просторі'; у сполученні з назвами видів транспорту та ін. засобів пересування (**поїзд**, **пароплав**, **автомобіль** тощо) – значення 'їхати, плисти'; у сполученні з часовими назвами – значення 'минати, проходити', з метеорол. назвами **дощ**, **сніг**, **град** і т. п. – значення 'падати'; у сполученні з назвами ігор – значення 'робити хід у грі' (**йти конем** – у шахах, тузом – у картах).

У багатьох випадках К., що знімає багатозначність, може бути описаний суто граматично, оскільки семант. відмінностям, як правило, відповідають синтакс. відмінності. Напр.: **судити кого** 'розглядати в судовому засіданні', **судити про кого** 'давати оцінку', **важити кого**, що 'визначати вагу', **важити** (неперех.) 'мати певну вагу, значення'. Такий мовний синтагмат. контекст наз. синтаксичним. Інколи засобом маніфестації внутрішньослівного смислового розмежування виступають лекс. і синтакс. чинники одночасно. У такому разі кажуть про змішаний, лекс.-синтаксичний К. Взаємозалежність між словом і К. настільки міцна, що в багатьох випадках слова або окр. значення слів можуть передбачати К.

2. К. модифікує смисл у межах одного значення, уточнює його, розширюючи або обмежуючи клас денотатів. У кожній мові є слова з «нестрогим» значенням (**великий**, **малий**, **повільно**, **швидко** тощо) і слова з широкою (належать до великого за обсягом класу денотатів) семантикою. Напр., англ. **to wash**, нім. **washen** називають процеси, які позначаються в укр. мові двома лексемами – **прати** і **мити**. Роль К. в таких випадках зводиться до окреслення семант. простору значення.

3. К. служить засобом синкретизації значень полісем. слова (див. *Синкремизм*). Тому не слід ототожнювати семант. визначеність слова з його однозначністю.

4. К. формує оказіональне значення. Слово, потрапляючи в невластиве для нього оточення, реалізуючи зв'язки, які не випливають з парадигмат. характеристики (невалентні зв'язки), набуває нового смислового або емоц. відтінку. Таке переносне вживання слова (чи оказіональне значення) наз. контекстним. Напр., «**Анатомія кохання**», «**Спогади про майбутнє**» (назви фільмів).

5. К. виступає засобом *десемантизації* (коли слово втрачає своє значення і, по суті, є зайвим, як у виразах типу **в міру**, **в справі**, **у питанні**, **по лінії** у функції прийменника) і гіперсемантизації (коли слово набуває значно ширшого, глибшого, багатшого змісту, ніж воно звичайно має, як, напр., слова **Кобзар** – про Т. Шевченка, **Каменяр** – І. Франка). Узагальнено функції К. зводяться до утворення смислу слова.

Розрізняють діагностуючі й недіагностуючі К. (достатні й недостатні для розуміння лекс. одиниці). Мінімальним К. для слова є словосполучення, максимальним – завершений текст. Для більших мовних одиниць – словосполучень і речень – обсяг мінімального К. збільшується: ним може бути *абзац*, цілий смисловий фрагмент, навіть цілий *текст*.

Літ.: Амосова Н. Н. О синтакс. контексте. ЛС, 1962, в. 5; Кодухов В. И. Контекст как лингв. понятие. В кн.: Языковые единицы и контекст. Ленинград, 1973; Мыркин В. Я. Текст, подтекст, контекст. «Вопросы языкознания», 1976, № 2; Кочерган М. П. Слово і контекст. Л., 1980.

М. П. Кочерган.

КОНТЕ́КСТНИЙ АНА́ЛІЗ – визначення мовленнєвих умов, у яких реалізується актуальне значення досліджуваної мовної одиниці. В основу К. а. покладено твердження про те, що багатозначні елементи мови у *контексті* функціонують у своїх конкр. значеннях. Об'єктом К. а. виступають елементи всіх рівнів мови – *фонеми*, *морфеми*, *слова*, *словосполучення*, *речення*. Як лінгв. метод К. а. враховує безпосередньо текстові умови вживання мовної одиниці, тобто лінгв. контекст, протиставляючи останній мовленнєвій ситуації – екстралінгв. фактору виявлення значення мовних елементів. Ознака структурного оформлення визнається невід'ємною особливістю контексту. Лінгв. контекст містить у собі лекс., грамат. і фонет. моменти. Вихідною операцією К. а. є визначення обсягу розпізнавального контексту, необхідного і достатнього для ідентифікації значення одиниці, залежно від локалізації уточнювальних засобів та характеру значення, що уточнюється. Розпізнавальними вважають такі контексти, які постійно повторюються для того самого значення елемента і ніколи – для інших його значень. В укр. мовознавстві розробка теорії К. а. належить О. *Потебні.* Найдавніше К. а. застосовують у *лексикології.* Як один з найпоширеніших формалізов. методів усунення морфол., синтакс., лекс. омонімії одиниць тексту К. а. широко використовують в *автоматичному обробленні тексту* (текстової інформації). Формалізації у межах К. а. досягають шляхом опису графем, сполучуваності у межах словоформ та грамат. і лекс. сполучуваності слів у межах речення. Відповідно до цього визнача-

ються розпізнавальні граматичний, лексичний та лексико-граматичний К. а. Розробка форм. методів К. а. започаткована в дескриптивній лінгвістиці амер. вченим З. Харрісом, який осн. завданням його вважав «вивчення відношень розподілу (дистрибуції) і порядку розташування (аранжування) окр. частин відносно одна одної у процесі мовлення».

Літ.: Лейкина Б. М. К вопросу о граммат. контексте. В кн.: Вопросы синтаксиса романо-герм. языков. Ленинград, 1961; Її ж. Идентифицирующая и актуализирующая функция контекста при речевосприятии. В кн.: Вопросы англ. контекстологии, в. 1. Ленинград, 1974; Колшанский Г. В. Контекстная семантика. М., 1980. *Т. О. Грязнухіна.*

КОНТЕКСТУА́ЛЬНЕ РЕ́ЧЕННЯ – див. у ст. *Неповне речення.*

КОНТРАСТИ́ВНА ЛІНГВІ́СТИКА (від франц. contraste, італ. contrasto – протилежність, з лат. contra – проти і stare – стояти) – галузь *мовознавства*, що досліджує мовні явища шляхом зіставного вивчення (див. *Зіставний метод*) двох (рідше кількох) мов на синхрон. рівні. К. л. сформувалася в 1950–70-х рр. як відгук на низку прикладних і теор. потреб: розроблення методик навчання іноз. мов, порівн. аналіз текстів перекладів і оригіналів, дослідження мовних контактів, явищ *двомовності* та міжмов. *інтерференції.*

Серед перших в Україні контрастивних праць були «Порівняльна граматика української і російської мов» Т. В. Баймута, М. К. Бойчука, М. К. Волинського, М. А. Жовтобрюха, С. П. Самійленка (1957), порівн. аналіз приголосних нім. й української мов Л. І. Прокопової (1958), «Порівняльна граматика української та англійської мов» Ю. О. Жлуктенка (1960), дослідження голосних і приголосних укр. та англ. мов Т. О. Бровченко (1964–65), «Семантична інтерференція мов. На матеріалі слов'янсько-східнороманських мовних контактів» С. В. Семчинського (1974). Слідом за монографіями й журн. публікаціями, присвяченими конкр. парам мов, виходять колект. праці, які стосуються широкого спектра проблем контрастивістики, з відповід. методол. узагальненнями: «Нариси з контрастивної лінгвістики» (1979) та «Порівняльні дослідження з граматики англійської, української і російської мов» (1981).

Контрастив. аналіз, крім суто приклад. аспектів (таких, як застосування в двомов. лексикографії, методиці навчання мов, практиці перекладу), має також значний еврист. потенціал; це – джерело фактологічного й аналіт. матеріалу для порівн.-типологічних студій з широким масштабом міжмов. узагальнення, теорії перекладу, соціолінгв. студій на матеріалі мов. контактів тощо. Спираючись на інтралінгв. опис явищ нац. мов, що стають об'єктом дослідження, контрастив. аналіз нерідко вносить у цей опис суттєві доповнення і корективи.

Об'єктом контрастив. дослідження можуть ставати одиниці різних мов. рівнів: фонеми, слова, грамат. явища, стиліст. засоби. Найчисленнішими є контрастивні дослідження, виконані на грамат. матеріалі. Використання контрастивістами для опису досліджуваних мов моделей трансформаційно-генеративної граматики ґрунтується на припущенні, що глибинні структури спорід. мов здебільшого збігаються і, отже, відмінності між мов. явищами представлені лише на поверхневому рівні.

Більшість контрастив. праць присвячена зіставному дослідженню окр. мовних елементів, категорій і підсистем. Передумовою ефектив. застосування контрастив. аналізу є встановлення порівнянності тих різномов. елементів, які стають об'єктом такого дослідження, виявлення ступеня еквівалентності конкр. ознаки (чи ознак), що стає (стають) основою для порівняння. Не до кінця з'ясованим у лінгв. працях лишається поняття еквівалентності, яке інколи плутають з поняттям тотожності. Особливої уваги поняттю міжмов. еквівалентності надають у перекладозн. дослідженнях, де широко застосовується методика контрастив. аналізу.

Брит. лінгвіст Дж. Кетфорд вважає, що еквівалентними є одиниці, які можуть рівнозначно замінювати одна одну в відповідній комунікат. ситуації. Відмінності в лекс. і грамат. семантиці комунікативно еквівалентних висловлювань демонструє порівняння англ. фрази **I have arrived** з її укр. відповідником **я прийшов (прийшла)**. В англ. фразі, застосовуючи метод внутрішньомов. опозиції, можна виділити п'ять елементарних смислів: 1) «мовець» – **I** протиставлене **you**, **they**; 2) «прибуття» – **arrive** протиставлене ін. дієсловам на позначення руху – **leave**, **depart** тощо; 3) «подія, що відбулася в минулому» – **have arrived** протиставлене **arrive**; 4) «минула подія, що пов'язана з іншим моментом часу» – форма **have arrived** протиставляється ін. часовій формі – **arrived**; 5) «минула подія пов'язана з теп. ч. (з моментом мовлення)» – **have arrived** протиставляється формі **had arrived**.

Компонентний аналіз укр. фрази виявляє шість елементів, лише три з яких збігаються з відповід. елементами англ. еквівалента: 1) «мовець» – **я** протиставлене **ви**, **вони**; 2) «жіночий рід» – **прийшла**, протиставлене **прийшов**; 3) «прибуття» – **прийшла** протиставлене **пішов**; 4) «пішки» – **прийшла** протиставлене **приїхала**; 5) «подія, що сталася в минулому» – **прийшла** протиставлене **приходжу**; 6) «доконана подія» – **прийшла** протиставлене **приходила**. Такий аналіз здатний вказати, що́ саме в мов. знаку віддзеркалює позамовну дійсність, а що́ визначається власне лінгв. параметрами цієї системи.

Контрастивні дослідження лексики можуть здійснюватися як шляхом зіставлення лекс. полів (напр., назв кольорів в англ. та укр. мовах), так і на рівні компонентного семасіол. аналізу індивід. лексем чи груп лексем. Важливим об'єктом контрастив. лексикології є дистрибуція значеннєвого спектра, що визначає комбінаторику слів. Порівняймо англ. **beautiful** і укр. **гарний**, **красивий**. Для неістот відмінність між ними нівелюється: **What a beautiful car! – Яка**

гарна машина! Щодо істот відмінність між цими номінаціями принципова – **beautiful** застосовується тільки щодо жінок, про гарного чоловіка вживається слово **handsome**.

Лекс. одиниці можуть порівнюватися з погляду простих (монолексема) і композитних (словосполучення) форм втілення того самого значення, пор. **окріп** – англ. **boiling water**, **військово-морський флот** – англ. **navy**. Крім того, зіставлення лексики може здійснюватися за заг. категоріями – такими, як співвідношення явищ первинної і вторин. номінації, використання експресивно маркованих і нейтр. одиниць тощо.

Суттєвим доповненням якісного опису явищ у контрастив. дослідженнях стає їх кількісна характеристика, що супроводжується матем. розрахунками та показниками і вказує на існування певних тенденцій.

К. л. пов'язана з багатьма мовознавчими і низкою нелінгв. дисциплін, зокрема з культурологією, соціологією та етнопсихологією.

Літ.: Mathesius V. On linguistic characterology with illustrations from Modern English. В кн.: Actes du Premier congrès international des linguistes. N.Y.–Leiden, 1929; Di Pietro R. J. Language structures in contrast. Rowey, 1971; Жлуктенко Ю. О., Бублик В. Н. Контрастивна лінгвістика: Проблеми і перспективи. «Мовознавство», 1976, № 4; Нім.-укр. мовні паралелі. К., 1977; Kontrastive Linguistik und Übersetzungwissenschaft. Akten des Internationalen Kolloquiums. München, 1981; Новое в зарубеж. лингвистике, в. 25. Контрастив. лингвистика. М., 1989. *Б. М. Ажнюк.*

КОНФЕСІ́ЙНИЙ СТИЛЬ (від лат. confessio – визнання) – стильовий різновид української мови, який обслуговує реліг. потреби сусп-ва. Це стиль перекладної культової (Біблія, житія, апокрифи тощо) й оригінальної (проповіді, послання, тлумачення *Святого Письма*, молитви, складені священнослужителями укр. церкви) л-ри.

Від початку введення християнства на Русі (988) і до 15 ст. єдиною, панівною конфес. мовою у сх. слов'ян була церковнослов'янська. Укр. переклади каноніч. текстів збереглися лише від 15 ст. У серед. 16 ст. укр. мовою вже було перекл. Новий Завіт (Пересопницьке Євангеліє, 1556–61) та його списки, Євангеліє Негалевського (1581), Крехівський Апостол (60-і рр. 16 ст.) та ін.; друкуються проповіді, оратор. й теол. твори, духовна поезія, реліг. пісні. Отже, у 16–17 ст. у староукр. мові склався і функціонував такий її різновид, як К. с. Перший повний переклад Нового Завіту новоукр. мовою здійснив П. Морачевський (1862). Потім з'явилися переклади Біблії П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, І. Пулюя, І. Огієнка, І. Хоменка (кін. 19 – поч. 20 ст.).

Найвиразніше характеризує конфес. тексти їхній лекс. склад. Серед лекс.-семант. груп типовими є слова для найменування Бога та явищ потойбіч. світу (Небесний Отець, Божий Син, Святий Дух, Спаситель, Царство Боже, рай, вічне життя, небеса, сатана, демони), стосунків людини і Бога (вірувати, молитись, заповіді, воскресіння, покаяння, викуплення, праведні, грішні, благодать) та ін. Для синтаксису К. с. характерний інверс. порядок слів, який підкреслює урочисту піднесеність мови. Поширені повтори слів, словосполучень і речень, з допомогою яких наголошується та чи ін. думка. Мова культових творів, що апелює до душевних переживань людини, дуже образна, в ній багато епітетів, порівнянь, метафор, алегорій, символів, слів та виразів з перенос. значенням.

Див. також *Стильові різновиди староукраїнської мови.*

Літ.: Горбач О. Мовостиль новіт. перекладів Св. Письма на укр. мову в 19–20 вв. – Лев В. Боротьба за нар. мову в церк. вжитку. (Спроби перекладу Св. Письма від 16-го ст. почавши). В кн.: Зб. мовозн. комісії Наук. конгресу у Тисячоліття хрещення Руси-України, т. 1. Мюнхен, 1988; Біблія, або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. К., 1992; Німчук В. Укр. мова – священна мова. «Людина і світ», 1992, № 11–12; 1993, № 1–12; Дзюбишина-Мельник Н. Ще один стиль укр. літ. мови. «Культура слова», 1994, в. 45.
Л. Л. Шевченко.

КО́НФІКС (від лат. con... – префікс, що означає об'єднання, спільність, сумісність, і fixus – прикріплений) – словотворчий *формант*, що становить єдність *префікса* з ін. *морфемами* (суфіксом, постфіксом), одночасно використовуваними в словотв. акті. К. активно вживають при конфіксальному або *префіксально-суфіксальному словотворенні* іменників, прикметників, дієслів, прислівників. Особливістю К. є відокремлене основою слова розташування частин єдиного словотв. форманта: **ви-...-ок** (вибалок), **за-...-н(ий)** (загірний), **нав-...-ки** (навпочіпки), **о-...-ок** (одвірок), **пере-...-ок** (перелісок), **по-...-увати** (поблискувати), **по-...-ому** (по-українському), **у-...-ити** (увиразнити). *Н. Ф. Клименко.*

КОНФІКСА́ЦІЯ – див. *Префіксально-суфіксальне словотворення.*

КООРДИНА́ЦІЯ (від лат. co... – префікс, що означає об'єднання, спільність, сумісність, і ordinatio – упорядкування) – форма предикат. зв'язку, специфіку якого становить взаємозв'язок, взаємозалежність гол. *членів речення – підмета* і *присудка*. К. виявляється у поєднанні тільки певних форм і стосується *двоскладного речення*, напр.: **Дівчина співає**; **Дерево високе**; **Ми були схвильовані**.

К. передбачає два види залежності: підмета від присудка і присудка від підмета. Перша реалізується у способі *керування*, де модально-часова присудкова форма *дієслова* або його еквівалента (аналіт. іменної форми з дієсл. *зв'язкою*) звичайно вимагає підмета у формі наз. в., а друга – у способі *узгодження*, коли залежний компонент-присудок уподібнюється опор. компонентові-підметові у формах *числа*, *роду* та *особи*, напр.: «**Стоїть у ружах золота колиска**» (Л. Костенко), «**На цій землі жили ми споконвік**» (Д. Павличко), «**Не пошлю я гінців передати привіт**» (А. Малишко).

В укр. мові особливий різновид К. становлять поєднання *кличного відмінка* у функції підмета і форм нак. сп. дієслова у функції присудка, напр.: «**Поспішись, Іване!**» (Д. Павличко); «**Одкам'янійте, статуї античні, одкам'янійте і кричіть на ґвалт!**» (Л. Костенко). Дієсл. при-

судки у формі 2-ї ос. нак. сп. вимагають клич. в., а підмет підпорядковує присудок формою числа.

При К. присудок підпорядковується підметові: а) у роді, числі, якщо підмет – іменник у формі одн. або займ. 3-ї ос. одн., а присудок – дієсл. у формах мин. ч. або умов. сп., а також виражена прикметником (займ. прикметником, дієприкметником) іменна частина в поєднанні з дієсл. зв'язкою, напр.: **«Мати сіяла сон під моїм під вікном»** (Б. Олійник); **«Покашлюючи тихо, увійшов Він у кімнату»** (М. Рильський); **«І Ясногорська приголубила б його»** (О. Гончар); **«Сінокіс у нас був гуртовий»** (О. Довженко); б) у числі й особі, якщо підмет – займ., а присудок – дієсл. у формі теп. або майб. ч., напр.: **«Крізь сотні сумнівів я йду до тебе, добро і правдо віку»** (В. Стус); **«Ти ізнов мені снишся на стежці гіркої розлуки Синім лугом, ромашкою, птицею з канівських круч»** (А. Малишко); в) у числі, якщо підмет – ім., а присудок – дієсл. у формах теп. і майб. ч., а також якщо підмет – ім. у формі мн. або займ. 1-ї і 2-ї ос., а присудок – дієсл. у формах мин. ч. й ум. сп., напр.: **«А літо йде полями і гаями»** (А. Малишко); **«–А як з космосу чорного син не повернеться?»** (Б. Олійник); **«У синяву підносяться чолом Тут буками взеленені Карпати...»** (М. Рильський); **«Заворожили вórони світанок»** (Л. Костенко); **«Я полем йшов»** (І. Драч); **«Ми ж, двоє піших пішаниць, упали в небо горілиць»** (В. Стус); **«Я міг би жити радісно й щасливо»** (Д. Павличко) та ін.

У певних типах гол. членів двоскладного речення виявляються хитання в узгодженні присудка за формами числа і роду, що зумовлене передусім характером підмета. Зокрема, це стосується складеного підмета, вираженого кількісно-іменниковими сполуками. Якщо підкреслюється кількість істот або предметів як єдине, нерозчленоване ціле, присудок ставиться в одн., напр.: **«Тут уже сиділо кілька серйозних мужчин у пальтах та в шкірянках»** (О. Гончар); **«А зосталося оце чимало там і трав сухих, і пелюстків рожевих»** (М. Рильський). У множинній же формі присудка увиразнюється розчленована сукупність істот або предметів, напр.: **«Четверо братів вбігають у хату»** (О. Довженко); **«І ввижаються мені три тополі в однім полі»** (А. Малишко). Хитання у формах роду спостерігаються у випадках, коли підмет – ім. ч. р. типу **ректор**, **директор**, **професор** в конкр. висловленні вказує на жін. стать, напр.: **«Професор опублікувала (опублікував) цього року декілька статей»**; **«Ректор привітала (привітав) студентів»**. Традиційно синтакс. зв'язок між підметом і присудком розглядають у межах узгодження, оскільки він близький за характером до зв'язку між іменником та залежними від нього узгоджуваними формами, зокрема прикметниками. Саме на зв'язок опор. іменників і залежних прикметників спирається традиц. визначення узгодження як уподібнення залежного компонента *словосполучення* опорному в однойменних граматичних формах. Проте у сполученнях підмета і присудка наявна подвійна різноспрямована залежність – підпорядкування присудка підметові у формах числа, роду, особи і вимога з боку присудка відповід. відмінка (звичайно називного) у функції підмета. Це дає змогу кваліфікувати такі сполучення як взаємозалежні, що є синтезом узгодження, реалізованого залежністю присудка від підмета, і керування, реалізованого залежністю підмета від присудка. Крім того, у взаємозалежності підмета і присудка виявляється специфіка предикат. зв'язку, її реченнєвий характер, тоді як в узгодженні відбиваються особливості одного з різновидів підряд. зв'язку, його належність до сфери словосполучення. *І. В. Вихованець.*

КОПТÍЛОВ Віктор Вікторович (3.VII 1930, Київ) – укр. мовознавець, перекладач, доктор філол. наук з 1972, професор з 1977. Закін. 1954 Київ. ун-т, працював у ньому (1957–81). У 1981–90 працював у Секретаріаті ЮНЕСКО (Париж) спеціалістом з мов. програм, протягом 1990–96 викладав українозн. дисципліни у Вищій школі сх. мов та цивілізацій (Париж), 1997–2002 був наук. співробітником НТШ у Сорбонні (Франція). Від 1998 викладає в Укр. вільному ун-ті (Мюнхен) та Нац. ун-ті «Києво-Могилянська академія». Праці – з теорії перекладу: «Актуальні питання українського художнього перекладу» (1971), «Першотвір і переклад. Роздуми і спостереження» (1972), «Теорія і практика перекладу» (1982, 2003). Уклав (у співавт. з А. Коваль) словники «1000 крилатих виразів української літературної мови» (1964) і «Крилаті вислови в українській літературній мові» (1975). Автор статей з приклад. лінгвістики та про мову укр. письменників. Перекладає з польс., англ., нім. і франц. (зокрема середньовічної) л-р. Уклав і видав у Парижі франц. мовою практ. посібник-довідник «Говорімо українською. Мова і культура» (1995), де подав також короткі укр.-французький і франц.-український словники. Лауреат премій ім. М. Рильського (2000), ім. І. Кошелівця (2001) та ім. М. Лукаша (2002). *В. М. Русанівський.*

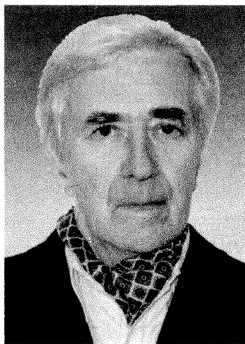

В. В. Коптілов.

КОРДУ́БА Мирон (2.III 1876 – 2.V 1947) – укр. історик, ономаст, д. чл. НТШ з 1928. Навч. у Львівському (1893–95), закін. 1898 Віден. ун-т. Працював у б-ці Віден. ун-ту (1898–1901), а з 1901 – в укр. гімназії в Чернівцях. Редагував місц. часописи «Україна» і «Читальня». З 1920 – у Львові: викладає історію в укр. гімназії, очолює філос. ф-т в Укр. таєм. ун-ті (1921–22). У 1929–39 – професор Варшав. ун-ту, а

з 1940 – викладає в укр. гімназії у Холмі. З 1944 по травень 1947 – професор Львів. ун-ту. Написав кілька розвідок про Нац.-визв. війну укр. народу серед. 17 ст. (надр. окр. книгою у 1911). Автор низки ґрунтовних праць («Південно-Західна Україна», «Територія і населення України», «Етнографічна територія України», «Історія Холмщини і Підляшшя»), статей («Маркіян Шашкевич», «Про історичну повість», «Шевченко як краєзнавець і археолог» та ін.). Збирав мат-ли до істор.-геогр. словника Галичини. 1938 вийшла його праця «Що кажуть нам назви осель?», в якій подано першу класифікацію укр. топонімів. Перекладав укр. мовою твори Гі де Мопассана і Й. Гете.

Літ.: Бучко Д. Г. М. Кордуба – збирач і дослідник укр. топонімії. В кн.: Повідомлення Укр. ономаст. комісії, в. 3. К., 1967; Серкіз Яр. Мирон Кордуба. «Просвіта», 1996, 30 березня. *Д. Г. Бучко.*

КОРЕЛЯТИ́ВНІ СЛОВА́ (лат. correlativus, від co... – префікс, що означає об'єднання, спільність, сумісність, і relatio – відношення) – див. у ст. *Співвідносні слова.*

КОРЕЛЯ́ЦІЯ (лат. correlatio – співвідношення, від co... – префікс, що означає об'єднання, спільність, сумісність, і relatio – відношення) – ряд фонематичних опозицій за однією диференц. ознакою. Так, для системи приголосних укр. мови характерна К. за дзвінкістю – глухістю, твердістю – м'якістю. Кореляц. ряд утворює, напр., такі пари: **п – б**: **пити – бити**; **т – д**: **там – дам** тощо. Частина приголосних не протиставляється за цією ознакою. Так, не мають глухих відповідників сонорні **в**, **й**, **р**, **р'**, **л**, **л'**, **м**, **н**, **н'**. Кореляц. ряд тверда – м'яка приголосна фонема здійснюється перед голосними попереднього ряду і в кінці слів: **т – т'**: **дат – дать**; **с – с'**: **рис – рись** і т. д. Тільки як тверді функціонують **б**, **п**, **в**, **м**, **ф**, **ж**, **ч**, **ш**, **дж**, **г**, **к**, **х**, **ґ** і тільки як м'яка – фонема **й**.

Кореляц. ряди фонем утв. також приголосні: вибухові – щілинні: **б – в** (**дуб – дув**), **п – ф** (**пут – фут**); фрикативні – африкати: **з – дз** (**гуз – гудз**), **ж – дж** (**вінжер – джер**), **с – ц** (**сап – цап**), **ш – ч** (**шар – чар**), а також довгі пом'якшені – короткі пом'якшені приголосні (**у судді – у суді**; **воронння – вороня** тощо). *Л. І. Прокопова.*

КОРЕ́ЦЬКИЙ-САТАНО́ВСЬКИЙ (Теодорович) Арсеній (кін. 16 або поч. 17 ст., м-ко Сатанів, тепер смт Городоцького р-ну Хмельн. обл. – після 1653) – укр. лексикограф, педагог, перекладач. Можливо, навч. у Львів. або Київ. братській школах. Чернець. Викладав у Київ. колегіумі церковнослов'ян. або лат. мову. В Москві, куди приїхав 1649 для виправлення церк. книг разом з Єпіфанієм Славинецьким, завершив укладання «Лексикона словено-латинського» (1650), мабуть, розпочате в Києві. Перекладав із лат. мови. Влітку 1653 К.-С. заслано до Сійського монастиря (на Архангельщині). Дальша його доля невідома. «Лексикон словено-латинський» – церковнослов'ян.-лат. словник, посібник для навчання й перекладів. К.-С. склав реєстр словника і зробив переклад, а Єпіфаній Славинецький брав участь у доповненні й редагуванні перекладної частини. Праця залишилася в рукопису. У словнику бл. 7 500 тис. статей. Церковнослов'ян. реєстр його базується на матеріалі словника Памва Беринди. Частину генетично загальнослов'ян. вокабул взято з польс.-лат. словника Г. Кнапського (Краків, 1621). До реєстру введено також укр. слова з живого мовлення (напр., **голота**, **штаны**). Праця – цінне джерело для вивчення історії укр. мови. Вона відіграла помітну роль в історії вітчизн. і зарубіж. лексикографії.

Тв.: «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. К., 1973. *В. В. Німчук.*

КО́РІНЬ – основна, єдина обов'язкова для кожного слова *морфема*, що є носієм його *лексичного значення*, повторюється у всіх грамат. формах і спорід. словах. Це центр. частина слова, яка є неподільною частиною спорід. слів, що утворюють *словотвірне гніздо.* К. може збігатися з основою слова: **сад**-ок; зіставляється з іншими – некореневими морфемами. В укр. мові бл. 15 000 К. Більшість з них об'єднує від двох (**мензурка**, **мензурк**овий; **ментор**, **ментор**ський) до кількох десятків (-**біл**-, -**чит**-) або й сотень (-**вод**-, -**нес**-, -**ход**-) слів. Понад 5 000 К. засвідчено одним словом (**антилопа**, **бабуїн**, **гібон**). Це переважно запозичення.

Найчастіше К. поєднується з *афіксами*, хоч є й кореневі безафіксні слова, яких в укр. мові бл. 500. Це служб. частини мови: прийменники (**над**, **під**), сполучники (**і**, **але**), частки (**би**, **ж**), невідмінювані іменники (**кенгуру**), прикметники (**хакі**) та прислівники (**там**, **тут**). Афікси приєднуються до К. у певній послідовності, набуваючи своїх значень тільки в його *контексті.* Проміжними між К. та афіксами є *афіксоїди.* Під впливом афікс. оточення К. можуть варіюватися. Понад половина К. зазнає морфонол. змін (у них чергуються голосні й приголосні, випадають і вставляються окр. фонеми). К. відмінюваних іменників і прикметників здебільшого закінчуються приголосним, дієслів – голосним і приголосним. К., що вільно сполучаються з різними словотв. афіксами і можуть вживатися без них, називають вільними (**біг**, **біг**-ун, **біг**-ати). К., які використовують тільки в поєднанні з суфіксами і префіксами, називають зв'язаними (в-**зу**-ття, в-**зу**-ти, роз-**зу**-ти). Зв'язані К. з'являються внаслідок спрощення морфем. будови слів, лекс. запозичень. Є К. живі, які легко виділяють у структурі слова (**пис**-ати, за-**пис**) та істор., або етимологічні, що встановлюються у слові на основі етимол. аналізу (**зод**-ч-ий, **му**-х-а).

Літ.: Карпіловська Є. А. Кореневий гнізд. словник укр. мови. К., 2002. *Н. Ф. Клименко.*

КОРОЛЕ́ВИЧ Нінель Федорівна (21.I 1926, Харків) – укр. бібліограф, канд. філол. наук з 1968, професор з 1984. Закін. 1950 Львів. ун-т.

У 1953–68 працювала бібліографом у ЦНБ АН УРСР (тепер НБУВ), з 1968 – викладач, а в 1974–93 – зав. кафедри бібліографознавства Київ. ін-ту культури. Осн. дослідження – у галузі бібліографії з мовознавства. Уклала покажчики праць Л. Булаховського (1958, 1968) і І. Білодіда (1966). Співукладач бібліогр. покажчиків «Слов'янське мовознавство (1918–1960)» (рос. мовою), «Українська мова. 1918–1961», «Слов'янська філологія на Україні (1958–1962)» (усі – 1963), «Загальне мовознавство (1918–1962)» (1965, рос. мовою), «Слов'янська філологія на Україні (1963–1967)» (ч. 1–2, 1968). Публікації ост. десятиріч присвячені укр. бібліографії (монографія «Українські бібліографи XX століття», 1998, тощо).

Літ.: Геращенко М. Нінель Королевич. «Бібліот. вісник», 1996, № 3; Геращенко М. Бібліограф Н. Ф. Королевич: Бібліогр. покажчик. К., 1996. *Т. Д. Лукінова.*

КОРО́ТКІ ПРИКМЕ́ТНИКИ, нечленні прикметники – див. у ст. *Повні і короткі прикметники.*

КОРО́ТКІСТЬ – коротка *часокількість* голосного або приголосного звука.

КОРШ Федір Євгенович [22.IV(4.V) 1843, Москва – 16.II(1.III) 1915, там же] – рос. і укр. філолог, перекладач, поет, академік Петерб. АН з 1900, д. чл. НТШ у Львові, чл. Копенгаген філол. т-ва, Угро-фін. т-ва (Фінляндія), почес. чл. багатьох ун-тів. Закін. 1864 Моск. ун-т. Працював професором Моск. (1877–1900, з перервою), Новорос. (Одеса, 1890–92) ун-тів та Лазаревського ін-ту сх. мов (Москва, 1892–1915). Був головою Східної комісії Моск. археогр. т-ва (з 1888), Діалектол. комісії Петерб. АН (з 1909), Комісії для редакції укр. перекладу Євангелія (з 1905), Т-ва слов'ян. культури (з 1908). Володів багатьма європ. і сх. мовами. Наук. праці – з класич. філології, порівн. індоєвроп. мовознавства, слов'янознавства, сходознавства, історії літератури тощо.

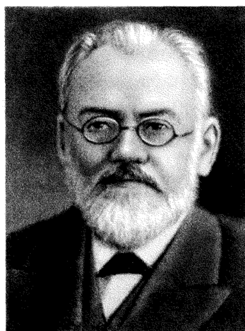

Ф. Є. Корш.

К. постійно виявляв великий інтерес до проблем укр. культури, історії, мови, рішуче виступав проти великодержавного шовінізму (закликів П. Струве до боротьби з «українством» і т. п.) по відношенню до укр. народу: «У боротьбі за рідну мову», «До суперечки про українську культуру», «Триєдина Русь» (усі – 1912); «Про українське національне відродження», «Український народ і українська мова», «Українці і Австрія» (всі – 1913), «Дещо про вийстя вкраїнської народності», «Дещо про нову теорію вийстя вкраїнського народу» (обидві праці – 1914) та ін. Писав про творчість і світове значення Т. Шевченка [«Пам'яті Т. Г. Шевченка» (1911), «Шевченко серед поетів слов'янства» (1912), «Т. Г. Шевченко (1814–1914). Його літературне і суспільне значення» (1914)]. Досліджував укр. метрику: «Вступ до науки про слов'янське віршування» (1906), «До історії українського осьмискладового вірша» (1910). Відстоював думку про віршовану будову «Слова о полку Ігоревім» – опубл. ритмізований текст «Слова...» (1909). К. – ініціатор підготовки (разом з П. Фортунатовим та О. Шахматовим) доповіді-записки «Про скасування утисків друкованого малоруського слова» (1905), внаслідок чого ряд обмежень було знято. У 1906–07 К. і О. Шахматов висунули кандидатуру І. Франка в дійсні члени Петерб. АН, але рос. уряд заборонив це обрання. Очолював Ювіл. комітети (1911 і 1914) з відзначення 50-річчя від дня смерті Т. Г. Шевченка і 100-річчя від дня його народження; на ювіл. засіданнях виступав з доповідями. Відомий як перекладач з класич., європ. і сх. мов. Писав вірші укр. і рос. мовами.

Літ.: Шахматов А. А. Федор Евгеньевич Корш. Пг., 1915; Павлюк М. В. Ф. Є. Корш і укр. мовознавство. В кн.: Праці Одес. держ. ун-ту, т. 147. Серія філол. наук, в. 6. О., 1957; Дмитриев Н. К. Федор Евгеньевич Корш. М., 1962; Тимошенко П. Д. Ф. Є. Корш і укр. мова. В кн.: Питання історії та культури слов'ян, ч. 2. К., 1963; Баскаков Н. А., Баскаков Ник. К. Академик Ф. Е. Корш в письмах современников. М., 1989. *А. Й. Багмут.*

КОСМО́НІМ (від грец. κόσμος – космос, всесвіт і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва), астронім – *власна назва* природних косм. об'єктів. К. досліджує розділ *ономастики*, що називається «космонімікою». К. поділяються на народні та наукові, пор.: **Пасіка – Мала Ведмедиця**, **Зірниця – Венера**. Нар. К., що прийшли до нас переважно із сивої давнини, стосуються косм. об'єктів, які дозволяли нашим предкам орієнтуватися у просторі та часі. В пн. півкулі, в т. ч. у слов'ян, це передусім **Полярна зірка** (укр. **Кіл**, **Прикіл**), **Велика Ведмедиця**, **Оріон**, **Плеяди**, **Чумацький Шлях**. Відомі укр. нар. назви й ін. зоряних об'єктів (повністю відповідні мат-ли досі не зібрано). Цих же об'єктів стосується і найдавніший шар наукових К., що розвинувся на базі грец. та рим. народних К. Давні К. мають міфол. інтерпретацію, але вона є переважно вторинною, породженою етимол. змістом К., що утворювалися за подібністю або суміжністю на базі давнього скотар. і землероб. досвіду людини. Молодші шари наук. К. з'явилися після відкриття телескопа. Це назви 3 великих і понад 6 тис. малих планет, їх супутників, комет, туманностей і галактик.

Літ.: Карпенко Ю. А. Названия звезд. неба. М., 1985. *Ю. О. Карпенко.*

КОСТЕ́ЛЬНИК Гавриїл Федорович (Габор Костельник Гомзов; 15.VI 1886, с. Руський Керестур, тепер Воєводина, Сербія – 20.IX 1948, Львів) – укр. (руський) теолог, мовознавець, письменник, історик, церк.-громад. діяч, доктор філософії з 1913. Навч. 1906–07 на теол. ф-ті Загребського (Хорватія) ун-ту, закін. 1911 теол. ф-т Львівського ун-ту, а 1913 – Фрібурзький (Швейцарія) католицький ун-т. Був греко-католицьким священиком, викладав у львів. гімназіях, з 1920 – у Львів. духов. семінарії, з 1928 –

професор Львів. богосл. академії. В 1920–29 редагував церк. журн. «Нива» у Львові. Брав участь у підготовці та проведенні неканонічного Львів. церк. собору (1946), що декларував скасування Брестської унії і приєднання греко-католиків УРСР до Рос. правосл. церкви. Написав «Граматику бачванско-рускей бешеди» (1923), де, поряд з розглядом проблем морфології та синтаксису руської літ. мови, кодифікував графічну систему та визначив осн. принципи орфографії. Окр. розділи праці присвячені проблемам фонетики, словотворення та лексикології руської мови. У нарисах «Дзе спада наша бешеда» (1922) і «Наша бешеда» (1937) К. порушує питання глотогенезу мови руснаків Югославії, доводить, що руська мова (руска бешеда) – це діалект української, який зазнав впливів з боку польс. та словац. мов. Статті «Яка наша народна назва?» (1924) та «Чом сом постал Украінєц?» (1935) – про проблеми східнослов'ян. етнонімії. Автор праць з філософії, історії, релігії і церкви, літ.-крит. розвідок тощо. Писав поезії, оповідання, драм. твори.

Г. Ф. Костельник.

Літ.: Тамаш Ю. Гавриїл Костельник медзи доктрину и природу. Нови Сад, 1986; Рамач Ю. Словник лексики Гавриїла Костельника. Нови Сад, 1991. *Л. О. Белей.*

КОСТРУ́БА Петро Петрович (25.V 1903, с. Стара Ягільниця, тепер Чортківського р-ну Терноп. обл. – 19.IV 1979, Львів) – укр. мовознавець, педагог, канд. філол. наук з 1947. Закін. 1930 Львів. ун-т. Учителював. З 1939 – ст. викладач укр. мови у Львів. торг.-екон. ін-ті; від 1944 – доцент, зав. кафедри укр. мови Львів. ун-ту. 1947 був незаконно репресований, засланий у Сибір (Кемеров. обл.). Після реабілітації (1956) працював доцентом кафедри укр. мови Львів. ун-ту. Займався проблемами синтаксису, фонетики, фонології. Праці: «Висловлення як основна одиниця живої мови» (1959), «До питання про поняття і класифікацію неповних речень» (1960), «Навантаження фонем української мови в творах Т. Г. Шевченка», «Фонетична і фонематична транскрипція українських текстів» (обидві – 1961), «Питання класифікації комунікативних одиниць мови», «Про систему приголосних фонем української літературної мови» (обидві – 1962) та ін. Один з авторів праці «Сучасна українська літературна мова». Створив курс лекцій для студентів філол. ф-ту «Фонетика сучасної української літературної мови» (ч. 1–2, 1963) та посібник «Фонетика української мови» (1979, не вид.). *Т. І. Панько*.

КОТЛЯРЕ́ВСЬКИЙ Іван Петрович [29.VIII (9.IX) 1769, Полтава – 29.X (10.XI) 1838, там же] – укр. письменник, театр. і громад. діяч, зачинатель нової укр. л-ри і літ. мови. Навч. 1780–89 в духовній семінарії (Полтава). В 1789–93 – чиновник Новорос. канцелярії (Полтава). В 1793–96 – домашній учитель у поміщ. маєтках Золотоніського повіту, 1796–1808 перебував на військ. службі, учасник рос.-тур. війни 1806 – 12. Вийшовши в чині капітана у відставку, працював 1810 куратором Будинку виховання дітей бідних дворян у Полтаві. Під час Вітчизн. війни 1812 сформував 5-й козачий полк. Один з організаторів Полтав. профес. театру, 1818–21 – його худож. керівник. У цей час К. познайомився з М. Щепкіним, разом з М. Рєпніним та ін. сприяв викупу актора з кріпацтва. Того ж року його обрано членом харків. Т-ва прихильників вишуканої словесності, 1821 – почес. членом петерб. Вільного товариства любителів російської словесності. В 1819–30 К. – скарбник і книгохранитель Полтав. відділення Рос. біблійного т-ва (1823–38 працював над перекладом рос. мовою уривків з 30-томної праці Дюкена «Євангельські роздуми, розподілені на всі дні року...»); 1827–35 – попечитель полтав. богоугодних закладів.

І. П. Котляревський.

Творчість К. має основоположне значення в історії становлення нової укр. літ. мови. В умовах занепаду всіх різновидів староукр. писемної мови його поема «Енеїда» (1798), п'єси «Наталка Полтавка» (1818, пост. 1819, опубл. 1838) і «Москаль-чарівник» (1818, пост. 1819, опубл. 1841), написані на основі живого усного мовлення народу, започаткували новий етап формування літ. мови. В «Енеїді» зафіксовано бл. 7 000 слів. Найширше представлена етногр.-побут. лексика: назви одягу, їжі, житла, хатнього інтер'єру, сільськогосп. знарядь, нар. ігор, назви спорідненості і свояцтва тощо. Характерною для мови поеми є багата синоніміка, пор., напр., синонім. ряд дієслів із значенням «іти – ходити»: волочитися, почухрати, попхатися, слонятися, причвалати, побрести, лізти, уплітати, прискочити, влізнути, шлятися, швендювати, мандрувати, приплентатися, чкурнути, покотити, пертися, скитатися, сунутися, поросунути, копирснути та ін. Широко представлена нар. фразеологія, пор. фразеол. ряд із семантикою «зробити кому-небудь зле»: зварити каші, наварити киселя, злити кулю, дати швабу, дати перегону, дати хльору, видавити олію, залити за шкуру сала, вкрутити хвоста, посадити на лід, учинити ярміз, наброїти біди. Текст насичений приказками і прислів'ями: «Біда не по

дерев'ях ходить, і хто ж її не скуштував? Біда біду, говорять, родить. Біда для нас – судьби устав! Еней в біді, як птичка в клітці; Заплутався, мов рибка в сітці; Терявся в думах молодець». Мова поеми повністю орієнтована на усне мовлення з такими характерними його рисами, як фамільярність і експресивність. Народнорозмовна стихія визначає не тільки лекс. і фразеол. засоби, а й словотворчі (Енеєчко, Анхизенко, Агамемноненко, Лавися та ін.) та синтаксичні (Енея не любила – страх; Забув і в Рим щоб мандровать; Гребнули раз, два, три, чотири. Як на! – у берега човни; Юнона з Турном як шутила, Еней про теє ні гу-гу). В «Енеїді» зафіксовані й різні групи запозиченої лексики, зокрема військової: муштра, муштрувати, баталія, армія, ранжир, бомба, артикул, депо, лагер, пікет, мундир, флот, провіантмейстер, крігсцальмейстер, волонтир та ін.; побутової: капот, портшез, ридван, презент. Діал. основою мови «Енеїди» послужили середньонаддніпр. говори укр. мови. Більшість фонет., морфол. і синтакс. рис мови К. закріпились як нормативні в новій укр. літ. мові. Поза нормою лишились окр. фонет. варіанти, напр., форми, в яких відсутнє чергування **о** з **і** в закритому складі: рад**о**сть, б**о**ль, пох**о**д та ін.; переважає форма прийменника **од** (поряд з **від**); спостерігається непослідовність у відтворенні звукосполучення **ри** у відкритому складі з попереднім приголосним: зд**ро**гнувся і зд**ри**гнувся, перех**ри**стився поряд з х**ре**щений; закінчення **-е** в наз. в. мн. в іменниках ч. р. II відміни з суф. **-ин**, випадним у формах множини: люд**е**, мирян**е**, дворян**е**, міщан**е**; відмінкові форми особ. займенника 3-ї ос. без епентетичного **н** у прийменникових конструкціях: Бісом на **його** дививсь, Просить собі у їх пораду та ін.; дієслівні форми з суф. **-ова**: бенкет**ова**ть, замудр**ова**в, жарт**ова**ти; паралельне вживання повних і скорочених дієслівних форм 3-ї ос. одн. теп. або майб. ч. дієслів I дієвідміни з основою на **-а**(**-я**): **співає** і **співа**, **думає** і **дума** тощо. Високий рівень варіативності в мові К. є закономірним для початкового етапу формування літ. мови. Народнорозмовне побутове мовлення Полтавщини відображено і в мові більшості персонажів драм. творів К. У мовних партіях Возного («Наталка Полтавка») і писаря Финтика («Москаль-чарівник») використовується прийом пародіювання рос. ділового мовлення, а також сентим. стилю рос. л-ри (в партії Возного).

Літ.: Левченко Г. А. Нариси з історії укр. літ. мови першої пол. XIX ст. К.–Х., 1946; КІУЛМ, т. 1. К., 1958; Житецький П. Г. «Енеїда» Котляревського у зв'язку з оглядом укр. л-ри XVIII ст. В кн.: Житецький П. Г. Вибр. пр. Філологія. К., 1987; Творчість Івана Котляревського в контексті сучас. філології. К., 1990. *Л. Т. Масенко.*

КОТЛЯРÉВСЬКИЙ Олександр Олександрович [псевдоніми: Скубенко Чуприна, Эк. С-тъ, Sp. А-г; 1837, посад Крюків, тепер у складі м. Кременчука Полтав. обл. – 29.IX(11.X) 1881, м. Піза, Італія; пох. у Москві] – укр. і рос. філолог-славіст, народознавець, історик, археолог, бібліограф, доктор слов'янознавства з 1874, чл.-кор. Петерб. АН з 1875. Закін. 1857 Моск. ун-т. У 1864–67 – секретар Моск. археол. т-ва, редактор «Археологического вестника», 1867–73 – професор Дерптського (тепер Тартуський), з 1875 – Київ. ун-тів. Протягом 1879–81 був головою Істор. т-ва Нестора-літописця. Обстоював самобутність і самостійність укр. мови, потребу розвитку її літ. форми («Народні оповідання Марка Вовчка», 1859; рос. мовою – «Нові праці з російської старовини й народності», 1861; «Старовина і народність за 1861 год», 1862). Обґрунтовано розвінчав псевдонаук. теорію М. Погодіна про неавтохтонність українців («Чи були малоруси споконвічними жителями Полянської землі, чи прийшли з-за Карпат в XIV столітті?», 1862; «Давня руська писемність. Спроба бібліографічного викладу історії її вивчення», 1881). Розвинув думки про Г. Квітку-Основ'яненка як творця нової укр. прози і засновника прозового стилю укр. літ. мови («З приводу праці Г. Данилевського про Основ'яненка», 1856). Вагомо заперечив норман. теорію походження сх. слов'ян («Слов'яни і Русь у найдавніших арабських письменників», 1868).

Тв.: Сочинения, т. 1–4. СПб., 1889–95.

Літ.: Котляревский Александр Александрович. В кн.: Биогр. словарь профессоров и преподавателей имп. ун-та св. Владимира. К., 1884; Пыпин А. Н. Мат-лы для биографии А. А. Котляревского. СПб., 1894; Булахов М. Г. Котляревский Александр Александрович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 1. Минск, 1976; Лаптєва Л. П. Визначний дослідник і пропагандист історії і культури слов'ян. «Архіви України», 1991, № 1. *В. П. Плачинда.*

КÓЦАК Арсеній (світ. ім'я та по батькові Олексій Федорович; 14.III 1737, с. Великий Буківець, тепер Буківець Свидницького р-ну Пряшівського краю, Словаччина – 12.IV 1800, м. Мукачеве, тепер Закарп. обл.) – укр. філолог, письменник, педагог, церк. діяч. Закін. 1767 теол. ф-т Кошицького ун-ту. Працював учителем монастир. шкіл на Закарпатті й Пряшівщині, був ігуменом монастирів. Уклав «Грамматику русскую сирѣч правила извѣщателная и наставителная о словосложеніи слова языка славенского или русскаго» (три варіанти, 1768–88), опираючись при цьому на граматики Мелетія Смотрицького, Лаврентія Зизанія, лат. граматики пізнього Середньовіччя Е. Альвара та Ф. Меланхтона, граматику рос. мови М. Ломоносова. Підручник складається з 4 розділів (орфографія, просодія, етимологія і синтаксис). Граматика К. – важливе джерело укр. історичної діалектології.

Літ.: Дзендзелівський Й. О., Ганудель З. Граматика Арсенія Коцака. В кн.: Наук. зб. Музею укр. культури у Свиднику, т. 15, ч. 2. Пряшів. 1990. *Й. О. Дзендзелівський.*

КОЦЬ-ГРИГОРЧУ́К Л. М. – див. *Григорчук* Лідія Михайлівна.

КОЦЮБИ́НСЬКИЙ Михайло Михайлович [5(17).IX 1864, Вінниця – 12(25).IV 1913, Чернігів] – укр. письменник, громад.-культур. діяч. Закін. 1880 Шаргородську дух. семінарію (бурсу), займався самоосвітою. 1891 у Вінн. реальному уч-щі склав іспит на нар. вчителя, був домашнім учителем у с. Лопатинцях, де вів осв. роботу серед селян, записував фольклор. У 1892–93 К. був членом нелегал. громад.-культур. т-ва «Братство тарасівців». З 1892 працював в Одес.

філоксерній комісії, 1897 – у ред. житомирської газ. «Волинь». Від 1898 оселився в Чернігові, займав різні посади. Автор психол. етюдів, оповідань, новел («Intermezzo», «Для загального добра», 1895; «Дорогою ціною», 1901; «Цвіт яблуні», 1902; «Persona grata», 1907; «Коні не винні», 1912); повістей «Fata morgana» (1903–10), «Тіні забутих предків» (1911) та ін. Переклав укр. мовою ряд творів європ. письменників.

М. М. Коцюбинський.

Міркування про укр. мову виклав у літ.-крит., публіцист. працях, листах. Обстоював вільне, різностильове функціонування укр. літ. мови (ст. «До полеміки про самостійність малоросійської мови», 1898, рос. мовою). Писав про мову творів І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького та ін., окреслив джерела й шляхи збагачення літ. мови, висловив слушні міркування з питань лінгвостилістики, правопису тощо.

Тв.: Твори, т. 4–7. К., 1974–75.

Літ.: Обл. наук.-метод. конференція, присвяч. 125-річчю з дня нар. М. М. Коцюбинського. Тези доповідей, ч. 2. Чернігів, 1989; Статєєва В. Укр. письменники про проблеми літ. мови та мовознавства кін. XIX – поч. XX ст. Ужгород, 1997.

В. М. Статєєва.

КОЧЕРГА́Н Михайло Петрович (8.XI 1936, с. Бережниця, тепер Самбірського р-ну Львів. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1983, професор з 1985, з. п. н. о. України з 1998. Закін. 1959 Дрогоб. пед. ін-т. Працював у Дрогоб. (1962–69), Івано-Франк. (1969–88), Черкас. (1988–92) пед. ін-тах. Від 1992 – у Київ. нац. лінгв. ун-ті: зав. кафедри заг. та укр. мовознавства, з 2002 – професор-консультант. Праці – з істор. лексикології та лексичної семантики східнослов'ян. мов, загального і зіставного мовознавства, методики викладання укр. та рос. мов: «Слово і контекст: Лексична сполучуваність і значення слова» (1980), «Словник російсько-українських міжмовних омонімів» (1997); підручники для вищої школи «Загальне мовознавство» (1999, 2003), «Вступ до мовознавства» (2000, 2001).

М. П. Кочерган.

Літ.: Михайло Кочерган. В кн.: Новітня історія України. Галичина. К., 2004.

О. О. Тараненко.

КО́ЧИШ Микола Михайлович (1.XII 1928, с. Джюрджево, тепер Жабельського р-ну, Воєводина, Сербія – 16.IV 1973, м. Новий Сад, Сербія) – укр. (руський) лінгвіст, письменник. Закін. 1956 Вищу пед. школу та 1963 ун-т у Новому Саді. Вчителював (з 1947), у 1957–63 – викладач руської, сербохорв. і рос. мов у Вищій пед. школі та в ун-ті (Новий Сад). З 1963 – співробітник Ін-ту розвитку заг. і фахової освіти, а з 1965 – співробітник Ін-ту по виданню підручників. Розробляв правопис, граматику, лексикологію та ономастику мови югосл. русинів; обстоював позицію, за якою «руска бешеда», тобто мова югосл. русинів, є відгалуженням укр. мови. Автор праць з русинського та сербохорв. мовознавства: «Мацеринска бешеда. Граматика» (1965, 1967, 1968), «История: словнїк терминох за основну школу» (1970), «Правопис руского язика» (1971), «Приручни терминологийни словнїк сербскогорватско-руско-українски» (1972), «Граматика руского язика за 1–11 класу гимназиї» (опубл. 1974).

Літ.: Зборнїк роботох зоз науково-фахового сходу о рускей филологиї и руских учительох и школох у прешлосци «Днї Миколи М. Кочиша». «Studia ruthenica» (Нови Сад), 1992–93, № 3.

П. П. Чучка.

КО́ЧИШ (Kocsis) Мігай (4.VII 1955, м. Мезетур, Угорщина) – угор. лінгвіст, доктор філол. наук з 1989, професор. Закін. 1979 відділення рос. мови та л-ри Сегед. ун-ту і 1984 – відділення укр. мови та л-ри Будап. ун-ту. З 1990 – викладач кафедри слов'ян. філології Сегед. ун-ту, з 1998 – завідувач її. Секретар Нац. асоціації україністів Угорщини (з 1991). Досліджує історію української та ін. слов'ян. мов. Захистив докт. дис. «Мовні особливості українського Учительного Євангелія 1588 р.» (1989). Написав (рос. мовою) ряд праць про цю важливу пам'ятку укр. мови: «Український гоміліарій 1588 року. І. Попередні відомості» (1982), «Опис українського гоміліарія 1588 року» (1993); 1997 опубл. її повний текст під наз. «Скотарське Учительне Євангеліє – український гоміліар 1588 р.». Вивчає мову ін. укр. пам'яток, досліджує історію укр.-угор. зв'язків у галузі лексики. Один з авторів «Словаря-индекса русской редакции древнеболгарского языка конца XI – начала XII в.» (вийшли т. 1–3, 1989–93).

В. В. Німчук.

КО́ЧУР Григорій Порфирович [4(17).XI 1908, с. Феськівка, тепер Менського р-ну Черніг. обл. – 15.XII 1994, Київ] – укр. поет, перекладач, історик і теоретик худож. перекладу, д. чл. НТШ з 1993. Закін. 1932 Київ. ІНО. Працював 1932–41 у Тирасп. і Вінн. пед. ін-тах. Незаконно репресований 1943, був в'язнем Інтинського концтабору (тоді – Комі АРСР); звільнений 1953. Після повернення в Україну (1955) жив у м. Ірпені Київ. області. Ініціатор більшості заходів у галузі укр. худож. перекладу, мав великий вплив на зрос-

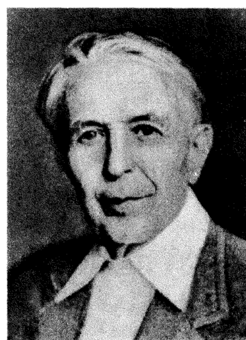

Г. П. Кочур.

тання профес. рівня перекладац. мист-ва та перекладозн. думки в Україні, на рух літ. шістдесятництва. Перекладав з 32 нац. л-р (з 29 мов). Переклади К. опубл. в хрестоматії «Антична література» (1938), у вибр. поезіях Ю. Тувіма (1963), Д. Гофштейна (1965), О. Блока (1980), Янки Купали (1982), в антологіях чес. та словац. поезії (обидві – 1964), молодої білорус. поезії (1969); входили до виданих у серії «Перлини світової лірики» збірок вибр. поезій Я. Райніса (1965), М. Богдановича (1967), П. Верлена (1968), Ю. Словацького (1969), Ж.-П. Беранже (1970), П. Безруча (1970), Ц. Норвіда (1971), Л. Новомеського (1982), Ї. Волькера (1986), Дж. Леопарді (1988), до збірок світ. поезії кін. 18 – 1-ї пол. 19 ст. «Співець» (1972) та антич. поезії «Золоте руно» (1985), друкувалися у періодиці. 1969 вийшла перша збірка перекладів К. «Відлуння», 1991 – «Друге відлуння», 2000 – «Третє відлуння» (найповніша збірка перекладів). Окр. книжками опубл. прозові переклади: зі словац. мови – романи «Живі і мертві» (1961), «Дзвони звістують день» (1964) В. Мінача, повість «Опришкове дитинство» Л. Ондрейова (1964); з чеської – роман «Там, де гори зелені...» Й. Томана й М. Томанової (1962) та ін. Переклав драму «Гамлет, принц данський» В. Шекспіра (вид. 1964, 1969, 1991, 2003). Співукладач (з М. Рильським) згаданих антологій чес. та словац. поезії. Один з редакторів укр. перекладу поеми «Нове життя» Данте (1965). Співукладач і співавтор коментарів до «Вибраного» М. Зерова (1996). Видав зб. власних віршів «Інтинський зошит» (1989). К. – автор широкомасштаб. праць з історії та теорії укр. худож. перекладу: «На перекладницькі теми» (1965), «Майстри перекладу», «Шекспір в Україні», «Микола Зеров і польська література» (всі три – 1966), «Здобутки й перспективи» (1968), «Штрихи до портрета Максима Рильського» (1970), «Данте в українській літературі» (1971), «Арістофанів сміх» (1981), «Зеров і Словацький», «Кілька уваг про Василя Мисика та його переклад „Ромео і Джульєтти“» (обидві – 1988), «Феномен Миколи Лукаша» (1989), «З творчої майстерні перекладача» (1992), передмов до укр. перекладів творів П. Верлена, Ф. Шиллера, Дж. Боккаччо, Я. Гашека, багатьох статей в «Українській Літературній Енциклопедії».

Феноменальний ерудит, знавець багатьох мов, К. володів рідним словом до найпотаємніших глибин, працював над ним самовіддано й повсякчас. Продовжував традиції неокласиків в укр. л-рі. З надзв. повагою ставлячись до авторів, чиї твори він перекладав, К. уникав зайвої українізації перекладів, був, зокрема, обережним щодо реалій – не лише лексичних, а й структурно-конотативних.

Лауреат Держ. премії України ім. Т. Шевченка (1995, посм.), премії ім. М. Рильського (1989).

Літ.: Коротич В. Шляхи пізнання. В кн.: Кочур Г. Відлуння. К., 1969; Білецький А. На вершині життя і творчості. «Літ. Україна», 1988, 24 лист.; Скуратівський В. «Рядок у слові нелукавім...». В кн.: Кочур Г. Інтинський зошит. К., 1989; Новикова М. Перекладацький світ Григорія Кочура. В кн.: Кочур Г. Друге відлуння. К., 1991; Зорівчак Р. Життєвий та творчий шлях Григорія Кочура. «Нар. воля», 1994, 29 грудня; Череватенко Л. «Отак і будеш у чужім труді ти своє шукати...». «Дніпро», 1995, ч. 9/10; Zorivchak R. Hryhoriy Kochur. Traslator and Translation Studies scholar and the literary process in Ukraine. «The Ukrainian Quareterly», 1997, v. 53, № 1/2; Зорівчак Р. Григорій Кочур і літ. процес в Україні другої пол. XX ст. «Сучасність», 1998, № 11; Кочур А. Вагомий доробок перекладача (Григорія Кочура). «Слово і час», 1998, № 8; Кочур Григорій. Біобібліогр. покажчик. Л., 1999; Дзюба І. Крізь поет. обрії століть. В кн.: Кочур Г. Третє відлуння. К., 2000; Москаленко М. Новознайдені переклади Григорія Кочура. – Новикова М. «Шухлядний» цикл Григорія Кочура. «Всесвіт», 2000, № 3/4; Кочур А. Редагував? Перекладав? Ось у чім питання... «Сучасність», 2001, № 2; Савчин В. З епістоляр. спадщини Миколи Лукаша й Григорія Кочура. «Дивослово», 2003, № 3.

Р. П. Зорівчак.

КРАНЖА́ЛОВ Дмитро (Кранжале Думітр, Grânjalâ Dumitru; 26.X 1907, м. Тульча, Румунія – 22.V 1971, м. Оломоуц, Чехія) – рум. і чес. мовознавець-славіст, доктор філол. наук з 1943. Закін. 1933 Ясський ун-т (Румунія). Працював в ун-тах Ясс (1936–39), Софії (1940–43, 1945–49), Скоп'є (1943–44), в Нар. археол. музеї в Софії (1939–40); з 1949 – професор Оломоуц. ун-ту. Досліджував проблеми слов'ян. етно- і глотогенезу у зв'язку з валаськими колонізац. рухами в Карпатах, східнороман.-слов'ян. мовні й культурні зв'язки, вплив рум. мови на формування карпат. вівчар. термінології, топоніміку Карпат («Румунські впливи в Карпатах з особливою увагою до регіону Валахії в Моравії», 1938; «Валахи на Моравії. Матеріали, проблеми, методи», 1963; «Румунські впливи у слов'янській термінології пастухів і топономастиці в Карпатах», 1965). У працях К. значна частина матеріалу присвячена укр. мові, укр.-рум. зв'язкам.

Літ.: Kudělka M., Šimeček Z. Československé práce o jazyce, dějinách a kulture slovanských národů od r. 1760. Praha, 1972.

П. Ю. Гриценко.

КРА́ПКА (.) – *розділовий знак*, який ставиться в кінці *речення*. У давньорус. писем. пам'ятках, яким не було властиве членування текстів на слова, К. (нерідко комбінація з двох, трьох і навіть чотирьох К.) уживалася для відокремлення слів і більших відрізків тексту один від одного. У цій же функції використовувалися хрестик (напр., в Остромировому Євангелії, 11 ст.) і вертикальна хвиляста лінія. Спочатку К. ставили внизу літери або на рівні її середини; іноді писар, периваючись, міг поставити її й у середині слова. Більш послідовне й наближене до сучас. вживання К. – у староукр. писем. джерелах, у граматиках Лаврентія Зизанія (1596), Мелетія Смотрицького (1619), О. Павловського (1818), у худож. творах 18–19 ст., а також у словниках П. Білецького-Носенка (1-а пол. 19 ст.), Є. Желехівського (1886), Б. Грінченка (1907–09) та ін. За «Українським правописом» (1993) К. ставиться: 1) у кінці розповідного речення або спонукального речення, якщо воно вимовлене без оклич. інтонації: «Як парость виноградної лози Плекайте мову. Пильно й ненастанно Політь бур'ян» (М. Рильський); 2) у кінці частин розповід. тексту, пов'язаних між собою, коли автор хоче подати їх інтонаційно відокремленими одна від одної: «А я

ходжу. Рівним, розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток. З кутка в куток» (М. Коцюбинський); 3) у кінці рубрик переліку, коли вони досить розвинені й кожна з них є закінченим реченням; 4) після речення, за яким розпочинається виклад розгорненої розповіді, опис тощо: «А діло було таке. Студенти з царського садка пішли в гості до знайомого купця. Той купець мав багацько дочок, не дуже гарних. Він закликав до себе десятками всяких студентів, годував, поїв їх і чимало дочок повидавав уже заміж» (І. Нечуй-Левицький); 5) як знак незакінченості слова на письмі: п. (пан), гр. (громадянин), та ін. (та інше).

Літ.: Укр. правопис. К., 1993. *А. А. Бурячок.*

КРА́ПКА З КО́МОЮ (;) – *розділовий знак*, що вживається у *складному реченні* й рідше в *простому реченні* для поділу відносно самостійних його частин, означаючи паузу, більшу за *кому* й меншу за *крапку*. У цьому знач. використовувався також термін «середник». У граматиках Лаврентія Зизанія (1596) та Мелетія Смотрицького (1619) він уживався як знак питання. У граматиці О. Павловського (1818), в худож. творах, починаючи від «Енеїди» І. Котляревського, та в словниках П. Білецького-Носенка (1-а пол. 19 ст.), Є. Желехівського (1886), Б. Грінченка (1907–09) та ін. цей знак використовувався у значенні, близькому до сучасного.

За «Українським правописом» (1993) К. з к. ставлять: 1) між поширеними однорідними членами речення, особливо якщо в середині одного з них є коми: «Привіт тобі, зелена Буковино, Твоїм хорошим горам і гаям; Твоїм одважним, дорогим синам!» (В. Самійленко); 2) між реченнями, що входять до безсполучникового складного речення, коли вони є поширеними реченнями або в середині їх уже є розділові знаки: «Та ні, він [І. Франко] був, і є, і завжди буде. Цей велетень, цей титанічний дух; Його вогонь не вигас, не заглух» (Д. Павличко); 3) між реченнями – частинами *складносурядного речення*, зв'язаними *сполучниками* **а**, **але**, **проте**, **однак**, **все ж таки**: «Ся розмова лишила в мені якийсь гіркий несмак; але миритись, брати назад свої слова у мене не було бажання» (Леся Українка); 4) між поширеними однорід. *підрядними реченнями*, підпорядкованими *головному реченню*, особливо коли в середині підрядних уже є розд. знаки: «І сам не знаєш у задумі світлій, Що краще – вечір цей чи ночі мла; Що краще – біля тебе сад розквітлий і серць квітучих трепет молодий Чи над тобою зоряні сади» (Борис Тен); 5) між групами незалежних речень, коли необхідно вказати межі між ними, а також у кінці великих рубрик переліку.

Літ.: Укр. правопис. К., 1993. *А. А. Бурячок.*

КРАПКИ́ – див. *Три крапки.*

КРЕ́ХІВСЬКИЙ АПО́СТОЛ – визначна рукописна *пам'ятка української мови* 2-ї пол. 16 ст. (після 1563). Знайдений у Крехівському монастирі на Львівщині, зберіг. у ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Пам'ятку виявив і подав про неї відомості Й. Боцян 1925, докладно описав І. Огієнко. К. А. – анонімний творчий переклад (зі значними скороченнями або доповненнями тексту оригіналу) апостольських діянь та послань з Радзивіллівської Біблії 1563.

Сторінка **Крехівського Апостола.**

Джерелами при перекладі були також польс. Новий Завіт 1556 М. Шарфенбергера, церковнослов'ян. та грец. тексти, Апостол Франциска Скорини 1525. Переклад здійснений на Волині або Поліссі високоосвіченою людиною, яка знала укр., польс., церковнослов'ян., грецьку і, можливо, італійську мови. Книга має 663 пронумеровані олівцем сторінки без титульної, писана *півуставом*, прикрашена кіновар'ю. На кожному парному аркуші – водяний знак з вепром. На полях багато *глос*. Мова пам'ятки – тогочасна жива нар. українська з рисами пн. і частково пд.-зх. наріч: тверде **р** (бура, порадокъ, вечерати), **е** на місці ненаголош. **я** (хвалечи, тисеча), **у** на місці етимол. **о** (оттуль), **е** на місці **и** (седли), наявність **ги**, **ки**, **хи** (гинемъ, короткими, хитры) та ін. Є елементи церковнослов'ян., польс., грец. та ін. мов (животъ, кганокъ, в моцы, псалмовъ, евнухъ та ін.).

Літ.: Лев В. Apostol Krechowski. В кн.: Prace Filologiczne, t. 14. Warszawa, 1929; Огієнко І. Укр. літ. мова XVI ст. і укр. Крехів. Апостол, т. 1–2. Варшава, 1930. *Д. Г. Гринчишин.*

КРИЛА́ТІ ВИ́СЛОВИ – див. *Крилаті слова.*

КРИЛА́ТІ СЛОВА́, крилаті вислови – сталі словесні формули (влучні вислови, звороти мови

окр. слова). Це – висловлювання видатних осіб, *цитати* з літ. творів, які набули узагальненого змісту, назви істор. та міфол. подій, що набули *переносного значення*, власні імена істор., міфол. та літ. персонажів, які стали символічними, та ін. Вони зберігають більш чи менш прозорий зв'язок із літ. або конкр.-істор. першо-джерелом виникнення і мають велику популярність серед мовців.

А. П. Коваль, В. В. Коптілов. 1000 крилатих виразів української літературної мови. Київ, 1964.

У вітчизн. наук. л-рі використовується ще кілька назв для цієї категорії сполук: літературна цитата, фразеологічна цитата, крилата фраза, крилатий вираз. Та найб. поширення набула назва «крилаті слова», яка вперше вживається ще в поемах Гомера, а термінол. значення набула після виходу в світ книги «Крилаті слова» нім. лінгвіста Г. Бюхмана (1864), в якій автор відносить до К. с. усі види слів, словосполучень і висловів, що мають певне джерело та поширені в мові.

Осн. ознаками К. с. більшість дослідників вважає їхній зв'язок з літ. джерелом («печать авторства»), стійкість і популярність завдяки їх влучності, худож. виразності й афористичності.

За джерелами, що поповнюють фонд К. с. укр. літ. мови, за ступенем їх поширення в ін. мовах світу дослідники виділяють: а) вислови найрізноманітнішого походження, що є спільним культур. фондом європ. та світ. цивілізації (до цієї групи належать К. с. антич., реліг. джерел, вислови з європ. мов та ін., напр.: «Усе тече, все змінюється», «Ювеналів бич», «Глас вопіющого в пустелі», «Камо грядеши?», «Мавр зробив своє діло, мавр може йти» та ін.); б) вислови давньорус. джерела, засвоєні в основному східнослов'ян. мовами («Лисиці брешуть на щити», «Мертві сраму не імуть», «Іду на ви»); в) вислови, що виникли на власне укр. нац. ґрунті: «Всякому городу нрав і права» (Г. Сковорода), «Мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча» (І. Котляревський), «Слово, чому ти не твердая криця?» (Леся Українка) та ін. Особливо помітну роль у збагаченні укр. мови К. с. відіграла творчість Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини та ін.

Популярність К. с. зумовлює те, що в усній та писемній мові вони часто трансформуються (скорочуються, поширюються ін. словами, змінюють свій лекс. склад), однак обов'язковою умовою цих трансформацій є збереження їх зв'язку з вихідним висловом та впізнаваність. Найвідоміші в укр. мові К. с. зафіксовані в збірниках: «1000 крилатих виразів української літературної мови» А. Коваль і В. Коптілова (1964), «Крилаті вислови в українській літературній мові» А. Коваль і В. Коптілова (1975), «У світі крилатих слів» В. Коптілова, «Крилаті латинські вислови» Ю. Цимбалюк і Г. Краковецької (обидва – 1976), «Крилате слово» А. Коваль (1983), «Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові» А. Коваль (2001).

Літ.: Скрипник Л. Г. Фразеологія укр. мови. К., 1973; Ожегов С. Й. О крылатых словах. В кн. Ожегов С. Й. Лексикология. Лексикография. Культура речи. М., 1974. *І. С. Гнатюк.*

КРИ́МСЬКИЙ Агатангел Юхимович [псевд. і крипт. – А. Хванько, Хванько Кримський, Ївхимець, Панько Рогач, Мирза-Джафар, А. Е. К., А. К., А. Кр. та ін.; 3(15).I 1871, м. Володимир-Волинський, тепер Волин. обл. – 25.I 1942, м. Кустанай, Казахстан] – укр. сходознавець, мовознавець, славіст, літературознавець, фольклорист, етнограф, педагог, історик, письменник, перекладач, академік АН України з 1918, з. д. н. УРСР з 1940. Закін. 1889 Колегію Павла Ґалаґана в Києві, 1892 – Лазаревський ін-т сх. мов (Москва), 1896 – Моск. ун-т. У 1896–98 перебував (наук. відрядження) у Лівані та Сирії, вивчав мови, літератури та історію країн Бл. Сходу. З 1898 – приват-доцент, з 1900 – професор Лазарев. ін-ту сх. мов, водночас працював у Моск. ун-ті. 1900–18 – секретар сх. відділу Моск. археол. т-ва. 1918 переїхав до Києва, де взяв діяльну участь в організації УАН (1918). До 1928 – її неодмінний секретар, керував Істор.-філол. відділом, протягом 1921–29 – директор Ін-ту укр. наук. мови (з 1930 – Ін-т мовознавства). Очолював Комісію словника живої укр. мови, Комісію історії укр. мови, Діалектол. комісію, Орфогр. комісію та ін. Від 1918 (з перервами) був професором, зав. кафедри українастики Київ. ун-ту.

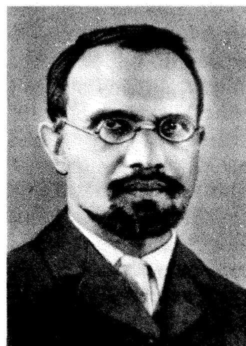
А. Ю. Кримський.

К. – відомий поліглот (вільно володів майже 60 мовами), автор бл. 1000 наук. праць. Зробив істотний внесок у вітчизн. сходознавство. Найважливіші дослідження з укр. мови – «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» (1922), «Хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв.» (1922) та ін. У ряді праць К. заперечує шовініст., псевдонаук. *«Погодіна-Соболевського теорію»* про походження укр. народу та його мови («Філологія і погодінська гіпотеза...», 1904, рос. мовою; «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів», 1906; «Давньокиївський говір», 1906, рос. мовою, та ін.). Чимало К. зробив і в дослідженні сучасних укр. говорів («Програма для збирання особливостей малоруських говорів», 1910, рос. мовою, у співавт. з К. Михальчуком, та ін.). Переважно на підставі морфол. критеріїв укр. говори

К. поділяв на два наріччя – західноукр. та східноукраїнське. Приділяв увагу проблемам розвитку і нормалізації укр. літ. мови: «Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові», «Про нашу літературну мову» (обидві – 1891), «Про научність фонетичної правописи» (1897), «Нарис історії українського правопису до 1927 р.» (1929) та ін.; відредагував перший декретований укр. правопис «Головні правила українського правопису» (1919), «Найголовніші правила українського правопису» (1921). К. – автор «Української граматики для учнів вищих класів гімназій і семінарій Придніпров'я» (т. 1–2, 1907–08; рос. мовою). Вважав, що укр. літ. мова повинна розвиватися на основі нар. мови. Багато зробив у вивченні укр. фольклору, старої та нової укр. л-ри. Дослідження К. з етнографії, фольклору опубл. у кн. «Розвідки, статті та замітки. I–XXVII» (1928).

Здійснив велику роботу як науковий редактор численних видань («Російсько-український словник», т. 1–3, 1924–33; «Російсько-український словник правничої мови», 1926; «Український діалектологічний збірник», кн. 1–2, 1928–29; «Записки Історико-філологічного відділу ВУАН», кн. 2–5, 1923–24; кн. 7–10, 1926–27; кн. 12–17, 1926–28; кн. 19, 1928; кн. 21–23, 1929; кн. 25, 1929), багатьох збірників з орієнталістики. К. належать праці з семітології, історії ісламу, історії та л-ри арабів, персів і турків, багато посібників з араб. мови та статей із сходознавства. Незаконно репресований 20.VII 1940, помер у Кустанайській в'язниці. Реабілітований 1957. У 1991 АН України встановила премію імені А. Кримського за визначні успіхи в сходознавстві.

Тв.: Твори, т. 1–5. К., 1972–74.

Літ.: Білодід І. К. Творчий подвиг ученого. «Мовознавство», 1971, № 1; А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст. К., 1974; Булахов М. Г. Крымский Агафангел Ефимович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 2. Минск, 1977; Гурницкий К. Й. Агафангел Ефимович Крымский. М., 1980; Веркалець М. М. А. Ю. Кримський у колі своїх сучасників. К., 1990; Матвєєва Л. В., Циганова Е. Г. А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукр. академії наук. Вибр. листування. К., 1997.

Й. О. Дзендзелівський.

КРОТЕ́ВИЧ Євген Володимирович [22.XI(5.XII) 1901, с. Павлівка, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл. – 12.VII 1979, Київ] – укр. мовознавець і педагог, професор з 1958. Закін. екстерном 1930 Київ. ІНО. Працював у вузах Алма-Ати (1932–45), Львова (1945-61) і Київ. ун-ті (1961). Досліджував проблеми заг. мовознавства, синтаксису, термінології, лексикографії рос. та укр. мов, а також лексикології і методики викладання рос. та казах. мов. Осн. праці: «Робота над словом (лексичні гнізда)» (1939, рос. мовою), «Синтаксичні відношення між словами і способи їх вираження в російській та українській мовах» (1949, рос. мовою), «Будова складнопідрядного речення» (1951), «Словосполучення і його роль в реченні» (1952, рос. мовою), «Речення та його ознаки» (рос. мовою), «Способи вираження підрядного зв'язку» (обидві – 1954), «Синтаксичні відношення між членами словосполучення і речення», «Словосполучення як будівельний матеріал речення» (обидві – 1956, рос. мовою). Співавтор і відп. редактор «Словника лінгвістичних термінів» (1957) та ін.

Літ.: Галенко І. Г. Євген Володимирович Кротевич. В кн.: Питання слов'ян. мовознавства, кн. 7–8. Л., 1963; Євгеній Володимирович Кротевич. Л., 2002. *І. Г. Галенко.*

КУ́БЕК Емілій Антонович (23.XI 1857, с. Штефурів, тепер Свидницького окр., Сх. Словаччина – 17.VII 1940, м. Маганой Сіті, США) – укр. лексикограф, письменник, громад.-культур. діяч. Закін. 1881 Ужгор. духовну семінарію. Протягом 1881–1904 був священиком у м. Гомрозі (нині Угорщина) та в ряді сіл Пряшівщини. 1904 з родиною емігрував до США. Автор першого в новій укр. лексикографії багатомовного словника «Старославянскій-угорській-русскій-нѣмецкій словарь къ Свѧщенному Писанію» (1906). У його реєстрі – 550 вокабул. Укр. частина лексикона докладно опрацьована, містить, як правило, ряди відповідників реєстрових слів: загальноукраїнських, діалектних підкарпатоукраїнських. Наявний і рос. лекс. матеріал. Як джерело для вивчення діал. лексики словник К. нині зберігає свою цінність.

К. належать також роман «Марко Шолтис» (надр. 1920), зб. «Народны повісти и стихи» (1922). Писав південнолемк. говором з елементами *язичія*.

Літ.: Панько Ю. Емілій Антонович Кубек – лексикограф та письменник. «Дукля», 1985, № 4; Рудловчак О., Бабота Л. Мат-ли до Словника культури українців Чехословаччини (Затлоукал Я., Кубек Е.). «Дукля», 1989, № 1. *В. В. Німчук.*

КУДРИ́ЦЬКИЙ Євген Михайлович [19.II (3.III) 1894, м. Коростишів, тепер Житом. обл. – 15.I 1976, Житомир] – укр. мовознавець. Закін. 1917 Київ. ун-т. З 1930 викладав у пед. ін-тах Запоріжжя, Полтави, Житомира. Публікації: «Про деякі структурні особливості і закономірності розвитку української літературної мови у другій половині XVIII ст.» (1960), «Латинська мова у поетичній спадщині Г. С. Сковороди» (1965), «Іван Ужевич – український граматист XVII ст. і його праця» (1970). Перекладав з лат. мови, підготував до видання «Граматыку словенскую» І. Ужевича (1970). *З. Т. Франко*

КУЗЕ́ЛЯ Зенон Францискович (крипт. К., З. К., К–Я та ін.; 23.VI 1882, с. Поручин, тепер Бережанського р-ну Терноп. обл. – 24.V 1952, Париж) – укр. фольклорист, етнограф, мовознавець, бібліограф, публіцист, видавець, громад.-культур. діяч, д. чл. НТШ у Львові з 1909. Навч. у Львів. (1900–01) та Віден. (1901–06) ун-тах. Протягом 1909–14 працював у Чернів. ун-ті. Видавав газ. «Україна» (Чернівці, 1913–14), редагував львів. журн. «Шлях». Під час 1-ї світ. війни жив у Австрії, Німеччині, був активістом «Союзу визволення України» (Відень), лектором у таборах рос. військовополонених – українців з Наддніпрянщини. В 1921–23 видавав у Берліні часопис «Українське слово». З 1926 – професор Укр. наук. ін-ту в Берліні, редактор його бюлетеня. Після 1939 – у Франції. У 1949–52

очолював Європ. осередок НТШ (м. Сарсель). Один з авторів і видавців «Енциклопедії українознавства» (т. 1, ч. 1–3, 1949). К. належать розвідки з етнографії «Наші сільські оповідачі» (1908), «Борис Грінченко як етнограф» (1910), «Ярмарки на дівчат» (1913) та ін. Він підготував список наук. л-ри до праці В. Гнатюка «Похоронні звичаї та обряди» (1912), уклав покажчик «З культурного життя України» (1918), давав бібліогр. огляди для наук. видань – укр. і зарубіжних. Разом із М. Чайковським упорядкував альм. «Січ» (1908), де опубл. розвідку «Історія віденської Січі», культурол. нарис «Рік 1918 на Україні» (1918), уклав збірник на пошану Б. Лепкого «Золота Липа» (1924), бібліографію його творів (вміщена у праці В. Лева «Богдан Лепкий. 1872–1921. Життя і творчість», що вийшла 1976 як один з томів ЗНТШ).

З. Ф. Кузеля.

Як мовознавець К. розпочав свою діяльність з укладання «Словаря чужих слів» (12 000 слів чужого походження в укр. мові), що вийшов у співавт. з М. Чайковським 1910 у Чернівцях. Одним із значних досягнень укр. лексикографії є «Українсько-німецький словник» (Лейпциг, 1943), укладений К. разом з Я.-Б. Рудницьким за участю К. Г. Маєра. К. опрацював у ньому мат-ли на літери П–Я, підготував бібліогр. покажчик. К. – автор праці «Історичний розвиток і сучасний стан українського словникарства» (1947), в якій висловив свої погляди на значення словників і їх роль у культур. житті народу, оцінив словникові видання від давнини до серед. 20 ст., охарактеризував працю у галузі лексикографії укр. вчених в еміграції.

Літ.: Зб. на пошану Зенона Кузелі. ЗНТШ. Праці філол. та істор.-філос. секцій, т. 169. Париж–Н.-Й.–Мюнхен–Торонто–Сідней, 1962; Погребенник В. Ф. Зенон Куделя–визначний українознавець. В кн.: Тернопілля 95. Тернопіль, 1995.

Ф. П. Погребенник.

КУЛИ́К Борис Миколайович [11(23).V 1899, с. Козачі Лагері, тепер Цюрупинського р-ну Херсон. обл. – 7.X 1970, Київ] – укр. мовознавець, канд. пед. наук з 1946. Закін. 1930 Микол. ІНО. Вчителював на Херсонщині, в Росії (Саратов. та Чкалов. областях). Викладав укр. мову в Польс. пед. ін-ті (Київ, 1932–34), завідував кафедрою укр. і рос. мов у Лубен. (1934–35) і Київ. (1937–41 та з 1945) пед. ін-тах. Написав ряд шкільних та вузів. підручників, метод. посібників: «Курс сучасної української літературної мови» (1948), «Курс сучасної української літературної мови» (ч. 1, 1959, у співавт. з М. Жовтобрюхом), «Курс сучасної української літературної мови» (ч. 2, 1961), «Збірник вправ з стилістики» (1958), «Українська мова, ч. 1. Фонетика і морфологія» (1955, у співавт.) та ін.

Літ.: Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К, 1967; Булахов М. Г. Кулик Борис Николаевич. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 2. Минск, 1977.

В. В. Лобода.

КУЛІ́Ш Пантелеймон Олександрович [псевд. – Петро Забоцень, Панько Казюка, Павло Ратай, Хуторянин та ін.; крипт. – К., М., Н. М., Н. Н., П. А. К., П. К. тощо; 26.VII(7.VIII) 1819, містечко Вороніж Черніг. губ., тепер смт Шосткинського р-ну Сум. обл. – 2(14).II 1897, х. Мотронівка, тепер у складі Борзнянського р-ну Черніг. обл.] – письменник, публіцист, критик, етнограф, фольклорист, історик, перекладач, видавець і громад. діяч. Навч. 1839–40 у Київ. ун-ті. Вчителював у Луцьку, Києві, Рівному, Петербурзі. За участь у Кирило-Мефодіївському братстві засланий до Тули (1847–50); після заслання був на чиновн. службі в Петербурзі (1850–63), Варшаві (1864–67). Протягом 1868–71 жив в Італії та Австрії, у 1871–76 – знову на чиновн. службі в Петербурзі; 1881–82 жив у Львові, з 1882 – на х. Мотронівка. К. вважав, що укр. літ. мова повинна увібрати в себе й елементи старої мови, наполягав на думці, що навчання у школах має бути рідною мовою («Граматка», 1857). У 1856–57 видав двотомник «Записки о Южной Руси», де запровадив новий фонет. правопис (*кулішівку*), який набув значного поширення, а на західноукр. землях трансформований у *желехівку*. Цим правописом друкувалися укр. матеріали в журн. «Основа» (1861–62), одним із засновників, редакторів і видавців якого був К. З 80-х рр. він намагався видозмінити свій правопис у бік більшої фонетизації (оцця – отця, беж жалю – без жалю тощо), але практика цього не прийняла.

П. О. Куліш.

Літ.: Гринченко Б. П. А. Кулиш. Биогр. очерк. Чернигов, 1899; Кирилюк Є. Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього. К., 1929; Грушка Є. Його істинна святиня. Пантелеймон Куліш про мову. «Волинь», 1991, № 1; Огієнко І. Історія укр. літ. мови. К., 1995.

Й. О. Дзендзелівський.

КУЛІШІ́ВКА – укр. фонет. *правопис*, застосований П. Кулішем у «Записках о Южной Руси» (т. 1, 1856) та в «Граматці» (1857), а потім використаний у журн. «Основа», який видавали 1861–62 в Петербурзі В. Білозерський, М. Костомаров і П. Куліш. Згідно з цим правописом, послідовно вживалася літера і на означення звука **і** з давнього (л**і**то, с**і**но, ос**і**нь), на місці давніх **о**, **е** у новозакритих складах (ст**і**ль, ж**і**нка, п**і**чь) і на місці йотованого **і** (Вкра**і**на, мо**і**х, тихо**і**). Усувалася з абетки літера **ы**, а замість неї і на позначення звука **и** писалася літера **и** (с**и**нь, л**и**сиця), у ролі апострофа в серед. та в кінці слів після приголосних використовувався **ъ** (п**ъ**ять, розв**ъ**язав, вітер**ъ**, сміх**ъ**). Звук **е** послідовно передавався літерою **е** (друж**е**, с**е**стра).

Літера є вживалася лише після м'яких приголосних в іменниках с. р. (весіллє, третє, щастє), а після голосних – літера **е** без відзначення на письмі йотації звука **е** (гуляе, думаешь), хоч літера **є** в попередніх правописах уже була; відновлено літеру **ё** для сполучень **йо**, **ьо** (ёму, слёзою, тёхнув, народнёго), які відомі в давнішій орфогр. практиці. У правописі приголосних П. Куліш намагався послідовно запровадити фонет. принцип, наслідуючи в цьому частково О. Павловського, П. Гулака-Артемовського та ін. Вибуховий ґ передавався лат. літерою **g** (дзиgа, gуля), дієслівне сполучення -**ться** – через -**тьця** і -**тця** (вертаю**тьця**, всміхне**тця**), а -**шся** – через -**шся** і -**ссія** (одібъе**шся**, вітає**сся**). Паралельно вживалися префікси **рос**- і **роз**- (**рос**кажуть, **роз**червонітися). К. вживалася до заборони укр. друку *Емським актом 1876*, і в дещо зміненому вигляді (грінчевичівка) – після зняття цієї заборони 1905–14, зокрема в *«Словарі української мови»* за ред. Б. Грінченка. *Г. П. Півторак.*

КУЛЬБА́КІН Степан Михайлович [28.VII (9.VIII) 1873, Тбілісі – 22.XII 1941, Белград] – рос. і укр. мовознавець, славіст, доктор слов'ян. філології з 1908, чл.-кор. Рос. АН (з 1919), д. чл. Серб. АН з 1925. Закін. 1896 Новорос. ун-т (Одеса). Протягом 1896–1900 працює у бібліотеках Петербурга та Москви; з 1900 – доцент Новорос. ун-ту. 1901–03 – у науковій подорожі по слов'ян. землях. Протягом 1904–19 працює у Харкові – доцент, а з 1908 – професор ун-ту та Вищих жін. курсів (1911–19 – ректор курсів). З 1920 – професор ун-ту в Скопле (Югославія), з 1924 – Белградського. Автор праці «Українська мова. Короткий нарис історичної фонетики і морфології» (1919, рос. мовою), в якій розглядається розвиток фонет., морфол. явищ, побіжно окреслюються шляхи запозичення укр. лексики. К. виходить з того, що укр. мова – одна з розвинених мов, яка має два різновиди: літературно-писемний (його основа – київ.-полтав. говірка) і діалектно-розмовний (у ньому К. виділяє три наріччя: південне, північне, карпатське). Вчений віддає перевагу саме терміну «українська мова» над терміном «малоруська мова»: перший, на думку К., відповідає визнанню самост. культурного розвитку і самост. державності укр. народу. Цінність становить «Карта украинского языка», яка відбиває межі поширення укр. мови на час написання книги. К. відомий також як дослідник старослов'янської («давньоцерковнослов'янської») мови. Трьома виданнями (1911–12, 1913, 1917) вийшла його кн. «Давньоцерковнослов'янська мова» (рос. мовою), де вперше у вітчизн. слов'янознавстві дістали справді наукове, порівняльно-історичне висвітлення фонетика та морфологія даної мови. Своїми працями зі старослов'ян. мови К. фактично створив самостійну наук. дисципліну. Ряд розвідок присвятив окр. явищам слов'ян. мов. У колі його наук. інтересів було також вивчення польс., серб., болг. мов.

Літ.: Курило О. [Рец. на кн. Проф. С. М. Кульбакин. Укр. язык. Краткий очерк истор. фонетики и морфологии. Х., 1919]; ЗІФВ ВУАН, 1923, кн. 2–3; Ляпунов Б. Заметки о книге С. М. Кульбакина «Укр. язык. Краткий очерк истор. фонетики и морфологии (Х., 1919)». «Slavia» (Praha), 1924–25, roč. 3, zeš 4; Булахов М. Г. Кульбакин Степан Михайлович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды, т. 2. Минск, 1977; Колесов В. В. Кульбакин Степан Михайлович. В кн.: Славяноведение в дорев. России. М., 1979.

Є. Х. Широкорад.

КУЛЬТУ́РА МО́ВИ – рівень володіння нормами усної і писемної літ. мови (див. *Норма мовна*), а також свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети й обставин спілкування. Наука про К. м. – окр. галузь *мовознавства*, яка, використовуючи дані історії укр. літ. мови, граматики, лексикології, стилістики, словотвору, виробляє наук. критерії в оцінці мовних явищ. Важливими складовими частинами К. м. є *ортологія*, лінгвостилістика (функц. та експресивна оцінка мовних засобів). Гол. завдання К. м. – виховання навичок літ. спілкування, засвоєння і стабільне використання літ. норм у слововжитку, грамат. оформленні мови, у вимові та наголошуванні, неприйняття спотвореної мови або *суржику*. Низька К. м. характеризується порушенням правил слововживання, граматики, вимови та наголошення, написання. Напр., помилково вживають вислови **добро пожалувати** зам. **ласкаво просимо**, **підписка газет** зам. **передплата газет**, **дякувати його** зам **дякувати йому**; неправильно наголошують слова: **ро́блю**, **пи́шу**, **піде́мо** зам. **роблю́**, **пишу́**, **пі́демо**. Ознакою низької К. м. є оглушення дзвінких приголосних у кінці слів і складів, м'яка вимова шиплячих, коли вимовляють **дуп** зам. **дуб** або **чьому**, **шчьо** зам. **чому**, **що**.

К. м. оцінюється щодо точності, ясності, виразності, стиліст. вправності висловлювання, майстерності мовця у використанні лекс., грамат. синонімів, у доборі структурних варіантів висловлювання (див. *Варіантність норми*) тощо. Існують, зокрема, синтакс. засоби увиразнення оратор. мови – риторичні питання, звертання до слухачів, різноманітні форми діалогізації мови, які надають оратор. стилю емоційності, невимушеності, жвавості. Високий рівень К. м. означає володіння стиліст. багатством мови, уникнення у мов. практиці газетних штампів, канцеляризмів, діалектизмів, досягнення такої усної і писемної форми спілкування, яка б найповніше, найточніше передавала зміст думки. Мовні стереотипи, недбалість у висловленні – це бідність думки. К. м. безпосередньо пов'язана із станом нормування, кодифікації літературної мови, відбитим у словниках, граматиках, практ. курсах мови. Регулювальна функція К. м. полягає, зокрема, в досягненні діал. рівноваги між нормат. та істор. граматикою, між практ. і теоретичними курсами мови. Вона по-різному реагує на закономірності усної і писемної мови. Культура усної мови – це традиції усного

спілкування інтелігенції, освічених кіл сусп-ва, багатого на варіанти порівняно з культурою писемної мови. К. м. – категорія оцінна, але індивід. смаки, уподобання мають ґрунтуватися на сусп. мовній практиці. Основи К. м. закладаються у дошкільному та шкільному вихованні. Тут формується *мовний етикет*, засвоюються зразки мовної поведінки, відшліфовані в процесі культур. спілкування носіїв мови. Індивід. робота над К. м. триває протягом усього свідомого життя мовця.

Виховання К. м. – це розвиток *чуття мови* у процесі пізнання найкращих худож.-естет. зразків мови, засвоєння мовно-культурних традицій народу. В широкому розумінні К. м. передбачає високий рівень нац.-мовної свідомості індивідів, їх дбайливе ставлення до рідного слова, усвідомлення його значення для розвитку інтелектуальної та емоц. культури нації.

К. м. як соціолінгв., етнопсихолінгв. дисципліна залежить від *мовної політики*, сусп. функцій мови, поширення престижу літ. мови через освіту, театр, видавничу діяльність, засоби масової інформації (див. *Мова преси*, *Мова телебачення і радіо*, *Мова театру*). Культуромов. підхід до літ. писем. практики започатковується в перших словниках, граматиках, автори яких (Памво Беринда, Лаврентій Зизаній, П. Білецький-Носенко та ін.) орієнтувалися на певні зразки, вибираючи їх із можливих варіантних форм, підкреслюючи специфіку української серед ін. мов. Культура укр. мови утверджувалася завдяки таким працям, як *«Грамматика малороссийскаго нарѣчія» О. П. Павловського* (1818), дослідженням Я. Головацького, П. Житецького, К. Михальчука, А. Кримського та ін. Становленню лекс. норм укр. мови сприяв *«Словарь української мови»* за ред. Б. Грінченка (1907–09). З 20-х рр. 20 ст. активне обговорення питань нормалізації укр. мови супроводжувалося появою перекладних термінол. словників, практ. курсів укр. мови, посібників з К. м., серед них праці О. Курило, М. Сулими, С. Смеречинського, М. Гладкого, Є. Плужника, В. Підмогильного. Аналізові літ. норм укр. мови було присвячено зб. «Культура української мови» (1931). Загальнолітературна норма утверджувалася в працях І. Огієнка. Вчений звертався до питань становлення і розвитку літ. мови, обґрунтовував специфіку синтакс., лекс., правописної норми тощо. Кодифікації літ. норм у 30–40-і рр. сприяло видання праці «Норми української літературної мови» О. Синявського (1931). Унормування укр. літ. мови в післявоєнний період ґрунтується на прийнятті «Українського правопису» (1946), його 2-ї (1960), 3-ї (1990) і 4-ї (1993) редакцій, на виданні нормат. словників сучас. укр. мови.

Діяльність наук. і письменницької громадськості в галузі К. м. активізувалася в 60–80-і рр. В 1963 у Києві відбулася респ. конференція з питань К. м., на якій учителі, письменники висловили тривогу про стан викладання укр. мови в школах, про звуження функцій укр. мови в республіці, а отже, й про заг. зниження К. м. Громад. резонанс мали виступи й культуромовна діяльність письменників М. Рильського, К. Гордієнка, О. Ільченка, Б. Антоненка-Давидовича, М. Шумила, П. Панча, О. Кундзіча, Д. Білоуса, мовознавців М. Жовтобрюха, В. Русанівського, М. Пилинського, В. Коптілова, А. Коваль та ін. Поширенню орфоеп. норм сучас. укр. мови сприяли «Словник наголосів української літературної мови» (1959) та «Орфоепічний словник» (1984) М. Погрібного, словник-довідник «Українська літературна вимова і наголос» (1973). Лекс. та граматичні норми укр. мови розглядалися у працях Є. Чак.

1972 в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР утворено відділ культури мови (тепер цей відділ в Ін-ті укр. мови НАН України), з 1967 видається зб. *«Культура слова»*. Протягом 70–80-х рр. К. м. постійно пропагується через засоби масової інформації (радіожурнал «Слово про слово», з 1989 – «Слово», у 80–90-х рр. – телепередачі «Живе слово», «Культура української мови», з 1990 – «Говоримо українською»). Активізувалася діяльність у галузі К. м. на сторінках газет і журналів, особливо у зв'язку з прийнятим 1989 *Законом УРСР «Про мови в Українській РСР»*.

У прагненні громадськості регулювати мовні процеси, берегти чистоту мови, визначати міру вживання іншомов. слів, неологізмів, взагалі мовних змін часом діють тенденції *пуризму*, коли через настійні заборони вживати певні слова й вислови культивується мова дистильована, навіть штучна, далека від живомов. практики. Тому культуромовні рекомендації мають постійно враховувати різноманітність стилів і форм висловлювання, спиратися на факти історії літ. мови для того, щоб уникати суб'єктивних, заборонних правил. Увага громадськості до К. м. визначається заг. рівнем розвитку нац. культури.

Літ.: Гордієнко К. О. Слово про слово. К., 1964; Про культуру мови К., 1964; Коваль А. П. Культура укр. мови. К., 1966; Кундзіч О. Слово і образ. К., 1966; Рильський М. Т. Як парость виноградної лози. К., 1973; Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. К., 1976; Русанівський В. М., Єрмоленко С. Я. Життя слова. К., 1978, Коваль А. П. Культура ділового мовлення. К., 1982; Чак Є. Д. Складні випадки вживання слів. К., 1984; Коваль А. П. Слово про слово. К., 1986; Чак Є. Д. Барви нашого слова. К., 1989; Культура укр. мови. К., 1990; Бабич Н. Д. Основи культури мовлення. Л., 1990; Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо. К., 1991; Караванський С. Секрети укр. мови. К., 1994; Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити. Л., 1994; Культура мови на щодень. К., 2000. *С. Я. Єрмоленко.*

КУЛЬТУ́РА МО́ВИ ПЕРЕ́КЛАДУ – галузь *перекладознавства*, що вивчає й оцінює текст перекладу щодо його відповідності загальнолітературній нормі, стилістичній системі літ. мови. К. м. п. залежить від мовної культури взагалі (див. *Культура мови*), від стану розвитку стилів літ. мови, тобто від мовних процесів, що відбуваються в ориг. л-рі. К. м. п. пов'язана з оцінкою досконалого (недосконалого) перекладу, тобто враховує його функціонування як явища рідної л-ри й мови. Відповідна оцінка передбачає порівняння тексту перекладу з оригіналом, встановлення адек-

ватності здійсненого перекладу. При цьому К. м. п. заперечує буквальний, дослівний переклад, орієнтує перекладачів на дотримання міри естетичного у збереженні нац. колориту оригіналу, на творчі пошуки у відтворенні індивідуального стилю автора, який послуговується діалектною, регіональною лексикою, архаїч. мовними засобами, різними прийомами стилізації.

Співвідношення мови оригіналу і мови перекладу – величина історично змінна. В Середні віки переклади були переважно буквальні, в 17–18 ст. «вільні», для яких характерне скорочення і навіть зміни. Пізніше перекладачі прагнуть до відповідності оригіналові, до точної передачі і змісту, і худож. особливостей його. В певну істор. добу першотвір прочитується перекладачами по-новому. Давні переклади несуть на собі відбиток мин. стану літ. мови. Крім того, через мовні явища перекладачі доносять до сучас. читача загальнокультурну, естет. оцінку першотвору.

Як галузь мистецтва перекладу К. м. п. сприяє відбору, шліфуванню виражальних засобів рідної мови, урізноманітнює її стиліст. можливості. Відчуття рідної мови допомагає перекладачеві у використанні стиліст. маркованих засобів (діалектної, просторічної, архаїчної, високої книжної або розмовної зниженої лексики). Недосконалий той переклад, у якому відбувається стиліст. переорієнтація мови оригіналу, що неодмінно призводить до порушення його змісту. К. м. п. заперечує не лише букв. переклад, а й мовне штукарство, яке власне перетворює переклад на довільний переказ, або переспів. Тонка межа відділяє новатор. мовотворчість перекладача від форм. експериментування зі словом.

Теоретики й практики перекладу відзначають трудноші у відтворенні фразеології першотвору, передачі міжмов. омонімів, наголошують, що переклад з близькоспорід. мов буває складніший, ніж із мов структурно віддалених, а переклад наук., публіцист. л-ри легший, ніж художньої.

В історії укр. перекладної л-ри і перекладознавства вирізняються окр. періоди, коли з кількісним збільшенням перекладів, з розширенням кількості мов, з яких перекладають, зростає увага і до К. м. п. Так, наприкінці 19 ст. активною перекладацькою діяльністю займалися П. Куліш, І. Франко, Олена Пчілка, М. Старицький, Леся Українка. Високою К. м. п. володіли такі майстри перекладу 20 ст., як М. Рильський, Борис Тен, М. Лукаш. Нових стиліст. нюансів досягла укр. мова в перекладац. творчості І. Стешенко, Є. Поповича, Д. Білоуса та ін. Особливу увагу К. м. п. приділяли теоретики й практики укр. перекладу М. Рильський, О. Фінкель, О. Кундзіч, С. Ковганюк, В. Коптілов та ін.

Літ.: Фінкель О. М. Теорія і практика перекладу. Х., 1929; Кундзіч О. Слово і образ. К., 1966; Ковганюк С. Практика перекладу (З досвіду перекладача). К., 1968; Коптілов В. Актуальні питання укр. худож. перекладу. К., 1971; Коптілов В. Першотвір і переклад. Роздуми і спостереження. К., 1972; Рильський М. Мистецтво перекладу. Статті, виступи, нотатки. К., 1975; Зорівчак Р. П. Реалії і переклад. На мат-лі англомов. перекладів укр. прози. Л., 1989.
С. Я. Єрмоленко.

«КУЛЬТУ́РА СЛО́ВА» – міжвідомчий збірник, видання *Інституту української мови* НАН України (до 1991 – *Інституту мовознавства* НАН України). Виходить з 1967, спочатку як щорічник під назвою «Питання мовної культури» (в. 1–4), з 1970 – «Рідне слово» (в. 5–9); під тепер. назвою – з 1976, двічі на рік. Висвітлює питання *культури мови*, сучас. літ. норми щодо слововживання, вимови й наголосу, граматики, стилістики. Містить відомості з історії української мови, укр. діалектів, мови фольклору, походження заг. і власних назв, побутування термінів. Крім статей, публікуються мовні поради, консультації типу «Як правильно?», «Яке слово вибрати?», «На допомогу вчителеві» тощо. Розглядаються практ. проблеми мови худож. перекладу, особливості офіц.-ділового, наук. і публіцист. стилів. Серед розділів – «Слово в художньому творі», де подається лінгв. аналіз мови укр. письменників. Уміщено роздуми і висловлювання письменників, культур. діячів про роль слова в житті людини, про укр. мову як невіддільну частину нац. культури.
С. Я. Єрмоленко.

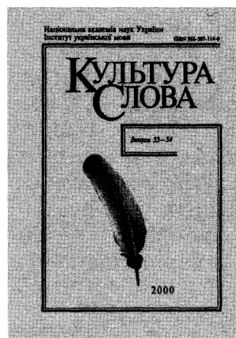

«Культура слова».
Обкладинка збірника.

КУ́НДЗІЧ Олексій Леонардович [9(22).IV 1904, с. Павлівка, тепер Калинівського р-ну Вінн. обл. – 20.VI 1964, Ялта; похов. у Києві] – укр. письменник. Навч. на Вищих пед. курсах (Вінниця), 1921–25 – в Кам'янець-Подільському ІНО. Закін. 1926 Харків. ІНО. Виступав як перекладач, публіцист, літ. критик, теоретик худож. перекладу. Брав участь у підготовці «Українсько-російського словника» (т. 1–6, 1953–63). Осн. праці – з питань мовної культури та перекладознавства: «Дієзи в ключі!», «Переклад і літературна мова», «Деякі питання перекладу творів Л. М. Толстого», «Питання залишається актуальними та ін. Вони вміщені в поем. збірниках літ.-крит. праць К.: «Дієзи в ключі!» (1965), «Слово і образа (1966), «Творчі проблеми перекладу» (1973). Переклав роман «Війна і мир» Л. Толстого, окр. твори М. Лєрмонтова, М. Горького, Л. Леонова та ін.

Літ.: Живий Олексій Кундзіч. К., 1977; Поліщук В. «Наше діло – ламати межі». «Слово і час», 1991, № 11.
Л. О. Ставицька.

КУРАШКЕ́ВИЧ (Kuraszkiewicz) Владислав (22.II 1905, м. Влодава, тепер Люблінського воєводства – 10.III 1997, м. Познань) – польс. мовознавець, член Польської академії мистецтв

з 1947, Польської АН з 1967. Закін. 1929 Львів. ун-т. Викладав у гімназіях, згодом – професор Люблін. (1935–50), Вроцлав. (1947–50), Познан. (з 1950) ун-тів. У 1950–56 – зав. кафедри слов'ян. філології, 1956–69 – зав. кафедри польс. мови, 1969–74 – директор Ін-ту польс. мови Познан. ун-ту. Автор досліджень з історії і діалектології польс. мови. Ряд праць – з діалектології східнослов'янських мов, зокрема укр., мови укр. пам'яток («Галицько-волинські грамоти XIV–XV ст.», 1934; «Нарис східнослов'янської діалектології», 1954; «Нові уваги до розвитку українського ікавізму», 1976; «Українські й білоруські дифтонги та їх редукція», 1978; «Ruthenica», 1985, та ін.).

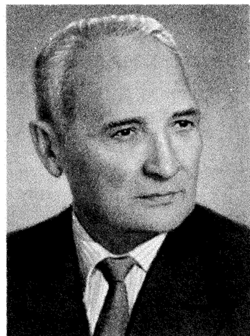
В. Курашкевич.

Літ.: Владислав Курашкевич. «Мовознавство», 1998, № 6.
Т. Б. Лукінова.

КУРИ́ЛО Олена Борисівна (6.X 1890, м. Самбір, тепер Львів. обл. – після 1946) – укр. мовознавець, педагог. Навч. у Львів. ун-ті, закін. 1913 жін. курси при Варшав. ун-ті. З 1921 викладала в Київ. ІНО. Працювала ст. наук. співробітником з особливими дорученнями ВУАН, зокрема в Ін-ті укр. наук. мови ВУАН. З 4.II по 21.II 1933 перебувала під арештом за безпідставними звинуваченнями як учасниця контррев. націоналіст. орг-ції. Через репресії змушена була на поч. 30-х рр. виїхати до Москви, де займалася викладац. роботою. 5.X 1938 була заарештована вдруге, засуджена до 8 років таборів і в квітні 1939 вислана в Казахстан (Караганд. табір), звідки звільнена 5.X 1946. Дальша й доля невідома. Реабіліт. 1989.

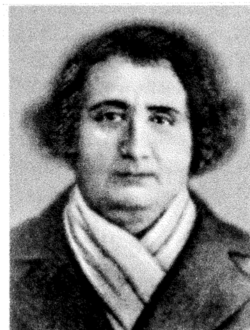
О. Б. Курило.

К. – автор «Початкової граматики української мови» (ч. 1–2, 1918), яка із змінами і доповненнями витримала 10 видань. Уклала «Російсько-український словничок медичної термінології», «Словник української фізичної термінології (Проект)» (обидва – 1918), «Словник хімічної термінології (Проект)», (1923), була редактором «Словника української ботанічної номенклатури» (1927). Розробила «Програму для збирання етнографічних матеріалів» (1923). Автор статей з укр. діалектології та фольклористики: «Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричі (давніше Городнянського повіту, тепер Сновської округи на Чернігівщині)» (1924), «До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків» (1925), «До питання про умови розвитку дисимілятивного акання», «Спроба пояснити процес зміни О, Е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (з мапою Поділля)» (обидві – 1928). Уклала фонол. систему укр. мови, яка лягла в основу розвідки «До поняття „фонема“» (1930) та ін. досліджень. У праці «Уваги до сучасної української літературної мови» (1920, 1923, 1925) розглядала проблеми нормалізації укр. літ. мови, підвищення її культури.
Літ.: Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило. Вінніпег, 1954; Булахов М. Г. Курило Елена Борисовна. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 2. Минск, 1977; Аншин Ф. Д., Алпатов В. М. «Дело славистов»: 30-е годы. М., 1994. *О. Г. Муромцева.*

КУРИ́МСЬКИЙ (Kurimsky) Андрій Семенович (7.IX 1933, с. Варадка, тепер Бардіївського окр., Словаччина – 29.XII 1980, Прага) – укр. філолог, славіст у Чехії. Закін. 1957 Карлів. ун-т у Празі. В 1957–61 працював на кафедрі славістики Вищої школи рос. мови і л-ри в Празі, потім – в Ун-ті іноз. мов (згодом включений у структуру Ін-ту чес. мови) АН ЧССР. Мав широке коло наук. інтересів, зокрема досліджував укр. говори Сх. Словаччини і лексикографію. За безпосередньою участю і під кер. К. створено «Українсько-чеський словник» (т. 1–2. Прага, 1994–96). Був членом редколегії «Чесько-українського словника» (т. 1–2. К., 1988–89).
Літ.: Лешка О., Геник-Березовський К. Помер Андрій Куримський. «Нове життя» (Пряшів), 1981, 16 січня.
Л. С. Паламарчук.

КУЧЕРЕ́НКО Ілля Корнійович (12.IX 1923, с. Нова Оржиця, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1968, професор з 1969. Закін. 1952 Київ. ун-т, відтоді працював у ньому: в 1966–87 завідував кафедрою укр. мови, 1987–96 – професор цієї кафедри. Праці – з морфології та синтаксису сучас. укр. мови («Порівняльні конструкції мови в світлі граматики», 1959; «Категорія відмінка в сучасній українській мові», 1961; «Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія», ч. 1–2, 1961–64; 2003, та ін.) та низки статей з теоретичної граматики.
І. Р. Вихованець.

І. К. Кучеренко.

Л – шістнадцята літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [ел] вживається як іменник с. р.: велике **Л**, мале **л**. За формою накреслення – видозмінена кирилична літера **ʌ** («люди»), запозичена з грец. уставного письма. У давньорус. та староукр. писемностях у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) Л вживалося у кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові вживається для позначення сонорного щілинного плавного передньоязикового бокового приголосного звука, який може бути твердим і м'яким (лихо, віл, літо, сіль). **Л** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. У старослов'ян. кирилич. писемності ця літера мала числове значення «тридцять». Нині використовується також при класифікаційних позначеннях і означає «шістнадцятий». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 8-л і т. д.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *Л*
Сінайська	[illegible]
Фінікійська	[illegible]
Давньогрецька	L Λ λ
Візантійська	λ λ
Латинська	L l
Романська	L l ℒ ℓ
Готична	[illegible]
Кирилиця	Λ ʌ
Глаголиця	[illegible]
Українська	Λ л *Л л*

Г. П. Півторак.

ЛАБІАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. labialis – губний) – *артикуляція* деяких *голосних звуків*, коли губи витягуються уперед, утворюючи круглий отвір. Лабіалізованими називаються ті звуки, які супроводяться Л., напр.: суд, жуйка. В укр. мові лабіалізованими є голосні заднього ряду **о**, **у**.

Л. І. Прокопова.

ЛА́ВЕР Василь Іванович (23. XI 1930, с. Зняцеве, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл. – 23.XI 1998, Ужгород) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1992, професор з 1994. Закін. 1954 Ужгор. ун-т. З 1960 працював у ньому: доцент, професор. Досліджував фразеологію укр. літ. мови в її зв'язках з ін. слов'ян. і неслов'ян. мовами, вивчав фразеологію укр. карпат. діалектів, першим в україністиці застосував лінгв. картографування фразеологізмів. Уклав «Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь» (1985, у співавт.), створив регіональний фразеол. «Атлас фраземіки українських діалектів карпатського регіону» (1991; 262 карти з коментарями; не надр.). Автор статей про укр.-угор., укр.-іншослов'ян. мовні контакти, з лінгвостилістики.

П. Ю. Гриценко.

ЛАВРО́ВСЬКИЙ Петро Олексійович [13(25).III 1827, с. Видропужськ, тепер Спіровського р-ну Твер. обл., Росія – 28.II(12.III) 1886, Петербург] – рос. та укр. славіст, лексикограф, педагог, осв. діяч, доктор слов'яно-руської філології, професор, чл.-кор. Петерб. АН з 1856, академік Югослов'ян. академії наук і мист-в. Закін. 1851 Гол. пед. ін-т у Петербурзі. З 1851 працював у Харків. ун-ті (з 1855 – професор), у 1869–72 – ректор Варшав. ун-ту, з 1875 – попечитель Оренбурзького, а в 1880–85 – Одес. навч. округів. Автор статей: «Огляд визначних особливостей наріччя малоруського порівняно з великоруським та іншими слов'янськими наріччями» (1859), «Південноруський елемент в Австрії» (1861), «Про деякі фонетичні й граматичні особливості південноруської (малоруської) мови, не схожі з великоруською» (1863). В них Л. висловлював думку про укр. («малоруську», «південноруську») мову як самостійну серед ін. слов'янських. Розглядав властивості укр. мови «з боку вживання звуків, словотворення, форм етимологічних і синтаксису». Визначаючи місце укр. мови серед ін. слов'янських, Л. перший звернув увагу на своєрідність укр. словотвору. Наукову вартість мають його спостереження над укр. *дифтонгами*: він перший пояснив їхнє виникнення у зв'язку з наголосом, кількісною характеристикою і типом складів. Однак у визначенні місця укр. мови серед ін. слов'янських («перехідна» від великоросійської, північної, до південнослов'янських, зокрема сербської) Л. помилявся.

Ряд праць присвятив проблемі походження укр. мови: «Про мову північних руських літописів» (1852), «Відповіді на листи п. Максимовича до п. Погодіна про наріччя малоруське», «Лист до п. Погодіна: Щодо питання про південноруську мову», «Щодо питання про південноруську мову: лист до редактора» (всі – 1861). Стверджуючи, що укр. мова сформувалася не раніше

13–14 ст., що до того в «руських» літописах постійно спостерігаються відмінні риси загальнорус. мови, які не становлять очевидних ознак як сучас. української («малорусизмів»), так і сучас. рос. мови («великорусизмів»), Л. то приєднується до теорії «родовідного дерева» І. Срезневського, то приймає гіпотезу М. Погодіна (див. *«Погодіна–Соболевського теорія»*).

Літ.: Булахов М. Г. Лавровский Петр Алексеевич. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 1. Минск, 1976; Гудков В. П. Лавровский Петр Алексеевич. В кн.: Славяноведение в дорев. России. Биобиблиогр. словарь. М., 1979. *Є. Х. Широкорад.*

ЛАЗАРЕ́ВСЬКИЙ Василь Матвійович [26.II (10.III) 1817, с. Тирявка, тепер с. Шевченкове Конотопського р-ну Сум. обл. – 28.IV(10.V) 1890, Петербург] – укр. лексикограф, письменник і перекладач. Із небагатої поміщ. сім'ї, найстарший із шести братів, з якими дружив Т. Шевченко. Закін. 1840 Харків. ун-т. Був домашнім учителем. 1846 переїхав до Петербурга.

В 1847–48 – чиновник Оренбурзької прикорд. комісії. Потім працював у м-ві внутр. справ (одночасно із секретарем особливої канцелярії В. Далем – з липня 1848 по червень 1849), брав участь у роботі над «Толковым словарем живого великорусского языка». За підтримки і великої зацікавленості В. Даля підготував рукопис «Матеріалы для составленія Малороссійско-русскаго словаря. Собраны въ концѣ 40-хъ и началѣ 50-хъ годовъ Василіемъ Матвѣевичемъ Лазаревскимъ» (зберіг. в Ін-ті рукопису НБУВ). Тут бл. 13 000 слів (ч. 1–3). Нерідко вказується місцевість, літ. джерела, є ілюстрації з фольклору і худож. л-ри.

Літ.: Из бумаг В. М. Лазаревского. «Рус. архив», 1894, № 8. *Б. К. Галас.*

ЛАКУ́НА (лат. lacuna – заглиблення, яма, пробіл) – 1. Пропуск (невідтворення) у перекладі якоїсь частини тексту оригіналу. 2. У *контрастивній лінгвістиці* слово чи вислів, що не має прямого відповідника в ін. мові. Значення такої одиниці в порівнюваній мові може бути передане описово, напр., укр. **доба** передається англ. мовою тільки словосполученнями twenty-four hours (букв. – двадцять чотири години) або day and night (букв. – день і ніч). Лакунарними є також слова і вислови на позначення нац. *реалій*, крім запозичених порівнюваною мовою. *Б. М. Ажнюк.*

ЛАМА́НСЬКИЙ Володимир Іванович [26.VI (8.VII) 1833, Петербург – 19.XI(2.XII) 1914, там же] – рос. філолог, етнограф, історик, академік Петерб. АН з 1900. Закін. 1854 Петерб. ун-т. Працював службовцем у Публ. б-ці, в держ. архіві м-ва іноз. справ, протягом 1865–99 – на кафедрі слов'ян. філології Петерб. ун-ту (доцент, професор, зав. кафедри). Ґрунтовно описав і частково дослідив осн. зарубіжні слов'ян. архіви. Одним з перших виступив проти традиц. погляду на походження літ.-писемної мови на Русі, заявивши у праці «Слов'янське „Житіє св. Кирила" як релігійно-етичний твір і історичне джерело» (1915) про східнослов'ян. основу мови Київ. Русі. Л. був прихильником ідеї запровадження рос. мови як загальнослов'янської. Ставлення Л. до проблем укр. мови та л-ри не було однозначним. У рец. на ст. «Національна безтактність» М. Чернишевського він стояв на великодержавницьких позиціях, однак у статтях про І. Срезневського та О. Потебню говорив про необхідність розвитку укр. мови на самобутній нар. основі.

Тв.: О славянах в Малой Азии, в Африке и в Испании. СПб., 1859; Об истор. образовании древнего славян. и рус. языка. СПб., 1869; Введение в славяноведение. СПб., 1895.

Літ.: Булахов М. Г. Ламанский Владимир Иванович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 1. Минск, 1976. *Є. С. Регушевський.*

ЛАНЦЮЖО́К МОРФЕ́М – див. *Морфем ланцюжок.*

ЛАПКИ́ („ ", « ») – парний видільний *розділовий знак.* Увійшов у вжиток із кін. 18 ст. І. Котляревський використав його в «Енеїді», О. Павловський у граматиці (1818), П. Білецький-Носенко у словнику (1-а пол. 19 ст.), Є. Желехівський у вст. частині до словника (1886), Б. Грінченко в ілюстрат. частині «Словаря української мови» (т. 1–4, 1907–09) та ін. За сучас. «Українським правописом» (1993) у Л. беруться: 1) цитати, причому й тоді, коли цитата входить у середину речення як його складова частина: «Усім нам, працівникам галузі перекладу, цього „високого мистецтва", за виразом К. І. Чуковського, або „благородного ремесла", як говорить Марія Домбровська, корисно пам'ятати слова О. Твардовського про С. Маршака як перекладача Бернса: „Він зробив його росіянином, залишивши шотландцем"» (М. Рильський); 2) слова, що їх не вважають за свої, або що наводяться з відтінком презирливого чи іронічного ставлення до чужого вислову, а також слова, вжиті вперше, або, навпаки, *застарілі слова* та незвичайні: «Для більшості її [Лесі Українки] сучасників той дух [новаторського мистецтва] нагадував „хмару, що сунулась так тяжко по долині", а для нас, „на високості" XX століття, він „одмінився, просвічений нагірним, чистим світлом"» (Д. Павличко); 3) при прямій мові, коли вона наводиться в рядок, без абзаца: «У цей час я побачила далеко машину і стала показувати в інший бік: „Дивіться, дивіться! Хтось іде!"» (Ю. Яновський); «Чується немолодий голос хазяйки: „Та двері, двері зачиняйте"» (А. Шиян); «„Трава – що воно таке?" – запитав мене син» (І. Драч); «Мамо, – каже старший брат, – ходім додому!» (Марко Вовчок); 4) індивід. назви заводів, фабрик, клубів, пароплавів, організацій, підприємств, наук. праць, літ. творів, газет, журналів, кінофільмів та ін.: завод «Арсенал», швейна фабрика «Дитячий одяг», корабель «Петро Сагайдачний», фірма «Світанок», банк «Україна», вид-во «Українська енциклопедія», повість «Перехресні стежки» І. Франка, газета «Урядовий кур'єр», журнал «Сучасність», кінофільм «Устим Кармелюк».

Літ.: Укр. правопис. К., 1993. *А. А. Бурячок.*

ЛА́РІН Борис Олександрович [5(17).I 1893, Полтава – 26.III 1964, Ленінград] – рос. і укр.

мовознавець, перекладач, педагог, чл.-кор. АН УРСР з 1945, академік АН Лит. РСР з 1949. Закін. 1914 Київ. ун-т. З 1917 – доцент, з 1931 – професор Петрогр. (згодом Ленінградського) ун-ту. Л. належать дослідження з істор.-порівняльного і заг. мовознавства, слов'ян., балт. та інд. мов. У галузі україністики віддавав перевагу питанням діалектології, був одним з організаторів підготовки «Атласу української мови». Л. належать праці (рос. мовою): «Проект Діалектологічного атласу української мови» (1948), «Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласу української мови» (1948, 2-е вид. – 1949), «Про методологію радянської лінгвістичної географії» (1949), «Принцип укладання обласних словників української мови» (1956), «Про народну фразеологію» (1959), «Спірні та нерозв'язні питання української регіональної лексикографії» (1962) та ін. Л. одним із перших в Україні почав вивчати мову міського населення («Мовний побут міста», 1928). Написав ряд рецензій на праці з укр. мовознавства.

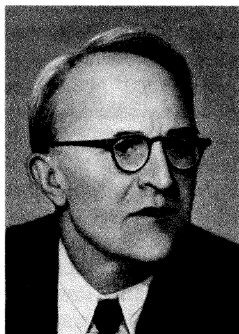

Б. О. Ларін.

Літ.: Тимошенко П. Д. Б. О. Ларін і укр. мова. «Вісник Київ. ун-ту. Серія філології та журналістики», 1964, № 6; Плющ П. П. Б. О. Ларін і укр. рад. мовознавство (1893–1964). «Мовознавство», 1973, № 5; Булахов М. Г. Ларин Борис Александрович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 3. Минск, 1978; Гриценко П. Ю. Внесок Б. О. Ларіна у розвиток укр. діалектології. В кн. Актуальні питання мовознавства у світлі праць Б. О. Ларіна і Ф. П. Філіна. К., 1993. *Й. О. Дзендзелівський.*

ЛАТЕРА́ЛЬНІ ПРИ́ГОЛОСНІ – див. у ст. *Приголосні звуки.*

ЛАТИ́НИЦЯ (від лат. Latinus – латинський, римський), латинка – одна з найдавніших систем письма, якою користувалися давні римляни і яка лягла в основу письма більшості народів Зх. Європи. Назва походить від племені латинів. Л. є відгалуженням етруського алфавіту, що походить від грец. письма. Найдавніший напис Л. виявлено на золотій застібці з м. Пренесте (6–5 ст. до н. е.). Напрям письма спочатку був справа наліво, пізніше – перший рядок тексту читався справа наліво, другий – зліва направо і так до кінця тексту (т. з. бустрофедон). Після 4 ст. до н. е. – напрям лише зліва направо. Форма літер усталилася у 1–5 ст. Спочатку вживалися лише великі літери (маюскульне письмо), а з 8 ст. – великі й малі (мінускульне). Л. стала основою алфавітів багатьох мов Європи (зокрема, романських, герм., західнослов'ян., окремих південнослов'ян., фіно-угорських), ряду мов Африки, Америки, Азії. Л. створена значна частина писем. спадщини України (лат. і польс. мовами). Проникнення Л. в Україну пов'язують з канцелярією князя Данила Галицького, який після прийняття 1254 королів. титулу здійснював інтенсивні контакти з країнами Європи. Початком 14 ст. датуються перші латиномовні акти внутр. обігу, що з'явилися в Галичині. До серед. 15 ст. лат. мова практично повністю витіснила тут староукраїнську зі сфери судочинства, адміністративної. На Волині й Наддніпрянщині функції ділової латини були значно вужчими, тому що в цій ролі з кін. 16 ст. почала інтенсивно вживатися польс. мова. З огляду на контакти укр. писарів з мовами, де застосовувалася Л. з 14–15 ст., ця традиція частково зберігається і в укр. пам'ятках ділової писемності 16–17 ст. – спостерігаються випадки використання Л. у пам'ятках, писаних тодішньою укр. мовою, пор., напр.: «tedy... Oleszko Pukossowicz y so staremy liudmy wiwył zemliu sczo ko Poukossowczom panu Mirosławu od Bludnik hranicza» (Галич, 1413). Ці стихійно виниклі україномовні записи із застосуванням Л. польс. типу мають велику цінність для історії укр. мови, бо в них значно точніше, ніж у кирилич. пам'ятках, скутих традицією, відбито тодішню укр. мову, зокрема, її фонотеку.

Паралельно, з кін. 16 ст., внаслідок переорієнтації на західноєвроп. освітні зразки в широкий обіг входить латина як мова освіти й культури. Осн. частина пам'яток такого роду, що збереглися, пов'язана з Києво-Могилян. академією, а пізніше – з уніат. школами Галичини й Правобереж. України. Тоді ж, у кін. 16 ст., в укр. друкарнях було започатковане книгодрукування лат. і польс. мовами.

Після розпаду Речі Посполитої (кін. 18 ст.) польс. мова ще понад півстоліття зберігала провідні позиції в Правобережній і понад століття – у

Давні знаки	Сучасні знаки	Назва літери	Вимова літери	Давні знаки	Сучасні знаки	Назва літери	Вимова літери
A	Aa	а	[а]	N	Nn	ен	[н]
B	Bb	бе	[б]	O	Oo	о	[о]
C(K)	Cc	це	[ц] і [к]	P	Pp	пе	[п]
D	Dd	де	[д]	Q	Qq	ку	[к]
E	Ee	е	[е]	R	Rr	ер	[р]
F	Ff	еф	[ф]	S	Ss	ес	[с]
	Gg	ґе	[ґ]	T	Tt	те	[т]
H	Hh	га	[г]	V	Uu	у	[у]
I	Ii	і	[і]		Vv	ве	[в]
	Jj	йот	[й]	X	Xx	ікс	[кс]
K	Kk	ка	[k]		Yy	іпсилон	[і]
L	Ll	ель	[л]		Zz	зета	[з]
M	Mm	ем	[м]				

Латиниця.

Галицькій Україні, де в серед. 19 ст. навіть дебатувалася ідея запровадження лат. алфавіту для укр. письма (див. *«Азбучна війна»*).
Еволюція Л. в Україні як графіч. системи в найзагальніших рисах відбивала загальноєвроп. процес розвитку письма, що полягав у поступовому витісненні середньовіч. готич. канонів новітньою моделлю, витвореною на основі т. з. гуманістичної стилістики італ. походження. Остаточне витіснення готич. курсивів близькими до сучас. письма гуманістичними відбулося в Галичині в 2-й пол. 16 ст., у волин.-наддніпрянському регіоні – в 1-й пол. 17 ст. Протягом 18–19 ст. в Україні спостерігаються ті ж зміни моди на стилі письма, яким підпадала і європ. графіка того часу завдяки поширенню загальновжив. підручників каліграфії та шкільних прописів. Що стосується книгодрукування, то спершу в обігу було два типи шрифтів, характерних для тодішніх друкарень Чехії і Польщі: для латиномов. текстів – італійські, для польськомовних – нім. готичні. З 18 ст. повсюдно утвердилися новітні шрифти, наближені до сучасних.
Спроба застосувати Л. до сучас. укр. мови у 20-х рр. 20 ст. (див. про її проект: Pylypenko S. Odvertyi lyst do vsix, xto cikavytsja cieju spravoju. «Червоний шлях», 1923, № 6—7) успіху не мала. Проте не втрачає своєї актуальності проблема застосування до укр. мови лат. транскрипції та транслітерації у наукових, зокрема міжнародних, виданнях, а також у практиці міжнар. контактів (зокрема, в телегр. зв'язку).
Літ.: Истрин В. А. Развитие письма. М., 1961; Гиляревский Р. С., Гривнин В. С. Определитель языков мира по письменностям. М., 1961; Різник М. Г. Письмо і шрифт. К., 1978; Павленко Н. А. История письма. Минск, 1987.
Ф. О. Нікітіна, Й. М. Яковенко.

ЛАТИНІ́ЗМ (від лат. Latinus – латинський, римський) – різновид *запозичень*; слово, його окр. значення, вислів, морфема тощо, запозичені з лат. мови або утв. за її зразком. Л. переважно усвідомлюються мовцями як чужорідний елемент і зберігають ознаки свого походження. Л. в укр. мові розшаровуються за часом своєї появи: успадковані з давньорус. мови (**баня**, **коляда**, **фортуна**); запозичені у 15–18 ст. внаслідок вивчення лат. мови в укр. школах (**абсурд**, **бурса**, **вакації**, **гумор**, **кримінал**, **оренда**, **рація**, **термін** та ін.) – частина з них увійшла в укр. мову через польс. посередництво, менше – через нім., рос., французьке; запозичені у 19–20 ст. переважно як елементи сусп.-політ., мед., біол. та ін. наук. термінології (**алібі**, **ампула**, **вакуум**, **гербарій**, **дегенерат**, **еволюція**, **модус** та ін.). Л. становлять значну частину *інтернаціоналізмів* укр. мови. Серед Л. окр. групою стоять скальковані фразеологізми (**Жереб кинуто**, **Золота середина**, **Біла ворона**). Іноді окр. слова, вирази й крилаті вислови лат. походження передаються на письмі *латиницею* (**alter ego** 'друге я', **post scriptum** 'після написаного', **memento mori** 'пам'ятай про смерть', **sapienti sat** 'розумному досить'). Серед Л. української мови вирізняються латинські за походженням засоби словотворення: префікси **де-**, **екс-**, **ім-**, **ін-**, **інтер-**, **ре-**, **ультра-**; суфікси **-аль(ний)**, **-ат**, **-ація**, **-ент**, **-ій**, **-тор**, **-тура-**, **-ум**, **-ус**.
Літ.: СУМЛ. Лексика і фразеологія. К., 1973.
С. В. Семчинський.

ЛА́ТТА Василь Петрович (29.XII 1921, с. Пчолине, тепер Снинського р-ну Пряшівського краю, Словаччина – 27.VI 1965, Братислава; похов. у с. Пчолиному) – укр. мовознавець у Словаччині, педагог, канд. філол. наук з 1957. Навч. 1942–44 у Віден. політех. ін-ті, 1945–48 у Братиславському, 1948–50 у Ленінгр. ун-тах. Був викладачем, доцентом Братисл. ун-ту. Досліджував історію формування фонол. систем східнослов'ян. мов, укр. говірки Сх. Словаччини, зокрема фонетику і фонологію (повноголосся; ікавізм: рефлекси **е** та носових голосних, **ы**, **і**; депалаталізацію, питання діал. акцентології), укр.-словац. діал. межу. Розробив теор. засади створення регіон. лінгв. атласів мов. порубіжжя, уклав «Атлас українських говорів Східної Словаччини» (1991). Л. належать праці: «Українські говірки Східної Словаччини» (1957), «Повноголосся в українських говірках Східної Словаччини», «Українська мова в ЧССР» (обидві – 1958), «Словацько-українська мовна межа» (1962), «Система наголосів українських говорів Східної Словаччини» (1964), «Із вокалізму українських говорів Східної Словаччини» (1965), «Принципи картографування і побудова атласу українських говірок Східної Словаччини» (1966). Вивчав окр. проблеми укр. етнографії («До проблеми дослідження культури, побуту, мови українського населення у Східній Словаччині», «Вуглярство в Галерах біля Снини», 1958; словац. мовою).

В. П. Латта.

Літ.: Мушинка М. Василь Петрович Латта (1921–1965). В кн.: Наук. зб. Музею укр. культури в Свиднику, т. 1. Пряшів, 1965; Василь Петрович Латта. В кн.: Укр. лінгв. географія. К., 1966; Štolc J. Atlas ukrajinských nárečí na Vychodnom Slovensku. «Slavica slovaca», 1978, r. 13, № 1; Дзендзелівський Й. О. Василь Петрович Латта. В кн.: Наук. зап. Культур. союзу укр. трудящих в ЧСР, № 8–9. Пряшів, 1979–81; Наук. зап. (Союз русинів-українців Словац. Респ-ки), № 18. Пряшів, 1993; Лизанець П. М. [Рец.] В. Латта. Атлас укр. говорів Сх. Словаччини. В кн.: ОЛА МИ. М., 1996.
П. Ю. Гриценко.

ЛЕВ Василь Михайлович (7.II 1903, с. Старий Ярів, тепер Яворівського р-ну Львів. обл. – 23.III 1991, Нью-Йорк, США) – укр. мовознавець та історик л-ри, професор, д. чл. НТШ у США з 1947. Закін. 1922 гімназію (Перемишль), 1930 – Львів. ун-т. Викладав 1937–41 у Львів. ун-ті, одночасно був наук. співробітником Відділу сусп. наук АН УРСР у Львові. 1944 виїхав до Польщі, згодом – до Австрії; з 1948 жив у США. В 1952–58 був професором коледжу ім. св. Василя Великого в м. Стамфорді (США), 1958–72 – ун-ту і коледжу в м. Скрентоні (США), 1944–49 та 1963–88 викладав слов'ян. філологію в Укр. вільному ун-ті в Мюнхені, 1963–88 –

старослов'ян. та укр. мови в Укр. катол. ун-ті (Рим). Автор праць «Український переклад хроніки Мартина Бєльського» (1935), «Нарис граматики староцерковнослов'янської мови» (1959), «Українсько-англійського словника» і «Англійсько-українського словника» (обидва – 1947, разом з І. Верб'яним), розвідки «Сто років праці для науки і нації. Коротка історія Наукового Товариства ім. Шевченка» (1972). Досліджував пам'ятки укр. мови (статті «Крехівський Апостол», 1929; «Мовні особливості „Крехівської палеї"», 1939, та ін.). Багато уваги приділяв вивченню мови письменників «Руської трійці», Т. Шевченка, І. Франка та ін. Видав капітальну працю «Богдан Лепкий. 1872–1941. Життя і творчість» (1976), в якій чимале місце займають роздуми про мову і стиль письменника. Тут уміщено і бібліографію творів Б. Лепкого, літературозн. та мовозн. праць про нього.

Ф. П. Погребенник

ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Йосиф (1801, с. Баранчичі, тепер Баранчівці Самбірського р-ну Львів. обл. – 24.V 1860, с. Нагуєвичі, тепер Івана Франка Дрогобицького р-ну Львів. обл.) – укр. мовознавець, теолог, поет, фольклорист і культур. діяч. Закін. філос. і теол. студії у Відні, був викладачем богослов'я у м. Перемишлі, а потім священиком у селах Шклі, Трушеві, Нагуєвичах. Писав *язичієм.* Автор першої друкованої граматики укр. мови в Галичині «Граматика руської або малоруської мови в Галичині» (1834, нім. мовою), а також букваря та перекладу граматики нім. мови для укр. шкіл. Уклав «Приручний словар словенопольський» (1830), опубл. кілька статей з питань укр. літ. мови. У ст. «Відповідь на погляд про запровадження польської азбуки в руську писемність» (1834, польс. мовою) першим виступив проти пропозиції Й. Лозинського латинізувати укр. алфавіт. *М. Л. Худаш.*

ЛЕ́ВЧЕНКО Григорій Андріанович [17(30).XI 1901, с. Новоселиця, тепер Попільнянського р-ну Житом. обл. – 19.II 1944, Київ] – укр. мовознавець. Закін. 1926 Київ. ІНО. З 1934 викладав укр. мову та заг. мовознавство в Херсон. ІНО, потім у Харків. і Київ. ун-тах. Брав участь у підготовці «Українського правопису» (1933). Праці з історії укр. літ. мови: «Місце Шевченка в історії української літературної мови» (1939), «Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX століття» (опубл. 1946).

Літ.: Кирилюк Є. Григорій Андріянович Левченко. «Мовознавство», 1976, № 6. *З. Т. Франко*

ЛЕ́ВЧЕНКО Михайло Михайлович (псевд. – Лучинський Богуслав, Лучинський Болеслав, Незначний Борис; 1830, Київ – 9.X 1891, там же) – укр. лексикограф і етнограф. Автор першого рос.-укр. словника «Опыт русско-украинского словаря» (1874), у реєстрі якого понад 7 500 рос. слів і майже 9 000 українських. Укр. частину словника Л. дібрав переважно з найпоширенішого пд.-сх. наріччя і творів укр. письменників. Окр. реєстрами виділені «Личные имена южноруссов» та «Географические имена». Одним з перших звернувся до питання про укр. термінологію на нар. основі (ст. «Замітка про русинську термінологію», 1861). У 1875 надр. розвідку «Кілька даних про житла та їжу південнорусів» («Записки Юго-Западного отделения императорского Русского географического общества», т. 5). Автор ряду ін. етногр. праць.

Літ.: Москаленко А. А. Нарис історії укр. лексикографії. К., 1961; Горецький П. Й. Історія укр. лексикографії. К., 1963. *Й. О. Дзендзелівський.*

ЛЕ́ВЧЕНКО Сергій Пилипович [6(19).X 1902, с. Незаможне, тепер Ріпкинського р-ну Черніг. обл. – 24.VI 1969, Київ] – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1947. Закін. 1930 Черніг. ІНО. У 20–30-х рр. працював у школах Чернігівщини та Вінниччини, згодом у вузах Харкова, 1943–44 був директором Істор. музею в Чернігові, з 1945 і до кінця життя – ст. наук. співробітник Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, викладав укр. мову в Київ. ун-ті. Осн. праці: «Огляд підручників з української мови для середньої школи» (1938), «Нове видання „Українського правопису"» (1946), «Термінологічна лексика в російсько-українських словниках» (1951), «Театр і культура мови» та ін. Автор і співавтор низки підручників, посібників, програм і метод. розробок з укр. мови, «Словника власних імен людей» (1954, 3-є вид. – 1967), «Каталогу річок України» (1957) та ін. Один з укладачів і редакторів «Українсько-російського словника» (т. 1–6, 1953–63), ін. лексикогр. праць.

Літ.: С. П. Левченко (1902–1969). «Мовознавство», 1969, № 5; Булахов М. Г. Левченко Сергей Филиппович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 3. Минск, 1978. *Л. С. Паламарчук*

ЛЕЖЕ́ (Léger) Луї-Поль-Марі (13.I 1843, Тулуза – 30.IV 1923, Париж) – франц. славіст, письменник, перекладач, історик, академік Петерб. АН з 1890, чл. Академії написів і красного письменства Франції з 1900. Засновник славістики у Франції. 1868 на його клопотання у Сорбонні відкрито кафедру слов'ян. мов. З 1875 – професор сербохорватської, з 1876 – рос., з 1885 – ін. слов'ян. мов і л-р у Колеж де Франс, де 1904–06 читав курс укр. мови і л-ри. Автор статей з україністики у франц. енциклопедії «Новий ілюстрований Ларусс» («Nouveau Larousse illustré», 1908–12). Підтримував наук. контакти з М. Костомаровим, В. Антоновичем та М. Драгомановим. Багато писав про Україну, перекладав укр. казки. Високо цінував творчість Т. Шевченка і переклав ряд його творів. Осн. праці: «Кирило і Мефодій» (1868), «Слов'янський світ» (1873), «Слов'янські етюди», «Граматика російської мови» (обидві – 1878) та ін.

Й. О. Дзендзелівський.

ЛЕКСЕ́МА (від грец. λέξις – слово, вислів) – *слово* як сукупність усіх його форм і значень, як структурний елемент мови – на відміну від слова в його конкр. реалізаціях (*словоформах,*

слововживаннях, «словозначеннях» – окр. значеннях полісем. слова). В такому знач. термін запропонував О. Пєшковський, який розумів Л. як «слово-тип», на відміну від «слова-члена». Термін «лексема» в різних лінгв. школах та окр. лінгвістами використовується і в ін. трактуваннях. Зокрема, деякі сучасні рос. мовознавці розуміють його не як двосторонню лекс.-грамат. одиницю, що має план вираження і план змісту, а як слово в плані вираження – на відміну від семеми як слова в плані змісту.

Літ. див. до ст. *Слово.* *О. О. Тараненко.*

ЛЕ́КСИКА (від грец. λεξικός – словесний, словниковий) – сукупність *слів*, словниковий склад мови в цілому або її діалекту, а також певної сфери спілкування, стилю мови (побут., розм., профес., ділова, жаргонна та ін. Л.), творів письменника або певного твору. Л. є об'єктом вивчення *лексикології*. Осн. засобом збирання, опису, систематизації Л. є мовні словники (див. *Лексикографія*, *Словник*). Л. будь-якої мови – це складна і різнопланова сукупність слів, що об'єднуються в певні ряди, групи, шари на основі тієї або ін. спільності, подібності семант., форм., стиліст., функц., генет. та ін. характеру і водночас розрізняються, протиставляються в межах таких угруповань за вужчими, диференц. ознаками. Це дозволяє Л. успішно виконувати комунікат. та ін. мовні функції, дає підстави вважати Л. не мех. набором слів, а певною структурованою системою, що складається з підсистем семант. (див. *Лексико-семантична система*), стиліст. та ін. характеру. До лекс. одиниць, крім власне слів, належать і т. з. аналітичні слова (**буду ходити, тільки що, до побачення!, двадцять два**), окремі значення («підзначення») полісеміч. слова і лексичні, або номінативні, словосполучення («складені слова»), які об'єднуються зі словом спільною номінат. функцією і здатністю відтворюватися в мові як готові й самост. одиниці. Лекс. словосполучення (**білий гриб** 'боровик', **старший лейтенант, вести боротьбу**) відмежовуються від синтаксичних відтворюваністю у мові, а від фразеологічних (див. *Фразеологізм*) – більшою семант. членованістю і суто номінат. (не емоц.-експресивною) функцією. Втім, єдиної думки щодо розмежування словосполучень як об'єктів лексикології і фразеології немає (за традиц. поглядом, усі ці словосполучення – фразеологізми, але сама фразеологія є лише підрозділом лексики).

Л. найбільше порівняно з ін. мовними рівнями, з одного боку, пов'язана з явищами навкол. дійсності, з відображуваним і позначуваним мовою об'єктивним світом, а з другого, – залежна від розшарування, диференціації за різними ознаками мов. колективу та його суб'єктивного світосприйняття. Безпосередньо реагуючи на зміни в дійсності, Л. постійно поповнюється позначеннями нових предметів, явищ, процесів, понять дух. сфери і звільняється від назв відмерлих реалій та понять. Звідси – відкритий, незамкнений характер лекс. системи та її динамічність. Виражаючи колект. свідомість етносу як суб'єктив. образ об'єктив. світу, Л. формує «мовну картину світу», що варіюється в різних мовах. Відображаючи структурування мов. колективу і пост. прагнення мовців до оновлення виражальних засобів, Л., по-перше, диференціюється залежно від тер., соціальних, профес., вікових та ін. відмінностей у складі мовців (див. *Діалект*, *Дитяча лексика*, *Жаргон*, *Стиль*), по-друге, демонструє емоц.-експресивні можливості мови, явище *моди в мові*.

Л. становить основу *номінації* – на базі як внутр. ресурсів мови (словотворення, полісемія, лексикалізація і фразеологізація словосполучень), так і запозичень з ін. мов. З погляду співвідношення різних типів номінації Л. укр. мови відзначається такими особливостями, як відносно менша питома вага однослівних термінол. та номенклатурних найменувань порівняно з західнослов'ян. мовами (**дротовий завод** – польс. **drutownia**) і більша – порівняно з рос. мовою (**залізниця** – рос. **железная дорога**); відносно більша роль афікс. словотворення і, відповідно, менша роль полісемії порівняно з англ. та франц. мовами; відносно менша роль композиції порівняно з нім. мовою тощо.

Групування слів за семант. принципом здійснюється, по-перше, за їхніми парадигмат. і синтагмат. відношеннями, по-друге, на різних рівнях мовної структури, виходячи з різних аспектів знач. слова: в морфології на основі спільних грамат. значень виділяються лекс.-грамат. класи слів (*частини мови*), повнозначні й службл. слова, слова з конкр. і абстр. значеннями та ін.; у словотворенні на основі спільних словотв. значень – назви діяча, знаряддя, місця тощо; у Л. на основі спільних компонентів лекс. значень – семант. поля, лекс.-семант. групи, що ґрунтуються на родо-видових відношеннях – гіпонімії (**дерево – дуб, сосна, береза** та ін.), *синоніми*, *антоніми,* конверсиви (див. *Конверсія* 2; три ост. типи семант. відношень наявні також у семантиці ін. мовних рівнів). Семант. розвиток слова веде до виникнення на основі його вихідного знач. *переносних значень* і формування *полісемії*. На основі семант. асоціювання синтагмат. характеру ґрунтується *сполучуваність* слів: а) власне семант. характеру (сполучність понять, позначуваних певними словами: **собака гавкає**, **хімічне волокно**); б) семант.-ідіомат. характеру (вибіркова сполучність певних слів з аналогіч. значеннями: **директор** наук. ін-ту, але **ректор** ін-ту як навч. закладу); в) семант.-прагмат. характеру (вибіркова сполучність понять, зумовлена ціннісними орієнтаціями мовців): **дуб – високий**, **степ – широкий**, **річка – глибока** (пост. епітети та словесні реакції в асоціат. тестах, що свідчать про спрямованість уваги саме на більший полюс шкали розміру). На основі групування слів за форм.-лекс. принципом виділяються різні типи *омонімів* та *пароніми* (між останніми може бути не тільки формальна, а й семант. близькість).

У стиліст.-функц. плані Л. поділяється на ряд стиліст. шарів. Це, по-перше, диференціація Л. нац. мови за сферами вживання і територією поширення: а) загальнонародна Л. – діал., профес., жаргонна; б) у межах загальнонародної Л. – Л. літ. мови і Л. просторіччя. По-друге, це можлива тер. диференціація Л. загальнонац. літ. мови на варіанти (див., напр., *Західноукраїнська мовно-літературна практика).* По-третє, функц.-стильова диференціація Л. літ. мови: *загальновживана лексика* (міжстильова) – Л., обмежена певними сферами вживання та стилями (тут насамперед виділяється опозиція *розмовна лексика – книжна лексика* з диференціацією останньої на поет., публіцист., ділову, термінологічну). По-четверте, диференціація на стилістично *нейтральну лексику* й *емоційну лексику* з виділенням у межах останньої таких категорій, як: 1) висока (**воїн**, **горнило**, **керманич**, **клич**, **грядущий**, **благоговіти**) – знижена (**смердіти**, **пузатий**, **сонливий**) Л.; 2) Л. з додатковими емоц.-оцінними характеристиками: а) експресивна Л. – емоц. одиниці з підсилювальним знач. і особливими виражальними можливостями (**шкварити**, **чесати**; **звір**, **зубр**, **мегера** – про людину; **море**, **сила** – дуже багато; **звірство**, **роздраконити**); б) за вираженням емоц. оцінки: «позитивна» Л. (схвальна: **здоров'як**, **чолов'яга**, **козачи́на**) і «негативна» (несхвальна: **судилище**, **штурмівщина**, **скороспілий**; зневажлива: **нікчема**, **людці**, **лопух** – про людину; презирлива: **набрід**, **політикан**, **чинодрал**); в) за вираженням емоц. ставлення: пестлива (**козаченько**, **хлоня**, **соколик**), груба (**баньки**, **жерти**, **заткнутися**), жартівлива (**благовірний**, **дульцинея**), іронічна (**розумник**, **прожект**, **велемудрий**), глузлива (**рогоносець**, **сліпак**), фамільярна (**друзяка**, **дружище**, **дідуган**; **чорт**, **чортеня** – перен.), лайлива (**паразит**, **паршивець**). По-п'яте, диференціація Л. з погляду *активного словника* і *пасивного словника*, частотності вживання: а) Л., що активно вжив. у мові протягом значного істор. періоду (осн. лекс. фонд мови) або є актуальною для даного періоду – Л., що відходить з активного вживання (див. *Застарілі слова*), і Л., що входить (або могла б за певних умов увійти) в мову (див. *Неологізм*, *Оказіоналізм*, *Потенційне слово*); б) часто або частіше вживана Л. – рідко або рідше вживана Л. До осн. лекс. фонду належать звичайно числівники, займенники, первинні прийменники, сполучники, вигуки, серед іменників – назви частин тіла, спорідненості, серед прикметників – позначення розміру, кольору, серед дієслів – позначення руху, положення в просторі, осн. фізіол. дій тощо.

За походженням Л. поділяється на споконвічну (питому) для даної мови і запозичену з ін. мов. Споконвічна укр. Л. становить кілька істор. ярусів: а) слова (точніше, корені слів), що ведуть свій початок від праіндоєвроп. епохи і мають відповідники в ін. індоєвроп. мовах: назви предметів і явищ навкол. середовища (**земля**, **небо**, **день**, **ніч**, **зима**, **весна**, **вода**, **вогонь**, **вітер**), ряду рослин (**дерево**, **дуб**, **береза**, **клен**), тварин і продуктів тваринництва (**вовк**, **олень**, **вівця**, **муха**; **м'ясо**, **молоко**, **вовна**), частин тіла (**око**, **вухо**, **ніс**, **зуб**), спорідненості (**отець**, **мати**, **син**, **дочка**, **брат**, **сестра**), осн. дій і функцій, пов'язаних з людиною (**жити**, **мерти**, **бути**, **іти**, **їсти**, **бити**, **брати**, **дати**), деякі позначення розміру, кольору (**малий**, **довгий**, **вузький**; **білий**, **жовтий**), чисел, особ. займенники (**я**, **ти** та ін.); спадщина *балто-слов'янської мовної спільності*; б) слова, відомі від праслов'ян. епохи і відсутні в неслов'ян. мовах: **вчора**, **завтра**; **неділя**, **понеділок** та ін. дні тижня; **березень**, **квітень** та ін.; **трава**, **пшениця**, **гриб**; **ведмідь**, **пес**, **змія**; **страва**, **сало**, **борошно**, **пиво**; **тіло**, **серце**, **палець**; **чоловік**, **сват**, **внук**; **великий**, **широкий**, **мілкий**; **червоний**, **синій**; **добрий**, **здоровий**, **гордий**; в) слова, що походять із східнослов'ян. діал. зони, яка існувала від 6 ст. н. е. до становлення окр. східнослов'ян. мов і риси якої частково відбилися в літ.-книжній *давньоруській мові*: **снігур**, **кажан**; **гречка**, **смородина**; **дядько**, **племінник**; **хороший**, **дешевий**, **кволий**; **колупати**, **соловіти**; **дев'яносто**, **сорок**; **сьогодні**, **спасибі** та ін.; г) власне укр. слова (якщо брати слова в цілому, цей шар Л. є кількісно найбільшим і структурно найрізноманітнішим; значно менше тих слів, самі корені яких не мають точних і прозорих формальних або семант. відповідників в ін. мовах): **бублик**, **бузувір**, **галас**, **галушка**, **галявина**, **горопаха**, **жмикрут**, **запаска**, **заграва**, **затірка**, **кебета**, **ковбаня**, **ластовиння**, **макітра**, **макогін**, **макорженик**, **мрія**; **вибагливий**, **загальний**, **кмітливий**; **голомшити**, **жмакати**, **лаштувати**, **линути**; **заздалегідь**, **либонь**, **мабуть**, **мерщій**; власне укр. значення ряду слів: **чоловік** і **дружина** (в шлюбі), **луна** 'відгомін', **лагодити.** Л., запозичена з ін. мов, за давністю запозичення і ступенем засвоєння поділяється на *запозичені слова* в цілому та *іншомовні слова* зокрема (запозичення, що не втратили своїх чужорідних фонет. або морфол. особливостей). Серед останніх виділяють *інтернаціоналізми*, *екзотизми*, *варваризми.* Крім власне лекс. запозичень, є запозичення-*кальки* – структурні (словотвірні) та семантичні. Запозичення бувають прямі (безпосередньо з мови-джерела) і опосередковані (через ін. мову; для укр. мови такими мовами-посередниками були переважно рос. і польська). Походження слова в мові вивчає *етимологія.*

Про дослідження Л. укр. мови див. у ст. *Лексикологія.*

О. О. Тараненко.

ЛЕКСИКАЛІЗА́ЦІЯ (від *лексика*) – 1. Перетворення компонента слова, словоформи чи сполучення слів на окр. слово або стійке словосполучення як еквівалент слова. Осн. різновиди Л.: а) Л. однієї з морфем або певного форм. елемента слова (переважно в іншомов. словах) зі збереженням його значення – префіксів: **контра** «контрреволюціонер», **екстра** «дуже хо-

роший» (на основі слів типу екстраклас); суфіксів: **ізм** (як позначення різних теорій, напрямів), **іст** («... баптисти, євангелісти... і всякі такі інші „істи“» – Остап Вишня); компонентів склад. слова або неморфем. елементів слова: **унтер** (з унтер-офіцер), **хай** (з нехай), **спец**, **зав**, сучасне розмовне **маг** (з магнітофон), **фанат**, **фан** (з фанатик). Способом Л. утворені запозичені з ін. мов слова: **авто**, **кіло**, **кіно**, **метро**; *алегроформи* «**ма**» (з мамо), «**диви!**» (з дивись); б) Л. відмінкової (у т. ч. з прийм.), числової та ін. словоформ: напр., у назвах церк. свят (**Миколая**, **Покрова** – Л. форми род. в. ім. ч. р.), у прислівниках (**верхи**, **миттю**, **вгорі**), у вигуках (**Боже!**); **вершки** (молочний продукт), **Піски** (село); в) Л. словосполучення та речення як їх *зрощення* (**Великдень**, **добридень**, **насамперед**, **жалюгідний**, **крайнебо**, **маловідомий**, **хтозна**); г) перетворення вільного синтакс. словосполучення на лекс. і фразеол. (див. також *Фразеологізація*) стійкі словосполучення: **білий гриб** (боровик), **до схід сонця**, **хліб і сіль**, **гнати в три шиї**.

2. Обмеження в реалізації тих чи ін. фонетичних, морфонол. і морфол. явищ певними словами (навіть окр. словом) без регулярного їх поширення на решту (більшість) однотипних у відповід. плані слів. Напр., при *комбінаторних змінах звуків*: дисиміляція **чн>шн**, відбувшись у таких словах, як **рушник**, **сердешний** (бідолашний), **соняшник**, **торішній** та деяких ін. (у вимові й написанні), [**молошний**], [**соняшний**] та деяких ін. (тільки у вимові), не поширилася в літ. мові на переважну більшість слів з цим звукосполученням: **вічний**, **сердечний** (від серце), **столичний**, **точний** та ін.

Літ.: Кузнецова О. Д. О понятии лексикализации. Лексикализация фонет. явлений в говорах. «Вопросы языкознания», 1978, № 2; Аркушин Г. Лексикалізація афіксів в укр. мові. «Укр. мова», 2002, № 3. *О. О. Тараненко.*

«ЛЕКСИКОГРАФІ́ЧНИЙ БЮЛЕТЕ́НЬ» – видання Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Виходив у 1951–63: усього 9 випусків. «Л. б.» висвітлював питання побудови різного типу словників, методи їх укладання, уміщував рецензії на лексикогр. праці, узагальнював зауваження та побажання громадськості щодо виданих словників. Публікувалися також статті з проблем *лексикології* та історії *лексикографії.* *А. А. Бурячок.*

ЛЕКСИКОГРА́ФІЯ (від грец. λεξικόν – словник і γράφω – пишу), словникарство – розділ *мовознавства*, пов'язаний зі створенням *словників* та опрацюванням їх теор. засад. Відповідно до цього виділяють практ. і теоретичну Л. Тісно пов'язана з *лексикологією*, Л. виникла з практ. потреб пояснення незрозумілих слів, яке початково здійснювалося у вигляді *глос* (див. також *Глосографія*), тобто тлумач. написів на полях і в тексті рукопис. книг. *О. О. Тараненко.*

Староукраїнська лексикографія. До часів Київ. Русі належать невеликі рукописні словники: «О именѣхъ й г҃лемыхъ жидовьскымь ꙗзыкъмь», «Рѣчь жидовьскаго ꙗзыка, преложена на роускоую» та ін., у яких тлумачаться переважно бібл. особові імена й *топоніми*, окремі старослов'ян. слова: «Тълкъ о неразоумны(х) словесе(х) псалтырных» та ін., розкривається символ. або алегор. зміст деяких слів у Псалтирі: «Тълкованиѥ неоудобь познаваѥмомь въ писаныхъ рѣчемь», де перекладено малозрозумілі старослов'ян. лексеми. На Русі перекладали також греко-візант. тлумачення власних назв. Активно розвивається в Україні глосографія впродовж 14–17 ст. Перший церковнослов'ян.-укр. словник невід. автора «Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ словъ просто» (не раніше 50-х рр. 16 ст., залишився в рукописі) складено із заг. церковнослов'ян. слів, небагатьох *антропонімів* і топонімів, налічує 896 вокабул (при 127 словах немає перекладів). У словнику зібрано глоси з різних джерел, використано й попередні лексикогр. праці. Вокабули розміщено за алфавітом (проте внутр. абеткування не витримано), імена введено у формі наз. в. одн., дієслова – в 1-й ос. одн. теп. ч. Багато слів подано не в вихідних формах. Матеріали «Лексиса...» згодом використали Лаврентій Зизаній та Памво Беринда.

Етапним в історії укр. Л. став перший друк. словник – «Лексисъ сирѣчь реченія въкратцѣ собран(ъ)ны и из слове(н)ского языка на просты(й) рускій діялектъ истол(ъ)кованы» Лаврентія Зизанія (Вільно, 1596). У пам'ятці – 1061 словникова стаття. В реєстрі – церковнослов'ян. слова, перекладені староукр. літ. мовою, тому ця праця – перша спроба нормалізації лекс. складу двох мов. У «Лексисі...» вперше використано екземпліфікацію (приклади в тексті), застосовано паспортизацію, з якої видно, що реєстрові слова взято з церковнослов'ян. книг Біблії і творів правосл. патристики. Вокабули розміщено за абеткою, яка нерідко порушується у зв'язку з прагненням автора розробляти поряд з осн. словом його деривати. Тех. засіб розмежування реєстру й перекладу (кома) дуже невиразний, бо часто застосовується й між словами в перекладн. частині. Багатозначні вокабули й лексеми з відтінками в значенні Лаврентій Зизаній передає кількома еквівалентами, часом виділяючи значення й відтінки за допомогою індикаторів «и тыж», «албо» «или», «и» та ін. Іноді дається поглиблене пояснення розкриттям етимології реєстр. слова, зіставленням слов'ян. лексем з грец. та латинськими. В цьому лексиконі вперше слова проакцентовано. Неоціненне значення в історії укр. лексикографії мав «Лексиконъ славенорωсскій и именъ тлъкованіє» Памва Беринди, що вийшов у друкарні Києво-Печерської лаври 1627 (2-е вид. – 1653, у Кутейнській друкарні під Оршею в Білорусі). Тематично книга розділена на дві частини: 1. «Лексиконъ...» – диференційний церковнослов'ян.-укр. словник; 2. «...Имена свойственная» – зібрання тлумачень власних назв (імен, топонімів) та перекладів апелятивів неслов'ян. походження. У словнику майже 7 000 статей, у

т. ч. близько 1400 онімів. Памво Беринда найповніше в староукр. Л. здійснив екземпліфікацію і точну паспортизацію вокабул. Реєстрове слово подається в звичайній для того часу формі (імена – в наз. в. одн., дієслова – в 1-й ос. одн. теп. ч.). Перекладна частина праці Памва Беринди – одне з найбагатших зібрань укр. лексики кін. 16 – поч. 17 ст. Переклади зроблено загальнонар. чи літ. відповідниками. Ряд статей у «Лексиконі...» мають характер енциклопедичних. Автор нерідко пояснює слова, особливо іншомовні, розкриваючи їхню етимологію. Зібрання етимології бібл. онімів у «Лексиконі...» – одне з найбільших у європ. лінгвістиці 17 ст. Уперше в укр. Л. Памво Беринда вказує на метафор. й образне вживання слова за допомогою позначок «переноснѣ», «инорѣчнѣ», «метафор.» тощо. По суті першим у східнослов'ян. Л. автор вводить грамат. ремарки й відсилання (ремарка – «зри», «зр.»). Застосовуючи орфогр. норми Мелетія Смотрицького, він сприяв правописній стабілізації староукр. літ. мови. «Лексиконъ...» Памва Беринди – найвище досягнення укр. лексикографії старої доби.

Значним явищем в укр. Л. була анонімна рукописна праця серед. 17 ст. «Синоніма славено-россская» – перший укр. словник активного типу (тобто з укр. реєстром), укр.-церковно-слов'ян. лексикон, укладений на Наддніпрянщині. Це зворотна переробка «Лексикона...» Памва Беринди, гол. чин. першої його частини. На основі кількох статей книги автор укладав одну статтю чи навпаки – на основі однієї статті «Лексикона...» – кілька нових. У «Синонімі...» бл. 30 вокабул не перекладено, отже, праця не завершена. В реєстрі пам'ятки бл. 5 000 вокабул, розміщених за абеткою в прийнятих у староукр. Л. вихідних формах. Вокабули не відокремлені від перекладу розділ. знаками, ремарок немає (крім відсилання «зри»).

Наст. етап у розвитку староукр. Л. тісно пов'язаний з творчістю Єпіфанія Славинецького, який у кін. 30-х – на поч. 40-х рр. 17 ст., працюючи в Київ. колегіумі, уклав «Лексиконъ латинскій». Це лат.-церковнослов'янський (укр. редакції) словник. Його реєстр базується на праці італ. лексикографа епохи Відродження А. Калепіно. Звідси взято й граматичні та ін. ремарки. «Лексиконъ латинскій» – найбільша лексикогр. праця, створена у старожитній Україні: налічує 27 000 статей. Обравши для перекладу церковнослов'ян. мову свого часу – цю міжслов'ян. писемну мову, автор наочно довів, що її можливості не менші, ніж можливості лат. мови. В тих випадках, коли вокабули не мали еквівалентів у звичайній (конфесійній) церковнослов'ян. мові, Єпіфаній Славинецький наводив відповідники з рідної української, створював нові слова за укр. і церковнослов'ян. зразками, кальки, залучав запозичення, тлумачив такі лексеми. Перекладну частину дуже збагатили укр. лекс. еквіваленти й тлумачення, вміщені іноді поряд з церковнослов'янськими. Велика кількість реєстрових слів, особливо з побуту, сфери матеріальної культури, медицини, ботаніки, зоології, географії тощо, перекладена тільки укр. еквівалентами. Хоч «Лексиконъ латинскій» залишився в рукопис. списках (найдавніший датовано 1642), він став базою для створення нових вітчизн. і зарубіж. словників.

У кін. 40-х рр. 17 ст. Єпіфаній Славинецький разом з Арсенієм Корецьким-Сатановським у Києві уклали «Лексиконъ словено-латинскій» (первісний список датується 1650) – церковнослов'ян.-лат. словник (бл. 7 500 статей). Осн. джерело вокабул «Лексикона словено-латинского» – «Лексиконъ...» Памва Беринди. Автори використали також польс.-лат.-грец. словник польс. філолога Г. Кнапського. В реєстрі «Лексикона...» Єпіфанія Славинецького та Арсенія Корецького-Сатановського засвідчується чимало укр. лексики. Це – одне з найб. зібрань церковнослов'ян. лексики 17 ст. У Москві Єпіфаній Славинецький уклав свою третю лексикогр. працю – «Книга лексиконъ греко-славено-латинскій» (дата створення невід.; в рукопису). До староукр. періоду можна віднести і творчість лексикографа поч. 18 ст. І. Максимовича, який уклав великий лат.-церковнослов'ян. (укр. редакції) словник «Dictionarium latino-slavonum» (1724, залишився в рукопису).

Літ.: Ковтун Л. С. Рус. лексикография эпохи средневековья. М.–Ленинград, 1963; Питання східнослов'ян. лексикографії XI–XVII ст. К., 1979; Німчук В. В. Староукр. лексикографія в її зв'язках з рос. та білоруською. К., 1980. *В. В. Німчук.*

Українська лексикографія кінця 18 ст. – 1917. З появою нової укр. л-ри та літ. мови на нар. основі починається новий період в укр. Л. Її основою в 19 ст. стала укр. жива розмовна та літ. мова. Збільшується кількість видаваних словників. До «Енеїди» І. Котляревського 1798 Й. Каменецький додав укладене ним «Собраніе Малороссійскихъ словъ, содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ Малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или и коренныхъ Россійскихъ, но не употребительныхъ», що мало 972 слова. Тут подано чимало й таких специфічно укр. слів, яких немає в «Енеїді». Напр., тільки серед 77 слів на літеру «Б» їх 23: Байбакъ «сурокъ», Баглаи «лѣнь», Байбаракъ «крытый тулупъ», Барканъ «заборъ», Биндюги «роспуски» тощо. Тому можна гадати, що укладач мав дещо ширшу мету, ніж допомогти читачам «Енеїди» зрозуміти мову твору. У 3-му вид. «Енеїди» 1809 І. Котляревський до цього словника додав ще 153 слова і змінив його назву на «Словаръ Малороссійскихь слов, содержащихся в „Энеиде..."».

Практика диференц. словничків-додатків до укр. видань у 1-й пол. 19 ст. набуває значного поширення. Виходять: «Словарь малороссійскаго языка» (218 слів) при «Опыте собранія старинных малороссійскихъ пѣсней» М. Цертелєва

(1819), «Словарь» (понад 500 слів) при зб. «Малороссійскія пѣсни» М. Максимовича (1827, у вст. частині до «Словаря» автор висловлює думку про потребу підготовки докладного укр. словника), «Объяснительный словарь» (бл. 450 слів) при 1-му вид. «Наталки Полтавки» І. Котляревського в «Украинском сборнике» (1838), «Объясненіе непонятныхъ для Великороссіянъ Южнорусскихъ словъ и выраженій» (260 слів) при вид. «Думки и пѣсни та шче дешчо» А. Могили (Амвросія Метлинського, 1839), «Словник малозрозумілих слів руських», доданий П. Жеготою до 2-го тому його зб. «Пісні руського народу в Галичині» (1840) тощо. Такі словнички під наз. «Объясненіе неудобопонятныхъ южнорусскихъ словъ» прикладалися до кожного номера журн. «Основа» (1861–62). У ряді видань пояснення специф. укр. лексики подавалося у виносках, як у збірниках «Украинскіе народныя пѣсни» М. Максимовича (1834, 156 слів), «Малороссійскіе и червонорусскіе думы и пѣсни» П. Лукашевича (1836) та ін.

Диференц. словнички-додатки відігравали допоміжну роль. Розвиток укр. л-ри і культури вимагав створення докладного загального укр. словника. Тому й на Наддніпрянщині, й на Наддністрянщині з поч. 19 ст. значно активізується лексикогр. робота: укладанням перекладних [переважно укр.-рос., укр.-польс., нім.-укр.] словників займаються не тільки філологи, а й письменники, історики, вчителі, громад. діячі. Першими з'являються (проте ще не окр. виданнями) «Краткій малороссійскій словарь» О. Павловського як окр. глава 2-ї частини його «Грамматики...» (1818) та «Собраніе словъ малороссійскаго нарѣчія» І. Войцеховича в «Трудах Общества любителей российской словесности при Московском университетѣ» (1823). У Петербурзі над новим словником укр. мови працює О. Павловський. І. Вагилевич на поч. 30-х рр. за зразком відомого серб.-нім.-лат. словника В. Караджича опрацьовує великий укр.-польс.-нім.-латинський, а після того ще й укр.-нім.-латинський словники. Водночас на Прилуччині працює над укр.-рос. словником П. Білецький-Носенко, а в Курську, потім в Полтаві над аналогіч. словником – Л. Боровиковський (1806–89). Й. Скоморовський (1815 – після 1891) на Тернопільщині укладав 5-томний укр.-польс. словник, а К. Скоморовський (1820–66) – нім.-укр. словник. Т. Витвицький з Городенщини в 1849 підготував до друку польс.-церковнослов'ян.-укр. словник (бл. 20 000 словникових статей). Над великим укр. словником трудився вчитель І. Лаврівський (1778–1843), а над нім.-укр. словником – Ю. Лаврівський (1821–73) і т. ін. Проте весь цей доробок з різних причин лишився в рукописах. Досі з нього опубл. лише «Словарь малороссійскаго нарѣчія» О. Павловського (1826; А–Бякоть) та «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (1966), «Словарь украинского наречия» Ф. Шимкевича (1995), «Словник польсько-церковнослов'янсько-український Теодора Витвицького з половини XIX сторіччя» (1997).

З 2-ї пол. 19 ст. з'являються загальномовні укр. словники серед. обсягу. Першим з них був «Словарь малорусскаго нарѣчія» О. Афанасьєва-Чужбинського (1855; частина на літери А–З, бл. 6 000 слів), далі «Словарь малороссійскихъ идіомовъ» М. Закревського (1861, 11 127 слів). «Опыть южнорусского словаря» К. Шейковського передбачався як кількатомна праця, проте вийшло лише три випуски: т. 1, в. 1 (А–Быяк), 1861, і т. 5, в. 1–2 (Т–Ф), 1883–86. У словнику трапляються невдалі пояснення реєстрових слів, часто вони надто розтягнені, має місце надмірний етнографізм. Для сприяння культур. розвитку в Галичині О. Партицький у 1867 видав двотомний «Нѣмецко-руский словарь», в якому бл. 30 000 нім. слів пояснено одним чи кількома укр. відповідниками, серед яких значна кількість західноукр. діалектизмів, слів з *язичія*, кальок з нім. мови самого укладача, особливо у галузі наук. термінології. У передмові до т. 1 подано коротку характеристику найважливіших фонет. та морфол. рис укр. мови.

В 1873 вийшла «Словниця української (або юго-во-руської) мови» Ф. Піскунова, в реєстрі якої бл. 8 000 слів, серед них чимало штучних та вигаданих типу дадій «датель», дадійка «дательница». Реєстр 2-го вид. цього словника під наз. «Словникъ живої народної, письменної і актової мови руськихъ югівщан Російської і Австрійско-Венґерської цесарії» (1882) розширено до 15 000 слів переважно за рахунок «актової мови», взятих із словника М. Закревського.

Першим рос.-укр. словником був «Опытъ русско-украинскаго словаря» М. Левченка (1874, 7 600 слів). Він зіграв важливу роль у культур. житті укр. народу. Л. Чопей у Будапешті опубл. «Русько-мадярский словарь» (1883), реєстр якого становив бл. 20 000 слів, значна частина яких – діалектизми переважно центр. р-нів Закарпаття. Цей словник був першим джерелом інформації про закарпатоукр. говори.

Цінним надбанням укр. Л. і взагалі укр. культури став «Малоруско-німецкий словар» Є. Желехівського і С. Недільського (т. 1–2, 1885–86). У ньому широко представлена як зафіксована в худож. л-рі, так і діал. лексика (понад 64 000 слів). Укр. слова передаються пристосованим до західноукр. умов правописом П. Куліша – *желехівкою*, що в Галичині й на Буковині набула майже заг. поширення і проіснувала аж до поч. 20-х рр. Словник Є. Желехівського і С. Недільського не втратив свого наук. значення досі; у 1982 в Мюнхені О. Горбач перевидав його в трьох частинах.

Важливою подією був вихід у Львові «Словаря російсько-українського» М. Уманця (Комарова) та А. Спілки (колект. псевдонім одеських співпрацівників М. Уманця; т. 1–4, 1893–98), який під наз. «Словарь російсько-галицький,

составлен А. Гуртом» (1896–98) було перевид. фототипічним способом у Берліні (1925). У словнику – бл. 37 000 рос. слів, що пояснювалися одним чи кількома відповідниками, в т. ч. діалектизмами; значна кількість укр. слів ілюструється цитатами з худож. л-ри та етногр. джерел. Словник був у широкому вжитку тривалий час. Одночасно з цим словником з'явився й «Русско-малороссійскій словарь» Є. Тимченка (т. 1–2, 1897–99; бл. 40 000 слів). В укр. частині, надр. рос. абеткою, значну кількість становили архаїзми, вузьколокальні діалектизми та полонізми. В 1909 вийшов «Українсько-російський словник» В. Дубровського (перевид. 1914 і 1917). Для задоволення потреб дедалі зростаючої еміграції в Канаді та США М. Ясенівський видає у Вінніпезі «Кишеньковий англійсько-український і українсько-англійский словарець» (1914), а Є. Козловський – «Кишеньковий словар англійської і української мови» (там же, 1917).

Велику цінність становить підготовлений і виданий Б. Грінченком «Словарь української мови» (т. 1–4, 1907–09), що на тлі всіх словників, які вийшли до нього, відзначається широтою використаних джерел, докладністю лексикогр. опрацювання реєстрових слів. Лишився неопубл. великий укр.-рос. словник М. Руберовського (понад 100 000 слів). З 2-ї пол. 19 ст. в Україні, крім загальномов. словників, з'являються ін. лексикогр. праці. На західноукр. землях за дорученням австр. уряду було вид. «Die juridisch-politische Terminologie für die slawischen Sprachen Österreichs» [«Правничо-політична термінологія для слов'янських мов Австрії», 1851; 17 000 нім. термінів з укр. відповідниками (укладачі – Я. Головацький, Г. Шашкевич і Ю. Вислоцький)]. 1893 К. Левицький видає «Німецько-українськький словар висловів правничих і адміністраційних». Розгортається збір та систематизація природничої нар. номенклатури, виходять друком «Початок до уложеня термінології ботанічної руської» І. Гавришкевича (1852), «Печатки до уложення номенклятури и терминологии природописної, народної» І. Верхратського (в. 1, 1864; в. 2–3, 1869; в. 4–5, 1872; в. 6, 1879, та ін.). На Наддніпрянщині, де в цей час діяла заборона укр. друкованого слова, вийшов «Опыт словаря народных названій растений» О. Роговича (1874). Значне пожвавлення термінол. роботи пов'язується з діяльністю НТШ, яке видало «Материял термінольоґічний» (1898), «Матеріали до фізичної термінології» та «Матеріали до математичної термінології» (1902), «Начерк термінології хемічної» В. Левицького (1903), «Виразня мінеральоґічна» І. Верхратського (1909), «Словар технічних виразів» Я. Невестюка (1911), «Начерк географічної термінольоґії» (1908) та «Причинки до географічної термінольоґії» (1913) С. Рудницького тощо. В. Василенко 1902 публікує «Опыт толкового словаря технической терминологии по Полтавской губернии», а В. Кульженко 1911 – «Пасічницький словничок».

Першими укр. словниками іншомов. слів були «Словарик пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів» В. Доманицького (1906), «Словар чужих слів» З. Кузелі і М. Чайковського (1910, 2-е вид. – 1918). Побачили світ словники запозичень з окр. мов: «Слова, вошедшие в малорусский язык из немецкого» П. Єфименка (1859), «Словар українських виразів, перенятих з мов туркських» О. Макарушки, «Еврейско-немецкие слова в русских наречиях» Л. Вінера (обидва – 1895).

Укр. словники класич. мов у цей період виходили тільки в Галичині, де не лише в початкових, а й у серед. школах викладання здійснювалося рідною мовою. Це, напр., «Словар до Гомерової Одиссеї і Іліяди» І. Огоновського (1900) та словники Ю. Кобилянського: «Русько-латинський словарець для руських ґімназій» та «Словарець до Гая Юлія Цезаря війни з Галлійцями» (обидва – 1907), «Латинсько-український словар для середніх шкіл» (1912), що в першій редакції був укладений як лат.-нім.-укр. словник.

Серед лексикогр. праць 19 ст. певне місце займають словники церковнослов'ян. мови: «Приручний словарь славено-польський ілі собраніє реченій славенских в кнігах церковних, на язик польскій толкованих», що видано під криптонімом ...ij (Й. Левицький, 1830; укладений на основі «Лексикона...» Памва Беринди), «Церковний словарець до пояснення часто употребляемых слів в священних книгах церковних» В. Чернецького (1889), «Старославянскій-оугорскій-русскій-нѣмецкій словарь къ священному писанію» О. Кубека (1906). А. Петрушевич укладав великий етимол. словник усіх слов'ян. мов у порівнянні з ін. індоєвроп. мовами, який залишився в картотеці й зберіг. у Б-ці РАН в Санкт-Петербурзі.

Арготичну лексику подають праці «Невли» В. Іванова (1883), «Дѣдовска (жебрацка) мова» Костя Вікторина (К. Студинського, 1886), «Лірники» В. Боржковського (1889), «Лірники» В. Гнатюка (1896), «Отголосок лирницкого языка» Ф. Николайчик (1896), «Черниговские старцы (псалми и криптоглосон)» П. Тиханова (1900), «Kumać po lembersku. Przyczynek do słownika lwowskiej gwary złodziejskiej» Й. Яворського (1901), «Кобзари и лирники» О. Малинки (1903). У 2-й пол. 19 ст. з'являються словники до окр. писемних пам'яток: «Объяснение невразумительных слов, встречающихся в летописи Самовидца и в приложениях к ней» О. Левицького (1876). Задовго до нього, в 1808, В. Ломиковський уклав «Словарь малороссійской старины» (надр. 1894).

«Дитяча мова» представлена в словничках «О детском языке» Л. Ященка («Основа», 1861, кн. 8; 45 слів), «Ещё о детских словах» І. Новицького («Основа», 1862, кн. 9; 37 слів), «Дітські сло-

ва в українській мові» І. Франка («Світ», 1881, № 7; 61 слово).
Першими укр. діал. словниками були збірки слів гуцульських та бойківських говірок, які І. Вагилевич помістив у своїх етногр. нарисах «Huculowe. Obywatelé Wýchodnino pohoři Karpatského» (1838–39), «Bojkowe. Lid ruskoslovenský w Haličich» (1841). Така збірка лемківських слів подана в праці «Лемки – мешканці Західного Прикарпаття» (1842, опубл. 1965). У 50–60-х рр. 19 ст. укр. діал. словники, словнички та збірки слів широко з'являються як на Наддністрянщині, так і на Наддніпрянщині. Це – «Слова й выражения Остерского уезда» з Чернігівщини (1851, 1853, 1854), «Местечко Олешовка Козелецкого уезда Черниговской губернии» О. Шишацького-Ілліча (1854), «Украинские слова, записаннне в Бирючском уезде Воронежской губернии» І. Свяченка, «Матеріали до словаря» (з Жовківщини) І. Магури, «Чабанский словарь» Я. Кухаренка (усі три – 1862), «Матеріяли до словаря, зобрани вь Космачѣ окр. Коломийского» П. Кобринського (1863), «Малый словарець бойковско-руских словъ, уживаных въ щоденной бесѣдѣ» І. Пасічинського, «Нѣкоторые слова, уживаны в щоденной лемковской бесѣдѣ» Русина-Лемка (обидва – 1872), «Бойковськiй словарець» Й. Гоцького (1895–1903) тощо. Першим укр. діал. словником, що з'явився уже як окр. видання, були «Знадоби до словаря южноруського» І. Верхратського (1877), де поряд з поясненням семантики подавалися докладна локалізація зафіксованих діалектизмів, їх зіставлення з нім., польс., утор., рум. відповідниками. В 50-х рр. 19 ст. над великим діал. словником «Матеріялы для словаря Малорусскаго нарѣчія, собранныя въ Галиціи и въ Сѣверовосточной Венгріи..» працював Я. Головацький. Він уклав тільки частину на літери А–З (понад 10 000 слів), яка вийшла друком лише 1982. Словник виконано на рівні тогочасної європ. Л. Тут широко подано відомості про народну духовну і матеріальну культуру пд.-зх. районів України, його можна було б кваліфікувати як діал.-етногр. словник. Багато діал. словників уміщено як додатки до діалектол. і етногр. праць І. Верхратського, О. Вєтухова, В. Гнатюка, І. Манжури, І. Свєнціцького, А. Семеновича, В. Шухевича та ін. Значна кількість укр. діал. словників та збірок слів 19 ст. залишилася в рукописах і зберіг. у архівах Санкт-Петербурга, Києва, Львова тощо. З'являються перші спроби укладання словників мови письменника: «Словничок Шевченкової мови» (1916) та «Українсько-російський словничок до „Кобзаря" Т. Г. Шевченка» Н. Малечі (1917, під псевд. Літописець Нестор).

Літ.: Москаленко А. А. Нарис історії укр. лексикографії. К., 1961; Горецький П. Й. Історія укр. лексикографії. К., 1963; Пилинський М. М. Укр. рукописні словникові мат-ли в б-ках і архівах Ленінграда. ЛБ, 1963, в. 9. *Й. О. Дзендзелівський.*

Українська лексикографія 1917 – поч. 21 ст. Розвиток Л. у тій частині України, що входила до складу СРСР, можна поділити на кілька етапів. Перший етап 1917 – поч. 30-х рр. характеризується, по-перше, активним розвитком Л. за кількістю та різноманітністю словників (за П. Горецьким, їх видано 131; особливо багато – 1918 та в часи *українізації*), зумовленим становленням укр. державності та, відповідно, виходом укр. мови на держ. рівень. Проте словники, що з'являються в цей час, неоднакові за наук. рівнем. Переважна більшість їх, як і раніше, – перекладні рос.-укр. і рідше укр.-рос., здебільшого спрямовані на задоволення практ. потреб соціального і вироб. життя (у сферах діловодства, права, виробництва і науки тощо). Особливо багато з'явилося термінол. словників. По-друге, прагненням відшукати і максимально повно подати народну, питомо укр. лексику (звідси, зокрема, насичення укр. частини статті в перекл. словниках не тільки синонімічними, а й численними видовими найменуваннями) або, в разі потреби, створювати слова з морфем укр. мови, а не запозичати з ін. мов. Напр., до слів рос. реєстру **паз і шпунт** пропонувалося **ґара**, до **контакт – дотик**, до **рефлектор – відбивач**, до **фильтр – цідило**, до **форсунка – прискавка**, до **шланг – кишка**, до **холостой** (ход та ін.) – **яловий** тощо. Такі укр. відповідники здебільшого не закріпилися у вжитку. Проте низка слів – **вимикач**, **двигун**, **літак**, **косинець**, **родовище**, **струм** та ін. – увійшла до нормат. термінології. У цьому *пуризмі* укладачі орієнтувалися й на практику деяких європ. мов, передусім нім. та чеської, в яких переведення іншомов. слів на рідномов. ґрунт становило одну з гол. засад формування нац. літ. мов.
Осн. лексикогр. роботу проводили такі організації та установи: *Комісія для складання словника української живої мови* при УАН (у складі А. Кримського, В. Ганцова, Г. Голоскевича, М. Грінченко, А. Ніковського та ін.); термінол. словниками займалося Т-во шкільної освіти в Києві (1917), з 1918–19 – термінол. комісії Укр. наук. т-ва в Києві та УАН, на базі яких 1921 утворено *Інститут української наукової мови* ВУАН (з 1930 – *Інститут мовознавства*).
Найважливіші словники цього часу: а) перекладні загальномовні укр.-російські: «Словник української мови» Д. Яворницького (т. 1, 1920, А–К, бл. 8 200 слів), який був задуманий як доповнення до «Словаря...» за ред. Б. Грінченка і містив тільки ті слова, яких у ньому не було або вони мали ін. знач.; «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка: 1924 його перевид. фотоспособом у Берліні в двох томах та 1925 – в одному томі малого формату, у 1927–28 здійснювалося його перевидання під наз. «Словник української мови» за ред. і з доповненнями С. Єфремова та А. Ніковського (вийшли т. 1–3 по літеру Н, потім видання було припинено); з'явилися також словники В. Дубровського, Л. Савченка, О. Ізюмова та ін.; б) перекладні загальномовні рос.-українські: «Російсько-український словник» С. Іваницького і Ф. Шумлянського (т. 1–2, 1918, бл. 35 000

слів), який кілька разів перевидавався; «Практичний російсько-український словник» М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова і Б. Ткаченка (1926); «Російсько-український словник» ВУАН (відомий також під наз. «Академічний словник») за ред. А. Кримського та С. Єфремова і за участю В. Ганцова, Г. Голоскевича, М. Грінченко, А. Ніковського, що створювався членами Комісії для складання словника живої укр. мови і лишився незавершеним у зв'язку з політ. подіями: протягом 1924–33 вийшло окр. випусками три томи (по літеру П) із запланованих чотирьох. Незважаючи на певну недопрацьованість укр. частини словника щодо адекватності перекладу та нормативності вживання (без належних семант. і стиліст. коментувань), він лишається багатим зібранням укр. лексики, а за обсягом укр. синоніміки значною мірою компенсував відсутність синонім. словника. Вийшли також словники В. Дубровського, Л. Савченка, О. Ізюмова, Г. Сабалдиря та ін., 1925 перевид. словник М. Уманця і А. Спілки; в) термінол. і галузеві словники, переважно рос.-українські (за П. Горецьким, лише окр. видань вийшло 83) – мед. термінології (укладачі О. Курило, М. Галин, О. Корчак-Чепурківський, В. Кисельов та ін.), природничі (Х. Полонський та ін.), ботанічні (О. Яната і Н. Осадца, В. Вовчанецький і Я. Лепченко та ін.), зоологічні (М. Шарлемань та ін.), хімічні (О. Курило, С. Зенкевич та ін.), фізичні (О. Курило, В. Фаворський, Г. Холодний та ін.), геологічні (П. Тутковський, П. Василенко та ін.), технічні, механічні, будівельні (В. Дубровський, Т. Секунда, М. і Л. Дармороси, К. Туркало, І. Шелудько, Т. Садовський, С. Булда та ін.), математичні (Ф. Калинович та ін.), юридичні (О. Курило, В. Леонтович і О. Єфимов та ін.), ділової мови (Є. Лінкевич та ін., за ред. М. Гладкого і К. Туркала; В. Підмогильний і Є. Плужник; М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич – укладачі найповнішого і найдокладнішого словника), військ. справи (В. Євтимович, С. і О. Якубські), шкільництва (П. Горецький та ін.) та ін. Серед цих словників слід згадати, зокрема, «Словник ботанічної номенклатури (проект)» (1928, лат.-укр. з укр. покажчиком, понад 25 000 укр. назв), багатий на синоніміку; г) з-поміж ін. типів словників виділяються «Історичний словник українського язика» за ред. Є. Тимченка (1930, 1932; вийшли випуски на літери А–Ж); «Німецько-український словник» І. Шаровольського (1927, бл. 20 000 слів), правописні словники (Г. Голоскевич, Г. Сабалдир, О. Ізюмов), кілька словників іншомов. слів, зокрема «Словник чужомовних слів» (І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко; 1932, бл. 25 000 слів).

Другий етап охоплює період з 1933 до серед. 50-х рр. і характеризується: по-перше, помітним звуженням словникар. роботи (зокрема, у зв'язку зі згортанням українізації, репресіями проти укр. мовознавців); по-друге, значним уніфікуванням укр. лексики в словниках (з обмеженням синоніміки з нар. мови, «саморобних» відповідників з укр. коренями замість іншомов. слів тощо). Це діялося насамперед унаслідок розгорнутої кампанії боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» та «шкідництвом на мовному фронті» і відповідних офіц. настанов «не вносити штучної відмежованості української мови від російської». Словники укр. мови стали вже розумітися як лексикони не нац. мови в цілому, а вужче – тільки нормалізованої літ. мови. Особливо помітні відмінності від поперед. років сталися в термінології. У 1934–35 для «виправлення» справи випущено термінол. бюлетені (мед., матем., бот., фіз., виробничий), а для школи – кілька невеликих рос.-укр. галузевих словників. Осн. загальномовні словники цього періоду: «Російсько-український словник» (1937, бл. 45 000 слів; укладачі С. Василевський, Є. Рудницький та ін.), зорієнтований на «найуживанішу, найпотрібнішу» лексику обох мов. Такої ж назви словник 1948 за ред. М. Калиновича та участю Л. Булаховського і М. Рильського, значно повніший обсягом (бл. 80 000). У цих словниках закладено осн. лекс. норми тодішньої і пізнішої укр. літ. мови, які здебільшого чинні й донині, за винятком низки явних русизмів (особливо в словнику 1948: безчасся, головокружіння, древесина, новомісяччя, портянка, різвий, добро пожалувати! та ін.) і деяких ін. категорій слів та окр. слів, що викликають дискусії й тепер.

Третій етап розвитку Л. (кін. 50 – кін. 80-х рр.) характеризується: по-перше, помітним розширенням словникар. роботи і появою ряду як традиційних для укр. Л., так і нових типів словників; по-друге, певним послабленням ідеол. тиску на неї (щоправда, зі значними коливаннями в різні роки). Найважливіші словники цього часу: а) перекладні загальномовні: «Українсько-російський словник» за ред. І. Кириченка (т. 1–6, 1953–63) – найповніший до 70-х рр. словник укр. мови (бл. 122 000 слів), з великим ілюстр. матеріалом (проте наявність у ньому явних русизмів, таких, як забой, кумушка, нашенський, ненастя, получати, розлюбезний, трепло та ін., свідчить, що його укладачі ще не повністю позбулися практики поперед. років); «Українсько-російський словник» (1-е вид. 1964, за ред. В. Ільїна, бл. 65 000 слів); «Українсько-англійський словник» М. Подвезька (1957, бл. 60 000 слів; «Польсько-український словник» за ред. Л. Гумецької (т. 1–2, кн. 1–3, 1958–60, бл. 100 000 слів); «Німецько-український словник» В. Лещинської та ін. (1959, бл. 50 000 слів); «Французько-український словник» (1955) і «Українсько-французький словник» (1963) О. Андрієвської і Л. Яворовської (кожен бл. 50 000 слів); «Російсько-український словник» (т. 1–3, 1-е вид. 1968, редактори то-

мів С. Головащук, Л. Коробчинська, М. Пилинський) – один з найповніших і найдокладніших рос.-іншомов. словників (бл. 120 000 слів); «Англо-український словник» М. Подвезька і М. Балли (1974, бл. 65 000 слів); «Болгарсько-український словник» І. Стоянова і О. Чмир (1988, 43 000 слів); «Чесько-український словник» (т. 1–2, 1988–89, бл. 80 000 слів) та ін.; б) тлумачний *«Словник української мови»* в 11 томах (1970–80) – найповніший і найдокладніший на сьогодні словник укр. мови (понад 134 000 слів); в) термінол. словники – переважно російсько-українські, організацію створення яких покладено 1957 на Словникову комісію при АН УРСР під кер. Й. Штокала, а з 1969 – на *Комітет наукової термінології* АН УРСР. Від 1959 по 70-і рр. видано бл. 30 галузевих рос.-укр. словників, серед яких виділяються «Російсько-український технічний словник» (1961, 80 000 слів-термінів) і «Російсько-український сільськогосподарський словник» (1963, понад 32 000 слів). З одномов. термінол. словників та енциклопедій передусім слід назвати «Енциклопедію кібернетики» в 2 томах (бл. 1 800 термінів), видану Гол. редакцією УРЕ 1973; г) фразеол., пареміографічні й под. словники: у 1960–80-х рр. вийшло кілька фразеол. словників – як одномовних (Н. Батюк, Г. Удовиченка та ін.), так і перекладних (рос.-укр. І. Виргана і М. Пилинської, укр.-рос. і рос.-укр. І. Олійника і М. Сидоренка, англо-укр. К. Баранцева, нім.-укр. В. Гаврися і О. Пророченко), словники *крилатих слів* А. Коваль і В. Коптілова, збірки нар. загадок, порівнянь, скоромовок І. Гурина, а також кілька великих збірок укр. прислів'їв і приказок (див. *Пареміологічний словник*, *Прислів'я*); ґ) діалектні словники, укладання яких активізувалося з 50-х рр.: вийшли словник полт. говірок В. Ващенка, поліських П. Лисенка, бойківських М. Онишкевича; виходять мат-ли до словника буков. говірок та ін.; на часі створення заг. (зведеного) словника укр. говорів; д) істор. та етимол. словники: «Словник староукраїнської мови 14–15 ст.» (т. 1–2, 1977–78, за ред. Л. Гумецької). В ІМ АН України тривала робота над «Етимологічним словником української мови» в 7 томах (опубл. т. 1–3 по літеру М за ред. О. Мельничука, 1982–89); е) власних назв словники: укр.-рос. і рос.-укр. «Словник власних імен людей» (кілька видань за ред. С. Левченка, потім Л. Скрипник); словник-довідник «Власні імена людей» Л. Скрипник і Н. Дзятківської (1986); «Довідник українських прізвищ» Ю. Редька; «Словник українських псевдонімів і криптонімів» О. Дея (обидва – 1969), «Словник гідронімів України» (1979); «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі» (1985) та ін.; є) орфогр., орфоеп. і под. словники: орфогр. словники І. Кириченка, М. Стефанцева, С. Головащука, А. Бурячка; академ. «Орфографічний словник української мови» С. Головащука, Т. Зайцевої, І. Назарової, М. Пещак, В. Русанівського (1975, 1976; бл. 114 000 слів), ств. на основі 2-го вид. «Українського правопису»; «Словник наголосів» (1959, 1964) та «Орфоепічний словник» М. Погрібного (1984); «Українська літературна вимова і наголос» (відп. ред. М. Жовтобрюх, 1973), словники-довідники з культури мови (див. *Ортологія*); ж) словники, що відображають системні відношення в лексиці: словники синонімів А. Багмета, П. Деркача, фразеол. синонімів – М. Коломійця і Є. Регушевського; «Словник антонімів» Л. Полюги (1987); «Словник паронімів української мови» Д. Гринчишина і О. Сербенської (1986); з) словники мови письменників: «Словник мови Шевченка» (т. 1–2, 1964) і «Словарь языка русских произведений Шевченко» (т. 1–2, 1985–86), «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» (т. 1–3, 1978–79) та ін.

Четвертий етап (від поч. 90-х рр.) характеризується: по-перше, активізацією словникової роботи у зв'язку зі становленням України як самост. держави і проголошенням укр. мови державною (значно збільшується кількість і різнопрофільність словників); по-друге, помітною відсутністю єдиних нормат. засад і навіть орфогр. принципів (можна провести певні аналогії між цим етапом і 1917–33). З одного боку, безпосередньо продовжується лексикогр. практика поперед. років, у руслі якої перевидано кілька термінол. словників кін. 50 – поч. 60-х рр. і видаються нові без належ. ревізії лекс. норм укр. мови мин. років. З ін. боку, наявна тенденція до повернення традицій укр. словникарства кін. 19 – 1-ї третини 20 ст. (зокрема, з униканням іншомов. слів або заміною тих із них, що наявні і в рос. мові, іншими) та правопису 1928. Це насамперед: «Російсько-український медичний словник» О. Мусія, С. Нечаєва, О. Соколюка, С. Гаврилюка (1991, з кількома перевиданнями), де з кількох пропонованих укр. відповідників на ост. місці подається той, що вважався досі найприйнятнішим або й єдиним (рос. акушер – укр. пологознавець, бабич, акушер; рос. амбулаторный – укр. рухомий, приходячий, легкий, амбуляторний, амбулаторний); «Російсько-український словник для військовиків» А. Бурячка, М. Демського і Б. Якимовича (1995); «Українсько-англійсько-німецько-російський словник фізичної лексики» В. Козирського і В. Шендеровського (1996). Між цими крайніми позиціями існують різноманітні проміжні, що об'єднуються, проте, прагненням (у кожному окр. випадку по-своєму реалізовуваним) до очищення укр. мови від невластивих їй елементів і відновлення її питомих рис. Лекс.-нормат. і правописні розходження посилюються також у зв'язку з перевиданням словників 1920-х рр. («Практичний російсько-український словник» О. Ізюмова, два перевидання словника «Фразеологія ділової мови» В. Підмогильного і Є. Плужника, «Правописний словник» Г. Голоскевича) та виданням словників авторів з укр. діаспори

(«Практичний словник синонімів української мови» та «Російсько-український словник складної лексики» С. Караванського, США). Третьою характерною рисою сучасного стану укр. Л. є очевидна комерціалізація її значної частини, що, з одного боку, сприяє швидшому задоволенню зрослих потребусп-ва в словниках укр. мови, але, з другого боку, нерідко йде на шкоду якості словників, посилює тенденції до розхитування нормат. засад укр. літ. мови (такі словники, як правило, створюються без власної бази даних шляхом відповід. препарування вже наявних лексикогр. джерел, часто нефахівцями, у вихідних даних ряду словників узагалі не зазначені автори).

У кількісному плані переважають перекл. загальномовні та термінол. словники. Це, зокрема: академ. «Російсько-український словник наукової термінології» в 3 томах («Суспільні науки», 1994; «Біологія. Хімія. Медицина», 1996; «Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос», 1998) і термінол. та галузеві словники окр. авторів; «Англо-український словник» М. Балли (т. 1–2, 1996, бл. 120 000 слів); «Великий українсько-англійський словник» Є. Попова і М. Балли (2001, бл. 150 000 слів та словосполучень). За ними – орфогр. словники: академ. «Орфографічний словник української мови» С. Головащука, М. Пещак, В. Русанівського, О. Тараненка (1994, бл. 120 000 слів; 1999, бл. 125 000; ств. на основі 4-го вид. «Українського правопису») та ін.; словники нар. мови: «Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини» В. Чабаненка (т. 1–4, 1992); «Словник стійких народних порівнянь» О. Юрченка і А. Івченка (1993); «Словник західнополіських говірок» Г. Аркушина, (т. 1–2, 2002); «Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу» В. Ужченка і Д. Ужченка (2002). Вийшли друком найповніші на той час академ. «Фразеологічний словник української мови» в 2 книгах (1993, 2-е вид. – 1999; бл. 10 000 одиниць) та «Словник синонімів української мови» в 2 томах (1999–2000, 2-е вид. – 2001, бл. 9 200 рядів). У 1996–97 з'явилися три різні перевидання «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка. Розпочалося видання «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (опубл. в. 1–8 по літеру Д, 1994–2001), що укладається в Ін-ті українознавства НАН України у Львові. Триває видання «Етимологічного словника української мови» (т. 4; літери Н–П, 2003).

На базі «Словника української мови» в 11 томах (1970–80) створено його комп'ютерну (електронну) версію (CD-ROM «Словники України»), доповнену даними орфогр., орфоеп., фразеол., синонім., антонім. словників, що вийшли на той час, та словозмінною парадигматикою (Укр. мовно-інформ. фонд НАН України, 2001; бл. 152 000 слів).

Лексикогр. робота проводилася з 20-х рр. 20 ст. також за межами УРСР та України в цілому. Це переважно: а) перекладні загальномовні словники: «Мадярсько-руський словарь» (Ужгород, 1928), «Українсько-польський і польсько-український словник» Є. Грицака і К. Кисілевського (Л., 1931), «Українсько-італійський словник» (Рим, 1941, 1977) та «Італійсько-український словник» (Рим, 1977) Є. Онацького, «Українсько-німецький словник» З. Кузелі і Я. Рудницького (Лейпциг, 1943; бл. 100 000 слів), «Українсько-англійський словник» К. Андрусишина і Я. Кретта (Саскатун, Канада, 1955; ост. вид. 1990; бл. 95 000 слів); «Українсько-польський словник» за ред. С. Грабця і П. Зволінського (Варшава, 1957; 30 000 слів), «Словацько-український словник» П. Бунганича (Братислава, 1985), «Українсько-чеський словник» А. Куримського, Р. Шишкової, Н. Савицького (Прага, т. 1–2, 1994–96; бл. 75 000 слів), «Українсько-угорський словник» за ред. І. Удварі (Ніредьгаза, в. 1–6, 2000–03; бл. 90 000 слів) та ін.; б) термінол. словники: «Медичний латинсько-український словник» М. Галина (Прага, 1926), «Ботанічний латинсько-український словник» Ст. Маковецького (Краків, 1936), «Німецько-український технічний словник» І. Жуковського, З. Кузелі (1943); «Вибірковий англійсько-український словник з природознавства, техніки і сучасного побуту» А. Вовка (Н.-Й., ч. 1–2, 1982) та ін.; в) нормат. словники: правописні словники К. Кисілевського (1934), О. Панейка (1941) та ін., «Правописний словник» Г. Голоскевича (перевид.; Н.-Й., 1952, 1962); «Український стилістичний словник» І. Огієнка (Л., 1924; це рекомендації щодо літ. слововживання з орієнтацією на мову «Великої України»); «Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних» І. Огієнка (1934); г) істор. та етимол. словники: «Етимологічний словник української мови» Я. Рудницького (Вінніпег, т. 1–2, 1962–82); «Етимологічно-семантичний словник української мови» І. Огієнка (Вінніпег, т. 1–4, 1979–95); г) ін. типи словників: В. Ніньовський «Український зворотний словник» (Едмонтон – Мюнхен, 1969), А. Орел «Словник чужомовних слів» (Н.-Й., т. 1–3, 1963–66).

Історію та питання теорії укр. Л. досліджували Б. Грінченко, П. Горецький, І. Кириченко, А. Москаленко, В. Ільїн, В. Ващенко, С. Левченко, Т. Зайцева, Л. Паламарчук, В. Німчук, С. Головащук, М. Пилинський, Б. Галас, О. Горбач, Я. Рудницький та ін. Вагомий внесок у створення словників укр. мови зробили І. Франко, Б. Грінченко, А. Кримський, М. Рильський. Осн. лексикогр. робота в Україні була зосереджена з 20-х рр. в Ін-ті укр. наук. мови, потім в Ін-ті мовознавства; з 1990-х рр. видання словників здійснюється в різних наук., навч. та видавничих центрах. У 1951–63 в Ін-ті мовознавства виходило спец. лексикогр. видання – *«Лексикографічний бюлетень»*.

Див. також *Словник, Власних назв словник, Діалектний словник, Етимологічний словник, Зворотний словник, Іншомовних слів словник, Історичний словник, Мови письменника словник, Орфографічний словник, Орфоепічний словник, Пареміологічний словник, Перекладний словник, Синонімів словник, Термінологічний словник, Тлумачний словник, Фразеологічний словник, Частотний словник* та ін.

Літ.: Гринченко Б. Предисловие. В кн.: Грінченко Б. Словарь укр. мови, т. 1. К., 1907; Червінська Л. Ф., Дикий А. Т. Покажчик з укр. мови. Х., 1929–30; Дослідження з мовознавства в Укр. РСР за сорок років. К., 1957; Касарес Х. Введение в совр. лексикографию. М., 1958; Москаленко А. А. Нарис історії укр. лексикографії. К., 1961; Problems in lexicography. Bloomington, 1962; Горецький П. Й. Історія укр. лексикографії. К., 1963; Пилинський М. М. Укр. рукописні словникові мат-ли в б-ках і архівах Ленінграда. ЛБ, 1963, в. 9; Словари, изданные в СССР (библиогр. указатель): 1918–1962. М., 1966; Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967; Dubois J., Dubois C. Introduction à la lexicographie. Paris, 1971; Zgusta L. Manual of lexicography. Praha, 1971; Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии. В кн.: Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград, 1974; Паламарчук Л. С. Укр. рад. лексикографія. К., 1978; Новое в зарубеж. лингвистике, в. 14. Проблемы и методы лексикографии, М., 1983; Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires: Ein internationales Handbuch zur Lexikographie, Bd. 1–2. Berlin–N.Y., 1989–90; Галас Б. К. Ф. С. Шимкевич як лексикограф і укр. словникарство (кін. XVIII – поч. XX ст.). Ужгород, 1995; Тараненко О. О. Новий словник укр. мови: Концепція і принципи укладання словника. К.–Кам'янець-Подільський, 1996; Кульчицька Т. Укр. лексикографія XIII–XX ст. Бібліогр. покажчик. Л., 1999; Дубічинський В. В., Сидоренко А. А., Сухопар В. Ф. Бібліографія укр. словників (1990–1997). «Вестник Междунар. славян. ун-та». Х., 2000, в. 3, № 1.

О. О. Тараненко.

ЛЕКСИКОЛО́ГІЯ (від грец. λεξικός – словесний, словниковий і λόγος – слово, вчення) – розділ *мовознавства*, що вивчає *слово* як осн. *одиницю мови* і словниковий склад мови – *лексику.* Лексикол. дослідження ведуться в аспекті теорії слова, у семант., стиліст., функц., істор., етимол., соціолінгв. та ін. аспектах. Залежно від синхр. або діахр. плану дослідження Л. поділяють на описову та історичну. Слова – *власні назви* вивчаються в *ономастиці.*

Семант. аспекти лекс. одиниць досліджуються в лекс. *семантиці* (*семасіології*): це природа *лексичного значення* слова, його типи, структурування; слово як *назва* і явище *номінації*; *полісемія,* її типи і шляхи формування; *лексико-семантична система* мови та її конкр. вияви, що реалізуються в групуванні слів за їхніми значенням або формою, за парадигмат. відношеннями або синтагмат. зв'язками: синонімія, антонімія, гіпонімія, паронімія, омонімія, лекс.-семант. групи, лекс.-семант. поля, міжрівневі лекс.-граматт. поля (кількості, інтенсивності, часу тощо), лекс. валентність і сполучуваність та ін.

Стиліст. аспекти вивчаються в плані, по-перше, диференціації нац. мови на загальнонародну і незагальнонародну (див. *Діалектизм*, *Професіоналізм*, *Жаргон*, *Сленг*), а загальнонародної – на *літературну мову* і *просторіччя;* по-друге, диференціації літ. мови на *функціональні стилі;* по-третє, емоц.-експресив. та емоц.-оцінних характеристик слів і, по-четверте, худож.-естет. використання різноманітних семант. та форм, особливостей слів (див. *Троп*, *Фігура мови*).

Істор. Л. досліджує розвиток як окр. слів, так і певних фрагментів лекс. системи мови – семант. полів, синонім. рядів, стиліст. шарів тощо, вплив на динаміку мови як власне мовних, так і позамов. (екстралінгвальних) чинників, зв'язок слів з історією усп-ва, *ключові слова* в той чи ін. період, *запозичення* з ін. мов, семант. явища і процеси (*метафора*, *метонімія*, синонімізація і *десинонімізація* та ін.), *зміни значення* слів, їх *деетимологізацію* тощо. Крім власне семасіол. підходу до дослідження лекс.-семант. явищ у їхній історії (з увагою до семант. розвитку лекс. одиниць як таких), застосовується ономасіологічний (з увагою до способів найменування певного об'єкта та їх змін; див. *Ономасіологія*). Істор. Л. тісно межує з *етимологією.*

Становлення Л. як окр. розділу мовознавства відбулося пізніше порівняно з граматикою та фонетикою. Розвиток укр. Л., як і Л. інших мов, спочатку здійснювався в заг. рамках *лексикографії* з практ. потреб пояснення окр. слів та перекладу (з 11 ст. це було пояснення іншомов. слів, а з 17 і особливо з кінця 18 ст. – також специф. укр. лексики). Проблема слова була об'єктом філософії (природа слова як назви), *риторики* та піїтики (стиліст. функція слова, переносне значення, синонімія, стильова диференціація лексики). З розвитком порівн.-істор. мовознавства з'явилися дослідження з етимології укр. слів (О. Потебня, Г. Ільїнський та ін.). О. Потебня опрацьовував і такі проблеми теор. семантики, як внутр. форма слова, лекс. значення (з поділом його на «ближче» і «дальше»), полісемія, слово як інструмент магічної та естет. функцій мови. У кін. 19 і особливо в 1-й третині 20 ст. починають активно опрацьовувати засади укр. термінології (І. Верхратський та ін.). З кін. 20-х рр. 20 ст. з'являються окр. розділи з Л. в курсі укр. мови Б. Ткаченка (1928), курсі укр. мови за ред. Л. Булаховського (1931), в КСУЛМ (т. 1, 1951; автор П. Горецький) та СУЛМ (Лексика і фразеологія, 1973), а також у «Нарисах з загального мовознавства» Л. Булаховського (1955).

Провідні напрями укр. Л. (за їх хронологією, пріоритетністю та ступенем опрацьованості): 1) істор. Л. – історія та етимологія окр. слів (П. Бузук, Б. Кобилянський, О. Мельничук та ін.), тем. групи лексики (Л. Булаховський, А. Бурячок, В. Винник, М. Кочерган, Т. Голинська-Барановська та ін.), ширші дослідження розвитку укр. лексики за семант. полями (В. Німчук), походження етнонімів на тер. України (О. Стрижак), розвиток укр. лексики в рад. період (І. Білодід, А. Москаленко, Л. Паламарчук), на тлі ін. слов'ян. мов повоєнного періоду (В. Коломієць); історія лексики літ. мови (Л. Булаховський, А. Генсьорський, М. Худаш, Ф. Ткач, П. Тимошенко, А. Москаленко, М. Жовтобрюх, О. Муромцева, В. Горобець та ін.); історія укр. термінології (Н. Москаленко, Т. Панько та ін.); лекс. запозичення (І. Шаровольський, Д. Ше-

лудько, О. Горбач, Й. Дзендзелівський, Г. Їжакевич, П. Лизанець, С. Семчинський та ін.); 2) діалектна Л. (В. Ващенко, Й. Дзендзелівський, М. Никончук, П. Гриценко, І. Сабадош, В. Куриленко та ін.), народна зоол., бот., геогр., метеорол., мед. та ін. номенклатура (Л. Булаховський, Н. Дейниченко, А. Шамота, Т. Марусенко, М. Юрковський, О. Могила, Я. Вакалюк та ін.); 3) лексика мови худож. л-ри, яка особливо активно досліджувалася в 50–60-і рр. (В. Ващенко, В. Ільїн, І. Білодід, Л. Скрипник, Л. Паламарчук, Л. Полюга, Г. Колесник, Я. Януш та ін.); 4) проблеми лекс. стилістики (В. Ващенко, І. Чередниченко, І. Грицютенко, А. Коваль та ін.); 5) лексика соціальних діалектів, професіоналізми та жаргонізми (О. Горбач, Й. Дзендзелівський, А. Берлізов, В. Винник, Л. Ставицька); 6) лексика фольклору (С. Єрмоленко); 7) проблеми лекс. семантики в синхр. та діахр. аспектах – заг. питання (Л. Булаховський, який, зокрема, переніс на укр. ґрунт досягнення європ. лінгвістики кін. 19 – поч. 20 ст., В. Русанівський, Ю. Карпенко, О. Тараненко), питання системності лексики в її різноманітних виявах (А. Критенко, М. Кочерган, Л. Лисиченко, Ж. Соколовська), зокрема у формаліз. та психолінгв. плані (М. Пещак, М. Муравицька, В. Левицький). (Про опрацювання укр. *фразеології,* що протягом ост. десятиліть оформилася в окр. розділ мовознавства, *термінології* та *ономастики* див. у відповід. статтях).

Літ.: Потебня А. А. Из записок по теории словесности. Х., 1905; Булаховський Л. А. Нариси з заг. мовознавства. К., 1955; Weinreich U. Lexicology. В кн.: Current trends in linguistics, v. 1. The Hague, 1963; Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967; Rey A. La lexicologie. Paris, 1970; Уфимцева А. А. Лексика. В кн.: Общее языкознание: Внутр. структура языка. М., 1972; СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973; Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. М., 1977; Лисиченко Л. А. Лексикологія сучас. укр. мови. Семант. структура слова. Х., 1977; Kühn P. Der Grundwortschatz. Bestimmung und Systematisierung. Tübingen, 1979; Němec I. Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha, 1980; Кочерган М. П. Слово і контекст. Л., 1980; Розвиток мовознавства в УРСР (1967–1977). К., 1980; ІУМ. Лексика і фразеологія. К., 1983; Русанівський В. М. Структура лекс. і грамат. семантики. К., 1988; Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динам. аспектах. К., 1989; Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. К., 1990; Німчук В. В. Давньорус. спадщина в лексиці укр. мови. К., 1992; Грищенко А. П. [та ін.]. Сучас. укр. літ. мова. К., 1997.

О. О. Тараненко.

ЛÉКСИКО-СЕМАНТИ́ЧНА ГРУ́ПА – див. у ст. *Лексико-семантична система.*

ЛÉКСИКО-СЕМАНТИ́ЧНА СИСТÉМА – один з ярусів мовної структури, що складається зі *слів* та їхніх значень. Системність лексики полягає: 1) у вивідності одних лекс. одиниць з інших, тобто у можливості тлумачення будь-якого слова ін. словами тієї самої мови; 2) у можливості опису всіх лекс. одиниць за допомогою обмеженого числа елементів – семантично найважливіших слів (див. *Компонентний аналіз*); 3) у системності й упорядкованості зафіксованого в лексиці об'єктив. світу. В Л.-с. с. існують відношення 4 типів: 1) внутрішньослівні, 2) парадигматичні, 3) синтагматичні, 4) асоціативно-дериваційні.

Внутрішньосл. відношення характерні для багатознач. слів (див. *Полісемія*). Значення полісем. слова утворюють певну структуру, елементи якої по-різному залежать один від одного і по-різному пов'язані між собою. За похідністю значень, напр., розрізняють такі структурні типи полісемії, як ланцюжкова, радіальна і ланцюжково-радіальна. При ланцюжковій полісемії кожне з наст. значень виводиться із попереднього, тобто друге від першого (основного), третє від другого і т. д. При радіальній всі похідні значення виводяться від одного твірного. За важливістю значень виділяють головне, вторинні й периферійні значення. Так, у слові **золотий** головним є значення «зроблений із золота». Навколо нього групуються значення «кольору золота» **золоте листя**), «дуже цінний, вартий уваги» (**золотий робітник**, **золоті руки**), «дорогий, любий» (**золота дитина**), «прекрасний, щасливий» (**золота пора**). На периферії семант. структури залишаються такі фразеологічно зв'язані значення, як «найвигідніший спосіб поведінки» (**золота середина**) та ін. Гол. значення найменше залежить від контексту, тоді як для реалізації переносних (вторинних) значень контекст обов'язковий, а фразеол. значення актуалізуються лише в певних словосполученнях. Розкрити семант. структуру слова означає: 1) знайти порядок внутр. зчеплення, зв'язку і підпорядкування значень у межах слова; 2) з'ясувати диференц. рису, за якою одне значення протиставляється іншому.

Парадигмат. відношення – це відношення між словами і групами слів на основі спільності або протилежності їхніх значень, які перебувають у відношенні опозиції. Найбільші парадигмат. об'єднання становлять лекс.-семант. поля – групи слів зі спільною гіперсемою (див. *Сема*), тобто єдиним (інтегральним) значенням для усієї групи. Як правило, такі групи слів характеризуються і спільними форм. ознаками. Для прикладу можна назвати метеорологічне, темпоральне, спорідненості, мислення, переміщення та ін. лекс.-семант. поля. У лекс.-семант. полі слово живе не ізольовано, а взаємодіє з іншими, зближуючись з ними або відштовхуючись від них. Семант. поле неоднорідне. В ньому є центр і периферія. До центру входять найуживаніші слова, які є носіями осн. значень. Так, у лекс.-семант. полі дієслів переміщення центр становлять лексеми **іти**, **бігти**, **летіти** тощо, тоді як **плентатися**, **шкандибати** і т. ін. належать до периферії поля. У лекс.-семант. полі спорідненості це слова **мати**, **батько**, **син**, **дочка**, **дядько** тощо, а діалектні **вуй**, **стрий**, **швагер**, **синова** належать до периферії. Розподіл слів між полями – ще одне з важливих свідчень систем. організації лексики. Лекс.-семант. поля не є ізольованими одне від одного. Багатозначні слова своїми значеннями можуть входити до різних полів. Так утворюються відношення між полями. Через те всю лекс.-семант. систему

можна уявити собі як сукупність лекс.-семант. полів, що перекривають одне одного. Так, лекс.-семант. поле переміщення пов'язане з полем мислення (**підійти**, **наблизитися до важливого теор. висновку**, **ворушиться думка**, **перенести положення з однієї науки в іншу** тощо), поле температури – з полем почуттів (**теплі почуття**, **гаряча любов**, **відчути холод в очах**) та ін.

Кожна лекс.-семант. одиниця займає в семант. просторі певне місце, яким і визначається її цінність (значеннєвість). Лекс.-семант. поля кількісно й якісно не збігаються у різних мовах, оскільки семант. простір членується у них по-різному. Напр., значення укр. **іти**, **ходити**, **летіти**, **їхати**, **пливти** інтегруються в одному англ. дієслові **to go**; укр. **пливти** відповідає в англ. мові семи лексемам: **swim** (про людину і тварину), **float**, **drift** (про предмети; хмари), **sail** (про судно), **steam** (про пароплав), **sail**, **navigate** (на судні), **boat** (на човні).

Лекс.-семант. поля розпадаються на семантично ще тісніші об'єднання – лекс.-семант. групи. Так, у темпоральному лекс.-семант. полі можна виділити назви точних (**секунда**, **хвилина**, **година**, **доба**, **тиждень**, **рік**, **століття** тощо) і неточних (**час**, **пора**, **епоха**, **ера** і т. п.) відтинків часу, назви частин доби, пір року, місяців, днів тижня тощо. В межах лекс.-семант. груп виділяють мінім. семант. об'єднання, побудовані на відношеннях синонімії (див. *Синоніми*), антонімії (див. *Антоніми*), *конверсії* та гіпонімії. Гіпонімічні – це родо-видові відношення, які характеризуються привативною опозицією і включеною дистрибуцією: **слон** – **тварина**, **троянда** – **квітка**, **ранок** – **день**. Родове слово називають гіперонімом, видове – гіпонімом. Це фундаментальні семант. відношення, які структурують словниковий склад мови.

Синтагмат. відношення – це лінійні, контекстні зв'язки слова, його сполучуваність. Якщо парадигмат. відношення можна назвати вертикальними, то синтагматичні – горизонтальними. Слово в парадигматиці й синтагматиці не одне й те саме. В синтагматиці під впливом оточення воно може змінити своє значення аж до протилежного (пор.: **живий** і **майже живий**, **демократія** і **майже демократія**). Оскільки сполучуваність слів вибіркова (напр.: **витріщити**, **скалити**, **гнідий** сполучаються відповідно лише зі словами **очі**, **зуби**, **кінь**), то синтагмат. зв'язки слів-еквівалентів у кожній з мов є специфічними, неадекватними ін. мовам, а отже, неадекватна і внутр. форма словосполучень (напр.: укр. **перекладати з** однієї мови на іншу, рос. **переводить,** польс. **tłumaczyć** 'тлумачити', нім. **übersetzen** 'переправляти, перевозити', англ. **translate** 'передавати, транслювати'). Парадигматика і синтагматика – слова взаємопов'язані й взаємозумовлені. Аналізуючи слово в синтагмах, аспекті, можна визначити його системні зв'язки і місце в парадигмі; вивчаючи парадигмат. відношення слів, можна передбачити їхні потенційні синтагмат. зв'язки: належність слова до певної парадигми визначає можливість його синтагмат. зв'язків. При безкінеч. розгортанні синтагмат. ланцюжка в ньому буде представлена вся парадигматика. Сама ж сполучуваність слова, яка, звичайно, пов'язується з синтагмат. аспектом, насправді є парадигматикою його синтагмат. властивостей.

Асоціат.-дериватц. відношення – це відношення слів по лінії словотворення, смислових асоціацій і фонет. зближень. Оскільки слово має форму і зміст, це зумовлює двосторонні асоціат. зв'язки: 1) з формально близькими словами; 2) зі словами з близьким значенням. Прикладом асоціат.-деривац. зв'язків за формою є слова **земляний**, **землистий**, **землекоп**, які асоціюються зі словом **земля** «ґрунт», тоді як слова **земний**, **наземний**, **земноводний** асоціюються зі словом **земля** «суша». Прикладом асоціат.-деривац. зв'язків за змістом є слово **чорнити**, де зв'язок між значеннями «малювати в чорний колір» і «зводити наклеп на когось» суто асоціативний. Пор. ще: **ремісник** 1) «людина, що займається ремеслом»; 2) «той, хто працює шаблонно, без ініціативи». Між наведеними значеннями немає спільних елементів значення (сем), а є тільки стійкі асоціації. Іноді ці асоціації можуть охоплювати цілі поля. Так, усе поле температури використовується для позначення почуттів (**гарячий**, **холодний**, **полум'я**, **жар**, **лід**, **холод**, **горіти**, **палити**, **палати** тощо). На асоціат.-деривац. зв'язку ґрунтуються також явища нар. етимології (**купиратив** – **купити**, **сальний** «грубий» – **сало**). Л.-с. с. мови істотно відрізняється від ін. систем мови. Вона складається з неоднорід. елементів (слово-лексема, значення слова, сема); на противагу фонол. системі, яку називають диференц. рівнем мови, Л.-с. с. є синтезом осн. смислових елементів та їхніх зв'язків і може бути названа синтезувальним, інтегрувальним рівнем; на відміну від фонол. і морфологічної систем, є найбільш відкритою: вона постійно поповнюється новими одиницями. Ці специф. риси Л.-с. с. пояснюються тим, що лексика є тією ділянкою, яка пов'язує мову з об'єктив. дійсністю, з сусп-вом.

Літ.: Уфимцева А. А. Слово в лексико-семант. системе языка. М., 1968; Шмелев Д. Н. Проблемы семант. анализа лексики. М., 1973; Кочерган М. П. Про системність у лексиці та семантиці. УМЛШ, 1976, № 4; Лисиченко Л. А. Лексикологія сучас. укр. мови: Семант. структура слова. Х., 1977; Русанівський В. М. Структура лекс. і граммат. семантики. К., 1988.

М. П. Кочерган.

ЛЕ́КСИКО-СЕМАНТИ́ЧНЕ СЛОВОТВО́РЕННЯ – *спосіб словотворення*, осн. засобом якого є зміна *лексичного значення* твірного слова при збереженні його звукової структури. Л.-с. с. належить до діахр. способів і здійснюється упродовж тривалого періоду існування слова, коли різні його значення переосмислюються (див. *Полісемія*) і розщеплюються на омонімічні (див. *Омоніми*): **бик**[1] – велика свійська рогата тварина; **бик**[2] – тех. масивні бетоновані або кам'яні опори, на яких тримається міст; **бик**[3] – з а с т а р. великий казан. Часто їхні значення носії мови сприймають як зовсім не пов'язані

між собою: **поганка**[1] – нехристиянка, **поганка**[2] – неїстівний отруйний гриб.

Літ.: Карпенко Ю. О. Синхронічна сутність лексико-семант. способу словотвору. «Мовознавство», 1992, № 4. *Н. Ф. Клименко.*

ЛЕ́КСИКО-СИНТАКСИ́ЧНИЙ СПО́СІБ СЛОВОТВО́РЕННЯ – див. у ст. *Зрощення.*

ЛЕКСИ́ЧНА КАРТОТЕ́КА Інституту української мови НАН України – сукупність лекс. карток із заголовними словами, під якими наведено тексти (речення), що ілюструють уживання їх у відповід. значенні, а в кінці подано джерела, звідки їх виписано. Л. к. налічує понад 6 млн. карток (1995). У 19 ст. автори перших укр. словників (напр., П. Білецький-Носенко) або самі призбирували лекс. мат-ли, або організовували групи ентузіастів для їх збирання і впорядкування (напр., редакція журн. «Київська старовина»). З пожвавленням лексикогр. роботи на поч. 20-х рр. 20 ст. постала потреба створення фундам. бази (картотеки), куди б увійшли всі слова укр. мови з їхніми значеннями (насамперед ті, що відбивають досягнення науки й культури). Організацію такої картотеки розпочала 1920 *Комісія для складання словника української живої мови* при УАН на чолі з А. Кримським. За 5 років зібрано понад 700 000 карток. Під час нім. окупації 1941–43 велика частина картотеки була втрачена. По війні зусиллями мовознавців її відновлено, а з часом істотно розширено. До цього спонукала й робота над створенням 6-томного «Українсько-російського словника». На кінець 1967 в Л. к. вже налічувалося бл. 4 млн. карток, у 2000 – бл. 6,5 млн. Нині картотека Ін-ту укр. мови практично забезпечує як повноту добору слів до реєстру різних типів словників, так і наук. опрацювання словникових статей, виконуючи таким чином осн. інформ. ілюстративне завдання – давати в розпорядження лексикографа певний довідковий матеріал, повідомляти про наявність слова в мові, кількість його значень та особливості функціонування. Завдяки даним Л. к. реєстр Тлумачного 11-томного «Словника української мови» досяг 134 058 слів, кільканадцяти тисяч стійких словосполучень і фразеол. зворотів. Джерелом комплектування картотеки були й залишаються гол. чин. твори укр. худож. л-ри від І. Котляревського до наших днів, а також підручники, посібники, наук.-популярна та сусп.-політ. л-ра, твори усної нар. творчості, преса тощо. Переважна більшість їх розписана вибірково. Комплектування й поповнення Л. к. відбуваються за принципом: у картотеці має бути відбите кожне слово, незалежно від частоти його вживання, тому поряд із загальновж. лексикою у ній наявні й *архаїзми, діалектизми, неологізми* тощо. Ілюстрації розкривають усі випадки вживання слова в укр. мові – прямі й переносні, їхні відтінки, випадки емоц. та образного використання, функціонування слова в стійких словосполуках і фразеологізмах тощо. Картотека відбиває також особливості вживання граммат. форм, синтакс. конструкцій, правопису тощо.

Літ.: Левченко С. П. Укр. лекс. картотека. «Мовознавство», 1968, № 4. *А. А. Бурячок.*

ЛЕКСИ́ЧНЕ ЗНА́ЧЕННЯ – конкр.-індивід. зміст *слова*, який являє собою відображення або тільки вираження (в різних типах слів) та фіксацію в свідомості позначуваного словом елемента дійсності і є закріпленим за формою слова (відповідним звуковим комплексом), унаслідок чого стає можливою його реалізація як явища мови, а не тільки свідомості. З погляду вже не формування, а реального функціонування слова в мові Л. з. виявляється внаслідок нерозривного зв'язку, відношення, що існує в свідомості мовців між образом форми слова (його звучанням або написанням) і образом, відображенням позначуваної даною формою сутності. Про конкр.-індивід. характер Л. з. можна говорити лише умовно – на відміну від більш абстр.-узагальнювальних *словотвірного значення* й особливо *граматичного значення* слова, що також уходять до його змісту. Як і будь-який ін. тип мовного значення, Л. з. є формою узагальненого відображення дійсності, конкретизуючись в окр. мовленнєвих актах. Л. з. – це комплексне поєднання трьох аспектів слова як знакової одиниці мови (див. *Знак і значення в мові*): власне семантичного, тобто відображення позначуваної словом сутності (основа Л. з.); прагматичного – вираження емоц. ставлення мовців до позначуваного; синтактичного – місця Л. з. певного слова у відношенні до Л. з. інших, семантично пов'язаних з ним слів. Окреме Л. з. полісем. слова – змістова сторона лекс.-семант. варіанта слова – називається також «словозначенням» (за аналогією до словоформи).

Визначення Л. з., що використовуються різними дослідниками та різними лінгв. школами, можна згрупувати в такі осн. розряди: 1) Л. з. як особлива мовна форма відображення дійсності, співвідносна з такими психол. явищами, як поняття і уявлення або емоції та ін. (у логічному та психол. лінгв. напрямах Л. з. прирівнювалося до поняття або уявлення); 2) Л. з. як відношення між певним звук. комплексом (назвою) і позначуваним ним предметом або поняттям про цей предмет (у концепціях лінгв. структуралізму, в знакових теоріях мови); 3) в суто прагмат. плані – як позамовна реакція (поведінка) суб'єкта на слово як мовний стимул (біхевіоризм), в емпірич. плані – як конкр. слововживання в мовленні (Л. Вітгенштейн); 4) у «власне лінгвістичному» плані (як синтагмат., так і парадигматичному) – як потенційна лекс. сполучуваність (дистрибуція, валентність) слова (у підходах дескриптивістів) або його місце в співвідношенні з ін. семантично близькими словами (непропорційно важливе місце «значеннєвості» слова у Ф. де Соссюра, в теоріях семант. полів Й. Тріра – Л. Вайсгербера). У своїй

абсолютизованій формі под. визначення спираються тільки на якийсь один з реальних аспектів Л. з. Так, перша з наведених груп дефініцій, навіть позбувшись надмірного лог. або психол. ухилів, не враховує, по-перше, тих типів слів, що мають не відображальну, а тільки виражальну семантику (див. нижче), по-друге, прагмат. та синтактичного аспектів Л. з. У дефініціях другого типу Л. з. фактично виводиться за межі власне слова (словом у такому разі є тільки його форма – подібно до знаків ін. типів); крім того, розуміння значення як відношення слід не протиставляти розумінню значення як відображення, а доповнювати ним останнє. Третій і четвертий типи визначення Л. з. не можуть бути самостійними, тому що й прагмат., і синтакт. аспекти Л. з. є лише вторинними щодо власне семантичного і спираються на нього. Проте й комплексне визначення Л. з. (п'яте в нашій класифікації) також дістає неоднакову інтерпретацію в різних дослідників. Основний з трьох аспектів Л. з., тобто власне семантичний (семантико-ономасіологічний), має два підаспекти – денотативний (від лат. denotatum – позначуване) і сигніфікативний (від лат. significatum – означуване). Денотат. (предметний) підаспект Л. з. – це співвідношення слова як знака з певним об'єктом дійсності (класом таких об'єктів), що виражається як мовне позначення останнього з метою його виділення (ідентифікації та актуалізації). Окр. семант.-ономасіологічні типи слів (займенники і займенникові прислівники, власні назви), що обмежуються функцією ідентифікації об'єкта, мають тільки або переважно денотат. аспект Л. з. (див. *Слово*). Денотат. сторона Л. з. актуалізується у всіх типах слів на рівні мовлення в конкр. висловлюваннях (Я бачу **сову** – на відміну, напр., від узагальнювального: **Сова** належить до нічних птахів), виявляється в контекст. синонімії, в наявності синонімів з різною мотивованістю (навіть із взаємопротиставленням при цьому сигніфікат. підаспектів Л. з.: так, планета Венера має синонім. позначення «Вранішня зірка» і «Вечірня зірка»). Сигніфікат. (поняттєвий) підаспект Л. з. – це співвідношення слова не безпосередньо з позначуваним об'єктом, а з відповідним поняттям як відображеною в свідомості суб'єкта узагальненою сукупністю визначальних ознак класу таких об'єктів. Це ядро Л. з., саме воно звичайно подається як тлумачення слова і найчастіше розуміється як Л. з. (значення слова) взагалі. Але Л. з. як мовна категорія і поняття як одиниця мислення не можуть взаємоототожнюватися в жодному класі слів, навіть у термінах (як це іноді вважається). По-перше, в Л. з. відображаються лише найзагальніші відмітні риси позначуваних об'єктів, тоді як у понятті особливості об'єктів фіксуються глибше й ширше. Л. з. слів повсякден. мови співвідносяться з поняттями побут. рівня свідомості, які не тільки є загальнішими, приблизнішими порівняно з поняттями наук. рівня (пор. **вода:** «прозора безбарвна рідина, що міститься в річках, озерах, морях та ін. водоймах, випадає у вигляді дощу...» і «найпростіша найпоширеніша на Землі хімічна сполука водню з киснем»), але й можуть вступати в пряму суперечність з останніми (напр.: «Сонце **сходить і заходить**» – відображення ще «птолемеївської» картини світу; розходження в класифікаціях представників флори і фауни: напр., віднесення в наук. класифікаціях до ягід баклажанів, помідорів, огірків, динь і невіднесення до них малини, полуниці; наявність у повсякден. мові слів, що позначають поняття, взагалі відсутні в наук. картині світу, – напр., назв міфол. істот: **русалка**). У цьому розумінні Л. з. є вужчим за поняття. По-друге, оскільки Л. з. містить у собі, крім власне семантичного, прагмат. і синтакт. аспекти, воно є ширшим за поняття. По-третє, не всі типи слів співвідносяться з поняттям (вигуки і звуконаслідувальні слова, власні назви, займ. слова), але всі вони мають Л. з. Відмінність між Л. з. повнозначних слів – заг. назв, з одного боку, і всіх ін. типів слів, з другого боку, полягає в повноті, самостійності й вичленуваності його вираження, реалізації. Так, власні назви мають денотат. аспект Л. з. (функцію ідентифікації об'єкта) і певні нерозвинені елементи сигніфікат. аспекту, які ґрунтуються на уявленні (не понятті) про позначуваний об'єкт як елемент певного класу або про певні індивід. особливості одиничного об'єкта (напр., **Одеса**). Займ. словам властивий лише денотат. аспект; Л. з. службових слів реалізується тільки в сполученні зі значеннями повнознач. слів і є істотною мірою десемантизованим, більш абстрагованим порівняно з повнознач. словами, зводячись до сигніфікат. аспекту. Вигуки мають не розчленоване на лекс. і грамат. рівні значення, проте з очевидним переважанням лекс. начала.

Прагмат. аспект Л. з. виражає різноманітні емоц.-експресив. *конотації* слова – емоц. ставлення мовця як до позначуваного словом об'єкта і взагалі до предмета мовлення, його емоц. (не логічну) оцінку та експресив. характеристику позначуваного, пор.: **їсти – жерти – наминати** та ін., так і до самого слова. Під Л. з. часто розуміють сукупність семант. і прагмат. компонентів.

Синтакт. аспект Л. з. визначається сукупністю відношень даного значення з Л. з. ін. слів і поділяється на лекс.-синтагматичний, тобто лекс.-семантичну валентність слова (так, дієслово **позичати** «давати в тимчасове користування» передбачає прямий додаток зі знач. грошей або певного предмета, але, напр., не земельної ділянки, приміщення), і лекс.-парадигматичний («значеннєвість», або «цінність», за Ф. де Соссюром, тобто місце слова в тем. групі, синонім. ряду тощо). Так, місце слова **крашанка** щодо слова **яйце** (пташине) визначається тим, що це великоднє фарбоване яйце, проте в діа-

лектах дана відмінність може стиратися й обидва слова виступають як абс. синоніми.

Типологія Л. з.:

I. При групуванні Л. з. різних слів: 1) за особливостями вираження власне семант. аспекту Л. з., тобто їх предметно-поняттєвої віднесеності: а) повноправні Л. з., що мають як денотативний, так і сигніфікат. аспекти (повнозначні слова – заг. назви) – неповноправні Л. з. (всі ін. типи слів); б) Л. з. з широкою – вузькою предметно-поняттєвою віднесеністю: **чорний** (кіт, костюм) – **вороний** (тільки кінь), **середній** – **середульший** (син, брат, дочка, сестра); в) Л. з. з автономною – відносною семантикою; останні позначають реляц. поняття, що не замикаються в собі, напр., назви частин чогось цілого: **половина**, **край** (край села та ін.), учасників певних взаємовідносин: **друг**, **сусід**, **дочка**, **мати**, **наречений**, **кум**, **партнер**, **власник**, **одноліток**, **співавтор**, **співробітник** (чого і кого, чий); **схожий**, **подібний**, **відмінний**; перехідні дієслова; прийменники, пор. «оглянутися **навколо**» (присл.) – «**навколо** будинку» (прийм.); 2) за особливостями співвідношення семант.і прагмат. аспектів: суто номінативні (**дитина**, **підліток**, **юнак**) – номінат.-конотативні Л. з. (**молокосос**); 3) за особливостями вираження синтакт. аспекту: а) по лінії синтагматики: конструктивно вільні, відносно автономні в синтагмат. плані Л. з., лекс. сполучуваність яких визначається тільки відповід. предметно-поняттєвими відношеннями (**стіл**, **великий**, **я**, **іти**) – фразеологічно зв'язані Л. з. (**блакитний** у знач. «благородний, шляхетний» відоме тільки у фразеол. одиниці **блакитна кров**); функціонально-синтаксично обмежені Л. з.: напр., іменники з оцінно-характеризувальними значеннями, особливо переносними, вживаються переважно в предикат. функції (**Молодець!**; Він у нас **голова**), а в ін. функціях – звичайно з вказівними (анафоричними) означеннями (Такого **орла** «сміливця» ще світ не бачив); конструктивно залежні Л. з. (так, **море** в знач. «велика площина, чимось покрита», «велика кількість» реалізується в конструкціях з род. в. або з означенням: **море пшениці**, **море вогнів**, **людське море**); б) по лінії парадигматики: відносно автономні в парадигмат. плані Л. з., синтакт. аспект яких виражений порівняно слабо (**стіл**, **хлопець**, **заздрість**) – стилістично-синонімічні Л. з., розуміння (а нерідко й творення) яких характеризується односпрямованою залежністю від відповід. опорних для них нейтр. синонімів (пор. **малий** – **малюсінький**, **крихітний**, **мікроскопічний**), і співвідносні Л. з., наявність яких у мові характеризується взаєм. зумовленістю (**великий** – **малий**; **весна** – **осінь** – **літо** – **зима**);

II. При групуванні Л. з. одного слова (див. *Полісемія*): вихідне і похідне (первинне і вторинне), основне і периферійне, пряме і переносне Л. з. Пряме і *переносне значення* часто мають дод. протиставлення номінат. і номінат.-конотативного типів Л. з., пор. **гавкати** «видавати характерні звуки» (про собак, лисиць) і зневажл. «говорити».

Семант. структура Л. з. членується на *семи* – родову, інтегральну (архісему, гіперсему) і видові, диференційні (гіпосеми). За спільністю сем Л. з. групуються в різноманітні семант. об'єднання (див. *Лексико-семантична система*). За повною спільністю своїх семант. та прагматичних аспектів Л. з. об'єднуються в ряди абсолютних синонімів.

Л. з. – категорія історично змінна. Різні причини (соціально-історичні, психологічні, власне лінгвістичні), стимулюючи формування різних типів *змін значення* слова, приводять їх до різних результатів (звуження і розширення, «поліпшення» і «погіршення» та ін.).

Літ.: Виноградов В. В. Осн. типы лекс. значений слова. «Вопросы языкознания», 1953, № 5; Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова. М., 1969; Rey A. Théories du signe et du sens, v. 1–2. Paris, 1973–76; Шмелев Д. Н. Совр. рус. язык. Лексика. М., 1977; Новиков Л. А. Семантика рус. языка. М., 1982; Стернин И. А. Лекс. значение слова в речи. Воронеж, 1985; Уфимцева А. А. Лекс. значение. М., 1986; Мельничук О. С. Методол. проблеми аналізу співвідношень ідеального і матеріального в сфері мови. «Мовознавство», 1987, № 1; Никитин М. В. Основы лингв. теории значения. М., 1988; Гак В. Г. Лекс. значение слова. В кн.: Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.

Див. також *Літ.* до ст. *Лексикологія*, *Семантика*, *Слово*.

О. О. Тараненко.

ЛЕ́МКІВСЬКИЙ ГО́ВІР, західнокарпатський говір – один з арх. *говорів* карпатської групи *південно-західного наріччя*. Поширений на крайньому заході укр. етномовного ареалу у зх. р-нах Закарп. області, Східнословац. краї (Словаччина) і Жешув. воєводстві (Польща) (карту говорів української мови див. на окр. арк., с. 808–809). Утворився у 14–16 ст. внаслідок переселення людності з Надсяння (Сяноцької і Перемиської земель). На сході межує з *бойківським говором* і *закарпатським говором*, на півдні й заході – зі словацькими, на півночі – з польс. говорами. Лемківським діал. анклавом є східнолемк. острівна говірка жителів сіл між Стриженом і Кросно (їх називають замішанцями). Територіально Л. г. накладався на етнографічну зону Лемківщини, співвідносну з етногр. групою українців-лемків та їх підгрупою – замішанцями. Після 2-ї світ. війни значна частина лемків була примусово переселена на пн.-зх. землі Польщі, у зх. та пд.-сх. області України, що зумовило інтенсивну трансформацію лемк. переселен. говірок у нових діал. умовах. Тривалі та інтенсивні контакти Л. г. з західнослов'ян. діалектами зумовили появу багатьох його специф. ознак. У своїх осн. рисах Л. г. становить єдність, хоч помітно диференціюється на різних структур. рівнях.

Однією з істот. ознак Л. г. є сталий (слабо динамічний) наголос – на другому від кінця слова складі, за винятком сх. говірок з рухомим (динамічним) наголосом (**во́да**, **до́хыж**). Наголошений *вокалізм* має кілька типів структури, найбільш поширені з яких:

1) і ы у; 2) і ы у;
е о и
а е о
а
3) і(и) ў у; 4) і ы у.
е ы о и у^{о}
а е о
а

Його специфікою є розрізнення [і] : [ы], яке сягає давньої опозиції [і] : [ы]; наявність рефлексів давніх [о], [е] в нових закритих складах як [у], наявність лабіалізованого [ы̊]. Особливістю наголошування зумовлені незначні відмінності між наголошеним і ненаголош. вокалізмом; специфіку ненаголош. вокалізму визначають: *укання* – перехід [о] в [у^{о}], [у] під наголосом і в ненаголош. позиції перед складом з голосним високого підняття [і], [у], а також перед [у], перед складом з [а] (на **ду^{о}ру^{о}зі**, **пу^{о}тік**, **зну^{о}ў**, **пу^{о}лу́^{о}ла**); перехід [е] в [и] переважно в позиції перед м'яким приголосним (**вир'х**, **типир'**); вимова на місці давніх [ы] та [і] як [ий] (**колий** 'коли', **гусий** 'гуси', **ідий** 'іди'); розвиток давнього [е] як [у], [ў̈] (**вечӱр** 'вечір', **т'ӱтка** 'тітка'); розвиток давньої сполуки **-ьр** як **-ир-**, **-ыр** (**гырміт** 'гримить', **дырва** 'дрова', **хирбет** 'хребет') та **-ьл** як **-ыл** (**былха** 'блоха'). У ділянці *консонантизму* найважливіші особливості зводяться до реалізації ознак твердість/м'якість, менше – дзвінкість/глухість, а також до окремих поширених у говірках замін одного звука іншим. Л. г. розрізняються інтенсивністю вияву м'якості [ц'] [дз'], [с'], [з'], внаслідок чого можливі протиставлення типу [с'']:[с']:[с]; у частині говірок наявні лише м'які [ч'] і [дж']; поширене заступлення [т''], [д''] на [ц''], [дз''] (**ц'агне** < **т'агне**, **дз''іц''ми** < **д''іт''ми**; окр. говіркам властиве пом'якшення передньоязикових та губних приголосних перед давнім [е] (**т'еп'ир**, **с'ево** 'село'); одночасно в ін. говірках відома втрата м'якості [т'], [н'], [с'], [ц'] у кін. слів (**кін** 'кінь', **вес** 'весь'), відсутність [р']. У кін. слова в багатьох говірках дзвінкі приголосні оглушуються, переходять у глухі відповідники (**мет** 'мед'). Звук [л] у позиції перед лабіалізованим голосним заступається звуком [ў] (**пўух** 'плуг'), а перед нелабіалізованими голосними звуком [в] (**вава** 'лава', **ц'івий** 'цілий'); звуки [в], [ў] у позиції прийменника і префікса часто заступаються ін. звуками – [г] перед дзвінкими приголосними (**гдова** 'вдова'), і [х], [ф] перед глухими (**х коморі** 'в коморі', **фчора** 'вчора'). До важливих морфол. особливостей належать: наявність давнього закінчення **-и** в наз. в. мн. іменників ч. р. (**парібци**, **войаци**); закінчення **-ы** у прикметниках і займенниках прикметникового типу у наз. в. мн. (**здоровы**); закінчення **-ом** в ор. в. одн. іменників та узгоджених з ними прикметників, займенників (**добром**, **жоном**, **тобом**); в ор. в. одн. прикметників та займенників часто фіксується закінчення форм *двоїни* – **-ма** (**тыма**, **білыма**, **котрыма**); в род. в. одн. прикметників ж. р. нерідко виступає усічена форма **-ой** замість **-ойі** (**великой**, **славной**); при дієвідмінюванні у сх. лемк. говірках зберігається давня сполука губний приголосний **+j** (**купйу**, **робйат**); складені форми майб. ч. дієслів творяться переважно від дієслова **бути** і кол. дієприкметника (**буду робив**), зрідка – від цього ж допоміж. дієслова й інфінітива (**буде́ме вйаза́ти**); наявна словотв. частка **да** замість **де** (**дахто**, **дакому**); поширені прийменники **к** та його варіанти **ік**, **ґ**, **іґ**, **ку**, **ґу** (**к лісу**, **ґу нам**), **пред**, **през** 'через', 'без' (**през готар** 'через межу') та ін. Синтакс. особливості: прийменник + іменник зі знач. знаряддя дії в ор. в. (**орати с пўугом**, **пише с пером**); конструкцій прийменник **о** + іменник у місц. або знах. в. (**о н'ім знайу**, **о два дни**, **о холоды**, **о кривих лабах**).

Лекс. і семант. особливості Л. г. значною мірою зумовлені тісними зв'язками з сусідніми словац. і польс. говірками, а також зв'язками з українськими *надсянським говором* і закарпатським говором; до специфічно лемківських належать лексеми **гомбалка, гомбачка** 'гойдалка', **ґрул'і** 'картопля', **жидлик** 'кварта' (пити воду), **керпці** 'постоли', **криж, марадик і ракош** 'копи' (снопів на полі), **кукуріца** 'кукурудза', **мишпергач** 'летюча миша' та ін.

Різні структурні рівні Л. г. відбито в лінгв. атласах (Stiber Z. Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny, кн. 1–8. Łódź, 1958–64; Ганудель З. Лінгв. атлас укр. говірок Сх. Словаччини, т. 1–3. Пряшів, 1984–2001; АУМ, т. 2. К., 1988; Латта В. Атлас укр. говорів Сх. Словаччини. Братислава, 1991), описових працях (І. Верхратського, В. Гнатюка, З. Штібера, В. Курашкевича, Р. Райнфуса, О. Горбача, І. Зілинського, В. Латти, О. Лешки, М. Лесева, З. Ганудель, М. Штеця та ін.), у діал. словниках (Вархол Н., Івченко А. Фразеол. словник лемк. говірок Сх. Словаччини. Пряшів, 1990). Риси Л. г. широко представлені в пам'ятках писемності різних жанрів, починаючи з 16 ст., – ділових док-тах, ориг. і перекладних конфес. текстах, худож. л-рі, записах фольклору. У 30-х і 90-х рр. 20 ст. були спроби кодифікувати Л. г. з метою викладання у школі (М. Приймак. Лемківський словничок, 1933; Лемківський буквар, 1933; Перша лемківська читанка, 1934; М. Хом'як. Перша граматика лемківського языка. Леґніца, 1992; Його ж. Лемківська граматика для діти. Леґніца, 1992).

Літ.: Верхратський І. Говір замішанців. ЗНТШ (Львів), 1894, т. 3; Гнатюк В. Русини Пряшівської єпархії і їх говори. ЗНТШ (Львів), 1900, т. 35–36, кн. 3–4; Верхратський І. Знадоби до пізнання угрорус. говорів. Говори з наголосом недвижимим. ЗНТШ [Львів], 1901, т. 40, кн. 2; Верхратський І. Про говір галиц. лемків. Л., 1902; Stieber Z. Wschodnia granica Łemków. Kraków, 1935; Зілинський І. Лемк. говірка села Явірок. В кн.: Lud Słowiański, t. 3. Kraków, 1938; Панькевич І. Укр. говори Підкарп. Русі і сумежних областей. Praha, 1938; Stieber Z. Toponomastyka Łemkowszczyzny, cz. 1–2. Łódź, 1948–49; Stieber Z. Z fonetyki historycznej dialektu Łemków. SFPS, 1958, t. 3; Панькевич І. До питання генези укр. лемк. говорів. В кн.: Славян. филология, т. 2. М., 1958; Його ж. Нарис історії укр. закарп. говорів, ч. 1. Фонетика. Прага, 1958; Jurkowski M. Łemkowszczyzna (materiały do bibliografii). «Slavia Orientalis», 1962, ч. 11, № 4; Акти села Одрехови. К., 1970; Horbatch O. Der Wortschatz der Ukrainischen Sprachinsel Osturna in der Spiszh. München, 1971; Горбач О. Південнолемк. говірка й діал. словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина). Мюнхен, 1973; Stieber Z.

Dialekt łemków. Fonetyka i fonologia. Wrocław, 1982; Kuraszkiewicz W. Ruthenica. Warszawa, 1985; Штец М., Муличак Ю., Дуйчак М. Укр. говірки верх. течії річки Цирохи. В кн.: Наук. зап. Культур. союзу укр. трудящих в ЧСР. Пряшів, 1987; Струмінський Б. Говір лемків. ЗНТШ (Н.-Й.), 1988, т. 206; Riger J. Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie. Warszawa, 1995; Лесів М. Укр. говірки у Польщі. Варшава, 1997.
П. Ю. Гриценко.

ЛЕМТЮГО́ВА Валентина Петрівна (19.XII 1935, с. Нова Алакюль Парголовського р-ну Ленінгр. обл., Росія) – білорус. мовознавець, доктор філол. наук з 1987. Закін. 1958 Білорус. ун-т. З 1961 працює в Ін-ті мовознавства НАН Білорусі (з 1987 – зав. відділу лексикології та лексикографії). Автор першого «Українсько-білоруського словника» (1980), а також праць з істор. та сучас. східнослов'ян. ономастики, де використаной укр. мовний матеріал: «Білоруська ойконімія» (1970), «Східнослов'янська ойконімія апелятивного походження» (1983), «Формування східно-слов'янської ойконімії у зв'язку з розвитком типів поселень» (1983). Співавтор праць «Ономастичні словотвірні елементи у східно- і західнослов'янських мовах» і «Сучасна білоруська мова» (обидві – 1973), «Білоруська граматика» (ч. 1, 1985), а також «Російсько-білоруського словника суспільно-політичної термінології» (1970), «Словника білоруської мови» (1987), «Словника труднощів білоруської мови» (1987), «Керування в білоруській і російській мовах» (1990). *Г. П. Півторак.*

ЛЕР-СПЛАВІ́НСЬКИЙ (Lehr-Spławiński) Тадеуш (20.IX 1891, Краків – 17.II 1965, там же) – польс. мовознавець, чл. Польс. академії мистецтв з 1918, Польс. АН з 1952, Болг. АН і Серб. АН. Закін. 1913 Краків. ун-т. Професор Познан. (1919–21), Львів. (1922–29), Краків. (1929–62) ун-тів; директор Ін-ту мовознавства в Кракові (1945–62). Був головою К-ту славістів Польс. АН. Автор праць з історії культури слов'ян («Розвідки і нариси з історії культури слов'ян», 1954; «П'ятнадцять століть. Нариси з історії польської культури», 1962), історії слов'ян. мов («Праслов'янська спадщина в лексиці сучасних слов'янських мов», 1934; «Нариси з історії розвитку і культури польської мови», 1938; «Про походження і прабатьківщину слов'ян», 1946; «Польська мова. Походження, становлення, розвиток», 1947), граматик слов'ян. мов («Нарис граматики старослов'янської мови», 1923; «Полабська граматика», 1929; «Історична граматика польської мови», 1955, у співавт.; «Історична граматика чеської мови», ч. 1, 1957, у співавт.), історії літ. мов («Проблема походження польської літературної мови», 1926), історії і розвитку східнослов'ян. мов («Спорідненість східнослов'янських мов», 1921; «Збірник текстів з історії російської мови», 1965) тощо. Укр. мові присвячено рецензію на «Граматику рутенської (української) мови» С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера (1915), праці «З малоруської фонетики» (1916), «Дещо з української морфології» (1925), «Початки української мови» (1954), «Нарис історії української мови» (1956, у співавт.), «Із спостережень над мовою Тараса Шевченка» (1962).

Т. Лер-Сплавінський.

Літ.: Кравчук Р. В. З історії слов'ян. мовознавства. К., 1961; Zwoliński P. Tadeusz Lehr-Spławiński jako badacz języków wschodnioslowiańskich. «Slavia orientalis», 1965, r. 14, № 3; Його ж. Tadeusz Lehr-Spławiński jako badacz języka polskiego. «Poradnik językowy», 1965, № 3. *Т. Б. Лукінова.*

ЛЕ́СІВ (Łesiów) Михайло (3.V 1928, с. Стара Гута, тепер Монастириського р-ну Терноп. обл.) – польс. мовознавець, україніст і славіст, історик культури і церкви, доктор філол. наук з 1973. Закін. 1955 Люблін. катол. ун-т, у 1960 стажувався у Київ. ун-ті (з історії укр. мови). З 1983 – професор Ун-ту ім. М. Кюрі-Склодовської та Катол. ун-ту в Любліні. В 1973–74 читав курси лекцій з укр. мовознавства в Гарвард. ун-ті (Кембридж, США). Праці: з укр. діалектології – статті «Діалектні фонетичні елементи в галицьких віршованих драмах 17–18 ст.» (1961), моногр. «Українські говірки у Польщі» (1997); з ономастики – моногр. «Місцеві власні назви Люблінщини» (1972), «Репрезентативна та комунікативна вагомість власних назв» (1976), «Антропоніми в українському фольклорі» (1978), «Власні імена людей в українських загадках» (1979–80), «Антропонімія в українських повістях М. Гоголя» (1984) та ін.; культури укр. мови та стилістики – «Мовні поради» (цикл статей у газ. «Наше слово», 1965–79); історії укр. мови та укр.-польс. мовних взаємин – «Роль церковнослов'янізмів і полонізмів в українській писемній мові 17 ст.» (1963), «Польсько-українські взаємовпливи в світлі мовних фактів у середньовіччі» (1989). Автор «Шкільної граматики української мови» для шкіл Польщі (1995), ряду праць з фольклору укр.-польс. прикордоння тощо.

Літ.: 75-lecie urodzin Profesora Michała Łesiówa. Dorobek naukowo-dydaktyczny i działalność społeczna. Lublin, 2003.
А. А. Бурячок, П. Ю. Гриценко.

ЛЕ́ШКА Олдржих (Leška Oldřych, 16.VI 1927, м. Яблонець над Нісою – 9.VIII 1997, Прага) – чес. мовознавець-славіст, доктор філол. наук з 1968. Закін. 1951 Карлів. (Празький) ун-т, 1956 – аспірантуру Моск. ун-ту. Працював в Ін-ті чес. мови, Слов'ян. ін-ті Чес. АН (1956–68, 1970–87 та з 1989), архіві Чес. АН (1987–89), з 1987 постійно вів теор. лінгв. семінари у Карловому ун-ті; викладав в ун-тах США (1968–70). Ініціював створення пост. міжнар. семінару при Карловому ун-ті «Мова, її структура і функції» та відновлення (1990) діяльності Празького лінгв. гуртка. Праці – з проблем теор. та опис. граматики укр., рос., чес. мов, перекл. лексикографії, семіотики, історії європ. мовознавства.

Досліджував систему укр. консонантизму («До кореляційної структури українського консонантизму в зіставленні з чеським і російським»). У кн. «Зіставне дослідження української, чеської та російської мови» (К., 1987), здійснив монографічні описи укр. говірок Сх. Словаччини («Говір села Убля Східної Словаччини. Етюди з української діалектології», «Система приголосних у говірці села Звала у Східній Словаччині», обидва – 1973; «Звуковий склад говору Звала Східної Словаччини», 1978; «Нарис морфології села Звала Східної Словаччини», ч. 1–2, 1979–80, та ін.). Керував підготовкою регіон. збірника текстів укр. говорів Сх. Словаччини «Розповіді з Підкарпаття» (1998, у співавт.). Автор синтетич. дослідження «Мова у структурному розумінні. Нариси синхронного і діахронного аналізу російської мови» (чес. мовою, 2003). Співавтор праці «Російська граматика» (т. 1–2, Прага, 1979), ряду перекл. словників.

Літ.: Savický M. Oldřich Leška. «Jazykovédne aktuality», 1987, t. 24; Cmejrkova S. K šedesátinám Oldřiche Lešky. «Československá rusistica», 1987, č. 2–3; Nekvapil J., Šoltys O. Oldřich Leška šedesátiletý. «Slovo a slovesnost», 1987, č. 3; Олдржих Лешка. «Мовознавство», 1997, № 4–5. *П. Ю. Гриценко.*

ЛИ́ЗАНЕЦЬ Петро Миколайович (2.VII 1930, с. Ізвор, тепер Родниківка Свалявського р-ну Закарп. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1971, професор з 1972, з. д. н. і т. України з 2002. Закін. 1953 Ужгор. ун-т. Працює в ньому з 1956: асистент, викладач, доцент кафедри укр. мови, з 1966 – зав. кафедри угор. філології, протягом 1977–84 – декан філол. ф-ту. Віце-президент Міжнар. т-ва угор. філології, директор Укр. центру гунгарології при Ужгор. ун-ті з 1988. Фахівець з укр. та угор. діалектології, лінгвогеографії, зокрема угор.-слов'ян. мовних зв'язків. Осн. праці: «Угорсько-українські міжмовні контакти» (ч. 1–3, 1970), «Угорські запозичення в українських говорах Закарпаття», «Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідники в українських говорах Закарпатської області УРСР» (обидві – 1976), «Вступ до мовознавства. Фонетика і фонологія» (1983), «Атлас венгерских говоров Закарпатья» (т. 1–3, 1992–2003), «Угорсько-український словник» (2001, у співавт.) та ін. Співавтор і член редколегії «Общекарпатского диалектологического атласа» (в. 1–6, 1989–2001).

П. М. Лизанець.

Літ.: Фабіан М. П. Бібліогр. покажчик праць проф. Петра Лизанця. До 70-річчя від дня нар. Ужгород, 2001.
Я. В. Закревська, *П. Ю. Гриценко.*

ЛИСИЧЕ́НКО Лідія Андріївна (24.III 1928, с. Кам'янка, тепер Тростянецького р-ну Сум. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1979, професор з 1981. Закін. 1951 Харків. ун-т. У 1955–67 була доцентом Харків. ун-ту, з 1967 – зав. кафедри Харків. пед. ін-ту ім. Г. С. Сковороди. Перший голова відродженого Харків. істор.-філол. т-ва (1991). Осн. праці – з лекс. семантики, мов. картини світу: монографії «Лексикологія сучасної української мови (семантична структура слова)» (1977), «Бесіди про рідне слово (Слово і його значення)» (1993), «Лексико-семантична система української мови» (1997), «Мовний образ простору і психологія поета» (2001, у співавт.); статті «Порівняльно-зіставне вивчення фразеології російської та української мов» (1975, рос. мовою), «Мовна картина світу і її рівні» (1998), «„Слово о полку Ігоревім" і мова його часу» (1999).
О. Г. Муромцева, С. Я. Єрмоленко.

ЛІГАТУ́РА (пізньолат. ligatura – зв'язка, від лат. ligare – зв'язувати, з'єднувати) – 1. *Літера* або знак фонет. *транскрипції*, утв. із з'єднання елементів двох літер або двох транскрипц. знаків в один, напр.: укр. **ӂ «дж»**, дат., ісл., норв. **æ**, голл. **œ**, нім. **β**. 2. Сполучення двох (див. *Диграф*) і більше літер (напр., нім. **sch,** франц. **ch**), що передають один звук. 3. Один письм. знак, що передає сполучення літер, склад або слово (напр.: кирилич. **щ**, яке виникло із сполучення літер **ш** і **т**, умовні знаки в різних системах складового письма та ін.). *Г. П. Півторак.*

ЛІМНО́НІМ (від грец. λίμνη – озеро і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – див. у ст. *Гідронім.*

ЛІНГВІ́СТИКА (франц. linguistique, від лат. lingua – мова) – див. *Мовознавство.*

ЛІНГВІ́СТИКА ТЕ́КСТУ – галузь *мовознавства*, яка вивчає правила побудови *зв'язного мовлення,* комунікат. різновиди тексту, зумовлені текстоутворювальними функціями мовних одиниць та орієнтацією повідомлення на певного адресата. Тема, мета, адресат визначають як змістову, так і форм. структуру тексту. Конкр. тексти стильово орієнтовані. Наук. повідомлення відрізняється від худож.-літ. комунікації характером створюваних комунікатів і рецепцією (сприйманням) останніх.

Л. т. зосереджує увагу на змістовому наповненні висловлювання і на форм. показниках його зв'язності, послідовності розгортання (роль займенників, модальних часток, видо-часових форм дієслова, логічних і емоц. наголошувань). Водночас розуміння тексту передбачає знання ширшого контексту, прагмат. умов комунікації, виявлення спільних для автора і адресата відомостей, відповідних пресупозицій. Л. т. оперує поняттями зв'язності, цілісності, а також глибинності, прихованості змісту. Останні плідно використовуються при тлумаченні художніх, а також дешифруванні стародавніх, фолькл. текстів. Через прагматику, функц. синтаксис, заг. семантику Л. т. входить у теорію тексту, теорію комунікації. Її місце – в одному ряду з граматикою, стилістикою, риторикою. Граматика вивчає певну мовну форму як дану в мовній системі, в загальноприйнятій нормі, розглядає її як єдино можливу, безвідносно до

змісту; стилістика проектує цю форму на стиль, тобто вживана форма має бути найдоречніша, найдоцільніша для вибраного стилю; риторика оцінює мовну форму щодо її оптимальності у зв'язку із завданням переконуваності; Л. т. вивчає змістову зумовленість вибору однієї з двох (кількох) однаково можливих у певному тексті форм. Усні й писемні форми спілкування мають свої правила текстотворення, що видозмінюються залежно від періодів історії літ. мови. В укр. мовознавстві проблеми тексту вивчалися у зв'язку з практ. завданнями правильної організації зв'язної мови, а також як дослідження семантики худож. текстів, як пізнання закономірностей побудови давніх текстів (текстологія).

Літ.: Пещак М. М. Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту). К., 1979; Ковалик І. І., Мацько Л. І., Плющ М. Я. Методика лінгв. аналізу тексту. К., 1984; Мельничайко В. Я. Лінгвістика тексту в шкільному курсі укр. мови. К., 1986; Радзієвська Т. В. Текст як засіб комунікації. К., 1993; Різун В. В., Мамалига А. І., Феллер М. Д. Нариси про текст. Теор. питання комунікації і тексту. К., 1998.

С. Я. Єрмоленко.

ЛІНГВІСТИ́ЧНА ГЕОГРА́ФІЯ, лінгвогеографія – розділ *діалектології,* який на основі методу картографування мов. явищ вивчає їх тер. поширення. Необхідність у лінгв. картах постала перед ученими різних країн ще в 19 ст. У 1851 І. Срезневський у «Замітках про матеріали для географії російської мови» писав «про першу насущну потреб цієї науки – складання мовної карти». Картографування ж мов. явищ започатковане в Зх. Європі в 2-й пол. 19 ст. нім. ученим Г. Венкером підготовкою атласу Рейнської провінції. У 1902–10 опубл. 12-томний «Лінгвістичний атлас Франції» Ж. Жильєрона й Е. Едмона, після чого одним з осн. напрямів досліджень нац. мов стає укладання *атласів лінгвістичних.* Більшість з них з'явилася у 2-й пол. 20 ст.

За способом опрацювання і відображення на картах матеріалу визначилися різні школи Л. г. Це передусім романська школа, основоположною працею якої став згаданий атлас франц. мови. За його принципом, в основу картографування береться окр. слово, яке наноситься на карту в записі фонет. *транскрипцією.* Так побудовані атласи ін. роман. мов. Нім. школа Л. г. характеризується застосуванням різних умовних знаків – лінійних і фігурних (різноколірних). Принципи цієї школи застосовано в ряді атласів європ. мов, у т. ч. слов'янських, зокрема в «Малому атласі польської мови» (1957–68). Рос. школа Л. г., продовжуючи значною мірою традиції нім. школи, виробила свою теорію, принципи й способи картографування. Розвиток її пов'язаний гол. чин. з працями Р. Аванесова та його послідовників. В атласі рос. мови (1957 опубл. «Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы»; 1986 – «Диалектологический атлас русского языка, в. 1. Фонетика»; 1989 – в. 2. «Морфология»; 1997 – в. 3 «Лексика») осн. засобами картографування є одно- й багатоколірні геометр. фігури з різним їх заповненням, кольорові штрихування, площини та ізоглоси. Картографуються мовні явища як елементи системи мови на основі великої кількості слів-репрезентантів. Теор. засади рос. Л. г. узагальнено в кн. «Питання теорії лінгвістичної географії» (1962).

Українська Л. г. починається від перших класифікацій укр. говорів і складання діалектол. карт. Уже в праці «Наріччя, піднаріччя й говори Південної Росії в зв'язку з наріччями Галичини» К. Михальчука (1872) наведено першу класифікац. карту укр. мови, для складання якої використано не лише попередні класифікації та діалектні записи, а й мат-ли з 59 нас. п., обстежених за спец. програмою, складеною І. Новицьким. З кін. 20-х рр. 20 ст. з'являються праці, в яких робляться спроби дослідити укр. говори лінгвогеогр. методом (П. Бузука, І. Панькевича, К. Дейни та ін.). Визначаються ареали як окр. діал. елементів, так і діал. утворень; починається картографування окр. діал. рис у межах певних територій. Створений *«Атлас української мови»* (т. 1–3, 1984–2001) відбиває діал. диференціацію укр. мови 50–70-х рр. 20 ст., окреслює межі поширення одиниць діал. членування, співвідношення у структурі говорів елементів, спільних для діалектів і літ. мови. Згадані атласи дають синхр. зріз мови в його тер. проекції, визначають членування нац. мови, вказують на осн. говіркові ареали й найголовніші діал. межі загальнонац. мови. Регіон. (обласні) атласи, орієнтуючись переважно на загальномовні, поглиблюють і доповнюють останні. Багато діал. рис функціонують на порівняно невеликій території, а тому в загальномов. атласі недостатньо або взагалі не відбиті. Регіон. атласи з густішою мережею обстежених пунктів відбивають їх значно повніше.

У слов'ян. мовознавстві регіон. картографування розвивається паралельно зі створенням нац. загальномов. атласів. З-поміж укр. регіон. атласів виділяються атласи Й. Дзендзелівського, В. Ващенка, Т. Назарової, Ю. Тарнацького, З. Штібера, Я. Рігера, С. Глінки й М. Кондратюка, З. Ганудель, В. Латти, Ф. Чижевського, М. Никончука, Г. Мартинової, К. Германа, Р. Омельковець, К. Глуховцевої та ін. В ост. десятиліття 20 ст. розпочався якісно новий етап розвитку Л. г.: виникла ідея створити атлас, який би виявив відносини між діал. мовами у межах сім'ї мов, що особливо важливо для пізнання істор. розвитку спорід. мов, їхньої тер. диференціації. Таким є «Общеславянский лингвистический атлас» (Серия фонетико-грамматическая, в. 1, 1988; в. 2а, 2б, 1990; в. 3, 1994; Серия лексико-словообразовательная, в. 1–3, 1988–2000). Розпочато видання «Atlas Linguarum Europae» («Лінгвістичний атлас Європи»; b. 1, 1983; b. 2, 1986), об'єктом картографування

якого є віддалено споріднені й неспоріднені мови Європи, та «Общекарпатского диалектологического атласа» (в. 1–6, 1989–2001), де таким об'єктом стали генетично ближчі й віддалені мови регіону Карпат і суміж. територій; у цих атласах представлена й укр. мова. Картографування є способом не лише наочного подання мовних фактів, а й їх зіставлення та осмислення. Лінгв. карта, виявляючи відповідники мов. явища в різних говорах, допомагає з'ясувати походження і час його виникнення, що неможливо здійснити за допомогою ін. методів. Синхр. зріз тер. диференціації мови відбиває її історію: карта відображає різні етапи розвитку й змін мов. явища в просторі. Лінгв. картографування дає змогу розв'язати і ряд таких важливих питань, як закономірності й осн. тенденції розвитку нац. мови, виявлення діал. основи літ. мови, її взаємозв'язків з говорами на різних істор. етапах.

Літ.: Жилко Ф. Т. Деякі питання лінгвогеогр. аспекту в укр. діалектології. В кн.: Праці X Респ. діалектол. наради. К., 1961; Вопросы теории лингв. географии. М., 1962; Дзендзелівський Й. О. Засади укладання регіон. атласів слов'ян. мов. К., 1963; Бородина М. А. Проблемы лингв. географии (На материале диалектов франц. яз.). М.–Ленинград, 1966; Укр. лінгв. географія. К., 1966; Гриценко П. Ю. Поч. етап вітчизн. лінгвогеографії. В кн.: Славян. языки, письменность и культура. К., 1993; Його ж. Напрями розвитку лінгв. картографування в Україні. В кн.: Нац. картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку. К., 2003.

Н. П. Прилипко.

ЛІНГВІСТИ́ЧНА МОДЕ́ЛЬ – див. у ст. *Модель.*

ЛІНГВІСТИ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ ТЕ́КСТУ – аналіз будь-якого *тексту* як продукту мовно-розумової діяльності людини із застосуванням лінгв. методів і прийомів з метою виявлення його структурно-смислової єдності, комунікат. спрямованості та інтерпретації упорядкування мов. засобів для вираження смислу. Комплексний аналіз тексту, ґрунтуючись на поняттях лінгв. теорії тексту і комунікації, передбачає виявлення та інтерпретацію діалогічності тексту: мов. жанру, стилю, функц. особливостей, осн. задуму і сусп.-політ. естетичної та ін. позицій автора, його світогляд. настанов та оцінок, а також характеристику семіот. простору тексту, його дискурсив. категорій та засобів їх репрезентацій.

Об'єктом Л. а. т. може бути наук., офіц.-діловий, публіцист. і худож. тексти, а також усний виступ, діалог тощо. Предметом Л. а. т. є виділення в ньому і характеристика мов. одиниць різних рівнів – фонет., лекс., граматичного та ін. Найсуттєвішим для Л. а. т. є семант. аспект, при якому об'єктом аналізу може виступати або макротекст, або окр. складові частини тексту (мікротексти). Л. а. т. передбачає не мех. розчленування тексту на частини, а цілісний систем. підхід до його вивчення, тобто вивчення кожного елемента в єдності з іншими, в сукупності мов. засобів, що передають смислову цілісність тексту. Введення в навч. план пед. вузів курсу «Лінгвістичний аналіз тексту» спрямоване на формування у майб. вчителя-філолога умінь і навичок ідейно-естет. аналізу худож. твору. Відмінність між Л. а. т. нехудожнього і художнього полягає в тому, що для з'ясування смислу першого достатньо знати граматику мови, а другого – необхідно виявити підтекст. систему автор. прийомів вираження смислу, з'ясувати естетику образності. Осн. завданням Л. а. т. художнього є з'ясування ідейного задуму письменника, того емоц., естет. смислу, що лежить в основі твору і визначає відбір та функціонування мов. засобів для образ. відображення об'єктив. дійсності. Оскільки худож. текст може викликати неоднозначне трактування естет. смислу, то при Л. а. т. виникає потреба виявляти імпліцитні (словесно не виражені, підтекстові) зв'язки. У практиці навчання аналізу худож. тексту, де виявляється суб'єктив. підхід до трактування ідейно-естет. цінностей твору, є необхідність з'ясовувати імпліцитні смисли на основі об'єктив. інтерпретації текстових явищ.

У метод. л-рі розрізняють лінгв., лінгвостиліст. та лінгвоестет. аналіз худож. тексту. Лінгв. аналіз передбачає виявлення мовної і стилістичної норми в сучас. мовній практиці, взірцем якої виступають письменницькі тексти. Лінгвоестет. аналіз виявляє закономірності функціонування одиниць худож. мови, що служать для відображення об'єктив. дійсності (характеристика особливостей мови: автор. синоніми, оказіоналізми, фраземи та ін.). Л. а. т. передбачає з'ясування закладеного в худож. тексті автор. задуму, його естет. цінностей – єдності мовлення і створюваних ним образів, естет. спрямування мов. одиниць для вираження худож. змісту. Л. а. т. включає такі послідовно застосовувані прийоми: візуальне сприйняття писем. тексту, сприйняття на слух (читання), сегментування, спостереження, лінгв. коментування та ін. Завершується аналіз узагальнювальними висновками. Л. а. т. спирається на засади історизму, стильової та жанрової належності тексту, системності та ін. Л. а. т. може бути комплексний, коли розборові підлягають усі текстотв. засоби (усіх рівнів), і фрагментарний, коли розглядається організація мов. одиниць на якомусь одному рівні (композиц.-синтакс., лекс., грамат., метроритмічному). Навички Л. а. т. необхідні працівникам видавництв; важливі вони і для проведення експертизи, і в театр. справі – всюди, де доводиться вдаватися до характеристики мов. тканини словес. твору, продукту мовної діяльності людини.

Див. також *Лінгвістика тексту.*

Літ.: Ковалик І. І., Мацько Л. І., Плющ М. Я. Методика лінгв. аналізу тексту. К., 1984; Мельничайко В. Я. Лінгвістика тексту в шкільному курсі укр. мови. К., 1986. *М. Я. Плющ.*

ЛІНГВОГЕОГРА́ФІЯ – див. *Лінгвістична географія.*

ЛІНГВОКРАЇНОЗНА́ВСТВО – галузь *мовознавства*, пов'язана з поглибленим вивченням кумулятивної (нагромаджувальної) функції мови, її здатності до відображення і збереження у своїх знаках інформації про етнокультурну спадщину народу. Весь змістовий план слова умовно ділять на поняттєву і фонову частини.

Семант. фон слова становлять ті смислові ознаки, які не відіграють диференц. ролі у формуванні його поняттєвого центру. Напр., семант. фон слова **стежка** пов'язаний насамперед із сільс. життям і включає такі поняття, як **трава, садок, луг, роса**. Семант. фон визначає сполучуваність слів: **польова стежка, стежка до села** (але не до міста), **росяні стежки, протоптати стежку** тощо. Здрібніло-пестлива форма **стежина** розширює асоціатив. ряд (природа, дитинство), акцентує поетичну ідеалізацію сільс. життя. Знач. вплив на фонову семантику справляють фольклор і л-ра. Слово **калина** завдяки лінгвокраїнозн. фону має в укр. мові виразну нац. специфіку, тоді як для більшості ін. мов – це просто кущ з гіркувато-кислими червоними ягодами. У процесі семант. розвитку слова може відбуватися перехідних семант. ознак з фонової в поняттєву частину чи навпаки.

Опис лінгвокраїнозн. семантики подають спец. алтлумачні словники навч. типу, укладені за алфавітним чи тематико-ідеографічним принципом. Лінгвокраїнозн. теорія слова розвинулася з методики викладання рос. мови як іноземної в 60–70-х рр., хоча застосування країнозн. засад у викладанні мов відоме ще з кін. 19 ст. Л. як напрям має два осн. відгалуження. Прикладне Л. – методика ознайомлення іноземців з культурою народу в процесі вивчення його мови, теорія і практика укладання лінгвокраїнозн. словників і навч. посібників. Теоретичне Л. – вивчення фонової семантики в лексиці й фразеології, дослідження кумулят. можливостей мови на різних рівнях її ієрархії. У цій сфері джерела Л. сягають вчення О. Потебні про найближче і віддалене знач. слова, його внутр. форму. Увага до семант. ознак етнокультур. плану споріднює Л. з етимол. та порівн.-істор. студіями. На відміну від останніх Л. розробляє переважно синхр. план мов. явищ. Націленість на конотат. семантику одиниць мови та їх нац. специфіку сприяє застосуванню Л. у лінгв. теорії перекладу.

Літ.: Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании рус. языка как иностранного. М., 1973; Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Лингвострановед. теория слова. М., 1980; Словари и лингвострановедение. М., 1982; Зорівчак Р. П. Реалія і переклад. Л., 1989; Ажнюк Б. М. Англ. фразеологія в культурно-етн. висвітленні. К., 1989; Бабич В. М. Лінгвокраїнозн. інтерпретація англомов. тексту. К., 1990. *Б. М. Ажнюк.*

ЛІНГВОСТИЛІ́СТИКА – див. у ст. *Стилістика.*

ЛІНГВОФОЛЬКЛОРИ́СТИКА – напрям *мовознавства*, пов'язаний з вивченням мови усної нар. творчості як з погляду внутр. мовної структури (частково як окремого функц. стилю літ. мови), так і в плані зв'язку *мови фольклору* з психологією нар. творчості, з відображенням у вербалізованих формах світогляду народу. Л. вивчає походження функцій власних і заг. назв у мові пісень, казок тощо, досліджує шляхи формування народнопоет. словника, фразеологію, словотвір, синтаксис фолькл. жанрів, побутування фолькл. символів, функції типових фолькл. формул, характерних для різних жанрів. Аналіз мови приказок і прислів'їв дає змогу вибудувати систему морально-етич. цінностей народу, показати формування відшліфованої думки в естетично осмисленому слові. Добірне, влучне слово, за яким стоїть конкр.-чуттєвий образ, характерне для всіх жанрів усної нар. творчості.

Започаткована у працях філологів 19 ст., зокрема О. Потебні, Л. зосереджує увагу на мові фольклору як окр. об'єкті дослідження і будує свої висновки не лише на власне лінгв. засадах, а залучає також дані фольклористики, етнопсихолінгвістики. Підхід до усної нар. творчості як до віддзеркаленої у ній мов. картини світу допомагає розв'язувати загальнотеор. проблеми історії нар. культури, виявляти її нац. специфіку у взаємодії з культурами ін. народів.

Літ.: Нудьга Г. А. Слово і пісня. К., 1985; Єрмоленко С. Я. Фольклор і літ. мова. К., 1987; Мойсієнко А. К. Нац.-образний компонент у тексті нар. загадки. «Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка», 2002, в. 12–13. *С. Я. Єрмоленко.*

ЛІНГВОЦИ́Д (від лат. lingua – мова і caedere – убивати) – складова частина політики етнокультур. асиміляції (етноциду), *мовна політика*, що виявляється в цілеспрямованій діяльності держ. і недерж. (реліг., осв., громад., професійних та ін.) інституцій, спрямованій на обмеження функц. сфери мови певного народу на його етн. території та її поетапну ліквідацію. Поняття мовного й культур. геноциду були вперше вжиті 1948 у проекті «Міжнародна конвенція про відповідальність за злочини геноциду та способи запобігання йому». Однак, відповідна стаття не ввійшла до остаточного тексту конвенції, бо великі д-ви проголосували проти.

У поліетн. д-вах мови нац. меншин часто виступають знаряддям етн. консолідації відповід. етносів, їхньої протидії уніфікатор. політиці «центру»; тому до Л. в тій чи ін. формі часто вдавалися правителі й уряди таких країн. Найчастіше об'єктом Л. ставали мови політично підлеглих народів, тер. варіанти нац. мови та говірки, що представляли етн. спільноти з прагненнями до незалежності. Напр., у Франції з часів запровадження заг. серед. освіти (1872) т. з. регіональні мови (бретонська, баскська, корсиканська, провансальська), що вважалися загрозою нац. єдності країни, зазнавали значних утисків та обмежень. Л. спрямований переважно на мову корін. населення, яка є важливим символом політ. мобілізації нації у б-бі за свої спадкові права на істор. батьківщині. Так, у 19 ст. рос. уряд усіляко обмежував розширення сфери застосування фін. мови у Фінляндії, що входила до складу Рос. імперії: 1850 було заборонено видання книжок фін. мовою (крім л-ри реліг. та госп. змісту), а в адм. закладах Фінляндії до кін. 19 ст. дозволяли користуватися тільки швед. мовою.

Політика Л. переважно супроводжується явищем *двомовності*, що є проміж. стадією функц. занепаду підлеглої мови та переходу її носіїв на мову асиміляторів. Функціонально асиметрична двомовність (*диглосія*) виникає спонтанно, коли нац.-мовна спільнота вступає у взаємодію з представниками панівної нації (військовиками, священослужителями, чиновниками, працівниками торгівлі, сфери спорту, вчителями тощо). Нерівномір. розподіл соціальних функцій нерідко формується спонтанно, без спец. адм. заходів з боку носіїв домінантної культури; при цьому соціальні ролі мов віддзеркалюють соціальні ролі їхніх носіїв. Це «пасивний» Л., при якому перехід на привілейовану мову зумовлений прагненням до участі в розподілі того ресурсу (адм., інтелект.-освітнього, культурного та ін.), що з нею асоціюється. Ядром кожної нац.-мовної спільноти, основою її життєздатності є одномовне населення. Надмірне зростання пропорції двомов. членів спільноти збільшує загрозу асиміляції підлеглої мови. Р. Гіндлі, автор кн. «Смерть ірландської мови» (1990), з цього приводу зазначає: «Цілковита двомовність усуває будь-яку потребу в слабшій мові, яка належить після цього науковцям, духівництву чи якійсь ін. специфічній соціальній групі, але не всьому соціальному спектрові й ніколи не представляє більшості у відкритому товаристві звичайних рядових людей. На запитання „Навіщо вона?“ майже неможливо відповісти, коли не залишається людей, спілкування з якими можливе тільки „старою“ мовою». В окр. випадках процес асиміляції не викликає суб'єктив. реакції асимільованої спільноти і може сприйматися як лінгв. суїцид, але навіть у цьому випадку завжди є мова (L2), що створює тиск, який веде до занепаду L1 і переходу її носіїв на L2. Політика Л. нерідко здійснювалася і здійснюється під прикриттям заяв про добровільність відмови народу від своїх етнокультур. прав. Вільний вибір мови у ситуації нерівних можливостей і перспектив двох мов призводить до культур. дарвінізму: слабша мова гине, «поступаючись місцем» привілейованій.

Л. загрожує насамперед мові, носії якої не мають гол. знаряддя інституц. захисту своїх інтересів – власної нац. д-ви. Протягом багатовікової історії свого існування укр. народ зазнавав мовно-культур. утисків з боку більшості сусід. держав, що намагалися утримати в своїх межах істор. укр. землі. Функц. нерівноправність мов віддзеркалювала, як правило, станову й соціально-майнову нерівність. Політ. й адм. зверхність польс. шляхти та духівництва в часи перебування України під владою Речі Посполитої асоціювалася з панівним статусом польс. мови і призводила до полонізації соціальної верхівки укр. етносу.

Под. чином соціальна нерівність сприяла русифікації укр. знаті на землях, що опинилися в складі Рос. д-ви. Оскільки темпи і масштаби русифікації здавалися владі надто повільними, вона вдавалася до адм. заходів. 1720 указом імп. Петра I в Україні заборонено друк будь-яких книжок, крім реліг. л-ри, яку при виданні належало звіряти з рос. текстами, щоб «ніякої різниці й окремого наріччя в них не було». З 1765 запроваджено рос. мову викладання в Києво-Могилян. академії, а єпархіальне керівництво стало стежити за тим, щоб у церквах читали церковнослов'ян. текст з дотриманням російської, а не укр. вимови.

Особливого значення в заходах Л. надається осв. сфері. Так, у Росії 1769 було заборонено друк і використання укр. «Букваря». Майже одночасно (1789) в Польщі сейм видає розпорядження про закриття укр. церк. шкіл та заборону укр. мови в усіх ін. школах. 1862 в підрос. Україні закривають безплатні укр. школи для дорослих. 1863 вийшла постанова рос. міністра внутр. справ П. Валуєва (***Валуєвський циркуляр 1863***), за якою видання будь-якої л-ри укр. мовою, крім худож. творів, заборонялося. Дод. обмеження у сферу публіч. функціонування укр. мови вніс ***Емський акт 1876***, що забороняв ввезення з-за кордону укр. оригінальних та перекл. книжок, друкування укр. текстів до муз. творів, укр. театр. вистави. 1881 в Росії заборонено викладання укр. мови в нар. школах та виголошення нею церк. проповідей. 1882 вийшла заборона перекладати твори з рос. мови на українську.

Заходи Л. поширювалися й на укр. території, що перебували поза держ. кордонами Рос. імперії. Група чиновників, що готувала Емський указ, рекомендувала субсидувати «москвофільську» газ. «Слово» в Галичині, яка в той час перебувала в складі Австро-Угорщини. Москвофіл. орг-ції в західноукр. землях намагалися переконати громад. думку, що «руська мова» місц. населення – це ареальний різновид рос. мови. 1909 у Львові видано спец. посібник «Грамматика русского литературного (общерусского) языка для русских в Галичине, Буковине й Угрии». Згодом (1914) в окупованій рос. армією Галичині та Буковині рос. влада заборонила друкування укр. книжок, журналів і газет, закрила школи та гімназії. Нім., польс., євр. навч. заклади й друк. органи не зазнали в цей час аналогіч. обмежень. Рос. уряд (через церкву) субсидував москвофіл. видання в Галичині, на Закарпатті й Буковині, підтримував правосл. видання, що вели активну асимілятор. пропаганду серед вихідців із західноукр. земель в амер. та канад. трудовій еміграції кін. 19 – поч. 20 ст.

Асиміляц. мовну політику здійснювали й уряди та духівництво ін. сусідніх з Україною держав. 1808 у Львів. ун-ті закрито «Руський інститут», в якому викладалася низка предметів укр. мовою. 1817 вийшла постанова про викладання в школах Галичини лише польс. мовою, 1924 новопостала Польща, захопивши західноукр. землі, прийняла закон про обмеження

вживання укр. мови в адм. органах, суді, школі. Уряд Румунії 1926 заборонив уживання укр. мови не тільки в адм. органах, судах тощо, а й у церкві. 1947 в Польщі здійснено акт відвертого етноциду – операцію «Вісла», що полягала у виселенні українців з їхніх предковіч. земель – Бойківщини, Лемківщини, Надсяння, Підляшшя, Холмщини та розпорошеному розселенні їх у віддалених західнопольс. районах. Це унеможливлювало організацію укр. осв.-культурних закладів і ускладнювало сам процес спілкування рідною мовою поза межами сім'ї.

Заходи Л. включають також намагання етнографічно розпорошити нац. мову, відокремлюючи від неї регіон. варіанти та діалекти, що проголошувалися окр. мовами, а їх носії – окр. народами з правом на самовизначення. Так, нім. влада 1940 збиралася створити в Польщі окр. народ ґораленфольк. Було засновано поч. школи з т. з. гуральською мовою. Польс. влада у повоєн. період, неприязно реагуючи на назви «українець» і «руснак», не заперечувала проти етногр. назви «лемки», що інтерпретувалася в одному ряду з польс. етногр. групами: кашуби, гуралі тощо. Наприкінці 30-х рр. 20 ст. чехосл. та угор. владні кола робили спроби заохотити на Закарпатті й Пряшівщині русинську ідентичність, щоб запобігти возз'єднанню українців з різних боків Карпат. Після придушення Карпатської України в 1939 Угорщина прийняла закон, що проголошував офіційними (на Закарпатті) угор. мову та *угроруську мову*. В Будапешті вирішили підготувати відповідну угроруську граматику, яка мала б переконати людей, що вони не українці, а русини.

З поваленням самодержавства в Росії і встановленням рад. влади, утворенням СРСР політика Л. щодо української та ін. нерос. мов набула ідеологізованого забарвлення, але за своєю суттю принципово не змінилася. Вона здійснювалася під такими осн. гаслами: 1) б-ба з місц. «буржуазним націоналізмом»; 2) пропаганда пролетар. інтернаціоналізму; 3) взаємозбагачення і розвиток мов соціалістичних націй, в якому провідна роль відводилася рос. мові, що проголошувалася мовою міжнац. спілкування. Рад. пропаганда заохочувала двомовність у нерос. спільнотах, тоді як російськомовні гр-ни залишалися переважно одномовними, оскільки в них не було практичної чи ідеол. спонуки опановувати й використовувати «безперспективні» мови. Влада відкрито не обмежувала функціонування нерос. мов, але в директ. док-тах – постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо дальшого вдосконалення вивчення й викладання російської мови в союзних республіках» (1978), «Про додаткові заходи щодо поліпшення викладання російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік» (1983) – виразно наголошувала на провід. ролі рос. мови, цілковито ігноруючи водночас занепад т. з. національних мов (російська негласно вважалася «інтернаціональною»). В ідеологічно керованій системі освіти далеко не всі заходи мов. планування набували публіч. вияву у формі постанов кер. органів, частина з них здійснювалася за усними розпорядженнями керівництва різних рівнів та за ініціативами низових працівників (інспекторів відділів освіти, директорів шкіл, учителів), що орієнтувалися на генеральну політ. лінію ком. партії в нац. питанні. Постійно зменшувалася кількість укр. шкіл, рос. мова стала обов'язковим предметом, починаючи з другого року навчання; вона посідала панівне становище у школах Півдня і Сходу України та в більшості вищих навч. закладів. Наприкінці 1980-х рр. укр. мовою навчалося тільки 47,5 % школярів України.

Л. як різновид асимілятор. мовної політики виявляє себе на таких рівнях: визначення статусу мови, планування корпусу мови, реалізація заходів інституц. впливу на *мовну ситуацію*. Статус мови – це насамперед визнання її як нац. мови, а не наріччя, діалекту чи етногр. варіанта ін. мови. На цьому рівні політика Л. може набувати таких виявів:

1. Тотальне заперечення факту існування мови як окр. лінгвальної системи. 1863 лихої пам'яті рос. міністр П. Валуєв стверджував, що укр. мови «не було, немає і бути не може».

2. Заперечення належності до складу нац. мови її локал. діалектів, що можуть кваліфікуватися як окр. нац. мова (мови) або як говори ін. нац. мови (зокрема мови-асимілятора). Напр., у 1820-х рр. польс. архієпископ Львова Анкевич заявляв, що в Галичині є лише один народ – польський і що русини говорять польс. діалектом; представник чехосл. адміністрації на Пряшівщині на поч. 1920-х рр. стверджував, що ніяких русинів не існує, що їх вигадали угорці для того, аби швидше змадяризувати «словаків», які розмовляють земплінським наріччям.

3. Відверте або приховане приниження підлеглої мови, напр., покарання школярів за вживання укр. мови в навч. закладах Польщі, Румунії, Росії тощо. Факти дифамації відомі і в мов. політиці західноєвроп. держав, напр., у 1-й пол. 20 ст. у багатьох офіц. установах Бретані (Франція) були вивіски: «Заборонено плювати і говорити по-бретонськи». В 19 ст. у школах Франції практикувалися тілесні покарання школярів за користування баскською, корсиканською, провансальською чи бретонською мовами.

Питання статусу мови часто пов'язане з її назвою. Щоб дезорієнтувати носіїв мови і сприяти її етногр. розпорошенню, укр. мову намагалися перейменувати в малоросійську, південноруську, а її діал. різновиди проголосити окр. мовами: *карпаторуською мовою*, русинською, лемківською тощо. Сама назва іноді ставала

об'єктом адм. заборон, як у Росії, так і в ін. сусідніх з Україною д-вах. Напр., у 1928 м-во внутр. справ Чехословаччини заборонило культур.-осв. «Союзові підкарпатських руських студентів у Празі» змінити слово «руських» у назві свого товариства на «українських». Щоб стимулювати ерозію нац.-мовної ідентичності в діал. ареалах укр. мови, які перебувають поза держ. кордонами України, пропонуються альтернат. етноніми як засоби самоідентифікації при переписі населення. Напр., у Румунії, крім національності українець, уряд запровадив ін. офіційні «національності» – гуцул, русин, хохол.

Оскільки використання нац. системи графіки (напр., *кулішівки*) символізувало суверен. статус мови як окр. системи, а не діалекту чи наріччя, асимілятор. політика нерідко вела до втручання в алфавіт і систему правопису. Про роль графіки в б-бі за символічне домінування у мов. сфері свідчать, напр.: переведення молд. мови на кирилич. алфавіт; т. з. *азбучна війна* в Галичині; намагання накинути укр. населенню Закарпаття і Пряшівщини графіку угорської, а потім словацької мов; вилучення літери **ґ** з укр. абетки тощо. За Валуєвським циркуляром, видання творів худож. л-ри та істор. док-тів укр. мовою дозволялося лише із застосуванням рос. правопису.

Зміни в системі графіки є засобом впливу не лише на статус, а й на корпус мови. Вони стимулюють міжмовну *інтерференцію* у фонет. та морфологічній, а відтак і в усіх ін. системах мови. Сприятливим ґрунтом для поширення таких змін серед широкого кола носіїв мови є диглосна мовна ситуація, що, як правило, супроводжує політику Л. Асимілятор вплив на корпус мови застосовується насамперед щодо спорід. мов. Відповід. передумовою для нього є низка об'єктив. спільностей у порубіж. діалектах. Саме локал. говірки найчастіше стають мішенню асимілятор. зусиль влади. В 1920-х рр. відділ освіти чехосл. адміністрації Підкарп. Русі (Закарпаття) у звіті м-ву освіти зазначав, що вважає своїм завданням «місцеву мову русинську ... наближати до мови чеської і словацької, до яких вона є такою близькою». Под. заходи системно здійснювалися щодо укр. мови в рад. часи шляхом кодифікації тих варіантів грамат. і лекс. форм, що виявляли мінімум розбіжностей з однотипними рос. формами, а нерідко й прямим нав'язуванням рос. запозичень (див. *Українсько-російські мовні контакти*). Політику Л. супроводжує ідеологія, націлена на те, щоб виправдати нерівномір. розподіл влади й ресурсів (як матеріальних, так і нематеріальних) між відповід. мовними спільнотами. В амер. соціолінгвістиці вона дістала назву «лінгвіцизм» за аналогією з термінами «расизм», «ейджизм» (обмеження в правах за віковою ознакою) тощо.

Літ.: Edwards J. Language, Society and Identity. Oxford – N.Y.–London, 1988; Hindley R. The Death of the Irish Language. London–N.Y., 1990; Стебницкий П. Очерк развития действующего цензур. режима в отношении малорус. письменности. В кн.: Україна. Наука і культура, в. 26–27. К., 1993; Skutnabb-Kangas T., Phillipson R. Linguicide and Linguicism. В кн.: Contact Linguistics. An International Handbook of Contemporary Research, v. 1. Berlin–N.Y., 1996; Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. Дрогобич, 1997.
Б. М. Ажнюк.

ЛІ́ТЕРА [лат. lit(t)era – буква], буква – писемний або друкований графіч. знак у складі *алфавіту* для позначення на письмі *фонем*, їхніх варіантів та деяких сполучень. Залежно від величини й малюнка бувають *великі літери* й малі. Великі літери мають графічні накреслення значно більшого розміру, виступають над рядком і часто мають ін. графіч. малюнок. У рукописах староукраїнських та давньоруських великі Л. у заголовках, на поч. розділів, а іноді – й абзаців виконувалися, як правило, ін. фарбами, оздоблювалися орнаментом і відповід. тлом, що нерідко підносило їх до рівня самост. мист. творів. Малі Л. не виступають над рядком. У давньорус. писемності існували уставний і півуставний різновид великих і малих Л., а в староукр. писемності з 15 ст. набув поширення *скоропис,* що відрізнявся від поперед. типів письма як заг. виглядом, так і конкр. написанням окр. Л. – вони мали по кілька графіч. варіантів, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. Сучасне загальноприйняте рукописне накреслення великих і малих Л. наводиться у спец. навч. посібнику – «Прописі». З 1968 у школах введено спрощене (без волосних ліній і натисків) написання Л. Правила їхнього написання регулюються *орфографією.* Більшість Л. укр. алфавіту однозначні, тобто кожна з них позначає один звук, а у слові – одну фонему або її варіант (**а**, **б**, **в**, **г**, **ґ**, **д**, **е**, **ж**, **з**, **и**, **і**, **й**, **к**, **л**, **м**, **н**, **о**, **п**, **р**, **с**, **т**, **у** та ін.). Деякі Л. можуть позначати як один, так і два звуки: **я**, **ю**, **є** на поч. слова чи складу і після голосної фонеми позначають сполучення **й + а**, **й + у**, **й + е**, а після приголосної – її м'якість і лише один звук. Л. **ї** завжди означає два звуки: **й + і**. Разом з тим, один звук може передаватися кількома Л. (укр. **дж**, **дз**, польс. **sz**, **cz**, англ, **sh**, нім. **sch** тощо). Літера **ь** у сучас. укр. мові не позначає ніякого звука і вживається тільки для позначення м'якості поперед. приголосних звуків (кінь, сіль, сядьмо).
Літ. див. до ст. *Алфавіт, Графіка.* *Г. П. Півторак.*

ЛІТЕРАТУ́РНА МО́ВА – унормована *мова* сусп. спілкування, загальноприйнята в писемній (див. *Писемна мова*) та усній (див. *Усна мова*) практиці. Л. м. – одна з форм нац. мови, що існує поряд з іншими її формами – *діалектами* (територіальними, соціальними), *просторіччям*, *мовою фольклору*. Гол. ознаки Л. м. – її наддіал. характер, стабільні літ. норми в граматиці, лексиці, вимові (див. *Норма мовна*), функц.-стильова розгалуженість. Зміст поняття «літературна мова» змінюється у процесі істор. розвитку цього явища. В добу Середньовіччя для багатьох народів Європи Л. м., або мовою писемної л-ри, була чужа лат. мова; у сх. слов'ян роль такої культурної, писемної мови виконувала церковнослов'янська, якою створювалася і поширювалася насамперед реліг. л-ра.

Період консолідації нації супроводжується виникненням Л. м. на живій народнорозм. основі. Л. м. об'єднує представників нації безвідносно до місця їх проживання чи соціального стану. Використання Л. м. в усіх сферах комунікат. практики сусп-ва (засобах масової інформації, держ. установах, у системі освіти, науки, культури, худож.-літ. творчості) забезпечує її поліфункц. характер.

Л. м. зазнає свідомого впливу носіїв нац. мови, які дбають про вироблення мов. стандартів, дотримання літ. норм, розширення сусп. функцій мови. Л. м. – це не лише мова писем. пам'яток (див. *Пам'ятки української мови*), хоча становлення її відбувається саме через писемну практику – рукописні та друк. тексти. Із зростанням консолідуючої функції Л. м. зростає вага її усного різновиду, який поширюється через тех. засоби інформації. Л. м. не можна ототожнювати з мовою худож. л-ри, в якій використовуються позаліт. мовні засоби худож. зображення.

Л. м. становить культурне надбання нації, виступає важливим чинником єдності нац. мовного простору. Дух. і матеріальний розвиток народу відбивається у його Л. м. Завдяки стабільності літ. норм здобутки в галузі госп., сусп.-політ., культур., худож.-естет. життя нації зберігаються у Л. м. і передаються новим поколінням. Л. м. чутлива до сусп., культур.-істор. умов розвитку сусп-ва. Поширення її залежить від стану мов. політики в державі, освіти, культур. традицій народу. Л. м. взаємодіє з ін. формами нац. мови, зазнає впливу усної розм. практики, пристосовуючи літ. норми до адекват. вираження думки й почуттів.

Укр. писемні пам'ятки засвідчують існування *староукраїнської літературної мови* і *нової української літературної мови*. Староукр. мовою написано юридичні, ділові документи, створено культову (реліг.) л-ру. Структуру староукр. літ. мови відбито в граматиках і словниках, у численних текстах літописної (див. *Літописи*), істор. л-ри, госп. порадниках, різножанрових худож. творах, у полем. л-рі, шкільних драмах тощо. Нова укр. літ. мова, починаючи з творів І. Котляревського, найповніше репрезентована худож. стилем, меншою мірою – публіцистичними, наук., епістоляр. творами. Елементи староукр. літ. мови перейшли і в нову укр. літ. мову, яка сформувалася на середньонаддніпрянській діал. основі (див. *Середньонаддніпрянський говір*), але постійно вбирала в себе також виражальні засоби ін. укр. наріч.

Сусп.-політ. умови, в яких перебував укр. народ, розділений між Російською та Австро-Угор. імперіями, спричинилися до існування двох варіантів літ. мови – східноукраїнського і західноукраїнського, що характеризувалися відповідними регіон. нормами. Східноукр. мовно-літ. практика зазнавала впливу рос. мови, а західноукраїнська – польс. та нім. мов. Об'єднання укр. земель в єдиній державі сприяло наддіал. уніфікації Л. м., розбудові системи стиліст. варіантних засобів мов. вираження.

Л. м. порівняно з діалектами має ширші можливості взаємодії з ін. мовами, запозичуючи терміни, розвиваючи жанрово-стильові різновиди. Як наддіал. форма нац. мови Л. м. має розгалужену систему синонім. рядів, її лекс. багатства відображаються у словниках омонімів, паронімів, у лексиконах іншомов. слів, що приходять у літ. мову через книжні стилі. У зв'язку з тим, що Л. м. зазнає впливу позамов. чинників і процес кодифікації її норм залежить від свідомої орієнтації носіїв літ. мови, закономірними є дискусії про тенденції розвитку, динаміку літ. мовних норм. Гол. проблема – співвідношення книжних і розм. елементів, шляхи демократизації, онароднювання Л. м., допустимі межі іншомов. впливів тощо.

Поліфункціональна Л. м. характеризується розгалуж. системою *стильових різновидів української мови*, які, взаємодіючи між собою, сприяють розвиткові мовно-виражальних засобів, шліфуванню стиліст. норм. Кожний період розвитку укр. літ. мови (див. *Історія української літературної мови*) характеризується різним співвідношенням функц. стилів, неоднаковою орієнтацією на діалектні, народнорозм. джерела, а також переоцінкою критеріїв становлення літ. норм. У *сучасній українській літературній мові* літ. норма орієнтується не лише на мовно-худож. практику, а й на стандарти мови засобів масової інформації, де реалізуються, крім писемних, і орфоеп. норми Л. м. Крім того, інформативна сфера вбирає і популяризує лексику всіх функц. стилів, усталює фразеологію, синтаксис, нейтр. стиліст. варіанти, прийнятні для широкого кола носіїв Л. м. Творцем Л. м. виступає загальноосвічений, культурний соціум, причому важлива роль належить мов. індивідуальностям, які цілеспрямовано шліфують, опрацьовують літ. слово.

Вчення про Л. м. розвинулося у 30–50-і pp. 20 ст., коли окреслилося коло теор. питань про стабільність і динаміку літ. норм, їх кодифікованість, про функц.-стильову диференціацію Л. м., обґрунтування загальнонац. характеру Л. м., про її залежність від мов. ситуації у сусп-ві. Якщо спочатку Л. м. як об'єкт дослідження ототожнювалася з писемною мов. практикою, почасти з мовою худож. л-ри, то 50–80-і pp. у теорії Л. м. відзначаються увагою дослідників до її усних форм. Розширюється обсяг поняття Л. м., активізуються соціолінгвістичні (див. *Соціолінгвістика*) методи дослідження варіантів літ. норми, визначення ступеня літературності різних текстів. Опис Л. м. не обмежується констатацією явищ, відображених у літ.-худож. текстах. Дедалі більша увага звертається на вивчення мов. ситуацій, що входять неодмін. компонентом у функціонування Л. м. як носія

культур. мовної традиції і як форми соціальної престижності.

Літ.: Булаховський Л. А. Укр. літ. мова. В кн.: Мат-ли до вивчення історії укр. л-ри, т. 1. К., 1959; Виноградов В. В. Проблеми лит. языков и закономерностей их образования и развития. М., 1967; Білодід І. К. Літ. мова і стандартність. «Мовознавство», 1974, № 2; Москаленко А. А. Нормалізація укр. літ. мови. Бібліогр. покажчик. О., 1974; Булаховський Л. А. Виникнення і розвиток літ. мов. В кн.: Булаховський Л. А. Вибр. праці, т. 1. К., 1975; Укр. літ. мова в її взаємодії з тер. діалектами. К., 1977; Новое в зарубеж. лингвистике, в. 20: Теория лит. языка в работах ученых СССР. М., 1987; Русанівський В. М. Історія укр. літ. мови. К., 2001; Шевченко Л. І. Інтелект. еволюція укр. літ. мови: теорія аналізу. К., 2001; Струганець Л. Динамика лекс. норм укр. літ. мови XX ст. Тернопіль, 2002.

Див. також *Літ.* до ст. ***Історія української літературної мови.***

С. Я. Єрмоленко.

ЛІТЕРАТУ́РНЕ РЕДАГУВА́ННЯ – творчий процес, що охоплює усі сторони літ. опрацювання рукопису, поліпшення мови, стилю, композиції твору, виправлення їх відповідно до сучас. лінгво-літ. норм та з урахуванням характеру й призначення майб. публікації. Редагування будь-якого тексту передбачає його крит. аналіз з метою правильної оцінки твору і допомоги автору в удосконаленні змісту й форми його викладу, літ. і мов. якостей рукопису (грамат. правильність, точність слововживання, виразність висловлювання, стильова зорієнтованість, дохідливість сприймання тощо). Л. р. здійснюється у вигляді правки при творчій взаємодії редактора та автора у процесі спільного доопрацювання і видання твору.

В. В. Жайворонок.

ЛІТО́ПИСИ – істор.-літ. твори в Київ. Русі, пізніше в Україні, Росії та Білорусі, в яких оповідь велася за роками. Назва походить від слова «въ лѣто», яким починався опис подій певного року. Л. – визначне явище духовного, сусп.-політ. і літ. життя народу. В них розповідається про походження сх. слов'ян, зародження у них держ. влади, про політ., екон. та культурні взаємини їх між собою та з ін. народами тощо. Зародженню літопис. творчості сприяв ряд чинників: діяльність могутньої Київ. держави, відносно високий рівень матеріальної і духовної культури в давньокиїв. період, заснування Київ. митрополії, спорудження Софійського собору та ін. Літописання почалося у Києві. Вважають, що давніше зведення літопис. матеріалів різного характеру і походження (короткі порічні записи, княжі Л., нар. перекази) належить до кін. 10 ст. Його склала, мабуть, група світ. і духов. осіб з оточення вел. князя Володимира Святославича. В 11 ст. були складені Літописне зведення 1037, Києво-Печерське літописне зведення 1072–73 (автор – книжник Никон), Новгородське зведення 1079, Початкове зведення 1093–95, складене ігуменом Печерського монастиря Іоанном. Останнє стало основою для складання першої редакції «Повісті временних літ». Безпосереднім продовженням її в Іпатському списку був ***Київський літопис***, складений у Видубицькому монастирі на підставі літопис. зведень, які до нас не дійшли. Є відомості про чернігівський, переяславський, галицький Л. 12 ст., однак вони не збереглися, уривки з них ввійшли до ін. літопис. зведень. З 2-ї пол. 13 ст. у зв'язку із занепадом Києва та перенесенням держ. центру до Галицько-Волинського князівства тут зосереджується і літописання. Видатною літ. та істор. пам'яткою 13 ст., гол. джерелом для вивчення історії України цієї доби є Галицько-Волинський літопис, що охоплює події на Галиц. і Волин. землях 1201–92. Від 14 ст. літописання увійшло в нову добу – складання загальнорус. зведень і списків. Так виникли Лаврентіївський літопис (1377), Іпатський (Іпатіївський) літопис (поч. 15 ст.), Радзивіллівський список (кін. 15 ст.), Хлєбниківський список (16 ст.), Погодінський список (кін. 16 ст.) та ряд інших, що переважно були опубл. в «Полном собрании русских летописей» (т. 1–38, СПб.–М.–Ленинград, 1841–1989). Давньокиїв. літописна традиція у 14–16 ст. продовжувалася у Моск. Русі та Литовсько-Руській державі. Цінністю факт. матеріалу відзначаються Новгородські та Владимиро-Суздальський літописи, які містять загальнорус. істор. матеріал, зокрема про боротьбу Русі з нім., швед. та монг.-татар. завойовниками. До часу перебування укр. земель у складі Вел. князівства Литовського належить виникнення (15–16 ст.) литовських (їх ще називають західноруськими або білорусько-литовськими) Л., що дійшли до нас у багатьох зведеннях і списках. Це літописи Биховця, Авраамки, Красинського, Рачинського, Румянцевський, Короткий Київський (Супрасльський) та ін. Західнорус. літописи висвітлюють гол. чин. події сусп.-політ. і соціально-екон. життя Литви й Білорусі, історію міст Вел. князівства Литовського, але містять також відомості про соціально-політ. й екон. відносини в Україні, боротьбу укр. народу проти чужозем. загарбників.

Давньокиїв. літописні традиції в Україні були продовжені наприкінці 16 ст., що зумовлювалося заг. обставинами екон., політ. і культур. розвитку укр. земель. Звернення до героїч. минулого укр. народу, до зображення його боротьби з ворогами служило політ. меті піднесення могутнього соціального і нац.-визв. руху проти панування шляхет. Польщі (особливо після Люблін. та Брестської унії), ратної звитяги укр. козацтва супроти загарб. зазіхань Туреччини, Кримського ханства та ін. агресивних сусідів. Л. складалися багатьма людьми – освіченими дух. і цив. особами, переважно вихованцями Острозької школи, Київ. та Львівської колегій, у монастирях, а також представниками освіченого міщанства і козацтва. Серед укр. Л. 16 – поч. 17 ст. особливу наук. цінність становлять Густинський літопис, частково «Літописці Волині і України». Густинський літопис, складений, на думку дослідників, у Густинському монастирі біля Прилук на Чернігівщині, ймовірно, Захарією Копистенським між 1623 і 1627 на основі багатьох давніх літописів та польс. джерел. Однак він є твором з власним тлумаченням фактів, з ориг. поглядами на історію. Ві-

домий у кількох копіях, основні з яких переписав 1670 ієромонах Густинського монастиря Михаїл Лосицький. Л. містить цілісний виклад історії України від часів Київ. Русі до Брест. унії включно. Невеликий збірник літопис. оповідань і заміток «Літописці Волині і України» був складений одним або кількома невід. авторами у Києві в 1-й пол. 17 ст. В його основу покладено літопис. звід 1620 уставника Успенської церкви на Подолі Кирила Івановича, а також використані матеріали давньокиїв. літописів і частково польс. хронік М. Стрийковського і М. та Й. Бєльських, свідчення очевидців, власні спогади авторів, що виступають тут палкими патріотами батьківщини. Пам'ятка складається з 12 окр. збірок, з них найважливішою за змістом є Київ. збірка, якій видавці дали назву «Київський літопис». Виклад історії України починається 1240 і хронологічно доводиться до 1621.

Протягом 17 ст. складено ряд ін. Л.: Львівський літопис (названий так за місцем, де його знайшли), що описує події 1498–1649 (докладніше – після 1630) переважно на Київщині, Поділлі, в Галичині; Острозький літопис з описом подій 1500–1636; Межигірський літопис (знайдений у Межигірському монастирі на Київщині), в якому розповідається про події 1393–1620 на Київщині, Волині, Полтавщині, а також з історії козацтва; Хмільницький літопис, який описує події з історії України 1636–50, пов'язані переважно з містом Хмільником (звідки й назва літопису). В 1672–73 на основі «лѣтописцов стародавних» Феодосій Сафонович уклав «Кройнику», в якій розповідається про події в Україні до 1289, історію Литви до 1529 і Польщі до 1693. На 17 ст. припадає складення значної кількості коротких монастирських Л., які описують переважно внутр. і госп. справи монастирів, подають важливі мат-ли з місц. історії. Це Густинський монастирський літопис (1600–40), Межигірський монастирський літопис (1608–1700), Добромильський літопис (1648–1700), Підгорецький літопис (1583–1715), Мгарський літопис (1682–1775) та ін.

Особливе значення серед Л. 2-ї пол. 17 – поч. 18 ст. мають істор. твори, присвячені козацьким війнам. Звідси їх умовна назва – «козацькі», «козацько-старшинські» Л., хоч від Л. у традиц. розумінні вони значно відрізняються. До нас дійшли три найвидатніші козацькі Л. – Самовидця (про події 1648–1702, вірогідний автор – Роман Ракушка-Романовський), Григорія Граб'янки (1710, про події від виникнення козацтва до 1709) та Самійла Величка (1720, про події в Україні 1648–1700). В усіх цих Л. не лише докладно розповідається про Нац.-визв. війну укр. народу 1648–54, його боротьбу проти польс. і тур.-татар. загарбників, а й подається екон., політ. і культурна характеристика країни, змальовується міжнар. становище у Європі та Азії у зв'язку з подіями 1648–54, викладаються факти з історії Росії, Польщі, Угорщини, Швеції, Молдови, Туреччини та ін. Л. створені високоосвіченими людьми, переважно військ. канцеляристами, які добре знали рідну та іноз. мови, мали літ. хист. Джерелами козацьких Л. були давні укр. літописи, власні спостереження, спогади сучасників, докум. мат-ли (офіц. і приватні листи, акти, грамоти, універсали), твори чужоземн. істориків, нар. легенди, перекази та ін.

У 30-х рр. 18 ст. невід. автор склав «Короткий опис Малоросії» (рос. мовою) про події від Київ. Русі до скасування гетьманства в 1734. Осн. джерелом для твору був літопис Граб'янки. У 1765 Петро Симоновський скомпонував «Краткое описание о козацком народѣ» з описом подій від найдавніших часів до 1751. Автором «Летописца или описания краткого знатнѣйших дѣйств и случаев» про події в Україні з 1506 по 1737 був, імовірно, Яків Лизогуб. 1770 у Прилуках полковий обозний Степан Лукомський склав «Зібрання історичне» з описом подій в Україні у 14–16 ст. Літописно-істор. праці про Україну писали також зарубіжні автори – Г. Боплан, К. Гаммердерфер, Й. Енгель, С. Зарульський, О. Рігельман та ін. За характером до Л. належать пам'ятки мемуар. л-ри – щоденники-діаріуші А. Филиповича, М. Ханенка, Я. Марковича та ін. Анонімна «История русов», написана в кін. 18 або на поч. 19 ст. (опубл. 1846 О. Бодянським) з викладом подій від найдавніших часів до 1769, завершує давню літописно-повістеву традицію і є містком до нової укр. істор. науки, розпочатої «Історією Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського (т. 1–4).

Л. – цінне джерело для дослідження вітчизн. історії з давніх часів до 18 ст. включно. Вони є важливими пам'ятками л-ри. Велике значення Л. для вивчення *історії української літературної мови*, формування і становлення літопис. жанру. Мова більшості Л. книжна, хоч і близька до народнорозмовної. У них широко використана загальновживана і військ. лексика, простонар. вислови, легенди, нар. перекази, порівняння, прислів'я. Наявна у Л. і значна кількість церковнослов'янізмів, полонізмів, латинізмів та ін. У більшості Л. як 11–13, так і 16–18 ст. стиль викладу лаконічний, дохідливий. Для мови характерне вживання простих речень, еліптичних конструкцій, повторень сталої формули «того ж року». Лише в деяких Л., зокрема Самійла Величка, Г. Граб'янки, виклад урочистий, звідси і складна будова фрази, широке залучення церковнослов'янізмів.

Л., зокрема козацькі, всебічно досліджені в наук. л-рі 19–20 ст. Вони стали джерелом худож.-словесної творчості. Сюжети, теми, образи, фразеологія Л. використовувалися в давній (Феофан Прокопович), а особливо в новій укр. л-рі (І. Котляревський, Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, Б. Грінченко, Б. Лепкий, А. Чайков-

ський, З. Тулуб, Ю. Опільський, І. Кочерга, П. Панч, С. Скляренко, П. Загребельний, Р. Федорів, Р. Іваничук, Т. Микитин, О. Коломієць, Вал. Шевчук та ін.), а також у рос. і білорус. л-рах. Про Л. існує велика наук. л-ра (праці В. Татищева, М. Карамзіна, М. Костомарова, М. Максимовича, О. Шахматова, М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Лихачова, М. Тихомирова, Т. Сушицького та ін.).

Іл. див. на окр. арк., с. 808–809.

Вид.: Сб. летописей, относящихся к истории Южной и Зап. Руси... К., 1888; Літопис Самовидця. К., 1971; Літопис руський. К., 1989; Повість врем'яних літ. К., 1990; Величко С. В. Літопис, т. 1–2. К., 1991.

Літ.: Шахматов А. А. Разыскания о древнейших рус. летописных сводах. СПб., 1908; Сушицький Т. Західноруські літописи як пам'ятки л-ри, ч. 1–2. К., 1921–29; Шахматов А. А. Обозрение рус. летописных сводов XIV–XVI вв. М.–Ленинград, 1938; Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII в. М., 1940; Лихачев Д. С. Рус. летописи и их культурно-истор. значение. М.–Ленинград, 1947; Марченко М. І. Укр. історіографія (з давніх часів до серед. XIX ст.). К., 1959; Генсьорський А. І. Галиц.-Волин. літопис. К., 1961; Бевзо О. А. Львів. літопис і Острозький літописець. К., 1971; Дзиря Я. І. Вступ. В кн.: Літопис Самовидця. К., 1971. *Д. Г. Гринчишин.*

ЛІТО́ТА (від грец. λιτότης – простота) – різновид *мейозису,* що полягає в пом'якшенні категоричності оцінки, послабленні певного твердження шляхом використання не прямого позначення певного поняття, а заперечення того поняття, що є протилежним даному. Досягається, зокрема, використанням *антонімів.* Л. може будуватися за допомогою: 1) просто заперечення: **не заперечую** зам. **погоджуюся, згоден**; **непоганий**, навіть **дуже непоганий** зам. **хороший**; **непростий** зам. **складний**; **неважко** (зам. **легко**) зрозуміти, зокрема шляхом перенесення заперечення від одного присудка до іншого в склад. реченні: **Не думаю, що це так** зам. **Думаю, що це не так**; 2) двох заперечень, що фактично дорівнює ствердженню чого-небудь, але в ослабленому вигляді: а) двох **не** – двох запереч. часток або частки і префікса: **Не думаю,** що це **не правда [неправда]**; Така подія **не видається неможливою** (зам. **видається можливою**); б) частки **не** і прийменника **без**: **не без підстав**; **не без того (не без того, щоб не погуляти)**; в) одночасно префіксів **не** і **без-**: **небезпідставний, небезуспішний**. Пом'якшення при Л. може бути лише зовнішнім (насправді це *іронія):* «білизна не першої свіжості». Окр. різновиди Л. належать або до *фігур мови,* або (рідше) до *тропів.* *О. О. Тараненко.*

ЛОБОДА́ Василь Васильович (11.I 1936, с. Лукашівка, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл. – 17.III 2000, Київ) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1980, професор з 1985. Закін. 1958 Черкас. пед. ін-т. Учителював. Завідував кафедрами: мовознавства – в Миколаївському (1962–67) і укр. мови – в Київ. (1970–83) пед. ін-тах. З 1983 – зав. кафедри рос. мови Київ. міжнар. ун-ту інженерів цив. авіації. Досліджував топоніміку. Осн. праці: монографії «Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя», «Взаємодія східнослов'янських мов в українській топонімії» (обидві – 1976), «Власні назви і відтопонімні утворення Інгуло-Бузького межиріччя» (1977, у співавт.). Один з авторів підручника для студентів «Сучасна українська літературна мова» (1975), навч. довідника «Українська мова в таблицях» (1993). *В. О. Горпинич.*

ЛОБ'Ю́К (Lobiuc) Іоан (псевд. – Іван Молдовицький; 31.V 1941, с. Моддовіца Сучавського пов., Румунія) – укр. мовознавець у Румунії, доктор філол. наук з 1978. Закін. 1964 Ясський ун-т. Працює доцентом філол. ф-ту цього вузу. Досліджує проблеми заг. мовознавства, рум.-укр. мовних контактів, укр. діалектології, топоніміки та етимології. Переклав укр. мовою «Літопис землі Молдавії» М. Костіна. Осн. наук. праці: «Про так званий „румунський субстрат" гуцульських говірок в світлі даних топонімії» (1973), «Вплив української мови на румунську» (1978), «Курс загальної лінгвістики. І. Мовознавчі напрями і методи дослідження» (1979), «Загальне мовознавство» (1996). *С. В. Семчинський.*

ЛОГІ́ЧНИЙ НА́ГОЛОС – див. у ст. *Наголос.*

ЛОЗИ́НСЬКИЙ Йосип Іванович (псевд. і крипт. – І. Л.; Л.; Л. из-над Скла; Л-скій; Л. из Перемышльского; Самоук Гриць; Ruthene та ін.; 20.XII 1807, с. Вірко, тепер Ничко Жешувського воєв., Польща – 30.VII 1889, м. Яворів, тепер Львів. обл.) – укр. мовознавець, етнограф, публіцист, теолог, громад. діяч. Закін. 1831 Львів. духовну семінарію. Був священиком. Відстоював принцип розвитку укр. літ. мови на народнорозм. основі з фонет. правописом. Автор однієї з перших граматик укр. мови «Граматика руської мови» (1846, польс. мовою). 1834 виступив з пропозицією латинізації укр. алфавіту в спеціальній ст. «Про запровадження польської абетки в руську писемність», започаткувавши цим *«азбучну війну»* в Галичині. Після 1848 від цієї ідеї відійшов і став її противником. Згодом прилучився до «москвофілів».

Літ.: Худаш М. Л. Із маловідомої мовозн. спадщини Й. І. Лозинського. «Мовознавство», 1989, № 4; Його ж. Алфавітно-правописні принципи Й. І. Лозинського. В кн.: Лозинський Й. І. Укр. весілля. К., 1992. *М. Л. Худаш.*

ЛОКАТИ́ВНІСТЬ [від лат. (casus) locativus – місцевий відмінок] – семант. категорія, до якої входять усі різновиди просторового значення. Виражає відображені в свідомості людей різноманітні просторові відношення предметів і явищ, зокрема їхнє місцеперебування, напрямок руху, контактність та дистантність розташування і под.

У сучас. укр. мові Л. передається морфол., синтакс., словотв. і лекс. засобами. Найрозгалуженішу в значеннєвому й кількісному плані групу становлять прийменниково-відмінкові форми іменника, що позначають місце у внутр. межах предмета, на його поверхні, дистантне розташування, шлях руху, вихідний і кінцевий пункти руху: **в лісі, на столі, біля школи, перед хатою, через поле, з будинку, у сад**; значення шляху руху передає і безприйменниковий орудний: **полем** (біг). Л. виражається також прислівниками місця й напряму: **угорі, угору**. Просторове знач. передають і дієсл. префікси **ви-**,

від-, **в-**, **за-**, **до-**, **при-**, **під-**, **над** та ін., що вказують на вихідний і кінцевий пункти руху: **вибігти, відбігти, добігти**; підряд. частини складнопідряд. речення: **«Ми підем, де трави похилі»** (А. Малишко). До цієї категорії належать і слова **початок**, **середина**, **кінець**, **перебувати**, **розташовуватися** тощо. *І. Р. Вихованець.*

ЛУКА́Ш Микола Олексійович (19.XII 1919, м. Кролевець, тепер Сум. обл. – 29.VIII 1988, Київ) – укр. перекладач, поет, лексикограф, літературознавець. Закін. 1947 Харків. пед. ін-т іноз. мов. Викладав 1947–53 англ., нім. і франц. мови у вищих навч. закладах Харкова, завідував відділом поезії журн. «Всесвіт» (1958–60). Перекладав з 15 мов шедеври світ. л-ри. Серед вершинних перекладів Л. – «Фауст» Й. В. Гете (1955, 1969, 1981, 2001), «Пані Боварі» Г. Флобера (1955, 1961, 1987, 2002), «Овеча криниця» та «Собака на сіні» Лопе де Веги (1962), «Декамерон» Дж. Боккаччо (1964, 1969, 1985, 2000), поезії Р. Бернса (1959, 1965; у співавт. з В. Мисиком), «Трагедія людини» І. Мадача (1967), лірика П. Верлена (1968, у співавт. з М. Рильським та Г. Кочуром), поезії Г. Аполлінера (1984), «Дон Кіхот» М. Сервантеса (1995; завершив переклад А. Перепадя) тощо.

М. О. Лукаш.

Л. – глибокий знавець і поборник укр. мови. Виступав публічно в її оборону, за що зазнавав переслідувань під час рад. тоталітар. режиму. Перекладацька спадщина Л. – надзвичайно цінне джерело збагачення укр. мови, розширення її стиліст. можливостей. Перекладач цілеспрямовано добирав мовні засоби, орієнтуючись на стильово-жанрові особливості оригіналу; послуговувався величезним запасом лекс., фразеол., синтакс., інтонаційних резервів укр. мови, тяжіючи до призабутих форм, намагався повернути кожному слову його первісну свіжість. Характерною ознакою його стилю є велике синонімічне розмаїття перекладів, де традиційно існуючі синонім. ряди істотно розширено за допомогою контекстуальних синонімів, автор. новотворів, розм.-просторічних форм, напр.: **таємниця** – тайна, таїна, тайність, таємнощі, тайнощі; **сумний** – невеселий, сумовитий, тихосумний, осмутнілий, скорботний, печальний, печаловитий, хмурний, жалібний, журботний, жалісливий, журний, відчайний, тужливий, тужний, тужавий; **походеньки** – поїзденьки; **вигадки** – вимрійки; **захмарювати** – затемрювати; **навскач** – навстриб. Л. створив чимало влучних новотворів-оказіоналізмів: **ослобаран**, **мотомехофіціанти**, **Грошозавр**, **патроклознавець**, **рогороб**, **жлуктанина**, **лопанина**. Перекладач творчо розвиває традиції новотвору своїх попередників, зокрема П. Тичини. Пор.: **Розпрозорились озера!** (П. Тичина) – В дзеркалі очей твоїх – / лазурно **розпрозорених озір** (М. Лукаш); «... в кого пісня **сонцебризна** / і правдивий сміх» (П. Тичина) – Звідки п'ю я щастя / **сонцебризне** (М. Лукаш). Використовуючи активні словотворчі моделі укр. мови для власних новотворів, Л. часто досягає значних стиліст. ефектів: «... чи нема в сьому гроні, гурті й громаді **найпренепорочнішого** і **найпреламанчішого** рицаря Дон Кіхота і його **найпреджурішого** Панси? **Найпрепансіший** тутечки, – вихопився поперед усіх Санчо, – і **Найпрекіхотіший** теж; отож **найпрегореславніша розпродуеньє**, кажіть, чого ви **найхотішете**, а ми **преготові** єсьмо вас **якнайслугіше розпропотішити**». Перекладач експериментує і з фразеологізмами, прислів'ями, приказками, трансформуючи їх чи створюючи власні на основі активних моделей: **Хто мовчить, той двох пересанчить; Що каменем о глек, що глеком о камінь, а все глеку амінь; Воно, звісно, дурна баба дурне радить, та хто не слуха, тому вадить**». Для досягнення образності Л. застосовує евфонічні (звукопис, римування), словотворчі, лекс. (синонімія, гра слів, автор. новотвори, стилістично маркована лексика), грамат., синтакс. (інверсія, антитеза), інтонац.-ритмічні засоби експресії, які допомагають адекватно відтворювати оригінал.

Значний внесок Л. в укр. лексикографію. Він уклав унікальну картотеку лекс.-фразеол. мат-лів для майб. словника укр. мови, повнішого, за його задумом, від словника Б. Грінченка.

Актуальними залишаються перекладозн. статті Л., рецензії. 1989 редакція «Всесвіту» заснувала премію ім. М. О. Лукаша за кращий худож. переклад або статтю про мистецтво перекладу, опубліковану в журналі.

Лауреат премії ім. М. Рильського (1988) та укр.-франц. літ. премії ім. М. Зерова (1993).

Літ.: Стріха М. Микола Лукаш – критик і перекладознавець. «Теорія і практика перекладу», 1992, в. 18; Цимбалюк Т. Мова перекладу Миколи Лукаша: Фразеологія роману Мігеля де Сервантеса Сааведри «Дон Кіхот». К., 1996; Фразеологія перекладів Миколи Лукаша. К., 2002; Микола Лукаш: Біобібліогр. покажчик. Л., 2003. *Р. П. Зорівчак, В. Р. Савчин.*

ЛУКІНО́ВА Тетяна Борисівна (25.X 1927, м. Київ) – укр. мовознавець, славіст, доктор філол. наук з 2001. Закін. 1951 Київ. ун-т. Відтоді – в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України: аспірант, вчений секретар (1955–58), молодший, згодом старший, а з 2001 – провідний наук. співробітник. У колі наук. інтересів Л. – питання історії славістики, порівн.-істор. словотвір та лексикологія, зокрема лексика слов'ян. мов у зв'язку з дух. культурою давніх слов'ян. Автор моногр. **«Числівники в слов'янських мовах»** (2001; премія ім. О. О. Потебні НАН України, 2003), співавтор колект. монографій «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» **(1966)**, «Традиції російського мовознавства України» (1977, рос. мовою),

«Історія української мови: Морфологія» (1978), «Історична типологія слов'янських мов» (1986, рос. мовою), «Київське Полісся» (1986). Один з авторів «Етимологічного словника української мови» (т. 1–4, 1982–2003). Упорядник «Вибраних праць» Л. А. Булаховського (т. 1–5, 1975–83).
В. Г. Скляренко.

ЛУК'Я́НЕНКО Олександр Митрофанович [10(22).VII 1879, Київ – 20.VIII 1974, Ялта] – укр. і рос. славіст, педагог. Закін. 1903 Київ. ун-т, працював у ньому 1907–20 (приват-доцент, з 1911 – зав. кафедри слов'ян. філології, в 1912–20 був професором цієї кафедри та кафедри порівн. мовознавства); водночас (з 1918) викладав у Київ. ІНО (з 1920 – Київ. пед. ін-т). З 1920 викладав (до 1928) у Таврійському ун-ті (з 1921 – Кримський ун-т, з 1925 – Кримський пед. ін-т). Протягом 1934–73 жив у Саратові, працюючи в місц. пед. ін-ті, ун-ті. Осн. праці – зі славістики, заг. мовознавства, русистики (написані рос. мовою). У 1904 опубл. ст. «Нові відомості для характеристики гуцульських говорів», написану на «Матеріалах для українсько-руської етнології» В. Шухевича (т. 5. Гуцульщина. Л., 1902). Л. належать моногр. «Кайкавське наріччя» (1905), славіст. статті «Носові голосні в болгарській мові» (1910), «Старослов'янська мова та її значення в циклі філологічних наук» (1913). Вивченню мови і стилю давньорус. писемних пам'яток присвятив праці «Про мову Нестерового житія преподобного Феодосія Печерського за найдавнішим із тих, що дійшли, списком» (1907), «„Слово о полку Ігоревім" з боку стилю і мови» (1938). Лінгв. питань торкається також у праці «Нариси кайкавської та хорватської літератури» (1905).

Літ.: Булахов М. Г. Лукьяненко Александр Митрофанович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 3. Минск, 1978. *Й. О. Дзендзелівський.*

ЛУ́ЧИК Василь Вікторович (20.X 1954, с. Михайлівка Кельменецького р-ну Чернів. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1995, професор з 2001. Закін. 1980 Чернів. ун-т. У 1980–84 був викладачем кафедри рос. мови Полт. пед. ін-ту. З 1984 – викладач кафедри філол. дисциплін, а з 1995 – викладач, зав. кафедри укр. мови Кіровогр. пед. ун-ту. З 2004 – професор кафедри укр. мови Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Відп. ред. «Наукових записок КДПУ ім. В. Винниченка. Серія: Філологічні науки (мовознавство)», керівник Центральноукр. ономаст. наук. центру (Кіровоград). Досліджує питання ономастики, геогр. термінології, словотвору укр. мови. Автор монографій «Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя» (1996) та «Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя» (1999). Співавтор «Словника народних географічних термінів Кіровоградщини» (1999), «Енциклопедії слов'янської ономастики» (2003). *В. П. Шульгач.*

ЛУЧКА́Й (справж. – Поп) Михайло Михайлович (19.XI 1789, с. Великі Лучки, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл. – 3.XII 1843, Ужгород) – укр. мовознавець та історик. Навч. 1805–12 в гімназіях Ужгорода і Великого Варадина (нині м. Орадя, Румунія), 1812–16 – у Віден. духовній семінарії. Працював єпархіальним архіваріусом, бібліотекарем та на ін. посадах в Ужгороді (1818–27), цензором у Будині (тепер частина Будапешта; 1828–29). Був священиком у Великих Лучках (1816–17), Ужгороді (1827 і після 1830), придворним капеланом у м. Лукка (Італія, прибл. 1829–30). З 1834 – інспектор шкіл. Написав лат. мовою 5-томну «Історію карпатських русинів» (у наш час перекладено й опубл. сучас. укр. літ. мовою). В рукописі залишилися проспект укр. (руського)-лат.-угор.-нім. словника й початок самого словника в межах літер А та частково Б, а також розвідка про мови Ефіопії. Найвідоміший твір ученого – «Граматика слов'яно-українська» («Grammatica Slavo-Ruthena», Будин, 1830; вид. 1989 в укр. перекладі П. Лизанця та Ю. Сака). Це зіставно-порівн. опис фонет. (орфографічної) та морфол. і частково синтаксичної систем церковнослов'ян. мови укр. редакції з нар. українською в її закарп. говірках (записи зразків її додано до праці).

Літ.: Булахов М. Г. Лучкай Михаил Михайлович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 3. Минск, 1978; Лизанець П. М. Михайло Лучкай і його граматика. В кн.: Лучкай М. М. Граматика слов'яноруська. К., 1989. *В. В. Німчук.*

ЛЯПУНО́В Борис Михайлович [25.VII (6.VIII) 1862, с. Болобонове, тепер Пильнинського р-ну Нижегородської обл., Росія – 22.II 1943, с. Борове, тепер смт Акмолинської обл., Казахстан] – рос. і укр. учений-славіст, академік АН СРСР з 1923, Польс. АН з 1930, чл.-кор. Болг. АН з 1932, Чес. АН з 1934. Закін. 1885 Петерб. ун-т. Працював 1892–99 у Харків. ун-ті, 1900–23 – у Новорос. (Одеса, з 1902 – професор), 1924–29 – Ленінгр. ун-тах. Займався порівн. граматикою слов'ян. мов, історією праслов'янської і рос. мов, окр. слов'ян. мов і мов. груп, взаємозв'язками рос. та укр. мов, етимологією, діалектологією, лексикографією. Досліджував етимологію окр. укр. лексем, виступав з рецензіями в іноз. періодиці на публікації з укр. мови. Осн. праці: «Дослідження про мову синодального списку 1-го Новгородського літопису» (в. 1, 1899), «Форми відмінювання в старослов'янській мові» (1905), «Із спостережень над мовою давньоруських і старослов'янських пам'яток» (1908), «Літографований курс лекцій з порівняльної фонетики слов'янських мов» (1913–14), «Про мову „Слова" В. І. Григоровича» (1915), «Єдність російської мови в її наріччях» (1919), «Найдавніші взаємозв'язки мов російської та української і деякі висновки про час їх виникнення як окремих лінгвістичних груп» (1968). Автор нарисів про О. Потебню, І. Ягича, О. Шахматова, П. Лаврова та ін.

Літ.: Обнорский С. Памяти акад. Б. М. Ляпунова. ИАН ОЛЯ, 1944, т. 3, в. 5; Бернштейн С. Б. Борис Михайлович Ляпунов. «Вопросы языкознания», 1958, № 2; Булахов М. Г. Ляпунов Борис Михайлович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 3. Минск, 1978. *Г. П. Півторак.*

М – сімнадцята літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [ем] вживається як іменник с. р.: велике **М**, мале **м**. За формою накреслення це видозмінена кирилична літера **м** («мисліте»), що походить з візант. уставного письма. У староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писемних шкіл і типів *письма* (устав, півустав і скоропис) вживалося у кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові цією літерою позначають твердий або м'який сонорний зімкнений носовий губний приголосний звук (мати, місто, мир). **М** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. У давньоруській і староукр. писемностях мала числове значення «сорок». Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «сімнадцятий». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 7-м і т. д.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *М*
Сінайська	〰
Фінікійська	𐤌 𐤌
Давньогрецька	Μ Μ Μ Μ
Візантійська	Μ μ μ
Латинська	M M m M
Романська	M m M m
Готична	𝔐 𝔪 𝔐 𝔪
Кирилиця	М м м
Глаголиця	Ⰿ Ⰿ
Українська	М м *М м*

Г. П. Півторак.

МА́ГІЯ МО́ВНА, магія слова (від грец. μαγεία – ворожба, чаклунство) – 1. Забобонно-містичне, в т. ч. ритуальне, використання мов. засобів (слів, висловів-формул, спец. текстів – замовлянь, закликань, «оберегів», проклять та ін.) для впливу в бажаному напрямі на явища дійсності, яке ґрунтується на вірі в чудодійну силу слова. На семант. рівні – це вживання слів з відповід. значеннями, що пояснюється ототожненням у наївній свідомості слова з позначуваною ним річчю. Вважається, що назвати річ певним чином – значить зробити її такою, напр., при створенні «хороших» особових імен або при *табу*: ведмідь – **вуйко**, тобто дядечко, вовк – **песик**, чорт – **щезни, щез би** (в Карпатах); згадати когось чи щось – накликати його: «Про вовка помовка, а вовк – у хату», «Дощику, дощику, припусти...»; віра в силу побажань (напр., вироблення формул мов. етикету: **Спасибі!** – від **Спаси біг!**, **Будь здоров!**, **Боже поможи!**).

З метою відвернення чогось небажаного не тільки відганяють його словами, а й навпаки, намагаються не говорити як про нього, щоб не накликати, не **«накрякати (накаркати) біди»** («– Нема тепер радості на світі... Нема і не скоро буде. – **Не каркай,** лиховісний!» (М. Стельмах), так і про бажане, якому може щось загрожувати: «– От, сину, здається, щастя само пливе в твої руки. **Тьху, тьху, тьху, щоб не наврочити!»** (М. Стельмах). Існує магія чисел, які нібито сприяють чомусь позитивному: **три, сім, дев'ять** (напр., **дев'ясил** – рослина, якій приписували особливі лік. властивості); проклять: «**– Тьху, тьху, тьху! Тричі тьху на твою землю!..** – Тоді Маланка стала, як стовп, і зняла руки до неба: – Що ти кажеш, непритомний! Та ти ставай на коліна та цілуй її... землю святу» (М. Коцюбинський). На форм. рівні мови – це набір беззмістовних, але загадкових, нерідко ритмізованих звукових відрізків. Так, герой Г. Квітки-Основ'яненка знімає «наслання» словами: **«Тара, бара, мара, деларжан! Пуру, буру, туру, акерман!»**. М. м. – знаряддя ворожбитів, характерників, знахарів і всіх тих, хто «знає слово».

2. Особливий вплив слова на людину («магічність, влада, сила слова»). На рівні значення це пояснюється його природою як знака другої сигнальної системи (за І. Павловим), чим особливо користуються гіпнотизери, психотерапевти, оратори та ін. На форм. рівні – це вплив певного звук. оформлення слова, *внутрішньої форми слова*, що може бути джерелом *«народної етимології»*, гри слів і под. худож. ефектів. Напр.: «Чого воно так: коли говорять „дикий кабан“, – так не страшно, а як – „вепр“, так уже й мороз ніби поза спиною, і волосся на голові ворушитись починає?» (Остап Вишня). Для неписьменних людей особливу М. м. мають написані слова.

Літ.: Потебня А. А. Из записок по теории словесности. Х., 1905; Ветухов А. В. Заговоры, заклинания, обереги и другие ви-

ды нар. врачевания, основанные на вере в силу слова, в. 1–2. Варшава, 1907–08; Bystroń J. St. Przeżytki wiary w magiczną moc słowa. «Prace filologiczne» (Warszawa), 1927, t. 12; Лукінова Т. В. Мовна архаїка слов'ян. замовлянь. «Мовознавство», 1998, № 2–3. *О. О. Тараненко.*

МАДЯРИ́ЗМ (від угор. magyar – угорець, угорський) – різновид *запозичення*, слово або вислів, запозичені з угор. мови або утв. за її зразком. Зустрічаються в укр. літ. мові – гуляш, паприка, чардаш; у західноукр. говорах – банувати «тужити», готар «межа», марга «велика рогата худоба», пугарик «чарка, келих», хосен «вигода». Особливо поширені у південноукр. говорах Закарпаття: бугор «меблі», вашар «ринок», гордів «бочка», левеш «суп», подлаш «горище», фійовка «шухляда», церуза «олівець» і т. п.

Див. також *Українсько-угорські мовні контакти.*

Літ.: Лизанець П. М. До питання про мадяризми в укр. мові. В кн.: Тези доповідей та повідомлень до наук. конференції, присвяч. 100-річчю з дня нар. О. Ю. Кобилянської. Ужгород, 1964; Його ж. До питання про мадяризми в укр. говорах Закарпаття. В кн.: Слов'ян.-угор. міжмовні та літ. зв'язки. Ужгород, 1970. *П. М. Лизанець.*

МАЗО́Н (Mazon) Андре (7.IX 1881, Париж – 13.VII 1967, там же) – франц. філолог-славіст, чл. франц. Академії написів і красного письменства з 1941, іноз. чл. АН СРСР з 1928, чл.-кор. академій наук багатьох слов'ян. країн, чл. НТШ у Львові. Навч. у Сорбонні, потім у Празькому ун-ті, де слухав курси з чес. і укр. філології. Викладав франц. мову в Харків. ун-ті (1905–08). Після повернення до Франції – учений секретар Ін-ту живих слов'ян. мов (1909–14), професор слов'ян. філології Страсбур. ун-ту (1919–23), Колеж де Франс (1924–51), директор Париз. ін-ту слов'янознавства (1937–39), віце-президент Міжнар. к-ту славістів (1958–67). Разом з мовознавцем А. Мейє заснував (1921), а потім понад 45 років редагував журн. «Revue des études slaves» («Огляд слов'янських студій»). Автор праць зі слов'ян. філології, в т. ч. монографій про вид дієслова в слов'ян. мовах (1908, 1914, 1958 та ін.), «Граматики російської мови» (4-е вид. – 1963). Виступив з версією, нібито «Слово о полку Ігоревім» було написане у 18 ст., яка серед широкого кола фахівців підтримки не знайшла. Бував в Україні, підтримував дружні зв'язки з І. Білодідом та Л. Булаховським. 1965 доклав зусиль, щоб Ін-т мовознавства АН України отримав фотокопію рукопису граматики Івана Ужевича.

Літ.: Гудзій М. К. Найновіші спроби ревізії справжності «Слова о полку Ігоревім». «Вісті АН УРСР», 1946, № 2; Кравчук Р. В. Видатні зарубіжні славісти-мовознавці. В кн.: Кравчук Р. В. З історії слов'ян. мовознавства. К., 1961; Толстой Н. И. Андре Мазон. «Сов. славяноведение», 1968, № 2. *В. Т. Коломієць.*

МАЙБУ́ТНІЙ ЧАС – форма *граматичної категорії часу* дієслова, яка означає віднесення дії або стану до часу, що настає після моменту мовлення. Термін усталився після видання «Українського правопису» (1928). Є три форми М. ч.: проста (док. в.), складна (історично утворена від сполучення інфінітива з особ. формами допоміж. дієслова **яти**, що стали афіксами: ходити + иму > ходитиму) і складена, в основі якої також лежить інфінітив, що сполучається з самост. особовими формами допоміж. дієслова **бути** (буду ходити, будеш ходити і т. д.). Проста форма М. ч. щодо лекс. семантики ідентична з формою теп. ч. (перепишу – переписую, досліджу – досліджую, прочитаю – читаю). Між цими формами подвійна грамат.-семант. відмінність: перші завжди док. в. і означають дії або стани, що настають після моменту мовлення, другі завжди недок. в. і означають дії, співвідносні з моментом мовлення. Форми М. ч. док. в. можуть уживатися переносно, означаючи дії, регулярно повторювані в минулому: «**Було поплинуть** по ріці човном, як пустять їх гуляти» (Леся Українка). Складна і складена форми М. ч. означають тільки такі дії і стани, що настають після моменту мовлення. Обидві ці форми утворюються лише від дієслів недок. в. Перша з них (вона ще зветься синтетичною) – одне з характерних явищ грамат. структури укр. мови. Її особ. закінчення – це колишні особ. форми дієсл. **яти** (иму, имеш, иметь, имемо, имете, имуть), що усталилися у *постпозиції* до інф. (в пд.-зх. діалектах виступають також у *препозиції:* му писати, меш читати). Дієслово **яти** мало модальне знач. і вживалося для вираження майб. дії поряд з ін. модальними дієсловами (начати, въсчати, хотѣти і под.). Складена форма М. ч. (вона ще зветься аналітичною) властива й ін. слов'ян. мовам. *В. М. Русанівський.*

МАКАРОНІ́ЧНА МО́ВА (італ. maccherònico, від maccheróni – макарони) – мех. суміш слів чи висловів з різних мов або переінакшення їх на іноз. лад. В Україні в серед. 17 ст. нею були написані деякі актові книги; макаронічним було *язичіє* галиц. «москвофілів» у 19 ст. М. м. в худож. творах імітує мову чужинців, пародіює тих, хто захоплюється *запозиченням.* Як мов. засіб гумору й сатири вжита у творах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Старицького, Остапа Вишні, С. Олійника, О. Чорногуза та ін. Напр.: «Мимошедшую седмицю глумляхся з молодицями по шиночкам здешної палестини» (Г. Квітка-Основ'яненко); «[Проня:] Ах, це ви? Бонджур! А я так зачиталась! Мерси, што прийшли...» (М. Старицький); «Прошу пардону, мадам. Але в мене сьогодні аудієнція з консулом. А ля фуршет і шведський столик! Аріведерчі, ма шер!» (О. Чорногуз).

Літ.: Плющ П. П. До характеристики мовних засобів гумору в «Енеїді» Котляревського. «Мовознавство», 1947, т. 4–5; СУЛМ. Стилістика. К., 1973. *К. В. Ленець.*

МАКА́РУШКА Остап (9.VIII 1867, м. Яворів, тепер Львів. обл. – 21.XI 1931, Львів) – укр. педагог, філолог, доктор філософії з 1904, д. чл. НТШ у Львові з 1919. Закін. 1895 Львів. ун-т. Учитель укр. мови в гімназіях Львова (1895–97, 1905–10) і Коломиї (1897–1905), директор Львів. жін. учител. семінарії (1910–19, 1922–31), інспектор приват. укр. шкіл Галичини (1919–22). Був головою Укр. пед. т-ва у Львові. Автор праць «Словар українських виразів, перенятих з мов турских» (1895), «Складня причасників в Волинсько-Галицькій літописи» (1896), «Житє

і значіне Олександра Потебні» (1901), «Граматика Мелетія Смотрицького» (1908, на основі німецькомов. докт. дисертації, захищеної 1904 в Чернів. ун-ті), а також ряду статей, зокрема про тюрк. запозичення в укр. мові. Написав низку підручників з лат. і грец. мов для гімназій.
Літ.: Остап Макарушка. «Хроніка НТШ у Львові», 1920, ч. 63–64; Остап Макарушка. «Укр. школа» [Л.], 1932, ч. 2–3; Демський М. Остап Макарушка. В кн.: Розвиток мовознавства в Зх. Україні в 20–30-х роках XX ст. Л., 1992.
М. Т. Демський.

МАКОВЕ́Й Осип Степанович (псевд. Євмен, Омікрон, Spectator, Степанович та ін.; 23.VIII 1867, м. Яворів, тепер Львів. обл. – 21.VIII 1925, м. Заліщики, тепер Терноп. обл.) – укр. письменник, публіцист, філолог, педагог, громад. діяч. Закін. 1893 філос. ф-т Львів. ун-ту. В 1893–95 – редактор часопису «Зоря» у Львові, 1895–97 – редактор часопису «Буковина» в Чернівцях; з 1899 – викладач укр. мови та л-ри в учител. семінаріях – спершу в Чернівцях; потім у Львові. Від 1913 (з перервою через службу в австр. армії) до кін. життя – директор Заліщицької учител. семінарії. Автор ґрунтовної праці «З історії нашої філології. Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський)» (ЗНТШ, т. 51, 1903) та «Додатків» (ЗНТШ, т. 56, 1909) до цієї праці, які містять цінні мовозн. матеріали, що стосуються названих граматик і *«азбучної війни»* в Галичині.
М. Л. Худаш.

О. С. Маковей.

МАКОВЕ́ЦЬКИЙ (Makowiecki) Стефан Леон (23.IV 1860, с. Михайлівці, тепер Красилівського р-ну Хмельн. обл. – 19.VI 1949, м. Мори; пох. у Варшаві) – польс. ботанік, городник і садівник, чл.-кор. Польс. АН. Уклав один з найбільших укр. бот. словників – «Латинсько-український ботанічний словник» (Краків, 1936), над яким працював протягом 1877–1932. У ньому зафіксовано 21 253 нар. назви рослин. 1938 опубл. ст. «Список рослин південно-західної частини зазбручанського Поділля». Автор польс. підручників з городництва і садівництва тощо.
Й. О. Дзендзелівський.

МАКСИМО́ВИЧ Іван (?, м. Ніжин – 1732, Москва) – укр. лексикограф, перекладач. Родич гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи. Вихованець Києво-Могилян. академії. До 1709 працював у канцелярії І. Мазепи, а після полтав. трагедії 1709 разом з ним емігрував до м. Бендер (Молдова). В еміграції – генеральний писар уряду гетьмана П. Орлика (1710–14). 1715 вдалося повернутися в Україну, звідки був депортований до Москви. На підставі тримовного словника польс. вченого Г. Кнапського «Thesaurus Polono-Latino-Graeco» (1621), а також відомого лат. словника 1502 італ. вченого А. Калепіно, користуючись рукопис. словником Єпіфанія Славинецького та Арсенія Корецького-Сатановського «Леѯіконъ латински(й) з Калєпина прєложєн(н)ы(й), на славєнски(й)», у 1718–24 уклав великий (1406 сторінок) лат.-слов'ян. словник «Dictionarium latino-slavonum» (факсим. видання О. Горбача, 1991), в якому значною мірою відображено лексику пн.-сх. укр. говорів. Рукопис зберігається у Петерб. публічній б-ці.
Літ.: Horbatsch O. Ivan Maksymovyč, ein verkannter ukrainischer Lexikograph des 18 Jahrhunderts und sein Wörterbuch. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States» [N.Y.], 1960, v. 8, № 1–2.
Й. О. Дзендзелівський.

МАКСИМО́ВИЧ Михайло Олександрович [3(15).IX 1804, х. Тимківщина, тепер с. Богуславець Золотоніського р-ну Черкас. обл. – 10(22).XI 1873, х. Михайлова Гора, тепер у складі с. Прохорівки Канівського р-ну Черкас. обл.] – укр. учений-енциклопедист, письменник, журналіст, перекладач, педагог, чл.-кор. Петерб. АН з 1871, почес. чл. Моск., Петерб., Київ. і Новорос. (Одеса) ун-тів. Закін. 1819 Новгород-Сіверську гімназію, 1823 – Моск. ун-т. З 1826 – зав. бот. саду, з 1833 – ординар. професор і зав. кафедри ботаніки цього ж ун-ту. Від липня 1834 працював у Київ. ун-ті: зав. кафедри рос. словесності, а з вересня того ж року по грудень 1835 – ректор, з 1836 – декан філос. ф-ту. 1845 за станом здоров'я вийшов у відставку, жив у своєму маєтку на х. Михайлова Гора побл. с. Прохорівки Канів. повіту, займався наук. роботою. У галузі слов'янознавства М. обґрунтував тричленну класифікацію слов'ян. мов та створив наук. концепцію розвитку і взаємовідносин східнослов'ян. мов порівняно з ін. слов'янськими та європейськими («Звідки походить руська земля», 1837; «Критико-історичне дослідження про російську мову», 1838; «Історія давньоруської словесності», кн. 1, 1839; «Начатки руської філології», 1845). Обґрунтував самобутність і самостійність укр. мови, давність (з 10 ст.) її походження («Філологічні листи до М. П. Погодіна», 1856; «Листи-відповіді до М. П. Погодіна», 1857; «Нові листи до М. П. Погодіна. Про вікодавність малоросійського наріччя», 1863; див. *«Погодіна–Соболевського теорія»*), подав характеристику специф. рис укр. фонетики, граматики, лексики; розпочав вивчення укр. етимології, ономастики; запропонував укр. правопис на істор.-етимол. засадах – *максимовичівку* («Думка про мало-

М. О. Максимович.

російську мову і правопис її», 1830; «Про правопис малоросійської мови. Лист до Г. Ф. Основ'яненка», 1841). Заклав основи укр. діалектології, розробив власну двочленну класифікацію укр. говорів. Підтримував думку, що основою укр. літ. мови є київ.-полтав. діалект. Представник порівн.-істор. методу в мовознавстві.

Тв.: Собр. соч., т. 1–3. К., 1876–80.
Літ.: Попов П. М. М. О. Максимович. К., 1954; Пархоменко О. М. Питання укр. мови в працях М. О. Максимовича. «Наук. зап. Київ. пед. ін-ту. Серія філол.», 1956, т. 20; Булахов М. Г. Максимович Михаил Александрович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 1. Минск, 1976; Жовтобрюх М. А. Мовозн. погляди М. О. Максимовича. «Мовознавство», 1979, № 5.

В. П. Плачинда.

МАКСИМОВИЧІ́ВКА – істор.-етимол. *правопис*, опрацьований і теоретично обґрунтований М. *Максимовичем* у передмові до зб. «Малоросійські пісні» (1827, розділ «Зауваження до правопису й вимови слів») та в листі до Г. Квітки-Основ'яненка «Про правопис малоросійської мови» (1841). В основі М. – істор.-етимол. орфографія І. Котляревського з істот. додатками, спрямованими на те, щоб при збереженні існуючої форми слова створити певну можливість передавати на письмі діалектні особливості укр. мови. Крім етимол. написань з використанням традиц. літер рос. алфавіту **ы**, **и**, **ѣ**, **ъ** (милый, сынъ, лѣто), запроваджувалися позначення голосного і етимол. літерами **ô**, **ê**, **û**, **î**, з *діакритичним знаком* (вôнъ, мêдь, добрû, синîй); літера **ў** для нескладового голосного, середнього між **в** і **у** (уже ў нас на Ўкраинѣ наўчились), **ё** для сполучень **йо**, **ьо** (ёго, сёго), **е** для літер **е**, **є** та **ъ** на місці апострофа (въѣзжае, кровъю). В Наддніпр. Україні М. не прижилася: її використав тільки П. Лукашевич у зб. «Малоросійські й червоноруські народні думи й пісні» (СПб., 1836) та деякий час нею користувався П. Куліш. Зате М. здобула багато прихильників у Галичині, на Буковині й Закарпатті. М. підтримав Львів. з'їзд учених 1848 та окр. шкільні граматики («Граматика руского языка» М. Осадци, 1862; «Методична граматика языка малоруского» П. Дячана, 1865; «Граматика руского языка для школъ среднихъ» О. Огоновського, 1889, тощо). Проте в широкій (особливо шкільній) практиці вона вживалася з численними порушеннями й модифікаціями (сплутування літер **і**, **и**, **о**, **е** для позначення голосного **і**, змішування літер **и**, **ы**, вживання нових надлітер. знаків тощо), що гальмувало розвиток освіти, л-ри й культури. 1893 С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер надр. «Руску граматику для середніх шкіл», написану *желехівкою*, яку з цього часу австр. уряд затвердив як офіц. правопис у шкільному навчанні. З 1895 всі офіц. видання укр. мовою перейшли на фонет. правопис, і М. вживалася лише в пресі й виданнях «москвофільського» напряму до 1930. На Закарпатті М. справила певний вплив на шкільні підручники Л. Чопея (80-і рр. 19 ст.), стала основою *панькевичівки*, проіснувавши (через арх. фонетику закарп. говірок та відірваність краю від осн. частини укр. земель) до 1945, коли було запроваджено загальноукр. правопис.

Г. П. Півторак.

МАЛЕ́ЧА Нестор Михайлович [псевд. – Нестор Літописець; 27.X(8.XI) 1887, с. Стругівська Буда Черніг. губ., тепер Суразького р-ну Брянської обл., Росія – 9.VIII 1979, м. Уральськ, Казахстан] – укр. філолог, етнограф, краєзнавець, фольклорист, педагог, канд. філол. наук з 1954. Закін. 1925 Київ. археол.-істор. ін-т і 1945 – Урал. пед. ін-т. У 1922–30 був шкільним інспектором Київ. округи, 1930–33 – зав. лексичного бюро Ін-ту мовознавства АН УРСР, викладав у Київ. фін.-екон. ін-ті. 1934 безпідставно репресований і без суду висланий до м. Уральська, де працював наук. співробітником Т-ва вивчення Казахстану, вчителював. З 1938 – викладач, з 1958 – доцент, з 1962 – професор Урал. пед. ін-ту. М. першим почав вивчати лексику творів Т. Шевченка. Уклав словопокажчик (бл. 6 540 слів) до «Кобзаря» (1907), «Словничок Шевченкової мови» (1916) та «Українсько-руський словничок до „Кобзаря" Т. Г. Шевченка» (1917), де подано бл. 3730 незрозумілих для читача слів. З етногр. праць М. заслуговує на увагу «Весілля в селі Пакулі Чернігівського повіту Чернігівської губернії» (1912) та ін. У 20-х рр. М. створив низку підручників і посібників для ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Разом з І. Бойківим уклав посібник «Українська мова. Книжка для гуртків самоосвіти для українського населення РСФРР» (1929), де подано 48 лекцій про укр. мову, вправи для читання, правопис. словничок та словничок (переважно тлумачний) малозрозумілих слів. В Уральську М. в основному займався дослідженням говорів рос. населення серед. та ниж. течії р. Урал.

Літ.: Дзендзелівський Й. Нестор Малеча – етнограф, фольклорист, філолог. ЗНТШ [Л.], 1992, т. 223.

Й. О. Дзендзелівський.

МА́РВАН (Marvan) Їржі (28.I 1936, Прага) – чес. славіст, україніст, доктор філософії з 1966. Закін. 1959 Праз. ун-т. Віце-президент Асоціації україністів Австралії. Працював у системі Чес. АН (1960–63), професор ун-тів в Упсалі й Стокгольмі (Швеція, 1963–67), Портленді та Філадельфії (США, 1968–73). У 1973–91 професор і зав. відділу русистики (з 1983 – славістики) Ун-ту ім. Монаша в Мельбурні (Австралія). З 1991 живе у Празі. Викладав укр. мову та укр. мовознавство в ун-тах Скандинавії, Німеччини, Польщі, Чехословаччини, США, Канади. Один з ініціаторів запровадження 1975 укр. мови як предмета навчання у держ. середніх школах штату Вікторія (Австралія), створення (1983) Лекторату україністики ім. М. Зерова – програми укр. мови і л-ри в Ун-ті ім. Монаша. Автор багатьох праць зі слов'ян. лінгвістики, в т. ч. з україністики (моногр. «Північнослов'янський контекст української словозміни», 1983; статті «Дієвідмінний клас в українській мові як граматична категорія», «До виникнення української мови з фономорфологічного по-

гляду» і «Числівник як клас слів з флексією в сучасній українській мові», всі — 1983) та ін.

Р. П. Зорівчак.

МАРР Микола Якович [25.XII 1864 (6.I 1865), Кутаїсі, Грузія — 20.XII 1934, Ленінград] — рос. лінгвіст, історик, археолог, педагог, професор з 1900, д. чл. Петерб. АН (пізніше АН СРСР) з 1912. Закін. 1890 Петерб. ун-т, працював у ньому. До 1920 розробляв питання історії, археології, етнографії народів Кавказу, досліджував Кавказ. мови, яким присвятив багато статей, навч. посібників, монографій. Багато зробив для вивчення мов народів СРСР, брав активну участь у створенні писемності багатьох сх. мов, у розробці їхніх алфавітів. У численних працях М. є цінні спостереження в галузі лінгв. типології, історії окр. кавказьких і сх. мов, давнього письма та епіграфіки народів Кавказу. Проте, розробляючи в 1920–26 проблеми заг. мовознавства, висунув помилкові положення про походження мови в сусп-ві з мови магів і чарівників, про класовість мови, про стадійні зміни її будови, про процеси утворення сімей мов шляхом схрещування тощо. Ці постулати використані частиною вчених, які під виглядом марксистського мовознавства здійснювали переоцінку мовозн. праць поперед. років, безпідставно звинувачуючи їхніх авторів в ігноруванні «нових» методів дослідження мови «як явища класового» тощо. Помилковість лінгв. концепцій М. («яфетична теорія», «яфетодологія», «нове вчення про мову») була показана в ході лінгв. дискусії 1950. Однак критика його поглядів була однобічною, не бралося до уваги те позитивне, що зробив учений.

М. окремо не досліджував укр. мову, але в своїх працях «Яфетичні зорі на українському хуторі» (1930), «Проблема письма трьох слов'янських мов СРСР — білоруської, української і російської» (в зб. «Язык и мышление», т. 3–4, 1935) використовував її грамат. матеріали як доказ існування третього елемента — яфетичного, з якого східнослов'ян. мови нібито склалися вторинно шляхом схрещування, обстоював твердження про класовість і стадійність укр. мови тощо (критика цих поглядів — у працях І. Білодіда, Г. Їжакевич, Ф. Жилка та ін.).

Літ.: Миханкова В. А. Биография Н. Я. Марра. «Проблемы истории материальной культуры», 1933, № 5–6; Зборовский И. К. Н. Я. Марр и укр. язык. В кн.: Язык и мышление, т. 8. М.–Ленинград, 1937; Білодід І. К. Антинаук. суть тверджень М. Я. Марра про укр. мову. «Мовознавство», 1953, т. 11; Абаев В. И. Н. Я. Марр (1864–1934). «Вопросы языкознания», 1960, № 1; Булахов М. Г. Марр Николай Яковлевич. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 3. Минск, 1978.

В. В. Лобода.

МАСА́ЛЬСЬКИЙ Володимир Іванович [13(25).VII 1896, Київ — 14.I 1979, там же] — укр. мовознавець, професор з 1966. Закін. 1920 Київ. ун-т. Працював у навч. закладах Бердянська, Білої Церкви та ін. З 1933 (з перервами) — у Київ. ун-ті (у 1960–71 — зав. кафедри слов'ян. філології). Досліджував мову і стиль творів письменників: «Мова і стиль поезій Т. Г. Шевченка» (1939), «Мова і стиль творів М. Коцюбинського» (1965). Розробив «Методику викладання української мови в середній школі» (1962), посібник «Викладання російської мови в середній школі» (1977) та ін.

В. В. Лобода.

МАСЕ́НКО Лариса Терентіївна (14.XI 1942, с. Безіменне Саратов. обл., Росія) — укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1972. Закін. 1964 Київ. ун-т. З 1964 працює в Ін-ті мовознавства, з 1991 — в Ін-ті укр. мови НАН України, з 1996 — доцент Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка; з 2001 — зав. кафедри укр. мови Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Досліджує проблеми ономастики, історії укр. літ. мови, соціолінгвістики. Автор праць «Гідронімія Східного Поділля» (1979), «Українські імена і прізвища» (1990), «Мова і політика» (1999); співавтор монографій «Складні питання сучасного українського правопису» (1980), «Гідронімія України у її міжмовних і міждіалектних зв'язках» (1981), «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983), «Жанри і стилі в історії української літературної мови» (1989), «Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній» (2001). Співавтор «Словника гідронімів України» (1979), «Етимологічного словника літописних географічних назв Південної Русі» (1985). Упорядкувала «Вибрані праці» П. Житецького (1987). М. належить літературозн. праця «У Вавилонському полоні» (2002).

І. Р. Вихованець.

МАТВІЄ́НКО Оникій Матвійович (17.XI 1899, с. Кичкирі, тепер Радомишльського р-ну Житом. обл. — 21.XI 1938) — укр. мовознавець. Закін. 1927 лінгв.-літ. відділ ф-ту профосвіти Харків. ІНО. В 1930–35 був наук. співробітником Харків. філіалу Ін-ту мовознавства АН УРСР і викладачем Харків. ун-ту; з 1935 — доцент Київ. ун-ту. Досліджував проблеми синтаксису, стилістики сучас. укр. літ. мови. Праці: «Присудки на -но, -то і -ний, -тий в українській мові» (1929), «Стилістичні паралелі (проти пуризму)» (1931). У 1938 незаконно репресований, 1967 реабілітований.

М. А. Жовтобрюх.

МАТВІЯ́С Іван Григорович (1.V 1925, с. Карів, тепер Сокальського р-ну Львів. обл.) — укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1969, професор з 1993. Закін. 1950 Львів. ун-т. З 1955 — молодший, з 1960 — старший наук. співробітник, у 1976–87 — завідувач сектора діалектології й ономастики, а з 1987 — професор-консультант Ін-ту мовознавства АН УРСР. Праці з граматики укр. мови, історії укр. літ. мови і діалектології: монографії «Курс сучасної української літературної мови. Морфологія», «Синтаксис займенників в україн-

І. Г. Матвіяс.

ській мові» (обидві – 1962), «Іменник в українській мові» (1974), «Українська мова і її говори» (1990), «Варіанти української літературної мови» (1998). Співавтор і відп. редактор *«Атласу української мови»*. *В. Г. Скляренко.*

МАТЕМАТИ́ЧНА ЛІНГВІ́СТИКА, алгебраїчна лінгвістика, обчислювальна лінгвістика – галузь науки на межі математики й лінгвістики, що вивчає найзагальніші закони будови символьних послідовностей, або знакових систем, до яких належать деякі абстрактні матем. структури, штучні та природні мови. Інколи розмежовують М. л. як галузь математики і М. л. як розділ мовознавства, підкреслюючи при цьому, що між ними існує тісна взаємодія, бо вони використовують той самий поняттєвий апарат. Отже, можна вважати М. л. єдиною семіотичною дисципліною, яка досліджує форм. методами – алгебраїчними, теоретико-множинними, логіко-математичними – деякі властивості символьних послідовностей, напр., властивість бути членом певного класу послідовностей, здатність перетворюватися на послідовності іншої будови, властивість взаємозаміни між деякими ланцюжками символів тощо. Осн. поняттями, що використовуються в М. л., вважають: 1) множинність вихідних символів (алфавіт); 2) відношення між елементами алфавіту, що сприймаються як аксіоми (постулюються); 3) правила виводу, тобто обчислення всіх можливих множин символьних ланцюжків; 4) ізоморфізм, тобто одно-однозначні відношення між елементами послідовності, при яких кожному елементові однієї послідовності ставиться у відповідність елемент ін. послідовності; 5) гомоморфізм, одно-багатозначні відношення, коли одному елементу першої послідовності відповідає кілька елементів другої і навпаки; 6) відмічений (маркований) ланцюжок, тобто такий, що відповідає правилам виводу (граматично правильний, допустимий); 7) входження символу в послідовність, тобто поява його на заданому місці в ланцюжку; 8) поділ вихідної множини класу ланцюжків за певними правилами на підкласи. Використання операцій, що базуються на цих поняттях, дає можливість одержати аналоги грамат. класів і підкласів, категорій, парадигм, синтакс. одиниць та відношень. Властивості відношення одиниць досліджуваної знакової системи виявляють і вивчають шляхом побудови синтезувальних (породжувальних, дедуктивних) й аналітичних (індуктивних) матем. моделей. Важливим етапом використання матем. моделі та її елементів і операцій є інтерпретація їх у термінах певної мови. Інтерпретувати модель – значить поставити у відповідність кожному елементу, правилу, відношенню, поняттю, використовуваному в моделі, клас одиниць, правило, категорію, поняття природ. мови. При інтерпретації моделі між нею і мовою можуть бути як ізоморфні, так і гомоморфні відношення. Методи і положення М. л. є теор. базою для створення алгоритміч. мов, для побудови систем автомат. опрацювання мов. матеріалу в ЕОМ: машинного перекладу, інформ. пошуку, автоматизації видавничих процесів, реферування й анотування наук. л-ри, створення термінол. банків, машинних фондів різних мов, автомат. укладання словників (див. *Автоматичний словник*), машинного розпізнавання і синтезу усного мовлення та ін.

Літ.: Матем. лингвистика. М., 1964; Ревзин И. И. Метод моделирования и типология славян. языков. М., 1967; Гладкий А. В. Форм. грамматики и языки. М., 1973; Лесохин М. М., Лукьяненков К. Ф., Пиотровский Р. Г. Введение в матем. лингвистику. Минск, 1982; Карпіловська Є. А. Вступ до комп'ютер. лінгвістики. Д., 2003. *В. С. Перебийніс.*

МАТРО́НІМ (від лат. mater, matris – мати і грец. ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – див. *Метронім.*

МАЦЬКО́ Любов Іванівна (9.II 1939, ст. Переяславська Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.) – укр. мовознавець і педагог, доктор філол. наук з 1986, професор з 1987, чл.-кор. АПН України з 1994. Закін. 1962 Київ. пед. ін-т. 1962–64 працювала в Ін-ті мовознавства АН УРСР, з 1965 – в Київ. пед. ін-ті (тепер – Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова): викладач, доцент, декан ф-ту, з 1988 – зав. кафедри стилістики укр. мови. Досліджує граматику і стилістику сучас. укр. мови: моногр. «Інтер'єктиви в українській мові» (1981); уклала ряд підручників, словників і посібників («Методика лінгвістичного аналізу», 1984; «Вступ до мовознавства», 1987; «Українська мова», 1998, та ін.). *В. В. Лобода.*

Л. І. Мацько.

МАШИ́ННА МО́ВА – 1. Двійковий код, що є засобом «спілкування» між осн. вузлами комп'ютера, яка базується на правилах двозначної логіки. М. м. у такому розумінні може розглядатися і незалежно від її конструктивного втілення в комп'ютері, й в тісному зв'язку з ним, але не включає змістової сторони тих завдань, які дають машині. Це внутр. мова машини, невідривна від її структури, принципів її будови, засіб машинного «математичного мислення». Внутрішня М. м. – це мова обчислення предикатів, тобто суто лог.-матем. побудова, яка лежить в основі дії електрон. схем. Кількість можливих М. м. визначають кількістю різних лог. структур, які можна реалізувати як основу комп'ютера. Так, комп'ютер може діяти на основі трійкового коду, тоді й М. м. у своїй основі буде мати не дво-, а тризначну логіку.

2. Знакова система, призначена для введення інформації в комп'ютер, спосіб кодування цієї інформації так, щоб вона була сприйнята й опрацьована машиною відповідно до умови поставленого їй завдання. При цьому має враховуватися, з одного боку, структура комп'ютера, його можливості, а з іншого, – різновид введеної в

комп'ютер інформації, тип поставленої задачі. Так, спосіб кодування, напр., назв статей у створюваній системі інформ. пошуку буде істотно відрізнятися від способу кодування, напр., списків товар. знаків чи хім. речовин. Кількість різних способів кодування інформації може бути дуже великою, вона й визначає можливу кількість М. м., створених для подання інформації в комп'ютер. М. м. в такому її розумінні можна назвати зовн. мовою машини, або мовою для машини. Машинною мовою таку знакову систему називають лише тому, що вона призначена для подання інформації в зручному для комп'ютера вигляді. Такими М. м. вважають інформ.-логічні мови, а також мови-посередниці при *машинному перекладі.* Вони є проміжними між природ. мовою людини та внутрішньою машини. Спільною рисою М. м. в обох розуміннях є те, що вони, як і мови алгоритмічні та природні, не можуть обійтися без лог. зв'язок **і(й)**, **та**, **але** і под. *В. С. Перебийніс.*

МАШИ́ННИЙ ПЕРЕ́КЛАД – переклад текстів з однієї природ. мови на іншу за допомогою комп'ютера. У сучас. системах здійснюється за участю людини (редактора). Об'єктом М. п. є, як правило, н.-т. л-ра, роблять спроби перекладу художнього. Охоплює два напрями: теоретичний – вивчення процесу перетворення текстів однієї мови у тексти іншої зі збереженням їхнього змісту, розроблення лінгв. забезпечення систем М. п., алгоритмів перероблення мовних об'єктів та засобів їхнього опису, і практичний – автоматизація процесу перекладу, створення мови-посередника та пром. систем М. п. Передбачає лінгв. опис вхідної мови і вихідної, на яку здійснюють переклад (тобто автоматичні словники, форм. граматику), а також створення алгоритмів (тобто сукупності правил використання цих словників і граматик).

М. п. – сукупність послідовних форм, операцій аналізу та синтезу тексту, здійснюваних з метою перетворення тексту однієї з природ. мов в еквівалентний за змістом текст ін. мовою. Блок аналізу в системі М. п. охоплює введення тексту, пошук словоформ вхідної мови в словнику, їх морфол. аналіз, переклад ідіом, встановлення грамат. (морфол., синтакс., лекс., семантичних) ознак, необхідних для перекладу в межах певної пари мов за вхідним текстом; усунення омографії, лекс. аналіз і переклад однознач. та багатознач. слів (з урахуванням контексту їхнього вживання), завершальний грамат. аналіз для визначення дод. інформації, потрібної для перекладу. Далі йде синтез вихідних словоформ, речень і всього тексту. Аналіз може здійснюватися у межах фраз (послідовно однієї за одною) або всього тексту (для цього визначають його анафоричні зв'язки).

Діючі системи М. п. здійснюються переважно у межах двох мов. Існує М. п. з англ. (АМПАР), нім. (НЕРПА), франц. (ФРАП) мов на російську, а також з англ. на кілька європейських, англо-япон. і японо-англ. система М. п. Створені багатомовні автоматичні термінол. банки даних (напр., у Дрезденському тех. ун-ті), багатомовні автоматичні словники для перекладу н.-т. л-ри (у моск. Центрі перекладу н.-т. л-ри). У 70-х рр. в Ін-ті кібернетики НАН України було підготовлено алгоритм рос.-укр. перекладу. Проблеми М. п. розробляють також у Київ., Харків. та Дніпроп. ун-тах. У Київ. ін-ті приклад. інформатики під кер. Е. Ф. Скороходька укладено багатотомний термінол. банк даних, де представлена укр. частина. Дослідження у галузі М. п. сприяли розвиткові інформ. пошуку та робіт зі штуч. інтелекту.

Див. також *Автоматичне оброблення тексту.*

Літ.: Медведев А. А., Понічевська Т. А., Якименко С. М. Про експерименти машин. перекладу з рос. мови на українську. В кн.: Структурно-матем. дослідження укр. мови. К., 1964; Кулагина О. С. Исследования по машин. переводу. М., 1979; Марчук Ю. Н. Проблемы машин. перевода. М., 1983; Нелюбин Л. Л. Перевод и прикладная лингвистика. М., 1983; Рябцева Н. К. Информ. процессы и машин. перевод. М., 1986; Убин И. И. Перевод с помощью ЭВМ: Обзорная информация. М., 1986. *Н. Ф. Клименко.*

МАШИ́ННИЙ ФОНД УКРАЇ́НСЬКОЇ МО́ВИ (МФУМ) – система автоматизації трудомістких процесів у мовозн. дослідженнях. Формується з первинної і вторинної баз даних, програмного, матем. і тех. забезпечення. Первинна база даних – це публікації сучас. творів укр. мовою та істор. писемні пам'ятки, експедиц. матеріали укр. говорів, магнітофонні записи сучас. укр. літ. мовлення і дані для порівн.-типол. вивчення укр. мови з ін. спорідненими і неспорід. мовами, зафіксовані на машин. носіях і придатні для комп'ютер. аналізу. Первинну базу даних у МФУМ розглядають як джерельну основу наук. досліджень з мов. мат-лами виключно довготривалого зберігання. Оформляється як машин. архів і бібліотечне сховище з обмеженим прямим доступом. Широкий користувач зможе звертатися до неї через спец. автоматизовану підсистему – машин. інтегрований бібліотеч. каталог у вигляді анотованих карток з відомостями про вміст і характер одиниць зберігання в первин. базі даних.

Вторинна база даних – це машинні продукти опрацьованих мат-лів первин. бази також довготривалого зберігання. На основі публікацій, експедиц. та анкетних записів у вторин. базі створюватимуть машинні картотеки для укладання загальномовних і термінологічних, тлумачних і перекладних словників сучас. укр. літ. мови, сучас. укр. говорів, історичного словника і т. ін.; машинні варіанти діалектологічних і ономастичних атласів; різнопрофільні автоматичні словники-покажчики тощо.

Машинну словникову картотеку формують за зразком існуючих ручних картотек шляхом суцільного розписування публікацій первин. бази даних: на кожне слововживання відводять лекс. картку з мікроконтекстом, достатнім для розуміння знач. слова, винесеного в заголовок картки у вихідній словозмін. формі; картотеку

упорядковують за алфавітом; при ній створюється серія пакетів програм для пошуку тем. груп, лекс.-семант. угруповань та добору матеріалу для теор. мовозн. праць і спеціалізованих довідників. Автоматичні словопокажчики призначаються для фіксації: кількості й характеру книжок, експедиційних, анкет. і магнітофон. записів, істор. писемних пам'яток, розписаних для картотек і лінгв. атласів; різноманітності слів, словосполучень, речень та ін. текстових фрагментів, наявних у картотеках; обстежених нас. п. і збирачів діал. матеріалу; прізвищ осіб, від яких записано усне літ. мовлення.

У програмному і матем. забезпеченні нагромаджують засоби для відповідних наук. операцій над матеріалом первинної і вторинної баз даних та обслуговування тих, хто звертається в МФУМ і працює самостійно. Зокрема, МФУМ обслуговує дослідників з історії укр. мови і стилістики, лінгвістики тексту і граматики, лексикології, лексикографії і семасіології, діалектології й ономастики. Тут здійснюються: автоматиз. аналіз існуючих словників і на цій основі створення програм. забезпечення для синтезу нових; автоматизація лінгв. картографування; розробка засобів лінгв. забезпечення різних автоматиз. систем інтелектуального призначення. Важливий компонент МФУМ – автоматиз. консультат. служба з питань культури мови.

Літ.: Пещак М. М. Нариси з комп'ютер. лінгвістики. Ужгород, 1999; Карпіловська Є. А. Вступ до комп'ютер. лінгвістики. Д., 2003. *М. М. Пещак.*

МЕДВЕ́ДЄВ Федір Пилипович [15(28).V 1912, слобода Семенівка, тепер село Калачіївського р-ну Воронез. обл., Росія – 28.VIII 1977, Харків] – укр. мовознавець, доктор пед. наук з 1964, професор з 1964. Закін. 1936 Харків. ун-т. Працював у вузах Харкова – Всеукр. ін-ті ком. освіти (1933–35), пед. ін-ті (1935–41), пед. ін-ті іноз. мов (1946–47), ун-ті (в 1947–75 – зав. кафедри укр. мови). Викладав 1957–59 у Варшав. ун-ті. Праці – з граматики, істор. граматики, історії укр. літ. мови, укр. фразеології: «Історія української мови» (1950), «Граматика сучасної української мови» (1951), «Історична граматика української мови» (1955), «Лексика „Енеїди" І. П. Котляревського» (1955, у співавт.), «Українські грамоти XIV–XVI ст.» (1962), «Система сполучників в українській мові» (1962), «Нариси з української історичної граматики» (1964), «Вступ до історії української мови» (1967), «Українська фразеологія. Чому ми так говоримо» (1977, 1978, 1982).

Ф. П. Медведєв.

Літ.: Бушуй А. М. Библиогр. указатель по фразеологии, укр. и общему языкознанию. Профессор Медведев Федор Филиппович. Самарканд, 1985. *О. С. Юрченко*.

МЕДУШЕ́ВСЬКИЙ Андрій Петрович [9(22).IX 1902, с. Дахнівка, тепер у складі м. Черкаси – 23.XII 1977, Київ] – укр. мовознавець і педагог, доктор пед. наук з 1963, професор з 1964. Закін. 1936 Київ. пед. ін-т. Усе життя працював у цьому вузі: викладач, а з 1950 – зав. кафедри укр. мови. Автор вузів. посібників: «Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис простого речення» (1959), «Викладання фонетики і морфології української мови у восьмирічній школі» (1962), «Методика викладання української мови в середній школі» (1962, у співавт.), «Сучасна українська літературна мова» (1975, у співавт.). Співавтор шкільного підручника «Українська мова, ч. 2. Синтаксис» (1957; разом з М. Тищенком), що витримав понад 10 видань.

Літ.: Медушевський Андрій Петрович. В кн.: Бібліогр. зб. Київ. держ. пед. ін-ту. К., 1958; Андрій Петрович Медушевський (1902–1977). «Мовознавство», 1978, № 2. *Є. С. Регушевський.*

МЕЖА́ – див. у ст. *Морфемний шов.*

МЕЗО́НІМИ (від грец. μέσος – середній, той, що знаходиться посередині, і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – *слова*, які за своїм лекс. значенням знаходяться на семант. осі між двома *антонімами*. Напр.: провідник – **напівпровідник** – ізолятор, офіційний – **напівофіційний** – неофіційний, всі – **дехто** – ніхто, праворуч – **прямо** – ліворуч, стверджувати – **напівзаперечувати** – заперечувати. Явище мезонімії властиве всім (крім числівників) самост. частинам мови. У переваж. більшості М. є словами, однокореневими з антонімами. Між двома антонімами може бути не один, а кілька М., які не лише морфем. будовою, а й семантично розчленовуються на дві групи: одні тяжіють до першого, а інші – до другого слова антонім. пари, напр.: довгий – **довгуватий** – **коротковатий** – короткий. Рідше зустрічаються М., різнокореневі з антонімами: білий – **сірий** – чорний. Ці М. за своїм лекс. значенням є словами, рівновіддаленими від обох антонімів.

М. можуть деталізувати полярні просторові поняття (близькувато – далекувато), вказувати на неповноту вияву ознаки (світлуватий – темнуватий), передавати незавершеність, половинчастість дій або станів (напівстверджувати – напівзаперечувати), які виражаються антонімами. Мезонімія поширена переважно серед загальновжив. слів, хоча окремі М. зустрічаються і серед наук. та сусп.-політ. термінів (легальний – **напівлегальний** – нелегальний). В усній мові М. з елементом **напів-** іноді використовуються для творення склад. слів типу «напіврадісно – напівсумно».

Літ.: Андреев Н. Д. Антонимия и мезонимия. В кн.: Питання словотвору східнослов'ян. мов. К., 1969; Регушевський Є. С. Мезоніми в укр. мові. «Культура слова», 1980, в. 18. *Є. С. Регушевський.*

МЕЙЄ́ (Meillet) Антуан (11.XI 1866, м. Мулен, деп. Альє – 21.IX 1936, м. Шатомейян, деп. Шер) – франц. мовознавець, чл. Академії написів і красного письменства з 1924, чл.-кор. Петерб. АН (пізніше – АН СРСР) з 1906, іноз. чл. АН УРСР з 1924. Навч. у Париз. ун-ті. Про-

фесор Вищої практ. школи (з 1891), Колеж де Франс (з 1906). Значною мірою поділяв погляди Ф. де Соссюра, був факт. главою франц. соціологічної школи в лінгвістиці. Автор праць з індоєвроп. мовознавства, славістики, германістики, іраністики тощо: «Вступ до порівняльного вивчення індоєвропейських мов» (1903), «Історичне й загальне мовознавство» (т. 1–2, 1921–36), «Спільнослов'янська мова» (1924), «Порівняльний метод в історичному мовознавстві» (1925). Укладач і редактор кн. «Мови світу» (разом з М. Коеном, 1925; 3-є вид. – 1964). У своїх працях розглядав і питання розвитку укр. мови та її діалектів, інколи перебільшуючи близькість рос. і укр. мов. *С. В. Семчинський*.

МЕЙО́ЗИС (грец. μείωσις – зменшення, обмеження) – *троп*, що полягає в навмисному применшенні інтенсивності вияву ознаки або перебігу дії, розміру та кількості предметів, значущості чого-небудь. М. вживається з різними семант.-стиліст. настановами: а) як прагнення не давати завищених оцінок, не «захвалювати» і т. п.: **нічого**, **нічогенько**, **пристойно**, **гріх скаржитися** зам. **добре**; б) для підкреслення скромності мовця, його бажання «не виділятися» – напр., за допомогою неозн. займенників та зменшувальних суфіксів: «Маю **сякий-такий капіталець** – **сотеньку**-другу, **хатку,** пару **воликів»,** «Дарую вам свою **книжечку**» (можна навіть говорити про певну манеру індивід. стилю з перенасиченням под. демінутивами – «демінутивний» ідіолект; пор. імітацію такого стилю в Марка Вовчка як нібито вияв ментальності «простих» українців: «дала білу **сорочечку**, дала **водиці**», «усе якось було **скорботненько** й **тихенько, смирненько**»); зокрема, у формулах самоприниження епохи феодалізму, особливо при описі країн Сходу: **Падаю до ніг Твоєї (Вашої) милості**, **Негідний порох цілувати з Ваших ніг** і под. (пор. сучас. штамп при телефонуванні: «Це Вас **турбує** такий-то»); в) для пом'якшення – часто тільки зовнішнього, формального – категоричності оцінки, судження (при характеристиці чогось негативного або такого, що може бути неприємним для адресата), зокрема як *евфемізм* або *іронія:* **«По-моєму (Мені здається),** ти все це **дещо перебільшуєш».** М. реалізується, отже, шляхом добору слів з різними значеннями мализни, слабшої, ніж це є насправді, інтенсивності вияву ознаки і т. п., на рівні морфології – за допомогою зменшувальних суфіксів та неозн. займенників («хочу заробити **якусь копійчину**»), у синтаксисі – відповід. засобами суб'єктив. модальності, особливо у вставних словах зі значенням гіпотетичності, невпевненості. Напр.: «Степан Петрович почував уже таку втому, що не міг сидіти... – Вибач, товаришу, – нарешті сказав він, – я **трошки** втомився з дороги й хотів би лягти». І далі: «– Ну, я вже, **мабуть,** ляжу» (В. Винниченко). Різновидом М. є *літота*, хоча ці два явища нерідко ототожнюються.

Протил. М. – *гіпербола*. *О. О. Тараненко.*

МЕЛО́ДИКА (від грец. μελωδικός – співучий, мелодійний) – див. у ст. *Тон, Фонетичні одиниці.*

МЕЛЬНИЧА́ЙКО Володимир Ярославович (11.XI 1931, с. Кам'янка, тепер Теребовлянського р-ну Терноп. обл.) – укр. мовознавець, доктор пед. наук з 1989, професор з 1990. Закін. 1954 Чернів. ун-т. Учителював. З 1969 – ст. викладач Чернів. ун-ту, в 1971–80 – зав. кафедри укр. мови Рівн. пед. ін-ту, з 1981 – доцент, зав. кафедри укр. мови, а з 1983 – зав. кафедри методики мови і культури мовлення Терноп. пед. ін-ту (тепер ун-т). Сфера наук. інтересів – синтаксис, мовлення учнів, стиліст. робота в школі, позакласні й факультат. заняття з мови. Осн. праці: «Робота з граматичними синонімами на уроках української мови в IV–VIII класах» (1975), «Творчі роботи на уроках української мови: Конструювання. Редагування. Переклад» (1984), «Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови» (1986), посібники для учителів «Види мовного розбору» (1997), «Уроки рідної мови. 11-й клас» (2000). *О. М. Біляєв.*

МЕЛЬНИЧУ́К Олександр Савич (12.VII 1921, с. Писарівка, тепер Кодимського р-ну Одес. обл. – 19.III 1997, Київ) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1965, професор з 1966, чл.-кор. АН СРСР з 1981, академік НАН України з 1985. Закін. 1947 Київ. ун-т. З 1950 працював в Ін-ті мовознавства НАН України (з 1961 – зав. відділу заг. і слов'ян. мовознавства). Академік-секретар Відділення л-ри, мови і мистецтвознавства НАН України (1971–78), голова К-ту наук. термінології при Президії НАН України (1987–92), відповідальний редактор журн. *«Мовознавство»* (1987–93).

О. С. Мельничук.

Автор праць із заг. та індоєвроп. мовознавства, славістики, укр., рос. та ін. слов'ян. мов: «Розвиток структури слов'янського речення» (1966), «Про роль мислення у формуванні структури мови» (1967), «Поняття системи і структури мови в світлі діалектичного матеріалізму» (1970), «Про генезу індоєвропейського вокалізму» (1979), «Про мову Київського літопису XII століття» (1983), «Методологічні проблеми аналізу співвідношень ідеального і матеріального в галузі мови» (1988, п'ять останніх – рос. мовою) та ін. Відп. редактор і співавтор праць «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (1966), «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» (1972), «Сучасне зарубіжне мовознавство» (1983), «Історична типологія слов'янських мов» (1986), «Ме-

тодологічні проблеми мовознавства» (1988; три останні – рос. мовою) та ін. За ред. М. вийшли т. 1–4 (1982, 1985, 1989, 2003) 7-томного «Етимологічного словника української мови». Член редколегії і один з авторів енциклопедії «Українська мова» (2000, 2004).

Створив школу укр. етимологів.

Літ.: О. С. Мельничук – чл.-кор. АН УРСР. «Мовознавство», 1968, № 1; 60-річчя чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. «Вісник АН УРСР», 1981, № 6; 70-річчя акад. АН УРСР О. С. Мельничука. «Вісник АН УРСР», 1991, № 7; Олександр Савич Мельничук. «Мовознавство», 1997, № 2–3; Олександр Савич Мельничук: Біобібліографія до 80-річчя. К., 2001.

В. М. Русанівський.

МЕТАМО́ВА (від грец. μετά – після, за, через і *мова*) – знакова система, яку використовують для опису природ. мови (мови-об'єкта). В ролі М. можуть виступати як природні мови (мовозн. терміносистеми, створені засобами описуваної ними мови), так і знакові системи, створені спеціально для побудови моделей природ. мов. Останні можна назвати метаметамовами, або метамовами другого ступеня, оскільки вони описують не безпосередньо природну мову, а систему понять, виражених термінами. У різних моделях мови використовують різні М. Ними можуть бути символи теорії множин, матем. логіки, теорії імовірностей чи просто літери описуваної мови (або грец. чи латинської мов), яким надається певний зміст у моделі. Штучно створені метамови необхідно інтерпретувати, тобто виразити їхні символи чи формули у термінах природ. мови. Отже, використання метаметамов передбачає обов'язковий «переклад» їхніх символів засобами природ. мови, без чого вони не мають лінгв. змісту. Штучні метамови є засобом скороченого або форм. запису процесу й результатів дослідження, який може сприйматися електрон. машиною. Тому використання метаметамов необхідне при автоматизації лінгв. досліджень та автомат. опрацюванні тексту з різними приклад. цілями.

Протиставлення мови-об'єкта і М. не слід змішувати з питанням про рівні в межах однієї мови. Так, лог. зв'язки типу **і**, **або**, **якщо**, **то** та ін. – це одиниці невизначеного рівня, вони обов'язкові й для мови-об'єкта, і для М. Не можна вважати М. належною до вищого рівня абстракції порівняно з мовою-об'єктом: у мовах закономірно співіснують різні рівні абстракції, тому з цього погляду розрізнення мови-об'єкта завжди відносне. Інколи М. називають штучні мови, що мають на меті бездоганну лог. класифікацію всієї суми знань, здобутих людством.

Літ.: Денисов П. Н. Принципы моделирования языка. (На материале вспомогат. языков для автомат. поиска и перевода). М., 1965; Методол. питання мовознавства. К., 1966; Андреев Н. Д. Стат.-комбинаторные методы в теор. и прикладном языковедении. Ленинград, 1967; Філос. питання мовознавства. К., 1972.

В. С. Перебийніс.

МЕТАНА́ЛІЗ (від грец. μετα – після, за, через і ἀνάλυσις – розклад, розчленування) – див. *Перерозклад.*

МЕТАТЕ́ЗА (від грец. μετάθεσις – переміщення, переставлення) – заміна в слові менш зручних для вимови поєднань звуків зручнішими (як один з виявів *комбінаторних змін звуків*), а також внаслідок *«народної етимології»*. Розрізняють: М. суміжну (контактну), чи просту (коли переставляються сусідні звуки: **локоть**, **лікоть** <***olkъtь**, **бондар** <***bъdnarь**), М. на віддалі (дистантну), або обопільну (переставлення несусід. звуків: діал. **коло́пн'і** < **коноплі**) та М. ускладнену (коли одночасно переставляються і суміжні, і несуміжні звуки: **тверезий** < ***terzvъ**). М. трапляється переважно в маловідомих, етимологічно непрозорих словах, особливо в іншомов. (**намисто** з **монисто**, **суворий** з **суровий**, діал. **талірка** – літ. **тарілка** тощо).

Й. О. Дзендзелівський.

МЕТА́ФОРА (грец. μεταφορά, букв. – перенесення) – а) семант. процес, при якому форма мов. одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної подібності між цими об'єктами при відображенні в свідомості мовця; б) похідне значення мов. одиниці, утворене таким чином. В основі М. лежить згорнене або приховане *порівняння* (Арістотель) і ширше – імпліцитна аналогія нового з наявним, «дальшого» з «ближчим», менш відомого з відомішим і т. п. Пор. експліцитно виражені приклади переходу від порівняння до М.: «Сусіда, бородатий і рудий, **як віничок сухого очерету**», а далі: «**Очеретяний віничок** обережно підкрався...», «Овва? – скинувся **віничок**» (В. Винниченко).

М. може розглядатися: 1) при семасіол. підході – як один з гол. шляхів утворення *переносного значення*, *зміни значень* мов. одиниць і розвитку мов. семантики; 2) при ономасіологічному – як один із заг. принципів *номінації*: напр., при мов. відображенні кроків пізнання та етапів практ. освоєння людиною навкол. дійсності в позначеннях різного роду западин рельєфу назвами посуду (**казан**, **котел**, **макітра**, **корито**, **жолоб**), мор. фауни і флори – назвами сухопутних та річкових істот і рослин (морські **заєць**, **окунь**, **капуста**), засобів пересування – від води до повітря (летючий **корабель**, повітряний **флот**) і від суші до води (річковий **трамвай**, водні **лижі**); 3) при поет.-стиліст. підході – як один з *тропів*; 4) при лінгвофілос. та етнолінгв. підходах – як когнітивний процес, спосіб світобачення (напр., антропоморфічна М. або уявлення явищ і відношень, недоступних для чуттєвого сприйняття, як конкр.-фізичних понять: так, робити успіхи в житті – **іти вперед**, **підніматися вгору**, **набирати сили** і т. ін., пор. також уявлення радості як чогось легкого і світлого, а горя – як чогось важкого: **на крилах** радості, **важке** горе, горе **давить**); як спосіб моделювання світу і творення мов. картини світу [напр., при формуванні й формулюванні наук. понять: **рух** і **спокій** матерії, **рівень** мови, комп'ютерний **вірус**; при визначенні домінантної суті поняття, явища: так, минуле України моделювалося укр. романтизмом 1-ї

пол. 19 ст., зокрема, через образ могили, кургану, а кілька десятиліть згодом атмосфера césп. неспокою передавалася через образи вітру, бурі; на основі того, як подавалася людина в історії різних суспільств (**мірилом** усіх речей і всесвіту чи **гвинтиком** держ. механізму), можна судити про те, як змінювалися критерії її оцінки], в т. ч. сприйняття світу певним народом, пор. в укр. історії поняття **батька** як соціального і дух. лідера – у називанні козац. старшини (**батько Хміль**) і командирів військ. формувань під час громадян. війни (**батько Махно**), а також, напр., Т. Шевченка, причому ще в порівняно молодому віці.

М. поділяють: 1) за належністю до того чи ін. мовного рівня – на лексичні, грамат. та ін.; 2) за стиліст. характеристикою – на індивід.-авторські («Ночі осінні **телились** сірими ранками». – А. Головко) і загальномовні, останні – на такі, образність яких відчувається мовцями, і звичні, або стерті (**вічко** дверей, вулика; погода **стоїть** тепла), на розмовні й книжні, зокрема риторично-поетичні; 3) за структурою – на прості й розгорнені, або послідовні («Скрізь хвилює „море житейське", а мій човен без весел і без стерна: куди і як мені пливти і чим мені гребти, та й до якого берега причалити?» – І. Карпенко-Карий); 4) за характером подібності, яка лежить в їхній основі; 5) за тем. моделями розвитку; 6) за функц. характеристиками; 7) лексичні М. – також за грамат. відмінностями.

Найвиразніше М. виявляються в лексиці, що пояснюється індивідуальнішим, конкретнішим характером лекс. значень порівняно з ін. типами мов. значення і, відповідно, їх більшою кількістю та різноманітністю. Характер подібності, яка лежить в основі М., різноманітний: 1) зовн. подібність різних об'єктів – за формою і взагалі виглядом (**стріла** крана, гірський **хребет, ведмідь** – вайло, **сонечко** – комаха, **геркулес** – силач), місцем розташування (**голова** колони), кольором (**бронзова** шкіра), звуками (**барабанити** в двері, пускати **півня** – зриватися на писк), особливостями руху, пересування (**коник** – комаха, **супутник** – небесне тіло, косм. апарат; **черепашача** швидкість), функціями (повітряний **флот**), кількістю (**легіони** школярів); 2) подібність фізіол. і психол. вражень від сприйняття різних об'єктів (момент суб'єктивності, наявний при творенні будь-якої М., тут значно збільшується) – а) синестетичні М. (див. *Синестезія*); б) переноси від сфери конкр.-фізичного світу до недоступних для безпосеред. чуттєвого сприйняття сфер психол. та соціального життя, абстр. відношень (**хвилювати, зважувати, горіти** завзяттям, **іскра** таланту, **лисиця** «хитра людина», **гострий** розум, **голова** «керівник», життєвий **шлях, дрібний** урядовець), зокрема від простору до часу (**довгий** день, **відрізок** часу), на рівні прийм., пор.: **через** дорогу – **через** день, **від** дому – **від** страху і т. ін.; в) переноси внаслідок актуалізації досить побічної, часто невиразної асоціат. ознаки, зокрема емоц.-оцінного характеру, майже з повною дезактуалізацією при цьому предметно-лог. основи вихідного знач.: «взуття на ньому **горить», «**у статті багато **води», мати-й-мачуха** (рослина), **прірва, сила, гибель** у знач. «безліч»; при вираженні таких ознак рослин, як «дикий, неїстівний, отруйний», назвами, що стосуються певних тварин (**кінський** щавель, **собача** рожа, **собача** петрушка, **вовчі** ягоди, **гадюча** морква), ознаки «несправжній» і навіть «протил. названому» – назвами, що стосуються певних тварин, народів (**собаче мило** «мильнянка», **татарський клен** «чорноклен», **циганський піт** проймає «холодно»); при вираженні знач. оцінки (переважно негативної) і лайки (**гицель, гнида, каторжна** погода); 3) подібність, яка не існує в реальності (з урахуванням її суб'єктив. трансформувань на рівні свідомості), а є тільки бажаною для мовця, зокрема у сфері звертань: **друг, друзі (Добридень, друзі!** – у мові лекторів, дикторів), **земляк, брат, син** і под. (щодо незнайомих і нерідних осіб для надання звертанням інтимнішого забарвлення), в одній з моделей утворення власних назв: напр., жін. імена **Лілія, Роза, Гортензія.** На основі різноманітної подібності розвиваються М. і серед етнонімів та власних назв: **цигани** «учасники весільного обряду, строкато одягнені і незвичайно загримовані, що випрошують подарунки», «українська **Швейцарія»** (про особливо мальовничий регіон України), зокрема з переходом до заг. назв: **хам, донжуан**.

Метафор. процеси можуть бути досить регулярними (хоч і не такою мірою, як метонімічні) для певних семант. угруповань: **високий – низький** (дерево, стеля – урожай, почуття, посада, стиль, голос та ін.); **пастка, капкан, мишоловка, сильце, тенета, сіті** (пастка для звіра – для ворога). За напрямами метафоризації, моделями метафор. розвитку існують різні класифікації М. Напр., 4 роди М. у Квінтіліана (від живого до неживого, від неживого до живого, у межах живого і в межах неживого); 5 типів у С. Ульмана [а) антропоморфічні М. – переноси від людини (**чоловічки** «зіниці», **цар** звірів, вітер **ридає**) і на людину (колінна **чашечка, ганчірка, залізна** воля); б) зооморфічні М. (**журавель** колодязя, **орлиний** зір); в) переноси від конкретного до абстрактного (**вловити** суть справи); г) синестетичні М.; ґ) активна метафоризація лексики тієї сфери життя, яка в той чи ін. період привертає особливу увагу сусп-ва]. Останній з названих типів М. показує місце даної сфери на шкалі соціальних цінностей сусп-ва. Так, якщо в минулому помітне місце займали «релігійна» і «сільська» М. (**чорт, ірод, бусурман; нива, галузь, сіяти** добро), в наш час активною є метафоризація лексики спорту, космосу, інформатики, медицини (**старт, цейтнот,**

хід конем, **орбіта** інтересів, **запрограмуватися** на що-небудь, **некерований**, **больові точки).** Показовою є історія «військової» М. за три чверті століття рад. історії – від бурхливого розвитку з часів революції та громадян. війни (культурний **фронт**, **штаб** суботника, **командні висоти**, **битва** за врожай) до поступової відмови від неї з кін. 80-х рр. 20 ст.

Класифікація моделей метафор. оцінної лексики може бути проведена під кутом «хороше – погане», коли певний набір опозицій, закріплених у люд. досвіді для орієнтації в світі конкр.-фізичних явищ, переноситься з виробленням оцінних конотацій у світ абстр., псих.-моральних і соціальних явищ. Напр., «світло – морок» (**світло** знань – **морок** неуцтва), «тепло – холод» (**теплий** – **холодний** погляд), **відлига** – **заморозки** (в сусп-ві), «верх – низ» (**верхи** – **низи** сусп-ва, **висока** – **низька** посада, **підноситися** – **падати** духом), «рух – непорушність» (сусп. **рух** – **застій**) та ряд ін. моделей.

За граммат. ознаками лексичні М. диференціюються за частинами мови (субстантивні, ад'єктивні та ін.) і синтакс. особливостями (особливо для ім., який може вживатися у функції різних членів речення): за типами словосполучень – **полум'я** кохання (генітивна М., характерна переважно для поет. стилю), пташиний **базар**; за типами синтаксично зв'язаного значення – вживанням у предикат. функції (**Золото,** а не людина; Він **осел**; **Осел**!, зокрема з прикм. **справжній**, **сущий** і под.) та в ін. функціях у сполученні з вказівними (анафор.) займенниками **такий**, **цей** (**Такого осла** світ не бачив, **Цей осел** нічого не розуміє), у функціях прикладки (**козир**-дівка), звертання (**голубе** мій), обст. способу дії у формі ор. в. (падати чи лежати **каменем**).

М. у фразеології діє як при творенні фразеол. одиниць (**заяча душа**, **одного поля ягоди**, **виляти хвостом**), так і при їх дальшому переосмисленні (**маг і чарівник**, **іти в ногу**, **сісти на мілину**).

Граматична М. виявляється в розвитку як загальномовних семант. категорій (істот – неістот, конкретного – абстрактного та ін.) за допомогою формально-грамат. засобів їх вираження (системи словозміни, служб. слів, афіксів і т. п.), так і власне грамат.-семант. категорій. Так, модель «фізично малий розмір – соціальна незначність, духовна нікчемність і т. п.» реалізується на рівні як лексики (ми люди **маленькі**, духовний **пігмей**), так і морфології – у демінутивних суфіксах: **панок** «небагатий пан», **людці**, **ідейка**. М. в рамках категорії істот – неістот виявляється при транспозиціях членів таких опозицій, як займ. **хто/що**, ім'я у формі ч. або ж. р./ім'я с. р., форм род. в. іменників ч. р. **-а/-у** і т. ін., діючи як анімізація неживого і в протил. напрямі: «**Нікого** так я не люблю, як **вітра** вітровіння» (П. Тичина), «**Що** теперішні старці? **Голе**, як бубон, **голодне**, як собака» (Б. Грінченко). М. – продуктивний шлях розвитку категорій роду: напр., при позначенні осіб протил. статі: **ледащиця**, **гімназистка** – про чоловіка (пор. аналогічні лекс. М. – **баба**, **красна дівиця**), неживих предметів: **шовковиця > шовкун**, **кавун > кавуниця** (діал. «кавун з більшим кружком на місці квітки, більшою кількістю насіння, кругліший і нібито солодший»), пор. також оформлення в ж. р. назв землі (плодючістю вона нагадує істоту жін. статі) або псевдородові кореляції типу **вóрон – ворóна**, **риба – рибець** (оформлення похідних у ж. та ч. р. тут зумовлено не належністю до статі, а, очевидно, меншим чи більшим розміром); числа – напр., при гіперболічній мн.: **небеса**, **жита**, **хороми**, «**чаї** розпивати» (велика просторова протяжність, розмір предмета, інтенсивність, тривалість або частотність дії подаються як множинність предметів), при мн. величі, а згодом пошанній мн. – «**ми**, цар...», **ви** зам. **ти**; особи – «Ти слухай, що тобі **батько каже**» (мовець про себе в 3-й ос. для більшого авторитету), «Чого мовчиш? Говорити не вмієш? **Вона** й долю свою промовчить» (М. Коцюбинський; співрозмовник подається в 3-й ос. ніби як відсутній); часу – «**Іду** я вчора...» («теперішній історичний») та ін.

На рівні синтакс. значень М. виявляється, напр., як спеціально задане переосмислення категорій модальності: По-моєму, ти все це дещо перебільшуєш (модальність невпевненості використовується у прямо протил. значенні), як діалогізація монологу: Чи є життя на Марсі? Ні, на Марсі життя немає (лекторський зворот). Але речення як знак ситуації може бути основою і для М. типу лексичної: «**Хмару розбила ластівка**. Вбігла Гафійка» (М. Коцюбинський; сцена сварки чоловіка з дружиною, яку розрядила поява дочки).

М. у словотворенні виявляється при переосмисленні як: а) лекс. значення твірного слова (утворення метафор. мотивації): **серце** – **серцевина**, **масло** – **маслюк** (гриб, шапинка якого покрита слизуватою шкіркою), **гусар** – **гусарити** (поводитися подібно до гусара), **стовп** – **остовпіти**, при творенні склад. слів: **чорнобривці** (квіти), **серцеїд**, так і б) грамат. значення афікса: пор. **пере**-йти і **пере**-зимувати (від просторового до часового значення), хлопч-**ик** і інтелігент-**ик**. Досить продуктивною є модель «зменшеність предмета або неповнота вияву ознаки – подібність»: **шийка** пляшки, **стрілка** «мис, коса», «стрибати в воду **солдатиком»** та ін.

М. виконує дві осн. функції: номінативно-пізнавальну – морський **котик**, **механізм** ціноутворення, **тверда** валюта, сусп-во **розвивається** (звичайно при позначенні понять, які ще не мають найменування) і номінат.-характеризувальну (естетико- або експресив.-стилістичну, зокрема оцінну, – при вторин. номінації) – він **орел**, **вишневі** губи, **підкрався** вечір.

Термін «метафора» вжив. також у ширшому знач. – переносне знач. взагалі, що призводить до небажаної термінол. двозначності.

Пор. *Метонімія.*

Див. також *Алегорія*, *Символ*.

Літ.: Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960; Turbayne C. M. The myth of metaphor. New Haven–London, 1962; Shibles W. A. Metaphor: An annotated bibliography and history. Whitewater (Wisconsin), 1971; Арутюнова Н. Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика). В кн.: Лингвистика и поэтика. М., 1979; Тараненко О. О. Полісем. паралелізм і явище семант. аналогії. К., 1980; Телия В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира. В кн.: Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. М., 1988; Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динам. аспектах. К., 1989; Теория метафоры (сб. переводов). М., 1990.

О. О. Тараненко.

МЕТЛИ́НСЬКИЙ Амвросій Лук'янович [псевд. Амвросій Могила, Амвросій, Мітла, Земляк та ін.; 1814, с. Сари, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл. – 17(29).VII 1870, м. Ялта] – укр. поет, фольклорист, перекладач і видавець. Закін. 1835 Харків. ун-т. Працював професором цього ж (1843–49, 1854–58) та Київ. (1849–54) ун-тів. У поет. зб. «Думки і пісні та ще дещо» (1839) вмістив ст. «Замітки щодо південноруської мови» (рос. мовою), в якій укр. мову («южнорусский язык») розглядає як давню окрему слов'ян. мову, вказує на її поширення, деякі фонет. і грамат. особливості, милозвучність, розглядає зразки правописів, виступає за необхідність її збереження і розвиток. До збірки М. додав укр.-рос. словник з 300 специф. слів. М. належить також ст. «Правопис південноруської мови або наріччя» (1848, рос. мовою). У своїх творах користувався переважно фонет. правописом на базі рос. графіки.

Літ.: Укр. письменники. Біобібліогр. словник, т. 2. К., 1963.

Й. О. Дзендзелівський.

МЕ́ТОД ОПОЗИ́ЦІЙ – встановлення класів *одиниць мови* на основі протиставлення їх за певними диференц. ознаками. Виник у фонетиці при класифікації звуків мови. Опозиції є бінарні (напр., змичні – щілинні, тверді – м'які, носові – неносові звуки) і багаточленні (напр., губні – передньоязикові – задньоязикові – фарингальні приголосні, голосні високого, середнього і низького підняття). Бінарні опозиції – приватимні, тобто такі, в яких один член характеризується наявністю диференц. ознак, а інший – її відсутністю (назалізовані – неназалізовані, лабіалізовані – нелабіалізовані). З фонетики М. о. поширився на *фонологію*, *морфологію* (дихотомічна класифікація відмінків, встановлення на базі опозицій словозмін, словотв. і семант. класів слів, синтакс. конструкцій, системи грамат. категорій та ін.). Класифікація, здійснювана М. о., графічно зображується у вигляді дерева (бінарного чи небінарного) або відповід. таблиць (матриць). М. о. може використовуватись як основа створення моделей мов. явищ. *В. С. Перебийніс.*

МЕТО́ДИКА ВИКЛАДА́ННЯ УКРАЇ́НСЬКОЇ МО́ВИ – розділ педагогіки, що визначає мету, засади, зміст, форми і методи навчання цього предмета у початкових, середніх та старших класах загальноосв. школи. М. в. у. м. тісно пов'язана з мовознавством (*соціолінгвістикою*, *діалектологією*), педагогікою (дидактикою) та психологією, спирається на них. Досягнення мовознавства враховуються у змісті шкільного курсу мови; соціолінгвістика, що вивчає взаємодію мов та функціонування їх серед різних верств населення, а також діалектологія (опис місц. говорів) допомагають у розробці ефективної методики навчання для різних регіонів. З опорою на педагогіку визначають принципи, форми і методи навчання мови. Психологія сприяє визначенню умов сприймання, засвоєння та відтворення учнями матеріалу, що вивчається, розвитку в них засобами мови як навч. предмета уваги, пам'яті, волі та ін. якостей, дуже важливих у навчанні.

Розрізняють заг. методику мови, або лінгводидактику, і часткову, конкретну. Термін «лінгводидактика» увів у 70-х рр. 20 ст. рос. мовознавець М. Шанський на означення теор. основ методики, в яких розглядають заг. закономірності навчання мови з урахуванням мов. ситуації, що склалася, характеру й поширення білінгвальних явищ. У навчанні укр. мови як другої (нерідної) лінгводидактика досліджує питання транспозиції та міжмов. інтерференції і на цій основі будує метод. рекомендації. Конкр. методика розглядає шляхи і способи вивчення різних розділів та аспектів шкільного курсу мови. Відповідно до змісту навч. предмета в М. в. у. м. виділяють такі розділи: 1) заг. питання (мета, принципи, зміст, форми і методи навчання); 2) вивчення розділів курсу «Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія», «Лексикологія. Фразеологія», «Будова слова. Словотвір. Орфографія», «Морфологія. Орфографія», «Синтаксис. Пунктуація»; 3) розвиток мовлення (усного і писемного); 4) позакласна робота з укр. мови; 5) особливості навчання укр. мови в школах з рос. мовою викладання.

М. в. у. м. ґрунтується на загальнодидакт. і специф. засадах навчання – своєрід. правилах взаємодії вчителя і учнів у навч. процесі. До загальнодидакт. засад відносять науковість, систематичність, наступність, перспективність, зв'язок теорії з практикою, наочність, свідомість, доступність викладу. До специфічних належать взаємозв'язок у навчанні спорід. мов (напр., укр. і російської), зв'язок у вивченні розділів курсу, функц.-стиліст. спрямованість у навчанні мови, зв'язок вивчення мови з розвитком мовлення учнів.

Серед існуючих форм навчання (урок, факультативні заняття, позакласна робота, екскурсії тощо) М. в. у. м. як основну виділяє класно-урочну форму. Всі уроки в серед. класах, де вивчається системат. курс укр. мови, сучасна методика ділить на дві групи – аспектні, пов'язані з вивченням окр. аспектів мови (фонетики, лексики, будови слова і т. д.), і розвитку зв'язного мовлення, що проводяться з метою формування в учнів комунікат. умінь і навичок. Є багато класифікацій аспектних уроків. Найбільш прийнятною для викладан-

ня укр. мови в серед. класах вважають класифікацію, що визначається за осн. дидактичною (навчальною) метою. Її становлять уроки вивчення нового матеріалу, або засвоєння нових знань; формування умінь і навичок; перевірки й обліку якості знань, умінь і навичок; аналізу контрольних робіт, повторення окр. теми, розділу. Серед уроків розвитку зв'язного мовлення основними є уроки проведення різних навч. і контрольних переказів і творів та їх аналізу.

Як наука М. в. у. м. має свої методи дослідження: 1) теоретичні: а) крит. аналіз відповід. л-ри і б) теор. осмислення передового досвіду роботи вчителів; 2) емпіричні: а) констатуючий зріз, б) пед. експеримент (пошуковий, навчальний, контрольний), в) спостереження й аналіз уроків, г) бесіди з учителями та учнями, ґ) анкетування вчителів і учнів, д) аналіз планів і стенограм уроків та учнів. робіт, вивчення шкільної документації.

Щодо методів навчання М. в. у. м. є різні класифікації залежно від того, що кладеться в їх основу (характер пізнавальної діяльності учнів, джерело знань, стадія навчання чи дидактична мета). Найбільш умотивованою видається класифікація методів за способами взаємодії вчителя й учнів на уроці, що відповідає характерові навч. процесу в сучас. школі. Ці способи можуть бути різними: вчитель викладає (розповідає, пояснює) матеріал – учні слухають; учитель і учні обмінюються думками з питання, що вивчається, завдяки чому доходять потрібних висновків та узагальнень, формулюють визначення, правила; вчитель організовує спостереження учнів над виучуваними фактами і явищами з наст. колективним обговоренням їхніх наслідків; учні під керівництвом учителя самостійно набувають знань з підручника та ін. джерел; учні шляхом виконання практ. завдань і вправ набувають потрібних знань, які уточнює й узагальнює вчитель. У зв'язку з цим виділяють такі осн. методи навчання укр. мови в школі: усний виклад учителем матеріалу (розповідь, пояснення), бесіда вчителя з учнями (евристична, повторювальна, узагальнювальна), спостереження учнів над мовою, робота з підручником, метод вправ. Здебільшого на уроці застосовується сполучення методів, причому один з них має бути домінуючим.

Літ.: Біляєв О. М. [та ін.]. Методика вивчення укр. мови в школі. К., 1987; Олійник І. С. [та ін.]. Методика викладання укр. мови в серед. школі. К., 1989. *О. М. Біляєв.*

МЕТОДОЛО́ГІЯ У МОВОЗНА́ВСТВІ – 1) система вихідних принципів і спец. методів дослідження мови; 2) вчення про принципи дослід. діяльності в науці про мову. М. у м. визначає заг. орієнтацію і характер лінгв. дослідження та значною мірою зумовлює його наук. результати. У мовознавстві, як і в ін. галузях науки, методологія виконує чотири гол. функції: визначення і побудова предмета дослідження з формулюванням заг. вихідного розуміння його суті й відмежування його від предметів суміж. наук; визначення мети кожного окр. дослідження у співвіднесенні з метою вивчення предмета в цілому; розроблення методів і прийомів дослідження мови і настанов щодо їх практичного застосування; оцінка ступеня відповідності результатів дослідження поставленим перед ним цілям.

У М. у м. виділяють два або три рівні: загальнофілос. методологію, яка поширюється на всі науки; загальнонаук. методологію, яка стосується методів і принципів, актуальних для окр. наук, що охоплюють і мовознавство (іноді цей рівень приєднується до першого і частково третього); спец.-лінгв. методологію, яка стосується методів і прийомів, специфічних для самого мовознавства.

Більшість проблем М. у м., як і в ін. спец. науках, безпосередньо пов'язана з певним філос. підходом до об'єкта науки, до взаємовідношення між суб'єктом і об'єктом дослідження і до способу побудови наук. теорії. Тому методол. основою мовознавства є філософія, а загальнофілософська М. у м. становить частину філос. проблематики мовознавства. У світ. мовознавстві існує значна різноманітність філос.-методол. напрямів, які неоднаково сприяють успіхові досліджень.

Визначальним для усієї М. у м. є підхід до розв'язання філос. проблеми взаємовідношення матеріального та ідеального. Особлива важливість цієї проблеми матеріаліст. філософії для мовознавства пояснюється тим, що мова є конкр. явищем, в якому сфери матеріального та ідеального переплітаються у найскладніший і найбільш безпосередній спосіб. Поряд з цим першорядне методол. значення для мовознавства мають осн. принципи, або закони діалектики. Діалектич. закон заг. зв'язку явищ лежить в основі загальнонаук. принципу системності, що поширився на мовознавство, як і на ін. галузі науки. Згідно з цим методол. принципом мову слід вивчати в усіх її істот. зв'язках з ін. явищами дійсності, насамперед, як сусп. явище, з ін. видами сусп. діяльності, з характером і структурою сусп-ва в цілому, з урахуванням міжмов. взаємодії, складного внутр. взаємозв'язку різних структур. рівнів і елементів мови, психол. і фізіол. сторін мов. діяльності, ролі її технізації.

Діалектич. закон руху як способу існування матерії і свідомості лежить в основі загальнонаук. принципу історизму, поєднання якого на узагальнено-теор. рівні з принципом системності є обов'язковою вимогою М. у м. Принцип історизму в мовознавстві передбачає розуміння мови як явища, що історично розвивається, починаючи з ранніх етапів її формування і закінчуючи ост. етапами або перспективами її дальшого розвитку. Одним із способів застосування принципу історизму в мовознавстві став *порівняльно-історичний метод*, який зумовив інтенсив. розвиток спец. напряму в світ. науці про мову – порівняльно-історичного мовознавства.

З принципом історизму в методол. відношенні безпосередньо пов'язаний діалектич. принцип єдності і боротьби протилежностей як внутр. джерела розвитку. Дотримання цього принципу відіграє провідну роль у розкритті й з'ясуванні безпосеред. причин істор. змін мови в конкр. випадках.

В основі методол. принципів, які визначають розуміння специфіки істор. розвитку мови, лежить і діалектич. закон переходу кількісних змін у якісні. Методол. цінність для мовознавства цього закону діалектики безпосередньо виявляється при його застосуванні до розуміння загальновідомого положення лінгв. теорії про поступовість істор. змін мови. Цей закон концентрує увагу дослідників на фактах множинності процесів і нерівномірності темпів мов. розвитку на різних рівнях і ділянках мов. системи. До загальнонаук. принципів, що ґрунтуються на матеріаліст. діалектиці як теорії пізнання, примикає спосіб сходження від абстрактного до конкретного як метод дослідження, при якому наук.-пізнавальний процес веде від менш змістовного до більш змістовного, повнішого знання. Застосування методу сходження від абстрактного до конкретного повинно привести до такого конкр.-заг. поняття мови як одного з видів сусп. діяльності, в якому були б адекватно відображені закономірності конкр. процесів мовної діяльності в їхніх зв'язках з ін. сусп. явищами, в т. ч. у зв'язках між різними мовами і між різними системними рівнями даної мови. Важливу методол. роль у мовознавстві відіграють й ін. категорії діалектики. Особливо актуальним для мовознавства є діалектичне розуміння взаємовідношення категорій форми і змісту між собою та з ін. категоріями. Положення діалектики про визначальну роль змісту щодо форми, про більшу активність змісту в порівнянні з формою і про відставання форми від змісту в процесах розвитку явищ, про можливість певного впливу форми на зміст забезпечують правильне розуміння у лінгв. теорії складних взаємовідношень між мов. знаком і позначуваною ним ідеальною сутністю, які підводяться під категорії форми і змісту. Однак положення діалектики про визначальну роль змісту у відношенні до форми в застосуванні до розуміння співвідношень мов. знака і позначуваної ним ідеальної сутності з позицій філос. методології слід чітко відрізняти від проблеми співвідношення матерії і свідомості. Співвідношення категорій форми і змісту слід розглядати як часткове в рамках заг. співвідношення матеріального й ідеального; через це визначальний характер ідеального змісту, який виражається мов. знаком, у відношенні до матеріальної субстанції знака як форми цього змісту з точки зору методології не може трактуватися як вияв первинності ідеального і вторинності матеріального в природі мови.

В осмисленні багатьох сторін і фактів мови істотну методол. роль відіграють такі категорії діалектики, як кількість і якість, особливо при розгляді мов. розвитку як переходу кількісних змін у якісні, категорії загального, часткового і окремого, які виявляються у співвідношеннях типу «фонема – алофон – конкретний індивідуальний звук мовлення (фон)», категорії сутності й явища, причини і наслідку, простору і часу та ін.

Поряд із загальнофілос. аспектом М. у м. і системою загальнонаук. принципів, яка його доповнює, виділяється спеціальнонаук. аспект М. у м., що охоплює систему застосовуваних у відповід. галузі науки (в даному разі в мовознавстві) спец. методів і прийомів дослідження, зумовлених конкр. специфікою досліджуваного об'єкта або його окр. сторін і складових частин. До власне спеціальнонаук. методів мовознавства можуть бути віднесені лише деякі способи вивчення окр. специф. сторін або компонентів мови – такі, як експериментально-фонетичний метод, *трансформаційний метод*, *дистрибутивний аналіз*, метод безпосеред. складників та деякі ін. При розгляді спеціальних наук. методів з позицій загальнофілос. методології центр. місце займають питання про відповідність кожного даного методу певним цілям дослідження і про відносну важливість для науки в цілому теор. результатів, одержуваних шляхом застосування даного методу. Наук. М. у м. виходить з того, що кожний спеціальнонаук. метод розрахований на дослідження певної сторони або складової частини реального об'єкта, тобто відповідає певній предметній галузі дослідження і тільки в поєднанні з ін. методами може привести до результатів, що мають загальнонаук. значення для розуміння цілого досліджуваного об'єкта. Всебічне пізнання конкр. об'єкта, в т. ч. мови, може бути забезпечене лише послідовним дотриманням принципів загальнофілос. методології, які поширюються також і на застосування спеціальнонаук. методів.

Літ.: Общее языкознание. Методы лингв. исследований. М., 1973; Мельничук О. С. Аспекти методології лінгв. досліджень. «Мовознавство», 1986, № 1; Соотношение частнонауч. методов и методологии в филол. науке. М., 1986; Методол. проблемы языкознания. К., 1988; Теория и методология языкознания. Методы исследования языка. М., 1989.

О. С. Мельничук.

МЕТОНІ́МІЯ (грец. μετωνυμία, букв. – перейменування) – а) семант. процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної їх суміжності, дотичності (просторового, часового, атрибутивного, каузального та ін. характеру) при відображенні в свідомості мовця; б) похідне значення мовної одиниці, утворене таким чином. Оскільки предмети в просторі, явища в часі, причина та її наслідок тощо не завжди, а дія та її час, ознака та її носій тощо ніколи не можуть бути достатньо виразно відокремлені

одне від одного, в самій мові виникає можливість одночасно подвійної інтерпретації знач. мовної одиниці у відповід. контекстах і ситуаціях, що приводить до М. Напр.: **абітурієнт** «випускник школи – вступник до вищого навч. закладу» (пор. контексти на зразок «Абітурієнти вступають до університету»), **візник** «кучер – екіпаж» («Під'їхав візник»). Одним з видів М. є *синекдоха*.

М. може розглядатися: 1) при семасіол. підході – як один з гол. шляхів утворення *переносного значення*, *зміни значень* мов. одиниць (аж до *енантіосемії*) і розвитку мовної семантики (напр., у назвах частин тіла: укр. **чоло** «лоб», але в деяких ін. слов'ян. мовах – «щелепа», «вилиця», «обличчя»); 2) при ономасіологічному – як один із заг. принципів *номінації:* напр., позначення псих. явищ на основі їх зовн. фізіол. вияву, міміки, жестів (**тремтіти** «боятися», **червоніти** «соромитися», **рвати на собі волосся** «бути в розпачі»); в топоніміці – **Остер, Лозова** (річка – населений пункт); 3) при поет.-стиліст. підході – як один з *тропів*.

М. поділяють: 1) за належністю до того чи ін. мовного рівня – на лексичні, граматичні та ін.; 2) за стиліст. характеристикою – на індивід.-авторські (у М. Коцюбинського: **«чорний смокінг** у білих штанях» – про людину в такому вбранні; у К. Гордієнка: **«рясні** дівчата» – у рясних спідницях) і загальномовні, останні – на такі, образність яких відчувається мовцями, і звичні, або стерті, закам'янілі, мертві; на міжстильові й розмовні («здати **аналізи** в поліклініку», «вирізати **апендицит**»); 3) за характером суміжності, яка лежить в їх основі; 4) лексичні М. – також за грамат. відмінностями та залежністю від мовного і ситуат. контексту.

Найвиразніше М. виявляються в лексиці, що пояснюється індивідуальнішим, конкретнішим характером лекс. значень порівняно з ін. типами мовного знач. і, відповідно, їх більшою кількістю та різноманітністю. М. має найбільш регулярний, порівняно з іншими семант. процесами, характер розвитку для певних семант. угруповань. Так, в іменниках: 1) «вмістище (посуд, меблі, приміщення, населений пункт, країна і т. п.) – його вміст» («предмет – те, що в ньому»): **склянка** (випив склянку), **мішок, жменя** (чого), **зал** (зал аплодував), **місто** (місто зустрічає гостя), а також менш регулярні випадки типу **словник** (книга – сукупність слів), **рівчак** (рів – струмок); рідше в протил. напрямі: **суд, міністерство** (установа – її будинок), у топоніміці: **Русь,** давньорус. «путь изь **варягъ въ грєкы»** (ім. збірні або у формі мн.: народ – країна), **Бровари** (місто), **Гончарі, Кожум'яки, Липки** (райони Києва); 2) «предмет – те, що на ньому»: **стіл** «їжа», частини тіла – деталі одягу на них: **спина, плечі** (на ваті), **лікті** (протерлися); рідше в протил. напрямі: **пояс, підошва** (деталь одягу – частина тіла під нею); 3) «предмет, матеріал – його продукт, виріб з нього»: **чай, салат, береза** (рослина – продукт з неї, страва, деревина), **дуб** «човен», **золото** (вироби з нього, зокрема гроші), **залізо** (вироби з нього, зокрема кайдани), **чавун** «казан»; рідше в протил. напрямі: **хліб, картопля, айстра** (плід або квітка – рослина в цілому); 4) «предмет як символ певного стану, діяльності»: **корона, скіпетр, трон** «влада монарха», **булава** «гетьманство», **сивина** «старість»; 5) «знак – позначуване ним»: **номер** (у знач. окремий примірник газети, журналу; окр. кімната в готелі; окр. виступ артиста; жетон та ін.), **число** «окремий примірник газети, журналу», **трійка** (гральна карта, трамвай № 3 і под.), **найменування** (на складі є 20 найменувань товарів, тобто 20 видів товарів), дитина вимовляє не всі **літери** (тобто звуки), **газ (газик)** – автомобіль марки ГАЗ, читати **Шевченка** (автор – його твори); 6) «ознака (якість, дія тощо) – її суб'єкт» (тут, як і в наст. моделях, М. може виходити на лекс.-грамат. рівень – з переходами від абстр. до конкретного, від дії до предмета тощо): **генерал, магістр, граф** і т. ін. (звання, ступінь, титул тощо – їх носій); за звуком, словом: **дзвін; гага, перепел** (птахи); **Ох, Хо** (міф. істоти); **талант** (у нього талант – він талант), **краса** «красуня», **симпатія** (про людину), **тепло** «тепле місце» (сидіти в теплі), **покій** «кімната», **весілля**; 7) «дія – її час, місце, результат, об'єкт або суб'єкт»: **косовиця, навігація, проводи** «день поминання померлих», **прохід, випас, набір, випуск, шиття, креслення, рада, уряд**; у протил. напрямі «суб'єкт – його звичайна дія, функціонування, існування»: «вставати з першими **півнями»** (з першими криками півнів), **око** «зір», **рука** «почерк» (впізнати чиюсь руку), **сонце** «сонячне світло і тепло або місце» (тут багато сонця, встигнути за сонця, грітися на сонці). У прикметниках: **зелений** «неспілий», **глибокий** (яма – дно) і под., але у відносних прикм. про М. в зовні под. випадках можна говорити перев. тільки в плані семант. структури слова, тоді як з погляду утворення це можуть бути паралельні похідні від одного твірного ім.: **залізний** (руда – брухт – дах), **содовий** (розчин – завод). Прикметникова М. здебільшого зумовлюється суміжністю не самих ознак, а характеризованих прикметниками предметів. Іноді вона відбувається в предикативній позиції («Він **байдужий** до неї – Вона **байдужа** йому»), але частіше в атрибут. функції: 1) «який має – виражає певну властивість»: **щедрий** (людина – подарунок), **лагідний** (людина – вигляд); 2) «який має – зумовлює певну властивість»: **здоровий** клімат, **сліпа** темрява, **сонне** зілля; 3) «який має певну властивість – призначений для нього»: **святковий** (день – одяг), **приміський** (напрям, поїзд – вокзал), **сидячий** (пасажир – місце); 4) «який має певну властивість – стосунок до її носія»: **важкий** (хвороба – хворий), **голодний** (людина – шлунок); 5) «стосовний до об'єкта – суб'єкта»: **ядерний** (фізика – фізик), **Нобелівська** премія – **нобелівський** лауреат; 6) «який має активну – пасивну властивість»: **цікавий** (людина – факт), **глухий** (людина – звук);

7) «ознака предмета – ознака дії предмета» і навпаки (при переходах між прикм. і присл.): **солодко** їсти, ніч темна та **невидна** (Панас Мирний). Таке зміщення означень від одного означуваного слова до іншого називається гіпалага (від грец. ὑπαλλαγή – обмін, зміна) і має лекс.-синтакс. характер (у худож. мові: **карий** погляд – М. Рильський; **солодкі** пакунки – М. Коцюбинський). У дієсловах: **димити** «курити (тютюн, цигарку)», «видавати певний звук – робити або робитися з таким звуком»: **дзвонити** «телефонувати», якір **загримів** у воду (видав відповідний звук – упав з цим звуком), **лускати** насіння, **лускає** «лопається» шкіра. Здебільшого ж дієслівна М. зумовлюється суміжністю не самих дій, а їх об'єктів або суб'єктів чи об'єкта і суб'єкта (напр., при зміні перспективи подання ситуації: «Потяг рушив, і знову **біжать** поля, луки й обрії». – М. Хвильовий): 1) «піддавати об'єкт певному обробленню – створювати, добувати і т. п. або ліквідовувати щось унаслідок цього»: **копати** землю/яму, **варити** крупи/кашу, **доїти** корову/ молоко, **полоти** город/бур'ян, **штопати** одяг/дірку, **очищати** шкіру від пігментації/пігментацію зі шкіри; 2) «дія суб'єкта в ареалі певного об'єкта – стан цього об'єкта»: вода/стеля **протікає,** шкіра/спина **облазить**, кров **стікає** з бійця – боєць **стікає** кров'ю (пор. *Конверсія 1*); 3) «дія – її каузація» (пор. *Каузативні дієслова*): море **хвилює** – буря **хвилює** море, вода **бризкає** – **бризкати** воду; у протил. напрямі: Іван **нервує** Петра – Петро **нервує**; 4) «дія ініціатора–виконавця»: **шити** собі костюм у кравця.

М. у фразеології діє як при творенні фразеол. одиниць (до **сивого волосся** «до старості», **піднімати руки** «здаватися в полон», **не сьогодні-завтра** «незабаром»), так і при їх дальшому переосмисленні: **на всю губу** – а) значний, великий (пан на всю губу), б) дуже, без обмежень (панувати, жити, лаяти і т. ін. на всю губу).

М. – продуктивний шлях формування і розвитку рівня лекс.-грамат. і грамат. семантики. Так, на рівні афікс. значень: напр., у суфікс. моделі «зменшувальність – пестливість», яка сформувалася в демінут. назвах дітей або малят тварин і частин їхнього тіла, пор. **синок**, **котик**, **ручка**, **лапка**, а потім уже **дощик**, **літечко** і под. При переходах від абстрактного (якісність або дія) до конкр. значення – як збірності: **дівоцтво**, **бесіда** «розмова – її учасники», **сторожа**, **піхота** – від «спосіб пересування пішки», так і одиничності: **сирота** – від «сирітство», **прислуга** «послуга; обслуговування – обслуга; слуги – наймичка», **дружба** «товариш молодого на весіллі», **служба** заст. «солдат». На рівні категорії числа – напр., збірність – дистрибут. мн.: **браття**, с. р., збірне, застаріле (**любе браття**) і сучасне у формі мн., укр. **листя** і рос. **листья** і под.; у протил. напрямі з одночасною зміною лекс. значення: **гробки**, **могилки** у знач. «кладовище» (див. також у ст. *Синекдоха)*. При транспозиціях між різними категоріальними значеннями всередині однієї частини мови і з виходом за її межі – напр., у прислівниках (від якісного до обставинного і числівникового значень): **велико**, **вельми** «дуже – багато», **багато** «присл. до **багатий** – скільки – дуже» (багато прикрасити – багато побачити – багато грошей – він багато старший за неї). При утворенні засобів відносної підрядності в склад. реченні, пор. питальність/відносність: **Що** мені робити? – Роби, **що** хочеш; при розвитку від відносного слова до сполучника і в межах самого спол.: час/умова (**Коли** я тебе зустрічаю, я радію), час/зіставлення (**Коли** він говорив, [**то**] вона мовчала) і под. У розвитку категорії модальності, напр.: питання – сумнів (**Це вій сам зробив**?!) – заперечення («**Хто може випити Дніпро**?» – М. Рильський).

М. у словотворенні виявляється при переосмисленні а) грамат.-категор. значення твірної основи: при *конверсії* – напр., при адвербіалізації форм ор. в. ім.: дати **даром, огулом** (чим – як); при номіналізації непрямих відмінкових форм: **пóверх**, **поділ**, оз. **Заосички;** б) лекс. значення твірної основи в бік його розширення або звуження (утворення метонімічної, власне – синекдохічної, мотивації): **юнацтво** «юнаки і дівчата», **баранина** «м'ясо барана або вівці», **госпіталізувати** «поміщати в лікарню» (не тільки в госпіталь), **хлібороб** (вирощує не тільки хліб), **кашовар** (варить не тільки кашу), **писар** (не будь-хто з тих, хто займається писанням), **Правобережна/Лівобережна** Україна (щодо берегів тільки Дніпра).

М. мають різний характер мов. закріпленості і повноти функціонування – з можливими для різних моделей синтакс. або ситуат. обмеженнями. Це, напр., уживання переважно у предикат. функції або звертанні (Ти мені не **указ**; Він у нас **голова** – про розумну людину; **Простота!** – про простодушну людину; Ей, **бородо!**), більша продуктивність моделі найменувань певної сукупності людей за місцем їхнього проживання, перебування за наявності займ. **весь** (весь хутір/будинок/під'їзд/номер/вагон не спав). Залежність від ситуації характерна, зокрема, для найменувань особи за сферою діяльності або місцем проживання: Привіт **медицині!** (до лікаря), «**Москва, москва,** чи продаєш залізо?» (Марко Вовчок). М., яка ґрунтується на суміжності позамов. характеру, не завжди чітко відрізняється від процесу *конденсації*, що спирається на власне мовну суміжність. Пор., напр., синекдохічна модель «частина одягу людини – людина» (**личак** застар. «бідняк» та ін.) і зовні под. випадок шляхом згортання словосполучення: в М. Куліша персонаж спочатку іменується «**воєнний в галіфе»**, потім «**той, що в галіфе»** і нарешті «**галіфе».** Метонім. моделі (підмоделі) з часом змінюються – у плані не тільки збільшення або зменшення їх конкр. лекс. на-

повнення, а й зникнення одних з них і появи нових. Так, для сучас. укр. мови не характерні давньорус. моделі «народ – його країна» (типу **половьци, татары**), «хутро тварини – грошова одиниця» (**вѣкъша, куна** і под.), староукр. синекдохічні конструкції типу **Небабу стято** (зам. **Небабі голову стято**), непродуктивні найменування людини за родом занять назвою її національності (на зразок **циган** «коваль», **москаль** «солдат»). Проте за ост. кілька десятиліть помітно активізувалася модель «столиця – уряд даної держави» («переговори **Парижа з Лондоном**»). Пор. *Метафора*.

Літ.: Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960; Kuryłowicz J. Metaphor and metonymy in linguistics. «Zagadnienia rodzajów literackich». Łódź, 1967, t. 9, z. 2; Потебня А. А. Из записок по русс. грамматике, т. 3. М., 1968; Апресян Ю. Д. Лекс. семантика. М., 1974; Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динам. аспектах. К., 1989; Арутюнова Н. Д. Метонимия. В кн.: Лингв. энциклоп. словарь. М., 1990. *О. О. Тараненко.*

МЕТРО́НІМ (від грец. μήτηρ – мати і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва), матронім – вид *антропоніма*, власна назва сина чи дочки за іменуванням (*іменем особовим*, *прізвищем* чи *прізвиськом*) матері або когось із предків по материн. лінії. Метронімічні утворення наявні вже в пам'ятках давньорус. періоду укр. мови, напр., мачєшичь, Настасичь. М. бувають офіційні (прізвища, імена особові) та неофіційні (прізвиська). Метронімічність здебільшого виражається суфіксами: Олен**ич**, Олен**енко**, Олен**юк** (син Олени), Павлиш**ин**, Павлиш**инець** (син Павлихи), Волошин**чина** (дочка Волошинки). Але трапляються й імпліцитні утворення, напр., чоловіка прозвали Василиха за прізвиськом його матері Василихи. *П. П. Чучка.*

МЕФО́ДІЙ – див. у ст. *Кирило і Мефодій*.

МИЛОЗВУ́ЧНІСТЬ, евфонія – здатність фонет. системи мови до мелодійного звучання, а також до створення звукових образів у висловлюванні (див. *Звукопис*). Звучання слова – один з допоміж. засобів підсилення виразності й емоц. забарвлення мови худож. твору. М. мовлення досягається за допомогою фонет. будови слів, словосполучень, речень і контексту в цілому, чергування звуків та їх сполук, звукових *повторів*. Важливу роль при цьому відіграє розташування звуків, особливо наголошених і ненаголош. голосних. До евфон. засобів сучас. літ. мови належать фонетичні та ін. *варіанти* мов. одиниць і окремих їх форм: **в – у – ув – уві – ві, від – од, з – зі – із; би – б, же – ж, ще – іще, -ся – -сь; і – й, хоч – хоча** (под. випадки наз. орфоепічними чергуваннями); головонька – голівонька, вольний – вільний; древо – дерево; Вкраїна – Україна; іржавий – ржавий; попереду – поперед, по-козацькому – по-козацьки; братові – брату, на тому боці – на тім боці, ходити – ходить, будемо – будем. На полегшення *артикуляції* та досягнення М. орієнтовані й такі фонет. явища укр. мови, як *спрощення у групах приголосних* (тиждень – тижня, радість – радісний), вставляння голосних між приголосними (вікон, весен) чи приголосних між голосними (павук, героїка – геро[й]іка; пор. рос. **паук, героика),** додавання голосних на поч. слова (**іржа, імла**). М. укр. мови спирається на повнозвучну вимову голосних у слові й насиченість мови дзвінкими приголосними. За М. укр. мову порівнюють з італійською.

Терміном «евфонія» позначається і вчення про милозвучність – розділ *поетики*, що досліджує виражальні можливості мовних звуків у худож. творі. До евфонії в даному разі відносять різні стиліст. прийоми, зокрема всі різновиди звукових повторів (*асонанс*, *алітерація*, *анафора*, *епіфора* тощо), ритм і мелодику. Як фонет. явище евфонія однаково стосується і поезії, і прози, хоча в поезії її стиліст. роль відчутніша.

Літ.: Тимошенко П. Д. Засоби милозвучності (евфонії) укр. мови. УМШ, 1952, № 4; Ващенко В. С. Стиліст. явища в укр. мові, ч. 1. Х., 1958; Чередниченко І. Г. Нариси з заг. стилістики сучас. укр. мови. К., 1962; Чабаненко В. А. Стилістика експресив. засобів укр. мови. Запоріжжя, 2002. *В. С. Калашник.*

МИНУ́ЛИЙ ЧАС – форма *граматичної категорії* часу дієслова, яка означає, що дія або стан відбувалися до моменту мовлення або ж завершилися у момент мовлення. Термін запровадив Є. Тимченко в «Українській граматиці» (1907). У старослов'ян. і давньорус. мовах М. ч. передавався чотирма часовими формами: *аористом*, *імперфектом*, *перфектом* і *плюсквамперфектом*. Сучасні форми М. ч. утворилися на базі колишніх перфекта і плюсквамперфекта. В розм. мові формою М. ч. може передаватися майб. дія: А тепер я **пішов (піду)**. М. ч. передається часовими формами власне минулого і давномин. часу. Власне М. ч. виступає у формах док. й недок. виду. М. ч. док. в. залежно від детермінантів – *прислівників* і сполучень присл. типу – можуть передавати два значення: перфектне й аористичне. Якщо результат дії наявний тоді, коли про неї сповіщається, тобто форми М. ч. док. в. означають одночасно і факт здійснення дії у минулому, і актуальність її результату в момент мовлення, таке знач. є перфектним. Найповніше воно виявляється тоді, коли дієслова у формі М. ч. док. в. виступають у реченні паралельно з дієсловами теп. ч., напр.: «Пташки **щебечуть**, що чоловік аж сам себе **не чує**, зелені ліси ялинові **позацвітали»** (Ю. Федькович). Якщо форма М. ч. док. в. передає дію, що відбулася у будь-який проміжок часу до моменту мовлення, її знач. є аористичним, напр.: **«Полюбила** чорнобрива Козака дівчина. **Полюбила – не спинила, Пішов** та й **загинув»** (Т. Шевченко). У формах давномин. ч. виступають дієслова як док., так і недок. в. Значення давномин. (або ще передминулого) ч. виникає при порівнянні часового перебігу двох дій у минулому: одна з них (власне давноминула) передує іншій. Напр.: «І вже **був рушив** услід за прапорщиком та грузином, як раптом хтось **шарпнув** його за рукав» (А. Головко). Тому давномин. ч. уживається переважно в склад. реченнях: в одній його частині виступає форма давномин. ч., у другій – минулого. Форми М. ч. дійсн. сп. утво-

рюються від основи інфінітива за допомогою суфікса **-в** і його варіантів **-л** (перед голосними) та нульового суфікса (після приголосного перед нульовим родовим закінченням): носи-в — носил-а — носи-л-о — носи-л-и, утік- — утек-л-а – утек-л-о — утек-л-и, ніс- — нес-л-а — несл-о — нес-л-и. Форми давномин. ч. складені: в їх утворенні бере участь осн. дієслово — носій лекс. семантики – у формі М. ч. і допоміжне дієслово **бути** у цій же формі: ходив був — ходила була – ходило було — ходили були. *В. М. Русанівський.*

МИ́РНИЙ Панас [справж. – Рудченко Панас Якович; 1(13).V 1849, м. Миргород, тепер Полтав. обл. – 28.I 1920, Полтава] – укр. письменник, громад.-культур. діяч. Закін. 1863 Гадяцьке повіт. уч-ще. Служив у повіт. канцеляріях Гадяча (1863–64), Прилук (1865–67), Миргорода (1867–71). Водночас займався самоосвітою, збирав усну нар. творчість. З 1871 жив у Полтаві, працював у губ. скарбниці й казенній палаті, з 1914 – дійсний статський радник. Входив до Полтав. громади. За рад. влади працював у Полтав. губфінвідділі. З юнац. літ під впливом творчості Т. Шевченка почав писати укр. мовою. Автор соціально-психол. романів «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (ін. назва «Пропаща сила»; написав разом зі своїм братом І. Рудченком; вид. у Женеві 1880), «Повія» (1883–84), повісті «Лихі люди» (1877), драми «Лимерівна» (1883) та ін. Переклав укр. мовою ряд творів зарубіж. письменників. Здійснив переспів «Слова о полку Ігоревім», розміром, формою і стилем близький до нар. думи («Дума про військо Ігореве», опубл. 1896). У статтях «Про мову» (1901), «Рідна мова» (1906), «Про життя Тараса Шевченка» (1906), щоденниках, листах порушував питання із заг. мовознавства (походження і розвиток мови, мова й мислення, мова й сусп-во, мова й письмо, специфіка й сусп. роль нац. мови та ін.), з історії нової укр. літ. мови (її база, роль письменників у її збагаченні, необхідність її різностильового розвитку, правопис тощо). Уклав невеликий укр.-рос. словник (залишився в рукописі).

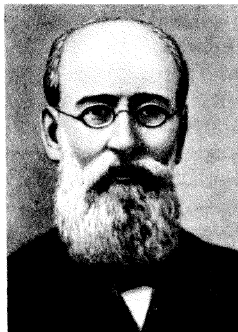
Панас Мирний.

Літ.: Грицютенко І. Є. Питання розвитку укр. літ. мови XIX ст. у висвітленні П. Мирного. УМШ, 1957, № 5; Грицютенко І. Є. Панас Мирний про мову. В кн.: Л-ра і мова в школі. К., 1958; Статєєва В. І. Укр. письменники про проблеми літ. мови та мовознавства кінця XIX – початку XX ст. Ужгород, 1997. *В. І. Статєєва.*

МИ́РТОВ Олексій Васильович [26.VII(8.VIII) 1886, м. Симбірськ, тепер Ульяновськ – 3.I 1966, м. Горький, тепер Нижній Новгород) – рос. мовознавець, доктор філол. наук з 1943, професор з 1930. Закін. Петерб. ун-т, працював учителем гімназії і викладачем вищих навч. закладів у Петербурзі, Краснодарі, Новочеркаську, Донецьку, Ростові-на-Дону, Горькому та ін. Питаннями укр. мови займався при дослідженні рос. та укр. говірок на Дону в 20–30-і рр.: «Козачі говори» (1926), «Анкета для вивчення особливостей великоруських і українських говорів Північно-Кавказького краю» (1929, у співавт. з П. Бузуком), «Українці на Дону» (1930, з картою), «Східна межа української мови» (1931), «Словник донецького гірника» (1932). Уклав «Донской словарь» (1929; автор зазначив, що з бл. 7 000 поданих у ньому слів майже 2 000 зареєстровано в словниках укр. мови).

Літ.: Булахов М. Г. Миртов Алексей Василькович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 3. Минск, 1978; Дегтярев В. И. А. В. Миртов – педагог, методист и диалектолог. В кн.: Филол. вестник Ростов. гос. ун-та. 2001. *О. О. Тараненко.*

МИТРА́К Олександр Андрійович (16.X 1837, с. Плоске, тепер Свалявського р-ну Закарп. обл. – 17.III 1913, с. Росвигове, тепер у складі м. Мукачевого) – укр. лексикограф, письменник, фольклорист, етнограф. Закін. 1862 греко-катол. семінарію в Ужгороді. До кін. життя був священиком у різних селах Закарпаття (Ільниця, Великі Лучки, Кленова, Росвигове) та в Мукачевому. Автор першого великого рос.-угор. словника – «Русско-мадьярский словарь» (1883, бл. 70 000 слів). Увів до нього невелику кількість лексем із закарп. діалекту, на що вказує відповідна позначка. Уклав «Мадьярско-русский словарь» (вид. 1922), у перекладній (рос.) частині якого теж використана певна кількість діалектних закарп. лексем. *В. В. Німчук.*

МИХАЛЬЧУ́К Костянтин Петрович [21.XII 1840 (2.I 1841), с. Зозулинці, тепер Козятинського р-ну Вінн. обл. – 7(20).IV 1914, Київ] – укр. мовознавець, етнограф, громад. діяч, чл.-кор. Петерб. АН, д. чл. НТШ у Львові з 1893, чл. Укр. наук. т-ва у Києві з 1907, чл. Істор. т-ва Нестора-літописця. Навч. 1859–63 у Київ. ун-ті. Перед польс. повстанням 1863 змушений був залишити навчання в ун-ті; від 1867 до кін. життя працював бухгалтером Київ. пивоварного заводу. Співпрацював з Пд.-Зх. відділом Рос. геогр. т-ва (1873–76), Петерб. АН. Основоположник укр. діалектології. В описових працях методологічно був одним з попередників структуралізму. Досліджував проблеми укр. діалектології, історії укр. мови, укр. правопису, методології лінгвістики. Вперше здійснив системат. опис укр. діалектів на основі порівн. мат-лів, одержаних після обстеження укр. говірок за єдиною програмою, визначив діал. чле-

К. П. Михальчук.

нування укр. мови, окреслив межі поширення трьох наріч – пн., пд.-зх. і пд.-сх. – і менших одиниць діал. поділу. Підготував першу карту укр. говорів; обґрунтував поділ діалектів на давні й новожитні, запропонував пояснення генези багатьох явищ сучас. діалектів («Наріччя, піднаріччя і говори південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини», 1872, 1877, рос. мовою). В етногенет. дослідженнях обстоював автохтонність південнодавньорус. населення Київщини, запропонував критерії розмежування структурно і генетично близьких мов, наріч («Відкритий лист до О. М. Пипіна з приводу його статей у „Вѣстнике Европы"...», 1909). Обґрунтував наддіал. характер літ. мови; утверджував право укр. мови і культури на безперешкод. розвиток [«Що таке малоруська (південноруська) мова?», 1899; «До питання про малоруську літературну мову», 1898, опубл. 1929; обидві – рос. мовою]. Сформулював наук. принципи обстеження укр. діалектів, що заклали підвалини їх типол. вивчення («Програма до збирання діалектних одмін української мови», 1909, у співавт. з Є. Тимченком; «Програма для збирання особливостей малоруських говорів», 1910, рос. мовою, у співавт. з А. Кримським). У публіцист. статтях виступав на захист укр. мови і культури. Як редактор і порадник вклав багато праці у видання «Української граматики» та «Російсько-українського словаря» Є. Тимченка, «Українського словаря» за ред. Б. Грінченка.

Літ.: Грушевський М. С. Константин Михальчук. «Україна», 1914, № 2; Шахматов А. Памяти К. П. Михальчука. «Укр. жизнь», 1914, № 4; Тимченко Є. Огляд наук. праць К. Михальчука. В кн.: Філол. зб. пам'яті К. Михальчука. К., 1915; Шерех Ю. Кость Михальчук. Вінніпег, 1952; Жилко Ф. Т. Костянтин Петрович Михальчук. УМШ, 1954, № 2; Жовтобрюх М. А. Наук. спадщина К. П. Михальчука. «Мовознавство», 1990, № 6; Шевельов Ю. Про генетизм у діалектол. концепції К. Михальчука. – Бернштейн С. Кость Михальчук – учений, особистість. В кн.: Проблеми сучас. ареалогії. К., 1994.

П. Ю. Гриценко.

МІЖМО́ВНІ КОНТА́КТИ УКРАЇ́НСЬКОЇ МО́ВИ – вплив укр. мови на інші (див. *Українізм*), а також ін. мов на українську. Сягають ще праслов'ян. доби. До цього періоду належать *запозичення* із грецької переважно за посередництвом готської або ін. герм. мов (**дошка**, **піп**, **церква**), частину з яких грецька сама запозичила з мов давньої Азії та Африки, зокрема давньоєгипетської (**верблюд**). Праслов'янської доби сягають і безпосередні або опосередковані запозичення з лат. мови (**колядка**, **осел**, **котел**, **купувати**), а також з германських (здебільшого з готської) мов (**князь**, **король**, **меч**), монгольської (**корогва**). Є певні припущення щодо запозичень з мов іранських (**топір**), семітських (**лев**), китайської (або аккадської) через тюркські або кавказькі (**книга**). Серед пізніших укр. запозичень – ті, що були прийняті (до 13 ст.) протоукр. діалектами, які зберігали зв'язки з ін. східнослов'янськими (через що маємо їхні відповідники в білорус. і рос. мовах). До них належать запозичення насамперед з таких мов, як старослов'янська (**область**), грецька (**огірок**, **ікона**, **Федір**), латинська (**вівтар**, **Роман**), гебрайська через грецьку (**субота**, **Іван**), скандинавська (давньошведська – **якір**, **Ольга**), тюркські (**каган**, **ковпак**). У староукр. (14–18 ст.) і новоукраїнський (19–20 ст.) періоди історії укр. мови продовжувалися запозичення з грец. і лат. мов, частина з яких, репрезентована також в ін. мовах Європи, стала основою термінології інтернац. походження (див. *Інтернаціоналізм*). Сюди належить багато слів, запозичених конкретно з лат. або грец. мов (лат. – **директор**, **цирк**, **юстиція**; грец. – **граматика**, **театр**, **хор**), так і створених штучно з лат. і грец. коренів носіями сучас. європ. мов (грец. – **телеграма**, **фотографія**; лат. – **пестицид**, **соціолінгвістика**). Із слов'ян. мов у ці періоди найпомітнішими були впливи з боку мов польської (див. *Українсько-польські мовні контакти*) і російської (див. *Українсько-російські мовні контакти*). Остання (з кін. 17–18 і особливо в 19–20 ст.) є джерелом як безпосередньо запозичень із неї, у т. ч. запозичених нею церковнослов'янізмів (**самовар**, **доблесть**), так і посередником частини запозичень із західноєвроп. мов (**ескіз** – з франц.), а також з мов народів кол. СРСР (з грузинської – **сакля**, тюркських – **арик**, комі – **пельмені**, саамської – **тюлень**). Менш помітно в запозиченнях із слов'янських позначився вплив чеської (**злочин**), частково через польську (**брама**), і білоруської (**бадьорий**) мов, що припадає здебільшого на 14–15 ст.

Порівняно незначним, переважно на діал. рівні, був вплив лит. мови (**клуня**, **скирта**), хоч Україна понад два століття (з 1363 до 1569) перебувала у складі Лит. держави. Здебільшого вплив на укр. мову здійснювався, особливо до кін. 18 ст., з боку тюрк. мов, кримськотатар. і турецької (**чурек**, **ясир**, діал. **гич** «зовсім»), а також, як правило, за їхнім посередництвом, з перс. (**базар**, **баштан**) і арабської (**майдан**). Частина запозичень з арабської в укр. мову потрапила через європ. мови (**алгебра**, **зеніт**, **алгоритм**). Крім того, інтенсивним був і лишається вплив з боку мов Зх. Європи, насамперед німецької (**дах**, **ярмарок**, **ґанок**), початок якого сягає ще давньокиїв. доби, і дещо пізніше (з 16–17 ст.) італ. (**арія**, **автострада**, **сопрано**), франц. (**пейзаж**, **аванс**, **авангард**), англійської (**бокс**, **спорт**, **дизайн**). Англ. вплив відчутно посилився ост. часом. Менш помітним на укр. мову був вплив з боку суміжних рум. (**бринза**, **царина**, **кошара**) та угор. (**довбиш**, **гайдук**, **леґінь**) мов, що простежується з раннього Середньовіччя (9–10 ст.) і більш помітно відзначився в сусідніх укр. говірках Буковини і Закарпаття. Переважно через впливовіші західноєвропейські та російську мови (здебільшого з 18–19 ст.) проникали в українську значно менше, ніж з попередніх, запозичення з ін. мов Європи – фінської (**тундра**), естонської (**кільки**), латиської (**айзсарги**), скандинавських (**риксдаг** – зі шведської, **сага** – з ісландської), нідерландської (**кок**, **камбуз**), з кельтських (**кромлехи** – з бретонської, **фенії** – з ірландської), іспанської (**сигара**, **серенада**),

португальської (**аутодафе**, **баядерка**). Втім, останні дві мови передали в українську та ін. мови Єврпи цілу низку слів з індіан. мов Лат. Америки (**какао**, **шоколад** – з мови накуатль та ін. Через посередництво російської і західноєвропейських мов у той самий період до української проникла ціла низка слів на позначення місц. реалій з мов Індії (**йога**, **раджа**, **рупія** – з санскриту), китайської (**чай**, **женьшень**), тибетської (**лама**), монгольської (**богдихан**), малайської (**амок**), мов Африки (**банани**, **баобаб**, **горила**, **тамтам**), Австралії (**кенгуру**, **бумеранг**). Зростання з серед. 20 ст. екон. і політ. ваги країн Азії та Африки сприяє, природно, піднесенню впливовості їхньої культури і поширених там мов. Так, разом із посиленням ролі Японії у світ. г-ві зростає престижність і впливовість япон. мови, звідки в українську вже проникло чимало слів (**дзюдо**, **карате**, **ікебана**, **хоку**). Поштовх поширенню нових слів з івриту (новогебрайської мови) дало відродження Держави Ізраїль (**кібуц**, **кнесет**). Запозичення насамперед зводяться до лексичних, причому значна їхня частина залишається *екзотизмами* на позначення реалій з життя відповід. народу. Вже менша кількість слів (саме тих, що позначають реалію, яка набула загальносвіт. поширення) є інтернаціоналізмами, щоправда й з них не всі проникають в ін. мови як прямі запозичення. Частина з них калькується. Ще менша кількість ін. мовних елементів – звуків, морфем, зворотів (переважно калькованих) – дістала поширення в ін. мовах, у т. ч. українській. Як правило, це елементи, запозичені здебільшого з близьких, суміжних або сучас. європ. і класич. мов. Контакти укр. мови з суміжними і віддаленішими мовами світу були і є обопільними, давши цим останнім не один *українізм*. Див. також *Українсько-балтійські мовні контакти*, *Українсько-білоруські мовні контакти*, *Українсько-еврейські мовні контакти*, *Українсько-німецькі мовні контакти*, *Українсько-польські мовні контакти*, *Українсько-російські мовні контакти*, *Українсько-румунські мовні контакти*, *Українсько-словацькі мовні контакти*, *Українсько-тюркські мовні контакти*, *Українсько-угорські мовні контакти*, *Українсько-чеські мовні контакти*.

Літ.: СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973. *О. Б. Ткаченко.*

МІЖСТИЛЬОВА́ ЛЕ́КСИКА – див. *Нейтральна лексика*.

МІ́КЛОШИЧ (Miklosich, Miklošič) Франц [(Франтішек, Франьо)-Хавер; 20.XI 1813, м. Радомерщак, тепер Словенія – 7.III 1891, Відень] – австр. і словен. мовознавець, чл. Віден. АН з 1851, іноз. чл.-кор. Петерб. АН з 1856, почес. чл. ряду ін. іноземних академій. Закін. 1837 ун-т у Граці. Працював 1850–86 професором слов'ян. філології Віден. ун-ту. Основоположник порівн.-істор. вивчення граматики слов'ян. мов. Праці з слов'ян. мовознавства, слов'ян. л-р та етнографії: «Словник старослов'янської мови» (1850), «Порівняльна граматика слов'янських мов» (т. 1–4, 1852–75), де охарактеризував, зокрема, фонет. і морфол. особливості укр. мови. Уклав «Етимологічний словник слов'янських мов» (1886), куди включив і укр. лексеми. Одним з перших західноєвроп. мовознавців обстоював самобутність укр. мови, 1852 опубл. докладний нарис фонетики укр. мови, широко використовував укр. матеріали в ін. своїх дослідженнях. Допомагав у виданні «Малорусько-німецького словаря» Є. Желехівського у 2 томах (1885–86; т. 2 завершив С. Недільський). Підтримував зусилля українців Зх. України розвивати свою літ. мову на нар. основі. Учнями М. були І. Верхратський, Є. Желехівський, О. Калужняцький, М. Осадца, О. Огоновський, С. Смаль-Стоцький, О. Барвінський та ін.

Ф.-Х. Міклошич.

Літ.: Кравчук Р. В. Видатні зарубіж. славісти-мовознавці. В кн.: Кравчук Р. В. З історії слов'ян. мовознавства. К., 1961; Тимошенко П. Д. Франц Міклошич і укр. мова. УМЛШ, 1963, № 10; Кобилянський Б. В. Лексика укр. мови в Етимол. словнику слов'ян. мов Ф. Міклошича. «Вісник Львів. ун-ту. Серія філологічна», 1973, в. 8. *Й. О. Дзендзелівський.*

МІКРОТОПО́НІМ (від грец. μικρός – малий і *топонім*) – вид топоніма, *власна назва* невеликого місц. геогр. об'єкта та частини макрооб'єктів (лісків, урочищ, полів, сінокосів, стежок, пасовищ, окр. каменів тощо). Напр., урочища в с. Васьковичі на Житомирщині: **Пасіка**, **Берестовець**, **Селецьке**; ліски в с. Іллінці на Київщині: **Бір**, **Химисте**. Для М. здебільшого характерний тісний зв'язок з апелятивами, особливо з геогр. термінами; серед усіх видів власних назв вони найближче стоять до заг. слів, зберігаючи свою мотивованість. Межа між ними окреслюється завдяки тому, що М. закріплені за конкр. фіз.-геогр. об'єктами. Значна частина М. виконує функцію локал. орієнтирів на прилеглій місцевості (напр.: лісок **Марків Рівець**, поле **За Вергунихою**, пасовище **За Річкою** тощо).

Літ. див. до ст. *Топонім*. *О. П. Карпенко.*

МІСЦЕ́ВИЙ ВІДМІ́НОК – 1) *грамема* категорії *відмінка* іменників, що в типовому вияві виражає значення місця, вживається тільки з прийменниками і входить у *парадигму* однини та множини з диференц. системою відмінк. закінчень: одн. **хаті**, **велетові (велеті, велету)**, **краї́ (краю́)**, **селі (селу)**, **полі (полю)**, **знанні**, **ночі**, **курчаті**, **імені**; мн. **хатах**, **велетах**, **краях**, **селах**, **полях**, **знаннях**, **ночах**, **курчатах**, **іменах**; 2) залежна від М. в. іменника й узгоджувана з ним грамема прикметника та ін. слів прикм. морфол. типу у функції означення, яка входить у парадигму однини та множини і виражається відповід. сукупністю закінчень: одн. **високому (високім)**, **давньому (давнім)**, **високій**, **давній**; мн. **високих**,

давніх. Термін запропонував А. Кримський в «Украинской грамматике» (1907). Цей термін відбиває функц. призначення граммеми у відмінк. системі укр. мови.

М. в. іменників як аналіт. утворення поєднується з прийменниками **в, на, по, при**, за допомогою яких передає різновиди просторового знач.: «Черниш і Брянський лежали в **садку на** вигорілій **траві»** (О. Гончар); «Щебечуть солов'ї **по** молодих **садках»** (О. Довженко); «**По кладці** молодиця перейшла» (М. Рильський); «**При** самій **дорозі** клубком заворушився вітер, задеренчав соломинками» (М. Стельмах). У вторин. функціях М. в. найчастіше виражає знач. часу (із прийменниками **в, на, о(об), по, при**), поєднуючись із певними групами ім. часового знач. і віддієсл. та відприкм. іменниками: «Чарівний своєю природою зоосад і **в травні**, і **в червні**, і кожного місяця» (Остап Вишня); «**По закінченні** школи бачились ми все рідше» (С. Олійник). Окр. прийменниково-відмінкові сполуки виражають знач. засобу дії: «Сам **на дудці** він Майстерно грав» (М. Рильський); «Хід церемонії транслювали **по радіо**» (О. Гончар). Унаслідок нейтралізації прийм. значень (прийменники **в, на, по**) М. в. при ряді дієслів виступає як засіб вираження об'єктних відношень. До таких дієслів належать, напр., **кохатися**, **сумніватися**, **переконуватися**, **помилятися**, **упевнюватися**, **зневірюватися**, **розумітися**, **знатися**, **наполягати**, **зосереджуватися**, **ґрунтуватися**, **сумувати**, **тужити** та ін.: «Гості знали Софіїну слабість: здавна кохалася **в конях»** (О. Гончар); «Михайло Михайлович чудово розуміється **на квітах»** (Л. Смілянський); «Як зозуля, плакала вітчизна, Чайкою надморською тужила **По співцеві** вся земля болгарська» (М. Рильський).

І. Р. Вихованець.

МІФО́НІМ (від грец. μῦθος – сказання, переказ, міф і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – *власна назва*, найменування вигаданого суб'єкта або об'єкта в переказах, казках, міфах тощо (Вій, Змій-Горинич, Івасик-Телесик, Баба-Яга, Коза-Дереза, Цар Горох, Добрий Дуб, острів Буян). Укр. мова багата на М., їх осн. джерелом є фолькл. тексти. Значна частина М. сягає давньорус. або ще праслов'ян. періоду, коли склалася східнослов'ян. (праслов'янська) язичницька міфол. система. М. часто мають затемнену внутр. форму, іноді зберігають сліди давніх іномов. запозичень. Кожен М. вимагає окр. аналізу, оскільки більшість з них зазнала дії *«народної етимології»*. М. відбивають стадії слов'ян. міфології – нижчу (водяні, домовики, русалки, віли, що більшістю вчених не вважаються власними іменами) й вищу, де виступають, як правило, антропоморфні божества, що мають імена особові, які в наук. л-рі частіше кваліфікуються як *теоніми*. Більшість М. ще не вивчена, поодинокі з них мають у наук. л-рі по кілька тлумачень. Вивчення М. пов'язане з дослідженнями в галузі первісних релігій, фольклору, етнографії та історії.

І. М. Железняк.

МІ́ШАНА ГРУ́ПА ІМЕ́ННИКІВ – див. у ст. *Відміна*.

МНОЖИНА́ – див. у ст. *Число*.

МО́ВА – характерний для люд. сусп-ва специф. вид знакової діяльності, який полягає у застосуванні історично усталених у певній етн. спільноті артикуляц.-звукових актів для позначення явищ об'єктив. дійсності, їх ідеальних відображень у свідомості з метою обміну між членами спільноти осмислюваною інформацією та фіксації інформації шляхом мех. звукозапису або переведення звук. мовних актів у письм. знаки. Мовна діяльність є осн. засобом організації та координації всіх ін. видів сусп. діяльності, в т. ч. в галузі виробництва, обслуговування, побуту, культури, освіти, науки. М. є формою існування люд. свідомості, найістотнішою з ознак, якими люд. сусп-во відрізняється від тварин. стада.

Структурна специфіка М. як сусп. діяльності формувалась історично протягом багатьох тисячоліть. Оскільки людство при цьому не становило суцільної єдності, а існувало у вигляді великої кількості відокремлених одна від одної етн. спільнот, у кожній такій спільноті розвивався свій структур. різновид М., більш або менш відмінний від М. ін. спільнот. Результат – кілька тисяч великих і малих (за кількістю носіїв) мов різних етн. спільнот: націй, народностей, племен. М. кожної етн. спільноти виконує роль її осн. розпізнавальної ознаки та засобу збереження дух. самобутності.

Залежно від сфер застосування виділяють М. розмовну і літературну, М. засобів масової інформації, М. науки, адм.-ділову, М. худож. л-ри, М. окремого письменника, М. села, М. міста, М. національну, М. народності, М. племені та ін. Здебільшого всі такі соціальнофункц. різновиди М. є лише структур. варіантами якоїсь єдиної загальнонародної М.

Мовна діяльність полягає в застосуванні всіма членами даної етн. спільноти значної кількості (до кількох десятків тисяч) усталених у ній порівняно невеликих артикуляц.-звукових актів – слів для позначення певних явищ об'єктив. дійсності (предметів, процесів, ознак) та їх відображень у свідомості (понять, уявлень). Слова можуть вживатися або окремо, без зв'язку з ін. словами (для називання відповід. об'єктів з метою їх ідентифікації чи для формування коротких висловлень – однослів. речень), або комбінуватися з ін. словами для побудови докладніших висловлень про певні події чи ситуації – поширених простих чи складного речень.

У кожній М. речення будуються за певними усталеними в ній синтаксичними моделями. Залежно від своїх найбільш загальних семант. функцій різні слова займають у форм. структурі речень відмінні позиції і в зв'язку з цим можуть набувати відмінних форм. ознак, за якими вони групуються в окр. граматичні категорії слів – частини мови. Слова окр. частин мови

відрізняються здебільшого формами словозміни – форм. показниками, що використовуються для пов'язування слів у структурі речень, а також формами словотвору, тобто з моделями поєднання дрібніших структур. компонентів, кожний з яких більш або менш виразно виявляє своє значення. В усіх мовах слова складаються з найдрібніших звук. компонентів – фонем, які власних значень не мають; кількість їх у будь-якій М. не перевищує кількох десятків. Кожна М. реально існує лише як мовна діяльність членів відповідної етн. спільноти. Можливість участі в цій діяльності кожного окр. члена спільноти забезпечується наявними в нього мов. навичками, які він змалку засвоює від оточення. Мовні навички, схеми побудови речень засвоюються разом з осн. ознаками об'єктив. ситуацій, позначуваних відповід. мовними конструкціями. Нові речення, яких носій М. до того ніколи не чув, будуються ним відповідно до позначуваної нової події чи ситуації – реальної чи уявної – за аналогією до відомих йому ситуацій і схем мов. конструкцій. Жоден носій М. не може ні безпосередньо спостерігати, ні уявити собі М. в її повному обсязі, оскільки вона є нескінченним у часі і необмеженим у просторі процесом діяльності. Але, як і всяке реальне, об'єктивно існуюче явище, мовна діяльність піддається безпосеред. спостереженню і відображенню у своїх окр. конкр. проявах, у т. ч. фіксації і наст. відтворенню цих виявів за допомогою техніки звукозапису або графіч. позначення звук. актів мови у вигляді письм. тексту. Це дає змогу виділяти з мовних виявів повторювані у них компоненти – фонеми, слова, елементи словотвору і словозміни, структурні схеми речень – та об'єднувати їх у різні групи за спільними ознаками. Так, усі фонеми кожної М. діляться на групи голосних і приголосних, приголосні – на шумні та сонорні тощо. У тих М., де це можливо, серед частин мови виділяють іменники, прикметники, дієслова і т. д., під які підводять усі відповідні слова. В іменних частинах мови виділяють відмінкові й числові, а в дієслів – особові форми тощо. Всі такі форми розташовуються в певному усталеному порядку у вигляді таблиць (парадигм). Утворені в такий спосіб групи (парадигми) зводяться в єдину цілісну абстр. систему, а слова як лекс. одиниці – в упорядковувані за певним (здебільшого алфавітним) принципом словники. Ця система є наук. ідеальним відображенням реальних компонентів конкр. мовної діяльності. В такому чітко впорядкованому вигляді система М. ніде об'єктивно не існує. Але багатовікова традиція подання її в підручниках, у шкільному викладанні привела до створення в свідомості освічених носіїв М. уявлення про нібито її існування.

Відокремлення мов. системи від конкр. виявів М. має істотне наук. значення і є обов'язковим етапом у процесі дослідження М. Але таке розрізнення може бути доцільним лише за умови, коли чітко усвідомлюється відмінність між їх (мови і її конкр. виявами) онтол. статусами, тобто коли в процесах мовлення, мов. діяльності вбачається реально існуюча конкретна М., факти якої підлягають безпосеред. вивченню, а мовна система розуміється як наук. абстракція, результат ідеального препарування мов. фактів у свідомості дослідників М. Класифікація і групування різноманіт. конкр. фактів реально існуючої М. в абстр. системі М. забезпечує зіставлення, якісну характеристику та узагальнення цих фактів і цим дає можливість наук. проникнення в характер конкр. процесів мов. діяльності, в конкр. суть М. Таким чином, розгляд конкр. явищ М. на рівні реальних процесів мовлення набуває теор. послідовності й глибини на фоні наук. абстр. системи М., а наук. уявлення про М. як систему постійно уточнюється і вдосконалюється шляхом врахування все нових даних з конкр. виявів мов. діяльності. Див. також *Еволюція мови*, *Знак і значення в мові*, *Мовлення*, *Писемна мова*, *Походження мови*, *Рівні мовної структури*, *Синхронія і діахронія*, *Структура і система мови*, *Усна мова*, *Функції мови*.

Літ.: Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. М., 1970; Онтология языка как обществ. явления. М., 1983; Мельничук О. С. Мова як сусп. явище і як предмет сучас. мовознавства. «Мовознавство», 1997, № 2–3.

О. С. Мельничук.

МО́ВА ДИТЯ́ЧОЇ ЛІТЕРАТУ́РИ – *мова* оригінальної та перекладної худож., худож.-наук. та худож.-публіцистичної л-ри, орієнтованої на дитину від народження (якщо в поняття дит. л-ри включати фольклор) або від двох років (якщо під дит. л-рою розуміти лише авторську) до 10–11 років (при вузькому тлумаченні дитинства) або до 13–14 років (при ширшому тлумаченні). Для мови дит. фольклору характерні доступні відповідно до віку засоби (спарені слова, пост. епітети, традиц. слова з числовим значенням, слова-знаки нац. культури, формульні зачини та кінцівки, різного роду повтори тощо). Мова авторської дит. л-ри для раннього віку (домінує жанр поезії) виразно позначена фольклорністю. Досить часто суто мовні явища підкріплені літературними: жанровою аналогією, худож. образами, композиц. організацією.

Для М. д. л. типова метафороподібність, зумовлена аніматичним сприйняттям дійсності дітьми дошкільного віку (що розвивається завдяки фольклору). Стильова палітра обмежена худож. та розм.-побутовими маркованими засобами, починаючи зі старшого дошкільного віку з'являються елементи публіцист.-інформативного, офіц.-ділового та наук. стилів (переважно на рівні лексики) у зв'язку з розширенням тематики оповіді. Фольклорність стає ознакою ідіостилю. Метафора та інші пов'язані з нею засоби набувають власне естет.-виражальної функції. Мова л-ри для дітей шкільного віку 10–14 років має практично всі ознаки ху-

дож. стилю «дорослої» л-ри. Синтетичні стилі типу худож. публіцистичного та худож.-наукового – це стилі л-ри культурологічного (загальноосвітнього) та наук. змісту в доступних для дитини (починаючи зі старшого дошкільного віку) формах і межах. Елементи публіцист.-інформативного та наук. стилів виконують свою пряму функцію (а не естет.-зображальну, як це відбувається в худож. стилі).

Н. Я. Дзюбишина-Мельник.

МО́ВА ЗА́СОБІВ МА́СОВОЇ ІНФОРМА́ЦІЇ – див. *Мова преси*, *Мова телебачення і радіо.*

МО́ВА І МИ́СЛЕННЯ – два нерозривно пов'язані види сусп. діяльності, що відрізняються один від одного своєю суттю і специф. ознаками. Мислення – найвища форма актив. відбиття об'єктив. реальності, цілеспрямоване, опосередковане та узагальнене пізнання суттєвих зв'язків і стосунків предметів та явищ. Здійснюється в різних формах і структурах (поняттях, категоріях, теоріях), в яких закріплено й узагальнено пізнавальний та соціально-істор. досвід людства. Процеси мислення проявляються в трьох осн. видах: практично-дійовому, наочно-образному та словесно-логічному. Знаряддям мислення є мова, а також ін. системи знаків (як абстрактних, напр., математичних, так і конкр.-образних, напр., мова мист-ва). Мова – це знакова (у своїй вихідній формі звукова) діяльність, що забезпечує матеріальне оформлення думок та обмін інформацією між членами сусп-ва. Мислення, за винятком його практично-дійового виду, має психічну, ідеальну природу, тоді як мова – це явище за своєю первин. природою фізичне, матеріальне.

З'ясування ступеня і конкр. характеру зв'язку між мовою і мисленням становить одну з центр. проблем теор. мовознавства і філософії мови з самого початку їх розвитку. У розв'язанні цієї проблеми виявляються глибокі розбіжності – від прямого ототожнення М. і м. (Ф. Е. Д. Шлейєрмахар, Й. Г. Гаман) або їх надмір. зближення з перебільшенням ролі мови (В. фон Гумбольдт, Л. Леві-Брюль, біхевіоризм, неогумбольдтіанство, неопозитивізм) до заперечення безпосеред. зв'язку між ними (Ф. Е. Бенеке) або, частіше, ігнорування мислення в методиці лінгв. дослідження (лінгв. формалізм, дескриптивізм).

Діалектич. матеріалізм, метод, спадково найбільшою мірою поширений у вітчизн. мовознавстві, розглядає М. і м. як діалектичну єдність. Мова є безпосеред. матеріальною опорою мислення тільки в його словесно-лог. виді. Як процес спілкування між членами сусп-ва мовна діяльність лише в незнач. частині випадків (напр., при мисленні вголос у розрахунку на сприйняття слухачів) збігається з процесом мислення, звичайно ж, виражається, як правило, вже сформована думка (в т. ч. як результат практично-дійового або наочно-образного мислення).

Словесно-лог. вид мислення забезпечується двома специф. особливостями мови: природно не мотивованим, умовним характером історично усталеного зв'язку слів як знакових одиниць з позначуваними сутностями і членуванням мовленнєвого потоку на відносно обмежені за обсягом формально розмежовані й внутрішньо організовані відрізки – речення. Слова, на відміну від наочних психіч. образів предметів і явищ, не виявляють, за винятком звуконаслідувань, жодних подібностей до природних, чуттєво сприйманих об'єктів, що дозволяє створювати на основі слів і асоціювати з ними не тільки узагальнені уявлення про предмети, а й поняття будь-якого ступеня узагальненості та абстрактності. Речення, що історично беруть свій початок від елементар. висловлювань, зумовили виділення в потоці мислення окр. відносно відмежованих одна від одної одиниць, умовно підводжуваних у логіці й психології під різні види суджень та умовиводів. Проте прямої відповідності між одиницями мислення і співвідносними з ними одиницями мови немає: у тій самій мові одна думка або її компоненти – поняття й уявлення – можуть бути оформлені різними реченнями, словами або словосполуками, а ті самі слова можуть бути використані для оформлення різних понять та уявлень. Крім того, службові, вказівні й под. слова взагалі не можуть позначати понять або уявлень, а, напр., спонукальні, питальні й под. речення розраховані тільки на вираження волевиявів і суб'єктив. ставлення мовців до яких-небудь фактів. Багатовіковий процес оформлення і вираження думок за посередництвом мови зумовив розвиток у грамат. ладі мов низки форм. категорій, частково співвідносних з деякими заг. категоріями мислення, напр., підмет, присудок, додаток та означення наближено відповідають смисловим категоріям суб'єкта, предиката (в різних їх розуміннях), об'єкта й атрибута; форм. категорії іменника, дієслова, прикметника, числівника і грамат. категорії числа наближено відповідають смисловим категоріям предмета або явища, процесу (в т. ч. дії або стану), якості й кількості: форм. категорії сполучників, прийменників, відмінків і грамат. часів наближено відповідають смисловим категоріям зв'язку, відношення, часу і т. д. Категорії, що мають свою підставу в тих самих властивостях дійсності, формувалися у мисленні й мові неоднаково: заг. категорії мислення – прямий результат розвитку самого мислення, а форм. категорії мови – результат не контрольованого мисленням тривалого процесу стих. узагальнення мов. форм, що використовувалися для утворення і вираження думок. Разом з тим у грамат. ладі мов розвиваються обов'язкові для певних частин мови і конструкцій речення форм. категорії, що не мають ніякої відповідності категоріям мислення або відповідають яким-небудь факультативним його категоріям. Напр., категорії грамат. роду означеності / неозначеності, виду дієслова виникають у результаті зумовленого систем. характером мови поширення на всі

слова певної частини мови форм. ознак, властивих в історії мови лише окр. словам і не завжди актуальних для мислення. Другі категорії, як, напр., категорія модальності, відбивають суб'єктивне ставлення мовця до змісту висловлення; треті, як, напр., категорія особи, позначають типові умови усного мов. спілкування і характеризують мову не з боку її функції в мисленні, а з боку функції в комунікації. Грамат. семантика таких категорій (роду, виду тощо) мовцями не усвідомлюється і в конкр. зміст думки не включається. Якщо між семантикою грамат. категорії і конкр. змістом оформлюваної думки, що вимагає вираження, виникає суперечність (напр., при невідповідності грамат. підмета суб'єктові думки), у мові відна-ходяться ін. засоби для адекват. передачі відповід. компонента змісту (напр., інтонація). Тому властиві різним мовам семант. особливості грамат. категорій ніколи не вносять істотних міжмов. відмінностей у зміст оформлюваних за їх допомогою думок про ті самі об'єктивні сутності.

У ході істор. розвитку мови й мислення характер їх взаємодії не залишався незмінним. На поч. етапах розвитку сусп-ва мова, що розвивалася в першу чергу як засіб спілкування, разом з тим включалася в процеси мислення, доповнюючи два первісні його види – практично-дійовий і наочно-образний – новим, якісно вищим видом словесно-лог. мислення і тим самим активно стимулюючи розвиток мислення взагалі. Розвиток писемності посилив вплив мови на мислення і на саму інтенсивність мов. спілкування, значно збільшив можливості мови як засобу оформлення думки. В цілому ж у міру істор. розвитку мислення в усіх видах поступово посилюється його вплив на мову, що позначається гол. чином на розширенні знач. слів, на кількіс. зростанні лекс. та фразеол. складу мови, що відбиває збагачення поняттєвого апарата мислення, і на уточненні та диференціації синтакс. засобів вираження смислових відношень.

Літ.: Выготский Л. С. Мышление и речь. В кн.: Выготский Л. С. Избр. психол. исследования. М., 1956; Мышление и язык. М., 1957; Carrol J. B. Language and thought. Englewood Cliffs, 1964; Колшанский Г. В. Логика и структура языка. М., 1965; Язык и мышление. М., 1967; Общее языкознание [т. 1]. Формы существования, функции, история языка. М., 1970; Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления. М., 1971; Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Ленинград, 1972; Kainz F. Über die Sprachverführung des Denkens. Berlin, 1972; Лурия А. Р. Язык и сознание. М., 1979; Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. М., 1979; Потебня О. Думка і мова. В кн.: Естетика і поетика слова. К., 1986; Семчинський С. В. Мова і мислення. В кн.: Семчинський С. В. Заг. мовознавство. К., 1996.

О. С. Мельничук.

МО́ВА І СУСПІ́ЛЬСТВО – нерозривна єдність двох явищ, пов'язаних між собою як часткове і загальне, як невід'ємна сторона й одна з обов'язкових ознак цілої сусп. системи в її безперервному функціонуванні. Найтиповішим видом сусп-ва є етнічне (етнос), народ, а найтиповішою його ознакою – *мова.* Мова як найважливіший засіб спілкування здатна обслуговувати сусп-во в усіх сферах люд. діяльності. І хоч зміни в неї можуть вносити окр. сусп. групи, а то й поодинокі мовці, остаточне прийняття цих змін залежить від згоди на них сусп-ва в цілому.

На будь-якому етапі розвитку мова як сусп. явище виступає і як сусп.-істор. норма. Тенденція до цього спостерігається уже в носіїв найдрібніших *говірок* і виявляється у визнанні тільки своєї говірки та відкиданні тих рис суміж. говірок, що суперечать їхнім говірковим нормам. В основу норми літ. мови лягають, як правило, особливості найвпливовішої говірки (*діалекту*) певної мови. Проте, оскільки цей діалект (чи говірка) починає репрезентувати певну мову в цілому, він позбувається вузько-місцевих, нехарактерних для ін. діалектів мови рис, залучаючи до свого складу чимось перспективні для розвитку літ. мови риси ін. діалектів. Тим самим первісне діалектна основа літ. мови стає наддіалектною, відбиваючись особливо в творах фольклору, нар. поезії, мовні норми яких стають зразковими і набувають значного поширення.

Кожна мова, розвиваючись у часі й просторі, має відмінності між її фіксаціями, зробленими в різні періоди її історії, а також між місц. різновидами (говірками, *говорами*, *наріччями*). Гол. критерієм при визначенні того чи того мов. утворення як мови чи діалекту є не стільки його суто лінгв. особливості, скільки, знову ж таки, сприйняття сусп-ва: часом дуже віддалені з лінгв. погляду мовні утворення виступають як діалекти (напр., верхньо- і нижньонімецькі), тим часом порівняно близькі мовні утворення розглядаються як окр. мови (напр., болгарська і македонська). Крім часового і просторового вимірів, мова має схильність диференціюватися ще й соціально. На відміну від розвитку в часі й просторі, що відзначається особливостями на всіх рівнях (фонет., грамат., лексикофразеологічному), соціальні різновиди мови (соціолекти, варіанти мови, характерні для різних сусп. прошарків, профес. жаргони), як правило, розрізняються тільки лексично. Проте й соціальні різновиди відіграють важливу роль у її розвитку (напр., у творенні стилів літ. мови, профес. лексики), не кажучи вже про те, що неперехідної грані між соціолектами (й професіоналізмами) та ін. виявами мови, напр., діалектами, архаїчними її шарами, не існує. Відмираючи, мова може в ост. період свого існування ставати засобом спілкування лише певних соціальних або профес. груп, трансформуючись у своїх субстратних рештках у якесь *арго* (жаргон), що зближує її з соціальними варіантами мови; і, навпаки, щойно виникла мова, доки вона пошириться серед усіх прошарків етн. сусп-ва, може бути приналежністю лише окр. соціальних верств. Наслідком соціального розвитку певного лінгв. утворення є й витворення на його основі літ. мови, що виникає внаслі-

док піднесення сусп. статусу його до рівня мови. Літ. мова, хоч у її основі лежить певний діалект, завдяки тому, що її сусп. функція порівняно із станом діалекту значно підноситься, набуває більшої розвиненості. Ті ж риси, що властиві певною мірою кожному мов. утворенню (говірці, говорові, наріччю, мові), а саме – вибірковість, традиційність, правильність – набувають у літ. мові особливої обов'язковості з огляду на те, що всі часткові норми стосовно елементів мов. системи і їхнього використання зазнають повної кодифікації. Літ. мова збагачується завдяки використанню усіх наявних засобів базового та ін. діалектів мови, потенційних внутр. ресурсів мови (зокрема, тенденцій словотворення), а також більшою чи меншою мірою за допомогою зовн. (лексичних) і внутр. (семантичних, тобто, кальок) запозичень з ін. мов. У зв'язку з надзв. розширенням своїх функцій у літ. мові за сприятливих обставин розвиваються різноманітні, насамперед функціональні, стилі (діловий, науковий, публіцистичний, стиль худож. л-ри тощо), що передбачає збагачення мови стиліст. синонімами різних рівнів.

Поява етносів у процесі сусп. розвитку людства супроводжувалася виникненням їхніх мов. Для первісного сусп-ва були характерні такі спільноти, як рід, плем'я, племінний союз, яким відповідали родові або племінні мови, мови племінних союзів. За феодалізму формувалися народності, а отже, почали з'являтися їхні мови. З розвитком капіталізму виникли виразніші, ширші етн. об'єднання – нації, яким відповідають мови окр. націй. Через подрібненість феод. держав (зокрема у Європі), а також слабку ще розвиненість мов окр. народностей для феодального сусп-ва було характерне використання паралельно з мовою своєї народності надетнічних (екстериторіальних, часто мертвих) мов типу латини (у народів Зх. і Центр. Європи), старослов'ян. мови (у православних слов'ян, а також румунів і молдаван) тощо. З розвитком нац. мов, які стали виконувати всі сусп. функції, необхідність у цьому відпала. Однак потреба в міжнар. зв'язках зумовила доконечну необхідність виділення ряду живих мов для обслуговування цих зв'язків. Так, у ролі т. з. світових мов сьогодні виступають найпоширеніші нац. мови – англійська, французька, німецька, іспанська, російська тощо. Дедалі гострішою стає потреба в існуванні універсальної єдиної «іноземної мови», у функції якої найзручніше використовувати планову (штучну) мову. Найпоширенішою й ефективно використовуваною (уже понад 100 років) виявилася тут мова есперанто (див. *Інтерлінгвістика*), відносно незначне поки що поширення якої, очевидно, пояснюється не стільки її лінгв. недосконалістю, скільки тим, що мовна ситуація світу, розвитку людства як суми етн. сусп-в ще не досить визріла для масового застосування цієї мови, оскільки в обставинах, які існують, потреби людства ще задовольняють нац. мови вужчого використання і ті з них, які застосовують також у ролі т. з. світових мов.

У контексті заг. проблематики М. і с. укр. мова має багато своєрід. моментів. Вона досягла відносно високого рівня досконалості у своєму внутр. розвитку, однак останній певною мірою гальмується і поки що недостатньо убезпечений від рецидивів регресу. Держ. статус укр. мови з 1989 на тер. України – осн. місця її поширення – лише утверджується. Для укр. сусп-ва характерне те, що укр. мова використовується різною мірою у різних частинах України. Якщо в Зх. Україні (Галичина, Зх. Волинь, Буковина, Закарпаття) рідна мова українцями використовується однаковою мірою незалежно від їхнього соціального статусу, професії, освіти, міського або сільського походження, то на Наддніпрянщині (особливо на Сході й Півдні) уживаність її узалежнена від соціальної, професійної, освітньої та ін. ситуацій, в яких перебувають її потенц. користувачі. Щодо нац. меншин України (див. *Мови національних меншин в Україні*), то ступінь поширеності серед них укр. мови, особливо на Сході й Півдні України, ще нижчий. Значною є частка українців, що схильна вважати рідною мовою російську. Російськомовними здебільшого є великі міста Сх. і Пд. України. Зазначені особливості у функціонуванні й поширеності укр. мови в Україні випливають з обставин її історії – таких, зокрема, як: 1) тривалі періоди відсутності укр. державності (спроби її відновлення були невдалими або короткочасними); 2) входження тер. України протягом століть до складу різних держав (об'єднання осн. масиву етнічних укр. земель в єдиній державі стало можливим лише після 2-ї світ. війни); 3) зумовлений значною мірою церковнослов'ян. мов. традицією багатовіковий відрив освічених українців від власної живомов. основи (формування сучас. літ. мови на нар. основі розпочинається тільки після цілковитої втрати Україною решток автономії, перетворення її на колоніальний придаток Росії); 4) розташування України між двома могутніми слов'ян. країнами – Росією та Польщею, які намагалися її повністю мовно й культурно асимілювати (русифікувати або полонізувати); 5) болісний і затяжний процес формування нац. інтелігенції, осн. носія нац. свідомості й літ. мови (її формуванню всіляко протидіяли держави, до складу яких увіходила Україна). Нічого, по суті, не змінилося в рад. період, бо імпер. традиції дорев. Росії (тільки під демагогіч. прикриттям нової фразеології) діяли і далі ще жорстокіше, будучи спрямованими як на пряме фізичне знищення укр. народу, а відтак і мови (голодомор 1933, періодичні масові репресії, насамперед проти укр. інтелігенції, мов. геноцид), так і на його поступову денаціоналізацію (демогр. політика вивезення українців поза межі України і завезення неукр. населення на її територію, поступова ліквідація освіти укр. мовою аж до серед. школи, насильне і

цілковите усунення укр. мови зі сфери держ. управління й виробництва тощо). Все це поставило дальше існування укр. сусп-ва і укр. мови перед серйозною загрозою. Тим часом логіка розвитку людства і, зокрема, народів Європи вимагає утвердження і розвитку суверенної України, а отже, її нац. культури і мови. Здобуття Україною 1991 держ. незалежності було істор. закономірністю. У нових умовах розвиток укр. етн. сусп-ва, носія укр. мови, як і розвиток самої укр. мови є одним з найефективніших засобів консолідації українців, усіх народів України. Програма розвитку мов в Україні (див. *Закон УРСР «Про мови в Українській РСР»*) підносить статус укр. мови до рівня державної. Укр. мова як державна не тільки не виключає, а й передбачає збереження та розвиток мов ін. народів України. Держ. статус має забезпечити її норм. розвиток як нац. мови українців і як засобу міжнац. спілкування народів країни. Однак Закон про мови впроваджується непослідовно, нерішуче, а часто одверто саботується.

З огляду на кризовий стан укр. мови, особливо на Сході й Півдні України, крім суто організаційних держ. заходів, які не будуть ефективними, якщо сусп-во не усвідомлюватиме їхньої потреби, життєво необхідним є зміцнення мов. стійкості укр. народу, посилення дієвості джерел, що її живлять, а саме – нац. традиції, нац. свідомості та солідарності, нац. культури, злагоди й співпраці між українцями та ін. народами країни. Це, зі свого боку, передбачає подолання зовн. і внутр. перешкод, що заважають животворності зазнач. джерел. Дієвості джерела нац. традиції в Україні заважала і заважає досі фальсифікація історії України, історії укр. мови, укр. культури в цілому, а також сучас. укр. л-ри. На догоду політ. спекуляціям імперського, шовініст. ґатунку, нехтуючи канонами наук. об'єктивності, фальсифікатори силкуються відірвати українців від традиції Київ. Русі, позбавити їх власної історії. Появу укр. мови і в працях рос. учених (Ф. Філін), і в публіцист. творах (О. Солженіцин) намагаються показати не як наслідок тривалого й закономір. процесу, що привів до формування трьох східнослов'ян. мов у часи Київ. Русі, а як результат «історичної випадковості» значно пізнішого періоду (монг.-татар. навали, польс.-лит. панування). Тим самим воскрешається антинаукова, часом і тепер проголошувана концепція існування й досі «триєдиного російського народу у складі трьох його різновидів» – великоросів, українців (малоросів) і білорусів, що взагалі перекреслює існування українців як окр. народу. Нац. традиція у галузі укр. л-ри всіляко нівелювалася замовчуванням багатьох письменників, їхніх творів, цілих літ. напрямів, а також, з одного боку, викривленою інтерпретацією життя і творчості укр. класиків, де затушковувалися нац.-визвольні, патріот. мотиви і виділялися соціальні, а, з другого, замість виявлення їхньої самобутності перебільшено підкреслювався «благотворний» вплив на них рос. л-ри. Фактично всі ці дії були спрямовані на те, щоб позбавити укр. л-ру нац. традиції, самобутності, перетворити, зрештою, на бліду тінь рос. л-ри. До знецінення укр. нац. традиції у галузі культури веде беззастережне віднесення тільки до рос. культури цілої низки укр. діячів – письменників, художників, композиторів, учених (Феофан Прокопович, В. Боровиковський, Д. Бортнянський, М. Остроградський, О. Потебня, В. Вернадський та ін.).

Чимало шкоди завдано нівеляцією нац. традиції у галузі мови, де доходило, по суті, до її деукраїнізації та русифікації. У ній знищувалися своєрідні особливості (фонет., грамат., лекс.-фразеологічні) під приводом того, що вони, мовляв, призводять до відриву України від Рад. Союзу, а в мову силоміць уводилися рос. слова і кальки. Нац. свідомість та солідарність викорінювалися під приводом класової боротьби з укр. буржуазією – тотальними репресіями проти нац. інтелігенції, селянства Сх. України («розселянення», голодомор 1933 тощо) як гол. носія укр. нар.-розмовної мови на Наддніпрянщині. Після 1939 аналогіч. репресій зазнало населення Зх. України як національно розвиненішої частини країни. Ці геноцидні заходи і замаскована під протибуржуазну антинаціональна діяльність рад. влади і КПРС своїми фальшивими гаслами підривали як розвиток укр. нац. свідомості (оголошуваної «націоналістичною»), так і нац. солідарності (кваліфікованої як «антинародна», «буржуазно-націоналістична», концепція «єдиного потоку»). Українців було штучно поділено на кілька позбавлених єдності соціально-нац. груп – сх. українців («східняків»), зх. українців («західняків»), інтелігенцію, селян, протиставлених, крім цього, й мовами або їх сурогатами (українська, російська, суржик). Дієвості джерела нац. культури заважала хибна теорія рад. культури, начебто «соціалістичної змістом, національної формою» (коли і зміст у культурі має бути національним, тобто щільно пов'язаним з нац. життям в усіх його виявах і складності). Дієвості джерела нац. злагоди і співпраці заважало застосування фальшивого жупела «українського буржуазного націоналізму» щодо українців і звинувачення у націоналізмі всіх нац. груп і меншин (крім росіян) в Україні при одночасному проголошенні як єдино «інтернаціонального» російського і російськомов. населення України. Зазначені перешкоди стояли (і певною мірою ще стоять) на заваді консолідації укр. сусп-ва, природ. розвиткові укр. мови, відродженню нац. мов ін. народів України. Саме тому, поряд зі здійсненням орг.-політ. заходів, утвердженням державності України, потрібне глибоке наук. вивчення проблематики мови і сусп-ва стосовно укр. мови в Україні.

Проблеми М. і с. вивчає *соціолінгвістика*.

Літ.: Шор Р. О. Язык и общество. М., 1926; Жирмунский В. М. Нац. язык и социальные диалекты. Ленинград, 1936; Крысин Л. П. Язык в совр. обществе. М., 1977; Семчинський С. В. Заг. мовознавство. К., 1988; Ткаченко О. Б. Проблема мов. стійкості та її джерел. «Мовознавство», 1990, № 4; Ткаченко О. Б. До проблеми мов. стійкості (питання внутр. перешкод). «Мовознавство», 1991, № 2.

О. Б. Ткаченко.

МÓВА-ПОСЕРÉДНИК – див. у ст. *Машинний переклад.*

МÓВА ПРÉСИ – жанровий різновид *публіцистичного стилю*, що використовується в засобах масової інформації і виконує інформат. функцію. Це мова період. видань, які розповідають про події внутр. та зовн. життя регіону (галузі), країни. М. п. орієнтується на загальноліт. норми. В ній виробляються певні соціальні та мовні *стереотипи.* Існують мовні *кліше* як специф. форми швидкої подачі й сприймання інформації. Відповідну функцію виконують рубрики, заголовки публікацій, урізноманітнені шрифтами, синтакс. формами. Інформат. функція М. п. зумовлює використання різноманіт. жанрів у газеті, журналі (інформація, кореспонденція, стаття, інтерв'ю, репортаж, нарис, огляд і под.). Різняться щодо мов. особливостей власне інформативні та аналіт. жанри. Одна з характерних ознак М. п. — експресивність вислову як засіб досягнення макс. впливу на читача. Мові переваж. більшості газ. жанрів не властиві ускладнені метафор. образи, якими послуговується *художній стиль*, натомість журналісти часто звертаються до вдало обіграного фразеологізму, використовують прийоми афористичності у заголовках, ремінісценції з відомого класич. твору, нар. пісні тощо. Газети і журнали сприяють поширенню у загальномов. практиці наук. *термінів*, *запозичених слів*. Об'єктивна ознака М. п. — автоматизація і стандартизація мовних засобів. Від цих явищ треба відрізняти негат. процес витворення *штампів* як серійної уніфікації газ. мови (напр.: **витоки духовності**, **витоки патріотизму**, **витоки творчості**, **витоки музичного мистецтва**). Загальновідомий вислів «Кожна доба має свою мову» насамперед стосується соціальних оцінок, що наявні в М. п. Напр., про добу тоталітаризму свідчать вислови типу **«вождь народів»**, **«батько всіх племен і народів»**, **«керівна й спрямовуюча роль партії»** і под. Час дем. змін у сусп-ві, розпад СРСР і проголошення незалежності України активізували такі поняття, як **«правова демократична держава»**, **«національне відродження»**, **«статус народного депутата»** та ін. На творцях газ. мови лежить відповідальність за чистоту літ. мови, дотримання лекс., грамат., стиліст. норм. Масово тиражовані мовні помилки знижують рівень культури мови, викликають негат. оцінку т. з. газетярської мови.

М. п. посідає важливе місце в історії укр. культури. Запровадження укр. мови в практику період. видань — складний процес в умовах бездерж. існування укр. нації. Період. видання, пропагуючи політ., наук. та ін. думку в Україні, виховуючи естет. смаки через публікацію худож. творів, утверджували поліфункціональність укр. літ. мови, сприяли формуванню мовно-культур. середовища. Період 19–20 ст. позначений тенденціями стандартизації правопис. норм літ. мови, змаганнями за єдину літ. мову в умовах роз'єднання укр. нації різними державами, а також в умовах пост. цензурних утисків. Мова преси віддзеркалює і стан укр. літ. мови, і заг. стан нац. культури, що зумовлює різні підходи до її вивчення. Соціально-культур. аспект аналізу пов'язаний з дослідженнями історії виникнення і функціонування укр. преси; власне лінгв., культуромовний аналіз період. видань стосується оцінки якості їхньої мови, розширення словника, взаємодії експресії та стандарту. В 70–90-і рр. 20 ст. М. п. стала об'єктом соціолінгв. досліджень, зокрема й щодо культури мови, оновлення словника за рахунок питомих укр. слів, що функціонували в літ. мові поперед. періоду, а також за рахунок *запозичень.* М. п. відбиває тенденції розвитку загальноліт. норм укр. мови.

Літ.: Нечуй-Левицький І. Сьогочасна часописна мова. «Україна», 1907, січень–березень; Гладкий М. Наша газ. мова. Х., 1928; Жовтобрюх М. А. Мова укр. преси (До серед. дев'яностих років XIX ст.). К., 1963; Його ж. Мова укр. період. преси (кін. XIX – поч. XX ст.). К., 1970; Мова сучас. масово-політ. інформації. К., 1979; Яцимірська М. І. Мова газ. публіцистики. «Журналіст України», 1982, № 9; Особливості мови і стилю засобів масової інформації. К., 1983; Сербенська О. А. Мова газети в аспекті соціально-культур. розвитку сусп-ва. «Мовознавство», 1988, № 4; Пономарів О. Д. Стилістика сучас. укр. мови. К., 1992; Коць Т. А. Функціонування варіантів у ЗМІ (на мат-лі газет 90-х рр. XX ст.). «Мовознавство», 1997, № 6; Стишов О. А. Укр. лексика кін. XX ст. (на мат-лі засобів масової інформації). К., 2003.

С. Я. Єрмоленко.

МÓВА ТЕÁТРУ – жанровий різновид *художнього стилю*, пов'язаний зі сферою театр. мист-ва. Формування і розвиток укр. театру засвідчують взаємодію усної і писемної форм мови. М. т. має свою специфіку. Компонентом театр. вистави є драм. твір. М. т. — один з показників акторського професіоналізму, що визначає рівень культури театр. мистецтва в цілому. Сценічна мова здебільшого — еталон. зразок *літературної мови.* На перших етапах зародження і становлення укр. театру існувала проблема утвердження укр. літ. мови як осн. засобу втілення драматург. матеріалу. Із звучанням укр. слова на сцені пов'язані тенденції збагачення функцій укр. літ. мови, розширення її стильових різновидів. Україномовні партії у рос. водевілях О. Шаховського, П. Семенова стали засобом створення сцен. образів українців. Драматургія І. Котляревського і Г. Квітки-Основ'яненка започаткувала народнорозм. основу М. т. На поч. 19 ст. новий струмінь у мовну майстерність театру вносить актор. мистецтво М. Щепкіна, який прагнув на сцені передавати характер нац. мови; навіть його манера читання органічно випливала з поет. складу укр. мови. Згодом М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий не тільки наповнили укр. слово громадян. змістом, а й піднесли народнорозм. мову на рівень літературної, збагативши словник і си-

стему худож. мислення акторів. Корифеї театру М. Кропивницький, М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, викорінюючи примітивні прийоми т. з. патякання, на практиці доводили, що укр. слово на сцені може бути висохудожнім, естетичним. У перші десятиліття 20 ст. театр не змінив своїх традицій щодо культури мови. В режисерів різних творчих напрямів Г. Юри та Л. Курбаса робота над словом велася одночасно з пошуками нових форм театр. мист-ва. Вони заперечували декламаційність, співучі інтонації та ін. мелодраматичні ефекти. Мовні партитури вистав Л. Курбаса ввійшли в історію укр. театру. Багатство актор. індивідуальностей у 30–60-і рр. (І. Мар'яненко, А. Бучма, Ю. Шумський, Н. Ужвій), різнобарвність мов. засобів, інтонац.-голосових партитур свідчать про високі естет. засади укр. театр. мист-ва. Поширена двомовність акторів у 70–80-х рр. спричинилася до зниження культури мови в укр. нац. театрі, втрати актор. професіоналізму. На сцен. практиці акторів позначилася стихія «суржикової» мови. Подолати ці негат. тенденції прагнуть майстри сцени, які дбають про відродження традицій укр. театру, про шліфування загальноліт. мовних норм і реальне утвердження держ. статусу укр. мови.

Літ.: Станиславский К. С. Работа актера над собой. В кн.: Станиславский К. С. Собр. соч., т. 3. М., 1955; Карасьов М. М. К. С. Станіславський і сцен. мова. К., 1963; Укр. драм. театр, т. 1–2. К., 1967; Сокирко Л. Г. Слово актора. К., 1971; Черкашин Р. О. Художнє слово на сцені. К., 1989.

А. О. Гладишева.

МÓВА ТЕЛЕБÁЧЕННЯ І РÁДІО – жанровий різновид *публіцистичного стилю*, що використовується в засобах масової інформації. Реалізується в усній формі *літературної мови* за допомогою тех. засобів передачі інформації. Характерні ознаки М. т. і р. – усна природа інформації (див. *Усна публічна мова*), використання *монологів* і *діалогів*, чергування підготовленого і спонтанного (непідготовленого) мовлення. М. т. і р. відбиває сусп. становище укр. літ. мови і водночас впливає на поширення мовно-літ. норм, на вироблення стильових різновидів розмовної літ. мови. Практика прямого ефіру виявляє особливості індивід. стилів, а також тер. та соціальних діалектів.

Радіо- і тележурналісти використовують комплексний вплив слова на слухача, глядача через муз. або зоровий супровід мов. інформації, через використання чол. та жін. голосів, їх чергування в ефірі. Радіо- і телеефір зберігають живе слово носіїв літ. мови – письменників, науковців, акторів, демонструють оратор. мистецтво, мистецтво публіч. спілкування політиків, держ. і культур. діячів. Мова усного спілкування виконує через радіо- й телеефір не лише інформативну, пізнавальну та виховну, а й естет. функцію. М. т. і р. відбиває характер спілкування між учасниками комунікат. акту. В ній виявляються соціальні, псих. основи вільного, розкутого або, навпаки, скутого спілкування. Останнє часто спричинене дією мікрофона, камери, що порушують природність мов. поведінки особи. Специфіка М. т. і р. зумовила виникнення поняття «Стиль масової інформації». Диктори, ведучі радіо- і телепередач, звертаючись безпосередньо до слухача або глядача, використовують різні засоби ефективного впливу на аудиторію, зокрема через прийоми *інтимізації мови*.

Укр. мова на радіо і телебаченні до проголошення незалежності України (1991) була обмежена у своїх сусп. функціях. Відсутність досконалих сучас. тех. засобів і відповідно підготовлених нац. кадрів радіотелеіндустрії позначається на інформат., естет., виховній дії М. т. і р. Держ. статус укр. мови змінив її роль у засобах масової інформації. Збільшилася кількість передач укр. мовою, урізноманітнюється радіо- й телестилістика, посилюється роль мови у вихованні нац. свідомості українців. На радіо і телебаченні запроваджено спец. передачі з питань *культури мови*, про укр. мову («Уроки української мови», «Рідна мова» та ін.).

Літ.: Каранська М. У. Про укр. мову в радіопередачах Укр. респ. радіокомітету. В кн.: Про культуру мови. К., 1964; Баранник Д. Х. Усний монолог (Заг. особливості мов. структури). Дп., 1969; СУЛМ. Стилістика. К., 1973; Журналістика: Преса. Телебачення. Радіо, в. 1–25. К., 1976–99.

С. Я. Єрмоленко.

МÓВА ФОЛЬКЛÓРУ – мова усної нар. творчості (пісень, казок, легенд, приказок і прислів'їв, замовлянь, заклинань та ін.), що своєю лексикою, фразеологією, граматикою, фонетикою засвідчує існування глибин. коріння нац. мови. Підхід до М. ф. як до специфічно організованих виражальних засобів, що виконують естет. функцію, зумовлює віднесення її до системи функц. стилів *літературної мови* або до різновидів *художнього стилю*. Фолькл. джерела літ. мови відбивають своєрідність нац.-мовної картини світу, втіленої в просторових, часових, морально-етич. поняттях. М. ф. – джерело фольклоризму в сучас. літ. мові, за яким, зокрема, визначаються традиційні та новатор. тенденції у розвитку мовно-стиліст. засобів. Поряд з такими формами існування нац. мови, як літ. мова і діалекти, М. ф. характеризується ознакою наддіалектності, що наближає її до літ. мови. Наддіалектність найвиразніше виявляється у мові нар. пісні, менше – казки, найвідчутніший вплив діал., говіркових норм в оповідних жанрах. Просторово-часові відміни фолькл. творів спричиняються до формування своєрідних синонімич. рядів, в яких локальна прив'язаність і семант. окресленість лекс. одиниці нейтралізуються (пор. взаємозамінність у нар. піснях найменувань типу **ліс**, **луг**, **бір**, **гай**, **діброва**, **байрак**, **пуща**, **ліщина** та ін.). Як синоніми в цілісній системі фолькл. виражальних засобів виступають слова **квітонька**, **квіточка**, **цвіточок**, **чічка**, **квітонько**, **цвітина** і т. п. Фолькл. формули об'єднують зачини й кінцівки нар. казок, пост. епітети, народнопоет. фразеологію типу **виплакати очі**, **заплакати дрібними**

сльозами, дрібні сльози ронити, за дрібними слізоньками стежечки не бачити, сльоза сльозу побиває, тавтол. звороти **вечір вечоріє, ноченьку ночувати, вечероньку вечеряти, терном отернити, журитися журно, гіллям гіллявая, воленьку вволити, суди судити** тощо. Здрібніло-пестливе знач. таких форм, як **матусенька, сусідонька, братику, спатоньки** і под., що характерні для М. ф., є підставою для виділення народнопоет. лексики в словнику сучас. укр. літ. мови.

М. ф. – предмет лінгвофольклористики, істор. поетики, семіотики худож. л-ри. Через неї передається світогляд народу, зокрема, його сприймання космосу, органічного зв'язку з навкол. природою, відбиваються характерні заняття людей у певні істор. часи тощо. Століттями формувалися народнопоет. словник, фразеологія, жанрово відмінний синтаксис, усталювалися вислови-формули, традиц. мотиви і нац. мовна символіка (пор. символи росл. світу **хрещатий барвінок, зеленеє жито, рута-м'ята, червона калина, тройзілля** та ін.). За фолькл. мовними формулами простежуються формування народнопоет. концепції світу, взаємовпливи нац. культур. Мова укр. фольклору вивчається з погляду значення її для мовотворчості окр. письменників, для стиліст. диференціації виражальних засобів літ. мови, а також як самодостатній щодо структурно-семант. організації та естет. функцій предмет у системі нац. культур. вартостей.

Літ.: Потебня А. А. Объяснение малорус. и сродных нар. песен, ч. 2. Колядки и щедровки. Варшава, 1887; Житецкий П. И. Мысли о нар. малорус. думах. К., 1893; Сумцов М. Ф. Вага і краса укр. нар. поезії. Черкаси, 1917; Білодід І. К., Ващенко В. С. Фолькл. компонент основи худож.-естет. засобів мови. В кн.: Про культуру мови. К., 1964; Франко І. Я. Студії над укр. нар. піснями. В кн.: Франко І. Я. Зібр. тв., т. 43. К., 1986; Єрмоленко С. Я. Фольклор і літ. мова. К., 1987; Поповський А. М. Мова фольклору та худож. л-ри Пд. України XIX – поч. XX ст. Дп., 1987; Його ж. Нормат. тенденції в мові фольклору Пд. України XIX – поч. XX ст. Дп., 1988.

С. Я. Єрмоленко.

МО́ВА ХУДО́ЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУ́РИ – див. *Художній стиль.*

МО́ВИ НАЦІОНА́ЛЬНИХ МЕНШИ́Н В УКРАЇ́НІ. Крім носіїв укр. мови – українців, основного нас. країни в усіх її регіонах, за винятком АР Крим, де більшість становлять росіяни, а корінним етносом є кримські татари, в Україні, за переписом 2001, проживає понад 130 ін. національностей (22,2 % усього населення). З них найпоширенішими є: росіяни (17,3 %), білоруси (0,6 %), молдовани (0,5 %), кримські татари (0,5 %), болгари (0,4 %), угорці (0,3 %), румуни (0,3 %), поляки (0,3 %), євреї (0,2 %), вірмени (0,2 %), греки (0,2 %), татари (0,2 %), цигани (0,1 %), азербайджанці (0,1 %), грузини (0,1 %), німці (0,1 %), гагаузи (0,1 %). Мову своєї національності визнали рідною: росіяни (95,9 %), угорці (95,4 %), кримські татари (92,0 %), молдовани (70,0 %), болгари (64,1 %), азербайджанці (53,0 %), вірмени (50,4 %), цигани (44,7 %), грузини (36,7 %), татари (35,1 %), білоруси (19,8 %), поляки (12,9 %), німці (12,2 %), греки (6,4 %; її носії вживають у побуті румейські говірки грец. мови), євреї (3,1 %; в основному їдиш).

Носіїв мов нац. меншин залежно від часу поселення на тер. України можна поділити на 3 групи: 1) ті, які здавна, щонайменше з 19 ст., живуть в Україні; 2) ті, що з'явилися в Україні між 1-ю і 2-ю світовими війнами; 3) ті, які почали селитися в Україні після 2-ї світ. війни (з'явилися тут внаслідок посилення зв'язків із країнами т. з. третього світу – Азії, Африки, Лат. Америки).

Якщо в першому випадку носії певної мови живуть великими скупченнями в певних місцевостях і поширеність їхньої мови локалізована, то в другому і третьому вони розпорошені (переважно в містах), тому точно визначити територію їх поширення неможливо. До першої групи належать носії російської (переважно Сх. і Пд. України), білоруської (Полісся), польської (Житомирщина, Вінниччина, Галичина, частково Буковина), чеської (Волинь), словацької (Закарпаття), болгарської (Одес. і Запоріз. області), їдишу (переважно великі міста Правобережжя і Зх. України – Київ, Одеса, Чернівці), німецької (Зх. Закарпаття), румунської (Буковина, Сх. Закарпаття, Одес. і Кіровогр. області), албанської (Одес. і Запоріз. області), грецької (Донец. обл.), циганської (Закарпаття, Крим і Одес. обл.), вірменської (міста Сх. України), новоассирійської (Донец. обл., частково міста Наддніпрянщини), татарської (Сх. Україна, переважно Донбас), гагаузької (Одес. обл.), чуваської (Крим), естонської (Крим), угорської (Закарпаття). Друга група охоплює носіїв мов литовської, латиської, частково іспанської (за винятком кубинців, що оселилися в Україні після 2-ї світ. війни), таджицької, осетинської, узбецької, казахської, азербайджанської, киргизької, туркменської, башкирської, комі, марійської, мордовської-ерзя, мордовської-мокша, удмуртської, грузинської, аварської, даргинської, лезгинської, чеченської. До третьої групи належать ті, що розмовляють арабською, корейською, в'єтнамською та ін. мовами.

Рос. мову визнали за рідну 29,6 % населення України. Такий стан зумовлений поперед. тривалою цілеспрямованою політикою т. з. інтернаціоналізації, тобто мовного зросійщення України. Це знайшло вияв у голодоморі 1932–33, спрямованому проти укр. селянства, репресіях 1920–70 над інтелігенцією (українцями, а також поляками, німцями, євреями, греками, болгарами та ін.), у ліквідації освіти й преси мовами нац. меншин (викладання нац. мовою було збережено тільки для частини поляків у Зх. Україні, румунів, молдован та угорців), у депортації українців під час колективізації, оргнаборів тощо за межі України і в організованому переселенні в Україну рос. і російськомов. населення з ін. республік. Унаслідок цього в Україні склалася ненормальна демогр. й мовна ситуація, кризова щодо укр. мови (особливо в сх. і пд. областях) та ін. нерос. мов. Про кризовий стан більшості мов нац. меншин країни (крім росіян) свідчить порівняння даних

1988 про кількість носіїв нац. мов з чисельністю відповід. меншин: євр. мова – 34 504 чол. при кількості євреїв – 485 975 чол.; білоруська – відповідно 155 710 і 439 858, польська – 27 361 і 218 891, естонська – 1 292 і 4 208, німецька – 8 758 і 37 912 чол. і т д.

Як свідчить новітня історія України, у 20–30-і рр. з суто тактич. міркувань (потреба агітації на користь «світової революції») для тих народів, що жили в Україні, утворювалися школи з викладанням нац. мовою (зокрема, польські, німецькі, молдавські, єврейські, болгарські, грецькі, вірменські, чеські, ассирійські). Працювало спец. вид-во – Укрдержнацменшвидав, що випускало л-ру мовами нац. меншин. Існували нац. райони, де мова відповід. меншини використовувалася поряд з українською як мова офіційна. Цей ілюзорний курс на розгортання нац.-мовного будівництва серед нац. меншин України відбувався паралельно з кампанією т. з. *українізації*, нібито з метою поширення укр. мови як офіц. мови УСРР. У 1930–33 у зв'язку зі стабілізацією у країнах Зх. Європи і США та втратою надії на близьку революцію у світі, а також посиленням міжнар. ізоляції СРСР усе це «національне будівництво» почало згортатися, а його актив. учасників піддано репресіям. Ліквідовано майже всі школи нац. меншин, за винятком російських, а в 70-х рр. почалася ліквідація уже й укр. шкіл. Тим самим під прикриттям гасла т. з. інтернаціоналізації керівні кола СРСР послідовно продовжували внутр. політику Рос. імперії, спрямовану на «обрусіння інородців», тобто нерос. народів. У 90-х рр. з прийняттям *Закону про мови в Українській РСР* становище починає поступово виправлятися. На філол. ф-ті Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка утворено кафедру мов і л-р народів України. Зроблено перші кроки для впровадження викладання болг. мови та л-ри в місцях компактного проживання болгар. Відкрилися євр. школи з викладанням івриту та їдишу. Відновилося викладання у школах грец. мови. Польс. школи з'явилися також у сх. областях. З поверненням кримських татар у Крим видруковано підручники кримськотат. мови. Для видання підручників мовами нац. меншин України (польс., болг., рум., угорською тощо) утворено спеціальне видавництво. Здійснюються радіомовлення і телепередачі М. н. м. в У. (зокрема угорською і румунською). Дедалі більше газет і журналів виходить мовами нац. меншин, зокрема в Києві видаються польс. мовою газ. «Kyrier Kijowski» і журн. «Krynica», мовою їдиш в Одесі – альм. «Мамелошн» («Рідна мова») тощо. Виникли і виникають наук. осередки, де досліджуються ці мови (в Києві, Ужгороді, Чернівцях, Одесі, Сімферополі, Донецьку, Запоріжжі). Важливу роль для відродження мов і культур нац. меншин України відіграють нац.-культурні т-ва, а також зв'язки з країнами, де мова відповідної нац. меншини є державною. Тут використовуються різні форми співпраці й допомоги (організація шкіл, літнього відпочинку дітей на істор. батьківщині – у Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщині), відновлення і буд-во церков відповід. конфесій. Осв. заклади й гуртки для вивчення мови й культури нац. меншин при цьому не є виключно призначеними для представників відповід. меншини, а приймають усіх охочих. Тому в Криму є випадки навчання росіян у кримськотат. школах, на Волині в роботі білорус. гуртка «Зорка Венера» беруть участь українці. Отже, те, що проголошення незалежності України передбачає, поряд з відродженням і розвитком укр. мови та культури, вільний дух. розвиток усіх народів, які живуть в Україні, є не тільки декларацією, а й цілком реальним, здійснюваним повсякчасно фактом.

Літ.: Наулко В. І. Етн. склад нас. Укр. РСР: Стат.-картогр. дослідження. К., 1965; Його ж. Геогр. розміщення народів в УРСР: Додаток до «Карти сучас. етн. складу нас. Укр. РСР». К., 1966; Нац. склад нас. України та його повні ознаки (за даними Всеукр. перепису населення 2001). К., 2003.

О. Б. Ткаченко.

МО́ВИ ПИСЬМЕ́ННИКА СЛОВНИ́К – *словник*, що подає лекс.-фразеол. склад творів певного письменника (всієї його творчості, кількох або одного з творів). Цей словник має значення як для вивчення творчості самого письменника, так і для дослідження відповід. етапу історії нац. літ. мови та сусп. атмосфери того періоду. Тому М. п. с. створюються насамперед на матеріалі творчості провід. постатей в історії нац. л-р і культур. Це, зокрема, словники мови творів В. Шекспіра, М. Сервантеса, Й.-В. Гете, О. Пушкіна, А. Міцкевича, Т. Шевченка, М. Емінеску, Х. Ботева, М. Горького та ін. За повнотою охоплення мов. матеріалу М. п. с. поділяються, по-перше, на: 1) словники повного, тезаурусного (див. *Тезаурус* 3) типу, що містять: а) усю лексику (в т. ч. індивід.-автор., ненормативну) всієї або майже всієї творчості письменника, опубл. (як правило, за ост. прижиттєвими або ін. авторитетними виданнями) і рукописної (листування, щоденники і т. ін., але чернетки та варіанти творів, ділові папери автора до М. п. с. часто не залучаються); б) усю лексику одного твору («Словарь-справочник „Слова о полку Игореве"» В. Виноградової, в. 1–6, 1965–84; «Лексический состав „Повести временных лет": Словоуказатель и частотный словник» О. Творогова, 1984) або добірки творів («Словник мови Шевченка», т. 1–2, 1964, який подає укр. лексику його творчості; «Словарь автобиографической трилогии М. Горького», в. 1–6, 1974–90, додаток – 1975; «Словарь языка русских произведений Шевченко», т. 1–2, 1985–86); 2) словники диференційного, вибіркового типу, що подають мову творів письменника за певними аспектами («Словарь автобиографической трилогии М. Горького. Имена собственные» А. Федорова, О. Фонякової, 1975; «Епітети поетичної мови Т. Г. Шевченка» В. Ващенка, 1982; «Слов-

ник рим Є. П. Гребінки» І. Гурина, 1992). По-друге, за цим принципом М. п. с. поділяються на ті, що подають не тільки загальні, а й різні розряди власних назв (особові імена та прізвища, геогр. назви тощо) – це словники філол.-енциклопедичного типу («Словарь языка русских произведений Шевченко»), і ті, що обмежуються заг. назвами, за винятком хіба що міфол. та переосмислених власних назв і фразеологізмів з власними назвами (згідно з досить поширеною думкою, власні назви не мають лекс. значення). За повнотою інформації, що подається до слова, М. п. с. поділяються на власне словники, які будуються за принципом словників тлумач. типу (з поясненням значень слів, їх ілюструванням, з можливими грамат. і стиліст. характеристиками) з елементами частотного і грамат. словників (із зазначенням частотності слововживання та наявних у тексті словоформ), і словопокажчики до мови письменників (із зазначенням місцезнаходження слова в тексті, а також частотності його вживання) та *конкорданси*, або конкорданції. Власне словники за ознакою повноти опису також можна поділити на більш і менш повні (так, у «Словнику мови Шевченка» однозначні слова, значення яких у письменника і в сучас. мові збігаються, як правило, не пояснюються, а тільки ілюструються).

В укр. лексикографії першими спробами створення М. п. с. були два словнички мови творів Т. Шевченка, укладені Н. Малечею: «Словничок Шевченкової мови» (Миколаїв, 1916, під псевд. Нестор Літописець) – словопокажчик, що подає майже всю лексику укр. поезії Кобзаря – бл. 7 000 слів, і «Українсько-руський словничок до „Кобзаря“ Т. Г. Шевченка» (Херсон, 1917, бл. 3 500 слів) – вибірковий, з перекладами, реєстр слів, що можуть становити труднощі для рос. читача. На матеріалі мови творів Т. Шевченка створено найбільше словників: «Шевченкова лексика. Словопокажчик до поезій Т. Г. Шевченка» В. Ващенка і П. Петрової (К., 1951, понад 7 000 слів); «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» І. Огієнка (Вінніпег, 1961, бл. 2 600 слів); «Словник мови Шевченка» (т. 1–2. К., 1964, 10 116 слів; Держ. премія УРСР, 1989) – найповніший на той час реєстр лексики укр. творів поета з використанням усіх варіантів і редакцій, укр. слів з його російських творів, щоденника та листів; «Словарь языка русских произведений Шевченко» (т. 1–2. К., 1985–86, 20 548 слів; Держ. премія УРСР, 1989); «Поетичне слово Кобзаря (словник лексичних компонентів атрибутивних конструкцій)» І. Меншикова і Н. Підмогильної (Дн., 1993); «Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка» (т. 1–4. Н.-Й.–Едмонтон–Торонто, 2001, 18 401 слово).

Видано також: «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» (т. 1–3. Х., 1978–79, 11 772 слова), а також ще неопубл. словники мови творів Л. Глібова (кафедра укр. мови Ніжин. пед. ін-ту), В. Стефаника (кафедра укр. мови Прикарп. ун-ту, Івано-Франківськ). Протягом 50–80-х рр. опубл. словопокажчики до мови ряду укр. письменників: «Лексика „Енеїди“ І. П. Котляревського. Покажчик слововживання» В. Ващенка, Ф. Медведєва, П. Петрової (Х., 1955); «Словопокажчик драматичних творів Лесі Українки» М. Бойко (К., 1961); «Лексика мови Архипа Тесленка» А. Сизька (Х., 1970); «Художнє слово Василя Стефаника» І. Ковалика, І. Ощипко (Л., 1972); «Лексика п'єс та од І. П. Котляревського» А. Бурячка, А. Залашка, А. Ротача, М. Северина (К., 1974); «Лексика поетичних творів Івана Франка» І. Ковалика, І. Ощипко, Л. Полюги (Л., 1990).

Літ.: Ковалик І. І. [та ін.]. Словник мови худож. творів Івана Франка (Пробний зошит). «Укр. літературознавство», 1976, в. 26; Лесюк М. Теор. засади укладання словників мови письменників. В кн.: Укр. істор. та діал. лексика, в. 3. Л., 1996.

О. О. Тараненко.

МО́ВЛЕННЯ – процес реалізації мовної діяльності, єдиний об'єктив. прояв *мови*. Поняття М. охоплює такі конкр. аспекти мови, як усне висловлення вголос, промовляння без сприйманої на слух *артикуляції* (т. з. внутрішнє М.), письм. фіксація висловлень у процесі їх формування, а також *тексти* як письм. відображення чи усні повторення процесів висловлення і як результати цих процесів. М. як заг. процес суспільної мовної діяльності складається з індивід. актів М. кожного члена мов. колективу. Оскільки індивід. акти М. є носіями певної конкр. інформації, розрахованої на свідоме сприйняття ін. членами мов. колективу, поняття М. охоплює також конкретну семантику кожного висловлення – усного чи писемного.

В сучасній *лінгвістиці* поняття М. слідом за Ф. де Соссюром розглядається в протиставленні поняттю мови, під яким при цьому розуміється мовна система як упорядкована сукупність структур. *одиниць мови* – фонем, слів, грамат. форм, синтакс. схем, словосполучень і речень. Серед відмінностей цих двох протиставлюваних аспектів мови звичайно підкреслюється активність, динамічність, суб'єктивність, індивідуалізованість, довільність, цілеспрямованість, ситуативна зумовленість М. і пасивність, статичність, об'єктивність, сусп. закріпленість, обов'язковість, незалежність від ситуації, нецілеспрямованість системи мови. При такому протиставленні мовна система (мова) здебільшого ставиться на єдиний онтол. рівень з М. як один з двох однаковою мірою автономних мов. проявів. М. ж нерідко розглядається як реалізація мов. системи. Тут не враховується, що мовна система є лише внутр. властивістю мови, наявної тільки у вигляді М. Об'єктивно існують повторювані в різних висловленнях роз'єднані в просторовому і часовому відношеннях варіанти структур, одиниць мови, систем, характер яких проявляється в подібностях і відмінностях конкр. висловлень (явищ М.) при їх зіставленні.

Як реальний конкр. прояв мови в цілому М. є явищем набагато складнішим і піддається дослідженню значно важче, ніж абстр. мовна система. На відміну від парадигмат. характеру мов. системи, в якій структурні елементи мови лише виділяються, протиставляються один одному та об'єднуються за своїми структур. особливостями в групи відносно однотип. інваріантних одиниць, М. має синтагмат. характер лінійно формованих конструкцій, у межах яких поєднуються і взаємодіють структурно різнотипні одиниці мови, що зазнають у цих умовах широкого варіювання. Найпоширенішим є варіювання в галузі семантики лекс. одиниць. Велику кількість варіантів допускає звукова сфера М. – фонеми, просодичні характеристики слів, інтонац. оформлення речень. Варіювання в галузі лексики набуває характеру паралельного функціонування синонімів як повнозначних, так і службз. слів. Трапляються варіанти і в формах словотвору та словозміни. Варіювання мов. одиниць у процесах М. залежить від трьох осн. факторів екстралінгв. і внутрішньомов. характеру: ситуації і сфери функціонування М. (соціальне чи профес. середовище, цільове спрямування М.), індивід. особливостей мовця (вік, освіта, фах, стать), фонет., лекс. і синтакс. контексту. Окр. вид розходжень між інваріантами мов. системи і варіативними проявами М. становлять характерні для розм. практики узвичаєні відхилення від стандартизованих мовних норм і випадкові індивід. помилки М.

М. є осн. об'єктом лінгв. досліджень. При цьому спостереження ведуться як над самими процесами М. (здебільшого за допомогою звукозаписувальної та експерим.-фонет. апаратури), так і, частіше, над текстами. Абстр. мовна система та її елементи піддаються лінгв. опрацюванню лише на вищих етапах абстрагування й узагальнення, зокрема в типол. дослідженнях і при розгляді загальнотеор. проблем мовознавства. Результати досліджень М. здебільшого набувають узагальненого характеру і стають компонентами наук. опису мови як системи («лінгвістики мови», за термінологією Ф. де Соссюра). Разом з тим дослідження конкр. явищ М. ведуть до розкриття об'єктив. закономірностей самих процесів М. і є основою розробки лінгвістики М., яка на сучас. етапі набуває інтенсив. розвитку. Найбільше лінгвістика М. вивчається в рамках спільної для мовознавства і лінгв. філософії теорії мов. актів, яка висвітлює особливості формування в різних ситуаціях окр. типів висловлень, підпорядкованих певним комунікат. цілям, і в лінгвістиці тексту як одному з аспектів багатопрофільної філол. теорії тексту. До сфери лінгвістики М. належить також осн. проблематика стилістики, мови худож. л-ри, мови окр. письменника, риторики, відповідні (далеко не всі) аспекти синтаксису.

Див. також *Структура і система мови.*

Літ.: Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. В кн.: Новое в лингвистике, в. 3. М., 1963; Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. М., 1969; Коваль А. П. Наук. стиль сучас. укр. літ. мови. Структура наук. тексту. К., 1970; Основы теории речевой деятельности. М., 1974; Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стиліст. семантика. К., 1982; Новое в зарубеж. лингвистике, в. 17. Теория речевых актов. М., 1986; Сидоров Е. В. Проблемы речевой системности. М., 1987; Арутюнова Н. Д. Речь. В кн.: Лингв. энциклопед. словарь. М., 1990.

О. С. Мельничук.

МО́ВЛЕННЯ ВНУ́ТРІШНЄ – використання у процесах розумової діяльності психіч. відображень мов. знаків – слів і речень – без вимовляння їх уголос і без писем. фіксації. М. в. супроводжується прихованою артикуляцією мов. звуків, яка піддається інструм. реєстрації. М. в. як думання з опорою на образи мов. знаків відмежовують від пригадування повної форми якогось суцільного усного чи писем. тексту і від цілеспрямованого формування у думці нового тексту. М. в. у процесі думання відрізняється від зовн. мовлення стислістю, уривчастістю, значним смисловим навантаженням окр. слів, можливістю заміни конкр. образів певних слів і словосполучень схематич. уявленнями про них чи про їхні функції у структурі думки. Крім мовознавства, М. в. вивчає психологія і фізіологія. Вивчення М. в. забезпечує безпосереднє розкриття конкр. характеру взаємозв'язку мови і мислення.

Див. також *Психолінгвістика.*

Літ.: Соколов А. Н. Внутр. речь и мышление. М., 1968.

О. С. Мельничук.

МО́ВНА КУЛЬТУ́РА – див. *Культура мови.*

МО́ВНА НО́РМА – див. *Норма мовна.*

МО́ВНА ПОЛІ́ТИКА – сукупність ідеол. постулатів і практ. дій, спрямованих на регулювання мов. відносин у країні або на розвиток у певному напрямі мов. системи. В багатонац. державах М. п. є складником нац. політики, вона віддзеркалює її принципи, відповідає панівній ідеології. Спрямування і форми впровадження М. п. детерміновані існуючим сусп.-політ. ладом, режимом правління, міжетн. відносинами в економіці, культурі, релігії тощо. М. п. здатна або закріплювати привілеї панівної мови, або ж сприяти зняттю нац. конфліктів шляхом підтримки мов нац. меншин. М. п. щодо укр. мови різнилася історично й географічно. В ній від поч. формування літ. мови виділяється кілька періодів. Для доби лит.-польс. панування характерним було протиборство тенденцій розвитку й одночасно занепаду укр. («руської») мови. Найсприятливіші умови для її становлення спостерігалися на землях, що, починаючи з 14 ст., перебували під владою Вел. князівства Литовського. М. п. Литви мала переважно характер звичаєвого права і визначалася принципом «Ми старини не рушаємо, а новини не уводимо». Лит. князі приймали православ'я, місц. культуру, мову і ставали фактично укр. та білорус. князями лит. династії. *Західноруська писемна мова* стає мовою вели-

кокняжої канцелярії, урядових актів, князівського листування, перекладів. Зокрема, на цей час припадає переклад Віслицького статуту 1357. Від Кревської унії 1385 про об'єднання Литви (з належними до неї укр. і білорус. землями) і Польщі починається процес повільного звуження адм.-держ. функцій укр. літ. мови, хоча навіть до 17 ст. її престиж у Литві був досить високий. Нові політ. реалії сприяли регіон. обмеженню застосування укр.-білорус. мови, активізації її укр. і білорус. варіантів як засобів офіц.-ділового спілкування відповідно на укр. і білорус. землях. За традицією або певними угодами, укр. («руська») мова вживалася й у королів. док-тах, що стосувалися укр. територій. Але загальнодерж. мовою стає латинська, а пізніше — польська.

Політика Польщі, пов'язана з наданням урядових посад переважно католикам, була засобом не тільки територіального, а й функц. обмеження укр. мови. Особливо значне воно було на землях, захоплених Польщею раніше (Галичина, Холмщина): тут укр. мова через цілеспрямовану зміну урядовців уже в 15 ст. була витіснена із суду й діловодства. Політиці обмеження її функцій протистояв ряд обставин: відсутність міцної централіз. влади в Польщі, пост. суперечки за укр. землі між Литвою, Польщею і Росією (це спонукало кожну сторону загравати з укр. шляхтою, а в кін. 16 ст. і з козаччиною), нац. повстання, нарешті, діяльність церкви і братств. Вимоги спілкуватися на укр. землях і з укр. землями укр. мовою є традиційними в 16 ст. для багатьох звертань укр. воєводств до короля і сейму.

Люблінська унія (1569), що фактично ліквідувала Литву як окр. д-ву і закріпила перехід майже всіх укр. земель до Польщі, ознаменувала новий етап політики щодо укр. мови. Незважаючи на визнання її регіон. офіц.-ділового статусу, що підтверджувалося і пізнішими уряд. актами (1590, 1681), укр. освіта, школа, книгодрукування втрачали будь-яку держ. підтримку. Центрами розвитку укр. культури в цей час стали брат. школи, утворювані укр. правосл. церквою і міщанами, друкарні (Хоткевича, князів Острозьких, Федорова). Незгоди між братствами й владиками правосл. церкви, розкол правосл. церкви, пов'язаний з прийняттям унії, посилення у місц. владі катол. і прополь. настроїв поступово послаблювали нац. боротьбу, роль укр. мови в екон. і дух. розвитку народу. Особливо негат. значення мав поділ 1667 укр. земель між Польщею і Росією, який відбувся на порушення Переяславської угоди 1654. У 1696 ухвалою сейму у Варшаві укр. мова виводиться з адм. вжитку на укр. землях і залишається тільки мовою церкви.

Поступове обмеження функцій укр. мови відбувалося і в Сх. Україні, яка опинилася у складі Росії. Тут на поч. етапі приєднання і за часів Гетьманщини укр. мова була поширеною не тільки у внутрішньому, а й у зовнішньому офіц. спілкуванні з моск. владою (листи Б. Хмельницького). В М. п. цього часу превалюють звичаєві стереотипи. З посиленням централізації влади в Росії за часів царя Петра I, і відповідно обмеженням укр. автономії, М. п. поступово змінюється у напрямі насильн. звуження функцій укр. мови: вже в кін. 18 ст. вона була витіснена з судів і держ. установ. На відміну від укр. земель під Польщею, офіц. заборони в першу чергу зачепили мову укр. церкви, владу над якою 1684 перейняв моск. патріарх. Це зумовило переведення видавничої та осв. справи під моск. цензуру, яка прагнула того, щоб «никакой розни й особого нарѣчия не было». 1720 видається цар. указ про заборону видання Києво-Печерською і Чернігівською друкарнями нецерковних книг, а також про наст. випуск книг лише рос. варіантом церковнослов'ян. мови. Витіснення укр. варіанта церковнослов'ян. мови з церк. вжитку спричинило зміну мов. орієнтації шкіл, а також Київ. академії, що, в свою чергу, полегшило цар. владі зросійщення сусп. життя в Україні.

Курс на витіснення укр. мови був офіційно закріплений у таємному *Валуєвському циркулярі 1863*, що відмінив видання укр. церк. і наук. осв. л-ри. В *Емському акті 1876* заборонялося видавати укр. мовою будь-які тексти (крім ориг. худож. творів та істор. документів), ставити театр. вистави, викладати укр. мовою у школах та зберігати в шкільних б-ках укр. л-ру тощо. В указі 1881 царя Олександра III зроблено деякі незначні послаблення: дано дозвіл друкувати укр. словники рос. літерами, ставити на сцені також драм. твори укр. мовою (за умови губернаторського дозволу і коли репертуар трупи не був виключно український). Внаслідок дії указів укр. мова не вживалася у періодиці, науці, в навч. закладах, усному офіц. спілкуванні, обмежуючися родинним вжитком, переважно сільс. населення. Осн. джерелом її розвитку ставала худож. л-ра, фольклор. Приватне вживання укр. мови звичайно розцінювалось як ознака нижчої культури або свідома опозиція рос. мові.

Рос. революція 1905 хоч і не спричинилася до скасування протиукр. циркулярів царату, проте спонукала владу піти на певні поступки в нац.-мовній сфері. З'являється укр. преса, збільшується кількість літ.-худож. альманахів, легалізується україномовна наука (переважно гуманіт. профілю). В Україні поширилися організації «Просвіти», що, крім іншого, стали осередками розвитку сусп. функцій укр. мови; з'являється укр. переклад Євангелія (1906–11). Укр. питання привертає дедалі більшу увагу. В 1907–09, 1912–13 в Україні відбуваються жваві дискусії про напрями розвитку укр. мови, з'являються тенденції до її урбанізації. Це підривало культивоване великодерж., шовініст. колами ставлення до неї як до наріччя рос. мови. Проте піднесення укр. мови після 1905 було наслідком не кардинальної зміни нац.-мовної

політики офіц. Петербурга, а її нетривкої лібералізації, про що свідчить з'ява нових заборон і переслідувань нац. руху в Україні, особливо під час 1-ї світ. війни. У цілому ж цар. політика мала незмін. характер: в Україні не було укр. шкіл, укр. мова не допускалася до офіц.-ділових сфер, масово насаджувалася думка про її нібито нерозвиненість, чим обґрунтовувалося відсторонення її від офіц., наук., осв., екон., військ. і релігійної сфер життя. Україномовна інтелігенція становила лише вузький прошарок сусп-ва, великі міста й пром. центри дедалі більше ставали російськомовними, наука, освіта, церква використовували виключно рос. мову.

Інакше складалася політика щодо укр. мови в кін. 19 – на поч. 20 ст. на зх. укр. землях. Австр. конституція формально відкривала широкі можливості використання та розвитку укр. мови в Галичині й на Буковині: вона визнавала і гарантувала рівноправність усіх мов народів д-ви в царині освіти, держ. та громад. життя. Як наслідок на підавстр. укр. землях великого поширення набули укр. школи, а також преса, в т. ч. дитяча, у церк. житті використовувалася церковнослов'янська мова укр. редакції. Щоправда, на перешкоді здійснення зазначених конст. положень стояло пропольське місц. законодавство. В Галичині укр. мова визнавалася як крайова мова, яка могла використовуватися у діловодстві та суді, у виступах укр. послів у сеймі. Фактично ж ці права не реалізовувалися уже на рівні повітів. У нижчих ланках самоврядування відповідно до прав громад визначати мову офіц. спілкування та школи переважало використання укр. мови. 97 % укр. дітей у Галичині відвідувало укр. початкові школи. Мову вищої та серед. освіти визначав крайовий сейм, який надавав перевагу польс. мові, внаслідок чого на 16 укр. серед. навч. закладів (з них 10 були приватними) припадало 50 державних польських. У Львів. ун-ті навчання здійснювалося, за винятком кількох кафедр, польс. мовою.

Гіршою була ситуація на Буковині, де насаджувалися німецька, а згодом рум. мови, менше діяло укр. шкіл та виходило укр. періодики.

На Закарпатті, яке теж входило до складу Австро-Угор. імперії, укр. мова не мала конст. захисту перед тиском держ. угор. мови. Розвиток рідної мови відбувався на рівні діалектів. На поч. 20 ст. тут посилився москвофіл. рух.

Цей стан, незважаючи на помітну нац. просвітно-культурницьку діяльність і політ. та екон. б-бу, зберігся у Зх. Україні і в період між двома світ. війнами, коли її землі були поділені між Польщею, Чехо-Словаччиною та Румунією. Версальський (1919) і Ризький (1921) договори, конституції Польщі 1921 та 1935 передбачали дем. засади розв'язання мов. питань. Польща гарантувала мов. розвиток нац. меншин, право використання рідної мови в торгівлі, суді, реліг. справах, пресі, у шкільній справі, роботі громад. організацій тощо. За спец. законами, прийнятими 1924, польс. мова проголошувалася єдиною держ. мовою. У 5 воєводствах (Львівському, Станіславському, Тернопільському, Волинському та Поліському) укр. мові законодавчо надавалися певні права: можливість її вживання населенням у звертанні до воєвод. і повіт. органів та судів при складанні нотаріальних заяв, зобов'язань, заповненні пошт. пересилань, що не виходили за межі зазначених воєводств. Місц. органам врядування дозволялося самим визначати режим паралельного використання поряд з польською укр. мови в діловому спілкуванні; державні ж організації, підзвітні центр. органам, у т. ч. суд, мали вживати лише польську мову. Відкриття укр. шкіл було можливе за наявності 20 % (а з 1932 – 25 %) укр. населення у місцевості й відповідно до оформлених заяв визначеної кількості батьків. Численні перепони у розвитку освіти укр. мовою, відсутність, крім Львів. греко-катол. богословської академії, укр. вищих навч. закладів, зумовили падіння престижу укр. мови, зменшення чисельності укр. шкіл: тільки за 1922–26 у Галичині їх залишилося 1 339 (із 2 450), на Волині, Поліссі й Холмщині з 442 шкіл було закрито 440. Поступове загострення нац. питання, періоди репресій щодо українців і укр. організацій (особливо 1919, 1930 і 1938), а також активізація діяльності Укр. військ. орг-ції (засн. 1920), а згодом (з 1929) Орг-ції укр. націоналістів (ОУН) зумовили згортання польс. владою нац.-культур. програм, факт. відмову від конст. гарантій щодо розвитку укр. мови. З метою придушення нац.-визв. боротьби на Поліссі, Холмщині, Підляшші в 30-і рр. було заборонено всі укр. видання, т-ва, вживання укр. мови у прилюдних виступах, ввезення укр. преси з ін. воєводств.

На Буковині та в укр. Бессарабії, що були загарбані Румунією, за Сен-Жерменським договором (1919), а також рум. конституціями 1923 та 1938, визнавалася рівність громадян незалежно від їхньої мови. Але, на відміну від польс. законодавства, румунське не передбачало на укр. землях будь-якого офіц. використання укр. мови. Зате всіляко поширювався антинаук. офіц. погляд на буковинців, напр., як на «українізованих румунів», він був покладений навіть в основу закону від 24 липня 1924 про обов'язковість для румунів, «що втратили рідну мову», відвідувати лише школи з рум. мовою навчання. Усе це призвело фактично до занепаду укр. шкіл. Укр. мова залишалася у вжитку переважно в селах, у побут. спілкуванні частини міського населення, в нац. т-вах, в одному театрі й правосл. церкві.

Ухвала Закарпатських всенародних зборів у травні 1919 про приєднання до Чехословаччини значною мірою зумовила проукр. спрямо-

ваність чехословац. законодавства. За Сен-Жерменським договором, а також чехословац. конституцією 1920, Закарпаттю (Прикарпатській Русі) гарантувалися автономія, виключне право парламенту Прикарпатської Русі «полагоджувати питання мови». Хоча автономію було надано фактично тільки 1937 і за конституцією держ. мовою Чехословаччини визначено чеську, політика щодо укр. мови була лояльною. Це сприяло істотній зміні її статусу на Закарпатті порівняно з попереднім австро-угор. періодом. Б-ба між укр. і москвофіл. сусп.-політ. течіями негативно позначилася на нормалізації мови, зумовила тенденцію до чехізації Закарпаття, поступовий відхід празької адміністрації у мов. законодавстві від політики підтримки мовно-культур. прав українців краю. Це відбилося і в зменшенні питомої ваги «русинських» шкіл: у 1920 на 321 «русинську» початкову школу припадало 22 чеські, у 1931 це співвідношення становило відповідно 425 та 158.

Зміни в Росії, починаючи з Лютневої революції 1917, помітно позначилися на політиці щодо укр. мови. Укр. Центр. Рада, що виникла у березні 1917, потім (з квітня 1918) Гетьманат і, нарешті (з грудня 1918), Директорія докорінно вплинули на статус укр. мови: вона стала офіційною у сфері законодавства, судочинства, військ. справи тощо. М. п. цього часу не мала законод. закріплення і базувалася переважно на розпорядженнях центр. адміністрації. З квітня 1917 Тимчас. уряд Росії дозволив поч. школи з укр. мовою навчання; пізніше було прийнято закон про утворення держ. укр. гімназій. Восени 1917 з 800 гімназій 80 було з укр. мовою навчання; утворюються україномовні вищі навч. заклади, засновано Пед. академію, Академію мистецтв, Нац. театр, Академію наук, Нац. б-ку. Швидко збільшувалася кількість україномов. період. видань, у 1918 їх налічувалося 212. Широкого розмаху набуло видання укр. книг, шкільних підручників.

Після зруйнування УНР більшовиками і встановлення рад. влади в Україні в М. п. спостерігається протиборство двох тенденцій – проукраїнської та проросійської, що значною мірою зумовлювалося відсутністю будь-якого мов. законодавства в СРСР, панівною роллю комуністичних ідеол. постулатів та рішень кер. органів. М. п. базувалася на конст. положеннях, що формально проголошували рівноправність і вільний розвиток усіх умов, пізніше великої ваги набуло положення про виняткове значення рос. мови як мови міжнац. спілкування народів СРСР. На перших етапах рад. періоду спостерігалося продовження поперед. виразної тенденції до перетворення укр. мови на осн. засіб комунікації у республіці. Вона почала реалізовуватися 1925–32, коли вийшла серія декретів та постанов про *українізацію*. Док-ти, об'єднані 1926 у вигляді зб. «Українізація радянських установ», передбачали і досить докладно регламентували перехід на укр. мову всіх держ. установ і відповідно – обов'язковість знання укр. мови службовцями, що підтверджував спец. іспит з укр. мови і культури; укр. мова складалася при вступі до вищих навч. закладів. За роки українізації докорінно змінилися пропорції навч. закладів з укр. мовою навчання, укр. преси і книги. Частка україномов. наук. видань становила 50 %, підручників – 79,4 %. Швидкими темпами відбувалася українізація у сфері театру, кінематографії, 1924 почало звучати укр. радіо. Політика українізації була суперечливою: вона передбачала примус. підхід до службовців і диференційний – до робітників укр. і неукр. національностей, а тому нерідко викликала психол. протидію. У ній виявлялися ознаки формалізму, парадності, що обмежувало участь широких кіл інтелігенції у запровадженні укр. мови і не спонукало вести цю роботу з належною глибиною. Протидія політиці українізації з боку антиукраїнськи налаштованих офіц. кіл, окр. груп населення поступово набувала ідеол. обґрунтування – як боротьба з бурж. націоналізмом. Розгорталося інспіроване Москвою переслідування найпомітніших провідників українізації, застережливе ставлення до повсюд. використання укр. мови. З 1933 почався період неоголошеної боротьби з політикою українізації під гаслом боротьби з «місцевим націоналізмом». Українізація з живої справи стає ідеол. гаслом, що прикривало політику перетворення України на рос. провінцію. Голодомор 1933, масові репресії серед укр. інтелігенції стали своєрід. рубежем у зміні М. п. у бік т. з. деукраїнізації, тотального зросійщення, зокрема в осв. сфері. Викладання рос. мови у нац. школах, напр., було запроваджено вже з 2 класу як обов'язковий предмет. Дальше звуження сфер застосування укр. мови відбувалося у роки 2-ї світ. війни і повоєн. час. Порівняно з довоєн. періодом в Україні незмірно зросла кількість рос. шкіл, продовжувалася тенденція до зменшення укр. періодики, книговидання. «Теоретичне» обґрунтування т. з. злиття націй, а також виняткової ролі рос. мови стало підґрунтям витіснення укр. мови навіть як предмета навчання з галузі освіти, звуження (незважаючи на розбудований термінол. апарат) її функцій у науці, виробництві, сусп.-політ. сфері. Як наслідок – серед частини українців з'явилася тенденція вважати рос. мову за рідну. Для тих же, хто вважав рідною укр. мову, ставала характерною тенденція втрати навичок її використання у вироб. і сусп.-політ. діяльності, у сфері споживання, культури та обслуговування. Під тиском цих штучно породжених обставин укр. мова дедалі менше використовувалася навіть на побут. рівні, зокрема у спілкуванні між членами родини, в колі друзів тощо.

28 жовтня 1989 було прийнято перший в історії України *Закон УРСР «Про мови в Українській РСР»*, яким укр. мові надано статус державної. Осн. напрями М. п. незалежної України

відображені також в її Конституції 1996 (зокрема в ст. 10, де утверджено статус української як держ. мови України й гарантується вільний розвиток мов нац. меншин), у «Декларації прав національностей України» від 1.XI 1991, в Законах України «Про національні меншини в Україні» (1992), «Про освіту» (1991, в ред. від 23.III 1996) та ін. Усе це дало позит. поштовх для ліквідації тенденцій звуження функцій укр. мови і формування умов для її розвитку як осн. засобу комунікації у країні.

Див. також *Державна мова*, *Лінгвоцид*, *Мовна ситуація*, *Офіційна мова*.

Літ.: Чапленко В. Мовна політика більшовиків на Україні в 1950–60-х рр. Чикаго, 1974; Шевельов Ю. Укр. мова в першій пол. двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. [Б. м.]. 1987; Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? К., 1998; Ткаченко О. Б. Чи можуть бути в Україні дві загальнодерж. мови? «Мовознавство», 1999, № 4–5; Тараненко О. О. Мовна ситуація та мовна політика в сучас. Україні. «Мовознавство», 2003, № 2–3; Прадід Ю. Ф. Мовні питання в Україні 1917– 2000. Док-ти і мат-ли. Сімферополь, 2003.

В. М. Брицин.

МО́ВНА СИТУА́ЦІЯ – становище, пов'язане зі способом задоволення комунікат. потреб сусп-ва за допомогою однієї або кількох мов; форми існування мови або сукупності мов у межах певної спільноти. М. с. – один з найважливіших об'єктів *соціолінгвістики*, який звичайно характеризується за якісними, кількісними й оцінними параметрами. Для сучасної М. с. в Україні у зв'язку зі зміною *мовної політики* властиві процеси протиборства старих стереотипів і нових тенденцій мов. планування. Найпомітніші новації спостерігаються у сфері оцінних ознак мов. Укр. мова серед україномов. і неукраїномовного нас. країни з часом стає престижнішою, у сусп. свідомості поступово підвищується показник її комунікат. якостей і естет. цінності, спинився процес падіння «лояльності» щодо укр. мови, – посилюється нац.-мовна свідомість українців, а також представників ін. етносів. Останнє іноді спонукає до певних коректив у мов. політиці. На Сході та Півдні України серед частини населення інспірується рух щодо надання статусу офіційної і рос. мові; на Закарпатті мусується думка про т. з. етномовну окремість русинів. Загалом кількісні й якісні ознаки сучасної М. с. в Україні в основному стабільні.

За даними перепису (2001) 85 % нас. країни назвали рідною мову своєї національності й разом з тим 87,7 % відзначили вільне володіння держ. мовою. За числом носіїв абсолютно переважає укр. мова, яку визнали рідною 85,2 % українців (31,97 млн.), друге місце посідає рос. мова, яку визнали рідною 95,9 % росіян (7,99 млн.). Значний рівень нац.-мовної самосвідомості демонструють і представники ін. національностей, що живуть великими компакт. групами: рідною вважають мову своєї національності 95,4 % угорців (0,149 млн.), 92 % кримських татар (0,228 млн.), 91,7 % румун (0,139 млн.), 71,5 % гагаузів (0,022 млн.), 70 % молдован (0,181 млн.), 64,1 % болгар (0,131 млн.). Менша питома вага осіб, що визначають рідною мову своєї національності, серед євреїв (3,1 %), греків (6,4 %), німців (12,2 %), поляків (12,9 %), білорусів (19,8 %).

До 1989 (року прийняття Закону «Про мови в Українській РСР») під впливом тодішньої мов. політики в офіц. спілкуванні й особливо в містах – функціонально домінуючою була рос. мова. Це загрожувало укр. народові втратою своєї мови через стан укр.-рос. двомовності з переходом на спілкування виключно рос. мовою. Прийняття Закону про мови і держ. програми його впровадження певною мірою зупинило цей негат. процес, започаткувало зміни М. с. у напрямі підвищення функц. ролі укр. мови як державної. За роки держ. незалежності України найпомітніші зміни у сферах функціонування укр. мови відбулися в мережах дошкільного виховання, шкільної освіти (кількість загальноосв. навч. закладів з укр. мовою навчання за період з 1990 по 2002 збільшилася з 73,6 % до 80,3 %, відповідно число учнів, що навчаються в них, з 47,9 % до 73,5 %), у мові публіч. заходів держ. керівництва, діловодства, реклами та деяких ін.

Літ. див. до ст. *Мовна політика.* *В. М. Брицин.*

МО́ВНА ХАРАКТЕРИ́СТИКА (персонажів) – мова дійових осіб літ. твору, відтворена письменником у формі прямої мови – монологу або діалогу. Представники «нового роману» в л-рі застосовують також прийом передачі мови персонажів через форму *невласне-прямої мови*. На відміну від автор. мови, орієнтованої, за винятком деяких оповід. жанрів, на писемну форму, мова персонажів відображає особливості усної розм. мови. Художня виразність образу в реалістич. творі значною мірою залежить від мотивованості використаних автором стильових засобів, що створюють «мовний портрет» героя. Особливо велику роль відіграє мова персонажів у драм. творах, де їй належить гол. характерологічна функція.

«Мовний портрет» у реалістичному творі передбачає точність у відтворенні мов. особливостей того середовища, до якого належить зображувана дійова особа. Тому мова літ. персонажів передає характерні риси тер. і соціальних діалектів. Так, у мові дійових осіб творів І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Карпенка-Карого та ін. відчутні особливості середньонаддніпр. говорів, у Г. Квітки-Основ'яненка – слобожанських, у М. Коцюбинського – подільських, у І. Франка, В. Стефаника, Леся Мартовича, Марка Черемшини та ін. – говорів південно-західного наріччя тощо. Пряма мова героя виконує також функції його соціальної характеристики. У мові персонажів укр. класичної л-ри широко використано усну розм. мову всіх соціальних верств тогочасного сусп-ва – поміщиків, селян, інтелігенції, духівництва тощо. Старокнижна мова канцеляристів відтворена у п'єсах

«Наталка Полтавка» (Возний) і «Москаль-чарівник» (Финтик) І. Котляревського, у «Конотопській відьмі» (писар) Г. Квітки-Основ'яненка; мова духівництва – у творах «Дяк» Марка Вовчка, «Старосвітські батюшки та матушки» І. Нечуя-Левицького, «Люборацькі» А. Свидницького (в останньому відображено також тогочас. жаргон бурсаків) та ін.; мова робітників-нафтовиків – у повістях І. Франка; мова інтелігенції – у творах М. Коцюбинського і В. Винниченка; рибалок та моряків – у творах «Майстер корабля», «Шаланда в морі» Ю. Яновського. Виразні соціально-профес. мовні характеристики представників майже всіх верств укр. сусп-ва 20-х рр. 20 ст. створив М. Куліш. Засоби мовної характеристики персонажів використовуються також з метою індивідуалізації образу. Так, одним з худож. прийомів Григора Тютюнника, який увиразнює образ, є введення характерної словесної деталі до «мовної партії» героя. *Л. Т. Масенко.*

МО́ВНИЙ ЕТИКЕ́Т – усталені мовні звороти, типові формули, які використовуються у певних ситуаціях спілкування і відповідають нац. культурним традиціям сусп-ва або окр. соціуму. В широкому розумінні М. е. – це узвичаєні правила, норми мов. поведінки людей в обставинах безпосеред. контактування. Серед виражальних засобів укр. мови – типові формули звертання, вітання, прощання, побажання, подяки, поздоровлення, прохання, вибачення, співчуття тощо. М. е. визначається заг. культурою спілкування, а також соціальним статусом мовців, рівнем їхньої освіти й виховання, віком, статтю, емоційністю ситуації. Соціальні, емоційні, етичні особливості мов. контактування впливають, напр., на вибір форми звертання. В українців здавна побутує пошанна форма звертання на **Ви** до незнайомих, старших, зокрема до батьків: **Ви, тату..., Ви, мамо...** Цю форму вживають здебільшого в сільс. місцевості, проте ост. часом її заступає форма на **ти**.

Усталилася сусп.-оцінна градація форм звертання до масової аудиторії, пор.: **Шановне товариство (громадо)!**; **Шановні добродії**; або звертання на міжнар. зібраннях: **Шановні пані і панове!** Певною соціальною маркованістю в устах охоронців правопорядку позначений усталений зворот **Шановні громадяни.** Розгалужений синонім. ряд становлять слова, мовні звороти, що виконують функцію вітання, напр.: **Добрий день (вечір)!**, **Доброго ранку!** В ост. формулі, більш поширеній, ніж варіант **Добрий ранок!**, прозоріше проступає бажальна *модальність* **(Бажаю вам доброго ранку!).** Вітання у формі **Доброго Вам дня!**; **Доброго Вам вечора!** також звучать більш інтимно, невимушено. Доброзичливе побажання передає ін. формула вітання – **Доброго здоров'я!** Вона використовується і як відповідь на вітання **Добрий день!**, і як самост. дружнє вітання. Вітальні формули – **Добридень!**, **Добривечір!**, **Здрастуй(-те)!** належать до стилістично маркованих, вони відзначаються неофіційністю. Функції вітання й відповіді на нього виконує усталений зворот **Здоровенькі були!**, що набув в укр. мові нац. мовного колориту. Вітання, прощання часто містять у собі побажання здоров'я, пор.: **Дай, Боже, здоров'я!**, **Здорові будьте!** Як відповідь на слова прощання звучить вислів **Бувайте здорові!**, **Іди (ходи) здоров(-ий, -а)!**, позначений народнорозм. *колоритом,* подібно до традиц. етикетних формул: **З суботою (святою неділею) будьте здорові!**, **Хай Бог помагає!** і т. п. Серед молоді поширені однослівні формули вітання-прощання, серед них і запозичення, пор.: **Привіт!**, **Салют!**, **Бувай!**, **Будь!**, **Чао!**, **Гуд бай!** Формули вітання часто супроводжуються типовими зворотами оцінного характеру: **Радий Вас (тебе) бачити!**, **Скільки літ, скільки зим!**, **Як поживаєте?**, **Як ся маєте?** Синонім. ряд формул прощання об'єднує вислови неоднакового соціального, семант. стиліст., емоц. змісту, напр., нейтральні звороти – **До побачення!**, **На все добре!**, **До зустрічі!**, **На добраніч!**, а також більш офіц. вислів **Дозвольте з Вами попрощатися!** Кожен з них має варіанти, пор.: **До скорого побачення!**, **До скорої зустрічі!**, **Добраніч!** До формули прощання належить також зворот **Хай щастить!**, хоч він виконує роль і прямої номінації «побажання щастя» у ряду: **Хай щастить Вам!**, **На щастя, на здоров'я, на Новий рік!**, **Бажаю щастя й добра Вам!**, **З води й роси!**, **Зичу радості, успіхів!** Існує синонiміч. ряд формул поздоровлень, віншувань: **Поздоровляю Вас із...**, **Вітаю Вас з...**, **Віншую Вас з...**, **Здоровлю з...**, **Прийміть вітання (поздоровлення) з...** та ін.

До М. е. належать звороти з семантикою ввічливого прохання типу: **Будьте ласкаві, Прошу, заходьте до кімнати!**, **Будь ласка, мені одне тістечко!** Слова **прошу, будь ласка** входять до типових зворотів зі знач. вибачення: **Вибачте, будь ласка!**, **Прошу/вибачити!**, **Даруй(-те)** (**мені**)!, **Вибачай(-те)!**, **Пробач(-те)!** Типові формули подяки: **Дякую!**, **Спасибі!**, **Дякувать(-ти)!**, **Щиро дякую!**, **Красно дякую!**, **Дозвольте висловити подяку...**, **Не знаю, як і дякувати Вам!**

Щодо структури одиниці М. е. становлять слова, словосполучення, речення (еквіваленти речень). Серед віншувань, поздоровлень багато приказок, прислів'їв, у широкому розумінні – фразеол. зворотів. У кожного народу історично складається традиційний М. е., причому кожний регіон, соціум мають і свої характерні формули М. е., що зумовлено відмінностями у звичаях, ритуалах, специфікою мов. узусу. В укр. мовознавстві до проблеми М. е. дослідники звертаються із 70-х рр. 20 ст., залучаючи як джерело вивчення етикет. формул мову худож. л-ри, епістолярні тексти. Дослідження М. е. потребує об'єднання соціолінгв., етнопсихолінгв. аспектів, а також прагматики, *стилістики*, *культури мови.* Проблеми М. е. посідають важливе місце в історії нац. культури.

Літ.: Нац.-культур. специфика речевого поведения. М., 1977; Неровня Н. М. «На здоров'я», «доброго здоров'я...». «Культура слова», 1979, в. 17; Стельмахович М. Г. Мов. ети-

кет. «Культура слова», 1981, в. 20; Литовченко В. М. Еліптичні конструкції мов. етикету. «Укр. мовознавство», 1987, в. 14; Миронюк О. М. Про найуживаніші форми мов. етикету. «Культура слова», 1987, в. 33; Богдан С. К. Мов. етикет українців: традиції і сучасність. К., 1998. *С. Я. Єрмоленко.*

МÓВНИЙ ПОРТРÉТ – див. *Мовна характеристика* (персонажів).

МÓВНИЙ ПОТÍК – суцільне *мовлення*, безперервна мовна діяльність, що утворює взаємопов'язану послідовність *звуків*, *слів*, *словосполучень*, *висловлень* (*фрази*, *речення*). Звуки в процесі мовлення не є ізольованими, вони перебувають у різних позиціях і словосполученнях, що закономірно зумовлює їхню зміну. Розрізняють звук, склад, слово в ізольованій позиції і в М. п. При вимовленні звуків у М. п. спостерігається деяке запізнення або випередження у положенні *органів мовлення*, через що певні звуки набувають ознак сусідніх з ними. *Артикуляція* у М. п. має автоматичний характер. У мовленні звукова модель слова існує як цілісна, а не складена з окр. звуків. Артикулюється, таким чином, увесь комплекс звуків, елементи якого впливають один на одного. Виникають комбінаторні відтінки *фонем*; такою є, напр., лабіалізована вимова приголосного перед **о**, **у**. М. п., як правило, містить складні мовленнєві одиниці – *синтагми*, фрази, висловлення. Його особливості найбільше виявляються у непідготовленому (спонтанному) мовленні, коли взаємопов'язаність і взаємопроникнення фонет. та інтонац. ознак утруднює, а то й унеможливлює виділення у ньому – встановлення акуст. меж – окр. одиниць: звука, слова, а то й фрази. Значною мірою це пояснюється зміною функції акуст. паузи у М. п., а також характером семант.-синтакс. зв'язків у ньому. Синтаксис зв'язного мовлення вивчає одиниці, більші за слово – висловлення. У М. п. увиразнюється семант. та інтонац. зв'язок між висловленнями (реченнями), що об'єднує їх у більш складні синтакс. єдності. *А. Й. Багмут.*

МОВОЗНÁВСТВО, лінгвістика – наука про *мову*, її сутність, будову, функціонування та розвиток. Завдання науки – пізнання мови як реального об'єкта в усій її складності та багатоаспектності. М. належить до сусп. наук, оскільки його об'єкт (мова) є сусп. явищем. Предмет М. – історично змінна категорія, зумовлена його розвитком, появою нових методів мовозн. досліджень. Сучасне М. становить внутрішньо диференційовану систему окр. ширших галузей і вужчих відгалужень (розділи, дисципліни). Один з поділів М. – на конкретне (спеціальне) та загальне. Конкретне М. вивчає окр. мови (україністика, болгаристика та ін.), групи і сім'ї спорід. мов (славістика, романістика, індоєвропеїстика та ін.). Загальне М. досліджує теор. проблеми мови взагалі, її риси, особливості, закономірності (*універсалії мовні*). Загальне М. виросло з конкретного і спирається на нього, оскільки заг. закони будови й розвитку мов можна встановити лише на підставі вивчення різних конкр. мов.

Поділяють М. також на теоретичне й прикладне. Теоретичне М. вивчає мову як явище – в усіх можливих її аспектах. Прикладне М. розв'язує завдання практ. використання мови. Певною мірою практ. виходи мають усі розділи М. Особливо істотними вони є у *лексикографії*, *математичній лінгвістиці*, теорії та історії письма. Спеціальних, суто прикладних розділів М. (крім хіба що методики викладання мов та інженерної лінгвістики) не існує, хоч уся ця наука про мову виникла з практ. потреб сусп-ва. Новим підґрунтям прикладного М. нині стали *когнітивна лінгвістика* та нейролінгвістика, які істотно розширили його сферу. Інший поділ М., що йде від Ф. де Соссюра, – внутрішнє та зовнішнє М. Внутрішнє розглядає мову як окр. явище, визначає його структуру (структурне М.), функціонування мови (функціональне М.), динаміку (історичне М.). До внутр. М. належать і ті його розділи, що виділяються за типами досліджуваних мов. явищ (*фонологія*, *морфонологія* тощо). Зовнішнє М. вивчає зв'язки мови з сусп-вом (*соціолінгвістика*), психіч. діяльністю людини (*психолінгвістика*), територією поширення мов (*лінгвістична географія*, ареальна лінгвістика) тощо. Проте чіткий поділ М. на внутрішнє та зовнішнє неможливий, оскільки внутр. та зовн. чинники взаємопов'язані, накладаються одні на одних.

Є М. синхронічне й діахронічне. Перше об'єднує описове М., що вивчає певну мову на якомусь її етапі, й типологічне (зіставне, контрастивне), яке досліджує мови за типами незалежно від їх походження. Друге об'єднує історичне М., що розглядає мову в її розвитку, та порівняльно-історичне, предметом якого є сукупність спорід. мов у їх динаміці, починаючи від прамови.

Найбільш узвичаєний поділ М. – на розділи за типом мов. одиниць. Відповідно до цього виділяють: *фонетику*, *фонологію*, *акцентологію*, *інтонологію*, *морфонологію*, *граматику* з її розділами – *морфемікою*, *морфологією* і *синтаксисом*, *лексикологію*, *фразеологію*, *ономастику*, *лексикографію*, *словотвір*, *семасіологію*, *етимологію*, *стилістику*, *діалектологію* та *лінгвістичну географію*. Нерідко до цих розділів додаються й інші.

Виділені розділи М. спираються на різні принципи класифікації і перехрещуються у найрізноманітніший спосіб. Один і той же розділ можна розглядати в різних аспектах, напр., у плані як конкретного, так і загального М., описового й історичного, порівняльно-історичного, типологічного в теор. і практ. аспектах. Под. взаємоперетини можна констатувати і для ін. розділів.

М. – дуже давня наука. У 2 тис. до н. е. в Шумері та Вавилоні вже існували шкільні філол. посібники, де були відомості з лексики та

морфології. Розгалужена система М. представлена в Індії у 5 ст. до н. е. в граммат. працях Яска (лексика, етимологія) та Паніні [словозміна і словотвір (ще без їх розмежування), фонетика, морфонологія, синтаксис, лексика]. В Європі засновниками М. вважають давньогрец. філософа 5–4 ст. до н. е. Платона та його учня Арістотеля (природа і сутність назв, вчення про частини мови, зачатки фонетики й синтаксису). Розвиваючи арістотелівські ідеї, Арістарх у 2 ст. до н. е. виділив 8 частин мови, що пізніше було прийнято всім європейським М. Про міцність цієї традиції свідчить, зокрема, те, що в деяких старих східнослов'ян. граматиках термін «осмочастіє» вживався як синонім до назви «граматика».

Після Арістотеля і стоїків М. розвивалося у логічному напрямі, що ґрунтувався на ототожненні лог. категорій (поняття, судження, умовивід) з мовними (*слово*, *речення*, *складне речення*) та прагненні описати й «впорядкувати» останні за допомогою перших. Одним із досягнень цього напряму стала філос. граматика, найкращий зразок якої створили франц. вчені – монахи А. Арно та К. Лансло, видавши її 1660 в Парижі. Рац. зерном філос. граматики, незважаючи на її вади (зведення реальної багатоманітності мов до єдиних лог. одиниць), стали пошуки мов. універсалій, що дали науково апробовані наслідки тільки в 20 ст. Лог. напрям у М., що під тиском очевидних розбіжностей між логікою та граматикою трансформувався у лог.-граматичний, розроблявся як філософами (Р. Декарт, Г. Лейбніц), так і мовознавцями (К. Беккер у Німеччині, Ф. Буслаєв у Росії). В Україні лог.-грамат. концепції розробляли в Харків. ун-ті (І. Рижський та І. Тимковський).

Ідею зведення мов до єдиного лог. знаменника, що була головною в М. до 18 ст. включно, заступила у 19 ст. ідея спорідненості мов. Власне, про спорідненість мов писали й раніше (нідерландець Й. Скалігер, англієць У. Джоунз, німець Ф. Шлегель, у слов'ян. світі – Ю. Крижанич, М. Ломоносов, Й. Добровський), але наук. обґрунтування з погляду *порівняльно-історичного методу у мовознавстві* та концепції прамови ця ідея дістала лише в 1-й чв. 19 ст. Порівн.-істор. метод заснований працями нім. мовознавця Ф. Богата (виявив генет. тотожність дієсл. флексій у ряді індоєвроп. мов, довівши принципову можливість реконструкції прамови), данського лінгвіста Р. Раска (аргументував спорідненість герм. мов з латинською, грец., лит. та слов'янськими), нім. вченого Я. Грімма (здійснив порівн. істор. вивчення герм. мов), рос. мовознавця О. Востокова, який першим виконав наук. порівн.-істор. дослідження слов'ян. мов і здійснив ряд фонет. реконструкцій.

Наст. розвиток порівн.-істор. М. пов'язаний з нім. вченими (А. Шлейхер та молодограматики А. Лескін, К. Бругман, Г. Остгоф, Г. Пауль, Б. Дельбрюк), що виступили з концепцією безвинятковості *звукових законів*, довели величезну роль *аналогії* у розвитку грамат. форм. У слов'ян. світі порівн.-істор. дослідження здійснювали Ф. Міклошич, В. Ягич, П. Фортунатов, О. Шахматов, в Україні – О. Потебня, П. Житецький та ін. Цей наук. напрям не втратив свого значення і в наст. роки (в Україні – Л. Булаховський, А. Білецький, О. Мельничук).

На ґрунті досліджень порівн.-істор. М. у 70-х рр. 19 ст. сформувався психологічний напрям у М., який заперечував зв'язки мови з логікою, зосередившись на аналізі психології індивід. акту мовлення. Багатоманітність мов і мов. форм цей напрям пояснював особливостями психології різних народів, вважаючи, що мова є психіч. явищем. Психол. напрям започаткував В. Гумбольдт, дальший розвиток він дістав переважно в працях Г. Штейнталя і В. Вундта (Німеччина). В Україні його яскравим представником був О. Потебня (учення про внутр. форму). Психологія мовлення, уже на ін. методол. засадах, є предметом наук. досліджень і тепер (див. *Психолінгвістика*).

Критика молодограматиків і лінгв. психологізму зумовила появу на поч. 20 ст. соціологічного напряму, засновниками якого були Ф. де Соссюр і А. Мейє. Цей напрям виходив з тези, що мова є не психічним, а соціальним явищем і що її осн. функцією є спілкування. В процесі вивчення проблем, пов'язаних з соціальною природою мови, її сусп. функціями, виникла соціолінгвістика. Однак провід. ідеєю М. у 20 ст. став не соціологізм, а концепція мови як знакової системи, концепція мовної структури, в якій значущими є не тільки одиниці, а й зв'язки між ними. Засновником *структурної лінгвістики* став Ф. де Соссюр. Схожі ідеї розвивав і І. Бодуен де Куртене. В процесі розвитку ідей і концепцій структур. лінгвістики сформувалися школи: празька, яку представляли М. Трубецькой, Р. Якобсон, В. Матезіус (фонологія, функц. лінгвістика, актуальне членування), копенгагенська – Л. Єльмслев, В. Брендаль (розуміння мови як системи чистих відношень), американська – Е. Сепір, Л. Блумфілд, З. Харріс (форм. методи М.). У російському М. так чи інакше виходили на структурну лінгвістику праці Л. Щерби, С. Поліванова, представників моск. та ленінгр. фонол. шкіл. В Україні цю галузь представляють В. Русанівський, С. Семчинський, І. Вихованець, О. Тараненко, В. Скляренко та ін. У 2-й пол. 20 ст. як окр. напрям у М. на базі структуралізму виникла генеративна, інакше – породжувальна, трансформаційна граматика (М. Хомський), яка, проте, виявилася неперспективною. Сучасне М. репрезентує більшість згаданих вище напрямів та їх нових відгалужень. Дедалі більшого розвитку набуває когніт. лінгвістика, що народилася як своєрідна реакція на структуралізм. Вона спирається на фактор людини (антропоцентризм), вивчає концептуалізацію – впорядкування в мозку людини всього, що вона знає, та вихід концептів у мовленні.

В Україні проблеми М. розробляють *Інститут мовознавства* ім. О. О. Потебні НАН України, *Інститут української мови* НАН України, мовозн. кафедри ун-тів та пед. вузів. Видаються журн. *«Мовознавство»*, *«Українська мова»* та ін. Про М. в Україні див. також *Україністика*, *Харківська філологічна школа*.

Літ.: Методол. питання мовознавства. К., 1966; Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967; Булаховський Л. А. Вибр. праці, т. 1. Заг. мовознавство. К., 1975; Питання теорії мови в зарубіж. мовознавстві. К., 1976; Павлюк М. В. Осн. етапи розвитку укр. мовознавства дожовт. періоду. К., 1978; История лингв. учений: Древний мир. Ленинград, 1980; Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. К.–О., 1983; Березин Ф. М. История лингв. учений. М., 1984; Ковалик І. І., Самійленко С. П. Заг. мовознавство. Історія лінгв. думки. К., 1985; Семчинський С. В. Заг. мовознавство. К., 1988; Бевзенко С. П. Історія укр. мовознавства. Історія вивчення укр. мови. К., 1991. *Ю. О. Карпенко.*

«МОВОЗНА́ВСТВО» – неперіод. видання Ін-ту мовознавства ВУАН/АН УРСР. Виходило у Києві в 1934–63 під назвами «Мовознавство» (№ 1–13–14, 1934–38), «Мовознавство. Наукові записки» (№ 15–16, 1940), «Наукові записки» (т. 1–2, 3, 1941–46), «Мовознавство. Наукові записки» (т. 4, 5–18, 1947–63). З мовозн. статтями виступали О. Синявський, М. Калинович, І. Кириченко, Л. Булаховський, О. Ізюмов, М. Жовтобрюх, М. Грунський, Ф. Жилко та ін. У журналі друкувалися статті з питань фонетики, граматики, лексики (зокрема термінології) і стилістики української та деяких ін. мов, проблем заг. мовознавства, перекладознавства, рецензії і мовозн. хроніка. *Б. М. Ажнюк.*

«МОВОЗНА́ВСТВО» – наук.-теор. журнал *Інституту мовознавства* ім. О. О. Потебні НАН України. Вид. з 1967 у Києві 6 разів на рік. Його попередником було видання *«Мовознавство»*, започатковане 1934. У журналі розглядаються зміст і осн. напрями сучас. мовознавства, конкр. питання розвитку граматики і мов. стилістики, історії мови, теорії і методології, проблеми структури і функціонування укр. та ін. слов'ян. мов у сусп-ві, мов. культури та виховання. «М.» публікує пам'ятки, праці мовознавців, імена яких були незаслужено забуті або вилучені з наук. життя у часи тоталітаризму. Після надання укр. мові статусу державної журнал регулярно здійснює всебіч. аналіз мов. ситуації у різних регіонах України. Рецензуються або анотуються найістотніші з наук. погляду нові вітчизн. та зарубіжні лінгв. видання. *В. І. Чумак.*

«Мовознавство». Обкладинка журналу.

МОГИ́ЛА Петро Симеонович [21(30).XII 1574, Молдова, за ін. відомостями – 31.XII 1596 (10.I 1597) – 31.XII 1646 (10.I 1647), Київ] – укр. церк. і осв. діяч. Син господаря (правителя) Валахії, згодом Молдови. Закін. Львів. братську школу, навч. в європ. ун-тах. З 1628 – архімандрит Києво-Печерської лаври, з 1633 – митрополит Київський, Галицький і всієї України. У своїй просвіт. роботі М. обстоював т. з. латинський напрямок, що виростав з традицій Ренесансу й гуманізму. Виступав за переорієнтацію освіти з візант.-грецької словесності на латинь як мову загальноєвроп. культури. За настановами М. старозавітні теми й тексти викладалися церковнослов'ян. мовою; проповіді, повчання, вірші й панегірики – українською; наукові праці – слов'янськими (церковнослов'янською, українською, польською). Ці принципи мов. політики М. реалізував як у видавничій діяльності (під його кер. у Києво-Печер. друкарні вперше здійснено ряд латиномов. і слов'яномов. видань), так і в організації слов'яно-греко-латинських шкіл, Київ. колегії (1632; її паралельно називали ще Києво-Могилянською). Книги М. – «Євангеліє Учительноє» (1616), «Анфологіон» (1636), «Євфологіон» (1646) та ін. – використовувалися як підручники в дух. школах до поч. 19 ст. Автор численних полем. творів і проповідей. 1996 М. причислений до лику святих правосл. церкви.

П. С. Могила.

Літ.: Махновець Л. Є. Укр. письменники. Біобібліогр. словник, т. 1. К., 1960; Феномен Петра Могили. К., 1996; Білодід О. І. Загадка Петра Могили. К., 1996. *О. І. Білодід.*

МОГИЛЬНИ́ЦЬКИЙ Іван (1777 – 24.VI 1831, м. Перемишль, тепер Польща) – укр. культур.-осв. і церк. діяч. Закін. теол. ф-т Віден. ун-ту. Був священиком у с. Дроздовичі (тепер Старосамбірського р-ну Львів. обл.), деканом у Нижанковичах (тепер смт того самого р-ну). З 1816 – ректор дяковчительського ін-ту в Перемишлі, заснованого за його ініціативою; з 1817 – каноник і (одночасно) інспектор шкіл Перемиської єпархії. Виступав за повернення укр. мови в нар. школи та проти дух. утисків укр. народу. Заснував 1815 у Перемишлі першу в Галичині просвітню орг-цію – «Товариство галицьких священиків греко-католицького обряду» для видання укр. загальноосв. і реліг. книжок (проіснувало до серед. 1817). В трактаті «Відомість о руском языці» стверджував само-

І. Могильницький.

стійність укр. мови, яка своїм віком, рівнем розвитку та істор. значенням не поступається жодній із слов'ян. мов і вже тому не може розглядатися як якась мішанина, що виникла з польс., великоруської та ін. слов'ян. мов, як це зумисне робили деякі польс. та рос. вчені. Написав першу в Галичині граматику укр. мови – «Граматику языка славено-руского» (прибл. 1823), яка разом з повним текстом «Відомости о руском языці» вперше була опубл. лише 1910. В 1815–27 М. підготував і видав низку підручників для укр. нар. шкіл, зокрема «Букварь славено-руского языка».

Тв.: Філол. праці. Л., 1910.

Літ.: Головацкий Я. Ф. Розправа о язицѣ южнорускôмъ и єго нарѣчіяхъ. Л., 1849; Маковей О. Три галиц. граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський). ЗНТШ (Л.), 1903, т. 51, 54; Возняк М. С. Студії над галиц.-укр. граматиками XIX в. ЗНТШ (Л.), 1909, т. 89–90; Мацюк Г. П. Теор. джерела рукопис. граматики Івана Могильницького. «Мовознавство», 2000, № 4–5. *М. Т. Демський*.

МО́ДА В МО́ВІ (франц. mode – манера, смак, від лат. modus – міра, спосіб) – наявність у сусп-ві, переважно серед окр. категорій мовців, у межах якогось часового проміжку певних смаків в уживанні тих чи ін. мов. одиниць, творенні мов. моделей, у користуванні певним функц. різновидом мови тощо. Ці смаки зорієнтовані на наслідування відповід. зразків, що розцінюються як престижні, авторитетні, нові і т. ін. Це один з виявів мов. естетики. Але критерієм М. в м. є не просто оцінки на зразок «гарно/негарно» (як, напр., у явищі милозвучності мови), «подобається/не подобається», а «гарно» – тому, що це престижно, сучасно, культурно або оригінально. Іншими ж категоріями мовців, навпаки, такі мовні явища можуть сприйматися як манірні, претензійні й навіть вульгарні. З часом той чи ін. вияв М. в м. або стає загальноприйнятим і стилістично нейтральним, або відмирає.

Джерелом тенденцій М. в м. є особливості мови певних категорій або навіть окр. мовців, які: 1) вважаються соціально авторитетними, престижними (опозиція «престижність/непрестижність» при цьому є похідною від опозицій соціально-тер., соціально-профес., часового плану – «центр/периферія», «місто/село», «соціально-культурна еліта/народ», «нове/старе» і под.); 2) цілеспрямовано подаються (з певною політ., культур. та ін. метою) як такі, на які варто рівнятися; таким у своїй культур.-естет. орієнтації є, зокрема, шлях становлення літ. мов на власній нар. основі (мотивувальні опозиції престижності – непрестижності тут ті самі, що і в поперед. вияві, тільки звичайно з протилежним розташуванням полюсів: «народ/еліта» і под.; крім того, актуалізується опозиція «своє/чуже»); 3) не тільки не є соціально авторитетними в звичайному розумінні, а, навпаки, можуть займати нижчі позиції в ціннісних орієнтаціях социуму, але експресивність мови яких може також ставати предметом наслідування (в основі оцінної шкали престижності/непрестижності тут лежать опозиції «нове/старе», «чуже/своє», «не так/так, як усі»), напр., наслідування молодіжного та ін. жаргонів (навіть у назвах телепрограм: «Круті новини», «П'ятий кут»).

М. в м. знаходить вияв на різних структур. рівнях мови і в різних формах її функціонування. Напр., у вимові: **лєкція, проблєма** (наслідування старої «інтелігентської» вимови іншомов. слів з м'яким **л**); у лексиці: протягом 20 ст. не перестає бути модним слово **позаяк** як підкреслення «українськості» мовця – слово-пароль для «своїх» і слово-виклик для «чужих»; особливо в особових іменах (див. *Мода на особові імена*) та назвах установ, товарів тощо: так, ост. часом у виборі жін. імен помітна тенденція, з одного боку, до нових «європейських» (**Крістіна** та ін.), з другого, – до своїх традиційних (**Катерина** та ін.), у назвах закладів, друк. органів і т. ін., з одного боку, – «етнографічний» (поїзд **«Оберіг»**, журнал **«Дивослово»**), з другого, – «європейський» (магазин **«Сіті»**, ресторан **«Наполеон»**) ухили; у звертанні (навіть при офіц. спілкуванні): **«пане (пані) + особове ім'я»** (Пане Леоніде!); у словотворенні: напр., активізація в 60–70-і рр. моделі з **міні** (від **міні-спідниця** до **міні-кури**). Найповніше М. в м. виявляється в користуванні ін. мовою, яка вважається престижнішою (напр., у 18–19 ст. верхні сусп. верстви різних європ. країн прагнули користуватися франц. мовою), та в орієнтації на певний діалект нац. мови або тер. різновид літ. мови. Так, хоч укр. літ. мова сформувалася в основному на пд.-сх. діал. основі з окр. елементами інших діал. масивів, в її історії є етапи з помітною активізацією наслідування західноукр. (галицького) варіанта. З кін. 80-х рр. 20 ст. на укр. літ. мову стала впливати мова укр. діаспори зх. країн, що спирається на мовно-правописну базу укр. літ. мови 20-х рр. і має порівняно ширший західноукр. елемент. Напр., у фонетиці: вимова ґ в іншомов. словах: **реґіон** та ін.; форми **би** (після голосного), **щоби** зам. **щоб;** в акцентуації: **пані́** і **панове́;** в лексиці: **мапа, симпатик;** у словотворенні: **бізнесовий** і под.; у морфології: **візита** (ж. р.); у синтаксисі: **на** еміграції.

Літ.: Поливанов Е. Д. Фонетика интеллигентского языка. В кн.: Поливанов Е. Д. Статьи по общему языкознанию. М., 1968; Булаховський Л. А. Нариси з заг. мовознавства. Серія друга. В кн.: Булаховський Л. А. Вибр. праці, т. 1. К., 1975; Ганиев Ж. В. О моде в произношении. В кн.: Язык и общество, в. 4. Саратов, 1977; Русанівський В. М., Єрмоленко С. Я. Життя слова. К., 1978; Тараненко О. О. Відображення сусп. сприйняття світу в семантиці мови. В кн.: Мова і культура. К., 1986. *О. О. Тараненко.*

МО́ДА НА ОСОБО́ВІ ІМЕНА́ – колективні уподобання, звичаї, пов'язані з вибором імені для новонароджених. Значною мірою залежить від сусп.-істор. та реліг.-культур. чинників. Зміна соціально-культур. устрою сусп-ва може викликати суттєву перебудову системи загальновжив. особових імен, як це сталося в Україні після 1917, коли обряд наречення дитини перестав бути прерогативою церкви і було впроваджено свободу у виборі імені. У 20-х рр. східнослов'янський іменник розширили за рахунок: 1) запозичення західноєвроп. імен – **Альберт,**

Едуард, Роберт, Елла, Елеонора, Емма, Жанна та ін.; 2) повернення імен, поширених у давньорус. період, що не ввійшли до канонізованого церк. списку святих, – **Олег, Ігор, В'ячеслав** та ін.; 3) вживання заг. слів у функції особ. імен – **Авангард, Геній, Граніт, Май, Майя, Титан, Зоря, Енергія, Ідея, Індустрія, Поема** та ін.; 4) створення нових, у т. ч. абревіатурних, імен – **Октябрина, Владлен** (Владимир Ленін), **Кім** (Комуністичний Інтернаціонал молоді), **Рем** (революція, електрифікація, машинобудування), **Ревмира** (рос. «революция мировая»), **Пятвчет** (рос. «пятилетка в четыре года») та ін. Не всі антропонім. нововведення 20-х рр. зберегли свою актуальність. У серед. 30-х рр. кількість їх зменшилася. Встановився досить компактний набір загальновжив. особ. імен (з 40–50 чоловічих і 50–55 жіночих). У 50–60-х рр. на більшій частині тер. України 10 найчастіше вживаних імен охоплювали понад половину новонароджених. У 60-х рр. найпоширенішими іменами були **Сергій**, **Олександр**, **Андрій**, **Володимир**, **Ігор**, **Олена**, **Ірина**, **Світлана**, **Тетяна**, **Наталя.** З 80-х рр. спостерігається тенденція до активізації давніх популяр. імен: **Іван**, **Денис**, **Кирило**, **Максим**, **Дарина**, **Катерина**, **Марія** та ін. Певний вплив на формування моди на імена мають також худож. л-ра й кіно, імена популярних у сусп-ві осіб. У виборі імені для дитини відіграють роль і культурні нац. чинники (поширення в Україні жін. імені **Леся** під впливом Лесі Українки, чол. імен **Тарас** і **Богдан** на честь Тараса Шевченка і Богдана Хмельницького тощо).

Див. також *Мода в мові.*

Літ.: Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття. Ужгород, 1970; Никонов В. А. Имя и общество. М., 1974; Системы личных имен у народов мира. М., 1986; Медвідь-Пахомова С. М. Про антропонім. моду. «Зап. з ономастики». [О.], 1999, в. 2.

Л. Т. Масенко.

МОДА́ЛЬНІ ДІЄСЛОВА́ – див. у ст. *Допоміжні дієслова.*

МОДА́ЛЬНІ СЛОВА́ – лекс.-грамат. клас незмінних слів, що виражають ставлення мовця до висловленої ним думки. Їх виділив в окремий лекс.-грамат. розряд слів і докладно описав на матеріалі рос. мови В. Виноградов. М. с. містять оцінку явищ дійсності та їхніх зв'язків з погляду ймовірності, можливості тощо. В реченні осн. синтакс. функцією М. с. є функція вставного слова з модал. значенням: «Ця суперечка виникла не вчора, **Може,** у печерній ще добі, Але буть додатком до мотора Для людини мало, **далебі!**» (М. Рильський). М. с. можуть уживатися у вторинній синтакс. функції слова-речення: «– Ну, а в отакі ночі ви літаєте? – **Звичайно.** Тихо, місячно, ніч саме для польотів» (О. Гончар). За значенням М. с. поділяють на дві групи: 1) ті, що передають знач. реальності, достовірності, ствердження: **безперечно**, **безумовно**, **дійсно**, **звичайно**, **зрозуміло**, **природно**, **справді**, **щоправда** і под., 2) ті, що виражають знач. можливості, імовірності, припущення: **видно**, **вірогідно**, **здається**, **ймовірно**, **мабуть**, **може**, **можливо**, **очевидно**, **напевно**, **певно** та ін. М. с. походять від різних частин мови, які набули синтакс. функції вставних слів. Але здебільшого цей клас слів зростає за рахунок прислівників прикм. походження (**безперечно**, **безумовно**, **дійсно**, **звичайно**, **зрозуміло**, **ймовірно**, **певно**), тому їх нерідко зараховують до модал. *прислівників.* Ін. група М. с. сформувалася на основі дієсл. форм 3-ї ос. (**здається**, **може**, **розуміється**).

І. Р. Вихованець.

МОДА́ЛЬНІСТЬ (середньолат. modalis – модальний, від лат. modus – спосіб, міра) – функц.-семант. категорія, яка виражає відношення змісту висловлення до дійсності або суб'єктивну оцінку висловлюваного. Терміном охоплюють широке коло явищ різних мов. рівнів. Центральним у категорії М. є знач. реальності/нереальності. До сфери М. зараховують також значення, що відбивають характер комунікат. спрямованості висловлень (повідомлення, питання, спонукання), протиставлення їх за ознакою ствердження/заперечення, вияви впевненості мовця у достовірності думки, змістові варіації зв'язку між підметом і присудком, виражені допоміж. словами типу **може**, **має**, **хоче**, **повинен** та ін.

У грамат. структурі укр. мови розрізняють М. як морфол. дієслівну категорію *способу* і як синтакс. категорію речення. З погляду синтаксису М. поділяють на об'єктивну і суб'єктивну. Об'єктивна М. – необхідна грамат. ознака будь-якого речення, одна з категорій, що формує разом з категорією часу заг. реченнєву категорію – *предикативність.* Вона виражає відношення висловлення до дійсності у плані реальності й нереальності. За осн. засіб оформлення об'єктивної М. править дієсл. категорія способу. Об'єктивна М. будується на протиставленні форм дійсного та ірреальних способів. Дійсн. сп. вказує на реальність явищ у трьох часових планах – теп., мин. або майбутньому, напр.: **Дівчина сумна**; **Дівчина була сумна**; **Дівчина буде сумна**. Ірреальні способи (наказовий, умовний, бажальний) виражають знач. нереальності й тому не пов'язані з часовою конкретизацією, напр.: **Хай буде дівчина сумна**; **Дівчина була б сумна.**

На противагу об'єктивній, суб'єктивна М. не становить обов'язкового елемента кожного висловлення, а може нашаровуватися на осн. модальну кваліфікацію, яка звичайно передається способом дієслова. Вона створює дод. модальну інтерпретацію висловлень. В укр. мові є спец. лекс.-грамат. клас слів – *модальні слова*, а також *словосполучення* і речення – їхні функц. еквіваленти (див. *Вставні слова, словосполучення* і *речення*). До модал. слів прилягають модал. частки, що означають невпевненість, недостовірність, припущення, здогад і под.: **наче**, **начеб**, **начебто**, **неначе**, **неначебто**, **немов**, **немовби**, **ніби**, **нібито**, **хіба що**. Широко використовуються

у мовленні інтонац. засоби, які супроводжують осн. зміст повідомлення емоц.-експресив. відтінками впевненості, сумніву, недовіри, іронії тощо. Іноді суб'єктивної оцінки висловленому надають зміною порядку слів, напр., переміщенням гол. члена речення у поч. позицію з відповідним його інтонац. оформленням (фразовим наголосом): **Послу́хає він тебе!**; **Розу́мна порада!** (ірон. заперечення).

У теор. мовознавстві є спроби осмислення М. з ін. позицій. Кваліфікацію М. як комплексної категорії, що протиставляється у реченні нейтрально-інформат. змісту і виражає суб'єктивне значення, найчіткіше обґрунтував швейц. лінгвіст Ш. Баллі, запропонувавши для двох складників речення терміни диктум (об'єктив. зміст речення) і модус (суб'єктне, зміст, позиція мовця щодо об'єктив. змісту). На думку Ш. Баллі, найвиразніше поділ речення на диктумну і модусну частини виявляється у складнопідряд. реченнях типу **Я гадаю, що він талановитий**, де головна частина містить модус, а підрядна – диктум.

Літ.: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы франц. языка. М., 1955; Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Укр. грамматика. К., 1986; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови. Синтаксис. К., 1993; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови. Синтаксис. Д., 2001.

І. Р. Вихованець.

МОДЕ́ЛЬ (франц. modèle, італ. modèllo, від лат. modulus – міра) – 1. Конструкція, структура, зразок, за яким побудована певна *одиниця мови* з одиниць нижчого рівня. Є, напр., М. слова (корінь, корінь + флексія, преф. + корінь + суф. та ін.), М. словосполучення (прикм. + ім., дієсл. + ім., дієсл. + прийм. + ім. і т. ін.), М. речення (підм. + прис., підм. + прис. + обст.).

2. Логічне, лог.-матем. чи матем. обчислення, що є аналогом структури мови. Моделювання як спосіб опису мови запозичено з кібернетики, де М. – один з осн. методів пізнання предметів, систем, явищ і процесів об'єктив. дійсності. Лінгвістичні М. поділяють на індуктивні (аналітичні) й дедуктивні (синтетичні, породжувальні).

Індуктивні М. виходять з мов. матеріалу і шляхом його аналізу встановлюють класи й підкласи одиниць та їхню типологію. Напр., дистрибутивна М. визначає класи фонем і класи слів за їхньою будовою з морфем та за їхнім оточенням і т. д. Отже, індуктивна М. встановлює класи одиниць дедалі вищого рівня та їхню ієрархію за правилами аналізу мов. матеріалу. Осн. операція – дистрибут. аналіз. Трансформац. індуктивна М. об'єднує в класи певні текстові одиниці за можливостями їх перетворень, тобто трансформацій, одна в одну. Напр., акт. й пас. конструкції об'єднують в один клас, оскільки між ними встановлюють відношення тотожності за допомогою двостор. трансформації «актив <–> пасив». До індуктивних М. належить статистико-комбінаторна М., створена рос. мовознавцем М. Андреєвим, вихідним матеріалом для якої може служити інверсійний (зворотний) частотний словник. М. працює так: а) знаходять двобуквений кінець слова, що найчастіше повторюється; б) відбирають усі слова з цим кінцем; в) до частини слова, яка передує (умовно – кореня) добирають слова з ін. кінцями; якщо ін. кінців «корінь» не має, то даний кінець не є флексією. Напр., найчастотніший кінець **-ій** є в таких словах: **б-ій, св-ій, син-ій, тв-ій** і т. д. Всі вони, крім **бій**, можуть мати в кінці **-(ь)ого**, на цій основі встановлюють три класи: **бій**, де немає флексії **-ій**; **твій**, **свій**, де зам. **-ій** може бути **-ото**, **-оєму**, **-оїй** і т. д.; **синій**, корінь якого поєднується з флексіями **-я**, **-є**, **-ього**, **-ьому** і т. д. Виділені в такий спосіб морфологічні класи уточнюють статистично на основі їхньої частоти й розподілу в тексті: утворення, що мають статистичні показники, нижчі заданого, не вважають самост. класом і потребують перевірки на поєднуваність з ін. наборами флексій. До індуктивних можна віднести М. дихотомічного опису відмінків укр. мови, який ґрунтується на бінарних опозиціях: неможливість виступати в синтакс. позиції: а) підмета (наз. в. – не наз. в.); б) означення (род. в. – не род. в.); в) іменної частини складеного присудка (ор. в. – не ор. в.); г) прямого додатка (знах. в. – не знах. в.); ґ) обставини (дав. в. – не дав. в.).

Є також імовірнісні М., в яких класи одиниць встановлюють на основі їхніх частотних характеристик, напр., М. встановлення структури семант. поля прикметників, створена А. Шайкевичем. Вихідний матеріал для неї – *частотний словник*, у якому подано відносні частоти кожного слова, та *конкорданс*, де фіксують оточення кожного слова (рядок вірша, оскільки поле будувалося на матеріалі п'єс В. Шекспіра). М. базується на правилі статистики: сумісне вживання двох незалеж. одиниць має частоту, що дорівнює добутку відносних частот цих одиниць. Якщо ж разом вживаються одиниці, між якими є певний (напр., семантичний) зв'язок, частота їх сумісного вживання істотно вища, ніж добуток їхніх частот. Перемноживши відносні частоти двох прикметників, що є в тому самому рядку, і зіставивши добуток з частотою їх сумісної вживаності, можна виявити ступінь розходження між ними й оцінити його статистично: якщо він вищий за певну величину, можна говорити про наявність семант. зв'язку між цими прикметниками. Визначають різні ступені такого зв'язку. Побудоване на основі підрахунків семант. поле прикметників добре узгоджується з нашими уявленнями про семант. зв'язки між ними: виділяються семант. підкласи, зв'язки між словами в яких вищі, ніж з ін. підполями.

Дедуктивні М. виходять з абстр. класів, що є вихідними для М., і шляхом заданих операцій синтезу повинні породити, тобто обчислити, одиниці мови й визначити їхню ієрархію. Дедукт. М. будують так: а) задають мінім. кількість

найпростіших одиниць, які вважають вихідними для М.; б) постулюють типи відношень між заданими одиницями; в) формулюють правила синтезу, за якими з вихідних одиниць породжують складніші одиниці та комплекси одиниць. У результаті дії даної М. одержують формули, що є аналогами одиниць мови. Ці формули треба інтерпретувати в термінах природ. мови, тобто поставити у відповідність символам і формулам М. відповідні одиниці мови. Якщо дія самої М. – це математичне обчислення, високо формалізоване й алгоритмізоване, то правила інтерпретації повністю залежать від дослідника, тому тут можуть бути значні елементи суб'єктивізму. Дедуктивна М. має відповідати ряду вимог: а) простота М., яка визначає мінім. кількість як вихідних одиниць, так і правил синтезу; б) несуперечність, згідно з якою застосовувані на різних етапах роботи М. правила не повинні суперечити одне одному; в) вичерпність, чи ефективність – М. має породжувати якомога більше одиниць мови і якомога менше одиниць, для яких у мові немає аналогів, тобто мати низький рівень шуму; г) однорідність – М. виключає правила, що ґрунтуються на різних критеріях (напр., формальних і семантичних). Дедуктивна М. – М. математична, в ній використовують матем. апарат, тому є такі типи лінгвістичних М., які повністю ґрунтуються на апараті тієї чи ін. галузі математики. Так, створено кілька теор.-множинних лінгвістичних М. мови, в яких використовують апарат теорії множин. Це найабстрактніші М., але саме тому вони далекі від мов. дійсності, їхня ефективність при описові природ. мов невисока, хоча вони відіграють велику роль у створенні алгоритміч. мов, мов програмування. Однією з найефективніших дедуктивних М. мови є аплікативна породжувальна М. зі спареними генераторами, її вихідні дані: а) чотири непохідні класи основ: N, V, A, D; б) відношення класу до ін. класів слів виражаються релятором: R_1 – релятор класу V, R_2 – релятор класу N, R_3 – класу A, R_4 < – релятор класу D; в) між ними існують два типи відношень: аплікативної домінації (здатність класу приєднувати до себе ін. класи) і конститутивної домінації (здатність класу замінювати комплекс класів). Перший генератор породжує класи слів. На його вході – чотири класи основ, що відображаються через релятори, приєднання релятора до основи робить її оформленим словом відповід. класу: R_1N – відіменне дієсл., R_2V – віддієслівний ім., R_3R_2V – прикметник, утворений від віддієслівного ім., і т. д. Приписування реляторів може бути кількаразовим, на кожному такті дії генератора породжуються слова дедалі складнішої морфем. будови. Отже, цей генератор моделює словотв. процеси. Другий генератор – комплекс класів слів – у своїй основі має дві операції: приєднання класу слів до ін. класу слів чи до комплексу їх і заміна класу слів комплексом. Результатом дії цього генератора є ланцюжки класів слів, які моделюють синтакс. структури. Ланцюжок, у якому не повторюються класи слів, – ядерне речення. Автоматич. породжувальна М. вперше дала визначення й операцію породження ядерних речень. Автоматизовано також транформації, що дає змогу обчислити їх, а не задавати списком, як у інших. М. В україністиці автоматич. породжувальна М. з успіхом використовувалася для опису словотв. системи, для класифікації ад'єктивно-іменних словосполучень, для аналізу атрибутивних та об'єктивних конструкцій, породження слова з морфем. породження синтакс. конструкцій та ін.

Літ.: Ревзин И. И. Модели языка. М., 1962; Проблеми та методи структур. лінгвістики. К., 1965; Андреев Н. Д. Стат.-комбинаторные методы в теор. и прикладном языковедении. Ленинград, 1967; Структурна граматика сучас. укр. мови. Проспект. К., 1972; Шайкевич А. Я. Дистрибутивно-стат. анализ текстов. Ленинград, 1982. *В. С. Перебийніс.*

МОДЕ́ЛЬ СЛОВОТВІ́РНА – див. *Словотвірна модель.*

МОЙСІЄ́НКО Анатолій Кирилович (9.VII 1948, с. Бурівка Городнянського р-ну Черніг. обл.) – укр. мовознавець, поет, доктор філол. наук з 1997, професор з 2001. Закін. 1971 Ніжин. пед. ін-т. Від 1993 – в Київ. нац. ун-ті ім. Т. Шевченка: ст. наук. співробітник, зав. відділу мови Ін-ту українознавства; з 1998 – професор, а з 2001 – зав. каф. сучасної укр. мови. Досліджує проблеми мови укр. худож. л-ри, а також образну специфіку фолькл. жанрів.

Автор праць: «Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша» (1997), «Традиції модерну і модерн традицій» (2001) та ін. М. – представник експерим. напрямів у поезії (паліндромний вірш, візуальний вірш, моноалітеративний вірш, шахопоезія): збірки «Сонети і верлібри» (1996, 1998), «Шахопоезія» (1997), «Сім струн» (1998), «Віче мечів» (1999), «Спалені камені» (2003) та ін. *С. Я. Єрмоленко.*

МОКІЄ́НКО Валерій Михайлович (16.II 1940, м. Керч АР Крим) – рос. мовознавець-славіст, лексикограф, доктор філол. наук з 1977, професор з 1979. Закін. 1964 Ленінгр. ун-т. Від 1966 працює у ньому: аспірант, викладач; у 1979–90 завідував кафедрою рос. мови. Протягом 70–90-х рр. читав курси славістики в ун-тах Європи і США. З 1996 – у Грайфсвальдському ун-ті (Німеччина): професор, зав. кафедри україністики, а з 2000 – директор Ін-ту славістики; одночасно – професор Санкт-Петерб. ун-ту.

Осн. наук. інтереси М. – рос. і слов'ян. фразеологія та пареміологія, етнолінгвістика. Автор праць «У глибінь приказки» (1975, 1989, 2001), «Слов'янська фразеологія» (1980, 1989), «Образи російської мови» (1986, 1999), «Загадки російської фразеології» (1990) та ін. Уклав низку словників і довідників («Словник фразеологічних синонімів російської мови», 1997, 2001; «Фразеологізми в російській мові», 1997; «Слов-

ник російської фразеології. Історико-етимологічний довідник», 1998, 2001, всі три – у співавт.; «Від Авося до Ятя. Довідник з російської ідіоматики», 1998, 2003), бібліогр. покажчик «Історія та етимологія російських фразеологізмів. 1825–1994» (1994, у співавт.). Досліджує лексику рос. жаргонів, субстандартну лексику: «Словник російської лайливої лексики» (1995, 1997, 2003), «Історико-етимологічний словник злодійського жаргону», «Великий словник російського жаргону» (обидві – 2000, у співавт.). М. має праці з соціолінгвістики, сучас. тенденцій у розвитку російської та ін. слов'ян. мов: ст. «Актуальні процеси в східнослов'янських мовах» (1995) та ін.

До мат-лів своїх праць М. залучає також факти укр. мови. Укр. проблематиці присвятив статті «Спроба системного етимологічного аналізу українських фразеологізмів» (1974), «Фразеологія в лемківських говірках Східної Словаччини» (1990), «Значення української мови для славістики» (1996), «Українська мова у світлі славістичної проблематики» (1998), «Значення української пареміології для історико-етимологічного аналізу слов'янських прислів'їв і приказок», «До проблеми мовної політики в Україні» (обидві – 2000), «Українські джерела російського жаргону» (2001), «Українська етнофразеологія в загальнослов'янському висвітленні» (2002) та ін. Уклав словники (у співавт., рос. мовою) «Тлумачний словник мови Совдепії» (1998), «Словник крилатих висловів Пушкіна» (1999).

Літ.: Слово во времени и пространстве. К 60-летию профессора В. М. Мокиенко. СПб., 2000. *О. О. Тараненко.*

МОЛДОВА́Н Олександр Михайлович (1.IV 1951, Чернівці) – рос. мовознавець, доктор філол. наук з 1994, чл.-кор. РАН з 2003. Закін. 1973 Чернів. ун-т. З 1976 – в Ін-ті рос. мови РАН (Москва): з 1997 – директор і водночас зав. відділу лінгв. джерелознавства та історії рос. літ. мови. Досліджує історію східнослов'ян. мов, істор. лексикологію і лексикографію, палеографію і текстологію східнослов'ян. писемних пам'яток. Автор праць «„Слово о законе и благодати" Илариона» (1984), «„Житие Андрея Юродивого" в славянской письменности» (2000). Брав участь в укладанні «Словаря русского языка XI–XVII вв.». Видав низку галиц. грамот 14–15 ст. (в кн. «Лінгвістичне джерелознавство й історія російської мови», 2000). Гол. редактор журн. «Русский язык в научном освещении» (з 2001). *В. Ю. Франчук.*

МОНЕ́МА (від грец. μόνος – один, єдиний) – двосторонній лінгв. знак, єдність означуваного і такого означального (акуст. образу), яка далі не ділиться. Поняття «монема» вперше запровадив А. Фрей. Згодом його застосував А. Мартіне, розвиваючи теорію подвійного членування мови на М. (семантеми, *морфеми*, *слова*) і *фонеми* (односторонні знаки). Термін спільний для служб. і повнозначних одиниць.

Літ.: Мартине А. Основы общей лингвистики. В кн.: Новое в лингвистике, в. 3. М., 1963. *Н. Ф. Клименко.*

МОНОЛО́Г (франц. monologue, від грец. μονόλογος, букв. – який говорить сам, від μόνος – один, єдиний і λόγος – слово, мова) – одна з двох типол. форм *мовлення* (див. також *Діалог*); усне або писемне розгорнуте мовлення однієї особи, яке не розраховане на безпосередню словесну реакцію слухача й адресується або самому собі, або ін. особам. М. складніший за діалог. Якщо діалог є вираженням колект. спілкування мовців, то М. – це індивідуальна мовленнєва діяльність, своєрідна творчість. М. як форма цілеспрямованого тривалого словесного акту характеризується більш розгорнутими і складнішими, ніж у діалозі, синтакс. побудовами, заг. структур. цілісністю і композиц. завершеністю. М. – це вже текст з усіма властивими текстовому масиву закономірностями побудови *речення у* мов. потоці, оформлення зв'язків між реченнями і більшими за обсягом одиницями його лінійної структури, з конкретизацією цих закономірностей відповідно до форми спілкування (усна – писемна) та комунікат. функції конкр. факту мовлення. За комунікат.-функц. ознаками виділяються такі типи М.:

1. М. як факт реального, адресованого конкр. аудиторії чи окр. особі, одностор. мовлення. Осн. різновиди такого М.: розповідь, міркування, роздум, сповідь і под. До категорії М. у широкому, загальнолінгв. розумінні належать також усні публ. виступи (див. *Усна публічна мова*) наук., навч., інформ. та ін. змісту, аналогічні автор. текстові форми (монографічні наук. праці, статті, газ. повідомлення і под.).

2. М. як категорія худож.-літ. тексту. Існує у кількох функц. формах: а) М. – характеристична ознака самост. літ. жанру: оповідь, поема – ліричний М., літ. текст, що є основою т. з. театру одного актора і под.; б) М. драматичний – розгорнуте мовлення персонажа, звернене до учасників сцен. дії, до глядачів, або розмова з самим собою. Є одним із засобів самохарактеристики персонажа і розвитку драм. дії; в) М. авторський – частина тексту літ. твору, що подається від автора (текстовий масив за винятком діалогів дійових осіб). Є осн. засобом змалювання події, розвитку сюжету і характеристики персонажів у прозовому і поет. творі та допоміжним (у вигляді ремарок) – у драмі. Мовна структура автор. М. як конструкт. основи літ. твору має у порівнянні з М. у вузькому розумінні свої особливості та визначається законами літ.-худож. творчості.

Окр. місце займає т. з. внутрішній М. – необ'єктивовані послідовно в реальній, звуковій матерії роздуми, міркування, мовлення «про себе». Різні форми внутр. М. знаходять місце в худож. прозі як засіб відтворення псих. стану персонажа, спосіб імітації його розумової та емоц. діяльності (використовуються, як правило, фігури *невласне-прямої мови*).

Багатоманітність сучасних функц. ситуат. форм усного монолог. мовлення можна об'єднати в дві великі групи:

1. Безпосередньо-контактне, або аудиторне, монолог. мовлення (мовець і слухач перебувають у прямому контакті, бачать і чують один одного). Це найбільш природна і функціонально досить розгалужена ситуат. форма М., вона має звичайні для конкретно адресованого монолог. мовлення структур.-грамат. характеристики, зумовлені, зокрема, і можливостями використання міміко-жестових засобів, предметного ряду, ситуат. контексту.

2. Посередньо-контактне, або мікрофонне, монолог. мовлення. Це все випадки одностор. усного мовлення, що здійснюється через тех. засоби масової комунікації – телебачення і радіо. Відсутність прямого контакту, а значить, і зворот. зв'язку зі слухачем (глядачем) відповідно впливає на мовну структуру виступу. Мікрофонний М. порівняно з аудиторним емоційно рівніший, його синтакс. структура зазнає деякого впливу *синтаксису* писем. мови. Усунути певну штучність обставин спілкування через теле- і радіоефір допомагає створення для мовця в студії умов, наближених до природних: замість одноосібного впроваджуються форми колективного М., у заг. монологічний контур вводяться елементи діалогічної композиції, у т. ч. створюються ситуації контакт. мовлення (групові виступи оглядачів, коментаторів, учених, журналістів і т. д. Такими ж у принципових рисах є теле- і радіомости, де мікрофонний М. включається у структуру «великоформатного», глобального діалогу).

Літ.: Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэт. речи. Поэтика. М., 1963; Баранник Д. X. Усний монолог. Дп., 1969.

Д. X. Баранник.

МОНОФТОНГІЗА́ЦІЯ (від грец. μονόφθογγος, від μονός – один, єдиний і φθόγγος – звук) –див. у ст. *Дифтонг.*

МОРФ (грец. μορφή – вигляд, форма) – конкр. лінійний представник *морфеми* як узагальненої *одиниці мови*, один з формальних її різновидів, що встановлюється при поділі текстового слова. М. – найкоротший мінім. відрізок словоформи, наділений самост. значенням. Розрізняють М. кореневі та афіксальні. Кореневий М. обов'язковий у кожній словоформі, він є носієм осн. лекс. значення слова. М., що ніколи не дорівнює основі й вживається тільки в поєднанні з іншим М. основи чи ін. коренем, називають зв'язаним: **-скоп** (геліо**скоп**, калейдо**скоп**, теле**скоп**), **ніж-** (**ніж**ка, **ніж**енька), **нож-** (**нож**исько, **нож**ище, **нож**овий); М., який матеріально збігається з основою хоча б в одній словоформі неслужб. слова, називають вільним, незв'язаним (**ног-а**, **ніс-ø**).

Афіксальний М. представляє афікс, морфему. Він присутній не в кожній словоформі й ніколи повністю не збігається з основою: стриб-**ок**, стриб-**к**-ов-ий. Його поділяють на префіксальні, суфіксальні, інтерфіксальні, постфіксальні та флексійні М. За функціями вони бувають граматичними (коли виражають граматичн. значення) і словотворчими (якщо це словотв. морфеми). М., що не має фонематичної подібності з ін. М. даної морфеми, називають суплетивним: **був – є**, **гарно – краще**, **вона – її** (див. також *Суплетивізм).* Граматичн. словозмінні М., що примусово пов'язані між собою, є комплексними.

Літ.: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотв. морфеміка сучасної укр. літ. мови. К., 1998; Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучас. укр. мови. К., 1998.

Н. Ф. Клименко.

МОРФЕ́М ЛАНЦЮЖО́К – сукупність *морфем*, розташованих у певній послідовності в складі слова, словоформи або словотв. чи словозм. основи. Так, суфікси об'єднуються у сталі комплекси, переставлення елементів у яких не допускається: **-есеньк** (біл-**есеньк**-ий), **-ісіньк-** (чорн-**ісіньк**-ий), **-івник** (пт-ах-**івник**), **-івниц-** (пт-ах-**івниц**-я), **-івнич-** (пт-ах-**івнич**-ий), **-овен-** (верх-**овен**-ство), **-овн** (дух-**овн**-ий). Здебільшого такі комплекси при морфем. аналізі ділять на морфеми, а в словотворенні вони виступають як одна одиниця, за допомогою якої утворюють нові слова: **індик** > **індик-івниц-тв-о**. В одному слові не буває більше двох однакових (піск-**ов**-ик-**ов**-ий) або омонімічних (наста-**н**-ов-**н**-ий: перше **-н** – дієслівна, а друге **-н** – прикм. морфема; каз-**к**-ар-**к**-а: обидва суфікси **-к-** – іменникові, перший зі знач. предмета, другий – особи) суфіксів. Суфікси, пов'язані із закінченнями, тільки разом з ними оформляють похідні слова, належні до певної частини мови, і прогнозують цілі сукупності таких суфіксально-флексійних М. л.

У М. л. часто спостерігають взаємообернені префіксальні двочленні комплекси у словах з різними коренями: **до-по**-від-а-ти, **по-до**-лива-ти, **з-до**-бу-ти, **до-з**-вол-я-ти, **ви-по**-від-а-ти, **по-ви**-ли-ва-ти, **від-по**-від-а-ти, **по-від**-різува-ти, **на-по**-ляг-а-ти, **по-на**-ли-ва-ти, **по-о**-пад-а-ти, **о-по**-від-а-ти, **по-пере**-бир-а-ти, **пере-по**-від-а-ти, **по-при**-сід-а-ти, **при-по**-від-а-ти, **роз-по**-від-а-ти, **по-роз**-бир-а-ти. У словах зі спільним коренем, за деякими винятками (**по-на**-сід-а-ти, **на-по**-сід-а-ти, **без-не**-вин-н-ий, **не-без**-вин-н-ий), не трапляється взаємообернених префіксів-комплексів. Здатність двічі повторюватися в одному слові притаманна двом префіксам: **по-** (**по-по**-ноч-і-ти) та **пра-** (**пра-пра**-дід). Склад. словам властиві ланцюжки комплексних одиниць-основ, до яких входять кілька багатоморфем. коренів. Найбільш типовим і частотним для укр. мови в склад. словах є М. л., що записується як послідовність; корінь + сполучна голосна + корінь + флексія (**звір+о+лов+ø**, **сніг+о+вій+ø**, **хліб+о+роб+ø**).

Літ.: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Карпіловський В. С., Недозим Т. І. Словник афіксальних морфем укр. мови. К., 1998.

Н. Ф. Клименко.

МОРФЕ́МА (від грец. μορφή – форма, вигляд) – елементарна, мінім. *одиниця мови*, формально неподільна в межах одного *слова*, але подільна за семантикою. Термін в укр. мовознавстві вперше вжив 1907 Є. Тимченко. М. – двостор. одиниця, що має знач. та матеріаль-

не вираження і може варіюватися як у першому, так і в другому плані. У слові **син-юват-ий** М. **-юват** за формою не ділиться на менші відрізки, але подільна за семантикою, бо виражає категоріальне знач. прикметника як частини мови і неповний ступінь вираження ознаки.

М. існує тільки в складі слова і є його найменшим компонентом, який наділений значенням і не має синтакс. автономності. М. – родове поняття, що охоплює такі видові поняття, як *корінь*, *префікс*, *суфікс*, *конфікс*, *інтерфікс*, *постфікс*, *флексія*. Корінь зіставляють з названими М., які в свою чергу об'єднуються поняттям «афіксальна морфема». Корінь – основна М., що є носієм ідеї спільного лекс. значення слів гнізда. Афіксальні М. – службові. Приєднуючись до кореня, вони доповнюють і уточнюють його значення. Корені є обов'язковими М. Без них не існує слова. Решта М. факультативна, необов'язкова в слові. Інвентар М. налічує понад 500 *афіксів* і бл. 17 000 коренів.

Характерними особливостями всіх різновидів М. є їхня відтворюваність і повторюваність у мові. М. – готовий засіб, що відтворюється значенням і формою як цілісна одиниця у необхід. умовах. М. з тим самим значенням зустрічається у ряді слів, щонайменше у двох. Корені повторюються рідше, ніж афікси, в своєму гнізді та складних словах. Обов'язково повторюваними є зв'язані корені, які мають зафіксуватися хоча б у двох словах, щоб бути виділеними. Бувають і одиничні неповторювані корені (їх бл. 7 000 в сучас. мові): **алло**, **бісектрис-а**, **біфштекс** та ін. Найбільша повторюваність властива служб. словозмінним афіксам, що регулярно і стандартно поєднуються з різними за значенням основами. Префікси, суфікси, інтерфікси, постфікси повторюються у серіях слів. Рідко, іноді в поодиноких словах, трапляються нерегулярні службові М.: дму-х-а-ти, діт-**лах**-и, пошт-**амт**, флот-**илі**-я.

М. притаманні денотативне структурне, конфігуративне, стилістичне, експресивне, класифікаційне, диференційне значення. Денотативне знач. вказує на належність предмета до певної категорії предметів, явищ, відношень об'єктив. дійсності (воно притаманне кореням з їхнім реально-предмет. значенням), конфігуративне – на здатність одного елемента сполучатися з іншим, перебувати в певному морфем. оточенні; стилістичне – на використання М. у різних стилях мови; експресивне – на здатність передавати позитивні (голуб-**оньк**-а) чи негативні (нож-**ищ**-е) емоції; структурне знач. виявляється у певних схемах поєднання морфем (напр., у словотв. моделях); класифікаційне – виражається показниками відмін, дієвідмін, словотв. розрядів слів; диференційне – розмежовує семантично протилежні слова (**екс**-портувати – **ім**портува-ти). Є синкретичні М., що одночасно виражають різні граматичні значення. До них належать прикм. закінчення, які передають знач. роду, числа, відмінка, словозм. афікси, що беруть участь у словотворенні конверсивним способом (золот**о** – золот**ий**).

За характером виявлення М. бувають сегментними (вираженими звуковими відрізками), нульовими і суперсегментними. Більшість М. є матеріально вираженими. У *морфемі нульовій* – нульовий сегмент, відсутність звукового відрізка у певній точці мовленнєвого ланцюжка; в ній є значення, не виражене звуками і не позначене буквами. До нульових належать М. словозмінні (скарб-$\varnothing_1$, радість-$\varnothing_2$, міг-$\varnothing_3$), словотвірні (синь), інтерфіксальні (всяк-час, Нов-∅-город). Несегментними є також М. з чергуванням фонем (зеле**ний** – зеле**нь**), зміною місця наголосу (**ви́года** – **виго́да**, **заки́дати** – **закида́ти**), порядку компонентів слова. До суперсегментних М. відносять акцентол. криві, що розрізняють слова і форми слів: **за́мок** і **замо́к**, **зе́млі** і **землі́**.

М. реалізуються у словах у вигляді *морфів*, що самі представлені рядами *аломорфів*. М. поділяють на регулярні, з чітко окресленими формою і змістом, та нерегулярні, дефектні щодо змісту. Останні, в свою чергу, поділяють на структурні (інтерфікси) і маркери – службові М., що розташовані в кінці слова чи його основи і вказують на належність цього слова до певного форм. класу (пор. біг-**а**-ти, де **-а-** є тематичною морфемою, що вказує на належність слова до першої дієвідміни), а також залишкові (субморфи, уніфікси – квазіморфеми, тобто елементи, що нагадують М., але не наділені виразним значенням і майже не зустрічаються в ін. словах: люмін-**есценц**-ij-а).

Валентні характеристики М. залежать від сполучення їх при творенні похідних слів. Корені кожної частини мови мають свою виразну схему поєднання з афіксами. Префікси порівняно з суфіксами наділені ширшими можливостями сполучення з різними словами й уподібнюються аглютинативним М. Суфікси ніби наперед задають сукупність закінчень слова певної частини мови. На сполучуваність М. накладаються форм. семант., словотв., лекс. та стиліст, обмеження.

Виділяють вільні й зв'язані М. Вільними, або самостійними, є М., що мають хоча б один морф, який матеріально збігається з основою словоформи. До них належать корені типу: **а-**, **і-**, **та-**, **ліс-**, **степ-**. Зв'язаними бувають корені та службові М., що використовуються тільки в сполученні з ін. (афіксальними або ж кореневими) М. Є М. багатовалентні (мультивалентні), здатні вільно сполучатися зі значною кількістю інших М., й одновалентні, що поєднуються з єдиною М.: **пастух**. У мові більшість М. багатовалентних.

М. властива *полісемія* та *омонімія*. Полісемічна М. має цілий комплекс значень (**-ач** «діяч – особа»: **прохач** і «знаряддя дії» – **приймач**). Омонімічні М. з однаковим звучанням чи написанням утворюють слова різних семант. груп: стріл-**ець**, руб-**ець**. М. перебувають між собою

у синонім. (веред-**а**, веред-**ун**, веред-**ій**, веред-**ій-к**-а, веред-**ух**-а), антонім. (**виходити** – **заходити**, **правда** – **неправда**, **ідейний** – **безідейний**) та паронімічних (**боліти** «слабувати» і «вболівати за когось, щось») відношеннях. У склад. словах антонім. відношеннями охоплені комплексні морфемні одиниці – основи зі знач. якості (**високо**врожайний – **низько**врожайний), простору (**близько**східний – **далеко**східний), часу (**довго**часний – **коротко**часний), кольору (**біло**шкірий – **чорно**шкірий) тощо.

Словотв. активність М. виявляється в їхній продуктивності або непродуктивності. Більшість колись продуктивних морфем належить до активних, охоплюючи цілі серії вже існуючих слів або нових, що з'являються у сучас. мові. У мові переважають питомі М. Однак є й запозичені, які спочатку виділяються у засвоєних словах, а згодом переходять до фонду словотв. засобів мови, набуваючи здатності функціонувати як окремі М. Запозичують корені (**аква**-, **гео**-, **геліо**-, **гідро**-, **селено**-), префікси (**а**-, **анти**-, **де**-, **контра**-, **суб**-), суфікси (**-аль**, **-ізм**, **-іст**), але ніколи не запозичують флексії. Крім запозичення, є й ін. шляхи поповнення інвентарю М. У префіксів та суфіксів це зрощення двох М. в одну (**зне**-: **зне**-силити, **недо**-: **недо**пікати, **обез**-: **обез**-риблювати, **поза**-: **поза**шкільний, **попо**-: **попо**-прати, **-ечк**: сон-**ечк**-о, **-евич**: ко-рол-**евич**), перехід окремих слів у розряд М. (**на**-земний) чи афіксоїдів **-віз**/**-воз**: земле**воз**, лісо**воз**, моло**ко**воз. У процесі розвитку мови М. можуть зазнавати перерозкладу та опрощення. Префікси та суфікси зливаються з коренем: **за**вод, **за**кон, **за**сіб, **о**гріх, **по**перек, спосіб, від**ьма**, вік**но**, греб**інь**, зод**чий**, знахар, кор**ито**, сіль**це**. Два корені стають одним: **ведмідь**-, **виноград**-, **осокор**-. Чисельність М. поповнюється також за рахунок аброморфем, що виникають унаслідок скорочення слів при абревіації: **-ком**, **-орг**, **рай**-.

Літ.: Кубрякова Е. С. Основы морфол. анализа. М., 1974; Ковалик І. І. Способи словотворення. В кн.: Словотвір сучас. укр. літ. мови. К., 1979; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотв. морфеміка сучас. укр. літ. мови. К., 1998; Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучас. укр. мови. К., 1998; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Карпіловський В. С., Недозим Т. І. Словник афіксальних морфем укр. мови. К., 1998. *Н. Ф. Клименко.*

МОРФЕ́МА НУЛЬОВА́ – *морфема*, здебільшого *суфікс*, яка виконує роль невираженого показника грамат. або словотв. значення, що в ін. випадках передається вираженими за допомогою звука чи сполучення звуків суфіксальними морфемами. Умовно зображується символом Ø. М. н. як виразник значення мин. ч. (**біг**, **ліг**, **міг**, **сік**, **тік**, **товк**, пор. **да-в**, **м'я-в**, **сі-в**) і нак. сп. (**кинь**, **ляж**, **стань**) характерна для дієслів. Омонімічна М. н. у грамат. ролі показника наз. в. одн. властива частині іменників ч. (**бік-Ø** – **бок-у**, **стіл-Ø** – **стол-ом**) та ж. (**радість-**$Ø_2$ – **радост-і**) роду. Нульова флексія засвідчена також у род. в. мн. іменників ч. (**чобіт**), ж. (**земель**, **парт**, **учениць**, **шкіл**) і с. (**міст**, **сіл**) роду. Словотв. нульовий суфікс властивий іменникам ч. р. – назвам абстр. дії (**біг**, **літ**, **хід**, **виліт**, **виступ**, **роздум**), ж. р. – у назвах абстр. ознаки (**блакить**, **вись**, **даль**, **біль** пор. **білизна**, **синь** пор. **синява**). Він притаманний також іменникам ж. р., що називають дію чи стан (**вистав-Ø-а**, **їзд-Ø-а**, **погон-Ø-я**), або спільного роду, що вказують на носія ознаки (**причеп-Ø-а**).

Літ.: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотв. морфеміка сучас. укр. літ. мови. К., 1998. *Н. Ф. Клименко.*

МОРФЕ́МИ АКТИ́ВНІСТЬ – здатність *морфеми* (*кореня*, *афіксів*) брати участь у творенні нових слів або грамат. форм. Активність кореня – це можливість морфеми поєднуватися з великою кількістю ін. коренів або афіксів у склад. словах. Найнижча вона у коренів, що не утворюють похідних і не мають афіксів (**браво**) або сполучаються тільки зі словозм. морфемами (**алігатор**, **антилоп-а**, **азалі-я**, **бабуїн**, **беркут**, **буклет**, **гну**, **івасі**, **кімоно**, **петуні-я**). У деяких коренів М. а. вимірюється двома-трьома морфемами (**крокодил-Ø**, крокодил-**ів**, крокодил-**яч-ий**, **мензурк-а**, мензурк-**ов-ий**), в інших – кількома десятками (**білий**, **писати**, **читати**), і більше (**брати**, **вода**, **ліс**, **нести**). Найб. активність кореня спостерігають в словах другого і третього ступенів похідності. Активність афіксів визначають кількістю слів у словниковому складі мови, утворених за їх допомогою. Чим далі в слові розташовані афікси від кореня, тим менша кількість їх сполучається з ним, тим нижча їхня активність і вищий ступінь передбачуваності. *Н. Ф. Клименко.*

МОРФЕ́МИ ПОЗИ́ЦІЯ – див. *Позиція* морфеми.

МОРФЕ́МИ ФУ́НКЦІЯ – участь *морфеми* у словозміні, *формотворенні* і *словотворенні*. Морфеми поділяють на центральні, або кореневі, що об'єднують слова одного гнізда, і службові: словозмінні (флексії), формотворчі (префікси, суфікси, постфікси) і словотворчі, тобто дериваційні (префікси, суфікси, конфікси, постфікси). Морфеми, що утворюють синтакс. форми слів і змінюють їхнє грамат. значення, називають граматичними, або словозмінними, а ті, що утворюють несинтакс. форми (ступенів порівняння прикметників **-іш**-, *виду* дієслів **-ува**-) – формотворчими. І ті, й ті наявні в усіх формах *парадигми*. Грамат. афікси є показником *частин мови* та грамат. форм і властиві окр. *словоформам,* а не словам у цілому. Саме тому флексію розглядають як комплексну (парадигматичну) афіксальну морфему, що входить до певної системи однорід. морфем, які формують грамат. парадигму слова, її називають ще синтакс. морфемою, оскільки вона має релятивний характер. Взаємозаміна таких морфем веде до зміни синтакс. сполучуваності між словами. Значення дериват. афіксів залежить від *кореня*, тільки разом з ним вони

формують цілісне лекс. значення слова. Дериваці. афікси виступають засобом словотворення і вираження тих значень, що об'єднують ряди похідних слів: перемотувальниця, робітниця, сортувальниця, учениця; вередливий, вродливий, жахливий, примхливий. Словотв. афікси, впливаючи на лекс. значення слова, сприяють форм.-семант. організації системи мови, їх у кілька десятків разів більше, ніж граматичних, оскільки багато з них поєднуються з тими самими грамат. афіксами, що оформляють словозм. парадигми слів: **-ач**, **-ент**, **-ер**, **-ик**, **-ор**, **-уч**, **-яр** (усі похідні іменники з ними утворюють другу відміну). *Н. Ф. Клименко.*

МОРФЕ́МІКА – 1) сукупність *морфем* мови; 2) розділ *граматики*, який вивчає поділ слова на морфеми, вичленування морфів у слові, аломорфію морфеми, межі аломорфії, перетворення на морфем. швах, спрощення, перерозклад у морфемі, ідентифікацію морфем, їхню структурну, дистрибут., функц. класифікацію. М. аналізує розподіл морфем, морфем. склад слова, описує закони конструювання морфем, структур слова, визначає допустимі в мові структури, їхні ознаки, правила форм., семант. та стиліст. сполучуваності морфем. М. тісно пов'язана з *морфонологією* та *словотворенням*.

Літ.: Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучас. укр. мови. К., 1973; Морфол. будова сучас. укр. мови. К., 1975; Морфемна структура слова. К., 1979; Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка укр. мови. К., 1987; Клименко Н. Ф. [та ін.]. Морфемно-словотв. фонд укр. мови як дослідницька та інформ.-довідкова система. «Мовознавство», 1990, № 6; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Морфемні структури слів у сучас. укр. літ. мові. «Мовознавство», 1991, № 4; Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучас. укр. мови. К., 1998. *Н. Ф. Клименко.*

МОРФЕ́МНА БУДО́ВА СЛО́ВА, морфемний склад слова – сукупність *морфем*, послідовність яких визначають певні правила сполучуваності класів морфем. На матеріалі словників укр. мови встановлено 368 морфем. структур *слова*. Їх можна записати символами як послідовність морфем певних класів – префіксів (P), коренів (K), суфіксів (S), сполучних голосних (I), флексій (F). Тоді морфемна структура слова «до-каз-∅» буде мати формулу PKF. 54 структури властиві простим словам (з одним коренем), 314 – складним. Прості слова покривають ≈ 85,1 % одиниць будь-якого словника, а складні ≈ 14,9 %. Продуктивність морфем. структур простих слів вища, ніж складних, у 33,2 раза. Складні слова здебільшого виникають внаслідок згортання *словосполучень*, успадковуючи від них співвідносні основи, які часто є комплексними одиницями і самі складаються з префіксів, коренів, суфіксів.

За ступенем реалізації морфемні структури слів належать або до ядра, або до периферії морфем.-словотв. підсистеми мови. Ті з них, що реалізуються в обсязі до десяти слів, становлять її периферійну частину. 40 морфем. структур простих слів належать до ядра підсистеми, а 14 – до периферії. Зразками перших є K (**на**), KF (**мова**), KS (**дати, тихо**), K2S (**густенько**), K3S (**темнувато**), K4S (**клубочитися**), KSF (**соловейко**), K2SF (**дощечка**), PKSF (**зависокий**), PK2SF (**обмотувальний**), PK2S (**перечитувати**). Периферію становлять структури 3PK5SF (**неоподатковуваний**), 4PKS (**доневпоїду**), K5S (**драматизуватися**). Оскільки складні слова мають більшу кількість структур, у них значно ширша і периферія – 156 структур з 314, напр. KSIK2S (**гучномовно**), KFK2S (**жалюгідно**), KIKIPK3SF (**мікрофотоустановка**). Ядерними є структури KIKF (**молоковоз** – $\varnothing_1$), KIKSF (**хлібосольство**), KIK2S (**чародіяти**).

Кожна частина мови неоднаково реалізує арсенал допустимих морфемних структур. Прості іменники мають 22 структури (з них чотири периферійні): PK5SF (**одомашнювання**), 2PK4SF (**доустатковування**), 3PK6SF (**неспроможність** – $\varnothing_2$, **неоподаткованість** – $\varnothing_2$); прикметники – 18 (з них дві периферійні): K5SF (**поляризаційний**), 3PK2SF (**несприйнятливий**). У дієслів 23 структури, серед яких чотири периферійних: K6S (**націоналізуватися**), PK6S (**одомашнюватися**), 3PK4S (**попризвичаюватися**), 4PK2S (**поназдоганяти**). Характерною особливістю усіх периферійних структур є така їхня морфемна довжина, що перебуває на межі дозволеного короткочасною оперативною пам'яттю людини.

Конструювання морфем. структур слова підлягає законам простоти, переваги, симетрії. Згідно з першим тільки невелика кількість структур реалізується з високою частотою, охоплюючи переважну більшість слів словника, які становлять ядро морфемної підсистеми мови. Решта їх має низький ступінь реалізації. Складніші за кількістю морфем (а отже, й кількістю охоплених словом одно- і різнофункц. морфем. зв'язків) структури використовують рідше, ніж прості. Закон переваги тісно пов'язаний із законом простоти. Чим простіша морфемна структура, тим вищий ступінь її реалізації в інвентарі одиниць мов. системи. У дієслів, напр., найпродуктивнішою є модель PK2S, що реалізується у понад десяти тисячах слів (на зразок **дописати**).

В осн. частинах мови (ім., дієсл., прикм., присл.) межею простоти, з одного боку, є глибина слова з шести морфем, за якою наповнюваність кожної складнішої морфем. структури різко знижується; з іншого – таку межу створюють кінцеві та передкінцеві позиції префіксів і суфіксів у слові. Складність морфем. структур, вживання структур такого типу, використання комбінацій морфем обмежені правилами їхньої сполучуваності (фонемними, семантичними, стилістичними).

Морфемні структури простих слів переважно асиметричні за ознакою співвідношення докореневої та післякореневої частин слова. Здебільшого переважає розгорнута післякоренева частина (KS **нести**, KSF **щедрота**, K2SF **солонище**, PK2SF **заперечування**, PK3SF **поліпшування**), і лише в незначній кількості слів, яких бл. 300, докоренева частина переважає післякореневу: PK (**попід**), 2PKF (**невиїзд**), 3PKF

(**неспромога**, **донесхочу**), 4PK2F (**поназдоганяти**). Пояснюється це тривалою тенденцією до розташування афіксальних морфем у післякореневій частині слова. Простих слів з дзеркальною симетрією структури, при якій до- і післякореневі частини слова відносно врівноважені, теж небагато: PKF (засада), PKS (**відкрити**, **немало**), 2PK2S (**заповзято**, **постягати**), 3PK3S (**безвідповідально**, **поназбируватися**). В інвентарі одиниць мови симетричні морфемні структури простих слів входять у десяток найпродуктивніших. Симетрія відіграє значно більшу роль у структурі складних слів, у яких повторюються певні такти – корені, корені з префіксами або суфіксами чи з обома типами морфем. Коли позначити некореневі морфеми символом А, а межі такту двокрапкою, можна простежити ритмічність у структурі складних слів. Так проявляється симетрія, що буває у них монотонною, ритмічною, дзеркальною. Такт у слові може повторюватися кілька (щонайбільше 5) разів без змін (К **мов**, К:К **немов**, К:К:К **немовби**, К:К:К:К **немовбито)** або з частковим розширенням чи звуженням свого кінця чи початку (АК2А:К2А **побутописець**, К3А:К2А **кінематографувати**). Дзеркальна симетрія малохарактерна для структур складних слів. Це тип АК:КА, в якому поєднуються основи префіксальні, не закриті суфіксами чи єднальними голосними, з основами суфіксальними або тими, в яких є флексії. Він втілюється в іменниках-абревіатурах (**заготконтора**, **постпред**), прикметниках і прислівниках, утворених словоскладанням (**всюдисущий**, **навіки-віків**). Більше половини склад. слів дотримується симетр. ритмічної будови. Це свідчить про те, що комплексні основи, поєднуючись у структурі одного слова, найчастіше взаємоврівноважуються. У М. б. с. можуть відбуватися різні зміни – *декореляція*, *перерозклад*, *спрощення*, *ускладнення*.

Літ.: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Морфемні структури слів у сучас. укр. літ. мові. «Мовознавство», 1991, № 4; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотв. морфеміка сучас. укр. літ. мови. К., 1998; Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучас. укр. мови. К., 1998. *Н. Ф. Клименко.*

МОРФЕ́МНИЙ СКЛАД СЛО́ВА – див. *Морфемна будова слова.*

МОРФЕ́МНИЙ СЛОВНИ́К – *словник*, що описує *морфеми* мови переважно шляхом виділення їх у складі слова. Існує кілька різновидів М. с. залежно від одиниць реєстру і способів їх упорядкування. У М. с. за алфавітом подають: 1) слова, поділені на морфеми (це словник морфем. будови слова); 2) морфеми в алф. порядку з частотними характеристиками використання – це частотний (прямий чи зворотний) словник морфем; 3) морфеми з їх валентними та частотними характеристиками – частотно-валентний словник морфем; 4) корені зі спільнокореневими словами, поділеними на морфеми – гніздовий М. с.

В укр. лексикографії є три морфемні словники: «Морфемний аналіз. Словник-довідник» І. Яценка (т. 1–2. К., 1980–81), «Морфемний словник» Л. Полюги (К., 1983) та частотно-валентний «Словник афіксальних морфем української мови» Н. Клименко, Є. Карпіловської, В. Карпіловського, Т. Недозим (К., 1998). Словник І. Яценка – найповніший на сьогодні довідник з морфем. будови слів укр. мови (114 000 слів), укладений на основі реєстрів ряду словників сучас. укр. літ. мови і доповнений термінами з підручників. До нього занесені тільки похідні слова. За його межами лишилися слова морфемно подільні, але непохідні. Словник Л. Полюги укладався як посібник для шкіл. Він поєднує у собі словник морфем. будови слова і словник морфем. До словника морфем. будови слова занесені 36 000 слів, у словнику морфем представлено зведені реєстри 90 префіксальних, 280 суфіксальних та 1 900 вибіркових кореневих морфем. Біля поділених на морфеми слів наводяться варіанти морфем, що виникають при відмінюванні іменників та дієслів: агро/технік/а/~ніц/і/. Морфеми реєстру другої частини словника супроводжують тлумачення, де вказано, в основах яких слів зустрічається префікс чи суфікс, заг. значення морфеми, її поширеність у мові, наведені приклади. «Словник афіксальних морфем української мови» укладено за допомогою комп'ютера. Він подає 817 афіксальних морфем (145 префіксальних та 672 суфіксальних), що функціонують у складі понад 130 000 простих слів сучас. укр. мови. Афікси описано в ньому з погляду їхньої *валентності* (ліво- та правобічної) і частоти використання як окр. морфем, так і їхніх поєднань у системі мови та в худож. прозових текстах. *Н. Ф. Клименко.*

МОРФЕ́МНИЙ ШОВ – місце стику *морфем*, межа морфем (*морфів*) у слові. Здебільшого на морфем. межі при словозміні або словотворенні відбувається взаємопристосування однієї морфеми до іншої, оскільки тут за законами укр. мови допустимі не всі звукосполучення. Це взаємопристосування виявляється в чергуваннях фонем: **ск** – **щ** (бли**ск** – бли**щ**ати), **х** – **ш** (ру**х** – ру**ш**ити); накладанні морфів: (**догляд-â[ти] + -âч > доглядач**); розширенні: **∅** – **е** (чере**шн**я – чере**шен**ька), **∅** – **о**: (ша**пк**а – ша**поч**ка) або усіченні твірної основи (холо**д** – холо**нути**, тиж**день** – тиж**невий**). *Н. Ф. Клименко.*

МО́РФІЛЛ (Morfill) Вільям Річард (17.XI 1834, м. Мейдстон, графство Кент – 9.XI 1909, м. Оксфорд) – англ. славіст, перекладач, чл. Брит. академії з 1903, Чес. академії з 1905. Закінчив 1860 Оксфорд. ун-т. У 1900–09 – професор, зав. першої у Великобританії славіст. кафедри Оксфорд. ун-ту. Був почес. доктором філософії Праз. ун-ту (з 1908), членом багатьох славіст. організацій. Упродовж усього життя наполегливо вивчав мови, л-ру та історію слов'ян (у т. ч. українців), мови ін. народів. Автор граматик польс. (1884), серб. (1887), рос.

(1889), болг. (1897) і чес. (1899) мов. У своїх працях із заг. історії Росії (1880, 1902) та Польщі (1893) багато уваги приділив Україні. Вперше про укр. мову М. писав у ст. «Російська мова та її діалекти» (1876), де розглядав її як самост. лінгвальну систему. Найповнішу характеристику укр. мови (фонет., морфол. і синтаксичну) дав у нарисі «Слов'янські мови» («Британська енциклопедія», 9-е вид., 1887, т. 22). Особливу увагу звернув на звук [дж] та чергування голосних, на демінутиви, зокрема неозначеної форми дієслова. Важливість наук. вивчення укр. мови підкреслив у лекції «Про важливість вивчення слов'янських мов», яку він прочитав у Оксфорд. ун-ті 25 січня 1890 у зв'язку з обранням його на штатну посаду лектора рос. та ін. слов'ян. мов. Ґрунтовний аналіз укр. худож. слова (усного й писемного) подав у моногр. «Слов'янська література» (1883) та нарисі «Література Росії» («Британська енциклопедія», 9-е вид., 1886, т. 21). Автор статей про Т. Шевченка (1880, 1886). Переклав зі старослов'ян. мови ряд творів апокриф. л-ри та новгор. хроніки; з української – декілька Шевченкових поезій тощо. Листувався (1871–95) і зустрічався (1892) з М. Драгомановим, ін. укр. діячами.

В. Р. Морфілл.

Літ.: Дубицький І., Смаль-Стоцький Р. Шевченко в англ. мові. В кн.: Шевченко Т. Повне видання творів, т. 15. Варшава–Л., 1938; Зорівчак Р. Українозн. інтереси В. Р. Морфілла. «Всесвіт», 1984, № 11; Sorivchak R. Great Britain's first Ukrainist. «Ukraine», 1989, № 4; Зленко Г. «Україніка» Уїльяма-Річарда Морфілла. В кн.: Зленко Г. З полону літ. К., 1989; Зорівчак Р. Михайло Драгоманів і англ. л-ра. ЗНТШ, 1992, т. 224; Sorivchak R. The first Ukrainian Studies scholar in the Anglophone world. «Наше життя – Our Life», 2000, № 4.

Р. П. Зорівчак.

МОРФОЛОГІЗО́ВАНІ І НЕМОРФОЛОГІЗО́ВАНІ ЧЛЕ́НИ РЕ́ЧЕННЯ – *члени речення*, виражені тими *частинами мови*, для яких дана синтакс. функція є первинною, типовою, основною (морфологізовані члени речення), і тими, для яких вона є вторинною, не типовою, не основною (неморфологізовані члени речення). У сучас. укр. мові до морфологізованих членів речення належать: підмет у формі наз. в. іменника: «Як палає світле листя клена!» (М. Рильський); присудок, виражений особ. формою дієслова: «Я не люблю ненависті в собі. На пісні виріс я, не на злобі» (Д. Павличко); додатки, виражені ім. у формі непрямих відмінків: «Пахнув дід теплою землею і трохи млином» (О. Довженко); означення, виражені прикметниками, та обставини, виражені прислівниками: «Навкруг рясні стоять сади, платани і каштани» (М. Рильський); «Зронило сонце бурштинову краплю» (Л. Костенко). Неморфологізованими членами речення називають підмет, виражений, напр., неозн. ф. дієсл., і присудок, виражений неспеціалізованими для цієї функції формами іменників, прикметників, прислівників, неозн. ф. дієсл. тощо: «У нас кохати – полюбить сповна, І серце з милим вік не розлучати, І кожен подих ставити на чати» (А. Малишко); «Я – вічного вогню надійний схов» (Д. Павличко). На додатки як неморфологізовані члени речення вказує, зокрема, вторинна щодо цієї функції форма – неозн. ф. дієсл.: «Я страшенно люблю читати, – казав я, – різні книжки» (Ю. Яновський). Нетиповими для означень є форми іменників, інфінітива або прислівника, а для обставин – форми ім., інфінітива тощо: «А в Чіпчинім серці вже ворушилося бажання верховодити» (Панас Мирний); «Того вечора Мудрик не приїхав» (Є. Гуцало).

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982.

І. Р. Вихованець.

МОРФОЛОГІ́ЧНА КЛАСИФІКА́ЦІЯ МОВ – див. у ст. *Типологічна класифікація мов.*

МОРФОЛОГІ́ЧНИЙ СПО́СІБ ТВО́РЕННЯ – див. у ст. *Спосіб словотворення.*

МОРФОЛОГІ́ЧНІ ОДИНИ́ЦІ – одиниці морфол. рівня мови, які виділяються на основі змістових і форм. морфол. ознак. З поняттям М. о. як фундам. поняттям *морфології* пов'язані різні підходи до вивчення морфол. слова, кваліфікації граматю категорій тощо.

Серед М. о. розрізняють, з одного боку, мінім. морфол. одиниці – *морфеми* і морфол. одиниці-конструкції, або морфол. слова, *частини мови*, у рамках яких визначаються мінім. одиниці. Основною М. о. виступає частина мови (морфол. слово), якій підпорядковані морфеми як мінім. одиниці. Кардинальними частинами мови вважаються *іменник*, *дієслово*, *прикметник* і *прислівник*, що виражають відповідно грамат. значення предметності, процесуальності, ознаки предмета та ознаки ознак. Кожен із цих класів слів характеризується відповідним морфем. складом і набором *граматичних категорій*. У системі частин мови чітко протиставляються найголовніші з них – іменник і дієслово.

Залежно від позиц. характеристик морфеми поділяють на кореневі й афіксальні. До афікс. морфем належать префікси і постфікси, які, в свою чергу, об'єднують суфікси, інтерфікси, флексії (закінчення), власне постфікси. Ост. різновид у структурі укр. мови – дієслівний афікс **-ся** (**-сь**), займенниковий афікс **-сь** і под., що стоять після флексії – у типових випадках абс. кінця слова, пор.: **миюся**, **миєшся**, **миється**, **хтось**, **когось**, **комусь** і **мию**, **миєш**, **миє**, **хто**, **кого**, **кому**. Визначальною мінімальною М. о. в укр. мові виступає служб. морфема-флексія. Частини мови як основні М. о. звичайно розрізняють за сукупністю лекс., деривац. і власне грамат. морфем. Зокрема, дієсл. та ім. протиставляються за префікс. дериваційною домінантою (дієслово) і суфікс. дериваційною домінантою (іменник).

І. Р. Вихованець.

МОРФОЛОГІ́ЧНІ ЧЕРГУВА́ННЯ – див. *Історичні чергування.*

МОРФОЛО́ГІЯ (від грец. μορφή – форма, вигляд і λόγος – слово, вчення) – 1) грамат. будова *слова*; система притаманних мові *морфологічних одиниць,* категорій і форм, а також правил їх функціонування; 2) розділ *граматики*, що вивчає внутр. грамат. будову слова і грамат. класи слів. М. як розділ описової граматики почала формуватися у надрах антич. мовозн. традиції. Було сформульовано основи традиц. класифікації частин мови і грамат. категорій, протиставлення «субстанції» (вихідної форми слова) і «акциденції» (парадигми слова), явищ аналогії. В епоху Відродження з'являється система понять, що стосуються структури слова (корінь, афікс, суфікс). Термін «морфологія» пов'язують з іменем Й. В. Гете, який називав ним розділ біології про форми живих організмів. У 19 ст. цей термін поширюється і в мовознавстві на означення тієї галузі науки про мову, яка вивчає форми слова.

Поняття «морфологія» лінгвісти трактують по-різному. Відповідно до однієї з найвідоміших концепцій М. поширюється на структуру грамат. одиниць, що не виходять за межі слова, на відміну від *синтаксису.* Традиц. поділ граматики на М. і синтаксис деякі мовознавці заперечують. Напр., Ф. де Соссюр вважає, що з лінгв. погляду М. позбавлена свого реального об'єкта вивчення і не може становити відмінної від синтаксису дисципліни. Існує також надто широке розуміння М., за яким вона є наукою про форми, які стосуються не тільки внутрішньослів. засобів вираження у їх зовн. вияві, а й будь-яких елементів, зокрема позаслів. засобів типу порядку слів, інтонації, служб. слів. У зв'язку з цим ряд дослідників пропонує розрізняти флективну М. і М. нефлективну (синтаксичну, аналітичну).

Підставою для виділення М. як окр. розділу граматики є членованість слова на менші одиниці – *морфеми.* Слова тоді передбачають подвійне членування, яке полягає у тому, що означуване слово членується на менші означувані, а його означальне – на менші означальні, до того ж компоненти внутр. (змістового) плану співвідносяться з компонентами зовн. (звукового) плану. М. стосується вираження значень не коренями, а афіксами, що відрізняє її від *лексикології.*

Поділ граматики на М. і синтаксис закономірний для мов (до них належить і укр. мова) з протиставленням двох морфол. одиниць – слова і морфеми. У грамат. системі слово є максим. та основною морфол. значеннєвою одиницею (одиницею-конструкцією, оскільки складається з менших одиниць-морфем), а морфема – мінімальною. Оскільки морфол. система перетинається з синтаксичною, то слово є з'єднувальною ланкою між ними, функціонуючи як максимальна та осн. одиниця в М. і як мінім. одиниця у синтаксисі.

У слові відбито морфемну структуру і морфол. категорії конкр. мови. Грамат. значення слова, передаване служб. елементами, є абстрактним, не залежним безпосередньо від його конкр. лекс. значення. Напр., у слові **біг** («вид руху») наявні такі грамат. значення, як належність до розряду іменника, до ч. р. одн., наз. в. Класифікацію типів морфол. значень слів проводять на основі їх відношення до відображення позамов. дійсності, синтакс. системи, словозміни, словотвору тощо. Значення, що відображають дійсність, кваліфікують як номінативні, а спрямовані у внутр. синтакс. структуру мови – як синтаксичні (релятивні). Внутрішньоморфол. класифікація значень ґрунтується на широкому розумінні М. як такої системи, що складається з власне М. і словотвірної М., і відповідно до характеру служб. морфем (афіксів) охоплює словозмінні (власне граматичні, *грамеми*, флективні) та словотвірні (дериваційні, дериватеми, класифікаційні) значення. Словозм. і словотв. значення зумовлюють поділ М. на дві взаємопов'язані частини – граматичну М. (словозміну, парадигматику) і лексичну М. (словотвір). Нерідко до власне М. зараховують тільки словозміну, яка спирається на регулярне творення форм слова. Морфол. категорії здебільшого класифікують за кількістю грамем (значень), що утворюють категорію, і за характером відношень між ними. Мінім. виявом морфол. категорії у сучас. укр. мові виступають дві грамеми (категорія *числа*), а максимальним – сім грамем (категорія *відмінка*). Грамемам кожної категорії властива однорідність грамат. значення. Зокрема, категорію *часу* дієслова формують значення теп., мин. і майб. ч. Морфологічні категорії мають зовн. (афіксальний) засіб вираження грамат. значення, що уможливлює грамат. видозміну слова. Конкр. форму слова називають словоформою, а слово як сукупність і репрезентант словоформ, об'єднаних тотожним лекс. значенням і розрізнених тільки у грамат. плані за допомогою служб. елементів, кваліфікують як лексему. Відповідно до причетності/непричетності морфол. форм слів до синтакс. сфери мови їх поділяють на синтаксичні й несинтаксичні. Синтакс. форми вказують на відношення залежності (напр., прикметникові форми відмінка, числа і роду вказують на підпорядкування прикметника опорному ім.) або взаємозалежності (пор. зв'язок координації між підметом і присудком, де гол. члени речення взаємно підпорядковують один одного) у синтакс. одиницях-конструкціях – *реченні* і *словосполученні.* Несинтаксичні ж форми не функціонують у межах того самого речення або словосполучення як показники синтакс. зв'язку між їхніми компонентами (напр., відношення між формами недок. і док. в. дієслова).

За обсягом об'єкта вивчення розрізняють заг. (теоретичну) М. і М. окремих мов. У заг. М. вивчають сукупність морфол. засобів вираження граматичного значення, застосовуваних у мовах світу, типи морфол. одиниць і категорій та їхніх взаємовідношень. Є два методи дослідження відношень між морфол. одиницями і категоріями: форм.-семантичний (сукупний) і роздільний, орієнтований на вивчення відносно авт. елементів знач. і форми. Важливим завданням заг. М. є також визначення морфол. універсалій (явищ, властивих усім мовам) та фреквенталій (явищ, властивих багатьом мовам), тенденцій розвитку і функціонування морфол. структури слова. М. окремих мов вивчають особливості морфем, структури слова, ієрархії морфол. категорій і под. Специфіку М. сучас. укр. мови становлять: характер співвідношення словозм. і класифікац. морфол. категорій, концентрація граматичних значень і форм навколо ім. і дієсл. як центр. частин мови, посилення взаємодії між *аналітизмом* і *синтетизмом* у грамат. структурі.

М. може ґрунтуватися на діахронічному або синхроніч. аналізі мови. Пов'язана з діахроніч. підходом історична М. вивчає істор. розвиток структури слова, зміни значень і форми морфем, аналогійні процеси, відмирання старих і виникнення нових морфол. категорій, кількісні видозміни грамем і відношень між ними. Описова М., що ґрунтується на синхроніч. підході, досліджує морфол. будову мови в певний момент її розвитку як системи одночасно існуючих взаємопов'язаних і взаємозумовлених одиниць та категорій. Застосування порівн. методу перетворює історичну М. на порівн.-історичну (історичну М. споріднених мов), а описову М. – на зіставну М. (описову М. споріднених і неспорід. мов). Синхроніч. аспект дає змогу вивчати не тільки сучас. стан морфол. будови мови, а й окр. періоди в її історії, що характеризуються відносною стабільністю і відмінністю від ін. періодів.

У 2-й пол. 20 ст. набуло поширення вивчення грамат. явищ з погляду їхньої функц. спеціалізації. Центральним для функц. грамат. напряму є поняття функцій мови і грамат. одиниць. Функціональна М. вивчає функції морфол. одиниць і категорій, первинні та вторинні функції морфол. форм.

Внутр. поділ М. здійснюють також за суто форм. показниками. Зокрема, виділяють форм. морфеміку – морфемну будову мови і форм. закономірності поєднання морфем у слово, а також спец. розділ М., що вивчає форм. типи і структуру морфем. Це одна з центр. ланок морфол. проблематики, яку у вузькоформ. розумінні вважають єдиною ділянкою М. Інше спрямування має *морфонологія* – розділ М., об'єктом вивчення якого є фонем. склад морфем різних типів і форм. перетворення їх та об'єднання у морфемні комплекси.

У 30-х рр. 20 ст. вчені Празького лінгв. гуртка зосередили увагу на вивченні семант. змісту морфол. категорій, що збагатило теор. М. фундам. здобутками. Щоправда, семант. принцип до вивчення грамат. будови вперше застосував О. Потебня ще наприкінці 19 ст. Пов'язуючи розвиток грамат. будови з розвитком люд. мислення, він обґрунтував теор. положення про те, що «форма є значення». О. Потебня передусім увів у науку своє розуміння мовної категоріальності, категоризації думки в мові. Висвітлення грамат. категоризації у вченого тісно пов'язане з системністю мови і особливо з осмисленням мови та мовлення. Традиц. інтеграції грамат. значень, об'єднуваних звуковою формою, О. Потебня протиставляє семант.-функц. категоріальне членування. Для укр. грамат. традиції характерна пост. увага до форми і семантики морфол. одиниць і категорій.

Літ.: КСУЛМ, т. 1. К., 1951; Потебня А. А. Из записок по русс. грамматике, т. 1–4. М., 1958–85; Кучеренко І. К. Теор. питання граматики укр. мови. Морфологія, ч. 1–2. К., 1961–64; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Кубрякова Е. С. Основы морфол. анализа. М., 1974; Бондарко А. В. Теория морфол. категорий. Ленинград, 1976; Булыгина Т. В. Проблемы теории морфол. моделей. М., 1977; ІУМ. Морфологія. К., 1978; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988; Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика укр. мови. Морфологія. К., 1993; Загнітко Л. П. Теор. граматика укр. мови. Морфологія. Д., 1996; Вихованець І., Городенська К. Теор. морфологія укр. мови. К., 2004.
І. Р. Вихованець.

МОРФО́ЛОГО-СИНТАКСИ́ЧНИЙ СПО́СІБ СЛОВОТВО́РЕННЯ – див. у ст. *Конверсія.*

МОРФОНЕ́МА [від *мор(фема)* і фонема] – ряд *фонем*, що замінюють одна одну в межах тієї ж *морфеми* і представлені в її *аломорфах*. М. з'являються внаслідок зміни фонемного складу словозмінної чи словотвірної основи слова, що пов'язана з приєднанням до неї службової морфеми або ін. основи. В укр. мові одні морфеми є регулярними, повторюваними в тих самих умовах, другі – мало регулярними, треті – унікальними. До регулярних належать М. з чергуваннями приголосних у кінці кореня чи основи: **г – ж** (друг, друж-н-ій); **к – ч** (вис-**о**к-ий, вис-оч-ин-а); **х – ш** (смі-**х**, смі-**ш**-и-ти); **ч – к** (крич-а-ти, крик-ну-ти), **ш – с** (товариш, товарись-к-ий); **т – ч** (за-світ-и-ти, за-світ-ува-ти); **д – дж** (ход-и-ти, ходж-у); **с – ш** (нос-и-ти, нош-ений); **з – ж** (за-мороз-и-ти, за-мораж-ува-ти); **ц – ч** (кін-ець, кон-еч-**н**-ий); **н – н'** (чорн-и-ти, чорн-і-ти); **р – р'** (бонда**р**, бонда**р'**-ува-ти); **з – зз'** (галуз-к-а, галузз'-а); **л – лл'** (бадил-ин-а, бадилл'-а); **б – бл/бл'** (люб-и-ти, у-любл-ен-ий, любл'-ач-й); **в – вл/вл'** (з-лов-и-ти, з-ловл-ен-ий, з-лов**л'**-у); **м – мл/мл'** (зе**м**-н-ий, за-зе**мл**-и-ти, зе**мл'**-ан-ий); **п – пл/пл'** (крап-а-ти, крапл-ин-а, крап**л'**-а); **ф – фл/фл'** (граф-и-ти, граф**л**-ен-ий, граф**л'**-у). Регулярними є також М. з чергуваннями голосних на зразок: **е – і** (по-тек-ти, по-тік); **и – і** (з-бир-а-ти, з-бір); **и – о** (за-**сих**-а-ти, за-**сох**-ну-ти); **е – о** (жен-и-ти, жон-ат-ий); **у – о** (сух-ий, сох-ну-ти); **о – # – и** (сон, за-**сн**-у-ти, за-син-а-ти); **е – #** (день, **дн**-юва-ти). До нерегулярних відносять М. в запозичених або

застарілих словах: **с** – **т** (хао**с**, хао**т**-ичн-ий); **з** – **т** (нарко**з**, нар-ко**т**-ичн-ий).

Див. також *Історичні чергування*. *Н. Ф. Клименко.*

МОРФОНОЛО́ГІЯ – розділ *мовознавства*, що сформувався на перетині *морфології* та *фонології* і вивчає закономірності функціонування морфологічно зумовлених фонол. засобів. Об'єктом М. є варіювання *морфем* і парадигматика їх *аломорфів*, зокрема: 1) фонемна структура морфем; 2) комбінаторні зміни *звуків*, яким підлягають морфеми в окр. морфемосполуках; 3) звукові чергування, що виконують морфол. функцію. Фонол. структура морфем впливає на характер чергувань, морфотактику мови, морфемну структуру слова. Графічно вона може передаватися як послідовність голосних (Г) і приголосних (П) фонем, напр., у корені **лук** – ПГП, у суф. **-уваг** – гпгп.

Залежно від того, в якій мов. підсистемі здійснюються морфонол. процеси, чергування поділяють на парадигматичні та дериваційні. Перші відбуваються при словозміні та формотворенні, другі – при словотворенні, тому М. поділяють на М. словозміни, формо- і словотворення. М. словозміни вивчає морфонол. правила переходу від осн. (вихідної) форми слова до всіх інших та здійснювані при цьому альтернації, їхню комбінаторику, характер відношень. Напрям морфонол. чергувань при словозміні в сучас. мові не пов'язаний з істор. чергуваннями і визначається при зіставленні форм у словозмін. парадигмі.

Вихідною формою ім. та прикм. вважається наз. в. одн., а дієсл. – інфінітив. Виділяють типи чергувань, характерні для словозміни укр. мови: консонантні (**к** – **ч**: сі**к**-ти – сі**ч**-у, **к** – **ц**: ру**к**-а– ру**ц'**-і, **н** – **н'**: черво**н**-ий – черво**н'**-і), вокальні (**о** – **і**: д**о**б-а – д**і**б, **е** – **і**: гр**е**б-ти – гр**і**б), чергування голосної з нулем звука (див. *Історичні чергування*), чергування **#** – **о**: вік#н-о – вік**о**н, **е** – **#**: вин**е**н-∅ – вин#н-а, метатеза, тобто перестановка в основі голосних і приголосних (**жнец**'-∅ – **женц**'-а), розширення (чуд-**о** – чуд**ес**-а) та усічення (клясти – кля-**ну**) основи.

Консонантні, вокальні чергування і чергування голосної з нулем звука широко вживаються в усіх частинах мови, де є словозміна. Метатеза представлена лише кількома іменниками: **жрець**, **жнець**, **мрець**. Розширення та усічення основ належать до периферійних ознак відмінювання іменників, вони зовсім не трапляються у прикметників і широко (особливо усічення основи) функціонують при дієвідмінюванні.

Рухомий наголос виразно виділяє М. словозміни іменників та дієслів і є периферійним у прикметниковій словозміні, охоплюючи до двох десятків слів: **сестри́н-∅** – **сестрин-о́го**.

Морфонол. типи чергувань реалізуються в окр. видах альтернатів – мінімальних морфонол. сегментів, що перебувають у відношенні чергування з ін. морфонол. сегментами, отже, змінюють один одного в морфах тієї самої морфеми у певних морфонол. позиціях. Консонантні чергування, напр., можуть бути такими: тверда – м'яка приголосна **т** – **т'** (кі**т** – ко**т'**-ів), задньоязик. **г**, **к**, **х** – передньоязик. **з'** (но**г**-а – но**з'**-і), **ц** (книж**к**-а – книж**ц'**-і), **с'** (му**х**-а – му**с'**-і) або шиплячі **ж**, **ч** (бере**г**-ти – бере**ж**-у, сі**к**-ти – сі**ч**-у).

Види чергувань диференціюють змінювані частини мови і залежать від структури основи, особливо її кінцевої частини, типу флексії, лекс. характеристики слова, звукового ладу мови. В кожному випадку вони мають свої продуктивні й малопродуктивні схеми та співвідношення альтернатів. Так, іменниковій словозміні притаманні чергування симетрич. характеру. В ній представлені чергування **і** – **о** (сн**і**п-∅ – сн**о**п-а) та **о** – **і** (н**о**г-а – н**і**г-∅), **е** – **і** (с**е**л-о – с**і**л-∅) та **і** – **е** (кур'**і**н'-∅ – кур**е**н'-а), поява приголосної, голосної (беріз#к-а – беріз**о**к-∅) і випадіння їх (**кухол**'∅ – **кух#л**'-а, знан'**н'**-а – знан'#-∅), пом'якшення і ствердіння приголосних (бра**т**-∅ – бра**т'**ів, віс**т'**-∅ – віс**т**-еј). Морфонол. симетричні чергування не характерні для словозміни прикметників, у яких вони мають однобічну спрямованість, тобто тільки **і** – **о**, **і** – **е** (син**і**в – син**о**в-ого, лікар**і**в – лікар**е**в-ому), лише пом'якшення твердих (**куц**-ий – **куц**(-і), а також здебільшого для дієслів.

У М. словозміни виділяють чергування сегментні та несегментні (акцентні). Перші реалізуються в змінних сегментах тієї самої морфеми і виражають граматичну інформацію, зіставляючи відмінк. форми ім., часові та способові – дієслова. Так, чергування **л** – **л'** маркує два відмінки парадигми ім. вузо**л** – місц. в. одн. (у вуз**л'**-і) ірод. в. мн. (вуз**л'**-ів). Несегментні чергування виявляються в змінних схемах наголосу, який при відмінюванні чи дієвідмінюванні може переходити з основи на флексію (напр., у всіх відмінках одн. ім. **світ** наголошена основа, у мн. – флексія), з флексії на основу (пор. парадигму ім. **верства́**) або поєднувати обидві схеми перенесення наголосу (горну́-ти – горн-у́ – го́р-н-еш – горн-и́). Морфонол. чергування при словозміні поділяються також на одиничні та комплексні. Одиничні реалізуються одним різновидом зміни фонем у морфах словоформи при відмінюванні чи дієвідмінюванні, напр., лише пом'якшення кінцевої твердої приголосної основи **н** – **н'** (революц'ій**н'**-ий – револю-ц'ій**н'**-ім). Кількість змін при комплексних альтернаціях у межах однієї словозм. парадигми ім. досягає шести (поява **-ер-**, **(j)**, чергування **е** – **і**, **т** – **т'**, **р** – **р'**, зміна наголосу: **мат-и**, **мат'ір-∅**, **матер'-і**, **мат'ірј-у**), в одній словоформі – не більше чотирьох (тверда – м'яка приголосна, **е** – **#**, **о** – **і**, **#** – тверда: #овес-∅ –вів#с'і), у прикм. – від однієї до трьох (**е** – **#**, **н** – **н'**, подовження м'якої приголосної: винен-∅ – вин'#н'-і). Морфонол. чергування при словозміні здійснюються в пев-

них позиціях словоформи – на початку, в середині та кінці основи.

В укр. мові вони мають досить великий діапазон, оскільки полегшують пристосування основи до сукупності закінчень. Відмінювання і дієвідмінювання більшості слів (у ім. – 75,9 %, прикм. – 63,7 %, дієсл. – 72,1 %) характеризується зміною і основи, і флексії. Незмінні, неваріативні основи без чергувань належать до периферії словозмін парадигми мови.

М. словотворення вивчає процеси взаємопристосування морфем при переході від твірного слова до похідного. Об'єктом М. словотворення є морфонол. зміни одиниць в одному гнізді або в парах твірне – похідне безвідносно до гнізда. В першому випадку відбувається систематизація морфонол. явищ у словотв. ланцюжках гнізда або його парадигмах. Є гнізда, марковані (**вол'-а**, **волок**-) і немарковані морфонол. змінами при словотворенні (**бурјан-∅**, **вапно**). Найб. зміни при словотворенні відбуваються в корені або прикореневій частині слова. Префікси в першій докорен. позиції зазнають консонантних чергувань **з – с** перед коренями, що починаються на **к**, **п**, **т**, **х**: **с**казати, **с**питати, **с**тишити, **с**хопити. Вони розширюються голосною і засвідчують перехід **о – і**, що супроводжується чергуванням тверда – м'яка приголосна: над'ійти, роз'ібрати, д'ійти, пр**о**звати – пр**і**звище. Рідко в префіксах чергуються **і – е** (міжряднij, межиріч'ч'а) та **і – о** (пiјмати – пoјма). В коренях мають місце вокальні чергування, одна частина з яких є симетричними **о – і** (бр**о**дити – бр'**і**д), **і – о** (веч**і**р – веч**о**р'іти), **і – е** (ос'**і**н' – вос**е**ни), **е – і** (с**е**ло – с'**і**л'с'кij), **е – и** (м**е**рти – вм**и**рати), **и – е** (бр**и**н'іти – бр**е**н'кати), друга – несиметричними **о – а** (пом**о**гти – пом**а**гати), **і – а** (л'**і**зти – л**а**зити). В небагатьох давніх коренях трапляються комплексні вокальні чергування **е – о – і** (в**е**зти – в**о**зити – в**і**з), **# – і – о – и** (прозр**і**ти – з'**і**р – з**о**рови) – поз**и**рати), **# – и – і – о** (брати – розб**и**рати – розб**і**р – зб**о**ри), іноді в супроводі консонантних **и – іj – о** (б**и**ти – б**іј** – поб**о**јіще), **у – и – о**, **х – ш** (с**ух**иj – зас**и**хати – зас**ох**лиj – зас**уш**ити), **а – ин – и – ен** (ж**а**ти – пож**ин**ати – ж**н**ива – ж**ен**ц'і).

Консонантні чергування в коренях більш різноманітні. Це чергування тверді – парні м'які (білий – біл'іти, вода – вод'аниі); рідше м'які – парні тверді (вугіл' – вуглина, вишн'а – вишневиj); тверді зубні – шиплячі **д – дж** (садити – са**дж**ати), **д – ж** (уродити – урожаї), **з – ж** (пригрозити – пригро**ж**увати), **с – ш** (просити – випро**ш**увати), **т – ч** (викрутити – викру**ч**увати); задньоязикові – шиплячі **к – ч** (бі**к** – зб**о**чити), **г – ж** (бере**г** – бере**ж**ок), **х – ш** (ру**х** – ру**ш**ити); задньоязикові – зубні **г – з** (убо**г**иj – убо**з**тво), **к – ц** (калі**к**а – калі**ц**тво); м'які передньоязикові – тверді шиплячі **д' – ж** (ведмі**д'** – ведме**ж**ата), **з' – ж** (галу**з'** – розгалу**ж**увати), **т' – ч** (хо**т'**іти – заохо**ч**увати), **ц' – ч** (вів**ц'**а – вів**ч**ар); шиплячі – передньоязикові зубні **ж – з'** (Пари**ж** – пари**з'**кij), **ч – ц'** (Гали**ч** – гали**ц'**киі), **ш – с'** (чува**ш** – чува**с'**кij); зубні – щілинні **д – с** (викра**д**ати – викра**с**ти); щілинні – зубні **с – д'** (розпові**с**ти – розпові**д'**); подовження приголосних **д – д'д'** (га**д** – га**д'д'**а), **з – з'з'** (галу**з** – галу**з'з'**а), **л – л'л'** (бади**л**ина – бади**л'л'**а) та ін. Окремо виділяють морфонол. явища, пов'язані з усіченням основ, широко представленим серед віддієсл. (колоти – розкол'увати – розкол, закидати – закид) і менше серед відприкм. (глибокий – глибина, вглиб) похідних, та розширенням кореня за рахунок чергувань **# – е** (вишн'а – виш**е**нька), **# – о** (булка – бул**о**чка).

Суфіксам властива лише частина вокальних і консонантних чергувань, що характерні для коренів. Найпоширенішими є чергування задньоязикових з шиплячими: **к – ч** (верш**о**к – верше**ч**ок, вся**к**ий – вся**ч**ина), **х – ш** (кожу**х** – кожу**ш**инка, усмі**х** – усмі**ш**ка), **г – ж** (пилю**г**а – пилю**ж**ний), м'яких передньоязикових з шиплячими: **ц' – ч** (води**ц'**а – води**ч**ка, віне**ц'** – він**ч**ати). Решта чергувань у суфікс. морфемах реалізується з меншою продуктивністю. Це вокальні альтернації **е – #** (вітере**ц'** – вітерцевий), **і – о** (раді**ст'** – ра**до**шчі), **# – о** (жінка – жін**о**чий, молитва – молит**о**вний), **о – #** (світан**о**к – світанковий); м'яка – парна тверда приголосна (жовтен' – жовтневий), тверда – парна м'яка (директор – директор'ів); тверда задньоязикова – непарна м'яка переньоязикова приголосна **к – ц** (дива**к** – дива**ц'**кий); шиплячa – м'яка передньоязикова зубна (чита**ч** – чита**ц'**кий); пом'якшення приголосних з їх подовженням (чутий – чут'т'а). В суфіксах поширені накладання (чита + ач) і нарощення морфем (довжелезний, попівський).

У словотв. ланцюжках встановлюється кілька моделей (зразків) морфонол. змін, коли в них здійснюється: або лише одне явище – 1) чергування **х – ш** (горо**х** – горо**ш**ок), 2) зміна наголосу (бі́лий – біле́сен'кий), 3) усічення основи (слідити – досл'ідити – досл'ід), 4) нарощення основи (ли-ти – ли-т-в-о), або реалізується їх комплекс, 5) зміна наголосу + чергування (ха́ос – хаоти́чний), 6) нарощення основи + наголос + чергування (пис'мо́ – писемний), 7) усічення + метатеза + чергування + наголос (жа́ти – жнец' – женце́вий) тощо. В міру віддалення від вершини гнізда відбувається затухання морфонол. змін, зменшення їх кількості та уніфікація чергувань у похідних. Морфонол. явища скупчуються в словах I–III ступенів похідності: вести – водити – вожатий, вод'ін'н'а, радий – рад'іст' – рад'існий.

Морфонол. процеси при словотворенні бувають регулярними, які охоплюють усі слова, що мають дані сполучення морфем (напр., **г – ж**, **к – ч**, **х – ш** у твірних ім. основах при додаванні суфіксів -**ок**-, -**к**-: дру**г** – дру**ж**ок, су**к** – су**ч**ок, смі**х** – смі**ш**ок, му**х**а – му**ш**ка), і нерегулярними, які властиві частині (іноді великій) слів з даним типом морфемосполук

(пор.: ойроцький і баскський, тюркський).
Літ.: Тимошенко П. Д. Залежність між фонет. та лекс. явищами в укр. мові. УМЛШ, 1965, № 9; Коструба П. П. Чергування фонем і його функції. В кн.: СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Перебийніс В. С. Деякі питання фонем. структури слова. В кн.: Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучас. укр. літ. мови. К., 1970; Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучас. укр. літ. мови, ч. 1. К.,1972; Морфем. структура слова. К., 1979; Залеський А. М. Подовжені приголосні у фонол. і морфол. системах укр. мови. «Мовознавство», 1980, № 6; Федурко М. Морфонологія відіменникового словотворення. К.–Дрогобич, 2003.

Н. Ф. Клименко.

МОРФОТАКТИКА – (від *морф* і грец. τάξις – порядок, клас, розряд) – розділ *морфеміки*, що описує: 1) форм. засоби морфол. системи мови, їхні взаємовідношення; 2) допустимі типи морфем. структури слів. Перші становлять об'єкт *парадигматики,* другі – *синтагматики* в М. У парадигматиці слово тлумачиться як ряд одно- чи різнофункц. елементів, що їх можна вивчати в плані лівої правосторонньої *валентності.* Синтагматика встановлює морфемні типи структур слів у межах *частин мови.*

На відміну від *словозміни* та *словотвору* М. вивчає слово не як двокомпонентну структуру, що складається зі словозмін, основи та флексії або словотв. основи і словотв. форманта, а як єдність у вигляді лінійної послідовності певної кількості морфем. сегментів. Така єдність може пояснюватися і як ієрархія цих сегментів, коли послідовність морфів має словотвірну інтерпретацію. Напр., морфемна структура ім. «**зображувальність**» передається символічно як PKSSSF (символом префіксів є P, кореня – K, суфікса – S, флексії – F), що з погляду ієрарх. зв'язків елементів розкладається на послідовність пар твірне – похідне слово, через яку пройшла ця структура до свого оформлення: [[[[P + [K] + S]+ S] + S] +F] **образ** > **зображувати** > **зображувальний** > **зображувальність**.

До визначальних рис М. мови належать довжина і глибина слова, межі його префіксального і суфіксального розростання, закони конструювання структур слова (див. *Довжина слова*). Морфемна структура слова реалізується функціонально тотожними і різнофункціональними *морфемами.*

Функцію морфеми можна записати позначкою певної *частини мови:* іменниковий *афікс* – ім., прикметниковий – п., дієслівний – д., прислівниковий – пр. Кількість однофункц. службових морфем у дієсловах укр. мови досягає 5 ($P_{д.}K8_{д.}8_{д.}8_{д.}8_{д.}$ **пере-буд-ов-ува-ти-ся**), у прикметнику – 4 ($KS_{п.}S_{п.}S_{п.}F$ – **тем-н-ес-еньк-ий**), іменнику – 3 ($KS_{ім.}S_{ім.}F$ – **книж-еч-к-а**), прислівнику – 2 ($P_{пр.}KIKS_{пр.}$ – **нав-дивовиж-у**). У мові переважають різнофункц. морфемні структури ($KS_{д.}S_{ім.}F$ – **лист-ува-нн-я**, $P_{д.}KS_{п.}F$ – **в-дум-лив-ий**).

М. визначає валентність одиниць у заг. рисах як *сполучуваність* у слові морфем різних частин мови. У докореневій частині іменників, напр., стоять $P_{ім.}$ (**без**мовність), $P_{д.}$ (**від**мова), $P_{п.}$ (**ні**яковість), відразу після кореня – $F_{ім.}$ (дум**а**), $S_{ім.}$ (рад**ість**, пусту**н**), $S_{д.}$ (біл**и**льня), $S_{ім.}$ (сухорлявість). Післякореневий іменниковий суфікс поєднується справа з $F_{ім.}$ (думонька), $S_{ім.}$ (рукавець), $S_{д.}$ (перейменовування). Найкоротша іменникова морфемна структура K + $F_{ім.}$ (**вода**), найдовша $P_{д.}P_{д.}P_{д.}KS_{д.}S_{ім.}S_{д.}S_{д.}S_{п.}S_{ім.}F_{ім.}$ (**неоподатковуваність**).

МОРФЕМНА СІТКА ПРОСТИХ СЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

*4AK	3AK	2AK	AK	K
4AKA	3AKA	2AKA	AKA	KA
*4AK2A	3AK2A	2AK2A	AK2A	K2A
*4AK3A	3AK3A	2AK3A	AK3A	K3A
*4AK4A	3AK4A	2AK4A	AK4A	K4A
*4K5A	*3AK5A	2AK5A	AK5A	K5A
*4AK6A	*3AK6A	2AK6A	AK6A	K6A
*4AK7A	3AK7A	*2AK7A	*AK7A	*K7A

У сучас. укр. мові встановлено 368 морфемних структур слів (див. *Морфемна будова слова*). Зображена морфемна сітка простих слів унаочнює типологію морфемних структур і показує можливості їх розгортання (службові морфеми позначено символом A, цифрою перед символом – їхню кількість). Так, структура слова, до якої входять три префікси, корінь і флексія, позначається як 3AKA (**не-с-про-мог-а**). Структури, що окреслені пунктир. лініями і позначені зірочкою, належать до нереалізованих у мові.
Літ.: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотв. морфеміка сучас. укр. літ. мови. К., 1998; Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучас. укр. мови К., 1998. *Н. Ф. Клименко.*

МОРФОФОНЕ́МНЕ ПРА́ВИЛО – правило, яке передбачає чергування альтернатів (фонем) у складі певної *морфеми*, які можуть бути і в ін. морфемах. М. п. встановлюють на основі послідовності виведення тих або ін. *словоформ* або похід. слів з твірних. Вони відбивають проходження морфеми в процесі варіювання через певні ступені чергування і дають змогу відповідно розташовувати члени одного альтернаційного ряду. Так, альтернац. ряд у словотв. ланцюжку **книга** > **книжка** > **книжечка** складається з варіантів основ **книг**-, **книж**-, **книжеч**- і виявляється в чергуваннях **г** – **ж**, # – **к** – **еч**. У словозмінній парадигмі іменника **кріт** він має вигляд **кр'іт**-, **крот**-, **крот'**- і передбачає зміну **р'** – **р**, **і** – **о**, **т** – **т'**. М. п. враховують зв'язок між морфол. похідністю і фонол. характеристиками слів (словоформ) і здебільшого формулюються в межах типів альтернацій – чергування, *метатеза* фонем, *усічення* або *нарощення* морфем завдяки випадінню чи появі певних фонем, фонемосполук на початку, всередині або в кінці їх.

М. п. вказують контекст, в якому відбувається певна морфонол. зміна, їх порядок зумовлено перетворенням вихідних (твірних) одиниць і враховує регулярність морфонол. процесів. У

регулярних чергуваннях ступінь передбачення можливих перетворень морфем вищий, ніж у нерегулярних. Так, додавання суфікса **-н-** до іменникових основ на **-ість** або **-лив,** до дієслівних на **-ст** веде до спрощення приголосних: випадіння **т** (радість – радісний, улестити – улесливий). Проте при переході від іменників до прикметників це правило не знає винятків, а від дієслів – вони мають місце: **пестити – пестливий.** М. п. передбачають зв'язок кількох різновидів альтернацій при словозміні чи словотворенні. Якщо всередині основ іменників при відмінюванні відбувається чергування **і – о, і – е, # – е**, то чергуються м'який корелятивний твердий приголосний: **н'іч – ночі, р'іч – речі,** готовал'**н'а** – готовален'; коли **о – і**, твердий переходить у корелятивний м'який: **болото – бол'іт, долото – дол'іт, особа – ос'іб.** Коли в дієсл. основах чергуються **о, е, і**, з високою вірогідністю можна прогнозувати чергування твердий – м'який приголосний, а також **г – ж**: берегти – бер'**іг** – бережу, стерегти – стер'**іг** – стережу, **с – ш**: нести – н'**іс** – ношу. В контексті нульового суфікса в мин. ч. дієслів основи на **г, к** в основах теп. ч. переходять в **ж, ч**: стригти – стрижу, бігти – біжу, товкти – товчу. Виявлення осн. варіантів морфем і визначення правил породження всіх їхніх текстових варіантів є завданням описової морфології. *Н. Ф. Клименко.*

МОСКАЛЕ́НКО Артем Амвросійович [2(15).XI 1901, с. Григорівка, тепер Запоріз. р-ну Запоріз. обл. – 23.X 1980, Одеса] – укр. мовознавець, кандидат філол. наук з 1940. Закін. 1926 Дніпроп. ІНО. Працював у Дніпропетровську, Полтаві. З 1939 – в Одесі: доцент ун-ту та пед. ін-ту, від 1969 – в. о. професора ун-ту. Досліджував питання історії укр. мови, діалектології, історії мовознавства, сучасної укр. літ. мови, лексикології тощо: «Нарис історії української лексикографії» (1961), «Нарис історії української діалектології» (ч. 1–2, 1961–62), «Основні етапи розвитку української мови» (1964), «Історія українського правопису (радянський період)» (1968), «Українська лексика першої половини XIX ст.» (1969), «Лексика української літературної мови другої половини XIX – початку XX ст.» (1970), «Українська історична лексикологія» (1972), «Лексика. Лексикологія. Лексикографія: Бібліографічний покажчик» (1973, у співавт.), «Нормалізація української літературної мови» (1974) та ін.

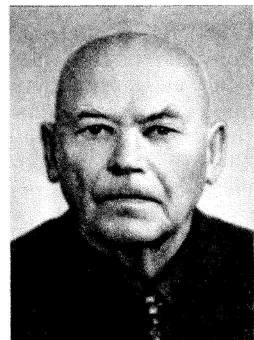
А. А. Москаленко.

Літ.: Артем Амвросійович Москаленко. 1901–1980. Метод. вказівки до спецкурсу «Історія укр. мовознавства» (Нарис життя та бібліографія). О., 1986; На честь 100-річчя від дня нар. Артема Амвросійовича Москаленка. О., 2004. *С. П. Бевзенко.*

МОСКО́ВСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІ́ЧНА КОМІ́СІЯ (МДК) (пізніше – Постійна комісія з діалектології російської мови) – об'єднання мовознавців, метою якого була попередня підготовка та обробка мат-лів для укладання діалектол. карти рос. мови, підготовка регіон. карт для зведення їх у діалектол. атлас Росії. Утворена 1904 з ініціативи акад. О. Шахматова на базі гуртка для вивчення історії і діалектології рос. мови (діяв з 1901), працювала під керівництвом акад. Ф. Корша при Відділенні рос. мови і словесності Петерб. АН. Серед членів МДК був А. Кримський. Існувала до 1931. Комісія уклала ряд програм для регіон. польових обстежень говорів, систематизувала та узагальнила наявні діалектол. описи, організувала масове обстеження говорів і публікацію діал. матеріалів, у т. ч. українських (Труды Моск. диалектол. комиссии, в. 1–8. Варшава–М., 1908–11; Труды Пост. комиссии по диалектологии русского языка, в. 9–12. Ленинград, 1927–31), розробила відмінні від західноєвроп. лінгвогеогр. традиції принципи типології діалектів (з окресленням змішаних, перехідних говорів, виділенням меж діалектів). Члени МДК М. Дурново, М. Соколов, Д. Ушаков підготували першу зведену східнослов'ян. лінгв. карту «Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии» (М., 1915), на якій синтезовано інформацію про межі поширення східнослов'ян. мов (у т. ч. української), їх діалектну диференціацію, найважливіші риси діалектів, а також була укладена хрестоматія діалектних текстів (Дурново Н. Хрестоматія по малорусской діалектологии. Пособіе при преподаваніи русского языка въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ. Съ приложеніемь карты. М., 1913).

Літ.: Труды Моск. диалектол. комиссии, в. 1. Варшава, 1908; Ганцов В. Діалектол. класифікація укр. говорів (з картою). К., 1923; Бевзенко С. П. Історія укр. мовознавства. Історія вивчення укр. мови. К., 1990. *П. Ю. Гриценко.*

МОТИВА́ЦІЯ (франц. motivation, від лат. motivus – рухливий) словотвірна – форм. і семантичні взаємовідношення між синхронно похід. словом та його твірним. Мотивац. відношеннями охоплені ті слова, що є спільнокореневими, причому значення одного з них (мотивованого, або похідного) виводиться з іншого (мотиватора, або твірного, мотивуючого). Встановлюється напрямок М., що збігається з напрямком словотв. *похідності*, який передається значком > **тягати > притягати.** Існує єдина і подвійна (множинна) М. слова. Єдина М. – це форм.-семант. відношення синхронно похідного слова з одним твірним: **ой > ойкати.** Таке похідне слово називають одноструктурним. М. слова подвійна, множинна спричинює появу поліструктур. слова і передбачає, що мотивоване слово співвідноситься з кількома твірними одночасно і відрізняється від них однаковою кількістю словотв. формантів: **дбайливець > не-дбайливець, недбайливий > недбайлив-ець, лижа> лиж-ник, лижний > лижн-ик; марудний**

> **марудн-ик, марудити > маруд-ник, плановий > над-плановий, над план > надплан-овий.** Виділяється взаємна М. слів, що характерна для форм. і семант. відношень між спорід. словами зі зв'язаними коренями. Кожне з них є синхронно похідним щодо іншого, у всіх однакова кількість словотвірних афіксів: **відвикати, звикати**.

Розрізняють М. слова вихідну і невихідну. При вихідній М. твірним словом похідного є синхронно непохідна одиниця: **синій > синяк, гора > горець.** М. слова невихідна – це форм. і семант. відношення між похідним словом і твірним, що саме є похідним: **виносити > виношувати > виношування**.

Існує безпосередня і опосередкована М. слова. Безпосередньою М. пов'язані слова, які відрізняються одне від одного лише одним словотв. формантом: кришити > криши-**в**-о. Опосередкована М. – це мотивац. відношення між двома словами, одне з яких відрізняється від іншого сукупністю словотв. формантів: 1) **магнітити > на-магнітити;** 2) **магніт > на-магніт-ити.** В першому випадку має місце безпосередня, у другому – опосередкована М.

Літ.: Каспришин З. О. Складні випадки словотв. аналізу. УМЛШ, 1989, № 11. *Н. Ф. Клименко.*

МОТИВО́ВАНІСТЬ мовного знака – певна закономірність, невипадковість відношення (зв'язку) між позначуваною й позначальною сторонами знака, між змістом і формою мов. одиниці, між поняттям і його *назвою*. Виявляється як об'єктивна або тільки суб'єктивно сприймана зумовленість форми одиниці її змістом. Є М. первинна і вторинна. Первинна – це встановлення безпосеред. мотиваційного зв'язку між позначуваним і позначальним: а) від змісту до форми – «наслідування» дійсності, її «відтворення» засобами мови: звуконаслідування (див. *Звуконаслідувальні слова*) та *символізм звуковий*; відображення в порядку слів реальної послідовності предметів, дій і явищ (**Прийшов, побачив, переміг**) або їхнього місця на шкалі ціннісних орієнтирів сусп-ва (**батько й мати, батьки і діти, великий і малий, на суші і на морі, день і ніч**); побудова назви поняття, протилежного вихідному, за «реверсивним» принципом (**ом** «одиниця електроопору» > **мо** «одиниця електропровідності»); відбиття реальної множинності, багаторазовості, протяжності в просторі й часі тощо в *редуплікації* (**рр.** «роки», **чекав-чекав, прапрадід**, розм. **позазавчора**), в інтонац. розтягненні слова (**«до-овга** вулиця»); збільшення довжини слова при утворенні форми множини (**юнак – юнаки**, я **знаю** – ми **знаємо**); зближення форми семантичне пов'язаних між собою одиниць шляхом семант.-форм, *аналогії* (**січень, березень, квітень** і т. д.; **малина, шипшина, ожина** і т. д.); б) навпаки від форми до змісту – наявність невипадкового для мовців семант. та емоційного зв'язку між позначальним і позначуваним у явищі *магії мовної*; спец. використання формальної подібності мов. одиниць для увиразнення семантичного зв'язку між ними в *грі слів, звукописі*.

Проблема вмотивованості або, навпаки, довільності зв'язку між змістом і формою слова розглядається ще від антич. філософії (відома дискусія Платона та ін. про те, чи імена даються речам «за природою» останніх, чи «за угодою» між самими мовцями). Хрестоматійним стало твердження Ф. де Соссюра про довільність зв'язку між позначальним і позначуваним, тобто про відсутність органічної, внутр. зумовленості позначення його позначуваним (зв'язок між обома сторонами мов. знака є умовним, конвенціональним й існує лише як наслідок саме тієї, а не ін. традиції слововживання, проте від цього він не стає менш обов'язковим для членів мов. колективу). Категоричність цього положення Соссюра була дещо пом'якшена в працях ін. учених (О. Єсперсен, Е. Бенвеніст, Р. Якобсон та ін.), але суть його лишається неспростовною. Якби назва речі зумовлювалася природою останньої, вона була б тією самою як у просторі (в різних мовах, у діалектах однієї мови), так і в часі (не зазнавала б жодних форм. і семант. змін, поки сама річ лишається такою).

Вторинна М., що існує для похідних мов. одиниць, – це опосередкування відношення між позначуваним (певним фрагментом дійсності) та позначальним (відповідною мов. одиницею) наявністю іншої, прямішої мотивованості уже в межах самої мови як системи, тобто наявність власне мовного форм.-змістового зв'язку між даною та деякими ін. мовними одиницями. Це: морфемно-словотвірна *мотивація* між твірним і похідним словами; мотивація значення лекс. та фразеол. стійких словосполучень значеннями слів – їхніх компонентів; (лексико-, фразеолого-, граматико-) семант. мотивація між вихідним і похідним значеннями мов. одиниці (див. *Переносне значення).* У таких дериватах вихідна, мотивувальна одиниця зберігається як *внутрішня форма слова.* Разом із втратою останньої втрачається і М. (пор. **рука, ручний і рушник, рушниця**). Але розум прагне відшукати М. навіть там, де її немає, і встановлює хибну М. (явище *«народної етимології»*).

Наявність у мов. знаках саме тієї, а не ін. мотивованості (як у першому, так і в другому розуміннях) є для них не випадковою, але й необов'язковою та єдино можливою при їх утворенні. Так, слово **синець** означає деякі предмети з ознакою синього кольору, але, з одного боку, ця ознака не є єдино визначальною для них, з другого, – не всі предмети з цією самою ознакою мають таку назву.

Літ.: Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. М., 1933; Антич. теории языка и стиля. М.–Ленинград, 1936; Вандриес Ж. Язык. М., 1937; Бенвенист Э. Природа языкового

знака. В кн.: Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974; Якобсон Р. В поисках сущности языка. В кн.: Семиотика. М., 1983; Кияк Т. Р. Мотивированность лекс. единиц. Л., 1988. *О. О. Тараненко.*

МО́ЦІЯ (від лат. motio — рух) — спосіб *афіксального словотворення* іменників зі значенням жін. статі від іменників ч. р. суфіксальним, рідше флексійним способом. У творенні назв людей використовують значно більшу кількість словотв. типів, ніж в оформленні назв тварин, і вживають питомі та запозичені суфікси. До продуктивних типів належать два: 1) з суф. **-к-а** (**-анк-**, **-янк-**, **-енк-**, **-івк-**): блондинка, школярка, вакханка, смуглянка, французенка, покоївка; 2) з суф. **-иц** (**-лиц-**, **-ниц-**, **-чиц**, **-шиц-**): дослідниця, страждалиця, робітниця, наладчиця, продавщиця. Відіменникові іменники, утворювані за цими продуктивними словотв. типами, характеризують переважно осіб за родом профес. діяльності, національністю, місцем проживання: лікарка, крутильниця, українка, киянка, волинянка.

Малопродуктивні типи з суфіксами **-их**-а та **-ш**-а передають знач. «дружина особи, вказаної твірним словом»: бондариха, головиха, купчиха, лісничиха, суддиха, генеральша, мільйонерша, фермерша (іменники з суф. **-ш**-а вживають у просторіччі). До малопродуктивних належить і тип з суф. **-ух**-а (**-юх**-а), що об'єднує назви осіб жін. статі, похідні від іменників ч. р. з суф. **-ун**, які, в свою чергу, мотивуються дієсловами: шептун > шептуха, або назви осіб, мотивовані дієприкметниковими формами: сплюха. Характерною особливістю цієї групи слів є співіснування словотвірних варіантів, утворюваних за продуктивними і малопродуктивними типами: вередійка, вередунка, мазунка, мазуха.

До непродуктивних належать типи з суфіксами **-ин-**: графиня, княгиня; **-х-**: сваха; **-л-**: ткаля; **-ад-**: попадя; **-ов-**(**-ев-**): братова, королева; **-ен-**: туркеня; **-ун-**: красуня; **-ул-**: хорошуля. Незначна продуктивність характерна також для типів з суфіксами іншомов. походження **-ес-**: баронеса, віконтеса, поетеса, стюардеса; **-ис-**: актриса, директриса.

Невеликою є група іменників, утворюваних флексійним способом: кума, раба, маркіза. Цей спосіб виявляє деяку активність серед власних імен: Валентин > Валентина, Роман > Романа. Для найменування жінок за родом занять та соціальним становищем у сучас. літ. мові під впливом офіц. ділового стилю використовують іменники ч. л.: академік, декан, директор, генетик, оптик. Наслідком цього є дедалі частіша поява неузгоджених родових форм присудка чи означення, коли при іменниках у ч. р. ставляться дієслова мин. ч. або прикметника, займенника в ж. р.: директор прийшла, наша директор (явище т. з. синтаксичної фемінізації). Однак дедалі більше посилюється характерна для укр. мови тенденція до суфіксального творення співвідносних з іменниками ч. р. слів ж. р.: авторка, аспірантка, викладачка, діячка, редакторка, лікарка, депутатка.

Лише частина фемінних суфіксів назв осіб зустрічається серед назв самок тварин, найчастіше це **-иц-**: вовчиця, лисиця, тигриця, рідше **-к-**: голубка, індичка, тетерка, чорногузка та **-их-**: бобриха, бусливха, горобчиха, дроздиха, сорочиха, зайчиха, їжачиха, павучиха, рачиха, шишкариха. Серед цієї лексики співіснують словотв. варіанти: ведмедиця, ведмедиха, вовчиця, вовчиха, лебедиця, лебедиха. Розрізнення за статтю відсутнє у багатьох назвах фауни, що оформлені то граматичним чоловічим (жайворонок, крокодил, леопард, лящ), то жіночим (ластівка, лелека, муха, оса, собака, цесарка, щука) родом. Однак при потребі значення роду і в цих словах може реалізуватися синтаксично, за допомогою узгоджуваних з іменниками прикметників чи займенників, напр.: зелена кенгуру.

В укр. мові трапляються лише поодинокі назви осіб жін. статі, не співвідносні з іменниками ч. р. (модистка, покоївка, пряля), як і рідкісні випадки суфіксального (вдова — вдівець), флексійного (зозуля — зозуль), чи зворотного (доярка — дояр) творення іменників ч. р. від жіночого.

Літ.: Словотвір сучасної укр. літературної мови. К., 1979.
Н. Ф. Клименко.

МУЛЬТИПЛІКА́ЦІЯ (від. лат. multiplicatio — збільшення, множення) — див. у ст. *Редуплікація.*

МУРАВИ́ЦЬКА Маргарита Петрівна (6.V 1934, Харків — 9.XII 1998, Київ) — укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1988, професор з 1993. Закін. 1957 Київ. ун-т. Протягом 1963—88 працювала в Ін-ті мовознавства АН УРСР, 1988—97 завідувала каф. мовознавства і методики мов Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова (Київ), у 1998 — провід. наук. співробітник Ін-ту укр. мови НАНУ. Досліджувала структурні, стат., психолінгв. питання сучас. укр. мови, проблеми автоматизації лінгв. досліджень, лінгводидактики, філос. проблеми мови тощо. Співавтор видання «Сучасна українська літературна мова» («Морфологія», 1969; «Лексика і фразеологія», 1973), монографій «Статистичні параметри стилів» (1967), «Морфемна структура слова» (1979), «Частотні словники та їх використання» (1985), «Методологічні проблеми мовознавства» (1988). Автор статей «Етнопсихологічні основи лінгводидактики М. П. Драгоманова», «Педагогічна концепція П. Юркевича в контексті філософії серця» (обидві — 1995) та ін. *М. М. Пещак.*

МУ́РОМЦЕВА Ольга Георгіївна (16.II 1938, с. Хотімля, тепер Вовчанського р-ну Харків. обл.) — укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1987, професор з 1988. Закін. 1960 Харків. ун-т. З 1964 працює в Харків. пед. ун-ті: викладач, доцент, професор, а з 1992 по 2000 — зав. кафедри українознавства. Праці — з лексикології, історії укр. літ. мови, культури мови, україно-

знавства: моногр. «Розвиток української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст.» (1985), статті «Стилістична диференціація лексики української мови» (1978), «Іншомовні елементи слів як засіб словотворення в українській літературній мові другої половини XIX – початку XX ст.» (1985), «Орфоепічні норми М. Ф. Наконечного та сучасні проблеми культури мови» (2000), «Тенденції розвитку словникового складу української літературної мови (кінець 80–90-х рр. XX ст.)» (2002) та ін. Автор циклу досліджень про мовну практику і роль у розвитку укр. літ. мови окр. письменників і науковців 19–20 ст. (Г. Квітки-Основ'яненка, 1978; Ю. Шевельова, 1996; Ганни Барвінок, 1998; І. Нечуя-Левицького, 1999; Марка Вовчка, 2003, та ін.), навч. і метод. посібників з укр. мови. *С. І. Дорошенко.*

М'ЯКА́ ГРУ́ПА ІМЕ́ННИКІВ – див. у ст. *Відміна.*

М'ЯКИ́Й ЗНАК – див. *Ь.*

Н – вісімнадцята літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [ен] вживається як іменник с. р.: велике **Н**, мале **н**. За формою накреслення це видозмінена кирилична літера **н** («наш»), запозичена з греко-візант. уставного письма. У староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писемних шкіл і типів *письма* (*устав*, *півустав*, *скоропис*) вживалася в кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові цією літерою позначають сонорний носовий передньоязиковий приголосний звук – твердий (дзві**н**, **н**итка) або м'який (**н**іж, ті**н**ь). **Н** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. У давньорус. та староукр. писемностях мало числове значення «п'ятдесят». Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «вісімнадцятий». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 7-н і т. д. *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *Н*
Давньоєгипетська	[illegible]
Сінайська	[illegible]
Фінікійська	[illegible]
Давньогрецька	Ν Ν Ν N
Візантійська	N N N N N
Латинська	N N И n
Романська	N N n n *N n*
Готична	𝔑 𝔫 𝔑 𝔫
Кирилиця	N N N N H H
Глаголиця	[illegible]
Українська	Н н *Н н*

НА́ГОЛОС – виділення *складу* в *слові* (словесний Н.), слова в *синтагмі* (синтагматичний Н.) або синтагми у *фразі* (фразовий Н.). Словесний Н. служить для фонет. об'єднання слова. Виділення одного із складів відбувається різними фонет. засобами, зокрема: а) посиленням м'язової напруги (такий Н. називається динамічним, силовим, експіраторним; він властивий, напр., усім східнослов'ян. мовам); б) зміною висоти тону (Н. музичний, тонічний, мелодійний; він характерний, зокрема, для кит., кор. і яп. мов; у поєднанні з посиленням м'язової напруги – напр., для лит., серб. і хорв. мов); в) збільшенням тривалості звучання (Н. часокількісний, квантитативний, довготний; напр., у новогрец. мові). За фонет. природою Н. в укр. мові є динамічним, але містить у собі й часокількісний елемент, оскільки наголошений голосний відзначається більшою тривалістю порівняно з ненаголошеним. Звичайно, часокількісний елемент в укр. Н. відіграє допоміжну роль. Сила динамічного Н. в укр. мові більша, ніж у польс. і чес. мовах, але значно менша, ніж у російській. Саме тому наголошений склад в укр. мові не так різко, як у російській, виділяється серед ненаголошених, чим пояснюється відсутність сильної редукції ненаголошених голосних в укр. мові, на відміну від російської.

Залежно від місця Н. у слові розрізняють мови з постійним (стійким, фіксованим) і вільним (різномісним, нефіксованим) Н. Мови з фіксованим Н. – ті, в яких він завжди на певному складі слова (напр., у чес., латис. та угор. мовах – на першому складі, у польс. – на передостанньому, у франц. – на останньому). Мови з вільним Н. – ті, в яких Н. може бути на будь-якому складі слова. Н. слова в укр. мові є вільним, різномісним (пор. **ду́мати**, **носи́ти**, **віднести́**), як і в рос. та білоруській. У мовах з вільним Н. слова можуть мати рухомий або нерухомий Н. Рухомий – той, який змінюється при зміні грамат. форми того самого слова: **рука́** – **ру́ку** – **ру́ки** – **рука́м**, **пишу́** – **пи́шеш** – **пи́шуть** – **пиши́**. Нерухомий – той, який не змінюється при зміні грамат. форми слова: **ли́па** – **ли́пу** – **ли́пи** – **ли́пам**, **ду́маю** – **ду́маєш** – **ду́мають** – **ду́май**.

В укр. мові словесний Н., крім своєї осн. функції – фонет. об'єднання слова, іноді виконує ще й смислорозрізнювальну функцію, пор.: **замо́к** «пристрій для замикання» – **за́мок** «фортеця», **жи́ла** (ім.) – **жила́** (дієсл.).

У живому мовленні не всі слова наголошуються (див. *Енклітика*, *Проклітика*). Ненаголошене слово приєднується до сусіднього наголошеного. Таке словосполучення, об'єднане спільністю Н., називається фонетичним словом. Водночас у склад. словах, утворених від двох (і більше) основ, може бути два (і більше) Н.: головний (позначається знаком ́) і побічний або побічні (позначаються знаком ̀), напр.: во̀догі́н, во̀гнега́сник, сі̀воголо́вий, жѝттєра́дісний, елѐктрока̀рдіогра́ма.

Синтагматичний Н. здебільшого падає на ост. слово синтагми (точніше, на наголошений склад ост. слова синтагми), а фразовий Н. – на ост. синтагму фрази (точніше, на наголошений склад ост. слова в ост. синтагмі), напр.: «Ми вже **зви́кли**/ до нових умов **життя́**». На відміну від синтагмат. Н., логічний Н., за допомогою якого виділяється важливе в смисловому відношенні слово, може падати на будь-яке слово синтагми. Змінюючи лог. Н., можна надати фразі різних смислових відтінків, пор.: «**Ми** вже звикли до нових умов життя» і «Ми **вже** звикли до нових умов життя». Варіантом лог. Н. є емфатичний Н., який робить виділене за допомогою лог. Н. слово емоційно насиченим. В укр. мові емфат. Н. виражається найчастіше подовженням наголош. голосного звука, напр.: «Вона **ду-уже** симпатична».

Літ.: СУЛМ. Фонетика. К., 1969; Бровченко Т. О. Словесний наголос в сучас. укр. мові. К., 1969; Булаховський Л. А. Вибр. праці, т. 2. К., 1977; Винницький В. Укр. акцентна система: становлення, розвиток. Л., 2002. *В. Г. Скляренко.*

НА́ГОЛОС ДІАЛЕ́КТНИЙ – особливості наголошування в укр. діал. мові порівняно з літературною. Наявність таких особливостей зумовлена, з одного боку, своєрідністю розвитку наголосу в різних говорах укр. мови (найчастіше відмінностями в напрямках дії аналогії), а з другого – зовн. впливами (напр., наголос на передост. складі в західнокарп. говорах виник під впливом польс. мови). Найменше особливостей наголошування спостерігається в пд.-сх. говорах, найбільше – в пд.-західних. Наведемо лише деякі акцентні особливості пд-зх. говорів укр. мови, зокрема наддністрянських: відсутність у двоскладових іменників ч. і с. р. з кореневим наголосом акцентної опозиції форм однини і множини (**го́луб – го́лу́би, ја́вір – ја́вори, о́зеро – озе́ра, де́рево – дере́ва** та ін.); виключно коренева акцентуація іменників с. р. з суфіксом **-ан'-а (-ан'-е)** (**оповідан'а, мо́ўчан'а, переко́нан'а** та ін.); початкове наголошення присвійних займенників ж. та с. р. (**мо́ја, мо́је; тво́ја, тво́је; сво́ја, сво́је**); відтягнення наголосу на корінь в інфінітиві (**не́сти, ве́зти, ве́сти, пле́сти** та ін.); відтягнення наголосу на корінь у 1-й ос. одн. теп. ч. (**хо́дж͡у, но́шу, пи́шу, ка́жу** та ін.).

Літ.: Омельяненко І. Ф. Діалектол. спостереження над наголосом мови колгоспників сіл Шевченкового і Будищ. В кн.: Наук. зап. Ін-ту мовознавства АН УРСР, т. 1. К., 1941; Пура Я. О. Деякі особливості наголосу в говорах Зх. Дрогобиччини. В кн.: Наук. зап. філол. ф-ту Ровен. пед. ін-ту, т. 5. Рівне, 1961; Бевзенко С. П. Укр. діалектологія. К., 1980. *В. Г. Скляренко.*

НАДДНІСТРЯ́НСЬКИЙ ГО́ВІР – один з арх. *говорів* галицько-буковинської групи *південно-західного наріччя*. Поширений у верхів'ї р. Дністер (Львів., Івано-Франк. і Терноп. області) (карту говорів української мови див. на окр. арк., с. 808–809); окр. наддністр. говірки функціонують на тер. сучас. Польщі. Значною мірою накладається на істор. територію Сх. Галичини; межує на сході з *подільським говором*, на півдні – з *покутсько-буковинським говором*, *гуцульським говором*, *бойківським говором*, на заході – з *надсянським говором* та польс. говірками, на півночі – з *волинським говором*. Об'єднує багато говірок з вузьколокал. особливостями на різних структур. рівнях, що зумовлює його внутрішню диференціацію; водночас усім цим говіркам притаманний ряд визначальних спільних рис. Окр. зона Н. г. відома ще як опільський говір. До фонет. рис Н. г. належать: 1) шестифонемна структура наголошеного *вокалізму:*

і у;
и
е о
а

2) варіювання ненаголошеного вокалізму залежно від ступеня протиставлення фонем /о/:/у/, /е/:/и/, /і/:/и/ і від ін. особливостей кожної говірки:

1) і у; $и^{е}$ а
2) і $о^{у}$; $и^{е}$ а
3) і у; $и^{і}$ а
4) і у; и е о а

перший тип є найпоширенішим; 3) перехід [а] (з [а], [ę]) після м'яких (чи колишніх м'яких) приголосних в [е], [і], [и] (**гар'и́чий, д'е́кувати, са́ж'і**); в окр. говірках цей перехід здійснюється лише під наголосом; 4) *укання* не лише перед наголош. складом, а й у кін. слова (**ко^{у}лиха́ти, бжула́, ско́ру, ма́лу**); 5) зміна ненаголош. голосного [е] в [і] ([и]) після м'якого приголосного (**спе́ч'іна, ти́х'і** 'тихе'); 6) наявність протетичного приголосного [в] ([ў]), зрідка [г], перед [о], [у] та [і] (</о/) (**ворі́х, вогіро́к, в'іс', гу́лиц'а**); у ряді випадків на місці протетичного [в] постав [л] (**лота́ва** 'отава', **ло́кун'** 'окунь'); перед початковим [а], [і] поширений протетичний [й] (**йакура́т, йінди́к**); 7) збереження м'якості шиплячих [ш'], [ч'] і, відповідно, давнього [е] після них (**ш'е́стий, веч'ері́ти**); 8) на місці давніх сполук **кы, хы** в ненаголош. позиції розвинулися сполуки **к'і, х'і** (**глибо́к'ій** 'глибокий'), у наголошеній – **к'е, х'е** (**лих'е́й** 'лихий'); 9) стягнення сполук **ій > і** (**віт** 'війт'); 10) неоднаковий розвиток сполук губний приголосний + **j**: а) збереження цієї сполуки (**свйа́то, цвйах**); б) втрата **j** з наступним м'якшенням губного приголосного (**жа́б'ічий, цв'ех**); в) втрата **j** без м'якшення поперед. приголосного (**цвах, сва́то**); г) поява на місці **j** епентетичного **л'**, рідше – [**н'**] (**здоро́вл'е, па́мн'іт'**); 11) різна рефлексація [р'] – як [р'], [рй] чи [р] (**зор'а́, зорйа́, зора́**); 12) оглушення дзвінких приголосних у кін. слова і перед глухими приголосними; 13) функціональне ослаблення фонеми [в] в одних позиціях (на поч. слова може втрачатися – **паў** 'впав', **мі́ти** 'вміти', а в сполуці **вн** заступатися на **м** – **дамно́, рі́мний**) і посилення в інших позиціях ([л] у кінці слова і

складу часто заступається на [в]/[ў] – **пóпіў, стіў, гóўка**); 14) функціональне посилення окр. фонем: а) [дж], [дз] (**сáдж'е** 'сажа', **дзернó** 'зерно', **дзе^{и}лений**); б) [к'], [ґ'] внаслідок частих змін [т'] в [к'], [д'] в [ґ'] (**ск'інá** 'стіна', **наґ'íйа** 'надія', **ґід^{т}** 'дід'); в) [ґ] – у запозич. словах та внаслідок зміни [к] > [ґ] (**смиреґа, гад'ýґа**); г) [ф] в наслідок заміни [хв] > [ф] (**фалúти, фóрий, фіст**) та внаслідок запозичень (**фíра**); 15) неоднаковий розвиток давніх сполук [ьг] як **-ир** (**кирнúц'а**), **-ри** (**кривáвий, дривá**), **-ро** (**брóви**); 16) втрата довготи м'якими приголосними у формах іменників с. р. (**жик'é, насíн'е**); 17) втрата м'якості [ц'] у кін. слова (**хлóпиц, жнец**); 18) нерегулярний розвиток окр. давніх голосних – /ě/ > [у] (**д'урá** 'діра'), [ě] > [и] (**видрó**), /о/ > [а] (**зазýл'а**); 19) зміна звукосполук [лн] в [л:], [н:] (**мéлник > мéл:ик, мéн:ик**), [рн] в [рл] (**тернúц'а > терлúц'а**); 20) у ряді говірок кінцеві [г], [й] ослаблені, зникають (**порі** 'поріг', **сні** 'сніг', **гроше** 'грошей', **ті гáрні** 'тій гарній'); 21) вимові м'яких приголосних [з'], [с'], [ц'], [дз'] властивий більший ступінь м'якості, ніж в ін. діалектах та літ. мові.

Наголос у Н. г. динамічний; особливістю є наявність парокситонового наголосу займенників (**мóго, твóго**), дієслів 1-ї ос. II дієвідм. (**хóджу, прóшу**, зрідка – **сúджу, лéчу**), деяких іменників (**трýна, кочéрга**), а також подвійного наголошування дієслів (**піду – підý, піде – підé, підемо – підéмо** та ін.).

Специфіку Н. г. у граматиці творить набір закінчень і засобів формотворення словозмін. частин мови, зокрема: 1) закінчення іменників: а) ж. р. – в ор. в. одн. **-оў, -еў**, зрідка **-ом, -ем** (**зе^{и}млéў, душéў, головóў, ногóм, сóлем**), в род. в. одн. **-ú** (**р'ілú, зе^{и}млú, нóчи, любóви**), в род. в. мн. **-іў**, зрідка **-уў** (**бабíў, кóз'іў, козýў**); б) ч. р. – в дав. в. одн. з основами на твердий приголосний **-ови** (**брáтови**), з основами на м'який приголосний **-еви, -ови** (**конéви, кон'óви**), в ор. в. одн. **-ом**, рідше **-ем** (**кон'óм, дошчéм**), в місц. в. одн. **-і, -и** (на **дýб'і**, у **к'інцú**), у дав. в. мн. **-ом, -ем, -ім** (**конíм, конéм, кон'óм**), в ор. в. мн. **-ами, -еми, -ема, -іма** (**гост'ами, гост'еми, гост'ема, гост'іма**), у місц. в. мн. **-ох** (на **з'ат'óх**; так само і множинні іменники – на **грýд'ох**, на **двéрох**); в) с. р. колишніх іменників t-основи – у род. в. одн. **-(ат')і, -(ат')а, -(ат)а** (**тел'áт'і, тел'áт'а, тел'áта**), у дав. в. одн. **-(ат)у, -(ат')у, -(ат)ові**; в ор. в. одн. **-(ат')ом, -(ат)ом**; 2) у прикметниках: наявність стягнених форм у наз. в. одн. ч. р. (**дóбри**), дав. і місц. в. одн. ж. р. (**молодí** 'молодій', так само – ад'єктивні займенники); асимілятивні зміни при творенні форм вищого ступеня порівняння прикметників (**молóч:и**); 3) в числівниках – форм. структура числівників **одéн, йідéн, йеде́н, штúри, одинáйціт'** (**йединáйц'ік'**); форма ор. в. **двумá**; творення складених числівників за моделлю **піўтрет'á, піўчвертá, девйідес'éт'** (**девидес'ек'**), **двíста** і **двáсто**; 4) в займенниках: збереження давніх енклітичних форм дав. в. **ми** 'мені', **ти** 'тобі'; відмінкових форм – знах. в. **нéго** 'його', ор. в. **неў, тоў** 'нею', 'тією'; вказівного займ. **тамтóй** 'той'; 5) у дієвідмінюванні: *інфінітив* на **-чи** від дієслів з основою на задньоязиковий приголосний (**пéчи, стрúхчи**); форми 1-ї і 2-ї ос. одн. теп. ч.: **л'éйу, л'éйіш**, 3-ї ос. одн. і мн. теп. ч. з кінцевим **т** (**хóдит – хóд'ат**); паралельне вживання закінчень 1-ї ос. мн. теп. ч. **-мо** і **-м** (**несéмо/ несéм, хóдимо/хóдим**); нульове закінчення 2-ї ос. одн. теп. ч. атематичних дієслів (**дас', йіс'** 'даси', 'їси'); паралельне творення форм 1-ї ос. одн. майб. ч. **бýду брáти** і **бýду браў**, 1-ї ос. одн. і мн. мин. ч. **ходúў** і **ходúўйім, ходúвем, робúли** і **робúли-смо**; форми умов. сп. за моделлю **даў бим, даў бис**.

Специфіка Н. г. у словотворенні зумовлена: а) наявністю локал. афіксів [**-май, -мак** (**глушмáй, глушмáк** 'глухий'), **-кут** (**ліўкýт** 'лівша'), **-уйемци** (**покрадуйéмци** 'крадькома')]; б) функціональним посиленням окр. афіксів [**-иск(о)** (**л'óниско, віўсúско** 'поле після льону, вівса'), **-анк(а)** (**барабол'áнка** 'листя картоплі'), **-ал'ник** (**копáл'ник** 'копач')]. До лекс. особливостей належать: **стрих, вúшки** 'горище', **молóчник, горнéц** 'глечик', **нéц'ки** 'ночви', **цóндри** 'старий одяг'; **ґóрсик** 'безрукавка' та багато ін.

Н. г. ліг в основу пд.-зх. (галицького) варіанта укр. літ. мови (див. *Західноукраїнська мовно-літературна практика*), його риси широко відбиті у мові худож. л-ри, фольклору.

Літ.: Верхратський І. Говір батюків. Л., 1912; Приступа П. І. Говірки Брюховицького р-ну Львів. обл. К., 1957; Шило Г. Ф. Пд.-зх. говори УРСР на північ від Дністра. Л., 1957; Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny. Wrocław, 1958; Бандрівський Д. Г. Говірки Підбузького р-ну Львів. обл. К., 1960; Горбач О. Північнонаддністр. говірка й діал. словник с. Романів Львів. обл. Мюнхен, 1965; Омецінський О. Мова Тернопільщини. В кн.: Шляхами Золотого Поділля, т. 2. Філадельфія, 1970; Залеський А. М. Вокалізм пд.-зх. говорів укр. мови. К., 1973; АУМ, т. 2. К., 1988; Бичко З. Діал. лексика Опілля. Л., 1997; Лесів М. Укр. говірки у Польщі. Варшава, 1997; Коць-Григорчук Л. Лінгв.-геогр. дослідження укр. діялектного простору. Н.-Й.–Л., 2002. *П. Ю. Гриценко.*

НАДСЯ́НСЬКИЙ ГÓВІР, долівський говір – один з арх. *говорів* галицько-буковинської групи *південно-західного наріччя*. Поширений переважно по р. Сян та її притоках від р. Стрв'яж на пд. аж до р. Танви на пн.; на тер. України невеликою смугою тягнеться на зх. Львів. обл. (карту говорів української мови див. на окр. арк., с. 808–809). Після 1945 Н. г. як мовнотер. утворення зазнав змін внаслідок значних переселень носіїв діалекту на землі Зх. і Пн. Польщі та в різні регіони України. У структурі Н. г. зберігається багато рис, спільних з *бойківським говором, лемківським говором, наддністрянським говором*; тривалий контакт з польс. мовою вплинув на формування Н. г. та на чіткість його зовн. меж. Характерні ознаки Н. г.: нагolош. *вокалізм* може мати такі типові структури:

1) і ы у; 2) і ы у;
 и и^{і} о
 е о е
 а а

ненаголошений вокалізм:

1) і/и ы у; 2) і/и ў ы у.
 е е
 а а

Фонет. система Н. г. характеризується такими рисами: 1) перехід давніх /е/, /ь/ у наголош. позиції в [е] (**ўте́ц, уве́с**), а в ненаголошеній позиції у відкритому або закритому складах – в [і] (**ко́піц, зі́лений, ні нісу́**); 2) перехід у частині (переважно в західнонадсянських) говірок [е] > ['у] (**н'ус** 'ніс', **л'уг** 'ліг'); після губних у цій позиції можливі вставні [й], [н'] (**мн'ут** 'мед', **пйук** 'пік'); у сусідстві з [р] та після [ж], [ч], [ш], [й] вимова [е] наближається до [а] (**саради́на** 'середина', **ша́стий** 'шостий'); 3) збереження давнього розрізнення [*і] та [*ы] – звук [і] на місці [*і] після приголосних, крім [ж], [ч], [ш], [р] (**діті́на, рубі́ті**); звук [ы] на місці [*ы] (**сыр, дым**), у частині говірок – лабіалізований [ы̊]; сильна лабіалізація – зміна [ы̊] на [у]; спостерігається у ненаголош. позиції, зокрема в префіксі **вы-**, частці **бы**, сполучнику **жы** (**вуган'еў** 'виганяв', **жы̊бу < жеби** 'щоби', робиў **бу** 'би'); 4) [а] після шиплячих і м'яких приголосних у пд. і пн. говірках зберігається ['а] (**т'а́жко**), а в центр. говірках у наголош. позиції переходить в ['е] чи у вузький голосний перед. ряду [ê], [е^{і}] (**ч'е^{і}с, т'е́жко**), у ненаголошеній – переходить в [і] (**з'іл'і** 'зілля'); 5) при послідовному вживанні сполук **ги, ки, хи** наявні сполуки **г'і, к'і, х'і** (**бат'к'і́, х'і́три, с'н'іг'і́**), зрідка – паралельно з **г'е, к'е, х'е**; 6) наявність *укання*, яке виявляється не лише в позиції перед наголош. складом з голосним високого підняття, а й в ін. позиціях, зокрема в кін. слова (**кава́лук, вуно́ ни йі́лу**); 7) лабіалізація [а] (>а^{о}) перед [ў] (**бра^{о}ў, вз'оў**); 8) зміна [*о] > [і] (**ніч, кін', стіл**), у частині говірок не завершена, тому на місці [о] виступають голосні [о], [о^{у}], [ы], [и] (**но^{у}ч, кын'** 'кінь', **стил**); 9) наявність другого повноголосся, передусім у дієсловах, зрідка – в іменниках (**ўубдере́ты** 'обдерти', **смере́ти** 'смерті'); водночас у повноголосних формах у ненаголош. складі голосний може змінюватися до нуля (**де́рво, серди́на**); 10) відсутність подовження в іменниках с. р. типу **жит'е́, знан'е́**; 11) перехід [у], [в] у функції префікса чи прийменника перед наст. дзвінкими в [г], перед глухими – в [х] (**гмер** 'вмер', **гдома** 'вдома', **хпаў** 'впав', **х по́йас** 'в пояс'); 12) поширення протетичних [в], [ў], зрідка [г], [й] (**ўожеле́да, ги́нчий** 'інший', **йи́ний** 'ініій'); 13) втрата інтервокального [й] у дієсловах теп. ч. (**йа мау** 'я маю'); 14) перехід [л] після голосних у кін. складу в [ў]; у дієсл. формах зберігається сполука губний + j (**ро́бйу, те́рпйу**); 15) м'яка вимова приголосних [с''], [з''], [ц''], [д͡з''] (**с''іно, ц''іп, з''в'ізда**); 16) наявність асимілятивних змін сполук [вн], [бн], в [мн] (**мнук** 'внук', **дрімни́й** 'дрібний'), [жк] в [жґ] (**кни́жґа**), [жц'] в [жд͡з'] (**книжд͡з'і** 'книжці'), [ст'] у [сц'] (**сц'іна́**); 17) [н'] у сполуці з деякими наст. приголосними зазнає розщеплення – виділяється окр. звук [й], а [н] зберігається або втрачається (**ме́н'шый > ме́йншый** і **ме́йшый, веселе́н'кый > веселейкый**); 18) оглушення дзвінких у кін. слова і перед глухими (**миш тыми** 'між тими'); 19) диспалаталізація м'яких приголосних: [р'] перев. у сполуках **р'у, р'е** при збереженні м'якості у сполуці з **р'а** (**пуре́док, журус'а**), [с'], [ц'] у прикм. суфіксах (**па́нскій, л'у́цкій**); [ц'] у кін. слів (**хло́пиц, па́лец, кіне́ц**), кінцевого [т'] у дієсловах 3-ї ос. одн. і мн. (**хо́д'іт – хо́д'ат, но́с'іт – но́с'ат**). Наголос у Н. г. рухомий; відчутною є відмінність між наголошеними і ненаголош. складами; у говірках, що зазнали сильного польс. впливу, відчутна тенденція наголошувати другий від кін. слова склад (**пе́чи, го́ра**), а в багатосклад. словах – третій і четвертий склад від кін. слова (**ве́лік'ій, па́мйатати**); зрідка наголос переноситься на останній склад (**сухо́ті > сухуті́**).

У граматиці Н. г. притаманні такі риси: 1) закінчення **-ові, -еві** в дав. в. одн. іменників t-осн. (**лушéтові, тел'ете́ві**); 2) закінчення **-ом** в ор. в. одн. іменників і займенників ж. р. (**том руко́м, с тако́м ба́бом**) – у пн.-зх. говірках і **-оў/-еў** (**тоў руко́ў, нашоў ґазди́неў**) – у пд.-сх.; форми з **-ом** поширені й в пд.-сх. говірках як дублетні до форм з **-оў/-еў**; 3) закінчення **-и** в місц. в. одн. іменників ч. і ж. р. з основою на м'який приголосний (на **кони́**, на **по́ли**); 4) у пн.-зх. говірках у дав. і ор. в. одн. з основою на м'який приголосний закінчення **-еви/-еві, -ем** (**косаре́ві – косаре́м**), у пд.-сх. говірках відповідно **-ови/-ові, -ом** (**віц'о́ви – віц'о́м**); іменники с. р. з основою на м'який приголосний мають закінчення **-ом, -ум** (**жит'о́м, же́рд'ум**); 5) у наз. в. мн. іменників у деяких говірках збереглися арх. форми із закінченням **-ове** (**ґаздо́ве, дідо́ве**); 6) послідовно вживається форма знах. в. мн. (**пил'ну́йу тил'а́та, маў сыны́**); 7) наявність наслідків впливу форм род. в. мн. іменників ч. р. на іменники ж. і с. родів (**бабі́ў, курові́ў, селі́ў, ночі́ў**) на тлі паралельних форм з нульовим закінченням (**баб, коб'і́т**); 8) поряд з поширеними формами ор. в. мн. іменників ч. р. на **-ами/-ми** (**брата́ми, брат'ми**) відзначено форми на **-има/-іма** (**пал'цима**), **-ема** (**жи́н'ц'ема, муже́ма**); 9) у місц. в. мн. іменників ж. р. збереглося закінчення **-ох, -ух** (**ф кунупл'о́х, на межу́х**), зрідка **-ех** (**у груде́х**); 10) форми двоїни іменників ж. р., зрідка – с. р. при числівниках **два, три, чотири** (**дві молоди́ци, штири капу́с'ц'і, дві куро́в'і**); 11) клич. в. здебільшого збігається з наз. в., за винятком власних імен; 12) нестягнені членні форми прикметників і займенників (**таки́йі малы́йі**) поряд із стягненими та усіченими (**ці до́брі ді́ти; бі́лы, зімо́вы**); 13) енклітики **ми/мі** 'мені', **ти/ті, си/сі, (м)н'а, т'а** (дай **му**; воз' **н'а** на плеч'); 14) займенники **він, вона, воно** у непрямих відмінках мають форми **йі, йу** 'її', **негу** 'його' та ін.; 15) інфінітиви дієслів з основою на задньоязикові приголосні мають форми на **-чи** (**бі́чи, стри́чи**); 16) дієслова з основою на **-а-** мають закінчення в одн. **-м, -ш, -т** (**гадам, гадаш, гадат**), в мн. **-мо, -те, -ут** (**гадамо, гадате, гадайут**); 17) форми нак. сп.

можуть творитися усіченням закінчення, часто – з палаталізацією кінцевого приголосного основи (**прине́с'**, **бер'**), що зумовлює паралелізм форм (**ходи** і **ход'**, **носи** і **нос'**); інколи під впливом ін. типів дієвідмінювання набувають кінцевого **-й** (**пусмутри́й, пулужы́й, руби́й** як **дай, май**); 18) сліди арх. складених форм мин. ч. (**пус'і́йалам** 'посіяла', **ході́лизмо** 'ходили', **бі́листе** 'були'), майб. ч. (**бу́де робі́л** 'буде робити'); умов. сп. (**хт'і́либисмо** 'хотіли б'); 19) широке використання при творенні прислівників суфіксів **-ка**, **-ака**, **-кі** (**тепе́рка**, **та́мака**, **не́с'кі**), а також **-(в)ай**, **-ий** (**куда́й**, **тудива́й**, **нуни́й**); поширені прислівники на **-і** (**до́брі** 'добре', **пйе́кні** 'гарні'); 20) використання сполучників **жи** 'що', **жиби** 'щоб', **бе́сту, бристуто́** 'якби', прийменника **без** 'через' та ін.

Специфіка Н. г. у лексиці зумовлена збереженням давніх лексем і творенням на їх базі нових, а також запозиченнями з польської та інших мов, які часто зазнають адаптації, пор.: **ве́ртан'і** 'міра орного поля', **ко́ніч**, **комани́чина, ўурі́шина** 'конюшина'; **держа́нек** 'хресник', **гл'ада́ти** 'шукати', **вбра́вство** 'хоругви церковні', **наса́пати** 'надихати'та ін. Особливості Н. г. відбито частково в *«Атласі української мови»* (т. 2), в підготовленому М. М. Онишкевичем «Атласі надсянського говору», а також описових дослідженнях.

Літ.: Верхратський І. Про говір долівський. ЗНТШ, 1900, т. 35–36, кн. 3–4; Пшеп'юрська М. Надсян. говір [Праці укр. наук. ун-ту, т. 44. Серія філологічна, кн. 7]. Варшава, 1938; Пшеп'юрська-Овчаренко М. На пограниччях надсян. говору. ЗНТШ (Н.-Й.–Париж), 1954, т. 162; Horbatsch O. Polnische Lehnwörter in den Ukrainischen Mundarten. В кн.: Slavistische Studien, zum VI. Internationalen Slavistenkongress in Prag 1968. München, 1968; Калнынь Л. Э. О фонол. оформлении анлаута в надсян. говоре. В кн.: ОЛА МИ. 1970. М., 1972; Studia nad dialektologią ukraińską i polską. Kraków–Warszawa, 1975; Овчаренко М. Мова українців Надсяння. Чикаго, 1986; АУМ, т. 2. К., 1988; Лесів М. Укр. говірки у Польщі. Варшава, 1997; Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Łemkowszczyzna i gwary nadsańskie. Warszawa, 2002.

П. Ю. Гриценко.

НАДФРА́ЗНА Є́ДНІСТЬ, складне синтаксичне ціле – відрізок *мовлення*, що складається з двох і більше речень, об'єднаних спільністю теми в композиц.-синтакс. конструкцію. Такій конструкції властива певна змістова завершеність і структурна єдність, яка досягається лекс., грамат. та інтонац. засобами. Н. є. функціонують в усіх виявах мовлення: усному і писемному, діалогічному і монологічному, художньому і науковому тощо.

Н. є. мінімальної структури становлять поєднання двох речень, одним з різновидів якого є конструкції «питання – відповідь». Нерідко Н. є. збігається з *абзацом*, але може бути також меншою або більшою від абзацу. Вона набуває й таких цілісних мовленнєвих утворень, як стисле газ. повідомлення, коротке оголошення, телеграма і под. У межах Н. є. найповніше виявляються зміст речення, його прагмат. аспекти, особливості *актуального членування речення.* Композиц.-змістові поєднання речень дають змогу конденсувати висловлення, опускаючи надлишкові елементи і надаючи синтаксичним конструкціям стиліст. довершеності. Дослідники розглядають Н. є. як мовленнєву одиницю, що формується з кількох речень, або як фрагмент тексту, його членування на цілісні змістові одиниці, вищі за речення. У центрі уваги лінгвістів перебувають питання взаємовідношення Н. є. і абзацу, Н. є. і висловлення, відмінностей Н. є. і складного речення.

Зв'язок між реченнями Н. є. реалізують передусім змістові чинники, а також темо-ремна організація висловлень, лекс. повтори, перифрази, інтонац. оформлення, порядок слів, займенники, співвідносне вживання часових і видових форм дієслів-присудків. Крім засобів зв'язку між компонентами Н. є., існують ще заг. принципи об'єднання речень, якими є паралельний і ланцюговий (послідовний) зв'язки. Пор. структурування речень у Н. є. за принципом синтакс. і ритміч. паралелізму: «Ні, не змарнів наш рід! Не перевелися й лицарі на нашій землі! Жива душа народна» (О. Довженко).

Велику роль у вивченні питань зв'язного мовлення відіграло вчення чес. лінгвіста В. Матезіуса та його послідовників про актуальне членування речення. Активне наукове дослідження проблематики Н. є. розпочато в 60–70-х рр. 20 ст.

Літ.: Матезиус В. Язык и стиль. В кн.: Пражский лингв. кружок. М., 1967; Дресслер В. Синтаксис текста. В кн.: Новое в зарубеж. лингвистике, в. 8. М., 1978; Москальская О. И. Грамматика текста. М., 1981; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Загнітко А. П. Укр. синтаксис, ч. 2. К., 1996; Його ж. Теор. граматика укр. мови. Синтаксис. Д., 2001. *І. Р. Вихованець.*

НАДЬ Гавриїл (17.IV 1913, м. Старий Врбас, Воєводина, Сербія – 15.X 1983, с. Коцур, там же) – укр. (руський) мовознавець, поет, перекладач, педагог. Навч. 1932–36 на філос. ф-ті Белгр. ун-ту. Вчителював у гімназіях, викладав у Вищій пед. школі (Новий Сад). Автор праць з правопису, граматики, методики викладання рідної мови, які ввійшли до кн. «Лингвистични статі и розправи» (1983). Досліджував історію руської мови («Прилоги до историї руского язика», 1988), довів, що балкан. руснаки – це частина укр. народу, а їхня мова – «руска бешеда» – розвинулася на ґрунті укр. говірок Карпат. регіону (див. *Русинська мова в Сербії та Хорватії*). Публікувався в «Антологии руской поезиї» (Новий Сад, 1984). Переклав руською мовою ряд худож. творів з сербської, хорв. і рос. мов.

Літ.: Кочиш М. М. Лингвистични роботи. Нови Сад, 1978; Дуличенко А. Д. Гавриїл Надь и його доприношенє розвою руского язика. «Творчосц» (Нови Сад), 1985, № 11.

Л. О. Белей.

НАЗАЛІЗА́ЦІЯ (франц. nasalisation, від лат. nasus – ніс) – поява носового тембру в деяких звуках унаслідок опускання м'якого піднебіння та одночас. виходу голосу через рот і ніс. У ряді пд.-зх. говорів укр. мови, зокрема карпатських і деяких суміжних з ними, вживається специф. напіввідкритий заднього ряду носовий звук [ŋ], що виступає найчастіше у позиції перед [к], [ґ] у запозич. словах, хоч іноді

трапляється і в питомих слов'янських, напр., у закарп. говірках: **гиртáŋка**, **пл́аŋка**, **годíŋка**, **тоŋкы́й**, **скл'áŋка**, **співáŋка**, **топáŋки**, **гаŋґл'áр**, **шв'íŋґлер**, **аŋґ'іна**. *Г. В. Воронич.*

НАЗÁРОВА Тетяна Вікторівна (21.XI 1933, Київ – 18.IV 1976, там же) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1964. Закін. 1956 Київ. ун-т. Працювала з 1957 в Ін-ті мовознавства АН УРСР (1973–76 керувала групою діалектології). Праці з діалектології («Українські говірки на Далекому Сході», 1967; «Сучасний стан і перспективи розвитку української діалектології», 1968, рос. мовою), фонетики та фонології («До проблеми українського ікавізму», 1971; «Акання в українських говорах», 1977, обидві – рос. мовою), укр.-білорус. міждіал. контактів («Білорусько-українські ізоглоси нижньої Прип'яті», 1963; «Українсько-білоруська мовна межа в районі нижньої Прип'яті», 1964, рос. мовою), лінгв. географії («Спроба картографування фонемних структур в „Атласі української мови"», 1965; «Відбиття структурно-генетичних зв'язків в Атласі української мови», 1966; «Про картографування комплексних лінгвістичних одиниць», 1974, рос. мовою; «Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті», 1985). Н. – один з авторів і редакторів *«Атласу української мови»* (т. 1–3, 1984–2001), співавтор хрестоматії українських говорів – «Говори української мови. Збірник текстів» (1977). Працювала над створенням укр. діал. фонотеки, підготовкою укр. мат-лів до Загальнослов'ян. лінгв. атласу.

Т. В. Назарова.

Літ.: Тетяна Вікторівна Назарова. «Мовознавство», 1976, № 3; Толстой Н. И., Толстая С. М. Памяти Татьяны Викторовны Назаровой. «Slavia Orientalis», 1977, ч. 26, № 2; Булахов М. Г. Назарова Татьяна Викторовна. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 3. Минск, 1978; Гриценко П. Тетяна Назарова: спроба осягнення. В кн.: Укр. діалектол. зб., кн. 3. Пам'яті Тетяни Назарової. К., 1997; Гриценко П., Павлюк М. Праці Т. В. Назарової. Там же. *П. Ю. Гриценко.*

НÁЗВА, найменування – мовне позначення пізнаного і вичленуваного фрагмента дійсності (предмета, явища, ознаки, процесу та ін.) як результат пізнавально-номінат. діяльності суб'єкта. Традиц. розуміння Н. як позначення іменниками, а також іменниковими стійкими словосполученнями предметних понять тепер має ширшу інтерпретацію – як номінат. функції всіх повнознач. слів (**дружба**, **властивість**, **багатий**, **сто**, **багато**, **іти**), а також словосполучень і речень як позначень складніших фрагментів дійсності (див. *Номінація*). Мов. одиницями, що виступають у функції Н., є насамперед *слово* або його окр. лекс. значення – словозначення (при полісемії) та еквівалентні слову стійкі словосполучення (**старший лейтенант**, **піймати облизня**). За характером позначуваного об'єкта Н. – іменники та інші субстантивні слова, словосполучення й речення – поділяють на загальні назви, або апелятиви, і *власні назви*. Загальні Н. виражають через своє значення узагальнене поняття про певну сукупність визначальних ознак класу якихось однорід. об'єктів (предметів, ознак, процесів і т. ін.), про позначуваний об'єкт як певний клас. Власні Н., навпаки, виділяють позначуваний об'єкт з ряду однорідних, індивідуалізуючи та ідентифікуючи його. Власних Н. у мові значно більше, ніж загальних. Мова не механічно вербалізує пізнане поняття у формі Н., а є істотним чинником його фіксації в самій свідомості. Не маючи мов. позначення, не будучи словесно сформульованим, поняття про той чи ін. об'єкт дійсності не може бути виразно та однозначно сформованим і закріпленим у свідомості. З погляду прозорості їхньої внутр. форми переважна більшість Н. є мотивованими (див. *Мотивованість* мовного знака). Немотивовані Н. – це в основному давній шар лексики з можливою втраченою мотивованістю та запозичення. Але наявність найвиразнішої мотивованості не може повністю розкрити суть Н., вказуючи лише на якусь одну з ряду ознак позначуваного об'єкта.

Літ. див. до ст. *Номінація.* *О. О. Тараненко.*

НÁЗВИ АБСТРАГÓВАНИХ ОЗНÁК – *іменники* зі знач. ознаки, абстрагованої від її носія, що утворюються здебільшого від *прикметників*. Н. а. о. були поширені в літ. мові в Київ. Русі, їх коло обмежене номінаціями фіз. якостей, властивостей характеру і психіч. стану людини, ознак предметів щодо розміру, ваги, кольору, смаку. Це відприкм. утворення з суфіксами **-ость**, **-ств(о)**, **-от(а)**, **-ин(а)**, **-изн(а)**, $\varnothing_c$, що відомі й праслов'ян. мові: **бѣлость**, **мальство**, **щедрота**, **борзина**, **худизна**, **глубь** та ін. Староукр. мова успадкувала всі праслов'ян. моделі утворення Н. а. о., проте змінилися їх співвідношення і роль у поповненні Н. а. о. новими лексемами. З кін. 16 ст. словотв. модель деад'єктивів із суф. **-ость > -ість** стає гол. засобом новоутворень, інші ж, у т. ч. сформовані на власне укр. ґрунті, мало- або непродуктивні [зокрема, моделі деад'єктивів з суфіксами **-інь**, **-ощ(і)**: **голубінь**, **веселощі**]. Така тенденція зберігається і в сучас. укр. мові. Однією з найхарактерніших форм.-грамат. особливостей Н. а. о. є їх виразна словотв. похідність. *В. В. Ґрещук.*

НÁЗВИ ВИКОНÁВЦІВ ДÍЇ, агентиви – одна з категорій *назв діячів* на означення осіб за родом діяльності, фахом, заняттям. Виражаються *іменниками*. Порівняно з *назвами осіб* за ін. ознаками (поглядами, місцем проживання, родинними відношеннями тощо) вони становлять найчисленнішу групу. Ядром її є віддієсл. похідні, а також відіменні утворення. Н. в. д.

– це напівпредикатні імена, оскільки в їхньому знач. наявна *сема* 'той, хто виконує дію'. У віддієсл. іменниках знач. дії передається твірним дієсловом, її виконавця – суфіксом, семи конкретизаторів дії (об'єкта, знаряддя, місця, продукту) не виражені в структурі слова. Натомість у відіменних похідних вони, як і сема 'виконавець дії', виражені в слові, а знач. самої дії є потенційними.

Н. в. д. утворюються афіксацією (переважна більшість), субстантивацією, осново- та *словоскладанням*, а також *абревіацією*. У віддієсл. іменників до найпродуктивніших належать утворення на **-ник**, **-ильник**, **-івник/-овник**, **-ч**, **-ач/-яч**. Суфікси **-ник** та **-ильник** характеризують виробн. діяльність осіб: дослідник, різник, свердлильник. Суфікс **-івник/-овник** представлений у словах на означення осіб, зайнятих у сільс. г-ві або пром-сті: будівник, відбудовник. Малою продуктивністю відзначається властивий лише укр. мові (на відміну від ін. східнослов'янських) суфікс **-ільник/-ильник**: полільник, волочильник. Знач. виконавців різних дій передають суфікси **-ч**, **-ач/-яч**: дописувач, перекладач, ткач, а також похідний **-увач/-ювач**: розвантажувач, поширювач. Малопродукт. типи з суфіксами **-ець**, що реалізовані в давніх укр. словах: борець, жнець, співець, стрілець; **-тель**: вихователь, учитель: **-чик/-щик**: льотчик, гонщик; **-ар/-яр**: лікар, голяр; **-ій**: водій, возій; **-ун**: опікун, шпигун. Непродуктивними для цієї категорії назв є утворення з суфіксами **-ак/-як**: вояк, співак; **-ай/-яй**: глашатай; **-аль**: коваль; **-ень**: учень; **-ир**: поводир; **-ич**: погонич; **-ін**: воїн; **-ух**: пастух.

У відіменникових Н. в. д. продуктивними є іменники на **-ик**, **-ник**, **-овик**, **-івник/-овник**, **-атник/-ятник**, **-аник/-яник**, що означають назви осіб, зайнятих виробництвом пром. та сільськогосп. продукції, доглядом тварин: гусівник, ковбасник, кукурудзівник, рисівник, телятник. Суфікс **-ик** широко використовують також у віддієприкм. іменниках – назвах осіб за характером діяльності: артільник, харчовик, швейник. Невелика продуктивність властива суфіксові **-ар/-яр** у відім. похідних, що називають виконавців за об'єктом дії: каменяр, свинар; місцем дії: бібліотекар; знаряддям дії: гусляр, кобзар; продуктом дії: зброяр, ложкар. Малопродуктивними є суфікси **-ак/-як**: моряк; **-чик**, **-щик**: валютчик, бакенщик; **-ій**: водій. До непродуктивних належать **-ничий/-івничий**: будівничий; суфікс **-ух/-юх**: конюх. Суфікс **-ець** і похідні від нього (**-івець**, **-овець**: вузівець, деповець) так само малопродуктивні й у відприкм. словах з тим самим знач.: земець, мартенівець.

Н. в. д. активно утворюються за допомогою запозич. суфіксів: **-атор/-ятор**, **-итор:** композитор, реставратор; **-ист/-іст:** бандурист, германіст; **-ер/-ор:** диктор, гравер, суфлер, фермер; **-ант**: лаборант; **-ент:** опонент, рецензент; **-ир/-ір:** банкір, касир; **-ик/-ік:** історик, технік. Серед непродукт. суфіксів **-евт**: терапевт; **-ал**: професіонал; **-арій**: парламентарій; **-аріус**: архіваріус. Ті й інші вживають здебільшого в *інтернаціоналізмах*, вони властиві передовсім лексиці соціально-політ., культур.-наук. та ін. сфер. Значну частину Н. в. д. становлять іменниково-дієслівні словосполучення з об'єктними відношеннями компонентів: водовоз, водонос, козоріз, мукомел, солекоп. У сучас. мові функціонує ряд афіксоїдних основ, що виражають знач. особи, яка виконує дію над певним об'єктом: **-вар**: кашо-, медо-, мило-, пиво-, сиро-, соле-, стале-, цукровар; **-роб**: вино-, масло-, скло-, хлібороб та ін. Окремі такі основи самі становлять композити з об'єктними відношеннями: паровозо-, тепловозо-, тунеле-, шахтобудівник.

У сучасну літ. мову з професійного та газ.-публіцист. мовлення проникає велика кількість іменників-юкстапозитів – назв осіб за профес. діяльністю: механізатор-тваринник, технік-електромеханік. У розм. мові виникають *абревіатури* на означення виконавців дії, що ґрунтуються на атрибут. словосполученнях і теж переходять у загальноліт. мову: медсестра, санінструктор, техвиконавець, техсекретар.

Серед Н. в. д. є нечисленна група іменників, що належать до неповністю субстантивованих прикметників, які характеризують осіб за тимчасовим (вартовий, днювальний) або постійним (військовий, зв'язковий, штурвальний) заняттям.

Літ.: Клименко Н. Ф. Назви людей, ін. істот (не людей), рослин. В кн.: Клименко Н. Ф. Словотв. структура і семантика склад. слів у сучас. укр. мові. К., 1984. *Н. Ф. Клименко.*

НА́ЗВИ ДІЙ – *назви*, що мають знач. опредметненої дії (процесу, стану). Виражаються *іменниками*, переважно похідними від дієслів. Утворюються здебільшого суфіксальним або безафіксним (нульовим) способами, рідше складносуфіксальним. Становлять синтакс. деривати, що успадковують лекс. значення твірних дієслів, змінюючи їхні синтакс. характеристики: бігати > біганина, брати > брання, читати > читання. Такі деривати засвоюють не всі знач. твірного дієслова, а тільки деякі або одне, основне. Характерним є розвиток у семантиці похідних слів цього типу різних супровід. значень наслідку дії – виграш, виріб, мазок, мішанина, нагромадження, оздоба, позначка, шиття; об'єкта дії – домішка, окис, перекриття; знаряддя – гудок, замазка, зашморг, опалення; місця – виробництво, поселення, спуск, топка, укриття; суб'єкта – командування, керівництво. В деяких дериватів, утворюваних за словотв. типами з суфіксами **-іт** (гуркіт), **-нин-а** (стрілянина), **-ощ-і** (лестощі, хвастощі), **-еч-а** (колотнеча), з'являється знач. звуків, що супроводжують дію.

У Н. д. часто зберігаються дієсл. категорії, що виражаються, напр., у видових парах: виправдання – виправдовування, влиття – вливання, загарбання – загарбування, здобуття – здобування, опосередкування – опосередковування. Проте багато іменників, співвідносних з дієсловами док. в., набувають знач. незакінче-

ної дії, тривалого процесу (**збереження**), а в пов'язаних з твірними недок. в. – знач. наслідку дії (**креслення**). Н. д. утворюють за продуктивними словотв. типами з нульовим суфіксом, що підкреслює одиничний характер дії (напр.: погляд), напис, розквіт, а також за допомогою суфіксів **-ин-я**, **-анн-я** (**-янн-я**, **-енн-я**, **-інн-я**, **-уванн-я**, **-юванн-я**, **-ованн-я**): наставання, настання, виправлення, правління, залицяння, перейменовування; **-к-а** (**-івк-а**, **-овк-а**, **-нк-а**, **-ачк-а**, **-ячк-а**, **-учк-а**), що надають іменникам розм. характеру: балачка, мандрівка, оранка, сплячка. Малопродукт. типами є іменники з суфіксами **-j-а**: чуття, перемир'я; **-а(-я)**: хода, зимівля; **-нин-а**: біганина; **-н-я**: метушня; **-ок**: стрибок; **-іт**: стукіт; **-б-а**: ворожба; **-ість** (**-ощ-і**): гордість, гордощі; **-от-а**: турбота, скорбота (що виражають ще й знач. стану). Непродуктивні – з суфіксами **-ництв-о**: кустарництво; **-ан**: стусан; **-тв-а**: молитва; **-неч-а**: колотнеча; **-няв-а**: тиснява; **-знь**: приязнь; **-ч-а**: роздача; **-ш**: програш; **-к-и**: жмурки; **-н-и**: входини. Серед запозич. суфіксів при творенні Н. д., особливо в н.-т. термінології, продуктивний **-аці-я** (**-яці-я**, **-ці-я**, **-і-я**): асиміляція, реакція, дискусія; малопродуктивний **-аж**: інструктаж; непродуктивні **-ур-а** (**-тур-а**): режисура; **-ад-а**: бравада. Серед Н. д., утворених складносуфіксальним способом, мало синтакс. дериватів (благодіяння, злодіяння). Переважають похідні, що безпосередньо мотивуються словосполученнями: будувати автомобілі – автомобілебудування, лікувати водою – водолікування. Вони є лекс. дериватами, що виражають ті значення, які не характерні для композит. дієслів, напр., 'рухати предмет' – літаководіння, 'рухатися в певному середовищі' – мореплавання, 'надавати предмету певної форми, створювати його' – машинобудування, нафтопереробка. Натомість складні дієслова реалізують знач. 'виконувати дію, властиву тому, хто названий твірним словом' – **добродіяти**, 'приводити в стан' – **одухотворяти.** Отже, ці два класи слів служать повнішому вираженню знач. дії, доповнюючи, а не дублюючи один одного.

Н. Ф. Клименко.

НА́ЗВИ ДІЯЧІ́В – *назви* «учасників» дії зі знач. носіїв процесуальної ознаки. Виражаються *іменниками.* Утворюють найчисленнішу словотв. категорію, яка, в свою чергу, об'єднує кілька категорій найменувань: 1) суб'єктів – виконавців дії; 2) знарядь; 3) об'єктів: бранець, сукно; 4) наслідків: відбиток; 5) місця дії: прядильня тощо. Кожна з них формує свої групи слів, що відрізняються способами словотворення, активністю словотворчих засобів, продуктивністю словотв. типів. Однак у багатьох випадках для них характерна сумісність значень, спільність афіксів. Так, *назви виконавців дії* – осіб і знарядь – утворюють за тими самими словотв. типами. Це, з одного боку, уможливлює співіснування особових і предметних значень в одному слові (лічильник, планувальник, перехоплювач), а з другого, спричинює різносуфіксальне оформлення спільнокореневих слів на означення осіб та знарядь дії: нагрівач, пор. також набивальник, набивач, збиральник, збирач та ін. Назви знарядь дії за деякими винятками (типи на **-лк-**, **-арк-**) не мають власних словотв. типів, і тому це знач. у них розвивається як вторинне на основі первинного – особи – виконавця дії: з'єднувач, підгортальник. Найчастіше в межах одного слова співіснують два значення, коли сема 'виконавець дії' означає 'особу й інструмент', сема 'дія' супроводжується семами 'її наслідок' (забій, переплетення), 'місце' (побоїще), 'знаряддя' (викрутка, сповиття) або коли поєднуються семи 'місце дії' та 'її знаряддя' (прив'язь) чи наслідок (вибій). Три знач. реалізуються у невеликій кількості слів, пор.: дія + місце + наслідок (сплетіння). Рідко буває поєднання в одному слові значень чотирьох 'учасників' дії: прибій 1) удари хвиль (дія); 2) шум від ударів (наслідок); 3) хвилі, які б'ють об берег (виконавець); 4) берегова смуга, в яку б'ють хвилі (місце).

Найпродуктивнішими суфіксами у творенні назв осіб і знарядь дії є **-льник**, **-ник**, **-ач**: шліфувальник, кип'ятильник, паяльник, мандрівник, наступник, запобіжник, дописувач, шукач, нагрівач, роз'єднувач. Останній виявляє дещо більшу активність при творенні назв знарядь дії, ніж осіб. Близькість можливостей і творення назв осіб та знарядь дії, як і сфер їх використання (здебільшого в терміносистемах) виявляють продуктивні запозичені суфікси, напр., **-атор/-ятор**, **-ор/-ер**: новатор, калькулятор, селекціонер. Значення об'єктів та наслідків дії оформляються переважно за допомогою тих самих суфіксів. Лише деякі афікси при можливості оформлення кількох значень віддають перевагу одному з них як основному. Так, за допомогою суф. **-ин** здебільшого утворюються віддієсл. іменники зі знач. наслідку дії: зарубина; суф. **-н-я**, **-льн-я**, **-арн-я**, **-ищ-е** служать для оформлення назв місця дії: друкарня, фарбарня, сховище; **-л-о** – її знарядь: кресало. Набір «учасників» дії по-різному реалізується в словотв. гніздах, вихідними для яких є дієслова зі знач. конкретної, спрямованої на об'єкт дії (бити, в'язати, крутити, носити) та стану (височіти, гриміти, лежати, сидіти). В гніздах другого типу кількість «учасників» дії значно менша.

Літ.: Клименко Н. Ф. Взаємозв'язки лекс. та словотв. семантики у полі. В кн.: Клименко Н. Ф. [та ін.] Формалізовані основи семант. класифікації лексики. К., 1982; Мамрак А. В. Семант. структура категорії діяча в сучас. укр. мові. В кн.: Словотв. семантика східнослов'ян. мов. К., 1983.

Н. Ф. Клименко.

НА́ЗВИ ЖИ́ТЕЛІВ – див. *Катойконім.*

НА́ЗВИ ЗА НАЛЕ́ЖНІСТЮ – *слова* і *словосполучення*, що реалізують категорію *посесивності.* Осн. функція цієї категорії – визначення назви об'єкта через його відношення до певної особи або предмета: материзна, евклідова геометрія, синівський обов'язок. Н. за н. пред-

ставлені суфікс. *іменниками* та присв. *прикметниками*. Серед апелятивних іменників таких слів мало. Це переважно ті, що називають чиюсь власність, напр., успадковану від діда – дідизна, дідівщина, баби – бабизна, батька – ба́тьківщина і т. п. Натомість серед укр. топонімів дуже поширені слова з суфіксами посесивності, хоч не всі з них ґрунтуються на реальних відношеннях власності, пор.: Чоколівка, Караваєві Дачі (місцевості в Києві за прізвищами кол. власників), Шевченкове (назва на честь Т. Шевченка).

Присв. прикметники здебільшого утворюються від однокорен. іменників – *назв осіб* (батьків, кумин, лікарів, мамин), рідше істот (зайців, лисиччин, левів). Складні слова цих тем. груп рідко мотивують присв. прикметники: воєводин, листоношин. Такі іменники знач. належності передають переважно у складі словосполучень, в яких вони вживаються у посесив. родовому: хвіст качкодзьоба, інструмент лісоруба. Цим вони відрізняються від простих слів, для яких однаково продуктивні обидва вказані способи вираження знач. належності – афіксальний та синтаксичний.

Серед прикметників Н. за н. розрізняють слова, що характеризуються відношенням до об'єкта (бородатий, рогатий) і суб'єкта володіння (ведмежий, орлій). У семантиці останніх можливий розвиток обох цих відношень, пор. лисячий хвіст, лисяче хутро, лисяча шуба. В розряді якісних прикметників є велика кількість відім. похідних зі знач. належності, що тлумачиться як невід'ємна частина від цілого (частина тіла істоти, рослини, деталь предмета). Це слова, утворювані за допомогою суфіксів **-ат-**: горбатий, крилатий, хвостатий; **-аст-/-яст-**, **-част-**: бровастий, гребенястий, ікластий; **-ист-**: азотистий, бромистий, йодистий; **-ав-/-яв-**: водявий, дуплявий, дірявий, жилавий, кістлявий. Близькі до них композитні прикметники з другою основою **-носн-**: ефіроносний, каучуконосний, медоносний. Для багатьох аналізованих слів характерна поява в їхній семантиці на тлі первинного об'єктно-посесивного знач. вторинних значень, що підкреслюють інтенсивність або кількісний вияв ознаки: горбистий, інистий, ступінчастий. Типові є моделі прикметників, що виражають об'єктно-посесивні відношення, для творення прикметників з ширшим оцінно-кваліфікативним значенням. Його поява в знач. певного деривата залежить від того, наскільки характерною для об'єкта є відповідна ознака, пор. м'язистий «з дуже розвиненими м'язами» і вусатий «який має вуса», безвідносно до їхнього розміру. В сучас. мові поширені словотв. синоніми зі знач. посесивності і//або великої міри вияву ознаки: дуплявий, дуплистий, дупластий, зубатий, зубастий. Значну групу слів становлять прикметники, які утворюються сполученням прийменника **без** та іменника на означення відсутньої частини цілого: безверхий, безголовий, беззубий, безхвостий, без'язикий. Максимально узагальнене знач. належності мають також присв. займенники. *Н. Ф. Клименко.*

НА́ЗВИ ЗА ПОДІ́БНІСТЮ – *назви*, що означають подібність одних предметів або істот до зовн. ознак інших. Виражаються *іменниками* і *прикметниками*. Утворюються лекс.-семант., афікс. способами *словотворення* та осново- і *словоскладанням*. Афікс. спосіб творення Н. за п. використовується рідко і здебільшого в прикметниках. Утворення Н. за п. ґрунтується на *метафорі*, коли предмети та ознаки уподібнюються вже існуючим. Ознаки, що підкреслюють зовн. подібність до предметів, істот або їхньої поведінки, виражаються прикметниками за допомогою суф. **-уват-**: вовкуватий, вузлуватий, грудкуватий, їжакуватий, мішкуватий. Цю функцію активно виконують також утворювані шляхом *основоскладання* складні прикметники з другими основами **-подібн-ий** і рідше **-видн-ий**: газоподібний, дугоподібний, змієподібний, човноподібний, грушовидний, серповидний, серцевидний, трапецієвидний. Порівняння за подібністю до кольору квіток, плодів рослин, а також предметів значно розширює можливості творення назв кольорів у межах слів з одним коренем (волошковий, вишневий, землистий, зозулястий, калиновий, маковий, малиновий, мигдалевий, смолистий, сталевий, фіалковий, цегляний) і мало – в межах кількакореневих (лимонно-жовтий, молочно-білий, молочно-блакитний, макоцвітний). Рідше в композит. прикметниках реалізуються порівняння ознак двох предметів за формою: гіллястоколосий, гіллясторогий, хрестоцвітий. Н. за п. в іменників утворюються шляхом слово- і основоскладання. Вони широко представлені серед назв істот (голка-пила, меч-риба, молот-риба, качконіс, мечоніс, пила-риба, ремінь-риба, шилодзьобка, шилохвіст) та рослин (лисохвіст, роголистик, шишкоягода) і мало – серед *назв осіб* (песиголовець). У деяких з цих назв порівняння межує з ототожненням (лавровишня, лісостеп, лісотундра; вівцебик, оленебик, рибоящір). Іменники – Н. за п. належать, зокрема, до термінол. лексики (слова із запозиченою грец. основою **-оїд**: астероїд, еліпсоїд, негроїд, сфероїд). Вони властиві також мові фольклору: жар-птиця, сон-трава. *Н. Ф. Клименко.*

НА́ЗВИ ЗА ФА́ХОМ – *назви*, що є профес. характеристикою людини і входять у словотв. категорію *назв виконавців дії*. Виражаються *іменниками*. Утворюються афіксальним способом, осново- і *словоскладанням*, а також запозичуються. Бл. 75 % Н. за ф. у літ. мові становлять однослівні найменування, решту – багатослівні описові назви. Питома вага засвоєних з ін. мов Н. за ф. становить 4,2 %. Найпродуктивніший спосіб творення Н. за ф. суфіксальний, найактивніший суфікс **-ик** разом з похідними від нього суфіксами **-ник**: візник; **-льник**: фрезерувальник; **-івник**: рахівник; **-ільник**: полільник. У творенні Н. за ф. продуктивно використовують запозичені суфікси **-ист/-іст**: бандурист,

окуліст; **-ар/-яр**: аптекар, друкар, бавовняр; **-ер**: гример, докер, тренер; **-ик/-ік**: генетик, хімік; **-ор**: ревізор, провізор, а також питомий **-ач/-увач**: ткач, опорядкувач, розфасовувач. Невелика продуктивність у словотв. типів на **-тель**: вихователь, учитель; **-ент**: кореспондент; **-ант**: комерсант. У сучас. мові Н. за ф. рідко утворюються за допомогою суфіксів **-аль**: коваль, скрипаль; **-ій**: водій; **-ич**: погонич; **-ух/-юх**: конюх; **-ець**: кравець; **-л-я**: ткаля, тесля. Непродуктивним став словотв. тип на **-чук** для називання підмайстра певного фаху: ковальчук, кухарчук, столярчук. У багатьох випадках простежується також регулярне співвідношення між похідними іменниками – Н. за ф. ч. і ж. р., за яким наявність одного уможливлює появу другого: вишивальник > вишивальниця, вихователь > вихователька, тракторист > трактористка, свинар > свинарка, кореспондент > кореспондентка. Н. за ф. рідше оформляються за допомогою осново- чи словоскладання: сталевар, інженер-конструктор. Активність виявляє запозичена з грец. мови основа **-лог**: біолог, геолог, епідеміолог, геоморфолог. Афіксоїд **-граф** у цій групі слів вживають рідко (географ, хореограф), віддаючи перевагу назвам приладів (спектрограф, тонограф). У розм. стилі поширені Н. за ф., які утворені *абревіацією* на основі описових найменувань професій: ветлікар (від ветеринарний лікар), дипкур'єр, санінструктор. Н. за ф. відбивають сучасні тенденції до спеціалізації та інтеграції професій, реалізуючись за допомогою осново- та словоскладання. Видо-родові відношення передають перші основи *композитів*: зварник > електрозварник > газоелектрозварник, фізик > астрофізик, а також другі компоненти *юкстапозитів:* лікар-логопед, лікар-ортопед-хірург, лікар-онколог, лікар-педіатр, лікар-терапевт. У сучас. мові функціонують гнізда юкстапозитних Н. за ф., що об'єднуються навколо першого складника слів: токар-карусельник, токар-оператор, токар-револьверник, токар-універсал, токар-швидкісник. Описові найменування фаху, що активно з'являються на сучас. етапі розвитку укр. мови, групуються навколо стрижневих слів: **монтажник** внутр. санітарно-технічних систем обладнання, **монтажник** сталевих, залізобетон. конструкцій тощо. Деякі з них (типу автоматник, апаратник, верстатник, машиніст, монтажник, оператор та ін.) можуть об'єднувати по кілька сотень описових Н. за ф. *Н. Ф. Клименко.*

НА́ЗВИ ЗНАРЯ́ДЬ – *назви*, що означають апарати, знаряддя, інструменти, машини, механізми, обладнання, прилади, пристосування, пристрої. Виражаються *іменниками*. За даними *«Словника української мови»* (в 11 томах) у лекс. складі літ. мови їх понад три тисячі, і ця кількість постійно збільшується за рахунок *термінів*. Лексика означеної групи розгалужена відповідно до сфер її вживання (сільськогосп., тех., геол., мех., фіз., музична тощо). У давній укр. мові серед Н. з. широко представлена сільськогосподарська, реміснича, рибальська лексика: борона, граблі, коса, соха, невід, ятір. У сучас. укр. мові постійно зростає кількість н.-т. термінів: атомохід, бульдозер, грейдер, комп'ютер, факс і т. д. Давня лексика представлена гол. чин. питомими словами, серед нової – багато *інтернаціоналізмів*. Н. з. поділяють на непохідні (вила, дуда, кліщі, молот, лопата, ніж, плуг, сапа, серп, сіть, сокира, ступа, щипці та ін.) і похідні, що утворюються афіксальним способом і основоскладанням (вапнярка, пилосос). За словотв. характеристиками Н. з. близькі до *назв виконавців дії*. Для їх творення використовують здебільшого ті самі афікси. Для укр. мови характерне граммат. розрізнення знач. особи і знаряддя дії у словах, в семантиці яких співіснують обидва значення, пор.: **збити винищувач** і **збити винищувача.** Найпродуктивніші для Н. з. суфікси: **-ач** (додається до дієсл. основ): вимикач, затискач, програвач; **-ник** (приєднується до дієсл. та іменникових основ): годинник, просапник, рубильник. Малопродуктивні віддієсл. похідні суф. **-ак**: держак, черпак; **-ець**: різець; **-ун**: двигун, колун; **-ок**: напилок, помазок. Непродукт. суфікси: **-ень**: зазубень, поршень; **-чик/-щик**: датчик, мітчик, покажчик; **-ик**: маховик; **-лн**: держално; **-н-**: довбня. У Н. з. продуктивний нульовий суф.: дзвін, заслін, насос; малопродуктивний **-ець**: гребінець, дубець; непродуктивний у відім. утвореннях **-ак**: дубчак. Змінюється значеннєва характеристика суфіксів **-к-** та **-ниц-**, що в *назвах осіб*, похідних від іменників ч. р., виражають знач. ж. р. (школяр > школярка, монтажник > монтажниця), а в Н. з. мають основне знач. інструмента дії: жатка, праска; дійниця, кропильниця. Останнє є основним і для суфікса **-л-**, що, на відміну від назв осіб, у Н. з. втрачає експресивне забарвлення: кресало, молотило, свердло, точило, шило. У сучас. мові продукт. афіксами при творенні Н. з. є **-лк-**: віялка, сівалка; **-арк-**: дробарка, молотарка, сушарка; малопродуктивний суф. **-нок/-унок,** запозичений з польс. мови: бігунок, рубанок, струганок. Н. з. утворюють також за допомогою запозичених продукт. суфіксів **-атор/-ятор**: генератор, культиватор; **-ер/-ор**: компресор, локатор, ротатор; непродуктивних **-ир**: балансир; **-аж**: фіксаж; **-ур-**: апаратура. Рідко знач. «пристосування, обладнання» передає суфікс **-аціj-/-яціj-**: вентиляція, ізоляція, сигналізація. У сучас. мові Н. з., утворювані словоскладанням, становлять незначну кількість: бізань-щогла, вакуум-апарат. Натомість композитні іменники належать до великої і постійно поповнюваної групи лексики серед Н. з. Вони формують своєрідну підсистему одиниць, в яких у ролі других основ слова активно використовують питомі та запозичені терміноелементи на зразок **-мір**: вологомір, опадомір,

тепломір; **-метр**: хронометр, фонометр; **-граф**: геліограф, цинкограф, фонограф; **-скоп**: електроскоп, мікроскоп; **-різ**: дроворіз, металоріз; **-фор**: електрофор, семафор; **-фон**: гідрофон, мікрофон, мегафон, телефон; **-хід**: теплохід, атомохід, всюдихід, паротеплохід та ін., що виражають функц. подібність класів приладів, пристроїв, машин (для вимірювання, запису, передачі, перевезення, різання, спостереження, обробки та ін.). Композитні Н. з. дають змогу визначити спеціалізацію знарядь дії. Препозитивні основи в них конкретизують заг. значення постпозитивних, якими об'єднуються цілі класи слів. У такий спосіб, напр., Н. з. розмежовуються відповідно до джерела використовуваної енергії: бур – електробур; праска – електропраска; машина – електромашина, гідромашина, динамомашина; генератор – газогенератор, гідрогенератор, електрогенератор. Можлива кількаступенева атрибуція машин за цією ознакою: вентилятор – тепловентилятор – електротепловентилятор; холодильник – електрохолодильник – теплоелектрохолодильник. Так само композитні Н. з. зі спільною постпозит. основою розмежовуються за об'єктом дії: мішалка > бетономішалка, кормомішалка, тістомішалка, дробарка > каменедробарка, картопледробарка, макуходробарка, плододробарка; косарка > газонокосарка, сінокосарка; саджалка > картоплесаджалка, кукурудзосаджалка; сушарка > бавовносушарка, зерносушарка, насіннєсушарка, плодосушарка, снопосушарка. В деяких композит. іменниках зі спільною другою основою Н. з. оформляють за допомогою суф. **-к-** (міноноска, мишоловка, соковарка, маслоробка, м'ясорубка, тістомісилка, льонотерка) на відміну від назв осіб, де залишається нульовий суфікс (водонос, звіролов, кашовар, маслороб, м'ясоруб, тістоміс, фарботер). У творенні композитних Н. з. продуктивними є: нульовий суфікс – лісовоз, турбохід; **-ач** – грунтопоглиблювач, іскровловлювач; **-ник** – бурякопідйомник, парохолодник; **-лк-** картоплесортувалка, льонобралка; **-арк-** сінокосарка, сіносушарка; **-к-** круповійка, соломокрутка; рідковж. суфікси **-ець** та **-ун** – торпедоносець, нафтодвигун. Своєрідну групу становлять Н. з., утворювані *абревіацією*. У літ. мові вони представлені незначною кількістю: врубмашина, земснаряд, РВ. Натомість у розмовному, особливо професійному, мовленні, а також у номенклатурі при маркуванні автомашин активно використовують ініціальні *абревіатури*: КрАЗ (Кременчуцький автомоб. завод), МАЗ (Мінський автомоб. завод).

Літ.: Клименко Н. Ф. Складні іменники – назви знарядь дії. В кн.: Словотвір сучас. укр. літ. мови. К., 1979; Варава Н. В. Структура лекс.-семант. групи приладів в укр. мові. В кн.: Семасіологія і словотвір. К., 1989. *Н. Ф. Клименко.*

НА́ЗВИ МАЛЯ́Т – *назви*, що мають значення недорослості, яке в сучас. укр. мові часто поєднується зі зменшувально-пестливим значенням. Виражаються похід. *іменниками.* До Н. м. належать слова, що означають дітей як представників певної статі, національності, соціальної верстви, рідше фаху (кухарча, китайча, паненя, турченя), малят тварин (ведмежа). Н. м. утворюють за продуктивними словотв. типами з допомогою суф. **-єн-я/-єнят**, **-чен-я/-ченят-**, **-я/-ят-**, **-а/-ат-/-ч-а/-чат-/**. Особливістю їх є обов'язкова поява морфів **-ат-/-ят** у творенні форм множини і непрямих відмінків: собача > собачати, **-та**. В межах названих типів виділяють зменшувально-пестливі назви, що є емоц. забарвленими синонімами «чистих» демінутивів, пор.: дитя – дитятко – дитятонько, курча – курчатко, тигреня – тигренятко. Окр. групу становлять слова зі значенням (часто недорослих), дочки або сина особи, названої мотивуючим словом: бондарівна, князівна, лимарівна, царівна; гетьманич, королевич, попович; коваленко, крамаренко, ткаченко; кухарчук, шахтарчук. Словотв. типи з суфіксами **-івн-а**, **-ич(-ович/-евич)**, **-енко**, **-чук(-ук/-юк)** у сучас. мові непродуктивні. Вони закріпилися в давніх прізвищах: Шевченко, Попович, Паламарчук або в прізвищах дочок у варіанті: Луговиківна, Рубчаківна та ін. Ці ж суфікси іноді не тільки виражають знач. родинних стосунків, а й вказують на профес. чи нац. ознаки осіб, назви яких стали мотивуючими: Слюсаренко, Татарчук, Титаренко. *Н. Ф. Клименко.*

НА́ЗВИ МІ́СЦЯ – *назви*, що означають місце, де відбуваються різні види людської праці, діють заклади чи установи, а також приміщення для утримання тварин, сховища для зберігання засобів виробництва та готової продукції, місцезнаходження предметів тощо. Виражаються *іменниками.* Утворюються в сучас. укр. мові морфологічним, морфолого-синтаксичним, зворотним, рідко лексико-семантичним способами, а також осново- і *словоскладанням* та *абревіацією*. Найпоширенішим є морфол. спосіб у двох своїх різновидах – суфіксальному та префіксально-суфіксальному. Серед слів цієї групи переважають афіксальні утворення (згарище, узбіччя, управління) і мало кореневих (верх, гора, ліс, луг, море, озеро, поле, село). Більшість Н. м. є відіменниковими (попелище, слюсарня) та віддієслівними (роздягальня, фарбувальня) похідними. Серед них мало відприкм. слів (височінь, світлиця, цілина). Н. м. здебільшого оформлені в ж. (майстерня) і с. (селище) р., рідше – в ч. р. (санаторій). Для творення Н. м. використовують переважно слов'ян. похідні суфікси **-ник**: гусятник; **-инець**: звіринець; **-ниця**: чорнильниця; **-льн-я**: спальня; **-ин-а**: верховина; **-івн-я/-овн-я**: катівня; **-нищ-е**: житнище; **-иськ-о**: табориськo; **-овиськ-о/-евиськ-о**: пасовисько; **-лищ-е**: училище; **-бищ-е**: гульбище, рідко прості **-ищ-е**: городище; **-н-я**: пральня та запозичені **-аріум**: акваріум; **-ерej-a**: оранжерея, **-орій**: крематорій; **-орij-a**: аудиторія; **-арij-a/-ярij-a**: семінарія, канцелярія.

Значна частина давніх типів втратила в сучас. мові свою продуктивність. Так, серед локально-просторових ім. ж. р. продуктивними є типи з суф. **-льн-я**: фарбувальня, читальня; ма-

лопродуктивними **-н-я**: пекарня, водолікарня, круподерня; **-ниц-я**: гробниця; **-ин-а**: вершина. Непродуктивні типи з суфіксами **-ин-я**: твердиня; **-інь**: широчінь; **-івн-я**: шпаківня; **-иц-я**: світлиця. Майже всі словотв. типи суфіксальних Н. м. с. р. є малопродуктивними або непродуктивними. Серед них на **-ищ-е**: дворище; **-бищ-е**: стрільбище; **-лищ-е**: вмістилище; **-нищ-е**: житнище; **-овищ-е**: бойовище; **-я**: верхів'я; **-л-о**: житло. Заг. назви з суф. **-ищ-е** та похідними від нього суфіксами поширені майже на всій тер. України. Іменники з суфіксами **-иськ-о**, **-овиськ-о** характерні лише для пд.-зх. наріччя та зх. частини пн. наріччя: бульбисько, капустисько, церковисько.

Суфіксальні Н. м. ч. р. представлені переважно малопродуктивними (з суф. **-ник**: корівник, пастівник, багажник) і непродуктивними (на **-инець**: бабинець; **-ар**: мочар; **-ир**: пустир) типами. Локально-просторовим іменникам, утворюваним префікс.-суфікс. способом, властиві знач. місцевості, що прилягає до ріки, гори, моря. Це малопродукт. типи з суфіксами **-я (<це)** та **-ок.** Перший становить частину конфіксів з префіксами **за-**, **між-**, **на-**, **над-**, **перед-**, **під-**, **по-**, **при-**, **про-**, **роз-**, **-уз-/вз-**: загір'я, підгір'я, межигір'я, нагір'я, передгір'я, узгір'я; другий — з префіксами **за-**: задвірок; **пере-**: перелісок; **під-**: підгірок; **при-**: прилісок; **про-**: пролісок. Серед загальних Н. м. є поодинокі випадки дуже давніх префікс. утворень на зразок заверба, загора, закут, їх більше серед топонімів (див. *Топонімія*) західноукр. земель: Заболото, Засело, Надстав, Підгай. Незначну частину Н. м. утворюють безсуфікс. способом від дієслів: вихід, вхід, об'їзд. Продукт. способом творення Н. м. є субстантивація: операційна, кондитерська.

Кількакореневі Н. м. утворюють переважно складносуфікс. способом (круподерня, риборозвідня, гниловодь, тиховоддя) або шляхом атрибуції, тобто дальшої спеціалізації вже існуючих Н. м. з одним коренем: коренеплодосховище, насіннєсховище, плодосушарня, плодоовочесушарня.

Серед Н. м. широко представлені *абревіатури* (військкомат, фінвідділ), а також юкстапозити (бібліотека-читальня, цех-автомат).

Див. також *Локативність*.

Літ.: Ковалик І. І. Назви місця в східнослов'ян. мовах у порівнянні з ін. слов'ян. мовами (словотвір). В кн.: Слов'ян. мовознавство, зб. 2. К., 1958. *Н. Ф. Клименко.*

НА́ЗВИ НАСЕ́ЛЕНИХ ПУ́НКТІВ – див. *Ойконім.*

НА́ЗВИ НОСІЇ́В ОЗНА́К – *назви*, що означають осіб, тварин, рослини, предмети за зовн. або внутр. ознаками. Н. н. о. виражаються *іменниками.* Утворюються афікс. способом, *основоскладанням* і *субстантивацією.* Іменники, мотивовані дієсловами, визначають осіб як носіїв процесуальної ознаки. Вони утворюються за допомогою продукт. суфіксів **-ник**: зрадник, мрійник, наставник; **-ч**, **-ач/-яч**: підспівувач, утискувач; **-ець**: звитяжець, переможець, а також малопродуктивних **-тель**: гнобитель, цінитель; **-чик/-щик**: підтасовщик, нальотчик; **-ар/-яр**: бунтар, страйкар. Серед віддієслівних Н. н. о. представлені експресивно забарвлені слова розм. мови та худож. стилю з суфіксами **-ак/-як**: жебрак, мерзляк; **-ай/-яй**: гультяй, шахрай; **-ень**: лежень, сидень; **-ун**: брехун, пустун; **-ій**: тюхтій, плаксій; **-к-о**: вигадько, хвалько. До них належать також ім. спільного роду, які здебільшого виражають негат. оцінку осіб і утворюються за словотв. типами на **-ак-а/-як-а**: кривляка, писака; **-аг-а/-яг-а**: бідолага, плутяга; **-уг-а/-юг-а**: волоцюга, хапуга; **-ах-а**: невдаха; нульовий суф.: рева, причепа; **-к-а**: вискочка; **-л-о/-йл-о**: недбайло, міняйло; **-ищ-е/-їщ-е**: убоїще. Відім. похідних, що називають осіб за поведінкою, значно менше, ніж віддієслівних. Вони оформлені за допомогою суфіксів **-ник**: забобонник; **-ак**: дивак; рідко **-ець**: злочинець; **-ій**: грамотій. *Назви осіб* за якоюсь зовн. ознакою утворюються за допомогою суфіксів **-ань**: горбань, головань, носань; **-ач**: горбач; **-ун**: горбун; **-к-о**: головко. Значну кількість Н. н. о. становлять іменники, похідні від прикметників. Вони визначають осіб за особливостями поведінки і характерними зовн. чи внутр. ознаками й утворюються за допомогою продукт. суфіксів **-ик**: крамольник, негідник; **-ець**: безумець, мудрець; **-ак/-як**, **-чак**: юнак, дивак і непродуктивних **-ач**: багач; **-ань**: здоровань; **-ень**: дурень; **-ун**: дикун, товстун; **-ай**: кудлай; **-ил-о**: здоровило; **-ук/-юк**: малюк; **-ул-я/-юл-я**: бруднуля; **-яг-а**: скромняга; **-юг-а**: хитрюга; **-юк-а**: змiюка; **-ш-а**: лівша; нульового суф.: нахаба. Запозичені суфікси використовують у творенні Н. н. о. набагато рідше, ніж в іменниках — назвах за родом діяльності, професією. Вони здебільшого належать до *інтернаціоналізмів.* Це суфікси **-ер/-ор**: гастролер, фантазер; **-ант/-янт**: емігрант, симулянт; **-ист/-іст**: активіст, шантажист; **-ир**: дебошир; **-ик/-ік**: догматик, меланхолік, флегматик; **-ит**: бандит. Слова на означення тварин чи рослин за процесуальною ознакою утворюють за допомогою суфіксів **-ник**: пересмішник; **-ун**: гавкун, плазун, цвіркун; **-ик**: безсмертник, піддубник; **-ець**: живець, сіянець; **-ак/-як**: житняк; **-к-а/-івк-а**: сивка, спасівка, шпанка; **-иц-я**: чорниця. Поширені також прикм. утворення Н. н. о. Назви предметів за ознаками утворюють від іменникових та прикм. основ за допомогою суфіксів **-ак/-як**: вапняк, жовтяк, ріпак; **-ець**: синець, сирець; **-к-а**: зеленка; **-ок**: білок, жовток.

У творенні Н. н. о. значну роль відіграє субстантивація. Стильові функції її різні в межах назв осіб, тварин і рослин. Перші здебільшого виникають у розм. мові й підкреслюють зовн. ознаки: глухий, глухонімий, сліпий, старий. Інші з'являються і функціонують у терміносистемах (особливо в зоології, ботаніці) здебільшого як назви родин рослин або тварин у формі мн.: голкошкірі, колючкопері, лускокрилі; бо-

бові, зернові, папоротеподібні, розоцвіті, хрестоцвіті та ін.

Акт. способом творення Н. н. о. є основоскладання. Роль його неоднакова в оформленні назв осіб та тварин і рослин. Перших значно менше, ніж других. Вони характеризують осіб за поведінкою, часто виражають негат. оцінку: дурносміх, тонкослізка, зайдиголова, пройдисвіт; зовн. ознаками: біловус, кривоніс, сивобородько. Натомість серед композитів – назв тварин чи рослин мало таких, які характеризують їх за дією (борошноїд, землерийка, листогриз, шовкопряд, болиголов, перекотиполе), поведінкою (дерихвіст, крутиголовка). Переважають похідні, що ґрунтуються на атрибут. словосполученнях, які виражають зовн. ознаки: довгоносик, красноперка, товстолобик, білозір, живокіст, куцоніжка, чорноклен. *Н. Ф. Клименко.*

НА́ЗВИ ОСІ́Б – *назви*, що характеризують людей за родом діяльності, професією, зовн. чи внутр. ознаками, поведінкою; за належністю до певної організації, наук., політ., реліг. напряму, місцем проживання, національністю, родинними стосунками; за ознакою володіння чим-небудь, можливістю бути об'єктом дії тощо. Деякі групи Н. о. розглянуті в окр. статтях (див. *Катойконім*, *Назви виконавців дії*, *Назви за належністю*, *Назви за фахом*, *Назви носіїв ознак*). Виражаються *іменниками*. Утворюються афікс. способом, *субстантивацією*, *абревіацією*, *основоскладанням* та *словоскладанням*. Кожен з цих способів у названих розрядах іменників має різну активність. В укр. мові кількісно переважають іменники – назви виконавців дії, в яких активно використовують усі способи словотворення. Н. о. – об'єктів дії на зразок переселенець, адресат, арештант об'єднуються в нечисленний розряд слів, утворюваних за допомогою поодиноких суфіксів **-ець**, **-ат**, **-ант**, рідко **-ик**: випускник.

Н. о. за тер. або нац. ознаками при одноманітності мотивуючих слів, здебільшого однозначних *власних назв*, властивий високий ступінь варіативності, особливо в побут. мовленні.

Серед Н. о. за внутр. або зовн. ознаками, на відміну від назв за фахом, широко представлені іменники спільного роду: пор. писака, смішко, що належать до розм.-побут. стилю. У цьому розряді спостерігають численні словотв. синоніми: глухий, глушко; сліпий, сліпець, сліпак. У назвах носіїв ознак – осіб майже не використовують абревіацію та субстантивацію.

Н. о. за соціальним станом, належністю до певної організації, сусп.-політ., реліг. напряму формують численний розряд слів за допомогою небагатьох продукт. суфіксів. Це суф. **-ець** та його похідні **-овець/-івець**, **-анець**, **-іанець**: гегельянець, кантіанець, толстовець, челюскінець; малопродуктивні **-ак/-як**: бідак, середняк; **-ар/-яр**: бідар, злидар; **-анин/-янин**: магометанин, християнин і непродуктивний **-ит**: гусит. Широко використовують також запозичені афікси: **-ист/-іст**: абсолютист, ідеаліст, курсист; **-ант**: екскурсант, курсант, сектант; **-атор**: експлуататор, узурпатор; **-ик/-ік**: єретик, академік; **-ат**: конфедерат, уніат. Для цього розряду слів мало характерні такі способи творення, як основоскладання (голодранець, іновірець, кінногвардієць), словоскладання (лінгвіст-компаративіст, філософ-неопозитивіст), субстантивація (багатий, бідний, безробітний; білі, червоні, праві, ліві, коричневі) та абревіація (політв'язень, політемігрант).

Н. о. за родинними зв'язками становлять нечисленний розряд слів, що належать до пас. складу сучас. мови і витісняються описовими найменуваннями на зразок: дружина брата (пор. братова), брат дружини (шуряк), сестра дружини (своячка). Окр. слова зберігаються у мові фольклору і розмовній. Частина з них має діал. словотвірні варіанти: дядько – вуйко; брат дружини – швагер; племінник – син сестри, сестринець, сестрич. Інші похідні засвідчують активність серед укр. прізвищ. Н. о. за родин. зв'язками об'єднують у сучас. мові непохідні, морфемно неподільні (брат, дід, зять, онук) і подільні одиниці (баба, батько, мати, невістка, онука, сестра) та похідні слова (братова, дядько, дядина, племінник, родич). За семантикою ці Н. о. поділяють на кілька груп: а) назви родичів; б) назви дружин, утворені від назви чоловіка за його осн. заняттям, соціальним становищем; в) назви дочок; г) назви синів. Їх утворюють афіксальним, здебільшого суфіксальним способом (свояк), у деяких випадках – префіксальним (прапрабаба, прадід), а також субстантивацією (близькі, домашні, рідні, свої). Назви дружин утворюють за допомогою суфіксів **-их-а**: двірничиха, ковалиха; **-ов-а/-ев-а**: (поширений у західноукр. говірках) братова, королева, майстрова, синова; рідко **-ш-а**: генеральша; **-к-а**: крамарка; **-ин-я:** майстриня; **-иц-я**: цариця. Назви дочок оформляють суфіксом **-івн-а**: бондарівна, князівна, лимарівна; назви синів – суфіксами **-ич**: княжич, **-ович/-евич**: королевич, царевич; **-енк-о**: гетьманенко; **-чук**: бондарчук. Ці слова поповнюються за рахунок похідних з розряду назв малят (дітей), що мають суфікси **-ен**: негреня; **-а**, **-ат**: хлоп'я (хлоп'ята). Серед назв синів засвідчені словотв. синоніми з суфіксами **-евич, -енк-о:** королевич, короленко, царевич, царенко, княжич, княженко. В іменників на **-чук** здебільшого співіснують знач. 'сина' за професією, заняттям батька і 'помічник майстра': вуглярчук, шахтарчук. Похідним з суфіксами **-чук**, **-енк-о** властива варіативність: паламарчук, паламаренко, ткачук, ткаченко. На утворення цих типів припадає бл. 29 % укр. прізвищ. Н. о. за ознакою володіння чим-небудь становлять найменш численний розряд слів, утворюваних афікс. способом (пор. заводчанин 'працівник заводу' і заводчик 'його власник', а також мільйонер, призер, стипендіат, хвостист) і основоскладанням (рабо-, судно-, товаро-, шахтовласник, кінно-, цукрозаводчик).

Літ.: Ткаченко О. Б. Укр. прізвища з суфіксом -енко та спорід. утворення (питання походження). В кн.: Слов'ян. мовознавство, зб. 2. К., 1958; Дідківська Л. П., Родніна Л. О. Словотв. синонімія у назвах осіб. В кн.: Дідківська Л. П., Родніна Л. О. Словотвір. синонімія, стилістика. К., 1982.

Н. Ф. Клименко.

НА́ЗВИ РЕЗУЛЬТА́ТІВ ДІ́Ї – *назви*, що здебільшого означають неістоти. Виражаються *іменниками*, які переважно є віддієсл. похідними. Н. р. д. утворюють суфікс. способом. Тільки знач. наслідку дії передається деякими іменниками з малопродукт. суфіксами **-в-о (-ив-о, -тв-о)**: вариво, литво, морозиво, печиво, шитво; **-нок (-унок)**: малюнок, обладунок, пакунок; продуктивним **-тин-а**: павутина. Здебільшого знач. результату дії співіснує з іншими, напр., зі знач. об'єктів дії, її місця, різного роду дій, наслідком яких є відповідні звуки. Назви таких дій разом з їхніми результатами виражені, напр., іменниками з суфіксами **-іт**: бренькіт, гуркіт, стукіт; **-нин-а**: гуканина, стрілянина. Рідко знач. результату дії сумісне зі знач. осіб: бранець, вихованець. Натомість предмети як об'єкти і результати певних дій представлені багатьма словами з суфіксами **-ок**: виплавок, заробок, недоїдок; **-к-а (-анк-а, -янк-а, -явк-а)**: виставка, в'язка, ділянка, жуйка, розписка; **-ин-а**: вибоїна, тканина; **-енин-а**: квашенина, паленина, смаженина; **-ик**: плетеник; **-н-о**: сукно; **-ун**: дерун; **-ух-а**: макуха; **-ат**: експонат, концентрат, препарат, фабрикат. Знач. дії та її наслідку співіснують у словах, оформлених продукт. суфіксами: **-нн-я (-анн-я, -енн-я, -інн-я)**: оголошення, перевидання, вишивання, володіння; **-j-а**: перекриття, миття; **-к-а (-івк-а, -овк-а, -нк-а, -ачк-а, -учк-а)**: мішанка, обтяжка, позначка; **-нин-а**: мазанина, мішанина; нульовим суф.: виріб, окис, розріз, удій, вправа, принада; малопродуктивними **-нок (-унок)**: дарунок, рахунок, сніданок; **-б-а**: різьба; **-ок**: виток, мазок; непродуктивним **-ш**: виграш, програш та деякими запозиченими **-аці-я (яці-я, -ці-я, -кці-я, -і-я)**: асигнація, калькуляція, інструкція; **-аж**: монтаж; **-ур-а (-тур-а)**: гравюра, фурнітура.

Н. Ф. Клименко.

НА́ЗВИ РЕЧОВИ́Н – *назви*, що означають речовини. Виражаються *іменниками*. Тісно пов'язані з терміносистемами різних наук (хімії, медицини, біології тощо) і постійно поповнюються за їхній рахунок. Серед Н. р. є питомі (вугілля, речовина, сіль) та запозичені (азот, алізарин, вазелін, желатин) слова. Утворюються *основоскладанням* і афіксальним, абревіатурним та телескопічним способами. Два останні широко використовують у творенні термінол. лексики. *Абревіація* служить, напр., у хімії, біології засобом конденсації кількачленних словосполучень-термінів, один із складників яких є багатокореневим словом, пор.: аденозинтрифосфорна кислота – **АТФ**, нафтофуранкарбонова кислота – **НАФК**. Часто *абревіатурами* стають *терміни* – складні слова: дихлордифенілтрихлорметилметан – ДДТ. Абревіатурні Н. р. виникають спочатку в усній мові професіоналів, згодом переходять у твори н.-т. стилю і з них – у загальноліт. мову. Багато термінів, утворюваних способом *телескопії*, зовні подібні до «справжніх» слів, стають зручними для вживання еквівалентами багаточлен. громіздких одиниць [к(альцій, ац) + етон] > кетон. При цьому телескопія часто продовжує абревіацію (лабораторія високомолекулярних сполук Академії наук – лавсан, [м(ало) + е(ластичний) + л(авс)ан] > мелан). Іноді вона поєднується з афіксацією [бор + аз(от) + он] > боразон.

У творенні Н. р. способом основоскладання використовують терміноелементи: **-ген** (грец. γεννάω – породжую) – алерген, гематоген, пірогени; **-літ** (грец. λίϑος – камінь) – абісоліти, кристаліти, ксеноліт; **-цид** (лат. caedo – вбиваю) – гербіциди, пестициди; **-цит** (грец. κύτος – клітина) – еритроцити, лейкоцити та ін. Деякі з цих елементів стали в сучас. укр. мові афіксоїдами, напр., основи **-ол** (лат. oleum – олія) – бензол, нігрол, пірол; **-оїд** (грец. εἶδος – вид) – кристалоїд, металоїд. У терміносистемах продукт. змішаний спосіб творення Н. р., який поєднує основоскладання (використовується з'єднувальна голосна) з абревіацією (усікається частина основи, напр., поліетиленсталь – поліести) або телескопією [пор(исті) + пласт(мас)и – поропласти, так само амінопласти, пінопласти, склопласти].

Серед Н. р., утворених афікс. способом, трапляються відіменникові, віддієсл. та відприкм. похідні, що оформлені за допомогою продукт. суфіксів **-ин-а (-овин-а, -атин-а, -ятин-а)** та **-к-а (-івк-а, -анк-а, -янк-а, -авк-а, -явк-а), -ій**. Перший виражає знач. матеріалу, живої тканини (білковина, деревина, рідина) або їх видів (гусятина, зайчатина, свіжина, яловичина), іноді речовин з негат. ознакою (гнилятина, кислятина). Другий позначає види наливок, страв, крупів (абрикосівка, запіканка, манка), тканин (китайка, шерстянка). За допомогою суфікса **-ій** утворюють назви мінералів, хім. елементів: актиній, нептуній, полоній. Малопродуктивними є суф. **-ець**: вуглець, марганець; **-иц-я (-овиц-я, -авиця)**: гірчиця, живиця; непродуктивними **-як/-няк**: вапняк, кістяк, капусняк; **-ун**: пливун; **-іль**: цвіль. У н.-т. термінології вони вживаються для вираження значень гірських порід, мінералів, хім. елементів, лікар. препаратів тощо. Широко використовують запозичені суфікси **-ат-**: ацетат, нітрат, сульфат; **-ит/-іт**: амазоніт, кварцит, керамзит, соломіт; **-ин/-ін**: аневрин, анестезин, біоміцин, ванілін, вікалін, гліцерин; **-он**: ацетон, гудрон, капрон, пірамідон, рідше **-ан**: полісилоксани, уретан; **-аз-**: пероксидази, оксидази; **-ен**: антрацен, антипірен. До непродуктивних належить **-ад**: лимонад. До цієї групи слів долучають також Н. р., які впливають на певні процеси (з суфіксами **-атор/-ятор**: вулканізатор, стимулятор; **-ент**: абсорбент, реагент; **-ант/-янт**: коагулянт), і ті,

що є наслідком певних процесів (з суф. -**ат**: агломерат, конденсат).
Багато термінів, що називають класи речовин, елементів, оформлені в множині: антипірогени, гідрати, дисахариди, кристаліти, нігрозини, пімезони. *Н. Ф. Клименко.*

НА́ЗВИ СУБ'ЄКТИ́ВНОЇ ОЦІ́НКИ – *іменники, прикметники, прислівники*, рідко *дієслова, займенники* та *числівники*, що передають позит. чи негат. оцінку якості предметів, ознак дії або стану. Засобами вираження цих значень є суфікси з вихідними демінут. та аугментат. значеннями (див. *Збільшувальні утворення, Зменшувальні утворення*). Категорія суб'єктив. оцінки не однаковою мірою реалізується у різних *частинах мови*. Її інтенсивність спадає від іменників, прикметників, прислівників до дієслів, займенників, числівників, в яких вона втілюється у кількох словах. Загалом Н. с. о. характерні для розм. мови, а в дієслів – для дитячої. Н. с. о. утворюють велику групу іменників, що позначають осіб (голубка, дівчинонька, злодюга, ножище, розбишака, ручисько). У прикметників, прислівників Н. с. о. утворюються здебільшого від слів з розряду якісних (маленький, малесенький, манюсінький, рясненько, помаленьку, щохвилинки, щохвилиночки), в дієслів – від інф. форми кількох твірних (їстоньки, купки, купоньки, купусі, купусеньки, питоньки, спатоньки, спаточки, спатусі, спатусеньки), в займенників та числівників – від поодиноких слів (ніякісінький, однісінький, отакенький, отакісінький, самісінький). У багатьох таких похідних значення суб'єктив. оцінки найчастіше поєднане зі знач. розміру предмета (великого чи малого) або міри ознаки (зменшеної, високої, найвищої).
Літ.: СУЛМ. Морфологія. К., 1969. *Н. Ф. Клименко.*

НАЗИВНИ́Й ВІДМІ́НОК – 1) центр. *грамема* категорії *відмінка* іменників, яка спеціалізована на вираженні суб'єктної функції і в морфол. плані відкриває парадигму однини та множини з притаманною їй сукупністю закінчень: одн. – хата, яблуня, велет, край, батько, село, поле, знання, любов, мить, курча, теля, ім'я; мн. – хати, яблуні, велети, краї, батьки, села, поля, знання, миті, курчата, телята, імена; 2) залежна від Н. в. іменника і узгоджувана з ним грамема прикметника та ін. узгоджуваних слів у функції означення, яка відкриває парадигму однини і множини з відповід. сукупністю закінчень: одн. – високий, давній, висока, давня, високе, давнє; мн. – високі, давні. Термін ужив А. Кримський в «Украинской грамматике» (1907). В іменнику Н. в. звичайно зумовлений валентністю предиката, а в словах прикм. типу – відмінк. формою опор. іменника.
У грамат. структурі мови Н. в. кваліфікують як прямий, вихідний, головний, центральний відмінок. Особливо це показово у його номінат. функції (напр., у заголовках, вивісках тощо).
З усіх відмінків іменника Н. в. найбільшою мірою бере участь у вираженні форм.-синтакс., семант.-синтакс. і комунікат. структур речення. Він спрямований передусім у форм.-синтакс. структуру речення, виступаючи спеціалізованим відмінком підмета, що поєднується способом координації з присудком: «**Світ** палає» (Г. Чупринка); «Здригнувся **лось**» (Л. Костенко). Н. в. іменника спеціалізований, хоча меншою мірою порівняно з функцією підмета, також на вираженні суб'єктної *синтаксеми* в семант.-синтакс. структурі речення: «**Дід** любив спати під дубом» (О. Довженко); «Десь виє **вовк** по нотах божевілля» (Л. Костенко). В комунікат. структурі речення Н. в. певною мірою спрямований на виділення теми при *актуальному членуванні речення:* «**Любка**/заціпеніло дивилася вгору» (В. Винниченко).
Сутність Н. в. у грамат. структурі укр. мови полягає у підметовій форм.-синтакс. і тісно пов'язаній з нею суб'єктній семант.-синтакс. функції. Суб'єктна функція розгалужується на функції суб'єкта дії і суб'єкта стану, які випливають із семант.-синтакс. валентності предикатів дії і стану, пор.: «Сходяться **друзі** в саду, запальні садоводи» (М. Рильський) і «**Діти** спали на руках у матерів...» (З. Тулуб). У суб'єктній сфері Н. в. функціонують синтаксеми, що, крім суб'єктного значення, виражають супровідні знач. об'єкта, знаряддя, засобу, причини і под. Наявність супровід. значень спричинюється вторин. характером, похідністю Н. в. від ін. відмінків або невідмінк. одиниць, для яких дане супровідне знач. є первинним: «Напишуться **книги**...» (О. Довженко) < [Хтось] напише книги; І простолюд топтали **коні** < «І простолюд топтали вони кіньми» (М. Рильський); «**Вибух** розбудив хлопчика» < «Хлопчика розбудило, бо вибухнуло». У наведених реченнях маємо відповідно функції Н. в. ускладненого різновиду: об'єктно-суб'єктну, інструментально-суб'єктну і причиново-суб'єктну. Об'єктно-суб'єктна функція Н. в. характерна для пас. конструкцій, де в Н. в. поєднується функція суб'єкта стану й об'єкта тієї дії, якою цей стан викликано. В позиції підмета Н. в. може оформляти складні за семант.-синтакс. природою синтаксеми, що перебувають у подвійних синтакс. зв'язках із присудком, утвореним об'єднанням в одну конструкцію двох речень. Присудок таких конструкцій функціонує як подвійний, перший елемент якого звичайно становить *дієслово* зі знач. дії, а другий – *прикметник* або *дієприкметник* зі знач. стану: «Наталка прибігла сердита, задихана» (О. Гончар). Стосовно двох елементів присудка визначається і функція Н. в., в даному разі – суб'єкта дії і стану.
Вторинною семант.-синтакс. функцією Н. в. є називна в односклад. номінат. реченнях, у яких він виступає єдиним гол. членом, напр.: «**Ніч**. Безсилі **метелики**. **Лампа** і сніжний **папір**» (М. Рильський). Форма Н. в. конденсує в номінат. реченнях функцію суб'єкта і функцію ознаки (існування, наявності) його, тобто суб'єктно-предикатну структуру.

Н. в. іменника та ін. іменних частин мови може виконувати вторинні невласне відмінк. функції, коли відмінк. форма переміщується у сферу дієслова. Присудкове функціонування форми Н. в. не входить у систему власне відмінк. функцій. У присудку тут використовується аналіт. сполука, яка складається з аналіт. синтакс. морфеми – дієсл. *зв'язки*, що вказує на присудк. функцію, синтакс. категорії часу і способу та категорію *особи*, і форми Н. в. іменних частин мови. У присудк. комплексі дієсл. зв'язка переводить відмінкову форму в дієсл. позицію, внаслідок чого нейтралізуються у семант.-синтакс. і форм.-синтакс. плані закінчення Н. в.: «Левко був хліборобський син» (М. Рильський); «Була коса русява» (Л. Костенко).

І. Р. Вихованець.

НАЗИВНИ́Й ПОДВІ́ЙНИЙ – див. у ст. *Подвійні відмінки.*

НАЙМЕНУВА́ННЯ – див. *Назва.*

НАКАЗО́ВИЙ СПО́СІБ – див. у ст. *Спосіб.*

НАКЛАДА́ННЯ МОРФЕ́М – див. *Інтерференція морфем.*

НАКОНЕ́ЧНИЙ Микола Федорович [25.VIII (7.IX) 1900, с. Новий Тагамлик, тепер Машівського р-ну Полтав. обл. – 11.XI 1981, Харків] – укр. мовознавець. Закін. 1923 Полтав. ІНО. Протягом 1928–71 (з перервами) викладав укр. та польс. мови у Харків. ун-ті. Водночас (у різні роки) – укр. мову в Харків. ін-ті іноз. мов і Луг. пед. ін-ті, рос. мову в Харків. сільськогосп. ін-ті. Досліджував проблеми фонетики, орфоепії, історії укр. мови, культури мови. В розділі «Фонетика» в КСУЛМ (т. 1, 1951) виклав фонет. і фонол. системи укр. мови в їх статиці та динаміці, розробив основи укр. літ. вимови. В СУЛМ (кн. 1, 1969) йому належить розділ «Орфоепічні норми та їх значення». Уклав «Програму з української діалектології...» (1941, 1949). Опубл. статті «До характеристики української мови Т. Шевченка та його найближчих попередників» (1965), «Т. Квітка-Основ'яненко і розвиток національної літературної мови» (вид. 1990) та ін. Співавтор «Практичного російсько-українського словника» (1926), автор посібника «Українська мова» (1928), редактор «Російсько-українського фразеологічного словника» І. Виргана і М. Пилинської («Прапор», 1959–71).

М. Ф. Наконечний.

Літ.: Муромцева О. Лінгв. діяльність Миколи Федоровича Наконечного. «Мовознавство», 1990, № 4; До 100-річчя М. Ф. Наконечного. «Вісник Харків. ун-ту. Серія „Філологія"», 2000, № 491.

О. Г. Муромцева.

НАПІВПРЕДИКАТИ́ВНІ ЗВОРО́ТИ – синтакс. сполуки *дієприслівників*, *дієприкметників*, *прикметників* та ін. форм із залежними від них словами у структурі *ускладненого простого речення*, які виражають дод. повідомлення і набувають за допомогою *відокремлення* синтакс. автономності й комунікат. значущості. Найпоширенішими різновидами Н. з. є *дієприслівникові звороти*, *дієприкметникові звороти* і прикм. звороти, напр.: «**Полохаючи темну зграю**, живіть для людського добра!» (М. Рильський); «Як сірничок, **припалений від сонця**, день спалахнув, обвуглився, погас» (Л. Костенко); «Не одна там народилась дума, **повна щастя, ніжності, журби**» (М. Рильський). У типових виявах Н. з. є трансформами підрядних частин *складнопідрядного речення*, на що вказують тотожні семант.-синтакс. функції цих конструкцій – обставинні (часові, причинові, умовні та ін.) й означальні. Внаслідок трансформації *предикативність* однієї з підряд. частин стає *напівпредикативністю* Н. з., пор.: «Та він, **пересиливши втому,** коня підкликає з туману» (А. Малишко) < «Та він, **коли пересилив утому**, коня підкликає з туману». Найближче до реченнєвої схеми стоять дієприсл. звороти, опорні дієприслівники яких можуть утворюватися від дієсл. форм теп. та мин. часу, найвиразніше зберігають особливості дієсл. *керування* і значеннєві зв'язки з суб'єктною *синтаксемою* ускладненого простого речення у позиції *підмета.*

І. Р. Вихованець.

НАПІВПРЕДИКАТИ́ВНІСТЬ – синтакс. категорія *ускладненого простого речення*, яка вказує на дод. повідомлення і здебільшого передавана *дієприслівниковими зворотами*, *дієприкметниковими зворотами* і прикм. зворотами в поєднанні з їхнім змістовим та інтонац. вирізненням – *відокремленням.* Н. тісно пов'язана з поліпредикативністю *складного речення* і є текстовою трансформацією останньої, що засвідчує можливість перетворення ускладненого простого речення на складне і навпаки, пор.: «Чоловік аж посміхнувся, виразно побачивши таке видовисько» (М. Стельмах) > «Чоловік аж посміхнувся, коли він виразно побачив таке видовисько»; «В степах, які повив свіжий туманець, бовваніють зелені острови сіл у садках» (О. Гончар) > «В степах, повитих свіжим туманцем, бовваніють зелені острови сіл у садках». У напівпредикат. конструкціях нейтралізовано з морфол. погляду самост. вираження власне предикат. категорій *часу* і *модальності*, грамат. значення яких тут визначаються на тлі осн. *предикативності* ускладненого простого речення. Характерними форм. ознаками Н. є, зокрема, наявність опорних *дієприслівників* і *дієприкметників* у *напівпредикативних зворотах*, інтонація відокремлення, синтакс. автономність.

Літ.: Потебня А. А. Из записок по рус. грамматике, т. 1–2. М., 1958; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучас. укр. мови. Проблемні питання. К., 1994; Загнітко А. П. Укр. синтаксис,

ч. 1. К., 1996; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови. Синтаксис. Д., 2001. *І. Р. Вихованець.*

НАПІВПРЯМА́ МО́ВА – введена до автор. мови *чужа мова* без зазначення її прямої цитації, але з посиланням на мовця та відтворення її стилю. Н. м. може мати в автор. передачі ін. інтерпретацію. Конструкція з Н. м. нерідко має структуру *складнопідрядного речення* зі спол. що: «Петро Птаха хвалився, що цього літа пускав ніби поїзди з німцями під укіс, будучи бойовиком у групі самого Котовського!» (Ю. Смолич). Для Н. м. характерне вживання форм розм. мови, вставних слів і конструкцій, *модальних слів* тощо. Н. м. не має специф. пунктуац. виділення, як *пряма мова* (цитація), вона тісніше примикає до автор. мови, зберігаючи разом з тим лекс.-стиліст. особливості прямої мови. В худож. творі Н. м. нерідко переходить у *невласне-пряму мову.* *А. Й. Багмут.*

НАРІ́ЧЧЯ – найбільша одиниця тер. диференціації діал. мови, що становить сукупність близьких за визначальними рисами *говірок*, об'єднаних у говори. Структурні особливості говірок, що входять до складу Н., виразно диференціюють одне Н. на тлі інших. Територію поширення Н. окреслюють пасма *ізоглос* явищ, інтегральних для усіх чи переважної більшості говірок даного Н., а також ізоглоси явищ, поширених лише в окр. говорах. В укр. діалектній мові виділяють: *північне наріччя* (поліське), *південно-східне наріччя* і *південно-західне наріччя.* Поділ на три Н. був запропонований К. Михальчуком у праці «Наріччя, піднаріччя і говори Південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини» (1872); пізніше з уточненнями та окр. застереженнями цей поділ усталився в укр. діалектології. Існує двокомпонентна класифікація (протиставлення пн. і пд. Н.), при цьому в межах пд. Н. виділяли пд.-сх. і пд.-зх. піднаріччя (Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів. К., 1923; Зілинський І. Карта українських говорів. Варшава, 1933). Одне Н. від іншого відділяється смугою перех. говірок. Глибина протиставлення між Н. різна: на фонет. рівні ближчими між собою виявляються пд.-сх. і частина пд.-зх., на рівні грамат. структури близькими є пд.-сх. і пн. Н.

Літ.: Жилко Ф. Т. Говори укр. мови. К., 1958; Бевзенко С. П. Укр. діалектологія. К., 1980; АУМ, т. 1–3. К., 1984–2001. *П. Ю. Гриценко.*

«НАРО́ДНА ЕТИМОЛО́ГІЯ» – назва, яка вживається (на противагу наук. *етимології*) щодо фактів хибного розуміння походження або значення мов. одиниці, коли їй на основі випадкової форм. подібності або тотожності з ін. одиницею, знайомішою мовцеві, помилково приписуються і значення чи мотивація, аналогічні цій останній. Грунтується на основі дії *аналогії.* «Н. е.» характерна для сприймання незрозумілих слів (іншомовних, застарілих та ін.) і найчастіше трапляється в мові дітей, малоосвічених людей. Виникає між *паронімами* (*Паронімічна атракція*), *омонімами*, рідше при *полісемії.* «Н. е.» виявляється або просто як хибне осмислення слова за зразком іншого (з можливим становленням нового, перенос. значення): **чайка** 'човен у запорожців' (з тур., але може осмислюватися від **чайка** 'птах'), **клинок** 'лезо шаблі, кинджала' (з голл., але часто розуміється як пов'язане з **клинок** – зменш. від **клин**), або, разом з тим, як його структурне переоформлення: просторічні форми **мазелін** (зам. **вазелін** під впливом **мазати**), **простирядно** (зам. **простирадло**), застар. **винополька** 'монополька, шинок', **'Страшний** (зам. **Страсний)** тиждень', **некрут** (зам. **рекрут**). Ряд под. слів і значень уже не сприймаються як ненормативні: **високосний** рік (з грец., асоційоване з **високий)**, **крилас** (зам. **клірос** під впливом **крило**, оскільки це підвищення по обидва боки перед вівтарем), **звіробій** (зам. **діробій**: на листках цієї рослини є невеликі плями, що здаються дірочками), **кашлюк** 'коклюш' (пор. **кашель)**, **рукомесло** 'ремесло' (пор. **рука)**; **талан** 'успіх; щастя, доля' (з тюрк., розвинуло значення 'обдарованість, хист' під впливом **талант)**.

На основі «Н. е.» нерідко ґрунтуються різноманітні звичаї, прикмети, забобони. Так, на **Маковія** (у день св. мучеників Маккавеїв) заведено їсти коржі з **маком**; навесні, коли прилітають з вирію журавлі, не слід казати про них **журавлі**, а тільки **веселики**, бо інакше будеш **журитися** весь рік; для того, щоб дітей потім **любили**, кохали, їх змалку купають у воді з **любистком**; «Хто в **маї** вінчається, буде вік **маяться**» (прислів'я). Міркування про походження тих чи ін. топонімів можуть породжувати цілі легенди. Так, назва с. **Сорочинці** виводиться в одному переказі від того, що його заснували **сорок ченців**; назва вершини Донецького кряжа **Савур (Саур)-Могили** (з тюрк.) – від імені козака **Сави**; назва м. **Чита** – від того, що укр. переселенці, шукаючи виділену їм землю, питали **«Чи та ж це земля, чи не та?»**, а урядовець, який не розумів укр. мови, нібито відповідав їм: **«Чи та, чи та!»**.

Явище, що повністю відповідає «Н. е.» у лекс.-фразеол. складі, існує також на рівні морфем і взагалі частин слова та грамат. категорій. Напр., **сел-ищ-е** в сучас. знач. **(селище міського типу** і под., тобто велике село) розвинулося від **сел-ищ-е** 'поселення; село' (безвідносно до розміру) на основі того, що суфікс зі знач. місця в даному слові був асоційований з тотожним за формою суфіксом зі збільшувальним значенням; **бузувір** (з тюрк.) відоме і у формі **безувір** (той, хто без віри); іменник **оковита** (від лат. aqua vitae 'вода життя') сприймається на основі форм. ознак як прикметник ж. р. «Н. е.» може використовуватися як стиліст. засіб, переважно як деталь мов. портрета малоосвічених людей (напр., ототожнення слів **крез** і **кремезний** в устах героя комедії І. Карпенка-Карого), зокрема як **малапропізм** (від імені героїні комедії Р.-Б. Шерідана місіс Малапроп) – перекручене вживання одиниць

літ.-книжної мови з претензією на культурність, інтелігентність. Якщо в мові персонажа це «Н. е.», то сам автор використовує такий засіб як *гру слів*. Явище «Н. е.» в укр. мові досліджували К. Ганкевич, Р. Смаль-Стоцький, А. Критенко, Й. Дзендзелівський, В. Сабадош та ін.

Пор. *Магія мовна.*

Літ.: Булаховський Л. А. Нариси з заг. мовознавства. К., 1955; А. К. [А. Критенко]. Етимологія й нар. етимологія. «Мовознавство», 1967, № 1; Cienkowski W. Teoria etymologii ludowej. Warszawa, 1972; Отін Є. С. Різні типи паронім. вирівнювання слів в апелятив. та ономаст. лексиці. «Мовознавство», 1973, № 2; Дзендзелівський Й. О. Спостереження над нар. етимологією в укр. мові. В кн.: Дослідження з укр. діалектології. К., 1991. *О. О. Тараненко.*

НАРОДНОПОЕТИ́ЧНА ЛЕ́КСИКА – див. у ст. *Мова фольклору.*

НА́РОСТОК – див. у ст. *Суфікс.*

НАРО́ЩЕННЯ МОРФЕ́М, розширення морфем – приєднання до основи слова або до службж. *морфеми* асемант. звукового відрізка, *інтерфікса* (протил. – *усічення*). Один з різновидів лінійної, тобто сегментної, форм. видозміни морфем, що відрізняється від суперсегментних, нелінійних (чергування, зміни *наголосу*).

Н. м. передбачає відмінності між семантично тотожними *морфами* і пояснюється в межах теорії, що розглядає інтерфікс як частину морфа, а не як міжморфемну прокладку. Н. м. визначають з урахуванням реального напряму словотв. відношень між словами. Коли при порівнянні семантично і почасти формально тотожних основ спостерігають їх нерегулярні форм. співвідношення, структурно відмежовуваний асемант. відрізок вважають частиною основи: астм-а, астм-**ат**-ик, астм-**ат**-ичн-ий; бурж-уй, бурж-у-**аз**-ij-а, бурж-у-**аз**-н-ий; схем-а, схем-**ат**-изм, схем-**ат**-ичн-ий. Якщо на межі регулярних основ і службж. морфем виділяють асемант. відрізки, що подібні до справжніх морфем, їх відносять до афіксів, пор.: герцог-**ськ**-ий і африк-**анськ**-ий, бож-**еськ**-ий, гегель-**янськ**-ий, гегел-**івськ**-ий, жит-**ейськ**-ий, кант-**іанськ**-ий, угод-**овськ**-ий. До відрізків, що розширюють основу, належать: -**а** (проз-**а**-їч-н-ий), -**в** (за-су-**в**, розли-**в**, скл-о-ду-**в**); -**ій** (герань – геран-**ij**-ев-ий); -**й** (вод-о-гра-**й**, вод-о-ри-**й**); -**л** (стар-о-жи-**л**); -**т**- (глин-о-би-**т**-н-ий), до афіксальних: -**ар**- (кос-**арк**-а, молот-**арк**-а); -**ів**- (мак-**івник**, сад-**івник**); -**л**- (м'я-**лк**-а, сія-**лк**-а, суш-и-**лк**-а, пор. за-стіл-к-а); -**ов**- (полк-**ов**-ник); -**т**- [би-**тв**-а, моли-**тв**-а, ши-**тв**-о (пор. об-ши-в-а), жа-**тк**-а].

При лінійних перетвореннях основ нарощення здебільшого відбувається в комплексі з ін. морфонол. змінами. В дієсл. основах, напр., Н. м. та усічення зумовлюють ін. морфонол. явища: сі-(я)-ти > сі-(в)-а́ч, за-тик-(а́)-ти > за́-тич-к-а, по-сі́-(я)-ти > по-сі-(в)-н-и́й, про-та-ва́-ти > про-та́-(л)-ин-а. *Н. Ф. Клименко.*

НА́СТУП – див. у ст. *Артикуляція.*

НАУКО́ВИЙ СТИЛЬ – функц. різновид *літературної мови*, що використовується з пізнавально-інформативною метою в галузі науки та освіти. Поняття Н. с. об'єднує мову різних галузей науки. Спільною для сусп., природничої, тех., ін. сфер уживання Н. с. є орієнтація на *книжну лексику*, на лог. виклад інформації, застосування класифікац. підходу до опису наук. об'єктів, використання абстр. понять, формулювання дефініцій (визначень).

Характерні ознаки Н. с. в *лексиці* – наявність *термінології*, використання загальновжив. слів тільки в одному з кількох притаманних їм у мові узагальненому значенні, тобто функц. однозначність слова; в *морфології* – узагальнене значення грамат. форми одн. іменників, за якою стоїть не окр. предмет, а поняття про клас предметів; позачасове знач. форм дієслова, зокрема теп. ч. постійної дії, абстр. теп. ч. або абстр. майб. ч.; у *словотворенні* – стильова визначеність абстр. іменників з суфіксами **-ість**, **-ств(о)**, **-от(а)**, **-аці(я)**, **-изм** та ін.; у *синтаксисі* – використання іменників у дієсл. функції як іменних частин складеного присудка. Для Н. с. показове оформлення *тексту* – членування на розділи, підрозділи, параграфи і под., введення формул, діаграм тощо. Лог. зв'язки в наук. тексті знаходять вираження у різнооформлених причиново-наслідкових зв'язках у складних розгорнених реченнях.

Лекс., грамат., текстові одиниці Н. с. підпорядковані заг. спрямуванню стилю на точність, логічність, узагальненість, аргументацію висловлених положень. Мовне оформлення наук. викладу видозмінюється залежно від жанру твору (монографія, стаття, посібник та ін.), ступеня популярності викладу, насиченості тексту загальнонаук. і спец. термінологією. Звичайно розрізняють власне Н. с. та наук.-популярний і наук.-навчальний підстилі або жанри, для кожного з яких характерне неоднакове співвідношення спец., книжної і загальновжив. нейтральної лексики, свої прийоми лог. аргументації, доведення тощо. Специфіка терміносистем у кожній галузі знань спричиняється до створення спец. мов, зрозумілих фахівцям тільки певної галузі. У зв'язку з цим Н. с. часом звинувачують у надмір. книжності, штучності, вважають його вигаданим жаргоном, далеким від природ. мови спілкування. Якщо Н. с. 19 ст. існував лише в писем. формі, то збільшення у наш час кількості форм усного обміну наук. інформацією (конференції, семінари, диспути і т. ін.) веде до вироблення специф. мовних засобів, розрахованих на сприймання аудиторією, на діалог із слухачами тощо.

Н. с. у сучас. його розумінні (формування окр. терміносистем відповідно до різних галузей знань) починається з 19 ст., з популяр. публікацій у журн. «Основа» (1861–62) та брошур т-ва «Просвіта», виданих у Львові 1868. Свідома, цілеспрямована праця над створенням укр. термінології розпочалася тоді, коли були засн. Наук. т-во ім. Шевченка у Львові (1893) та Укр. наук.

т-во у Києві (1907). Н. с. розвивали своєю мов. практикою такі вчені, як І. Франко, М. Драгоманов, С. Подолинський, К. Михальчук, М. Грушевський, А. Кримський, В. Гнатюк, І. Верхратський, І. Свєнціцький, М. Сумцов та ін. Україномовна наука, а отже, й Н. с. укр. літ. мови набули акт. розвитку в 1917–20. Тоді вийшло бл. 60 граматик укр. мови, в той час як у наступні 1920–24 – тільки 13. Словників було видано відповідно 45 і 15. Ін-т укр. наук. мови видавав (з 1921) перекладні заг. й термінол. словники. Цей період характеризується помітними пуристичними тенденціями (див. *Пуризм*) у галузі створення укр. термінології. Кожне нове укр. відродження (поч. 20 ст.; 20-і, 50–60-і та 80–90-і рр. 20 ст.) супроводжувалося особливою увагою до Н. с., до віднайдення розумного співвідношення між термінологією інтернаціональною та створеною на основі питомої укр. лексики. Н. с. кінця 20 ст., як і літ. мова цього періоду, засвідчує лібералізацію мов. норм, що виявляється у збільшенні кількості варіантних мов. одиниць, іншомов. запозичень, у пошуках нових текстових форм для наук. інформації.

Літ.: КІУЛМ, т. 1–2. К., 1958–61; Коваль А. П. Наук. стиль сучас. укр. літ. мови. Структура наук. тексту. К., 1970; Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Укр. термінознавство. Л., 1994; Непийвода Н. Ф. Мова укр. н.-т. л-ри (функц.-стиліст. аспект). К., 1997; Дядюра Г. М. Експерим. дослідження функціонування образних засобів у наук. тексті. «Мовознавство», 2001, № 4. *С. Я. Єрмоленко.*

НАУ́МЕНКО Володимир Павлович [7(19).VII 1852, м. Новгород-Сіверський, тепер Черніг. обл. – 3.VII 1919, Київ] – укр. педагог, філолог, журналіст, етнограф, громад.-політ. діяч, д. чл. Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва, НТШ (Львів). Закін. 1873 істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту. Викладав у гімназіях Києва; з 1893 – у кадет. корпусі; в 1906–14 був директором гімназії, знаної як «Гімназія В. П. Науменка» (вважалася прогресивною в Києві). 1874 став членом «Старої громади», в кін. 19 – на поч. 20 ст. – її факт. керівник; ініціатор і акт. учасник ряду громад. та культур. акцій (створення фондів для видання укр. книжок і поширення освіти серед народу, організація заходів щодо скасування заборони укр. друкованого слова, заснування укр. періодичних видань тощо). В 1897–1906 – редактор, а в 1902–06 і видавець журн. «Киевская старина»; з 1907 – редактор-видавець журн. «Україна». Був одним із засновників Укр. наук. т-ва (з 1907), його головою (1914–17), видавав «Записки Українського наукового товариства в Києві». Редактор-видавець газети кадет. партії «Свобода і право» (1906, разом з І. Лучицьким). Один з фундаторів, а потім і голова Укр. федерат.-дем. партії, програму якої він склав. Був членом Центр. Ради, в 1918 – міністр освіти в уряді гетьмана П. Скоропадського. З поч. 1919 працював в УАН. У роки громадян. війни розстріляний більшовиками.

В. П. Науменко.

Н. – автор численних статей з питань укр. мови та л-ри, опублікованих, зокрема, в «Киевской старине»: «Книжна мова у малоросів і русинів» (1899, № 1, рос. мовою). У кн. «Огляд фонетичних особливостей малоруської мови» (1889, рос. мовою) подав опис вокалізму, консонантизму та звукових змін укр. мови, у брошурі «Загальні принципи українського правопису» (1917) – огляд проблем укр. правопису. Видав «Керівництво для вивчення української мови в російських школах» (1918, рос. мовою). Провів значну роботу щодо збирання, обробки і впорядкування матеріалів та здійснив першу редакцію чотирьох літер (А–Г) «Словаря української мови» Б. Грінченка. Опубл. ряд пам'яток з історії укр. мови та л-ри, зокрема епістолярну спадщину М. Максимовича. Розшукав зб. нар. пісень, зібраних З. Доленгою-Ходаковським. Зберігав «захалявні книжечки» Т. Шевченка, його портрет роботи І. Рєпіна, архів М. Максимовича. Окр. пам'ятки передав до Церк.-археол. музею при Київ. дух. академії і до Київ. худож.-пром. та наук. музею.

Після смерті Н. збірки перейшли до УАН, Всенар. б-ки України (тепер Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського).

Літ.: Системат. указатель журн. «Киев. старина» (1882–1906). Полтава, 1911; Франко І. Українці. В кн.: Франко І. Зібр. тв., т. 41. К., 1984; Ільєнко І. Володимир Науменко (1852–1919). «Літ. Україна», 1992, 6 серпня. *С. І. Білокінь, П. М. Федченко.*

НЕВІДМІ́НЮВАНІ ІМЕ́ННИКИ – *іменники* з омонімічними відмінк. *словоформами*, тобто з нульовою флексією. Невідмінюваними є: 1) іменники іншомов. походження з основою на голосний, що називають неживі предмети, осіб чол. статі й тварин: кіно, радіо, метро, кашне, візаві, аташе, кенгуру (але пальто – пальта, ситро – ситра); 2) іменники іншомов. походження – назви жінок: леді, міс, місіс, мадам, фрау; 3) іншомовні геогр. назви з кінцевим голосним: Сочі, Баку, Гельсінкі, Перу, Нікарагуа; 4) іншомовні чол. імена і прізвища, що закінчуються на голосний: Гете, Золя, Гейне, Беранже; 5) жін. імена і прізвища на приголосний та -о: Елізабет, Маргарет, Панчук, Ужвій, Тарасенко; 6) *абревіатури*, утворені з назв поч. літер слів (КПІ – Київ. політех. ін-т); 7) складноскорочені слова, що складаються з поч. частини слова та форми непрямого відмінка іменника: заввідділу, комполку; 8) рос. прізвища із суфіксами -их, -ово: Борзих, Дурново. Визначення грамат. роду таких іменників залежить від лекс.-грамат. розряду, до якого вони входять. Н. і., що є заг. назвами неживих предметів, належать здебільшого до с. р.: нове ательє, тепловозне депо. Іноді рід Н. і. узгоджується з морфол. характеристиками відповід. укр. видових назв: вулиця – широка авеню. На їхні числові та

відмінкові значення вказують залежні від них прикметники, дієслова, сполучувані з ними прийменники: кришталеве бра (одн.) і кришталеві бра (мн.); стерти пил з бра (род. в.) і купити бра (знах. в.).

Див. також *Відміна*. *Н. Г. Озерова.*

НЕВЛА́СНЕ-ПРЯМА́ МО́ВА – введена в автор. текст *чужа мова*, яка зберігає особливості живої мови персонажа, але без цитування і специф. пунктуації. Н.-п. м. нерідко становить значний за обсягом монолог (роздум), оповідь особи, про яку мовиться, де широко використовуються питальні, окличні, неповні, еліптичні, незавершені речення, емоц.-експресивні конструкції тощо. Всі вони надають Н.-п. м. характеру *прямої мови*. Нерідко автор. текст безпосередньо переходить у Н.-п. м. Напр.: «Степан вийшов на галявину. **Боже, та це ж тут він у дитинстві пас худобу! І одного разу довго-довго шукав оту проклятущу Маньку, що завжди кудись забігала. Гей-гей, скільки ж це часу збігло? і не порахуєш... Усього було: робфак, Оксана, війна, шпиталь...** Степан зітхнув і присів на горбок» (П. Автомонов). Н.-п. м. може поєднуватися з прямою чи *непрямою мовою*, з автор. текстом, напр.: «Оксана й Віктор уже згадали всіх своїх друзів і знайомих з Комінтернівки і з села. **Під Харковом убито Борю Світлицького, ще восени сорок першого року.** Але звістка про Олега Римара приголомшила їх. **Цей, виходить, не просто зник безвісти, а таки втік до ворога»** (П. Автомонов). Н.-п. м. є важливим стиліст. засобом худож. твору, вона дає авторові змогу створювати текст перех. характеру – не повністю авторський і одночасно не прямого цитування мови персонажа. *А. Й. Багмут.*

НЕДІ́ЛЬСЬКИЙ Софрон (10.I 1857, м. н. невід. – 8.VIII 1917, м. Коломия, тепер Івано-Франків. обл.) – укр. лексикограф і педагог, член НТШ. Був викладачем укр. гімназій міст Золочева, Станіслава (тепер Івано-Франківськ) та Коломиї і першим директором Коломийської укр. гімназії впродовж 1894–1917. Співорганізатор культур.-осв. т-ва «Руська бесіда» в Коломиї. Після смерті Є. Желехівського Н. завершив за його мат-лами (з деякими доповненнями) 2-й том «Малоруско-німецкого словаря», повністю впорядкував обидва томи та видав 1886 у Львові. Істор. значення цього словника, крім впровадження нової укр. літ. мови в Галичині та витіснення з ужитку *язичія*, полягає у застосуванні нової укр. правописної системи (т. з. *желехівки*) з фонет. принципом, який став визначальним для наступної укр. писемної традиції.

Літ.: Москаленко А. А. Нарис історії укр. лексикографії. К., 1961; Дзендзелівський Й. О. До історії підготовки «Малоруско-нім. словаря» Є. Желехівського. В кн.: Наук. зб. Музею укр. культури у Свиднику, т. 8. Пряшів, 1977.

О. М. Демська-Кульчицька.

НЕДОКО́НАНИЙ ВИД – одна з двох семантично взаємопов'язаних форм граматичної категорії виду, яка передає знач. внутрішньо необмеженої дії. Термін «недоконаний вид», як і *доконаний вид*, у сучас. значенні увів Є. Тимченко у праці «Українська граматика» (1907). Значення необмеженості може бути семант. ознакою: *назви дії*, котра ще не встигла реалізуватися (запалювати); дії, що реалізується без усяких обмежень (писати, їсти, рости); дії, що регулярно (постукувати, поблискувати) або нерегулярно (приходити, бігати) повторюється і под. *Дієслова* Н. в. в укр. мові здебільшого перебувають у грамат.-семант. зв'язку з дієсловами док. в.: «Мати не стала розраювати Олю» (Л. Юхвід); «Ото ще будете за ним плакати!» – спробувала розраяти матір Оленка (П. Козланюк). Дієслова Н. в. поділяються на безпрефіксні та префіксальні. Безпрефіксні служать основою для творення дієслів док. в.: хотіти – схотіти, крити – покрити, родити – вродити, писати – написати і т. ін. З допомогою багатьох префіксів, особливо таких, як **по-/пі-**, **за-**, **на-**, **у-/в-**, від дієслів Н. в. утворюються їхні граматичні відповідники док. в. Найчіткіше грамат. взаємозалежність форм недок. і док. в. виявляється у часових формах: перші виступають у теп. ч. (пишу, люблю, вірю), другі – в майб. простому ч. (напишу, полюблю, повірю). З переваж. більшістю дієслів док. в. безпрефіксні дієслова Н. в. перебувають у словотв. зв'язку. При цьому вони можуть зберігати з ними семант. близькість (писати – записати, читати – перечитати), але можуть її і фактично втрачати (дати – продати, бути – забути). В обох випадках від префікс. дієслів док. в. утворюються суфікс. способом їхні пари Н. в.: записати – записувати, перечитати – перечитувати, стулити – стуляти, продати – продавати, забути – забувати. Деякі питомі дієслова (мовити, женити, веліти), а також запозичення типу абсорбувати, абстрагувати, авансувати, авізувати, автоматизувати і под. уживаються як зі значенням недок., так і док. в., пор.: Я **велю** йому зараз же повертатися назад (Н. в.) – Завтра я **велю** йому повернутися назад (док. в.). Виступаючи лише в одному видовому значенні, дієслова Н. в. здебільшого наділені дод. семантикою, а отже належать до *родів дії*.

В. М. Русанівський.

НЕЗАКІ́НЧЕНЕ РЕ́ЧЕННЯ, обірване речення – фрагментарна ситуативно-мовленнєва реалізація *речення* як *висловлення* з невираженими ознаками внутр. структурної організації і комунікат.-інформат. завершеності. Напр.: «– ... Ні, нічого неймовірного, з ласки пана президента, в цій історії немає. **Але**... Тут граф Елленберг у легкому замішанні зупиняється. Пан президент скидує головою: „**Але**?" – Але річ у тому, що депутат Рінкель за свою послугу вимагає занадто великої нагороди» (В. Винниченко). В наведеній ситуації спілкування Н. р. репрезентоване фрагментарною структурою **Але**..,

мотивованою замішанням одного зі співрозмовників. У відповідь на репліку — **«Але?»** згадана структура розгортається у речення з оформленими структур. і комунікат. характеристиками. Н. р. належать до тип. структур усного мовлення. Вживання їх зумовлюється насамперед такими чинниками, як емоц. стан мовця (нерішучість, розгубленість, вагання, радість, захоплення, рішучість тощо), або ж небажанням повідомляти певну інформацію (обмеження тільки натяками на неї — свідомо обрана стратегія в усному спілкуванні). *А. П. Грищенко.*

НЕЗМІ́ННІ СЛОВА́, незмінювані слова — *слова*, що не мають грамат. форм словозміни. В системі повнозначних *частин мови* найтиповішим представником Н. с. є *прислівники*, утворені від змінних слів за допомогою афіксальних морфем (переважно суфіксів) або внаслідок виходу якоїсь форми слова з парадигми словозміни і набуття нею незмінності, застиглості, напр.: **весело**, **високо**, **по-новому**, **галопом**, **миттю**, **часом**, **вгорі**, **удень**, **згори**. Прислівники є частиною мови, що не має морфол. категорій, грамеми яких звичайно передають різними словоформами того самого слова.

До Н. с. належать три різновиди *службових слів* як перех. одиниць між повнозначними словами і морфемами — *прийменники*, *сполучники*, *частки*, напр.: **в**, **до**, **з**, **за**, **на**, **і**, **а**, **але**, **бо**, **щоб**, **лише**, **навіть**. Вони тісно пов'язані з прислівниками і нерідко утворюються від них: **близько**, **всупереч**, **навколо**, **неподалік**, **обабіч**, **побіч**, **поруч**, **поряд**, **попереду**, **позаду**, **коли** та ін.

Специф. групу Н. с. становлять *вигуки*, що функціонують як нечленовані речення, виражаючи емоції та волевиявлення мовця, напр.: **ах!**, **ох!**, **ой!**, **гей!**, **тьху!**, **годі!**, **ну!**, **ану!**, **пхе!**, **овва!**, **ого!**

Традиційно зараховують до Н. с. і деякі іменники, прикметники та займенники, числівники, яким притаманні морфол. категорії відмінка, числа і роду, проте бракує диференц. морфол. засобів їх вираження у межах того самого слова. *Невідмінювані іменники* передають відповідні грамат. значення синтаксично, тобто за допомогою синтакс. зв'язків з ін. словами, пор.: **Кенгуру пересувається стрибками** і **Ми захоплювалися малим кенгуру.** Так само невідмінювані прикметники типу **бордо**, **хакі**, присв. займенники **його**, **її**, **їх**, числівники **мало**, **чимало** свої грамат. значення відмінків, числа і роду виявляють через синтакс. зв'язки з ін. словами. Всі ці Н. с. (іменники, прикметники, займенники і числівники) є підстави кваліфікувати як слова з сукупністю омонім. словоформ, які мають нульові флексії, утворюють т. з. нульовий тип відмінювання. *І. Р. Вихованець.*

НЕЗМІ́НЮВАНІ СЛОВА́ — див. *Незмінні слова.*

НЕЙТРАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. neutralis — не належний ні тому, ні іншому, нічий) — нерозрізнення, збіг в якійсь позиції кількох одиниць одного рівня — *фонем*, *морфем*, значень слів тощо. Н. — поняття мовленнєве й синтагматичне.

У *фонології* — це втрата фонемами фонологічно релевантної опозиції, збіг двох фонем в одному звуці. Вона буває, коли фонет. чергування утв. перехресні ряди. Так, фонеми **[с']** і **[з']** протиставляються за ознакою глухості — дзвінкості. Перед дзвінкою приголосною фонема **[с']** реалізується у варіанті **[з′]** і збігається з фонемою **[з']**: **[про́з'ба].** Позиції, в яких фонеми чітко розрізняються, називаються сильними, а в яких відбувається Н. фонем, — слабкими. У слабких позиціях реалізується архіфонема — сукупність диференц. ознак, спільних для усіх членів нейтралізованого фонол. протиставлення. Розрізняють два типи Н.: контекстно зумовлену і структурно зумовлену. Перша виникає залежно від сусід. фонем (див. вищенаведений приклад **[про́з'ба]**), друга — незалежно від них, але залежно від певної позиції у слові: **мене [ми^е не́]** — **мине [ми^е не́]**, **повела [пови^е ла́]** — **повила [пови^е ла́]**.

Н. у *граматиці* й *лексиці* — явище дещо складніше, ніж у фонології, оскільки, на відміну від фонем, морфеми, грамат. слова й лексеми є двостор. одиницями. Так, в укр. мові в множині нейтралізуються родові відмінності прикметників (**великий будинок**, **велика гора**, **велике озеро** — **великі будинки**, **гори**, **озера**), в мин. ч. — особові відмінності дієслів (**я**, **ти**, **він говорив**), у теп. ч. — родові відмінності (**він**, **вона**, **воно говорить**).

На лекс.-семант. рівні найчастіше нейтралізуються *синоніми.* Контекст виступає у ролі позиції, де значення синонім. одиниць то розрізняються, то збігаються. У позиції Н. синоніми можуть заміняти один одного. Існує думка, що ступінь синонімічності слів визначається кількістю позицій, в яких їх протиставлення нейтралізується. Нейтралізуватися можуть і слова, які перебувають у родо-видових відношеннях типу **спортсмен** — **футболіст**, **письменник** — **драматург** (їх називають квазісинонімами). На відміну від Н. у фонології та морфології тут Н. може відбутися не тільки за рахунок втрати частини знач. видового квазісиноніма, а й за рахунок збагачення знач. родового. Між словами, що вступають у синонім. відношення, і контекстом існує певна залежність: чим ближчі значенням слова, тим менша для Н. роль контексту і навпаки. Повна Н. можлива лише у фонології, де немає значення й асоціат. зв'язків, а є лише звучання. На лекс.-семант. рівні діють асоціат. зв'язки і за звучанням, і за значенням.

Літ.: Иванов В. В. Понятие нейтрализации в морфологии и лексике. «Бюллетень объединения по проблемам машинного перевода», 1957, № 5; Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960; Мартине А. Нейтрализация и синкретизм. «Вопросы языкознания», 1969, № 2; Кочерган М. П. Слово і контекст. Л., 1980. *М. П. Кочерган.*

НЕЙТРА́ЛЬНА ЛЕ́КСИКА, міжстильова лексика — загальновж. *лексика*, яка не пов'язана з певними функц. різновидами (стилями) мови і не має експресив. забарвлення. В укр. мові до Н. л. належать слова, що є назвами явищ природи (вітер, сніг, вода), тварин і рослин (кінь,

кішка, лисиця, соловей, пшениця, соняшник, груша, дуб), родин. стосунків (мати, батько, дід, баба), органів людського тіла (голова, рука, око, ніс), будівель (хата, погріб, сарай), страв (борщ, печеня), кольорів (червоний, білий, чорний), дії і стану (ходити, говорити, летіти, сміятися, плакати), місця, часу (там, тут, сьогодні, завтра) тощо.

Н. л. – основа усного й писем. мовлення. Вона протистоїть лексиці, обмеженій у своєму вживанні певним стилем, сферою функціонування, емоц.-експресив. забарвленням. Нейтральні немарковані слова можуть співвідноситися зі стилістично виразними словами (див. *Нейтральні стилістичні засоби мови*), що мають урочисте забарвлення (прапор – знамено, лоб – чоло, майбутній – грядущий, архітектор – зодчий) або знижено-розмовне (плакати – рюмати, ходити – швендяти, обличчя – пика, збагнути – розчовпати).

Чіткої межі між Н. л. та лексикою, стилістично закріпленою і експресивно забарвленою, немає. Деякі багатозначні слова в одних значеннях можуть бути міжстильовими, нейтральними, а в інших – закріпленими за певним стилем або експресивно забарвленими (**вода** у знач. «прозора безбарвна рідина» – нейтр. слово, а в знач. «багатослів'я при бідності думки» набуває експресив. забарвлення – у **книжці багато води**). *О. І. Нечитайло*.

НЕЙТРА́ЛЬНІ СТИЛІСТИ́ЧНІ ЗА́СОБИ МО́ВИ – мовні одиниці, які не несуть у своїй *семантиці* додаткових стиліст. значень і можуть уживатися у будь-якому функц. стилі (їх ще називають міжстильовими мовними засобами). Н. с. з. м. насамперед охоплюють лексику *літературної мови*, її загальновжив. словник. У зіставленні з ними виділяються стилістично марковані слова з обмеженою сферою вживання, з експресив.-емоц. відтінками. Так, у зіставленні зі стилістично нейтр. іменником **мати** його синоніми **неня, ненька** позначені відтінками розм. та худож. стилів, а також стиліст. колоритом інтимності, пестливості. До нейтр. слова **розуміти** існують в укр. мові стилістично забарвлені розм. синоніми **тямити, петрати.** Іноді до стилістично маркованих членів синонім. ряду мова не має нейтр. співвідносного відповідника, напр., до слів типу **базікало**, **лепетун**, **триндичиха** і под. стилістично нейтр. засобом є вислів **той, хто багато говорить.** Нейтральність як оцінна категорія поширює синонім. відношення на одиниці різних мов. рівнів. З двох слів на означення того самого поняття **думка** і **опінія** другий має відтінок книж. стилю, а перший належить до Н. с. з. м. Запозичене слово **імідж**, уживаючись на противагу нейтральному **образ**, не лише відзначається стиліст. колоритом «вищої» книж. мови, а й набуває у відповід. контекстах нового значення, яке не покривається семантикою нейтр. слова **образ.** Розмовність, так само як і книжність синонім. слів, сприймається на тлі Н. с. з. м.

Більшість слів укр. мови належить до стилістично *нейтральної лексики.* Розташовані за алфавітом у сучас. словниках, вони не супроводжуються стиліст. позначками типу «розм.», «вульг.», «пестл.» на відміну від стилістично маркованих слів. Проте абсолютно нейтр. слів у мові немає, оскільки не існує нейтр. текстів. Потрапляючи в текст, кожна назва, а також грамат. форма виконують стильову функцію, тобто в конкр. умовах спілкування поєднуються стилістично нейтральні й марковані мовні засоби. Якщо певний текст будується тільки з нейтр. мов. засобів, це оцінюється як стилістично маркована форма висловлювання.

Сполучуваність мов. одиниць впливає на їхню стильову визначеність у тексті, напр., слова **сніг, туман** з погляду загальноліт. норми належать до Н. с. з. м., але у висловлюваннях **забіліли сніги** або **туман яром, туман долиною** названі номінації несуть на собі відбиток поет. мови з її асоціат. образністю. Народнопісенні словесні символи, традиція їх уживання у худож. стилі позначаються на сприйнятті нейтр. лексики як характерної ознаки мов. картини світу українців. Різні функц. стилі зумовлюють стильову орієнтованість мов. засобів, які власне нейтральними виступають поза текстом. Отже, розрізняється нейтральність мов. одиниць, спричинена їх парадигмат. відношеннями в мові (місцем у синонім. ряді), а також стильовими ознаками тексту.

Нейтральність мов. одиниць може змінюватись у процесі розвитку літ. норми. Слова розм. походження **комунальники**, **комп'ютерники** в сучас. укр. мові нейтралізують свою стиліст. маркованість, переходячи до групи Н. с. з. м., тобто категорія стиліст. нейтральності пов'язана з поняттям нормативності (див. *Норма мовна*). *С. Я. Єрмоленко.*

НЕМИЛОЗВУ́ЧНІСТЬ, какофонія – неприємне для слуху звучання. Виникає при настирливому повторенні тих самих звуків або звукосполучень, їх нагромадженні у фразі (тексті), якщо це не пов'язується зі стиліст. завданням, напр.: «**Ч**асто згадувалася таємни**ч**а вте**ч**а хлоп**ч**аків, які днями й но**ч**ами **ч**атували **ч**алого». До цього фонет. явища належить і такий збіг звуків чи їхніх сполучень (при відповід. темпі мовлення), який не тільки неприємно вражає слух, а й викликає небажані асоціації: «На вули**цю ця** дівчина не ходить»; «Вороги **г**инуть» і т. п. Протил. – *Милозвучність.* *В. С. Калашник.*

НЕНАГОЛО́ШЕНІ ГОЛОСНІ́ – *голосні звуки*, які не несуть на собі *наголосу* і характеризуються порівняно з наголошеними меншою напруженістю *органів мовлення,* меншою тривалістю, а отже, і меншою чіткістю *артикуляції.* При цьому всі Н. г. укр. мови зазнають певних кількісних і якісних змін, більше виражених у розм. стилі. Співвідношення тривалості Н. г. з наго-

лошеними, а також Н. г. між собою залежно від місця в слові показано в таблиці, де тривалість наголошеного голосного позначено цифрою 2, а Н. г. – меншими величинами.

Кількість складів у слові	Співвідношення тривалості голосних
II	$2 - 1^{1}/_{2}$
	$1 - 2$
III	$2 - 1 - 1^{1}/_{4}$
	$1 - 2 - 1^{1}/_{2}$
	$^{3}/_{4} - 1 - 2$
IV	$2 - ^{3}/_{4} - ^{3}/_{4} - 1^{3}/_{4}$
	$1 - 2 - ^{3}/_{4} - 1$
	$1 - ^{3}/_{4} - 2 - 1^{1}/_{4}$
	$1 - ^{3}/_{4} - ^{3}/_{4} - 2$
V	$2 - ^{3}/_{4} - 1 - ^{3}/_{4} - 1^{1}/_{4}$
	$1 - 2 - 1 - ^{3}/_{4} - 1^{1}/_{4}$
	$^{3}/_{4} - 1 - 2 - ^{3}/_{4} - 1^{1}/_{4}$
	$^{3}/_{4} - ^{3}/_{4} - 1 - 2 - 1^{1}/_{4}$

Артикуляційно Н. г. порівняно з наголошеними прагнуть зайняти індиферентне положення. При цьому звуки заднього ряду більше чи менше переміщуються вперед, переднього – назад, високого підняття – вниз, низького – вгору. На слух зміни [**а**], [**о**], [**у**] майже непомітні. Вимова [**е**] дещо наближається до [**и**], а [**и**] – до [**е**]; [**о**] перед наголошеним [**у**] наближається до [**у**], напр.: пе^{и}ро́, жи^{е}ве́, зо^{у}зу́ля, ко^{у}жу́х. А загалом Н. г. в укр. мові вимовляються виразно, дуже мало відрізняючись якісно від наголошених.

Літ.: СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Грищенко А. П. [та ін.]. Сучас. укр. літ. мова. К., 1997. *Н. І. Тоцька.*

НЕОЗНА́ЧЕНА ФО́РМА ДІЄСЛО́ВА – див. *Інфінітив.*

НЕОЗНА́ЧЕНО-ОСОБО́ВЕ РЕ́ЧЕННЯ – *односкладне речення*, структурну основу якого становить гол. член, виражений *дієсловом* у формі 3-ї ос. мн. Типовим для Н.-о. р. є вираження гол. члена повнознач. дієсловом, напр.: «Ніколи не бачили в слободі такого бучного весілля» (А. Шиян); «Пораненого кладуть на покосі під яблунею в холодку» (О. Гончар); «Тепер із черепа роблять коробку, колись хоч робили із черепа чашу» (Л. Костенко). Разом з тим значення неозначеної особовості властиве також реченням з гол. членом, вираженим дієсловом-зв'язкою (нульовою у формі теп. ч.) і відповід. призв'язковим компонентом, напр.: Від концерту молодого співака будуть у захваті.

Всім реченням цього типу властива спільна семант.-синтакс. характеристика – наявність знач. дії, процесуального стану, пов'язаних з неозн. суб'єктом. Деякі Н.-о. р. виражають повідомлення про узвичаєну, нормативну для певних ситуацій дію, напр.: Як гукають, так і одгукаються, як зовуть, так і обзиваються (Прислів'я). Є кілька типових комунікат. ситуацій вживання Н.-о. р.: 1) зосередження уваги на дії без потреби називати її виконавця: Тут продають квитки на концерт; 2) свідоме підкреслення широкого кола невідомих виконавців дії: Молодих акторів усюди зустрічали радісно і гостинно; 3) повідомлення про яку-небудь типову узагальн.-нормат. ситуацію реалізації дії: Замок вішають не від злодіїв, а від чесних людей (Прислів'я). *А. П. Грищенко.*

НЕОЛОГІ́ЗМ (від грец. νέος – новий і λόγος – слово) – *слово*, а також його окр. значення, вислів, які з'явилися в мові на даному етапі її розвитку (загальномовні Н.) або були вжиті тільки в певному акті мовлення, тексті чи мові конкр. автора (стилістичні, або індивідуально-авторські, Н.; пор. *Оказіоналізм*). Новизна Н. звичайно усвідомлюється мовцями, але сама його суть визначається насамперед часом його появи в мові, а не стиліст. забарвленням (певні Н. можуть не сприйматися як такі: напр., назви багатьох лікар. препаратів для нефахівців). Н. – категорія історично змінна. Постаючи як частина *пасивного словника*, вони можуть згодом або переходити до сфери акт. слововжитку, або ж зникати (час їх повноправного існування може становити всього кілька років: так, Н. 1990-х рр. **купонокарбованець**, **КСП** – колективне сільськогосп. підприємство вже стали *історизмами*). Н.-слова поділяються на власне лексичні й семантичні («комп'ютерний **вірус**», «**пакет** пропозицій, програм»).

Н. служать, з одного боку, для номінації нових чи ще не названих понять, реалій, а з другого, – для заміни поперед. найменувань новими, зумовленої різними чинниками: тенденціями до мов. економії, уніфікації номінат. моделей, виразнішого, точнішого найменування, експрес.-стиліст. оновлення, з причин соціально-політ., пурист., евфеміст. характеру та ін., напр.: **мобільник** зам. **мобільний телефон**, **фанат** або **фан** зам. **фанатик**, **журналюга** зам. **журналіст**, **людина з особливими потребами** зам. **інвалід.** Потреба у власне номінативних Н. постає особливо гостро, з одного боку, в періоди бурхливих соціально-політ. та екон. змін у сусп-ві (для укр. мови в 20 ст. це були насамперед період після 1917 та 90-і рр.), з другого боку, в час формування літ. мови народу або її окр. стилів, коли, зокрема, зростає роль свідомого, цілеспрямованого їх творення окр. особами (напр., явище *«кованих слів»* в ост. чверті 19 ст., спроби творення термінології на нац. основі І. Верхратським, інтенсив. розвиток Н. у період 1917 – поч. 1930-х рр.). Номінат.-експресивні Н. особливо швидко виникають (так само й зникають) у розм. мові, передусім у *жаргонах.* Н. з'являються в мові: по-перше, як власне новотвори – шляхом словотворення на основі наявних у даній мові морфем (це осн. шлях: **бюджетник**, **вогнеборець** – пожежник, **СБУ** – Служба безпеки України), переосмислення слова та лексикалізації словосполучення; по-друге, як відносні новотвори – внаслідок запозичення мов.

одиниць з ін. мов (**бутик**, **гамбургер**, **кутюр'є**, **ексклюзивний,** у т. ч. словотвірні та семант. калькування: **євровалюта**, **живий** звук, **швидка їжа**, **відвідувати** Інтернет) і переходу їх до загальнонар. мови з вужчих стильових сфер або тер. різновидів (**мутант**, радіаційне **забруднення**; назви видів риб у міру їх пром. освоєння: **нототенія**, **простипома** та ін.), а також актуалізації історизмів (у 90-і рр. 20 ст.: **гімназія**, **гривня**, **гувернантка**, **козак**) та *застарілих слів* (напр., **соборність**, акт **злуки** – про возз'єднання сх. і зх. земель України 1919; щоправда, ці слова вживалися і вживаються в мові укр. діаспори).
Кількість Н. тільки в періодиці (вона переважно і є матеріалом для їх фіксації) у розвинених мовах досягає протягом року десятків тисяч (не всі, звичайно, лишаються в мові). Більшість сучасних Н. (до 90 %) – це терміни. Н. ряду мов (англ., рос., франц., японської) фіксуються і досліджуються в центрах неології. Існують словники нових слів і значень. Індивід.-авторські Н. порівняно широко простежуються в мові поезії (напр., у М. Рильського – «**розхмарене** чоло», «**білоодежна** Дездемона», «**празима**»; у П. Тичини – «**незриданні** сльози», «**весніти**», «**яблуневоцвітно**»), у прозових гумор.-сатир. творах (в Остапа Вишні – «**селозатори** міста» за зразком «**урбанізатори** села», «місто **замайданилось**»), у мові таких літ. напрямів, як футуризм (Михайль Семенко та ін.).
Н. протиставляються застар. словам.

Літ.: СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973; СУЛМ. Стилістика. К., 1973; Новые слова и словари новых слов. Ленинград, 1983. *О. О. Тараненко.*

НЕПИ́ЙВОДА Наталія Федорівна (20.I 1956, м. Черкаси – 16.X 2004, Київ) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1998, професор з 2002. Закін. 1977 Черкас. пед. ін-т. Працювала з 1977 в Уман. пед. ін-ті, з 1990 – в Черкас. інж.-технол. ін-ті. З 2000 – в Ін-ті журналістики Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка (доцент, у 2001–04 – зав. кафедри мови та стилістики). Осн. дослідження: зі стилістики сучас. укр. мови [«Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект)», 1997], теорії і практики редагування («Підготовка наукового тексту до друку», 1997; «Сам собі редактор: Порадник з української мови», 1998; «Практичний російсько-український словник: найуживаніші слова і вислови», 2000), викладання укр. мови як іноземної («Українська мова щодня», 1998, у співавт.), психолінгвістики («Науковий стиль як нейролінгвістичний код», 1997; «Національні особливості мовної поведінки українців», «Моделювання вербальної поведінки», «Хто слово знає, той долю має. Українська мова в 22 ситуаціях», усі – 1999, у співавт.; «Мовні ігри та гумор у рекламному тексті», 2001). *В. М. Русанівський.*

НЕПО́ВНЕ РЕ́ЧЕННЯ – мовленнєва видозміна *повного речення* з однією або кількома лексично не вираженими синтакс. позиціями структур. схеми; конструкції з пропущеними компонентами різної семант.-синтакс. природи. Класифікацію Н. р. здійснюють за двома різноплановими типами ознак: 1) джерелами компенсації лексично не виражених компонентів, що виступають обов'язковою умовою комунікат.-інформат. завершеності відповід. конструкцій; 2) семант.-синтакс. функціями лексично не виражених компонентів. Відповідно до джерел компенсації, Н. р. поділяються на контекстуальні й ситуативні. Специфіка контекстуальних Н. р. полягає у тому, що факт. зміст і форм. ознаки словесно не виражених (пропущених) компонентів (членів речення) з'ясовуються на підставі мовного, або вербального, контексту, реалізованого в самост. реченнях, частинах склад. речень, що містять відповідники компонентів, які потребують компенсації: 1) «Послухаю цей **дощ. Підкрався і шумить**». – Л. Костенко). Друге речення є неповним: у ньому лексично не виражений підмет як компонент структур. схеми. На підставі контексту, створюваного першим самост. реченням, з'ясовується конкр. лексичне вираження згаданого компонента – **дощ**. У склад. реченні одна з його частин служить контекстом для компенсації лексично не заповнених синтакс. позицій у структурі іншої: Пташка радіє весні, а **дитя – матері** (Прислів'я). Відсутній у другій складовій частині присудок **радіє** з'ясовується на підставі контексту, створюваного першою. До найтиповіших сфер вживання контекстуальних Н. р. належить *діалог*, наст. репліці якого, як правило, властиве скорочення відомого з поперед. репліки. Комунікат.-інформат. ознака діалогу як узвичаєної форми усного *мовлення* знаходить своє синтакс. вираження у Н. р.: «– Скільки років ти вчивсь, Колосовський? – Тринадцять» (О. Гончар). У ситуативних Н. р. лексично не виражені компоненти компенсуються не мовним контекстом, а безпосеред. ситуацією, яку створюють предметне оточення, місце і час спілкування. Ті або ті супровідні складники комунікат. процесу можуть не мати словесного вираження, у зв'язку з чим відповідні синтакс. конструкції набувають форми Н. р.: «От і зараз **школярі сунуть** ватагою назустріч Данилові та Польці, щойно з порома, видно. Ґелґотять, шльопають по калюжах, розбризкуючи в них сонце... – Добрий день, дядьку й тітко! – поступаються стежкою. – А здрастуйте, здрастуйте! **До школи?»** (Григір Тютюнник). Незаповнення синтакс. позицій у ситуативних Н. р. мотивується також ситуаціями, основу яких становлять не безпосередньо сприймані складники предметного ряду, а досвід, попередня поінформованість співрозмовників. Так, Н. р. **Одержав?** сприймається як інформативно достатнє, якщо адресатові мовлення відомо, що той, хто запитує, мав надіслати йому книжку. За семант.-синтакс. функціями лексично не виражених компонентів

Н. р. поділяють на конструкції, в яких бракує: 1) підмета, присудка або обох гол. членів: «Тож грек пливе, на весла налягає. Короткі ночі, **спати не встигає**» (Л. Костенко); «Великої сили авіабомба впала коло самого бліндажа капітана, **за нею друга, третя**» (О. Довженко); 2) дієслова-зв'язки як частини іменного складеного присудка: «Тільки Дніпро був ширший, **трави буйніші й Дунай далі**» (О. Довженко); «І чим глибше за пагорби поринало сонце, тим нижчою ставала заграва, **вужчою — вогняста смуга у воді понад лозами**» (Григір Тютюнник); 3) другорядних членів, насамперед прямих додатків, участь яких у формуванні структур. схеми зумовлюється валентнісними властивостями відповід. дієслів-присудків, напр.: «Стояла люта зима. **Ще такої сніжної та лютої не знали люди**» (Панас Мирний); «Мені нагадують людські серця Крихке й тоненьке серце олівця — **Зламати легко, застругати важче, Списати неможливо до кінця**» (Д. Павличко). Проблематичною є кваліфікація еліпт. речень як одного з різновидів Н. р. Специфіка їх полягає насамперед у тому, що лексично не виражені компоненти, гол. чин. дієслівні присудки, не потребують контекстуальної або ситуативної компенсації. Комунікат. завершеність відповід. синтакс. конструкцій забезпечується внутр. контекстом. Коли немає дієсл. присудка, що може бути охарактеризований як нульовий у межах відповід. структур. схеми, з підметом безпосередньо співвідносяться його поширювачі — прийменниково-іменникові (займенникові) сполуки, набуваючи значення предикат. ознаки, тобто присудка, у специф. форм.-лекс. вираженні: «Коли ж дивлюсь: баба снує коло моркви, дідова мати. **Я — бігом.** А вона зирк — та за мною... **Я — в тютюн**» (О. Довженко); **«Ні слова, ні півслова, ні очернив, ні обілив»** (Нар. тв.). Еліпсація поширюється на дієслова-присудки зі знач. переміщення, конкр. дії, повідомлення, мовлення, наявності, буття.

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Кадомцева Л. О. Укр. мова. Синтаксис простого речення. К., 1985.

А. П. Грищенко.

НЕПОВНОГОЛО́ССЯ — наявність в українській та ін. східнослов'ян. мовах сполучень **-ра-**, **-ла-**, **-ре-**, **-ле-** на місці праслов'ян. дифтонгічних сполучень **or**, **ol**, **er**, **el** між приголосними (на місці **tort**, **tolt**, **tert**, **telt**). Слова з Н. увійшли в східнослов'ян. мови, як правило, зі старослов'ян. мови (напр., **бла́го**, **глава́**, **зла́то**, **прах** — старослов'ян. **благо**, **глава**, **злато**, **прахъ**), зрідка — з чеської (напр., **вла́да**, **вла́да́р**, **вла́сний** — чес. **vláda**, **vládař**, **vlastní**).

У староукр. літ. мові слів з Н. було набагато більше, причому те саме слово часто вживалося в обох варіантах (з *повноголоссям* і з Н.). З часом переміг один з варіантів (переважно з повноголоссям). Іноді зберігалися обидва варіанти, розмежувавшись за лекс. значенням (напр., **голова́ і глава́**) або маючи різне стиліст. навантаження (напр., **воро́жий** і **вра́жий**). *В. Г. Скляренко.*

НЕПОВНОЗНА́ЧНІ СЛОВА́ — див. *Службові слова.*

НЕПОКУ́ПНИЙ Анатолій Павлович (18.III 1932, Полтава) — укр. мовознавець, поет, перекладач, доктор філол. наук з 1976, чл.-кор. НАН України з 1988, професор з 1991. Закін. 1955 Київ. ун-т. З 1961 працює в Ін-ті мовознавства НАН України (з 1982 — зав. відділу роман., герм. та балт. мов). Автор монографій «Ареальні аспекти балто-слов'янських мовних відносин» (1964), «Балто-північнослов'янські мовні зв'язки» (1976, обидві рос. мовою), «Балтійські родичі слов'ян» (1979; лит. переклад «Baltai slavių giminačiai», 1983), монографічного есе «Балтійські зорі Тараса. Литва в житті і творчості Т. Г. Шевченка» (1989), розділів у монографіях «Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках» (1981), «Спільна лексика германських і балто-слов'янських мов» (1989, рос. мовою), «Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст. („Реєстри всього Війська Запорозького 1649 р. і мовно-територіальні контакти")» (1989), розвідок про мову Г. Сковороди, І. Котляревського і Т. Шевченка. Співавтор «Словника гідронімів України» (1979), теор. коментарів у виданні пам'ятки «Реєстр Війська Запорозького 1649 року» (1995). Автор зб. поезій «Золото вікон» (1989), перекладає з лит. і латис. л-р, один з перекладачів «Антології литовської поезії» (1985).

А. П. Непокупний.

Літ.: Anatolijus Nepokupnas. В кн.: Palionis J., Sabaliauskas A. Ryfų slavų kalbininkai lituanistikos baruose. Vilnius, 1990.

Л. Т. Масенко.

НЕПОШИ́РЕНЕ РЕ́ЧЕННЯ — просте *двоскладне речення* або *односкладне речення*, побудоване за мінімальною структур. схемою і позбавлене дод. поширювачів — другорядних членів речення. Компоненти мінім. структур. схеми виступають як синтакс. одиниці, самодостатні для формування і вираження предикат. основи. Цю основу становлять два гол. члени речення — *підмет* і *присудок.*

Обов'язковою умовою непоширеності двосклад. речення є наявність у його структурі тільки підмета і присудка, напр.: «Світиться світ» (О. Гончар); «Руїни сірі» (М. Рильський); «Я — від коріння. Я — із предковіку» (Б. Олійник). Синтакс. двокомпонентність як обов'язкова ознака мінім. структур. схеми не виключає більшої кількості словоформ у двосклад. реченні, що зумовлюється специфікою вираження гол. членів. Так, підмет, крім одинич. форми наз. в. ім. або займ., може виражатися поєднанням кількісного або неозначеного числ. та ім. у відповід. відмінковій формі, конструкціями зі знач. вибірковості й соціативності, лексикаліз.

словосполученнями тощо. У свою чергу, варіативність вираження властива також присудку, який може бути простим дієслівним, складеним іменним і дієсл. складеним. У таких випадках зберігається мінім. структурна схема речення і не порушується ознака непоширеності. Односкладні Н. р. формуються за принципами тих структур. схем, які забезпечують самодостатнє вираження гол. членів речення, не поширюваних залежними синтакс. компонентами з суб'єктним, атрибутивним, об'єктним і обставинним значеннями. *А. П. Грищенко.*

НЕПРЯМА́ МО́ВА – введена в автор. текст *чужа мова* як мова автора. Автор лише зазначає, що чужа мова належить ін. особі. Для передачі Н. м. вживаються переважно лекс.-стиліст. засоби автор. мови, через що вона не має виразних рис розм. мови. Н. м. передається у формі складнопідрядного речення зі сполучниками **що**, **щоб**, **чи**, **який** та ін.: «Марко зауважив, що перш ніж забивати порося, треба розшукати сіль, бо не будеш носити за спиною не посолене сало. Краще курей нарізати, їх швидше поїсти можна» (Григорій Тютюнник). Для введення Н. м. автор. слова вживаються у вигляді клішованих форм з дієсловами на означення процесів мовлення і думки: «Дівчина немов хотіла надихнути його, сказати, що вона з ним у цей напружений і відповідальний час» (О. Гончар). Н. м. має стилістично нейтр. характер. *А. Й. Багмут.*

НЕСЛОВНИКО́ВА ЛЕКСИКОГРА́ФІЯ – див. *Глосографія.*

НЕ́СТОР ЛІТОПИ́СЕЦЬ – див. *Малеча* Н. М.

НЕЧЛЕ́ННІ ПРИКМЕ́ТНИКИ – див. у ст. *Повні і короткі прикметники.*

НЕЧУ́Й-ЛЕВИ́ЦЬКИЙ Іван Семенович [справж. прізв. – Левицький; ін. псевд. і крипт. – Іван Нечуй, І. Баштовий, А. Глаголь, О. Криницький, І. Н., Г...ль, А. Г-ов тощо; 13(25).XI 1838, м-ко Стеблів, тепер смт Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл. – 2.IV 1918, Київ] – укр. письменник, перекладач, педагог, публіцист, культуролог. Нар. у сім'ї священика. Навч. 1845–53 в дух. уч-щі при Богуславському монастирі, потім у Київ. дух. семінарії (1853–59). Закін. 1865 Київ. дух. академію із званням магістра богослов'я. Відмовившись від дух. кар'єри, викладав у Полтав. дух. семінарії (1865–66), вчителював у гімназіях Каліша (1866–67), Седлеця (1867–73), Кишинева (1873–84). В 1885 вийшов у відставку, оселився у Києві, віддавшись літ. праці. Значну увагу приділяв мовним та мовозн. проблемам. Гостро критикував політику Рос. імперії щодо русифікації України («Органи російських партій», 1871), доводив, що рос. л-ра і мова не можуть замінити ні українцям, ні ін. слов'янам їхньої рідної л-ри і мови («Сьогочасне літературне прямування», 1878, 1884), заперечував твердження рос. літературознавця О. Пипіна про те, що л-ра Київ. Русі – це спільне культурне надбання України і Росії, що укр. л-ра та укр. літ. мова можуть мати тільки провінц. рамки розвитку («Українство на літературних позвах з Московщиною», 1891). Великі розвідки Н.-Л. «Сьогочасна часописна мова на Україні» (1907) та «Криве дзеркало української мови» (1912) стали найпомітнішим явищем у дискусії 1906–13, що обговорювала норми наук. і публіцист. стилів. Тут Н.-Л. обстоював єдину укр. літ. мову зі східноукраїнською, наддніпр. базою та правописом *кулішівкою*, виступав проти поширення галиц. варіанта літ. мови і правопису *желехівки* в Сх. Україні. Йому притаманний певний мовний *пуризм* (спирався здебільшого на мову селян, перебільшував роль рідних говірок Надросся, абсолютизував ряд норм, недооцінюючи решту зразків, подекуди виявляв нетерпимість до запозичень, неологізмів). Проте пуризм Н.-Л. не слід абсолютизувати. При обґрунтуванні мовної норми пріоритетними вважав критерії народності та загальнозрозумілості (принцип «ясноти») авторитетних письменників. Його кодифікац. діяльність мала загалом позит. характер: більшість його рекомендацій (майже дві третини) закріпилися в сучас. літ. мові. Автор «Граматики українського язика» (ч. 1–2, 1913–14), що призначалася для дорослих і містила додатки (словник та кілька статей). Рос.-укр. словник (1 009 слів) з ознаками перекладного, етимологічного, іншомов. словника, задуманий Н.-Л. як посібник з культури укр. літ. мови, мав на меті служити витісненню в тогочасній укр. літ. мові недоречних, з погляду автора, русизмів та ін. запозичень, закріпленню укр. відповідників до них. Його ст. «Загальні примітки до словаря» порушує: актуальні мовні проблеми (про походження укр., рос., білорус. народів та їх мов; місце укр. мови серед ін. слов'ян. мов; причини церковнослов'ян., нім., польс. запозичень в укр. мові; історію укр. л-ри та укр. літ. мови; необхідність рівноправного і поліфункц. розвитку укр. мови), розвінчує шовіністичні, антиукр. погляди поч. 20 ст. В праці «Значення слів баня, банька, банить» розглядається етимологія зазначених та ін. слів. Мовні питання Н.-Л. порушував і в багатьох своїх листах.

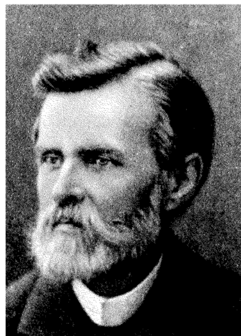

І. С. Нечуй-Левицький.

Літ.: Тимошенко П. Д. Хрестоматійні мат-ли з історії укр. літ. мови, ч. 1. К., 1959; Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування укр. літ. мови. Л.–Н.-Й., 1966; Чапленко В. Історія нової укр. літ. мови. Н.-Й., 1970; Жовтобрюх М. А. Укр. граматика І. С. Нечуя-Левицького. «Мовознавство», 1989, № 1; Чорнописький М. Культурол. трактати Івана Нечуя-Левицького. «Дивослово», 2001, № 12; 2002, № 1–2. *В. І. Статєєва.*

НИЗЬКИ́Й СТИЛЬ – один з трьох традиц. стилів («слогів»), що теоретично розроблялися

і практично функціонували в Україні в 17–18 ст. Феофан Прокопович визначає його термінами «низький стиль» і «простий стиль», що на той час вживалися як нейтральні. Певного пейоративного (зниженого) знач. вони набули лише в ост. чверті 18 ст. За *трьох стилів теорією*, Н. с. передбачав емоційно нейтральний, простий виклад, присвячений буденним предметам і темам (сільс. праці, повсякден. побутові, сімейним стосункам, діловим зв'язкам), з використанням звичайних неприкрашувальних слів і мов. засобів. *Метафори* або зовсім не вживалися, або були нескладними. Цей стиль ґрунтувався переважно на живій нар. мові – не тільки на її лексиці та фразеології, а й на особливостях фонет. і грамат. будови. Книжнотрадиц. засоби, як і в *новій українській літературній мові*, були стилістично маркованими і призначалися для урочисто-піднесеного або зниженого сатир.-гумор. зображення. Н. с. писалися численні сатир.-гумор. вірші, вірші-травестії, вірші-орації, вірш. оповідання, інтермедії, діалоги. Більшість їх безіменна, відомі лише окр. автори (Якуб Гаватович, Петро Попович-Гученський, Іван Некрашевич). Низькими щодо стилю вважалися також численні приватні листи. У творах названих жанрів загалом наявна тенденція до унормування мови, хоча й можливі певні елементи мов. натуралізму.
В кін. 18 ст. Н. с. перейшов у бурлескно-травест. манеру викладу в укр. літ. мові, що формувалася на нар. основі. *В. А. Передрієнко.*

НИКОНЧУ́К Микола Васильович (5.VI 1937, с. Листвин Овруцького р-ну Житом. обл. – 3.IV 2001, Житомир) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1980, професор з 1985. Закін. 1959 Житом. пед. ін-т. Працював (з 1962) у тому ж вузі: викладач, з 1970 – зав. кафедри укр. мови. Досліджував лексику поліс. діалектів («Матеріали до лексичного атласу української мови. Правобережне Полісся», 1979; «Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся», 1985), ареалогію середньополіс. діалекту («Правобережнополіські говірки у лінгвогеографічному висвітленні», 1980), локалізми укр. діалектів («Ендемічна лексика Житомирщини», 1989, у співавт.), відношення укр. діал. лексики до лексики ін. слов'ян. і неслов'ян. діалектів («Транспортна лексика Правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов», «Будівельна лексика Правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов», обидві – 1990, у співавт.). Уклав «Лексичний атлас Правобережного Полісся» (1994). Автор кількох поет. збірок («Зворини», 1992; «Грезно», 1996; «Голгофа», 2000, та ін.).
Літ.: Микола Васильович Никончук. В кн.: Велике лядо. Житомир. *П. Ю. Гриценко.*

НИ́ТЧЕНКО Дмитро Васильович (псевд. – Д. Чуб, Остап Зірчастий; 8(21).II 1905, м. Зіньків, тепер Полтав. обл. – 15.IX 1999, Мельбурн, Австралія) – укр. письменник, філолог, літературознавець, видавець, громад.-культур. діяч, д. чл. НТШ. Закін. Харків. пед. ін-т. Учителював. Працював редактором у Держ. видавництві України (Харків). 1944 емігрував до Зх. Європи, а 1949 – до Австралії. Один з організаторів громад.-культур. життя і шкільництва в укр. діаспорі. Тривалий час очолював Укр. центр. шкільну раду Австралії. Засновник (1966) і перший голова Літ.-мист. клубу ім. В. Симоненка, Т-ва укр. мови в Австралії (1989). Видавав альм. «Новий обрій» (з 1954). Започаткував дит. конкурс з укр. мови ім. В. Симоненка. Автор худож., публіцист. і наук. творів: збірки віршів «Поезії індустрії» (1931) і «Склепіння» (1933); публіцист. книги «Від Зінькова до Мельборну» (1990), «Під сонцем Австралії» (1995) та ін.; літературозн. праці «Елементи теорії літератури і стилістики» (1975, 1979, 1995), «На життєвому і творчому шляху В. Г. Гжицького» (1978), «Б. Антоненко-Давидович» (1979), «Люди великого серця» (1981), «У дзеркалі життя і літератури», «Відлуння великого голоду в спогадах очевидців в українській літературі» (обидві – 1982), «Листи письменників» (в. 1–5, 1992–2001), «Живий Шевченко», «Жінки в житті Тараса Шевченка» та ін. Написав працю «Як Москва русифікує Україну» (1982). Уклав «Український орфографічний словник» (1968; 1985 перевид. під наз. «Український ортографічний словник»).
У 1999 Ліга укр. меценатів заснувала премію ім. Дмитра Нитченка – за активну пропаганду укр. друкованого слова.
Літ.: Дмитро Нитченко – людина ідеї. К., 2002. *М. П. Зяблюк.*

НІКІ́ТІНА Фіонілла Олексіївна (24.X 1929, Київ) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1973, професор з 1975. Закін. 1953 Київ. ун-т. Працювала в ньому (з 1956): ст. викладач, доцент, з 1987 – професор кафедри заг. мовознавства і класич. філології, в 1964–80 – зав. кафедри структур.-матем. лінгвістики. В 1982–87 – зав. кафедри рос. мови Київ. зеніт. ракет. уч-ща. Досліджує проблеми заг. мовознавства (історія лінгв. учень, процеси аналогії в укр. та спорід. мовах, сутність, структура і система мов, методи лінгв. досліджень), лексикології та семантики, класич. мов, зіставного вивчення укр. і рос. мов. Автор праць «Аналогія і словотворчі моделі» (1971), «Вплив аналогії на словотвір» (1973), «Діахронічні і структурні зміни в лексиці і словотворі» (1974, обидві – рос. мовою) і «Семантичні та словотворчі проблеми сучасної термінології», окр. розділів у колект. монографіях та ін. *М. М. Пещак.*

НІКО́ВСЬКИЙ Андрій Васильович (псевд. – А. Василько, Приходько, Стефанович Йосип, Танаскович, Яринович А. та ін.; крипт. – А., А. В., А. Н., В., В. А. тощо; 3.X 1885, с. Малий Буялин, тепер Комінтернівського р-ну Одес. обл. – 1942, Ленінград) – укр. мовознавець, літературознавець, журналіст, перекладач, громад. діяч. Закін. 1912 Новорос. ун-т (Одеса). Редагував у Києві газ. «Рада» (1913–14), журн. «Літературно-науковий вістник» (1914), газ. «Нова Рада» (1917–19). З 1920 – в Чехословаччині,

був міністром закорд. справ в уряді УНР. Від 1924, після повернення з еміграції, – співробітник Словникової комісії ВУАН. Мовозн. праці Н.: «Граматика Івана Нечуя-Левицького» (1916), «Український правопис. Частина І. Словничок» (1918), «Словник українсько-російський» (1927). Автор статей на літературозн., мовозн. та ін. теми. Був співредактором перевидання «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка в 1927–28. Заарешт. 23.VII 1929 у зв'язку з процесом над СВУ і засуджений на 10 років. Після звільнення у квітні 1940 переїхав до Ленінграда, де помер під час блокади.

А. В. Ніковський.

Літ.: Життєпис А. В. Ніковського. Реєстр праць А. В. Ніковського. «Зап. Істор.-філол. відділу ВУАН», 1923, кн. 2–3.
Й. О. Дзендзелівський.

НІМЧИ́НОВ Кость (Костянтин) Тихонович [10(22).XII 1898, с. Андріївка, тепер смт Балаклійського р-ну Харків. обл. – після 1937] – укр. мовознавець, професор. Працював у Харків. ун-ті. Праці з історії укр. мови: огляд «Український язик у минулому й тепер. Підручна книга до усвідомлення фактів українського язика» (1925, 1926), де укр. мова виводиться безпосередньо з праслов'янської (5–6 ст.); статті «До проблеми про диспалаталізацію приголосних перед **е** в українській мові» (1926), «До етимології та правопису українського прислівника **ледви/і**» (1927); підручник з сучас. укр. мови «Граматика української мови, ч. 2. Синтаксис» (1934). Співавтор «Практичного російсько-українського словника» (1926), «Загального курсу української мови» (1929) та «Підвищеного курсу української мови» (1929, 1931). Опубл. брошуру «Проти націоналістичного шкідництва в синтаксисі української літературної мови» (1934). Незаконно репресований 1937, дальша доля невідома.
О. О. Тараненко.

НІМЧУ́К Василь Васильович (6.VII 1933, с. Довге, тепер Іршавського р-ну Закарп. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1981, професор з 1991, чл.-кор. НАН України з 1990. Закін. 1955 Ужгор. ун-т. З 1958 – в Ін-ті мовознавства, з 1991 – в Ін-ті укр. мови НАН України (з травня 1998 – директор). Досліджує давньорус. і старослов'янську мови, історію, діалекти та ономастику укр. мови, історію укр. літ. мови, історію укр. лінгвістики, укр. глотогенезу, проблеми укр. мови як конфесійної, укр.-південнослов'ян. паралелі тощо. Автор монографій «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською» (1980), «Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.» (1985), «Давньоруська спадщина в лексиці української мови» (1992), «Проблеми українського правопису XX – початку XXI ст.» (2002) та ін. Один з авторів праць: «Історія української мови. Морфологія» (1978), «Словник гідронімів України» (1979), «Історія української мови. Синтаксис» (1983), «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983), «Жанри і стилі в історії української мови» (1989) та ін. Дослідив і підготував до видання низку пам'яток укр. мови, зокрема «Лексис...» (1964) і «Грамматіку словенску» (1980) Лаврентія Зизанія, «Лексикон словенороський» Памва Беринди (1961), «Синоніму славенороскую» (1964), «Лексикон латинський» Єпіфанія Славинецького та «Лексикон словено-латинський» Єпіфанія Славинецького й Арсенія Корецького-Сатановського (обидві – 1973), «Грамматіку...» Мелетія Смотрицького (1979) та ін. Дослідив і опубл. «Київські глаголичні листки» (1983). Підготував до друку «Буквар» Івана Федорова (1975, факсим. видання) і давньорус. текст «Слова о плъку Игоревѣ, Игоря сына Святъслава внука Ольгова» і примітки до нього (1977). Відп. редактор «Історії української мови. Морфології» (1978), «Історії української мови. Фонетики» (1979). Н. належать дослідження мови творів В. Довговича, О. Духновича, мовозн. спадщини О. Павловського, А. Кримського, П. Білецького-Носенка (опубл. 1966 його рукописний «Словник української мови»). Гол. редактор журн. «Українська мова» (з 2001). Член редколегії і один з авторів енциклопедії «Українська мова» (2000, 2004). Лауреат премій ім. І. Я. Франка (1985) та ім. І. І. Огієнка (2003).

В. В. Німчук.

Літ.: Білоусенко П. В. В. Німчук – учений, наставник, організатор науки. Список наук. праць доктора філол. наук, професора, чл.-кор. НАН України Василя Васильовича Німчука. «Волинь. Житомирщина. Істор.-філол. зб. з регіон. проблем», 2003, № 10.
І. П. Чепіга.

НОВА́ УКРАЇ́НСЬКА ЛІТЕРАТУ́РНА МО́ВА – сучасна укр. *літературна мова*, що почала формуватись у кін. 18 – 1-й пол. 19 ст., коли літ. писемна практика звернулася до живого народнорозм. джерела. Процес формування укр. літ. мови на нар. основі започатковано творчістю І. Котляревського – його бурлескно-травест. поемою «Енеїда» (1799), п'єсами «Наталка Полтавка» (1818, пост. 1819) та «Москаль-чарівник» (1818, пост. 1819, опубл. 1841), продовжено групою поетів-романтиків (Л. Боровиковський, А. Метлинський, О. Афанасьєв-Чужбинський, В. Забіла, М. Петренко та ін.), П. Гулаком-Артемовським, Є. Гребінкою, Г. Квіткою-Основ'яненком. І. Котляревський та його наступники орієнтувалися на середньонаддніпр. говори і близькі до них слобожанські говірки як основу укр. літ. мови. На перші десятиліття 19 ст. при-

падають і перші спроби граматт. і лексикогр. опрацювання укр. мови. В 1818 вид. *«Грамматику малороссійскаго нарѣчія» О. П. Павловського* – перший короткий опис фонет. і морфол. особливостей укр. мови у порівнянні з російською. До граматики було додано невеликий словник укр. мови. Характер мов. бази й особливості стильового розвитку Н. у. л. м. нової доби визначили складні умови, в яких відбувалося формування й утвердження укр. нац. л-ри на тер. підросійської України в кін. 18 – 1-й пол. 19 ст. Внаслідок здійснюваної цар. урядом мовно-культурної асимілят. політики староукр. писемна мова протягом 18 ст. була витіснена російською з усіх сфер сусп. життя. Запровадження російськомов. освіти спричинило денаціоналізацію освічених верств укр. сусп-ва. В цих умовах повноцін. формами реалізації укр. мови лишилися тільки усні форми її побутування – живе мовлення народу й усна нар. творчість, які й стали базовими для формування Н. у. л. м. Це викликало певну стильову обмеженість укр. літ. мови 1-ї пол. 19 ст., переважну орієнтацію її на просторіччя, на стилістично знижені мовні шари, що набуло в літ. діяльності епігонів І. Котляревського ознак вульгаризації мови.

В 1-й пол. 19 ст. Н. у. л. м. функціонувала в умовах укр.-рос. білінгвізму (див. *Двомовність*). Укр. письменники тих часів писали твори і укр., і рос. мовою. В літ. діяльності декого з них, зокрема у П. Гулака-Артемовського, спостерігається функц. розподіл у худож. використанні двох мов – укр. мова вживається у текстах з виразною настановою на стиліст. зниженість, «простонародність» вислову, рос. мова – у творах високих поет. жанрів.

Стильову обмеженість Н. у. л. м. початкового періоду намагалися подолати укр. поети-романтики, вводячи в поет. твори засоби образності й символіку нац. фольклору, а часом некритично переносячи в свою мовотворчість ряд мовно-стильових засобів і поет. штампів тогочас. рос. поезії.

Особливу роль у становленні Н. у. л. м. відіграла творчість Т. Шевченка, який розширив її стильові межі, органічно поєднавши елементи народнорозм. мови з мовно-стильовими засобами укр. фольклору й книжно-церковнослов'ян. лекс. елементами урочистого високого стилю, пов'язаними з бібл. тематикою. У поет. творчості Т. Шевченка були вироблені й закріплені загальнoліт. норми нац. мови.

Дальший розвиток Н. у. л. м. відбувався у 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст. у творчості П. Куліша, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, С. Руданського, М. Старицького, Панаса Мирного, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, М. Коцюбинського, В. Грінченка, В. Самійленка, В. Стефаника, О. Кобилянської, Г. Хоткевича, С. Васильченка та ін.

Розвиток укр. літ. мови в Зх. Україні мав певні особливості, спричинені сусп.-політ. умовами розз'єднання укр. земель. Орієнтація на мовну практику наддніпр. письменників характеризувала діяльність «Руської трійці» – М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича, які 1837 надр. в Будапешті альм. «Русалка Дністровая» – перший у Зх. Україні збірник ориг. і перекладних творів, укладений на основі живої нар. мови. З активізацією громад.-політ. життя у Галичині в середовищі інтелігенції з'являються різні погляди на шляхи розвитку укр. літ. мови. Багато шкоди природ. процесові становлення літ. мови на західноукр. землях завдала діяльність «москвофілів». Посилаючись на рос. літ. мову, процеси формування якої у 1-й пол. 19 ст. були позначені сильним впливом церковнослов'ян. книжної традиції, «москвофіли» виробили для літ. вжитку на базі книжної староукр. мови строкате штучне *язичіє*, протиставивши його укр. літ. мові, сформованій на нар. основі. Деякі культур.-просвіт. кола обстоювали ідею створення окремого західноукр. варіанта літ. мови (див. *Західноукраїнська мовно-літературна практика*).

Оборонцем єдиної загальнонац. літ. мови виступив у Зх. Україні І. Франко, який закликав галиц. інтелігенцію орієнтуватися на мовну практику Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського. У творчості І. Франка, М. Драгоманова та ін. діячів поряд з *художнім стилем* формувалися *публіцистичний стиль* і *науковий стиль* укр. мови. У виробленні наук. стилю значна роль належала Наук. т-ву ім. Шевченка, у виданнях якого усталювалася укр. наук. термінологія з різних галузей знань.

Хоча Н. у. л. м. формувалася значною мірою на основі пд.-сх. говорів, що особливо помітно у творчості І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Карпенка-Карого та ін., вона засвоїла чимало елементів пн. і пд.-зх. говорів. Впливом пд.-зх. говорів позначена, зокрема, творчість І. Франка, В. Стефаника, Марка Черемшини, О. Кобилянської, М. Коцюбинського та ін., пн. наріччя – Л. Глібова, Лесі Українки. Таким чином, у творчості укр. письменників відбувалася інтеграція усіх укр. діалектів і регіон. варіантів у єдину нац. літ. мову.

Н. у. л. м. розвивалася в умовах нац. гноблення з боку Рос. та Австро-Угорської імперій, пост. утисків і заборон укр. друк. слова. У зв'язку з цим розвиток укр. літ. мови протягом 19 ст. відбувався переважно в межах одного стилю – художнього. Формування наук. і публіцист. стилів почалося лише в 2-й пол. 19 ст., проте на тер. Наддніпрянської України цей процес був припинений *Емським актом 1876*. З 1876 до 1906 стильова розбудова укр. мови здійснювалася тільки в зх. регіоні. В ін. регіонах України вона була відновлена у 1906–14. В цей час закладені основи публіцист., наук., ділового стилів укр. мови, почалося творення спец. укр. термінології, розгорнулося лексикогр. опрацювання укр. мови, зокрема вийшов друком *«Словарь української*

мови» за ред. Б. Грінченка (т. 1–4, 1907 –09). Інтенсивні процеси в розвитку укр. літ. мови відбувалися у 20-х рр. 20 ст. (див. *Українізація*). Розширення сфери вживання укр. мови, переведення на укр. мову законодавства, адм.-держ. урядування, серед. і вищої освіти, преси, науки і культури зумовили швидкий розвиток і вдосконалення тих стилів укр. літ. мови, які не змогли сформуватися до 1917. У цей час у літ. мові завершилося становлення усіх функц. стилів, властивих високорозвиненим літ. мовам, зокрема наук., публіцист., офіц.-ділового тощо. Активно розвивалася лексикографія. Було укладено академ. «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського і С. Єфремова, що відзначався багатством укр. лексики (в 1924 –28 вийшло 3 томи – до літери «П» включно; після процесу над СВУ цю працю заборонено). У 20-і рр. було укладено багато термінол. словників з різних галузей знань, сформувалася наук., тех., сусп.-політ. термінологія.

Після об'єднання Східної і Західної України в одній державі єдині норми укр. літ. мови поширилися на всій етн. укр. території. В наст. роки продовжувалася велика робота щодо фонет., орфогр., орфоеп., граматичної і лекс. нормалізації укр. літ. мови. Видано перекладні словники, зокрема «Українсько-російський словник» у 6 томах (К., 1953–63) та «Російсько-український словник» у 3 томах (К., 1968). Лексика сучас. укр. літ. мови найповніше представлена в тлумачному *«Словнику української мови»* в 11 томах (К., 1970–80).

Центром наук. дослідження укр. мови є *Інститут української мови* НАН України (до 1991 цим займався *Інститут мовознавства* імені О. О. Потебні АН УРСР). Питання укр. мови розробляють також на відповід. кафедрах ун-тів та пед. вузів, в *Інституті українознавства* імені І. Крип'якевича НАН України (Львів).

У розвитку укр. мови в рад. період був ряд негат. факторів, що викликано змінами в нац. політиці на поч. 30-х рр., коли утвердився репресивний тоталіт. режим і мовну політику українізації заступила політика русифікації. Починаючи з 30-х рр. запроваджується негласна мовна практика, позначена втручанням у внутр. процеси розвитку укр. літ. мови, спрямована на макс. наближення укр. мови до російської. Згідно з цією настановою було внесено значні зміни в укр. правопис, виданий 1946, беззастережно засуджено термінол. діяльність учених 20-х рр., натомість уведено невиправдано широку практику калькування укр. термінології з російської. Мова преси та ін. засобів масової інформації була ідеологізована й уніфікована, що призвело до її лекс. збіднення, масового поширення у публіцист. мові ідеол. штампів. Відбулося скорочення соціальної бази укр. мови. Кількісне зростання міського населення у центр. і сх. областях України супроводжувалося поширенням рос. мови як осн. засобу спілкування у цих регіонах.

Див. також *Історія української літературної мови.*

Літ.: Синявський О. Н. Норми укр. літ. мови. Х.–К., 1931; Левченко Г. А. Нариси з історії укр. літ. мови першої пол. XIX ст. К.–Х., 1946; КІУЛМ, т. 1–2. К., 1958–61; Курило О. Уваги до сучас. укр. літ. мови. Торонто, 1960; Булаховський Л. А. Питання походження укр. мови. В кн: Булаховський Л. А. Виб. пр., т. 2. К., 1977; Жовтобрюх М. А. Укр. літ. мова. К., 1984; Житецький П. Г. «Енеїда» Котляревського у зв'язку з оглядом укр. л-ри XVIII ст. В кн.: Житецький П. Г. Вибр. пр. Філологія. К., 1987; Шевельов Ю. Укр. мова в першій пол. двадцятого ст. (1900–1941). Стан і статус. Чернівці, 1998; Ткач Л. Укр. літ. мова на Буковині в кін. XIX – на поч. XX ст., ч. 1. Мат-ли до словника. Чернівці, 2000; Русанівський В. М. Історія укр. літ. мови. К., 2001; Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування укр. літ. мови. К., 2003.

Л. Т. Масенко.

НОВИ́Й Ѣ – у *давньоруській мові* дифтонгіч. подовжений звук [ě], що в 12 ст. після занепаду [ь] розвинувся з етимол. довгого [ā] в нових закритих складах (шѣсть, пѣчь). На письмі позначався літерою **Ѣ** (див. *Ять*). Оскільки його звучання було відмінним від звучання давнього **Ѣ**, то протягом 13 ст. не фіксується заміна нового **Ѣ** на **и**, тоді як у випадку з давнім **Ѣ** вона звичайна. *В. А. Передрієнко.*

НОВИ́ЦЬКИЙ Іван Петрович [псевд. і крипт. – Індрик, Жовтий Ір.; Й. Н., Ив. Н.; 1844, м. Таращa, тепер Київ. обл. – 31.VII(12.VIII) 1890, Київ] – укр. мовознавець, фольклорист, етнограф, історик, журналіст. Навч. на істор.-філол. ф-ті Київ. ун-ту. Працював у Київ. центр. архіві, Археогр. комісії, Київ. стат. к-ті. Автор праці «Ще про дитячі слова» (1862), «Нарис історії селянського стану Південно-Західної Росії в XV–XVIII ст.» (1876). Уклав «Довідковий словник юридичних термінів давньої актової мови Південно-Західної Росії» (1871–72); у ньому подано 465 статей до слів з юрид. побуту на укр. землях, що перебували під владою Вел. князівства Литовського та Польщі в 15–17 ст. Це перший термінол. словник укр. мови того часу. Н. зібрав бл. 5 000 записів укр. нар. пісень, опубл. у «Трудах Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русском крае» П. Чубинського (т. 5, 1872).

Літ.: Каманин И. Памяти Ивана Петровича Новицкого. «Киев. старина», 1890, № 8, 9; Сумцов М. Малюнки з життя укр. нар. слова. Х., 1910; Булахов М. Г. Новицкий Иван Петрович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 1. Минск, 1976. *А. М. Поповський.*

НОМЕНКЛАТУ́РА (лат. nomenclatura – перелік, список імен) – сукупність *назв* (номенів) конкр. об'єктів певної галузі науки, техніки, мистецтва тощо (на відміну від *термінів*, що позначають певні абстраговані поняття галузей науки). Н. становлять іменники та субстантивні словосполучення. Н. передає як систему назв об'єктів онтол. інвентарю певної науки, так і сукупність назв одиничних об'єктів (напр., у геогр. номенклатурі Чорне море, Шацькі озера, ріка Десна і т. п.), видові назви (напр., у бот. лексиці назви дерев: береза, дуб, смерека, ялиця тощо). У мовознавстві до Н. належать, зокрема, назви мов, говорів, літер, розділових і діакрит. знаків. Як термін Н. вживається у франц. мові з 16 ст., в англійській – з 18 ст.

Поширився в науці у зв'язку з класифікацією рослин швед. ботаніком К. Ліннеєм. У деяких мовах (зокрема італійській) витісняє поняття «термінологія».

В укр. лексикографії розрізняються поняття «номенклатура» і «термінологія», починаючи з праць І. Верхратського (див. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної, в. 1–6. Л., 1864–79; Матеріали до української термінології та номенклатури, т. 1–20. К., 1923–32).

Літ.: Родзевич Н. С. Поняття термін, термінологія і номенклатура в працях рад. і зарубіж. учених. В кн.: Лексикогр. бюлетень, в. 9. К., 1963; Хаютин А. Д. Термин, терминология, номенклатура. Самарканд, 1971; Суперанская А. В. Терминология и номенклатура. В кн.: Проблематика определений терминов в словарях разных типов. Ленинград, 1976. *Т. І. Панько*.

НО́МИС М. [справж. – Симонов Матвій Терентійович, ін. псевд. – Білокопитенко Василь; 17(29).XI 1823, с. Заріг, тепер Оржицького р-ну Полтав. обл. – 26.XII 1900 (8.I 1901), м. Лубни, тепер Полтав. обл.] – укр. етнограф, фольклорист, письменник, філолог і педагог. Закін. 1848 Київ. ун-т. Учителював у Ніжинській, згодом – у Немирівській гімназії. З 1855 – чиновник у Петербурзі, де брав активну участь у роботі місц. громади, мав дружні взаємини з Т. Шевченком, В. Білозерським, П. Кулішем, Д. Каменецьким, подружжям Марковичів. Був одним з керівників видавництва П. Куліша, сприяв виданню укр. книг та часопису «Основа». Пізніше працював у Катеринославі, Житомирі. З 1873 – директор гімназії у Лубнах, з 1877 – голова земства, мировий суддя. Друкуватися почав 1858. Найвизначніша праця – пареміологічний зб. «Українські приказки, прислів'я і таке інше: Збірники О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номис» (1864), де подав 14 183 приказки та прислів'я і 505 загадок (на основі своїх мат-лів, а також О. Марковича, братів Лазаревських, В. і М. Білозерських, П. Куліша, С. Руданського, К. Шейковського та ін. Зняті цензурою 223 приказки і прислів'я та 31 загадку опубл. 1909 М. Возняк). Повний збірник перевидано 1985 у США і 1993 у Києві. У статтях «Дещо про українські писання і про словозбір К. Шейковського» (1862), «Замітка про збірослів К. Шейковського (лист до редактора тижневика „Черниговский листок")» (1862) Н. подає доклад. аналіз праці К. Шейковського «Опыт южнорусского словаря» (т. 1, А–Б. К., 1862). Автор оповідань «Дід Мина і баба Манька» (1860), «Тітка Настя» (1861) та ін., що увійшли у кн. «Оповідання М. Т. Симонова (Номиса)» (1900).

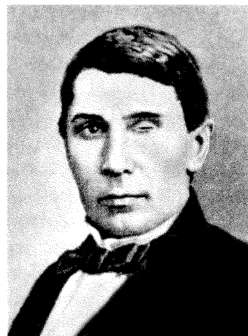

М. Номис.

Літ.: Возняк М. До історії видання Номисової збірки. ЗНТШ, 1909, т. 88; Булахов М. Г. Номис М. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 3. Минск, 1978; Фолькл. збірник Матвія Номиса. Саут-Бавунд-Брук (США), 1985. *Й. О. Дзендзелівський.*

НОМІНАЛІЗА́ЦІЯ (англ. nominalization, від лат. nomina – назви, імена) – особливий різновид трансформації, коли вихідні одиниці реченнєвої або суміжної з нею предикат. природи стають морфологізованим чи функц. (синтаксичним) іменником. Термін увели творці трансформац. (генеративної) граматики на поч. 2-ї пол. 20 ст.

Н. пов'язана з препозитивним значенням, тобто тим, що стосується семантики речення. З іншого боку, вона є формами різноступеневої *субстантивації.* Н. притаманні відповідні форм. і семант.-функц. ознаки. З форм. погляду Н. речення поділяють на два типи – Н. повну і Н. неповну, їхня відмінність ґрунтується на ступенях субстантивації. Повна Н. становить завершений (морфологізований) тип субстантивації, внаслідок якої утворюється абстр. (віддієслівний і відприкметниковий) іменник. У вихід. реченнях дієсл. і прикм. стоять у позиції присудка (або співвідносного з присудком гол. члена односклад. речення), а в похід. конструкціях віддієсл. і відприкм. іменники функціонують у типових ім. позиціях, найчастіше в позиції підмета: Хлопець читав книжку > Читання було його улюбленим заняттям; Дівчинка смілива > Сміливість дівчинки захоплювала всіх. Неповна Н. відрізняється від повної незавершеним ступенем субстантивації. Вихідне речення, переміщуючись у типову для ім. позицію, не перетворюється на морфол. іменник (або іменникове словосполучення), а тільки у функц. (синтаксичному) плані тотожне йому. Пор. вихідне і трансформоване у функц. (неморфологізований) ім. речення: Наші спортсмени будуть переможцями олімпіади > Те, що наші спортсмени будуть переможцями олімпіади, у мене не викликає сумніву.

Деякі лінгвісти виділяють три значеннєві різновиди Н.: 1) Н.-процес, який у похід. реченні поєднується з предикатом, що стосується способу перебігу дії, її часу й місця: Діти гралися на подвір'ї > Гра дітей тривала зо дві години; 2) Н.-факт, що вказує на самий факт здійснення або нездійснення якоїсь події і в похід. реченні сполучається з предикатом оцінного значення: Учитель написав повість > Написання повісті було несподіваним; 3) Н.-пропозиція, яка є еквівалентом висловлення (судження) і в похід. реченні поєднується з предикатом модал. значення, що з різних боків оцінює зміст номіналізованого у синтакс. плані висловлення: Ми виконали завдання > Те, що ми виконали завдання, неймовірно.

Літ.: Адамец П. О семант.-синтакс. функциях девербативных и деадъективных существительных. «Филол. науки», 1973, № 4; Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Лог.-семант. проблемы. М., 1976; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988. *І. Р. Вихованець.*

НОМІНАТИ́ВНЕ РЕ́ЧЕННЯ – *односкладне речення*, в якому гол. член виражений ім. у формі наз. в. Заг. семантику Н. р. інтерпретують як

існування, наявність предмета або предметно представленого явища, дії, стану, напр.: «Відступ. Зустріч. Розмова. Ніч, заграви пожеж» (О. Довженко). Іменник, що становить структурну схему Н. р., залежно від комунікат. потреб може поширюватися залеж. компонентами з атрибутив. значенням. Залежні компоненти з об'єкт. і обставинним значеннями в цьому разі неможливі у зв'язку з особливостями категоріальної предметної семантики лекс. одиниць, уживаних у ролі гол. члена.

Н. р. може функціонувати як розповідне, питальне й окличне або спонукальне *висловлення*, тобто фактично забезпечує весь мінімум комунікат. потреб, необхідних для спілкування. Часова віднесеність Н. р. визначається контекстуально.

Внутр. диференціація Н. р. орієнтована насамперед на співвіднесеність змісту повідомлень з дійсністю у плані модал. оцінок відповід. фактів. На цій підставі виділяють: а) буттєві (екзистенціальні) Н. р., семант.-синтакс. план яких полягає у констатації існування, реальної наявності позначуваних гол. членом предметів або явищ дійсності: «Зима. Холоднеча. Засніжений ліс» (М. Стельмах); б) вказівні, які підкреслюють наявність у певній ситуації відповід. предметів, осіб, явищ; у складі цього різновиду речень звичайними є вказівні частки **ось**, **он**, **от**, **то**: «**Ось** і той шлях» (М. Стельмах); «**І от** Чернігів» (П. Тичина); «**То** кажани. [**То** кажаниний ряд заплутався у сонному волоссі ночі...]» (М. Вінграновський); в) емоц.-оцінні, у яких констатація наявності предмета, особи, явища у відповід. ситуації супроводжується вираженням певної оцінки, емоц. ставлення, що забезпечується використанням спец. модал. маркерів типу **який (яка**, **яке**, **які)**, **такий (така**, **таке**, **такі)**, **що за** й оклич. *інтонації:* «Ох, **яка** ж краса! [Сад увесь убрався в іній]» (П. Тичина); г) Н. р., використовувані як власні назви (журналів, газет, творів худож. л-ри і мист-ва, марок товарів і виробів, організацій тощо): «**Всесвіт**» (журнал), «**Прапороносці**» (роман О. Гончара), «**Динамо**» (футбольна команда); ґ) спонукальні, вживані для передачі команд, наказів, розпоряджень адресатові, від якого вимагається виконання певних дій: «Документи! – [Документи у нас, товаришу, різні, – сказав повстанець]» (О. Довженко). До Н. р. відносять також команди і звернення: **Увага! Привіт! Небезпека!**

Є погляд, згідно з яким Н. р. кваліфікують як звичайне двоскладне речення з нульовою формою буттєвого дієслова-присудка. В такому разі Н. р. нібито входить до парадигми речень зі словесно вираженими формами дієслова: **Зима. – Була зима. – Буде зима. – Була б зима. – Хай буде зима.** Н. р. виступає не тільки як комунікат. одиниця, а і як дієвий стиліст. засіб, властивий худож. і публіцист. мовленню: «Риплять тугі вози. Скрегочуть ешелони, Під брязкіт буферів зчіпляються вночі. **Тривожних коней храп. Людей тяжкі колони. Снарядні ящики. Бляшанки бомб, харчі. Могутнє рухання військового огрому»** (М. Бажан). «**Українська пісня!** Хто не був зачарований нею, хто не згадує її, як своє чисте, прозоре дитинство, свою горду юність, своє бажання бути красивим і ніжним, сильним і хоробрим?» (О. Довженко).

Н. р. відрізняють від конструкції, кваліфікованої як називний уявлення, напр.: «**Ріка Супій**, і що там тої річечки?» (Л. Костенко). «А **Дике Поле**, **Дике Поле!** – по груди коням деревій» (Л. Костенко). Називний уявлення характеризується обов'язковою початковою позицією, виступаючи у функції своєрід. теми, зачину, який відповід. чином коментується у наст. висловленні.

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982. *А. П. Грищенко.*

НОМІНА́ЦІЯ (лат. nominatio – називання, іменування) – 1) творення і надання *назв* (та ін. мов. позначень) пізнаним і вичленуваним фрагментам дійсності, тобто встановлення відношень позначального і позначуваного між певною мов. одиницею і відповід. предметом (явищем, ознакою і т. ін.); 2) результат цього процесу, тобто сама назва; 3) називання як використання вже готових найменувань у процесі мовленнєвих актів. Відповідно до різного розуміння номінат. функції мов. одиниць є ширше і вужче розуміння Н.: а) ширше – взагалі як знакової репрезентації позамов об'єктів, властивої всім типам мов. знаків (реалізація репрезентативної функції мови, за К. Бюлером); б) вужче – тільки як називання об'єктів, тоді як указування на них (функція дейктичних одиниць) або їх вираження (напр., за допомогою вигуків) вважається невласне Н. або взагалі виводиться за її межі. Комплексне вивчення Н. здійснюється в *ономасіології*.

Н. (як процес творення назв) реалізується в мові на основі власних ресурсів і шляхом запозичення з ін. мов. У першому випадку вона здійснюється в процесах *словотворення*, *зміни значення* мов. одиниць і формування *переносного значення* (метонімія, метафора та ін.), *лексикалізації* компонентів слова, словоформ, вільних сполучень слів (**екстра**, **зав** 'завідувач'; **ве́рхи** – присл., **вершки́**, мн. – молочний продукт; «**У Георга**» – назва кафе; **Великдень**, **жалюгідний**, **хтозна**), лексикалізації і *фразеологізації* вільних словосполучень (**білий гриб** 'боровик', **хліб і сіль**), розгортання (утворення і комбінування) синтакс. словосполучень для позначення уточнюваних, конкретизованих понять, номінат.-предикат. позначення подій, ситуацій у формі речення та більших одиниць тексту. За форм. ознаками Н. поділяється на виражену і невиражену, на одно- і кількаслівну (просту і розчленовану); за характером позначуваного об'єкта – на Н. елементів (предметів, ознак та ін.) і Н. подій (ситуацій); за мов. рівнем номінат.

засобів – на лексичну (разом з фразеологічною), словотвірну і синтаксичну (Н. у формі синтакс. словосполучення займає проміжний статус: за об'єктом позначення вона подібна до лекс. і словотвірної Н., а за власне мов. характеристиками належить до синтакс. Н.). Номінат. засобами мови є:

1) *слово* або його окреме лекс. значення (в полісем. слові) – осн. номінат. одиниця. За характером вираження номінат. функції слова поділяються на:

а) власне-номінат. лекс. одиниці, що мають як номінативну, так і сигніфікативну (вираження певного узагальненого поняття) функції, – це іменники-апелятиви (назви предметів та опредметнених у свідомості ознак, дій, ситуацій), прикметники, дієслова, прислівники (крім займенникових), а також числівники та ін. рахункові слова: **п'ять**, **п'ятий**, **уп'ятьох** (на відміну від поперед. класів, які об'єднуються функцією якісної характеристики об'єктів позначення, рахункові слова виконують функцію їх кількісної характеристики). Центр. місце серед номінат. одиниць належить іменнику (та його еквівалентам – субстантивованим словам і лексикалізованим словоформам та синтакс. конструкціям з ін. частин мови) у позиції наз. в. Форми ін. відмінків можуть набувати номінат. функції за умови їх лексикалізації у функції наз. в.: **Покрова** (церк. свято) – з походження форма род. в. ім. ч. р.; «Зелений **байраче** на яр похилився» (з нар. пісні) – форма клич. в.;

б) іменники – *власні назви*, номінат. функція яких полягає в ідентифікації одиничного об'єкта серед класу однорід. об'єктів (з підведенням його під цей клас, але без вираження певного узагальненого поняття про нього);

в) невласне-номінативні лекс. одиниці – займенники й займ. прислівники, які не називають об'єкт, а лише вказують на нього або заступають його назву;

г) несамостійно-номінативні – служб. слова, які виконують номінат. функцію лише разом з повнозначними словами, виражаючи різноманітні відношення між елементами дійсності через вираження семант.-синтакс. відношень між повнозначними словами (прийменники, сполучники), конкретизуючи в певному аспекті елемент дійсності через конкретизацію повнозначного слова (артиклі, окр. розряди часток) і т. ін.;

ґ) неномінативні – вигуки, які лише виражають емоц. та емоц.-вольові реакції на навкол. дійсність, та звуконаслідувальні слова, що імітують звуки дійсності;

2) стійкі лексикалізовані й фразеологізовані словосполучення та синтакс. конструкції, еквівалентні слову;

3) синтакс. *словосполучення* (**високе дерево**, **полоти бур'ян**, **дуже великий**), які позначають предмет, процес, ознаку разом з їх конкретизацією (за ін. трактуванням, вони є складними назвами, що виражають складне поняття);

4) *речення* (**Світає**; **Зима**; **Селяни працюють у полі**) та більші одиниці тексту (у власних назвах речення може виступати в номінат. функції, еквівалентній слову: пісня «**Розпрягайте, хлопці, коні**»).

Слово і стійке словосполучення – це готові й відтворювані номінат. знаки мови, які співвідносяться з позначуваним фрагментом дійсності через опосередкування відповід. узагальненим поняттям. Вільне словосполучення і речення – це номінат. знаки мовлення, які співвідносяться з позначуваним одиничним (не узагальненим) фрагментом дійсності через його відображення в уявленні мовця і в кожному акті мовлення заново створюються (комбінуються) для позначення того чи ін. конкр. об'єкта. Але в межах номінат. знаків мовлення різні одиниці постійно просуваються в напрямі закріплення їх як знаків мови (залежно від складності позначуваного явища і типовості його для носіїв даної мови). Пор. **Світає, Гроза, біла хата, копати картоплю** – на відміну, напр., від **«Світає, край неба палає, соловейко в темнім гаї сонце зустрічає...»** (Т. Шевченко), **біла сакля, копати ріпу;** пор. відсутність виразних меж між апозит. словосполученням як одиницею мовлення (**парасолька-автомат**) і аналогічним складеним словом (**телефон-автомат**).

Існує первинна і вторинна Н. В ост. випадку це надання об'єкту ще однієї назви: з ін. мотивованістю і з певною спец. метою (метонім. або метафорична Н., *перифрази*, *евфемізми* та ін.) або як трансформація поперед. назви об'єкта, напр.: **мінеральна вода** (назва у формі словосполучення) – **мінеральна** (субстантиват), **мінералка**, **мінвода**, **вода**.

Первинна Н. має семант. природу і здійснюється на основі встановлення в свідомості певних відношень між уже зафіксованим у номінат. арсеналі мови фрагментом дійсності й тим, що тільки фіксується. На поверхні мови такий процес виражається як перенесення (повне або часткове) назви вже відомого об'єкта для найменування новопізнаного або новооціненого. Акти первинної Н. можуть оформлятися або відразу як однослівна назва: Він живе (народився) в **Києві** ([є] родом з **Києва**) > **Він** [є] **киянин**, або як неоднослівна назва (результат первинної Н.), яка, в свою чергу, може поступово перетворюватися на однослівну (результат вторинної Н. того самого об'єкта): див. вище різні універби від **мінеральна вода.** Формально (зовні) однотипні зразки словотв. дериватів можуть бути наслідком як первин. (семантичної), так і вторинної Н. Пор., з одного боку: **чорнокорінь**, **сухоцвіт** (назви рослин з відповід. ознаками), **хлібороб**, а з другого – **чорноклен** (стягнення **чорний клен**), **первоцвіт** 'перший цвіт рослин', **виконроб** (від **виконавець робіт**); **десятирічка** (школа з десятирічним строком навчання) і **п'ятирічка** (від **п'ятирічний план**). Вторинна Н. виявляється як скорочення і рідше як розширення (**табурет** – **табуретка**) поперед. назви. Первинна

Н. – як одно-, так і неоднослівна – відбувається переважно через стадію предикат. приписування ознаки її певному носієві. Причому предикат слід розуміти не стільки у вужчому, суто грамат. значенні, скільки як психол. предикат, рему висловлювання з наявністю найелементарнішого психол. суб'єкта (це швидше дейктична, а не власне-номінативна одиниця). Пор., напр., деривати **водовоз**, **черпак**, **водостій**, **липень** і їх гіпотетичні предикат. схеми: Він **возить воду**, Цим **черпають**, Тут (там) **стоїть вода**, Тепер (тоді) **цвітуть липи.** Вторинна Н. як трансформація вже наявної назви об'єкта не прив'язана до однієї синтакс. позиції.

Для різних функц. різновидів мови можуть бути свої характерні моделі Н. Так, дит. мова на найранішому етапі розвитку – це набір безафіксних номінат.-предикат. знаків (слів-речень) на зразок **жижа** 'вогонь; горить; гаряче (предикат); різні об'єкти, що є гарячими і/або горять'. У некодифікованій розм. мові знач. носія ознаки (особи, предмета, явища, часового відрізка) можуть набувати, зокрема: ім. з вихідним знач. тих понять, з якими цей носій перебуває в певних стосунках: А що скаже **медицина**? (запитання до лікаря), Мені до **вухо-горло-носа** (до отоларинголога); прийм.-іменникові конструкції зі значенням обставин місця і часу та неузгоджених означень: Ей, **на мосту**!; **На мосту** замовкли; Зустріч перенесли **на після обіду**; Тут **з чемоданом** проходив, не бачили?; дієслова та дієсл. словосполучення: діал. **боюся**, **нетронь** (назви рослин); **щезни**, **щезби** 'чорт'; **Дірки пробивати** (діркопробивач) не в тебе?; у функції звертання – підрядні речення: Рятуйся, **хто може**!; Здрастуйте, **кого не бачив**!

Номінат. засоби мови найпершими реагують на зміни в житті сусп-ва:

а) у зв'язку з появою нових понять або актуалізацією певних сфер сусп. життя виникають нові номінат. одиниці. Внаслідок такої актуалізації в дію вступають дві протилежно спрямовані тенденції Н.: за Г. Шпербером, Н. як атракція (інтенсив. розвиток номінат. засобів даної сфери) і Н. як експансія (масове використання номінацій даної сфери для позначення понять ін. сфер). Ось, напр., ці тенденції в їх експресив.-метафор. вияві у військ. лексиці рад. часу: з одного боку, **котел**, **мішок**, **кліщі**, **кільце**, **підкова** (назви різного роду оточень противника), з другого боку, господарчий, культурний і навіть сімейний, особистий **фронт**, трудова **армія**, **командири** виробництва, **командні висоти** в економіці;

б) у зв'язку з відходом старих понять або дезактуалізацією певних сфер сусп. життя зникають або переосмислюються наявні одиниці. Так, унаслідок втрачення аграрним сектором свого кол. значення відійшло до пас. словника багато слів, що конкретизували назви робочих тварин: віл – **голубань**, **галій** (за мастю), **ґулий** (безрогий), **козій**, **коцюба** (за виглядом рогів) та ін.;

в) у зв'язку з тим, що наявні мовні засоби недостатньо задовольняють комунікат. та експресив. потреби мов. колективу, певна частина номінат. фонду весь час оновлюється незалежно від змін у світі об'єктів Н. (напр., серед словотв. моделей 20 ст. – бурхливий розвиток абревіації).

Лекс. і словотв. Н. відображає як рух люд. пізнання від більш до менш помітного і відомого, від наявного до нового, тобто етапи пізнання навкол. дійсності, так і етапи практ. освоєння цієї дійсності. Напр., Н. морської флори та фауни, вод. транспорту «сухопутними» іменами: морська **капуста**, морський **заєць**, річковий **трамвай**, водні **лижі**; Н. засобів повітр. транспорту назвами вод. транспорту: повітряний **флот**, летючий **корабель** (з казки). Поняття «більш помітного і відомого» як вихідний пункт пізнання і, відповідно, Н. – це органічна і взаємодоповнювальна єдність двох моментів: як того, що легше і швидше фіксується органами чуттів (біол.-фізіол. аспект), так і того, що потрібніше, важливіше суб'єктові в соціально-прагмат. плані.

Літ.: Dokulil M. Tvoření slov v češtině, d. 1. Praha, 1962; Kuchař J. К общей характеристике номинации. В кн.: Travaux linguistiques de Prague, 3. Praha, 1968; Marchand H. The categories and types of present-day English word-formation. München, 1969; Языковая номинация [кн. 1–2]. М., 1977; Кубрякова Е. С. Части речи в ономасиол. освещении. М., 1978; Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динам. аспектах. К., 1989; Вовк О. Типи і засоби номінації в укр. мові. В кн.: Другий Міжнар. конгрес україністів. Л., 1993.

О. О. Тараненко.

НÓРМА В ДІАЛÉКТАХ (мовна). Визначається за тими ж критеріями, що і літ. норма (див. *Норма мовна*). Норма – необхід. атрибут мови на всіх етапах її розвитку, що встановлюється стихійно. Н. в д. є одночасно власне лінгв. і соціально-істор. категорією. В ост. якості Н. в д. входить до ряду норм та звичаїв, характерних для певної етн. групи у різні періоди її розвитку. Н. в д. не опрацьовують науковці-мовознавці, на відміну від норми літературної, і вона не закріплюється кодифікацією (фіксацією, описом) у відповід. словниках, граматиках, довідниках. Н. в д. не є імперативною, а має диспозит. характер. Осн. різниця між Н. в д. та нормою літературною полягає у ступені соціальної значимості й усвідомленості цих норм для сусп-ва. Для Н. в д., як і будь-якої норми, осн. рисою є прагнення до стабільності, стійкості. Н. в д. має своє ядро і периферію. Вона допускає значну кількість варіантів на різних мов. рівнях, визначаючи при цьому інваріанти як ознаки виділення того чи того говору, відмежування однієї діал. системи від іншої. Носії тієї чи тієї говірки чітко підмічають усе, що виходить за межі характерних ознак їхньої говірки, тобто є ненормативним з погляду носіїв цієї говірки. Н. в д. забезпечує існування певної діал. структури як цілісної одиниці, оскільки дає змогу уникнути мов. хаосу, при тому що мова характеризується надзв. багатст-

вом форм на всіх рівнях, до яких долучаються особливості мовлення кожного мовця.

М. Г. Железняк.

НО́РМА МО́ВНА – сукупність мов. засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок сусп. спілкування у певний період розвитку *мови і суспільства*. Н. м. – гол. категорія *культури мови*, а також важливе поняття заг. теорії мови. Розрізняють єдино можливі, обов'язкові Н. м., які відбивають характерні ознаки системи мови, і норми *літературної мови*. Нормативними в укр. мові є, напр., чергування [о], [е] з [і] в закритих складах (**ді**л – **до**лу, **пі**ч – **пе**чі), перехід у певних позиціях приголосних **г**, **к**, **х** у **ж**, **ч**, **ш** та [з'], [ц'], [с'] (но**г**а – ні**ж**ка – но**з**і, ру**к**а – ру**ч**ка – ру**ц**і, ву**х**о – ву**ш**ко – у ву**с**і), твердість губних **б**, **п**, **в**, **м**, **ф**, що не мають м'яких відповідників, а також твердість шиплячих **ж**, **ч**, **ш**, які можуть бути у відповід. позиціях напівм'якими, пор. **жи**то – **жі**нка, **чи**стий – **чі**льний, **ши**ти – **ші**сть.

У системі понять нац. мови Н. м. пов'язана з *діалектами* (територіальними й соціальними) та літ. мовою. *Норма в діалектах* мови частково охоплює норму загальнонар., нац. мови. Якщо фонол. система укр. мови характеризується наявністю твердого й м'якого [р] (**р**ада – **р**яска), то в фонол. системі пд.-сх. говорів ця ознака Н. м. реалізується у м'якості [р'], що займає кінцеву позицію або всередині складу (типу [кобза**р'**], [база**р'**], [**р'**амці]), а в пд.-зх. говорах нормою є тверда вимова [р]: [бу**р**ак], [**р**адно] та ін. Тобто наявне в укр. мові протиставлення твердого і напівм'якого **р** у різних діалектах реалізується по-різному, відбиваючи особливості діал. систем. У системі пн. наріччя укр. мови засвідчується закінчення **-у(-ю)** в дав. в. іменників ч. р., яке протиставляється ін. відмінковим закінченням. Норма укр. нац. мови передбачає можливий вибір з двох варіантних закінчень дав. в. **-ові**, **-еві(-єві)** та **-у(-ю)**. Це приклади взаємодії норми і системи укр. мови. Діал. нормі протиставляється літературна. Діалектна засвоюється носіями мови стихійно, в процесі функціонування тер., соціальних діалектів, а літературна вимагає свідомого користування мовою, культивування правильних, зразкових мовних форм.

Н. м. – поняття ширше, ніж літ. норма, але вужче, ніж мовна система. Це категорія історична, змінна, зумовлена змінами в самій системі мови (внутрішньомовні чинники розвитку Н. м.), взаємодією укр. мови з ін. мовами, що виявляється у поширенні інтерферентних явищ на всіх рівнях мов. системи, взаємодією усних і писем. стилів, впливом *книжної мови* і *розмовної мови* на формування Н. м. Процес усталення Н. м. відбиває історію розвитку укр. мови, закономірності її стильової диференціації, тенденції нормалізації й кодифікації літ. мови. Розрізняють норму безваріантну (напр., слово **земля́** вимовляють з наголосом на ост. складі) й варіантну [напр., паралельно вживаються форми **(у) цві́ті** й **(у) цвіту́**].

Поч. період становлення Н. м. супроводжується наявністю значної кількості варіантних форм (див. *Варіантність норми*) – правописних, орфоеп., лекс., грамат., стилістичних. З одного боку, варіантність – ознака неусталеності Н. м., з другого – ознака розбудованої стиліст. системи літ. мови. Варіанти літ. норми є ознакою її динамічності, рухливості, а отже, й джерелом пост. мовних змін, що відображають пошуки адекват. засобів мов. вираження. Визначальна риса Н. м., зокрема літературної, – це стабільність, дотримання усталених, загальноприйнятих правил щодо слововживання, написання, наголошування, грамат. оформлення висловлювання. Правильність, досконалість, зразковість – характеристики, що визначають нормативну літ. мову, високу культуру мови. Порушення літ. норми спричиняються впливом діал. наголошування слів чи діал. вимови (**хожу**, **ходю** зам. літературного **ходжу**); сплутуванням слів, що мають близьке звучання, але відмінну семантику, тобто слів-паронімів на зразок **тактовний** – **тактичний**, **талан** – **талант**; незнанням законів синтакс. сполучуваності слів, коли вживають вислів на зразок **молодший брата** зам. нормативних **молодший від (за) брата**, тощо.

Н. м. зазнає змін, тому серед варіантних норм розрізняють застар. норми або такі варіанти, що відбивають тенденцію до виникнення нових норм. До застарілих належить, зокрема, наголошування **ро́сійський** зам. сучас. **росі́йський**, вимова [**л'е́ктор**] зам. [**ле́ктор**].

Н. м. звичайно співвідноситься з рівнями мов. структури, але не ототожнюється з ними. Розрізняють орфоеп., орфогр., словотв., лекс., фразеол., грамат., стилістичні норми. Існують такі критерії встановлення літ. норми: територіальний, або культурно-історичний – тобто основа, на якій формується літ. мова; загальновизнані зразки і мовна традиція; відповідність системі мови; поширеність відповідного мов. явища тощо. Для писем. мови існує орфогр. норма – система правил, що встановлює передачу звукової мови на письмі (див. *Орфографія*). На основі вищезгаданих та ін. критеріїв, а також на підставі узагальнень свідомої літ.-мовної практики носіїв мови літ. норма фіксується у словниках, граматиках, довідниках, тобто підлягає кодифікації.

Стійкість, однозначність одних норм відрізняється від можливої варіантності, змінності інших. Напр., правила літ. укр. вимови, зокрема, збереження дзвінкості приголосного в кін. слова або складу перед глухим, чітка (без редукції) вимова голосних належать до типу стійких, однозначних норм. Стиліст. норми (як краще, доцільніше побудувати синтакс. конструкцію, якому зворотові надати перевагу) менш категоричні й однозначні. Вони здебільшого залежать від стилю, можливих емоц. та експресив. відтінків вираження думки.

Норми укр. літ. мови формувалися у процесі стильового розгалуження мови. З виникненням

усних стилів масової інформації, зростанням ваги тех. засобів мовного спрямування ґрунтовніше опрацьовується орфоеп. норма літ. мови. Акцентологічні, орфоеп. норми сучас. укр. літ. мови, що засвідчені в словниках (Українська літературна вимова і наголос. К., 1973; Орфоепічний словник. К., 1984), дослідженнях В. Винницького, В. Скляренка, ґрунтуються на вивченні усної літ. практики, а також пам'яток укр. літ. мови. Н. м. як об'єкт лінгв. дослідження привертає увагу мовознавців 20-х рр. 20 ст. (О. Синявський, О. Курило, М. Сулима). Про грамат., лекс. норми укр. мови йдеться в працях «Уваги до сучасної української літературної мови» О. Курило (1920, 1923, 1925), «Нариси з української синтакси (У зв'язку з фразеологією і стилістикою)» С. Смеречинського (1932), «Наша газетна мова» (1928), «Мова сучасного українського письменства» (1930) М. Гладкого; тогочасні правописні норми засвідчені в «Правописному словнику» Л. Голоскевича (1914, 1930, 1952, 1994). Пропаговані в цих виданнях деякі норми застаріли, напр., настанови вживати при пас. дієприкметниках на **-ний**, **-тий** не ор. в. суб'єкта дії, а конструкцію з прийм. **від**, пор.: Птиця вбита стрілою – Птиця вбита від стріли, або рекомендація писати **бінт**, **бінтувати** (сучасне: **бинт**, **бинтувати**).

Складним був процес становлення лекс. норми, особливо формування термінол. лексики з різних наук. галузей. В унормуванні термінол. і номенклатурної лексики відіграли певну роль перекладні спец. словники, не позбавлені різнобою й пуристичних тенденцій. Вирізнявся лексикогр. рівнем «Практичний російсько-український словник» (1926), складений харків. філологами М. Йогансеном, М. Наконечним, К. Німчиновим, Б. Ткаченком. Перекладні словники, а також найбільший в історії укр. мови тлумачний *«Словник української мови»* в 11 томах сприяли кодифікації лекс. норми укр. літ. мови. Норми літ. мови шліфуються, перевіряються на тривалість існування у практиці функц. стилів, у пост. процесі взаємодії усної та писемної мови.

В історії укр. літ. мови відбивається змагання літ. норм, властивих різним мовно-літ. практикам укр. мови, витворення на спільному мовно-культурному ґрунті єдиних літ. норм укр. мови. Усталенню цих норм в укр. мові сприяла наукова і видавнича діяльність І. Огієнка. Програмному гаслом журн. «Рідна мова», що його заснував і редагував протягом 1933–39 І. Огієнко у Варшаві, було твердження: «Для одного народу – одна літературна мова, один правопис». Становленню Н. м. в укр. пресі присвятив ґрунтовні дослідження М. Жовтобрюх. Питання літ. норми висвітлюються у зб. *«Культура слова»*.

Літ.: Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. К., 1976; Коваль А. П. Слово про слово. К., 1986; Жовтобрюх М. А. Укр. літ. мова. К., 1988; Культура укр. мови. К., 1990; Струганець Л. В. Динаміка лекс. норм укр. літ. мови XX ст. Тернопіль, 2002.

С. Я. Єрмоленко.

НОСОВІ́ ГОЛОСНІ́ – *голосні звуки*, утворювані проходженням повітря через носову порожнину. У сх. слов'ян були властиві протоукр. і проторос. говіркам дописемних східнослов'ян. мов кін. 9 – поч. 10 ст. і можуть встановлюватися на підставі запозичень із цих говірок у неслов'ян. мови (угор., рум., ерзя-мордовську). Як свідчать такі запозичення, говірки-предки укр. і рос. мов мали в цей час два носові голосні – ***ų** (у носове з праслов'ян. **о** носового) і ***'ą** (**а** носове з пом'якшенням поперед. приголосного або після **j** – з праслов'ян. **ę** носового); пор. угор. Munkács (<*Mųkačevo) «Мукачеве»; угор. Dumbrava, рум. Dumbravă (<*Dųbrava), «букв. Діброва (<Дубрава) (місцевість у Закарпатті)», ерзя-морд. чансть (<*s(ъ)čąstьje) «щастя». Неносові голосні **у**, **'а(я)**, **(j)а** (пом'якшений приголосний) **а** (орф. **я**), що виникли з ***ų**, ***ą** пізніше у писемний період давньорус. мови і властиві сучасним укр. та рос. мовам, утворилися внаслідок утрати голосними ***ų**, ***ą** носової артикуляції (див. *Деназалізація*). Очевидно, той самий процес відбувся і в білорус. мові, проте поки що не виявлено фактів, які б його відбивали. У давній кирилиці Н. г. позначалися відповід. літерами (див. *Юси*).

Літ.: Tkaczenko O. Dawne pożyczki i zjawiska gwarowe jako żrodło do historii nosówek wschodniosłowiańskich. В кн.: Munera linguistica Ładislao Kuraszkiewicz dedicata. Poznań, 1992.

О. Б. Ткаченко.

НУЛЬ ЗВУ́КА – див. у ст. *Історичні чергування.*

НУЛЬОВА́ МОРФЕ́МА – див. *Морфема нульова.*

НУМЕРАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. numeralis – числовий, від numerus – число) – вид *конверсії*, суть якої полягає у переході деяких *прислівників* та *іменників* у *числівники*. Цей перехід зумовлений тим, що в сучас. укр. мові немає спец. групи числ. зі значенням неознач. кількості. Для вираження цього кількісного знач. вживають слова ін. лекс.-грамат. класів. Це присл. **мало**, **немало**, **чимало**, **багато**, **небагато** та ім. **безліч**, **тьма**, **сила**, **хмара**, **океан**, **купа** тощо. Функцію числівників прислівники виконують, сполучаючись зі субстантивами в род. в., пор.: **багато** працювати і **багато** праці; **мало** співати і **мало** пісень. В ім. **сила, хмара, океан, купа** та ін. значення незліченно великої кількості набуває ще й експресив. забарвлення: **море (сила, хмара)** народу; **море (океан)** сліз (крові); **сила (купа)** грошей. Ці кількісно-іменникові слова часто входять до складу сталих словосполучень і вживаються в розмовній мові та мові художньої літератури.

К. Г. Городенська.

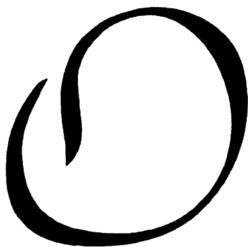

О – дев'ятнадцята літера *українського алфавіту.* Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. і лат. графічній основах. Назва літери [**о**] вживається як іменник с. р.: велике **О**, мале **о**. За формою накреслення це дещо видозмінена кирилична літера **о** («он»), що походить від греко-візант. уставної літери **о** («омікрон»). У давньорус. і староукр. писемностях паралельно з **о** вживалася (переважно на поч. слова) для позначення цього ж звука також кирилична літера **ѡ** («от»), яка відповідала греко-візант. **ω** («омега»). Обидві літери у зв'язку з наявністю різних писемних шкіл і типів письма (устав, півустав, скоропис) вживалися у кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. **О** мало числове значення у давньорус. та староукр. писемностях «сімдесят» (**ѡ** – «вісімсот»). У сучас. укр. мові цією літерою позначають лабіалізований голосний звук заднього ряду середнього підняття (вогонь, озеро). Ненаголошений голосний **о** в позиції перед складом з наголошеним **у** вимовляється близько до **у** [зоузýля, коужýх]. **О** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «дев'ятнадцятий». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 7-о і т. д.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *О*
Давньоєгипетська	[illegible]
Сінайська	[illegible]
Фінікійська	[illegible]
Давньогрецька	[illegible]
Візантійська	[illegible]
Латинська	[illegible]
Романська	O o *O o*
Готична	[illegible]
Кирилиця	O O ѡ *ω*
Глаголиця	[illegible]
Українська	O o *O o*

Г. П. Півторак.

ОБ'ЄКТ (від лат. objectum – предмет) – 1. Форм. категорія *синтаксису*; те саме, що *додаток.* 2. Семант. категорія синтаксису, що стосується назв предметів або істот, на які спрямовано дію, процес або стан, звичайно виражені дієсловом. Із семант.-синтакс. боку входить до семант. структури речення як необхід. компонент, що вказує у системі мови на правобічну *валентність* предиката. З функцією О. пов'язані терміни «об'єктне значення», «об'єктна функція», «об'єктне відношення», «об'єктна валентність». У вітчизн. граматю традиції поняттям О. охоплюють ряд семант. категорій типу власне О., адресата, знаряддя, засобу тощо: «О Боже мій, які побачила я **очі**!» (Л. Костенко); «Зніми **мені** легенькою **рукою Сніжинку** із брови» (Д. Павличко).

О. протиставляється семант. категорії *суб'єкта.*

І. Р. Вихованець.

ОБІРВАНЕ РЕЧЕННЯ – див. *Незакінчене речення.*

ОБЛАК (Oblak) Ватрослав (15.V 1864, м. Целє, тепер Словенія – 15.IV 1896, там же) – словен. славіст. Закін. 1890 Віден. ун-т. З 1893 – доцент слов'ян. філології Грацького ун-ту (Австрія). Автор праць з діалектології, історії словенської та ін. південнослов'ян. мов: «До історії відмінювання імен у словенській мові» (1888), «Церковнослов'янський переклад „Апокаліпсиса"» (1890), «Македонські студії» (1896) та ін. У праці «Півголосні та їхня доля в південнослов'янських мовах» О. подав ориг. трактування укр. **і** < **о** та **о** < **ъ**. Опубл. рецензії на «Нарис літературної історії малоруського наріччя в XVII ст.» П. Житецького та «Граматику рускої языка для школъ середныхъ» О. Огоновського (обидві – 1889).

Літ.: Ляпунов Б. М. Д-р Ватрослав Облак. «Известия Отделения рус. языка и словесности имп. АН», 1896, т. 1, кн. 4.

Й. О. Дзендзелівський.

ÓБРАЗНІСТЬ – 1. Мовна реалізація чуттєвого уявлення або асоціації, що лягла в основу найменування певного елемента дійсності й з різним ступенем виразності виступає як *внутрішня форма слова.* О. коливається від цілком однознач. випадків звуконаслідувальної, семант., словотв. *мотивованості* знака (**кря** 'крик птаха родини воронових'; **крякати**: 'видавати такий крик' і перен. 'накликати нещастя') до неоднознач. і невиразних виявів *символізму звукового* з різноманіт. проміжними випадками між цими явищами (напр., **бамбула**, **чикрижити**, **макуха** 'про мляву, нерішучу людину'). Існують і вужчі інтерпретації О., згідно з якими під образними словами розуміються тільки звукосимволічні одиниці (ідеофони) або одиниці, внутр. форма яких здатна виразити емоц. ставлення мовця та його експресивну характеристику об'єкта (напр., **молокосос**, але не **мухомор**).

2. У лінгвостилістиці – наявність у мовної одиниці слововживань або вже сформованого *переносного значення* з яскравим, «живим» виражально-зображальним ефектом, побудованим на метафоричних (**золоте** волосся), рідше метонімічних (**сивина** – про старість) та ін. асоціаціях. У цьому значенні вживається також термін «фігуральність». О. є однією з визначальних ознак *тропів*. Часто під образними словами розуміються тропи в цілому.

О. у лексикографії – індивід.-авторські, не усталені в загальнонар. мові слововживання метафор., метонім. та ін. характеру з яскравим виражально-зображальним ефектом (на відміну від уже закріплених у мові перен. значень). Див., напр., у СУМ при словах **буря**, **бур'ян** та ін. («...Плекайте мову. Пильно й ненастанно Політь бур'ян». – М. Рильський). Образні слововживання позначаються відповід. ремаркою, знаком *астериск* та ін. *О. О. Тараненко.*

ОБСТА́ВИНА – другоряд. *член речення*, який характеризує дію, процес, стан, ознаку або вказує на умови, за яких відбуваються подія чи явище. Термін запроваджено в 30-х рр. 20 ст. у підручниках укр. мови для серед. школи. На противагу *додатку* й *означенню* О. виділяють передусім за значеннєвими показниками. До специф. форм. ознак О. належать форм.-синтакс. автономність її у структурі *простого речення* і тісно пов'язана з нею грамат. спрямованість обставинних компонентів до синтакс. та морфол. *адвербіалізації*.

Серед другоряд. членів О. виділяється найбільш розгалуженою сукупністю значень і тісними взаємозв'язками зі структурою складного речення. Вона має такі диференційні семант. і форм. ознаки: а) виступає другоряд. членом речення; б) передає обставинні відношення; в) виражається прислівниками, дієприслівниками, відмінковими і прийменниково-відмінковими формами іменників, інфінітивом; г) може підпорядковуватися дієслову, прикметникові й предикат. прислівникові (словам категорії стану), а також предикат. центрові (підметово-присудковій основі двоскладного речення або гол. членові односкладних речень із залежними від нього прислівними другоряд. членами); ґ) поєднується з опор. словом або предикат. центром речення підряд. зв'язком, способом (формою) підряд. зв'язку – приляганням; д) виступає у різних позиціях, частіше – на поч. речення і в постпозиції; е) при *актуальному членуванні речення* виявляє позиц. незакріпленість (може входити як до складу *теми*, так і до складу *реми* або виражати ці позиції самостійно).

В основу поділу О. на різновиди покладено семант. критерій, за яким виділяють: а) О. способу дії: «Звідкись **гойдливо** налітали білі метелики і **якось боком-боком** летіли вгору» (В. Винниченко); б) О. міри і ступеня: «Олександр стояв у натовпі на панелі і **до нестями** кричав „ура"» (П. Панч); в) О. місця: «Зорі тихо тремтять **угорі**» (М. Коцюбинський); «Аж ось **на шпилі**, **На** гострому сірому **камені** блиснуло щось, наче пломінь» (Леся Українка); «Зінь, як сонний, помалу йде **в хату**» (В. Винниченко); г) О. часу: «**В день такий** на землі розцвітає весна і тремтить од солодкої муки» (В. Сосюра); «В таких роздумах Дорош просидів **годину**, а може, й **дві**» (Гр. Тютюнник); ґ) О. причини: «Невдовзі Гнатова дружина перестáвилась **через** тяжку **недугу**...» (М. Стельмах); д) О. мети: «До мене ніч прийшла **купати** зорі в моїх очах» (В. Лучук); е) О. умови: «**На випадок загибелі** сержанта приймаю командування» (О. Довженко); є) О. з допустовим значенням: «**Наперекір усьому** існує ж таки спадкоємність людяного в людині» (О. Гончар).

Перелічені осн. різновиди О. можна об'єднати у дві групи: 1) власне-обставинну, з якою пов'язані значення часу, причини, мети, умови й под.; 2) обставинно-означальну, побудовану за прикм. моделлю (характеризується атрибут. значенням). Першій (основній) групі притаманні такі форм.-грамат. особливості, як детермінант. (не прислівний) підряд. зв'язок із предикат. основою *простого речення* і домінування у детермінант. позиції прийм.-відмінк. форм, напр.: «**У суботу** в молодої Та великий збір» (Леся Українка); «**Перед від'їздом** ще раз навідалась до дядька Ягора і знов не застала» (О. Гончар); «**Опісля того** й Морозиха зібралася в дорогу» (Б. Харчук); «**Все те** в ньому **з колиски**» (Ю. Мушкетик); «**Од світла** квітів сяє Її чоло труджене» (Д. Павличко). Для другої групи характерний прислівний підряд. зв'язок, переважна залежність від дієсл. присудка або співвідносного з ним гол. члена односклад. речень і широке використання відприкм. морфологізованих прислівників, напр.: «Гей, **рясно** всипте цвітом шлях, У дзвони задзвоніте!» (П. Тичина); «**Голосно** луна Своїм биттям те серце і донині» (М. Рильський); «І знову **тихо** погашу ялинку...» (Л. Костенко).

Літ.: Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самост. распространители предложения. «Вопросы языкознания», 1964, № 6; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. Ленинград, 1978; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Укр. грамматика. К., 1986; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови. Синтаксис. К., 1993; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови. Синтаксис. Д., 2001. *І. Р. Вихованець.*

ОБЧИ́СЛЮВАЛЬНА ЛІНГВІ́СТИКА – див. *Математична лінгвістика.*

ОВСЯ́НИКО-КУЛИКО́ВСЬКИЙ Дмитро Миколайович [23.І(4.ІІ) 1853, м. Каховка, тепер Херсон. обл. – 9.Х 1920, Одеса] – укр. мовознавець і літературознавець, історик культури, почес. чл. Петерб. АН з 1907. Закін. 1876 Новорос. ун-т (Одеса). Був професором Харків., Новорос. і Казан. ун-тів. Послідовник О. Потебні, належав до психол. напрямку у мовознавстві (праця «Про значення наукового мо-

вознавства для психології думки», 1901). Обстоював принцип навчання дітей у нар. школах рідною мовою, право кожного народу на вільний розвиток («Психологія національності», 1922). О.-К. належать також праці «Мова та мистецтво» (1896), «Синтаксичні спостереження» (1899), «Синтаксис російської мови» (1919) та ін.

Автор наук. розвідок про Т. Шевченка, М. Драгоманова, О. Потебню, ряду «Граматик», методик вивчення синтаксису у військових навч. закладах. Написав посібник «Теорія поезії і прози. Теорія словесності» (1917), до якого додав термінол. словник.

Літ.: Виноградов В. В. История русских лингвистических учений. М., 1978; Шумило М. Силуети. К., 1990.

О. Р. Мазуркевич.

ОГІЄНКО Іван Іванович [2(14).I 1882, м. Брусилів, тепер смт Коростишівського р-ну Житом. обл. – 29.III 1972, м. Вінніпег, Канада] – укр. мовознавець, історик церкви, держ., церк. і культур.-осв. діяч. Закін. 1909 істор.-філол. ф-т

І. І. Огієнко.

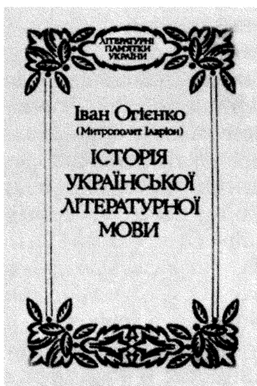

І. І. Огієнко. Історія української літературної мови. Київ, 1995.

Київ. ун-ту. З 1915 – приват-доцент цього ун-ту, з 1917 – професор, з 1918 – екстраординарний професор. Протягом 1918–20 – ординарний професор і ректор Укр. ун-ту в Кам'янці-Подільському. Був міністром освіти (1918) та міністром віросповідань (1919–21) в уряді УНР. Після падіння УНР жив у Польщі, протягом 1926–32 працював професором Варшав. ун-ту; видавав журнали *«Рідна мова»* (1933–39), «Наша культура» (1935–37). У 1940 рукоположений у сан архієпископа Холмського і Підляського Укр. автокеф. правосл. церкви під іменем Іларіон, з 1943 – найвищий ієрарх цієї церкви – митрополит (1963 отримав титул блаженнішого). З 1947 жив у Канаді, де продовжив церковну, а також наук. і видавничу діяльність як редактор і видавець журналів «Слово істини» (1947–51), «Наша культура» (1951–53), «Віра й культура» (1953–67). У колі наук. інтересів О.-мовознавця були проблеми кирилич. палеографії, історії старослов'ян. та укр. мов, будови, стилістики та культури укр. мови, питання укр. правопису. Осн. праці – «Українська культура» (1918, 1991, 1992, 2002), «Український стилістичний словник» (1924), «Історія українського друкарства» (1925, 1994), «Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність» (1926), «Нариси з історії української мови. Система українського правопису» (1927), «Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків» (1929), «Крехівський Апостол» (1930), «Історія української літературної мови» (1950, 1995, 2001), «Граматичні основи української літературної мови» (1951), «Український літературний наголос» (1952), «Наша літературна мова. Як говорити й писати по-літературному» (1954), «Етимологічно-семантичний словник української мови» (т. 1–4, 1979–95).

Літ.: Заїкін В. Професор Іван Огієнко як церк. та громад. діяч і як учений. Варшава, 1925; Ляхоцький В. Тільки книжка принесе волю укр. народові. К., 2000; Тимошик М. Лишусь навіки з чужиною. К.–Вінніпег, 2000. *В. Б. Задорожний.*

ОГЛУ́ШЕННЯ ПРИ́ГОЛОСНИХ – фонет. явище, коли дзвінкий приголосний вимовляється як глухий, тобто відбувається нейтралізація глухих і дзвінких приголосних (пор. *Одзвінчення приголосних*). Староукр. пам'ятки відбивають це явище, починаючи з 14 ст. (росказати, росправи, прутко, свѣтки). Втрата дзвінкості як однієї з диференц. ознак укр. фонет. системи є наслідком накладання *артикуляції* у групах приголосних. О. п. – це втрата голосності у гомоорганних приголосних, які утворюють пари за ознакою дзвінкості/глухості: **д–т**, **з–с**, **б–п**, **ж–ш**, **г–х(к)**, **д͡з–ц**, **д͡ж–ч**. При О. п. розрізняють два види змін: а) модифікацію (видозміну) звуків у *мовному потоці* й б) чергування *фонем*. Модифікація пов'язана з частковими змінами фонем, коли звук не змінює своєї належності до певної фонеми, але набуває ін. відтінку (чергування *алофонів*). О. п. при цьому може мати як комбінаторний (**перемогти[хт]**, **підшити[тш]**), так і позиц. характер (**без тебе[ст]**, **під коморою [тк]**). Якщо О. п. відбувається внаслідок впливу на дзвінкий приголосний наст. глухого – це називається регресивною *асиміляцією.* Варіативною формою є вимова з неповним оглушенням звука [**г**] у кінці слова або в позиції між голосними: борг [**борг̭**], чого [**чог̭о**].

Чергування звуків відбувається внаслідок асиміляції приголосних за місцем і способом творення: **принісши [шш]**, **зжитися [жж]**, **безшумно [шш]**. О. п. закономірне в усній мові. Укр. орфографія фіксує його в написанні ряду слів (**ліщина**, **піщаний**, **дощаний**, **натхненний**) та префікса **з-** (**спалахнути**, **схил**). О. п. є нормативним у словах **ні́гті**, **кі́гті**, **ле́гко**, **во́гко**, **дігтя́р** і в їхніх похідних, а також у префіксі (й прийменнику) **з** перед глухими приголосними: **зсув** [с:у́ў], **зчеп** [шчеп]. Паралельні форми (тобто з О. п. і без нього) є нормативними для префіксів **роз-** і **без-**: **розквіт** [ро́зкв'іт], [ро́скв'іт]. Не характерне оглушення для звукосполучень з трьох і чотирьох приголосних (**відстрілювати**, **розстріл**, **підставка**). Воно може залежати від темпу і стилю вимови. Для укр. літ. вимови не є властивим О. п. у кінці слова (**дуб**, **листопад**). У *говорах* укр. мови *південно-західного наріччя* зазнають асиміляції у позиції перед глухими ко-

реневі дзвінкі приголосні (**блиско** – літ. **близько**, **нішка** – літ. **ніжка**). *А. Й. Багмут.*

ОГОНО́ВСЬКИЙ Омелян Михайлович (3.VIII 1833, с. Григорів, тепер Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл. – 28.X 1894, Львів) – укр. літературознавець, мовознавець, етнограф, педагог, громад. діяч, чл.-кор. Польс. АН у Кракові з 1881, засновник і д. чл. НТШ у Львові з 1873. Закін. 1857 Львів. духовну семінарію. Паралельно слухав лекції на філос. ф-ті Львів. ун-ту. В 1858–67 працював учителем укр. і класичних мов у гімназіях Львова; з 1870 – професор Львів. ун-ту. О. – співзасновник т-ва «Просвіта» у Львові, його голова (1877–94). Очолював філол. секцію НТШ з 1893. Автор праць з мовознавства: «Про прийменники в старослов'янській, руській і польській мовах» (1877), «Спостереження над мовою старопольської Біблії в Софії» (1879, польс. мовою), «Студії в галузі руської мови» (1880, нім. мовою), «Про найважливіші особливості руської мови» (1883, польс. мовою), «Граматика руского языка для школъ середныхъ» (1889). Написав ряд рецензій на мовозн. праці Ф. Міклошича і П. Житецького. Уклав кілька шкільних підручників з лат. і старорус. мов.

О. М. Огоновський.

Літ.: Кокорудз І. Житє і діяльність О. Огоновського. ЗНТШ (Л.), 1895, т. 5; Лев В. Омелян Огоновський як мовознавець. «Слово» (Л.), 1937, т. 1, кн. 2. *М. Т. Демський*.

ОДА́РЧЕНКО Петро Васильович [псевд. П. В., П. Василенко, П. О., П. Оксаненко, П. Римаренко та ін.; 7(20).VIII 1903, с. Римарівка, тепер Гадяцького р-ну Полт. обл.] – укр. літературознавець, фольклорист, мовознавець, публіцист, біограф у США, д. чл. НТШ у США та УВАН. Закін. 1926 Ніжин. ІНО, аспірантуру при цьому ін-ті. В 1928–29 викладав тут укр. л-ру. Заарештований 1.X 1929 у «справі СВУ», відбував заслання у Казахстані: в Алма-Аті (1930–33), після нового арешту – в Уральську (1934–37). З 1938 жив у Курську (РРФСР), де працював у б-ках і вищих навч. закладах. 1944 виїхав за кордон: жив в Австрії, Німеччині, з 1950 – у США. Працював у Б-ці Конгресу США (1952–54), впродовж 1955–73 був перекладачем і редактором на радіостанції «Голос Америки». Автор літературозн. праць про творчість Т. Шевченка (частина їх увійшла до кн. «Тарас Шевченко і українська література». К., 1994), Лесі Українки (частина ввійшла до кн. «Леся Українка». К., 1994; надрукував деякі її неопубл. твори; редактор кн. О. П. Косач-Кривинюк «Леся Українка. Хронологія життя і творчості», 1970), Олени Пчілки, М. Старицького, М. Драгоманова, Панаса Мирного та ін. Написав спогади про Олену Пчілку, М. Зерова, Т. Осьмачку, Є. Маланюка, нариси про П. Ковалева, В. Кубійовича та ін. (зокрема, в кн. «Видатні українські діячі». К., 1999). Починаючи з 1946 регулярно друкував у пресі статті, замітки, вів полеміку з питань сучас. укр. мови (частина цих праць увійшла до зб. «Українська мова в Америці», виданого в Торонто 1990, та до кн. «Про культуру української мови», що вийшла в Києві 1997), її нормат. засад, культури й чистоти (як на сторінках укр. період. видань США й Канади, так і в Україні), правопису. Виступав проти засмічення її русизмами, полонізмами, англіцизмами і водночас проти необґрунтованого, на його думку, пуризму (обстоював, зокрема, форми «народ», а не «нарід», «христити», а не «хрестити», питомість для укр. мови імен по батькові). Досліджував мову укр. фольклору (у зб. М. Номиса та ін.). Опубл. рец. на мовозн. праці О. Панейка, Ю. Шевельова, Яра Славутича, П. Ковалева, В. Чапленка.

Літ.: Петро Одарченко. Портрет вченого і дослідника. К., 1999; Шанько Г. «У змаганнях за долю нації». Життя і літ.-мовознавча наук. діяльність Петра Одарченка. Полтава, 2000. *О. О. Тараненко.*

ОДЗВІ́НЧЕННЯ ПРИ́ГОЛОСНИХ – фонет. явище, при якому глухий приголосний вимовляється як дзвінкий. Один з різновидів *нейтралізації* глухих і дзвінких приголосних (пор. *Оглушення приголосних*). О. п. є результатом впливу на глухий приголосний наст. дзвінкого (регресивна *асиміляція*). Кореляція приголосних за дзвінкістю/глухістю, яка відбувається у *мовленні*, властива тільки шумним приголосним. Дзвінкі й глухі приголосні подібні між собою за артикуляц. ознаками – місцем і способом творення (напр., губні зімкнені вибухові **[б]**, **[п]**; зубні щілинні **[з]**, **[с]** та ін.). Відмінність між ними полягає у наявності/відсутності *голосу* і пов'язана з роботою голосових зв'язок. Глухі шумні приголосні – це чистий *шум*, тоді як у дзвінких приголосних до шуму додається голос (вокальний елемент звука). О. п. є дод. варіант вимови, тобто можлива вимова з О. п. або без нього, що однаково є орфоеп. нормою. В укр. мові глухий **[т]** перед шиплячим дзвінким **[ж]** може одзвінчуватися: **отже [оджи^{е}]**; **[т′]** перед дзвінкими несонорними приголосними вимовляється як **[д′]**: **боротьба́** [бород′ба́], **молотьба́** [молод′ба́]; **[с′]** перед дзвінкими несонорними приголосними вимовляється як **[з′]**, а перед шиплячими приголосними – як **[ш]**: **просьба** [про́з′ба], **ось де** [о́з′де], **о́сь чому** [о́шчому]; **[ч]** одзвінчується як **[дж]**: **лічба** [л′і́джба], **хоч би** [хо́джби] і як **[ц′]**: **у річці** [ур′і́ц′:і]; **[к]** – як дод. варіант вимовляється **[ґ]**: **вокзал** [воґза́л], **як би́** [яґби́]; **[х]** у швидкому темпі мовлення перед дзвінкими несонорними приголосними виступає у своєму варіанті **[г]**, тобто як дзвінкий задньоязиковий щілинний приголосний: **про тих бідних** [про ти́г б′і́дних].

Староукр. пам'ятки засвідчують О. п. внаслідок регресивної асиміляції з 14 ст. (**прозбу**, **з дубро-**

вами, **з бчолами**). В сучас. укр. мові регресивна асиміляція у групах глухий + дзвінкий приголосний має характер загальної фонет. норми (напр., **с'ірни́ґ запали́в хмиз**) і відбувається в усному мовленні досить послідовно. *А. Й. Багмут.*

ОДИНИ́ЦІ МО́ВИ – стійкі мовні елементи, складники мови, те, з чого складається *мова*. Основні, т. з. рівневі О. м. утворюють різні *рівні мовної структури*. Це – *фонеми*, *морфеми*, *лексеми* та *речення*, а також *тексти* (якщо виділити й п'ятий, текстовий, рівень мови). Названі О. м. стосуються інваріантного щабля мовної структури. На варіантному щаблі їм відповідають: 1) *звуки* (звуки як виразники фонем – *алофони*), 2) *морфи* (*аломорфи*), 3) *словоформи* та семеми (лекс.-семантичні варіанти), 4) висловлювання, 5) варіанти текстів. Одиниці інваріант. щабля існують у мові, а варіантного – у мовленні. Але саме на цьому ост. щаблі мова й поєднується з мовленням і при посередництві варіант. одиниць інваріантні одиниці виходять у мовлення, реалізуються в ньому.

Різнорівневі О. м. мають свої функції. Зокрема, фонема як однобічна незнакова одиниця є носієм плану вираження: вона служить для розрізнення знакових одиниць мови (тобто виконує сигніфікативну функцію) і становить їх матерію. Морфема є мінім. носієм семантики, мінім. знаковою одиницею. Лексема теж має свою семантику, гнучкішу й об'ємнішу, і служить для номінації (позначення) або вказівки на предмет (**людина**, **вона**), явище (**радість**, **суспільство**), процес чи стан (**ходити**, **біліти**), ознаку (**ніжний**, **мій**, **весело**), емоційний стан (**ой**, **ох**), також відношення між словами в реченні, що відбивають відношення між явищами об'єктив. дійсності (**і**, **але**, **на**, **під**, **чи**, **же**). Речення виконує комунікат. функцію, тобто служить для спілкування, а текст є закінченим актом спілкування, його наслідком.

Є також одиниці проміжних рівнів – морфонема на морфонол. рівні (напр., морфонема **к** – **ц'** – **ч** у складі аломорфів **рук**-, **руц'**-, **руч**-; **вік**-, **віц'**-, **віч**- тощо), словотв. модель чи словотв. тип на словотв. рівні, фразеологізм на фразеол. рівні. Якщо одиниці осн. рівнів ідуть, так би мовити, суцільним потоком, тобто увесь текст становить безперервний ланцюг фонем і так само (з погляду відповід. рівня) – морфем, слів, речень, то одиниці проміжних рівнів такої безперервності не мають і в тексті виступають як вкраплення. Окремо слід сказати про нелінійні одиниці, менші за мінімальні. Це компоненти, що самостійно не існують, а є складовими мінім. одиниць. Мінім. одиниця плану вираження – фонема – складається з диференц. та інтегральних ознак (Е. Бенвеніст називав їх меризмами, говорячи про меризматичний рівень мови; пор. ознаки твердості, глухості, передньоязичності, проривності тощо фонеми **т**). Мінімальною ж однобічною одиницею плану змісту є семема (морфема – це двобічний знак, який включає і план змісту, і план вираження, тому вона – лише мінім. носій семантики). Її можна розкласти на *семи* (див. *Компонентний аналіз*). Так, семема **дрова** (йдеться тільки про значення, виражене коренем **дров**-) складається з сем «дерево», «розчленування», «паливо».

Різні лінгв. школи виділяють також велику кількість інших О. м., які є або неосновними, тобто не мають свого спец. мовного рівня (пор. одиниці плану вираження: склад, такт, фонет. слово, фраза та ін.), або тими ж основними О. м., лише в ін. термінології (напр., не лексема, а глосема), або явищами, реально відсутніми в мові й лише приписуваними їй у процесі лінгв. аналізу (напр., ономатема – єдність лекс. та грамат. значень, виражена словом чи стійким словосполученням).

Однорівневі О. м. пов'язані між собою парадигмат. і синтагмат. відношеннями (див. *Парадигматика*, *Синтагматика*), а різнорівневі О. м. поєднуються передусім відношеннями композиційними (конститутивними).

Літ.: Единицы разных уровней грамматич. строя языка и их взаимодействие. М., 1969; Чесноков П. В. Осн. единицы языка и мышления. Ростов н/Д., 1976; Русанівський В. М. Структура лекс. і грамат. семантики. К., 1988. *Ю. О. Карпенко.*

ОДИНИ́ЧНІ ІМЕ́ННИКИ, сингулятиви (від лат. singularis – окремий, одиничний) – *іменники*, що називають один предмет, виділений із заг. маси: **капустина, цибулина, цеглина, соломина**. О. і. формують словотв. категорію одиничності, оскільки їхнє лекс. значення одинич. предмета передає відповід. словотв. *суфікс*. На противагу *збірним іменникам* у цих іменників семант. однина відповідає їхній форм.-грамат. однині. Ці види однини виражені різними структур. частинами похід. іменника: семант. однину передає суфікс у функції одиничності, а форм.-граматичну – флексія. О. і. утворюються від *речовинних іменників* за допомогою суфікса **-ин-** і вживаються лише в ж. р.: **морква – морквина, горох – горошина**. Цей суфікс є осн. засобом вираження протиставлення одинич. іменників іменникам збірним. На відміну від збірних іменників О. і. мають форму мн. і вживаються з числівниками: **пшонина – пшонини, п'ять пшонин – кілька пшонин.** Значення одиничності може підсилювати суфікс **-к-,** надаючи іменникові водночас зменш.-пестл. забарвлення: **очеретина – очеретинка, стеблина – стеблинка.** Крім того, він поляризує значення одиничності й збірності, бо збірні іменники на **-ин-(а)** не поєднуються з цим формантом. Зрідка десемантизований демінутив. суфікс **-к-** вказує на одинич. предмет: **шоколад – шоколадка.**

Літ.: Словотвір сучас. укр. літ. мови. К., 1979; Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка укр. мови. К., 1987. *К. Г. Городенська.*

ОДНИНА́ – див. у ст. *Число*.

ОДНОКРА́ТНІ ДІЄСЛОВА́ – *дієслова* док. в. зі знач. одноразовості й переважно миттєвості вияву дії, що належать до кількісних та інтенсивно-кількісних *родів дії*. Утворюються за допомогою: а) суф. **-ну-** – від дієслів недок. в.: **блиснути** (до **блискати** і **блищати**), **кольнути** (до **колоти**), **стрельнути** і **стрільнути** (до **стріляти**),

стукнути (до **стукати**); б) суф. **-ону-** як підсилювального експрес. деривата суф. **-ну-** – від співвідносних, але не всіх дієслів док. в.: **рубонути** (до **рубнути**), **стуконути** і под. Відтінок знач. миттєвості дії наявний перев. в О. д. з конкр.-фіз. семантикою (так, у дієсл. **спекульнути** він відсутній). Підсилювальні О. д. можуть ставати частотнішими за вживаністю порівняно з відповід. вихідними дієсловами, пор. **саднути** і **садонути**. Знач. одноразовості дії може розвиватися до знач. її нетривалого перебігу: **курнути** (до **курити**) «затягнутися димом [тютюну, цигарки] один раз» («Дай разок курнути») і «трохи покурити» («Тепер і курнути можна»). Якщо лекс. значення одноразової й переважно миттєвої дії наявне в дієсловах док. в. з суф. **-ну-** або **-ону-**, не співвідносних (узагалі або тільки за значенням) з відповід. дієсловами недок. в., такі дієслова не можна кваліфікувати як О. д., напр.: **гулькнути, сказонути** «сказати дурницю», **лигнути, свиснути** «ударити».

Пор. *Багатократні дієслова.*

Літ. див. до ст. *Роди дії.* *О. О. Тараненко.*

ОДНОРІ́ДНІ ЧЛЕ́НИ РЕ́ЧЕННЯ – *члени речення*, що перебувають в однакових *синтаксичних відношеннях* з одним із членів речення і поєднуються суряд. зв'язком. Займають у реченні тотожну синтакс. позицію. Інколи О. ч. р. кваліфікуються як сурядні словосполучення. Однорідні підмети або присудки з'єднуються з ін. гол. членом предикат. зв'язком: «**Вода і птах** мовби заспокоювали» (О. Гончар); «День був **ясний, сонячний** та **теплий**» (І. Нечуй-Левицький). Однорідні підмети можуть узгоджуватися з присудком в однині: «І скрізь був **плач** та **стогін**» (М. Коцюбинський). Однорідні другорядні члени (означення, додатки, обставини) поєднуються з головним або ін. другоряд. членом підряд. зв'язком: «Рама переломилась і вхлюпла в **сіре, хмаристе** небо» (В. Дрозд); «Голос її окликався **гнівом, докорою, огидою**» (Панас Мирний); «Осадчий прорубував свіжу траншею, земля під його бульдозером скреготнула **різко, металево**» (О. Гончар).

О. ч. р. характеризуються однаковою синтакс. функцією і найчастіше мають однакове морфол. вираження: «**Біло, бузково, чорнильно** й **блідорожево** цвіли картоплі по городах» (В. Яворівський). Близькі до однорідних члени речення, що відрізняються способом вираження: «Машина **старенька**, зате дешево **дісталась** мені» (В. Дрозд).

О. ч. р., що об'єднуються безспол. зв'язком або єднальними сполучниками, супроводжуються *інтонацією* переліку, при наявності протиставних і розділових сполучників – ін. інтонацією. О. ч. р. становлять відкриті ряди, що допускають продовження, і закриті (з одиничним сполучником): «Привіз бджолиний **мед, паляницю, яблука**» (В. Сухомлинський) – відкритий ряд; «Мельхіорове літо, день **ясний**, а **не мій**» (Л. Костенко) – закритий ряд.

До однорідних не належать повторювані слова (їду-їду), тісні поєднання слів, фразеологізми: «На Хортиці у матері Буду добре жити, У оксамиті ходити, **Меди-вина** пити» (Т. Шевченко); «Вчителі **ні в сих ні в тих** стояли коло порога» (Є. Гуцало). Розрізняють однорідні й неоднорідні означення. Однорідні звичайно характеризують предмет за однією ознакою: «**Сиві, рожеві, блакитні** дими кучеряві Плинуть з високих, мов башти, стрімких димарів» (М. Рильський). Неоднорідні означення характеризують предмет з різних боків; одне з них безпосередньо пов'язується з ім., інше залежить від сполучення ім. з означенням: «Козачі кубла обгорнуло **тихе хліборобське** щастя» (Панас Мирний).

Сполучники передають смислові відношення між однорід. членами. Єднальні сполучники **і(й), та, ні...ні (ані...ані)** вказують на перелік: «Буде ще після цього **простір** лиману, **і вітер** попутний, **і** біла **заметіль** чайок над головою...» (О. Гончар); «**Ні сусіда, ні онука** нічого не обмовили, тільки ще сумніші стали» (Панас Мирний). Протиставні сполучники **а, але, та, проте, зате, однак** виражають протиставлення: «Але ж це палахкотітиме **не** одна **хата, а** весь **куток**, яких-небудь вісімнадцять обійстів» (Є. Гуцало); «**Хотів вискочити** навздогін, але **стримався**» (П. Загребельний). Розділові сполучники **або, чи, то...то, не то...не то, чи то...чи то** вказують на можливість одного з явищ або на чергування їх: «Всі, хто тільки міг, утекли **в поле або у ліс**» (М. Коцюбинський); «Дитина стоїть, пильно дивиться **то на батька, то на матір**» (Панас Мирний). Градаційні сполучники **як... так і, не тільки... а й, не тільки... але й, не лише... а й, не лише... але й, не стільки... скільки, якщо не... то** означають перевагу одного з однорід. членів: «Й годилося б думати **не тільки про роботу, а й про себе**» (Є. Гуцало); «Може, вперше Борис Отава відчув потрібність свого фаху **не лише для** окремих **аматорів** старовини, **а для всіх**» (П. Загребельний). Приєднувальні сполучники **та й, а також, теж** вказують на доповнення, уточнення: «Осталась **вдовою, Та й не молодою**, І з волами, І з возами, Й малою дочкою» (Т. Шевченко).

Між О. ч. р. ставляться коми при безспол. зв'язку, при повторюваних єднальних і розділових сполучниках, при протиставних і градац. сполучниках. Коми розділяють пари О. ч. р., з'єднаних сполучниками. О. ч. р. широко використовуються в описах навкол. середовища, предметів і явищ, при переліку. Конструкції з О. ч. р. є одним з осн. різновидів *ускладненого простого речення.*

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Синтаксис словосполучення і простого речення. К., 1975; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучас. укр. мови. К., 1994. *В. І. Кононенко.*

ОДНОСКЛА́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ – тип *простого речення*, структур.-предикат. основа якого ґрунтується на функціонуванні єдиного поширеного або не поширеного залежними компонентами (другоряд. членами) гол. члена, що виступає засобом вираження предикативності. Гол. член О. р. не співвідносний ні з підметом, ні з присудком, хоч формально може уподібнюватися до одного з гол. членів *двоскладного речення*. На відміну від неповного речення, в якому один з пропущених (словесно не виражених) гол. членів компенсується засобами *контексту*, в О. р. гол. член виступає незалеж. компонентом структур. схеми. Внутрішньотипол. класифікація О. р. визначається взаємодією грамат. і семант. ознак дієслівних, іменникових і прислівникових форм, які визначають типол. природу і синтакс. семантику О. р., а отже, поділ їх на *означено-особові речення*, *неозначено-особові речення*, *узагальнено-особові речення*, *безособові речення*, *інфінітивні речення*, *номінативні речення* й *генітивні речення*.

Структурну основу означ.-особ., неознач.-особ. і узагальн.-особових речень становлять гол. члени (предикати), які виражаються дієслівними особ. формами, причому строго фіксованими для кожного різновиду, а саме: означено-особове речення повідомляє про дію (стан), носієм якої виступає мовець (гол. член виражається дієсл. формою 1-ї ос.) або адресат мовлення (гол. член виражається дієсл. формою 2-ї ос. дійсн. або нак. сп.): Вперше **бачу** цю картину; Коли **повертаєшся** з відпустки? Вчасно **виконуй (виконуйте)** всі завдання. В неозначено-особовому реченні повідомляється про дію (стан), що стосується неознач. діяча (носія) і формально виражається дієсловом 3-ї ос. мн., в якій морфол. числове знач. трансформується у семант.-синтакс. знач. неозначеності: «Яругу **перегороджують** товстою дамбою-греблею. Потім **женуть** пульпу, **створюють** подушку, зайвину вод **скидають** у дренажні канали...» (О. Гончар); На конференції доповіді **читали** різними мовами; Про зміни в розкладі занять **повідомлять** вчасно. В узагальнено-особовому реченні дія (стан), виражена дієсл. формами 2-ї ос. одн. дійсн. і нак. сп. та 3-ї ос. мн. дійсн. сп., стосується діяча (носія) узагальненого значення: На кожний гук **не одгукнешся**; Не **питай** старого, а бувалого. Денотативну основу неознач.-особового речення становить конкр. позамовна ситуація, в якій реалізується відповідна дія (стан) з визначеною часовою віднесеністю: Біля озера (**будували – збудували**, **будують**, **будуватимуть** – **збудують**) санаторій. Що ж до узагальн.-особ. речення, то воно не описує конкр. позамовної ситуації, тому що гол. член, виражений дієсловом 3-ї ос. мн., означає фактично позачасову, узуальну предикат. ознаку, приписувану узагальненому носієві: Перед вживанням цю мікстуру обов'язково **підігрівають**; **Не питають**, чи хутко, **а питають**, чи добре. Безособове речення – це клас односклад. конструкцій, внутрішньо диференційований за синтакс. семантикою і форм. вираженням гол. членів (предикатів), що означають дію або стан безвідносно до діяча або носія стану. Традиційно за основу диференціації обирають морфол. характер гол. члена, що проектується на формування відповідних значеннєвих модифікацій безособ. речення. Розрізняють два підкласи безособ. речень – дієслівні й недієслівні. В дієсл. конструкціях гол. член виражається власне безособовими або ж уживаними в їхньому значенні дієсловами повної особової парадигми, функціонування яких обмежується тільки 3-ю ос. одн. (у випадках мин. ч. – тільки формою с. р.): **Вечоріє** (**Вечоріло**); **Пече** в грудях; «В зіниці **бризнуло** вогнями. Трамваєм жовтим **продзвеніло**, **Блимнуло** синіми очами і в сніжну далеч **відшуміло**» (Ю. Клен).

У складі дієсл. безособових речень виділяють модифікацію структур з гол. членом, вираженим безособ. дієсловом у поєднанні з залеж. інфінітивом: «**Хотілося** щось **сказати** синові радісне» (А. Головко); «Весілля **одкладати** на довгий час зовсім **не годиться**» (І. Нечуй-Левицький).

Структурну основу недієсл. безособових речень становлять: 1) предикат. прислівники, орієнтовані на формування семант.-синтакс. значення стану особи або навкол. середовища: «**Прикро**, геть **нікудишньо стало** на душі...» (О. Гончар); «**Зоряно**, **тихо** в просторі» (О. Гончар); 2) предикат. прислівники і слова з модальним значенням типу **варто**, **необхідно**, **можна**, **потрібно**, **слід**, **доцільно**, поширені залеж. інфінітивом: «Як **весело було** широкими грудьми повітря **краяти**» (М. Рильський); 3) іменники типу **жаль**, **гріх**, **сором**, **досада**, **час**, транспоновані в предикат. синтакс. позицію: «**Жаль стало** батька» (М. Коцюбинський); 4) предикат. форми на **-н(о)**, **-т(о)** віддієприкм. походження: «**Позбирано** всі овочі доспілі і вже заморським **продано** купцям» (Ю. Клен); 5) лексеми з квантитатив. значенням: Цього року грибів **багато**. У структурі безособ. речення знаходить опосередковане вираження носій предикат. ознаки в широкому розумінні, напр.: **Дітям** було весело на прогулянці. Відповідні безособ. речення кваліфікуються як такі, що мають денотативно-поняттєві суб'єкти, виражені у структурі речення іменником або займенником у формі дав. відмінка.

Специфіка інфінітивних речень як різновиду односкладних полягає у тому, що основу їхньої структур. схеми становить гол. член (предикат), виражений незалеж. інфінітивом, напр.: «Людина – скільки радості і муки! В глибоку ніч – **відчути** бурю в тілі. І без кінця **кричать**, **кричать**, **кричать**. **Пручатися** у невичерпній силі, Усю істоту в крик один **вкладать**, **Тремтіть**, на стіну лізти в божевіллі І **змовкнуть** так раптово, як **почать**, З-під мокрих вій сухі **розкрити** очі» (М. Рильський). Інфінітивне речення,

маючи за структурну основу інфінітив як умовну поч. форму дієсл., де на перший план виступає номінація дії, процесу або стану, характеризується як гнучка синтакс. структура з погляду комунікат. можливостей, зокрема модальних модифікацій.

Номінативне (називне) речення є синтакс. конструкцією, структурну основу якої становить гол. член, виражений ім. у формі наз. в. Комунікат. функція його полягає передусім у називанні предмета, явища або процесу як такого, що визначає своєю наявністю, існуванням описувану позамовну ситуацію: «**Лани**. Пшениця колосисто ничить» (Є. Маланюк); «Стрільчастий **день**, прозорий **холод** і вся **невпійманість** краси» (Б. І. Антонич); «Дев'ятий грізний **вал**! У глибині якісь печери позіхали чорні...» (Леся Українка); «**Яка широчінь! Яка далеч!** Який широкий **небокруг** над землею! А **яка пишнота**, **яка розкіш** на полях!» (І. Нечуй-Левицький). Незважаючи на обмеженість форм. вираження гол. члена, номінативні речення підлягають внутр. диференціації за відмінностями їхнього комунікат.-інформат. спрямування, якими є: 1) нейтрально-модальна констатація існування позначуваних іменниковою формою предметів, явищ, процесів; 2) використання вказівних займенників з метою спец. виділення позначуваного гол. членом; 3) супровід констатації наявності відповід. предметів, явищ або процесів позит. або негат. оцінкою, що виражається спец. лекс. засобами і відповідним інтонац. оформленням. Називні речення ілюструють один з показових випадків спеціалізації іменникової відмінкової форми, яка, набуваючи статусу зв'язаної, перетворюється на власне синтаксичну, достатню для вираження предикативності.

На функц. спеціалізації іменникової форми ґрунтується генітивне речення, структурну основу якого становить синтаксично незалежна форма род. в., напр.: «Серпневий сад. **Груш! Яблук!** Що й робити з ними?» В семант. плані речення поєднуються повідомлення про наявність, існування названого відмінковою формою ім. у відповід. ситуації і вказівка на надмірну кількість тих чи тих предметів або ж інтенсив. вияв процесуальних ознак.

О. р. успадковані праслов'ян. мовою з індоєвропейської. Формування їх як окр. типу синтакс. конструкцій відбувалося паралельно з двосклад. реченнями. Починаючи з найдавніших пам'яток, укр. мова відображає заг. праслов'ян. типологію О. р. та їхні конкр. різновиди. Пор. щодо цього, зокрема, синтакс. структури, зафіксовані в Київському літописі, а саме: 1) означ.-особ. речення («Вячеславъ же нача брату молвити Гюргеви: „Брате, **мирися**. **Хочеши** ли не оуладивъся **поити** прочь, то ты ся прочь, а Изяславъ мою волость пожьжеть"» – 393); 2) неознач.-особ. речення («Охъ, брате, камо мя **ведоуть**?» – 351; «И тоу **начаша** Игоря оубивати, и **оудариша** Володимира, бьюче Игоря» – 352); 3) безособ. речення [«Княже, **не мочно** ти **поехати** к нимъ» – 426; «А смерди скачю(че) чересъ заборола къ Иванови, и **перебѣже** ихъ 300» – 497; «Княже, не ѣздь, тобѣ **лѣпо ѣздити** вь вѣликѣ полку» – 556; «На оутрѣи же дьнь Изяславъ видивъ, оже Днѣпръ казится, и рече к моужемъ своимь, к оугромъ: "Се съ симъ ны ся полко(м) **нѣлзѣ бити** сею рѣкою" – 362]; 4) інфініт. речення («И тако оустрои Богь мьглу, якоже **не видѣти** никамо же, толико до конець копьꙗ **видити**» – 435; «Что, княже, стоиши? Поѣди из города: нам их **не перемочи**» – 544); 5) номінат. речення [«Борисъ же повѣда о(т)цю своему Изяслава и рече: „**Осе рать**"» – 416].

Категорію узагальн.-особ. речень зараховують до сформованих на власне праслов'ян. ґрунті. Маючи спільні з означ.-особ. реченнями засоби вираження дієсл. гол. члена, узагальн.-особ. речення суттєво відрізняються від них. За умовами комунікат. функціонування вони орієнтовані не на конкр. співрозмовника (2-у особу), а на будь-яку особу взагалі. Цією специф. ознакою узагальн.-особ. речень зумовлюється реалізація їх як типової синтакс. форми прислів'їв, приказок, сентенцій повч. характеру. Пор., зокрема, «Приповісті посполиті», записані Климентієм Зіновієвим (17–18 ст.): «Рано **сѣєшъ**, рано **пожнешъ**» (265); «Якъ **постеле(ш)**, такъ и **спатиме(ш)**. Як **зароби(ш)**, так и **о(т)буватимешъ**» (261); «Углы **обрубуй**, а хату **отоплюй**» (261). У формуванні структур. ознак О. р. в історії синтакс. системи укр. мови важлива роль належить власне морфол. чинникам, зокрема змінам у системі часових дієсл. форм, що використовуються як спеціаліз. засоби вираження гол. членів у неознач.-особ. та безособ. реченнях.

З генетичного погляду на особливу увагу заслуговують безособ. речення з гол. членом, вираженим віддієприкметниковими предикат. формами на **-но**, **-то**, при яких виступає поширювач – іменниковий або займенниковий додаток у формі знах. в. Як літ.-нормативні безособові речення з формами на **-но**, **-то** (**-no**, **-to**) вживаються тільки в укр. і польс. мовах, з тією відмінністю, що часовий план укр. атемпоральних конструкцій конкретизується допоміж. дієсловом (Школу **було** збудовано, **буде** збудовано), а польс. конструкції мають тільки перфектне значення, тобто вказують на результат реалізованої дії (Herbatę podano).

Є два протилежні погляди на генезу безособ. речень з предикат. формами на **-но**, **-то**. Вважається, що структур.-функціональні перетворення двосклад. речень зі згаданими присудками розпочалися на укр. ґрунті з уживання при дієприкм. формах інфінітивів, що могли осмислюватись як додатки [«**Велѣно** ми своимъ кн(я)земъ Ярославом пять д(ь)новь стояти оу Вышегорода ити домови» – КЛ, 548–549]. На-

ступними етапами у функц. перетворенні форм на **-но**, **-то** як безособових могли бути: 1) набуття формами род. в. у запереч. реченнях синтакс. значення звичайних прямих додатків; 2) переосмислення іменників с. р. (омонімія називний – знах. в.) як додатків при формах на **-но**, **-то**; 3) переосмислення підметів – словосполучень з числівниками як додатків при відповід. формах [пор. у Галицько-Волинському літописі: «И **оубито быс(ть)** князии с(о)рокъ» – 799]. Перша фіксація безособ. речень з формою на **-но**, яку можна вважати виявом відповід. конструкції в її «довершеному» вигляді, припадає на 1393 рік: «А той ярлыкъ **писано** у Ордѣ на оустьи Дону» (Южнорус. грамоты, собранные В. Розовым, т. 1. К., 1917, с. 49).

Цілком протилежна інтерпретація аналізованого структур. різновиду конструкцій ґрунтується на гіпотезі, згідно з якою речення з віддієприкметниковими предикат. формами на **-но**, **-то**, поширюваними додатком у формі знах. в., були запозичені з польс. мови не раніше 15–16 ст. і до 17 ст. набули статусу безособових.

Літ.: Мельничук О. С. Розвиток структури слов'ян. речення. К., 1966; Арполенко Г. П. Односкладні речення. В кн.: ІУМ. Синтаксис. К., 1983; Шевельов Ю. Істор. перипетії однієї синтакс. конструкції у східнослов'ян. мовах (безособ. речення на -но/-то із знах. відмінком додатка. «Зб. Харків. істор.-філол. т-ва. Нова серія», 1993, т. 1; Даниленко А. Форми на -но/-то в укр. мові: спроба типол. реконструкції. «Зб. Харків. істор.-філол. т-ва. Нова серія», 1994, т. 2; Wieczorek D. Ukraińskij pierfiekt na -no, -to na fonie polskiego pierfiekta. Wrocław, 1994. *А. П. Грищенко.*

ОЖОГА́Н Василь Михайлович (19.VIII 1959, с. Шишківці Борщівського р-ну Терноп. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1999, професор з 2001. Закін. 1982 Одес. ун-т. Учителював на Тернопіллі. Від 1983 працює в Кіровогр. пед. ін-ті (тепер пед. ун-т ім. В. Винниченка): асистент, ст. викладач, доцент, декан філол. ф-ту (1998–2004), професор. Досліджує питання функц. граматики: моногр. «Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови» (1997), ряд статей з теорії морфології та синтаксису і методики викладання укр. мови. *І. Р. Вихованець.*

О́ЗЕРОВА Ніна Григорівна (16.IX 1940, Київ) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1989, професор з 1993. Закін. 1962 Київ. ун-т. Працює в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України: ст. науковий співробітник (з 1978), зав. відділу рос. мови (з 1987). Досліджує питання з укр. і рос. лексикографії, лексикології, зіставно-типологічних укр.-рос. морфології, словотворення, синтаксису. Осн. праці: монографії (рос. мовою) «Засоби вираження заперечення в російській та українській мовах» (1978), «Лексична і граматична семантика іменника» (1990), ряд статей («М. Г. Чернишевський і розвиток української літературної мови», 1978, та ін.). Співукладач «Словника української мови» (т. 8, 1977) і «Словаря языка русских произведений Т. Г. Шевченко» (т. 1–2, 1985–86; Держ. премія УРСР, 1989). *Г. П. Іжакевич*.

ОЗНА́ЧЕНІСТЬ – НЕОЗНА́ЧЕНІСТЬ іменника – *граматична категорія* іменника, що виражає, з одного боку, однозначність, єдиність розуміння в даній ситуації позначуваного ним предмета шляхом виділення його з класу подібних, а з другого, – точно не визначене, заг. уявлення про нього без такої індивідуалізації. В укр. мові, як безартиклевій, категорія О. – н. неморфологізована, «прихована» і не має спеціалізованих грамат. форм вираження, реалізуючись як дод. значення деяких ін. грамат. засобів: 1) за допомогою порядку слів – як супровідне значення *актуального членування речення* на тему і рему, пор.: **Хлопчик** (англ. the boy) прийшов, **Книжка** – на столі, Дати **книжку** братові і Прийшов **хлопчик** (англ. a boy), На столі **книжка**, Дати братові **книжку** (ім. у кінцевій позиції характеризується переважно неозначеністю, тоді як у поч. і взагалі некінцевій – означеністю, хоч свої корективи тут може вносити фразовий наголос); 2) за допомогою акцентного виділення слова в реченні – фразового наголосу, пор.: Книжка – **на столі** і **Книжка** (а не щось інше) – на столі (означеність ім. звичайно передбачає відсутність його акцентного виділення); 3) за допомогою опозиції форм знах. і род. в. – як похідне значення від семант. опозицій цілісності – партитивності і більш конкретної – менш конкретної спрямованості дії на об'єкт (при заперечних формах дієслова), пор.: узяти **хліб** (англ. the bread), випити **воду** і взяти **хліба** (англ. some bread), випити **води**; не купити **книжку** (точно відому) і не купити **книжки** (точно відомої або, навпаки, взагалі ніякої); 4) за допомогою *артиклеподібного виділення іменника* (це явище в укр. мові описували А. Кримський, М. Сулима, І. Огієнко, І. Ревзін, М. Затовканюк) – уживання до певної міри десемантизованого вказівного займ. **той** у функції, близькій до функції означеного артикля, і числівника **один** у значенні неозначеного займенника (серце тане, мов **той віск**; був собі **один чоловік**).

Як поняттєва категорія О. – н. виражається в укр. мові значно ширше: на лекс.-грамат. рівні – з одного боку, розрядами вказівних займенників і часток та анафоричними словами, з другого – розрядами неозн. займ. і прислівників; на рівні речення – передусім контекстом, а також більш спеціаліз. засобами (напр., означеність – за допомогою обмежувально-видільних часток: **Тільки хлопчик** це бачив). Існує думка (Ф. Міклошич та ін.), що в історії слов'ян. мов ця категорія була реалізована також в утворенні повних (членних, означених) форм прикметників на основі їхніх коротких форм і форм вказівних займенників **jь, ja, je** (див. *Повні і короткі прикметники*).

Літ.: Сулима М. Укр. article. «Черв. шлях», 1923, № 8; Огієнко І. Член в укр. мові. «Рідна мова», 1934, ч. 9, 10; Ревзін І. І. Займенник-артикль у говірці села Олтуша Брест. області. В кн.: Укр. діалектна морфологія. К., 1969; Поспелов Н. С. О синтакс. выражении категории определенности – неопределенности в совр. рус. языке. В кн.: Исследования по совр. рус. языку. М., 1970; Категория определенности – неопределенности в славян. и балк. языках. М., 1979. *О. О. Тараненко.*

ОЗНА́ЧЕННЯ, атрибут – другоряд. *член речення*, що вказує на ознаку предмета і підпорядковується *іменникові*. Термін уперше вжито у

термінол. словничку до «Граматичної термінології і правописі, ухвалених комісією мови при українському товаристві шкільної освіти» (К., 1917). О. має такі диференц. значеннєві й форм. ознаки: а) виражає означальні відношення; б) виконує роль другоряд. члена речення; в) залежить тільки від ім.; г) має спеціаліз. засоби вираження – прикм. форми; ґ) у тип. випадках стоїть перед означуваним ім.; д) поєднується з означуваним іменником підряд. зв'язком, у типових виявах способом (формою) підряд. зв'язку – *узгодженням*; е) не виявляє позиц. закріпленості при *актуальному членуванні речення* (може входити до складу як теми, так і реми або самостійно виражати їх).

В узагальненій ознаці предмета, яку виражає О., об'єднано вужчі значення, які можна виділити в ім. словосполученнях, напр.: знач. власне-ознаки предмета (**струнка дівчина**, **рідна домівка**, **чудова мить**), знач. ознаки за дією (**вирощений сад**, **розталий сніг**), знач. присвійності (**наше село**, **вірші Лесі Українки**), знач. діяча при віддієсл. іменниках (**спів матері**, **приїзд сестри**) і под. Відмінність у характері ознаки уможливлює конкретизацію назви того самого предмета кількома О.: «Завдав йому думок цей **новоспечений зачіплянський** мислитель» (О. Гончар); «**Вузькою** стежкою в **густій мураві й розкішних бур'янах** я обійшов Богоявленську церкву-бійницю» (Б. Харчук).

За способом (формою) підряд. зв'язку О. бувають узгоджені й неузгоджені: **видатний поет**, **весела дитина**, **смагляве обличчя**, **мої оповідання**; **вірші учня**, **пам'ятник поетові**, **захоплення музикою**, **верби над водою**, **бажання працювати**, **повернення додому**. Узгоджене О. стоїть у тому самому відмінку, числі й роді, що й пояснюваний іменник. Воно виражається здебільшого прикметниками: «По спорищу **зелених меж** ходило сонце, стрічало гостей, в коси стрічки вплітало, **запасками картатими** ще й стан прибирало» (Т. Осьмачка); «**Сосновий ліс** перебирає струни над берегами **вічної ріки**...» (Л. Костенко). Неузгоджене О. поєднується з пояснюваним ім. способом *прилягання* чи *керування*: «І хилиться над гомоном століть **В плодах** важучих яблунева **віть**» (А. Малишко); «І спів солов'їний, і вітер, і тучі, і **шелест колосся**, і **гул поїздів**...» (В. Сосюра). В неузгоджених О. на знач. ознаки нашаровуються дод. відтінки знач., зумовлені нетиповою для позиції О. частиною мови та новими для цієї частини мови семант.-синтакс. відношеннями й синтакс. зв'язком. Неузгоджені словоформи можуть поєднувати, напр., семантику О. й обставини, О. й додатка. Такі О. характеризують позначувані іменником предмети та явища за місцем і часом, за метою і призначенням, за стосунком до ін. предмета тощо: **мандрівка в гори** (ознака за місцем), **ліс восени** (ознака за часом), **кімната для відпочинку** (ознака за призначенням), **турбота про малят** (ознака за об'єктом піклування) і т. ін. Неузгоджені О. виражаються іменниками (займ. іменниками) у безприйм. непрямих і прийм. відмінках, прислівниками, неозн. формою дієсл. тощо: «Як забути **серця** ніжні стиски, **Милої** маленький каблучок!» (М. Рильський); «Тимко топтався попереду і ніяк не міг знайти клямку **від дверей**» (Григорій Тютюнник); «Із дверей **навпроти** пробивається тоненька смуга **світу**» (С. Васильченко); «Земля відчувала потребу **Лягати** під лемеші» (Д. Павличко).

Як різновид О. традиційно виділяють *прикладку* – узгоджене О., виражене ім.: дівчина-**тополя**, пісня-**доля**.

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. Ленинград, 1978; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Укр. грамматика. К., 1986; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови. Синтаксис. К., 1993; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови. Синтаксис. Д., 2001. *І. Р. Вихованець.*

ОЗНА́ЧЕНО-ОСОБО́ВЕ РЕ́ЧЕННЯ – *односкладне речення*, структурну основу якого становить гол. член, виражений повнозначним дієсловом у формі 1-ї або 2-ї ос. одн. або мн. теп. чи майб. ч., а також формою нак. сп. Дієсл. форма у структурі О.-о. р. вказує на те, що дія виконується означеною 1-ю або 2-ю особою. Відповідна особа конкретизується комунікат. ситуацією, в якій можна чітко визначити мовця (я, ми) й адресата мовлення (ти, ви): «Не говори печальними очима те, що боїться вимовить слова»; «Шукайте цензора в собі» (Л. Костенко). Виділення О.-о. р. в окр. тип у складі односкладних речень цілком слушно вважається проблематичним, а то й повністю заперечується. Це пояснюється передусім цілковитою можливістю перетворення його на звичайне двоскладне шляхом введення до його складу відповід. особового займенника, що дає підставу кваліфікувати дану синтакс. конструкцію як регулярну реалізацію відповід. двосклад. структур. Дистинктивною (диференційною) ознакою цієї реалізації виступає лекс. невираженість підмета, компенсована відповідною комунікат. ситуацією і таким форм. засобом, як особове закінчення дієсл. форми – структур. основи речення. За згаданою ознакою О.-о. р. докорінно відрізняється від *неозначено-особового речення* й *узагальнено-особового речення*, які повністю виключають уведення підмета як обов'язкового компонента структур. схеми двосклад. конструкцій. *А. П. Грищенко.*

ОЙКО́НІМ (від грец. οἶκος – помешкання, дім, житло і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – вид *тoпоніма*, *власна назва* будь-якого поселення (міста, селища, села, виселка, хутора): м. **Київ**, смт **Макарів**, с-ще **Терезине**, с. **Варварівка**, х. **Добровільний**. За характером поселення О. поділяють на астіоніми (грец. ἀστεῖος – міський), або полісоніми (грец. πόλις – місто) – власні назви поселень міськ. типу, і комоніми (грец. κώμη – село, селище, виселок) – власні назви поселень сільс. типу. Ойконімія укр. мови сфор-

мувалася на давньорус. ґрунті, але в ній зберігаються окр. елементи і праслов'ян. походження. Лекс. основою О. є заг. назви, а також *антропоніми*, *гідроніми*, *зооніми* та ін. власні назви. Тому О. – важливе джерело вивчення історії укр. народу, його мови і культури.

О. існують у вигляді слів або словосполучень: **Шевченкове**, **Нові Млини**. Слова поділяють на непохідні й похідні. Останні утворюються морфол. і лекс.-семант. способами та *універбацією* (**Кут Баїнський** – **Кут**). Найпродуктивнішим способом є суфіксація, менше використовують *основоскладання*, *субстантивацію*, *словоскладання*, префіксацію, у поодиноких випадках – *абревіацію* (**Горішній Кут** > **Горкут**). Лекс.-семант. спосіб творення О. – це *онімізація* апелятивної лексики, коли заг. назви переносять на поселення: **Гай**, **Грунь**, **Орел**, **Плай**, **Діброва**. Часто нас. пункту дає назву річка, що тут протікає (р. Прип'ять – м. **Прип'ять**), так само на поселення переходять назви близьких долин, пагорбів тощо. Для творення О. здебільшого використовують ті самі словотворчі засоби, що й для заг. назв. Деякі афікси більш продуктивні у творенні О., напр., **-ище**: **Городище**, **Погребище**; **-ів**, **-їв**: **Ржищів**, **Мліїв**; **-ин**: **Козятин**, **Смолин**; **-ень**: **Коростень**; **-иха**: **Бакуниха**, **Карпиха**; **-иця**: **Вороновиця**, **Гнилиця**, суф. **е** (<**je**): **Княже**. В О. суфікси **-ів**, **-ев**, **-ин** втрачають значення присвійності, а **-к-**, **-ок**, **-ик** – демінутивності (**Тетерів**, **Смолин**, **Парникова**, **Квітневе**; **Носівка**, **Бобрик**, **Ялинка**). Частина афіксів тонімізується, тобто стає визначальною ознакою О., напр., **-ин-а**: **Верховина**; **-ня**: **Рудня**, **Хмільня**; **-щина**: **Лубенщина**, **Озерщина**, **Писарівщина**; іменників групи pluralia tantum на **-ичі** (**-овичі**, **-евичі**): **Вербичі**, **Княжичі**; **-инці**, **-івці**: **Моринці**, **Чернівці**; **-ки**: **Дубки**, **Піски**.

Серед найпродуктивніших суфіксів, використовуваних для творення О., – суфікси **-ка** (**-івка**, **-анка**, **-инка**, **-овка**, **-нка**, **-арка**, **-авка**, **-атка**, **-ерка**, **-ичка**, **-ишка**, **-ючка**, **-явка**, **-янка**, **-яшка**, **-ярка**): **Бородянка**, **Димерка**, **Євминка**, **Пухівка**, **Лозоватка**. В основі О. з частот. суфіксами **-івці**, **-инці**, що формою множини вказують на поселення колективу людей, – особові імена людей (**Гринівці**, **Васютинці**, **Іванівці**), заг. назви, що характеризують місце їхнього поселення, соціальний стан, знаряддя побуту, праці та ін. (**Бортниківці**, **Воєводинці**, **Грабівці**, **Зарудинці**, **Ланівці**, **Шляхтинці**). Численною є група давно субстантивованих О. з суфіксами **-ів**, **-ев**, **-ов**, **-ин**: **Блистова**, **Брусилів**, **Воропаїв**, **Ірклїїв**, **Малин**, **Синютин**, а також з ін. афіксами, напр., **-ськ**, **-цьк**: **Лисичанськ**, **Донецьк**, **Луцьк**, **Куп'янськ**; **-н-**: **Хмільна**, **Красне**, **Городня**; **-ець** (**-овець**, **-инець**): **Берестовець**, **Буковець**, **Бобринець**; **-иця**: **Вільшаниця**; **-иха**: **Бурячиха**; **-л-**: **Горіле**, **Гнила** та ін. Значно менше О., утворених префіксальним або префікс.-суфікс. способом. У них найчастіше виражається знач. «поселення, розташоване за, позаду чогось», рідше «перед, під, біля...»: **Запоріжжя**, **Загатинці**, **Підріка**, **Прилуки**.

Основоскладання О. ґрунтується на таких типах словосполучень: підрядному – прикм. + ім., ім. + ім., числ. або дієсл. + ім. – і сурядному. Найпоширенішими є О., пов'язані з прикметниково-іменниковим сполученням, основи яких поєднані інтерфіксом і ускладнені суфіксами: **Кривокам'янка**, **Білоусівці**, **Криворівня**. Однак трапляються О. без інтерфіксів: **Білгород**, **Старгород**, **Вишгород**, **Миргород**, вони близькі до О. типу **Івангород**, **Райозеро**. Невеликі групи О., пов'язаних з числ.-іменниковими (**Трипілля**, **Семиполки**) та дієсл.-іменниковими словосполученнями (**Гуляйполе**, **Паливода**, **Крутибородинці**). Сліди суряд. словосполучень зберігаються в О. типу **Усть-Кам'янка**, **Мельники-Мостище**. Складні назви О., поширених в укр. мові, як правило, мають двочленну структуру, що здебільшого реалізована атрибут. словосполученнями. Диференціація таких похідних здійснюється прикм. складниками, що локалізують назву в часі або просторі за допомогою слів **старий**, **новий**, **ближній**, **нижній**: **Каховка** > **Нова Каховка**, **Іванівці** > **Старі Іванівці**, **Нові Іванівці**, **Майдан** > **Ближній Майдан**, **Нижній Майдан**. Використовуються також відім. прикметники, що вказують на геогр. місце розташування нас. п. і займають постпозицію до означуваного слова: **Могилів-Подільський**, **Новоград-Волинський**, **Пост-Волинський**.

О. стали в укр. мові (як і в ін. слов'янських) семант. базою творення *катойконімів*. Дослідження О. має не лише наук. та істор.-культурне значення, а й практичне в галузі картографії, орфографії та в усіх видах спілкування. Словотворенню О. в укр. мові присвячені спец. розвідки Д. Бучка, О. Купчинського, І. Ковалика, О. Скляренка. Його висвітлювали на тлі топонім. утворень ін. типу А. Корепанова, Т. Поляруш, О. Стрижак, К. Цілуйко, у загальнотеор. плані – А. Білецький, Ю. Карпенко, І. Желєзняк та ін.

Літ.: Цілуйко К. К. Топоніміка Полтавщини як джерело історії краю. К., 1954; Корепанова А. П. Словотв. типи гідронімів басейну ниж. Десни. К., 1969; Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини. К., 1973; Лобода В. В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя. К., 1976; Горпинич В. О., Лобода В. В., Масенко Л. Т. Власні назви і відтопонімні утворення Інгуло-Бузького межиріччя. К., 1977; Подольская Н. В. Словарь рус. ономаст. терминологии. М., 1978; Купчинський О. А. Найдавніші слов'ян. топоніми України як джерело істор.-геогр. досліджень (Геогр. назви на **-ичі**). К., 1981; Бучко Д. Г. Походження назв нас. пунктів Покуття. Л., 1990.

В. О. Горпинич, Н. Ф. Клименко.

ОКАЗІОНАЛІ́ЗМ (від лат. occasionalis – випадковий) – незвичне, здебільшого експресивно забарвлене *слово*, утв. на основі наявного в мові слова або словосполучення, іноді з порушенням законів *словотворення* чи *норми мовної*, що існує лише в певному контексті, в якому воно виникло. О. зіставляються зі словами узуальними, від *неологізмів* відрізняються тим, що зберігають свою новизну, незалежно від реального часу їх утворення. Автори літ. творів здебільшого створюють О. з певною стиліст. метою: «У кутку на гнилій соломі **захльобисто** хріп суверенів помічник, він же підсуверен, Оверко Блиськп'ята» (Остап Вишня). Розрізнюють О. авторські

(«Світанки в сурми грають **трубно**» А. Малишко; «Стане собору **соборно**, ніяково» І. Драч), дитячі (пор. **«копатка»** зам. «лопатка») та розмовні, що побутують в усному мовленні (пор. **«пішкарус»** зам. «ікарус» – автобус: їхати **пішкарусом**). Як правило, вони не стають фактом загальнонар. мови. Не існує чіткої межі між О. та новотворами, що інтенсивно виникають у різних функц. стилях літ. мови, особливо в часи перегляду її норм. Так, у кін. 20 ст. в наук.-тех. стилі укр. мови з'явилося багато О., що є: прикметниками – **неберкий** (тобто незмочувальний), **неосідавий, поглинівний, полегшéнний;** іменниками – **змінюванець, змінюванка, відтворина, збільшина, зміцнина, наблизина, користовність, міцнівник.**

Пор. *Потенційне слово.*

Л. О. Пустовіт, Н. Ф. Клименко.

ÓКАННЯ – збереження в укр. говорах розрізнення **[о]** : **[а]** у ненаголош. *позиції* на противагу втраті такого розрізнення (заміні ненаголошеного **[о]** на **[а]** – *аканню* або **[о]** на **[у]** – *уканню*). У зонах взаємодії *говірок* з розрізненням **[о]** : **[а]** та говірок з нерозрізненням (аканням, уканням) постають фонет. структури, у яких **[а, о]** заступається на **[о, у]**, напр., у середньополіських (надприп'ятських) говірках засвідчено: **кортóпл'а**, **Понáс**, **мол'íна** 'малина', **жорá** 'жара', **бот'к'і** 'батьки', **год'ýка** 'гадюка', **бротú** 'брати', **дýмот'** 'думати'; у покутських: **подéлко** 'пуделко', **рокавú** 'рукави', **осм'іхáтис'і** 'усміхатися', **оз'ір** 'узір' та ін. Таке О. має гіперичний характер (див. *Гіперизм*), виникає внаслідок відштовхування від діал. систем з нерозрізненням голосних у ненаголош. позиції.

Літ.: Назарова Т. В. Лінгв. атлас нижньої Прип'яті. К., 1985.

Н. П. Прилипко.

ОКЕАНÓНІМ (від грец. ὠκεανός – океан і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – див. у ст. *Гідронім.*

ОКЛИ́ЧНЕ РÉЧЕННЯ – *речення*, комунікативне завдання якого полягає у вираженні мовцем емоц.-експресивної оцінки повідомлюваної думки за допомогою специф. мовного засобу – окличної *інтонації*. Емоц.-експресивна оцінка, властива О. р., має суб'єктив. характер і нашаровується на власне предметний зміст речення, формований відповідним лекс. складом і граматичних засобами його організації в межах тієї або ін. синтакс. структури. Засобами О. р. передають різнопланові емоц. оцінки, безпосередньо пов'язані з ситуацією спілкування, з психол. станом мовця, що мотивує, зокрема, такі експресивно-оцінні модифікації, як захоплення, радість, сильне бажання, прагнення, упевненість, переконаність, висока оцінка, здивування, тривога, вболівання, жаль, хвилювання, прикрість, заперечення, застереження, погроза, зневага, нетерпіння, незадоволення, осуд, іронія тощо. Напр., *розповідне речення*, зміст якого полягає у звичайній констатації факту (Вже зацвіли вишні. – Знову пішов дощ), транспонується в О. р. з оцінкою відповід. факту як такого, що викликає радість, захоплення (Вже зацвіли вишні!) або ж, навпаки, незадоволення, роздратування (Знову пішов дощ!). Необхідно відрізняти О. р. від спонукального речення, у мовленнєвій реалізації якого також знаходять вираження різні суб'єктивні експресивно-оцінні нашарування, але при цьому в комунікат. завданні на перший план виступає встановлення контакту з адресатом мовлення, спонукання його до дії.

Крім інтонації, в оформленні О. р. суттєво важливу роль відіграють дод. засоби увиразнення експресивно-оцінного плану. До них належать: 1) значною мірою функціонально видозмінені, орієнтовані на підкреслення високого ступеня вияву ознаки, дії питальні займенники і займенникові прислівники **який**, **як**, **скільки**, **що**, **що за**, **куди**: «Які тут не прокочувались орди! Яка пройшла по землях цих біда!..» (Л. Костенко), «Скільки вона горя прийняла від тих самих панів, на котрих робить!» (М. Коцюбинський), «Що за погляд в цеї чарівниці!» (Леся Українка), «До чого ж гарно й весело було в нашому городі!» (О. Довженко); 2) експресивно-оцінні частки та ін. ізофункціональні з ними компоненти: «– От тобі й воля! – сказав Джеря. – От тобі й вернувся до господи» (І. Нечуй-Левицький); 3) вигуки: «Ох, які ж тут високі сосни!..» (В. Сосюра); «– Ну тебе, Тимофію, до дідька! – сердиться Мірошниченко» (М. Стельмах); «– По двоє на одному коні, ну й ну! – реготав з боку Мефодій Кулик» (О. Гончар).

О. р. властива значеннєва і позиційна спеціалізація окр. форм повнозначно-лекс. компонентів. З цього погляду заслуговують на увагу, зокрема, такі деталі, як уживання т. з. дав. в. емоційної оцінки (От тобі й справедливість! – Це вам не в теплому закутку сидіти!), модифікація вихідної структури речення (Ну й хлопець! Гарний!), винесення у препозицію комунікативно навантажених компонентів речення: «Яка вона пишна – його країна, коли цвіте виноград!» (М. Коцюбинський); «[Килина] Ну вже ж і матінка, Лукашу, в тебе! Залізо – й те перегризе!» (Леся Українка).

Зі структурного погляду О. р. можуть бути простими (двоскладними та односкладними) і складними.

А. П. Грищенко.

ОКСИ́МОРОН, оксюморон (грец. ὀξύμωρον, букв. – дотепно-безглузде, від ὀξύς – гострий і μωρός – нерозумний) – *фігура мови*, що полягає у спеціально заданому поєднанні слів з протилежними або просто взаємовиключними значеннями для вираження нового цілісного поняття або окр. явища, в ориг. формі привертаючи увагу до його суперечливої природи. В основі О. часто лежить поєднання двох *антонімів.*

О. реалізується переважно в межах словосполучень – атрибутивних: **гірка радість**, **красномовна мовчанка**, **знайомий незнайомець**, «**неінтелігентні інтелігенти**» (Ю. Мушкетик), «**жадоби**

світлої пора» (М. Рильський), «**великі маленькі люди**» (О. Довженко), наговорити сім мішків **гречаної вовни**, **самотність удвох**, у т. ч. в конструкціях з порівняльним зворотом: **білий, як циганська литка**, тобто чорний, «**красива, як свиня сива**» (фолькл.); об'єктних.: **початок кінця**, **в костюмі Адама**, **спогади про майбутнє**, **плести сухого дуба** 'говорити нісенітниці', **сполучати несполучне**; обставинних: **поспішай повільно**, **розмовляти мовчки**, **любити ненавидячи**, **слухаючи**, **не слухати**; при сурядності: **багато і мало** (Такий подарунок – це для нього й багато, і мало), **хочеться і не хочеться**, «Усі ми **в золоті і голі**» (Т. Шевченко); рідше – в межах складних слів і речень: **добровільно-примусово**, **друзі-вороги**, **Кирпа-Гнучкошиєнко-въ** – «благородне» прізвище панича у Т. Шевченка, пор. **гнути кирпу** 'бундючитися' і **гнучка шия**, **гнути шию** 'запобігати, підлещуватися'; **на вербі груші** – про щось нереальне; **здійснилося нездійсненне**; «**Казав сліпий: побачимо**» (нар. жарт); «[Це буде тоді,] коли **рак свисне**», тобто ніколи. Втім, поєднання слів, що означають несполучні та протилежні поняття, у формі речення здійснюється переважно в рамках *парадоксу*, одним із видів якого є О. На відміну від О.-речення, у парадоксі такі слова пов'язуються не безпосередньо, а на основі *актуального членування речення*.

О. можуть бути засобом комізму – жарту, *іронії*: **пальто на риб'ячому хутрі**, тобто холодне; **заклятий друг**, тобто ворог; **мінеральна з-під крана** вода (якщо мінеральна нагадує звичайну водопровідну воду); **розгул демократії**; «бард, **кучерявий, як макітра**» (І. Драч), тобто лисий; використовуються як назви літ. творів: «**Прекрасні катастрофи**» Ю. Смолича, «**Жорстоке милосердя**» Ю. Мушкетика, «**Без надії сподіваюсь**» Лесі Українки, «**Міщанин-шляхтич**» Мольєра. Якщо О. виростає з двозначності слова (**історія з географією** 'якесь несподіване ускладнення', пор. **історія** як 'наука, навчальний предмет' і як 'подія, пригода') або на основі поєднання спільнокореневих слів з семант. відмінностями, він тісно межує з *грою слів*. Від О. як стиліст. явища слід відрізняти звичайні номінат. словосполучення, що зовні можуть нагадувати О. (**біла ворона**, **білі ночі**, **пекучий мороз**), а також *катахрезу*.

Літ.: Павлович Н. В. Семантика оксюморона. В кн.: Лингвистика и поэтика. М., 1979; Бобух Н. М. Оксиморон у мові худож. л-ри. «Культура слова», 1988, в. 35.

Див. також *Літ.* до ст. *Антоніми*, *Фігура мови*.

О. О. Тараненко.

ОКСИТОНО́ВАНЕ СЛО́ВО (грец. ὀξύτονος, від ὀξύς – гострий і τόνος – натяг, напруження) – 1. У грец. граматиці – слово з гострим наголосом на ост. складі (τιμή 'честь', οὐρανός 'небо', θήρ 'звір'). 2. У праслов'ян. (і давньоруській) *акцентології* термін вживають щодо слів з окситонованою акцентною парадигмою. При описі акцентної системи сучас. укр. мови окситонованими називаються іноді слова з нерухомим наголосом на закінченні (за винятком тих словоформ, що мають нульове закінчення), напр.: **айва́**, **молоко́**, **живі́т**, род. в. **живота́**. *В. Г. Скляренко.*

ОЛІ́ЙНИК Іван Степанович (28.I 1922, с. Богдани, тепер Варвинського р-ну Черніг. обл. – 23.X 1995, Запоріжжя) – укр. мовознавець, методист, канд. філол. наук з 1958, професор з 1980, з. п. в. ш. України з 1980. Закін. 1947 філол. ф-т Одес. ун-ту. В 1947–55 викладав у Мелітоп. пед. ін-ті, з 1955 – викладач, у 1979–88 – зав. кафедри укр. мови Запоріз. пед. ін-ту (з 1987 – ун-т). Осн. праці: «Методика роботи з розвитку мови в V–VII класах» (1964), «Методика викладання української мови в середній школі» (1979, 1980, у співавт.), «Вивчення української мови в 7 класі шкіл з російською мовою навчання» (1979), розділ «Слово в лексичній системі української мови» («СУЛМ. Лексика і фразеологія») (1979). Один з укладачів «Російсько-українського словника» (1962, 1974, 1976, 1978), «Словника лінгвістичних термінів» (1985). Уклав «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник» (1991). *О. М. Біляєв, Є. Г. Конопленко.*

ОМО́ГРАФИ (від грец. ὁμός – однаковий і γράφω – писати) – див. у ст. *Омоніми.*

ОМОЛЕКСІ́Я (від грец. ὁμός – однаковий та λέξις – слово) – один з видів лекс. співвіднесеності тотожних значенням і близьких звучанням слів двох або більше близькоспорід. мов, яка визначається регулярністю (пор. *паралексія*) систем. співвідношень у фонет.-морфол. та ін. оформленні цих слів; точна лекс. відповідність. Визначається на основі зіставно-типол. вивчення лексики близькоспорід. мов і протистоїть паралексії та *гетеролексії*. Різновиди омолекс встановлюються на основі відмінних типів регуляр. мовних співвідношень укр. лексем з рос., білоруськими та ін. Так, розрізняють укр.-рос. омолекси фонетичні (**ніч – ночь**, **білий – белый**, **шість – шесть**, **віник – веник**, **палець – палец**), орфоепічні (**земля – земля**, **голос – голос**, **чашка – чашка**), в т. ч. різнографемні (**піонер – пионер**, **синій – синий**); морфологічні (**інжене́ри – инженера́**, **поїзди́ – поезда́**); словотвірні (коли функції формантів у обох мовах є ідентичними і регулярними: **везіння – везение**, **лікування – лечение**, **кранівник – крановщик**, **болільник – болельщик**, **хлібець – хлебчик** і т. д.). *Н. П. Романова.*

ОМО́НІМИ (грец. ὁμώνυμος – однойменний, від ὁμός – однаковий і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – слова або їхні окр. граматичні форми, а також стійкі словосполучення, морфеми, синтаксичні конструкції, що при однаковому звучанні (або написанні) мають абсолютно різні значення (на відміну від *полісемії*). Найбільш повно і різноаспектно О. виявляються в лексиці. Лексичні О. належать до однієї частини мови, виникають унаслідок як внутр. закономірностей розвитку певної мови, так і її контактів з ін. мовами. Серед внутр. чинників омонімії виділяють: 1) семантичний – розпад багатозначного слова, коли його окр. значення перестають сприйматися як семантично пов'язані (див. *Лексико-семантичне словотворення*): **порох** 'пил' і **порох** 'вибухова речовина'; **правий**

'справедливий', 'ні в чому не винний' і **правий** 'протилежний лівому'; **точити** 'виточувати (на токарному верстаті); гострити', **точити** 'прогризати, проїдати', **точити** 'цідити, лити' і **точити** 'просівати обмолочене зерно (крізь решето)'. Встановити, коли багатозначність переходить в омонімію, можна далеко не в кожному випадку (пор. **лист**, **перо**, **ручка**); 2) фонетичний — зміни в звук. складі слів, що приводять до їх форм. ототожнення: напр., збіг давніх **ы** та **і** в сучас. укр. **и**: **вити** 'видавати протяжні звуки' (від **выти**) і **вити** 'сплітати, скручувати' (від **вити** — фонетично **віті**); випадіння, спрощення звуків: **слати** 'посилати' (від **сълати**) і **слати** 'стелити' (від **стьлати**). В укр. мові О., що виникли внаслідок фонет. змін слів, порівняно небагато; 3) словотворчий — утворення О. від тих самих або різних коренів чи основ: **стан** 'стоянка, табір', **стан** 'торс, талія', **стан** 'ситуація, обставини' і **стан** — у техніці та ін. (спільнокореневі із **стати**); **удар-ник** (механізм — від **удар**) і **ударн-ик** (той, хто працює по-ударному — від **ударний**); **зажити** 'загоїтися', **зажити** 'ужити, спожити', **за-жити** 'пережити, нажити' (**зажити слави**) і **за-жити** 'почати якось жити' (**зажити по-новому**); **киян-к-а** (жін. до киянин) і **киянк-а** (від кий); **мотор-н-ий** 'меткий, жвавий' (очевидно, однокорен. з **мотати**) і **мотор-н-ий** (від **мотор**). Словотворчий — найпродуктивніший серед внутр. чинників, але в межах словотв. похідних з омонім. коренями або основами власне лексичні О. співіснують зі словотвірними, відрізняючись від останніх або втраченою мотивацією, або неомонімічністю складових морфем, тобто виступаючи як О. по лінії своїх лекс. значень у цілому. Відношення омонімії можуть бути між питомим і запозиченим словами: **тур** — дикий бик і **тур** — оберт у танці, етап чого-небудь (з франц.); **чайка** — птах і **чайка** — човен (з тур.); омонімія самих запозич. слів: **бак** – посудина для рідини (з франц.) і **бак** — частина палуби (з голл.); омонімія внаслідок калькування: **вузол** — спільнокорен. із **в'язати** і **вузол** — міра швидкості мор. транспорту (калька з англ.). Фразеологічних О. у мові мало, напр.: **зелена вулиця** – безперешкодний шлях для транспорту, а також у розвитку, досягненні чого-небудь і **зелена вулиця** — покарання солдатів у цар. Росії, коли їх проганяли крізь стрій, б'ючи шпіцрутенами; **пускати півня** — видавати пискливий звук, зриваючи голос, і **пускати** (червоного) **півня** – підпалювати, влаштовувати пожежу.

Словотвірні О. розуміють по-різному: а) взагалі як будь-які О. з членованою морфемною будовою; б) тільки як такі, що мають у своїй будові омонім. компоненти — корені чи основи (твірні або вже похідні в складі таких О.) або афікси чи одночасно ті й інші. Так, у випадку **за-топити (піч)** і **за-топити (корабель)** омонімічні обидва компоненти, тобто ці дієслова виникли на базі вже наявних лексичних О. за допомогою омонім. префіксів; у випадку **роман-іст** — автор романів (від **роман**) і **роман-іст** — фахівець з роман. філології (від **романський)** — омонім. корені; **за-крутити** — почати крутити і **за-крутити** (до знемоги) — омонім. префікси; **комеск** — командир ескадрону і **комеск** — командир ескадрильї — омонімічні другі складові корені. Слід зауважити, що, по-перше, нерідко при цьому омонімічними вважають полісем. афікси: напр., **лічиль-ник** — людина і прилад, **верт-ун** — людина і голуб (у цьому плані іноді говорять про омонімію словотв. типів); по-друге, навіть омонімія афіксів не завжди робить О. самі слова, пор. **за́мч-ище** — збільш. до **за́мок** і місце, де був за́мок; в) на власне словотв. основі (без співвіднесення з тим позамов. поняттям, що його позначає певна одиниця) — як похідні слова з можливою неєдиною, множинною мотивацією, напр., **незрозуміло** — від **незрозумілий** або від **зрозуміло**.

Морфемні О., або о м о м о р ф е м и, — морфеми, що мають звук. збіг при повній несумісності їх значень, напр.: а) корені слів, пор. **борон-ити** і **борон-увати**, **руд-оборо́дий** і **руд-оносний**; б) префікси, пор. **за-бі́гати** (початок дії), **за-бігти** (за щось) і **за-лисина**; в) суфікси, пор. **жат-к-а**, **луп-к-а**, **хат-к-а**, **гус-к-а**, **корот-к-ий**; г) закінчення, пор. **рік-а**, **плакс-а**, **о́зер-а** (род. в.), **озе́р-а** (мн.).

Граматичні О. поділяються на кілька видів. Міжчастиномовні О. — слова або їхні окремі грамат. форми (о м о ф о р м и), що, зберігаючи семант. зв'язки на рівні лекс. значень (оскільки це спільнокорен. слова), набули різних грамат.-категоріальних значень (див. *Конверсія* 2): **жаль** — ім. і предикатив, **старший** — прикм. і ім. (**старший групи**), **стук** — дієсл. форма і ім., **добре** — прикм. с. р. і присл. Морфологічні О.: а) тотожні звучанням грамат. форми (омоформи) одного слова або різних спільнокорен. слів, що належать до тієї самої частини мови: **станції** (род. і дав. в. одн. та наз. і знах. в. мн.), **раба** (наз. в. ж. р. і род. в. ч. р.); б) грамат. форми з відсутнім протиставленням за належністю до різних грамат. категорій, напр., до різних родів, чисел, відмінків: **суддя** (ч. або ж. р.), **фальш** (ж. або ч. р.), **лото**, **мадам** (нерозрізнення поза контекстом у невідм. іменниках числа й відмінка), за співвіднесеністю з різними категоріями дійсності, напр., з одиничністю/неодиничністю предметів: **ворота**, **ножиці** (одні або більше).

Синтаксичні О. — конструкції (словосполучення і речення), що мають форм. збіг при повній несумісності їхніх синтакс. значень. Вони утворюються внаслідок неоднозначного розуміння синтакс. відношень між компонентами конструкції, напр.: **пошуки художника** («шукає художник» або «шукають художника»: род. в. суб'єкта і род. в. об'єкта). Чинником омонімії на рівні речення, крім грамат. форми слів, є також їх порядок: **Туристи з Англії приїхали** (**з Англії** можна зрозуміти і як неузгоджене означення до **туристи**, і як обставину місця до **приїхали**); **Що**

породжує це явище? (**що** і **явище** можна розуміти і як підмет, і як прямий додаток) (пор. *Амфіболія*). Крім названих однорівневих, є міжрівневі типи О. Лексико-граматичні О. – слова з омонім. лекс. значеннями або їхні окремі граматичні форми (омоформи), що належать до різних частин мови: **діти**, **мати** – ім. і дієсл., **віра** – ім. і виг., **носи́** – ім. (мн. до **ніс**) і дієсл. (нак. сп. до **носити**). Синтакс.-фразеологічні О. – вільна синтакс. і зв'язана фразеологічна конструкції з однаковим лекс. складом без семант. зв'язків між ними, пор. **намилити шию**, **розбити глек** – у букв. знач. і в знач. «покарати» і «посваритися». Лекс.-синтакс. О. – слово, утворене поєднанням служб. слова з якимсь іншим, і синтакс. конструкція з таким же складом, між якими, проте, існує семант. розрив: **назустріч** і **на зустріч**, **немає** і **не має**, **аякже** і **а як же**? (пор. нижче омофони, де звук. збіг між лекс. і синтакс. одиницями суто випадковий).

Залежно від ступеня омонімічності О. поділяють на повні, що збігаються у всіх грамат. формах, і неповні, часткові (**клуб**, клубу, мн. клу́би 'організація' і **клуб**, клуба, мн. клуби́ 'клубок; стегно'; **вити** – вию, виєш і **вити**, в'ю, в'єш). О.-слова за словотв. будовою поділяються на прості (**топити**) і похідні (**за-топити**).

Крім власне О. існують: а) омофони (грец. ὁμόφωνος – однозвучний), або фонетичні О., – різні слова (переважно їхні окремі грамат. форми), що збігаються звучанням при відмінності їх фонемного складу і, відповідно, графіч. передачі: **лежу́** (від **лежати**) і **лижу́** (від **лизати**), **мене́** (до **я**) і **мине́** (від минати), **біль** і **білль**, а також синтакс. конструкції або слово й конструкція: **за шию** й **зашию**, **сонце** і **сон це** («Було... як дивний **сон це**... Залп одгримів, упало **сонце**». – В. Сосюра). Омофони на рівні слів або їхніх форм мало характерні для укр. літ. мови, оскільки орфоеп. і орфогр. правила в ній переважно взаємно відповідні. Віднесення ж до омофонів омонімії загальної і власної назв або абревіатури та ін. слова типу **роман** і **Роман**, **новий рік** і **Новий рік**, **ДОК** 'деревообробний комбінат' і **док** неправомірне: тут збіг не тільки на фонетичному, а й на фонем. рівні (це власне О.); б) омографи (грец. ὁμός – однаковий і γράφω – пишу), або графічні О., – різні слова або їхні форми з однаковим написанням при відмінності звучання (залежно від різного місця наголосу): **ко́лос** і **коло́с**, **пі́дсумок** і **підсу́мок**, **доро́га** (ім.) і **дорога́** (від **дорогий**); до омографів можна віднести й омонім. графічні скорочення, які ніколи не вимовляються: **п.** – пан (пані), параграф, пункт; **гр.** – громадянин (громадянка), група, градус.

О. існують і на рівні *власних назв*: назви рік **Буг** (Західний) і **Буг** (Південний), **Славутич** (поет. назва Дніпра і назва міста); зокрема, при утворенні пестл. імен від повних: **Леся** (від **Олександра**, **Олена** і **Лариса**). О. можуть використовуватися при *грі слів*, лежати в основі *«народної етимології»*. Є міжмовні О. (їх виділяють переважно в близькоспорід. мовах): напр., укр. **рожа** (рослина) і рос. **рожа** (вульг. «обличчя»), укр. **диван** (різновид меблів) і польс. dywan (килим), укр. **труп** (мертве тіло) і чес. **trup** (тулуб) (див. також *«Фальшиві друзі» перекладача*). Див. також *Деомонімізація*.

Літ.: Критенко А. П. Абс. і відносна омонімія та її подача в укр.-рос. словнику. ЛБ, 1963, в. 9; Виноградов В. В. Проблемы морфемат. структуры слова и явления омонимии в славян. языках. В кн.: Славян. языкознание. VI Международ. съезд славистов. М., 1968; Мукан Г. М. Багатозначність і омонімія. УМЛШ, 1970, № 8; СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973; Кононенко В. И. Системно-семант. связи в синтаксисе рус. и укр. языков. К., 1976; Лисиченко Л. А. Лексикологія сучас. укр. мови. Х., 1977; Мамрак А. В. Проблеми словотв. омонімії. «Мовознавство», 1992, № 3; Кочерган М. П. Словник рос.-укр. міжмовних омонімів. К., 1997; Демська О. М., Кульчицький І. М. Словник омонімів укр. мови. Л., 1997; Різниченко О. Одноримки. Словник омонімів та схожослів. О., 2001; Карпіловська Є. А. Кореневий гнізд. словник укр. мови. К., 2002. *О. О. Тараненко.*

ОМОФО́НИ (від. грец. ὁμόφωνος – однозвучний, від ὁμός – однаковий і φωνή – звук) – див. у ст. *Омоніми.*

ОНА́ЦЬКИЙ Євген Дементійович [псевд. – Неримлянин, Рибалка А.; 1(13).I 1894, м. Глухів, тепер Сум. обл. – 27.X 1979, Буенос-Айрес, Аргентина] – укр. філолог, лексикограф, журналіст, дипломат, громад. діяч, професор з 1936, д. чл. НТШ з 1947 та Укр. вільної АН з 1949. Закін. 1917 Київ. ун-т. Член Центр. Ради (1918). Був главою укр. дип. місії в Італії. З 1919 жив і працював в еміграції: спершу в Італії, а з 1947 – в Аргентині (Буенос-Айрес). У 1936–40 – професор Вищого сх. ін-ту в Неаполі, 1940–43 – лектор Рим. ун-ту. Один із засновників Спілки укр. вчених, митців і літераторів у Буенос-Айресі та Укр. центр. репрезентації в Аргентині (1954; у 1960–63 був головою її гол. ради); редактор тижневика «Наш клич» (з 1947), альм. «Відродження» (до 1964), журн. «Дзвін» – усі в Буенос-Айресі. Автор «Української граматики (теоретичний і практичний курс)» (1937), «Студій з історії культури України» (1939), першого «Українсько-італійського словника» (Рим, 1941; перевид. 1977) та «Італійсько-українського словника» (1977), «Української малої енциклопедії» (Буенос-Айрес, т. 1–4, 1957–67), спогадів «У Вавилонському полоні» (1949), «Записки українського журналіста і дипломата» (ч. 1–3, 1964–67) та ін. *Й. О. Дзендзелівський.*

ОНИШКЕ́ВИЧ Гнат Денисович (псевд. – Д. Галичанин; 1847, м. Угнів, тепер Сокальського р-ну Львів. обл. – 26.III 1883, Відень) – укр. мовознавець і педагог. Закін. 1870 Віден. ун-т. З 1873 – учитель гімназій у Львові, з 1876 – професор, а з 1877 – керівник кафедри української мови і літератури Львів. ун-ту. Осн. праця: «Додаток до вчення про малоруський наголос» (1877). Підготував до друку 3-є вид. «Граматики руського языка» М. Осадци (1876). *Й. О. Дзендзелівський.*

Г. Д. Онишкевич.

ОНИШКЕ́ВИЧ Михайло Йосипович (25.III 1906, с. Бісковичі, тепер Самбірського р-ну Львів. обл. – 13.III 1971, Львів) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1968. Закін. 1933 Львів. ун-т. До 1939 – вчитель гімназії у Львові. З 1940 – викладач кафедри слов'ян. філології Львів. ун-ту. Після війни – наук. співробітник Львів. філіалу Ін-ту мовознавства АН УРСР і одночасно викладач Львів. ун-ту. В 1956–68 – зав. кафедри слов'ян. філології. Осн. праці – з польс., укр. та порівн.-істор. мовознавства: «До питання про українсько-румунські мовні зв'язки» (1967), «Українсько-південнослов'янські мовні зв'язки за даними бойківського діалекту» (1969). Співавтор «Польсько-українського словника» (т. 1–2, 1958–60), автор «Словника бойківських говірок» (ч. 1–2, 1984).

Літ.: Ластовецька Г. К. Михайло Йосипович Онишкевич. «Укр. слов'янознавство», 1972, № 3; Гринчишин Д. Професор Михайло Онишкевич – діалектолог-лексикограф. В кн.: Діалектол. студії. Школи, постаті, проблеми. Л., 2004; Закревська Я. Михайло Онишкевич – діалектолог. Там же.

К. К. Трофимович.

О́НІМИ (грец. ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – див. *Власні назви.*

ОНІМІЗА́ЦІЯ (від грец. ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – перехід заг. назв у *власні назви.* При О. заг. назва стає власною без змін своєї будови, пор. **ревун** 'той, хто реве' > **Ревун** (назва кількох рукавів Дніпра), **шило** 'інструмент із загостреним стрижнем' > *прізвисько*, а відтак і *прізвище* **Шило**. В основі О. лежить *метонімія* (**буковина** 'буковий ліс' > **Буковина**) або *метафора* (**кобзар** 'співець з кобзою' > **Кобзар** 'Шевченко').

Пор. *Деонімізація.*

Літ.: Карпенко Ю. О. Синхронічна сутність лекс.-семант. способу словотвору. «Мовознавство», 1992, № 4. *Ю. О. Карпенко.*

ОНОМАСІОЛО́ГІЯ (від грец. ὀνομασία – назва, найменування і λόγος – слово, вчення) – теорія *номінації*, один з двох взаємодоповнювальних аспектів *семантики* як науки (поряд із *семасіологією*), пов'язаний з вивченням природи, закономірностей і типів мовного позначення елементів дійсності. Осн. етапи розвитку О.: 1) обговорення природи мови взагалі і зокрема *слова* як *назви* в плані вмотивованості чи, навпаки, довільності зв'язку між змістом і формою слова (див. *Мотивованість*) в антич. та середньовічній філософії; 2) становлення з серед. 19 ст. власне лінгвістичної О. на лекс. рівні – в ідеографічній лексикографії (див. *Тезаурус*), де подається лекс. склад мови за поняттєвими рубриками [у передмові до ідеогр. словника нім. мови Ф. Дорнзайфа (1934) подається теор. обґрунтування О. в її протиставленні семасіології], в істор.-етимологічних, а пізніше і в синхроніч. дослідженнях різноманітних тем. груп слів, у поглибленому вивченні різних сфер нар. життя та їх номінат. відображення в методиці школи «слів і речей» та ін.; 3) становлення (в основному з 1960-х рр.) О. в її сучас. розумінні як міжрівневої лінгв. дисципліни – перенесення фокусу уваги при розгляді номінат. засобів мови з іменників на всі повнозначні слова; переміщення центру ономасіол. досліджень з лекс. на словотв. одиниці мови (див. *Словотворення*) і розгляд як засобів номінації також синтакс. одиниць – словосполучень і навіть речень як позначень ситуації (з поєднанням в останніх номінат. і предикат. функцій); ствердження синтакс. основи номінат. акту (див. також *Перифраз* 2): нова номінат. одиниця (це стосується переважно словотв. дериватів) проходить спочатку, за однією концепцією, стадію непредикат. синтагми – словосполучення як розчленованого, описового найменування (**ловець риби** > **риболов**, **рибалка**), за іншою – стадію предикат. вживання в складі речення (Він **ловить рибу**) і, згідно з третім розумінням, – залежно від типу словотворення і ширше номінації взагалі – проміжний етап як речення (на рівні предикат. приписування нової ознаки даному носієві), так і словосполучення (в тому разі, якщо акт номінації на предикат. рівні не відразу привів до створення однослівної назви). Встановлено обов'язкову двочленність мотивованих номінацій, у якій відбивається розгортання номінат. акту від «даного» до «нового», – наявність у їхній ономасіол. структурі ототожнювального (детермінованого) і розрізнялького (детермінувального) елементів (Я. Розвадовський, Ш. Баллі та ін.), або ономасіол. базису і ономасіол. ознаки (М. Докуліл та ін.). Напр., у словах **рибалка**, **риболов** ономасіол. базис (поняття предметності, вужче – особи) виражається афіксами (у другому слові афікс нульовий), а ономасіол. ознака (стосунок особи до риби, її ловлі) – коренями.

Літ. див. до ст. *Номінація.* *О. О. Тараненко.*

ОНОМА́СТИКА (від грец. ὀνομαστική – мистецтво давати імена) – розділ *мовознавства*, що вивчає *власні назви*, їх будову, системну організацію, функціонування, розвиток і походження. За напрямками дослідження О. прийнято розділяти на теоретичну, описову, історичну, прикладну та *ономастику поетичну*, а за об'єктами дослідження – на антропоніміку, топоніміку, космоніміку, теоніміку, зооніміку, ергоніміку, хрононіміку та хрематоніміку.

При цьому слід мати на увазі, що за кожним з розділів О. закріпилася термінол. тріада на зразок: антропонім – особова назва, антропонімія – певна сукупність імен особових, антропоніміка – їх наук. дослідження. Власні назви існують з давніх-давен, функціонують повсюдно і виникають та вживаються масово. Тому їх вивчення дозволяє істотно відновлювати факти історії мови та історії народу (напр., визначати прабатьківщину груп спорід. мов, з'ясовувати давні межі поширення мов чи окр. мовних явищ), досліджувати процеси *номінації* та її різновиди, аналізувати функц. навантаження власних назв тощо. Мат-ли О. використовують різні науки (історія, археологія, етнографія, геогра-

фія та ін.). О., в свою чергу, користується даними цих наук.
Розвиток О. в Україні почався з розробки питань топоніміки і, меншою мірою, антропоніміки. Передусім він пов'язаний з діяльністю М. Максимовича, І. Срезневського, І. Філевича, І. Франка, В. Григоровича, М. Сумцова, а також О. Соболевського, О. Шахматова, Г. Ільїнського, які привернули увагу до О. й самі чимало зробили в описі та інтерпретації багатьох власних назв України. Становлення системат. розробки укр. топоніміки значною мірою здійснювалося завдяки зусиллям М. Кордуби («Що кажуть назви осель», 1938). Різні аспекти укр. О. досліджували К. Цілуйко, Л. Гумецька, Ю. Редько, О. Трубачов, пізніше О. Белей, А. Білецький, Д. Бучко, В. Горпинич, І. Желєзняк, О. Карпенко, Ю. Карпенко, В. Лобода, В. Лучик, Л. Масенко, С. Медвідь-Пахомова, А. Непокупний, Є. Отін, О. Стрижак, М. Худаш, П. Чучка, В. Шульгач та ін.; із зарубіж. мовознавців – Я. Рудницький, С. Грабець, З. Штібер, Я. Рігер, Ю. Удольф. Координацію ономаст. досліджень в Україні здійснюють *Українська ономастична комісія* та відділ ономастики ІУМ НАН України.

Літ.: Стрижак О. С. Укр. рад. ономастика. В кн.: Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967; Розвиток мовознавства в УРСР. 1967–1977. К., 1980; Теория и методика ономаст. исследований. М., 1986. *Ю. О. Карпенко.*

ОНОМА́СТИКА ЛІТЕРАТУ́РНА – див. *Ономастика поетична.*

ОНОМА́СТИКА ПОЕТИ́ЧНА, ономапоетика, поетонімія, ономастика літературна – галузь *ономастики*, що вивчає функціонування *власних назв* у худож. творах. До засад О. п. належить те, що: 1) вона є вторинною, виникаючи й існуючи на базі загальнонар. ономастики і так чи інакше спираючись на діючі в мові ономаст. норми (пор. ономастикон поеми «Мар'яна-черниця» Т. Шевченка: Мар'яна, Петрусь і Петро, Оксана, Катруся, сотник Іван, Хома, Наум; Україна; назви пісень: Петрусь, Гриць); 2) О. п. не зумовлюється безпосередньо істор. розвитком, як реальна ономастика, а залежить від волі автора і детермінується худож. задумом, жанром, напрямком та стилем твору: доречне в гумор. усмішці прізвище Перевернипляшка (Остап Вишня) немислиме в лірич. творі; 3) власні назви в худож. творі передусім виконують стиліст. функцію і беруть участь у створенні образів; 4) на відміну від реальних власних назв, що належать мові, худож. власні назви існують на рівні мовлення, тексту; 5) до складу худож. власних назв входить така їх особлива група, як заголовки, що стають центром ономаст. простору твору.

Літ.: Магазаник Э. Б. Ономапоэтика, или «говорящие имена» в л-ре. Ташкент, 1978; Карпенко Ю. А. Имя собственное в худож. л-ре. «Филол. науки», 1986, № 4; Літ. ономастика укр. та рос. мов. К., 1992; Калинкин В. Поэтика онима. Д., 1999; Белей Л. О. Нова укр. літ.-художня антропонімія: Проблеми теорії та історії. Ужгород, 2002. *Ю. О. Карпенко.*

ОНОМАСТИКО́Н (грец. ὀνομαστικόν – словник) – див. *Власних назв словник.*

ОНОМАСТИ́ЧНА КАРТОТЕ́КА Інституту української мови НАН України. Зосереджена у відділі термінології та ономастики (до 1991 належала Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні). Налічує майже мільйон одиниць *топонімів*, *гідронімів*, *антропонімів*. Хронол. межі факт. матеріалу охоплюють період з давньорус. літописання до наших днів. Сюди ввійшли дані з істор. джерел (літописи, «Архив Юго-Западной России», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» та ін.), геогр. досліджень, атласів, карт, довідкових та енциклопед. видань тощо. Почала формуватися в 20-і рр. 20 ст. Щорічно картотека поповнюється за рахунок відомостей, зібраних у результаті польового обстеження різних регіонів України, а також шляхом анкетування. Ономаст. матеріал розписаний на картках, де подається *власна назва* з позначенням *наголосу*, фіксується локалізація об'єкта або вказується джерело, з якого взято ту чи ту назву. *В. П. Шульгач.*

ОНОМАСТИ́ЧНИЙ СЛОВНИ́К – див. *Власних назв словник.*

ОНОМАТОПОЕ́ТИКА (від грец. ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва і поетика) – див. *Ономастика поетична.*

ОПІ́ЛЬСЬКИЙ ГО́ВІР – див. у ст. *Наддністрянський говір.*

ОПОЗИ́ЦІЙ МЕ́ТОД (від лат. oppositio – протиставлення) – див. *Метод опозицій.*

ОПОЗИ́ЦІЯ (лат. oppositio – протиставлення) – протиставлення двох чи кількох однорід. мовних одиниць для виявлення різниці між ними. Залежно від того, що саме в мові дослідник бажає описати, він вибирає групу одиниць із цієї сфери мови – групу фонем для опису фонол. системи, групу морфем і словоформ для опису морфол. системи, групу слів для опису лекс.-семант. системи. Завдання опозитивного аналізу полягає у виявленні всіх опозицій, що існують у певній групі мовних одиниць.
На першому етапі встановлюються парні (бінарні) О., потім підсумовується вся система парних О. і, нарешті, визначається ієрархія виділених шляхом опозитивного аналізу ознак. При опозит. аналізі важливим є розмежування суттєвих (релевантних) опозицій від несуттєвих (нерелевантних), а також логічних від лінгвістичних.
Уперше теорія О. була розроблена празькими структуралістами на матеріалі *фонології*. Так, М. Трубецькой в «Основах фонології» (1939) дав класифікацію О., серед яких виділяються: 1) привативна О., тобто така, в якій один член має певну ознаку, а другий не має (напр., [д]~[т], де перша фонема на відміну від другої має дзвінкість); член О., який має ознаку, називається маркованим, а член О. без ознаки – немаркованим; 2) градуальна, яка характеризується різним ступенем, градацією однієї і тієї самої ознаки ([е] й [і] різняться неоднаковим ступенем розкриття рота); 3) еквіполентна (рівнозначна), в якій обидва члени не характеризуються ні різним ступенем однієї якоїсь ознаки, ні наявністю або відсутністю ознаки; спільних ознак

у них стільки ж, скільки різних (напр., [**т**] як проривний, глухий протиставляється [**н**] як зімкнено-прохідному й сонорному).

О. бувають одномірні й багатомірні, пропорційні та ізольовані. В одномір. О. спільні ознаки протиставлених членів у такій сукупності більш ніде в цій системі не повторюються. Так, тільки пара фонем [**к**]~[**ґ**] має спільні ознаки: проривність і задньоязиковість. У багатомір. О. спільні ознаки двох членів повторюються в якомусь третьому (спільним для [**б**] і [**д**] є слабке зімкнення, яке наявне і в [**ґ**]).

У пропорційній О. відмінність між фонемами та сама, що і в іншій О. (так, [**б**] відрізняється від [**п**], як [**д**] від [**т**]). Якщо ж відмінність даної пари ніде більше не повторюється, то така О. ізольована (напр., [**р**] протиставляється [**л**] як вібрант і плавний). О., які є одночасно одномірними, привативними і пропорційними, наз. кореляціями: [**т**]~[**т'**]=[**д**]~[**д'**]=[**л**]~[**л'**]; [**б**]~[**п**]=[**д**]~[**т**]=[**з**]~[**с**].

Згодом опозитивний аналіз був застосований у граматиці й лексиці. Так, Р. Якобсон на опозитивному принципі побудував докладний семант. опис відмінків. Застосування опозитивного принципу в лекс. семантиці призвело до виникнення *компонентного аналізу.*

Літ.: Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960; Ломтев Т. П. Метод бинарности семант. анализа в логике и лингвистике. В кн.: Проблемы значения в логике и лингвистике. М., 1962; Михайлов В. А. Оппозиция в лексике и синтаксисе. В кн.: Проблемы совр. теор. и синхр.-описат. языкознания. Ленинград, 1988; Плотников Б. А., Трайковская В. Ф. Дихотомич. лексикология. Минск, 1989. *М. П. Кочерган.*

ОПРО́ЩЕННЯ – див. *Спрощення.*

ОПТАТИ́ВНЕ РЕ́ЧЕННЯ (від лат. optativus – бажаний), бажальне речення – модальний різновид *речення*, комунікат. завдання якого полягає у вираженні суб'єктом мовлення бажання, щоб відповідна дія реалізувалася, стала фактом дійсності, напр.: «[Лісовик] Та ні, то хлопець на сопілці грає... [Мавка] **Хотіла б я побачити його**» (Леся Українка). Крім інтонац. засобів мовного вираження, О. р. властиві такі типові ознаки внутр. організації: а) дієслово-присудок або гол. член *односкладного речення* у формі функціонально видозміненого умов. сп. чи *інфінітив* у поєднанні з част. **би(б)**; б) широке вживання част. **аби**, **аби ж**, **щоб(и)**, **коли б**, **коли б же**, **якби**, **якби ж**, **тільки б**, **хоч би (хоча б)**, **бодай**, **бодай же**, **хай**, **хай же**, **нехай (же)** як суттєво важливих супровід. засобів створення комунікат. плану відповід. конструкцій, напр.: «**Аби вернути мені п'ятнадцять коней вороних**» (О. Довженко); «**Щоб ти був багатий, як земля!**» (М. Номис); «**Коли б мені отих дітей найти де-небудь**» (Т. Шевченко).

Окр. структур. різновид становлять О. р., які не мають дієсл. у своїй структурі, напр.: «І агробог, поглянувши на небо: – **Оце б дощу**, – промовив сам до себе...» (Б. Олійник). «**Простору хвиль і подиху вітрів!.. Щоб тільки море й небо**» (Є. Маланюк). Такі структури оформляються відповід. відмінковою формою ім. у поєднанні з модальними част. або ж без їхньої участі. Значення бажальності властиве також конструкціям типу: **Щасливої дороги!** *А. П. Грищенко.*

ОРА́ТОРСЬКА МО́ВА – різновид *усної публічної мови*, що використовується як форма живого спілкування промовця з колект. слухачем з метою впливу на нього і переконування. У мовознавстві О. м. співвідноситься з такими поняттями, як «риторика», «красномовство», «елоквенція», «ораторський стиль»; у літературознавстві – з поняттям «ораторська проза».

Обов'язковими ознаками О. м. з антич. часів вважається наявність у ній логосу (грец. λόγος – слово, думка: мова виражає думку, йде від розуму і апелює до нього); етосу (грец. ἔθος – звичай, звичка: морально-етичні якості); пафосу (грец. πάθος – біда, страждання, відчуття, хвилювання, збудження, пристрасть: натхнення, викликане глибокою переконаністю автора).

О. м. є систематиз. сукупністю мовних засобів грамат., лекс. та фонет.-орфоепічного рівнів, дібраних відповідно до потреб стилю, підстилю, жанру і організованих у живий (промову) або писаний текст за законами риторики. Останнє означає, що підготовка і текстотворення промови (тексту) мають проходити певні етапи з дотриманням відповід. законів і вимог ритор. науки: етап виникнення задуму, формулювання ідеї, етап компонування промови, етап елокутивного (лат. elocutio – спосіб викладу) оброблення, деталізації: номінування суб'єктів і об'єктів, дій, процесів, ознак, обставин, відношень та залежностей і граматикалізації та образності, тобто досконалого лекс.-грамат. оформлення і худож. увиразнення. Автор повинен уникати помилок, спричинених низькою мов. і комунікат. компетенцією, та подбати про елегантність вислову, як говорили античні ритори. Для цього в О. м. використовують засоби фігурального вираження думки (тропи і фігури). Вчення про тропи і фігури в риториці називається елоквенцією (лат. eloquentia – дар слова, красномовство, від eloqui – виголошувати промову).

О. м. вимагає від промовця (автора) розуміння поняття ритор. ідеалу і своєї відповідності йому та поняття слухацької (читацької) аудиторії й вміння її моделювати, керувати нею. Досягти впливу на слухачів з метою переконання їх у тому, до чого закликає промовець, можна оратор. мовленням тільки тоді, коли в ньому гармонійно поєднані візуальні, вербальні й вимовні складники публіч. спілкування (приємний вигляд мовця, гарна образна мова, вправна дикція, майстерне виголошення промови).

Літ.: Общая риторика. М., 1986; Домбровський В. Укр. стилістика й риторика. Укр. поетика. Мюнхен, 1993; Єрмоленко С. Я. Нариси з укр. словесності. К., 1999; Сагач Г. М. Риторика. К., 2002; Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика. К., 2003.

Л. І. Мацько.

О́РГАНИ МО́ВЛЕННЯ – мовний апарат, органи людини, що беруть участь в утворенні *звуків.* О. м. поділяють на три групи: 1) артикуля-

ційні, що формують специф. ознаки окр. звуків (див. *Артикуляція*); 2) фонаційні, що забезпечують утворення *голосу*; 3) респіраторні, що утворюють повітр. струмінь. До О. м. нерідко відносять лише артикуляційні. До О. м. належать:

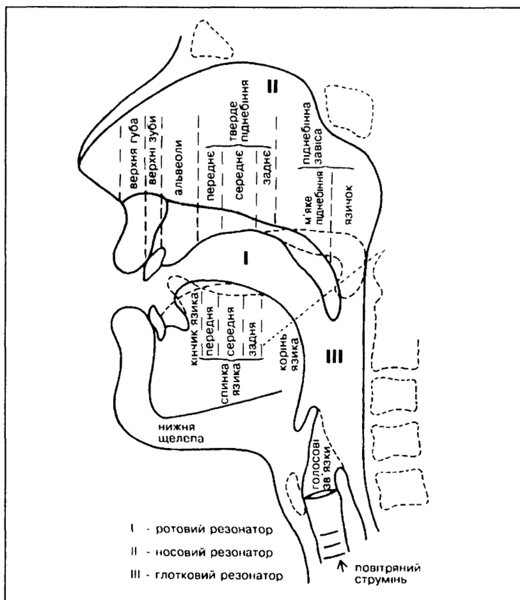

Органи мовлення.

язик, губи, зуби, альвеоли, тверде і м'яке піднебіння, нижня щелепа, носова та надглоткові резонансні порожнини, бронхи, дихальне горло, гортань, легені, діафрагма. Язик є найважливішим О. м. Завдяки рухливості язика, можливості змінювати форму і положення у ротовій порожнині утворюють звуки різного характеру. Розрізняють кінчик язика (apex), спинку язика (dorsum), її передню, середню і задню частини, корінь язика (radix). За вертикальним напрямом язик може займати низьке, середнє і високе положення. За горизонт. площиною він артикулює уперед (до зубів або альвеол) і назад (до м'якого піднебіння). Губи (labia), верхня і нижня, є активним О. м. Осн. змінами положення губів є розсунення їх убік, витягнення вперед, утворення щілини, зімкнення. Заокруглення губів (*лабіалізація*) дає змогу збільшити повітр. струмінь між ними. Зуби (dentis), верхні й нижні, – це пасивний О. м., який разом з губами обмежує спереду ротову порожнину. При утворенні звуків найб. роль відіграють передні зуби, меншу – ікла та кутні зуби. Альвеоли (alveolus) – м'язовий виступ біля коренів зубів. Артикуляція язика до альвеол визначає його положення і характер утворюваного звука. Тверде піднебіння (palatum) утворює верхнє склепіння ротової порожнини, є нерухомим О. м. і становить найб. резонатор у ротовій порожнині. М'яке піднебіння (velum) – м'яка хрящова тканина, якою закінчується кістка твердого піднебіння. Воно є рухомим органом, може змінювати свою форму і положення. Нейтральним його положенням є опущення донизу, коли повітря при диханні проходить через носову порожнину. Піднімаючись, воно закриває вхід до неї, і повітря проходить через ротову порожнину. М'яке піднебіння (або піднебінна завіса) закінчується невеликим виступом – язичком (uvula). При утворенні носових звуків м'яке піднебіння займає низьке (опущене) положення. Нижня щелепа (mandibula) – рухливий О. м., що, наближаючись чи віддаляючись від верх. щелепи, утворює певний щелепний кут.

До надгортанних резонаторів належать – глотковий (фарингальний, ларингальний), носовий (назальний) і ротовий (оральний) резонатори. Глотковий резонатор (порожнина) змінює свій об'єм у зв'язку з рухами язика назад і напруженням м'язів задньої стінки глотки. Він є місцем утворення фарингальних звуків. Носовий резонатор за розміром і формою не змінюється і включається до артикуляції звуків (переважно носових) завдяки рухам м'якого піднебіння. Ротовий резонатор є найбільш змінним в утворенні звуків мови. Його розмір і форма залежать від рухів та положення язика і значною мірою впливають на фізичний характер більшості звуків мови. До фонаційних О. м. належать трахея (грец. τραχεῖα), гортань (грец. λάρυγξ) і розміщені на верх. частині трахеї голосові зв'язки – два ряди симетричних м'язових волокон на щитоподібному хрящі. Між ними при вдиханні повітря утворюється щілина у формі трикутника (голосова щілина). Під час фонації вільні краї голосових зв'язок зближуються по всій довжині і струмінь повітря, що виходить з легень, натикається на перепону – зімкнені голосові зв'язки. Періодичне зімкнення і розімкнення їх утворює періодичне коливання повітря і зміну тиснення повітря над голосовими зв'язками, що сприймається як музикальний тон (голос). Залежно від форми голосової щілини утворюється або голос, або шепіт.

Дихальні (респіраторні) О. м. становлять легені і діафрагма. У процесі дихання утворюються вдихуваний і видихуваний струмені повітря. Умовою мовлення є видихуваний (експіраторний) струмінь, фаза якого в процесі мовлення чи співу стає значно тривалішою порівняно з вдихуваною, збільшуючись у 7–13 разів.

Робота О. м. тісно пов'язана з головним мозком. В О. м. розміщені численні нервові волокна, пов'язані з центр. нервовою системою, яка і керує їхньою роботою.

Літ.: СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Тоцька Н. І. Сучас. укр. літ. мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. К., 1981. *А. Й. Багмут.*

ОРІЄНТАЛІ́ЗМ (від лат. orientalis – східний) – різновид *запозичення*; слово, його окр. значення, вислів тощо, запозичені з мов народів Азії або мов народів, що походять з цього континенту (напр., кримськотатарської, яка поширена в Україні), або утв. за їхніми зразками. Вони переважно усвідомлюються мовцями як чужорід. елемент і зберігають ознаки свого по-

ходження. В укр. мову О. почасти проникли ще в давньокиїв. добу (напр.: *гебраїзми* – субота, Мойсей; *тюркізми* – кощій, Мамай; *іранізми* – базар, булат; *арабізми* – бісер, хазяїн; монголізми – корогва тощо). Однак здебільшого це відбувалося у 14–19 ст. (арабізми – кава, нашатир; персизми – караван, шах; тюркізми – кобза, гарбуз, зокрема кримськотатар. – чурек; груз. – сакля). У запозиченні з територіально віддалених мов вирішальну роль відігравали мови-посередники: європейські – для книжної лексики (напр.: араб. al-gabr через середньолат. algebra дало укр. алгебра) й тюркські – для всіх ін. сфер.
О. М. Гаркавець.

ОРО́НІМ (від ὄρος – гора і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – вид *топоніма*, *власна назва* будь-якого об'єкта рельєфу земної поверхні – позитивного (гора, гірський хребет, горб) чи негативного (долина, котлован). Осн. мотивувальними ознаками в оронімії є переважно розмір, форма, колір об'єкта, наявність рослинності та ін.: **Чорні гори**, **Білі гори** (в Карпатах), гора **Звивиста** (на Тернопільщині), численні **Лисі** горби, кургани, гори тощо. Значна частина назв утв. від *антропонімів*: **Грицева гора**, **Савуків курган**, **Столярова горбака**. Як і в сфері ін. класів *онімів*, в укр. оронімії функціонує розгалужена система геогр. термінів-апелятивів: **грива**, **гряда**, **кичера**, **магура**, **макітра**, **чолопок**, **щовб** тощо, – серед яких за походженням є власне слов'янські й запозичені. О. можуть використовуватися не лише як об'єкт лінгв. досліджень, а й як матеріал для істор. студій (міграційні рухи, колонізація земель та ін.). *В. П. Шульгач.*

ОРТОЛО́ГІЯ (від грец. ὀρθός – правильний і λόγος – слово, вчення) – розділ науки про *культуру мови*, який вивчає доцільність використання варіантних мовних засобів – лекс., грамат., лекс.-граматичних (див. також *Варіантність норми*). Ґрунтуючись на поняттях культури мови (нормативність мови), О. виключає зі своєї сфери помилкомовні явища і зосереджує увагу лише на варіантах, що стали фактом літ. мови, але відрізняються частотою вживання, семант. відтінками, стильовою орієнтацією. Паралельні, варіантні форми, фіксовані в кожній описовій граматиці (яка лише констатує їх наявність), характеризуються відтінками знач., стильовими конотаціями, що часто зумовлюється їх різною часовою співвіднесеністю, тобто варіанти мають діахр.-синхр. природу. Паралельне функціонування лекс., лекс.-граматичних одиниць у літ. мові найчастіше пов'язане зі співіснуванням нормат. форм і виникненням нових. Як відомо, процес кодифікації відбувається із запізненням щодо часу виникнення й поширення у мові новотворів. О. покликана регулювати використання останніх у сучас. мовній практиці, оцінювати їхні потенц. можливості щодо усталення у певних функц. різновидах мови чи їхню семант. відмінність. О. регулює вживання варіант. засобів у різних *мовних ситуаціях*, розглядає питання вибору *словоформ*, конструкцій у певному функц. стилі, нормативність вибраних варіантів з погляду сучас. літ. мови тощо.

Розрізняють варіантність структурну, часову, стилістичну (або оцінну). Дехто з учених проголошує О. окр. лінгв. дисципліною. Прибічники такого підходу ставлять її на одну площину з фонетикою, граматикою, лексикологією, фразеологією і визначають осн. категорію О. – категорію варіантності. Остання розглядається як реальне функціонування мови, де співіснують паралельні словоформи, синтакс. конструкції. Однак в укр. мовознавстві думка про виокремлення О. в окр. лінгв. дисципліну не набула поширення. Нові явища в синтаксисі, морфології, словотворенні сучас. укр. літ. мови з погляду О. оцінюються звичайно в словниках труднощів, словниках-довідниках з культури мови (Головащук С. І. Словник-довідник з правопису та слововживання. К., 1989; Словник труднощів української мови. К., 1989).

Літ.: Ахманова О. С., Бельчиков Ю. А., Веселитский В. В. К вопросу о «правильной» речи. «Вопросы языкознания», 1960, № 2; Скребнев Ю. М. К вопросу об «ортологии». «Вопросы языкознания», 1961, № 1; Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. К., 1976. *С. Я. Єрмоленко.*

А. П. Коваль. Культура української мови. Київ, 1964.
Словник труднощів української мови. Київ, 1989.
Культура української мови. Київ, 1990.
Є. Д. Чак. Складні випадки вживання слів. Київ, 1984.
Антисуржик, Львів, 1994.
Б. Д. Антоненко-Давидович. Як ми говоримо. Київ, 1991.

ОРУ́ДНИЙ ВІДМІ́НОК – 1. *Грамема* категорії *відмінка* іменників, що спеціалізована на вираженні знач. знаряддя та засобу дії і входить у парадигму однини та множини з відповідною сукупністю закінчень: одн. **хатою**, **яблунею**, **велетом**, **краєм**, **сіячем**, **батьком**, **селом**, **полем**, **знанням**, **любов'ю**, **ніччю**, **курчам**, **телям**, **ім'ям**; мн. **хатами**, **яблунями**, **велетами**, **краями**, **сіячами**, **батьками**, **селами**, **полями**, **знаннями**, **ночами**, **курчатами**, **телятами**, **іменами**. 2. Залежна від О. в. іменника й узгоджувана з ним грамема прикметника та ін. слів прикм. морфол. типу у функції означення, яка входить у парадигму однини та множини з певною сукупністю закінчень: одн. **високим**, **давнім**, **високою**, **давньою**;

мн. **високими**, **давніми**. Термін увів А. Кримський в «Украинской грамматике» (т. 1–2, 1907–08). У власне іменниковому функціонуванні (у функціях, пов'язаних зі знач. предметності) О. в. зумовлений валентністю предиката, а в словах прикм. морфол. типу – відмінк. формою опор. іменника.

У первинній для О. в. інструментальній функції виділяють функції знаряддя і засобу дії. О. в. знаряддя вказує на конкр. предмет, використовуваний для якоїсь дії, і звичайно поєднується з перех. дієсловами, які керують також знах. в. об'єкта: «На Дону хтось б'є **ломом** лід» (Григорій Тютюнник); «Відмикаю світанок скрипичним **ключем**» (Л. Костенко). О. в. у функції засобу означає механізми, предмет або істоту, за допомогою яких реалізується дія, і виступає при неперех. і перех. дієсловах дії: «Їхали **саньми** з ярмарку» (М. Рильський); «На широких дніпровських плавнях сотні робітників рубають, корчують **тягачами** столітні верби, осокори, тополі – готується дно майбутнього моря» (О. Довженко); «За селом Нечипора наздогнали **кіньми** Савка Чемерис і Кожухар» (М. Зарудний).

Вторинні власне-відмінкові функції О. в., як і первинна, зумовлені *валентністю* дієслова. Функція об'єкта дії і стану пов'язана з дієсловами керування, володіння (керувати, командувати, завідувати, управляти, володіти та ін.), ставлення до об'єкта (марити, дорожити, захоплюватися, цікавитися, пишатися, милуватися і под.), рухів, маніпуляцій (ворушити, хитати, кидати, замахуватися, жестикулювати, розводити та ін.), дієсловами типу **харчуватися**, **заїдати**, **захлинатися** тощо. Напр.: «Центральною **групою** керував сержант Скирда» (В. Кучер), «Вона тим **небом** у тій хаті марила!» (Л. Костенко); «Ганна всім **тілом** шарпнулася вслід поїздові, захлинулась **повітрям**» (В. Козаченко). При пас. *дієприкметниках* О. в. вживається у функції суб'єкта дії: «Рядки ці навіяні **спогадами** Містраля» (М. Рильський). Іноді в односклад. реченнях іменники від назв неістот передають знач. перехідного між суб'єктним та інструментальним О. в. типу: «Хати хитало **течією**» (О. Довженко); «**Снігом** віяло під вечір» (Д. Павличко). При дієсловах руху функціонує О. в. просторовий: «Покочу я пісню **містом** і **селом**» (М. Рильський), «Пливли ми ввечері **лиманом**» (Л. Костенко).

Форма О. в. широко використовується у невласне-відмінкових функціях – в обставинно-означальних знач. способу дії, порівняння тощо, напр.: «Дуже дивний пейзаж: **косяками** ідуть таланти» (Л. Костенко); «З-за яблуні шугнула **стрілою** ластівка» (О. Донченко). Власне-означальне знач. передають прикметниково-іменникові сполуки: «**Чарівним материнським рухом** вона передає чоловікові дитину» (О. Довженко); «Іти він кликав **непохитним кроком**» (М. Рильський). Із присл. вживанням пов'язаний також О. в. часу, який виражає: а) час, в один з моментів якого здійснюється явище: «**Раннім присмерком** дід Дунай добрався в прибузький присілок» (М. Стельмах); б) дистрибутивний неозначений час: «Все ходив би понад тобою, Черемоше, **білими ночами**» (Г. Хоткевич); в) дистрибутивний означений час: «Я не виходив з будинку посольства **тижнями**» (О. Довженко). На ґрунті форм О. в. обставинного утворилися морфологізовані прислівники типу: **зимою**, **весною**, **літом**, **миттю**, **галопом**, **слідом**, **жужмом**, **часом**.

У сучасній укр. літ. мові помітна тенденція до переважного використання форми О. в., а не ін. відмінкових форм у типовій для дієслова сфері присудка. У складі іменного присудка ця (здебільшого іменникова і прикметникова) форма сполучається з власне зв'язкою **бути** і особливо часто з напівзв'язками **ставати**, **лишатися**, **залишатися**, **зробитися**, **виявлятися**, **здаватися** та ін., напр.: «Восени Віталик **буде студентом**» (О. Гончар); «Блакитний мороз **стане сивим морозом**» (І. Драч); «Несказане **лишилось несказанним**» (Л. Костенко).

О. в. сполучається з прийменниками **з**, **за**, **між** (**межи**), **над**, **перед**, **під**, **поза**, **поміж** (**помежи**), **понад**, **поперед**, **попід**, **проміж**, **вслід за**, **згідно з**, **побіч з**, **порівняно з**, **поруч з**, **поряд з**, **разом з**, **слідом за**, **у зв'язку з** та ін. Прийменниково-відмінкові сполуки функціонують переважно як засоби з виразною просторовою і часовою спеціалізацією. *І. Р. Вихованець.*

ОРФОГРА́МА (від грец. ὀρθός – правильний і γράμμα – писемний знак, літера) – правильне написання за відповідним правилом або за традицією, яке обирається з кількох можливих. О. є однією з осн. одиниць *орфографії*, що забезпечують її теор. і практ. вивчення. Розрізняють літерну і нелітерну О. за ознакою вибору з кількох варіантів однієї літери чи вибору з кількох варіантів правильного написання слова – разом, окремо, через дефіс, чи з'ясування місця перенесення слова з рядка в рядок. У розпізнаванні О. мовець орієнтується на орфогр. правило, яким вона пояснюється. Напр., правила вимови і написання ненаголошених **е**, **и**, вживання апострофа при роздільній вимові губного приголосного чи будь-якого приголосного, яким закінчується префікс, з наст. звуком **й**. Оскільки вивчення орфографії будується на основі граматики, більшість літерних О. – це вибір варіанта написання закінчення, суфікса, префікса, сполучного голосного в склад. слові [вибір префікса **з–с**; закінчення прикметника **-ий**, **-ій**; сполучного **о–е(є)** між коренями склад. слова та ін.]. Визначення О. «велика літера» ґрунтується на правилах розрізнення власних і заг. назв (семант. критерій). У сучас. шкільних підручниках прийнято виділяти О. і позначати її як: «ненаголошені **е–и**, **е–є** в словах іншомовного походження», «велика літера у власних назвах», «частки **не** і **ні**» та ін. Кількість О. визначається кількістю орфогр. правил. Уведення в шкільний підручник поняття «орфограма» має теор. і практ. значення, спря-

мовує учнів на свідоме запам'ятання нормат. написань, ґрунтовне оволодіння нормами писемної літ. мови. *М. Я. Плющ.*

ОРФОГРАФІ́ЧНИЙ СЛОВНИ́К, правописний словник – *словник*, в якому в алф. порядку дано перелік нормат. написання слів та їх окр. форм відповідно до чинного *правопису*. О. с. належать до найпоширеніших лексикогр. посібни-

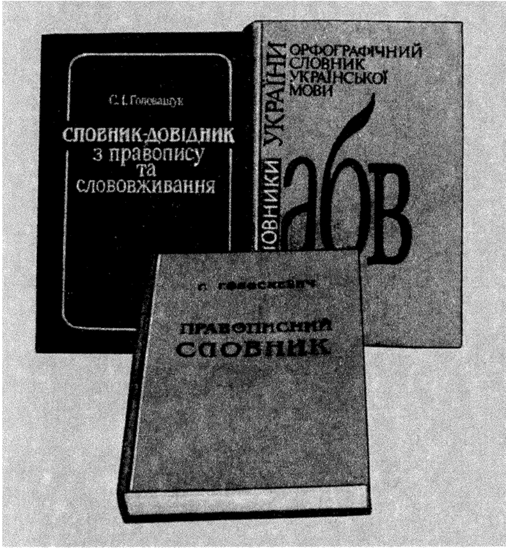

С. І. Головащук. Словник-довідник з правопису та слововживання. Київ, 1989.
Орфографічний словник української мови. Київ, 1994.
Г. Голоскевич. Правописний словник. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Львів, 1994.

ків, оскільки вони безпосередньо використовуються в навч. процесі й повсякден. практиці. Будь-які зрушення в правопис. кодексі, що регламентує всі орфогр. зміни й нововведення, спричиняються до оновлення існуючих або створення нових О. с. Видання українських О. с. як окр. типу лексикогр. л-ри розпочалося з 1918, коли було опубл. «Український правописний словничок з короткими правилами правопису» Г. Голоскевича, який витримав сім видань (останнє вийшло 1930 на основі «Українського правопису» 1928). Пізніші О. с. – «Правописний словник та правила правопису й розділових знаків» Г. Сабалдиря (К., 1930) на 25 000 слів і «Правописний словник» О. Ізюмова (Х., 1931) – також укладені згідно з правописом 1928. Із запровадженням 1933 нового «Українського правопису» спочатку було видано «Словник-покажчик до українського правопису» (1935), а 1936 вийшов друком розрахований на поч. і середню школу «Орфографічний словник» Д. Леві, Г. Левченка і Л. Рак. Цей словник служив за осн. правописний довідник до публікації 1946 нового «Українського правопису». На матеріалах цього правопису спочатку з'явився «Словник-покажчик до „Українського правопису"» П. Горецького та І. Кириченка (К., 1947), а потім І. Кириченко підготував два варіанти нового «Орфографічного словника»: короткий (К., 1948), призначений для шкільного вжитку, що витримав понад десять видань, і повніший (К., 1955, 1961). 1975 вийшов найповніший на той час «Орфографічний словник української мови» з реєстром бл. 114 000 слів, укладений науковцями ІМ за ред. С. Головащука та В. Русанівського на основі «Українського правопису» 1960. На його базі укладено нові шкільні О. с.: С. Головащука – для 4–10 класів (К., 1975, 8-е вид. – 1990) і А. Бурячка – для поч. школи (К., 1983). На задоволення профес. потреб певних категорій працівників в останні десятиліття з'являються видання спеціалізованих орфогр. довідників, напр. «Довідник з українського правопису» А. Бурячка, Л. Паламарчука, В. Русанівського, Н. Тоцької (К., 1964, 3-є вид. – 1984), «Словник-довідник з правопису» (К., 1979) і «Словник-довідник з правопису та слововживання» С. Головащука (К., 1989), розрахований, насамперед, на працівників преси. Вихід у світ 4-го видання «Українського правопису» (К., 1993) потребував оновлення орфогр. словників: 1994 з'явився створений на основі цього правопису «Орфографічний словник української мови» С. Головащука, М. Пещак, В. Русанівського, О. Тараненка (бл. 120 000 слів; доп. вид. 1999, бл. 125 000 слів). У США укр. діаспора перевидавала правопис. словник Г. Голоскевича 1930 (Нью-Йорк, 1952, 1962). У 1994 його перевидано і в Україні.

Літ.: Русанівський В. М. Становлення і розвиток системи правопису. В кн.: Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967; Букчина Б. З. О типах орфогр. словарей. В кн.: Нерешенные вопросы рус. правописания. М., 1974; Паламарчук Л. С. Укр. рад. лексикографія. К., 1978; Складні питання сучас. укр. правопису. К., 1980. *Л. С. Паламарчук*.

ОРФОГРА́ФІЯ (грец. ὀρϑογραφία – правопис, від ὀρϑός – правильний і γράφω – писати) – історично сформована й загальноприйнята система правил нац. мови щодо способів передачі мовлення на *письмі*, яка поряд із *пунктуацією* становить *правопис* певної мови (хоч нерідко терміни «орфографія» і «правопис» уживаються як тотожні). О. визначає правила написання звуків (*фонем*) *літерами*, написання слів разом, окремо й через дефіс, уживання великої літери, правила переносу частини слова з рядка в рядок; крім того, О. регулює написання афіксів і закінчень відмінюваних слів. Орфогр. правила, як складова частина системи письмових норм літ. мови, повинні бути єдині для всіх, хто користується даною мовою. Єдність і обов'язковість О. для всіх полегшує спілкування людей за допомогою літ. мови, робить його дійовішим, ефективнішим, що, звичайно, сприяє піднесенню мовної культури народу. В основі О. лежить *графіка*; водночас вона ґрунтується на певних принципах, які зумовлені фонетичною та граматичною будовою мови й віддзеркалюють шляхи формування та розвитку її правописної системи. Сучасна О. побудо-

вана на двох гол. принципах – фонетичному та морфологічному.

За фонет. принципом слова передаються на письмі згідно з їх літ. вимовою, тобто кожному звукові відповідає окр. літера, напр.: **гáрний**, **дуб**, **нéбо**. Таке написання відрізняється від фонет. *транскрипції* трохи меншою точністю в передачі звуків. Так, на основі цього принципу вживаються: літера **а** для позначення як первісного звука [**а**]: **камінь**, так і того [**а**], що розвинувся на місці етимол. [**о**] в позиції перед наголошеним [**а**]: **гаря́чий** (пор. **горíти**), **калáч** (пор. **кóло**); літера **о** – на позначення як первісного [**о**], так і пізнішого походження, зокрема [**о**] на місці [**ъ**] та давніх [**е**], [**ь**] після шиплячих приголосних і **j** перед твердим приголосним: **совá**, **сон**, **пшонó**, **шовк**, **йогó**; літера **у** – на позначення звука [**у**] незалежно від його походження – з [**у**] чи з давніх [**о**], [**е**], [**ъ**]: **вýхо**, **пáрубок** (<**паробъкъ**), **мáчуха** (<**мачеха**), **я́блуко** (<**яблъко**) та ін. За цим принципом згідно з вимовою пишеться **с** перед **к**, **п**, **т**, **х**, **ф** (**сказáти**, **списáти**, **сформувáти**), передаються на письмі асимілятивні зміни в сполученнях кінцевих приголосних [**г**], [**к**], [**х**], [**ж**], [**ч**], [**ш**], [**з**], [**ц**], [**с**] словотвірної основи із [**с**] суфіксів **-ств-о**, **-ськ-ий** (**козáцтво**, **товарúство**; **козáцький**, **товарúський**) та ін.

В основі морфол. принципу лежить збереження на письмі цілісного образу *морфеми* незалежно від її звучання, що допомагає швидше сприймати й розуміти написане слово. Однак не всі морфеми, що розрізняються фонетично, передаються на письмі за цим принципом. Є морфеми, яким властиві *історичні чергування* звуків, але вони пишуться відповідно до їх звук. складу в сучас. мові. Згідно з морфол. принципом передаються на письмі такі звуки й звукосполучення, як [**о**], [**е**], [**и**] в ненаголошеній позиції: **кожýх**, **тепéр**, **сивéнький**; приголосні, які внаслідок фонет. *асиміляції* змінили своє звучання: **боротьбá**, **нíгті**, **зшúти**; **дочцí**, **кнúжці**; **ýчишся**, **розжéврiти**; **багáтство**, **квітчáти**; м'які приголосні, крім [**л**], перед ін. м'якими: **кýзня**, **пíсня**, **сьогóдні**, але **сільськúй**; відсутні у вимові приголосні: [**т**] перед суфіксами **-ськ-**, **-ств-**: **студéнтський**, **студéнтство**, **турúстський** і т. ін.; [**д**], [**т**] у звукосполученнях [**стц'**], [**здц'**]: **невíстці**, **поíздці** та ін. За цим принципом вживаються дві літери для позначення довгого м'якого приголосного, що утворився внаслідок асиміляції на межі двох морфем: **буття́**, **знання́**, **мíддю**. Отже, за морфол. принципом О. фонема, незалежно від її позиц. змін, завжди позначається тією самою літерою, тому цей принцип ще називають фонематичним. Він може реалізуватися й фонет. написанням при передачі фонем у сильній позиції (**гóлуб**, **борóтися**, **нíготь**), збігається з фонет. принципом у письмовому відображенні чергування фонем у споріднених морфемах, яке виникло на основі звук. змін у процесі істор. розвитку мови: **пéчі** – **піч**, **гаря́чий** – **горíти**, **перемóга** – **перемóзі**, **тúхий** – **тúша**, **садúти** – **сáжа** – **саджý**. Проте повної відповідності між фонемами та літерами в укр. письмі немає. Пор.: **щокá** [**шчокá**], **юність** [**йýн'іс'т'**], **джміль** [**жміл'**]. Таким чином, укр. О., яка значною мірою фонематична, водночас включає й елементи нефонемат. письма.

В укр. мові використовується також історичний, або традиційний, принцип О., але обмежено. За цим принципом слова передаються на письмі так, як вони писалися раніше, хоч у сучас. мові таке їх написання не зумовлене ні вимовою, ні грамат. будовою слова. Цей принцип О. відбитий насамперед у графіці. За традицією вживаються літери, які в певних позиціях позначають по дві фонеми (**я**, **ю**, **є**, **ї**, **щ**), знак м'якшення, що не має звук. значення; традиційним є збереження подвоєних приголосних в іншомов. власних назвах, хоч вони не завжди вимовляються (Голландія, Таллінн, Джонні), написання **і** після **д**, **т**, **з**, **с**, **р** (тобто порушення *«дев'ятки» правила*) у власних іншомов. назвах (Дідро, Тіто, Зімбабве, Міссісіпі, Грімм), написання **и** в словах типу **кишéня**, **лимáн** та **е** в словах **леміш**, **левáда** тощо, в яких не можна перевірити наголосом звук. природу сильного варіанта фонеми.

Певне застосування в сучас. укр. О. має й смисловий, або семантично-диференційний, принцип письма. Так, за смисловим розрізненням слів уживається велика та мала літери (пор. **Кавýн** – прізвище й **кавýн** – рослина, **Орéл** – місто й **орéл** – птах), написання слів разом, окремо й через дефіс (**догорí** – присл. і **до горí** – ім. з прийм., **по-нáшому** – присл. і **по нáшому** – займ. з прийм.).

Літ.: СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Укр. правопис. К., 1993. *А. А. Бурячок.*

ОРФОЕПÍЧНИЙ СЛОВНИ́К – *словник*, в якому зафіксовані норми літ. вимови (див. *Орфоепія*) біля кожного з реєстрових слів, поданих в алф. порядку. *Транскрипція* застосовується у всіх випадках, коли треба передати вимову, відмінну від написання. Вперше акцентуаційні норми укр. літ. мови були зафіксовані в «Словнику наголосів» М. Погрібного (1959, 1964), а орфоеп. норми – в словнику-довіднику «Українська літературна вимова і наголос» (1973; укладачі І. Вихованець, С. Єрмоленко, Н. Со-

М. І. Погрібний. **Орфоепічний словник**. Київ, 1984.
Українська літературна вимова і наголос. Київ, 1973.
С. І. Головащук. Складні випадки наголошення. Київ, 1995.

логуб, Г. Щербатюк). У 1984 вийшов «Орфоепічний словник» М. Погрібного, а у 2001–03 – «Орфоепічний словник української мови» у 2 томах. Названі словники містять розділи про осн. норми укр. літ. вимови. О. с. сприяє усталенню норм усної літ. мови, формуванню зразків літ. вимови, на які орієнтуються мовці.
С. Я. Єрмоленко.

ОРФОЕ́ПІЯ (грец. ὀρθοέπεια – правильність мови, від ὀρθός – правильний і ἔπος – мова, мовлення, слово) – 1. Сукупність вимовних норм (див. *Норма мовна*) *літературної мови*, що охоплюють правила вимови *звуків*, звукосполучень у *мовному потоці*, наголошування слів (див. *Наголос*) і такі суперсегментні фонет. явища, як інтонування фрази (див. *Інтонація*), *ритмомелодика*. 2. Розділ *мовознавства*, що вивчає норми літ. вимови.

Поняття О. складалося у літ. мові історично, водночас з осмисленням звукової організації нац. мови, описом характерних ознак, що вирізняють її з-поміж ін. мов (праці О. Павловського, Я. Головацького, П. Лавровського, О. Потебні, П. Житецького, А. Кримського, О. Синявського та ін.). Звукова будова укр. мови, як певний узагальнений тип, притаманний її носіям будь-якої тер. і соціальної належності, усталюється тоді, коли поширюються усні форми нац. мови, зростає сусп. вага публіч. мови, мови театру. Орфоепічні, як й інші норми укр. літ. мови, склалися протягом 19 ст. на основі *середньонаддніпрянського говору*. Для них характерна виразна, чітка вимова голосних [**а**], [**о**], [**у**], [**і**] в будь-якій позиції; наближення ненаголошених [**е**] та [**и**]; збереження дзвінкості приголосних перед глухими та в кінці слова [**садки́**], [**моро́з**]; пом'якшення зубних приголосних [**с**], [**з**], [**ц**], [**н**], [**д**], [**т**] перед наступним м'яким приголосним [**со́в'іс'т'**], [**дос'в'іт'н'ій**]; дзвінка вимова [**в**] у кінці складу та в кінці слова (**сказа́в**, **заво́дів**, **Васили́в**); твердість приголосних перед [**е**] та [**и**], вимова твердого [**л**] у словах типу **ле́кція**, **коле́га** тощо. Українській О. властиві певні норми вимови звуків **ʒ̆**, **ʒ**, які функціонують як окр. звуки, і звукосполучень [**дж**], [**дз**], пор. неоднакову вимову [**ʒ̆**] і [**дж**], [**ʒ**] і [**дз**] у словах **наро́дження** і **підживи́ти**, **дзвін** і **на́дзелень**. На орфоеп. норми часом впливає *орфографія*, практика письмової передачі звучання слова. Напр., під впливом написання вимовляються неправильно (тобто так, як пишуться), слова типу **бавишся**, **продаються**, **братство**, хоча за орфоеп. нормами має звучати [**бавис'с'а**], [**продайу́ц'ц'а**], [**бра́цтво**]. Не допускається за орфоеп. нормами м'яка вимова шиплячих типу [**лош'а**], [**курч'а**], [**б'іж'а́т'**], [**крич'ат'**] або [**ч'ого́**], [**на́ш'ч'о**]. Півстоліття відсутність в укр. алфавіті літери **ґ** вплинула на порушення вимови таких слів, як **ґанок**, **ґуля**, **ґречний** і под., які почали вимовлятися із більш поширеним в укр. мові фрикативним **г**.

Звукова будова сучасної укр. літ. мови зберігається в основному такою, якою вона склалася у 1-й чв. 20 ст., хоча певні зміни в ній засвідчуються: напр., вимова поч. голосного в словах типу **інший**, **іноді** (за нормами 20-х рр. – [**и́нший**], [**и́нод'і**], нейтралізація твердої вимови приголосних [**д**], [**т**], [**з**], [**с**], [**ц**], [**л**], [**н**] перед [**і**], що походить із давнього [**о**], і поширення м'якої вимови зазначених приголосних перед [**і**] будь-якого походження. Спостерігаються і зміни в тенденції наголошування слів. В усній мові досить часто звучать неліт. наголоси в дієсл. формах типу [**ве́зти**], [**не́сти**], [**везе́мо**], [**несе́мо**] зам. літературно нормативних [**везти́**], [**нести́**], [**веземо́**], [**несемо́**] і под. Під впливом пд.-зх. говорів (див. *Південно-західне наріччя*) поширюється ненормат. наголос у словах [**ка́жу**], [**ро́бл'у**], [**бу́ло**] зам. літературних [**кажу́**], [**робл'у́**], [**було́**]. Різне наголошування слів в укр. говорах, що впливають на загальнолiт. норму, спричиняється до поширення акцентуац. варіантів. Розхитують орфоеп. норми явища рос.-укр. мовної інтерференції. О. укр. мови ґрунтується, зокрема, на принципах евфонічності (*милозвучності*), які потребують свідомого ставлення до звукового оформлення літ. мови.

О. як розділ науки про мову фактично наявна в усіх описах укр. мови, де йдеться про *фонетику* і *фонологію*. Найповніше описано орфоепічні норми в розділі «Фонетика» «Курсу сучасної української літературної мови» (т. 1, 1951) та у відповід. розділі «Сучасної української літературної мови» (т. 1, 1969). Зростання сусп. ваги орфоеп. норм укр. мови (кіно, радіо, телебачення) зумовило появу відповід. лексикогр. видань (див. *Орфоепічний словник*). Лексикограф, диктор Укр. радіо М. Погрібний 1992 підготував навч. посібник «Українська літературна вимова» з набором платівок та аудіокасет.

Див. також *Ортологія*.

Літ.: Горецький П. Й. Про правовимову або ортоепію літ. мови. «Червоний шлях», 1929, № 5–6; Наконечний М. Ф. Орфоеп. норми та їх значення. В кн.: СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Жовтобрюх М. А. Слово мовлене. К., 1969; Тоцька Н. І. Укр. мова. Практикум з орфографії та орфоепії. К., 1970; Орфоепія. В кн.: Сучас. укр. мова. К., 1991; Винницький В. М. Укр. акцентна система: становлення, розвиток. Л., 2002.
С. Я. Єрмоленко.

ОСА́ДЦА Михайло (1836 – 10.IV 1865, Львів) – укр. мовознавець і педагог. Працював учителем гімназії у Львові. Автор першого підручника укр. мови для шкіл «Граматика руського языка» (1862), написаного, згідно з ученням Ф. Міклошича, з послідовним збереженням етимол. основ (перевидавався 1864, 1876). *М. Л. Худаш.*

ОСНО́ВА словозмінна – частина *слова*, з якою пов'язане його лекс. значення і яка залишається після відкидання словозм. *морфеми*. Запровадження терміна пов'язують з ім'ям П. Дячана («Методична граматика языка малорускорo». Л., 1865). За відсутності словозм. морфем у структурі слова (напр., у прислівниках) О. збігається зі *словоформою*: тут, там, угорі, вгору, восени, додому й под. О. може складатися: а) тільки з корене-

вої морфеми (у непохід. словах): **верб**-а, **тих**-ий, **пиш**-е; б) з кореневої морфеми в поєднанні з несловозм. *афіксами*: **сіль-ськ**-ий, **над-вод-н**-ий, **перед-плат**-а; в) з двох або більше кореневих морфем (здебільшого в різних комбінаціях із несловозм. афіксами): **ліс**-о-**степ**, **піш**-о-**хід-н**-ий. О., що має тільки одну морфему – *корінь*, називають простою, а О. з двома або більше морфемами – комплексною. На противагу служб. морфемам О. має неслужб. характер і відносну морфемну незмінність. Порівняно з кореневою морфемою вона (коли в ній є несловозмінні афікси) більшою мірою вказує на частиномовну належність, а щодо слова О. не виявляє його морфол. завершеності. Нерідко у структурі О. наявні основотв. елементи, спеціалізовані на вираженні частиномов. закріпленості слів, напр., тематичний голосний (суфікс дієсл. О.) **а** в дієсл. типу **пис-а**-ти – **пиш**-у, **стој-а**-ти – **стој**-у.

Поняття О. продуктивне для опису «великих» і «малих» *парадигм* слова. «Велика» парадигма охоплює всю сукупність грамат. форм слова, а «мала» стосується внутр. членування «великої» парадигми у зв'язку з наявністю у ній двох чи більше словозмінних О. Кількість внутр. парадигм у сукупній парадигмі якогось слова визначає ступінь складності його морфол. організації. Найбільшою форм. складністю позначені словозм. О. дієслова. У сукупності грамат. форм дієсл. легко виділити дві визначальні словозм. О. – О. теп. ч. та інфінітива, на яких ґрунтуються парадигми дієсл. *лексем*, пор. О. **співај-/співа-** у дієвідмінюванні дієсл. **співати**, О. **працюј-/працюва-** у дієсл. **працювати**, О. **ріж-/різа-** у дієсл. **різати**. Від О. теп. ч. утворюються форми теп. ч. і нак. сп., від О. інфінітива – форми мин. ч. тощо: **читај-у**, **читај-еш**, **читај-е**, **читај-Ø**, **читај-мо**, **читај-те**; **чита-в-Ø**, **чита-л-а**, **чита-л-и**.

Специф. словозмінною О. дієслова є О. майб. складного часу, яка витворилася внаслідок злиття особ. форм допоміж. дієсл. **яти** з інфінітивом повнозначного дієслова: **читати-му**, **читати-меш**, **читати-ме**. Видозміни словозмінної О. спостерігаємо і в ім. парадигмах, пор. О. **берег-/берез'-** – у відмінюванні ім. **берег**, О. **неб-/небес-** в ім. **небо**.

Літ.: Арутюнова Н. Д. О значимых единицах языка. В кн.: Исследования по общей теории грамматики. М., 1968; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Маслов Ю. С. Понятие основы и форматива в дериватологии и в парадигматике. В кн.: Актуальные проблемы рус. словообразования, сб. 1. Самарканд, 1972; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Укр. граматика. К., 1986; Грищенко А. П. [та ін.]. Сучас. укр. літ. мова. К., 1997; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотв. морфеміка сучас. укр. літ. мови. К., 1998. *І. Р. Вихованець.*

ОСНÓВА словотвірна – частина *слова*, що співвідносить похідне слово з твірною базою і разом з *формантом* формує його словотв. структуру. Твірною базою можуть бути: власне О. (**чита**-ч), кілька О. (**працелюб** > **працелюбний**), слова [**груп**(а) > під**груп**(а), **велик**(ий) > пре**велик**(ий), **мало** > за**мало**], словосполучення (**вівсяна крупа** – **вівсянка**, **любить сонце** > **сонцелюб**), фразеол. зворот [**він варить воду** > **варивода**], рідше – *словоформи* [**нічий** > **нічий**ний, **телят**(а) > **телят**ник], прийменниково-відмінкова форма [**без думи** > **бездумний**]. Найчастіше в укр. мові, де переважає афіксальний спосіб *словотворення*, у ролі твірної бази виступає власне О. Як і *морфема*, О. – синтаксично несамост. частина слова, що може сполучатися з *афіксами*. Від морфеми О. відрізняється ступенем складності, здатністю поєднувати в собі кілька морфем (**учи-тель** > **учител-юва**-ти); від слова О. різниться своєю морфол. незавершеністю. На відміну від форманта О. має неслужб. характер. Існують О. морфемно подільні, але непохідні (**пал-ець-Ø**, **кал-ин**-а) та морфемно подільні й похідні (**пис-ар** > **пис-ар-ювати**). Обидва різновиди О. здатні виконувати роль твірних, мотивуючи похідні слова: **земл**(я) > **земель**-ний, **калин**(а) > **калин**овий, **писар** > **писар**чук. За особливостями словотв. структури О. поділяють на О. першого (**сіль** > **солон**-ий), другого (**солонуват**-ий), третього (**солонуват-ість**) та ін. ступенів похідності. Одне похідне слово може мати кілька різних за частиномовною належністю О., що пояснюється можливістю його множинної мотивації, напр.: ім. **грішник** від ім. **гріх**, прикм. **грішний**, дієсл. **грішити**.

Літ.: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотв. морфеміка сучас. укр. літ. мови. К., 1998; Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучас. укр. мови. К., 1998. *Н. Ф. Клименко.*

ОСНÓВИ ПОДÍЛЬНІСТЬ – здатність основи поділятися на *морфеми*, що ґрунтується на повторенні певного відрізка *слова* з тим самим значенням у різних (веред-**ун**, говор-**ун**, маз-**ун**, стриб-**ун**) і спільнокореневих (**веред**-а, **веред**-ува-ти, **веред**-ун) словах. При встановленні О. п. аналіз здійснюють від слова до морфеми. Слово ділять до найменших повторюваних в ін. словах елементів, що мають значення.

О. п. буває кількох ступенів. О. п. першого ступеня має місце в словах, які зберігають значеннєве і структурне співвідношення з твірним та спорідненими словами. Такі основи є вільними: **вовк**, **вовк-уват**-ий, **вовч-ен**-я, **вовч-иц**-я. О. п. другого ступеня характерна для слів зі зв'язаними основами, їх порівнюють тільки з ін. спорідненими словами, у складі яких повторюються служб. морфеми: **монт-аж**, **монт-ер**, **монт-ува-ти**; **греч-к-а**, **греч-ан-ий**. Залишкова О. п. властива словам, в яких виділяють: а) залишковий корінь, що не вичленовується в споріднених словах, але вживається у супроводі регулярних, продуктивних служб. морфем: **арт**-ист, **букін**-іст, **сканд**-ува-ти, **цік**-ав-ий; б) залишкові афікс. морфеми (*суфікси*, *інтерфікси*), що втратили словотв. значення: пух-**н**-ат-ий, пере-кот-**и**-пол-е, трь-**ох**-ярус-н-ий, ць-**ого**-річ-н-ий. О. п. буває подвійною, коли похідне слово має подвійне семант. мотивування: Далекий Схід > дал-ек-о-схід-**ник**, дал-ек-о-схід-н-ий > дал-ек-о-схід-**н-ик**. На О. п. впливають втрата значеннєвих зв'язків похід. слова з твірним, фонет.-морфол. процеси на межі морфем. Багато непохід. слів поділяється на морфеми: **книг-а**, **риб-а**.

Літ.: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотв. морфеміка сучас. укр. літ. мови. К., 1998. *Н. Ф. Клименко.*

ОСНОВОСКЛАДА́ННЯ – найпродуктивніший спосіб творення *складних слів* у сучас. укр. мові, що полягає у поєднанні *основ* за допомогою сполучних голосних **о** (тонкошкірий), **е** (буревій), **и** (прудивус, чотириповерховий) та деяких інтерфіксальних *морфем*: **-ох** (двохатомний), **-ою** (троюрідний). О. властиве іменникам (льоносушарка), прикметникам (білокамінний), рідше дієсловам (чародіяти) та прислівникам (сторіками). Сполучення основ без єднальних голосних непродуктивне і трапляється у прислівників (всякчас), числівників (шістсот), деяких іменників (дівич-вечір). О. належить до осн. *способів словотворення* з погляду переходу між простими словами – членами словосполучень – та складними (ліс і степ > лісостеп, рухає магнітом > магніторушійний), *абревіатурами* і *композитами* (фізкультурний – фізкультурно-масовий), *юкстапозитами* і композитами (хліб-сіль > хлібосол). Така залежність між ін. способами творення слів не обов'язкова. Від юкстапозитів не утворюються абревіатури, натомість композити мотивують абревіатури (санітарно-епідеміологічний > санепідеміологічний), від останніх не утворюються юкстапозити.

У сучас. мові активні проміжні способи словотворення, одним з яких є О. Це способи, наділені рисами юкстапозиції (тобто сурядним зв'язком компонентів, як у юкстапозитів, і сполучною голосною, як у композитів: лавровишня, оленебик, медико-санітарний), абревіації і композиції (тобто скороченими основами, як у абревіатур, і сполучними голосними, як у композитів: електросітка, фотознімок). У сучас. укр. мові нові складні слова, належні до іменників, оформляють здебільшого О. Прикметники продуктивно зростають за рахунок слів перехідного між юкстапозитами і композитами типу: археолого-нумізматичний, архітектурно-планувальний.

Пор. *Словоскладання.* *Н. Ф. Клименко.*

ОСО́БА – 1. Грамат. словозмінна категорія *дієслова*, що означає відношення дії або стану до *суб'єкта* (виконавця дії, носія стану) з погляду мовця. 2. Лекс.-граматична категорія особових *займенників*, яку виражають окремі слова. Сучасний термін «особа» вперше з'явився 1845 у неопублікованій на той час граматиці Т. Глинського, потім у граматиці Я. Головацького (1849). Конкр. грамат. значеннями (*грамемами*) дієсл. категорії О. виступають суб'єкт повідомлення (мовець) – 1-а О., адресат повідомлення (співрозмовник, слухач) – 2-а О., *об'єкт* повідомлення – 3-я О.: **працюю, працюєш, працює**. Категорія О. пов'язана форм. і функц. відношеннями з ін. категоріями дієсл.: числом, часом, способом, особливо тісно – з категорією числа, що дає підстави окр. мовознавцям кваліфікувати обидві категорії як одну (числово-особову). В укр. мові дієслівна О. є синтаксично зумовленою категорію, яка вказує на грамат. залежність присудка від підмета.

Форми зі значенням суб'єкта повідомлення називають 1-ю О., зі значенням адресата повідомлення – 2-ю О., а форми зі значенням об'єкта повідомлення – 3-ю О. Особові значення дієслів найповніше виявляються у закінченнях теп. і майб. ч. дійсн. сп.: **іду, ідеш, іде, ідемо, ідете, ідуть**; **ітиму, ітимеш, ітиме, ітимемо, ітимете, ітимуть**. Дещо ін. характеру набувають значеннєві протиставлення у формах нак. способу. Найпродуктивніші форми 2-ї О. одн. і мн. нак. сп. виражають спонукання когось, до кого безпосередньо звернена мова, до дії: **Читай!**, **Читайте!**, **Прочитай!**, **Прочитайте!** Форма 3-ї О. одн. і мн. утворюється за допомогою часток **хай** і **нехай** і передає спонукання до дії того, хто є об'єктом повідомлення: **Хай (нехай) читає!**, **Хай (нехай) читають!** Форми 1-ї О. мн. типу **читаймо**, **прочитаймо** звичайно вказують на звернення мовця до групи осіб, включаючи до неї й себе. Присудкові форми мин. ч. й умов. сп. виражають відповідне значення О. за допомогою особ. займенників: **я читав, ти читав, він читав, ми читали, я читав би, ви читали б**. У пд-зх. говорах вживаються дієсл. форми мин. ч. й умов. сп. з давніми залишками особ. показників: **ходив'єм, ходив'єс, ходилисте**; **ходивім, ходивісь, ходилисьте**; **давбим, давбис**.

У сучас. укр. мові деякі дієслова мають тільки 3-ю О. одн. і мн. (вони означають процеси в неживій природі): **Сніг тане**; **Хати біліють**. Є також безособові (одноособові) дієслова, які функціонують тільки у 3-й О. одн.: **світає, смеркає, працюється**.

Значеннєві характеристики форм О. можуть зазнавати змін під впливом контексту, а отже, набувати вторинних функцій. Досить поширеним функц. зміщенням є неозн.-особове значення 3-ї О. мн. дієслів, коли в реченні немає підмета: **«На березі щось кричали, бігали»** (В. Винниченко); **«А злу гризоту з серця проженуть»** (Д. Павличко). Рідше форми 3-ї О. мн. виражають узагальн.-особове значення: **«Курчат восени лічать»** (Прислів'я). В узагальн.-особовому значенні найчастіше використовують форму 2-ї О. одн.: **«Як дбаєш, так і маєш»** (Приказка); **«Віддай людині крихітку себе»** (Л. Костенко). В експресив. мовленні можлива трансформація форм 1-ї О. мн. у значення 2-ї О.: **Як ми відповімо тут**? Іноді форми 2-ї О. однини та 3-ї О. мн. стають еквівалентами форм із значенням 1-ї О.: **«А вишень, а груш солодких було як наїсися (наїмся) – цілий день живіт як бубон»** (О. Довженко); **«Та ти стій! Стій, тобі кажуть (кажу)»** (І. Рябокляч) та ін.

Категорія О. займенників, на відміну від категорії О. дієслова, передається не сукупністю морфол. форм, а окр. словами. Особ. займенники диференціюють значення 1-ї (**я, ми**), 2-ї (**ти, ви**) і 3-ї (**він, вона, воно, вони**) О.

Особових значеннєвих характеристик дієсл. звичайно набуває від займ. підмета, внаслідок чого й існує взаємозумовленість дієсл. та займ. (іменникових) словоформ.

Літ.: СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Русанівський В. М. Структура укр. дієслова. К., 1971; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Укр. граматика. К., 1986; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-граммат. аспекті. К., 1988; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови. Морфологія. Д., 1996; Грищенко А. П. [та ін.]. Сучас. укр. літ. мова. К., 1997. *І. Р. Вихованець.*

ОСОБО́ВЕ ІМ'Я́ – див. *Ім'я особове.*

ОСО́ВСЬКИЙ (Ossowski) Лешек (1.IV 1905, Варшава – 10.II 1996, там же) – польс. славіст, доктор слов'ян. філології з 1945. Закін. 1932 Ягеллон. ун-т у Кракові. Читав лекції у Львів. ун-ті (1935–39), з 1946 – професор Вроцлав. і Опільського ун-тів. У 1964–75 був професором Познан. ун-ту, де заснував кафедру русистики. Дослідник польс. та східнослов'ян. мов. Питання укр. мови розглядав у працях: «З діалектологічних досліджень з білорусько-українського пограниччя» (1933), «Про заміну праслов'янських груп *tort і *tert, *tolt і *telt у східнослов'янських мовах. (Повноголосся)» (1938), «Новіші і давніші зв'язки Полісся з Волинню і Чорною Руссю» (1939), «Про проблему українсько-білоруського мовного кордону. Стан досліджень» (1939), «Діалектні білорусько-українські місцеві назви на -іча» (1955), «Новіші і давніші зв'язки Давидгородка з Чорною Руссю і Волинню» (1964).

Літ.: Kuraszkiewicz W. Leszek Ossowski. В кн.: Studia Rossica Posnaniesia, t. 10. Poznań, 1979; Bartoszewicz A. O działalności naukowej Prof. Dokt. Leszka Ossowskiego. «Slavia Orientalis», 1980, roc. 29, № 1/2. *Й. О. Дзендзелівський, О. М. Никончук.*

О́ТІН Євген Степанович (13.IV 1932, Дніпропетровськ) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1975, професор з 1977, з. д. н. і т. України з 1992. Закін. 1954 Дніпроп. ун-т. З 1962 працює в Донец. ун-ті (тепер національний): викладач, з 1976 – зав. кафедри заг. мовознавства та історії мови, з 1986 – декан філол. ф-ту. Відп. редактор щорічника «Восточноукраинский лингвистический сборник» Донец. нац. ун-ту (з 1994) і «Вісника Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки» (з 1997). Досліджує проблеми загальної, укр., рос., тюрк. і грец. ономастики, етимології, історії рос. мови. Праці: «Гідроніми Східної України» (1977), «Словник гідронімів України» (1979, у співавт.), «Частотный словарь „Жития“ Аввакума» (по автографу из «Пустозерского сборника» И. Н. Заволоко, 1985), «Вибрані праці з мовознавства» (1999, рос. мовою), «Топонімія приазовських греків» (2002, рос. мовою); «Словарь контативных собственных названий» (2004). Автор розділів у монографіях: «Проблеми зіставної стилістики східнослов'янських мов» (1981, рос. мовою), «Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст.» (1989), «Виховання словом» (1989, рос. мовою), «Ономастика України першого тисячоліття нашої ери» (1992), «Русская ономастика и ономастика России. Словарь» (1994); мат-ли до істор.-етимол. словника жаргон. лексики рос. і укр. мов.

Літ.: Евгений Степанович Отин (К 70-летию со дня рождения). «Рус. язык в школе», 2002, № 2; Карпенко Ю. О. Євген Степанович Отін: спроба наук. лірики. В кн.: В пространстве филологии. Д., 2002. *В. О. Горпинич.*

ОФІЦІ́ЙНА МО́ВА [від лат. officium – послуга, обов'язок] – 1. У *мовній політиці*, мовному зак-ві держави – мова, прийнята для вживання в держ. житті країни або її певного регіону. Є два розуміння О. м. як поняття мовної політики. По-перше, в світ. практиці це поняття, позначаючись наведеним словом лат. походження або його відповідником у нац. мові (напр., серб. «службени језик», польс. «język urzędowy»), найчастіше загалом відповідає поняттю *державної мови* (прийнятому, напр., щодо мов титульних націй у: кол. Рос. імперії; окр. республіках кол. СРСР – Азербайджанській РСР, Вірменській РСР, Грузинській РСР та Абхазькій АРСР; у пострад. країнах, у т. ч. в Україні, Білорусі, Рос. Федерації; з ін. слов'ян. країн – у Словаччині) або «національної мови» (термін, прийнятий у ряді країн світу та в діяльності ООН, ЮНЕСКО, який в Україні, однак, у цьому розумінні не використовується, оскільки у вітчизн. традиції він співвідноситься зі сферами мовознавства, історії, етнології, але не юриспруденції) чи просто «мови країни» (напр., у конституції Франції: «Мова Республіки – французька»; в конституції Швейцарії: «Мовами країни є німецька, французька, італійська і ретороманська»). Проте, на відміну від національної мови й особливо держ. мови (при інтерпретації останньої в названих країнах), діапазон сусп. використання яких передбачається досить широким (крім сфер приват. життя громадян, діяльності установ та організацій недерж. форм власності, церкви), сферами функціонування О. м. є звичайно сфера держ. символіки, зак-во, держ. управління та місц. самоврядування, судочинство. О. м. може бути закріплена законодавчо (як правило, в неоднонац. державах) або тільки традиційно (напр., англ. мова у Великобританії). У мов. зак-ві країн світу на загальнодерж. рівні може бути закріплена одна (напр., із слов'ян. країн – у Болгарії, Польщі, сучасних Сербії, Хорватії, Словенії) або дві й більше О. м. (тоді, коли в державі проживає два чи більше корін. народів або народів, що історично мають приблизно однакові права на відповідну територію: напр., в Ізраїлі – іврит і арабська, у Боснії і Герцеговині – боснійська, сербська і хорватська; зокрема в межах держ. федерацій та конфедерацій, але частіше тоді, коли в кол. колонії продовжує переважати мова метрополії: напр., в Ірландії – ірландська і англійська, в Індії – гінді та англійська). Співіснування двох (кількох) О. м. може бути закріплене з диференціацією за принципом загальнодержавного – регіон. функціонування (напр., у Словенії поряд із словенською як загальнодержавною О. м. у відповід. регіонах є також італ. і угорська О. м.).

По-друге, у мов. зак-ві деяких країн закріплене співіснування понять державної мови (або національної чи «мови країни») і О. м. Так, у Швейцарії з чотирьох вищеназваних «мов країни» офіційними, обов'язковими для вживання в ме-

жах усієї конфедерації є тільки три перші з них (ретороманська як мова нац. меншини, що становить бл. 1 % нас. країни, функціонує, паралельно з офіційною німецькою, тільки в межах відповід. кантону); в Люксембурзі нац. мовою є люксембурзька (рідна мова нас. країни і мова його переважно повсякден. спілкування; в усній формі може вжив. також в офіц. і культур. житті), а О. м. – французька і німецька, які обслуговують значно більше сфер життя. Таким чином, окреслилося протиставлення понять держ. (національної) мови і О. м. у межах однієї держави, коли перша з них виконує на загальнодерж. рівні переважно представн. функції, виступає як символ держави та її титульної або однієї з корін. націй, тоді як друга взяла на себе всю повноту функцій обслуговування держ. життя. Под. розмежування держ. і офіц. мов, безперечно, склалося б у разі збереження СРСР, коли після того, як мови титульних націй союз. республік протягом 1989–90 були проголошені державними в межах цих республік, законом «Про мови народів СРСР» (1990) рос. мова як мова міжнац. спілкування народів СРСР була затверджена О. м. в межах усього Рад. Союзу. Співіснування понять держ. мови і О. м. було зафіксоване і в конституції Авт. Республіки Крим (травень 1992; скасоване в березні 1995): державними проголошені кримськотат., рос. і українська мови, тоді як О. м. – тільки російська. При такій інтерпретації О. м. стає, по суті, державною, а факт. стан переважання рос. мови у всіх сферах держ. життя автономії закріплюється вже й законодавчо.

В Україні протягом 1990-х – поч. 2000-х рр. з боку певних політ. сил неодноразово робилися спроби надати рос. мові статус О. м. (поряд з укр. мовою як державною) або й другої державної (зокрема, в 2-й пол. 1994 після обрання нового Президента України і нового складу Верх. Ради України та в 1-й пол. 1996 під час обговорення нової Конституції України), проти чого виступали сили укр. нац.-держ. орієнтації. Введення офіц. двомовності на загальнодерж. рівні не тільки стало б перешкодою на шляху розширення сфер сусп. функціонування укр. мови, а й узаконило б наявну факт. комунікат. нерівноправність цих мов. (У серед. 90-х рр. 20 ст. у Казахстані та Киргизстані на зміну їхнього мов. зак-ва 1989 рос. мові було надано статус офіційної, а в Білорусі – навіть другої державної).

У зак-ві України відсутнє термінол. розмежування понять держ. мови і О. м. В інтерпретації різних політ. сил, які виступають за надання рос. мові статусу О. м., у практиці ряду органів місц. самоврядування пд.-сх. регіону, які своїми ухвалами надавали право користування на територіях їхніх рад рос. мовою як офіційною нарівні з державною (ці ухвали опротестовувалися органами прокуратури як такі, що суперечать чинному зак-ву), за рос. мовою як О. м. пропонується закріпити різні сфери й обсяги функціонування як у територіальному, так і в соціальному аспектах. У територіальному – функціонування на загальнодерж. рівні або ж у межах певних регіонів: там, де етн. росіяни становлять більшість населення (право на використання мов нац. меншин, не тільки російської, у місцях їх компактного проживання передбачене чинним зак-вом України, хоч сам термін О. м. при цьому не вживається; пор. статус регіональних О. м. для мов ряду штатів Індії, авт. районів Іспанії), або там, де більшість становить російськомовне населення (саме ост. критерієм здебільшого й керувалися місц. ради пд.-сх. регіону України, хоч у зак-ві говориться тільки про етнічні, а не мовні групи населення). У соціальному аспекті діапазон пропонованого використання рос. мови як О. м. коливається від сфери спілкування й діловодства в органах держ. управління та місц. самоврядування, в правоохор. органах, у суді в межах усієї країни (не охоплюючи, на відміну від держ. мови, сфер в-ва, освіти й науки, культури, інформації, армії й не будучи обов'язковою для вивчення; це, власне, й становить зміст визначення «офіційна мова») до широкої сфери функціонування на територіях відповід. рад як мови роботи, діловодства, документації, в т. ч. технічної, навчання та виховання в органах, установах і закладах комунал. підпорядкування. Офіц. двомовність передбачає паралельне функціонування в держ. житті двох мов, причому якщо населення має право саме обирати ту чи іншу з цих мов для спілкування з працівниками держ. апарату, комунал. служб і т. ін., то останні зобов'язані рівною мірою володіти і при потребі користуватися ними обома. Однак і прибічники, і противники запровадження рос. мови як О. м. розуміють, що в разі реалізації будь-якої з цих інтерпретацій вона функціонуватиме не нарівні з держ. мовою, а замість неї.

2. У міжнар. житті, спілкуванні – мова (мови) діяльності міжнар. організацій (напр., мови країн-учасниць як О. м. у діяльності Європейського Союзу), проведення конгресів, конференцій і т. ін. Поняття О. м. може ототожнюватися при цьому з поняттям роб. мови або відмежовуватися від нього. В діяльності ООН розмежовано поняття О. м. (мов документації, якими з 1945 є англ., ісп., кит., рос., французька і з 1973 – арабська) і роб. мов (мов діяльності роб. органів цієї організації, якими є англ. і французька).

Літ.: Гак В. Г. К типологии форм языковой политики. «Вопросы языкознания», 1989, № 5; Тараненко О. О. Юрид. статус мов і мовна дійсність в Україні. В кн.: Мова державна – мова офіційна. К., 1995; Чередниченко О. І. Взаємодія мов, двомовність і мовленнєва культура. В кн.: Мови європ. культур. ареалу: розвиток і взаємодія. К., 1995; Державність укр. мови і мов. досвід світу. К., 2000; Прадід Ю. Ф. Поняття державної та офіц. мови в сучас. юрид. науці. «Вісник Нац. ун-ту внутр. справ», 2001, № 16.

О. О. Тараненко.

ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ – функц. різновид *літературної мови*, що використовується в офіц. спілкуванні (між установами, окр. особою та установою, між посад. особами, у діло-

вих взаєминах на в-ві тощо). Це також стиль держ. документів – указів, договорів, законів, кодексів, актів та ін. Належить до виразно об'єктивних стилів, виділяється найвищою мірою книжності. Особливості мов. оформлення О.-д. с. зумовлені специфікою його використання. Оскільки кожний документ потребує чіткого, лог. викладу, однознач. сприймання уживаних понять, стислості, економності формулювань, то О.-д. с. не властиві експрес. вислови, питальні й окличні речення; він послуговується формулами, мовними і текстовими стандартами, *штампами*, *кліше*, *стереотипами*, які полегшують, уніфікують ділову мову, сприяють використанню тех. засобів. В О.-д. с. специф. лексика типу **вищезазначений**, **нижчепідписаний**, **супровідний**, **посвідка**, **повідомлення**, **анулювати** та ін., книжні звороти – **у зв'язку з тим, що**; **враховуючи те, що**; **відповідно до зазначеного**, **згідно з ухвалою** та ін.

О.-д. с. жанрово різноманітний. Розрізняють докум. жанри (наказ, протокол, ухвала, заява, угода), інформ.-ознайомлювальні жанри (інформація, інструкція), власне інформ. жанри (оголошення, письмова інформація). У всіх жанрах О.-д. с. на перше місце виноситься адресат, на якого розрахований, кому призначений документ. Він може бути як колективним (інституція), так і окр. особою. Тому в графіч. вигляді документа наявна спец. формула зі зазначенням прізвища, ініціалів або повним найменуванням адресата. Графічне оформлення документів передбачає дотримання стандартів звертання, підпису, зазначення числа, коли було виготовлено документ, та адреси. Для чіткішої організації тексту запроваджується поділ на параграфи, пункти, підпункти. З погляду заг. семантики О.-д. с. характеризується вольовою модальністю, що виявляється у наказовості, проханні, розпорядженні, приписуванні певних дій тощо. З погляду мов. оформлення офіц.-ділові жанри характеризуються високою частотою вживання абстр. іменників на **-ість**, **-ання**, що мають термінол. значення; неособовим характером дієсл. форм типу **добирається**, **подається**, **створюється**, у жанрі інструкцій переважають інфінітивні дієсл. форми, напр., **оглянути**, **перерахувати**, **заслухати**. О.-д. с. існує переважно в писемній формі. Проте до ділового спілкування належать і такі жанри, як офіц. доповідь, виступ. Діловий виступ відрізняється від оратор.-мітингового строгістю форми, відсутністю образно-емоц. засобів. О.-д. с. часом асоціюється з т. з. канцеляритом – недоречним вживанням типових зворотів ділової мови: **з одного боку**, **з другого боку**, **згідно з** та ін., що сприймаються як штампи, яких треба уникати в звичайному побутовому, розм. спілкуванні.

Літ.: Марахова А. Ф. Мова сучас. ділових документів. К., 1981; Коваль А. П. Культура ділового мовлення. К., 1982; Стиль і час. К., 1983; Коваль А. П. Ділове спілкування. К., 1992; Паламар Л. М., Кацавець Г. М. Мова ділових паперів. К., 1994; Бибик С. П. Офіц.-діловий стиль. В кн.: Укр. мова. Opole (Польща), 1999; Тараненко О. О., Брицин В. М. Укр.-рос. словник (сфера ділового спілкування). К., 2000.

С. Я. Єрмоленко.

ОХРИМО́ВИЧ Володимир Юліанович (27.V 1870, с. Велдіж, тепер Шевченкове Долин. р-ну Івано-Франк. обл. – 3.XI 1931, Львів) – укр. юрист, етнограф, статист, мовознавець, д. чл. НТШ у Львові. Закін. 1893 юрид. ф-т Львів. ун-ту. Працював адвокатом у Заліщиках, Стрию, Львові. Був директором страх. т-ва «Дністер», обирався послом (депутатом) австр. парламенту. В 1915 заарештований рос. військами і вивезений до Сибіру. Повернувся до Львова у 1917. Наук. праці: «Знадоби до пізнання народних звичаїв та поглядів правних» (1895, з розділом про антропонімію), «Звідки взялася назва бойки?» (1895), «Про виголос і наголос слова „Україна“» (1900), «Українсько-руські приповідки правничі» (1912).

Літ.: Маланчук В. А. Етногр. діяльність В. Ю. Охримовича. К., 1972.

З. Т. Франко.

ОЩИ́ПКО Ірина Йосипівна (1.III 1928, Львів) – укр. мовознавець і педагог, канд. філол. наук з 1954. Закін. 1950 Львів. ун-т. З 1953 працює на каф. укр. мови цього ж ун-ту. Досліджує питання стилістики, дериватології, лексикології, історії укр. літ. мови, мови творів класиків укр. л-ри. Осн. праці: «Іншомовна лексика в поетичних творах Т. Шевченка» (1961), «Побутова лексика українських грамот XIV–XV ст.» (1962), «Молдавські побутовізми в оповіданнях М. Коцюбинського» (1966), «Із спостережень над побутовою лексикою української мови XVII ст. (на матеріалі „Лексикону...“ Памва Беринди)», «Функція молдавізмів в оповіданнях М. Коцюбинського» (обидві – 1967), «Порівняльний аналіз українських та польських відприкметникових прислівників на -о/-е» (1975), «Українські відприкметникові прислівники з суфіксами -ом/-ем, -цем, -ою у порівнянні з російською та білоруською» (1976), «Порівняльна характеристика відприкметникових прислівників» (1977), «Семантико-словотвірний зв'язок між твірними прикметниками і похідними прислівниками на -о в сучасній українській мові» (1983). Автор навч. посібників для студентів «Практична стилістика української літературної мови. Синтаксис» (1965) і «Практична стилістика сучасної української літературної мови. Лексика» (1968), співавтор словопокажчиків «Художнє слово Василя Стефаника» (1972) і «Лексика поетичних творів Івана Франка» (1990) та ін.

Д. Г. Гринчишин.

П – двадцята літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [пе] вживається як іменник с. р.: велике **П**, мале **п**. За формою накреслення – дещо видозмінена кирилична літера **п** («покой»), ств. на основі візант. уставного **π** (пі). У староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) вживалася у кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові цією літерою позначають проривний губно-губний глухий приголосний звук – твердий (пиріг, погоня) або м'який (пісок, піч). **П** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. У давньорус. та староукр. писемностях мало числове значення «вісімдесят». Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «двадцятий». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 7-п і т. д. *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ П
Давньо-єгипетська	[illegible]
Сінаїська	[illegible]
Фінікійська	[illegible]
Давньо-грецька	ΓΓCΠΠΠΡ
Візантійська	π π π ϖ ϖ ϖ
Латинська	PPPΓ[illegible]
Романська	P p 𝒫 𝓅
Готична	𝔓 𝔭 𝒫 𝓅
Кирилиця	П П П
Глаголиця	[illegible]
Українська	П п 𝒫 𝓃

ПАВЛО́ВСЬКИЙ Олексій Павлович (1773, с. Шутівка, тепер Соснівка Глухівського р-ну Сум. обл. – після 1826) – укр. мовознавець, письменник. Навч. (1779–89) у Київ. академії, закін. 1793 Петерб. учител. семінарію. Викладав у Ніжин. ліцеї. Автор «Грамматики малороссійскаго нарѣчія» (1918) – першої в укр. мовознавстві друкованої граматики живої нар. укр. мови (з доданим до неї укр.-рос. словником). Написав також «Прибавленіе къ грамматикѣ малороссійскаго нарѣчія» (1822), що відіграло велику роль у розумінні деяких особливостей «Грамматики...». Погляди П. щодо сусп. ролі укр. мови суперечливі: вагаючись у самому визначенні її між «наріччям» і «мовою», він схилявся до думки, що це «нарічча, яке становить майже справжню мову», вважав її приреченою на зникнення, але обстоював необхідність її вивчення. Своєю працею П., однак, започаткував грамат. дослідження укр. нар. мови, що сприяло усталенню фонет., грамат. і лекс. норм укр. літ. мови. Уклав укр.-рос. «Словарь малороссійскаго нарѣчія» (1826, літери А–Б, 1 130 слів; опубл. 1972). Писав оди, оповідання.

Літ.: Дзендзелівський Й. О. Видатний укр. філолог. «Мовознавство», 1968, № 6. *В. Б. Задорожний.*

ПАВЛЮ́К Микола (Pavliuc Nicolae; 11.XII 1927, с. Лунка ла Тіса Мараморośкого пов., Румунія) – укр. філолог, канд. філол. наук з 1958. В 1967–74 працював у Бухарест. ун-ті (доцент, керівник укр. відділення філол. ф-ту). З 1974 – в Торонто (Канада): вчитель місц. коледжу, викладач (з 1976), професор (з 1990) департаменту слов'ян. мов і літератур ун-ту. Осн. праці: підручники з укр. мови для серед. та вищої школи: «Українська мова. Практичний курс» (1963, у співавт.), «Курс історичної граматики української мови» (1964), «Українська література. Підручник для 1 року ліцею» (1972, у співавт.), «Граматика. Підручник для VI класу» (1972); кн. «Українські говірки в Румунії. Діалектні тексти» (2003, у співавт. з І. Робчуком); статті з укр. діалектології [«Морфологічні особливості українських говірок у Північній Молдові (Румунія)» (1991) та ін.], історії укр. поселень Мараморощини тощо. *С. В. Семчинський.*

ПАЛАМАРЧУ́К Леонід Сидорович (9.VIII 1922, с. Мусіївка, тепер Ружинського р-ну Житом. обл. – 26.VIII 1995, Київ) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1977, професор з 1979, з. д. н. України з 1982. Закін. 1949 Київ. пед. ін-т. З 1952 – в Ін-ті мовознавства НАН України: аспірант, молодший, згодом старший наук. співробітник, з 1960 – зав. відділу, з 1978 – заст. директора, а з 1987 – гол. наук. співробітник. Праці в галузі синонімії укр. мови, теорії лексикології та лексикографії, славістики: «Лексична синоніміка художніх творів М. М. Коцюбинського» (1957), «Українська

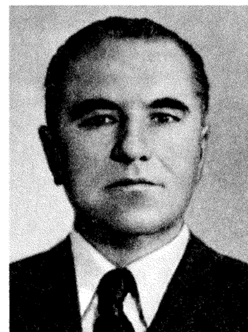

Л. С. Паламарчук.

радянська лексикографія» (1978), «Зіставне дослідження лексико-семантичних відносин у слов'янських мовах» (1983, у співавт.) та ін. Брав участь у підготовці «Українсько-російського словника» (т. 1–6, 1953–63). Наук. керівник автор. колективів та один з авторів «Російсько-українського словника» (т. 1–3, 1968; Держ. премія УРСР, 1971), «Словника української мови» (т. 1–11, 1970–80; Держ. премія СРСР, 1983). Голова редколегії «Фразеологічного словника української мови» (кн. 1–2, 1993). Член редколегії «Словника синонімів української мови» (т. 1–2, 1999–2000).

Літ.: Леонід Сидорович Паламарчук. «Мовознавство», 1995, № 4–5. *В. М. Русанівський.*

ПАЛАТАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. palatum – піднебіння) – пом'якшення приголосних у певних фонет. позиціях унаслідок дод. підняття серед. спинки язика до піднебіння. У сучас. укр. мові палаталізовані приголосні успадковані від праслов'ян. періоду, коли відбулася перебудова спільнослов'ян. *консонантизму.*

Палатальна *артикуляція* приголосних з'явилася внаслідок хронологічно різних процесів взаємної *асиміляції* в групах з приголосного та [j]: [r], [l], [n] + [j] > **r'j, l'j, n'j** > **r', l', n'**: *morje, *polje, *konjь > мо́р'е, по́л'е, кон'; [g], [k], [x] + [j] > **gj, kj, xj** > [ж], [ч], [ш]: *drugj-, *nebogj-, *mokj-, *plakj-, *duxja, *tixja > **дружу́, не́біж, мочу́, пла́чу, душа́, ти́ша**; [z], [s] + [j] > **zj, sj** > [ж], [ш]: *mazj-, *nosj- > ма́жу, ношу́; [d], [t] + [j] > **dj, tj** > **дж, ж, ч**: *medj-, *svetj- > ме(д)жа́, свіча́ та ін. Проте під П. приголосних найчастіше розуміють пом'якшення задньоязикових **г, к, х** перед голосними перед. ряду.

Розрізняють три перехідні П. приголосних, що відбулися ще в праслов'ян. період і дали в різних слов'ян. мовах спільні або різні наслідки. В ході першої П. (відбувалася, на думку В. Богородицького, в 6–5 ст. до н. е.) м'які задньоязикові [g'], [к'], [x'] перед **ī** (ь), **ĭ**, **ē(ѣ)**, **е** перетворилися на шиплячі [(**d**)**ž** '], [**č**'], [**š**']: *drug-ina, *poruk-iti, *soux-iti > **друж-и́на, поруч-и́ти, суш-и́ти**. Перша П. дала однакові наслідки у всіх слов'ян. мовах. У сучас. укр. мові вони збереглися у вигляді чергувань **г – ж, к – ч, х – ш**: **мог-ти́ – мо́ж-у, рук-а́ – руч-ни́й, ти́х-о – ти́ш-а**.

Друга П. приголосних відбувалася після занепаду *дифтонгів* (найвірогідніше, на початку н. е.) і полягала в тому, що задньоязикові [g'], [к'], [x'] перед [ě], [i] (<oi̯, ai̯) перейшли в [(d)z'], [c'], [s']: *drougoi > *droug'i > друз'и; *koina > k'ěna > c'ena; *mouchai > *mouch'ě > mus'e.

Результати другої П. виявилися дещо різними у зх. слов'ян, з одного боку, та східних і південних – з другого. В укр. мові наслідки другої П. відбиті в чергуваннях приголосних **г – з, к – ц, х – с**: **друг – дру́зі, нога́ – на нозі́, рука́ – у руці́, кві́тка – цвіт, ву́хо – у ву́сі**.

Внаслідок третьої П., яку іноді розглядають як різновид другої П., задньоязикові [g'], [к'], [x'] змінювалися на [z'], [c'], [s'] в інших фонет. умовах, зокрема після голосних перед. ряду [i], [ь], [ę]: *kъnegъ > kъnęz'ь > давньорус. кнѧзь; *ovika > ovьc'a > давньорус. овьца > укр. **вівця́**; *vьxъ > *vьs'ь > давньорус. вьсь > укр. **весь**. На відміну від першої і другої, третя П. була наслідком не регресивної, а прогресивної асиміляції. Значні зміни в П. приголосних відбувалися у давньорус. період, особливо у зв'язку із занепадом редукованого [**ь**]. Перед [**ь**] приголосні вимовлялися як напівпалатальні, а після його занепаду вони перед твердими приголосними повністю депалаталізувалися. В абс. кінці слова, перед губними, задньоязиковими і перед пом'якшеними передньоязиковими вони зазнали дальшого пом'якшення й перетворилися на палатальні приголосні: [маз'ь] > [маз'], [т'ьма] > [т'ма], [прос'ьба] > [прос'ба] і т. п. Цей процес мав важливе фонологічне значення для формування *кореляції* приголосних за твердістю – м'якістю. Із занепадом [**ь**] пов'язана П. приголосних **с, з, ц** у суфіксах **-ський, -зький, -цький** і *депалаталізація* губних у позиції перед суфіксом [**-ьск-**] тощо. Про дальші етапи формування категорії твердість – м'якість і про тверді та м'які приголосні в сучас. укр. мові див. *Приголосні звуки*.

Літ.: Вступ до порівн.-істор. вивчення слов'ян. мов. К., 1966; Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія укр. мови. Фонетика. К., 1979; Півторак Г. П. Формування і діал. диференціація давньоруської мови. К., 1988. *Г. П. Півторак.*

ПАЛЕОГРА́ФІЯ (від грец. παλαιός – давній, старовинний та γράφω – писати) – істор.-філол. дисципліна, об'єктом дослідження якої є історія *письма*, його еволюція (на основі давніх пам'яток) та характерні особливості (графічні форми знаків і літер, пропорції та конфігурації їхніх складових частин; місце і частота вживання окр. літер, видів скорочень, шрифтів та ін.) на певних етапах розвитку, вивчення систем тайнопису (криптографії), особливостей оздоблення рукописів і написів (зокрема, орнаментів, мініатюр). Звичайно П. вивчає системи літочислення, а також предмети, пов'язані з письмом (матеріали, на які нанесено текст, зокрема пергамен, тканини, берест, папір і філіграні на ньому; знаряддя писання; барвники, зокрема чорнила, за допомогою яких написано чи оздоблено текст; форми оправ книжок тощо). Як окр. дисципліна П. виникла в Європі у 18 ст. Франц. учений Б. Монфокон, який виділив її з дипломатики (істор. дисципліна, що вивчає форми, автентичність, юрид. достовірність істор. документів). П. допомагає правильному прочитанню текстів, встановленню часу, місця створення й авторства недатованих, нелокалізованих та анонім. пам'яток, виявленню підробок, підтвердженню автентичності текстів.

Спостереження над особливостями письма і практ. застосування їх у різних народів дуже давні. Так, в Україні викриття підробок грамот починається з 15 ст.; у граматиці Лаврентія Зизанія 1596 міститься зауваження про особливості кирилич. орфографії; в граматиці 1619

Мелетія Смотрицького – міркування про особливості давньої графіки й правопису.

Формування П. в Україні відбувалося з 19 ст. (зокрема праці О. Калужняцького, І. Каманіна та ін.). Особливого розвитку вона набула в наш час, чому значною мірою сприяло видання *пам'яток української мови*, л-ри, історії. Сучасна П. за системами письма і мовами, які ними користуються, поділяється на грец., лат., араб., інд., кириличну (слов'янську), укр., рос., вірм., грузинську і т. п. У слов'ян. П. залежно від алфавітів, якими писано рукописи, виділяють глаголичну, кириличну і латинську П. Східнослов'ян. манускрипти написані, як правило, кирилицею. Кирилична П. поділяється, у свою чергу, на східнослов'янську і південнослов'янську.

Крім методів і прийомів дослідження власне П. (аналіз особливостей літер тощо), тут застосовуються методи й прийоми дослідження ін. дисциплін і наук, передусім *лінгвістики тексту* (аналіз *орфографії*, *мови*), мистецтвознавства (вивчення орнаментів, мініатюр), фізики й хімії (датування органічних матеріалів для письма за допомогою радіоакт. ізотопів, аналіз складу чорнила й фарб, використання різного проміння для читання вицвілих текстів або їх частин).

Літ.: Каманин И. Главные моменты в истории развития южнорус. письма в XV–XVIII вв. В кн.: Каманин И. Палеогр. изборник. Мат-лы по истории южнорус. письма в XV–XVIII вв., в. 1. К., 1899; Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері укр. документів XVI і XVII вв. (1566–1651). К., 1923; Запаско Я. П. Орнамент. оформлення укр. рукопис. книги. К., 1960; Люблинская А. Д. Лат. палеография. М., 1969; Мацюк О. Я. Папір та філіграні на укр. землях (XVI – поч. XX ст.). К., 1974; Панашенко В. В. Палеографія укр. скоропису другої пол. XVII ст. К., 1974; Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (По мат-лам граффити XI–XVII вв.). К., 1976; Карский Е. Ф. Славян. кирилловская палеография. М., 1979.

В. В. Німчук.

ПАМ'ЯТКИ́ УКРАЇ́НСЬКОЇ МО́ВИ – писемні тексти, що використовуються для вивчення історії системи мови (в т. ч. її говорів) та дослідження *історії української літературної мови*. Серед джерел вивчення *історії української мови* (сучасні нар. говори, вкраплення у текстах пам'яток генетично споріднених мов; слова, фрази, власні назви людей та геогр. об'єктів в іншомов. пам'ятках) писемні пам'ятки мають першорядне значення, адже саме вони документально засвідчують систему мови певної доби, показують, в якому напрямку розвивалися та чи ін. фонема, морфол. елемент, синтакс. конструкція, як ішов розвиток функцій словотворчих засобів і службн. слів, розкривають шляхи та причини відмирання, виникнення й розвитку нових елементів мовної структури, поповнення її словникового складу. Звичайно, тільки на основі пам'яток можна досліджувати історію становлення літ. мови, вдосконалення й урізноманітнення її функц. стилів, вироблення заг. норм і правопису, її зв'язків з ін. мовами.

На письмі фіксували свою мову ще давньослов'ян. племена, про що писав Чорноризець Храбр у кін. 9 – на поч. 10 ст. й, можливо, праслов'яни, але такі тексти не збереглися. Очевидно, старожитні сх. слов'яни також користувалися якоюсь писемністю, про що свідчать іноз. (арабські) джерела, а також напис на корчазі із с. Гньоздова біля Смоленська, який читаємо «гороуна» (пор. укр. діал. «горунка» – різновид рослини гірчиці). З християнством на Русь прийшла старослов'ян. писемність з Болг. царства (сучасні Болгарія і Македонія) у формі, створеній Кирилом (*глаголиця*) та видозміненій, наближеній до грец. графіки учнями Кирила та Мефодія чи їх найближчими послідовниками (*кирилиця*).

Найдавнішими збереженими давньорусько-укр. текстами, які з великою достовірністю датуються, є написи на монетах Вел. кн. Володимира Святославича, карбованих 988–1015. У Київ. Русі функціонували дві писем.-літ. мови – *старослов'янська мова*, яка під впливом живої мови кін. 11 ст. набула низку місцевих фонет., грамат. і лекс. прикмет, ознак її східнослов'ян. редакції, та *давньоруська мова*, що базувалася на живій мові стольного Києва. Ориг. давньорус. пам'ятки, крім загальносхіднослов'ян. рис, відбивають із давніх-давен і деякі місц. особливості. При дослідженні історії укр. мови використовуються переважно (але не тільки) тексти, написані або переписані на Півдні Київ. Русі-України. До 11 ст. належать тексти, що збереглися в оригіналах: післямова диякона Григорія 1057 до Остромирового Євангелія 1056–57, підпис 1063 дочки Ярослава Мудрого Анни – королеви Франції, т. з. Тмутороканський напис (на мармуровій плиті) 1068, післямови дяка Івана до Ізборників Святослава 1073 та 1076, кілька *графіті* у Софійському соборі в Києві та ін. Серед старослов'ян. текстів 11 ст. давньорус. редакції виділяються: Остромирове Євангеліє 1056–57, переписаний у Києві Ізборник Святослава 1073 і скомпонований тут же Ізборник 1076, Архангельське Євангеліє 1092, Путятина Мінея, Синайський Патерик, Кондакар (збірник церк. піснеспівів) кін. 11 – поч. 12 ст., Пандекти Антіоха, Чудовський Псалтир, Слова (їх 13) Григорія Богослова. Створені в 11 ст. «Слово о законѣ і благодати» київ. митрополита Іларіона збереглося у списках починаючи від 15 ст., «Съказание и страсть и похвала... Бориса и Глѣба», «Житіє Феодосія Печерського» – у складі т. з. Успенського збірника 12 – поч. 13 ст., переклад 11 ст. хроніки Георгія Амартола – в списку 13–14 ст.

Більше ориг. пам'яток дійшло від 12 ст., зокрема грамота вел. кн. Мстислава Володимировича і його сина Всеволода новгородському Юрієвому монастиреві бл. 1130, напис 1136 на чарі черніг. князя Володимира Давидовича, «Руська Правда» – збірник норм давньорус. права, що склався в 11–12 ст. і дійшов у найдавнішому списку 1282, графіті Софійського собору в Києві, зокрема запис про Боянову землю та ін. Деякі ориг. пам'ятки 12 ст. збереглися у пізніх списках: *«Повість временних літ»* та «По-

ученьє» Володимира Мономаха – у складі Лаврентіївського літопису 1377; *Київський літопис* як частина Іпатського літопису бл. 1425; «Хоженьє» ігумена Данила (опис подорожі 1106–07 до Палестини), найдавніші списки якого належать до 15 ст.; «Моленіє» Данила Заточника, найдавніші списки якого належать до 16 ст.; твори Кирила Туровського, списки деяких – від 13 ст.; *«Слово о полку Ігоревім»*, яке збереглося в першодруку 1800, та ін.
11–12 ст. датується чимало старослов'ян. текстів давньорус. редакції: Мінеї служебні, «Поучення» Кирила Єрусалимського, «Тріодь цвітна». До 12 ст. належать канонічні та літург. тексти давньорус. редакції старослов'ян. мови: Мстиславове Євангеліє бл. 1117, Юріївське Євангеліє 1119–28, Галицьке Євангеліє 1144, Добрилове Євангеліє 1164, Христинопільський, або Городиський, Апостол, Житіє Сави Освященного, «Ліствиця» Івана Ліствичника, Мінеї, Тріоді, Виголексинський збірник, Устав студійський церковний і монастирський та ін.
Від 13 ст. дійшли такі ориг. пам'ятки: *берестяні грамоти* із Звенигорода на Львівщині; Києво-Печерський патерик, що оформився як окр. твір у 13 ст. і найдавніший список котрого датують початком 15 ст.; *Галицько-Волинський літопис* у складі Іпатського зведення бл. 1425; твори Серапіона, збережені у списках починаючи з 14 ст., та ін. До цього часу відносять дуже багато перекладних пам'яток, насамперед старослов'ян. текстів східнослов'ян. редакції: Галицьке 1266–1301, Євсевієве 1283, Оршанське, Холмське, Лавришівське та чимало ін. Євангелій, Апокаліпсис з тлумаченнями Андрія Кесарійського, Кормча (Рязанська кормча) 1284, Служебник Варлаама Хутинського кін. 12 – поч. 13 ст., «Ліствиця» Івана Ліствичника, Житіє Сави Освященного та ін.
Джерелами вивчення укр. мови 14–15 ст. є насамперед пам'ятки ділового письменства – грамоти з різних територій, де жив укр. народ (див. *Грамоти* 14–15 ст.), документи, видані українцям великими князями литовськими і польс. королями, а також грамоти з терену Молд. держави, в якій укр. літ. мова була офіційною. До серед. чи кінця 15 ст. належать переклади земських статутів (законів) польс. королів Казимира Великого та Владислава Ягеллона. 15 століттям датують і пам'ятки ін. жанрів, зокрема т. з. Четья 1489 (укр. переклад церковнослов'ян. тексту, здійснений у Києві). До кін. 15 – поч. 16 ст. належать переклади окр. частин Біблії – Пісні пісень з коментарем, пророцтв Даниїла, притч Соломонових, Плачу пророка Єремії, Книги Есфір, Псалтиря. Окремо стоїть редакція 15 ст. Київського патерика. Серед церковнослов'ян. текстів, де наявні риси укр. мови 15 ст. – Лаврське Євангеліє середини – 2-ї пол. 15 ст. та Київський Псалтир 1397; книги, що вийшли 1491 в Кракові з друкарні Фіоля Швайпольта. Збереглося досить багато пам'яток укр. мови 16 ст.: численні актові документи – грамоти, актові книги земських, замкових урядів, різних судових інстанцій. У цей же час розвивається оратор.-проповідницька проза, представлена т. з. Учительними Євангеліями (напр., Нягівські повчання 16 ст. із Закарпаття, що дійшли у списку 18 ст.), з'являється полем. стиль (твори Герасима Смотрицького, Івана Вишенського, Христофора Філалета, Стефана Зизанія), наук. стиль (лікарські посібники, зокрема т. з. зільники, травники; граматики, насамперед анонім. «Грамматіка доброглаголиваго еллино-словенскаго языка» 1591, «Грамматіка словенска» Лаврентія Зизанія і його словник), розвивається віршування (Герасим Смотрицький, Дем'ян Наливайко та ін.). Видатними пам'ятками укр. мови є переклади Святого Письма – *Пересопницьке Євангеліє* 1556–61, Літківське Євангеліє 2-ї пол. 16 ст., Євангеліє Валентина Негалевського 1581, *Крехівський Апостол*, Учительні Євангелія, зокрема Скотарське 1588.
У кін. 16 ст. з'являється друк. продукція укр. мовою, напр.: «Казаньє святого Кирила патріархи ієрусалимъского о антихристѣ» Стефана Зизанія (Вільно, 1596), «Книжиця» (Острог, 1598) та ін. Серед церковнослов'ян. текстів з елементами укр. мови виділяється Острозька Біблія 1581.
Дуже багато П. у. м. дійшло з 17 ст.: а) ділові та юрид. документи – грамоти, гетьманські універсали, діловодство земських, замкових (гродських) урядів, міських ратуш, документи Коша Запоріз. Січі, судів, гетьманської, полкових і сотенних канцелярій, приватні листи тощо; б) *літописи* (з 1-ї пол. – Острозький, Львівський, Хмільницький; з 2-ї пол. – Густинський, Самовидця, «Кройника» 1672–73 Феодосія Сафоновича, «Літописець» 1699 Леонтія Боболинського та ін.); в) твори полемічної, церк.-ораторської, повістевої прози, теол. трактати (Йов Борецький, Іпатій Потій, Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський, Петро Могила, Кирило Ставровецький-Транквіліон, Йоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський, Данило Туптало та ін.); г) вірші, драм. декламації (Мелетій Смотрицький, Гавриїл Дорофієвич, Памво Беринда, Олександр Митура, Кирило Ставровецький-Транквіліон, Касіян Сакович, Тарасій Земка, Іван Величковський, Климентій Зіновіїв та ін.), записи нар. пісень; ґ) драм. твори (інтермедії до драми Якуба Гаватовича «Трагедія, або Образ смерті пресвятого Іоанна Хрестителя...» тощо); д) наук. твори («Грамматика» Мелетія Смотрицького, «Лексиконъ...» Памва Беринди, словник Єпіфанія Славинецького й Арсенія Корецького-Сатановського та ін.; е) переклади укр. мовою житійних і патристичних творів із церковнослов'янської, худож. творів західноєвроп. л-ри. Допоміжними джерелами вивчення історії укр. мови є церковнослов'ян. тексти 17 ст. укр. редакції («Синопсис», надр. 1674 в Києві – підручник вітчизн. історії; твори Лазаря Барановича та ін.). З 18 ст. збереглися пам'ятки ділового стилю,

зокрема документи гетьманської, полкових, сотенних канцелярій, міських ратуш, судів та ін., приватні листи, *діаріуші* (щоденники) окр. осіб, літописи (напр., Самійла Величка), худож. твори, зокрема вірші (напр., Івана Некрашевича), в т. ч. бурлескні, поезія та проза Г. Сковороди, поч. частини поеми «Енеїда» І. Котляревського, світські пісні, драми, інтермедії (напр., Митрофана Довгалевського, Георгія Кониського), записи нар. пісень, оратор.-проповідницька проза (Варлаам Ясинський, Феофан Прокопович, Данило Туптало), наукові («Граматика музикальна» Миколи Дилецького 1723), теологічні («Богословія нравоучителная», Почаїв, 1751 та ін. років; «Науки парохіальнія», Почаїв, 1792, та ін.) твори, госп. і лікарські порадники («Книжиця для господарства», Почаїв, 1788), рукописний «Латинсько-церковнослов'янський словник» І. Максимовича (1718–24), правила доброго тону, переклади західноєвроп. авторів та ін. З церковнослов'ян. текстів, позначених величезним впливом живої мови, виділяються «Ифіка ієрополітіка, или Філософія нравоучителная» (К., 1712; Л., 1760), «Богогласник» (Почаїв, 1790–91).

Писемні пам'ятки – не лише основа дослідження історії мови, вони є важливими, а нерідко й єдиними джерелами вивчення історії, л-ри, етнографії, науки та ін. галузей дух. культури. Видання пам'яток роблять доступними для широкого кола дослідників тексти, що зберіг. у різних книгосховищах й архівах.

Видання текстів доби Київ. Русі розпочалося ще в кін. 18 ст. Публікація і перевидання текстів, писаних староукр. мовою 14–18 ст. – від серед. 19 ст. (багатотомні «Архив Юго-Западной России», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России»). Здійснювали їх переважно історики й літературознавці, які часом нехтували важливими особливостями мови й орфографії. Проте видано, особливо в 20 ст., й чимало пам'яток, де збережено всі найважливіші мовнописні риси оригіналів. Планомірну, системат. публікацію текстів для лінгв. цілей організував у кін. 50-х рр. 20 ст. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, а пізніше – Ін-т укр. мови НАН України в серії *«Пам'ятки української мови»*. Публікацію пам'яток здійснюють також Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України та Ін-т історії України НАН України, Ін-т археографії та джерелознавства НАН України, Археогр. комісія НАН України. За межами України низку П. у. м. опублікували О. Горбач і Г. Роте (Німеччина). Ін-т укр. студій Гарвардського ун-ту (США) видає серію «Гарвардська бібліотека давнього українського письменства».

Іл. див. на окр. арк., с. 808–809.

Літ.: Высоцкий С. А. Древнерус. надписи Софии Киевской XI–XIV вв. К., 1966; Слов'ян. рукописи XI–XIV ст. у фондах Відділу рукописів ЦНБ АН УРСР (Огляд, опис, публікації). К., 1969; Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва (Каталог стародруків, виданих на Україні), кн. 1–2. Л., 1981–84; Сводный каталог славяно-рус. рукописных книг, хранящихся в СССР, XI–XIII вв. М., 1984; Німчук В. В. Правила видання пам'яток, писаних укр. мовою та церковнослов'ян. укр. редакції. К., 1995. *В. В. Німчук.*

«ПАМ'ЯТКИ́ УКРАЇ́НСЬКОЇ МО́ВИ» – серія публікацій староукр. текстів 14–19 ст., що її здійснював *Інститут мовознавства* імені О. О. Потебні НАН України, а тепер – *Інститут української мови* НАН України, з метою забезпечення джерел. бази для діахрон. досліджень. Виходять у Києві з 1961. Тексти видаються за спец. «Правилами видання пам'яток української мови» (К., 1961), складеними М. Пещак та В. Русанівським, «Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» В. Німчука (К., 1995). Серед «П. у. м.» – актові документи і грамоти, художня, публіцист. та полем. л-ра, наук. л-ра та ін. Кожне видання, як правило, супроводжується вступними археогр. і лінгв. дослідженнями. Подаються словнички давніх і малозрозумілих лексем, списки скорочень, л-ра, покажчики власних і геогр. назв, ілюстрації. Рукописні тексти публікуються у транслітерації, друковані – факсимільно. Вийшли томи: «Лексикон словенороський» Памва Беринди (1961), «Лексис» Лаврентія Зизанія, «Синоніма славенороссская» (1964; всі підготував В. Німчук), «Українські грамоти XV ст.» (1965; підготував В. Русанівський), «Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» (1965; підготував М. Бойчук), «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (1966; підготував В. Німчук), «Граматика слов'янська» Івана Ужевича (1970; підготували І. Білодід і С. Кудрицький), «Вірші. Приповісті посполиті» Климентія Зіновієва (1971; підготували І. Чепіга і В. Колосова), «Лексикон латинський» Єпіфанія Славинецького та «Лексикон словено-латинський» Єпіфанія Славинецького і Арсенія Корецького-Сатановського (1973; підготував В. Німчук), «Грамоти XIV ст.» (1974; підготувала М. Пещак), «Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України» (1976; підготував В. Передрієнко), «Граматика» Мелетія Смотрицького (1979; підготував В. Німчук), «Грамматіка словенска» Лаврентія Зизанія (1980; підготував В. Німчук), «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. актових документів» (1981; підготували В. Німчук, В. Русанівський, К. Симонова, В. Франчук, Т. Черторизька), «Лікарські та господарські порадники XVIII ст.» (1984; підготував В. Передрієнко), «Ключ розуміння» Йоаникія Галятовського (1985; підготувала І. Чепіга), «Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Зб. актових документів» (1986; підготували О. Маштабей, Б. Самійленко, Б. Шарпило), «Приватні листи XVIII ст.» (1987; підготував В. Передрієнко), «Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)» (1991; підготувала Г. Боряк та ін. [відп. редактор В. Німчук]), «Волинські гра-

моти XVI ст.» (1995; підготували В. Задорожний та А. Матвієнко), «Гисторія... Г. Граб'янки. Лѣтописъ краткій...» (2001; упорядник В. Мойсієнко), «Євсевієве Євангеліє 1283 р.» (2001; підготували Г. Арполенко, З. Козирєва, Г. Лиса, В. Німчук, К. Симонова, Г. Щербатюк), «Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року» (2002; підготували А. Матвієнко, В. Мойсієнко), «Є. Тимченко. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.», кн. 1–2 (2003; підготували В. Німчук і Г. Лиса).

Іл. див. на окр. арк., с. 808–809. *В. В. Німчук.*

ПАНЬКЕ́ВИЧ Іван Артемович (крипт. – І. П., П., П. І.; 6.Х 1887, с. Цеперів, тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. – 25.II 1958, Прага) – укр. мовознавець, літературознавець, фольклорист, етнограф, педагог, громад. діяч, доктор філософії з 1912, професор з 1939, чл. НТШ у Львові з 1924, Слов'ян. ін-ту в Празі з 1927. Навч. 1907–09 у Львів. ун-ті. Закін. 1912 Віден. ун-т. Працював 1912–19 викладачем, доцентом Консулярної академії (Відень). Протягом 1920–39 жив в Ужгороді: служив у міській шкільній управі, викладав в гімназії. З 1939 – професор Карлового та Укр. вільного ун-тів у Празі. Один із засновників т-ва «Просвіта» і «Педагогічного товариства Підкарпатської Русі» в Ужгороді (1920), редактор «Наукового збірника товариства „Просвіта"» (1922–38), журн. «Підкарпатська Русь» (1924–36), ряду ін. видань. Досліджував сучас. стан укр. говорів Закарпаття, передусім фонетику і морфологію («Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей. Звучня і морфологія», 1938; «Говір сіл Ріки Руської був. Марамороша в Румунії», 1934), записував укр. закарп. говори на фонограф; вивчав історію лемк. і закарп. говорів («До питання генези українських лемківських говорів», 1959). Зібрав багато писем. пам'яток Закарпаття і Сх. Словаччини з 16–18 ст., опубл. низку пам'яток і дослідив їхню мову («Тишівська Александрія із початку XVIII ст. Текст і язикова аналіза», 1922; «Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах», ч. 1, 1929; «Покрайні записи на південнокарпатських церковних книгах», ч. 2, 1937, ч. 3, 1947; «Фольварська грамота Алексія Мироловича 1607 р. як пам'ятка українського лемківського говору на Спиші», 1946–48; «Дві лемківські грамоти з початку XVI ст.», 1954); на підставі опрацьованих закарп. пам'яток різного часу написав синтет. працю «Нарис історії закарпатських говорів, ч. 1. Фонетика» (1958). П. належать розвідки про церковнослов'ян. пам'ятки укр. редакції, укр. вплив на їхню мову («Пандекти Антіоха 1307 р.», 1917; «Про відношення пам'ятників староукраїнської мови до полудневослов'янських під лексикальним оглядом», 1918; «Українсько-болгарські мовні зв'язки в Семигороді», 1955). Учений запропонував ряд етимологій етнонімів і топонімів, простежив формування і структурні особливості локального варіанта староукр. літ. мови («Закарпатський діалектичний варіант української літературної мови XVII–XVIII ст.», 1958). Популяризував праці багатьох філологів (Ф. Корша, А. Мейє, Й. Добровського, В. Сімовича та ін.). Створив ряд шкіл. підручників з укр. мови та уклав правила укр. правопису, орієнтовані на регіон. мовні особливості Закарпаття і Пряшівщини («Граматика руского языка для молодших клас шкіл середніх і горожанських», 1922, 1927, 1936; «Короткі правила українського правопису для вжитку Пряшівщини», 1952). Розробив теор. засади та питальник для збирання матеріалів до Словника закарп. говорів [«Подкарпаторуський діалектологічний (областний) словар», 1922; «Діалектичний підкарпаторуський словар», 1933]; разом з В. Гнатюком укладав картотеку Словника закарп. говірок (зберіг. в Музеї нац. письменства, Прага).

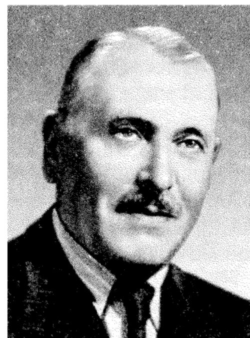
І. А. Панькевич.

Літературозн. дослідження П. охоплюють теор. питання («Літературний бідермайєр в галицько-українському письменстві», 1941), міжслов'ян. літ. зв'язки, творчість окр. письменників (І. Франка, О. Духновича, М. Шашкевича, І. Бережанина та ін.), літературознавців (М. Драгоманова, Ю. Яворського, Є. Сабова, Ф. Тихого, А. Гартла). Записував, публікував і вивчав фольклор Галичини та Закарпаття (календарну і сімейно-побут. поезію, істор. пісні, перекази, легенди, приповідки); уклав програму збирання вертепних лялькових ігор на Закарпатті (1929); надрукував описи ряду ремесел, традиц. матеріальної культури Закарпаття; займався питаннями краєзнавства, музеєзнавства, педагогіки, в т. ч. народної.

Літ.: Єдлінська У. Я. Іван Артемович Панькевич. УМШ, 1957, № 6; Кисілевський К. Іван Панькевич. Вінніпег, 1958; Дзендзелівський Й. Іван Панькевич як діалектолог. – Гумецька Л. Іван Панькевич – дослідник пам'яток укр. мови. – Галас К. Іван Панькевич як ономаст. – Геник-Березовська З. Іван Панькевич як літературознавець. – Зілинський О. Іван Панькевич як фольклорист. – Геник-Березовський К. Пед. діяльність Івана Панькевича. – Мушинка М. Бібліографія праць доц. д-ра Івана Панькевича. В кн.: Наук. зб. Музею укр. культури в Свиднику, т. 4, кн. 1. Пряшів, 1969; Dolnycká M. Nová bibliografia prác Ivana Paňkevyča. Пряшів, 2002; Мушинка М. Голоси предків. Звукові записи фольклору Закарпаття із архіву Івана Панькевича (1929, 1935). Пряшів, 2002; Іван Панькевич та питання літ. мови. Статті та мат-ли. Пряшів, 2002.

П. Ю. Гриценко.

ПАНЬКЕВИЧІ́ВКА – фонет.-етимол. укр. *правопис*, складений 1922 І. *Панькевичем* для шкіл Закарпаття на основі *максимовичівки*. Засади П. були схвалені ще 1920 на з'їзді закарп. учителів, а згодом викладені в «Граматиці руського языка» (Мукачів, 1922); вони враховували місц. традиції, зокрема збережено: **ѣ**: **єѣ**, **тоѣ**, **синьоѣ**; **тѣ**, **добрѣ**; діал. особливості фонетики (фонології) – **ы**: **ты**, **сынъ**, **мыло**, різні рефлекси [о] в новозакритому складі – **і**, **ї̆**, **j**, що позначають-

ся буквою ô. П. проіснувала до 1945 і була замінена загальноукр. правописом. *Г. П. Півторак.*

ПАНЬКО́ Таміла Іванівна (16.III 1935, с. Рашки Іваницького р-ну Черніг. обл. – 19.XI 1995, Львів) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1983, професор з 1984. Закін. 1959 Львів. ун-т. Учителювала. З 1965 – викладач, а з 1975 – зав. кафедри укр. мови Львів. ун-ту. Досліджувала історію укр. літ. мови, термінологію, функц. стилі худож. л-ри. Осн. праці: монографії «Від терміна до системи» (1979), «Склад і структура термінологічної лексики української мови» (1984), «Нація і мова в системі поглядів М. Драгоманова і М. Грушевського» (1991), «Мова і нація в естетичній концепції І. Франка» (1992); розділи в колект. монографіях «Національне та інтернаціональне в суспільно-політичній термінології східнослов'янських мов» (1984, рос. мовою), «Мова і духовність нації» (1992); ряд статей про розбудову українських терміносистем, культуру мовлення, функц. статус укр. мови та ін. Співукладач «Російсько-українського геодезичного словника» (1993). Співавтор і ред. підручника «Українське термінознавство» (1994).

Літ.: Таміла Іванівна Панько. «Мовознавство», 1995, № 6.
В. О. Горпинич.

ПАРАДИ́ГМА (грец. παράδειγμα – приклад, зразок) – у широкому розумінні ряд протиставлених мов. одиниць, кожна з яких визначається відношеннями до інших; групування одиниць однієї мов. системи чи підсистеми в класи на основі їхніх різних опозицій. У вужчому розумінні – об'єднання мов. одиниць у певні класи, де кожна з них може у мовленні бути заміненою ін. мов. одиницею цього класу. В конкр. висловленнях із членів кожної П. відбирається тільки один. На всіх рівнях мови парадигматичні відношення мають свої особливості, що пов'язано зі специф. властивостями одиниць кожного рівня, з характером відношень між ними. Поняття П. спочатку було застосоване в морфології, потім – у фонології, лексиці, синтаксисі й, нарешті, в словотворі.

У морфології цей термін уживається у значеннях: 1) системи словоформ однієї лексеми (**сила, сили, силі, силу, силою, силі, сили, сил, силам, сили, силами, силах**); 2) схеми словозміни, яка виражається у флексії (**-я, -і, -і, -ю, -ею, -і, -і, -(ел)ь, -ям, -і, -ями, -ях** – відмінювання іменників I відміни м'якої групи). Морфологічні П. бувають повними і неповними. Повна П. може розпадатися на кілька часткових, що називаються підпарадигмами. Вони утворюються на основі протиставлення форм за одним або кількома значеннями (напр., відмінково-числова П. іменників має дві підпарадигми – однину і множину; повна П. дієслова включає особово-числову підпарадигму в теп. ч. і родо-числову в мин. ч. і т. д.). У повній П. є всі члени, в неповній немає або однієї з підпарадигм (напр., форм одн. чи мн.), або однієї чи кількох форм слів (так, безособ. дієслова типу **світати, смеркати, мрячити** та ін. не мають форм 1-ї і 2-ї ос.; збірні іменники типу **студентство, професура** і т. п. не мають форм мн., відносні прикметники не мають коротких форм і ступенів порівняння; дієслова **дудіти, достигати** не мають форми 1-ї ос. теп. ч. Структура П. визначається характером граматичних категорій та їхніми взаємозв'язками в межах *частин мови*. У П. виділяють одну форму як основну, вихідну (для іменників – наз. в. одн., для дієслова – неозн. ф., для прикметників – наз. в. одн. ч. р.). Морфологічні П. визначаються: 1) набором закінчень (тип словозміни, тип відміни іменників, тип дієвідмінювання); так, сукупність однотипних П. іменників ч. і с. р., основа яких закінчується на приголосний звук або які мають закінчення **-о, -е** в наз. в. одн., утворюють II відміну іменників укр. мови; 2) набором основ (продуктивні й непродуктивні класи іменників; групи іменників, що мають різні підпарадигми в одн. і мн. тощо); 3) акцентуацією (різні акцентні П.).

Під синтаксичною П. розуміють протиставлені ряди синтакс. структур, ряди синтакс. конструкцій як видозміни однієї конструкції. Напр., синтаксичну П. утворюють структури, що відповідають реченням різних комунікат. типів – розповідному, питальному, спонукальному (**Ти читаєш**; **Чи ти читаєш?**; **Читай!**). Таким чином, П. речення – спільний тип зміни речення, побудованого за тією чи ін. структурною схемою, ін. словами, це система форм структурної схеми речення.

Як П. можна розглядати, напр., модально-часові варіації простого речення (**Дитина спить**; **Дитина спала**; **Дитина спатиме**; **Дитина спала б** і т. д.); варіації, пов'язані з категорією особи, з модальними і фазовими типами значень (**Дитина може спати**; **Дитина починає спати** і т. д.). Так, повна П. простого речення, утворювана морфол. варіюванням присудка, має 7 членів: три форми індикатива – теперішній, минулий і майбутній час – і чотири форми ірреальних способів – кон'юнктивний, умовний, бажальний, спонукальний (**Вона працює**; **Вона працювала**; **Вона працюватиме/буде працювати**; **Вона працювала б**; **Якби вона працювала**; **Лише б вона працювала**; **Хай вона працює**). Форма теп. ч. є вихідною. Отже, під поняття П. у синтаксисі підводяться регулярні модифікації однієї синтакс. моделі й трансформації однієї моделі в іншу.

Як і в морфології, синтакс. П. бувають повні та неповні. Так, деякі фразеологізовані речення не мають форм зміни. Повнота П. простого речення залежить від його грамат. структури і від лекс. наповнення структури. Так, речення **Перемога – це чудово** має не семичленну (повну) П., а неповну чотиричленну: **Перемога – це чудово**; **Перемога – це було чудово**; **Перемога – це буде чудово**; **Перемога – було б чудово**.

Тут відсутні такі форми ірреальних способів, як бажальність і спонукальність. У сучас. науці розробляється парадигматика комунікат. синтаксису (в комунікативні П. об'єднуються речення, які реалізують різні комунікат. завдання і різняться порядком слів, місцем фразового наголосу тощо) та ставиться завдання побудови заг. синтакс. системи мови, яка б включала конструктивний і комунікативний синтаксис, у формі ієрархії П.

На лекс.-семант. рівні в П. об'єднуються слова, протиставлені за певною семант. ознакою (назви кольорів, звукових, часових, погодних понять, лексика мислення, говоріння, переміщення, на означення температури, розміру, характеристики людини і т. д.). У межах таких П. виділяються підпарадигми. Так, у лексиці на означення температури виділяють, з одного боку, підпарадигми зі значенням холодної і теплої температури, а з другого – підпарадигми, побудовані на ознаці інтенсивності. Кожне парадигмат. протиставлення дозволяє виділити істотні елементи значення слів – спільні і диференційні ознаки для кожного ряду. Внаслідок об'єднання і протиставлення слів за різними семант. ознаками утворюються ряди підпорядкованих лекс.-семант. П. або П., які перетинаються. Слово, т. ч., може входити до кількох П. як одного, так і різних рівнів узагальнення, до лекс.-семант. П. належать також синоніми й антоніми.

Під фонологічною П. розуміють ряд звуків, що позиційно чергуються (П. фонеми складається з сукупності її позиц. варіантів: **е** > **е**, **е**[и], **и**[е]). Фонеми об'єднуються у П. також за ознаками «голосний» – «приголосний», «м'який приголосний», «твердий приголосний», «шумний приголосний» і т. д.

У словотворі, де поняття П. стало застосовуватися лише віднедавна, термін «парадигма» вживається у двох значеннях: 1) те саме, що *словотвірне гніздо*, 2) сукупність словотв. моделей, що репрезентують регулярні типи словотв. відношень. У першому значенні використання терміна є некоректним і зайвим, оскільки у цьому випадку традиційно вживається термін «словотвірне гніздо». Друге розуміння терміна виправдане, оскільки воно вписується у загальнолінгв. визначення П. Щоб виділити словотвірну П., треба зіставити ряди словотв. гнізд і виявити типи словотв. відношень. Напр.: **читати – читання – читач – читальня – чтиво – читальний**; **учити – навчання – учень** – (навчальний заклад) – (навчальний посібник) – **навчальний**. У цій П. представлені такі типи словотв. значень: 1) дія; 2) опредметнена дія; 3) особа, названа за дією; 4) місце дії; 5) предмет, необхідний для реалізації дії; 6) ознака, пов'язана з дією. Цей тип словотв. відношень має регулярний характер, оскільки повторюється у багатьох серіях слів. На утворення нових слів впливають уже існуючі П.

Літ.: Общее языкознание. Внутр. структура языка. М., 1972; Семчинський С. В. Заг. мовознавство. К., 1988; Кочерган М. П. Заг. мовознавство. К., 2003. *М. П. Кочерган.*

ПАРАДИГМА́ТИКА – один з двох систем. аспектів у вивченні мови, що розглядає мовні одиниці як сукупності структур. елементів, об'єднуваних у пам'яті мовців і пов'язаних відношенням протиставлення, *опозиції.* Протилежна *синтагматиці.*

За Ф. де Соссюром, який уперше виділив ці два мовні аспекти (парадигмат. аспект він називав асоціативним), на П. і синтагматиці будується уся система мови. Парадигмат. відношення пов'язують мовні одиниці на основі спільності/відмінності за формою чи значенням або за тим і тим одночасно. На цьому ґрунті одиниці мови об'єднуються у групи, розряди, класи, категорії. Зокрема, на парадигмат. відношення опирається класифікація звуків, система відмінювання і дієвідмінювання, синонім. ряд тощо. У мові парадигмат. відношення дозволяють обрати потрібну одиницю, а також утв. слова, їхні форми за аналогією до тих, що вже функціонують. Поряд із поняттям «парадигматика» як групування одиниць мов. системи чи підсистеми в класи на основі їх опозицій поширене і вузьке розуміння П. як об'єднання мов. одиниць у певні класи на основі їх взаємозамінності у мовленнєвому ланцюжку. Напр.: **Він належав до тих людей, що дуже люблять керувати (командувати, верховодити, розпоряджатися...) іншими. Це був предмет надзвичайної величини (об'єму, габариту, розміру...)**. В такому розумінні парадигмат. відношення – це відношення, якими пов'язані мовні одиниці в межах того угруповання, з якого мовна одиниця відбирається для її використання у мовленні. Парадигмат. опис будується або на основі об'єднання мовних одиниць як функц. представників однієї парадигмат. одиниці (встановлюються умови ототожнення одиниць), або на основі варіативності однієї одиниці (встановлюються умови вибору її функц. представників). У *парадигму* об'єднуються одиниці, відмінності між якими зумовлені позицією, тобто які взаємовиключають одна одну в тій самій позиції. З поняттям П. пов'язане поняття парадигмат. осі. Якщо синтагмат. віссю є вісь послідовності мов. одиниць у мовленнєвому ланцюжку (горизонтальна вісь), то парадигмат. вісь – це вісь вибору мов. одиниць (вертикальна вісь).

П. поряд із синтагматикою – це форма функціонування кожної одиниці мов. системи.

Термін «парадигматика» вживається також на позначення системи парадигм (морфол., синтакс., лекс.-семант., словотвірних і т. п.). Напр.: П. іменника, дієслова, простого речення тощо в укр. мові.

Літ.: Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М., 1977; Солнцев В. М. Язык как системно-структур. образование. М., 1977; Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. М., 1979; Кочерган М. П. Синтагмат. и парадигмат. аспекты слова. «Рус. языкознание», 1981, № 3. *М. П. Кочерган.*

ПАРАДО́КС (від грец. παράδοξος – несподіваний, дивний) – *фігура мови*, твердження, що містить у собі, на перший погляд, внутр. суперечність, лог. несполучність, тобто одна частина речення ніби заперечує іншу, і взагалі судження,

що навмисно різко розходиться із загальноприйнятими уявленнями. Несумісність двох частин П. найчастіше утворюється шляхом: а) уведення до висловлення одиниць з різноманітними протилежними або просто взаємовиключними значеннями, зокрема *антонімів*: «Сила жінки в її слабкості», «Найкраща оборона – це напад», «Завтра починається сьогодні», «Найкращий експромт той, що готується заздалегідь», «Піти, щоб лишитися», «Чим гірше, тим краще» (якщо в одному аспекті гірше, то в іншому – навпаки), «Він ненавидів, бо умів любить» (М. Рильський), «Ми б загинули, якби не гинули» (Фемістокл), «І живуть вони так дружно – Як собаки, як собаки» (В. Самійленко), протиставлення понять цілого і його частини: «За деревами не бачити лісу», «Любити все людство легше, ніж одну людину»; б) побудови формально правильного висловлення, що спирається, проте, на змістовий алогізм: фолькл. нісенітниці «Максим бабі рідний Федір», «На городі бузина, а в Києві дядько»; в) ірон. або жарт. обігравання *внутрішньої форми слова*: «Мені треба такої **роботи**, щоб було поменше **роботи**» (Л. Юхвід). На П. будуються *афоризми*, *прислів'я*, *гра слів*. Одним з різновидів П. є *оксиморон*.

Літ.: Семен Г. Я. Парадокс как стилист. прием. «Филол. науки», 1987, № 5; Селіванова О. О. Пареміологічні парадокси в східнослов'ян. мовах. «Мовознавство», 2003, № 1. *О. О. Тараненко.*

ПАРАЛЕКСІ́Я (від грец. παρά – біля, коло, поряд та λέξις – слово) – явище лекс. співвіднесеності тотожних значенням і близьких звучанням слів двох або більше близькоспорід. мов, яка визначається нерегулярністю (на відміну від *омолексії*) систем. співвідношень у фонет.-морфол. їх оформленні; приблизна лекс. відповідність. Вивчення П. (як і суміжних з нею омолексії та *гетеролексії*) зумовлене процесами *інтерференції* (чи трансференції) при оволодінні близькоспорід. мовою, потребами підвищення мовної культури. Паралекси (укр.-рос., білорус.-рос., укр.-білоруські тощо) визначаються на основі зіставно-типол. вивчення близькоспорід. мов, а різноманітність їх типів зумовлена відмінністю мовних ознак нерегулярних лекс. співвідношень, що виявляється при такому зіставленні. Серед укр.-рос. паралекс розрізняють: фонетичні (**глибокий – глубокий**, **яблуко – яблоко**, **дванадцять – двенадцать** та ін.), в т. ч. акцентуаційні (**нена́висть – не́нависть**, **дро́ва – дрова́**, **до́шка – доска́**, **дале́ко – далеко́**); морфологічні [**двері** (мн.) – **дверь** (одн.), **собака** (ч. р.) – **собака** (ж. р.), **степ** (ч. р.) – **степь** (ж. р.), **літопис** (ч. р.) – **летопись** (ж. р.)]; словотворчі (**електрика – электричество**, **прохання – просьба**, **вимір – измерение**, **жнива – жатва**, **косовиця – косьба**, **садок – садик**, **дочка – дочь** і т. д.). Наук. розробку різних видів лекс. співвіднесеності слів (П., омолексії, гетеролексії) розпочато в ост. десятиліття, зокрема працями білорус. лінгвістів у зв'язку з вивченням проблем культури мови в ситуації дво- і багатомовності; звідси терміни поширилися і в укр. мовознавстві.

Літ.: Супрун А. Е. Сопост.-типол. анализ лексики. В кн.: Методы изучения лексики. Минск, 1975; Михневич А. Е. Паралексы. В кн.: Рус. язык. Межведомств. сб. Минск, 1981; Супрун А. Е. Лекс. типология славян. языков. Минск, 1983; Михневич А. Е. О некоторых теор. вопросах культуры речи билингва. В кн.: Рус. язык в Белоруссии. Минск, 1985.
Н. П. Романова.

ПАРАЛЕЛІ́ЗМ (грец. παραλληλισμός – зіставлення, порівняння) – *фігура мови* з одного складного або кількох речень, побудована на паралельному використанні (*повторі*) однієї і тієї ж синтакс. структури з тотожною модальністю (спонукальною, питальною чи оповідною), однаковим порядком слів та ідентичним інтонац. малюнком: «Плавай, плавай, лебедонько, по синьому морю, Рости, рости, тополенько, все вгору та вгору» (Т. Шевченко); «Чи совам зборкати орла? Чи правду кривді подолати?» (М. Рильський). П. можуть бути не тільки стверджувальні, а й заперечні: «Не щебече соловейко в лузі над водою, Не співає чорнобрива, стоя під вербою» (Т. Шевченко).

Грамат. ознаки П. виявляються в однаковій будові складних речень, а всередині складного – простих, в однаковій кількості членів речення і однотипності їх зв'язків та грамат. форм вираження (видо-часових форм дієслів, відмінкових форм іменників тощо).

В основі П. лежить семант.-синтакс. зіставлення образних ситуацій зі сфер природи і людського життя, їхня взаємозумовленість як загального і часткового, вічнобуттєвого і швидкоплинного: «**Тече вода в синє море**, та **не витікає**; шука козак свою долю, а долі немає» (Т. Шевченко); «Ой та забіліли **сніги**, забіліли білі ще й **дібровонька**, Ой та заболіло **серце**, серце молодеє ще й **головонька**» (Нар. пісня).

П. належить до найхарактерніших ознак укр. нар. пісні з її традиц. символами: **зоря**, **місяць**, **калина**, **море**, **степ**, **дуб**, **явір**, **тополя**, **верба**, **шлях** та ін.: «Ой зійди, зійди, ти, **зіронько вечірняя**, ой вийди, вийди, дівчинонько моя вірная!»; «Світи, **місяцю**, не вечорися, ой їдь, милий, та й не барися!»; «**Край битої доріженьки рутам'ята зійшла**... Молодая дівчинонька та вже й заміж вийшла» (Нар. пісня).

Стиліст. виразність П. посилюється лекс. повторами різного розміру, віддаленими психол. асоціаціями. Часто семант.-синтакс. П. є цілісною, естетично завершеною худож. картиною ще й тому, що в ньому реалізуються образні функції усіх ін. фігур і тропів: *епітетів*, *порівнянь*, *метафор*, *риторичних питань* тощо: «**Як тополя**, стала в полі, При битій дорозі; **Як роса та до схід сонця**, Покапали сльози» (Т. Шевченко); «В зів'ялих листочках хто може вгадати красу всю зеленого гаю? Хто взнає, який я чуття скарб багатий в ті вбогії вірші вкладаю?» (І. Франко); «Як надійшла щаслива доля, збудила весняну снагу, **моя душа, немов тополя, зазеленіла** на снігу. Як надійшла любов справдешня, Хлюпнула пригорщу тепла, **моя душа, немов череш-**

ня, понад снігами **зацвіла**...» (Д. Павличко).
Літ.: Коваль А. П. Практ. стилістика сучас. укр. мови. К., 1987; Єрмоленко С. Я. Фольклор і літ. мова. К., 1987. *Л. І. Мацько.*

ПАРАТА́КСИС (грец. παράταξις, букв. – розміщення поряд) – див. *Сурядність.*

ПАРАФРА́З, парафраза (грец. παράφρασις, παράφραση – переказ, виклад) – див. *Перифраз.*

ПАРЕМІОЛОГІ́ЧНИЙ СЛОВНИ́К – *словник,* що подає в певному порядку (за алфавітом або частіше тематично, нерідко з покажчиком опорних слів) той чи ін. різновид паремій. П. с., поряд із *фразеологічними словниками* й словниками або збірками *крилатих слів* (висловів) та *афоризмів, перифразів,* фіксують і коментують різні усталені звороти нар. мови. Найпоширенішим П. с. є словник *прислів'їв* і *приказок* та добірки різноманіт. *примовок* (перев. при словниках прислів'їв і приказок), зокрема жартівливих (часто римованих, каламбурних) вітань і прощань, побажань, тостів, припрошувань (Будьте здорові, в кого чорні брови!; Великий рости!; Дай, Боже, щоб усе було гоже!; Чим багаті, тим і раді!; Земля йому пухом!), прокльонів і погроз, часто несерйозних (Матері їх ковінька!; Щоб тебе дощ намочив!). Менше представлені словники (добірки) загадок (напр., «Малоруські та галицькі загадки» К. Сементовського, 1851; розділ «Загадки» в кн. «Українські приказки...» М. Номиса, 1864), нар. *порівнянь* (Ллє як з відра; Темний як ніч), скоромовок (Кипить окріп, біжить окріп, без Прокопа ніхто не вийме окропа!) та дит. примовок, лічилок і дражнилок (Гикавко, гикавко, піди до води, кого схочеш, того й напади; – Гарбуз! – Твій батько загруз!), видані окремо й у словниках прислів'їв та приказок і в збірках дит. фольклору, а також добірки примовлянь, замовлянь, ворожінь (Ластівко, ластівко! На тобі веснянки, дай мені білянки!), нар. прикмет і забобонів (Сіль розсипати – сваритися з кимось), лайок, сонники і т. ін. (перев. у словниках прислів'їв і приказок, у різноманітних фолькл., етногр. збірках).

Словники, збірки, добірки укр. *пареміології* укладали К. Зіновіїв, Л. Боровиковський, Г. Ількевич, Я. Головацький, М. Гатцук, П. Єфименко, М. Закревський, М. Номис, Б. Вислоцький, П. Чубинський, М. Комаров, І. Манжура, М. Сумцов, Б. Грінченко, О. Малинка, І. Франко, А. Кримський, І. Березовський, І. Гурин, М. Пазяк, В. Чабаненко та ін.

Вид.: Комаров М. Нова збірка нар. малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь. О., 1890; Гурин І. І. Укр. нар. загадки. Л., 1963; Його ж. Образне слово (Нар. порівняння). К., 1966; Його ж. Хитру сороку спіймати морока (скоромовки). К., 1967; Удовиченко Г. М. Словник укр. ідіом. К., 1968; Його ж. Фразеол. словник укр. мови, т. 1–2. К., 1984; Загадки. К., 1987; Дит. пісні та речитативи. К., 1991; Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких нар. порівнянь. Х., 1993; Чабаненко В. Гартоване слово. Пост. порівняння в говірках Ниж. Наддніпрянщини. Запоріжжя, 1995; Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ. Постійні нар. порівняння в говірках Серед. Полісся та суміж. територій. Житомир, 2003.
Літ.: Скрипник Л. Г. Фразеологія укр. мови. К., 1973; Пазяк М. М. Укр. прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. К., 1984; Фолькл. зб. Матвія Номиса. Саут-Бавнд-Брук (США), 1985.
Див. також *Вид.* і *Літ.* до ст. *Примовка, Прислів'я.*
О. О. Тараненко.

ПАРЕМІОЛО́ГІЯ (від грец. παροιμία – прислів'я, приказка і λόγος – слово, вчення) – філол. дисципліна, що вивчає паремії, або нар. вислови, виражені реченням, а також короткими ланцюжками речень, якими передаються елементарна сценка чи найпростіший діалог. До класу паремій належать: *прислів'я* і *приказки* (вони становлять осн. масу – до трьох чвертей – усього паремійного фонду), *примовки*, загадки, прикмети, «ділові» вислови, повір'я, «віщі» сни, ворожби, задачі, головоломки, скоромовки, пустомовки, замовляння, небилиці, нісенітниці, одномоментні анекдоти, казкові формули тощо. Всі паремії становлять кліше і використовуються в ролі знаків, їхнє значення може мотивуватися, вони можуть мати омоніми, синоніми й антоніми, здатні займати певне місце в мовленнєвому ряді та мати набір спорід. форм для цього місця, тобто вони включені в систему синтагмат.-парадигматичних відношень мови. Все це дає підставу віднести паремії до явищ мови. Водночас вони належать до фольклору, оскільки це тексти, які мають самодостатнє значення та можуть вживатися самостійно, є ситуативними та мають три структурні плани: лінгвальної структури, логічної (і семіотичної) структури та план реалій.

П. як наука перебуває на стику лінгвістики і фольклористики. Склалася гол. чин. на основі праць рос. учених і сьогодні набуває визнання у світі.

Літ.: Пермяков Г. Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). М., 1970; Скрипник Л. Г. Фразеологія укр. мови. К., 1973; Паремиол. сб. Пословица. Загадка (Структура, смысл, текст). М., 1978; Паремиол. исследования. М., 1984; Пермяков Г. Л. Основы структур. паремиологии. М., 1988. *М. Т. Демський.*

ПАРО́НІМИ (від грец. παρά – біля, поруч і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – слова, а також фразеол. одиниці й синтакс. конструкції, що при повній або частковій семант. відмінності є дуже подібними формою, внаслідок чого можуть сплутуватися в мовленні або спеціально обігруватися зі стиліст. настановою.

Є вужче і ширше розуміння П.

При вужчому до П. можна відносити тільки спільнокорен. слова, що належать до однієї частини мови, подібність у морфем. складі яких зумовлює, відповідно, їх семант. подібність. Вони розрізняються переважно суфіксами, рідше префіксами та закінченнями: **білуга**, **білуха**; **паливо**, **пальне**; **покажчик**, **показник**; **ожеледь**, **ожеледиця**; **громадський**, **громадянський**; **підозрілий**, **підозріливий**; **виконавський** (дисципліна, майстерність), **виконавчий** (орган, лист); **приводити**, **призводити** (до чогось небажаного); **познайомити**, **ознайомити**; **капелюх** (ч. р.), **капелюха** (ж. р.), а також наголосом: **ви́года**, **виго́да**; **наї́здити** (сто кілометрів), **наїзди́ти** (до когось, на когось) та ін. (такі слова з різними наголосами нагадують омографи: **замо́к**, **за́мок** тощо, але останні, як і всі *омоніми*, мають абсолютно відмінні значення). Пор. у под. випадках і вихід за межі однієї частини мови: **у́чений**, **уче́ний**; **шля́хом** (ім. в ор. в.), **шляхо́м** (прийм.). При такому

підході П. розглядаються в плані культури мови, практ. стилістики як одне із джерел мовних труднощів, як причина сплутування слів, їх неправильного добору і подаються в словниках П., словниках мовних труднощів. До даного розуміння наближається й таке, коли до П. зараховують і різнокорен. слова, що мають випадкову співзвучність і теж можуть помилково сприйматися одне зам. іншого: **кампанія, компанія**; **розпестити, розбестити**; **впереміж, впереміш**; **мимохіть, мимохідь**; **Австрія, Австралія** або **Швеція, Швейцарія** (у шкіл. практиці).

При ширшій інтерпретації П. – це взагалі співзвучні слова: **свійський, світський**; **додолу, додому**; форми слів: **місяця, міситься**; навіть слова з тотож. значеннями: **крапля, капля**; **повінь, повідь**. У такому значенні П. розглядаються в стилістиці, поетиці як один з виражальних засобів мови: Який **Сава**, така й **слава** (див. *Парономазія*). П. можуть одночасно перебувати між собою у відношеннях синонімії, коли семант. близькість підсилюється формальною (**блискучий, лискучий**; **блукати, блудити**), а П. у широкому розумінні – й антонімії: **кепський, лепський**; **густо, пусто**. Паронім. ряди можуть складатися не тільки з двох, а й з більшої кількості членів: **чуття, відчуття, почуття**; **руський, російський, русинський**. П. у фразеології становлять менш помітне явище, напр.: **стояти стіною** «стояти щільним рядом або суцільною масою» – **стати стіною** «виступити згуртовано, дружно»; **побачити світ** – «народитися», «бути опублікованим» – **побачити світу** «багато чого побачити, багато де побувати». Синтаксичні або лекс.-синтакс. П. – результат випадкової співзвучності синтакс. конструкцій між собою чи з якимнебудь словом: «Ти йому **про Тараса**, а він тобі **півтораста**»; початок пісні, яка приписується Марусі Чурай, подається то як «**Засвіт встали** козаченьки», то як «**Засвистали** козаченьки». Що стосується П. у словотворенні, до них з певним застереженням (оскільки взятий окремо кожен з под. випадків належить до лексичних П.) можна віднести продуктивні словотв. типи з близьким значенням на зразок **-ація/-(ув)ання**: **ілюстрація – ілюстрування, консервація – консервування**; **-тивний/-ційний**: **консультативний – консультаційний, інструктивний – інструкційний** та ін. П. лежать в основі явищ *паронімічної атракції* та парономазії, використовуються в *грі слів, каламбурах*.

Літ.: Критенко А. П. Паронімія в укр. мові. «Мовознавство», 1968, № 3; Критенко А. П. Паронімія та її роль у мові. «Мовознавство», 1969, № 1; СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973; Гринчишин Д. Г., Сербенська О. А. Словник паронімів укр. мови. К., 1986; Демський М. Т. Фраземна паронімія. УМЛШ, 1988, № 1; Словник труднощів укр. мови. К., 1989. *О. О. Тараненко.*

ПАРОНІМІ́ЧНА АТРА́КЦІЯ (від *пароніми* і лат. attractio – притягування) – 1. Найпоширеніший різновид *«народної етимології»*, наявний між паронімами (так, св. **Конон** вважався покровителем **коней**). 2. Те саме, що *парономазія*. *О. О. Тараненко.*

ПАРОНОМА́ЗІЯ (від грец. παρονομασία, від παρά – біля і ὀνομάζω – називаю) – різновид *гри слів, фігура мови*, що полягає в навмисному зближенні в контексті *паронімів* і взагалі співзвучних слів або їхніх форм з певною стиліст. настановою. У такий спосіб посилюється, увиразнюється форм. організація тексту, напр., у римах, скоромовках: «Прийшов Прокіп – кипить окріп, пішов Прокіп – кипить окріп. Як при Прокопові кипить окріп, так і без Прокопа кипить окріп». Але частіше через форм. співзвучність посилюється і змістова організація тексту, напр., у прислів'ях: «Хоч **гірше**, аби **інше**», «Де **просьбою**, де **грозьбою**»; привертається увага до змістового аспекту зіставлюваних слів (незалежно від етимол. чи семант. вмотивованості такого зіставлення): «Жінки **родили**, як **Родени**» (Л. Костенко), «**Напружим** в один бік, **направим** в другий, і **крешем**, і **кришим**, і **крушим**, як стій» (П. Тичина); зокрема, П. використовується для створення коміч. ефекту (див. *Каламбур*). Ост. часом у знач. «парономазія» уживається також термін *«паронімічна атракція»*. *О. О. Тараненко.*

ПАРТИ́ЦЬКИЙ Омелян Осипович (1840, с. Тейсарів, тепер Жидачівського р-ну Львів. обл. – 20.I 1895, Львів) – укр. мовознавець, етнограф, історик, педагог. Закін. 1864 Львів. духовну семінарію, одночасно слухав лекції на філос. ф-ті Львів. ун-ту. В 1864–71 – учитель української і класичних мов у гімназіях Чернівців, Тернополя, Львова; у 1871–95 викладав укр. мову в учител. семінарії Львова. У 1875–79 був ред. «Газети шкільної», у 1879–85 – журн. «Зоря». Засновник і один з керівників львів. «Просвіти». Автор першого нім.-укр. словника («Нѣмецко-руский словарь», ч. 1–2, 1866–67), в якому подано бл. 50 000 укр. слів. Цей словник, на противагу сумнозвісному *язичію*, сприяв закріпленню нар. мови в ролі укр. літ. мови Галичини. П. написав ряд статей з проблем укр. мовознавства, уклав кілька підручників укр. мови для школи, в т. ч. «Граматику руску для ужитку в школах людових» (1880).

Літ.: Копач І. Омелян Партицький. ЗНТШ (Л.), 1895, т. 5; Партицький Омелян (1840–1895). В кн.: Нарис історії «Просвіти». Л.–Краків–Париж, 1993; Скужевська А. Омелян Партицький як діалектолог. В кн.: Діалектол. студії. 4. Школи, постаті, проблеми. Л., 2004. *М. Т. Демський*.

ПАРЦЕЛЯ́ЦІЯ (від франц. parceller – поділяти на дрібні частини, від лат. particula – частка) – спосіб мовленнєвого оформлення єдиної синтакс. одиниці – *речення* кількома комунікат. одиницями – фразами. До опорного речення після розділової паузи додається одна або кілька інтонац.-смислових одиниць, що разом з першим передають зміст одного висловлення. П. дає змогу, виділяючи певну частину речення у відносно самост. комунікат. одиницю, підкреслювати її змістову значущість, актуалізувати й посилювати її інформат. місткість, експрес. виразність, а також розвантажувати смислову і грамат. структуру вихідного речення. П. широко використовується у худож. л-рі та публіцистиці як один із засобів зображувального

синтаксису: «На луках блукав збентежений і не знаходив місця. А потім під вербою сів і вийняв сопілку. **Грав. Довго, мабуть, бо ген уже й діти приютські з майдану левадами йдуть. Додому — ген-ген на колишню панську дачу...»** (А. Головко).

Пор. *Приєднування.* *В. В. Жайворонок.*

ПАСИ́ВНИЙ СЛОВНИ́К — частина *лексики*, що мало або зовсім не вживається в повсякденному мов. спілкуванні, але зрозуміла носіям певної мови. Це слова, що виходять чи вже вийшли з акт. вжитку (*застарілі слова*) або, навпаки, тільки входять у вжиток (*неологізми*); слова неліт. мови з територіально або соціально обмежених шарів лексики (*діалектизми*, *професіоналізми*, *жаргонізми*, елементи *просторіччя*, зокрема груба та непристойна лексика); у межах літ. мови — маловживані слова *книжної лексики* (термінол., офіц.-ділової, публіцист., поетичної); лексика на позначення реалій життя ін. народів (*екзотизми*). П. с. протиставляється *активному словнику*, але абс. межі між ними немає.

Літ. див. до ст. *Активний словник.* *О. О. Тараненко.*

ПАСИ́ВНИЙ СТАН — див. у ст. *Стан.*

ПАТРО́НІМ [від грец. πατήρ (πατρός) — батько, πατέρες — батьки, предки і ὄνυμα, ὄνομα — ім'я, назва] — вид *антропоніма*: 1. *Власна назва* (*ім'я по батькові, прізвисько, прізвище*) сина чи дочки, утворена від батькового іменування (його особ. імені, прізвища чи прізвиська). Напр.: **Іва́нович**, **Іване́нко**, **Іванчу́к** (син Іва́на), **Іва́нівна**, **Іва́нова** (дочка Іва́на), **Бондарі́вна**, **Бо́ндарева** (дочка Бо́ндаря). 2. Власна назва, утв. від іменування когось із предків (по батьковій чи материній лінії), спадкова назва особи. Напр.: **Бабе́нко**, **Баб'ю́к**, **Ба́бич**, **Ба́бинець** (нащадки якоїсь **баби** чи якогось **Баби**), **Ковали́шин** (нащадок якоїсь **Ковали́хи**), **Сеню́к**, **Сеньчу́к**, **Се́нич**, **Се́нинець** (нащадки якогось **Се́ня**, **Сенька́** або нащадки якоїсь **Сені**, **Се́ньки**). В більшості народів світу успадковування прізвищ іде по лінії батька. У зв'язку з цим у деяких країнах (Югославія, Польща, Румунія та ін.) усяке прізвище (навіть прізвища, утворені семант. способом типу **Воро́на**, **Го́луб**, **Сте́льмах**) називають П., патронімiками. Звичай передавати дитині батькове чи дідове іменування, як і звичай утворювати дериват від батькового іменування, сягає праслов'ян. доби і має паралелі в усіх індоєвроп. мовах. Належність лексеми до П. залежить не від того, кого вона називає, а від того, як саме (точніше — за ким, власне — за батьком, матір'ю, чоловіком, дружиною та ін.) іменує лексема денотата. В експліцитних П. мотивація подвійна: основа П. (напр., **Гончаренко**) називає предка (**Гончар**), а формант (**-енко**) підказує, що денотат є родичем засновникові роду (сином, дочкою, дружиною чи кимось ін.). В укр. мові П. є всі імена по батькові, більшість прізвищ, багато спадкових прізвиськ. Крім цього, до П. відносять також назви нас. п. на **-ичі**, **-овичі**, **-івці**, **-инці** та кілька десятків апелятивів на зразок **гетьманич**, **попович**, **царівна**, **княжна**, **писаренко**, **циганчук** та ін., які так само називають людей за їх батьками.

Літ.: Чучка П. П. Патроніми та їх місце в лекс. системі мови. «Мовознавство», 1984, № 6. *П. П. Чучка.*

ПА́УЗА (лат. pausa — зупинка, затримка, припинення, від грец. παῦσις — перерва, припинення) — перерва в *мовному потоці.* Акустично П. — це відсутність звучання, фізіологічно — перерва в *артикуляції* органів мовлення. П. може мати суто перцептивний характер, коли перерва у звучанні не настає, але різка зміна тональних чи динам. величин сприймається слухачем як П. У мовленні П. пов'язана з мовно-комунікат. причинами: завершенням процесу мовлення або певного мовленнєвого відтинка — *синтагми* (синтакс. П.), потребою часу для обдумування, добирання належного слова (П. хезитації), для увиразнення, виділення наступного *тексту* (емфатична П.), перерва у мовленні з психол. причин (емотивна П.), як результат перебивання співрозмовником і под. При заповненій П. мовець вимовляє звуки типу «е-е-е», «гм-м». П. може бути зумовлена і фізіол. причиною, потребою зробити вдих. П. є осн. засобом членування мовлення на *фрази*, синтагми, мовленнєві блоки, тобто на інтонаційно і семантично відокремлені одиниці. Вона виділяє логічно чи емоц. підкреслені *слова і словосполучення*, зв'язує, об'єднує *висловлення* у мовленнєвий текст. П. буває: обов'язкова (на синтакс. шві, напр., перед підрядним додатку); вірогідна (поява П. значною мірою зумовлена семант.-інтонац. структурою висловлення); варіативна (П. з найменшим ступенем вірогідності — стилістична, емфатична П.). Місце П. розрізняє смисл фрази (Плаваю щодня/гуляю — Плаваю/щодня гуляю; Уважно слухай радіо — Уважно! Слухай радіо). За тривалістю здебільшого виділяють три види П.: короткі, середні й довгі (при докладнішому аналізі — також найкоротші й наддовгі П.). Прямої кореляції між акуст. і сприйманою характеристиками П., як правило, не встановлюється: напр., довга П. (800 мс) у тексті може бути сприйнята як середня чи коротка, і навпаки. Абсолютна тривалість П. визначається інструм. вимірюваннями у мілісекундах; так, перерва у звучанні 20—30 мс майже не сприймається, тому короткі П. тривають, як правило, 40—150 мс. Для лінгв. досліджень осн. значення має відносна тривалість П. Вона визначається кількістю сегмент. одиниць (складів), які могли б заповнити П. Так, П. у 300 мс при серед. тривалості складу фрази 119 мс дорівнює 2,5 складу. П. між фразами чи фоноабзацами переважно довші, ніж усередині синтагми чи між ними, однак пост. залежності тут немає. У вірш. тексті П. служить засобом ритм. організації, відділяючи один рядок від іншого (віршова, метрична, строфічна П.) або з'являючись усередині рядка (цезура). У писем. тексті П. відповідають ті чи ті пунктуац. знаки (див. *Пунктуація*), хоч система їх базується на синтакс. засадах і неповно відображає П. в усному мовленні. *А. Й. Багмут.*

ПЕЛАГО́НІМ (від грец. πέλαγος – море і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – див. у ст. *Гідронім.*

ПЕНТИЛЮ́К Марія Іванівна (5.VII 1936, с. Чорногузи, тепер Вижницького р-ну Чернів. обл.) – укр. мовознавець, методист, доктор пед. наук з 1996, професор з 1990. Закін. 1958 філол. ф-т Чернів. ун-ту. Вчителювала. З 1965 – викладач, у 1974–84 та з 1996 – зав. кафедри укр. мови Херсон. пед. ін-ту. Розробляє методику викладання фонетики, лексики, стилістики, питання зв'язної мови учнів: «Робота з стилістики в 4–6 класах» (1984), «Робота з стилістики у 8–9 класах» (1989), «Вивчення української мови в школах з російською мовою навчання» (1991), «Культура мови і стилістика» (1994) та ін. Співавтор підручників з укр. мови для пед. уч-щ, шкіл з рос. мовою навчання та ін. *О. М. Біляєв.*

ПЕНЬ – див. *Основа* словозмінна.

ПЕРЕБИ́ЙНІС Валентина Сидорівна (13.X 1923, с. Тишенківка, тепер Красноградського р-ну Харків. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1970, професор з 1973. Закін. 1949 Моск. військ. ін-т іноз. мов. Протягом 1953–62 викладала в Черкас. пед. ін-ті. В 1962–86 працювала в ін-ті мовознавства АН УРСР: ст. наук. співробітник, зав. відділу структур. лінгвістики. З 1986 – професор-консультант Київ. ін-ту іноз. мов (тепер Київ. нац. лінгв. ін-т). Досліджує проблеми української та англ. мов, структур.-матем. лінгвістики. Вперше за допомогою структур. методів описала фонол. систему укр. мови. Праці: «На шляху пізнання таємниць мови» (1965), «Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови» (1970), «Коли робот заговорить (Мовне спілкування людини з електронною машиною)» (1972), «Частотні словники та їх використання» (1985, у співавт.), «Довідник найуживаніших англійських словосполучень» (1986, у співавт.; рос. мовою), «Морфологія англійського дієслова» (1995, у співавт.); «Статистичні методи для лінгвістів» (2002). Відп. ред. «Частотного словника сучасної української художньої прози» (т. 1–2, 1981). Один з укладачів «Англо-українського навчального словника-мінімуму» (1995), «Англо-українського та українсько-англійського словника» (2001), «Англо-українського навчального словника» (2002). *Н. Ф. Клименко.*

ПЕРЕГІ́НЕЦЬ Микола Петрович (1897, с. Камінь, тепер Рожнятівського р-ну Івано-Франк. обл. – 1947, Львів) – укр. мовознавець. Закін. 1922 Харків. ун-т. З 1921 викладав укр., рос., лат., нім. мови у навч. закладах Харкова: протягом 1925–33 – у Комуніст. ун-ті, Ін-ті журналістики, 1933–34 – у Планово-екон. ін-ті, 1934–35 – в Ін-ті черв. професури, 1933–38 – у мед. і текстильному ін-тах. У 1946–47 був викладачем Львів. пед. ін-ту. Дослідник синтаксису укр. мови: «Характер синтаксичних зв'язків та синтаксичні форми» (1928), «Синтаксис складного речення» (1929), «Порядок слів» (1930), «Підвищений курс української мови» (1931, у співавт.). Безпідставно репресований 1938 (був на засланні до 1945). *Й. О. Дзендзелівський.*

ПЕРЕДМИНУ́ЛИЙ ЧАС – див. *Плюсквамперфект.*

ПЕРЕДНЬОЯЗИКО́ВІ ПРИ́ГОЛОСНІ – приголосні, які утворюються за активної участі передньої частини язика. В укр. мові П. п. виступають як тверді, що артикулюються зімкненням кінчика язика з ниж. зубами: [д], [т], [з], [с], [ш], [ж], [л], [н] (**дам, там, зам, сам, шал, жити, лоб, нам**), і як м'які, які артикулюються або зімкненням кінчика язика з ниж. зубами (досить рідко), або перед. спинки язика з альвеолами й твердим піднебінням: [д′], [т′], [з′], [л′], [н′] (дякую, тямить, сіло, зять, ляк, диня); **ш, ж** палаталізуються тільки в позиції перед **і**: **жінка, шість**. Крім того, є м'які подовжені: [д:′], [т:′], [з:′], [с:′], [л:′], [н:′], [ш:′], [ж:′], [ч:′], [ц:′]: знаряддя, життя, маззю, віссю, весілля, знання, піддашшя, збіжжя, піччю, міццю. Приголосні [д′], [т′], [л′], [н′] мають іноді призвук середньоязикового [й]. У деяких укр. говорах вони депалаталізуються, напр., в окр. бойківських говірках в абс. кінці слова: кін, лебід, Васил. Високий ступінь палаталізації [н′] призвів до його зміни на **й** у багатьох пд.-зх. говорах, напр., бойківських: дівойка, козачейко, дванайцять. У гуц., буков., покут. і окремих наддністр. говорах пом'якшені [д′] та [т′] розвинулися у сильно палаталізовані, справжні середньоязикові [ґ′] та [к′]: [ґ]ід, [ґ′]іло, [ґ′]і[ў]чина, [к′]іло, деві[ґ′]. Деяким пд.-зх. говорам властивий і протилежний процес – перехід [к′] і [ґ′] в [т′]: донтя [донька]. *Л. І. Прокопова.*

ПЕРЕЙМЕНУВА́ННЯ – офіц., юрид. заміна *власної назви* певного об'єкта. Поняття «перейменування» – вужче за поняття «заміна назви». Останнє поряд з П. включає процеси табуювання, конкуренцію варіантних назв, що виникли на різних територіях чи в різних соціальних або етн. групах населення, тощо. П. можливе серед усіх класів власних назв, крім теонімії, де наявні тільки сакральні варіанти заміни. Однак найбільший сусп. інтерес викликає П. геогр. об'єктів. Перейменовувати можуть найрізноманітніші геогр. реалії – від держав (**Родезія – Зімбабве**) та річок (**Яїк – Урал**) до сіл (**Чудин** – з 18 ст. **Чудей** – з 1946 **Межиріччя** у Чернів. обл.) та вулиць (**Французький бульвар – Пролетарський бульвар** – і знову **Французький бульвар** в Одесі). П. здійснюються для запровадження назв, що вважаються в даний час бажаними (**Юзівка** – з 1924 **Сталіно**), або ж, навпаки, для усунення назв, що розглядаються як небажані (**Сталіно** – з 1961 **Донецьк**). Обидві ці причини нерідко поєднуються, пор. **Катеринослав** – з 1926 **Дніпропетровськ**. Після 1917 реалізація П. у СРСР була виразно надмірною (у сільс. ойконімії України в 1946), що призвело до зникнення з офіц. вжитку назв, які є цінними пам'ятками історії народу. Так, в Одес. обл. перейменовано понад 400 поселень. Тому

в суспільстві із здобуттям Україною незалежності гостро постало питання про повернення істор. назв. Зокрема, відновлено назви **Маріуполь** (1948–88 – **Жданов**), **Луганськ** (1935–58 і 1970–91 – **Ворошиловград**) та ін. Лише за умов, коли старовинним геогр. назвам буде надано статус істор. пам'яток, а нові назви присвоюватимуться тільки новим об'єктам, зберігатиметься пам'ять історії, закріплена у власних назвах, а П. стануть поодинокими винятками.

Літ.: Непокупний А. П. Невідкладні завдання укр. ономастики. В кн.: Шоста респ. ономаст. конференція, т. 2. Описова та прикладна ономастика. Тези доповідей і повідомлень. О., 1990.

Ю. О. Карпенко.

ПЕРЕ́КАЗ – див. у ст. *Письмові роботи з мови.*

ПЕРЕ́КЛАДИ НА УКРАЇ́НСЬКУ МО́ВУ. Перекладацька традиція в Україні існує від найдавніших часів. Переписувачі відомих у країні з 10 ст. старослов'ян. перекладів Святого Письма – ченці монастирів Київ. Русі несвідомо вносили у тексти окремі фонет. та морфол. риси укр. мови. Укр. елементи проникали і в переклади творів світської л-ри – історичних (хроніки), географічних («Християнська топографія»), художніх (повість про Варлаама і Йоасафа, «Александрія» та ін.). Складений у Візантії зб. афоризмів і притч «Пчела», перекл. у 12 ст., неодноразово переписувався в Україні протягом кількох століть, поступово збагачуючись укр. нар. *лексикою* та *фразеологією.* Найвизначнішим П. на у. м. Святого Письма є «Пересопницьке Євангеліє» (1556–61), де відбилися характерні особливості тогочас. «простої» мови. У 17–18 ст. в Україні поширюються у перекладах з лат., італ., польс. мов рицарські романи (про Бову Королевича, про Петра Золоті Ключі та ін.), моралізатор. твори («Повість про сімох мудреців»), байки Езопа, окр. новели з «Декамерона» Боккаччо, зазнаючи істотних переробок на укр. ґрунті. Цікавою сторінкою укр. перекл. л-ри 18 ст. були переклади й переспіви Г. Сковороди з Овідія та Горація.

Поетичні П. на у. м. перших десятиліть 19 ст. позначені впливом стилю «Енеїди» І. Котляревського. Це травестійні «Гараськові пісні» (переспіви од Горація) П. Гулака-Артемовського, переклад Є. Гребінки поеми «Полтава» О. Пушкіна та ін., насичені просторіччям і вульгаризмами. Водночас з'являються переклади романтичної поезії: Л. Боровиковський переклав баладу «Світлана» С. Жуковського (вона була у свою чергу переспівом нім. балади Г. Бюргера), назвавши її «Маруся» і перенісши дію в Україну; М. Костомаров – лірику Д. Байрона, О. Шпигоцький – сонети А. Міцкевича, запровадивши тим самим цей жанр в укр. поезію. Т. Шевченко в «Давидових псалмах» дав високі зразки перекладів урочисто-патет. бібл. текстів, уводячи в них елементи переспіву – своєрідний перехід між перекладною та ориг. творчістю поета. Широкі можливості вироблення різноманітних підходів до відображення давнього оригіналу засобами укр. мови виявили переклади «Слова о полку Ігоревім», створені М. Шашкевичем, І. Вагилевичем, М. Максимовичем, Т. Шевченком (уривки), С. Руданським, Ю. Федьковичем та ін. Збагаченню образних засобів укр. мови сприяли переклади антич. авторів («Іліада» Гомера та «Енеїда» Вергілія у перекл. С. Руданського, гомерівський епос та «Антігона» Софокла у перекл. П. Ніщинського), В. Шекспіра (13 драм. творів у перекл. П. Куліша, «Гамлет» у перекл. М. Старицького), фольклору (серб. нар. поезія у перекл. Я. Головацького та М. Старицького). Перекладацький професіоналізм уперше в укр. л-рі виявив І. Франко, який підходив до цієї справи з наук. аналізом, худож. інтуїцією, володіючи всіма стильовими регістрами укр. мови. До І. Франка укр. перекладачі працювали лише над творами європ. л-р, він першим почав перекладати тексти сх. авторів. У той самий час П. Грабовський переклав кілька сотень ліричних і політ. віршів з ест., латис., вірм., груз., угор. та ін. мов, зберігаючи смислову домінанту оригіналу й досить вільно ставлячись до його худож. своєрідності.

Наприкінці 19 – на поч. 20 ст. видатними майстрами худож. перекладу були В. Самійленко (перекладав п'єси Ж.-Б. Мольєра, пісні П. Беранже), Леся Українка (лірика Г. Гейне, уривки з Гомера, Данте, драма «Ткачі» Г. Гауптмана), В. Щурат (франц. епос «Пісня про Роланда»), А. Кримський (твори Гафіза, Сааді та ін. поетів Сходу), тонким інтерпретатором зарубіж. лірики виявив себе М. Вороний. У цей час широко публікуються укр. переклади світ. прози – творів Г. Мопассана, К. Гамсуна, Л. Толстого, Е. Золя, Е. По, А. Франса, Р. Кіплінга, драм Г. Ібсена, Б. Б'єрнсона тощо.

За рад. часів перекладацтво для письменників, що прагнули вирватися з лабет соцреалізму, стає своєрідним шляхом до «внутрішньої еміграції». Визнаним майстром перекладу був М. Зеров, якому належать зразкові інтерпретації авторів – Катулла, Вергілія, Горація, Овідія, рос. поетів – О. Пушкіна, М. Лермонтова, В. Брюсова, франц. ліриків – П. Ронсара, Ж.-М. Ередіа. Найб. розквіту в ці роки мистецтво перекладу сягає під пером М. Рильського, який передає тонкі нюанси змісту першотвору в єдності з визначальними особливостями його худож. форми. Йому належать переклади поеми «Пан Тадеуш» А. Міцкевича, «Орлеанської діви» Вольтера, «Євгенія Онєгіна» О. Пушкіна, багатьох лірич. творів європ. поетів. Уміння мобілізувати ресурси давньої укр. мови й сучас. абстр. лексики характерне для перекладів М. Бажана («Витязь у тигровій шкурі» Ш. Руставелі, «Фархад і Ширін» А. Навої, поезії Ц. Норвіда, Р.-М. Рільке). Мовною досконалістю, вдалим творенням неологізмів позначені переклади М. Лукаша (повний текст «Фауста» Й.-В. Гете, «Декамерон» Боккаччо, вірші Ю. Тувіма, «Мадам Боварі» Г. Флобера, уривки «Гаргантюа й Пантагрюеля» Ф. Рабле). Винятковою увагою до ролі худож. деталі в тексті оригіналу та до муз.

стихії поезії відзначаються переклади Г. Кочура (лірика Сапфо, Овідія, Ф. Петрарки, П. Верлена, О. Блока, В. Незвала, трагедія «Гамлет» В. Шекспіра). Розвиток теорії і критики перекладу в Україні у повоєнний час сприяв заг. піднесенню перекладацької майстерності. Здійснено багатотомні видання творів В. Шекспіра, Г. Гейне, О. Пушкіна, О. Бальзака, Г. Мопассана, Л. Толстого, А. Франса, Дж. Лондона, над якими працювали десятки майстрів слова. Серед перекладачів укр. діаспори найвідоміші Ю. Клен (О. Бургардт; переклав ряд п'єс В. Шекспіра), М. Орест (нім. і франц. поезія), І. Костецький (сонети В. Шекспіра), І. Качуровський (сонети Ф. Петрарки, європ. лірика 19 ст.), О. Зуєвський (твори С. Малларме та ін. франц. поетів), В. Вовк (драми Ф. Гарсіа Лорки).

Літ.: Эткинд Е. Поэзия и перевод. М.–Ленинград, 1963; Ковганюк С. Практика перекладу. К., 1968; Рильський М. Мистецтво перекладу. К., 1975; Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. М., 1980; Коптілов В. Теорія і практика перекладу. К., 1982; Зорівчак Р. Фразеол. одиниця як перекладозн. категорія. Л., 1983; Федоров А. В. Основы общей теории перевода. М., 1983.

В. В. Коптілов.

ПЕРЕКЛАДНИ́Й СЛОВНИ́К – *словник*, у якому до реєстрових слів однієї мови даються відповідники ін. мовою, тобто заголовні слова вихідної мови перекладаються лексичними засобами другої мови. П. с. поділяються на загальномовні, або філологічні, та спеціальні (див. *Термінологічний словник*). Крім двомовних, є багатомовні П. с., які, зокрема, досить зручні для практ. вивчення кількох іноз. мов (напр., словники лекс. мінімумів різних мов), для наочного зіставлення різномовних термінів окр. галузей науки, техніки тощо і перекладу їх на потрібну мову (напр., «Російсько-українсько-латинський зоологічний словник» О. Маркевича і К. Татарка, 1983). Первісним зразком П. с. у сх. слов'ян умовно можна вважати доданий до новгор. списку Кормчої грамоти 1282 реєстр давньоєвр. та грец. власних імен і окр. слів, виписаних з реліг. книг, для кращого розуміння яких подається переклад або пояснення їх лекс. засобами тодішньої нар. мови. Проте такі реєстри-словнички мали ще багато рис словника тлумачного типу. П. с., з яким пов'язують початок укр. лексикографії, був «Лексис...» Лаврентія Зизанія (1596), в якому реєстрові «словенські» слова перекладено на «діалект руський». Перекладним у своїй основі словником був «Лексикон...» Памва Беринди (1627), у першій частині якого до слів вихідної церковнослов'ян. мови наводилися відповідники й пояснення «мовою простою», тобто тогочас. українською. Протягом 2-ї пол. 17 і 18 ст. в Україні з'являються нові словники, реєстр яких складається зі слів «мови простої» – живої і книжної укр. мови з їх перекладом або тлумаченням мовою «словенською». Найдавнішим рукописним словником такого типу з реєстром бл. 5000 слів був знайдений і надр. 1889 П. Житецьким «Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века», відомий у наук. л-рі під назвою «Синоніма славенороссская». До перших

А. Куримський, Р. Шишкова, Н. Савицький. Українсько-чеський словник, т. 1–2. Прага, 1994–96; Русско-украинский словарь, т. 1–3. Київ, 1980–81; К. Андрусишин, Я. Кретт. Українсько-англійський словник. Саскатун, 1955; І. А. Стоянов, О. Р. Чмир. Болгарсько-український словник. Київ, 1988; Чесько-український словник, т. 1–2. Київ, 1988–89; Польсько-український словник, т. 1–2, кн. 1–3. Київ, 1958–60; І. П. Бондаренко, Хіно Такао. Українсько-японський, японсько-український словник. Київ, 1998; Українсько-китайський словник, Пекін, 1990; В. М. Лещинська, О. Г. Мазний, К. М. Сільвестрова. Німецько-український словник. Київ, 1959; М. Л. Подвезько. Українсько-англійський словник. Київ, 1957; О. О. Андрієвська, Л. А. Яворовська. Французько-український словник. Київ, 1955; Українсько-російський словник, т. 1–6. Київ, 1953–63; М. І. Балла. Англо-український словник, т. 1–2. Київ, 1996.

укр.-рос. словничків, що дали поштовх створенню низки аналогічних праць, належить «Изъяснение малороссійскихъ реченій...» Ф. Туманського (1793), в якому до виписаних автором з двох істор. документів 333 слів старої укр. мови подано рос. відповідники. Подібне зібрання укр. слів з рос. відповідниками є в «Енеїді» І. Котляревського (1798), при *«Грамматике малоросійскаго нарѣчія» О. П. Павловського* (1818) та ін. Видання в Україні власне перекладних рос.-укр. словників розпочалося публікацією невеликого за обсягом «Опыта русско-украинского словаря» М. Левченка (1874). Значно більшим за реєстром (бл. 37 000 слів) і використанням лекс. джерел був «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки (псевд. М. Ф. Комарова й спілки його кореспондентів; т. 1–4, Львів, 1893–98). Дещо більший обсяг (бл. 40 000 слів) має «Русско-малороссийский словарь» Є. Тимченка (т. 1–2, 1897–99), що базувався на лекс. матеріалі академ. «Словаря церковнославянского и русского языка» (1847) і «Толкового словаря живого великорусского языка» В. Даля у рос. частині, а в українській використовував лексикогр. праці попередників, зокрема «Малорусько-німецький словарь» Є. Желехівського та С. Недільського (т. 1–2, 1885–86). Останній належить до найбільших укр.-іншомовних словників, що вийшли до 1917. Найвидатнішою працею укр. лексикографії до 1917 є укр.-рос. *«Словарь української мови»* за ред. Б. Грінченка (т. 1–4, 1907–09).

Інтенсивного розвитку набула перекл. лексикографія починаючи з 1917. Це переважно рос.-укр. та укр.-рос. словники. До серед. 30-х рр. вийшло понад двадцять таких словників різних авторів (В. Дубровського, С. Іваницького і Ф. Шумлянського, О. Ізюмова, М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова, Б. Ткаченка, Л. Савченка, З. Маньківського та М. Щербака, М. Гладкого та ін.). На окр. увагу заслуговує надзвичайно багатий на факт. матеріал академ. «Російсько-український словник», що укладався під кер. А. Кримського і залишився незавершеним (з чотирьох запланованих томів 1924–33 вийшло три з реєстром на літери А–П). Певною мірою цей словник став базою для наступної роботи в АН УРСР над рос.-укр. словниками, що з'явилися 1937 і 1948. «Російсько-український словник» (1948) кілька разів перевидавався і протягом двох десятиліть (до публікації 1968 академ. «Російсько-українського словника» в 3 томах) правив за універсальну лексикогр. працю, яка навіть у чомусь заступала відсутні на той час словники ін. типів – правописний, акцентол., фразеол., синонім. та ін. Подібна роль випала й «Українсько-російському словникові» (т. 1–6, 1953–63), що за обсягом опрацьованої в ньому лексики (121 690 слів) майже вдвоє перевищував реєстр словника Б. Грінченка.

Є ряд П. с., де в парі з українською у першій чи другій частині виступають західноєвроп. мови: словники англ.-укр. та укр.-англ. М. Подвезька, М. Балли (1955, 1957, 1974), за ред. Ю. Жлуктенка (1978) та ін., найповнішим з яких є «Англо-український словник» М. Балли (т. 1–2, 1996); франц.-укр. та укр.-франц. О. Андрієвської та Л. Яворовської (1955, 1963); нім.-укр. та укр.-нім. І. Шаровольського (1929), В. Лещинської та ін. (1959), за ред. Е. Лисенко (1978, 1989) та ін.; двотомний (у 3 книгах) «Польсько-український словник» за ред. Л. Гумецької (1958–60), «Болгарсько-український словник» І. Стоянова і О. Чмир (К., 1988), «Чесько-український словник» (т. 1–2, 1988–89), «Угорсько-український словник» (1961) та ін.

Низку П. с., в яких фігурує укр. мова, випустили в світ зарубіжні вид-ва: «Українсько-італійський словник» Є. Онацького (Рим, 1941) «Українсько-німецький словник» З. Кузелі та Я. Рудницького (Лейпциг, 1943), «Українсько-англійський словник», укладачі К. Андрусишин і Я. Кретт (Саскатун, 1955; ост. вид. – 1990), «Українсько-польський словник» за ред. Є. Грабця і П. Зволінського (Варшава, 1957), «Українсько-словацький словник» І. Попеля (Братислава, 1960) і «Словацько-український словник» П. Бунганича (Братислава, 1985), «Українсько-угорський словник» Л. Катона (Будапешт, 1963) та «Українсько-угорський словник» за ред. І. Удварі (в. 1–6. Ніредьгаза, 2000–03), «Румунсько-український словник» (Бухарест, 1963) і «Українсько-румунський словник» за ред. Г. Кокотайла (Бухарест, 1964), «Українсько-хорватський або сербський та хорватсько- або сербсько-український словник» А. Менац і А. Коваль (Загреб, 1979); «Українсько-китайський словник» (Пекін, 1990), «Українсько-чеський словник» А. Куримського, Р. Шишкової, Н. Савицького (Прага, т. 1, 1994; т. 2, 1996), «Українсько-японський, японсько-український словник» І. П. Бондаренка і Хіно Такао (К., 1998) та ін.

Крім загальних, в останні десятиліття вийшов ряд двомовних спец. П. с., серед яких «Російсько-український технічний словник» (1961) та «Російсько-український сільськогосподарський словник» (1963).

Див. також *Лексикографія.* *Л. С. Паламарчук*.

ПЕРЕКЛАДОЗНА́ВСТВО – наука про переклад як процес і як результат відтворення інформації (тексту, усного повідомлення тощо), вираженої однією мовою за допомогою засобів ін. мови; міждисциплінарна галузь філології, яка вивчає особливий вид міжмов. діяльності, спрямований на взаєморозуміння носіїв різних мов, на взаємозбагачення нац. культур, створення і збагачення світового фонду найцінніших надбань науки, гуманіт. культури, насамперед худож. л-ри.

Осн. галузі П. – теорія, історія, критика перекладу – тісно взаємопов'язані, їх розвиток взаємозумовлений, хоч кожна галузь має свої специф. завдання та проблеми і по-різному співвідноситься з ін. філол. (і не тільки) галузями знань. Теорія перекладу (загальна, часткові, стильові), що спирається насамперед на порівн.

мовознавство (компаративістику) і теорію інформації, вивчає заг. (або часткові для кожної пари мов, для конкретних функц. стилів і т. д.) закономірності перекладу, розробляє його науково обґрунтовані принципи. Виявляючи міжмовні еквіваленти, аналоги та кардинальні відмінності, пропонує можливі шляхи, найефективніші способи розв'язання осн. завдань перекладу та критерії об'єктив. оцінки його якості на основі перекладозн. аналізу. У теорії перекладу, що ґрунтується на значній переклад. практиці, розробляються такі важливі проблеми, як форм. відповідність та еквівалентність; форм. і динамічна еквівалентність; комунікат. і функц. відповідність, проблема одиниці перекладу; стилізація в перекладі; збереження в перекладі *стилю індивідуального* тощо. До теорії перекладу належить також проблема класифікації перекладів відповідно до співвіднесеності матеріалу, одиниці перекладу та ступеня його достовірності, напр., ієрархічна шкала типів і видів перекладу, розроблена укр. перекладознавцем І. Корунцем.

Історія перекладу відображає соціально-істор. та нац. контекст засвоєння іншомов. культури, насамперед худож. л-ри. Вона засвідчує переосмислення завдань перекладу на різних етапах розвитку нац. мови і культури та розвитку філол. науки, відбиваючи зміни інтерпретац. принципів і критеріїв оцінки перекладу, множинність методів, напрямків і підходів до перекладу та його аналізу.

Визначилися такі осн. напрями П. — літературознавчий і мовознавчий. Третій напрям, який сформувався в укр. П. в 60–80-і рр. 20 ст. (праці В. Коптілова, М. Новикової, О. Чередниченка, Р. Зорівчак, В. Радчука та ін.) і ґрунтується на синтезі мовозн. і літературозн. методів дослідження худож. текстів, був започаткований ще І. Франком у ст. «Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання» (Франко І. Зібр. тв., т. 39. К., 1983). Цей філол. аналіз перекладу власного твору, здійснений поетом і знавцем обох мов та літ. процесів — унікальне явище в укр. П. і взагалі рідкісний факт у науці про переклад. І. Франко, ще задовго до виникнення проблеми сфер впливу між літературознавством і лінгвістикою у підході до худож. перекладу, будував свій аналіз на синтезі їхніх методів дослідження.

Критика перекладу як прикладна галузь П. ґрунтується насамперед на теорії перекладу, що дає їй об'єктивну основу для конкр. суджень і оцінок якості того чи того перекладу. Як і теорія, вона може мати різні напрями — літературозн., мовозн., широко — філологічний. Її рівень перебуває в безпосеред. залежності від заг. розвитку П., лінгвістики й літературознавства, зокрема від стану досліджень індивід. авторського стилю письменників, що перекладаються, і перекладачів. Критика перекладу охоплює зіставний аналіз оригіналу й перекладу, вивчення якості перекладу в широкому масштабі, дослідження перекладацького стилю на основі матеріалів перекладів різних авторів, перекладів багатьох творів одного автора або різних перекладів (навіть різночасових і різномовних) одного твору. Вона виявляє особливості інтерпретаторської позиції перекладача стосовно індивід. стилю автора оригіналу і визначає осн. характеристики індивід. перекладацького стилю.

Літ.: Nida E. A. Towards a Science of Translating. Leiden, 1964; Catford I. A Linguistic Theory of Translation. London, 1967; Коптілов В. В. Першотвір і переклад. К., 1972; Кундзич О. Л. Творчі проблеми перекладу. К., 1973; Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика. М., 1974; Рильський М. Мистецтво перекладу. К., 1975; Jäger G. Translation und Translationslinguistik. Halle, 1975; Крупнов В. Н. В творч. лаборатории переводчика. М., 1976; Вопросы теории перевода в зарубеж. лингвистике. М., 1978; Попович А. Проблемы худож. перевода. М., 1980; Рагойша В. П. Проблемы перевода с близкородств. языков. Минск, 1980; Федоров А. В. Основы общей теории перевода. Лингв. проблемы. М., 1983; Зорівчак Р. П. Фразеол. одиниця як перекладозн. категорія. Л., 1983; Корунець І. В. Теорія і практика перекладу. К., 1986; Зорівчак Р. П. Реалія і переклад. На матеріалі англ. перекладів укр. прози. Л., 1989; Korunets I. Theory and practice of translation. Vinnytsia, 2000; Комиссаров В. Н. Совр. переводоведение. М., 2002.

М. Т. Ажнюк.

ПЕРЕНО́С СЛО́ВА — членування *слова* на письмі згідно з правилами правопису. П. с. здійснюється в тому разі, коли воно не вміщається в залишене місце рядка, тобто коли написана поч. частина слова завершує даний рядок, а решта переноситься на початок нового. Поділ слова на частини відбувається не довільно, а за правилами, які пришвидшують процес читання та сприймання тексту. При цьому слід дотримуватися таких осн. вимог: а) оскільки найприроднішим ритмічним членуванням мовного потоку є членування за складами, то доцільно дотримуватися *складоподілу* слова (напр.: **до-ро-га** — правильно, **дор-ога** — неправильно); б) слова складаються зі значущих частин (префіксів, коренів, суфіксів, закінчень), тому в деяких випадках не рекомендується розділяти їх переносом та руйнувати морфол. межі слів (напр.: **від-критий**, **нео-колоніалізм**, **ново-бранець** — правильно; **відк-ритий**, **не-околоніалізм**, **новоб-ранець** — неправильно).

На цих двох вимогах ґрунтуються всі ін. правила П. с. Серед них розрізняють орфографічні й технічні.

Згідно з орфографічними правилами:

1. Не можна залишати в кінці рядка, а також переносити в наст. рядок частину слова, що не становить складу, напр.: **стр-игти**, **раді-сть**, **кругове-рть** — неправильно; **стриг-ти**, **ра-дість**, **круго-верть** — правильно.

2. Не рекомендується відокремлювати літеру, що позначає приголосний звук, від наступної, що позначає голосний звук, напр.: **госпо-дар**, **коло-сок**, **пас-тух** — правильно; **госп-одар**, **колос-ок**, **паст-ух** — неправильно.

3. Не слід розривати сполучення літер **дж**, **дз**, які позначають один звук, напр.: **ґу-дзик**, **ходжу** — правильно; **ґуд-зик**, **ход-жу** — непра-

вильно. Якщо **дж**, **дз** не позначають одного звука (це буває, коли **д** належить до префікса, а **ж** або **з** – до кореня), то їх розривають, напр.: **над-звичайний**, **під-живляти** – правильно; **надзвичайний**, **пі-дживляти** – неправильно.

4. Апостроф і м'який знак при переносі не відокремлюються від поперед. літери, напр.: **бур'-ян**, **кіль-це**, **Лук'-ян**, **низь-ко** – правильно; **бур-'ян**, **кіл-ьце**, **Лук-'ян**, **низ-ько** – неправильно.

5. Одна літера не залишається в поперед. рядку й не переноситься в наступний, напр.: **ака-демія**, **Ма-рія**, **олі-вець** – правильно; **а-кадемія**, **Марі-я**, **о-лівець** – неправильно. Не можна поділяти на частини для переносу такі двосклад. слова, як **або**, **моя**, **око**, **шия** тощо.

6. При переносі складних слів не можна залишати в кінці рядка поч. частину другої основи, якщо вона не становить складу, напр.: **багато-ступінчастий**, **восьми-гранний** – правильно; **багатос-тупінчастий**, **восьмиг-ранний** – неправильно.

7. Не можна розривати ініціальні абревіатури, а також комбіновані абревіатури, які складаються з ініціальних скорочень та цифр, напр.: **АЕС** (атомна електростанція), **ЛАЗ-105** (марка автобуса Львів. автобусного заводу), **МАУ** (Міжнар. асоціація україністів), **НТШ** (Наук. т-во ім. Шевченка), **УАПЦ** (Укр. автокефальна правосл. церква).

8. У решті випадків, які не підходять під викладені вище правила, можна довільно переносити слова за складами, напр.: **Дні-про** й **Дніп-ро**, **Оле-ксандра** й **Олек-сандра**, **се-стра** й **сест-ра**. Це правило поширюється й на суфікси, напр.: **бли-зький** і **близь-кий**, **видавни-цтво**, **видавниц-тво** й **видавницт-во**, **гали-цький** і **галиць-кий**, **україн-ський** і **українсь-кий**, **убо-зтво**, **убоз-тво** й **убозт-во**, **суспіль-ство**, **суспільс-тво** й **суспільст-во**.

За технічними правилами:

1. Не можна переносити прізвища, залишаючи в кінці поперед. рядка ініціали або ін. умовні скорочення, що до них належать, напр.: **Т. Г. Шевченко**, **акад.** (**доц.**, **проф.**) **Гончаренко**, **п. Гнатюк** – правильно; **Т. Г. //Шевченко**, **акад. (доц., проф.) //Гончаренко**, **п. //Гнатюк** – неправильно. Якщо ім'я, звання тощо подаються повністю, то прізвище (а також по батькові) можна переносити, напр.; **Тарас Григорович //Шевченко** й **Тарас //Григорович Шевченко**, **академік //Агатангел Кримський** та ін.

2. Не можна відривати скороч. назви мір від цифр, до яких вони належать, напр.: **1917 р.**, **150 га**, **20 см**^{3} або **20 куб. см**, **5 г** – правильно; **1917//р.**, **150//га**, **20//см**^{3} або **20//куб. см**, **5//г** – неправильно. Якщо назви мір подаються повністю, то їх можна переносити, напр.: **1917//рік**, **150//гектарів** та ін.

3. Грамат. закінчення, з'єднані з цифрами через дефіс, не можна відривати й переносити, напр.: **2-й**, **4-го**, **10-му** – правильно; **2-//й**, **4-//го**, **10-//му** – неправильно.

4. Не можна розривати умовні (графічні) скорочення типу **вид-во**, **т-во**, **і т. д.**, **і т. ін.**

5. Не можна переносити розділові знаки (крім тире), дужку або лапки, що закривають поперед. рядок, а також залишати в поперед. рядку відкриту дужку або відкриті лапки.

Літ.: Укр. правопис. К., 1993. *А. А. Бурячок.*

ПЕРЕНО́СНЕ ЗНА́ЧЕННЯ – похідне, вторинне значення мовної одиниці, що розвивається з прямого, вихідного значення і робить її полісемічною (приклади П. з. одиниць різних мовних рівнів див. у ст. *Полісемія*). Найвиразніше П. з. виявляються на рівні слів, що пояснюється індивідуальнішим, конкретнішим характером лекс. значень порівняно з ін. типами мовного значення і, відповідно, їх більшою кількістю та різноманітністю. П. з. розвивається на основі психіч. процесів асоціювання за суміжністю і подібністю – як позначуваних об'єктів позамов. дійсності при їх відображенні в свідомості, так і самих одиниць мови. Відповідно до цього за характером виникнення існує чотири типи П. з., два з яких ґрунтуються на переносах найменувань з одного об'єкта позначення на інший, а два наступні – на переносах значень від однієї мовної одиниці до іншої. Так, на основі суміжності позначуваних об'єктів ґрунтуються П. з., зумовлені процесами *метонімії*: «**клас** шумів», «кілька **літ**» (років), «впізнати чиюсь **руку**» (почерк); на основі їхньої подібності – П. з., зумовлені процесами *метафори*: «**рукав** річки», «**холодні і теплі** кольори», «**горіти** завзяттям»; на основі суміжності мовних одиниць у межах певного стабільного контекст. оточення – П. з., зумовлені *синтагматичним переміщенням значення* з можливою наступною *конденсацією*: **дрімучий** «дрімаючий, сонний», уживаючись у сполученні з **ліс**, засвоїло від нього семант. компоненти «густий, непрохідний, темний»; **обвести** «обдурити» – від **обвести кругом пальця**; на основі їхньої формальної подібності, коли одиницям, тотожним або близьким за оформленням, несвідомо чи, навпаки, навмисно, спеціально приписуються й тотожні або близькі значення, – П. з., зумовлені процесами *«народної етимології»*, *гри слів*: **клинок** а) зменш. від **клин**, б) лезо шаблі, кинджала (з голл.); **талан** «успіх; щастя; доля» (з тюрк.) розвинуло значення «обдарованість, хист» під впливом **талант**; «**овечка**» – розм. назва паровоза марки ОВ; **навуходоносор** жарт. «доносчик» (від імені царя Вавилонії Навуходоносора, пор. **на вухо доносити**). До останнього типу прилягає й утворення П. з. під впливом звукосимволізму і звуконаслідування, оформленого у вигляді вже наявного близькозвуч. слова: **макуха** – про мляву, безхарактерну людину; у назвах птахів: діал. **грицик** «дерихвіст» (пор. **Грицик** від **Гриць**), **сплю** «сплюшка», **поховав** «сич». Перший з названих типів відзначається найб. регулярністю переносів, другий – меншою, четвертий є найменш регулярним і продуктивним. Крім цих основних, існують проміжні, складніші за своїм виникненням типи П. з., складність яких зумовлена або об'єктив. чинником (комбінованою

дією різних процесів), або суб'єктив. труднощами при їх аналізі (неможливістю однозначно встановити характер процесу). Напр., «великі **голландці**» (про Рембрандта та ін.) – це може бути як конденсація словосполучення **голландські художники**, так і метонім. перенос від родового до видового; **шеф** (жаргонне звертання до водія таксі) – очевидно, метафор. перенос від значення «начальник», підтриманий також близькістю звучання слова **шофер**. Становлення П. з. може відбуватися не прямо (напр., шляхом метонімії), а опосередковано під дією *аналогії* в межах групи семантично пов'язаних одиниць: за зразком «**чорний** двір» (задній двір, призначений для худоби, підсоб. приміщень тощо) – «**білий** двір» (чистий двір), у т. ч. при утворенні семант. *кальок*: якщо два слова з різних мов мають той самий об'єкт позначення на рівні одного із значень, то за наявності в одного з них ще якогось значення воно може передаватися його кореляту в ін. мові (франц. droit, gauche у прямому й перен. політ. значенні і аналогічно укр. **правий**, **лівий**).

П. з. більше, порівняно з прямим, залежить від лекс. і синтакс. контексту і часто характеризується експресив.-стиліст. забарвленням. З часом ці ознаки П. з. можуть стиратися, пор. **ніжка** (стола), (металеве) **перо**, жовто**гарячий** (колір). Слід розрізняти поняття П. з. з погляду істор., діахрон. семантики, коли воно прирівнюється до похідного значення взагалі (незалежно від ступеня його новизни та свіжості), і з погляду його сприйняття в сучас. мовній свідомості, коли під нього підводяться тільки ті похідні значення, які ще не втратили експресивності, образності і тим більше не стали осн. значенням одиниці (позначка переносності у словниках сучас. мови ставиться саме в цих випадках). З погляду синхрон. сприйняття співвідношення між прямим і П. з. може змінюватися аж до протилежного. Напр., **основа**, **тьма** «безліч» (**тьма народу**), **тріумф** «торжество», **ледачий** «лінивий», **лаяти** сприймаються вже не як П. з. від **основа** «поздовжні нитки для ткання» (пор. **снувати**), **тьма** «військо в 10 тис.», **тріумф** «вступ полководця з військом до столиці», **ледачий** «поганий, нікчемний», **лаяти** «гавкати», а як прямі. П. з. може мати відмінну від прямого граматичну. характеристику: **пан** «поміщик» – мн. **пани**, а в значенні ввічливого називання чоловіка – мн. **панове**; **грязь** «розм'яклий від води ґрунт» – тільки в одн., а в значенні «лікувальний намул» – тільки в мн.; «Солдати **оточують** будинок» – «Дерева **оточують** будинок»: у другому випадку категорія дієсл. перехідності стає суто формальною.

П. з. розвиваються на основі закріплення образно-переносних уживань мовної одиниці (див. *Образність*), тобто спочатку вони виступають як *тропи*, а потім стають «стертими», «мертвими», входячи до складу номінативних засобів мови.

Літ. див. до ст. ***Зміни значення, Полісемія.*** *О. О. Тараненко.*

ПЕРЕРО́ЗКЛАД, метаналіз – зрушення в членуванні, переміщення меж між компонентами синтагм різних мовних рівнів (слова, прийменниково-іменного сполучення, словосполучення, речення). Результатом П. можуть бути нові корені й навіть слова, афікси, типи синтакс. конструкцій. Так, унаслідок П. може відбуватися прирощення слова (кореня) за рахунок звука від префікса або поперед. слова, переважно прийменника: праслов'ян. ***vъn-ǫtrъ** (пор. **утроба**) > vъ-nǫtrъ (пор. **нутро**), *sъn-jęti > sъ-n'ęti (звідси **зайняти**, **підняти** і под.), **ой-ой!** (виг.) > **йой!**, просторічне **ув армію (ув армії)** > **вармія** – і, навпаки, скорочення слова (кореня) за рахунок звука, помилково приписуваного поперед. слову: **в Варшаві (в Варшаву)** > діал. **Аршава**. На рівні словозміни: відоме в історії слов'ян. мов явище «скорочення основ на користь закінчень» (І. Бодуен де Куртене) – у відмінюванні ім. типу **риба (рыба-мъ, рыба-ми, рыба-хъ – рыб-амъ** і т. д.). У словотв. афіксах: суф. **-ах-** з підсил.-експресив. значенням (**бідолаха**, **сіромаха**, **розумаха**) міг сприйматися в деяких з под. слів як **-мах-**, звідси поява суф. **-(о)мах-** у словах типу **грудомаха**, **костомаха**. Але частіше П. відбувається тут після появи в складі афікс. основи ще одного афікса, внаслідок чого обидва афікси об'єднуються, утворюючи новий. При цьому в одних випадках виникає афікс з новим значенням: суф. **-анин-** з підсил. знач. опредметненої дії (**різанина**, **стрілянина**, **тяганина** і под.) утворився шляхом поєднання суф. **-ан-** (**різання** і под.) і суф. **-ин-**; аналогічно утворюється преф. **недо-**, **попо-** (**попоходити** і под.) та ін. В ін. випадках значення новоств. афікса лишається попереднім, але змінюється мотивація дериватів з ним: так, від відносних прикметників з суф. **-н-** за допомогою суф. **-ик** були утворені іменники типу **хлібник**, **лісник**, **хмільник**, але тепер вони сприймаються як деривати від іменників **хліб**, **ліс**, **хміль** з суф. **-ник**. П. у синтакс. конструкціях відбувається, напр.: а) при утворенні нових двочленних словосполучень усередині тричленних конструкцій: **готувати каву по-турецькому** > **кава по-турецькому** («як > яка»), **пошити сукню з шовку** > **сукня з шовку** («з чого > яка»); б) при вичленуванні нових синтагм на межі між гол. і підряд. реченнями – напр., при утворенні нових складених підряд. спол.: «Він так зробив **через те, що** інакше не міг» > «Він так зробив, **через те що** інакше не міг»; при перечленуванні межі між предикативом головного і відносним словом підрядного речень: **Невідомо//хто це зробив** > **Невідомо хто//це зробив**, **Це зробив //невідомо хто**. Кінцевим наслідком П. може бути як *спрощення*, так і *ускладнення* синтагми.

Літ.: Крушевский Н. Очерк науки о языке. Казань, 1883; Богородицкий В. А. Очерки по языковедению и рус. языку. М., 1939; Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динам. аспектах. К., 1989; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотв. морфеміка сучас. укр. літ. мови. К., 1998. *О. О. Тараненко.*

ПЕРЕСО́ПНИЦЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ – визначна пам'ятка староукр. мови та мистецтва 16 ст. Один з перших укр. перекладів каноніч. тексту (Четвероєвангелія), здійснений у 1556–61 Михайлом Василевичем із Сянока та архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм у с. Двірці та м. Пересопниці на Волині (тепер село Рівн. р-ну Рівн. обл.). Написане на пергаменті пізнім уставом чорним чорнилом і циноброю (червоною фарбою). В рукописі є ще «дробне» письмо, яким виписані всі приписки, післямови тощо. Пам'ятка містить унікальний матеріал для вивчення *історії української мови* на всіх її рівнях та взаємодії народнорозм. і книжних елементів в укр. літ.-писем. мові 16 ст. У ній чітко проступають риси живої нар. мови. На фонет. рівні це наявність народнорозм. фонеми **и** перед. ряду високого підняття, укр. рефлекси **ѣ**, перехід **о**, **е** в **і** в новозакритому складі тощо. На морфол. рівні засвідчено велику кількість варіантів за рахунок закінчень, властивих живомов. практиці. Синтакс. структура виразно українська. Народнорозм. лексику введено до тексту переважно за допомогою *глос*. Вони, як правило, ставляться поряд із словами оригіналу, але обрамлюються «прямокутниками»; виписані «дробним» письмом. Це, здебільшого, старослов'ян. слова (напр., «чресла» – бедра, «бдѣти» – не спати), але є укр. глоси до українських же слів. Вони свідчать про пошуки наддіал. слова, вироблення загальноукр. лекс. норми («стрѣху» – дах, «через збожя» – через пашню і т. п.). На графіці рукопису позначився *другий південнослов'янський вплив*.

Рукопис орнаментований: різнокольорові з золотом високохудожні мініатюри, заставки, ініціали, кінцівки з укр. мотивами. До наук. обігу пам'ятку ввів О. Бодянський. Зберіг. в Ін-ті рукопису НБУВ (Київ).

З утворенням незалежної Української держави стало традицією під час присяги Президента на вірність народові України поряд з Конституцією України та Актом проголошення незалежності України класти П. Є. як найдорожчу духовну святиню. 2001 пам'ятку опубл. транслітерованим способом у повному обсязі. Текстові рукопису передують наук. дослідження, в яких простежується історія створення, відкриття та вивчення пам'ятки, подається характеристика мови та письма, археогр. та кодикологічних особливостей кодексу.

Іл. див. також на окр. арк., с. 808–809.

Літ.: Житецкий П. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. С приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков. К., 1876; Грузинский А. С. Пересопницкое Евангелие как памятник искусства эпохи Возрождения в Южной России в XVI в. К., 1911; Огієнко І. Укр. Пересопницька Євангелія 1556 р. Тарнів, 1921; Його ж. Пересопницька Євангелія 1556–1561 рр. «Путь правди», 1930, № 1; Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мист-ва. Укр. рукописна книга. Л., 1995; Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик. К., 2001. *І. П. Чепіга.*

ПЕ́РЕТЦ Володимир Миколайович [19(31).I 1870, Петербург – 24.IX 1935, Саратов] – рос. і укр. літературознавець, фольклорист, мовознавець, академік Петерб. АН з 1914 і АН УРСР з 1919, чл. кількох зарубіж. академій. Закін. 1893 істор.-філол. ф-т Петерб. ун-ту. В 1903–14 – професор Київ. ун-ту. Працював у АН УРСР та АН СРСР. Один з авторів офіц. записки АН до Кабінету міністрів Росії «Об отмене стеснений малорусского слова» (1905) з вимогою прав на вільний розвиток укр. мови і л-ри, свободи друку. 1906 П. опубл. у журн. «Киевская старина» ст. «К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете». У різні роки очолював філол. секцію Укр. наук. т-ва у Києві, був д. чл. Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові, головою академ. Комісії з давнього укр. письменства, головою Ленінгр. т-ва дослідників укр. історії, письменства та мови. Дослідник давньоукр. віршів і полем. л-ри (археографія, палеографія, текстологія, мова), укр. фольклору. У 3-томній праці «Історико-літературні дослідження і матеріали» (1900–02, рос. мовою) П. простежив вплив укр. віршів і нар. поезії 17–18 ст. на рос. л-ру, відкрив для укр. л-ри і мови твори І. Некрашевича, дослідив два типи давньоукр. віршування (силабічне – у віршах і драмах та нерівноскладове – у нар. думах). У розвідці «До історії малоросійського літературного вірша» (1902) одним із перших дослідив Шевченків вірш (ритміку, співвідношення силабічних та народнопісен.

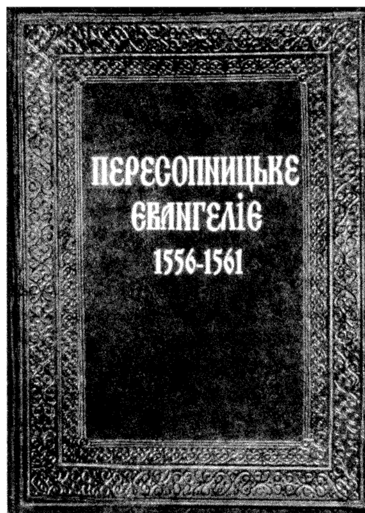

Сторінка **Пересопницького Євангелія**. **Пересопницьке Євангеліє**. 1556–1561. Київ, 2001. Обкладинка.

розмірів, мовні засоби римування). Автор праць «Дослідження і матеріали з історії старовинної української літератури XVI –XVIII вв.» (в. 1, 1926; в. 2, 1928; в. 3, 1929; в. 4, 1962; рос. мовою), «Вірші єромонаха Климентія Зиновієва сина» (1912).

Літ.: Адрианова-Перетц В. П. Предисловие. В кн.: Перетц В. Н. Исследования и мат-лы по истории старинной укр. л-ры XVI–XVIII веков. М. – Ленинград, 1962; Крекотень В. Володимир Перетц – дослідник давньої укр. пісні. «Нар. творчість та етнографія», 1970, № 1; Махновець Л. Володимир Перетц. «Рад. літературознавство», 1970, № 1; Колосова В., Рождественська М. На честь століт. ювілею акад. В. М. Перетца. В кн.: Інформ. мат-ли Наук. ради з проблем «Закономірності розвитку світ. л-ри в сучас. епоху», в. 5. К., 1972.

Є. С. Регушевський.

ПЕРЕХІ́ДНІСТЬ – семант.-синтакс. ознака *дієслова*, яка виявляється у тому, що позначена ним дія спрямовується на об'єкт, виражений знах. в. ім. (за наявності *заперечення* або коли ім. виражає частину цілого – в род. в.). За цією ознакою дієслова поділяють на перехідні й неперехідні. Неперех. дієслова не вказують на спрямованість дії на об'єкт. Термін «перехідне дієслово» запровадив на поч. 70-х рр. 19 ст. М. Осадца. Синтакс. здатність або нездатність дієслова керувати ім. у знах. (або в род.) в. зумовлена його семантикою. Завжди перехідними є дієслова конкр. фіз. дії, що спрямована на створення чого-небудь (будувати, ліпити, шити), на зміну зовн. вигляду чого-небудь (фарбувати, крохмалити), на часткову або повну руйнацію об'єкта (зрубати, розколоти, потрощити) тощо. До перехідних належать також дієслова мовлення (говорити, казати, мовити, повідомляти і под.), розумової діяльності та сприймання (бачити, чути, сприймати і под.). Ядро неперех. дієслів становлять дієслова стану (горювати, повніти, тверднути, сутеніти і под.). Неперехідними є також дієслова руху (бігти, текти, ходити), агентивні (вчителювати, парубкувати, вівчарити), дієслова, що відтворюють різні звуки (гавкати, мекати, брязкати, клацати). Перехідні та неперех. дієслова розрізняються ще за форм. показниками. Форм. показником П. дієслова іншомов. походження виступає передусім суфікс **-ува-**: коментувати, інсценізувати, кодифікувати. Осн. форм. ознакою неперехідності дієсл. є афікс **-ся**: сміятися, боятися, кущитися, усамітнитися. Досить часто **-ся** виступає нейтралізатором перехідності дієслів, пор.: нести (перехідне) – нестися (неперехідне), цілувати (перехідне) – цілуватися (неперехідне). Сюди належать також суфікси **-і-**, **-ну-**, **-а-** відприкм. дієслів, що вказують на набуття предметом певної ознаки: жовтіти, жовкнути, жовтішати; твердіти, тверднути, твердішати. Деякі неперех. дієслова із суфіксом **-і-** протиставляються відповідним перех. дієсловам із суфіксом **-и-**, пор.: біліти (неперехідне) – білити (перехідне). Велика кількість дієслів не може бути однозначно віднесена до перехідних або неперехідних, оскільки, входячи до різних семант. груп, вони набувають і тієї чи ін. ознаки: говорити правду (перехідне) – говорити з друзями (неперехідне). Нерідко перехідне дієсл. в межах того самого лекс. значення буває неперехідним: Діти кидали листя – Вітер кидав снігом.

Літ.: СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Укр. грамматика. К., 1986.

К. Г. Городенська.

ПЕРИФРА́З, перифраза, парафраз, парафраза (грец. περίφρασις, περίφραση – описовий вислів, зворот) – 1. У *словотворенні* – еквівалентне *слову* аналітичне висловлювання, що служить для встановлення семантики похідного слова. Слово тут розглядається не як ізольована єдність, а як член синтакс. конструкції, прийоми інтерпретації розкладають слово на простіші одиниці. Компоненти перифрази наближаються до *словосполучень*, співвідносних з основою слова та його словотв. афіксом, і передають відношення між ними: **вихова-тель – той, хто виховує**; **визволи-тель – той, хто визволяє**; **гноби-тель – той, хто гнобить** (**-тель –** той, хто= особа, діяч, що виконує дію, вказану твірною основою). Метод П. дозволяє запровадити в аналіз лекс. значення похідних, виводити їхні категоріальні словотв. значення, виявляти синтакс. еквіваленти складних слів (**нафтопереробний** – який переробляє нафту). Ост. часом П. зіставляють із словниковими визначеннями слова. Коли вони збігаються, слово належить до мотивованих у мові. Якщо існують суттєві розходження, тобто в дефініціях використовуються слова, не співвідносні з основою (основами) похідних, слово напівмотивоване і наділене фразеологізованим значенням: **тихомирити** – заспокоювати, угамовувати кого-, що-небудь.

Н. Ф. Клименко.

2. У *стилістиці* – слова, усталені словосполучення (зрідка – речення), що є образно-переносними і описовими найменуваннями предметів, явищ, істот, осіб тощо; один з видів *тропів*. Напр.: «чорне золото» – вугілля, «корабель пустелі» – верблюд, «великий Каменяр» – І. Франко, «Лесин край» – Волинь, «другий хліб» – картопля. П. мають метафоричний (див. *Метафора*), рідше – метонімічний (див. *Метонімія*) характер і мають у собі певну оцінку, зокрема емоційну («зоряні брати» – космонавти, «коричнева чума» – фашизм), викликану евфемістичними причинами («вічна хата» – могила, «хвороба століття» – рак), необхідністю уникнути тавтології («геніальний Кобзар», «народний поет України», «основоположник нової української літератури» – Т. Шевченко; «головне джерело кисню», «зелене багатство планети», «зелений одяг землі», «легені планети» – ліс).

П. не слід ототожнювати з *синонімами*. П. бувають загальномовними, які функціонують у різних стилях мовлення і авторство яких утратилося, та індивід.-авторськими. Індивід. П. можуть згодом ставати загальновживаними, *крилатими словами*, напр.: «найменший брат» (трудовий народ) – Т. Шевченко, «досвітні огні» (рев. ідеї) – Леся Українка, «голос духа» (рев. заклики) – І. Франко. Окр. П. – полісемічні

(«чорне золото» – вугілля, нафта; «хліб промисловості» – метал, кам'яне вугілля) або ж вступають у синонім. відношення («блакитне паливо», «голубе паливо», «голубе золото», «дешеве паливо» – газ, «горючий камінь», «сонячний камінь», «чорне золото», «хліб промисловості» – кам'яне вугілля). Частина загальновживаних (традиційних) П. втратила свій зв'язок з конкретним ситуативним чи контекстуальним уживанням і перетворилась у *фразеологізми* («головою накласти» – загинути, «пустити червоного півня» – спалити, «слізьми вмиватися» – плакати).

П. активно вживаються у всіх функц. стилях мови. Найчастіше вони зустрічаються у худож. і публіцист. текстах, хоча в останньому деякі з них через надмірність уживання перетворюються на мовні *штампи*.

Літ.: Юрченко О. С. Фразеол. перифрази укр. літ. мови, ч. 1. Х., 1983; Коломієць М. П. Перифрази в сучас. укр. літ. мові. В кн.: Дослідження з граматики і грамат. стилістики укр. мови. Дп., 1984; Регушевський Є. С. Перифрази в укр. мові. УМЛШ, 1984, № 4; Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Короткий словник перифраз. К., 1985. *Є. С. Регушевський.*

ПЕРІ́ОД (від грец. περίοδος – кружний шлях, обертання) – розгорнута, багатокомпонентна, гармонійно організована синтакс. побудова, що характеризується цілісністю теми, повнотою і динамізмом змісту (нерідко з елементами образності і широких асоціат. зв'язків). Частково на поняття «період» накладається поняття *«надфразна єдність»*. П. – категорія стиліст. синтаксису. Він не становить окр. структур. типу речення і в кожному випадку формується як стилістично актуалізований варіант *простого речення* або *складного речення*. Крім звичайних ознак, що характеризують речення як комунікат. одиницю, П. має свої, специфічні особливості. Вони простежуються на трьох органічно пов'язаних, функціонально єдиних рівнях: смисловому, структурно-синтаксичному та інтонаційному. Найтиповішою моделлю П. є розгорнута синтакс. структура, яка членується на дві частини: перша, основна, становить ряд констатацій, аргументів, які мають підвести слухача (читача) до певного висновку або узагальнення; друга – сам висновок або узагальнення. Перша частина П. структурно є рядом розміщених у певній логічно вмотивованій послідовності однотипних синтакс. складників (члени П.), друга – менш розгалужений, структурно компактніший фрагмент розгорнутої синтаксичної одиниці. Щодо просодії перша частина характеризується поступовим інтонац. підвищенням, яке досягає максимуму в кінці її, а друга – значним пониженням після *паузи* (пауза між підвищенням і зниженням на письмі, як правило, передається *комою* або комою і *тире*). Чим більше структурно однотипних синтаксичних складників у першій частині, тим напруженіше чекання другої висновкової (узагальнювальної) частини, тим виразніший, рельєфніший композиційний контур П.: «Азовськеє море і Чорнеє море, Зелені діброви і спів солов'я, Високі Карпати, донецькі простори – Це ти, Україно моя!» (І. Нехода). На відміну від ін. синтакс. конструкцій П. є тематично, структурно та інтонаційно відносно замкненою побудовою, своєрідним мікротвором. Формально виражені зв'язки його з суміжними контекстними одиницями (міжфразові зв'язки), як правило, є мінімальними. Вишуканість форми, поєднана з внутр. смисловою місткістю речення, забезпечує легкість сприймання і запам'ятовування думки, вираженої в П.

Відповідно до структур. типу синтакс. одиниці, яка лежить в основі П., він може бути простим, складносурядним, складнопідрядним (найчастіше) та *безсполучниковим складним реченням.* П. – *просте речення*: повторюваними однотип. синтакс. складниками, що утв. першу частину його (підвищення), є однорідні члени («За кожну п'ядь землі, за кожен зойк дитяти, За сльози матерів, за рідну братню кров З нас кожен – чуєте? – себе віддать готов...» – М. Рильський). П. – *складносурядне речення*: повторюваними складниками першої частини є поєднані суряд. зв'язком прості речення («Ще пахне пронизливо й їдко Завихрений пил будувань, Ще тягнуть невтомні лебідки Фігурні увінчання бань; Ще палаців зали високі Розцвічує пензель митця, Але вже кінчаються строки і праця доходить кінця» – М. Бажан). П. *сурядності* можуть бути єднальними, розділовими, протиставними. П. – *складнопідрядне речення*: до гол. частини належить кілька відповідно розташованих підряд. речень одного типу; вони, як правило, утворюють ряд з однорідною супідрядністю («Щоб красувався вбогий переліг Нечувано багатим урожаєм, Щоб гречка розливалася, як сніг, Пшениця слалась маревом безкраїм, Щоб кукурудза в строгому ладу Підкорювала все нові простори, Щоб жайворонки пісню молоду Підносили над колосисте море, Щоб хліб, як сонце, сяяв на столі У кожній хаті, домі та колибі... Уклін земний працівникам землі! Вам, сіячі, плугатарі, спасибі!» – М. Рильський). П. *підрядності* можуть бути об'єднані в групи відповідно до типів підряд. речень (П. підметовий, присудковий, додатковий, місця, часу, причини, мети, умови, допустовий тощо). Поряд із класич. моделлю П. (композиційно однолінійне, тематично цілісне підвищення і висновкове зниження) існує велика (практично необмежена) кількість варіантних та комбінованих форм. Бувають П. з подвійною градацією, послідовно розташовані повторювані синтакс. компоненти утворюють два взаємоскоординовані паралельні ряди – з суряд. і підряд. зв'язками (сурядно-підрядний П.): «Назар. Для спасення своєї душі, коли у тебе у серці є Бог, для угоди всіх святих, коли ти віруєш у кого, для спасення твоєї дитини, коли вона тобі мила, зглянься на мене!» (Т. Шевченко). Градаційно членована частина, повторювані однорідні конструкції П. можуть бути всередині гол. речення: «Ранніми веснами, коли на заболоченому Поліссі ще не бралися сіяти, коли на Сулі,

на Пслі та на Ворсклі, розпускаючись першим найніжнішим цвітом, сяяли білі вишневі садки, — над відкритими степами Півдня проносились страхітливі чорні бурі» (О. Гончар).

Особливим різновидом П. слід вважати побудови, в яких після ритмічно організованих синтакс. структур, що формують підвищення, немає традиц. завершальної частини. Твердження, наближене до висновкового узагальнення, міститься на поч. речення, перед градацією: «На рідні землі сіячі вертають, Щоб сіяти святе зерно своє, Щоб знов заграло українське поле Врожаєм щастя, зродженим навік, Щоб знов засяло сонце світлочоле На вольних водах українських рік...» (М. Бажан). Смислова, структурно-композиц. і ритмо-інтонац. контрастність обох частин такого «оберненого» П. проступає нечітко. Однак це не послаблює худож.-естет. якостей П. Конкретизується якоюсь мірою лише його функц. зорієнтованість: «обернений» період має епічно-характеристичну природу і використовується насамперед у худож.-оповід. контекстах, особливо в поезії (на відміну від П. з двома чітко протиставленими структур. частинами, який, крім усього, має виразні ознаки публіцист. оратор. мови).

Як спосіб організації речення П. використовується у різних функц. стилях усної і писемної літ. мови. Більш поширений він у текстах, функц. сутністю яких є активний словесний вплив або образне відтворення дійсності: в публіцистиці, в т. ч. науковій, в оратор. мові, в худож. творах — поетичних, прозових, рідше — в драматургії (напр., у *монологах*).

Традиція застосування П. з конкр. худож.-естетичними настановами в укр. л-рі і публіцистиці відносно давня. Використовував П. у своїх літописах Самійло Величко (патетичні періоди в худож.-істор. *текстах*). П., зорієнтовані на *розмовну мову*, характерні для творів Г. Квітки-Основ'яненка, І. Нечуя-Левицького. Ширша сфера використання і відшліфованіша структура П. у поезіях Л. Глібова, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, у прозових творах Панаса Мирного, М. Коцюбинського. П. як літературно оброблена синтакс. форма — органіч. компонент творів М. Рильського, М. Бажана, А. Малишка, О. Довженка, О. Гончара, які збагатили структурні форми П., розширили його можливості в жанровому і сюжетно-тематичних аспектах.

Літ.: Чередниченко І. Г. Нариси з заг. стилістики сучас. укр. мови. К., 1962; СУЛМ. Стилістика. К., 1973; Коваль А. П. Практ. стилістика сучас. укр. мови. К., 1987. *Д. Х. Баранник.*

ПЕРСОНІФІКА́ЦІЯ (від лат. persona — особа і ...ficatio, від facio — роблю) — див. *Уособлення.*

ПЕРФЕ́КТ (лат. perfectus — довершений) у спільнослов'янській і давньоруській мовах — видо-часова форма, що означала дію, яка почала виявлятися до моменту мовлення (мин. ч.), але результат якої наявний і в момент мовлення. Тому П. можна визначити як мин.-теп. час. П. мав аналітичну особово-часову парадигму, до складу якої входили дієприкм. форми на **-лъ** — носії лекс. семантики — та особ. форми теп. ч. від *дієслова* **быти**, що виражали грамат. значення:

	Однина
1 ос.	**ѥ**смь неслъ, -ла, -ло
2 ос.	**ѥ**си неслъ, -ла, -ло
3 ос.	**ѥ**сть неслъ, -ла, -ло
	Множина
1 ос.	**ѥ**смъ несль, -лы, -ла
2 ос.	**ѥ**сте несль, -лы, -ла
3 ос.	сжть несль, -лы, -ла
	Двоїна
1 ос.	**ѥ**свѣ несла, -лѣ, -лѣ
2 ос.	**ѥ**ста несла, -лѣ, -лѣ
3 ос.	**ѥ**ста несла, -лѣ, -лѣ

У давньорус. літ. мові ця парадигма збереглася, проте в 3-й ос. одн. і мн. форми П. могли вживатися і без допоміж. дієслова. Традицію вживання П. засвідчує і староукр. літ. мова 14—15 ст. У 16—18 ст. на основі допоміж. дієслів розвиваються особ. афікси перфекта **-емъ/-мъ**, **-єсь/-сь**, **-смы/-смо**, **-сте**, що виступають як після колишньої дієприкм. форми, так і перед нею: услышалемъ, видѣлемъ, абымъ освѣдчилъ, упалесь, вызналесь, почалысмы, гдесмы привѣтили та ін. Очевидно, під впливом польс. мови афікс 1-ї ос. мн. **-смы/-смо** міг замінюватися афіксом **-хмы/-хмо**: тамехмы нашли, быхмо ся не погодили. З 2-ї пол. 17 ст. кількість особ. форм мин. ч. в пам'ятках укр. літ мови зменшується, проте вони трапляються в усіх стилях, у джерелах різного тер. походження.

Діалекти укр. мови цей афіксальний П. втратили не повністю. У наддністр., надсянських та деяких ін. зх. говірках уживаються різні варіанти особ. енклітик: **-jем**, **-єм**, **-ім**, **-вим**, **-вім**, **-м**; **-jесь**, **-jес**, **-jіс**, **-есь**, **-ес**, **-с** та ін.

У більшості діалектів і літ. мові на основі П. розвинувся нинішній *минулий час*, який перебрав на себе функції усіх кол. часових форм.

В. М. Русанівський.

ПЕРШОДРУ́КИ, інкунабули (лат. incunabula — колиска, початок) — друковані видання, які побачили світ на зорі *друкарства* (серед. 15 — поч. 16 ст.). За даними зарубіж. джерел, нині в Європі зафіксовано бл. 40 тис. назв інкунабул.

У результаті численних природних і особливо сусп.-політ. потрясінь значна частина укр. П. втрачена назавжди. Ряд архів. док-тів (зокрема, фонди Центр. держ. істор. архіву у Львові), віднайдених ост. часом, вказує на наявність давніх укр. друків, які побачили світ задовго до 1574 — офіційно визнаного рад. владою часу заснування укр. друкарства. Так, в інвентарі книг Словітського (неподалік Львова) монастиря йдеться про такі першодруки: «Тестамент» (почаїв. видання 1511), «Тріодіон» (київ. видання 1527), «Анфологіон» (львів. видання 1542).

Із збережених до наших днів укр. П., на яких зафіксовані дата і місце друку, найдавніші належать до 1491. Це – Осьмигласник (Октоїх) і Часослов. Пов'язані вони з іменем нім. друкаря Швайпольта Фіоля. Ці книги побачили світ у Кракові на замовлення укр. громади. Приблизно в той же час цей друкар видав тогочасною укр. мовою також Тріодь Пісну та Тріодь Цвітну, дати випуску на яких не зазначені. Укр. належність цих книг доведена ост. часом за кількома ознаками. Передусім, за мов. особливостями (в тих місцях, де текст віддаляється від церковнослов'ян. мови, його словниковий ряд має явні ознаки живої укр. мови). Крім того, в розділі Часослова, присвяченому правосл. святим, називаються імена саме тих, які походили з України: Феодосія Печерського, Володимира Великого, Бориса і Гліба. За формою шрифту лінії черенків максимально наближені до обрисів літер кращих каліграфів укр. рукопис. книг. За худож. оформленням тут переважають такі ж художні елементи, як і в рукопис. книгах, що творилися у Грушівському монастирі на Закарпатті, звідки й були взяті для друкар. складання. За вказівкою краків. духовної інквізиції майже всі укр. П. Швайпольта Фіоля були спалені. Нині в Україні зберігається кілька примірників цих видань. Один з них – найповніший Часослов – у колекції стародруків Одес. держ. наук. б-ки.

До наших днів дійшли й П. Івана *Федорова* (Федоровича) «Апостол» та «Буквар» (обидва — Львів, 1574). «Апостол» відзначається багатим худож. оформленням. Тут уміщено 51 заставку, 23 ініціали та 47 кінцівок. Львів. видання «Апостола» у мов. плані відрізняється від моск. видання цієї книги (1564). У першому правописні норми наближені до тих, які були загальноприйнятими в Україні. Крім того, помічники Івана Федорова, галичани за походженням, «українізували» це видання і в наголосах, і в словниковому ряді.

Літ.: Огієнко І. Історія укр. друкарства. К., 1994; Запаско Я. П., Мацюк О. Я., Стасенко В. В. Початки укр. друкарства. Л., 2000; Орос О. Грушівський монастир і початки кирилич. слов'ян. книгодрукування. Ужгород, 2001; Ісаєвич Я. Укр. книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Л., 2002; Тимошик М. Історія видавничої справи. К., 2003.

М. С. Тимошик.

ПЕТЛИ́ЧНИЙ Іван Зиновійович [16 (29).XII 1900, м. Кобеляки, тепер Полтав. обл. – 12.III 1986, Львів] – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1966, професор з 1967. Закін. 1930 Харків. ІНО. Протягом 1945–73 працював у Львів. ун-ті на кафедрі укр. мови: ст. викладач (1945–53), доцент (1953–67), професор (1968–73). Автор статей: «Прислів'я і приказки в мові художньої прози І. Франка» (1960), «Прикладка в мові художньої прози І. Франка» (1962), «До питання про автора літопису Самовидця» (1963), «До вивчення синтаксису відмінків мови творів І. Франка» (1966) та ін. *І. Р. Вихованець.*

ПЕТР Ян (Petr; 23.IX 1931, Прага –19.XII 1989, там же) – чес. мовознавець, славіст, балканіст, доктор філол. наук з 1980, професор з 1981, чл.-кор. Чехосл. АН з 1984. Закін. 1955 Ягеллон. ун-т (Краків). З 1955 викладав західнослов'ян. мови в Карловому ун-ті (Прага). У 1979 – 89 – директор Ін-ту чес. мови Чехосл. АН. Автор праць з морфології і словотвору слов'ян. мов, у т. ч. української («Основи слов'янського мовознавства», 1-е вид. – 1966, 2-е – 1968, 3-є – 1969), а також слов'ян. і балт. акцентології, палеославістики, історії слов'ян. мовознавства.

В. М. Русанівський.

ПЕТРО́В Віктор Платонович [10(22).X 1894, м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ – 8.VI 1969, Київ] – укр. мовознавець, літературознавець, фольклорист, етнограф, археолог, письменник, доктор філол. наук з 1968. Закін. 1918 Київ. ун-т. З 1919 працював в установах АН УРСР (був зокрема директором Ін-ту укр. фольклору). У роки війни був за кордоном. 1943 керував кафедрою етнографії Укр. наук. ін-ту, 1944–45 – співробітник Укр. наукового ін-ту в Берліні, 1945–49 – професор Богосл.-пед. академії УАПЦ та Укр. вільного ун-ту (Мюнхен). Після повернення (1949) працював в АН СРСР (1950–56) та АН УРСР (з 1956). Досліджував походження, історію розселення народів, їхні мови, письмо, ономастику (етнонімію і топонімію Пн. Причорномор'я, міфонімію у творах Геродота, Діодора Сицилійського та Валерія Флакка, гідронімію України тощо). Осн. праці: «„Мысль и язык" О. О. Потебні та „Мікрокосм" Г. Лотце. До питання про їх взаємозалежність» (1925), «До палеонтології слова *ляда, лядина*» (1936, рос. мовою), «Мова й історія матеріальної культури» (1937), «Назви річок України за античними джерелами», «До методики дослідження власних імен в епіграфічних пам'ятках Північного Причорномор'я» (обидві – 1962), «Найдавніші назви річок України» (1963), «Гідроніми України за античними джерелами», «Історична топографія Києва» (обидві – 1964), «Балтика і славіка в гідронімії України» (1965), «Мова. Етнос. Фольклор. АДД» (1966, рос. мовою), «Скіфи. Мова і етнос» (1968) та ін. Як письменник (псевд. В. Домонтович) належав до групи неокласиків. Автор повістей та романів «Дівчинка з ведмедиком», «Аліна і Костомаров», «Доктор Серафікус» та ін. П. належать літературозн. дослідження про Г. Сковороду, М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Куліша та ін.

Літ.: Шерех Ю. Віктор Петров, як я його бачив. «Україна» (Париж), 1951, № 6; Віктор Платонович Петров (1894–1969). В кн.: Питання гідроніміки. К., 1971; Булахов М. Г. Петров Виктор Платонович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 3. Минск, 1978; Загоруйко Ю. Письменник Віктор Петров (В. Домонтович). К., 1993; Стрижак О. С. Віктор Платонович Петров. В кн.: Slavica і baltica в ономастиці України. – Білокінь С. І. Бібліогр. покажчик праць В. П. Петрова. К., 1999. *П. Ю. Гриценко,* *В. В. Лобода*

ПЕТРО́В Олексій Леонідович [4(16).III 1869, Петербург – 5.I 1932, Прага; похов. у Петербурзі] – рос. філолог, історик, доктор слов'янознавства. Навч. на істор.-філол. ф-ті Петерб. ун-ту, де під впливом проф. В. Ламанського зацікавився минувшиною Угорської Русі, вивчив угор. мову. Працював у серед. навч. закладах Петербурга. З 1887 викладав на Бестужевських

курсах. З 1907 – у Петерб. ун-ті: магістр, доцент, згодом (з 1911) – доктор слов'янознавства, професор кафедри слов'ян. філології та історії. У 1890–91, 1909–11 перебував у наук. відрядженні в Австро-Угорщині, вивчаючи архівні документи з життя слов'ян, що входили до цієї держави. З 1922 жив у Чехії. Своєю діяльністю П. сприяв реакц. москвофільству на Закарпатті. Коло наук. зацікавлень П. – соціальна історія, істор. географія та демографія, історія церкви, грамоти, стародруки тощо.

Мовозн. інтереси стосувалися ономастики, топоніміки, антропоніміки. Праці: «Угроруські замовляння і заклинання початку XVII ст.», «Стародруки в Мукачеві й Ужгороді», «Пам'ятки угроруської писемності» (рецензія на «Хрестоматію» Є. Сабова), «Перша друкована пам'ятка угроруського наріччя», «Урбар та інші пов'язані з селянською реформою Марії Терези документи. Текст і дослідження», «Межі угроруської мови в 1773 р. за офіційними даними» та ін. Видав зб. закарпатоукр. топонімів «Карпаторуські межові назви з пол. XIX і поч. XX ст.» (1929), першим зробив спробу лексикогр. упорядкування назв тих нас. пунктів, де проживала закарпатоукр. людність.

Літ.: Кордуба М. [Рец. на кн. Prof. Petrov, Karpatoruské pomístní názvy z pol. XIX a z poč. XX st. V Praze, 1929]. «Україна», 1929, № 7–8; Петров А. Древнейшие грамоты по истории карпаторус. церкви и иерархии 1391–1498 г. С 12 фотогр. факсимиле. Прага, 1930; Галас К. Й. О. Л. Петров і укр. ономастика. В кн.: Вопросы рус. и сопост. языкознания. Ужгород, 1969. *К. Й. Галас*.

ПЕ́ТРУЦ (Pătruţ) Іоан (5.IV 1914, с. Охаба-Форгач, тепер Тімішського пов. – 31.XII 1992, м. Клуж-Напока) – рум. лінгвіст, доктор філол. наук з 1955. Закін. Клузький ун-т, працював у ньому професором-консультантом, у 1969–81 – зав. кафедри славістики. Протягом 1968–79 – директор Ін-ту лінгвістики та історії л-ри (м. Клуж-Напока). З 1969 – відп. редактор журн. «Дослідження з лінгвістики». Вивчав укр. говірки на тер. Румунії, укр.-рум. мовні контакти, топоніміку й антропоніміку укр. походження в рум. мові. Був гол. редактором другої (повоєнної) частини «Румунського лінгвістичного атласу» (т. 1–7, 1956–72), матеріали якого (у т. ч. гуцульські говірки) були зібрані ще до війни і перші томи надруковані до 1940. У ньому вміщено матеріал про гуц. говірки Румунії. Автор праць: «Фонетика гуцульської говірки в долині Сучави» (1957), «Українсько-румунські фонетичні стосунки» (1948), «Варіативні назви слов'янських міст у румунській мові. Ономастичні дослідження до VI Міжнародного конгресу з ономастики в Мюнхені 24–28 серпня 1958» (1958), «Нові дослідження з румунської ономастики» (1990). *С. В. Семчинський*.

ПЕТРУШЕ́ВИЧ Антон Степанович [псевд. – Антоній из Добрян, Галичаненько А., Галичанин, Подкова Иван, Русин Галичанин, Русолюбович А., Тотсамович А. та ін., крипт.: А. из Д., А. П., А. С. П. та ін.; 18.I 1821, с. Добряни, тепер Стрийського р-ну Львів. обл. – 10.IX 1913, Львів] – укр. історик, археолог, філолог, етнограф, церк. діяч, почес. чл. Краків., Бухарест. та Петерб. (з 1904) АН, почес. доктор Київ. ун-ту, член-засновник Галицько-руської матиці та Руського нар. ін-ту «Народний дім» у Львові. Середню освіту здобув 1845 у Львові, висвячений на священика 1847. Доводив окремішність укр. мови (і народу) від рос. та польської. З часом перейшов на москвофіл. позиції. Автор праць на істор.-філол. тематику («Зведений Галицько-руський літопис 1500–1772», т. 1–6, 1874–91), опубл. грамоти галиц.-волин. князя Лева Даниловича («Галицький історичний збірник», № 2, 1854, рос. мовою) та багатьох ін. пам'яток. Піонер укр. археології у Галичині (статті про збручанського Святовита, локалізація княжого Галича на терені тощо). Зібрав значний лекс. діал. матеріал з різних західноукр. територій. Уклав етимол. словник усіх слов'ян. мов у порівнянні з ін. індоєвроп. мовами (залишився в рукописі й разом з ін. укр. лекс. матеріалами зберіг. в Б-ці Рос. АН у Санкт-Петербурзі). Один з перших викрив фальсифікації В. Ганки («Про підробленість Зеленогорського рукопису, тобто Судѣ Любуші, і про підроблені чеські глоси в Празькому рукописі Mater Verborum», 1878). *Й. О. Дзендзелівський.*

ПЕЩА́К Марія Михайлівна (24.XI 1928, с. Великий Липник, тепер Попрадського р-ну, Словаччина) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1980, професор з 1990, з. д. н. і т. України з 2001. Закін. 1953 Ужгор. ун-т. Відтоді – в Ін-ті мовознавства НАН України: аспірант, учений секретар; з 1964 – ст. наук. співробітник, з 1986 – зав. сектора Машинного фонду укр. мови. Від 1991 – зав. відділу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України. Праці – з історії укр. мови, структурно-математичної лінгвістики, лексикології, лінгвістики тексту, загального мовознавства та ін.: монографії «Стиль ділових документів XIV ст.» (1979), «Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту» (1994), «Нариси з комп'ютерної лінгвістики» (1999), «Комунікативний синтаксис» (2000); розділи в монографіях «Статистичні параметри стилів» (1967), «Філософські питання мовознавства» (1972), «Мова і процеси суспільного розвитку» (1980), «Формалізовані основи семантичної класифікації лексики» (1982), «Сучасне зарубіжне мовознавство» (1983), «Лексична семантика в системі „людина-машина"» (1986), «Методологічні проблеми мовознавства» (1988), «Український семантичний словник (про-

М. М. Пещак.

спект)» (1990) та ін. П. – співукладач «Орфографічного словника української мови» (1975, 1994, 2002). Підготувала до видання «Грамоти XIV ст.» (1974). Співукладач «Орфоепічного словника української мови» у 2 томах (т. 1, 2001).

В. В. Чумак.

ПИЛИ́НСЬКИЙ Микола Миколайович (15.VII 1932, Харків – 20.XI 1997, Київ) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1976, професор з 1989. Закін. 1955 Київ. ун-т. Протягом 1961–87 працював в Ін-ті мовознавства АН УРСР (з 1977 – зав. відділу культури мови). З 1987 – зав. кафедри рос. мови Київ. пед. ін-ту (тепер Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова). Осн. праці: з лексикології, лексикографії, культури мови, стилістики укр. мови («Сучасна українська літературна мова. Стилістика», 1973; «Мова і час», 1977; «Мова сучасної масово-політичної інформації», 1979; «Стиль і час», 1983; розділи в колект. монографіях), розвідки з історії укр. лексикографії (про Б. Грінченка, М. Руберовського, О. Афанасьєва-Чужбинського та ін.). Один з укладачів і редакторів «Російсько-українського словника» (т. 2, 3. К., 1968; Держ. премія УРСР, 1971). Співукладач «Українсько-російського словника» (1964). Заст. гол. редактора журн. «Мовознавство» (1967–87), відп. редактор зб. «Культура слова» (1977–88).

М. М. Пилинський.

Літ.: Микола Миколайович Пилинський. «Мовознавство», 1997, № 6; Наук. спадщина М. М. Пилинського. В кн.: Система і структура східнослов'ян. мов. К., 2002; Єрмоленко С. Я. Теоретик і практик культури мови. «Мовознавство», 2002, № 3.

Л. О. Родніна.

ПИСЕ́МНА МО́ВА – *мова*, зафіксована на папері чи ін. поверхні за допомогою усталеної системи графічних знаків, сприйманих зором, розташованих у певній лінійній послідовності і співвіднесених з одиницями реального, звукового *мовлення*; одна з двох (див. *Усна мова*) форм реального існування мови як засобу комунікації. П. м. виникла пізніше від усної і є вторинною (графічною) формою матеріалізації висловлення. Суттєвою особливістю П. м. є відтворюваність, властивість бути перенесеною у просторі й збереженою у часі. Це зумовлює поширеність її у різних сферах комунікації. Для багатьох галузей мовної практики П. м. є пріоритетною формою (художня, мемуарна і наукова л-ра, офіц. і приватне листування, юрид. акти, окр. жанри ділової мови – резолюції, накази тощо). Деякі тексти ділового характеру існують, напр., тільки в писем. формі (протоколи, акти, заяви, посвідчення, довіреності, розписки, квитанції, накладні).

Базуючись на тих самих структурно-формальних і функц. нормах, що й усна мова, П. м. порівняно з нею має свою специфіку. Можливість попереднього обдумування і поступовості у фіксації (а значить, і можливість внесення змін, доповнень) зумовлює послідовніше дотримання нормативності, властивої *літературній мові*, використання більших обсягом і складніших структурою та стилістично відшліфованіших синтакс. побудов. Речення з такими структур. характеристиками увійшли в традицію писемної форми спілкування і стали однією з визначальних ознак її граматичн. організації.

П. м. не тотожна поняттю «книжна мова». Більшість форм *книжної мови*, природно, пов'язана з писемною (худож.-літ., наук., офіц. ділові та деякі ін. тексти). Однак до книжної мови належать і тексти, що реалізуються в усній формі, але організовані з орієнтуванням на норми П. м. (значна частина матеріалів, що йде через теле- і радіоефір, наук. доповіді, лекції, звіти тощо).

У писемній мовній практиці, як і в усній формі побутування мови, знаходить свою фіксацію, матеріальне втілення літ. мова у багатогранності її функц. типів і жанрових форм.

Д. Х. Баранник.

ПИСЬМО́ – знакова система фіксації мови на площині за допомогою умовних графічних елементів двох вимірів для передавання інформації на віддалі й закріплення її в часі. Найперші спроби письмової фіксації думок і повідомлень виникли ще в первіснообщинному сусп-ві (кінець кам'яного віку). Внаслідок культур. розвитку людства П. зазнало еволюції, у ході якої історично склалися чотири його типи залежно від смислового обсягу графіч. знаків: піктографічне, ідеографічне, складове та літерно-звукове. Піктографічне (від лат. pictus – писаний фарбами, намальований і грец. γράφω – пишу) П. – найдавніший тип знакової фіксації мови. За допомогою малюнків (піктограм, тобто зображення на камені, дереві, глині предметів, дій і подій) схематично передавався заг. зміст вислову без відображення мовних особливостей тексту (звуків, слів, їх послідовності й гра-

ГЕНЕАЛОГІЧНА СХЕМА РОЗВИТКУ СИСТЕМ ПИСЬМА ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВ

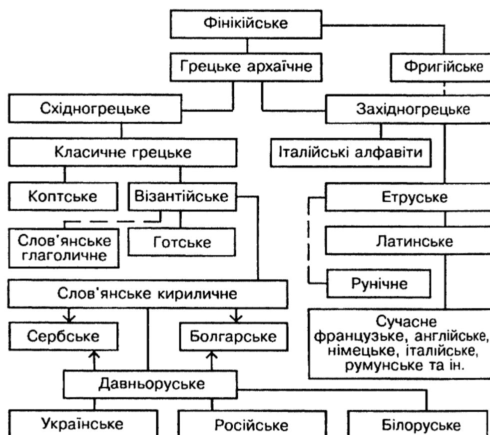

мат. форм). Синтет. характер цього П. відповідав полісинтет. ладові первісних мов. Піктогр. П. з'явилося, очевидно, тоді, коли люди почали усвідомлювати і виділяти з мовного потоку речення, і остаточно оформилося, вірогідно, в епоху неоліту (8–6 тис. до н. е.). Деякі його елементи збереглися до нашого часу (напр., дорожні знаки).

Ідеографічне (від грец. ἰδέα – думка, ідея і γράφω – пишу) П. прийшло на зміну піктографії в 4–3 тис. до н. е. у зв'язку з дальшим розвитком людського мислення й мови і набутою ними здатністю до більших абстракцій та поділу мовлення на елементи – слова. Воно передавало абстр. поняття, втілені в семантиці слова за допомогою усталеного набору зображень або графіч. символів. Напр., знак, що зображав ногу, міг означати «іти», «ходити», «стояти», «приходити», «приносити» і т. д. (звідси ін. назва цього П. – логографічне від грец. λόγος – слово і γράφω – пишу). Перехід до ідеогр. П. стимулювався й сусп. поступом (виникненням рабовласн. держав і потребою писемної документації для різних сфер екон. і культур. життя). Ідеогр. системи, мало пов'язані з фонетикою мови, були зручні для стародавніх різноетнічних держав і в кожній з них розвивалися самостійно. Найвідоміші з них – давньоєгипетське ієрогліфічне П. (4 тис. до н. е. – 2-а пол. 3 ст. н. е.), шумерський (з 4–3 тис. до н. е.) і аккадський (вавилоно-ассирійський, з серед. 3 тис. до н. е.) клинопис, який пізніше запозичили хети (бл. 2 тис. до н. е.), урарти (на поч. 1 тис. до н. е.) та ін. народи; китайське ієрогліф. П. (з 2 тис. до н. е.), яке збереглося до нашого часу, П. майя в Центр. Америці (1 тис. н. е.). Не всі старод. системи ієрогліф. П. розшифровані. Найкраще вивчено П. Єгипту, Месопотамії і Китаю. Логограми, які з часом набули міжнар. характеру, застосовуються в складі допоміжних підсистем П. і нині (цифри, алгебраїчні й хім. формульні знаки, дорожні знаки тощо).

З 2 тис. до н. е. почало формуватися складове (силабічне – грец. συλλαβικός, від συλλαβή – склад) П., в якому кожен графіч. знак відповідав складові слова. У цій системі П. менше знаків, ніж в ідеографічній, бо різних складів у мовах менше, ніж слів. Детальніше відображення фонет. і граматю структури мови у складовому П. досягалося тим, що до багатозначної ідеограми в кожному конкр. випадку додавалися спец. знаки, які передавали суто звукові елементи слова в цілому чи його частини, або знаки-детермінативи для уточнення кола понять, до якого належить слово. Такий спосіб П. вже забезпечував досить адекватну фіксацію мовлення і надійне відтворення тексту при читанні, отже, ним могли передаватися будь-які тексти. Складове П. формувалося двома способами: а) внутр. перетворенням ідеогр. систем (шумерське і похідні від нього ассиро-вавилонське, еламське, хурритське, хетське, урартське П.), критське (мінойське) лінійне складове П. і П. майя в Центр. Америці; б) шляхом самост. розвитку систем на основі або під впливом ідеогр. П. (кіпрська, біблоська та ін. складові системи). Пізніші системи складового П. виникли з консонантно-звукового П. внаслідок його вокалізації. Найпоширеніші з них – системи П. Старод. Індії – брахмі (8–7 ст. до н. е.), скоропис кхароштхі (5 ст. до н. е.) та похідне від них складове П., а також ефіопське складове П. Для цих складових систем була характерною відсутність ідеограм, застосування для позначення складів з тотожними голосними або приголосними звуками графічно близьких знаків, що надавало цим системам чіткості й стрункості.

Літерно-звукове (ін. назви – алфавітне, фонемографічне) П., що виявилося найзручнішим, сформувалося значно пізніше за складове, оскільки його виникнення пов'язане з розвиненим умінням людей розкладати мовлення на найпростіші елементи – звуки (фонеми). У цій системі П. кожен графіч. знак (літера) передає окр. звук (фонему). Літерно-звукове письмо має два різновиди: консонантно-звуковий (консонантно-фонемографічний) і вокалізовано-звуковий (вокалізовано-фонемографічний).

Консонантно-звукове письмо, в якому знаками позначалися лише приголосні звуки (консонанти), виникло в 2-й пол. 2 тис. до н. е. і закріпилося переважно в тих мовах, де значення коренів слів пов'язане з приголосними звуками (протосинайське, протоханаанське, угаритське, фінікійське, давньоєврейське, арамейське, арабське П. та ін.). Голосні звуки не мали окр. літер, і при читанні їх треба було вгадувати, що утруднювало розуміння написаного. Вперше консонантно-звукові знаки з'явилися в єгипетському П., але вони тут вживалися поряд з ідеографічними, складовими й детермінативами. Творцями консонантно-звукового П. в чистому вигляді стали фінікійці (серед. 2 тис. до н. е.) та деякі ін. семітські народи в той час, коли в єгиптян уже існували консонантно-звукові ієрогліфи, а в ассиро-вавилонян сформувалася складова система клинопису. Фінікійське П. взято за основу в більшості нині існуючих літерно-звукових алфавітів. Його літери мали досить просту й зручну для написання й запам'ятовування форму. Писали фінікійці горизонт. рядками справа наліво. З часом фінік. П. було витіснено арамейським і в кін. 1 тис. до н. е. перестало існувати. На основі фінік. консонантно-звукового алфавіту виникло пунічне (застосовувалося протягом 4–2 ст. до н. е. в Карфагені та його колоніях), давньоєврейське (Палестина, 1-а пол. 1 тис. до н. е.), арамейське (серед. 1 тис. до н. е. – 4 ст. н. е., Передня й Мала Азія), грец. архаїчне письмо, одна з найдавніших писемних складових систем Індії брахмі

та, можливо, південносемітська (південноаравійська) система П. (кін. 2 – поч. 1 тис. до н. е. на тер. Народ. Аравії).

Наступним етапом у розвитку літерно-звукового письма було виникнення на поч. 1 тис. до н. е. його вокалізовано-звукового типу, коли на письмі стали позначати як приголосні, так і голосні звуки. Перший крок у створенні вокалізовано-звукового П. зробили стород. греки. Оскільки в грец. мові корені слів і афікси складалися як з приголосних, так і з голосних звуків і в розрізненні семантики слів голосні відігравали таку саму роль, як і приголосні, грец. текст без голосних був майже незрозумілий. Запозичивши фінік. П., старод. греки з 8 ст. до н. е. поступово пристосували його до своєї мови: вони змінили деякі літери фінік. алфавіту для позначення грец. голосних і створили нові літери (φ, χ, ξ, ψ) для приголосних, яких не було у фінік. мові. Грец. письмо дало початок писемності всіх європ. народів. На його основі з'явилося кілька почеркових різновидів, з них найхарактерніші – устав (унціал), курсив (скоропис) і рядкове (мінускульне) письмо. З часом грец. П. розпалося на варіанти: а) західногрецьке, на основі якого виникли різні види давньоіталійської писемності – етруська (з 7 ст. до н. е.), латинська (з 6 ст. до н. е.), давньогерманське рунічне П. (з 3 ст. н. е.) і, вірогідно, як відгалуження від західногрец. П. – численні писемні системи старод. Малої Азії; б) східногрецьке, на основі якого виник грец. класичний алфавіт (кін. 5 ст. до н. е.), що став нац. П. для всієї Греції, а згодом – і для Візантії під назвою «греко-візантійське письмо» (візантійське письмо).

Поширене разом з католицизмом лат. письмо в епоху західноєвроп. феодалізму набуло міжнар. характеру й стало основою нац. писемних систем народів Зх. і Серед. Європи (німецької, французької, англійської, польської, чеської та ін.). Оскільки звуковий склад багатьох нових західноєвроп. і слов'ян. мов істотно відрізняється від лат. мови, великого поширення в нац. орфографіях набули дво- і трилітерні сполуки для позначення однієї фонеми (англ. th, нім. ch «х», sch «ш», tsch «ч», польс. sz, rz) та діакритичні знаки. Через інертність і консервативність деякі західноєвроп. писемні системи (англ., франц.) протягом багатьох століть не зазнавали істотних реформ, унаслідок чого відбувся розрив їх з живим нар. мовленням.

На основі східногрец. класичного П. виникло коптське (християнсько-єгипетське) П. У 4 ст. н. е. на базі греко-візант. уставу (унціалу) з доданням кількох знаків латинського та рунічного П. єпископ Вульфіла створив готське П. для герм. народу вестготів, а в 9 ст. н. е. на цьому ж ґрунті створено слов'ян.-кириличне П. – *кирилицю.* Кириличним П. користувалися в Київ. Русі, а потім – у староукр., старобілорус. і старорос. писемностях.

Укр. писемність починається з 11 ст., коли в південноруських пам'ятках стали відбиватися протоукр. діал. риси (злиття **ы**, **і** > **и**, рефлексація **ѣ**> **і**, перехід **е** > **о** після шиплячих перед твердими приголосними, ствердіння шиплячих, губних і **р** тощо). Ці та інші регіон. риси ще частіше й послідовніше виявились у староукр. писемних пам'ятках 13–16 ст. Староукр. писемність формувалася на основі загальнорус. писемних традицій і найважливіших особливостей живих *говорів* укр. народу. Графіка староукр. писемності, базуючись на кирилиці, зберігала майже всі знаки давньорус. П. Найдавнішим типом укр. П. (11–14 ст.) був *устав.* З 14 ст. поширюється *півустав* і його численні різновиди (ранній, пізній, каліграфічний, діловий, біглий), а в кін. 14 – на поч. 15 ст. виникає *скоропис*, який досяг найбільшого розвитку в 17 ст. Він відрізнявся від рос. та білоруського як різними начерками тих самих літер, так і характером письма в цілому (окр. його різновиди склалися залежно від місц. традицій у письмі). У заголовках розділів книжок застосовували складне й орнаментоване письмо – в'язь. З розділових знаків у давньорус. і староукр. писемностях вживалися крапка або комбінації з двох, трьох і чотирьох крапок – довільно, на розсуд писаря (найчастіше для позначення пауз або для розділення частин тексту). З 14 ст. для розмежування слів іноді вводили пробіли, які остаточно закріпилися у книгодрукуванні (16 ст.). Книгодрукування в Україні від 16 і до поч. 18 ст. здійснювалося традиц. кириличним півуставом. Унаслідок реформи письма (див. *Реформи алфавіту і графіки*) в Росії 1708–10 було спрощено й округлено накреслення більшості літер алфавіту (див. *Гражданський шрифт*), усунено надрядкові знаки – *наголоси* й *титла*, запроваджено араб. систему позначення чисел замість літерної. Ці особливості покладені також в основу сучас. писемних систем східнослов'ян. народів. Кирилицю в традиц. графіці було збережено для церк. л-ри.

Літ.: Сахаров И. П. Образцы древней письменности, снимки с судеб. письма рус., лит.-рус. и малорусского (XII–XVIII вв.). СПБ, 1841, 1852; Каманин И. М. Палеогр. изборник. Мат-лы по истории южнорус. письма в XV–XVIII вв. К., 1899; Добиаш-Рождественская О. А. История письма в средние века. М. – Ленинград, 1936; Лоукотка Ч. Развитие письма. М., 1950; Истрин В. А. Возникновение и развитие письма. М., 1965; Панашенко В. В. Палеографія укр. скоропису другої пол. XVII ст. К., 1974; Павленко Н. А. История письма. Минск, 1987; Півторак Г. П. Рання писемність сх. слов'ян у контексті слов'ян. культур другої пол. 1 тис. н. е. В кн.: Слов'ян. мовознавство. Доповіді на X Міжнар. з'їзді славістів (Софія, вересень 1988 р.). К., 1988.

Г. П. Півторак.

ПИСЬМÓВІ РОБÓТИ З МÓВИ – практичні завдання і вправи, що застосовуються з метою засвоєння теор. матеріалу та формування мовних і мовленнєвих умінь та навичок учнів; засіб перевірки якості засвоєного. Система П. р. з м. складається з різних вправ, що їх виконують учні за підручником у процесі вивчення тієї чи ін. теми, диктанти, перекази, твори, завдання з ділового мовлення. Особливо широко застосовують лекс., фразеол., грамат.-стиліст., орфогр. та пунктуац. вправи, спрямовані на багаторазове і варіативне застосування набутих знань як у стандартних, так і в нестан-

дартних ситуаціях. Розрізняють вправи репродуктивні (відтворення вивченого за зразком), конструктивні (перебудова, заміна одних мовних моделей іншими) і творчі, пов'язані з творчою уявою і розраховані на варіативність та індивідуальність виконання (складання речень, редагування тексту, написання переказу, твору тощо). Чільне місце серед вправ посідає синтет. мовний аналіз, що полягає в розборі прикладів (тексту) на всіх освоюваних рівнях – лекс., фонет., словотв., граматичному та ін.

Диктант – один з найпоширеніших видів П. р. з м. – полягає у відтворенні почутого (слуховий) або сприйнятого зором (зоровий). Залежно від мети виконуваної роботи диктанти поділяють на навчальні і контрольні. За способом запису тексту – без змін чи зі змінами та якими саме – розрізняють диктанти текстуальні (дослівні), вибіркові, вільні й творчі. З методикою проведення пов'язаний поділ диктантів на попереджувальні й пояснювальні. Різновидом попереджувального диктанту є т. з. коментоване письмо, яке проводиться в швидкому темпі, інтенсивно. Під диктування вчителя учні пишуть окремі слова, словосполучення чи речення. Один з учнів (коментатор) у процесі роботи пояснює правопис слів і вживання розділових знаків, посилаючись при цьому на вивчені правила. Коментоване письмо, т. ч., учить писати свідомо, вмотивовуючи орфограми і пунктограми.

Переказ як вид П. р. з м. полягає у відтворенні своїми словами прослуханого або прочитаного твору чи його уривка. Це ефективний засіб розвитку мовлення, піднесення правописної грамотності учнів. Є підготовчою вправою до самост. твору. Перекази поділяються на навчальні й контрольні, що, в свою чергу, можуть бути докладні, стислі й вибіркові, репродуктивні (з простим відтворенням змісту прослуханого) і творчі (з внесенням певних змін, додатків), перекази-переклади, перекази за картинами, діафільмами (теле- і кінофільмами). Особливий вид переказу – з мовним розбором (коментарем) тексту. Читаючи вибрані місця, вчитель звертає увагу учнів на особливості вживання автором тих чи ін. слів і зворотів, грамат. конструкцій, засобів виразності мови, радить, по змозі, вживати їх у своїй роботі.

Учнівський твір – складніший, ніж переказ, вид мовної діяльності, спрямований на розвиток зв'язного мовлення. Вимагає від учня творчого й самост. викладу думок, почуттів, суджень. Якщо під час написання переказу орієнтиром є готовий текст з його побудовою, послідовністю розгортання події, способами передачі думки, у творі учневі доводиться виявляти своє вміння зовсім самостійно – від початку до кінця, на власний розсуд, за своїм планом зв'язно викладати матеріал на відповідну тему, добирати для висловлення думок потрібні слова й синтакс. конструкції, художньо-зображальні засоби і т. ін. У 5–11 класах практикують два осн. різновиди творів – пов'язані з вивченням л-ри (твори на літ. теми) і не пов'язані з нею твори на «вільні» теми. Поширені також твори, в яких учень використовує, крім власних спостережень, і матеріал з л-ри. Твори, виконувані під час вивчення мови, як і твори з л-ри, бувають навчальними і контрольними, класними (проводяться у класі) і домашніми. Крім того, їх розрізняють і за типами мовлення: твори-розповіді, твори-описи, твори-роздуми. Кожен вид твору має свої композиційні й мовні особливості, що визначаються характером смислових відношень або зв'язків, які потрібно розкрити: у розповіді – часових, в описі – означальних, у роздумі – причинових. Отже, робота над творами повинна допомогти учням оволодіти різними способами викладу думки. В кожного з оглянутих видів робіт є своя, властива лише йому методика. Здебільшого П. р. з м. проводять у поєднанні з усними завданнями і вправами, які передують їм.

Літ.: Мельничайко В. Я. Творчі роботи на уроках укр. мови. Конструювання. Редагування. Переклад. К., 1984; Горбачук В. Т. Види диктантів і методика їх проведення. К., 1989; Маштабей О. М., Сікорська З. С., Лоповок Є. Й. Навч. перекази з укр. мови в 4–8 класах. К., 1989; Сікорська З. С., Терновська Т. П. Зб. диктантів з укр. мови для 5–9 класів. К., 1989; Потапенко О. І., Потапенко Г. І. Зб. переказів з укр. мови для 5–9 класів. К., 1990.

О. М. Біляєв.

ПИТА́ЛЬНЕ РЕ́ЧЕННЯ – модальний різновид *речення*, за допомогою якого мовець, використовуючи спец. засоби, насамперед інтонац. та лекс.-граматичні, запитує про що-небудь з метою одержати інформацію. Разом з розповідним, спонукальним і оптативним реченнями П. р. утворює специф. парадигму комунікат. одиниць різних внутрішньоструктур. модифікацій, які задовольняють усі необхідні потреби усного і писем. спілкування.

З погляду внутр. організації П. р. властива багатоплановість конкр. мовленнєвих виявів. Вони можуть бути двоскладними й односкладними, простими й складними, непоширеними й поширеними, повними й неповними. У П. р. використовують дієсл. форми дійсного, умовного і бажального способів, а також інфінітив. До найважливіших засобів вираження комунікат. специфіки П. р. належать інтонація, порядок слів і спец. лекс.-грамат. одиниці – питальні займенники, прислівники і частки. П. р. вживають у первинній (прямій) і вторинній (переносній) функціях.

П. р., вживані у первинній функції, ґрунтуються на комунікат. завданні, яке полягає в одержанні відповіді від співрозмовника. Вони поділяються на два осн. різновиди: а) загальнопитальні, або речення прямої уточнювальної питальності; б) частковопитальні, або речення прямої з'ясовувальної питальності. Ці різновиди кваліфікують також як замкнені й розгорнені.

Загальнопитальне речення має такі особливості: а) прагнення з боку мовця з'ясувати:

відповідає дійсності зміст запитання чи ні; бажання одержати відомості загалом про всю ситуацію, про яку йдеться, позначену в П. р.; б) провідна роль питальної інтонації, яка, виступаючи у функції суперсегмент. ознаки, може трансформувати у питальне фактично речення будь-якої внутр. синтакс. організації; в) можливість використання спец. лекс. засобів – питальних часток, які формують дод. значеннєві відтінки у межах заг. модального плану відповідних речень. До регуляр. засобів оформлення загальнопит. речень належать частки **хіба (та хіба)**, **невже (та невже)**, **чи (чи не)**, **що**, **як**, напр.: «**Невже** люди говорять правду? **Невже** вона... відьма?» (М. Коцюбинський); «**А чи** не годі вже того грання?» (Леся Українка); «**Що**, любі дітки, чи згодиться химерна загадка моя?» (Л. Глібов).

Частковопит. реченням властиві такі диференц. ознаки: а) орієнтація запитання на з'ясування якої-небудь однієї сторони відповідної заг. ситуації; б) обов'язкове використання, крім інтонації, питальних слів і словосполучень, у яких зосереджується необхідний зміст відповіді, напр.: «[Мавка] **А хто мене збудив?** [Лісовик] Либонь, весна» (Леся Українка); «Телеграму цю вже послано? – Послано. – **На яку адресу?** – Новоспаське. Наталці Шахаєвій» (Ю. Яновський); «**Хто ви? Як ви зветесь? Як живете, по якій ступаєте путі?**» (М. Рильський). У складі частковопит. речень виступають питальні займенники й прислівники **хто**, **що**, **який**, **чий**, **котрий**, **скільки**, **нащо (навіщо)**, **де**, **куди**, **звідки**, **коли**, **доки**, **як**, **чому**, **чого**, а також словосполучення типу **в якому місці**, **в який час**, **з якого часу (моменту)**, **з якої причини**, **з якою метою**, **за якої умови**, **яким чином**.

Вторинні функції П. р. пов'язані з вираженням: а) експресив. заперечення ритор. питання: «**Чи є кращі між квітками Та над веснянії? Чи є кращі в життю літа Та над молодії?**» (Леся Українка); б) ввічливого спонукання до дії: «**Чи не написати б вам дипломну роботу?**»; в) різних емоц. реакцій на певні події, обставини життя: «**Як ми опинились у такому скрутному становищі?**» *А. П. Грищенко.*

ПИТА́ЛЬНИК ДІАЛЕКТОЛОГІ́ЧНИЙ – програма, за якою здійснюється збирання діал. матеріалів. П. д. орієнтує збирача-дослідника на ті структурні особливості говірок, які обрано для дослідження. Структура П. д. зумовлена типом *атласу лінгвістичного*, для якого за цим П. д. збиратиметься матеріал. Тому П. д. поділяються на такі, що передбачають запис матеріалу всіх мов. рівнів – фонетики, морфології, словотворення, синтаксису й лексики, напр., «Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови» (автори – Б. Ларін, 1948; Б. Ларін, Ф. Жилко, В. Ільїн, П. Лисенко, 1949), або лише якогось одного рівня, напр., «Інструктивна програма з питальником для збирання лексики тваринництва» В. Куриленка (1978), «Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови» Й. Дзендзелівського (1987) та ін. П. д. може передбачати збирання діал. матеріалу з усього мовного континууму, як, напр., перші П. д. для дослідження укр. діал. мови, складені І. Новицьким, К. Михальчуком, А. Кримським і Є. Тимченком («Програма для збирання діалектичних одмін української мови» К. Михальчука, Є. Тимченка, 1909; її рос. варіант – «Программа для собирания особенностей малорусских говоров» К. Михальчука, А. Кримського, 1910), або лише з окр. регіону («Програма-питальник для збирання матеріалів до крайового словника української мови Одещини», 1959). Особливий різновид становлять П. д. для багатомов. атласів – регіональних («Загальнокарпатський діалектологічний атлас»), сім'ї мов («Загальнослов'янський лінгвістичний атлас»), континентального («Лінгвістичний атлас Європи»). П. д. охоплює перелік питань (мовних явищ), інструктивні вказівки записувачам матеріалу, часто – виклад концепції проектованого атласу як кінцевого результату роботи, а також транскрипцію для запису матеріалу. *Н. П. Прилипко.*

«**ПИТА́ННЯ МО́ВНОЇ КУЛЬТУ́РИ**» – див. *«Культура слова»*.

ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНЕ НАРІ́ЧЧЯ – одне з трьох *наріч* укр. діал. мови. Охоплює *говори* на тер. пд.-зх. областей України, а також на суміж. землях Молдови, Румунії, Угорщини, Словаччини, Польщі (карту говорів української мови див. на окр. арк., с. 808–809); *говірки* пд.-зх. типу як окр. анклави поширені також в Югославії, Канаді, США. На пд. і зх. межа П.-з. н. є одночасно межею з сусід. мовами; на пн. умовна лінія Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Новоград-Волинський – Житомир – Фастів відмежовує П.-з. н. від *північного наріччя*; умовна лінія Фастів – Біла Церква – Ставище – Тальне – Первомайськ – Ананьїв – нижня течія Дністра відмежовує П.-з. н. від *південно-східного наріччя*. П.-з. н. об'єднує старожитні говори. Складна історія людності пд.-зх. регіону України від доби Київ. Русі до серед. 20 ст., насамперед наявність тривалих у часі адм. меж, розчленування території наріччя між різними д-вами, що супроводжувалося в окремих зонах П.-з. н. відмінними інтенсивними впливами ін. мов, міграц. рухи зумовили значну діал. диференціацію цього наріччя. У ньому виділяють три групи *діалектів*: 1) волинсько-подільську – об'єднує *волинський говір* і *подільський говір*, що поширені на тер. історичних Волині й Поділля; 2) галицько-буковинську – об'єднує *наддністрянський говір*, *покутсько-буковинський говір* (надпрутський), *гуцульський говір* (східнокарпатський), *надсянський говір*, що поширені на тер. історичних Галичини і Буковини; 3) карпатську – об'єднує *бойківський говір* (північнокарпатський, або північнопідкарпатський), *закарпатський говір* (середньозакарпатський, підкарпатський, південнокарпатський), *лемківський говір* (західнокарпатський).

Риси, за якими П.-з. н. протиставляється пд.-сх. і пн. наріччям, охоплюють усі чи більшість говорів наріччя; частина специфічних для П.-з. н. рис має вузьколокал. характер. Багато важливих для структури П.-з. н. ознак не протиставляє це наріччя ін. наріччям, вони є інтегральними. Фонет. особливості П.-з. н.: рефлексація давніх /о/, /е/ в новоутв. закритих і ненаголош. складах як [і] (**конь > кін', печь > піч, есень > осін'**), у частині карпатських говорів давні /о/, /е/ зазнали ін. змін – на [у], [ӱ], [и] (**конь > кун', кин', принесль > принӱс**); давній /ě/ рефлексувався як [і] в наголош. і ненаголош. позиціях (**пѣсокъ > пісóк, дѣло > дíло**); в галиц.-буков. групі говорів [а] після м'яких приголосних і шиплячих змінюється на голосний перед. ряду [е], [и], [і] (**час > чіс, тел'á > тел'é, шáпка > шúпка**), для ін. говорів ця зміна не характерна; наявність сильного *укання* – зміни ненаголошеного [о] в [у] (**гоʸлýбка, кужýх**); у ненаголош. позиції сильне змішування [е] і [и] (**жиᵉвé, вислó**), а в покут.-буков. говорі виразна зміна *артикуляції* [и] у напрямку до [е] (**беᶦᶦкé** 'бики', **жéто** 'жито'); у карпат. говорах наявний голосний заднього ряду [ы] (**сыны, былы**); *деспалаталізація* [р'] і пов'язане з нею виділення нової йотової артикуляції в наддністр. говорі (**зор'а > зорйа, бур'а > бурйа**); оглушення приголосних у кінці слова і перед глухими приголосними; відсутність подовження приголосних в іменниках с. р. (**жит':а > жит'а, жит'е**); перехід м'яких приголосних [д'] > [ґ'], [т'] > [к'] (**д'ід > ґ'ід, т'іло > к'іло**); наявність на місці давніх сполук **ръ, лъ, рь, ль** рефлексів **-ир-, -ил-, -ер-, -ел-, -ыр-, -ыл-** (**керúц'а, кырвáвий, гилтáти**).

Морфол. особливості П.-з. н.: наявність *флексії* **-оӯ, -еӯ** на місці давніх **-ойу, -ейу**, а також флексії **-ом** в ор. в. одн. іменників ж. р. та узгоджених з ними прикметників, числівників та окр. займенників (**рукóйу > рукóӯ, рукóм, мнóйу > мноӯ, мном, землéйу > землеӯ**); збереження у багатьох говорах рефлексів давніх закінчень дав. і місц. в. мн. іменників ч. р. **-ом, -ім, -ох, -іх** (**синóм, брáтім, на синóх, на брáтіх** на тлі форм **синáм, братáм, на синáх, на братáх** у більшості укр. діалектів); збереження давніх форм дав. і ор. в. одн. особового і зворотного займенників **мі, ми, ті, ти, си, м'а, т'а, с'а** на тлі форм **мені, тобí, собí, менé, тебé, себé** в ін. говорах; поширення усічених форм займенників (**го, му** зам. **йогó, йомý**), редуплікованих форм вказів. займенників **то, се – тото, сесе, сес'а**; наявність форм *інфінітива* на **-чи** від дієслів з основами на задньоязиковий приголосний **г, к, х** (**бігчи, стричи**); поширення різних форм майб. ч. (**бýду писáти, бýду писáв, писáтиму, му писáти**); збереження давніх особ. форм дієслів 1-ї і 2-ї ос. одн. і мн. мин. ч. (**носúвйем, носúлам, носúли смо, носúли сте**), а також форм давномин. ч. (**бувйем казáв**) та форм умов. сп. (**був бим робúв**).

Синтакс. особливості П.-з. н.: наявність конструкцій прийменник **к** + іменник, займенник у дав. в. (**к тóбі**, зам. **до тéбе**), конструкцій **нас було двох** зам. **нас було двойе, майу діти** зам. **майу дітей** та ін; поширення вільного (відносно зворотного дієслова) розташування форманта **с'а** – у препозиції чи постпозиції (**йа с'а весел'у і йа весел'ус'а**).

Словотв. особливості П.-з. н. зумовлюються набором словотворчих засобів, не властивих діалектам ін. наріч, напр.: суфікси **-анк(а), (н)-иц'(а)** для творення назв полів з-під сільськогосп. культур (**стерн'áнка, бурачáнка, барабол'áнка, жúтниц'а, бýл'аниц'а**), суфікс **-л'(а)** для творення назв діючої особи ж. р. (**брáл'а, копáл'а, ворожíл'а**) та ін.

Літ., наук. творчість, шкільництво носіїв П.-з. н. аж до серед. 20 ст. були позначені поміт. впливом місц. говірок, що зумовило формування у різний час галиц., буков. і закарп. варіантів укр. літ. мови, з яких лише галицький був найбільш унормованим і поширеним.

Літ.: Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології укр. мови. К., 1966; Закревська Я. В. Нариси з діал. словотвору в ареальному аспекті. К., 1976; Бевзенко С. П. Укр. діалектологія. К., 1980; АУМ, т. 2. К., 1988; Лесів М. Укр. говірки в Польщі. Варшава, 1997; Коць-Григорчук Л. Лінгв.-геогр. дослідження укр. діал. простору. Н.-Й.–Л., 2002. *П. Ю. Гриценко.*

ПІВДЕННОКАРПÁТСЬКИЙ ГÓВІР – див. *Закарпатський говір.*

ПІВДÉННО-СХІДНЕ НАРÍЧЧЯ – одне з трьох *наріч* укр. діал. мови, що охоплює говори пд. р-нів Київ. та Сум. областей, усієї території Харків., Луг., Донец., Полтав., Запоріз., Дніпроп., Херсон., Кіровогр., Черкас., Микол. та Одес. областей (крім окр. р-нів чотирьох останніх, *говірки* яких належать до *південно-західного наріччя*). П.-с. н. поширене в Криму, а також у суміж. р-нах Курської, Бєлгор., Воронез., Ростов. областей Росії (карту говорів української мови див. на окр. арк., с. 808–809). Говірки П.-с. н. разом з говірками *північного наріччя* функціонують серед укр. переселенців на Кубані, у Краснодар. та Ставроп. краях, на Поволжі, Дал. Сході, в Сибіру, Казахстані, на пн. Киргизстану. Пн. межа П.-с. н. проходить по умовній лінії Коростишів – півд. Києва – Прилуки – Конотоп – і далі по р. Сейму до рос. мовної території; на заході – по умовній лінії Фастів – Біла Церква – Ставище – Тальне – Первомайськ – Ананьїв. П.-с. н. межує з пд.-зх. наріччям; на сході – з південнорос. говірками. П.-с. н. об'єднує три говори: *середньонаддніпрянський говір*, *слобожанський говір* та *степовий говір*, з яких лише перший належить до говорів давньої формації, а два інші – пізнішого утворення. Середньонаддніпр. говір має виразну пн. діал. основу. Слобожанський і степовий виникли як наслідок переселення і дозаселення людності протягом 16–18 ст. П.-с. н. остаточно сформувалося у 19–20 ст. Воно побутує на території з найчисельнішим порівняно з двома ін. наріччями укр. населенням, а його говори значно однорідніші, ніж говори пн. і пд.-зх. наріч.

П.-с. н. властивий шестифонемний наголош. *вокалізм*, який в осн. виявах *фонем* мало чим відрізняється від вокалізму укр. літ. мови. Однак у частині говірок П.-с. н. спостерігаються риси, характерні для говірок пн. наріччя, напр.: збереження [о], [е] в ненаголош. позиції на місці етимологічних [о], [е] (**гвоздкú, бéседа, пошóу́**). У П.-с. н. у ненаголош. позиції немає розрізнення фонем [е], [и] (**ни^{е}сý, ви^{е}дý, же^{и}вé, би^{е}рéза, си^{е}лó**). У ряді говірок фонему [о] у ненаголош. позиції заступає фонема [у] (**ту^{о}бí, пу^{о}жáр**). У системі консонантизму П.-с. н. у більшості говорів фонема [ф] заступається звичайно [х], [хв] (**тýхлі, хвáбрика, бухвéт**); обмежено вживаються африкати [д͡ж], [д͡з], [д͡з'], зам. них – [д], [ж], [з] (**хóд'у, бужý, звонóк, жерелó**); наявний альвеолярний (т. з. середній) [л̇], що найчастіше виступає у полтав. говірках (**го̇ло̇ва, булú, мо̇локо**); поширений м'який приголосний [р'] (**р'ама, гр'аниц'а, кобзар'**).

На морфол. рівні діал. ознаки спостерігаються гол. чин. у *дієвідмінюванні*. Форми інфінітива можуть мати паралельні суфікси -**ти** або **т'**; дієслова 1-ї ос. одн. – форми типу **вóз'у, кóс'у, сид'ý, крут'ý**; широко представлені усічені форми у дієсловах I дієвідміни: **зна, гукá, дýма, питá**; у дієсловах II дієвідміни у слобожан. і степ. говірках виникли форми типу **нóсе, рóбе, лáзе**. Серед синтакс. ознак П.-с. н. – багатозначність спол. **де**, що вживається зам. **куди, який, що**; обмежене вживання спол. **але**, частіше – спол. **так, та, а, но (ну)**.

У лексиці П.-с. н. є чимало русизмів, а також, особливо в степових говірках, тюркізмів, болгаризмів, запозичень з роман. мов. Лексичні ареали П.-с. н. нечіткі, розмиті.

Літ.: Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології укр. мови. К., 1966; Бевзенко С. П. Укр. діалектологія. К., 1980; АУМ, т. 3, 2001.

М. Г. Железняк.

ПІВНÍЧНЕ НАРÍЧЧЯ, поліське наріччя – одне з трьох *наріч* укр. діал. мови, поширене в пн. частині України. На півночі межує з перехідними укр.-білорус. *говірками* Берестейщини і Пінщини, що їх відділяє від пд.-зх. наріччя білорус. мови умовна лінія, яка проходить від лівобережжя р. Нарева до лівобережжя р. Горині. Пн. межа П. н. тягнеться від Горині на пд. сх. приблизно вздовж кордону України. На укр. лівобережжі Дніпра вона мало виразна: проходить на крайній пн. Черніг. обл. до Десни – прибл. вздовж кордону між Україною та Росією. Зх. межа П. н. тягнеться прибл. на 50 км від р. Зх. Буг, де поширені надбузько-поліські (підляські) говірки. Пд. межа визначається ізоглосними пасмами, які простягаються за умовною лінією: район Влодави (Польща) – Володимир-Волинський – на пн. від Луцька – Рівне – на пн. від Новограда-Волинського – Житомира – Києва – устя Десни – р. Остер – р. Сейм. Пн. говірки поширені в Курській, Бєлгородській та Воронез. областях Росії (карту говорів української мови див. на окр. арк., с. 808–809). П. н. поділяється на три говори: *східнополіський говір* (лівобережнополіський), *середньополіський говір* (правобережнополіський) і *західнополіський говір* (волинсько-поліський). Відрізняючись між собою, вони мають деякі спільні особливості, які протиставляють П. н. *південно-західному наріччю* і *південно-східному наріччю* та визначають його перех. характер від укр. мови до білоруської. Це різна рефлексація давніх **ę**, **ě** (**ѣ**), **о** та **е** в наголош. і ненаголош. позиціях, що виявляється у чергуванні **а/е: пйат' – петú, ход'áч'і – хóдеч'і, йáма – йемк'í**; у чергуванні **і/и**, що походять з **ѣ**, на волин. Поліссі: **д'ід – дидóк, ê, і̯е – е** в середньополіс. і східнополіс. говорах: **л'êс – л'есóк**; в якісно різних рефлексах давніх **о** та **е**, що розвинулися в чергування дифтонгів і монофтонгів закритої *артикуляції* наголош. закритого складу з **о** та **е** відкритого ненаголош. складу: **ту̯ôк, твêк, тви̯êк, твик, тêк, тик, ти^{і}к, ті^{и}к – тóку; п(й)і̯êч, п(й)êч, п(й)іч – пéч'і**. Збереження у сучасних пн. говорах слідів давніх довгих **о**, **е**, а також посталих внаслідок замінного подовження **о**, **е** під наголосом і відсутність будь-яких прослідків довгих у ненаголош. складах виявляється у послідовній нейтралізації не під наголосом опозицій **ě**, **е – е: сенá, сем'і, а (е), е – е: петáк, перó, ô** (з ō), **о** (з ō): **ройê, ротú**. Якісно розрізняється волинський (південний) і поліський (північний) наголош. *вокалізм*: **в'іл (ву̯ôл, ву̯êл, ву̯ил, вил, вôл, вêл, вол, вул); с'ім (с'êм, с'іêм); мен'і (м'ін'ê); б'íлий (бêли, бйêли, бйі̯êли)**. Це протиставлення поліс. і південного укр. мовного масиву найчіткіше виявляється на поліс. лівобережжі й правобережжі, а в західнополіс. говорі спостерігається сусідство пд. і пн. рис: **в'із і вуз, ву̯ôз**. На морфол. рівні визначальною рисою залишаються усічені прикметникові форми наз. в. одн. ч. р.: **пр'іч'íнни** 'гарний', **так'і, чет'вôрти, построй́ани** при нестягнених формах у ж. і с. р.: **дóбрайа, такéйе**, а також у наз. в. мн.: **пр'іч'íннийе, так'íйе, построй́анийе**. Подекуди залишилися давні форми іменників ч. р. II відміни в дав. в. мн.: **дай б'ікôм с'êна**; в місц. в. мн.: **ў корчôх совйак'і ростýт**. На лекс.-семант. рівні кожний говір виділяється своїми специф. рисами. Напр., значення 'трясовина, драговина' на волин. Поліссі передається словами **морóч'н'а, стýбла, чáква, тлан'**, у середньополіс. говорі **з'д'в'іж, ств'íга, драгá**, на лівобережжі відповідно **тóпкайе балóта**.

Літ.: Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963; Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології укр. мови. К., 1966; Лисенко П. С. Словник поліс. говорів. К., 1974; Корзонюк М. М. Мат-ли до словника західноволин. говірок. В кн.: Укр. діалектна лексика. К., 1977; Никончук М. В. Мат-ли до лекс. атласу укр. мови. (Правобережне Полісся). К., 1979; Бевзенко С. П. Укр. діалектологія. К., 1980; АУМ, т. 1–2. К., 1984–88; Назарова Т. В. Лінгв. атлас ниж. Прип'яті. К., 1985; Никончук М. В. Лекс. атлас правобереж. Полісся. К.–Житомир, 1994.

М. В. Никончук.

ПІВНІЧНОКАРПÁТСЬКИЙ ГÓВІР – див. *Бойківський говір*.

ПІВТОРÁК Григорій Петрович (14.VI 1935, с. Коритище, тепер Недригайлівського р-ну Сум. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1990, професор з 1992, чл.-кор. НАН України з 1997. Закін. 1959 Полтав. пед. ін-т.

З 1964 працює в Ін-ті мовознавства НАН України (молодший, з 1978 – старший, з 1991 – провідний наук. співробітник, з 1998 – зав. відділу загальнославіст. проблематики і східнослов'ян. мов). Праці з проблем етногенезу слов'ян, виникнення писемності у сх. слов'ян, історії і діалектології східнослов'ян. мов, білорусистики, укр.-білорус. мовних зв'язків, культури мови: монографії «Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах» (1974), «Формування і діалектна диференціація давньоруської мови» (1988), «Українці: звідки ми і наша мова» (1993), «Білоруська мова. Підручник» (1997), «Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі спільної колиски» (2001, 2004). Співавтор і член редколегії «Етимологічного словника української мови» (т. 1–4, 1982–2003) та ін. Працює також у галузі літературознавства і худож. перекладу. Член редколегії і один з авторів енциклопедії «Українська мова» (2001, 2004). Лауреат премії НАН України ім. І. Я. Франка (1995). *В. Г. Скляренко.*

Г. П. **Півторак.**

ПІВУСТА́В – різновид *письма* давніх кирилич. рукописів, що виник на основі устав. письма (див. *Устав*) як його спрощений варіант для задоволення зрослої потреби в книгах у зв'язку з розвитком культур. життя суспільства та інтенсифікацією сусп. відносин. П., розвиваючись у напрямі спрощення написання літер, забезпечив більшу зручність і швидкість письма, відмовившись від строгої геометричності, вишуканої правильності уставу. У сх. слов'ян П. з'являється у 14 ст. на основі уставу 14 ст. і, зберігаючи його осн. риси, надає йому простого, невибагливого вигляду. Вживався П. спочатку в ділових документах, потім поширився на л-ру всіх *стилів* (Лаврентіївський літопис 1397, Четьї-Мінеї 1489). Від давнішого уставу П. відрізняється меншими стрункістю письма та каліграфічністю, послабленням уваги до виписування окр. деталей літер, зменшенням їхнього розміру, більшою розкутістю руху пера. У П. втрачається обов'язковий характер устав. письма: прямі лінії допускають кривизну, заокруглені не є правильними дугами; написання літер, які втрачають кол. пропорційність, допускає значну варіантність; проміжки між ними стають неоднаковими; кількість скорочень і надрядкових знаків значно зростає. За характером письма розрізняють П. старший і молодший, що розвинувся під впливом т. з. *другого південнослов'янського впливу.* Упродовж 15–17 ст. П. використовувався поряд із *скорописом.* Рукописний П. послужив за основу при створенні слов'янського друкарського шрифту.

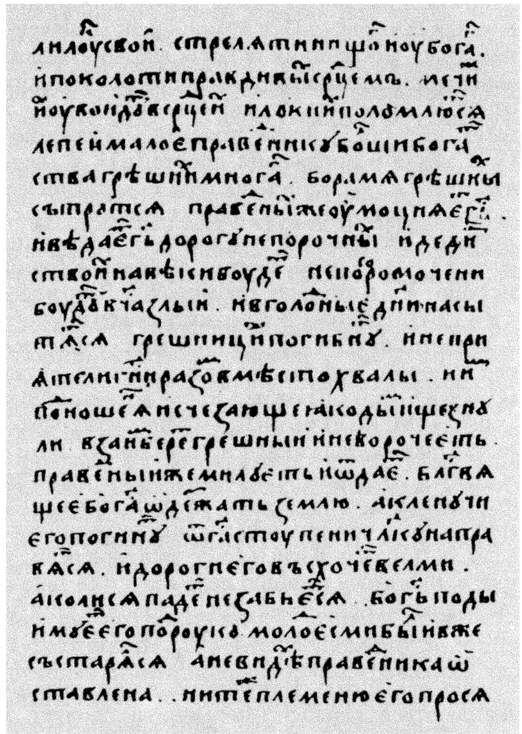

Західноруський псалтир 14 ст., написаний **півуставом.** Сторінка.

Літ. див. до ст. *Кирилиця.* *В. Б. Задорожний.*

ПІДКАРПА́ТСЬКИЙ ГО́ВІР – див. *Закарпатський говір.*

ПІ́ДМЕТ – гол. член *двоскладного речення,* який указує на носія ознаки (дії, процесу, стану тощо) і перебуває у предикат. зв'язку з ін. гол. членом – *присудком.* Термін уперше вжив М. Осадца у «Граматиці руского язика» (1862). П. має такі диференц. формальні й значеннєві ознаки: а) входить у структурну схему простого двосклад. речення як його гол. член; б) позначає носія вираженої присудком предикат. ознаки; в) перебуває у предикат. (двобічному) зв'язку з присудком; г) поєднується з присудком способом (формою) предикат. зв'язку – *координацією;* ґ) у типових виявах виражається спеціаліз. відмінковою формою – *називним відмінком* ім.; д) займає типову позицію перед присудком; е) у типових випадках співвідноситься з темою при *актуальному членуванні речення.*

У позиції П. як носія предикат. ознаки функціонують компоненти з різним значенням, зокрема зі значеннями: а) діяча: «Ходить мати в городі» (Л. Костенко); б) носія стану: «Діти спали на руках у матерів» (З. Тулуб); в) носія якісної ознаки: «Мабуть, ще людство дуже молоде» (Л. Костенко); г) об'єкта дії: «Людина знівельована юрбою» (Л. Костенко); ґ) зна-

ряддя дії: «Перо моє пісні мережить» (П. Тичина); д) процесу: «Працювати для такого народу, як наш, – це і радість, і честь» (О. Гончар). З-поміж цих значеннєвих різновидів типовим для *семантики* П. є компоненти зі значенням діяча, носія стану та носія якісної ознаки. Одну з найвиразніших диференц. формальних ознак П. становить спосіб його вираження. З цього погляду П. буває простий і складений. Осн. засобом вираження простого П. є *іменник* у наз. в.: «А чогось так сичі Розридалися в лузі» (П. Тичина). У ролі ім. вживаються *прикметники*, *дієприкметники*, *числівники*, *частки*, *вигуки* і навіть особ. форми *дієслова*: «Новий метушиться в темряві трюму» (Ю. Яновський); «Визволені не можуть забути своїх визволителів» (О. Гончар); «А двоє стояли перед собором, розглядали при місяці споруду» (О. Гончар); «І кожне „ні" – вогненне чує „так"...» (М. Рильський); «Гучне „ура" підхопило Орлюка, підживило його сили» (О. Довженко); «І кожне оте його „люби!", кожне оте „цілуй!", вилітаючи з гарячих солов'їних грудей його, обгортало пахощами бузку й конвалії...» (Остап Вишня). У типову для ім. у наз. в. підметову позицію переміщується також *інфінітив*: «Після зими, після холодів білити хати – найкраще свято у селі» (Є. Гуцало). Складений П. є цілісною сполукою з двох або більше елементів. Найчастіше в цій позиції трапляються кількісно-іменникові сполуки і сполуки іменника (займ. іменника) у наз. в. з іменником (займ. іменником) в ор. в. з прийменником з: «Говорили-балакали **дві верби** за селом» (Б. Олійник); «Розмовляли **ми з тобою** Сердечно й просто» (М. Рильський). Особливий різновид складеного П. становлять сполуки, жоден елемент яких не є формою наз. в., – сполуки кількісного числ. у знах. чи род. в. із прийм. **по, понад, близько, до** та ім. в род. або знах. в.: «Тут буває **по дві-три посівні кампанії** на рік без єдиної збиральної» (О. Довженко); «На перший погляд йому, може, **літ до двадцяти** добиралося» (Панас Мирний). У позиції П. функціонують також речення, що є, напр., назвою твору чи взятого з нього висловлення: «„**І вражою злою кров'ю волю окропіте**" – з дитинства знайомі слова..!» (О. Гончар).

У спонукальних реченнях П. виражається *кличним відмінком*. У такого відмінка наявні ті самі форм.-синтакс. ознаки (предикат. зв'язок із присудком, наявність типових для предикат. зв'язку елементів форми координації), що й у наз. в. як найтиповішого засобу вираження П., пор.: «**Чоловіче мій**, запрягай коня!» (Л. Костенко) і «**Мати** ридає над морем на кручі» (Т. Осьмачка).

Питання про ієрархію гол. членів речення – П. і присудка – вчені розв'язують по-різному. Відповідно до форм. логіки синтакс. вершиною речення вважають П., оскільки він означає незалежну сутність (предмет). За функц. критерієм ядром речення визнають тільки присудок, який керує усіма валентно пов'язаними з ним іменниковими *членами речення*, у т. ч. П. Логічніше розглядати П. і присудок як взаємозалежні, рівноправні з форм.-синтакс. боку гол. члени. Деякі укр. мовознавці П. кваліфікують як гол. член форм.-синтакс. різновиду на противагу *синтаксемам* як семант.-синтакс. компонентам.

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. Ленинград, 1978; Никитина С. Е. Семантика термина «подлежащее» в отечеств. и европ. словарях лингв. терминов (К вопросу о тезаурусном способе описания терминологии). ИАН СЛЯ, 1979, т. 38, № 4; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Укр. грамматика. К., 1986; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови: Синтаксис. К., 1993; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови: Синтаксис. Д., 2001. *І. Р. Вихованець.*

ПІДНАРІ́ЧЧЯ – одиниця тер. диференціації діал. мови, проміжна між *говіркою* (групою говірок) і *наріччям*. Поняття П. відбиває пошуки діалектологів кін. 19 ст. у визначенні ієрархії одиниць діал. членування. К. Михальчук запропонував багатоступінчатий діал. поділ: наріччя – піднаріччя – різноріччя – говір, який у сучас. термінах може бути співвіднесений з поняттями: наріччя – говір – (група говірок) – говірка; з часом зміст цих понять і термінів змінився.

Літ.: Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины. В кн.: Труды этногр.-стат. экспедиции в Западнорус. край, т. 7, в. 1. СПб., 1872. *П. Ю. Гриценко.*

ПІДНЯТТЯ́ – рух язика по вертикалі при *артикуляції*, що надає *голосним звукам* (**[у]**, **[о]**, **[и]**, **[і]**, **[е]**, **[а]**) специф. *тембру*. В укр. мові розрізняють чотири види П. язика – високе, високо-середнє, середнє та низьке. При макс. П. спинки язика до м'якого піднебіння утворюється **[у]**, до твердого піднебіння – **[і]**; при високо-середньому **[и]**; при середньому П. – **[о]**, **[е]**; при низькому – **[а]**. *Л. І. Прокопова.*

ПІДРУ́ЧНИКИ УКРАЇ́НСЬКОЇ МО́ВИ. Перші вітчизняні навч. книги з мови (переважно на матеріалах церковнослов'ян. мови) відомі ще з часів Київ. Русі. Вони містили здебільшого теор. відомості з граматики (див. *Граматики української мови, Буквар*), а також теорії красномовства (див. *Риторика*). Для навчання грамоти використовували також богослужб. книги. Підручники живої укр. мови почали створюватися з 19 ст. За часів Рос. імперії в Україні не було шкіл з укр. мовою навчання. Попри це мали місце непоодинокі спроби створити популярні граматики (підручники) укр. мови для населення – дітей і дорослих. З 1918 виходять навч. книжки для 1–4 класів «Вчімось писати» О. Синявського. Осн. метод навчання мол. школярів рідної мови полягав у спостереженні за мовними і мовленнєвими явищами. Кожне орфогр. правило чи грамат. поняття засвоювалося через систему вправ розвивального характеру. Ці книжки функціонували в школах до поч. 30-х рр. Згодом С. Чавдаров у співавт. з П. Волинським створили підручник для 1–2 класів «Українська мова», за яким навчання будувалося за лінійно-описовим принципом. У підручнику продовжував діяти форм.-грамат. підхід до вивчення мови. Напр., один з центральних і практично важливих для розвитку

дит. мовлення розділ «Слово» подавався виключно з грамат. позицій: слова мол. школярі сприймали як іменники, прикметники, дієслова. Формалізм було подолано в підручниках «Українська мова» С. Чавдарова для 1–4 класів (1934–38), що діяли упродовж 40 років. Наступне вдосконалення підручників відбулося на поч. 70-х рр., у процесі переходу з 4-річного поч. навчання на 3-річне. До створення нових П. у. м. було залучено викладачів ф-тів педагогіки і методики поч. навчання пед. вузів, кращих учителів-практиків. У світ вийшли підручники таких авторів, як К. Хрущ, Т. Коломієць, Є. Острицька (1 клас), Ф. Середа, М. Стефанцев (2 клас), В. Городівський, А. Бурдейна (3 клас). У шкільних програмах того часу було проголошено важливий принцип практичної, мовленнєвої спрямованості поч. курсу рідної мови. Відповідно до цього зроблено спробу вдосконалити підручники як за структурою, так і за змістом. Зокрема, для підвищення практ. зорієнтованості поч. мовного курсу в кожному з підручників для 1–3 класів на початок винесено розділ «Речення», що дало змогу розглядати мовні одиниці нижчих рівнів у структурі найелементарнішого вираження думки. У нових підручниках подано більше вправ, побудованих на зв'язних текстах.

Удосконалення П. у. м. для поч. класів ґрунтуються на лінгв. теорії тексту та на теорії мовленнєвої діяльності. Структура нових підручників для 2–4 класів відповідає дидакт. принципові «від загального до часткового» і складається з розділів: «Мова і мовлення», «Текст», «Речення», «Слово» (до якого належать підрозділи «Значення слова», «Будова слова», «Частини мови»), «Звуки і букви». Таке структурування навч. матеріалу дає змогу вивчати всі мовні і мовленнєві одиниці на основі зв'язних висловлювань (тексту) з опорою на одержані відомості з лінгвістики тексту та на усне й писемне мовлення. *М. С. Вашуленко.*

Протягом 1907–17 створено ряд граматик укр. мови. Серед них – «Українська граматика для учнів вищих класів гімназій і семінарій Придніпров'я» А. Кримського (т. 1–2, 1907–08, рос. мовою), що була, по суті, наук. курсом, відповідала вимогам тогочас. мовознавства, відзначалася, передусім у фонет. частині, істор. висвітленням мовних фактів. 1907 у Києві виходить «Українська граматика» Є. Тимченка (2-е вид. – 1917), що, крім трьох осн. традиц. розділів (фонетика, морфологія, синтаксис), містила й відомості з правопису. Ілюстрації до грамат. положень наводились у вигляді окр. слів, без контексту. «Коротка граматика української мови» П. Залозного (ч. 1–2, 1906–13) містила систематичний виклад грамат. матеріалу з великою кількістю ілюстративного, без вправ. Книга готувалася, як сказано в передмові до ч. 2, «для тих земляків, котрі бажали б ознайомитись в загальних рисах з рідною мовою з граматичного боку». Згодом (1918) автор включив матеріал для мовного розбору з творів укр. худож. л-ри. В 1907 виходить «Коротка граматика для школи» Г. Шерстюка (ч. 1; перевид. 1917), 1909 – його ж «Українська граматика для школи» (1912; перевид. 1933), що адресувалися учителям і учням. Вони містили достатню кількість практ. завдань і вправ, спрямованих на засвоєння теор. матеріалу та вироблення навичок правопису. Окр. місце посідає «Граматика українського язика» І. Нечуя-Левицького (ч. 1 – Етимологія; ч. 2 – Синтаксис; 1914). Грамат. відомості викладено тут у певній системі й досить докладно. В кінці книги автор зауважив, що впровадження укр. мови в школі – «це діло, може, будущого часу», тому його граматика поки що призначалася зацікавленим «читальникам», хоч, правда, подані в ній численні й різноманітні приклади й тексти з фольклору та худож. л-ри робили її придатною і для шкільного навчання. Одним з перших підручників, за яким навчали укр. мови після 1917, була «Початкова граматика української мови» О. Курило (ч. 1–2, 1917–18). Підручник витримав багато видань, ним користувалися до 1924 в школі, а також на курсах підготовки вчителів-словесників. У підручнику помітний вплив форм. граматики, що позначилося на формулюванні грамат. визначень і правил (присудок – це «дієслово в реченні»). Матеріал подавався індукт. способом, розрахованим на самост. роботу учнів. Вивчення будь-якої теми починалося з аналізу прикладів (спостереження над мовою), виконання усних і письм. вправ, що мали підводити до усвідомлення грамат. явища, після цього наводилися відповідні визначення, правила. Уживана автором грамат. термінологія для сучас. читача багато в чому незвична, оскільки відображає пройдений мовознавством етап.

У 20-х рр. шкільні П. у. м. створювалися відповідно до комплексно-проект. системи, що вимагала замість навч. предметів («пережитку старої школи») вивчати «шматки життя», або «життєві вузли», названі комплексами. За цих умов відпала потреба в підручниках, які б містили системат. виклад матеріалу. З'явилися робочі книжки та різного роду «розсипні підручники». В результаті учням подавали уривчасті, несистематизовані відомості з мови, що спричинювало низьку грамотність. Перша спроба створити, всупереч комплексам, П. у. м., побудований на засадах системат. викладу теор. матеріалу, належить О. Синявському («Українська мова для шкіл соцвиховання», ч. 1, 3-й рік навчання. Х., 1923). Від традиц. граматик цей підручник відрізнявся як самим матеріалом, так і способом його викладу. Відомості з граматики й правопису подавалися тут на основі тексту. Було багато завдань з розвитку зв'язного (усного і писемного) мовлення. Осн. спосіб вивчення матеріалу – спостереження над мо-

Підручники української мови.

вою. У 1927 О. Білецький, Л. Булаховський, О. Парадизький та М. Сулима видали підручник «Українська мова» для старшого концентру трудових шкіл. Кожен з випусків цього підручника (5-й, 6-й і 7-й роки навчання), крім «Граматики», містив розділи «Формальний аналіз літератури» та «Розвиток усної і писемної мови». Матеріал з граматики розподілявся між класами концентрично. Завдяки повторюваності вивчення щоразу на ширшій основі розділів і тем передбачалося краще їх засвоєння. Підручник висвітлював окр. питання мовознавства, а також містив істор. довідки. Наступною (для 5-го року навчання) була «Граматика української мови» (ч. 1, Морфологія, 1933), яку склали А. Шевчук, І. Бойків та О. Радченко. Тут подано відомості з теорії мови, які займають майже дві третини тексту, а також вправи, розраховані переважно на засвоєння грамат. понять. Заслуга створення першого стабільного П. у. м. належить А. Загродському: 1938 виходить друком його «Граматика української мови» (ч. 1, Фонетика і морфологія). Тоді ж побачила світ і «Граматика української мови» (Синтаксис) В. Ващенка. 1946 А. Загродський видає «Граматику української мови» (ч. 2, Синтаксис). Його підручниками користувалися у школах до 1956 (ч. 1) і 1959 (ч. 2). Характерним для підручників А. Загродського і В. Ващенка є система. виклад програм. матеріалу, наявність системи вправ з граматики й правопису. Наприкінці 30-х рр. виходить кількома виданнями підручник Б. Кулика та Й. Кудрицького з синтаксису укр. мови для 6–7 класів шкіл з рос. мовою навчання. У ньому, якщо не брати до уваги наведення (у дужках) грамат. термінів рос. мовою, зовсім не враховується специфіка навчання рос. мови. Дуже збідненою є практ. частина, відсутні вправи-переклади. Заг. недоліки П. у. м., якими користувалися в школах у 30-і – 1-й пол. 50-х рр. – надмірна теоретизація навч. матеріалу, одноманітність його викладу, слабкий метод. апарат, відсутність наступності між поч. і серед. класами та осн. частинами курсу (морфологія, синтаксис).

Перегляд у кін. 50-х – на поч. 60-х рр. змісту шкільного навчання укр. мови спрямований на забезпечення оволодіння учнями системою мови, на розвиток їхнього усного і писемного мовлення. Це сприяло активізації роботи філологів, методистів та вчителів над створенням підручників саме з мови, а не лише з граматики. Виходять нові П. у. м. для шкіл з укр. мовою навчання: 1955 – «Українська мова» (ч. 1, Фонетика і морфологія; 5–7 класи) Б. Кулика і А. Кулик; 1960 – «Українська мова» (ч. 2, «Синтаксис»; 7–8 класи) А. Медушевського і М. Тищенка. Після доопрацювання підручники видано за таким авторством: О. Блик, Б. Кулик (ч. 1, 1971); П. Дудик, А. Медушевський (ч. 2, 1972). У зв'язку з продовженням на один рік (знизу) серед. ланки (4–8 класи) загальноосв. школи видано П. у. м. для 4 класу М. Доленка, І. Дацюка та ін. (1973). Особливістю усіх цих підручників є подолання надмірно спрощеного пояснення мовних фактів і явищ, яке суперечило наук. мовознавству, впорядкування лінгв. термінології. Провідним для підручників залишилося дедукт. пояснення матеріалу.

Життя вимагало створення нових П. у. м. для шкіл з рос. мовою навчання. Такі підручники були підготовлені автор. колективами НДІ педагогіки УРСР. У 1960 виходить 1-а частина підручника «Українська мова» (С. Канюка, С. Кестель та ін.), у 1961 – його 2-а частина (О. Біляєв, С. Кестель та ін.). З часом і ці підручники перестали задовольняти зрослі вимоги. За результатами відкритого конкурсу на кращий П. у. м. для шкіл з рос. мовою навчання були відібрані й видані спочатку як пробні (1969–70), а потім – стабільні (1971) підручники О. Біляєва, К. Плиско та ін. для 4 і 5–6 класів. Виходить також підручник «Українська мова» для 7–8 класів М. Черемисова, В. Горяного та ін. (1973).

Розвиток теорії і практики навчання мови в школі вимагав принципово нових підручників – цікавих змістом, побудовою та характером практ. завдань і вправ. Спробу скласти такі підручники зроблено науковцями НДІ педагогіки УРСР разом з учителями-практиками та викладачами пед. вузів. Протягом 1984–88 виходять як пробні підручники «Українська мова» для 4–8 класів (кожен клас окремо) шкіл з укр. (Г. Передрій, Л. Скуратівський та ін.) і рос. (О. Біляєв, М. Пентилюк та ін.) мовами навчання. З метою інтенсифікації занять, посилення їх практ. спрямованості програм. матеріал структурується укрупненими, логічно завершеними частинами (у середньому по 3–5 параграфів на урок) з виділенням ключових понять. При цьому застосовано як горизонтальне (суміжне), так і вертикальне (наскрізне) структурування, що охоплює ряд однорід. питань курсу. Визначено осн. питання, на яких слід зосередити увагу учнів, та часткові випадки і винятки, що повинні вивчатися. Характерним є порівняно вищий наук. рівень викладу, висвітлення ряду питань, які раніше в шкільних підручниках мови, по суті, не розглядалися (текст, стилі й типи мовлення та ін.). Залежно від характеру матеріалу та мови навчання (укр. чи рос. школа) виклад одних укрупнених частин будується індуктивно, інших – дедуктивно, третіх – поєднанням індукції з дедукцією. Подекуди застосовано алгоритми. Істотна особливість підручників – широке використання узагальнюючих таблиць і схем, що містять гол. теор. відомості укрупнених частин. У сучас. П. у. м. удосконалено зміст та метод. апарат, замінено кон'юнктурні тексти мовним матеріалом, пов'язаним з вираженням загальнолюд. духовних цінностей, посилено нац. аспект.

Підручники під назвами «Рідна мова» для шкіл з укр. мовою навчання та «Українська мова» для рос. шкіл виходять масовим тиражем і в кольорі. В ост. роки видано як альтернативні підручники І. Ющука «Рідна мова» (5 клас, 1991, 1995; 6 клас, 1992, 1995; 7 клас, 1996), а також «Українська мова» (для 8–9 класів шкіл з рос. мовою навчання, 1994–95). Виділення 1988 у ст. класах годин на укр. мову викликало потребу в спец. підручникові. 1996 вийшов з друку підручник «Українська мова» (для 10–11 класів шкіл з укр. і рос. мовами навчання) О. Біляєва, Л. Симоненкової та ін.

Літ.: Булаховський Л. А., Жилко Ф. Т. Підручник укр. мови для серед. школи. УМШ, 1952, № 2; Кулик Б. М. Яким повинен бути підручник з укр. мови для 5–7 класів серед. школи. УМШ, 1954, №1; Ващенко В. С. Перші підручники укр. мови. УМШ, 1961, № 5; Перепада А. І. Школі – повноцінний підручник з мови. УМШ, 1963, № 1; Симоненкова Л. М. Підручники з укр. мови в рад. школі. УМЛШ, 1967, № 5; Сидоренко В. С. Організація роботи з підручником на уроці. УМЛШ, 1969, № 1; Обговорення підручників. УМЛШ, 1974, № 7; Гончаренко Н. М. Самост. робота з підручником як метод навчання. УМЛШ, 1984, № 3. *О. М. Біляєв.*

Підручники з укр. мови для вищих навч. закладів з'явилися значно пізніше, ніж шкільні. Першим таким підручником вважають «Підвищений курс української мови» за ред. Л. Булаховського (1931). До нього увійшло 9 лекцій, прочитаних різними викладачами на Центр. заочних курсах українознавства в м. Харкові. 1948 видано підручник «Курс сучасної української літературної мови» Б. Кулика для нефілол. ф-тів ун-тів та неспец. ф-тів пед. і вчит. ін-тів. Гриф підручника для ф-тів мови і л-ри пед. ін-тів мав «Курс сучасної української літературної мови» М. Жовтобрюха і Б. Кулика (ч. 1, 1959). Його перевидавали у 1961, 1965 та 1972 роках. Друга частина цього курсу – «Синтаксис» побачила світ 1961, автором її був Б. Кулик. Понад 20 років студенти користувалися ними як осн. підручниками з сучас. укр. мови, бо всі ін. курси друкувалися з грифом навч. посібників. Нові підручники з сучас. укр. мови з'явилися на поч. 90-х рр.: «Сучасна українська літературна мова» за ред. А. Грищенка (1993, 1997), «Сучасна українська літературна мова» за ред. М. Плющ (1994, 2000), «Граматика української мови. Морфологія» О. Безпояско, К. Городенської, В. Русанівського (1993), «Граматика української мови. Синтаксис» І. Вихованця (1993). Вони відзначаються вищим теор. рівнем, бо враховують здобутки укр. мовознавства більше ніж за 50 років його розвитку.

Видавалися також підручники з різних навч. мовозн. дисциплін. «Історія української літературної мови» П. Плюща (1971) – це перший підручник з одноим. навч. предмета. Такий статус має й «Історична граматика української мови» О. Безпалька, М. Бойчука, М. Жовтобрюха, С. Самійленка (1957, 1962). «Практична стилістика сучас. укр. мови» А. Коваль кілька разів була видана як навч. посібник (1960, 1967, 1978), а 1987 – як навч. підручник із стилістики. Нові підручники з цих та ін. мовозн. дисциплін стали з'являтися в кін. 80-х – на поч. 90-х рр. Це – «Стилістика сучасної української мови» О. Пономарева (1992, 1993), «Загальне мовознавство» С. Семчинського (1988, 1996), «Історія української літературної мови» В. Русанівського (2001). *К. Г. Городенська.*

ПІДРЯ́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ – частина *складнопідрядного речення*, яка залежить від *головного речення*. Термін використовували у 2-й пол. 19 ст. М. Осадца, П. Дячан, О. Партицький, О. Огоновський та ін. Поряд з цим терміном використовувався термін «побічне речення». У наук. л-рі термін остаточно закріпився у 30-і рр. 20 ст. Реалізуючи підряд. зв'язок, що зумовлений гол. частиною складнопідряд. речення, П. р. займає детермінантну або прислівну позицію.

Найтиповіші особливості скдаднопідряд. речення відбиває детермінант. підрядний зв'язок, коли П. р. підпорядковується гол. реченню у цілому. Залежність П. р. від головного виражають підрядні семант. сполучники, а також сполучні слова, що, на противагу сполучникам, поєднують функцію підряд. зв'язку з функцією члена речення у межах П. р. Сполучники і сполучні слова органічно входять до структури П. р., впливаючи на розташування компонентів складнопідряд. конструкції і нерідко вимагаючи відповід. форми присудка (або гол. члена односклад. речень) у гол. реченні. Залежно від знач. сполучників П. р. поділяють на ряд функц. різновидів: 1) часові (сполучники **коли, як, після того як, перед тим як** та інші): «**Коли копають картоплю**, клич угорі журавлиний Рідною мовою кличе у невідомі краї» (М. Рильський); 2) причинові (сполучники **бо, тому що** та ін.): «Не любить слово стимулів плечистих, **бо п'є натхнення тільки з рік пречистих**» (Л. Костенко); 3) цільові (сполучники **аби, щоб, для того щоб**): «Лиш напором волі стримувала себе, **аби не впасти на груди опришкові й не зашепотіти: «Цілуй... цілуй...»** (Г. Хоткевич); 4) умовні (сполучники **якщо, якби** та ін.): «**Якщо не можеш бути вічно юним**, То змолоду не будь старим бодай!» (Д. Павличко); 5) допустові (сполучники **хоч, дарма що**): «Поезія співає в серці, **хоч її й не витягнеш на папір**» (Олесь Досвітній); 6) наслідкові (сполучник **так що**): «От Івашко підповз під самий будяк, **так що й голови вже не видко**» (В. Винниченко); 7) порівняльні (сполучники **як, мов, немов, наче, неначе** та ін.): «Мене думки обсіли, **наче оси Доспілу грушу в літо стоголосе**» (Д. Павличко) і под.

З-поміж прислівних П. р. виділяють: 1) придієслівно-з'ясувальні, синтакс. позиція яких зумовлена семант.-синтакс. валентністю дієслів мовлення, думки, сприймання і под. Найчастіше в таких конструкціях використовують асемант. сполучник **що**: «Я часом думаю, **що музика походить ще з позивних із космосу крізь хаос**» (Л. Костенко); 2) прикомпаративнооб'єктні, де опор. словом виступає форма вищого ступеня порівняння прикметників або прислівників. У цих складнопідряд. конструк-

ціях П. р. поєднується з головним за допомогою сполучника **ніж (аніж)**: «І важче в спогадах пройти життя, **Ніж просто бути молодим і жити**» (Д. Павличко); 3) приіменниково-означальні, що здебільшого поєднуються з опорним ім. за допомогою відносних займенників типу **який**, **котрий**, **що**: «Я втомлена, як квіти восени, **котрі вже часом хочуть залишитись лише в далекій пам'яті дощів...**» (Л. Костенко); 4) залежні від співвіднос. слова гол. частини П. р., які розкривають абстр. зміст цього слова: «А може, правда, біль і дивина життя в тім, **що належати нікому світ не може?**» (Д. Павличко). У складнопідряд. реченнях із прислівними П. р. виявляється різна сила підряд. зв'язку. Придієслівно-з'ясувальні й прикомпаративно-об'єктні П. р. відрізняються від приіменниково-означальних сильним підряд. зв'язком. Наявність П. р. у них спричинена лекс. природою опор. слів, які для розкриття свого змісту вимагають П. р. або ін. залежного компонента.

До специф. П. р. відносять частини складного речення, які виконують роль підмета щодо присудка ін. частини, напр.: «**Хто не воює проти лжі і терпить підлості чужі**, Заходить, наче осквернитель, В святиню власної душі» (Д. Павличко); «Мене дивує, **що в дитинстві мене нічого не дивувало**» (Л. Костенко). З функц. погляду такі частини не є П. р., оскільки вони перебувають у взаємозалежності з присудком ін. частини складного речення, а отже, заступають позицію підмета. Тому складні речення, в яких одна з частин сполучається з присудком ін. частини формою координації, є не складнопідряд. і не складносурядними, а склад. реченнями із взаємозалеж. частинами. Це т. з. фразова номінація, що полягає у вираженні суб'єкта зворотом у формі речення.

У складнопідряд. реченні П. р. може виступати у постпозиції, інтерпозиції та препозиції щодо гол. частини. Його синтакс. позиція залежить від характеру підряд. зв'язку. Якщо П. р. поєднується з гол. реченням детермінант. підряд. зв'язком, то типовим є вільне їх взаєморозташування, напр.: «Як тій дитині зватися Богданком, **коли епоха зветься НТР?!**» (Л. Костенко); «І сльози одна за одною швидко, поспішно, **як краплі дощу по шибках**, котились по щоках і стікали в скривавлений рот, на груди, на простягнені руки» (В. Винниченко); «**Якщо вже вони уявляють його таким розбійником дніпровським**, то хай таким і буде...» (О. Гончар). Коли ж П. р. залежить від опор. слів у гол. частині, то воно звичайно стоїть у постпозиції або інтерпозиції стосовно гол. частини: «Благословенна дівчини рука, **Що вишиває милому сорочку**» (М. Рильський); «Те, **що принижує**, – пронизує» (Л. Костенко). За внутр. будовою П. р. найчастіше буває двосклад. конструкцією.

І. Р. Вихованець.

ПІДРЯ́ДНИЙ ЗВ'ЯЗО́К – див. *Підрядність.*

ПІДРЯ́ДНІСТЬ, підрядний зв'язок – *синтаксичний зв'язок*, який вказує на грамат. підпорядкування одного компонента іншому в *реченні* чи *словосполученні.* Уперше розглянув П. («подрядне отношенє») М. Осадца у «Граматиці руского языка» (1862). Лише 1926 у проекті «Українського правопису» чітко виділено терміни «підрядність», «підрядний зв'язок». П. – це зв'язок синтаксично нерівноправних компонентів, один з яких є граматично незалежним (опорним), а інший граматично залежний. Цей зв'язок реалізується у простому реченні й складному реченні, а також у словосполученні.

П. має свої диференц. ознаки, до яких належать: 1) прислівний/детермінантний характер зв'язку; 2) передбачуваність/непередбачуваність зв'язку; 3) обов'язковість/необов'язковість зв'язку; 4) сила зв'язку; 5) способи (форми) зв'язку; 6) засоби вираження зв'язку. П. властивий певний ізоморфізм (паралелізм) у її реалізації в різних синтакс. одиницях, а також певна відмінність засобів вираження.

Відповідно до природи опор. компонента П. поділяють на: прислівну і детермінантну (приреченнєву). Перша виражає підпорядкування залежного компонента опор. слову, а друга – залежного компонента грамат. центрові (підметово-присудковому у двосклад. реченні) простого речення з його прислівними зв'язками чи гол. частині в цілому у складнопідряд. реченні. Прислівна П. поширюється на речення і словосполучення, детермінантна П. характерна тільки для речення. Прислівна П. охоплює усі синтакс. одиниці-конструкції: просте речення, словосполучення і складне речення. Оскільки словосполучення є складником речення як осн. синтакс. одиниці, то і притаманні словосполученню прислівна П. та способи її вираження відображаються у структурі речення. Прислівна П. більш характерна для простого речення і словосполучення, напр.: «Щебетала дзвінко пташка Про південний теплий край» (Г. Чупринка); «А пісня ґрати розбивала вщент» (Л. Костенко); чудовий спів; старанно вчилися; хатина над озе́ром. Прислівну П. у простому реченні зумовлюють: а) семант.-синтакс. *валентність* опор. дієслова чи його еквівалентів, напр.: «Як нам помістити у корито Наші сподівання молоді?» (В. Симоненко); «Хтось на людей нацьковує юрму» (Л. Костенко); б) грамат. форма опор. іменника щодо залеж. прикметника, напр.: «Він схилився над материнськими долонями і відчув дух спопелілого вогню» (Б. Харчук); в) переважна контактна препозиція чи постпозиція не зумовленого семант.-синтакс. валентністю або грамат. формою опорного слова і поєднаного з ним лише змістом залежного слова, напр.: «Сіріють німо стіни» (В. Симоненко); «Я пригадав собі один стіжок у горах» (Д. Павличко). У склад. реченні прислівна П. повторює схему прислівних поєднань у простому реченні. Саме за їх

моделлю утворюються складнопідрядні придієсл. з'ясувальні, прикомпаративні об'єктні й приіменникові означальні речення, напр.: «Спинюся і довго буду слухать, як бродить серпень по землі моїй» (Л. Костенко); «Небо над собором сьогодні було наче блакитніше, ніж завжди, сповнене було якоїсь майже нестерпної ніжності» (О. Гончар); «То не любов, яка не вміє бажати іншому добра» (Р. Третьяков). Детермінантна П. виявляє найтиповіші свої риси у складнопідряд. реченнях, де підрядна обставинна частина залежить від гол. частини в цілому, напр.: «Так під сонцем на погребні, коло яблуні, він і помер, коли прийшов його час» (О. Довженко); «Бандурист підтримував Морозиху, щоб не впала» (Б. Харчук). Детермінантна П. між другоряд. обставинним членом речення і грамат. ядром (у двосклад. реченні – підметово-присудковою основою) простого речення формується за зразком складнопідряд. речення з підряд. обставинною частиною, пор.: «А потім вечором цілою долиною розлягаються жаб'ячі скреготи» (У. Самчук) < А потім, коли наставав вечір, цілою долиною розлягаються жаб'ячі скреготи; «З кохання плакав я, ридав» (П. Тичина) < Плакав я, ридав, бо кохав. Передбачуваність/непередбачуваність П. зумовлена властивостями опор. компонента. За передбачуваної П. опор. компонентом виступає слово, яке й визначає форму залеж. компонента, зокрема: а) у валентних поєднаннях опор. дієслова з відповідними залеж. відмінковими (прийменниково-відмінковими) формами іменника, напр.: «Сум серце тисне» (П. Тичина); «Я зірву для тебе квітку» (Г. Чупринка); б) у словосполученнях, де іменник поєднується із залежним прикметником, напр.: «Під вербою на білому камені сиділа не молода і не стара жінка, латаючи якесь рубище» (Б. Харчук). П. буває також передбачуваною у складнопідряд. придієслівних реченнях, де опорне дієслово своєю валентністю відкриває об'єктну позицію, яку може заповнювати підрядна частина, а також у складнопідряд. приіменникових реченнях, в яких опор. іменник уможливлює появу підряд. означальної частини, напр.: «Не можу пригадати, кого я ждав на вулиці старого міста» (Т. Осьмачка); «За мить упасти може світ, Який творився сотні літ» (Д. Павличко). Непередбачувана П. звичайно реалізується у складнопідряд. реченнях із підрядними детермінант. частинами і у простих ускладнених реченнях із детермінантами (див. *Детермінантні члени речення*), наявність яких (детермінант. компонентів) значеннєво чи формально не передбачувана гол. частиною складнопідряд. речення і грамат. центром простого речення, а зумовлена лише наміром мовця увести до конструкції зміст, що його виражають детермінантні компоненти, напр.: «І коли так Матвія не було дома, почали навідувати Настю рідні з Дерманя» (У. Самчук); «В темну ніч я пропливу Над минулим, над сучасним, Час далекий із живу Сном прекрасним» (Г. Чупринка).

Обов'язковість/необов'язковість П. збігається деякими параметрами з її передбачуваністю/непередбачуваністю, але й суттєво відрізняється від неї. Обов'язковість П. – це її необхідність, регулярність, а необов'язковість – імовірність, можливість, нерегулярність появи залежного компонента. Передбачуваність П. нерідко супроводжується ознакою обов'язковості, але й виходить поза її межі. Обов'язковість П. у простому реченні обмежується тільки рамками семант.-синтакс. валентності дієслова чи ін. предикат. слова, напр.: Захоплюємося музикою; Поет присвятив поему матері; Дівчині було сумно. Обов'язковість П. у складнопідряд. реченні ґрунтується на зумовленості підряд. частин об'єктною валентністю предиката, напр.: «І малий вівчар уздрів, Що той олень плаче» (Д. Павличко). П. буває передбачуваною, але необов'язковою, напр., у словосполученнях з опор. іменником і залеж. прикметником, де форма іменника передбачає форму залежного від нього компонента, проте наявність цього компонента не є обов'язковою. Подібне спостерігаємо і в приіменникових складнопідряд. реченнях, в яких опор. іменник гол. частини передбачає наявність означальної підрядної, але реалізація приіменникової П. тут не обов'язкова, напр.: «Спокій, який спочивав на його обличчі, підтверджував силу його душі...» (У. Самчук). Непередбачуваність П. регулярно супроводжується ознакою необов'язковості у складнопідряд. реченнях із підрядними детермінант. частинами і в простих ускладнених реченнях із детермінантами, напр.: «Прощай же, радосте, бо я беру квиток, беру квиток на шпиль самої Туги!» (Л. Костенко); «Від сорому того стало легше» (Григір Тютюнник).

Диференц. ознака сили підряд. зв'язку перетинається з його ознаками передбачуваності/непередбачуваності, обов'язковості/необов'язковості. В конструкціях, де позиція залеж. компонента з валент. погляду передбачувана й обов'язкова, сила зв'язку більша, ніж у конструкціях із формально передбачуваним, але не обов'язковим залеж. компонентом, а особливо – в конструкціях із непередбачуваними, а отже, й необов'язковими детермінант. компонентами. Силу підряд. зв'язку можна диференціювати й у внутр. межах конструкцій, поєднаних, напр., П. передбачуваною й обов'язковою. Така градація виявляється за наявності кількох керованих слів при тому самому опор. дієслові. Валентна своєрідність опор. дієслова породжує більш тісний і менш тісний зв'язки залежних від нього членів речення. Зокрема, іменникові у формі знах. в. з об'єктною функцією притаманний тісніший зв'язок з опор. дієсловом, ніж дав. в. з адресатною функцією, пор.: читає казку онукові; привезли цеглу братові. У сучас. укр. мові при дієсловах, які можуть сполучатися з послідовним рядом відмінків, знах. в. об'єкта та

його функц. еквівалентам належить центр. місце. П. притаманна своя форм.-синтакс. організація. Виділяють три способи (форми) П.: *узгодження*, *керування*, *прилягання*. При узгодженні залежне слово уподібнюється опорному у відмінку, числі й роді, напр.: струнка дівчина, сміливий юнак, веселе маля, високі гори. При керуванні опорне слово зі значенням дії, процесу, стану тощо вимагає залеж. слова (переважно іменника) у певній відмінковій чи прийменниково-відмінковій формі, напр.: посадили деревце, сумно дівчині, гідний пошани, розповідають про мандри, подібний до гриба. Прилягання – такий спосіб (форма) П., коли опорне слово (або грамат. основа речення) не зумовлює грамат. форми залеж. слова, поєднуючись з ним змістом, напр.: «Так швидко відминули кавуни» (М. Вінграновський); «Між зелено-синіми полями, звиваючись, висвічує водами на сонці лагідна тиха ріка» (О. Гончар). Засоби вираження П. неоднакової природи у простому і склад. реченнях. Якщо в першому випадку це в основному закінчення непрямих відмінків іменників, сполуки прийменників з відмінками і закінчення прикметників, то в другому гол. роль виконують підрядні сполучники. Останні входять до структури підрядної частини складнопідряд. речення, вказуючи на їхнє синтакс. підпорядкування гол. частині в цілому чи опор. слову гол. частини, напр.: «Щоб зворушити інших, треба бути самому зворушеним» (О. Довженко); «А буває – спинюсь на місці, простягаю руки без слів, ніби жду чудесної вісті з невідомих нікому країв...» (Л. Костенко); «Думав, що свою біду вже не перебуде» (Д. Павличко). У складнопідряд. реченні можуть функціонувати також еквіваленти підряд. сполучників – сполучні слова, напр.: «Володько ж так любив ці дні, які ніколи не видавалися йому сумними» (У. Самчук); «Я й справді ж бо, на крилах мрії ніжної гойдавшись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була – як на долоні» (П. Тичина).

П. перебуває у склад. взаємозв'язках із співвідносними з нею семант.-синтакс. відношеннями. Вона вказує на такі типові семант.-синтакс. відношення між залеж. й опор. компонентами: а) об'єктні відношення, коли залеж. компонент позначає предмет, на який спрямовано дію, процес, стан тощо: «Ївга Федотівна вдягла Григорія, закутушкала батька поверх шапки башликом і провела підводу до шляху...» (Григір Тютюнник). Позицію члена речення з об'єктною функцією може заступати підрядна частина у складнопідряд. реченні, напр.: «Вона даремно присягала слізно, Що не чинила і не чинить зла...» (В. Симоненко); б) означальні відношення між залеж. прикметником та опор. іменником або підряд. означальною частиною у складнопідряд. реченні та опор. іменником гол. частини, напр.: «Човни золотії Із сивої-сивої Давнини причалюють, Човни золотії» (П. Тичина); «Віддайте мені мову, якою мій народ мене благословив» (Л. Костенко); в) обставинні відношення (часові, причинові, цільові, допустові та ін.) між підрядними детермінант. частинами у складнопідряд. реченні та гол. частиною у цілому або між детермінант. членами речення і грамат. основою простого речення, напр.: «Завжди їй отак не спиться, коли наближається час приїзду сина у відпустку» (О. Гончар); «Учора ж до цієї хати я попросився на нічліг» (Д. Павличко); г) модальні відношення між вставними словами і грамат. основою простого речення, які передають ставлення мовця до висловленої ним думки, напр.: «Воно, звичайно, гостеві негоже в Парижі думать про свої міста» (М. Рильський).

Літ.: Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самост. распространители предложения. «Вопросы языкознания», 1964, № 6; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови. Синтаксис. К., 1993; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови: Синтаксис. Д., 2001. *І. Р. Вихованець.*

ПІСКУНÓВ Фортунат (? – ?) – лексикограф, етнограф і літературознавець 2-ї пол. 19 ст. Осн. працею П. є «Словниця української (або юговоруської) мови» (О., 1873). У цьому словнику правопис фонетичний, але порядок літер за лат. алфавітом. Подано бл. 8000 укр. реєстрових слів, є 12 додатків: «Национальные имена украинцев», «Национальные имена украинок» та ін. 2-е видання, значно перероблене і розширене, вийшло під назвою «Словникъ живоі народнеі, пісьменноі і актовоі мови руськихъ югівщанъ Россійськоі і Австро-Венгерськоі цесаріі» (К., 1882). Воно містить понад 15 000 укр. реєстрових слів, уже без додатків; укр. алфавіт подається в його звичайному порядку, для літери ґ вживається знак g. В обох виданнях словника П. подано також штучні слова (типу керуваль – правитель та ін.).

Літ.: Грінченко Б. Огляд укр. лексикографії. ЗНТШ, 1905, т. 66, в. 4; Москаленко А. А. Нарис історії укр. лексикографії. К., 1961; Горецький П. Й. Історія укр. лексикографії. К., 1963; Булахов М. Г. Пискунов Фортунат. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 3. Минск, 1978. *Й. О. Дзендзелівський.*

ПЛЕОНÁЗМ (грец. πλεονασμός, букв. – надмірність, надлишок) – 1. *Фігура мови*, побудована на *повторі* слів або афіксів з тотожними чи подібними значеннями – повторенні, що з суто лог. погляду може видаватися зайвим, але насправді не позбавленім певних семантичних й стиліст. функцій (настанови на підсилення певної ознаки, емоц. нагнітання висловлення та надання йому більшої переконливості). Напр., в атрибут. та обставинних словосполученнях: **жива істота**, **молода дівчина** (хоч дівчина не може не бути молодою), **стара баба**, **на сьогоднішній день**, бачити **на власні очі**, зробити **власними руками**, забери ти **свої руки**, **особисто я**, **повернутися назад**; при нагромадженні однорід. та неоднорід. членів речення: **цілком і повністю**, **свій власний** (будинок); у складних словах із

сурядними, зокрема синонімічними, взаємовідношеннями компонентів, у спільнокореневих утвореннях, побудованих на *редуплікації*: **стародавній**, **пустопорожній**, **живий-здоровий**, **море-океан**, **плакати-ридати**, **клясти-проклинати**; в іменникових конструкціях з повторенням слова у непрямому відмінку: **пісня пісень**, **перший із перших**, **диво з див**, **усім генералам генерал**.
П. нерідко розуміється також як вияв недостатньої мовної культури (небажане багатослів'я), ототожнюючись, таким чином, значною мірою з *тавтологією*.
Стилістичний П. як факультативне явище часто переростає на рівні граматики (напр.: Він **же ж** не знав цього) та словотворення в обов'язковий (див. друге значення). Межа між стиліст. і грамат. П. у різних мовах чи в історії однієї мови неоднакова. Так, існують т. з. плеонастичні підмет та додаток, рідше обставина, якими є анафоричні займенники або прислівники: «Бо **життя**, **воно** дуже коротке» (О. Гончар); «А **на тому боці**, **там** живе Марічка» (М. Ткач). Але в укр. мові вони перебувають за межами кодифікованого слововжитку – на відміну, напр., від уже граматикалізованих подібних конструкцій у французькій та балкан. мовах.
2. Надмірність у вираженні певного мовного значення шляхом дублювання його формами двох (кількох) одиниць, яка з суто лог. погляду не видається необхідною, однак для самої мови є обов'язкова. Такий П. характерний у цілому ряді випадків для граматики укр. мови і виражається, напр., при узгодженні та координації (тут П. пояснюється флективним характером укр. мови): **високий дуб** (дублювання значень одн., ч. р. і наз. або знах. в. формами обох слів), **я іду** (дублювання значень одн. і 1-ї ос., яке не було обов'язковим для давньорус. мови і не є обов'язковим, напр., для сусідньої польс. мови, де підмет у под. випадках факультативний; такий П. не став обов'язковим у формах нак. сп.: **іди** і в певних контекстах **ти іди**); при дублюванні грамат. значення префіксом і прийменником (в історії різних індоєвроп. мов, як відомо, простежується тенденція до заміни безприйменникової конструкції прийменниковою): **прийти до Києва** (ще в давньорус. мові трапляється **прити Кыеву** без прийменника), **дістати рукою стелі/до стелі**, **відмінний від кого**; при утворенні подвійного заперечення: **не прийшов ніхто**. На словотвір. рівні – утворення подвоєних і складених службових слів, дублювання афіксів: сполучник **та й**, прийменники **зоз** (**юшка зоз рибою**, діал.), **заради**, **для ради** (застар.); **безневинний** (**без+не-винний**), **звідси** (**з+від-си**), **підсліпкуватий** (три способи вираження неповноти ознаки: **під-**, **-к-**, **-уват-**).
Див. також *Повтор*.
Літ.: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы франц. языка. М., 1955; Димов Д. Словното излишество (плеоназмът). София, 1971; Сиротинина О. Б. Конструкции с плеонастическим местоимением в разговорной речи. В кн.: Синтаксис и норма. М., 1974.
Див. також *Літ.* до ст. *Повтор*.
О. О. Тараненко.

ПЛЕТЕНЕ́ЦЬКИЙ Олександр Хомович (чернече ім'я Єлисей; бл. 1554, Львів – 29.X 1624, Київ) – укр. церк. і культур. діяч. Освіту здобув у братських школах Львова та Острога. З 1594 – архимандрит Пінського Лещинського монастиря, з 1599 – архимандрит Києво-Печерської лаври. 1596 брав участь у правосл. соборі в Бресті. 1616 при Києво-Печерській лаврі заснував першу в Києві друкарню, де було видано з його передмовами та в його перекладі «Часослов» (1617), «Анґологіон» (1619) та ряд ін. книг шкільного та церк. призначення, писаних тогочасною укр. мовою. П. – організатор київ. наук.-культур. гуртка, куди входили Захарія Копистенський, Лаврентій Зизаній, Памво Беринда та ін.
Літ.: Махновець Л. Є. Укр. письменники. Біобібліогр. словник, т. 1. К, 1960; Білодід О. І., Харламов В. О. Просвітитель. «Україна», 1985, № 2.
О. І. Білодід.

ПЛЮСКВАМПЕРФЕ́КТ (від лат. plusquamperfectum, букв. – більш ніж довершене), давноминулий час, передминулий час – часова форма, що означає дію, виконану в минулому за якийсь час до моменту мовлення. Парадигма давномин. ч. у праслов'ян. період утворювалася поєднанням дієприкметника на **-лъ** з особ. формами дієслова **быти** в *аористі* або *імперфекті*:

Однина

1 ос.	бахъ (бѣхъ)	неслъ,	-ла,	-ло
2 ос.	баше (бѣ)	неслъ,	-ла,	-ло
3 ос.	баше (бѣ)	неслъ,	-ла,	-ло

Множина

1 ос.	бахомъ (бѣхомъ)	несли,	-лы,	-ла
2 ос.	басте (бѣсте)	несли,	-лы,	-ла
3 ос.	бахоу(ть) (бѣша)	несли,	-лы,	-ла

Двоїна

1 ос.	баховѣ (бѣховѣ)	несла,	-лѣ,	-лѣ
2 ос.	башета (бѣста)	несла,	-лѣ,	-лѣ
3 ос.	башете (бѣста)	несла,	-лѣ,	-лѣ

У спільносхіднослов'ян. період аористна та імперфектна форми допоміжного дієслова стали замінятися формами *перфекта*. Особ. форми давномин. ч. набувають такого вигляду: єсмь былъ (-ла, -ло) неслъ (-ла, -ло), єси былъ (-ла, -ло) неслъ (-ла, -ло), єсть былъ (-ла, -ло) неслъ (-ла, -ло) і т. д. Згодом дієсл., яке було показником особи, втратилося (його функції перебрав особ. займенник), і уже в староукр. мові П. набуває вигляду, в якому дійшов до нашого часу: я був писав (була писала, було писало), ти був писав (була писала, було писало), він був писав (вона була писала, воно було писало) і т. д.
В. М. Русанівський.

ПЛЮЩ Марія Яківна (7.I 1926, с. Храпачі, тепер Білоцерківського р-ну Київ. обл.) – укр. мовознавець і методист, доктор філол. наук з 1984, професор з 1986, з. п. н. о. України з 1996. Закін. 1950 Київ. пед. ін-т (тепер Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова). З 1953 працює в

цьому ж вузі: асистент кафедри укр. мови, ст. викладач, доцент, з 1986 – професор; у 1987–91 – зав. кафедри методики викладання укр. мови і л-ри, з 1992 – професор кафедри укр. мови. Осн. праці: з граматики сучас. укр. мови («Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення», 1978; «Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення», 1986), методики викладання укр. мови («Робота над текстом у початкових класах», 1986, у співавт.; «Вивчення морфології в 5–6 класах», 1988). Співавтор підручників для вузів («Сучасна українська літературна мова», 1994, 2000, 2001; «Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ», 1995) і навч. посібника «Методика лінгвістичного аналізу тексту» (1984, у співавт.), підручників для гімназій, ліцеїв і шкіл з поглибленим вивченням укр. мови («Рідна мова» для 9 класу, 2002; «Рідна мова» для 10 класу, 2003, у співавт.) і навч. посібників для загальноосв. школи («Українська мова. Довідник», 2002). *І. Р. Вихованець.*

ПЛЮЩ Павло Павлович [19 (31).XII 1896, с. Володькова Дівиця, тепер Червоні Партизани Носівського р-ну Черніг. обл. – 4.III 1975, Київ] – укр. мовознавець і педагог, доктор філол. наук з 1959, професор з 1960. Навч. 1920–23 в Ніжин. пед. ін-ті, закінчив 1931 Дніпроп. ін-т соціального виховання. Працював учителем укр. мови і л-ри в м. Дніпродзержинську (в загальноосв. школах, фабр.-завод. уч-щах, вечірньому металург. ін-ті), з 1937 – викладач укр. мови Київ. ун-ту. У 1942–44 – в евакуації: ст. викладач і в. о. зав. кафедри укр. мови Об'єднаного Укр. ун-ту (м. Кзил-Орда, Казахстан). З 1944 продовжує виклад. і наук. роботу в Київ. ун-ті. Перші праці П. – з методики викладання укр. мови: «Збірник диктантів для V–VII класів» (1938, у співавт.), «Збірник вправ з синтаксису та пунктуації» (1938), «Збірник вправ з стилістики» (1939). Пізніше зосередився на питаннях стилістики та історії укр. мови: статті «Проблема періодизації історії української мови» (1951), «Українська літературна мова другої половини XIX – початку XX ст., шляхи її розвитку і специфіка її» (1958), монографії «Нариси з історії української літературної мови» (1958), «Історія української літературної мови» (1971) та ін.

П. П. Плющ.

Літ.: Тимошенко П. Д. Павло Павлович Плющ. УМШ, 1956, № 6; Павло Павлович Плющ. «Вісник Київ. ун-ту. Серія філологічна», 1972, № 14; Булахов М. Г. Плющ Павел Павлович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 3. Минск, 1978. *В. В. Лобода.*

ПО БÁТЬКОВІ – див. *Ім'я по батькові.*

ПОБУТÓВА ЛÉКСИКА – *лексика*, до складу якої входять слова, що називають предмети і явища, поширені в побуті всіх груп населення. В укр. мові до П. л. належать назви житла, меблів, госп. предметів (хата, будинок, кімната, вітальня, диван, стіл, стілець, подушка, ковдра, плита, кочерга, віник), одягу і взяття (сукня, спідниця, пальто, туфлі, чоботи, черевики), їжі й напоїв (юшка, куліш, борщ, салат, млинці, печеня, компот, узвар, вино, пиво), посуду та кухонного начиння (горщик, глечик, каструля, макітра, виделка, ложка), свійських тварин і птахів (кінь, віл, корова, коза, свиня, порося, курка, півень), знарядь праці (граблі, коса, лопата, сапа, сокира, пилка), трудових процесів і дій (варити, пекти, мити, шити, рубати), назви звичаїв, обрядів, ігор, розваг (дівич-вечір, весілля, іменини, хрещик, гилка) та ін. Переважну більшість П. л. становлять загальновж. слова. Помітне місце в її складі займають і лекс. діалектизми, зокрема етнографізми різних регіонів України (обійстя, тайстра, кресаня, баняк, флояра, трембіта). Порівняно невелику частку становлять іншомовні слова як назви реалій з життя і побуту різних народів (аул, сакля, юрта, домбра, бринза, кухва, піала, манто, джин, віскі). П. л. змінюється звичайно зі зміною побуту її носіїв. Частина побут. назв, у зв'язку з виходом з ужитку відповідних реалій, переходить до розряду застар. слів (постоли, свита, жупан). Натомість П. л. поповнюється новими словами (міксер, дискотека). *О. І. Нечитайло.*

«ПОВІДÓМЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОНОМАСТИ́ЧНОЇ КОМІ́СІЇ» – наук.-інформ. бюлетень *Української ономастичної комісії* (УОК). Виходив 1966–76 у Києві (15 випусків). Тут друкувалися доповіді, виголошені на засіданнях УОК, хроніка розвитку *ономастики* в Україні та за її межами, а також бібліографія праць з ономастики в Україні й почасти в ін. республіках СРСР та за кордоном. Починаючи з 10-го випуску (1975), бюлетень мав пост. рубрики: «Статті», «Повідомлення», «Публікації», «Рецензії». Вихід «Повідомлень УОК» припинено у зв'язку з ліквідацією інформ.-відомчих видань у загальнодерж. масштабі кол. СРСР. *А. П. Непокупний.*

«ПÓВІСТЬ ВРЕМЕННИ́Х ЛІТ» – визначна пам'ятка історіографії і л-ри Київ. Русі, літописне зведення, складене у Києві на поч. 12 ст. Оригінал втрачений, збереглися лише пізніші списки. Найдавніші з них – Лаврентіївський, переписаний 1377, що охоплює події до 1110, та Іпатіївський (Іпатський), переписаний на поч. 15 ст. з доведенням розповіді до 1117. Відомі три редакції «П. в. л.»: 1-а – складена ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором з літописних зведень кін. 11 ст. з доведенням розповіді до 1113; 2-а – ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром у 1116; 3-я виготовлена у Видубицькому монастирі 1118 для Мстислава – сина Володимира II Мономаха.

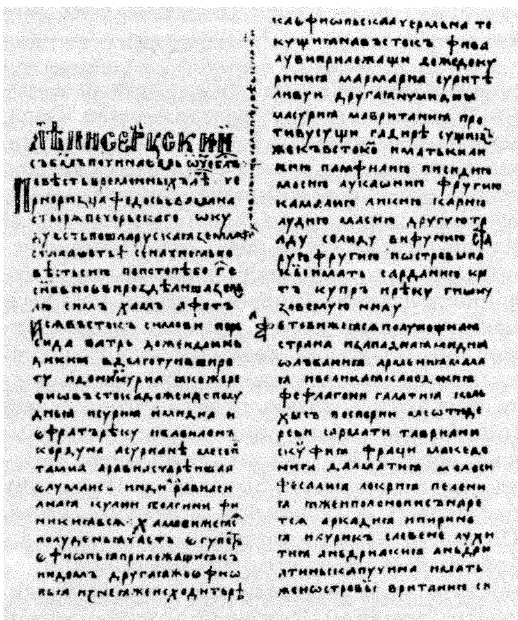

Повість временних літ. Початок Іпатіївського списку. 15 ст.

Повість временних літ. Сторінка з ілюстраціями Радзивіллівського списку. 15 ст.

«П. в. л.» – перша у Київ. Русі пам'ятка, в якій історія держави показана на широкому тлі світових подій. Висвітлює історію сх. слов'ян та князівської влади, утвердження християнства на Русі, містить оповіді про виникнення слов'ян. писемності, відбиває настрої різних сусп. верств. Записи подаються порічно. Використані перекази, оповідання, повісті, легенди. Написана мовою, близькою до живої народної з нашаруванням церковнослов'ян. елементів. Стиль лаконічний, місцями урочистий. «П. в. л.» наклала відбиток на все наступне літописання сх. слов'ян. Рукопис 2-ї редакції «П. в. л.» зберігається у Рос. нац. б-ці (С.-Петербург). Вільний переклад пам'ятки сучас. укр. мовою здійснили В. Близнець, Л. Махновець, В. Яременко.

Іл. див. також на окр. арк., с. 808–809.

Вид.: Повість врем'яних літ. К., 1990.

Літ.: Франко І. Студії над найдавнішим київ. літописом. В кн.: Франко І. Зібр. тв., т. 6. К., 1976; Творогов О. В. Лекс. состав «Повести временных лет» (словоуказатели и частот. словник). К., 1984. *Д. Г. Гринчишин.*

ПО́ВНЕ РЕ́ЧЕННЯ – *речення*, у складі якого є усі члени, передбачені структурною схемою. Повнота речення як синтакс. ознака безпосередньо залежить від валентнісних властивостей лекс. одиниць, уживаних для вираження конститутивних компонентів структур. схеми. Так, двоскладне речення «**Надходить пароплав**» (М. Рильський) є повним, бо в ньому реалізовані необхідні компоненти структури. Однак повнота речення не може бути обмежена двокомпонентним складом, тому що обидва гол. члени відкривають для заповнення позиції, яким належить конститут. функція у структур. схемі, напр.: «**Пір'ясті хмари ранній снігопад Віщують**» (Є. Маланюк). У цьому реченні обов'язковим є заповнення конститут. об'єктної позиції при дієслові-присудку (Хмари **віщують снігопад**). Повнота односкладних речень також регулюється специфікою сполучуваності лекс. одиниць, уживаних у ролі гол. членів: «І не покласти лжу на струни» (Л. Костенко). *А. П. Грищенко.*

ПО́ВНІ І КОРО́ТКІ ПРИКМЕ́ТНИКИ – словозм. різновиди *прикметників*, протиставлювані за характером відмінкових закінчень, обсягом словозм. парадигми і відносною хронологією формування. Повними (членними) називаються визначальні для укр. мови прикметники з флексіями займ. походження, що сформувалися ще в праслов'ян. мові як результат функц. взаємодії і наступної морфол. трансформації форм іменних (коротких) П. і відповід. форм вказів. *займенника* **јь (ја, је)**, ототожнюваного з означеним артиклем (членом).

Давньоукр. мова успадкувала праслов'ян. двоскладові закінчення у наз.-знах. в. одн. ч. р. – -**ый** < -**ыјь** (до 12 ст.) < *-**ъјь**, наз.-знах. в. одн. с. р. – -**оє** < *-**оје**, наз. в. одн. ж. р. -**ая** < -***аја**, знах. в. одн. ж. р. -**ую** < *-**ују**, наз. в. мн. ч. р. -**ии** < *-**іјі**, знах. в. мн. ч. р. -**ыѣ** < *-**ујě**, наз.-знах. в. мн. ж. р. -**ыѣ** < *-**ујě**, наз.-знах. в. с. р. -**ая** < -**аја**. До найважливіших змін у розвитку цих закінчень належать такі: 1) перехід -**оє** в -**еє** (-**еје**) внаслідок міжскладової асиміляції голосних; 2) втрата розрізнення за родами в наз.-знах. в. мн. і закріплення у цих відмінках флек-

сії **-ії**; 3) набуття двоскладовими закінченнями статусу варіантних, стилістично маркованих на фоні відповідних односкладових; 4) поява закінчень **-е** у наз.-знах. в. одн. с. р.; **-а**, **-у** відповідно у наз. і знах. в. одн. ж. р., **-і** у наз.-знах. в. мн. всіх родів. На ґрунті укр. мови відбувся другий займ. вплив на формування відмінкових закінчень повних прикметників, які набули такого вигляду: род. в. одн. ч. і с. р. **-ого** (**нов-ого**), дав. в. одн. ч. і с. р. **-ому** (**нов-ому**), місц. в. одн. ч. і с. р. **-ім** (**нов-ім** < давньоукр. **нов-омь**), род. в. одн. ж. р. **-ої** (**нов-ої** < давньоукр. **нов-оѣ**), дав.-місц. в. одн. ж. р. **-ій** (**нов-ій** < давньоукр. **нов-ои** <***ojь**), ор. в. одн. ж. р. **-ою** (**нов-ою**). Наведені закінчення з голосним (**о**) мають своїм безпосеред. джерелом парадигму, репрезентовану вказівним займ. **тъ** (**той**). Пор. його давньоукр. форми однини: 1) ч.-с. р.: з род. в. одн. **т-ого**, дав. в. одн. **т-ому**, місц. в. одн. **т-омь**; 2) ж. р. род. в. одн. **т-оѣ**, дав.-місц. в. одн. **т-ой**, ор. в. одн. **т-ою**. Найдавніша фіксація цих форм однини у давньоукр. пам'ятках припадає на 11–13 ст. Менш прозора історія повних прикметникових форм ор. в. одн. ч. і с. р. **-ымь** > **-им** та дав., ор. і місц. в. мн. **-ымъ** > **-им**, **-ыми** > **-ими**, **-ыхъ** > **-их**, яким у праслов'ян. мові відповідали трискладові закінчення, що виникли внаслідок поєднання кінцевих ***ъ** або ***у** в складі іменних прикметників (***novъ**-, ***novy**-) з займ. формами **-jimь**, **-jimъ**, **-jimi**, **-jixъ**. Поширене твердження про перехід трискладових закінчень до двоскладових завдяки контракції, проте відповідне фонет. явище, за окр. винятками несистем. характеру, не реалізувалося в укр. мові. За ін. контроверзою згадані форми утворилися внаслідок випадіння одного складу із закінчень і уподібнення їхньої «архітектоніки» до займ. флексій м'якої словозміни (пор. давньоукр. форми **с-имъ** – **нов-ымъ**, **с-ихъ** – **нов-ыхъ**, **с-имъ** – **новымъ**, **с-ими** – **нов-ыми**) з субституцією (**и**) > (**ы**) у прикметниках твердої групи і наст. трансформацією розгляданих закінчень в **-им**, **-им**, **-ими**, **-их** внаслідок відпов. фонет. перетворень.

Короткими (іменними, нечленними) на противагу повним (членним) називаються прикметники, ідентифіковані за такими форм. і функц. ознаками: 1) нульовим закінченням у наз. в. одн. ч. р.: «Ой чи то я Леда, ой чи то я Лада, Аж на мене **біл** лебедик з небесонька пада» (І. Драч); 2) закінченням **о** в наз. в. одн. с. р.: «Дай же нам, Боже, на світоньку добре, Жеби ся нам житенько родило – В споді **коренисто**, в середині **соломисто**, На вершечку **колосисто**» (Нар. пісня); 3) деформованою словозмін. парадигмою, крім присвійних прикметників ч. р., які тільки в наз. в. одн. мають нормат. нульове закінчення (батьків–∅, материн–∅); 4) предикат. функцією кількісно обмеженої групи літ.-нормат. лексем (**варт**, **винен**, **ладен**, **певен**, **повен**); 5) стилістично маркованим уживанням прикметників типу **біл**, **юн**, **молод**, **стар**, **дрібен**, **вічен**, що з синхрон. погляду можна кваліфікувати як форми, утворювані на базі повних прикметників. З генетичного погляду короткі прикметники являють собою первісний тип ад'єктивних лекс. одиниць, що виділились у праслов'ян. мові з класу імен за атрибут. функцією і характеризувалися повною іменною парадигмою, форми якої мали статус синтаксично мотивованих. На ґрунті укр. мови короткі прикметники поступово були витіснені повними як в атрибутивній, так і в предикат. функціях. У сучас. морфол. системі фактично представлені як залишкові короткі прикм. у формі наз. в. одн. ч. р. Форми с. р. на **-о** фіксуються у різножанрових пам'ятках і фолькл. текстах. Наз. в. одн. ж. р. на **-а** не може бути ідентифікований, тому що іменна флексія омонімічна з новосформованою.

Літ.: Прилипко Н. П. Нечленні (якісні) прикметники в діалектах укр. мови. В кн.: Тер. діалекти і власні назви. К., 1965; Прилипко Н. П. Форми наз. відмінка однини прикметників серед. й жін. роду в говорах укр. мови. В кн.: Укр. лінгв. географія. К., 1966; Грищенко А. П. Прикметник в укр. мові. К., 1978; Шевельов Ю. Істор. фонологія укр. мови. Х., 2002.

А. П. Грищенко.

ПОВНОГОЛО́ССЯ – наявність в укр. мові, як і в ін. східнослов'ян. мовах, сполучень **-оро-**, **-оло-**, **-ере-** на місці праслов'ян. дифтонгічних сполучень **or**, **ol**, **er**, **el** між приголосними (на місці tor̥t, tol̥t, ter̥t, tel̥t). Напр., **во́рон**, **сторона́**, **зо́лото**, **молодо́й**, **бе́рег**, **бере́за**, **моло́ко**, **поло́н**. Термін належить М. Максимовичу («Дослідження про повноголосся», 1880, рос. мовою). Ще у праслов'ян. мові сонорні приголосні **r**, **l** дифтонгічних сполучень tort, tolt, tert, telt стали складотворними (tor̥t, tol̥t, ter̥t, tel̥t). На східно-слов'ян. ґрунті внаслідок втрати сонорними приголосними складотв. характеру в названих дифтонгічних сполученнях після сонорного приголосного з'явився редукований голосний, який згодом розвинувся у голосний повного творення (ще до втрати складотв. характеру сонорними приголосними в сполученні tel̥t відбувся перехід голосного **е** в **о**): tor̥t > torъt > torot, tol̥t > tolъt > tolot, ter̥t > terъt > teret, tel̥t > tol̥t > tolъt > tolot.

Виникнення східнослов'ян. П. відносять на кін. 8–9 ст. Про це свідчить, зокрема, передача власного імені франкського короля, пізніше імператора Карла Великого (768–814) східнослов'ян. заг. іменником **король**.

У давньорус. мові сполучення **-оро-**, **-оло-**, **-ере-** іноді виникали і на місці праслов'ян. дифтонгічних сполучень tъrt, tъlt, tьrt, tьlt (переважно перед складом з редукованим **ъ** або **ь** у слабкій позиції): **гърбъ** > **гороб**, **тълкъ** > **толок**, **търнъ** > **терен**, **вьрбьный** > **веребный**. Таке П. називають «другим повноголоссям» (термін належить О. Потебні), на відміну від першого П., про яке йшлося вище. В укр. мові друге П. збереглося у словах **те́рен**, діал. **то́лок** «толк», **че́рег** «черга» тощо.

Пор. *Неповноголосся.*

Літ.: Максимович М. А. Исследование о полногласии. В кн.: Максимович М. А. Собр. соч., т. 3. К., 1880; Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія укр. мови. Фонетика. К., 1979. *В. Г. Скляренко.*

ПОВНОЗНА́ЧНІ СЛОВА́, самостійні слова — *слова*, які мають номінат. функцію, тобто називають предмети та ознаки або вказують на них, і здатні виконувати роль *членів речення*. Вони є осн. типом слів, на відміну від неповнознач. слів. П. с. поділяють за семант., морфол., синтакс. і словотв. (для похід. одиниць) ознаками на класи, або *частини мови*.

Серед П. с. розрізняють шість частин мови: *іменники*, *прикметники*, *числівники*, *займенники*, *дієслова*, *прислівники*. Їх можна поділити за ознакою невказівності/вказівності, за якою вони утворюють дві групи: 1) власне повнозначні (невказівні) слова, що означають предмети та їхні ознаки безпосередньо; до складу їх входять власне іменники, власне прикметники, власне числівники, власне прислівники, дієслова: **школа**, **великий**, **сто**, **додому**, **бігати**; 2) невласне повнозначні (вказівні, займенникові) слова, які означають предмети або їхні ознаки опосередковано чи стосовно учасників мовлення, їхніми різновидами є займ. іменники, займ. прикметники, займ. числівники, займ. прислівники: **вона**, **ти**, **хтось**, **ніхто**, **твій**, **кожний**, **стільки**, **там**, **тоді**. За заг. морфол. ознакою в укр. мові виділяють П. с. відмінювані (змінні) й невідмінювані (незмінні). Власне іменникам, займ. іменникам, власне прикметникам, займ. прикметникам, власне числівникам, займ. числівникам і дієсловам як змінним словам протистоять незмінні власне прислівники і займ. прислівники.

В українській і типологічно подібних до неї мовах П. с. звичайно бувають у мінім. вияві двоморфемними одиницями, де наявні *корінь* (носій лекс. значення) і *афікс* (носій власне грамат. або словотв.-грамат. значення): **вод-а**, **пиш-у**, **в-низ**. У цих словах поєднуються лекс. і грамат. значення. Акцентуаційно виділене в реченні слово, як правило, є повнозначним.

Літ.: Морфол. структура слова в языках различных типов. М.–Ленинград, 1963; Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. М. – Ленинград, 1965; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Krámský J. The word as a linguistic unit. The Hague – Paris, 1969; Вейнрейх У. О семант. структуре языка. В кн.: Новое в лингвистике, в. 5. М., 1970; Juilland A., Roceric A. The linguistic concept of word. Analytic bibliography. The Hague – Paris, 1972; Дорошевский В. Элементы лексикологии и семиотики. М., 1973; Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. М., 1974; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Укр. граматика. К., 1986; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988. *І. Р. Вихованець.*

ПОВТО́Р — 1. *Фігура мови*, що полягає у дво- або кількаразовому використанні в межах контексту в певній послідовності тотожних чи подібних (як у формальному, так і в семант. аспектах) звуків, слів або їх частин, синтакс. конструкцій, ужитих компактно або дистантно, для досягнення відповід. виражального чи виражально-зображального ефекту. П. поділяються:

1) Відповідно до мов. рівня — на звукові (див. *Звукопис*), лексичні (словесні), синтаксичні та ін. 2) На повторення тієї самої або подібних у форм.-семант. чи тільки семант. відношеннях одиниць, на повні й часткові повторення, на подвоєння, потроєння і т. д.: «**Ждала я, ждала, ждала й дожидала**» (Нар. пісня); **цілком і повністю**; **ні світ ні зоря**; «**Товариші! Прошу зайнять місця!** (пауза)... **Місця, товариші, зайнять прошу...** (пауза)... **Прошу зайнять, товариші, місця!..** (пауза)... Зараз починаємо! **Займіть місця, товариші!**» (Остап Вишня).

3) Залежно від функції в мові на: а) композиційні — як засіб організації худож. тексту (напр., при *анафорі*, *епіфорі*, *багатосполучниковості*, *паралелізмі*, *хіазмі*) і як результат намагання мовця (при стилістично неопрацьованому, усному мовленні) утримати в пам'яті як слухача, так і власній нитку розповіді [«Коли **економ** побачив Миколу Джерю на полі, як той косив, **економ** ударив його» — із шкільного твору; пор. також при плеонастичних членах речення (див. *Плеоназм*): «Тьотя Ліда **казали**, щоб я **сказав**, щоб ви **сказали** мені, чи приїдете до них» — Петро Панч]; б) номінативно-експресивні (переважно подвоєння) — як засіб характеристики позначуваного явища, підсилення та увиразнення висловлюваного почуття тощо.

4) Останні групуються в окр. види залежно від їхнього конкретного семант. або семант.-стилістичного призначення, напр., при лексичних П.: а) для стиліст.-семант. виділення, підкреслення в тексті певного слова: «І в Україну принесли **Великих** слов **велику** силу» (Т. Шевченко), для обігравання певних слів або значень (див. *Гра слів*): «Коло **води** без **води**» (газетна замітка про проблеми з водопостачанням у районах великих водоймищ); б) для передачі роздумів, сумнівів, вагань мовця: «**Діти, діти**, де мені вас діти?!»; в) для вираження інтенсивності вияву позначуваної ознаки, дії, почуття, великої кількості, великої протяжності в просторі та часі тощо (**дуже і дуже** поганий; «**Цілуй, цілуй, цілуй** її» — О. Олесь; «Можна зайти? — **Будь ласка, будь ласка!**»; «**Ні, ні** і ще раз **ні!**»; «Навколо лежали **сніги, сніги**»; «А може, поїдуть кудись **далеко, далеко**... у невідомий город. Будуть **їхати, їхати, їхать**» — М. Коцюбинський). Такі П. можуть виражати грамат. значення, але в укр. мові вони не граматикалізовані.

П. може реалізовуватися в явищах *ампліфікації*, плеоназму, *тавтології*. Лекс. контактний П. лежить в основі *редуплікації*, пор. **ду́же, ду́же (великий)** і **дуже-ду́же (великий)**.

2. Те саме, що редуплікація.

Літ.: Потебня А. А. Из записок по рус. грамматике, т. 3. М., 1968; СУЛМ. Стилістика. К., 1973; Коваль А. П. Практ. стилістика сучас. укр. мови. К., 1987. *О. О. Тараненко.*

«ПОГО́ДІНА — СОБОЛЕ́ВСЬКОГО ТЕО́РІЯ» — умовна назва за прізвищами двох найвідоміших авторів антинаук. теорії про рос. етнічний характер нас. Наддніпрянщини (зокрема, Києва та Київщини) за часів Київ. Русі й неавтохтонність укр. населення на цій території. Постала як новий етап боротьби рос. шовіністичної науки з укр. нац. відродженням у 19 ст., коли пе-

редовою славіст. думкою було доведено самобутність укр. народу та його мови, що до цього трактувалася в Росії лише як наріччя російської. Вперше вигадку про неавтохтонність укр. населення на його етн. території висловив рос. історик і журналіст М. Погодін у ст. «Записки о древнем языке русском» (1856) і далі обстоював її у полеміці з укр. ученим М. Максимовичем на сторінках моск. слов'янофіл. журн. «Русская беседа». М. Погодін доводив, що нас. Київщини і взагалі Наддніпрянщини домонг. часів (літописні поляни) мало рос. етн. характер, але змушене було мігрувати на Пн. Схід унаслідок монг. навали; теперішнє укр. населення Наддніпрянщини з'явилося тут нібито внаслідок колонізац. міграції укр. етн. елементу з ареалу Карпат у 13–14 ст.

Висновки цієї «теорії» стали культурно-політ. обґрунтуванням виключної претензії Росії на старокиїв. спадщину, що на неї українці претендують нібито безпідставно. Ненауковість таких заяв довели М. Максимович («Филологические письма к М. П. Погодину», 1856; «Ответные письма к М. П. Погодину», 1857; «Новые письма к М. П. Погодину. О старобытности малороссийского наречия», 1863) і О. Котляревський (ст. «Были ли малоруссы исконными обитателями Полянской земли или пришли из-за Карпат в XIV в.?», 1862).

Пізніше «теорія» М. Погодіна була підтримана і розвинута рос. філологом О. Соболевським, який намагався обґрунтувати її фактами мови аналізованих ним пам'яток давньої писемності. У своїх працях «Как говорили в Киеве в XIV и XV вв.» (1883, опубл. 1888), «Очерки по истории русского языка» (1884), «Источники для знакомства с древнекиевским говором» (1885), «Лекции по истории русского языка» (ч. 1, 1888), «Древнекиевский говор» (1905) він безпідставно трактував усі давні пам'ятки, в яких помітив явище т. з. *нового ѣ* та ін. риси, характерні для укр. мови, як виключно галицько-волинські. Протиставляючи їх старокиївським, О. Соболевський стверджував, що Київ і Київщина тепер уже аж до 15 ст. були російськими в етнокультур. розумінні, а українці з'явилися тут як зайшле населення лише з 15 ст. із Заходу – з Поділля, Галичини та Волині, асимілюючи рештки старого (російського) населення.

З критикою тенденц. тверджень О. Соболевського виступали історики В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський та ін., літературознавець М. Дашкевич та мовознавці П. Житецький – «По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV веках» (доповідь виголошено 1883, опубл. 1888), В. Ягич – «Четыре критико-палеографические статьи» (1884) та «Критические заметки по истории русского языка» (1889), О. Шахматов – «Къ вопросу об образованіи русскихъ нарѣчий и русскихъ народностей» (1899), «Краткий очерк истории малорусского (українського) языка» (1916) і особливо А. Кримський – «Филология и погодинская гипотеза» (1898; окр. вид. 1904), «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів» (1906), «Древнекиевский говор» (1906), «Украинская грамматика...» (1907) та ін., що поклали край полеміці навколо «П.–С. т.».

Літ.: Медведєв Ф. П. Істор. граматика укр. мови, ч. 1. Х., 1955; Бевзенко С. П. Історія укр. мовознавства. Історія вивчення укр. мови. К., 1991; Огієнко І. І. Укр. культура. К., 1992.

В. Б. Задорожний.

ПОДВІ́ЙНІ ВІДМІ́НКИ – поєднання в одній *синтаксичній конструкції* тотожних, але функціонально різнорідних відмінк. форм. П. в. вживалися у давньоруській, рідше староукр. літ. мові при дієсловах, вказуючи на перехід об'єкта в ін. стан. Перший непрямий відмінок – це придієсл. додаток, другий виступав як узгоджене означення до першого й одночасно як додаток до дієсл., вказуючи на стан, в який переходить об'єкт. Найпоширенішою у давньорус. пам'ятках була конструкція з н а х і д н о г о п о д в і й н о г о. Вона виражалась іменниками, прикметниками, займенниками, дієприкметниками при дієсловах називання, володіння, призначення: «и поставлю **вы игумена**» (Полное собрание русских летописей, т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. М., 1962). Співвідносним із знахідним подвійним був р о д о в и й п о д в і й н и й, що вживався при заперечних дієсловах: «юже не **г҃лж вась рабъ**» (Маріїнське Євангеліє, 11 ст.). П о д в і й н и й д а в а л ь н и й виражався дієприкметниками, прикметниками, іменниками, залежав від інфінітива дієсл. **быти** й одночасно виступав як прикладка до першого давального: «не быти **ему живу**» (Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962). П о д в і й н и й н а з и в н и й – предикат. в. при дієсловах-зв'язках називання або перетворення: «блажєныи **григории** поставлєнъ бысть **патриархъ**» (Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращённые летописи. М., 1836).

У давньоукр. пам'ятках подвійні непрямі відмінки не вживалися так широко, як у давньоруських. Замість них був поширений ор. в.: «позволили быть **апостоломъ** Римскому епископу» (Христофор Филалет. Апокрисисъ, албо отповѣдь на книжкы в съборѣ берестейском. Острог, бл. 1598); «не выставилъ там Петра головнѣ нашимъ **учителемъ**» (Палинодия, сочинение Захарии Копыстенского 1621 года. В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси, кн. 1. СПб., 1878). Стійкими були конструкції с подвійними відмінками прикм.: «которого разум ли люде якобы **мертвого** быти» (Там же); «то конечнѣ треба ему **трезвому** быти» (Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею, т. 1–5. СПб., 1846–53). З часом унаслідок послаблення зв'язку другого відмінка з

першим і посилення залежності його від дієслова в усіх слов'янських мовах другий відмінок замінився орудним. У сучасній українській мові на місці подвійних відмінків вживається орудний предикативний або прийменникові конструкції.

Літ.: Слинько І. І. Істор. синтаксис укр. мови. К., 1973; ІУМ. Синтаксис. К., 1983. *Г. Х. Щербатюк.*

ПОДВО́ЄННЯ – див. *Редуплікація.*

ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ ГО́ВІР – один з *говорів* волинсько-подільської групи *південно-західного наріччя.* Поширений у пд. районах Хмельн. і Вінн. областей, у пд.-зх. районах Черкаської, у зх. районах Кіровоградської, пн.-зх. районах Миколаївської областей та у пн.-зх. районах Одес. обл., тобто на території істор. Поділля (карту говорів української мови див. на окр. арк., с. 808–809).

П. г. неоднорідний. Оскільки він межує з ін. говорами пд.-зх. наріччя (наддністрянським, покутсько-буковинським, волинським) та з говорами *південно-східного наріччя* (середньонаддніпрянським і степовим), йому властиві ознаки, притаманні обом цим наріччям; проте переважають ті, що характеризують його як говір пд.-зх. наріччя. За матеріалами *Атласу української мови* і за даними моногр. досліджень виділяють західно-, східно-, північно- й південноподільські *говірки.* Західноподіл. говірки мають багато спільного з сусід. наддністрянськими, північноподільські – з волинськими, південноподільські – з покутсько-буковинськими, східноподільські – з середньонаддніпрянськими та степовими говірками.

П. г. характеризується у *фонетиці* такими рисами: повне або часткове нерозрізнення ненаголош. голосних **е**, **и** та **о**, **у** (**се**^{и}**ло́, сило́, шеро́кий, то**^{у}**б'í, туб'í, до**^{у}**п'íк, дуп'íк**); відсутність переходу **а** в **е**, **і** після м'яких приголосних (**з'ат', вз'аў, йагн'á**), лише в західноподіл. говірках спостерігається перезвук **а>е** (**з'ет', вз'еў, йагн'é**); твердість **р** перед голосними (**бура́к, радо́к, расни́й, зора́, гово́ру**); твердість (у південноподіл. говірках) кінцевого **ц** (**хло́пе**^{и}**ц, м'íс'ац**); твердість передньоязикових приголосних **т, д, н, с, з, л** перед **і**, що походить з давнього **о** (**ніс, сік, стіл, лій**); наявність вставних **л', н'** після губних приголосних (**рипл'а́х, здоро́ўл'а, жа́бл'ачий, коро́ўл'ачий, мн'а́со, мн'а́та**); перехід **в** у **м** у сполуці **вн** (**р'íмний, дамно́**); наявність протетичних приголосних **в** та **г** перед голосними (**го́с'ін', во́с'ін', гора́ти, вора́ти, вор'íх, во́стрий, го́стрий**); стягнення подвоєних приголосних (**нас'íн'а, кор'íн'а, жит'а́**); твердість приголосного **т** у дієсловах 3-ї ос. одн. і мн. теп. ч. і 2-ї ос. мн. нак. сп. (**ро́бит, но́сит, ро́бл'ат, но́с'ат, роб'íт, нос'íт**); відсутність переходу зубних приголосних у шиплячі в дієслівних формах (**хо́д'у, но́с'у, кру́т'у, во́д'у**) та ін. У *морфології*: відмінювання іменників м'якої та мішаної груп за зразком твердої групи (**кон'о́в'і, това́ришов'і, кон'о́м, това́ришом, зе**^{и}**мл'о́йу, доло́н'ойу, гру́шойу, по́л'ом**), у західноподіл. говірках іменники ж. р. в ор. в. одн. мають закін. **-еў** або **-оў**, зрідка **-ом** (**земл'е́ў, душе́ў, зе**^{и}**мл'о́ў, душо́ў, зе**^{и}**мл'о́м, душо́м**); наявність (у південноподіл. говірках) флексій **-и** у формі род. в. одн. іменників III відміни (**со́ли, сме́рти**) та **-ох** у формі місц. в. іменників **сіни, груди** (**у с'íн'ох, у гру́д'ох**); усічення закінчень прикметників та присвійних займенників ж. р. в дав. і місц. в. одн. (**зе**^{и}**ле́н'і трав'í, на зе**^{и}**ле́н'і трав'í, на́ш'і брига́д'і, у на́ш'і брига́д'і**); відсутність розрізнення твердих і м'яких основ прикметників (**си́ний, да́вний**); творення форм вищого ступеня порівняння прикметників за допомогою суф. **-ішч** (**добр'íшчий, син'íшчий, че**^{и}**рвон'íшчий**); творення майб. ч. дієслів недок. виду аналіт. і синтет. способами (**роби́тиму, бу́ду роби́ти і бу́ду роби́ў**); поширення (у західноподіл. говірках) дієслівної складеної форми мин. ч. типу **роби́лис-мо, роби́лис-те**); препозитивне вживання (у західноподіл. говірках) частки **ся** (**де с'а ти д'íла**). У *синтаксисі*: поширення словосполучень типу **п'ішо́у за водо́йу, п'ішо́ў води́** (у західноподіл. та південноподіл. говірках), **п'íсл'а (по́сл'а), об'íду** та ін. У *лексиці* П. г. також має багато спільного з сусідніми говорами. У його межах закінчуються ізоглоси ряду лексем, поширених у більшості говорів пд.-зх. наріччя: **най** 'хай, нехай', **когу́т** 'півень', **т'ічки́** (**т'ічо́к**) 'пасіка', **р'íшча** 'хмиз', **кла́н'а** 'півкопа', **комар'í** 'мурашки', **а-са́** 'вигук, яким відганяють свиней', **а-рйа́** 'вигук, яким відганяють овець', та ін.; а також у зворотному напрямі з пд. сходу на пд. захід: **заво́д'ат** 'виють (про вовків)', **чорногу́з** 'лелека', **шмато́к** 'кусок'. У південноподіл. говірках є деякі запозичення зі східнороман. мов: **папшо́йа** 'кукурудза', **бурде́й** 'землянка' та ін.

Літ.: Мельничук О. С. Південноподіл. говірка села Писарівки (Кодимський район Одес. обл.). ДБ, 1951, в. 3; Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології укр. мови. К., 1966; Бевзенко С. П. Укр. діалектологія. К., 1980; АУМ, т. 1–2. К., 1984–88; Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. К., 1990; Гриценко П. Ю. Осн. риси поділ. говору. В кн.: Поділля. Істор.-етногр. дослідження. К., 1994. *Н. П. Прилипко.*

ПОДО́ВЖЕННЯ ПРИ́ГОЛОСНИХ – збільшена тривалість звучання приголосних унаслідок *асиміляції* **[й]** м'якими приголосними [л′], [н′], [д′], [т′], [з′], [с′], [ч′], [ж′], [ц′], [ш′] у звукосполученнях, що виникли після занепаду *редукованого голосного* **ь**. П. п. відбулось у деяких формах іменників, прислівників та дієслова **лити**, де з'явилися подовжені приголосні [д:′], [ж:′], [з:′], [л:′], [н:′], [с:′], [т:′], [ц:′], [ч:′], [ш:′]: ролиꙗ [рол′ıја] > [рол′ја] > [рол′л′а] > [рол′:а] > рілля; знаниє > [знан′ıје] > [знан′је] > [знан′н′е], [знан′:а] > знаннє; судиꙗ > [суд′ıја] > [суд′ја] > [суд′д′а], [суд′:а] > суддя; мазию > [маз′ıју] > [маз′ју] > [маз′з′у], [маз′:у] > маззю; моцию > [моц′ıју] > [мōц′ју] > [мōц′ц′:у], [мōц′:у] > міццю і т. п. В укр. мові цей фонет. процес завершився не раніше серед. 13 ст., по-різному відобразившись у діалектах. У сучасних пн. та пд.-сх. наріччях П. п. спостерігається більш-менш послідовно, а в більшості пд.-зх. говорів воно не відбулося: **статя, житє, січю**. Низький ступінь палаталізації у пд. давньорус. говорах мали губні

та **р**, артикуляційно віддалені від **j**, через що наступний [j] не асимілювався: **б'ю, в'юн, п'явка, сім'я, пір'я**. Проте в деяких пд.-сх. говірках сильним ступенем палаталізації відзначався приголосний **р'**, що артикуляційно зближувало його з наступним **j** і створювало умови для прогресивної асиміляції та подовження: **довірря, міжгірря, подвірря, пірря, матіррю**.
Див. також *Довгі звуки*.
Літ.: Крымский А. Укр. грамматика, т. 1. М., 1907; Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія укр. мови. Фонетика. К., 1979; Тоцька Н. І. Сучас. укр. літ. мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. К., 1981.
Л. І. Прокопова.

ПОЕ́ТИКА [грец. ποιητική (τέχνη) – поетичне мистецтво] – 1. Один з розділів теорії л-ри, що розглядає осн. закономірності розвитку худож. л-ри як мистецтва слова: становлення та еволюція літ. родів і жанрів, течій і напрямів, стилів і методів; визначення заг. структур.-типол. закономірностей розвитку л-ри як системи; характеристика і класифікація історично стійких літ.-худож. форм і утворень (лірика, драма, поема, роман, байка тощо). Перший систем. виклад П. дав Арістотель у праці «Поетика» (4 ст. до н. е.). Незалежно від давньогрец. П. теорія мистецтва слова була розвинена в старод. Індії та Китаї. У 17 ст. Н. Буало сформулював осн. принципи П. класицизму (трактат «Мистецтво поетичне», 1674). Певний внесок у розвиток П. вніс Г.-Е. Лессінг, а також представники нім. класич. школи.
У Київ. Русі використовувалися здобутки греко-візантійської П. Так, в Ізборнику Святослава 1073 вміщено перекладену з грец. мови статтю Георгія Хіровоска про *тропи* і *фігури* мови. Літ. практика староукр. книжників 16–18 ст. залежала від настанов курсів поетики (піїтики), які читалися на основі античних, переважно лат. праць у братських школах та Києво-Могилян. колегії. Курс П. входив до складу семи вільних наук, які вивчалися у середньовіч. школі, а також були обов'язковими у програмах шкіл підвищеного типу – колегіях, ун-тах, академіях. Першою відомою київ. латиномовною поетикою є курс «Liber artis poeticae» («Книга про поетичне мистецтво», 1637), записаний Андрієм Старновецьким під наглядом М. Котозварського. З кін. 17–18 ст. відомі праці з П. лат. мовою, укладені укр. вченими – викладачами Києво-Могилян. колегії. Найвідоміші з київ. поетик «De arte poetica» («Про поетичне мистецтво») Феофана Прокоповича (1705–06) та «Hortus poeticus» («Сад поетичний») Митрофана Довгалевського (1736–37). Укр. поетики 17–18 ст. не були простими копіями антич. чи західноєвроп. ренесансних трактатів з теорії словесності, а додавали чимало оригінального у вирішення окр. питань теорії поезії, напр., виклад теорії східнослов'ян. силабічного віршування, наявність укр. ілюстративного матеріалу в них тощо. Вони були наближені до естетики класицизму і готували ґрунт для виникнення л-ри шкільного класицизму. Новатором у галузі П. був Г. Сковорода. У 19 ст. П. розвинено у працях О. Потебні, який розглядав її у тісному зв'язку з *лінгвістикою* та *міфологією*. *Поетичну мову* він розумів насамперед як образне мислення. Багато зробив для розвитку поетики І. Франко.
2. Сукупність худож.-естет. і стиліст. засобів, що визначають своєрідність того чи того виду мистецтва, певного літ. явища, твору – його внутр. будову, специф. систему його складників та їх взаємозв'язки (П. театру, кіно, П. бароко, романтизму, П. роману «Вершники» Ю. Яновського тощо). Система худож. засобів твору включає поняття поетичної, або художньої, мови, яка відрізняється від ін. функц. видів мови особливостями звукової інструментовки, словником, синтаксисом та наявністю ритму; поет. тропів і фігур, використаних у худож. творі, – тобто всього того, що сприяє розкриттю худож. замислу автора.
Літ.: Потебня А. А. Из записок по теории словесности. X., 1905; Його ж. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. X., 1930; Аристотель. Об искусстве поэзии. М., 1957; Сивокінь Г. М. Давні укр. поетики. X., 1960; Арістотель. Поетика. К., 1967; Лихачев Д. С. Поэтика древнерус. л-ры. Ленинград, 1967; Крекотень В. І. Київ. поетика 1637 року. В кн.: Літ. спадщина Київ. Русі і укр. л-ра XVI–XVIII ст. К., 1981; Франко І. Із секретів поет. творчості. В кн.: Франко І. Зібр. тв., т. 31. К., 1981; Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої пол. XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії л-ри на Україні. К., 1983. *І. П. Чепіга.*

ПОЕТИ́ЧНА ЛЕ́КСИКА – слова з додатковим стиліст. забарвленням, експрес.-емоц. змістом, які передають почуття ліризму, урочистості, захоплення прекрасним. Це висока лексика, яка об'єднує традиц. образи антич. і світ. поезії, частотні в *поетичній мові* лексеми на означення природ. стихій (**вітер, сонце, небо, зоря, місяць, хмара**), назви з росл. і твар. світу (**явір, тополя, калина, рута-м'ята, барвінок; сокіл, орел, зозуля**) та ін., кольороназви, номінації спорідненості, що поетизуються в мові фольклору, в худож. стилі й пов'язуються з нац. мовним світосприйманням. Структура словника нац. мови відбиває поет. слововживання стиліст. ремарками: поетичними і нар.-поетичними. Проте останні не охоплюють усієї П. л. Як поетизми функціонують слова **обрій, оксамит, вітрило, легіт, веселка, літечко, серпанок**, а також **серце, душа, доля, сум, радість** і под. у відповідних поет. контекстах. До П. л. потрапляють етнографізми, старослов'янізми, діал. слова, які сприймаються як незвичні поет. номінації. Стиліст. вартість П. л. залежить від асоціат. зв'язків слів, від символіч. змісту, якого вони набувають упродовж поет. традиції. Як слова-*символи* функціонують назви **калина, євшан-зілля, рушник, біла хата, криниця** та ін. До П. л. належать традиц. епітети, порівняння, метафори. Вони утворюють низку понять, які «вже поетичні самі по собі» (І. Франко), напр.: **чорнобривий шлях, кароока пісня, біллява хата**. Заряд поетичності несуть у собі також слова, що вирізняються характерною грамат. формою. Це іменники типу **блакить**,

синь, **прозор**, **тремтінь**, короткі форми прикметників **ясен**, **зелен**, **небесен**, складні слова **зоресяйний**, **зеленошумний**. Словник поетизмів розширюється за рахунок індивід. новотворів на зразок **листолет**, **вітровінь**, **небопадь** (М. Вінграновський) та ін. (див. також *Неологізм*, *Оказіоналізм*). Відбиваючи особливості часу, П. л. поповнюється новими символами, асоціат. зв'язками, постійно оновлюється в індивід. мовотворчості. Сучасна П. л. розширюється за рахунок новотворів фолькл. типу, її стиліст. виразність зростає у зіставленні з н.-т. поняттями, нейтральною лексикою книжного та розм. походження. *С. Я. Єрмоленко.*

ПОЕТИ́ЧНА МО́ВА – 1) мова віршованої поезії, або віршована мова (у протиставленні поняттю «мова прози»); 2) мова худож. л-ри з її визначальною естет. функцією (див. *Художній стиль*); 3) система мовно-виражальних засобів, орієнтованих на досягнення ефекту високого стилю, незвичного для буденного спілкування. Перше і третє значення близькі між собою, тобто П. м. в них розглядається не лише як формальна, віршова організація мовлення, а й як певні семант. процеси творення образу: переосмислення слів-понять, виникнення несподіваних асоціат. зв'язків між ними, семантизація звукової будови, *актуалізація* синтакс. структур для створення колоритів індивід. і жанрово-стильової мови.

П. м. естетизує слова загальновжив. мови, формує традиц. поетичний словник (див. *Поетична лексика*), має виразну тенденцію до творення автор. неологізмів, використання характерних для емоц.-експрес. мови словотв. моделей, поет. формул. Фолькл., народнорозм., книжні джерела постійно впливають на оновлення зображально-виражальних поет. засобів. Іноді П. м. ототожнюють із засобами традиц. образності (*тропами*, *фігурами мови*), проте не лише вони визначають зміст цього поняття. В основі П. м. лежить особливий характер конкр.-чуттєвого зображення світу, орієнтація на емоц.-естетичне, міфопоетичне сприйняття його. П. м. не може бути різко протиставлена загальновжив. мові. Поет. змісту набуває будь-який вислів, що естетично освячується у поет. контексті. П. м. – це свобода у виборі лекс.-семант. сполучуваності й досягнення ефекту поет. несподіванки; наповнення новим емоц. змістом нейтральних у звичному спілкуванні синтакс. структур.

Творчий підхід до мови в її естет. функції не обмежує розуміння П. м. тільки одним жанром чи стильовим різновидом літ. мови. Ознаки П. м. можуть виявлятися у публіцист. стилі, наук.-популяр. викладі, в буден. спілкуванні. П. м. здатна передавати настроєві стиліст. колорити або мовні регістри, тобто бути романтично-сентиментальною, лірично-інтимною, філософсько-медитаційною, героїко-патетичною, лірично-епічною і под.

Зазнаючи змін у процесі еволюції худож.-літ. жанрів, П. м. розширювала коло тем, придатних для «високого» поет. осмислення, урізноманітнювала словесно-виражальні засоби. На зміну традиційному т. з. парнаському словникові приходить обуденнена П. м., в якій звичними стають, з одного боку, побутові поняття-реалії, н.-т. терміни, а з другого – фольклорні поетизми, поняття, пов'язані з внутр. світом людини, її вірою тощо. Настанови на поет. вираження і сприйняття закладені в самій основі високого стилю мови, відмінного від нейтрального. Проте співвідношення нейтрального і високого в П. м. історично змінюється. Зазнають семант. трансформації традиц. поетизми, напр., словесні образи **місяця**, **зірок**, **неба**, **вечора**, **світанку** тощо. Кожна доба залишає свій відбиток на словнику й граматиці П. м.

Як об'єкт лінгв. *поетики* і *стилістики* П. м. почали вивчати у 20 ст. Увагу дослідників привертають лекс.-семант. процеси у мові укр. поезії 20–30-х рр., характерні явища індивід. словотворення, динамічні процеси в синтаксисі, пов'язані з актуалізацією усно-розм. структур, типові наскрізні мотиви, або *ключові слова*, в індивід. стилях (див. *Стиль індивідуальний*), процеси символізації слів-понять, набуття ними функцій мов. знаків нац. культури. В історії укр. літ. мови П. м. тлумачили як вияв заг. процесів становлення норми, зокрема й норми худож. стилю, а також як індивід. мовотворчість на тлі стиліст. системи літ. мови. Істор.-літ. аспект зумовлював зосередження уваги на тому, як відбивається у П. м. словник мов. дійсності, як взаємодіють у ній книжні й розмовні елементи. Лінгвопоетика розглядає П. м. як явище концептуального і мов. осмислення світу, як складну багаторівневу систему, що характеризується законами внутр. розвитку, тенденціями заміни традиційного новаторським, пост. оновленням поет. формул, взаємодією усталеного загальнопоетичного та індивід.-авторського в стиліст. засобах укр. мови. Індивід. неповторність П. м. несе на собі відбиток стильових процесів, характерних для певної доби. Так, для мови укр. поезії на межі тисячоліть характерні явища інтертекстуальності, семант.-асоціат. синтаксису, новатор. побудова поет. строфи, відмова від традиц. поетизмів тощо.

Методи вивчення П. м. ґрунтуються на вченні (зокрема, О. Потебні) про поет. природу мови і на функц.-стиліст. аналізі поет. текстів, поглибленому методами герменевтики, когнітивно-дискурсивного опису мов. явищ.

Літ.: Виноградов В. В. К построению теории поэт. языка. В кн.: Поэтика, т. 3. Ленинград, 1927; Білодід І. К. Поет. мова Максима Рильського. К., 1965; Колесник Г. М. Слово крилате, мудре, пристрасне. Лекс. синоніміка поет. мови М. Т. Рильського. К., 1965; Карпова В. Л. Термін і художнє слово. (Термінол. лексика в мові сучас. укр. поезії). К., 1967; Мукаржовский Я. Лит. язык и поэт. язык. В кн.: Пражский лингв. кружок. М., 1967; Єрмоленко С. Я. Синтаксис віршової мови. К., 1969; Потебня А. А. Эстетика и поэтика. М., 1976; Мова і час. Розвиток функц. стилів сучас. укр. літ. мови. К., 1977; Григорьев В. П. Поэтика слова. М., 1979; Калашник В. С. Фразотворення в укр. поет. мові рад. періоду (семант.-типол. аспект). Х., 1985; Його ж. Особливості слововживання в поет. мові. Х., 1985; Ставицька Л. О. Серцем вистраждане слово. «Мовознавство», 1990, № 6; Лазебник Ю. С., Ярмак В. И. Поэзия ХХ века: слово, текст, миф. К.,

1992; Лазебник Ю. С. Від поет. слова до поет. мови. «Мовознавство», 1994, № 1; Слухай Н. Міфопоет. мова етносу: деякі ознаки і типи значень. «Вісник Київ. ін-ту „Слов'н. ун-т"». К., 1999; Ставицька Л. О. Естетика слова в укр. поезії 10–30-х рр. XX ст. К., 2000. *С. Я. Єрмоленко.*

ПОЕТОНІМІ́Я – див. *Ономастика поетична.*

ПОЗИЦІ́ЙНІ ЧЕРГУВА́ННЯ – *чергування звуків*, які відбуваються залежно від їхньої фонет. позиції у слові й зумовлені живими фонет. нормами сучас. мови. В сучас. укр. літ. мові П. ч. голосних бувають: а) при зміні *алофонів* у наголошеній та ненаголошеній позиціях: **[е]** – **[е^{и}]** – **[и^{е}]** – **[и]** – (**плете^{и}ниї̆** – **пле^{и}ти́**, **пли^{е}ти́**, **плити**); **[и]** – **[и^{е}]** – **[е^{и}]** – **[е]** (**пити** – **пи^{е}ла** – **пе^{и}ла** – **пела**; **пи́сар** – **за́пи^{е}с** – **пи^{е}се́мний**); **[о]** – **[о^{у}]** – **[у^{о}]** (**голуб** – **го^{у}лубка** – **гу^{о}лубка**); б) при творенні паралельних рядів голосних **[а]**, **[о]**, **[у]** після твердих і м'яких приголосних та в позиції між м'якими приголосними: **[а]** – **[а̇]** – **[ӓ]** (**с'а̇ду** – **с'ӓд'**), **[о̇]** – **[ӧ]** (**л'о̇х** – **у л'ӧс'і**); в) при вживанні складових і нескладових **[у]** – **[ў]**, **[і]** – **[ї̆]** (**учора** – **ўчора**, **іти** – **ї̆ти**). П. ч. за своєю природою суто фонетичні й не мають фонемат. значення, оскільки в них реалізуються у різних позиціях варіанти тих самих фонем. В укр. мові П. ч. мало поширені. *Г. П. Півторак.*

ПОЗИ́ЦІЯ (лат. positio – положення) – 1. П. фонологічна – положення *фонеми* щодо ін. фонеми або щодо місця та *наголосу* в слові. Розрізняють сильні та слабкі П. Сильна П. – П. максимальної фонет. диференціації. Це П. голосних під наголосом, де протиставляється найб. кількість фонем – шість. Наголошені голосні частіше зазнають впливу сусід. приголосних, ніж ненаголошені (див. *Акомодація*). Основні його прояви такі: а) задньоязикові приголосні відтягують початкову або кінцеву фазу *артикуляції* голосних перед. ряду назад, тобто веляризують вимову; б) тверді приголосні надають перехідній фазі голосного заднього ряду більш передньої, а перехідній фазі голосного перед. ряду більш задньої артикуляції; в) у П. між губними приголосними неогублені голосні набувають деякої *лабіалізації*; г) носові приголосні назалізують голосні. При цьому розрізняють такі П. голосного: між двома твердими приголосними після м'якого приголосного перед твердим, після твердого перед м'яким і між двома м'якими. Під впливом м'яких приголосних на початку голосних **[а]**, **[о]**, **[у]**, **[е]**, в кінці їх або з обох боків з'являється перехідний **і**-подібний сегмент. У ненаголошеній П. усі голосні фонеми зазнають значних часокількісних і якісних змін. Ненаголошені голосні приблизно втричі коротші за наголошені. Для укр. мови характерний лише перший і другий ступінь редукції голосних. При першому ступені зміни на слух майже непомітні (укр. **а**, **у**, **і**), при другому – зближуються або змішуються у вимові два сусідні *алофони* різних фонем: **[е^{и}]**, **[и^{е}]**, **[о^{у}]**, **[е^{і}]**. *Л. І. Прокопова.*

2. П. *морфеми* – місце морфеми в лінійній послідовності морфем слова. Ядерну (центральну) П. займає *корінь*: **дим**-ок, за-**димл**-ений. Ліворуч від нього розміщуються *префікси*, справа – *суфікси*: **за**-біл-**и**-**ти**, **по**-**за**-біл-**юва**-**ти**. *Конфікс* об'єднує ці дві П.: **су**-глин-**ок**. *Флексія* закінчує слово: пиш-**е**, пис-а-ти-м-**уть**. *Постфікс* стоїть після закінчення (за-городж-у-ють-**ся**) чи ін. суфікса (вид-н-і-ти-**ся**). *Інтерфікси* виступають як: а) сполучні голосні – між коренями в складному слові (зор-**е**-пад); б) міжморфемні прокладки – між коренями і службю морфемами (мексик-**ан**-ськ-ий, неб-**ес**-а), між суфіксами (дом-а-**ш**-н-ій). У складних словах позиц. характеристики деяких морфем змінюються, зокрема, суфікс може стояти перед другим у слові коренем (дів-**ич**-вечір), префікс – не на абс. початку слова, а після інтерфікса (нафт-о-**до**-бувн-ий) чи всередині слова, перед другим коренем (сам-о-**в**-**до**-**с**-кон-а-л-юва-ти-ся).

Кожен клас морфем має свої специф. позиц. характеристики. Розрізняють суфікси, що стоять: а) безпосередньо за коренем (ви-крут-**ас**, плак-**с**-а, бід-**ол**-ах-а); б) лише за ін. суфіксами (плак-с-**ив**-ий, так-іс-**іч**-к-ий) або в) безпосередньо за коренем, або за ін. суфіксами (посох-**л**-ий, побіл-і-**л**-ий, голів-**оньк**-а, сирот-ин-**оньк**-а, бу-**ти**, бу-ва-**ти**, допит-**ува**-ти, опосеред-к-**ува**-ти). Є суфікси, що стоять: перед закінченням (чорн-**еньк**-ий, зем-**ськ**-ий); між ін. суфіксами (мов-ч-**аз**-н-ий); і перед закінченням, і перед ін. суфіксами (крут-**ій**–$\varnothing_1$, крут-**ій**-ськ-ий, важ-**іль**–$\varnothing_1$, важ-**іль**-н-ий, кільк-**ість**, кільк-**іс**-н-ий, гляд-**ач**-$\varnothing_1$, гляд-**ач**-к-а). В укр. мові провідне місце займають суфікси, що не мають сталої П. у слові й можуть стояти як після кореня, так і після ін. суфіксів. На другому місці суфікси, що безпосередньо додаються до кореня, на третьому – ті, що стоять тільки перед закінченням. Серед префіксів так само переважають ті, що вільно пересуваються у П. перед коренем: **пере**-бир-а-ти, **пере**-**роз**-по-діл. Найтиповішою для укр. мови П. префіксів є перша і друга перед коренем: **на**-дум-а-ти, **до**-з-вол-я-ти. У них вони зберігають свої первинні (просторові, часові, розподільні) значення. Віддаляючись від кореня, префікси уніфікують свою семантику і спеціалізуються на вираженні знач. способів дії: **по**-**по**-ход-и-ти, **пере**-**за**-сі-ва-ти. У третій П. перебувають найчастіше префікси **в**- (**в**-до-с-кон-а-л-юва-ти), **до**- (**до**-не-с-хоч-у), **на**- (**на**-по-не-вір-я-ти-ся, **на**-роз-по-від-а-ти), **не**- (**не**-без-під-став-н-ий, **не**-без-у-спіш-н-ий, **не**-без-су-переч-н-ий, **не**-без-роз-суд-н-ий), **по**- (**по**-на-з-'їждж-а-ти-ся); у четвертій – **по**- (**по**-пере-роз-по-діл-я-ти). *Н. Ф. Клименко.*

3. П. синтаксична – розташування синтаксичної одиниці щодо ін. синтаксичної одиниці, функціонально пов'язаної з нею (див. *Препозиція*, *Постпозиція*, *Інтерпозиція*). За синтакс. роллю синтакс. одиниці розрізняють П. синтаксичну *підмета*, *присудка*, другоряд. *члена речення* у *простому реченні*, П. синтаксичну гол. і підряд. частини у *складнопідрядному реченні* тощо. *І. Р. Вихованець.*

ПОКУ́ТСЬКО-БУКОВИ́НСЬКИЙ ГО́ВІР, надпрутський говір – один з говорів *південно-західного наріччя*. Поширений в Івано-Франк. (пд.-сх. райони) і в Чернів. областях (за винятком зх. районів – Путильського та Вижницького (карту говорів української мови див. на окр. арк., с. 808–809). На заході межує з *гуцульським говором*, на пн. заході і півночі – *наддністрянським говором* і на пн. і пн. сході – з *подільським говором*. Складається з двох говіркових масивів – покутських і буковинських (основних) *говірок*.

До буковинських дуже близькі північнобессарабські говірки у сх. районах Чернів. обл. П.-б. г. має ряд спільних рис із сусід. наддністрянськими, гуцульськими і бойківськими говірками. Найближчий він до наддністр. говору, що дає підставу визначити його як перехідний між буковинським і наддністрянським, але на основі буковинського. Як засвідчують дані попередніх досліджень, зокрема картографовані матеріали *Атласу української мови* (т. 2), межі П.-б. г., особливо північна і південно-західна, окреслені не досить чітко і становлять різної ширини смугу, яка охоплює діал. територію на Лівобережжі Дністра (умовно) від Делятина до Могилева-Подільського і до стику з Румунією та Молдовою.

Фонет. особливості П.-б. г.: [а] після м'яких приголосних переходить в [е], [и], [і] – у ненаголошеній і наголошеній позиціях – **душ'е́, ш'е́пка і ш'и́пка, пор'и́док, спідни́ц'і, че́л'ід', ве́ремйе**... Лише після **й** перехід [а] в [е], [і] обмежений (**йійце́, йек, по́йес**...) східнонадпрутською групою говірок; наявність альвеолярного [л], зокрема в говірках, сусідніх з гуцульськими і бойківськими; *депалаталізація* [с], [ц] у кінці слів (**дес, хтос, хло́пец, оте́ц**), перед флексійними **-а, -у** (**ву́лица, те́рница, на ву́лицу, копи́цу**), у прикметниках і прислівниках на **-ск, -зк, -цк**, (**ни́ско, по́лский, вітц'і́уский, н'іме́цкий**), у закінченнях давньої дієвідміни (**бу́лисмо, ходи́листе**); *палаталізація* [ш], [ж], [ч] частіше у східнонадпрутських говірках (**ж'ити, ч'ис, ш':е**), рідше у західнонадпрутських; палаталізація [р], особливо в іменниках з суф. **-ар** (**віу́ч'ер', коса́р'**), а також в ін. випадках (**цер'ква, тер'х'**); переважне *оглушення приголосних* (**біп, сат, л'і́сти, тха́к'і**), хоч можливе і паралельне вживання дзвінких приголосних (**зуб'ке́**, але **книшк'е́**); послідовний перехід [т'] у [к'], а [д'] у [ґ'] (**ґ'іт** «дід», **ґ'і́ука** «дівка», **к'і́ло** «тіло», **ниґ'і́л'е** «неділя») та ін.

Морфологічні особливості П.-б. г.: розрізнення твердих, м'яких і мішаних типів відмінювання іменників (**коне́м, д коне́ви, ку́ле́шеў, ву́лицеў**...); закінчення дав. і місц. одн. ім. ж. р. колишніх **і-** та **ја-** основ **-и** (**со́ли**, по **земли́, на стерни́**); залишки форм *двоїни* (**дві йейц'і́, дв'і ха́т'і**); відсутність м'якої групи прикметників (**си́ний, -а, -е, горі́шний, -а, -е**); утворення вищого ступеня прикметників і прислівників з суф. **-ішч, -іш'-, -ч-** (**даў́н'ішчий, менче, менчий**), а також за допомогою частки **май** (**май бі́льший, май ста́рший, май ране́н'ко**); активне функціонування преф. **ві-** (**ві́пити, віган'е́ли**); форми *інфінітива* на **-чи** (**пе^{и}чи́, стри́ч'і си**); у буков. групі говірок поширення дієсл. форм типу **хо́д'у, но́с'у, во́з'у**; у 3-й ос. одн. і мн. дієслів II дієвідміни можливі форми з опущеним кінцевим **-т** (**він хо́де, ба́че, вони хо́д'е, ро́бл'е, йід'и́**); вживання паралельних форм майб. ч. дієслів (**бу́демо роби́ти – ме́мо роби́ти, бу́деш банува́ти – меш банува́ти**); наявність «складних» форм мин. ч. – **ходи́уйім (-йем), ходи́уйіс (-йес), ходи́лисмо**; енклітичні форми особ. займенників (**ми, ти, си, му** – дав. в., **м'і, к'і, го, йі** – знах. в.); наявність рухомої зворотної частки **-ся** як у *постпозиції*, так і в *препозиції* у різних її фонет. варіантах (**с'а, са, си**); характерні прислівники **ба́вно** 'поволі', підсилювальна частка **-ко** після дієслів (**ходи-ко**) і **ади** (**ади** йа майу).

У лексиці П.-б. г. багато елементів, властивих і більшості говірок пд.-зх. наріччя: **бле́яти** 'бекати' (про овець), **ва́тра** 'вогнище, черінь', **ґа́зда, ґазди́н'і** 'господар, господиня', **жи́тниц'і** 'сироватка', **куґу́т** 'півень', **ли́лик** 'кажан', **під** 'горище у житловому будинку', **рі́ш'ч'а** 'хмиз', **шу́тий** 'безрогий' та ін., або ж найближчим сусіднім говіркам: гуцульським – **барабу́л'і** 'картопля', **ве́ремн'е** 'погода', **гладу́н** 'глечик', **ґрунт** 'садиба', **кн'ес'** 'молодий, наречений', **княги́н'і** 'молода, наречена', **та́йстра** 'торба', **хі́танка** 'гойдалка'; наддністрянським – **ґуц** 'вузол', **доўба́ч** (**-ак**) 'дятел', **маґліўни́ца, маґі́ўни́ца** 'рубель для качання білизни', **карни́к** 'приміщення для свиней', **това́р** 'рогата худоба' та ін. Є й чимало характерних покут.-буков. лексем: **ве́вирица** 'білка', **воро́шка** 'сонечко', **глужа́н'а** 'стебла кукурудзи', **грі́нка** 'відрізаний шматок хліба', **дручо́к** 'рубель до воза', **ки́рпа** 'вид високої жіночої зачіски', **коўта́ч'** 'дятел', **лі́тра** 'металева кварта пити воду', **полови́к** 'яструб', **поре́кло** 'прізвисько', **призоро́к'ий** 'короткозорий', **ру́ти** 'вити (про вовків)', у т. ч. іншомов. *запозичень*, серед яких кількісно виділяються румунські – **дармо́й** 'вид рідкого решета', **дзе́стри** 'придане', **кла́ка** 'толока', **мату́ша** 'тітка або будь-яка старша жінка', **ліліййа́к** 'бузок' та ін. Досліджували П.-б. г. І. Верхратський, Ю. Карпенко, К. Кисілевський, Б. Кобилянський, К. Лук'янюк, В. Прокопенко, К. Герман та ін.

Літ.: Жилко Ф. Т. Говори укр. мови. К., 1958; Кисілевський К. Надпрутський говір. ЗНТШ (Н.-Й.–Париж), 1954, т. 162; Кобилянський Б. В. Діалект і літ. мова: (Східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і відношення до укр. літ. мови). К., 1960; Мат-ли до словника буков. говірок, в. 1–6. Чернівці, 1971–79; АУМ, т. 2. К., 1988; Герман К. Ф. Атлас укр. говірок Пн. Буковини, т. 1–2. Чернівці, 1995–98; Його ж. Укр. говірки Пн. Буковини. Чернівці, 1997.

Я. В. Закревська.

ПОЛІСЕМІ́Я (від грец. πολύς – численний і σῆμα – знак), багатозначність, полісемантизм – наявність у семант. структурі мов. одиниці двох і більше значень, тобто віднесеність її до двох чи більше об'єктів позначення. П. – це органічна властивість людської, природної мови, яка, з одного боку, відображає характер і хід пізнання та «мовного освоєння» дійсності шляхом асоціат. процесів, а з другого, – є свідченням

схильності мислення і мови до її економної систематизації, тенденції до позначення нескінченного світу відносно обмеженою кількістю матеріальних мов. оболонок. Між значеннями полісем. одиниці наявний той чи ін. семант. зв'язок (на відміну від значень *омонімів*). Це можуть бути відношення: 1) вихідного і похідного значень, які виникають унаслідок дії різних семант. процесів — метонімії, метафори та ін. (див. докладніше в ст. *Переносне значення*); 2) похідних значень, що співіснують паралельно (у семант. структурі словотв. похідних), коли вихідним виступає значення ін. одиниці (твірної основи) і семант. зв'язок між ними опосередкований останнім: а) внаслідок паралельних словотв. актів на базі однієї (у тому самому чи різних значеннях) або навіть кількох спільнокорен. твірних одиниць: **телятник** 'приміщення для телят' і 'той, хто доглядає телят', **дровітня** 'приміщення для дров' і 'колода, на якій рубають дрова', **льодоруб** 'сокирка альпініста' і 'робітник, що рубає лід', **бойовище** 'великий бій' і 'місце бою', **чорніти** 'ставати чорним' і 'виднітися (про щось чорне)', **вишневий (сад)** — від **вишня** (дерево), а **вишневий (колір)** — від **вишня** (плід), **верховий (село, гілля)** — від **верх** або **зверху**, а **верховий (кінь, їзда)** — від **верхи** (нерідко такі відношення розглядаються як словотв. омонімія); б) внаслідок перенесення П. твірної основи на основу похідної одиниці («відбита П.»): **теплий** і **холодний (вода, вітер** і **зустріч, колір)** — **теплота** і **холодність (води, вітру** і **зустрічі, кольору)**.

П. найширше виявляється в лексиці, що пояснюється індивідуальнішим, конкретнішим характером лексичних значень порівняно з ін. типами мовного значення і, відповідно, їх більшою кількістю та різноманітністю. Напр., у СУМ у слові **іти** виділяється 30 значень (або лекс.-семант. варіантів), у **справа** — 9, у **високий** — 9. За підрахунками дослідників, у сучас. укр. літ. мові серед полісем. іменників слова з двома лекс.-семант. варіантами становлять бл. 68 %, з трьома — бл. 20 %, з чотирма — бл. 8 %, з більшою кількістю — до 4 %. За характером розвитку значень усередині полісем. слова існує три типи П.: 1) ланцюжковий, коли кожне наступне значення виникає на основі найближчого попереднього: **азбука** 'алфавіт' — 'буквар' — 'найпростіші елементи, основи чого-небудь'; 2) радіальний, коли всі похідні значення виникають на основі одного вихідного: **блискавка** 'термінова стінгазета', 'термінова телеграма' і 'застібка' на основі значення 'зигзагоподібна електрична іскра в атмосфері'; 3) комбінований ланцюжково-радіальний: **зелений** 'який стосується зелені, рослинності' (**зелені насадження** тощо) — 'середній між жовтим і голубим (про колір)' — 'недозрілий' — 'молодий, недосвідчений' (одна лінія розвитку), **зелений** (про колір) — 'хворобливо блідий' (друга лінія), **зелений** (стосовно до зелені) — 'належний до дезертирів, а потім до нерегулярних військових формувань періоду громадянської війни' (мотивація «зелений» від переховування їх у лісах) — третя лінія. Значно менше П. представлено у фразеології: **ставати на ноги** — а) ставати дорослим, самостійним; б) поправлятися після хвороби; в) ставати заможним; г) розвиваючись, досягати певного рівня ('господарство стає на ноги'). Про лексико-граматичну П. можна говорити тоді, коли в семант. структурі слова розвивається значення, що переходить до ін. частини мови, але спільність лекс. значення утримує слово від розпаду, пор. '**колискова** пісня' і **колискова, гріх** як ім. і як предикатив: 'мати гріх' і 'гріх так робити'. Словотвірна П. виникає за наявності в слові лекс.-семант. варіантів, утворених унаслідок паралельних словотв. актів і пов'язаних між собою спільним знач. їхньої твірної основи (див. вище **дровітня** та ін.). Широко виявляється граматична П. — у семант. структурі службю. слів (пор. **що, як, коли** та ін.), на рівні афікс. значень і грамат. категорій (див. докладніше в ст. *Метафора* і *Метонімія*).

Шлях виникнення П. може бути досить регулярним для певних семант. об'єднань мовних одиниць, що дає можливість виявляти семант. закономірності її розвитку. Найрегулярнішими є метонім. моделі, менш регулярними — метафоричні, деякі закономірності виявляються при конденсації значення. Структура полісем. одиниці не завжди має таку досить виразну дискретність окр. значень, як це, напр., подається в словнику. Між ними можливі плавні переходи з наявністю неоднознач. розуміння, нейтралізація їх відмінностей у певних контекстах, що приводить до *дифузності значень*. Пор. 'сподіватися на **швидкий** наступ': 'який відбуватиметься з великою швидкістю (у просторі)', 'який відбуватиметься незабаром (у часі)', 'який відбуватиметься недовго'. Розпад П. веде до утворення омонімії.

Див. також *Зміни значення*.

Літ.: Шмелев Д. Н. Проблемы семант. анализа лексики. М., 1973; Апресян Ю. Д. Лекс. семантика. М., 1974; Лисиченко Л. А. Лексикологія сучас. укр. мови. Х., 1977; Соболева П. А. Словообразовательная полисемия и омонимия. М., 1980. *О. О. Тараненко.*

ПОЛІСИ́НДЕТОН (грец. πολυσύνδετον, від πολύς — численний і σύνδετον — зв'язок) — див. *Багатосполучниковість.*

ПОЛОНІ́ЗМ (від середньолат. Polonia — Польща) — різновид *запозичення*: слово, його окр. значення, вислів тощо, запозичені з польс. мови або утв. за її зразком. П., особливо старі, не завжди усвідомлювані мовцями як чужорідний елемент, зберігають, проте, ознаки свого походження: **хлопець** (chłopiec, від chłop — укр. холоп), поет. **злото** (złoto — **золото**) — пор. інші подібні польс.-укр. відповідники (głos — голос, kłos — колос, włos — волос); **певний** (pewny <*pъvьnъjь), ufać — укр. **уповати** (укр. і польс. дієслово с *upъvati), польс. mech — укр. **мох**,

польс. sen – укр. **сон**; діал. **поренчата** (poręcze 'поручні'); **Як ся маєш?** (Jak się masz – укр. **Як маєшся? Як живеш?**) тощо. Частина П., подібних наведеним, проникла в укр. мову давно і вже як П. не сприймаються. Інші, недавнього походження, напр., обласні слова і звороти, що проникли з польс. мови або через польську, у творах західноукр. письменників 19 – поч. 20 ст. типу **меценас** (mecenas) 'адвокат', **покоїк** (pokoik) 'кімнатка', колія [kolej(żelazna)] – 'залізниця', **колейовець** (kolejowiec) 'залізничник', **висідати** (wysiadać) 'виходити (з вагона, автомобіля)', **перепрошую** (przepraszam) 'вибачте' тощо, легко вловлюються як чужорідні щодо укр. мови через свою невластивість укр. мові Наддніпрянщини (особливо Лівобережжя).
Див. також *Українсько-польські мовні контакти*.
Літ.: СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973. *О. Б. Ткаченко.*

ПОЛЮ́ГА Лев Михайлович (14.XI 1930, с. Оброшине, тепер Пустомитівського р-ну Львів. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1990, професор з 1995. Закін. 1953 філол. ф-т Львів. ун-ту. В 1953–57 працював у Львів. літ.-мемор. музеї І. Франка, з 1957 – науковий, а з 1972 – ст. науковий співробітник відділу мовознавства Ін-ту сусп. наук АН УРСР (тепер Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) у Львові.
У колі наук. інтересів П. – історія укр. мови, сучасна укр. мова (зокрема лексикологія та лексикографія, стилістика), мова творів І. Франка. Осн. праці: монографії «Питання з історії української мови» (1970, у співавт.), «Слово в поетичному тексті Івана Франка» (1977), «З історії української лексикології» (1980, у співавт.), «Українська абстрактна лексика XIV–XVI ст.» (1991). Укладач «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» (1977–78, у співавт.), «Морфемного словника» (1983), «Словника антонімів» (1987), «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (в. 1, 2, 1994; в. 3, 1996; в. 4, 1997; в. 5, 1998), «Короткого тлумачного словника української мови» (1977, 1988), «Російсько-українського словника термінів лісівництва» (1980), словопокажчика «Лексика поетичних творів Івана Франка» (1990, ост. чотири – у співавт.). *Я. В. Закревська.*

ПОНОМАРІ́В Олександр Данилович (17.X 1935, м. Таганрог, тепер Ростов. обл., Росія) – укр. мовознавець і перекладач, доктор філол. наук з 1991, професор, засл. журналіст України з 1997. Після закін. 1961 Київ. ун-ту працював в Ін-ті мовознавства АН УРСР, потім на ф-ті журналістики Київ. ун-ту (з 1988 по 2001 – зав. кафедри стилістики та редагування). Заст. голови правління Всеукр. т-ва «Просвіта» ім. Т. Шевченка. Автор праць з історії лексики укр. та новогрецької мов («Про лексичні й фразеологічні паралелізми в новогрецькій та українській мовах», 1965; «Відмінювання іменників у сартансько-чермалицькій говірці румейського діалекту новогрецької мови», 1968), стилістики (посібник «Стилістика сучасної української мови», 1992, 1993, 2000), культури мови («Фонеми **г** та **ґ**. Словник і коментар», 1997; «Культура слова. Мовностилістичні поради», 1999, 2001). Один з укладачів «Етимологічного словника української мови» (т. 1–4, 1982–2003), «Словника античної міфології» (1985, 1989), «Новогрецько-українського словника» (2004). Співавтор і редактор підручника «Сучасна українська мова» для гуманітар. ф-тів вищих навч. закладів (1991, 1997, 2001). Перекладає з грецької та слов'янських мов. *Н. Ф. Клименко.*

ПОП М. М. – див. *Лучкай* М. М.

ПОПО́ВСЬКИЙ Анатолій Михайлович (29.X 1935, с. Приют, тепер Магдалинівського р-ну Дніпроп. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1991, професор з 1992. Закін. 1962 Дніпроп. ун-т. Відтоді працює в ньому, з 1991 – зав. кафедри заг. та слов'ян. мовознавства. Автор праць з історії укр. літ. мови, укр. діалектології та ін.: «Мова фольклору та художньої літератури Південної України XIX – початку XX століття» (1987), «Нормативні тенденції в мові фольклору Південної України XIX – початку XX століття» (1988), «Південноукраїнські джерела в історії формування української літературної мови» (1990), «Мова художньої літератури Південної України XIX – початку XX століття» (1992), словника «Українізми в російських народних говорах» (1994, у співавт.) та ін. Дослідник мови худож. л-ри, фольклору, лінгв. спадщини, преси Полтавщини 2-ї пол. 19 – поч. 20 ст. *О. О. Тараненко.*

ПОРІВНЯ́ЛЬНИЙ ЗВОРО́Т – частина *простого речення*, яка складається з порівняльного *сполучника* та повнозначного *слова* і виражає значення порівняння. Сполучники вказують на три осн. функції П. з.: 1) власне-порівняльну (сполучник **як**): «Я втомлена, **як квіти восени**» (Л. Костенко); «Бачив я очі, **як сонячні повені**» (Д. Павличко); 2) модально-порівняльну (сполучники **мов**, **немов**, **наче**, **неначе**, **мовби**, **немовби**, **немовбито**, **начебто**, **неначебто**, **ніби**, **нібито**, **буцім**, **буцімто** і под.): «В садках кохалися, цвіли, **Неначе лілії**, дівчата» (Т. Шевченко); «У ранковім тумані Дзвони пливуть, **мов сни**, **Ніби мрії останні Сивої старовини**» (М. Рильський); 3) порівняльно-об'єктну (сполучники **ніж**, **аніж**, **як**): «І прозорість стигне у небеснім плесі тонша і ясніша, **ніж гострінь меча**...» (Т. Осьмачка). Повнозначне слово (іменник, прикметник або прислівник) при порівняльних сполучниках буває одиничним або супроводжуваним залежними від нього словами, пор.: «І безголова Ніке, **Як фурія**, проноситься в мені» (Є. Маланюк); «Був вогкий день, **немовби талий**» (М. Рильський); «Коханням пахне перший сніг, Він сяє, **мов дівочий сміх**» (Д. Павличко).
Типові особливості П. з. найвиразніше передає власне-порівняльний спол. **як**. До нього прилягають модально-порівняльні сполучники **мов**, **немов**, **наче**, **неначе**, **немовби**, **начебто** та ін., що значення порівняння доповнюють модальним

забарвленням. Поєднання із власне-порівняльним і модально-порівняльними сполучниками функціонують у трьох синтакс. позиціях простого речення: а) детермінантно-підрядній; б) прислівно-підрядній; в) присудковій. У детермінантно-підряд. позиції П. з. залежить не від окр. слова, а від грамат. (зокрема, підметово-присудкової) основи речення і виконує роль детермінант. другоряд. члена речення (див. *Детермінантні члени речення*). У цій позиції йому притаманна найбільша синтакс. автономність, напр.: «**Як парость виноградної лози**, Плекайте мову» (М. Рильський); «Стерня, **наче сніг**, біліла В сяйві молодика» (Д. Павличко). На противагу детермінант.-підряд. функціонуванню П. з. у прислівно-підряд. позиції підпорядковується опорному слову, а отже, тісніше об'єднується з ним, напр.: «Там гарячого, **як свіжа рана**, Тувіма спізнав я Юліана» (М. Рильський); «Київ криється туманом Голубим, **як отчий дим**...» (М. Рильський); «Нечутна, **мов переболіла**, Текла біля нас ріка» (Д. Павличко). П. з. у детермінант.-підряд. і прислівно-підряд. позиціях звичайно відокремлюється (див. *Відокремлення, Відокремлені члени речення*). П. з. може стояти у присудковій позиції речення, виконуючи роль іменної частини складеного *присудка*. В позиції присудка він не є відокремленим членом речення, напр.: «Державо, ти була **як поле бою**» (Є. Маланюк); «І слово це – **як зірка у путі**» (М. Рильський); «Дід Горобець **мовби кремінь**» (М. Чабанівський). Присудковий П. з. перебуває у тісному взаємозв'язку з ін. членом речення – *підметом*. Речення із власне-порівняльним і модально-порівняльними сполучниками мають різну будову. В типових виявах такі речення формуються з трьох осн. компонентів: двох назв предметів порівняння і спільного члена, що вказує на характер порівняння. Порівнювані предмети звичайно перебувають у паралельному, тобто аналогічному за функцією, зв'язку, напр.: «Галки на стіні Сидять, **мов судді марноти людської**» (М. Рильський); «В моєму серці, **наче в стремені**, Нога часу з острогою тугою» (Д. Павличко); «Провалювавсь у темну хвою, **Як у вогонь**, що серце пік» (Д. Павличко); «Слова уже не вірили словам і мружились од правди, **як од сонця**» (Л. Костенко). Найчастіше вживають при порівняльному сполучникові іменник у наз. в., з яким співвідноситься ін. іменник також у формі наз. в., напр.: «**Мов зозуля**, плакала вітчизна, Чайкою надморською тужила По співцеві вся земля болгарська» (М. Рильський); «Мигтіли дні, **як п'яти марафонця**» (Л. Костенко). У мовленні іноді застосовують зв'язок без паралелізму словоформ, за якого порівняння стає згорнутим, пор.: «Ми мружилися, **немов від сонця**» і «Ми мружилися від правди, **немов від сонця**».

Звороти зі сполучниками **ніж**, **аніж** і **як** вирізняються з-поміж сукупності порівн. конструкцій своїми семант.-синтакс. особливостями. Вони виражають не власне-порівняльне, а порівняльно-об'єктне значення. Сполучники в цих П. з. означають порівняння предметів і явищ за зростанням чи спадом у них ознаки і тому поєднуються з опорними словами зі знач. міри ознаки – формами вищого ступеня порівняння або займ. словами типу **інший, інакше**. Семант.-синтакс. *валентність* опорних слів зумовлює їхній тісний підряд. зв'язок із П. з., напр.: «Ми знаєм більше, **ніж вони** – Ті, що руками роблять слово» (Є. Маланюк); «У цих розмовах сам на сам з людиною іншого, далекого світу Хаєцький почував себе зовсім інакше, **ніж під час розмови з своїми товаришами по зброї**» (О. Гончар).

П. з. дериваційно пов'язані з підряд. порівняльними частинами *складнопідрядного речення*, є похідними від них. Через те їх іноді кваліфікують як неповні підрядні речення, пор.: «Дні проходять, **як риби по темному дні**» (Є. Маланюк) < Дні проходять, **як проходять риби по темному дні**; «І Щепкін обнімає, **як дитину**» (М. Рильський) < І Щепкін обнімає, **як обнімають дитину**.

Літ.: Кучеренко І. К. Порівн. конструкції мови в світлі граматики. К., 1959; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови: Синтаксис. К., 1993; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови: Синтаксис. Д., 2001.

І. Р. Вихованець.

ПОРІВНЯ́ЛЬНО-ІСТОРИ́ЧНИЙ МЕ́ТОД У МОВОЗНА́ВСТВІ – спосіб визначення генет. відношень між мовами і відтворення напрямів доістор. розвитку мов на підставі виявлених конкр. ознак звукової спорідненості семантично тотожних чи близьких морфем порівнюваних мов та істор. послідовної зміни їхніх варіантів у межах однієї мови; осн. засіб наукового опрацювання мовного матеріалу в порівняльно-історичному мовознавстві. Ефективності П.-і. м. у м. сприяє відсутність природно вмотивованого зв'язку між звук. формою виділюваних на сучас. етапі морфем, у т. ч. лексичних коренів, та їхньою семантикою, тобто можливість у мовах світу будь-яких комбінацій звукових форм морфем і їхніх значень, що дає змогу робити висновок про єдність походження тих морфем різних мов, які виявляють однакові чи закономірно відповідні звучання при однакових чи тісно пов'язаних значеннях. У випадках повного чи неістотно видозміненого збігу звучань і значень морфем різних мов (напр., слів **нога**, **коза**, **оса**, **масло** і под. у всіх слов'ян. мовах) єдність походження таких морфем є цілком очевидною. Але в більшості випадків звукова форма семантично пов'язаних морфем або семант. структура морфем при їхній звуковій відповідності в різних мовах протягом тривалого розвитку зазнають істотних змін, що зменшують ступінь очевидності їхнього генет. зв'язку (пор. укр. **голова**, **рука**, **сіно**, **місяць**, польс. **głowa**, **ręka**, **siano**, **miesiąc**, болг. **глава**, **ръка**, **сено**, **месец** і под.). У сфері звучання такі зміни відбуваються відповідно

до специфічних для кожної окр. мови звукових законів, які поширюються на всі випадки функціонування даного звука в мові чи на якусь обмежену певними звуковими умовами частину таких випадків, незалежно від семантики морфем, у складі яких вони виявляються. Внаслідок цього у різних мовах з'являються фонетично відмінні результати таких змін. У кожній окр. мові виникає цілий ряд морфем, які містять той самий результат звукової зміни паралельно до відповід. рядів морфем в ін. мовах (пор. укр. **дуб**, **зуб**, **ручка**, польс. **dąb**, **ząb**, **rączka**, болг. **дъб**, **зъб**, **ръчка** і т. д. — з праслов'ян. **dǫbъ**, **zǫbъ**, **rǫčьka** та ін.). Разом з тим при обмеженні дії звукового закону певними звуковими умовами в тій самій мові поряд з результатами закономірної істор. зміни якогось звука цей звук у складі ін. варіантів тієї самої морфеми може залишатися незмінним, вступаючи в історично зумовлені чергування звуків (пор. укр. **рука**, **руки** — **ручний**, **ручка** — **руці**). При глибших змінах генет. зв'язок відповід. морфем у різних мовах може бути виявлений лише шляхом етимол. аналізу з урахуванням науково встановлених звукових законів, які діяли в даних мовах (пор. укр. **солома**, лат. **culmus** 'стебло', грец. κάλαμος 'тростина, стеблина', давньоверхньонім. halm 'стебло'). Семант. зміни в мовах відбуваються гол. чин. як розширення і звуження значень морфем або перенесення назв з одних реалій чи понять на інші. Одна морфема може зазнавати цілого ряду таких семант. змін, набуваючи зрештою значення відмінного від початкового. Зіставлення генетично пов'язаних мовних одиниць — слів і морфем — з урахуванням виявлених у розвитку мови звукових законів і можливих семант. змін дає два взаємопов'язаних результати: з одного боку, відкривається шлях доістор. розвитку розглядуваного слова чи морфеми, з другого — забезпечується можливість відтворення того їхнього звук. стану і семант. змісту, які були властиві їм до виникнення відмінностей між їх виявами в різних мовах, тобто можливість лінгв. реконструкції. Реконструйовані звук. форми і значення, спільні для зіставлюваних слів і морфем, не завжди з однаковою точністю відбивають їхню реальну структуру, якою вона була в доістор. минулому, але з достатньою певністю засвідчують факт існування в минулому єдиних мовних елементів, вихідних для їх пізніших варіантів у різних мовах. Висновок про такі елементи означає разом з тим, що існувала до появи історично засвідчених мов єдина мова, яка не знала розрізнення слів чи морфем на варіанти, і що ці варіанти могли з'явитися лише після розпаду прамови на ряд окр. споріднених мов. Реконструкція генетично пов'язаних елементів спорід. мов є водночас і реконструкцією їхньої прамови. Мови, які виявляють великі ряди генетично пов'язаних слів і морфем та безпосередньо зводяться до своєї прамови, об'єднуються в групи спорід. мов (див. *Спорідненість мов*). Одну з таких груп утворюють, напр., слов'ян. мови, які зводяться до праслов'ян. мови, що існувала прибл. до 5 ст. н. е. Групи спорід. мов (їхні прамови), у свою чергу, об'єднуються в більшу генетично пов'язану мовну єдність — т. з. мовну сім'ю, яка зводиться до прамови вищого порядку, хронологічно більш віддаленої. Так, спорід. групи слов'янських, балтійських, германських, індійських, іранських та ін. мов утворюють велику сім'ю індоєвроп. мов, для яких реконструюється індоєвроп. прамова.

Реконструкція фактів прамови шляхом зіставлення елементів спорід. мов дедалі частіше називається зовнішньою реконструкцією. Ця назва виникла як паралель до назви «внутрішня реконструкція», якою позначають відтворення напрямів доістор. розвитку слів і морфем однієї мови шляхом зіставлення фіксованих у ній їх варіантів як результатів минулих змін.

Реконструкція в обох її видах становить основу П.-і. м. у м., насамперед, як способу істор. дослідження явищ однієї мови або групи чи сім'ї спорід. мов. Але результати реконструкції можуть використовуватись і при зіставленні фактів неспорід. мов або не пов'язаних закономір. відповідностями фактів спорід. мов. Незважаючи на тотожність чи близьку подібність таких фактів (напр., укр. **майдан** і татар., кипчацький **майдан** 'вільне, рівне місце', тур. і кримськотатар. meydan 'те саме' або укр. **левада** і старогрец. λιβάδιον 'вода, водойма'), вони не можуть розглядатися як наслідок паралельного розвитку в зіставлюваних мовах з давнішого спільного для цих мов джерела, а лише як випадки запозичення слів з тих мов, у яких вони мають глибші істор. і генет. зв'язки, у мови, де такі слова виявляються генетично ізольованими. Запозичені слова можуть зазнавати пізніших фонет. або семант. змін. Зіставлення їх у відповід. мовах, особливо в тих випадках, коли в одній з мов вони залишилися без змін, дає змогу реконструювати давніший стан зміненого слова. Так, зіставлення укр. **хижа** (< праслов'ян. *xyzja), старослов'ян. **хызъ** 'хижа, будиночок', серб. і хорв. hiša 'будинок' з давньоверхньонім. hus (нововерхньонім. Haus) 'будинок' показує, що це слово було запозичене в пізньопраслов'ян. мову в звуковій формі **xūs-** ще в той період, коли зберігалось праслов'янське **ū**, яке пізніше зазнало переходу в **у(ы)**]. П.-і. м. у м. забезпечує мовознавству виняткові евристичні можливості.

Проблематиці порівн.-істор. вивчення мов присвячені праці О. Потебні, Л. Булаховського, А. Кримського, Г. Ільїнського, А. Білецького, О. Мельничука, О. Ткаченка, А. Непокупного, В. Коломієць, Т. Лукінової та ін.

Літ.: Мейе А. Сравн. метод в истор. языкознании. М., 1954; Вопросы методики сравн.-истор. изучения индоевроп. языков. М., 1956; Вступ до порівн.-істор. вивчення слов'ян. мов. К., 1966; Климов Г. А. Вопросы методики сравн.-генет. исследований. Ленинград, 1971; Макаев Э. А. Общая теория сравн. языкознания. М., 1977; Сравн.-истор. изучение языков разных семей. Совр. состояние и проблемы. М., 1981.

О. С. Мельничук.

ПОРІВНЯ́ННЯ – *фігура мови* або рідше *троп* (у формі ор. в. ім.), що полягає у зображенні особи, предмета, явища чи дії через найхарактерніші ознаки, які є органічно властивими для інших: дівчина струнка, **як тополя**; волошки сині, **як небо**; надворі тепло, **як улітку** тощо. В основі П. лежать лог. операції виділення найсуттєвішої ознаки описуваного через пошук іншого, для якого ця ознака є виразнішою, зіставлення з ним і опис: «Сплив вересень синій, **як терен**. Жовтень палає, червоний, **як глід**» (О. Гончар).

У П. розрізняють суб'єкт порівняння (те, що порівнюють), об'єкт порівняння (те, з чим порівнюють) і ознаку, за якою один предмет (суб'єкт) порівнюється з іншим (об'єктом). Ознака може визначатися кольором, формою, розміром, запахом, відчуттям, якістю, властивістю тощо.

П. виступає у таких грамат. формах: 1) порівняльний зворот (непоширений і поширений) зі сполучниками **як, мов, немов, наче, неначе, неначебто, ніби, нібито, немовби, немовбито**: «Дівчина була невеличка на зріст, але рівна, **як струна**, гнучка, **як тополя**, гарна, **як червона калина**, довгобраза, повновида, з тонким носиком. Щоки червоніли, **як червонобокі яблучка**, губи були повні та червоні, **як калина**» (І. Нечуй-Левицький); бувають і безсполучникові П.: «Весно – **слов'янко синьоока**, // тобі мої пісні складаю!» (Б.-І. Антонич); 2) форма орудного відмінка: «**Червонобоким яблуком достиглим** скотився день» (М. Рильський); 3) підрядне речення: «І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав, **неначе човен в синім морі то виринав, то потопав**» (Т. Шевченко); «Долиною повилась річечка, **наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву**» (М. Коцюбинський); «Спливло життя, **як листя за водою**» (Л. Костенко); 4) конструкції з формами ступенів порівняння прислівників і прикметників: «**Чистіша від сльози** вона [мова] хай буде» (М. Рильський); **кращий, ніж...**; **вищий, ніж...**; 5) описові порівняльні конструкції на зразок: «**Листку подібний над землею**, що вітер з дерева зрива, хто мову матері своєї, як син невдячний, забува» (В. Сосюра); «Ой ти дівчино, **з горіха зерня**» (І. Франко); 6) речення порівняльної структури, в яких об'єкт порівняння охоплює усю предикативну частину: «Кров твоя – **рубін коштовний**, Кров твоя – **зоря світання**» (Леся Українка); 7) конструкції, побудовані за принципом образної аналогії: «**Як мисливець обережний, Звіробійник довголітній, Посивілий слідопит Прилягає теплим ухом, Щоб почути шум далекий, До ласкавої землі,** – Так і ти, поете, слухай Голоси життя людського...» (М. Рильський). В укр. фольклорі зустрічаються заперечні (**ой то ж не зоря** – дівчина моя з новенькими та відерцями по водицю пішла. – Нар. пісня) та невизначені П. (такий, що **ні в казці сказати, ні пером описати**; дівчина – **ні змалювать, ні описать**).

Виділяють П. логічні (поняттєві) й художні (образні). Серед художніх П. є традиційні для укр. мови, що створюють її нац. колорит, худож.-символічне світобачення (дівчина **як калина**; поле **як море**; одинока **як билина**; очі **як зорі**; брови **як шнурочки**) та індивідуально-авторські, які відображають художні смаки майстрів слова: «Сніг **як сміх**..., сніг **як сум** на зеленому листі» (М. Ткач).

П., завдяки рухливості лекс. семантики, часто лежать в основі утворення ін. худож. засобів – епітетів, метафор, гіпербол, паралелізмів тощо: **вечір золотий** – вечір як золото; **по-заячому пригнувся** – пригнувся, як заєць.

Літ.: СУЛМ. Стилістика. К., 1973; Ващук Ф. Ідейно-естет. роль порівнянь у поезії Шевченка. В кн.: Зб. праць двадцять четвертої наук. Шевченківської конференції. К., 1982.

Л. І. Мацько.

ПОРЯ́ДОК СЛІВ – послідовне розміщення слів у реченні з урахуванням лінійного правостороннього характеру тексту. Укр. мові властивий вільний П. с., тобто слова переважно не мають постійно закріпленої за ними грамат. чи синтакс. позиції (пор. у нім. мові – рамкова конструкція, що вимагає постановки інфінітива в кінці речення; місце артикля завжди перед іменником і т. п.). Це дає змогу варіювати послідовність розміщення слів. Зміни П. с. зумовлюються стиліст. вимогами, тим чи іншим комунікат. спрямуванням мовного тексту (див. *Актуальне членування речення*, *Інверсія, Інтерпозиція*, *Постпозиція*, *Препозиція*). Вільний П. с. не заперечує існування сталого порядку розміщення окр. мовних елементів. Так, в укр. мові прийменник стоїть у препозиції до іменника, прикметник – до ім. (**у столі**, **ранній сніг**), слова, що належать до іменникової групи, групуються навколо ім., у дієсл. групі додаток з прийм. чи без нього стоїть після дієслова (**безмежно блакитне небо з білими хмарками, співати пісню про кохання**). Тому П. с. визначається також як фіксований. Зміна П. с. може вплинути на зміст речення (його семантику). Так, у реченні «Ти знаєш багато!» міститься позитивне твердження. У реченні «Багато ти знаєш!» внаслідок зміни П. с. та інтонації змінюється і його зміст – воно стає експрес. запереченням.

Залежно від позиції у реченні підмета і присудка розрізняють прямий і зворотний П. с. Поширенішим є прямий П. с., коли підмет передує присудкові: «День згасав. Сонце сіло за лісом».

При зворотному П. с. присудок передує підметові: «Наближався поїзд». «Біля дороги росли великі дерева». Як прямий, так і зворотний П. с. є нормою укр. мови. На відміну від прямого і зворотного П. с. інверсія є стилістично маркованою формою. Незвична позиція слова в реченні акцентує на ньому увагу, надаючи тексту в цілому особливого звучання, певних

стилiст. вiдтiнкiв: «Ось i сьогоднi вечiр чорногривий, неначе кiнь басує вороний, а я iду, волоссям сивий, сивий, i тiльки серцем, серцем молодий» (В. Сосюра). За П. с. у реченнi визначається його проективнiсть/непроективнiсть з огляду на лiнiйну послiдовнiсть слiв. Це поняття розглядає П. с. i синтакс. зв'язок мiж *членами речення* як систему можливих варiювань, притаманних мовi з вiльним (фiксованим) П. с. Проективнiсть/непроективнiсть речення встановлюється за схемою синтакс. залежностей. У непроективних реченнях внаслiдок дистантного розмiщення членiв речення (здебiльшого, означення i пiдмета) вiдбувається перехрещення т. з. галузей дерева залежностей (див. *Аналiз у термiнах залежностей*). Смислорозрiзнювальна функцiя П. с. пов'язана з його виражально-експресивною функцiєю. П. с. у сполученнi з iнтонацiєю дає змогу мовцевi широко передавати рiзнi лог. вiдтiнки думки, її експрес.-емоц. забарвлення та актуальне членування речення (див. також *Позицiя* синтаксична).

Лiт.: Мельничук А. С. Порядок слов и синтагмат. членение предложений в славян. языках. К., 1958; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972.

А. Й. Багмут.

ПОСЕСИ́ВНIСТЬ (вiд. лат. possessivus – який означає належнiсть, присвiйний), присвiйнiсть – лекс.-граматт. i словотв. категорiя, що виражає значення володiння когось кимм-/чимнебудь або належнiсть когось/чогось кому-/чому-небудь, наявнiсть когось/чогось у кого-/чого-небудь. Категорiя П. передається в укр. мовi в основному за допомогою вiдповiдних синтакс. конструкцiй та складних i афiксальних слiв. До посес. конструкцiй належать:

1) конструкцiї з присв. (**мiй, твiй, наш, ваш, їхнiй: палець, будинок, брат**) та зворотно-присв. (**свiй**) займенниками, з незмiн. формами род. в. вiд особ. займенника **вiн (воно, вона), вони – його (її), їх**, а також з питальним займ. **чий**. Займ. **свiй** при назвi об'єкта володiння вживається в укр. мовi, як i в iн. слов'янських, звичайно в тих випадках, коли власник (посесор) i суб'єкт дiї є тiєю самою особою: я мию **свою** машину. Але при потребi пiдкреслити знач. належностi саме даному суб'єктовi для 1-ї та 2-ї ос. може вживатися власне присв. займенник: я мию **мою** (а не чиюсь) машину (для 3-ї ос. в под. випадках замiна **свiй** на **його** чи **їхнiй** не характерна). Вживання власне присв. займенника зам. **свiй** може пояснюватися iншомов. впливом, як, напр., у деяких перекладах Св. Письма: сльозами обмиваю **мою** постiль. Вираження П. у присв. займенникiв може поєднуватися з деякими конотацiями: Та вийми ти нарештi **свої** руки з кишень! – вираження несхвальностi щодо посесора; Зачав **мiй** шпак пiснi виводить (Л. Глiбов) – анафор. вiдношення: шпак, про якого я вже вiв мову; «Ся [жiнка] вдарить словом – що **твоя** й ломака!» (П. Кулiш) – встановлення контакту з адресатом;

2) конструкцiї з присв. прикметниками, що означають належнiсть одиничному власниковi – людинi або, рiдше, тваринi (**батькiв пояс, Шевченкова хата, материна хустка, левова здобич**), та присв.-вiдносними прикметниками (**батькiвська хата, шевченкiвський «Заповiт», материнська ласка, лев'яча голова, вовча нора**). На тлi заг. звуження в слов'ян. мовах функцiонування категорiї власне присв. прикметникiв унаслiдок конкуренцiї з боку субстантивних конструкцiй з родовим посесивним в укр. мовi вони вживаються значно ширше, нiж, напр., у польс. i рос. мовах, але поступаються за вживанiстю перед чес., серб., хорв., словен., словац. мовами. Щодо мiсця в системi посес. конструкцiй i тенденцiй розвитку цiєї категорiї в укр. мовi висловлювалися рiзнi погляди: тiльки (або насамперед) присв. прикметники, а не конструкцiї з род. в. слiд вважати властивою укр. мовi посес. конструкцiєю (напр., за С. Смеречинським: **Кулiшевi твори, пiвнiв голос**, навiть у трикомпонентних словосполученнях: **Данилова Морозова дочка**, а не дочка Данила Мороза); присв. прикметники i конструкцiї з род. в. є однаково активними засобами вираження П., розмежовуючись тiльки за стилями мови (останнi вживаються переважно в наук., дiловому, публiцист. стилях); вживання присв. прикметникiв обмежується переважно розм. мовою, мовою худож. л-ри, фольклору. Слiд зауважити, що з поч. 90-х рр. 20 ст. конструкцiї з присв. прикметниками знову розширюють своє функцiонування. Деякi слова iз суф. **-ов-** вживаються у значеннi присв.-вiдносних прикметникiв (поряд з формами iз суф. **-ськ-**): **днiпровi пороги, «Русалка Днѣстровая»** (лiт. альманах);

3) субстантивнi конструкцiї з род. в. належностi, що, конкуруючи з конструкцiями iз присв. прикметниками, значно розширили сферу вживання в сучас. укр. мовi. Без або майже без конкуренцiї вони вживаються: у конструкцiях з iменем посесора у формi субстантивованого прикм. (**праця вченого, твори Грушевського**), з невiдмiнюваним iменем посесора (**роман Дюма**), з назвою не одиничного посесора (**хата братiв**), у термiнологiзованих словосполученнях (**теорiя Ейнштейна**, пор. давнiшi **Евклiдова геометрiя** i под.), у тричленних конструкцiях (**сестра Iвана Богуна, задум її батька, кiмната дiда й баби**), хоч ранiше тут широко простежувалися атрибут. конструкцiї (**дочка Гришкова Чиркунова; Нестор Горбаненко, братъ Дорошов и Хвесков Горбаненков**; пор. i в сучас. розм. мовi: «у **дiдову Галерникову** балку» – Л. Костенко) та в деяких iн. У розм. мовi можливi кiлькачленнi конструкцiї з iнверсiєю двох iмен посесора у формi род. в.: **дядька Петра жiнки племiнник**, тобто племiнник дружини дядька Петра; **моєї подруги чоловiка старший син**;

4) субстантивнi конструкцiї з давальним належностi, що в укр. мовi, як i в iнших сучас. слов'ян. мовах, значно звузили вживання (вiдомi здебiльшого в пд.-зх. говорах). У лiт. мовi це насамперед конструкцiї типу: а) пам'ятник **Шевченковi**; б) **Я тобi** не слуга (не рiвня), Iван –

рідня **Петрові** (з назвами осіб за їх родин. та соціальними відносинами в складі іменної частини присудка); в) знати ціну **хлібові**;
5) конструкції з нерозчленованими придієслівно-приіменними род. в. та прийм. **у(в)** і синонімічні їм конструкції з дав. в. (**У нього/Йому** болить голова), які мають тер. розмежування: у східноукр. говорах та літ. мові виступають переважно конструкції першого типу, хоч відомі й конструкції з дав. в.: «Обличчя **лінгвістові** взялося червоною фарбою» (М. Хвильовий), «Рот **йому** розтягся аж до вух» (П. Панч), у західноукр. говорах — конструкції другого типу;
6) синонімічні дієслівні конструкції з **бути** + прийм. **у(в)** + ім'я в род. в. (**У мене є** гроші) і **мати** (Я **маю** гроші), які розмежовуються територіально (у сх. говорах переважає **бути**, у зх. — **мати**), але в літ. мові функціонують майже паралельно. В запереч. конструкціях: у теп. ч. — тільки **мати** (У мене **немає** грошей), у мин. і майб. ч. — паралельно обидва дієслова. (У мене **не було, не буде** грошей/ Я **не мав, не матиму** грошей). Укр. мова має найбільше підстав серед слов'ян. мов вважатися одночасно і «**бути**»-мовою і «**мати**»-мовою. У конструкціях «прийм. **у(в)** + род. в.» має значення наявність/відсутність дієсл. **бути** в теп. ч. (**є**): зокрема, **є** не вживається при позначенні невідчужуваних об'єктів володіння (У нього одна рука, карі очі, сумний погляд).

Серед посесивних композитів найпродуктивнішими є посесивні прикметники (т. з. бахуврихі) — **довгорукий**, **чорноокий**, **круторогий**; посесивні іменники в укр. мові непродуктивні — **Царгород**, **дівич-вечір** та ін. Серед афікс. посесивів найбільше прикметників з преф. **без-** (**безногий**, **бездушний**), арх. модель — **убогий** і под. Суфікс. типи посесивів утрачають або вже втратили продуктивність — це переважно прізвища та топоніми у формі субстантивованих присв. прикметників (**Ковалів**, **Гринчишин**, **Львів**, **Святошин**), застар. модель іменування членів родини за назвою чоловіка: **ковалиха** (**Ковалиха**), **коваленко** (**Коваленко**), **ковалівна**, пор. арх. форми на зразок **Сірчиха-Іваниха** (про дружину Івана Сірка — з нар. думи).

Окр. аспекти П. в укр. мові досліджували Є. Тимченко, О. Синявський, І. Огієнко, І. Слинько, М. Затовканюк, Н. Гуйванюк.

Див. також *Назви за належністю*.

Літ.: Огієнко І. Давальний учасництва. «Рідна мова», 1933, № 1; Чередниченко І. Г. Нариси з заг. стилістики сучас. укр. мови. К., 1962; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; СУЛМ. Стилістика. К., 1973; Слинько І. І. Істор. синтаксис укр. мови. К., 1973; Категория посессивности в славян. и балкан. языках. М., 1989. *О. О. Тараненко.*

ПОСТПОЗИ́ЦІЯ (від лат. post — після і позиція) — *порядок слів* у *реченні* чи *словосполученні*, при якому дане слово стоїть після іншого, тобто займає кінцеву (наступну) лінійно-динамічну позицію (пор. *Інтерпозиція*, *Препозиція*). Так, у П. щодо керуючого слова звичайно перебувають непрямий прийменниковий додаток (дбати **про здоров'я**, говорити **з матір'ю**), інфінітив у складеному дієсл. присудку (почали **співати**, не міг **встати**, мусила **терпіти**), іменники в усталених словосполуках типу: мати **право**, мати **намір/змогу/можливість** тощо. Перенесення у П. слова, для якого звичайною є препозиція, надає йому додаткових семант.-експрес. ознак: пор. **звичайний очерет — очерет звичайний** (бот. термін); Всюди неозорий степ, незаймана природа — Всюди степ неозорий, природа незаймана. У складнопідрядних реченнях також існує позиц. розмежування гол. і підряд. речень, підряд. речень між собою. Підрядні означальні речення здебільшого перебувають у П. до означуваного; у реченнях з мобільною структурою підрядне з П. може переходити у препозицію: **Кожний бачить, що правда перемагає неправду — Що правда перемагає неправду — кожний бачить**. У комунікат. аспекті П. у реченні визначають як сильну, її займає рема: пор. **Приїхав Іван — Іван приїхав**. Обидва речення розрізняються за своїм інформат. значенням: перше повідомляє про те, хто приїхав, друге — що зробив Іван. Відповідно до теорії *актуального членування речення* в емоц.-нейтр. мовленні рема у П. має фразовий наголос. *А. Й. Багмут.*

ПО́СТФІКС (від лат. post — після і fixus — прикріплений) — аглютинативна службова *морфема*, розташована в слові (словоформі) після закінчення і формотв. суфікса, яка має грамат. і/або словотв. значення. До П. в укр. мові належать частки **-бо**, **-будь**, **-небудь**, **-но**, **-ся**, **-те**, **-таки**. П. **-небудь**, рідко **-будь** мають лише словотв. значення і використовуються для творення неозн. займенників, прислівників: **що-небудь**, **як-небудь**, **коли-небудь**. П. **-ся(-сь)** виконує словотв. роль у творенні дієслів суфіксально-постфікс. (юрм-**и-ти-ся**), префіксально-постфікс. (**на**-кри-чати-**ся**, **на**-плакати-**ся**), префіксально-суфіксально-постфікс. (**на**-бусурман-**и-ти-ся**, **пере**-свист-**ува-ти-ся**) способами та передає значення взаємної дії, вираженої мотивуючим словом. Цей П. **-ся (-сь)** виражає також грамат. значення пас. стану або зворотність дії: **лікуватися**, **спускатися**, **виднітися**, **умиватися**, **витиратися**. У займенників і прислівників **-сь** вказує на неозначеність: **хтось**, **щось**, **якийсь**, **чийсь**, **десь**, **колись**, **кудись**. У мовленні використовують П. **-бо**, **-те**, **-но** для творення спонукальних дієслів або форм нак. сп.: **скажи-но**, **слухай-но**, **біжіть-но**, **ходім-те**, **послухай-бо**. П. **-бо** зрідка трапляється у пит. займенниках з підсил. значенням: **чий-бо**. Характерною ознакою П. **-таки** є його поєднання зі словами і словоформами для підкреслення дод. відтінків значення: **прийшов-таки**, **сподіватися-таки**, **червоний-таки**.

Літ.: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотв. морфеміка сучас. укр. літ. мови. К., 1998; Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучас. укр. мови. К., 1998. *Н. Ф. Клименко.*

ПОТАМО́НІМ (від грец. ποτάμος — ріка і ὄνυμα, ὄνομα — ім'я, назва) — див. у ст. *Гідронім*.

ПОТЕБНЯ́ Олександр Опанасович [10(22).IX 1835, х. Манів, побл. с. Гаврилівки, тепер Гри-

шине Роменського р-ну Сум. обл. – 29.XI (11.XII) 1891, Харків] – укр. мовознавець, філософ, фольклорист, етнограф, літературознавець, педагог, громад. діяч, доктор слов'яно-руської філології з 1874, чл.-кор. Петерб. АН з 1875,

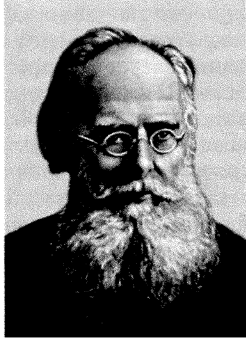

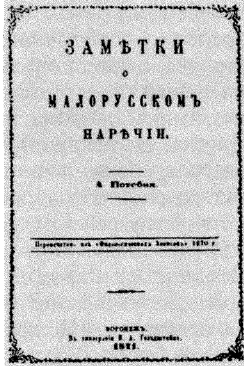
ЗАМѢТКИ
о
МАЛОРУССКОМЪ
НАРѢЧІИ.

О. О. Потебня.
О. О. Потебня. Замѣтки о малорусскомъ нарѣчіи. Воронеж, 1871. Титульна сторінка.

чл. багатьох (у т. ч. зарубіжних) наук. товариств. Закін. 1856 Харків. ун-т. Учителював. З 1861 – ад'юнкт Харків. ун-ту. Від серпня 1862 до серпня 1863 – в закорд. наук. відрядженні (Німеччина, Чехія, Австрія). Після повернення – знову в Харків. ун-ті: секретар істор.-філол. ф-ту, доцент; від 1875 – екстраординарний, згодом – ординарний професор каф. рос. мови і словесності. Один із засновників Харків. громади, Харків. істор.-філол. т-ва (був його головою у 1877–90).

П. – основоположник т. з. психологічного напряму в слов'ян. мовознавстві. Автор праць із заг. мовознавства, фонетики, наголосу, граматики, семантики, етимології, діалектології, теорії словесності, фольклору, етнографії, досліджень про походження мови, взаємозв'язок мови й мислення тощо. Розглядав питання історії укр. мови та укр. діалектології у зв'язку з відповід. аспектами рос. мови. Обидві мови П. вважав нащадками однієї, спільної в минулому (давньоруської) мови-предка. Відповідно до термінології свого часу називав укр. мову малоруським наріччям, а терміном «русский язык» позначав сукупність східнослов'ян. мов («Про повноголосся», 1864; «Про звукові особливості руських наріч», 1865; «Замітки про малоруське наріччя», 1871; «До історії звуків руської мови», т. 1–4, 1876–83; рец. на працю П. Житецького «Нарис звукової історії малоруського наріччя», 1878, та ін.). П. розробив наукові основи східнослов'ян. діалектології як самост. дисципліни. У працях цієї проблематики він уперше в слов'ян. філології систематизував ознаки укр. мови, якими вона відрізняється від ін. слов'янських, охарактеризував межі поширення її найважливіших діал. звукових явищ. З погляду істор. розвитку укр. мови особливе значення мають відкриття т. з. *нового ѣ* та обґрунтування дифтонгічного переходу давньорус. **о**, **е** в **і** в новозакритих складах. Учений постійно цікавився питаннями народності й мови, взаємовідношення націй і мов, народності й особи, дво- і багатомовності, майб. долею націй і мов («Думка і мова», 1862; «Мова і народність», опубл. 1895; «Про націоналізм», опубл. 1905; «Лист до Олени Штейн», опубл. 1927; «Загальна літературна мова і місцеві наріччя», опубл. 1962). Засуджуючи денаціоналізацію, П. стверджував, що всі мови мають невичерпні внутр. можливості для розвитку. В рец. на зб. «Народні пісні Галицької та Угорської Русі» Я. Головацького (1878) розглянув питання про право укр. мови на літ.-писемну форму. Великою мірою на мат-лах укр. мови ґрунтується праця П. «Із записок з руської граматики» (т. 1–2, 1874; т. 3, опубл. 1899; т. 4, опубл. 1941), в якій дано порівн.-істор. дослідження грамат. будови і всієї системи східнослов'ян. мов в їхніх зв'язках з ін. мовами; мова розглядається в тісному зв'язку з історією народу, з еволюцією люд. думки. Такого ж плану і розвідка «Значення множини в руській мові» (1888).

Значну увагу П. приділяв психології словесно-худож. творчості («З лекцій з теорії словесності», опубл. 1894; «Із записок з теорії словесності», опубл. 1905). П. є творцем лінгв. поетики. Теорія поезії у нього базується на аналогії між поет. твором і словом. Практ. реалізацією теор. поглядів П. став його переклад «Одісеї» укр. мовою (уривки, що збереглися, опубл. 1905). Дослідженню давніх пам'яток П. присвятив праці: «Слово о полку Ігоревім. Текст і примітки», «Малоруська народна пісня за списком XVI в. Текст і примітки» (обидві – 1877). Чималий внесок П. у вивчення нар. поет. творчості й етнографії («Про деякі символи в слов'янській народній поезії», 1860; «Про зв'язок деяких уявлень у мові», 1864; «Про міфічне значення деяких обрядів і повір'їв», 1865; «Про долю і споріднені з нею істоти», «Про купальські вогні і споріднені з ними уявлення», обидві – 1867; «Пояснення малоруських і споріднених народних пісень», т. 1–2, 1883–87). За його ред. виходили твори Г. Квітки-Основ'яненка (т. 1–4, 1887–90), П. Гулака-Артемовського (1888), І. Манжури (1889, 1890). З передмовою П. опубл. «Малоруські домашні лікувальні порадники XVIII в.» (1890). Ім'я П. 1945 надано Ін-тові мовознавства НАН України, з 1977 Ін-т проводить Потебнянські читання. 1977 у с. Гришиному відкрито нар. музей О. Потебні, встановлено пам'ятник ученому.

Див. також *Харківська філологічна школа.*

Тв.: Из записок по рус. грамматике, т. 1–4. М., 1958–85; Ударение. К., 1973; Слово и миф. М., 1989; Мова. Національність. Денаціоналізація. Статті і фрагменти. Упорядкування і вст. стаття Ю. Шевельова. Н.-Й., 1992; Мысль и язык. К., 1993.
Літ.: Срезневский И. И. Записка о трудах профессора А. А. Потебни, представленная во 2-е Отделение АН. «Зап. имп. АН», 1876, т. 27; Овсянико-Куликовский Д. Н. А. А. Потебня как языковед-мыслитель. «Киев. старина», 1893, т. 42; Сумцов М. Ф. Велетень думки і слова. (О. П. Потебня). Х., 1922; Чехович К. Олександер Потебня: Укр. мислитель-лінгвіст. Варшава, 1931; Филин Ф. П. Методология лингв. исследований А. А. Потебни. (К 100-летию со дня рождения,

1835–1935). В кн.: Язык и мышление. М. – Ленинград, 1935; Булаховский Л. А. Александр Афанасьевич Потебня. К., 1952; Потебня Олександр Опанасович (1835–1891). Опис докум. мат-лів особистого фонду № 781. К., 1960; Олександр Опанасович Потебня. К., 1962; Булахов М. Г. Потебня Александр Афанасьевич. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 1. Минск, 1976; Білодід О. І. Грамат. концепція О. О. Потебні. К., 1977; Потебнянські читання. К., 1981; Наук. спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. К., 1985; Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. К., 1985; Будагов Р. А. А. А. Потебня. В кн.: Будагов Р. А. Портреты языковедов XIX–XX вв. Из истории лингв. учений. М., 1988; А. А. Потебня – исследователь славян. взаимосвязей, ч. 1–2. Х., 1991; О. О. Потебня і проблеми сучас. філології. К., 1992; Фізер І. Психолінгв. теорія л-ри Олександра Потебні. Метакрит. дослідження. К., 1993; Скорик М. Олександр Потебня: філософія мови. К.- Дп., 1996; Наук. спадщина О. О. Потебні в контексті сучасності. К., 2002. *В. Ю. Франчук.*

ПОТЕНЦІ́ЙНЕ СЛО́ВО – слово, що може бути утворене за певним словотв. типом, або те, що існує в мовленні, але ще не увійшло в мову. Належить до резерву, за рахунок якого розвивається словотв. система мови. П. с. здебільшого можливі за наявності словотв. парадигм похід. слів, усі члени яких реалізовані. Пор. парадигму: **дослід**, **дослідний**, **дослідник**, **дослідниця** і парадигму з П. с., що позначені зірочкою: ***наслід**, ***наслідний**. У розряд П. с. часто потрапляють іменники ж. р., що не утворюються від таких іменників ч. р.: **західник**, **виходець**, **біляк**, **описувач**; назви дії: **пересихати** > **пересихання**, але **відсихати** > ...; прикметники на **-ський** від іменників: **співрозмовник**, **переписувач**, **вручитель**, **перебіжчик**. П. с., як правило, можливі в межах високопродуктивних типів і наділені регулярними значеннями, що складаються із значень компонентів слова. Статус П. с. властивий авторським *неологізмам*, пор. неологізми О. Гончара **школярята** (на зразок **хлоп'ята**, **дівчата**), **знедуховніти** (пор. **знепритомніти**), П. Тичини **руйнач** (пор. **глядач**), А. Малишка **небовид** (пор. **краєвид**), І. Драча **обережник** (пор. **пожежник**).

Пор. *Неологізм*, *Оказіоналізм*. *Н. Ф. Клименко.*

ПОХІ́ДНІСТЬ слова – семант. і форм. вторинність слова, що в сучас. мові виявляється на основі співвіднесення похідного слова з твірним і відбивається у його двочленній структурі (твірна частина + *формант*). Форм. вторинність виражається у сукупності морфол. і морфонол. засобів, якими похідне слово відрізняється від твірного, – у формантах. Іменник **дуб-ок** похідний від слова **дуб** (це його твірна основа), бо він семантично передає знач. 'малий дуб' і формально вторинний (суф. **-ок** виражає знач. 'малої + недорослої рослини'. П. пов'язує усі одиниці *словотвірної системи*. За відношенням П. впорядковані, напр., члени *словотвірного гнізда*. Твірною частиною похідного слова буває основа іншого слова (**школ**-а > **школ**-яр), слово (**вид** > **підвид**), сполучення двох основ (**мілководдя**), основи і слова (**лісостеп**, **чорно-білий**), двох слів (**замок-блискавка**, **десь-колись**).

Є твірні непохідні та похідні. Перші бувають відмінюваними (складаються з кореня та флексії: **гор-а**) та невідмінюваними (з одного кореня: **де**, **коли**, **там**, **кіно**). Одиниці, утворені від твірних, що в свою чергу стають твірною основою для ін. слів, є водночас твірними і похідними: **гніздо** > **гніздити** > **гніздитися**, **товариш** > **товаришувати** > **товаришування**. У сучас. мові П. еквівалентна словотвірній П. слова. Історична П. відповідає реальній історії виникнення слова і допомагає з'ясовувати, коли і на основі якого слова історично сформувалася певна одиниця. Похідні слова співвідносяться з реаліями об'єктивної дійсності й твірними словами. Порівняно з останніми вони є семантично і формально складнішими, бо передають поняття, залежні від поняття твірного, і мають у структурі елементи, які їх виражають. Виняток становлять слова, утворені за *конверсією* (**злий** – **зло**) та безсуфіксним способом (**приходити** > **прихід**). П. виявляється у морфемному поділі слів. Зв'язки між твірним і похідним словом повторюються у парах одиниць, аналогічних формою:

прох-ач	чит-ач	ор-ач
:	:	:
проха-ти	чита-ти	ора-ти

По горизонталі дублюються відношення слів з однаковою словотв. структурою (дієсл. основа + суфікс **-ач**, виразник виконавця дії, названої мотивуючою твірною основою). По вертикалі – відношення твірних (дієслівних) і похідних (іменникових) основ. Похідними є афіксальні та складні слова, *абревіатури*, одиниці, утворені конверсією та змішаними способами *словотворення*. Розрізнюють ступені П. слова. Перший ступінь П. мають слова, що безпосередньо мотивовані непохідними словами: **вода** > **водень**, **водиця**, **водний**, **водявий**, **водяний**. Другий – утворені від слів першого ступеня похідності: **водиченька**, **водневий**, **водник**, **водяник**, **водяні** та ін. Поняття П. тісно пов'язане з *мотивацією* словотвірною.

Літ.: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотв. морфеміка сучас. укр. літ. мови. К., 1998.

Див. також *Літ.* до ст. *Словотворення.* *Н. Ф. Клименко.*

ПОХО́ДЖЕННЯ МО́ВИ – передумови і початки розвитку мовної діяльності сусп-ва. Як одна з осн. ознак сусп-ва *мова* почала формуватися на етапі появи первіс. людини. Це було тривале поступове перетворення біологічно зумовлених неусвідомлюваних інстинктивних вигуків в осмислені звукові засоби комунікації давніх людей. Припадало воно в основному на 2-у пол. неандертальської фази розвитку людини (мустьєрська епоха в кін. раннього палеоліту, бл. 200–50 тисячоліть тому). Становлення мови в первіс. сусп-ві було закономірно підготовлене важливими об'єктив. передумовами соціального і біол. характеру. Вирішальною соціальною передумовою був поступовий перехід до справжньої труд. діяльності, пов'язаної з виготовленням знарядь праці. Сусп. характер праці, необхідність координації дій учасників труд. процесу викликали потребу в свідомому застосуванні певних звук. сигналів. Іншою об'єктив.

передумовою формування мови була здатність предка людини відтворювати ряд спадково закріплених вигуків, які інстинктивно пов'язувалися з певними типовими для стада істотними життєвими ситуаціями – небезпекою, появою здобичі, зміною напряму руху тощо. Поступово такі вигуки почали свідомо застосовуватися первіс. людьми у зв'язку з відповід. діями, спочатку в самій труд. ситуації, а згодом і поза нею як її позначення. Припускають, що до поч. розвитку звук. мови на основі інстинктивних вигуків, а частково й пізніше, предки первіс. людей протягом тривалого часу (можливо, 2–3 млн. років) спілкувалися за допомогою жестів.

Дальше урізноманітнення видів праці та пов'язаних з ними труд. ситуацій привело до свідомого варіювання вигуків і розширення їхньої кількості. Артикуляційно нерозчленовані спочатку вигуки дедалі більше ставали членоподільними. Звук. комплекси, які набували характеру мов. знаків – слів, спочатку мали недиференц. семантику й означали як певний процес дії, так і його об'єкт, знаряддя чи результат. З наст. виділенням у свідомості уявлень і примітив. понять про предмети як об'єкти, що мають істотне знач. для життя людини, почали створюватися форм. варіанти назв для предметів, відмінні від позначень дій. Це зумовлювало розширення лекс. складу мови і вдосконалення її фонет. структури. Оскільки ці процеси, що відбувалися в умовах роздільного існування первіс. людських колективів на віддалених одна від одної територіях, уже втратили безпосеред. зв'язок з первіс. природ. вигуками, спільними для всього виду предка людини (і для раннього неандертальця), у різних первіс. людських колективах почалося формування на єдиній поч. основі багатьох місц. різновидів мов.

Проблема П. м. виникла задовго до сформування мовознавства як науки. Серед багатьох поперед. спроб її розв'язання виділяються теорія божественного П. м. (ведійські, бібл. та ін. реліг. міфи), теорія свідомого витворення мови людьми (давньогрец. філософи, теорія «суспільного договору» в 17–18 ст.), звуконаслідувальна теорія (стоїки, Г. В. Лейбніц, Ш. де Бросс), трудова теорія (Л. Гейгер, Л. Нуаре). Пізніше П. м. стали пов'язувати з розробленням заг. проблеми антропогенезу з позиції діалектич. матеріалізму. В укр. мовознавстві проблему П. м. висвітлювали Л. А. Булаховський, М. Я. Калинович та ін.

Див. також *Еволюція мови*.

Літ.: Спиркин А. Г. Происхождение сознания. М., 1960; Леонтьев А. А. Возникновение и первонач. развитие языка. М., 1963; Бунак В. В. Речь и интеллект, стадии их развития в антропогенезе. В кн.: Ископаемые гоминиды и происхождение человека. М., 1966; Леонтьев А. А. Проблема глоттогенеза в совр. науке. В кн.: Энгельс и языкознание. М., 1972; Якушин Б. В. Гипотезы о происхождении языка. М., 1984.

О. С. Мельничук.

ПОЧА́ТОК СЛО́ВА, анлаут – перший компонент звук. вияву *слова*. В українській, як і ін. слов'ян. мовах, слова починаються найчастіше одним голосним або приголосним звуком (**іти**, **один**, **весна**, **добро**), оскільки нагромадження голосних, як і приголосних, на поч. слова для укр. мови не характерне. В *запозиченнях* трапляється збіг двох голосних (**аул**, **аут**, **іон**, **аорта**, **аорист** та ін.). Для усунення відкритості голосних перед початковими **о**, **у** іноді вживаються протетичні (див. *Протеза*) приголосні **в** і **г** (**вогонь**, **вулиця**, **гострий**, діал. **гулиця**). На поч. слова в укр. мові можуть виступати два приголосні – два дзвінких, два глухих або глухий і дзвінкий (дзвінкий з глухим не сполучається, за винятком фонеми **в**: **світ**, **збити**, **краса**, **всипати**), значно рідше – три (**страва**, **скрикнути**, **шкварка**, **шкрябати**) і лише в деяких префіксальних словах – чотири приголосні (**встромити**, **вздріти**, **вшкварити** тощо). *Г. П. Півторак.*

ПОШИ́РЕНЕ РЕ́ЧЕННЯ – просте двоскладне або *односкладне речення*, до якого, крім компонентів, що утворюють мінім. структурну схему, входять другорядні члени. У *двоскладних реченнях* за рахунок реалізації різних типів підряд. зв'язку поширюються обидва гол. члени, внаслідок чого принципи організації відповід. структур. схем залишаються незмінними, але виникають два відносно незалежні синтакс. центри з властивими їм закономірностями внутр. організації – група підмета і група присудка: «На болоті спала зграя лебедина» (О. Олесь). П. р. щодо непоширеного виступає як вторинна, похідна синтакс. одиниця.

Поширення речення введенням до його складу залежних компонентів мотивується насамперед відповід. комунікат. потребами. Компоненти-поширювачі дуже часто містять у собі таке інформат. навантаження, яке надає їм статусу осн. центру повідомлення, зосередженого у відповід. реченні. У зв'язку з цим факультативні щодо мінім. структурної схеми залежні компоненти (другорядні члени) виступають на перший план у межах висловлення як осн. комунікат. одиниці.

Суттєво важливими для формування П. р. є також семант. ознаки тих лекс. одиниць, якими виражаються компоненти мінім. структур. схем *простого речення*. Ідеться передусім про ступінь інформат. достатності дієслів різних семант. груп, які виступають у ролі присудків або гол. членів простих речень, про закладені в їхній значеннєвій природі можливості відкривати синтакс. позиції, заповнювані у складі речень відповід. залежними компонентами: «Кому печаль мою повім?» (М. Рильський); «Я вгрузаю в пісок» (Л. Костенко).

У структурі простого речення розрізняють три семант.-синтакс. сфери поширення мінім. структур. схеми – атрибутивну, об'єктну й обставинну, відповідно до чого виділяють три великі, значеннєво і формально диференц. класи другорядних членів – означення, додаток і обставину. Грамат. основу їхнього функціонування становить прислівна залежність, реалізована у межах відповід. конкр. словосполучень за синтакс. принципами одного з типів підряд.

зв'язку. В наук. і лінгводидакт. л-рі обґрунтовується також можливість поширення усієї структурної схеми, а не окремих її компонентів, співвідносних з окр. словоформами. У зв'язку з цим виділяють т. з. детермінанти-поширювачі, які, як правило, займають у реченні поч. позицію і фактично тотожні значенням з обставинами й додатками: «Пізно я повертався додому» (М. Коцюбинський).
Поширення речення залеж. компонентами з атрибут. значенням зумовлюється комунікат. потребами вираження різнопланових якісних характеристик, ознак і властивостей предметів: «Ловлю твоє проміння крізь музику беріз» (Л. Костенко); «Дуби в сріблом гаптованих каптанах Подібні стали до старих вельмож» (Д. Павличко). Однак є випадки обов'язкової наявності означень у структурі речення, пов'язані з інформат. недостатністю окр. іменників, що потребують залежних компонентів з атрибут. значенням. Відповідні структур.-синтакс. комунікат. ситуації з сильними атрибут. зв'язками типові для окр. семант. розрядів іменників – назв частин тіла (рука, нога, голова, обличчя), т. з. зовнішніх персональних характеристик людини (голос, хода, звичка, настрій), часових понять (час, день, ніч, рік), просторових понять (місце, край, план): «Знайшов собі він **з чорними бровами** дівчиноньку...» (М. Рильський); «Кидаючись в атаку, він горлав **нелюдським голосом**» (О. Довженко). Використання означень як поширювачів обов'язкове також для т. з. буттєвих речень, які повідомляють про існування, наявність у навколишній дійсності взагалі або ж в окремих її фрагментах відповід. предметів: У нашому лісі є різні дерева. Найбільш активними синтакс. зв'язками характеризується дієсл. як категоріальний виразник присудка, якому належить провідна роль у формуванні структурної схеми речення. Компоненти-поширювачі з об'єктним значенням, синтаксично залежні від дієслів різних семант. груп, беруть безпосередню участь у формуванні структур. схем простого речення. Типовими з цього погляду є речення з прямим додатком як обов'язковим залежним компонентом: «Сапери **наводили переправу**» (О. Гончар); «Не треба **класти руку** на плече» (Л. Костенко). Обставинні поширювачі використовуються, як правило, відповідно до конкр. комунікат. потреб, необхідності формування відповід. змістового плану повідомлення. Вони виражаються різними значеннєвими розрядами прислівників, відмінковими формами іменників, інфінітивом, а також відокремленими конструкціями: «Так гарно ти снилась мені» (Д. Павличко); «Люблю до оніміння, до стогону, до сліз» (Л. Костенко). З погляду формування структур. схеми речення обставини в абс. більшості випадків належать до факультат. компонентів, хоч можлива також і обов'язкова наявність їх у реченні в ролі конкретизаторів дієсл. значень: Будинок **міститься у лісі**; Квиток **коштує дорого**; Лекція **триває годину**; Вікна будинку **виходять на вулицю**; Ми **приїхали з Москви до Києва**.

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Укр. грамматика. К., 1986; Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в укр. мові. К., 1987.
А. П. Грищенко.

ПОЯСНЕННЯ – вид семант.-синтакс. відношень (див. *Синтаксичні відношення*) між членами речення або реченнями, який полягає в повторному називанні, але іншими лекс.-грамат. засобами, того самого явища дійсності. Охоплює два різновиди відношень: відношення тотожності й відношення загального та часткового. Виражається за допомогою сполучників **тобто**, **цебто**, **або** і **чи** (обидва у значенні «тобто»), сполучникових елементів типу **а саме**, **зокрема**, **наприклад**, **особливо**, **головним чином**, а також оформлюється інтонацією: «Чернишеві на час артпідготовки випало бути старшим, **тобто командувати з'єднаним вогнем усіх трьох мінрот**» (О. Гончар); «– Ішли ми з Веллінгтона на Новій Зеландії – до Ріо, **цебто – з Великого до Атлантичного океану**» (Ю. Яновський); «Вони, кажу вам, прозябають, **Або, по-вашому, ростуть, як та капуста на городі**» (Т. Шевченко); «Інтерес до російської прози XIX століття, **зокрема до Льва Толстого**, набув за тих часів у Франції великого розмаху й глибини» (М. Рильський); «А тим часом навкруги чатувало горе: **Оленя ловить прийшло Ціле військо в гори**» (Д. Павличко).
Різновиди П. залежать від функції повтор. називання: конкретизації, доповнення, тлумачення, висвітлення явища з ін. боку тощо. Співвідношення його форм.-синтакс. і змістових особливостей має неоднакову природу у простому і склад. реченні. В межах простого речення виявляється значеннєва розгалуженість поєднаних відношенням П. членів речення, широке використання різних сполучувальних засобів і виразна модифікація (ускладнення) підряд. зв'язку. Тут функціонує опосередкований підряд. зв'язок, що характеризується синтакс. нерівноправністю поєднаних ним членів речення, один з них (залежний) підпорядковується опорному, з одного боку, і через посередництво опорного співвідноситься з третім членом або предикат. ядром речень, з іншого боку: «– Для чого ви існуєте, **чи то, пак, живете?**» (О. Гончар). У складнопідряд. реченнях із пояснювальною підряд. частиною спол. **тобто** передає знач. тотожності й засвідчує деяке зближення підряд. зв'язку із сурядним: «Серце має власний автоматизм, **тобто воно може скорочуватися без діяння зовнішнього фактора**» (журн.). П. у безсполучниковому склад. реченні співвідноситься із специфічним для цього типу речень недиференц. синтакс. зв'язком: «Моя книжка написана в тому самому жанрі, що й „Подорож по Гарцу“: **проза в ній чергується з віршами**» (М. Рильський).

Літ.: Уханов Г. П. Пояснительная связь в ее отношении к сочинению и подчинению. В кн.: Исследование по славян. филологии. М., 1974; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семант.-синтакс. структура речення. К., 1983. *І. Р. Вихованець.*

ПРАБА́ТЬКІВЩИНА СЛОВ'Я́Н (за мовними даними) – територія, яку займали давні слов'яни, носії *праслов'янської мови*, в часи до їх розселення по історично засвідчених місцях проживання. Питання це є складним і загальноприйнятого розв'язання не має. Воно вирішується гол. чин. на основі лінгв. даних, оскільки окр. ареали пам'яток матеріальної культури і палеоантропол. залишків здебільшого не збігаються з межами тер. поширення відповід. мов. Разом з тим самі по собі лінгв. дані не можуть забезпечити формулювання остаточних висновків про територію П. с., необхідно враховувати також відомості археології, історії, антропології, етнографії та ін. З лінгв. даних найважливіше значення для висвітлення питання про П. с. має топоніміка (зокрема гідроніміка), давні лекс. запозичення в праслов'ян. мову з ін. мов і в ін. мови з праслов'янської та результати реконструкції структур. елементів праслов'ян. мови в їх відношенні до елементів ін. індоєвроп. мов, а коли йдеться про одиниці лекс. складу, – також у їх ролі позначень природ. реалій, здавна специфічних для певних територій. З часом П. с. не залишалася незмінною, вона переміщувалася й розширювалася. Її найдавніша територія знаходилася там, де ранні праслов'яни (не пізніше серед. І тисячоліття до н. е.) виділялися з-поміж сусідніх з ними предків ін. індоєвроп. народів – прабалтів, прагерманців та ін. Це могло мати місце в пд.-сх. частині Центр. Європи, можливо, в серед. Подунав'ї або в пн. Прикарпатті. На наст. етапі відбулося, очевидно, значне переміщення П. с. у пн. напрямі приблизно до верхів'я р. Прип'яті. Звідси почалося поширення праслов'ян на сх. до Дніпра (можливо, спочатку по території північніше Прип'яті з наст. переміщенням на пд. по правобережжю Дніпра і на зх. до Вісли та Одера). В 6 ст. звідси почалося масове розселення слов'ян через Наддністрянщину і Карпати на Балкани. У 9 ст. слов'яни займали вже значну територію в Сх. і Центр. Європі від Адріатичного й Егейського морів до Балтійського м. і Ладозького оз. та від правобережжя Ельби (Лаби) до лівобережжя Дніпра.

Див. також *Слов'янські мови.*

Літ.: Коломиец В. Т. Значение данных сравн.-истор. фонетики для исследования славян. этногенеза. В кн.: IX Міжнар. з'їзд славістів. Слов'ян. мовознавство: Доповіді. К., 1983; Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевроп. язык и индоевропейцы, кн. 1–2. Тбилиси, 1984; IX Междунар. съезд славистов. Мат-лы дискуссии: Языкознание. К., 1986; Бирнбаум Х. Праславян. язык. М., 1987; Півторак Г. П. Формування і діал. диференціація давньорус. мови. К., 1988; Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. М., 1991. *В. Т. Коломієць.*

ПРА́ВИЛА АНА́ЛІЗУ Й СИ́НТЕЗУ – операції й процедури, прийняті в лінгв. *моделях* мови й *граматиках формальних.* У розпізнавальних граматиках типу граматик безпосередніх складників це правила згортання, тобто заміни ланцюжка символів одним символом, поки весь ланцюжок не зведеться до початкового нетермінального символу, який позначає клас одиниць, заданих для аналізу. В породжувальних граматиках тип правил і послідовність їх застосування залежать від різновиду форм. граматики та породжуваних одиниць. Основним у породжувальних граматиках є правила підстановки й розгортання, сумісності/несумісності символів, морфонологічні, фонологічні, графіко-орфографічні та ін. *В. С. Перебийніс.*

ПРА́ВИЛО ДЕРИВА́ЦІЇ – див. *Дериваційне правило.*

ПРАВО́ПИС – сукупність загальновизнаних і загальнообов'язкових правил, що встановлюють способи передачі мови на *письмі.* П. охоплює *орфографію* та *пунктуацію.* Як правило, складається історично, відбиваючи давні традиції або нові тенденції в передаванні звуків, слів і форм, що виявляються в кожній писем. мові на різних етапах її розвитку. Укр. П. сформувався на основі правописних традицій давньорус. мови, що ґрунтувалися на фонетичному принципі, за яким написання має відбивати вимову. Засади давньорус. П. використовувалися в укр. писемності 14–16 ст. У кін. 16 – на поч. 17 ст. в укр. П. усталився історико-етимологічний принцип, який зберігався до поч. 19 ст. Разом з тим, протягом 16–18 ст. в ньому формуються нові традиції, пов'язані з переозвученням літер алфавіту відповідно до живої укр. вимови. Напр., за істор. традицією зберігалася літера ѣ там, де у вимові звучав **і**, зокрема й на місці **о**, **е** в новозакритих складах (**вѣнъ**, **жѣнка**, **тѣлько**) у творах Івана Некрашевича, цією ж літерою передавався звук **і** будь-якого походження в Літописі Граб'янки 1710, іноді для цього звука паралельно з ѣ вживалася й літера

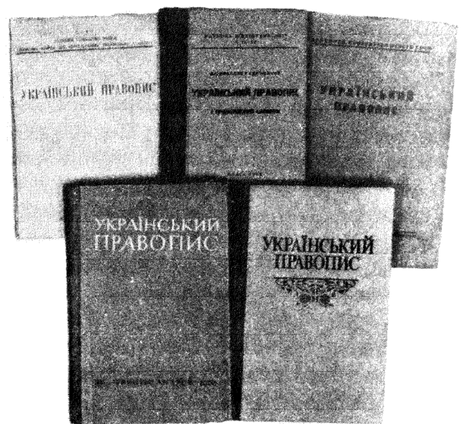

Український **правопис**. Харків, 1928.
Я. Рудницький. Український **правопис** і правописний словник. Прага, 1942.
Український **правопис**. Київ, 1946.
Український **правопис**. Київ, 1960.
Український **правопис**. Київ, 1993.

и (**априля, потимъ, тилко**), напр., у Літописі Величка 1720 і т. п. За істор.-етимол. принципом двома літерами – **и, ы**, які читалися однаково, передавався і голосний **и** (<**ы, і**), що призводило на практиці до плутання цих літер і в ін. позиціях (напр., у Літописі Величка: **бытва, бытий**, але **димъ, новими, сина**). Істор.-етимол. принципу стихійно дотримувався й І. Котляревський, який започаткував процес формування нової укр. літ. мови, та видавець його творів М. Парпура. Вони користувалися абеткою, спільною з російською, але з відмінною від неї вимовою деяких літер. Вибір літери для передавання на письмі конкр. звука визначався його походженням, через що, напр., звук **и** (< **ы**, і) передавався літерами **и, і, ы**; звук **і** (< **ѣ**) – літерою **ѣ**; **і** (< **о, е** в новозакритих складах) – літерами **и, і**; звук **е** – літерами **е** (після приголосного), **э** (на поч. слова і після голосного); м'якість попереднього приголосного перед **е** і йотація звука **е** не позначалися; подовження м'яких приголосних в іменниках с. р. не передавалося; літери **ь, ъ** вживалися у функції сучас. апострофа; у кін. слів послідовно зберігалося написання літери **ъ** і т. ін. Докладніше опрацював і теор. обґрунтував принципи істор.-етимол. правопису М. Максимович (див. *Максимовичівка*).

Від поч. 19 ст. в укр. мові поширюється фонетичний (фонематичний) П., принцип якого – позначення однією літерою однієї фонеми. Першу спробу закріпити цей П. зробив О. Павловський у «Грамматике малороссійскаго нарѣчія» (1818). Тут до абетки введено літеру **і** на позначення звука **і** незалежно від його походження, але йотація його на письмі не зазначалася; звук **и** позначався літерою **ы**, а літеру **и** вилучено з абетки; літера **ѣ** вживалася замість сучас. є; згідно з традицією, замість нинішнього апострофа вживався **ь**, у кінці слів після приголосних зберігався **ъ**; закінчення дієслів **-ться, -шся** передавалися згідно з вимовою як **-цьця**, **-ся**.

Нову тенденцію до фонетизації укр. П. підтримали в 1-й пол. 19 ст. харків. письменники П. Гулак-Артемовський, за безпосередньою участю якого було створено новий (слобожанський) П., а також Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, С. Писаревський та ін. Засадою слобожан. варіанта П. було – писати так, як вимовляється, з послідовним використанням і дотриманням вимови літер рос. алфавіту. Згідно з цим П. звук **і** передавався літерами **и** (між приголосними) та **і** (перед голосним та **й**): **витер, гарни, сино, сію, твій**. Звук **и** – літерою **ы**: **сын, сыла, ходылы**. **Ѣ** писали тільки після м'яких приголосних на позначення звука **є**: **житиѣ, сынѣ**. Йотоване **о** та м'якість попереднього приголосного перед **о** передавали літерою **ё**: **ёго, синёго**. Звук **е** – літерою **е**, а іноді – **э** (**поэтъ**). У функції сучас. апострофа вживалися літери **ъ** та **ь** або не писалося жодного знака: **пъять, вьяжуть, пять**. Знак **ъ** залишився також у кінці слів: **панъ, свитъ** і т. п. Дієслівні закінчення **-тся**, **-шся** передавалися то фонетизовано (**-тця, -щя, -ся**), то за етимол. принципом (**-ться, -тся, -шся**); **збираютця, умываюцця, ховаться, ховатся, бьеся, учышся**. Написання деяких іншомов. слів фонетизувалося згідно з діал. вимовою: **Хранція, парахвыя**. Різні письменники вносили до цього правопису індивід. зміни й доповнення, що розхитувало його систему. У 2-й пол. 19 ст. він вийшов з ужитку.

Послідовником фонет. підходу до орфографії виступив О. Корсун в альм. «Сніпъ» (1841), де він, дотримуючись у цілому слобожанського П., запровадив для позначення звука **і** незалежно від його походження лат. літеру **j**, а літеру **и** – замість двох давніх літер **ы** та **и**. Фонет. П. підтримав також О. Бодянський, поєднавши його з істор.-етимол. принципом І. Котляревського і фонетичним – слобожанським П. Напр., за етимол. ознакою вживалися **ѣ, ъ**, але звук **и** незалежно від його походження передавався однією літерою **ы**, звук **і** – літерами **и** та **і**, фонетизувалося написання окр. діал. слів. Переважно фонет. П. зі збереженням окр. традиц. елементів (**ъ** у кінці слів, спорадичний **ѣ** для голосного **і**, **ё** після м'якого приголосного перед **о** тощо) користувався і Т. Шевченко.

У серед. 19 ст. фонет. принцип підтримували І. Бецький, А. Метлинський. Крайню позицію у фонетизації орфографії зайняв М. Гатцук, який розробив ориг. проект П. з численними *діакритичними знаками*, які б відбивали на письмі всі діал. особливості укр. мови. У 1861 він запропонував перейти від *гражданського шрифту* до *кирилиці* старокиїв. редакції і видрукував таким чином свою «Українську абетку». Принципово не відрізнявся від правопису М. Гатцука фонет. правопис К. Шейковського (1859), у якому було менше діакр. знаків, але використовувалися літери **ы, э**. Значно популярнішою виявилась орфографічна система, що її розробив П. Куліш у кін. 50-х рр. 19 ст. Проте *кулішівка* відзначалася прагненням до зайвої фонетизації правопису дієслів, закінчень **-тьса, -шся**, відмовою від наявних у попередніх П. сполучень **йо, ьо** на користь літери **ё**, відсутністю літери для йотованого **е** (у попередніх П. уже вживалася літера **є**), збереженням знака **ъ** у кін. слова після приголосних тощо. Ці недоліки значною мірою були усунені в П. «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» (1873), співавторами якого були П. Житецький та К. Михальчук. З їхньої ініціативи до кулішівки було внесено зміни: йотований звук **і** вперше став позначатися літерою **ї**, йотований **е** – літерою **є**, у кінці слова перестав вживатися **ъ**, вибуховий **г** передавався не лат. літерою **g**, а буквосполученням **кг**. Але у зв'язку з *Емським актом 1876* цей П. було заборонено. Від 1876 до 1905 на Сх. Україні всю укр. л-ру друкували рос. абеткою згідно з рос. П. (в середо-

вищі укр. інтелігенції він дістав іронічну назву *«ярижка»*). Лише після 1905 знову з'явилася можливість книгодрукування укр. мовою, у зв'язку з чим стала актуальною і проблема П. Усі книжки, укр. газети й журнали, що виходили в Наддніпр. Україні 1905–14, друкувалися трохи видозміненою кулішівкою, спопуляризованою шкільними підручниками і «Словарем української мови» за ред. Б. Грінченка. Серед нових особливостей цього П. – вживання літери **ґ** на позначення вибухового **g**, позначення м'якості кінцевого **р**, закінчення **и** в род. відмінку однини іменників ж. р. на приголосний, написання **и** на поч. слова перед **н** (**иній**, **инший**) тощо.

У Зх. Україні (Сх. Галичина, Буковина, Закарпаття) на поч. 19 ст. вживали за традицією старослов'ян. кириличну азбуку й користувалися старим консервативним істор.-етимол. П., офіційно визнаним у школах і книговидавничій практиці. Проте цей принцип постійно порушувався. Так, звук **і** передавався літерами **і**, **и**, **о**, **е**, **ѣ**, змішувалися літери **ы** – **и**, **л** – **в** у кінці слів, вживалися численні діакр. знаки. Першу спробу фонет. П. за принципом «пиши, як чуєш, а читай, як видиш» у Зх. Україні зробили М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький у виданому 1837 гражд. шрифтом літ. альманасі «Русалка Днѣстровая». Згідно з цим правописом, літера **і** послідовно вживалася на позначення звука **і** (< **о**, **е** в новозакритих складах), літери **о**, **е** – для звуків **о**, **е**. Уперше вводилося буквосполучення **йо** на позначення йотованого **о** та **ьо** на позначення м'якості попереднього приголосного перед **о**, запроваджено в «гражданську» азбуку літеру **є** для позначення м'якості попереднього приголосного та передачі йотованого **е**. Традиційною літерою **ѣ** передавали голосний **і** (< **ѣ**) та йотований **ї**. До абетки було введено нову літеру **ў** (нескладове **у**) і вилучено зайві літери **ы**, **ъ**. Роздільна вимова губних з наступним йотованим не позначалася (**бю**, **пє**), вибуховий **g** позначався літерою **г**, закінчення дієслів -**ться** передавалося через **т-ся**, частка -**ся** з усіма дієсловами писалася через дефіс. Альманах «Русалка Днѣстровая» був конфіскований австро-угор. урядом, і цей П. не поширився в Галичині. Проте пізніше його було використано у Сх. Україні, зокрема запозичено сполучення **йо**, **ьо** та літеру **є**.

У 60–80-х рр. 19 ст. у Зх. Україні користувалися двома правописами: історико-етимологічним М. Максимовича (москвофіли) і фонетичним П. Куліша (народовці). Між прихильниками обох П. («етимології» і «фонетики») велася боротьба, яка закінчилася аж у кін. 19 ст. перемогою прихильників фонет. П. (див. *«Азбучна війна»*). В кін. 70-х рр. у Галичині до кулішівки долучився і фонет. правопис М. Драгоманова – *драгоманівка*. Позиції «фонетистів» значно зміцніли після виходу 1886 «Малоруско-німецького словаря» Є. Желехівського, надрукованого фонет. орфографією, пристосованою автором до особливостей укр. мови в Галичині. Цей П., відомий під назвою *желехівка*, набув значного поширення, з 1893 він запроваджений у шкільному навчанні й визнавався як єдиний офіційний аж до 1922, а деякі твори друкувалися ним аж до 1940. На Закарпатті в 20–40-х рр. існував П. *паньkевичівка.* В серед. 19 ст. в Галичині робилися спроби латинізації укр. алфавіту. Після здобуття Україною незалежності Центральна Рада 17 січня 1918 видала «Головні правила українського правопису», але їх не встигли впровадити в практику. У травні 1919 Укр. АН схвалила «Найголовніші правила українського правопису» (вид. 1921), які стали основою всіх наступних правописів. Новий правопис, затверджений РНК УСРР 1928 (т. з. скрипниківський), передбачав, зокрема, літеру **ґ** для іншомов. слів, запозичених після 1860, позначення м'якості іншомовного **л** (аероплян, бльокада, блюза) та ін. У 1933 цей правопис було переглянуто і значно перероблено (вилучено літеру **ґ**, змінено правило вживання роду в деяких іншомов. словах, скасовано пом'якшення іншомовного **л** тощо). В кін. 30-х рр. постало питання про нове врегулювання укр. П. Новий проект укр. П. за ред. М. Грунського, підготовлений у 1940, через воєнні обставини не було прийнято. Після деяких уточнень і виправлень у 1946 вийшов «Український правопис», а в 1960 – його 2-е, доп. й виправлене видання. Третє видання «Українського правопису» 1990 базується, як і попередні, на фонемат. принципі, який доповнюється морфологічним (уніфіковане написання префіксів, коренів, суфіксів і закінчень незалежно від їхніх позицій у слові й впливів асиміляц.-дисиміляц. процесів), традиційно-історичним (подвійна функція літер **я**, **ю**, **є**, вживання літери **щ**) і диференційним (написання великої літери в словах, написання слів разом, окремо і через дефіс) принципами. В ньому відновлено літеру **ґ**, дещо змінено вживання літер **і** та **и** у власних іншомов. назвах тощо. Виправлене і доповнене 4-е видання «Українського правопису» 1993 істотно не відрізняється від попереднього, але в ньому поширено правило передавання іншомовного **і** через **и** після «дев'ятки» на низку власних назв (див. *«Дев'ятки» правило*), розширено сферу використання закінчень -**у**(**ю**) в род. в. іменників II відміни, уточнено правило написання складних слів тощо.

Див. також *Реформи алфавіту і графіки.*

Літ.: Огієнко І. Нариси з історії укр. мови: Система укр. правопису. Варшава, 1927; Жовтобрюх М. А. До історії укр. правопису. «Мовознавство», 1937, № 11–12; Москаленко А. А. Нарис історії укр. алфавіту і правопису. О., 1958; Москаленко А. А. Історія укр. правопису (рад. період). О., 1968; Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. К., 1985; Укр. правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Укр. правопису»). К., 1997; Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія укр. літ. мови. К., 2001; Німчук В. В. Проблеми укр. правопису XX – поч. XXI ст. К., 2002. *Г. П. Півторак.*

ПРАВОПИ́СНИЙ СЛОВНИ́К – див. *Орфографічний словник.*

ПРА́ДІД Юрій Федорович (24.V 1956, с. Либохора, тепер Сколівського р-ну Львів. обл.) – укр.

мовознавець, доктор філол. наук з 1997, професор з 2001, академік АН ВШ України з 2002. Закін. 1980 Сімфероп. ун-т, 2002 – юрид. ф-т Нац. ун-ту внутр. справ (Харків). Упродовж 1980–98 працював на каф. укр. мови Сімфероп. (тепер Таврійського національного) ун-ту: доцент, професор. Від 1998 – проректор з наук. роботи Кримського юрид. ін-ту МВС України. Автор праць з фразеології укр. і рос. мов, з питань функціонування укр. мови в офіц.-діловій та юрид. сферах, мов. політики в Україні та ін.: «Російсько-український і українсько-російський фразеологічний тематичний словник: Емоції людини» (1994), «Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень)» (1997), «Короткий російсько-український і українсько-російський словник: Кримськотатарські прізвища, імена, по батькові» (2000, у співавт.), навч. посібники «Вступ до юридичної лінгвістики» (2002), «Українське ділове мовлення» (2003, у співавт.). Упорядник хрестоматії «Мовні питання в Україні. 1917–2000: Документи і матеріали» (2003).

Літ.: Профессора Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. К., 2000. *О. О. Тараненко.*

ПРАСЛОВ'Я́НСЬКА МО́ВА, спільнослов'янська мова – мова-предок *слов'янських мов.* Сформувалася на основі одного з праіндоєвроп. діалектів (див. *Індоєвропейські мови*). Існують давні структурні риси у фонетиці, граматиці й лексиці, що є спільними для слов'ян. і балт. мов (припускається існування в минулому якогось виду *балто-слов'янської мовної спільності*). П. м. реконструюється шляхом порівн.-істор. вивчення слов'ян. мов із залученням типол. даних. Історію П. м. поділяють на 3 періоди: ранній (3–1 тис. до н. е.), середній (1 тис. до н. е. – 3–5 ст. н. е.) і пізній (5–6 ст. н. е.). Упродовж цього часу П. м. зазнала глибоких перетворень, зокрема у фонетиці. В ранній період це втрата придихових проривних приголосних, занепад лабіалізованих задньоязикових приголосних та зміна палатальних **g'**, **k'** у **z**, **s**, виникнення нового приголосного **x** з придихового **kh**, а також із **s** після **i**, **u**, **r**, **k**, занепад ларингальних приголосних, розщеплення складотв. сонантів **r̥**, **l̥**, **m̥**, **n̥** на дифтонгічні сполучення «**i**, **u+r**, **l**, **m**, **n**» та ін. У середній період з'являється тенденція до автономності складу в межах слова. З нею пов'язане виникнення *законів відкритого складу* та складового сингармонізму.

Закон відкритого складу зумовив такі важливі фонет. зміни, як занепад приголосних у кінці слова, розвиток протетичних приголосних, переміщення меж складів, спрощення, асимілятивні та дисимілятивні зміни у групах приголосних, монофтонгізацію *дифтонгів*, утворення *носових голосних* та складотв. сонантів. Одним з виявів закону відкритого складу стала *асиміляція* приголосних перед **j** (приголосний **j** часто виступав на поч. складу як іменний та дієслівний суфікс). Це привело до виникнення у П. м. палатальних приголосних і дефонологізації.

Відповідно до закону складового сингармонізму голосні й приголосні в складі сполучалися за принципом їх однорідності з погляду передньої і непередньої *артикуляції*. Внаслідок цього приголосні в позиції перед голосними переднього ряду ставали палаталізованими. Результатом загального процесу пом'якшення приголосних стала перша палаталізація задньоязикових **g**, **k**, **x**, які перейшли у палатальні шиплячі **d͡ž'** (пізніше **ž'**), **č'**, **š'** (**ž'ērŏs**, **č'ī**, **souš'ītī** – укр. **жар**, **чи**, **сушити**). Після монофтонгізації дифтонгів, у пізній період історії П. м., відбулися друга і третя палаталізації задньоязикових приголосних. Їх наслідком стали м'які свистячі – палаталізовані **d͡z'** (пізніше **z'**), **c'**, **s'** (друга палаталізація) та палатальні **d͡z''** (пізніше **z''**), **c''**, **s''** (третя палаталізація), пор. **mūs'ě**, **ŏv'ьc''ā** укр. **мусі** (від **муха**), **вівця**. На основі палаталізації задньоязикових у П. м. виникли нові морфонол. чергування, які мали великий вплив на іменне та дієсл. *словотворення.* Збагачення консонантизму П. м. відбулося за рахунок фрикат. приголосних і *африкат.* Підсумок розвитку *вокалізму* полягав у тому, що ознака *часокількості* у голосних стала фонологічно несуттєвою і поступилася протиставленню голосних за якістю: **ī** > **i**, **ĭ** > **ь**, **ū** > **y(ы)**, **ŭ** > **ъ**, **ē** > **ě**, **ĕ** > **e**, **ā**, **ō** > **a**, **ă**, **ŏ** > **o**. Наголос у П. м. був музичним. На довгих голосних, дифтонгах і дифтонгічних сполученнях розрізнялися два види *інтонації*: акутова (висхідна) і циркумфлексова (спадна).

Основу праслов'ян. словника становила праіндоєвроп. *лексика.* Разом з тим П. м. втратила багато праіндоєвроп. *лексем.* Частина назв тварин і рослин зникла у зв'язку з переселенням праслов'ян і змінами фауни та флори (напр., праіндоєвроп. назва коня). Багато слів було втрачено у зв'язку з заборонами – *табу* (витіснення праслов'ян. новотворами назв риби, змії, собаки, ведмедя). Чимало новотворів – серед назв частин тіла, явищ природи, соціальних і сімейних відносин та ін. Розвиток словотворення здійснювався у напрямі до збагачення й урізноманітнення словотв. інвентарю. Зростає роль суфіксації, яка втрачає зв'язок з внутр. змінами будови слова, складається новий спосіб словотворення – префіксація та ін. Продуктивним був і лекс.-семант. спосіб. Частину слів П. м. запозичила з ін. мов.

У морфології П. м. зберегла найзагальніші риси праіндоєвроп. мови, передусім її флект. тип. Разом з тим відбулися певні зміни (найбільші в системі дієслова). П. м. успадкувала з праіндоєвропейської 3 *роди* (чоловічий, жіночий, середній), 3 *числа* (однина, множина, двоїна) і 7 (з 8) *відмінків* (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний; аблатив збігся з род. в.). Поділ іменників за типами *відмінювання* у П. м. залежав від характеру давньої (праіндоєвроп.) основи слова. Розрізняють 6 типів відмінювання, які вклю-

чали давні *основи* на **-ā**, **-ŏ**, **-ŭ**, **ĭ**, **-ū** та на приголосний (**-s**, **-nt**, **-n**, **-r**). Праіндоєвроп. походження мали іменні прикметники, які, узгоджуючись з іменниками, змінювалися як іменники з основами на **ŏ** та **ā** (dobrъ, dobro, dobra). Праслов'янські новотвором стали займенникові форми прикметників, що виникли шляхом приєднання енклітичного вказівного займенника до іменних форм прикметників. Числівники не становили окр. *частини мови*. Назви чисел належали до іменників або прикметників. Дієслово мало дві основи: теп. ч. (ber-ǫ) та *інфінітива* (bьra-ti). Від основи теп. ч. утворювалися теп. ч. (ber-ǫ, bere-ši), нак. сп. (ber-i), активний (ber-y) і пасивний (nosi-m-ъ) дієприкметники теп. ч. Основи інфінітива дорівнювали кореню або включали й *суфікси*. Від основи інфінітива утворювалися інфінітив (bьra-ti), *супін* (bьra-tъ), *аорист* (id-ъ, bьra-x-ъ), *імперфект* (pas-ěax-ъ), активний (bьra-v-ъ) і пасивний (dan-ъ, bi-t-ъ) дієприкметники мин. ч., дієприкметник мин. ч. на **-l-** (pi-l-ъ). Особові закінчення поділялися на первинні та вторинні. Первинні використовувалися для утв. форм теп. ч., вторинні – минулих часів і нак. способу. Мин. часи були прості (аорист, імперфект) і складені (*перфект*, *плюсквамперфект*). Складеними були майб. ч. і умов. спосіб. Категорія *виду* сформувалася у пізній період. Дієприслівника у П. м. не було.

Протягом тривалого часу П. м. була єдиною. Саме цим пояснюється високий ступінь близькості між слов'ян. мовами. Однак в ост. тисячоліття історії П. м. в ній виникає ряд *діалектів*, на основі яких надалі сформувалися окремі слов'ян. мови.

Значний внесок у вивчення П. м. зробили такі вчені, як А. Шлейхер, І. Бодуен де Куртене, О. Потебня, А. Лескін, В. Ягич, П. Фортунатов, О. Шахматов, Т. Лер-Сплавінський, Я. Розвадовський, Н. Ван-Вейк, М. Фасмер, М. Дурново, Г. Ільїнський, О. Селищев, А. Мейє, М. Трубецькой, Р. Якобсон, А. Вайян, Є. Курилович, П. Бузук, Л. Булаховський, В. Кіпарський, А. Мартіне, С. Бернштейн, З. Штібер, Ф. Мареш, В. Георгієв, О. Трубачов, В. Топоров, В'яч. Іванов, В. Ілліч-Світич, О. Мельничук, В. Дибо, В. Колесов, А. Фурдаль, Р. Крайчович, Ю. Шевельов, В. Журавльов та ін.

Літ.: Ильинский Г. А. Праславян. грамматика. Нежин, 1916; Мейе А. Общеславян. язык. М., 1951; Бернштейн С. Б. Очерк сравн. грамматики славян. языков. Введение. Фонетика. М., 1961; Кузнецов П. С. Очерки по морфологии праславян. языка. М., 1961; Нахтигал Р. Славян. языки. М., 1963; Shevelov G. V. A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic. Heidelberg, 1964; Вступ до порівн.-істор. вивчення слов'ян. мов. К., 1966; Бернштейн С. Б. Очерк сравнит. грамматики славян. языков: Чередования. Именные основы. М., 1974; ІУМ. Морфологія. К., 1978; ІУМ. Фонетика. К., 1979; ІУМ. Лексика і фразеологія. К., 1983; Бирнбаум Х. Праславян. язык: Достижения и проблемы в его реконструкции. М., 1987.

В. А. Глущенко.

ПРЕДИКА́Т (від лат. praedicatum – сказане) – 1) форм. категорія *синтаксису*; те саме, що *присудок* (граматичний П.); 2) семант. категорія синтаксису; термін, який означає приписувану суб'єктові ознаку (семантичний П.); 3) осн. зміст повідомлення, його ядро, *рема* (комунікативний П.); 4) частина *речення*, що відповідає П. судження (логічний П.). У західноєвроп. лінгв. термінології термін «предикат» було використано на означення частини речення, що відповідає повідомлюваному, а також гол. компонента цієї частини (англ. predicate, нім. Prädikat, франц. prédicat, ісп. predicado, італ. predicato). В укр. та деяких ін. слов'ян. мовах замість нього вживають його *кальку* (укр. **присудок**, рос. **сказуемое**, білорус. **выказнік**, болг. **сказуемо**, польс. **orzeczenie**), що уможливило розмежування лог. і граммат. категорій. Проте й дотепер у цих мовах термін «предикат» не вийшов з ужитку. З терміном «присудок», «сказуемое» і под. пов'язують передусім форм. аспект цього *члена речення*, а з терміном «предикат» – його змістовий план. Тому розрізняють форм. типи присудка (дієслівний, іменний присудок) і семант. типи П. (П. зі знач. дії, процесу, стану тощо).

Грамат. П. є гол. членом речення, який поєднується формою *координації* з *підметом* і виражає синтакс. категорії *модальності* й *часу*. Він стосується форм.-синтакс. структури речення. Морфологізованим засобом вираження грамат. П. в укр. мові виступають особ. форми дієслова: «А тоді пісня народилася востаннє в моїй душі, далека, як степи, і тужлива, як осінь у гаях» (П. Загребельний); «О, не тривожте, люди, його прах!» (Л. Костенко); «Пал невдоволення, за ідеалом тугу, Посвяти печію, ненависті напругу, Печаль обов'язку, зневагу до раба – Стлумив би я в собі!» (Д. Павличко). Семант. П. виражає ознаку, що приписується суб'єктові у певному часовому і модальному плані, тобто те, що висловлюють (стверджують або заперечують) про предмет думки. Виділяють П. із значенням дії (Молодь будує завод), процесу (Троянди цвітуть), стану (Мені було сумно), якості (Ліс густий), кількості (Хлопців було п'ять) і под. На ін. класифікаційній основі виділяють: таксономічні П., що вказують на входження предмета до відповід. класу (Ця тварина – лама), реляційні П., які означають відношення даного об'єкта до ін. об'єктів (Син вищий за батька); характеризуючі П., що виражають динамічні й статичні, постійні й змінні ознаки предмета (Мати працює; Дівчина – студентка; Дитина заснула; Нам весело). Сюди належать також оцінні П. (Осінь чудова), П. просторової і часової локалізації (Озеро неподалік, Зараз світанок). П. класифікують також за їхньою *валентністю*, яка зумовлює певну кількість підпорядкованих їм актантів (слів, що означають осіб або предмети, які беруть участь, зокрема, у процесі, позначеному дієсловом), або за типом суб'єкта і ознакою похідності. За валентністю (кількістю актантів) П. поділяють на одномісні (Дідусь дрімає), двомісні (Діти стояли біля осокора), тримісні (Мати накрила стіл скатертиною), чотиримісні (Ми прибули з Одеси до Києва по-

їздом) тощо. Відповідно до типу суб'єкта розрізняють П. нижчого рангу, що стосуються матеріальних сутностей, власне предметів, і П. вищого рангу, які поєднуються з суб'єктами на означення різних видів нематеріальних об'єктів, не власне предметів, пор.: Птахи прилетіли і Ця звістка спричинила неспокій. За ступенем *похідності* в системі мови окр. лінгвісти виділяють П. першопорядкові, тобто непохідні (Дочка вчить дітей), П. другого порядку, тобто похідні від перших (Дочка – учитель), П. третього порядку, тобто похідні від других (Дочка вчителює) тощо.

Комунікат. П. є центр. компонентом *актуального членування речення*, тим, що стверджують або запитують про вихідний пункт повідомлення – *тему*. Він не тотожний граматичному П. (присудкові) та семант. П. і може бути виражений будь-яким членом речення або групою членів речення. Засобами вираження комунікат. П. звичайно виступають кінцева *позиція* у реченні, лог. (головний) наголос, напр.: «Олександр Петрович /був прекрасним оповідачем» (А. Шиян); «Чи́сті й че́сні були /ті сльози» (П. Загребельний).

Лог. П. – термін логіки, що означає конститут. член судження – те, що висловлюють (стверджують або заперечують) про суб'єкт судження. Проте не будь-яку інформацію про суб'єкт вважають П. Напр., значення існування не зараховують до предикат. значень, а речення типу «Ліліпути (не) існують» не кваліфікують як судження. Також не належать до П. компоненти, що вказують на ім'я предмета, напр.: «Ця дитина – Галинка». У деяких сучас. напрямах логіки поняття «предикат» замінено поняттям пропозиціональної функції, аргументами якої є актанти (терми) – суб'єкт і об'єкти.

Літ.: Sandmann M. Subject and predicate. Edinburgh, 1954; Карри Х. Б. Основания мат. логики. М., 1969; Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления. М., 1971; Аристотель. Соч., т. 2. М., 1978; Арутюнова Н. Д. Сокровенная связка. (К проблеме предикат. отношения). – Демьянков В. З. Предикаты и концепция семант. интерпретации. ИАН СЛЯ, 1980, т. 39, № 4; Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. М., 1981; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семант.-синтакс. структура речення. К., 1983; Вихованець І. Р. Нариси з функц. синтаксису укр. мови. К., 1992; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови: Синтаксис. Д., 2001.

І. Р. Вихованець.

ПРЕДИКАТИ́ВИ (лат. praedicativus – стверджувальний, категоричний), категорія стану, безособово-предикативні слова – *незмінні слова*, які означають стан і вживаються у функції співвідносного з *присудком* гол. члена *односкладного речення*. Термін відбиває синтакс. спеціалізацію незмінних слів зі знач. стану. Його запровадили чес. лінгвісти у 2-й пол. 20 ст. В укр. мовознавстві до слів зі знач. стану застосовували назви «категорія стану» (під впливом грамат. ідей Л. Щерби та В. Виноградова), «незмінні присудкові слова», «предикативні прислівники» і под. Ост. часом окр. укр. мовознавці кваліфікують П. як специф. групу аналіт. дієслів, які відрізняються від власне дієслів тим, що утв. за допомогою зв'язок морфем. характеру. За значеннєвими, морфол. і синтакс. показниками П. зближуються з дієсловами.

Здебільшого П. є вторинними утвореннями, похідними від прислівників, іменників і дієприкметників. Вони сформувалися на основі таких частиномов. розрядів слів: 1) прислівників з обставин. та якісно-означальним значеннями: **безлюдно, близько, важко, відрадно, вітряно, легко, морозно, спекотно, сумно** та ін.; 2) слів з модальним знач. необхідності, можливості: **можна, треба** і под.; 3) іменників, які, виконуючи предикат. роль, втратили зв'язок із системою відмінювання: **біда, гріх, диво, досада, жаль, кривда, лихо, лінь, пора, сором** тощо; 4) віддієприкм. форм на -но, -то: **виявлено, зроблено, написано, опрацьовано, пояснено, читано, убито** та ін. Периферійну групу П. становлять співвідносні з іменниками слова, про що свідчить поява їх відповідників прислівникового походження, напр.: гріх – **грішно**, жаль – **жалко**, кривда – **кривдно**, сором – **соромно**. Спільність синтакс. функції співвідносного з присудком гол. члена односкладних речень зумовила витворення у вказаних словах заг. значення стану. П. переважно виражають: а) фіз. стан людини: **боляче, жарко, млосно, тепло, холодно**, напр.: «Йому було **страшенно жарко**» (В. Винниченко); б) емоц. стан, психічні переживання людини: **весело, жаль, журно, легко, радісно, спокійно, сумно, страшно, тривожно**, напр.: «Дуже мені **легко**. Дуже мені **трудно**» (Л. Костенко); в) стан навкол. середовища: **душно, морозно, спекотно, темно, тихо**, напр.: «**Темно** на вулиці, **темно**» (Д. Павличко); г) модальну модифікацію стану (необхідність, доцільність, можливість): **варто, доцільно, можна, необхідно, потрібно, слід, треба**, напр.: «**Не треба** гукати в той мент поривання» (Г. Чупринка); ґ) результативний стан (стан як наслідок виконання дії): **виявлено, збудовано, зупинено, клепано, мито, кинуто (кинено)**, напр: «**Вставлено** у вікна другі рами» (М. Рильський).

П., займаючи *позицію* співвідносного з присудком гол. члена односклад. речень, виражають за допомогою *зв'язок* типу **було, буде, стає, стало, стане** дієсл. категорії *часу*, *способу*: **тихо, було тихо, буде тихо, було б тихо**. Як і безособові (одноособові) дієслова, вони пов'язані також з категоріями *особи*, *числа* і *роду*, вказуючи на 3-ю ос. одн. с. роду. Як і дієслова зі знач. стану, П. бувають одновалентними і двовалентними. Одновалентні П. звичайно керують формами у суб'єктній функції: Мені **було весело**; Дівчинці **буде сумно**. Двовалентні П. відкривають, крім позиції суб'єкта стану, позицію об'єкта стану: Дідусеві **видно** полонину; Мені **жаль** пташини. Найчастіше функцію суб'єкта стану передає дав. в., а функцію об'єкта стану – знах. в. Характерну рису деяких П. становить можливість поєднуватися з прийм.-відмінк. фор-

мами чи прислівниками синкрет. характеру (у типових випадках зі знач. просторово-суб'єктним): У лісі **темно**; На вулиці **тихо**; Надворі **тепло**. П. властивий різний ступінь граматичної автономності. До специф. розряду належать П. з модальним знач., які в поєднанні з *інфінітивом* утворюють складений гол. член односклад. речень: «Людей і долю проклинать Не варт, їй-богу» (Т. Шевченко); «Необхідно було трохи постояти» (А. Головко).

Літ.: КСУЛМ, т. 1. К., 1951; Кучеренко І. К. Теор. питання граматики укр. мови: Морфологія, ч. 2. К., 1964; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. КСУЛМ, ч. 1. К., 1972; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988; Грищенко А. П. [та ін.]. Сучас. укр. літ. мова. К., 1997. *І. Р. Вихованець.*

ПРЕДИКАТИ́ВНІСТЬ – комплексна синтакс. категорія, яка виражає відношення повідомлюваного до дійсності й формує *речення* як комунікат. одиницю. Комплексність П. полягає у тому, що це єдність двох синтакс. категорій: категорії *часу*, актуалізаційної за своєю природою, та категорії *модальності*, що вказує на інтерпретоване мовцем відношення змісту речення до дійсності. Категорія часу позначає перебіг події чи явища щодо моменту *мовлення*, а категорія модальності пов'язується з витлумаченням повідомлюваного як реального (лише констатованого мовцем) або як ірреального (можливого, бажаного, необхідного і под.). П. є фундаментом, на якому будується кожне речення, пор.: Погода була чудова (реальність) – Хай погода буде чудова!; Була б погода чудова; Ось би погода була чудова (ірреальність). Носієм П. у двоскладному реченні є *присудок*, в односкладному – гол. член, напр.: «**Бавиться** дитя» (Л. Костенко); «Скільки **сказав би** я слів про цю весну осінню, про щастя» (М. Рильський); «Та й Михасеві не з медом **жилося**» (В. Винниченко).

П. визначає функц. специфіку речення – осн. *синтаксичні одиниці*, протиставляючи його іншим синтакс. одиницям (*словосполученню* і мінімальній синтакс. одиниці). Відмінність речення від словосполучення виявляється за однакового лекс. наповнення цих конструкцій (пор.: Мить **була неповторна** і неповторна мить, неповторність миті): в реченні наявна категорія П., а в словосполученні – її немає. П. становить обов'язкову і невід'ємну ознаку будь-якого речення, одну з визначальних його функц. характеристик. Виражаючи відношення повідомлюваного до дійсності, П. відрізняє речення і від слова. Напр., речення **Весна!**, на відміну від слова **весна**, вимовляємо з відповідною інтонацією і будуємо за грамат. зразком, якому властива потенц. здатність актуалізувати зміст повідомлення у плані теп., мин. чи майб. ч. або модифікувати цей зміст в ірреальному плані (Весна! – Була весна – Буде весна – Хай буде весна! – Була б весна).

Категорійну сутність П. кваліфікують по-різному. Поряд з поширеною в сучас. східнослов'ян. мовознавстві концепцією П. як синтакс. категорії, що виражає відношення повідомлюваного до дійсності, терміном «предикативність» позначають також властивість присудка як гол. члена у двоскладному реченні. В такому використанні П. розуміють не як синтакс. категорію найвищого ступеня абстракції, а як дещо вужчу категорію, пов'язану лише з грамат. типом *простого речення*, в якому виділяють гол. члени речення – *підмет* і присудок. Крім того, П. називають заг. логічну ознаку будь-якого висловлення і властивість думки, її спрямованість на актуалізацію повідомлюваного.

Літ.: Ломтев Т. П. Предложение и его граммат. категории. М., 1972; Общее языкознание: Внутр. структура языка. М., 1972; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови. Синтаксис. К., 1993; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мові: Синтаксис. Д., 2001; Мірченко М. В. Структура синтакс. категорій. Луцьк, 2001. *І. Р. Вихованець.*

ПРЕПОЗИ́ЦІЯ (лат. praepositio – постановка спереду, від prae – спереду та positio – положення) – *порядок слів* у *реченні* чи *словосполученні*, при якому дане слово стоїть перед іншим, тобто займає у реченні чи словосполученні першу (попередню) лінійно-динамічну *позицію* (пор.: *Інтерпозиція*, *Постпозиція*). Так, у П. до *іменників* (або до ім. групи) стоять *прийменники*: **до** батька, **з-за** рогу. Для ім. словосполучень з прикм. звичною є П. прикметника: **яскраве** світло, **прогресивна** технологія. Зміна позиції прикм. веде до семант.-синтакс. зміни – прикм. набуває специф. ознак: огірки **консервовані**, лампа **настільна**, змінюються його синтакс.-комунікат. функція та експрес. значення: Він людина **чудова!** Поняття П. належить також до комунікат. *синтаксису* – при нейтр. характері мовлення тема висловлення перебуває у П. до реми: **Море** (тема) сміялося (рема). **У школярів** (тема) почалися канікули (рема). Така позиція теми і реми (Т–Р) дістала назву об'єктив. порядку, на відміну від такого, коли у П. стоїть рема (суб'єктив. порядок): **Син** народився! П. реми пов'язана з інтонац. виділенням її, зі збільшенням емоц.-експресив. забарвлення висловлення. У комунікативно нерозчленованих висловленнях (тобто у тих, що містять тільки рему), *підмет* перебуває у П. до *присудка* і має на собі фразовий *наголос*: **До́щ** іде. **Зима́** настала. У *складному реченні* також визначається позиційне розташування його частин, зокрема переважно П. головної частини щодо підрядної. *А. Й. Багмут.*

ПРЕ́ФІКС (лат. praefixus, від prae – спереду та fixus – прикріплений), приросток – *афікс*, розташований перед *коренем* або ін. *префіксом*, що приєднується до всього *слова* і виконує словотвірну і/або грамат. функцію. Термін у лат. написанні уперше (1889) вжив в укр. мовознавстві О. Огоновський. П., на відміну від суфіксів, утворюють слова на ґрунті слів, а не основ, тому вони не змінюють грамат. класу *твірного слова*: **баба** > **прабаба**, **слухати** > **дослухати**, **хмарний** > **безхмарний**, **мало** > **замало**. В укр. мові понад 100 П., серед них бл. 20 – запозичені (**а-**, **анти-**, **гіпер-**, **гіпо-**, **де-**, **дез-**, **екс-**, **екстра-**, **ім-**, **інтер-**, **квазі-**, **контр-**, **пара-**, **ре-**, **син-**, **суб-**, **супер-**, **ультра-**), які використову-

ють переважно в іменниках, прикметниках і рідко в дієсловах (**де-**, **диз-**, **ім-**, **ре-**). Найчастіше П. виражають словотв. значення (**без-** вказує на відсутність, заперечення чогось: **бездумний**, **безхліб'я**; **над-** – наближення або віддалення від чогось, неповну дію: **надбігати**, **надходити**, **надписати**, **надламати**). Рідше їх використовують у творенні дієслівних видових пар (**читати** – **дочитати**, **робити** – **зробити**) або ступенів порівняння прикметника (**синій** – **найсиніший**). Дієслівний П. не надає дієслову значення нової дії порівняно з тією, яку означає твірне слово, а тільки модифікує в тому чи ін. плані: **перев'язати** – зав'язати заново, повторно; **дов'язувати** – закінчувати в'язати, **нав'язувати** (в'язати згори), **поперев'язувати** (охопити дією всі або більшість її об'єктів). П. іменників, прикметників, прислівників так само виражають дод. значення предмета чи ознаки – за місцем у просторі (**Прибалтика**, **захмарний**), часі (**переджнивний**, **досвіт**), за мірою вияву (**понаднормативний**, **надлюдина**, **супермодний**) тощо.
Найпоширенішими є П., що не мають сталої позиції у слові (тобто ті, які можуть стояти перед коренем і перед іншими П.); на другому місці – П., які безпосередньо приєднуються до кореня. Зберігаючи сталу послідовність приєднання до кореня, П. можуть об'єднуватися у взаємообернені двочлени – здебільшого в дієсловах: **дови**-конувати, **видо**-бувати, **допо**-відати, **подо**-ливати, **здо**-бувати, **доз**-воляти, **напо**-лягати, **пона**-ливати, **поо**-падати, **опо**-відати, **по**-перебирати, **перепо**-відати, **відпо**-відати, **повід**-різувати. Тричленних префікс. комплексів набагато менше, ніж двочленних: **по-на-з**-бирувати, **до-не-с**-хочу, **не-без-під**-ставно. Чотиричленних – сім: **до-не-в-по**-їду, **по-пере-роз-по**-діляти, **по-на-з-до**-ганяти. У словах з однаковим коренем майже немає взаємообернених префіксів-комплексів (ні з однаковими, ні з омонімічними П.). Виняток становлять: **по-на**-сідати, **на-по**-сідати, **без-не**-винний, **не-без**-винний. Двічі повторюватися в одному слові можуть два П. **по-**: **по-по**-вертати, **по-по**-шукати та **пра**-: **пра-пра**-дід, **пра-пра**-баба. Чим далі префікс від кореня в слові, тим більш абстраговане граматикалізоване його значення (способу дії, її множинності). Приєднання П. має аглютинативний характер.
Після П. коренева *морфема* не зазнає морфонол. змін. П. перед коренем можуть варіювати: **без-**/ **безо-**: безхмарний, безоднядня; **в-**/**вві-**/**ві-**/**у-**/**уві-**: увібрати, ввійти, входити, ухопити; **до-**/**ді-**: доказати, дібрати. Варіанти запозичених П. переважно зберігають традицію мови *запозичення*: **си-**/**син**/**сим**: си-метрія, син-гармонічний, симпатичний; **ім-**/**ін-**: ім-портувати, ін-варіантний, **де-**/**дез-**: де-градація, дез-організація. Надзвичайно рідко в сучас. укр. мові відбувається накладання кінцевого приголосного П. і початкового кореня, тобто *усічення* П.: **роз**-сіл – росіл. Здебільшого він розширюється на одну *фонему*: **роз**-ходитися, **розі**-братися.
П. властива широка омонімія з використанням двох (**від**$_1$ – **відприкметниковий** 'походження чогось' і **від**$_2$ – **відбудова** 'повторюваність абстрактної дії') або й трьох *частин мови* (**за**$_1$ – **закордон** 'місце перебування, розташування чогось', **за**$_2$ – **завеликий** 'висока міра прояву ознаки'; **за**$_3$ – **забігти** 'просторове значення'). Є живі продуктивні П. (**а-**, **без-**, **в-**, **ви-**, **від-**, **на-**, **пере-**, **по-**, **про-**, **роз-**) і непродуктивні (**воз-**, **па-**, **су-**, **уз-**). П. поділяють на первинні, що в сучас. укр. мові здебільшого співвідносяться з прийменниками (**в-**, **від-**, **під-**), і вторинні, похідні, що виникли внаслідок злиття двох і більше П. (**з-не-**: зне-барвити, зне-болити, зне-магати, зне-силити; **по-за-**: поза-клітинний, поза-кореневий).

Літ.: Ільїн В. С. Префікси в сучас. укр. мові. К., 1953; Безпояско О. К. Синонімія інтернац. та укр. префіксів. «Мовознавство», 1979, № 6; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотв. морфеміка сучас. укр. літ. мови. К., 1998.

Н. Ф. Клименко.

ПРЕФІКСА́ЛЬНЕ СЛОВОТВО́РЕННЯ, префіксація – *спосіб словотворення* за допомогою *префіксів*. Його специфіка полягає у тому, що префікси як словотв. форманти приєднуються до цілого слова, утворюючи нові слова того самого лекс.-грамат. класу: писати – переписати, ліс – праліс, розділ – підрозділ, добрий – предобрий, тепер – дотепер. П. с. найширше використовується для утворення дієслів, рідше – іменників, прикметників та прислівників. У префікс. дієсл. словотворенні беруть участь як питомі слов'ян. префікси, що розвинулись із відповід. прийменників, так і новіші, запозичені, серед яких **де-(дез-)**, **ре-** (пор.: відбігти, підказати, деполітизувати, дезорієнтувати, реекспортувати, реорганізувати). У П. с. іменників і прикметників простежуються дві тенденції: 1) втрата продуктивності й семантичної виразності питомих іменних префіксів **пра-**, **па-**, **су-**; 2) розширення словотвірних можливостей префіксів, співвідносних із прийменниками, та запозичених.
У префікс. словотворі іменників активізувалися префікси **під-** (підвид, підтип) та **над-** (надпотужність, надвиробництво), у префікс. словотворі прикметників – **про-** (проукраїнський, проєвропейський) та **за-** (заскладний, замудрий). До продуктивних префіксів іншомовного походження належать **анти-**, **архі-**, **де- (дез-)**, **екстра-**, **супер-**, **ультра-** (антивірус, антиукраїнський, архізлочин, архіінертний, дегідриди, екстраклас, постчорнобильський, супершвидкий, ультраправий). Набір їх поповнюється за рахунок префіксоїдів – десемантизованих компонентів складних слів, зокрема **мікро-**, **міні-**, **макро-**, **полі-** та ін.: мікроавтобус, мікроекономіка, мікрохірургія, мікрорайон, мінімаркет, мініблок; макроструктура, макроекономіка, полікислоти, полівітаміни.

Літ. див. до ст. *Спосіб словотворення.* *К. Г. Городенська.*

ПРЕФІКСА́ЛЬНО-СУФІКСА́ЛЬНЕ СЛОВОТВО́РЕННЯ, суфіксально-префіксальне словотворення, конфіксація – *спосіб словотворення*, коли до твірної основи одночасно приєднується *префікс* і *суфікс*: вибалок, увиразнити, походжати. Від інших афікс. способів словотворення відрізняється двокомпонентним переривчастим словотв. *формантом*, префіксальна і суфіксальна частини якого діють комплексно, формуючи своєрідну словотв. рамку, в яку вкладається твірна основа. В сучас. дериватології до П.-с. с. відносять велику групу слів, що мотивуються прийменниково-іменниковим сполученням: безводдя, запоясний, міжреберний, надбрів'я, підборіддя, піднебесний, післяопераційний, придорожній, Прикарпаття. Це зумовило істотне розширення меж П.-с. с. в словотворенні іменників і прикметників сучас. укр. мови. Дієслова утворюються П.-с. с. від ім., прикм. і дієслівних твірних основ: озвучити, зменшити, виблискувати, підспівувати, помахувати.

Літ. див. до ст. *Спосіб словотворення.* *К. Г. Городенська.*

ПРЕФІКСО́ЇД (від *префікс* і грец. εἶδος – вигляд) – див. у ст. *Афіксоїд.*

ПРИ́ГОЛОСНІ ЗВУ́КИ – *звуки* мови, основою яких є *шуми*, що виникають унаслідок проходження видихуваного струменя повітря через певну перепону, утворювану *органами мовлення*. У сусідстві з голосними П. з. не можуть бути складотворчими. В укр. мові є 32 приголосні *фонеми*, які реалізуються у 45 звуках. П. з. класифікуються за місцем творення, за способом творення, за участю *голосу* у творенні.

За місцем творення П. з. поділяються на: 1) губні, серед яких розрізняють губно-губні (білабіальні) [б], [б'], [п], [п'], [в], [в'], [м], [м'] і губно-зубні [ф], [ф'], та 2) язикові, які, в свою чергу, поділяються на: а) передньоязикові [д], [т], [з], [з'], [дз], [дз'], [с], [с'], [ц], [ц'], [ж], [ж'], [дж], [дж'], [ш], [ш'], [ч], [ч'], [л], [р], [р'], [н], у складі яких за акустичними ознаками виділяють свистячі [з], [з'], [с], [с'], [дз], [дз'], [ц], [ц'] і шиплячі [ж], [ж'], [ч], [ч'], [ш], [ш'], [дж], [дж']; б) середньоязикові [j], [д'], [т'], [н'], [л']; в) задньоязикові [ґ], [ґ'], [к], [к'], [х], [х']; з) фарингальний (гортанний) [г], [г'].

За способом творення П. з. поділяються на: 1) зімкнені (проривні), при творенні яких активний і пасивний органи мовлення утворюють зімкнення, яке проривається під натиском видихуваного повітря: [б], [б'], [п], [п'], [д], [д'], [т], [т'], [ґ], [ґ'], [к], [к']; 2) щілинні (фрикативні, спіранти), при вимові яких струмінь видихуваного повітря проходить крізь вузьку щілину, утворювану артикуляційними органами: [в], [в'], [ф], [ф'], [з], [з'], [с], [с'], [л], [л'], [ж], [ж'], [ш], [ш'], [г], [г'], [х], [х'], [j]; при творенні [л], [л'] зімкнення кінчика язика з зубами або альвеолами лишається непорушним, але обидва боки язика не притискуються до зубів, утворюючи щілину, крізь яку проходить видихуване повітря, тому їх називають ще зубно-боковими (латеральними); 3) зімкнено-щілинні, при *артикуляції* яких активні й пасивні органи мовлення утворюють одночасно зімкнення і щілину, крізь які проходить видихуване повітря: [м], [м'], [н], [н'], [р], [р']; при вимові [м], [м'], [н], [н'] зімкнення лишається непорушним, а видихуване повітря проходить через ніс, через що їх називають ще носовими; при артикуляції [р], [р'] відбувається ритмічне зімкнення і розімкнення зігнутим догори кінчиком язика й альвеолами, отже, мовні органи утворюють вібрацію, через що цей приголосний називають ще вібрантом; 4) *африкати*, які за способом творення є складними приголосними, оскільки утворюються поєднанням зімкненого і фрикат. приголосного того самого місця творення: [д͡ж], [д͡ж'] (д+ж), [ч], [ч'] (т+ш), [д͡з], [д͡з'] (д+з), [ц], [ц'] (т+с).

За участю голосу П. з. поділяють на сонорні (сонанти) і шумні. При творенні сонорних го-

ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ОЗНАКА ГОЛОСУ	ОЗНАКА СПОСОБУ ТВОРЕННЯ	ОЗНАКА ШУМУ	ОЗНАКА МІСЦЯ ТВОРЕННЯ								
			ГУБНІ		ЯЗИКОВІ					ГОРТАННІ	
					передньоязикові		середньоязикові	задньоязикові			
			тверді	м'які	тверді	м'які	м'які	тверді	м'які	тверді	м'які
ШУМНІ	ЗІМКНЕНІ	ДЗВІНКІ	б		д		д'	ґ			
		ГЛУХІ	п		т		т'	к			
	ЩІЛИННІ	ДЗВІНКІ			ж, з	з'				г	
		ГЛУХІ	ф		ш, с	с'		х			
	ЗІМКНЕНО-ЩІЛИННІ	ДЗВІНКІ									
		ГЛУХІ									
	АФРИКАТИ	ДЗВІНКІ			д͡ж д͡з	д͡з'					
		ГЛУХІ			ч, ц	ц'					
СОНОРНІ	ЗІМКНЕНІ										
	ЩІЛИННІ		в		л		л', j				
	ЗІМКНЕНО-ЩІЛИННІ		м		н, р	р'	н'				

лос переважає над шумом: [р], [р'], [л], [л'], [н], [н'], [м], [м'], [в], [в'], [j]. Шумні П. з., в яких переважає шум, залежно від участі при їх творенні голосових зв'язок поділяються на дзвінкі – [б], [б'], [г], [г'], [ґ], [ґ'], [д], [д'], [дж] [дж'], [ж], [ж'], [дз], [дз'], [з], [з'] та глухі – [п], [п'], [х], [х'], [к], [к'], [т], [т'], [ш], [ш'], [ч], [ч'], [с], [с'], [ц], [ц'], [ф], [ф'] (останній виступає лише в іншомов. та звуконаслід. словах). Однією з особливостей фонемної системи укр. мови є наявність у ній дзвінких африкат [дж], [дз] та фарингальної фрикат. фонеми [г]. Якість П. з. залежить також від участі в артикуляції середньої частини спинки язика. Якщо артикуляція будь-якого приголосного відбувається з підняттям її до твердого піднебіння, утворюються м'які приголосні. Наявні в укр. літ. мові 22 тверді й 10 м'яких фонем реалізуються у 22 твердих і 23 м'яких та напівпом'якшених звуках. Тверді фонеми – [б], [в], [г], [ґ], [д], [ж], [дж], [з], [дз], [к], [л], [м], [н], [п], [р], [с], [т], [ф], [х], [ц], [ч], [ш]; м'які – [д'], [з'], [дз'], [л'], [н'], [р'], [с'], [т'], [ц'], [j]. М'яка фонема [j] не має відповідної їй твердої фонеми. Тверді приголосні [б], [п], [в], [ф], [м], [г], [ґ], [к], [х], [ж], [дж], [ч], [ш] не мають відповідних їм м'яких фонем, але перед [j] напівм'яка вимова [б'], [п'], [в'], [ф'], [м'], [г'], [ґ'], [к'], [х'], [ж'], [дж'], [ч'], [ш'] є орфоепіч. нормою сучас. укр. літ. мови. У словах іншомов. походження відзначені приголосні вимовляються переважно як м'які.

Найбільше палаталізовані середньоязикові приголосні [д'], [т'], [н'], [л']. М'які приголосні [з'], [с'], [ц'], [р'], [j] мають менший ступінь *палаталізації*. Окр. категорію становлять довгі пом'якшені приголосні [с':], [з':], [ц':], [ж':], [ч':], [ш':], які більшість дослідників окр. фонемами не вважають. Інші приголосні (губні, шиплячі, задньоязикові) частково палаталізуються у *позиції* перед [і]: **б'їг, п'існя, в'їст'і, м'істо, ф'іáлка; ж'інка, ч'іпля́ти, ш'іс́ть, товариш'і; г'іркúй, к'імнáта, х'іх'íкати**.

В укр. літ. мові дзвінкі П. з. в абс. кінці слова ніколи не переходять у глухі (**дуб, сад, сніг, мороз, ніж**), губний сонорний [в] не переходить у [ф]; на початку слова перед приголосним, а також у середині після голосного перед приголосним та в абс. кінці слова на місці фонеми [в] виступає нескладовий голосний [ў]: **ўзяў, воўк, праўда, кроў** (орфогр. **взяв, вовк, прáвда, кров**). У *мовному потоці* П. з. зазнають позиц. змін, насамперед регресивної *асиміляції*, яка не впливає на їхнє функц. значення: **боротьбá – [бород'ба], прóсьба – [прóз'ба]; розпитáти – [роспитáти], з тобóю – [с тобóју]; з жи́том – [ж жи́том], зши́ти – [ш:ити^е], сміє́шся – [сміє́с'с'а], на дощі – [на дос'ц'і]** і т. п.

Див. також *Консонантизм*.

Літ.: КСУЛМ, т. 1. К., 1951; СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія укр. мови. Фонетика. К., 1979; Тоцька Н. І. Сучас. укр. літ. мова. К., 1981; Укр. грамматика. К., 1986; Півторак Г. П. Формування і діал. диференціація давньорус. мови. К., 1988; Сучасна укр. літ. мова. К., 2002. *Г. П. Півторак.*

ПРИЄ́ДНУВАЛЬНИЙ ЗВ'ЯЗОК, приєднування – різновид *синтаксичного зв'язку*; співвідношення двох синтакс. одиниць на основі семант.-грамат. незалежності однієї з них (опор. речення) та смислового і грамат. тяжіння до неї іншої (приєднувальної конструкції). Остання є синтаксично зміщеною частиною простого або складного речення чи цілим реченням і передає дод. повідомлення, зауваження, пояснення: «Незабаром до Меланії забігли дівчата – **напевне, її подруги по ланці**» (О. Гончар); «Квартира вчительки складалась із двох невеличких хатинок. **Особливо мала була спальня**» (М. Коцюбинський); «От і не вгадав, думав могорич пити, а піднесли дулю – **і ніс, здається, не свербів**» (І. Карпенко-Карий); «Надвечір Лукіїна дівка Ониська прийшла з крамниці – **не було гасу на вечір, то ходила**» (А. Головко). П. з. буває сполучниковим і безсполучниковим; засобами зв'язку служать сурядні й підрядні сполучники з приєднувальним знач., вставні слова, а також особливі приєднувальні сполучники і сполучні слова [та й, ще й, а також, до того ж, хіба (що), зокрема, особливо, причому, передусім і т. ін.] та *інтонація*: «Ми сяк-так помостилися, постелилися і полягали спати, **причому вікно треба було замкнути подушкою**» (Леся Українка), «Увечері, смерком уже, вертаються з панщини люди, потомлені і варом сонячним, і тяжкою працею, всі мовчать – **хіба який зітхне важко або заспіває сумної, сумної стиха...**» (Марко Вовчок). На відміну від *парцеляції* як явища мовленнєвого, тобто факту комунікат. синтаксису, П. з. виступає синтакс. явищем мови як системи.

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Укр. мова: Короткий тлумач. словник лінгв. термінів. К., 2001. *В. В. Жайворонок.*

ПРИЙМЕ́ННИК – незмінне *службове слово*, яке вказує на синтакс. підпорядкування іменника (або його еквівалентів) ін. словам у реченні або словосполученні. Термін уперше подав у своїй граматиці О. Партицький у 70-х рр. 19 ст., пізніше він закріпився у працях О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, А. Кримського та ін. П. разом з формами непрямих відмінків ім. утворює єдиний *член речення* і здебільшого виражає обставинні (просторові, часові, причинові, цільові, допустові та ін.) значення.

П. як служб. слову притаманне не лексичне, а грамат. значення (хоча й дотепер це питання залишається дискусійним). Виділяють три типи прийменникових грамат. значень: 1) найзагальніше (категоріальне) – відношення ім. до ін. слів у реченнях і словосполученнях, що об'єднує усі П. у відмінний від ін. служб. слів розряд; 2) конкретніше порівняно з категоріальним (просторове, часове, причинове і под.), що формує з відповід. П. однорідну функц.-значеннєву групу (пор. П. **від, з, через, завдяки** з

причиновим значенням: знесилився від клопотів, плакали з горя, запізнилися через негоду, переміг завдяки витривалості); 3) індивідуальне, завдяки якому один П. відрізняється від ін. П. тієї самої функц.-значеннєвої групи (пор. значеннєве розрізнення просторових прийменників **в** і **по**: іду в полі, іду по полю). Звичайно кожен П. має властиву тільки йому сукупність грамат. значень (рідше – одне). Напр., у сучас. укр. мові П. **на** передає значення місця (Зошити лежать на столі), часу (На свята було сонячно), мети (Ми спішили на допомогу), засобу дії (Діти приїхали на поїзді) та ін.
П. виконує роль члена речення лише в поєднанні з відмінковою формою ім. В укр. мові П. стоїть перед поєднаним з ним ім. (над полем, перед ясеном, попід гаєм, через ліс), проте іноді він може розташовуватися як перед ім., так і після нього (пор. **наперекір хлопцеві** й **хлопцеві наперекір**).
У сучас. укр. мові налічується понад 200 П. За походженням їх поділяють на первинні, непохідні (**в, від, до, з, за, на, при** та ін.), успадковані із спільнослов'ян. фонду, і вторинні, похідні, що витворилися від повнознач. слів – прислівників та від слів (або сполук) прислівникового значення, напр.: **близько, вздовж, довкола, всупереч, побіч, поверх, попереду, поряд, протягом, шляхом, з нагоди, в напрямі, з метою, під час, у зв'язку з, незважаючи на** тощо. За будовою П. бувають: прості – з одного слова (**між, над, під**); складні – з двох служб. слів (**із-за, поза, поміж, понад, попід**); складені, що є комбінаціями вихідного повнознач. і служб. слова (**залежно від, неподалік від, поряд з, на противагу, у разі, виходячи з, з огляду на**).
П. взаємодіє з усіма непрямими відмінками ім., утворюючи з ними грамат. єдність. Місц. в. без П. [**в, на, о(об), по, при**] не вживається. У сучас. укр. мові найбільше прийменникових сполук припадає на род. в. (з ним вживається понад 150 П.: **біля, в, від, для, до, з, за, між, поміж, проти, серед, ради, заради, задля, з-за, з-поза, з-над, з-під, з-перед, з-межи, близько, близько від, вздовж, вище, внаслідок, впоперек, довкола, довкруг, збоку, кінець, коло, край, навколо, навкруг, навпроти, недалеко, недалеко від, неподалік, неподалік від, нижче, обабіч, обік, обіч, осторонь, побіля, побіч** та ін.). Знах. в. використовується з П. **в, з, за, крізь, між, на, над, о(об), перед, під, по, про, через, поза, поміж, понад, поперед, попід, попри, проміж, повз, зважаючи на, з огляду на, незважаючи на**, орудний – з П. **з, за, між, над, перед, під, поза, поміж, понад, попід, проміж, вслід за, згідно з, порівняно з, поруч з, поряд з, разом з, слідом за, у зв'язку з**. З дав. в. поєднуються вторинні П. **завдяки, всупереч, наперекір, назустріч, вслід, на(у) противагу, навперейми**. П. сполучається або з одним відмінком (**для** – з род. в., **всупереч** – з дав. в., **про** – із знах. в., **поряд з** – з ор. в., **при** – з місц. в.), або з двома [**на, о(об), по** – із знах. і місц. в., **над, понад, під, попід, перед** – із знах. і ор. в.], або з трьома (**в** – з род., знах. і місц. в., **за, між, поміж** – з род., знах. і ор. в.). Значеннєву взаємодію П. і відмінка у складі прийменниково-відмінкової форми відображають три ряди співвідношень: а) значеннєве навантаження П. із значеннєвою нейтралізацією відмінкових флексій (у сполуках із часовим, причиновим, цільовим, допустовим і под. значеннями, пор. причинові сполуки **від горя, з горя, через горе**); б) значеннєво навантажені П. і відмінки (у просторових сполуках типу **в місті – в місто, над озером – над озеро**); в) значеннєво нейтралізований П. зі значеннєво навантаженою відмінковою формою (у сполуках типу **сумувати за домівкою, розумітися на мистецтві, сподіватися на успіх, розповідати про мандрівку**).
В сучас. укр. мовознавстві є три визначення П.: як служб. слова, як прислівника узагальненого значення та як аналітичної синтакс. морфеми. Найб. поширення набула кваліфікація П. як служб. слова.

Літ.: Колодяжний А. С. Прийменник. Х., 1960; Мельничук О. С. Істор. розвиток функцій і складу прийм. в укр. мові. В кн.: Слов'ян. мовознавство, т. 3. К., 1961; Кучеренко І. К. Теор. питання граматики укр. мови. Морфологія, ч. 2. К., 1964; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; ІУМ. Морфологія. К., 1978; Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. Ленинград, 1978; Вихованець І. Р. Прийменникова система укр. мови. К., 1980; Іваненко З. І. Система прийм. конструкцій адвербіал. значення. К. – О., 1981; Грищенко А. П. [та ін.]. Сучас. укр. літ. мова. К., 1997. *І. Р. Вихованець.*

ПРИ́КАЗКА – стійкий вислів здебільшого фолькл. походження, який образно розкриває певне явище насамперед з погляду його емоц.-експрес. оцінки. П., на відміну від *прислів'їв*, висловлюють незаверш. думку, є частиною судження, що має форму незамкненого кліше. Вони можуть бути реалізовані в мовленні тільки в контексті («Більше щастя, як розуму»; «З чим пішов, з тим і прийшов»). Поки що немає єдиного погляду на відмінність між П. і прислів'ями. На думку одних, прислів'я мають як букв. зміст, так і переносний («Сова хоч би попід небеса літала, та соколом ніколи не буде»), або тільки переносний («Була би шия, а хомут буде»), а П. – тільки прямий («Хто не працює, той не помиляється»). Проте численна група прислівно-приказкових висловлювань поєднує ознаки і прислів'їв, і П. («На батозі далеко не заїдеш»; «На все вважай і на вус мотай»). Інші вважають П. вислови, що, як і прислів'я, мають тільки перенос. план, але за формою є незаверш. реченнями (незамкнене кліше). Деякі вчені взагалі не визнають різниці між П. і прислів'ями. Іл. див. на с. 525.

Літ. див. до ст. *Прислів'я.* *М. Т. Демський*

ПРИ́КЛАДКА, апозиція – різновид *означення*, виражений *іменником* і узгоджений з опорним словом у формі *відмінка*. Термін започаткували С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер у «Рускій граматиці» (1893). Грамат. своєрідність П. виявляється у словозміні, де залежний іменник-П. набуває однотипних з опорним словом-іменником відмінкових форм, пор.: дівчина-красуня, дівчини-красуні, дівчині-красуні, дівчину-кра-

суню. П. може підпорядковуватися іменникам, займ. іменникам і субстантивованим словам у різних їх синтакс. *позиціях*, напр.: «Обік Тугара йшла його донька **Мирослава**» (І. Франко); «Це був чистий розбишака-**халамидник**» (В. Винниченко); «З-за спини Гайшука протиснулась лукава гостроборода мордочка Максима Полатайка, **теж конюха**» (М. Стельмах); «А він, **старий**, сидів як за штурвалом, – в руках крутив манюньке коліща» (Л. Костенко). Іменники, що функціонують як П., позначають якості і властивості (парубок-**велетень**, весна-**чарівниця**), професію, рід занять (дідусь-**пасічник**, дівчина-**листоноша**), нац. чи соціальну належність (учителька-**грузинка**, винахідник-**робітник**), геогр. назви (озеро **Світязь**, гори **Карпати**), видові категорії (дерево **дуб**) тощо. Розрізняють П. непоширену і поширену. Непоширена П. виражається одним словом-іменником: «Дядько **Самійло** не був ні професором, ні лікарем, ні інженером» (О. Довженко). Поширена П. є іменниковим словосполученням у позиції означення: «Один лише Ярема Бобир, **наш родич по дідовому коліну**, не постраждав у цій пригоді» (О. Довженко). П. буває невідокремленою і відокремленою. Невідокремлена П. супроводжує опорний іменник без змістового й інтонац. її вирізнення, а відокремлена П. виділяється у реченні у змістовому плані й інтонаційно, набуваючи порівняно з невідокремленою П. семант.-синтакс. автономності, пор.: «Тоді загарбник **Самійло** не витримував дідового нападу і подававсь навтіки під дуби» (О. Довженко); «Там стіна Ховає Польщі й людськості святиню – **Шопена серце**» (М. Рильський); «Він Пушкіна, **вигнанця і співця**, Приймав колись» (М. Рильський). Найчастіше відокремлюються поширені П., які стоять після означуваного іменника, напр.: «Найкращим місцем для школярських зборищ була Мар'ївка – **закинутий у гаю, поблизу озера, хуторець**» (С. Васильченко); «Учитель Левонтій Сизонович Опанасенко, **старий уже, нервовий і сердитий, очевидно, чоловік**, носив золоті ґудзики й кокарду» (О. Довженко); «Була у нього усмішка дитяти – **Блакиті української тепло**» (Д. Павличко). Непоширені невідокремлені П. можуть стояти після означуваного іменника й перед ним, напр.: «Світ-**казку** будує мрія моя» (Д. Павличко); «А Дніпр мов підслухав: широкий та синій, Підняв **гори**-хвилі» (Т. Шевченко). За ступенем вияву зв'язок між опорним іменником і залежним іменником-П. буває різним. Зокрема, меншу грамат. автономність має невідокремлена П., більшу – відокремлена. У випадках тіснішого об'єднання опор. і залеж. компонентів препозитивна П. може перетворитися на елемент складного слова-іменника і до того ж утратити відмінкову словозміну, пор. конструкції **геній**-художник, **диво**-слово з відмінюваною П. і складні іменники типу **генерал-лейтенант**, **прем'єр-міністр**, **козир-дівка**, **буй-тур**, **дизель-мотор** з невідмінюваною першою частиною. Іноді набуває невідмінюваності постпозитивна П.-топонім за видозміни узгодження у форму прилягання, пор. синтакс. варіанти лексично тотож. словосполучень: на озері **Світязі** і на озері **Світязь**, у селі **Пісках** і в селі **Піски**. Атрибут. відношення, що виражаються П., споріднені з предикативними. Це зумовлено тим, що означення-П. походить від іменника у функції іменного складеного присудка, напр.: Його батько був учитель + Батько захоплено розповідав про мандрівників → Його батько-учитель захоплено розповідав про мандрівників.

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Укр. грамматика. К., 1986; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови: Синтаксис. Д., 2001.

І. Р. Вихованець.

ПРИКЛАДНА́ ЛІНГВІ́СТИКА – галузь *мовознавства*, об'єктом якої є розробка засобів застосування у соціальній практиці людини результатів фундаментальних лінгв. досліджень, спрямованих на пізнання онтол. властивостей мови. Практ. завдання передбачають: створення і вдосконалення писемності; розробку раціо-

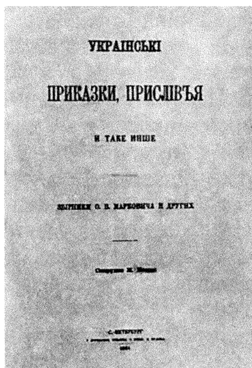

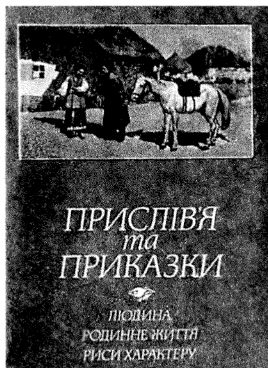

Українські **приказки**, прислів'я і таке інше. Збірники О. М. Марковича і других. Спорудив М. Номис. СПб., 1864. Титульна сторінка.

Прислів'я та **приказки.** Людина. Родинне життя. Риси характеру. Київ, 1990.

Прислів'я та **приказки**. Взаємини між людьми. Київ, 1991.

О. С. Юрченко, А. О. Івченко. Словник стійких народних порівнянь. Харків, 1993.

нальної і стабільної орфографії; лінгв. методики викладання мови; питань практ. транскрипції і транслітерації; дешифрування невідомих писемностей; укладання двомовних та багатомовних словників; стандартизацію наук. термінології. Проблематика ця сформувалася давно і залишається важливою складовою частиною П. л. Під впливом н.-т. прогресу починаючи з 50-х рр. до неї додалися автоматичне розпізнавання та автомат. синтез усної мови, удосконалення засобів зв'язку шляхом оптимізації мовної інформації, автоматизований інформ. пошук, *машинний переклад*. В умовах, коли розвиток економіки безпосередньо залежить від ефективності використання знань й інформ. обслуговування перетворюється на самост. галузь госп. діяльності, особливої актуальності для сучас. П. л. набуває *автоматичне оброблення текстів*, записаних природ. мовами. Ця проблема реалізується в автоматизованих інформ. системах, здатних здійснювати певні перетворення інформації з метою одержання нової, не заданої в явному вигляді; в автомат. реферуванні та автомат. індексуванні; у процесі машин. атрибуції текстів; в автоматизованих процесах ред.-видавничої діяльності; у створенні банків даних, баз знань та в керуванні ними; у пром. системах машинного перекладу, а також у розв'язуванні вищеназваних традиц. завдань П. л.

Запровадження ЕОМ у сферу інтелектуальної діяльності людини покликало до життя нову комунікат. систему «людина – машина – людина», в межах якої функціонування природ. мови відрізняється від функціонування її в безпосеред. людському спілкуванні. Дослідження й опис природ. мов у нових комунікат. системах вимагає й нових методів та підходів. Для розв'язування висунутих проблем П. л. повинна, використовуючи власне лінгв. дані, звертатися до багатьох ін. дисциплін – кібернетики, математики, психології, фізики, медицини. Цим вона сприяє розширенню контактів мовозн. науки з ін. науками та збагаченню лінгвістики новими точними методами дослідження мови. До них належать: методи матем. статистики, матем. програмування, булевої алгебри, імовірнісно-інформаційні методи, комбінаторні методи, що розробляються в межах теорії алгоритмів, нечітких множин, графів; структурні методи. Різні своїми конкр. завданнями П. л. і фундам. лінгвістика тісно пов'язані між собою і спираються одна на одну. Фундам. лінгвістика здійснює пошукові розробки, встановлює, відкриває і досліджує закономірності певних мовних явищ. П. л., використовуючи результати фундам. лінгв. досліджень, з одного боку, служить для перевірки різних теор. моделей у процесі розв'язування конкр. практичних завдань, з другого – висуває перед фундам. лінгвістикою нові проблеми, забезпечуючи їхню розробку вихідними даними. Саме в межах П. л. беруть початок лінгв. теорії форм. граматик, глибинної структури тексту, трансформац. аналізу, конструктивного моделювання комунікат. функції мови. Осн. центрами розвитку комп'ютерних інформац. технологій в Україні є Ін-т мовознавства НАН України (тут створюється система автомат. редагування наук. тексту; автоматизована інформ. система морфемно-словотв. фонду укр. мови), лабораторія комп'ютерної лінгвістики у Київ. нац. ун-ті ім. Тараса Шевченка (автомат. аналіз текстів флективних мов), кафедра заг. і приклад. мовознавства Харків. ун-ту (машин. переклад, комп'ютерні навч. системи), Укр. мовно-інформ. фонд (створення машин. фонду укр. мови).

Літ.: Апресян Ю. Д. Идеи и методы совр. структурной лингвистики. М., 1968; Звегинцев В. А. Теор. и прикладная лингвистика. М., 1968; Пиотровский Р. Г. Текст. Машина. Человек. Л., 1975; Слама-Казаку Т. Место прикладной лингвистики в системе наук: Отношение ПЛ к лингвистике. В кн.: Новое в зарубеж. лингвистике, в. 12. М., 1983; Котов Р. Г., Новиков А. И., Скокан Ю. Л. Прикладная лингвистика и информ. технология. М., 1987; Новое в зарубеж. лингвистике, в. 24. Компьютерная лингвистика. М., 1989; Карпіловська Є. А. Вступ до комп'ютер. лінгвістики. Д., 2003. *Т. О. Грязнухіна.*

ПРИКМЕ́ТНИК – *частина мови*, що означає непроцесуальну ознаку (якість, властивість, відношення між предметами і явищами) і виражає її у синтаксично залежних словозм. категоріях роду, числа й відмінка. Номінативна функція П. реалізується через поєднання їх з іменниками – назвами предметів, яким властиві відповідні ознаки (властивості): **висок-ий** будинок, **висок-им** будинком; **висок-а** тополя, **висок-ою** тополею; **висок-е** дерево, **висок-им** деревом; **висок-і** (будинки, тополі, дерева), **висок-ими** (будинками, тополями, деревами). Самі ж механізми грамат. і семант. сполучуваності П. з іменниками виявляються в атрибут. і предикат. відношеннях як сферах семант.-синтакс. організації речення.

З погляду загальнокатегоріальної семантики П. поділяють на два осн. лекс.-грамат. розряди – якісні й відносні. Цей поділ ґрунтується на єдності та взаємодії значеннєвих, морфол., словотв. і синтакс. ознак, притаманних відповідним лекс.-грамат. розрядам.

Якісні П. означають властивості предметів, що випливають з їх безпосеред. пізнання, оцінок, індивід. або суб'єктив. сприйняття тощо. Ядро якісних П. становлять словотвірно не мотивовані лекс. одиниці, напр.: **новий**, **старий**, **молодий**, **юний**, **синій**, **чорний**, **білий**, **добрий**, **тихий**, **прямий**, **кривий**, **босий**, **лисий**, **німий** та ін. Однак кількісно переважають словотвірно мотивовані, похідні якісні П. В їхньому складі об'єднуються слова з переосмисленим первісним відносним значенням (пор.: **смішн-н-ий**, **сум-н-ий**, **самот-н-ій**, **друж-н-ій**, **дзвін-к-ий**, **мет-к-ий**) і похідні з різними суб'єктивно-оцінними значеннями, що передають ознаки різного ступеня вияву (**молоденький**, **молодесенький**, **старуватий**, **старезний**; **зеленуватий**, **зеленавий**, **зеленастий** тощо). До ознак, що зумовлюють лекс.-грамат. природу якісних П. та їхні зв'язки зі словами ін. лекс.-грамат. класів, належать:

1) здатність творити форми вищого і найвищого *ступенів порівняння* (**новий – новіший – найновіший**), крім т. з. абсолютно-якісних П., що позначають безвідносні до ступеня або інтенсивності вияву ознаки (**босий, голий, сліпий, глухий, мертвий, хворий, лівий, правий, лисий**); похідних з експресивно-оцінними значеннями (**білуватий, величезний, худющий**) і семантично транспонованих П. (**вишневий** колір); 2) можливість утворювати похідні з експресивно-оцінним значенням за допомогою словотв. афіксів (**довгастий, задовгий; великуватий, величенький, завеликий, превеликий**); 3) здатність виступати базою для творення прислівників на **-о, -е** (**солодко, високо, гаряче**); 4) сполучуваність із прислівниковими виразниками ступеня або інтенсивності вияву ознаки (**дуже** далекий, **занадто** малий, **зовсім** юний, **майже** новий); 5) здатність мотивувати похідні іменники зі значенням абстрагованої ознаки (**молодість, глибина, широчінь, крутизна**); 6) антонімічні відношення з ін. якісними П. (**глибокий – мілкий, довгий – короткий, товстий – тонкий**); 7) синонімічні відношення з ін. прикметниками (**розумний – мудрий – тямущий – кмітливий**). В і д н о с н і П. виражають незмінну щодо ступеня вияву ознаку предмета як властивість, що випливає з його зв'язків або відношень з ін. предметами, явищами, процесами чи ознаками позамовної дійсності. На відміну від якісних, відносні П. репрезентовані тільки похідними лекс. одиницями, утвореними за допомогою відповід. афіксів як засобів частиномовної транспозиції – ад'єктивації іменникових (**нічи-ий, сіль-ськ-ий**), числівникових (**п'ят-ий, п'ятірн-ий**), займенникових (**свій-ськ-ий**), дієслівних (**обчислюва-льн-ий, чита-льн-ий**) і прислівникових (**туте-шн-ій, сьогодні-шн-ій**) основ. Семант.-словотв. диференціація відносних П. ґрунтується на узагальненні характеру тих відношень, які виступають підставою для виділення ознак предметів і називання їх шляхом ад'єктивації неприкметникових основ.

Окр. групу становлять п р и с в і й н і П., зокрема зі значенням особової *посесивності* (**батьк-ів** одяг, **сестр-ин** квиток). Фактично це одна з функц. модифікацій у межах відносних П., як і відчислівникові П., що традиційно кваліфікуються як порядкові числівники. За характером номінації П. поділяють на незайменникові і займенникові (не називають ознаки, а лише вказують на неї: **мій, твій, такий, кожний** тощо). Морфол. категорії роду, числа й відмінка П. мають словозм. характер, у зв'язку з чим словникову форму наз. в. одн. ч. р. розглядають лише умовно як початкову. Номінат. функціонування П. реалізується у системі синтаксично залежних форм ч. (**широк-ий** степ, **мужн-ій** воїн), ж. (**широк-а** вулиця, **мужн-я** жінка) і с. (**широк-е** вікно, **мужн-є** покоління) роду. Категорія роду П. змінює певною мірою свою асемант. природу, вказуючи відповідними форм. показниками на рід ім., напр.: **далек-ий** Борнео (острів), **повновод-а** Міссісіпі (річка), **глибок-е** Лох-Несс (озеро). У випадках *субстантивації* П. категорія роду втрачає словозм. характер, напр.: **вартовий, хорунжий, операційна, майбутнє, мостове**. Категорія числа П. реалізується у двох рядах форм – відмінкових формах одн. (ч., ж. і с. рід) і формах мн., спільних для усіх трьох родів. Значення тих і тих виражаються системою відмінк. закінчень. У поєднанні з невідмінюваними іменниками ці форми служать показниками їхніх числових значень: **рожевий** фламінго – **рожеві** фламінго. Субстантивовані прикметникові форми pluralia tantum семантикою збірності актуалізують свою номінат. функцію як зоол. і бот. терміни, напр.: ряди (птахів) **голінасті, горобині, соколоподібні**. Категорія відмінка П. функціонує у прямому зв'язку з уживанням його як приіменникового узгодженого означення і частини складеного іменного присудка. За ознакою твердість – м'якість кінцевого приголосного перед відмінк. закінченням розрізняють П. твердої і м'якої груп, або тверду і м'яку відміни П.: **чорн-ий, чорн-а, чорн-е – син-ій (н'-ій), син-я (н'-а), син-є (н'-е)**. До м'якої групи належить обмежена кількість П. з темпоральним (див. *Темпоральність*) і локальним (див. *Локативність*) значенням (**ближній, верхній, домашній, сусідній, тутешній, давній, зимній, літній, теперішній, колишній** тощо), лексеми з первісним присв. значенням (**братній, дружній, мужній, господній, подружній**), а також архаїчні з сучас. погляду (**орлій, левій**), експрес.-оцінні похідні на **-уній (-юній)**, напр., **манюній, легуній** (< легкий). Поза згаданими класифікац. ознаками перебувають П. **жит-ній, могутній, освітній, порожній, справжній** та ін. П. на **-лиций (довголиций)** властиві ознаки мішаної словозміни. До специф. особливостей укр. прикметникової словозміни належить наявність стягнених і нестяг. форм у наз. і знах. в. одн. ім. с. і ж. р.; наз. – знах. в. у мн. всіх родів. На відміну від присв. П., що мають повну парадигму, оформлювану, крім наз. – знах. в. одн., флексіями займенникового походження, якісні іменні П. втратили в укр. мові словозміну. Вживання їх у формах непрямих відмінків зумовлюється потребами стилізації з метою створення книжно-архаїчного колориту в комунікат. структурі худож. текстів, напр.: «**Люта** зла не дієш без вини нікому» (Т. Ш е в ч е н к о).

Див. також *Повні і короткі прикметники.*

Літ.: Смаль-Стоцький Р. Значіння укр. прикметників. Варшава, 1926; Синявський О. Норми укр. літ. мови. Х. – К., 1931; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Грищенко А. П. Прикметник в укр. мові. К., 1978. *А. П. Грищенко.*

ПРИЛЯГА́ННЯ – вид підряд. зв'язку (див. *Підрядність*), коли гол. слово (або грамат. основа речення) не вимагає від залежного слова певних грамат. форм. Термін було рекомендовано в проекті «Українського правопису» (Х., 1926).

Порівняно із залежними членами речення, поєднаними зв'язком *керування* й *узгодження*, залежне слово при П. є автономнішою (відносно самостійною) синтакс. одиницею, що не зумовлена лексико-граматичною природою або граматичною формою гол. слова. Воно поєднується з гол. словом чи граматичною основою речення змістом. Типовими морфологізованими формами залеж. слів тут виступають прислівники і дієприслівники: «По садах пустинних іде **гордовито** осінь жовтокоса на баскім коні» (В. Сосюра); «Так **швидко** відминули кавуни» (М. Вінграновський); «Між зелено-синіми полями, **звиваючись**, висвічує водами на сонці лагідна тиха ріка» (О. Гончар).

Різновиди П. можна диференціювати залежно від грамат. особливостей опор. і залежного компонентів, поєднаних цим зв'язком. Відповідно до грамат. особливостей опор. компонента розрізняють прислівне П., коли залежне слово підпорядковується ін. слову (гарно співає, старанно працював, мандрівка восени), і приреченнєве П., коли залежне слово підпорядковується реченню (підметово-присудковій основі двосклад. речення, односклад. реченню з прислівними компонентами тощо, напр.: Увечері зустрілися побратими; Давно ми чекали цієї зустрічі). Прислівне П., у свою чергу, поділяють на придієслівне, приіменникове, babприкметникове, придієприкметникове, придієприслівникове: натхненно розповідала, відпочинок улітку, набридливі восени дощі, довго очікуваний поєдинок, голосно розмовляючи. За формою залежного слова розрізняють П. прислівникове (**плідно** працює, розмова **пошепки**), дієприслівникове (**Співаючи**, хлопці ішли селом), інфінітивне (Він прийшов **побачити** друга), прийменниково-відмінкове (**Після вечері** бабуся читала внукам казки; Хлопець знемагав **від болю**), відмінкове (**Вечорами** лунали пісні). Гол. словом при П. є те, яке залежно від комунікат. вимог може набувати різних форм, пор.: гарно **співаю**, гарно **співаєш**, гарно **співає**, гарно **співаємо**, гарно **співала**, гарно **співали б**, гарно **співаймо**. Опорне речення з приреченнєвим П. здатне також зазнавати різних модифікацій: **Вечорами** ми слухали (слухаємо, слухатимемо, слухали б) цікаві розповіді батька. Залежний же компонент відповід. структури залишається незмінним.

До важливих проблем синтаксису належить проблема окреслення меж, охоплюваних П. Панівним є погляд, згідно з яким залежні слова, виражені прислівниками, дієприслівниками і неознач. формою дієсл., завжди поєднуються з опор. компонентом зв'язком П. Прихильники цього погляду звичайно не зважають на синтакс. природу П. і будують свою аргументацію на морфол. основі. Більш аргументована кваліфікація П. як виду підряд. зв'язку, що стосується не передбачуваної опор. компонентом *сполучуваності* (у значеннєвому і форм.-грамат. планах). Тому залежні слова можуть виражатися різними формами, що не перебувають у валент. зв'язку з опор. словом, не уподібнюються опорному слову і не перебувають з ін. словом у зв'язку *координації*. У цій позиції стоять як морфологізовані, спеціалізовані з форм. боку члени речення – прислівникові й дієприслівникові обставини, так і неморфологізовані члени речення – інфінітивні, прийменниково-відмінкові та відмінкові обставини (іноді означення). Поєднані зв'язком П. члени речення звичайно передають обставинні відношення: обставинно-означальні і власнеобставинні (просторові, часові, причинові, цільові, умовні, допустові та ін.): «Спадає сніг **повільно** й **терпеливо**» (Д. Павличко); «**А угорі** про таїнства природи задумався мислитель чорногуз» (Л. Костенко); «**Після цих подій** Павло зробився ще мовчазнішим» (Г. Тютюнник); «Похвалив **за знання** матеріалу» (Ю. Збанацький); «**На випадок загибелі** сержанта приймаю командування» (О. Довженко); «**Всупереч тим віщуванням** проходили грози» (М. Рильський). *І. Р. Вихованець.*

ПРИМО́ВКА – здебільшого жартівливий нар. вислів усталеної форми; іноді коротка розповідь у вигляді поширеного *прислів'я*, часто з римами й алітераціями. Серед примовок виділяють: а) формули вітань та прощань, напр.: «Вітайте, Витку! Скидайте свитку!»; «Будьте здорові, майтеся гаразд; що вам забракне, вдайтеся до нас»; б) формули припрошування, запрошення до столу, зичення смачного, подяки за частування, запрошення сісти тощо: «Їжте, гостеньки! Ріжте собі печінки, крайте собі серце!», «Їжте, мачайте, а за решту вибачайте»; «Спасибі за закуску, що з'їв курку й гуску»; «Сідайте, щоб усе добре сідало»; в) формули побажань, віншувань, тостів: «Хай тебе Бог провадить і в найбільше болото посадить!»; «На щастя, на здоров'я, на той Новий рік, щоб було ліпше, як торік»; «Дай нам, Боже, що нам треба, а по смерті шусть до неба»; г) формули прокльонів: «А три дні би вас дома не було!»; «А попав би вас Бог пирогами!»; ґ) узвичаєні відповіді на певне питання, прохання та репліки, які супроводжують формули вітань, побажань, припрошувань, напр.: «– Як живеш? – Живемо, не горюємо, хліба, солі не купуємо...» (І. Сочивець); «Хліб та сіль!» «– Їмо, та свій, а ти біля порога постій!»; д) формули дражніння: «Братова три дні хату не мела, мого брата ізвела»; «Василю, на нитку тебе засилю, на будяк тебе повішу та й ся тобою потішу»; е) словосполучення: «Балакала, говорила – сім мішків гречаного гаврила»; «У городі бузина, а в Києві дядько, тим я тебе полюбила, що на п'яті перстень».

Вид.: Галицько-руські нар. приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. «Етногр. зб.», 1901, т. 10; 1905, т. 16; 1907, т. 23; 1908, т. 24; 1909, т. 27; 1910, т. 28; Укр. нар. прислів'я та приказки. Дожовт. період. К., 1963; Прислів'я та приказки: Природа, госп. діяльність людини. К., 1989; Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру. К., 1990; Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми. К., 1991; Укр. приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та ін. Уклав М. Номис. К., 1993.

Літ.: Скрипник Л. Г. Фразеологія укр. мови. К., 1973; Пермяков Г. Л. Основы структур. паремиологии. М., 1988.
М. Т. Демський.

ПРИ́РОСТОК – див. *Префікс*.

ПРИСВІ́ЙНІ ПРИКМЕ́ТНИКИ – див. у ст. *Прикметник*.

ПРИСЛІ́В'ЇВ І ПРИ́КАЗОК СЛОВНИ́К – див. *Пареміологічний словник*.

ПРИСЛІ́ВНИК – незмінна повнозначна *частина мови*, яка називає ознаку дії, процесу, стану та якості або вказує на обставини, за яких відбувається подія чи явище. П. як самост. частину мови виділили ще в антич. граматиці. Діонисій Фракійський (2–1 ст. до н. е.) позначив його терміном «ἐπίρρημα» (грец. ἐπί – 'на, при' і ῥῆμα 'дієслово', кваліфікуючи як суто придієслівний поширювач. Таке розуміння було властиве і римським граматистам (лат. adverbium > ad–'при' і verbum 'дієслово'). Від лат. граматики цей термін перейшов до граматик європ. мов. Укр. кальку терміна П. уперше використав 1873 О. Партицький.

П. вирізняється з-поміж ін. частин мови сукупністю морфол., словотв., семант. і синтакс. особливостей. Визначальну морфологічну ознаку П. становить відсутність *словозміни* й морфол. категорій, лекс.-граматичну співвідносність з ін. частинами мови, а також наявність специф. афіксальних морфем, використовуваних при творенні П. З погляду істор. морфології П. поділяють на займенникові й незайменникові. Займенникові П. утворюють найархаїчніший тип цих слів, для якого характерна втрата морфол. членування (**де**, **куди**, **там**, **тут**). Вони виражають узагальнене абстр. значення, вказуючи на ту чи ту ознаку, але не називаючи її (**так**, **туди**, **тоді**). Порівняно із займенниковими незайменникові П. передають конкретніше лекс. значення. Багато з них походить із застиглих відмінкових і прийменниково-відмінкових форм (**гуртом**, **смерком**, **знизу**, **додолу**, **стиха**, **насухо**, **удвох**).

За словотвірною структурою П. звичайно виявляють виразну похідність від ін. частин мови. Тому розрізняють мотивовані й немотивовані П. Мотивовані П. зберігають взаємозв'язок із вихідними для них словами. Зокрема, серед них виділяють регулярні утворення від прикметників за допомогою суфіксів **-о**, **-е** (**веселий – весело**, **сміливий – сміливо**, **разючий – разюче**). До немотивованих належать нечисленні П., що втратили таку співвідносність (**коли**, **де**, **там** і под.).

За лексичним значенням П. поділяють на два осн. лекс.-грамат. розряди: означальні й обставинні. Означальні П. об'єднують у своєму складі: П. якісно-означальні (**ніжно**, **привітно**, **тихо**, **сумно**, **грізно**); П. кількісні, які означають ступінь або міру вияву ознаки (**дуже**, **надто**, **занадто**, **надзвичайно**, **ледве**, **трохи**); П. способу дії (**підтюпцем**, **жартома**, **верхи**, **навшпиньки**, **босоніж**). Деякі означальні П. мають форми ступенів порівняння (**весело – веселіше – найвеселіше**, **добре – ліпше – найліпше**). Обставинні П. вказують на зовнішні щодо дій і станів обставини. До осн. значеннєвих груп обставинних П. належать: 1) П. місця (**близько**, **далеко**, **поряд**, **угорі**, **довкола**, **додому**, **здалеку**); 2) П. часу (**удень**, **увечері**, **вранці**, **одвіку**, **донині**); 3) П. причини (**згарячу**, **знічев'я**, **зопалу**, **спересердя**, **спросоння**); 4) П. мети (**навмисно**, **напоказ**, **навіщо**). Займенникові П., входячи до означального чи обставинного розряду, членуються, крім того, за своїми внутр. ознаками. У них можна виділити такі групи: 1) питально-відносні (**де**, **куди**, **доки**, **як**); 2) вказівні (**так**, **там**, **тут**, **сюди**, **туди**, **тоді**); 3) заперечні (**ніде**, **нікуди**, **ніколи**, **ніяк**); 4) неозначені (**десь**, **кудись**, **колись**). Окр. розряд формують модальні П., що передають ставлення мовця до змісту висловлення (**мабуть**, **можливо**, **напевно**, **безперечно**, **по-перше**).

Синтаксична особливість П. полягає у вираженні функції обставини. Різні розряди П. виявляють неоднакову синтакс. сполучуваність. Якщо означальним П. властива тільки прислівна залежність – від дієслова, прикметника та ін. П., напр.: «**Сіріють німо** стіни» (В. Симоненко); «За нею [коровою] ступали чорноряба, біло-руда, **просто періста, зовсім чорна**» (Б. Харчук); «Обоє вони міцно затиснули вуста, **надмірно широко** порозкривали очі, наче з переляку» (В. Кучер), то синтакс. сполучуваність обставинних П. ширша. Вони, як і означальні П., можуть підпорядковуватися дієслову, прикметникові та П., напр.: «Ти під вечір **додому несла** дитя» (Д. Павличко); «Я вічність би віддав для тебе, Рідний і **вічно коханий** краю» (В. Самійленко), «– Сосну треба рубати **пізно восени**, – писав Професор» (Ю. Яновський). Проте найчастіше обставинні П. функціонують як реченнєві модифікатори, *детермінантні члени речення*, залежачи не від окр. слова, а від предикат. центру, напр.: «**Вперше** казку про Попелюшку я почула на попелищі» (Л. Костенко); «**Увечері і вночі** він просиджував за книгами» (Є. Гуцало).

П. в укр. мові постійно поповнюються внаслідок процесу *адвербіалізації*. Розрізняють П. відіменникові, відприкметникові, віддієслівні, відприслівникові тощо. Здебільшого до класу П. переходять прийменниково-відмінкові форми, а також фразеол. сполуки та адвербіалізовані вирази типу «раз у раз», «раз по раз», «крок за кроком», «ні з сього ні з того».

Літ.: СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988; Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика укр. мови. Морфологія. К., 1993; Грищенко А. П. [та ін.]. Сучас. укр. літ. мова. К., 1997.
І. Р. Вихованець.

ПРИСЛІ́ВНІ ПОШИ́РЮВАЧІ – другорядні *члени речення*, які залежать від певного *слова* в реченні й пояснюють його. Прислівною залежністю вони відрізняються від *детермінантних членів речення*. П. п. бувають двох типів:

1) зумовлені семант. *валентністю* опор. слова; 2) валентно не пов'язані з опор. словом. Перші характеризують явища внутр., необхідної синтакс. сполучуваності, другі – явища, що стосуються зовн., вільної, незалежної від валентності опор. слова сполучуваності. Якість і кількість валентно пов'язаних П. п. зумовлена лекс. природою опор. слова, переважно *дієслова*. Такі опорні слова звичайно потребують для розкриття свого змісту й окреслення відповід. ситуації залежних *іменників*, що виражають: а) значення *суб'єкта*: «Але куди подітися мені?» (Л. Костенко); б) значення *об'єкта*, на який спрямовано дію або стан: «Мати вибрала льон» (Б. Олійник); в) значення адресата дії: «Віддай людині крихітку себе» (Л. Костенко); г) значення знаряддя або засобу дії: «Хоч ставай та граблями чи вилами хмари розгонь» (Б. Олійник); ґ) значення місця або напряму: «В огірках були бджоли» (О. Довженко); «Біжить весела дітвора зі школи» (Д. Павличко). Валентно не пов'язані П. п. поєднуються з опор. словами або способом *узгодження* (приіменникові прикметники), або способом *прилягання* (придієсл. або babприприкм. прислівники): «Любив дід гарну бесіду й добре слово» (О. Довженко); «Притихлі явори стояли безшелесно» (Л. Костенко).

Літ.: Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семант.-синтакс. структура речення. К., 1983; Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в укр. мові. К., 1986; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови. Синтаксис. К., 1993; Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучас. укр. мови. Проблемні питання. К., 1994. *І. Р. Вихованець.*

ПРИСЛІ́В'Я – стійкий вислів переважно фолькл. походження, в якому зафіксований практ. досвід народу та його оцінка різних подій і явищ. П., на відміну від *приказок*, – це самост. судження, інтонаційно й граматично оформлені як прості («Дружній череді і вовк не страшний») або складні («Біда тому волові, котрого корова коле») речення. Найчастіше П. виникають унаслідок спостережень за певними часто повторюваними подіями та явищами і виділення в них характерного й особливого. Основою багатьох П. є факти («Іван плахту носить, а Настя булаву»). Значення П. може бути прямим, тобто похідним від значень його компонентів («Там ліниво працюється, де пожитку не чується»), або переносним, тобто мотивується образом, що виникає на основі значень компонентів («Горбатого могила виправить»). Частина П. має і пряме, і *переносне значення* («Вези овес хоч до Парижу, а не буде з вівса рижу»). Значення багатьох П. мотивується образами, що базуються на специфічно укр. реаліях («То не козак, що не думає отаманом бути»; «До булави треба голови»; «Сметаною вареників не зіпсуєш»). Переносні значення П. мотивуються найрізноманітнішими образами, але найчастіше такими, в основі яких лежать *порівняння*, *метафора*, *уособлення*, *метонімія*, *синекдоха*, *гіпербола*, *літота*. Збирання укр. П. (і приказок) розпочалося ще в 17 ст. На поч. 18 ст. (між 1700 і 1709) Климентій Зіновіїв уклав першу рукописну збірку прислів'їв і приказок (опубл. лише в 2-й пол. 20 ст.). Збирання П. особливо інтенсифікувалося у 19 і на поч. 20 ст., коли з'явилися збірки укр. прислів'їв і приказок М. Номиса та І. Франка. Теор. основи укр. *пареміології* були закладені О. Потебнею. Всебічне вивчення укр. паремій (у т. ч. П. і приказок) розгорнулося лише в наш час.

Вид.: Галицкіи приповѣдки и загадки, зôбраніи Григорим Илкєвичом. Відень, 1841; Укр. приказки, прислівъя і таке инше. Збірники О. М. Марковича и другихъ. Спорудив М. Номис. СПб., 1864; Галицько-руські нар. приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. «Етногр. зб.», 1901, т. 10; 1905, т. 16; 1907, т. 23; 1908, т. 24; 1909, т. 27; 1910, т. 28; Укр. нар. прислів'я та приказки. Дожовт. період. К., 1963; Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. К., 1971; Прислів'я та приказки: Природа, госп. діяльність людини. К., 1989; Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру. К., 1990; Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми. К., 1991. *Літ.:* Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. Х., 1894; Попов П. М. Прислів'я і приказки. В кн.: Укр. нар. поет. творчість. К., 1958; Скрипник Л. Г. Фразеологія укр. мови. К., 1973; Пареміол. сборник. Пословица. Загадка (структура, смысл, текст). М., 1978; Пазяк М. М. Перлини нар. мудрості. В кн.: Прислів'я та приказки: Природа, госп. діяльність людини. К., 1989.

М. Т. Демський.

ПРИСТАВНІ́ ЗВУ́КИ – див. *Протеза.*

ПРИСТУ́ПА Павло Іванович (12.VII 1906, с. Махнів, тепер Томашівського пов. Люблінського воєв., Польща – 20.VIII 1975, Львів) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1954. Закін. 1933 філол. ф-т Львів. ун-ту. Вчителював. Протягом 1944–69 працював (з 1957 – ст. наук. співробітником) у відділі мовознавства Ін-ту сусп. наук АН УРСР (Львів). Автор праць з укр. діалектології: монографія «Говірки Брюховицького району Львівської області» (1957), ряд статей. Протягом 1956–65 очолював роботу над «Атласом української мови» (т. 2), є його співавтором. Один з авторів підручника з польс. мови для 3 класу (для шкіл з польс. мовою навчання), який перевидавався 12 разів.

Літ.: Праці наук. співробітників Ін-ту сусп. наук АН УРСР. Бібліогр. покажчик. Л., 1970; Матвійчина І., Лосів М. Пам'яті Павла Приступи. «Наша культура», 1976, № 4.

Я. В. Закревська.

ПРИ́СУДОК – гол. член *двоскладного речення*, який виражає предикативну (див. *Предикативність*) ознаку предмета і перебуває у синтакс. взаємозв'язку з ін. гол. членом – *підметом*. Термін уперше вжив М. Осадца у «Граматиці руского языка» (1862). П. має такі диференц. форм. і значеннєві ознаки: а) входить у структурну схему простого двосклад. речення як його гол. член; б) вказує на дію, процес, стан, якість та ін. ознаки вираженого підметом предмета; в) виражає синтакс. категорії речення – *час* і *модальність*; г) передається спеціалізованим морфол. засобом – часово-способовими дієсл. формами; ґ) перебуває у предикат. (двобічному) зв'язку з підметом; д) поєднується з підметом способом (формою) предикат. зв'язку – *координацією*; е) займає типову позицію після підмета; є) у типових випадках співвідноситься з *ремою* при *актуальному членуванні речення*. З-поміж цих ознак визначальною є модально-часова характеристика предмета, що полягає в її визначенні як реальної (у теп., мин. та майб. ч.), як можливої чи бажаної.

До диференц. форм. ознак П. належить його морфол. природа і спосіб вираження. За морфол. природою усю сукупність присудкових форм можна об'єднати у два осн. типи – дієслівний та іменний П. Дієслівний П. указує на дію, процес, динам. стан, а іменний – на статичну ознаку. Залежно від способу вираження П. поділяють на простий, складений і подвійний (складний).

У простому П. розрізняють власне-дієслівний і вигуково-дієслівний П. Простий власне-дієслівний П. – найтиповіша форма П. Його виражають дієсл. форми теп., мин. і майб. ч., а також нак. та умов. сп., напр.: «Я поволі **випростуюсь**» (Л. Костенко); «Карпати **потонули** в тишині» (Д. Павличко); «Ми свавільно, Безроздільно **будем жити** без загину» (Г. Чупринка); «Ой ви, білі лебедоньки, голосні пісні, Ви **літайте**, ви **шугайте** в рідній стороні!» (М. Рильський); «З ним **забула б** чорнобрива Шляхи, піски, горе» (Т. Шевченко). Простий П. може бути виражений вигуково-дієсл. формами типу **хап**, **скік**, **стук**, які в тексті набувають характеру дієслова мин. ч. док. в. з відтінком інтенсивності дії: «Олень знову **стук та стук**» (Д. Павличко). Еквівалентом особ. дієслова може стати інфінітив: «Цап крутнувсь, зіп'явсь на дибки, І... **тікать**, задравши хвіст» (С. Олійник).

Складений П. є аналіт. сполукою, що складається з осн. і допоміжної частин. В осн. частині відбито лекс.-семант. зміст П., а на допоміжну припадають вираження модально-часових значень і модифікація лекс. значення осн. частини. Складений П. формують два його визначальні різновиди – дієслівний складений П. та іменний складений П. Ядро дієслівного складеного П. становить інфінітив, який супроводжують допоміжні елементи: особові форми фазових і модальних дієслів або присудкові прикметники з модальним значенням. Допоміжні фазові дієслова **починати**, **братися**, **заходжуватися**, **стати**, **продовжувати**, **закінчувати**, **переставати** та ін. вказують на початок, продовження, кінець дії, процесу чи стану: «Люди На мене **почали** недобре **поглядати**» (Д. Павличко); «Всі, завмерши, **продовжували**, не зводячи очей, **дивитися** на двері» (Григорій Тютюнник); «Тим часом Федір Іванович **кінчив ув'язувати** мотузком пакунок» (А. Головко). Допоміжні модальні дієслова **могти**, **уміти**, **зуміти**, **сміти**, **намагатися**, **мусити**, **мати** й под. позначають можливість, бажаність і необхідність дії, процесу чи стану: «Що **може** душу **сколихнуть** рабу?» (Л. Костенко); «**Оперезати** світ **могли б** ми терням» (Д. Павличко); «**Мовчати вміє** ніч» (Д. Павличко); «Але от тепер **мусила наступити** якась зміна» (Г. Хоткевич). Модальні присудкові прикметники повної, рідше короткої форми – **повинен**, **змушений**, **зобов'язаний**, **здатний**, **спроможний**, **схильний**, **ладен**, **рад** та ін. є грамат. еквівалентами допоміжних модальних дієслів, проте, на відміну від останніх, потребують дієслова-зв'язки «**бути**» для вираження грамат. дієсл. категорій: «І може, тільки ця бурхлива маршова ніч **здатна була викликати** Брянського на одвертість» (О. Гончар).

Порівняно з дієслівним складеним П. значно ширший морфол. вияв іменного складеного П. Він може бути виражений іменем будь-якої форми (за винятком форми клич. в.) у поєднанні з особ. формами дієслова-зв'язки. Повнозначне слово (ім'я) є осн. елементом іменного складеного П., дієслово-зв'язка вказує на вживання імені у присудковій функції та на категорії часу і способу. До власне зв'язок належать дієслова **бути**, **становити**, **являти собою**, які виконують суто грамат. роль. Невласне зв'язки типу **ставати**, **залишатися**, **виявлятися**, **називатися**, **вважатися**, **здаватися**, вказуючи на присудкову функцію, надають П. додаткових значеннєвих відтінків.

У функц. плані найближчим до дієслівного П. є іменний складений П., осн. елементом якого виступають прикметники та дієприкметники. Характерно, що прикметникова і дієприкметникова частина П. має лише дві форми вираження – форми наз. і ор. в.: «Плач **ставав дужчий та дужчий**» (В. Винниченко); «Маленький хлопчик **став дорослим**» (Л. Костенко). Морфологічно різноманітні іменні частини П., виражені відмінковими і прийменниково-відмінковими формами іменника. З-поміж цих форм найпоширеніші наз. та ор. в. і знах. в. з прийм. **за**, які стали спеціалізованими формами для вираження іменного складеного П. Вибір однієї з трьох іменникових форм зумовлений їх семантикою: наз. в. вказує на пост. ознаку предмета, безприйменниковий ор. і знах. в. з прийм. **за** – на непост. або нехарактерну ознаку: «Дід Захарко **був коваль**» (О. Довженко); «Восени Віталик **буде студентом**» (О. Гончар); «Ясько **за пастушка був** саме того літа...» (М. Рильський).

Певну роль у грамат. поділі основних присудкових іменникових форм відіграє характер дієслова-зв'язки. Зокрема, при нульовій зв'язці закономірно вживають іменну частину у формі наз. в., а зв'язки типу **ставати**, **виявлятися**, **залишатися**, **робитися**, **вважатися** закріпилися з формою ор. в., пор.: «Сама доба – глухий **Бетховен**» (Є. Маланюк); «Гори **стали** справжнім **випробом** для армійських коней» (О. Гончар). Наз. в. використовується також тоді, коли в іменній частині П. є порівняльні елементи **як**, **мов**, **немов**, **наче**, **неначе**, **ніби** та ін.: «Спомин **був як блискавка**» (М. Рильський); «Місяць на сивій скелі – **наче** бетону **відро**» (Д. Павличко). Безприйменниковий знах. в. уживається тільки при дієсловах-зв'язках **становити**, **являти собою**: «М'який ліризм **становить** особливу **рису** байок Глібова» (М. Рильський).

В укр. мові витворився ускладнений різновид іменного складеного П., де поєднано окр. елементи дієслівного складеного П. з дещо видозміненим іменним складеним П.: «Справа **починала бути поганою**» (М. Коцюбинський); «Поет **не може бути власністю**» (Л. Костенко). Позицію іменної частини складеного П. у формі наз. в. іменників може займати інфінітив, з яким нерідко перебуває у симетр. відношенні інфініт. підмет, що також заступає наз. в. іменника, напр.: «**Посадити** деревце – **залишити** про себе найкращу пам'ять» (В. Стус).

Подвійний П. складається з двох повнознач. слів з різним ступенем увиразнення присудковості. Здебільшого це дієслова зі значенням руху чи ін. дії у поєднанні з прикметниками або дієприкметниками: «Він **повернувся** того вечора з роботи **невеселий**» (Григір Тютюнник); «Сава Андрійович **стоїть засмучений**» (О. Довженко). Нерідко подвійний П., відмежовуючи його від іменного складеного П., називають складним.

Ост. часом в укр. мовознавстві П. кваліфікують як гол. член форм.-синтакс. різновиду на противагу предикат. синтаксемі як семант.-синтакс. компонентові.

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. Ленинград, 1978; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в укр. мові. К., 1986; Укр. грамматика. К., 1986; Вихованець І. Р. Нариси з функц. синтаксису укр. мови. К., 1992; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови: Синтаксис. Д., 2001. *І. Р. Вихованець.*

ПРІ́ЗВИСЬКО, вуличне прізвище, кличка – вид *антропоніма*, неофіц. особове іменування, яким середовище індивідуалізує або характеризує особу. Термін в укр. мові фіксується з 14 ст. П. – найчисельніший, найрізноманітніший і наймінливіший клас антропонімів. Його ресурси – як в апелятивній, так і в онімічній лексиці. З ономасіол. боку, найб. розряд становлять П., що характеризують людину за її особистими зовн. чи внутр. рисами: Голова́ч, Клі́павий, Лихови́д, Поте́мок; Віруя́ш, Переверни́кишка, Повітру́ля, Соро́ка, Тріщ та ін. Крім фіз. та психіч. ознак, мотивом для появи П. часто є рід діяльності, особливості мови чи мовлення, різні вчинки, тер. чи етн. характеристики особи, її соціальне становище: Во́лик, Заводя́нка, Переві́зник, Півкало, Пові́шеник, Притули́нда, Секлета́р, Смик, Третя́к, Францу́з та ін. До цієї групи належить і більшість т. з. шкільних чи учнівських П. На відміну від *прізвищ*, П. цього розряду зберігають лекс. значення та емоц. відтінок, чим близькі до *імен язичницьких* наших предків. Майже всі вони однопоколінні і в спадок передаються рідко. Менш численний розряд становлять П., що характеризують особу по відношенню до її родичів. Серед них, як і серед прізвищ, виділяються патронімічні (Шевче́нко), метронімічні (Попадю́к), андронімічні (Війти́шин), гінеконімічні (Ганю́р) та ін. утворення. П. цього розряду, як правило, експресії не виражають, часто передаються у спадок, стають родовими П., у зв'язку з чим серед них немало колект. іменувань типу Барано́вичі, Бу́льбівці, Кравчуки́, Рогальча́та та ін. *П. П. Чучка.*

ПРІ́ЗВИЩЕ – вид *антропоніма*, обов'язкове спадкове власне іменування людини, яким окрім неї в офіц. сферах називають кожного з членів родини. Термін «прізвище» («прозвище») в пам'ятках укр. мови фіксується вже з 16 ст., однак зміст його в ту пору був дещо ширший. Його вживали як у значенні терміна «прізвище», так і в значенні терміна *прізвисько*. На відміну від *імені особового*, яке вибирають для новонародженого, та від *імені по батькові*, яке утворюють від офіц. варіанта батькового імені, П. в Україні, за чинним законодавством, передається від чоловіка дружині (рідше навпаки), від батьків – дітям. Оскільки П. – осн. ідентифікувальне позначення родини в суспільстві, то його форма здебільшого не варіюється. Варіюються тільки П. прикметникового типу: для чоловіків вони мають варіанти на **-ий**, **-ів**, **-ин** (Босий, Грабовський, Карпів, Петришин), а для жінок – на **-а**, **-ова**, **-ина** (Боса, Грабовська, Карпова, Петришина). Серед сучасних П. українців є слова різних стратиграфічних пластів (від праіндоєвроп. до новоукраїнського). Однак обов'язковими спадковими родинними назвами, які додаються до особ. імені, в Україні ці слова стали тільки на межі 18–19 ст. у зв'язку з необхідністю впорядкувати та юридично закріпити відповідні родинні й власницько-правові відносини між громадянами. Саме тому П. є наймолодшим класом укр. антропонімів; щоправда, у знатних людей П. сформувалися раніше. Лекс. ресурсами П. українців служили імена особові й прізвиська, а також імена по батькові. Однак перед тим, як стати П., майже кожне з таких слів уже виконувало роль родового прізвиська. Отже, П. спеціально не утворювалися: ними ставали вже готові слова, які протягом кількох поколінь при особ. іменах виконували роль родових прізвиськ.

З погляду словотворення сучас. П. українців поділяються на два розряди – на прізвища первинні (семант. утворення) та прізвища вторинні (морфол. утворення). Перші стали П. завдяки переосмисленню кол. особ. імен (Гаврило, Минько, Продан, Ярош) чи відапелятив. прізвиськ (Волошин, Мельник, Староста, Явір). Серед особових імен цьому процесові найчастіше підлягали розмовні варіанти чоловічих імен різної структури (Васюта, Гринь, Касим, Ладомир, Митраш, Петрусь, Стан, Стець, Федунь), а серед апелятивів – назви осіб за етн., тер., соціально-майновою, агентивною, атрибутивною чи родинною ознакою, рідше – метафоризовані назви рослин, тварин, частин тіла, речовин, явищ природи (Сербин, Подоляк, Кміть, Бердар, Варивода, Пристая, Вишня, Бугай, Черевко, Смола, Зима та ін.). Не менш численним є другий розряд П., утворених від назв осіб за допомогою спец. формантів. Серед цих формантів, кількість яких

перевищує 30, є одвічно патронімічні (**-ич**, **-ович**, **-евич**, **-овець**, **-инець**), а також індивідуальної та колективної належності (**-ів**, **-ин**, **-їн**; **-івський**, **-инський**, **-ов'ят**, **-их**), демінутивні (**-юк**, **-чук**, **-як**, **-чак**, **-ик**, **-чик**, **-ко**, **-ка**, **-ок**, **-енко**, **-онок**, **-еня**, **-я**, **-ча**, **-чо**, **-ець**, **-цьо**, **-ина**) та атрибутивні (**-ан**, **-ун**, **-ур**), які тільки з часом спеціалізувалися на вираженні патронімічності. Найпродуктивнішими серед формантів є суфікси **-енко**, **-юк** (**-чук**), **-як** (**-чак**), **-ко**, **-ів**, **-івський**, **-инський**, **-ич**, **-ович**, пор.: Довгаленко, Гнатюк, Салійчук, Гуцуляк, Микитчак, Бучко, Стасів, Дашківський, Капустинський, Малинич, Грабович. Усі словотв. моделі П. цього розряду сформувалися до 17 ст.

Літ.: Редько Ю. К. Довідник укр. прізвищ. К., 1969; Худаш М. Л. З історії укр. антропонімії. К., 1977; Чучка П. П. До питання про давність прізвищ у слов'ян. народів. «Проблеми слов'янознавства», 1978, в. 17; Чучка П. П. Розвиток імен і прізвищ. В кн.: ІУМ. Лексика і фразеологія. К., 1983.

П. П. Чучка.

ПРІЦА́К Омелян Йосипович (7.IV 1919, с. Лука, тепер с. Озерне Самбірського р-ну Львів. обл.) – укр. та амер. мовознавець (орієнталіст і україніст), професор, академік Амер. АН з 1970, НАН України з 1990, чл. НТШ з 1951, чл. Латв. АН з 1995, чл.-кор. Тур. академії мови з 1970. Закін. 1940 Львів., 1945 – Берл., 1948 – Геттінгенський ун-ти. 1940 був аспірантом А. Кримського. Працював з 1948 в Геттінг. ун-ті (з 1951 – доцент); професор Гамбурзького (1957–60), Гарвард. (1960–61), Вашингтонського (м. Сієтл; 1961–64) ун-тів. З 1964 знову в Гарвард. ун-ті: професор тюркології та сходознавства, з 1975 – професор історії України; протягом 1973–90 – директор Укр. наук. ін-ту цього ун-ту, з 1991 – директор Ін-ту сходознавства НАН України. Від 1988 – один з директорів Міжнар. школи вивчення Сх. Європи в м. Ериче (Сицилія, Італія). Один із засновників МАУ (1988). Автор бл. 1000 праць зі сходознавства, історії України та Сх. Європи, проблем джерелознавства, слов'ян., тюрк. та алтайської філології. Праці: «Болгарські князівські списки і мова праболгар» (1955), «Підстави тюркської філології» (1959, нім. мовою, у співавт.), «Граматика старотюркської мови» (1963, 1982, нім. мовою), «„Слово про похід Ігорів“ як історичний документ» (1972), «Від Сибіру до Угорщини» (1976), «Гунська мова роду Аттіли» (1982), «Походження назви Русь (Ruś)» (1986, всі – англ. мовою). Лауреат Держ. премії України (1993).

О. Й. Пріцак.

В. М. Русанівський.

ПРОГНОЗУВА́ННЯ ЛІНГВІСТИ́ЧНЕ, прогностика лінгвістична (грец. πρόγνωσις – передбачення, знання наперед) – галузь лінгв. досліджень, предмет якої становить виявлення нових одиниць мови, їхніх властивостей або в цілому стану мов. системи в певний період її існування. За точку відліку в дослідженнях з П. л. править стан мови на час прогнозування. Існує широке й вузьке визначення предмета. Перше трактує прогнозування як виявлення взагалі того, що не представлене, але передбачене системою мови як на сучасному, так і на попередньому або наст. етапах її існування. Прихильники такого підходу, крім синхрогностики, виділяють ретро- і футурогностику (О. Кретов). Прогнозування мин. станів мови тісно пов'язане з теорією та практикою етимол. і типол. досліджень (див. *Етимологія*, *Порівняльно-історичний метод у мовознавстві*). В україністиці прикладом такого різновиду П. л. є реконструкція фонемної, лексичної і почасти фразеологічної підсистем мертвої мерянської мови, здійснена О. Ткаченком, або реконструкція акцентол. підсистеми праслов'ян. мови В. Скляренка. У вузькому трактуванні прогнозування спрямоване на встановлення лише нових майб. станів мови, підґрунтя для якого закладає виявлення потенц. явищ у системі сучас. мови (див. *Потенційне слово*), вивчення властивих сучас. мові динам. процесів, зокрема явищ варіантності, дублетності одиниць, проявів дії аналогії, конкурування і т. ін. Фактичне підґрунтя для розроблення проблем П. л. заклали істор. та сучасні граматики укр. мови, результати вивчення мовленнєвої діяльності за допомогою ймовірнісних і стат. методів. П. л. у своїй практиці широко використовує процедури лінгв. моделювання, зокрема конструювання мовних об'єктів з новими ознаками (див. *Модель*). Лінгв. моделі, придатні для вірогідного П. л. майб. станів мов. системи, створено для різних рівнів системи укр. мови, зокрема для її морфемної та словотвірної підсистем (див. морфемну сітку у ст. *Морфотактика*). В самост. напрям виділилися дослідження з П. л., спрямовані на пошук нових способів опису мов. системи, зокрема вироблення нових прийомів лексикогр. опису мов. одиниць і створення словників нових типів. Успішне виконання завдань П. л. в україністиці уможливлює широка автоматизація процедур лінгв. аналізу, формування словнико- та текстозорієнтованих комп'ютерних баз даних про укр. мову (див. *Машинний фонд української мови*). П. л. своїм зорієнтуванням на практику тісно пов'язане з проблемами унормування укр. мови та її розбудови.

Літ.: Стат. параметри стилів. К., 1967; Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучас. укр. мови. К., 1973; Налимов В. В. Вероятностная модель языка. М., 1974; Караулов Ю. Н. Лингв. конструирование и тезаурус лит. языка. М., 1981; Ткаченко О. Б. Мерянский язык. К., 1985; Карпіловська Є. А. Конструювання складних словотв. одиниць. К., 1990; Кретов А. А. Основы лексико-семант. прогностики. АДД. М., 1994; Сніжко Н. В., Сніжко М. Д. «Ідеографічний тезаурус» як інформ.-довідкова система при вивченні

закономірностей структур.-функц. організації лексики. «Мовознавство», 1996, № 4–5; Скляренко В. Г. Праслов'ян. акцентологія. К., 1998; Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучас. укр. літ. мови: будова та реалізація. К., 1999; Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: мова, культура, влада. К., 2000; Przyszłość języka. Białystok, 2001.

Є. А. Карпіловська.

ПРОДУКТИ́ВНІСТЬ (від лат. productivus – плодотворний) – здатність словотворчих засобів і способів брати участь, а словотв. типів – бути зразком у творенні нових слів. Розрізняють П. одиниць простих (*коренів*, *афіксів*) і комплексних (*основ*). П. перших реалізується в творенні афіксальних слів (народолюб**ець**, **ви**говоритися, **ви**думувати). П. основ – здебільшого в *складних словах* і виявляється в їхніх *парадигмах*, тобто об'єднаннях за першими (**агро**-, **авіа**-, **багато**-, **водо**-, **дво**-, **земле**-, **лісо**-, **мало**-, **радіо**-, **само**-, **термо**-) або другими (правдоподібний, хвилеподібний, деревообробний, металообробний, землемір, дощомір тощо) основами. Продуктивними *способами словотворення* в сучас. мові є афікс. спосіб, композиція, абревіація і проміжні між композицією та абревіацією (мотобол, мотобот, мотовагон, мотовелоспорт, мотовоз, мотоолімпіада та ін.), композицією і юкстапозицією (оленебик).

Словотв. типи бувають продуктивні, малопродуктивні й непродуктивні. До продуктивних належать іменники на **-ач** (навантажувач), прикметники з преф. **без**- (безхмарний), прислівники на **-о** (тихо); до малопродуктивних – іменники ж. р., утворені від чоловічого за допомогою суфіксів **-ес**- (поет > поетеса), **-ин**- (бог > богиня); до непродуктивних – з суфіксом **-ух** (пастух). П. словотв. типу виявляється не тільки у його здатності бути зразком для творення нових слів, а й у питомій вазі у словниковому складі мови. Продуктивні словотв. типи мають відкриті ряди слів. П. поділяють на емпіричну та системну. Емпірична П. словотв. типу – та, що характерна лише для певної епохи розвитку мови. Системна П. залежить від тих обмежень, які накладає мова на конструювання слів за певним зразком, на використання словотв. афіксів. Так, суфікс **-енн**- продуктивний у творенні прикметників зі знач. вищого ступеня ознаки (важенний, глибоченний, довженний, широченний) і зовсім непродуктивний в їхніх *антонімів* (він не поєднується зі словами легкий, мілкий, короткий, вузький). Розрізняють П. словотв. типу діахронічну і синхронічну. Перша визначається кількістю новоутворень за даним типом у різні періоди, друга – в сучас. мові. Так, колись продуктивний тип віддієсл. іменників з суфікс. елементом **-в**- зараз втратив П.: морозиво, плетиво.

Літ.: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотв. морфеміка сучас. укр. літ. мови. К., 1998; Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучас. укр. мови. К., 1998. *Н. Ф. Клименко.*

ПРОЗОПОПЕ́Я (грец. προσωποποιΐα – уособлення, втілення) – див. *Уособлення.*

ПРОКЛІ́ТИКА (грец. προκλιτικόν, від προκλίνω – нахиляти вперед) – слово без *наголосу*, яке стоїть перед словом з наголосом і прилягає до нього, утворюючи з ним акцентну єдність. П. виступають переважно короткі слова (найчастіше службові), зокрема *прийменники*, *сполучники*, *частки*, *допоміжні дієслова*, *займенники*, напр., на доро́зі, до ньо́го, а ві́н, не прийшо́в, був весе́лий, мі́й си́н, два дні́ (проклітики: на, до, а, не, був, мій, два) тощо.

Пор. *Енклітика.* *В. Г. Скляренко.*

ПРОКО́ПОВА Лариса Іванівна (4.III 1925, м. Щигри, тепер Курської обл., Росія) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1973, професор з 1975. Закін. 1949 романо-герм. відділ філол. ф-ту Київ. ун-ту. З 1964 – викладач, у 1971–87 – зав. кафедри нім. філології цього ж ун-ту. Праці з теор., експерим. та соціофонетики, зокрема дослідження артикуляторної характеристики укр. приголосних звуків за даними палатограм, кінорентгенограм і осцилограм: монографія «Приголосні фонеми сучасної української літературної мови» (1958), розділ «Приголосні» в кн. «Сучасна українська літературна мова» (1969). Вивчає також питання будови складу, фонетики і просодики складу із застосуванням спектрального аналізу («Структура складу», 1973, рос. мовою), автор статей з укр. фонетики, посібника «Постановка німецької вимови в середній школі» (1969) та ін. *А. Й. Багмут.*

ПРО́ЛЕПСИС, пролепса (грец. πρόληψις, букв. – передбачення, передчуття) – див. у ст. *Фігура мови.*

ПРОНОМІНАЛІЗА́ЦІЯ (лат. pronomen – займенник) – вид *конверсії*, що полягає в переході слів з ін. іменних частин мови до класу *займенників*. Відбувається внаслідок ослаблення, *десемантизації* того чи ін. їхнього лекс., конкр.-номінат. значення в напрямі розвитку вказівної функції. Повна П. для укр. мови порівняно мало характерна. Крім кількох слів, тепер уже ненормативних (**другий** «інший» – від ім. **друг**; **люби́й**, **любісінький** «будь-який» – від значення «любий, який до вподоби»), вона представлена переважно випадками *лексикалізації* синтакс. конструкцій, що мають займенниковий компонент, з набуттям неозначено-узагальненого значення: **дехто**, **дещо**, **деякий** (з вихідним значенням «десь хтось» і под.), **хтось**, **щось** (з давнього значення «хтось собі» і под.), **хто-небудь**, **будь-хто**, **хтозна-хто** і под. В ін. випадках П. виявляється лише як тенденція – переважно до розвитку: а) неозначеного або неозначено-узагальненого значення «якийсь», «хтось» і под. або «будь-який», «будь-хто» і под.: **один** (**одного разу**, пор. також **Що за один**?) – від числівникового знач., **певний** (**певною мірою**), **перший-ліпший**, при *фразеологізації* синтакс. конструкцій типу **який** (**хто**, **що** і под.) **завгодно** (**хочеш**, **попало** і т. п.) та ін.; б) неозначено-особового або узагальнено-особового значення – «хто-небудь», «хтось» або «хтось інший» («всі інші»): **людина** (**люди**), **чоловік** («Якщо **людина** чесна, це відразу видно», «прислати **людину** замість себе», «ні собі, ні **людям**»); пор. повну П. у цих випадках франц. on з homme, нім. man – з Mann; в) ослаблено-особового або ос-

лаблено-предметного значення: **людина (люди)**, **чоловік**, **річ**, **справа**, **діло**, **штука** і т. п. («він **людина** добра», «освіта – важлива **річ**», «з якої **речі**?», «не в цьому **справа**», «моє **діло** маленьке»); пор. повну П. англ. thing у складних займенниках something і под.; г) вказівно-анафоричного значення: **даний** «цей» (у даному разі), **перший**, **останній**, **вищезазначений** і под. («Прийшли Іван і Петро. **Останній** запізнився»); пор. в аналогічній анафор. функції навіть дієслова – англ. to do; ґ) ін. значень – напр., узагальнено-особового: **наш (ваш) брат** «я/ми (ти/ви)» або «такі, як я/ми (ти/ви)», конкр.-особового, але з конотацією поваги: «Дай же сказати **чоловікові** (зам. **йому**), не перебивай», «Нагодуй ось **людей**» (зам. **їх**).

Літ.: Виноградов В. В. Рус. язык. М.–Ленинград, 1947; Дзендзелівський Й. О. Прономіналізація в укр. мові. УМШ, 1955, № 1; СУЛМ. Морфологія. К., 1969. *О. О. Тараненко.*

ПРОПОЗИ́ЦІЯ (лат. propositio – осн. положення) – об'єктивний, тобто такий, що відображає дійсність, зміст речення, на противагу змістові суб'єктивному, який відображає ставлення мовця або ін. особи до цієї дійсності. Поняття П. запозичено в логіки, де ним позначають змістову спільність між реченням і його можливими перефразуваннями у межах певної мови, а також перекладами ін. мовою. У синтаксисі воно орієнтоване на структуру події, ситуації, з якою співвідноситься речення. П. кваліфікують як модель позначеної реченням ситуації, як *семантичну структуру речення*, розглядану поза суб'єктив. змістом та поза тією проекцією, якої надає реченню його відповідна форм. організація. Характер П. визначає *предикат*, що передає ознаку предмета або відношення між предметами. Предикат вказує на певні місця для предметів – учасників ситуації, визначає їх кількість і ролі. При класифікації різновидів П. враховують дві взаємопов'язані ознаки: 1) значеннєву природу предиката; 2) кількість і якість актантів (семант. компонентів типу суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя) при ньому.

Літ.: Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. М., 1976; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семант.-синтакс. структура речення. К., 1983; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови. Синтаксис. К., 1993; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови: Синтаксис. Д., 2001. *І. Р. Вихованець.*

ПРОРИВНІ́ ПРИ́ГОЛОСНІ – див. у ст. *Приголосні звуки.*

ПРОСО́ДІЯ (грец. προσῳδία – приспів, наголос) – надзвукові (надсегментні) особливості *мовлення*: висота *тону*, *часокількість*, сила *голосу*. Ці елементи характеризують не окр. фонему, а цілий склад порівняно з ін. складами фонет. слова. В укр. мові до просодичних елементів належить лише словесний *наголос*. Кожен склад фонет. слова можна охарактеризувати як наголошений або як ненаголошений.

В. Г. Скляренко.

ПРО́СТА́ МО́ВА – див. у ст. *Староукраїнська літературна мова.*

ПРО́СТЕ РЕ́ЧЕННЯ – найменша *синтаксична одиниця* з комунікат. функцією, яка означає подію чи ситуацію. На відміну від *складного речення*, П. р. містить один синтакс. центр, який може складатися з *підмета* і *присудка*, пов'язаних між собою предикат. зв'язком, або тільки з одного гол. члена, навколо яких об'єднуються усі ін. члени. Прості речення з підметом і присудком характеризуються як *двоскладні речення*, а з одним гол. членом – як *односкладні речення*. Вони бувають *непоширеними реченнями* і *поширеними реченнями*. Непоширені речення містять лише гол. члени: Лід тане; Вечоріє. До складу поширених речень входять також другорядні члени: Висока тополя стояла при дорозі. Необхідною грамат. категорією П. р. є *предикативність*, яка співвідносить зміст речення з дійсністю у модальному і часовому планах.

Осн. аспектами П. р. є форм.-синтакс., семант. і комунікативні, які, взаємодіючи між собою, надають реченню грамат., інформат. і комунікат. завершеності. Форм.-синтакс. аспект П. р. представлений структур. моделями (зразками), за якими утворюються конкр. речення-висловлення. Необхідним компонентами структур. моделі є головні й другорядні члени речення, зумовлені *валентністю* присудка або єдиного гол. члена, тобто підмет, *додаток*, *обставина*. Структурна модель речення є мінім. конструкт. ядром, яке, реалізуючись у мовленні, може розширюватися за рахунок факультативних компонентів, модифікуватися і наповнюватися різним лекс. матеріалом. Виділення структур. моделей П. р. спирається на спосіб вираження головних і тих другоряд. членів, які зумовлені валентністю *предиката*.

В сучас. укр. літ. мові виділяють три класи структур. моделей П. р.: двоскладні, односкладні та перехідні. Моделі двоскладних речень містять підмет і присудок і діляться за способом вираження присудка на моделі: з простим дієсл. присудком (Письменник написав роман; Буде мороз), зі складеним іменним присудком (Син буде філологом; Вона гарна), зі складеним дієсл. присудком (Композитор почав писати оперу), з аналіт. дієсл.-іменним присудком (Учений зробив повідомлення про своє відкриття). До моделей односкладних речень належать односкладні структури з простим дієсл. гол. членом (Смеркає; Її лихоманить), зі складеним іменним гол. членом (Стає темно; Буде жаль), зі складеним кількісним гол. членом (Їх було п'ятеро; Перешкод буде багато), зі складним дієсл. гол. членом (Почало темніти; Треба буде подбати про це), з інфінітивним гол. членом (Стояти!; Тобі читати), з субстантивним гол. членом (Київ; Молодець!), з присл. гол. членом (Чудово!; Назад!). Перехідними (між двоскладними й односкладними) реченнями вважають т. з. неозначено-особові та узагальнено-особові конструкції, в яких, хоч і не може бути вира-

женим підмет (він є нульовим), імплікується *суб'єкт* неозначеного чи узагальненого характеру. Моделі *неозначено-особових речень* містять предикат у формі 3-ї ос. мн. (У кімнаті співають; Кличуть Івана), а *узагальнено-особових речень* – у формі 3-ї ос. мн. і 2-ї ос. одн. (Курчат восени лічать; Тебе не переконаєш). Окр. тип П. р. становлять слова-речення, виражені *часткою* або *вигуком* (Так; Ні; Ах!; На!).

У *мовленні* структурні моделі П. р. по-різному модифікуються, набуваючи різних модально-часових форм або трансформуючись в ін. моделі. Система модально-часових модифікацій структур. моделі речення утворює його *парадигму*. Перехід структур. моделі в іншу при збереженні осн. змісту висловлення може мати вигляд обернено-пасивної трансформації (Робітники будують дім < > Дім будується робітниками); обернено-деміпасивної (напівпасивної) трансформації (Гість полюбив Дніпро < > Дніпро полюбився гостеві), обернено-нейтр. трансформації (Лід затягнув калюжі < > Калюжі затягнулися льодом), обернено-активної трансформації (Повість захопила студентку < > Студентка захопилася повістю). Перехід структур. моделі в іншу відбувається також тоді, коли не реалізується який-небудь з її компонентів – підмет, додаток чи обставина (Вона мовчала > Мовчала; Батько читав газету > Батько читав; Поїзд наближався до станції > Поїзд наближався).

Семант. аспект П. р. пов'язаний з вираженням його змісту у вигляді *семантичної структури речення*, компонентами якої є типізовані значення аґенса, носія стану, активної діяльності, процесуального стану, пацієнса та ін., співвідносні з відповід. компонентами структур. моделі, якими вони виражаються. Характер семант. структури конкр. речення залежить від лекс. семантики слів, які виступають у ролі компонентів його структур. моделі. Так, семант. структура речення **Мати варить обід** – визначається як агенс – активна діяльність – пацієнс; речення **Дівчинка хворіє** – як носій стану – процесуальний стан; речення **Риби плавають** – як носій характерної ознаки – характерна процесуальна ознака тощо.

Показником закінченості П. р., побудованого за певною структур. моделлю, є *інтонація*, за допомогою якої реалізується комунікат. цільова настанова та актуальне членування висловлення. За цільовою настановою висловлення розрізняють чотири гол. види П. р.: *розповідні речення*, *питальні речення*, *спонукальні речення* й *оптативні речення* (бажальні). *Актуальне членування речення* є осн. засобом пристосування речення до комунікат. ситуації і включення його в *контекст*; воно виражається інтонацією (місцем фразового наголосу) і *порядком слів*.

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Андерш Й. Ф. Типологія простих дієсл. речень у сучас. мові в зіставленні з укр. К., 1987. *Й. Ф. Андерш.*

ПРОСТОРІ́ЧЧЯ – один зі структур.-функц. некодифікованих різновидів загальнонар. *мови*, який, не маючи тер. або вузькосоціальних обмежень, разом з *діалектами* та *жаргонами* протистоїть *літературній мові*, її розм. стилю. Осн. форма функціонування П. – усно-розмовна мова осіб, не знайомих у потрібному обсязі з літ. нормами внаслідок недостатньої освіченості. Про П. як певну систему, більш-менш цілісний наддіал. різновид нац. мови можна говорити переважно щодо мови певних кіл міського, рідше сільс. населення, що намагаються відірватися від місцевої діал. бази. Значно частіше трапляються в мові різних осіб окр. елементи П.

Особливості укр. П. невіддільні від історії та сучас. стану укр. мови в цілому. Це, по-перше, відносно менша (порівняно, напр., із сусідньою рос. мовою) відстань між П. і кодифікованою мовою, що пояснюється, з одного боку, формуванням нової укр. літ. мови на народнорозм. основі, а з другого, – її повільною кодифікацією. Тому не завжди можна провести диференціацію між просторічними і літ.-розм. одиницями, а до часів необхідної кодифікації укр. літ. мови (кін. 20 – поч. 30-х рр. 20 ст.) про П. говорити ще проблематичніше. По-друге, помітна наявність елементів тер. диференціації П. – на східноукр., галицький та ін. типи (іноді навіть ставиться питання про існування особливого львів. койне). По-третє, це відсутність «чисто українського» міського П. у зв'язку з переважанням рос. мови в більшості укр. міст сх. і пд. регіонів. По-четверте, *суржик* (в основному укр.-російський) як поки що помітна ознака укр. П. (не тільки в містах).

П. протиставляється літ. мові відхиленням від норми на всіх мовних рівнях: а) у фонетиці, акцентуації, просодії – напр., **шо** зам. **що**, **ше** зам. **ще**, наявність [хв], [х] зам. [ф]: **хворма**, **бухвет**, **тухлі**; вимова твердого [л] як середнього, переважно в мові жінок: **мол̇око, бул̇а** (т. з. полтавське [л], поширене, проте, не тільки на Полтавщині); вимова [чн] з *дисиміляцією* [шн] ширше, ніж це прийнято в літ. мові: **благополушний**; [и, е] зам. ненаголошеного [і] в іншомов. словах: **хви^{е}гура**, **верми^{е}шель**, **інтелегент**; пом'якшення приголосних перед [е], [і] зам. [и], перехід ненаголошеного [о] в [а] та ін. наслідки впливу рос. вимови: **лєнта**, **магазін**, **патрет**, **кампот**, **тілівізор**; модифікація окр. слів унаслідок різних фонет. процесів (*комбінаторних змін звуків* та ін.): **радіво**, **какаво**, **дермантин**, **кватиря**, **сюприз**, **драстуй**, **комбінзон**, **калавур**, **фершал**, **балабайка**, **бонба**, **лампа**, **мо** 'може' – та ін. перекручення слів, особливо іншомовних: **кумедія**, **тулька**, **інстру́мент**, **ква́ртал**, **шо́хвер**; наявність особливого інтонац. оформлення фрази, за яким угадується недостатній рівень освіченості мовця; б) у словотворенні – напр., більша, порівняно з літ. мовою, регулярність несубстантивних демінутивів на зразок **теперечки**, **тамечки**, **тутечки**, **такечки**, **осьочки**, **осьдечки**; в) у морфології – на рівні категорії роду: напр., у

ж. р. **літра, півлітра** (про пляшку горілки і т. ін.), **шланга, танка**, іменники на м'який приголосний типу **нежить, толь, тюль, шампунь**, у ч. р. – **тухвель, гривень** зам. **туфля, гривня**; числа: у множині – **братця** зам. **братці, дома, шохвера** та ін. зам. **доми, шофери** (вплив рос. мови), форма пошанної множини у 3-й ос.: **вони** зам. **він** (**мої** бабуся **кажуть**); при словозміні: в род. в. мн. – **обличчів, знаннів** і под. зам. **облич, знань** та ін.; відмінювання іменників та прислівників за зразком прикметників: **до завтрього, післязавтрього, «до Галини Йванівної», «Галині Йванівній»**; ненормат. поява при відмінюванні випадних голосних: **валєт – вальта, вальтом** і т. д., відмінювання іншомов. іменників на **-о**: **на піаніні** (пор., однак, нормат. відмінювання – **пальто, ситро**), невідмінювання складених та кількох складних кількісних числівників: ціни доходять до **триста, чотириста** гривень; у дієсл. парадигмах: напр., 3-я ос. мн. – **просють**; г) у синтаксисі – випадки ненормат. керування (прийменникового чи безприйменникового): **«брат старший сестри»**, узгодження – напр., при пошанній множині: Ви **такі розумні** (зам. **такий розумний**); ґ) у лексиці та фразеології: **полюбовник, ружжо, послідній, луччий, шуткувати, здороватися, загодя, уп'ять, (у)послі, розводити антимонії**; на рівні окр. значень слів: **бо(а)кал** 'кухоль', **дама** 'жінка' (з шанобл. відтінком, переважно при звертанні), **баба** 'жінка; дружина'.

Межі між П. і літ. мовою змінні. Пор., з одного боку, такі слова, як, напр., **купляти, (по)ложити, наський, тудою, сюдою, язик** (у знач. 'мова'), що широко вживалися в літ. мові 19 ст. і навіть пізніше, а тепер не сприймаються як нормативні, а з другого, – напр., **куфайка, сидір** 'торба з продуктами', що сприймаються вже як розм.-літературні. Через П. входять у загальнонар. мову жаргонізми, професіоналізми: **шкет, засйпатися, на-гора**. Елементи П. використовуються зі стиліст. метою – як засіб соціальномовної характеристики персонажа: «„**Сурйозний** чоловік" – подумали селяни» (А. Головко), «[Тарасовна:]... **сюприз** такий викинув» (М. Куліш), засіб комізму, зокрема випадки цитації мови малоосвіч. людей у вигляді вже фразеологізов. конструкцій: «**Звиняйте** (коли що не так)», «**Кіна** не буде» (про те, що щось не відбудеться), «**У курсі дєла**» (улюблений вислів одного з персонажів з комедії «В степах України» О. Корнійчука).

Термін «просторіччя» почав уживатися в рос. лексикографії з кін. 18 ст. як позначення живої нар. («простонародної») мови (на противагу книжно-літ. мові), на основі чого виникло й інше його розуміння – стилістично знижена, часто груба й вульг. мова (власне, лексика і фразеологія), яка, проте, входить до літ. розмовної мови зі стилістично обмеженим функціонуванням (на зразок **шарахнути, осточортіти, варнякати, пузо**). Под. небажана двозначність терміна існує і в укр. стилістиці (крім того, є спроби замінити його на інший: простомова, простомовлення, простомовність). В укр. лексикографії позначка **прост**. (просторіччя) поки що рідко практикується: пор. у СУМ позначку **розм**. при словах як літ. розмовної мови (**замазура, мастак, махина, дурило, телепень, кумекати, замакітритися**), так і явно нелітературної: **соше, соша** 'шосе', **мебля** (одн.), **завсіди, тута, керосин, здраствуватися**, а також ін. неадекватні ремарки: **діал. (уп'ять, мо** 'може'), **застар. розм. (фершал), діал. і застар. (послідній)**.

Літ.: Коробчинська Л. А. Розм. і просторічна лексика укр. мови та її ремаркування в словниках. ЛБ, 1963, в. 9; Левченко С. П. Просторіч. різновид розм. лексики у сучас. рос. і укр. словниках. В кн.: Укр. усне літ. мовлення. К., 1967; Городское просторечие. М., 1984; Медвідь О. Просторіччя як категорія мовознавства і перекладознавства. В кн.: Третій Міжнар. конгрес україністів. Мовознавство. Х., 1996.

О. О. Тараненко.

ПРОТЕ́ЗА (грец. πρόθεσις – виставлення) – неетимол. приголосний, який приєднується до початкового голосного у слові. П. виникла як засіб усунення міжслівного збігу голосних. Укр. мова успадкувала з праслов'янської в окр. словах П. **в, j** (видра, ягня). Вже на укр. ґрунті П. **в** розвинулася перед **у** та **і** (вуста, вікно); П. **г** – перед **о, а** (горіх, гарба, Ганна). Говори укр. мови у вживанні П. виявляють значні розходження: у східно- і середньополіських та в пд.-сх. говорах П. властиві лише окр. словам, а в більшості пд.-зх. це досить поширене явище (во́зеро, во́ко, вори́х, го́зеро, го́ко, Гу́ман'). У надсянських говірках у ряді слів вживається П. **л**: лута́ва (отава), ло́кун' (окунь'), Л'іл'ко́ (Ілько).

Й. О. Дзендзелівський.

ПРОФЕСІОНАЛІ́ЗМ [від лат. professio (professionis) – офіційно зазначене заняття, спеціальність] – слово або вислів, притаманні мові певної профес. групи. Звичайно П. називають емоційно забарвлені елементи, що виступають як розмовні синоніми-еквіваленти до стилістично індивідуальної профес. номенклатури чи слів-термінів і часто виходять за межі літ. норми: у водіїв легкова машина підвищеної прохідності має назву бобик, руль – бублик, автопокришка – гума, легковий автомобіль – кінь; у друкарів і журналістів помилка називається ляп, нижній кінець сторінки, книжки – хвіст; у льотчиків літак «Іл-2» – горбатий, слід, що його залишає реактивний літак, – ковбаса-зебра і т. ін. Такі П. є метафоризованими словами заг. вжитку. Деякі з них з часом входять у нормат. вживання: двірник – пристрій для очищення вітрового скла (склоочисник) – у водіїв; ліхтарик, боковик – підзаголовок, винесений за поля тексту, – у друкарів і т. ін.

Але частіше до П. відносять слова і вислови, уживані в певному профес. середовищі з метою детальнішого членування дійсності в сфері спец. інтересів. Так, у минулому в лексиці укр. хліборобів і чумаків поряд з загальновж. словом «віл» використовувалися численні спец. назви цієї тварини залежно від зовн. ознак,

робочих якостей тощо: багрій – віл чорнобурої масті, галій – чорний, гостяк – худий, ґулий – одноротий, козій – віл із загнутими назад рогами, швейнога – віл, у якого під час ходи задні ноги зачіпаються одна об одну, шмалько – той, що швидко ходить, тощо. У словнику рибалок є значна кількість спец. назв човнів та їх частин, неводів, найменувань вітрів залежно від їхньої сили, напряму тощо. Часом П. мають локальний характер і накладаються на тер.-діал. відмінності в лексиці. Так, в окр. пд.-зх. говорах верстат (ткацький) має назву кросна, а його деталі – колесо, перечниця – триб (або сучка), шайда. У традиційних нар. професіях (столярів, мулярів, шевців, гончарів і т. ін.) спец. профес. словник охоплює бл. 300 назв.

З профес. лексикою тісно пов'язана спец. термінологія окр. галузей науки, техніки, мистецтва тощо. Вони мають певну кількість спільних елементів. Проте між ними є істотні відмінності: у профес. лексиці при детальній диференційованості назв окр. предметів, їх частин та видових понять немає назв для широких категорій однакових чи подібних реалій, а кожна назва за своїм походженням і структурою звичайно ізольована від інших, тоді як у термінології слова, що означають близькі поняття, становлять утворення від однакових коренів. П. виникають стихійно на власній мовній основі, а галузеві терміни переважно творяться свідомо, часто з використанням іншомов. слів та словотворчих засобів.

П. вживаються у худож. л-рі для відтворення особливостей життя і побуту певного профес. середовища.

Літ.: Дзендзелівський Й. О. Млинарська лексика укр. говірок Закарп. обл. ДБ, 1961, в. 8; Його ж. Назви молоч. продуктів вівчарства в закарп. укр. говорах. В кн.: Тер. діалекти і власні назви. К., 1965; Клепикова Г. П. Про вивчення скотар. термінології в підкарп. говорах. В кн.: Праці XII Респ. діалектол. наради. К., 1971; СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973; Винник В. О. Опрацювання лексики обмеженого вживання у Словнику укр. мови. В кн.: Слово і фразеологізм у словнику. К., 1980; Терновська Т. П. Назви ковальського інструменту в говорах укр. мови. «Мовознавство», 1980, № 6.

В. О. Винник.

ПРЯМА́ МО́ВА – дослівно відтворене *мовлення* самого автора або ін. особи. Різновид *чужої мови*, переданої від тієї особи, якій вона належить. Нерідко є імітацією чужих слів. Здебільшого вводиться у текст словами автора, в яких він зазначає її авторство. Слова автора, що вводять П. м., містять лекс.-семант. групу слів на означення процесу мовлення, думки, відчуття, слуху, бажання, волевиявлення і под.: говорити, казати, чути, думати, уявляти, питати, кричати та ін. Ці слова, як правило, не лише означають, що мова належить ін. особі, а й передають її характер, особливості, називають дії, які її супроводжують: голосно промовити, прошепотіти, прохрипіти, сказати з ненавистю; вигукнути, вдаривши об поли руками. Супровідні слова передають також міміку, жести мовця, його почуття (жахнутися, зрадіти, посміхнутися, насупитися). Слова автора можуть стояти перед П. м., у кінці її або ж у середині: «Юля глянула на Дениса і веселим голосом сказала: „А ми завтра від'їжджаємо"». «Чого це ти надувся? – весело загомонів Оксен». «Та-ак, – зітхнув Дорош. – Все можуть зробити людські руки, коли захочуть» (Григорій Тютюнник).

П. м. властиві конструкції, притаманні розм. мові: неповні речення, формули ввічливості, слова-речення, емоц.-експресивні частки та вигуки. Водночас П. м. може мати будь-яку синтакс. будову – просту, складну чи ускладнену, аж до періоду включно. Окр. формою передачі П. м. є *діалог* або полілог, коли слова двох чи більше мовців передаються без супровід. слів автора як відтворення чужого мовлення. Діалог може починатися .у формі автор. конструкції з П. м., переходячи в діалог без супровід. слів: «Невідомий допитливо покосився на Дмитра.

– У справах їдете? – приязніше заговорив.
– Гіркі наші справи.
– Гіркі?
– Як хліб з полином. Їли коли?
– Зростав на ньому. Як звати вас?
– Дмитро Тимофійович. А вас?
– Іван Васильович» (М. Стельмах).

П. м. зі стиліст. боку є засобом індивідуалізації персонажів, передачі специф. лексики та грамат. і синтакс. форм живої усно-розм. мови. П. м. виділяють такою *пунктуацією*: 1) якщо перед П. м. стоять слова автора, після них – дві крапки, а П. м. береться у лапки; 2) якщо П. м. – перед словами автора, її беруть у лапки, далі ставиться тире і йдуть слова автора. Знаки питання або оклику зберігаються, крапка ж замінюється на кому; 3) слова автора всередині П. м. з обох боків виділяються комою і тире; після них зам. коми може бути крапка, тоді продовження П. м. починається з великої літери; П. м. береться у лапки або виділяється тире і починається з абзацу. *А. Й. Багмут.*

ПСАЛТИ́Р – див. у ст. *Святе Письмо.*

ПСЕВДОНІ́М (грец. ψευδώνυμον, від ψεῦδος – обман і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – вид *антропоніма*, прибране, вигадане ім'я, що має за мету маскування письменників (або ін. авторів певних творів, акторів, художників тощо) перед сучасниками. Укр. письменники почали користуватися П. з 16 ст., найчастіше це було пов'язане із сусп.-політ. умовами. Серед багатьох літ. та публіцист. жанрів є й такі, сама природа яких схиляє до вживання П.: сатир. жанри й твори в періодиці, які безпосередньо зачіпають живих конкр. осіб і цілі групи людей. Мотивами появи П. може бути також авторська скромність, немелодійність справжніх прізвищ, служб. становище тощо. Велику роль відіграє і мода. Особливо популярними були П. серед діячів укр. культури в 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст. П. – узагальнювальне поняття, воно включає в себе різні види творення й графічні передачі прибраних імен і позначень прихованого авторства. Існує кілька типів

П.: 1) форми, ств. за нормами певної мови, що справляють враження імені та прізвища (**Олександр Олесь** – Олександр Іванович Кандиба; **Олена Пчілка** – Ольга Петрівна Косач); 2) позначені окр. літерами–криптонімами (К. К. – Климентій Васильович Квітка; Н. К. – Микола Іванович Костомаров); 3) заміна імені етнонімом або близьким словом (**Українець** – Павло Арсенович Грабовський); 4) чол. форма імені для авторки-жінки (**Грицько Григоренко** – Олександра Євгенівна Косач-Судовщикова); 5) іноді жін. форми імен для автора-чоловіка (**Маруся К.** – Олександр Якович Кониський) тощо.

І. М. Железняк.

ПСИХОЛІНГВІ́СТИКА (від грец. ψυχή – душа і *лінгвістика*) – галузь *мовознавства*, яка вивчає закономірності процесу *мовлення* і сприймання його людиною у співвідношенні з мовою як системою знаків. Сформувалася до серед. 20 ст. на стику психології та мовознавства. П. започаткована у працях В. Гумбольдта, Г. Штейнталя, О. Потебні. Виникла внаслідок синтезу лінгв. ідей І. Бодуена де Куртене, Л. Щерби і психол. концепції Л. Виготського та його учнів (зокрема, О. Леонтьєва). Теорія мовленнєвої діяльності включає (крім понять мови і мовлення) як принципово важливий складник категорію мовця – представника певної етн. спільності й одночасно унікальну мовну індивідуальність. Мовець активно інтеріоризує (присвоює) кристалізований у значеннях слів істор. досвід етносу (багатство його дух. світу, свідомість, особливості світовідчуття) і своєрідно виражає себе мовою свого етносу. Процес мовлення слід розуміти як встановлення носієм мови відповідності між конкр. ситуацією предмет. діяльності людини і структурою мовлення, тобто між двома видами діяльності (а не між мовою і означуваним зовн. світом).

Засобом перевірки психолінгв. гіпотез є експеримент, у якому вчений, щоб об'єктивізувати власні інтуїтивні припущення про властивості досліджуваного матеріалу, звертається до інтуїції достатньої кількості мовців – інформантів. Прикладом експерименту є кількісна оцінка інформантами доречності заміни слова в контексті ін. словами. Лекс. заміни, що мають високі експерим. оцінки, можуть бути кваліфіковані дослідником як синоніми. Інтуїція мовців формується у мовленнєвій діяльності, в процесах мовлення і тому відбиває відчуття таких властивостей системи мовних знаків, які є необхідними для мовлення (у спілкуванні) й суттєвими для текстової творчості людини. Дослідження впливу психол. чинників спирання у мовленні на мовну систему є теор. основою розв'язування практ. завдань: створення ефект. методик оволодіння мовами, вдосконалення їхньої культури.

Психолінгв. дослідження укр. мови здійснюють з метою створення експерим. моделей її лекс.-семант. системи, опису груп слів (Г. Клименко), семант. структури слова (В. Левицький), аналізу семант. категорій полісемії, омонімії, синонімії, антонімії, взаємодії лекс. і грамат. значень у слові.

Літ.: Выготский Л. С. Избр. психол. исследования. Мышление и речь. М., 1956; Леонтьев А. А. Психолингвистика. Ленинград, 1967; Клименко А. П. Вопросы психолингв. изучения семантики. Минск, 1970; Левицкий В. В. Эксперим. данные к проблеме смысловой структуры слова. В кн.: Семант. структура слова. М., 1971; Левицький В. В. Експерим. вивчення лекс. синонімії. – Муравицька М. П. Психолінгв. аналіз лекс. омонімії. «Мовознавство», 1975, № 3; Муравицкая М. П. Психолингв. аспект взаимодействия лексического и грамматического в слове. «Вопросы языкознания», 1984, № 5; Тарасов Е. Ф. Тенденции развития психолингвистики. М., 1987.

М. П. Муравицька.

ПУБЛІЦИСТИ́ЧНИЙ СТИЛЬ – 1) один з функц. стилів *літературної мови*, що використовується у сфері масової інформації (див. *Мова преси*, *Мова телебачення і радіо*); 2) емоційно забарвлена, піднесена мова з ознаками вольової оцінності (в цьому значенні виступає синонімом до понять «ораторський стиль», «риторичний стиль»). Як мова засобів масової інформації П. с. характеризується популярним, чітким викладом, орієнтованим на швидке сприймання повідомлень, на стислість і зрозумілість інформації. У другому значенні мовні засоби призначені для емоц. впливу на читача, слухача. Об'єднуючи писемну й усну форму літ. мови, П. с. виробляє лекс., грамат. засоби стиліст. увиразнення мови, актуалізує певні стиліст. прийоми, серед яких, зокрема, використання заперечних конструкцій у функції ствердження, варіювання часовими формами дієслова для підкреслення образності опису, розповіді, вживання повторів (лексичних, лексико-граматичних), інверсія та ін. фігури мови, які виконують афективну функцію, тобто спричиняють емоц. вплив слова. Відверта, неприхована оцінність міститься у риторичних питаннях, закликах-звертаннях до читачів, слухачів, у виборі тих лекс., фразеол. одиниць, з якими нерідко асоціюється пишномовність, патетичність, спонукальна експресія. П. с. – це добір лекс. синонімів, які несуть у собі заряд високого, небуденного вислову, що протистоїть нейтр. формам словесного вираження (пор. **творці високих врожаїв** – хлібороби, **трудівники полів** – селяни). Публіцистичність закладена також у словотв. формах з префіксом **не-** типу **неухильний**, **нестримний**, **невимовний**, **невблаганний** тощо. Як засоби досягнення публіцистичності, тобто підсилення емоц.-експресивного впливу мови, використовуються і книжні та розмовні елементи. П. с. взаємодіє з образними засобами худож. мови, зокрема, у характерних різновидах худож. публіцистики, в наук.-худож. текстах. Прийоми й засоби створення публіцист. колориту вислову перебувають у пост. русі. Їхня динаміка зумовлена зміною соціальних та естет. оцінок засобів сучас. літ. мови, серед яких виділяються засоби з високою позитивною чи зниженою оцінкою.

Публіцистичність як властивість суб'єктивно-вольового оцінного висловлювання співвідноситься з полем. мовою. В історії укр. літ. мови 16—17 ст. важливу роль відіграла полем. л-ра, твори письменників-полемістів. Жанр полеміки виробляв особливі прийоми побудови тексту, добору експресивних лекс., фразеол. засобів із «високої» (старослов'янської) та «простої» (буденної) мови. П. с. нової укр. літ. мови пов'язаний із зародженням укр. преси (кін. 19 ст. — поч. 20 ст.). Осн. сфера використання сучасного П. с. — засоби масової інформації, причому в мові преси, телебачення стильова вага публіцистичності різна (пор. мову фейлетону і спорт. хроніки, дискусію за круглим столом і літ.-крит. статтю із суб'єктивними автор. оцінками). П. с. набуває різних форм текстового вираження, напр., він виявляється в автор. монологах, діалогіч. мові. Особливою формою публіцистичності володіє хронікально-докум. жанр. Увагу дослідників здебільшого привертають писемні жанри функціонування П. с.; рідше аналізується оратор. мистецтво як особливий різновид П. с. У публіцист. жанрах використовуються образні засоби, спільні з худож. мовою. Стосуючись конкр. інформації, наук. фактів, П. с. не уникає термінів, книжних словосполучень, іншомов. слів, які часто виконують, крім інформат.-пізнавальної, також емоц.-експресив. функцію.

Літ.: Мова сучас. масово-політ. інформації. К., 1979; Взаємодія худож. і публіцист. стилів укр. мови. К., 1990; Мамалыга А. И. Анализ структуры публицист. текста. К., 1992.

С. Я. Єрмоленко.

ПУНКТОГРА́МА (від лат. punctum — крапка і грец. γράμμα — писемний знак, літера, написання) — вживання *розділового знака*, що відповідає правилу *пунктуації*. Термін вживається і як назва оформленої розд. знаком *синтаксичної одиниці*, тобто пунктуац. оформлення речення в цілому або його окр. частин. Напр., одна П. оформляє кінець речення, об'єднуючи різні розд. знаки (крапку, знак питання, знак оклику або їх поєднання чи багато крапок) за правилом: на письмі речення відділяється одне від одного розд. знаком. П. «розділові знаки при звертанні» об'єднує кілька варіантів, вибір одного з яких зумовлюється відповідними правилами пунктуації (виділення комами, знаком оклику). П. застосовують і до тих випадків, коли правила не передбачають розд. знака. Напр., кома не ставиться: між присудком і підметом; між однорідними членами речення, поєднаними одиничними сполучниками і, або, чи; між неоднорід. узгодженими означеннями тощо. Термін «пунктограма» використовується у метод. л-рі, навч. посібниках, як і термін *«орфограма»*. Кількість П. визначається пунктуац. правилами, що ґрунтуються на знаннях з синтаксису. У шкільній практиці цей термін часто замінюють терміном «пунктуаційне правило». Програмою з мови передбачено перелік П. для кожного класу. Свідоме засвоєння учнями правил пунктуації сприяє виробленню міцних пунктуац. навичок й умінь практично розрізняти П. і безпомилково вживати розд. знак.

М. Я. Плющ.

ПУНКТУА́ЦІЯ (середньолат. punctuatio, від лат. punctum — крапка) — 1) історично сформована в даній мові система правил про вживання *розділових знаків*, яка разом з *орфографією* становить *правопис* мови; 2) розставлення в тексті розд. знаків; 3) т. с., що розд. знаки. Формування укр. П., як і П. інших слов'ян. мов, в основному відбувалося з початком книгодрукування (16—17 ст.). У старод. рукописах текст писали без поділу на слова; нечисленні розд. знаки (крапка; три крапки, проставлені трикутником; чотири крапки, розміщені ромбиком) позначали лише членування тексту, зумовлене потребою перепочинку того, хто писав. З 15 ст. з'являється кома, а згодом (1513) під впливом граматики венеціан. друкаря А. Мануція входить в ужиток низка ін. розд. знаків, використання яких уже пов'язане з певними нормами. Протягом 16-го і наступного століть у різних західноєвроп. граматиках намагалися врегулювати вживання розд. знаків, підводячи під це теор. базу. Їхня практика позначилася і на письмі та друку сх. слов'ян, зокрема на граматиках Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького. Так, книжки і рукописи 17 ст. уже фіксують крапку, двокрапку, кому, крапку з комою, знак питання та знак оклику, дужки, лапки; тоді ж з'являються тире й крапки. Отже, укр. П. під впливом західноєвроп. пунктуац. системи до 18 ст. в основному сформувалася. Наст. вдосконалення її пов'язане з розвитком жанрів у 19 ст., а також завдяки худож. практиці письменників і діяльності мовознавців-нормалізаторів 20 ст. Разом з тим П., як і *графіка* з орфографією, є осн. засобом унормування укр. писем. мови.

В основі сучас. укр. П. лежать такі принципи: л о г і ч н и й, або с м и с л о в и й (роль П. для розуміння писем. тексту), г р а м а т и ч н и й, точніше с и н т а к с и ч н и й (роль П. у синтакс. будові писем. тексту) та і н т о н а ц і й н и й (роль П. як показника *ритмомелодики* мовлення). Ці принципи вживання розд. знаків для членування тексту логічного (виділяти лапками іронічно вжиті слова й цитати, дужками — вставні коментарі до тексту, абзацами — логічно завершені частини тексту), синтаксичного (комою відокремлювати звертання, звороти, вставні слова, підрядні речення тощо) та інтонаційного [позначати коротші паузи комою, довші — крапкою і тире, незакін. думку — трьома крапками, питальну інтонацію — знаком питання, емфатичну (після вигуків і звертань) — знаком оклику] часто перехрещуються, і ті самі знаки виступають у різних функціях. Так, деякі знаки вживаються в ідеографічно-оцінній функції (крапка — при скороченні слова, знак питання в дужках у цитаті як вираз сумніву чи здивування, знак оклику в дужках у цитаті як вираз здивування, обурення або підкреслення,

що цитоване не є опискою). До лог.-синтакс. членування тексту належить написання слів окремо, разом або через дефіс.

Літ.: Булаховський Л. А. Укр. пунктуація. К. – Л., 1947; Укр. правопис. К., 1993. *А. А. Бурячок.*

ПУРИ́ЗМ (франц. purisme, від лат. purus – чистий) – крайній вияв турботи про чистоту *літературної мови*, *культуру мови*, орієнтація на встановлення суворих правил дотримання літ. норм (див. *Норма мовна*), оберігання мови від впливу іншомов. запозичень, очищення її від неліт. явищ (*діалектизмів, просторіччя* тощо). Пуристичні тенденції розвиваються тоді, коли нац. мова зазнає значних зрушень під впливом сусп. чинників (війни, революції, активізація дем. рухів). П. постає як реакція на загрозу денаціоналізації, втрати самобутності культури й нац. мови. Зовнішньому тискові на мову – заполоненню її лексики елементами ін. мов – П. протиставляє суворі літ. норми, рафіновану мову, якою користуються і яку плекають певні сусп. групи. Позит. бік П. полягає у пропагуванні виражальних засобів рідної мови, використанні її лекс.-семант., фразеол., граматичних можливостей для передачі нових понять. Негат. пурист. тенденції виявляються часто в догмат. проголошенні незмінності літ. норм, посиланні на внутр. закони розвитку нац. мови, в однобічному сприйманні наслідків мовних контактів, неприйнятті будь-яких новотворів, які нібито руйнують систему мови, у нерозумінні поступального розвитку мови. П. протистоїть також тенденції, що постає як заперечення нормалізаторської, культуромовної діяльності, тобто як некрит. приймання *запозичень, кальок*, проголошення пріоритету суб'єктивних, індивід. смаків у мововжитку, як неможливість і недоцільність свідомого регулювання мовних процесів. П. пов'язаний з проблемами культури мови, *історії української літературної мови*.

Пурист. тенденції особливо виявилися в ост. третині 19 ст., у 20-і рр. 20 ст., зокрема у зв'язку із створенням нац. термінології у різних галузях науки. Розрізняють крайніх і поміркованих пуристів. До крайніх пуристів, або етногр.-романтичної школи створення укр. термінології, Ю. Шевельов, напр., зараховував А. Кримського, Є. Тимченка, О. Курило (в її ранніх працях), М. Гладкого, С. Смеречинського; до поміркованих – О. Синявського, М. Сулиму, М. Наконечного, О. Курило (в її пізніших працях). Різниця між крайніми і поміркованими пуристами полягала в різних тенденціях поповнення *термінологічних словників*. Якщо помірковані пуристи сприймали запозичення, зокрема, терміни з лат., грец. коренями як закономірне явище розвитку наук. стилю, то крайні пуристи пропонували замінити запозичені терміни питомими укр. словами. Так, зам. слова **конус** пропонувалося **стіжок**, зам. **екватор** – **рівник**, зам. **маятник** – **хитун**, зам. **фільтр** – **цідило** і под. Цей процес в істор. контексті був прагненням ствердити самобутність нац. мови. Подібно відроджувалася чес. мова, виявляючи спротив до германізмів, болгарська – до тюркізмів, румунська – до слов'янізмів тощо. Історично зумовлені пурист. настанови мовознавців кваліфікувалися офіц. наукою як архаїзаторські, орієнтовані на відштовхування від рос. мови. Пурист. тенденції помітні й в час укр. нац. відродження кін. 80–90-х рр. 20 ст. Настанова на деросифікацію укр. мови, виразно виявлена в практиці термінологів-фахівців зі зх. укр. діаспори, повторює де в чому історію 20-х рр. з тією різницею, що в укр. літ. мові протягом 20 ст. вже загалом створено нац. термінологію, яка мала хоч і вузьку сферу практ. використання і часто орієнтувалася на кальки з рос. мови, проте в цілому відбивала статус нормованої літ. мови. З розширенням сусп. сфер використання укр. літ. мови спостерігається посилення пурист. тенденцій як у термінотворенні, так і в загальновж. мові.

Літ.: Булаховський Л. А. Нариси з заг. мовознавства. К., 1955; КІУЛМ, т. 2. К., 1961; Кошелівець І. [Рец. на кн. Шевельов Ю. Укр. мова в першій пол. двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус]. «Сучасність», 1987, № 10. *С. Я. Єрмоленко.*

ПУСТОВІ́Т Любов Омелянівна (14.V 1949, с. Голинченці Шаргородського р-ну Вінн. обл. – 9.X 1999, Київ) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1993, професор з 1997. Закін. 1973 Київ. ун-т. З 1968 працювала в Ін-ті мовознавства АН УРСР, з 1991 – в Ін-ті укр. мови НАН України (з 1993 – провідний наук. співробітник відділу стилістики та культури мови). Досліджувала питання стилістики, культури мови, лексикології. Співавтор монографії «Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови» (1983). Уклала (у співавт.) словники «Новий російсько-український словник-довідник» (1996), «Словник епітетів української мови», «Універсальний довідник-практикум з ділових паперів» (обидва – 1998), «Словник іншомовних слів» (2000) та ін. *С. Я. Єрмоленко.*

ПУШКА́Р Микола Антонович (30.X 1894, с. Головчинці, тепер у складі смт Товсте Заліщицького р-ну Терноп. обл. – 15.IX 1989, Львів) – укр. мовознавець, славіст, педагог. Закін. 1925 Карлів ун-т (Прага). Вчителював на Львівщині. Протягом 1940–41, 1945–74 працював у Львів. ун-ті: викладач, доцент (з 1951), у 1950–56 – зав. кафедри слов'ян. філології. Осн. дослідження – з україністики та богемістики: «Наймолодша паляталізація шелестівок в українській мові» (1933), «Найновіша (неорганічна) палаталізація приголосних в українській мові у порівнянні з іншими слов'янськими мовами» (1949, рос. мовою), «Розвиток чеської лексики» (1958), «Називний – знахідний на -я (ʹ-а) в іменниках середнього роду -ijo- основ у мовах українській і словацькій», «Походження префіксів, їх зна-

чення і вплив на дієслово» (обидві – 1962), «Історична фонетика чеської мови» (ч. 1–2, 1965), «Історична морфологія чеської мови» (ч. 1–2, 1970–72) та ін. *І. Г. Галенко.*

ПШЕПЮ́РСЬКА-ОВЧАРЕ́НКО (Пшепюрська, Овчаренко) Марія Андріївна (19.VI 1909, с. Тарнавка, тепер Переворського пов., Польща – 12.I 1998, м. Чарльстон, США) – укр. мовознавець, літературознавець і педагог, доктор філософії з 1945, професор з 1960, д. чл. НТШ з 1952, д. чл. УВАН з 1988. Закін. 1934 Ягеллонський ун-т у Кракові. Навч. (1943–45) у Карловому ун-ті (Прага). З 1934 викладала укр. мову в школах (Перемишль, Львів), 1939–41 – у пед. та мед. ін-тах у Львові, 1943–49 – в укр. гімназіях Чехословаччини. 1949 переїхала до США; викладала українську та ін. слов'ян. мови в різних ун-тах (1952–60 – у Чикаго, 1961–64 – Новому Орлеані, 1964–78 – Чарльстоні, з 1971 – на літніх курсах у Гарвард. ун-ті, 1972–85 – на літніх курсах в Укр. катол. ун-ті в Римі). Праці з діалектології («Надсянський говір», 1938; «На пограниччях надсянського говору», 1954; «Мова українців Надсяння», 1986); статті з історії укр. літ. мови, культури укр. мови, укр. літературознавства [«Іван Зілинський (1879–1952), 1962; «Духовна криза Павла Тичини», 1978; «Чи новий етап русифікації?», 1980; «Маріологічні мотиви в літературі „розстріляного відродження"», 1983; «Мова перекладу Нового Завіту Пилипа Морачевського», 1988]. Автор кількох шкільних підручників.

Літ.: Закревська Я. Дійсний член НТШ Марія Пшепюрська-Овчаренко. «Вісник НТШ» (Львів), 1994, ч. 8–9.

Я. В. Закревська.

Р – двадцять перша літера *українського алфавіту.* Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [ер] вживається як іменник с. р.: велике **Р**, мале **р**. За формою накреслення – видозмінений варіант кирилич. літери **ρ** («рци»), ств. на основі греко-візант. **р** («ро»). У староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) вживалася у кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові цією літерою позначають передньоязиковий сонорний плавний дрижачий звук, який може бути твердим (радість, рух) і м'яким (різати, ряст). **Р** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. У старослов'ян. кирилич. писемності мало числове значення «сто». Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «двадцять перший». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 7-р і т. д. *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *Р*
Давньо-египетська	[illegible]
Сінайська	[illegible]
Фінікійська	[illegible]
Давньо-грецька	Р Р D D R R R
Візантійська	[illegible]
Латинська	R R R Λ R R Γ
Романська	R r *R r* [illegible]
Готична	ℜ r ℜ r R r
Кирилиця	[illegible]
Глаголиця	[illegible]
Українська	Р р *Р р*

РАВЛЮ́К Микола Тимофійович (1881, с. Орелець, тепер Снятинського р-ну Івано-Франк. обл. – 1933, Чернівці) – укр. педагог і мовознавець. Закін. Чернів. ун-т. Викладав українську та класичні мови в гімназії м. Кіцманя (тепер Чернів. обл.). Під час 1-ї світ. війни, будучи в австр. армії, потрапив у рос. полон. Повернувшись на Буковину, працював у чернів. укр. гімназії. Автор посібників «Дієприкметники і дієприслівники в українській мові, ч. 1. Про дієприкметники і дієприслівники в творах Григорія Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Юрія Федьковича і Василя Стефаника» (1912), «Читанка для I і II класів гімназії» (1924) та ін. *Ф. П. Погребенник.*

РА́МАЧ Юліан (12.XII 1940, Руський Керестур, Сербія) – укр. (руський) мовознавець, педагог, перекладач, доктор філології з 1988. Закін. 1963 Белгр. ун-т. Викладав мову русинів (руснаків) та рос. мову в гімназіях Боснії і Герцеговини. З 1973 – викладач, а з 1988 – професор Новосадського ун-ту. Осн. праці – з лексики, лексикографії, синтаксису: «Лексика руского язика» (1983), «Фразеологічний словник сербохорватської мови. Сербохорватсько-русинський» (1987, у співавт.), «Словник лексики Гавриїла Костельника» (1991) та ін. Впорядкував ряд шкільних підручників русин. мови. *Й. О. Дзендзелівський.*

РЕА́ЛІЯ (від пізньолат. realis – дійсний, фактичний) – слово (усталений вислів), що називає поняття, об'єкт, явище, характерні для етн., сусп.-істор. або повсякденного життя нац. чи етногр. спільноти. Термін виник і сформувався у *перекладознавстві* в 1940–50. Р. виявляє себе в контексті міжмовного (міждіалектного) й міжкультур. зіставлення. Англійськими Р. для українців є **леді, шериф**, російськими – **матрьошка**, **самовар**, японськими – **ікебана**, **кімоно**, **самурай** тощо. У межах нац. мови можна говорити про регіональні чи етнографічні Р., напр., **кептар**, **крисаня**, **полонина**, **трембіта** сприймаються як етнографічно забарвлені Р. тими українцями, що живуть поза межами карпат. регіону.

Відчутність нац специфіки Р. залежить від того, які мови стають об'єктом зіставлення. Слово **гетьман** – виразно національна Р. на тлі, напр., рос. (англійської чи іспанської) мови, але його колорит нівелюється у зіставленні з польс. мовою, яка має под. слово з под. значенням.

Частина Р. є водночас етнокультур. унікаліями, що побутують тільки в одній нац. мові. Належність таких одиниць до розряду Р. не залежить від порівнюваної мови. Це насамперед *етнографізми* та *історизми* (**гопак**, **запорожець**, **кобзар**, **коломийка**, **кошовий**), сусп.-політ. лексика (**Верховна Рада**, **гривня**, **тризуб**), назви нац. страв, напоїв, предметів одягу (**борщ**, **вареники**, **горілка**) тощо. З часом деякі Р. можуть втрачати нац. колорит і переходити в розряд інтернаціоналізмів (**долар**, **кока-кола**, **спагеті** та ін.).

Літ.: Зорівчак Р. П. Реалія і переклад: На мат-лі англомов. перекладів укр. прози. Л., 1989. *Б. М. Ажнюк.*

РЕГІОНАЛІ́ЗМ [від лат. regio (regionis) – область, округ, район]– елемент діал. мови, тери-

торія побутування якого обмежується однією чи кількома *говірками*, рідше – невеликим ареалом. Р. можуть виникати внаслідок звуження ареалу функціонування діал. явища, змін зони його побутування у зв'язку з міграцією носіїв говірки, інновац. розвитку в межах окр. говірки. Ті самі Р. можуть постати у територіально віддалених діалектах незалежно, як вияв однакових змін діал. мови. Властиві всім структур. рівням діал. мови: фонетичний Р. – зміна **[в]** > **[х]** у позиції початку слова, рідше – складу в окр. надсянських, лемків. говірках (**хпечи** зам. **впечи**, **нахчить** зам. **навчить**); граматичні Р. – форма займ. **висте** 'ви' у західнополіських говірках, форма давномин. ч. (**бул'і-хмо зробілі**, **прибралі-хмо бул'і**) у підляських говірках, форма ор. в. іменника (**свекровйов**, **церковйов**) у бойків. говірках; лексичні Р. – **бутина́р** 'лісоруб' у середньозакарпатській, **сро́гій** 'великий' у лемківській, **гамесло́** 'лико, скручене в кільце' у середньополіс. говірці. Велику групу Р. становлять нерегулярні видозміни форм. структури діал. слова (**коржу́н** від **кажан** у середньополіській, **смута́р** від **цвинта́р** у бойків. говірці), чи значення діал. слова (**тере́бити** 'дивитися' у степовій говірці). Р. часто підлягають народноетимол. переосмисленню (див. *Етимологія*).
Пор. *Діалектизм.* *П. Ю. Гриценко.*

РЕ́ГУШ (Reguş) Аспазія (4.II 1941, с. Калінешті Сучавського пов., Румунія) – укр. і рум. лінгвіст, доктор філол. наук з 1987. Закін. 1963 Бухарест. ун-т. Протягом 1967–99 працювала в Ін-ті лінгвістики Рум. АН (Бухарест); від 2000 – професор Сучав. ун-ту. Праці з діалектології укр. мови: «Прийменники в українських говірках (буковинських і гуцульських) з Північної Молдови» (1971, рум. мовою), «Термінологія обробки вовни та конопель і ткання в українських говірках Сучавського повіту» (1972, рум. мовою), «Спостереження над термінологією воза в деяких українських говірках Румунії» (1985). На основі дослідження слов'яномов. грамот, написаних у рум. князівствах, видала такі праці: «Словник румунських елементів у слов'яно-румунських грамотах (1374–1600)» (1981, у співавт.), «Складні слов'янські імена в румунській історичній антропонімії» (1985), «Румунські фонетичні чергування в слов'яно-румунських грамотах» (1989), «Жіноча антропонімія в історичних документах (XIV–XVI ст.)» (1995, у співавт. з К. Регушем). Займається також проблематикою рум. мови (лексикологія, історія мови, ономастика). *С. В. Семчинський*.

РЕ́ГУШ (Reguş) Корнелій (12.II 1940, с. Іпотешті Сучавського пов., Румунія – 25.X 2002, Бухарест) – укр. лінгвіст і письменник у Румунії, доктор філол. наук з 1976. Закін. 1963 Бухарест. ун-т. З 1964 працював в Ін-ті лінгвістики Рум. АН (Бухарест); з 1999 був професором Сучав. ун-ту. Праці: з діалектології укр. мови («Українська говірка с. Іпотешті Сучавського повіту», 1969, рум. мовою; «Дієслівна флексія гуцульського говору в долині Сучави», 1971, рум. мовою; «Спостереження над українськими говірками Сучавського повіту», 1976, рум. мовою; «Прислівник в українських говірках Румунії», 1985; «Діалектний словник с. Іпотешті Сучавського повіту», 1988–89), з рум.-укр. мовних контактів («Вплив румунської мови на українські говори Румунії», 1972, та ін.), з істор. антропонімії на основі слов'ян.-рум. грамот тощо. Виступає в різних жанрах худож. прози. *С. В. Семчинський*.

РЕГУШЕ́ВСЬКИЙ Євген Семенович (21.X 1934, с. Бджільна Теплицького р-ну Вінн. обл.) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1963, професор з 1991. Закін. 1955 Вінн. пед. ін-т. У 1975–2004 – зав. кафедри укр. мови, декан філол. ф-ту Сімфероп. ун-ту (теп. Таврійський нац. ун-т). Автор вузів. посібників «Українська мова» (1969) та «Основи термінознавства» (1991), статей з історії укр. літ. мови (про мову творів Климентія Зіновієва, Івана Некрашевича, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, Лесі Українки, О. Гончара), з історії укр. мовозн. та літературозн. термінології, з проблем лексикології та фразеології («Роль І. Я. Франка в розвитку української мовознавчої термінології», 1962; «Мезоніми в українській мові», 1980; «Теоретична боротьба навколо питань розвитку української літературної мови в 60-х роках XIX ст. і відображення її на сторінках „Основи"», 1994). Співавтор «Словника літературознавчих термінів Івана Франка» (1966), «Короткого словника перифраз» (1985), «Словника фразеологічних синонімів» (1988). *Ю. Ф. Прадід.*

РЕДЕРИВА́ЦІЯ (від лат. re... – префікс, що означає зворотну або повторну дію, і деривація) – див. *Зворотна деривація.*

РЕДУКО́ВАНІ ГОЛОСНІ́ – надкороткі голосні перед. ряду **[ь]** і **[ъ]** у *давньоруській мові* та ін. слов'ян. мовах давнього періоду. Розвинулися ще в спільнослов'ян. прамові з успадкованих від індоєвроп. коротких голосних **[ь]** з **[ĭ]**, а **[ъ]** з **[у]**. Вимовлялися після приголосних у середині та кін. слова, утворюючи відкриті склади відповідно до діючого тоді *закону відкритого складу*; на поч. слова і після голосних редуковані **[ь]**, **[ъ]** не вживалися. Залежно від тривалості й звучності вимови розрізнялися дві позиції **[ь]** та **[ъ]** – сильна й слабка; у першій вони мали дещо більшу тривалість і звучність, ніж у другій.

Давні Р. г. не збереглися у жодній із слов'ян. мов, у різний час або занепавши (у слабкій позиції), або вокалізувавшись (у сильній позиції). У давньорус. діалектах цей процес в основному припадає на 11–12 ст. Занепад **[ь]**, **[ъ]** відбувся у кін. слова (**голубь – голуб**, **садъ – сад**) і перед складом з голосним повного творення (**вьдова > вдова**, **съто > сто**). Вокалізація **[ь]** > **[е]**, **[ъ]** > **[о]** відбулася перед складом з редукованим слабким (**дьнь > ден'**, **сънъ > сон**) перед сонорним приголосним **[р]**, **[л]**, за яким ішов будь-який ін. приголосний (**вьрба > верба**, **вълна > волна**), та в наголошеному складі неза-

лежно від якості приголосного й голосного в наступному складі (**ть̥ща** > **теща**, **съ̥хнути** > **сохнути**). Редукований перед складом з [ь̥], [ъ̥] у сильній позиції був слабким і занепадав (**жьнь̥ць** > **жнец′**, **сънъ̥мъ** > **сном**). Занепад і вокалізація редукованих – процеси, пов'язані між собою, перший розпочався дещо раніше, ніж другий. Найраніше він відбувся у початкових складах слова, що широко засвідчують писемні пам'ятки 2-ї пол. 11 ст. (**книгы**, **зло**, **два**, **мнѣ** та ін. із **кънигы**, **зъло**, **дъва**, **мьнѣ**), потім – у середніх складах і найпізніше – в кін. слова. У західно- і південнослов'ян. мовах були ін. відповідники давніх [**ь**] та [**ъ**]; пор. польс. dzień, sen; чес. den, sen; серб. і хорв. да̑н, са̏н. Занепад Р. г. у слабкій позиції і вокалізація їх у сильній – одне з найважливіших фонет. явищ давньорус. мови, що спричинило в ній ряд ін. звук. змін, спільних для усіх східнослов'ян. мов або властивих лише окремим з них. Спільним наслідком цього явища є, напр., зменшення у багатьох словах кількості складів (**къ-ни-жь-ка** > **книж-ка**, **о-рь-ль** > **о-рел**); поява закритих складів (**ль-бъ** > **лоб**), а отже, й припинення дії закону відкритого складу; виникнення нових груп приголосних; розвиток чергування секундарних (нових) **е**, **о** з нулем звука (**день** – **дня**, **праведний** – **правда** < **правьдний** – **правьда**, **сотня** – **сто**, **кусок** – **куска** < **кусъкъ** – **кусъка**; див. також *Випадні звуки*) тощо. Інші звукові зміни, пов'язані з занепадом [**ъ**], [**ь**], властиві лише окр. мовам, напр., перехід із давнього дієсл. суфікса [**л**] мин. ч. в [**ў**] в укр. і білорус. мовах, на відміну від російської (**зналъ**, **далъ** < укр. **знав**, **дав**, фонет. **знаў**, **даў**; білорус. **знаў**, **даў**), хоч у позиції після приголосного він втрачений усіма східнослов'ян. мовами (**неслъ**, **моглъ** > укр. **ніс**, **міг**, рос. і білорус. **нёс**, **мог**). Специфічною для укр. мови є зміна етимол. [**е**], [**о**] в [**і**] в новому закритому складі, а отже, й виникнення чергування [**е**] – [**і**], [**о**] – [**і**]: **печі** – **піч** (< **печи** – **печь**), **вози** – **віз** (< **возы** – **возъ**); прогресивна *асиміляція* пом'якшеним приголосним, після якого занепав [**ь**], наступного [**j**] (**знання**, **життя** < **знаньje**, **житьje**); зміна [**л**] на [**ў**] перед ін. приголосним після секундарного [**о**], що виник з редукованого [**ъ**] (**вълкъ**, **тълстый** > **воўк**, **тоўстий**, орфогр. **вовк**, **товстий**) тощо.

Деякі специфічні для окр. східнослов'ян. мов наслідки занепаду й вокалізації Р. г. відбивають ще давньорус. діалекти. Напр., у давньорус. іменниках типу **львъ**, **ръть** слабкі редуковані у першому складі непрямих відмінків одн. закономірно занепали, як це відбиває рос. мова (**льва**, **рта**, **лба**), а в укр. мові внаслідок пересування наголосу стали сильними й вокалізувалися (**ль̥′ва** > **лева**, **ръ̥́та** > **рота**). Така специфіка може пояснюватися, зокрема, тим, що процеси, зумовлені занепадом та вокалізацією редукованих, були досить тривалі й діяли ще на початку формування на основі давньорус. діалектів сучасних східнослов'ян. мов.

Р. г. звуки виконували в давньорус. мові фонемат. функції, отже, коли вони занепали або розвинулись у наявні в ній голосні, то склад давньорус. фонем зменшився на дві одиниці. Літера **ь** збереглася у східнослов'ян. абетках для позначення м'якшення поперед. приголосного; літера **ъ** лишилася у рос. мові як знак роздільної вимови, в болг. мові – як голосний змішаного ряду середнього піднятя, середній між **а** і рос. **ы** (дъб).

Літ.: Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія укр. мови. Фонетика. К., 1979; Півторак Г. П. Занепад зредукованих **ъ**, **ь** і його вплив на формування фонол. систем слов'ян. мов. «Мовознавство», 1998, № 2–3.

М. А. Жовтобрюх.

РЕДУКТИ́ВНА ГОВІ́РКА – тип діал. системи, яка зазнала (зазнає) структур. змін внаслідок: а) звуження сфери функціонування через її заступлення в комунікат. ситуаціях, в яких раніше використовувалася, іншими *говірками*, літ. мовою, чужими мовами чи їх говірками; б) відчутного руйнування цілісного мікросоціуму носіїв говірки, найчастіше через дозаселення чи переселення. Р. г. часто функціонує у відриві від осн. ареалу поширення відповід. діалекту або в оточенні ін. мов (діалектів) за відсутності тісної взаємодії з ін. гомогенними говірками (напр., укр. говірки, носії яких переселені зі східнопольських на північно- і західнопольські терени; польські, чеські говірки на теренах України після відселення переваж. більшості поляків і чехів та дозаселення нас. п. носіями ін. мов).

П. Ю. Гриценко.

РЕДУ́КЦІЯ (лат. reductio – повернення, відновлення) – зміна мовних характеристик *звуків*, зумовлена їхньою ненаголошеністю. Стосується переважно голосних, оскільки вони є складотв. елементом. Розрізняють Р. часокількісну і якісну. Часокількісна Р. – це скорочення часу *артикуляції* (скорочення тривалості звука). Скорочення тривалості приголосних приводить і до якісної Р. – до неповного виконання артикуляторної програми. В укр. мові голосні в усіх позиціях є звуками повного творення, тобто зберігають свою якість, характерну вимову в ненаголошених складах. Однак у нейтр. й розм. стилях мовлення можлива їх якісна Р. Початкове ненаголошене [**у**] може послаблюватися до [**ў**] нескладового: [**ў**]**чи-тель**, початкове ненаголошене [**і**] – до [**ї̆**] нескладового: за **І̆**(й)вана. Для укр. літ. мови, пд.-зх., пд.-сх. наріч і західнополіс. говору пн. наріччя характерне зближення голосних [**е**] та [**и**]: т**е**^{и}пло, п**е**^{и}кло, с**е**^{и}ло, в**е**^{и}сло, п**и**^{е}ли, м**е**^{и}не, м**и**^{е}не. Ненаголошене [**о**] перед наголошеним [**у**] наближається до [**у**]: з**о**^{у}зуля, к**о**^{у}жух. Ненаголошене [**о**] перед наголошеним [**і**] стає більш закритим: т**ô**бі, с**ô**бі, в**ô**ріт. Осн. результатом Р. складу може бути ослаблення контрасту між приголосними та наступним голосним, тобто більш суцільне нерозчленоване вимовляння всього складу.

Л. І. Прокопова.

РЕДУПЛІКА́ЦІЯ (лат. reduplicatio – подвоєння), повтор, подвоєння – повне або (частіше) часткове повторення кореня, основи або всього слова, іноді афікса без зміни чи з деякою зміною їхнього звук. складу як спосіб творення нових слів, фразеол. одиниць, синтакс. конструкцій або як спосіб вираження граматичн. значень із семант. посиленням і/або експресив. увиразненням цих одиниць. Р. найчастіше виявляється у словотворенні, де вона приводить, по-перше, до утворення складних слів (особливо *юкстапозитів*) та аналітичних морфол. форм різного типу: 1) звуконаслідувальних повторень: **буль-бу́ль**, **ха-ха́**, **гав-га́в**, **баба́х**, **трах-тара́х**, а також похідних від них: ні **мур-му́р**, **нічичи́рк**, **шушу́катися**. Для укр. мови тут мало характерні аблаутні чергування типу **бім-бо́м**, **тік-та́к**, **піф-па́ф** та ін., майже всі вони є запозиченнями. Деякі із звуконаслід. Р., що стали іменниками, уже сприймаються як прості слова: **баба**, **мама**, **тато**, **няня**, **вава**, **коко**, **цяця** («дитячі» слова), **прапор**, **перепел**, **гага**, **глагол**; 2) емоц.-експресив. повторень: **так-та́к**, **ні-ні́**, **то́-то (і є)**; **но-но́**! (застереження), **ого-го́**!, **еге-ге́**!; **ось-о́сь**, **от-о́т**, **скільки-скі́льки**?; **терем-теремо́к**, **навіки-віки́в**; Ех, **сину-сину**!.. (з докором, жалем тощо); 3) повторень, що тією чи ін. мірою підкреслюють лекс. значення повторюваного слова, наголошують на ньому: **марш-марш**! (кавалерійська команда), о першій [годині] **нуль-нуль**, курс **норд-норд-вест**, **всього-навсього**, **просто-напросто**, **мало-помалу**; у вказівних займенниках: **тот (то́та, то́то)**, **сесе** – діал.; 4) повторень зі значенням інтенсивності вияву ознаки, дії, почуття тощо: **радий-радісінький**, **один-єдиний**, про це вже **писано-переписано** («багато писано»), **тьма-тьмуща**, **рано-вранці**, **ай-а́й**!, **ой-о́й**!, **киць-ки́ць**! (до кота), **давай-давай**! (заклик до інтенс. дії), **все-всé**, **нікого-ніко́го** (немає). У прикметників і прислівників подібні Р. досить регулярні й наближаються до аналіт. форм найвищої міри якості в ряді мов, але ускладнені експресивністю, що заважає їх остаточній граматикалізації: **великий-великий** 'дуже великий', **великий-превеликий**, **малий-малий**, **давно-давно**, **ледве-ледве**. У дієслів за допомогою Р. виражаються деякі значення в межах категорії *родів дії*: значення тривалості або багаторазовості дії (**чекав-чекав**, але ніхто не прийшов; **ходиш-ходиш**, а користі мало), тривалості та інтенсивності (**рубав-рубав** дрова, а їх не меншає; **хвалити-вихваляти**), тривалості й повільності (фолькл. **жити-поживати**, **ходити-походжати**, **квилити-проквиляти**), дії, обмеженої певним часовим відрізком (**почекав-почекав** і пішов); 5) аналіт. форм множини (в укр. мові цей спосіб вираження множини не граматикалізований): «**Хто́-хто**, а він це добре знав»; «**Хто-хто́** в рукавичці живе?» (З казки); 6) повторень зі значенням повторюваності дії, ознаки, предмета в просторі або часі – нечастої (**де́-де**, **де-не-де́**, **коли-не-колі́**; **нема-нема́**, та й з'явиться) і частої (**раз-ра́з**, і готово); сюди ж **хрест-навхрест**, **пліч-о-пліч**; 7) часткових римованих експресив. повторень (переважно після повторюваного слова), як правило, штучних асемантичних слів: **чудо-юдо**, **яйце-райце** (фолькл.), **фіглі-міглі**, **теревені-вені**, **переваги-ваги** «перевальцем», не **розбери-бери**, **шуря(шура)-буря**; зокрема в дит. лічилках і дражніннях: «**Еники-беники** їли вареники...» (мотивація, очевидно, від дальшого **вареники**), **Петро-лепетро**, **Грицько-ницько**, з каламбурним (див. *Гра слів*, *Каламбур*) обігруванням повторюваного слова: **Павлик-равлик**. Джерелом ряду под. слів є тюрк. мови (**кишмиш**, **галай-балай** та ін.). До Р. даного розряду наближаються повторення синоніміч. слів (основ) з близьким звучанням: **трах-бах**, **стук-грюк**, **тяжко-важко**, **гидко-бридко**, **вряди-годи**.

По-друге, Р. при словотворенні може відбуватися на рівні префіксів (непродукт. тип): **прапрадід**, розм. **позазавчора** «перед позавчора»; **попоходити**, **попомучитися** і под. (утворення особливого роду дії зі значенням довготривалої або часто повторюваної дії).

Р. виявляється також при утворенні аналіт. слів (переважно прислівникових сполучень), певних фразеол. та синтакс. конструкцій (з тим самим комплексом значень, що й при власне словотворенні): От **так та́к**! (вигук зі знач. захоплення, здивування, іронії); на **віки вічні**; **раз у раз** «часто»; **коли та коли** «інколи» (напр., у Г. Квітки-Основ'яненка); **одним один**, **один одинцем** «зовсім один», **дурень дурнем**, **валом валити**, **ридма ридати**; при аналіт. формах множини (непродукт. тип): **хто та хто** («...подає він [Б. Грінченко] там картину того, як почалася словарна робота, хто та хто нею клопотався». – С. Єфремов); Там були **такий-то і такий-то** (зам. **такі-то** – для підкреслення саме дистрибут. характеру множини).

Р. може виражатися тільки графічно – при скороченні форм множини: **рр.** «роки», **тт.** «томи». Іноді в значенні Р. уживається термін «мультипліка́ція» (лат. multiplicatio – множення, збільшення), але ним доцільніше називати більш ніж дворазове повторення мовної одиниці: **Ха-ха-ха́**! **А-а-а́**! (вигук у значенні «люлі-люлі»); **Ай-ай-а́й**, як тобі не соромно?! **Ой-ой-о́й**, щось важко тобі повірити!; **так-таки-та́к** (підсилення стверджув. частки **так**); **буки-барабан-башта** «нісенітниця» (Словник Б. Грінченка); «**Гуси-гуси-гусенята**, візьміть мене на крилята» (П. Тичина). Р. часто лежить в основі *плеоназму*, *тавтології*.

Див. також *Повтор 1*.

Літ.: Кримський А. Розвідки, статті та замітки, I–XXVII. К., 1928; Смаль-Стоцький Р. Примітивний словотвір. Варшава, 1929; Булаховський Л. А. Нариси з заг. мовознавства. К., 1955; Пахолок З. А. Редупликация как способ представления семантики в неблизкородственных языках. К., 1989.

О. О. Тараненко.

РЕДЬКО́ Юліан Костянтинович (21.V 1905, с. Дернів, тепер Кам'янка-Бузького р-ну Львів. обл. – 27.V 1993, Львів) – укр. мовознавець і педагог, доктор філол. наук з 1969, професор з 1972. Закін. 1932 Львів. ун-т. У 1931–39 вчителює в укр. приват. гімназії (Львів); у 1944–48 –

ст. викладач, а в 1951–59 – декан філол. ф-ту Львів. пед. ін-ту; з 1959 – доцент, а 1972–73 – професор Львів. ун-ту. Досліджував проблеми укр. ономастики, сучас. укр. мови, зокрема культури мови, історії літ. мови. Осн. праці: «Із спостережень над мовою творів П. Грабовського» (1955), «Зміни в новому виданні „Українського правопису“», «До питання про відмінювання, правопис і наголос українських прізвищ» (обидві – 1960), «Вимова і правопис прізвищ» (1964), «Сучасні українські прізвища» (1966), «Довідник українських прізвищ» (1968). Уклав «Словник сучасних українських прізвищ» (не опубл.), що містить понад 25 000 прізвищ і багату інформацію про них (наголошування, відмінювання, спосіб словотворення, етимологія, територія поширення).

Літ.: Захлюпана Н. Життєвий і творчий шлях Ю. Редька. В кн.: Укр. філологія: досягнення і перспективи. Л., 1994.

Д. Г. Гринчишин.

РЕКУ́РСІЯ (лат. recursio – коловорот, кругообіг, від recursare – повертатися, бігти назад), відступ – див. у ст. *Артикуляція.*

РЕ́МА (від грец. ῥῆμα – сказане, слово, вислів, фраза) – див. у ст. *Актуальне членування речення.*

РЕФО́РМИ АЛФА́ВІ́ТУ І ГРА́ФІКИ. Укр. *письмо* склалося на основі давньорус. кириличного алфавіту 10–11 ст. (див. *Кирилиця*). Відсутність у давньорус. мові редукційних та асиміляційно-дисиміляційних процесів (наголошені й ненаголошені голосні вимовлялися майже однаково, дзвінкі приголосні не оглушувалися, а глухі не набували дзвінкості) сприяла тому, що всі осн. *звуки* досить послідовно передавалися одними й тими ж *літерами*. Проте деякі літери кирилиці не відповідали звуковому складові протоукр. діалектів. Саме через це рано вийшла з ужитку літера **ѫ**, а **ѧ** стала виконувати функцію літери **я**. У зв'язку з розвитком фонет. системи давньорус. мови (занепад редукованих і викликані цим фонет. процеси, перетворення **ѣ** і т. д.) зростала невідповідність між традиційно вживаними літерами й новоутв. звуками, що спричинювалося до сплутування літер на письмі (напр., **ы – і – и**; **ѣ – е – и – і**, **ъ – ь** і т. п.) та руйнування правопис. традицій. Цей розхитаний численними графічними й орфогр. варіантами правопис протягом 13 – поч. 18 ст. стихійно змінювався у напрямі його узгодження із звуковою системою та грамат. будовою укр. мови, хоч за відсутності декретованого регулювання графіки і єдиних правопис. норм цього досягти не вдалося. Необхідність у впорядкуванні *алфавіту* й *правопису* стала особливо відчутною в 16 ст., коли в Україні почалося *друкарство*. Першу реформу російського письма, наслідки якої мали безпосередній вплив і на розвиток укр. письма, здійснено 1708 (див. *Гражданський шрифт*). У цей час з алфавіту вилучено непотрібні літери **ѡ** («омега»), **ѱ** («псі»), **ѵ** («іжиця»), остаточно усунено **ѫ** («юс великий») і **ѧ** («юс малий»), уведено літеру **е** зам. **ѥ**, узаконені спорадично вживані раніше літери **я** зам. **ꙗ** та **ѧ**, **э**. Проте в алфавіті ще лишилися зайві літери-дублети **ѳ** («фіта»), **ѣ** («ять»), а також **і**, на позначення якої в рос. алфавіті вже була літера **и**. Крім удосконалення алфавіту, реформа передбачала також спрощення друкованої графіки: накреслення літер було випрямлено й заокруглено, усунено надрядкові знаки – *наголоси* й *титла*, зам. літерної системи позначення чисел уведено араб. цифри.

Гражд. шрифт поширився і в Україні: спочатку в Наддніпрянській, яка входила до складу Рос. імперії, а згодом – і в західноукр. регіонах. Хоч ні в Східній, ні в Зх. Україні у 18–19 ст. єдиних норм використання гражд. азбуки і загальновизнаного правопису не було, укр. письменники і вчені кожен по-своєму намагалися виробити такий укр. правопис, який би найточніше відбивав норми укр. мови. Протягом 19 ст. було запропоновано увести літери, які збереглися і в сучас. правописі: **і** (О. Павловський, 1818), **є** (правопис «Русалки Днѣстрової», 1837), **ї** (правопис Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва, 1873); у правописі «Русалки Днѣстрової» вперше було введено на позначення йотованого **о** та м'якості приголосного перед **о** уживані й нині диграфеми **йо**, **ьо**. Разом з тим ряд пропонованих літер не витримали випробування часом і не закріпилися в укр. алфавіті: **и** («мнякесенькe и») для позначення переднього секундарного звука **і** в новоутворених закритих складах та **і** з дифтонга **ѣ** (Г. Квітка-Основ'яненко), **ë** для передачі йотованого **о** (*кулішівка*, правопис Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва, 1873), **ў** – нескладове **у** (М. Максимович, 1827 – див. *Максимовичівка*; «Русалка Днѣстровая», 1837; М. Гатцук, 1857; К. Шейковський, 1859), лат. літери **u** для **и** (А. Метлинський, 1839), **j** для **й** (О. Корсун, 1841; *драгоманівка*), літери **g** (А. Метлинський, 1839; кулішівка), **ї** (К. Шейковський, 1859) і диграфема **кг** (О. Павловський, 1818; І. Бецький, 1843; правопис Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва, 1873) для позначення вибухового задньоязикового **ґ**. Для африкат **дж** і **дз** пропонувалися літери з церковнослов'ян. азбуки пд. слов'ян **ч**, **ѕ** (К. Шейковський, 1859) тощо. Разом з тим були спроби усунути з укр. алфавіту літери **ъ**, **ы** («Русалка Днѣстровая», 1837), **ъ**, **ѣ**, **ы** (*желехівка*), **ѣ**, **і** (А. Метлинський, 1839), **ѣ**, **ѳ**, **ѵ** (І. Бецький, 1843), **ъ**, **ь**, **ы**, **ѣ**, **э**, **ю**, **я**, **ѳ**, **ѵ** (М. Гатцук, 1857), **ы** (кулішівка), **щ**, **я**, **є**, **ї**, **ю** (драгоманівка) і т. ін. Вносилося чимало пропозицій і щодо відображення специфічно укр. мовних рис, у т. ч. діалектних, для чого використовували літери рос. гражд. шрифту з додаванням до них різноманітних *діакритичних знаків* (крапка, дужка, дашок, коса рисочка, умлаут, паєрик тощо), які в писемній практиці не закріпилися (М. Максимович, І. Бецький, А. Метлинський, М. Гатцук та ін.). У Зх. Україні ще з 17 ст. були нама-

гання виробити укр. правопис на основі лат. графіки (Я. Гаватович, 1619; Я. Дзвоновський, 1625; Й. Єрлич, 1650; В. Залеський, 1833; Й. Лозинський, 1834—46), а з кін. 50-х pp. 19 ст. з проектом латинізації «галицько-українського» письма виступили австр. реакц. кола (проти нього активно боровся І. Франко), однак цей план провалився, і 1859 у шкільних підручниках і держ. виданнях у Галичині була узаконена кирилиця (див. *«Азбучна війна»*).

Із зняттям заборони з укр. друкованого слова після рос. революції 1905 укр. алфавіт і графіка сформувалися у їхньому сучас. вигляді, що засвідчило видання *«Словаря української мови»* за ред. Б. Грінченка. За роки рад. влади були безуспішні спроби увести до алфавіту окр. літери для африкат **дж** і **дз**, а згідно з правописом 1933 з абетки було вилучено літеру **ґ**, відновлену у 3-му виданні «Українського правопису» (1990).

Г. П. Півторак.

РЕ́ЧЕННЯ – осн. *синтаксична одиниця*, що позначає ситуацію (або взаємопов'язані ситуації), вказує на відношення повідомлюваного до дійсності, характеризується неперервністю синтакс. зв'язків і семант.-синтакс. відношень, а також є відносно завершеною одиницею спілкування та вираження думки. Термін «речення» (первісно «реченє») уперше вжито у «Граматиці руского язика» О. Партицького (1871). Р. як багатомірну одиницю розглядають з різних боків, зокрема з формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного. В першому випадку йдеться про синтакс. зв'язки і виділювані на їхній основі компоненти Р. У другому – про семант.-синтакс. відношення і виділювані на їхній основі компоненти значеннєвої природи, що відбивають специфіку з'єднання змісту й форми компонентів Р. у конкр. мові. Комунікат. особливості Р. виявляються у мовленнєвій ситуації, у тексті. Комунікат. організація Р. ґрунтується на його актуальному членуванні (див. *Актуальне членування речення*).

Р. як синтакс. одиниця-конструкція складається зі *слів* і *словосполучень*. Порівняно з ін. синтакс. одиницями йому властива більша формальна і значеннєва розгалуженість. Р. класифікують за будовою, за характером предикат. відношень, за метою висловлювання та за емоц. забарвленням. За будовою Р. поділяють на прості й складні. За характером предикат. відношень Р. бувають стверджувальні й заперечні. За метою висловлювання Р. членують на розповідні, питальні й спонукальні. Ці три комунікат. типи Р. можуть бути окличними, якщо мовці надають цим конструкціям емоц. забарвлення. В усному мовленні невід'ємною характеристикою Р. є *інтонація*, що оформлює Р. як цілісну синтакс. одиницю, виступаючи єдиним або супровід. способом виділення комунікат. центру висловлення, одним із засобів вираження змістових відношень. Первинною функцією Р. є повідомлення про щось. Осн. ознакою Р. вважають *предикативність*, кваліфікуючи її як модально-часове відношення повідомлюваного до дійсності (реальність або ірреальність).

Форм.-синтакс. структура простого Р. співвідноситься з його двоскладністю чи односкладністю. Двоскладні Р. формуються двома гол. членами – підметом і присудком, поєднаними предикативним зв'язком. Це найтиповіша репрезентація простого Р., напр.: «Володько усміхається» (У. Самчук); «Дитина мотиля піймала» (Д. Павличко); «Люди – прекрасні» (В. Симоненко). Односкладні Р. мають тільки один гол. член, напр.: «Душно. Жарко» (Г. Чупринка); «Падолист» (В. Стус). Просте Р., яке складається тільки з гол. членів, наз. елементарним (непоширеним), напр.: «Годинник став» (В. Симоненко); «Відлюбилося. Відвірилося. Відпраглося» (В. Стус). Р., до складу якого входять також другорядні члени, є неелементарним (поширеним): «Мати варить обід» (У. Самчук); «Лиш застогне вночі недостреленний птах від заблуканих куль браконьєра» (Л. Костенко). Компонентний склад простого і складного Р. суттєво розрізняється: просте Р. складається з членів Р., складне Р. – з простих Р., які перетворюються на частини складної синтакс. конструкції, проте зберігають визначальну ознаку Р. – предикативність. Здебільшого частини складного Р. поєднуються сурядним і підрядним зв'язком за допомогою сполучників та сполуч. слів, утворюючи два осн. типи складного Р. – складносурядні й складнопідрядні, напр.: «Я – зернятко, а ти – зоря осіння» (Д. Павличко); «Кайдани, шаленіючи, бряжчали, щоб заглушити пісню Кобзаря» (Л. Костенко); «Спекайся чекання і глянь відважно в померк існування, котре на нас ані зведе очей» (В. Стус).

Семант.-синтакс. організація Р. має різну природу у простому і складному Р. Просте елементарне з семант. погляду Р. позначає одну ситуацію. Його семант.-синтакс. структура формується одним *предикатом* і зумовленими його валентністю іменниковими членами, напр.: «Чудовисько розтисло щелепи» (Л. Костенко); «Вони сидять за столом» (В. Стус); «Сержанта затрясло» (О. Гончар). Семант.-синтакс. структура склад. Р. звичайно орієнтована на вираження відношень між двома або більше взаємопов'язаними ситуаціями. У простому елементарному Р. характер ситуації відображають відношення назв предметів (суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні та ін.) до предиката. У складному ж Р. стосунки між ситуаціями передають семант.-синтакс. відношення (єднальні, протиставні, розділові, часові, причинові, допустові та ін.) між предикат. частинами (вихідними простими Р.), напр.: «Тоді вп'ялась гадюка в груди і клюнув серце хижий крук» (Г. Чупринка); «Перевалило й за північ, а співи не вщухали» (О. Гончар); «Загубить гай принадливість свою, Як ти наткнешся в ньому на змію» (Д. Павличко).

Р. як синтакс. одиниця-конструкція звичайно реалізується сукупністю граматично пов'язаних форм, яка утворює його *парадигму*. У парадигмі Р. розрізняють такі складники: 1) системні видозміни, що відбуваються в межах відповідної його моделі, структур. схеми, напр.: Бабуся читає онукові казку – Бабуся читала онукові казку – Бабуся читатиме онукові казку – Нехай бабуся читає онукові казку – Бабуся читала б онукові казку – Я читаю онукові казку – Ти читаєш онукові казку – Вони читають онукові казку; 2) системні перетворення однієї моделі Р. на іншу: Діти посадили калину – Калина посаджена дітьми – Калину посаджено. Упродовж тривалого часу в західноєвроп. і східнослов'ян. мовознавстві Р. та його компоненти розглядали як одиниці, які збігаються з лог. судженням або з психол. актом комунікації. У сучас. мовознавстві виділяють такі осн. аспекти вивчення Р.: а) Р. як неоднорівневу конструкцію, що репрезентує кілька структурних ярусів (В. Матезіус, Ф. Данеш); б) Р. у трансформац. синтаксисі й породжувальній граматиці (Н. Хомський і його послідовники); в) Р. на тлі системи зв'язків і відношень (Л. Теньєр та ін.); г) семант. аналіз Р. (У. Вайнрайх, Н. Арутюнова, Є. Падучева та ряд ін.); ґ) Р. у парадигмат. плані тощо.

Літ.: Курилович Е. Осн. структуры языка: предложение и словосочетание. В кн.: Курилович Е. Очерки по лингвистике. М., 1962; Мельничук О. С. Розвиток структури слов'ян. речення. К., 1966; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. М., 1976; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови. Синтаксис. К., 1993; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови: Синтаксис. Д., 2001. *І. Р. Вихованець.*

РЕЧОВИ́ННІ ІМЕ́ННИКИ – *іменники*, що означають однорідні за своїм складом речовини, матеріали, масу чогось і т. п., які можна поділити на частини, що зберігають властивості цілого, підлягають виміру, а не лічбі. Виділення Р. і. в окр. лекс.-грамат. розряд зумовлене їхніми семант. і грамат. ознаками. За семант. ознакою виділяють: 1) назви хім. елементів та їхніх сполук (**залізо**, **водень**, **вода**, **сіль**); 2) харч. продуктів, кормів (**хліб**, **чай**, **сік**, **силос**, **сіно**); 3) ліків (**аспірин**, **стрептоцид**); 4) предметів росл. світу (**жито**, **бузок**, **бавовна**, **мох**); 5) різних видів сировини, матеріалів, тканин (**нафта**, **вапно**, **цемент**, **ситець**) та ін. Р. і. мають такі грамат. особливості: 1) не змінюються за числами, вживаючись у формі або тільки однини (**картопля**, **горох**, **баранина**), або множини (**дрова**, **макарони**, **помиї**, **дріжджі**); 2) можуть мати форму мн., що означає не множинність предметів, а сорти чи види речовини, матеріалу, якоїсь маси (нержавіючі **сталі**, мінеральні **води**, лікувальні **грязі**, тваринні й рослинні **жири**, дорогі **кришталі**), а також те, що має невизначено-просторову протяжність (безкраї **сніги**, **піски**); 3) не поєднуються з кількісними числівниками, оскільки є назвами предметів, що не підлягають обчисленню (не можна сказати «чотири цементи», «п'ять медів»); 4) поєднуючись зі словами, що виражають міру, вживаються у формі одн. (відро **води**, кілограм **м'яса**, мало **солі**), на відміну від конкр. іменників, які вживаються у множині (пор. мало цвяхів, гора книг).

Ю. Ф. Прадід.

РИ́ЛЬСЬКИЙ Максим Тадейович [7(19).III 1895, Київ – 24.VII 1964, там же] – укр. поет і громад. діяч, доктор філол. наук з 1950, академік АН УРСР з 1943, академік АН СРСР з 1958, почес. доктор Ягеллон. (Краків) ун-ту з 1964. Навч. 1915–16 на мед. ф-ті Київ. ун-ту, а 1917–19 – на істор.-філол. ф-ті Укр. нар. ун-ту. Протягом 1919–29 вчителював у сільс. школах, працював у Київ. залізнич. школі, на робітфаці Київ. ІНО. В 1931–32 викладав теорію і практику худож. перекладу в Київ. ін-ті лінгв. освіти. У повоєнний час (1944–64) – директор Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. У 1944 був головою Укр. комітету славістів.

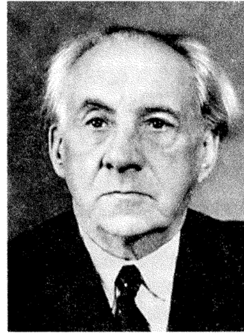

М. Т. Рильський.

Розробляв такі галузі мовознавства, як теорія і практика худож. перекладу, лексикографія, історія укр. літ. мови, питання культури і норм сучас. укр. літ. мови, міжмовні контакти. Осн. статті з мовознавства: «Чехов по-українському» (1930), «Слово перекладача» (1936), «Розмова про мову» (1944), «Мовні зв'язки українського і російського народів» (1953), «Словник і питання культури мови» (1963) та ін. Посмертно видані збірки його мовозн. праць: «Ясна зброя» (1971), «Як парость виноградної лози» (1973), «Мистецтво перекладу» (1975; упорядник усіх трьох видань – Г. Колесник), «Мистецтво перекладу» (1986, рос. мовою; упорядники Б. Рильський і Г. Колесник). Брав участь у підготовці окр. розділів і був членом редколегій «Русско-украинского словаря» (1948), «Українсько-російського словника» (т. 1–6, 1953–63), «Русско-украинского словаря» (т. 1–3, 1968), «Словника української мови» (т. 1–11, 1970–80). Готував до перевидання «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка (1958–59). Брав участь у підготовці «Українського правопису» (1946, 1960). Перекладав зі слов'янських, французької, англ., нім. та ін. мов. Держ. премія СРСР (1943, 1950), Ленінська премія (1960).

Літ.: Білодід І. К. Поет. мова Максима Рильського. К., 1965; Колесник Г. М. Слово крилате, мудре, пристрасне. Лекс. синоніміка поет. мови М. Т. Рильського. К., 1965; Білодід І. К. Дослідник скарбів рідної мови. В кн.: Рильський М. Ясна зброя. К., 1971; Головащук С. І. М. Т. Рильський і укр. рад. лексикографія. «Мовознавство», 1985, № 2; Новиченко Л. М. Поет. світ Максима Рильського, кн. 2. К., 1993. *Л. О. Ставицька.*

РИ́СКА – див. *Дефіс*, *Тире*.

РИТМОМЕЛО́ДИКА (від грец. ῥυθμός – розмірність і мелодика) – інтонац.-семант. та рит-

мічна організація мови, що визначається її надсегмент. ознаками. До Р. входять мелодика, динаміка, *темп* мовлення, акцентуац. особливості, паузація, синтагмат. членування, метрич. склад. Р. залежить від стиліст. особливостей і комунікат. спрямованості мовлення, які розрізняються у протиставленнях: усна – писемна мова, спонтанне – підготовлене мовлення, нейтральна (стандартна) – розмовна форма, монолог – діалог, офіційний (публічний) – неофіційний стиль тощо. Значну роль у Р. відіграє також експресивність та емоційність мовлення, характер емоції (позитивна – негативна). Так, Р. оратор. виступу властиві ознаки усного підготовленого мовлення у його літ. формі, монологічний офіц. стиль з певним ступенем волевиявлення (переконування слухачів). Таке мовлення має помірний або уповільнений темп, виразну акустично-смислову організацію з переважаючим вживанням коротких синтагм, чітким акцентним підкресленням. Тональні контури висловлень чергуються, що дає змогу уникати одноманітності мовлення. Р. включає також індивід. мовні характеристики мовця (володіння усним мовленням, висота голосу, емоц. стан тощо). В укр. мові до мовних явищ, що позначаються на Р., належать паралельні фонет. форми – служб. слова: **у – в**, **і – й**, **від – од**, **би – б**; варіанти флексій: **-ові** (**-еві**), **-у**, **-мо**, **-мі** і под. В усному спонтанному мовленні на Р. впливають також темп мовлення та явища коартикуляції.

Літ.: СУЛМ. Стилістика. К., 1973. *А. Й. Багмут.*

РИТÓРИКА (грец. ῥητορική – ораторське мистецтво), реторика – наука красномовства в старод. і середньовіч. культурі; в сучас. філології – наука про закони поет. семантики, поетику тексту. Виникла у Давній Греції. Формувалася на ґрунті теор. положень поетики і практики оратор. етикету. Високого розвитку досягла в антич. світі (видатні його теоретики – Арістотель, Цицерон, Квінтіліан). Антична Р. передбачала три джерела красномовства: обдарування, навчання і вправи; ці фактори забезпечували найвищу майстерність оратора. При підготовці промови керувалися вченням про її словесне вираження, від якого залежали правильність, зрозумілість і естетичність орації. Для цього потрібно було точно дібрати словесний матеріал, доречно використовувати неологізми й метафорично вжиті лексеми, забезпечити милозвучність викладу і його ритмічну організацію; дбати, щоб мова оратор. твору відрізнялася від повсякденної мови, а отже, вдало використовувати *тропи* та *фігури мови*. Р. розробила багато стиліст. прийомів, ритор. фігур, які згодом стали надбанням не лише ораторської, а й прозової мови худож. твору.

Теорію антич. Р. сприйняла середньовічна Європа. Однак, якщо в античні часи ця теорія була орієнтована на урочисті, політ. і судові промови, то в епоху Середньовіччя та Відродження її пристосували до реліг. проповідей і послань.

У києворус. пам'ятках деякі положення з Р. зустрічаються в Ізборниках Святослава 1073 і 1076. Видатними ораторами були Іларіон, Кирило Туровський (11–12 ст.). В 16–17 ст. оратор. мистецтва навчали в братських школах і Києво-Могилян. колегії. Спочатку навчання відбувалося за лат. підручниками періоду античності. Найдавнішим підручником, складеним укр. автором, за яким читалася Р. в Києво-Могилян. колегії, був курс «Orator Mohileanus» («Оратор Могилянський») Йосифа Кононовича-Горбацького (1637), написаний лат. мовою за зразком праці Цицерона «Поділи ораторські». В серед. 17 ст. Йоаникій Галятовський уперше створив курс Р. укр. мовою, орієнтований на укладання церк. проповідей – трактат «Наука, албо способъ зложеня казаня»; він умістив його разом із зразками казань у своїй кн. «Ключъ разумѣнія» (1659, 1665). Йоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський та Лазар Баранович своєю проповідницькою практикою сприяли перетворенню укр. проповіді в літ. жанр. Наступне покоління укр. проповідників – Стефан Яворський, Димитрій Туптало, Феофан Прокопович, Георгій Кониський – розвинули панегірич. жанр.

Р. розробляла теорію мовного стилю. Авторам укр. риторик близькою була ідея, що прийшла з античності й дістала широкий розвиток у стінах Києво-Могилян. колегії, про три оратор. стилі («слоги») – високий, середній і низький, на які мовний матеріал членувався за ступенем образної ускладненості, а отже й естет. сприйняття (див. *Трьох стилів теорія*). Поступово правила та прийоми Р. були перенесені на ін. прозові жанри. Її осн. розділ – учення про словесне вираження – увійшов складовою частиною до *мовознавства* й теорії л-ри (*сти-*

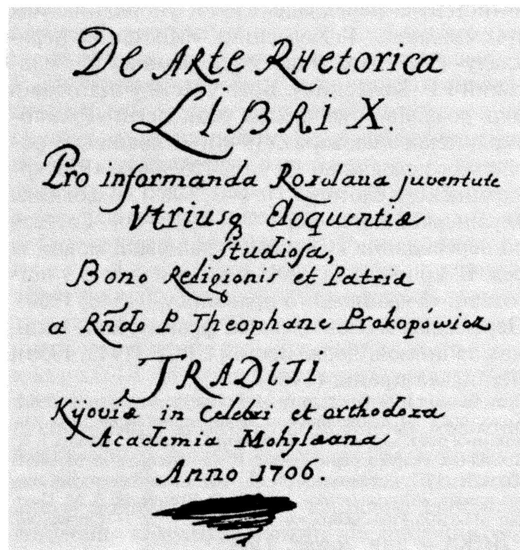
De Arte Rhetorica
Libri X.
Pro informanda Roxolana juventute
Vtriusq Eloquentiae
Studiosa,
Bono Religionis et Patriae
a Rndo P Theophane Prokopówicz
Traditi
Kijoviae in Celebri et orthodoxa
Academia Mohylaeana
Anno 1706.

Феофан Прокопович. Курс **риторики.** Титульна сторінка рукопису.

лістика). Ін. розділи Р. з часом втратили практ. значення.

Див. також *Ораторська мова.*

Літ.: Рогович М. Д. Йосиф Кононович-Горбацький. «Філос. думка», 1972, № 3; Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої пол. XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії л-ри на Україні. К., 1983; Чепіга І. П. «Ключ розуміння» Іоаникія Галятовського – видатна пам'ятка укр. мови XVII ст. В кн.: Галятовський Іоаникій. Ключ розуміння. К., 1985; Общая риторика. М., 1986. *І. П. Чепіга.*

РИТОРИ́ЧНА ФІГУ́РА – див. *Фігура мови.*

РИТОРИ́ЧНЕ ЗВЕРТА́ННЯ – *фігура мови*, що використовується для називання співрозмовника в уявному діалозі. Оформляється словом чи словосполученням у *кличному відмінку* часто з додаванням прикладок. Р. з. може стосуватися живої істоти, узагальненого образу, явища природи, предмета, топоніма чи імені особового. Текстова відповідь на звертання не передбачається, оскільки вона вміщена в самому звертанні. Р. з. призначене викликати певну експресію, задану темою і запрограмованістю на піднесено-поет. або розм. стиль усього твору чи його частини. Вживається в усній нар. творчості: «Гей, панове-молодці, козаки запорожці!»; «Гей, кобзо моя, Дружино моя, Бандуро моя мальована!»; «Ой, галочки-сизоперочки!»; широко представлене в мові поет. творів укр. л-ри і як фолькл. ремінісценція, і як засіб індивід. поетики слова: «О люди! Люди небораки!» (Т. Шевченко); «О степу! О Луже Великий!» (В. Еллан-Блакитний). *З. Т. Франко.*

РИТОРИ́ЧНЕ ПИТА́ННЯ – *фігура мови*, що використовується як засіб відтворення діалогу з уявним співрозмовником. Оформляється питальним реченням. Запитання адресатові не розраховане на відповідь, бо відповідь або неможлива чи зайва, або вона вміщена чи смислово конденсована в самому запитанні. Р. п. призначене викликати певну експресію, ілюзію розмови, діалогу, що начебто відбувається у присутності читача і за його участю. Р. п. властиве епіч. мовленню, але пасажами може вклинюватись і в лірич. план розповіді. Використовується здавна, але ширшого застосування набуло в новій укр. л-рі: «За що ти мене вбив? Кров'ю землю обагрив?... За що туча несходима? Де тут голос побратима?» (А. Малишко); «Британіє! Це пам'ятаєш ти?» (М. Бажан). *З. Т. Франко.*

РІ́ВНІ МО́ВНОЇ СТРУКТУ́РИ – складові частини, авт. механізми мовної системи. Кваліфікуються як підсистеми, що становлять систему мови (див. *Структура і система мови*). Кожен рівень має свій тип одиниць, свою сферу мовного простору і своє функц. навантаження. Найчастіше виділяють 4 основних Р. м. с.: фонологічний (одиниця – *фонема*), морфологічний (одиниця – *морфема*), лексичний (одиниця – *лексема*) та синтаксичний (одиниця – *речення*). Названі рівні мають ієрархічні відношення: одиниці кожного поперед. рівня є буд. матеріалом для одиниць наст. рівня.

Такий погляд на Р. м. с., уперше сформульований франц. мовознавцем Е. Бенвеністом, багатьма вченими заперечується на тій підставі, що фонеми не є носіями значення, а всі ін. одиниці мають свою семантику, тобто фонеми складають план вираження і не є знаками, а морфеми, лексеми та речення є одиницями плану змісту і мають знакову природу. Однак ієрархічний погляд на Р. м. с. зовсім не означає, що одиниця вищого рівня є простою сумою одиниць нижчого рівня. На кожному рівні з'являється і щось своє, якісно нове, що й виправдовує існування цього рівня. Скажімо, слово так само не є лише сумою морфем, як морфема не є лише сумою фонем. На морфол. рівні з'являється семантика (відсутня на фонол. рівні), на лексичному – номінативність, на синтаксичному – комунікативність; при цьому те, що з'явилося, зберігається й на наст. рівнях. Пор. наявність номінативності в назві-реченні «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

Проблема Р. м. с. ускладнюється тим, що кожен рівень реалізується на трьох щаблях абстрактності. Це: 1) найабстрактніший інваріантний, інакше – емічний щабель, на якому, власне, й існують самі по собі фонеми, морфеми, лексеми та речення; 2) проміжний варіантний щабель, на якому представлені *алофони*, *аломорфи* (*морфи*), алолекси та *висловлення* (кожна фонема реалізується на даному щаблі як сукупність алофонів, кожна морфема – як сукупність аломорфів тощо); 3) найконкретніший екземплярний щабель, на якому представлені «екземпляри» – конкр. випадки вживання конкр. мовних одиниць. Напр., на інваріантному щаблі маємо лексему **голова**, що виражає сему (компонент значення) «чільна частина». На варіантному щаблі ця лексема представлена групою алолексів, куди входять 9 значень, властивих їй у сучас. укр. мові («частина тіла, в якій міститься мозок», «особа, що керує зборами», «керівник установи» та ін.), і 14 словоформ, притаманних його словозміні. На екземплярному щаблі слово **голова** реалізується в актах мовлення в нескінченній кількості випадків у будь-якій із своїх *словоформ* та в будь-якому із значень, набуваючи ще й нових відтінкових, контекстуальних значень.

Лінгвістика тексту дедалі настійніше висуває тезу про існування п'ятого, ієрархічно найвищого Р. м. с. – текстуального (текстового). Одиниця цього рівня – текст (напр., «Заповіт» Т. Шевченка). Три його щаблі: 1) канонічний текст; 2) варіанти тексту, що збереглись або й ні, але були в автора в процесі створення тексту; 3) письмове та усне поширення тексту. Синтагмат. ряд, в якому є одиниця текстового рівня – збірка, зібрання творів (для «Заповіту» це «Кобзар»).

Виділяють і проміжні Р. м. с. – морфонологічний (між фонологічним та морфологічним), словотвірний (між морфологічним та лексич-

ним), фразеологічний (між лексичним та синтаксичним). Їх функціонування є типово міжрівневим: процес відбувається на одному рівні, а його наслідки входять до ін. рівня. Напр., акт *словотворення* спирається на одиниці морфол. рівня, а результати цього акту – *слова* – є одиницями лекс. рівня. Питання про рівень, проміжний між синтаксичним і текстовим, поки що не з'ясоване.

Літ.: Кацнельсон С. Д. О теории лингв. уровней. В кн.: Вопросы общего языкознания. М., 1964; Бенвенист Э. Уровни лингв. анализа. В кн.: Новое в лингвистике, в. 4. М., 1965; Уровни языка и их взаимодействие. М., 1967; Единицы различных уровней граммат. строя языка и их взаимодействие. М., 1969; Маслов Ю. С. Об осн. и промежуточных ярусах в структуре языка. «Вопросы языкознания», 1968, № 4; Булыгина Т. В. Уровни языковой структуры. В кн.: Общее языкознание. Внутр. структура языка. М., 1972. *Ю. О. Карпенко.*

РІГЕР (Rieger) Януш (20.IX 1934, Краків) – польс. мовознавець, доктор філол. наук з 1976, професор з 1989. Закін. 1955 Ягеллон. (Краків) ун-т. З 1960 працює в Ін-ті славістики Польс. АН, у 1972–91 завідує тут сектором укр. мови, а 1993 – полоніст. центром. Викладач ун-тів: Варшав. (1956–65), Лодзин. (1968–82), Католицького в Любліні (1988–90). Осн. праці: з укр. діалектології – «Atlas gwar bojkowskich» («Атлас бойківських говірок», т. 1–7, 1980–91, у співавт.), «Про декілька запозичень з румунської мови в західноукраїнських говорах Карпат і Підкарпаття» (1979), «Лексика та ономастика Лемківщини» (1995, обидві – польс. мовою), «A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language» («Лексичний атлас гуцульських говірок», 1996), з ономастики – «Гідроніми басейну Сяну» (1969), «Назви річок басейну Варти» (1975), «Гідроніми басейну Віслоку» (1988, у співавт.), «Особові назви сільського населення в Сяноцькій і Перемиській землі XV ст.» (1977, усі – польс. мовою). Засновник і співредактор «Studia nad polszczyzną kresową» («Студії над польською мовою пограниччя», т. 1–10, 1982–2001), відп. редактор 3-го тому «Общекарпатского диалектологического атласа» (1991). *А. А. Бурячок.*

Я. Рігер.

РІД – 1. Несловозмінна *граматична категорія*, що є однією з морфол. ознак *іменника*; полягає у поділі іменників на класи, віднесені відповідно до ч., ж. і с. Р. Термін (у сучас. значенні) вперше вжив Т. Глинський у неопубл. граматиці; 1849 ним же скористався Я. Головацький. 2. Словозмінна грамат. категорія *прикметників*, *займенників* та деяких *числівників*, дієсл. форм, конкр. значення якої дублюють відповідні родові значення іменників.

Від родової ідентифікації ім. залежать форми ін. слів у реченні, пов'язаних із цим ім. за допомогою узгодження. Такий зв'язок властивий прикметникам і *дієприкметникам*, деяким займенникам і числівникам, дієсл. особовим формам. Узгодження залежних від ім. слів за Р. характерне лише для однини, оскільки у множині їхні флексії однакові. Специфіка родової диференціації іменників тісно пов'язана з поділом їх на живі й неживі та виділенням лекс.-семант. групи істот, визначальної для першого члена цієї опозиції. Розрізнення істот за статевими ознаками дає змогу говорити про певну семант. функцію Р., про його участь у процесах номінації (називання).

В іменників, що означають неживі предмети, категорія Р. асемантична. Пор. компоненти лекс.-семант. груп, які диференціюються за Р.: назви меблів – **стіле́ць** (ч. р.), **полиця** (ж. р.), **лі́жко** (с. р.); назви дерев – **я́вір** (ч. р.), **топо́ля** (ж. р.). Іменниковий Р. – категорія з високим ступенем формалізації, яка дає змогу за фіналлю (кінцевим звуком складу) наз. в. одн. визначити родову належність слова. Іменники ч. р. характеризуються такими форм. ознаками у вихід. формі: 1) нульовою флексією при основі на: а) твердий приголосний (**буди́нок**, **зо́шит**, **стіл**); б) кінцевий [й] (**о́брій**, **на́стрій**, **це́зій**); в) м'який приголосний (**ячмі́нь**, **свине́ць**, **ле́бідь**); 2) флексією **-о** (**солове́йко**, **ба́тько**, **Дмитро́**); 3) флексією **-е** (**вовчи́ще**, **комари́ще**, **кабани́ще**); 4) флексією **-а/-я** (**хапу́га**, **ста́роста**, **воєво́да**). Іменники ж. р. мають: 1) флексію **-а/-я** (**кали́на**, **вода́**, **земля́**); 2) нульову флексію при твердих приголосних (**верф**, **кі́новар**, **ве́лич**) або м'яких приголосних (**ка́пость**, **мідь**, **лату́нь**, **мазь**). Показниками с. р. є закінчення **-о** (**вікно́**, **дно**, **добро́**), **-е** (**го́ре**, **мо́ре**, **по́ле**), **-а** (**дівча́**, **лоша́**, **ведмежа́**), **-я** (**ка́ркання**, **карта́ння**, **орля́**).

Двоїста грамат. природа узгоджувальних можливостей виявляється в іменників спільного Р. (genus commune), які означають осіб чол. та жін. статі. Здебільшого це клас назв, які дають експресивну характеристику означуваної особи. За словотв. особливостями вони є віддієсл. іменниками: а) безсуфіксними – **вереда́**, **непосі́да**; б) із суфіксами: **-ак(а)** (**гуля́ка**, **забія́ка**), **-л(о)** (**бази́кало**), **-я́г(а)** (**блудя́га**); в) частина з них – складні слова (**білору́чка**, **вари́вода**, **верхово́да**). Форм. розрізнення ч. та ж. р. забезпечується тут синтакс. засобами: старий **волоцю́га** – стара **волоцю́га**.

Щодо осіб за ономасіол. ознаками (див. *Ономасіологія*) є три способи родової диференціації: власне лексичний, лексико-словотвірний та аналітичний (синтакс.-узгоджувальний). За першим способом назви осіб за статтю утворюються від різних основ: **чоловік** – **жінка**, **батько** – **мати**. Лекс.-словотв. способом за допомогою суфіксів утворюються назви осіб жін. статі від відповід. іменників ч. р.: **а́втор** – **а́вторка**, **учи́тель** – **учи́телька**, **ста́рець** – **старчи́ха**, **акто́р** – **актри́са**. При аналіт. способі семант. диференціація за статтю визначається формами слів, які узгоджуються з ім.: **біолог працювала**; **наша гід** – **студентка університету**.

В ім. – назвах істот-неосіб ч. і ж. р. формальної вказівки на стать немає: **білка, жук, карась**. Деякі з них мають на означення статі словотв. пари: **їжа́к – їжачи́ха, вовк – вовчи́ця**. У цій лекс.-грамат. групі можлива і лекс. родова диференціація: **жеребець – кобила, бик – корова**. В укр. мові спостерігається перехід іменників одного Р. в інший, несталість родового значення. Родові варіанти зберігають тотожність лекс. значення, але можливе їх стиліст. розмежування. Вел. групу слів становлять іменники ч. р. на приголосний та ж. р. на **-а** в наз. в., які є родовими варіантами: **барлі́г – барло́га, кови́л – ковила́**. Іншою ознакою родової належності є твердий чи м'який приголосний основи іменників: **блаки́т – блаки́ть**. Ряд іменників уживається і в ч., і в ж. р. (**зал – за́ла**), а також у ж. та с. р. (**ти́тла – ти́тло**). Деякі іменники мають варіантні форми трьох Р. (**перл – пе́рла – пе́рло**).

Р. *невідмінюваних іменників* визначається відповідно до лекс.-грамат. розряду, до якого вони належать. Заг. назви неістот є іменниками с. р.: **кашне́, кольє́, депо́, метро́**. Іноді родові характеристики таких іменників залежать від морфол. характеристик відповідних укр. найменувань: **капу́ста – свіжа кольра́бі**. Невідмінювані іменники – назви осіб – мають родову характеристику, залежну від статі: **ку́лі, мае́стро, буржуа́** – іменники ч. р., **фра́у, міс, ле́ді** – іменники ж. р. Цей принцип родової диференціації застосовується і до власних назв іншомов. походження, що означають осіб чол. та жін. статі: а) іменники ч. р.: **Франсуа́, Оноре́**; б) іменники ж. р.: **Ма́ргарет, Марі́, Жаклі́н**.

Р. невідмінюваних геогр. назв залежить від родової характеристики заг. назви, що є видовим найменуванням, – **місто, озеро, гора, ріка** і под.: **місто Бордо – чарівне Бордо, ріка По – широка По**.

У родовому поділі абревіатур діють різнопланові тенденції. Актуальною для морфол. системи укр. мови є тенденція родової кваліфікації абревіатури відповідно до Р. гол. слова словосполучення, від якого утворено абревіатуру: а) **ЖБК** (житлово-будівельний кооператив) – ч. р.; б) **АСУ** (автоматизована система управління) – ж. р.; в) **ТТУ** (трамвайно-тролейбусне управління) – с. р.

Прикметникам властива словозмінна, синтаксично залежна від ім. морфол. категорія Р., яка формально виражається ад'єктивними флексіями однини: а) ч. р. **-ий/-ій** (**нови́й, ве́рхній**); б) ж. р. **-а/-я** (**нова́, ве́рхня**); в) с. р. **-е/-є** (**нове́, ве́рхнє**). Наз. в. мн. характеризується спільним для усіх Р. закінченням **-і** (**нові́, ве́рхні**). Нормативними, але стилістично маркованими виступають також форми однини ж. р. **-ая/-яя** (**весе́лая, си́няя**), с. р. – **-еє/-єє** (**урочи́стеє**). Категорія Р. у прикметниковій системі може використовуватися як єдино можливий спосіб ідентифікації відповід. морфол. характеристики іменника.

У сфері числ. категорія Р. має обмежений характер. Вона властива числ. **один**, який має ад'єктивну парадигму і синтаксично залежний вияв форм ч., ж. та с. р.: **один щоденник, одна книжка, одне село**. Числ. **два** має дві родові форми: **два** – ч. і с. р. (**два столи, два вікна**), **дві** – ж. р. (**дві жінки**). Аналогічно числ. **півтора́** – ч. і с. р. [**півтора гектара, півтора відра** (води)], **півтори́** – ж. р. (**півтори доби**).

Категорія Р. притаманна дієсловам мин. ч. одн.: **працюва́в** (ч. р.), **працюва́ла** (ж. р.), **працюва́ло** (с. р.), а також одн. умов. сп.: **ходив би** (ч. р.), **ходила б** (ж. р.), **ходило б** (с. р.). Дієприкм. поєднує у собі дієсл. та прикм. категорії, у т. ч. словозмінну категорію Р.

Літ.: СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Матвіяс І. Г. Іменник в укр. мові. К., 1974; Укр. грамматика. К., 1986; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-граматт. аспекті. К., 1988.

Н. Г. Озерова.

РІД ДІЇ – див. *Роди дії*.

РІ́ДНА МО́ВА – *мова*, з якою людина входить у світ, прилучається до загальнолюдських цінностей у їх нац. своєрідності. Людина стає свідомою, оволодіваючи мовою своїх батьків. Тому в худож. л-рі – поезії і прозі – всіх народів поняття рідної мови виступає поряд з поняттям рідного краю, батьківської хати, материнського тепла, вітчизни, тобто Р. м. сприймається не просто як засіб комунікації, не тільки як знаряддя формування думок, а значно інтимніше – як одне з гол. джерел патріот. почуттів, як рецептор духовно-емоц. сфери людини. Письменники поетизують Р. м. так само, як і рідний край, його пейзажі, як свій народ. Мова входить у систему худож. образів.

Р. м. єднає, консолідує народ у часі й просторі. Тому-то духовні проводирі нації постійно звертаються до своєї мови як до основи народності, найбільшого духовного багатства, життєв. джерела повноцінного розвитку. У зверненні до носіїв укр. мови М. Рильський писав: «Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її! Борімося за красу мови, за правильність мови, за приступність мови, за багатство мови». Емоційна небайдужість до рідної, материнської мови посилюється тим, що від першого сказаного дитиною слова до її повного занурення в океан слів триває постійна творча робота думки, тоді як оволодіння іншими, нерідними, мовами – це вже не стільки пізнання, скільки перекодування пізнаного, супроводжуване активною роботою пам'яті. Як формування людського організму повторює історію розвитку живої природи, так і розумовий розвиток окр. людини проходить той шлях, яким ішло все людство. Якщо знання про світ здобувається внаслідок порівняння між собою різних його складових, то шлях до виникнення понять про предмети і явища об'єктив. світу в різних етносах пролягає через неодна-

кові зіставлення і порівняння. Напр., укр. **повітря** асоціюється з **вітром**, а рос. **воздух** з **духом**, **диханням**; укр. **вікно** – з **оком**, а болг. **прозорец** – із **прозиранням**, **прозорістю**. Зрештою, коли зіставляються між собою **повітря** і **воздух**, **вікно** і **прозорец** і под., то значення цих слів, а отже, й понять, що стояли за ними, ідентифікуються. М. Чернишевський справедливо писав: «Тепер навряд чи хто-небудь з людей, які пишуть про мову, не знає, що людина мислить уявленнями, що коли вона мислить за допомогою слів, то робить це із зручності замінювати складне простим, але що за кожним словом, яке вона мислить, в її мисленні з'являється уявлення, і слово лише засвідчує, що подане їй уявлення уже розглядалося нею багато разів і що тепер немає необхідності витрачати час на новий розгляд цього уявлення, можна сміливо й швидко скористатися ним як уже добре знайомим». Таке ж уявлення виникає і тоді, коли засвоєне з дитинства слово зіставляється зі словом ін. мови: ідентифікація відбувається поза етимол. зв'язками слова рідної мови з іншомов. відповідниками. Отже, мислячи іншою, нерідною, мовою, людина оперує поняттями, але відривається від тих первинних асоціацій, які западають у свідомість дитини при пізнанні навкол. світу.

Психол. наука довела, що за характером сприйняття люди поділяються на тих, хто віддає перевагу образам, і тих, хто більше схильний до оперування абстр. поняттями. Опора на Р. м. сприяє закріпленості кожної з цих схильностей за конкр. людиною.

Становлення індивіда невіддільне від опори на л-ру, літ. мову як акумулятор людських знань. Тут підмогою може бути як л-ра, що базується на рідній для даної людини основі, так і будь-яка ін. л-ра. Та все ж самопізнання індивіда, самопізнання нації відбувається через свою власну л-ру, створену насамперед представниками цієї ж нації завдяки використанню потенцій Р. м. Очевидно, чим повніше обслуговування нац. мовою духовного розвитку нації, тим більший її внесок у духовну скарбницю людства.

Людина, народ у цілому, творячи свою духовну культуру, самовиражаються гол. чин. у мові (словесний фольклор, словесна індивід. творчість). Тому кожне сусп-во дбає про свою Р. м. не тільки як про засіб взаємної інформації і нагромадження знань, а й як про знаряддя створення худож. цінностей. Важливо, щоб названі функції мови – інформативна (комунікативна), пізнавальна (нагромаджувальна) і художня – використовувалися повною мірою. Вияв неуваги до однієї з них може призвести до функц. неповноцінності мови, а отже, й до зниження її соціального престижу, до намагання надолужити одну з цих функцій використанням ін. мови.

Літ.: Потебня А. А. Язык и народность. «Вестник Европы», 1895, т. 5, кн. 9; Срезневский И. И. Об изучении родного языка вообще и особенно в дет. возрасте. СПб., 1899; Ушинский К. Д. Руководство к преподаванию по «Родному слову». СПб., 1911.

В. М. Русанівський.

«РІ́ДНА МО́ВА» – укр. наук.-популяр. журнал. Виходив у Варшаві 1933–39 (81 номер) щомісяця. Видавець і гол. ред. – І. Огієнко. Серед авторів «Р. м.» були Г. Ільїнський, І. Свєнціцький, І. Ковалик, Д. Бандрівський, Б. Кобилянський та ін. У журналі висвітлювалися проблеми розвитку і чистоти укр. мови, формування її єдиних літ. норм. Друкувалися статті з питань укр. правопису, граматики, матеріали з етимології, ономастики, термінол. довідки, зразки діал. лексики, поради щодо нормат. слововжитку. Регулярними були повідомлення про нові видання худож. л-ри, огляди мовозн. публікацій, рецензії, бібліографія. Відіграв значну роль у поширенні норм єдиної укр. літ. мови у Галичині та серед українців поза межами України.

РІДНА МОВА

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ МІСЯЧНИК,

ПРИСВЯЧЕНИЙ ВИВЧЕННЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР І ВИДАВЕЦЬ
Проф. Д-р ІВАН ОГІЄНКО

РІК І. СІЧЕНЬ 1933 РОКУ ЧИСЛО 1.

Від Редакції.

Добрий розвиток літературної мови багато залежить від відповідного наукового її вивчення та від постійної популяризації цього значення серед широкого громадянства. Українській мові в цім відношенні зовсім не повелося, бо в той час, коли інші культурні народи давно вже мають поважні журнали для вивчення

мовні завдання, головні питання загального мовознавства, україністична бібліографія, рецензії, огляд наших часописів та книжок і т. п.

До співробітництва в журналі сердечно запрошуємо ще раз усіх наших україністів та знавців рідної мови.

Закликаємо всіх щиро об'єднатися на сто-

«Рідна мова». Перша сторінка журналу.

В. Б. Задорожний.

«РІ́ДНЕ СЛО́ВО» – див. *«Культура слова»*.

РІЗНОВІДМІ́НЮВАНІ ДІЄСЛОВА́ – *дієслова*, які при однаковій вихідній формі можуть відмінюватися за різними зразками. Сюди належать переважно звуконаслідувальні дієслова типу **кудкуда́кати**, **курли́кати**, **муги́кати** і под., а також дієслова **мета́ти**, **ми́кати**, **скака́ти**, **сми́кати**. Вони можуть зберігати суфікс **-а-** у формах теп. ч. або ж втрачати його. Пор.: **мугикаю**, **мугикаєш**, **мугикає** і **мугичу**, **мугичеш**, **мугиче**; **мета́ю**, **мета́єш**, **мета́є** і **мечу́**, **ме́чеш**, **ме́че**. До різновідмінюваних належать також дієслова з односкладовим коренем, що виступає у двох варіантах **ду-/дм-** (**ду́-ти**: **ду́-ю**, **ду́-єш** і **дм-еш**). Дієслова **сука́ти**, **засука́ти** утворюють паралельні форми, належні до різних дієвідмін: **сука́ю**, **сука́єш**, **сука́є** і **сучу́**, **су́чиш**, **су́чить**. До частково різновідмінюваних належать дієслова, що мають паралельні форми мин. ч.: **заці́пнути** – **заці́п**, **заці́пла** і **заці́пнув**, **заці́пнула**; **змо́кнути** – **змок**, **змо́кла** і **змо́кнув**, **змо́кнула**.

В. М. Русанівський.

РІЗНОВІДМІ́НЮВАНІ ІМЕ́ННИКИ – *іменники*, які поєднують в одній *парадигмі* різні типи відмінювання. Зокрема, чол. прізвища прикм. типу на **-ів/-їв** та **-ин**, співвідносні в наз. в. одн. з присв. прикметниками ч. р. з нульовим

закінченням, в одн. відмінюються за зразком іменників II відміни твердої групи, за винятком ор. в., який зберігає прикм. закінчення **-им**: **Волошин**, **Волошина**, **Волошинові** (**Волошину**), **Волошина**, **Волошиним**, (**в**, **на**, **по**, **при**) **Волошині** (**Волошинові**, **Волошину**), **Волошине**. У мн. з II відміною цих іменників пов'язані лише форми наз. і клич. в., тоді як ін. відмінки мають закінчення прикм. типу: **Волошини**, **Волошиних**, **Волошиним**, **Волошиних**, **Волошиними**, (**у**, **на**, **по**, **при**) **Волошиних**, **Волошини**. До Р. і. належать також іменники, неоднотипність відмінювання яких зумовлена взаємодією або хитанням у граматичн. роді іменників; пор. форми іменників ж. р. на **-ище** (**бабище**, **відьмище**), де в наз., знах. і клич. в. одн. вживається закінчення **-е**, типове для іменників II відміни с. р., а в ін. відмінках закінчення збігаються з парадигмою I відміни: **бабище**, **бабищі**, **бабищі**, **бабище**, **бабищею**, (**у**, **на**, **по**, **при**) **бабищі**, **бабище**.

І. Р. Вихованець.

РІЗНОРІ́ЧЧЯ – одиниця тер. диференціації діал. мови. Поняття Р. введене К. Михальчуком, у сучас. термінології може бути співвіднесене з поняттям «група говірок». Згодом як поняття, так і термін вийшли з ужитку. На означення Р. вживався ще термін «різність».

Літ.: Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины. В кн.: Труды этногр.-стат. экспедиции в Западнорус. край, т. 7, в. 1. СПб., 1872.

П. Ю. Гриценко.

РОБЧУ́К (Robciuk) Іван (11.I 1936, с. Марицея Сучавського пов., Румунія) – укр. лінгвіст у Румунії, доктор філол. наук з 1971. Закін. 1960 Бухарест. ун-т. Відтоді працює в Ін-ті лінгвістики Рум. АН (Бухарест). Досліджує укр. говірки на тер. Румунії та укр.-рум. мовні контакти: монографії «Румунські елементи в українській мові» (1971), «Румунсько-українські мовні взаємовідносини. І. Румунські елементи в українській мові» (1996, рум. мовою); статті «Нарис фонологічних систем українських говірок у Румунії» (1965), «Система відмінювання іменників в українських говірках Добруджі» (1969), «Рефлекси давніх **о**, **е** в нових закритих складах в українських говірках Румунії» (у співавт.), «Румунсько-українські фонетичні інтерференції» (обидві – 1970), «Румунсько-українські морфологічні інтерференції» (1971; останні дві – рум. мовою), «Українські говірки в Румунії. Діялектні тексти» (2003, у співавт.), етимол. розвідки про слова укр. походження у рум. мові. Дослідження в галузі діалектології завершилися створенням «Фонограмного архіву українських говірок на території Румунії» (зберіг. в Ін-ті лінгвістики Рум. АН). Автор кн. «Студії і статті» (1999). Бере участь у підготовці «Етимологічного словника румунської мови». Працює над укладанням укр.-рум. словника.

Літ.: Гриценко П. Ю. До глибин нар. мови: Іван Робчук і його дослідження укр. говірок Румунії. В кн.: Робчук І. Студії і статті. Бухарест, 1999.

С. В. Семчинський.

РОДИ́ ДІ́Ї (калька з нім. Aktionsarten, від Aktion – дія і Arten – роди) – підпорядкована заг. категорії аспектуальності *граматична категорія*, основу якої становлять пари *дієслів*, одне з яких характеризується додатковим семант. значенням: повторюваності, розподільності, однократності й под. Обидва компоненти або частіше один з них є одновидовим (док. або недок. в.). Р. д. розвивалися паралельно з категорією *виду*. Деякі з них належать до дуже давніх, а тому властиві всім слов'ян. мовам; деякі ж, навпаки, розвинулися у кожній з них самостійно і належать до їхніх самобутніх рис.

Уперше наявність Р. д. у видовій системі слов'ян. мов засвідчив швед. учений З. Агрелль у праці «Видові відмінності і творення родів дії у польських дієсловах» (1908). Учення про Р. д. було розвинуте в працях польс. (Е. Кошмідер), чес. (І. Немец), рос. (Ю. С. Маслов, О. В. Бондарко, Л. Буланін) учених. Р. д. як окр. грамат. категорії у рамках аспектуальності присвячено підрозділ в «Украинской грамматике» (1986).

Аспектуальні пари Р. д. за семант. структурою поділяються на два різновиди: 1) модифікаційно-видові (**шарудіти** – **зашарудіти**, **кричати** – **покричати**); 2) мутаційно-видові (**співати** – **приспівувати**, **кричати** – **розкричатися**). Якщо компоненти модифікац.-видових пар мають однакову *валентність* (пор. **шарудіти** чим, у чому – **зашарудіти** чим, у чому), то кожен з компонентів мутац.-видової пари має свою інтенційну структуру (пор. **співати** що, кому – **приспівувати** кому).

В укр. мові налічується бл. 20 Р. д. За семантикою їх поділяють на результативні, фазові, кількісні та за ступенем інтенсивності. До результативних Р. д. належать одновидові дієслова док. в. з префіксами ви- (**ви́ходити** довідку, квитанцію і под.), префіксом **до-** і постфіксом **-ся** (**достоя́тися** в черзі за чимось); ця ж структура властива результат.-негативному Р. д., суть якого в тому, що результат якоїсь дії передбачає негат. наслідки для її виконавця (**Ну ти ж і добігаєшся!**). Фазові Р. д. вказують на різні етапи виконання дії, зокрема на її початок (**побігти**, **полетіти**; **зашуміти**, **загомоніти**, **забігати**), на інтенсивність розгортання дії (**розхворітися**, **роза́хкатися**; **збунтува́тися**), на її частковість, обмеженість у часі (**пома́рити**, **поми́слити**, **помріяти**) або, навпаки, часову визначеність, що потребує введення у певні межі (**промріяти цілий день**, **прома́рити цілий тиждень**), на кінець дії, що є наслідком її повної вичерпаності (**відбли́скати**, **відбриніти**, **відгриміти**). Кількісні Р. д. підкреслюють або цілісність дії, або її розчленованість, пунктирність. Тут, насамперед, виділяють дієслова з суф. **-ну-**, що передають одноразовість дії (**бли́снути**, **війну́ти**, **гри́мнути**), та суф. **-ону-**, що підкреслює інтенсивність одноразової дії (**грюкону́ти**, **стукону́ти**) (див. також *Однократні дієслова*). Давньою спільнослов'ян. є група дієслів, що

передають різноспрямованість дії (**бігати**, **літáти**, **плáвати**). Пунктирний вияв дії властивий дієсловам недок. в., утворюваним префіксом **по-** з одночас. заміною в основі суфікса -**а**- на суфікс -**ува**- та суфікса -**и**- на суфікс -**а**- (**стук-а-ти** – **по-стук-ува-ти**, **ход-и-ти** – **по-ходж-а-ти**). За допомогою префікса **по-**, якому передує ін. дієсл. префікс, утворюються дистрибут. дієслова, які вказують на участь у дії кількох суб'єктів (**повихóдити**, **позалітáти**) або поширеність дії на кілька об'єктів (**позапúсувати**, **попробивáти**, **понакладáти**). Це ж значення, але з підкресленням відтінку обов'язкової поширеності дії на всі об'єкти (чи суб'єкти), передається наголошуваним префіксом **ви-** (**глушити** – **вúглушити**, **губити** – **вúгубити**, **здихáти** – **вúздихати**). До Р. д., що передають ступінь інтенсивності, належать такі: достатньої інтенсивності, близької до вичерпності (**читáти** – **начитáтися**, **грáтися** – **нагрáтися**; **ходúти** – **вúходити** усі околиці, всі стежки; **бігати** – **оббігати**, **ходúти** – **обходúти**); особливої старанності при виконанні дії (**витьóхкувати**, **вибря́зкувати**, **виспíвувати**); наддостатньої інтенсивності, внаслідок якої виконання дії припиняється (**переходúти** 'перестати ходити', **переплáкати** 'перестати плакати'; **наплáкатися**, **наговорúтися**, **насмія́тися** 'через надзвичайну інтенсивність якогось процесу втратити до нього інтерес'); ослабленої інтенсивності, що виражається в неповноті вияву дії (**накрáпувати**, **наспíвувати**) і недостатньої інтенсивності або супровідності дії (**приспíвувати**, **пританцьóвувати**, **примовля́ти**). Одним з найоригінальніших утворень, властивих системі Р. д. дієслова в укр. мові, є дієслова док. в. з подвійним префіксом **попо-**, яким передається інтенсивно виконувана повторювана дія (**попоходúти**, **попоробúти**, **попокричáти**, **попонагинáтися**; див. також *Багатократні дієслова*). Кожне дієсл., належне до Р. д., не має похідних утворень у системі дієслова.

Літ.: Маслов Ю. С. Система осн. понятий и терминов славян. аспектологии. В кн.: Вопросы общего языкознания. Ленинград, 1965; Русанівський В. М. Структура укр. дієслова. К., 1971; Укр. грамматика. К., 1986. *В. М. Русанівський.*

РОДНІНÁ Лідія Олексіївна (29.IX 1933, Київ – 10.IX 2000, Київ) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1970. Закін. 1955 Київ. ун-т. З 1955 працювала в Ін-ті мовознавства НАН України (з 1975 – ст. наук. співробітник), з 1991 – ст. наук. співробітник Ін-ту укр. мови НАН України. Праці: монографія «Словотвір, синонімія, стилістика» (1982, у співавт.), розділ «Суфіксальний словотвір іменників» у кн. «Словотвір сучасної української літературної мови» (1979) та ін. Один з укладачів і редакторів «Словника мови Шевченка» (т. 1–2, 1964; Держ. премія УРСР, 1989), «Словника української мови» (т. 1–11, 1970–80; Держ. премія СРСР, 1983), «Словника синонімів української мови» (т. 1–2, 1999–2000) та ін.

Літ.: Лідія Олексіївна Родніна. «Мовознавство», 2000, № 6. *Л. С. Паламарчук.*

РОДОВИЙ ВІДМÍНОК – 1) *грамема* категорії відмінка *іменників*, що в типовому вияві виражає різновиди означальних відношень і входить у *парадигму* однини і множини з диференц. сукупністю відмінкових закінчень: одн. **хати**, **яблуні**, **велета**, **краю**, **батька**, **села**, **поля**, **знання**, **любові**, **миті**, **матері**, **курчати**, **теляти**, **імені**; мн. **хат**, **яблунь**, **велетів**, **країв**, **батьків**, **сіл**, **полів (піль)**, **знань**, **митей**, **матерів**, **курчат**, **телят**, **імен**; 2) залежна від Р. в. іменників і узгоджувана з ним грамема прикметника та ін. слів прикметникового типу у функції означення, яка входить у парадигму однини та множини з відповідною сукупністю закінчень: одн. **високого**, **давнього**, **високої**, **давньої**; мн. **високих**, **давніх**. Термін увів А. Кримський в «Украинской грамматике» (1907). В іменнику Р. в. здебільшого зумовлений дериватц. відношенням між відмінками або валентністю предиката, а в словах прикм. морфол. природи – відмінк. формою опор. іменника.

Польс. мовознавець Є. Курилович та франц. лінгвіст Е. Бенвеніст на матеріалі індоєвроп. мов обґрунтували теор. положення про те, що генітив (Р. в.) іменників у первинних функціях є спеціаліз. відмінком *транспозиції*, який ґрунтується на номінативі та акузативі, узятих разом. У грамат. структурі укр. мови Р. в. іменників, залежний від віддієсл. і відприкм. іменників, ґрунтується безпосередньо не на двох вихідних відмінках – наз. і знах., а тільки на називному. Існують лише опосередковані через наз. в. зв'язки Р. в. із знах.: пор. Мати співає > спів **матері**, Хлопець сміливий > сміливість **хлопця** і Письменник написав роман > Роман написаний письменником > написання **роману** письменником.

Семант.-синтакс. функція атрибут. суб'єкта становить синтакс. центр Р. в. в укр. мові, є його первинною функцією. Функціонування Р. в. у приіменниковій позиції розглядають з боку синтакс. деривації як один зі ступенів ад'єктивації, що може завершитися повною грамат. ад'єктивацією – морфол. прикметником, напр.: Батько прийшов > прихід **батька** > батьків прихід; Брат був витривалий > витривалість **брата** > братова витривалість. Р. в. при віддієсл. і відприкм. іменниках є типовою синтакс. сферою його використання, його грамат. спеціалізацією. Із суб'єктно-означальною зближується ускладнена об'єктно-суб'єктно-означ. функція Р. в., яка є наслідком другого такту транспозиції і тому не може виступати первинною функцією Р. в.: Людина переборює труднощі > Труднощі переборені людиною > переборення **труднощів**. За аналогією до Р. в. у суб'єктно-означ. і об'єктно-суб'єктно-означ. функціях утворюється Р. в. посесивний (належності, присвійності), опор. словом якого є ім. конкр.-предметного знач., напр.: пальто **дівчинки**, іграшка **дитини**, книжка **учня**. Тут також іменникові словосполучення є похідними від речення, проте з глибшими трансформаціями вихід. конструкцій – редукцією предикат. слова і посиленням функц. навантаження похідного Р. в.,

що конденсує у собі знач. посесив. суб'єкта і посесивне предикатне знач., пор.: Дитина має іграшку > Іграшка є у дитини > іграшка **дитини**. Вторинні функції Р. в. іменників вирізняються певним ступенем віддаленості від його типового використання в іменникових словосполученнях. Нерідко він виражає значення придієсл. об'єкта. Найбільш показовим є Р. в. об'єкта партитивний (неозначеного об'єкта) і власне об'єктний. Р. в. об'єкта входить в об'єктну парадигму передусім як об'єктно-партитивний відмінок, що, на противагу знах. об'єктному, вказує на неозначений щодо повноти охоплення дією об'єкт, пор.: Дівчина налила з бідона **води** і Дівчина налила з бідона **воду**. В укр. мові розрізняють два різновиди Р. в. партитивного: досить поширений Р. в. кількісної партитивності (Галя назбирала **огірків**) і менш поширений Р. в. часової партитивності, або тимчасового охоплення об'єкта дією (Дівчина позичила **лопати**). Р. в. власне об'єктний нерідко вживається при дієсловах **дочекатися**, **боятися**, **страхатися**, **сторонитися**, **уникати**, **зрікатися**, **торкатися** та ін. (Ми боялися цієї **постаті**). Проте на власне об'єктне знач. відмінкової форми нашаровується відтінок партитивності. Продуктивним є Р. в. при перех. дієсловах із запереч. часткою **не**: Син не помітив материних **сліз**. Зрідка в експресивних висловленнях Р. в. у позиції підмета виконує роль неозн. суб'єкта: **Людей** приїхало! Синтакс. сфера придієслівних партитивного об'єкта, власне об'єкта і суб'єкта в позиції підмета є єдиною сферою функціонування Р. в. у суто іменниковому плані, де він за продуктивністю поступається перед знах. і наз. в.

Форма Р. в. вживається у невласне відмінк. функції часу, поширюючись тільки на абстр. лексику. Часова функція засвідчує переміщення відмінк. форми у присл. (обставинну) сферу, зокрема набуття нею форм.-синтакс. ознак периферійності й залежності не від опор. слова, а від двосклад. (підметово-присудкової) або односклад. основи речення: **Того вечора** ми не зустрілися; **Цього ранку** мрячило.

У грамат. системі сучас. укр. мови Р. в. звичайно виступає з'єднувальною ланкою між іменниками і прикметниками. Це відображається у його іменникових семант. ознаках (значення предметності) й форм.-синтакс. ознаках прикм. (приіменникова синтакс. позиція). Ґрунтуючись на первинних семант.-синтакс. функціях наз. і знах. в. як центр. відмінків ім., Р. в. у типовому для нього вживанні при віддієсл. і відприкм. іменниках семантично зближується з ядром відмінк. системи і віддаляється від нього у форм.-синтакс. плані, оскільки перебуває у синтакс. позиції прикметника. У транспозиц. природі й суперечливому поєднанні ознак (форм.-синтакс. прикметникових та семант. іменникових) виявляється периферійність Р. в.

Характерною рисою Р. в. є його найширша порівняно з ін. відмінками сполучуваність із прийменниками. З формою Р. в. сполучаються прості прийм.: **без**, **біля**, **в (у)**, **від (од)**, **для**, **до**, **з (із, зі)**, **за** та ін. і переважна більшість (понад сто) похідних: **близько**, **вздовж**, **упоперек**, **всередині**, **внаслідок**, **довкола**, **довкруг**, **збоку**, **кінець**, **край**, **навколо**, **навкруг**, **навпроти**, **наперед**, **наприкінці**, **напроти**, **недалеко**, **неподалік**, **нижче**, **обабіч**, **осторонь**, **побіч**, **поверх**, **позад**, **поруч**, **поряд**, **просто**, **протягом**, **з метою**, **з приводу**, **під час**, **у напрямку** і под. Прийменниково-відмінкові сполуки виражають просторові значення, присл. значення часу, причини, мети тощо. Найбільша продуктивність Р. в. прийменникового серед ін. прийменникових форм пояснюється двома чинниками: утворенням нових прийменників від багатьох прийменниково-відмінкових форм, що зберігають поєднання з Р. в. як найтиповішим присубстантивним засобом, і функц. особливостями Р. в. як відмінка транспозиції. *І. Р. Вихованець.*

РОДОВИ́Й ПОДВІ́ЙНИЙ – див. у ст. *Подвійні відмінки.*

РО́ЗБІР – метод. прийом навчання шляхом аналізу мовних одиниць та їх характеристики з метою докладного вивчення і систематизації здобутих знань. Об'єктом мовного аналізу можуть бути одиниці й елементи мовної структури всіх рівнів: *звук*, *морфема*, *лексема*, *слово* як грамат. одиниця, *словосполучення*, *речення*, а також різні аспекти їх вивчення. Відповідно до визначеного об'єкта або аспекту аналізу розрізняють фонет. (фонетико-графічний), лекс., морфем., словотв., морфол., синтакс., орфогр., пунктуац., стилістичний та ін. види Р.

Порядок Р., перелік ознак, за якими характеризується мовне явище, визначаються завданнями і навч. метою та призначенням аналізу (у вузів. чи шкіл. практиці, у старших чи молодших класах). За обсягом Р. може бути частковим або повним, за формою проведення – усним або письмовим.

Ф о н е т и ч н и й Р. передбачає вироблення в учнів (студентів) навичок сприймати на слух особливості звуків мови і закріплення навичок запису *транскрипцією*. Частковий фонет. Р. застосовується при вивченні *голосних звуків* і *приголосних звуків*, *фонем* і їх реалізації, при вивченні звукових змін, *складу* і *наголосу*. При повному фонет. Р. слово, записане транскрипцією, поділяють на склади, визначають наголошений склад, кількість звуків (при фонет.-графічному з'ясовують співвідношення між звуками і літерами), дають їхню характеристику. У вузі фонет. Р. доповнюється аналізом позиційних та істор. змін звуків із з'ясуванням причин їх виникнення.

Л е к с и ч н и й Р. закріплює теор. знання про *слово* як лекс. *одиницю мови*, виробляє навички роботи над словом у *контексті* та роботи з тлумач. словником, із словниками синонімів,

паронімів, антонімів тощо. При Р. з'ясовують *лексичне значення* слова, його багатозначність чи однозначність, визначають його синонімічні та антонімічні зв'язки, походження, стильову належність, стиліст. навантаження. Аналіз *фразеологізму* передбачає з'ясування його значення, структури і джерела.

Морфемний Р. поглиблює знання про значущі частини слова – *корінь*, *суфікс*, *префікс*, закінчення та ін. *афікси*, розширює уявлення про морфем. склад самост. і служб. слів, створює ґрунт для засвоєння багатьох орфогр. правил, вивчення морфології і синтаксису. При морфем. Р. у змінюваних словах виділяють основу й закінчення. В основі виділяють наявні морфеми: корінь, суфікс, префікс; з'ясовують морфонол. зміни на стику морфем. У незмінюваних словах визначають морфем. склад і походження (прислівник), у служб. словах – особливості будови і похідність (прийменник – простий, складний чи складений; первинний чи похідний, від прислівника чи іменника; сполучник – простий чи складений). Морфем. аналіз виявляє будову слова на синхрон. зрізі. Для з'ясування первіс. значення слова і його структури використовують етимологічний Р. на основі етимол. словника.

Морфологічний Р. сприяє засвоєнню і систематизації ознак *частин мови*, їхніх *граматичних категорій*, виробленню міцних практ. навичок словозміни іменних слів і дієслова, підготовці до вивчення синтаксису як учення про зв'язки слів у словосполученні й реченні. При морфол. Р. слова визначають його поч. форму (для змінюваних), морфол. ознаки і синтакс. функцію. В іменнику визначається поч. форма, власна це чи заг. назва, конкретна чи абстрактна, означає збірність чи одиничний предмет, рід, число і відмінок (відміна). У прикметнику називають поч. форму (ч. р. одн.), розряд за значенням, ступінь порівняння, рід, число, відмінок, групу (тверду чи м'яку). У числівнику – поч. форму, характер будови (простий чи складений), розряд за значенням (кількісний, дробовий, збірний, порядковий), відмінок, рід і число (якщо має). У займеннику визначають поч. форму, розряд за значенням (особовий, зворотний і т. д.) та за співвіднесеністю з іменними словами (іменникові, прикметникові, числівникові), рід і число (якщо має), відмінок. У дієслові називають поч. форму (інфінітив) і форму, в якій виступає дієслово (особова, дієприкметник, дієприслівник), визначають вид, перехідність, зворотність, спосіб, час (для форм дійсн. сп.), особу або рід, число. При Р. дієприкметника і дієприслівника визначають вид, перехідність, час; у дієприкметнику – також рід, число, відмінок. У прислівнику вказують розряд за значенням і визначають його похідність, ступінь порівняння (у якісно-означальних прислівниках). У прийменнику – характер будови (простий чи складний або складений), непохідність (первинний) чи похідність (від якого слова), з яким відмінком вжитий. У сполучнику – характер будови (простий чи складений), сурядний (єднальний, протиставний, розділовий) чи підрядний і що поєднує. У частці й вигуку визначають розряд за значенням.

Словотвірний Р. дає змогу простежити словотв. зв'язки слова і процеси *словотворення* в кожній частині мови. При цьому Р. виділяють твірну основу і словотворчий засіб та з'ясовують спосіб словотворення (афіксальний, лекс.-семантичний, зрощення та ін.).

Синтаксичний Р. виробляє уміння аналізувати структуру простого, простого ускладненого і складного *речення*, розкривати характер *синтаксичних зв'язків* слів у словосполученні й реченні та синтакс. відношень, що сприяє розвиткові зв'язного мовлення учнів. При синтакс. Р. словосполучення визначають гол. і залежне слово, вид і спосіб зв'язку між словами, тип за морфол. вираженням гол. слова. При синтакс. Р. речення зазначають: просте воно чи складне. Просте речення визначають за модальністю та інтонацією (розповідно-стверджувальне чи заперечне, питальне, спонукальне, окличне); за форм. будовою – двоскладне чи односкладне (тип односкладного); поширеністю чи непоширеністю; повне воно чи неповне; в ускладненому реченні зазначають, чим саме ускладнене (однорід. членами, відокремленими другоряд. членами, вставним словом, словосполученням чи реченням, звертанням). Далі аналізують члени речення: підмет, присудок (гол. член в односклад. реченні), другорядні члени. Складне речення визначають за будовою (його тип: сполучникове складносурядне чи складнопідрядне, безсполучникове з однотип. чи різнотип. частинами, мішаного типу – з сурядністю і підрядністю, безсполучниковим і сполучниковим зв'язком) та вказують, із скількох предикат. частин воно складається. У складносурядних реченнях визначають синтаксичне відношення між частинами і сполучні засоби. У складнопідрядному – головне і підрядне, синтаксичні відношення між ними, вид підрядного, сполучні засоби, а в реченні з кількома підрядними – тип підрядності (супідрядність, паралельна підрядність, послідовна чи поєднання кількох). У безсполучникових реченнях з'ясовують синтакс. відношення між його частинами та особливості інтонації.

Пунктуаційний Р. буває самостійним або, що частіше, може доповнювати синтакс. Р. Його призначення – пояснити *розділові знаки* відповідно до смислового чи ритмомелод. принципу.

Орфографічний Р. також може бути самостійним або поєднуватися з морфемним Р. Він зводиться до визначення орфограми і пояснення правила написання слова, його частини, літери тощо.

У багатьох випадках при Р. використовують схеми.

М. Я. Плющ.

РÓЗВИТОК МÓВЛЕННЯ В ШКÓЛІ – формування в учнів умінь і навичок усного та писемного *мовлення*, одне з гол. завдань навчання мови. Розвивати мовлення школярів означає вчити їх вільно і правильно, відповідно до норм літ. мови, користуватися мовою як засобом спілкування і пізнання. У теорії і практиці навчання укр. мови розрізняють поняття «розвиток мовлення» і «розвиток зв'язного мовлення». Як ширше поняття, Р. м. в ш., становлячи єдине ціле, включає в себе: а) збагачення словникового запасу учнів; б) оволодіння учнями нормами літ. мови; в) формування в учнів умінь і навичок зв'язного мовлення на основі засвоєння понять «текст», «стиль мовлення», «тип мовлення». Р. м. в ш. відбувається в процесі мовленнєвої діяльності учнів. Збагачення словникового запасу учнів здійснюється шляхом системат. лекс. роботи, яка включає, крім засвоєння нових слів, розвиток уміння визначати семантику слова, правильно користуватися словами з урахуванням їх сполучуваності, доречно вживати їх відповідно до стилю і типу мовлення. Важливими аспектами роботи над словом є виховання в учнів мовного чуття, естет. смаку до краси слова, попередження і виправлення лекс. недоліків у їхньому усному й писемному мовленні. Оволодіння нормами літ. мови передбачає засвоєння учнями орфоеп. вимови, способів словотворення та словозміни, побудови словосполучень і речень, розвиток правописних навичок. Формування в учнів умінь і навичок зв'язного мовлення здійснюється, по-перше, у процесі вивчення осн. програми курсу укр. мови, чому сприяють такі види робіт, як зв'язні відповіді на запитання вчителя за матеріалом, що опрацьовується, зв'язний виклад змісту параграфа підручника, надалі – грамат. теми з узагальненням її, аналіз і складання суцільних текстів і т. ін.; по-друге, під час роботи над худож. творами на уроках л-ри (аналіз ідейно-худож. змісту твору, усний переказ тексту або окр. частин, складання характеристики героїв-персонажів тощо); по-третє, на спеціальних уроках з розвитку зв'язного мовлення, проведення яких не завжди пов'язується з певною програмовою темою. У Р. з. м. учнів багато важить правильно організоване з мовного боку викладання будь-якого предмета, а також проведення позакласної і позашкільної роботи. Осн. вимоги до мовлення у школі: змістовність (розкриття суті висловлюваного), логічність (послідовний виклад думки), точність (відбір засобів мови, що найбільше відповідають змістові висловлювання), правильність (дотримання норм літ. мови), виразність (використання мовних засобів відповідно до мети висловлювання, комунікативної доцільності та умов спілкування), емоційність (збудження почуттів).

Літ.: Пашковская Н. А., Иваницкая Г. М., Симоненкова Л. Н. Развитие речи учащихся. К., 1983; Мельничайко В. Я. Лінгвістика тексту у шкільному курсі укр. мови. К., 1986; Біляєв О. М. [та ін.]. Методика вивчення укр. мови в школі. К., 1987; Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика. К., 1994.

О. М. Біляєв.

РÓЗДІЛКА – див. *Дефіс.*

РОЗДІЛÓВІ ЗНÁКИ – сукупність графіч. знаків, що не належать до *алфавіту* даної мови, а служать засобом відображення тих ознак (сторін) писем. мови, які не можуть бути передані літерами та ін. писем. позначеннями (цифрами, знаками рівності, подібності тощо). Такими знаками є: *крапка*, *кома*, *крапка з комою*, *двокрапка*, *тире*, *дефіс*, *три крапки*, *знак оклику*, *знак питання*, *лапки*, *дужки*, скісна риска, *абзац*, проміжок. Їх використовують для членування тексту згідно із синтакс., смисл., інтонац. та ін. особливостями мовлення.

Система Р. з. сучас. укр. писемності, ґрунтуючись на кирилич. і лат. графічній основах, історично пов'язана із системою Р. з. європ. мов, яка бере свій початок від александрійських граматик 2–1 ст. до н. е. У давньорус. і староукр. рукописах за грец. зразком найуживанішим Р. з. була крапка (або комбінація крапок), рідше використовувалися кома, хрестик і ще рідше – крапка з комою. Близького до сучас. вигляду ця система набула в кін. 15 ст. у виданнях венеціан. друкаря А. Мануція. У процесі розвитку староукр. літ. мови система Р. з. удосконалювалася, особливо з поширенням друку в 16–17 ст. – під зх. впливом. Її впорядкуванню сприяло також запровадження в Росії 1708 *гражданського шрифту*.

Р. з. позначають різний ступінь змістової завершеності уривків тексту (крапка, крапка з комою, кома), їхні емоц.-смисл. нюанси (знаки оклику й питання, три крапки), інтонац.-смисл. частини тексту (тире, двокрапка), лог. виділення слова чи уривка тексту (лапки, дужки). Роль знака переносу або з'єднання частин слова виконує дефіс, знака скорочення – скісна риска. Роль Р. з. виконують також проміжок, що вказує на межу між словами, та абзац. Найзагальнішими функціями Р. з. є відокремлення, коли Р. з. членують текст на значущі в грамат. та смисл. відношенні частини (крапка, знаки питання та оклику, крапка з комою, двокрапка, абзац), і виділення, коли Р. з. виділяють у середині речень які-небудь частини (кома, тире, дужки, лапки), з чим пов'язаний поділ знаків на одиничні та парні. Наступна їх класифікація зумовлена специфікою об'єкта членування (речення чи текст) та позицією вживання Р. з. Так, із членуванням речення пов'язані одиничні Р. з. в середині речення (кома, крапка з комою, тире, двокрапка, крапки для позначення розриву речення) і парні Р. з. (подвійна кома й подвійне тире, дужки, лапки), а з членуванням тексту – одиничні Р. з. в кінці речення (крапка, знаки питання та оклику, крапки для позначення розриву речення) і парні Р. з. (дужки та лапки). Р. з., пов'язані як із речен-

ням, так і з текстом (крапки, дужки та лапки), називають ще універсальними. Всі перелічені Р. з. становлять центр пунктуац. системи, що протиставляється її периферії, яка використовується в основному для членування друкованого тексту (абзац, розділювальні зірочки, шрифти, лінійка).

Див. також *Пунктуація*.

Літ.: Булаховський Л. А. Укр. пунктуація. К. – Л., 1947; Укр. правопис. К., 1993. *А. А. Бурячок.*

РОЗМО́ВНА ЛЕ́КСИКА – слова *розмовної мови*, що протиставляються стилістично нейтральній та книжній лексиці літ. мови своїм емоц.-експрес. забарвленням і функц.-стильовим навантаженням (у знач. слова, вислову, конструкції розм. мови вживають також термін «колоквіалізм»). Розмовність охоплює широку гаму стильових і емоц. оцінок у невимушеному, переважно побут. спілкуванні. На Р. л. позначається безпосеред. вияв почуттів мовця, напр., стан захоплення чимось виражають слова **класний, люкс** (пор. синоніми **гарний, чудово**), ірон.-зневажливе ставлення передають фамільярні, грубі, вульг. лексеми типу **базіка, вайло, дурниця, на дурняк, чимчикувати** тощо. Колорит розмовності притаманний назвам, що властиві тер. та соціальним діалектам, але набули поширення в усному різновиді літ. мови. Джерела Р. л. — усна побут. мова, *просторіччя*, *діалекти*, *мова фольклору*, *жаргони* тощо. Розм. значення набувають і книжні за походженням, запозич. слова, напр., **актор, кіно, хімія** та под., які вжив. у перенос. значенні.

Склад Р. л. рухливий, що зумовлено взаємодією форм існування нац. мови в різні періоди її істор. розвитку. Ступінь кодифікованості Р. л. відбивають відповідні ремарки в загальномов. словниках. У тлумачному «Словнику української мови» (т. 1–11, 1970–80) кількість слів із позначкою «розмовне» становить 10 % заг. кількості словникових слів. Разом із тими, що мають окремі розм. значення, заг. кількість розм. слів приблизно однакова з числом поширених термінів, що ввійшли в сучасну літ. мову (їх прибл. 20 000–25 000).

Р. л. має типові словотв. ознаки, напр., суфікси **-ій**, **-уга**, **-юка**, **-ака** в назвах осіб (**мазій**, **мамій**, **тюхтій**, **хапуга**, **злюка**, **писака**), суфікс **-к(а)** в назвах осіб жін. статі за родом занять (**вахтерка**, **двірничка**, **завучка**), суфікс **-их(а)** – за родом занять їхніх чоловіків (**головиха, ковалиха**), суфікс **-к(а)** в ім. назвах, утворених у результаті стягнення відповід. словосполучень (**маршрутка**, **візитка**, **нулівка**), суфікс **-ищ(е)** зі збільшувально-оцінним знач. (**ручище, носище**), префікс **попо-** в дієсловах (**попобігати, попозаглядати, попомерзнути**) та ін. Вона об'єднує слова, що входять до загальномов. словника, не порушуючи літ. норм: **біганина**, **бухикати**, **бос**, **велик** (велосипед), **відик** (відеомагнітофон), **телик** (телевізор), **вештатися, недалечко, факсувати, слюсарювати, шоферувати, шкутильгати** і под.

Р. л. має в літ. мові стилістично нейтральні відповідники, пор.: **маршрутка** – маршрутне таксі, **шоферувати** – працювати шофером та ін.

Різні групи Р. л. активно використовуються у мові худож. л-ри, як, напр., в «Енеїді» І. Котляревського: «Поганий, мерзкий, скверний, бридкий, нікчемний, ланець, католик! Гульвіса, пакосний, престидкий, негідний, злодій, єретик! За кучму цю твою велику як дам тобі ляща я в пику, то тут тебе лизне і чорт! І очі видеру із лоба тобі, диявольська худоба!» – таку характеристику дає Дідона Енеєві. Проте в сучас. худож. л-рі типи розм. слів змінилися, у ролі їх найчастіше використовуються індивід. новотвори, запозичення, трансформації книжних, термінол. слів.

Р. л. привертає увагу дослідників щодо визначення статусу розм. і просторіч. слів та відповід. ремарок у словниках, щодо її стиліст. функцій у мові худож. л-ри, публіцистики, а також щодо аналізу народнорозм. елементів та їх стиліст. ролі в історії укр. літ. мови.

Літ.: Коробчинська Л. А. Лексика розм. мови. «Питання мовної культури», 1968, в. 2; СУЛМ. Стилістика. К., 1973; Пилинський М. М. Розм. лексика у мові преси. В кн.: Мова сучас. масово-політ. інформації. К., 1979; Його ж. Розм. лексика в писем. стилях сучас. укр. літ. мови. В кн.: Взаємодія усних і писем. стилів мови. К., 1982.

С. Я. Єрмоленко.

РОЗМО́ВНА МО́ВА – особливий різновид *літературної мови*, яким послуговуються мовці в щоден. неофіц. спілкуванні. Р. м. властиві наддіалектні, загальнонац. ознаки, і водночас вона має регіональні особливості. Р. м. вважають також окр. стилем літ. мови (у польс. лінгвістиці з цим поняттям співвідносять поняття «культурний діалект»).

Р. м. характеризується вживанням *розмовної лексики* і фразеології, переважно короткими, простими синтакс. конструкціями, експресив. інтонуванням фрази. Усна форма вираження, жести, міміка, спонтанність, невимушеність, швидкість реагування, імпровізація, емоційність, орієнтованість на слухача і на ситуацію – такі екстралінгв. ознаки Р. м., яка використовує не лише розм. лексику, а й стилістично нейтр. слова. Поширені також звороти, синтакс. конструкції, що передають безпосередню реакцію співрозмовника – прохання, здивування, схвалення, заперечення, відмову щось зробити, незадоволення, радість тощо. Напр.: **Диви, який! От тобі й на! Чи ти ба, як високо**.

Типові для Р. м. слова – характеристики людей: **вусань**, **гультяй**, **здоровань**, **одоробло** і под. Для вираження позит. або негат. оцінної характеристики осіб вживаються лексеми, що мають переносне значення, пор.: **голубонька**, **зайчик**, **ластівка**, **орел** – **баран**, **гадюка**, **цап** та ін.

Для синтаксису Р. м. характерні однослівні, неповні, еліптичні речення, повтори дієслів-присудків як засобу досягнення експресії, напр.: А другий **біга**, **біга**, а толку ніякого; використання згорнених, конденсованих висловів, що заступають цілі речення, зокрема у відповідях на запитання: **хто куди, хто де, хто скільки**; пор.:

Чого ж ви розбіглися так швидко – невідомо **хто й куди** подався; Куди це ви зібралися? – **Хто куди**, а ми з кумом на село.

Стилістично виразними виявляються типові для Р. м. конструкції із служб. словами **воно, його, собі, щось** (Воно дощ як уперіщить; Чого воно на станцію не возять?; Що б його зробити?; Надумав ото собі поїхати до брата). Для Р. м. характерні також стійкі порівняння на зразок **як рак, як стіна, як дзвін, як муха, як оса, як стріла, як вітер, як вогонь**, які надають Р. м. експресивності. Р. м. – джерело потенц. індивід. словотворення, розгорнених номінацій, що заступають однослівні назви: Туди є **на чому їхать**? (тобто – **транспорт**), стиліст. обігрування фразеологізмів. Останні часто виступають в усіченій формі, оскільки передбачається знання співрозмовником повного вислову, напр.: **Чия б гарчала (а чия б мовчала)**.

Р. м. реалізується в усній мові, але не тотожна їй, бо визначає специф. лекс.-фразеол. структуру діалогів, полілогів, фонет. оформлення слів тощо. Часом те, що з погляду писем. практики сприймається як алогізм, порушення синтакс. правил, в ситуації усно-розм. спілкування виявляється семантично достатнім.

Р. м. використовується як стиліст. прийом відтворення живомов. структур у худож. текстах. Майстерність письменника полягає в досягненні ефекту індивід. Р. м. Ось як передає мову персонажів І. Карпенко-Карий у п'єсі «Сто тисяч»: «[Копач] Так-так. Хе-хе-хе! Грошей нема, а земелька росте й росте!.. Скуповуйте помаленьку, скуповуйте! Пани горять, а мужички з пожару таскають... Це не пустяк! Ви як полагаєте? Вони привикли омари там, шампанське – от грошики й ухнули, а там і іменія ахнули! А ви галушечки, картопельку, кулешик, чехоньку, та й то не щодня, а воно жирок і наростає...». Укр. драматурги 19 ст., індивідуалізуючи мову персонажів, побудовану на розм. стихії різних соціальних верств, утверджували стильову різноманітність літ. мови і становлення її норм в укр. нац. театрі. Послуговуючись розм. засобами, письменники відтворюють тер. говіркові особливості нац. мови, за якими читач упізнає край, побут, звичаї, час описуваних подій.

Р. м., або розм. стиль, досліджується як категорія стилістики і культури мови, що безпосередньо пов'язана з тенденціями розвитку літ. мови, виробленням і змінністю її норм в усній мовній практиці, стильовим розмежуванням усноразмовних і книжно-писемних норм, динам. процесом взаємодії книжної і розм. лексики у мові ЗМІ, у жанрах худож. стилю, в мовній практиці худож. перекладу тощо. Р. м. розглядається як важливий засіб створення нац.-мовного колориту в ориг. та перекл. л-рі. Міра використання розм. засобів у загальновж. літ. мові, зближення розм. й худож. та ін. функц. стилів залежать і від екстралінгв. чинників (демократизація сусп. життя, рівень освіти, культури), і від власне лінгв. явищ, що спричинюють стильову різноманітність літ. мови, утверджують її роль у дух. культурі нації.

Літ.: Закономірності розвитку укр. усного літ. мовлення. К., 1965; Укр. усне літ. мовлення. К., 1967; Укр. побутове літ. мовлення. К., 1970; Дудик П. С. Синтаксис сучас. укр. розмовного літ. мовлення. К., 1973; Мова і час. Розвиток функц. стилів сучас. укр. літ. мови. К., 1977; Взаємодія усних і писем. стилів мови. К., 1982; Стиль і час. К., 1983; Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучас. укр. мови (з кін. 1980-х рр.). «Мовознавство», 2002, № 4–5; 2003, № 1.

С. Я. Єрмоленко.

РÓЗОВ Володимир Олексійович [15(27).VII 1876, Київ – 21.V 1940, Загреб, Хорватія] – укр. мовознавець. Закін. 1902 Київ. ун-т, працював у ньому приват-доцентом (до 1916). Був професором Ніжин. істор.-філол. ін-ту (1916–18), Таврійського (Сімферополь) ун-ту (1918). 1918 виїхав у Болгарію, згодом жив у Югославії. У 20–30-х рр. – професор ун-тів у Скоп'є і Загребі. Праці із слов'ян. філології, зокрема з історії укр. мови («Значення грамот XIV і XV ст. для історії малоруської мови», 1907; «Дослідження мови південноруських грамот XIV і першої половини XV ст.», 1913; «Мова південноруських грамот XIV–XV ст.», 1929), з діалектології [«До староруської діалектології (І ще до питання про галицько-волинське наріччя)», 1907]. Досліджував історію розвитку укр. шкільної драми, староболг. і старосерб. писемні пам'ятки. Видав «Південноруські грамоти» (1917) та «Українські грамоти, т. 1. XIV ст. і перша половина XV ст.» (1928; всі праці – рос. мовою).

Літ.: Плющ П. П. Перший викладач історії укр. мови в Київ. ун-ті. «Вісник Київ. ун-ту. Серія філології та журналістики», 1959, №2, в. 2; Гринчишин Д. Г. Володимир Олексійович Розов. «Мовознавство», 1976, № 5; Булахов М. Г. Розов Владимир Алексеевич. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды, т. 3. Минск, 1978. *М. М. Пещак.*

РОЗПОВІДНÉ РÉЧЕННЯ – *речення*, комунікативне завдання якого полягає у констатації якого-небудь реального або ірреального факту, в повідомленні про нього в усній або писемній формі. При власне структур. і семант.-синтакс. варіативності типовим для Р. р. є вираження предикатів первинними з функц. погляду формами дієслів дійсного (синтакс. індикатив) й умов. способів та інфінітива. До найважливіших ознак Р. р. належить т. з. інтонація крапки, реалізована в мовленнєвій практиці у двох осн. контурах руху осн. тону – низхідному і висхідно-низхідному. Ці осн. різновиди розповідної інтонації можуть зазнавати модифікац. змін, зумовлюваних різним місцем лог. наголосу, варіюванням порядку слів, видозмінами лекс. наповнення речень тощо. *А. П. Грищенко.*

РОЗРÍЗНЮВАЛЬНА ОЗНÁКА – див. *Диференційна ознака.*

РОЗУ́МНИЙ Ярослав Григорович (6.IX 1925, с. Вичілки, тепер Гончарівка Монастириського р-ну Терноп. обл.) – укр. мовознавець і літературознавець, доктор філософії з 1968, чл. НТШ з 1987, почес. професор Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» з 1996. Навч. 1939–

44 у гімназії м. Станіслава (тепер Івано-Франківськ), 1946 – в Укр. катол. семінарії (м. Гіршберг, Німеччина), Вищій філос.-теол. школі (м. Ділінген, Німеччина); закін. 1950 Укр. катол. семінарію (м. Куленборг, Нідерланди). Від 1951 живе в Канаді, де вивчав славістику в Оттавському ун-ті. Викладав укр. та рос. мову і л-ру в ун-тах Канади і США: Лаврентійському (м. Седбурі, 1960–63), Західномічиганському (м. Каламазу, 1963–64) і Манітобському (м. Вінніпег, 1964–95). Читав курси лекцій в Оттавському (1972), Укр. католицькому (Рим, 1987), ім. Маккворі (Сідней, Австралія, 1990), Укр. вільному (Мюнхен, Німеччина, 1993–96) ун-тах. У 1976–90 – зав. ф-ту славістики Манітоб. ун-ту; 1995–96 – декан філос. ф-ту Укр. вільного ун-ту; 1978–91 – президент УВАН у Канаді. Автор праць про «Лексикон славеноросскій Памва Беринди (1627)» [«Етимологія власних імен у „Лексиконі" Памва Беринди», 1976, англ. мовою; «Походження Памва Беринди», 1976; «Острозька Біблія та інші джерела „Лексикону" Памва Беринди (1627)», 1989, англ. мовою], розвідок з методики викладання укр. мови («Про підручники української мови», 1978) та рецензій на окр. підручники. Досліджує стилі укр. полем. л-ри, творчість Т. Шевченка, М. Шашкевича, Лесі Українки, сучас. укр. поетів, письменство укр. зарубіжжя (зокрема Нью-Йоркської групи) та ін. *Р. П. Зорівчак.*

РОЗШИ́РЕННЯ ЗНА́ЧЕННЯ – див. у ст. *Зміни значення.*

РОЗШИ́РЕННЯ ОСНО́ВИ – див. *Нарощення морфем.*

РОЛЬ ПИСЬМЕ́ННИКІВ У РО́ЗВИТКУ УКРАЇ́НСЬКОЇ ЛІТЕРАТУ́РНОЇ МО́ВИ. Літ., публіцист. і громад. діяльність письменників великою мірою визначає і спрямовує процеси формування та розвитку нац. літ. мов нового часу. Виняткова роль належить письменникам в *історії української літературної мови.* Творчість укр. письменників, їх активна боротьба за становлення і розвиток літ. мови на нац. основі, проти зросійщення, полонізації і т. ін., проти намагань звести укр. мову до ролі діалекту, мови «для домашнього вжитку» мали вирішальне значення для долі нац. культури. В творчості Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка укр. мова найповніше виявила творчі функції і сягнула світових вершин словес. мистецтва.

Характерною рисою становлення укр. літ. мови, мови пригнобленої нації, було те, що на поч. етапі вона могла формуватися лише в рамках худож. стилю. Нова укр. літ. мова у творчості І. Котляревського, Л. Боровиковського, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка та ін. позначена дем. спрямуванням, народнорозм. джерелами розвитку, орієнтацією на діал. базу – середньонаддніпрянські і близькі до них західнослобожанські говори. Цей процес завершився у творчості Т. Шевченка. Основоположне значення Т. Шевченка в історії укр. літ. мови полягає в тому, що в його поет. творчості було подолано негат. явища, які виявилися на поч. стадії формування літ. мови і загрожували їй звуженням виражальних можливостей. Внаслідок обмеження вихідної бази укр. літ. мови народнорозм. джерелом, переважно просторіччям, розвиток її в творчості попередників Т. Шевченка, особливо в епігонів І. Котляревського, відбувався у звужених рамках нейтрального і низького експресивних стилів. Надзвичайно важливим етапом у становленні загальнонар. літ. мови було здійснене Т. Шевченком розширення виражальних засобів укр. мови, що виявилось у введенні в текст елементів високого поет. стилю, пов'язаних гол. чином із бібл. тематикою, мовна орієнтація на засвоєння старослов'янізмів.

Велике значення у розбудові укр. мови мала також літ., публіцист. і громад. діяльність П. Куліша. У своїх ориг. поет. творах і перекладах він, освоюючи мотиви та образи антич. і західноєвроп. культур, намагався вивести укр. л-ру з кола селянської тематики, розширити лекс. базу літ. мови за рахунок творення слів на позначення абстр.-філос. понять і введення низки запозичень з ін. мов. Зусилля П. Куліша, спрямовані на подолання однобічного розвитку укр. л-ри і літ. мови на той час, у 1-й пол. і серед. 19 ст., не знаходили підтримки в середовищі укр. літераторів, де переважав етногр.-народницький погляд на розвиток нац. культури. Впливовість етногр.-народницьких концепцій розвитку нац. л-ри і літ. мови пояснюється сусп.-політ. умовами в Україні у 19 ст., характерною рисою яких було мовне протистояння зросійщеного міста і укр. села. Зросійщення і полонізація вищої верстви укр. сусп-ва гальмували творення елітарного варіанта мови освіченого прошарку населення, що відіграє важливу роль у розвитку літ. мов держ. націй. Україномовна освічена верства народу ще в кін. 19 ст. була малочисельною і обмежувалася переважно середовищем укр. митців. Ця обставина зумовлювала й орієнтацію літераторів на селянство як свого гол. читача.

Аналогічним шляхом розвивався літ. процес західноукр. регіону. Безперечно, на мові худож. л-ри Зх. України не міг не позначитися вплив місц. говірок. Дуже сильним є струмінь народнорозм. стихії пд.-зх. наріччя в творах Ю. Федьковича, І. Франка, «покутської трійці» – Марка Черемшини, В. Стефаника, Л. Мартовича. Проте саме письменникам Зх. України в умовах складної боротьби між політ. партіями Галичини, що дотримувалися різних, часом протил. поглядів на розвиток літ. мови свого регіону – від москвофільської до польс. орієнтації із спробами перейти на лат. графіку, вдалося відстояти шлях, орієнтований на літ. мову Наддніпрянщини, на вироблення загальноліт. норм укр. мови. У свою чергу, літ. мова зазнала сильних західноукр. впливів.

Незважаючи на несприятливі сусп.-політ. умови, на пост. утиски з боку рос. самодержавства

і польс. уряду, укр. л-рі в особі її кращих представників, насамперед Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського, на кін. 19 ст. вдалося подолати певне відставання від літ. процесу ін. націй. В історії нац. літ. мови цим письменникам належить заслуга переорієнтації її з «мови сільської баби» (народницька концепія І. Нечуя-Левицького) на культурно оброблену мову, яка могла б служити потребам розвиненого суспільства. Творчість Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського піднесла літ. мову на вищий рівень, збагатила її словниковий склад, розширивши його наук., вироб., сусп.-політичною та ін. лексикою, удосконалила засоби образного виразу. Окремо слід відзначити внесок цих письменників, особливо І. Франка, у формування публіцист. і наук. стилів укр. мови.

Творчість укр. поетів-модерністів поч. 20 ст. (М. Вороний, М. Філянський), львівської групи поетів-«молодомузівців» (Б. Лепкий, В. Пачовський, П. Карманський та ін.) сприяла розширенню поет. словника, збагаченню засобів естетизації поет. мови. Значну роль у розвитку літ. мови відіграла проза В. Винниченка.

Важливим етапом в історії нової укр. літ. мови була активна мовотворча діяльність письменників у період *українізації*. Бурхливий розвиток нац. мистецтва, жанрове і мовно-стильове розмаїття поезії, прози і драматургії, поява когорти блискучих талантів сприяли розбудові словника літ. мови, її естет. вдосконаленню. Вагомий вплив на розвиток літ. мови мала активізація жанру міської прози (М. Хвильовий, В. Підмогильний, В. Домонтович та ін.).

Припинення процесу українізації на поч. 30-х pp., фіз. винищення значної частини укр. письменників і заборона їхніх творів, запровадження планованої згори політики зросійщення, стандартизації та ідеологізації культури згубно позначилися на дальшій долі укр. мови.

Демократизація життя, відродження нац. культури в незалежній Україні супроводжуються активною діяльністю письменників у відновленні природних прав укр. мови, реалізації на практиці держ. статусу укр. мови.

Мовотворчість укр. письменників сприяє розвиткові нових жанрових і мовно-стильових форм. Так, причини появи жанру химерної прози в сучас. укр. л-рі (химерні твори О. Ільченка, В. Дрозда, Є. Гуцала, П. Загребельного) можна вбачати у спробі компенсувати в худож. мові можливості побут. розм. мови. Важливою мовною рисою творів цього жанру є пародіювання офіц. усних і письмових стилів. Ін. шлях розбудови сучас. літ. мови виявляється у глибшому освоєнні давньої книжно-літ. традиції, у творчому використанні елементів староукр. писемності. Цей напрям представляє Вал. Шевчук в істор. і притчево-філос. творах. Розширення худож. мови за рахунок введення наук. термінології характеризує мову творів Л. Костенко, І. Драча, Ю. Щербака та ін. Цікаві мовностильові процеси, зокрема введення в текст усіх різновидів сучас. міського мовлення, спостерігаються в л-рі «нової хвилі» (Ю. Андрухович, О. Забужко, О. Ульяненко, В. Кожелянко та ін.).

Літ.: Левченко Г. А. Нариси з історії укр. літ. мови першої пол. XIX ст. К.–Х., 1946; КІУЛМ, т. 1–2. К., 1958–61; Жанри і стилі в історії укр. літ. мови. К., 1989; Русанівський В. М. Історія укр. літ. мови. К., 2001. *Л. Т. Масенко.*

«РОМА́НІВКА» – див. у ст. «*Ярижка*».

РУБЕРО́ВСЬКИЙ Микола Олексійович [25.VII (7.VIII) 1845 – 1915, Саратов] – укр. філолог. Працював чиновником у різних держ. установах Мінська, Вільнюса, Полтави та Саратова; у 1904 вийшов у відставку в чині надвірного радника. Автор рукописного укр.-рос. «Словаря малорусского наречия» у 18 томах (понад 100 000 слів). Перекладна частина переписана лише в межах слів на літери А–Д (дуга); решта в чорновому варіанті. Правопис укр. частини етимологічний, хоч не скрізь витриманий. Р. уклав рукописну хрестоматію укр. поезії. Рукописи зберіг. у Б-ці Рос. АН (Петербург).

Літ.: Пилинський М. М. Рукописний укр.-рос. словник М. О. Руберовського. «Мовознавство», 1968, № 1; Дзендзелівський Й. О. З відомостей про життя та діяльність М. О. Руберовського. «Studia Slavica», 1982, t. 28. *Й. О. Дзендзелівський.*

РУДНИ́ЦЬКИЙ Євген Миколайович (2.II 1883, м. Межиріччя Більського пов., Польща – після 1937) – укр. мовознавець, етнограф. Навч. 1906–10 у Петерб. ун-ті. Викладав рос. і укр. мови у містах Білостоці (1910–15), Сімферополі (1915–21), в Уман. агротехнікумі (1922–26). У 1927–37 був співробітником Ін-ту укр. наук. мови ВУАН (від 1930 – Ін-т мовознавства ВУАН/АН УРСР); дальша доля невідома.

Автор праць «Діялекти Уманьщини» (1927) та «Зложене речення в гуманських діялектах» (1929; уперше подано характеристику складного речення в укр. діалектах, відношення паратаксису і гіпотаксису), «Українське словоскладення» (1930). Уклав «Російсько-український словник» (1937, бл. 45 000 слів; у співавт.). Зробив етногр.-фолькл. опис «Українське весілля на Підляшші» (опубл. у зб. «Етнічна історія народів Європи», 2003, в. 15.; підготував до друку В. Борисенко).

В. К. Борисенко, Й. О. Дзендзелівський.

РУДНИ́ЦЬКИЙ Ярослав Богдан (28.XI 1910, м. Перемишль, тепер Польща – 19.X 1995, Монреаль, Канада) – укр. мовознавець, літературознавець, фольклорист, громад. діяч, доктор філософії з 1937, д. чл. НТШ з 1947, чл. УВАН у Канаді з 1955. Закін. 1934 Львів. ун-т, навч. 1938–40 у Берл. і Праз. ун-тах. З 1940 – доцент, з 1943 – професор Укр. вільного ун-ту та Карлового ун-ту (обидва – у Празі). 1949 переїхав до Вінніпега (Канада). Того ж року засн. відділ україністики в Манітоб. ун-ті, став першим головою славіст. відділу цього ун-ту (очолював до 1976); з 1977 – професор-консультант. Ініціатор українозн. програми в австрал. ун-тах. Очолював різні укр. наук., культурні та громад. орг-ції у Канаді: президент УВАН (1955–69), голова Укр. наук. ради (з 1959, неодноразово) і Товариства плекання української мо-

ви (1971–79; 1982–88) тощо. Був заст. голови Міжнар. к-ту спец. ономастики при ООН (1972). Редактор видавничих серій УВАН «Slavistica» (1949–73) та «Onomastica» (1951–75), річника «Слово на сторожі» (1964–88), співред. багатьох наук. період. видань, зокрема «The Slavic and East European Journal» («Слов'янський і східноєвропейський журнал»), «Études slaves et esteuropéennes – Slavic and East European Studies» («Слов'янські та східноєвропейські дослідження») тощо.

Я. Б. Рудницький.

Праці з укр. словотвору («Наростки -ище, -исько, -сько», 1934, 1967; «Суфікс -ера», 1959), акцентології (брошура «Український наголос як функційна проблема», 1946), топоніміки (Бойківщини, 1939, 1962; «Галич у Манітобі», 1953, англ. мовою; «Канадійські місцеві назви українського походження», ч. 2, 1957), проблем канад. діалекту укр. мови (ст. «Фонологічні нововведення в канадійському діалекті української мови», 1961, англ. мовою), про ізофони бойк. говірки (1936, 1938), з перекладознавства (ст. «Українська Шекспіріана на Заході», 1977); опис міської говірки Львова («Українська говірка міста Львова», 1943, 1993, нім. мовою). Написав моногр. «Українська мова та її говори» (1937, 1965, 1977). Автор праць з культури укр. мови («Як говорити по-літературному», 1946), історії укр. мови в плані соціолінгвістики (кн. «Лінгвоцид», 1976, англ. мовою; «Емський указ 1876 року і проблема лінгвоциду», 1976, англ. мовою), ряду фольклорист. праць. Розробляв методику викладання укр. мови, зокрема як іноземної: «Граматичні таблиці з української мови для шкіл і самонавчання» (1946), підручник укр. мови для німців (1940, 1964, 1982) та англомов. населення (1949, 1968; у співавт. з Ю. Луцьким), посібник з граматики укр. мови (1951, 1954, 1958, 1978; англ. мовою). Постійно працював у галузі лексикографії. Уклав разом із З. Кузелею «Українсько-німецький словник» (Лейпциг, 1943; 2-е вид. – Вісбаден, 1983); за його редакцією (спільно з К. Церкевичем) вийшов «Правописний словник української мови» (Н.-Й. –Монреаль, 1979). Укладач: «Етимологічного словника української мови» (т. 1. Вінніпег, 1962–72; т. 2. Вінніпег, 1982), який є першим слов'ян. етимол. словником англ. мовою; «Українського правопису» (Прага, 1942); бібліогр. видання «Ukrainica Canadiana» («Канадська українiка», 1954–72; разом з Д. Сокульським). Дослідник творчості класиків укр. л-ри.

Літ.: Rudnyckyj J. B. A bibliography of Writings 1933–1963. Winnipeg, 1964; Rudnyckyj J. B. Reper'torium Bibliographicum, 1933–1983. Ottawa, 1984; Носко-Оборонів Т. Ярослав Богдан Рудницький. Б. М., 1992; Дзира Я. Ярослав Рудницький. «Нар. творчість та етнографія», 1996, № 2–3. *Р. П. Зорівчак.*

РУКО́ПИСИ СТАРОУКРАЇ́НСЬКІ – оригінальні й перекладні рукописи переважно 14–18 ст. Риси укр. мови фіксуються уже в перших відомих сьогодні давньорус. пам'ятках: Остромировому Євангелії 1056–57, Ізборниках Святослава 1073 і 1076, *«Повісті временних літ»*, *Галицько-Волинському літописі* та ін.

Від 14–15 ст. до нас дійшли укр. грамоти (див. *Грамоти* 14–15 ст.), пам'ятки конфесійного стилю, почасти ін. стилів. З кін. 15 – поч. 16 ст. кількість рукописних пам'яток зростає, урізноманітнюється за жанрами й тематикою, охоплюючи конфесійну і віршову л-ру, записи фолькл. творів, житійно-повістеві тексти, полем., оратор.-проповід., дидакт.-повч. твори, ділові акти й док-ти (особливо юрид. характеру), частково наук. праці. В 17–18 ст. зароджуються або починають інтенсивно розвиватися нові функц. жанри: драм. л-ра (діалоги, інтермедії, шкільна драма), наук. твори філол., філос., природозн., астрон., істор. змісту, а також наук.-практичні. З 2-ї пол. 17 ст. розвивається епістоляр. жанр. Найбільше Р. с. збереглося з 2-ї пол. 17–18 ст. Книги великого формату мали переважно дві колонки, невеликого – одну.

Пам'ятки староукр. писемності зберіг. у рукопис. відділах НБУВ в Києві, ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України у Львові, ЦДІА України у Києві та Львові; поза межами України – у Рос. держ. б-ці (Москва), Держ. істор. музеї (Москва), Б-ці Рос. АН та Рос. нац. б-ці (обидві – в Санкт-Петербурзі) та ін.

Літ.: Петров Н. И. Описание рукописей Церк.-археол. музея при Киев. духов. академии, в. 1–3. К., 1875–79; Владимиров П. В. Обзор южнорус. и западнорус. памятников письменности от XI до XVII ст. К., 1890; Петров Н. И. Описание рукопис. собраний, находящихся в городе Киеве, в. 1–3. М., 1891–1904; Перетц В. Н. Новые труды по источниковедению древнерус. л-ры и палеографии. Крит.-библиогр. обзор. [Первая серия]. К., 1905–08; [Вторая серия]. К., 1909–14; [Третья серия]. «Журнал м-ва нар. просвещ. Новая серия» 1915, ч. 58; 1917, ч. 67; Свєнціцький І. Опис рукописів Нар. дому з колекції Ант. Петрушевича, ч. 1–3. Л., 1906–11; Лебедев А. Рукописи Церк.-археол. музея имп. Киев. духов. академии, т. 1. Саратов, 1915; Маслова О. М. Рукописна книга. К., 1925; Центр. гос. истор. архив УССР в Киеве. К., 1958. *В. А. Передрієнко.*

РУМУНІ́ЗМ – див. у ст. *Українсько-румунські мовні контакти.*

РУСАНІ́ВСЬКИЙ Віталій Макарович (25.VI 1931, Харків) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1969, академік НАН України з 1982. Закін. 1954 Київ. ун-т. З 1957 працює в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (з 1964 – заст. директора, 1981–96 – директор). У 1978–93 – академік-секретар Відділення л-ри, мови і мистецтвознавства НАН України, в 1989–90 – голова МАУ. Розробляє проблеми сучасної укр. літ. мови, її історії, істор. граматики, взаємозв'язків української та ін. слов'ян. мов. Автор праць: «Значення і взає-

В. М. Русанівський.

мозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI– XVII ст.» (1959), «Структура українського дієслова» (1971), «Дієслово – рух, дія, образ» (1977), «Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI – початку XVIII ст.» (1978), «Українська мова», «Життя слова» (обидві – 1978, у співавт.), «Походження і розвиток східнослов'янських мов» (1980), «Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов» (1985), «Українська граматика» (1986, у співавт., рос. мовою), «Структура лексичної і граматичної семантики» (1988), «Історія української літературної мови» (2001, 2002), «У слові – вічність» (2002), «Українсько-чеські паралелі в текстах і ситуаціях. Розмовник» (2002, у співавт.). Наук. керівник автор. колективів і один з авторів праць «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (1969), «Філософські питання мовознавства» (1972), «Науково-технічний прогрес і мова» (1978), «Історія української мови» (т. 1–4, 1978–83), «Граматика чеської мови» (1992) та ін. Як член редколегії *«Словника української мови»* в 11 томах (1970–80; Держ. премія СРСР, 1983) розробляв проблематику лексикографування термінології різних наук, зокрема сусп.-політичної. Значне місце в працях Р. займають питання методології лінгв. досліджень. Співголова редколегії та один з авторів енциклопедії «Українська мова» (2000, 2004).

Літ.: Сологуб Н. М. Він пізнав і слово, і життя. «Трибуна», 1990, № 11; Озерова Н. Г. Життєвий і творчий шлях В. М. Русанівського. В кн.: Віталій Макарович Русанівський. Біобібліографія до 70-річчя. К., 2001.

О. С. Мельничук, *О. О. Тараненко.*

РУСИ́ЗМ – різновид *запозичення*; слово, його окр. значення, вислів, грамат. форма тощо, запозичені з рос. мови або утв. за її зразком. На синхронному рівні під Р. переважно розуміють рос. мовну одиницю, що перебуває за межами укр. літ. мови і не зафіксована її словниками, яка потрапляє спонтанно при *інтерференції* чи включається із стиліст. метою в укр. усне або писемне мовлення.

Розрізняють Р. лексичні (фразеологічні) – рос. слово, словосполучення, речення, ужиті в укр. тексті: «Іспит склали... Може, не на „**весьма**"» (Остап Вишня); фонетичні (орфоепічні) – відхилення від нормат. вимови голосних, приголосних звуків, інтонації під дією рос. мови: **м'[á]со** зам. **м[й]áсо**, **сл'і[ф]** зам. **сл'і[ў]**, **к[а]жýх** зам. **к[о]жýх**, **д'[і]р'[é]ктор** зам. **д[и]р[é]ктор**; акцентологічні – відхилення від нормат. укр. наголосу під дією рос. мови: **столя́р**, **столяра́** зам. **сто́ляр**, **сто́ляра**; словотвірні – заміна елементів укр. словотвірної системи відповідними російськими: **хатьонка** зам. **хати́нка**, **дівчи́нушка** зам. **дівчи́нонька**, **співста́влення** зам. **зіста́влення**, **мали́ш** зам. **маля́**, **маля́тко**, **малю́к**; граматичні – відхилення від укр. грамат. норми під впливом рос. мови: **зла собака** зам. **злий собака**, **в пальто** зам. **в пальті**, **по́хорони** зам. **по́хорон**, **ме́бель** зам. **ме́блі**, смія́тися **над ким** зам. смія́тися **з кого**, сумува́ти **по ко́му** зам. сумува́ти **за ким**.

Р. можуть використовуватися як стиліст. засіб передачі *макаронічної мови* («А вот у меня в галаве завсегди такий водеволь, што тольки мерсі, потому – образований человєк!». – М. Старицький; «А по-моєму, так пошти що й здря ото воно розпатякує». – Остап Вишня). Несвідоме змішування укр. і рос. мовних форм, т. з. *суржик*, негативно позначається на культурі укр. і російської мов. З цим потрібно боротися шляхом підвищення рівня викладання мови в навчальних закладах, пропаганди мовних знань.

Див. також *Українсько-російські мовні контакти.*

Літ.: Їжакевич Г. П. Укр.-рос. мовні зв'язки рад. часу. К., 1969; Порівн. граматика укр. і рос. мов. К., 1978; Функционирование рус. языка в близкородств. языковом окружении. К., 1981.

Г. П. Їжакевич.

РУСИ́НСЬКА МО́ВА – один з варіантів української літ. мови українців Закарпаття, який пробивав собі дорогу до письмового вжитку з кін. 19 ст. Перші спроби створити літ. мову для українців Закарпаття йдуть від місц. народовців, яких не задовольняла т. з. *карпаторуська мова* – рос. мова в місцевій укр. вимові. Обстоюючи існування Р. м., ідеологи цього мов. сепаратизму (напр., угор. філолог О. Бонкало) ще в міжвоєнні роки доводили, начебто закарпатці – не українці, не росіяни і не чехи, а самобутній слов'янський народ із власною мовою і культурою. Чехосл. власті (1919–39), які фактично й назвали цю мову «русинською», визнали її за мову навчання в поч. класах та за мову держ. установ Підкарп. Русі, хоч на недоцільність творення окремої Р. м. та на її безперспективність уже тоді не раз вказували авторитетні вчені Чехословаччини та України. Угор. власті періоду окупації (1938–44), які здебільшого цю мову називали *угроруською мовою*, відверто підтримували ідею творення окремої Р. м. Нині гол. ідеологом, який обстоює ідею окремішності Р. м. та займається «творенням» окр. «русинської» нації на теренах укр. Закарпаття, Сх. Словаччини, Пд.-Сх. Польщі, Пн. Сербії, Пн.-Зх. Румунії та Угорщини, є канад. історик П. Р. Магочі. Термін невдалий. Попри його ідеол. заангажованість, він багатозначний. Так, поляки донедавна називали «русинською» укр. мову взагалі, а серби та хорвати нею позначають літ. мову місц. руснаків. Самі русини (руснаки), тобто українці карпат. регіону, не мають у своєму мовленні прикметника русинський, а своє мовлення традиційно називають руською бесідою.

Літ.: Штець М. Літ. мова українців Закарпаття і Сх. Словаччини (після 1918). Братислава, 1969; Штець М. До питання «русинської» літ. мови. Пряшів, 1992; Штець М., Муличак Ю. Аналіз норм правопису т. з. русинської мови. Пряшів, 1992.

П. П. Чучка.

РУСИ́НСЬКА МО́ВА В СЕ́РБІЇ ТА ХОРВА́ТІЇ, руски язык, руска бешеда, бачванський говір

– мова русинів (руснаків) у Сербії та Хорватії. Нею розмовляє бл. 25 тис. чол. Русини Сербії та Хорватії – це нащадки укр. емігрантів, які переселилися на Балкани протягом 18–19 ст. і тепер компактно живуть у місцевостях Бачка, Славонія, Срим (міста Новий Сад і Вербас, села Руський Керестур, Копур, Петровці, Берковсово, Миклошевці та ін.). Р. м. в С. та Х. – це перехідна укр. говірка з певними словац. впливами, перенесена на балк. землі сучас. переселенцями із західноукр. етнічних теренів. Характерні риси: рефлексація ***or**, ***ol**, ***er**, ***el** у **ра**, **ла**, **ре**, **лє** (**бразда** 'борозда', **глава** 'голова', **брег** 'берег, горбок', **влєчиц ше** 'волочитися'), **ро**, **ло** (**крочай** 'крок', **млода** 'наречена'), **оро**, **оло**, **ере** (**зноровиц ше** 'зноровитися – про коня', **черева** 'кишки'); сполуки ***dj**, ***tj**, ***kt′** переходять у **д͡з**, **ц** (**єдзенє** 'їжа, страва', **помоц** 'допомога') або у **д͡ж/ж**, **ч** (**меджа** 'межа', **мачоха**, **унучка**); ***ŗ** переходить в **ар** (**барз** 'дуже'), **ор** (**горди** 'гордий'), **ер** (**верх**, **змерка ше** 'смеркається'); ***l̥** рефлексується в **ов/ол** (**вовк**, **жовти**, **колбаса**) та **лу**, **ло** (**слунко** 'сонце', **длобац** 'довбати'); ***ъ** озвучувався в **е** (**деска** 'дошка'), **и** (**дижд** 'дощ'), **о** (**вонка**, **молга** 'імла'); ***гъ**, ***гь**, ***lъ**, ***lь** переходять в **ир/ер**, **ри/ре**, **лу**, **ли/лї** (**кертица**, **кирвавиц**, **кресцини**, **хрибет**, **яблуко**, **блиха**, **глїбоки**); фіксований наголос (на передост. складі); сліди давнього поділу відмін за основами, напр., ім. ч. р. у дав. в. мн. мають флексію **-ом** (**слугом**, **хлопом**), дієслова у 1-й ос. одн. теп. ч. приймають закінчення **-м** (**знам**, **робим**). У лексиці помітні також впливи угор., польс., нім., серб. та хорв. мов.

Після публікації поет. збірки «З мойого валала...» («З мого села...», 1904) і «Граматики бачвансько-руськой бешеди» (1923) Г. Костельника, а також фолькл. текстів, записаних В. Гнатюком у с. Бачки (етногр. зб. «Казки з Бачки», 1910; зб. «Байки, легенди, історичні перекази, новели, анекдоти – з Бачки», 1914), розпочалося становлення літ. мови русинів Югославії. Утвердженню та кодифікації її норм сприяла діяльність мовознавців Г. Надя, М. Кочиша, Ю. Рамача, літераторів М. Ковача, Ю. Тамаша, ієрархів греко-католицької церкви митрополита А. Шептицького та єпископа Д. Нярадія, «Руского народно-просвітного дружества» («Просвіта»).

Протягом 20 ст. у Р. м. в С. та Х. сформувалися художній, публіцист., наук. та офіційно-діловий стилі. Літературною Р. м. в С. та Х. видається період. преса: тижневики «Руски новини» (1922–41) і «Руске слово» (з 1945), дит. місячники «Наша заградка» (1937–41) і «Пионирска заградка» (з 1947, з 1992 – «Заградка»), молодіжний місячник «МАК» (з 1972), часописи «Шветлосц» (з 1952) та «Нова думка» (1971–91); щорічні нар. календарі (з 1921), вісники «Творчосц» (1975– 87) та «Studia Ruthenica» (з 1988). Ведуться програми телебачення й радіо (Новий Сад). Здійснюється навчання в осн. школах, гімназії та на кафедрі русин. мови і л-ри Новосад. ун-ту. Окр. учені кваліфікують літ. Р. м. в С. та Х. як бачвансько-сримський варіант укр. літ. мови.

Див. також *Українська мова в Сербії, Боснії і Герцеговині, Хорватії.*

Літ.: Костельник Г. Граматика бачванско-рускей бешеди. Сримски Карловци, 1923; Горбач О. Літ. мова бачвансько-срімських українців («Русинів»). ЗНТШ (Париж – Н.-Й.), 1962, т. 169; Горбач О. Лексика говірки бачвансько-срімських українців. В кн.: Наук. зб. Музею укр. культури в Свиднику, т. 4, кн. 1. Пряшів, 1969; Кочиш М. Граматика руского язика: фонетика, морфолоґия, лексика. Нови Сад, 1974; Кочиш М. Линґвистични роботи. Нови Сад, 1978; Дуличенко А. Д. Славян. лит. микроязыки. Таллин, 1981; Надь Г. Линґвистични статї и розправи. Нови Сад, 1983; Рамач Ю. Руска лексика. Нови Сад, 1983; Надь Г. Прилоги до историї руского язика. Нови Сад, 1988; Рамач Ю. Словнїк лексики Гавриїла Костельника. Нови Сад, 1991; Белей Л. Про статус літ. мови русинів Югославії. В кн.: Укр. Карпати. Мат-ли міжнар. наук. конференції. Ужгород, 1993. *Л. О. Белей.*

РУ́СЬКА МО́ВА – 1. Мова [«рус(ь)(с)кыи языкъ»] східнослов'ян. племен Київ. Русі та деяких суміж. земель (див. *Давньоруська мова*). В такому загальному, недиференційованому знач. мови (мов) усіх трьох східнослов'ян. народів ця назва вживалася й пізніше.

2. Істор. назва [«рус(ь)кии язык», «рус(ь)ка мова»] *української мови* до заміни її пізнішими назвами, зокрема *староукраїнської літературної мови*, а також укр.-білорус. літ. мови 14–16 ст., яка продовжувала традиції мови ділової писемності Київ. Русі (див. *Західноруська писемна мова*). Коли частину сучасних укр. і білорус. земель захопила Литва, а згодом Польща, Р. м. виконувала роль офіц. мови у Вел. князівстві Литовському як актово-урядова мова князів. канцелярії та судочинства.

Р. м. написано «Судебник» Казимира IV Ягеллончика 1468 і Литовські статути (1529, 1566, 1588). У Литовському статуті 1566 стверджувався держ. характер Р. м.: «А писар земський маєть поруску літерами і словы руськими вси листы, выписы й позвы писати, а не иным языком и словы». Шляхта Київщини мала привілеї використовувати Р. м. у листуванні з польс. королем. У Галицько-Волин. князівстві судочинство велося Р. м. Грамоти, ділове листування 14–16 ст. засвідчують тер. відмінності Р. м. залежно від того, де здійснювалася літ.-писемна практика. Розрізняють пам'ятки, писані Р. м. з виразними ознаками білорус. мови, а також док-ти, в яких виявляються структурні ознаки укр. мови. Р. м. значною мірою відбивала тогочасну живу українську і білорус. мови. Спільними для обох мов були, зокрема, такі ознаки: ф о н е т и ч н і – подовження приголосних на зразок укр. **зілля**, білорус. **зелле**; звукосполучення **ли**, **ри** між приголосними (укр. **глитати**, **кришити**, білорус. **глытаць**, **крышиць**); тверді **ч** і **шч** (укр. **чистий**, **щипати**, білорус. **чысты**, **щыпаць**); нескладове **у** після голосних перед приголосними та в кін. слова (укр. **вовк**, **товстий**, білорус. **воўк**, **тоўсты**); м о р ф о л о г і ч н і – наявність клич. в. (укр. **синку**, білорус. **сынку**); форми мн. іменників чол. р. в сполученні з числівниками **два**, **три**, **чотири** (укр. **два столи**, білорус. **два столы**) та ін. Р. м. писалися

не тільки ділові док-ти, а й твори світ. та реліг. змісту: т. з. Литовський літопис, «Люцидарій» (перекл. з нім. мови), Четья Мінея 1489.

3. Істор. назва [також «рус(ь)ки(й) язик»] укр. мови на західноукр. землях – у Галичині, на Буковині, Закарпатті, а також у країнах, де компактно живуть вихідці з цих земель (див. *Русинська мова*, *Русинська мова в Сербії та Хорватії*, *Угроруська мова*, *Українська мова в Польщі*, *Українська мова в Румунії*, *Українська мова в Сербії, Боснії і Герцеговині, Хорватії*, *Українська мова в Словаччині*).

Назву «руський язик» використовували автори букварів, граматик 19 – 1-ї пол. 20 ст., створюваних у Зх. Україні (І. Вагилевич, І. Могильницький, Я. Головацький, Й. Лозинський та ін.).

Літ.: Булаховський Л. А. Питання походження укр. мови. К., 1956; Плющ П. П. Історія укр. літ. мови. К., 1971; Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія укр. літ. мови. К., 1995; Русанівський В. М. Історія укр. літ. мови. К., 2001. *С. Я. Єрмоленко.*

РУТЕНІ́ЗМ – див. *Галичанізм*.

РЯД – місце язика при просуванні в горизонт. напрямі під час творення голосних, що надає їм специф. *тембру*. В укр. мові розрізняють голосні переднього – **[і]**, **[и]**, **[е]** і заднього – **[о]**, **[у]**, **[а]** Р. Чистих голосних серед. Р. в укр. мові немає. У межах одного Р. можливі різні відмінності *артикуляції*, напр., більш задня або більш передня, як в **[ô]** закритому й **[о]** відкритому. *Л. І. Прокопова.*

С

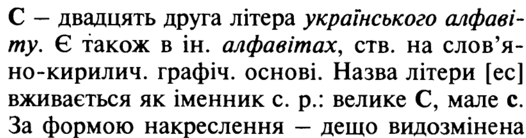

С – двадцять друга літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [ес] вживається як іменник с. р.: велике **С**, мале **с**. За формою накреслення – дещо видозмінена кирилична літера **с** («слово»), запозичена з греко-візант. уставного *письма*. У давньорус. і староукраїнській графіках у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів письма (устав, півустав, скоропис) вживалася в кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. У старослов'ян. кирилич. писемності мала числове значення «двісті». В сучас. укр. мові цією літерою позначають шумний глухий щілинний передньоязиковий приголосний звук, який може бути твердим (садиба, субота) і м'яким (сяйво, сьогодні). **С** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «двадцять другий». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 7-с і т. д. *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ С
Сінайська	ᔕ ᔕ
Фінікійська	W Ш V 4 4 П
Давньогрецька	ϟ Ϛ ξ Σ Σ ξ C
Візантійська	C C C ϭ ϭ ʊ
Латинська	S ſ ʅ
Романська	S s ℐ ʒ
Готична	𝔖 ſ 𝔗 ı
Кирилиця	C C c C C c
Глаголиця	Ⰼ Ⰼ Ⰼ
Українська	С с *С с*

САБАДО́Ш Іван Васильович (12.V 1944, с. Сокирниця, тепер Хустського р-ну Закарп. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1986, професор з 1992. Закін. 1969 Ужгор. ун-т. Працює у цьому ж вузі з 1972: викладач, ст. викладач (з 1978), доцент (з 1980), заст. декана філол. ф-ту (1978–83), зав. кафедри укр. мови (1986–92). Досліджує проблеми діалектної, істор. лексикології, лексикографії, лінгвогеографії, термінології: «Лексика лісосплаву українських говорів району Карпат» (1974), «Староукраїнські назви культурних трав'янистих рослин» (1986), «Розвиток ботанічної лексики в українській мові XIX – поч. XX ст.» (1988), «Збагачення складу ботанічної лексики староукраїнської мови» (1989), «Українські карпатські говори як джерело для реконструкції праслов'янської лексики» (1994), «Формування української ботанічної номенклатури» (1996), «Зміни в науковій ботанічній термінології української мови в післявоєнний період» (2000) та ін. Уклав «Атлас ботанічної лексики української мови» (1999).
П. М. Лизанець.

САБАЛДИ́Р Григорій Олексійович [29.IX(13.X) 1883, с. Покровська Багачка, тепер Хорольського р-ну Полтав. обл. – 3.IV 1957, Київ] – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1956. Закін. 1913 Глухівський учит. ін-т і 1922 – Київ. ІНО. В 1925–31 – викладач, доцент, згодом професор Київ. пед. ін-ту. Водночас (з 1927) – наук. співробітник Ін-ту наук. мови ВУАН. З 1931 – ст. наук. співробітник Ін-ту мовознавства ВУАН. 1935 незаконно репресований. 1938 звільнений з табору без права повернення в Україну. Протягом 1938–56 жив у Росії: вчителював у м. Дубнівці (тепер Волгогр. обл.), пізніше – ст. викладач Вольського учит. ін-ту Саратов. обл. До Києва повернувся 1956.
С. належить ряд мовознавчих та методичних статей, підручників з укр. мови. У співавторстві з академіком М. Грунським видав «Правила українського правопису (Практичний порадник)», до якого було додано «Словник найнеобхідніших в діловодстві слів та виразів» (1925) і посібник «Українська мова. Фонетика. Морфологія. Синтакса. Фразеологічний словник. Порадник для самонавчання» (1926). Ці ж автори підготували «Український правопис», який був долучений до першого в Україні «Практичного російсько-українського словника ділової мови (конторської та рахівничої)» (1926). С. уклав «Практичний російсько-український словник» (1926), а 1930 у співавт. з О. Коломацькою – «Правописний словник та правила правопису й розділових знаків» (25 000 слів).
Є. С. Регушевський.

СА́БОВ Євменій Іванович (1.X 1859, с. Верб'яж, тепер Воловецького р-ну Закарп. обл. – 1.XI 1934, м. Севлюш, тепер Виноградів Закарп. обл.) – укр. мовознавець. Навч. у гімназіях Мукачевого, Пряшева, Львова й Ужгорода. Був греко-катол. священиком, благочинним, архідияконом. У 1886–98 працював викладачем

гімназії. Осн. праця – кн. «Руська граматика і читанка. До вивчення угорсько-руської літературної мови» (1890, рос. мовою). Написана етимол. правописом; орфоепія ґрунтується на закарп. живомовній системі, морфологія, однак, позначена впливом церковнослов'янської та рос. літ. мов. Автор підручника «Церковнослов'янська граматика» (1894, угор. мовою). Уклав «Хрестоматію церковнослов'янських і угро-руських літературних пам'яток з додатком угро-руських народних казок на дійсних наріччях» (1893, рос. мовою) – збірку писемних пам'яток Закарпаття 15–18 ст. і зразків творчості письменників краю до 19 ст. Дав у ній першу досить повну характеристику закарп. говорів укр. мови (насамперед фонетики, частково – морфології), серед яких виділив «нарѣчія» лишаків, лемаків, верховинців та ін., надрукував зразки живого нар. мовлення. *В. В. Німчук.*

СА́ВЧЕНКО Олексій Нилович [8(21).VII 1907, с. Курне, тепер Червоноармійського р-ну Житом. обл. – 3.IX 1987, м. Ростов-на-Дону] – рос. і укр. мовознавець, доктор філол. наук, професор. Закін. Ленінгр. ун-т, працював у пед. ін-тах Рос. Федерації, з 1947 – зав. кафедри укр. мови Чернів. ун-ту, з 1954 – зав. кафедри заг. і порівн. мовознавства Ростов. ун-ту. Праці – з індоєвроп. та заг. мовознавства: «Частини мови і категорії мислення» (1960), «Походження середнього стану в індо-європейській мові» (1961), «Мова і мистецтво» (надр. 1988) та ін. Співавтор підручника для ун-тів «Загальне мовознавство» (1985). У 50-х рр. займався питаннями укр. мови (зокрема, теор. проблемами граматики): статті «Про граматичну форму слова і граматичну категорію» (1951), «Про категорію стану дієслова в українській мові» (1952), «Що таке частина мови?» (1953), «До характеристики речення» (1956), з істор. фонетики давньорус. та укр. мов.

Літ.: Алексей Нилович Савченко. «Филол. науки», 1987, № 6; Дегтярев В. И. Языковед А. Н. Савченко: Библиогр. очерк. В кн.: Вопросы славяно-рус. языкознания. Ростов н/Д., 1994; Гукова Л., Гуйванюк Н. О. Н. Савченко – відомий дослідник в галузі укр. і заг. мовознавства. «Наук. вісник Чернів. ун-ту», 2000, в. 93. *О. О. Тараненко.*

САМІ́ЙЛЕНКО Володимир Іванович [псевд. – В. Сивенький, Іваненко, Полтавець, Смутний, Л. Сумний; крипт. – В., В. С., В-ий та ін.; 22.I (3.II) 1864, с. Великі Сорочинці, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл. – 12.VIII 1925, с. Будаївка, тепер у складі м. Боярки Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.] – укр. письменник, перекладач, філолог, публіцист. Навч. 1885–90 в Київ. ун-ті. Працював дрібним службовцем у різних установах. У 1919–24 жив у Зх. Україні. Повернувшись до Києва, читав деякий час лекції з укр. мови для працівників Центрального поштамту. Як глибокий знавець-практик укр. мови С. постійно дбав про її розвиток і вдосконалення. У статтях «Дбаймо про фонетичну красу мови» (1917), «Чужомовні слова в українській мові» (1918), «У справі нашого правопису» (1919), праці «Короткий порадник української вимови» (не опубл.) звертав увагу на естетику мови, обґрунтовував доцільність фонетичного правопису, необхідність дотримуватися правил евфонії укр. мови, розглядав питання фонетичної та грамат. адаптації слів іншомов. походження в укр. мові тощо. У листах до Б. Грінченка та І. Франка торкався питань діалектної бази укр. літ. мови, розвитку її стилів (зокрема наукового), теорії і практики перекладу та ін. Виступав у часописах з оглядами мовознавчої літератури: рецензії на «Граматику української мови» М. Левицького (1918), «Українську стилістику і ритміку» В. Домбровського (1923) та ін. Перекладав твори класиків зарубіжної літератури.

В. І. Самійленко.

Літ.: Грінченкова М. Сивенький (Володимир Іванович Самійленко). Спогади. К., 1926; Бабишкін О. Володимир Самійленко. В кн.: Самійленко В. Твори, т. 1. К., 1958. *Й. О. Дзендзелівський, І. В. Муромцев.*

САМІ́ЙЛЕНКО Стефан (Степан) Пилипович [12 (25).XII 1906, містечко Станіслав, тепер с. Білозерського р-ну Херсон. обл. – 26.X 1977, Запоріжжя] – укр. мовознавець і педагог, доктор філол. наук з 1960, професор з 1962. Закін. 1930 Херсон. ІНО. З 1933 у різний час викладав у Полтав., Луг. і Запоріз. (тут у 1960–75 завідував кафедрою укр. мови) пед. ін-тах. Осн. праці: «Нариси з історичної морфології української мови» (ч. 1–2, 1964–70), статті «Суплетиви української мови» (1961), «Категорія роду» (1965), розділ «Іменник» у кн. «Історія української мови. Морфологія» (1979). Співавтор вузів. підручників «Історична граматика української мови» (1957, 1962, 1980), «Порівняльна граматика української і російської мов» (1957, 1961).

С. П. Самійленко.

Літ.: Степан Пилипович Самійленко. «Мовознавство», 1978, № 1. *В. А. Чабаненко.*

САМОНА́ЗВА – див. у ст. *Етнонім.*

САМОСТІ́ЙНІ СЛОВА́ – див. *Повнозначні слова.*

СА́НДГІ (санскр. sandhi – зв'язок, з'єднання) – зміна звуків на *морфемних швах* або на межі двох слів, особливо у швидкому мовленні. Ці зміни частково є результатом різних видів фонет. *асиміляції*, частково – відображенням істор. явищ у мові. С. на межі слів або компонентів склад. слова називають зовнішнім, а С. на межі морфем – внутрішнім. С. передбачає

поширення звукових ознак на одиницю, більшу, ніж фонема, виникнення нових ознак чи втрату фонеми або частину її ознак. В сучас. мовознавстві найчастіше використовують поняття зовнішнього С., оскільки модифікації звуків на морфем. швах (санскр. внутрішні С.) в європ. грамат. традиції здавна описують у поняттях *чергувань звуків*. В укр. мові явище зовнішнього С. спостерігається на межі двох суцільно вимовлених слів, де можуть виникати різні звукові зміни: *акомодація*, *редукція*, вокальна асиміляція, асиміляція приголосних: **як ґедзь [јаґґедґ']** (зміна звука, викликана асиміляцією за дзвінкістю), **віз Захара [в'іззахара]** (поява подовженого **з**), **пішло оленя** [п'ішлоолеⁱн'а] (виникнення довгого **о**), **повз жук** [поўжжу́к] (результат асиміляції за місцем і способом творення). Явища зовнішнього С. виникають у процесі творення композитів: **літепло із літо + тепло** (*гаплологія*). Іноді внаслідок випадіння звуків виникає збіг приголосних, унаслідок чого маємо явище внутрішнього С. на межі морфем: **Вишегород → Вишгород → [вижгород]**.

Деякі дослідники вбачають явище внутрішнього С. в укр. мові в асиміляції приголосних за участю голосу на межі морфем, пор.: **с-хопити і з-гадати, [бород'ба] (боротьба).**

С. несправжнє – *перерозклад* словосполучення внаслідок помилкового сприйняття звука або групи звуків як результату С., пор.: [**«Гра фотографується – Граф фотографується»**; **«Як коза – Я коза»**. Часто С. несправжнє використовують як стилістичний засіб, напр.: – **Я Євграф Сідалковський. Він вимовив ім'я так, щоб воно прозвучало як титул – «Я є граф»** (О. Чорногуз).

Принагідно явище С. розглядали такі укр. дослідники, як О. Курило, Є. Рудницький, О. Синявський, Н. Тоцька та ін. Окрему наук. розвідку цьому явищу присвятив І. Зілинський.

Л. М. Хоменко.

СВЄНЦІ́ЦЬКИЙ Іларіон Семенович (7.IV 1876, м. Буськ, тепер Львів. обл. – 18.IX 1956, Львів) – укр. філолог, етнограф, громад.-культур. діяч, доктор філол. наук з 1902, професор з 1941. Закінчивши 1899 фіз.-матем. ф-т Львів. ун-ту, продовжив навчання як вільний слухач істор.-філол. ф-ту Петерб. ун-ту та студент Археол. ін-ту. Лінгв. освіту поглибив у Відні під кер. В. Ягича, де захистив докт. дисертацію. З 1913 – доцент Львів. ун-ту, 1944–50 – зав. кафедри слов'ян. філології. Одночасно (до 1956) керував Львів. відділом Ін-ту мовознавства АН УРСР, а також очолював (до 1952) створений ним у Львові 1905 Нац. музей (у 1939–91 – Львів. музей укр. мистецтва). Наук. інтереси багатогранні: мовознавство, зокрема історія укр. мови, історія укр. літ. мови, порівн.-істор. мовознавство, діалектологія, палеографія, літературознавство, рукописні пам'ятки і стародруки, укр. мист-во найдавнішого періоду, музейна справа та ін. Осн. праці – «Бучацьке Євангеліє XIII ст.» (1911), «Основи науки про мову українську» (1918), «Нариси з історії української мови» (1920), «Мова Галицько-Волинського літопису» (1949), «Опис рукописів народного дому з колекції А. Петрушевича» (т. 1–3, 1906–11), «Початки книгопечатання на землях України» (1924). Автор численних праць з давньорус. л-ри, фольклору та л-ри ін. слов'ян. народів, укр. мист-ва.

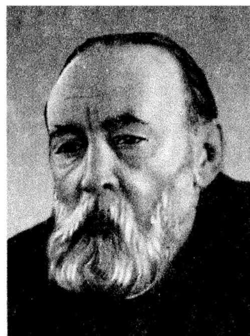

І. С. Свєнціцький.

Літ.: Питання слов'ян. мовознавства, кн. 5. Л., 1956; Кізлик О. Д., Луцик Ф. Я. І. С. Свєнціцький. Короткий бібліогр. покажчик. К., 1956; Гумецька Л. Л. Іларіон Семенович Свєнціцький. «Мовознавство», 1976, № 2.

Я. В. Закревська.

СВИСТЯ́ЧІ ПРИ́ГОЛОСНІ – див. у ст. *Приголосні звуки.*

СВОБО́ДА Віктор Леонтійович (псевд. – M. Davies, Michael Browne; 20.II 1925, с. Компаніївка, тепер смт Кіровогр. обл. – 1.VII 1992, м. Кобем, графство Кент, Великобританія) – укр. лінгвіст, літературознавець і політолог у Великобританії. 1943 виїхав з України (жив у Відні); з 1948 – у Великобританії. Навч. 1950–53 в Ін-ті слов'янознавства та східноєвроп. студій Лонд. ун-ту. 1953 здобув ступінь бакалавра, 1958 – магістра гуманітар. наук. Викладав рос. та укр. (факультативно) мови у цьому ж ун-ті: в 1955–59 – асистент, 1959–73 – лектор, 1973–83 – ст. викладач, 1983–1992 – старший наук. співробітник.

Праці: з історії укр. лексикографії («Слов'янська частина Oxford Heptaglot Lexicon: Українсько-латинський словник першої половини 16 ст.», 1956; «Деякі спостереження над походженням Heptaglot Lexicon», 1961); лінгвостилістики («Лінгвістичні нововведення і живе мовлення в „Соборі" Олеся Гончара: іменники і прикметники», 1983), білорус. лексики («Деякі проблеми білоруського словника», 1968), білорус.-українських («Дещо з особливостей білоруської дієслівної лексики та її зв'язків з українською», 1971) та їдиш-укр. мовних контактів («Український компонент у слов'янізмах словникового складу їдиш», 1980; «Українізми в „Їдиш-російському словнику" Й. М. Ліфшица», 1990). Започаткував 1962 і до кін. життя вів відділ укр. мови та л-ри в англомовній бібліогр. серії «Праці року, присвячені дослідженню сучасних мов». Редактор, автор вступ. статті та коментарів, укладач бібліогр. додатку «Шевченкіана англійською мовою, опублікована у Великобританії (1877–1961)» у зб. англ. перекладів творів Т. Шевченка «Пісня з темряви» (1961). Автор шевченкозн. статей, зокрема з англомов. шевченкіани та про стосунки між Т. Шевченком і В. Бєлінським. Разом з Р. Мартином уперше в світ. шевченкознавстві застосував статистично-стильометричний комп'ютер.

аналіз за системою дослідника з Кембриджа А. Юла для підтвердження своїх поглядів щодо авторства рецензії на «Кобзар» в «Отечественных записках» за травень 1840 (Swoboda V., Martin R. Shevchenko and Belinsky. Revisited. «The Slavonic and East European Review», 1978, October). Редактор англомов. збірника докум. мат-лів про антитоталітарну б-бу в Україні «Ferment in Ukraine» («Неспокій в Україні») та англ. перекладу праці І. М. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» (1968). У співавт. з Б. Нагайлом опубл. 1990 багате фактажем англомовне дослідження «Радянське роз'єднання: Історія національного питання в Радянському Союзі».

Літ.: Рудницький Я. Б. V. Swoboda. The Slavonic part of the Oxford Heptaglot Lexicon. «Укр. голос», 1956, № 10; Зорівчак Р. Віктор Свобода як шевченкознавець. В кн.: XXX наук. Шевченківська конференція (Донецьк, 27–30 квітня 1993). Д., 1993; Зорівчак Р. Син Степової України. «Дзвін», 1997, березень.

Р. П. Зорівчак.

СВЯТЕ́ ПИСЬМО́, Біблія – збірник текстів, на яких ґрунтується світогляд, мораль та етичні принципи юдаїзму і християнства, С. П., що формувалося впродовж тривалого часу (12 ст. до н. е. – 2 ст. н. е.), представники зазнач. релігій вважають богонатхненним. Біблія у християн складається з двох частин – Старого Завіту (він також є священною книгою в юдаїзмі) та Нового Завіту. Старий Завіт охоплює такі твори (називаються книгами): І. П'ятикнижжя Мойсеєве, або Тора [1. Перша книга Мойсеєва: Буття, 2. Друга книга Мойсеєва: Вихід, 3. Третя книга Мойсеєва: Левит, 4. Четверта книга Мойсеєва: Числа, 5. П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону (Второзаконня, Другозаконня)]; ІІ. Книги історичні [1. Книга Ісуса Навина, 2. Книга Суддів, 3. Книга Рут (Руф), 4. Перша книга Самуїлова, 5. Друга книга Самуїлова, 6. Перша книга царів, 7. Друга книга царів, 8. Перша книга хроніки (Перша книга Паралипоменон), 9. Друга книга хроніки (Друга книга Паралипоменон), 10. Книга Ездри, 11. Книга Неємії, 12. Книга Естер (Есфір)]; ІІІ. Книги повчальні, поетичні [1. Книга Йова, 2. Книга Псалмів, або Псалтир, 3. Книга Приповістей (Приповідок) Соломонових, 4. Книга Еклесіастова (Проповідника), 5. Пісня Пісень (Пісня над Піснями)], IV. Книги пророків (пророцькі): а) Книги великих пророків: 1. Ісаї, 2. Єремії, 3. Плач Єремії, 4. Книга пророка Єзекіїла (Єзекіля), б) Книги малих пророків [1. Даниїла, 2. Осії, 3. Йоїла, 4. Амоса, 5. Авдія (Овдія), 6. Йони, 7. Михея, 8. Наума, 9. Авакума, 10. Софонії, 11. Агія (Огія), 12. Захарія, 13. Малахії]. Перелічені 39 книг Старого Завіту визнають єдино канонічними й протестант. церкви. Католики (римо-католики та греко-католики), крім названих вище, до каноніч. книг Старого Завіту відносять істор. твори: 1. Книга Товита, 3. Перша книга Маккавеїв, 4. Друга книга Маккавеїв, книги повчальні: 5. Мудрості, 6. Сираха, пророцьку книгу, 7. Пророка Варуха. Кількість книг Нового Завіту однакова для усіх християн: І. Чотириєвангеліє (Чотириєвангелія): 1. Від апостола Матвія (Матвея), 2. Від апостола Марка, 3. Від апостола Луки, 4. Від апостола Івана (Йоана); ІІ. Історична книга: Діяння (Дії) Святих апостолів; ІІІ. Послання апостола Павла: 1. До римлян, 2. Перше до коринфян, 3. Друге до коринфян, 4. До галатів, 5. До ефесян, 6. До филип'ян, 7. До колосян, 8. Перше до солунян, 9. Друге до солунян, 10. Перше до Тимофія (Тимотея), 11. Друге до Тимофія (Тимотея), 12. До Тита, 13. До Филимона, 14. До євреїв; IV. Соборні послання апостолів: 1. Якова, 2. Перше Петра, 3. Друге Петра, 4. Перше Івана (Йоана), 5. Друге Івана (Йоана), 6. Третє Івана (Йоана), 7. Юди; V. Пророча книга 1. Одкровення (Об'явлення, Апокаліпсис) Івана (Йоана) Богослова.

Перелічені книги відповідно в православних, протестантів і католиків складають канон С. П., є канонічними. Додаткові книги, що входять до канону католиків, православні вважають «другоканонічними» («вториноканонічними»). Крім названих до «другоканонічних» книг у православній традиції відносять: 1. Другу і 2. Третю книги Ездри, 3. Послання Єремії та 4. Третю книгу Маккавеїв, які не входять до катол. канону. Разом у Біблії православних – 22 неканонічні книги. Їх немає і в євр. каноні Біблії. 27 книг Нового Завіту є канонічними в усіх християн.

Старозавітні книги було створено давньоєврейською та арамейською мовами, якими говорили старожитні євреї.

Найдавніші бібл. тексти, відкриті 1947 в печерах на березі Мертвого моря в місцевості Кумран і написані на шкурах, належать до 2 ст. перед н. е. – 1 ст. н. е. У 7 ст. н. е. єврейські книжники, що їх звали масоретами, усталили запис тексту Старого Завіту на пергаменті. Повний збережений масоретський текст Біблії датують початком 10 ст. н. е.

В елліністичному євр. середовищі Александрії (Єгипет) поступово протягом 250–130 до н. е. Старий Завіт перекладено давньогрец. мовою. За переданням, цей переклад зробили 70 осіб, тому його називають Септуагінтою [від лат. septuaginta (interpretes) – сімдесят (перекладачів)]. До поч. 5 ст. (406) св. Ієронім переклав лат. мовою Старий Завіт з єврейського оригіналу та впорядкував переклад з давньогрецької Нового Завіту (до Діянь Святих Апостолів).

Згодом переклад св. Ієроніма доповнено й відредаговано. Його повна назва – «Biblia sacra vulgatae editionis»: від 13 ст. зазначений текст називають Вульгата (лат. vulgatus – загальновідомий, загальнопоширений). Ухвалою XIX Вселен. (Тридентського) собору 1546 цей переклад С. П. католицька церква оголосила обов'язковим.

Новий Завіт формувався від 1-ї пол. 1 ст. до 1-ї пол. 2 ст. Крім вищеназваних канонічних Євангелій існують неканонічні (апокрифічні),

зокрема Юдейське, Єгипетське Євангелія, Євангелія Петра, Якова, Фоми (Томи), Никодима. Лише Євангеліє від Матвія створене євр. (арамейською) мовою, про що свідчать *гебраїзми* в його грец. перекладі, здійсненому незабаром після написання оригіналу. Ін. частини Нового Завіту написані грец. мовою (койне). Найдавніший виявлений фрагмент Нового Завіту датують поч. 2 ст. (бл. 120–130), а повні кодекси – починаючи з 4 ст.

Крім Одкровення (Апокаліпсису), всі ін. книги Нового Завіту (власне – уривки з них) читаються на богослужіннях. Для зручності користування ще в сиву давнину Новий Завіт поділено на дві осн. частини: Євангеліє – тексти від чотирьох євангелістів (чотириєвангеліє, четвероєвангеліє, тетраєвангеліє) та Апостол – Діяння Святих апостолів і їхні послання. У свою чергу уривки з Євангелія становлять т. з. вибране Євангеліє, або Євангеліє-апракос (грец. ἄπραχος, ἄπραχτος – неробочий, тобто йдеться про читання у святкові дні). Євангеліє-апракос буває повне, коротке, недільне. Апостол теж може бути повний і вибраний (Апостол-апракос).

Протягом 3–4 ст. сформувалися три редакції християнського С. П. Другу редакцію його зробив антіохійський пресвітер Лукіан (240–312). Її сприйняла Константинопольська патріархія. Із цієї редакції зробили переклади С. П. старослов'ян. мовою слов'ян. просвітителі брати *Кирило і Мефодій* у 9 ст.

Спочатку вони переклали ті частини С. П., що необхідні для богослужінь – Євангеліє-апракос, Апостол-апракос, Псалтир. Переклад майже всієї Біблії (крім трьох книг Маккавеїв і третьої книги Ездри) здійснив Мефодій після смерті Кирила (869).

Ще до офіційного прийняття християнства великим київським князем Володимиром Святославичем у 988 С. П. розповсюджувалося серед хрещених русинів (зокрема християнкою була княгиня Ольга – бабуся цього князя). Після хрещення Київ. Русі С. П. поступово набуває масового поширення, бо без Євангелія, Апостола, Псалтиря неможливе богослужіння у христ. храмах, які були в кожному великому поселенні держави.

В перші десятиліття після введення християнства в Київ. Русі старанно переписувано-копійовано старослов'ян. манускрипти. Найранішими точно датованими книгами С. П. в нас є Остромирове Євангеліє (короткий апракос) 1053–56 та Архангельське Євангеліє (апракос) 1092, в яких відбито формування східнослов'ян. редакції старослов'ян. мови. Швидкий розвиток вітчизн. духовності спричинив те, що давньокиїв. книжники зробили спроби самостійно перерозподіляти тексти священних книг за відомим їм заг. принципом і наважилися редагувати євангельські тексти. Першу вітчизн. редакцію (незначні зміни) відбиває тип т. з. Галицького Євангелія (тетр) 1144 – найближчого до первісного, старослов'ян. тексту. Зберігаючи деякі риси, властиві найдавнішим старослов'ян. спискам, друга давньокиїв. редакція [типовими представниками якої є київського походження Мстиславове Євангеліє (апракос) кін. 90-х рр. 11 ст., Добрилове Євангеліє (повний апракос) 1164], чітко відрізняється від старослов'ян. списків особливостями, які проходять через увесь текст.

В Україні, крім книг Нового Завіту, від кін. 10 ст. поширювалися і книги Старого Завіту, зокрема в паремійниках – збірках читань із цієї частини Біблії.

Давньокиїв. традиції, особливо в Євангелії та Апостолі, зберігаються протягом усієї історії укр. культури, незважаючи на т. з. *другий південнослов'янський вплив* 15 – поч. 17 ст. Перша відома в Україні друкована книжка С. П. – Апостол – вийшла у світ 1574 *церковнослов'янською мовою.* Повний церковнослов'ян. текст С. П. надр. 1581 в м. Острозі на Волині (відомий під назвою Острозька Біблія). Після цього укр. редакцією церковнослов'ян. мови друковано Євангеліє, Апостол, Псалтир. Тільки 1758 (2-е вид. 1779, 3-є – 1788) в Києво-Печерській лаврі опубл. Біблію, що була передруком т. з. Єлизаветинської Біблії (назва – за ім'ям тодішньої рос. імператриці), вперше виданої 1751 в Санкт-Петербурзі, в редагуванні якої брав активну участь українець Варлаам (Василь) Лящевський (Лащевський). Біблію церковнослов'ян. мовою 1798 надр. в Почаєві (в 1859–62 її перевид. в Перемишлі). Мукачів. єпископ А. Бачинський 1804 видав церковнослов'ян. Біблію в Будині (нині частина Будапешта). Євангеліє, Апостол, Псалтир церковнослов'ян. мовою впродовж 19 –20 ст. друковано в Україні безліч разів.

Церковнослов'ян. мова С. П. відіграла важливу роль у виробленні узусу давньоукр. і староукр. мови, в поповненні її лекс. та фразеологічної, частково – й дериваційної, систем. Церковнослов'ян. мова, особливо її лексика, з плином часу дедалі більше відділялася від живої укр. мови, що перебувала в пост. розвитку. Вже в кін. 15 ст. спостерігаються спроби перекладу С. П. укр. мовою. У білорус. списках збереглися переклади окр. книг Старого Завіту з давньоєвр. мови, що їх зробили представники секти т. з. жидовілих, яку започаткував київ. вихрещений юдей Схарид (Схарія). У 16 ст. в Україні поширюються ідеї європ. Реформації, однією з вимог якої був переклад С. П. живими мовами. Прихильників реформац. ідей було найбільше на Волині. Саме з її теренів походять найвідоміші переклади книг Нового Завіту староукр. літ. мовою – *Пересопницьке Євангеліє* 1556–61, Новий Завіт Валентина Негалевського 1581. Переклад Апостола у 60-х рр. 16 ст. здійснено в Галичині в с. Крехів – т. з. *Крехівський Апостол.* Переклади зроблено з церковнослов'ян. текстів із урахуванням грец. тексту, перекладів польс. та ін. мовами. В них відчувається вплив церковнослов'ян. оригіна-

лів. Переклади Євангелія на певних територіях читано в церквах до поч. 17 ст. В Україні були поширені й друк. переклади Старого Завіту білоруса Ф. Скорини, їх списки та переробки. До таких належать кодекси Луки з Тернополя 1569 та кодекс 1575–77, але чверть текстів у зазнач. пам'ятках є ориг. перекладами. В 16–17 ст. в Україні популярним був жанр т. з. Учительних Євангелій, які звичайно містили укр. переклад каноніч. тексту, що в абс. більшості храмів 16 ст. і в усіх храмах 17 ст. в неділі на великі свята на відправах читано церковнослов'ян. мовою, та українськомовні проповіді на відповідні теми. Одне з Учительних Євангелій переклав і 1616 в м. Єв'є біля Вільна надрукував Мелетій *Смотрицький.* У перекладах С. П. 16–18 ст. вдосконалювався сакральний стиль староукр. мови. Переклади ці сприяли стабілізації узусу писемно-літ. мови, поширенню його на всій етн. території. Українськомовна конфес. л-ра у 18 ст. видавалася лише на землях, що не входили до складу Рос. імперії. В підрос. Україні тільки в серед. 19 ст. з'являються укр. проповіді отця В. Гречулевича, цитати з С. П. в яких перекладено живою нар. мовою. С. Опатович 1863 надр. «Оповідання зъ Святого Письма».

Одну з перших спроб перекласти С. П. новоукр. мовою зробив письменник М. Шашкевич на поч. 40-х рр. 19 ст. У 1845 Т. Шевченко здійснив переклади-переспіви десяти псалмів Давидових, що відіграли видатну роль у виробленні конфесійного, урочистого стилю сучасної укр. літ. мови. Перший повний переклад Нового Завіту й Псалтиря сучас. укр. мовою зробив П. Морачевський у кін. 50-х – на поч. 60-х рр. 19 ст. У 1862 він послав до Академії наук у Петербурзі переклад Євангелія на рецензування. Рецензенти, в т. ч. О. Востоков та І. Срезневський, дали високу оцінку перекладу і, між іншим, писали, що він має стати епохою в укр. літ. мові. Переклад було направлено на розгляд Синоду, який, напевне, не дав дозволу на друк Євангелія українською. Синод і цар. влада вважали політично небезпечним укр. переклад Євангелія, бо він підтверджував окремішність укр. мови і робив її однією з сакральних мов світу. Прагнення надрукувати переклад П. Морачевського стало однією з причин появи *Валуєвського циркуляру 1863.* Редагований, з численними змінами, укр. переклад Євангелія з паралельним церковнослов'ян. текстом видано в Москві тільки після скасування обмежень укр. друкованого слова (протягом 1906–11). Євангельське читання з редагованого перекладу П. Морачевського вперше звучало на Великдень 1906 у соборі м. Кам'янця-Подільського. До друку переклад П. Морачевського поширювали в рукопис. вигляді. З ним, очевидно, був ознайомлений П. Куліш, який сам працював над перекладом С. П. укр. мовою понад чверть століття. Цю працю П. Куліш розпочав 1868. Згодом до співпраці долучився І. Пулюй, який у Відні 1869 і 1871 видав «Молитовник для руського народу» з перекладом молитов укр. мовою та уривків з Євангелія від Матвія. 1871 окр. книжками у Відні надр. чотири Євангелія (Матвія, Марка, Луки, Івана), а 1880 – повне «Святе письмо Нового Завіту. Мовою русько-українською» із зазначенням імен і прізвищ перекладачів – П. Куліша та І. Пулюя. П. Куліш продовжив працю над Старим Завітом, спеціально для цього вивчав давньоєвр. мову, але, як сам він стверджував, у стані душевної кризи спалив свій переклад. На думку деяких дослідників переклад знищила пожежа в маєтку письменника на хуторі Мотронівка. П. Куліш не встиг відновити усього перекладу. Після його смерті з'ясувалося, що текст перекладу не відредагований. І. Пулюй здійснив редагування праці П. Куліша і переклав «Псалтир». Майже чверть Старого Завіту – книгу Рут (Руф), Першу книгу Паралипоменон, книгу Ездри, книгу Неємії, книгу Естери (Есфірі), книгу пророка Даниїла переклав І. Нечуй-Левицький. Переклади П. Куліша, І. Пулюя, І. Нечуя-Левицького були надруковані 1903 у Відні під назвою «Святе Письмо Старого і Нового Завіту мовою русько-українською». Старий Завіт перекладено з давньоєвр. й арамейської мов, Новий – із грецької. С. П. перевидавано багато разів (останнє, ювілейне, перевидання вийшло 2000). Переклад зустріли неоднозначно, зокрема мову перекладу П. Куліша багато в чому несправедливо розкритикував І. Франко. П. Житецький закидав перекладові П. Куліша деяку надуманість і штучність мови, важкість стилю, відсутність єдності стилю тощо. Вважаємо, що, попри всі вади, переклад був важливою віхою в історії укр. літ. мови, етапом у виробленні її сакрального стилю, хоча не відігравав такої ролі, яку б міг, бо ввезення С. П. в Рос. імперію, а потім і в СРСР, було заборонено, а в рад. атеїстичній д-ві не дозволялося використовувати його в лексикогр. практиці. Проте Кулішеві переспіви Псалтиря (1871), книги Йова, переклад П'ятикнижжя Мойсея (обидва – 1869), а також Євангеліє в перекладі П. Куліша та І. Пулюя залучено до «Словника української мови», який вийшов з доповненням і за редакцією Б. *Грінченка*, що сприяло усталенню лекс. норми укр. літ. мови.

Над С. П. у 19 ст. працював письменник В. Александров, чию збірку перекладів книг Старого Завіту літографічним способом вид. 1878. Друком у Харкові 1883 вийшли його переспіви з Псалтиря – «Тыхомовні співы на святі мотівы». У рукописі залишився переклад Євангелія, виконаний харків'янином М. Лободовським.

У 20 ст. в перекладі С. П. помітну активність виявили греко-католики в Галичині. Священик О. Бачинський 1903 у Львові опубл. переклад Псалтиря та Нового Завіту. 1904 тут же вийшов

Псалтир у перекладі священика О. Слюсарчука. На поч. 20 ст. переклад С. П. був актуальний і для православних у Наддніпр. Україні. При М-ві віросповідань Укр. Держави (Гетьманату) 1918 було утв. Вчений комітет (до нього входив і міністр освіти, мовознавець В. Науменко), який працював над перекладом С. П. У 1919 при М-ві освіти УНР, очолюваному І. Огієнком, організовано Комісію у справах перекладу С. П., головою якої став Є. Тимченко. Комісію згодом підпорядковано богосл. ф-тові Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. Восени 1920 як п'ятий том наук. «Записок» цього ун-ту надр. «Новий Завіт. Діяння святих апостолів в перекладі на українську мову».

Сам І. Огієнко систематично над перекладом Біблії працював з 1921. Про засади своєї праці в цій галузі він написав спец. брошуру «Методологія перекладу Святого Письма та богослужбових книг на українську мову» (1927). 1937 у Львові опубліковано його переклад Євангелія, а 1938 – Новий Завіт із Псалтирем. Повний переклад Біблії І. Огієнко завершив у 1940, але через воєнні події видання затрималося, і лише 1962 Об'єднання бібл. товариств надр. цей переклад під назвою «Біблія, або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту, із мови давньоєврейської та грецької наново перекладена». Переклад І. Огієнка популярний не тільки в православному, а й у протестантському середовищі, оскільки в ньому немає більшості другоканонічних книг. І. Огієнко дотримувався лекс. норм, вироблених у 20 – 30-х рр. 20 ст., у граматиці й правописі – кодексу 1928. Мова перекладу відзначається багатством лексики і тонким нюансуванням семантики, особливою нар. фразеологією. Але дослідники закидають І. Огієнкові деяку важкість стилю і багатослів'я. Через відомі обставини Біблія в перекладі цього знаного філолога лише недавно стала джерелом для лексикогр. праць.

Комісія перекладу С. П. і богослужб. книг при Укр. наук. ін-ті (утворений урядом УНР в екзилі) у Варшаві опубл. там Псалтир, що його переклав із грец. мови священик М. Кобрин. 1939 у Варшаві в укр. перекладі вийшло напрестольне Євангеліє (для церк. вжитку). 1963 у Римі надр. «Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами»; переклад зробив василіянин І. Хоменко-Плюта (родом із Вінниччини). Літ. редакцію перекладу здійснив письменник І. Костецький (за винятком Одкровення, переклад якого відредагував письменник В. Барка). І. Хоменко-Плюта збирався зробити друге, виправлене видання перекладу Біблії, однак устиг опублікувати зі змінами тільки Новий Завіт. Цей переклад ближчий до норм сучасної літ. мови, ніж Огієнків, а також відзначається багатством лекс. та фразеол. ресурсів, жвавістю стилю. У Хоменковому перекладі використано також норми правопису 1928.

Переклади окр. книг Старого Завіту впродовж 1944–64 публікував священик В. Дзьоба. 1961 він видав у Мюнхені «Псалми, або Святі гимни. Переспів». Дослідники відзначають в цьому перекладі багато провінціалізмів, церковнослов'янізмів і водночас – прозаїзмів, канцеляризмів і навіть вульгаризмів. 1966 в Римі вийшов Псалтир у перекладі священика М. Кравчука (він ще 1937 видав переклад Євангелія).

В УРСР до т. з. періоду перебудови не опубліковано жодного перекладу С. П. В СРСР навіть було суворо заборонено ввозити Біблію з-за кордону. І лише до 1000-ліття хрещення Київ. Русі 1988 в Москві перевид. Огієнків переклад С. П. без зазначення імені перекладача. Цього ж року в Києві вийшов «Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа», який благословив до видання тодішній екзарх всієї України митрополит Філарет (Денисенко). Мова перекладу відбиває сучасну літ. норму, хоч у ньому багато кальок з рос. лексем і висловів. Богосл. комісія УПЦ Київ. патріархату переглянула цей текст, врахувала ін. переклади, і він став єдиним у літург. практиці названої церкви. Протягом 1990 в журн. «Вітчизна» друкував свій переклад Євангелія Л. Герасимчук (за участю священика Л. Лутковського), який поставив за мету «відтворення літературних, філософських, естетичних якостей ранньохристиянських текстів». Цей текст відзначається добірною сучас. укр. літ. мовою.

У журн. «Людина і світ» з 1990 друкував свій переклад С. П., не адресований жодній з конфесій, релігієзнавець Є. Дулуман. І стилем, і змістом він помітно відрізняється від ін. перекладів бібл. текстів.

Автор. варіант перекладу священика І. Хоменка-Плюти взято для книжки «Новий Завіт з коментарем» (коментар переклав з нім. мови священик, доктор теології М. І. Любачівський; Л., 1992).

1994 у Мінську надр. «Новий Завіт: новий переклад», здійснений баптистами – подружжям Г. Деркачем і Д. Деркач у співпраці з пасторами Ф. Смольчуком та Я. Духонченком. Переклад дуже близький до Огієнкового й іноді справляє враження відредагованого з наближенням до норм сучасної укр. літ. мови. 1996 в Києві баптисти видали «Новий Заповіт сучасною мовою». Перекладача (перекладачів) не названо; не зазначено, з якої мови здійснено переклад. 1998 в Мінську вийшла книга «Біблія з коментарями для повного життя. Новий Завіт з симфонією. Українське видання „The Full Life Study Bible New Testament"». Редактор й упорядник – єпископ В. Боєчко. В анотації зазначено, що це видання «включає синодальний текст канонічної Біблії». Але такого укр. тексту не існує. За основу взято переклад П. Куліша та І. Пулюя, але, мабуть, враховано й ін. переклади, зокрема І. Хоменка-Плюти.

Тривалий час над перекладом С. П. укр. мовою працює студит Р. Турконяк, якого 1993

залучило до праці Укр. бібл. т-во. Оскільки в храмах традиційних в Україні церков (православних та греко-католицької) вживалися, а подекуди й нині вживаються церковнослов'ян. тексти, перекладені з Септуагінти, вирішено робити новий переклад Старого Завіту не з давньоєврейської, а з грец. мови, на що дали згоду Об'єднані бібл. т-ва, які підтримують цей проект. 2000 надр. «Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа. З четвертого повного перекладу Біблії українською мовою». За добором лексико-грамат. засобів переклад позитивно відрізняється від усіх інших. 2004 в Києві вийшов укр. переклад Біблії, здійснений з рос. синодального тексту патріархом Київським і всієї України-Русі Філаретом (Денисенком).

Існують також переклади частин С. П. укр. діалектами, зокрема наддністрянським, бачвансько-русинським, південнолемківським.

Вдалі переклади С. П. сприяли збагаченню лексики укр. літ. мови, вдосконаленню її сакрального стилю, засвоєнню її норм, піднесенню культури мови, адже мільйони християн України щонеділі, у свята слухають уривки із С. П.

Літ.: Науменко В. Ф. С. Морачевский и его лит. деятельность. «Киев. старина», 1902, № 12; Горбач О. Мовостиль новіт. перекладів Св. Письма на укр. мову 19—20 вв. В кн.: Наук. записи Укр. вільного ун-ту, ч. 13. Мюнхен, 1988; Німчук В. В. Укр. мова – священна мова. «Людина і світ», 1993, № 2–5; Його ж. Укр. діалектні переклади Св. Письма. В кн.: Укр. і слов'ян. мовознавство. Міжнар. конференція на честь 80-річчя професора Й. Дзендзелівського. Ужгород, 2001; Християнство й укр. мова. Мат-ли наук. конференції. Л., 2000.

В. В. Німчук.

СÉМА (грец. σῆμα — знак) — мінімальна семант. одиниця двосторонніх мов. знаків — морфем і слів, елементарне лекс. чи грамат. значення, яке є складовим елементом плану змісту цих одиниць. Синонім. назви: маркер, елементарний смисл, семантичний множник, компонент значення. Так, знач. слова **депеша** складається з таких С., як 1) 'повідомлення', 2) 'офіційність', 3) 'терміновість'. Значення слова **холостяк** становлять С. 1) 'людина', 2) 'чоловіча стать', 3) 'дорослість', 4) 'неодруженість'. Морфема **-а** (закінчення) в слові **весн-а** містить в собі С.: 1) 'ж.р.', 2) 'одн.', 3) 'наз. відмінок'. С. у складі одиниці мови мають неоднакове структурне і функц. навантаження, тому розрізняють С. лексичні й граматичні, експліцитні (формально виражені) та імпліцитні (приховані), ядерні й периферійні, інтегральні й диференційні, обов'язкові й факультативні та ін. С. в мов. одиницях визначаються методом *компонентного аналізу*.

М. П. Кочерган.

СЕМÁНТИКА (франц. sémantique, від грец. σημαντικός — який має значення, означає) — 1) план змісту в мові (див. *Форма і зміст у мові*), що складається із значень мов. одиниць різних рівнів (морфем, слів, грамат. форм слів, стійких лекс. і фразеол. словосполучень, синтакс. словосполучень і конструкцій, речень та ширших елементів тексту) і категорій; 2) значення мов. одиниці; 3) розділ *мовознавства*, що вивчає план змісту в мові, значення мов. одиниць; *семасіологія;* 4) у семіотиці — один з осн. аспектів знака (відношення знака до позначуваного об'єкта — на відміну від синтактики і прагматики) і, відповідно, один з осн. розділів семіотики як науки. Термін запровадив 1883 франц. учений М. Бреаль.

За рівнем мови розрізняють лекс., фразеол., грамат. (морфемну, морфол., синтакс. С. і С. тексту), словотвірну С. На фонет. рівні, який не має плану змісту, деяку подобу С. можна вбачати в явищі *символізму звукового.*

Опрацювання проблем значення мовних одиниць розпочалося ще з антич. часів, але відбувалося протягом тривалого часу в рамках лексикографії (з практ. потреб пояснення окр. слів та перекладу), філософії, логіки, а з 19 ст. і психології (природа слова як назви, зв'язок мови, мислення і дійсності), граматики (виділення лекс.-грамат. категорій слів та їхніх синтакс. функцій), риторики (синонімія, антонімія та ін. групування слів, перен. значення слова, його типи і шляхи розвитку, тропи і фігури мови). З розвитком порівн.-істор. мовознавства стають на наук. основу етимол. дослідження. З формуванням у надрах компаративістики в 30—60-х рр. 19 ст. в працях В. Гумбольдта, Г. Штейнталя психол. напряму розпочинається становлення С. як окр. мовозн. розділу: з розмежуванням лог. і власне мовних категорій, з увагою до мови як форми вираження «духу народу» та її впливу на людську свідомість, до *внутрішньої форми слова* і внутр. плану мови в цілому, з розумінням мови як динам. і змінного явища. У вітчизн. мовознавстві 2-ї пол. 19 ст. ці ідеї, а також теорія лекс. значення, концепція слова як знаряддя естет. та магічної функцій мови, природа та істор. розвиток грамат. значень і категорій, особливо дієслівних та іменних, первинність одиниць синтаксису щодо одиниць морфології найповніше втілилися в працях О. Потебні. Остаточно С. як окр. розділ мовознавства сформувалася в ост. чверті 19 ст. (Г. Пауль у Німеччині, М. Бреаль у Франції, М. Покровський у Росії та ін.). Спочатку це була лекс. С., зорієнтована в заг. рамках молодограматизму на аспект семант. розвитку слів. Осн. увага приділялася причинам і типам *зміни значення* слів і встановленню на цій основі «семантичних законів» (за аналогією до «звукових законів»). Наприкінці 19 — в 1-й третині 20 ст. формується розуміння слова як частини певної лекс.-семант. системи — «пóля» (М. Покровський, нім. дослідники). Проте системно-структурний підхід до мовних явищ, який став застосовуватися з 2-ї чверті 20 ст. при дослідженні фонології і граматики, не відразу поширився на лекс. С. По-перше, цей принцип спочатку передбачав тільки план синхронії, тоді як С. лишалася в основному галуззю істор. лексикології. По-друге, він передбачає закритість і стабільність мовних систем та

відносно невелику кількість їхніх компонентів, тоді як лексика є відкритою системою: а) її стан найб. мірою порівняно з ін. мовними рівнями зумовлюється впливом позамовних чинників, тоді як для оптим. системи визначальними мають бути внутр. фактори; б) кількість лекс. одиниць – як одиниць з індивід. значеннями, на відміну від категор. грамат. значень,– не піддається обліку не тільки в межах певної мови, а й у більшості лекс.-семант. об'єднань; в) лексика постійно перебуває в стані плинності та змін як кількісних, так і якісних.

У 20–50-х рр. у галузі лексичної С. найбільш плідно розвивалися теорія «поняттєвих» та «семантичних» полів (Й. Трір, Л. Вайсгербер, Г. Іпсен, В. Порциг та ін., переважно в Німеччині), теорія ідеогр. опису («семантичне картографування») лексики (Ф. Дорнзайф, К.-Д. Бак, Х. Касарес; див. також *Тезаурус* 1). З 50-х рр. на матеріалі кількох замкнених і виразно структурованих лекс. груп з невеликою кількістю компонентів розвивається метод *компонентного аналізу*, який став одним з мостів між цим і наступним етапами в розвитку С. З'явилося кілька узагальнювальних праць з лекс. С., які можна вважати підсумком попереднього (столітнього) періоду її розвитку (Г. Кронассер у Німеччині, С. Ульман у Великобританії, П. Гіро у Франції, В. Звегінцев у СРСР). У галузі грамат. С. сформувалося вчення про «поняттєві категорії» і методика опису мови «від значення до форми» – на відміну від традиційного «від форми до значення» (Ф. Брюно, О. Єсперсен, І. Мещанинов та ін.), що пізніше вилилося у функц. граматику. Форм.-логічні, а згодом і психол. інтерпретації членування думки-речення на «суб'єкт» і «предикат» трансформувалися в цей період у теорію *актуального членування речення*. Проблеми мовної С. були й лишаються також предметом аналізу на стику лінгвістики з філософією, логікою, психологією, семіотикою в рамках лінгв. філософії, лог. аналізу природ. мов, «загальної семантики» тощо. У деяких мовозн. напрямах і школах проблеми С. ігнорувалися як такі, що стоять на заваді в перетворенні лінгвістики на точну і формаліз. науку (амер. біхевіоризм і дескриптивна лінгвістика з їхнім «антименталізмом», глосематика). З 60-х рр. семант. дослідження значно активізувалися. Окреслився новий етап у розвитку С., який полягає, по-перше, у прагненні до послідовного проведення систем.-структур. принципів (розуміння системи як ієрарх. сукупності підсистем, теорія поля, парадигматика і синтагматика мовних одиниць, перенесення з фонології понять опозиції та диференц. ознак на змістовий план мови як *сем*) через усі мовні рівні, що мають план змісту; по-друге, в усвідомленні семант. ізоморфізму різних мовних рівнів – спочатку в плані синхронії, а потім і діахронії (напр., перенесення з лексики на ін. рівні понять полісемії і омонімії, синонімії й антонімії тощо, понять прямого і перен. значень – «первинної і вторинної функцій», за Є. Куриловичем, метафори і метонімії, перенесення з плану вираження мови в план її змісту поняття аналогії та ін.); по-третє, в посиленні уваги до семант. аспектів мов. діяльності, зокрема до С. речення, тексту, *дискурсу*.

Осн. проблеми і напрями сучас. С.: 1) у лексичній С. – *слово* як осн. мовна одиниця, слово як знак, характер його *мотивованості*, природа *лексичного значення* та їх типологія, його структура (як набору сем), *номінація*, зміни значення, *полісемія*, *лексико-семантична система* мови і різні типи семант. та форм.-семант. групування лекс. одиниць, лекс. сполучуваність і *контекст*, асоціат. норми слів певної мови (див. *Психолінгвістика*); 2) у фразеологічній С. – природа *фразеологічного значення*, його типи за ступенем семант. цілісності; 3) у словотвірній С. – *словотвірне значення*, словотв. *мотивація*, словотворення як база номінації, синтакс. природа словотв. дериватів, лекс. і синтакс. деривація, словотв. полісемія, омонімія, синонімія, словотв. метафора та ін. семант. процеси; 4) у граматичній С. – слово як грамат. одиниця, *граматичне значення і способи його вираження*, співвідношення лог. і грамат. категорій, виражені й невиражені (приховані) *граматичні категорії*, групування лексики за частинами мови, функц. граматика і функц.-семант. поля, знакова природа синтакс. одиниць, структур.-семант. класифікації синтакс. одиниць, *семантична структура речення* і семант. «ролі» в реченні, актуальне членування речення, лог.-семант. аспекти синтаксису, грамат. полісемія, омонімія, синонімія, грамат. метафора та ін. семант. процеси; 5) семантико-прагмат. природа мовленнєвих актів, глибинні й поверхневі структури (інтерпретативна і породжувальна С.), *лінгвістика тексту*, дискурс; 6) співвідношення мови, мислення і позначуваної дійсності, фіксація (відображення й одночасне закріплення) в С. мови результатів і ступенів пізнання об'єктивного світу, С. як основа *когнітивної лінгвістики*, етнічно-культурна специфіка С., вплив С. як «внутрішнього світу» мови на мислення, свідомість, роль С. у формуванні «мовної картини світу» з її системою координат «я – тут – тепер», принципами антропоцентризму та ін., проблеми референції; 7) встановлення семант. ізоморфізму різних рівнів мови і дослідження його конкр. виявів; дослідження семант. *універсалій мовних*; 8) опрацювання і впровадження ряду методів і методик дослідження С.: компонентний аналіз і *метод опозицій*, *дистрибутивний аналіз* і *трансформаційний метод*, *моделі* С. природної мови (тезауруси, семант. словники, системи «штучного інтелекту», «смисл – текст» та ін.), *статистичний метод* і психолінгвістичний.

В укр. мовознавстві попередній період у розвитку С. тривав до серед. 70-х рр. Осн. працями з С. в цей час були узагальнювальний розділ «Семасіологія» в «Нарисах...» Л. Булаховсько-

го (1955) – підсумок «молодограматичного», доструктурного стану в розвитку С., а також «СУЛМ. Лексика і фразеологія» (1973) з охопленням порівняно невеликого кола семант. явищ. На сучас. етапі проблеми С. взагалі й укр. мови зокрема досліджуються в працях О. Мельничука (*знак і значення в мові*), В. Русанівського, О. Тараненка (С. різних мовних рівнів у їх синхронії та діахронії), Ю. Карпенка, М. Кочергана, Л. Лисиченко, Ж. Соколовської, Ф. Бацевича (лекс. значення, лекс.-семант. система мови, лекс. контекст), М. Пещак (формалізація лекс. С.), М. Муравицької (психолінгв. дослідження лекс. С.), І. Вихованця (лекс.-грамат. категорії, функц. граматика), Н. Клименко (словотвірна С.), В. Левицького (звук. символізм, психолінгв. дослідження лекс. С.), С. Семчинського (семант. інтерференція при міжмовних контактах).

Літ.: Потебня А. А. Из записок по рус. грамматике, т. 1–4. Воронеж – Х. – М. – Ленинград, 1874–1941; Потебня А. А. Мысль и язык. Х., 1892; Потебня А. А. Из записок по теории словесности. Х., 1905; Булаховський Л. А. Нариси з заг. мовознавства. К., 1955; Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958; Ullmann S. The principles of semantics. Oxford, 1963; Guiraud P. La sémantique. Paris, 1966; Шмелев Д. Н. Проблемы семант. анализа лексики. М., 1973; Coseriu E., Geckeler H. Linguistics and semantics. В кн.: Current trends in linguistics, v. 12. The Hague – Paris, 1974; Апресян Ю. Д. Лекс. семантика. М., 1974; Лайонз Дж. Введение в теор. лингвистику. М., 1978; Новое в зарубеж. лингвистике, в. 10. Лингв. семантика. М., 1981; в. 13. Логика и лингвистика (проблемы референции). М., 1982; в. 16. Лингв. прагматика. М., 1985; в. 17. Теория речевых актов. М., 1986; Уфимцева А. А. Лекс. значение. Принцип семиол. описания лексики. М., 1986; Тараненко О. О. Відображення сусп. сприйняття світу в семантиці мови. В кн.: Мова і культура. К., 1986; Русанівський В. М. Структура лекс. і грамат. семантики. К., 1988; Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динам. аспектах. К., 1989; Лакофф Дж. Когнит. семантика. В кн.: Язык и интеллект. М., 1995.

О. О. Тараненко.

СЕМАНТИ́ЧНА СІ́ТКА – форм. *модель* лексики або тексту, яка експлікує семант. зв'язки між лінгв. одиницями. З матем. погляду – т. з. граф. Наочно може бути зображена як множина точок (вершин), які з'єднуються прямими (ребрами). Існу́ють мовна (лексична) і текстова С. с. Мовна С. с. забезпечує експліцитну репрезентацію семант. системи лексики. Вершини її відображують лекс. значення слів, а ребра – семант. зв'язки між словами, виявлені шляхом аналізу словникових дефініцій, статистико-дистрибутивним аналізом або ін. засобами. Текстова С. с. забезпечує експліцитну репрезентацію змісту тексту. Вершини її відображують контекстуальні значення слів або речень тексту, а ребра – текстуальні семант. відношення між словами або реченнями. На базі С. с. розраховують кількісні параметри, які характеризують систему семант. зв'язків лексики або тексту, деякі семант. властивості окр. слів і речень, а також визначають семант. зв'язок між будь-якою парою слів або речень (наявність зв'язку, його інтенсивність, характер, напрям). С. с. застосовують у структур. семантиці, а також при створенні лінгв. засобів інформ. систем та систем штуч. інтелекту.

Е. Ф. Скороходько.

СЕМАНТИ́ЧНА СТРУКТУ́РА РЕ́ЧЕННЯ – поняття синтакс. семантики; спосіб абстр. вираження змісту (смислу) речення як відображення фрагмента об'єктивної дійсності (ситуації, події, факту). Визначення С. с. р. передбачає абстрагування як від форм.-синтакс. структури, так і від модально-часових та ін. комунікат. значень. Це суто номінат. план речення, який характеризує організацію його змісту у зв'язку зі структурою позамовної ситуації. У змісті речення ієрархізуються три рівні його передачі: денотативний, логіко-семантичний і мовно-семантичний. Перший рівень пов'язаний з реальними ситуаціями (реальними предметами і відношеннями між ними), другий – з лог. структурами (поняттями і відношеннями між ними), третій – з семант.-синтакс. структурами (лекс. компонентами і відношеннями між ними). Денотат. рівень є основою для лог.-семант., на якому ґрунтується мовно-семантичний. Відмінність між лог.-семант. і мовно-семант. рівнями та, що перший має справу зі значеннями, які є результатом лог. аналізу відображених у людській свідомості відношень між учасниками реальних ситуацій (вони є універсальними і, отже, властиві всім мовам), другий – зі значеннями, які є наслідком відображення за допомогою мислення цих же відношень у конкр. мовах (вони тісно пов'язані з формами певної мови, структуруються ними і реалізуються у них). Тому С. с. р. можна розглядати як сукупність семант. відношень, які встановлюються між компонентами його синтакс. структури. Це такі відношення, як агенс – дія (**Хлопчик біжить**), носій стану – стан (**Дідусь дрімає**), агенс – дія – пацієнс (**Учні пишуть диктант**) та ін. структури, компонентами яких є т. з. типізовані значення, встановлювані семант. аналізом лекс. одиниць, що виступають у позиціях присудка, підмета, додатка, дуплексива чи обставини. Дії (стани), відношення, ознаки є предикатами, а їхні учасники (агенс, носій стану, носій ознаки, пацієнс, адресат, інструмент тощо) – партиципантами. Лог.-семант. структура, або пропозиція, також складається з предиката і партиципантів, які можуть збігатися або не збігатися з компонентами С. с. р. Так, у реченні **Батько послав посилку синові** обидві семант. структури однакові (агенс – дія – пацієнс – адресат), а в реченні **Світає** – вони різні (лог.-семант. структура: носій всеохоплюючого фіз. стану – всеохоплюючий фіз. стан; С. с. р.: всеохоплюючий фіз. стан). Компоненти логіко-семант. структури інколи називають семантемами, а компоненти С. с. р. – синтаксемами. У формуванні С. с. р. вирішальну роль відіграє предикат, інтенція якого впливає на вибір партиципантів; з цього погляду предикат може бути самодостатнім (**Сутеніє**, **Морозить**, **Димить**) або відкривати одну, дві чи три функц. позиції для заповнення їх відповід. партиципантами (**Усі мовчать**; **Сусід посадив дерева**; **Старшина запропонував бійцям тютюн**). Розріз-

няють вузьке і широке розуміння С. с. р.: перше бере до уваги тільки синтаксично релевантні семант.-синтакс. відношення, зумовлені валентно-інтенц. властивостями певного предиката-присудка (**Дівчинка мовчала**), другі – всі семант.-синтакс. відношення даного речення (**Дівчинка мовчала вже цілу годину**).
С. с. р. може бути простою чи складною. Різниця між тією й тією спирається на різницю між простим і складним судженнями, вираженими конкр. реченнями. Просту С. с. р. мають речення, які виражають просте судження (**Вона не могла говорити**), складну – речення, які виражають складне судження, що складається з кількох простих (**Вона не могла говорити, бо сміялася**). Складне судження може бути виражене і простим реченням, якщо одне з простих суджень має згорнутий вигляд (**Вона не могла говорити через сміх**). Згорнуті компоненти мають причинове, цільове, темпоральне та ін. синтакс. значення, оформляються предикат. іменниками у сполученні з прийменниками.
С. с. р. перебуває в асиметр. зв'язках з його форм.-синтакс. структурою. Це означає, що та сама семант. структура може реалізуватися кількома структур. моделями (**Микола має велосипед = У Миколи є велосипед**; **Кінь полохається = Кінь полохливий**; **Вода наповнила басейн = Басейн наповнився водою**) і, навпаки, та сама структурна модель здатна реалізувати кілька семант. структур (**Петро наштовхнувся на стіну – Петро дивився на картину**; **Хлопчик гойдає ногами – Хлопчик пишається подарунком**). У першому випадку йдеться про синонімію структур. моделей, а в другому – про їхню омонімію.
Літ.: Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. М., 1976; Чесноков П. В. Семантика синтакс. структуры простого предложения. В кн.: Предложение как многоаспектная единица языка. М., 1983; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семант.-синтакс. структура речення. К., 1983; Андерш Й. Ф. До питання про семант. структуру речення. «Мовознавство», 1984, № 5. *Й. Ф. Андерш.*

СЕМАНТИ́ЧНЕ ПО́ЛЕ – див. у ст. *Лексико-семантична система.*

СЕМАНТИ́ЧНІ ЗМІ́НИ – див. *Зміни значення.*

СЕМАСІОЛО́ГІЯ (від грец. σημασία – значення і λόγος – слово, вчення) – 1. Те саме, що *семантика 3* (переважно щодо лекс. семантики). Термін «семасіологія» ужив. з серед. 19 ст. спочатку в німецькій, а потім і в російській лінгв. традиціях. З 60-х рр. 20 ст. витісняється терміном «семантика», що вживався спочатку у франц. та англ. лінгв. традиціях. 2. Теорія значення – один з двох взаємодоповнюваних аспектів семантики, спрямований на вивчення семант. сторони мови від знака до значення (що означає дана мовна одиниця, як змінюється її значення), – на відміну від *ономасіології* – теорії позначення, номінації, яка вивчає семантику від значення до знака (як виражається в мові певне значення, як змінюються форми його позначення). *О. О. Тараненко.*

СЕМЧИ́НСЬКИЙ Станіслав Володимирович (2. V 1931, с. Білолісся, тепер Татарбунарського р-ну Одес. обл. – 16. XII 1999, Київ) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1974, професор з 1975, почес. іноз. чл. АН Молдови з 1993. Закін. 1953 Київ. ун-т. З 1956 – викладач, з 1961 – доцент, потім професор, з 1983 – зав. кафедри заг. мовознавства і класич. філології Київ. ун-ту. Досліджував проблеми заг. мовознавства, лексикології, лексикографії та етимології, укр.-рум. мовні та літ. контакти. Праці: монографії «Лексичні запозичення з російської та української мов у румунській мові» (1958) «Шляхи збагачення лексики» (1963), «Семантична інтерференція мов» (1974), підручник «Загальне мовознавство» (1988, 1996). С. належить розділ «Міжмовна ізосемія в мовах і діалектах Карпатського ареалу» у кн. «Общекарпатский диалектологический атлас» (1976). Відп. ред. «Сравнительного русско-молдавско-украинского словаря» (1988), кн. «Петро Могила. Дискусійні проблеми біографії та діяльності» (1996).
Літ.: Наєнко М. Педагог, учений, наставник. В кн.: Наук. спадщина проф. С. В. Семчинського і сучас. філологія, ч. 1. К., 2001. *Ю. О. Жлуктенко.*

СЕРБЕ́НСЬКА Олександра Антонівна (1.III 1929, м-ко Золотий Потік, тепер Бучацького р-ну Терноп. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1992, професор з 1993, академік АН ВШ України з 1998. Закін. 1955 Львів. пед. ін-т. Учителювала. З 1959 – у Львів. ун-ті: викладач каф. укр. мови, з 1973 – доцент; у 1985–97 завідувала каф. стилістики і редагування; з 1999 – професор каф. радіомовлення і телебачення. Досліджує питання укр. термінології, культури мови, лінгводидактики, франкознавства. Осн. праці: монографії «Основи мовотворчості журналіста в інтерпретації Івана Франка» (1993), «Антисуржик» (1994), «Актуальне інтерв'ю з мовознавцем» (2001, обидві – у співавт.); словники «Словник паронімів української мови» (1986), «Словник труднощів української мови» (1989), «Терміни і вирази з інформатики» (1990), «Словник-довідник з культури української мови» (1996, всі – у співавт.); посібники «Українська мова: Практикум», «Українська мова для початківців» (обидва – 1990, 2000; у співавт.), «Культура усного мовлення. Практикум» (2003); статті «Мова преси як естетичний стереотип епохи», «Феномен усного мовлення» (обидві – 2000), «Інновації в мові сучасних мас-медіа» (2001), «Актуальні проблеми екології української мови та сучасні засоби масової комунікації» (2002).
Літ.: Укр. журналістика в іменах, в. 8. Л., 2001.
С. Я. Єрмоленко.

СЕРЕ́ДНИК – див. *Крапка з комою.*

СЕРЕ́ДНІЙ РІД – див. у ст. *Рід.*

СЕРЕ́ДНІЙ СТИЛЬ – один з трьох традиц. стилів («слогів»), що теор. розроблялися і практично функціонували в Україні у 17–18 ст. Його властивості розкривалися у зіставленні з *високим стилем* і *низьким стилем,* отже, у трихотомічній класифікації він був ніби своєрідною проміжною ланкою. За *трьох стилів теорією,* С. с. передбачав емоційно спокійний, помірно-прикрашальний виклад, присвячений менш

важливим предметам і темам, ніж у високому стилі. Слова і стиліст. фігури в ньому більш-менш прямо співвідносилися з реаліями і поняттями серед. рівня. З високого стилю запозичувалися т. з. прикрашувальні мовні засоби, з низького – прості, звичайні. Перевага надавалася частковим метафорам, не надто вишуканим судженням тощо. С. с. спирався на живу нар. укр. мову, особливо її лексику й фразеологію, менше – на її фонет. і грамат. форми, оскільки останні регламентувалися працею «Грамматіки славєнскиѧ правилноє Сүнтаґма» Мелетія Смотрицького. Проте книжно-традиц. раритети (форми *аориста* й *імперфекта, давальний самостійний,* речення з одним запереченням та ін.) у ньому фіксуються рідко. С. с. писалися численні вірш. твори 17–18 ст. (елегії, еклоги, оди, епіграми, дифірамби) Мелетія Смотрицького, Софронія Почаського, Івана Величковського та ін., оратор. проза (казання Варлаама Ясинського), повісті та легенди (рукописні збірки Пилипа Феодоровича, Стефана Теслевцьового, Іллі Яремецького-Білахевича). Давня традиція відносила до прози також істор., мемуар., філос., наук. твори: хронографи, літописи Самовидця, Самійла Величка, подорожні нотатки Івана Вишенського, діаріуші Якова Марковича, Миколи Ханенка, діалоги і слова Феофана Прокоповича, текст «Граматики музикальної» Миколи Дилецького тощо. За структур.-типол. особливостями до С. с. наближається мова практично всіх укр. ділових текстів 17–18 ст. В кін. 18 ст. С. с. почасти занепадає, почасти стає основою для розвитку нових структур.-функц. стилів і жанрів укр. літ. мови. Історично він мав відіграти вирішальну роль у наступності традицій старої і нової укр. літ. мови, проте виконав її неповною мірою: цьому завадили умови важкого нац., соціально-екон., політ. і культур. гніту, в яких формувалася нац. літ. мова укр. народу. *В. А. Передрієнко.*

СЕРЕДНЬОЗАКАРПА́ТСЬКИЙ ГО́ВІР – див. *Закарпатський говір.*

СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯ́НСЬКИЙ ГО́ВІР – один з говорів *південно-східного наріччя*, арх., його генет. ядро. Охоплює центр.-укр. ареал серед. течії Дніпра, поширений у пд. р-нах Київської, пд.-зх. р-нах Сумської областей, у Черкас. і Полтавській областях, пн. р-нах Кіровогр. і Дніпроп. областей; межує на півночі з *середньополіським говором* і *східнополіським говором*, на сході – зі *слобожанським говором*, на півдні – зі *степовим говором*, на заході – з *подільським говором* і *волинським говором* (карту говорів української мови див. на окр. арк., с. 808–809). Внутрішню, відносно незначну диференціацію С. г. зумовлює поширення явищ, типових і для *південно-західного наріччя* і *північного наріччя*; ряд виразних рис мають правобережно-черкаські та східнополтав. говірки. С. г. структурно близький до нової укр. літ. мови. Фонет. систему С. г. характеризують такі риси:

1) найпоширенішим є шестифонем. наголошений вокалізм:

і　　　у
и
е　　о
а

2) у пн. смузі С. г. структура шестифонем. наголошеного вокалізму може бути ускладнена архіфонемою < и^{і} > / < і^{и} > у позиції початку та кінця слова; ненаголош. вокалізм залежно від ступеня збереження осн. виявів фонем може мати такі типові структури:

1) і　　　у
и/е　　о
а

2) і　　　у/о^{у}
и/е　　о
а

3) поширеними є зміни ненаголош. фонем [е] > [е^{и}], [и] (**се^{и}ло́, по́пил, по́гриб**), у частині говірок [е] > [е^{а}], [а^{е}], [а] (**та^{е}пе́р, ма^{е}не́**); ця ж зміна відома і в наголош. позиції (**гра́^{е}чка, тра́ба**); зрідка зафіксовано зміну [а] на [е], [е^{и}], [и], [і] (**гледі́ла, вире́ник, вит'і́г**); переважно у зх. частині С. г. та у східнополтав. говірках відзначено зміну [и] > [и^{е}], [е^{и}], [е], (**чоботе^{и}, ру́ки^{е}**); ця ж зміна в деяких говірках охоплює і наголош. позицію (**посе́димо, оде́н, йакбе́**); зміна [и] > [и^{і}], [і] відзначена в різних позиціях, зокрема й перед складом з наголошеним [і] (**збіра́, гото́в'іх, зіма́, в'іс'і́ло, міні́**); особливістю багатьох С. г. є високе функц. навантаження [и], поява у тих позиціях і словоформах, де в ін. говорах і літ. мові виступає [і], зокрема, на місці давньої /і/ на поч. слова (**и́наче, и́нший, иржа́, иржи́т', игра́, искра́, и́ній**), на місці давньої фонеми /о/ у префіксах (**пидно́сити, пидобйу́**), як єднальний голосний між префіксом і коренем (**розимну́, одийшо́в**), зрідка у кореневих морфемах (**рил'а́**) та закінченнях (**таки га́рни** 'такі гарні'); у пн. і сх. говірках С. г. [и] виступає на місці /ě/ (**симйа́**) та на місці /е/ у новому закритому складі (**по́пил, по́гриб**); *укання* – зміна [о] > [о^{у}], [у] переважно перед складом з наголошеними [і], [у], рідше [и] (**о^{у}б'і́д, мугила, учку́р**), а також у сусідстві з губними приголосними (**тупо́л'а, бутва́, буби́р**); за ступенем вияву укання розрізняють говірки з послідовним уканням і говірки зі спорадичним виявом; 4) переважно у пн. говірках давня фонема /о/ в новоутв. закритих складах змінилася на [і] непослідовно, тому в цих говірках поширені форми зі збереженим [о] – **воз, ко́стка, поро́г, ра́дост'**; 5) *акання* – позиційна зміна [о] на [а] – виявлене різною мірою: як сильне – переважно перед складом з наголошеним [а́] (**пага́ний, ганча́р**), як помірне – перед складом з ін. наголошеними голосними (**до^{а}бри́ші, ро^{а}би́ла, со^{а}ро́чка, ха^{о}му́т**); у ряді говірок відзначена гіперична на

акання зміна [а] > [о] (**окáційа, огроно́м**); 6) нерегулярний розвиток давніх фонем: /о/ як [е], [и] (**либодá, лескотáти**), /ę/ як [і] (**колóдіз'**), /ě/ як [о] (**хрон**); 7) поширений, за винятком зх. говірок, на місці [л] альвеолярний [л˙], т. з. напівм'який "полтавський" (**бул˙á, мол˙окó, ходи́л˙и**), який відрізняється ступенем пом'якшення, виступає перед голосними [и], [е], [у], [о], [а] та в кін. складу перед приголосним (**гóл˙ка**); 8) наявність протетичних приголосних [в], [ў], [г], [й] (**ворáти, гискáдра, гулíйа, Гадéса, йіроплáн**); у пн. говірках протетичні часто відсутні (**узóл, ýхо**); як гіперичне до протез спостерігається втрата початкових етимол. приголосних (**орóх** 'горох'); 9) більшості говірок властиве пом'якшення приголосних [д], [т], [з], [с], [н] перед [і] з /о/; немає такого пом'якшення у частині говірок, сусідніх з подільськими; 10) збереження опозиції м'яких і твердих приголосних **т ~ т', ц ~ ц', р ~ р'**, а для частини говірок і **ж ~ ж', ш ~ ш', ч ~ ч'** у позиції перед [а] (**лош'á, волóч'ат'**), посилення функц. навантаження [р'] (**р'áма, гр'ад, гончáр'**); 11) ослаблення функц. навантаження африкат [дз], [дж]: заступлення [дз] на [з] (**звін, зéркало**), в окр. говірках зворотний процес (**дз'аб** 'зяб', **дзалéний** 'зелений'), [дж] на [ж] (**хóжу, сижý**); зміна звуків [ґ] > [г] (**дзи́га, гýдзик**); [ф] > [х], [кв], [хв], [п], [в], (**квартýх, хвáбрика, хóрма**); 12) протиставлення дзвінких і глухих приголосних переважно зберігається; у частині лівобереж. говірок відбувається оглушення дзвінких перед глухими і в кін. слова (**од^{т}казáти**); 13) різнотиповість розвитку давніх сполук губний приголосний + j: а) збереження сполуки (**свйáто, жáбйачий**), б) втрата **j** з наст, пом'якшенням губного приголосного (**жáб'ачий**) чи без пом'якшення (**сватúй**), в) поява на місці **j** епентетичного приголосного (**л'ýбл'у, пóлумн'а, мн'акúй**); 14) зміна сполуки [вн] на [мн] (**рíмний**), сполуки [чн] на [шн] (**помішни́к**); 15) в окр. словах заступлення [т'] на [к'] (**к'існúй, к'íсто**).

Наголос у С. г. динамічний, різномісний; особливості його вияву вирізняють групи говірок; у зх. говірках парокситоновий наголос займ. (**мóго, твóго, тóго**), числ. (**однóго**); особливістю цих же говірок є наголошування на закінчення дієслів (**підé – підéм**), подвійне наголошування деяких ім. (**дрóва – дровá**); пересунення наголосу характерне для пн. говірок (**рунó, см'іт':á**), зрідка – для південних (**вузóл**).

Специфіку С. г. у граматиці становлять такі риси: 1) у дав. в. одн. іменників ч. р. в більшості говірок переважають закінчення **-ові, -еві** (**бáт'кові, конéві**), тоді як у пн. говірках – **-у** (**дýбу, гáйу**); 2) здебільшого зберігається протиставлення твердого і м'якого різновидів відмінювання іменників, проте в частині говірок відбувається уніфікація за твердим різновидом (**товáришеві, кон'óві, гáйом, топóл'ойу**); 3) в род. в. одн. іменників ж. р. поширеним є закінчення **-и** (**сóли, рáдости**); 4) у східнополтав. говірках у дав. і місц. в. мн. іменників з наголосом на основі зберігаються закінчення **-ім, -іх** (**кóнім, на кóніх**), а іменники колишніх t-основ у дав. в. одн. мають паралельні закінчення **-ові** й **-ат-ові** (**тел'óві** і **тел'áтові**); 5) у род. в. мн. іменників ж. р. мають різні закінчення: нульове та **-іў, -иў, -оў** (**баб** і **бабíў, сестер** і **сестри́ў, стріх** і **стрóхоў**); 6) паралельні форми мають вказівні займенники **та, ц'а** у род. і ор. в. одн. (**тóйі, тéйі, тíйі** і **тійéйі, тíйу, тóйу, тéйу** і **тійéйу**), у непрямих відмінках з паралельних уживанішими є форми **йім, на йóму, на йій**, ніж форми з приставним [н] (**ним, на ній**); 7) у пн. говірках поширена стягнена форма прикм. (**краси́ви, молоди́**); у сх. лівобережних говірках твердий різновид відмінювання заступається м'яким (**чóрн'ій** 'чорний', **б'íл'ій** 'білий', на **гáрн'іх**); паралельні форми присвійного прикм. з флексією **-и** та **-і** (**мáте^{и}рини** і **мáте^{и}ри^{і}н'і**); 8) інфінітив має форми на **-ти** і **-т'** (**ходи́ти** і **ходи́т'**), у полтав. говірках – і на **-т** (**ходи́т**); 9) у більшості говірок у 1-й ос. одн. дієслів регулярне чергування **д – ж/дж, т – ч, с – ш, з – ж, зд – ждж, ст – шч** (**води́т' – вóджу**), яке не властиве частині пд. і сх. говірок (**вóд'у, крут'ý**; так само і при творенні дієприкметників – **вóд'аний, прóс'аний**); 10) у частині говірок 3-я ос. одн. теп. і майб. ч. має паралельні форми з кінцевим **-т'** і без нього (**хóде** і **хóдит'**); 11) форми 3-ї ос. одн. дієслів І дієвідміни з основою на **-j** бувають усічені (**слýха, зна**) і повні (**слýхайе, знáйе**); 12) те саме дієслово може виступати із закінченнями І і ІІ дієвідмін (**вóз'ат'** і **вóз'ут', тóч'ат'** і **тóч'ут'**); 13) майб. ч. може бути виражений двома формами (**бýду роби́ти** і **роби́тиму**).

В лексиці С. г. – велика кількість локал. утворень, невідомих чи малопоширених в ін. діалектах, напр.: **кл'уйдéриво** 'дятел', **збóрник** 'очіпок', **пшíнка, пшини́чка** 'кукурудза', **ле^{и}лéка, лилéґа** 'чорногуз', **парóк** 'сніп соломи для покриття даху', **мажáра** 'великий віз', **конóшок** 'мала дитина', **гайшáн** 'розбишака', **вагані́** 'ночви', **ріпа** 'картопля'; лексика С. г. відбита у словничках В. Ващенка, А. Сизька, в регіон. атласах В. Ващенка, Г. Мартинової, Т. Тищенко, Т. Щербини. Риси С. г. відбито у писем. пам'ятках 17–18 ст., мові фольклору, худож. л-рі (І. Котляревський, Т. Шевченко, Є. Гребінка, Панас Мирний, Г. Тютюнник та ін.).

Дослідники С. г. – В. Богородицький, В. Брахнов, П. Бузук, І. Варченко, В. Ващенко, П. Гнєдич, О. Дорошкевич, Ф. Жилко, М. Йогансен, М. Кривчанська, А. Кримський, П. Лисенко, Ф.Непийвода, Г. Мартинова, В. Матвеева, О. Маштабей, К. Михальчук, А. Могила, М. Наконечний, І. Омельяненко, А. Очеретний, Л. Прокопова, Є. Рудницький, С. Самійленко, А Сизько, Г. Тарасенко, П. Тимошенко, Т. Тищенко, Б. Ткаченко, Т. Щербина та ін.

Літ.: Бузук П. Діялектол. нарис Полтавщини. В кн.: Укр. діялектол. збірник, кн. 2. К., 1929; Полтав.-київ. діалект – основа укр. нац. мови. К., 1954; Ващенко В. С. Полтав. говори. Х., 1957; Могила А. П. До характеристики середньочеркас. говірок. К., 1958; Словник полтав. говорів, в. 1. Х., 1960; Середньонаддніпр. говори. К., 1960; Ващенко В. С. З історії та географії діал. слів. Х., 1962; Варченко І. О. Лу-

бенські говірки і діал. суміжність. (Фонет. риси протягом трьох століть). К., 1963; Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології укр. мови. К., 1966; Ващенко В. С. Лінгв. географія Наддніпрянщини. Дп., 1968; АУМ, т. 1. К., 1984; Лінгвогеографія Черкащини. Умань, 2000; Мартинова Г. І. Лінгв. географія Правобереж. Черкащини. Черкаси, 2000; Її ж. Середньонаддніпр. діалект. Фонологія і фонетика. Черкаси, 2003; Щербина Т В. Середньонаддніпр.-степове діал. порубіжжя у світлі ізоглос. К., 2003; Тищенко Т.М. Поділ.-середньонаддніпр. суміжжя у світлі ізоглос. К., 2003. *П. Ю. Гриценко.*

СЕРЕДНЬОПОЛІ́СЬКИЙ ГО́ВІР, правобережнополіський говір – один з трьох говорів *північного наріччя*. Поширений на півночі Київ., Житом. та Рівн. областей. Відокремлюється від волин. говірок умовною лінією, що проходить на північ від Рівного, Новограда-Волинського, по верхів'ю р. Уборті – на північ від Житомира – по правому березі р. Ірші – на північ від Києва до злиття р. Остра з Десною на лівобережжі Дніпра. Зх. межа, що розділяє волин. (західне) і середнє Полісся, проходить по лівобережжю Горині, відступаючи від річки на захід, і вздовж Горині піднімається до Прип'яті. Сх. межею служить Дніпро. Пн. окраїна С. г. простягається вздовж укр.-білорус. кордону (карту говорів української мови див. на окр. арк., с. 808–809). Фонол. різноманітність С. г., на відміну від пд. говірок, стосується гол. чин. *вокалізму*, який має переважно семичленну структуру:

```
і         у
 ê       ô
   е   о
     а
```

з невеликими острівними ареалами, де залишилися *дифтонги*, та шестичленну структуру:

```
і         у
 ê
   е   о
     а,
```

в якій **ê** розвинулося на місці **о** в новозакритих складах після зміни першого компонента дифтонга: **порвêг** (поріг), **стêл** і **ствêл** (стіл), **лопухвêв** (лопухів), а також з **е**: **с'êм** (сім). Закриті голосні **ô** та **ê** мають фонол. статус і протиставляються відкритим голосним як самост. фонеми: **д'êн'** 'подінь, сховай' – **д'ен'** 'день', **пôл'шча** 'розвідувальні бджоли' – **По́л'шча** 'Польща'.

С. г. властиві такі фонет. особливості: послідовна нейтралізація в ненаголош. позиції протиставлень **ĕ, е – е**: **с'êн'і – сене́й, ос'êн'н'і – о́сен'і**; **ă** (із **ę**), **е – е**: **с'йа́то – свети**; **се́ла – село́**; **ô** (із **ō**) – **ō** (із **о** та **ъ**): **сôк – со́к'і, сом'і – сом**; перехід **а** в **е** після **й**: **йа́ловка – йеловчу́к** 'підросле теля'.

Морфол. особливості С. г.: у род. і місц. в. одн. та в наз. в. мн. іменників I відміни м'якої і мішаної груп під наголосом виступають континуанти **ѣ**-закінчення (**бага́то головн'ê, помола́л'іса тройн'ê**), а в ненаголош. позиції рефлекс **-и** (**нема́ до́л'і, вôн на по́л'і, ме́ж'і**). Та сама закономірність і в наз. в. мн. іменників ч. р. II відміни м'якої і мішаної груп: **драгл'ê** 'холодець', **драбцê** 'драбина', **ковал'ê** 'ковалі' – **опле́н'і** 'частина повозки', **дре́гл'і, хло́пці**[и].

До розмежувальних пн.-пд. ізоморф належать стягнені форми прикметників ч. р.: **до́бр'і, си́н'і**; форми 2-ї ос. одн. дієслів нак. сп. без **-й**: **б'і** 'бий'; архаїчні форми вищого ступеня прикметників: **с'іл'н'êйш'і**; відсутність закінчення **-ов'і, -ев'і** в іменниках ч. р. II відміни; відсутність приставного **н-** в займенниках 3-ї ос. (**до його́, у йейê**).

Діалектна лексика формує острівні ареали, що членують С. г. на кілька говіркових груп: верхньославечанську: **марму́л'** 'наріст на дереві, на тілі', **на́мозкол'** 'деревна заболонь'; середньоушанську: **су́меж** 'злиття річок', **о́корок** 'відземок деревного стовбура'; верхньоушанську: **гру́шина** 'крушина', **череда́** 'черінь грибів'; говіркову групу біля злиття річок Уші, Норині і Жерева: **кул'ба́ка** 'наріст на дереві', **гнилу́ша** 'трясовина'; жеревську: **шалгу́н** 'плетена корзина', **су́поздка** 'поперечна глиця борони', середньоубортську: **брику́н** 'пуголовок', **бамбул'а́ка** 'наріст на дереві'; іршанську: **чва́ковина** 'драговина', **лути́ц'а** 'сосна, багата смолою' та ін. Ця лексика найчастіше відома на невеликій території.

Літ.: Назарова Т. В. Некоторые особенности вокализма укр. правобережнополес. говоров. В кн.: Полесье. М., 1968; Никончук М. В. Мат-ли до лекс. атласу укр. мови. (Правобережне Полісся). К., 1979; АУМ, т. 1. К., 1984; Назарова Т. В. Лінгв. атлас Нижньої Прип'яті. К., 1985; Никончук М. В., Никончук О. М. Ендемічна лексика Житомирщини. Житомир, 1989; Никончук М. Лекс. атлас правобереж. Полісся. К. – Житомир, 1994. *М. В. Никончук*

СЕРЕДНЬОЯЗИКО́ВІ ПРИ́ГОЛОСНІ – *приголосні звуки*, що утворюються за участю серед. спинки язика. У сучас. укр. мові С. п. є палатальний **[j]**, а також палаталізовані **[т']**, **[д']**, **[л']**, **[н']**, артикуляція яких представлена у трьох різновидах – дорсально-альвеолярному, апікально-альвеолярному та дорсально-зубному. Дорсально-альвеолярна середньоязикова артикуляція утворюється перед. спинкою язика, яка робить зімкнення на альвеолах, іноді – на твердому піднебінні. Дві ін. артикуляції – апікально-альвеолярна і дорсально-зубна відрізняються положенням кінчика язика: при апікальній він трохи піднімається вгору, а при дорсальній міститься біля нижніх зубів. За ступенем підняття язика до твердого піднебіння апікально-альвеолярна трохи поступається дорсально-альвеолярній. *Л. І. Прокопова.*

СИ́ЛА ЗВУ́КА, інтенсивність звука – акуст. ознака звука, вимірювана у децибелах (дБ). С. з. залежить від амплітуди коливання. Між С. з. і голосністю звука існує певна залежність, яка визначається висотою звука. С. з. є акуст. наслідком ступеня м'язового напруження *органів мовлення*. Це один з компонентів *наголосу*. Кожний звук при ізольованій вимові чи у слові має власну інтенсивність. Експерим. дослідження власної інтенсивності наголош. голосних укр. мови засвідчили, що в мові діє принцип зменшення інтенсивності звука із збільшенням

ступеня його закритості. Так, найінтенсивнішим є звук **а**, найслабкішими – **і** та **у** (становлять 64–66 % від інтенсивності **а**). Градація голосних укр. мови за спадною інтенсивністю така: **а-е-о-и-і-у**. В мовленні є також позиц. залежність С. з., яка зменшується від початку до кінця речення (фрази). Це стосується вимови як ізольованого слова, так і висловлення у цілому. В трислівному реченні, напр., наголошені голосні в кінці зберігають у середньому 74–86 % їхньої інтенсивності в першому слові (100 %). У ненаголош. голосних, що стоять після наголошених, інтенсивність завжди менша за інтенсивність наголошених і спадає у напрямі до кінця речення. Натомість інтенсивність переднаголош. голосних зростає до кінця речення: у першому слові – 106 %, другому – 111 %, третьому – 118 %, де за 100 % взято інтенсивність першого наголошеного.

С. з. служить також для передачі емоцій: гнів позначається збільшенням С. з., острах – його різкими перепадами тощо. *А. Й. Багмут.*

СИ́МВОЛ (грец. σύμβολον – знак, прикмета, ознака) – багатозначний предметний образ, який об'єднує між собою різні плани худож. відтворення дійсності на основі їх суттєвої спільності, спорідненості; один з поетичних *тропів*. С. набуває у текстах крім своїх основних (словникових, предметних) значень нові (переносні або умовні). Як *алегорія* та *метафора* утворює свої *переносні значення* на основі спорідненості, подібності між певними явищами дійсності.

Символами, крім слів, можуть бути предмети, відомі явища, ознаки предметів, дій та ін. (напр., хліб-сіль – символ дружби, гостинності; змія – символ мудрості; ранок – символ молодості; голубий колір – символ надії; символічні танці, звичаї). Походження С. дуже давнє, хоча в конкретних істор. умовах виникають і нові С. або змінюється їхній смисл. Символічна семантика характерна для міфотворчості. Так, міфол. образ Ікара служить С. поривання людини у космос, образ титана Прометея символізує рішучість у здобутті вогню пізнання для користі людини. Літ. характери, створені в укр. л-рі з великою силою узагальнення, можуть сприйматися як символічні образи. Так, у І. Франка символіч. значення набули образи Каменяра, Вічного революціонера. Звернення до символізації як до тропа – це звернення до живого джерела, що дозволяє оновити виразні можливості мови. Оновлення С. може проходити в різних формах: шляхом пластичної трансформації образу, шляхом зняття стандарт. форм його включення у текст, а також шляхом створення нових символіч. позначень конкр. явищ та ідей. Образи, які лежать в основі традиц.-поетичних С., увійшли у фонд загальнолюд. уявлень. Символізація як худож. принцип розкриття ставлення до світу, покладений в основу творчості ряду письменників 19 – початку 20 століття, визначила формування цілого літературного напряму – символізму.

Літ.: Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф. М., 1982.

Л. О. Пустовіт.

СИМВОЛІ́ЗМ ЗВУКОВИ́Й, звукосимволізм, фонетичний символізм – зв'язок між звучанням і значенням слова, який виникає переважно внаслідок взаємодії різних видів відчуття (моторних, акустичних, зорових і т. ін.), тобто *синестезії*. Так, поняття «швидкий» може символізуватися в укр. мові дрижачим приголосним **р**, який входить у звук. оболонку слів **прудкий, шпаркий, моторний, спритний, мерщій** (пор. **повільний, охлялий, млявий**). Ін. джерелом виникнення С. з. може бути т. з. мовна звичка, тобто асоціація поняття і звука, який часто зустрічається у назвах цього поняття. Напр., за даними психолінгв. експериментів, початковий **х** символізує в укр. мові негат. оцінку, можливо, тому, що вживається у таких словах, як **хабар, халабуда, халепа, халтура, халупа, хам, хвища, хирявий** та ін. Але т. з. асоціативна теорія С. з. пояснює лише незначну кількість випадків і не узгоджується з фактом наявності міжмов. звукосимволіч. закономірностей (напр., поняття «маленький» символізується у більшості мов, зокрема в українській, голосним **і**).

С. з. розглядають як різновид загальнішого явища – звукозображувальності, до якої відносять також звуконаслідування. На відміну від останнього, С. з. має місце у тих випадках, коли позначувані словами предмети або явища не здатні утворювати звуки; символіч. зв'язок між звучанням і значенням таких слів може бути виявлений за допомогою психолінгв. або стат. досліджень. Незважаючи на наявність безперечних символіч. відповідностей між певними семант. і фонет. одиницями, між ними немає однознач. зв'язку. Поняття «маленький», напр., може символізуватися в укр. мові не тільки голосним **і**, а й приголосними: **м, ц, л.** Така символічна багатозначність звуків, що має, проте, певні межі, забезпечує співіснування звукосимволіч. правил і змінності фонет. систем у синхронії (від мови до мови) і діахронії (в процесі істор. розвитку мови).

Літ.: Левицький В. В. Символічні значення укр. голосних і приголосних. «Мовознавство», 1973, № 2; Його ж. Семантика и фонетика. Черновцы, 1973; Журавлев А. П. Фонет. значение. Ленинград, 1974; Воронин С. В. Основы фоносемантики. Ленинград, 1982. *В. В. Левицький.*

СИМОНЕ́НКО Людмила Олександрівна (15.IX 1936, с. Мироцьке Києво-Святошин. р-ну Київ. обл.) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1973. Закін. 1957 Київ. пед. ін-т. У 1962–91 працювала в Ін-ті мовознавства АН України. З 1991 – в Ін-ті укр. мови НАН України: зав. сектора, згодом відділу наук. термінології (1993–96), провідний наук. співробітник (з 1996). Осн. праці з лексикології та термінології: «Склад і структура української термінологічної лексики» (1985, у співавт.), «Актуальні проблеми упорядкування наукової термінології» (1987, у співавт., рос. мовою), «Формування української біологічної термінології» (1991). Співукладач «Словника української мови» (т. 1–11, 1971–80), редактор «Ро-

сійсько-українського словника наукової термінології. Біологія. Хімія. Медицина» (1996), співукладач і редактор «Російсько-українського словника зварювальної термінології» (2001), «Українсько-російського словника наукової термінології» (2003) та ін. *І. Р. Вихованець.*

СИ́МОНОВ Матвій Терентійович – див. *Номис* М.

СИНГУЛЯТИ́ВИ – див. *Одиничні іменники.*

СИНЕ́КДОХА (грец. συνεκδοχή, букв. – співвіднесення, співрозуміння) – вид *метонімії*, що ґрунтується на суміжності кількіс. характеру при відношеннях між цілим або взагалі чимось більшим і його частиною або взагалі чимось меншим, між певною сукупністю та її окр. елементом. За допомогою С. щось ближче, вужче може виступати як знак дальшого, ширшого (**копійка** – гроші взагалі, **хліб** – харч. продукти і взагалі засоби до існування) і, навпаки, дальше – як знак ближчого (**твар** «творіння, те, що створене: предмет, істота» – у знач. «обличчя»).

Так, на лекс. рівні в іменниках: 1) частина, що видається найбільш помітною або показовою, істотною для предмета, – предмет у цілому: **парус** «парусне судно» (флот у 100 парусів), **плита** «плоска чавунна поверхня на кухонній печі – така піч у цілому»; у часових поняттях: **літо** «рік», **день** «доба». Зокрема, особа (істота) позначається а) за частиною її зовнішності, одягу: Ей, **бородо**!, **спідниця** у знач. «жінка»; це може бути й засобом соціальної або проф. характеристики особи: з одного боку, – **сіряк**, **свита**, **личак**, з другого, – **кармазин** як назви представників соціальних низів і верхів в укр. історії, **білі комірці**, **зелені берети**; при створенні етнонімів та власних назв: давньорус. **чьрнии клобуци** (тюрк. плем'я), **Червона Шапочка** (у казці), **Зірка** (корова зі світлою плямою на лобі – зіркою); б) за знаряддям: **каламар** заст. «дрібний канцелярський службовець», **«перша скрипка (ракетка, рукавичка)** країни», **багнет** «піхотинець», **шабля** «кавалерист» (при лічбі: У загоні 100 багнетів і 50 шабель); в) за частиною тіла, яка в різних ситуаціях або для різних осіб видається найістотнішою: **голова** – про розумну людину, **руки** мн. «робоча сила, робітники» (Скрізь потрібні руки), **вуха** мн. (Обережно: тут скрізь вуха), **язик** – «полонений, від якого можна дістати потрібні відомості»; при лічбі – 10 **душ (голів, ротів** «їдців»); 2) вид – рід: **коса** у мн., діал. «узагалі волосся на голові», зокрема при переході від власних до заг. назв: **кесар** (звідси також **цісар**, **цар**, **кайзер**) «імператор» (від імені Цезар), **бровко**, **Іван** (про росіянина); 3) рід – вид: **ягода** в різних місцевостях «вишня», «суниця» тощо; «представник певної соціальної групи – її „простий“, рядовий член»: **робітник**, **боєць**, **козак** (на відміну від сотника, полковника тощо); при переході від заг. до власних назв: **Гора** (істор. район Києва), **Городок** (місто), **Ріка** (річка на Закарпатті), **Україна**.

У прикметниках: ознака частини – всього предмета (партитивне означення): **кучерявий**, **білявий** (волосся – жінка); у відносних прикметниках – розширення значення порівняно з вихідним іменником: **овочевий** магазин (магазин «Овочі – фрукти»), **горілчані** вироби. У дієсловах: дія, стан частини – цілого: колесо/машина **буксує**, шерсть/кішка **облізла**, **стяти** голову/ ворога.

На грамат. рівні, особливо в межах категорії числа: 1) одн. у значенні мн. або збірності при позначенні однорід. сукупності предметів: **риба**, домашня **птиця**, при лічбі людей – синтакс. зворот типу «сто **чоловіка**»; **Селянин** тепер уже не той, **Клієнт** завжди правий, **Кит** – ссавець (одиничне як представник ряду); **противник**, **«німець** наступає», «ходити на **турка»**, **він** (при позначенні війська, переважно ворожого, – одиничне як виразник невизначеної сукупності); **«звіру** там видимо-невидимо» (як виразник суцільної сукупності); Усі підняли **голову**, Людям **рота** не зав'яжеш (як виразник спільності дії); 2) одиничність у знач. збірності: **лоза**, **шипшина** (кущ – чагарник), **зерно**, лавровий **лист**; іменники на **-ина**: **скотина**, **перина**, **дубина**, **березина**; 3) збірне у знач. одиничності: **прислуга**, **начальство**; 4) мн. у знач. неоднорідної сукупності (т. з. еліптична множина): **батьки** у знач. «батько і мати», «вуличні» найменування родин типу **Павли́** «Павло і його дружина або взагалі родина», розм. **ковпаки** – про партизанів С. Ковпака. У дієсловах: **Стій**, хлопці! На рівні роду, коли назва представника однієї статі виражає знач. обох статей: **курка**, **коза**, **лев** – як родові назви (пор. у лексиці: **наш брат** – і про жінок). Дія С. при словотворенні виявляється у способі позначення предмета за його частиною: **окунь** (від **око**, тобто окатий), **чорногуз**; при утворенні збірних іменників на зразок **юнацтво** «юнаки і дівчата».

Літ. див. до ст. *Метонімія.* *О. О. Тараненко.*

СИНЕСТЕЗІ́Я (грец. συναίσθησις – одночасне відчуття) в мові – вираження в мовній семантиці фізіол. асоціацій між даними різних видів відчуттів. Виявляється переважно як *метафора* (перенесення слова з однієї до ін. сфери відчуття: **малиновий** дзвін), іноді як *порівняння*: **як дзвін** «міцний, гарний і взагалі довершений – про предмет (пшениця як дзвін); сильний, здоровий – про людину»; **як грім** («красивий, постать, як грім» – І. Микитенко). С. буває на основі тактильних відчуттів: **гострий** (запах, звук, блиск), **м'який** (голос, світло, рух), **теплий – холодний** (колір, світло, голос); у термінах: **м'який – твердий** (звук, знак); зорових: **високий – низький** (звук), **срібний** (сміх), **бриніти** (про блиск, яскравий колір і перен. – про дзвінкий, голосний звук), **луна** (відбиття світла і перен. – відгомін, відлуння); слухових: **крикливий** (одяг), **кричати** (з вітрини «кричали смачні пиріжки» – І. Микитенко), **тон** (звучання – забарвлення); смакових: **солодкий** (запах, голос,

обійми), **терпкий** (смак – запах); нюхових: **букет** (смакових якостей). Найчастіше С. грунтується на відчуттях дотику, найрідше – нюху; осн. напрями її розвитку – сфери слуху і зору. Особливо органічно взаємопов'язані сфери слуху і зору, смаку і нюху. С. виражається переважно за допомогою прикметників та похідних від них іменників і прислівників, рідше – дієслів, іменників.

Пор. *Символізм звуковий.*

Літ.: Потебня А. А. Мысль и язык. Х., 1913; Ульманн С. Семант. универсалии. В кн.: Новое в лингвистике, в. 5. М., 1970; Williams J. M. Synaesthetic adjectives: a possible law of semantic change. «Language», 1976, v. 52, № 2; Воронин С. В. Синестезия и звукосимволизм. В кн.: Психолингв. проблемы семантики. М., 1983; Заболотня Р. В. Синестезія – явище міжсенсорної семант. асоціації у мові. В кн.: Актуальні проблеми укр. лінгвістики: Теорія і практика, в. 6. К., 2002.

О. О. Тараненко.

СИНКО́ПА (грец. συγκοπή, букв. – рубка, січення) – 1. Випадіння звука або групи звуків у серед. слова. С. частіше спостерігається при швидкому мовленні (див. *Алегроформи*) і тоді, коли мовець не зважає на чіткість вимови слів: діалектичне подільське – **мона** < **можна**, **почкати** < **почекати**, **очинити** < **одчинити**, **в моо** (< **мого**, **моєго**) **брата**, **нашо ўна** (< **вона**) **тобі**, **с'бн'і** < **сьогодні**, **у Моглі́ў** (**у Могилів**). Порівняно широко С. виявляється у власних іменах: **Муся** < **Маруся**, **Тодор** < **Теодор**.

Пор. *Діереза*, *Спрощення у групах приголосних.*

Й. О. Дзендзелівський.

2. *Спосіб словотворення* неафіксального, при якому відсікається середня частина склад. слова і лишається початкова першого і кінцева ост. його компонента: **[ра(діостан)ція]** > **рація**. С. виникла спершу в усній мові як відтворення титлованого запису слів через дефіс з пропуском серед. частини: **тол** від **тринітротолуол**. У сучас. мові С. охопила не тільки складні слова, а й словосполучення. При цьому комбінується усічення початкових, серед. та ост. частин слів: **[бюр(о) об(слуговування) ін(оземців)]** > **бюробін**, **[ес(кадрений) мін(онос)ець]** > **есмінець**, **[кілограм-молекула]** > **кілограммоль** > **кіломоль** > **кмоль**, **[магніт(офон і раді)ола]** > **магнітола**, **[мото(цикл і велоси)пед]** > **мотопед** > **мопед**. С. широко використовують у профес. лексиці, наук. стилі: **[ка(пітан) пер(шого) ранг(у)]** > **каперанг**, **[ал(юміній і)фоль(га)]** > **альфоль**, **[алюм(іній і нік)ель]** > **алюмель**. У хім. термінах нерідко відтинаються початки довгих склад. слів: **[(ди)карбо(етоксиетилдитіо)фос(фат)]** > **карбофос**. Слова, утворені цим способом, потрапляють до літ. мови: пор. ряд слів, сформованих за схемою **[газ(і елек)трон]** > **газотрон**: **альфатрон**, **амплітрон**, **плазмотрон**, **синхротрон**, **циклотрон**, **фазотрон**.

Н. Ф. Клименко.

СИНКРЕТИ́ЗМ (грец. συγκρητισμός – з'єднання) – форм. нерозрізнення, злиття в одній формі різнорідних мовних елементів. Явище С. притаманне всім *рівням мовної структури*, однак на кожному з рівнів має специф. особливості. С. пов'язаний, з одного боку, з *нейтралізацією*, з іншого – з процесами взаємоперехідності одиниць мови. На фонол. рівні він збігається з нейтралізацією. На грамат. й лекс.-семант. рівнях явище С. значно багатше і складніше. Тут поряд з інтеграцією двох чи більше значень в одній формі спостерігаємо перехідні, проміжні явища, що робить нечіткими й схематичними навіть найдокладніші класифікації лекс.-грамат. класів, синтакс. структур, лекс.-семант. варіантів слів.

У *морфології* до синкретичних (гібридних) слів можна віднести допоміжні дієслова, в яких поєднані функції дієслова і зв'язки, віддієслівні іменники типу **поїздка**, **читання**, що зберігають лекс. семантику дієслова при грамат. категоріях іменника, слова **трійка**, **п'ятірка**, **десяток** тощо, де лекс. значення числівника поєднується з грамат. значенням іменника, сполучні слова, які мають ознаки займенника і сполучника. Сюди ж можна віднести дієприкметники, дієприслівники, порядкові числівники, субстантивовані прикметники, адвербіалізовані іменники тощо.

С. лекс.-грамат. класів (частин мови) пов'язаний з С. у системі членів речення, коли в одному члені речення поєднуються диференц. ознаки різних членів речення. Виконуючи невластиву даній частині мови синтакс. функцію (т. з. вторинну синтаксичну функцію), слово набуває нових структур.-семант. функцій, послаблюючи або втрачаючи частину старих. Напр.: **посваритися з ревнощів** (ост. слово за формою додаток, за змістом обставина причини), **поїздка в Україну** (куди?, яка?), **сидіти на возі** (де?, на чому?), **бажання виговоритися** (яке?, чого?). В ряді випадків С. членів речення виникає в результаті подвійних синтакс. зв'язків, залежності члена речення від двох різних слів (т. з. дуплексиви). Напр., у реченні **Прийшли вісті з України** ост. словоформа залежить і від дієслова **прийшли**, і від іменника **вісті** (прийшли звідки? і вісті які?).

На рівні синтакс. конструкцій виявлений С. односкладних і двоскладних, простих і складних, сурядних і підрядних, а також різних типів підряд. речень. Так, речення **«Люблю вас і досі, як діточок мати»** (Т. Шевченко) з лог. погляду двоскладне (є діяч – мовець), з форм. – односкладне. Речення **«Хоч на історії дід не знався, та все ж із ним цікаво було побалакати»** (Г. Хоткевич) містить у собі форм. ознаку сурядності – протиставний сполучник **та** і форм. ознаку підрядності – сполучник **хоч**.

Осн. причиною С. в складних реченнях є поєднання ознак внаслідок накладання значень предикат. частин і «значень відношень». Синтез значень, зокрема в складнопідряд. реченні, визначається категоріальними властивостями контактного слова (вказівні слова, сполучники, які граматикалізують різні значення). У складнопідряд. реченнях найчастіше можуть поєднуватися такі значення: з'ясувальні, суб'єктні й обставинні, об'єктні й означальні, об'єктні й обставинні, означальні й обставинні; обставинні умови й місця, умовні й наслід-

кові, способу дії й порівняльні, способу дії й мети та ін.
С. на лекс.-семант. рівні — це позиційно зумовлена нейтралізація значень полісем. одиниці. Виникає внаслідок асоціації кінцевого числа альтернат. значень з тим же фонет. словом. Так, у реченні «**На зеленому горбочку У вишневому садочку Притулилася хатинка**» (Леся Українка) слово **зелений** одночасно реалізує два значення «покритий зеленню» і «кольору зелені», тому що ці два значення покривають одне одного: має зелений колір, тому що заріс зеленню (травою, кущами тощо).
Термін «синкретизм» відносно лекс. значення інколи неправильно використовується як синонім *дифузності значення*. Існує й інше, парадигматичне, не пов'язане з нейтралізацією опозицій розуміння С. як злиття кол. формально різних граматич. категорій (значень) в одній формі, яка в результаті цього стає багатозначною (поліфункціональною). Так, у лат. мові аблатив об'єднав у собі значення інструментального (орудного) і місц. відмінків.

Літ.: Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая. В кн.: Курилович Е. Очерки по лингвистике. М., 1962. Бабайцева В. В. Переходные конструкции в синтаксисе. Воронеж, 1967; Кочерган М. П. Слово і контекст. Л., 1980; Чеснокова Л. Д. Синкретизм в сфере членов предложения. «Филол. науки», 1988, № 4. *М. П. Кочерган.*

СИНО́НІМИ (грец. συνώνῦμα, від συνώνῦμος — однойменний) — слова (переважно однієї частини мови) або їхні окр. значення, а також стійкі словосполучення, афікси, словотв. типи, грамат. форми, зокрема синтакс. конструкції, що при повній чи частковій форм. відмінності мають тотожні або майже тотожні значення (з можливими відмінностями в стиліст. і грамат. характеристиках та в сполучуваності). Синонімія найповніше і найвиразніше виявляється в лексиці, що пояснюється індивідуальнішим, конкретнішим характером лекс. значень порівняно з ін. типами мовного значення і, відповідно, їх більшою кількістю та різноманітністю. Семант. природа С. лишається предметом дискусій: в основу їх визначення кладеться або тільки семант. близькість слів, або тільки тотожність, або обидві ці ознаки. Останнє є найпоширенішим, ним керуються укладачі більшості синонім. словників. Проте саме поняття семант. близькості лишається при цьому недостатньо окресленим, і якщо порівняти, напр., синонім. словники укр. мови, то неважко помітити, що при однаковому визначенні С. самі синонім. ряди тут помітно різняться.
При розв'язанні питання про суть синонімії і, відповідно, про те, які саме слова слід вважати С. (тільки тотожні чи тільки близькі і т. д.), треба пам'ятати, що вчення про С. виникло і розвивалося на основі спостережень за можливостями добору різних слів для вираження та увиразнення того самого змісту мовлення і, відповідно, за явищем варіантності, паралельності вживання слів. Така варіантність плану вираження спрямована на виконання різних функцій семант. і стиліст. характеру, які й доцільно брати до уваги для адекватного визначення суті синонімії серед різних типів семант. близькості й встановлення С. Це: 1) функція семант. добору слова з ряду можливих назв для уточнення, виділення різноманітних відтінків у характеристиці поняття з метою адекватного його позначення: «Все... **мучить, гризе** і **точить** душу» (Н. Кобринська); «Не дала вона [дружина] Миколі Степановичу ні дітей **жаданих**, ні **бажаного** затишку» (Б. Антоненко-Давидович); «Він не **жив**, не милувався красою, поезією, коханням, а лише **існував**, обідав, чай пив» (Г. Хоткевич); 2) функція стиліст. добору слова з ряду можливих назв з метою адекватно оформленого (у функц.-стильовому, емоц.-оцінному і под. аспектах) позначення відповідного поняття: «— **Лопай**, нечиста сило! — Я вже сказав: ми не **лопаєм**, а **годуємось**, як і належить людям благородним» (О. Ільченко); «— Цебто вона [баба] **неправдива** людина? — Зовсім-таки **брехлива**» (І. Нечуй-Левицький), пор. також випадки вибору того чи ін. синоніма в таких, напр., рядах з нейтральною, піднесеною або евфеміст. і зниженою конотаціями компонентів, як **померти, заспокоїтися, здохнути**; **спати, відпочивати** (напр., в армії: «Особовий склад роти **відпочиває**»); **розвідник, шпигун** («наш» **розвідник**, але «їхній» — **шпигун**); **ведмідь, великий** (як евфемізм у Карпатах); 3) функція підсилення семант. або емоц.-експресив. характеристики поняття і одночасно ніби підшукування найточнішої назви для нього шляхом нанизування, нагромадження слів (*ампліфікація*); 4) функція заступлення, заміни з метою уникнення повторень в одному контексті тих самих одиниць: «він нікого не **зачіпав**, і його ніхто не **займав**» (Марко Вовчок).
Одиницями, найпридатнішими для виконання цих функцій у різних випадках, є слова як з тотожною, так і з максимально наближеною предметно-поняттєвою віднесеністю, відмінності в значенні яких можуть нейтралізуватися в певних групах контекстів. Ступінь синонімічності слів, т. ч., може коливатися від повної до більшою чи меншою мірою часткової — відповідно до кількості таких позицій *нейтралізації.* С. протистоять членам родо-видових відношень (пор. у групі дієслів мовлення ряд С. з родовим значенням: **говорити, казати, промовляти** та ін. — і ряди з різними видовими значеннями: **базікати, патякати, теревенити** та ін., **бурмотати, бурчати, мимрити** та ін., **торохтіти, тріщати, сипати, цокотіти** та ін.) та відношень, що в синонім. словниках нерідко іменуються «суміжними», «аналогічними» (**іти — ходити, покійник** «померла людина» — **труп** «мертве тіло»). Проте синонімія можлива й між словами з цими взаємовідношеннями при нейтралізації їхніх відмінностей: **танцівниця** (ширше) — **балерина** (вужче), але, напр., **танцівниця балету**;

артист – актор, але, напр., **артист драматичного театру**; **письменник – прозаїк**, але пор. звичне вже сполучення **письменники** (тобто фактично «прозаїки») і **поети**; **питання – проблема**.
За різними принципами класифікації С. поділяють на кілька різновидів: а) абсолютні, або повні (див. *Синоніми абсолютні*), – неповні (останніх у мові переважна більшість), б) семантичні – стилістичні – семантико-стилістичні, в) різнокореневі – спільнокореневі, г) загальномовні – контекстуальні. Те саме слово щодо ін. слова, т. ч., може бути одночасно, напр., неповним, семантичним, різнокореневим і загальномовним С. Семант., або поняттєві чи ідеографічні (від грец. ἰδέα – образ, поняття і γράφω – пишу, зображую), стилістичні й семант.-стилістичні С. виділяються в межах неповних С. залежно від значення та вживання. Семант. відмінності між С. можуть модифікувати осн. значення ряду в різноманітних напрямах (як для передавання різних граней позначуваного поняття, так і для вираження ставлення до нього з боку мовця): **бути** «мати місце в дійсності», **існувати** (з підкресленням ознаки процесуальності, переважно щодо абстр. понять); **бити, ударяти** (про окр. удари); **признатися, зізнатися** (щиро, переважно про щось інтимне, таємне або варте осуду і т. ін.); особливо часто для вираження інтенсивності вияву ознаки, дії: **білий, білосніжний**; **хотіти, жадати**. У стиліст. відношенні С. диференціюються за належністю до різних стилів (нейтральний, розм., книжний, офіц.-діловий та ін.), емоц.-оцінними та експресив. характеристиками, часовою або тер. віднесеністю: **батьки, батько-мати** (розм.), **отець-ненька** (фолькл.); **батьківщина, вітчизна** (в урочистій або поет. мові); **бажано, хотілося б** (ввічливіше). Ширші синонімічні ряди складаються переважно з семант.-стилістичних С.: **бути** – «бути в наявності у когось або десь» (у нього є гроші), **водитися** (розм.) «бути більш-менш постійно – про певну кількість», **не виводитися** (розм.) «бути постійно в наявності – про певну кількість»; **бити, ударяти** – розм. **гатити, гамселити, садити** та ін. у знач. «сильно бити». Укр. мова, як і ін. слов'ян. мови з їх багатством афікс. морфем і словотв. типів, має велику кількість спільнокореневих С. Більшість їх належить до словотвірних С. (див. нижче), але синонімію між твірним і похідним словом (словами) або з наявністю складного слова можна розглядати як лексичну: **блискати, виблискувати** (підсил.), **поблискувати** (злегка або час від часу), **проблискувати** (слабо крізь щонебудь); **піймати, спіймати, у(в)піймати**; **зубоскал, скалозуб**. У контекстуальних і ситуативних С., на відміну від загальномовних, нейтралізація семант. відмінностей відбувається в межах лише якогось одного окр. контексту або ситуації, при описі якогось конкретно взятого поняття: «Ліс обгортав їх, **холодний, сумний, мовчазний**» (М. Коцюбинський).
Між С. можливі певні грамат. відмінності. С. можуть належати до різних лекс.-грамат. розрядів (за умови нейтралізації цієї різниці у відповідних синтакс. позиціях): **близький, рідний, свій (бути своєю людиною де-небудь)** – прикм. і займ.; **наприклад, скажімо, так** (у знач. вставного слова); **бажано, хотілося б, не вадило б**; **десять, десяток** або **одна третя, третина** – числ. та ім.; **багато, незліченно, видимо-невидимо** – числ. і присл.; **сам, самостійно** – займ. і присл. Між С. можливі відмінності в категорії числа: **народ, люди**; **ікона, образ**, у мн. також **боги**; особи: **вибачте, перепрошую**; в обмеженні вживання одного із С. тільки предикат. функцією: **заміжня, замужем** (особливо це стосується фразеологічних С.); у різному керуванні (**звинувачувати** кого в чому, **інкримінувати** що кому; **біля** з род. в., **при** з місц. в.) і т. д.
Відмінність у лекс. сполучуваності між С. буває переважно досить відносною, такою, що має загалом стиліст. характер. Так, про явища природи – звичайно **багряний**: **багряна зоря**, але, напр., **обличчя, синець – багрові**, а **прапор, мантія – пурпурні, багряні**; **чорний кінь** – у мові осіб, що безпосередньо не мають справи з конярством, і **вороний кінь** – у мові знавця. Вона може бути й абсолютною: **алфавіт, абетка, азбука**, але тільки за **алфавітом** або **абеткою** (розташувати слова). Існує думка, що до С. з різною сполучуваністю можна зараховувати й такі випадки, як **повністю, цілком і з голови до п'ят** (напр., **промокнути**), **від дошки до дошки** (**прочитати, вивчити**), **до дна** (**випити**) і под. Проте подібні одиниці співвідносяться з настільки різними об'єктами, що в повсякденній мовній свідомості вони, по суті, зовсім не пов'язуються між собою як С.
С. групуються в синонім. ряди. Опорним, стрижневим членом ряду є його домінанта [від лат. dominans (dominantis) – панівний] – слово, найуживаніше серед інших, звичайно стилістично нейтральне і таке, що найточніше і найповніше виражає значення всього ряду. Слова в ряду мають бути синонімічними не тільки щодо домінанти, а й між собою. Особливо численними є синонім. ряди на позначення понять «іти»/«ходити»/«піти», «говорити»/«казати»/«сказати», «бити»/«ударити»/«побити», «лаяти», «красти», «пити»/«випити»/ «напитися» (щодо алкогол. напоїв), «хороший»/ «поганий», «великий»/«малий», «балакун» та деяких ін.
С. значно повніше представлені в абстр. лексиці порівняно з конкретною, на рівні переносних значень порівняно з прямими, в стилістично забарвленій лексиці порівняно з нейтральною. Це явище є небажаним у сфері термінології, тут наявні переважно С. абсолютні. У мові фольклору, а також відповідно стилізованих літ. творів досить часті випадки синонім. ампліфікацій, зокрема шляхом здвоєння різно- або спільнокореневих С.: **щастя-доля, пити-гуляти, горе-біда, грати-вигравати** («не посмирили її ані **робота**, ані **труди**» – Марко

Вовчок). Староукр. книжна мова використовувала С. як засіб ампліфікації (**держати и тримати**) або пояснення, уточнення (**моц або сила**, **сілою алюбо кгвалътом**).

Найбільше С. серед дієслів і прикметників, за ними йдуть прислівники, іменники з абстр. (**нещастя**, **біда**, **горе**, **лихо** та ін.) й оцінним значеннями та емоц.-експресив. конотаціями (**нікчема**, **недоріка**, **нуль**, **пішак**, **пігмей** та ін.). Для числівників з їхньою дуже конкретною і нездатною до модифікацій семантикою синонімія не характерна, за винятком випадків на зразок **півтораста** – **сто п'ятдесят**, спільнокореневих С. (**кілька**, **декілька**; **немало**, **чимало**) та фактів синонімізації з ін. частинами мови: **два**, **пара**; **сто**, **сотня**. Серед займенників в основному синонімізуються (за деякими винятками: **кожний**, **всякий**; **який**, **котрий** та ін.) неозначені: **якийсь**, **деякий**, **один**, **хтозна-який** та ін.; **будь-який**, **всякий**, **абиякий**, **який завгодно** та ін. Наявні С. і в неповнозначних частинах мови – у прийменниках (**біля**, **коло**, **край**, **при** та ін.), сполучниках (**але**, **проте**, **однак**), особливо підрядних (**бо**, **оскільки**, **тому що**, **позаяк**, **понеже** та ін.), частках (**наче**, **ніби**, **мов**, **як** та ін.; **невже**, **хіба** та ін.), а також вигуках (**ей!**, **гей!**, **агов!** та ін.; **ой!**, **боже!**, **матінко!** та ін.).

Крім слів або їхніх окр. значень, до лекс. С. належать також лексикалізовані та граматикалізовані сполучення, що виступають у функції одного слова: **цикорій**, **петрів батіг**; **через що** (прийм.), **внаслідок чого**, **у зв'язку з чим**, **з огляду на що**; **здрастуй**, **добрий день**, **будь здоров** та ін., а також відносно стійкі дієслівно-іменникові словосполучення типу **вести боротьбу** (до **боротися**), **брати під сумнів** (до **сумніватися**). Залежно від функціонування на різних мовних рівнях можна говорити про однорівневу (крім лексичної, це фразеологічна, синтаксична та ін.) і міжрівневу синонімію. Ф р а з е о л о г і ч н і С. відрізняються від лексичних не тільки власним значенням та формою (оформленням у вигляді сполучення слів), а й ін. ознаками: а) належністю переважно до стиліст. С.; б) меншою кількістю абсолютних С.; в) тим, що в їх ряду важче, а то й неможливо визначити домінанту, якщо серед них немає суто лекс. С.; г) у грамат. плані – тим, що іменні фразеологізми частіше обмежуються лише предикат. функцією (**ні те ні се**, **ні риба ні м'ясо**, **ні пава ні ворона** тощо). Фразеол. С. функціонують переважно в одному ряду з лексичними (один з яких і виступає як домінанта), тобто в міжрівневій лекс.-фразеол. синоніміці: **тісно** – **ніде яблуку впасти**, **ніде курці стати** та ін.

Поняття с л о в о т в і р н и х С. може розумітися по-різному: а) спільнокореневі слова з різними, але синонім. афіксами: **багач**, **багатій**, **багатир**; **річечка**, **річенька**; **уламок**, **відламок**, **обламок**; **хтось**, **хто-небудь**, **хто-будь**; б) синонім. різнокореневі слова з тим самим афіксом: **відновлювати** (у пам'яті тощо), **відроджувати**, **відтворювати**; **безмежний**, **безконечний**, **безкрайній** та ін.; в) синонім. словотвірні типи, напр., при творенні відприкм. дієслів із знач. «набувати певної ознаки» з суф. -**і**- та -**ну**- (**міцніти**, **слабнути**), -**і**- та -**іш**- (**міцніти** «ставати міцним або міцнішим», **міцнішати** «ставати міцнішим»), при різних моделях субстантивації прикметників (**добро**, **добре**; **сміливий**, **сміливець**; **передова** [стаття], **передовиця**) і творення прислівників (**весною**, **навесні**, **повесні**; **просто**, **по-простому**, **попросту**, **запросто**), при встановленні синонімії між синтет. і аналіт. формами слова (**розвиненіший**, **більш розвинений**; **ходитиму**, **буду ходити**), повною і скороченою назвами (**і таке інше**, **і т. ін.**) тощо.

А ф і к с а л ь н і С. – це неповнозначні морфеми із спільним чи дуже подібним словотв. або грамат. значенням, причому синонімія суфіксів, префіксів чи постфіксів може розглядатися як і словотвірна (див. вище). Напр., при синонімії закінчень у формах іменника та дієслова: **степи**, **плечі**, **вікна** (наз. в. мн.), **п'ють**, **сплять** (3-я ос. мн.).

Г р а м а т и ч н і С. існують у межах як морфол., так і синтакс. категорій. Напр., на рівні категорії числа: Всі були в **однакових формах/однаковій формі**; Навколо **сніг/сніги** (друга форма при підкресленні великої кількості на значному просторі); Як **тебе/Вас** звати? (друга форма при пошанній мн.); **Стійте**, хлопці/**Стій**, хлопці; **селяни/селянство** (дистрибутивна і збірна мн.); особи: Як **ви** себе **почуваєте**?/Як **ми** себе **почуваємо**? (напр., лікар до хворого); способу: **Встань/ Встати**/Ти **встав би**; часу: він **закричав**/він **як закричить**; до лісу [є] **з кілометр/ буде з кілометр**. Синонімію в межах окр. грамат. категорій (напр., відмінка, дієсл. стану або способу) слід розглядати як міжрівневу морфолого-синтаксичну.

С и н т а к с и ч н і С. – це синтакс. конструкції, близькі або тотожні значенням, які при відмінності форм. структури взаємозамінні в тексті. Проте така семант. спільність як основа синтакс. С. розуміється дослідниками по-різному: по-перше, як здатність певних конструкцій передавати фактично ту саму інформацію з можливими лог.-комунікат. акцентами та стиліст. відтінками (це передбачає обов'язкову наявність у їхньому складі поряд з відмінними й спільних лекс. одиниць); по-друге, як близькість їхніх власне синтакс. значень, абстрагованих від конкр. лекс. наповнення (напр., конструкції зі знач. присвійності: «присвійний прикм. + ім.» і «ім. + керований ним ім. у род. в.», незалежно від їх конкр. змісту). У межах першої з цих концепцій синонімічними можуть вважатися: а) конструкції тільки того самого синтакс. рівня – словоформи, словосполучення і відокремлені звороти, члени речення, речення: просити **гроші/грошей** (у другому випадку – частину або на певний час); **дід і баба/дід з бабою**; **братова книжка/книжка брата**; мчати **як**

стріла/стрілою; сталь міцніша **від заліза**/міцніша, **ніж залізо**; намазати **масло на хліб/хліб маслом; люди заселяють пустелю/пустеля заселяється людьми** (такі синтакс. С. нерідко важко відмежувати від синтакс. варіантів); б) конструкції, хоч і відмінні, але більш або менш однотипні, що можуть зіставлятися за синтакс. структурою (така «однотипність», близькість структур теж розуміється неоднаково), – напр., речення з дієприкметниковим та дієприслівниковим зворотами і речення з означальною та обставинною підрядними частинами, речення односкладні й речення формально двоскладні: **Подавши гудок, пароплав відійшов/Після того як пароплав подав гудок, він відійшов** (конструкції ж із більш віддаленими структурними типами при цьому характеризуються як співвідносні, паралельні); в) конструкції, що передають практично ту саму інформацію незалежно від їх структури: **Пароплав подав гудок і відійшов/Після подання гудка пароплав відійшов/Подавши гудок**... і т. д.; **атака партизанів/партизанська атака/ партизани атакують**. Поряд з власне синтакс. С. (**Я нездужаю/Мені нездужається**) є лекс.-синтакс. С. (**Я нездужаю/ Мені нездоровиться**).

Явище синонімії використовується при творенні ампліфікації, *евфемізмів*, *перифразів*; синтакс. синонімія, пов'язана зі зміною порядку слів, – при *актуальному членуванні речення*.

Синонім. відношення існують не тільки між загальними, а й між власними назвами, об'єднуючись, проте, не спільністю значення, а віднесеністю до того самого об'єкта позначення (це переважно стиліст. С.). Напр.: **Дніпро**, поет. і уроч. **Славута**; **Велика Ведмедиця** і нар. назви **Великий Віз**, **Чумацький Віз** (сузір'я); **Джомолунгма**, **Еверест** (див. також *Алонім*).

С. укр. мови наводяться ще в перших укр. лексиконах («Лексис» Лаврентія Зизанія, «Лексіконъ славеноросскій» Памва Беринди, «Синоніма славенороссская» та ін.), досліджуються С. староукр. літ. мови та фольклору (Л. Гумецька, Д. Гринчишин, Л. Рак та ін.), С. у творчості письменників – Т. Шевченка (В. Ільїн), І. Франка (І. Ощипко, Л. Полюга), М. Коцюбинського (Л. Паламарчук), Лесі Українки (І. Олійник), М. Рильського (Г. Колесник) та ін., С. у загальнотеор. та лексикогр. аспектах (В. Ващенко, І. Олійник, А. Лагутіна, Л. Лисиченко, О. Тараненко, О. Нечитайло, Л. Шевченко та ін.).

Див. також *Варіанти* мовних одиниць.

Літ.: Filipec J. Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. Praha, 1961; Евгеньева А. П. Осн. вопросы лекс. синонимики. В кн.: Очерки по синонимике совр. рус. лит. языка. М. – Ленинград, 1966; Золотова Г. А. Синтакс. синонимия и культура речи. В кн.: Актуальные проблемы культуры речи. М., 1970; Мельничайко В. Я. До питання про грамат. синоніміку. УМЛШ, 1970, № 9; Бережан С. Г. Семант. эквивалентность лекс. единиц. Кишинев, 1973; СУЛМ. Лексика і фразеологія. К., 1973; Апресян Ю. Д. Лекс. семантика. М., 1974; Лисиченко Л. А. Лексикологія сучас. укр. мови. Семант. структура слова. Х., 1977; Регушевський Є. С. Чи є у мові зайві слова? «Культура слова», 1978, в. 14; Тараненко О. О. Деякі питання теорії синонімії в плані створення синонім. словника. «Мовознавство», 1980, № 3; Нечитайло О. І. Синоніми в лексикографії. К., 1987.

О. О. Тараненко.

СИНО́НІМИ АБСОЛЮ́ТНІ, синоніми повні – *синоніми*, повністю рівнозначні й загалом тотожні за вживанням, тобто стильовою сферою функціонування, емоц.-експресив. характеристикою, частотністю, сполучуваністю та ін. Напр.: **родина, сім'я**; **пейзаж, краєвид**; **вік, століття, сторіччя**; **угорець, мадяр**; **гарний, красивий** (і **вродливий** – щодо людини); **безплатний, безкоштовний**; **любий, милий**; **безмежний, безкрайній, безконечний, нескінченний** та ін.; **тремтіти, дрижати**; **баритися, гаятися**; **стигнути (достигати), спіти (доспівати), зріти (дозрівати)**; **скрізь, всюди**; **жаль, шкода**; **сам, один (він гуляє, живе сам** або **один)**; **крізь, через (вікно, туман, віки)**; **або, чи**; **тільки, лише**; **на (на-на), цу-цу [цю-цю]** (виг. для підкликання собаки); зокрема, серед емоц.-експресив. лексики: **лупити, колошматити, піжити** та ін. у знач. «сильно бити», серед спільнокорен. слів і взагалі на словотв. рівні: **близько, поблизу**; **пташеня, пташа**; **підлиза, лизун**; **лизоблюд, блюдолиз**; **заробітна плата, зарплата**; з виходом на рівень стійких словосполучень: **боровик, білий гриб**; **бити байдики, байдикувати**; на рівні грамат. форм, зокрема синтакс. конструкцій: **віддаленіший, більш віддалений**; **ходитиму, буду ходити**; **мчати як стріла, мчати стрілою**; **Дощ, Іде дощ, Дощить**. Навіть якщо не відносити до С. а., як це звичайно практикується, випадків на зразок **пейзаж, ландшафт**; **живіт, черево**; **господар, хазяїн**; **літак, аероплан**; **лелека, гайстер, бусол**; **лейкоз, лейкемія, білокрів'я** з помітною стиліст. диференціацією синонімів (функц.-стильовою, часовою, тер., соціально-професійною) або синонімів з не завжди врахованими семант. відмінностями (**бегемот, гіпопотам**; **лелека, чорногуз**; **ворона, ґава**; **щеня, цуценя**; **алфавіт, абетка**, але **азбука** – переважно щодо слов'ян. кирилич. алфавітів), таких одиниць у мові, всупереч поширеній думці, досить багато.

До них може бути застосована назва «синоніми абсолютні» – для того, щоб відрізнити їх від синонімів з більш віддаленим ступенем близькості. Але цю назву слід розуміти з певним застереженням, оскільки в самій мовній практиці С. а. як таких, по суті, немає, тому що за своїм факт. становищем у стиліст. системі вони все-таки розрізняються, хоч і не завжди помітно на перший погляд. Тому не можна вважати цілком адекватними такі назви, як «(лексичні) дублети», «(лексичні) паралелізми» тощо. У таких парах (групах) звичайно тільки один із членів сприймається як основна, більш уживана або придатна для певного випадку одиниця (у мові взагалі або в її окр. стилях, соціальних або вікових жаргонах, у тих чи ін. лекс. контекстах та синтакс. позиціях тощо).

С. а. можуть розрізнятися: а) частотністю вживання (першим у ряду подається уживаніше слово): **обличчя, лице**; **скроня, висок**; **спогад, спомин**; **селезень, качур**; **зразок, взірець**; **століття, сторіччя**; **білосніжний, сніжно-білий**; б) певним стиліст. ореолом (не настільки виразним,

щоб, напр., у словниках при таких словах давалася відповідна позначка, і не завжди усвідомлюваним самим мовцем) — наявністю/відсутністю, напр., конотацій «традиційності» або, навпаки, «сучасності», «звичайності» або «престижності», безпосередності, невимушеності або певної офіційності та ін., пор.: **мовознавець, лінгвіст**; **мовознавство, лінгвістика (порівняльно-історичне мовознавство**, але **структурно-математична лінгвістика)**; **здоров, привіт, салют** (як фамільярно-дружнє вітання); **привіт, вітання (передавайте привіт Вашій доньці і вітання дружині)**; **голий, оголений** (останнє ніби «пристойніше»); в) неоднаковою активністю вживання в різних стилях та соціально-профес. різновидах мови: **оранжевий, жовтогарячий**; **радіатор, батарея**; **ферзь, королева**; у парі **кавалерія, кіннота** лише перше слово вживається в значенні роду військ; у термінології іншомовний і власне укр. синоніми часто не можуть помінятися місцями, тому що укр. синонім виступає, по суті, як пояснення запозиченого (напр., **асиміляція** і **уподібнення**, **біном** і **двочлен**); г) лекс.-фразеол. сполучуваністю: **середні віки**, але не **століття**; **окріп, кип'яток**, але тільки «крутитися, як муха в окропі»; ґ) відмінністю у вживанні залежно від форми слів (чинник, що може як сприяти, так і перешкоджати цьому вживанню) — їхнього звукового оформлення, *внутрішньої форми слова*, асоціат. зв'язку зі словотвірно спорідненими і просто фонетично под. словами: **вогнище** (пор. **вогонь**), **багаття**; **спрут, восьминіг** (але в образному вживанні — тільки перше: «спрут життя» — О. Слісаренко; «монополія, як спрут»); їхньої довжини (пор. **назва** і **найменування**, **кілька** і **декілька**, **ніби** і **нібито**, особливо при синонімії слова і словосполучення, пор. **третина** і **одна третя**) та акцентуац. характеристики (місця наголосу в слові), що має особливе значення в мові поезії як фактор ритміки і римування, а також місця таких слів у реченні (пор. **бо** і **тому що**). Взагалі відмінність форми синонімів може сприйматися або використовуватися навіть як відмінність їхніх значень (своєрідна магія слова), напр.: **Часом** з квасом, **порою** з водою (прислів'я); «...Скиньмо владу катів-бузувірів, Щоб **людиною** став **чоловік**!» (П. Грабовський); **народу** більше, ніж **людей** (жарт); д) неоднаковою активністю в літ. мовленні жителів різних регіонів, пор. на Наддніпрянщині і в Галичині: **галстук — краватка, бутерброд — канапка, собака — пес, спасибі — дякую, будь ласка — прошу, вибачте (пробачте) — перепрошую**. Така диференціація може зумовлюватися наявністю саме того, а не іншого з членів ряду в ін. мові, з якою певний регіон тісніше контактує (для укр. мови — рос. і польська). Цей чинник може стимулювати як розширення, так і звуження вживання слова (як нібито менш властивого даній мові — один з виявів міжмов. *гіперкоректності*), пор.: **чекати** (частіше) — **ждати** (рідше), хоч раніше було навпаки; так само **тримати — держати, літера — буква**.

Відношення між С. а. динамічні, це відношення лише відносної рівноваги. Співіснування в мові С. а. є, по суті, синонім. конкуренцією, яка може приводити до синонім. диференціації (див. *Десинонімізація*).

Літ. див. до ст. *Синоніми*. *О. О. Тараненко.*

СИНО́НІМІВ СЛОВНИ́К, синонімічний словник — *словник*, що подає ряди *синонімів*, переважно за алф. розташуванням їхніх домінант. С. с. містить або тільки лекс. синоніми (із залученням словотвірних), або лексико-фразеологічні, або тільки фразеологічні. В історії *лексикографії* відомі спроби називати синонімічними перекладні словники (напр., в Україні у 2-й пол. 17 ст. створено невеликий словник «Синоніма славенороссская», в якому слова тогочасної укр. мови пояснюються «синонімічними» церковнослов'ян. словами) або зіставні словники ряду мов, напр., «Словник вибраних синонімів в основних індоєвропейських мовах» К. Д. Бака (Чикаго, 1949). Є також перекладні С. с., в яких до синонім. ряду однієї мови добирається відповід. ряд ін. мови (напр.: «Русско-украинский словарь синонимов», 1995). Але звичайно С. с. — це одномовні словники.

За способом подання матеріалу бувають С. с. кількох типів — від суто реєстраційних, тобто синонім. словопокажчиків без тлумачень, стиліст. та грамат. характеристик, ілюстрацій тощо, до докладніших словників пояснювального типу. С. с. різняться також за розумінням синонімії і, відповідно, за охопленням синонімів: від досить широкого трактування, характерного, зокрема, для сучас. зарубіжних С. с. з їх градацією синонімічності від «справжніх» синонімів до «аналогічних» або «псевдосинонімів» (напр., при слові «гора» подаються «вершина», «пік», «горб», «вулкан» та ін.), до вужчого.

С. с. укр. мови почали виходити в світ тільки з серед. 20 ст. (проте слід зауважити, що укр. синонімічні ряди наводилися в перекл. частині іншомов.-укр. словників, особливо широко — в академ. кількатомному «Російсько-українському словнику» 20-х рр.). Є кілька С. с. укр. мови (для порівняння можна сказати, що кількість С. с. деяких західноєвроп. мов становить десятки і навіть сотні), автори яких виходять з різного розуміння синонімії. Це — «Короткий словник синонімів української мови» П. Деркача з доопрацюванням С. Левченка (1960, 1993), який містить бл. 4280 рядів зі стислим поясненням синонімів, їх сполучуваності, зі стиліст. позначками, без ілюстрацій; «Матеріали до синонімічного словника української мови» А. Багмета, опубл. у журн. «Вітчизна» (1959–62, літери А–Н), а в 1969–71 у журн. «Україна» (літери О–П); у такому незаверш. варіанті, але після певного редагування під назвою «Словник синонімів української мови» (т. 1) вони були вид. у США (Н.-Й., 1982); тут до-

сить багатий добір синонімів з поясненням у ряді випадків їхніх значень та прикладами, але без належної систематизації матеріалів, без грамат. і переважно без стиліст. характеристик; «Синонімічний словник-мінімум української мови» В. Ващенка (1972), який містить бл. 840 рядів без пояснень та ін. характеристик (це словопокажчик до укр. синоніміки); «Практичний словник синонімів української мови» С. Караванського (1993) з найбільшою серед досі опублікованих С. с. укр. мови кількістю синонім. рядів (у вихідних даних зазнач. бл. 15 000 рядів, але насправді їх бл. 12 000), який спирається на досить широке розуміння синонімії (з поданням описових словосполучень, родо-видових відношень) без достатньої систематизації матеріалу; академ. «Словник синонімів української мови» (бл. 9 200 рядів; т. 1–2, 1999–2000; 2001); це найповніше за опрацюванням зібрання укр. синонімів; «Словник українських синонімів» О. Вусика (2000, бл. 1 500 рядів синонімів та інших семантично близьких слів з широким залученням фразеологізмів та паремій). Якщо в більшості з названих С. с. дуже обмежено або зовсім не подано фразеологію, то «Словник фразеологічних синонімів» М. Коломійця і Є. Регушевського (1988) містить понад 300 рядів фразеол. синонімів.

Літ.: Ройзензон Л. И. О славян. синоним. словарях. «Сов. славяноведение», 1968, № 5. *О. О. Тараненко.*

СИНТА́ГМА (від грец. σύνταγμα, букв. – разом побудоване; поєднання, зв'язок, устрій) – 1. Сполучення або злиття двох суміжних мовних одиниць будь-якого рівня, розташованих у певній лінійній послідовності в *мовному потоці*. Таке визначення дав Ф. де Соссюр. За ним, С. має двочленну структуру, в якій існує співвідношення означального й означуваного, напр., **ходж-у**, **під-ходити**, **само-хідний**, **ходити до школи**, **дівчата ходять.** Отже, С. може становити: окр. просте слово, де членами її виступають морфеми; складне слово, в якому членами є його окр. складники; словосполучення і речення, в яких членами С. є окр. слова – члени речення і частини складного речення. Два мовних компоненти одного мовного рівня утворюють одну одиницю вищого рівня. Розрізняють внутр. і зовн. С. До внутрішніх належать С. у межах слова, до зовнішніх – С., які складаються зі слів або одиниць ще вищого рівня. С. є одночасно і мовленнєвою, і мовною одиницею, бо, з одного боку, вона характеризується лінійністю, протяжністю, а з другого – є результатом реалізації певної мовної моделі. 2. Ритм.-інтонац. єдність, мовленнєвий такт, що складається з одного чи кількох слів, об'єднаних у смисловому та інтонац. відношенні. Введене в наук. обіг Л. Щербою. Так, у реченні «**Кінець¦кінцем| передала до музею| чабанські дерев'яні¦ ваганці,| що з них¦ чабани| тузлук колись¦ їли**» (О. Гончар) можна виділити С., межі яких позначені вертикальною суцільною рискою, і не можна робити паузи в місцях, позначених пунктирною лінією.

С. створюється мелодикою, наголосом, темпом і паузою. Вона збігається з видихальною групою, тобто відрізком мовленнєвого ланцюжка,

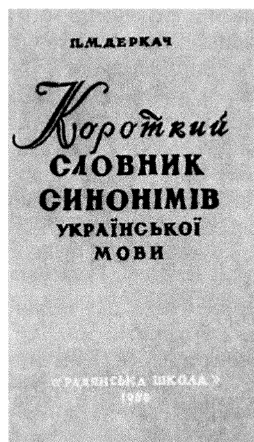

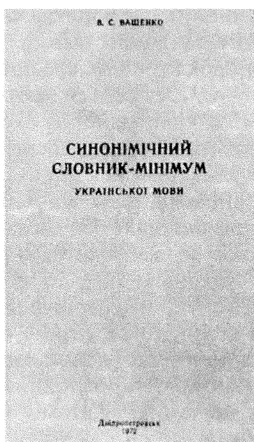

П. М. Деркач. Короткий словник синонімів української мови. Київ, 1960.

В. С. Ващенко. Синонімічний словник-мінімум української мови. Дніпропетровськ, 1972.

М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський. Словник фразеологічних синонімів. Київ, 1988.

С. Караванський. Практичний словник синонімів української мови. Київ, 1993.

Словник синонімів української мови, т. 1–2. Київ, 1999–2000.

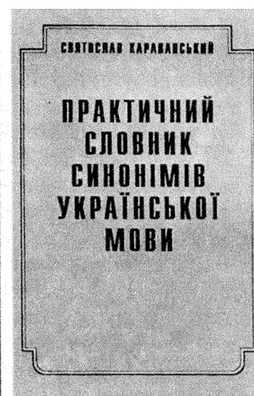

який вимовляється одним напором видихуваного повітря, без пауз. Паузи і всі ін. фонет. засоби синтагмат. членування мовного потоку зумовлені змістом висловлювання. Синтагмат. членування є одночасно фонетичним і семантичним. А С. більш ніж з одного слова характеризується ще й синтакс. цілісністю. Тут синтагмат. членування узгоджується з синтаксичним. Від синтагмат. членування речення залежать ступінь вираження смислових і стиліст. відтінків, а також характер ставлення мовця до змісту висловлення. Синтагмат. членування поряд з порядком слів є засобом *актуального членування речення*.

Літ.: Мельничук А. С. Порядок слов и синтагмат. членение предложения в славян. языках. К., 1958; Щерба Л. В. Фонетика франц. языка. Л., 1963; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М., 1977.

М. П. Кочерган.

СИНТАГМА́ТИКА – один з двох системних аспектів у вивченні мови, який розглядає відношення між послідовно розташованими мовними одиницями за їхнього безпосеред. поєднання в реальному потоці мовлення або в тексті, тобто закономірності сполучуваності мовних одиниць. Протилежна *парадигматиці*. Якщо парадигмат. відношення базуються на спільних ознаках, за якими мовні одиниці об'єднуються у групи, класи, то синтагматичні наявні тільки в мовленні – це відношення співіснування і послідовності. Пор.: **книжка**, **книжки**, **книжці**, **книжку**, **книжкою**, **книжці**, **книжки**, **книжок** і т. д., з одного боку, і **читати книжку**, **цікава книжка** тощо – з другого. Парадигмат. відношення називають вертикальними (одиниці, що входять у парадигму, можна записати стовпчиком), синтагматичні – горизонтальними (вісь послідовності мовних одиниць у мовленнєвому потоці, вісь сполучень мовних елементів; одиниці, що складають синтагму, записують у рядок). Парадигмат. відношення ґрунтуються на опозиції, тоді як синтагматичні – на контрасті. Відношення опозиції у парадигматиці обернено пропорційне відношенню контрасту в С.: що складніша опозиція, то слабкіший контраст, і навпаки.

С. властива всім *рівням мовної структури*. Можна говорити про С. фонем, С. морфем, С. слів, С. словотвірних типів, С. частин мови, С. речень та їхніх членів. Синтагмат. відношення – це відношення між одиницями одного рівня: фонема – фонема, морфема – морфема, слово – слово, речення – речення. На синтагмат. відношеннях будуються склади як сукупності фонем, слова як сукупності морфем, словосполучення як сукупності словоформ, речення як сукупності членів речення і складні речення як послідовності їхніх частин. Що вищий рівень, то складнішими є синтагмат. відношення між його одиницями, а відтак численнішими правила й закономірності поєднання одиниць. Саме цим можна пояснити спроби ототожнення синтаксису з С., що некоректно, оскільки в синтаксисі наявні й парадигмат. відношення. Синтагмат. відношення, як і парадигматичні, пронизують усю структуру мови, всі мовні одиниці. Будь-яке сполучення мовних елементів опирається на мовний вибір, а будь-який вибір мовної одиниці реалізується у певних сполученнях.

С. і парадигматика як форми функціонування кожного елемента мовної системи тісно переплетені між собою і пов'язані діал. взаємозв'язками. Аналізуючи мовні одиниці в синтагмат. аспекті, можна визначити їхні системні зв'язки і місце в парадигмі; вивчаючи парадигмат. відношення мовних елементів, можна передбачити їхні потенц. синтагмат. зв'язки, однак повної симетрії між С. і парадигматикою немає. Вважається, що синтагмат. відношення є первинними, а парадигматичні – вторинними. Термін «синтагматика» зрідка вживається також в ін. значеннях: 1) вчення про членування мовлення на *синтагми*; 2) перша фаза дослідження мови, що полягає у послідовному поділі тексту на менші лінійні одиниці; 3) вчення про словосполучення, а також про речення у разі інтерпретації його як різновиду синтагми.

Літ.: Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. М., 1975; Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М., 1977; Кочерган М. П. К соотношению синтагматики и парадигматики на лексико-семант. уровне. В кн.: Парадигмат. и синтагмат. отношения в лексике и фразеологии. Ростов н/Д, 1981; Семчинський С. В. Заг. мовознавство. К., 1996; Кочерган М. П. Заг. мовознавство. К., 2003.

М. П. Кочерган.

СИНТАГМАТИ́ЧНЕ ПЕРЕМІ́ЩЕННЯ ЗНА́ЧЕННЯ, «зараження» – один з типів *змін значення*, при якому семант. ознаки мовної одиниці передаються ін. одиниці, суміжній з даною в межах певної стабільної синтагми (від слова до слова в рамках словосполучення, від кореня до афікса в рамках слова та ін.). За ступенем повноти семант. переміщення виділяються два різновиди. По-перше, значення передаваної одиниці повністю включається в значення ін. одиниці, яка внаслідок цього починає виражати значення всієї вихідної синтагми. Наслідком такого включення є семант. *конденсація* синтагми в рамках одного з її компонентів з можливим випущенням, *еліпсисом* ін. компонента, який стає непотрібним. По-друге, значення передаваної одиниці тільки стимулює і спеціалізує семант. розвиток її синтагмат. партнера в заданому напрямку. Напр., у рамках словосполучення: слово **дрімучий** у вихідному значенні «дрімаючий, сонний» (напр., «дрімучий Прут» у С. Воробкевича), вживаючись у сполученні з **ліс (бір)**, засвоїло від нього семант. компоненти «густий, непрохідний, темний»; слово **гич** (з тур. hiç зі значенням підсилення при запереченні), вживаючись у заперечно-підсилюв. формі **ні гич** («не сказав ні гич») або просто **гич** при заперечних словах, саме стало означати «ніщо» («Проти спису голка – гич». – П. Грабовський); у рамках слова (лекс. значення кореня – граматі. значення афікса):

у назвах дітей та малят тварин з давнім формантом **-ęt-** значення біол. недорослості спочатку виражалося не афіксом, а лексично – коренем (це були слова на зразок **дитя**, **щеня**, **ягня**, **теля**, **порося**, які не були словотвірно похідними від назв відповід. дорослих істот), але поступово це значення пересунулося на афікс, завдяки чому стало можливим творення словотв. дериватів від назв дорослих істот типу **голуб'я**, **близнята**.

Літ. див. до ст. *Зміна значення, Конденсація.* *О. О. Тараненко.*

СИНТАКСЕ́МА – мінімальна (неподільна, що не членується на синтакс. одиниці нижчого рангу) семант.-синтакс. одиниця, компонент *семантичної структури речення*. На відміну від членів речення, що визначаються на основі синтакс. зв'язків, а отже, стосуються форм.-синтакс. структури речення, С. виділяється на основі семант.-синтакс. відношень (див. *Синтаксичні відношення*) і позначає відповідні явища дійсності.

Покладені в основу виділення С. семант.-синтакс. ознаки відіграють неоднакову диференц. роль. З-поміж них вирізняють ознаки загальні й конкретні. На найвищому ступені семант.-синтакс. узагальнення С. об'єднують у два розряди – С. субстанціальні, що являють собою компоненти зі знач. предмета, і С. предикатні, які стосуються ознаки. З семант. (а не форм.-граматичного) погляду розрізняють власне предмети і невласне предмети, власне ознаки і невласне ознаки. Власне предметність діаметрально протилежна грамат. предметності, невласне предметності, пор. **дерево** і **читання**. Власне ознака вказує на властивість, якість тощо незалежно від форми її вираження, напр.: **білий**, **біліти**, **біло**, **білизна́**. На нижчих ступенях узагальнення С. поділяються на конкретніші групи, різновиди. Зокрема, С. субстанціальні включають С. суб'єктні (**Учень малює**), об'єктні (**Діти саджають деревця**), адресатні (**Я написав братові листа**), інструментальні (**Ми їхали поїздом**) і под. Предикатні С. передусім утворюють три групи – пов'язані з дієсловами С. процесуальні (**Дівчина читає книжку**), С. атрибутивні, виражені прикметниками (**Гарна дівчина усміхалася до нас**), С. адвербіальні, що передають різні обставинні значення (**Ми наполегливо працювали**; **Увечері накрапав дощ**). Кожній з предикат. груп притаманний дальший конкретніший розподіл, напр., до С. адвербіальних належать С. просторові (**Угорі гули бджоли**), часові (**Сьогодні від'їжджаємо**), причинові (**Спересердя вона заплакала**) та ін.

І. Р. Вихованець.

СИ́НТАКСИС (грец. σύνταξις – побудова, поєднання, порядок) – 1) грамат. будова речень та словосполучень і способи поєднання у них слів, а також правила творення й функціонування речень і словосполучень; 2) розділ *граматики*, який вивчає грамат. будову речень і словосполучень, їхні типи, функції та особливості вживання, роль у них слова. С. протиставляється *морфології*, що поширюється на структуру слова і морфеми, та *словотворові*, який стосується творення похід. слів за певними грамат. зразками.

Гол. поняттями С. є *синтаксичні одиниці*, *синтаксичний зв'язок*, семант.-синтакс. відношення (див. *Синтаксичні відношення*), синтакс. категорія (див. *Граматична категорія*), *позиція* синтаксична, *синтаксична функція*. Систему С. найбільшою мірою репрезентує його осн. одиниця – *речення*, в якому відбито особливості форм. і семант. структури синтакс. одиниць і синтакс. категорії конкр. мов.

С. членують на три взаємопов'язані підрозділи: 1) С. частин мови (прислівних зв'язків, словосполучення); 2) С. речення; 3) актуальний С., С. тексту. В першому підрозділі вивчаються сполучувальні можливості слова, форм. способи їх реалізації (узгодження, керування, прилягання) і передавані словами семант.-синтакс. відношення (суб'єктні, об'єктні, атрибутивні, адвербіальні та ін.). У другому підрозділі розглядаються форм.-синтакс. і семант.-синтакс. структура речень, їх комунікат. типи (речення розповідні, питальні, спонукальні), синтакс. категорії речення (предикативність, модальність, час тощо), дериваціц. відношення між реченнєвими конструкціями, синтакс. зв'язки і семант.-синтакс. відношення у простих реченнях і складних реченнях, словоформи і словосполучення в ролі компонентів речення, сукупність модальних, часових та ін. форм речення як його *парадигми* тощо. У третьому підрозділі описують модифікації речення при його входженні до діалогічного чи монологіч. тексту, правила пристосування речення до контексту і ситуації мовлення. Ці питання вивчають у синхроніч. і діахроніч. аспектах. Синхроніч. аспект стосується розгляду в описових граматиках синтакс. ладу мови в певний момент його розвитку як системи взаємопов'язаних і взаємозумовлених грамат. елементів. Історичний С. вивчає закономірності формування синтакс. будови конкр. мови або групи мов.

З-поміж синтакс. одиниць виділяють мінім. синтакс. одиницю (компонент речення або словосполучення: див. *Члени речення*, *Синтаксема*) і синтакс. одиниці-конструкції – речення і словосполучення, утворені з мінім. синтакс. одиниць. Останні в межах синтакс. одиниць-конструкцій вступають у відповідні синтакс. зв'язки (предикативний, підрядний, сурядний) і семант.-синтакс. відношення (суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні, означальні і под.). Речення є одиницею повідомлення, синтакс. одиницею з комунікат. функцією. Мінім. синтакс. одиниця і словосполучення не належать до комунікат. одиниць, оскільки їхньою функцією є функція номінації (називання). Речення як абстрактна синтакс. схема в системі мови відрізняється від *висловлення* – конкр. реалізації цієї схеми в мовленні. Абстрактну репрезентацію речення можна зафіксувати у ряді моделей, які відображають різні аспекти

його вивчення. Зокрема, модель речення може відбивати такі його аспекти: а) опис у категоріях членів речення (напр., «підмет + присудок + прямий додаток»); б) семант. структуру (напр., «суб'єкт дії + дія + об'єкт дії»); в) лог. аспект (напр., «S є P») відповідно до вимог форм. логіки; г) запис у термінах морфол. форм слів (напр., «ім. у наз. в. + особове дієслово + ім. у знах. в.»); ґ) актантну структуру [напр., 1-й актант (підмет, або суб'єкт) + предикат + 2-й актант (прямий додаток, або об'єкт) + 3-й актант (непрямий додаток, або адресат, і т. ін.]; д) протиставлення модального (суб'єктивного) компонента речення його власне семант. (об'єктивній) частині (модус + диктум, або *пропозиція*) тощо. На противагу теорії речення як абстрактної грамат. структури теорія висловлення орієнтована на вивчення засобів і способів оформлення речення в ролі компонента зв'язного тексту. До таких засобів належать передусім *інтонація* і *порядок слів*. Речення-висловлення членують у тексті на комунікативно значущі його складники – тему і рему. Найважливішу проблематику висловлення подано у вченні про *актуальне членування речення*.

В ієрархії мовних рівнів (підсистем) С. посідає вершинне місце. Це зумовлено, зокрема, тим, що речення як основна синтакс. одиниця безпосередньо пов'язане з центр. функціями мови – комунікат. і пізнавальною. Крім того, у С. приводяться в дію всі одиниці й засоби мови, набуваючи своєї функц. спеціалізації. С. найтісніше пов'язаний з морфологією, яку нерідко кваліфікують як техніку для С. Він взаємопов'язаний також із лекс. *семантикою*, *словотворенням*, *стилістикою*, логікою та ін.

Термін «синтаксис» уперше використали стоїки (3 ст. до н. е.), у центрі уваги яких був лог. зміст висловлень. Стоїки поділяли висловлення на комунікат. різновиди, виділяли в ньому предикат і прямий чи непрямий відмінок, класифікували речення-судження за типом предиката. Вони розпочали вивчення склад. речення і відношень між його компонентами (причинових, наслідкових, умовних, єднальних тощо). Проте античні філософи ще не запропонували сукупності власне синтакс. термінів. Новий етап у становленні принципів синтакс. аналізу пов'язують з ім'ям Аполлонія Дискола (3 ст.), чий С. має виразне морфол. спрямування. Найбільше уваги Аполлоній Дискол приділяв зв'язкам слова та його форм (відмінків) у реченні, що стало початком вивчення С. частин мови. Проте у нього ще не було опрацьовано системи синтакс. понять. Якщо античні філософи орієнтувалися на універсальні форми мислення і відповідно на вихідну одиницю аналізу – речення, то Аполлоній Дискол вивчав специфічні для конкр. мови морфол.-синтакс. вияви слова. Ці два підходи визначили в майбутньому, після набуття лінгвістикою автономності, суттєві відмінності синтакс. концепцій.

Формування нових синтакс. ідей найчастіше ґрунтувалося на вивченні речення як основної і багатоаспектної синтакс. одиниці. Синтакс. концепції звичайно розрізнялися аспектами аналізу речення. Рух синтакс. думки ішов у напрямі від логічної до психол. концепції, пізніше до форм.-граматичної, а від них – до теорій семантичних, комунікативних і функціональних.

У вітчизн. мовознавстві до 2-ї пол. 19 ст. домінувала лог.-грамат. теорія С., де йшлося про опис речення та його компонентів у їхніх взаємозв'язках із лог. аналізом. Лог. інтерпретація синтакс. явищ виявлялася в тому, що речення розглядали як мовне вираження судження, підмет – суб'єкта, присудок – предиката, складне речення – умовиводу. У 2-й пол. 19 ст. започатковано психол. напрям у теорії С. працями ряду зарубіж. лінгвістів (Х. Штейнталя, Г. Пауля, В. Вундта та ін.) і О. Потебні. У психол. концепції С. лог. кваліфікацію змісту речення і його компонентів замінено на комунікат.-психологічну. Речення визначали як поєднання у психіці мовця кількох уявлень, яким відповідають такі самі уявлення та їх поєднання у свідомості слухача. Одним із досягнень психол. напряму вважають розрізнення психол. суб'єкта та предиката і грамат. підмета та присудка. Наприкінці 19 ст. відбувається деяка переорієнтація граматистів на дослідження нац. специфіки мов, а отже, насамперед морфології і пов'язаних з нею синтакс. явищ. С. стали визначати як учення про функції класів слів (частин мови) у реченні, немовби продовження морфології. В цьому плані розглядали і явища, що стосувалися не пов'язаних з морфологією особливостей речення. Подібні завдання розв'язували й ін. лінгв. школи упродовж 1-ї пол. 20 ст. На середину століття припадає поява ориг. вчення Л. Теньєра про структурний С., яке пізніше стало базою для граматики залежностей, теорії валентності, семантичного С., відмінкової граматики. З погляду синтакс. теорії цікава еволюція поглядів амер. дескриптивістів на об'єкт С. Вони спочатку вбачали мету С. у вивченні аранжування слів чи морфем у висловленні або тексті. Згодом С. посів центр. місце в теорії породжувальних граматик, в яких дескриптивісти намагалися об'єднати всі рівні й одиниці мовної структури в єдиний план творення речення, що розпочиналося з т. з. глибинної структури, репрезентованої у вигляді дерева форм. залежностей. Проте поступово поняття глибинної структури набувало семант. рис і перетворилося на поняття семант. репрезентації речення. Породження речення охоплювало ряд послідовних перетворень: семант. репрезентації речення – на реальну поверхневу структуру, а останньої – на конкр. висловлення.

Від кін. 60-х рр. увага лінгвістів переміщується з речення як закріпленої в мові структури на вивчення прагмат. і семант. властивостей висловлення як одиниці мовлення. Постала потреба досліджувати умови функціонування висловлень і можливості їх використання в різних актах мовлення. Набувають поширення принципи функц. аналізу синтаксичних явищ (функціонального С.). Функц. аналіз допомагає рельєфніше показати вершинний характер С. у мовній системі, його підпорядкованість двом визначальним функціям мови – комунікативній і когнітивній (пізнавальній), а також вносить істотні корективи щодо виділення сукупності синтакс. одиниць, їх ієрархії та функцій.

У 60–90-х рр. 20 ст. накреслилися такі тенденції розвитку С.: 1) від вивчення форми до дослідження семант. змісту синтакс. одиниць, зокрема відношення речення до позначуваної ним ситуації (т. з. семантичний С.); 2) від мови до мовлення (вивчення комунікат. настанов і умов використання речень), з виходом за межі речення, у структуру тексту; 3) від статичного до динамічного С. (вивчення процесів функціонування і перетворення одиниць С.); 4) утвердження принципів функціонального С. як відгалуження функц. граматики. Одним із здобутків сучас. синтакс. науки є розмежування аспектів вивчення одиниць С., передусім речення як осн. синтакс. одиниці.

В українській, як і в ін. флективних мовах, засобами вираження синтакс. зв'язків і семант.-синтакс. відношень у реченні й словосполученні виступають *флексії*, службові слова (прийменники і сполучники), порядок слів та інтонація. Речення найчастіше утворюються з кількох повнозначних слів (Письменник написав роман, Дівчині сумно), рідше – з одного слова (Світає, Ніч). Специф. рису С. сучасної укр. мови становлять речення з присудковими формами на **-но**, **-то** (Повість написано, Козаченька вбито).

В сучас. укр. мовознавстві активно вивчають такі теор. проблеми С.: а) співвідношення форм. і семант. структури синтакс. одиниць; б) питання конструктивного і комунікат. аспектів речення; в) функц. аналіз синтакс. одиниць; г) різновиди синтакс. деривації тощо.

Літ.: Антич. теории языка и стиля. М. – Ленинград, 1936; Потебня А. А. Из записок по рус. грамматике, т. 1–2. М., 1958; Курилович Е. Осн. структуры языка: словосочетание и предложение. В кн.: Курилович Е. Очерки по лингвистике. М., 1962; Мельничук О. С. Розвиток структури слов'ян. речення. К., 1966; Общее языкознание: Внутр. структура языка. М., 1972; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Новое в зарубеж. лингвистике, в. 8. Лингвистика текста. М., 1978; История лингв. учений. Древний мир. Ленинград, 1980; Новое в зарубеж. лингвистике, в. 11. Современные синтакс. теории в амер. лингвистике. М., 1982; Теньер Л. Основы структур. синтаксиса. М., 1988; Городенська К. Г. Деривація синтакс. одиниць. К., 1991; Вихованець І. Р. Нариси з функц. синтаксису укр. мови. К., 1992; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови: Синтаксис. К., 1993; Загнітко А. П. Укр. синтаксис, ч. 1–2. К., 1996; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови. Синтаксис. Д., 2001.

І. Р. Вихованець.

СИНТАКСИ́ЧНА КОНСТРУ́КЦІЯ – 1) поєднання слів (словоформ), що в типових випадках утворюють *речення* або *словосполучення*; 2) сукупність *синтаксичних одиниць*, яким звичайно властива неоднокомпонентна структура. До С. к. належать: 1) речення; 2) словосполучення; 3) частини речень (звороти, вставні сполуки і под.), що мають граматикалізовану будову і до складу яких входять два або більше компонентів.

Основною С. к. є речення, яке має такі різновиди: а) елементарні *прості речення* форм.-синтакс. типу, що містять необхідні для їхньої побудови гол. *члени речення*: **Юнак співає**; **Ніч була зоряна**; **Смеркає**; **Весна**; б) елементарні прості речення семант.-синтакс. типу, які складаються з одного предиката і зумовлених його валентністю компонентів: **Діти стояли біля школи**; **Нам було сумно**; **Мати написала листа синові олівцем**; в) ускладнені прості речення, що включають валентно не пов'язані компоненти: «**Довго щось ходив я по городу**» (О. Довженко); «**Арарат Золотими вітрилами кличе**» (Д. Павличко); г) елементарні *складні речення*, тобто речення, в яких поєднано тільки дві предикат. частини: «**І билося серце тривожно мені, І груди боліли від жалю...**» (Т. Осьмачка); «**Коли в людини є народ, тоді вона уже людина**» (Л. Костенко); ґ) багатокомпонентні складні речення, що об'єднують три або більше предикат. частин: «**А Івашко почав часто-часто сопти носом, як робив це тільки тоді, коли тато мав бити ременем**» (В. Винниченко).

У межах речення функціонує інша С. к. – словосполучення. Відповідно до типу синтакс. зв'язку виділяють підрядні й сурядні словосполучення. Їх мінім. вияв становлять двокомпонентні С. к.: **здібна учениця**, **спів солов'я**, **озера і річки**. Словосполучення, що мають понад два компоненти, є ускладненими: **веселий спів солов'я**; **у лісі, на полі і в горах**.

Меншою мірою застосовне поняття «синтаксична конструкція» до частини речення, напр. кількаслівних дієприкметникових і дієприслівник. зворотів, ін. відокремлених членів речення: «**Починаю з безпосередніх мандрівницьких вражень, поповнених уже тут, удома**» (М. Рильський); «**Усміх пославши в останнім промінні, Згинуло радісне літо**» (Г. Чупринка); «**Була у нього усмішка дитяти – Блакиті української тепло**» (Д. Павличко). Такі побудови становлять периферію С. к., наближаючись до них стандартизованою структурою і багатокомпонентністю. Іноді термін «синтаксична конструкція» застосовують до аналіт. форм типу прийменниково-відмінкових сполук, складених членів речення тощо: **над містом**, **при дорозі**, **буду вчителем**, **міг зрозуміти**.

С. к. мають характерні для них парадигмат. ознаки. Зокрема, реченнєва парадигма являє собою сукупність форм, об'єднаних модально-часовим знач. присудкового (або співвідносного з ним) компонента як центрального у структурі речення: **Ми працюємо**, **Ми працювали**, **Ми працюватимемо**, **Працюйте!**, **Ми пра-**

цювали б. У підряд. словосполученнях парадигма створюється видозміною форми опор. слова: **чудова пора, чудової пори, чудовій порі, чудову пору, чудовою порою, (по) чудовій порі.**

Класифікацію С. к. здійснюють за різними ознаками. Напр., відповідно до розрізнення сфери *мови* і *мовлення* виділяють абстр. мовні моделі С. к. і конкретні синтакс. одиниці у мовленні, побудовані за цими моделями. Розрізняють С. к.: предикативні (речення) і непредикативні (словосполучення), пор. **Весна була рання** і **«рання весна»**; елементарні й неелементарні синтакс. одиниці, пор. **Дитина спить** і **Дитина спить та всміхається**; **талановиті вірші** й **талановиті вірші В. Симоненка**; вільні й фразеологізовані, пор. **Хлопчик дуже швидко прибіг** і **Хлопчик тут як тут**; активні й пасивні конструкції, пор. **Письменник написав роман** і **Роман написаний письменником**; двоскладні речення й односкладні речення, пор. **Я сумую** і **Мені сумно** та ін.

І. Р. Вихованець.

СИНТАКСИ́ЧНА ФУ́НКЦІЯ (від лат. functio – виконання, здійснення) – роль, призначення *синтаксичних одиниць* і грамат. засобів у побудові зв'язного мовлення. Поняття С. ф. передбачає єдність з її носієм, окреслення пов'язаних з нею одиниць і форм. Залежно від природи носія функції і сфери його функціонування є різні підходи до вивчення синтаксису. Зокрема, носієм функції може бути будь-яка з синтакс. одиниць: мінім. синтакс. одиниця – синтакс. слово, словосполучення, речення. С. ф. стосується як сфери знач., так і сфери, що не виявляє прямого зв'язку зі значеннєвим змістом (такою є, напр., функція узгодження).

Функції речення як осн. синтакс. одиниці визначають по-різному, залежно від наголошення відповід. аспекту. С. ф. речення становить, зокрема, вказівка на означувану ним ситуацію. Цей підхід пов'язаний з вивченням об'єктивно-значеннєвого змісту речення як відображення явищ реальної дійсності. Функцією речення є і його роль у тексті. Різні за структурою самост. речення у складі тексту, приєднуючись одне до одного, розгортають текстову побудову відповідно до закономірностей формування думки. Речення як складники тексту пов'язуються переважно за змістом. Друге речення продовжує і розвиває зміст першого речення, третє – зміст другого і т. д., доки не буде завершено мікротему тексту. У структурі тексту кожне речення виконує певну С. ф., є необхідним його компонентом. Функцію речення становить також його інформативне спрямування. При перетворенні речення на висловлення великої ваги набуває змістове членування, істотне для даної мовленнєвої ситуації. Це стосується розгортання темо-ремних відношень у висловленні, або актуального членування речення.

Речення як осн. синтакс. одиниця відбиває особливості функціонування ін. синтакс. одиниць (слова як мінім. синтакс. одиниці, словосполучення). На відміну від речення, словосполучення виступає у функції складної назви, розчленованого позначення певного елемента дійсності. Воно підпорядковується реченню і членується на відповідні функц. компоненти за типом синтакс. зв'язку і семант.-синтакс. відношення. Мінім. синтакс. одиниця виявляє у реченні різні С. ф. Вона може виконувати роль членів речення, виділюваних на основі певного синтакс. зв'язку, і синтаксем, сукупність яких визначається за типом семант.-синтакс. відношень. Поняття С. ф. застосовне щодо морфол. одиниць, грамат. форм тощо, напр. частин мови як морфол. класів слів, форм відмінка, інфінітива та ін. Пор. іменник у функції підмета, прикметник у функції означення, інфінітив у функції присудка (див. *Синтаксичні відношення*).

При дослідженні синтакс. одиниць і грамат. форм розрізняють їхні первинні та вторинні С. ф. Перші вказують на закріпленість С. ф. одиниць і форм у системі мови, на їхню типовість, а другі відображають незакріпленість у системі мови, залежність їх від контексту.

І. Р. Вихованець.

СИНТАКСИ́ЧНИЙ ЗВ'ЯЗО́К – зв'язок слів, членів речення і частин складного речення, що виражає специфіку їх поєднання. За диференц. ознаку, яка розмежовує типи С. з., править характер синтакс. залежності – двобічна залежність (взаємозв'язок, предикативний зв'язок), однобічна (односпрямована) залежність (підрядний зв'язок) і відсутність залежності, тобто незалежність (сурядний зв'язок). Одним з осн. типів С. з. є зв'язок предикативний, що поєднує гол. члени речення – *підмет* і *присудок*, які однаковою мірою передбачають один одного (див. *Координація*). Підряд. зв'язок вводить другорядний член простого речення або підрядну частину складнопідрядного речення. Залежно від структури опорної синтакс. одиниці виділяють прислівний підряд. зв'язок і детермінант. підрядний зв'язок (див. *Підрядність*). Сурядний зв'язок поєднує рівноправні сурядні частини складносурядного речення або однорідні члени у простому реченні (див. *Сурядність*). *І. Р. Вихованець.*

СИНТАКСИ́ЧНІ ВІДНО́ШЕННЯ – це значеннєві (змістові) відношення поєднаних певним *синтаксичним зв'язком* синтакс. одиниць. На відміну від синтакс. зв'язків, що спрямовані у внутр. структуру синтакс. одиниць-конструкцій (речень, словосполучень) і стосуються характеру форм. грамат. залежностей, С. в. виявляють зовн. спрямування: виражають відношення між предметами і явищами позамовного світу. С. в. поділяють на три найбільш абстраговані осн. типи: субстанціальні, які передають знач. предметності, атрибутивні й адвербіальні.

Їх, у свою чергу, членують на підтипи. Залежно від лекс. значення дієсл. або його функц. ек-

вівалентів виділяють такі різновиди субстанціальних відношень: а) суб'єктні: «**Ходять птиці по синю воду, По білі роси та полуниці**» (А. Малишко); б) об'єктні: «**Б'є, рубає кригу й Вутанька**» (О. Гончар); в) адресатні: «**Будуть весни коханим писати зелені листи**» (Б. Олійник); г) інструментальні: «**Матвій нарубав вербових кілків і сокирою вбивав їх у берег**» (М. Стельмах); ґ) локативні, пов'язані зі значеннями місця та напряму руху: «**Галки на стіні Сидять, мов судді марноти людської**» (М. Рильський); «**Мати вийшла на ґанок і дивиться в небо**» (Б. Олійник). Різновиди атрибут. відношень виникають тоді, коли залежний компонент вказує на ознаку предмета, вираженого ім.: «**Найкращою рибою дід вважав линину**» (О. Довженко); «**Осіння днина опуска чолю**» (Б. Олійник). Адвербіальні відношення стосуються зв'язків між ситуаціями, подіями, явищами. Їх поділяють на нижчому рівні абстракції на часові, причинові, цільові, умовні й под.: «**Завжди їй отак не спиться, коли наближається час приїзду сина у відпустку**» (О. Гончар); «**Чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягує грім**» (О. Довженко); «**Піде рановранці, щоб налитий росою не оббивався крихкий колос**» (М. Стельмах); «**Як не буде птахів, то і людське серце стане черствим**» (О. Гончар); «**Ой, не солодко мандрівникові В ніч таку іти через поля!**» (М. Рильський); «**Для більшої певності він понюхав корінці**» (М. Коцюбинський).

Для вираження С. в. використовуються словоформи, службові слова, інтонація, порядок слів та ін. Субстанц. відношення звичайно оформлюють відмінковими та прийменниково-відмінковими засобами. Атрибут. спеціалізація типова у простому реченні для прикметників, дієприкметників, прикм. займенників, род. в. ім., в складнопідрядному реченні – для відносних займенників. Адверб. відношення передаються найчастіше *сполучниками* обставин. значення у складнопідряд. реченнях, прийменниково-відмінковими формами, прислівниками, дієприслівниками у простому реченні.

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семант.-синтакс. структура речення. К., 1983; Вихованець І. Р. Нариси з функц. синтаксису укр. мови. К., 1992; Його ж. Граматика укр. мови. Синтаксис. К., 1993; Загнітко А. П. Укр. синтаксис, ч. 1–2. К., 1996; Його ж. Теор. граматика укр. мови. Синтаксис. Д., 2001.

І. Р. Вихованець.

СИНТАКСИ́ЧНІ ОДИНИ́ЦІ – одиниці синтакс. рівня мови, які виділяються на основі *синтаксичних зв'язків* і *синтаксичних відношень*. Серед С. о. вирізняють, з одного боку, мінімальні С. о., що функціонують як компоненти *речення* (див. *Члени речення*) або *словосполучення*, і, з другого боку, синтакс. одиниці-конструкції – речення і словосполучення, у межах яких визначаються мінім. одиниці. Осн. С. о. виступає речення, якому підпорядковані мінім. одиниця і словосполучення. Речення виражає модально-часові значення: реального факту, що стосується теп., мин., майб. ч., а отже, співвідноситься з моментом мовлення; або ірреальності, зокрема спонукальності чи бажальності. Закріплені в реченні відповід. формами модально-часові значення називаються категорією предикативності, яка відображає відношення повідомлюваного до дійсності.

Речення як осн. синтакс. одиниця, одиниця-конструкція реалізується у формах простого і складного речень. Форм.-синтакс. організацію *простого речення* відображають синтакс. зв'язки і виділювані на їхній основі компоненти речення – гол. і другорядні. З погляду семантико-синтаксичного структура простого речення характеризується семант.-синтакс. ознаками – синтакс. відношеннями і виділюваними на їхній основі *синтаксемами*, які позначають взаємовідношення предметів і явищ позамовної ситуації. Складне речення являє собою С. о., компонентами якої є прості речення, об'єднані відповід. синтакс. зв'язком і синтакс. відношеннями. В сукупності С. о. периферійне місце належить словосполученню, яке вказує на розчленоване позначення певного елемента дійсності й складається з двох або більше компонентів, поєднаних підряд. або суряд. зв'язком. Поняття С. о. належить до фундам. понять *синтаксису*, із сукупністю і характером яких передусім пов'язане розрізнення грамат. напрямів і концепцій. *І. Р. Вихованець.*

СИНТЕТИ́ЗМ, синтез (грец. σύνθεσις – з'єднання, складання) – типол. ознака мовної структури, що виявляється в об'єднанні в межах одного слова кількох *морфем* (лексичних, словотвірних, словозмінних). С. протиставляється *аналітизмові* як типол. ознаці протилежного типу. Здебільшого поняття «синтетизм» застосовують до морфол. форм, в яких наявні форманти, що виражають значення *граматичної категорії*. На противагу аналітичним (складним) формам такі форми називають синтетичними (простими), пор. синтет. і аналіт. форми дієсл. способу («читай» і «читав би»), ступенів порівняння («досвідченіший» і «більш досвідчений»). Флективні та аглютинативні мови, яким притаманне домінування синтет. форм, називають синтетичними.

До мов з домінуванням синтет. форм належить і українська. В ній вирізняють С. у морфології, синтаксисі й словотворі. Найпоказовіший вияв С. – у морфології, де словоформи звичайно утворюються поєднанням *основи* слова із *флексією* як грамат. формантом, показником грамат. категорій, пор. синтет. й аналіт. форми дієсл. часу («напишу», «писатиму» і «буду писати»). С. у синтаксисі виявляється у вираженні *члена речення* однією словоформою, тобто за відсутності в ньому службових або напівслужб. слів, пор. синтет. і аналіт. форми присудка [«Хлопець заспівав» і «Хлопець став (почав) співати»], означення («висока людина» і «людина високого зросту»). С. у словотворі стосується явищ універбації – вираження одним словом значень, передаваних в аналіт.

формах сполуками слів, пор. «рум'янощока» і «з рум'яними щоками», «цьогорічний» і «цього року». Із С. пов'язані такі ознаки української і типологічно подібних до неї мов, як вільний порядок слів, різні вияви довжини слова тощо. В історії лінгв. думки поняття «синтетизм» і «аналітизм» використовували для витлумачення характеру мовного прогресу. Напр., лінгвісти 19 ст. довершенішими вважали синтет. (флективні) мови, а на поч. 20 ст. набув поширення протилежний погляд, за яким усі мови прямують до аналітизму як досконалішої організації мовної структури. Проте в кожній мові наявні поєднання (щоправда, в різних співвідношеннях) синтет. і аналіт. форм. Упродовж функціонування мови деякі синтет. форми замінюються аналітичними, які, у свою чергу, можуть перетворитися на синтетичні.

Літ.: Гринберг Дж. Квантитат. подход к морфол. типологии языков. В кн.: Новое в лингвистике, в. 3. М., 1963; Успенский Б. А. Структурная типология языков. М., 1965; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988; Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика укр. мови. Морфологія. К.,1993; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови. Морфологія. Д., 1996. *І. Р. Вихованець.*

СИНХРОНІ́Я І ДІАХРОНІ́Я (від грец. σύγχρονος — одночасний і *діахронія*) — два аспекти наук. розгляду мови як об'єкта дослідження, в одному з яких досліджується стан мовної структури на певному часовому зрізі у відриві від процесу мовного розвитку, а в другому простежуються часові зміни окр. компонентів мовної структури або мови в цілому. Поняття С. і д. мають суто пізнавальний характер і належать безпосередньо до сфери методології лінгв. дослідження, на саму ж мову вони можуть бути перенесені лише умовно, оскільки мова змінюється безперервно. Синхронний стан мови, синхронія у відношенні до реал. мови з погляду теорії є наук. абстракцією, тоді як реальне існування мови належить до плану діахронії. Умовне перенесення поняття синхронії на реальну мову виявляється можливим завдяки тенденції мовної системи до стійкості й поступовому характеру мовних змін, внаслідок чого синхронним з певним наближенням може вважатися стан мовної структури протягом певного відносно невеликого відрізка часу.

Лінгв. поняття С. і д. співвідносні з загальнонаук. методол. принципами системності та історизму. Вивчення мови як системи, різних її компонентів, відношень між ними неможливе без синхронічного підходу до мови, без умовного абстрагування характеру мовної системи від її змін у часі. Найширше застосовуваний у мовознавстві описовий метод є найтиповішим і найповнішим виявом синхронічного аспекту в підході до мови. Здебільшого саме цей метод застосовується до мовного стану, який піддається безпосеред. спостереженню під час дослідження, тобто практично до найновішого в кожному разі етапу розвитку мови. Але в синхронічному плані може досліджуватись і будь-який минулий етап історії мови, взятий на певному часовому зрізі, якщо тільки від нього збереглась достатня (не обов'язково вичерпна) кількість мовних фактів. З другого боку, необхідність розв'язання питань про шляхи формування даної мовної системи, про походження та істор. розвиток різних її компонентів, про внутрішньомовні причини їх істор. змін вимагає застосування діахронічного підходу. Конкр. характер діахронічних досліджень полягає у виявленні кол. змін певних окремо взятих компонентів мовної системи або їх цілісних груп і встановленні відносної хронології (часового співвідношення) змін різних компонентів, а також у зіставленні результатів дослідження структури даної мови, проведеного на різних синхронічних зрізах. Найтиповішою формою застосування діахронічного підходу до мови є порівн.-істор. метод.

Ф. де Соссюр, який увів поняття С. і д. в мовознавство, наполягав на їх беззастережному розмежуванні й протиставленні. Але абсолютне протиставлення С. і д. неможливе не тільки в сфері об'єкта дослідження, в реальній мові, а і в дослідницькій практиці взагалі. Нерідко в рамках опису синхронного стану мовної структури виявляються варіанти її компонентів, які не можна витлумачити інакше, як різні етапи розвитку того самого компонента. На очах у дослідника синхронного етапу мови за наявними в мові зразками, особливо в галузі словотвору, формуються нові компоненти мовної структури, тобто відбуваються діахронічні процеси. Всебічне наук. висвітлення мови передбачає різні способи поєднання синхронічного і діахронічного підходів — від їх розподілу між окр. дослідженнями до їх різноманітного комбінування в межах одного дослідження.

Див. також *Еволюція мови*, *Порівняльно-історичний метод у мовознавстві*, *Структура і система мови*.

Літ.: Косерну Э. Синхрония, диахрония и история. В кн.: Новое в лингвистике, в. 3. М., 1963; Кубрякова Е. С. О понятиях синхронии и диахронии. «Вопросы языкознания», 1968, № 3; Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М., 1977; Семчинський С. В. Заг. мовознавство. К., 1996. *О. С. Мельничук*.

СИНЯ́ВСЬКИЙ Олекса Наумович [23.IX(5.X) 1887, с. Андріївка, тепер Бердянського р-ну Запоріз. обл. — 24.X 1937] — укр. мовознавець, професор з 1920. Закін. 1916 Харків. ун-т. Працював 1920–28 професором укр. мови Харків. ІНО, з 1928 очолював Діалектологічну комісію ВУАН, з 1930 — зав. відділу діалектології Ін-ту мовознавства ВУАН, одночасно (1932–37) — професор київських ун-ту та пед. ін-ту. С. належать праці з сучас. та істор. фонетики й граматики укр. мови («Фонетична контроверса», 1926; «Спроба звукової характеристики літературної української мови», 1929; «На синтаксичні теми», 1931), з історії укр. літ. мови («Мова творів Гр. Сковороди», 1924; «Елементи Шевченкової мови, їх походження і значення», 1931),

з діалектології [«Діалектологічний порадник», 1924; «З української діалектології (Про фонематичний принцип у діалектології)», 1929 – в ній уперше обґрунтовано фонемат. принцип у діалектол. дослідженнях], з історії укр. мовознавства («Потебня як дослідник української мови», 1928) та ін. Написав «Коротку історію „Українського правопису"» (1931). Ініціатор укладання словника мови творів Т. Шевченка. Автор посібників з укр. мови для учнів і вчителів школи та самоосвіти: «Вчимось писати (початкова наука письма у школі і вдома)» і «Короткий нарис української мови» (обидва – 1918), «Українська мова» (1923), «Норми української літературної мови» (1931). У 1937 незаконно репресований і розстріляний, 1957 реабілітований.

О. Н. Синявський.

Літ.: Грищенко А. П. Пам'яті видатного мовознавця. «Мовознавство», 1967, № 6; Жовтобрюх М. А. Визначний дослідник укр. мови. УМЛШ, 1967, № 12. *М. А. Жовтобрюх*.

СИСТЕ́МА МО́ВИ – див. у ст. *Структура і система мови.*

СИТУАТИ́ВНЕ РЕ́ЧЕННЯ (від франц. situation, з лат. situs – положення, становище) – див. у ст. *Неповне речення.*

СІМО́ВИЧ Василь Іванович (псевд. – Верниволя В., Сімартич, Васаген; крипт. – В. С., Вв., В-я., В., Сім-ич; 9.III 1880, с. Гадинківці, тепер Гусятинського р-ну Терноп. обл. – 13.III 1944, Львів) – укр. мовознавець, культур. діяч, д. чл. НТШ з 1923. Закін. 1904 Чернів. ун-т. У 1904–14 – викладач учит. семінарії у Чернівцях, 1914–19 – керівник шкіл, учит. курсів і редактор період. видань у таборах полонених українців з рос. армії в Австрії та Німеччині. З 1923 – професор, а в 1926–30 – ректор Укр. пед. ін-ту в Празі. З 1933 – у Львові, займається видавничою і редакторською діяльністю, зокрема в НТШ та в редколегії «Української загальної енциклопедії» (1930–35). У 1940–41 – професор, зав. кафедри укр. мови, декан філол. ф-ту Львів. ун-ту; в липні 1941 обраний ректором ун-ту, але нім. окупац. влада не дозволила продовжити діяльність вузу. Осн. праці: «Практична граматика української мови» (1917), «Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці» (1921); статті «В справі анархії в нашій правописи» (1912), «Найголовніші правила академічного правопису» (1923), «На теми мови» (1924), «Латина для нашої бібліографії» (1927), «Українські іменники чоловічого роду на -о в історичному розвитку» (1929), «„Граматика слав'яно-українська" М. Лучкая», «Українські чоловічі ймення осіб на „-но"» (обидві – 1931), «До морфології українських прикметників» (1933), «Чи є ненаголошене українське **е** самостійною фонемою» (1935, нім. мовою) та ін.

В. І. Сімович.

Літ.: Ковалів П. Василь Сімович. Вінніпег, 1953; Shevelov G. I. Vasyl' Simovič and his work. В кн.: Сімович В. Укр. мовознавство. Розвідки й статті, т. 1. Оттава, 1981; Білоус М., Терлак З. Василь Сімович. 1880–1944. Життєписно-бібліогр. нарис. Л., 1995. *Й. О. Дзендзелівський.*

СІМ'Я́ МОВ – див. у ст. *Генеалогічна класифікація мов.*

СКАБ Мар'ян Стефанович (20.V 1958, Чернівці) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 2003. Закін. 1980 Чернів. ун-т. Протягом 1980–89 працював у Полт. пед. ін-ті: асистент, з 1984 – ст. викладач каф. укр. мови; з 1986 – ст. викладач, доцент каф. загального та рос. мовознавства; з 1989 – доцент каф. укр. мови. Від 1990 – в Чернів. ун-ті (тепер нац. ун-т ім. Ю. Федьковича): ст. викладач, доцент каф. укр. мови; з 1994 – доцент каф. історії та культури укр. мови. Автор праць з функц. граматики укр. мови, прагмалінгвістики та стилістики (моногр. «Граматика апеляції в українській мові», 2002; низка статей з теор. проблем мовознавства). Співавтор навч. посібників для вищої школи («Ділова українська мова», 1996; «Культура ділового мовлення. Практикум», 1997; «Польська мова», 1998; «Чеська мова», 2003), підручників для шкіл з рум., польс. та угор. мовами навчання («Українська мова» для 5 класу, 1997, 1999; «Українська мова» для 7 класу, 2000; «Українська мова» для 5 класу, 2002). *І. Р. Вихованець.*

СКАЛОЗУ́Б Лариса Георгіївна (23.V 1926, м. Сміла, тепер Черкас. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1980, професор з 1984. Закін. 1949 філол. ф-т Київ. ун-ту. Працює в ньому (з 1950): викладач, доцент, з 1984 – професор каф. заг. мовознавства і класич. філології Київ. ун-ту; з 1987 – завідувач, а з 1996 – наук. консультант лабораторії експерим. фонетики. Член Комісії з фонетики і фонології при Міжнародному к-ті славістів. У співавторстві з канд. тех. наук В. К. Лебедєвим розробила унікальний метод дослідження динаміч. аспекту мовлення – тензоосцилографування, який уможливлює об'єднати вивчення артикуляц. та акуст. характеристик звукових одиниць. На основі співвідношення в процесі мовлення відкритої нею вокалічної та консонантної активності (ВА, КА) започаткувала артикуляторну динамічну класифікацію складів (на матеріалі української, російської, іспанської на Кубі та рум. мов).

Осн. дослідження – із заг. та експерим. фонетики ряду мов: монографії «Зіставний опис приголосних сучасної корейської і російської мов. Підсумки експериментально-фонетичного

дослідження і методика постановки російських приголосних у корейців» (1957), «Палатограми і ренгенограми приголосних сучасної російської літературної мови» (1963), «Динаміка звукоутворення (за даними кінорентгенографування)» (1979, всі – рос. мовою); статті, розділи в монографіях «Про нову методику вивчення артикуляційної напруженості звуків мови» (1965), «Універсальні закономірності мовотворення і сегментна організація слова як мінімального висловлювання» (1983), «Артикуляторна фонетика в радянському мовознавстві» (1987, рос. мовою), «Основні передумови і положення проспекту дослідження „Фонетика мовлення“» (1993). Автор низки праць з методики: «„Вступ до мовознавства“ (скорочений конспект лекцій)» (ч. 1–2, 1971–73, рос. мовою), «Навчальні завдання з курсу „Вступ до мовознавства“ для студентів філологічного факультету», «Збірник вправ з фонетики українського мовлення в аспектах артикуляції, слухання, транскрибування» (1993, обидві – у співавт.).

Л. М. Хоменко.

СКЛАД – фонет. *слово* або його частина, що складається з голосного (Г), до якого можуть долучатися один або кілька приголосних (П). В укр. мові структура С. різна: він може мати тільки голосний (Г – **у**, **а**, **о**-се-ля); сполучення з одним приголосним (ГП – **із**, **од**; ПГ – **за**, **на**, **се**-**ло**); сполучення з двома приголосними (ПГП – **під**, **ліс**; ППГ – по-**бра**-тим, **при**-їзд, ме-**тро**; ГПП – ко-е-фі-ці-**єнт**); з трьома приголосними (ППГП – **млин**-ці, ПГПП – прези-**дент**; ПППГ – зем-**ство**, е-ле-**ктри**-ка, **стра**-ва); з чотирма приголосними (ПППГП – е-ле-**ктрич**-ний, ППППГ – ше-**фство**) та ін.

Голосний звук в укр. мові є центром (вершиною) С. і визначається як складотворчий. Тому кожне слово поділяється на стільки С., скільки в ньому голосних звуків. За кількістю С. слово може бути односкладовим (стіл, віз), двоскладовим (сто-ли, мо-ва), трискладовим (са-ди-ба, пе-ре-спів) та багатоскладовим (пра-це-любний, пе-ре-січ-ний, тра-пе-ці-є-по-діб-ний). С., що закінчується на голосний, називається відкритим (Г, ПГ – **о**-сінь, **су**-**сі**-**ди**), а С., що закінчується на приголосний – закритим (ГП, ПГП, ППГП – **ось**, **рід**, су-ча-**сний**). Для укр. мови властивий переважно відкритий С. Крім того, С. розрізняють за поч. звуком: ті, що починаються з приголосного, називаються прикритими (ПГ, ПГП –**мі**-стом, **сік**), а ті, що починаються з голосного, – неприкритими (Г, ГП – **у**-весь, **ой**). Укр. мові притаманні переважно прикриті С.

С. у словах бувають наголошені й ненаголошені. Наголошений С. містить наголошений голосний, вимовляється з більшим м'язовим напруженням голосових зв'язок, звучить виразніше і чіткіше, краще сприймається на слух, ніж ненаголошений. Акустично він позначається збільшенням динамічності (інтенсивності) вимови, вищою тональністю (підвищенням частоти осн. тону), більшою тривалістю (часом звучання). Ці характеристики наголошеного С. особливо виявляються при вимові ізольованого слова. В потоці мовлення вони можуть згладжуватися; крім того, акуст. ознакою наголошеності може ставати тільки одна характеристика (динамічність, тональність або тривалість). Місце наголосу в слові нерідко має смислорозрізнювальне знач. (**ви́**-гра-є – ви-гра-**є́**) або позначає звук. варіанти слова (**су́р**-ма – сур-**ма́**). Ненаголошені С. розрізняються своїм місцем у слові щодо наголошеного С. Вони можуть бути переднаголошеними (**про**-па́в, **пе**-**ре**-хід) або післянаголошеними (про́-**стір**, па́-**гор**-**би**). Перший перед- і післянаголошений С. межують з наголошеним С. (за-**хи**-та́-**ти**-ся), другий перед- і післянаголошений С. – з першим (**за**-хи-та́-ти-**ся**), третій – з другим і т. д. Відлік ненаголошених С. іде, таким чином, від наголошеного С.: ви́-$\overset{1}{\text{тя}}$-$\overset{2}{\text{гнув}}$-$\overset{3}{\text{ши}}$, $\overset{3}{\text{пе}}$-$\overset{2}{\text{ре}}$-$\overset{1}{\text{шко}}$-джа́-$\overset{1}{\text{ти}}$. Крім того, С. у слові може визначатися як початковий чи непочатковий (**за**-**по**-віт), кінцевий чи некінцевий (за-**по**-**віт**). Чергування наголошених і ненаголошених С. визначає ритм. будову *тексту*, зокрема віршового розміру.

На відміну від морфеми С. не є носієм певного лекс. чи граммат. значення, він є одиницею мовлення. У потоці мовлення він виділяється виключно своїми артикуляторно-акуст. ознаками. В С. звуки модифікуються залежно від типу С. та характеру його елементів. Так, при вимові С. зі структурою ПГ уже з самого початку спостерігається підготовка до артикуляції голосного, внаслідок чого приголосний отримує ряд ознак голосного – стає лабіалізованим чи палаталізованим: напр., звук **с** у початковому С. артикулюється по-різному в словах **село**, **сім**, **сонце**, **сутінки**. Приголосний, зі свого боку, впливає на вимову голосного. Цей вплив особливо помітний у назалізованих приголосних, коли у складі ПГ голосний цілком назалізується (**ми**, **не**-сти). На голосному (особливо на його перех. частині) позначається і така характеристика попереднього приголосного, як місце його утворення. Відомо також, що тривалість звучання голосного пов'язана з тим, чи С. є відкритим чи закритим: у відкритому С. вона більша. Разом з тим у С. зберігається і контрастність між приголосним і голосним, яка особливо виразна між глухим приголосним і голосним. Контрастність між дзвінким приголосним і голосним дещо менша, а сонанти, експериментально виділені з С. ПГ, взагалі ідентифікуються як голосні. В С. зі структурою ГП вплив приголосного на голосний значно менший, ніж у С. ПГ. На рівні С. виступають такі фонет. явища, як редукція і коартикуляція (див. *Оглушення приголосних*, *Одзвінчення приголосних*). Взаємовплив приголосного і голосного спостерігається не тільки в С., а й

на межі між С. Нерідко межа між С. встановлюється інтуїтивно, при скандуванні слова. Осн. принципи їх розмежування визначає *складоподіл*. С. – найменша одиниця мовлення, тобто найменший мовленнєвий відтинок, який в артикуляторному відношенні становить певну цілісність. За кількістю С., вимовлених протягом 1 сек, визначається *темп* мовлення – швидкий, середній чи повільний.

Існує кілька теорій природи С.: експіраторна, акустична, фонологічна та ін. Експіраторна теорія пояснює утворення С. у результаті м'язового напруження голосових зв'язок, через що видихуваний струмінь повітря тече не плавно, а утворює поштовхи, тобто С. Ця теорія не дістала експерим. підтвердження. Л. Щерба висунув теорію, за якою С. утворюється шляхом артикулятор. м'язового напруження, що зростає у напрямі до вершини складу (голосного) і спадає на його межі. Її поділяли укр. мовознавці М. Наконечний, В. Лобода. Акустична теорія (або теорія сонорності, теорія гучності) розглядає С. як сполучення звуків з більшим чи меншим ступенем гучності. Голосний, як найгучніший звук, приєднує до себе менш гучні звуки – нескладотворчі, тобто приголосні. С. обмежується двома мінімумами гучності, його межа проходить у місці найменшої гучності. Теорія була запропонована Й. Єсперсеном, її поділяли Р. Аванесов, ряд укр. мовознавців. Проте укр. фонетисти (М. Жовтобрюх, В. Брахнов, Н. Тоцька та ін.) схильні розглядати С. як комплексне явище, що є наслідком дії акустично-артикуляторних, просодичних і фонологічних чинників. Така комплексна теорія дістала у сучас. мовознавстві найбільше визнання.

Літ.: Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучас. укр. літ. мови, ч. 1. К., 1965; Брахнов В. М. Склад, його фонет. будова. Складоподіл. В кн.: СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Сучас. укр. літ. мова. К., 1975; Тоцька Н. І. Сучас. укр. літ. мова. К., 1981; Лосік Г. В. Склад. В кн.: Фанетыка беларус. літ. мовы. Мінск, 1989.

А. Й. Багмут.

СКЛАДНЕ́ РЕ́ЧЕННЯ – *синтаксична конструкція*, утворювана поєднанням щонайменше двох складових частин, кожна з яких являє собою предикат. одиницю, ізоморфну за визначальними принципами внутр. організації з *простим реченням* односклад. або двосклад. будови. Складне речення протиставляється простому передусім як поліпредикат. конструкція, частини (компоненти) якої поєднуються у складі одиниці вищого рангу за допомогою відповідних форм. засобів, характеризуються спільним інтонац. оформленням як супрасегментною ознакою і комунікат.-інформат. незавершеністю.

С. р. виділяють за такими найважливішими диференц. ознаками, як характер синтакс. зв'язку та семант.-синтакс. відношень між частинами – предикат. одиницями і форм. засоби вираження зв'язків і відношень між ними. Розрізняють три групи, або макротипи, С. р.: *безсполучникові складні речення*, *складносурядні речення і складнопідрядні речення*. Проте, аби уникнути суперечностей у застосуванні критеріальних ознак відповідно до засад цієї класифікації, для внутр. типол. диференціації розмежовують, з одного боку, безсполучникові С. р., а з другого – сполучникові, які, в свою чергу, поділяються на складносурядні й складнопідрядні за характером синтакс. зв'язку і семант.-синтакс. відношень між частинами.

Синтакс. природу безсполучникових склад. речень як окр. типу конструкцій визначають такі диференц. ознаки: а) відсутність спец. грамат. показників зв'язку між складовими частинами; б) компенсаторне посилення ролі змісту поєднуваних предикат. одиниць у формуванні семант.-синтакс. відношень між ними; в) першорядне значення інтонац. засобів у комунікат. оформленні відповід. конструкцій, їхньої делімітації у мовленнєвому потоці.

До визначальних диференц. ознак складносурядних речень належать: а) сурядний синтакс. зв'язок між частинами (предикат. одиницями); б) спеціаліз. сполучники як безпосередні форм.-грамат. засоби вираження сурядності й відповід. семант.-синтакс. відношень між частинами.

Типол. природу складнопідряд. речень становить залежність між предикат. одиницями, з яких одна входить до складу іншої як граматично підпорядкований компонент на засадах відповідного семант.-синтакс. зв'язку, зберігаючи при цьому авт. статус внутр. предикат. організації.

Сучасна система С. р. представлена згаданими типами конструкцій, які є результатом тривалого істор. розвитку. Щодо хронології становлення С. р. більшість дослідників вважає, що первіс. тип становили безспол. речення як цілісні з семант.-синтакс. погляду конструкції, комунікат. призначення яких полягало у вираженні за допомогою інтонац. і лекс.-грамат. засобів єдиного акту багаточленної думки. На зміну їм прийшли сполучникові С. р. Первісним сполучникам, генетично пов'язаним з різними займенниковими елементами, була властива омонімія: сполучні засоби могли вживатися для поєднання частин С. р. на засадах як паратаксису, так і гіпотаксису. Третя стадія розвитку С. р. пов'язана з функц. спеціалізацією сполуч. засобів на вираженні визначальних типів семант.-синтакс. відношень і розмежуванням складносуряд. і складнопідряд. речень. Система С. р., сформована в праслов'ян. мові, зазнала наст. змін протягом істор. становлення укр. мови.

Безполучникові складні речення виступають у джерелах укр. мови як розвинений тип конструкцій однорід. і неоднорід. складу, починаючи з найдавніших ориг. пам'яток, в яких фіксуються живомовні синтакс. явища. Пор. щодо цього безсполучникові речення з Київського літопису (ПСРЛ, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962), зокрема конструкції, яким властиві такі семант.-синтакс. відношення між складовими частинами: переліково-єднальні (Жены

ведоми быша вь плѣнъ разлучаеми нужею от мужий своих, младенци рыдаху, зряще материй своихъ – 545); зіставні [Гюрги ста оу Гридишны(х) воротъ, Ярослав – оу Киевьскихъ воротъ подлѣ лугъ – 486]; об'єктно-з'ясувальні [В то же веремя приде вѣсть к Ростиславу: Глѣбъ Дюргевичь съ множество(м) половець идуть к Переяславлю – 471]; причинові (Не ѣзди, княже, никаможе: брат ти Святославъ боленъ – 506); умови [О(т)ступита вы о(т) брату моею, азъ ваю надѣлю – 312]; означальні [Стоита ли, брат(а), оу хр(ь)стьномъ цѣловании, се есми цѣловали пятомъ д(ь)ни? – 328] та ін. Безспол. речення у хронологічно різних джерелах укр. мови представлені як продуктивна синтакс. категорія.

Виникнення складносуряд. речень в індоєвроп., а потім у праслов'ян. мові пов'язується насамперед з потребою якомога чіткішого вираження семант.-синтакс. відношень між предикат. одиницями як компонентами відповід. склад. конструкцій. Конкр. показниками вираження грамат. і значеннєвого зв'язків у межах складносуряд. речень виступали сполучники, що сформувалися в праслов'ян. мові на ґрунті займенникових і прислівникових одиниць, які первісно вживалися з властивими їм лекс. значеннями. До таких сполучників належали: *i, *a, *li, *bo, *da, *ba, *nъ, *ti, *ta, *že, *ili, *ali, *či, *ni. Вони вживалися як у простих (поєднання компонентів суряд. конструкцій), так і складних (поєднання предикат. одиниць) реченнях. На праслов'ян. період припадає і внутр. диференціація складносуряд. речень, що виявилась у функц. розмежуванні трьох осн. підтипів конструкцій – єднальних, зіставно-протиставних і розділових. У найдавніших пам'ятках укр. мови складносурядні речення виступають як сформовані синтакс. конструкції з виразною внутр. форм.-значеннєвою диференціацією, а саме: 1) єднальні: И разииде ны с ними рѣка, и нѣльзѣ бы ны ся с ними тою рѣкою биться (КЛ, 362); 2) зіставно-протиставні: И иде Игорь с братомъ своимъ С(вя)тославомъ и с Володимиромъ, а Изяславъ Мьстиславичь разболѣся, не иде (КЛ, 318); 3) розділові: А помышляймы о собѣ, али начнуть о нас людие промышляти (КЛ, 537).

Становлення складносуряд. речення в історії укр. мови визначали тенденції, пов'язані насамперед зі стабілізацією сполучників як безпосередніх форм. засобів зв'язку між предикат. одиницями, співвідносними за ознаками внутр. організації з простими реченнями. Так, при досить широкому діапазоні семант.-синтакс. відношень, характерних для єднальних складносуряд. речень, у структурі цих конструкцій закріпилися сполучники **і(й)**, **та**. У випадках заперечення функціонують сполучники **ні...ні**, **ані...ані**. На ґрунті укр. мови, крім окремих діал. фіксацій, де знайшов продовження спол. **а**, широко представлений як власне єднальний і починальний у писемних джерелах. Набагато суттєвішими виявилися зміни, пов'язані з зіставно-протиставними складносуряд. реченнями. В укр. літ. мові не збереглися спол. **но**, **да**, **ано (анъ)**, **ино (инъ)**, **али**, хоч у діалектних синтакс. системах, а також у фолькл. текстах деякі з них, зокрема **но**, **да (дак)**, **іно**, а також **айно**, **айбо**, представлені як засоби вираження протиставного відношення. Типовим для укр. мови став протиставно-обмежувальний спол. **але** (< *a + *le), що, очевидно, розвинувся на ґрунті первіс. обмежувальної частки, досить виразної з етимол. погляду.

Обмежувально-протиставний спол. **однак (одначе)**, служб.-грамат. функція якого засвідчується з 16 ст., є результатом переосмислення обмежувально-видільного знач. частки **одьнако (одинако)**, що сформувалася на ґрунті відчислівникового прикметника **одьнакъ (одинакъ)** «однаковий, такий самий». Окр. значення компенсаторного протиставлення у відповідних складносуряд. реченнях виражається за допомогою спол. **зате**, **проте** з вторин. функцією. За даними джерел 14–15 ст., протиставному значенню спол. **зате** передувало вживання служб. відприслівникових одиниць **зато**, **затим** для вираження причиново-наслідкових і приєднувальних відношень у межах склад. речень. Зафіксований у пам'ятках згаданого періоду спол. **прото** виконував такі ж функції. Семант.-синтакс. відношення протиставлення виражається також за допомогою спол. **та**, що фіксується у відповідній функції з 12 ст. Сучасні обмежувально-протиставні сполучники-частки **лише (лиш)**, **тільки** належать до давнього фонду сполучних засобів укр. мови; про властиву їм служб. функцію можна говорити принаймні з 15 ст. Визначальним для синтакс. системи укр. мови став розділовий спол. **або** (< *a + *bo), з яким, як свідчать писемні джерела, протягом тривалого періоду конкурував полонізм **альбо**. До праслов'ян. фонду сполучних засобів належить укр. розділовий спол. відзайменникового походження **чи** < *či. Конструкції з одним з осн. засобів вираження розділовості – відзайменниковим спол. **то...то** виступають у писемних джерелах, починаючи з 17 ст. На основі цього спол. сформувалися складені одиниці **чи то**, **не то**, що виконують у розділових складносуряд. реченнях дод. модальну функцію як виразники невпевненості або припущення щодо реалізації ситуацій, позначуваних складовими частинами речень.

Початок становлення гіпотаксису пов'язують з ост. періодом існування індоєвроп. прамови, коли на займ. і присл. ґрунті сформувалися сполучні слова як безпосередні форм. засоби вираження зв'язку підряд. речень з головними. Що ж до укр. мови, то передісторія її гіпотаксису безпосередньо пов'язана з праслов'ян. мовою, в якій сформувалися складнопідрядні

речення з усіма властивими їм найважливішими типол. ознаками. Джерельна база формування складнопідряд. речень була різноплановою, тому що гіпотактичні зв'язки між предикат. одиницями формувалися не лише на основі складносуряд. і суміж. простих речень, відповідним чином пов'язаних між собою, а й простих речень, ускладнених однорід. присудками або дієприкм. та інфініт. конструкціями. Появу складнопідряд. речень зумовила потреба якомога чіткішого вираження повідомлюваної інформації, у зв'язку з чим усувалися з комунікат. практики багатозначні, позбавлені чіткої функц. диференціації синтакс. конструкції.

Класифікація складнопідряд. речень ґрунтується на двох осн. різновидах диференц. ознак, що дозволяють виділяти окр. типи відповідних синтакс. конструкцій, а саме: 1) засобах вираження підпорядкування підряд. речення головному; 2) синтакс. функціях, виконуваних підряд. реченнями як залежними компонентами у межах відповідних складних синтакс. конструкцій. Другий різновид диференц. ознак має безперечну перевагу, тому що виділювані на його підставі типи складнопідряд. речень об'єднують конструкції за однаковими синтакс. функціями, виконуваними підряд. частинами при можливій варіативності домінантного семант.-синтакс. відношення і сполучних засобів (сполучників і сполуч. слів).

В історії формування складнопідряд. речень як однієї з найважливіших категорій синтакс. системи укр. мови абсолютно вичерпно реалізувалася спільнослов'ян. тенденція, згідно з якою розвиток гіпотаксису мав своїм кінц. результатом виникнення трьох великих внутрішньо диференційованих груп (макротипів), які умовно, з метою узагальнення семант.-синтакс. відношення у межах відповід. конструкцій, можна кваліфікувати як з'ясувальні, відносні та обставинні речення.

Літ.: Bauer I. Vývoj českého souvětí. Praha, 1960; Мельничук О. С. Розвиток структури слов'ян. речення. К., 1966; ІУМ. Синтаксис. К., 1983. *А. П. Грищенко.*

СКЛАДНÉ СИНТАКСИ́ЧНЕ ЦІ́ЛЕ – див. *Надфразна єдність.*

СКЛАДНÉ СЛÓВО – похідне слово, утворене способом *основоскладання* чи *словоскладання*, що має не менше ніж дві основи. С. с. у сучас. укр. мові розглядають як особливі синтакс. структури (**який відбувся цього року > цьогорічний**). У С. с. згортаються переважно словосполучення з сильним зв'язком компонентів (атрибутивні: **висока гора > високогірний** та дієслівно-субстантивні з об'єктними відношеннями: **збирати бавовну > бавовнозбиральний**). Лише незначна частина С. с. співвідноситься з предикат. сполученнями, в яких представлені суб'єкт дії і сама дія: **болиголов, перекотиполе, тракторопрохідний**. Це свідчить про те, що творення С. с. опирається насамперед на найближчу до слова номінат. одиницю – словосполучення. Компоненти С. с. можуть об'єднуватися сурядним (**давним-давно, жовто-білий, шишкоягода, історико-філологічний**) і підрядним (**життєрадісний, нафтосховище**) зв'язком подібно до компонентів словосполучення, з якими вони співвідносяться. Обидва типи зв'язку властиві прикметникам, іменникам, прислівникам. Сурядні зв'язки основ не характерні для укр. дієслова. Серед С. с. переважають *композити* (за даними сучас. словників укр. мови, їх бл. 10 000): **світолюб, сінокіс**. *Юкстапозитів* бл. 1 000: **хата-читальня, хімік-органік, десь-колись, густийпрегустий**.

С. с. бувають безсуфіксними (**цукронос**) та суфіксальними (**прапороносець**) утвореннями. Більшість С. с. двохосновні. До складних основ афікси приєднуються рідше. У складних іменників мало використовується суфікс. спосіб словотворення, у дієслів – префіксальний. Макс. кількість афіксальних похідних утворюється від композитів (бл. 20). Із більшою декомпозицією твірних, наближенням склад. слова до простого зростає кількість суфікс. слів, утворюваних від них. Пор. **тихо-мирити > утихомирити, утихомирювати, утихомирюватися, утихомирювання, утихомиреність, утихомирення, утихомирювач, утихомирювачка**. Кількість ступенів перетворення складної основи в афікс. похідних не перевищує чотирьох: **чародій > чародійний > чародійник > чародійниця**. Нові С. с. поповнюються за рахунок юкстапозитів і композитів. Серед частот. одиниць у тексті мало юкстапозитів, більше абревіатур, найчисленніші – композити. Отже, на частоту використання С. с. в тексті впливає не тільки кількість морфем у ньому, а й тип його словотв. структури, ступінь пов'язаності його компонентів. У композитів цей ступінь найвищий, основи пов'язані сполучною голосною (**листопад**), у юкстапозитів він найменший, їх складники об'єднані усталеним порядком розташування: **сон-трава, тяжко-важко**.

Літ.: Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучас. укр. мові. К., 1983. *Н. Ф. Клименко.*

СКЛАДНІ́ СИНТАКСИ́ЧНІ КОНСТРУ́КЦІЇ – 1. *Складні речення*, що являють собою поєднання трьох і більше частин (*простих речень*) з різнотип. *синтаксичним зв'язком.* Виділяють такі осн. різновиди С. с. к.: а) зі сполучниковою *сурядністю* і сполучниковою (сполучнословною) *підрядністю*: «Марили айстри в розкішнім півсні про трави шовкові, про сонячні дні, **і** в мріях ввижалась їм казка ясна, **де** квіти не в'януть, **де** вічна весна» (О. Олесь); б) із суряд. сполучниковим і суряд. безсполучниковим зв'язками: «Настрій свою ліру гучну невидиму, струна струні стиха нехай промовля, **і** вслід за тобою я голос вестиму, **а** думка хай вільно по світі гуля» (Леся Українка); в) з підряд. сполучниковим і підряд. безсполучниковим зв'язками: «І справді сталось, **як** казали: вода зійшла, колеса стали» (Л. Глібов); г) із суряд. сполучниковим і недиференц. безсполучниковим зв'язками: «Та час минав, **а** човен не повертався: зіпсувався мотор» (Яків Баш); ґ) з підряд.

сполучниковим і недиференц. безсполучниковим зв'язками: «Вже потім, у госпіталі, Іван здогадався, **що** сталося: ще один снаряд влучив в танк, попав у бойовий запал» (Ю. Мушкетик); д) з сполучниковим суряд., сполучниковим підряд. і безсполучниковим суряд. зв'язками: «В той час над Києвом буяло жарке літо, йшов червень, **і** важкі темні хмари мало не щовечора збиралися на небі, **щоб** пролитися на зелену веселу землю дзвінким дощем» (В. Собко); е) зі сполучниковим суряд., сполучниковим підряд. і безсполучниковим підряд. зв'язками: «Молоденькі, гіллясті берізки, може, тільки вночі покрились листям, **і** те листя було ще навіть не зеленим, якимось світло-багряним з ледве помітною жовтизною, таке тендітне, **що** так і здавалося: от-от воно розтане, випарується під гарячим промінням сонця» (Ю. Збанацький); є) зі сполучниковим суряд., сполучниковим підряд. і недиференц. безсполучниковим зв'язками: «Тільки **коли** ми вийшли з села, я згадав, **що** в мене не в порядку валянок: на підошві проти великого пальця з'явилася маленька дірочка, **і** туди потроху набивався сніг» (І. Багмут). Отже, С. с. к. є окр. різновидом складного речення, варіаціями об'єднаних в одну ускладнену грамат. побудову вихідних складних речень мінім. типу.

2. С. с. к. – складні *словосполучення* з різними типами або способами синтакс. зв'язку. Вони становлять численні комбінації вихідних двокомпонентних (мінімальних) словосполучень. З-поміж них виділяють: а) складні словосполучення з підрядністю і сурядністю: **пора праці і випробувань, шлях до перемоги і щастя, висока і крута гора**; б) складні підрядні словосполучення із залежними словами, поєднаними з опор. словом способом *узгодження* і *керування*: **тривожне чекання звістки, глибоке захоплення музикою, постійна перемога над обставинами**; в) складні підрядні словосполучення із залежними словами, поєднаними з опор. словом за допомогою узгодження і *прилягання*: **журавлине курликання вгорі, солов'їні співи навесні, наш намір допомогти**; г) складні підрядні словосполучення із залежними словами, поєднаними з опор. словом за допомогою керування і прилягання: **відпочинок дітей улітку, приїзд у село навесні, написання роману письменником восени**; ґ) складні підрядні словосполучення, залежні члени яких поєднуються з опор. словом способом узгодження, керування і прилягання: **натхненна праця вченого взимку, їхній політ у космос восени**.

Словосполучення і складне речення виявляють багато спільного в характері їх ускладнення, типах синтакс. залежностей між компонентами, грамат. організації похід. структур тощо. С. с. к. утворюють дериваційну парадигму (див. *Парадигма*) *синтаксичних одиниць*, вихідну базу яких становлять неускладнені конструкції – складні речення і словосполучення мінім. типу.

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Шульжук К. Ф. Складне речення в укр. мові. К., 1989; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови. Синтаксис. К., 1993; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови. Синтаксис. Д., 2001. *І. Р. Вихованець.*

СКЛАДНОПІДРЯ́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ – різновид *складного речення*, дві або більше предикативних частин якого поєднано підрядним зв'язком. Термін уперше використано в «Українському правописі (проекті для ознайомлення)» 1926. Диференц. ознаку С. р. становить грамат. нерівноправність поєднуваних частин. Частину С. р., синтаксично залежну від іншої, називають підрядною (див. *Підрядне речення*), а частину, що підпорядковує підрядну, – головною (див. *Головне речення*).

Форм. ознаками С. р. є види підряд. зв'язку, засоби його вираження, кількісний склад предикат. частин та особливості їхньої синтакс. будови. Сутність підрядного зв'язку визначає його передбачуваність/непередбачуваність. Передбачуваний підряд. зв'язок, зумовлений лекс. чи грамат. властивостями опорного слова в гол. частині, наз. прислівним. Непередбачуваний підряд. зв'язок визначає не грамат. природа гол. частини, а комунікат. потреби висловлення. Такий зв'язок називають детермінантним (неприслівним) підрядним зв'язком. У С. р. з детермінант. зв'язком підрядна частина залежить від головної у цілому, напр.: «Будеш, батьку, панувати, **поки живуть люди**» (Т. Шевченко); «Нам з тобою, видно, по дорозі, **бо йшли й нікуди не прийшли**» (Л. Костенко). У С. р. з прислівним зв'язком підрядна частина підпорядковується опорному слову головної, напр.: «А згодом я **переконався, що дід казав правду**» (Григір Тютюнник); «Все важче знаходити **квіти, мед яких обіцяє бути цілющим**» (Л. Костенко). За засобами вираження підряд. зв'язку С. р. поділяють на речення зі сполучниковою підрядністю і речення зі сполучнослівною підрядністю. *Сполучники* і *сполучні слова* є центром грамат. організації С. р. З-поміж сполучникових С. р. виділяють конструкції з семант. сполучниками, які вказують на семант. функцію підряд. частини і водночас є засобом вираження підряд. зв'язку, і конструкції з асемант. сполучниками, що позбавлені семант. навантаження і виконують тільки форм.-синтакс. функцію показника підряд. зв'язку, пор.: «Гаснуть вогні у місті, **Ніби** в безодню моря Падають зорі янтарні» (М. Рильський); «Андрій чомусь вірив, **що** Ольга прийде по квіти» (В. Симоненко), де в першому реченні функціонує семант. сполучник **ніби** (функція порівняння), а в другому – асемантичний сполучник **що**. У С. р. сполучні слова поєднують предикат. частини і, крім того, є членами речення у підряд. частині, напр.: «Не було, здається, жодної на Україні оселі, **котрої** не прикрашали б рушниками» (В. Скуратівський). За будовою усі різновиди С. р. можуть

бути або **елементарними** конструкціями, що складаються тільки з двох предикат. частин (головної і підрядної), або **неелементарними** (багатокомпонентними), які складаються з трьох і більше предикат. частин, напр.: «Як мовчанням душу уяремлю, то який же в біса я поет?!» (Л. Костенко); «Земле моя, всеплодющая мати, Сили, що в твоїй живе глибині, Краплю, щоб в бою сильніше стояти, Дай і мені!» (І. Франко).

За форм.-синтакс. і семант.-синтакс. організацією С. р. утворюють такі розряди: 1) детермінантні С. р. з підрядними обставинними (часовими, причиновими, цільовими, умовними, допустовими, порівняльними та ін.), які підпорядковуються гол. частині в цілому, напр.: «**Після того як не стало батька**, доля розлучила нас із Григорієм на п'ятнадцять років» (Григір Тютюнник); «А переманювати навіть пташину не можна, **бо тоді не буде вірності на світі**» (М. Стельмах); 2) детермінантні С. р. з підряд. супровідними частинами, в яких сполучне слово співвідноситься з усім змістом гол. частини. В цих реченнях підрядна частина містить додаткові повідомлення з приводу висловленого і залежить від гол. частини в цілому, напр.: «Вони стояли обнявшись, **чого раніше не дозволили б собі на людях**» (О. Гончар); 3) валентно пов'язані прислівні С. р. з підряд. об'єктними і просторовими частинами (придієслівними з'ясувально-об'єктними, прикомпаративними порівняльно-об'єктними, придієслівними просторовими тощо), що зумовлені лекс. значенням опорного слова в гол. частині, напр.: «**Щоб себе беріг**, Він **наказав** мені» (М. Рильський); «Іван Захарович знає це **краще**, **ніж будь-хто**» (Григір Тютюнник); «Ми **підем, де трави похилі, Де зорі в ясній далині**» (А. Малишко); 4) займенниково-співвідносні прислівні С. р. з підряд. частинами, які залежать від співвідносного займенникового слова гол. частини, наповнюючи його відповід. семант. змістом, напр.: «**Ті, що народжуються раз на століття**, умерти можуть кожен день» (Л. Костенко); 5) валентно не пов'язані приіменникові С. р. з підряд. означальними частинами, напр.: «Його збентеженість помітили навіть сусідські **хлопчики**, **які щовечора щебетали на подвір'ї**» (В. Симоненко).

Див. також *Підрядність*.

Літ.: СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Бевзенко С. П. Структура склад. речення в укр. мові. К., 1987; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови. Синтаксис. К., 1993; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови. Синтаксис. Д., 2001. *І. Р. Вихованець.*

СКЛАДНОСКОРО́ЧЕНЕ СЛО́ВО – див. *Абревіатура*.

СКЛАДНОСУРЯ́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ – тип *складного речення*, частини (предикат. конструкції) якого поєднуються сурядним зв'язком (див. *Сурядність*). Суттєва відмінність функціонування суряд. зв'язку в складному реченні від того, який існує в простому реченні, полягає у тому, що частинами синтакс. одиниці виступають конструкції з внутр. предикативною організацією, співвідносною за визначальними засадами з відповід. ознакою простих речень. С. р. становить єдине інтонац. ціле, у зв'язку з чим належні до його складу предикативні конструкції позбавлені інтонац. завершеності та окр. комунікат. функціонування. Порівняно з частинами, що виконують формотв.-конститутивну роль, С. р. є структурою вищого синтакс. рівня, мотивованою з комунікат.-інформат. погляду потребою вираження за допомогою форм. засобів відповід. семант.-синтакс. відношення між предикат. конструкціями.

Відповідно до характеру цих відношень між складовими частинами і вживаних для їх форм. вираження *сполучників* С. р. поділяють на єднальні, зіставні, протиставні, розділові і градаційні.

Єднальні С. р., частини яких поєднуються сполучниками **і (й)**, **та** (у значенні **і**), **і...і**, **та...та**, **ні...ні**, **ані...ані**, представлені кількома модифікаціями семант.-синтакс. і власне структур. плану, зумовлюваними конкр. характером відношень між складовими частинами – предикат. конструкціями. Ці модифікації становлять: а) речення з потенційно відкритим рядом складових частин, пов'язаних власне єднальним відношенням, напр.: «На узліссі і на галяві зеленіє перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава» (Леся Українка); «[Глибока ніч. Будинки сплять і люди], Лиш інколи промчить автомобіль, Та сяйво блисне, та не знать відкіль Озветься голос» (М. Рильський); «[Тут, в небі, тихо]. Ані шум потічка, ні вітру шум, ні пташка лісова» (Л. Костенко); б) речення з фіксованим порядком складових частин, семант.-синтакс. відношення між якими ґрунтується на фіксації послідовного перебігу кількох дій або станів як реалізацій відповід. ситуацій, напр.: «За рікою, над Івчанкою, рухливими вітами розпліталася хмара, і недалеко від землі усе її димчасто-бузкове галуззя пролилося дощем» (М. Стельмах); «І встає ігумен перший, і всі встали за чергою, і довкола тихо стало» (І. Франко); в) речення закритої структури з фіксованим порядком складових частин, між якими існує причиново-наслідкове, умовно-наслідкове або результативно-висновкове семант.-синтакс. відношення, напр.: «З узбічних схилів та круч сюди збігають талими та дощовими водами всі рівчаки, наносять мул, і тому трава гарно росте, яро зеленіє, навіть у літню спеку» (О. Гончар); «Приснуло буйним дощем – і стало тепла прибувати» (В. Свідзинський); «Посієм коло хижки мак-відюк, терлич посадимо коло порога, та й не приступиться ніяка сила» (Леся Українка).

Зіставні С. р. – закриті двокомпонентні структури з частинами, поєднуваними сполучником **а**, напр.: «Твердий, безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги» (М. Коцюбинський); «Посріблені ліси окуталися тінню, А небосхил горить і віти золотить» (М. Рильський). Відображуване в цих реченнях становить

нейтр. або контрастивну єдність двох абсолютно рівнозначних часткових ситуацій, але не довільних, а поєднаних певною змістовою близькістю.

Протиставні С. р. – також закриті двокомпонентні структури. Використовувані для поєднання складових частин сполучники **а**, **але**, **та** (у значенні **але**), **зате** (**та зате**), **проте**, **однак** (**одначе**), крім **а**, що може розглядатися як омонім зіставного **а**, належать до семантично маркованих форм. засобів, орієнтованих на вираження у взаємодії з відповід. внутр. контекстом семант.-синтакс. відношення протиставлення – невідповідності між ситуаціями, відображуваними складовими частинами, напр.: «Минають роки, а ти мені люб» (Л. Костенко); «Ще зелено кругом, але є жовте листя» (В. Поліщук); «Був голосок, та позички з'їли» (Прислів'я); «У липні на дворі пусто, зате на полі густо» (Прислів'я).

Розділові С. р. – це синтакс. конструкції, складові частини яких поєднуються сполучниками **або**, **чи**, **або...або**, **чи...чи**, **то...то**, **не то...не то**, **чи то...чи то** і виражають несумісність одночасної реалізації кількох дій, станів, процесів як проявів відповід. ситуацій. Розділовий зв'язок охоплює два різновиди семант.-синтакс. відношень: а) розділово-альтернативне, властиве реченням, структурні частини яких поєднуються одномісними сполучниками **або**, **чи**, напр.: «Ні, певне, то тоді був не Орфей, або тепер я привласнив свавільно собі чуже імення» (Леся Українка); б) розділово-перелікове, властиве реченням відкритої структури, складові частини яких, поєднувані багатомісними сполучниками **або...або**, **чи...чи**, **то...то**, **не то...не то**, **чи то...чи то**, означають не сумісні, а повторювані у певній послідовності ситуації, напр.: «Чи осінь, чи зима, чи в зелені діброва весни вітає дні, чи літо славить птах, – [усе мені шумить хода твоя шовкова, і стан твій молодий пливе в моїх очах]» (В. Сосюра); «То крякне крук, то коник заірже» (Л. Костенко); «Чи то праця задавила молодую силу, Чи то нудьга невсипуща його з ніг звалила. Чи то люди поробили йому молодому, Що повезли його з Дону на возі додому» (Т. Шевченко). На семант. план речень із сполучниками **не то...не то**, **чи то...чи то** нашаровується значення сумніву, припущення як модальний компонент розділово-перелікового семант.-синтакс. відношення.

До градаційних С. р. зараховують конструкції закритої структури з парними сполучниками **не тільки (не лише) ... а (й)**, **не тільки (не лише) ... але (й)**. Зміст другої складової частини інтерпретується як важливіший порівняно зі змістом першої, напр.: «Влаштування зрошувальної системи не тільки не йде в розріз з інтересами судноплавства і використання енергії портів, а, навпаки, всі ці три головні проблеми краю гармонійно поєднуються між собою» (О. Гончар). В основі градац. відношення лежить підкреслений контраст між двома ситуаціями, що дає підстави вважати відповідні речення різновидом протиставних.

Літ.: Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучас. укр. літ. мові. К., 1969; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семант.-синтакс. структура речення. К., 1983.

А. П. Грищенко.

СКЛАДОПО́ДІЛ – визначення межі *складу* та кількості складів у слові. С. в укр. мові базується в основному на таких правилах: 1. Один приголосний між двома голосними завжди утворює склад з наст. голосним: о-**зе**-ро, о-**ко**, со-**ро**-ка. 2. Сонорний приголосний, а також **й** та [ў] перед ін. приголосним належать до поперед. голосного, закриваючи склад: **кім**-ната, **май**-ка, **пів**-то-ра [**п'іў**-], **гир**-ло, **гол**-ка. В інтервокальній позиції цей приголосний належить до наст. складу: ма-**йор**, пі-**во**-стрів. 3. Подовжені (подвоєні) приголосні в інтервокальній позиції об'єднуються у склад з наст. голосним: гі-**лля**, зі-**лля**, за-ня-**ття**, ві-**ття**, пі**дда-шшя**, кі-**нно**-та. 4. Два приголосні – шумний і сонорний – належать до одного складу: му-**дрець**, мі-**тла**. 5. Два сонорні приголосні роз'єднуються між попереднім і наст. складами: **силь-ний**, **зим-но**, **вір-ність**. 6. У групі з двох і більше приголосних, перший з яких сонорний, а інші – шумні, в положенні між голосними С. проходить між сонорним і рештою приголосних: пан-**ство**, поль-**ський**, мар**шрут**, кар-**та**, ін-**три**-ган. 7. Сполучення приголосних **стр**, **здр**, **скл**, **ств**, **стк**, **цтв**, **шк**, **жд**, **ск**, **ст** в інтервокальній позиції, як правило, належать до наст. складу: ка-та-**стро**-фа, за-**здрі**-сний, на-**стрій**, по-**скла**-дав, ма-**шка**-ра, кі-**шка**, кі-**стка**, пі-**ском**, лі-сни-**цтво**, мар-но-трат-**ство**. Проте сполучення двох і більше приголосних (зокрема шумних) між двома голосними може ділитися на склади довільно, тобто як належати до наступного складу, так і поділятися між ними: по-**сва**-рив-ся і **пос**-ва-рив-ся; спе-**ктраль**-ний і **спек**-траль-ний; кон-те-**кстний** і кон-**тек**-стний. 8. Префікси і прийменники при С. не зберігають своєї морфол. цілості й можуть розподілятися між складами, зокрема, коли наст. морфема починається з голосного: бе-**зі**-ме-нний, **валь**-тан-ці (в альтанці), **уль**-во-ві (у Львові).

С. ґрунтується на принципі зростаючої гучності складу: найб. гучність мають голосні, середню – сонорні, [**й**] та [ў], найменшу – решта приголосних. Нерідко межа між складами встановлюється при скандуванні. На письмі при переносі слів робляться відступи від С. на користь морфол. поділу слів. *А. Й. Багмут.*

СКЛЯРЕ́НКО Віталій Григорович (14.VIII 1937, с. Новомиколаївка Новоукраїнського р-ну Юровогр. обл.) – укр. мовознавець, славіст, доктор філол. наук з 1983, професор з 1992, академік НАН України з 2003. Закін. 1959 Одес.

ун-т. З 1963 – в Ін-ті мовознавства НАН України: аспірант, з 1969 – молодший, з 1971 – старший, а з 1986 – провідний наук. співробітник; з 1987 – заст. директора з наук. роботи, з 1996 – директор. Досліджує питання історії укр. наголосу, етимології, праслов'ян. і балто-слов'ян. акцентології. Автор монографії «Історія акцентуації іменників а-основ української мови» (1969), «Історія акцентуації іменників середнього роду української мови» (1979), «Нариси з історичної акцентології української мови» (1983), «Праслов'янська акцентологія» (1998), «„Темні місця“ в „Слові о полку Ігоревім“» (2003); співавтор праці «Історія української мови: Фонетики» (1979). Один з авторів і член редколегії «Етимологічного словника української мови» (т. 2, 1985; т. 3., 1989; 4, 2003), енциклопедії «Українська мова» (2000, 2004).

В. Г. Скляренко.

Літ.: 60-річчя чл.-кор. НАН України В. Г. Скляренка. «Вісник Нац. академії наук України», 1997, № 7–8.

Т. Б. Лукінова.

СКОРО́ПИС – різновид *письма* давніх кирилич. рукописів, що розвинувся з метою прискорення записів та економії часу в зв'язку з застосуванням писемності не тільки для потреб вищої культури, а й для задоволення практ. цілей. У сх. слов'ян С. з'явився у 14 ст. за панування *уставу*, але поширився разом з *півуставом*; у 16–17 ст. вже домінував у ділових записах. Однак до 18 ст. у літературних, і особливо в церковних, пам'ятках усе ж переважав півустав. Історично розрізняються кілька варіантів С.: московський (почав розвиватися з 14 ст.) і західноруський (у 15–16 ст. – віленський, у 17 ст. – київський). Київ. укр. С., який відрізнявся від московського передусім заокругленістю літер, своєрідною декоративністю письма, з 2-ї пол. 17 ст. і на поч. 18 ст. вплинув на моск. С. З 2-ї пол. 18 ст. новий рос. (московський) С. поширився і в Україні, в осн. рисах він зберігається і досі. На основі моск. С. на поч. 18 ст. створено *гражданський шрифт*. Визначальними рисами С., які формувалися поступово з його розвитком протягом століть, були заокругленість літер і безперервність письма. Спрощеність у написанні одних елементів поєднувалася з декорат. ускладненістю інших. Для С. характерне зменшення розміру літер, розтягнення їх у ширину, розвиток нових написань при вживанні попередніх, своєрідна розгонистість почерку, гачкуватість письма, а також сильне виділення з рядка окр. елементів літер, їхня непропорційність, скорочення і численні винесення над рядок.

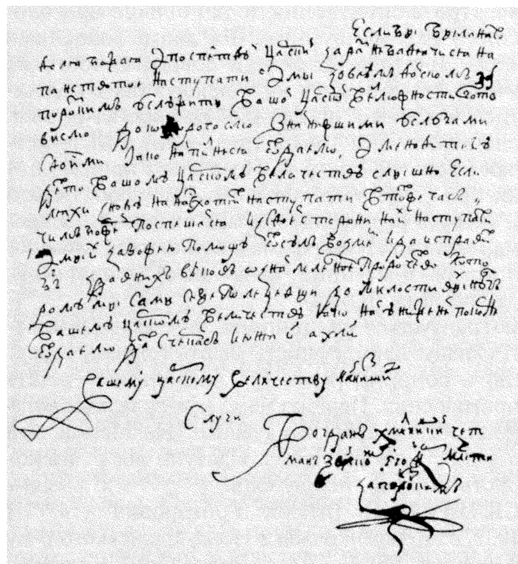

Скоропис. Уривок з листа Б. Хмельницького до російського царя Олексія Михайловича від 8 червня 1648.

Літ. див. до ст. *Кирилиця.*

В. Б. Задорожний.

СКОРОХО́ДЬКО Едуард Федорович (16.IX 1929, м. Котовськ, тепер Одес. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1972, професор з 1981. Закін. 1953 Київ. ун-т. У 1959–89 працював зав. відділу докум. інформ. систем Ін-ту кібернетики АН УРСР, з 1989 – зав. відділу лінгв. проблем інформ. пошуку НВО «Міськсистемотехніка» (Київ), з 1995 – професор Київ. нац. ун-ту. З 1999 – ректор Укр. ін-ту лінгвістики та менеджменту. Досліджує проблеми н.-т. перекладу, термінології (зокрема української), автоматизації перероблення текстової інформації.

Праці: «Питання перекладу англійської технічної літератури (переклад термінів)» (1963), «Питання теорії англійського словотвору і її застосування до машинного перекладу» (обидві – рос. мовою), «Про нормалізацію термінології (словотворчі моделі українських науково-технічних термінів)» (обидві – 1964), «Лінгвістичні основи автоматизації інформаційного пошуку» (1970), «Семантичні сіті й автоматична обробка тексту» (1983, рос. мовою), «Сіткове моделювання лексики: лінгвістична інтерпретація параметрів семантичної складності» (1995), «Семантична продуктивність і семантична ємкість слова в загальновживаній і термінологічній лексиці» (1997, рос. мовою).

Н. Ф. Клименко.

СКРИ́ПНИК Лариса Григорівна (21.IV 1921, с. Єгорівка, тепер Новоукраїнського р-ну Кіровогр. обл. – 13.VIII 2004, Київ) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1974, професор з 1981. Закін. 1947 Київ. ун-т. Протягом 1947–49 викладала укр. мову в Сум. пед. ін-ті; з 1949 – в Ін-ті мовознавства АН України; у 1977–83 – зав. кафедри галуз. бібліографознавства Київ. ін-ту культури; з 1989 – провідний наук. співробітник-консультант Ін-ту мовознавства, а у

1991–93 – Ін-ту укр. мови НАН України. Працює в галузі укр. лексикографії і лексикології, фразеології, ономастики, лінгвостилістики. Монографії: «Особливості мови і стилю української радянської художньо-історичної прози» (1958), «Фразеологія української мови» (1973). Співавтор і один з редакторів «Українсько-російського словника» (т. 1–6, 1953–63), однотомного «Українсько-російського словника» (1964, 1999), «Словника мови Шевченка» (т. 1–2, 1964), «Словника української мови» (т. 1–11, 1970–80; Держ. премія СРСР, 1983), словника-довідника «Власні імена людей» (1986, 1996). *Т. Б. Лукінова.*

Л. Г. Скрипник.

СКРИ́ПНИК Микола Олексійович [13(25).I 1872, сл. Ясинувата, тепер місто Донец. обл. – 7.VII 1933, Харків) – укр. держ. діяч, академік ВУАН з 1929. Навч. (1900–02) у Петерб. технол. ін-ті. Брав участь у соціал-дем. русі. Багато років провів у цар. в'язницях, на засланні, був засуджений до страти. Після жовт. перевороту 1917 в Росії повернувся в Україну, займав керівні пости в Нар. Секретаріаті УСРР: нар. секретар праці, нар. секретар торгу і промисловості, а впродовж березня–квітня 1918 очолював уряд. Від 1919 – в Раднаркомі республіки: нар. комісар держ. контролю, нар. комісар внутр. справ, нар. комісар юстиції і ген. прокурор УСРР та ін. Від березня 1927 – по лютий 1933 був нар. комісаром освіти, деякий час – головою Держплану і заст. голови Раднаркому.

С. – один з ідеологів нац.-держ. і культур. будівництва в тогочас. Україні, чільний провідник політики, спрямованої на запровадження укр. мови в держ. установах, осв. і культурній сферах (див. *Українізація*). Підготовлений за участю С. укр. правопис було затв. Раднаркомом республіки 1928 (його назвали «скрипниківським»), він діяв до 1946. С. ініціював і всіляко сприяв організації енциклоп. справи в Україні (з 1927), став першим гол. редактором Укр. Рад. Енциклопедії, яка через кілька років була ліквідована більшов. владою «за націоналістичні збочення». Звинувачений у «націоналухильництві» та ін. контррев. «гріхах», С. покінчив життя самогубством.

Автор численних наук. публікацій і публіцист. виступів, присвячених, зокрема, питанням українізації, утвердження укр. мови, розвитку нац. культури, освіти, мист-ва тощо; за життя С. більшість з них вийшла окр. виданням («Статті і промови», 1929–31, т. 1–2, 4–5).

Тв.: Статті і промови з нац. питання. Мюнхен, 1972; Вибр. твори. К., 1991.

Літ.: Кошелівець І. Микола Скрипник. Мюнхен, 1972; Мейс Д., Солдатенко В. Ф. Нац. питання у житті й творчості Миколи Скрипника, «Укр. істор. журнал», 1996, № 2–3; Солдатенко В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. К., 2002. *М. П. Зяблюк.*

СЛАВИНЕ́ЦЬКИЙ Єпіфаній (кін. 16 – поч. 17 ст., Волинь або Поділля – 19.XI 1675, Москва; похов. у Чудовому монастирі) – укр. філолог, перекладач, письменник, осв. та церк. діяч. Навч. у Київ. брат. школі та за кордоном. Прибл. у 1639–49 викладав лат., грец. і, можливо, церковнослов'янську мови у Києво-братській колегії. Створив для неї «Лексикон латинський». У 1649 приїхав до Москви, де викладав у школі при Чудовому монастирі. Запрошений для здійснення нового перекладу Біблії, займався виправленням конфесійних книг, перекладами з грец. мови на церковнослов'янську. Встиг перекласти тільки Новий Завіт і П'ятикнижжя. Співпрацював з патріархом Никоном у справі церк. реформ. Залишив по собі майже 150 перекладних та ориг. праць (у т. ч. бл. 60 слів-проповідей). Своїми перекладами С. сприяв розвиткові освіти й формуванню наук. термінології. У Москві створив дві філол. праці, що залишилися в рукописах, – «Філологічний словник» (зведення пояснень термінів Святого Письма та богослужбової літератури) і «Лексикон греко-слов'яно-латинський». Разом з Арсенієм Корецьким-Сатановським ще в Києві уклав «Лексикон словено-латинський».

Гол. праця С. – «Лексикон латинський», що дійшов до нас у рукопису в багатьох списках (найдавніший датований 1642). Це найбільший староукр. словник (бл. 27 000 вокабул), скарбниця церковнослов'ян. та укр. лексики 17 ст., посібник для навчання лат. мови. Реєстр «Лексикона...» взято з лат. словника італ. вченого доби Відродження А. Калепіно (1502), а також з «Лексикона...» Памва Беринди. Для перекладної частини С. вибрав церковнослов'ян. мову (східнослов'янської редакції), чим наочно довів її лекс. адекватність латинській. Праця С. – багатюще джерело вивчення лексики і словотвору церковнослов'ян. та укр. мов 17 ст. Вона відіграла величезну роль в історії укр. та рос. лексикографії.

Тв.: «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. К., 1973.

Літ.: Німчук В. В. Староукр. лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською К., 1980. *В. В. Німчук.*

СЛАВУ́ТИЧ ЯР (справж. – Жученко Григорій Михайлович; 11(23).I 1918, х. Жученки побл. с. Благодатне, тепер Долинський р-н Кіровогр. обл.) – укр. письменник, громад. і культур. діяч у Канаді, професор. Закін. 1940 Запоріз. пед. ін-т. З 1960 – професор укр. мови і л-ри та славістики Альбертського ун-ту (Канада). Автор мовозн. статей («Запропоновані зміни у „Правописному словнику“ Г. Голоскевича», 1994; «У яких словах писати Ґ», 1996), популяр. підручників з укр. мови, («Розмовна українська мова», 1959; кілька перевидань; «Українська мова для початківців», 1962, кілька перевидань,

обидва – англ. мовою; «Українські розмови», 1998, та ін.). Видав кілька збірок поезій, поем, багато публіцист. творів, літературозн. розвідок. Займається активною видавничо-організаторською, культур.-громад. діяльністю.

Тв.: Славутич Яр. Твори, т. 1–5, К., 1998.
Літ.: Сологуб Н. Мов. портрет Яра Славутича. Вінніпег, 1999.
Н. М. Сологуб.

СЛЕНГ (англ. slang, первісно – мова бродяг і злодіїв, жаргон) – 1) термін, що донедавна в укр. мовознавстві зрідка вживався в тому самому значенні, що й *жаргон* (перев. щодо англомов. країн); 2) інтержаргонне явище; не маючи чітко окреслених меж, він уживається в знач. особливостей мовлення чималих верств носіїв мови, пов'язаних не лише груповою, корпорат. спільністю, а й просторовою, наближаючись до *просторіччя*, хоча С. використовується не лише людьми, недостатньо обізнаними з нормами літ. мови, а й особами, які ними володіють, – для посилення експресивності висловлювання (напр., молодіжний С.).

С. властиво запозичувати одиниці *арго* і жаргонів, переосмислюючи і розширюючи їх значення. За структурою він поділяється на загальний і спеціальний (профес. жаргон та мову певних соціальних прошарків). Загальний С. – відносно стійкий для визначеного періоду, досить поширений і загальнозрозумілий шар лексики та фразеології в середовищі живого розм. мовлення, неоднорідний за своїм генет. складом і ступенем наближення до літ. мови, що має яскраво виражений експрес.-оцінний характер. Щодо спец. С. прийнято говорити про такі його різновиди, як військовий, молодіжний, медичний, музичний, С. підлітковий, університетський С., шкільний С., футбольний С., морський С., космічний С. та ін. Існують регіон. відмінності С. Для зарубіж. україністики показове ототожнення С. з міською розм. мовою.

Літ. див. до ст. *Діалект соціальний.*
В. О. Винник, Л. О. Ставицька.

СЛИНЬКО́ Іларіон Іларіонович [6.VI(19.VI) 1912, Київ – 1.I 1994, Чернівці] – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1971, професор з 1972. Закін. 1936 Запоріз. пед. ін-т. Працював у Мелітоп. (1940–47, з перервою), Кіровогр. (1947–52) та Кременец. (1952–56) пед. ін-тах; з 1956 у Чернів. ун-ті (у 1962–88 завідував кафедрою укр. мови, у 1988–93 – професор-консультант). Праці з істор. синтаксису укр. мови [«Історичний синтаксис української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. (Часові звороти)» та «Дослідження з історичного синтаксису української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. (Просторові звороти)» (обидві – 1968); «Історія об'єктних зворотів української мови» (1969); «Дослідження з історичного синтаксису української мови XIV–XVIII ст. (Історія предикативних, присвійних, об'єктних, просторових і часових зворотів)», 1970], синтаксису сучас. укр. мови («Синтаксис сучасної української мови», 1978), з теорії синтаксису, посібники для вузів [«Історичний синтаксис української мови» (1973); «Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання» (1994, у співавт.)].

І. І. Слинько.

Літ.: Гуйванюк Н. Іларіон Іларіонович Слинько як учений і педагог. «Наук. вісник Чернів. ун-ту», 2002, в. 146–147.
І. Р. Вихованець.

СЛОБОЖА́НСЬКИЙ ГО́ВІР – один з новожитніх говорів *південно-східного наріччя* укр. мови. Поширений у пд.-сх. р-нах Сум. і Харків., пн. р-нах Луг., а також на суміжних землях Росії (пд. р-ни Курської, Бєлгородської, Воронезької та пн.-зх. р-ни Ростовської областей Росії). С. г. значною мірою накладається на істор. територію Слобідської України; межує на сході з південнорос. говірками, на півдні – зі *степовим говором*, на заході – з *середньонаддніпрянським говором* (карту говорів української мови див. на окр. арк., с. 808–809). Сформувався в основному в 16–17 ст. внаслідок взаємодії і дальшого розвитку переселенських середньонаддніпр., східнополіс., частково подільських та південнорос. говірок, структурний зв'язок з якими простежується досі. С. г. внутрішньо здиференційований мінімально. Фонет. систему С. г. характеризують такі осн. риси: 1) наголошений вокалізм шестифонемний, варіативний:
типовий і у; зрідка –
вияв – и і ы у;
е о е о
а а
другий тип поширений у зоні безпосереднього контакту з південнорос. говірками; 2) ненаголошений вокалізм варіюється залежно від ступеня збереження осн. виявів фонем і може мати такі типові структури:
1) і у, 2) і у.
и/е о и о
а а
Зрідка у пн. говірках С. г. визначається нейтралізація [**а**] : [**о**] – *акання* (**малако́**); 3) зміна [**о**] > [**о**^{у}], [**у**] – *укання* помірне – переважно перед складом з наголошеним [**і́**], [**и́**], [**у́**], зрідка – перед складом з [**о́**], [**а́**] (**су**^{о}**бі́**, **бо**^{у}**ли́т'**, **пужа́р**, **хо**^{у}**му́т**); як протилежне до укання виникло вторинне гіперичне окання – зміна [**у**] > [**у**^{о}], [**о**] (**одова́**, **кор'і́н'** 'курінь'); 4) непослідовні зміни давніх фонем: [**ě**] > [**і**], [**и**], [**е**], [**о**] (**хр'ін** і **хрон**, **хр'ен**, **ц'ілува́ти** і **цилува́ти**, **целува́ти**); [**ę**] > [**а**], [**і**] (**колó**д'**аз'** і **колóд'із'**); 5) нерегулярний розвиток окр. сполук, зокрема губний приголосний + **j**: а) збереження сполуки (**ви́мйа**), б) втрата **j** з наст. пом'якшенням губного приголосного (**ви́м'а**), в) поява на місці **j** епентетичного [**н'**] (**ви́мн'а**); при дієвідмінюванні епентетичний [**л'**] регулярний (**л'убл'у**, **лоўл'у**); нерегулярні зміни звукосполук в окр. словоформах (**чети́р'і**, **чоти́р'і**, **ч'іти́р'і**, **ч'ти́р'і**; **тоб'і́**, **тиб'і́**, **теб'і́**, **т'іб'і**); 6) переважно знівельована

вимова пом'якшених приголосних перед [і], що походить з [ě], [о], [е] (**ст'іл, д'ід**), у пн. говірках зберігається протиставлення пом'якшеної вимови перед [і], що походить з [ě], і непом'якшеної – перед [і] з [о] (**тік, лій і д'ід, с'íно**); 7) паралельний вияв [л·] і [л] (**л·óжка, мал·éн'ка і лóжка**); 8) посилення функц. навантаження [р'] (**р'áма, комóр'а**); 9) пом'якшена вимова окр. шиплячих: [ч·] у позиції перед наголошеним голосним (**ч·ýдо, ч·úстий**), у пн. говірках [ш·] (**лош·á**); 10) спорадична відсутність протетич. приголосного [в] (**уж, ýхо, од:áти**) при широкій наявності протез; 11) поширення на місці давньої фонеми [м'] сполуки [мн'] перед [а] з [ę] (**пóлумн'а, сімн'á**); 12) в окр. словах поширена заміна [т'] на [к'] (**к'íсто, к'íсний**), [д'] на [й] (**йáте^{и}л** 'дятел', **свáйба**) і [й] на [д'] (**с'ід'бá < сійбá**); [л·] на [н] (**манéн'кий**); 13) дзвінкі й глухі приголосні здебільшого протиставляються, зрідка відзначено оглушення дзвінких перед глухими і в кін. слова.

Наголос у С. г. динамічний; особливістю окр. говірок є пересунення наголосу в поодиноких словоформах (**грáбки, хворóст, жайворóнок, шчáвел', цéбер, к'íс':а, за н'огó**).

Словозміні С. г. притаманні: 1) протиставлення твердого і м'якого різновидів відмінювання іменників, проте спостерігається уніфікація за твердим різновидом (**кон'óм, долóн'ойу**); 2) наявність паралельних закінчень у род. в. одн. іменників с. р. колишніх **n**- і **t**-основ (**вúмйа** і **вúме^{и}н'і, вúме^{и}ни, те^{и}л'á** і **те^{и}л'áти, те^{и}л'áт'і**); 3) паралельні закінчення у род. в. множинних іменників (**грóшей** і **грóш'ій**); в дав. в. мн. (**кóн'ам** і **кóн'ім**); в ор. в. одн. іменників с. р. колишніх **t**-основ (**тел'áм, тел'óм, тел'áтом**), ж. р. (**рукóйу** і **рукóй**); в ор. в. мн. іменників ч. р. (**дубáми** і **дубáм**); у місц. в. мн. (**на кóн'ах** і **на кóн'іх**); 4) у пн. говірках наз. в. мн. прикметників – стягнена форма (**чужú, дóбри**); 5) у цих же говірках у непрямих відмінках займенників – форми без приставного [н] (**за йóго, йéйу**); 6) паралельні форми род. в. займенника **та** (**тійéйі** і **тийéйі, т'íйі, тóйі, той, тей**); 7) форма інфінітива на **-ти, -т'**, зрідка – **-т** (**ходúти, ходúт', ходúт**); 8) поширення форми 1-ї ос. одн. дієслів теп. ч. без чергування кінцевого приголосного основи (**вóз'у, нóс'у, хóд'у**; кінцевий приголосний [д] може зберігатися або ж змінюватися на [д͡ж], [ж] (**вóд'у, вóд͡жу, вóжу**); 9) результати взаємодії І і ІІ дієвідмін (3-ї ос. одн. **хóдит'** і **хóде**; 3-ї ос. мн. **нóс'ат** і **нóс'ут'**).

Виразною синтакс. особливістю С. г. є паралельне вживання конструкцій типу **пасý конéй** і **пасý кóн'і, ітú за водóйу** і **ітú водú** та ін.

У словотворі наявні локальні суфіксальні утворення (**лівýша, ліўшáк** 'лівша', **глушпéй, глушпéт** 'глухий'), морфемно видозмінені лексеми (**огýд** 'гудиння').

Лекс. особливості С. г. представлені локальними словами, як напр.: **лáманка** 'бительня', **кобýшка** 'глечик', **рúга** 'клуня', **хоб'íт':а** 'відходи після молотьби колосків', **степ, неудóбиц'а** 'цілина', **кóбе^{и}ц', р'áбе^{и}ц'** 'яструб', **в'íдволож** 'відлига', **с'íве^{и}рко** 'холодно', **полов'íд':а** 'повінь', **накúдка, наст'íл'ник** 'скатерка', **звід** 'криничний журавель', **хáлаш** 'будівля для реманенту' та ін.

Дослідники С. г. – О. Безкровний, О. Вєтухов, К. Глуховцева, Н. Гринкова, Г. Денисевич, А. Дульзон, В. Лєснова, Л. Лисиченко, І. Магрицька, О. Миртов, І. Ніколаєнко, А. Сагаровський, Т. Сердюкова, З. Сікорська, В. Собинникова, Г. Солонська, Т. Терновська, В. Ужченко, Б. Шарпило, В. Шевцова та ін.

Літ.: Ветухов А. В. Говор слободы Алексеевки Старобельского уезда. «Рус. филол. вестник» (Варшава), 1893, № 1–2; Бескровный А. К диалектологии слобожан. говоров. Звуковые особенности гор. Лебедина и его района (Сум. округа). В кн.: Язык и литература, т. 2, в. 1. Ленинград, 1927; Дульзон А. К характеристике укр. говоров Республики немцев Поволжья. Покровск, 1927; Шарпило Б. А. До питання про істор. природу деяких гіперичних явищ у говорах пд.-сх. наріччя укр. мови. Луганськ, 1956; Лєснова В. В. Мат-ли до словника говірок Сх. Слобожанщини. Луганськ, 2002; Глуховцева К. Д. [та ін.]. Словник укр. східнослобожан. говірок. Луганськ, 2002; Сікорська З. С. [та ін.]. Словник діал. лексики Луганщини. К., 2002; Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеол. словник східнослобожан. і степових говірок. Луганськ, 2002; Магрицька І. В. Словник весільної лексики укр. східнослобожан. говірок. Луг. область. Луганськ, 2003; Ужченко В. Д. Східноукр. фразеологія. Луганськ, 2003; Глуховцева К. Д. Лінгв. атлас лексики нар. побуту укр. східнослобожан. говірок. Луганськ, 2003; Її ж. Динаміка укр. східнослобожан. говірок. Луганськ, 2004.

П. Ю. Гриценко.

СЛОВАКÍЗМ – див. у ст. *Українсько-словацькі мовні контакти.*

СЛОВÁ-ПАРАЗИ́ТИ – зайві, повторювані *слова*, що не мають змістового навантаження у фразі, напр.: **значить, взагалі, от, да, ну, так би мовити, до речі, таким чином, знаєте, розумієте** та ін. Особливо характерні в усному мовленні, засмічують його, заважають зрозуміти висловлену думку. В мові худож. л-ри вживаються як засіб реаліст. відтворення особливостей мови персонажів, її індивідуалізації (див. *Стиль індивідуальний*), надання коміч. або ірон. *колориту* (напр., «**теє то як його**» у мові Возного з п'єси «Наталка Полтавка» І. Котляревського. *К. В. Ленець.*

СЛОВÁ-РЕ́ЧЕННЯ, еквіваленти речення – клас структурно нечленованих щодо засобів вираження предикативності (підмет і присудок у двоскладному реченні; недиференц. головний член в односкладному реченні) синтакс. одиниць з комунікат. функцією, опосередкованою конкр. ситуацією спілкування. Природну сферу функціонування С.-р., або квазіречень, становить усне мовлення, насамперед його діалогіч. форма: – А сни доводилось бачити? – **Звичайно** (О. Гончар); Збираючи квіти, одна з дівчат запитала: – Скажіть, Маріє Нестерівно, ми вам інтересні? Жінка пильним поглядом окине обох: – **Авжеж**. Кожна людина мені чимось цікава (О. Гончар); – Гальо! Товариш Макс? – **Так**. Хто при телефоні? (В. Винниченко); – **Годі!** – гукає отаман. – Підпалити комиші (М. Коцюбинський). Незважаючи на структур. нечленованість, С.-р., супроводжуючи діалогіч. репліки або ж будучи їх самодостатніми виразниками, мають повну комунікат.

парадигму, тобто орієнтовані на розповідність (стверджувальну або заперечну: **так – ні**), питальність, експрес.-емоційну оцінку, спонукальність, установлення контакту між учасниками комунікат. акту за допомогою одиниць мовного етикету. За ознаками комунікат. використання С.-р. можна ідентифікувати як: 1) розповідні: стверджувальні [**Так, Еге** (**Еге ж, Та еге ж**), **Атож, Авжеж, Аякже, Ще б пак, Отож-бо, Так** тощо]; – Орлюк?... – **Еге ж** (О. Довженко); – Слухай, Андрію, в тебе часом єсть вільна година? – **Та вже ж** (М. Коцюбинський). Специф. підгрупу розповідних становлять С.-р., що сигналізують модальність категорич. ствердження або сумніву, невпевненості (**Добре**, **Гаразд**, **Правильно**, **Звичайно**, **Безперечно**, **Обов'язково**, **Правда**, **Безсумнівно**, **Мабуть**, **Очевидно**, **Можливо**, **Навряд**, **Певно**, **Напевно**); 2) питальні (**Хіба? Невже? Та невже? Ну? Га? Ну, що?**): – ... Дегтяренко? – **Да!** – **Ну?** – Нічим дихати: Сильно накрило. – **Га?** – Притисло сильно! – Чим? – Бомбами (О. Довженко); як питальні вживаються функціонально трансповані лекс. одиниці з первинним модальним значенням ствердження (**добре, вірно, правильно, справді, дійсно, правда**); 3) імперативно-експресивні, у складі яких виділяють синтакс. одиниці зі значенням: а) волевиявлення – спонукання до певних дій або ж до припинення їх [**Ну!** (**Ану! Анумо!**), **Геть! Годі! Буде! Досить! Гайда! Ша! Зась! Цить!** (**Цитьте!**) **Марш!**]: – **Ну**, пересиділи? – **Гайда!** Пора, товариство, в дорогу! (П. Тичина); – Далі йти нікуди. **Досить!** (А. Головко); б) емоц. реакції, експрес. оцінки повідомлюваного (**А! Ох! Ех! Ого! Овва! Хм!** тощо): – Глянь, де вода! – **Ого-го!** Далеченько (О. Гончар); – **Овва!** Не вихоплюйся, синку, з нерозумним словом, бо назад ніяково вертатися (М. Коцюбинський).

С.-р. виражаються частками, словами зі значенням модальності, ствердження або заперечення й вигуками. Згадані лекс.-грамат. розряди слів використовують як основу їх структур. класифікації. *А. П. Грищенко.*

«СЛОВА́РЬ УКРАЇНСЬКОЇ МО́ВИ» – перекладний укр.-рос. словник. Вид. 1907–09 у Києві у 4 томах за ред. Б. Грінченка. Налічує бл. 68 000 слів. У кінці т. 4 окр. додатком наводяться «Крестные имена людей». «С. у. м.» – найповніший і лексикографічно найдосконаліший укр. словник до поч. 20 ст. Працю над словником розпочали ще Є. Тимченко і Б. Науменко, які впорядкували лекс. матеріал журн. «Основа» 1861–62 та пізніші лекс. нагромадження, 1897 опубл. (за рос. правописом) перші аркуші (літери А–В) як додаток до журн. «Киевская старина». З 1902 до роботи над «С. у. м.» було залучено Б. Грінченка. Він використав праці багатьох кореспондентів журн. «Киевская старина», дібрав матеріали з творів худож. л-ри і фолькл. джерел, частково послуговувався поперед. словниками под. типу, додав значний власний матеріал (діал. і фолькл. записи). «С. у. м.» став словником укр. живої мови. Тут поряд із загальновж. словами фіксуються і діалектизми, часом вузьколокальні; вони здебільшого документуються. Укр. реєстрові слова в «С. у. м.» пояснюються рос. відповідниками чи

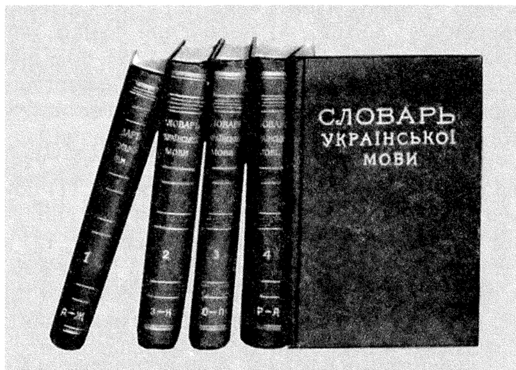

Б. Д. Грінченко. **Словарь української мови,** т. 1–4. Київ, 1958–1959.

описово, переважна більшість їх ілюструється реченнями; при назвах рослин і тварин, як правило, наводяться їхні лат. наук. відповідники. Широко представлена укр. фразеологія, часто з поясненням її походження.

У передмові до «С. у. м.» Б. Грінченко подав стислий, але досить докладний огляд історії укр. лексикографії. Укр. частина «Словаря...» надр. новим, спеціально для цього розробленим Б. Грінченком правописом, т. з. грінчевичівкою, що акумулювала все краще з попередньої укр. правописної практики і яка лежить в основі сучас. укр. правопису. Рос. акад. О. Шахматов дав «Словарю...» високу оцінку, на Заг. зборах Петерб. АН 1905 «С. у. м.» присуджено 2-у премію М. Костомарова. «Словарь...» не раз перевидавався: 1924 і 1925 (двічі фототипічним способом); 1927–28 – за ред. С. Єфремова та А. Ніковського з додатком нових матеріалів (т. 1–3, літери А–Н; кожному тому передують статті, що висвітлюють історію підготовки «С. у. м.»); 1937 – за ред. А. Хвилі із застосуванням тогочас. правопису (без передмови Б. Грінченка; вийшов тільки т. 1, літери А–Ж); 1958–59 (фотомех. способом з 1-го видання); 1996 (фототипічне; зі вступ. словом О. Тараненка); 1996–97 (фототипічне); у т. 2 останніх двох видань додано пропущену в ін. виданнях (крім видання за ред. С. Єфремова та А. Ніковського) частину **Захи́дный – захурча́ты**, написану переважно рос. графікою.

Літ.: Єфремов С. Як повстав Грінченків словник. На підставі док-тів. В кн.: Словник укр. мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко, т. 2. К., 1927; Горецький П. Й. Історія укр. лексикографії. К., 1963; [Дзендзелівський Й. О.] Заходи Петерб. академії наук щодо впорядкування укр. правопису. «Мовознавство», 1971, № 1; Пилинський М. М. Словник Б. Грінченка. Міфи і факти. «Мовознавство», 1988, № 6; Тараненко О. О. Борис Грінченко і «Словарь укр. мови». УМЛШ, 1988, № 12. *Й. О. Дзендзелівський.*

СЛОВНИ́К – 1. Словниковий склад мови, *лексика.* 2. Довідкове зібрання у вигляді книги (тепер і в комп'ютерному варіанті) слів, а також ін. мовних одиниць з інформацією про їхнє

значення, вживання, будову, походження тощо чи з перекладом їх на ін. мову (мовні, або лінгвістичні, філологічні, С.) або про поняття та предмети, що ними позначаються (енциклопедичні С.). Теорією і практикою створення С. займається *лексикографія*.

Мовні С. залежно від охоплення матеріалу однієї або більше мов поділяються на одномовні й *перекладні словники*. В історії становлення нац. лексикографій жанр перекладних С. виникає першим у зв'язку з практ. потребами суспільства. У мовах з недостатнім соціальним та стильовим функціонуванням (напр., у бездерж. народів) він переважає над жанром одномовних С. В укр. лексикографії така ситуація тривала аж до 70-х рр. 20 ст. Для розвитку одномовних С. необхідна, з одного боку, достатня структурна розвиненість мови, з другого – належний рівень нац. самосвідомості та мовної культури народу (для усвідомлення потрібності опису та нормалізації рідної мови) і вищий, ніж для перекладних С., рівень лексикогр. техніки. Вершиною словникарства є *тлумачні словники*, особливо великі, які достатньо повно подають і пояснюють лексику даної мови і створення яких під силу лише лексикогр. колективам.

Одномовні С., в свою чергу, поділяються: 1) за рівнями мови – на лексичні (осн. тип мовного С., який переважно охоплює і фразеологію), *фразеологічні словники*, *пареміологічні словники* та С. *крилатих слів* і *афоризмів*, граматичні С., що дають відомості про словозміну, керування слова тощо, *морфемні словники* та *словотвірні словники*, акцентологічні С.; 2) за охопленням словникового складу мови – а) на С., що максимально повно подають усі шари нац. мови (пор. *Тезаурус 3*), і С., що подають найуживанішу лексику (С.-мінімуми), та С., що відображають певні обмежені у своєму функціонуванні її різновиди, – в тер. (*діалектні словники*, словники живої мови певних міст), соціальному та профес. (*термінологічні словники*, С. *жаргонів* та *арго*), віковому (С. *дитячої лексики*, молодіж. жаргонів) та індивід.-мовному (*Мови письменників словник*) аспектах; б) на С. загальних назв і *власних назв словники* (у вітчизн. лексикографії, на відміну особливо від англійської, у заг. С. власні назви подаються дуже вибірково); в) за ін. принципами вибірковості реєстру – на *іншомовних слів словники*, С. скорочень (напр., «Словник скорочень в українській мові», 1988); 3) за аспектами опису слова – на тлумачні С., що характеризують слово в різних його аспектах, і С., що відображають окр. аспекти слова: його системні лекс.-семант. відношення (*синонімів словники*, С. антонімів, паронімів, омонімів), синтакс. і лекс. сполучуваність (С. керування, епітетів, асоціат. норм – напр., «Словник асоціативних норм української мови» Н. Бутенко, 1979), нормативність уживання слова, вимови і наголосу, написання (ортологічні словники – див. *Ортологія*, *орфоепічні словники* та *орфографічні словники*), частотність функціонування слова (*частотні словники*), його походження (*етимологічні словники*), його певні форм. параметри (*інверсійні словники*, С. рим тощо); 4) з погляду істор. перспективи та динаміки розвитку мови – з одного боку, на *історичні словники*, що подають лексику попередніх етапів розвитку мови за її писем. джерелами, С. *застарілих слів* (переважно додаються до текстів худож., етногр. та ін. л-ри), з ін. боку, на С. *неологізмів*.

Перекладні С. поділяються на дво- і багатомовні (перших переважна більшість; другі створюються для спец. потреб, це звичайно термінол. С.). Окр. жанри одномовних С. наявні й серед перекладних (напр., фразеол., синонім. С., С. міжмовних омонімів, «фальшивих друзів» перекладача).

За розміщенням лекс. матеріалу С. поділяються на алфавітні – прямі (їх переважна більшість) і зворотні; алфавітно-гніздові (у заг. алфавітному реєстрі спільнокореневі слова – всі або певна їх частина – подаються в одній гніздовій статті, завдяки чому висвітлюються їхні семант. і словотв. зв'язки); ідеографічні, або тематичні (див. *Тезаурус 1*), – власне ідеографічні (за семант. полями від родових до видових) і алфавітно-тематичні (напр., С. синонімів, антонімів, паронімів).

Є С. загального і спец. (для наук., навч. та ін. потреб) призначення. За обсягом реєстру С. поділяються на короткі (до 30 000 слів), середні (70 000–80 000) і повні. З факту наявності в С. мов сучасних цивіліз. націй різної кількості реєстрових слів, звичайно, не випливає однозначний висновок про відповідний лекс. обсяг цих мов (напр., в С. англ. мови до 600 000, польс. – бл. 280 000, рос. – бл. 220 000, чес. – бл. 200 000, укр. – бл. 134 000). Відмінність в обсязі реєстру зумовлюється, по-перше, різним підходом до його формування (прагненням до макс. охоплення лекс. складу мови, в т. ч. архаїчних, вузькорегіон. та спец. слів, різноманітних власних назв, або поданням його з тими чи ін. обмеженнями) і, по-друге, різною повнотою зібраного і зафіксованого лексикографами лекс. матеріалу.

Словникова стаття (особливо в тлумачному С.) передбачає наявність ряду лексикогр. параметрів: тлумачення слова, наведення його синонімів та антонімів, граматі. та стиліст. характеристики, ілюстрації його вживання в мові, фразеол. одиниць з цим словом та ін.

Енциклопедичні С. подають стислу характеристику предметів, явищ, подій, абстр. понять, осіб і тому включають до реєстру здебільшого тільки іменники та іменникові словосполучення, не дають власне мовних параметрів реєстрових слів (за винятком наголосу та етимології для іншомов. слів), широко наводять власні назви, вміщують графічні ілюстрації.

До цього лексикогр. жанру належать енциклопедії, енциклопедичні С. та довідники, біографічні С., одномовні термінологічні С. Протиставлення мовних і енциклопедичних С. не є абсолютним. Так, серед термінологічних С. лише перекладні можна вважати мовними; проміжним за своїм жанром є С. іншомов. слів. Тлумачні С. застосовують елементи енциклопедизму при поясненні значень слів, особливо етногр. та термінол. лексики, наводять графічні ілюстрації (у вітчизн. лексикографії останнє поки що не практикується).

Літ. див. до ст. *Лексикографія.* *О. О. Тараненко.*

«СЛОВНИ́К УКРАЇНСЬКОЇ МО́ВИ» (СУМ) – перший в історії укр. лексикографії великий *тлумачний словник*, що відбиває стан укр. літ. мови від І. Котляревського до кін. 70-х рр. 20 ст. Вид. 1970–80 у Києві в 11 томах. Містить 134 058 слів. Створений колективом учених Ін-ту мовознавства АН УРСР (І. Білодід, Л. Паламарчук, В. Русанівський, А. Бурячок, В. Винник, Г. Гнатюк, С. Головащук, Л. Родніна, Л. Скрипник, Т. Черторизька, Л. Юрчук та ін.) на базі кількамільйонної лекс. картотеки. Крім загальновж. лексики і фразеології, СУМ охоплює також значну частину лекс. складу мови, що відійшла до пасивного мовного фонду, але свого часу активно вживалася і тому засвідчена як у фольклорі, так і в творчості майстрів слова; фіксуються у словнику часто вживані діалектизми та слова, що стоять на межі літ. вживання. Включаючи надзвичайно великий і різноманітний щодо походження, функціонування і стиліст. застосування лекс.-фразеол. матеріал, СУМ має нормат. спрямування. Це забезпечується ретельним опрацюванням кожного слова, тобто: 1) розкриттям через тлумачення осн. значень і відтінків значень реєстрових слів; 2) поданням найважливіших грамат. форм і наголосу цих слів; 3) наведенням до них (де це потрібно) стиліст. ремарок і спец. позначок; 4) ілюструванням функціонування в мові витлумачуваного слова чи фразеологізму фактичним матеріалом з різних джерел. 1983 групі вчених Ін-ту мовознавства, які зробили найб. внесок у створення СУМ, присвоєно звання лауреатів Держ. премії СРСР.

Літ.: Русанівський В., Паламарчук Л. Лекс. арсенал укр. мови. В кн.: Наука і культура. Україна. 1981. К., 1982; Сороколетов Ф. П. Первый толковый словарь укр. языка. ИАН СЛЯ, 1982, т. 41, № 2; Перший академ. тлумачний словник укр. мови. «Мовознавство», 1984, № 2; Мельничук О. С. Словник укр. мови в 11 томах. «Вісник АН УРСР», 1984, № 3.

Л. С. Паламарчук.

Словник української мови, т. 1–11. Київ, 1970–1980.

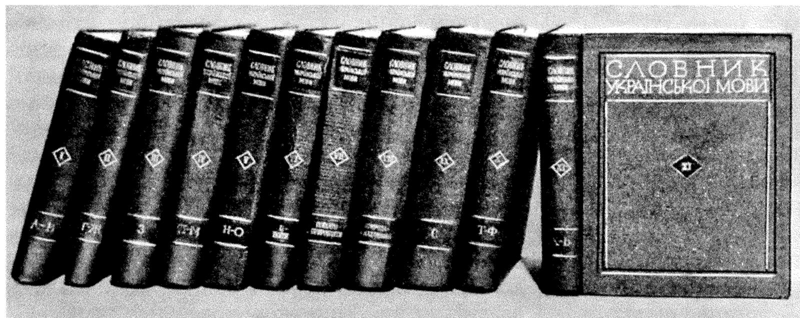

СЛОВНИКА́РСТВО – див. *Лексикографія.*

СЛО́ВО – найменша самостійна і вільно відтворювана в мовленні відокремленооформлена значеннєва *одиниця мови*, яка співвідноситься з пізнаним і вичленуваним окр. елементом дійсності (предметом, явищем, ознакою, процесом, відношенням та ін.) і осн. функцією якої є позначення, знакова репрезентація цього елемента – його називання, вказування на нього або його вираження (див. *Номінація*). С. – осн. одиниця *лексики* і центр. структур.-семант. одиниця мови в цілому, оскільки різними своїми аспектами воно входить до різних структур. рівнів мови. Структура С. складається з двоярусної форми – фонетичної (певним чином організованої сукупності сегментних і суперсегментних елементів, що становлять його звук. оболонку) і граматичної форми та двох принципово відмінних типів мовного значення – *лексичного значення* і граматичного значення (див. *Граматичне значення і способи його вираження*). С. як сукупність усіх його форм і значень, як структур. елемент мови протиставляється як *лексема* його конкр. реалізаціям – *словоформам*, слововживанням і словозначенням (окр. значенням при полісемії). Сукупність словоформ у С. структурується як осн. (вихідна) і похідні форми (напр., у С. прикметник. відмінювання: форма наз. в. чол. р. одн. – форми ін. відмінків та родів в одн. і мн.); сукупність значень полісем. С. поділяється аналогічно, але в мові це виявляється не завжди достатньо виразно. Як значеннєва одиниця мови С. входить в один ряд, з одного боку, з одиницею нижчого рівня мови *морфемою* – своєю складовою частиною (С. складається мінімум з однієї морфеми, але переважно з більшої їх кількості: **вчора** – одна морфема; **стіл** – дві, з нульовою флексією; **столик** – три), а з другого – з одиницями вищого рівня – *словосполученням* і *реченням*, складовою частиною яких є воно саме.

Серед ін. значеннєвих одиниць мови С. виділяється такими ознаками:

1) за формою – як найменша (для виконання зазначеної функції знак. репрезентації об'єкта) і відокремленооформлена, виокремлювана одиниця. Окремість С. виявляється: а) у фонет. аспекті: як велика імовірність відокремлення С. в звук. потоці паузами, наявність єдиного наголосу (пор. при зрощенні стійкого словосполучення в С.: **До́брий ве́чір!** – **Добри́вечір!**; **не розли́й вода́** – **нерозли́йвода**) і взагалі наявність наголосу в більш як одно-

складовому С., певні звук. сигнали на початку і наприкінці С. (див. *Початок слова*, *Кінець слова*). Проте не всі ці ознаки є абсолютними. Так, префіксальні і складні С. можуть мати поряд з основним побічний наголос (**а̀нтинаро́дний**, **чотѝриповерхо́вий**), складні слова – навіть два майже рівноправні наголоси (**військо́воморськи́й**, **ча́сто-гу́сто**). Суміжні в звук. потоці С. можуть зливатися в одне «фонетичне С.» на сегментному (внаслідок асиміляції, елізії) і суперсегментному, акцентуаційному (при енклізі, проклізі та в ін. випадках, з перетягуванням наголосу навіть на службове С. і займ.: **при́ смерті**, **на ні́ч** «на одну ніч» – **на́ ніч** «на нічний час», **сю́ ніч**) рівнях; б) у внутрішньоструктурному (морфемному) аспекті: як лінійна цілісність (нерозривність і непроникність) С., що виявляється в неможливості його розчленування і вставлення якоїсь ін. одиниці (на відміну від синтакс. одиниць і навіть багатьох стійких словосполучень: «брати активну участь»), фіксована послідовність його морфем і неможливість їх переставлення. Про неабсолютність і цих ознак С. свідчать окр. випадки розірвання префіксальних і складних С. із вставленням інших С. (**ніхто**, **нікого** і т. ін., але «ні в кого» і т. ін.; «вело- і мототовари»), явище *перерозкладу*, наявність т. з. аналітичних слів (див. нижче), в яких перелічені ознаки переважно не витримуються; в) у морфол. аспекті: як граматоформлення (форми роду, числа, відмінка і т. ін.) С. в цілому (на відміну як від морфеми, що не має свого оформлення, так і від словосполучення, члени якого переважно зберігають своє оформлення як одиничного С.), пор. «**місце перебування**» і «**місцеперебування**». Лексикалізовані словосполучення, аналітичні С., деякі види юкстапозитів можуть демонструвати проміжні випадки між вільним сполученням С. і єдинооформленим С.: «до схід сонця» (втрата компонентом відмінювання), «тисяча дев'ятсот дев'яносто п'ятого року» (різне відмінювання компонентів); «хліб-сіль» (у формі одн., але з відмінюванням обох компонентів);

2) за з м і с т о м: а) протиставляючись в ономасіол. плані, з одного боку, разом зі словосполученням і реченням морфемі, яка не має номінат. функції, С., з другого боку, разом зі стійким словосполученням протиставляється синтакс. словосполученню і реченню за характером цієї функції; б) у власне семасіол. плані С. має свій специф. тип мовного значення – лексичне, виражаючи його разом з граматзначенням. Семантика С. має певну сигніфікат. специфіку навіть порівняно з тим стійким словосполученням, на основі якого воно може бути утворене, пор. «на швидку руку» – «нашвидкуруч» – «нашвидку» (як вираження дальшого переходу від поняття з двома складниками до єдиного поняття). Проте різні типи С. (див. нижче) по-різному здатні виконувати функцію знак. репрезентації об'єкта і мають різний ступінь повноти вираження лекс. значення;

3) за ф у н к ц і о н у в а н н я м: С. (разом зі стійким словосполученням) як самостійна, відносно автономна одиниця протиставляється морфемі і синтакс. словосполученню, а як вільновідтворювана в мовленні одиниця – синтакс. словосполученню і реченню. Самостійність, тобто функц. окремість, С. виявляється в його позиц. рухомості в межах речення і в здатності виконувати функцію члена речення або окр. однослівного речення. За ознакою синтакс. самостійності службові С. не відповідають критерію виділення С. («на столі» – це один член речення), різною мірою наближаючись до статусу морфем, але як вільновідтворювані одиниці вони відрізняються від останніх.

У багатовіковій історії вивчення С. (у лінгвістиці, філософії, логіці, семіотиці, теорії інформації та в деяких ін. галузях науки) висувалися десятки критеріїв його визначення, в основу яких клалися різні принципи – як єдині, так і комплексні. С. – як неодновимірна мовна одиниця, що своїми різними аспектами входить до фонетики, морфології, лексики, синтаксису, – не може бути визначене за якимсь одним принципом, напр. фонетичним: С. – будь-який сегмент речення (звук. послідовність і т. ін.), обмежений паузами; синтаксичним: С. – мінімальна синтакс. одиниця, С. – мінімальна одиниця, що здатна виступати у функції речення; семантико-логічним: С. – звук. комплекс, що виражає поняття (називає елемент дійсності). Подібні однобічні визначення можуть бути виправдані лише як умовні вичленування одного з аспектів С. для оперування з ним на конкр. мовному рівні або як робоча дефініція для певних суто прикладних потреб, напр.: фонетичне С. – комплекс звуків, об'єднаних одним наголосом, відсутністю пауз та ін. фонет. явищами; морфологічне С. – відокремленооформлений комплекс морфем, об'єднаних самостійним лекс. значенням; синтаксичне С. – мінімальна синтакс. одиниця; графічне С. – послідовність знаків, обмежена пробілами. Складність формулювання єдиних критеріїв виділення С. для всіх типів С. однієї мови і ще більшою мірою – С. у різних мовах, з одного боку, а з другого, – спирання дослідника на відповідні методол. позиції приводять лінгвістів до скептицизму щодо можливості єдиного і логічно несуперечливого визначення С. (Л. Щерба, Ж. Вандрієс) та його статусу як осн. мовної одиниці (Ф. де Соссюр, Ш. Баллі, представники дескриптивної лінгвістики, що оперувала поняттям «морфеми» як базисної одиниці мови). Проте С. – це мовна одиниця, реальність і конкретність якої (вичленування в тексті, визначення його значення тощо) та її центр. місце в мові звичайно усвідомлюються самими мовцями. Поняття С. – не тільки наук. абстракція, а насамперед явище мовної свідомості народу.

Комплексний принцип визначення С. передбачає: 1) охоплення, як і при побудові будь-якої наук. моделі об'єкта, різних визначальних його аспектів та їх ієрарх. подання за ступенем важливості для його ідентифікації (з варіюванням цієї ієрархічності щодо мов різних типів); 2) визнання неоднорідності С. однієї мови з погляду вираженості в них різних аспектів, відбитих у його заг. визначенні, і тим самим – наявності різних типів С., а також відсутності в ряді випадків виразних і однозначних меж між С. та ін. одиницями мови, існування проміжних, синкретичних явищ, що закономірно для мови як динам. системи. Так, проміжний статус між С. і морфемою як частиною С. займають службові слова з формотв. функцією та відокремлювані (в укр. мові нерегулярні) морфеми, які разом з повнозначним С. утворюють аналіт. грамат. форми: «був ходив», «буду ходити», «ходив би», «більш (найбільш) відвідуваний», **дехто** – «у декого» і «де в кого» (той факт, що тут одна словоформа, а не сполучення С., визначається наявністю нечленованих форм у корелят. позиціях однієї парадигми, пор.: «був ходив – ходив – ходжу – ходитиму, буду ходити»). Проміжний статус між С. і синтакс. сполученням повнозначного і службового С. займають аналітичні С. з різним ступенем ідіоматичності: «під силу» (пор. **насилу**), «по батькові»; між С. (префіксальним або складеним) і сполученням С. – сполучення повнозначних С. з **не** і такий спосіб словотворення, як словоскладання, пор.: «невеликий» і «не великий», «легкозасвоюваний» і «легко засвоюваний», «місто-герой» і «місто-гігант» (за критерієм співвідносності – неспіввідносності з одним поняттям); між С. і стійким лекс. словосполученням – «сто двадцять п'ять» (числівник), «Панас Мирний» (псевдонім).

Таку ознаку С., як відокремленооформленість, мають, крім власне С., службові С. з формотв. функцією («ходив **би**»), синтаксично (конструктивно) зв'язані словоформи («таким, звичайним і т. ін. **робом**», «без, з, до **відома**», «на **скаку**»), різною мірою десемантизовані (аж до статусу «пустих» С.) компоненти фразеологізмів («бити **байдики**»), римовані, нерідко зовсім беззмістовні компоненти приказок, дит. віршиків, прикладки і т. ін. («Душно! – Скинь **кожушно**», тобто кожух). Проте вони не мають ознаки самостійності, а окремі їх різновиди – і відтворюваності, лекс. значення.

Виділення і визначення С. як окр. мовної одиниці – це двоаспектна проблема, що передбачає, крім питання окремості С., його відмежування від ін. типів мовних одиниць (з одного боку, від морфеми як частини С., з другого, – від сполучення двох і більше С.), питання тотожності С. в різних слововживаннях – його відмежування від інших С. (з тим самим лекс. значенням або з тією самою звук. формою). Тотожність С., з одного боку, може модифікуватися по лінії форми, що виявляється, по-перше, в наявності його різних словоформ, по-друге, – його звук., морфол. та ін. варіантів (див. *Варіанти*). Визначення належності тих чи ін. утворень з одним коренем, але різними афіксами до одного або різних С. залежить від критеріїв розмежування словозміни і *словотворення*, грамат. і лекс. значень С. (так, за П. Фортунатовим, відмінкові форми іменника належать до одного С., а числові – до різних С.; неоднаково визначається в мовознавстві статус ступенів порівняння, видів дієслова, дієприкметників та ін.). Крім відмінностей у методол. засадах дослідників, існують об'єктивні труднощі в самій мові (напр., при *лексикалізації* форм мн.: **квітка** – мн. **квітки**, але й **квіти**; при *суплетивізмі* – повному або частковому: **я** – **мене**, **дитина** – **діти**). Розв'язання питання про статус паралельних форм С. (незалежно від зміни його грамат. характеристики) як його варіантів або однокореневих *синонімів* залежить від критеріїв розмежування цих мовних явищ. З другого боку, тотожність С. варіюється по лінії значення. З'ясування того, чи, напр., **верства** «міра віддалі», **верства** «стовп на шляху» і **верства** «про дуже високу людину» є одним С. з різними значеннями, чи, за О. Потебнею, різними С., залежить від визнання наявності в мові як *полісемії*, так і омонімії (див. *Омоніми*) та критеріїв їх розмежування. Крім цього, в самій мові є багато проміжних, неоднозначних випадків переходу від багатозначного С. до С.-омонімів.

За найширшим, семант.-ономасіол. принципом групування – особливостями виконання функції знак. репрезентації елемента дійсності і його мовного відображення – виділяються п'ять найзагальніших типів С. (на рівні лекс.-грамат. групування лексики ця класифікація конкретизується за частинами мови):

1) повнозначні (самостійні, основні, «лексичні», «повні») С., які здатні самостійно і порівняно найповніше забезпечити мовне вираження позначуваного елемента дійсності через його узагальнене відбиття у свідомості, мають повноправне лекс. значення з наявністю як денотативного, так і сигніфікативного аспектів і виступають як *назви*. Це іменники-апелятиви, прикметники, дієслова, прислівники (крім займенникових), а також числівники та ін. рахункові С.: **три**, **третій**, **тричі**, **втрьох** (на відміну від попередніх класів, які об'єднуються функцією якісної характеристики об'єктів позначення, рахункові С. виконують функцію їх кількіс. характеристики). Саме цей тип С. становить ядро словник. складу мови, на тлі якого ін. типи можуть розцінюватися лише як більшою чи меншою мірою наближені до нього. Різні визначення С. орієнтуються саме на цей тип;

2) іменники – власні назви, які мають нерозвинену структуру лекс. значення: виражений денотативний аспект (функцію ідентифікації об'єкта) і певні елементи сигніфікативного

аспекту (в різних розрядах і навіть в окр. іменах відмінні), які спираються на уявлення про позначуваний об'єкт як елемент певного класу (його належність до того чи ін. класу об'єктів – напр., людей, чоловіків або жінок) або про певні індивід. особливості одиничного об'єкта (напр., у топонімах);
3) займенники і займ. прислівники – самост. слова, лекс. значення яких зводиться тільки до денотат. аспекту, причому вони не називають об'єкт позначення, а тільки вказують на нього або заступають його назву;
4) неповнозначні (несамостійні, формальні, «граматичні», часткові) С., які співвідносяться з позамовною дійсністю тільки разом з одним або щонайменше з двома повнозначними С., виражаючи відношення між елементами дійсності через вираження семант.-синтакс. відношення між відповідними повнозначними одиницями (прийм., спол.), конкретизуючи в певному аспекті елемент дійсності через конкретизацію повнозначного С. (артикль, окр. розряди часток), виражаючи ставлення мовця до змісту повідомлення (частки) і т. ін. На цій підставі нерідко вважається, що службові С. не мають лекс. значення, а тільки граматичне. Звідси наступний лог. крок: це не С., а аналіт. морфеми. (Невизнання статусу С. за службовими С. є, зокрема, причиною того, що під словосполученням розуміється сполучення тільки повнозначних С.). Однак незважаючи на те, що різні класи службових С. і навіть різні С. в межах одного класу характеризуються неоднаковим співвідношенням ознак власне лекс. і граматичних одиниць, категорично відмовляти їм у статусі С. немає підстав. По-перше, вони переважно є вільновідтворюваними одиницями, мають певний мінімум форм. самостійності в тому, що їх сполучення з повнозначним С. не є непроникним (пор. «на столі» і «на моєму столі»), вони здатні до певної форм. і семант. автономізації у випадках типу «рух **з** або **від** непорушної точки», «кава з молоком або **без**» (не кажучи вже про відносно легшу можливість для них порівняно зі справжніми морфемами автономізуватися з набуттям іншого категор. значення: «Хто **за**? Хто **проти**?»; «Тут є одне „**але**“»). По-друге, вони мають лекс. значення, хоч не так повно виражене, як у повнозначних С.: а) лекс. значення службових С. реалізується тільки в сполученні зі значенням повнозначних С.; б) воно значною мірою десемантизоване і більш абстраговане порівняно з повнозначними С., зводячись переважно до сигніфікат. або, рідше, денотат. (напр., у вказ. частках) аспектів. Причому ця десемантизованість наявна різною мірою в різних класах службових С. і навіть в окр. одиницях. Напр., меншою мірою в прийменниках і значно більше – в артиклях, різною мірою в частках (якщо одні з них важко відмежувати від прислівників, то формотв. частки співвідносні з морфемами), більшою мірою в т. з. первинних, тобто тепер непохідних, і меншою мірою в похідних. У прийменнику, напр., виділяються такі різні за співвідношенням конкретності/абстрактності рівні значення: грамат. значення відношення, релятивності (пор. аналогічне значення у відмінкових формах) – загальномовні, неподільні за мовними рівнями значення просторовості, причиновості й т. ін. – різноманітні конкр. лекс. значення різної спрямованості в просторі (**в**, **на**, **під** тощо) та ін. і навіть наявність «відтінків значення» в синонім. одиницях: **біля**, **коло**, **при**, **край** у простор. прийменниках, **від**, **з**, **за**, **через**, **внаслідок**, **з огляду на**, **завдяки** в причинових і т. д. (відмінкові форми не передають цих семант. моментів); в) в окр. випадках можна говорити про нерозчленованість вираження лекс. і грамат. значень службового С. Якщо те чи ін. службове С. має більше ознак грамат. одиниці (морфеми) з боку свого значення, то ін. параметри утримують його на рівні лекс. одиниці. Найб. мірою в семант. плані співвідносяться з морфемами службові С., що вживаються для творення аналіт. форм повнозначного С. Визначення службових С. як «пустих» неправомірне;
5) вигуки і звуконаслідувальні С. Вигуки виражають емоц. та емоц.-вольові реакції на навколишню дійсність, не тільки не називаючи, а навіть не вказуючи на них, мають нерозчленоване значення з відсутністю поняттєвої основи на користь емоційної і з явним переважанням лекс. аспекту перед граматичним, дуже ускладнене ***конотаціями***. (Втім, вигуки сфери етикету зберігають сліди свого попереднього лекс. значення). Іноді їх вважають не С., а реченнями. Проте вигуки – це порівняно невеликий набір відтворюваних мовних знаків не з комунікат. функцією, і їх функціонування в ролі певних еквівалентів речення зумовлене їхньою специфікою саме як лекс. одиниць. Звуконаслідувальні С. лише відтворюють звуки дійсності.

За фонет. ознаками С. поділяються на наголошені (одно- або двонаголосні) й ненаголошені (енклітики і проклітики, що прилягають до повнозначного С., утворюючи з ним «фонетичне С.»), одно- і неодноскладові та ін. За принципом структур. (морфемної) оформленості виділяються С. цілісні (відокремленооформлені, яких у мові переважна більшість) і аналітичні: аналіт. морфол. форми слів («буду ходити», «давай походимо», «хай живе..!»), складені прислівники, прийменники, сполучники, частки, вигуки (**тільки що**, **на диво**; **згідно з**, **у відношенні до**; **тому що**, **незважаючи на те що**; **до побачення**!), складені числівники (**двадцять п'ять**) та деякі ін. випадки (напр., «Остап Вишня» як псевдонім). За морфол. ознаками виділяються С. змінні й незмінні, первинні й похідні, прості, афіксальні й складні та ін. За ***мотивованістю***,

словотв. зв'язками – немотивовані й мотивовані, різно- і спільнокореневі С.

За сукупністю лекс.-граматт. ознак С. групуються в *частини мови*, в межах яких можливий їх вужчий поділ на лекс.-граматт. розряди (напр., іменники – назви істот і неістот, збірні, речовинні, конкр. і абстрактні та ін.; дієслова – перехідні й неперехідні, особові й безособові, зворотні та ін.). За семант. ознаками С. диференціюються за різними типами лекс. значення, поділяються на одно- і неоднозначні, на синоніми, антоніми та ін. (див. *Лексико-семантична система*). У стиліст.-функц. плані С. поділяються на: загальнонародні – діалектні, професійні, жаргонні; загальновживані (міжстильові) – розмовні й книжні (поет., офіц.-ділова, термінол. та ін. лексика); стилістично нейтральні – експресивні та емоц.-оцінні; С., що належать до *активного словника* або *пасивного словника*; частотні – рідковживані та ін. За походженням С. поділяються на споконвічні для даної мови і запозичені.

Літ.: Калинович М. Я. Поняття окр. слова. «Мовознавство», 1935, № 6; Смирницкий А. И. Лексикология англ. языка. М., 1956; Морфол. структура слова в языках различных типов. М.–Ленинград, 1963; Krámský J. The word as a linguistic unit. The Hague – Paris, 1969; Juilland A., Roceric A. The linguistic concept of word. Analytic bibliography. The Hague – Paris, 1972; Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. М., 1974; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-граматт. аспекті. К., 1988; Гак В. Г. Слово. В кн.: Лингв. энциклопед. словарь. М., 1990; Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. К.–О., 1991; Грищенко А. П. [та ін.]. Сучас. укр. літ. мова. К.. 1997. Див. також *Літ.* до ст. *Лексикологія.* *О. О. Тараненко.*

«СЛО́ВО О ПОЛКУ́ І́ГОРЕВІМ» – найвидатніша світська пам'ятка Київ. Русі 12 ст., шедевр світ. л-ри. Ств. під враженням походу новгород-сівер. князя Ігоря Святославича та ін. рус. князів проти половців 1185. Поразка русичів послужила авторові приводом для пекучих роздумів про долю рідної землі й народу, про необхідність всенар. єднання для відсічі ворогам. Автор не відомий, але це високоосвічена і талановита людина. «Слово» – глибоко патріот. твір, йому притаманні ліризм, драматизм, багатство та оригінальність *поетики*, яскравість картин і образів. Основою мови «Слова» є народнопоет. стихія, тогочасна жива розм. мова. Найяскравіше відображені в мові «Слова» лексика і фразеологія військового побуту, майстерно використані вислови та образи землеробства і мисливства, помітна літературно-книжна фразеологія. Зустрічається у пам'ятці значна кількість діалектизмів (до 150), таких, як болоня, велми, гораздъ, жалощи, зегзиця, зоря, клекътъ, ковылиє, лада, смага, тутнути, чрьленыи, щекоть та ін. Є у «Слові» поодинокі грецизми (панолома), а також чимало тюркізмів (кащей, чага, харалуг та ін.). Характерними є уособлення абстр. понять, персоніфікація природи, широке використання поет. і метафор. *епітетів*, *порівнянь*, *метонімій*, *гіпербол*, введення *монологів* та *діалогів*, вживання *риторичних питань* і окликів, прийомів *паралелізму*, метатези та ін. Різноманітною є ритміка «Слова». Мовна, стилістична сила його не лише в окр. словах, фразеологізмах, образних висловах, а і в системі, по-перше, героїзації усієї композиції за допомогою мовних засобів, старанно дібраних і використаних для певних ідей («За землю Руську»), і, по-друге, в могутньому лірич. струмені, безпосередньому зверненні співця-автора до слухача, до природи, до своїх близьких, до воїнів, до народу руського. «Слово» показало силу староукр. народнорозм. і народнопісенної мови, її красу й багатство, афористичність, крилатість у вираженні мудрості, патріотизму, обов'язку. Пам'ятку виявив О. Мусін-Пушкін у 80-х рр. 18 ст. у рукопис. збірнику поч. 16 ст. і надр. її у Москві 1800, подавши також переклад рос. мовою. Під час моск. пожежі 1812 рукопис «Слова» згорів. Твір перекладений багатьма мовами. Його досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені (М. Максимович, Ф. Буслаєв, О. Потебня, І. Франко, В. Перетц, М. Грунський, О. Білецький, М. Гудзій, Д. Лихачов, Л. Булаховський, В. Адріанова-Перетц та ін.). Переспівували і перекладали М. Шашкевич, Т. Шевченко, Панас Мирний, І. Франко, М. Рильський та ін. Сюжети й тема «Слова» знайшли відображення у худож. л-рі, оперному та образотв. мист-ві. 1985 за ухвалою ЮНЕСКО відзначалося 800-річчя «Слова».

Іл. див. на окр. арк., с. 808–809.

Вид.: Слово о полку Игореве. М., 1950; «Слово о плъку Игореве» в укр. худож. перекладах і переспівах XIX–XX ст. К., 1953; Слово о полку Ігоревім (Вступ. ст. М. Гудзія). К., 1955; «Слово о плъку Игоревѣ» та його поет. переклади і переспіви. К., 1967; Слово о полку Игореве. М., 1988.

Літ.: Перетц В. Слово о полку Ігоревім. К., 1926; Грунський М. К. Слово о полку Ігоревім. Х., 1931; Дмитриев Л. А. Слово о полку Игореве. Библиография изданий, переводов и исследований. М.–Ленинград, 1955; «Слово о полку Игореве» – памятник XII века. М. – Ленинград, 1962; Пінчук С. П. Мова і стиль «Слова о полку Ігоревім». УМШ, 1963, № 1; Кобилянський Б. В. Діалектна лексика у «Слові о полку Ігоревім». «Мовознавство», 1970, № 4; Німчук В. В. «Слово о полку Ігоревім» і нар. мова. «Мовознавство», 1971, № 3; Творогов О. В. Мова «Слова о полку Игореве». «Мовознавство», 1975, № 6. *Д. Г. Гринчишин.*

СЛОВОЗМІ́НА – див. у ст. *Формотворення*, *Форма слова.*

СЛОВОСКЛАДА́ННЯ – *спосіб словотворення* дво- або кількакореневих похідних – юкстапозитів шляхом поєднання окр. слів чи словоформ. С. найчастіше використовується для творення складних прислівників (**щовечора**, **якнайрішучіше**), досить характерне для іменників (**бета-проміння**, **бета-спектрометр**, **метр-ампер**, **теплохід-криголам**, **механік-конструктор**) і мало – для прикметників, виступаючи в них як засіб стиліст. посилення або уточнення значення певної ознаки (**радий-радісінький**). У цьому разі С. функціонально еквівалентне афіксації, що є осн. засобом вираження стилістично забарвлених значень, пор.: **важкий-преважкий** і **важенний**, **старий-старий** і **старезний**. Обмеженість С. у дієслів порівняно з іменниками пояснюється відмінностями номінат. семантики слів цих частин мови. Іменники наділені предметною семантикою, а дієслова та прикметники об'єднуються ономасіол. катего-

ріальним значенням «ознаковості». Вони виконують роль предикатів, що характеризують предмети за ознаками. Позначення предметного ряду часто будується за таксоном. ознакою з родо-видовим або партитивним визначенням об'єкта при його номінації. Родо-видові відношення властиві компонентам юкстапозит. іменників, які є назвами професій (**технік-архітектор**, **технік-електромеханік**, **технік-механік-конструктор**, **технік-оператор**), військ. та наук. звань (**генерал-полковник**, **член-кореспондент**), партитивні – назвам членів партій, угруповань, течій тощо (**філософ-неопозитивіст**). Функц. семантика об'єднує композит. іменники (**дірко-пробивач**, **хлібопекарня**). Поєднання в одному слові двох дієслів може виражати модифікацію певної дії, підкреслювати її інтенсивність. Проте в сучас. мові для цього використовують не слово- чи *основоскладання*, а афіксацію, за допомогою якої виражається однократність-багатократність (**стукнути**, **стукати**) та інтенсивність (**стуконути**) дії. Саме тому мова рідко вдається до С. дієслів. *Н. Ф. Клименко.*

СЛОВОСПОЛУ́ЧЕННЯ – *синтаксична конструкція*, утворювана поєднанням двох чи більше повнозначних слів на основі підряд. або сурядного зв'язку (див. *Синтаксичний зв'язок*, *Підрядність*, *Сурядність*) і відповідних йому семант.-синтакс. відношень (див. *Синтаксичні відношення*). За типом синтакс. зв'язку С. поділяють на підрядні й сурядні. Вони мають певну структурну схему – типовий грамат. зразок, за яким будуються С. у мовленні.

Підрядні С. є розгорнутою, розчленованою назвою предмета, дії, стану чи якості. Вони утворюються на основі підряд. зв'язку й складаються з опорного (головного) слова та підпорядкованих (залежних) йому одного або кількох слів. Здатність слова поєднуватися з ін. словами і спосіб поєднання залежать передусім від частиномовної належності слова і від його лекс. значення. Відповідно до осн. частин мови, якими виражені опорні члени С., розрізняють: 1) іменникові С. – з іменником у ролі опор. слова і залежним від нього *прикметником*, *іменником*, *займенником*, *прислівником* чи *інфінітивом* (весняний **день**, **спів** матері, наша **школа**, його **пісня**, **сад** восени, **бажання** працювати); 2) дієслівні С. – з опор. словом – *дієсловом* і залежним іменником, займенником, прислівником або інфінітивом (**шанують** учителя, **чекав** на неї, натхненно **співав**, **люблю** малювати); 3) прикметникові С. – з опор. словом – прикметником і залежним іменником, прислівником чи інфінітивом (**повний** сили, **вищий** від батька, дуже **сміливий**, **спроможний** зрозуміти); 4) прислівникові С. – з прислівником у ролі опор. слова і залежним від нього прислівником або іменником (надзвичайно **вдало**, **високо** в горах). Підряд. зв'язок між опорним і залежним словами у С. реалізується як *узгодження*, *керування* чи *прилягання*. У підряд. С. виділяють три осн. типи семант.-синтакс. відношень: 1) означальні – відношення ознаки до предмета: **великий поет**, **мій приятель**, **блакить неба**; 2) об'єктні – відношення предмета до дії, стану та ін. ознак: **написав роман**, **бажаю щастя**, **видно гори**, **вірний заповітові**; 3) обставинні – відношення обставини до дії, стану тощо: **розмовляємо пошепки**, **їхав верхи**, **сумний навесні**, **втомлений від подорожі**.

Сурядні С. є поєднанням однофункц. форм слів на основі суряд. зв'язку. Розрізняють відкриті й закриті сурядні С. У перших одним актом зв'язку поєднується необмежений у форм.-синтакс. плані ряд компонентів: **і ріки, і озера, і гаї...**; **чи доля, чи недоля, чи радощі...** У цих С. виражаються єднальні або розділові семант.-синтакс. відношення. Єднальні відношення передаються за допомогою сполучників **і** /**й**/, **та** (у значенні **і**), **і...і**, **ні...ні**, **ані...ані** або безсполучниково, а також різними комбінаціями сполучникового і безсполучникового зв'язку: **яблуні і вишні**; **учителі, учні, батьки**; **батьки, діти й онуки**. Розділові відношення виражаються сполучниками **або**, **чи**, **або... або**, **чи... чи**, **то... то**, **не то...не то**, **чи то...чи то**: **грім або тиша**; **або грім, або блискавка, або злива**; **то радощі, то сум, то лихо**. У закритих суряд. С. одним актом суряд. зв'язку поєднано тільки два компоненти: **не повість, а роман**; **як учителі, так і учні**. Типовими для закритих суряд. С. є протиставні й градац. семант.-синтакс. відношення. Протистав. відношення виражаються сполучниками **а**, **але**, **та** (у значенні **але**), **проте**, **однак**, **зате**: **не літо, а весна**; **юний, проте сміливий**. Градац. відношення виражаються сполучниками **як...так і**, **не тільки...а й**, **не тільки...але й**, **не лише...а й**, **не лише...але й**, **якщо не... то**, **не стільки...скільки**: **як онук, так і дідусь**; **не тільки викладачі, а й студенти**.

С. бувають вільні і синтаксично неподільні (нечленовані). Вільні С. легко розчленовуються на складники, які зберігають самост. лекс. значення і поєднуються підряд. або суряд. зв'язком, напр.: **читає журнал**; **дівчата і хлопці**. У синтаксично неподільних С. лекс. автономність одного або всіх компонентів послаблена чи втрачена, а за характером значення вони близькі до слів, пор.: **ані на волосину** і **нітрохи** (**ніскільки**); **байдики бити** і **байдикувати**. За будовою розрізняють С. елементарні й неелементарні. Перші складаються з двох повнозначних слів: **високе дерево**; **будинок біля лісу**; **пісня і праця**. Другі мають три і більше повнозначних слова: **високе дерево біля річки**; **давня розмова про подвиг героя**; **троянди, жоржини і мальви**.

С. не має осн. ознак речення – категорій модальності, часу, особи та інтонації повідомлення. Водночас С. тісно пов'язане з реченням, функціонуючи тільки у складі речення, у якому може вживатися у незмінному вигляді або

зазнавати форм. та значеннєвих модифікацій.
Літ.: Курилович Е. Осн. структуры языка: предложение и словосочетание. В кн.: Курилович Е. Очерки по лингвистике. М., 1962; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Тулина Т. А. Функц. типология словосочетаний. К. – О., 1976; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови. Синтаксис. К., 1993; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови: Синтаксис. Д., 2001. *І. Р. Вихованець.*

СЛОВОТВІ́Р, дериватологія – розділ *мовознавства* (традиційно – розділ *граматики*), що вивчає будову і творення похідних слів. В укр. мовознавстві в самост. галузь оформився в 60-х рр. 20 ст. Фундатором укр. дериватологічної школи є І. Ковалик (у його працях розбудовано теор. апарат С., визначено одиниці словотв. системи мови, *способи словотворення*, осн. тенденції його розвитку в сучас. мові). У ці роки уста осн. напрям дослідження явищ словотворення – структурно-семантичний, тобто від змісту мовних одиниць до їхніх форм, який реалізовано в розвідках з діалектної (Я. Закревська), термінологічної (Т. Панько), відтопонімічної (В. Горпинич) лексики, окр. мікросистем словотв. системи (іменників – І. Ковалик, Л. Родніна, В. Грещук, П. Білоусенко; прикметників – А. Грищенко, В. Ґрещук; дієслів – В. Русанівський, Л. Юрчук, К. Городенська, Т. Возний; дієприкметників – Г. Гнатюк; складних слів – М. Чемерисов, Н. Клименко), способів словотворення (М. Плющ).
У 70-і рр. почав також розвиватися ін. напрям у С. – дослідження від форми мовних одиниць до їхнього змісту. Спершу він оформився як морфологічний, коли творення слів розглядалося через призму комбінаторики *морфем* і ролі в слові його найменшої одиниці – морфеми. Згодом морфол. підхід було поєднано з структурно-семантичним, і вже в цих межах стали визначатися співвідношення морфем. і словотв. структур похідного слова. Розвиток цього напряму пояснюється потребою автомат. укладання *словотвірних словників* укр. мови (Є. Карпіловська).
У С. укр. мови описано функц. роль словотв. морфем як форм. представників компонентів розгорнутих предикативно-аргументних структур (К. Городенська, О. Безпояско). Типол. вивчення словотворення укр. мови в зіставленні з ін. слов'янськими містять розвідки В. Коломієць, Т. Лукінової, Г. Півторака, О. Ткаченка та ін. Розвиток теорії С. йде в плані подолання висунутих Ф. де Соссюром дихотомій. Тривалий час вважалося, що процеси словотворення можна встановити лише в діахронії (див. *Синхронія і діахронія*). У синхроніч. словотворенні бачили лише статику. Р. Якобсон запровадив поняття динаміки в статику, запропонував розглядати процеси і в синхронній системі з погляду одержання складних одиниць із простих. Такий підхід реалізовано в працях, де словотворення розглядається як породжувальна система перетворень простих одиниць у складні й встановлюються закономірності цих перетворень та механізм їх обмеження у мові (В. Перебийніс, Н. Клименко). З розвитком теорії мовної діяльності, лінгвістики тексту, крім процесів мови, що розгортаються в істор. часі, стали виділяти процеси психологічні. Мається на увазі трансформація смислу в текст, відновлення його за акуст. та зоровими сигналами, кодування і декодування одиниць у пам'яті людини тощо. У центрі уваги дослідників при такому підході перебувають процеси творення похідних слів у мовленні й тексті, їхня семантика, функц. навантаження, отже, тісно пов'язуються словотворення і текстотворення. Функції словотв. одиниць аналізуються відносно тексту (з погляду участі в конструюванні структури тексту, його окр. частин, виміру текстотв. функцій похідних слів – сполучних і тематичних; чергування первинних і вторинних номінацій у тексті з метою повторення і поновлення його змісту за допомогою різних мовних засобів).
У 80-х рр. застосовано синтакс. підхід до пояснення С., коли семантика і структура похід. слова виводяться з синтакс. конструкції (словосполучення, речення), що лежить у його основі й супроводжується словотв. змінами вихідної одиниці – її згортанням, конденсацією, скороченням і т. ін. (Н. Клименко, К. Городенська, О. Тараненко).
Літ.: Ковалик І. І. Про деякі питання слов'ян. словотвору. К., 1958; Ковалик. І. І. Вчення про словотвір, в. 2. Л., 1961; Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучас. укр. мови. К., 1973; Словотвір сучас. укр. літ. мови. К., 1979; Милославский И. Г. Вопросы словообразоват. синтеза. М., 1980; Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. М., 1981; Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучас. укр. мові. К., 1984; Тихонов А. Н. Словообразоват. словарь рус. языка, т. 1–2. М., 1985; Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка укр. мови. К., 1987; Городенська К. Г. Структура складних іменників у контексті семант. синтаксису. «Мовознавство», 1988, № 3; Земская Е. А. Словообразование. В кн.: Совр. рус. язык. М., 1989; Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динам. аспектах. К., 1989; Карпіловська Є. А. Конструювання складних словотв. одиниць. К., 1990; Клименко Н. Ф. Як народжується слово. К., 1991; Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи укр. іменника (назви осіб чол. роду). К., 1994; Грещук В. В. Укр. відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ, 1995. *Н. Ф. Клименко.*

СЛОВОТВІ́РНА КАТЕГО́РІЯ – сукупність похідних слів, що мають твірні, які належать до тієї самої частини мови, наділені спільним *словотвірним значенням* і використовують однаковий *спосіб словотворення.* При такому підході С. к. є об'єднанням словотвірних типів з різними словотвірними формантами. Так, С. к. зі значенням виконавців дії об'єднує типи з суфіксами **-ач (глядач)**, **-ець (грець)**, **-тель (мучитель)**, **-льник (кріпильник)**, **-ун (плаксун)**, **-ій (палій)** та ін. С. к., що об'єднує назви осіб, які виявляють себе відносно до предмета, названого твірним іменником, групує типи з суфіксами **-ак (волиняк)**, **-анин (киянин)**, **-ар (виноградар)**, **-ник (пожежник)**, **-ист (бандурист)**, **-ець (зв'язківець)**, **-ій (грамотій)** та ін. Словотв. типи в межах тієї самої С. к. перебувають у відношенні доповнення і взаємовиключення. Так, типи з суфіксами **-тель** і **-льник**, **-ник** доповнюють один одного. Перший поєднується здебільшого з основами, співвідносними зі словами на означення непрофесійної діяльності (**гонитель**), другий – професійної (**мастильник**). Типи

на **-ник** і **-льник** контрастують між собою при творенні іменників від дієслів док. (**відрубник**, **дослідник**, **розвідник**) та недок. (**вишивальник**, **дресирувальник**, **клепальник**) виду.
Кожна частина мови має свої С. к., які поділяють відповідно на іменникові, дієслівні, прикметникові, прислівникові. Залежно від узагальненої семантики твірних основ розрізняють С. к., пов'язані з предметними й ознаковими номінативними знач. слів. Так, серед іменників встановлюють С. к. – носіїв предметної, процесуальної і статичної ознак. В однакових слів С. к. визначають через співвіднесення з предметними та ін. ознаковими словами (пор. дієслівні 'ставати ким-, чим-небудь', 'перетворювати на щось', 'розташовувати в місці', 'діяти за допомогою', 'наділяти ознакою', 'набувати ознаки' тощо. У таких абстрактних С. к., у свою чергу, виділяють менш абстрактні. У С. к. – носіїв процесуальної ознаки виділяють ще значення **виконавця**, **знаряддя**, **місця**, **результату дії** тощо.
Є також розуміння С. к. як сукупності слів зі спільним словотв. значенням, але різними твірними основами і способами словотворення. За цим визначенням до С. к. зі знач. виконавець дії потрапляють прості (**творець**) і складні слова (**мечоносець**). Перші будують за словотв. типами, другі – за синтакс. еквівалентами.
За ступенем абстракції С. к. посідають проміжне місце між грамат. (найвищими) і лекс. лінгв. категоріями і виявляють залежність від них обох. Так, іменники з ознакою абстрактності утворюють тільки від тих складних прикметників, що мають метафор. або термінол. значення: **веретеноподібність**.
Пестл.-зменш. прикметники дуже рідко утворюються афікс. способом від складних прикметників, основи яких здебільшого мають оцінні значення: **гостроносенький**. *Н. Ф. Клименко.*

СЛОВОТВІ́РНА МОДЕ́ЛЬ – схема творення слів у межах того самого *словотвірного типу*, яка не впливає на їхню словотв. семантику, але відрізняється морфонол. ознаками. Так, усередині одного типу відіменних прикметників з суфіксом **-ськ-** і значенням відносності є моделі з інтерфіксами і без них: столипін**ськ**-ий, фіхте-**ан-ськ**-ий; з чергуваннями і без них: **Кривий Ріг** > **криворізький**, **герцог** > **герцогський**; у типі на **-овий** – з накладанням *морфів* і без нього: **манго** > **манговий**, **апельсин** > **апельсиновий**. Тип назв осіб за знаряддям дії, вказаної твірним словом, реалізується моделями з *усіченням* основи і без нього: **такс(і)** > **таксист**, **мотор** > **моторист**. В одного словотв. типу не буває більше двох С. м. Та сама морфонол. модель може траплятися в межах різних словотв. типів, напр., чергування **г** – **ж**: **друг** > **дружок** (у демінутивних), **зберегти** > **збереження** (у віддієсл. іменників). *Н. Ф. Клименко.*

СЛОВОТВІ́РНА ПАРАДИ́ГМА – сукупність слів, що мотивуються тим самим твірним і перебувають на одному ступені похідності. Члени С. п. рівноправні й пов'язані змістом через посередництво того самого твірного. С. п. мають зонну структуру впорядкування похідних, в якій є зони *іменника*, *прикметника*, *дієслова* та *прислівника*. Так, С. п. слів першого ступеня похідності від слова **білий** складаються з похідних усіх чотирьох зон: 1) **білизна**, **білина**, **білиця**, **білість**, **білок**, **біляк**, **біль**; 2) **білявий**, **білястий**, **білуватий**, **біленький**, **біліший**; 3) **білити**, **біліти**, **білувати**; 4) **біло**, **добіла**. У гнізді стільки С. п., скільки твірних (**білий** охоплює 13 С. п., **читати** – 6). С. п. реалізують певні сукупності словотв. категоріальних значень. Прикметникові С. п. у дієсл. зоні засвідчують значення «наділяти ознакою» **білити**, «виявляти її» **біліти**, в іменниковій – знач. предмета, істоти – носія ознаки **білок**, **біляк**, абстрагованої ознаки – **білість**, **біль**, у прикметниковій – ознаки за ступенем вираження **білявий**, **білуватий**, у прислівникових – ознаки предикат. характеру **біло**. Дієслівні С. п. реалізують значення: дії за просторовими, часовими та розподільними вимірами (**дочитати**, **вичитати**, **прочитати**, **зачитати** тощо); «учасників дії» – виконавців, знарядь, місця, результатів дії тощо (**читець**, **читанка**, **читальня**), ознаки дії (**читабельний**, **читальний**, **читаний**). Слова, що належать до однієї лекс.-семант. групи, мають схожі С. п., які об'єднуються в одну типову С. п. У ній фіксуються близькі набори похідних і реалізованих словотв. категоріальних значень. Чим ближче до вихідного слова твірне, тим численнішу С. п. воно утворює. Кількість членів С. п. зростає у твірних I–III ступенів похідності (С. п. слова **білий** – 19 членів), далі вона різко знижується (С. п. **вибільника** IV ступеня – 1 слово **вибільниця**). *Н. Ф. Клименко.*

СЛОВОТВІ́РНА СИСТЕ́МА – сукупність словотв. одиниць у їхніх взаємозв'язках. С. с. можна уявити як мікросистему похідних слів і множину слів, утворених від однієї частини мови (напр., похідні іменники, прикметники, дієслова, прислівники і слова різних частин мови, утворені від іменників, числівників тощо). С. с. є також сукупністю продуктивних, малопродуктивних і непродуктивних типів у їхніх зв'язках і протиставленнях. У цьому плані С. с. укр. мови є угрупованням *словотвірних гнізд*, з характерними ознаками структур. і семант. впорядкування (за обсягом, кількістю ступенів похідності, довжиною словотв. ланцюжків, типами словотвір. парадигм тощо).
Виділяють С. с. діахронну, тобто в істор. розвитку, і синхронну, що функціонує у певний період розвитку мови. Розрізняють словотворчі та словотвірні одиниці С. с. До перших належать ті, що беруть безпосередню участь у творенні слів, тобто словотворчі засоби мови (афікси, префікси, суфікси тощо), а також сукупність похідних одного твірного, що назива-

ється його словотворчим потенціалом. Решта одиниць визначається прикметником «словотвірний». С. с. досліджувалася в працях І. Ковалика, Л. Родніної, В. Русанівського, А. Грищенка, К. Городенської, В. Ґрещука, М. Плющ та ін. *Н. Ф. Клименко.*

СЛОВОТВІ́РНА СТРУКТУ́РА СЛО́ВА – форм.-семант. взаємовідношення між твірною частиною *слова* і його словотворчим *формантом*. У С. с. с. відбите семант. відношення похідного до твірного, що виражається за допомогою словотворчих засобів і повторюється в ін. парах слів. Іменник **кос-ар** є двочленною структурою з дієсл. основи та афікса **-ар**, що передає знач. виконавця дії **косити** (пор. іменники **гаптар**, **орендар**).

С. с. с. може тлумачитися як така бінарна структура, що є наслідком ступінчастого *словотворення* і тому відбиває всю послідовність проходження структури слова до його остаточ. оформлення. В лінгвістиці є метод графіч. зображення С. с. с., як і спосіб символіч. запису ступенів творення слова. Для цього корінь записується символом О, афікси іменника – R_2, дієслова – R_1, прикметника – R_3, прислівника – R_4. С. с. с. **солонуватість** передається формулою $R_2R_3R_3R_2O$, що читається справа наліво. Вона уособлює тип С. с. с. Ім. **сіль** (R_2O) є твірним для прикм. **солоний** (R_3R_2O), який, у свою чергу, твірний для прикм. **солонуватий** ($R_3R_3R_2O$), що безпосередньо мотивує іменник **солонуватість** ($R_2R_3R_3R_2O$). Такий запис С. с. с. дає можливість встановити їх інвентар у кожній частині мови, виявити особливості структур, кінцеві ступені породження, здатність моделювати певну кількість слів, як і уявити механізм словопородження.

Прості іменники мають 25 типів С. с. с.: R_2O (**дума**, **око**, **ліс**), R_2R_2O (**безводдя**, **передмова**), R_2R_3O (**білан**, **білість**, **новизна**, **сірко**, **синець**, **чистота**), R_2R_1O (**балакун**, **вередун**, **вертуха**, **крутій**), $R_2R_2R_2O$ (**рукавець**, **конярство**), $R_2R_2R_3O$ (**сухарець**, **новинка**), $R_2R_2R_1O$ (**жителька**), $R_2R_3R_3O$ (**сірявість**, **сухорлявість**), $R_2R_3R_1R_3O$ (**білильня**), $R_2R_3R_3R_1O$ (**чутливість**), $R_2R_3R_4O$ (**теперішність**), $R_2R_1R_1R_1R_2O$ (**перейменовування**), $R_2R_2R_3R_3R_2O$ (**невільництво**) та ін. Прикметники мають 27 типів С. с. с.: R_3O (**синій**, **жовтий**), R_3R_3O (**жовтенький**), R_3R_1O (**стійкий**), R_3R_2O (**материн**, **сиротливий**), R_3R_4O (**теперішній**), $R_3R_3R_3O$ (**біляvenький**), $R_3R_3R_1O$ (**живенький**), $R_3R_2R_3O$ (**висотний**), $R_3R_2R_1O$ (**плаксивий**), $R_3R_2R_1R_1O$ (**безпідставний**), $R_3R_3R_1R_1R_1O$ (**неспостережливий**), $R_3R_3R_1R_1R_2O$ (**незасідланий**) тощо. У дієслів – 19 типів С. с. с.: R_1O (**бути**), R_1R_1O (**давати**), R_1R_3O (**сіріти**), R_1R_2O (**сідлати**), R_1R_4O (**такати**), $R_1R_1R_3O$ (**посіріти**), $R_1R_1R_1O$ (**застерегтися**), $R_1R_3R_3O$ (**білішати**), $R_1R_3R_1O$ (**живити**), $R_1R_1R_4O$ (**такнути**), $R_1R_1R_1R_1O$ (**поназбирувати**), $R_1R_1R_1R_1R_2O$ (**перейменовуватися**) та ін. У прислівників – 14 С. с. с.: R_4O (**де**), R_4R_4O (**десь**), R_4R_3O (**знов**), R_4R_1O (**бігма**), R_4R_2O (**даром**, **заочі**), $R_4R_3R_3O$ (**сірувато**), $R_4R_3R_1O$ (**разючо**), $R_4R_2R_1R_1O$ (**повагом**), $R_4R_3R_2R_1O$ (**казково**), $R_4R_3R_1R_1R_3R_4R_4O$ (**зніяковіло**), $R_4R_3R_3R_2R_1R_1O$ (**небезпідставно**), $R_4R_3R_3R_3R_1R_1R_1O$ (**невпізнанно**).

У даному разі відношення між твірними словами і словотворчими *афіксами* описуються через дві ознаки: належність до частини мови і ступінь похідності. Далі їх окреслюють через семант. ознаки – часткові й загальні словотв. значення.

Кінцевий ступінь породження С. с. с. в укр. м. сьомий. Найб. кількість слів у всіх частинах мови моделюють С. с. с. I–III ступенів похідності. Чим складніші С. с. с., тим меншою кількістю слів вони реалізуються в мові.
Н. Ф. Клименко.

СЛОВОТВІ́РНЕ ГНІЗДО́ – сукупність слів, упорядкованих відношеннями *похідності* й об'єднаних спільним коренем. Спорідненість слів одного *гнізда* виражається у подібності форми і значення. Їх носієм є корінь слів: ви**читу**ватися, за**читу**ватися, з**читу**вачка. В укр. мові – бл. 17 000 гнізд, у т. ч. 12 000 гнізд кількачленних, які об'єднують від двох слів (**мензурка**, **мензурковий**; **айва**, **айвовий**) до кількох десятків (від слів **казати**, **питати**, **говорити**) і навіть сотень (від слів **вести**, **нести**, **ходити**, **сам** та ін.) похідних. Решта 5 000 гнізд – одночленні (**арена**, **берданка**, **каністра**, **кашне**). Межі гнізд у мові рухомі. С. г. існують доти, доки відчуваються живі значеннєві зв'язки між їхніми словами. Коли зв'язок слова з ін. спорідненими слабшає чи втрачається, воно виходить з гнізда або розпадаються самі гнізда. Так, у сучас. мові сприймаються як різнокореневі колись споріднені слова **відати** і **відьма**, **знати** і **знахар**, **ворог** і **ворожити**. Самост. гнізда формують слова **бу-ти** (**буття**, **добути**, **пробути**) і **забу-ти** (**забутий**, **забуття**, **забутість**, **забутливий**, **забутливість**). Деякі нові слова об'єднують широкі гнізда (слово **рентген** з кін. 19 ст. утворило 60 похідних: **рентгенографія**, **рентгенодіагностика**, **рентгенологія**, **рентгенолог** тощо).

С. г. утворюються від різних частин мови, що мають різний словотворчий потенціал. Найбільше їх від іменників – 70 відсотків, від дієслів – 19,2, прикметників – 7,5, від решти частин мови – 3,3 відсотка.

С. г. є складним структур. утворенням, кожен елемент якого займає місце, передбачене системою мови і закріплене нормою вживання. Структура С. г. ієрархічна, з послідовним підпорядкуванням одних одиниць іншим, що виявляється у співвідношенні слів різного ступеня похідності. С. г. має одне вихідне слово, решта споріднених слів упорядковується за ступенем похідності: ой > ой-**к-а-ти** > ойк-**ну**-ти > з-ойкнути. Мінімальним членом гнізда є пара слів твірне – похідне: **сіль** > **солити**, **солити** > **соління**, **солоний** > **солоність**, **солоний** > **солончак**.

Слова, упорядковані зв'язком послідовної похідності, утворюють *словотвірний ланцюжок*

С. г. Сукупність ланцюжків є реалізацією синтагмат. можливостей гнізда: **сіль** > **солоний** > **солонуватий** > **солонуватість**; **сіль** > **солити** > **засолити** > **засолювати** > **позасолювати**; **сіль** > **сільниця** > **сільничка**. Сукупність слів, безпосередньо похідних від того або ін. твірного, формують *словотвірну парадигму* гнізда: **сіль** > **солоний, солити, сільця, сільниця**; **солоний** > **солóно, солонуватий, солончак**; **солити** > **висолити, досолити, засолити, насолити, посолити, пересолити, присолити, просолити, розсолити**.

С. г. є сукупністю словотв. ланцюжків і парадигм. Водночас воно є об'єднанням словотв. типів і категорій, отже, багаторівневою одиницею словотв. системи мови, що може вимірюватися за потенціалом (кількістю споріднених слів у С. г.), довжиною ланцюжків, кількістю ступенів похідності, реалізацією словотв. типів, парадигм і категорій.

Літ.: Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучас. укр. мови. К., 1973; Карпіловська Є. А. Конструювання складних словотв. одиниць. К., 1990; Грещук В. В. Укр. відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ, 1995.

Н. Ф. Клименко.

СЛОВОТВÍРНЕ ЗНÁЧЕННЯ – узагальнене категоріальне значення *слів* певної словотвірної структури, що встановлюється на основі семант. співвідношення похідних слів та їхніх твірних і виражається за допомогою словотворчого *форманта*. С. з. абстраговане від конкр. *лексичного значення* слова і є спільним для ряду слів з тією самою словотв. структурою, що характеризується єдністю семантики твірної основи і словотворчого форманта. На відміну від лекс. значення словотвірне є необов'язковим для слова (напр., його немає у непохідних одиниць: **ліс, небо**). С. з. – серійне значення, повторюване в рядах похідних слів. На противагу лекс. і грамат. значенням словотвірні не можуть утворювати ряди протиставлюваних значень у межах єдиної категорії. С. з. пов'язане з граматичним і реалізується через твірні основи й афікси (іноді нульові) певних частин мови.

Є загальне і часткове С. з. похідних слів. Перше характеризується високим ступенем узагальнення і спільне для всіх похідних слів певного словотв. типу. Друге, часткове С. з., виділяється у межах загального і відрізняється від нього більшою конкретністю. Так, похідні слова словотв. типу з суф. **-ист/-іст**, утворювані від іменників, є найменуваннями осіб (заг. значення). У його межах існують часткові на зразок: 'той, хто займається предметом, названим твірною основою, як фахівець' (**арфіст, бандурист, телеграфіст**), 'як любитель' (**авіамоделіст, філателіст**) тощо.

Складному слову властиве синтагмат. С. з., що акумулює семантику основ, поєднуваних у його межах і співвідносних з певним синтакс. еквівалентом. Якщо в такому слові осново- чи словоскладання супроводжує афіксація, йому властиве ще й значення словотв. афікса: пор. значення 'виконавець дії' у слові **пивовар** додається до значень дієслівно-іменникового об'єктного словосполучення: **той, хто варить пиво** > **пивовар**. С. з. – величина структурована і багаторівнева. Воно притаманне афіксам, твірним основам, похідним словам, типам, категоріям, словотв. гніздам. Залежно від способів словотворення та ономасіологічних категорій виділяють ще модифікаційне, мутаційне та транспозиційне С. з., що виражаються відповідними суфіксами. Модифікац. суфікс вказує на дод. ознаку до значення твірного слова без зміни його частиномовної належності: **син** > **синок**. Мутаційний, приєднуючись до твірного слова, позначає інше порівняно з ним поняття: **казка** > **казковий, проповідувати** > **проповідник**. Транспозиційний переводить твірне слово в ін. частину мови, змінюючи його синтакс. характеристики: **добрий** > **доброта, сухий** > **сухість, каятися** > **каяття**.

Літ.: Ковалик І. І. Семант. будова слова в сфері мови та мовлення. В кн.: Студії з мовознавства. К., 1975; Словотвір сучас. укр. літ. мови. К., 1979; Ковалик І. І. Про лінгвальні категоріальні значення, їх властивості і види. В кн.: Дослідження з словотвору та лексикології. К., 1985. *Н. Ф. Клименко.*

СЛОВОТВÍРНИЙ ЛАНЦЮЖÓК – комплексна одиниця *словотвірного гнізда*, що об'єднує ряд споріднених слів, які перебувають у відношеннях послідовної похідності й взаємозалежності. Кожен попередній член є твірним для наступного, зумовлюючи його форму і значення: **читати** > **начитати** > **начитувати** > **начитуватися** > **поначитуватися**. У наведеному дієслівному С. л. відбувається нанизування *афіксів*, зміна видових значень, що доповнені відтінками способу дії.

С. л. можуть складатися з похідних тільки однієї частини мови (тип 1: **ділити** > **поділити** > **розподілити** > **розподіляти** > **порозподіляти**; **горб** > **пагорб** > **пагорбок** > **пагорбочок**; **білий** > **білявий** > **біляавенький**) і різних (тип 2: **читати** > **зчитати** > **зчитувати** > **зчитувач, зчитування**; **дід** > **прадід** > **прапрадід** > **прапрадідів** > **прапрадідівський**; **білий** > **білок** > **білковий** > **білковина**; **білий** > **біло** > **набіло**).

У сучас. укр. мові С. л. бувають різної довжини – від двох до 7 елементів: **так** > **такечки**; **жити** > **ужити** > **ужитий** > **ужиток** > **ужиткувати** > **зужиткувати** > **зужиткований**. Як правило, С. л. з похідних однієї частини мови коротші, ніж ті, що поєднують слова різних частин мови. С. л. обох типів найдовші у дієслів. *Н. Ф. Клименко.*

СЛОВОТВÍРНИЙ СЛОВНИ́К, словотворчий словник, дериваційний словник – *словник*, що лексикографічно параметризує *словотвірну систему* мови. Реєстровою одиницею у С. с. є або слова, упорядковані в гнізді залежно від ступеня похідності та відношень між твірними і похідними словами, або словотв. компоненти слова з їхніми семант., словотв.-функц. характеристиками, що визначені за взаємовідношеннями словотв. основи і форманта. Бувають С. с.

частотно-валентні, в яких словотв. одиниці супроводжуються даними про частоту, продуктивність, активність, валентність у мові. С. с. укладають на основі реєстрів тлумачних, перекладних, термінологічних, частотних словників, які доповнюють даними іншомовних словників, а також нових слів. Це зумовлено тим, що в семант. словниках часто немає даних про семантично регулярні та продуктивні способи поповнення словникового складу мови (напр., про творення прикметників зі значенням неповно вираженої ознаки, складних слів з тотожною першою чи другою частиною тощо). А саме ця інформація важлива для об'єктивного відображення у С. с. процесу творення слів.

З. С. Сікорська. Українсько-російський словотворчий словник. Київ, 1985.

В основі добору одиниць для реєстру і відображення у С. с. сучас. зв'язків між словами лежить синхронний вимір явищ словотворення. Здебільшого в структурі статті гніздового або частотного С. с. семантичні характеристики заголовкових одиниць представлені мало. Вони обмежені позначками про належність до певної частини мови, посиланням на синонім, зрідка коротким поясненням, що необхідні для врахування грамат. та лекс. омонімії. Осн. принципом розташування реєстрових одиниць гніздового С. с., тобто вихідних слів гнізд, є алфавітний. Усередині гнізда слова впорядковують за ступенями похідності, отже, в міру зростання структур.-семант. складності. В семант. С. с. осн. характеристикою реєстрового слова визнано семантичну, тому докладно опрацьовано такі принципи їх семантизації, як виділення узагальнено-категоріального значення словотв. елемента, перелік часткових словотв. значень. Тлумачення категоріальної семантики одиниць здійснюють за допомогою кількох типових формул, напр., «**надає (іменникам, прикметникам або дієсловам чи прислівникам) значення...**», «**служить для позначення...**».
В укр. лексикографії немає гніздового і тлумачного С. с. Є перекладний «Українсько-російський словотворчий словник», укладений З. Сікорською (1985; близько 31 000 слів). У ньому враховані правила зістав. словотворення. Похідні слова в словнику подані у словотв. парах і розташовані за алфавітом. Фіксуються морфонол. зміни при творенні похідного (наводяться у дужках біля твірного); афікс, за допомогою якого утворено слово (ставиться після знака +); показано, з яких морфем складаються твірні (відділені скісними рисками в слові). Зліва в словнику розташовані словотв. пари укр. мови, справа від них – відповідні словотв. пари рос. мови: **журнал+íст** < **журнáл** (л – л') – **журнал+и́ст** < **журнáл** (л – л'); **запи́с+ува-ти** < **за/пис/á/ти** (-а-) – **запис+ыва-ть** < **за/пис/á/ть** (-а-). Частотно-валентний С. с. на 100 словотв. одиниць представлено в дериватарії Б. Барткова.
Пор. *Морфемний словник.*

Літ.: Бартков Б. И. Дериватография укр. языка и квантитативный дериватарий 100 аффиксов, полуаффиксов и аффиксоидов науч. стиля и лит. нормы. В кн.: Полуаффиксация в терминологии и лит. норме. Владивосток, 1986.

Н. Ф. Клименко.

СЛОВОТВІ́РНИЙ ТИП – форм.-семант. схема побудови похідних слів, мотивованих твірними словами певної частини мови, за допомогою того самого словотв. форманта з тим самим значенням. Осн. одиниця класифікації *словотвірної системи* мови. С. т. – ряд (щонайменше з двох) слів із спорід. значенням. В укр. мові бл. 200 С. т. Одні з них високопродуктивні (за їхніми зразками активно утворюють нові слова), інші – малопродуктивні (вони рідко поповнюються новими словами), є й непродуктивні (об'єднують закриті списки слів). С. т. представлені різними частинами мови. Так, іменники – назви виконавців дії (осіб) оформляються за високопродуктивними віддієслівними типами на **-льник** (**лущильник, мастильник, плескальник, плющильник, правильник**), **-ник** (**ремонтник, візник, розвідник**), **-ач** (**глядач, прохач, слухач, читач**), а також малопродуктивними на **-чик/-щик** (**наладчик, паяльщик, льотчик**) і непродуктивними **-аг/яг (а)** (**бродяга, мотяга**); **-уг/юг (а)** (**волоцюга, злодюга**), **-с(а)** (**плакса**), **-тух** (**пастух**). Високопродуктивним С. т. дієслів з префіксами **в-** (**вбачати, вбігати, впрягати, вносити**), **ви-** (**вибігати, виходити, виносити**) протистоять малопродуктивні з запозиченими префіксами **де-/дез-** (**декваліфікувати, демобілізувати, дезорганізувати**); **диз-/дис-** (**дискваліфікувати**).
С. т. бувають суфіксальними (у ролі словотв. форманта виступає суфікс: **бігун, каштановий, бондарювати, гарно**), префіксальними (формантом є префікс: **неправда, дочитати, замало**) і префіксально-суфіксальними (формант – префікс з суфіксом одночасно: **надумувати, суглинок**).
Виділяють регулярні та нерегулярні С. т. Похідні регулярного С. т., як правило, чисельного, містять регулярний словотв. афікс (пор.: С. т. іменників – назв знарядь дії на **-к(а)**. Нерегулярний С. т. малочисельний, в його похідних використовується нерегулярний афікс: Франція > **француз**.
С. т. з тим самим засобом *словотворення* формують типовий словотв. ряд, пор. ряд прикметників з префіксом **без-** (**безвідповідальний, безвідмовний, бездоказовий**), ряд іменників з суфіксом **-ист/-іст** (**бандурист, боротьбіст, енциклопедист**), дієслів з префіксом **на-** (**написати, нарум'янити, назбирати**).
Пор. *Словотвірна модель.*

Літ.: Ковалик І. І. Вчення про словотвір (словотв. частини слова). К., 1958; Ковалик І. І. Про осн. мовну одиницю словотв. рівня. «Укр. мовознавство», 1976, в. 4; Ковалик І. І. Дериватологія (словотвір) як самост. лінгв. дисципліна та її

місце у системі науки про мову. В кн.: Словотвір сучас. укр. літ. мови. К., 1979. *Н. Ф. Клименко.*

СЛОВОТВО́РЕННЯ, деривація – творення похідних простих та складних слів за дериват. правилами і *словотвірними типами*. С. здійснюється за допомогою словотворчих засобів і залежно від їхнього характеру поділяється на словопородження (коли в акті творення похід. слова використовують *афіксацію*), *основоскладання* і *словоскладання* (якщо творення складних слів ґрунтується на поєднанні двох або й більше повнозначних одиниць), *абревіацію* (коли похідні виникають внаслідок скорочення слів), *конверсію* (при переході слів з однієї частини мови до іншої). Завдяки С. забезпечується безперервність мови в часі, задовольняються потреби її носіїв у позначенні нових реалій, регулюється співіснування непохідних та похідних, старих і нових слів. Воно служить збереженню і поповненню словникового складу мови, забезпечуючи процес *номінації*.

Зв'язки між словотв. одиницями визначають відношення *похідності*, насамперед у межах пари слів, одне з яких є твірним, друге похідним. Це відношення ґрунтується на форм. і семант. виведенні властивостей похідного з ознак твірного. Внутр. форма мотивованого, похідного, слова відповідає його змістові й виступає у вигляді бінарної структури, одна частина якої є відсильною, друга формантною. Відсильна частина вказує на базу мотивації і є засобом її збереження. В однокореневої одиниці вона становить основу мотивуючого слова (**учень** > **учен**-иц-я), у багатокореневої – основи мотивуючого речення або словосполучення (**влада народу** > **народовладдя**). Формантна частина дорівнює *формантові*, використаному при С., і є носієм нового значення, мотивованого твірним. У наведених прикладах це форманти -**иц**- зі значенням особи ж. р. та єднальна голосна -**о**- разом із суфіксом -**j**- на означення збірних назв. Відношення похідності між парами слів упорядковані у межах більших одиниць. Ними є *словотвірний ланцюжок*, в якому слова пов'язані відношенням поступової вивідності: **відповідати** > **відповідальний** > **безвідповідальний** > **безвідповідально**, і *словотвірна парадигма*, що групує слова одного ступеня похідності: **вода** – **водиця**, **водний**, **водявий**, **водяний**. Спільнокореневі слова, упорядковані відношеннями похідності в словотв. ланцюжки і словотв. парадигми, формують одне *словотвірне гніздо*. В сучас. укр. мові – бл. 17 000 гнізд. Понад 12 000 з них кількачленні (від 200 до 700 слів), бл. 5 000 не мають похідних.

С. має ступінчастий характер. В укр. мові – 7 ступенів похідності слова: **жити** >

I	II	III	IV
у-жити >	ужи-**т**-ий >	ужит-**ок** >	ужитк-**ува-ти** >

V	VI	VII
з-ужитку-**ва-ти** >	зужитк-**ов**-ува-ти >	зужитков-**ан**-ий.

У більшості гнізд спостерігається заг. закономірність: кількість похідних зростає до третього ступеня і затухає бл. 7-го ступеня. Протягом свого розвитку мова виробила механізм регулювання довжини слова, найбільш сприятливий для відтворення у мовленні. Слова 7-го ступеня похідності мають довжину на межі дозволеного оперативною пам'яттю людини: це похідні з кількістю морфем 8 і більше: на зразок **не-о-по-да-т-к-ов-ува-н-ість**. С. здійснюється за словотв. типами, що забезпечують серійне творення слів.

Словотв. типи бувають продуктивними в одній *словотвірній категорії* і малопродуктивними в іншій. Так, серед назв осіб, похідних від іменників, великою продуктивністю характеризується тип з суфіксом -**ець** на позначення осіб за національністю (**англієць**), за нас. пунктом (**житомирець**), організацією (**народоволець**), послідовників певного наук., політ. вчення (**деголлівець, кантіанець**) і малою продуктивністю – коли він позначає особу за родом діяльності (**дозорець, кравець**). Різноманітність типів в одній словотв. категорії зумовлює синонім. багатство мови, напр., синоніми словотвірні – **плакса, плаксій, плаксун** і лексичні – **плакса, рева, ревун, рюмса**. Воно забезпечує її функц. повноту, яка виявляється у співіснуванні типів однієї словотв. категорії, орієнтованих на різні стилі, напр., книжний стиль (іменникові типи з суфіксами -**тель**, -**он**, -**ол**, -**ом-а**, -**ем-а**, -**ис**, дієслівні з префіксами **де**-, **дез**-/**дес**-, **ре**-, прикметникові з префіксом **супер**-, суфіксом -**альн**-) і розмовний (типи іменників на -**ій**, -**ун**, -**ук-а**/-**юк-а**, -**ач-а**, прикметників з суфіксами -**езн**-, -**енн**-, -**ел**- та ін.).

Словотв. типи групують за спільним афіксом в один ряд, об'єднуючи похідні слова різних словотв. категорій: **веселка, книжка, пилка**. Словотв. гнізда є такими сукупностями спільнокорен. слів, у яких реалізуються словотв. типи, ряди, категорії. За особливостями реалізації цих одиниць встановлюють типологію гнізд у мові. Є, напр., гнізда, де представлені лише іменникові та прикм. типи і категорії: **агент, агентський, агентура, суперагент, фінагент**; **айва, айвовий**, типи всіх осн. частин мови: гнізда від **в'язати, крутити**; гнізда з різними способами реалізації словотв. категорій тощо.

С. існує як процес творення слів і як наслідок цього процесу, отже, поділяється на діахронічне та синхронне. Дослідження С. в першому аспекті встановлює послідовність формування похідних слів у мові та його закономірності, час виникнення слова, його первинність або вторинність тощо. У другому аспекті вивчають особливості, характер С. морфем та словотв. структури слів на певному етапі розвитку мови.

С. є одним із засобів встановлення зв'язків між різними частинами мови. Існують правила типових семант. і форм. багатосторонніх перетворень слів. З одного боку, кожна части-

на мови, крім непохідних слів, має сукупність похідних, утворюваних від ін. частин мови. Напр., іменники, розглядувані як наслідок С., є похідними від іменників, дієслів, прикметників, прислівників тощо. З другого боку, кожна частина мови виступає як мотивац. основа для ін. похідних. У цьому випадку встановлюють словотворчий потенціал мотивуючих іменників, прикметників та ін. лекс.-граматичних розрядів. Напр., дієслова, переходячи в ін. частини мови, реалізують насамперед значення, пов'язані з назвами діячів. Реалізація їх зумовлена синтаксично-валентними ознаками дієслова, характером його значення (конкретна, спрямована на об'єкт дія чи процес, стан). Дієслова, що походять від іменника, виражають значення дії у межах іменникової мотивації через такі семант. співвідношення: дія, виконувана тим, хто названий твірним іменником (**учителювати**); за допомогою чогось – предмета, речовини, знаряддя (**клеїти, прасувати**); спрямована у певне місце (**госпіталізувати**); на перетворення в когось, щось (**скалічити**); прикметникової мотивації – наділяти щось певною ознакою (**побілити**); ставати, переходити у певний стан за ознакою (**сивіти**) і т. ін.

С. має у своєму розпорядженні правила форм. і семант. перетворень не лише слів, а й одиниць ін. рівнів – речень, словосполучень. Вони регулюють зв'язки С. з лексикою і синтаксисом. Словотв. структура і семантика складних слів залежать від синтакс. основи їх творення: типів мотивуючих словосполучень, зв'язків між їхніми компонентами, семант. відношень між ними. Найширшу базу, напр. для композит. іменників, становлять дієслівно-іменникові та прикметниково-іменникові словосполучення. При цьому визначальним для першого типу сполучень є об'єктні відношення до дії (**сонцелюб**), для другого – атрибуція за зовн. ознакою (**чорногуз, жовтодзьоб**). Лише на основі прикметниково-іменникових та субстантивних сполучень формуються абревіатурні іменники (**військлікар, комполку**). Нечисленні прикметники-абревіатури є наслідком скорочення композитів, які мотивують суряд. словосполучення: **культурно-освітній** > **культосвітній**.

Словотворчий потенціал найбільший у дієслів, найменший – у служб. частин мови – сполучників, часток. У слова він залежить від типу його структури, ступеня поєднання елементів. У простих слів словотворчий потенціал вищий, ніж у складних (композитів, юкстапозитів, абревіатур), в яких слабка пов'язаність складників слова. При декомпозиції твірного складного слова з лексикалізованим або фразеологізованим значенням зростає його словотворчий потенціал (**хлібосол, хлібосольний, хлібосольність, хлібосольство**).

С. в укр. мові здійснюється в різний спосіб. Для іменників найпоширеніший суфіксальний спосіб С., йому поступаються префіксальний і префіксально-суфіксальний. Продуктивне також осново- і словоскладання, абревіація, телескопія. На відміну від іменників, прикметники рідко утворюються внаслідок абревіації (**санепідеміологічний**) і не утворюються способом телескопії. У дієслів найхарактерніший префіксальний спосіб С. і обмежений – осново- і словоскладання. Прислівники здебільшого утворюються способом афіксації та адвербіалізації іменників, частина з них – наслідок словоскладання. Серед займенників і числівників лише певна частина слів утворюються афіксацією, осново- і словоскладанням.

Для сучас. мови визначальним способом творення простих слів є афіксація, складних – основоскладання. Композиція є центральною при творенні складних слів із простих (**ліс, тундра** > **лісотундра**), композитів від абревіатур (пор. **пластмаси** та **пінопласти**) та юкстапозитів від композитів (**вічнозелений, вічнопам'ятний**). Існування такої залежності між ін. способами творення складних слів не обов'язкове. Від юкстапозитів не утворюються абревіатури, як останні не мотивують юкстапозитів. Композити, спрощуючись, переходять до розряду простих слів (**ведмідь, виноград**). У сучас. мові (особливо в її терміносистемі) активізувалися проміжні способи творення слів – з особливостями юкстапозиції і композиції (тобто сурядним зв'язком компонентів, як у юкстапозитів, і сполучною голосною, як у композитів: **медико-санітарний, фізико-географічний**), абревіації та композиції (тобто скороченими основами, як в абревіатур, і сполучним голосним, як у композитів: **відеоапаратура, стереокардіограф**).

Розширюється клас основ-класифікаторів типу **відео-, гідро-, електро-, кіно-, радіо-, стерео-, фото-** та ін. Вони виражають заг. значення належності до певної предметної галузі й виконують роль своєрідного семант. кліше: **електрокардіограма, електромашинобудування, фотокамера, фотонабір, фотопапір; хіміко-бактеріологічний, хіміко-металургійний**. Афіксоїдні терміноелементи (**-граф, -дром, -метр, -мір, -план, -скоп: аероплан, космодром, фотополяриметр**) здебільшого використовуються в назвах приладів, пристроїв, установ тощо. Афіксоїдні основи, що наділені стандартними і регулярно повторюваними значеннями, нанизуючись у препозиції до мотивуючого слова, наближаються до аглютинативних елементів (див. *Афіксоїд*): **відеограма, відеоканал, відеокасета, відеоклуб, відеосигнал**. Аглютинують найчастіше ті афіксоїди, які перебувають у третій, рідше четвертій, позиції твірного слова: **відеомагнітофон, відеофонограма, гідрометеослужба, електротепловентилятор**.

Аглютинативність посилюється також завдяки префіксації. Поряд з цим для С. укр. мови характерне скорочення слова не на морфемному шві й склеювання штучних, неморфемних частин слова, що спричинює невиразність їхньої семантики. Вони можуть ставати актив-

ними терміноелементами, напр., **пласти** з [**пласт (маса)и**] у словах **пінопласти**, **поропласти**, **склопласти**; -**трон** у словах на означення елементарних частинок: **дейтрон**, **мезотрон**, **позитрон** або приладів: **альфатрон**, **бетатрон**, **синхротрон**, **фазотрон**.

Поширеним способом С. у сучас. мові є абревіація. Він став настільки продуктивним, що використовується також при творенні катойконімів, пор. такі відабревіатурні утворення, як **кремгесівці**, й усічення-універби **червонослобідці** від **Червона Слобода**, розм. **слободяни**.

Активно використовуються і поповнюються у мові аброморфеми, одержані внаслідок скорочення не на морфемному шві «повних» слів. Напр., **агіт**-, -**бух**, **вет**-, **військ**-, **зав**-, **культ**-, **мед**-, **проф**- тощо.

У бот. і зоол. терміносистемах сучас. укр. мови продуктивна субстантивація для оформлення назв родин рослин і тварин (**розові**, **колючкопері**).

С. тісно пов'язане з *фонологією*, *морфонологією*, *морфологією*, *лексикологією*, *синтаксисом*, що зумовлює складність відношень між простими (афікси, корені) й комплекс. (слова, типи, ряди, гнізда, категорії) одиницями системи С. Так, характер поєднання твірних основ з афіксами залежить від їхнього фонем. складу, особливо від початкових і кінцевих елементів морфеми, і регулюється рядом правил, що прогнозують морфонол. зміни в С. Напр., якщо префікс має фонемну структуру ПГП (де П – приголосний, Г – голосний), а корінь ППГ, то в похідному дієслові можлива поява префіксальної структури ПГПГ: **віді-брати, наді-слати, розі-брати**. Зв'язок С. і словозміни виявляється не лише в грамат. оформленні слова як елемента словозмін. парадигми певної частини мови. Деякі іменники у грамат. формі множини розвивають нові словотв. значення, напр. невизначених просторів (**піски**, **сніги**, **води**), тривалих природних явищ (**вітри**, **дощі**, **тумани**, **холоди**), речовин, що об'єднують різні сорти (**олії**, **спирти**), тощо. У свою чергу, на С. впливає характер лекс. значення слова. Так, коли в семантиці простих прикметників наявні елементи оцінки, їхні основи з високою продуктивністю використовують в утворенні композит. прикметників: **високорослий**, **високоврожайний**, **низькорослий**, **низьковрожайний**. Синтакс. характеристики слова часто визначають словотворчий потенціал простих і складних слів, напр. словосполучення зі слабким зв'язком компонентів, що виражають різні обставинні значення, рідко згортаються у складні слова (**водоплавний**, **жиророзчинний**). С. вивчається у *словотворі*.

Літ. див. до ст. *Словотвір.* *Н. Ф. Клименко.*

СЛОВОТВО́РЧИЙ ПОТЕНЦІА́Л СЛО́ВА – здатність *слова* бути твірним, основою для творення нових слів. В укр. мові понад 5 000 слів мають нульовий С. п. с. Це здебільшого запозичені та застарілі слова: **авеню**, **адажіо**, **буклет**, **вінегрет**. Різний словотворчий потенціал мають не лише слова, а й окр. частини мови. Найвищий С. п. с. у дієслів. На другому місці – іменники, далі прикметники та прислівники. У змінюваних частин мови С. п. с. вищий порівняно з незмінюваними. Серед останніх він найбільший у прислівників, на другому місці – вигуки, особливо звуконаслідувальні слова: **бе**, **ме**, **ой**, **гав**, **няв**. У кожній частині мови розрізняють групи слів за ступенем словотворчого потенціалу. Дієслова конкр. дії, спрямованої на певний об'єкт (**крити**, **робити**, **творити**), мають вищий С. п. с., ніж дієслова положення (**висіти**, **лежати**, **сидіти**). Так само і предметні іменники порівняно зі словами – назвами абстрагованої ознаки та дії (**молодість**, **ходіння**, **рихтування**).

С. п. с. залежить також від типу його словотв. структури, ступеня пов'язаності компонентів. Він більший у простих однокорен. слів, ніж у складних, а в *композитів* та *абревіатур* вищий, ніж у *юкстапозитів*.

Словотворчий потенціал *гнізда* вимірюють кількістю споріднених слів у ньому. *Н. Ф. Клименко.*

СЛОВОФО́РМА – граматична форма того самого *слова*, його грамат. різновид, який виявляє лекс. тотожність з ін. співвідносними С. цього слова і протиставляється їм за своїми грамат. значеннями. Так, ряд С. слова **село** (**села́**, **селу** і т. д.) означає той самий предмет, але кожна С. має тільки їй притаманні значення відмінка, числа, виражені певними морфол. засобами. Це протиставлення звичайно виражається за допомогою служб. морфем, тоді як їхню лекс. тотожність передає спільна основа або корінь. С. є двобіч. одиницею, якій притаманне певне зовн. оформлення (послідовність фонем із позначенням місця наголосу) і внутр. якість, тобто грамат. значення (див. *Граматичне значення і способи його вираження*), що в укр. мові здебільшого формується з кількох елементарних значень (морфол. та синтаксичних) і цілком виявляє себе в реченнях.

Отже, слово (лексема) реалізується у С. як своїх морфол. варіантах. В окр. випадках слово і С. збігаються, оскільки функціонують у єдиній формі, напр.: **спросоння**, **сьогодні**, **удень**. Тут форма прислівників є водночас і словом, і С. До специф. явищ належить також наявність двох зовнішньо (формально) відмінних С. із спільним грамат. значенням, напр. різних закінчень того самого відмінка: **братові** і **брату**, **крилами** і **крильми**, **плечей** і **пліч**. Це морфол. варіанти тієї самої С. Сукупність усіх С. слова (лексеми) утворює *парадигму* цього слова.

В укр. мові як флективній з елементами аналітизму більшість С. виражається синтет. способом, тобто за допомогою засобів, наявних у самому морфол. слові. Це насамперед закінчення, а також формотв. суфікси, чергування

фонем, наголос, напр.: **учитель**, **учителя**, **учителеві**, **учителем**; **небо**, **небеса**; **ріжу**, **ріжеш**, **різав**; **руки́**, **ру́ки**. Крім того, використовується й аналіт. спосіб – за допомогою засобів, що перебувають поза морфол. словом, напр. прийменники і допоміжні дієслова: **у школі**, **на полі**; **буду читати**, **будеш читати**, **будемо читати**. Аналіт. С. слова (лексеми) разом з його синтет. С. об'єднуються в одну парадигму.

Пор. *Форма слова.* *І. Р. Вихованець.*

СЛОВ'ЯНОРУ́СЬКА МО́ВА – див. у ст. *Староукраїнська літературна мова.*

СЛОВ'Я́НСЬКІ МО́ВИ – група близькоспорід. мов індоєвроп. сім'ї. Поширені на територіях Сх. і Центр. Європи та Азії. Заг. кількість носіїв С. м. – понад 287 млн. чол. (за даними на 1986). За генет. і тер. зв'язками та ступенем структур. близькості С. м. поділяються на три підгрупи: східну, західну і південну. До східнослов'ян. мов належать українська, російська та білоруська мови. Українська поширена, крім України, в Росії, Казахстані, Білорусі, Польщі, Бразилії, Аргентині, Румунії, США, Канаді та ін. країнах. Рос. мова (142,84 млн. носіїв), крім Росії, побутує в більшості кол. республік СРСР як мова нац. меншини; нею, поряд зі своєю державною, користується в деяких містах і нерос. населення. Крім того, її зберігають рос. переселенці у США, Канаді, Бразилії, Румунії та ін. Білорус. мовою (9,89 млн. носіїв) розмовляють у Білорусі, де її значною мірою витіснила рос. мова, а також у Польщі, США та ін. Писемність кожної з названих мов починається з давньорус. періоду. Західнослов'ян. мовна підгрупа об'єднує польську, чеську, словацьку і дві серболуж. мови. Сюди ж належала і полабська мова, яка перестала існувати у 18 ст. Польська мова (42,09 млн. носіїв), крім Польщі, поширена серед польс. діаспори в США, країнах СНД, Франції, Канаді та ін. Писемні її пам'ятки – з 13 ст. Чеською мовою (10,47 млн. носіїв) користуються в Чехії, а також частково у Словаччині, США, Канаді, Німеччині, країнах СНД та ін. Писемність – з 13 ст. Словацька мова (5,15 млн. носіїв) поширена на тер. Словаччини, частково в сусід. слов'ян. країнах та в США. Найдавніші пам'ятки писемності належать до 15 ст., літ. мова – з серед. 19 ст. Верхньолужицька і нижньолуж. мови (бл. 100 тис. носіїв) зосереджені на Сході Німеччини, кожна з них має свою літ. мову. Писемність – з 16 ст.

До південнослов'ян. підгрупи належать болг., серб., хорв., словен. і македонська мови. Болгарська мова (9,23 млн. носіїв), крім Болгарії, локально існує в Україні, сусідніх південнослов'ян. країнах, Греції, США. Писемність – з 9 ст. Сербською і хорв. мовами розмовляють серби (8,97 млн.), хорвати (5,19 млн.), боснійці (2,29 млн.), чорногорці (0,6 млн.). Усі носії серб. і хорв. мов населяють територію, що входила до складу кол. Югославії, певна кількість їх живе в Німеччині й США. Писемна традиція – з 12 ст. Словенська мова (2,16 млн.) є рідною для населення Словенії, поширена певною мірою в Італії, Австрії, Німеччині, США. Писемність – з 10 ст. Македонська мова (бл. 2 млн.), крім Македонії, вживається локально і в ін. республіках кол. Югославії, у Греції, Албанії, Німеччині, Австралії. Власне макед. писемність сформувалась у 20 ст. Південнослов'янською за походженням є й найдавніша літ. мова слов'ян – старослов'янська, в основу якої, вважають, ліг південномакед. (солунський) діалект. Нею вперше здійснено в 9 ст. Кирилом і Мефодієм слов'ян. переклад бібл. текстів.

Усі С. м. об'єднуються спільними ознаками, які пояснюються походженням їх з єдиної праслов'ян. мови, котра в серед. 1 тис. розпалася на окр. діалекти, що лягли в їх основу. Близька спорідненість С. м. виявляється, напр., у наявності багатьох спільних лекс. елементів. Пор.: укр. **літо**, **новий**, **мій**; рос. **лето**, **новый**, **мой**; білорус. **лета**, **новы**, **мой**; польс. **lato**, **nowy**, **mój**; чес. **léto**, **nový**, **můj**; словац. **leto**, **nový**, **môj**; верхньолуж. **lěćo**, **nowy**, **mój**; нижньолуж. **lěśe**, **nowy**, **moj**; болг. **лято**, **нов**, **мой**; серб. **лето**, **нов**, **мој**; словен. **poletje**, **novi**, **moj**.

У фонетиці С. м. характеризуються наявністю т. з. випадних голосних: укр. **жати** – **жну**, **взяти** – **візьму**, чес. **žít** – **žnu**, **vzít** – **vezmu**, серб. **жѐти** – **жмêм**, **узѐти** – **узмêм**; чергуванням задньоязикових **г**, **к**, **х** з шиплячими **ж**, **ч**, **ш**: укр. **рука** – **ручка**, болг. **ръка** – **ръчица**, польс. **ręka** – **rączka**, чес. **ruka** – **ručka**.

У граматиці спільним для всіх слов'ян. мов є протиставлення грамат. значень недок. і док. в. дієслів, тотожність або близькість особових форм теп. ч. тощо. Разом з тим у структурі С. м. є відмінності, що виникли в процесі їх відособленого розвитку після розпаду праслов'ян. єдності. Найістотнішими з цих відмінностей є: різні рефлекси найдавніших звукосполучень типу **tort**, **tolt**, **tert**, **telt**. Пор.: укр. (т. з. повноголосся) **борода**, **голова**, **берег**, **молоко**; польс. **broda**, **głowa**, **brzeg**, **mleko**; болг. **брада**, **глава**, **бряг**, **мляко** (за цією ознакою сюди належать також чес. і словацька мови). На місці праслов'янських **tj**, **dj**, **kt'** – в укр. мові **ч**, **ж** < **дж**: **свіча**, **межа**, **ніч**; в польс. – **c**, **dz**: **świeca**, **miedza**, **noc**; у болг. – **шт**, **жд**: **свеща**, **вежда** і т. д. Польс. мова зберегла носові голосні, наявні також у старослов'ян. мові, тоді як ін. С. м. їх утратили. В чеській, словац., серб., хорв., словен. і макед. мовах сонорні **р** (**r**) та (крім словац. і макед. мов) **л** [**l**] можуть виконувати складотворчу функцію. По-різному розподілились у С. м. проривний **ґ** і щілинний задньоязиковий **г**.

В групі мов (сербська, хорватська, словенська, чеська, словацька) збереглося протиставлення довгих і коротких голосних. Є відмінності й в характері наголосу (постійний і змінний, у серб., хорв. і словен. мовах – музичний). Розходження С. м. у граматиці стосується, напр., збереження чи втрати форм мин. часу – аориста й імперфекта, наявності чи відсутності форм

двоїни, різниці у функціонуванні коротких форм прикметників, втрати болг. та македонською мовами відмінювання імен тощо.

В ост. період внаслідок інтернац. характеру культур.-тех. прогресу у світі в словниковому складі всіх С. м., особливо в термінології, з'явилося багато нової, спільної для них лексики.

Див. також *Прабатьківщина слов'ян*, *Спорідненість мов*.

Літ.: Коломієць В. Т. Спорідненість слов'ян. мов. К., 1962; Кондрашов Н. А. Славян. языки. М., 1962; Вступ до порівн.-істор. вивчення слов'ян. мов. К., 1966; Славян. языки. М., 1977; Супрун А. Е., Калюта А. М. Введение в славян. филологию. Минск, 1981; Истор. типология славян. языков. К., 1986. *В. Т. Коломієць*.

СЛУЖБО́ВІ СЛОВА́, неповнозначні слова – *слова*, що виражають різні семант.-синтакс. відношення між словами, реченнями і частинами речень, а також різні відтінки суб'єктив. модальності. Термін «службові слова», або «службові частини мови», характерний для вітчизн. грамат. традиції. В історії мовознавства ці одиниці називалися «формальні слова» (О. Потебня), «часткові слова» (П. Фортунатов) та ін. Окр. мовознавці зараховували до С. с. також займенники, числівники, займенникові прислівники, допоміжні дієслова. Деякі укр. мовознавці кваліфікують С. с. (прийменники, сполучники, частки, зв'язки) як аналіт. синтакс. морфеми. С. с. не мають номінат. функції, тобто не називають предметів, властивостей, дій, станів та ін. ознак, вони протиставляються *повнозначним словам* як суто грамат. одиниці. С. с. позбавлені тієї семант. (лексичної) спільності, на ґрунті якої повнозначні слова об'єднуються у найвищі морфол. класи – частини мови. Спільність С. с. виявляється в їхньому грамат. призначенні, що функціонально наближає ці одиниці до словозм. морфем.

За синтакс. спеціалізацією С. с. в укр. мові здебільшого поділяють на три розряди: прийменники (**в**, **з**, **за**, **на**, **над**, **по**, **при**, **через** та ін.), сполучники (**а**, **або**, **але**, **бо**, **і**, **що**, **якщо**) і частки (**лише**, **навіть**, **тільки**, **хай**). Прийменники разом з відмінк. закінченнями іменників переважно оформляють обставинні члени речення, сполучники поєднують частини склад. речення або члени речення і вказують на єднальні, протиставні, розділові, часові, причинові, допустові та ін. відношення, а частки виражають змістові й модально-експресив. відтінки речень і слів. До цих розрядів С. с. прилягають дієсл. зв'язки «**бути**», «**становити**», «**являти собою**», що формально зближуються з повнознач. словами, але виконують служб. функцію, оскільки використовуються для переведення іменних частин мови та їхніх еквівалентів у типову для дієслова присудкову позицію двосклад. речення або позицію співвідносного з присудком гол. члена односклад. речень, напр.: «Восени Віталик **буде** студентом» (О. Гончар); «Колись там весело **було**» (Т. Шевченко).

За семант. неоднорідності у С. с. виділяють деякі спільні морфол., синтакс. і фонет. особливості. Для них типова одноморфемність з елементарною структурою (пор. первинні прийменники, сполучники і частки). С. с. не функціонують як члени речення. На С. с. звичайно не падає наголос.

Літ.: СУЛМ. Морфологія. К., 1969; ІУМ. Морфологія. К., 1978; Вихованець І. Р. Прийменникова система укр. мови. К., 1980; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Укр. грамматика. К., 1986; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988; Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика укр. мови. Морфологія. К., 1993; Грищенко А. П. [та ін.]. Сучас. укр. літ. мова. К., 1997. *І. Р. Вихованець*.

СМАЛЬ-СТО́ЦЬКИЙ Роман Степанович (8.I 1893, Чернівці – 27.IV 1969, Вашингтон) – укр. філолог-славіст, політ. діяч, д. чл. НТШ з 1934, професор. Син С. Й. *Смаль-Стоцького*. Навч. у Віденському, Лейпц. та Мюнх. (закін. 1914) ун-тах. Викладав (1917) в Орієнтальній академії в Берліні. З 1919 – дип. представник ЗУНР, в 1921–23 – радник посольства, посол УНР у Німеччині. В 1923–24 – професор Укр. вільного ун-ту в Празі, 1926–39 – професор Варшавського, а в 1939–45 – Праз. ун-ту. З 1945 – в Німеччині, з 1947 – у США, де став професором історії і директором Слов'ян. ін-ту в м. Мілуокі (шт. Вісконсін); згодом жив і працював у Вашингтоні. Був головою (з 1952), а з 1956 – президентом НТШ у США, чл. ряду наукових т-в, зокрема Амер. асоціації істориків, Амер. асоціації викладачів слов'ян. та східноєвроп. мов, Польс. ін-ту мист-ва і науки тощо. Автор праць з укр. та слов'ян. мовознавства: «Нарис словотвору українських прикметників» (1925), «Значення українських прикметників» (1926), «Примітивний словотвір» (1929), «Українська мова в Совєтській Україні» (1936, 1969), «Походження слова „Русь"» (1949); «Слов'яни і тевтонці, найдавніші німецько-слов'янські відносини» (1950; дві останні – англ. мовою), статей з етимології, лексикології, про рум. і угор. запозичення та ін. В 1926–29 у Варшаві разом з І. Огієнком видавав серію «Студії з української граматики» (вийшло 6 випусків).

Літ.: ЗНТШ, т. 127. Зб. на пошану Романа Смаль-Стоцького; Біогр. нотатки авторів. ЗНТШ (Париж), 1962, т. 119. *Й. О. Дзендзелівський*.

СМАЛЬ-СТО́ЦЬКИЙ Степан Йосипович (21.I 1859, с. Немилів, тепер Радехівського р-ну Львів. обл. – 18.VIII 1938, Прага) – укр. мовознавець, педагог і громад. діяч, д. чл. НТШ у Львові з 1899, академік УАН з 1918. Батько Р. С. *Смаль-Стоцького*. Закін. 1883 Чернів. ун-т, з 1885 – професор цього ун-ту, а після окупації Пн. Буковини Румунією – Карлового і Укр. вільного (з 1921) ун-тів, Слов'ян. ін-ту (з 1927); всі – в Празі. Автор праць з укр. мовознавства, літературознавства, славістики: «Про впливи аналогії у відмінюванні в малоруській мові» (1885, 1886; заклала основи вивчення істор. морфології укр. мови); «Зміст „Кодексу Ганкенштейна"» (1886; опис укр. пам'ятки галицько-волин. походження 12 – поч. 13 ст., відомої під назвою «Віденський Октоїх»); «Граматика руської (ук-

раїнської) мови» (1913, у співавт. з Т. Гартнером; одна з перших наук. граматик укр. мови; всі – нім. мовою); «Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаїмне споріднення» (1925, 1927), «Поліські мішані говори» (1927), «Українська мова, її початки, розвиток та характеристичні її прикмети» (1933), «Питання про східнослов'янську прамову» (1937). Значні заслуги вченого в усталенні на західноукр. землях фонет. правопису завдяки його підручнику для укр. гімназій «Руська граматика» (1893, у співавт. з Т. Гартнером), останнє, 4-е, вид. якої вийшло 1926 під назвою «Українська граматика», а також статтям з укр. орфографії «Правописна справа» (1926) та ін. С.-С. належать літературозн. та ін. праці.

С. Й. Смаль-Стоцький.

Літ.: Сімович В. Наук. діяльність акад. Смаль-Стоцького. – Степан Смаль-Стоцький як педагог і пед. діяч. В кн.: Сімович В. Укр. мовознавство. Розвідки і статті, т. 2. Оттава, 1984; Добржанський О. Степан Смаль-Стоцький. «Буковин. журнал» (Чернівці), 1992, ч. 4–5; Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. 1859–1938 рр. К. – Чернівці, 1996. *С. П. Бевзенко.*

СМЕРЕЧИ́НСЬКИЙ Сергій Степанович [Стефанович; 9(21).IX 1892, с. Велика Мечетня, тепер Кривоозерського р-ну Микол. обл. – травень 1954, с. Зимовне Шебекинського р-ну Бєлгор. обл., Росія] – укр. філолог, поет, перекладач, архівіст, бібліограф. Закін. 1916 Київ. ун-т. Знав 16 мов. З 1918 вчителював у Вінниці, з 1921 працював у Подільській губ. архівній комісії (Вінниця), з 1926 – у Кабінеті виучування Поділля. Досліджував синтаксис укр. мови: «Куди йде українська мова (До питання про предикативний номінатив та „предикат[ивний]" інструменталь в українській мові)» (1928), «Способи відносної (релятивної) сполуки в українській мові» (1929), «Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою)» (1932, перевид. 1990). Перекладав франц. поетів. Був звинувачений в «буржуазному націоналізмі» й висланий за межі України.

С. С. Смеречинський.

Літ.: Горбач О. С. Смеречинського «Нариси з укр. синтакси» [Післяслово]. В кн.: Смеречинський С. Нариси з укр. синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). Мюнхен, 1990; Пшеничний Е. Хресна дорога Сергія Смеречинського. «Слово» [К.], 1992, листопад; Шевченко Т. Смеречинський Сергій Степанович. «Укр. мова», 2002, № 4. *Т. Г. Шевченко.*

СМОТРИ́ЦЬКИЙ Мелетій [світ. ім'я – Максим Герасимович; 70-і рр. 16 ст. (ймовірно, 1577), містечко Смотрич, тепер смт Дунаєвецького р-ну Хмельн. обл., або м. Кам'янець-Подільський цієї ж обл. – 17(27). XII 1633, с. Дермань, тепер Устенське Друге Здолбунівського р-ну Рівн. обл.; пох. у Дерманському монастирі] – укр. мовознавець, письменник, церк. і осв. діяч. Син письменника-полеміста Г. Д. Смотрицького. Навч. в Острозькій школі, потім (1594–1600) – у Віленській академії; слухав лекції в Лейпц., Віттенб. й Нюрнб. ун-тах. Імовірно, за кордоном одержав учений ступінь доктора медицини. Бл. 1608 прибув до Вільна, де, мабуть, викладав у брат. школі. Під псевд. Теофіл Ортолог 1610 надр. свій видатний полем. твір «Тренос» («Фринос»). Приблизно в 1615–18 викладав церковнослов'ян. та лат. мови в Київ. брат. школі, був одним з перших її ректорів. У 1616 виходить його переклад староукр. мовою «Євангелія учительного... Калиста». В

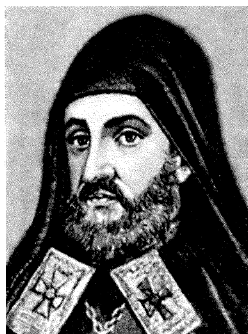
Мелетій **Смотрицький.**

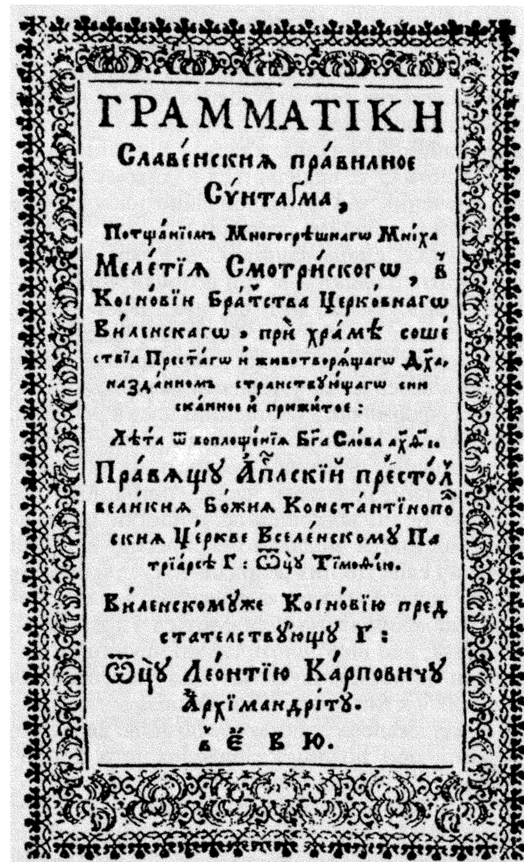
ГРАММАТІКИ
Славенскиѧ правилное
Сѵнтагма,
Потщаніемъ Многогрѣшнагѡ Мниха
Мелетіѧ Смотрискогѡ, в
Коинобін Братства Церковнагѡ
Виленскагѡ • при храмѣ сошествіѧ Престагѡ и животворѧщагѡ Дха,
назданномъ странствꙋющагѡ син
скѧпнои и пріѧтое:
Лѣта ѿ воплощеніѧ Бга Слова ахѳі.
Правѧщꙋ Аплскій престолъ
великиѧ Божиѧ Константінопо
лскиѧ Церкве Вселенскомꙋ Па
тріархꙋ Г: Ѿцꙋ Тімоѳію.
Виленскомꙋже Коинобію пред
стателствꙋющꙋ Г:
Ѿцꙋ Леонтію Карповичꙋ
Архімандрітꙋ.
в Е в ю.

М. Смотрицький. Грамматіки славенскиѧ правилноє Сѵнтаґма. Єв'є, 1619. Титульна сторінка.

1618 повернувся до Вільна, де в Святодухівському монастирі постригся в ченці під ім'ям Мелетій. 1619 у м. Єв'ї (Вевіс) біля Вільна вийшла друком його славнозвісна праця «Грамматіки славєнскиѧ правилноє Сѵнтаґма». Деякі біографи С. пишуть, що він 1617–20 склав лексикон (жодних слідів словника не збереглося), а ще раніше (1615) у Кельні опубл. граматику грец. мови. Брав участь у написанні «Букваря языка славенска», надр. 1618 в Єв'ї. 1620 висвячений на правосл. архієпископа полоцького, єпископа вітебського й мстиславського. Після цього видав низку антиуніат. творів, за що зазнав переслідувань з боку польс. властей. На поч. 1624 С. вирушив з Києва у подорож на Схід (Константинополь, Палестина, Єгипет). Навесні 1625 повернувся до Києва. У 1627 перейшов на бік унії, був архімандритом Дерманського монастиря. Папа Урбан VIII дав С. титул ієрапольського архієпископа. Протягом 1628–29 видав кілька книжок, в яких виправдовував свій учинок, агітував за унію, за скликання собору для примирення укр. церков.
«Грамматіка...» С. – один з найвидатніших творів старожитнього слов'ян. мовознавства. Учений першим в історії вітчизн. лінгвістики дав повний курс церковнослов'ян. мови в прийнятих тоді частинах: орфографія, етимологія (тобто морфологія), синтаксис, просодія. У розділі про орфографію у давнину давали й опис фонетики та орфоепії. Ввів нову літеру на позначення дзвінкого проривного задньоязикового приголосного – ґ, узаконив вживання букви **й**. Встановив правила вживання літер на позначення голосних і приголосних, вживання великої букви, розділових знаків, правила переносу тощо. Багато з його правил орфографії та пунктуації зберігають чинність у сучас. укр. літ. мові. Виділив вісім частин мови: ім'я, містоимеиє, глагол, причастіє, нарічіє, предлог, союз, междометіє. Як частину мови «междометіє» у вітчизн. лінгвістиці С. визначив уперше, вилучивши з переліку й опису частин мови невластивий слов'ян. системі артикль. Йому належить і термін «междометіє». Першим виділив як категорію дієприслівник, названий ним «дієпричастієм». Відкрив у слов'ян. відміні місц. відмінок, який назвав «сказательний падеж». Іменники поділив на п'ять «склоненій»-відмін, котрі в осн. рисах у шкіл. граматиках збереглися донині. Вперше описав відмінювання прикметників і числівників. Запропонований ним принцип поділу дієслів на дієвідміни зберігся у східнослов'ян. граматиках і в наш час. Першим дав докладний опис розрядів незмінних частин мови й вигуків, виклав синтаксис церковнослов'ян. мови. Збагатив слов'ян. лінгвістичну термінологію. Описана С. морфол. система близька до старослов'янської пізнього періоду, але в ній спостерігається певна кількість укр. елементів. С. виступає ориг. граматистом-теоретиком слов'ян. системи. В цьому він не мав собі рівних у слов'ян. філології аж до 2-ї пол. 18 ст. Його досягнення використовуються і тепер. Учений здійснив кодифікацію церковнослов'ян. мови східнослов'ян. редакції. За нормами «Грамматіки...» поступово було впорядковано всі церковнослов'ян. тексти на сході і півдні Славії. Через друковані церковнослов'ян. тексти норми набули заг. поширення й понині функціонують у конфес. вжитку. Уперше виразно відділив церковнослов'ян. мову від живих слов'янських, проте східнослов'ян. характер норм С. благотворно вплинув на усталення орфографії й пунктуації староукр. літ. мови.
До 1-ї чверті 19 ст. «Грамматіка...» С. була осн. підручником церковнослов'ян. мови, він витримав багато видань. На його основі укладено анонімну «Грамматіку или писменницу языка Словенъского», надр. 1638 в м. Крем'янці (тепер Терноп. обл.). Певний вплив С. помітний і на кн. «Грамматыка словенская» І. Ужевича (1643), церковнослов'ян. «Грамматіці» Я. Блоницького (1763), анонімній граматиці, надр. 1773 в Почаєві, а також на «Грамматиці» А. Коцака (1778), праці «Граматика слов'яно-українська» М. Лучкая (1830), рукопис. праці хорв. лінгвіста Ю. Крижанича «Граматично изказанје» (1666), рос. граматиці Г. Лудольфа (1696), кн. «Російская грамматика» М. Ломоносова (1755), на працях основоположника сучас. славістики Й. Добровського.
Книга С. справила вплив на розвиток грамат. думки в Сербії, Болгарії, Румунії. «Грамматіка...» була відома в країнах Європи і поза ареалом функціонування церковнослов'ян. мови в перекладах на латинську, що свідчить про загальноєвроп. визнання її. Завдяки «Грамматіці...» С. укр. філологія стала помітною галуззю європ. мовознавства старожитньої епохи. С. – один з основоположників вітчизн. славістики.

Тв.: Грамматіки славєнскиѧ правилноє Сѵнтагма. Факсим. вид. 1619 р. К., 1979.

Літ.: Східнослов'ян. граматики XVI–XVII ст. К., 1982; Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. К., 1985.

В. В. Німчук.

СОБОЛЕ́ВСЬКИЙ Олексій Іванович [26.XII 1856 (7.I 1857), Москва – 24.V 1929, там же] – рос. філолог, етнограф, палеограф, академік Петерб. АН з 1900. Закін. 1878 Моск. ун-т. У 1882–88 – доцент, згодом професор Київ. ун-ту. З 1888 працює в Петербурзі – професор ун-ту та Археол. ін-ту; з 1918 викладає у Моск. ун-ті. Осн. наук. інтереси пов'язані з вивченням історії російської, а також укр. і білорус. мов. Вважається одним із засновників істор. та описової діалектології укр. мови. В своїх працях укр. мову С. називає «малорусским наречием», виходячи з трактування усього східнослов'ян. мовного континууму як єдиної «руської мови», що пояснюється не лише його філол. уявленнями, а й політ. поглядами. Визначаючи

походження укр. мови, С. фактично в руслі ненаук. теорії М. Погодіна (див. *«Погодіна—Соболевського теорія»*) твердив, що вона генетично пов'язана з галиц.-волин. говірками (до них відносив говірки Галичини, Поділля та Волині), а не з київською, яку розглядав як великоруську: праці «Як говорили в Києві в XIV–XV ст.?» (1883), «Дві давні пам'ятки галицько-волинського наріччя», «Нариси з історії російської мови» (обидві – 1884), «Лекції з історії російської мови» (ч. 1, 1888), «Замітки про маловідомі пам'ятки південно-західного письма XVI–XVII ст.» (1895), «Два визначні рукописи XIII ст.» (1898), «Лінгвістичні й археологічні спостереження» (в. 1–3, 1910–12) та ін. С. скептично ставився до перспективи розвитку укр. літ. мови, обмежуючи її функції худож. л-рою («До ювілею І. П. Котляревського», 1889). Разом з тим у ряді великих праць, статей, розвідок, рецензій С. містяться численні спостереження над фонет., морфол., словотв. і лекс. особливостями укр. мови, окремі з яких прийняті сучасною наукою. Хрестоматійні матеріали з історії укр. літ. мови подані ним у працях «Палеографічний ізборник: Матеріали південноруського письма в XV–XVII ст.» (1899), «Палеографічні знімки з руських рукописів XII–XVII ст.» (1901), «Палеографічні знімки з руських грамот, переважно XIV ст.» (1903), «Новий збірник палеографічних знімків з руських рукописів XI–XVIII ст.» (1906) та ін. С. належить перший систематиз. опис діалектів сучас. укр. мови (за друк. даними): розділ «Малоруське наріччя» в праці «Нарис російської діалектології» (1892).

Літ.: Потебня А. А. Отзыв о соч. А. И. Соболевского «Очерки изъ исторіи рус. языка», ч. 1. К., 1884 г.; ИОРЯС АН, 1896, т. 1, кн. 4; Гнатюк В. А. И. Соболевский. К истории малорус. наречия. ЗНТШ (Варшава), 1910, т. 98; Бузук П. О. Нарис історії укр. мови. К., 1927; Ляпунов Б. М. Исследования А. И. Соболевского по истории восточнославян. языков. ИАН СССР. Отделение гуманит. наук, 1930, № 1; Ільїнський Гр. Олексій Іванович Соболевський, яко українознавець. «Україна», 1930, кн. 39; Булаховський Л. А. Питання походження укр. мови. К., 1956; Крымский А. Ю. Филология и погодинская гипотеза: Дает ли филология малейшие основания поддерживать гипотезу г. Погодина и г. Соболевского о галицко-волын. происхождении малорусов? В кн.: Кримський А. Ю. Твори, т. 3. Мовознавство, фольклористика. К., 1973; Булахов М. Г. Соболевский Алексей Иванович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 3. Минск, 1978; Цейтлин Р. М. Соболевский Алексей Иванович. В кн.: Славяноведение в дорев. России. Биобиблиогр. словарь. М., 1979.

Є. Х. Широкорад.

СОЛОГУ́Б Надія Миколаївна (30.III 1935, м. Павлоград Дніпроп. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1993, професор з 1997. Закін. 1958 Дніпроп. ун-т. Працювала вчителем укр. мови та л-ри в Дніпропетровську та Києві. З 1967 – співробітник Ін-ту мовознавства АН УРСР. З 1992 – в Ін-ті укр. мови НАН України; з 1994 – провідний наук. співробітник. З 1978 – пост. наук. коментатор наук.-популярного радіожурналу «Слово». З 1998 – член редколегії та один з авторів зб. «*Культура слова*». Осн. праці: Словник-довідник «Українська літературна вимова і наголос» (1973, у співавт.), монографії «Мовний світ Олеся Гончара (мовний аспект)» (1991) і «Мовний портрет Яра Славутича» (1999). Співавторів монографій «Морфологічна будова сучасної української мови» (1975), «Синтаксис словосполучення і простого речення» (1976), «Мова засобів масової інформації» (1979), «Взаємодія усних і писемних стилів мови» (1982), довідника «Культура української мови» (1990), праці «Культура мови на щодень» (1997). *В. А. Ткаченко.*

СОЛО́ДКИЙ Никанор Леонтійович (1897, Херсонщина – 1938) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1933. Закін. Херсон. пед. ін-т, а 1933 – аспірантуру Ін-ту мовознавства ВУАН. У 1933–37 завідував кафедрою укр. мови, а в 1933–37 був деканом мовно-літ. ф-ту Запоріз. пед. ін-ту. Досліджував стилістику та граматику укр. мови: праці «Мова українських газет» (1931), «Із спостережень над синтаксою сучасної української газетної мови» (1934), «Повні і короткі форми прикметників, дієприкметників та займенників у сучасній українській мові» (1937), ряд рецензій. 1937 незаконно репресований, помер у тюрмі. *М. А. Жовтобрюх, В. А. Чабаненко.*

СОНО́РНІ ПРИ́ГОЛОСНІ (від лат. sonorus – дзвінкий, звучний), сонанти – *приголосні звуки*, при творенні яких *голос* переважає над *шумом*. В укр. мові розрізняють такі сонорні: губно-губні [**в**], [**в′**], губні носові [**м**], [**м′**], передньоязикові плавний [**л**] та носовий [**н**], вібранти [**р**], [**р′**], середньоязикові [**л′**], [**н′**], [**j**]. Артикуляція деяких С. п. в укр. літ. мові й нар. говорах має певні особливості. Зокрема, губно-губний [**в**] реалізується в [**ў**] нескладовому в таких позиціях: 1) на поч. слова перед приголосними: **ўчо́ра**, **ўпізна́ти**; 2) в кінці слова після голосного: **леў**, **знаў**, **о́стріў**; 3) у середині слова після голосного перед приголосним: **воўк**, **пра́ўда**. У позиції перед [і] виступає напівпом'якшений губно-зубний [**в'**]: **в'і́тер**. Сонорний [**л**] виступає як твердий, напівпалатальний і палаталізований. Твердий [**л**] артикулюється як передньоязиковий у більшості укр. говорів і вживається перед усіма голосними, за винятком [**і**], перед твердими приголосними та в абс. кінці слова: **лан**, **го́лос**, **ба́лка**, **віл**. У багатьох укр. пд.-сх. говірках та суміжних східнополіських і східноподільських фонема [**л**] реалізується у своєрідному напівм'якому (препалатальному) звукові [**л˙**] з альвеолярною артикуляцією. Найпослідовніше він виступає у полтав. говірках – перед нелабіалізованими голосними переднього ряду та перед усіма голосними заднього ряду: **бул˙а́**, **гол˙ова́**, **мол˙око́**, **зел˙е́ний**, **л˙ел˙е́ка** та ін. У деяких пд.-зх. говірках (північнокарпатських, південних наддністрянських та ін.) спостерігається перехід [**л**] > [**в**], [**ў**], [**w**]: **стіл** > **стіў**, **горі́лка** > **горі́ўка**, **ма́сло** > **ма́сво**, **молоко́** > **мовоко́**, **співа́ла** > **співа́ва**, **ходи́ла** > **ходи́ва** і т. п.

М'який сонорний [**р′**] на укр. ґрунті зазнав *депалаталізації*, хоча цей процес у різних діалектах реалізувався неоднаково. Найраніше [**р′**] депалаталізувався у позиції перед голосними заднього ряду [**а**], [**у**] в говорах пн. наріччя та

в переважній більшості пд.-зх. говорів: **мо́ра, рабú́й, бу́ра, зора́**. В деяких наддністр. говірках у зв'язку з депалаталізацією [р'] з'явилася дод. артикуляція **j**: **бу́рjа, зорjа́, порjа́док, рjа́сний**. У більшості пд.-сх. говірок розрізнення [р] і [р'] збігається з літ. мовою, проте в лівобережних (полтавських та деяких ін.) говірках частіше вживання [р'] у кінці складів і слів (**база́р', комар', сахар', цар', р'а́ма, гр'ад, кварти́р'а, комо́р'а, стр'учо́к, тр'у́хлий** тощо), які слід вважати *гіперизмами*. *Г. П. Півторак.*

СОЦІОЛЕ́КТ – див. у ст. *Діалект 2.*

СОЦІОЛІНГВІ́СТИКА (від лат. societas – спільність і *лінгвістика*), соціальна лінгвістика – галузь *мовознавства*, що вивчає соціальні аспекти розвитку мови, її сусп. функції у синхронії і діахронії, механізми взаємодії *мови і суспільства*. С. розвивається на стику мовознавства, соціології, соціальної психології, етносоціології. Її поняттєвий апарат включає, з одного боку, лінгв. поняття, з іншого – соціологічні, між якими встановлюються певні кореляції. Найголовнішими проблемами соціолінгв. опису є соціальна диференціація мови, мова і сусп-во, мова і нація, *мовна політика* та мовне планування (будівництво), мова і культура, *двомовність*. С. – порівняно нова наука. В Україні почала розвиватися в 60-х рр. 20 ст. У дослідженнях цього часу в центрі уваги перебували питання мовної політики і мовного будівництва в країні, проблеми зв'язку мови з ідеологією та культурою, окр. широкий напрям становили праці, присвячені різним аспектам двомовності. Тодішні політ. умови наклали помітний відбиток на зміст і спрямування соціолінгв. досліджень, зумовили тенденційність подання матеріалу, перетворювали С. на засіб обстоювання офіц. політики та ідеології. Характерною рисою С. 60-х – поч. 80-х рр. був войовничий догматизм, однобічна увага до внутр. розвитку мови і відсторонення від фактів реальної мовної ситуації в Україні та її регіонах, обмеженість джерельної бази лише даними переписів населення. Спроби висвітлення процесів русифікації, поступового обмеження функцій укр. мови переслідувались. З 2-ї пол. 80-х рр. С. в Україні поступово відходить від поперед. стереотипів, збагачується новими напрямами та методами дослідження. Набувають поширення методи анкетування, інтерв'ювання, безпосеред. спостереження, посилюється увага до моделювання мовної поведінки особистості, колективу, процесів мовного розвитку країни та її окр. регіонів, критично переглядаються існуючі уявлення про *мовну ситуацію* в Україні. Особливий інтерес викликають питання мовного законодавства в державі, пошуки оптим. шляхів його впровадження.

Літ.: Русанівський В. М. Прогност. функції соціолінгвістики. «Мовознавство», 1989, № 1; Брицин В. М. Мовна ситуація в УРСР і актуальні питання розвитку соціолінгв. досліджень. В кн.: Функціонування і розвиток сучас. слов'ян. мов. К., 1991; Социолингвистика. В кн.: Методол. основы новых направлений в мировом языкознании. К., 1992.

В. М. Брицин.

СОЦІОЛІНГВІСТИ́ЧНА КЛАСИФІКА́ЦІЯ МОВ – класифікація мов за оцінкою їхніх етн. носіїв та іншомов. етносів. Цінність мови в сусп-ві визначається її поширеністю, практ. значенням, зокрема обсягом і важливістю одержуваної завдяки їй інформації. При потенц. рівності всіх народів і мов у кожний істор. момент через нерівномірність розвитку людства, окр. народів їхні мови можуть займати різне місце на шкалі соціолінгв. оцінки. Коливання в соціолінгв. оцінці мов скидається «на курс валют» (порівняння Л. Булаховського), що також перебуває у пост. русі, то підносячись, то спадаючи. Значення мови передусім залежить від успіхів народу, зокрема в спеціальних, пріоритет. галузях науки і техніки, що сприяють екон. прогресу. При великому обсязі інформації, одержуваної через найпоширеніші мови, і нерентабельності (отже, неможливості) швидкого й повного перекладу всього опублікованого з цих важливих галузей, при потребі безпосеред. спілкування з відповід. фахівцями, носіями цих мов, виникає необхідність у їх знанні, що підносить і їхню цінність. Чим менша практ. вага мови (поширеність, значення як джерела інформації тощо), тим нижча її соціолінгв. оцінка.

Всі мови світу можна поділити на 4 групи: 1) мови часткового тер. поширення; 2) мови повного тер. поширення; 3) мови позатер. поширення; 4) екстер. мови. До мов часткового тер. поширення належать мови народів, що не здобули або втратили власну незалежність, державність, тому знання їхньої мови стало більш-менш факультативним для народів, що живуть на їхній етн. території, або й для самого народу, який є носієм такої мови. У межах цієї групи мов також існує градація: мови з поширеністю навіть серед її носіїв, наближеною до нуля: прибалт.-фінська водська (бл. 50 носіїв); мови часткового етн. поширення: білоруська, ерзя-мордовська і мокша-мордовська; мови, які охоплюють весь народ, що сприяє поширенню їх серед носіїв ін. мов на відповід. території: польс. мова доби поділів Польщі, литовська, естонська, латиська в СРСР.

Найважливішим тут є поділ на два підвиди мов часткового тер. поширення: а) мова повного етн. поширення (литовська, латиська, естонська), що на етн. території охоплює весь народ; б) мова часткового етн. поширення (білоруська, ерзя-мордовська, мокша-мордовська), яка навіть на етн. території народу поширена тільки серед його частини (друга частина розмовляє мовою ін. етносу, в даному разі російською).

До мов повного тер. поширення належать мови народів із власною незалежною державою, але з незначною кількістю нац. меншин у ній і з малою поширеністю поза межами держ. території. Є відмінності й серед цієї групи: частина мов в усіх сферах застосування мало відома

поза своєю територією (болгарська, румунська, новогрецька), частина ж у певних галузях широковідома фахівцям (польська як мова славіст. студій, італійська як мова вокалістів). Випадки, коли держ. мова не дістала повного тер. (і навіть етнічного) поширення (ірл. мова в Ірландії), є наслідками колон. минулого й асимілятор. політики колонізаторів.

До мов позатер. поширення належать мови широковідомі поза етн. територією народу їх носія, бо вони належать провідним (панівним) народам багатонац. держав або набули значного поширення поза межами держав народів, носіїв цих мов. Є серед них такі, що їх знання і практ. використання обмежуються певними регіонами (китайська – Китаєм, раніше також Кореєю, Японією, В'єтнамом, іспанська – Іспанією, Лат. Америкою). Є й такі, з якими завдяки великим успіхам носіїв у різних галузях, поза зоною їх практ. використання, можуть бути обізнані, принаймні пасивно, в різних місцях земної кулі (англійська, німецька, французька, російська).

До екстер. мов належать мови нейтральні, мертві, кол. етнічні (латинська) або планові (*штучні мови*), призначені як допоміжні до всесв. вжитку і не пов'язані з етносом та етн. територією. Всесв. призначення їх зумовлює тяжіння до одномовності, коли якась одна мова витісняє решту [з мертвих – латинська, що витіснила давньогрецьку; з планових – есперанто, що витіснило (або витісняє) такі планові мови, як волапюк, ідо, латіна сіне флексіоне, окциденталь, інтерлінгва]. У перспективі за сприятливих екстралінгв. обставин екстер. мовам гарантована найбільша поширеність. Нині через сильну конкуренцію відносно невеликої кількості позатер. мов вони, хоч і використовуються у світі повсюдно, проте дуже малою кількістю мовців. Серед екстериторіальних розрізняють мови спеціаліз. вживання (латинська як мова медиків, особливо фармацевтів, фахівців з класич. філології, юристів, біологів-систематиків) і мови універсальні, призначені як розмовні й писемні для використання в усіх сферах люд. життя (есперанто).

Укр. мова належить до мов часткового тер. поширення, проте неоднаковою мірою по території України. У Зх. Україні (особливо в Галичині й на зх. частині Волині) вона є мовою усіх українців, а через це її знання потребує й неукр. населення. У Сх. Україні (особливо на Сході й Півдні) не всі українці розмовляють рідною мовою; зокрема, вона не набула належного поширення у великих містах, що знижує її популярність серед неукр. населення названих регіонів. Цей стан пояснюється як наслідками колон. асимілятор. політики Рос. імперії, так і її, по суті, замаскованим продовженням у наст. (радянський) період («розстріляне відродження» у роки сталінщини, репресії у часи брежнєвсько-сусловського застою) за актив. співучасті тодішніх керівників України.

Пор. *Генеалогічна класифікація мов*, *Типологічна класифікація мов*.

Літ.: Ткаченко О. Б. До соціолінгв. оцінки мов. «Мовознавство», 1988, № 2. *О. Б. Ткаченко.*

СПІ́ВАК Еле Гершович [Ілля Григорович; 22.X (4.XI) 1890, м. Васильків, тепер Київ. обл. – 6.IV 1950, Київ] – укр. мовознавець, чл.-кор. АН УРСР з 1939. Закін. 1919 Глухів. учит. ін-т. У 1927–30 – професор Одес. ІНО. З 1933 – директор Ін-ту євр. пролет. культури АН УРСР (1936–48 – Кабінет для вивчення євр. мови, л-ри і фольклору АН УРСР). У січні 1948 заарештований. Реабіліт. 1955. Автор праць із заг. мовознавства, історії євр. літ. мови, стилістики, лексикографії, лексикології тощо: «Культура мови: Теорія та практика» (1931), теор. курс «Єврейська мова (їдиш)» (ч. 1–2, 1925–26), кілька статей про нові явища в укр. лексиці. Досліджував мову і стиль євр. письменників Шолом-Алейхема та Менделе Мойхер-Сфоріма. Уклав кілька підручників євр. (їдиш) мови для серед. шкіл. *З. Т. Франко.*

СПІВВІДНО́СНІ СЛОВА́ – вказівні *займенники* або займ. *прислівники*, що в *складнопідрядному реченні* виступають компонентом гол. частини, зміст якої розкривають підрядні частини. С. с. через свою значеннєву ненаповненість є показником формальної і змістової незавершеності гол. частини, синтаксичним засобом, що накреслює зміст залежної від нього підряд. частини. Займ. слова, які виконують роль С. с. у гол. частині складнопідрядного речення, сполучаються зі значеннєво відповідними їм *відносними словами* (відносними займенниками або займ. прислівниками) у підряд. частині, утворюючи корелятивні єдності, пор.: **той – хто**, **такий – який**, **там – де**, **там – куди**, **там – звідки**, **туди – куди**, **туди – звідки**, **туди – де**, **так – як**. Напр.: «Не кажуть правди **тим, хто** помирає» (Д. Павличко); «Що сльози **там, де** навіть крові мало?!» (Леся Українка); «Клянусь боротись до загину **так, як** боролися батьки» (В. Сосюра). З-поміж С. с. виділяють позбавлений конкр.-предметного значення відносний займ. с. р. **те**, з яким у підряд. частині корелює або відносний займ., або сполучник: «Денщик покинув смажити ковбасу і швидко переклав офіцерові **те**, що казав Джмелик» (Григорій Тютюнник); «Я вірю в **те**, що вернеться тепло» (Д. Павличко). Деякі С. с. поєднуються також зі сполучниками типу **що**, **щоб**, з порівн. сполучниками **мовби**, **немов**, **немовби**, **начебто**, **неначебто**, **ніби**. Напр.: «На жаль, світ побудований **так, що** щастя людства здобувається ціною чиїхсь страждань...» (О. Довженко); «Лукерка кинула на плечі хустку і деяку мить стояла, посіпуючи плечима **так, ніби** по ній раптом вдарив струмінь холоду» (Григорій Тютюнник). Роль С. с., крім зазначених займ. слів, можуть виконувати означальні, заперечні та неозначені займенники, що виражають значення предметності (**все**, **деякі**, **кожний**, **будь-хто**, **ніщо**, **щось** і под.), і займ. прислівники просторового значення (**скрізь**,

усюди, ніде, нікуди, десь та ін): «**Все**, чим образили поета, акумулюється в слова» (Л. Костенко); «**Скрізь**, де не гляну, сухі тумани розляглися» (Леся Українка). *І. Р. Вихованець.*

СПІЛЬНИЙ РІД – див. у ст. *Рід.*

СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКА МО́ВА – див. *Праслов'янська мова.*

СПОЛУ́ЧНА МОРФЕ́МА – див. *Інтерфікс.*

СПОЛУ́ЧНИК – незмінне *службове слово*, яке виражає *синтаксичні зв'язки* речень або слів і семант.-синтакс. відношення між ними. Вираження синтакс. зв'язку є для С. осн. функцією. Термін «сполучник», що є калькою грец. σύνδεσμος і лат. conjunctio (букв. – зв'язок, поєднання), уперше вжив О. Огоновський у «Граматиці руского языка для школъ середныхъ» (1889). В окр. частину мови С. було виділено в антич. граматиці Діонісієм Фракійським (2–1 ст. до н. е.). За грамат. призначенням С. наближаються до *сполучних слів*, проте останні наділені дод. функцією, входячи до підряд. частин складного речення як їх члени.

За походженням С. поділяють на непохідні (первинні) й похідні (вторинні). До непохідних належать ті, які в сучас. укр. мові не співвідносяться з ін. словами і в генет. плані не членуються на *морфеми*, напр.: **і (й), та, а, бо.** Похідні С. утворилися від ін. *частин мови*, здебільшого поєднанням *займенників* і *прислівників* із *прийменниками* та *частками*, пор.: **проте** – **про** (прийменник) + **те** (займенник), **щоб** – **що** (займенник) + **б** (частка), **якби** – **як** (прислівник) + **би** (частка). Такі утворення наз. складними С. Інші похідні С. утворено від відмінк. (прийменниково-відмінкових) форм займенників, прислівників чи ін. частин мови в поєднанні з С. **що, щоб, як, ніж**: **тому що, через те що, дарма що, незважаючи на те що, для того щоб, після того як, до того як, перш ніж** та ін. Ці С. кваліфікують як складені.

За способом уживання розрізняють С. одиничні, повторювані й парні. Одиничні поєднують частини складного речення або члени речення і не повторюються, напр.: «Танцюють згуки на дзвіниці, **І** плаче дзвін» (П. Тичина); «А десь в Березівці **чи** в Чучинці чучикає баба майбутнє народу» (Л. Костенко). Повторювані С. звичайно вживають перед кожним компонентом синтакс. конструкції (**і...і, ні...ні, або...або, то...то**): «**І** між руїн Добро беззахисне зникає, **І** мати гине, **й** гине син» (Є. Маланюк); «**То** музика нагадує про Вас, **то** раптом ця осіння хуртовина» (Л. Костенко). Парні С. складаються з двох елементів, позиційно віддалених, формально відмінних і поєднаних з різними частинами складного речення або різними членами простого речення (**не тільки...але й, не лише...а й, як...так** і под.): «**Не тільки** тужна пісня лилася із змученої душі матері, **а й** пропікали сльози гарячі сліди на її обличчі» (Григорій Тютюнник); «Людина має бути **не тільки** здоровою, **а й** гарною» (В. Сухомлинський).

Залежно від типу синтакс. зв'язку С. поділяють на сурядні й підрядні. Перші вказують на відносну грамат. автономність, рівноправність поєднуваних одиниць, а другі – на залежність однієї одиниці від іншої. Відповідно до передаваних семант.-синтакс. відношень сурядні С. поділяють на такі різновиди: 1) єднальні, що позначають заг. зміст однорідності частин *складносурядного речення* або членів простого речення, зокрема значення переліку – **і (й), та** (у значенні **і**): «Але недаром серце билось **І** очі вічно пили синь» (Є. Маланюк); «Це ми передали деревам Жагу **і** пристрасть молоду» (Д. Павличко); 2) зіставний, який вказує на співіснування і зіставлення двох ситуацій за відповід. неконтрастною ознакою – **а**: «Катерину чорноброву В полі поховали, **А** славнії запорожці В степу побратались» (Т. Шевченко); 3) протиставні, що передають контрастний зміст поєднуваних одиниць, їх невідповідність – **а, але, та** (у значенні **але**), **проте, зате, однак**: «Над Вавелем – вітри і дим, **А** він горить і не згоряє» (Є. Маланюк); «Пам'ятатимем не для пам'яті, **а** для чогось того небуденного» (І. Драч); 4) розділові, які виражають значення взаємовиключення або чергування явищ – **або, чи, або...або, чи...чи, то...то, не то...не то, чи то...чи то**: «Часом на цій вересневій сині вилитими дзвіночками колихалися грона жолудів **або** виділявся обрис пташини» (М. Стельмах); «**Не то** був приголомшений, **не то** просто з несподіванки зомлів» (Ю. Смолич); 5) градаційні, що підкреслюють змістову вагу одного з поєднуваних компонентів – **як...так і, не тільки...а й, не тільки...але й, не лише...але й, не лише...а й**: «Іван Франко цікавився **не тільки** французькими класиками і романтиками, **але й** символістами» (М. Рильський); 6) приєднувальні, які передають знач. доповнення – **та й, а також**: «Добриня був добрий воєвода, сміливо стояв на стіні, умів вести за собою людей, **та й** люди вірили йому» (С. Скляренко). Ще більшу семант. диференціацію виявляють підрядні С., які за характером семант.-синтакс. відношень у структурі складнопідряд. речень поділяють на: 1) часові – **коли, як, доки, поки, перед тим як, після того як, перш ніж** та ін.: «А мати стояла нерухомо, **доки** син на горб не вийшов» (А. Головко); 2) причинові – **бо, тому що, через те що, завдяки тому що, оскільки** тощо: «Прощай же, радосте, **бо** я беру квиток, беру квиток на шпиль самої Туги!» (Л. Костенко); 3) мети – **щоб, аби, для того щоб**: «Вітре, вітре, дми на ватру, Постав мені, вітре, варту, **Щоб** моя бурханна ватра Лише сонця була варта» (І. Драч); 4) умовні – **якщо, коли, як, раз, якби, коли б** та ін.: «**Якби** кайдани перегризти, То гриз потроху б» (Т. Шевченко); 5) допустові – **хоч (хоча), дарма що, незважаючи на те що**: «Дика рожа Ще квітне, **хоч** на

долах – вже жнива» (Є. Маланюк); 6) наслідковий – **так що**: «Хлопці вийшли до села з заходу, **так що** тепер їм не було чого боятись» (Григорій Тютюнник); 7) порівняльні – **як**, **мов**, **мовби**, **немов**, **немовби**, **наче**, **начебто**, **неначе**, **ніби**, **нібито** тощо: «Моєму серцю снишся ти, **як** морю сняться урагани» (Л. Костенко) та ін. Підряд. асемантичний (позбавлений значеннєвої функції) С. **що** є показником тільки підряд. зв'язку: «А згодом я переконався, **що** дід казав правду» (Григір Тютюнник). Проміжний розряд між суряд. і підрядним С. становлять пояснювальні С., які конкретизують зміст синтакс. одиниці або передають цей зміст ін. словами – **тобто**, **цебто**, **себто**, **або**: «І він катапультується, **тобто** вистрелює себе з літака разом з сидінням» (О. Гончар).

Літ.: СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика укр. мови. Морфологія. К., 1993; Грищенко А. П. [та ін.]. Сучас. укр. літ. мова. К., 1997. *І. Р. Вихованець.*

СПОЛУ́ЧНІ ГОЛОСНІ́ – див. у ст. *Основоскладання.*

СПОЛУ́ЧНІ СЛОВА́ – займ. слова, які виконують функції підряд. *сполучників*, позначаючи залежність підряд. частини у *складнопідрядному реченні* (зовн. функція) і *члена речення* у складі підряд. частини (внутр. функція). С. с. поділяють на кілька лекс.-морфол. розрядів: займ. прикметники (**який**, **котрий**, **чий**), займ. іменники (**хто**, **що**), займ. прислівники (**де**, **куди**, **звідки**, **як**, **коли**, **чому**, **навіщо**, **наскільки**), займ. числівники (**скільки**) та ін., напр.: «**Який** великий світ, не можуть знати Ні космонавти, ані дипломати» (Д. Павличко): «**Хто** раз кохав, не покохає знов» (М. Зеров); «Насамкінець скромно поцікавився, **звідки** подорожує і **куди** держить путь поважна іноземка» (Ю. Смолич). Окр. різновид С. с. становлять *відносні слова.*

С. с. походять від питальних займ. слів. Набуваючи функції сполучників, вони повністю або частково втрачають питальне значення. В сучас. укр. мові відтінок питальності найбільше виявляється у С. с. тоді, коли вони приєднують підрядну частину у формі непрямого питання, напр.: «Та й не питай, **чому** навік душею Я розлюбив веселість і любов» (М. Зеров); «Спитався ще, **з ким** він живе на квартирі, **з ким** товаришує» (А. Головко); «І не питай, **що** буде далі» (Д. Павличко).

І. Р. Вихованець.

СПОЛУ́ЧУВАНІСТЬ – поєднуваність мовних одиниць у мовленні (фонем з фонемами, морфем з морфемами, слів зі словами). Поняття С. пов'язане і частково збігається з поняттями *дистрибуції*, *валентності*, *контексту*. На фонол. і морфол. рівнях терміни «дистрибуція» і «сполучуваність» збігаються. На лекс.-семант. і синтакс. рівнях вони не є синонімічними, оскільки слова, пов'язані між собою значеннями і синтаксично, в мовленнєвому ланцюжку можуть стояти не поряд і, навпаки, поряд можуть бути лекс. одиниці, що не мають між собою зв'язку. Так, у реченні «Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать» (Леся Українка) між словами **я** і **на гору**, **крем'яную** і **буду**, **буду** і **камінь**, **важкий** і **підіймать**, що перебувають у контактній дистрибуції, немає жодних лекс.-семант. і синтакс. зв'язків, тоді як слова **я** і **буду підіймать**, **гору** і **крем'яную**, **підіймать** і **камінь**, що віддалені одне від одного, утворюють словосполучення. Отже, в семант. плані розрізняють зовн. і внутр. порядок елементів (цього не можна сказати про звуковий план). На лекс.-семант. рівні терміни «сполучуваність» і «дистрибуція» вживаються як синонімічні, якщо під дистрибуцією насправді розуміють сполучуваність.

Валентність – це потенційна С., тоді як С. включає не тільки валентні, а й невалентні (узуальні та оказіональні) зв'язки. Якщо валентні зв'язки синтаксично оформлюються як підрядні, то С. охоплює і сурядні.

На лекс. рівні розрізняють лекс.-синтакс. (грамат.) і лекс.-фразеол. (семантичну) С. Перша – це вибір і умови реалізації синтакс. зв'язків слова, це С. певних грамат. розрядів слів (ім. + прикм., дієсл. + ім., дієсл. + присл. тощо). Друга – набір і умови реалізації лекс. поширювачів слова, які зумовлені його індивід. семантикою. Пор.: **писати** (**лист**, **твір**, **заяву** тощо), **гаяти** (**час**), **баский** (**кінь**). Лекс.-фразеол. С. вимагає семант. узгодження сполучуваних слів. Є й інше розуміння семант. і лексичної С.: здатність слова сполучатися з цілими класами слів, об'єднаних спільністю значення, і, відповідно, здатність його сполучатися тільки з деякими словами цих класів. Вибірковість мови у С. слів є основою її ідіоматичності, нац. своєрідності.

Літ.: Перебийніс В. С. Частотність і сполучуваність фонем сучас. укр. мови. В кн.: СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость. Ленинград, 1975; Кочерган М. П. Слово і контекст. Лекс. сполучуваність і значення слова. Л., 1980. *М. П. Кочерган.*

СПОНУКА́ЛЬНЕ РЕ́ЧЕННЯ – *речення*, що виражає спонукання співрозмовника або читача до виконання/невиконання дії, позначеної дієсловом або ін. повнозначно-лекс. компонентом. С. р. властивий ряд комунікат.-функц. ознак, в основі яких лежать різноплановий характер самої категорії спонукання і пов'язані з нею лекс.-грамат. та інтонаційні засоби організації відповід. синтакс. структур. У межах категорії спонукання як засобу реалізації волевиявлення, спрямованого на співрозмовника або читача, об'єднуються такі її різновиди, як наказ, команда, розпорядження, вимога, заборона, погроза, застереження, попередження, заклик, звернення, дозвіл, згода, прохання, благання, пропозиція, рекомендація, порада тощо. Прямим засобом вираження комунікат. завдання у структурі С. р. виступають синтет. й аналіт. форми нак. сп. дієслова у поєднанні з відповідним інтонац. оформленням. Форми 2-ї ос. одн. і мн. вказують на те, що до виконання/невиконання дії спонукається тільки

адресат: «Пам'ятай, на яку висоту поставила тебе історія! Будь же гідним її» (О. Довженко); 1-а ос. мн. свідчить, що спонукання до дії охоплює і мовця: «Заходиш в малу кімнату і плечі розводиш дужі: – Уже ж бо весна, Андрію, Ходімо садити ружі» (А. Малишко). У С. р. досить поширеним є своєрідне явище персоніфікації. Адресатом спонукання до дії виступає не особа, а звичайна предметна назва: «Гей ідіть, благодатні зливи! Випадайте, перлисті роси! Хай нап'ються донесхочу ниви. Хай дівчата помиють коси» (Л. Костенко).
Є й ін. непрямі засоби вираження спонукання, втілювані у відповід. типових структур. схемах С. р. Так, у функції нак. сп. дієслова використовують інфінітив, зокрема в командах, наказах, розпорядженнях: «І знову короткі, чіткі накази: Рятувати людей. Найперше людей. Не допустити жертв» (О. Гончар). Функц. переосмислення можуть зазнавати дієсл. форми дійсн. й умов. сп., виступаючи відповідниками імператив. форм у вираженні таких різновидів спонукання, як наказ, розпорядження, прохання, застереження: «Ти, Марченко, з нами не поїдеш...» (Ю. Яновський). Окр. різновид С. р. становлять узуальні конструкції без дієслів: Вогонь! – Вперед! – Увага! – Води! і под.
З погляду комунікат. функції спонукання заслуговують на увагу речення, у складі яких використовуються т. з. перформативні (від середньолат. performo – дію) дієслова: зобов'язувати, вимагати, забороняти, наполягати, наказувати, доручати, дозволяти, радити, рекомендувати, застерігати: – Я наказую вам вийти з кімнати! – Раджу вам ознайомитись з найновішою літературою з теми дипломної роботи. – Я наполягаю, щоб усі ретельно підготувалися до колоквіуму. Наведені конструкції ізофункціональні з реченнями, в яких спонукання виражається прямим категоріальним засобом – формою нак. сп. дієслова (вийдіть, ознайомтесь...). Категоричний наказ може бути реалізований конструкціями, в складі яких виступають безособові перформат. дієслова або ж предикат. форми на **-но**: Виносити книжки з читальні забороняється! – Виносити книжки з читальні заборонено!
Функціонування С. р. пов'язане з використанням мовних формул етикету, зокрема, орієнтованих на ввічливе вираження прохання чи поради. Саме з проханням і порадою пов'язане вживання непрямих засобів спонукання, у т. ч. питальних, оптативних і умовних речень: Принесіть, будь ласка, завтра цю книжку. – Чи не могли б ви принести завтра цю книжку? – Принесли б ви завтра цю книжку. – Був би вам дуже вдячний, якби ви завтра принесли цю книжку. Варіативність властива і спонукальним реченням зі значенням поради, напр.: Подаруйте синові годинник на день народження. – Чи не подарувати вам синові годинник на день народження? *А. П. Грищенко.*

СПОНУКА́ЛЬНИЙ СПО́СІБ – див. у ст. *Спосіб.*

СПОРІ́ДНЕНІ СЛОВА́ – *слова* з тим самим *коренем*, що об'єднані в *словотвірне гніздо* і є семантично та морфемно пов'язаними. Одне зі споріднених слів виступає в ролі вихідного (здебільшого воно є непохідним у сучас. мові), решта належить до похідних. С. с. нанизуються одне на одне в *словотвірних ланцюжках* і диференціюються за ступенями *похідності.* В процесі істор. розвитку мови колишні С. с. можуть розривати свої зв'язки спорідненості, втрачати спільний корінь (пор. **куб – кубок**), тому розрізняють етимол. спорідненість слів і ту, що є в сучас. мові. С. с. становлять етимол. гніздо слів (напр., **себе**, **засіб**, **спосіб**). Первіс. вихідний корінь реконструюють гіпотетично, пор.: пдсл. *gor-/gar-/ žer-/žar- < іє. *g^{u}her-/g^{u}hor-; пдсл. *(pel-)/pol-/pal- < іє. *(pel-)/pol-; пдсл. *žeg-/žag-/žьg-/žig- < іє. *dheg^{u}h-/dhog^{u}h- зі спільним знач. «горіти, пекти». *Н. Ф. Клименко.*

СПОРІ́ДНЕНІСТЬ МОВ – структурна подібність мов, зумовлена їхнім походженням від спільної прамови. С. м. може бути близькою, помітною при поверховому спостереженні (напр., між окр. слов'ян. мовами) і віддаленою, коли вона виявляється тільки шляхом наук. аналізу за допомогою *порівняльно-історичного методу у мовознавстві* (напр., між слов'ян. і герм. мовами). Близькоспорід. мови об'єднуються у групи (напр., слов'янські, балт., герм., роман., кельт., індійські та ін. мови) віддаленоспорід., що утворюють групи – сім'ї мов (напр., індоєвроп., семіт., тюркські та ін.).
В усіх виявах С. м. структурна подібність поширюється предусім на прості мовні знаки – кореневі слова і морфеми – з властивою кожному з них єдністю матеріальної і семант. (функціональної) сторін. Виявом С. м. є, напр., подібність укр. **рад(ий)**, рос. **рад** та ін. як знака з семантикою «радість», але не можна вбачати С. м. у матеріальній подібності укр. **рада** «порада», **радити** і рос. **рад** «радий», **радеть** «старатися» за явної відмінності семантики цих слів у двох мовах. Такі ж співвідношення є між різними походженням морфемами **-альн-** в укр. **літальний**, рос. **вязальный** і в укр. **мотальний**, рос. **моментальный** (у перших двох словах морфеми **-альн-** за походженням тотожні і є виявом С. м., у наступних вони мають однакову матеріальну сторону, але відмінну семантику – в ост. слові таку, як в **аортальний**, **буквальний**, **унікальний**, – і різне походження). Близькоспорід. мови мають багато спільних слів і морфем з под. звуковим складом і однаковою чи близькою семантикою (укр. **вода, водиця, водяний**; рос. **вода**, **водица**, **водяной** і т. д.). Разом з тим, у споріднених мовах протягом їх тривалого паралельного розвитку окр. звуки зазнають закономірних послідовних змін, у результаті яких між спорід. словами різних

мов виникають більш або менш глибокі звукові відмінності (пор. укр. **рука**, **рук**, рос. **рука**, **рук**, але польс. **ręka**, **rąk** або укр. **колода**, рос. **колода**, але нім. Holz «дерево»). Такі відмінності мають регулярний характер і закономірно повторюються у рядах відповід. слів (пор. укр. **дуб**, **дуба**, **зуб**, **зуба**, **губа**, **губ**, **гуска**, **гусь**, **трубу**, **густий**, **гуща**, **мутний**, **мутити**, **буду** – польс. **dąb**, **dębu**, **ząb**, **zęba**, **gęba**, **gęb** і **gąb**, **gąska**, **gęś**, **trąbę**, **gęsty**, **gąszcz**, **mętny**, **mącić**, **będę** або укр. **камінь**, **кобець** – нім. **Hammer** «молот», **Habicht** «яструб» та ін.).

Поряд із загальновизнаним положенням про С. м., які утворюють окр. сім'ї, робляться дедалі серйозніші спроби виявлення генет. зв'язків між різними (здебільшого кількома, напр., т. з. ностратичними, а то й усіма) мовними сім'ями. Питання про заг. С. м. світу залишається досі відкритим.

Літ.: Иванов Вяч. Вс. Генеал. классификация языков и понятие языкового родства. М., 1954; Иллич-Свитич В. М. Опыт сравнения ностратических языков, т. 1–3. М., 1971–84; Сравн.-истор. изучение языков разных семей. М., 1981; Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. К.–О., 1983; Мельничук А. С. О всеобщем родстве языков мира. «Вопросы языкознания», 1991, № 2–3. *О. С. Мельничук*.

СПО́СІБ – *граматична категорія* дієслова, яка виражає значення можливості, бажаності, необхідності та ін. умов реалізації дії або стану. Термін у сучас. значенні вперше вжив Т. Глинський у своїй неопубл. граматиці (1845); 1862 ним скористався М. Осадца. Семант. суть категорії С. полягає у протиставленні реальних дій (дійсний С.) ірреальним модальним діям (недійсні С.). Серед морфологічно виражених недійсних С. виділяють чотири: наказовий, умовний, спонукальний і бажальний. Нак. С. (**зроби́ – зробі́мо – зробі́ть**, **хай зро́бить – хай зро́блять**) виражає знач. необхідності виконання дії мовцем, співрозмовником, мовцем разом зі співрозмовником або особою, що не бере участі в розмові; умов. С. (**я б пішов**, якби знав) передає знач. дії, яка може бути виконана лише за певної умови; спонук. С. (**прийшов би** ти до мене) передає послаблене знач. апелятивності й поширюється тільки на форми 2-ї ос. одн. і мн., а також 1-ї ос. мн.; бажальний С. (**зійшов би** він з дороги) позбавлений знач. апелятивності; його семантика базується на волевиявленні мовця, спрямованому до самого себе або до осіб (явищ), які не беруть участі в розмові. Способові форми утворюються синтетично (**зроби́ – зробі́мо – зробі́ть**) й аналітично – з допомогою грамат. часток (**хай зро́бить**, **прині́с би**, **прийти́ б**). Усі способові підкатегорії вживаються переважно в активі, проте нак. і умов. С. мають зрідка й пас. форми (**буду́йся**, доме! **був би** лист написаний). Підкатегорії спонукальності й бажальності є семант. різновидами наказового і форм. різновидами умов. способу. Бажальний С. може мати й безособ. форму. Виразниками цього знач. є дієслова у формі інфінітива в поєднанні з морфемою **би(б)**: «А воно ж таке маленьке, йому **б** горобців **ганять**» (В. Сосюра). *В. М. Русанівський.*

СПО́СІБ СЛОВОТВО́РЕННЯ – прийом зміни *твірного слова* або *словосполучення* (його морфемної будови, звукового складу, лекс. значення), внаслідок чого утворюється нова похідна одиниця. Існують морфологічний і лексико-семантичний С. с. Перший виражений за допомогою словотв. формантів у структурі похідного слова (учи-тель > учитель-**к**-а, читати > **до**-читати, тихий > ти**ш-а**). Другий у межах слова формально невиражений (**бик** – тварина; кам'яна або бетонована опора мосту, стояк; великий казан). С. с. різняться також матеріальними (формальними) засобами вираження словотв. значень у похідному слові, кількістю твірних (одне чи кілька слів), які беруть участь в акті словотворення. Так, морфол. С. с. об'єднує афіксальний і безафіксний способи, *абревіацію*, *конверсію*, *основоскладання*, *словоскладання*. Це т. з. чисті, незмішані С. с. На відміну від них у змішаних, комбінованих С. с. осново- і словоскладання, абревіацію супроводжує афіксація, в афікс. С. с. одночасно використовують кілька словотв. формантів. Залежно від словотв. форманта морфол. С. с. буває суфіксальний (гарний > гарн**о**, море > мор**як**), у т. ч. нуль-суфіксальний, безафіксний (дослідити > дослід, блакитний > блакить), префіксальний (дід > **пра**дід, писати > **на**писати, багато > **за**багато), в т. ч. нуль-префіксальний (**етимологізація** – пор. **деетимологізація**, **очний** – пор. **заочний**), комбінований префіксально-суфіксальний, або конфіксальний (**сузір'я**, **закуток**, **роздумувати**), флексійний, або флективний (**ворон** – **ворона**, **зозуля** – **зозуль**, **кум** – **кума**, **Ярослав** – **Ярослава**). Різновидом суфіксального способу є *універбація*.

С. с. може об'єднувати кілька *словотвірних типів*, які характеризує той самий формант (префікс, суфікс, постфікс). Це ряд, який розглядають у *словотвірній системі* мови як одиницю класифікації, вищу за словотв. тип.

Розрізняють продуктивні й непродуктивні С. с. У сучас. укр. мові найпродуктивнішим є афікс. С. с. Продуктивними є також абревіація та *телескопія*. До малопродуктивних належить флексійний. Рідко використовують контамінац. спосіб (див. *Контамінація*).

Активність використання того чи ін. С. с. у різних частинах мови неоднакова. Суфікс. спосіб найбільше реалізується в іменах, префіксальний – у дієсловах, абревіація – виключно в іменах, переважно іменниках. Осново- і словоскладання широко застосовують в іменах і порівняно рідко у дієсловах (складні дієслова становлять трохи більше відсотка словника мови). Складні прислівники утворюють переважно складносуфікс. способом і рідко осново- і словоскладанням.

С. с. може бути діахронним та синхронним. Перший включає лексико-семантичний, лексико-синтаксичний (див. *Зрощення*) і зворотний (див. *Зворотна деривація*) С. с. За допомогою лекс.-синтаксичного С. с. нові слова утворюють шля-

хом об'єднання в одному слові двох і більше слів або словоформ унаслідок лексикалізації словосполучення (**хліб-сіль**, **вічнозелений**, **насамперед**). У сучас. мові активно використовують лише один різновид цього способу – зрощення (**швидкодіючий**, **маловивчений**). Зворотний С. с. здійснюється шляхом відокремлення у структурі твірного слова афікса і поступового виділення його як самост. морфеми: зонтик – зонт – зонт-**ик**. До діахронічних і синхронічних належить морфолого-синтаксичний С. с.

Літ.: Ковалик І. І. Питання іменникового словотвору в східнослов'ян. мовах у порівнянні з ін. слов'ян. мовами, ч. 1. Л., 1958; Горпинич В. О. Теор. питання відтопонім. словотвору східнослов'ян. мов. К., 1973; Суффикс. словообразование существительных в восточнославян. языках XV–XVII вв. М., 1974; Морфологічна будова сучасної укр. мови. К., 1975; Словотвір сучасної укр. літ. мови. К., 1979.

Н. Ф. Клименко.

СПРО́ЩЕННЯ, опрощення – один з видів істор. змін морфемної будови *слова*: стирання меж між морфемами і, відповідно, втрата морфемного поділу основи або слова в цілому, внаслідок чого вони стають нерозкладними, непохідними (з погляду синхронії мови), а основа дорівнює кореню (протилеж. *Ускладнення*). Напр., С. основи внаслідок злиття преф. з коренем: **обоз** (з **обвоз** – спільнокорен. з **віз**, **возити**), **о́бід** (давніше **обод**: з **обвод** – від **обводити/обвести**), кореня з суф.: **дар**, **жир**, **пир** (спільнокореневі з **дати**, **жити**, **пити**); С. слова внаслідок злиття нерозкладної основи з закінченням або постфіксом – при переході слова із змінних до незмінних частин мови за умови його словотв. ізоляції: **ничком** (пор. **ниць**, **никнути**), **господи!**, **бачся** (пор. **бачиться**); при запозиченнях: **кекс** (з англ. мови, де кінцевий приголосний – це флексія мн.). За ступенем завершеності С. буває повним і неповним. С. приводить до появи в мові нових кореневих морфем (кореневих слів), а з ін. боку, – до витіснення наявних кореневих та афікс. морфем (напр., суф. -д-о, пор. **стадо**, **чадо**).

С. зумовлюється і внутрішніми, і зовн. (при запозиченнях) факторами розвитку певної мови. Внутр. причини: а) лексико- і грамат.-семант. розходження спільнокореневих слів (пор. **верх** і **вершок** «міра довжини», **губа** і **губка**, **раз** і **разом** «спільно»); б) втрата мовою складових морфем – перев. мотивувального кореня (пор. префікс. дієсл. **застувати**, **запроторити**, **захаращувати** за відсутності безпрефіксних), рідше афіксів (преф. **па-** у **парубок**, **пагін** та ін., суф. **-р** у **дар**, **мир**); в) фонет. зміни, що затемнюють зв'язок спільнокореневих слів (**обоз**, **капнути** – **канути**, **ведмідь** зам. «правильного» **медоїд**). С. можна вважати кінцевим результатом *перерозкладу*. С. звичайно відбувається разом з *деетимологізацією* слова, але не обов'язково: як деетимологізація можлива без С. (пор. **голуб** і **голубий**), так і С. можливе без деетимологізації (пор. **густий** і **гуща**). С. відбувається також при стиранні меж між компонентами лексикалізованого або фразеологізованого словосполучення та речення: **одинадцять**, **дванадцять** та ін., **майже**, **досить**, **сьогодні**, **казна** у значенні «хтозна» (див. *Зрощення*).

Літ.: Шанский Н. М. Очерки по рус. словообразованию. М., 1968; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотв. морфеміка сучас. укр. літ. мови. К., 1998.

Див. також *Літ.* до ст. *Перерозклад.* *О. О. Тараненко.*

СПРО́ЩЕННЯ У ГРУ́ПАХ ПРИ́ГОЛОСНИХ – втрата одного із звуків у групах приголосних, що виникли внаслідок занепаду слабких редукованих **[ь]** і **[ъ]** (див. *Редуковані голосні*). У давньорус. мові найпоширеніші групи приголосних складалися з двох звуків, другим з яких був сонорний або **[в]** (**тра**-ва, **пло**-дъ, **смѣ**-хъ, **гнѣ**-въ, **свѣ**-тъ), рідше – з фрикативного **[с]** або [з] і проривного (же-нь-**скъ**, звѣ-зда) і ще рідше – з трьох приголосних, першим з яких був фрикативний **[с]** або [з], а третім – сонорний або **[в]** (и-**скра**, **ство**-лъ, но-**здри**). В поодиноких випадках у двозвукових сполученнях приголосних першим був сонорний (съ-**лнь**-це, сь-**рдь**-це). Нові сполучення приголосних, успадковані укр. мовою від давньоруської, складалися з двох, трьох і чотирьох звуків. Двозвукові (як і давньоруські) не становили вимовних утруднень і тому збереглися. Тризвукові, серед яких найпоширенішими були з проривним **[ð]** або **[т]** всередині, порушували фонет. закономірності живої вимови і тому зазнавали спрощення, напр., **здн** > **зн** (**поздьно** > **поздно** > **пізно**); **рдц** > **рц** (**сърдьце** > **сердце** > **серце**); **ждн** > **жн** (**тыждьнга** > **тиждня** > **тижня**); **стн** > **сн** (**честьныи** > **честныи** > **чесний**); **стл** > **сл** (**счастьливыи** > **щастливий** > **щасливий**); **стц** > **сц** (**мѣстьце** > **містце** > **місце**). Відомі поодинокі приклади спрощення приголосних у чотиризвукових сполученнях з проривним **[т]**, який в укр. мові втратився (**стькло** > **сткло** > **скло**), іноді разом з сусіднім фрикативним **[с]** (**мѣсто** – **мѣстьскыи** > **містский** > **міський**). В ін. випадках відбулося випадіння сонорних [л], **[р]**, **[н]** та задньоязикового проривного **[к]**, напр., **слн** > **сн** (**мысль** > **умысльныи** > **умислныи** > **умисний**); **рнч** > **нч** (**гърно** – **гърньчарь** > **горнчар** > **гончар**); **лнц** > **нц** (**сълньце** > **солнце** > **сонце**); **скн** > **сн** (**пискънути** > **пискнути** > **писнути**). С. у г. п. відбувалося й у виниклих за аналогією на укр. ґрунті (**користь** – **користний** > **корисний**, **якість** – **якістний** > **якісний**, **бризкнути** > **бризнути**).

Властиві укр. мові С. у г. п. відбиває сучас. укр. правопис. Проте у словах, утворених за допомогою суфіксів **-н-**, **-ськ-**, **-ств-** від іншомов. основ, такого спрощення він не фіксує (**контрастний**, **форпостний**; **студентський**, **інтелігентський**; **студентство**, **агентство**), хоч у живому мовленні воно можливе (**контрасний**, **інтелігенський**, **студенство**). Зберігаються на письмі в звукосполученні **стн** звук **т** у числівнику **шістнадцять** (у вимові **шіснадцять**), група **стл** не спрощується й у вимові (**пестливий**, **хвастливий**, **кістлявий**).

Літ.: Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія укр. мови. Фонетика. К., 1979; Жовтобрюх М. А. Укр. літ. мова. К., 1984; Грищенко А. П. [та ін.]. Сучас. укр. літ. мова. К., 1997. *М. А. Жовтобрюх.*

СРЕЗНЕ́ВСЬКИЙ Ізмаїл Іванович [1(13).VI 1812, Ярославль – 9(21).II 1880, Петербург] – рос. філолог, славіст, фольклорист, етнограф, палеограф, педагог, доктор філології з 1846, академік Петерб. АН з 1854, почес. чл. Харків. ун-ту. Закін. 1829 філос. ф-т Харків. ун-ту. Служив у різних установах Харкова, працював учителем. Захистивши 1837 магістер. дисертацію з юриспруденції, працював ад'юнкт-професором кафедри політичної економії і статистики Харків. ун-ту. Після наукової подорожі по слов'янських землях (1839–42) зайняв кафедру слов'ян. філології у цьому ж ун-ті. Від 1847 – у Петерб. ун-ті: в 1847–80 завідував кафедрою слов'ян. філології, водночас (з 1859) – декан філол. ф-ту, а з 1861 і до кінця життя – ректор.

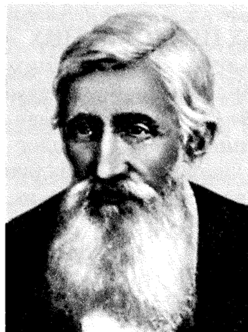

І. І. Срезневський.

Протягом усього життя С. виявляв інтерес до України, зокрема її мови. Це відображено здебільшого в працях, пов'язаних з дослідженням рос. та інших слов'ян. мов: «Думки про історію російської мови» (1849; перевид. 1887 під назвою «Думки про історію російської мови та інших слов'янських наріч»), «Про давню руську мову» (1856), «Записка про праці професора О. О. Потебні, подана у 2-е відділення АН», «Десяте присудження Ломоносовської премії: Праці О. О. Потебні» (обидві – 1876) та ін. Українська («малоруська») мова, за С., який був прихильником теорії «родовідного дерева», виникала внаслідок роздрібнення єдиної давньої «руської мови», що сталося не раніше 12 – поч. 13 ст. Він подає (в «Думках....») характеристику ознак укр. мови, що відрізняють її від російської. У визначенні місця укр. мови серед слов'янських С. не був послідовним. Якщо в своїй ранній праці «Погляд на пам'ятки української народної словесності: Лист до професора І. М. Снєгірьова» (1834) він обстоює положення про її самостійність, то в публікаціях пізнішого часу, особливо у петерб. період, розглядає її як «обласну», як один з головних місц. різновидів «руської мови» – східнослов'ян. мовного континууму («Огляд головних рис спорідненості звуків у наріччях слов'янських», 1845; «Морачевський Ф. Малоруський словник: Витяг з протоколів II відділення імп. АН за вересень 1853», 1853; «Записки про малоруський словник О. С. Афанасьєва», 1854; та ін.). Відповідно вирішує і питання про право укр. мови на літ.-писемну форму: раніше вважав, що укр. мова має бути закріплена в писемності й функціонувати як літературна; пізніше – відмовляє у такому праві, відводячи їй статус лише «простонародної» («Розбір праці Шафарика „Слов'янський народопис"», «„Некролог" Г. Ф. Квітки: Лист редактору „Москвитянина" з Харкова», обидві – 1843).

Ряд праць С. («Донесення п. Міністру народної освіти з Кракова, 2 серпня 1842 р.», 1843; «Огляд головних рис спорідненості звуків у наріччях слов'янських», 1845; «Русь Угорська: „Уривок із спроби географії руської мови"», 1852, та ін.) прислужилися розвитку діалектології укр. мови; він одним із перших подав опис фонет. ознак укр. мови в її місц. різновидах, зокрема схарактеризував говірки Закарпаття і Галичини. Певним внеском С. у дослідження історії лексики укр. мови можна вважати «Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам» (т. 1–3, 1893–1911): вони укладені як на основі пам'яток, спільних з рос. мовою, так і пам'яток, які відбивають мову укр. народу.

Літ.: Сумцов Н. Ф. Харьков. период науч. деятельности И. И. Срезневского. В кн.: Памяти Измаила Ивановича Срезневского, кн. 1. Пг., 1916; Ващенко В. С. І. Срезневський як дослідник укр. мови. УМШ, 1948, № 3; Булахов М. Г. Срезневский Измаил Иванович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 1. Минск, 1976; Павлюк М. В. Осн. етапи розвитку укр. мовознавства дожовт. періоду. К. – О., 1978; Бернштейн С. Б., Досталь М. Ю. Срезневский Измаил Иванович. В кн.: Славяноведение в дорев. России. Биобиблиогр. словарь. М., 1979; Досталь М. Ю. Обществ.-полит. взгляды И. И. Срезневского. В кн.: Исследования по историографии славяноведения и балканистики. М., 1981.

Є. Х. Широкорад.

СТАВИ́ЦЬКА Леся Олексіївна (24.XI 1962, Київ) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1996. Закін. 1983 Київ. пед. ін-т. Від 1987 працювала в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. З 1991 – в Ін-ті укр. мови НАН України: від 1999 – зав. відділу соціолінгвістики. Праці з лінгвостилістики, теорії та історії худож. мови, соціолінгвістики: моногр. «Естетика слова в українській поезії 20–30-х рр. XX ст.» (2000), «Короткий словник жаргонної лексики української мови» (2003), статті «Проблеми й аспекти вивчення жаргонної лексики: Соціолінгвістичний аспект», «Українсько-російська двомовність: соціопсихологічні та лексикографічні аспекти» (обидві – 2001) та ін. Співавтор праць «Жанри і стилі в історії української літературної мови», «Культура української мови. Довідник» (обидві – 1991) та «Короткого російсько-українського словника контрастивної лексики» (2002).

Н. М. Сологуб.

СТАН – *граматична категорія* дієслова, якою передається взаємовідношення суб'єкта й об'єкта в процесі виконання дії. Термін запровадили С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер у «Руській граматиці» (1893). Станові форми передають дві взаємопов'язані значеннєві ситуації, якими розкривається співідношення реального діяча з грамат. підметом: 1) лог. суб'єкт (діяч) і грамат. підмет збігаються (Людина рубає дерево); 2) лог. суб'єкт (діяч) і грамат. підмет не збігаються (Дерево зрубане людиною). У другому випадку підметом виступає ім. **дерево**, а додатком ім. **людина** – реальний діяч. Категорія С. у семант. і форм.-грамат. відношеннях базується на категорії *перехідності*/неперехідності, оскільки станові відношення актуальні

тільки для перехідних дієслів та їхніх семант. відповідників з нейтралізованою перехідністю. Акт. станова форма (активний стан), властива перех. дієсловам, співвідноситься з пасивною (пасивний стан), в якій перехідність нейтралізується. У дієсловах з первинною неперехідністю (іти́, бігти, стоя́ти, лежа́ти, сміятися і под.) умови для нейтралізації перехідності, природно, не існують, а це означає, що вони перебувають поза категорією С. Станові форми існують у межах категорії *особовості/безособовості* й підпорядковані категорії *часу*.

Категорія С. складається з двох протиставних форм: активної і пасивної. Перетворення акт. форми на пасивну в семант. плані виражається в заміні лог. суб'єкта об'єктом, а у формальному – в перетворенні підмета на додаток у формі ор. в., а прямого додатка – в підмет: Дім будують робітники – Дім будується робітниками. Первин. сферою виявлення станових перетворень є, як свідчить поперед. приклад, речення. Проте кожне речення акт. і пас. формами може бути перетворене в атрибут. словосполучення: Дім будують робітники > Дім, який будують робітники; Дім будується робітниками > Дім, який будується робітниками. Кожне з атрибут. словосполучень може стати частиною ускладнених речень: Дім, який будують робітники, стоїть над річкою; Вдалині ми побачили дім, який будується робітниками.

Пас. форми частіше утворюються від дієслів док. в. Форми вираження пасивності у недок. дієслів можуть бути представлені зворот. дієсловами (дім будується) і пас. дієприкметниками (будований дім). Пас. форми дієслів док. в. передаються тільки пас. дієприкметниками (дім збудований, збудований дім). Пас. форми від дієслів недок. в. виступають у двох часових значеннях: теп. ч. (дім будується) і мин. ч. (дім будувався), а від дієслів док. в. – у трьох часових значеннях: теп. ч. (дім збудований), мин. ч. (дім був збудований) і майб. ч. (дім буде збудований). Дієслова у формі пасиву можуть виступати у повних пасивних (дім збудований робітниками) або в неповних пасивних (дім збудований) конструкціях. Перші відповідають особовим акт. конструкціям (робітники збудували дім), другі – неозначено-особовим або й безособовим (дім збудували; дім збудовано).

В. М. Русанівський.

СТАРИ́ЦЬКИЙ Михайло Петрович [2(14).XII 1840, с. Кліщинці, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл. – 14(27).IV 1904, Київ] – укр. письменник, перекладач, видавець, театр. і культур.-громад. діяч. Закін. 1865 Київ. ун-т. З 1871 жив у Києві, разом з композитором М. Лисенком організував гурток укр. сценічних акторів. Записував нар. пісні, видавав їх в обробці М. Лисенка, писав лібрето до опер М. Лисенка. 1883 очолив перший укр. профес. театр, 1885 заснував нову трупу з молодих акторів. 1895 залишив театр. діяльність, зайнявшись виключно літ. творчістю. Сам характеризував себе як робітника, «поклавшого ціле життя своє і всі свої маєтки на користь рідної мови». Особливим подвижництвом характеризується багатогранна практ. діяльність С. в царині прав укр. мови. Виступав проти цензур. утисків укр. мови, гостро засуджував шовініст. погляди на укр. мову, обстоював вільне функціонування укр. слова. Великі заслуги С. в поширенні й утвердженні укр. мови в театр. сфері, домаганні рівноправного становища укр. театру (доповідь на 1-му Всерос. з'їзді сценіч. діячів у Москві, 1897, та ін.). Вбачаючи в перекладах ефектив. засіб збагачення укр. літ. мови, піднесення її престижу, активно займався цією справою (перекладав О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова, Г. Гейне, Дж. Байрона, А. Міцкевича, Г. К. Андерсена, серб. нар. думи і пісні; поміт. подією був його переклад «Гамлета» В. Шекспіра, 1882). Значний внесок зробив у тематично-мовне збагачення укр. л-ри, зокрема шляхом запровадження народно-розм. елементів, іншомов. слів і особливо неологізмів (*«кованих слів»*), більшість з яких прижилася (байдужість, задумливість, співчувати та ін.). С. дбав про розвиток україномов. преси, про зростання лав діячів укр. культури, особливо з числа молоді, був акт. діячем Київ. громади, один з ініціаторів утворення Літ.-артистичного т-ва в Києві, разом з М. Лисенком започаткував щорічне відзначення пам'яті Т. Шевченка та ін.

Тв.: Твори, т. 8. К., 1965.
Літ.: Поповський А. М. Загальнокультурна діяльність письменників Полтавщини та значення її у формуванні сучас. літ. мовлення. В кн.: Сучасне укр. літ. мовлення. Зб. наук. праць Дніпроп. ун-ту. Дн., 1975; Франко І. Михайло П[етрович] Старицький. В кн.: Франко І. Зібр. тв., т. 33. К., 1982; Пчілка Олена. Михайло Старицький (Пам'яті товариша). «Київ», 1991, № 92; Януш Я. Роль Михайла Старицького у розвитку літ. мови. «Дивослово», 2002, № 7. *В. І. Статєєва.*

СТАРОСЛОВ'ЯНІ́ЗМИ – лексичні, фонетичні, фразеологічні *запозичення* зі *старослов'янської мови*. Одні С. входять у лексику тієї чи ін. сучасної мови як органічна частина, інші використовуються зі стилістичною метою. С. були складовою частиною давньої укр. літ. мови. Напр., у «Лексіконі славенороcском...» Памва Беринди перекладна частина містить такі С., як **молчанье**, **безчестіє**, **здравіє**, **блгорѣчіе**, **тєлєса**, **главы** та ін. У сучасних рос. і болгарській мовах чимало колишніх С. стали частиною лекс. систем і сприймаються відповідно як росіянізми і болгаризми, напр.: рос. **решение**, **значение**, **вражда**; болг. **благонадежност**, **благонравен**, **богоявление**, **възбуждение**, **достояние** та ін. У новій укр. літ. мові С. уживаються переважно зі стиліст. метою. Проте можуть і не мати стиліст. навантаження: «Де общеє добро в упадку, Забудь отця, забудь і матку, Лети **повинность ісправлять**» (І. Котляревський). Багато С. є у макаронічній мові писаря Пістряка з «Конотопської відьми» Г. Квітки-

Основ'яненка. Старослов'ян. джерело живило поет. мову Т. Шевченка, в якого є фонет. С. (**ненарожденні**), словотвірні (**восхвалили**), лексичні (**вої**, **дружина**, **блаженний муж**, **ізбави**, **доколі**) та ін. С. у Т. Шевченка вживаються для урочистого стилю, зокрема в перекладах «Давидових псалмів»: **не ветхеє**, **не древлє слово**, **древо**, **воспою**, **благая**, **ізбави**, **беззаконіє**, **творящий** та ін. Є в нього й цілі словосполучення: нiмим **отверзуться уста**; в поемі «Царі» зустрічаються й речення, але вже не з позитивним, а скоріше з негат. змістом: «**Потя народ, княжну поя, Отиде в волости своя, Отиде с шумом**». Трапляються С. і в заголовках тих творів, які були в Шевченкових руках: «І зроблю Маленьку книжечку, Хрестами і візерунками з квітками Кругом листочки обведу Та й списую Сковороду Або „**Три царіє со дари**"». Використовував поет С. і як засіб сатири, напр., у вірші «Умре муж велій в власяниці», де вживаються і лексичні, і словотвірні, і морфологічні С. Із сучас. поетів до С. звертаються Б. Олійник («... так **много** записалося в поети; **возлежить**, **мста**, **благовісний**, **власть**), Л. Костенко (зокрема, в поемі «Маруся Чурай»).

Літ.: Русанівський В. М. У слові – вічність. К., 2002.

В. М. Русанівський.

СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА – перша писемно зафіксована слов'ян. літ. мова, створена Кирилом і Мефодієм на базі одного з праслов'ян. діалектів – солунського – для репрезентації слов'ян. мовою богослужб. і каноніч. книг. С. м. близька до *праслов'янської мови* і зберігає багато архаїзмів, утрачених ін. слов'ян. мовами. Обслуговувала переважно культові потреби. С. м. називають ще староцерковнослов'янською. Особливо чітко їх ототожнення настає в 11–12 ст., коли книги, написані цією першою літ. мовою слов'ян, потрапляють спочатку до сх. слов'ян, а від них знову повертаються до південних. Певний час ця мова – тепер уже просто *церковнослов'янська мова* – побутувала також у зх. слов'ян, про що свідчать «Київські листки» (10 ст.) і «Фрейзінгенські уривки» (10–11 ст.), які зберегли моравізми. В цілому ж С. м. використовувалась як міжнародна, бо, хоч і мала багато рис, спільних для всіх слов'ян. етносів, усе ж кожен із цих етносів уже усвідомлював себе як окр. народ.

С. м. представлена в пам'ятках, написаних двома системами письма: *кирилицею* і *глаголицею.* Досі немає єдиної думки, яка з цих систем давніша. Ост. часом переважає припущення щодо первісності глаголиці, при створенні якої на творчу фантазію Кирила впливали зразки кількох сх. алфавітів, бо один алфавіт не міг відтворити старослов'ян. фонетику. Перші церк. тексти були написані, очевидно, глаголицею.

Старослов'ян. пам'ятки походять з різних слов'ян. земель: «Київські листки» – з Моравії (або Паннонії), Зографське, Маріїнське, Ассеманійове Євангелія, збірник Клоца і «Синайський Псалтир» (11 ст.) – охридський (південнослов'янський) звід, Савина книга (кін. 10 – поч. 11 ст.), Супрасльський рукопис (11 ст.), Єнинський Апостол (11 ст.) – преславський (східноболгарський) звід.

Старослов'ян. літ. мова належить до південнослов'янських. Її характеризують такі риси. У фонетиці початкові сполучення **ра**-, **ла**- відповідно до українських (**ро**-) **рі**-, (**ло**-) **лі**-: равьнъ – рівний (з ровьный), лакъть – лікоть (з локоть); наявність **je** на поч. слова або складу, де в сучас. східнослов'ян. мовах маємо [**о**]: ѥдинъ – один, ѥзеро – озеро; старослов'ян. [**і**] відповідає також [**і**] в рос. і білорус. мовах, а в укр. – [**и**]: сила – рос. сила, білорус. сіла, укр. сила; у С. м. були носові звуки [ǫ] та [ę], що передавалися відповідно літерами **ѫ** та **ѧ**: мѫжь, женѫ, чѧсть, чѧдо; характерною ознакою старослов'ян. мови були голосні неповного творення **ъ** та **ь** – перше було середнім між [**о**] та [**ы**], друге між [**е**] та [**і**], що доводить їхня дальша доля, зокрема в укр. мові: у сильній позиції **сънъ** дало **сон**, **пьсъ** – **пес**, у слабких позиціях (ненаголошених) ці голосні зникли. У С. м. короткі голосні виступали після сонорних: **грътань**, **грьдъ**, **тръгъ**, **влъкъ**; у сучас. східнослов'янських сонорним передують голосні повного творення: рос. **гортань**, **гордый**, **торг**, **волк**; укр. **гортань**, **гордий**, **торг**, **вовк** – з переходом сонорного [**л**] в губний [**в**], неповноголосні згодом зникли (**къто** – укр. **хто**, **съмрьть** – укр. **смерть**); характерні для С. м. неповноголосні форми (**брада**, **глава**, **врѣдъ**, **млѣко**) збереглися тільки в південнослов'ян. (болг. **брада**, **глава**, **вред**, **млекар**), чес. і словацькій мовах (чес. **brada**, **hlava**, **mleko**; словац. **brada**, **hlava**, **vred**, **mleko**); у східнослов'ян. мовах у цих словах виступають повноголосні форми **борода**, **голова**, **молоко**; праслов'ян. сполученням ***tj**, ***dj** у С. м. відповідають [**шт**] і [**жд**] (*světja > свѣшта, *vodjь > вождь, *medja > межда та ін.). Іменники, як і в сучас. укр. мові, мали сім відмінків, у т. ч. кличний, який уживався тільки в назвах істот ч. і ж. р. За особливостями відмінювання іменники С. м. зводяться до п'яти відмін залежно від характеру основи: I – основи на **-а**, **-йа** (**роука**, **земля**); II – основи на **-о**, **-йо** (**конь**, **поле** < **poljo**); III – основи на [ŭ] (ъ; **сынъ**, **домъ**); IV – основи на ĭ (**гости**, **ночи**); V – основи на приголосний і на **ѵ** (ы; **камы**, **тела**, **слово**, **кры** – **камєнє**, **тєлатє**, **словєсє**, **кръвє**). В усіх типах відмінювання, крім останнього, засвідчено три числа: однину, множину і двоїну. В іменниках від **u**-основ двоїни немає. Прикметники й займенники також мали три числа, напр.: **добръ** (одн.), **добри** (мн.), **добра** (дв.) – для ч. р.; **добро** (одн.), **добра** (мн.), **добрѣ** (дв.) – для с. р.; **добра** (одн.), **добры** (мн.), **добрѣ** (дв.) – для ж. р.; **азъ** (одн.), **мы** (мн.), **вѣ** (дв.). Прикметники вживали в короткій (**новъ**) і членній (**новыи**) формах. Вони мали ступені порівняння, які утворювалися за допомогою суфіксів **-ыш-**, **-ѣиш-**, **-аиш-** (**большии**, **свѣтьлѣиши**, **величаиши**). Діє-

слівні форми поділялися на особові та іменні. Всі дієслова за їх основою належали до п'яти класів: I – основа теп. ч. дорівнює кореню: **несѫ**; II – основа теп. ч. закінчується суфіксом -**н**-: **съхн-єть**; III – основа теп. ч. закінчується м'яким або пом'якшеним приголосним: **знаѭ** – **знаѥши**; IV – особові закінчення починаються з -**и**-, крім 1-ї ос. одн. і 3-ї ос. мн.: **люблѭ** – **любѧть**; до V класу належать атематичні дієслова **быти**, **дати**, **ꙗсти**, **вѣдѣти**, які не мають суфікса основи. Особові дієслова мають шість часових форм (теп. ч. – **хоштѫ**, майб. ч. док. і недок. – **сѧдѫ**, **сѣсти имамъ**; аорист – **хвалихъ**, **рѣхъ**; імперфект – **несѣахъ**, перфект – **далъ**, **-о**, **-а ѥсмь**, плюсквамперфект – **далъ**, **-а**, **-о**, **бѣахъ** або **бѣхъ**), які виступають в однині, множині й двоїні. Нак. сп. утворюється аналітично (поєднанням частки **да** і форм теп. і доконаного майб. ч. дієслова) та синтетично (за допомогою флексій). Форми умов. сп. складаються з дієприкметника на -**л**- (**ходилъ**) і форм аориста від дієслова **быти** (**быхъ**, **бы** та ін.). Інфінітивна форма дієслів утворювалася за допомогою суфікса -**ти** (**нести**, **любити**), супінна – суфікса -**тъ** (**ловитъ**, **пастъ**). У дієприкметниках теп. ч. уживався суфікс -**ы** (ч. і с. р.), -**ѫшт**- (-**ѧшт**-) (ж. р. і мн.) – **несы**, **несѫшти**, **несѫштє**; активні дієприкметники мин. ч. утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфіксів -**ъш'**-, -**въш'**-, -**ьш'**- та відповідних відмінк. закінчень – **несъши**, **знавъши**, **хождьши**. Окремо виділяються активні предикат. дієприкметники, що змінюються тільки за родами й числами – **неслъ**, **-а**, **-о**, **-а**. Пас. дієприкметники теп. ч. утворюються від основ теп. ч. дієслів недок. в. за допомогою суфіксів -**ом**-, -**ем**-, -**им**-: **несомъ**, **знаѥмъ**, **гонимъ**; пас. дієприкметники мин. ч. мають у своєму складі суфікси -**н**-, -**т**-, -**єн**-: **данъ**, **питъ**, **хваленъ**. С. м., як і всім сучас. слов'ян. мовам, була властива категорія виду: **носити** – **въносити**, **водити** – **привести**. Речення поділялися на прості й складні, останні – на складносурядні й складнопідрядні. С. м., обслуговуючи різні слов'ян. народи, приймала в себе окр. місцеві лекс., фонет. й граматичні елементи, дістаючи при цьому назву церковнослов'янської. Ця мова мала певні відмінності у пд., зх. (обмежено) і сх. слов'ян.

Літ.: Мейе А. Общеславян. язык. М., 1951; Селищев А. М. Старославян. язык, ч. 1–2. М., 1951– 52; Вайан А. Руководство по старославян. языку. М., 1952; Беседина-Невзорова В. П. Старославян. язык. X., 1962; Вступ до порівн.-істор. вивчення слов'ян. мов. К., 1966; Цейтлин Р. М. Лексика старославян. языка. М., 1977; Станівський М. Ф. Старослов'ян. мова. К., 1983; Бирнбаум X. Праславян. язык: достижения и проблемы в его реконструкции. М., 1987; Толстой Н. И. Старославян. язык. – Касаткин Л. Л. Церковнославян. язык. В кн.: Лингв. знциклопед. словарь. М., 1990. *В. М. Русанівський.*

СТАРОУКРАЇ́НСЬКА ЛІТЕРАТУ́РНА МО́ВА – поширена в 14–18 ст. в Україні, Білорусі, а частково і в прилеглих землях (Польщі, Молдові) мова юрид. документів, згодом – конфесійної, полем., худож., проповід., історіогр., частково наук. л-ри. Укр. і білоруська писемні мови 14 – 1-ї пол. 16 ст. представлені гол. чин. юрид. документами: дарчими і купчими грамотами, заповітами тощо. Їхня мова (див. *Західноруська писемна мова*; південноруська і західноруська, або українсько-білоруська) – це кол. діловий стиль л-ри Київ. Русі, збагачений місц. словами й формами, а також запозиченнями з ін. мов. Фонетична і морфол. системи укр. мови у грамотах повністю утвердилися, хоч і розходилися часто з традиц. системою письма. Крім того, такі традиц. церковнослов'ян. риси, як **щ** зам. східнослов'ян. **ч**, **жд** зам. **ж** та є зам. **о** на початку слова інколи виступали у тих самих словах паралельно: **помочь** – **помощь**, **будучии** – **будущии**, **тисяча** – **тисѧща**; **рожества** – **рождества**; **озера** – **єзера**. У мові грамот панує повноголосся (**берег**, **болота**, **веременьемь**, **городъ**, **володѣти**, **стороною**), **в** на початку слова послідовно чергується з **у** (**оу**) і навпаки (**всякій** – **усѧкий**, **вси** – **оуси**, **внучатомъ** – **оунучѧтомъ**; **оучинила** – **вчинила**, **оужитки** – **вжитки**, **оударилъ** – **вдарилъ**), на місці етимологічного **ѣ** вживається **е** (частіше) або **и** (**вѣчные** – **вечные**, **всѣмь** – **всемь**, **всимь**, **всѣхь** – **всихь**, **дѣтемъ** – **дитемъ**, **свѣдци** – **свидци**, **рѣцѣ** – **рѣци**); очевидно, впливом такого поширеного в той час явища, як перехід **о**, **е** в **і** у новозакритих складах, пояснюється поява форм, подібних до **всюмь**; літера **ѣ** нерідко виступає замість етимол. **и**: **наши** – **нашѣ**, **никоторою** – **нѣкоторою**, **послуси** – **послусѣ**, **привѣсили** – **привѣсѣли**, **судѣчь** – суфікс -**ичь** і под., етимологічні **е** та **о** найчастіше позначаються відповідними їм літерами, проте засвідчуються й випадки переходу їх у монофтонг (можливо, не повністю переданий дифтонг), що позначається літерою **у** часто з пом'якшенням поперед. приголосного: **грошювъ**, **глинарюмъ**, **королювъ**, **нюмъ**, **своюи**, **торгувлѧ**, **чтюнъ**; етимол. **е** інколи передається літерою **и** (**шисть**, **потрибно**); **е** після шиплячих досить послідовно переходить в **о** (**нашею** – **нашою**, **прирожоныи**, **уложона**, **чотыриста**, **ничого**, **жонъки**, **чоловєкъ**), утверджується середнє [**и**], що засвідчують такі приклади, як **млына**, **могыла**, **памѧтаты**, **пожиткы**, **прыдаємо**, **чынимъ**, **нашымъ**, **чтучы**, **початы**, **не далы**; середнє [**и**] було наближене до [**е**] (**чирвоный**), трапляються випадки відпадіння початкового [**і**] і, навпаки, поява протетичного [**в**] перед голосними (**вовса**, **Родивона**, **вотнꙗл**, **воны**); сполучення **ър**, як і в сучас. укр. мові, дає рефлекс **ри**: **кривавоѣ**. У консонантизмі з'явився новий звук [**ґ**] у словах іншомов. походження, який передавався буквосполукою **кг** (згодом – літерою ґ): **буркгомистр**, **кгвалтъ**, **кгды**, **кголдова(т)** і **голдовати**, **кгрунтъ**, **Довкговдъ**; звук [**ц**] перев. м'який: **истцю**, **околицю**, **о(ть)цю** і **отцу**, **половицю**, **самодержець**, **дворець** та ін.; між [**з**] і [**р**], як і в мові часів Київ. Русі, з'являється вставне [**д**]: **уздрять**.

У морфології більш-менш регулярно проглядаються такі риси, як чергування [**г**] із [**з**] в

дав. в. одн. сучасної I відміни іменників (дорозе, слузѣ), закінчення **-ею** в ор. в. одн. цих же іменників, уживане після м'яких і шиплячих приголосних (душею, землею); у род. в. одн. іменників ч. р., особливо односкладових (не тільки колишніх й-основ), поряд з традиц. закінченням **-а** часто виступає закінчення **-у**: **листу, лану, року, скарбу, темьяну, хоч леса**; у дав. в. цих же іменників нерідко трапляється закінчення **-ови/-еви**: **господареви, жидови, затеви, кгвалтови, листови, львови, монастыреви, ивашкови, королеви**; у наз. в. мн. назви осіб ч. р. можуть виступати із закінченням **-ове/-еве**: **жидове, панове, писареве, попове, поповичове, послове**. У відмінюванні прикметників трапляється в род. в. одн. ч. р. традиційне церковнослов'ян. закінчення **-аго** (**лоеваго, неумытнаго, хр(с)толюбиваго**), хоч переважає укр. **-ого** (**цѣлого, литовского, милого, милостивого, написаного, ночного**); у род. в. одн. ж. р. прикметників і прикм. займенників виступає закінчення **-оѣ/-еѣ, -оі/-еі**, де кінцеві **ѣ**, **і** позначають йотований [і]: **кривавоѣ, мокроѣ, молдавскоѣ, нашеі, никакоѣ, освеценоі, рускоѣ, вашеѣ**. Форми інфінітива з дієсл. основою на [г] або [к] з приєднанням до них суфікса **-ти** змінюють цей останній на **-чи**: **помочи** (з **помогти**), **рѣчи** (з **рѣкти**); в 3-й ос. одн. і мн. теп. (майб.) ч. дієслова приймають здебільшого м'яку флексію **-ть**: **имаеть, молвить, належить, пишеть, побѣгнеть, хочеть, оузрить, будеть, можеть, везеть, дадуть, живуть, знають, мають, приѣдуть, проорють**; у 1-й ос. мн. в цих же дієсловах часто виступає закінчення **-мо** (поряд з давнішими **-мъ** та **-мы**): **даємо, продаємо, слуб(о)уємо, хочемо, познаменуємо**. Серед синтакс. особливостей мови укр. грамот характерні конструкції зі сполучниками (**абы, абыхомъ, абыхмо, але, кгды, иж**) і поява віддієприкметникової безособ. форми на **-но**: а то все куповано. На основі східнослов'янських словотв. елементів створюються і набувають поширення такі слова, як **бачити, борзость, братаникъ** «син брата», **буковина, бѣлиця** «шкурка білки як товар», **валило** «млин-сукновальня», **вбачити** «зважити на що», **великость, веснина** «збіжжя, посіяне весною», **вымелокъ** «оплата за помел зерна», **выслуга** «земельне володіння, одержане за службу», **выходъ** «оплата феодалові за право виходу із села або переходу до іншого господаря», **глинарь** «особа, що обмазує глиною хату», **господарство** «держава», **грабити** «описувати майно», **гребля, гирло, данина** «дарування, надання», **дѣдизна** (також **дѣдичь, дѣдичьство**), **дисный** «нині діючий», **добытокь** «худоба», «товар», **дозволити, допомагати** та ін. Пошир. засобом розвитку лексики староукр. мови був семант. зсув у слові. Так, у грамотах слово **боронити** поряд із давнім знач. «заважати», «чинити перепони» і «захищати» розвиває нове «забороняти»; іменник **братьство** зі сфери монастирського життя поширюється на ремісництво і входить до складу сполучень типу **братьство мєстьскоє**, тобто «об'єднання ремісників одного або близького фаху, цех», слово **воєвода**, яке в старокиїв. мові означало воєначальника, підлеглого певному князеві, в староукр. грамотах уживається як титул правителів Молдовського князівства і т. ін. Укр. й білоруська нар. мови постійно були у літ.-писем. контактах з чес. і польською мовами. Через західнослов'ян. літ. джерело в укр. мову (як і в білоруську) вливався потік латинізмів, германізмів і власне західнослов'янізмів, напр., **бровар** (старопольс. browar), **будованє** (старопольс. budowanie), **єднати** «погоджувати що з ким» (старочес. jednati, старопольс. jednać) та ін. Через рум. мову в укр. діалекти, а звідти і в письмо проникають мадяризми: **оурик** «спадкове феодальне володіння», **хотарь** «природна або умовна лінія, яка відділяє одне володіння від другого», та інше. Активно вживаються вторинні прийменники або прислівники у прийменниковій ролі: **вниз, водлє, въмѣсто, заради, звыше, зниже, напротиву, обаполь, окромъ, пєрєже, поверхъ, подлє, понадъ, попєрєкъ, попоудъ, посєрєдъ** та ін. Поширювані в Україні й Білорусі в 16 ст. єресі (социніанство, реформація) зумовили проникнення елементів простої мови — в основі своїй мови юрид. документів — у конфесійну л-ру, а також у полемічну і художню. З розвитком багатостильової л-ри пробуджувалась нац. свідомість. В Україні в ост. чверті 16 ст. розвивається панегірична л-ра, в якій прославляються подвиги світ. і духовних осіб у їхній боротьбі проти іноз. завойовників, католицизму. Поширенню С. л. м. сприяла діяльність церк. братств, в які організовувалося міщанство. Вони виникають у Львові, Рогатині, Городку, Берестї (Бресті), Перемишлі, Комарні, Сатанові, Галичі, Красноставі, Більську, Києві, Луцьку та ін. містах. Укр. поезія кін. 16 ст. ще бідна на тропи, проте для неї вже характерні ті ключові слова, які згодом визначатимуть особливості барокових творів. Це — **сонце, сердце, небо, вѣра, звѣзда, свѣтъ, свѣтлость, церква**. Тематично поезія 16 ст. пов'язана з проповід. й агіогр. л-рою Київ. Русі. В ній часто згадуються давні князі, які запровадили в Русі християнство і спорудили величні храми, київ. святі подвижники. Автори віршів намагалися писати церковнослов'ян. мовою, але не могли уникнути українізмів — лексичних, фонетичних і граматичних під впливом ділової староукр. мови. У віршах вживаються такі укр. слова, як **бачити, блищати, бридитися, буяти, богатѣти, вбогий, вельми, витати, глытати, згуба, зготовати, забути, застати, завжды, зопсовати, заживати, мова, мачуха, мусити, надѣя, невимовне, нищить, ображати, оздоба, обѣцяти, почути, погамувати, панувати, памятати, палати** (про вогонь), **прудко, праця** та ін. Абстр. лексика була переважно церковнослов'ян. походження: **смєлость, честность, добродѣтель, пагуба, немощ, чистота, доброта, блаженство** і под. Активно входили в староукр. поезію й власне укр. слова: **згода, незгода, невдячность, єдность, цнота, мар-**

ность, **покора**, **помста** і под. Уже на поч. 16 ст. староукр. мовою ств. багата полем. л-ра. Її особливістю є широке використання термінол. лексики. Напр., у «Пересторозі» – видатній пам'ятці полем. л-ри (1605–06) уживаються такі слова, як потреба, **грубость**, **хтивость**, **помоч**, **невѣдомость**, **глупство**, **обычає**, **занедбанє**, **добродетель**, **забвеніє**, **отщепенство**, **трудность**, **благочестіє**, **згода**, **новина**, **зрада**, **право**, **гоненє**, **справа**, **насилованє** та ін.

У 17 ст. в лексиці староукр. мови відбуваються активні процеси творення нової сусп.-політичної та адм.-правової лексики. З'являються назви нових сусп. станів (**козацтво**, **поспольство**, **городовая старшина**, **чернь**, **шляхетные** и **посполитые люди**, **войсковые люди**), утверджуються давні й виникають нові назви військ. і цив. посад (**гетман**, **полковникъ**, **асаулъ**, **сотникъ**, **атаманъ**, **канцеляристъ**, **бунчужный войсковый**, **атаманъ кошовый**, **обозный**, **хоружий**, **трубачъ**, **цырюликъ**, **добошъ**, **бурмистръ**, **лавникъ**, **судія полковый**, **полковый писарь** та ін.), одиниць тер. поділу й органів самоврядування (**майстратъ**, **рада енеральная**, **гетьманство**, **войско низовое**, **повѣтъ**) та ін. Розширення тематики ділових документів, творів ін. стилів, зокрема художніх, веде до поповнення лексики старої укр. мови суто нар. словами. Поряд з побут. назвами (**чоботъ**, **панчохы**, **комора**, **напой**, **горѣлка**, **оброк для коней** та ін.) у пам'ятках 17 ст. широко подані назви місцевостей, шляхів сполучення, рельєфу (**байракъ**, **шляхъ**, **копецъ**, **яръ**, **рудня**, **пасѣка**, **лука**, **запесочи**), назви осіб за певною ознакою (**брехунъ**, **выродокъ**, **утѣкачъ**), назви будівель і транспортних засобів (**хата**, **млынъ мучной и ступный млынъ**, **байдакъ**, **дубовикъ**, **подвода**) та ін.

17 ст. збагатило укр. культурне життя такими працями, як «Грамматіки славєнскиѧ правилноє Сѵнтаґма» Мелетія Смотрицького (1619) та її анонімна скороч. переробка «Грамматіки или писменница языка Словенъского» (1638), «Лексіконъ славенорωсскій и именъ тлъкованіє» Памва Беринди (1627) та ін. Вони значною мірою унормували як тодішню церковнослов'янську мову, так і С. л. м. Граматикою староукр. мови була «Грамматыка словенская» І. Ужевича (1643, 1645). Активно розвивається барокова староукр. література, мова якої насичена образними словами. Ось, напр., яких епітетів уживає поет Д. Андрієвич: **горкие слезы**, **путь правий**, **окрутная смерть**, **ясная походня**, **щирая любов**, **гоненія срокгіи**, **меч обосѣчный**, **никчемный крук**, **чистый голубь**, **тяжкій недуг**, **безкровная офѣра**, **гойные слезы** та ін. Улюбленими словами поетів-панегіристів є **солнце**, **мѣсяцъ**, **звѣзды**, **свѣтло** як символи істинної віри, а також **орел**, **лев** як символи сили. Розбудові С. л. м. в 17 – на поч. 18 ст. сприяла Києво-Могилянська колегія (згодом академія), яка згуртувала навколо себе видатних наук. і літ. діячів: Йоаникія Галятовського, Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського, Інокентія Гізеля, Варлаама Ясинського, Стефана Яворського, Дмитра Туптала, Івана Величковського та ін. Києво-Могилянська академія була й осередком розвитку драми. Твори цього жанру написані С. л. м. і практично не відрізняються від мови поезії: українські фонет., грамат. і лекс. особливості в ній виявляються досить виразно. Проте на кін. 17 – поч. 18 ст. мова драм досить істотно змінюється: староукр. мову поступово змінює т. з. слов'яноруська, тобто значною мірою церковнослов'янська. У проповід. л-рі, зокрема в «Ключі разумѣнія...» Йоаникія Галятовського, зростає кількість запозичень у сусп.-політ. лексиці: **монархіѧ**, **аристократіѧ**, **демократіѧ**, **цесарь**, **потентатъ**, **сенатор** і под. У 17 – на поч. 18 ст. була поширена літописна л-ра, пов'язана переважно з Нац.-визв. війною під проводом Б. Хмельницького. Мова літописів неоднорідна. Якщо в «Літописі Самовидця» вона староукраїнська, то в пізніших літописах, зокрема Самійла Величка, зі значною домішкою церковнослов'ян. слів і форм. У 1720, коли рос. цар Петро І затвердив указ Синоду про те, що в Києві і Чернігові книжки мають друкуватися тільки такою мовою, яка нічим не відрізняється від московської, над С. л. м. нависла серйозна загроза. Наступні синодальні укази від вересня 1721, січня й грудня 1727, березня 1728 щораз більше обмежували діяльність Києво-Печерської друкарні. Церк. л-ра відтоді видавалася лише церковнослов'ян. мовою. Загальмувався й розвиток укр. мовою навч. та худож. л-ри. Залишалася тільки рукописна укр. л-ра, представлена колядками, різдвяними віршами, виголошувана спудеями й мандрованими дяками, а також традиц. ділові документи, діаріуші, різноманітні госп. й лікар. довідники та порадники. Друкована ж л-ра писалася слов'яноруською мовою. Слов'янорус. мова, що витіснила староукраїнську, була штучним витвором, що спирався тільки на церковнослов'ян. мову. Укр. автори 18 ст., пишучи свої твори, свідомо чи несвідомо хотіли влитися в загальнорос. культурний контекст. Навіть більше – вони творили його, бо рос. л-ра з їхньою участю тільки-но починала розвиватися. Г. Сковорода філос. твори писав рос. мовою, свідомо звертаючись час від часу до українізмів. Служачи культурним потребам українців, і слов'янорус. мова, і мова Г. Сковороди витісняли з ужитку вже освячену двома століттями С. л. м. Таким чином, обидві літ. мови – слов'яноруська і російська об'єктивно відігравали деструктивну роль щодо староукраїнської мови. Але, руйнуючи С. л. м. і відкриваючи тим самим простір для поширення в Україні рос. літературної, ці штучні мови розчищали місце для творення *нової української літературної мови* – уже не на церковнослов'янській, а на суто нар. основі.

Літ.: Житецкий П. Очерк лит. истории малорус. наречия в XVII в. с приложением словаря книжной малорус. речи по рукописи XVII века. К., 1889; Огієнко І. Укр. літ. мова XVI-го ст. і укр. Крехівський Апостол 1560-х р., т. 1–2. Варшава, 1930; Грунський М. К., Ковальов П. К. Нариси з історії укр. мови. Л., 1941; Hrabec S., Lehr-Spławiński T., Zwoliński P. Rozwój języka ukraińskiego. «Kwartalnik Inst. pol.-radzieckiego», 1955, 1/2; Булаховський Л. А. Питання походження укр. мови. К., 1956; Гудзій М. К. Укр. інтермедії XVII–XVIII ст. В кн.: Укр. інтермедії XVII–XVIII ст. К., 1960; Худаш М. Л. Лексика укр. ділових док-тів кін. XVI – поч. XVIII ст. К., 1961; Німчук В. В. Памво Беринда і його «Лексіконъ славенорωсскій и именъ тлъкованіє». В кн.: Лексикон словенороський Памви Беринди. К., 1961; Граматика слов'янська І. Ужевича. К., 1970; Чепіга І. П. Визначна пам'ятка укр. письменства. В кн.: Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті. К., 1971; Іваньо І. В. «Поетика» Митрофана Довгалевського. В кн.: Довгалевський М. Поетика. (Сад поетичний). К., 1973; Русанівський В. М. Слов'ян. міжмовні зв'язки і формування функц. стилів укр. літ. мови XVI–XVII ст. Доповідь на VII Міжнар. з'їзді славістів (Варшава, серп. 1973 р.). К., 1973; Горобець В. Й. Лексика істор.-мемуар. прози першої пол. XVIII ст. К., 1979; Чепіга І. П. «Ключ розуміння» Іоаникія Галятовського – видатна пам'ятка укр. мови XVII ст. В кн.: Галятовський І. Ключ розуміння. К., 1985; Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. К., 1985; Дэже Л. Укр. лексика серед. XVI века. Няговские поучения (словарь и анализ). Дебрецен, 1985; Возняк М. С. Історія укр. л-ри, кн. 1–2. Л., 1992–94; Огієнко І. Історія укр. літ. мови. К., 1995; Грушевський М. С. Історія укр. л-ри, т. 5–6. К., 1995–96; Русанівський В. М. Історія укр. літ. мови. К., 2001.

В. М. Русанівський.

СТАТЄ́ЄВА Валентина Іванівна (6.XI 1949, с. Смідин, тепер Старовижівського р-ну Волин. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1999, професор з 2001. Закін. 1971 Ужгор. ун-т. Відтоді – на кафедрі укр. мови цього ун-ту. Досліджує проблеми історії укр. літ. мови та мов. ситуації в Україні 19 – поч. 20 ст. Праці: монографії «Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кін. XIX – поч. XX ст. (на матеріалах спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка та ін.)» (1997), «Роль Тараса Шевченка в історії української літературної мови» (2001, у співавт.); статті «Питання літературної мови в листах І. Франка» (1986), «Дискусія про українську мову 1898 року» (1995), «М. П. Драгоманов – оборонець української мови на міжнародному рівні» (2000), «Дослідження мовних позицій українських культурних діячів XIX–XX ст. – актуальний напрям соціолінгвістики» (2001) та ін. *С. Я. Єрмоленко.*

СТАТИСТИ́ЧНА ЛЕКСИКОГРА́ФІЯ – галузь *лексикографії*, що застосовує кількісні методи вивчення мови, розробляє теор. проблеми укладання й використання *частотних словників* різних типів: словоформ, слів, словосполучень, словопокажчики, конкорданси, словники мови письменників і т. ін. Виникла на поч. 20 ст. В Україні почала розвиватися у 50-і рр. – з укладанням словників мови І. Котляревського і Т. Шевченка. В 60-х рр. укладено п'ять мікрочастот. словників: худож. прози, драматургії, поезії, наук. та усп.-політ. л-ри (кожний на вибірці 10 000 слововживань). Укладено «Частотний словник сучасної української художньої прози» (вибірка 500 000 слововживань).
Літ.: Перебийніс В. С., Муравицька М. П., Дарчук Н. П. Частотні словники та їх використання. К., 1985. *В. С. Перебийніс.*

СТАТИСТИ́ЧНА СТИЛІ́СТИКА – галузь *стилістики*, що досліджує авторські та функц. стилі й жанри *статистичними методами*. Рівнодіюча багатьох факторів-регуляторів створення тексту (закони мови й мовлення, стилю й жанру, тема твору, авторські уподобання тощо), яка відбиває закономірності його будови і визначає його стиліст. належність, може бути виявлена лише за допомогою стат. методів. Одне з осн. завдань С. с. – визначення стат. параметрів стилю, тобто кількісних характеристик тексту, що істотно відрізняють його від ін. текстів того самого чи ін. стилю. Стат. параметри – це частоти одиниць усіх рівнів мовної структури – від фонем до синтакс. конструкцій, розподіл цих одиниць у тексті й індекси та коефіцієнти, тобто співвідношення частоти одиниць і обсягу тексту, напр.: індекс різноманітності (відношення обсягу реєстру до обсягу тексту), індекс винятковості (відношення кількості слів з частотою 1 до обсягу тексту), індекс концентрації (відношення сумарної частоти високочастот. одиниць до обсягу тексту) та ін. Стат. аналіз сучас. укр. текстів, *стильових різновидів української мови* засвідчив, що вони відрізняються одиницями всіх рівнів мови, але стилерозрізнювальна потужність цих одиниць різна: найнижчою вона є на фонем. рівні, найвищою – на лекс. та синтаксичному. На кожному рівні стилерозрізнювальна потужність одиниць зростає зі збільшенням їх частоти. При цьому близькі стилі (напр., жанри одного функц. стилю) більше розмежовують одиниці синтаксичні, а далекі – лексичні. Системні риси тексту виявляються у взаємозв'язках (кореляціях) між мовними одиницями у тексті, які встановлюють обрахуванням коефіцієнта кореляції (найчастіше – рангової). Так, в укр. худож. текстах існує пряма кореляція між частотами однокореневих дієслів док. й недок. в. між індексами різноманітності й винятковості, тоді як між кожним з цих індексів та індексом концентрації існує обернена залежність. Кореляції є показником спорідненості (розбіжності) текстів: чим ближчим є співвідношення частот певної одиниці чи групи одиниць в аналізованих текстах, тим ближчими за будовою є тексти. Напр., співвідношення частот високочастот. слів у творах різних авторів близькі, хоча самі частоти різні. Ступінь близькості/віддаленості текстів визначають за кількістю істотних розбіжностей між ними і за обчисленими коефіцієнтами близькості на основі виявлення спільних для цих текстів одиниць (напр., слів). С. с. забезпечує об'єктивні критерії для встановлення як індивід. рис тексту чи стилю, так і спільних закономірностей будови й розгортання текстів, різних за стилем, жанром чи авторською манерою, і дозволяє побудувати типологію стилів, вільну від суб'єктивізму дослідника.
Літ.: Стат. параметри стилів. К., 1967; Савранчук О. Ф. Деякі стат. характеристики функц. стилів сучас. укр. літ. мови. В кн.: Методи структур. дослідження мови. К., 1968; Комарова Л. І. Стилерозрізнювальна потужність слова. В кн.: Структура мови і статистика мовлення. К., 1974; Вопросы стат. стилистики. К., 1974; Дарчук Н. П. Індивідуальне й загальне в лекс. системі автор. стилю. В кн.: Перебийніс В. С.,

Муравицька М. П., Дарчук Н. П. Частотні словники та їх використання. К., 1985. *В. С. Перебийніс.*

СТАТИСТИ́ЧНІ МЕ́ТОДИ – сукупність операцій та обчислень, використовуваних матем. статистикою для аналізу вел. масивів, що підлягають дії значної кількості факторів, які неможливо індивідуалізувати. С. м. застосовують у всіх галузях мовознавства: для встановлення спорідненості мов, відмінностей у структурі мови на різних етапах її розвитку, для типології текстів чи виявлення їх стиліст. особливостей, для визначення авторства непідписаних творів, для з'ясування взаємозв'язків у системі мови чи в тексті між одиницями того самого чи різних рівнів і т. п. У всіх випадках стат. експеримент повинен відповідати щонайменше двом вимогам: 1) одиниці підрахунку мають бути чітко визначеними, щоб не було розбіжностей у різних їх дослідників; найбільш об'єктивними й чіткими є форм. та операційні визначення; 2) масив, в якому підраховують частоти аналізованих одиниць, має бути лінгв. однорідним, тобто належати одній мові, одному функц. стилю чи жанру, одній підмові наук. стилю, одній тем. групі, бути хронологічно обмеженим і т. д. Рівень вимог до лінгв. однорідності залежить від мети експерименту й бажаної точності результатів.

Послідовність етапів стат. експерименту така:
1. Формування вибірки, тобто того масиву матеріалу, в якому будуть встановлювати частоти аналізованих одиниць. Правильно сформована вибірка має рівномірно представляти повний масив, який називають генеральною сукупністю. Вимога однорідності передбачає належність усіх елементів вибірки до тієї самої генеральної сукупності. Для рівномірного представлення останньої з неї вибирають окр. частини або довільно, або через рівні проміжки (механічна вибірка), або шляхом формування підмасивів, кожний з яких представлено у вибірці однаково (типова, або зональна, вибірка). Довільну вибірку формують за таблицею випадкових чисел, процедура ця дуже громіздка, тому до неї рідко вдаються. Мех. вибірка доцільна при дослідженні словника: у вибірку включають кожну 5-у чи 10-у сторінку. При обстеженні текстів найчастіше формують зональну вибірку, в якій зонами служать твори різних авторів чи тем. підрозділи.
2. Структуризація сформованої вибірки, тобто поділ її на мінім. підбірки – однакової довжини уривки для одержання кількості частот, потрібної для вирахування їхніх стат. характеристик. Довжина мінім. вибірки залежить від аналізованих одиниць, її вимірюють одиницями того самого рівня. При визначенні частоти фонем довжина цієї вибірки може бути 100 фонемовживань, встановлення частот слів вимагає, аби вона становила не менш як 1000 слововживань, підрахунки частоти типів речення здійснюють на мінім. вибірці довжиною 10–20 речень. Довжина мінім. вибірки залежить від кількості одиниць у системі: чим їх менше, тим вона коротша.
3. Підрахунки абс. частот, тобто кількостей вживання аналізованої одиниці. Абс. частоту використовують для зіставлення тільки однакових за обсягом вибірок. Якщо вибірки різного обсягу, вираховують відносні частоти, тобто частки від ділення абс. частоти на обсяг вибірки. Відносна частота – завжди правильний дріб, іноді її вважають імовірністю появи даної одиниці.
4. Визначення серед. частоти, тобто частки від ділення суми абс. частоти на кількість мінім. вибірок, та її стат. характеристик – дисперсії (розсіювання абс. частот) – середнього квадратичного відхилення (σ) міри коливання серед. частоти ($\sigma_{\bar{x}}$). Цих характеристик достатньо для визначення істотності/неістотності розходжень між частотами різних одиниць у тій самій вибірці чи тієї самої одиниці в різних вибірках. Відповідь одержують або зіставленням смуг коливання серед. частоти ($x \pm 2Б_x$), або обчисленням показника критерію Стьюдента. Якщо смуги коливання не включають однакових чисел чи показник критерію Стьюдента більший вказаної в стат. таблиці величини, різниця між частотами статистично істотна, і є підстави твердити, що вибірки відрізняються цими частотами: причини розходжень встановлюють не статистичним, а лінгв. аналізом.
5. Визначення взаємозв'язків (кореляцій) між одиницями у вибірці чи між вибірками. Для цього використовують кореляц. аналіз, найчастіше – метод рангової кореляції. В україністиці С. м. широко застосовують у стилістиці (див. *Статистична стилістика*), для одержання результатів психолінгв. даних, розв'язування проблем автоматизації ред.-видавничих процесів, при підготовці алгоритмів автомат. аналізу тексту та оцінці їхніх результатів.

Літ.: Стат. параметри стилів. К., 1967; СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Вопросы стат. стилистики. К., 1974. *В. С. Перебийніс.*

СТВЕ́РДЖУВАЛЬНЕ РЕ́ЧЕННЯ – модальний різновид *речення*, в якому стверджується наявність пов'язаної з відповідним носієм або незалежної предикат. ознаки. Найтиповішою формою С. р. виступають різноструктурні розповідні речення (прості й складні): «Мокрі кущі блищать під місяцем. Річка внизу жебонить по камінню, смирна, довірлива. З марева лугів випливає постать чиясь» (О. Гончар); «Природа мудра. Все створила мовчки» (Л. Костенко). Стверджувальна модальність протиставляється заперечній. До специф. засобів комунікат. організації С. р., використовуваних з метою увиразнення, підсилення ствердження, належать частки **так**, **гаразд**, **адже (ж)**, **же (ж)**, **авжеж**, **атож**, **аякже** та їхні лекс. еквіваленти **добре**, **дійсно**, **справді**, **звичайно**, **безперечно**, **безсумнівно**, напр.: «**Так**, орлиця тільки може на

гострому і гладкому шпилі собі тривку оселю збудувати і жити в ній...» (Леся Українка); «**Гаразд**, вмовкаю. Але ти, Митю, повинен усе знати...» (П. Загребельний). *А. П. Грищенко.*

СТЕЛЬМАХО́ВИЧ Мирослав Гнатович (25.VI 1934, с. Уличне, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл. – 23.IV 1998, Івано-Франківськ) – укр. педагог, доктор пед. наук з 1990, професор з 1989, д. чл. АПН України з 1992. Закін. 1957 Дрогоб. пед. ін-т. Учителював. З 1969 – викладач кафедри педагогіки і психології, зав. кафедри педагогіки і методики поч. навчання (1973–1985), з 1985 – зав. кафедри українознавства і декан пед. ф-ту Івано-Франк. пед. ін-ту (тепер Прикарпатський ун-т). Досліджував проблеми формування культури усного мовлення учнів, етнопед. засади методики мови, систему мовних вправ і завдань. Автор метод. посібників «Розвиток усного мовлення на уроках української мови в 4–8 класах» (1976), «Система роботи з розвитку зв'язного мовлення в 4–8 класах» (1981) та «Методика викладання народознавства в школі» (1995, у співавт.), монографії «Народна педагогіка» (1985), «Українська народна педагогіка» (1986). Уклав «Збірник вправ і завдань з української мови для 4–8 класів» (1982). *О. М. Біляєв.*

СТЕПОВИ́Й ГО́ВІР – один з новожитніх говорів *південно-східного наріччя*, найпізніший за часом формування, найбільший за територією поширення. Охоплює пд. р-ни Кіровогр., Дніпроп., Луганської областей, Крим, окр. р-ни у Микол. і Одеській областях, Запоріз., Донец., Херсонську області; побутує в Краснодар. краї Росії; окр. говірки зафіксовані у пд.-сх. частині Румунії (дельта Дунаю). Межує на півночі з *середньонаддніпрянським говором*, на пн. сході – зі *слобожанським говором*, на пд. заході – з рум. і молд. говірками, на пн. заході – з *подільським говором*, на сході – з рос. говірками (карту говорів укр. мови див. на окр. арк., с. 808–809). С. г. формувався у 17–19 ст. переважно на середньонаддніпрянській, частина говірок – на пн. і пд.-зх. діалектній основі; у 20 ст. вплив пд.-зх. діалектного типу посилився внаслідок нових переселень людності з пд.-зх. регіону. Генет. неоднорідність С. г., збереження новожитніми говірками систем. рис материн. діалектів (північного, південно-західного і південно-східного), гетерогенність багатьох говірок зумовили їх сучасну диференціацію, ареальну мозаїчність та напрями еволюції; у межах говору невиразно виділяються окр. групи говірок: наддніпрянські, західностепові та південнобессарабські. Говірки С. г. зазнали впливів рос., болг., молдовських, частково – серб., гагауз., грец., нім., кримськотатарських говірок; ці впливи в різний час були неоднаково інтенсивними. Фонет. систему С. г. характеризують такі риси: 1) наголошений шестифонем. вокалізм:

і у;
и
е о
а

2) ненаголошений вокалізм п'ятифонемний, варіативний, може мати такі типові структури:

1) і у; 2) і у
и^{е}(е^{и}) о и^{е}(е^{и}) о^{у}
а а

3) серед рефлексів /ě/ переважає **[і]**, рефлекси **[и]**, **[е]**, **[о]** і **[у]** (**ди́рка**, **д'у́рка**, **хрон**, **ц'ул'ува́ти**) поширені менше, а в окр. говірках як лексикаліз. явища; 4) в частині говірок як спорадичне явище виявлено обниження артикуляції [і] різного походження – як **[и^{і}]**, **[и]** (**ги^{і}рки́й**, **Йи^{і}ва́н**, **рил'а́**, **пидійшли́**, **фигу́ра**); 5) розвиток /ę/ переважно як **[а]**, зрідка – як **[е]**, **[и]**, **[і]** (**колódʼез'**); 6) у більшості говірок з пд.-зх. основою помірне *укання* – зміна **[о]** на **[о^{у}]**, **[у]** перед складом з наголошеними [і́], [у́] (**то^{у}бі́**, **зо^{у}зу́л'а**, **мо^{у}йі́**, **по^{у}йі́хаў**) та перед складом з наголошеним **[ó]** (**со^{у}лóма**); як зворотне до укання відзначено гіперичне *окання* (**очител'**, **озва́р**, **бораки́**, **огронóм**); 7) *акання* – зміна **[о]** на **[о^{а}]**, **[а]** в говірках з пн. основою (**хо^{а}ди́ла**, **кали́**, **палате́нце**, **раби́ла**, **рабóта**); в говірках смуги інтенсивного контактування з рос. говірками акання виявляється як несистемне; зміна **[е]** на **[а]** як лексикалізована (**наўст'а́ж**) відома у багатьох говірках; 8) поява на місці **[а]** в позиції після м'яких приголосних та **[й]** голосних перед. ряду виявляється більш послідовно у говірках з пн. основою (**вйіза́ла**, **йейце́**, **з'ет'і́**); як лексикаліз. словоформи **де́в'іт'**, **де́с'іт'**, **піс'а́т** зі змінами **[а]** (< /ę/) на голосні перед. ряду високого підняття поширені в говірках з різною діал. основою; у багатьох говірках звуження охопило і репрезентанти фонем **/е/** та **/о/** різного походження (**б'із** 'без', **ч'іти́р'і**, **шча́в'іл'**, **тебі́**, **ти^{і}бі́** 'тобі'); 9) рефлексами давньої сполуки **[ьг]** у говірках з різною основою є **[ир]** (пд.-зх. основа – **кирни́ц'а**) або **[ри]** (пд.-сх. основа – **крини́ц'а**); 10) відносно рідке вживання протетичних приголосних (**ву́лиц'а**, **йіржа́ти**, **гóстрий**, **гамба́р**, **гимба́р**), яке посилюється у говірках з пд.-зх. основою чи суміжних з пд.-зх. діалектами; на суміжжі з говірками без протетичних приголосних часта гіперична втрата етимол. приголосних поч. слова (**óрдий** 'гордий', **улуц'у́га** 'волоцюга'); 11) відмінності говірок виявляються щодо реалізації ознаки твердість – м'якість приголосних: у багатьох говірках збереглася пом'якшена вимова [**ч'**] (**курч'а́**, **ч'ужи́й**, **пе^{і}ч'а́т'**); у говірках з пд.-зх. основою передньоязикові приголосні [**т**], [**н**] перед [**і**] < **/о/** не палаталізуються, а в говірках з пн. і пд.-сх. основою зазнають палаталізації (**тік**, **стіл**, **ніж** на противагу **т'ік**, **ст'іл**, **н'іж**); посилення вживання [**р'**] – у наддніпр. говірках (**р'а́дно**, **коса́р'**, **гонча́р'**, **р'а́ма**, **гр'ани́ц'а**) і [**р**] – у західностепових (**зора́**, **гара́чий**, **бураки́**, **расни́й**, **град**); 12) у ряді говірок наявний препалатальний [**л˙**] (**мол˙ода́**, **бул˙ó**, **пол˙óл˙и**, **л˙ови́л˙и**); 13) зміна функц. навантаження окр. фонем внаслідок їх заступлення репрезентантами ін. фонем або появи цих фонем у нових позиціях: у частині говірок поширена зміна [**д͡ж**], [**д͡з**], [**д͡з'**] на [**ж**],

[з], [ч'], [з'] (**жм'іл'**, **ч'м'іл'**, **звóник**), водночас внаслідок асиміляції африкати постають на стиках слів (**хóджби** 'хоча б', **л'ýдз'кий**, **ліджбá** 'лічба') чи в лексикаліз. словоформах (**джумá** 'чума'); посилення в окр. говірках вживання [ф] зам. [хв] (**фали́ти**, **фіст**), зам. [в] (**афтóбус**, **фпаў**) та ін., водночас у багатьох говірках спостережено зворот. процес — ослаблення /ф/ (**хвотогрáхв'йіа**, **хунт**); 14) позиційна зміна якості приголосних за ознакою дзвінкість — глухість у типових фонол. умовах у різних говірках виявляється непослідовно: в позиції кінця слова перед паузою, перед наст. глухим приголосним дзвінкі можуть оглушуватися (**т'áшко**, **міх** 'міг'), а в ряді говірок зберігати дзвінкість чи зазнавати незнач. змін; глухі приголосні в межах слова та в міжслівній позиції можуть зазнавати одзвінчення (**йаґби́**, **воґзáл**, **брáд:аў** 'брат дав'); 15) сполуки губний приголосний + j можуть зберігатися (**здорóвйа**, **жáбйачий**) або ж змінюватися на губний + епентетичний [л'] (**здорóвл'а**) чи вторинний [н'] (**зе^{и}мн'á**, **мн'áсо**); 16) відсутність в окр. словоформах чергування задньоязикових приголосних [г], [к], [х] з шиплячими і свистячими приголосними (**на дорóг'і**, **рук'í**); 17) заступлення [т'] на [к'] в окр. словах (**кíсно**, **к'íсто**).

Наголос у С. г. динамічний; особливістю зх. говірок є збереження пд.-зх. типу наголошування займенників (**мóго**, **твóго**); в окр. говірках зміна наголосу лексикалізована (**полóўник**, **уз'áли** та ін.).

Серед грамат. рис С. г. виділяються наступні: 1) при збереженні протиставлення твердого і м'якого різновидів відмінювання ім. виразним є вплив твердого різновиду на м'який і мішаний (дав. в. одн. — **з'áт'ові**, **товáришові**, ор. в. одн. — **ковал'óм**, **пáл'ц'ом**); 2) у частині говірок спостерігається розподіл уживання паралельних закінчень род. в. одн. ім. I відміни: під наголосом **-и** (**гори́**, **нори́**), не під наголосом **-і** (**хáт'і**, **хмáр'і**); 3) зрідка у говірках зберігаються давні закінчення род. в. одн. ім. III відміни **-и** (**рáдости**, **сóли**); 4) в ор. в. одн. ім. I відміни можуть мати паралельні закінчення **-ойу**, **-ейу**, **-ой**, **-ей** (**земл'óйу** і **земл'óй**, **душéйу** і **душéй**); 5) помітний вплив закінчень ім. ч. р. на ім. ж. і с. р. у род. в. одн. (**хат'íў**, **ноч'íў**, **озéр'іў**, **тел'áтіў**); ім. ж. р. колишніх а-основ можуть мати закінчення **-ей** (**хатéй**, **бабéй**); 6) паралельні закінчення широко відомі в ім. колишніх *t*-основ: у род. в. **-ати**, **-ат'і**, **-а** (**тел'áти**, **тел'áт'і**, **тел'а**), дав. в. **-у**, **-ату**, **-ові**, **-атов'і**, ор. в. **-ам**, **-ем**, **-ом**, **-атом**; 7) паралельні закінчення властиві ор. в. множинних ім. **сáн'ми** — **сáнами**, **гóн'ми** — **гóнами**); 8) в ряді говірок збереглися форми *двоїни* ім. ж. р. при числ. **два**, **три**, **чотири** (**три йáм'і**, **ч'оти́р'і корзи́н'і**), паралельними до яких часто є конструкції зі збірними числ. (**двóйе рук**, ~ **вíдер**); 9) часто вищий ступінь порівняння прикм. і присл. твориться за допомогою суфікса **-ішч** (**біл́ішчий**) на тлі поширених форм з **-іш** (**білі́ший**); 10) у дав. і місц. в. одн. прикм. і ад'єктивних займ. ж. р. флексія може бути стягнена (**молод'í дíвчині**, **на т'і йалин'і**) на тлі повних флексій; 11) вказів. займ. **цей**, **ц'а**, **це** мають також форми **оцéй**, **оц'á**, **оцé**, **сей**, **с'а**, **се**; 12) говірки з пд.-зх. основою формами вказів. займ. **та** в род. в. одн. (**тíйі**, **тóйі**, **тéйі**) та ор. в. одн. (**тóйу**, рідше **тíйу**) протиставляються говіркам з пд.-сх. основою (**тіє́йі**, **тіє́йу**); 13) відсутність у формах непрямих відмінків особових займенників приставного [н] (коло **йéйі**, на **йóму**); 14) у наддніпр. говірках поширені нестягнені форми займенників — **мойóго**, **свойóго**; 15) інфінітив може мати форми з кінцевим **-т'**, **-ти**, зрідка **-те** (**гор'увáте**) та лексикалізовані **-сти** (**реўсти́**); 16) наявність у частині говірок стягнених форм дієслів 3 ос. одн. теп. ч. (**висихá**, **читá**) на тлі поширених нестягнених форм (**читáйе**); 17) паралельне закінчення у 3 ос. одн. теп. ч. — зрідка з кінцевим [т'] (**рóбит'**, **хóдит'**), але переважно без кінцевого [т'] (**рóбе**, **нóсе**) як наслідок взаємодії типів дієвідмінювання; останнім зумовлений перехід в окр. говірках дієслів з одного типу дієвідмінювання до іншого (**сáд'ут'** 'саджають', **нóс'ут'**, **хóд'ут'**); 18) атематичні дієсл. у 2 ос. одн. теп. ч. мають форми **даси́** і **даш**, **даси́ш**; 19) у багатьох говірках виразна тенденція збереження при дієвідмінюванні структури основи — кінцеві приголосні основи [д], [т], [з], [с] у 1-й ос. одн. теп. ч. у переваж. більшості говірок не зазнають морфонол. чергувань (**крут'ý**, **сид'ý**, **вóз'у**, **нóс'у**, **прóс'у**), лише зрідка відомі форми з чергуванням (як **кручý**, **нóшу**); 20) за формами дієслова **ли́ти** у 1, 2 ос. одн. теп. ч. виявлено поділ говірок з пд.-зх. основою (**л':áйу**, **л'áйу**, **ли́йу** і **л':áйеш**, **ли́йіш**) і з пд.-сх. основою (**л':у** і **л':еш**).

Синтакс. особливості С. г.: 1) вираження іменної частини складеного присудка у формі наз. в. (**він був хаз'áйін**); 2) широке використання присл. **де** в ролі обставини місця дії зам. **куди́** (**де йдеш?**); 3) переважання безприйм. конструкцій ор. місця над прийменниковими **по** + ім. у місц. в. (**йíхати стéпом**, **плиўти́ водóйу**); 4) приєднання підряд. означальних речень до головного сполучними словами **шо**, **котрий**, **де**; 5) поширена синонімія синтакс. конструкцій, напр.: **син ви́шчий *за*** (*від*, *прóти*) **бáт'ка** і **син ви́шчий *н'іж*** (*йак*, *чим*) **бáт'ко**.

Лекс. особливості С. г. мають здебільшого вузьколокал. характер, часто зумовлені міжмов. контактами різного часу, напр.: **бакáй** 'вибоїна, яма', **бáлка**, **ри́па** 'яр', **бри́ндза** 'різновид овечого сиру', **кирд**, **тýрма** 'велика отара овець', **вáда** 'рівчак для поливання городини', **ґард** 'споруда у вигляді загорожі на річці для лову риби', **кайýк**, **байдá** 'човен, **киргáн** 'льодник на березі річки, озера для зберігання свіжої риби', **ґоґошáр** 'різновид солодкого перцю', **кабиц'а**, **котýн'а** 'літня пічка у дворі', **мажáра** 'великий віз

для перевезення сіна, снопів', **гармáн** 'тік для обмолочування збіжжя', **рéптух** 'торба (годувати коней у дорозі)', **палатáри** 'пілка над лавою', **кушúн** 'глечик' та ін.

Серед дослідників С. г. – А. Берлізов, С. Габ, О. Горбач, П. Гриценко, Й. Дзендзелівський, В. Дроботенко, В. Дроздовський, Т. Заворотна, Л. Загнітко, Н. Клименко, О. Миртов, Н. Михайлова, А. Москаленко, Л. Москаленко, А. Мукан, Я. Нагін, В. Негрескул, З. Омельченко, Г. Пелих, Т. Поляруш, А. Поповський, І. Приймак, І. Робчук, С. Самійленко, Н. Сіденко, Т. Сікиринський, З. Сікорська, Л. Спанатій, В. Ужченко, Д. Ужченко, Л. Фроляк, Л. Терешко, В. Чабаненко, Б. Шарпило, Т. Шевченко, М. Шумко, Б. Юрковський та ін.

Літ.: Бессараба И. В. Мат-лы для этнографии Херсон. губ. Пг., 1916; Миртов А. В. Украинцы на Дону. Ростов н/Д., 1930; Москаленко А. А. Словник діалектизмів укр. говірок Одес. обл. О., 1958; Берлізов А. А. Лексика рибальства укр. говорів Ниж. Подністров'я. Чернігів, 1959; Ващенко В. С. Лінг. географія Наддніпрянщини. Дп., 1968; Горбач О. Діял. словник північнодобруджан. говірки с. Верхній Дунавець біля Тульчі. Мюнхен, 1968; Гриценко П. Ю. Моделювання системи діал. лексики. К., 1984; Поповський А. М. Значення південноукр. степових говорів у формуванні літ.-нац. мови. Дп., 1989; Укр. східностепові говірки. Д., 1998; Робчук І. Студії і статті. Бухарест, 1999; Ужченко В., Ужченко Д. Фразеол. словник східнослобожан. і степових говірок Донбасу. Луганськ, 2000; Чабаненко В. А. Фразеол. словник Ниж. Наддніпрянщини. Запоріжжя, 2001; АУМ, т. 3. К., 2001. *П. Ю. Гриценко.*

СТЕРЕОТИ́П (від грец. στερεός – твердий і τύπος – відбиток, зразок) – слово, мовний зворот, що повторюються без змін, автоматично, як усталена формула, мовний шаблон; трафарет. Розрізняють С.-*кліше* – вони виконують у мовленні позит. функцію, є лог. прокладками, готовими словесними формулами, які економлять мовні зусилля і полегшують процес спілкування (згідно з ухвалою, за наказом); С.-*штампи* – слова і словосполучення зі стертим лекс. значенням чи експресивністю, які виникли в результаті втрати образності чи мех. перенесення кліше ділового стилю (див. *Офіційно-діловий стиль*), термінол. сполук у неприродне для них середовище (розвідники земних надр, трудівники полів). Зустрічаються гол. чин. у канцелярсько-діловій мові (див. *Канцеляризм*).

Літ.: Коваль А. П. Культура ділового мовлення. К, 1982.
Н. М. Сологуб.

СТИК МОРФЕ́М – див. *Морфемний шов*.

СТИ́ЛІ МО́ВИ – див. *Стиль*, *Стильові різновиди староукраїнської мови*, *Стильові різновиди української мови*.

СТИЛІЗА́ЦІЯ – свідоме переймання мовних ознак певного *стилю*, жанру, характерних для відповід. істор. доби, етногр.-діал. чи соціального середовища, для індивід. автор. стильової манери. Для С. необхідно знати, відчувати норми функц. стилю, до якого належить створюваний текст, тобто внутр. закони його організації, а також норми того стилю, який виступає зразком і засобом для С.

С. об'єднує конкр. мовні одиниці різної структури (*слова*, *фразеологізми*, грамат. форми, засоби ритмомелодич. організації мови), а також прийоми їх поєднання, компонування для досягнення стиліст. ефекту подібностей до ін. стилю. Мета С. – відтворити в худож. тексті часовий і локальний колорит, дати відчути соціальний тип зображуваного середовища, передати настрій від сприймання певного худож. жанру.

В істор. романах С. насамперед здійснюється шляхом добору архаїзмів, істор. лексики, фолькл. фразеології, імітації синтакс. ладу давніх писемних пам'яток укр. мови. Доба Київ. Русі стилізується під такі пам'ятки, як «*Слово о полку Ігоревім*»; мовні засоби цієї пам'ятки вводяться не лише в істор. твори, а й у ін. худож. жанри для створення колориту високої *книжної мови*, для надання стилеві істор. глибини і водночас сучас. філос. звучання. Засоби поетики «Слова» майстерно використовує Р. Лубківський у циклі «Сонце „Слова"». В істор. романі «Маруся Чурай» Л. Костенко звертається до старокнижної укр. мови 17 ст., щоб передати колорит відповідної істор. доби і водночас індивідуалізувати мову персонажів.

В укр. літ.-писемній традиції поширена С. під нар. думи, пісні. Фолькл. С. позначається на виборі назв творів типу **дума**, **балада** (баладапісня «Ой летіла гуска додому» І. Драча, «Дума про Британку» Ю. Яновського), на використанні фолькл. символів, поетики народнопісен. жанрів.

Автор, індивідуалізуючи мову персонажів, показуючи їхнє життя у певному просторі, часі, в етногр. середовищі, звертається до прийомів С. Досягти реальності, правдоподібності звучання діалогів, монологів письменник може завдяки відтворенню тер., часових відмін мови. Він зображує характерні матеріальні та ідеальні реалії, передає розм. колорит мови персонажів. Так, В. Стефаник відтворив у новелах звучання покутських говірок, тобто мова його персонажів стилізована під діалектну. Але, ввівши в укр. л-ру живе покутське слово, В. Стефаник не просто скопіював його, а передав по-своєму, стилізував оповідь під нар. розмову. С. нерідко супроводжується поясненням, тлумаченням введених у текст висловів, застосуванням словничків пояснюваних слів, відповідних приміток у текстах. Майстер епічних худож. жанрів завжди орієнтується на правдивість відтворюваної прямої мови персонажів. Стилізування народнорозм. характеру оповіді досягається різними засобами. У Григора Тютюнника, напр., це введення типових для пд.-сх. говору зворотів, синтакс.-інтонац. фігур, порівнянь і, звичайно, характерної лексики, що робить його стиль відмінним від індивід. манери Є. Гуцала, В. Дрозда, Р. Андріяшика, Вал. Шевчука та ін.

С. виконує характеристичну функцію, створюючи соціальний тип персонажа (пор. використання суржикових елементів, просторічної лексики у творах В. Винниченка, М. Хвильового, М. Куліша). С. під таку реалію, як укр.-рос. двомовність, вимагає від письменника чуття міри, доцільності введення у текст іномов. еле-

ментів. Те саме стосується і С. під розмовно знижений, просторічний колорит оповіді.

С. засвідчує можливості перевтілення автора в персонажа-оповідача, перенесення ним оповіді в інший, умовно-фантастичний, міф. світ (пор. мову роману «Козацькому роду нема переводу» О. Ільченка). Письменник часто вказує у створюваному ним тексті на мовні засоби, стилізовані під чиюсь мову. Це можуть бути й безпосередні зауваження, і використання лапок для виділення вкраплених слів (пор. практику У. Самчука в епіч. творі «Волинь», де народнорозм. діалоги вдало стилізуються під волин. говір, а також містять вкраплення рос. слів або суржику). Лексика й синтаксис невласне прямої мови у романі «Роксолана» П. Загребельного стилізують народнопісен. мову.

С. будується на принципах паралельної дії, коли на зміст істор., соціально-побут. роману та ін. накладаються прийоми стилізації оповіді, які суголосні жанрові й стилеві твору, та контрастного стиліст. зіткнення жанрів і стилів (напр., використання елементів публіцистичного, офіційно-ділового стилю в худож. творі: пор. мовну творчість Остапа Вишні, О. Чорногуза, П. Глазового та ін.). Ще один принцип, пов'язаний з прийомами пародіювання, служить для досягнення гумор., сатир. ефекту.

Негат. зміст С. виявляється тоді, коли вона використовується не як худож.-естет. прийом, а як єдино можлива форма мовного вираження, коли прикрашання мови виступає як самоціль (стильове наслідування, епігонство). Особливі функції виконує стилізація у перекладі. С. близька до наслідування, імітації, переспіву, пародіювання тощо.

Літ.: Коптілов В. В. Стиль і стилізація. В кн.: Коптілов В. Першотвір і переклад. К., 1972; Єрмоленко С. Я. Фольклор і літ. мова. К., 1987. *С. Я. Єрмоленко.*

СТИЛІЗА́ЦІЯ в перекладі – вживання у перекладі таких мовних засобів, які не мають стиліст. відповідників у тексті оригіналу. С. може мати різний ступінь вияву – від перенесення у текст перекладу типових особливостей стилю автора з усієї його творчості до цілковитої переорієнтації стилю перекладу і втрати осн. спільних рис із стилем оригіналу, що створює власне переспів.

Існує кілька різновидів С. Стилізація під індивідуальний стиль оригіналу підкреслює особливості автор. мови. Так, М. Рильський переклав рядки з «Євгенія Онєгіна» О. Пушкіна «Евгений тотчас на свиданье Стремглав по почте поскакал» – «Євгеній рушив у дорогу, Валдайську слухаючи мідь», маючи на увазі те, що метонімічне називання предмета через матеріал, з якого його зроблено, взагалі властиве поетиці Пушкіна. Локальна С. допомагає увиразнити змалювання місця події або чужого побуту. Рядки з поезії «Три пальми» М. Лермонтова «...стан худощавый к луке наклоня, Араб горячил вороного коня» М. Рильський переклав, замінивши загальне «араб» конкретнішим «бедуїн»: «...стан нахиливши вперед свій стрункий, Коня гарячив бедуїн молодий». Аналогічну роль щодо змалювання часу події або – ширше – ін. епохи виконує часова С.

С. може виконувати негат. роль, нівелюючи наявні в оригіналі стильові прикмети. Приклад такої С. (часової) дає М. Терещенко у перекладі поеми «Курган» Янки Купали. В оригіналі згадано традиц. назви свят: «На купалле там птушка садзіцца, пяє. У піліпаўку воўк нема вые». В укр. перекладі наведено узагальнені визначення часу, через що зникає колорит змальованої білорус. поетом доби: «Там співають улітку дзвінкі солов'ї, А зимою вовки завивають». Часто С. виявляє творчу винахідливість перекладача, який надолужує неминучі втрати кожного перекладу, тактовно й тонко увиразнюючи риси епохи, народу та індивідуальність автора того худож. твору, над перевтіленням якого в ін. мову він працює.

Літ.: Коптілов В. Стиль і стилізація. В кн.: Коптілов В. Першотвір і переклад. К., 1972. *В. В. Коптілов.*

СТИЛІ́СТИКА, лінгвостилістика – розділ *мовознавства*, що вивчає: а) закономірності існування та структурну організацію суспільно зумовлених різновидів мови – функц. стилів; б) мовні одиниці з погляду дод. експресивно-стильового забарвлення; в) цілеспрямований вибір мовних засобів, що відповідає стильовим і стиліст. нормам (див. *Норма мовна*). С. обґрунтовує існування системи функц. стилів, властивих певному періодові історії літ. мови; встановлює співвідношення функц. і експресив. стилів; визначає стилетв. чинники (позамовні й власне мовні); досліджує функціонування мовних одиниць у текстах (писемних і усних).

Розрізняють функціональну С. та С. мовних ресурсів. Перша, сформувавшись у 50–60-х рр. 20 ст., зосереджує увагу на диференц. ознаках, структурі функц. стилів – художнього, наукового, публіцистичного, офіційно-ділового, конфесійного, розмовного. Описи функц. стилів, визначення їхніх стильових домінант, встановлення стилістично маркованих і нейтральних стиліст. засобів мови у кожному з різновидів мови передбачають розробку теорії стиліст. функцій, стиліст. значень, стиліст. забарвлення (див. *Конотація*) мовних одиниць, відповідно до контексту. Визначення функц. стилів та їхніх конструктивних ознак регулюється позамовними та власне мовними критеріями.

С. мовних ресурсів орієнтується на вивчення усіх мовних рівнів з погляду додаткових стиліст. значень елементів мовної системи. Останні несуть на собі відбиток тієї сусп. сфери, в якій побутує мова, тобто мають функціонально-стильове значення. Вони відображають характер спілкування – офіційний, книжний чи невимушений, розмовний, тобто засвідчують співвіднесеність мовних виразових засобів з

високим, нейтральним чи зниженим експресивним стилем. Це передбачає використання певної мовної форми відповідно до загальноприйнятої усталеної оцінки. Стиліст. семантика входить у заг. семантику мовних одиниць, без неї уявлення про практ. використання мовних знаків, про мовну дійсність, характерну для кожної істор. доби, буде неповним. Усталені стиліст. значення фіксуються у словниках, граматиках, мовних порадниках, відбиваючи стиліст. норми літ. мови. С. мовних ресурсів співвідноситься з одиницями мовних рівнів, що визначає певне коло проблем, зокрема й щодо методів дослідження, властивих *фоностилістиці*, лексичній С., словотвірній С., *стилістиці граматичній*.

Фоностилістика вивчає звукову будову мови з погляду можливостей створення додаткових стиліст. ефектів, зокрема, алітерацій, асонансів, звуконаслідування, варіантів ритмомелодики і под. у *художньому стилі*, а також дотримання законів милозвучності укр. мови в різних функц. стилях. Лексична С. стосується функціонально-стильової диференціації словникового складу, стиліст. використання різних семант. груп *лексики*, виявлення стиліст. потенціалу кожного слова залежно від його місця у синонімічно-антонімічних відношеннях, від текстового вживання, співвідношення з експресивними стилями (книжна, розмовна, нейтральна лексика). Стиліст. семантика входить як складова частина в значення фразеол. одиниць, що характеризуються своєрідною внутр. формою, наявністю другого семант. плану, виразним нац.-культур. колоритом. Цей аспект дослідження фразеології стосується фразеологічної С. С. граматична зосереджує увагу на виражальних можливостях грамат. форм, конструкцій, здатності їх видозмінювати, відтінювати зміст висловленого, надавати йому додаткових стиліст. відтінків.

З 60-х рр. 20 ст. стиліст. семантика розглядається як обов'язковий компонент у функц. аспекті мови. 70–80-і рр. позначені активізацією досліджень з лінгвістики тексту, зокрема С. тексту. Відгалуженням останньої є С. декодування, або С. сприйняття, яка враховує динамічну сутність текстової структури і позатекстовий досвід реципієнта. С. художньої л-ри – галузь, що розвивається на межі літературознавства і мовознавства. Лінгв. методи дослідження індивід. стилю письменника доповнюють результати літературозн. описів, а також здобувають нову інформацію для історії укр. літ. мови. Крім індивід. стилів, об'єктами С. худож. л-ри є традиц. *тропи*, *фігури мови*, еволюція їх в історії худож. стилю (див. також *Поетика*). С. худож. л-ри оперує такими поняттями, як естетична вартість (значення), образ автора, мовно-естет. цілісність худож. твору, ідіостиль письменника, в якому особливе місце посідає автор. оповідь, мовні партії персонажів, взаємодія монологічного й діалогічного мовлення, синтез різних форм існування нац. мови в худож. текстах. Важливу проблему С. худож. л-ри становить співвідношення літ. мови і мови худож. л-ри; остання послуговується не лише кодифікованою літ. мовою, а й периферійними, ненормат. виражальними засобами. Укр. лінгвостилістика сформувалася у 50–60-х рр. 20 ст. як частина історії літ. мови та як дисципліна практ. плану. У дослідженні мови худож. л-ри відбулося її розмежування з літературознавчою С., хоча практика лінгвостиліст. аналізу підтверджує комплексний підхід до мови худож. творів як до словесно-естет. явищ. Увагу стилістів привертали явища милозвучності укр. мови (В. Самійленко), мова укр. преси (М. Гладкий, М. Жовтобрюх), стиліст. явища укр. мови (Л. Булаховський, Б. Ткаченко, В. Ващенко), мова засобів масової інформації (Д. Баранник, М. Пилинський, В. Чабаненко), мова худож. л-ри. Узагальнювальні праці з лінгвостилістики містять розділи про найважливіші функц. стилі сучас. укр. літ. мови, стиліст. засоби виразності (лексичні, фразеологічні, граматичні), які виявляють як внутрішньомовні механізми створення стиліст. значень, так і позамовні чинники.

Див. також *Стиль*, *Стильові різновиди української мови*.

Літ.: Ткаченко Б. Нарис укр. стилістики, в. 1–5. Лекції з основ мовознавства. Х., 1930; Коваль А. П. Практ. стилістика сучас. укр. мови. К., 1960; Чередниченко І. Нариси з заг. стилістики сучас. укр. мови. К., 1962; СУЛМ. Стилістика. К., 1973; Стилістика укр. мови. К., 1990; Єрмоленко С. Я. Сучасна укр. стилістика. В кн.: Synteza w stylistyce słowiańskiej. Opole, 1991; Пономарів О. Д. Стилістика сучас. укр. мови. К., 1992; Качуровський І. Основи аналізу мовних форм (Стилістика). Мюнхен–Ніжин, 1994; Чабаненко В. Стилістика експресивних засобів укр. мови. Запоріжжя, 2002; Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилістика укр. мови. К., 2003.

С. Я. Єрмоленко.

СТИЛІ́СТИКА ГРАМАТИ́ЧНА – розділ *стилістики*, що вивчає додаткові стиліст. значення граматичних одиниць, їх функц. навантаження у різних сферах спілкування, доцільність, ефективність використання грамат. форм у кожному стилі. С. г. оперує поняттями «варіанти», «паралельні форми», «синоніми». Термін «граматична стилістика» оформився в укр. мовознавстві в 70–80-і рр. 20 ст. У грамат. будові укр. мови закладено потенц. можливості вибору із словотвірних, морфол. і синтакс. ресурсів потрібної для конкр. висловлювання форми. Широку гаму стиліст. відтінків передають: а) іменникові суфікси, зокрема в пестливих і згрубілих назвах, що протистоять нейтральним; б) прикметникові словотв. моделі, що вказують на різний ступінь вияву ознаки (**жовтавий**, **жовтастий**, **жовтуватий**) і под.; в) дієслівні форми з суфіксами емоц. оцінки, з афіксами, які вносять у семантику слова значення книжності, розмовності та ін. Морфол. категорії так само пов'язані зі стильово орієнтованим вибором, коли замість очікуваної форми множини вживається іменник у формі однини або коли використовуються паралельні відмінкові закінчення типу **-ові**, **-еві** та **-у(ю)** в

дав. в. одн. іменників ч. р. II відміни, паралельні форми прикметникових закінчень **-ім** та **-ому** у місц. в. одн. (**на синім – на синьому**). Стиліст. потребами зумовлюється використання форми с. р. для передачі зневажливого, або, навпаки, інтимно-доброзичливого характеру мови (**Воно ж зовсім маленьке** – про дитину). Вибір варіантних конструкцій регламентується стиліст. синтаксисом, тобто синтаксисом словосполучень, речень, текстових одиниць. Додаткові експресив. відтінки передають словосполучення з узгодженим і неузгодженим значенням. Напр.: **Шевченкові думи** і **думи Шевченка**; ор. порівняння і сполучникове порівняння (**летів орлом – летів, як орел**). Синонім. форми присудка (**Він працює вчителем**, **Він учителює**, **Він – учитель**) сприяють урізноманітненню мови, так само як і синонім. форми двоскладних особових і односкладних безособових речень, різних типів неозначено- та узагальнено-особових речень, пор.: **Складено проект угоди – Склали проект угоди**. Впливають на стиліст. тональність тексту дієприкметникові звороти та дієприслівникові звороти, які співвідносяться з реченнями – простими або складними. До грамат. синонімів належать сполучникові й безсполучникові складні речення, складнопідрядні речення із синонім. сполучниковими засобами та ін. С. г. висвітлює функціонально-стильове призначення словосполучень, речень, доцільність чергування їхніх різновидів у тексті, коли та сама думка висловлюється за допомогою простої, ускладненої, складної конструкції, різної ритмомелодики фрази.

Стиліст. функції морфол. засобів укр. мови досліджували П. Тимошенко, Л. Мацько; стиліст. можливості словотворення аналізували В. Чабаненко, Л. Родніна, проблемам стиліст. синтаксису присвячено роботи В. Масальського, В. Кононенка, П. Дудика, С. Дорошенка, С. Єрмоленко. Ще раніше явища стиліст. синтаксису на матеріалі поет. нар. мови розглянув І. Огієнко в праці «Складня української мови. ч. 2. Головні й пояснювальні члени речення» (Жовква, 1938).

Літ.: Ващенко В. С. Стиліст. явища в укр. мові, ч. 1. Х., 1958; Його ж. Стилістика речення в укр. мові. Учб. посібник з стиліст. синтаксису. Дп., 1968; СУЛМ. Стилістика. К., 1973; Кононенко В. І. Проблеми стиліст. синтаксису. УМЛШ, 1975, № 4; Шевчук О. С. Стиліст. функції часток. УМЛШ, 1976, № 5; Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стиліст. семантика. К., 1982; Дорошенко С. І. Грамат. стилістика укр. мови. К., 1985; Ермоленко С. С. Образные средства морфологии. К., 1987.

С. Я. Єрмоленко.

СТИЛІСТИ́ЧНА СИСТЕ́МА – сукупність функц. та експресив. *стилів* у їх взаємозв'язках. Характер С. с. (кількість функц. стилів, жанрово-стильових різновидів мови) залежить від зовнішньо- та внутрішньомовних чинників. Перші пов'язані з істор. умовами функціонування літ. мови, соціально-психол. основами витворення мовних типів спілкування. Внутрішньомовні чинники також зумовлюють певні ознаки С. с., напр., вільний порядок слів в укр. мові впливає на різноманітність динам.-інтонац. синтакс. структур; флективний характер мови передбачає використання варіантних форм вираження семант.-синтакс. зв'язків; широкі можливості афіксального словотворення зумовлюють створення різноманіт. колоритів розмовності та книжності мови тощо.

У С. с. укр. мови виділяються осн. функц. стилі, що витворилися у зв'язку з найважливішими сусп. функціями мови. В історії укр. літ. мови засвідчується змінність С. с., напр., у давній літ. мові сучас. *публіцистичному стилеві* відповідав полемічний; ін. характер мали *науковий стиль* та *офіційно-діловий стиль*. У сучас. літ. мові, що побутує в Україні, тривалий час не був реалізований відомий з попередньої істор. доби *конфесійний стиль*. Через недерж. становище укр. мови штучно стримувався розвиток усіх нехудож. стилів, а *художній стиль* однобічно впливав на С. с. мови. Незначну диференціацію щодо жанрів і мовних форм має через зазначені причини розм. стиль. У С. с. складаються відповідні *парадигми* фонет., лекс., грамат., фразеол. мовних одиниць, які несуть на собі дод. навантаження, зумовлене емоц.-вольовими та лог. прийомами увиразнення мови. Елементи С. с. розрізняються за характером книжності та розмовності – категоріями, що пов'язані не так із писем. чи усними джерелами, як з оцінкою вживаності відповід. мовних засобів у сучас. функц. стилях, з набутими дод. характеристиками цих засобів.

Поняття С. с. застосовується також щодо мови окр. худож. творів, авторських стилів і передбачає виявлення у них зв'язку й принципів взаємодії між одиницями всіх мовних рівнів. З погляду С. с. більше уваги приділено лексиці, фразеології, менше виявлено дод. значень у семантиці грамат. одиниць. Щодо опису функц. стилів як компонентів С. с., то найчастіше дослідники звертаються до мовно-худож. практики, оскільки в ній віддзеркалюються міжстильові зв'язки і найвиразніше виявляється оцінний зміст уживаних мовних засобів. *С. Я. Єрмоленко.*

СТИЛІСТИ́ЧНА ФІГУ́РА – див. *Фігура мови.*

СТИЛІСТИ́ЧНЕ ЗНА́ЧЕННЯ – дод. значення (один із видів *конотації*) мовної одиниці, яке нашаровується на її предметно-поняттєвий або грамат. зміст. У ширшому розумінні С. з. об'єднує стильове і власне С. з. Стильове значення вказує на усталене вживання мовних одиниць у певних функц. різновидах мови. Власне С. з. існує як компонент заг. семантики мовної одиниці, як її оцінний, емоц.-експресив. зміст, що виявляється на тлі стилістично нейтр. мовних засобів (див. *Нейтральні стилістичні засоби мови*), напр., різні С. з. передають слова з суфіксами емоц. оцінки, слова-символи, за якими постають асоціації культур.-істор. плану, типи словопорядку та ін. Видозміни С. з. залежать від шкали суб'єктивно-оказіональних

та узуальних оцінок. Кожна мовна одиниця здатна до асоціативно-образного переосмислення у контексті. Її вторинна функція зумовлює виникнення С. з. До цього поняття як синонімічні вживаються родові поняття-терміни: стилістичне забарвлення, стилістичний колорит, стилістичний реґістр і под. Серед С. з. розрізняються більш або менш абстрактні, напр., значення високого або зниженого стилю, книжності, розмовності, офіційності, публіцистичності, поетичності, документальності, інформативності тощо. *С. Я. Єрмоленко.*

СТИЛЬ (франц. style, від лат. stilus, stylus – спочатку загострена паличка для письма, згодом – манера письма) – різновид, видозміна *літературної мови*; манера мовного вираження у різних сферах, умовах, формах (усній і писемній) спілкування; мистецтво слова. Функціонуючи у різних сферах сусп. життя, мова набуває типових стильових ознак. Ці колективно усвідомлені різновиди мови, що об'єднують мовні одиниці за їх функц. призначенням у певні структури, становлять систему функціональних (або структурно-функціональних) стилів. Кількість і структура останніх залежить від ваги літ. мови в держ., політ., наук., культур. житті нації. Староукр. *книжна мова* послуговувалася *конфесійним стилем*, *епістолярним стилем*, діловим та літописним стилями. *Нова українська літературна мова* була започаткована на нар. основі в кін. 18 ст. худож. творчістю І. Котляревського. Сучас. *науковий стиль* і *публіцистичний стиль* сформувалися у кін. 19 – на поч. 20 ст. Розрізняють такі осн. функціональні С. *сучасної української літературної мови*: розмовний, публіцистичний, науковий стиль, *офіційно-діловий стиль*, *художній стиль*, конфесійний стиль. Деякі дослідники виділяють також епістолярний стиль, ораторський стиль, однак диференц. ознаки цих стилів перекриваються ознаками більш узагальнених структурно-функц. стилів (офіційно-ділового, публіцистичного, розмовного). В основі функц.-стильової диференціації мови лежать як позамовні, так і власне мовні структурні ознаки.

Функціональні С. розрізняються кількісними показниками вживаних мовно-структурних одиниць, а також функціями, які вони виконують у конкр. текстах.

Експресивні С. в сучас. розумінні – це використання таких засобів мови, які або викликають у співрозмовників почуття піднесеності, урочистості, співвідносне з високим стилем, або становлять нейтр. інформацію, звичне спілкування (пор. середній стиль, нейтральний стиль) чи орієнтовані на досягнення ефекту іронії, зневаги (пор. низький стиль). Різні емоції передаються лекс. синонімами на зразок **говорити**, **балакати**, **казати**, **промовляти**, **ректи**, **гомоніти**, **цокотіти**, **лебедіти**, **щебетати** та ін. Три експресивні С. властиві кожній нац. мові, але на кожному відтинку істор. розвитку вони набувають характерних ознак, змінюючи свою природу. По-різному відбувалася взаємодія функц. та експресивних С. в *історії української літературної мови*. Кол. експресивні стилі, що були власне структурно-функц. стилями, перестали існувати у 18 ст.

У староукр. писемній традиції високий, середній і низький С. репрезентували фактично різні мови (слов'яно-українська, книжна українська і «проста») залежно від того, чи перекладалася церк. канонічна л-ра, чи створювалися тексти повч. змісту, ділові або худож. твори. На відміну від давньої традиції, коли з поняттями високого, середнього і низького С. співвідносилися відповідні теми, в новій укр. літ. мові для висвітлення будь-якої теми придатні засоби всіх експресив. стилів. *Старослов'янізми*, первісно належачи до високого стилю, активно використовуються як засіб створення зниженої, ірон. мови. Контрастне звучання старослов'янізмів характерне для поезії Т. Шевченка. Книжна лексика в розм. мові часто є джерелом гумор. забарвлення вислову. Функц. та експресивні С. належать до об'єктивних С. Крім них існують суб'єктивні, індивідуальні С. (див. *Стиль індивідуальний*).

Вивчення мовостилю як певної структур. цілісності, на відміну від опису стиліст. засобів укр. мови, розпочалося у 50–60-і рр. 20 ст. До того часу стиліст. явища вивчалися у практ. плані як додаткова характеристика лекс., фразеол., грамат. явищ, як засіб урізноманітнення, шліфування мови, вироблення загальнолітератур. норм (праці мовознавців 20–30-х рр. 20 ст. О. Курило, І. Огієнка, М. Гладкого, Б. Ткаченка, О. Синявського, С. Смеречинського). На практиці об'єднувалися завдання *стилістики* і *культури мови*, або *пуризму*. Окр. розвідки мовознавців стосуються вивчення індивід. стилів письменників. У 50–60-х рр. 20 ст. кількість цих праць помітно зростає, але водночас увагу дослідників привертають і нехудожні стилі (науковий, офіційно-діловий, публіцистичний). Опис структури функціональних С. укр. мови, розкриття їх ознак у діахронному аспекті, обґрунтування системи С. укр. літ. мови пов'язуються з утвердженням теор. стилістики та історії літ. мови. У класифікаціях функціональних С. укр. літ. мови наявні кількісні, а також термінол. відмінності, проте дослідники сходяться на тому, що стильова система сучасної укр. літ. мови охоплює названі вище шість її осн. різновидів. У 60–80-і рр. 20 ст. увагу дослідників привертають усні С. укр. літ. мови, серед них – розмовний С., для якого усна форма є визначальною, а також взаємодія усних і писемних С., худож. і публіцистичного С.

Кожна доба наук. пізнання вносить свої нюанси у визначення і розуміння С. Від практ. підходу (С. – це досконале, мистецьке володіння мовою), від характерного для мовознавства 50–60-х рр. 20 ст. тлумачення С. як принципу відбору й комбінації мовних засобів дослідники приходять до наголошення функц. аспекту

мовних одиниць у конкр. (усних і писемних) текстах. Психол. аспект вивчення мови зумовлює й відповідне розуміння С.: це різновид творчої мовної діяльності, тип мовомислення, мовної поведінки в різних ситуаціях спілкування. Отже, акцент переноситься із статичної на динам. модель С., тобто на людину, яка і породжує, і сприймає стильові різновиди мови, на мовні стилі як феномен нац. культури та їх роль в інтелектуалізації літ. мови.

Літ.: Стат. параметри стилів. К., 1967; СУЛМ. Стилістика. К., 1973; Русанівський В. М. Співвідношення функц. і експресив. стилів мови. В кн.: Слово і труд. К., 1976; Мова і час. Розвиток функц. стилів сучас. укр. літ. мови. К., 1977; Взаємодія усних і писемних стилів мови. К., 1982; Стиль і час. К., 1983; Жанри і стилі в історії укр. літ. мови. К., 1989; Взаємодія худож. і публіцист. стилів укр. мови. К., 1990; Єрмоленко С. Я. Нариси з укр. словесності (стилістика та культура мови). К., 1999; Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція укр. літ. мови: теорія аналізу. К., 2001. *С. Я. Єрмоленко.*

СТИЛЬ ІНДИВІДУА́ЛЬНИЙ, ідіолект – сукупність мовно-виражальних засобів, які виконують естет. функцію і вирізняють мову окр. письменника з-поміж інших; своєрідність мови окр. індивіда. Це поняття насамперед стосується стилю майстра слова, письменника. С. і. залежить від творчої індивідуальності автора, його світосприймання та світовідчуття, ставлення до явищ навкол. дійсності та оцінки їх. Хоч письменник і користується загальновж. мовою, проте його індивід. світосприймання, психологія мовотворчості зумовлюють витворення особливого мов. світу. Майстер слова мислить саме такими, а не ін. мовними структурами, викликаючи в уяві індивід. худож. образи. Власне індивідуальних одиниць (авторських оказіональних *неологізмів*, індивідуалізмів) у мові письменника може бути незначна кількість, проте С. і., виразність його створюється не лише ними. Характер С. і. залежить від співвідношення заг. та індивідуальних ознак, від того, які функції виконують загальномовні засоби в системі С. і. Системність С. і. ґрунтується на зв'язку мови і мислення, на витворенні мов. картини світу, в якій поєднано загальне та індивідуальне, загальне й одиничне. Пізнання С. і. передбачає виявлення не лише форм. відмінностей однієї манери письма від іншої, а й проникнення у стиль худож. творів, з'ясування змістової сутності мов. форми в системі С. і.

Дослідження С. і. письменників здійснюється у двох аспектах: історія укр. літ. мови (внесок письменника в літ. мову) і мова худож. л-ри (інтерпретація естет. функції мови). Як галузь укр. мовознавства дослідження С. і. активізувалося у 40–50-і рр. 20 ст., коли з'явилися праці про творчість Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Тичини, Ю. Яновського та ін. 60–70-і рр. 20 ст. позначені увагою до точних, стат. методів визначення диференц. ознак як функц. стилів, так і С. і. У 80–90-і рр. 20 ст. активізуються дослідження С. і. з погляду естетики худож. слова і створення індивід. мовних картин світу. С. і. співвідноситься з поняттями *ідіолект*, *ідіостиль*.

Літ.: Білодід І. К. Мова і стиль роману «Вершники» Ю. Яновського. К., 1955; Його ж. Мова творів Олександра Довженка. К., 1959; Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка. К., 1964; У майстерні худож. слова. К., 1965; Колесник Г. М. Слово крилате, мудре, пристрасне. Лекс. синоніміка поет. мови М. Т. Рильського. К., 1965; Сологуб Н. М. Мовний світ Олеся Гончара. К., 1991; Лисиченко Л. Мовна картина світу та її рівні. «Зб. Харків. істор.-філол. т-ва», 1998, т. 6.
С. Я. Єрмоленко.

СТИЛЬОВІ́ РІЗНО́ВИДИ СТАРОУКРАЇ́НСЬКОЇ МО́ВИ – стильова диференціація *староукраїнської літературної мови* за її сусп. функціями, характером мовної експресії тощо. Оскільки в староукр. період, зокрема в 16–18 ст., вона здійснювалася на основі традиц.-стильового («слогового») і структур.-функц. поділів, то й сам термін «стиль» стосовно цього періоду звичайно вживається дослідниками у двох значеннях: «одиниця традиційно-стильового поділу» та «одиниця структурно-функціонального поділу».

За характером мовної експресії на матеріалі 14–18 ст. (передусім 16–18 ст.) можна виділити три С. р. с. м. (літературної): нейтральний, урочисто-піднесений та знижений бурлескно-травестійний. Вони певною мірою відповідали стиліст.-традиц. поділу (див. *Трьох стилів теорія*), тобто *високому стилю* – урочисто-піднесений колорит, а *низькому стилю* – бурлескний, сатир.-гумористичний. Проте поділ за ознакою мовної експресії мав і самост. значення, особливо в 16–18 ст., і тоді в межах, напр., низького, а ще більше *середнього стилю* виклад набував часом урочисто-піднесеного звучання.

За сусп. функцією мови в 14–18 ст. виділяли *офіційно-діловий стиль* і *конфесійний стиль*, а в 16–18 ст. – ще й *науковий стиль*, *публіцистичний стиль* і *художній стиль*. Проте порівняно з *новою українською літературною мовою* ці стилі мали значну відмінність у жанрових характеристиках, що зумовлене відмиранням одних і утвердженням ін. жанрів, а також різний статус жанрів усередині певного стилю.

У конфес. стилі староукр. мови реалізувалася ритуальна функція мови. Він представлений такими каноніч. творами христ. віровчення, як Біблія, Псалтир, Євангеліє, Апостол та Апокаліпсис, стиль яких практично незмінний протягом тисячоліть, а також творами літург. призначення – «паремійниками», апракосними Євангеліями, служебниками та ін. Мова конфес. стилю майже до кін. 15 ст. була слов'яноруською, з тими чи тими живомовними елементами, переважно фонетичними. Проте в 16 ст., з настанням доби Відродження та поглибленням процесу демократизації літ. мови, конфес. твори починають інтенсивно перекладатися «простою мовою» (*Пересопницьке Євангеліє*, *Крехівський Апостол* та ін.).

Наук. стиль зародився ще в Київ. Русі переважно на основі перекладних творів: наук.-природничих («Фізіолога», «Шестоднева» Іоанна

Екзарха, «Християнської топографії» Козьми Індикоплевста чи Індикоплова) та історичних (хронік Іоанна Малали, Георгія Амартола, Георгія Синкела). В 14–15 ст. та пізніше його поповнили логіко-філос. трактати, фіз.-матем., астрономічні твори тощо. В 16 ст. у наук. стилі виразно посилюється живомовний струмінь, особливо в істор. л-рі (хронографах), у жанрі передмов, післямов, посвят та ін. З кін. 16 ст. розвивається жанр грамат., лінгв. л-ри (граматики, тлумачні й перекладні словники). Переважно на живій розм. основі функціонував наук.-практ. жанр (лікарські й госп. порадники, календарі, травники, місяцеслови та ін.). Мовні особливості наук. стилю випливали з потреби забезпечити логічність, доказовість, точність, об'єктивність викладу. Найвиразніші мовні риси – наявність абстр. лексики, термінів, перевага іменників, ускладнений синтаксис. Існував переважно в рукопис. формі.

Офіц.-діловий стиль представлений насамперед жанром офіц. листування та урядового управління (листами, грамотами – див. *Грамоти* 14–15 ст.), започаткованим іще в давньорус. епоху. З 16 ст., а особливо з кін. 17 ст., цей жанр збагачується новими видами док-тів: універсалами, наказами, інструкціями, ордерами, промеморіями тощо. Дипломатичний жанр представлений з серед. 17 ст. переважно листуванням гетьм. канцелярій. З кін. 15 ст. розвивається юрид. жанр, що регулювався Литовським статутом 1588: актові книги, купчі записи, духівниці, описи майна, супліки-скарги, судові акти і док-ти, записи свідчень та ін. Для офіц.-ділового стилю характерні усталені початки і кінцівки, стандартна структура тексту, послідовно відтворювані формули, кліше з доволі однотипною лексикою, книжними грамат. формами, складним синтаксисом. Проте в «неофіційній» частині пам'яток широко засвідчується жива нар. мова, особливо в юрид. та епістоляр. жанрах. Про *епістолярний стиль* дають уявлення переважно пам'ятки 2-ї пол. 17–18 ст., за мовою близькі до офіц. листування.

Публіцист. стиль з давньорус. періоду і майже до серед. 16 ст. знайшов вияв переважно в жанрі слів і повчань з виразним полем. струменем, з 16 ст. – з виразним живомов. компонентом. Близьким до нього був жанр т. з. учительних євангелій (16–17 ст.). З «Історії о єдном папі римском» (серед. 16 ст.) починається характерний для укр. літ. мови полем. жанр, породжений умовами міжреліг. боротьби: це твори Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Івана Вишенського, Стефана Зизанія, Христофора Філалета, Клірика Острозького, Мелетія Смотрицького, Захарія Копистенського, Михайла Андрелли та ін. (2-а пол. 16–17 ст.). За мовною функцією наближалися до публіцист. твори оратор.-проповід. жанру, особливо в 2-й пол. 16 – 1-й пол. 18 ст.: Кирила Транквіліона-Ставровецького, Лазаря Барановича, Йоаникія Галятовського, Антонія Радивиловського, Варлаама Ясинського, Стефана Яворського, Данила Туптала (Димитрія Ростовського), Феофана Прокоповича, Георгія Кониського. Більшість творів названих жанрів писалася «простою мовою», почасти також церковнослов'янською з елементами української. Мова їх образна, експресивна, насичена *перифразами*, суспільною, емоційно-оцінною лексикою, *неологізмами*, глибоко метафорична. У синтаксисі – перевага складних структур, *надфразних єдностей*, наявність *інверсій*, *повторів*, *риторичних питань*, *риторичних звертань* та ін.

Худож. стиль 14–18 ст. реалізувався у найдавнішому за часом виникнення жанрі прози, започаткованому ще у давньорус. період. Щоправда, художньою її можна назвати певною мірою умовно, швидше в плані становлення. Це насамперед жанр житійно-повістевої, легендарної л-ри [житія Ольги, Володимира, Києво-Печерський патерик, «Четья» 1489, «Четьї-Мінеї» Данила Туптала (Димитрія Ростовського) кін. 17 – поч. 18 ст., численні апокрифи та легенди 17–18 ст.]. Значна частина цих творів, особливо в 16–18 ст., писалася «простою мовою», близькою до живої народної. Численними текстами засвідчений літописно-мемуарний жанр (Острозький, Львівський та Хмільницький літописи 16 – 1-ї пол. 17 ст., літописи Самовидця 1702, Григорія Граб'янки 1710, Самійла Величка 1720 та ін., «Ходіння» Арсенія Селунського 14–15 ст., записки Данила Корсунського кін. 16 ст., дорожні нотатки В. Григоровича-Барського 1724–47).

З 2-ї пол. 16 ст. розвивається укр. віршування: епіграми, емблеми, вірш. передмови, істор. вірші, вірші Івана Величковського, Климентія Зіновіїва кін. 17 ст., численні безіменні вірші 17 – 18 ст. Жива нар. мова найповніше проникла в лірично-пісенні твори, сатир.-гумор. вірші, вірш. оповідання. З 17 ст. виникає багата драм. л-ра. Слов'яноруською і почасти «простою мовою» пишуться т. з. шкільні драми Феофана Прокоповича (зокрема «Владимир», 1705), Митрофана Довгалевського «Комическое дѣйствіе...» (1736) і «Властотворній образ человѣколюбія божія...» (1737), «Воскресеніе мертвыхъ...» Георгія Кониського (1747), «Милость Божая...» та ін. Інтермедії, що додавалися до цих та ін. драм, а також діалоги, вірші-орації тощо звичайно писалися живою нар. мовою. Художні твори, особливо живою народною, або «простою», мовою, підготували ґрунт для переходу до нової укр. літ. мови.

Літ.: Житецкий П. И. «Энеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорус. л-ры XVIII века. К., 1900; Його ж. О переводах Евангелия на малорус. язык. СПб., 1906; Петров Н. И. Очерки из истории укр. л-ры XVII и XVIII веков. К., 1911; КІУЛМ, т. 1. К., 1958; Історія укр. л-ри, т. 1–2. К., 1967; Франко І. Я. Нарис історії укр.-рус. л-ри до 1890 р. В кн.: Франко І. Зібр. тв., т. 41. К., 1984; Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. К., 1985; Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'ян. літ. мов. К., 1985; Жанри і стилі в історії укр. літ. мови. К., 1989.

В. А. Передрієнко.

СТИЛЬОВІ РІЗНО́ВИДИ УКРАЇНСЬКОЇ МО́ВИ – суспільно усвідомлені видозміни *літературної мови*, що об'єднують: 1) структур.-функц.

стилі (див. *Стиль*); 2) експресив.-стилістичні варіації мови; 3) підсистеми структур.-функц. стилів, тобто типи мовної організації, що сформувалися як жанри відповідної л-ри (офіц.-ділової, наук., публіцист., художньої). С. р. у. м. відбивають, з одного боку, більш загальний, ширший, ніж структур.-функц. стилі, погляд на сфери використання укр. мови. Йдеться про книжно-писемний і усно-розмовний різновиди укр. мови. Книжно-писемні та усно-розмовні виражальні засоби, які використовуються у функц. стилях, зумовлюють більший чи менший ступінь їхньої книжності, розмовності або нейтральності щодо перших двох ознак. Неперехідних меж між С. р. у. м. не існує: книжні елементи, поєднуючись із розмовними, легко переходять у засоби емоц.-експресив. виразності *художнього стилю*; усно-розмовне джерело живить жанри *публіцистичного стилю*, який загалом належить до книжно-писемного різновиду мови. З ін. боку, С. р. у. м. виступають як одиниці вужчого плану порівняно з структур.-функц. стилями. Останні диференціюються залежно від типів текстів, об'єднаних у відповідні жанри. Книжність, нейтральність, розмовність — ознаки, властиві всім типам текстів, стильові різновиди яких залежать від співвідношення відповід. мовних засобів.

Взаємопроникнення і перехрещення книжно-писемних і усно-розмовних джерел — основа для виникнення експресив.-емоц. колоритів мови. Книжні за походженням засоби, які вживаються у худож. текстах у поєднанні з розмовними, зазнають стиліст. зниження і зумовлюють перехід тексту в ін. стильовий різновид. На зіткненні книжних і розм. засобів та їх співвідношенні зі стилістично нейтр. елементами будуються емоц.-експресив. різновиди худож. та розм. структур.-функц. стилів.

Найб. мірою книжності відзначається у сучас. укр. літ. мові *офіційно-діловий стиль*. Його жанри, або підстилі, охоплюють тексти, в яких визначальну роль відіграє *книжна лексика* (мова меморандумів, комюніке), а також щоденне ділове спілкування громадян (документи з лаконічним викладом суті справи без оцінних компонентів передаваного змісту). В обох випадках стильовими показниками виступають усталені формули, ділова фразеологія, активізація книжного джерела укр. мови. До книжних належать також *науковий стиль* та його підстилі або жанри: наук.-популярний і наук.-навчальний, власне наук. тексти (монографії, статті), мова навч.-метод. л-ри, підручників, посібників. Різняться між собою наук.-тех. і наук.-гуманіт. праці; в перших увиразнюються своєю функцією форм.-символічні системи (формули, графіки, схеми тощо), в других помітну роль виконує автор. оцінка, дод. конотації.

У структурі публіцистичного стилю свою специфіку мають мова інформ. матеріалів (хроніка, інтерв'ю та ін.) і мова худож.-публіцист. текстів (нарис, фейлетон і т. п.). Всі ці відміни ґрунтуються на різному співвідношенні компонентів тріади автор — об'єкт — читач. Крім інформативної, публіцист. стиль виконує функцію переконування, впливу на читача, слухача. Цим зумовлюється і поділ на типові жанри публіцист. стилю (пор. жанр інтерв'ю, репортажу). Публіцистичний, як і худож. стиль, активно послуговується усно-розмовними виражальними засобами, що несуть на собі відбиток зниженого буденного спілкування. Вони урізноманітнюють жанрові відмінності функц. стилів, диференціюючи, напр., у поезії високий патет. або інтим.-лірич. мовний колорит.

На характер виражальних засобів впливає насамперед писемна мова чи усна мова. В усній мові засвідчуються некодифіковані елементи, вона зазнає впливу неліт. засобів, ін. мов.

У широкому розумінні С. р. у. м. є також мова фольклору. Цим поняттям об'єднується мова різних фолькл. жанрів, в яких закладено естет. сприймання нар. слова, його емоц.-експресив. зміст. Фолькл. різновид укр. мови певною мірою визначає характер худож. стилю щодо функціонування у ньому типових *фольклоризмів*, стилізації нар. оповіді тощо.

С. р. у. м. безпосередньо залежать від сусп. функцій, які виконує укр. мова, і від того, як у процесі істор. розвитку нац. мови змінюється коло цих функцій. Для сучас. укр. мови немає обмежень у використанні експресив. мовних засобів, хоча кожен структур.-функц. С. р. у. м. має свої норми. Вони не піддаються переліковi подібно до орфоеп. чи орфогр. норм, проте диктують побудову текстів за законами стильової організації мови. В офіц.-діловій мові постає вимога знання типових формул для викладу відповід. змісту; у наук. мові — знання термінології та її однозначного вживання, у публіцист. стилі — оцінка впливовості мови певного жанру на читача, слухача, глядача.

С. р. у. м. мають не лише об'єктивне підґрунтя: вибір стильового різновиду залежить від автора, об'єкта і адресата, якому призначається повідомлення. Різновиди худож. стилю, напр. худож.-докум., худож.-істор. проза, продиктовані зображуваними об'єктами, а також автор. уявленнями про те, в яких формах донести читачеві висловлювану ідею. Видозміни публіцист. стилю виникають під впливом взаємодії худож. і публіцист. стилів.

Худож.-публіцист. різновид стилю відзначається активним використанням народнопоет. фразеології, фолькл. *символів*, типових для мови фольклору *повторів*, стиліст. фігур увиразнення, *ритмомелодики*. С. р. у. м. у сфері розм. спілкування охоплюють жанри розм.-побут., на виробн. теми, певною мірою й *епістолярного стилю* тощо. Кодифікованість (некодифікованість) уживання мовних засобів впливає на заг. емоц.-експресив. колорит розм. стилю.

Джерело стиліст. оновлення мовних засобів – розм. мова, проте значна вага некодифікованих елементів обмежує її дію на різновиди функц. писемних стилів. 2-а пол. 20 ст. позначена впливом на всі стильові різновиди н.-т. мови, проникненням її термінів у структури худож. і народнопоет. мислення. Кін. 20 ст. – повернення у систему С. р. у. м. *конфесійного стилю*, що витворився на книжній і народнорозм. основі, як і ін. стилі, під впливом укр. перекладів конфес. л-ри.

Літ.: Чередниченко І. Г. Нариси з заг. стилістики сучас. укр. мови. К., 1962; Теор. проблеми лінгв. стилістики. К., 1972; СУЛМ. Стилістика. К., 1973; Укр. мова. Ополе, 1999.

С. Я. Єрмоленко.

СТРИЖА́К Олексій Сильвестрович (19.IX 1925, с. Спасівка, тепер Вільнянського р-ну Запоріз. обл.) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1965. Закін. 1957 Дніпроп. ун-т. Учителював на Тернопільщині. З 1960 працює в Ін-ті мовознавства НАН України (з 1971 – ст. наук. співробітник), з 1991 – в Ін-ті укр. мови НАН України. Досліджує топонімію та етнонімію України. Праці: «Назви річок Полтавщини» (1963), «Назви річок Запоріжжя і Херсонщини» (1967), «Словник гідронімів України» (1978, у співавт.), «Етнонімія Геродотової Скіфії» (1988), «Етнонімія Птоломеєвої Сарматії» (1991) та інші.

В. В. Лобода.

СТРИ́ПСЬКИЙ Гіядор Миколайович (псевд.– Я. Біленький, Ядор, М. Миколаєнко, Мікеш, С. Новик, Стороженко, Ruszkóci та ін.; 7.III 1875, с. Шелестове, тепер у складі смт Кольчине Мукачівськогого р-ну Закарп. обл. – 9.III 1949, Будапешт) – укр. та угор. філолог, фольклорист, перекладач, чл. Рум. АН з 1913, Угор. АН, НТШ у Львові. Навч. 1893–96 у Будап., 1896–97 – Львів., 1898 – Клузькому ун-тах. Працював бібліотекарем Трансільванського музею у Клужі (1898–1908), потім – заст. куратора етногр. секції Нац. музею в Будапешті. Збирав, досліджував рукописні пам'ятки, фольклор, лексику, власні назви Закарпаття. У 1916 редагував угор. журнал «Ukrainia» («Україна»), згодом – тижневу газету «Русько-українська правда». Автор праць «Старша руська письменность на Угорщині» (1907), «Гдѣ документы старшей исторіи Подкарпатской Руси? О межевых названіяхъ» (1924, написана *язичієм*). Видрукував частину «Читанки для дорослих» (1919) із застосуванням фонет. правопису. Видав пам'ятку староукр. мови 18 ст. «Помощник оу домувствѣ и между людми». С. належить термін «межові назви», вжитий О. Петровим у праці «Карпаторускі межовіе назви з пол. XIX и поч. XX ст.» (1929), значну частину якої становлять мат-ли, зібрані С. особисто та анкетним способом. Був основним постачальником мат-лів для праці «Карпаторуське письменство XVII–XVIII в.» І. Франка (1900). Переклав угор. мовою ряд творів Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, В. Стефаника та ін.

Літ.: Галас К. Й. Закарпатоукр. ономаст Гіядор Миколайович Стрипський. «Onomastica», 1971, в. 16; Удварі І. Відомості про переклад. діяльність Гіядора Стрипського. В кн.: П'ятий конгрес Міжнар. асоціації україністів: Мовознавство. Чернівці, 2003.

Б. К. Галас, К. Й. Галас.

СТРУКТУ́РА І СИСТЕ́МА МО́ВИ – два аспекти об'єктивно єдиного взаємовідношення між *мовою*, що розглядається як організована сукупність складових частин і елементів, і цими складовими частинами й елементами. Поняття С. і с. м. – результат абстрагування знакових компонентів мови і способів їх комбінування від конкр. виявів мови як діяльності, в якій вони функціонують. Під системою у мові, як і в ін. цілісних складних об'єктах, розуміють сукупність взаємопов'язаних, взаємозумовлених елементів, які утв. складнішу єдність, розглядувану з боку елементів – її частин, а під структурою – склад і внутр. організацію єдиного цілого, розглядуваного з боку його цілісності. Оскільки поняття С. і с. м. у такому визначенні можуть бути різними осмисленнями того самого реального об'єкта, то один і той самий бік цього об'єкта може розглядатись як елемент структури і як компонент системи. Напр., приголосний є елементом структури консонантизму укр. мови і компонентом системи приголосних; підмет – елементом синтакс. структури речення і компонентом системи членів речення.

Буває й інше застосування термінів С. і с. м. та визначення понять, які в основному відповідають їхній викладеній вище суті, проте відзначаються істотними неточностями. Деякі вчені не розрізняють значень обох термінів і вживають один з них або обидва на означення того самого об'єктив. явища. При цьому не враховується доцільність розмежування двох аспектів абстракції, актуальність при різному осмисленні явища. Поширеним є розуміння системи як сукупності взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів, що становлять єдине ціле, а структури – як внутр. організації цілого, характеру взаємовідношень між його елементами. Таке розуміння відрізняється від викладеного вище лише тим, що при цьому в понятті структури взаємовідношення між елементами цілого відриваються від пов'язуваних ними елементів, тобто відкидається положення про об'єктивну тотожність явища, позначуваного термінами «структура і система мови». Інші тлумачення С. і с. м. різною мірою наближаються до наведених.

Питання про порівняльну роль елементів і відношень між ними в рамках єдиної структури має вирішальне методол. значення для лінгв. теорії. Онтол. статус цих двох складників структури докорінно відмінний. Конкретне самост. існування мають лише елементи структури, тоді як відношення між ними є тільки їхніми властивостями в умовах даної структури. Чисті відношення, взяті у відриві від співвідносних елементів, є ідеальними абстракціями, яким у реальній дійсності поза елементами ніщо не відповідає. Першоосновою усякої структури є її матеріальні (а при відображенні в свідомості –

й ідеальні) елементи, тоді як відношення між елементами структури відіграють у її конструюванні лише вторинну роль. Протилежне розуміння, коли первинна роль у формуванні структури відводиться відношенням між її елементами (характерне для методології структуралізму), є одним з виявів ідеалізму в мовознавстві.

Складним є питання про характер співвідношення між ідеальним і матеріальним статусами мовної системи (структури) в цілому, зокрема про те, яким є відповідник абстр. наук. системи мови в конкр. мовній дійсності. Абстр. наук. система є ідеальним відображенням реально існуючої мови, яке у спрощеному, схематизованому вигляді відтворює складні якісні й функц. відношення між повторюваними в мовній діяльності компонентами мови. Абстр. наук. система мови не є дзеркальним відбиттям конкретно існуючої мови. В такому впорядкованому, препарованому й схематизованому вигляді, як у наук. теорії, мовна система ніде насправді не існує. Тому не має під собою об'єктив. підстав поширене під впливом концепції швейц. мовознавця Ф. де Соссюра хибне уявлення про паралельне існування на одному онтол. рівні двох співвіднос. мовних сфер – мовної системи, яку за прикладом Ф. де Соссюра необґрунтовано називають просто мовою, і мовної діяльності, іменованої усього тільки мовленням, причому «мові» в такому розумінні надається провідне значення по відношенню до мовлення. Але сформування абстр. наук. системи мови є закономірним етапом у процесі пізнання специфіки мови як сусп. явища, найефективнішим засобом висвітлення природи її реальних компонентів і характеру їх взаємодії. Див. також *Мовлення*, *Методологія у мовознавстві.*

Літ.: Общее языкознание. Внутр. структура языка. М., 1972; Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. М., 1977.

О. С. Мельничук.

СТРУКТУ́РНА ЛІНГВІ́СТИКА – галузь *мовознавства*, предметом якої є будова (структура) мови. Виникнення С. л. зумовлене рядом факторів: 1) необхідністю віднайти цілісність об'єкта мовознавства, втрачену молодограматиками через надмірне зосередження уваги на вивченні окр. мовних явищ; 2) прагненням подолати безроздільне панування *порівняльно-історичного методу*, який не задовольняв практ. потреб перекладу, викладання іноз. і рідної мов, укладання словників, створення практ. граматик; 3) внутр. логікою розвитку мовознавства, яке, пройшовши етапи опису зовн. боку об'єкта, його зіставлення з ін. об'єктами, вивчення його історії, підійшло до пізнання його внутр. структури; 4) потребою опису безписем. мов і дешифрування пам'яток давніх мов, які не вкладалися в категорії александрійської граматики; 5) розвитком структур. підходу до об'єкта свого вивчення у різних науках у 20 ст. Взірцем структур. опису мови у 5 ст. стала граматика санскриту інд. філолога Паніні. Петрус Рамус у 16 ст. у своїй граматиці розглядав суто форм. протиставлення, рос. мовознавець П. Фортунатов розвинув теорію формальних класів на противагу загальноприйнятій теорії частин мови. І. Бодуен де Куртене вперше обґрунтував теор. уявлення про мову як про систему, елементи якої пов'язані між собою різними відношеннями. Він розрізняв мову і мовлення як анатомію і фізіологію мови. Проте засновником С. л. вважають Ф. де Соссюра, який сформулював ряд положень, що лягли в її основу: про знаковий характер мови, зовнішню і внутрішню лінгвістику, розмежування синхронії й діахронії мови, мовлення і мовленнєвої діяльності. За С. л. будова мови багатоступінчата: це сукупність менших структур (підструктура), кожна з них – сукупність певної кількості елементів (одиниць). Підструктури та їхні елемени пов'язані сіткою відношень. Елементи і відношення перебувають у діал. взаємодії: елементи визначають характер відношень і визначаються ними.

Для дослідження структури мови та її одиниць у С. л. використовують форм. методи, що не спираються на семантику як основу визначення і класифікації одиниць мови.

У С. л. виділяють три осн. школи:

1. Празький лінгв. гурток, або функц. лінгвістика. Гол. положення: мова – система знаків, що є корелятами позамовної дійсності, без якої вони не мають смислу; структура мови тісно пов'язана зі структурами, що її оточують, звідси інтерес до функціонування мови, її зв'язків з ін. галузями науки. Визнавалося протиставлення мови і мовлення, але не синхронії й діахронії. Найбільше досягнення гуртка – заснування *фонології,* яка чітко ілюструє положення про те, що у мові важливі не самі звуки, а відношення між ними.

2. Американська дескриптивна лінгвістика, що виникла з потреби опису безписем. мов амер. індіанців. Відзначається докладною розробкою форм. методів аналізу й опису мови (*дистрибутивний метод* і *трансформаційний метод*, метод безпосередніх складників, індуктивне і дедуктивне моделювання).

3. Копенгагенська школа (глосематика), засновник якої дат. лінгвіст Л. Єльмслев ставив за мету створити несуперечливу найабстрактнішу заг. теорію мови, прийнятну для будь-якої мови, спираючись на спільні для всіх мов незалежні від часу (панхронічні) відношення між мовними елементами (інтердепенденція), взаємозалежність, детермінацію, констеляцію (автономія). Розроблено вчення про плани змісту і вираження, знакову функцію, принцип простоти у лінгв. теорії.

З 1963 розгорнуто регулярні дослідження структурними методами всіх рівнів укр. мови: створено кілька моделей опису системи фонем та

їх сполучуваності, фонемної, морфем. і словотв. структури слова. Здійснено дихотом. опис системи відмінків, структур. аналіз словозмін. парадигм іменника, прикметника і дієслова. Досліджувалися різні синтакс. структури – словосполучення, речення, надфразні єдності, розглянуто форм.-грамат. основи структур. класифікації речень. На базі досліджень структури слова і синтакс. конструкцій створено алгоритми автоматичного, морфол. і синтакс. аналізу тексту. Велика увага приділяється формалізованим методам семант. аналізу, систем. описові лексики, семант. класифікації одиниць мови. Розглядаються теор. та методол. проблеми, пов'язані з лінгв. моделюванням та використанням форм. методів. Розроблено принципи створення структур. граматики укр. мови. Здійснено аналіз функціонування одиниць мови – від фонеми до синтакс. конструкцій – у текстах різних стилів, закладено основи стат. стилістики укр. мови. Осн. центром структур. досліджень укр. мови є Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, який приділяє увагу також підготовці фахівців вищої кваліфікації зі структур. лінгвістики та ознайомленню з її методами широкої мовозн. громадськості країни.

Літ.: Структурно-матем. дослідження укр. мови. К., 1964; Проблеми та методи структур. лінгвістики. К., 1965; Стат. параметри стилів. К, 1967; Морфемна структура слова. К., 1979; Клименко Н. Ф., Пещак М. М., Савченко І. Ф. Формалізовані основи семант. класифікації лексики. К., 1982; Лекс. семантика в системі «людина – машина». К., 1986; Морфол. анализ науч. текста на ЭВМ. К., 1989; Соссюр Ф. де. Курс заг. лінгвістики. К., 1998. *В. С. Перебийніс.*

СТРУКТУ́РНА СХЕ́МА РЕ́ЧЕННЯ – абстр. зразок *речення*, до складу якого входить мінімум компонентів, необхідних для його побудови. Є два розуміння С. с. р., за якими поняття мінімуму компонентів орієнтоване або на форм. організацію речення як предикат. одиниці, або на форм. структуру речення і *семантичну структуру речення*, тобто сукупну реченнєву достатність.

С. с. р., відбиваючи форм. організацію речення, включає лише ті *члени речення*, які утворюють його предикат. мінімум, – гол. члени речення (*підмет* і *присудок* у *двоскладному реченні*, гол. член *односкладних речень*). Цей найвищий ступінь абстракції не завжди збігається з реальним реченням, здатним означати ситуацію і функціонувати як комунікат. одиниця, пор.: «Ми співали» і «Ми перебували» (?). Таке розуміння мінімуму речення ґрунтується на вченні про гол. члени речення.

На противагу предикат. мінімуму речення (двокомпонентному або однокомпонентному), С. с. р., орієнтована на семант. організацію, звичайно поширюється на більшу кількість компонентів. Сукупність компонентів речення, необхідних для формування його семант. структури, називають номінат. мінімумом. Наявність гол. членів речення здебільшого не є достатньою для його значеннєвої завершеності. Тому протиставлення головних і деяких другоряд. членів речення стає несуттєвим, оскільки їхня важливість вимірюється не формальними, а значеннєвими ознаками: **Мені весело**, **Хлопець захоплюється музикою**.

Два розуміння С. с. р. певною мірою доповнюють одне одного, становлячи різні рівні абстракції: більшу – з орієнтацією на предикат. мінімум, меншу – з орієнтацією на номінат. мінімум. Структурні схеми складного речення включають мінім. кількість елементів – предикат. частин.

Літ.: Ломтев Т. П. Принципы построения формулы предложения. «Филол. науки», 1969, № 5; Його ж. Предложение и его граммат. категории. М., 1972; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Шведова Н. Ю. Спорные вопросы описания структур. схем простого предложения и его парадигм. «Вопросы языкознания», 1973, № 4; Москальская О. И. Проблемы систем. описания синтаксиса. М., 1981; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови. Синтаксис. К., 1993; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови: Синтаксис. Д., 2001. *І. Р. Вихованець.*

СТУДИ́НСЬКИЙ Кирило Йосипович (1.X 1868, с. Кип'ячка, тепер Терноп. р-ну Терноп. обл. – червень 1941) – укр. літературознавець і мовознавець, д. чл. НТШ з 1899, академік АН УРСР з 1929. Навч. на теол. ф-ті Львів. ун-ту, потім – на філософському Віден. ун-ту. В 1894 студіював славістику в Берлін. ун-ті. В 1896–99 – доцент Ягеллон. ун-ту (Краків). У 1900–18 і 1939–41 – професор Львів. ун-ту, був його проректором. У 1923–33 очолював НТШ у Львові. 1939 був обраний депутатом Верховної Ради УРСР. Загинув за невід. обставин.

К. Й. Студинський.

Автор понад 500 праць з літературознавства, історії культури і мови. Праці з мовознавства: «Дідівська (жебрацька) мова» (1886), «Матеріали до студій над граматиками старослов'янської мови», «Матеріали до порівняльних студій над українськими граматиками XVI– XVII ст. («Адельфотес», граматики М. Смотрицького, Л. Зизанія)», «Праця про церковнослов'янську мову» (всі три – 1895), «Записки до вивчення литовської мови» (б. д.).

Літ.: Савченко Ф. Ювілей акад. К. О. Студинського у Львові. «Україна», 1929, № 1; Єдлінська У. Передмова. В кн.: У півстолітніх змаганнях. Вибр. листи до Кирила Студинського (1891–1941). К., 1993. *З. Т. Франко*.

СТУ́ПЕНІ ПОРІВНЯ́ННЯ ПРИКМЕ́ТНИКІВ – *граматична категорія* прикметників, функціонування якої ґрунтується на протиставленні форм за вираженням ними ступеня вияву якісної ознаки. С. п. п. властиві тільки тим якісним прикметникам, що означають градуйовані, змінні щодо ступеня вияву ознаки.

Розрізняють три форми С. п. п. – звичайний, вищий і найвищий. У термінол. кваліфікації С. п. п. домінує лекс.-семант. критерій, а саме: 1) звичайний ступінь означає якісну ознаку предмета без порівняння з такими ж ознаками ін. предметів, напр.: «Гаптує вечір **жовтим** шовком **Блакитні** килими, А **чорний** пень зробився

вовком, Повившись у дими» (Юрій Клен); 2) вищий ступінь називає якісну ознаку, яка виявляється більшою мірою, ніж позначувана формою звичайного ступеня, напр.: «Коряк... першим балачки не заводив, зважаючи на те, що Прокіпко **старший** за нього на цілих п'ятнадцять років, а отже й **міцніший** на цілий ківш» (Григір Тютюнник); 3) найвищий ступінь називає максимально виявлену ознаку предмета, якою він виділяється з-поміж ін. предметів, напр.: «Прагнення розширити межі пізнання завжди було чи не **найдійовішим** чинником людського прогресу» (О. Гончар).

Вищий ступінь порівняння утворюється додаванням суфіксів **-ш-** (давньоукр. **-ьш-** < праслов'ян. *-jьš), що має морфонол. варіант **-ч-**, та **-іш-** (< давньоукр. **-ѣиш-** < праслов'ян. -*ějьš) до основи якісного прикм. у формі звичайного ступеня: **стар-ш-ий**, **молод-ш-ий**, **багат-ш-ий**, **гостр-іш-ий**, **мокр-іш-ий**, **мудр-іш-ий**, **ясн-іш-ий**, **біл-іш-ий**. Найпродуктивніші форми з суфіксом **-іш-**, що утворився з **-ійш-** внаслідок випадіння **[j]**. Творення вищого ступеня за допомогою суфікса **-ш-** супроводжується рядом історично зумовлених морфонол. змін, а саме: 1) втратою непродуктивних суфіксів **-к-** (< **-ък-**, **-ьк-**), **-ок-** (< **-ок-**), **-ек-** (< **ек-**) у твірних основах; 2) позиційним чергуванням кінцевих приголосних твірних основ, зумовленим первісним звуковим складом суфікса; 3) використанням варіантного суфікса **-ч-** дисимілятивного походження: **низь-к-ий** > **ниж-ч-ий** (**ниж-ш-ий** > **ниж-ьш-ий** < **низ-jьш-ии**), **швид-к-ий** > **швид-ш-ий**, **солод-к-ий** > **солод-ш-ий**, **глиб-ок-ий** > **глиб-ш-ий**, **вис-ок-ий** > **вищий** (**виш-ч-ий**), **дал-ек-ий** > **даль-ш-ий**. Однак позиц. зміни приголосних здійснюються непослідовно: пор. **лег-ш-ий**, **м'як-ш-ий**, **тих-ш-ий**, **туг-іш-ий**, **гір-к-іш-ий**, **гнуч-к-іш-ий** тощо.

Форми з суфіксом **-іш-** ґрунтуються на первісних значеннях відповід. прикметників, зберігаючи з ними семант. зв'язок, тоді як форми на **-ш-** виявляють тенденцію до лексикалізації, втрачаючи семант. зв'язок з формою звичайного ступеня. Так, форма **стар-ш-ий** не означає ступеневої градації ознаки старий 'такий, що прожив багато років, немолодий'. Перебуваючи тільки у форм. зв'язку з твірною основою, вона виступає лексикалізованим компонентом у назвах посад і звань (**старший** лейтенант, **старший** викладач), функціонує як субстантивована форма («Семен знав тільки третього, це був **старший** ватаги, яка перестріла його на дорозі» – П. Панч). Така ж лексикалізація властива формам **вищий** (**вищий** навчальний заклад), **нижчий** (**нижчий** тип тварин), **молодший** (**молодший** лейтенант). Аналітичні (складені) форми вищого ступеня творяться поєднанням служб. компонента **більш** з прикметниками звичайного ступеня: **більш** докладний, **більш** обережний.

Власне компаративна функція вищого ступеня прикм. зумовлює відповідні синтакс. зв'язки, а саме: 1) прийменникове керування род. [конструкції з прийменниками **від**, (**су**)**проти**] і знах. (конструкції з прийменниками **за**, **над**, **понад**) відмінками; 2) порівняльні конструкції з сполучниками **ніж**, **аніж**, **як**; 3) складнопідрядні речення з парними сполучниками **чим... тим**, **що... то**.

Найвищий ступінь прикметників твориться додаванням префікса **най-** до форми вищого ступеня: **біліший** > **найбіліший**, **прозоріший** > **найпрозоріший**, **складніший** > **найскладніший**, напр.: «**Найбільше** і **найдорожче** добро в кожного народу – це його мова» (Панас Мирний). До специфічних належать форми найвищого ступеня, ускладнювані префіксами **як-**, **що-**: **якнайбільший**, **щонайбільший**. Ці форми набувають т. з. елативного значення, вказуючи не на найвищий, а на макс. вияв ознаки: «Признатись належить, Що таки в світі існують тіла, неподільні на частки і **якнайменші** на розмір» (М. Зеров); «От і кавуни. Санько зірвав **щонайбільшого** і покотив до Стецька» (Б. Грінченко).

Аналіт. форма найвищого ступеня твориться додаванням служб. компонентів **найбільш**, **найменш**) до прикметника у формі звичайного ступеня: **найбільш** цікавий, **найменш** цікавий. Прикметники найвищого ступеня утворюють за допомогою зв'язку керування конструкції з прийменниками **з**, **з-між**, **серед** (род. в.), **над**, **за** (знах. в.), **між** (ор. в.), **в**(**у**), **на** (місц. в.).

Існує ряд обмежень у творенні форм С. п. п. Вони зумовлюються значеннєвими і частково структур. особливостями відповід. якісних прикметників, до яких належать назви: 1) абсолютних, незмінних щодо міри вияву ознак (**босий**, **голий**, **мертвий**, **німий**, **сліпий**, **лисий**), 2) масті тварин (**буланий**, **вороний**, **гнідий**), 3) кольорів, позначуваних семантично транспонованими лекс. одиницями (**вишневий**, **малиновий**, **буряковий**), 4) ознак, інтенсивність або міра вияву яких виражається афіксальними засобами (**білуватий**, **біленький**, **білесенький**, **багатющий**, **широчезний**, **премудрий**, **правічний**, **заширокий**, **ультрановий**, **невигойний**, **невблаганний**), 5) ознак, які виражаються складними прикметниками (**гіркувато-солоний**, **сіро-зелений**, **білокорий**, **блакитноокий**, **зигзагоподібний**). Однак згадані обмеження не можна вважати абсолютними. В індивід. словотворі письменника можливі стилістично виправдані їх порушення, напр.: «З ярка воно [небо], мов з ями, здавалося нижчим і куцішим, а сам ярок – глибшим, **крутосхилішим**» (Григір Тютюнник).

Літ.: Шерех Ю. Нарис сучас. укр. літ. мови. Мюнхен, 1951; Карпенко Ю. О. Ступені порівняння прикметників в укр. мові. УМШ, 1960, № 1; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Грищенко А. П. Прикметник в укр. мові. К., 1978. *А. П. Грищенко.*

СТЯ́ГНЕНІ І НЕСТЯ́ГНЕНІ ФО́РМИ ПРИКМЕ́ТНИКІВ – форми *прикметників*, протиставлювані за ознакою односкладовості (стягнені) –

двоскладовості (нестягнені) закінчень. Це прикм. форми наз. і знах. в. одн. ж. і с. р. (**нов-а – нов-ая**, **нов-у – нов-ую**, **нов-е – нов-еє**); наз. і знах. в. мн. (**нов-і – нов-ії**).

Співіснування односкладових і двоскладових закінчень у морфол. системі сучас. укр. літ. мови зумовлені передусім виражальними потребами: двоскладові закінчення функціонують як поетизми, засоби створення стиліст. ефектів, орієнтованих на урочисто-піднесене мовлення, архаїзацію оповіді або ж надання їй фолькл. колориту.

Кваліфікація односкладових закінчень як стягнених базується на твердженні, згідно з яким на ґрунті укр. мови у структурі двоскладових закінчень (або т. з. нестягнених, що виникли внаслідок морфемного перерозкладу – поєднання в одній флексії кол. закінчень іменних прикметників і відповід. форм вказівного займ. ***jь**, ***ja**, ***je**) після випадіння інтервокального **j** та змін асимілят. плану відбулося стягнення двох однакових суміж. голосних у закінченнях, що привело до утворення стягнених прикм. форм. Однак існують вагомі аргументи, які спростовують таке традиц. розуміння генези односкладових закінчень у структурі прикм. форм. Ідеться насамперед про те, що фонет. історії укр. мови не властиві випадіння **j** в інтервокальній позиції і стягнення голосних як системні явища, крім окр. пд-зх. говірок, в яких втрата цього звука за згаданих умов не виходить за межі ор. в. одн. іменників і прикметників (**зимою** > **зимов**, **доброю** > **добров**) та особ. форм дієслів типу **питати** (**питаю** > **питав**, **питаєш** > **питаш** тощо). Відсутність контракції підтверджують, зокрема, форми типу **молодоју**, **молодоїі**, **шија**, **појас**, **моја**, **мојеji** тощо. У зв'язку з цим актуальною стає інтерпретація розгляданих закінчень як таких, що виникли внаслідок втрати (усічення) кінцевих складів у двоскладових флексіях займ. походження.

У мотивації усічених закінчень не ост. роль належить морфонемному чинникові – вирівнюванню відповід. форм за зразком односкладового закінчення наз.–знах. в. одн. прикметників ч. р.

Літ.: Шевельов Ю. Істор. фонологія укр. мови. Х., 2002.

А. П. Грищенко.

СТЯ́ГНЕННЯ ГОЛОСНИ́Х, контракція (від лат. contractio – стискання, стягування) – злиття двох сусідніх чи первісно розділених інтервокальним **j** (який з часом редукувався) голосних в один звук. С. г. було уже в праслов'ян. мові. В укр. мові воно поширилося на давні групи **aja**, **aje**, **eje**, **ojo**, **uje**, **iji**, **ъ/уjі**, **ь/іjі** тощо і виявилося у формах членних стягнених прикметників (див. *Стягнені і нестягнені форми прикметників*), неособових займенників і рідше – в дієсловах. У результаті ослаблення, а потім і повної редукції інтервокального **j** виникли групи з двох голосних, які були незручні для вимови. Тому однакові голосні стягувалися: **добра** < **добраа** < **добрайа**, **синє** < **син'ее** < **син'ейе**, **синю** < **син'уу** < **син'уйу** < **син'ojo**. А в групах з різних звуків спочатку відбувалася *асиміляція*, а потім стягнення. Частіше зустрічається прогресивна асиміляція род. в. одн. ч. і с. р. **мого** < **моего** < **мойого** < **мойего**; ор. в. одн. ж. р. **мою** < **моойу** < **мойойу** < **мойейу**. Регресивна асиміляція: **старе** < **старее** < **старейе** < **старойе**, діал. род. в. одн. ж. р. **ме́йі** < **меейі** < **мейейі** < **мойейі**, **тве́йі** < **твеейі** < **твейейі** < **твойейі**. Не виключено, що в говорах асиміляція голосних, очевидно, могла відбуватися і перед редукцією інтервокального **j**; пор. пд.-зх., пд.-сх.: род. в. одн. ч. і с. р. **мойого** < **мойего**, **твойого** < **твойего**, **свойого** < **свойего**, род. в. одн. ж. р. **мойойі** < **мойейі**, дав. в. одн. ч. і с. р. **мойому** < **мойему**, **твойому** < **твойему**, **свойому** < **свойему**, ор. в. одн. ж. р. **мойойу** < **мойейу**, **твойойу** < **твойейу**, **свойойу** < **свойейу**, поліс. наз. в. одн. с. р. **багатейе** < **багатойе**, **малейе** < **малойе**, **доўгейе** < **довгойе**. У прикм. формах род. в. одн. ч. і с. р. **доброго**, дав. в. одн. ч. і с. р. **доброму** також мало місце С. г., але усталення цих форм відбулося під впливом займенників типу **того**, **сего**. В дієсловах С. г. трапляється лише спорадично: 3-я ос. одн. теп. ч. **зна** < **знаа** < **знайе** < **знайет'**, діал. **ти думаш** < **думааш** < **думайаш** < **думайеш** < **думайеши**, **він думат**, **ми думаме**, **вы думате**. В укр. говорах зберігаються проміжні форми процесу С. г.: діал. (боржав.) наз. і знах. в. одн. с. р. **доброе** < **добройе**, **син'ое** < **син'ейе**, наз. в. мн. **мої** < **мойі**, **боазливый** 'боязливый' тощо; пор. також рос. діал. **молодаа**, **стараа**, **худоо**, **староо**, білорус. діал. **прыгожаа**, **дурнаа**, **добраа** і т. ін.

Як приклад С. г., що первісно не розділялися інтервокальним j, можуть бути синтетичні форми майб. ч. типу **робитиму** < **робити иму**, **робитимеш** < **робити имѣши**; пор. також старослов'ян. імперфектні структури, **можахъ** < **можаахъ**, **идѣшє** < **идѣѣшє** < **идѣашє**.

Літ.: Прилипко Н. П. Форми наз. відмінка одн. прикметників серед. й жін. роду в говорах укр. мови. В кн.: Укр. лінгв. географія. К., 1966; Бевзенко С. П. Історія укр. мови. Морфологія. К., 1978.

Й. О. Дзендзелівський.

СУБ'Є́КТ (від лат. subjectum, букв. – підкладене) – 1) форм. категорія *синтаксису* (граматичний С.), те саме, що *підмет*; 2) семант. категорія синтаксису, що означає предмет або істоту, про які повідомляється у реченні (семантичний С.); 3) тема повідомлення, дане, відоме, топик (комунікативний С.); 4) вихідне уявлення (психологічний С.); 5) термін логіки, який означає предмет, про який щось стверджується або заперечується у судженні (логічний С.). У грамат. традиції термін «суб'єкт» було вжито на означення члена речення, що відповідає предметові думки (судження). Для уникнення сплутування грамат. і лог. категорій цей термін у ряді слов'ян. мов було замінено калькою (укр. «підмет», польс. «podmiot», рос. «подлежащее»). В західноєвроп. синтакс. терміносистемі збережено термін логіки (англ. subject, нім. Subjekt, франц. sujet, ісп. sujeto, італ. soggètto).

Граматичний С. – це гол. член речення, який поєднаний формою координації з *присудком* і стосується форм.-синтакс. структури речення.

З ним пов'язані терміни «суб'єктно-предикатна структура речення», «суб'єктна функція», «суб'єктні дієслова», тобто дієслова, при яких використовуються іменники в синтакс. позиції підмета. Морфологіз. засобом вираження грамат. С. в укр. мові виступає наз. в. іменників: «Отут жили **древляни** і **древлянки**» (Л. Костенко); «Он обламаний **кущик** бузку Виростає, і квітне, І ховає в сльозу боязку Безконеччя блакитне» (Д. Павличко).

Семантичний С. відіграє важливу роль у формуванні *семантичної структури речення*. У ньому виділяють ряд субкатегорій на означення агенса (діяча), носія процесу або стану. С. у цьому розумінні не збігається з підметом і визначається на основі семант.-синтакс. відношень, пор. речення **Я веселий** і **Мені весело**, де семант. С. стоїть відповідно в позиції підмета (перше речення) і додатка (друге речення). З ним пов'язані терміни «суб'єктне значення», «суб'єктна функція», «суб'єктне відношення», «суб'єктна валентність». У денотат. плані осн. функцію семант. С. становить ідентифікація предмета дійсності, про який ідеться у висловленні. На цій ролі спеціалізовані власні й деякі заг. назви, особ. займенники тощо як денотативно орієнтовані слова. В укр. мові для вираження семант. різновидів С. використовується певна сукупність форм: наз. в. (універсальний засіб), дав. в. (поступово закріплюється за сферою С. як носія стану) і ор. в. (у пас. конструкціях), напр.: «**Я** славлю злотокосу осінь» (М. Драй-Хмара); «**Небо** весняне в сяйві іскриться» (Д. Павличко); «Цей **ліс** живий» (Л. Костенко); «Стало **мені** трохи веселіше» (А. Шиян); «Тепле повітря навкруги було напоєне густими **пахощами** степових квітів» (О. Гончар). Семант. С. протиставляється об'єктові, зокрема агенс як С. дії – пацієнсу як об'єктові дії.

У теорії *актуального членування речення* виділяється комунікативний С., який тепер звичайно кваліфікується як тема повідомлення. Він виражається словом або групою слів і може виступати в позиції будь-якого члена речення (здебільшого на початку речення), пор. «**Щось**/обпекло йому щоку» (А. Шиян); «**Ім'я Хмельницького**/не сходило з уст» (П. Загребельний); «**Посеред ночі**/дощ пішов» (Д. Павличко).

Логічний С. поєднується з *предикатом*. У деяких різновидах логіки поняття С. не використовують, оскільки всі непредикатні імена, залежні від предиката, вважаються аргументами, термами, актантами. Побудовані на цій концепції лінгв. теорії (теорія валентності франц. мовознавця Л. Теньєра, відмінкова граматика амер. вченого Ч. Філлмора та ін.) не надають С. визначальної ролі у формуванні структури речення. *І. Р. Вихованець.*

СУБ'ЄКТИ́ВНОЇ ОЦІ́НКИ НА́ЗВИ – див. *Назви суб'єктивної оцінки.*

СУБМО́РФ (від лат. sub... – *префікс*, що означає підпорядкованість, і *морф*) – сегмент *слова*, що формально (за фонетичним складом) тотожний окр. афіксальному морфові, але позбавлений будь-якого значення. С. бере участь тільки у вираженні значення, співвідносного з певним морфом. Формою С. найчастіше збігається з наявними в мові суфікс. іменниковими і прикметниковими морфами (-**ан**-: яв-**ан**-ець, яв-**ан**-ськ-ий; -**ин**-: піхот-**ин**-ськ-ий; -**ів**-: з'їзд-**ів**-ськ-ий; -**к**-: скрип-**к**-а; -**ян**-: десн-**ян**-ськ-ий), рідше префіксальними (**о**-хот-а, **с**-покій). Є С., що не збігаються з афіксал. морфами: -**ис**- скепс-**ис** > скепт-ичн-ий, -**ос** косм-**ос** > косм-ічн-ий, -**ум** мінім-**ум** > мінім-альн-ий, -**ус** нотарі-**ус** > нотарі-альн-ий.

С. входять до складу кореневих і афіксал. морфів. Кореневі С. наявні в одному морфі й відсутні в іншому тієї самої морфеми: скрип**к**-а > скрип-аль, пал-**ець** > без-**паль**-к-о. С. афіксальні бувають у різних словах, а також формах того самого слова: **де**-градувати, зна-**в**, зна-**j**-уть, зна-**й**.

С. морфонологічно релевантні, оскільки впливають на вибір сусіднього морфа (дієсл. основи з -**из**, **із**- не сполучаються з суфіксом -**к**-, а лише з -**ацij**: **колонізація**) зумовлюють певні морфол. перетворення основи (-**оть** пов'язаний з чергуванням **т'** – **т**: лік-оть > лікт-ик; -**от**- у віддієсл. іменниках з нульовим суфіксом зумовлює перенесення наголосу на перший склад кореня і чергування **о** – **і**: **муркота́ти** > **му́ркіт**, **регота́ти** > **ре́гіт**).

С. поділяють на частотні й одиничні. Частотні регулярно повторюються у певних умовах: -**к**-(**а**) бал**ка**, бан**ка**; -**н**- бана**ль**ний, пірамідальний; -**ис**- синтакс**ис**, паратакс**ис**; -**ум**- максим**ум**, практик**ум**; -**ів**- з'їзд**ів**ський, виконком**ів**ський. Одиничні С. налічують кілька десятків, хоча кожен трапляється у поодиноких, здебільшого запозичених, словах; генерал-**ісимус**, помп-**ез**-н-ий. *Н. Ф. Клименко.*

СУБСТАНТИВА́ЦІЯ (від лат. substantivum – іменник) – вид *конверсії*, що полягає в переході слів (словоформ) з ін. частин мови до класу *іменників*. Найчастіше субстантивуються слова іменних частин мови та дієприкметники: **кошовий** (отаман), «друге „**я**“», «**наші** прийшли», «**чотири** ділиться на **два**», «**один** із сошкою, **семеро** з ложкою», **віруючий**, **повсталі**, «**печене** й **варене**». Для ін. частин мови С. спорадична і нерідко має певні сполучувальні та грамат. обмеження: напр., у дієслів (**суть** «сутність» від заст. форми 3-ї ос. мн. теп. ч. дієслова **бути**; діал. **боюся** як назва отруйної рослини; «для **годиться**», «на **незабудь**» – у складі присл.; форми нак. сп. як власні назви: **Порубай** – прізвище, «**Радій**» – сорт цукерок), прислівників (одержати «**відмінно**», «**завтра** починається сьогодні», «**по саме нікуди**»), службі. слів та вигуків («зважити всі **за і проти**», «все було б добре, якби не одне **але**», «**охи та ахи**», «голосне

ура»). Субстантивуватися можуть і синтакс. конструкції, переважно власні назви або уривки з чийогось мовлення: «Буде хліб і **до хліба**», «виввчити, як „**Отче наш**"», «З вулиці чулося „**Розпрягайте, хлопці, коні**"». Порівняно з аналіт. мовами для укр. мови С., як і взагалі конверсія, характерна значно менше.

Словозміна субстантивованих слів різна. Слова з ад'єктив. типом відмінювання переважно зберігають його, хоч можуть переходити і на субстантив. тип. Присв. прикметники, що набули знач. прізвищ, в одн. мають субстантив. тип відмінювання і тільки в ор. в. ад'єктив. флексію **-им** (**Лесин** – **Лесиним**, але **Батурин** – **Батурином**). У мн. вони відмінюються за ад'єктив. типом, за винятком наз. і клич. в. із субстантив. флексією **-и** (**брати Лесини**, пор. **Лесині очі** – від Леся). Прислівники, служб. слова та вигуки зберігають невідмінюваність, набуваючи (як, до речі, й синтакс. конструкції), проте, категорії с. р. Дієсл. форми, що стали прізвищами, або відмінюються як іменники (**Порубай** – **Порубая**), або не відмінюються, якщо стосуються жінок. Що стосується категорії роду, то слова з ад'єктив. відмінюванням втрачають здатність змінюватися за родами і закріплюються або тільки в ч. чи ж. р. як назви осіб (**благовірний** «чоловік», **благовірна** «дружина»), або тільки в с. р., як, напр., назви речовин (**пальне**, **спиртне**). Можливість змінюватися за числами в них також стає подібною до ім.: **вартовий**, мн. **вартові**, але **майбутнє** тільки одн. і «родина **бобових**» тільки мн.

За ступенем завершення С. буває мовна і мовленнєва. Мовна С. є: 1) повна, коли слово вжив. уже тільки як ім., напр., від прикм.: **лісничий**, **служивий**, **десяцький**, **варенична**, **братова́** (дружина брата), зокрема у власних назвах: **Львів**, **Лозова**, **Васильківський**, **Солошин**. Остаточно можуть субстантивуватися прикметники, що мали іменникове відмінювання (нечленні прикметники) або набули його в процесі С., і особливо ті, що втратили лекс. мотивацію: **благо**, **добро**, **зло**, **право** (пор. **правий**), **військо**, **руда** (пор. **рудий**), **вдова** (пор. **вдовий**); **безрога**, **-ої** і **-и** «свиня» (С л. Г р.); **чайна** – у **чайній**, але прост. – у **чайні**; 2) неповна (значно більша група), коли слово вживається і в своєму поперед. частиномов. значенні, і в значенні ім.: а) у співвіднос. лекс. значеннях, пор. «**хрещений** батько» і **хрещений**, «**передова** позиція» і «**передова**»; б) у неспіввідносних лексичних або грамат. значеннях, пор. **лютий** (звір, мороз тощо) і **лютий** (назва місяця), **токовий** (робота, зерно і т. д.) і **токовий** («відповідальний за роботу на току»), «**подушна** подать» і **подушне**, **широкий**, **-а**, **-е** (у різних лекс. значеннях і морфол. формах) і **Широке** (село).

Мовленнєва С. – контекстуальна і ситуативна: «Іще б **останню** [землю] поділить», «Електрику **сусіднє** [село] провело», «**Артезіанський** [колодязь] буде в нас» (П. Тичина); «**Службовий**» (напис на автобусі).

С. прикметників може бути фразеологічно або словотвірно зв'язаною, коли вони вживаються тільки в складі стійких словосполучень («сміятися на **кутні** [зуби]», «**Повний** [хід] уперед!») або слів (сорока-**білобока**, род. в. – сороки-**білобоки**; у складі прислівників: **дочиста**, **набіло**, **порівну** і под.).

За способом утворення С. прикметників буває:
1. Еліптична, яка відбувається внаслідок *еліпсиса* означуваного іменника. Характерна здебільшого для відносних і присв. прикметників: **колискова** [пісня], **Перший Український** [фронт]; **братова**, діал. **майстрова** і т. д. (з еліпсисом **дружина**, **жона**, **жінка**); **Львів** і т. д. (з еліпсисом **город**); **Федорів**, **Гаврилишин** і т. д. (з еліпсисом **син**). Еліптична С. якісних прикметників засвідчується переважно в певних зворотах і сполученнях: «плакати **гіркими** [сльозами]»; «зірватися на **рівні** [ноги]»; **дзвінкий**, **глухий** [звук]; **Пречиста** [Діва, Богородиця]. За *аналогією* в межах певної тем. моделі стають можливими випадки С. й без еліпсиса. Напр., у назвах приміщень, закладів за зразком **дитяча** (з еліпсисом **кімната**), **челядницька** (**челядна**), **людська** (з еліпсисом **хата**, **хижа**), **прохідна** (з еліпсисом **будка**, **контора**) і т. ін. утворилися слова на зразок **диспетчерська**, **варенична** і т. ін.
2. Власне семантична С. утворюється внаслідок безпосеред. переосмислення ім., коли назва ознаки стає назвою її носія ще до стадії виникнення відповідного атрибут. словосполучення і, отже, без еліпсиса іменника. Вона характерна частіше для якісних прикметників, що означають: а) людей: **молодий**, **малий**, **здоровий**, **сліпий**, **багатий**, **добрий**, **рідний**, **живі** і **мертві**, б) абстрактні, неозначені, збірні поняття: **тепло**, **лихо** (старі нечленні форми), **прекрасне**, «що **старе**, що **мале**», «писати **чорним** по **білому**», «любити **солодке**»; для відносних і присв. прикметників: **майбутнє**, **їстівне**, «Богові **Богове**». Семантична С. можлива і в разі персоніфікації предметів і тварин: **білолиций** «місяць», **качаниста** (як перифраз кукурудзи в певному стиліст. контексті), **великий**, **старий** (як *евфемізми* замість **ведмідь**), **капловуха** «свиня». З психол. чинників С. займенників слід указати на їх уживання як евфемізмів: **він** «чорт, домовик»; «**Якого** [чорта, біса і т. п.] ти прийшов?».

Літ.: Дзендзелівський Й. О. Субстантивація в сучас. укр. мові. «Наук. зап. Ужгор. ун-ту», 1959, т. 37. Філологія; Гринчишин Д. Г. Явище субстантивації в укр. мові (субстантивація прикметників). К., 1965; Лопатин В. В. Субстантивация как способ словообразования в совр. рус. языке. В кн.: Рус. язык. Граммат. исследования. М., 1967; Потебня А. А. Из записок по рус. грамматике, т. 3. М., 1968; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучас. укр. літ. мові. К., 1982; Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динам. аспектах. К., 1989. *О. О. Тараненко.*

СУБСТАНЦІА́ЛЬНІ ВІДНО́ШЕННЯ – див. у ст. *Синтаксичні відношення*.

СУБСТРА́Т (від лат. substratum – підстелене, покладене знизу) – залишкові сліди мови місц. населення в мові прийшлого населення, яка витіснила мову-попередницю. С. є галльські (кельтські) елементи у франц. (неолатинській)

мові. Виявляються в мові-наступниці на всіх рівнях, проте у двох різних формах – матеріальній і модально-семантичній, калькованій (див. *Калька*). У *фонетиці* мови-наступниці під впливом субстратної мови відбуваються звукові зміни в напрямі наближення її фонетики до фонетики субстрат. мови, рідше – з цієї останньої запозичаються окр. звуки. У *граматиці* вплив субстрат. мови виявляється у використанні граматичних форм згідно з їх функціями в субстрат. мові, рідше – в створенні за зразком субстрат. мови нових форм (напр., відмінків), яких початково не було в мові-наступниці. За своїми функціями ці форми відповідають формам субстрат. мови, проте створюються вони з матеріальних елементів мови-наступниці, а не витісненої субстрат. мови. У *лексиці* вплив С. виявляється насамперед у запозиченні слів субстрат. походження або збереженні їх у складі залишкової субстрат. лексики при переході місц. населення із своєї першої (субстрат.) мови на другу (принесену з ін. території), яка витіснила першу. Зустрічаються також випадки калькування субстрат. слів, надання їм значення, невластивого початково у мові-наступниці, але притаманного у субстрат. мові. У *фразеології* субстрат. вплив виявляється, як правило, в калькуванні субстрат. *фразеологізмів*, їх перекладі з субстрат. мови на мову-наступницю. Для укр. мови, а точніше, її попередників – протоукр. говорів давньокиїв. доби, можна припустити кілька С. з огляду на те, що на частині її території слов'ян. мова поширилася вторинно, витіснивши дослов'янські – іран. скіфську (на тер. сучасної сх. й пд.-сх. України), можливо, також індоарійську сіндську (на частині тієї самої території), палеобалканську дакійську і кельтську (на тер. Зх. України). Зазначені С. могли багато в чому визначити специфіку укр. мови як окр. східнослов'ян. мови. Проте на сьогодні їхня роль з'ясована дуже мало. Найбільше відомо про скіфський С., наслідки впливу якого припускають, зокрема, у фонетиці [поява укр. фарингального **г** (**h**), що розвинувся з поперед. проривного задньоязикового приголосного ***g** через стадію фрикативного **γ** під впливом аналогічного скіфського (іранського) процесу], а також у лексиці (напр. **Дін**, **Донець** – осет. Дон «вода, ріка», **Вій** < *vějь (укр. казковий персонаж) – скіф. Vēyu «бог смерті».

Пор. *Адстрат*, *Суперстрат*. *О. Б. Ткаченко.*

СУЛИМА́ Микола Федорович (1892, Харківщина – ?) – укр. мовознавець. Закін. Варшав. ун-т. Працював професором Харків. ІНО, після звільнення з якого 1935 – у Крим. пед. ін-ті (тепер Таврійський нац. ун-т). Автор праць з сучас. укр. літ. мови (зокрема з синтаксису і стилістики), історії укр. літ. мови, діалектології: «Український article» (1923), «Найяскравіші особливості фрази Шевченкового „Кобзаря"» (1924), «Фразеологія Миколи Хвильового» (1925), «Дещо про зниклі дієприкметники» (1927), «Українська фраза», «Проблеми літературної норми в українській мові» (обидві – 1928) та ін. Створив перший заг. курс «Історії української літературної мови» та перший навч. посібник з діалектології «Українська діалектологія» (обидва – в кн.: Історичний курс української мови. Х., 1928).

Літ.: Горбач О. «Білі» й темні плями в історії мовознавства УРСР 1930-х рр. (Микола Сулима. Укр. фраза. Х., 1928). В кн.: Укр. граматики, в. 6. Мюнхен, 1988. *С. П. Бевзенко.*

СУМЦО́В Микола Федорович [6(18).IV 1854, Петербург – 12.IX 1922, Харків] – укр. етнограф, фольклорист, літературознавець, мовознавець, педагог, культур.-громад. діяч, чл.-кор. Петерб. АН з 1905, академік ВУАН з 1919, чл. Чес. академії наук і мист-в з 1899, д. чл. НТШ і ряду ін. наук. т-в. Закін. 1875 Харків. ун-т, професор цього ун-ту (з 1888). Один з фундаторів, секретар, а згодом голова Харків. істор.-філол. т-ва, незмінний голова пед. відділу цього т-ва. Автор численних праць з етнографії, фольклористики, літературознавства (зокрема шевченкознавства) та ін. Написав «Начерк розвитку української літературної мови» (1918), де нову укр. мову починає власне від поет. творчості І. Мазепи. Питань мови торкається у працях «Вага і краса української народної поезії» (1910, 1917), «Спроба історичного вивчення малоруських прислів'їв» (1896) та ін. *О. С. Юрченко.*

СУНЦО́ВА Ірина Петрівна [20.II(5.III) 1904, Москва – 4.X 1995, Київ] – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1946. Закін. 1926 літ.-лінгв. ф-т Київ. ІНО (тепер Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка). В 1934–41 була асистентом у лабораторії експерим. фонетики Ленінгр. ун-ту під кер. акад. Л. Щерби. Повернувшись до Києва, з 1944 працювала у Київ. ун-ті, де засн. лабораторію експерим. фонетики. Збирала фонетику мов світу. Автор підручника «Вступний курс фонетики німецької мови» (1950, перевид. 4 рази), в якій порівнюється фонетика нім. та укр. мов, праць «Іван Франко і індологія» та «Індологічний аспект у науковій творчості акад. М. Я. Калиновича» (обидві не опубл.), ст. «Фонема. Історичний нарис і спроба визначення поняття» (1934) та ін.

Літ.: Ірині Петрівні Сунцовій – 90 років. «Мовознавство», 1994, № 2–3. *Л. І. Прокопова.*

СУПЕРСТРА́Т (від лат. superstratum – настелене, покладене зверху) – залишкові сліди мови прийшлого населення в мові місц. населення. Так, С. є елементи норманського діалекту старофранц. мови норманських завойовників в англ. мові. При масовому проникненні носіїв суперстрат. мови і суцільному заселенні ними певної частини завойованої території витіснення їхньої мови, особливо в місцях її поширення, дає в місц. мові впливи, подібні до субстратних (див. *Субстрат*), що виявляються на всіх її рівнях. Через нетиповість для впливів суперстрат. типу їх слід розгляда-

ти як пов'язані із вторинним (нововиниклим у певній місцевості) субстратом. Найтиповішим виявом С., що його тільки й слід розглядати як такий, є випадок витіснення мови прийшлого населення, невеликого кількісно і соціально вищого щодо місцевого [напр., варязької (давньошвед.) мови в Київ. Русі]. З огляду на швидкість *асиміляції* і незначну кількість носіїв суперстрат. мови С. виявляв себе тільки в апелятив. лексиці та в *ономастиці* (*антропонімах*), хоч окр. елементи суперстрат. лексики можуть стосуватися і важливих понять. Найімовірнішим С. укр. мови є варязький (давньошвед.) С., що поряд із протоукр. говорами залишив свої сліди також у проторос. і протобілорус. говорах давньокиїв. доби. Сліди цього С. виявляються в укр. апелятив. лексиці [укр. **якір** < давньорус. **якорь** (< *jąkorъ) < давньошвед. ankari «якір»; укр. **ябедник** < давньорус. **ябедьникъ** (< jąbedьnikъ) «служник, службова посадова особа» < давньошвед. ambætti «служба, посада») і антропонімах (укр. **Гліб** < давньорус. **Гълѣбъ** < давньошвед. Guðlēfr, букв. – «нащадок бога»; **Ольга** < давньорус. **Ольга** < давньошвед. Helga, букв. – «свята». *О. Б. Ткаченко.*

СУПІДРЯ́ДНІСТЬ – форм.-синтакс. відношення між двома або кількома другоряд. *членами речення*, а також між *підрядними реченнями* в межах *складнопідрядного речення*, що підпорядковуються тому самому компонентові. У *простому реченні* опорним компонентом, від якого залежать два або більше супідряд. членів *речення*, може виступати будь-який член речення або предикат. основа речення у цілому (в ост. випадку залежні члени є детермінантами; див. *Детермінантні члени речення*): «Мов пушинки, Порошинки, **На покрівлі**, **На будівлі** Ніжно **падають** сніжинки» (Г. Чупринка); «Мене везуть **в царство трав**, **річок** і таємничих **озер**» (О. Довженко); «Чарівний своєю природою зоосад і **в травні**, і **в червні**, і **кожного місяця**» (Остап Вишня). У складнопідряд. реченні як опорний компонент функціонує гол. частина в цілому або член (члени) речення гол. частини: «**Настала пора мінливого сонця і мінливої води**, коли, прокидаючись, блакитнаво задихала земля, коли над нею у лісах і яругах святими німбами засвітився ліщиновий пилок, а в небі обізвалися журавлині сурми» (М. Стельмах); «**Я люблю**, коли є в домі діти і коли вночі вони сміються» (М. Рильський).

Розрізняють однорідну й неоднорідну С. Однорідна С. відзначається тим, що два чи більше другоряд. членів речення або підряд. речень залежать від того самого компонента і виконують тотожну синтакс. функцію: «Як забути сніг пахучий, талий Провесен колишніх молодих, Світлі й затуманені квартали, Цвірінчання, воркування, сміх!» (М. Рильський); «Під час штормів особливо відчуваєш, яка під тобою глибина, яка товща тьми» (О. Гончар). Неоднорідна С. звичайно збігається з однорідною С. лише залежністю другоряд. членів речення або підряд. речень від певного компонента і відрізняється відмінними синтакс. функціями: «Васько одхилився всім тілом од стіни й обдивився» (В. Винниченко); «Як пішли трактористи, комбайнери на фронт, дівчата взялися за коси, щоб зібрати полеглий хліб» (К. Гордієнко). Залежно від стилістичних чинників кожне однорідне супідрядне речення може вживатися з підряд. *сполучниками* чи *сполучними словами*: «Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу, і коли навіть ні про що писати» (Л. Костенко). Підрядний спол. чи сполучне слово нерідко використовують тільки перед першою супідряд. частиною, а ін. супідрядні частини поєднуються суряд. сполучниками, що увиразнюють суряд. зв'язок між супідряд. частинами, або безсполучниково: «І враз я почуваю, як спадає важкий тягар млявості і напружується воля» (І. Багмут); «То він починав щось читати, та швидко кидав, бо все зливалося в суцільний потік, все було позбавлене змісту» (М. Чабанівський). Ще більше варіацій спостерігаємо у складнопідряд. реченнях з неоднорідною С. Якщо неоднорідна С. стосується гол. речення у цілому, то супідрядні речення – це неоднофункц. одиниці, а отже, перебувають у внутр. відношеннях між собою поза сферою синтакс. однорідності: «Незважаючи на всі перестороги і загрози, Галя, як тільки звелася на ноги, порішила навістить подругу, дарма що небезпечно» (К. Гордієнко). Широко вживаються конструкції, в яких неоднорідні підрядні речення стосуються різних членів речення гол. частини, виконуючи тотожні чи нетотожні синтакс. функції: «Леся стала коло борту, поруч Маргарити, і милувалася то морем, де зграями носилися чайки, то містом, що відсвічувало на сонці своїми білими стінами» (М. Олійник); «Тоді ті, що були живі, побачили, яке ж воно красиве і звабне, оте небо, високе і неосяжне у своїй загадковості і вічності» (І. Цюпа). Продуктивними є також складнопідрядні речення, одна неоднорідна супідрядна частина яких залежить від опор. слова гол. частини, а інша – від гол. частини в цілому: «Уявити, як мій батько бігає, важко, бо все життя він був втіленням спокійної неквапливості» (П. Загребельний).
І. Р. Вихованець.

СУПІ́Н (лат. supinum, букв. – обернутий назад) – дієсл. утворення, яке існувало в давніх індоєвроп. мовах, зокрема в староболгарській та в її літ. варіанті – старослов'янській. Уживалося у сполученні з ін. дієсловом, указуючи при цьому на мету супровід. слова: идж рыбъ ловитъ. Форм. ознакою С. був *афікс* **-тъ**. Згодом функції С., зокрема в східнослов'ян. мовах, перейняв на себе *інфінітив*. *В. М. Русанівський.*

СУПЛЕТИВІ́ЗМ (франц. supplétivisme, від пізньолат. suppletivus – доповнювальний) – наяв-

ність утворених від різних коренів форм одного слова (на словозмін. рівні) і корелятивних за значенням, взаємодоповнюваних членів одного номінат. ряду або пари слів (на лекс. рівні). Лекс. С. називається також гетеронімія (грец. ἕτερος — інший і ὄνυμα, ὄνομα — ім'я, назва). Крім повного (різнокореневого), є частковий С., коли форми слова представлені різними основами (**кіт — кішка, дитя — діти**). Про С. можна говорити тільки там і остільки, де й оскільки в переважній більшості ін. аналогічних випадків форми одного слова або семант. кореляти творяться на базі того самого кореня (основи).

Особливо поширений С. ступенів порівняння: **хороший (добрий, гарний) — кращий, поганий — гірший, багато — більше, мало — менше** (пор. спільнокорен. словоформи: **сильний — сильніший** і под.); відмінк. форм особ. займенників (наз. в. як відмінок суб'єкта — непрямі відмінки як відмінки об'єкта): **я — мене, ти — тебе, він — його, ми — нас** та ін.; рідше — форми одн. і мн. іменників: **чоловік** (поряд з **людина**) — **люди**; іноді — форм часу: **іду — ішов, бути (був, буду) — є**. На лекс.-граммат. рівні має місце С. недок. і док. в. дієслів: **брати — взяти, ловити — піймати, бити — ударити** (пор. звичайні видові пари на зразок **казати — сказати, лишати — лишити**); дієслів зі знач. одно- і різноспрямованої дій: **іти — ходити** (пор. **везти — возити** і под.); кількісних числівників і порядкових прикметників: **один — перший, два — другий** (пор. **три — третій, сто — сотий**). На лекс. рівні — С. назв людей за стáттю: **чоловік — жінка, дід — баба, батько — мати, брат — сестра, син — дочка** (пор. **внук — внучка, небіж — небога, кум — кума**), С. назв самця і самиці тварин та їхніх малят: **баран — вівця — ягня, жеребець — кобила — лоша, бик (бугай) — корова — теля, цап — коза** (пор. **вовк — вовчиця — вовченя, коза — козеня** і под.).

Причини С.: 1) загальнішого характеру — в особливостях номінат. діяльності людини: суплетивні форми і слова стосуються кола повсякденних, найближчих до мовця понять, які усвідомлюються ним найбільш виразно і диференційовано (не випадково семантика суплетивних груп подібна в різних індоєвроп. мовах). Це назви найелементарніших дій (іти, говорити, брати, бити); назви найближчих до людини тварин, насамперед свійських; форми від слів зі значенням осн. оцінок, розміру, кількості (у ступенях порівняння); позначення перших чисел; 2) конкр.-мовного характеру — фонет. зміни одного кореня (**хто — кого, що — чого, ходжу — ішов**); об'єднання в одній парадигмі членів різних парадигм унаслідок втрати їх спільнокорен. корелятів (**він — його, півень — курка**, зам. давнього **кур — кура**).

С. як нерегулярне мовне явище часто порушується тими, хто недостатньо володіє мовою (дітьми, іноземцями); він відсутній у *штучних мовах*.

Літ.: Булаховський Л. А. Нариси з заг. мовознавства. К., 1955; Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. К. — О., 1991.

О. О. Тараненко.

СУ́РЖИК (букв. — невисокої якості суміш зерна різних культур — пшениці й жита, а також жита і ячменю, ячменю й вівса тощо; борошно з такої суміші) — поширена в Україні розм. назва ненормат. індивід. мовлення певної особи та соціолекту певної групи, що будуються на основі змішування, *інтерференції* елементів двох і більше мов. Для характеристики таких змішаних типів мов. утворів кажуть, напр., про укр.-польський, укр.-словацький та ін. С., про укр.-англійський С. (у США, Канаді); з протил. точкою відліку — про рос.-український С. Але найчастіше під С. як соціолектом розуміють певний структур.-функц. компонент укр. *просторіччя* з поміт. домішкою *русизмів*, що став розм. мовою і фактично осн. засобом спілкування більшості україномов. населення країни внаслідок масової тривалої контактної укр.-рос. *двомовності* в її асиметр. (диглосній) формі (див. також *Українсько-російські мовні контакти*).

Укр.-російський С. має як спільні (в основному), так і відмінні причини виникнення й існування з іншим надзвичайно несприятливим для укр. мови наслідком її контактування з рос. мовою — масовим переходом носіїв укр. мови на рос. мову. Це насамперед заг. умови неповноправного соціального функціонування укр. нац. мови під тиском переважання в більшості комунікат. сфер рос. мови та відносно повільний процес утвердження укр. літ. мови у функції авторитетного й обов'язкового засобу спілкування (одним з наслідків чого стає й неприщеплювання з дитинства навичок автоматич. користування нею), а конкретніше: а) дедалі повніше втягнення носіїв укр. мови в російськомовне середовище — від порівняно немасових явищ 18 — 1-ї пол. 19 ст. контактування з представниками вищих прошарків сусп-ва та держ. адміністрації, впливу правосл. церкви, школи, служби в армії і т. ін. до значного пожвавлення міжстанових і міжетн. контактів та міграції населення в період утвердження кап. відносин і ще більшою мірою в рад. час, з 30-х, особливо з 60-х рр. 20 ст.; б) неготовність укр. мови — як мови бездерж. народу, що століттями розвивалася в тіні рос. мови, — своєчасно забезпечувати україномовну частину соціуму відповідними номінат. засобами для позначення нових явищ і сфер соціального, політ., вироб.-екон., культур. життя та відповідними стиліст. засобами для мов. поведінки в тих сферах, що виходили за межі традиц. побуту й родів занять; в) політ. обмеження з боку як царського, так і рад. режиму щодо повноправного соціального функціонування укр. літ. мови; г) як наслідок цього, дедалі глибше усвідомлення укр. мови як соціально непрестижної («простої», «сільської» і т. ін.) та безперспективної, а також небезпеки здобути репутацію «націоналіста» через пост. користування укр. літ. мовою (користу-

вання С. – як «звичайною» мовою простих українців – такої підозри не викликало); ґ) на рівні нац. ментальності значної частини українців – усвідомлення істор., реліг., психол. близькості обох народів; д) на власне мов. рівні – фактор генет. та структурної близькості укр. і рос. мов як сприятливий ґрунт для цих соціальних та психол. передумов. Але носії С. (на відміну від тієї частини україномов. соціуму, яка повністю переходить на рос. мову як основну для його мов. поведінки) не можуть або не хочуть остаточно поривати зі своєю базовою мовою.

Можна виділити три лінії у формуванні та функціонуванні укр.-російського С., які зумовлені різним культур.-осв. рівнем, різними типами мов. поведінки його носіїв і ступенем їхньої лояльності до тієї чи іншої з контактних мов.

1) С. як мова досить спонтанного користування, що реалізується у мовленні осіб з недостатнім культур.-осв. рівнем, котрі не тільки незадовільно володіють як українською, так і рос. мовами, а й не надають особливого значення таким властивостям своєї мов. поведінки. С. тут виявляється в заг. рамках функціонування просторіччя в супроводі не тільки ін. просторічних та діал. одиниць укр. мови, а й просторіч. одиниць рос. мови. Осн. причиною такого С. є нездатність мовців реалізувати свого потребу в номінат. діяльності на основі засобів тільки укр. мови. Його носіями є верстви україномов. населення як сіл, так і міст (не тільки переселенці із сільс. місцевості в першому поколінні), причому не лише пд.-сх. і центр. регіонів, де відбуваються масові контакти україномов. населення з російськомовним, а й, зокрема, Галичини. Напр., численні русизми в мові сільс. населення Львів. обл. (записи 1-ї пол. 1960-х рр.): **ссуда**, **рощитатися**, **участувати**, **принімати участь**, **потом**, **всьо равно**, зокрема вироб. і сільськогосп. лексика: **проїзводство**, **погружчик**, **питомник**, **плотник**, **копка** (копання), **пропашка**, **уборка**. Просторіччя або говіркова мова з численними русизмами є фактично єдиною формою мов. поведінки цих осіб. При перенесенні ситуації спілкування з розм.-побут. до виробничої або офіц. сфер кількість таких позанормат. елементів може не набагато зменшуватися на користь літ. мови (української або російської).

2) С. як мова достатньо усвідомлюваного користування, що реалізується в мовленні осіб, котрі загалом знають як українську, так і російську літературні мови (зі школи, зі ЗМІ; російську, крім цього, – насамперед з пост. російськомовного оточення, а українську – ост. часом з офіц. спілкування, діловодства), хоч і не мають навичок мов. автоматизму в користуванні ними, особливо першою. Носії такого С. відчувають не тільки певний брак відповідних номінат. і стиліст. засобів укр. літ. мови у своїй мов. компетенції, а й незручність у користуванні нею (за межами її обов'язкового вживання) як не прийнятою, непрестижною в їхньому мов. середовищі. Але, з другого боку, ці особи не виявляють прагнення до повного переходу на рос. мову (принаймні в усній формі комунікації), також, безперечно, відчуваючи психол. незручність такого кроку. Вводячи до свого мовлення численні русизми з метою не тільки номінації, а й «піднесення» свого культур.-мовного образу (із заміною, зокрема, й укр. діал. та просторіч. одиниць на рос. літературні: напр., діал. **мнясо** на рос. літ. **мясо**, а не укр. літ. **м'ясо**) і показуючи, т. ч., що вони вже переросли рівень провінц., «сільського» оточення та перейшли до «культурнішого» міського, ці особи разом з тим продовжують демонструвати етн.-мовну лояльність щодо свого традиц. середовища. Така мотивац. основа С. характерна переважно для україномов. населення загалом російськомов. міст (насамперед, звичайно, вихідців із села), для певних категорій жителів сільс. місцевості (зокрема, для осіб на кер. посадах), і, якщо говорити про регіон. відмінності, вона непоказова для Галичини. Мовна поведінка носіїв такого С. загалом характеризується укр.-російською (з переходом їх у відповід. ситуаціях за межами звичного середовища на спілкування рос. мовою) або (тепер дедалі частіше) укр. функц.-стильовою (з переходом на спілкування укр. літ. мовою) *диглосією*.

3) С. як мимовільне й більше того – небажане для самого мовця явище при контрольованому користуванні мовою – як базовою (напр., досить частотні русизми в укр. мовленні осіб з базовою укр. мовою, що загалом володіють її літ. формою і прагнуть спілкуватися нею, або українізми в рос. мовленні осіб з базовою рос. мовою), так і небазовою, другою (напр., русизми в мовленні осіб з базовою рос. мовою при переході їх на укр. мову спілкування; випадки такого переходу тепер стали досить поміт. явищем). На відміну від двох поперед. форм вияву С., які не тільки реалізуються в мовленні, а й сформували вже певну нішу в заг. межах укр. просторіччя, третя форма функціонує на рівні індивід. мовлення й визначається тільки рівнем мов. компетенції осіб (хоч певний набір лекс.-фразеол. русизмів є спільним для укр.-російського С. в цілому).

Є певні аналогії між С. і схрещенням мов при піджинізації, коли при масовому контактуванні носіїв підлеглої й панівної мов у межах певного середовища структура першої також зазнає змін у напрямі наближення до другої. Однак піджинізація відбувається, по-перше, між структурно віддаленими мовами з цілком практ. потреб полегшення розуміння між їх носіями, тоді як призначенням С. в ситуації достатнього розуміння між носіями обох мов є насамперед досягнення адекватного (в номінат. і стиліст. аспектах) мов. самовираження для носіїв підлеглої мови; по-друге, – в умовах безписемності підлеглої мови, тоді як українці мають не тільки сформовану нац. мову, а й її коди-

фіковану форму, на фоні чого самі носії С. здебільшого кваліфікують його як «неправильну» мову. З огляду на ост. обставину укр.-російський С. не мав шансів стати окр. мовою. Усвідомлюючи комунікат. і соціальну неповноцінність С. на тлі існування укр. і рос. мов, його носії завжди вбачатимуть оптим. зразок мов. поведінки (якщо не своєї, то хоча б своїх дітей) у спілкуванні саме літ. мовою, престижнішою в їхньому середовищі.

С. існує не тільки в усній, а й у писемній (у приват. листуванні, оголошеннях у громад. місцях; ост. часом у зв'язку з розширенням сфер функціонування укр. мови як державної – і при її служб. використанні: у сфері обслуговування тощо) формах вияву. Елементи С. простежуються в деяких нар. піснях, що побутують у Сх. Україні, а також на Кубані та в ін. місцях компактного поселення українців у Росії, напр.: «Ой машина ти желєзна, Куди милого завезла? Ой машина ти, цвіточок, Подай милий голосочок. Налий, мати, стакан чаю, Бо я їду, уїжжаю. Налий, мати, стакан рому, Бо я їду до прийому»; «Правой ручкой обняла Та й поцілувала» («Ой при лужку, при лужку»). Пор. подібне спостереження ще в Я. Головацького щодо слідів словац. та польської інтерференції в лемк. піснях.

С. виявляється насамперед у масовому запозиченні лекс.-фразеол. русизмів, перев. в укр. фонет. та морфол. оформленні: **больниця, пойняти(ть), розрішити(ть), щитати(ть), не положено, ніззя, конешно, уп'ять, пошти** «майже», **по силі возможності; участувати(ть), оказувати(ть) помощь**. Фонетичні (акання, **і** зам. **й**, пом'якшення приголосних перед **е** або перехід **е** після пом'якшених приголосних в **і** тощо) та морфонологічні, словотв. й певні морфол. русизми звичайно лексикалізовані, не поширюються як регулярне явище на однотипні укр. лекс. одиниці: **харoший**, **нада**, **канєшно**, **спасіба**, **сімпатічний**, **понімати(ть)**, **дєтський садік**, **сємдесят**, **дєнь рождєнія**, **тілівізор**, **скі(ль)ки часов?**; **устраювати(ть)**, **при уборці** та **при уборке** (**-є**, **-і**) (але звичайно тільки **в сорочці** й под.); **застройщик**, **смєнщик**, **окуліровка**; оформлення іменників в ін. граматичні числі (**мебель**). Власне морфологічні, а також синтакс. русизми трапляються рідше: напр., оформлення іменників в ін. грамат. роді (гірка **полинь**, сильна **біль**), відмінкових формах (у род. в. одн. ім. чол. р. на приголосний з флексією **-а/-я** зам. **-у/-ю**: **холода, холодця** і т. ін.), у формі мн. на **-а/-я** **дома**, **учителя** і под.; синтакс. зв'язки при керуванні, що калькують рос. зразки **дякую вас**, **пробач мене**.

Елементи укр.-російського С. охоче використовують як засіб стилізації (в заг. рамках стилізації просторіччя): 1) на рівні повсякден. спілкування – у стилізації під мовлення «простих» людей (перев. добродушно-жартівливого або ірон. характеру); 2) на рівні худож. зображення – стиліст. використання С.: а) як джерела мов. реалізму при передачі особливостей мовлення персонажів (найвиразніше в прозі – творах В. Винниченка, А. Головка, Г. Косинки, Григора Тютюнника, напр.: «– І вєчно ти, Зінько, розстроїш!» – А. Головко); б) як засобу комізму (в гуморесках Остапа Вишні, С. Олійника, П. Глазового та ін., у комедіях ост. третини 19 – 1-ї пол. 20 ст.) – у добродушно-жарт. відображенні особливостей живого мовлення широких верств населення («Я, конешно, кажу – да! Нові часи, нові пісні. Сучасну дівчину здря не доженеш». – О. Ковінька), в сатир. зображенні етн. українців, що зрікаються рідної мови на користь російської (напр., «За двома зайцями» М. Старицького).

Якщо до поч. 1990-х рр. слід констатувати пост. наростання укр.-російського С. у сферах неофіц. спілкування в плані кількісного збільшення в ньому елементів рос. мови (пор. навіть **бабушка і дєдушка**) і розширення його функціонування по території всієї країни та одночасно помірне використання його елементів у худож. творчості, то пізніше в ділянках мов. комунікації, що звичайно обслуговувалися С., і в мов. поведінці осіб, які звичайно спілкувалися С., окреслюється кілька ін. тенденцій розвитку. Зокрема: а) у зв'язку з розширенням сфери соціального функціонування укр. мови як державної, з одного боку, активізувався перехід носіїв С. на усне й писемне спілкування укр. літ. мовою, а з другого – внаслідок цього ж посилилося засмічення літ. мови на рівні мовлення елементами С.; б) у зв'язку зі становленням сфери приват. форми власності в установах цього типу в пд.-сх. і центр. регіонах, включно з Києвом, стало звичайним функціонування цілком літературної рос. мови (зовні це особливо помітно в закладах сфери обслуговування); якщо в рад. час в установах под. профілю звичайно спілкувалися рос. літ. мовою в її «південноросійському» варіанті або укр.-російським чи рос.-українським С., то тепер такі ознаки мовлення дедалі більше характеризують перев. тільки виконавців некваліфік. робіт; в) у зв'язку з заг. демократизацією сусп. життя і зняттям редакторських обмежень різко активізувалося вживання стилізованої форми С. в худож. творчості, в розм. жанрі естради (нерідко в утрируваній формі, відсутній у самій живій мові, напр. у Б. Жолдака: «про ізвращенцьов», «...який, хоч і польностью осліпльонний своєю нездоровою страстью, а всетаки собража прекратіть на время отношенія к нівєсті»).

Прогнозуючи майбутнє укр.-російського С., є підстави стверджувати, що: а) відбувається поступовий перехід частини носіїв С. на спілкування укр. літ. мовою, і цей процес може бути вже незворотним; б) явище «забруднення» укр. літ. мови, неминуче при розширенні ко-

ла носіїв і сфер використання будь-якої літ. мови, має, звичайно, тимчас. характер; в) хвиля демонстративного захоплення С. у худож. творчості, втрачаючи свою епатажність, неминуче піде на спад; г) дальша ж доля конкуренції між укр. і російською літ. мовами, які заповнюють ніші мов. комунікації, що вивільнюються від С., залежить уже від заг. розвитку мов. ситуації в країні.

Явище укр.-російського С. стало привертати до себе увагу особливо з ост. чверті 19 ст. (напр., особливості мовлення персонажів укр. драматургії та критика з цього приводу, сатир. виведення М. Старицьким та ін. письменниками носіїв С. уже як соціальних типів). В. Жаботинський, констатуючи це явище як «явну хворобу української мови» (1904), доходив висновку про її занепад, умирання. У рад. час С. трактували перев. як проблему культури мови (як української, так і російської в Україні), говорилося про «безграмотний С.», обережніше – про «начальствений С.». З кін. 1980-х рр. С. стали вже відверто інтерпретувати як неспростовний доказ глибокої русифікації укр. мови, говорити про «колоніальний С.». Значно активізувалося творення і вживання похідних цього слова: суржиковий, суржикомовний, суржикомовність, суржикування, суржикізація, суржикізм, суржиконосій та ін. Саме визначення С. щодо змішаної мови (перев. укр.-російської) відоме з 1920-х рр. Пор. аналогічний розвиток білоруського «трасянка»: 1) невисокої якості корм для худоби – суміш сіна й соломи; 2) змішана білорус.-російська (рос.-білоруська) мова.

Літ.: Закономірності розвитку укр. усного літ. мовлення. К., 1965; Horbatsch O. Das ukrainisch-russische Sprachgemisch («suržyk») und seine stilistische Funktion in Werk von Volodymyr Vynnyčenko und Oleksander Kornijtchuk. В кн.: Slavistische Studien zum X. Internationalen Slavistenkongress in Sofia 1988. Köln–Wien, 1988; Стріха М., Гриценко О. Суржик. В кн.: Нариси укр. популяр. культури. К., 1998; Кознарський Т. Нотатки на берегах макабресок. «Критика», 1998, № 5; Труб В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності. «Мовознавство», 2000, № 1; Цыхун Г. Крэалізаваны прадукт: Трасянка як аб'ект лінгвістычнага даследавання. «Arche-Пачатак», 2000, № 6; Ставицька Л. Кровозмісне дитя двомовності. «Критика», 2001, № 10; Масенко Л. Суржик як соціолінгв. феномен. «Дивослово», 2002, № 3; Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучас. укр. мови. «Мовознавство», 2002, № 4–5; 2003, № 1.

О. О. Тараненко.

СУРЯ́ДНІСТЬ, паратаксис – *синтаксичний зв'язок* між граматично рівноправними компонентами – членами простого або части́нами (предикат. одиницями) складного речення. Напр.: «Сам той Ох на корх заввишки, а на сажень борода, знає край і вдовж і вширшки, і **кому яка біда**» (Леся Українка).

За характером компонентів конструкції розрізняють три різновиди С.: С. членів речення, С. речень, С. члена (членів) речення і речення. С. протиставляється *підрядності*, типологію якої визначає підпорядкування одного компонента іншому. Сурядні конструкції поділяють на сполучникові й безсполучникові. В перших використовуються сполучники як форм. показники синтакс. зв'язку між компонентами. У других – основу внутр. організації конструкції становить звичайне послідовне розташування компонентів, супроводжуване в усному та писем. мовленні відповідно інтонац. і пунктуац. засобами вираження. Спол. і безспол. зв'язки можуть взаємодіяти в різних варіативних виявах. Специфіку С., крім засобів грамат. вираження, визначають закономірності формування суряд. конструкції з погляду форм.-семант. сполучуваності й функц. статусу компонентів.

У простому реченні компоненти суряд. конструкції утворюють ряд *однорідних членів* (головних або другорядних), пов'язаних відношеннями, які з огляду на взаємодію повнозначно-лекс. одиниць синтакс. плану кваліфікують як семант.-синтаксичні, а саме: єднальні, зіставно-протиставні, розділові, градаційні й приєднувальні.

Єднальні відношення між компонентами суряд. конструкцій виражаються за допомогою одноим. сполучників, до яких належать: **і(й)** – «Ми знижуємось **і** зникаємо у хмарах» (О. Довженко); **і...і** – «Мов хвиля морська в ясну бурю, **і** темна, **й** блискуча, **й** раптова, **і** сонцеві рідна, **й** безодні була б моя пісня без слова» (Леся Українка); **та** (в значенні **і**) – «Під сивим небом розстелилась земля вівса **та** ялівцю» (Б. І. Антонич); **та...та** – «Запахла осінь в'ялим тютюном, **Та** яблуками, **та** тонким туманом...» (М. Рильський); **ні...ні, ні... ані, ані...ні**; **ані...ані** – «А цій землі нічого не забракло – **ні** рік, **ні** моря, **ні** озер, **ні** трав» (Л. Костенко); «Настрій, як мжичка, не відпускає – **ані** увечері не відпускає, **ні** в сні» (Є. Гуцало); «Не хотів **ані** дружитись, **ані** дома жити – чумакував» (Марко Вовчок). Єднальні відношення різнопланові щодо ступеня семант. маркованості. Так, у суряд. конструкції з неповторюваним сполучником **і(й)** на перший план виступає насамперед сама ідея зв'язку між компонентами. На цей зв'язок, звичайно, нашаровується їхня конкретна лекс. семантика, як, напр., послідовність дій або станів, позначуваних однорід. присудками: «Ми знижуємось **і** зникаємо у хмарах» (О. Довженко), або ж протиставлення дій, предметів чи явищ у ситуації, відображуваній реченням: «Вухо ловить і не може зловити її [пісні жайворонків] переливів» (М. Коцюбинський); «Понурі, стіжкуваті башти – **і** розлогі, сміхотливі, тераси. Аскетичні шпилі – **і** череваті бані» (В. Винниченко). Участь повторюваних сполучників, зокрема **і...і**, у структур. організації суряд. конструкцій пов'язана з наповненням її значенням, що може бути інтерпретоване як наявність позначуваного компонентами конструкції понад норму, повністю, вичерпно: «**І** гори, **і** долини, **і** поля, **і** сади, **і** ставок, **і** хати були залиті й облиті чистим прозорчастим, білим, як срібло, світом» (І. Нечуй-Левицький). Наявність згаданих семант. планів зумовлює кількісне обмеження компонентів у відповідних суряд. конструкці-

ях, що в принципі характеризується відкритістю ряду.

Зіставно-протиставні відношення в межах суряд. конструкцій виражаються за допомогою сполучників відповідного функц. розряду **а**, **але (але ж)**, **та**, **однак (а однак)**, **проте**, **зате**: «Чи тільки в казці лебідь умирає не з криком навісним, **а** з любим співом?» (Леся Українка); «Щоб ви [слова] луну гірську будили, **а** не стогін, щоб краяли, **та** не труїли серце, щоб піснею були, **а** не камінням» (Леся Українка); «Після недовгої, **але** убійної стрілянини партизани вискочили з шанців в атаку» (Ю. Яновський); «...Почувся знадвору чийсь тихий, **проте** знайомий голос» (Григорій Тютюнник); «Зустріч була не організована, трохи безладна, **зате** шумна й радісна» (Ю. Шовкопляс).

Розділові відношення виражаються за допомогою сполучників **або**, **чи**, **або...або**, **чи...чи**, **то...то (а то)**, **не то... не то**, **чи то...чи то**, **якщо не...то**, **коли не...то**, **як не...то (так)**: «Добудь нові слова, нові струни **або** мовчи» (Леся Українка); «Метелиця **чи** дівчина з сусіднього села Навколо подивилася і хустоньку взяла» (О. Олесь): «**Чи** вертаюсь, **чи** іду куди, кваплюся а **чи** не поспішаю, сяйвом переповнені плоди мерехтять, палають, не згасають» (Є. Гуцало); «Слово – це діамант: **то** сяє й сміється, **то** обернеться мутною сльозою, **то** виблискує яскраво-гнівно або ласкаво, спокійніше, з добротою, **то** спалахне, мов зірка провідна, яка народжує надії, мрії, сподівання, **або** веселкою заграє й так бадьоро запалає, наче вабить, і кличе, і навіть надихає» (Г. Косинка); «Козак не мовив і слова. **Не то** був приголомшений, **не то** просто з несподіванки зомлів» (Ю. Смолич); «Серденько щось Рибалочці віщує: **чи то** тугу, **чи то** переполох» (П. Гулак-Артемовський).

Семантика розділових відношень досить різнопланова. Компоненти суряд. конструкції вступають у різні відношення, означаючи чисту диз'юнкцію, взаємовиключення тих або тих складників описуваної у реченні ситуації (у таких випадках компоненти суряд. конструкції утв. закритий ряд); чергування, взаємозаміну складників ситуації; невпевненість мовця у наявності тих або тих складників ситуації, позначуваних компонентами суряд. конструкцій. Розд. відношення виключають одночасну сумісну появу складників позамов. ситуації, відображуваної компонентами відповідної суряд. конструкції.

Градаційні відношення поєднують семант.-синтакс. ознаки єднальних і зіставно-протиставних. Вони оформляються за участю градац. сполучників, до складу яких входять одиниці двочлен. структури **не тільки (не) ... а й**, **не тільки (не)... але й**, **не лише...а й**, **не лише ... але й**, **не стільки ... скільки**, **мало того що ... але й**, **не те щоб ... але**, **не те що ... а**, **не стільки ... скільки**, **скоріш(е) ... ніж**, **швидше ... ніж**: «Він часто так лежав **не тільки** в свято, як то всі добрі люди роблять, – **але і** в будень» (Леся Українка); «Як би це добре було, **коли б** не тільки спочив, **а і** вивіз собі матеріал для роботи» (М. Коцюбинський); «Мар'ян **не стільки** почув, **скільки** догадався, про що говорить Плачинда» (М. Стельмах). Поєднання згаданих семант.-синтакс. ознак у градац. відношенні виявляється у тому, що компоненти суряд. конструкції, двочленної за своєю визначальною природою, орієнтовані на фіксацію наявності протиставлюваних складників ситуації. Суть градації полягає у тому, що перший компонент суряд. конструкції, зокрема заперечуваний *присудок*, інтерпретується як менш важливий, тоді як другий виділяється за ознакою більшої значеннєвої ваги, або ж перший компонент інтерпретується як суттєвий, важливий, але другий компонент також важливий для відповід. ситуації.

Семант.-синтакс. специфіка приєднувального відношення ґрунтується на відмінностях інформат. плану між компонентами суряд. конструкції: другий компонент, приєднуваний сполучниками **та й**, **та ще**, **а також**, містить додаткову інформацію: «Довелось витягти човен **та й** прив'язати знов» (М. Коцюбинський); «Тільки й видко Мені з вікна шматок різьби на брамі **Та ще** тополю із міського саду...» (Леся Українка); «Хочеться мені хоч одним оком поглянуть ще на Італію, **а також** побути на селі» (М. Коцюбинський).

У випадках безсполучникового зв'язку компонентів на перший план в організації суряд. конструкцій виступають, звичайно, інтонац. засоби в усному мовленні і відповідні *розділові знаки* – в писемному. Йдеться насамперед про т. з. *інтонацію* переліку, згідно з якою компоненти в межах ряду відокремлюються один від одного *паузами* у поєднанні зі змінами частоти осн. тону і виділяються в окр. ритм.-інтонац. єдності, напр.: «Люблю чернігівську дорогу – весною, влітку, восени» (Л. Костенко); «Вівса, пшениці, ячмені – все се зіллялось в одну могутню хвилю...» (М. Коцюбинський); «Після кольорової, врочистої, холоднуватої пітьми приймальної зали очі мимоволі мружаться від жовтого, сліпучого світла кабінету» (В. Винниченко). У випадку безсполучникового зв'язку можлива ідентифікація семант.-синтакс. відношень між компонентами суряд. конструкцій, зокрема зіставно-протиставних і розділових: «(Вона [природа] – це мати. Будь же сином, А не естетом), І станеш ти **не папіряним** – **Живим** поетом» (М. Рильський).

А. П. Грищенко.

СУ́ФІКС (лат. suffixus – прикріплений) – *афікс*, що розташований у *слові* після *кореня* або ін. суфікса перед закінченням, ін. суфіксом чи в самому кінці слова і надає йому нового зна-

чення або відтінку. Термін уперше (1906) вжитий в укр. мовознавстві П. Залозним. У цьому ж значенні вживався також термін «наросток». На відміну від *префіксів* і *постфіксів* С. приєднують переважно до твірної основи, а не до слова. В укр. мові бл. 400 С. та їхніх варіантів. Понад 20 з них запозичено з ін. мов: **-ад- декад-а**; **-аж- метр-аж**; **-ал- театр-ал**; **-ант-/-янт — музик-ант, спекул-янт**; **-ат делег-ат**; **-евт- терап-евт**; **-ент- студ-ент**; **-ер- трен-ер**; **-ес- поет-ес-а**; **-из-/-із- демократ-из-ува-ти, гальван-із-ува-ти**; **-ист-/-іст- гітар-ист, гармон-іст**; **-изм/-ізм- маркс-изм, феодал-ізм**; **-ор-/-тор-**, **-атор диктат-ор, механіза-тор, нов-атор**; **-ур- апарат-ур-а** і т. д. За значенням С. поділяють на граматичні й словотвірні. Граматичні С. використовують для творення грамат. форм (дієслів у мин. ч.: дума-**в**; нак. сп.: скаж-**и**; *інфінітиві*: зна-**ти**; прикметників вищого ступеня: гаряч-**іш**-ий). Формотв. функції мають дієслівні С., за допомогою яких утв. видові пари (**смикати** > смикну-ти, **нагріти** > нагрі-**ва**-ти) і С. дієприкметників та дієприслівників (квіт-**уч**-ий, добіг-**ши**). С., які оформляють док. в., наз. ще перфективними, недоконаний — імперфективними, основотв. дієслівні С. — тематичними: пис-**а**-ти, люб-**и**-ти, сид-**і**-ти.

Словотвірні С. використовують як словотворчий засіб і називають дериваційними. С., які видозмінюють значення твірного слова, надаючи йому дод. відтінків, становлять розряд модифікаційних: яблуко > яблуч-**к**-о, хвіст > хвост-**ищ**-е, білий > біл-**уват**-ий, зелений > зелен-**есеньк**-ий, великий > велич-**езн**-ий. Якщо С., приєднаний до твірної основи, надає слову нового поняття, він належить до мутаційних: тесати > тес-**ак**, рудий > рудь-**к**-о, старший > старш-**ин**-а, так > так-**а**-**ти**, ой > ой-**к**-**а**-**ти**. С., що не змінюють лекс. значення твірного слова (іноді лише звужуючи його) і переводять його з однієї частини мови до іншої, називають транспозиц. (транскатегоріальними): читати > чита-**нн**-я, ходити > ход-**інн**-я, короткозорий > короткозор-**ість**. С., які виступають у ролі словотворчого засобу в межах тієї самої частини мови, що й твірне слово, є внутрішньокатегоріальними: довг-ий > довж-**енн**-ий, довж-**елезн**-ий, білий > біл-**ісіньк**-ий; а ті, що є словотворчим засобом похідних слів, належних до ін. частини мови порівняно з твірним, — міжкатегоріальними: сірий > сір-**к**-о, синій > син-**и**-ти (останні здебільшого здатні виконувати роль і внутрішньокатегоріальних).

С. поділяють на матеріально виражені та нульові, пор. **ход-и** і **глянь-Ø** (див. *Нульова морфема*). Останні можуть передавати як граматичні (лежа-**в**, біг-Ø), так і словотв. значення (**білий** > біль-Ø і біл-**ин**-а, біл-**изн**-а, біл-**ість**).

С. властивий широкий діапазон варіювання. У межах того самого С. відбуваються чергування або випадіння голосних (дар-**м**-а > дар-**ем**-**н**-ий, жал-**об**-а > жал-**іб**-**н**-ий, моли-**тв**-а > моли-**тов**-**н**-ий, моль-**б**-а > мол-**еб**-**н**-ий, буз-**ок** > буз-**к**-**ов**-ий, жн-**ець** > жен-**ц**-ів, рад-**ість** > рад-**іс**-**н**-ий); приголосних (див-**ак** > див-**аць**-**к**-ий, гляд-**ач** > гляд-**аць**-**к**-ий, техн-**ік**-а > техн-**іч**-**н**-ий, пт-**ах** > пт-**ас**-**тв**-о, рад-**ість** > рад-**іс**-**н**-ий); накладання кінця кореня і початку С. (пор. сік-ти > сік-**ач** і чит-**а**-ти > чит-(**а**)-**ач**). Варіанти С. приєднуються переважно до певних основ, що відрізняються кінцевими фонемами або їхніми сполуками. Так, до дієсл. основ на **-и** додається іменниковий С. **-інн(я)** (мол-**інн**-я, ход-**інн**-я); до основ на **-і-** — С. **-нн(я)** (біл-**і**-**нн**-я), С. **-енн(я)** сполучається з основами на приголосний (дослідж-**енн**-я). С. притаманний високий ступінь полісемії та омонімії. Поряд з моносемант. С. (**-оньк-**, **-еньк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-**) існують полісемантичні (**-ач**, **-ик**, **-иц-**, **-к-**). Багатозначність семантики того самого С. зумовлена сполучуваністю з основами, співвідносними зі словами різних значень. Напр., **-ник-**, крім знач. особи, виражає ще й такі супровідні її характеристики, які виявляються у відношенні до предмета, чия назва є твірним іменником: 1) особа — любитель якоїсь справи, заняття (**лижник**); 2) фахівець у чомусь (**рахівник**); 3) приохочений до чогось (**модник**); 4) працівник якоїсь організації, підприємства тощо (**колгоспник**); 5) належний до чогось, учасник чогось (**одноклубник**); 6) виробник чогось (**ковбасник**); 7) той, хто перебуває в певному стані (**призовник**, **відставник**, **вступник**, **відпускник**). Омонімічні С. мають різні значення, що не виводяться одне з одного: квасол-**ин**-а ('одиничність'), тел-ят-**ин**-а ('м'ясо'), синьйор-**ин**-а ('особа жіночого роду').

Є С. первинні (**-н-**, **-ик-**) і вторинні, що виникли внаслідок злиття кількох суфіксів в один: **-ник**, **-льник**, **-івник**, пор. друж-**ин**-а — друж-**ин**-**н**-ий — друж-**ин**-**н**-**ик** і хабар — хабар-**ник**; ліч-и-**льн**-**ик** і мет-**а**-**льн**-**ик**.

Є С. продуктивні, з допомогою яких утворюються нові слова: **-и- примісячитися**, **-лив- мінливий**, **-ен- лосеня**; непродуктивні, засвідчені лише в небагатьох словах: **-анич- керманич**, **-знь приязнь**. Здебільшого продуктивні С. належать до активних. Вони оформляють серії слів, охоплюючи значну кількість одиниць словника мови. До них належать, напр.: **-ав-/-яв- (кривавий, млявий)**, **-ар/-яр (димар, лікар)**, **-ств- (вівчарство)**, **-ість (молодість)**. Непродуктивні С. належать до непоширених, серед них трапляються одиничні морфеми, засвідчені поодинокими прикладами: **-ух (пастух)**, **-ад- (попадя)**.

С. кваліфікують також як живі й мертві. Перші вільно виділяють у слові при синхронному аналізі, бо вони серійно повторюються у багатьох одиницях: бе-**к**-**а**-**ти**, гав-**к**-**а**-**ти**, ме-**к**-**а**-**ти**, няв-**к**-**а**-**ти**. Мертві С. виявляють у слові лише внаслідок етимол. аналізу: бло-х-а, му-**х**-а, жи-**р**, ми-**р**.

Літ.: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотв. морфеміка сучас. укр. літ. мови. К., 1998; Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучас. укр. мови. К., 1998; Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучас. укр. літ. мови: будова та реалізація. К., 1999.

Н. Ф. Клименко.

СУФІКСА́ЛЬНА ДЕРИВА́ЦІЯ – див. *Суфіксальне словотворення.*

СУФІКСА́ЛЬНЕ СЛОВОТВО́РЕННЯ, суфіксальна деривація – *словотворення* шляхом суфіксації, тобто приєднання суфіксів до твірної основи, яка може бути непохідною чи похідною. В укр. мові С. с. найбільш характерне для утворення іменників: у системі словотвору укр. мови зафіксовано бл. 350 іменникових (**-ник**, **-ння**, **-ар**, **-ість** та ін.), понад 50 прикметникових (**-н-**, **-ов-**, **-ськ-**, **-ч-** та ін.), майже 20 дієслівних (**-а-**, **-и-**, **-ота-**, **-ува-** та ін.), 10 дієприкметникових (**-н-**, **-т-**, **-л-**, **-ом-** та ін.) суфіксів (точні підрахунки складно здійснити через можливість суфікс. омонімії). С. с. виступає у чистому (**стіл** > **стол-ик**, **вишня** > **вишн-ев-ий**, **форма** > **форм-ува-ти**, **тихо** > **тих-еньк-о** та ін.) і змішаному вигляді, з використанням інших способів, – це словотворення префіксально-суфіксальне (**перед-вечір-н-ій**), суфіксально-постфіксальне (**серд-и-ти-ся**), префіксально-суфіксально-постфіксальне (**пере-гляд-а-ти-ся**), основоскладання з суфіксацією (**море-плав-ець**). Поряд із суто словотворчою суфікси виконують у процесі С. с. і такі функції: класифікаційну (визначають частиномовну належність деривата), транспозитивну (вказують на перехід слова з однієї частини мови в іншу), семантичну (визначають належність деривата до певного лекс. розряду), уточнювальну (вказують на підсилення чи послаблення значення твірної основи), оцінно-стилістичну. На межі твірної основи та суфікса відбуваються різні морфонол. процеси (див. *Морфонологія*).

Літ.: Ковалик І. І. Питання іменникового словотвору в східнослов'ян. мовах у порівнянні з ін. слов'янськими мовами, ч. 1. Л., 1958; Русанівський В. М. Структура укр. дієслова. К., 1971; Горпинич В. О. Теор. питання відтопонім. словотвору східнослов'ян. мов. К., 1973; Суффикс. словообразование существительных в восточнославян. языках XV–XVII вв. М., 1974; Морфол. будова сучас. укр. мови. К., 1975; Словотвір сучас. укр. літ. мови. К., 1979; Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотв. структура слова. К., 1981; Дідківська Л. П., Родніна Л. О. Словотвір, синонімія, стилістика. К., 1982; Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка укр. мови. К., 1987.

Л. О. Родніна.

СУФІКСА́ЛЬНО-ПРЕФІКСА́ЛЬНЕ СЛОВОТВО́РЕННЯ – див. *Префіксально-суфіксальне словотворення.*

СУФІКСО́ЇД (від *суфікс* і εἶδος – вигляд, сорт, тип, вид) – див. у ст. *Афіксоїд.*

СУХОМЛИ́НСЬКИЙ Василь Олександрович (28.IX 1918, с. Василівка, тепер Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл. – 2.IX 1970, смт Павлиш тих же р-ну й обл.) – укр. педагог, чл.-кор. АПН РСФСР з 1957, АПН СРСР з 1968, засл. учитель України з 1958, Герой Соц. Праці з 1968. Закін. 1938 Полтав. пед. ін-т. Учителював в Онуфріїв. р-ні. В 1944–48 – завідувач Онуфріїв. райвно, 1948–70 – директор Павлиської середньої школи. Педагогічну роботу поєднував з інтенсивною наук. діяльністю. Автор багатьох монографій, метод. посібників та статей, у яких викладено принципово нові погляди на зміст, форми і методи виховання школярів, навчання рідної мови в школі: «Духовний світ школяра» (1961), «Слово про слово», «На нашій совісті людина» (обидві – 1964), «Слово рідної мови» (1965), «Урок і знання», «На трьох китах», «Моя педагогічна віра» (всі три – 1968), «Павлиська середня школа» (1969), «Серце віддаю дітям» (1969; Держ. премія УРСР, 1974), «Джерело невмирущої криниці» (1970), «Сто порад учителеві» (1976). Суть метод. системи С. полягає в раціональній організації уроків, застосуванні нових типів їх (уроки мислення, повторення і систематизації вивченого, розвитку мовлення), модернізації методів навчання з виділенням у них первинного сприйняття знань учнями (доказова розповідь, пояснення, евристична бесіда, спостереження над явищами і фактами мови), усвідомлення, розвитку та поглиблення знань (пізнавальні й проблемні завдання та запитання, конструктивні й творчі вправи, самост. робота учнів з підручником). Серед засобів навчання С. перевагу надавав слову вчителя, використанню словників, довідників та ін. джерел, наочності, тех. засобам навчання (грамзапис, кодоскоп, кіно, радіо). Гол. спрямування навчання мови в школі вбачав у розвитку мислення і мовлення учнів. Розробив ефективну методику навчання учнів сприймати, розуміти, любити слово; впровадив у практику «уроки мислення» серед природи, на яких учні знайомилися з новими словами, пізнавали красу слова, збагачували свій лексикон. У системі занять з мови у С. чільне місце посідали твори-мініатюри, казки, твори-розповіді, твори-описи, твори-роздуми. С. залишив цінні рекомендації щодо роботи над підвищенням орфогр., пунктуац. та стиліст. грамотності учнів (робота над орфографією повинна проводитися не на окр. словах, а на фактах живої мови; багато важить системат. повторення вивченого з орфографії, яке ґрунтується на визначеному орфогр. мінімумі для кожного класу та раціональному використанні навч. часу).

О. М. Біляєв, Л. І. Мамчур.

СУЧА́СНА УКРАЇ́НСЬКА ЛІТЕРАТУ́РНА МО́ВА – мова сучас. засобів масової інформації, ділового спілкування, науки, освіти, худож. творчості, розм. стилю. У широкому розумінні ототожнюється з *новою українською літературною мовою* (у тепер. нормат. словниках, граматиках саме в такому розумінні використовуються тексти нової укр. літ. мови, що сприймаються сучас. читачами як нормативні). У вузькому розумінні – *літературна мова*, яку вживають три останні покоління учасників мовної комунікації, тобто часові межі її охоплюють 60 років. Визначальними для неї є *літ. норми* (див. *Норма мовна*), яких дотримується середнє, найактивніше в сусп. житті, покоління. Досить поширене ототожнення С. у. л. м. з мовною практикою одного-двох ост. десятиліть, протягом яких помітні зміни в

словниковому складі, тенденції у словотворенні, активні процеси в синтаксисі, нові стиліст. явища, зумовлені функціонуванням одиниць мови в різних сферах спілкування. Словник С. у. л. м. активно поповнюється різногалузевою термінологією. З кожної галузі науки, техніки, зі спец. л-ри до загальномов. лексикону потрапляє тільки частина термінів, що стають основою для утворення похідних слів (напр., **біокібернетика**, **біокібернетик**, **біокібернетичний**). Загальновідомими й загальновживаними стали в С. у. л. м. такі терміни, як **комп'ютерна техніка**, **комп'ютерне забезпечення**, **комп'ютеризувати**, **комп'ютеризація**, **програміст**, **роботизовані дільниці** та ін. У зв'язку з аварією на ЧАЕС (1986) виникли цілі списки слів і словосполучень, пов'язаних із поняттями **атом**, **радіація**, **забруднювати**, **ліквідувати**. Два ост. дієслова набули в сучас. мові нових значень, спеціалізувавшись як терміни, пор.: **радіаційне забруднення води**, **забруднені продукти**; **ліквідатор**, **ліквідаторський** (пор. **ліквідація наслідків аварії**). Урізноманітнюється сполучуваність частот. слова **екологія**: **екологія ноосфери**, **екологія духовності й культури**, **духовна екологія**, **екологія мови**.

С. у. л. м. засвідчує значну кількість найменувань-словосполучень, які виступають засобом інтелектуалізації мови, аналіт. мовного оформлення нових понять. Помітно зростає кількість номінат. одиниць, словосполучень на означення часових понять, які відповідно оцінюються у сусп. мовній практиці: **період стагнації**, **доба застою**, **застійна пора**, **культівські часи**, **посткультівські часи**, **тоталітарна система**, **атомно-космічне століття**, **дочорнобильський період** та ін. У публіцист. словнику С. у. л. м. активізувалися експрес. утворення від власних імен на **-щина** з узагальненим негат. змістом: **валуєвщина**, **сталінщина**, **брежнєвщина**. Близькі до форм на **-щина** значення передають утворення із суфіксами **-ізм/-изм**, **-ізація/-изація**, **-іст/-ист**. Ці іменникові суфікси досить продуктивні в сучас. укр. словотворенні (пор. **речовизм**, **побутовизм**, **приятелізм**, **політизація**). Книжні стилі С. у. л. м. використовують моделі слів з префіксами й суфіксами на зразок **а-**, **анти-**, **архі-**, **бі-**, **де-(дез-)**, **ре-**, **-ант**, **-ер**, **-ура** та ін., що вживаються для творення термінів. Помітно зросла вага слово- й основоскладання, напр.: **стоп-кран**, **фільтр-прес**, **ракетоносець**; збільшилася в словниках кількість слів із першими частинами **авіа-**, **авто-**, **аеро-**, **відео-**, **гідро-**, **газо-**, **біо-**, **водо-**, **еко-**, **кіно-**, **космо-**, **метало-**, **теле-** та з кінцевими **-воз**, **-хід**, **-нос**. Вага слів типу **автопансіонат**, **кінолітопис**, **кіножанр**, **кіномова**, **кінопанорама**, **телеаудиторія**, **теледокументалістика**, **телесеріал**, **фотоновела**, **фотопубліцистика** постійно зростає. Утворені вони, як правило, зі словотв. частин ін. мов, але в С. у. л. м. дають початок новим словам. Лекс. склад С. у. л. м. протягом ост. десятиріч увібрав у себе такі номінації: **аерозоль**, **батискаф**, **круїз**, **кемпінг**, **транзистор**, **алергія**, **бестселер**, **геронтолог**, **смог**, **сертифікат** та ін. У побуті поширилися слова-поняття: **акрил**, **дедерон**, **торшер**, **джерсі**, **колготки**, **джинси**, **кліпси**, **біжутерія**, **міксер**, **тостер**, **універсам**, **супермаркет**, **спортлото**. Не лише в засобах масової інформації та діловому спілкуванні, а й у розм. мові відчутно збільшилася кількість запозичень (**імідж**, **менеджер**, **спонсор**, **лідер**, **лайнер**, **телефакс та ін.**), навколо деяких з них закономірно виникають словотв. гнізда (пор. **спонсорний**, **спонсорувати**). Процес поповнення словника С. у. л. м. відбувається також за рахунок діал. і розм. джерел. Зокрема, тер. окресленість у літ. мові втратили такі слова, як **легінь**, **ватра**, **кептар**, **колиба**, **трембіта**, **ґазда** тощо. З розширенням наук. пізнання світу зростає кількість найменувань, причому не лише тих, що пов'язані з н.-т., індустр. процесами. Увага до етн. культури, культур.-істор. спадщини народу так само впливає на актуалізацію певної лексики в С. у. л. м. Займають своє місце в словнику такі етнографізми чи фольклоризми, як **веснянки**, **гаївки**, **гагілки** чи назви з дит. фольклору — **забавлянки**, **пестушки**, **утішки**, **чукикалки**.

Нові слова приходять у мову разом з різноманітною худож. творчістю народу, з худож. нар. промислами, напр., з вишиванням, різьбярством, килимарством. Інший функц. зміст виявляють назви давніх звичаїв, обрядів, так само як і назви старод. одягу типу **свитка**, **кожушок**. У С. у. л. м., що виступає у писемній та усній формах і представлена в різних функц. стилях (див. *Стильові різновиди української мови*), помітні деякі тенденції в оновленні виражальних засобів книжних і розмовних стилів. Зростає кількість абстр. номінацій. Книжні стилі послуговуються продуктивними віддієсл. утвореннями на **-ння** і відприкм. утвореннями на **-ість**, дієприкм. і дієприсл. конструкціями, ускладненими реченнями. Названі засоби відбивають абстр. форми вираження наук. думки. Вони властиві й деяким жанрам *публіцистичного стилю*, науково-популярного стилю, *художнього стилю*.

Книжні слова типу **амбіція**, **глобальний**, **емпірик**, **реалізм**, **академізм**, **консерватизм**, **нігіліст**, **цивілізація**, **компетенція**, **факт**, **фактор**, **фрагмент**, **сентенція** поширилися у сучас. усно-розмовній літ. мові, насамперед мові інтелігенції, звідки потрапляють на сторінки худож. прози, в автор. і пряму мову персонажів. Майстерно обігрує книжні вислови О. Чорногуз, досягаючи комічного, сатир. ефекту. У С. у. л. м. розгалужуються ті поняттєво-тем. поля, які набувають соціального звучання. Напр., показова для розкриття теми бюрократизму лексика й фразеологія, яку вживає у художньому творі В. Дрозд: **портфельна хвороба**, **черв'як портфельний**, **болячка портфельна**, **посадові люди**, **сигналізувати**, **спецвечори на високому рівні**, **терміновий дзвоник з управління**, **самогіпноз промов** та ін. Критику бюрократичної діяльності письменник передає характерними парафра-

зами: «Так що, мати каже, уже **косо розписуєшся**»; «Ну, резолюції різні там **накладає на бомагах**, біля начальства треться».

Показник життєздатності літ. мови – динаміка її розм. різновиду. Розм. експресивні структури індивідуалізують мову, передають відтінки емоц. сприймання дійсності, надають літ. тексту природного, свіжого звучання. Проте розм. стиль укр. літ. мови через нерівномірність, непропорційність розвитку функц. стилів, через обмеження сфер застосування літ. мови не має усталених, вироблених стилістичних норм. Під впливом російськомовного оточення носії укр. мови часто послуговуються мішаниною з рос. та укр. слів, т. з. *суржиком*. Усно-розмовний різновид С. у. л. м. також зазнає впливу діалектів, внаслідок чого виникають варіантні норми (див. *Варіантність норми*).

В усній формі літ. мови поширені некодифіковані варіантні наголоси в особових формах дієслів типу **зберéмо**, **візьмéмо** та ін. Літ. норми передбачають вимову голосного **и** (**син**, **робив**), м'якого **с′** (**український**), на відміну від діал. вимови **си^{е}н**, **роби^{е}в**, **украі́ншкий**. Як порушення сучас. літ. вимови сприймається м'яка вимова приголосного **л** перед **е** типу **лєкція**, **лєгітимний**, **колєги** та ін.

Розширення сфер уживання С. у. л. м. закономірно веде до збільшення кількості варіантних форм, до детальнішої диференціації стиліст. норм як усного, так і писем. різновиду літ. мови. Існують певні часові межі для конкр. норм сучас. літ. мови щодо слововживання, лекс.-синтакс. сполучуваності, варіантності наголошування, розрізнення синтакс. варіантів і синонімів. Диференціація літ. норм та їх кодифікація має здійснюватися на ґрунті соціолінгв. досліджень з урахуванням оцінних критеріїв.

Як навч. дисципліна С. у. л. м. охоплює відомості про фонет. і фонол. будову укр. літ. мови (див. *Фонетика*, *Фонологія*), її *лексику* та *фразеологію* з погляду походження, лекс.-семант. структури, *морфонологію*, морфол. і синтакс. будову. Окремо розглядаються *словотвір*, а також принципи укр. *правопису*. Навч. курс побудовано за рівнями *одиниць мови*, тому часові й диференційні стиліст. характеристики «розчиняються» у широкому розумінні «сучасності» літ. мови. Акцент робиться на структурній організації мови, на встановленні *парадигм*, класифікації мовних одиниць, без урахування їх частотності, особливостей функціонування й розподілу в текстах. Пізнання мовної структури пов'язане з виокремленням протягом ост. десятиріч у традиц. класифікац. схемі таких розділів, як морфонологія, словотвір, синтаксис словосполучень, інтонац. будова речення. Розрізнення феномену С. у. л. м. як частини *історії української літературної мови* і як навч. дисципліни диктує вибір різних методів дослідження і відповід. описів цих лінгв. об'єктів. Вивчення структури С. у. л. м. за рівневими одиницями, напр., аналіз певної морфол. категорії, типів простих чи складних речень передбачає закономірне звертання до функц. стилів і спостереження над уживанням цих одиниць. Сучас. наук. підхід об'єднує структур.-семант. і функц. аспекти вивчення С. у. л. м. В ост. десятиліття помітно зросла кількість досліджень з укр. словотвору, структур.-семант. синтаксису.

Літ.: КСУЛМ, т. 1–2. К., 1951; Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучас. укр. літ. мови, ч. 1. К., 1972; СУЛМ. Вступ. Фонетика; Морфологія; Синтаксис; Лексика і фразеологія; Стилістика. К., 1969–73; Грищенко А.П. [та ін.] Сучас. укр. літ. мова. К., 1997; Укр. мова. Ополе, 1999; Ставицька Л. О. Сучас. укр. інтержаргон: проблеми й аспекти вивчення. В кн.: Мовознавство: Доповіді та повідомлення на IV Міжнар. конгресі україністів. К., 2002. *С. Я. Єрмоленко.*

«СУЧÁСНА УКРАЇ́НСЬКА ЛІТЕРАТУ́РНА МÓВА» (СУЛМ) – фундам. праця у 5 книгах, присвячена опису різних структур. рівнів сучас. укр. літ. мови. Підготовлена науковцями Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України з участю ін. мовознавців країни. Вийшла 1969–73 за заг. ред. І. Білодіда. У кн. «Фонетика» подається доклад. опис звук. системи укр. мови, розглядаються явища укр. фонетики, фонології, морфонології, орфоепії та орфографії. У книгах «Морфологія» і «Синтаксис» описуються будова слова, граматі. категорії та лекс.-граматі. розряди слів, словосполучення і речення, процеси словотворення укр. літ. мови. Кн. «Лексика і фразеологія» містить опис сучас. укр. лексики та фразеології з урахуванням тривалих процесів істор. розвитку мови, формування системи словникового і фразеол. складу. У кн. «Стилістика» висвітлюються стиліст. аспекти лексики, фразеології, словотвору, морфології та синтаксису, описано ритмомелодику укр. мови, стилістику усної мови, функц. стилі укр. мови. *Ю. Ф. Прадід.*

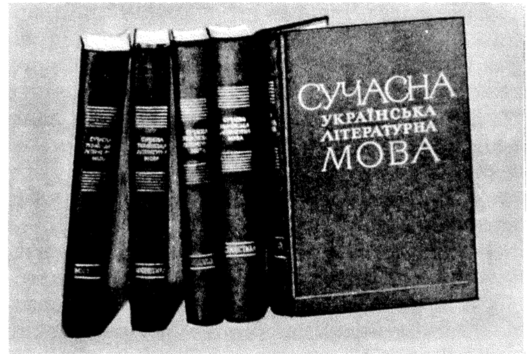

Сучасна українська літературна мова, кн. 1–5. Київ, 1969–1973.

СХІДНОКАРПÁТСЬКИЙ ГÓВІР – див. *Гуцульський говір.*

СХІДНОПОЛІ́СЬКИЙ (ЛІВОБЕРЕЖНОПОЛІ́СЬКИЙ) ГÓВІР – арх. діалект *північного наріччя*, що об'єднує групу укр. говірок у пн. р-нах Київ. обл., пн. частині Сум. обл., в пд.-зх.

частині Брянської обл. Росії (колишня Стародубщина), в окремих р-нах Курської, Бєлгородської, Воронезької областей Росії (карту говорів української мови див. на окр. арк., с. 808–809); межує на півдні з *середньонаддніпрянським говором* по лінії Київ–Прилуки–Конотоп і далі по р. Сейм до межі з рос. говірками; територія С. (л.) г. звужується внаслідок розширення на півночі *південно-східного наріччя*; зх. межа С. (л.) г. проходить в основному по р. Дніпро і відділяє його від *середньополіського говору*; на півночі межує з білоруськими, а на пн. сході – з рос. говірками.

С. (л.) г. зберігає багато реліктових форм. Діалектологи вбачають генет. коріння його в говорах полян та сіверян.

С. (л.) г. не становить однотипного утворення, а за рядом діал. явищ членується на окр. групи говірок: пд. група говірок прилягає до перехідних говірок, які межують з говірками пд.-сх. наріччя і постали внаслідок міждіал. інтерференції. Пн. група говірок охоплює говірки на північ від лінії р. Дніпро – гирло р. Снов через Чернігів і далі крайні пн. говірки по течії Десни. Особливості цієї групи говірок С. (л.) г. пояснюються взаємодією з білорус. говірками. Осібно стоять крайні сх. говірки С. (л.) г., специфіка яких зумовлена не лише геогр. положенням, а й міграц. процесами, що відбувалися на цій території.

Фонет. особливості С. (л.) г.: 1) розрізнення наголошеного і ненаголошеного вокалізму – в ненаголош. позиції кількість голосних у різних говірках коливається від 4 до 6, а в наголош. доходить до 8 фонем. Структура наголош. вокалізму варіюється і може мати такий вигляд:

1) і͡е у,
и у͡о
е о
а

2) і у,
и о
е
а

3) и у,
е о
а

4) і͡е у,
и у͡е
е о
а

5) і у,
и у͡о
е
а

6) і͡е у,
и у͡о
е
а

найпоширенішими є 1 і 2 типи структур наголош. вокалізму. Ненаголош. вокалізм може мати такі типи структур:

найпоширеніші –

і у,
и
е
а

і у,
и о
е
а

менш поширені –

і у,
и/е о
а

і у.
и/е
а

С. (л.) г. зберігає дифтонги на місці етимологічних [о], [е] та [ě] (**ву͡ол, пі͡еч, ді͡ед**); 2) для значної частини С. (л.) г. характерне *акання* (**галава́, пабі͡егла, вада́**); 3) у більшості говірок диференціація фонем [е] та [и] не залежна від наголосу; 4) наявність реліктів етимологічного [і] в пн.-зх. частині С. (л.) г.; 5) втрата [j] на стику префіксальної й кореневої морфем (**ви́шла, зан'али́**); 6) релікти давньої м'якості губних приголосних та [ч'] в частині С. (л.) г. (**нуч', п'і͡еч'**); 7) ослаблення фонеми [ф] і заступлення її [х] чи [хв] (**худбо́л, хва́ра**); 8) збереження дзвінкості кінцевих приголосних (**зуб, кров**); 9) наявність аферези (**додно́йі**).

Грамат.особливості: 1) закінчення [у] в дав. в. іменників ч., с. р. одн. (**д'а́д'ку, селу́**); 2) паралелізм іменних форм в ор. в. (**руко́йу – руко́й, шо́стойу – шо́стой, мно́йу – мно́й**); 3) займенник 3-ї ос. одн. в непрямих відмінках виступає без початкового [н] (**до йийі, з йем**); 4) наявність усічених форм прикметників та дієприкметників ч. р. (**си́н'і, до́бри, стари́, годо́вани**) та членних нестягнених форм ж. і с. р. (**до́ўгайа, жо́ўтейе**, хоч під наголосом на корені – **жо́ўта, бо́са**); 5) інфінітивний суфікс **-т'** при дієсл. основі на голосний (**гаман'і͡ет', бит'**); 6) складена форма майб. ч. (**буду робит', буду слухат'**); 7) поширення синтакс. структур **помеж+род. в.** у значенні 'поряд', 'коло' (**по́меж шко́ли живе́**); **к(ік)+дав. в.** 'до' (**к бра́ту, ік сталу́**); **л'а (л'е)+род. в.** 'біля' (**л'а ха́ти, л'е рі͡ечки**); **заза+ор. в.** (**заза мно́йу**); **наў+род. в. мн.** (**наў карт, наў му́рки**); 8) вживання сполучників **да, дак** у єднальній і протиставній функціях.

Риси С. (л.) г. наявні у творах Ганни Барвінок, П. Куліша, С. Васильченка, П. Тичини, О. Довженка.

С. (л.) г. досліджували В. Ганцов, О. Курило, Ю. Виноградський, Ф. Жилко, П. Лисенко, З. Ніколаєнко, П. Попов та ін.

Літ.: Ганцов В. М. Характеристика поліс. дифтонгів і шляхи їх фонет. розвитку. ЗІФВ ВУАН, 1923, кн. 2–3; Курило О. Б. До характеристики і процесу монофтонгізації черніг. дифтонгічних звуків. «Україна», 1925, кн. 5; Ганцов В. М. Діял. межі на Чернігівщині. В кн.: Чернігів і пн. Лівобережжя. К., 1928; Жилко Ф. Т. Перехідні говірки від укр. до білорус. мови в пн.-зх. р-нах Чернігівщини. ДБ, 1953, в. 4; Його ж. Південночерніг. говірки, перехідні до полтавських. ДБ, 1955, в. 5; Лисенко П. С. Словник діал. лексики Серед. і Сх. Полісся. К., 1961; АУМ, т. 1. К., 1984. *М. Г. Железняк.*

СХІДНОСЛОВ'Я́НСЬКІ МО́ВИ – цілісна й найчисельніша група *слов'янських мов* у Сх. Європі, до складу якої входять укр., рос. та білорус. мови. Виникли на основі близькоспорід. тер. східнослов'ян. говорів (6–9 ст.), які в процесі консолідації набули рис, що стали спільною ознакою сучасних С. м. До цих рис належать: сполуки **цв-**, **зв-** перед **ѣ** (< **оі**); зміна сполучень **dj**, **tj** в **ж**, **ч**; втрата проривних приголосних у групах **dl**, **tl**; наявність вторинного **л** у кол. сполученнях губних приголосних з **j**; *повноголосся* (зміна спільнослов'ян. сполук типу **tort**, **tolt**, **tert**, **telt** у повноголосні **torot**, **tolot**, **teret**, **telet**); втрата *носових голосних* **ǫ** > **у**, **ę** > **'а**; заміна музичного наголосу експіраторним; зміна поч. сполучення **je** перед наступними **і**, **е** в **о**; втрата *двоїни*; занепад простих

минулих часів дієслова — *аориста* й *імперфекта* та ін. Спільний давньорус. період у східнослов'ян. говорах закінчився із занепадом редукованих **ъ, ь** (див. *Редуковані голосні*), який відбувався протягом 11—13 ст. у східнослов'ян. діал. ареалах не синхронно. Неоднакові наслідки цього процесу засвідчили початок самост. історії окр. С. м.

Найістотніші відмінності між сучасними С. м. на фонет. рівні такі: *акання* в рос. і білорус. мовах і відсутність його в укр. мові; злиття етимол. **ы, і** в **и** в укр. мові при первісних **ы, і** в рос. та білоруській; різні умови переходу **е** (< **е, ь**) в **о** перед твердими приголосними (після м'яких перед твердими приголосними і в абс. кінці слова під наголосом у рос. та білорус. мовах, тільки після шиплячих і **j** незалежно від місця наголосу в укр. мові); вибуховий задньоязиковий приголосний **g** в рос., фрикативний **[γ]** в білоруській і фарингальний **[h]** в укр. мові; рефлексація давнього **ѣ** переважно як **е** в рос. та білоруській, як **і** й *дифтонги* в укр.; різна історія голосних у нових закритих складах: збереження давніх **о, е** в рос. і білорус. (рос., білорус. конь, стол; рос. семь, печь; білорус. сем, печ), перехід їх в **і** в укр. (кінь, стіл, сім, піч); різна вимова дзвінких приголосних у кінці слова (оглушення їх у рос. і білоруській при збереженні дзвінкості в укр.); рефлекси слабких редукованих **ъ, ь** у позиції після плавних сонорних типу **trъt, tlъt, trьt, tlьt** та сильних редукованих **ъ, ь** перед **j, і** як **о, е** в рос. (дрожать, глотать, греметь, слеза; крою, мою, рою, слепой), **и** в укр. (дрижати, глитати, гриміти; крию, мию, рию, сліпий), **ы** в білорус. (дрыжаць, глытаць, грымець; крыю, рыю, мыю, сляпы); перетворення в давніх сполученнях типу **tъlt, tьlt, tolt** та в суфіксі **-лъ** у дієсловах мин. ч. ч. р.: збереження **л** у рос. (волк, толстый, шелк, молчать; знал, ходил), зміна **л** > **у** в укр. (вовк, товстий, шовк, мовчати; знав, ходив) і в білорус. (воўк, тоўсты, шоўк, маўчаць; знаў, хадзіў); палаталізація приголосних **з, с, ц** у суфіксах **-ський, -зький, -цький** і диспалаталізація їх перед **е, и** в укр., відсутність цих явищ у рос. і білорус. мовах; асиміляція **j** в інтервокальній позиції поперед. приголосним і подовження його в укр. і білорус. мовах (укр. збіжжя, зілля, життя, суддя, ніччю; білорус. збожжа, зелле, жыццё, суддзя, ноччу), збереження давніх сполучень **-ьје, -ьја, -ьји** в російській (судья, житие, ночью); диспалаталізація губних в абс. кінці слова в укр. і білорус. мовах (укр. голуб, кров, сім; білорус. голуб, кроў, сем), збереження їхньої палатальності в російській (голубь, кровь, семь); надпалатальність **д' і т'** тільки у білорус. мові, що зумовила виникнення дзекання і цекання (дзень, жолудзь, цесны, чытаць) та ін.

На грамат. рівні С. м. відрізняються наявністю клич. в. в укр. мові, збереженням його решток у білорус. і відсутністю в рос. мові, закріпленням давнього закінчення **-ові/-еві** в дав. в. одн. іменників ч. р. в укр. мові (братові, синові, ткачеві), закінчення **-у** в цих формах у рос. мові; набуття старослов'ян. форм дієприкметників на **-щий** рос., втрата їх укр. і білорус. мовами; відпадіння кінцевого **-т** у дієсловах 3-ї ос. одн. теп. ч. в укр. та білорус. мовах (укр. знає, пише, читає; білорус. ведае, піша, чытае), збереження його в російській (знает, пишет, читает); наявність синтет. форми майб. ч. дієслів в укр. мові (писатиму, ходитиму), відсутньої в рос. і білоруській; уживання пас. дієприкметників теп. ч. з суфіксом **-м-** у рос. і білорус. мовах (рос. изучаемый, читаемый; білорус. вывучаемы, чытаемы), занепад їх в укр. мові. Діал. диференціація сучас. С. м. багатша і відбиває особливості етно- та глотогенезу сх. слов'ян: у рос. мові виділяються протиставлені пн. й пд. наріччя зі смугою перехідних середньорос. говорів, укр. мова складається з давніх пн., пд.-зх. і значно пізнішого пд.-сх. наріч, білорус. мовна територія поділяється на пд.-зх. наріччя, споріднене з пн. укр., пн.-сх. наріччя і середньобілорус. говори, які поєднують у собі діал. особливості обох наріч.

Розвиток східнослов'ян. літ. мов пройшов два етапи: староукр., старорос. і старобілоруська писемно-літ. мови (13—18 ст.) базувалися на давньорус. літ. традиціях, а нові літ. мови виникли у 18—19 ст. на нар. основі, з неоднаковим використанням поперед. писемних традицій. Сучасна укр. літ. мова розвинулася на нар. основі середньонаддніпр. говорів, відображених у творчості І. Котляревського й особливо Т. Шевченка, з урахуванням найважливіших рис староукр. літ. традиції. Сучасна рос. літ. мова формувалася протягом 18 — поч. 19 ст. (творчість О. Пушкіна) шляхом синтезу елементів живого нар. мовлення і традиц. книжно-літ. мови з помітним церковнослов'ян. струменем, а сучасна білорус. літ. мова, формування якої почалося в ост. чверті 19 ст. на основі центр. білорус. говірок у повному відриві від старобілорус. мовно-літ. традицій, стала на твердий шлях розвитку тільки в 20 ст. (творчість Янки Купали і Якуба Коласа). *Г. П. Півторак.*

СЮСЬКÓ Михайло Іванович (29.V 1937, с. Голятин, тепер Міжгірського р-ну Закарп. обл.) — укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1991, професор з 1995, академік АН вищої школи України з 1993, з. п. о. України з 2000. Закін. 1960 Ужгор. ун-т. Учителював. Від 1965 працює в Ужгор. ун-ті: викладач, доцент; з 1992 — зав. кафедри укр. мови. Досліджує історію укр. літ. мови, укр. діалекти, укр. ономастику. Осн. праці: «Займенник у говорах Закарпатської області УРСР» (1968), «Взаємовідношення власних і загальних імен (зооніми і апелятиви) в українській мові» (1985), «Статус зооніма в онімічній системі: ономасіологічний аспект» (1988), «Способи і типи деривації в зоонімії» (1989). *Л. О. Белей.*

Т — двадцять третя літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [те] вживається як іменник с. р.: велике **Т**, мале **т**. За формою накреслення — дещо видозмінена кирилична літера **т** («твердо»), запозичена з візант. уставного письма. У давньорус. і староукр. графіках у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) вживалася в кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові цією літерою позначають шумний зімкнений передньоязиковий приголосний, який може бути твердим (тарілка, тонкий) і м'яким (тягнути, радість). **Т** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. У старослов'ян. кирилич. писемності мало числове значення «триста». Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «двадцять третій». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 7-т і т. д. *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *Т*
Давньоєгипетська	[illegible]
Сінайська	+ + +
Фінікійська	[illegible]
Давньогрецька	Т Т Т Т
Візантійська	[illegible]
Латинська	[illegible]
Романська	[illegible]
Готична	[illegible]
Кирилиця	[illegible]
Глаголиця	[illegible]
Українська	Т т *Тт*

ТАБУ (франц. tabou, від полінезійського tapu — заборонений, священний) мовне – заборона на вживання певних слів, що зумовлюється містично-забобонними, соціально-політичними, зокрема цензурними, та культурними і морально-етичними чинниками. Містично-забобонна природа Т., яка ґрунтується на *магії мовній*, є історично первинною. При Т. може бути просто неназивання відповід. предмета (засіб умовчання), але частіше зам. табуйованих слів уживаються *евфемізми.* Слово стає Т. унаслідок як певної своєї предметно-поняттєвої віднесеності (у переважній більшості), так і небажаних асоціацій, пов'язаних з ним самим (через пейоративність похідного знач. слова **сука** його намагаються не вживати і в прямому знач.). Т. поділяються за сферами вживання на виробничо-промислові (мисливське, рибальське та ін.), побутово-звичаєві, сусп.-політ. (дипломатичне, військове та ін.); є відмінність між Т. у мові чоловіків і жінок.

В основі містично-забобонного Т. лежить віра в те, що: а) пряме називання сил, істот, ворожих людині, може їх привабити, «накликати»; б) пряме називання сил, істот, потрібних людині, може, навпаки, сердити або відлякувати їх; в) заміною прямих назв непрямими можна впливати в бажаному для мовця напрямі на природу відповід. об'єкта або на ставлення до нього певних сил. Таке Т. стосується, зокрема: а) богів, щоб не гнівити їх (для укр. мови не характерне, але його залишки помітні в настанові не згадувати «всує» ім'я Боже), і злих надприрод. сил, щоб не накликати їх (зам. чорт – **дідько**; у Карпатах: **щезник**, **той**, **воно**, **батько**, **той, що не казати**); б) хвороб, смерті (**тітка**, **кума** – про пропасницю, щоб «задобрити» її; **заснути навіки**, **покійний** зам. умерти, мертвий, **домовина** – від дім); в) тварин – об'єктів мисл. промислу (щоб не відлякувати їх), тварин, небезпечних для людини (щоб не привабити їх або задобрити «кращим» найменуванням), свійських тварин (прирівнюючи їх до людини): ведмідь – у гуцулів **вуйко**, **він**, **тот**, **тот старий (великий)**; змія – **та**, **довга**; про бджолу слід говорити не **здохла**, а **умерла**; г) певних занять, промислів: не можна, напр., запитувати, **куди** йде мисливець або рибалка, тобто «закудикувати»; заперечні формули типу **ні пуху, ні пера!** (побажання мисливцеві); ґ) своєї родини, свого майна, худоби (показуючи їх у гіршому світлі, ніби уберігають від «нечистої сили», «уроків» злих людей): **Некрас** і под. (імена, які наші предки давали дітям); **худоба** в сучас. значенні (від **худий** «поганий», «убогий»); заперечний рахунок при обліку свого майна: **ні один**, **ні два**, **ні три** і т. д.

Сучасне Т. зумовлюється переважно культурно-етичними (щодо сфер фізіол. відправлень, статевого життя і пов'язаних з ними частин тіла та предметів, лайок тощо) і сусп.-політ. чинниками: вагітна – **при надії**, **у такому (делікатному) стані**, **не сама**, **готується стати матір'ю**;

відступити — **відійти на заздалегідь підготовлені позиції (з метою вирівнювання лінії фронту)**. Причини Т. можуть бути й більш випадковими: пор. невживаність у рад. час слова **ненька** щодо України як «націоналістичного». Може виникати вторинне Т.: зам. слова **ведмідь** чи діал. **медвід(ь)** (фонетично спотвореної назви з букв. значенням «медоїд»), що постало як евфемізм до давнішої назви цієї тварини, пізніше виникли **вуйко**, **він** та ін.

Т. є однією з причин *зміни значення* слів.

Літ. див. до ст. *Евфемізм*. *О. О. Тараненко.*

ТАВТОЛО́ГІЯ [грец. ταυτολογία — повторення, від ταὐτό (τὸ αὐτό) — те саме і λόγος — слово] — неусвідомлюваний, мимовільний або, навпаки, навмисний *повтор* у межах словосполучення, речення спільнокорен. слів (форм.-семантична Т.) або різнокорен. слів з тотожним чи под. значенням (семантична Т.). Це може бути виявом недостатньої культури мови або спец. семант.-стиліст. засобом (*фігура мови*, що використовується з метою семант. та емоц.-експрес. підсилення висловлення, для затримання уваги на вираженні певного поняття й увиразнення його).

Т. як мимовільне і небажане взаємодублювання слів у межах одного контексту трапляється при вживанні слів з непрозорою етимологією, переважно іншомовних (прихована Т.): розповісти **свою автобіографію**, **народний фольклор**, **основний лейтмотив**, **перший дебют**, **місцеві аборигени**, **найбільш оптимальний** (лат. optimus — найкращий з можливих), **унікальний у своєму роді** (лат. unicus — єдиний), **період часу**, **прейскурант цін** (нім. Preis — ціна); рідше — при вживанні слів з прозорою внутр. формою, зокрема спільнокореневих. В ост. випадку наст. слово дещо уточнює або підсилює попереднє, хоч у цьому немає потреби, напр.: **сто карбованців грошей**, **у січні місяці**, **проливна злива**, **об'єднатися воєдино**, **вперше познайомитися**. Є Т. службових слів і морфем: **для проформи** (лат. proforma — для форми), **в анфас** зам. **анфас** (франц. en face — в обличчя), **більш досконаліший** (**більш** і суф. **-іш-** тут взаємодублюються), **найкращий за всіх** (пор. **найкращий** і **кращий за всіх**). Буває тавтологічне визначення, що повторює в ін. формі вже сказане: «Рівносторонній трикутник — це трикутник з рівними сторонами».

Т. як семант.-стиліст. і номінат.-словотворчий засіб виявляється, напр., при утворенні т. з. етимологічних фігур — об'єднанні в межах однієї конструкції двох етимологічно тотожних слів, коли дієслово втягує у сферу свого вживання спільнокорен. додаток чи, рідше, підмет або навіть стимулює їх утворення, іменник — спільнокорен. означення чи, рідше, присудок, прикметник — означуваний ним іменник і т. п. Напр.: **сміятися** гірким **сміхом**, **жити** своїм **життям**, «**Загину загибеллю** сокола я» (М. Бажан); у конструкціях з «внутрішнім об'єктом»: **думу думати**, **зиму зимувати**; при *редуплікації* з підсил. значенням: **криком кричати**, **лежнем лежати**, **поїдом їсти**, **пропади** воно **пропадом**; «Як **стрель стрельнув** у дівчину» (Панас Мирний), «**Виса висить, хода ходить**» (яблуко і свиня в загадці), «... було чути, Як **реве ревучий**» (Т. Шевченко — про Дніпро), **чужа чужаниця** (фолькл.); при семантичній Т.: Набриднути, як **гірка редька** (Приказка); **гори** воно **вогнем**. Семантична Т. лежить в основі мов. жартів, іронічних фразеологізмів, прислів'їв, ефект яких ґрунтується на невідповідності між подібним значенням слів і їх відмінною формою: то **потухне**, то **погасне**; з **вогню** та в **полум'я**. Зі зміною чи втратою вихідного значення слова тавтологічність певного сполучення може зникати: **чорне чорнило** (бо вже є чорнило й інших кольорів), **біла білизна**, **кредит** (лат. credo — вірю, довіряю) **довір'я**, у назвах держав на зразок Українська **Народна Республіка** (лат. res publica, букв. — справа народна), при поєднанні загальної і власної назв на зразок **місто Мелітополь** (грец. πόλις — місто), **гора Чорногора**.

Т. лежить в основі деяких типів синтакс. конструкцій (речення тотожності та ін.): **закон є закон** (тобто закон і тільки), **день як день**. Але Т. може бути лише зовнішньою при внутр. відмінності повторюваних слів: **зима є зима** (коли зима морозна, сніжна; повторюване слово виражає найхарактерніші, на погляд мовця, ознаки відповідного поняття). Т. традиційно вважають різновидом *плеоназму*, хоч між цими явищами відношення швидше не видо-родові, а взаємодоповнювані.

Літ.: Туліна Т. О. Речення з тавтол. підметами і присудками у східнослов'ян. мовах. В кн.: Міжвузівська наук. конференція з проблем синтаксису укр. мови. Чернівці, 1965; Бушуй А. М. К теории тавтологии в языкознании. В кн.: Язык и л-ра. Самарканд. 1969; Горголюк Н. Г. Тавтол. висловлення: ідеальні конструкції чи мов. парадокс. В кн. Система і структура східнослов'ян. мов. К., 2002.

Див. також *Літ.* до ст. *Повтор*. *О. О. Тараненко.*

ТАЄ́МНІ МО́ВИ — штучно створювані мовні підсистеми, використовувані вузькими соціальними чи профес. групами як засіб замкнутого спілкування в їх межах або вияву належності до них. Різновид соціального *діалекту*. Виникають на основі загальнонар. мови і відрізняються від неї лексикою, у складі якої загальновживані слова мають ін. значення або спотворені переставлянням *складів*, додаванням до них певних звукосполучень і т. ін.; почасти це запозичення або вигадані «неологізми». Поява Т. м. пов'язана з існуванням замкнутих корпорацій ремісників, жебраків (дідів), декласованих елементів у добу Середньовіччя (в Європі відомі з 13 ст.). В укр. мові відомі Т. м. лірників, дротарів, кожухарів, шаповалів, рашевців (бродячих торгівців) тощо. Зразок Т. м. лірників засвідчує, напр., Г. Хоткевич, відтворюючи особливості їхнього життя і побуту: «В **хаті дулясно. Ботень з крисом**, **а мо' і з варнагою. Кунсо — як яшпурка...**» («У хаті тепло. Борщ з м'ясом, а може, і з куркою. Хліб — як бул-

ка...»). В сучас. сусп-ві функціонування Т. м. не засвідчується, оскільки для них втрачена соціальна база. Що ж до криптол. систем обмеженого спілкування (напр., у розвідників), то в них ін. основа (умовність значення окр. слів і фраз) і їх використання не має постійного характеру.

Див. також *Арго*, *«Тарабарська мова»*.

В. О. Винник.

ТА́КСИС (грец. τάξις – порядок, розташування) – мовна категорія, що характеризує відношення одночасності, попередності, наступності та ін. між діями або станами. Термін увів Р. Якобсон у праці «Шифтери, дієслівні категорії і російське дієслово» (1957). В укр. мові засобом вираження у простому реченні одночасності або неодночасності супровідної (щодо головної) події чи явища є дієприслівник: «**Мабуть, проклинатимеш мої відвідини, втративши кращі троянди свого саду**» (З. Тулуб). У складному реченні Т. виражається сполученням видо-часових форм дієслів: «**Дзвенить у зорях небо чисте, Палає синім льодом шлях**» (Д. Павличко).

Літ.: Якобсон Р. О. Шифтеры, глагол. категории и рус. глагол. В кн.: Принципы типол. анализа языков различ. строя. М., 1972; Бондарко А. В. Принципы функц. грамматики и вопросы аспектологии. Ленинград, 1983; Теория функц. грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Ленинград, 1987. *І. Р. Вихованець.*

ТАКТ (нім. Takt, від лат. tactus – дотик) – 1. Ритмічна група, одиниця сегментації мовленнєвого *тексту*, пов'язана з ритмом. Т. містить наголошений склад з одним чи кількома ненаголошеними складами, рідше – тільки наголошений склад. Кількість ненаголошених складів Т. у прозовому тексті здебільшого не перевищує 7; найбільш частотними є Т. з 2–4 складами. В ускладненому Т., крім наголошеного складу, може з'являтися склад з побічним (другорядним, послабленим) наголосом. Практично кількість Т. у синтагмі дорівнює кількості повнознач. слів. У віршовому тексті розмір вірша визначає кількість ненаголошених складів у Т. 2. Елемент інтонац. структури, який характеризує тональні зміни на першому наголошеному складі фрази або синтагми. Розглядається у ряду таких тональних характеристик: передтакт – *тон* на ненаголошених чи слабонаголошених складах, що передують Т.; Т. – тон на першому наголошеному складі; шкала – тональні зміни, які охоплюють осн. частину синтагми між першим наголошеним складом і ядром; ядро – тон на гол. наголошеному складі синтагми; термінальний тон – тональні зміни, які реалізуються на ост. наголошеному та кінцевих складах. Залежність між тональним рівнем передтакту і Т. визначає низький чи високий тональний початок інтонац. контуру; високий початок властивий емоційно-насиченому висловленню. *А. Й. Багмут.*

«ТАРАБА́РСЬКА МО́ВА» – навмисне спотворення мови додаванням до кожного складу (переважно повнозначних слів) певного звукосполучення, однотипною зміною кінцевих складів або їх переставлянням у суміжних словах, що робить мову незрозумілою для тих, хто не знає способу такого «словотворення»: **Лафая лафацьолафаго лафане лафазнав** (Я цього не знав), **Мамеле, печереле! – Остобуреле та до шатареле** (Мамо, пече! – Остобурч та до шатра. – знар. анекдоту). Засвідчується і в худож. л-рі: «**Доміне Павлуся! Не могентус украдентус сієус вишневентус для вечерентус?**» (Не можем украсти сієї вишнівки для вечері? – Г. Квітка-Основ'яненко); «**Борщів як три не поденькуєш, на моторошні засердчить**» (І. Котляревський). Уживається як різновид *арго* чи засіб розваги серед дітей, рідше в молодіжному середовищі.

Див. також *Таємні мови.* *В. О. Винник.*

ТАРАНЕ́НКО Олександр Онисимович (24.VI 1949, с. Дмитрівка Петропавлівського р-ну Дніпроп. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1990, професор з 1992. Закін. 1973 Дніпроп. ун-т. З 1973 – в Ін-ті мовознавства АН УРСР: аспірант, наук. співробітник (з 1976), зав. відділу лексикології та лексикографії (з 1987). Упродовж 1991–2003 – в новоутв. Ін-ті укр. мови НАН України: директор і одночасно зав. відділу лексикології та лексикографії; від травня 1998 – зав. відділу лексикології, термінології та ономастики, з 2001 – зав. відділу лексикології та комп'ютер. лексикографії. Від листопада 2004 – зав. кафедри загального та укр. мовознавства Київ. нац. лінгвістичного ун-ту. З 1993 – заст. гол. редактора журн. «Мовознавство».

О. О. Тараненко.

Автор праць: з укр. та заг. лексикології, мовної семантики (монографії «Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії», 1980; «Мовна семантика в її динамічних аспектах», 1989, рос. мовою; розділ «Відображення суспільного сприйняття світу в семантиці мови» в кн. «Мова і культура», 1986); з укр. лексикографії [проспект «Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника)», 1996]; сучас. мовної ситуації в Україні та сучас. стану укр. літ. мови [статті «Українська мова на сучасному етапі: старі і нові проблеми», 1996; «Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі)», 2003, та ін.; моногр. «Українська мова: 1945–1995» (1999, у співавт.]; слов'ян. мовознавства (статті «Динаміка слов'янських іменних класифікацій у діахронії і синхронії», 1993; «Три метафоричні моделі слов'янської єдності та їх різні інтерпретації», 1996, 2001, та ін.). Співукладач академ. «Орфографічного словника української мови» (1994, 1999). Співав-

тор і редактор зб. «Український правопис: так і ні» (1997), співавтор і один з редакторів «Словника синонімів української мови» (т. 1–2, 1999–2000). Уклав довідник «Словозміна української мови (таблиці відмінювання і дієвідмінювання)» (2003). Співголова редколегії і один з авторів енциклопедії «Українська мова» (2000, 2004). *С. Я. Єрмоленко.*

ТВЕРДА́ ГРУ́ПА ІМЕ́ННИКІВ – див. у ст. *Відміна.*

ТВІР – див. у ст. *Письмові роботи з мови.*

ТВІРНЕ́ СЛО́ВО, вихідне слово – слово, від якого безпосередньо утворено дане похідне; матеріальна і семант. база формування похідних слів. Здебільшого Т. с. входить у структуру похідного не повністю, за винятком деяких безпрефіксних дієслів (**чути** > **дочути**), прийменників (**за** > **поза**, **з-за**), займенників (**нічий**, **нічийний**). Усікаються закінчення і кінцеві суфікси: **хата** > **хатній**, **приходити** > **прихід**. Розрізняють Т. с. першого (**синій**), другого (**синити**) та ін. ступенів. Т. с. є центр. елементом *словотвірного гнізда.* У словниковому складі мови виділяють певну сукупність слів, на основі яких утворюються похідні слова.

Пор. *Основа* словотвірна. *Н. Ф. Клименко.*

ТЕЗА́УРУС (грец. ϑησαυρός – скарб, скарбниця) – 1. *Словник*, що подає лекс. склад мови за семант. розрядами (поняттєвими рубриками) різного ступеня узагальнення і кількості з перехресним групуванням. Назву вперше вжив П. М. Роже у своєму «Тезаурусі англійських слів та висловів» (1852). На основі ієрархіч. групування (родо-видових відношень) лекс.-семант. система послідовно членується на тем. групи від ширшого до вужчих категор. значень (всесвіт – жива природа – рослинний світ, тваринний світ, людина і т. д.). На основі корелят. групування в межах таких тем. груп виділяють синоніміч., антоніміч., різного роду асоціат. відношення. Лексика групується на поняттєвій основі, тому для пошуку самих слів подаються їх алфавітні покажчики. Такі класифікац. поняттєві схеми з їх лекс. наповненням уже вироблено для ряду мов (зрозуміло, що навіть для однієї мови вони можуть істотно варіюватися в різних Т.). Синонімічними до цього типу Т. є назви «ідеографічний (ідеологічний, тематичний, систематичний, аналогійний) словник». Назва «тезаурус» в англомовній лексикографії вживається переважно щодо об'єднаних словників синонімів та антонімів. В укр. лексикографії елементи Т. застосовують при групуванні матеріалу на поняттєвих засадах у пареміол. збірках, окр. фразеол. словниках (напр., у «Російсько-українському та українсько-російському фразеологічному тематичному словнику: Емоції людини» Ю. Прадіда, «Словнику фразеологічних синонімів» М. Коломійця і Є. Регушевського). Опубл. мат-ли до словника ідеогр. типу О. Синиченка «Скарбниця української мови» (1997–2001). Створено вже ідеогр. словники слов'ян. мов: Бабов К., Въргулев А. Тематичен руско-български речник. София, 1961; Haller J. Český slovník věcný a synonymický, dl. 1–3. Praha, 1969–77; Јовановић Р., Атанацковић Л. Систематски речник српскохрватского језика. Нови Сад, 1980.

2. Інформ.-пошуковий словник, що подає в алф. порядку сукупність термінів (дескрипторів) певної галузі (галузей) знань із систематизацією їхніх ієрархіч. та корелят. відношень.

3. Словник (здебільшого тлумачного типу), завданням якого є повне охоплення лекс. складу мови. Це можуть бути лише словники мертвих мов або попередніх фіксованих періодів живих мов, а точніше – їхніх писем. пам'яток. За принципом добору реєстру до Т. можна віднести також словники мови письменників та їхніх окр. творів. Щодо живих мов таке завдання практично нездійсненне з огляду на їхню тер. та соціальну розпорошеність і пост. динаміку розвитку. Тому цей жанр словника (у Л. Щерби та ін.) означає лише прагнення до максимально повного подання лекс. складу мови (на відміну від словників, побудованих переважно на лексиці сучас. загальнонар. мови).

Літ.: Балли Ш. Франц. стилистика. М., 1961; Hallig R., Wartburg W. Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Berlin, 1963; Морковкин В. В. Идеогр. словари. М., 1970; Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии. В кн.: Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград, 1974; Караулов Ю. Н. Общая и рус. идеография. М., 1976; Гетьман І. М. Теор. і практ. ідеографія. Принципи побудови тезаурусів. К., 1993; Синиченко О. До проблеми створення словника понять укр. мови. В кн.: Четвертий Міжнар. конгрес україністів (О., 1999). «Мовознавство». К., 2002.

О. О. Тараненко.

ТЕКСТ (від лат. textum – зв'язок, поєднання, тканина) – писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність *висловлень*, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і форм.-граматичн. зв'язками, а в загальнокомпозиц., дистантному плані – спільною тем. і сюжетною заданістю. Одиницею Т. є реально вичленовуваний найменший слове. масив, що складається з лінійно розташованої сукупності *речень*, об'єднаних у тем. і структурну цілісність, після якої йде ін. цілісність того ж рівня. Найменша реальна одиниця Т. – *надфразна єдність*, *абзац*. На рівень реальних одиниць Т. можна поставити також *період*, оскільки він, хоч і зберігає за собою статус одного речення, становить розгалужену синтакс. композицію, гармонійно організовані частини якої утворюють складну тем. і структур. цілісність. Ознак реальної одиниці Т. може набувати й окреме (не періодичної структури) речення – якщо на ньому концентрується особлива увага, винесене воно в позицію абзаца і має звичайну для надфразної єдності смислову і структурну автономність. До випадків, коли текст складається з одного речення, відносять також загадки, прислів'я, крилаті вислови. У структурі Т. повністю реалізується структура абзацу з усіма властивими йому сми-

словими і форм.-граматичних засобами зв'язку висловлень. Абзаци входять у більші за обсягом мовленнєві масиви, формуючи макроструктуру тексту і забезпечуючи його цілісність за допомогою дистантно реалізованих смислових і форм.-мовних міжфразових зв'язків. Одиницями Т. в більш масштабному вимірі, в перспективі всієї його глибини є розділи, підрозділи, глави.

Т. як вища форма реального вияву комунікат. сутності мови має свою мікро- і макросемантику. Остання формується в результаті відповід. розподілу інформації на всій його глибині й складної взаємодії структур. одиниць Т. на семант. рівні.

З семант. і структур. організацією Т. органічно пов'язана його стильова визначеність. Відрізок Т., більший чи менший за обсягом, структурно і за змістом замкнений, має свою стильову маркованість, характеризується набором стильових ознак, які, крім усього, відіграють ще суттєву роль у забезпеченні цілісності Т. Певну стильову маркованість має вже речення. Але функц. якість мовлення визначається лише на текст. рівні, щонайменше – на рівні надфразної єдності, абзацу. Стильова домінанта надфразної єдності (абзацу) також не завжди повною мірою є прогностичною щодо стильової сутності всього Т. Остання виформовується із складної сукупності відносних текст. цілісностей, які підпорядковуються наскрізній, спроектованій на всю глибину текст. масиву тем. і стильовій домінанті.

Т. диференціюють за формами їх реалізації (усні й писемні). Значна частина Т. належить до тієї групи, яка може матеріалізуватися як у писемному, так і в усному варіантах – залежно від ситуації мовлення (Т. публіцистичні, Т. наукові, Т. інформаційні тощо). Є певна кількість текст. різновидів, у процесі реалізації яких віддається перевага одній формі: писемній [епістолярні Т., твори художньої л-ри, офіц. документи, в т. ч. резолюції, накази, протоколи, характеристики, акти, а також телеграми і под. (див. *Офіційно-діловий стиль*)], або усній (судові промови, розповіді, фолькл. твори тощо). Важлива роль в оформленні Т. належить графіч. засобам – абзацному членуванню, розділовим знакам (у писемних текст. формах) та інтонації (в усних формах). Вони допомагають забезпечити адекватну заг. комунікативній спрямованості структурну організацію Т. на його мікро- і макрорівнях.

Літ.: Севбо И. П. Структура связного текста и автоматизация реферирования. М., 1969; Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981; Москальская О. И. Грамматика текста. М., 1981; Орлова Л. В. Структура сверхфразового единства в научных текстах. К., 1988.

Д. Х. Баранник.

ТЕЛЕСКОПІ́Я (від грец. τηλεσκόπος – далекоглядний) – спосіб *словотворення*, при якому склеюються початковий елемент одного слова з кінцевим другого. На відміну від *абревіації*, яка спирається на словосполучення, Т. орієнтується на розрізнені слова, між якими існують відношення сурядності і які не є синтагматично пов'язаними. Т. в укр. мові виникла під впливом рос. та англійської. Здебільшого до Т. вдаються при творенні наук. термінів: [бел/адонна + ан/алгін] > **белалгін**, [бела/донна/ + ерго/тамін + фенобарбіт/ал] > **белатамінал**. Зрідка Т. містить також елементи абревіації [сал/іцилова кислота і фен/ол] > **салол** або поєднується з основоскладанням: [ди.../ко/каїн] > **дикаїн**.

Н. Ф. Клименко.

ТЕ́МА (від грец. ϑέμα – положення, основа) – див. у ст. *Актуальне членування речення.*

ТЕМАТИ́ЧНИЙ СЛОВНИ́К – див. *Тезаурус* I.

ТЕМБР (франц. timbre, від грец. τύμπανον – барабан) – якісна ознака *звука*, забарвлення, якого надають йому обертони переважно третьої і четвертої формант. Залежить від джерела звучання, будови органів мовлення та величини резонаторних порожнин, психіч. стану людини, експресивності мовлення. Темброві особливості дають змогу розрізняти на слух голоси людей, звучання різних інструментів тощо. Широко використовується у музиці для інструментування муз. творів.

А. Й. Багмут.

ТЕМП (італ. tempo, від лат. tempus – час) – часова характеристика усного *мовлення*, його швидкість. Буває повільний, уповільнений, середній, пришвидшений, швидкий. Важливий складник *інтонації* висловлення поряд з мелодикою (*тоном*) та інтенсивністю. Т. є семантично вагомим елементом мовлення, засобом розрізнення мовцем важливої/неважливої інформації. Уповільнюючи Т., мовці виділяють інформативно важливу частину *фрази* або *слова*. Натомість вставні конструкції, містячи другорядну інформацію, вимовляються швидше, ніж усе *речення*.

Абс. величина Т. визначається або кількістю одиниць мовлення (*звуків*, *складів*, слів) за секунду чи за хвилину (напр., середнім Т. є вимова 5 складів за секунду), або середнім часом звучання складу (рідше – голосного як ядра складу) у мовленні (напр., середня тривалість складу становить 212 мс, тобто Т. мовлення середній, за секунду вимовляється 4,7 складу). Т. змінюється як при вимові фрази, коли виділяються уповільненим чи пришвидшеним Т. окр. її частини, так і в більшому за обсягом мовному *тексті* – доповіді, монолозі тощо. Т. виступає також як стиліст. ознака мовлення: розм. стиль діалогу має швидший Т., ніж публ. промова. Індивідуальний Т. мовлення визначається мовленнєвою звичкою і традицією мовця, його психіч. складом (холеричний – флегматичний), ступенем володіння усним мовленням тощо. Т. переважно не залежить від довжини висловлювання (фрази). Є підстави говорити про існування для кожної мови свого Т. мовлення, що визначається експерим.-фонет. дослідженнями значної кількості мовленнєвих фактів. Так, Т. укр. і білорус. мов дещо повільніший від Т. рос. мови.

А. Й. Багмут.

ТЕМПОРА́ЛЬНІСТЬ (лат. temporalis – часовий, від tempus – час), категорія часу – семант. категорія, що охоплює усі різновиди значення *часу*. Людина членує час на окремі відрізки, пов'язуючи їх із поняттями тривалості й нетривалості, повільності й швидкості, початку й кінця, одночасності й різночасності, співвіднесеності з моментом мовлення тощо.
У сучас. укр. мові Т. формують морфологічні, синтакс., лекс. і словотворчі засоби, які групуються навколо граматик. категорії часу *дієслів*. В основу цієї категорії покладено поняття співвіднесеності дії або стану з моментом мовлення. Виділяють дієслівні значення *теперішнього часу*, *минулого часу* і *майбутнього часу*. Значення одночасності, різночасності, тривалості, повторюваності передають прийменниково-відмінкові й відмінкові форми: **у бурю**, **перед бурею**, **після бурі**, **протягом тижня**, **осінньої ночі**, **цілу ніч**, **ночами**. Такі значення властиві *складним реченням* і *дієприслівникам*. Т. виражається також словами типу **початок**, **кінець**, **починати**, **закінчувати**, **довго**, **часто**, **повільно**, **швидко**, **неодноразово**, **тривати**, **продовжуватися** та ін., пов'язаними з часовими поняттями префіксами **за-**, **від-** (**загомоніти**, **відгомоніти**) тощо.

Літ.: Бондарко А. В. Принципы функц. грамматики и вопросы аспектологии. Ленинград, 1983; Теория функц. грамматики. Темпоральность. Модальность. Ленинград, 1990.

І. Р. Вихованець.

ТЕН Борис [справж. – Хомичевський Микола Васильович; 27.XI (9.XII) 1897, с. Дермань, тепер Дермань-2 Здолбунівського р-ну Рівн. обл. – 12.III 1983, Житомир] – укр. перекладач, поет, педагог, засл. діяч культури Польщі з 1977. Закін. 1922 Волин. ІНО (Житомир), навч. 1938–41 у Моск. муз.-пед. ін-ті, звідки пішов на фронт. Учителював. Працював зав. літ. частиною у 3-му Київ. пересувному (30-і рр.), Житом. муз.-драм. (50-і рр.) театрах. Викладав хоровий спів, нотну грамоту, теорію музики, лат. мову у навч. закладах Житомира (ін-т іноз. мов, пед. ін-т, муз. та культур.-осв. училища).

Борис Тен.

Перекладав з давньогрец. (Гомера, Арістотеля, Арістофана, Евріпіда, Есхіла, Софокла), лат. (Горація), франц. (В. Гюго, А. Шеньє та ін.), нім. (Ф. Шіллера, Й. В. Гете, Г. Гейне та ін.), англ. (В. Шекспіра та ін.), польс. (А. Міцкевича, Ю. Словацького, О. Фредро та ін.), рос., словац., чес. та ін. мов. За переклад «Іліади» й «Одіссеї» удостоєний премії ім. М. Т. Рильського (1979). Автор праць із теорії перекладу, культури укр. мови: «Нотатки про ритміку гекзаметра» (1967), «Біля кастальських джерел» (1968), «Називаймо, як зве народ» (1974) та ін. Видав зб. сонетів «Зоряні сади» (1970). Незаконно репресований 1930, реабілітований 1989.

Тв.: Жадань і задумів неспокій: З творчої спадщини Бориса Тена. К., 1988; Чоло. Поезії, переклади. К., 1997; Таємна сповідь. Поезії. Житомир, 1997.

К. В. Ленець.

ТЕО́НІМ (від грец. ϑεός – бог, божество і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – *власна назва*, найменування божеств (**Перун**, **Волос**, **Троян**, **Род**, **Христос**). В укр. мові існують Т. язичницькі (слов'янські) та християнські (запозичені). Ориг. цілісні слов'ян. теол. тексти не збереглися. Вся язичницька теол. система українців була зруйнована в період християнізації. Язичницькі Т. відновлюються за літописами та ін. письм. джерелами (зокрема, вони збереглися в «Словах» – повчаннях проти язичництва), фольклором та етногр. фактами. Імена богів східнослов'ян. язичницького пантеону ще повністю не виявлені й не вивчені, в тлумаченні окр. Т. є багато спірного. Т. християнства мають більше л-ри з глибокими мовозн. розробками, що належать в основному до 19 ст. У цілому ж теоніміка в Україні ще не дістала достатнього розвитку. Пор. *Міфонім.*

І. М. Железняк.

«ТЕО́РІЯ І ПРА́КТИКА ПЕРЕ́КЛАДУ» – наук. збірник. Виходив при Київ. ун-ті ім. Т. Г. Шевченка з 1979 по 1994 (20 випусків). Публікувалися дослідження з проблем заг. теорії перекладу, контрастивної лінгвістики, техніки перекладу в різних жанр. різновидах (художньому, наук.-технічному, сусп.-політичному, офіц.-діловому та ін.); мат-ли з методики та історії перекладу; огляди та рецензії перекладів і перекладозн. робіт. Вміщено низку статей про вплив перекладу на функціонування, розвиток і культуру укр. мови, про творчість майстрів перекладу М. Рильського, М. Лукаша, Г. Кочура та ін. Значне місце займали публікації про переклади на іноз. мови творів Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, І. Франка, В. Стефаника та ін. класиків, укр. переклади В. Шекспіра, Дж. Байрона, Б. Шоу, Дж. Голсуорсі, М. Пруста, Г. Гейне, П. Ж. Беранже та ін. Переважна більшість статей присвячена перекладам із західноєвроп. та слов'ян. мов і на ці мови. Окр. публікації стосуються араб., груз., вірменської мов.

Б. М. Ажнюк.

ТЕПЕ́РІШНІЙ ЧАС – форма *граматичної категорії* часу дієслова, яка означає віднесеність часу дії або стану до моменту мовлення. Термін запровадив Т. Глинський у неопубл. на той час (1845) граматиці, згодом його повторив О. Партицький у праці «Граматика руска для ужитку в школах людових» (1880). Крім осн. значення, яке протиставляється мин. й майб. часовим значенням, Т. ч. може ще означати: 1) пост. дію, не обмежену в часі; таке знач. мають дієслова, що характеризують певні сталі ознаки (стани) речовин та організмів: Вода **кипить** при 100 °С; Кисень **горить**; Людина **дихає** повітрям; 2) дію, що її мовець оці-

нює як пост., незмінну: «Отак **живе** собі село мало не споконвіку, притулившись десь попід горою край тихої затоки, **працює**, **плодиться**, **кохає**, **оре**, **сіє**, **годує** хлібом світ, **співає**, **сміється**, **плаче**, **помирає** – тихо, немовби в озері» (О. Довженко). Іноді форми Т. ч. супроводжуються *прислівниками* і прислівниковими сполученнями, які співвідносять дію з моментом мовлення: «Де стояв удень хутір, тепер **чорніють** самі скелі з мороку» (С. Васильченко). Якщо часові детермінанти прив'язують дію до минулого чи майбутнього, значення форм Т. ч. в цьому разі нейтралізується (**Іду** я вчора вулицею і **зустрічаю** знайомого; Завтра я **вирушаю** в далеку подорож). Уживання форм Т. ч. у знач. минулого вносить у характеристику дії новий значеннєвий відтінок – регулярність її колишнього вияву: **Заходжу** я, бувало, до нього, а він уже **чекає**. Щодо вживання форм Т. ч. у знач. майбутнього, то воно часто супроводжується детермінантами **уже**, **тепер**, **зараз**, **нині** і под., що підкреслюють знач. найближчого майбутнього, яке настає одразу ж після моменту мовлення: Зараз **іду**.

Літ.: Русанівський В. М. Структура укр. дієслова. К., 1971; Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотв. структура слова. К., 1981; Дідківська Л. П., Родніна Л. О. Словотвір, синонімія, стилістика. К., 1982; Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка укр. мови. К., 1987. *В. М. Русанівський.*

ТÉРМІН (лат. terminus – рубіж, межа) – *слово* або *словосполучення*, що позначає поняття певної галузі науки, техніки тощо. Осн. ознаками Т. є: системність; наявність дефініції; тенденція до однозначності в межах свого термінол. поля, тобто термінології певної галузі (**операція** – в медицині, військ. та банків. справах); стиліст. нейтральність; точність семантики, висока інформативність. Ці ознаки реалізуються лише в межах терміносистем, за їх межами Т. втрачає свої дефінітивні та системні характеристики – детермінологізується, тобто переходить у загальновжив. лексику (див. *Детермінологізація*).

Термінол. номінація на відміну від загальномовної – цілеспрямований процес. Т. виникають у профес. середовищі й вживаються у строго термінол. функції. Вони утворюються: переосмисленням (термінологізацією) загальновжив. слів для позначення певного наук. поняття; перенесенням готового терміна з однієї галузі в іншу (ретермінологізація); запозиченням та калькуванням; використанням існуючих у мові словотворчих моделей або іншомов. компонентів для творення нових назв; використанням словосполучень для найменування нових понять (у різних терміносистемах вони становлять 70 % від заг. кількості Т.).

Структур.-семант. особливості Т. яскраво виявляються у сфері словотворення, де відбувається спеціалізація окр. формантів, характерних для власне термінол. моделей: **-оз(а)** – для хім. термінології (**ксидоза**); **-оз**, **-ом(а)**, **-ит(-іт)** – медичної (**каріоз**, **тромбоз**, **глаукома**, **отит**) та ін. Т. є об'єктом дослідження самостійної лінгв. науки – термінознавства.

Літ.: Левченко М. Замѣтка о русинской терминологіи. «Основа», 1861, кн. 7; Холодний Г. До історії організації термінол. справи на Україні. «Вісник Ін-ту Укр. Наук. Мови», 1928, в. 1; Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология. Вопросы теории. М., 1989.

Л. О. Симоненко.

ТЕРМІНОЛОГІ́ЧНИЙ СЛОВНИ́К – різновид лінгв. *словника*, в якому подано *термінологію* галузі (чи кількох галузей) знань. Укр. термінол. лексикографія започаткована в 2-й пол. 19 ст. працями І. Гавришкевича («Початок до уложення термінології ботанічної руської», 1852), І. Верхратського («Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної», 6 випусків, 1864–79; автора вважають фундатором укр. термінології), О. Роговича («Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России с некоторыми поверьями и рассказами о них», 1874) та ін. Інтенс. розвитку укр. термінографія набула з кін. 20-х рр. 20 ст., задовольняючи потреби у галузевих словниках. Протягом 1917–18 створено бл. 20 шкільних Т. с. з різних галузей знань: природознавства, географії, фізики, хімії та ін. Починаючи з 1918 створюються словники-проекти фізичної, природничої, сільськогосподарської, технічної та ін. термінологій, ботанічної та зоологічної номенклатур. До 1933 видано 83 Т. с., особливої уваги серед яких заслуговує «Словник ботанічної номенклатури» (проект, 1928), в якому вміщено укр. назви рослин (понад 25 000), зібрані як з наук. джерел, так і записаних кореспондентами в різних областях України, з лат. відповідниками до них. Незважаючи на деякі методол. хиби, словники, видані в довоєнний час, зіграли позит. роль у розвитку укр. термінол. лексикографії. Другий етап у створенні серії укр. Т. с. почав-

Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки. Київ, 1994.
Є. К. Лазаренко, О. М. Винар. Мінералогічний словник. Українсько-російсько-англійський. Київ, 1975.
Російсько-український технічний словник. Київ, 1961.
Російсько-український словник правничої мови. Київ, 1926.
Русско-украинский строительный словарь. Київ, 1994.
Словник ботанічної номенклатури (проект). Київ, 1928.
Російсько-український фізичний словник. Київ, 1959.
А. С. Бугай. Короткий тлумачний математичний словник. Київ, 1964.
Д. І. Ганич, І. С. Олійник. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985.
Російсько-український геологічний словник. Київ, 1959.

ся у 50-х рр. Протягом наст. десятиліть видано ряд галуз. словників, переважно рос.-українських, що відбивали тогочас. стан розвитку фізики, гідротехніки, електротехніки, теплотехніки і газотехніки, гірничої справи, зварювання, ботаніки, ветеринарії, хімії, швейного виробництва тощо. Серед них заслуговують на увагу «Російсько-український технічний словник» (1961, 80 000 термінів), «Російсько-український сільськогосподарський словник» (1963, бл. 32 000 термінів). Під егідою *Комітету наукової термінології* АН УРСР видано: «Російсько-український юридичний словник» (1985, понад 20 000 термінів), «Російсько-українсько-латинський зоологічний словник. Термінологія і номенклатура» О. Маркевича, К. Татарка (1983, 19 000 термінів і номенів), «Російсько-український словник лісівництва» (1980, до 8 000 термінів) та ін. Ін-т мовознавства та Ін-т укр. мови НАН України підготували «Російсько-український словник наукової термінології» в 3 книгах (бл. 320 000 термінів), перша з яких – «Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки» (до 100 000 термінів) вийшла 1994, друга – «Російсько-український словник наукової термінології. Біологія. Хімія. Медицина» (бл. 100 000 термінів) – 1996, третя – «Російсько-український словник наукової термінології. Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос» (бл. 120 000 термінів) – 1998. Т. с. бувають різних типів і призначення: за кількістю представлених мов – одно-, дво- і багатомовні («Російсько-українсько-англійський словник правничої термінології. Труднощі терміновживання», 1994, 700 термінів); за наявністю і принципом тлумачення термінів («Енциклопедія кібернетики», т. 1–2, 1973); тлумачні з елементами етимології («Мінералогічний словник. Українсько-російсько-англійський» Є. Лазаренка, О. Винара, 1975); за галуззю або галузями знань – галузеві, вузькогалузеві («Словник лінгвістичних термінів», 1957, «Лікарські рослини» за ред. А. Гродзінського, 1989), полігалузеві («Російсько-український гідротехнічний словник», 1960), загальнонаукові; за повнотою представленої термінології – повні й короткі. Найпоширенішим типом є перекладний двомовний словник. Більшість двомовних словників, виданих в Україні, – російсько-українські та українсько-російські. 2003 в Україні видано укр. переклад відомого амер. «Ілюстрованого медичного словника Дорланда» (т. 1–2).

Див. також *Лексикографія*. *Л. О. Симоненко.*

ТЕРМІНОЛО́ГІЯ (від лат. terminus – рубіж, межа і грец. λόγος – слово, вчення) – 1. Сукупність *термінів*, що обслуговують певну сферу знань, пов'язаних із системою понять: мистецтво, техніку, виробництво тощо. Це особливий пласт лексики, який піддається свідомому регулюванню та впорядкуванню. На думку вчених, слово «термін» уперше з'явилося у Німеччині 1876. Синонімом Т. у цьому значенні є терміносистема. Основою укр. Т. є нар. Т., а також міжнародна, що сформувалася в європ. мовах на базі грец. та лат. мов. Її розвиток тривалий час гальмувався нерівноправ. становищем в імперських державах укр. науки, культури, освіти, мови.

Становлення укр. наук. Т. почалося з 2-ї пол. 19 ст. і пов'язане з іменами І. Верхратського, М. Драгоманова, В. Левицького, І. Гавришкевича та ін., діяльністю наук. товариств: імені Т. Шевченка (у Львові), «Просвіта» (у Києві), імені Г. Квітки-Основ'яненка (у Харкові) та різних термінол. комісій, завданням яких було збирання та упорядкування нар. Т. з різних галузей знань. На кін. 19 – поч. 20 ст. укр. мова мала свою наук. Т. з філософії, політ. економії, мистецтва, юриспруденції, природничих наук, фін. справи тощо.

Відновлення укр. державності 1917, розширення сусп. функцій мови активізували процес збирання, творення та нормалізації укр. Т. Якісно новий етап у її розбудові починається з 1921 після об'єднання всіх термінол. комісій в *Інститут української наукової мови* (ІУНМ), на який покладалося завдання спрямувати процес розвитку укр. наук. мови на вироблених лінгвістами наук. засадах, розробляти різногалузеву Т. ІУНМ видав 16 термінологічних словників (переважно рос.-укр.: «Словник природничої термінології», 1928; «Словник ботанічної номенклатури», проект, 1928; «Практичний словник виробничої термінології» І. Шелудька, 1931, та ін.). У зв'язку із згортанням політики українізації ця робота припинилася. Відродження укр. Т. припадає на 50–60-і рр. 1957 Президія АН УРСР створила Словникову комісію, яка виробляла осн. засади укладання галузевих словників, формувала автор. колективи. Відтоді до 80-х рр. видано серію термінологічних (як перекладних, так і тлумачно-довідкових) та енциклопед. словників: «Російсько-український технічний словник» (1961), «Російсько-український сільськогосподарський словник» (1963), «Енциклопедію кібернетики» (т. 1–2, 1973) та ін.

Із становленням України як суверенної держави проблема національної Т. набуває держ. ваги. Термінол. робота ведеться в таких напрямах: створення термінол. словників [здебільшого перекладних, у т. ч. 3 книги академ. «Російсько-українського словника наукової термінології» («Суспільні науки», «Біологія. Хімія. Медицина», «Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос»)]; розроблення держ. стандартів на терміни та визначення, які охопили всі основні н.-т. сфери; дослідження шляхів формування окр. терміносистем та вироблення теор. засад кодифікації української Т.

У розв'язанні проблеми нац. Т. беруть участь Ін-т укр. мови та Комітет наук. термінології НАН

України, Тех. комітет стандартизації н.-т. термінології Держстандарту та Міносвіти України. 2. Розділ *лексикології*, що займається загальнотеор. питаннями терміна, Т., *номенклатури* і термінографії. У цьому знач. термін вжив. з 60-х рр. 20 ст. Ін. назва – термінознавство.

Літ.: Склад і структура термінол. лексики укр. мови. К., 1984; Вовк А. Термінол. діяльність укр. діаспори (1950–1990 рр.). «Вісник АН України», 1992, № 10; Нац. та інтернац. компоненти в сучас. терміносистемах. К., 1993; Тараненко О., Симоненко Л. Укр. термінологія: стан, проблеми і перспективи. «Урядовий кур'єр», 1993, 18 березня; Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Укр. термінознавство. Л., 1994; Комова М. Укр. термінографія 1948–2002. Бібліогр. покажчик. Л., 2003.

Л. О. Симоненко.

ТИ́ЛЬДА (~) (ісп. tilde, від лат. titulus – напис) – *діакритичний знак* у вигляді хвилястої рисочки розміру дефіса або тире, який може бути використаний як рядковий, надрядковий і підрядковий. Найчастіше вживається у словниках, де заміняє слово або його частину при повторенні в словниковій статті, а також як знак відповідності порівнюваних одиниць або їх чергування. У давньорус. та східнослов'ян. середньовічних рукописах використовувалася як знак скорочення слова (див. *Титло*). Може також означати назальність голосного звука (**ã, õ**), палатальність (напр., в ісп. алфавіті – палатальність **ñ**) або особливий тон у деяких мовах з муз. наголосом (напр., у в'єтнамській, лаоській тощо).

Г. П. Півторак.

ТИМКІ́ВСЬКИЙ Ілля Федорович [15(26).VII 1773, м. Переяслав, тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл. – 15(27).II 1853, с. Туранівка, тепер Ямпільського р-ну Сум. обл.] – укр. мовознавець, правознавець, етнограф, осв. діяч, доктор права з 1805. Навч. 1785–89 у Київ. академії, закін. 1792 філос. і 1797 юрид. ф-ти Моск. ун-ту. Протягом 1796–1802 працював у м-ві юстиції (Петербург). Брав участь у заснуванні Харків. ун-ту, де в 1803–11 викладав цив. й крим. право, заг. словесність, одночасно був куратором Харків. навч. округу; у 1825–38 – директор Новгород-Сіверської гімназії. Займався етимологізацією давніх назв. У праці «Спосіб дослідження щодо філософічного пізнання російської мови» (1811) Т. одним із перших учених порушив питання про старожитність мови слов'ян та її зв'язки з ін. давніми мовами, про періодизацію історії «славеноросійської» мови, вказав на відмінності між церковнослов'ян. та рос. мовами, здійснив порівняння деяких «славеноросійських» слів із лексемами грец., лат., нім. та ін. мов для доказу їх спорідненості, здійснив спробу класифікації лексики залежно від походження. Варті уваги також його спроби словотв. аналізу слова. Як історика мови його вважають попередником Ф. Буслаєва, І. Срезневського та ін.

Літ.: Шугуров Н. В. Илья Федорович Тимковский, педагог прошлого времени. «Киев. старина», 1891, № 8–10; Максимович М. А. Воспоминание о Тимковских. «Киев. старина», 1898, № 11; Булич С. К. Очерк истории языкознания в России, т. 1. СПб., 1904; Булахов М. Г. Тимковский Илья Федорович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 1. Минск, 1976.

В. В. Німчук.

ТИМОШЕ́НКО Петро Дмитрович (20.VI 1920, с. Вільхівка, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл. – 29.IV 1984, Київ) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1953. У 1938 вступив на ф-т іноз. мов Київ. ун-ту, 1942 закін. укр. відділ філол. ф-ту Об'єднаного укр. ун-ту (Кзил-Орда, Казахстан). З 1949 – викладач Київ. ун-ту. Праці: «Засоби милозвучності української мови» (1952), «Про періодизацію історії української літературної мови» (1958), «Взаємозв'язки між фонетичними і морфологічними явищами в українській мові», «Збагачення лексики української літературної мови в першій половині XIX століття (до кінця 50-х рр.)» (обидві – 1962), «Із спостережень над мовою описів українських замків 1552 р.» (1971) та ін. Уклав «Хрестоматію матеріалів з історії української літературної мови» (т. 1–2, 1959–61).

П. Д. Тимошенко.

В. А. Передрієнко.

ТИМЧЕ́НКО Євген Костянтинович (27.X 1866, Полтава – 22.V 1948, Київ) – укр. філолог, педагог, перекладач, професор з 1915, академік УАН з 1919, чл.-кор. АН СРСР з 1929. Навч. 1889–90 у Петерб. ун-ті (вільний слухач). Закін. 1910 Київ. ун-т. Протягом 1891–93 працював у держ. установах Києва і Чернігова (службовець київ. удільної контори, черніг. земської управи), згодом – у ред. журн. «Киевская старина» (опрацьовував тут матеріали для укр.-рос. словника), бібліотеці Київ. ун-ту, з 1910 викладав у навч. закладах Варшави (приват-доцент, доцент місц. ун-ту, з 1915 – професор Варшав. ун-ту, в 1918–32 – Київ. ун-ту. Один з організаторів УАН (1918), був керівником Комісії для складання істор. словника укр. мови. Зазнав переслідувань. З 1944 – ст. наук. співробітник Ін-ту мовознавства АН УРСР.

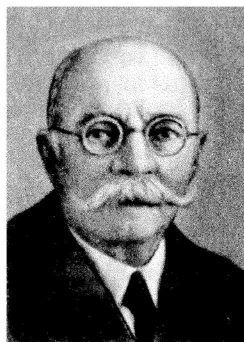

Є. К. Тимченко.

Т. – різнобічний мовознавець. Значні його заслуги як лексикографа: уклав «Русско-малоросский словарь» (т. 1–2, 1897–99), істор. словник укр. мови (1904, бл. 13 000 слів; 2003 вид. у 2 книгах під наз. «Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.»); співавтор і ред. «Історичного словника українського язика» (від «А» до «жялувати» – кн. 1, 1930; кн. 2, 1932; перевид. 1985 у Мюнхені; кн. 3 не надр.). Цей словник, хоч і мав певні недоліки (не враховано багато пам'яток, недостатня семант. і стиліст. опрацю-

вання реєстрових слів тощо), проте своє наук. значення не втратив. Картотека словника зберігається в Ін-ті українознавства НАН України (Львів). Т. брав діяльну участь у підготовці «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка (1907– 09). Займався питаннями літ. укр. мови: «Українська граматика» (1907, 2-е доп. вид. – 1917), у якій за чіткою системою із залученням багатого фактажу ґрунтовно опрацьовані фонетика та морфологія укр. мови, особливої уваги заслуговує виклад афікс. словотвору; «Українська граматика для шкіл середніх» (1918); вузів. посібник «Курс історії українського язика. Вступ і фонетика» (1927, 2-е доп. вид. – 1930), де при широкому залученні порівн. матеріалу слов'янських та ін. індоєвроп. мов, а також діал. даних докладно викладено історію укр. мови (продовження цієї праці, присвячене істор. морфології, залишилося незавершеним). Досліджував синтаксис відмінків укр. мови: «Функції генітива в південноруській мовній області» (1913, магістер. дисертація рос. мовою), «Льокатив в українській мові» (1924), «Номінатив і датив в українській мові» (1925), «Вокатив і інструменталь в українській мові» (1926), «Акузатив в українській мові» (1928). Ці праці виконані на матеріалі писаних пам'яток та мови фольклору і лише частково – худож. л-ри.

Важливою частиною наук. доробку Т. є його праці з діалектології: «Причинки до української діалектології» (1908), «Програма до збирання діалектичних одмін української мови» (1910, у співавт. з К. Михальчуком), «Вказівки, як записувати діалектичні матеріали на українському язиковому обширі» (1925), «Одна діалектна особливість вживання морфеми *ся*» (1948) та ін. Переклав укр. мовою карело-фін. нар. епос «Калевала» (1901), шосту пісню ест. нар. епосу «Калевіпоег» (1945) та ін. Залишив значну рукописну спадщину.

Літ: Булаховський Л. А. Євген Костянтинович Тимченко. «Мовознавство», 1948, т. 6; Булахов М. Г. Тимченко Евгений Константинович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 3. Минск, 1978; Жовтобрюх М. А. Євген Костянтинович Тимченко – вчений і педагог. «Мовознавство», 1991, № 5. *Й. О. Дзендзелівський.*

ТИПОЛОГІ́ЧНА КЛАСИФІКА́ЦІЯ МОВ – класифікація мов за типом, що характеризує осн. властивості структури мови. У Т. к. м. тип є особливим методол. засобом, завдяки якому можна відтворити теор. модель реально існуючої мови. Тип виступає як абстр. еталон, особливий ідеальний об'єкт, який не реалізується у дійсності в чистому вигляді, бо конкр. мова може поєднувати в своїй структурі риси різних мовних типів. Оскільки кожна мова по суті багатотипологічна, слід зважати на ступінь наявності в ній того чи ін. типу, отже, типол. характеристика мови набуває і кількісної інтерпретації.

Є різні методи типології, яка визначає істотні риси мовної структури, виявляє її взаємозумовлені і взаємовиключні характеристики на основі вивчення структури окр. мов світу та їх зіставлення. Це, зокрема, змістова, або семантична, типологія, яку розробив Е. Сепір, спираючись на дещо механічне сполучення форм. і змістових критеріїв. Удосконалив її Дж. Грінберг, запропонувавши зважати на кількісну оцінку властивостей мови, виражену типол. індексами. Інша типологія – характерологічна (розробив В. Скалічка) досліджує внутрішньоструктурні закономірності, за якими в одній мові сполучаються і взаємно зумовлюються окр. типол. ознаки. Структурна типологія, започаткована Ф. де Соссюром і розроблена ін. лінгвістами – Р. Якобсоном, Ч. Ф. Вегліном, Т. Мілевським, А. Мартіне, спирається на аналіз відношень між елементами мовної системи. Є ще типологія мовних рівнів (морфологічна, фонологічна і т. д.), типологія окр. мовних категорій (типологія стану, відмінка і т. д.).

Т. к. м. виникла на основі морфол. класифікації А. В. Шлегеля, Ф. Шлегеля, В. Гумбольдта та ін., яка, визнаючи базовими у мові поняття слова і морфеми, враховувала їх співвідношення, спосіб вираження грамат. значення, характер морфем, об'єднаних у слові, а також спосіб їх об'єднання (аглютинація чи *фузія*) та позицію словотв. або словозм. морфеми відносно кореневої. Відповідно до цих критеріїв встановлювалися 4 типи мов: ізолятивний, аглютинативний, флективний та полісинтетичний (інкорпоративний). Ізолятивні мови не знають словозміни, складаються з кореневих морфем, грамат. значення виражається переважно порядком слів. До мов цього типу належать китайська, в'єтнамська, йоруба та ін. Аглютинативні мови мають незмінний корінь і варіанти словозм. афіксів, які добираються за характером звучання кореня і сполучаються з ним аглютинацією, словозмінні афікси тут однозначні та є єдиними виразниками грамат. значення (це явище гаплосемії); до таких мов належать тюркські, уральські, дравідські, більшість конго-кордофанських. У флективних мовах корінь може виступати в кількох варіантах, а словозм. афікси бувають синтетосемічними і сполучаються з коренем фузійно, одне грамат. значення може виражатися різними афіксами.

До флектив. мов належить українська, як і всі слов'ян., герм., балт. та ін. індоєвроп. мови, а також мови афразійської родини. Полісинтетичні (інкорпоративні) мови відзначаються складними утвореннями, що є водночас і словами, і реченнями, слово-речення має у своєму складі різні компоненти, що передають зміст осн. і другорядних членів речення. До цього типу мов належать деякі палеоазіатські та індіанські мови Америки.

Існує також фонол. типологія мов, за якою мови світу поділяють на мови фонемної будови (осн. фонол. одиницею є *фонема*) і мови складової будови (осн. фонол. одиницею є *склад*

або його ініціаль чи фіналь); серед мов фонемної будови розрізняють мови вокаліч. та консонант. типів.

Інколи формальній типології протиставляють контенсивну, маючи на увазі пошуки зв'язків і зумовленостей форм. плану мови її змістовим планом. Сучасна контенс. типологія вивчає різний характер вираження у мовах суб'єктно-об'єктних відношень. Вона висуває поняття мовного типу як системної сукупності певних структур. ознак мови. За концепцією Г. Климова, є щонайменше 4 мовні типи: класний, активний, ергативний і номінативний. Мови класної будови відзначаються передусім численними класами іменників і наявністю багатьох класно-особ. афіксів у дієвідмінюванні. У мовах акт. будови іменники поділяються на активні й неактивні, певною мірою аналогіч. поділ характеризує і дієслова цих мов (активні й стативні). У синтаксисі розрізняють акт. й неакт. конструкції речення, а також ближчий і дальший додатки. Дієсл. морфологія цього типу відзначається двома рядами особ. афіксів – активними і неактивними, розрізненням серед форм акт. дієслів форм відцентрової і невідцентрової версій, а також способу дії. В іменній морфології розрізняють відчужувану та невідчужувану належність (власність). У мовах ергатив. будови протиставляються агентивні та фактитивні дієслова, ергативна та абс. конструкції речення, прямий і непрямий додатки, ергативний та абс. відмінки, ергативний та абс. ряди особ. афіксів. Агентивне дієсл. не протиставляє форм акт. і пас. стану. Мови номінат. будови характеризуються протиставленням перех. і неперех. дієслів, номінат. конструкцією речення, наявністю наз. і знах. в., суб'єктного (інколи й об'єктного) ряду особ. афіксів у дієвідмінюванні.

В сучас. мовознавстві існує тенденція до заміни великої кількості незіставлюваних або важкозіставлюваних парціальних типологій єдиною всеохопною типологією, що підходить до мови як до цілісної системи систем.

Пор. *Генеалогічна класифікація мов*, *Соціолінгвістична класифікація мов.*

Літ.: Кузнецов П. С. Морфол. классификация языков. М., 1954; Гринберг Дж. Квантитат. подход к морфол. типологии языков. В кн.: Новое в лингвистике, в. 3. М., 1963; Морфол. типология и проблема классификации языков. М. – Ленинград, 1965; Успенский Б. А. Структур. типология языков. М., 1965; Журинская М. И. Лингв. типология. В кн.: Общее языкознание. Внутр. структура языка. М., 1972; Климов Г. А. Принципы контенсивной типологии. К., 1983; Истор. типология славян. языков. К., 1986.

С. В. Семчинський.

ТИРЕ́ (–) (франц. tiret, від tirer – тягнути) – *розділовий знак* у вигляді горизонтальної риски, що використовується в простому або складному *реченні.* Вживання Т. у значенні, близькому до сучасного, спостерігається вже в «Енеїді» І. Котляревського, у граматиці О. Павловського (1818), у словниках П. Білецького-Носенка (1-а половина 19 ст.), Є. Желехівського, Б. Грінченка (1907–09) та ін. За сучас. «Українським правописом» (1993) Т. ставиться: 1) між підметом і присудком, коли останній виражений іменником або кількісним числівником у наз. в., а дієслова-зв'язки немає: **«Пісня і праця – великі дві сили»** (І. Франко); **Три та сім – десять**; 2) між підметом і присудком, коли один із них (або обидва) є *інфінітивом*: **Життя прожити – не поле перейти** (Прислів'я); 3) перед **це (це є), оце, то, ось (це), значить**, якщо присудок, виражений іменником у наз. в. або неозн. формою дієслова, приєднується за допомогою цих слів до підмета: **«Сміле слово – то наші гармати, світлі вчинки – то наші мечі»** (П. Грабовський); **«Жити мені без праці – значить не жити»** (Д. Павличко); 4) на місці пропущеного члена речення, переважно присудка: **«Без витоку нема ріки, Як без коріння – крони»** (П. Осадчук); 5) перед узагальнювальним словом, що стоїть після однорідних членів речення: **«День, вечір, ніч, ранок – все біле, все тьмяне»** (Леся Українка); 6) після переліку, якщо він іде за узагальнювальним словом і не закінчує речення: **Українські письменники: Шевченко, Марко Вовчок, Панас Мирний, Нечуй-Левицький, Леся Українка – багато творів присвятили зображенню тяжкої долі українського народу**; 7) для виділення прикладки, якщо вона стоїть у кінці речення і перед нею можна вставити **а саме**: **«У своїм невеличкім гурточку він** [Гуща] **завів новину – гуртову працю»** (М. Коцюбинський); 8) між частинами заперечного порівняння: **«То ж не вовки-сіроманці Квилять та проквиляють,.. – То ж сидить на могилі Козак старесенький,.. Голосно-жалібно співає»** (Нар. дума); 9) між реченнями, що входять до безсполучникового складного речення чи складносурядного речення, якщо в другому з них міститься висновок або є наслідок дії першого: **«Защебетав соловейко – пішла луна гаєм»** (Т. Шевченко); 10) між частинами безсполучник. склад. речення, коли перша частина виражає причину або умову, а друга – наслідок: **«Попадавсь їм багач у руки – вони його оббирали, попадався вбогий – вони його наділяли»** (Марко Вовчок); 11) між реченнями, коли їхній зміст різко протиставлений: **«Ще сонячні промені сплять – Досвітні огні вже горять!»** (Леся Українка); 12) між двома або кількома власними назвами, що називають вчення, теорію, наук. закон: **фізичний закон Бойля – Маріотта**; 13) між двома словами на означення просторових, часових або кількісних меж (зам. словосполучень із прийменниками **від... до**): **автотраса Київ – Львів**; **пам'ятки укр. мови 14–16 ст.**; 14) для виділення поширеної групи вставних слів (або вставного речення) у середині речення: **«А тоді зопалу – не встигло радіо попередити! – вернулися морози»** (В. Яворівський); 15) для означення спеціально підкреслюваної паузи різного змістового й стиліст. характеру: **«Не слухає сонце, За гору сідає і нам посилає На всю ніч – прощай!»** (В. Самійленко); **«Сьогодні – майбутнього далину я оком прозираю»** (П. Тичина).

А. А. Бурячок.

ТИ́ТЛО (~) (лат. titulus, грец. τίτλος – напис), титла – надрядковий *діакритичний знак* у давньогрец., лат., старослов'ян., давньорус., староукр. писемностях, який указував на скорочене написання слів (пропуск однієї чи кількох літер) або ставився над літерами, вжитими з числовим значенням. Скорочення слів було двох видів: 1) без винесення літери над рядок, так скорочувалися переважно слова на позначення реліг. понять: **Бг҃ъ дх҃ъ**, **сн҃ъ**, **мт҃и**; 2) з винесенням літери над рядок: **мⷭ҃ца, стаⷡ҃ши, пароⷠ҃ка, лоⷦ҃тя, бояриⷩ҃**. У такому випадку Т. мало форму дугоподібну чи легко вигнутої прямої, що покриває винесену літеру. Спочатку це була форма горизонт. прямої, найчастіше з загнутими кінцями, пізніше кількість графічних варіантів Т. зросла. Графічні варіанти Т. у півуставі та скорописі мають певне знач. для визначення часу і місця написання рукописів.

І.П.Чепіга.

ТИ́ХИЙ (Tichý) **Франтішек** (21.V 1886, с. Хінява, тепер Бероунський окр., Чехія – 31.III 1968, Прага) – чес. мовознавець, літературознавець, перекладач, письменник, видавець. Навч. на філос. ф-ті Карлового ун-ту (Прага), студіював філологію у Лейпцигу. Викладав у серед. школах. З 1923 – редактор газ. «Русин» (Ужгород). Досліджував історію слов'ян. (болг., білорус., укр.) л-р і літ. мов. Помітне місце в доробку Т. посідають закарпатоукр. проблематика, питання літ. мови югосл. українців, чес.-словац.-укр. культурні взаємини. Осн. праця: моногр. «Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі» (1938; перевид. укр. мовою – Ужгород, 1996).

Літ.: Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských narodů od roku 1760. Praha, 1972; Белей Л., Сюсько М. У пошуках розгадки феномена укр. літ. мови. В кн.: Тіхий Ф. Розвиток сучас. літ. мови на Підкарп. Русі. Ужгород, 1996.

К. Й. Галас.

ТИЧИ́НА Павло Григорович [15(27).I 1891, с. Піски, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл. – 16.IX 1967, Київ] – укр. поет, держ. і громад. діяч, доктор філол. наук з 1934, академік АН УРСР з 1929, чл.-кор. Болг. АН з 1947. Після закін. Черніг. дух. семінарії навч. 1913–17 у Київ. комерц. ін-ті. З 1930 працював на кафедрі мови і л-ри Укр. н.-д. ін-ту сходознавства. В 1936–39 та 1941–43 очолював Ін-т укр. л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. У 1943–48 – міністр освіти УРСР. У 1953–59 – Голова Верх. Ради УРСР. Автор праць «Про мову наших газет» (1938), «Слово – зброя» (1939), «Про огріхи преси» (1940), «Квітни, мово наша рідна» (1967) та ін. У статтях і усних виступах розглядав питання мовної культури, мови поезії, культури худож. перекладу тощо. Осн. мовозн. праці Т. видані у кн. «Квітни, мово наша рідна» (1971; упорядник і автор коментарів Г. Колесник). Питань мови і стилю торкався також у численних літературозн. працях, в поет. творах. Член редколегії «Словника української мови» в 11 томах, «Русско-украинского словаря» у 3 томах. Брав участь у підготовці «Українського правопису» (1946, 1960). Перекладав зі слов'ян. мов, а також з вірм., франц., нім., тур. та ін.

П. Г. Тичина.

Літ.: Колесник Г. М. «Мова моя – від матері...» В кн.: Співець нового світу. Спогади про Павла Тичину. К., 1971; Колесник Г. М. Письменник шліфує слово. В кн.: Мова. Людина. Суспільство. К., 1977; Новиченко Л. М. Поезія і революція. К., 1979; Білодід І. К. Золота арфа укр. слова. «Мовознавство», 1986, № 4; Гальченко С. А. Текстологія поет. творів П. Г. Тичини. К., 1990.

Г. М. Колесник.

ТИ́ЩЕНКО Костянтин Миколайович (30.VII 1941, м. Глухів Сум. обл.) – укр. мовознавець, перекладач, доктор філол. наук з 1992, професор з 1995. Закін. 1963 Київ. ун-т. Відтоді працює в ньому: викладач, доцент, професор; у 1992–2000 завідував кафедрою Бл. Сходу. Водночас (1993–2001) – провід. наук. співробітник Ін-ту сходознавства НАН України. Засновник (1992) і завідувач першого в світі Лінгв. навч. музею при Київ. нац. ун-ті ім. Т. Шевченка. Досліджує питання заг. мовознавства, романістики, іраністики. Осн. праці: «Українська частотна граматика» (1989), «Лекції з генетичного мовознавства» (1999), «Метатеорія мовознавства» (2000), «Мовні дарунки давніх сусідів» (2004), «Етномовна проекція давньої історії України», «Українські етномовні контакти». Автор циклів статей з кельтології, фінознавства, баскології. Один з редакторів і авторів «Лінгвістичного атласу Середземномор'я» (1971, італ. мовою; в книзі представлені й укр. мовні мат-ли), «Українсько-французького словника» (1986, 1994; містить розділ «Граматичні таблиці української мови»), «Частотного словника фінського словотвору» (2004).

Вперше в Україні створив і веде лекц. курси лінгвістики для сходознавців (з 1992), основ кельтології (з 1994), валлійської, фінської, баскської мов. Співавтор експозиції Лінгв. навч. музею, у т. ч. розділу «Історія запозичень слів до українського словника» (2002; Е-версія на створеному разом з А. Рудим сайті «Лінгвістика України» www. langs. com. ua.). Автор низки літ.-крит. розвідок. Перекладає з зарубіж. наукової («Курс загальної лінгвістики» Ф. де Соссюра, 1998, разом з А. Корнійчуком) і худож. (твори Гі де Мопассана, Ж. Амаду та ін.) л-ри. Нагороджений орденом «За заслуги перед Італійською Республікою» (2003).

І. Р. Вихованець.

ТКАЧЕ́НКО Борис Данилович [25.I(6.II) 1899, Воронеж, Росія – 23.XII 1937, Київ] – укр. мовознавець, перекладач. Батько О. Б. *Ткаченка.* Закін. 1923 Харків. ІНО. З 1927 – ст. наук. співробітник Харків. філіалу Ін-ту мовознавства АН УРСР і одночасно викладач укр. мови в Ком. ун-ті та Всеукр. ін-ті підвищення квалі-

фікації педагогів, пізніше – консультант-коректор Партвидаву ЦК КП(б)У. Праці з укр. діалектології, сучас. укр. літ. мови (граматика, лексикологія, стилістика), лексикографії, правопису: «Нарис української стилістики» (1929), «Загальний курс української мови» (б. р., у співавт. з М. Йогансеном), «Практичний російсько-український словник» (1926, у співавт. з М. Йогансеном, М. Наконечним, К. Німчиновим). Перекладав з англ. (Е. По), франц. (П. Меріме), нім. (Н. Ленау) і рос. (О. Пушкін, Л. Толстой, О. Толстой, А. Чехов та ін.) мов. Незаконно репресований 1937 (розстріляний), реабілітований 1957.

Літ.: Лукінова Т. Борис Ткаченко – учений, перекладач, педагог. «Укр. мова», 2002, № 4. *Т. Б. Лукінова.*

ТКАЧЕ́НКО Орест Борисович (10.XII 1925, Харків) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1984, чл.-кор. НАН України з 1995. Син Б. Д. *Ткаченка.* Закін. 1950 Київ. ун-т. З 1953 працює в Ін-ті мовознавства НАН України, з 1997 – зав. відділу заг. мовознавства. Вивчає проблеми мовних контактів, соціолінгвістики та інтерлінгвістики, питання істор. й зіставно-типологічного слов'ян. й укр. мовознавства, історії фіно-угор. мов та їхніх зв'язків зі слов'янськими. Праці (рос. мовою): монографії «Зіставно-історична фразеологія слов'янських і фіно-угорських мов» (1979), «Мерянська мова» (1985), «Нариси теорії мовного субстрату» (1989). Співавтор колект. праць «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (1966), «Мовознавство на Україні за 50 років» (1967), «Дослідження з польської мови» (1969), «Дослідження із серболужицьких мов» (дві останні – рос. мовою), «Філософські питання мовознавства» (обидві – 1970), «Сучасне зарубіжне мовознавство (Питання теорії й методології)» (1983), «Історична типологія слов'янських мов (Фонетика. Граматика. Лексика. Фразеологія)» (1986), «Мовні ситуації і взаємодії мов» (1989), «Загальна інтерлінгвістика і планові мови» (Тарту, 1989; останні чотири – рос. мовою). Один з авторів «Словаря славянской лингвистической терминологии» (т. 1–2, Прага, 1977–78) та «Етимологічного словника української мови» (т. 1–3, 1982–89). Член редколегії і один з авторів енциклопедії «Українська мова» (2000, 2004). *Т. Б. Лукінова.*

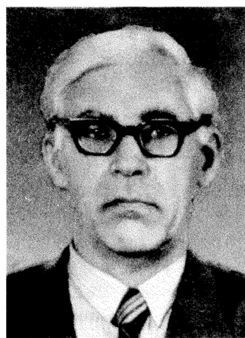

О. Б. Ткаченко.

ТЛУМА́ЧНИЙ СЛОВНИ́К – універсальний одномовний *словник*, що подає лекс.-фразеол. склад мови з поясненням значення, грамат. та стиліст. особливостей, уживання реєстрових одиниць, а також з такими менш обов'язковими лексикогр. параметрами, як вимова, правопис словоформ, етимологія, перша писемна або словникова фіксація, наведення синонімів та антонімів, іншомов. відповідників тощо. У Т. с. найповніше реалізуються дві осн. функції *лексикографії* – опис і нормалізація словник. складу мови за допомогою компактної і зручної для користування наук. моделі (довідково-реєстрац. функція) з одночасним стиліст. та ортол. його впорядкуванням, що сприяє піднесенню мовної культури народу (довідково-кодифікац. функція). В історії нац. лексикографій жанр Т. с. з'являється порівняно пізно – залежно від рівня нац. самосвідомості та мовної культури народу і вироблення лексикогр. техніки. Укладанню Т. с. передує процес створення *лексичної картотеки*, а ост. часом – *машинного фонду* нац. мови.

Перші спроби створення Т. с. в укр. лексикографії стосувалися подання фразеології та пареміології. Це збірка в кн. «Старосветский бандуриста» М. Закревського (1860) і особливо «Галицько-руські народні приповідки», опубл. І. Франком (т. 1–3, 1901–10) – див. у ст. *Фразеологічний словник.* Певні ознаки Т. с. мали такі перекладні укр.-рос. словники, як «*Словарь української мови*» за ред. Б. Грінченка (т. 1–4, 1907–09), «Словник української мови» Д. Яворницького (1920; рос. мова тут – мова не тільки перекладу, а й тлумачення, особливо для етногр. лексики; подається великий паспортизований за авторами, джерелами і регіонами ілюстрат. матеріал; є навіть графічні ілюстрації), «Українсько-російський словник», створений в ІМ (т. 1–6, 1953–63; великий паспортизований ілюстрат. матеріал, докладне опрацювання значень полісем. слова).

Першим у повному значенні Т. с. укр. мови є «*Словник української мови*» (т. 1–11, 1970–80), який ґрунтується на матеріалах нової укр. літ. мови від І. Котляревського із залученням позаліт. лексики, відбитої в писемних текстах, та фолькл. записів, що можуть відображати факти укр. мови давніших часів. Цей словник (понад 134 000 слів) має реєстраційно-кодифікац. спрямування.

Найповнішими Т. с. ін. слов'ян. мов аналогіч. описово-нормат. спрямування, що ґрунтуються в основному на матеріалах сучас. літ. мов, є словники: польської мови в 11 томах – бл. 125 000 слів, рос. мови в 17 томах – бл. 120 500 слів, словац. мови в 6 томах – бл. 120 000 (з великою кількістю власних назв). Серед словників описового, «тезаурусного» (див. *Тезаурус* 3) типу – найбільші: польс. мови («Варшавський словник») – бл. 280 000 слів, рос. мови («Толковый словарь...» В. Даля, доп. І. Бодуеном де Куртене) – бл. 220 000, чес. мови – бл. 193 000 слів.

На основі 11-томного «Словника української мови» в 1990-х – на поч. 2000-х рр. створено кілька інших Т. с. укр. мови різного обсягу та лексикогр. якостей. Проте укр. лексикографія потребує й нових типів Т. с., зорієнтованих не тільки на збільшення реєстру, а й на вдосконалення та оновлення лексикогр. параметрів, зо-

крема з орієнтацією на словник активного типу (див. *Активний словник* 2).
Літ.: Паламарчук Л. С., Юрчук Л. А. Засади створення Словника укр. мови. «Мовознавство», 1967, № 3; Тараненко О. О. Новий словник укр. мови (Концепція і принципи укладання словника). К., 1996.
Див. також *Літ.* до ст. *Лексикографія*. *О. О. Тараненко.*

ТОВАРИ́СТВО УКРАЇ́НСЬКОЇ МО́ВИ І́МЕНІ ТАРА́СА ШЕВЧЕ́НКА (ТУМ), постало на установчій конференції 11–12.II 1989 в Києві як всеукр. громад. спілка, що об'єднала численні орг-ції та гуртки з метою відродити й утвердити укр. мову в Україні й серед українців зарубіжжя. Перше потужне обласне Т-во рідної мови утв. у червні 1988 у Львові. До 1990 ТУМ виросло в розгалужену потужну організацію, здатну проводити велелюдні заходи, впливати на події в країні та держ. рішення. Ідеологію ТУМ, яке підтримувало Нар. рух України, сформувала нац. інтелігенція, передусім письменники, науковці та освітяни; на поч. 1992 ТУМ налічувало бл. 140 тис. членів. Наприкінці 1991 – в 1-й пол. 1992 на основі більшості осередків ТУМ утворилося *Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка*. 1999 діючі осередки Т-ва увійшли до Асоціації товариств укр. мови. При Донец. ТУМ діє Укр. культурол. центр, що видає журнал «Схід», книжки й брошури. ТУМ Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка проводить конференції, диспути, конкурси, наук. дослідження.
Літ.: Статут ТУМ ім. Т. Шевченка. «Літ. Україна», 1989, 2 березня; Яременко В. ТУМ повинен жити! «Уряд. кур'єр», 1992, № 12. *В. Д. Радчук.*

ТОЛСТО́Й Микита Ілліч (15.IV 1923, м. Вршац, тепер СР Югославія – 27.VI 1996, Москва; пох. у Ясній Поляні Щокинського р-ну Тул. обл.) – рос. мовознавець, етнолінгвіст, фольклорист, доктор філол. наук з 1972, академік АН СРСР з 1987, чл. ряду зарубіж. академій. Закін. 1950 Моск. ун-т. З 1954 працював (з 1977 – зав. сектора етнолінгвістики і фольклору) в Ін-ті слов'янознавства і балканістики АН СРСР (з 1998 – Ін-т слов'янознавства Рос. АН). Досліджував структуру і функціонування старослов'ян. мови на різних хронол. зрізах, історію слов'ян. літ. мов («Історія і структура слов'янських літературних мов», 1988), склад, типологію, географію і генезис лексики слов'ян. мов («Слов'янська географічна термінологія. Семасіологічні етюди», 1963, та ін.), міжмовні контакти, збережені мовою рудименти слов'ян. язичництва, слов'ян. ономастику тощо. Т. обґрунтував ідею комплексного етнолінгв. дослідження Полісся у зв'язку з проблемою прабатьківщини слов'ян. Керував експедиц. обстеженням Полісся, створенням фонду рукописних польових матеріалів з Полісся, підготовкою Поліського етнолінгв. атласу («Про завдання етнолінгвістичного вивчення Полісся», 1983, у співавт.; «Матеріали до поліського етнолінгвістичного атласу. Досвід картографування», 1986, у співавт.) та словника слов'ян. старожитностей у 5 томах («Етнолінгвістичний словник слов'янських старожитностей. Проект словника. Попередні матеріали», 1984, у співавт.; «Слов'янські старожитності. Етнолінгвістичний словник» у 5 томах: т. 1, 1995; т. 2, 1999; т. 3, 2004, всі – у співавт.). Т. обґрунтував ідеї змістової єдності та ізоморфності мови і культури, діалектології традиц. слов'ян. культури.

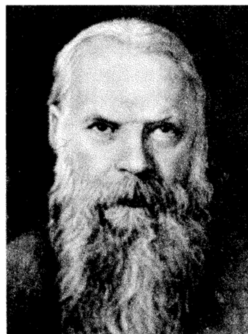
М. І. Толстой.

Тв.: Язык и нар. культура. Очерки по славян. мифологии и этнолингвистике. М., 1995; Избр. труды, т. 1–3. М., 1997–99; Очерки славян. язычества. М., 2003.
Літ.: Профессор Никита Ильич Толстой. Библиогр. указатель по славян. и общему языкознанию. Самарканд, 1983; Никита Ильич Толстой (Библиография). М., 1993; Журавлев А. Ф. Vir doctus, vir docens. К семидесятилетию акад. Н. И. Толстого. «Вопросы языкознания», 1993, № 3; Топоров В. К семидесятилетию Н. И. Толстого. В кн.: Philologia Slavica. М., 1993; Bartmiński J. Pamięci Nikity Iljicza Tołstoja. B кн.: Etnolingwistyka, т. 12. Lublin, 2000. *П. Ю. Гриценко.*

ТО́МСОН Олександр Іванович [3(15).VI 1860, побл. м. Дерпта, тепер Тарту, Естонія – 27.XI 1935, Одеса] – рос. та укр. мовознавець, доктор філології з 1892, чл.-кор. Петерб. АН (згодом АН СРСР) з 1910. Закін. 1882 Петерб. ун-т. З 1897 – професор, зав. кафедри заг. мовознавства Новорос. (Одеса) ун-ту. Осн. праця – «Загальне мовознавство» (1906, 2-е вид. – 1910), в якій Т. виділив окрему від російської українську (малоруську) мову, хоч відношення цих двох мов визначив нечітко. Автор ряду статей з укр. фонетики: «Пом'якшення і ствердіння губних в українській мові: До питання про ствердіння приголосних перед **е**, **и**» (1927, нім. мовою), «Про дифтонгізацію **е**, **о** в українській мові» (1928, рос. мовою), «Замітки про південноукраїнське **і** із **о**, **е**» (1929). У рец. на працю «Функції генітива в південноруській мовній області» Є. Тимченка розглянув питання синтаксису відмінків укр. мови (1914). Заснував першу в Україні експерим. фонетичну лабораторію.
Літ.: Буткевич Н. И. К столетию со дня рождения проф. Александра Ивановича Томсона. ИАН ОЛЯ, 1960, т. 19, в. 6; Карпенко Ю. Томсон О. І. В кн.: Професори Одес. (Новоросійського) ун-ту, т. 4. О., 2000. *Ю. О. Карпенко.*

ТОН (лат. tonus – звук, від грец. τόνος – напруження) – акуст. компонент *звука*, пов'язаний з частотою коливання напружених голосових зв'язок. Сприймається як мелодична ознака звучання поряд з інтенсивністю (силою) звука та його довготою (тривалістю, *часокількістю*). Нижній рівень Т. становить акуст. основу звука і називається основним Т., який є найважливішим елементом *інтонації*. Мовленнєві характеристики основного Т. виявляються переважно у межах 60–450 Гц. Аналіз інтонації ряду мов (напр., англійської) базується на змінах частоти осн. Т. як гол. фактора інтонац. харак-

теристики. Крім основного Т., у частотному спектрі звука вирізняються ін. складники Т. – форманти (перша форманта – F_1, друга – F_2, третя – F_3, четверта – F_4). Так, при частотній смузі аналізу від 75 Гц до 15 КГц максимуми формант для різних звуків (у незалежній позиції) є різними: для (а) F_1 – 700 Гц, F_2 – 1200 Гц, F_3 – 2500 Гц, для (і) – F_1 – 300 Гц, F_2 – 2300 Гц, F_3 – 3000 Гц і т. д. Т. як характеристика словесного наголосу має у тональних мовах стале смислорозрізнювальне значення (кит. мова розрізняє 4 Т., напр., шӣ– 'губити', шѝ – 'десять', шӹ – 'справа', шй – 'історія'). Зміни Т. у слові в історії мови досліджує *акцентологія*.

А. Й. Багмут.

ТОПО́НІМ (від грец. τόπος – місце, місцевість, країна і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – *власна назва* будь-якого геогр. об'єкта. Напр.: р. **Дунай**, м. **Черкаси**, гори **Карпати**, **Залозний** шлях, вул. **Боричів Узвіз**, ліс **Вовчі Гори** та ін. Розділ *ономастики*, що вивчає походження, значення та функціонування Т., називається топонімікою. Наявність різних видів геогр. об'єктів зумовлює поділ Т. на види: *мікротопонім*, *гідронім*, *ойконім*, *оронім* та ін. Т. мають велике пізнавальне значення. Геогр. назви на карті України з'явилися не водночас, їх поява і розвиток тісно пов'язані із заг. історією народу, його культурою, релігією, рівнем сусп. відносин. Потреба в геогр. назвах спочатку, очевидно, як у своєрідних первинних орієнтирах виникла досить давно і губиться в нетрях історії. Проте Т. ніколи не були раз і назавжди даними, застиглими номінат. знаками геогр. об'єктів. Зміни істор. умов, війни, великі переселення племен і народів обов'язково позначаються на топонімії: забуваються і зникають старі назви, деякі з них частково або й повністю перекриваються новими Т. відповідно до потреб етн. спільності. Міграц. рухи сприяють перенесенню Т. на нові ареали, формуванню геогр. назв відповідно до характерних особливостей геогр. середовища. Т. України як важлива частина заг. мовної системи етносу не існують ізольовано, вони зазнають семант. зрушень основ, постійно відбуваються номінат. зміни об'єктів, відчутними є міжмовні та міждіал. впливи. Тому топонімію слід розглядати не як монолітне нерухоме ціле, а як багатошарове, хронологічно різне утворення, що дає уявлення про мови, давні народи взагалі й розкриває умови формування укр. нації зокрема. Процес найменування геогр. об'єктів зумовлюється не тільки соціально-політ. факторами, а й естетичними, меморіальними мотивами, неабияке значення належить тут моді (див. *Мода в мові*), має місце й випадковість. Специфіка Т. полягає у тому, що вони несуть інформацію значно ширшу за лінгвістичну, дозволяють заповнювати прогалини в етногенет. дослідженнях. Висновки, одержані на підставі аналізу архаїчних геогр. назв, відіграють вагому роль у розв'язанні, зокрема, найскладнішої проблеми сучас. слов'янознавства – окресленні *прабатьківщини слов'ян*. Широке позамовне тло Т. включає істор., геогр., етнографічний та ін. аспекти, тому найдоцільнішим видається комплексне дослідження геогр. назв зусиллями представників суміжних наук. Отже, укр. Т. – це не мовчазні знакові символи, а живе свідчення про слов'ян. й дослов'ян. субстратну архаїку, про міжмовні інтерферативні процеси, за якими стоять долі різних мовних колективів. Заг. стан вивчення Т. дозволяє поглибити дослідження в напрямку укр. етно- та глотогенезу.

Літ.: Кордуба М. Що кажуть нам назви осель? Л., 1938; Карпенко Ю. О. Програма з спец. курсу «Укр. топоніміка». Чернівці, 1959; Питання топоніміки та ономастики. К., 1962; Карпенко Ю. О. Конспект лекцій. Топоніміка гірських районів Чернів. обл. Чернівці, 1967; Його ж. Топонімія Буковини. К., 1972; Карпенко Ю. О., Бевзенко А. Т., Гагкаєв К. Є. Топонімія пн.-сх. Одещини. О., 1975; Лобода В. В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя. К., 1976; Купчинський О. А. Найдавніші слов'ян. топоніми України як джерело істор.-геогр. досліджень. К., 1981; Франко І. Я. Причинки до укр. ономастики. В кн.: Франко І. Зібр. тв., т. 3. К., 1982.

О. П. Карпенко.

ТОТ Г. (Тот-Гадьмаш, Tat-Hógymás) Імре (21.V 1932, м. Карцаг, Угорщина) – угор. мовознавець, доктор філол. наук з 1984, професор. Навч. 1950–54 на рос. відділенні Сегед. ун-ту. З 1961 – викладач кафедри рос. мови та л-ри (з 1990 – кафедра слов'ян. філології), 1990–98 – зав. кафедри слов'ян. філології Сегед. ун-ту. Автор численних праць (бл. 170) з проблем славістики, серед яких важливе місце посідають студії над давньоруською редакцією старослов'ян. мови (моногр. «Руська редакція давньоболгарської мови кінця XI – початку XII ст.» (1985). Редактор «Словаря-индекса русской редакции древнеболгарского языка конца XI – начала XII в.» (вийшли т. 1–3, 1989–93).

В. В. Німчук.

ТО́ЦЬКА Ніна Іванівна (25.VI 1923, с. Озерна, тепер Білоцерківського р-ну Київ. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1976. Закін. 1947 Київ. ун-т. З 1950 працює у Київ. ун-ті (з 1961 – доцент, з 1978 – професор, у 1963– 84 – зав. лабораторії експерим. фонетики). З 1987 – професор Вінн. пед. ін-ту; в 1992–94 – зав. кафедри укр. мови, з 1994 – професор Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Осн. дослідження: з теор. й експерим. фонетики укр. мови («Голосні фонеми української літературної мови», 1973; «Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія», 1981; розділ «Голосні звуки» у праці «Сучасна українська літературна мова», кн. 1, 1969), із синтаксису й стилістики («Синтаксичні особливості творів Панаса Мирного», 1953), правопису («Довідник з українського правопи-

Н. І. Тоцька.

су», 1973; «Довідник з правопису української мови», 1984, у співавт.). Автор ряду посібників для вузів і метод. розробок («Збірник вправ з сучасної української літературної мови», 1958; «Вправи з сучасної української літературної мови», 1969; «Фонетика української мови та її вивчення в початкових класах», 1976; «Збірник орфоепічних вправ з української мови для 1–3 класів», 1980; «Українська пунктуація. Посібник для філологічних факультетів», 1990). Співавтор підручників з укр. мови для іноземців: «Ukrainian» (1973), «Elementary Ukrainian» (1989).

А. Й. Багмут.

ТРАДИЦІЙНІ ЧЕРГУВА́ННЯ – див. *Історичні чергування.*

ТРАНСКРИ́ПЦІЯ (лат. transcriptio – переписування) – спец. система *письма*, яку застосовують для точного відтворення звук. складу *слів* і *текстів* мови. Розрізняють три типи Т.: фонетичну, фонематичну і практичну.

Фонетична Т. – спосіб передачі на письмі усної мови з усіма її звук. особливостями. Вона ґрунтується на таких вимогах: кожна літера позначає на письмі лише один і той самий звук, а кожен звук передається завжди тією самою літерою. Фонетична Т., крім знаків, що позначають *фонеми*, використовує ще й ін. знаки та *діакритичні знаки*, за допомогою яких виражаються різні варіанти фонем. В основу фонет. Т. в укр. мові покладено *український алфавіт*, але без літер **я**, **ю**, **є**, **ї**, які на поч. слова, після голосних, апострофа та **ь** позначають два звуки: **j** + голосний **а**, **у**, **е**, **і**: **яма** [jáма], **соя** [cója], **мою** [мојý], **б'ю** [бjу], **моє** [мојé], **досьє** [досjé], **їжа** [jíжа]; без літери **щ**, яка позначає сполучення звуків [**шч**], та [**ь**], що не має звукового значення: **щука** [шчýка], **день** [ден´]. Крім того, у Т. застосовують такі додаткові знаки (літери): 1) **w** для позначення губно-губного варіанта фонеми [**в**]: **вода** [wodá]; 2) **v** – для позначення губно-зубного варіанта фонеми [**в**]: **віск** [v'іск]; **j** – для позначення щілинного сонорного приголосного [**й**]: **ягода** [jáгода]. Для вираження відтінків звуків використовують діакр. знаки: 1) маленькі літери, що їх ставлять над та збоку відповідної літери: **кожух** [коͧжýх] або [коуж́ýх]; 2) дужку над літерами [ȋ] та [ў], що позначає нескладовий характер голосних: **шовк** [шоўк], **гай** [гаȋ], 3) знак : (двокрапка), що виражає довготу звука: **відділ** [в'ід:іл], 4) знак ′ (акут) для позначення м'якості приголосних, який ставиться угорі праворуч від літери, знак напівм'якості ' (апостроф), що ставиться в аналогіч. місці: **людина** (л′уди́на), **ножі** [нож'і]; 5) африкати [д͡ж] і [д͡з] передаються *лігатурами* ж, ʒ або двома літерами, об'єднаними в одну дужкою зверху: **ходжу** [хож'у] і [ход͡жу], **дзвін** [ʒв'ін] і [д͡зв'ін]; 6) крапка зверху або збоку, що позначає більш передню вимову голосного ряду: **льох** [л′ȯх] або [л′·ох]; 7) при фонет. записі ставиться *наголос*. Якщо слово має побічний наголос, його позначають або значком ` угорі над відповідною літерою, або вертикальною рисочкою внизу біля відповідної літери: **благоустрій** (блàгоýстр′ії) або (бла͵гоýстр′ії); 8) паузи між словами позначають вертикальною рискою, а більші, зокрема між реченнями, – двома; 9) текст, записаний фонетичною Т., береться у квадратні дужки. Користуються також спрощеним варіантом фонет. Т., коли не позначають варіантів вимови голосних, за винятком [**и**^{е}], [**е**^{и}], [**о**^{у}], та різниці між губно-губною та губно-зубною артикуляцією осн. фонеми [**в**]. З наук. метою часто використовують систему Т. на основі лат. алфавіту, прийняту Міжнародною фонетичною асоціацією і вперше опубл. 1908.

Фонематична Т. передає тільки фонем. склад морфем, слів і текстів, а не всі відтінки звуків мови, у яких реалізуються фонеми. Для фонемат. Т. використовують точно визначену кількість знаків, що відповідає кількості фонем даної мови (фонол. система укр. мови складається з 38 одиниць – 6 голосних і 32 приголосних фонем). Приклади слів у фонемат. записі: /жит′т′а/, /освітит′с′а/, /з′іјшовс′а/. Слова, записані фонемат. Т., беруть у скісні дужки. До фонемат. Т. звертаються тоді, коли вивчають фонемний склад мови, а не артикуляц. та акуст. властивості її звуків.

Практична Т. – запис засобами нац. алфавіту іншомов. власних назв, термінів та ін. неперекладних слів. Практична Т. не виходить за межі знаків алфавіту мови, що запозичує, але допускає їх незвичне використання. Фонеми, відсутні в мові, що запозичує, замінюються близькими до них звучанням. Практичну Т. використовують у спец. л-рі, при перекладах номенклатур. списків, прейскурантів, тех. документації, для геогр. карт, турист. путівників тощо.

Літ.: СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Суперанская А. В. Теор. основы практ. транскрипции. М., 1978. *Ю. Ф. Прадід.*

ТРАНСЛІТЕРА́ЦІЯ [від лат. trans – через і lit(t)era – літера] – літерна передача *слів* і *текстів*, записаних за допомогою однієї графічної системи засобами іншої графічної системи (на відміну від *транскрипції*). Напр., у слові **капричіо і** після **ч** пояснюється наявністю цієї літери в італ. написанні, де вона виступає всього лише графіч. показником потрібної вимови поперед. шиплячого звука, тому транскрибована передача цього слова – **капричо**. Так само: **Боккаччіо – Боккаччо**, **гідальго – ідальго** (в кожній парі перше написання відповідає принципу Т., друге – транскрипції). Базуючись на певному *алфавіті*, Т. допускає умовність використання літер, уведення дод. знаків і *діакритичних знаків*. Необхідність у Т. виникла в кін. 19 ст. (у процесі створення прусських наук. бібліотек) для того, щоб включити в єдиний каталог праці, написані мовами, які базуються на латинських, кириличних, арабських, індійських та ін. системах письма. Інструкції з Т., складені з цією метою, стали в 20 ст. основою стандар-

ту для перекладу нелатинських систем письма на латиницю. Рекомендації щодо Т. розробляє Міжнародна організація з питань стандартизації (ISO – International Organization for Standardization). Т. завдяки своїй універсальності має велике практ. значення для міжнар. контактів, використовується як прийом перекладу маловідомої графіч. системи на більш зрозумілу. Так, при передачі укр. власних назв лат. графікою літера **ч** транслітерується як **č**, **ш** – як **š**, **щ** – як **šč** і т. ін. *Ю. Ф. Прадід.*

ТРАНСПОЗИ́ЦІЯ (середньолат. transpositio – переставлення, від лат. transponere – переставляти) – використання однієї мовної форми у функції іншої. Теорію Т. вперше опрацював Ш. Баллі, а Л. Теньєр описав різновиди Т. під назвою «трансляція». Термін вживають у вузькому і широкому розумінні. У вузькому розумінні Т., або функціональна Т., стосується переходу слова з однієї частини мови до іншої або його вживання у функції ін. частини мови. Розрізняють два ступені цієї Т.: 1) неповна, або синтаксична, Т., коли змінюється тільки синтакс. функція вихідної одиниці без зміни її морфол. належності до відповідної частини мови (напр., «мати» → «пісня матері», де форма родового відмінка «матері» виконує синтакс. роль прикметника); 2) повна, або морфологічна, Т., коли утворюється слово ін. частини мови. Засобами вираження морфол. Т. є афіксація і *конверсія.* Залежно від частини мови, в яку переходить слово, розрізняють *субстантивацію, ад'єктивацію, вербалізацію, адвербіалізацію, прономіналізацію.* За морфол. Т. лексичне значення вихідних слів або зберігається («читати» → «читання»), або змінюється («читати» → «читач», «читальня», «читанка»). Можливі переходи слів у службові частини мови (прийменники, сполучники, частки) і вигуки. У широкому розумінні Т. – будь-яке переносне вживання мовної форми; зокрема, буває Т. грамем дієсл. часу (напр., функціонування теп. ч. замість мин. або майбутнього), способу (напр., використання нак. сп. у функції умовного), комунікат. типів речення (напр., уживання розповідного речення в ролі наказового) тощо. Термін «транспозиція» поширюють і на позначення метафоричного та ін. перенесення значень слів. У Т. розрізняють три елементи: вихідну форму (транспоноване), засіб Т. (транспозитор) і результат (транспозит). Транспозитор вказує на зв'язок між вихідною і похідною одиницями. Т. відіграє велику роль у структуруванні і функціонуванні мови. Завдяки механізмові Т. розширюються виражальні можливості мов. одиниць, їхня *сполучуваність*, синонімічні ресурси мови.

Літ.: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы франц. языка. М., 1955; Словотвір сучас. укр. мови. К., 1979; Теньер Л. Основы структур. синтаксиса. М., 1988; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988; Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика укр. мови. Морфологія. К.,1993. *І. Р. Вихованець.*

ТРАНСФОРМАЦІ́ЙНИЙ МЕ́ТОД – різновид лінгв. дослідження, що формулює правила перетворень (трансформацій) для різних *синтаксичних одиниць.* Розроблений представниками *дескриптивної лінгвістики.* Кожна синтакс. одиниця може бути зведена до т. з. ядерної конструкції (речення), від якої при застосуванні різних трансформацій можна утворювати різноманітні речення. Мову при цьому розглядають як сукупність ядерних речень і певної множини трансформацій, які можна застосовувати до ядерних речень для одержання усіх речень даної мови. Трансформації розподіляють на горизонтальні, що не змінюють кількості елементів у реченні, та вертикальні, що збільшують або зменшують їх. До найпростіших належать трансформації перестановки членів синтакс. одиниці та трансформації розширення речення введенням у нього нових елементів тощо. Амер. лінгвіст Н. Хомський зробив спробу застосувати Т. м. як складову частину запропонованої ним породжувальної граматики: спочатку породжуються ядерні речення, а потім за допомогою трансформацій одержують прості поширені та *складні речення.* Метод трансформ. аналізу використовують в україністиці з 60-х рр. 20 ст. для вивчення структури й семантики синтакс. одиниць та їхніх складових частин, а також при створенні трансляторів.

Літ.: Стат. та структурні лінгв. моделі. К., 1966.

Ф. О. Нікітіна.

ТРИ КРА́ПКИ, крапки (...) – *розділовий знак* у вигляді трьох поставлених поряд крапок, яким позначають на письмі незакінченість або перерваність висловлення, а також пропуски у тексті. Т. к. засвідчують уже деякі давньорус. писемні пам'ятки, але їх роль у них зводилася до відокремлення слів і більших відрізків тексту один від одного. В цьому ж плані зрідка відбивають цей знак і староукр. писемні джерела. Починаючи від «Енеїди» І. Котляревського, поступово розширюється вживання Т. к. у значенні, близькому до сучасного.

За «Українським правописом» (1993) Т. к. ставлять: 1) на позначення перерваності або недокінченості мови: «Юнак розплющив очі: синь! Літак... Димки... І височінь» (П. Тичина); 2) в середині речення при великій *паузі*, коли далі висловлюється щось несподіване: «Це за такими, певно, здавна... все плаче й плаче Ярославна – в Путивлі... в музиці... в душі» (Л. Костенко); 3) на позначення уривчастості мови, спричиненої хвилюванням, зворушенням і взагалі сильними переживаннями: «Я... я спокійніша... Ти не звертай уваги... так, трохи нерви...» (М. Коцюбинський); 4) на позначення пропуску в цитаті, а також якщо цитата береться з серед. речення або коли цитоване речення наводиться не до кінця: «Про цей переклад „Іліади“ І. Франко сказав: „... се не популяризований, але справді націоналізований наш український Гомер...“» (О. Кундзіч).

Літ.: Укр. правопис. К., 1993. *А. А. Бурячок.*

ТРОП (грец. τρόπος – поворот; зворот) – мовностиліст. зворот, що полягає у вживанні слова або вислову в непрямому, *переносному значен-*

ні для досягнення відповідного виражально-зображального ефекту. Разом з *фігурами мови* (явищем синтагмат. характеру) Т. (явище парадигмат. характеру) становлять основу стиліст.-виражальних засобів мови. Семант. основою Т. є відношення різного роду суміжності й подібності або, навпаки, протилежності, що встановлюються у свідомості при відображенні дійсності. Традиційно виділяються такі осн. види Т., як *метафора*, *метонімія*, *синекдоха*, *уособлення*, *алегорія*, *епітет*, *гіпербола*, *порівняння* (у формі ор. в. ім.), *мейозис*, *літота* (ті її різновиди, що будуються за парадигмат. принципом – підставленням однієї одиниці зам. іншої: «непростий» – зам. «складний»), *антифразис*, *іронія*, *астеїзм*, *евфемізм*, *дисфемізм*, *перифраз*, *антономазія*, *гра слів* (ті її різновиди, що будуються за парадигмат. принципом – підставленням однієї одиниці зам. іншої: «Мистецтво вимагає **жерти**» – зам. **жертв**; переосмисленням однієї одиниці за зразком іншої, пор. **Той, що греблі рве** як ім'я міфіч. істоти в Лесі Українки і в значенні партизана-підривника у П. Вороньки), *катахреза*. З погляду сучас. семант. теорії ця класифікація побудована не на послідовно логічних принципах. Так, синекдоха – це вид метонімії, уособлення – вид метафори, іронія та астеїзм – види антифразису, а не окремі Т. Той самий випадок тропеїчного переосмислення може бути одночасно названий кількома з перелічених вище Т., напр.: **велетенський** дуб – метафорою, гіперболою та епітетом. Не завжди можна однозначно розмежувати Т. і фігури мови, оскільки нове значення одиниці може реалізовуватися в новій для неї синтакс. конструкції і, крім того, можливі переходи між деякими видами Т. і фігур мови (напр., від порівняння до метафори: «Сусіда, бородатий і рудий, **як віничок сухого очерету**», а далі: «**Очеретяний віничок** обережно підкрався», «Овва? – скинувся **віничок**» (В. Винниченко).
Реалізовуючись переважно на рівні слів та словосполучень, Т. можуть виступати і в межах складніших синтакс. побудов: «**Хмару розбила ластівка**. Вбігла Гафійка» (М. Коцюбинський; сцена сварки батьків, яку розрядила поява дочки). З часом особливе виражальне та естет. значення Т. може стиратися, і вони лишаються звичайними переносними значеннями мовних одиниць (гірський **хребет**, **дрімучий** ліс). Т. уживаються в худож. та розм. мові, у публіцистиці, оратор. жанрі. Вони вивчаються в *поетиці*, *стилістиці*, ост. часом у семіотиці (особливо метафора та метонімія). У вітчизн. традиції вивчення Т. провадилося за антич. зразками ще від Київ. Русі (Ізборник Святослава 1073), у латиномов. поетиках і *риториках* 17 – 1-ї пол. 18 ст. Феофана Прокоповича, Митрофана Довгалевського та ін. Із залученням матеріалів укр. мови вчення про Т. знайшло нове осмислення в О. Потебні.

Літ.: Потебня А. А. Из записок по теории словесности. Х., 1905; Античные теории языка и стиля. М. – Ленинград, 1936; Коцюбинська М. Образне слово в літ. творі. Питання теорії худож. тропів. К., 1960; СУЛМ. Стилістика. К., 1973; Довгалевський М. Поетика. (Сад поетичний). К., 1973; Todorov T. Tropy i figury. «Pamiętnik literacki», 1977, r. 68, z. 2; Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої пол. XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії л-ри на Україні. К., 1983; Studia o tropach, I. Wrocław etc., 1988. *О. О. Тараненко.*

ТРОФИМО́ВИЧ Костянтин Костянтинович (1.IV 1923, м. Пінськ, Білорусь – 29. III 1993, Львів) – укр. мовознавець-славіст, доктор філол. наук з 1979, професор з 1981. Закін. 1952 Львів. ун-т, викладав у ньому (1981–90 – зав. кафедри слов'ян. філології). Автор підручників і посібників зі старослов'ян. мови («Старослов'янська мова: відмінювання і дієвідмінювання», 1958; «Методичні вказівки до виконання контрольних робіт з старослов'янської мови», 1967) та серболуж. мови («Серболужицька мова», 1964), слов'ян. порівняльного мовознавства («Практикум з порівняльної граматики слов'янських мов», 1960). Досліджував серболуж.-укр. мовні та літ. зв'язки («Спільність і відмінності в розвитку відмінювання іменників у лужицькій та українській мовах», 1968; «Сучасні українсько-серболужицькі літературні зв'язки», 1986, обидві – рос. мовою; «Серболужицька література і Україна», 1987), мав праці з богемістики. Уклав «Верхнелужицко-русский словарь» (1974), «Українсько-верхньолужицький словник» (ч. 1, 1993). За дослідження в галузі сорабістики нагороджений премією Я. Цішинського і літ. премією «Домовини» (НДР, 1986, 1988).

Літ.: Костянтин Костянтинович Трофимович. «Мовознавство», 1993, № 3; Мат-ли Міжнар. славіст. конференції пам'яті проф. Костянтина Трофимовича, т. 1–2. Л., 1998. *Т. Б. Лукінова.*

ТРОХИ́МЕНКО Микола Федотович [6(19).XII 1899, с. Шандра, тепер Миронівського р-ну Київ. обл. – 3.XI 1937, Соловки, Карелія, Росія] – укр. мовознавець, лексикограф. Закін. Київ. ІНО. Активний учасник процесу *українізації*; з 1923 – лектор ВУАН, з 1927 – у київ. Укрлікнепі Наркомату освіти УСРР. З 1930 – в Ін-ті мовознавства ВУАН: наук. працівник, зав. сектора словників. Співавтор (з К. Буйним) «Робочої книжки української мови» (ч. 1–2, 1927–28, кілька перевидань). Співукладач (з І. Бойковим, О. Ізюмовим і Г. Калишевським) «Словника чужомовних слів» (1932, понад 25 000 слів; перевид. фотомех. способом 1955, Нью-Йорк, і 1996, Київ). Заарештований 3.III 1933, розстріляний. Реабілітований 1989.

Літ.: Роженко М. Микола Трохименко: життя, обірване на злеті. В кн.: Проблеми укр. термінол. словникарства в мистецтвознавстві й етнології. К., 2002. *В. Б. Задорожний.*

ТРО́ЯН Іван (?–?) – укр. мовознавець. У 20-х рр. 20 ст. – доцент Харків. ун-ту, в 30-х рр. незаконно репресований. Досліджував фонемну систему та орфоепію укр. мови: «Дещо про фонеми української мови й вимову» (1928), «Приголосні фонеми українського літературного языка й вимова» (1929). Співавтор «Загальноприступного курсу української мови» (1929) та «Підвищеного курсу української мови» (1931). *Й. О. Дзендзелівський.*

ТРУБАЧО́В Олег Миколайович (23.X 1930, м. Сталінград, тепер Волгоград – 9.III 2002, Москва) – рос. мовознавець, доктор філол. наук з 1965, чл.-кор. АН СРСР з 1972, академік Рос. АН з 1993. Закін. 1952 Дніпроп. ун-т. З 1956 – мол. наук. співробітник Ін-ту слов'янознавства АН СРСР; з 1961 – зав. групи, ст. наук. співробітник, а з 1966 – заст. директора, з 1982 – зав. сектора, зав. відділу етимології та ономастики Ін-ту рос. мови АН СРСР; з 1994 – голова Рос. к-ту славістів. Осн. праці: «Історія слов'янських термінів спорідненості і деяких найдавніших термінів суспільного ладу» (1959), «Походження назв свійських тварин у слов'янських мовах» (1960), «Реміснича термінологія в слов'янських мовах» (1966) та ін. Один з авторів і відп. ред. «Етимологічного словника слов'янських мов» (в. 1–25, 1974–97). Досліджував етимологію та етн. інтерпретацію гідронімії і топонімії (у т. ч. на тер. України), мовні релікти на пд. периферії слов'янства: «Лінгвістичний аналіз гідронімів Верхнього Подніпров'я» (1962, у співавт.), «Назви річок Правобережної України» (1968), «З досвіду дослідження гідронімів України» (1968), «Спостереження над стратиграфією східнослов'янської топонімії» (1971) та ін.

Літ.: Бернштейн С. Б. Олег Николаевич Трубачев. ИАН ОЛЯ, 1981, т. 40, № 1. *В. О. Горпинич.*

ТРЬОХ СТИ́ЛІВ ТЕО́РІЯ – традиційне для Європи доби Відродження і бароко вчення про поділ мови на три стилі («слоги»): високий, середній і низький. Успадкована з антич. часів, зокрема через александрійську філол. школу. В Україні розроблялась у 17–18 ст. викладачами Києво-Могилян. академії, найґрунтовніше – Феофаном Прокоповичем (курси «Про мистецтво поетики», 1705; «Про риторичне мистецтво», 1706), його послідовниками Митрофаном Довгалевським (курс поетики «Сад поетичний», 1736), Георгієм Кониським (курс «Правила поетичного мистецтва», 1746) та ін. Поділ на стилі передбачав обов'язкову залежність між предметом викладу, тематикою і добором мовних засобів та жанрів (див. *Високий стиль*, *Середній стиль*, *Низький стиль*). Певною мірою він перетинався зі структурно-типол. поділом літ. мови на слов'яноруську, книжну українську і живу народну (див. *Староукраїнська літературна мова*). Т. с. т. була використана і розвинена М. Ломоносовим на матеріалі рос. літ. мови 18 ст. Втратила актуальність у процесі формування укр. літ. мови, коли три традиц. стилі («слоги») занепали, а осн. одиницями стильової диференціації стали структур.-функц. стилі (див. *Стиль*).

Літ.: КІУЛМ, т. 1. К., 1958; Білодід І. К. Вчення М. В. Ломоносова про три стилі і його значення в історії рос. і укр. літ. мов. К., 1961; Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэт. речи. Поэтика. М., 1963; Вомперский В. П. Стилист. учение М. В. Ломоносова и теория трех стилей. М., [1970]; Його ж. Риторики в России XVII–XVIII вв. М., 1988.

В. А. Передрієнко.

ТУ́ЛОВ Михайло Андрійович [псевд. і крипт. – Іван Лінейкін, М. Т.; 26.X (7.XI) 1814, Житомир – 30.IV (12.V) 1882, Київ] – укр. філолог, педагог, письменник, магістр словесності з 1844. Закін. 1839 Київ. ун-т. У 1844–53 – професор Ніжин. ліцею юрид. наук, 1853–57 – директор Немирів. гімназії, 1857–65 – інспектор казенних училищ та 1765–73 – пом. куратора Київ. навч. округи. Один із засновників і перший голова (1872–73) Істор. т-ва Нестора-літописця, один з ініціаторів заснування Колегії Павла Галагана в Києві (1870). У працях «Про малоруський правопис» (1879) и «Про малоруську вимову» (1880) обстоював фонет. принцип укр. орфографії (близький до *драгоманівки*), вперше зробив спробу визначити орфоеп. норми укр. мовлення. Виступав за навчання укр. (рідною) мовою. Автор навч. і навч.-метод. посібників (з історії мовознавства, вивчення укр. і рос. мов, теорії л-ри), прозових творів.

Літ.: Булахов М. Г. Тулов Михаил Андреевич. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 1. Минск, 1976; Серіщев Я. М., Стельмах С. П. Педагог, учений, письменник. «Рад. школа», 1989, № 11; Їхня ж: Просвітительська діяльність М. А. Тулова на Україні. УІЖ, 1990, № 3.

В. П. Плачинда

ТУМА́НСЬКИЙ Федір Осипович (1757 – листопад 1810, х. Родіонівка, тепер село Ямпільського р-ну Сум. обл.) – укр. історик, письменник, перекладач, лексикограф, видавець, чл.-кор. Рос. АН з 1779. У 1773 вступив до Кенігсбер. ун-ту, де вивчав право і філософію. Був обраний членом Королів. прусського т-ва. Служив у Малорос. колегії в м. Глухові. Ініціатор утворення в цьому місті Академ. т-ва й академ. друкарні. Розробив план всеобіч. вивчення Лівобереж. України, на основі якого було складено топогр. опис краю. У 1792–94 видавав журн. «Российский магазин», де вперше надр. Літопис Граб'янки під наз. «Лѣтописецъ Малыя России» 1710 (ч. 2–3, 1793), додавши до нього словничок «Изъясненіе Малороссійскихъ реченій въ предшедшихъ листахъ» (ін. назва «Туманскаго изъясненія нѣкоторыхъ Малороссійскихъ словъ, въ Лѣтописцѣ семъ встрѣтившихся»). Це укр.-рос. перекладний словник з елементами енциклопед. пояснень. Слова без наголосів й алф. порядку подані частинами на різних сторінках. Статті пронумеровані – всього 333, але нумерація непослідовна; насправді тут пояснено більше слів, бо нерідко під одним номером наводиться до 5–7 слів одного кореня. Словник Т. – перша спроба пояснення лексики староукр. літ. мови при публікації зразків укр. писемності. Цю практику продовжили і вдосконалювали в кін. 18–1-й пол. 19 ст. Т. – автор «Опису Санкт-Петербурга» (т. 1–2, 1792–93).

Літ.: Огієнко І. Огляд укр. язикознавства (Докінченнє). ЗНТШ, 1907, т. 80; Горецький П. Й. Історія укр. лексикографії. К., 1963; Пріцак О. Доба військ. канцеляристів. «Київ. старовина», 1993, № 4; Довідник з історії України. К., 2001.

Б. К. Галас.

ТЮРКІ́ЗМ – різновид *запозичення*; слово, його окр. значення, вислів тощо, запозичені з тюрк. мов або через їхнє посередництво з деяких ін. мов (переважно з араб. та перської) чи утворені за їхніми зразками. В укр. мові налічується бл. 4 000 Т. (без урахування власних назв). Понад половина з них – загальновживані: **гарбу́з**, **ки́лим**, **кишми́ш**, **ота́ра**, **тума́н**,

тютю́н, **штани́**, **ка́рий** тощо. Решта – історизми (**башли́к**, **бунчу́к**, **джура́**, **канчу́к**, **опанча́**, **оса-ву́л**, **сагайда́к**, **яси́р** та ін.), *діалектизми* (**байли́к** «безплатна примусова робота», **бича́к** «ніж», **гара́м** «худоба», **каву́к** «мішок» та ін.) або вживаються у ролі *екзотизмів* для опису власне тюрк. побуту (**бай**, **гаре́м**, **мурза́**, **султа́н**, **хан** та ін.). Група екзотизмів є практично відкритою і постійно поповнюється.

До найдавнішого шару Т. належать булгаризми: **боля́рин** (боя́рин), **ко́ве́р**, **колча́н**, **Бори́с**. Т. давньокиїв. доби булгар., хозар., печеніз., половец., кипчацького і татарського походження (іноді як проміжні ланки для монг., перс., араб. запозичень) властивий фонетичний перехід звука **а** в **о**: **богати́р** (кипчац. **багатыр**; монг. **багатур**, **багадур**), **хазя́їн** (давньорус. **хозя**; кипчац.-булгар. **хузәй**; перс. **ходжа́**; араб. ḫāǧǧi), **колима́га** (давньорус. **колимогъ**, **колимагъ**; давньотюрк. ***калымак**; монг. **хальмаг**), **хоза́ри**, **хаза́ри** (з **казар**, **хазар**), **Бо́лдині го́ри** (з **балда//балта** «сокира»), м. **Бахмач//Бохмач** (давньорус. Бохмитъ «Магомет»), **козак** (з **казак**, пор. грец. фіксацію καζακ – Судак, 1308). Т. пізнішого часу це невластиво – вони здебільшого зберігають поч. звукову специфіку: **байра́к**, **каба́к**, **каву́н**, **капка́н**, **кали́м**, **сама́н**, **чаба́к**, **ятага́н** тощо.

Певні проблеми виникають при аналізі паралелізму укр. і тюрк. власних назв Пд. України: річка **Моло́чна//Суте́нь** (тюрк. **сӱт** «молоко»), річка **Чо́рна//Карасу́** (тюрк. **кара** «чорний», **су** «вода») тощо.

Див. також *Українсько-тюркські мовні контакти.*

О. М. Гаркавець.

У — двадцять четверта літера *українського алфавіту.* Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [у] вживається як іменник с. р.: велике **У**, мале **у**. За формою накреслення — видозмінена кирилична літера ѵ («іжиця»), ств. на основі греко-візант. унціального та лат. Y («іпсилон»). У давньорус. і староукр. графіках для позначення звука **у** часто використовували диграф **оѵ** («ук»), що мав також і числове значення «чотириста», або знак **у**, а пізніше – *лігатуру* **ꙋ**. Поступово замість **оѵ** стали писати **у**. У зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) усі ці різновиди вживалися в кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові цією літерою позначають лабіалізований голосний звук заднього ряду високого піднятгя (увага, розум, неухильно). **У** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «двадцять четвертий». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 7-у і т. д.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ У
Сінайська	[illegible]
Фінікійська	[illegible]
Давньогрецька	[illegible]
Візантійська	[illegible]
Латинська	[illegible]
Романська	U u *U u*
Готична	U u [illegible]
Кирилиця	[illegible]
Глаголиця	[illegible]
Українська	У у *У у*

Г. П. Півторак.

УГРОРУ́СЬКА МО́ВА, угроруський язик, руський язик – локальний книж. варіант укр. літ. мови, побудований на основі середньозакарп. говірок з широким залученням елементів церковнослов'ян., рос. і навіть угор. мов з метою створити окрему літ. мову для закарпатців. Термін утворено від книж. топоніма Угорська Русь, яким у Галичині та Росії з 17 ст. називали пд. схили Укр. Карпат. У. м. представлена у «Русько-мадярском словарі» Л. Чопея (1883), «Методичних граматиках угроруського языка» А. Волошина (1907, 1909), у грамат. і правопис. правилах Г. Стрипського тощо. Після розпаду Австро-Угорщини (1918–19) за окрему У. м. виступали мадярофільські керівники утворюваної на Закарпатті автономної «Руської Країни», а в роки угор.-фаш. окупації Закарпаття (1940–44) – створене в Ужгороді «Подкарпатское общество наук»; форми цієї мови відбивають передусім видані в той час «Грамматика угрорусского языка для середнихъ учебныхъ заведеній» (1940) та «Грамматика руського язика» І. Гарайди (1941).

Термін «угроруська мова» не однозначний. Він частково входить у ширші поняття *русинська мова* та *руська мова.*

Див. також *Карпаторуська мова.*

Літ.: Грамматика угрорусского языка для середнихъ учебныхъ заведений. Изданіе Регентского комиссарского управленія въ Унгварѣ. Унгваръ, 1940. *П. П. Чучка.*

У́ДВАРІ (Udvari) Іштван (14.VII 1950, с. Торньошпалца Саболч-Сатмарської обл., Угорщина) – угор. філолог-славіст, доктор слов'ян. філології з 1995. Закінчив 1975 Дебрецен. ун-т. З 1989 – професор Пед. ін-ту в м. Ніредьгазі, з 1993 – зав. кафедри укр. та русин. філології. Досліджує мову закарпатоукр. і словац. пам'яток 17–18 ст., контакти укр. і словац. мов з мовами сусід. народів, мову югосл. русинів. Осн. праці: «Прилоги о закарпатоукраїнскей официйней преписки XVIII вику (Кирилски рукописи з XVIII вику у Саболчу)» (1984), «До питання про вплив руських граматик на закарпатоукраїнську писемність XVIII століття» (1985), «Дані про закарпатсько-українську офіційно-ділову писемність XVIII ст.» (1986), «Деякі дані про східнослов'янський скоропис (На основі закарпатсько-українських ділових документів XVIII ст.)» (1988); «Матеріали до історії закарпатської української (русинської) ділової писемності XVIII ст. (Південномараморські документи)» (1991–92, усі – рос. мовою) та ін. Редактор і співавтор «Українсько-угорського словника» (2000–03, в. 1–6).

Літ.: Bajnok L. Szlavisztikai bibliográfia, т. 2. Nyíregyháza, 2001. *П. П. Чучка.*

УДОВИЧЕ́НКО Григорій Михайлович (31.I 1917, м. Костянтиноград, тепер м. Красноград Харків. обл. – 12.III 2003, Київ) – укр. мовознавець, доктор філол. наук, професор. Навч. з 1937 в Полт. пед. ін-ті. Закін. 1948 Харків. ун-т. Викладав укр. мову і л-ру в Красногр. пед. уч-щі,

пізніше – в Ужгор. ун-ті. Протягом 1956–65 був ст. наук. співробітником Ін-ту мовознавства АН УРСР, з 1965 – у Київ. пед. ін-ті (тепер Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова): професор кафедри укр. мови, декан, проректор. Працював у галузі укр. фразеології, синтаксису, стилістики, заг. мовознавства: «Мовні засоби гумору в українській радянській комедії» (1953), «Словосполучення в сучасній українській мові» (1968), «Словник українських ідіом» (1968), «Загальне мовознавство» (1980), «Фразеологічний словник української мови» (1984). *Л. І. Мацько.*

УЖЕ́ВИЧ Іван (10-і рр. 17 ст., можливо, Пн. Волинь – 2-а пол. 17 ст.) – укр. мовознавець. Навч. 1637–41/42 у Краківському та 1641–45/46 – Париз. ун-тах. Будучи студентом Сорбонни, У. 1643 створив лат. мовою кн. «Грамматыка словенская». В 1645 написав ін. варіант твору. Збереглися обидва автографи пам'ятки. У граматиці описана гол. чин. система укр. мови серед. 17 ст. Розкриваються також деякі особливості міжслов'ян. церковнослов'ян. мови, яку автор називає «священною» («святою»). У книзі помітний порівн. аспект. У. іноді показує особливості польс., чес. і хорв. мов. Мабуть, У. прагнув створити працю про абстрактну слов'ян. грамат. систему. Це намагання співзвучне тодішній франц. грамат. думці, яка пізніше реалізувалася в універсальній граматиці А. Арно та К. Лансло. Автор часто підкреслено виділяє подібність або відмінність слов'ян. і лат. структур, принагідно залучає факти з грец. та гебрайської (староєвр.) мов. У праці відчувається деякий вплив Мелетія Смотрицького. «Грамматыка...» У. – непересічне явище в історії укр. лінгвістики. Укр. мовна система в ній викладена вдало, хоч у автора виникали труднощі при тлумаченні деяких специф. слов'яно-укр. грамат. особливостей (напр., ор. і місц. відмінків, дієприслівника) засобами лат. схеми й термінології. В історію філології У. увійшов як учений, що перший лінгвістично опрацював укр. мову. «Грамматыка...», підготовлена до друку І. Білодідом та Є. Кудрицьким, була видана 1970.

Іл. див. на окр. арк. до ст. *«Пам'ятки української мови»*, с. 808–809.

Літ.: Граматика слов'янська І. Ужевича. К., 1970; Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. К., 1985.

В. В. Німчук.

У́ЖЧЕНКО Віктор Дмитрович (14.V 1935, с. Підлозіївка, тепер Охтирського р-ну Сум. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1994, професор з 1991. Закін. 1964 Харків. ун-т. Протягом 1964–77 (з перервами) працював учителем укр. мови та л-ри в м. Міусинську Луг. обл., в 1967–68 був асистентом кафедри укр. мови Харків. ун-ту. З 1977 – в Луг. пед. ін-ті (тепер ун-т): викладач, доцент, зав. кафедри філол. дисциплін (з 1990), зав. кафедри укр. мови (з 1998). Праці – з укр. та східнослов'янської фразеології: «Народження і життя фразеологізму» (1988), «Українська фразеологія» (1990, у співавт.), «Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу» (1997, 2000, 2002; у співавт.), «Фразеологічний словник української мови» (1998, у співавт.), «Словник українських східнослобожанських говірок» (2002, у співавт.), «Східноукраїнська фразеологія» (2003). Автор навч. посібників «Вивчення фразеології в середній школі» (1990), «Дидактичний матеріал з народознавства на уроках української мови» (1993, 1995), «Образи рідної мови» (1999) та ін. *О. О. Тараненко.*

УЗАГА́ЛЬНЕНО-ОСОБО́ВЕ РЕ́ЧЕННЯ – *односкладне речення*, структурну основу якого становить гол. член, виражений дієсловами 2-ї ос. одн. дійсн. і нак. сп. та 3-ї ос. мн. дійсн. сп. Дія (стан), позначувана гол. членом У.-о. р., виступає як ознака широкого, невизначеного загалу без певних темпоральних і просторових обмежень, напр.: «Людині **бійся** душу ошукать, бо в цьому **схибиш**, та уже навіки» (Л. Костенко); «Головою муру не **проб'єш**»; «**Держи** голову в холоді, а ноги в теплі»; «**Судять** не по словах, а по ділах». Конкр. форми часу і способу дієслів набувають позачасового значення, що особливо показово на прикладі прислів'їв, приказок, афоризмів, для яких У.-о. р. є типовою синтакс. формою. За ознакою позачасовості, нелокалізованості ситуацій У.-о. р. протиставляються означено-особовим і неозначено-особовим, семант.-синтаксичний план яких передбачає відображення конкр., реалізованих дій (станів).

Узагальн.-особ. значення можуть набувати дії самого мовця, повторювані в минулому: «**Ідеш** отак у доброму косарськім товаристві і **бачиш**, ідучи, й вечірнє небо, і ясну зорю, і її з грабельками на округлому дівочому плечі» (О. Довженко); «Що було **набігаєшся**, **нагуляєшся** з хлопцями по тих горах, по тих долинах!..» (І. Нечуй-Левицький). У.-о. р. з гол. членом у 2-й ос. одн. кваліфікують як структури з первинним ступенем узагальнення, бо часові й особові форми в їхньому складі втрачають конкр.-ситуативне значення, співвідносячись тільки з планом минулого в особистому досвіді мовця.

Як узагальн.-особові кваліфікують також речення з ін. дієсл. формами, напр.: «**Сидить**, **надувається**, три дні в чоботи **взувається**»; «**Мислю**, отже, **існую**»; «**Шукайте** і **знайдете**».

А. П. Грищенко.

УЗАГА́ЛЬНЮВАЛЬНЕ СЛО́ВО – при *однорідних членах речення* слово, що виражає заг. значення однорід. членів речення і відноситься до них як родове поняття до видового, ціле до частини. У. с. звичайно належать до тих же членів речення, що й однорідні, і можуть узгоджуватися з ними. Найчастіше вони передаються займ. словами **все**, **всі**, **ніщо**, **всюди** тощо, а також іменниками, зрідка – дієсловами й прикметниками. Напр.: «Подерті штани, зруділий

піджак – **усе** безбарвне» (М. Коцюбинський); «Всі **службовці** збіглися на бучу – і поштові, і з ощадкаси...» (О. Гончар); «Іван коло худоби **порається**: скотові й вівцям підкладає в ясла просяної або гречаної соломи, двічі на день до водопою гонить, сам вичищає двічі на тиждень загороду» (Панас Мирний). Як У. с. можуть вживатися словосполучення, однорідні члени тощо: «У щастя людського **два рівних** є **крила**: Троянди й виноград, красиве і корисне» (М. Рильський); «Панський дух витав **скрізь і всюди**: і в городі, і в повіті, і в губернії» (Панас Мирний). У. с. можуть стояти перед однорід. членами і після них. У першому випадку вони виражають пояснювальні відношення. Після У. с. тоді ставиться двокрапка, після однорід. членів (якщо речення продовжується) – тире: «**Усе**: його постава непорушна, Тоненькі ніжки, виточене тіло, Розвилки рогів на сухій голівці І спокій величавий, що зливався З напруженістю звіра сторожкого, – **Усе** було довершеність сама, Сама краса» (М. Рильський). Значення пояснення конкретизується, якщо після У. с. перед однорідними вживаються слова **а саме, тобто, як-от** (перед цими сполучниками ставиться кома, після них – двокрапка): «Кожного ранку Гнат об'їжджає село, щоб встановити..., чи немає ніяких **порушень**, **як-от**: крадіжка колгоспного майна, підрубка дерев на шляху, ночівля приїжджих та перехожих без його дозволу і т. д.» (Григір Тютюнник).

У. с. після однорід. членів вказують на власне узагальнювальні відношення. Після них у таких випадках ставиться тире: «Гомін, мов калейдоскоп облич, парний подих тропіків і гул Атлантики – **все** він проніс з довколосвітніх мандрів сюди, на рідний степовий берег» (О. Гончар). Перед У. с. можуть вживатися слова **словом**, **одне слово**, що підкреслюють значення узагальнення.

Літ.: Кучеренко І. К. Лог.-грамат. природа речень з узагальнюючими словами при однорід. членах. «Мовознавство», 1977, № 6; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982. *В. І. Кононенко.*

УЗГО́ДЖЕННЯ – вид підрядного зв'язку (див. *Підрядність*), коли вибір грамат. форми залежного слова зумовлений грамат. формами опорного (головного). Термін в сучас. значенні увів 1928 М. Наконечний замість «згода», «погодження», «узгоджування» та ін. Зв'язок У. найтиповіший для словосполучень, опор. словом яких є іменник, а залежним – прикметник, що має як *частина мови* несамостійні, зумовлені іменником, категорії відмінка, числа і роду, напр.: талановитий поет, талановитого поета, талановитому поетові, талановитим поетом, талановиті поети, талановитих поетів, талановитим поетам, талановитими поетами. Опорне слово в реченні набуває певної форми відповідно до комунікат. потреб, а залежне слово дублює форми опорного: «Лежать у полі **уперті валуни** На Молодечнині, в **озернім краї**» (М. Рильський); «Горизонт піднімає **багряним плечем** день – як **нотну сторінку** вічності» (Л. Костенко).

Зв'язок У. є формально-граматичним, грунтуючись не на лекс. значенні гол. слова, а на його грамат. формі. Узгоджувані грамат. форми передаються закінченнями слів, закінчення гол. слова зумовлює відповідні закінчення залежного (**висок-ого дуб-а**, **висок-ій сосн-і**, **висок-им жит-ом**), які є показниками грамат. роду, числа і відмінка.

Зміна форми гол. слова вимагає повної або часткової зміни форми залежного. За ступенем уподібнення залеж. слова головному розрізняють У. повне і неповне. При повному У. залежне слово уподібнюється головному у формах відмінка, числа і роду: **здібний учень** (наз. в., одн., ч. р.), **золоту осінь** (знах. в., одн., ж. р.), **зеленим листям** (ор. в., одн., с. р.). Неповним є У. не у всіх спільних для ім. і прикм. (або його еквівалента) грамат. категоріях. Зокрема, у словосполученні **місто Київ** є У. у відмінку і числі, але не в роді, а в словосполученні **місто Черкаси** – У. тільки у відмінку.

Залежне слово може бути виражене власне прикметниками, займенниковими прикметниками, дієприкметниками і порядковими прикметниками (числівниками): **прекрасна мить**, **наш учитель**, **прочитане оповідання**, **п'ятий день**. Специф. вияв має У. в кількісно-іменникових сполуках із числівниками **п'ять**, **шість**, **багато** і под., де відбувається розподіл відмінк. форм між У. і *керуванням*: у формах род., дав., ор. і місц. в. реалізується У., у формах наз. і знах. в. – керування, пор.: **п'яти (п'ятьох) книжок**, **п'яти (п'ятьом) книжкам**, **п'ятьма (п'ятьома) книжками**, **(у) п'яти (п'ятьох) книжках**, **багатьох книжок**, **багатьма книжками**, але **п'ять книжок**, **багато книжок**. Це, так би мовити, «частково-відмінкове узгодження» як різновид неповного У. В конструкціях **ти сам**, **ти сама** та ін. – змістове У., в них не характерна для деяких опорних особ. займенників морфол. категорія роду виражена залежними займ.-прикм. компонентами, що вказують на стать людини.

Порівняно з керуванням зв'язок У. є слабким підряд. зв'язком, не зумовленим лекс. значенням опор. слова. В явищах У. відбиваються диференційні грамат. ознаки частин мови і членів речення: прикм. синтаксично спеціалізований як узгоджена частина мови, ім. – як частина мови, що підпорядковує прикметник; у реченні характер означення як члена речення найвиразніше виявляється в узгоджених словах. Нерідко зв'язок У. співвідносять не тільки з означ. відношеннями, а й з відношеннями між *підметом* і *присудком*, що поєднуються формою *координації*. *І. Р. Вихованець.*

У́КАННЯ – заміна **о** звуком **у** внаслідок нерозрізнення в ненаголош. позиції. Розрізняють сильне й помірне У. Сильне У. – нейтралізація протиставлення [**о**] ~ [**у**] в усіх позиціях незалежно від фонет. оточення; помірне – часткова, позиційно обмежена заміна лише перед складами з голосними [**у**] та [**і**]. При сильному У. всякий ненаголошений /**о**/ звужується настіль-

ки, що його звукове поле збігається із звуковим полем /у/ або наближається до нього, напр.: **курóва**, **гулувá**, **нугá**, **суб'í**, **муйí**, **пуйíхаў**, **нусúў**, **бóсуму**, **т'íсто^{у}(у^{о})**, **тúхо^{у}(у^{о})**. Найбільш послідовно це явище спостерігається у ряді говорів пд.-зх. наріччя, зокрема в надсянському, наддністр. (пн.-зх. його частині), у зх. частині волин. та західнополіського говорів. Реалізація фонеми /**о**/ голосними [**о^{у}**], [**у^{о}**] та [**у**] у ненаголошеній позиції властива також деяким поділ. говіркам. У більшості пд.-зх. говорів переважає помірне У. – в позиції перед складами з [**у**] та [**і**].

Трапляється У. і в деяких говірках пд.-сх. наріччя, в основному перед складами з голосними високого підняття та в окр. лексемах перед наголош. складами з ін. голосними, напр.: **гу^{о}(у)лýбка**, **зо^{у}зýл'а**, **до^{у}м'íўка**, **до^{у}ч'кý**, **то^{у}(у^{о},у)б'í**, **со^{у}(у^{о},у)б'í**, **куп'íйка**, **бу^{о}л'áчка**, **мутузóк**, **тупóр**, **мо^{у}(у)гúла** та ін.

Літ.: Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології укр. мови. К., 1966; Залеський А. М. Вокалізм пд.-зх. говорів укр. мови. К., 1973; Бевзенко С. П. Укр. діалектологія. К., 1980; АУМ, т. 1–3. К., 1984–2001.

Н. П. Прилипко.

УКРАЇНІЗÁЦІЯ – розширення сусп. функцій укр. мови, впровадження її до офіц. вжитку в держ., політ., громад. і культур.-осв. установах та організаціях у 20-х рр. на тер. УСРР та в місцях компакт. проживання українців в ін. республіках СРСР. Русифікац. політикою цар. уряду укр. мову було усунено з держ. установ, школи, всіх сфер сусп. діяльності народу, що обмежило її функціонування, створило вкрай несприятливі умови для її розвитку. В роки УНР і за Гетьманату було відновлено укр. пресу, укр. мовою здійснювалося книгодрукування, викладання у школах, засн. УАН. Більшовицька влада спершу поставилася до перспектив розвитку укр. мови досить прохолодно. І хоча в Конституції УСРР 1919 зазначалося, що трудящі республіки можуть задовольняти свої культурні потреби рідною мовою, відповідні умови для цього не створювалися. Нац. питання докладно розглядалося на XII з'їзді РКП(б) (квітень 1923). У прийнятій резолюції було записано про необхідність видання спец. законів, які б забезпечували «вживання рідної мови в усіх державних органах і в усіх установах, що обслуговують інонаціональне населення і національні меншості».

1 серпня 1923 ВУЦВК і Раднарком УСРР опубл. декрет «Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвиткові української мови», в якому накреслювалися практ. заходи, зокрема щодо активнішого вивчення укр. мови працівниками рад. установ і ширшого використання її в їхній практ. роботі, вивчення укр. мови в загальноосв. школах і проф.-тех. навч. закладах та викладання укр. мовою у вищій школі. Стан У. в республіці розглядався на пленумі ЦК КП(б)У (квітень 1925), який визнав за необхідне перевести на укр. мову діловодство ЦК і його відділів; тоді ж при політбюро ЦК КП(б)У було утв. комісію у справі У., до неї входили політ. діячі (М. Скрипник, О. Шумський та ін.), головою обрано секретаря ЦК В. Затонського. У. в республіці здійснювалася шляхом розширення шкіл з укр. мовою навчання, збільшення видань укр. худож., публіцист. і наук. л-ри, підручників, газет та журналів, впровадження укр. мови до офіц. вжитку в роботі парт., держ. і госп. апарату, проведення укр. мовою масово-політ. і культ.-осв. роботи серед населення. Оскільки в республіці не вистачало працівників у парт., держ. і госп. органах, що добре володіють укр. мовою, для їх підготовки в містах і пром. осередках було відкрито держ. курси укр. мови, а в Харкові – Центр. держ. курси українознавства, які, крім педагогічної, проводили і н.-д. роботу. На кінець 20-х рр. в Україні було понад 80 % загальноосв. шкіл з укр. мовою навчання та багато середніх спец. навч. закладів; в усіх вузах запроваджено вивчення студентами укр. мови і викладання укр. мовою навч. дисциплін, зокрема з тех. спеціальностей; на укр. мову перейшов ряд газет і журналів, що виходили російською; укр. мовою стали видавати нові журнали (не тільки художні, а й наукові – з математики, фізики, хімії, біології, сільс. г-ва, медицини, різних тех. галузей знань і т. д.); у держ. установах, організаціях, на пром. підприємствах офіц. діловодство було переведено на укр. мову. Укр. школи та органи преси відкривалися і поза межами республіки, де переважало укр. населення, – на Кубані, в Курській, Воронезькій і Саратовській областях, на Далекому Сході тощо. У свою чергу, в Україні, де компактно проживало населення ін. національностей, було організовано нац. р-ни – рос., болг., нім., євр., грец., польські, на тер. яких діяли відповідні нац. школи, нац. театри, нац. мовою велося діловодство, виходили нац. газети, було відкрито навч. заклади, що готували пед. кадри для укр. шкіл поза межами республіки (Краснодарський, Бєлгородський і Благовєщенський пед. ін-ти та укр. відділення на ряді ф-тів Воронез. ун-ту та ін.) (див. *Українська мова в Європейській частині Росії*), як і для нац. шкіл в Україні (нім. педтехнікум у Запоріжжі, польс. пед. ін-т у Києві, євр. відділення при Одес. і Київ. пед. ін-тах тощо). Існували нац. загальноосв. школи в місцях, де проживало відповідне населення (рос., євр., нім., польське). В Ленінграді діяло наук. т-во укр. культури, л-ри та мови.

На поч. 20-х рр. точилася гостра дискусія навколо «теорії боротьби двох культур» – «нижчої» селянської і «вищої» міської. Її підтримував тодішній секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь, який вважав, що для комуністів не існує нац. питання, а У. є зайвою. У цій боротьбі, на його погляд, має перемогти «вища» – російська культура. В 1927 секретар ЦК КП(б)У Л. Кагано-

вич звинуватив в «українському буржуазному націоналізмі» наркома освіти УСРР О. Шумського, який відповідав за опрацювання метод. основ У.; його було знято з посади й відкликано до Москви. На поч. 30-х рр. У. стала помітно гальмуватися, її здобутки ліквідувалися. У 1930 закрито держ. курси укр. мови і Центр. держ. курси українознавства; 1932 – укр. школи всіх типів та газети й журнали за межами республіки; в Україні ліквідовано нац. р-ни, а згодом (1938) усі школи нац. меншин переведено на рос. мову навчання; поступово скорочувалося викладання укр. мовою в серед. спец. і вищих школах, припинено вивчення укр. мови у всіх вищих навч. закладах, крім укр. відділу філол. ф-тів ун-тів та пед. ін-тів; згорталося україномовне діловодство, укр. мова витіснялася з наук. сфери. Особливо активно відбувалася ліквідація досягнень У. з 2-ї пол. 40-х рр., зокрема у галузі нар. освіти, коли стали масово переводити (насамперед у містах) школи з укр. мовою навчання на рос. мову з необов'язковим для учнів вивченням укр. мови. І все ж, оцінюючи істор. значення процесу У., слід визнати, що попри всю непослідовність її здійснення, розпочата у 20-х рр., але не доведена до лог. завершення, вона мала досить помітний вплив на зміну сусп. ролі і функцій укр. мови, яка завдяки цьому, хоч і ненадовго, вперше в новіт. історії стала мовою держ. установ, зросла її культура й помітно розширилася сфера вживання.

Літ.: Чапленко В. Історія нової укр. літ. мови. Н.-Й., 1970; Шевельов Ю. Укр. мова в першій пол. двадцятого століття (1900–1941). [Б. м.], 1987; Даниленко В. М. Українізація: здобутки і втрати (20–30 рр.). В кн.: «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки», в. 2. К., 1992; Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. К., 1998; Борисенок Е. Ю. Украинизация 1920–1930-х гг. в СССР в освещении совр. укр. историографии. «Славяноведение», 1999, № 5; Сергійчук В. «Українізація Росії». Політ. ошуканство українців рос. більшовицькою владою в 1923–1932 роках. К., 2000.

М. А. Жовтобрюх.

УКРАЇНІЗМ – слово, окр. його значення, вислів, грамат. форма тощо, запозичені з укр. мови ін. мовою. У. є в рос. мові – стерня (жнивье), плугатарь (пахарь); польс. czerep (czaszka) «череп», czereśnia (trześnia) «черешня»; білорус. травень (май), вагітная (цяжарная) «вагітна»; рум. carboánţă, carboávă «карбованець»; угор. munka «праця, робота»; верхньолуж. kozak, чес. kozák, серб. і хорв. kòzāk, нім. Kosak, франц. cosaque, англ. Cossack, голл. kozák, італ. cosacco, ісп. cosaco, португ. cossaco, грец. κοζάκος (від укр. **козак**, з кримськотат. казак «вільна, незалежна людина, шукач пригод»).

Найбільше У. у польс. мові, куди вони входили найінтенсивніше в 16–17 ст., і російській, в яку почали проникати з кін. 17 ст. Серед У. польс. мови є такі, що й досі сприймаються у ній як певні екзотизми: hopak «гопак», hołubce «притупування (у танці, переважно українському)», prysiudy «присядки (у танці)», porohy «річкові пороги», zaporożec «запорожець»; інші – через експресивний відтінок, який відрізняє їх від питомих польс. слів (hołota, hołysz, при польс. goły; hołubić при польс. gołąb; hultaj тощо). Частина ж У. належить до нейтральної лексики і настільки органічно ввійшла в польс. мову, що їхнє походження з'ясовується лише за допомогою фонет.-етимол. аналізу (hołoble «голоблі», czereśnia (при застар. trześnia) «черешня», bodiak – «будяк», hodować «вирощувати» і т. д.

Численні У. рос. мови спочатку були характерні лише для лексики. Це в основному назви суто укр. реалій (сердюки, бунчук, булава, горелка, галушки, вареники) або ж такі, що вживаються для надання поняттю певного емоц. відтінку чи місц. колориту на тлі питомих рос. слів: дивчина (девушка), девчата (девушки), жинка (жена), добре (хорошо) тощо. Проте є й слова, які, здавна увійшовши в рос. мову, як У. вже не сприймаються, що більше, витіснили деякі рос. слова: пасека (рос. пчельник), порожняк «порожній віз» (пізніше – вагон). Особливо інтенсивним стало запозичення укр. слів і висловів у рад. період, чому сприяло цілеспрямоване зросійщення українців як в Україні, так і в ін. республіках СРСР. З української або через укр. мову в російську проникли слова: запáл (укр. зáпал), настрóй (укр. нáстрій) – рос. настроенность, дошколята (дошкільнята) – дошкольники, позитивный (укр. позитивний) – положительный, негативный (укр. негативний) – отрицательный; нерідко з умисне переважно негативним відтінком: самостийный (укр. самостійний) – рос. самостоятельный, указивка (указівка) – указание, кордон (кордон) – граница. Крім того, рос. мова почала запозичувати словотв. моделі (назви місцевостей на **-щин-а** – Тамбовщина, Рязанщина, Смоленщина), синтакс. конструкції, іноді з ірон. відтінком: богатый на урожай (укр. багатий на врожай) – рос. богатый урожаем; подбивать итоги (підбивати підсумки) – подводить итоги; собрали аж три рубля (зібрали аж три карбованці) – собрали целых три рубля тощо. Увійшов у звичай процес запозичення у рос. мову форм укр. імен (Маруся зам. Маша; ванькó (візник) зам. Вáнька, Оксана зам. Аксинья).

Специфічними є У. в англ. мові канадців укр. походження, що означають реалії укр. побуту, життя, звичаїв, історії (пор. dumi «думи», Metelitsya, Hopak – назви танців, bandura «бандура», borsch «борщ», zaporozhtsi «запорожці», vechornytsi «вечорниці»). Типологічно їх можна зіставити з подібними ж за функцією *гебраїзмами* у мовах євреїв діаспори, зокрема в їдиші.

Літ.: Їжакевич Г. П. Питання рос.-укр. мовних зв'язків. К., 1954; Жлуктенко Ю. О. Укр.-англ. міжмовні відносини. Укр. мова у США і Канаді. К., 1964; Германовіч І. К. Назіранні над лексікай беларускай літ. мовы 20–30 гадоў XX ст. В кн.: Беларуская мова (Даследзанні на лексікалогії). Мінск, 1965; Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego, cz. 2. [Doba średniopolska (Od początków XVI wieku do ósmego dziesięciolecia XVIII wieku)]. Warszawa, 1965; Його ж. Historia języka polskiego, cz. 3 [Doba nowopolska (Od ósmego dziesięciolecia XVIII wieku do r. 1939)]. Warszawa, 1972.

О. Б. Ткаченко.

УКРАЇНІСТИКА, українське мовознавство. Укр. мовознавство кориниться у перших лексикогр. посібниках, що збереглися ще від часів

Київ. Русі. Це були *глоси* – одно- й багатослівні тлумачення значень малозрозумілих і незрозумілих слів, здебільшого запозичених з грец., старослов'ян., давньоєвр. мов (див. *Глосографія*). Так тлумачилися тексти в давньорус. книгах уже в 11–13 ст. На основі цих тлумачень склалися перші словнички. В 16–17 ст. в Україні з'явився ряд праць з *граматики* і *лексикографії*. У друкарні Івана Федорова були видані його «Буквар» (1574), праці «Кграматыка словеньска ıазыка» (1586), «Адельфотес. Грамматіка доброглаголиваго еллино-словенскаго ıазыка...» (1591), а також «Грамматіка словенска» та «Лексис...» Лаврентія Зизанія (обидві – 1596). У цих працях було покладено початок укр. грамат. термінології.

Найвищим досягненням укр. мовознавства згаданого періоду є «Грамматіки славєнския правилноє Сѵнтаґма» Мелетія Смотрицького (1619) і «Лексіконъ славенорωсскій и именъ тлъкованіє» Памва Беринди (1627). Предметом вивчення була насамперед «словенороська», тобто старослов'янська в своїй основі, мова. Приділялась увага й староукр. літ. мові (перекладна частина «Лексікону...» Памва Беринди; рукописна «Грамматыка словенская» Івана Ужевича, 1643, 1645, лат. мовою; «Синоніма славенороская», 17 ст., та ін.). Працями Мелетія Смотрицького і Памва Беринди послуговувалися також у Білорусії і Росії. Вагомим здобутком укр. лексикографії стали праці Єпіфанія Славинецького та Арсенія Корецького-Сатановського, які жили в Москві. Тут Єпіфаній Славинецький створив «Філологический лексиконъ» (зведення пояснень термінів Святого Письма) та словник «Книга лѣксиконъ греко-славенолатинскій». Йому ж належать словники латино-слов'янський та слов'яно-латинський, що багато разів переписувалися. Один зі списків слов'яно-латинського словника доопрацював у 1650 Арсеній Корецький-Сатановський.

Кін. 17–18 ст., коли Україна цілковито підпала під владу Моск. держави, не були сприятливі для укр. філології, як і для укр. науки та культури взагалі. 1720 цар. указом заборонено друкувати конфесійні книжки мовою, яка б відрізнялася від прийнятої у Росії. На зх. землях України, що були поза межами Рос. імперії, продовжувалися традиції Мелетія Смотрицького. В 1788 на Закарпатті з'явилася граматика А. Коцака, в 20-х рр. 19 ст. у Зх. Україні – «Граматыка языка славено-руского» І. Могильницького (опубл. 1910), «Grammatica Slavo-Ruthena» («Граматика слов'яно-українська») М. Лучкая (1830, з додатком зразків закарп. говірок укр. мови) та ін. Першою граматикою укр. народнорозм. мови є *«Грамматика малороссійскаго нарѣчія» О. П. Павловського* 1818. Фонетичні й грамат. особливості укр. мови подано тут у порівнянні з російською; до граматики додано «Краткій малороссійскій словарь». Помітним внеском у дослідження історії укр. мови, ін. східнослов'ян. мов були праці М. Максимовича, І. Срезневського, П. Лавровського, які відстоювали самобутність укр. мови. «Тепер, здається, – писав І. Срезневський 1834 у «Запорожской Старине», – вже немає для кого і для чого доводити, що мова українська (або, як декому подобається називати, малоруська) є мова, а не наріччя – російської чи польської, як дехто доводив; і багато хто переконаний, що ця мова є однією з найбагатших слов'янських, що вона навряд чи поступиться, наприклад, перед богемською щодо багатства слів і виразів, перед польською мовою щодо мальовничості, перед сербською щодо приємності, що це мова, яка, будучи ще необробленою, може вже порівнятися з мовами культурними; щодо гнучкості і багатства синтаксичного – це мова поетична, музикальна, живописна».

Визначні праці, присвячені питанням історії укр. мови та її діал. особливостей, належать О. Потебні (див. також *Харківська філологічна школа*). Він перший і єдиний на той час серед учених Рос. імперії став доводити право кожного народу (маючи на увазі передусім рідний український) на свою мову, на її вільний розвиток. Перший системат. опис істор. фонетики укр. мови дав П. Житецький у праці «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1876). Учений досліджував також історію укр. літ. мови, мову фольклору тощо. К. Михальчук заклав підвалини укр. *діалектології*. Грамат. систему укр. мови, а також історію її розвитку від найдавніших часів описав А. Кримський («Украинская грамматика», т. 1–2, 1907–08).

У 1-й пол. 19 ст. з'явилися спершу рукописні укр. словники (з них найпомітніший – словник П. Білецького-Носенка, опубл. 1966), а згодом і друковані. Опубліковано (не повністю): «Словарь малорусского нарѣчия» О. Афанасьєва-Чужбинського (1855), «Опытъ южнорусского словаря» К. Шейковського (1861–86), «Словарь малороссійскихъ идіомовъ» М. Закревського (1860), «Словницю української (або югової руської) мови» Ф. Піскунова (1873) та ін. Вийшли друком перекладні словники: «Нѣмецко-рускиий словарь» (ч. 1–2, 1866–67), «Опытъ русско-украинскаго словаря» М. Левченка (1874), «Русько-мадярский словарь» В. Чопея (1883), «Малоруско-німецкий словар» Є. Желехівського та С. Недільського (т. 1–2, 1885–86), «Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки (т. 1–4, 1893–98), «Русско-малороссійскій словарь» Є. Тимченка (т. 1–2, 1897–99), «Латинсько-український словар» Ю. Кобилянського (1912) та ін. Найповнішою лексикогр. працею свого часу є *«Словарь української мови»* за ред. Б. Грінченка (1907–09). Розвиток грамат. думки і словникарства у Сх. Україні відбувався паралельно з пробудженням наук. уваги до укр. мови. В Галичині й Закарп. Україні замість церковнослов'ян. мови в л-ру впроваджувалася нар.

мова, створювалися посібники з укр. мови: І. Вагилевича (1845), О. Левицького (1849), Я. Головацького (1849), О. Огоновського (1889) та ін. У змаганнях за розвиток єдиної укр. літ. мови мовознавці брали за основу мову письменників з Наддніпр. України. Праці з мовознавства стали важливим внеском у культуру укр. народу. Разом з худож. л-рою вони зміцнювали підвалини переслідуваної царизмом укр. літ. мови. Право на вільний розвиток укр. мови обстоювала прогресивна рос. інтелігенція, про що свідчить, зокрема, доповідна записка Петерб. АН про скасування обмежень укр. друкованого слова (1905), яку підготували академіки О. Шахматов, Ф. Корш, П. Фортунатов та ін.

Після падіння Рос. імперії (1917) і початку нац. відродження в Україні в історії укр. мовознавства було кілька періодів. Перший (1917 – поч. 30-х рр.) характеризується активним розвитком практ. мовознавства, увагою до історії мови і теор. опрацюванням граматики, порівняльними студіями; другий (30–40-і рр.) – у зв'язку з наступом на *українізацію* і репресивною політикою ВКП(б) – КПРС – згортанням теор. досліджень, незавершеністю практ. роботи; третій (50–60-і рр.) – намаганням оновити теорію мовознавства, увагою до розвитку грамат. досліджень, лексикографії і лінгвостилістики; четвертий період (70–80-і рр.) позначений не лише дальшим розвитком порівняльного і зіставного мовознавства, соціолінгв. досліджень, а й творенням теоретично сумнівних прогнозів, що видавалися за соціолінгвістику.

Протягом першого періоду в системі ВУАН створено *Інститут української наукової мови* (1921), організовувалися кафедри укр., рос. та ін. мов у вищих навч. закладах. В. Сімович видав у Раштатті (Німеччина) «Практичну граматику української мови» (1917, перевид. у Лейпцигу 1921, у Мюнхені 1986), М. Грунський у Києві – «Украинскую грамматику» (1918); виходили друком численні невеликі обсягом лексикогр. праці – «Українсько-руський словничок до „Кобзаря“ Т. Г. Шевченка» Нестора Літописця (Н. Малечі, 1917), «Українсько-московський словник» В. Дубровського (1918) та ін. Мовознавці ВУАН підготували ряд термінол. словників, «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського (т. 1–3, 1924–33; т. 4, останній, лишився невиданим), посібники з сучас. укр. мови («Українська мова» М. Грунського і Г. Сабалдиря, 1926; «Українська мова» О. Синявського, 1923; «Українська мова» М. Наконечного, 1928; «Загальний курс української мови. Лекції» за ред. Л. Булаховського, 1929, 4 перевидання, та ін.), праці з історії укр. мови і діалектології [«Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв.» О. Шахматова й А. Кримського (1922, 1924, 1988), «Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії» П. Бузука (1927), «Курс історії українського язика. Вступ і фонетика» Є. Тимченка (1927, 1930), «Збірник комісії для дослідження історії української мови» за ред. А. Кримського (т. 1, 1931) та ін.]. Велася підготовка «Історичного словника української мови» (1930 і 1932 вид. два зошити 1-го тому). Інтенсивно вироблялася укр. наукова термінологія – технічна, природнича, суспільна. Одночасно з практ. роботою велося теор. осмислення процесів термінотворення, бралася до уваги істор. лексика, враховувався досвід становлення наук. термінології в ін. слов'ян. мовах. Тенденція до здорового пуризму, спрямованого на створення наук. термінології на питомій основі, як це робилося в ін. народів, була придушена політикою зросійщення з метою макс. уніфікації укр. і рос. термінів відповідно до мов. політики КПРС. У кін. 80-х – на поч. 90-х рр. відбувається переоцінка лексикогр. спадщини 20–30-х рр., деякі словники перевидано («Словник ділової мови» В. Підмогильного і Є. Плужника, 1993; «Правописний словник» Г. Голоскевича, 1994). З-поміж термінол. словників – а їх було створено в ці роки десятки – найб. значення зберігають ті, які містять нар. термінологію і номенклатуру, напр. «Словник ботанічної номенклатури» (проект, 1928), в якому зафіксовано 25 000 укр. назв рослин.

Ще до 1917 усталилася укр. графіка. 1921 вийшли друком «Найголовніші правила українського правопису», які були надто загальні, щоб служити надійним посібником для практики. З'явився і ряд ін. видань правопису, які не мали, проте, сили норми. І тільки 1928 вид. «Український правопис» на наук. основі, що був спробою поєднати східно- й західноукраїнську орфогр. практику.

У 20-і рр. мовозн. дослідження в Україні охоплювали, крім української, інші слов'ян. мови, а також романські, германські, тюркські, арабську. Велику наук. цінність становили праці в галузі орієнталістики А. Кримського («Тюрки, їх мови та літератури», 1930), Т. Кезми («Елементарні основи граматики арабської мови», 1928) та ін.

У березні 1930 на базі Ін-ту укр. наук. мови, лінгв. груп, що працювали при Істор.-філол. відділі ВУАН, а також мовозн. кафедр Київ., Харків. і Дніпропетровського ІНО створено *Інститут мовознавства* АН. У цей час почалася боротьба офіц. ідеології проти укр. мови й культури, що відбилося як на лінгв. кадрах, так і на напрямах мовозн. роботи. Серед нечисленних праць наст. десятиліть – «Історія форм української мови» М. Грунського і П. Ковальова (1931), «Исторический комментарий к русскому литературному языку» (1936) і «Русский литературный язык первой половины XIX в.» (т. 1–2, 1941, 1954) Л. Булаховського, «Вступ до мовознавства» М. Калиновича (1940), а також дослідження М. Грунського про пам'ятки старослов'ян. писемності, Л. Булаховського – в галузі слов'ян. наголосу та істор.

словотвору слов'ян. мов. Виходили праці західноукр. учених, особливо в ділянці дослідження історії й діалектології укр. мови. Це, зокрема, «Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол» І. Огієнка (1930), «Подільсько-волинське мовне суміжжя» К. Дейни (1938) та ін. 1941 відбулася І Респ. діалектологічна конференція, на якій ухвалено розгорнути суцільне обстеження укр. говорів. Дуже поріділи в цей час мовозн. кадри. Багатьох учених (А. Кримський, О. Курило, В. Ганцов, О. Синявський та ін.) було незаконно репресовано, інші (П. Ковальов, Ю. Шевельов, І. Огієнко, О. Пріцак, В. Чапленко та ін.) з певних причин опинилися за межами батьківщини, де продовжували працювати, збагачуючи укр. лінгвістику.

На поч. 50-х рр. в Україні відбулася дискусія з теор. питань мовознавства. Незважаючи на те, що в її ході було висловлено багато положень, які на тривалий час стали керівними догмами в мовознавстві, в цілому вона мала позитивне значення, оскільки поклала край небезпечним твердженням, зокрема про класовий характер мови. 1951 видано 2-томний «Курс сучасної української літературної мови» за ред. Л. Булаховського. В 1959–61 побачив світ 2-томний посібник для вузів «Курс сучасної української літературної мови» М. Жовтобрюха і Б. Кулика.

Від поч. 60-х рр. здійснюється коментоване видання пам'яток укр. мови 14–19 ст. Мовознавці академ. установ та вищої школи дослідили й опублікували численні юрид. документи, окр. твори худож. л-ри періоду становлення укр. літ. мови, давні граматики і словники. Серед цих видань – «Грамматыка словенская» Івана Ужевича (лінгв. коментар І. Білодіда і Є. Кудрицького), опрацьовані В. Німчуком «Лексіконъ...» Памва Беринди, «Лексис...» Лаврентія Зизанія, лексикогр. праці Єпіфанія Славинецького і Арсенія Корецького-Сатановського, граматика Мелетія Смотрицького та ін. В ділянці пам'ятникарства працювали також М. Бойчук, М. Пещак, В. Русанівський, П. Лизанець, В. Передрієнко, І. Чепіга, В. Колосова та ін. Фундам. дослідження з історії укр. мови, монографії і нариси з істор. морфології, словотвору й синтаксису (С. Самійленко, І. Керницький, С. Бевзенко, Ф. Медведєв, І. Слинько), а також з істор. лексикології рос. мови (М. Брицин, В. Туркін) дали змогу здійснити всебічний опис становлення структури і змін у семантиці укр. мови від найдавнішого часу до наших днів.

50–60-і рр. стали періодом активного творення лекс. картотеки – матеріальної бази словників. На цій базі було укладено поки що найбільший перекладний словник – 6-томний «Українсько-російський словник» (1953–63), підготовлено «Російсько-український словник» (т. 1–3, 1968). З участю лінгвістів та працівників ін. наук. галузей Комітет наук. термінології підготував і видав бл. 30 галузевих термінологічних (переважно двомовних перекладних) словників, зокрема великий загальний «Російсько-український технічний словник» (1961), «Російсько-український сільськогосподарський словник» (1963), «Російсько-український словник суспільно-політичної лексики» (1966) та ін. Пожвавилося видання укр.-іншомовних та іншомовно-укр. словників. Розпочалася систематична робота над істор. словником укр. мови. Перший її етап завершився у 1977–79 виданням «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», укладеного під керівництвом Л. Гумецької. Предметом наук. уваги стає словник мови письменників. До 150-ліття від дня народження Т. Шевченка видано 2-томний «Словник мови Шевченка» за ред. В. Ващенка, 1978–79 у Харків. ун-ті – «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка»; проведено певну роботу над словниками мови творів І. Франка, Л. Глібова та ін. Одним з осн. напрямів у н.-д. роботі 50–60-х рр. була лінгвостилістика. Вивчення стиліст. особливостей творів укр. письменників займало певне місце в дослідженнях мовознавців ще в поперед. період (Л. Булаховський, Ю. Шевельов, І. Кириченко, В. Ільїн, Г. Левченко). Набутком у цій галузі стали праці І. Білодіда «Питання розвитку мови української радянської художньої прози» (1955), його ж монографії про мову творів Т. Шевченка, Ю. Яновського, М. Рильського. Дослідження мови окр. письменників дало змогу створити узагальнюючі праці – «Курс історії української літературної мови» (т. 1–2, 1958–61), «Історія української літературної мови» П. Плюща (1971). Розробляються питання стилістики («Нариси з загальної стилістики сучасної української мови» І. Чередниченка, 1962), естетики мови (І. Грицютенко та ін.). Предметом досліджень стають також нехудожні стилі укр. літ. мови, зокрема історія становлення мови укр. публіцистики й науки, усного різновиду укр. літ. мови. У цій серії – праці: «Мова української преси...» (1963) та «Мова української періодичної преси...» (1970) М. Жовтобрюха, «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення» (1965), «Науковий стиль сучасної української літературної мови» А. Коваль, «Усне побутове літературне мовлення» (обидві – 1970) та ін. Цей же період характеризується розвитком лінгв. географії, меншою мірою діал. лексикографії, істор. діалектології, започаткуванням експерим. діал. фонетики. Нові аспекти діалектол. і ономаст. досліджень представлені в «Нарисах з діалектології української мови» Ф. Жилка (1966), у працях А. Білецького, Т. Назарової, М. Никончука, П. Чучки, Й. Дзендзелівського, В. Горпинича, Ю. Карпенка, Є. Отіна, М. Худаша та ін. Виходить друком монографія Ю. Редька «Сучасні українські прізвища» (1966).

Дослідженню теор. питань слов'янського синтаксису присвячена праця «Розвиток структури слов'янського речення» О. Мельничука (1966). Інша ділянка наук. інтересів цього часу – істор. лексикологія і лексикографія. Вийшли у світ книжки «Нарис історії української лексикографії» А. Москаленка (1961) та «Історія української лексикографії» П. Горецького (1963). Крок уперед зробило теор. перекладознавство, представлене насамперед працями М. Рильського і О. Кундзіча. 1960 з'явилося 2-е видання «Українського правопису» (1-е вид. – 1946), що зумовило появу низки статей з теорії і практики орфографії. Часи хрущовської «відлиги» позначені посиленою увагою до культури мови. Вийшло кілька популярних видань, в яких пропагувалася укр. мова, наголошувалося на її великій ролі в житті народу, розвитку його самобутньої культури (Й. Багмут, М. Жовтобрюх, А. Коваль, В. Русанівський, З. Франко, Є. Чак та ін.).

З 70-х рр. в укр. мовознавстві утвердився погляд на мову як на складну саморегульовану систему, компоненти якої взаємопов'язані та взаємозумовлені. Спершу цей погляд поширювався на форм. будову мови, а згодом охопив і її змістовий бік. Нові аспекти в методику дослідження структури і функціонування мови вніс структур.-матем. напрям. Вивченню системи фонем укр. мови із застосуванням стат. методів присвячена монографія В. Перебийніс «Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови» (1970). Досліджуються структура частин мови, грамат. категорії в їхньому взаємозв'язку, аналізуються ті явища фонетики, граматики й словотвору, які не були раніше предметом спеціального вивчення. Осн. праці з цих питань: «Синтаксична структура української мови» (1968), «Структура українського дієслова» В. Русанівського (1971), «Синтаксис сучасного українського літературного мовлення (Просте речення. Еквіваленти речення)» П. Дудика (1973), «Голосні фонеми української літературної мови» Н. Тоцької (1973), «Іменник в українській мові» І. Матвіяса (1974), «Прикметник в українській мові» А. Грищенка (1978), розробки І. Ковалика в галузі укр. словотвору та ін. Теор. і практ. робота в цьому напрямі була узагальнена в синтетичній праці *«Сучасна українська літературна мова»* в 5 книгах («Фонетика», «Морфологія», «Синтаксис», «Лексика і фразеологія», «Стилістика», 1969–73). Вивчення фонет., грамат., словотв. і семантичної структури укр. мови було продовжене в напрямі встановлення взаємозв'язків між різними рівнями, виявлення функціонально однознач. компонентів мови у граматиці, словотворі й лексиці. Ці дослідження передбачали як дальше поглиблення грамат. теорії, так і досягнення суто практ. мети – встановлення семантики слова й речення шляхом аналізу форм. засобів мови. До першого типу належать праці «Прийменникова система української мови» (1980), «Дієприкметник у сучасній українській літературній мові» Г. Гнатюк (1982), «Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові» Н. Клименко (1984), «Система відмінків української мови», «Морфеміка української мови» К. Городенської і О. Безпояско (обидві – 1987), «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» І. Вихованця (1988), «Мовна семантика в її динамічних аспектах» О. Тараненка (1989, рос. мовою) та ін. Серед узагальнюючих праць цього ж напряму – «Українська граматика» (1986, рос. мовою), де вперше комплексно застосовується функц. підхід до опису грамат. категорій. Другий тип репрезентують такі праці, як «Структура мови і статистика мовлення» (1974), монографії «Частотні словники та їх використання» В. Перебийніс (1985), «Лексична семантика в системі „людина–машина"» М. Муравицької (1986), «Морфологічний аналіз наукового тексту на ЕОМ» Н. Дарчук (1989). Новим напрямом у лінгвістиці 70 –80-х рр. є експерим. фонетика, зокрема вивчення інтонац. особливостей укр. мови (А. Багмут, Л. Прокопова та ін.), а також компонентний аналіз лекс. семантики (Л. Лисиченко, Ж. Соколовська та ін.). Предметом посиленої уваги стала давня і сучасна укр. фразеологія (Л. Коломієць, Л. Скрипник, Г. Удовиченко та ін.). Систем. підхід характеризує і нові праці з лінгвостилістики. Серед них – монографія «Основи мовної експресії» В. Чабаненка (1984). Систематизуються закономірності сучас. наголошування слів (В. Винницький); історія укр. наголосу розглядається у монографіях В. Скляренка «Історія акцентуації іменників середнього роду української мови» (1979) та «Нариси з історичної акцентології української мови» (1983).

Вивчення історії структури укр. мови набуває у 70–80-і рр. більш системат. характеру. Розширення бази досліджень у цій галузі, пост. вивчення і видання пам'яток укр. мови (до вже згаданих у поперед. період додаються юрид. документи 16–18 ст., давні госп. порадники, барокова художня л-ра, приватне листування та ін.), написання монографій і нарисів з істор. морфології, словотвору і синтаксису (С. Самійленко, С. Бевзенко, І. Керницький, Ф. Медведєв, І. Слинько та ін.) дало змогу створити синтетичну фундаментальну працю *«Історія української мови»* («Фонетика», «Морфологія», «Синтаксис», «Лексика і фразеологія», т. 1–4, 1978–83).

У 80-і рр. укр. мовознавство звернулося до спільнослов'ян. і спільносхіднослов'ян. мовної спадщини, про що, зокрема, свідчать коментарі В. Німчука до виданих ним же «Київських глаголичних листків» (1983), текстол. та лінгв. аналіз літопис. оповідей про Ігорів похід, здійснений В. Франчук (1988), та ін. Історія структури укр. мови досліджується паралельно з історією власних назв, розвитком історичної діалектології, залученням археол. даних (праця

«Формування і діалектна диференціація давньоруської мови» Г. Півторака (1988). До традиц. методів аналізу історії укр. мови долучаються структурно-математичні (М. Пещак). Розвивається славіст. мовознавство. Так, видруковано «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (1966), видається «Етимологічний словник української мови» в 7 томах (вийшли т. 1–4, 1982–2003); певна увага приділяється міжмов. контактам (Ю. Жлуктенко, В. Акуленко, В. Семчинський, О. Чередниченко, О. Семенець та ін.), зокрема слов'янським (М. Онишкевич, Й. Дзендзелівський). Типології простих дієсл. речень у чес. мові в зіставленні з українською присвятив монографію Й. Андерш (1987). У 80-і рр. почалося видання підготовленого переважно в попередні десятиліття колективом діалектологів (І. Варченко, Т. Назарова, А. Залеський, Н. Прилипко та ін.) під керівництвом Ф. Жилка «Атласу української мови»: 1984 вийшов 1-й том («Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі»), 1988 – 2-й («Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі»), 2001 – 3-й («Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі»). Видано «Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті» Т. Назарової (1985), «Говори української мови (збірник текстів)» (1977). Сучасна діалектологія розвивається у трьох напрямах: укладання регіон. діал. словників з орієнтацією на видання Загальноукраїнського діалектного словника, створення узагальнювальних праць з описом одного з мовних рівнів на широкому діал. матеріалі («Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті» Я. Закревської, 1976) або систематизацією усього діал. матеріалу («Українська діалектологія» С. Бевзенка, 1980), розробка нових методів ареального моделювання діал. лексики («Моделювання системи діалектної лексики» П. Гриценка, 1984; «Ареальне варіювання лексики», його ж, 1990). В лексикографії зусилля були зосереджені гол. чин. на створенні *«Словника української мови»* (т. 1–11, 1970–80). Велася робота над створенням «Фразеологічного словника української мови» (1994) та «Словника синонімів української мови». (т. 1–2, 1999–2000). У 1985–86 вийшов друком двотом. «Словник мови російських творів Шевченка» – продовження двотом. «Словника мови Шевченка». Серед інших лексикогр. праць – створений у Гол. редакції УРЕ «Словник іншомовних слів» за ред. О. Мельничука (1974), «Орфографічний словник української мови» за ред. С. Головащука і В. Русанівського (1975), «Орфографічний словник української мови», який уклали С. Головащук, М. Пещак, В. Русанівський, О. Тараненко (1994), словник-довідник «Власні імена людей» Л. Скрипник і Н. Дзятківської (1986) та ін. Здійснено 3-є і 4-е видання «Українського правопису» (1990, 1993).

У топоніміці вивчаються місц. назви в межах регіонів («Топонімія Буковини» Ю. Карпенка, 1973; «Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя» В. Лободи, 1976; «Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках», 1981; «Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонаддніпрянського Правобережжя» І. Желєзняк, 1987; «Назви річок нижньої Правобережної Наддніпрянщини» О. Карпенко, 1989). Ряд праць присвячено ономастиці, етнонімії: «З історії української антропонімії» М. Худаша (1977), «Назви жителів в українській мові» В. Горпинича (1979), «Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст.» М. Демчук (1988), «Етнонімія Геродотової Скіфії» (1988) та «Етнонімія Птолемеєвої Сарматії» О. Стрижака (1991), зб. «Київське Полісся» (1989). Ліквідація «білих плям» в історії укр. л-ри повернула укр. культурі багато забутих імен і творів, знято обмежувальні ярлики з багатьох письменників-класиків. Усе це спонукало до перегляду історії розвитку укр. літ. мови. Чіткіше визначено деякі основоположні поняття такої галузі лінгвістики, як літ. мова, мовна норма, стиль літ. мови, розмовна мова та ін. (праці С. Єрмоленко, М. Пилинського, О. Муромцевої та ін.). На новому рівні досліджується діловий і сучасний публіцистичний стилі укр. літ. мови, по-іншому оцінено роль перекл. л-ри в нац. культур. спадщині (В. Коптілов, Р. Зорівчак). З 2-ї пол. 80-х рр. розгорнулася робота над вивченням термінол. систем (Т. Панько).

70–80-і рр. – час посиленої уваги до зіставно-типол. досліджень. На зіставленні українського й російського, а також українського, російського і білоруського мовного матеріалу створено праці: «Функціонування російської мови в близькоспорідненому мовному оточенні» (1981), «Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов» (1983) А. Бурячка, «Взаємодія російської та української лексики в російських творах Т. Г. Шевченка» Т. Черторизької (1981, рос. мовою). Розвиваються балтославістика (А. Непокупний), фіно-угрознавство (П. Лизанець, О. Ткаченко), тюркологія (О. Гаркавець), арабістика (В. Рибалкін). Активізувалася робота в галузі романістики й германістики (Ю. Жлуктенко, Б. Задорожний, Г. Почепцов, Н. Раєвська, О. Андрієвська, О. Семенець, О. Чередниченко та ін.). Вийшли друком «Нариси з контрастивної лінгвістики» (1979), монографія «Фризька мова» Ю. Жлуктенка і О. Двухжилова (1984, рос. мовою), колект. праця «Спільна лексика германських і балто-слов'янських мов» за ред. А. Непокупного (1989, рос. мовою).

З серед. 80-х рр. зароджується укр. соціолінгвістика. Праць, які імітували соціолінгвістику, але насправді були збірниками цитат про те, що нібито всі мови в СРСР досягли нечуваного розквіту, і до того не бракувало. Проте реальної картини можливостей функціонування нац.

мов вони не розкривали. Реальна соціолінгвістика зародилася у працях, присвячених аналізові мовної карти зарубіж. світу. Це колект. монографії (рос. мовою) «Методологічні проблеми мовознавства» за ред. О. Мельничука (1988), «Міжмовні відносини і мовна політика» (1988) та «Мовні ситуації і взаємодія мов» (1989, обидві – за ред. Ю. Жлуктенка), написана на палеолінгвістичному матеріалі монографія «Нариси теорії мовного субстрату» О. Ткаченка (1989) та ін.

70–80-і рр. позначені зрослою увагою до лінгв. спадщини, зокрема до історії укр. мовознавства. Це монографія «Українська радянська лексикографія» Л. Паламарчука (1978), праці В. Німчука «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською» (1980) і «Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.» (1985) та ін. Видаються з коментарями зібрання творів видатних представників укр. лінгвістики, зокрема Л. Булаховського (т. 1–5, 1975–80), І. Білодіда (т. 1–3, 1986), П. Житецького (1987). Виходять збірники праць, в яких розкривається значення окр. установ і творчої спадщини вчених для укр. та світової науки й культури. Це – «Л. А. Булаховський і сучасне мовознавство» (1987, рос. мовою), «Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів» (1988), «Слов'янські мови, слов'янська писемність і культура» (1991, рос. мовою, присвячені пам'яті І. Срезневського) та ін. З 1991 діє *Інститут української мови* НАН України, утв. на базі україніст. відділів Ін-ту мовознавства. Того ж року при Відділенні л-ри, мови і мистецтвознавства НАН України організовано Укр. мовно-інформ. фонд, завдяки чому дістала нові перспективи лексикогр. робота.

Наст. розвиток укр. мовознавства, що припадає на поч. 21 ст., невіддільний від удосконалення методології досліджень і запровадження новіт. технологій в аналіз мовного матеріалу. Готуються до видання або виходять друком великі праці, започатковані або створені в поперед. період. Це 3-й «Атлас української мови» (2001), наступні томи «Етимологічного словника української мови», енциклопедія «Українська мова» (2000, 2004). Опубліковано узагальнювальну працю В. Русанівського «Історія української літературної мови» (2001, 2002). Видано видатну пам'ятку мови і культури «Пересопницьке Євангеліє» (2002). Виконуючи держ. програму «Словники України», Укр. мовно-інформ. фонд разом з ІМ і ІУМ здійснив видання «Орфографічного словника української мови» (1999, 2002), «Орфоепічного словника української мови» (т. 1–2, 2001, 2003), розмовник «Українсько-чеські паралелі в текстах і ситуаціях» (2002). Ведеться активна робота над новим тлумач. словником укр. мови (орієнтовно складатиметься з 20 томів і міститиме 200 000 лекс. одиниць), низкою ін. лексикогр. праць, у т. ч. в електрон. варіанті. Усе це розкриває нові перспективи розвитку мовознавчої У.

Літ.: Дослідження з мовознавства в Укр. РСР за сорок років. К., 1957; Гольденберг Л. І., Королевич Н. Ф. Укр. мова. Бібліогр. покажчик (1918–1961 рр.). К., 1963; Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967; Жовтобрюх М. А. Мовознавство на кафедрах вищих шкіл республіки (1967–1977). «Мовознавство», 1977, № 5; Розвиток мовознавства в УРСР. 1967–1977. К., 1980; Русанівський В. М. Прогностичні функції соціолінгвістики. «Мовознавство», 1989, № 1; Жовтобрюх М. А. Нарис історії укр. рад. мовознавства (1918–1941). К., 1991; Бевзенко С. П. Історія укр. мовознавства. Історія вивчення укр. мови. К., 1991. *В. М. Русанівський.*

УКРАЇНІ́СТИКА В А́ВСТРІЇ. Стала розвиватися від 1-ї пол. 19 ст.: спочатку в Галичині й пізніше на Буковині, що входили на той час до Австро-Угор. імперії, а пізніше у Віден. ун-ті. Вже в 1820-і – 40-і рр. у заг. контексті слов'ян. нац.-культур. рухів зароджувалася позауніверсит. мовозн. україністика в Галичині. Представники раннього галиц. просвітницького руху, випускники дух. семінарій І. Могильницький, М. Шашкевич, Я. Головацький, Й. Левицький, І. Вагилевич, Й. Лозинський у своїх листах указували на самобутність укр. мови, підкреслювали етн., мовну та культурну єдність укр. народу в усіх частинах України, вивчали давньоукр. писемність, досліджували членування укр. говорів, створювали перші рукописні та друк. граматики і підручники тодішнього галиц. різновиду укр. літ. мови. У Віден. ун-ті після заснування 1849 першої в Австрії каф. слов'ян. філології внесок у мовозн. україністику зробили її перший завідувач Ф. Міклошич та його наступник на цій посаді В. Ягич.

У період 1848–1918 україністика в Галичині та на Буковині розвивалася на створених українозн. кафедрах у Львів. (1849) і Чернів. (1875) ун-тах, а також завдяки перетворенню Львів. т-ва ім. Т. Шевченка (засн. 1873) на Наук. т-во ім. Т. Шевченка (1893). НТШ, де працювали такі видатні наук. діячі, як М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк, І. Верхратський, набувало значення всеукр. академії наук. У Львів. ун-ті розвивали діяльність філологи Я. Головацький, О. Огоновський, Г. Онишкевич, О. Колесса, К. Студинський, І. Свєнціцький. У Чернів. ун-ті працювали О. Калужняцький, К. Ганкевич, С. Смаль-Стоцький, З. Кузеля. Крім того, ряд філологів-україністів – таких, як М. Осадца, П. Дячан, О. Партицький, Є. Желехівський, І. Верхратський, В. Кміцикевич, Ю. Кобилянський, О. Макарушка, О. Маковей, М. Возняк, І. Завадовський, – працювали вчителями укр. мови в галиц. і буков. гімназіях. Філологи-україністи навчалися не тільки у Львівському (І. Верхратський, Є. Желехівський, В. Гнатюк, О. Макарушка, О. Маковей, М. Возняк) та Чернів. (С. Смаль-Стоцький, Ю. Кобилянський, В. Сімович) ун-тах , а й у Віденському (філол. освіту тут здобули Г. Онишкевич, В. Щурат, І. Зілинський, І. Завадовський; завершували або поглиблювали її там П. Дячан, О. Огоновський, О. Калужняцький, З. Кузеля, І. Панькевич, І. Франко, О. Колесса, І. Свєнціцький). Осн. твори австро-угор. періоду мовозн. україністики: «Студії в галузі руської мови» О. Огоновського (1880, нім. мовою), «Малоруско-німец-

кий словар» Є. Желехівського з доопрацюванням С. Недільського (1886), «Граматика руської (української) мови» С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера (1913, нім. мовою).
Після розпаду Австро-Угорщини (1918) і пов'язаного з цим виїзду професорів та студентів до нових незалежних слов'ян. держав Відень утратив своє значення як центр підготовки західноукр. інтелігенції та українозн. досліджень, що призвело до занепаду україністики в Австрії. 1921 укр. еміграція у Відні заснувала Укр. вільний ун-т, але цього ж року його було переведено в Прагу.
Протягом 20–80-х рр. 20 ст. публікації з мовозн. україністики з'являлися в Австрії нерегулярно. Тільки після відновлення незалежності України (1991) в Австрії зріс інтерес до укр. мови й культури, особливо у Віден. і Зальцбур. ун-тах, а також в Австр. ін-ті досліджень Сх. і Пд.-Сх. Європи (Відень). Від поч. 1990-х рр. австр. славісти опублікували низку праць з питань нормалізації укр. літ. мови (Г. Бідер), мов. політики й мов. ситуації (Г. Бідер, Г. Бургер, Ю. Бестерс-Дільгер), церковнослов'ян.-укр. диглосії (М. Мозер), історії укр. філології (К. Штурм-Шнабль), а також західнополіських укр.-білоруських межових говорів і західнополіської літ. мікромови в Білорусі (Г. Бідер).
Літ.: Hafner St. Geschichte der österreichischen Slawistik. В кн.: Beiträge zur Geschichte der Slawistik in nichtslawischen Ländern. Wien, 1985; Bieder H. Ukrainistische Sprachwissenschaft im österreichischen Galizien (1848–1918). В кн.: Мова та л-ра України між Сходом і Заходом. Bern, 2000; Русанівський В. Віден. славістична школа й Україна. В кн.: Четвертий Міжнар. конгрес україністів. Мовознавство. К., 2002.
Г. Бідер.

УКРАЇНІСТИКА В БОЛГАРІЇ. Інтерес до укр. мови в Болгарії стимулювала видана у 30-х рр. 20 ст. болг. мовою укр. граматика М. Грунського і Д. Дринова. Засновником У. в Б. вважають чл.-кор. Болг. АН І. Лекова (1904–1979), який поряд із загальнославіст. проблемами досліджував грамат. будову та походження укр. мови, омонімію (через призму фонол. явищ), окреслив напрями вивчення і запропонував методику аналізу укр. та болг. лексики, у численних працях показав типол. риси укр. мови на загальнослов'ян. тлі, зокрема її лекс. фонд, модель побудови слова тощо. Ін. вченими у зіставному плані розглянуто укр. та болг. дієслова на означення початку (кінця) дії, між якими встановлюється відмінність тільки у видовій опозиції, укр. еквіваленти болг. переповідному способу (означає, що особа, яка говорить, не є свідком дій, не бере участі у них) та граматикалізованим модальним формам припущення й висновку (І. Куцаров). Принципи передачі укр. власних імен та прізвищ болг. мовою представлені в статті Л. Андрейчина («Български език», 1969, № 2). У 1994 в Болгарії вийшла кн. «Слов'янські мови. Граматичні нариси» (болг. мовою), в якій вміщено нарис «Українська мова. Фонетика і фонологія. Морфологія. Основні особливості українського синтаксису» (автор Т. Шамрай). «Словник гідронімів України», «Словник українських рим», деякі монографічні праці з україністики, що вийшли в Україні, розглянуто в рецензіях болг. мовознавців. З 1995 у Південно-Західному ун-ті ім. Неофіта Рильського (м. Благоєвград) уведено нову спеціальність – укр. етнологію. В Софійському ун-ті ім. К. Охридського на ф-ті слов'ян. філології вивчають україністику як осн. фахову дисципліну (з 1996).
Літ.: Леков И. Източнославянският произход и характер на украинския език. «Език и литература», 1954, № 4; Куцаров И. Преизказни модификатори в източните славянски езици. «Съпоставително езикознание», 1978, № 4–5; Леков И. Към методите на изследване на украинско-българските лексикални отношения. В кн.: Питання слов'ян. мовознавства. Л., 1982; Деянова М. Украинско-български паралели при фазисните начини на действие. «Български език», 1987, № 1–2; Куцаров И. За някои функционални еквиваленти на българския конклузив в съвременния украински език. «Съпоставително езикознание», 1988, № 4–5; Стоянов І. А. Мовозн. україністика в Болгарії. В кн.: Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку. Мат-ли першої міжнар. конференції «Роль вищих навч. закладів у розвитку українознавства». К., 1993; Стоянов И. А. Иван Леков и началото на езиковедската украинистика в България. В кн.: Общност и многообразие на славянските езици. Сборник в чест на проф. Иван Леков. София, 1997.
І. А. Стоянов.

УКРАЇНІСТИКА В КАНАДІ. Розвивається порівняно віднедавна. 1943 факультат. курс укр. мови відкрито у Саскачеван. ун-ті (м. Саскатун), 1945 проф. К. Андрусишин організував там перший програмний курс укр. мови. Такий же курс проф. Я. Рудницький запровадив 1949 у Манітоб. ун-ті (м. Вінніпег); 1952 історик В. Кисілевський та літературознавець К. Біда започаткували україністику в Оттав. ун-ті (1996 у ньому відкрито кафедру українознавства), 1954 літературознавець Ю. Луцький – в Торонтському, 1960 мовознавець О. Старчук – в Альбертському (м. Едмонтон) ун-тах. 1982 вісім ун-тів мали програми з укр. мови й л-ри з правом надавати ступінь бакалавра, чотири – ступінь магістра, а три (Альбертський, Оттавський, Торонтський) – доктора. В 1985–86 україністика викладалася у 12 канад. ун-тах 1473 студентам. Оттав. ун-т видає журнал «Studia Ukrainica» (статті друкуються англ., франц. і укр. мовами) та серію українозн. монографій, передусім з історії. Тут з 1980 функціонує перша в історії Канади кафедра українознавства (з ухилом до історії та політології). При Альберт. ун-ті організовано кафедру укр. культури й етнографії, а 1976 – Канад. ін-т укр. студій (КІУС), що здійснює широку дослідницьку та видавничу діяльність, передусім з історії. Заходами КІУС, НТШ (Сарсель, Франція) та Канадської фундації українознавства 1984–93 опубл. 5-томну англомовну «Енциклопедію України» (редактор перших двох томів – В. Кубійович, останніх трьох – Д. Струк). Як окр. підрозділ ін-ту діє метод. кабінет укр. мови, КІУС і Торонт. ун-т видають з 1976 «Journal of Ukrainian studies» двічі на рік (до № 7 включно під назвою «Journal of Ukrainian Graduate Studies»). Окр. випуски мають спец. призначення. Так, улітку 1985 вийшов номер, що містив лише праці україніс-

тів Ун-ту ім. Монаша (Мельбурн, Австралія). З 1977 КІУС видає також бюлетені «Newsletters» (укр. і англ. мовами). Окр. здобутки вносять в укр. мовознавство НТШ та УВАН у Канаді. Україністи належать до Канад. асоціації славістів та до МАУ. 1964 у Вінніпезі засн. Всесвітнє товариство плекання рідної мови, мета якого – сприяти вдосконаленню укр. літ. мови серед українців на Заході. У своєму річникові «Слово на сторожі» (1964–88) воно публікувало статті з культури укр. мови, з методики її викладання, зокрема в англомов. світі. Найважливіші осередки укр. книжки – б-ка при Укр. культур.-осв. закладі, б-ка УВАН та Ін-ту св. Андрія (всі – у Вінніпезі), у Торонто – б-ки Укр. нар. дому та Ін-ту св. Володимира. Великі фонди україніки є в усіх згаданих вище ун-тах. Мовозн. дослідження здебільшого охоплюють питання регіонального (канадського) варіанта укр. мови (праці Я. Рудницького, І. Герус-Тарнавецької, Б. Струмінського, А. Горняткевича, Я. Харчуна, А. Роїк, О. Купльовської). Окр. дослідники помилково вважають його «сепаративною» укр. мовою, відмінною від мови укр. народу, що живе на етн. території. Однак з погляду соціолігвістики такі думки не витримують критики, а з погляду нац. та державницького – шкідливі, бо загрожують мовній єдності укр. народу.

Значні досягнення в галузі укр. лексикографії. У 20–30-х рр. перші перекладні (англо-українські та українсько-англійські) словники уклали Ф. Доячек, Є. Козловський, Г. Пляцко, Дж. Н. Крет. 1955 К. Андрусишин та Дж. Н. Крет опублікували укладений ними укр.-англійський словник (95 000 слів), який тричі перевидавався. У Вінніпезі 1951 І. Огієнко надрукував «Українсько-російський словник початку 17 ст.», а 1961 – «Словник Шевченкової мови». В 1962–72 там же опубліковано укладений Я. Рудницьким « Етимологічний словник української мови» – перший слов'ян. етимол. словник англ. мовою. Я. Рудницький має вагомі досягнення в ономастиці (тривалий час був редактором серії «Onomastica»), діалектології, історії укр. мови, соціолінгвістиці, фольклористиці, методиці викладання укр. мови (зокрема як іноземної). І. Огієнко, перебуваючи в Канаді, опубл. праці з історії та граматики укр. мови, уклав «Стилістичний словник української мови» (1978). Інші дослідники: А. Горняткевич (граматика, лексикологія), М. Павлюк (укр. діалектологія, лінгв. географія, міжмовні контакти), Я. Розумний (істор. лексикографія, методика викладання укр. мови), Яр Славутич (лінгвостилістика). В 1990 КІУС видав англо-укр. та укр.-англ. словники комп'ютерних термінів разом з англо-укр. словником зорово-слухової терміносистеми.

Див. також *Українська мова в Канаді.*

Літ.: Ewach H., Yuryk P. Ukrainian reader. Winnipeg, 1960; Slavutych Yar. Conversational Ukrainian. Edmonton – Winnipeg, 1973; Bogdan F. Dictionary of Surnames in Canada. Winnipeg – Vancouver, 1974; Luckyj G., Rudnyckyj Ya. A modern Ukrainian grammar. Winnipeg, 1977; Smyrniv W. Ukrainian prose manual. Oakville, Ont, 1977; Krawchenko B. Ukrainian Studies Courses at Canadian Universities. Edmonton, 1977; Struk D. H. Ukrainian for undergraduates. Edmonton, 1978; Ukrainica at the University of Toronto Library. В кн.: A catalogue of holdings in 2 volumes. Toronto, 1988; Верига В. До початків укр. студій у Канаді. «Слово і час», 1994, № 9–10. *Р. П. Зорівчак.*

УКРАЇНІСТИКА В НІМЕЧЧИНІ. Інтерес до укр. культури і мови з'являється в цій країні в ост. третині 19 ст. Україністика ставала предметом досліджень таких філологів, як А. Брюкнер, А. Лєскін, Е. Бернекер, К. Г. Маєр. А. Брюкнер зацікавився укр. і білорус. мовами під впливом своїх учителів О. Огоновського (Львів) і Ф. Міклошича (Відень). У його дис. «Литовсько-слов'янські дослідження» (опубл. 1877) є дані про укр. лекс. запозичення в лит. мові. Працюючи 1881–1924 професором Берлін. ун-ту, А. Брюкнер досліджував польс.-укр.-білорус. мовно-культурні зв'язки. Славіст і балтист А. Лєскін, будучи 1871–1916 професором Лейпц. ун-ту, створив тут центр славіст. досліджень. Його учні (напр., норвежець діалектолог і фонетист О. Брох), а також Е. Бернекер і К. Г. Маєр зробили поміт. внесок у становлення укр. філології в Німеччині. О. Брох створив у Лейпцигу свою працю «Про малоруську мову в Угорщині» (ч. I–II, 1895, 1897), потім (1900–37) був професором слов'ян. філології ун-ту в Осло. Е. Бернекер, професор славістики Бреслауського (1907–11) і Мюнхен. (1911–37) ун-тів, використовував дані укр. і білорус. мов у своїх лексикогр., етимол. та синтакс. працях. К. Г. Маєр (славіст та індоєвропеїст, протягом 1920–27 доцент Лейпцизького, з 1929 – професор Мюнстерського, з 1935 – Кенігсберзького ун-тів) популяризував як дослідник і педагог укр. мову й культуру в Німеччині (зокрема, брав участь в опрацюванні «Українсько-німецького словника» З. Кузелі та Я. Рудницького). Деякі галиц. та буков. філологи (українці й поляки) навчалися в ун-тах Німеччини: у Берлін. (А. Брюкнер, Я. Ганущ, К. Студинський), Лейпц. (А. Брюкнер, Я. Ганущ, К. Кисілевський, Р. Смаль-Стоцький) і Мюнхенському (Р. Смаль-Стоцький). 1882 Я. Ганущ захистив під кер. А. Лєскіна у Лейпцигу дис. «Про наголос іменників у малоруській мові» (нім. мовою, опубл. 1884).

Р. Смаль-Стоцький написав дис. «Нарис словотвору українських іменників» (нім. мовою, 1915) під кер. Е. Бернекера в Мюнхен. ун-ті. З'явилися підручники укр. мови (нім. мовою): «Граматика руської (української) мови» С. Смаль-Стоцького, Т. Гартнера (1913), «Практична граматика української мови» В. Сімовича (1917).

Під час і після Першої світ. війни 1914–18 нім. політика щодо України, вплив рев. подій у Росії та не в ост. чергу еміграція укр. інтелігенції, науковців у Німеччину дали поштовх дальшому розвитку У. в Н. У міжвоєн. період центром українознавства став Укр. наук. ін-т у Берліні (засн. 1926), де укр. вчені (Д. Дорошенко, І. Мірчук, З. Кузеля, Я. Рудницький) провадили наук. дослідження, створювали підручники, граматики, словники укр. мови, розвивали лектор. діяльність. Були опубліковані: «Грама-

тика української мови» В. Сімовича (1921) та «Підручник української мови» Я. Рудницького (1940, нім. мовою), «Німецько-український словник» Г. Наконечної (1939) та «Українсько-німецький словник» З. Кузелі, Я. Рудницького (1943); дослідження «Молоді німецькі мовні острови в Галичині» В. Куна (1930), «Німецькі елементи в українській мові» (1932) та «Україна і Німеччина. Дев'ять століть німецько-українських відносин у дзеркалі німецької науки та літератури» (1941) Д. Дорошенка; «Становище української мови в Радянському Союзі» Я. Рудницького (1938), «Українські ґовори. Південнокарпатськоукраїнський (лемківський, бойківський, гуцульський)» Г. Наконечної і Я. Рудницького (1940), «Германо-німецькі культурні впливи в дзеркалі української мови» Р. Смаль-Стоцького (1942), «Львівський український міський говір» Я. Рудницького (1943).

Публікувалися також праці мовознавців з УРСР (В. Ганцова, Г. Ільїнського). У «Довіднику з України» (за ред. І. Мірчука, 1941, нім. мовою) були розділи з укр. мови (Я. Рудницький), про нац. меншини в Україні (З. Кузеля).

Після Другої світ. війни 1939–45, насамперед у зв'язку з новою хвилею укр. еміграції, українознавство в Німеччині (ФРН) дістало новий імпульс. Укр. емігрантські кола відновили 1946 у Мюнхені Укр. вільний ун-т (засн. 1921 у Відні, перенесений цього ж року в Прагу, закритий 1945), 1947 – Наук. т-во ім. Т. Шевченка (закрите 1940 у Львові). Але внаслідок переселення більшості укр. наук. і культур. діячів та студентів з Німеччини в США й Канаду значення цих інституцій у Німеччині зменшилося. Вільну укр. академію наук було перенесено 1949 у Вінніпеґ, НТШ – у Францію. Тільки Укр. вільний ун-т у Мюнхені, в якому в післявоєнний час працювали І. Мірчук, Ю. Шевельов, О. Горбач, залишався осередком У. в Н. Тривалий час (1945–90) У. в Н. перебувала в тіні русистики. Тільки у Франкфурт. ун-ті завдяки діяльності О. Горбача розвивався центр українозн. досліджень. У зазнач. період У. в Н. була представлена публікаціями дослідників, що жили як у Німеччині (О. Горбач, А. Вінценз – професор Гейдельбер. ун-ту, займався питаннями гуц. антропоніміки й топоніміки, укр.-польс. мовними контактами; В. Лефельдт – написав монографію нім. мовою «Дієвідмінювання українського дієслова», 1985 та ін.), так і поза її межами (Ю. Шевельов, Я. Рудницький, Р. Смаль-Стоцький, В. Лев, М. Пшеп'юрська-Овчаренко, Ї. Марван та ін.). Деякі публікації (Г. Бірнбаума, О. Горбача, П. Магочі та ін.) присвячені говорам карпатських і бачванських русинів, їхнім нац. прагненням та літ. мікромовам.

Після проголошення незалежності України (1991) У. в Н. значно пожвавилася, зокрема завдяки безпосеред. контактам нім. і укр. наук. закладів та їхніх працівників. У кількох нім. ун-тах (Мюнхенському, Берлінському, Аугсбурзькому, Ерлангенському, Галльському, Лейпцизькому, Потсдамському та ін.) запроваджено навч. курси з україністики; у Грайфсвальд. ун-ті 1996 утворено кафедру україністики. В Аугсбур. і Грайфсвальд. ун-тах щорічно проводяться літні школи укр. мови та культури, в Аугсбурзі утв. Буковинський ін-т. Практ. заняття з укр. мови ведуться за різними підручниками (О. Ангальт-Беше; А. Даниленко і С. Вакуленко; С. Амір-Бабенко; Н. Плющ, Р. Пітш та ін.). Осн. відомості з україністики містяться в довідниках (за ред. П. Редера), узагальнювальних працях (Б. Панцер) та ін.

Літ.: Eichler E. [та ін.]. Die Entwicklung der Slawistik in Deutschland bis 1945 und in der Deutschen Demokratischen Republik. «Beiträge zur Geschichte der Slawistik in nichtslawischen Ländern». Wien, 1985; Schaller H. Geschichte der Slawistik in Deutschland und in der Bundesrepublik einschließlich Berlin (West). «Beiträge zur Geschichte der Slawistik in nichtslawischen Ländern». Wien, 1985; Zeil W. Slawistik in Deutschland. Köln –Weimar–Wien, 1994.
Г. Бідер.

УКРАЇ́НІСТИКА В ПО́ЛЬЩІ. Дослідження укр. мови в Польщі як складова частина україністики мають глибокі традиції; особливо інтенсив. розвиток їх припадає на 2-у пол. 20 ст., коли виникли наук. центри українознавства в ун-тах (Ягеллонському в Кракові, Варшав., Люблін., Познан., Вроцлав., Щецинському) та відділ україністики Ін-ту слов'янознавства Польс. АН. Пов'язана передусім з діяльністю Т. Лера-Сплавінського, В. Курашкевича, П. Зволінського, К. Дейни, Я. Янова, З. Штібера, С. Грабця, В. Вітковського, М. Карася, Я. Рігера, М. Лесева, М. Юрковського, Т. Голинської, Ф. Чижевського, Т. Плюскоти.

У центрі уваги польс. мовознавців – вивчення укр. діалектів, ономастики укр. територій, що різного часу входили до складу Польщі, та тер. сучасної Польс. держави, давніше заселених українцями, а також грамат. будови і словникового складу укр. літ. мови, історії мови, польс.-укр. міжмов. взаємин.

У галузі діалектології дослідженнями охоплено наддністрянський (К. Дейна, Я. Янів, І. Зілинський), гуцульський (Й. Грегорович, Я. Янів, Й. Шнайдер, В. Курашкевич, Я. Рігер), поліські (Й. Тарнацький, В. Курашкевич, Л. Оссовський), бойківський (С. Рабій, С. Грабець, Я. Рігер), надсянський (М. Пшеп'юрська-Овчаренко, С. Грабець, Я. Рігер, А. Кудрик) та лемківський (В. Курашкевич, С. Бонк, З. Штібер, Р. Райнфус, Р. Броніковська, К. Домарадз, У. Левицька та ін.) діалекти, підляські говірки (Я. Токарський, В. Курашкевич, М. Лесів, В. Горний, Ф. Чижевський, К. Пастусяк); синтетичний опис укр. діалектів на тер. Польщі подав М. Лесів («Українські говірки у Польщі», 1987). Описи окр. укр. діалектів доповнюють регіон. атласи Я. Рігера, переважно – за матеріалами С. Грабця («Atlas gwar bojkowskich», t. 1–7, Wrocław etc., 1980–91), З. Штібера («Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny», t. 1–8. Łódź, 1956–64), Ф. Чи-

жевського («Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy». Lublin, 1986), Я. Рігера за записами Я. Яніва («A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language». Warszawa, 1996), регіон. словники гуц. говірки Я. Яніва («Słownik huculski». Kraków, 2001), лемк. говірок Я. Рігера («Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie». Warszawa, 1995); узагальнений нарис укр. діал. на тлі ін. східнослов'янських подав В. Курашкевич («Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych». Warszawa, 1954), огляд діалектів та карту діал. членування укр. мови подав І. Зілинський (1933). Укр.-польс. міждіалектній взаємодії присвячено праці К. Дейни, З. Штібера, С. Бонка, М. Лесева, Ф. Чижевського, Я. Рігера, Б. Фалінської, А. Ковальської, Я. Сятковського, Г. Пельцової, Г. Поповської-Таборської та ін. Широко залучаються укр. діал. матеріали при дослідженні функціонування польс. мови на західноукр. землях у різний час [С. Грабець, К. Дейна, С. Курцова, М. Лесів, Е. Дзєнґель, І. Цехош, Я. Рігер та ін. («Język polski na Ukrainie w końcu XX wieku», ч. 1. Warszawa, 2002), автори праць серії «Studia nad polszczyzną kresową»]. Докладно вивчено укр. елементи у мові старопольс. ділових документів, давніх граматик, письменників 16–17 ст. (Я. Кохановського) і нової польс. л-ри (Ю. Словацького та ін.) у зв'язку з проблемою становлення польс. літ. мови (З. Штібер, С. Грабець, А. Болеський, Й. Малли, Й. Трипуцький); одночасно досліджено польс. елементи в староукр. писемних пам'ятках «Синоніма славеноросська» Памва Беринди, «Розмова», «Азбуковник» (Я. Янів, В. Вітковський, Л. Шнайдер та ін.), польс. впливи на укр. літ. мову 17 ст. (С. Кохман), на мову творів І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, укр. фольклору (Т. Лер-Сплавінський). Проблема польс.-укр. міжмов. зв'язків відбита у праці Т. Лера-Сплавінського «Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej» (1928, 1966).

Ономастикон, переважно геогр. назви пд.-зх. регіону України, вивчали Я. Рудницький (топоніми Бойківщини), С. Грабець (Гуцульщини), З. Штібер, Е. Вольніч-Павловська (Лемківщини), М. Лесів (Підляшшя), М. Кондратюк (Білосточчини), Я. Рігер (гідроніми поріччя Сяну, Лемківщини); М. Юрковський описав укр. гідрографічні назви.

Граматичній будові укр. мови присвячено праці К. Дейни, М. Лесева, Б. Струмінського, Т. Голинської та «Ukraińsko-polski słownik syntaktyczny» О. Співака і М. Юрковського (2003); фонологічній – Я. Янова, І. Зілинського; опису окр. груп лексики – Т. Голинської, а також узагальнені праці «Dzieje języka ukraińskiego w zarysie» Т. Лера-Сплавінського, С. Грабця, П. Зволінського (1956), «Słownik ukraińsko-polski» С. Грабця і П. Зволінського (1957) «Język ukraiński» В. Вітковського (1970), «Mały słownik ukraińsko-polski i polsko-ukraiński» В. Назарука і М. Юрковського (1998). Дослідження мови укр. пісенного фольклору подано в моногр. «Język ukraińskich pieśni wschodniokarpackih» А. Демартіна (1991).

Історія укр. мови викладена в нарисі Т. Лера-Сплавінського; діахронію багатьох явищ укр. мови розглянуто у порівн.-істор. плані на тлі розвитку інших слов'ян. мов (П. Зволінський, Ф. Славський); ряд досліджень присвячено описам окр. етапів істор. розвитку укр. мови (17 ст. – праці М. Лесева, В. Вітковського, 18–20 ст. – С. Грабця) та пам'яток мови (галиц.-волин. грамоти 14–15 ст. докладно описав В. Курашкевич, мову творів І. Галятовського – В. Вітковський; відображення укр. мови у лексикогр. працях 17 ст. вивчали М. Дидякін, Я. Янів); опубл. переклад і лінгв. коментар до «Слова о полку Ігоревім» (А. Обрембська-Яблонська). Історія укр. мовозн. думки відбита в нарисах про лінгв. концепції І. Франка, О. Потебні, А. Кримського, Л. Булаховського, численних рецензіях на праці з укр. мовознавства, а також бібліогр. оглядах (подає «Rocznik slawistyczny»).

Дослідження з укр. мовознавства друкують польс. славістичні період. видання та спец. україністична періодика («Наше слово», «Наша культура», «Український календар»), неперіод. видання («Варшавські українознавчі записки», Варшава, з 1989; «Краківські українознавчі зошити», Краків, з 1993; «Польсько-українські мовозначі зустрічі», Люблін, з 2001), численні збірники наук. праць.

Див. також *Українська мова в Польщі*, *Українсько-польські мовні контакти*.

Літ.: Jurkowski M. Ukrainistyka językoznawcza w Polsce Ludowej. «Przegląd humanistyczny», 1984, № 2; Witkowski W. Zarys dziejów polskiej ukrainistyki językoznawczej. В кн.: Z problemów ukrainoznawstwa. Warszawa, 1987; Czyżewski F. Stan badań nad gwarami ukraińskimi Pobuża. В кн.: Rozprawy Komisji Językowey LTN, t. 34. Lublin, 1990. *П. Ю. Гриценко.*

УКРАЇНІСТИКА В РУМУ́НІЇ. Має давні традиції. За ініціативою Петра Могили 1640 в Яссах було засн. Греко-латино-слов'янську академію, якою керував Софроній Почаський. У Києво-Могилян. академії навчалися вихідці з рум. земель. Однак дослідження укр. проблематики в Румунії розпочалося в 19 ст. Зачинателями У. в Р. були вихованець Харків. ун-ту Б. П. Хашдеу (1838–1907; цікавився укр. фольклором), славіст І. Богдан [1864–1919; підкреслив східнослов'ян. (укр.) характер редакції старослов'ян. мови, якою користувалися у середньовіч. князівстві Молдова як літературною] та випускник Києво-Могилян. академії єпископ Мелхіседек Штефенеску (1822–92), який вивчав слов'ян. написи в церквах і монастирях Молдови та Буковини. На поч. 20 ст. Д. Дан, зібравши лексику українців Буковини, опубл. її в етногр. розвідці «Русини Буковини», що вийшла в наук. записках Рум. академії 1912–13. Після 1-ї світ. війни укр. елементи рум. мови вивчала ясська дослідниця М. К. Штефенеску (Ştefănescu M. C. Elemente ruseşti – rutene din limbă română şi vechimea lor. – Iaşi, 1925).

Зв'язки румунів з українцями досліджували П. Караман та Д. Кринжала. В 1936–37 Е. Петровіч провів мовне анкетування у кількох укр. присілках комуни Бродина у Пд. Буковині; ці матеріали опубл. у томах довоєнної і повоєнної серій «Румунського лінгвістичного атласу» (Atlasul lingvistic român, publicat de Muzeul limbii române, condus de Emil Petrovici. Partea 2, vol. 1. Sibiu – Leipzig, 1940; Atlasul lingvistic român. Partca 2, Serie nonă, vol. 1–7. Bucureşti, 1956–1972). Дослідження укр. мови у Румунії у повоєнний час були зосереджені в основному на питаннях структур. особливостей укр. говірок на тер. країни, а також впливу укр. мови на румунську. Виділяються праці Е. Петровіча про східнослов'ян. топоніміку на тер. Румунії («Romanoslavica», т. 4, 1960 і т. 6, 1962), І. Петруца й Г. Міхеїле про вивчення географії слов'ян. запозичень рум. мови («Romanoslavica», т. 7, 1963), М. Павлюка, І. Робчука, А. Врачу зі слов'яно-рум. діалектології («Romanoslavica», т. 7, 1963), В. Васченка про фономорфол. адаптацію слов'ян. запозичень («Romanoslavica», т. 9, 1963), Д. Х. Мазілу про укр. вплив на рум. мову («Romanoslavica», т. 17, 1970), К. Регуша, А. Регуш про прийменники в укр. (буковинських та гуцульських) говірках на півночі Молдови («Studia de slavistică», vol. 2, 1971); про термінологію обробки вовни, конопель і ткацтва в укр. говірках повіту Сучава («Romanoslavica», т. 18, 1972). Вплив рум. мови на українську досліджували також Е. Врабіє, І. Лоб'юк («Румунські елементи в термінології тваринництва у гуцулів», «Romanoslavica», т. 18, 1972), С. Бодзей («Новації в українському діалектному вокативі на Мараморощині», «Romanoslavica», т. 22, 1984) та ін. З 1990 в країні діють Спілка українців Румунії та Спілка україністів Румунії.

Див. також *Українська мова в Румунії, Українсько-румунські мовні контакти.* *С. В. Семчинський*.

УКРАЇНІСТИКА В СЛОВАЧЧИНІ. Зародження мовозн. україністики в Словаччині належить до 2-ї пол. 18 ст. Її зачинателем вважають А. Коцака, який залишив кілька рукопис. праць про церковнослов'ян. мову. Перші спроби опису закарп. говорів подав І. Фогарашій: у листі до Орлая (1827) він обстоював укр. походження русинів Закарпаття та їхньої мови. М. Лучкай у передмові до праці «Grammatica Slavo-Ruthena» («Граматика слов'яно-українська», 1830) доводив спільність руської (української) мови для українців Малоросії, Польщі, Галичини, Буковини та жителів Мукачівської, Пряшівської і частково Варандинської єпархій. П. Шафарик вважав мову карп. русинів одним з укр. говорів. О. Духнович виступав за створення на нар. основі спільної літ. мови для карп. і галиц. українців. В. Чопей у передмові до «Русько-мадярского словаря» (1883) писав про самобутність укр. мови. Статті про закарп. діалекти надр. О. Бонкало. Давнє письменство Закарпаття досліджував Г. Стрипський. Після 1918 активно займався україністикою І. Панькевич. До 1945 мовознавча У. в С. розвивалася спорадично. Вона відбивала наявність у Словаччині кількох нац.-мовних орієнтацій: народної (української), карпаторуської (москвофільської) та русинської. Більш інтенсивний розвиток укр. мовознавства в Словаччині розпочався тільки після скасування 1953 повоєнного укр.-рос. мовного дуалізму і запровадження в українців Пряшівщини єдиної укр. літ. мови.

Повоєнна мовознавча У. в С., крім опису місц. говірок, орієнтувалася на дослідження історії літ. мови, ономастики, питань соціолінгвістики, словац.-укр. мовних контактів тощо. І. Панькевич продовжував збирати лекс. матеріал для «Діалектного словника закарпатських говорів», надр. ряд праць з істор. діалектології Закарпаття. В. Латта досліджував укр. говірки Пряшівщини у лінгвогеогр. аспекті.

Від поч. 60-х рр. словац. мовознавча україністика розвивається на двох кафедрах укр. мови Ун-ту ім. П. Й. Шафарика (від 1997 – Пряшівський). П. Бунганич опубл. статті про давні діалектол. дослідження у порівнянні їх із сучас. записами, про взаємовпливи словац. і укр. говірок, уклав «Словацько-український словник» (1985). З 70-х рр. значна увага приділялася дослідженню діал. лексики. З. Ганудель вивчала лексику, пов'язану з побутом, ткацтвом, медициною і анатомією, про яку написала ряд статей, дві монографії та підготувала «Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини» (т. 1–2, 1981–89). Ю. Муличак у ряді розвідок дослідив лексику різних семант. ділянок – сільс. господарства, традиц. транспорту та мікології. А. Кундрат вивчала складнопідр. речення у лемк. говорах, опубл. статті про нар. назви мір, кольорів та мовну культуру українців Пряшівщини. Дослідженню діал. синтаксису Бардіївщини присвячено кілька праць Ю. Ванька.

В останні десятиліття значну увагу приділено вивченню укр. топоніміки. Вийшли праці М. Дуйчака і О. Лазорика про складні назви нас. пунктів, топоніми з повноголосними формами та ін. М. Дуйчак, крім того, досліджує мікротопонімію (ряд статей і «Словник мікротопонімів українських сіл Східної Словаччини», 1994–95). О. Лазорик надр. «Словник відтопонімічних прикметників і назв жителів українців Східної Словаччини» (1979) та «Наші місцеві назви і як їх уживати» (1994). Статті з історії дослідження південнокарп. укр. говорів та окр. писем. пам'яток опубл. Й. Шелепець. Широка україніст. палітра в М. Штеця. З кін. 60-х рр. він надр. понад 100 праць (у т. ч. 4 монографії): про укр. говірки Пряшівщини, з історії укр. літ. мови, укр.-словац. мовних контактів, соціолінгвістики, старослов'ян. та церковнослов'янської мов. Після запровадження на Пряшівщині укр. мови як літературної постала потреба системат. допомоги мовознавців в опануванні літ. норма-

ми не тільки шкільною і студ. молоддю, а й культур.-осв. працівниками. З цією метою друкувалися шкільні посібники, статті, надавалися і надаються мовні консультації тощо.
Див. також *Українська мова в Словаччині*, *Українсько-словацькі мовні контакти*.
Літ.: Дзендзелівський Й. О. Стан і проблеми дослідження укр. говорів Закарп. області УРСР та Сх. Словаччини. В кн.: Жовтень і укр. культура. Пряшів, 1968; Štec M. Jazykovedná ukrajinistika na Slovensku po roku 1945. «Slavica Slovaca», 1984, № 1; Ганудель З. Розвиток чехосл. мовозн. україністики за 35 років (1948–1983). В кн.: Наук. зб. Музею укр. культури у Свиднику, т. 12. Братислава, 1985. *М. Штець.*

УКРАЇНІСТИКА В США. Дослідження укр. мови розпочалися в США після Першої світ. війни 1914–18 завдяки припливу укр. інтелект. імміграції. Вагомий внесок в україністику зробили Ю. Шевельов, П. Ковалів, О. Пріцак, В. Лев, К. Кисілевський, В. Чапленко (історія мови, формування та розвиток літ. мови), Ю. Перфецький (досліджує мову літописів, зокрема Галицько-Волинського та Густинського; перекладач Галицько-Волинського літопису), М. Флаєр (проблеми укр. істор. та діал. фонетики), В. Чопик (укр.-англ. мовні контакти, зокрема на фонет. рівні), Я. Гурський (питання укр. ономастики), А. Гумецька (методика викладання укр. мови для англомов. аудиторії), І. Фізер (пор. літературознавство та слов'ян. мови), П. Одарченко (укр. літ. мова, правопис), О. Воловина, Д. Маркусь (проблеми соціолінгвістики) та ін. Вивчення укр. мови здійснюється у кількох осн. наук. центрах: у НТШ (перший голова – М. Чубатий, згодом – Р. Смаль-Стоцький, Я. Падох, з 1990 – Л. Рудницький, з 2000 – Л. Онишкевич-Залеська; заг. кількість членів на 1998 – 375), Українській вільній академії наук (УВАН; засновник і перший голова – М. Ветухів; тепер у США – О. Біланюк), що організовані 1948–50 (ці наук. установи випускають збірники творів, монографії, а також неперіод. видання: НТШ – «Записки...» і англомовні «The Proceedings of the Philological Section of the Shevchenko Scientific Society» («Записки філологічної секції Наукового Товариства Шевченка»); УВАН – наук. збірники «The annals of the Ukrainian Academy of arts and sciences in the United States» («Записки Всеукраїнської Академії наук у США»). НТШ та УВАН часто представляють укр. філологію на всесв. та всеамер. конференціях, конгресах, симпозіумах. Досл. роботу в різних галузях, у т. ч. філології, проводять члени Укр. асоціації університ. професорів, яка 1990 налічувала 205 членів. У Центрі українозн. студій – у Гарвард. ун-ті (м. Кембридж, шт. Массачусетс, з 1973) – організовано Укр. науковий ін-т Гарвард. ун-ту (УНІГУ) із завданням розвивати укр. науку в гуманітар. сфері, забезпечувати джерельну базу для вивчення укр. мови, л-ри, історії. Ін-т влаштовує щотижневі семінари; дотепер був ініціатором проведення 42 конференції; публікує (з 1977) наук. серію «Harvard Ukrainian Studies» («Гарвардські українознавчі студії»). Гарвардська книгозбірня – найбільша у світі університ. б-ка – має найбагатші та найрепрезентативніші колекції українозн. видань поза межами України. Серед рукописів – універсали гетьмана І. Мазепи; серед стародруків – «Апостол» і «Азбука» І. Федорова (Львів, 1574), «Острозька Біблія» (1581). Тут зберігається збірка першодруків І. Котляревського, М. Шашкевича, П. Куліша, Т. Шевченка, авторів 20 ст. УНІГУ започаткував публікацію «Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства». У серії монографій УНІГУ опубл. англ. мовою працю Г. Грабовича «Поет як міфотворець. Вивчення символів у Т. Шевченка» (1983), І. Зілинського «Фонетичний опис української мови» (англ. перекл. В. Жили та В. Ейкока, 1979), І. Фізера «Психолінгвістична теорія літератури О. Потебні» (1987), Ю. Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого сторіччя (1900–1941). Її стан і статус» (1989), «О. Потебня. Мова. Національність. Денаціоналізація» (1992, упорядкування і вступне слово Ю. Шевельова) та ін. Співробітниця УНІГУ П. Грімстед здійснює програму дослідження архівів України. В 1989 опубл. її наук.-довідковий посібник «Архіви й рукописні фонди СРСР. Україна і Молдавія» (кн. 1). З 1971 при Гарвард. ун-ті працює Укр. літній ін-т з історії, л-ри й мови, що подає 8-тижневу програму для студентів і аспірантів. Великі колекції україніки є в Б-ці Конгресу США (м. Вашингтон), в книгозбірнях Іллінойського (м. Урбана-Шемпейн, 70 тис. томів), Міннесотського (м. Міннеаполіс), Індіанського (м. Блумінгтон), Пенсільванського (м. Філадельфія) ун-тів.
Першою вищою школою у США, що впровадила 1939 системат. викладання укр. мови, л-ри та історії, був Коледж св. Василя у м. Стамфорді (шт. Коннектікут); у 2-й пол. 40-х рр. в Колумб. ун-ті (Нью-Йорк) введено викладання укр. л-ри як профільної дисципліни в межах славістики. В 1989/90 навч. році у США діяли 40 акредитованих українозн. курсів у 28 ун-тах, зокрема в Пенсільванському та Лассальському (обидва – в м. Філадельфії), Сіракузькому, Іллінойському (м. Урбана-Шемпейн), Іллінойському (м. Чікаго), Індіанському, Вейнському (м. Детройт, шт. Мічиган), Колумбійському, Ратгерському (м. Нью-Брунсвік, шт. Нью-Джерсі) ун-тах, Держ. ун-ті Нью-Йорка (м. Олбані, шт. Нью-Йорк). Розвиткові українозн. студій сприяє утворена 1990 Амер. асоціація україністів – філія Міжнар. асоціації україністів.
Див. також *Українська мова в США*.
Літ.: Shevelov G. The syntax of Modern Literary Ukrainian: The Simple sentence. The Hague, 1963; Shevelov G. A prehistory of Slavic: The historical phonology of common Slavic. Heidelberg, 1964; Grimsted P. K. Recent publications on archives and MS collections in the Soviet Union: a selective survey. «The Slavonic Revue», 1982, v. 41; Тейлор К., Борисюк З. Гарвард. українозн. студії. Покажчик до томів I–XV (1977–1991). К.–Cambridge, 1992; Шевельов Ю. Істор. фонологія укр. мови. Х., 2000. *Р. П. Зорівчак.*

УКРАЇНІСТИКА В УГОРЩИНІ. Укр. мовою в Угорщині стали цікавитись у 1-й пол. 19 ст. Спочатку інтерес цей зосереджувався гол. чин.

на українських (русинських) говорах Закарпаття, яке протягом багатьох століть перебувало під владою Угорщини (з 1867 по 1918 – Австро-Угорщини), за винятком 1919–38, коли воно входило до складу Чехословаччини.

В 1827 І. Фогарашій (псевд. Бережанин) в листі до І. Орлая під наз. «Въ обще о различіи славянских нарѣчіи собственно же о малокарпато- или угрорусских» уперше спробував визначити місце укр. говорів (як він називав, «угроруського нарѣчія») серед ін. слов'ян. і неслов'ян. мов. 1881 з'являються статті Л. Чопея (угор. мовою) «Угорські слова в русинській мові», а 1883 – «Русько-мадярський словарь» на 20 000 слів. Тут уперше подано лекс. і семант. багатство укр. говорів Закарпаття. У 1886 Е. Мазух, учитель Ужгор. гімназії, публікує ст. «Угорські слова в рідній русинській мові». З 1896 про українців (русинів) Закарпаття та їхню мову публікує статті А. Годинка (псевд. – Сокирницький Сирохман): «Історія Мукачівського греко-католицького єпископату» (1909), «Уцюзнина, газдувство и прошлость южнокарпатськыхъ русинувъ» (1923). Він також підготував «Русинсько-мадярськый словарь глаголувъ», факсиміле рукопису якого вид. в Ніредьгазі 1991 за ред. І. Удварі. 1933 А. Годинку обирають д. чл. Угор. АН. 1915 О. Бонкало публікує нім. мовою кілька статей: «До питання про походження української лексики», «Русини Угорської країни», «Угорські елементи в русинській літературі» (всі – 1921), в яких прагне з'ясувати характер укр. лексики Закарпаття, контакти українців з угорцями. Він також є автором монографії «Фонетика рахівського малоруського говору» (1919, угор. мовою), в якій описуються осн. фонет. особливості укр. говорів Рахівщини.

1938 монах і вчитель А. Станканинець публікує ст. «Мадяризми в українській мові на Закарпатті» («Рідна мова», № 7–8). У 1942 славіст І. Кнієжа у ст. «Угорсько-слов'янські міжмовні контакти» подає окремі укр. запозичення в угор. мові й угор. запозичення в українській.

Вперше укр. мова як державна була проголошена на Закарпатті 1939, коли чехосл. уряд 15 березня надав Закарпаттю статус окремої авт. території, а невдовзі тут постала незалежна д-ва Карпатська Україна. Однак вона була загарбана Угорщиною, втратила свій статус і укр. мову. 1919 в Будап. ун-ті відкрито кафедру укр. мови, що діяла до 1924. У 70-х рр. П. Мішлеї, фахівець з укр. мови та л-ри, що навчався в КДУ ім. Т. Г. Шевченка за спеціальністю укр. мова та л-ра, перейшов на роботу в Дебрецен. ун-т, де 1973 ротопринт. способом видав на 52 сторінках «Український розмовник», що складається із заг. частини і тем. груп у вигляді діалогів.

У 1963 угор. мовознавець Л. Катона видає «Українсько-угорський словник», що охоплює бл. 40 000 слів і короткий «Нарис граматики української мови».

З 50–60-х рр. дослідженням укр. говорів Закарпаття та укр. говіркових острівців в Угорщині займається Е. Балецький, який опубл. про них ряд статей. Монографії про мову укр. писемних пам'яток Закарпаття написав Л. Деже (рос. мовою): «Матеріали до словника закарпатської літератури» (1965), «Нариси з історії закарпатських говорів» (1967), «Закарпатська лексика середини XVI ст.: Нягівські повчання. Словник і аналіз» (1985), «Ділова писемність русинів у XVII–XVIII ст. Словник, аналіз, тексти» (1996). В ост. праці більшу частину займає словник, що охоплює слова писем. пам'яток різного часу.

В 1971–72 вперше укр. мова як окр. дисципліна викладалася для студентів Дебрецен. ун-ту. І. Удварі заснував у Ніредьгазькому пед. ін-ті кафедру укр. та русин. мов, він же очолив Асоціацію українців в Угорщині.

Від вересня 1989 укр. мову починають викладати в Будап. ун-ті, з 1991 – в Сегедському та Печському. З 1992 викладання укр. мови та л-ри розпочалося в Дебрецен. ун-ті та на єдиній в Угорщині кафедрі укр. і русин. мов у Ніредьгазькому пед. ін-ті, де читаються ще такі українозн. дисципліни: вступ до укр. філології, історія укр. культури, методика викладання укр. мови та л-ри, укр.-угор. культурні взаємозв'язки, історія України. Кафедра видає наук. праці та навч. посібники. Серед них – «Русинське (карпатоукраїнське) офіційне письменство у XVIII ст.» І. Удварі. Осн. частина монографії присвячена мов. аналізу писем. документів 18 ст. Л. Мушкетик у кн. «Український фольклор» (1995) дає стислий і ґрунтовний огляд укр. фольклору. С. Панько опубл. посібники: «Українська мова» (1995), «Читайте по-українськи» (1994); О. Тараненко – «Словозміна української мови. Таблиці відмінювання і дієвідмінювання» (2003); Л. Паламар та І. Удварі – «Практичний словник дієслівних форм української мови» (1995); А. Гедеш – «Історію української літератури. Фольклор, давня література. Література перших десятиліть XIX ст.» (1995), «Розділи з історії української літератури, ч. 1. Творчість Тараса Шевченка» (6 розділів, присвячених різним періодам життя і творчості поета). У 2000–03 опубл. «Українсько-угорський словник» за ред. І. Удварі (в. 1–6, бл. 90 000 слів). У вищих навчальних закладах і гімназіях Угорщини у викладанні укр. мови широко використовується посібник для угорців «Українська мова для початківців» П. Лизанця і К. Горвата (1992), який складається з 25 уроків. В Угор. Республіці триває утворення нових українозн. кафедр і центрів, наук.-метод. бібліотек; здійснюється підготовка власних наук.-пед. кадрів з україністики. Укр. мова як окр. дисципліна з 1993 викладається у гімназії м. Боктолорандгазі.

Див. також *Українська мова в Угорщині*, *Українсько-угорські мовні контакти*.

Літ.: Лизанец П. Н. К истории исследования венгер. укр. межъязыковых контактов. В кн.: Лизанец П. Н. Венгерские

заимствования в укр. говорах Закарпатья: Венг.-укр. межъязыковые связи. Будапешт, 1976; Удварі І. Проблеми і завдання україністики в Угорщині. В кн.: Nyelvészeti közlemények. Nyíregyháza, 1992; Лизанець П. М. Укр. мова в угор. школах Закарпаття та в Угорщині. «Acta Hungarica», 1994, № 3; Bonkálô S. A rutének. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Basel-Budapest, 1996. *П. М. Лизанець.*

УКРАЇНІСТИКА В ЧЕХІЇ. Зароджується в 1-й пол. 19 ст. як реакція ряду видатних представників чес. народу на рух українців за визнання своєї самобутності. В 1830 Ф. Палацький писав, що «руський народ щодо мови різниться як від росіян, так і від поляків». П. Шафарик твердив, що українська (малоруська) мова є такою ж самобутньою, як і ін. слов'ян. мови. К. Гавлічек-Боровський 1846 назвав українців великим окремим слов'ян. народом зі своєю мовою. Поглиблений інтерес до вивчення укр. мови починається після 1919 у зв'язку з приєднанням Закарп. України (тоді вона називалася Підкарпатською Руссю) до Чехословаччини. Дослідження укр. мови у 20-х рр. 20 ст. покладалося на Слов'ян. ін-т, засн. 1922. Першим керівником цього славіст. центру став відомий учений Л. Нідерле. При Слов'ян. ін-ті було організовано ряд комісій, одна з яких мала вивчати мову, культуру, економіку Словаччини і Підкарп. Русі. У працях Й. Віри про фонет. систему говірки с. Остурня (Словаччина) і результати дослідження вокалізму карпатоукр. говорів з оглядом на ін. говори ЧСР та В. Важного про перехідні земплінсько-укр. говори досліджуються укр. говори Закарпаття і Сх. Словаччини. Увагу чес. дослідників привертає і т. з. мовне питання на Закарпатті, пов'язане з б-бою між трьома нац.-мовними орієнтаціями – москвофільською, народовецькою (українською) та карпаторусинською. Про мовну ситуацію на Закарпатті писали відомі діячі чес. культури й науки М. Вайнгарт, А. Гартл, В. Кліма, Я. Нечас, М. Нога, І. Ольбрахт, А. Раушер та ін. Їхні праці друкувалися в журналах («Slovanský přehled», «Slavia»), окр. збірниках тощо. Найзначнішим дослідженням мови Закарпаття стала моногр. Ф. Тихого «Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі» (1938).

У міжвоєн. період у Чехії працювали відомі укр. мовознавці: О. Колесса – професор Карлового ун-ту в Празі, дослідник староукр. писем. пам'яток та автор концепції історії укр. мови «Погляд на історію української мови» (1924); І. Зілинський – фонетист і дослідник західноукр. говірок, найвизначніші праці якого – «Фонетичний опис української мови» (1932, польс. мовою), «Карта українських говорів» (1933) та ін. С. Смаль-Стоцький, який жив у Празі з 1921, написав працю «Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаїмне споріднення» (1925, 1927), обстоював думку про те, що укр. мова виникла безпосередньо з праслов'янської. В. Сімович – член Праз. лінгв. гуртка, під час перебування в Чехії (1923–33) опубліковано праці з істор. морфології укр. мови, фонології (про перехід **о** в **і**), з історії укр. мовознавства та правопису.

Післявоєнна чеська мовозн. україністика зосереджується передовсім на дослідженні укр. говорів Сх. Словаччини: І. Панькевич продовжував збір матеріалів для діал. словника закарп. говорів, написав ряд праць з історії укр. говорів тощо; А. Куримський вивчав укр. говірки Снинщини; О. Лешка видав ґрунт. працю «Говір села Убля Східної Словаччини...» (1973), Я. Моравець надрукував кілька статей про зміни в говірці с. Убля порівняно з її описом у праці О. Броха, про білінгвізм у суміжних укр. і словац. говорах, про ізоглосу наголосу та довготи в східнословац. ареалі, про акцентологію говорів укр.-словац. мовної межі. В результаті експедиц. обстежень укр. говірок Сх. Словаччини були створені фонотека, лекс. картотека, спец. серія «Етюди з української діалектології» (1973), книга текстів з фонематичною транскрипцією О. Лешки, Р. Шишкової, М. Мушинки «Розповіді з Підкарпаття» (1998). Статті друкувалися у «Науковому збірнику Музею української культури в Свиднику» і «Записках наукового товариства» (м. Пряшів).

Україніст. дослідження здійснювалися також у межах порівн. опису слов'ян. мов: праці М. Затовканюка, зокрема моногр. «Словозміна іменників у східнослов'янських мовах» (1975, рос. мовою); дослідження укр. консонантизму в зіставленні з чес. та російським О. Лешки, контрастивне дослідження числівників в укр. і чес. мовах Р. Шишкової; конфронтативне дослідження буттєвих речень М. Савицького; «Українсько-чеський словник» А. Куримського, М. Савицького та Р. Шишкової (т. 1–2, 1994, 1996), «Практичний чесько-український словник. Економіка. Фінанси. Бізнес» Й. Андерша і Л. Даниленко (2000), «Граматика сучасної української мови» О. Лешки, М. Савицького, Р. Шишкової (2001, чес. мовою). Важливою ділянкою роботи чес. україністів є системат. рецензійна, бібліографічна і популяризаційна діяльність. Практично жодна значна наук. праця укр. учених не залишилася поза увагою чес. колег. У журналах «Slavia», «Československá rusistika», «Jazykovědné aktuality», «Naše řeč» друкувалися рецензії на такі праці, як «Словник української мови» в 11 томах, «Сучасна українська літературна мова. Морфологія», «Словник мови Шевченка», «Українсько-російський словник», «Історія української мови. Лексика і фразеологія».

Великий інтерес становлять публікації архів. док-тів, що стосуються життя і діяльності укр. вчених у Чехії: О. Потебні (підготував О. Лешка), І. Панькевича та І. Зілинського (підготували М. Дольницька, Р. Шишкова, М. Мушинка). Дипломованих спеціалістів з укр. мови і л-ри готують вищі навч. заклади країни: Карлів ун-т у Празі, Ун-т ім. Т. Масарика у Брно, Ун-т ім. Ф. Палацького в Оломоуці. Проблеми україністики обговорювалися на міжнар. конференціях «Україністика на порозі нового століття і тисячоліття. Проблеми мови, літератури та культури» (Оломоуц, 2001), «Україністика – минуле, сучас-

не, майбутнє» (Брно, 2003). Координує українозн. дослідження Чеська асоціація україністів.

Див. також *Українсько-чеські мовні контакти.*

Літ.: Olbracht I. Země bez jména. Reportáže z Podkarpatska. Praha, 1932; Куримський А., Лешка О. Актуальні завдання чехосл. лінгв. україністики. В кн.: Наук. збірник укр. культури в Свиднику. Пряшів, 1965; Zilynskyi O. Ukrajinská lidová píseň v českém literárnim vývoji. В кн.: Sto padesát let česko-ukrajinských literárnich styků, 1814–1964. Praha, 1968; Ганудель З. Лінгв. атлас укр. говорів Сх. Словаччини, т. 1. Пряшів, 1981; Зіставне дослідження укр., чес. та рос. мов. К., 1987; Шишкова Р. Слов'ян. ін-т та україністичні діалектол. дослідження. «Slavia», 1998, в. 4; Anderš J. K česko-ukrajinským jazykovým kontaktum. В кн.: Česka slavistika 1998. České přednášy pro XII mezinărodni sjezd slavistă. Praha, 1998; Даниленко Л. Укр. мова в чес. мовознавстві. В кн.: Четвертий Міжнар. конгрес україністів. Мовознавство. К., 2002.

М. Штець, Л. Даниленко.

УКРАЇНІ́СТИКА У ВЕЛИКОБРИТА́НІЇ. Започаткована ще В. Р. Морфіллом. Уперше про укр. мову як окр. лінгв. систему він писав у статті «Російська мова та її діалекти» (1876). В. Р. Морфілл впровадив українозн. матеріали до енциклопед. видань Великобританії. Найповнішу характеристику укр. мови з боку фонетичного, морфологічного і синтаксичного він дав у нарисі «Слов'янські мови» («Британська Енциклопедія», 9-е вид., 1887, т. 22). У 1-й пол. 20 ст. україністика у Великобританії майже не розвивалася. Отже, існує вона фактично тільки з 2-ї пол. 20 ст. Найцікавіший здобуток того часу – праці В. К. Метьюза і В. Свободи. Славіст В. К. Метьюз приділив значну увагу укр. мові в монографії «Мови СРСР» (1951), присвятив їй статті «Відміни іменників в українській мові» (1949), «Деякі спостереження щодо української мови» (1955), «Фонеми української мови» (1957). Ґрунт. аналізом вирізняються його статті «Вимова ятя в давньоруській мові» (1950), «Східнослов'янські фонеми 10 ст. у світлі візантійських джерел» (1957). Відомий україніст В. Свобода досліджував в основному давню укр. лексикографію («Слов'янська частина Oxford Heptaglot Lexicon: Українсько-латинський словник першої половини 17 ст.», 1956), білорус.-укр. («Дещо з особливостей білоруської дієслівної лексики та її зв'язків з українською», 1971) та їдиш-укр. мовні контакти («Український компонент у слов'янізмах словникового складу їдиш», 1980), художнє мовлення О. Гончара (ст. «Лінгвістичні нововведення і живе мовлення в „Соборі" Олеся Гончара: іменники і прикметники», 1983). В. Свобода писав про укр. л-ру та окр. укр. письменників до англомов. енциклопед. видань, вів (з 1962 до 1992) відділ україніки в бібліогр. серії «Праці року, присвячені дослідженню сучасних мов». Укр. мову з погляду соціолінгвістики розглядають М. Добрянський, М. Єнкала. З 1955 в Ін-ті слов'ян. і східноєвроп. студій Лондон. ун-ту впроваджено факультат. вивчення укр. мови, а з 1970 її викладають тут як другий фаховий предмет для деяких славістів, з 1991 – як окр. навч. дисципліну. 1991 в Лондоні засн. Асоціацію україністів Великобританії (голова – М. Добрянський). У країні є укр. вид-во (Лондон), укр. книжково-сувенірні крамниці й б-ки (в Лондоні, Манчестері та ін. містах). Б-ка Ін-ту слов'ян. і східноєвроп. студій (засн. 1915) Лондон. ун-ту має значний укр. фонд (бл. 6 000 одиниць). Більшість книжок закуплено або одержано в дарунок (від НАН України) у післявоєнні роки. Серед них – чимало підручників укр. мови (зокрема для англомов. користувачів), праці таких видатних укр. філологів, як Лаврентій Зизаній, Мелетій Смотрицький, І. Огієнко, Ю. Шевельов, Л. Булаховський, Ю. Жлуктенко, П. Плющ, Ф. Жилко. Сюди надходять 50 період. видань. Укр. книжки, зокрема з лінгвістики, є і в Тейлорів. ін-ті Оксфорд. ун-ту, передусім у фонді В. Р. Морфілла, а також у Бодлеанській б-ці та б-ці Коледжу св. Антонія в Оксфорді.

Див. також *Українська мова у Великобританії.*

Літ.: Шкандрій Б. Нарис методики викладання укр. мови. Лондон, 1970.

Р. П. Зорівчак.

УКРАЇНІ́СТИКА У ФРА́НЦІЇ. Вивчення і дослідження укр. мови у Франції починається в 20 ст. Протягом 1904–06 відомий лінгвіст Л. Леже читав курс укр. мови і л-ри в Колеж де Франс (Париж). Держ. відродження України в період УНР сприяло пожвавленню інтересу франц. мовознавців до укр. мови. 1920 Л. Леже в праці «Історія Австро-Угорщини від початку до 1918 року» зазначав, що, яким би не було завершення подій, «українцям вдасться посісти певне становище в світі». А. Мейє, іноз. чл. НАН України з 1924, в працях «Вступ до порівняльного вивчення індоєвропейських мов» (1903), «Спільнослов'янська мова» (1924) та ін. торкається проблем історії укр. мови. А. Мазон, чл. НТШ з 1927, в заснованому ним «Журналі славістичних досліджень» (1921–24) вів бібліографію україністики і вмістив ряд статей про укр. вчених, у т. ч. мовознавців (М. Сумцова, Л. Булаховського та ін.). А. Мартель у праці «Польська мова в русинських країнах, в Україні та Білорусі» (вид. 1938) дав заг. характеристику укр. літ. мови 16–17 ст.

У наш час дослідження з україністики здійснюють науковці Нац. ін-ту сх. мов і цивілізацій (Париж), де одне з відділень готує (від 1939) фахівців з укр. мови й культури (навчання – 3 роки), а з 1972 – в ун-тах Парижа і Бордо. З україністами цих закладів постійно співпрацює НТШ в Європі (м. Сарсель під Парижем). У виданій тут «Енциклопедії українознавства» у 2 томах (т. 1 – тематичний, ч. 1–3, Мюнхен–Н.-Й., 1949–52; т. 2 – словниковий, ч. 1–11, Париж–Н.-Й., 1955–95) міститься розділ «Мова» (т. 1, ч. 1), а також численні статті про укр. мову (т. 2, ч. 1–11). Париз. ін-т слов'янознавства з 1921 видає журнал «Revue des études slaves», де в розділі україністики публікуються огляди мовозн. праць в Україні та статті з окр. питань укр. мови (А. Жуковський, Е. Круба, Б. Струмінський, Б. Унбегаун, Ю. Шевельов,

М. Шеррер та ін.). Франц. мовою опубл. праці: «Українські читання» І. Борщака (1946), «Українські думи» М. Шеррер (1947), «Основи української граматики» П. Наум'яка, «Розмовна українська мова» Г. Панчука, посібник «Говорімо українською. Мова і культура» В. Коптілова (1995). Серед багатьох асоціацій, що після відновлення держ. незалежності України були створені у Франції з метою налагодження франц.-укр. зв'язків, однією з найдіяльніших є Французька асоціація за розвиток українознавства (з 1993), яка спрямовує зусилля на впровадження україномов. передач на франц. радіо, сприяє розширенню викладання укр. мови у франц. вищих навч. закладах і включенню її як однієї з навч. дисциплін до програми франц. середніх шкіл. Асоціація видає «Бюлетень» (тричі на рік).

Літ.: Жуковський А. Для франц. читача. «Літ. Україна», 1995, 10 серпня; Beauvois D. L'enseignement de l'ukrainien en France. «Bulletin de l'Association française pour le développement des études ukrainiennes» (Paris, Institut des études slaves), 1998, № 3 (10). *Г. І. Панич.*

УКРАЇНКА Леся [справж. – Косач-Квітка Лариса Петрівна; 13(25).II 1871, м. Новоград-Волинський, тепер Житом. обл. – 19.VII (1.VIII) 1913, м. Сурамі, Грузія; пох. у Києві] – укр. письменниця, громад.-культурна діячка. Здобула грунт. дом. освіту, знала десять мов. За сусп.-політ. погляди переслідувалася рос. царатом. Належить до кола укр. діячів, які справили визначальний вплив на розвиток нац. культури, л-ри, літ. мови у кін. 19 – на поч. 20 ст. У листах, публіцист. і літ.-крит. працях, підручниках порушувала широке коло мов. питань: про роль мови у розвитку нац. культури та самовизначенні народу («Стародавня історія східних народів»), про місце нац.-мовного питання у сусп.-політ. рухах («Замітки з приводу статті „Політика і етика"», «Додаток до впорядчика українського перекладу книжки „Хто з чого жиє"», «Лист до товаришів», «Державний лад»). У. засуджувала політику рос. царизму щодо укр. мови («Джон Мільтон», «Голос однієї російської ув'язненої», «Державний лад»), обстоювала ідею суверенності України як необхід. засобу остаточного розв'язання укр. питання («Оцінка нарису програми української партії соціалістичної»), поділяла мовну платформу лівих радикалів (М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика). Брала участь у виробленні теор. засад шляхів розвитку укр. літ. мови: виступала за єдину укр. літ. мову для всієї України; розглядала основу цієї мови як полідіалектну; джерелами збагачення мови вважала як діалектизми, так і запозичення, неологізми; обстоювала індивідуальне мовно-стильове забарвлення публіцист. і наук. праць; дбала про належну культуру мови, етику публіч. виступів, дохідливість, простоту, зацікавленість викладу; виявляла пильну увагу до точності, правильності, доречності слововжитку; підтримувала фонет. правопис (*драгоманівку*). Зробила знач. внесок у практ. забезпечення поліфункціональності укр. мови: займалася різноаспектною просвіт.-культурницькою діяльністю в рамках київ. «Громади», київ. «Просвіти», Укр. клубу в Києві; обстоювала україномовну освіту (в 1907 разом з П. Житецьким, М. Лисенком, Оленою Пчілкою звернулася до м-ва освіти в Петербурзі з клопотанням про відкриття в Києві укр. школи); своїми перекладами, які здійснювалися в умовах прямої заборони їх у цар. Росії, збагачувала укр. літ. мову, розширювала її тем. і стильові межі.

Леся Українка.

Літ.: Тимошенко П. Д. Хрестоматія мат-лів з історії укр. літ. мови, ч. 2. К., 1961; Статєєва В. Укр. письменники про проблеми літ. мови та мовознавства кін. XIX – поч. XX ст. (На мат-лах спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка та ін.). Ужгород, 1997; Її ж. Леся Українка й проблеми укр. перекладацтва в другій пол. XIX – на поч. XX ст. «Наук. вісник Ужгор. ун-ту. Серія філологія», 1998, в. 3. *В. І. Статєєва.*

УКРАЇНСЬКА МОВА – мова корінного населення України, а також українців, що проживають за її межами: у Росії, Білорусі, Казахстані, Польщі, Словаччині, Румунії, Канаді, США, Австралії та ін. країнах. У. м. входить до другого десятка найпоширеніших мов світу, нею розмовляє бл. 45 млн. людей. Належить до сх. групи *слов'янських мов*, що входять до індоєвроп. мовної сім'ї. Найближчі їй – білоруська і російська мови.

У. м. властиві такі спільні з цими мовами ознаки, як початкове [**о**] на місці колишнього [**je**] (озеро, олень), звуки [**ч**], [**ж**] на місці колишніх **tj**, **dj**, **kt'** (свіч/к/а, межа, піч), сполучення **-оро-**, **-оло-**, **-ере-**, **-еле-** на місці колишніх ***or**, ***ol**, ***er**, ***el** (голова, ворона, береза, пелена), відсутність носових звуків (дуб, зуб, п'ять зам. колишніх джбъ, зжбъ, пать). Специф. особливості у фонетиці окр. східнослов'ян. мов починають розвиватися після занепаду глухих (неповного творення) голосних звуків **ъ** (коротке **о**) та **ь** (коротке **е**). Так, в У. м. в новозакритих складах на місці [**о**] та [**е**] з'являються спершу довгі [**ō**] та [**ē**], що згодом переходять в [**і**]: столъ > стōл > стіл, печь > пēч > піч. Але залишаються у силі й давніші діалектні розходження руських говорів. Це, зокрема, характерне для говорів Пд. Русі чергування [**у**] з [**ў**] (явище, спільне з білорус. мовою), перехід [**ѣ**] в [**і**] (явище, спільне з північнорос. говорами), перехід [**е**] в [**о**] після шиплячих та [**й**] (зокрема у формах дієприкметників), уживання фрикативного [**г**] (явище, спільне з білорус. мовою і південнорос. говорами), утворення середнього [**и**] (на місці [**і**] та [**ы**]: синій < синий і син < сынъ). В У. м. набуває поширення закінчення **-ови** (**-еви**) у дав. в. одн. іменників ч. р., зберігаються клич. в. (брате, сину, земле), закінчення **-ѣ** у род. в. одн. іменників з основами на **-ja-**

(землѣ > землі), флексія **-мо** в 1-й ос. мн. теп. часу і нак. сп. (напишемо, станемо – напишімо, станьмо) та ін. Усі ці мовні риси трапляються уже в пам'ятках 11–12 ст., що походять з Пд. Русі. Вони систематично виявляються і в пам'ятках з цих територій пізніших часів (14–15 ст.). У. м. має на всіх рівнях і свої специф. особливості, якими відрізняється від сусідніх мов (див. *Історія української мови*).

Укр. народ склався у надрах Київ. Русі, передусім на основі населення Київського, Чернігівського, Переяславського, Галицького і Волинського князівств. Це була територія Наддніпрянщини і Наддністрянщини. Консолідації укр. народу, становленню його мови перешкоджала та обставина, що після монг. навали в 13 ст. його землі входили до складу різних держав. Так, Чернігово-Сіверщина, Поділля і Київщина з Переяславщиною, а також більша частина Волині належали до Вел. князівства Литовського з офіційною «руською», тобто староукр. мовою; Північна Буковина стала частиною Молдовського князівства – тут теж тривалий час усі держ. справи велися «руською» мовою; частину Західної Волині і Галичину захопила Польща, а Закарпаття – Угорщина.

Провідну роль у культур. розвитку укр. народу і його мови відіграла Наддніпрянщина, яка з 14 ст. разом з Галицько-Волинською землею дістала назву «Мала Русь». Тоді ж стосовно цієї території вживалася і давніша назва – **Україна**, тобто «внутрішня країна», «внутрішня земля», «земля, населена своїм народом» (пор. англ. протиставлення inland «територія всередині країни» та outland «інша, чужа земля», а також нім. Ausland «закордон»). На таку думку наводить і перша фіксація цього слова в Іпатіївському літописі: «и плакашася по немь [за переяслав. князем Володимиром Глібовичем] вси переяславци... о нем же **Оукраина** много постона» (1187).

Особливо велике значення для консолідації укр. народу та його мови, розвитку його самосвідомості, державності мав Київ. Саме він став могутнім осередком розвою і поширення укр. науки, освіти та культури, тут зародилися ідеї нар.-визв. боротьби проти чужоземного гніту. У 2-й пол. 16 – 1-й пол. 17 ст. українці заселяли в основному Київщину, Чернігівщину, Полтавщину, Брацлавщину (Поділля), Запоріжжя, Волинь, Галичину, Пн. Буковину і Закарп. Русь. У цей час посилюється міграц. рух українців із заходу на схід – на пд. Київщини, Брацлавщину, Лівобережну Україну, Слобожанщину. Однією з причин міграц. процесів було посилення феод. гніту щодо селянства з боку магнат. Польщі. Наслідком масових переміщень було змішування переселенців з місц. етногр. групами укр. населення, формування загальноукр. етнічних рис, певна нівеляція діал. особливостей і утворення загальнонар. укр. мови. Проте на Волині, в Галичині, на Буковині й Закарпатті, де корінне укр. населення менше змішувалося з некорінним, збереглися істор.-тер. групи населення зі своїми давніми самоназвами й місц. діалектами – бойки, лемки, гуцули (див. *Бойківський говір*, *Лемківський говір*, *Гуцульський говір*). Північ України по лінії Володимир-Волинський – Рівне – Житомир – Фастів – Прилуки – Конотоп займає північноукраїнське, або поліське, наріччя. Проте в окр. етногр. групу – поліщуків – виділяє себе тільки населення, яке займає територію на захід від р. Горині до Зх. Бугу. Це носії волинсько-поліських, або західнополіських, говірок; до них прилягають ще надбузько-поліські, чи підляські, говірки, поширені в бас. Зх. Бугу до р. Нарев. Схід і Південь України – територія східноукр. говорів, які лежать в основі літ. мови. Певну етнічну специфіку зберігає населення Поділля (нинішні Вінн. і Хмельн. області, частина Тернопільської) і Слобожанщини (Харківська, частина Сум., Донец. і Луг. областей України та прилеглих областей Росії). Воно зветься відповідно подолянами (подоляками) і слобожанами.

Діалекти, говірки етногр. груп засобами писемного спілкування здебільшого не виступають, хоча широко використовуються у худож. творах. Мова Слобожанщини, напр., представлена в творах Г. Квітки-Основ'яненка, покутсько-буковинський мовний масив відбився у творчості В. Стефаника, Ю. Федьковича й Марка Черемшини. Г. Хоткевич доніс до нас гуцульський говір у повістях «Камінна душа» і «Довбуш».

Усі місц. говірки, говори і діалекти тяжіють до свого мовного материка – унормованої, кодифікованої загальнонац. мови, вищою формою якої є вироблювана віками літ. мова – основа монолітної єдності народу. До лексики укр. літ. мови входять істор. архаїзми (воїн, древній, городище, боярин, князь, муж, меч, лук, рать, полк), слова із сучас. діалектів (легінь, полонина, баюра, грунь, кичера, перетика, плай, чічка) і найсучасніша термінологія, пов'язана з прогресом (екологія, кібернетика, комп'ютер, структура, опромінення, термоядерний). Усі ці різнорідні з погляду часу і місця утворення слова є компонентами складної лекс. системи укр. загальнонац. мови. Фонет., грамат. і лекс. компоненти цієї системи підпорядковані усталеним законам, що становлять скелет мови, який лежить в основі діалектів, літ. мови, що існує в усному і писемному варіантах, і розм. мови, в якій на місц. особливості внаслідок впливу школи, засобів масової інформації накладаються літ. мовні норми.

Жодна нац. мова не може нормально розвиватися без спілкування з ін. мовами. Укр. мова, в основі лекс. системи якої лежить давня східнослов'ян. лексика (поле, ліс, гора, море, дерево, кущ, трава, дім, жінка, корова, пес, свиня,

птах і т. д.), ніколи не була відгороджена від ін. мов. Міжмовні контакти багаті й різнобічні. В У. м. є чимало слів іншомов. походження. Запозичення з ін. мов мала вже праслов'ян. мова. Найчисленнішими були запозичення з роман. і герм. мов. З германських, зокрема, в У. м. потрапили такі слова, як черешня, капуста, хміль, хобот, лев, верблюд, стадо, хижа, млин, тин, лар, скло, рама, труба, віск; з романських – вино, м'ята, коляда, рожа, кіт, кум. Торгівля з греками поповнювала східнослов'ян. словник назвами на означення просторових понять (левада, океан), живої природи (мак, кипарис, буйвіл, тур, кит), матеріальної культури (палата, баня, миска, кирка) та ін. З Прибалтики прийшли слова ківш, олово, дьоготь, клуня, скирта, жлукто та ін. Серед запозичень є також тюркські слова: баран, товар, євшан, качан, батіг, яруга. Перська мова передала нам слова собака, шатро, базар, булат, шахи та ін. Усі ці слова підлягали фонет. і грамат. адаптації відповідно до законів укр. мови (див. також *Міжмовні контакти української мови*).

Найхарактерніші фонет., грамат. і лекс. риси укр. нар. мови ввійшли в її першу літ. форму – *староукраїнську літературну мову*. У ній фіксуються такі написання, як **шість** зам. **шесть**, відбивається чергування **у** з **в** (ужити – вжити, утиск – втиск), уживаються місцеві нар. слова (верховина – верхня течія річки, грунь – пагорок, криничина – місцевість, багата на джерела, полонина – гірське пасовище та ін.), юрид. термінологія (дідич, дідизна, займище, закоп, нащадок, осадити, податок) та ін.

З 15 ст. в Україну проникають реформац. ідеї, що спричиняє появу перекладів євангельських текстів староукр. літ. мовою, яка з однофункціональної (ділової) стає поліфункціональною, що значно розширює її словник і збагачує виражальні можливості. В 17 – на поч. 18 ст. староукр. літ. мова широко вживалася у науці, худож. л-рі, була об'єктом наук. вивчення і викладалася як предмет.

На поч. 18 ст. указом рос. царя Петра І у Сх. Україні було заборонено друкувати укр. мовою реліг. л-ру. Це позначилося на книговидавничій справі в цілому. Староукр. літ. мова силоміць витіснялася російською. У. м. функціонувала фактично лише на західноукр. землях, які перебували в складі Австро-Угорщини.

З кін. 18 ст. зароджується нова укр. літ. мова на нар. основі. Основоположником її став І. Котляревський. Т. Шевченко своєю творчістю підніс укр. літ. мову до рівня загальнонародної. У 60–80-х рр. 19 ст. розвиток укр. літ. мови гальмувався цар. заборонами (*Валуєвський циркуляр 1863*, *Емський акт 1876*). З поч. 20 ст. укр. літ. мова була представлена не тільки у художній, а й у наук. та публіцист. л-рі. Особливо бурхливо вона розвивається після відновлення укр. державності (1917) і практично до кін. 1-ї третини 20 ст. Вона входить у всі сфери сусп. буття, ставши знаряддям освіти, науки й культури. З її допомогою виросла нова укр. інтелігенція. І хоч у роки більшов. лихоліття робилося усе, щоб загальмувати процес розвитку У. м., однак знищити мову, укорінену в системі освіти й культури, засобах масової інформації, було вже неможливо. Новий наступ на неї здійснено в часи застою: вона почала зникати з навч. закладів, науки, ін. сфер сусп. життя. У 1989 завдяки зусиллям патріот. укр. громадськості ВР республіки прийняла *Закон УРСР «Про мови в Українській РСР»*, який надав У. м. статус державної. Цей статус закріплено в Конституції України 1996.

Див. також *Державна мова*, *Мовна політика*.

Літ.: Шахматов А. Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка. В кн.: Укр. народ в его прошлом и настоящем. Пг., 1916; Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії укр. мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. К., 1922; Булаховський Л. А. Питання походження укр. мови. К., 1956; Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія укр. мови. Фонетика. К., 1979; Русанівський В. Джерела розвитку східнослов'ян. літ. мов. К., 1985. *В. М. Русанівський.*

«УКРАЇНСЬКА МО́ВА» – наук.-теор. журнал *Інституту української мови* НАН України. Вид. з 2001 у Києві 4 рази на рік. У журналі публікуються статті про функціонування укр. мови в сусп-ві, теор. проблеми граматики, з історії укр. мови, взаємозв'язків літ. мови й діалектів, мов. культури, укр. правопису, мов. ситуації в Україні в зіставленні з мов. політикою ін. країн, з актуальних питань методології мовознавства. «У. м.» присвячує увагу репресованим за рад. тоталітаризму мовознавцям, публікує їхню лінгв. спадщину. Рецензуються або анотуються найважливіші мовозн. видання. *І. Р. Вихованець.*

УКРАЇНСЬКА МО́ВА В АВСТРА́ЛІЇ – мова українців, які проживають в Австралії. Перші укр. поселенці з'явилися тут, вірогідно, вже у 50-х рр. 19 ст., про що свідчать прізвища Богун, Козак, Терлецький, Боберський, Раковський та ін. На поч. 20 ст. до Австралії прибуло бл. 5 тис. українців з Галичини і Дал. Сходу (з буд-ва Східнокит. залізниці, з сибір. каторги). Вони поселилися у штатах Квінсленд, Новий Пд. Уельс та Пд. Австралія. У 1913–14 у Сіднеї та на його околицях осіла група українців, прибулих з Галичини, більшість їх працювала у вугільних копальнях Ньюкасла. 1915 укр. робітники Брісбена організували Культурно-освітнє т-во на чолі з Г. Піддубним, яке проводило відповідну роботу (вдалою постановкою «Назара Стодолі» Т. Шевченка набуло широкого розголосу серед укр. населення Австралії). У 1948–51 до Австралії приїхало ще бл. 21,5 тис. українців (гол. чин. з таборів праці у Пд. та Зх. Європі), що розсіялися по всьому континенту. Згодом більшість українців переїхала до вел. міст. У кін. 50-х рр. до Австралії прибули укр. емігранти з Великобританії, Югославії, Дал. Сходу. 1994 в Австралії налічувалося 30 тис. українців, розподіл їх був такий: 34,8 % в Новому Пд. Уельсі, 32,6 – у Вікторії, 16,7 – у Пд. Австралії, 7,3 – у Зх. Австралії, 5,8 – у Квінсленді, 1,5 – на тер. федеральної столиці, 1,5 % – на о. Тасманія.

Бл. 75 % українців мешкає у столицях штатів, 22 – у провінц. містах, 3 – на фермах; 50,8 % визнало укр. мову рідною.

Українці – одна з найкраще організованих етн. груп у країні. Ще 1949 на континенті виникли укр. громади, що 1950 об'єдналися в Союз укр. організацій в Австралії (СУОА) з центрами в містах Мельбурні, Сіднеї, Аделаїді. 1949 засн. Союз українок Австралії. Є дві юнацькі організації – «Пласт» і Об'єднання укр. молоді. Всі ці організації, як і церкви – Укр. греко-катол. та Укр. автокефальна православна, – сприяють збереженню та підтримують розвиток укр. мови.

Австрал. варіант укр. мови щодо фонет., грамат. та лексичної інтерференції англ. мови дуже близький до канад., брит., американського варіантів, одначе на лекс. рівні він характеризується деякими австралізмами, напр., **білабоне** «затока, утворена гирлом ріки» (billabong).

1950 з'явилися перші нар. суботні українозн. школи (де вчать укр. мову і л-ру, географію та історію України). 1951 у Сіднеї функціонувала перша укр. школа з двома вчителями та 20 учнями. 1952 організовано укр. шкільні ради в Новому Пд. Уельсі та Вікторії, щоб координувати діяльність субот. шкіл. На 1-му Всеавстрал. з'їзді вчителів укр. суботніх шкіл (Мельбурн, 1956) утворено Укр. центр. шкільну раду з осередками в Мельбурні та Аделаїді. При великих школах є дошкільні заклади та 1–2-річні вчител. курси. Найбільше шкіл було у 1959 (39 із заг. кількістю учнів – 2072), на 1990 їх стало менше (12 шкіл, 412 учнів). Учні 1–4 класів вивчають усі предмети за австрал. підручниками (автор М. Дейко). 1968 Д. Нитченко (Чуб) опубл. «Український правописний словник», 1985 – його 2-е вид. під назвою «Український ортографічний словник».

Ідеї багатокультурності набули статусу узаконеної урядової політики в 1985, що створило кращі умови для розвитку українїстики в Австралії. У деяких штатах, зокрема у Вікторії, укр. мова з 1975 заноситься до свідоцтва про середню освіту. 1974 при фін. допомозі укр. промисловців та кооперативів створено Фундацію українознавчих студій в Австралії (ФУСА). Вона видає двомовні (укр.-англ.) бюлетені – Newsletters (до 1999 вийшло 12). Її зусиллями 1983 відкрито при Ун-ті ім. Монаша (Мельбурн) Лекторат україністики ім. М. Зерова – першу програму укр. мови і л-ри (тоді ж відділ русистики цього ун-ту перетворено у відділ славістики). Розвиткові українозн. студій сприяв славіст і балтист І. Марван, що 1973–91 завідував відділом русистики (потім – славістики) Ун-ту ім. Монаша. Він – автор монографії «Північнослов'янський контекст української словозміни» (1983), студій про укр. числівники та дієслова.

Українознавство репрезентують літературознавець М. Павлишин (статті, присвячені І. Котляревському, В. Винниченку, О. Гончару, М. Руденку, В. Стусу, укр. л-рі в Австралії), германіст та мовознавець, відповідальний за розвиток першої регулярної програми університ. курсів з україністики в Австралії О. Розаліон (ст. «Омонімія в сучасній українській мові», 1985), Л. Сидор (досліджує укр. акцентологію), Я. Куліговська (систему дієслів укр. і польс. мов), Дж. Кларк (питання суфікс. словотвору в укр. мові, історію укр. мовознавства в Австралії), Т. Пілбров (мову русинів Югославії). Заходами Фундації українозн. студій в Австралії 1978 розпочато програму українознавства у формі семінарів та літніх курсів в Ун-ті Макворі (Сідней), в Ун-ті ім. Монаша, в Ун-ті Фліндерса (Аделаїда). 1984 започатковано регулярну програму при ф-ті сучас. мов в Ун-ті Макворі. На поч. 1985 при ньому створено Центр українозн. студій. Лінгв. проблемам перекладу, мовній інтерференції присвячено праці мовознавця і літературознавця Г. Кошарської (з 1989 – керівник Славістич. відділу цього ун-ту). 1989 Г. Кошарська та лінгвіст-методист А. Шимків підготували «Серію вправ української мови» (22 лекції, записані на касетах) як перший етап проекту «Українська мова в практиці».

1950 під керівництвом проф. Ю. Пеленського утв. Австрал. відділ НТШ з осередками (тепер) у Сіднеї, Мельбурні, Аделаїді; з 1989 діє Т-во укр. мови ім. Т. Шевченка, з 1990 – Асоціація україністів Австралії (голова – М. Павлишин). 1951 опубл. першу укр. худож. книжку в Австралії – зб. імпресіоністичних новел «Після облоги міста» В. Русальського. До 1990 вийшло вже 166 укр. книжок (разом з деякими місц. англомовними перекладами). Творці укр. л-ри в Австралії – Д. Нитченко (Чуб), Я. Масляк, З. Когут, О. Ткач (Леся Богуславець), В. Онуфрієнко, П. Вакуленко, Б. Подолянко, Г. Чорнобицька, Є. Зозе, М. Гойя, Б. Сірко, М. Лазорський, І. Стоцький, Л. Гаєвська-Денис, М. Дейко, Т. Волошка та ін. Ю. Ткач (у його англомов. перекладацькому доробку – «За ширмою» Б. Антоненка-Давидовича, «Собор» О. Гончара, «Побратими» В. Шевчука, твори Остапа Вишні, О. Бердника, А. Дімарова, І. Качуровського) популяризує укр. художнє слово. 1977 він заснував власне вид-во «Bayda Books», що публікує укр. та англомовні (переважно переклади) книжки. Д. Нитченко (Чуб) створив вид-во «Ластівка», М. Цюрак – «Книга». Протягом багатьох років в Аделаїді діяло Т-во ім. М. Зерова, що випустило декілька книжок неокласиків, збірку спогадів про них та поезію Є. Плужника. З 10 липня 1949 виходить у Сіднеї часопис «Вільна думка», з 1960 у Мельбурні – «Церква і життя». У 1956–90 видавався у Мельбурні часопис «Українець в Австралії»; 1949 в Аделаїді виходила газета «Єдність». Д. Нитченко (Чуб) видавав альманах «Новий обрій». В Австралії є чимало укр. літ.-мист. клубів, зокрема

засн. Д. Нитченком у Мельбурні 1966 Літ.-мист. клуб ім. В. Симоненка, який періодично влаштовує літ. конкурси для укр. молоді. Розвитку та плеканню укр. мови сприяють хори – «Боян» (Сідней), «Чайка» (Мельбурн), «Гомін», жіночий «Ластівка», дитячий «Сестри» (Аделаїда). Всесв. славу здобув австрал. бандурист В. Мішалов. У Мельбурні транслюються укр. радіопередачі (2 год. щотижня).

Літ.: Русин в Австралії. «Діло», 1886, 20 грудня; Піддубний Г. Укр. робітники в Австралії. «Західна Україна», 1930, № 7–8; Українці в Австралії: Мат-ли до історії поселення українців в Австралії. Мельбурн, 1966; Krawchuk P. Ukrainians in Australia. «The Ukrainian Canadian», 1981, № 11; Clarke J. Ukrainian studies at Monash University. «Journal of Ukrainian Studies», 1985, № 1; Ukrainian settlement in Australia. Melbourne, 1986; Cipko S. Bibliography of Ukrainians in Australia and New Zealand. «Research report», 1988, № 1; Вакуленко П. «Не зможе тебе чужина приспати...». «Україна», 1989, № 24; Ukrainian settlement in Australia. Fourth conf. Sydney, Apr. 22–24, 1988. Sydney, 1989; Цюрак М. «Але тримаємося свого кореня». «Україна», 1990, № 12; Павлишин М. «В першу чергу – контакти». «Україна», 1990, № 20; Лазебник С. Ю., Лещенко Л. О., Махар Ю. І. Українці в Австралії і Новій Зеландії. В кн.: Зарубіжні українці. К., 1991; Михайленко А. Австралія без кенгуру. «Україна», 1991, № 1–6; Брюгген В. Дальня луна. «Березіль», 1993, № 2. *Р. П. Зорівчак.*

УКРАЇНСЬКА МО́ВА В БІЛОРУ́СІ. Носіями укр. мови в Білорусі є передусім автохтонне укр. населення Берестейщини й Пінщини (пд.-зх. частина країни), а також вихідці з України, що оселилися в різних місцевостях Білорусі за рад. часу. Значна частина українців, які переселилися в Білорусь, втратила рідну мову і послуговується російською. Берестейсько-пінські говірки чітко окреслюються густим пасмом ізоглос від м. Кам'янця до м. Пружан і далі по річках Ясельді, Прип'яті, Стиру аж до кордону з Україною. Переважна більшість славістів (серед них – українські, польські, деякі білоруські) відносить ці говірки до українських, лише білорус. учені вважають їх білоруськими. Берестейсько-пінський діалектний простір членується на чотири діал. групи: західну, центральну (берестейсько-кобринську), східну (пінську), пд.-центральну острівну. Берестейсько-пінський ареал, крім деяких говірок сх. діал. групи, входить до західнополіс. говору пн. наріччя укр. мови, говірки сх. околиць Пінщини – до середньополіс. говору цього ж наріччя. У районі Нижньої Прип'яті, до катастрофи на Чорноб. АЕС, доки тут проживало населення, існувала смуга укр. та перехідних укр.-білорус. говірок.

На сучасних Берестейщині та Пінщині вживання берестейсько-пінських говірок обмежене побутовою сферою ст. і серед. покоління сільс. мешканців. Молодше покоління здебільшого розмовляє рос. мовою, хоч подекуди й володіє цими говірками. Однак ще в 50-і рр. 20 ст. у містах і містечках цього регіону автохтонне населення послуговувалося рідною говіркою.

У 20-х – на поч. 30-х рр. 20 ст., за часів входження Берестейсько-Пінського Полісся до Польщі, було дозволено діяльність деяких укр. культур.-осв. орг-цій. 1929 на тер. регіону діяло 127 гуртків і читалень «Просвіти». У цей час у Бресті функціонувала приватна укр. школа ім. О. Стороженка. 1939, коли край було приєднано до Білоруської РСР, там діяло кілька укр. шкіл. Після 1945 їх закрито. В кін. 90-х рр. у Білорусі почали виходити укр. газети «Голос Берестейщини» та «Берестейський край», розгорнули свою діяльність Укр. сусп.-культурне об'єднання Брест. області, «Просвіта Берестейщини ім. Тараса Шевченка», а також Асоціація українців Білорусі «Ватра». 1996 у Брестському ун-ті розпочалася підготовка україністів.

Див. також *Українсько-білоруські мовні контакти.*

Літ.: Михальчук К. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины. В кн.: Труды Этногр.-стат. экспедиции в Западнорус. край, т. 7, в. 2. СПб., 1872; Карский Е. Ф. Этногр. карта белорус. племени. «Труды комиссии по изучению племенного состава населения России», 1917, № 2; Ганцов В. Діалектол. класифікація укр. говорів (з картою). К., 1923; Говори укр. мови. К., 1977; Бевзенко С. П. Укр. діалектологія. К., 1980; Клімчук Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся: Фанетычны нарыс. Мінск, 1983; АУМ, т. 2. К., 1988. *О. І. Скопненко.*

УКРАЇНСЬКА МО́ВА В ЄВРОПЕ́ЙСЬКІЙ ЧАСТИ́НІ РОСІ́Ї. Функціонує у місцях пост. проживання українців на тер. пд. частини Курської, Бєлгородської і Воронезької областей, у Самарській та Саратовській областях (Поволжя), у Ростовській обл. (на Дону), в Краснодарському краї (на Кубані), на Пн. Кавказі. Переселення українців до європ. частини Росії відбувалося в різний час і з різних регіонів України. На Курщині, Бєлгородщині й Воронежчині укр. людність оселилася у 14–16 ст. На Воронежчині найбільше українців з'явилося у 2-й пол. 17 ст. – це переселенці з густо заселеного Лівобережжя і Полісся (Сіверщини, Ніжинщини, Путивльщини), а також із-за Дніпра і з Зх. України. З 16 ст. у Слобідській Україні взаємодіяли два колонізаційні потоки; з півночі – росіяни, із заходу – українці. Заселення Слобожанщини українцями тривало і у 18 ст. У 1-й пол. 18 ст. переселенці з України (в основному з Харківщини, Полтавщини, Ніжинщини) з'являються на землях сучас. Кінель-Черкаського р-ну Самарської обл. Після 1880 відбулося переселення українців (з Харків., Полтав., Черніг. та Херсон. губерній) у сучас. Сергіївський р-н цієї області. Протягом 17–18 ст. частина людності з центр. губерній України (Київ. і Полтав.), а також з Чернігівщини переселилася у сучас. Саратовську обл. На цей же час припадає поява значних масивів укр. переселенців на землях Нижнього Поволжя (Пн. і Пн. Схід сучасної Волгогр. обл.). Це вихідці з Київ., Полтав. та Харків. губерній. У названих регіонах укр. говірки неоднорідні – це поєднання різних говорів. У 16–17 ст. українці з'являються у нижньодонських степах; у 1-й пол. 17 ст. вони становили тут майже половину населення. У Ростов. обл. укр. говори охоплюють майже чверть усієї території. Це ареал, де проходить сх. межа між укр. і рос. говорами. Вона досліджена у працях К. Михальчука, М. Дурново, В. Даля, О. Соболевського, Ю. Карського, О. Миртова, С. Габа та ін. Тут укр. говірки співіснують з російськими; внаслідок їх

взаємодії багато давніх укр. діал. рис втрачено, натомість виникло чимало нових, властивих зоні міждіал. та міжмов. контактів. На Кубані, гол. чин. у зх. частині, укр. поселення виникають з 80-х рр. 18 ст., а масове заселення її українцями припадає на кінець століття, коли сюди була переселена частина укр. козаків, що після скасування Запоріз. Січі не пішла за Дунай. Тут селилася також людність з Полтав., Харків., Черніг. та ін. укр. губерній. У багатьох станицях укр. населення переважає, у деяких пунктах становить меншість, а подекуди живе лише по кілька родин. Носії кубан. укр. говірок репрезентують степовий, середньонаддніпр., слобожан. та східнополіс. укр. говори, переважають говори пд.-сх. наріччя. Укр. говірки краю, взаємодіючи між собою і з південнорос. говорами та рос. літ. мовою, зазнають змін. Характер і ступінь взаємопроникнення елементів обох мов на Кубані різні, вони залежать від етн. складу станиць і розселення українців у їхніх межах (окр. вулицями, кутками чи дворами). У 20-х – на поч. 30-х рр. (до 1933) у місцях проживання укр. населення навчання у школах і деяких вузах здійснювалося укр. мовою (у Бєлгор., Краснодар. і Ворон. пед. ін-тах були відділення з укр. мовою викладання), друкувалися україномовні газети, журнали, книжки. Частину укр. говірок, поширених на територіях, суміжних з Україною, охоплено *«Атласом української мови»* (т. 1, 3). До мережі АУМ входять 7 нас. п. з Кур. області, 33 – з Бєлгор., 28 – з Ворон., 34 – з Ростов., 1 – з Волгоградської та 71 – з Краснодар. краю. Див. також *Українсько-російські мовні контакти*.

Літ.: Денисевич Г. В. К истории образования говоров с укр. основой на Курско-Белгор. территории. «Уч. зап. Курского пед. ин-та», 1959, в. 9; Ващенко В. С. Переселен. говори як джерело вивчення активних міжмов. контактів. В кн.: Тер. діалекти і власні назви. К., 1965; Габ С. П. Говоры Ростов. обл. Ростов-н/Д, 1965; Довгопол С. Ф. Спостереження над змінами деяких укр. говірок Кубані (з кін. XIX ст.). – Вальченко І. Т. Укр. говірки в рос. діал. оточенні. В кн.: Праці XIII Респ. діал. наради. К., 1970; АУМ, т. 1–3. К., 1984–2001.

Н. П. Прилипко.

УКРАЇ́НСЬКА МО́ВА В ЗА́ХІДНІЙ ЄВРО́ПІ. Поширена виключно в середовищі вихідців з України (гол. чин. українців) та їхніх нащадків. Зазнаючи повсякден. асиміляції з боку оточення у країнах поселення, українці не втрачають почуття нац. свідомості, зберігають рідну мову й культуру. Еміграція українців до Зх. Європи, зумовлена політ. та соціально-екон. причинами, почалася майже триста років тому. Заг. чисельність українців у Зх. Європі – 93 тис. чол. (1989).

В Австрії живе бл. 5 тис. українців (1989). Розпочалась еміграція сюди після приєднання Галичини й Буковини до Австр. імперії. Особливо багато українців прибуло під час 2-ї світ. війни (понад 100 тис.). Українці живуть у Відні (1 тис.), містах Зальцбурзі, Куфштайні, Інсбруку, Граці, Клаґенфурті, Філлаху. З 1967 діє Коорд. рада укр. організацій Австрії. Укр. греко-катол. церква тут має 7 парафій (4 тис. віруючих); найдавніша (з 1784) – у Відні при церкві Св. Варвари; є правосл. церква. В 1946–50 в Австрії були укр. дит. садки, середні й вищі школи, вид-ва «Наші дні» та І. Тиктора, виходили газети «Останні новини», «Промінь», журнали «Літаври» та «Звено», діяли театри, театр. студія тощо.

У Бельгії налічується бл. 3 тис. українців (1989), які приїхали сюди в основному після 1945. Вони мешкають у Брюсселі, Левені, провінціях Ено, Лімбург, Льєж. Тут діють Укр. наук.-осв. т-во (з 1947; опікується школами для укр. дітей), Об'єднання українок Бельгії (з 1948) та ін. нац. громад. орг-ції. 1948 створено Гол. раду укр. громад. орг-цій Бельгії. Є українські греко-катол. та правосл. церкви, а також чернечий чин редемптористів. Виходять часопис «Вісті» (з 1945) – орган Укр. допомогового комітету в Бельгії, журнали «Голос Христа Чоловіколюбця», «Крилаті». У 1947–48 виходив місячник «Тризуб».

У Великобританії живе бл. 30 тис. українців (1989) (див. *Українська мова у Великобританії*).

В Іспанії українці – переважно студенти Колегії Св. Якова. Об'єднані в Т-ві студентів-католиків «Обнова» та однойм. хорі при ньому (з 1947) та в Укр. студ. громаді (з 1956). У 1951 Ісп. нац. радіо започаткувало передачі укр. мовою, 1952 засн. укр. секцію при Мадрид. центрі сх. досліджень. Журнал центру «Oriente Europeo» вміщує статті на укр. тематику.

В Італії після 1596 постійно перебуває невелика укр. громада греко-катол. духівництва Рима та його околиць [Укр. колегія Св. Йосафата, Укр. папська семінарія, храм Св. Софії й Укр. катол. ун-т ім. Св. Климента, Гол. монастир сестер служебниць (з 1947) і василіанок (з 1953), монастир «Студіон» (1954)] і Турина (салезіяни). У ватикан. архівах зберігаються документи з історії України. З 1939 Ватикан. радіо щодня транслює програму укр. мовою. У 1945–47 в Італії було бл. 15 тис. українців, переважно військовополонених, які згодом виїхали до Великобританії. В 1954–56 видавався італ. мовою журн. «Ucraina» («Україна»). В ун-тах Рима і Неаполя були організовані ф-ти укр. мови.

У Голландії живе бл. 1 тис. українців, які входять до Об'єднання українців у Голландії (з 1948). У 17 ст. у вищих школах країни навчались укр. студенти. Утворений за ініціативою Андрея Шептицького Апостолат для українців фінансував (1948–50) Укр. катол. семінарію у Кюлемборгу, сприяв створенню (1951) в Утрехті візант. хору з голландців, що співають укр. мовою. У Тілбурзькому ун-ті існує кафедра українознавства.

В Люксембурзі живе невелика група українців, що поселилися тут у 1933.

У Німеччині – бл. 20 тис. українців (1989). У 18–19 ст. українці приїздили сюди групами із західноукр. земель на сезонні роботи. Під час 1-ї світ. війни тут було бл. 200 тис. укр. військ-

ковополонених. Після поразки нац.-визв. змагань 1917–21 частина укр. політ. біженців знайшла притулок у Німеччині. Перед 1939 тут проживало бл. 10 тис. українців. Центром укр. еміграції був Берлін. На кін. 2-ї світ. війни в Німеччині опинилося 2,5–3 млн. українців (військовополонені, примусово вивезені на роботи до Німеччини та ін.), більшість з яких була репатрійована. 1946 тут налічувалося уже 180 тис. українців, що поступово виїздили до ін. країн. Майже половина з тих, що залишилися, поселилась у Баварії, інші – в Баден-Вюртембергу, Гессені, Вестфалії, Нижній Саксонії, Гамбурзі, Бремені, Берліні тощо. 67 % українців – католики сх. обряду, 31 % – православні. 1945–51 відзначені бурхливим громад. і культур. життям українців Німеччини (41 орг-ція з 638 відділеннями і 58 тис. членів, 5 вищих навч. закладів, Наук. т-во ім. Шевченка, 44 вид-ва, що випускали 147 період. видань і опубл. понад 700 книг, 31 оркестр, 60 хорів, 54 аматорських колективи і т. д.). 1955 була 41 суботня школа і 24 дит. садки (1970 відповідно 20 і 3). Центром громад., наук. та культур. життя українців у Німеччині, всієї діаспори став Мюнхен. Тут міститься Укр. вільний ун-т (з 1946), Європ. представництво Укр. вільної АН, Укр. тех.-госп. ін-т (з 1945 – у Регенсбурзі, з 1952 – у Мюнхені), вид-ва («Українське видавництво», «Сучасність», «Молоде життя», «Verlag Ukraine», що разом з Нім.-укр. т-вом видає німецькомовну л-ру про Україну, та ін.), у 1954–95 працювала укр. редакція радіостанції «Свобода», з 1954 виходив громад.-політ. тижневик «Шлях перемоги» (з 1992 – у Львові, з 1996 – у Києві), катол. реліг.-сусп. тижневик «Християнський голос» (1949–51), місячник «Сучасність» (з 1961; з 1992 – у Києві), виходить молодіж. журн. «Авангард» (з 1946); у Карлсруе – Ландсгуті вид. квартальник Укр. автокеф. правосл. церкви «Рідна церква» (з 1952) та ін.

У Франції – бл. 30 тис. українців (1989). Першими переселенцями були прихильники гетьмана І. Мазепи. В кін. 19 – на поч. 20 ст. сюди прибуває з Наддніпрянщини й Галичини чимало інтелігенції, з участю якої створюється осередок укр. громад. і культур. життя. Багато українців приїхало після 1-ї світ. війни (учасники нац.-визв. змагань 1917–21, заробітчани з Галичини). В 30-х рр. 20 ст. у Франції жило до 40 тис. українців. Під час 2-ї світ. війни тут опинились українці, примусово вивезені на роботи, та полонені. Багато з них вступали до лав Руху Опору, об'єднувалися в укр. бойові загони. Після війни до Франції переїхали українці з таборів переміщених осіб в Австрії і Німеччині. Тепер найбільше українців живе в Парижі та центр. і сх. регіонах країни. За віросповіданням вони належать до Укр. автокеф. правосл. церкви й Укр. греко-катол. церкви. Діє бл. 20 укр. громад. орг-цій та установ, які координуються Укр. громад. к-том у Франції. Освіта укр. мовою забезпечується громад. орг-ціями. Є укр. школи, заняття в яких проводяться по середах (Париж, Ліон), та тритижневі курси українознавства під час канікул. Підготовка фахівців з укр. мови здійснюється у держ. вищих школах: з 1939 – у Нац. ін-ті сх. мов і цивілізацій, з 1972 – в ун-ті Париж VIII (Сен-Дені) та в ун-ті Бордо. Питаннями культури опікується Укр. акад. т-во. Наук. робота зосереджена в Сарселі біля Парижа, де перебуває НТШ в Європі, що видає «Записки Наукового товариства імені Шевченка», «Вісті із Сарселю», «Вісті Наукового товариства ім. Шевченка в Європі». Там же міститься редакція «Енциклопедії українознавства», Комісія допомоги укр. студентству. Різного часу у Франції виходили період. видання: «Тризуб» (1925–40), «Українець» (1945–46), «Україна» (1949–53); франкомовні «La Revue Prométhé» (1938–40), «Bulletin franco-ukrainien» (1959–70), «Échos d'Ukraine» (1962–69) тощо. Тепер випускаються тижневик «Українське слово» (з 1933), а також франкомовні: «L'Est-Européen» (з 1962), «Échanges» (з 1971), «La Tribune Ukrainienne» (з 1992), «Kaléidoscope Ukrainien» (Париж–Київ, з 1998; частково – україномовний) та ін. Перша укр. друкарня у Франції видає періодику і книги укр. та франц. мовами, має книгарню. Цінні архівні матеріали зберігаються у Б-ці ім. С. Петлюри в Парижі. Комітет укр. нар. мист-ва (Париж) знайомить французів з укр. худож. творчістю. Широко відомий ансамбль «Запорозькі козаки» в Шалетт-сюр-Люен та ін.

У Швейцарії живе невелика група українців. Першими емігрантами були інтелігенти, які в 2-й пол. 19 ст. через нац. утиски з боку імперських рос. та австро-угор. властей залишили свою батьківщину і в 70-х рр. 19 ст. створили тут укр. громад.-культур. осередок. Заснована М. Драгомановим «Українська друкарня» (1876–1919) видала 112 книг і брошур. Тут виходили «Громада» (1878–82), «Боротьба» (1915–16) та франц. мовою «La Revue ukrainienne» (1915–17), «L'Ukraine» (1915–20). Діють Акад. громада (з 1945), Укр. т-во у Швейцарії (з 1951), Укр. жін. т-во (з 1981). Укр. діаспора в Швейцарії сприяє налагодженню зв'язків України зі світом. Особливо велика заслуга в цьому проф. Б. Гаврилишина.

У Швеції – бл. 2 тис. українців (1991). З'явилися вони тут ще за часів Київ. Русі. Великий потік емігрантів (після 1709) був зумовлений подіями Північної війни. Сучасна укр. діаспора склалася в основному після 1-ї і 2-ї світ. воєн. Найчисельніші групи – у Стокгольмі, де в 1947 засн. Укр. громаду, що видає квартальний бюлетень «Скандинавські вісті» (з 1954); у Мальме, де діє Укр. культурне т-во; в Оребро, де є Укр.-швед. громада. Швед. уряд виділяє кошти на утримання держ. укр. школи. У Данії, Норвегії, Фінляндії теж є невеликі групи українців.
Див. також *Українiстика у Великобританії*, *Україністика у Франції*, *Українсько-німецькі мовні контакти*.

Літ.: Uhryn K., Joukovsky A. Taras Chevtchenko. Sa vie et son œuvre. Paris, 1964; Joukovski A. Square Taras Chevtchenko à Paris (29.03.1969). Paris, 1969; Лазовінський В. Адресар українців у Вільному Світі. Альманах. Париж, 1973; Skovoroda. Philosophe ukrainien. Colloque franco-ukrainien (18.01.1973). Paris, 1976; Actes de la journée Ivan Franko. Colloque franco-ukrainien (12.11.1977). Paris–Munich, 1977; Lessia Oukraïnka. Colloque franco-ukrainien (23–24.04.1982). Paris–Munich, 1983; Joukovsky A. La Rus' Kiévienne et l'Occident aux Xe–début XIIIe siècles. В кн.: Communication présentée au IXe Congrès international des slavistes. Kiev, 7–14 septembre 1983. Paris, 1983; Маруняк В. Укр. еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світ. війні, т. 1 (1941–1951 рр.). Мюнхен, 1985; L'Ukraine et la France au XIXe siècle. Colloque franco-ukrainien (21–22.03.1986). Paris–Munich, 1986; Мушинка М. У українским (и руским) Паризу. «Нова думка» (Вуковар), 1989, № 76; Його ж. В укр. Парижі. «Жовтень», 1989, № 5; Вісник Міжнар. асоціації україністів, № 1. К., 1990; Гаврилишин Б., Дзюба І. Світ тим цікавий, що різноманітний... «Літ. Україна», 1990, 1 березня; Дзюба І. Укр. голоси у Швейцарії. «Літ. Україна», 1990, 30 серпня; Базів В. Жити в Бозі. Укр. монастирі в Римі. «За вільну Україну», 1990, 25 квітня; Бабич М. Г. [та ін.] Чисельність українців світу (Статистичний довідник). Івано-Франківськ, 1991; Чубук М. Українці у Швеції. «Літ. Україна», 1991, 31 січня; Кардаш П., Кот С. Українці в світі. Мельборн, 1995; Кирилюк В. Швед. образ України. «Літ. Україна», 1995, 21 грудня; Les Cosaques de l'Ukraine. 5^e^ colloque international franco-ukrainien (6–8.06.1991). Paris, 1995; Гернер К., Карлсон К.-Є. Україна і Швеція в істор. перспективі. Стокгольм, 1995; В. Кирилюк. «Укр. калейдоскоп» французькою. «Літ. Україна», 1998, 24 грудня; Zlenko A., Joukovsky A. La France et l'Ukraine. Paris, 1998. *Г. І. Панич.*

УКРАЇНСЬКА МÓВА В КАЗАХСТÁНІ. Поширення укр. мови в Казахстані пов'язане з появою на його землях укр. поселень, починаючи з ост. чверті 18 ст. Для охорони завойованих територій на Сході Росія створила Сибірське козаче військо, дислокація якого охоплювала й частину сучас. Казахстану. 1770 до нього були залучені заслані сюди учасники Коліївщини – гайдамацького руху на Правобережній Україні, придушеного рос. і польс. військами 1768. Згодом на казах. землі переселилося кілька тисяч селян з Харків. губ. Масове переселення українців до Казахстану розпочалося після скасування кріпацтва 1861. Цар. уряд 1881 затвердив «Тимчасові правила щодо переселення селян на вільні казенні землі». 1889 видано закон про добровільне переселення сільс. жителів і міщан на казах. землі. З 1886 Переселенське управління почало публікувати стат. дані про масштаби переселен. руху. За Всерос. переписом населення 1897 українців у Казахстані налічувалося вже 93,2 тис. чол., тобто 1,89 % від його населення. Найбільше їх осіло на територіях, які пізніше склали Акмолінську, Північноказахстанську та Кокчетавську області, – 51,1 тис. чол. Наприкінці 19 – на поч. 20 ст. потік переселенців з України значно зростає через погіршення становища укр. селянства. Після рос. революції 1905 цар. уряд, щоб пригасити невдоволення серед малоземельних селян, ініціював їх переселення за програмою столипінської аграр. реформи. В цей період кількість українців у Казахстані зросла до 789,3 тис. чол. – гол. чин. за рахунок вихідців з Полт., Харків., Херсон., Волин., Київ., Черніг. губерній. За рад. часу укр. населення у Казахській РСР збільшувалося за рахунок виселення з України т. з. куркулів та репресованих. Найбільшої кількості укр. населення в Казахстані досягло 1970 – 936 628 осіб внаслідок природ. приросту та переселення з України у зв'язку з пром. новобудовами, освоєнням цілини, а також призначеннями до республіки молодих фахівців-українців.

Перша спроба задовольнити мовні й культурні потреби українців у Казахстані припадає на кін. 20-х – поч. 30-х рр. У заходах з нац. питання, намічених керівними органами, наголошувалося на госп. і культур. обслуговуванні інтересів нац. меншин, передбачалося утворення окр. адм. одиниць (волостей, районів) за нац. ознакою в місцях проживання однорідного за нац. складом населення. 21.III 1930 Президія ЦВК Казах. СРР прийняла постанову «Про посилення обслуговування українського і німецького населення рідною мовою». Ця постанова пропонувала окружним виконкомам у місяч. термін визначити сільради з переважанням укр. населення й надалі вести облік укр. рад окремо від російських. При майбутньому районуванні передбачалося врахувати необхідність збереження і виділення національно однорідних укр. рад та районів. У селах і районах з переважанням укр. населення всі рад. і кооп. органи мали вжити практ. заходів для забезпечення з 1 січня 1931 переходу на обслуговування цього населення укр. мовою, а до 1 січня 1933 перевести на цю мову діловодство. Наркомат освіти було зобов'язано розробити конкр. план запровадження з 1933/34 навч. року в укр. селах і районах викладання в школах укр. мовою, а для цього забезпечити навч. процес кадрами вчителів-українців або особами, що знають укр. мову, укр. підручниками і посібниками, а також відкрити спец. школи або відділення для українців при школах і т. ін. Відповідно до цієї постанови на кін. 1932 в Казахстані було виділено три укр. нац. р-ни: Ак-Булацький – 60 сільрад, Федорівський – 24 сільради та Цюрупинський – 26 сільрад. 27–28 лютого 1932 Президія ЦВК республіки з метою дальшого посилення та поліпшення роботи серед нац. меншин в Казах. РСР приймає постанову про створення при Президії ЦВК відділу нац. меншин. Після об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б) України, на якому було обговорено найближчі завдання щодо нац. політики в Україні, 20 грудня 1933 вийшла пов'язана з нею постанова Казкрайкому ВКП(б), згідно з якою дальше проведення українізації припинялось. Натомість тут, як і повсюдно, під гаслами піклування з боку держави, «дружби народів» і «зближення націй» починає проводитись політика зросійщення. Як наслідок, це поступово призвело до значного зменшення серед українців Казахстану показника володіння мовою своєї національності, визнання її рідною, до занепаду нац. свідомості. Якщо в переписах 1897, 1916, 1917 рідна мова була водночас і етн. визначником і серед українців не відзначало-

ся зміни етн. самовизначення, то переписи рад. часу засвідчують цілком ін. стан. Так, за переписом 1959, рідною укр. мову вважало 460 079 українців з 762 131, або 60,3 % усього укр. населення Казахстану; 30 165 вважали рідною мовою російську, 85 – казахську, 317 – ін. мови. А вже за переписом 1989 цей показник склав лише 36,6 %.

У зв'язку з демократизацією суспільства та наст. розпадом СРСР і постанням незалеж. держав, особливо після Конгресу українців кол. СРСР та Першого Всесв. форуму українців 1992, у Казахстані почали створюватися укр. громади, які гол. завданням ставили об'єднання казахст. українців задля відродження, вивчення і вдосконалення знань укр. мови, рідної культури, звичаїв, обрядів тощо. Першим таким об'єднанням став Укр. культур. центр у м. Алмати (голова – доктор філології О. Гаркавець). 1991 УКЦ провів Перший фестиваль нар. творчості українців Казахстану. 1994 засновано офіц. періодичне видання – загальноказах. газету «Українські новини». При УКЦ діє дит. ансамбль «Україночка». Укр. громади виникли також у містах Акмолі (з 1998 – Астана, тепер столиця країни), Актау, Аркалику, Байконурі, Караганді, у Кустанаї, Павлодарі, Петропавловську, Семипалатинську, Талдикургані, Таразі, Уральську, а також у багатьох районах. В Астані відкрито перший у Казахстані Укр. навч. комплекс, куди входять: укр. гімназія, дитячий садок та недільна школа. При об'єднанні діє укр. фолькл. ансамбль «Червона калина» та юнацька спорт. орг-ція «Пласт». У складі Павлодар. т-ва укр. культури ім. Т. Шевченка діє укр. хор, недільна школа та дит. ансамбль «Промінь». Регулярними є передачі обл. радіо і телебачення укр. мовою. У м. Караганді діють Укр. культур. центр з недільною школою, Ліга укр. жінок Караганди і Караганд. обл., грекокатол. церква, де служба правиться укр. мовою. У м. Семипалатинську – Т-во укр. культури «Світанок». З 1993 на Алмати й Алматинську обл. почали регулярно транслюватися передачі Укр. служби Всесв. радіо «Україна». Укр. громади беруть активну участь у роботі Асамблеї народів Казахстану – дорадчого органу при Президентові Казахстану. По областях і в Алмати діють малі асамблеї. 1995 за сприяння посольства України в Казахстані створено т-во дружби «Казахстан – Україна». 1997 постали дев'ять обласних філій цього т-ва, які працюють у тісному контакті з укр. громадами.

С. Ф. Клименко, В. В. Степаненко.

УКРАЇНСЬКА МО́ВА В КАНА́ДІ. Як засвідчують архівні матеріали, окр. українці прибули до Канади у перших десятиріччях 19 ст., зокрема як вояки найманих швейцар. загонів, щоб захищати канад. володіння від наступу американців під час війни 1812. Одначе до 1891 поява переселенців з України мала поодинокий, епізодичний характер, тому їх поглинуло чуже середовище. Масове переселення українців до Канади розпочалося наприкінці 19 ст., коли канад. уряд активно заохочував широкомасштабну еміграцію з Пд., Центр. і Сх. Європи. Значною мірою посприяв цьому О. Олеськів – галиц. громад. діяч, агроном за фахом. У 1895 він відвідав Канаду і був захоплений її можливостями для розвитку сільського господарства. Його публ. лекції та брошури «Про вільні землі», «О еміграції» заохотили багатьох селян, переважно з Галичини, Буковини, Закарпаття та Лемківщини, до виїзду на цілинні простори Канади. Перша хвиля масової імміграції тривала до 1914 (початку 1-ї світ. війни). Охопивши бл. 170 тис. чоловік, вона започаткувала формування укр. етн. групи в Канаді та канад. регіонального варіанта укр. мови. У 20-х рр., зокрема з 1923, коли в Канад. іммітрац. акт було внесено зміни, що дозволяли імміграцію з кол. ворожих держав, розпочалася друга хвиля масової заробітчанської імміграції (прибл. 68 тис., переважно з Галичини та Волині), яка продовжувалася до 1939 і спричинила консолідацію укр. етн. групи. У 1947–60 була третя хвиля імміграції (прибл. 35 тис.), передусім за рахунок переміщених осіб з таборів у Австрії та Зх. Німеччині. Це були люди з усіх укр. етн. територій, але переважали емігранти із Зх. України. Четверта хвиля імміграції почалася 1989, коли виїзд з України в ін. країни на тимчас. або пост. проживання став реальністю.

За переписом населення 1981 близько 86 відсотків канадців укр. походження народжені в Канаді. Проте ця статистика дуже відносна: перші укр. поселенці зареєструвалися під різними нац. іменами (залежно від того, з якої держави вони прибули); при переписах змінювався підхід до визначення етнічності; надзвичайно важливою була проблема етн. самовизначеності тощо. За переписом 1931 у Канаді налічувалося 225 133 українці; за переписом 1981 – 529 615 канадців походило з етнічно однорідних укр. родин та 225 365 таких, у кого тільки один з батьків укр. національності. За переписом 1986 у Канаді було 420 210 українців походженням з одноетнічних родин і 541 100 – з різноетнічних. До 1971 за чисельністю українці були четвертою етн. групою у Канаді (після англійців, французів та німців). За переписом 2001 у країні проживає 1,071 млн. українців із заг. кількості 29,639 млн. жителів.

Сучасна укр. етн. група в Канаді не має суцільних поселень – т. з. етнічних анклавів: канад. українці живуть уперемішку з ін. населенням по всій країні. Перше укр. поселення виникло 1892 в Една-Стар (пров. Альберта). Укр. іммігранти першої хвилі поселилися переважно на західних цілинних просторах Канади – у провінціях Манітоба, Альберта, Саскачеван. Напередодні 2-ї світ. війни близько 80 відсотків українців жили в цих провінціях. Під час війни і після неї посилилося переміщення українців у зв'язку з інтенсивними процесами урбанізації на більш промисловий схід, зокрема

в провінції Онтаріо та Квебек. Іммігранти третьої хвилі, з погляду соціально-екон. становища досить строкаті, в основному освічені, поселилися в містах індустріального Сходу, зокрема в пров. Онтаріо.

За даними 1981, найбільше українців проживало в провінціях Альберта (136 710 одноетн. походження і 53 075 змішаного) і Онтаріо (133 995 одноетн. та 69 040 змішаного). Найбільше українців, за тим же переписом, були мешканцями Едмонтона (63 120 – одноетн. походження та 21 445 – змішаного), Вінніпега (58 970 і 20 380 відповідно) та Торонто (50 705 і 21 025 відповідно). Перепис 2001 зафіксував певні зміни в географії розселення українців.

У мовній характеристиці перепис населення Канади засвідчив знання рідної мови й однієї з державних. У переписах від 1971 зібрано також інформацію про найчастіше вживану в побуті мову. До 1941 рідною вважалася та мова, яку дана особа вивчила найкраще і якою розмовляє. У пізніших переписах рідною вважається мова, яку дана особа найраніше вивчила і яку розуміє. Для перших укр. переселенців у Канаді рідною була виключно українська мова. Але життя в чужомов. оточенні, чужомовна освіта, мішані шлюби, тер. розсіяність сприяли тому, що укр. мову частини нащадків першопоселенців почала витісняти англійська (в окр. випадках французька). Якщо в 1931 укр. мову вважали рідною 93,1 % укр. етн. групи, то в 1971 – 48,8, а в 1981 – 35,4. За переписом 1991, визнали укр. мову рідною лише 19 відс. українців; менше 40 % їх володіло нею; серед тих, що вживали рідну мову в побуті, переважали люди старшого віку, переважно із сільс. місцевостей (провінції Манітоба, Саскачеван). У провінції Альберта з 1970 почалася індустріалізація, яка спричинила інтенсив. міграцію селян до пром. осередків, де спостерігався сильний вплив англомов. оточення. Укр. мова в Канаді – це регіональний (територіальний) варіант укр. мови, зв'язаний з нею (як і з ін. регіональними варіантами – укр. мовою Аргентини, Бразилії, США тощо) спільним ядром системи. Канад. варіант укр. мови дуже близький (зокрема щодо мовної структури, лексики – за винятком окр. реалій) брит., амер. та австрал. варіантам укр. мови завдяки домінуючому впливові англ. мови в плані *інтерференції*. Окр. дослідники помилково вважають його сепаративною укр. мовою, відмінною від мови укр. народу, що живе на укр. етнічній території (Б. Струмінський). Одначе з погляду соціолінгвістики такі концепції не витримують критики, а з погляду нац.-політичного вони небезпечні, бо підривають мовну єдність укр. народу. У своїх численних працях І. Герус-Тарнавецька обґрунтовує теорію т. з. канадизації укр. мови в Канаді, під якою вона розуміє усі інновації, впроваджувані в укр. мову Канади через інтерференцію укр. літ. мови або панівних (дуже зрідка непанівних) мов Канади. З цим також не можна погодитися. Адже вплив укр. літ. мови може тільки зменшити канад. специфіку; що ж до панівних мов Канади, то йдеться передусім про англійську, яка на всіх рівнях впливає на канад. варіант укр. мови. Мова перших укр. іммігрантів (1891–1914) мала виразне пд.-зх. діал. забарвлення; відчувалася також досить низька заг. мовна культура її носіїв. У Канаді на неї почала сильно впливати англ. мова – відмінної структури, неблизькоспоріднена. З приїздом іммігрантів з ін. районів України, зокрема після 2-ї світ. війни, з розвитком укр. преси посилилися вплив і взаємодія різних укр. діалектів. У 60-х рр. – через урбанізацію та інтенсифікацію білінгвізму – укр. мова стає набутою для більшості народжених у Канаді українців, домінуюча роль у спілкуванні двомовців уже повністю належить англ. мові. У 70-х рр., із проголошенням Канади багатокультурною державою у межах офіц. білінгвізму, серед українців зросли зацікавлення своєю етн. спадщиною, зокрема мовою, намагання наблизити своє мовлення до укр. літ. норми. Події в Україні в 90-і рр., вихід України на політ. карту світу як незалеж. держави ще більше сприяли цьому.

Інтерференція англ. мови відчувається в канад. варіанті укр. мови найінтенсивніше на лекс. рівні. Іммігранти, зіткнувшись з великою кількістю об'єктів, явищ, понять, для яких не було назв у рідній мові, зверталися (найчастіше несвідомо) до англ. мови, безпосередньо зв'язаної з канад. дійсністю (напр.: **степлер**, **діпфріз**, **дішвашер**, **тостер**). Було запозичено також чимало слів, які позначають найчастіше вживані поняття і предмети, хоч вони є і в укр. дійсності (типу **рум** 'кімната', **стокінси** 'панчохи', **айскрім** 'морозиво', **норса** 'медсестра'). Запозиченням часто була властива фонет. та морфол. інтерференція: слова набували такої форми, яка була найдоступніша носієві укр. мови, напр. **ярда** (англ. yard), **шопа** (англ. shop). Зокрема, виразній українізації піддавалася структура запозичених дієслів: **клінувати** (англ. to clean), **вочувати** (англ. to watch). Паралельно із поповненням лекс. запасу, передусім за рахунок запозичених через транскрипцію або транслітерацію слів, відбувалося його скорочення, бо цілий ряд слів, фразеологізмів, прислів'їв тощо виявився зайвим у канад. дійсності. В канад. варіанті укр. мови чимало полонізмів (**бруди**, **куртина**, **залеглість**) і русизмів (**воздух**, **поміч**) – це спадщина отчого краю. Поруч із безпосеред. запозиченням слів та словосполучень з англ. мови в українську відбуваються процеси лекс. калькування з використанням власних морфем: **мировий рух** (англ. peace movement), **довгі години** 'довгий робочий день' (англ. long hours), **він дістав дуже сердитий** (англ. he got very angry), **вона дістала простуду** (англ. she

got a cold), **як він був 20 років** (англ. when he was 20 years old). Дуже часто калькують також англ. фразеологізми: **посковзнення пера** 'незначна помилка' (англ. slip of the pen), **священна корова** 'щось заборонене, недоторканне – часто з погляду місц. населення' (англ. sacred cow), **червоний оселедець** 'що-небудь, що відволікає увагу, навмисне вводить в оману' (англ. red herring). Здебільшого методом калькування передаються окр. назви канад. установ: **Міністерство справедливості** 'Міністерство юстиції' (англ. Ministry of justice). Іноді спостерігається комбінування словотворчих елементів однієї мови з коренями іншої: **бойсик** (від boy), **плейсик** (від place), **сторник** 'власник крамниці' (від store), **дресинка**, **дреска** (від dress), **горсіо**, **горсик** (від horse). Спостереження над усним мовленням українців в Канаді свідчить про те, що в його сучас. звучанні відбуваються значні зміни: дзвінке гортанне **г** замінюється придиховим **h**; не розрізняються голосні **і** та **и**, **е** та **и**; тверде й м'яке **л** збігаються в проміжному (щодо цих ознак) середньоєвропейському **l**, змінюється якість укр. голосних **а**, **о**; звуки **т**, **п** вимовляються з придихом. Структурний вплив англ. мови виявляється в калькуванні прийм. конструкцій (**я то написала з пером** – англ. I wrote it with a pen; **концерт відбувся на сьомого листопада** – англ. the concert was held on the seventh of November); у розширенні вживання препозитивного означення (**прерійний хлопчик** зам. хлопчик з прерій), в надмірному (з погляду укр. мови) вживанні форм пас. стану, віддієсл. іменників, присв. займенників.

Інтерференція англ. мови виразно виявляється і в ономастиконі українців Канади: **Джон** (зам. Іван), **Гаррі** (Григорій) і **Вільям** (Василь); у системі прізвищ часто вдаються до скорочень: Данилів – **Dan**; Кисілевський – **Кау**; Безкоровайний – **Besko** та ін. Тексти канад.-укр. писемності відзначаються тим, що більшість друк. органів і видань послуговуються «Правописним словником» (Н.-Й., 1952; восьме перероблене видання «Українського правописного словничка...» Г. Голоскевича, 1914).

Понадсторічне функціонування укр. мови в Канаді – знаменне явище. Адже з погляду теорії мовних контактів, яку розвинули амер. вчені Ш. Вайнрах та І. Кім, іммігрантська мова має відмерти не пізніше, ніж у третьому поколінні. Життєвість же рідної мови на прикладі укр. іммігрантів стверджував у своїх працях Ю. Жлуктенко. Він, а також Б. Ажнюк, найглибше з погляду соціолінгвістики в Україні вивчали канад. варіант укр. мови. Цією проблематикою та тематикою займалися канад. дослідники Я. Рудницький, І. Герус-Тарнавецька, Р. Петришин, І. Тесля, А. Шимків, О. Купльовська, А. Роїк, Р. Климаш, І. Погорецький, М. Лупул, Б. Кордан.

Навчання рідної мови було однією з найголовніших турбот українців від самого початку їхнього поселення у Канаді. Укр. освіта в Канаді була успішно інтегрована в програму держ. школи. У перші десятиріччя перебування укр. іммігрантів у Канаді, незважаючи на значні труднощі (нестача кваліфікованих учителів, підручників тощо), відкривалися початкові школи. У 1898–1920 у провінціях Манітоба, Саскачеван, Альберта діяли двомовні укр.-англ. школи, де вивчали, крім англійської, також укр. мову, історію і культуру. 1905 уряд провінції Манітоба відкрив у Вінніпезі укр. вчительську семінарію: 1907 її переведено до Брендона, де вона функціонувала до того часу, коли двомовні школи в Канаді було скасовано. Проте у 1920–50 укр. мову продовжували викладати в держ. школах укр. поселень пров. Альберта. Навчання дітей укр. мови й культури на тривалий час стало також справою церк. установ та різних етн. організацій. 1958 в Канаді налічувалося 600 таких шкіл на 18 тис. учнів, у 80-х рр. їхня кількість зросла до 9 тис., а учнів – до 95 тис. Вони давали елементарні знання з укр. мови, історії та культури. У 50-х рр. у провінціях Онтаріо, Манітоба, Саскачеван і Альберта середні держ. школи вперше запропонували курс укр. мови як іноземної (у них ті ж дисципліни вивчалися за ускладненою програмою; ці курси діють і понині). Українську як іноз. мову викладають і на літніх курсах в Ін-ті Св. Івана в Едмонтоні (пров. Альберта) та в Ін-ті ім. Петра Могили в Саскатуні (пров. Саскачеван). У 70-х рр. після того, як у Канаді проголошено політику багатокультурності, відродилася двомовна освіта в держ. школах провінцій Манітоба, Саскачеван, Альберта. Вона набула форми спеціаліз. шкіл, де і укр., і англ. мови є мовами навчання. Більшість учнів у цих двомов. школах – англомовні. Укр. громада в Канаді домоглась заснування двох видів навч. програм з укр. мови в держ. школах. Першою є програма з укр. мови як іноземної (укр. мова вивчається у 1–12 класах як окр. предмет 30–40 хв. на день протягом п'ятиденного шкільного тижня); друга програма передбачає не лише вивчення укр. мови, а й викладання цілого ряду предметів – суспільствознавства, мистецтва, фіз. культури, музики та релігії укр. мовою. 1993 бл. 1,8 тис. учнів вивчали укр. мову в держ. школах провінції Альберта, 1 тис. – в Манітобі, 700 – у Саскачевані, 2 тис. – в Онтаріо. У місцевостях з найб. зосередженням українців було введено факультат. навчання укр. мови, спочатку в серед., а згодом і в поч. школах (1974 у Саскачевані і Альберті, 1979 – в Манітобі). Але на цей предмет відводиться здебільшого одна година на тиждень, тому позашкільне навчання не втратило свого значення і тепер. Укр. мову вивчають і в т. з. суботніх школах (гол. чин. у суботу та неділю). Солідний внесок у навчання укр. мови в Канаді відділу освіти провінції Альберта і метод. кабінету укр. мови при Канад. ін-ті укр. студій (КІУС). Пед. т-ва, учителі, мовознавці (Є. Козловський, І. Шклянка, Дж. Дуравець, Д. Струк, В. Смирнів, Яр Славутич, Дж. Стечишин, Я. Рудницький, Ю. Луць-

кий, Д. Кислиця, О. Івах, П. Юзик, С. Чорній) опубл. посібники, підручники, навч. матеріали з укр. мови. У навч. процесі використовуються підручники укр. мови для англомов. населення, що вийшли в Україні (Ю. Жлуктенка, Н. Тоцької, Т. Молодід, Г. Макарової, А. Медушевського, Р. Зятковської).

Велика роль у збереженні та розвитку укр. мови в Канаді належить л-рі. Л-ра укр. мовою започаткована в 90-і рр. 19 ст. Перші оповідання під заголовком «Канадійська Русь. Подорожні вспомини» написав і видав 1897 Н. Дмитрів. Перший вірш – «Канадійські емігранти» – належить І. Збуру (1898, опубл. в україномов. газ. «Свобода» 1899). Укр. письменники Канади і США у 1954–98 мали своє об'єднання «Слово» та видавали одноим. альманах (з 1970 вийшло 13 випусків). У 1964–79 вийшло 5 книг альм. «Північне сяйво». Укр. імміграція мала вирішальний вплив на популяризацію укр. л-ри в англомов. світі. Першими пропагандистами і перекладачами укр. худож. слова в Канаді були Ф. Г. Р. Лайвсей, Е. Дж. Гантер, П. Канді, які, працюючи серед укр. іммігрантів, зацікавилися їхньою культурою, опанували укр. мову. Серед перекладачів укр. походження відомі Ю. Луцький, Джон Вір (справж. – Іван Вив'юрський), М. Скрипник, Б. Мельник, Н. Педан-Попіль, М. Тарнавський. Значний перекладацький доробок В. Кіркконела та К. Андрусишина – антологія «Українські поети 1189–1962» (1963) і майже повне видання «Кобзаря» англ. мовою під назвою «Поетичні твори Тараса Шавченка» (1964). За редакцією К. Біди 1968 вийшла двомовна антологія «Поезія сучасного Квебеку», у якій твори Р. Шокета, А. Гебер, А. Гранбуа, А. Піше, Р. Жігера подано в оригіналі (франц. мовою) і в укр. перекладах Б. Олександріва, І. Качуровського, К. Дмитрика. 1989 опубл. бібліогр. покажчик «Українська література англійською і французькою мовами. Переклади і критичні праці (1950–86)», укладений О. П'ясецькою.

Збереженню укр. мови сприяють також численні укр. громадські, громад.-політичні, церковні (у церквах усіх віровизнань богослужіння правиться переважно укр. мовою) організації, преса, мистецтво. Чимала роль музеїв «Село української культурної спадщини» в Едмонтоні, «Український музей Канади» у Саскатуні з філіями в Торонто, Вінніпезі та Едмонтоні, «Парк української писанки» в Саскатуні, центру «Осередок української культури та освіти» у Вінніпезі. Вагоме значення укр. книгарень, зокрема Укр. книгарні в Едмонтоні (засн. 1915).

До 1903 життя українців Канади висвітлювалося на сторінках газети «Свобода», що з 1893 виходила в США. Найстаріша укр. газета в Канаді – тижневик «Канадійський фармер» (виходить з 1903). У 1981 вона злилася з газетою «Канадійський голос» (виходила з 1910). До 1920 українці видали 54 газети і журнали, деякі з них мали лише декілька випусків. Ще 150 період. видань було в 1921–40 і 350 – після третьої хвилі еміграції. Соціаліст. пресу представляли газети «Червоний прапор» (1907–08), «Робочий народ» (1909–18), «Нова громада» (1911–12), «Українські робітничі вісті» (1919–37), «Народна газета» (1937–40). Дві газети, засн. під час 2-ї світ. війни, – «Українське життя» (1941) та «Українське слово» (1943) злилися в 1965 в газету «Життя і слово». Перша катол. газета в Канаді – «Канадійський русин» (1911–19), згодом – «Канадійський українець» (1919–31). Інші тижневики католю спрямування – «Наша мета» (з 1949) і «Поступ» (з 1959). Популярні періодичні видання – газети «Гомін України» (з 1948), «Український голос» (з 1910), «Вільне слово» (з 1956), «Українські вісті» (з 1932) та літ. журнал «Нові дні», (з 1950). Спершу укр. преса Канади допомагала іммігрантам пристосуватися до умов життя в новій країні. Згодом її функцією стало повідомляти про життя в Україні та в укр. канад. громаді. На сьогодні лише п'ята частина укр. канадців читає україномовну пресу. З 1989 досить популярною у Канаді стала «Літературна Україна» (газ. письменників України). Укр. видавництва від 1945 («Гомін України», «Добра книжка», «Євшан-зілля», «Нові дні», «Преса оо. [отців] Василіян», «Новий шлях» у Торонто; «Преса редемптористів» у Йорктоні, «Видавництво українських новин» в Едмонтоні, «Преса Тризуб», вид-во УВАН і вид-во І. Тиктора у Вінніпезі) опублікували чимало україномов. книжок, брошур, календарів тощо. З 1976 найактивнішим є вид-во Канад. ін-ту укр. студій, що видає переважно праці з історії та л-ри України.

Чималу роль відіграє і телебачення укр. мовою, зокрема в Альберті (з 1980). В 70-х рр. організовано серію телепрограм для дітей «У тітки Квітки»; є ряд радіопрограм укр. мовою, в Торонто – годинна програма «Світогляд» про новини укр. політ. й культур. життя.

Див. також *Україністика в Канаді.*

Літ.: Назарук О. Нові приповідки укр. народу в Канаді. ЗНТШ, 1925, т. 136–137; Шлепаков А. М. Укр. трудова еміграція в США і Канаді. К., 1960; Жлуктенко Ю. О. Укр.-англ. міжмовні відносини. Укр. мова у США і Канаді. К., 1964; Марунчак М. Історія українців Канади, т. 1–2. Вінніпег, 1968–74; Тесля І. Українці в Канаді. ЗНТШ, 1980, т. 200; Кравчук П. Українці в Канаді. К., 1981; Gerus-Tarnawecka I. Towards a typology of lexical innovations in Canadian Ukrainian. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.», 1981–83, v. 15, № 39–40; Gerus-Tarnawecka I. The canadianization of the Ukrainian Language. В кн.: New Soil Roots: The Ukrainian Experience in Canada. Winnipeg, 1982; Gerus-Tarnawecka I. Interference of Standard Literary Ukrainian in the Speech of Canadian Ukrainians. «Canadian Slavonic Papers», 1983, v. 25, № 1; Білаш Б. Англ.-укр. шкільництво в держ. системі Манітоби. Мюнхен – Вінніпег, 1984; Osvita. Ukrainian bilingual education. Edmonton, 1985; Мушинка М. Маловідома стаття про початки укр. шкіл в Канаді. «Journal of Ukrainian Studies», 1986, № 21; Kordan B. S. Ukrainians in Canada 1981 census. «Journal of Ukrainian studies», 1988, v. 13, № 2; Жлуктенко Ю. О. Укр. мова на лінгв. карті Канади. К., 1990; Зарубіжні українці. К., 1991; Ажнюк Б. Двомовність у діаспорі: конфлікт чи симбіоз лояльностей? В кн.: Мовознавство: Тези та повідомлення. Третій Міжнар. конгрес україністів. (Харків, 26–29 серпня 1996 р.). Х., 1996; Ажнюк Б.

Мовна єдність нації: діаспора й Україна. К., 1999; Макух А. Укр. канадці в переписі населення 2001 р. «Літ. Україна», 2003, 21 серпня; Yesterday, Today, Tomorrow – The Ukrainian Community in Canada. Winnipeg, 2004. *Р. П. Зорівчак.*

УКРАЇ́НСЬКА МО́ВА В ЛАТИ́НСЬКІЙ АМЕ́РИЦІ. Масова еміграція українців до країн Лат. Америки почалася у кін. 19 – на поч. 20 ст. гол. чин. з підневільних укр. територій Австро-Угорської імперії (Галичина, Буковина, Закарпаття). Емігрант. потік прямував в основному до двох найб. латиноамер. країн – Бразилії та Аргентини. Початком масового від'їзду українців до Бразилії вважається зима 1894–95. На кінець лист. 1895 тільки з 15 східногалиц. повітів до цієї країни виїхало 1712 родин (8142 особи). Гол. осередками концентрації укр. поселенців у Бразилії стали штати Парана, Санта-Катарина, Ріу-Гранді-ду-Сул, Сан-Паулу. Тепер у Бразилії мешкає бл. 115 тис. українців. Осн. напрямом діяльності перших укр. громад. організацій був культосвітній. У серпні 1902 в столиці шт. Парана Куритібі було створено першу на латиноамер. континенті укр. організацію – Т-во «Просвіта», гол. мета якого – поширення просвіти між русинами-українцями, що мешкають у Бразилії, шляхом заснування шкіл, філії т-ва в колоніях та через видання часопису. Завдяки діяльності цього т-ва в шт. Парана 1912 вже функціонувало 35 укр. шкіл. Початкове навчання укр. мови для дітей іммігрантів провадилося за допомогою абеток, що надходили з Галичини.

Велику роботу із друкування навч. укр. текстів з урахуванням місц. умов провадила перша на континенті укр. газ. «Зоря» (виходила в Куритібі 1907–10). Т-во ім. Шевченка в Куритібі видавало часопис «Прапор» (1910–11). З 1912 у Прудентополісі (шт. Парана) виходить щомісячна газ. «Праця». З 1975 функціонує громад. укр. об'єднання «Українсько-бразильська центральна репрезентація». Одна зі складових його орг-цій – «Хліборобсько-освітній союз» – видає щомісячний часопис «Хлібороб», має радіостанцію «Українська хвиля», яка щотижня виходить в ефір укр. мовою з програмою «Українські миттєвості» і «Українська година».

Першими укр. іммігрантами в Аргентині вважають 12 родин, що приїхали в цю країну 27 серпня 1897 і оселилися в місцевості Апостолес (пров. Місьйонес). За даними дослідника укр. імміграції в Аргентині М. Василика, в Аргентині нині живе 200 тис. українців, які зосереджені гол. чин. в столиці Буенос-Айресі та на її околицях (100 тис.), в провінціях Місьйонес (40 тис.), Чако (26 тис.), Мендоза (10 тис.) та ін. Українці, які прибули до Аргентини в кін. 19 – на поч. 20 ст., за своїм соціальним складом були в основному селянами. А багато з тих, що приїхали сюди з України після 2-ї світ. війни, мали серед. або вищу освіту. Вони не тільки поповнили вже створені укр. поселення, а й значно активізували сусп. життя укр. громади. Першим культур.-осв. осередком в Аргентині стала укр. читальня, що відкрилася в Апостолесі 1910. У 1912 був створений Соціальний клуб «Україна» в м. Азарі (Місьйонес). Згодом виникло багато інших громад. організацій. 25 з них – «Просвіта», «Відродження», «Пласт», Спілка укр. молоді, фундація ім. Шевченка, Аргент.-укр. асоціація високошкільників, Братство Першої дивізії Укр. нац. армії («Галичина»), Укр. катол. об'єднання та ін. 1948 на Конгресі українців Аргентини створили Укр. центр. репрезентацію (УЦР) укр. товариств. За рішенням XX Конгресу українців Аргентини від 3 квітня 1993 Надзв. сесія Головної ради прийняла Статут УЦР, в якому, зокрема, поставлено завдання «дбати про культурний, освітній та економічний розвиток української спільноти. Інформувати народи світу про Україну, її культуру, історію та Українську Державу через публікації книжок, брошур, статей...».

Певна частина укр. діаспори Аргентини, яка не увійшла до складу УЦР, утворила 1986 об'єднання – Федерацію культур.-спорт. клубів рад. громадян Аргентини.

Із заснуванням укр. товариств і створенням укр. парафій відкривалися й укр. школи, які згодом стали називатися «Рідними школами», та українозн. гуртки. Перша укр. школа в Аргентині відкрилася в м. Апостолесі при читальні ім. Маркіяна Шашкевича 1910. Практично одночасно укр. школа відкрилася і в Буенос-Айресі. В 1957 УЦР заснувала Педагогічну громаду, завданням якої є координація роботи «Рідних шкіл». Спочатку «Рідні школи» діяли без будь-яких навч. та ін. планів. Пізніше Пед. громада виробила 10-річну систему навчання, за якою працювали школи при т-вах «Просвіта» та «Відродження». Програма навчання «Рідних шкіл» включає такі дисципліни: читання та укр. правопис, історія України, географія України, укр. л-ра, релігія, співи. До програми серед. класів школи при Укр. катол. церкві входив також предмет «культура і суспільство».

1966 кардинал Й. Сліпий заснував у Буенос-Айресі філію філос. гуманітар. ф-ту Укр. катол. ун-ту з кафедрою славістики, до навч. програми якої входили, зокрема, укр. філологія, історія укр. л-ри, укр. фольклор, мист-во України, історія України, екон. географія України, історія укр. церкви.

Перша газета укр. мовою в Аргентині «Українське слово» з'явилася 1928. Її видає й нині т-во «Просвіта». Газету «Наш клич» випускає культур.-осв. орг-ція «Відродження». Укр. катол. об'єднання видає щомісячну газ. «Голос Української церкви», а інша реліг. орг-ція – Братство Св. Покрови – газету «Дзвін». Друкованим органом Федерації культур.-спорт. клубів рад. громадян Аргентини стала газ. «Рідний край». Раніше ця організація в різні часи друкувала «Українську робітничу газету», «Світло» та «Знання». Перша укр. радіопрограма «Вільна Україна», яка мовила для мешканців Буенос-Айреса й передмістя, вийшла в ефір наприкінці 50-х рр. (спочатку мовлення велося укр.

та ісп. мовами, але на вимогу місц. уряду програми перейшли виключно на ісп. мову). В ін. країнах Лат. Америки більш-менш компактно українці живуть в Уругваї (15 тис.), Парагваї (10 тис.), Венесуелі (6 тис.) та ін.
За час життя в Лат. Америці більша частина українців стала двомовною. Ісп.-укр. та португ.-укр. двомовність спричинила появу в рідній мові українців іншомов. лекс. шару, який відображав спочатку назви місц. реалій, а згодом поширився практично на всі сфери життя.
Більшу частину ісп. лекс. запозичень в укр. мові Лат. Америки становлять іменники – понад 85 %. Вони належать буквально до всіх сфер життя в новому оточенні: адм. поділу і системи управління, політ. лексики, громад. діяльності, військ., юрид., фін. лексики, одиниць виміру, свят, звертань, геогр. назв, безпосеред. оточення, труд. діяльності (назви підприємств і установ, тех. терміни, назви пром. продукції, загальновироб. лексика, терміни с. г., назви професій та занять); побуту (продукти харчування та інгредієнти, страви, напої, одяг, взуття тощо); абстр. понять та ін. Серед ісп. запозичень дієслова становлять приблизно 17 %. Вони входять до укр. мови Лат. Америки двома способами: 1) до ісп. основи додаються укр. суфікси **-ува/-юва** та закінчення **-ти**, а в особових формах – відповідна флексія: **акомпанювати** «супроводжувати» (**я акомпанюю**); 2) до запозиченого ісп. інфінітива приєднуються суфікси **-и-** та закінчення **-ти** (в особ. формах цей вид запозичення практично не зустрічається). Серед запозичених ін. частин мови прикметники становлять прибл. 6 %, прислівники – 1,3 %, вигуки – 0,5 %.
Коли двомовність стала постійним і масовим явищем, укр. іммігранти звернулися до такого лінгв. явища, як калькування. Калькування в межах слова здійснюється, як правило, в сфері похідних і складних слів. Напр., знаючи ісп. лекс. ряд **cara** «лице» – **descaro** «безсоромність, нахабство», вони встановили тотожність першого члена ряду ісп. **cara** – укр. **лице, обличчя**, і в зв'язку з цим у мовців виникла потреба мати й другий член ряду такої будови, щоб його коренем була морфема – **лиц-/лич-**. Негативний ісп. префікс **des** – ототожнився з укр. **без-**, закінчення **-o** з укр. **-я**. Так виникла калька ісп. **descaro** – **безликість**. Аналогічно з'явилися такі кальковані слова, як: **безсорочник** > ісп. **descamisado** «злидар, бідак»; **назадництво** > ісп. **atraso** «відсталість», **передминулий** < ісп. **antepasado** «позаминулий» та ін.
Особливо багато калькованих лекс. одиниць серед словосполучень різних структур (**молочна корова** > ісп. **vaca lechera** «дійна корова»; **декларація діл** > **declaración de los hechos** (юрид. «зізнання») та фразеологізмів (**робити нумери** > ісп. **hacer números** «лічити, рахувати»; **брати міри** > ісп. **tomar medidas** «вживати заходи»; **робити просьбу** > ісп. **hacer un pedido** «звертатися з проханням, замовляти».
В укр. мові Лат. Америки спостерігається і таке явище, як семант. калькування ісп. мовних одиниць. Цей феномен відбувається: а) коли існує фонет. схожість ототожнюваних слів і під впливом значення ісп. інтернаціоналізму змінюється значення відповідного укр. слова. Напр., слово **диригент** (польс. **dyrygent**) в укр. літ. мові виключно муз. термін. Під впливом ісп. **dirigent** в мові українців Лат. Америки воно набуває більшої генералізації – керівник взагалі: **В країні привітали політичного диригента**; б) коли звук. склад ототожнюваних слів не має жодної подібності. Наявність такої інтерференції свідчить: тенденція до ізосемії настільки посилилася, що їй більше не потрібна така опора, як однакове чи под. звучання. В укр. мові Лат. Америки існує чимало власних слів, значення яких змінилося на зразок ісп. діалекс з таким же значенням. Напр., іменник **вступ**, семантично ототожнюючись з ісп. **entrada**, вживається зі значенням 'квиток'.
Спостереження за ісп.-укр. та португ.-укр. двомовностями показує, що стійкість укр. мови в досить несприятливих умовах контакту дуже велика. Проникнення в її лекс.-семант. систему великих мас гетерогенного матеріалу надає їй більшої комунікат. гнучкості, посилює пристосованість до нових умов спілкування.
Літ.: Стрілко А. А. Укр. трудова еміграція в країни Латин. Америки (кін. XIX – поч. XX століть). К., 1973; Василик М. Укр. поселення в Аргентині. Мюнхен, 1982. *С. О. Ризванюк.*

УКРАЇНСЬКА МОВА В МОЛДОВІ. Функціонує у регіонах, де проживає (у т. ч. компактно) значна кількість українців. Українці в Молдові є носіями пд.-сх. або пд.-зх. говірок. Діал. неоднорідність укр. людності в країні відбиває «Атлас української мови», яким охоплено 30 нас. п. Молдови (у т. 2–13, у т. 3, ч. 2–17). Це переважно села, в яких українці становлять більшість або зі змішаним (різнонаціональним, у т. ч. українським) населенням. У 1924 на частині тер. України було утв. Молд. АСРР у складі УСРР, тут діяла мережа укр. шкіл, бібліотек, різних видавництв і т. п. За часів панування у Бессарабії бояр. Румунії (1919–40, 1941–44) викладання у школах здійснювалося тільки рум. мовою. Після 1940 в частині сіл з укр. населенням деякий час були школи з укр. мовою навчання. У 50-х рр. освітня мережа була згорнута, припинився випуск укр. видань тощо. Фактично укр. мова в Молдові функціонувала лише на побут. рівні. Після здобуття Молдовою держ. незалежності (1991) в місцях компактного проживання українців відновлюється навчання рідною мовою; організовуються б-ки укр. книги, різні укр. т-ва тощо.
Літ.: АУМ, т. 1–3, 1984–2001; Говори укр. мови. К., 1977; Атлас «Українці. Східна діаспора». К., 1992; Убийвовк Н. Укр. мова в Придністров'ї: минуле і перспективи. В кн.: «Мовознавство. Доповіді та повідомлення на IV Міжнар. конгресі україністів». К., 2002. *Н. П. Прилипко.*

УКРАЇНСЬКА МО́ВА В ПО́ЛЬЩІ. В країні налічується понад 300 тис. українців, що компактно проживають у пд.-сх. р-нах (на південь від міст Новий Сонч, Ясло, Кросно, Санок) – пн. лемки вздовж польс.-укр. кордону (часто вперемішку з поляками), надсянці в районі Перемишля (верхнього басейну р. Сян), далі на пн. між Бугом і Наревом – носії підляських говірок (Холмщина). Під час сумнозвісної акції «Вісла» 1947 українці були силоміць вивезені зі своєї етн. території і розселені поодинокими родинами, невеликими групами у північних Кошалінському, Слупському, Гданському, Ельблонзькому, Ольштинському, Сувальському воєводствах, а також у західних – Вальбжиському, Зеленогурському, Вроцлавському, Гожовському, Щецинському та ін. На кін. 2-ї світ. війни в межах сучас. Польщі (Пн. Лемківщина, Надсяння, Холмщина) українців було понад півмільйона, частина з них за рад.-польс. угодою (1945) переселена в УРСР.

Більшість укр. населення в Польщі – селяни, що користуються своїми місц. говірками. Літ. мова, як і діалекти польс. українців, зазнали впливу польс. мови, зокрема в лексиці, особливо фаховій, сусп.-політичній. Поширенню укр. літ. мови сприяє укр. преса в Польщі, зокрема щоденна газ. «Наше слово» (з 1956) і додаток до неї «Дитяче слово» (пізніше «Світанок»), щомісячний журн. «Наша культура» (з 1958), альм. «Український календар» (з 1958), студ. журн. «Зустрічі» (з 1980), а також школи, гуртки, читальні, укр. громад.-культур. т-ва в Польщі (з 1956), радіопередачі укр. мовою з Любліна, Жешува, Кошаліна, Ольштина тощо. Укр. мову, пісню, музику, танці поширюють укр. артист. гуртки. В укр. виданнях Польщі періодично друкуються художні твори місц. укр. письменників. На основі лемк. діалекту розвивається художня л-ра, опубл. антологію «Гомін» (1969) та ін. У Польщі є укр. середні школи, на філол. ф-тах ун-тів – укр. відділення (у Варшав. – з 1953, Катол. ун-ті в Любліні – з 1989, Краків. – з 1990).

Див. також *Україністика в Польщі, Українсько-польські мовні контакти.*

Літ.: Верхратський І. Говір замішанців. ЗНТШ (Львів), 1894, т. 3; Його ж. Про говір долівський. ЗНТШ (Львів), 1906, т. 35–36; Його ж. Про говор галиц. лемків. Л., 1902; Stieber Z. Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny, z. 1–8. Łódż, 1956–64; Лесів М. Укр. мова в Польс. Нар. Респ-ці. Варшава, 1969; W. Ruthenica. Warszawa, 1985; Czyżewski F. Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy. Lublin, 1986; Atlas gwar wschodniosłowianskich Białostocczyzny, 1–2. Wrocław, 1980–89; Лесів М. Нар. говірки Підляшшя, Холмщини та Надбужанщини. В кн.: Істор.-мемуар. збірник, 1. Н.-Й, 1986; Czyżewski F. Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia. Lublin, 1994; Rieger J. Słownictwo i nazownictwo łemkowskie. Warszawa, 1995; Його ж. A Lexikal Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language. Warszawa, 1996.

Й. О. Дзендзелівський.

УКРАЇНСЬКА МО́ВА В РУМУ́НІЇ. На тер. сучас. Румунії українці відомі з 2-ї пол. 14 ст., а на думку М. Грушевського, «русини» були присутні тут ще раніше, про що свідчить назва (ruşi), якою звуться українці в рум. нар. говорах. У 15 ст. відбулося масове переселення українців з Покуття на терени Молдови, у 18 ст. виникають укр. поселення у Добруджі, а в 2-й пол. 19 ст. – у Банаті. В сучас. Румунії укр. мова зберігається щонайменше в 100 нас. п. повітів Марамуреш, Сату-Маре, Сучава, Караш-Северин, Тиміш, Тулча. Заг. кількість українців у Румунії за офіц. даними – понад 66 тис. чоловік, фактично ж їх значно більше. Укр. говірки Румунії належать переважно до пд.-зх. наріччя укр. мови, а саме – до середньозакарпатського, гуцульського та покутсько-буковинського діалектів, за винятком говірок Добруджі, які відносять до степового говору. Укр. говірки в Румунії зберігають певні арх. риси: дифтонгічна вимова давніх **о**, **е** в закритих складах, залишки форм двоїни (**дві бабі**, **дві руці**, **обидві нозі**); арх. форми умов. сп. дієслів (**дав бих**, **дав бис**), короткі форми дав. і знах. відмінків особ. та зворот. займенників (дай **мі**, видиш **ня**); залишки допоміжного дієсл. у формах 1-ї та 2-ї ос. одн. і мн. мин. ч. (**поївим**, **поївис**, **поїлисмо**, **поїлисте** (я поїв, ти поїв, ми поїли, ви поїли); архаїчний ор. в. іменного означення (**чоловік красним волосом**); певні морфол. (напр., **долонь** зам. **долоня**) та лекс. (напр., **живот** зам. **життя**, **кліть** зам. **кімната**, **смик** зам. **борона**, **напудити** зам. **налякати**, **наполохати** та ін.) архаїзми. Водночас в укр. говірках спостерігається вплив рум. мови, передусім у лекс. запозиченнях: **бовар**, **белчук**, **ботелев**, **вакар**, **гражда**, **згарда**, **кавуш**, **копил**, **порняла**, **риндза**, **струнга**, **спуза**, **хергелія** та ін., у семант. запозиченнях: напр., **ймитися** (про молоко) «скисати» на зразок рум. a se prinde. В окр. укр. говірках поширилася апокопа вокативу (**Ми!** зам. **Михайле!**) або перенесення наголосу на ост. склад клич. в. (**Петре́**! **Юро́**! **Параско́**!).

В укр. нас. пунктах вивчають у школах укр. мову й л-ру як предмет, раніше існували ліцеї з укр. мовою викладання. На філол. ф-ті Бухарест. ун-ту є укр. відділення з нерегулярним набором. Видаються підручники й посібники з укр. мови й л-ри. Вид-во «Критеріон» друкує твори укр. письменників-класиків та україномов. літераторів Румунії С. Ткачука, І. Ковача, М. Небиляка, П. Романюка, К. Регуша, М. Корсюка, М. Михайлюка, І. Непогоди та ін. В 1990 утворилася Спілка українців Румунії, яка видає двотижневик «Вільне слово» (1949–89 виходила газ. «Новий вік»), публікацію «Український вісник» та румуномов. журнал «Curierul ucrainean» («Український кур'єр»).

Укр. говори в Румунії досліджували І. Петруц, М. Павлюк, І. Робчук, С. Бодзей та ін. Академік Е. Петровіч провів лінгв. анкету-опитування в укр. селі Бродина Пд. Буковини, її матеріали опубл. у великому і малому «Румунському лінгвістичному атласі». Мову газ. «Новий вік» досліджував В. Ф. Чемес.

Див. також *Україністика в Румунії, Українсько-румунські мовні контакти.*

Літ.: Pătruţ J. Fonetică graiului huţul din Valea Sucevei. Bucureşti, 1957; Павлюк Н., Робчук И. Очерк фонол. систем укр. говоров в Румынии. «Revue roumaine de linguistique», 1965, т. 10,

№ 6; Павлюк М., Робчук І. Словозміна іменників в укр. говірках Рум. Добруджі. В кн.: Укр. діалектна морфологія. К., 1969; Robciuc J. Sistemul fonologic al graiului ucrainean din Mărițeia (jud. Suceava). «Studii de Slavistică», 1969, v. 1; Павлюк М., Робчук І. Рефлекси давніх **о**, **е** в нових закритих складах в укр. говірках Румунії. В кн.: Праці XIII Респ. діалектол. наради. К., 1970; Robciuc J. Morfologie graiului ucrainean din Mărițeia (jud. Suceava). «Studii de Slavistică», 1971, v. 2.
С. В. Семчинський.

УКРАЇНСЬКА МО́ВА В СЕ́РБІЇ, БО́СНІЇ І ГЕРЦЕГОВИ́НІ, ХОРВА́ТІЇ. Укр. мова на тер. цих країн представлена двома осн. групами говірок пд.-зх. наріччя, що пояснюється переселенням українців з різних регіонів України. За нац.-мовною самосвідомістю її носіїв, укр. мова поділяється на русинську (мова вихідців із Закарпаття; див. *Русинська мова*) і власне українську (мова вихідців з Галичини). Закарп. українці з'явилися тут у 40-х рр. 18 ст., коли заселялися родючі землі Бачки між Дунаєм і Тисою. Молодша міграція кін. 19 ст. прийшла з Галичини, коли Австро-Угорщина почала переселяти в Боснію селян з розвинених у госп. відношенні районів імперії. Гол. осередком босн. українців (їх офіційно називали русинами) став Прнявор. Було засновано кілька укр. сіл (Стара Дуброва, Тернополе, Камениця, Дев'ятина). Здебільшого українці селилися поряд із сербами, хорватами, мусульманами (Баня-Лука, Дервента, Пріодор, Лішня, Поточани, Хорвачани, Камічани, Козарац та ін.). Одночасно вихідці з Галичини осідали у Славонії (Хорватія) по лівому березі р. Сави (Каніжа, Липовляни, Славонський Брод, Сибінь та ін.). Після 2-ї світ. війни почався новий міграц. рух серед босн. українців, вони переселяються у Воєводину та Славонію. Кол. боснійські поселення, де жили українці, значно змінили свою нац. структуру. Тепер у кол. Югославії живе 15 тис. нащадків вихідців з Галичини. Рідна мова українців, яка ще в першому поколінні втратила зв'язок з материн. мовою, залишилася у діал. формі. Вони є носіями гол. чин. наддністр. та південноволин. говірок. Поч. знаннями укр. писемності, історії, культури опікувалася церква. Тривала ізоляція від рідного мовного масиву та інтенсив. контакти з мовою навкол. середовища зумовлювали, з одного боку, консервацію вихідного на момент переселення діал. стану, а з другого — перебудову діал. системи. Фонетика, граматика і лексика укр. говірок Боснії зберігають осн. риси рідних говірок, набуваючи разом з тим нових, які є наслідком міждіал. та міжмов. взаємодії. Найхарактерніші фонет. особливості, успадковані від наддністр. та південноволин. говірок: обниження голосного [**и**] в нагол. позиції (ли^{е}ст, ти́^{е}хо, робе́^{и}ла), перехід [**а**] в [**е**] в наголош. позиції після м'яких приголосних (дис'е́тий, бол'е́т, кон'е́); реалізація фонеми [**а**] голосними [**а**^{о}]...[**о**^{а}] під наголосом перед нескладовим [**ў**] (копо́^{а}ў, сказа́^{о}ў, зо́^{а}ўтра); перехід [**т'**], [**д'**] в [**к'**], [**ǫ'**] перед [**і**], [**е**] (к'е́шко, ǫ'і́ти, сиǫ'і́ла); наявність дорсальних [**с″**], [**з″**], [**ц″**] (з″ет', с″ікач, фахіўц″і) та ін. Під впливом серб. і хорв. мов приголосні можуть зберігати твердість у позиції перед [**і**] будь-якого походження.

Словозмін. системі боснійських укр. говірок властиві риси, типові для більшості пд.-зх. говірок. Це наявність варіантних відмінк. форм (жі́нкойу — жі́нкоў — жі́нком), уніфікованих форм род. в. мн. на **-іў** іменників усіх типів відмінювання (ко́с'іў, се́л'іў, но́чіў, і́мн'іў, форма́л'ностіў); коротких форм займенників (ми, ти, м'і, с'і, мн'а, го, му, йму, н'у, йі); аналіт. форм дієслів т. з. другого майбутнього (буду л'еў, бу́демо йшли, буду́т зна́ли); перфектних форм дієслів (зна́лам, бу́лас', во^{у}го^{у}ри́лис'мо); давніх форм дієслів умов. сп. (каза́ў бис', пи́ли би́сте). Вплив серб. і хорв. мов позначився переважно на активізації спільних для цих мов форм ор. в. одн. ім. ж. р. з флексією **-ом** (во́дом, ву́лиц'ом, со́л'ом), енклітичних займ. форм тощо. Поширилася тенденція до невідмінювання числівників (післ'а пйат' рокіў, в'ід в'іс'ім л'іт).

Лекс. склад генетично неоднорідний; включає загальнонар. і діал. лексику, запозичення. Зберігся принесений з батьківщини осн. словниковий фонд, який стосується повсякден. життя (стіл, крі́сло, царо́к «шафа для посуду», горн'а́, бан'а́к, ду́шка «плаття», корчу́нок, фі́ра, ґра́л'і, кова́л', бл'аха́р, побере́жник та ін.). Однак потреби в номінації реалізуються здебільшого засвоєнням серб. і хорв. лексики, тому в словниковому складі переселен. говірок значна кількість запозичень. Малопродуктивним є спосіб творення назв на ґрунті власних деривац. засобів.

Незважаючи на ряд інновацій, які з'явилися на різних рівнях структури укр. говірок Боснії, вони в основі своїй залишились українськими. Ост. часом значно посилився вплив укр. літ. мови, яка викладається в загальноосв. школі (населені пункти Прнявор, Баня-Лука, Лішня, Тернополе, Петровці, Вуковар та ін.). Видано підручники з рідної мови та л-ри для усіх класів. Радіо м. Баня-Лука раз на тиждень транслює передачі укр. мовою. Працюють укр. культур.-мист. т-ва. Укр. мовою пишуть письменники П. Головчук, О. Власов, С. Кулеба, Р. Мизь, В. Стрехалюк, М. Ляхович, Н. Ляхович, Н. Сапун, І. Терлюк, Б. Гралюк та ін. Нею друкуються мат-ли в журналах «Нова думка», «Думки з Дунаю». Сформувався локальний варіант укр. літ. мови — русинська мова.

Літ.: Гродський Й. Положення русинів у Боснії. Л., 1909; Токар Т. Я. Укр. поселення в Югославії і вивчення їх говорів. В кн.: Питання укр. діалектології і міжмовних (міждіалектних) контактів. Дп., 1972; Tokar T. Prilog proučavanju fonetskih osobenosti ukrajinskih govora u Bosni. «Radovi» (Sarajevo), 1981, 70, kn. 21.
Т. Я. Токар.

УКРАЇНСЬКА МО́ВА В СИБІ́РУ ТА НА ДА-ЛЕ́КОМУ СХО́ДІ — мова українців, що переселилися до Сибіру й Дал. Сходу наприкінці 19 ст. — поч. 20 ст. Одним з найбільших укр. пе-

реселенських осередків є далекосхідний. Поселення українців тут утворюють компактний ареал. Зелений Клин – сучас. Приморський край (переважно зх. р-ни) і пд. Хабаровського краю (уздовж р. Уссурі). Найдавнішими і найчисельнішими є села, засн. вихідцями з колишніх Київ., Черніг. та Полтав. губерній; вихідці з Поділля й Волині, менше – з Харківщини й Пд. України з'явилися тут пізніше.

Укр. мова в Примор'ї функціонує як неофіційна. Шкіл з укр. мовою викладання немає (у 20-х – на поч. 30-х рр. були укр. школи та пед. ін-т у м. Благовєщенську). Характер сучас. укр. говірок Примор'я визначається типом поселення (мононаціональне чи змішане), діал. складом людності (монодіал. чи різнодіалектним), часом виникнення переселен. масиву та інтенсивністю впливу рос. мови. Ступінь збереження укр. діал. рис і проникнення рос. мови різні, що зумовлює значну неоднорідність говірок навіть у межах одного нас. п. Фактично розм. мова кожного села становить поєднання кількох говірок. Виразно виділяється кілька груп говірок: 1) говірки, близькі, майже ідентичні вихідним говіркам; їх носіями здебільшого є люди ст. покоління, частина з яких народилася в Україні; 2) говірки (переважно у зх. р-нах), що зазнали відчутного впливу рос. мови, проте зберігають вихідні укр. діал. елементи; 3) говірки, в яких наявні лише окр. укр. елементи (у гірських і прибереж. селах).

Українці-переселенці в Сибіру з'явилися на поч. 20 ст. (під час буд-ва Сибір. залізниці в 1891–1905 і проведення столипінської реформи). Вони селилися переважно в Пд.-Зх. Сибіру. У 20-х і на поч. 30-х рр. шкільне навчання в укр. поселеннях велося укр. мовою; від 1933 укр. мова – неофіційна. Укр. говірки Сибіру функціонують в оточенні рос. говірок і через офіц. канали зазнають впливу рос. літ. мови. Багато українців оселялося в Сибіру й пізніше внаслідок різних репрес. заходів; у 70–80-х рр. укр. населення виїжджало до Сибіру й Дал. Сходу для освоєння нафтогаз. і паливно-енергет. комплексів та на буд-во Байкало-Амур. магістралі. Міграція йшла в міста й пром. с-ща. Мовою школи, преси тут є рос. мова, українська функціонує лише в побуті.

Літ.: Назарова Т. В. Укр. говірки на Дал. Сході. «Мовознавство», 1967, № 2; Говори укр. мови. Зб. текстів. К., 1977; Пащенко В. А. Морфол. интерференция в островном укр. говоре на тер. Сибири. – Добрянская Л. Н. Укр. говоры в центр. части Примор. края (к проблеме рус.-укр. лекс. взаимодействия). В кн.: Структура і розвиток укр. говорів на сучас. етапі. IV Респ. діал. нарада. Тези доповідей і повідомлень. Житомир, 1983; Атлас «Українці. Східна діаспора». К., 1992.

Н. П. Прилипко.

УКРАЇНСЬКА МО́ВА В СЛОВА́ЧЧИНІ. Українці живуть на тер. сучас. Словаччини віддавна: за окр. джерелами – з 10–12 ст. Компактні поселення розташовані в основному вздовж словац.-укр. кордону і далі зі сходу на захід смугою завширшки 5–45 км і завдовжки понад 160 км обіч словац.-польс. кордону майже до гір Високі Татри. Тепер у Словаччині – 257 укр. сіл з населенням понад 109 тис. чол. Окр. укр. села збереглися у басейнах рік Топля, Горнад та ін. В 1773 у трьох жупах Сх. Словаччини – Земплінській, Шариській та Спіській – налічувалося 300 сіл з українським та 19 – зі змішаним укр.-словац. населенням. На той час тут мешкало понад 152 тис. українців, а 1919 – 134 тис. Ост. часом відбувається інтенсивна словакізація укр. населення. В укр. селах Сх. Словаччини діють укр. школи, щоправда, часто паралельно зі словацькими, в яких є лише окремі укр. класи. У м. Пряшеві – укр. театр, укр. відділення при спілці словац. письменників, відділ укр. л-ри Братисл. словац. пед. вид-ва, а на філос. ф-ті Кошиц. ун-ту – укр. відділення з кафедрою укр. мови і л-ри. У м. Свиднику 1956 відкрито музей укр. культури, що має свій друк. орган – «Науковий збірник...» (досі опубл. 16 томів у 19 книгах).

Осн. маса укр. говорів на тер. Словаччини на захід від р. Лаборець – південнолемківські, а на схід від неї і аж до р. Уж – перехідні від лемківських до закарпатських. Головні риси південнолемк. говорів: наголос на другому складі від кінця (**во́да**), тенденція до втрати палаталізації приголосними **[т′]**, **[н′]**, **[с′]**, **[ц′]** (**жолут**, **оген**, **вес**), диспалаталізація **[р′]**, **[ц′]** (**гончар**, **палец**), звичайно збереження твердості **с** (**з**, **ц**) у суф. **-ськ-** (**рускый**, **узкый**, **сироцкый**), збереження давнього **і**, перед яким приголосні не пом'якшуються (**ходиті**, **носіті**), заміна **жі**, **ші** на **жы** (**жи**), **шы** (**ши**) у зв'язку із сильним ствердінням шиплячих, тверде **л** перед голосними часто лабіовеляризується (**ходива**, **ваўка** 'лавка'), відсутність зміни **л** на **ў** у формах ч. р. одн. мин. ч. (**хóдıл**), збереження давніх форм наз. в. мн. іменників ч. р. (**волци**, **войаци**, **пастуси**, **слузи**) та ін. У межах південнолемк. говорів виділяються менші діал. групи: говори Свидниччини, пн. Бардіївщини, Лабірщини тощо. Див. також *Україністика в Словаччині, Українсько-словацькі мовні контакти.*

Літ.: Брох О. Угрорусское наречие села Убли, СПб., 1899; Верхратський І. Знадоби до пізнання угро-руських говорів, в. 2. Говори з наголосом сталим. Л., 1901; Панькевич І. Укр. говори Підкарп. Руси і сумеж. областей. Звучня і морфологія, ч. 1. Прага, 1938; Його ж. Нарис історії закарп. говорів, ч. 1. «Acta Universitatis Carolinae Philologica», 1958, № 1; Лешка О. Говор села Убли Вост. Словакии. Прага, 1973; «Наук. зап. Культур. союзу укр. трудящих у Чехосл. Соц. Респ-ці» (Пряшів), 1979–81, т. 8–9; Ганудель З. Лінгв. атлас укр. говорів Сх. Словаччини, т. 1–2. Пряшів, 1981–89; Латта В. Атлас укр. говорів Сх. Словаччини. Пряшів, 1991.

Й. О. Дзендзелівський.

УКРАЇНСЬКА МО́ВА В США. Перші українці прибули до США в 17 ст. На поч. 19 ст. тут з'явилися колоністи з рос. Аляски (серед них – і укр. козаки, заслані до Сибіру після зруйнування Запоріз. Січі), які 1812 заснували в Каліфорнії Форт Русь (нині – Форт Росс). Масова ж еміграція розпочалася у 70-х рр. 19 ст. гол. чин. із Закарпаття та Лемківщини, у 90-х рр. – з Галичини та Буковини. 1909 у США налічувалося 70 тис. українців – переважно в штатах Массачусетс, Вермонт, Коннектикут, Пенсільванія. У штатах Вірджинія та Пн. Дакота поселилися протестанти зі Сх. України. У 1919–39 (міжвоєн. період) у зв'язку з урядовими обмежен-

нями імміграції до США прибуло лише 40 тис. українців. Першопоселенці привезли до США рідну мову своєї місцевості, селяни – говірку свого села, інтелігенти – розм. мову своєї території на літ. основі (т. з. культурний діалект). Ті покоління українців, що народилися в англо-амер. мовному оточенні, вивчали (і вивчають) укр. мову на базі англійської. У США немає осередків окр. укр. говірок, за винятком незначних їх скупчень (напр., лемківського в штаті Пенсільванія). По 2-й світ. війні потік емігрантів значно збільшився: у 1947–57 він становив бл. 100 тис. чол. Осн. хвиля переселення, т. з. переміщених осіб з Європи, припадає на 1949. За ост. десятиліття до США переїхало бл. 20 тис. українців з Бельгії, Англії, Німеччини, Аргентини. За даними 1994, у США налічується 1,3 млн. українців; за кількістю вони займають 21-е місце в країні, 9-е – в середньоатлант. штатах. Більшість амер. українців (бл. 80 %.) народилися у США. Лише 15 % походять з Наддніпрянщини, половина – з Галичини та Буковини, 35 % – із Закарпаття. Українці (89 %) живуть переважно у містах, зокрема 60 тис. – у Нью-Йорку, 40 тис. – у Чикаго, 25 тис. – у Детройті, 15 тис. – у Клівленді. Конформістські погляди частини емігрантів, їхнє бажання пристосуватися до нових мовних обставин привели їх та їхніх нащадків до швидкої асиміляції і таким чином вивели їх поза межі укр. громади та сфери функціонування укр. мови. За переписом 1970, бл. 250 тис. українців (20– 25 % від їх заг. кількості у США) визнають укр. мову рідною. Перепис населення 2000 в США виявив майже 900 тис. осіб укр. походження, з них тільки 115 тисяч ствердили, що знають укр. мову. Річ у тому, що після здобуття Україною незалежності (1991) почалася четверта хвиля еміграції з України, насамперед економічна. На відміну від повоєнної політ. хвилі, нові емігранти часто байдужі до нац. і мовних проблем.

Вищезгадані обставини зумовили те, що укр. мова в США зазнала *інтерференції* англ. мови на фонологічному, грамат. та лекс. рівнях. Фонет. інтерференція виявляється у вживанні англ. фонем у випадках, де їх вимова відрізняється від української або де укр. фонема не має відповідника в англ. фонет. системі. Найчастіші випадки фонет. інтерференції: англ. щілинний сонант **[r]** замінює укр. зімкнено-щілинний сонорний дрижачий **[р]**; напружена артикуляція губ при вимові губних приголосних; пом'якшення африката **д͡ж** (під впливом англ. **j**); англ. альвеолярні приголосні **[t]**, **[d]** замінюють укр. передньоязикові проривні **[т]**, **[д]**; енергійна артикуляція приголосних перед голосними. Граматичні інтерференція виявляється у відсутності відчуття роду, відмінка й виду, у неправильному узгодженні, напр., «гарний книжка» замість «гарна книжка»; «він знав моя сестра» замість «він знав мою сестру». Брак відчуття виду помітний, зокрема, у дієслів руху, напр.: «Він часто поїхав (або їхав)» замість «Він часто їздив». У синтаксисі інтерференція виявляється в дотриманні порядку слів англ. речення, в пост. вживанні дієслова-зв'язки **бути** тощо. У лексиці англ. слова витіснили чимало питомо укр. слів, напр., **дринк** 'напій', **файт** 'бійка', **бучер** 'м'ясник', **флор** 'долівка, поверх', **барна** 'стодола', **вінда** 'вікно', **кара** 'автомобіль', **майна** 'копальня', **пікча** 'фотокартка', **бейбі** 'немовля' і т. д. Є чимало калькованих зворотів, не властивих укр. мові. Напр.: **то бере довгий час зробити ту роботу** (it takes a long time to do this work); **як стара твоя донька?** (how old is your daughter?); трапляються і синтакс. відхилення, напр., прямий додаток у наз. в. (**Чи ти знаєш мій тато?**) і т. д. Укр. мову в США з мовозн. погляду найглибше досліджував Ю. О. Жлуктенко, а з погляду соціолінгвістики – Б. М. Ажнюк, В. Нагірний, Дж. Фішмен.

Першу укр. парафіяльну школу відкрито 1883 у містечку Шамокін (шт. Пенсільванія). З пожвавленням укр. громад. життя у 900-х рр. у зв'язку із загрозою денаціоналізації укр. дітей питання школи постало в центрі уваги амер.-укр. спільноти. Утворилися Шкільний фонд, Шкільна комісія, Шкільна бурса в Нью-Йорку. Філадельфійським просвітнім віче 1909 започатковано т-во «Просвіта», яке організувало курси для неписьменних, видало перші в США укр. підручники тощо. Позит. роль, зокрема в уніфікації підручників, відіграла створена 1927 Управа рідної школи в Америці. В 20-х рр. засновано перші цілоденні укр.-католю школи. Укр. шкільництво активізувалося після нової повоєнної хвилі еміграції, з якою до США прибули висококваліфіковані педагоги. 1953 при Укр. конгресовому комітеті Америки (УККА) організовано шкільну раду, що керує навчанням у світських школах українознавства, розробляє програми і видає підручники. Крім укр. суботніх шкіл, є ще приватні, гол. чин. греко-католицькі, денні школи, де навчають укр. мовою укр. мови та культури. Вони функціонують на сході США (1993 їх налічувалося 15). Кількість учнів, що в 1989–90 відвідувала у США укр. та англомовні школи, утримувані українцями, не перевищує 25 тис., тобто становить 15–20 % дітей укр. батьків. Шкільна рада при УККА видає підручники, метод. л-ру та журн. «Рідна школа» (тричі на рік). Найкращі посібники з укр. мови для шкіл українознавства написали Д. Кислиця, К. Кисілевський, А. Гумецька, Б. Чопик.

У перші десятиліття імміграції осередками культур.-осв. життя укр. громад були читальні (першу засн. 1887 у містечку Шенандоа, шт. Пенсільванія). У 1887 укр. журналіст, громад. діяч і священик Агапій Гончаренко (справж. – А. О. Гумницький, 1832–1916) заснував у Сан-

Франциско першу на амер. континенті слов'ян. друкарню. Тут він випустив 5 номерів укр. і рос. мовами журн. «Свобода» (1872–73), де надр. ряд своїх статей, зокрема про М. Гоголя. Опубл. у двотижневику «Вісник Аляска» (видавав його англ. і рос. мовами) власний прозовий переклад англ. мовою уривків поеми «Кавказ» Т. Шевченка. При укр. католицьких та православних парафіях організовуються хори, театр. гуртки, оркестри, влаштовуються концерти, виставки тощо.

Першу укр. газ. «Америка» в Шенандоа (1886–90) випустив священик Г. Волянський. Відтоді у США з'явилося понад 180 укр. часописів, що виходили в різні періоди і мали різну тривалість. Укр. преса в США орієнтує читача в практ. питаннях життя на амер. континенті та виховує укр. патріотизм, нац. свідомість. Найвпливовішим період. виданням є тижневик «Свобода» (до липня 1998 – щоденна газета), засн. 15 вересня 1893 в Джерсі-Сіті. Крім того, виходить газ. «Америка» (Філадельфія), тижневик «Народна воля» (м. Скрентон), двомовний «Шлях. The way» (Філадельфія), двомовний місячник «Наше життя. Our life» (Нью-Йорк). Під впливом щільніших контактів з Україною та четвертої хвилі еміграції (чимало її представників учителює або ж працює в редакціях україномов. видань) мова укр. діаспори, зокрема її преси, деякою мірою уподібнюється до укр. літ. мови.

У США ще з часу перших поселень українців розвивається укр. художня л-ра. Укр. книжки виходили у вид-вах «Булава» (засн. 1950), «Червона калина» (засн. 1951), «Книгоспілка» (1952–68), «Пролог» (засн. 1953), Вид-ві М. Денисюка в Чикаго. Радіомовлення укр. мовою існує на приват. засадах з 1930. Крім 30 місц. радіопрограм та неперіод. телевіз. програм, укр. мовою ведуть передачі «Радіо Свобода» та «Голос Америки». Перші поезії укр. авторів у США – це наслідування укр. нар. творчості; їхня тематика – важке еміграц. життя, туга за Батьківщиною, самотність. Перша світ. війна змінила тематику, поезія стала патріотичною як відгомін великих подій визв. змагань. З першими прозовими творами виступили Г. Грушка, Ю. Чупка, С. Макар, Н. Дмитрів, З. Бичинський, з драматичними – М. Струтинський, І. Луцик, Є. Мусійчук. Укр. письменники США і Канади входять в Об'єднання укр. письменників в еміграції «Слово» (засн. 1954) з найактивнішими філіями в Нью-Йорку, Філадельфії, Чікаго. На 1990 воно об'єднувало 128 письменників і критиків, з них 63 – у США: М. Тарнавська, С. Гординський, Ю. Шевельов, Д. Гуменна, Василь Барка (справж. – Василь Очерет) та ін. Ці письменники не творили окр. еміграц. л-ри: тематично і психологічно, з погляду образності, вони продовжували бути частиною загальноукр. літ. процесу. Літ. об'єднання видавало неперіодичні одноим. збірники з підзаголовком «Література – Мистецтво – Критика – Мемуари – Документи». Деякі письменники з цього об'єднання з нахилом до модернізму (Б. Бойчук, Б. Рубчак, Ю. Тарнавський та ін.) утворили наприкінці 50-х рр. т. з. Нью-Йоркську групу. Вони опублікували (1959–71) 10 книг «Нової поезії». Цікава творчість М. Блок, яка впроваджувала укр. тематику в англомовну л-ру для молоді, та П. Килини, амер. поетеси, що пише також укр. мовою. Літ. фонд ім. І. Франка в Чикаго проводить щоріч. конкурс на кращий худож. твір.

Об'єднання укр. митців у США видавало журн. «Нотатки з мистецтва». Постійні укр. музеї є в Нью-Йорку (Український музей), Чікаго (Музей модернового мистецтва), Стамфорді, Клівленді, біля Філадельфії (Музей української спадщини). Репрезентативним культур. центром є Укр. ін-т Америки в Нью-Йорку, засн. 1952 та субсидований філантропом-винахідником В. Джусом. Плеканню укр. мови сприяє театр. та муз. мист-во, зокрема укр. пісня (велика заслуга в цьому хору О. Кошиця). Укр. муз. ін-т має відділи в декількох містах (у 1990/91 навч. році у ньому налічувалося бл. 700 учнів). Серед мист. колективів виділяється Капела бандуристів ім. Т. Г. Шевченка, організована у Детройті в 1949. Ост. роками популярними стали щорічні укр. фестивалі, зокрема в Гарден Стейт Артс Сентер (шт. Нью-Джерсі), Робін Гуд Дейл (м. Філадельфія), Мейнор Коледж (м. Філадельфія) та фестиваль на вулицях укр. кварталів Нью-Йорка.

Див. також *Україністика в США*.

Літ.: Настівський М. Укр. іммiграція в Сполучених Державах. Н-Й., 1934; Лев В. Мова амер. українців. ЗНТШ, 1956, т. 165; Шлепаков А. М. Укр. трудова еміграція в США і Канаді. К., 1960; Жлуктенко Ю. О. Укр.-англ. міжмовні відносини. Укр. мова у США і Канаді. К., 1964; Ковалів П. Здобутки з укр. мовознавства на еміграції. ЗНТШ, 1969, т. 185; Дуда Г. Оцінка системи Рідних Шкіл. В кн.: Українці в амер. і канад. суспільствах. Соціол. зб. УНІГУ та УСІ. Кембридж – Джерзі Сити – Н. Дж., 1976; Голіят Р. С. Історія укр. преси в Америці. В кн.: Альманах Укр. нар. союзу. Джерзі Сити – Н.-Дж., 1978; Бандера В. Українці в ЗСА. ЗНТШ, 1980, т. 200; Зарубіжні українці: Довідник. К., 1991; Ажнюк Б. Двомовність у діаспорі: конфлікт чи симбіоз лояльностей? В кн.: Мовознавство: Тези та повідомлення. Третій Міжнар. конгрес україністів. (Харків, 26–29 серпня 1996 р.). Х., 1996; Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. К., 1999.

Р. П. Зорівчак.

УКРАЇНСЬКА МО́ВА В УГО́РЩИНІ. На тер. країни компактних укр. поселень тепер уже немає. Єдиним селом, в якому укр. мова збереглася як засіб спілкування у побуті, є Комлошка біля Шарошпатака (комітат Боршод-Абауй-Земплен, а частково с. Мучонь та передмістя м. Мішкольца Герембель). Місц. жителі, чиє укр. пракоріння сягає давніх віків, називають себе здебільшого то слов'яками, то руснаками. Мовознавці В. Гнатюк, О. Сабо, Й. Штольц кваліфікують їхню говірку як українську. Е. Балецький відносить її до лемківських, що збереглися у селах Банське і Давидів біля Кошице (Словаччина). За даними Е. Балецького та М. Жироша, релікти цих говірок мають місце ще в кількох селах, суміжних з Комлошкою. Східнослов'ян. лексеми в пн. регіонах Угорщини засвідчують місц. писемні пам'ятки поч.

13 ст., а в записах починаючи з 17–18 століть уже трапляється багато власне укр. антропонімів, спільних з антропонімами Закарпаття.
Див. також *Україністика в Угорщині*, *Українсько-угорські мовні контакти*.
Літ.: Балецкий Э. О языковой принадлежности и заселении села Комлошка в Венгрии. В кн.: Studia Slavica, t. 2, fasc. 1–4. Budapest, 1956; Балецкий Э. Венг. заимствования в лемк. говоре села Комлошка в Венгрии. В кн.: Studia Slavica, t. 4, fasc. 1–2. Budapest, 1958; Балецкий Э. Диал. записи из Комлошки. В кн.: Studia Slavica, t. 26, fasc. 1–2. Budapest, 1980; Жирош М. Руска Гадня. В кн.: Народни календар 1989. Нови Сад, 1988. *П. П. Чучка.*

УКРАЇНСЬКА МÓВА В ШКÓЛІ – навч. предмет, що ставить за мету дати учням знання про сучас. укр. літ. мову (її звуковий і лекс. склад, грамат. будову та словотв. систему) і на їх основі виробити навички правильної літ. вимови, правопису та пунктуації, стиліст. вправності, необхідні для вільного використання мови в усіх сферах життя і діяльності. Зміст і завдання шкільного курсу укр. мови визначаються програмою для шкіл з українською (рідною) мовою навчання і окр. програмами – для шкіл з ін. мовами навчання (для дітей нац. меншин). Специфіка викладання укр. мови, якій надано статус державної, полягає у тому, що в школах з укр. мовою навчання вона є не тільки навч. предметом, а й осн. засобом здобування освіти. У школах же з ін. мовами навчання укр. мова є лише навч. предметом.
Вивчення шкільного курсу укр. мови будується на засадах науковості, системності, наступності й перспективності. Воно спрямоване на формування в учнів навч.-мовних, нормат.-правописних і комунікат. умінь, розвитку зв'язного усного та писем. мовлення. У програмі з укр. мови для шкіл з укр. мовою навчання, яка в осн. побудована за лінійним принципом, навч. матеріал розподілено за роками навчання. У різні періоди розвитку колишньої рад. школи спостерігалися досить суперечливі підходи до змісту і завдань викладання укр. мови. У 20 – 30-і рр. в СРСР декларувалися і певною мірою реалізовувалися настанови щодо розвитку нац. культур та нац. навчання і виховання. В Україні зростала кількість шкіл з укр. мовою навчання; укр. школи створювалися і в ін. союзних республіках (зокрема, в РСФРР) – районах компактного проживання українців. У серед. 30-х рр. цей процес був різко перерваний.
У Зх. Україні, поділеній між Польщею, Румунією, Чехословаччиною, у згаданий період, навпаки, кількість шкіл з укр. мовою навчання зменшувалася або вони й зовсім зникали. Після возз'єднання західноукр. земель з УРСР шкільництво в них розвивалося на рад. засадах. В основу перших програм рад. школи було покладено т. з. принципи партійності навчання, що відповідало духові рев. часу. У 20-і рр. запроваджено комплексну систему навчання, і в програмах відповідно проводилася тенденція до ліквідації мови як окр. предмета, так само як і в програмах 1930–31, коли школа працювала за методом проектів. Системат. вивчення курсу укр. мови започатковано в програмах з 1932, а з 1933 воно стає стабільним. На нові програми школа перейшла з 1959 у зв'язку із запровадженням 8-річного загальнообов'язкового навчання. У програмах для 5–8 класів більше місця відводилося роботі з розвитку мовлення. Удосконалювалися програми і в наст. десятиріччя, що було пов'язано з підвищеними вимогами до практ. підготовки учнів до життя і праці. Зміни стосувалися проблем опрацювання мовних явищ з урахуванням нових аспектів їх наук. вивчення, роботи з розвитку усного й писем. мовлення учнів. У програмах з 1986/87 навч. року збільшено кількість годин на уроки зв'язного мовлення (виділено в окр. розділ), особливу увагу приділено вивченню лексики. 1990 розроблено програми з укр. мови для 9–11 класів шкіл (класів) з поглибленим вивченням укр. мови.
У 70 – 80-і рр. становище укр. мови в школі зазнало значного негат. впливу у зв'язку з новою хвилею русифікації, що здійнялася внаслідок форсованого втілення відомої ідеол. догми про «зближення націй» і творення «нової спільності» людей – т. з. радянського народу. В Україні це призвело до катастрофіч. зменшення кількості шкіл з укр. мовою навчання, до факт. відмови від розвитку нац. школи.
З проголошенням України незалежною державою (1991) складаються якісно нові умови для побудови системи справді нац. освіти рідною мовою. Укр. мова в школі входить до найважливіших навч. предметів, які формують нац. свідомість гр-н України. Для зрослих потреб загальноосв. школи створюються нові підручники з укр. мови, в яких обстоюється пріоритетність вітчизн. теорій, подано новий дидакт. та ілюстрат. матеріал (Горяний В. Д. «Рідна мова» для 10–11 кл., 1995); оновлено підручники (Передрій Г. Р., Скуратівський Л. В., Шелехова Г. Т., Остаф Я. І., 1992–96; «Рідна мова» для 5, 6, 7, 8 класів та альтернативні їм на сучас. наук. засадах, напр., Ющук І. П. «Рідна мова» для 5 кл., 1991, 1995), створено підручники з укр. мови для шкіл з рос. (автори Біляєв О. М., Пентилюк М. І., Симоненкова Л. М., Симоненко Т. П.), рум. мовою навчання (автори Бабич Н. Д., Березюк Г. Д. та ін.). Шкільний курс укр. мови постійно вдосконалюється, підвищуються його наук.-практ. рівень та методика викладання. У нині чинних програмах значне місце відводиться питанням заг. мовознавства, більше уваги приділяється засвоєнню сучас. «Українського правопису». Програма з укр. мови орієнтує на зв'язок теорії з практикою, на вироблення високої мовної культури школярів.
Задовольняються також потреби ліцеїв, гімназій і шкіл з поглибленим вивченням укр. мови: видаються підручники «Рідна мова» (Кара-

ман С. О., Плющ М. Я., Тихоша В. І.) для 8-го (2001), 9-го (2002), 10-го й 11-го класів (2003) та ін.

Літ.: Масальський В. І. Нариси з історії розвитку методики викладання укр. та рос. мов у загальноосв. початковій і серед. школах Укр. РСР. К., 1962; Біляєв О. М. [та ін.]. Методика вивчення укр. мови в школі. К., 1987; Методика вивчення укр. мови в серед. школі. К., 1989; Програма розвитку нар. освіти України на перехідний період (1991–1995). К., 1991; Держ. нац. програма «Освіта». К., 1994; Дроб'язко П. І. Укр. нац. школа: витоки і сучасність. К., 1997. *М. Я. Плющ.*

«УКРАЇНСЬКА МÓВА В ШКÓЛІ» – див. *«Дивослово»*.

«УКРАЇНСЬКА МÓВА І ЛІТЕРАТУ́РА В ШКÓЛІ» – див. *«Дивослово»*.

«УКРАЇНСЬКА МÓВА І ЛІТЕРАТУ́РА В ШКÓЛІ» – наук.-метод. журнал Ін-ту педагогіки АПН України. Виходить з 1998; з 2002 – 8 разів на рік. Має розділи: «Методика мови», «Методика літератури», «Педагогічний досвід», «Мова і література в школах нового типу та ВНЗ», «Українська мова у школах національних меншин», «Наука – школі», «Слово – культура – духовність», «Круглий стіл», «Портретна галерея» та ін. Журнал публікує матеріали з питань філології, культурології, вміщує рецензії на нові видання тощо. *Л. В. Скуратівський.*

«УКРАЇНСЬКА МÓВА Й ЛІТЕРАТУ́РА В СЕРÉДНІХ ШКÓЛАХ, ГІМНÁЗІЯХ ТА КОЛÉГІУМАХ» – наук.-метод. журнал вид-ва «Педагогічна преса». Виходить з 1999 шість разів на рік. Осн. мета видання – допомогти вчителеві зорієнтуватися у сучас. метод., наук. і культурному житті. Пост. рубрики: «Нове у програмі», «Нове прочитання», «Бесіди про сучасну літературу», «Урок майстра», «Клуб молодого вчителя», «Рідна мова – в рідній школі», «Вивчати – порівнюючи», «Методична скарбничка», «Шкільна бібліотека», «День відчинених дверей», «Шкільна інтерпретація», «Перекладацькі мости», «Українська література і світ», «Міністерство освіти і науки повідомляє». «Для викладачів-гуманітаріїв професійно-технічних навчальних закладів». *Н. Ф. Непийвода.*

«УКРАЇНСЬКА МÓВА ТА ЛІТЕРАТУ́РА» – газета вид-ва «Шкільний світ». Вид. з вересня 1996 у Києві щотижня. Публікує статті та ін. мат-ли з питань адаптації укр. мови та л-ри до рівня шкільних предметів, з досвіду викладання для вчителів-україністів. Від липня 2003 видаються книжки серії «Українська мова та література. Бібліотека». *Н. Ф. Непийвода.*

УКРАЇНСЬКА МÓВА У ВЕЛИКОБРИТÁНІЇ. Окремі українці здавна відвідували Великобританію і зупинялися там на тривалий час. Так, на поч. 17 ст. в Кембридж. і Оксфорд. ун-тах студіював діяч доби Хмельниччини Ю. Немирич. У 18–19 ст. серед гр-н Рос. імперії, що перебували у Великобританії з різних причин (дип. служба, реліг. потреби, навчання, мореплавство, мандрівки), було чимало українців. У 1765–80 та 1784 настоятелем рос. правосл. церкви в Лондоні був українець з Харківщини, вихованець Київ. духовної академії А. Самборський (1735–1815); 1860–61 у Лондоні працював складачем у «Вільній російській друкарні» укр. громад. діяч і журналіст Агапій Гончаренко (справж. – Андрій Гумницький, 1832–1916). 1893 в Манчестері осіло 150 робітників із Золочівського пов. (тепер Львів. обл.), які працювали переважно кравцями; 1929 вони заснували Укр. клуб. До 1940 українців у Великобританії було мало: крім згаданих, окремі політ. емігранти та студенти. 1940, після захоплення Франції гітл. Німеччиною, до Великобританії прибула група українців, що служила там у польс. частинах. 1946–48 приїхали з Італії укр. вояки польс. корпусу генерала Андерса (бл. 6 тис.), а з брит. зони Зх. Німеччини і Австрії – українці з таборів переміщених осіб, завербовані на роботу спецкомісіями, та полонені з дивізії «СС-Галичина» (бл. 20 тис.). Більшість прибулих – молоді чоловіки з низьким освітнім рівнем (із середньою освітою – бл. 2 %, з вищою – 0,5 %), жінки становили лише 10 %. Згодом понад 2 тис. укр. жінок прибуло з Польщі та Югославії. Еміграція українців з Великобританії, що почалася наприкінці 50-х рр., триває: дотепер виїхало 8–10 тис. чоловік. За даними 1994, у Великобританії налічується до 30 тис. українців, з них 2/3 галичан за походженням. Приблизно 30 % живе в Ланкаширі (переважно в Манчестері), 26 % – у Йоркширі, 26 % – у Ноттінгемі, Ковентрі, Лестері та ін. містах Центр. Англії (Мідленд), 12 % – у Лондоні та на Півдні Англії, 4 % – в Шотландії (переважно в Единбурзі), 2 % – в Уельсі (передусім в Кардіфі та Свансі). Чимало укр. чоловіків за браком укр. жіноцтва одружилися з німкенями, італійками, ірландками, валлійками. Бл. 40 відс. чоловіків першого покоління імміграції залишилися неодруженими.

Українці Великобританії належать до трьох поколінь, з яких два останні – уродженці цієї країни. Друге покоління здобуло повністю середню освіту, багато хто – вищу. Перше покоління укр. родин розмовляє між собою та з дітьми виключно укр. мовою; друге – укр., інколи англ. мовою; третє, а також мішані подружжя усіх поколінь – частіше англ. мовою. Але тепер серед українців спостерігається велике зацікавлення укр. мовою, прагнення вивчити її.

У мові українців Великобританії переважає галицький діалект, одначе більшість його носіїв намагається опанувати літ. мову. В укр. мові першого покоління емігрантів мовна інтерференція проходить переважно на лекс. рівні (слова типу **фрідж**, **теллі**, **паркувати**). У мовленні другого покоління, крім лексичної, спостерігається інтенсивна інтерференція на фонет. рівні: втрата палаталізації окр. приголосних, альвеоляризація зубних проривних, асиміляція укр. голосних до англійських, англ. інтонація. В їхньому мовленні чимало кальок типу **квіткове ліжко** 'клумба' (англ. a flower-bed). У мовленні третього покоління ці риси виражаються ще чіткіше.

Департамент освіти Великобританії не надає допомоги українцям як етн. меншості у збереженні рідної мови. Цьому сприяють усі укр. громад. організації, зокрема засн. 1945–46 «Союз українців у Великій Британії» (1989 ця організація мала відділи в 64 містах і містечках), «Союз українських вчителів і виховників» (засн. 1956), укр. церкви різних конфесій, де служба Божа правиться укр. мовою. Популяризаторами укр. мови виступають укр. хорові колективи, що є в багатьох містах, зокрема «Гомін», «Русалка Дністрова» і «Трембіта» в Манчестері, «Дніпро» в Олдгемі, «Боян» і «Заграва» в Ноттінгемі, «Верховина» і «Волошки» в Ковентрі.
Повних укр. шкіл у Великобританії немає, є дит. садки та одинадцятирічні суботні школи українознавства, де діти вчаться раз (рідко двічі) на тиждень. Перші такі садки (7) та школи (20) було організовано у 1955/56 навч. році. Найбільший розвиток укр. шкіл припадає на середину 60-х рр. (у 1965/66 навч. році було 15 садків з 200 дітьми та 43 школи з 2 473 учнями). Наприкінці 70-х рр., коли в школу прийшло третє покоління, часто із змішаних родин, укр. мову стали вивчати переважно як іноземну (на базі англійської). У 1954–87 учні серед. шкіл могли здавати екзамен з укр. мови на т. з. загальному рівні, з 1988 укр. мову включено як факультат. дисципліну до заг. свідоцтва про середню освіту в Великобританії. Після спаду у 90-х рр. розпочався процес відкриття дитячих навч. закладів: у 1983/84 навч. році – 14 шкіл (350 учнів) і 6 садків (92 дітей); у 1988/89 – 16 шкіл (405 учнів) і 12 садків (110 дітей); через рік кількість учнів збільшилася до 448, відкрився ще один садок.
1955 завдяки старанням славіста В.-К. Метьюза – тодіш. декана ф-ту мов і л-ри в Ін-ті слов'ян. і східноєвроп. студій Лонд. ун-ту – там впроваджено укр. мову як факультатив. З 1970 вона вивчається в цьому ін-ті як фаховий предмет для деяких славістів, 1991 організовано регулярне вивчення укр. мови як окр. дисципліни. Дорослі можуть вивчати укр. мову в Лондон. коледжі Укр. катол. ун-ту (1979), Ін-ті слов'ян. і східноєвроп. мов Лонд. ун-ту та Бірмінгем. ун-ті. Заходами Спілки укр. учителів Великобританії опубл. 1970 «Нарис методики викладання української мови» Б. Шкандрія.
З першого покоління укр. письменників і журналістів Великобританії відомі: О. Воропай, М. Верес, В. Бора (справж. – Б. Шкандрій), М. Добрянський, Г. Мазуренко, К. Зеленко, Н. Драбат. На поч. 70-х рр. з'явилася група укр. літераторів, що належить до другого покоління: Я. Василюк, Я. Рутковський, М. Юрків, В. Даківська, В. Слез. 1975 утв. Т-во укр. літераторів у Великобританії.
При Спілці українців у Великобританії є укр. вид-во (у Лондоні), книжково-сувенірні крамниці і б-ки (у Лондоні, Манчестері та ін.). Спілка видає з 1945 тижневик – спершу під назвою «Наш клич» (1945–47), далі «Українська думка». В 1977–83 виходив журнал «Вітраж». Б-ка Ін-ту слов'ян. і східноєвроп. студій Лонд. ун-ту (засн. 1915) має укр. фонд (6 тис. одиниць). Див. також *Україністика у Великобританії.*

Літ.: Петричишин Р. Українці в Великобританії. ЗНТШ, 1980, т. 200; Jenkala M. The Ukrainian speech community. В кн.: Multilingualism in the British Isles. London, 1991; Його ж. Ukrainians in the United Kingdom. В кн.: Ukraine and Ukrainians throughout the World. Toronto–Buffalo–London, 1994. *Р. П. Зорівчак.*

УКРАЇНСЬКА ОНОМАСТИ́ЧНА КОМІ́СІЯ (УОК) – наук. установа при Відділенні л-ри, мови та мистецтвознавства НАН України. Утв. 1960 на базі Інституту мовознавства АН УРСР, в якому започаткована й *Ономастична картотека* (нині – в Ін-ті укр. мови НАН України). До УОК входять мовознавці, історики, географи, етнографи, вчені з ін. галузей науки, відп. працівники міністерств і відомств. УОК координує досл. та наук.-практ. діяльність наук. установ, вищих навч. закладів, істор. і краєзн. музеїв, архівів, Укр. геогр. т-ва, Укр. фонду культури та Всеукр. спілки краєзнавців в усіх галузях теоретичної (антропоніміка, етноніміка й топоніміка) і прикладної (найменування і перейменування геогр. об'єктів, правопис імен і прізвищ тощо) ономастики в Україні. УОК 1966–76 видавала «Повідомлення Української ономастичної комісії» (в. 1–15), по 2000 організувала та провела вісім всеукр. ономаст. конференцій. На основі доповідей, прочитаних в УОК, підготовлено колект. монографію «Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст.» (1989) та осн. частину «Додатків» до видання «Реєстр Війська Запорозького 1649 року» (1995). УОК – член Міжнар. ономаст. комісії при Міжнар. к-ті славістів. *А. П. Непокупний.*

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНА́ВСТВО – див. *Україністика.*

«УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНА́ВСТВО» – міжвідомчий наук. збірник М-ва освіти України. Виходить з 1973, щороку (з перервами 1994– 96, 1998–99) при Київ. нац. ун-ті ім. Т. Шевченка. Публікуються дослідження вчених мовозн. кафедр вузів України з різних питань укр. мовознавства, методики викладання лінгв. дисциплін у вищій школі. *Ю. Ф. Прадід.*

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФА́ВІ́Т – сукупність *літер*, прийнятих в укр. писемності й розміщених у певному усталеному порядку. У. а. сформувався на основі *кирилиці*, що поширилася в Київ. Русі з прийняттям християнства і протягом 10–18 ст. зазнавала змін у зв'язку з потребою пристосувати її до звукового складу нар. мовлення. Староукр. абетка успадкувала всі літери давньої кирилиці, але у зв'язку з розвитком фонет. системи укр. мови (занепад редукованих і зумовлені цим фонет. процеси, перехід **ѣ** > **і** і т. д.) зростала невідповідність між традиційно вживаними літерами й новоутв. звуками, що в староукр. писемності спричинювалося до змішування літер на письмі (**и** – **і** – **ы**; **ѣ** –

е – и – і, **ъ – ь** тощо) і руйнування правопис. традицій. Цей неусталений правопис протягом 13 – поч. 18 ст. стихійно змінювався в напрямі його узгодження із звуковою системою та грамат. будовою укр. мови, хоч за відсутності декретованого регулювання графіки і єдиних правопис. норм цього досягти не вдалося. На розвиток укр. писемності і впорядкування У. а. мала вплив рос. реформа письма 1708–10, за якою з *алфавіту* було усунуто як непотрібні літери **ω** («от», омега), **ѱ** («псі»), **ѯ** («ксі»), **ꙁ** («земля»), **ѵ** («іжиця»), остаточно вилучено **Ѫ** («юс великий») і **Ѧ** («юс малий»), уведено літеру **Е** замість **ѥ**, узаконено спорадично вживану раніше літеру **я** замість **Ꙗ**, **ꙗ** тощо. Проте в алфавіті ще залишалися зайві літери **ѳ** («фіта»), **ѣ** («ять»). Було спрощено також друкований шрифт, який дістав назву «гражданська азбука» (*гражданський шрифт*). У 18 ст. цей шрифт поширився в Сх. Україні, де його пристосовували до звукового складу укр. літ. мови. Протягом 19 ст. було запропоновано вживання нових літер, які збереглися і в сучасному У. а.: **і** (О. Павловський, 1818), **є** (правопис «Русалки Днѣстрової», 1837), **ї** (правопис Пд.-Зх. відділення Рос. геогр. т-ва, 1873). У 2-й пол. 19 ст. з гражданської абетки в Україні випали літери **ы**, **ь**, **ё**, **ъ**; за різними звуками закріпилися літери **ы**, **і**. В Зх. Україні граждан. абетку вперше використала «Руська трійця» у зб. «Русалка Днѣстровая»; з 70-х рр. 19 ст. нею стали користуватися «москвофіли» та ін. 1895 «Руський правопис», виданий галиц. Шкільною крайовою радою для вжитку в шкіл. навчанні, офіційно закріпив граждан. шрифт і фонет. правопис у Галичині. На Наддніпрянщині У. а. і графіка сформувалися в їхньому сучас. вигляді після 1905, що засвідчив «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка. Згідно з правописом 1933 було вилучено літеру **ґ** (відновлена в 3-му вид. «Українського правопису», 1990).

Сучасний У. а. складається з 33 літер, які вживаються для позначення на письмі 38 *фонем*. 21 літера позначає *приголосні звуки* (**б**, **в**, **г**, **ґ**, **д**, **ж**, **з**, **к**, **л**, **м**, **н**, **п**, **р**, **с**, **т**, **ф**, **х**, **ц**, **ч**, **ш**, **щ**), 10 – *голосні звуки*, з яких **а**, **е**, **и**, **і**, **о**, **у** передають кожна по одному звуку, а літери **є**, **ю**, **я** позначають по одному звуку лише після м'яких приголосних (синє, люди, ряд), а на початку слова, після голосних і після *апострофа* – по два (**й + е**, **й + у**, **й + а**: має, юнак, в'янути); літера **ї** завжди позначає два звуки (**й + і**: їжа, з'їзд); літера **й** перед **о** позначає приголосний **j** (його), а в ін. позиціях – нескладовий голосний **і** (йду, гай); літера **ь** звукового значення не має, а вживається для позначення м'якості приголос. звука (кінь, льон). Літера **г** позначає фарингальний **h** (голова), а **ґ** – задньоязиковий проривний приголосний **g** (ґава, ґрунт, ґудзик). Літера **щ** позначає сполучення звуків **шч** (щука). Літери У. а. за формою бувають великі й малі, а за різновидом – друковані й писані.

Г. П. Півторак.

Друкована літера	Рукописна літера	Назва літери
А а	Аа	[а]
Б б	Бб	[бе]
В в	Вв	[ве]
Г г	Гг	[ге]
Ґ ґ	Ґґ	[ґе]
Д д	Дд	[де]
Е е	Ее	[е]
Є є	Єє	[jе]
Ж ж	Жж	[же]
З з	Зз	[зе]
И и	Ии	[и]
І і	Іі	[і]
Ї ї	Її	[jі]
Й й	Йй	[jот]
К к	Кк	[ка]
Л л	Лл	[ел]
М м	Мм	[ем]
Н н	Нн	[ен]
О о	Оо	[о]
П п	Пп	[пе]
Р р	Рр	[ер]
С с	Сс	[ес]
Т т	Тт	[те]
У у	Уу	[у]
Ф ф	Фф	[еф]
Х х	Хх	[ха]
Ц ц	Цц	[це]
Ч ч	Чч	[че]
Ш ш	Шш	[ша]
Щ щ	Щщ	[ща]
Ь ь	Ьь	[м'який знак]
Ю ю	Юю	[jу]
Я я	Яя	[jа]

Український алфавіт.

УКРАЇНСЬКИЙ МО́ВНО-ІНФОРМАЦІ́ЙНИЙ ФОНД НАН України (УМІФ) – н.-д. установа в Києві. Утв. 1991 з метою проведення фундам. наук. досліджень та розвитку технол. застосувань у галузі теор. і прикладної лінгвістики, створення лінгв. технологій. Осн. напрям діяльності – комп'ютерна лексикографія (створення інформ. теорії лексикогр. систем, розроблення концепції нац. словникової бази, випуск серії лексикогр. праць «Словники України»). Випущено перший електрон. словник укр. мови у формі лазерного диска – «Інтегрована лексикографічна система „Словники України“», створено Укр. лінгв. портал у мережі Інтернет. В УМІФ закладено комп'ютерний лінгв. корпус у складі електрон. б-ки текстів, цифрової лекс. картотеки (станом на 2004 налічує понад 30 млн. слововживань) і технол. інструментального комплексу для розроблення лексикогр. об'єктів. УМІФ (разом з Ін-том мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України) видає журн. *«Мовознавство»*. Директор – доктор фіз.-мат. наук В. А. Широков. *В. А. Широков.*

УКРАЇНСЬКО-БАЛТІ́ЙСЬКІ МО́ВНІ КОНТА́КТИ. Розвиваються як безпосередньо (внаслідок прямих зв'язків їхніх носіїв), так і (ще більшою мірою) опосередковано, тобто за посередництвом третіх мов, найчастіше білоруської. Найглибший шар ономаст. балтизмів на тер. України простежується в гідронімії, де пд. межа назв цього типу сягає верхів'їв правих приток пониззя Прип'яті та гирла Десни. Найдавніший з апелятивних балтизмів, який піддається датуванню, – **ятір** (увійшов в укр. мову ще до занепаду носових голосних, тобто до 10 ст.), пізніше *запозичення* дістало форму вентер (**вінтір**) 'риболовне знаряддя', на що вказав лит. мовознавець К. Буга. Осн. територія поширення апелят. балтизмів – Полісся, що в деяких випадках збігається з пд. кордоном Вел. князівства Литовського 2-ї пол. 16 ст.

За територією, звідки походять балт. запозичення, вони поділяються на західні та східні. Староукр. пам'ятки зберегли релікти зниклих західнобалт. мов – *етноніми* (**бортинъ – бортове**) та похідні від них *ойконіми* (села **Прусси**, **Ятвяги**), а в сучас. професійних говірках на Волині є прусські слова (**гейтка** 'хліб', **рик** 'селянин' та ін.). Осн. корпус балтизмів становлять елементи, близькі до сх. групи балт. мов. Крім латис. етнонімії (**Лотвинъ** чи **Латышъ/Лотышъ** та **Курланский** в антропонімії укр. козацтва 16–17 ст.), решта балт. запозичень має найближчі відповідники в лит. мові. В сучас. та істор. говірках укр. мови зустрічається ряд балтизмів, точніше – литуанізмів: **берло** 'зерно, не очищене від полови', **бонда** 'велика біла хлібина', **гребест** 'лата', **жлукто** 'посудина для зоління', **кирза (дирса)** 'стоколос', **клуня** 'господарська будівля', **компа/ кумп(и)** 'окіст', **кудра** 'ставок', 'острівець лісу', **ловж** 'купа хмизу', **паршук** 'порося', **рекеша** 'нехлюй', **свірон** 'комора', **скарач** 'рушник з останнього шматка полотна, витканого на кінцях ниток основи', **скирда (стирта)** 'великий стіг сіна чи соломи', **шклюд (склют)** 'тесло', **шула** 'стовп' та ін., що переважно стосуються с. г. чи будівництва. В укр. пам'ятках відомі **бакшта** 'башта', **дойлидь** 'будівничий', **примны** 'сіни' чи назви податків **дякло** та **мезлева**, як і службових осіб – **рыкунья**. Східнобалт. лексика укр. мови виявляє риси лит. діалектів переважно східноаукштайтського та дзукського типу. Разом з тим при встановленні безпосеред. джерела запозичень слід враховувати також зниклі діалекти т. з. дніпровських балтів, що залишили по собі релікти як у власне іменному, так і заг. словнику слов'ян Наддніпрянщини. Балтизми були одним із засобів міжслов'ян. мовного спілкування: крім білорус. мови, посередниками в їхньому поширенні в Україні були також і південнорос. говірки; деякі *полонізми* потрапили до укр. мови в лит. редакції, а укр. литуанізми запозичувалися польс. мовою.

Вплив укр. мови на балтійські досліджено значно менше. Це зумовлено, зокрема, тим, що на час, коли відбувалися фундам. етимол. дослідження лексики балт. мов (1-а пол. 20 ст.), укр. мова ще порівняно мало входила до міжнар. наук. обігу і джерела слов'ян. запозичень у балт. лексиці вбачали майже виключно в сусідніх з балтами слов'ян. мовах – польс., білорус. та російській, в кращому разі – в давньоруській. Лише як виняток можна вказати на приклади, коли бралася до уваги ймовірність інослов'ян. посередництва при передачі *українізмів* до словників балт. мов. Так, ще А. Брюкнер (1877) відніс до українізмів лит. мови відомі в ній ще з 1590 слова **anũkas** 'онук' та **kurapkà** 'куріпка', а латис. мовознавець Я. Ендзелін (1940) припускав, що укр. **продаж** могло стати основою прусс. **perdāsai** 'товар'. При цьому посередниками мали бути білорус. та польс. (в ост. випадку) мови. У.-б. м. к. досліджували Л. Булаховський, А. Непокупний, окр. аспекти цієї проблематики – Й. Дзендзелівський, М. Никончук, В. Скляренко та ін.

Літ.: Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингв. анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962; Непокупный А. П. Балто-севернославян. языковые связи. К., 1976; Непокупний А. П. Балт. родичі слов'ян. К., 1979. *А. П. Непокупний.*

УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУ́СЬКА ЛІТЕРАТУ́РНА МО́ВА 14–16 СТ. – див. у ст. *Західноруська писемна мова.*

УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУ́СЬКІ МО́ВНІ КОНТА́КТИ. Розпочалися ще в період Київ. Русі на базі тісних взаємин протобілорус. племен з полянами і Києвом. Ще сприятливіші умови для таких контактів створилися в 14–17 ст., коли виникла українсько-білорусько-литовська держава – Велике князівство Литовське, в якому держ. літ.-писемною мовою була *західноруська писемна мова* (спільна українсько-бі-

лоруська мова в діловодстві, а в усіх інших сферах – старобілоруська на білорус. землях і староукраїнська на укр. територіях). Цей період характеризувався спільним для українсько-білоруського писемно-мовного розвитку процесом поступової, але неухильної демократизації літ.-писемної мови українців та білорусів через послаблення спочатку досить сталої спільносхіднослов'ян. книжної традиції, зміцненням і закономірним змішуванням у писемності основних укр. та білорус. мовних особливостей, своєрідною взаємодією з книжнослов'янською і польською лексико-граматичними системами. Збагачення укр. писемності білорусизмами найактивніше відбувалося в 14–16 ст., а окремі з них, які в білорус. виданнях іноді відбивалися непослідовно, в укр. писемності стали літ. нормою (**присегнути**, **седечи**, **ездечи**, **навезати**, **понеделокъ** і т. п.). Велику роль у цьому процесі відіграла перекладацько-видавнича діяльність білорус. першодрукаря Франциска Скорини (бл. 1490 – бл. 1551). Його переклади на «просту мову» біблійних книг з ориг. передмовами й післямовами поширювалися також в Україні і стали зразком для наслідування укр. книжниками 16 ст. (Василь Жугаєвич з Ярослава, Лука Тернопільський та ін.). У результаті творчого розвитку скорининських традицій в Україні з'явилися перекладені «на мову рускую» *Пересопницьке Євангеліє* (1556–61), *Крехівський Апостол* (1563–72), Євангеліє Негалевського (1581) та ін. Елементи білорус. мови проникли навіть в Острозьку Біблію (1581). Білорусизмами в сучасній укр. літ. мові вважаються слова **гарячий**, **кажан**, **калач**, **качан**, **хазяїн** тощо. У свою чергу, старобілорус. писемність, особливо на сусідніх з Україною білорус. територіях або створювана в Білорусі авторами укр. походження, збагачувалася шляхом проникнення до неї деяких специф. рис укр. мови. Укр. вплив на білорус. писемність поступово посилювався в 17 ст. (пор., напр., у «Лексиконі» Памва Беринди 1653, виданому Кутейнською друкарнею під Оршею у Білорусі, слова згідно з укр. вимовою, які в київ. виданні 1627 подані за традиц. орфографією: **досить – досыть**, **жолтаныца – жолтяница**, **цилитель – цѣлитель**, **що – што** тощо). Взаємовпливам укр. і білорус. писемно-літературних мов сприяла й творчість діячів укр. культури в Білорусі, а білоруських – в Україні, а також місцезнаходження центрів правосл. культури: білорус. мовно-культурний вплив поширювався на Україну, коли центр культури містився у Вільні, а укр. мовна стихія стала помітно впливати на білорус. писемність після переміщення цього центру в 1-й пол. 17 ст. до Києва. Нова хвиля укр.-білорус. мовних взаємин у 19 ст. була пов'язана з популярністю в Білорусі поезій Т. Шевченка та орієнтацією багатьох представників нової білорус. л-ри на нар. основі на укр. класичну л-ру. У наш час укр.-білорус. мовні контакти ґрунтуються не тільки на традиц. культурних зв'язках, сусідстві, близькості мов і схожості істор. долі обох народів, а й на спільних проблемах культурно-мовного відродження. 1980 у Білорусі вид. перший в історії укр.-білорус. словник В. Лемтюгової. Див. також *Українська мова в Білорусі.*

Літ.: Бузук П. Взаємовідносини між укр. та білорус. мовами. «Зап. Істор.-філол. відділу УАН», 1926, кн. 7–8; Булаховський Л. А. Питання походження укр. мови. К., 1956; Гумецька Л. Л. Уваги до укр.-білорус. мовних зв'язків періоду XIV–XVII ст. В кн.: Дослідження з укр. та рос. мов. К., 1964; Гумецкая Л. Л. Вопросы укр.-белорус. языковых связей древнего периода. «Вопросы языкознания», 1965, № 2; Жураўскі А. І. Некаторыя пытанні беларус.-укр. моўных сувязей старажытнага перыяду. «Весці АН БССР, Серыя грамадскіх навук», 1966, № 2; Анічэнка У. В. Беларус.-укр. пісьмова-моўныя сувязі. Мінск, 1969. *Г. П. Півторак.*

УКРАЇ́НСЬКО-ЄВРЕ́ЙСЬКІ МО́ВНІ КОНТА́КТИ. Зв'язки між євр. і укр. мовами в різні часи були не однакові за активністю з обох боків. Євреї, які за нової ери селилися в Криму, користувалися варіантами арамейської та івриту, а трохи згодом у побуті мовою, яку називали кнаанською (ханаанською, від Ханаан – євр. назви Палестини). Кнаанська мова, яку в 19 ст. почав досліджувати за листами та окр. рукописами Й. Гаркаві, мала слов'янську, переважно праукраїнську, основу й давньоєвр. лексику, що стосувалася юдейських обрядів та звичаїв. Яскравий приклад – текст 13 ст.: «Я тебе із тим мекадеш бил» («Я з тобою тим шлюб засвідчив», дослівно «Я тобі поклявся»), в якому впадає в очі укр.-гебрайська основа. Гебрайські слова в євр. рукописах, переписаних на слов'ян. землях, пояснюються такими формами, як плт (пліт), гні(й), лк (лікоть), вс (віск), кпт (копито – назва взуття, засвідчена, зокрема, в словнику Б. Грінченка; гуцулки взувають копитки й тепер), чврт (чверть), дб (дуб – човен; щогла). Серед євр. жін. імен, уживаних у кнаанській мові, є: Чорна, Біла, Злата, Пава, Слава або – з укр.-білорус. суфіксом **-к-**а: Меєрка (від євр. чол. імені Меїр – дружина Меєра).

З переселенням у 12–14 ст. на слов'ян. землі, зокрема в Україну, євреїв-ашкеназі з нім., ісп., франц. теренів приходять носії мови їдиш (jidiš, від нім. jüdisch – єврейський). За твердженням В. Жирмунського, саме на укр., білорус. і польс. землях їдиш перетворюється з діалекту німецької на самост. гебрайсько-германсько-слов'янську мову, набуваючи таких специфічно східнослов'ян. рис, як зменшувальні суфікси, певні норми вимови. Більш як третина лексики їдишу є східнослов'янською, а решта – давньоєврейською і німецькою. Якщо в Німеччині їдиш, що включав у себе, крім німецьких, також давньоєвр. корені (здебільшого на позначення традиц. нац. звичок, уявлень, взаємин), був, по суті, «суржиком» і навіть самі євреї називали його «жаргоном», то на слов'ян. землях це вже була самост. мова, яка містила в собі запозичення з трьох джерел – нім., давньоєвр. та слов'ян. мов – і постійно поповнювалася у своїх діалектах, що відповідали мов. особливостям осн. населення, залежно від території, де фор-

мувався діалект. Так, безперечно, українськими є їдишські форми **біднер** «бідний» (у знач. «гідний співчуття»: **Біднер їдиш** – «гідна співчуття єврейська мова» в Шолом-Алейхема), **порензіх** «поратися», **пещен** «пестити», **писк** «писок», **канчик** «канчук», **горовен** «гарувати», **голензіх** «голитися», **горепашний** «горопашний», **лошек** «лошак», **карек** «карк», **щур** «щур, пацюк», **тате** «тато», **шкоднік** – жарт. звернення до дитини. В Галичині, де села й міста часом мали подібні польс. й укр. назви, в їдиші переважав укр. варіант (напр., «Ряше», а не «Жешув»). Більшість назв ремісничих інструментів і процесів в укр. їдиші також запозичена з укр. мови. Коли 1868 О.-М. Лівшиц видав у Житомирі «Русско-новоеврейский словарь», а 1876 – «Еврейско-русский словарь», там, на думку М. Фальковича, «була відбита не літературна мова, а народне мовлення українського діалекту єврейської мови, включаючи різноманітну термінологію ремесел того часу».

У 18–19 ст. формується чимало євр. прізвищ як із суфіксом **-ич**, так і з суфіксом **-ський**, а пізніше, під впливом русифікації, з суфіксом **-ов**. Євр. прізвища утв. від назв нас. п. Галичини (**Тернопільський, Бродський, Чортківер, Коломийєр, Лембергер, Львовський**), Поділля (**Проскуровський, Константиновер, Бердичівський, Летичевський**) аж до назв окр. сіл (**Погорілес, Полянкер**). З'являються прізвища і назви осіб: за родом занять – **Фурман**, **Дозорець** (коректор), **Вудка** (рибалка), **Торба** (розносник), **Цимбаліст**, **Гутник** (склодув), **Шинкар**, **Крамар**; за рисами вдачі тощо – **Квітка, Нездатний**, **Каліка**, **Співак**, **Соловейчик**. Слов'ян. оформлення надавалося євр. кореням: **Рабинович** (нащадок рабина), **Каганович** (нащадок кагана – духовного служителя), **Беркович** (син Берка), **Іцкович** (син Іцка), **Мошкович** (син Мошка), **Райкін** (син Райки), **Хайкін** (син Хайки – Хаї). В розм. їдиші імена подавалися у формі, властивій розмов. українській: **Мошко**, **Іцко**, **Берко**, що згодом, після русифікації, стало сприйматися як образливе. Образливого змісту в укр. губерніях цар. Росії набуло в євр. сприйманні й слово «жид», тоді як у Галичині, на Закарпатті, Буковині та в сел. мовленні всіх укр. земель воно лишалося переважно нейтральним. Запозичення з української в їдиш та іврит тривають і досі, напр., у літ. івриті хлопчика, який любить рюмсати, випрошуючи щось, називають «нудник». Щодо запозичень з євр. мов, то за часів спілкування з хозарами це були лише деякі назви реалій сусп.-держ. життя. Існує припущення, що на відміну від земель Польщі або Чехії в українську слово «жид» на позначення єврея прийшло з хозар.-євр. джерел, де йотовані голосні передавалися шиплячими, і вживалося воно сх. слов'янами на позначення хозарів (пор. образ «Жидовина» у східнослов'ян. міфології). До серед. 18 ст. євр. запозичень було порівняно мало через те, що євр. громади жили досить замкнуто і це обмежувало мовні контакти; це перев. назви реалій євр. побуту та релігії (пізніші запозичення в укр. мову з їдишу див. у ст. *Їдишизм*).

Інтерес до євр. мови виявляли визначні укр. письменники і духовні особи. В 2-й пол. 19 ст. М. Драгоманов виступив у Женеві ініціатором випуску політ. газети мовою їдиш. І. Франко, який знав іврит і вільно розмовляв їдишем, створив низку перекладів «Жидівські мелодії». Володів їдишем і П. Тичина (до речі, саме він переконав майбутнього укр. поета єврея А. Кацнельсона вивчити й рідну мову). Добре знали їдиш відомі перекладачі М. Лукаш і Г. Кочур. Івритом розмовляв з євр. рабинами греко-католицький митрополит Андрей Шептицький. Кардинал Йосип Сліпий непогано розумів їдиш і в роки нім. окупації вивчав його, він досконало володів бібл. івритом, а Біблію знав майже напам'ять. Опановував їдиш та іврит І. Огієнко (митрополит Іларіон) у зв'язку зі здійсненням ним перекладу Біблії (з івриту) і вивченням укр. діалектів їдишу, що відбито в його етимол. словнику. І. Огієнко з великим інтересом вивчав подібності давньоєвр. та укр. мов.

В укр. православного духівництва були істотні підстави посилатися на євр. оригінал, щоб обстоювати справжній текст Біблії. Виразний приклад наводить І. Огієнко в «Книзі Естер (Есфір)». Так, оригінал і всі переклади на мови світу зазначають «Щоб кожен чоловік був паном у домі своєму й говорив мовою свого народу». Це дуже важливе для поневолених народів Росії походження рос. Синод подає так: «Да будет страх им в жилищах их».

Аналіз долі їдишу в СРСР робив Р. Смаль-Стоцький, який звернув увагу на те, що рад. їдишознавці систематично замінювали в літ. їдиші укр. слова німецькими, внаслідок чого відривали мову укр. євреїв від її нар. ґрунту. З самого початку рад. влади шляхом зміни правопису було суттєво відірвано їдиш від іншого його джерела – суто національного – івриту.

З ін. боку, на захист укр. мови у своїх публіцист. статтях неодноразово виступав В. Жаботинський. Відомо, що Шолом-Алейхем із захопленням читав «Кобзар» Т. Шевченка в оригіналі. У 20 ст. замолоду окр. вірші українською писали євр. письменники О. Шварцман, Д. Гофштейн та ін.

Літ.: Гаркави А. Я. О языке евреев, живущих в древнее время на Руси, и о славян. словах, встречающихся у евр. писателей (из расследований об истории евреев в России). СПб., 1865; Любарський К. Українізми в євр. мові. О., 1927 [мовою їдиш]; Іларіон (Іван Огієнко), архієпископ. Повтор. інфінітив у слов'ян. мовах: Старослов'ян.-давньоєвр. порівняння. Bratislava, 1941; Феллер М. Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про євр.-укр. взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них. Дрогобич, 1994; Його ж. Євр. мови на сторінках журн. «Рідна мова» (Варшава–Жовква, 1933–1939). «Jews and Slavs», v. 5. Jews and Ukrainians. Jerusalem–Kyiv, 1999; Moskovich W. Jewish surnames of Ukrainian origin. I. Compound surnames. «Jews and Slavs», v. 7. Jews and Eastern Slaws. Essays on intercultural relations. Jerusalem–Kyiv, 2000;

Рощенко З. Їдиш-укр. мовні контакти. Обрії вивчення. В кн.: Наук. спадщина проф. С. В. Семчинського і сучасна філологія, ч. 2. К., 2001. *М. Д. Феллер*, *А. Г. Кержнер.*

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ МОВНІ КОНТАКТИ. Простежуються протягом усієї історії укр. мови. Хронологія запозичень з нім. мови в українську (вони відбуваються на різних мовних рівнях – див. *Германізм*, але найвиразніше в лексиці), їх тем. склад демонструє зв'язок з певними істор. подіями, фактами в житті укр. народу, що й дозволяє встановити таку періодизацію У.-н. м. к.: 1) 10–11 ст.; 2) 12–13 ст.; 3) 14–17 ст.; 4) 18 ст.; 5) 19 – поч. 20 ст.; 6) 20–40-і рр. 20 ст.; 7) 50-і рр. 20 ст. – по наш час.

Перший період контактів припадав на час розвитку Київ. Русі (10–11 ст.), коли між нею і нім. землями існували династичні, політ. та екон. зв'язки. У діалектах цього часу, а пізніше і в писем. пам'ятках фіксуються давньоверхньонім. та готські запозичення **бук**, **князь**, **котел** та ін. Другий період стосується часу феод. роздробленості Київ. д-ви, внаслідок чого зросла роль окр. князівств як політ. і культур. центрів. Після спустошення Києва монголотатарами 1240 особливого значення набуло Галицько-Волинське князівство, яке за своїм тер. положенням не могло не мати зв'язків із Зх. Європою. Підтвердженням може служити, зокрема, той факт, що магдебурзьке право, яке виникло на поч. 13 ст. у Європі й давало феод. містам незалежність, першими на укр. територіях одержали міста цього князівства. Прийняття магдеб. права відкривало також дорогу для нім. колонізації, що посилювало укр.-нім. контакти і спричиняло появу запозичень. У Галицько-Волинському літописі описується зустріч князя Данила (під 1252) з нім. послами і фіксуються слова **герцог (герцюг)**, **біскуп (пискуп)**. У 14–17 ст. укр.-нім. мовні взаємини значною мірою зумовлюються особливостями істор. долі укр. земель. У 14–15 ст. більша частина укр. території була приєднана Великим князівством Литовським. Однак спільна літ. мова укр. і білорус. народів – т. з. західноруська мова – стала в ньому держ. мовою, що сприяло вільним і безпосеред. контактам її з ін. європ. мовами. Війна Литви з нім. рицарями, поступове зміцнення магдеб. права в містах, торгівля з країнами Зх. Європи були тими чинниками, які зумовили проникнення нім. лексем в укр. мову. Тематично вони представлені в групах «Торгівля» (**гандель**, **крам**, **ринок**, **ярмарок**, **кошт**, **рахувати**, **шеляг**, **пуд**, **фунт**), «Побут» [**кухня**, **бавовна (баволна)**, **друшляк**], «Ремісництво» (**верстат**) та ін. Посередниками у запозичуванні деяких із наведених слів були чеська та польс. мови. Роль останньої в укр.-нім. контактах посилюється з 2-ї пол. 16 ст., коли на укр. територіях запанувала Польща, а мовою офіц. спілкування, навчання в школах стала польська. Через польс. посередництво і безпосередньо в 16 – 1-й пол. 17 ст. проникають терміни друкар. справи: **друк**, **ґарт**, **штемпель**, **фальц**, **шрифт**; продовжує поповнюватися торг. лексика: **шинк**, **вишинк** (пізніше **шинок**), **борг**, **решта**; з'являються слова на позначення понять із галузі техніки: **букса**, **пломба**, **клапан**, **дріт**; буд-ва та арх-ри: **дах**, **брук**, **балка**, **муляр**, **кахлі**, **цемент**, **карниз** та ін. Укр. міста, відкриті внаслідок магдеб. права для торг.-екон. контактів з німцями, зазнавали впливу і нім. культури. В цей час в укр. мову проникають муз. терміни **арфа**, **лютня**, **флейта**, **цитра**, терміни образотв. мист-ва **барва**, **маляр**, **малювати**, **ландшафт** та ін.

18 ст. в історії укр.-нім. відносин характеризується рядом важливих подій, що зумовили інтенсивність взаємовпливу мов: 1) внаслідок реформ у Росії кін. 17 – поч. 18 ст. у Сх. Україні з'являються нім. фахівці з різних галузей промисловості, активізуються переклади з нім. мови наук. та вироб. л-ри; 2) в кін. 18 ст. відбувається колонізація південноукр. земель іноземцями, в т. ч. німцями, що створювало умови для безпосеред. У.-н. м. к.; 3) з 70-х рр. 18 ст. майже всі західноукр. землі опинилися під владою Австро-Угорщини, що зумовило введення нім. мови в осв. заклади, в адм. управління, військ. службу тощо. Це спричинило засвоєння багатьох лексем, зворотів, конструкцій нім. походження населенням західноукр. територій як усним, так і писемним шляхом (**файний**, **ґвер**, **крейцер** та ін.). У тем. плані лексика укр. літ. мови в цей період збагатилася нім. запозиченнями в галузі військ. справи (**рейтар**, **ордер**, **патронташ**, **бруствер**), промисловості (**штрек**, **квершлаг**, **шахта**, **швелер**, **цанга**, **струбцина**) та ін.

Період 19 – поч. 20 ст. в історії У.-н. м. к. виділяється підвищенням ролі писем. джерел (активізуються переклади нім. філософської, усп.-політ., худож. л-ри), появою укр.-нім. термінол. і загальномовних словників, увагою громадськості до проблеми використання слів іншомов. походження. Лексика і фразеологія укр. мови в цей період поповнилися нім. словами і виразами в галузі філософії, літературознавства, мистецтва, науки і техніки: **аскетизм**, **емпіріокритицизм**, **трансцендентальний**, **колективізм**, **культуртрегер**, **публіцистика**, **макулатура**, **авторитет**, **конфлікт**, **рентген** та ін., частина з яких склалася в нім. мові на основі інтернаціональних лат. і грец. лексичних елементів. Роль гол. мов-посередниць у цей період зберігають, як і в попередній, російська у Сх. Україні та польська у Західній. Певною мірою провідниками нім. запозичень виступали й ін. мови, зокрема їдиш.

Перші роки рад. влади в Україні відзначалися досить слабкими укр.-нім. контактами, які не залишили помітного сліду в обох мовах. Деяке пожвавлення спостерігається в кін. 20-х – на поч. 30-х рр., коли в СРСР нім. мова ввійшла в програми серед. шкіл, почав налагоджуватися обмін спеціалістами, коли політ. події в Німеччині стали привертати заг. увагу. Наслідком цього стали запозичення **тонфільм**, **лейка**, **агресор**, **путч**, **аншлаг**. Друга світ. війна зумо-

вила значний приплив в укр. мову нім. лексем, виразів переважно воєнної тематики (**бліцкриг**, **фауст-патрон**, **капут**, **фриц**, **хенде хох** та ін.). Однак по війні переважна більшість згаданих германізмів відійшла в розряд істор. лексики. З 50-х рр. взаємини України з НДР, ФРН, Австрією посилюються, у результаті чого активізується і взаємодія укр. та нім. мов. Відбувається повторне запозичення деяких слів (**кегельбан**), з'являються слова на позначення політ. устрою німецькомовних країн, терміни спорту, мист-ва, техніки (**бундестаг**, **бундесканцлер**, **цейтнот**, **ендшпіль**, **шлягер**, **моторолер**, **дедерон**). За даними словників, у сучас. укр. мові налічується бл. 1 000 німецькомов. лексем (сюди не входить термінологія спец. наук чи галузей виробництва), повністю освоєних укр. мовою.

Див. також *Україністика в Німеччині*.

Літ.: Шаровольський І. В. Нім. позичені слова в укр. мові. «Зап. Київ. ін-ту нар. освіти», 1926–27, кн. 1–2; Шелудько Д. Нім. елементи в укр. мові. «Зб. Комісії для дослідження історії укр. мови», 1931, т. 1; Опельбаум Е. В. Восточнославян. лексические элементы в нем. языке. К., 1971; Муромцева О. Г. Розвиток укр. літ. мови в другій пол. XIX – на поч. XX ст. Х., 1985; Акуленко В. В. Нім. вплив на розвиток укр. мови: проблеми методології. «Мовознавство», 1997, № 1.

О. Г. Муромцева, В. В. Скачкова.

УКРАЇНСЬКО-ПО́ЛЬСЬКІ МО́ВНІ КОНТА́КТИ. Простежуються ще з часів Київ. Русі. З одного боку, польс. мова віддавна, а особливо з кін. 14 ст. помітно впливала на українську, з другого, – укр. мова справляла значний вплив на польську. Звичайно, найбільшого обопільного впливу зазнавали суміжні укр. й польс. говірки. Взаємовплив позначився і на обох літ. мовах, причому чи не на всіх рівнях, з огляду на що польс. мова віддалилася від ін. західнослов'янських, зокрема чес. і словацької, а українська – від решти східнослов'янських, особливо російської.

У фонетиці обох мов простежуються певні спільні тенденції в розвитку первісних **о** та **е** в закритому складі: в укр. мові після занепаду *редукованих голосних* **ъ** та **ь** звуки **о**, **е** перейшли в частині говорів у дифтонги чи в монофтонг **у** (волъ > ву͡ол, ву͡ил, вӱл; печь > пі͡еч); у польс. мові в дещо відмінних умовах спостерігається також частковий типологічно близький перехід первісних **о**, **е** в **ó** (фонетичне **u**: wołъ > wół; medъ > miód). З другого боку, під впливом української (почасти й білоруської) польс. мова втратила первісне якісне розрізнення між колишніми короткими й довгими голосними, що встановилося після їхнього занепаду: á > å, ă > a; ó > o^{u}, ŏ > o; é > e^{i}, ĕ > e; ý > y̆, y̆ > y; í > ĭ, ĭ > i; ú > ŭ, ú > u. У сучас. польс. літ. мові збереглися тільки **a**, **o**, **e**, **u** (**ó**), **y**, **i**; втрачено тонкі розрізнення між закритими і відкритими варіантами кожного звука через те, що їх не могли засвоїти нові носії польської, колишні носії української (й білоруської) мови (вони збереглися тільки в польс. говірках). У системі приголосних вплив польс. консонантизму можна вбачати в характерному для укр. літ. мови ствердінні **р** у кінці слова і складу (**писарь** > **писар**, **горькый** > **гіркий**) і ще більшому поширенні твердості **р** у пд.-зх. і пн. діалектах. Однак і укр. мова залишила свій слід у польс. консонантизмі: під впливом кол. носіїв укр. мови, що не могли вимовити польського **rz**, подібного до чеського **ř**, замінюючи його ż (ж), у польс. мові зникло розрізнення rz < *rj i ż (morze «море» вимовляється так само, як і może «може») – воно зберігається тільки в деяких польс. говірках.

У граматиці, можливо, саме завдяки підтримці польс. впливу в укр. літ. мові й пд.-зх. та пд.-сх. діалектах набуло заг. поширення закінчення **-ові** (**-еві**): **чоловікові**, **коневі** (дав. в. одн. ч. р.), властиве спочатку тільки нечисленним іменникам **u**-основ (пор. його відсутність у рос. і білорус. мовах). Проте не можна виключити й протилежного, укр. впливу на граматику польс. мови, що зумовив за наявності спільного підмета заміну модально-з'ясувальних і цільових підряд. речень інфінітивними зворотами, приєднаними до гол. речення сполучниками żeby (iżby), aby «щоб, аби» (при неможливості такої заміни в чес. мові): Przyszedłem, aby (żeby) go zobaczyć – укр. «Я прийшов, щоб (аби) його побачити», але чес. «Přišel jsem, abych ho uviděl» (букв.) «Я прийшов, щоб (я) його побачив».

Чимало спільних рис виробилося в укр. та польс. мовах і в лексиці. Тут також впливи були обопільні. З одного боку, маємо в укр. мові цілу низку слів, сама фонет. форма яких свідчить про їхнє польс. походження: **певен** (**певний**) (<*ръvьnъ(jь) – pewien, pewny, що при укр. походженні мало б дати ***повний**, будучи пов'язане з **уповати** (< ***у-пъв-ати**); **хлопець** (при **холоп**) – польс. chłopiec (chłop); **червоний** – польс. **czerwony** (давньопольс. czyr(z)wiony) (при укр. діал. **черлений** < давньорус. **чьрвленый**); поет. **злото** – польс. złoto (**золото**); **квіти** – польс. kwiaty (при **цвіт**, діал. **цвіти**); **строкатий** (< ***срокатий**) – польс. srokaty (пор. **сорока**, діал. **сорокатий** – польс. sroka «сорока») і под. Зі свого боку польс. мова має низку укр. запозичень, про походження яких свідчить їхня фонет. форма – повноголосся, **h** (замість польс. **g**), непом'якшеність приголосних перед **е**: czereśnia (застар. trześnia) 'черешня'; czereda 'натовп, юрба' (trzoda 'стадо'); porohy 'річкові пороги', progi 'пороги (при дверях)', одн. próg 'поріг'; hołoble 'голоблі'; hołota 'наволоч; (застар.) голота', hołysz 'голяк' (goły 'голий'); hreczkosiej 'гречкосій' (gryka 'гречка'), serce (давнє sierce) 'серце'. Кожна з мов передавала другій також власні фразеол. звороти або ставала посередницею для передачі фразеологізмів ін. мов. Так, польс. мова була безпосеред. джерелом, звідки взято (з відповідними змінами) зворот «**Як ся маєш?**» (польс. «Jak się masz?», для якого першоджерелом – за чес. посередництва – була мова паннонських слов'ян). У свою чергу,

джерелом для польс. звороту bić czołem 'бити чолом' (звідки czołobitny 'принижений') була укр. мова (пор. українське **бити чолом**).

Мовні контакти обох мов, що сприяли певному їхньому зближенню при одночасному віддаленні української від східнослов'янських, а польської від західнослов'янських, стали для цих мов ще й джерелом семант. і стиліст. збагачення завдяки збільшенню кількості лекс. синонімів. Питання укр.-польс. мовних контактів досі глибоко не досліджено.

Див. також *Полонізм*, *Українізм*, *Україністика в Польщі*, *Українська мова в Польщі*.

Літ.: Urbańczyk S. Szkice z dziejów języka polskiego. Warszawa, 1968; Гумецкая Л. Л. К истории укр.-польс. языковых связей. – Онышкевич М. О. Польс. элементы в диалекте бойков. В кн.: Исследования по польс. языку. М., 1969; Brückner A. Początki i rozwój języka polskiego. Warszawa, 1974; Романова Н. П. Словообразование и языковые связи. Рус.-укр.-польские языковые связи XVI–XVII вв. и вопросы словообразования. К., 1985; Вінценз А. До проблеми укр.-польських контактів. «Мовознавство», 1991, № 5; Horbatsch O. Polnische Lehnwörter in den Ukrainischen Mundarten. В кн.: Горбач О. Зібрані статті, [т. 6]. Лексикографія й лексикологія. Б. м., 1992.
О. Б. Ткаченко.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ МОВНІ КОНТАКТИ. Стали набирати регуляр. характеру після приєднання України до Росії 1654 і відтоді відзначалися в різні періоди, по-перше, неоднаковим співвідношенням впливів однієї мови на іншу, по-друге, різними стильовими і соціальними сферами проникнення елементів однієї з цих мов в іншу і, по-третє, неоднаковим ступенем адаптації взаєм. запозичень. У 17 – 1-й пол. 18 ст. відбувався взаємовплив обох мов, хоч і по лінії різних стилів, тоді як пізніше – переважно односпрямований вплив з боку рос. мови на українську. Вплив укр. мови відбувався в 17–18 ст. не тільки в межах звичайних міжмов. контактів (у рос. мові тієї доби: **гирло**, **смак**, **смачный**, **шинок**, **шинкарь**, **злочинец**, **шукать**, **повинности**, **универсал**, **комисия** та ін.), а й у руслі загальнокультурного укр.-білорус. («західноруського») впливу на культуру й мову Моск. д-ви (див. *Західноруська писемна мова*). Цей вплив проходив по лінії обох осн. стильових різновидів староукр. літ. мови – «слов'яноруської» і «простої»: через конфес. стиль, оскільки укр. церк.-культурні діячі та книжники посіли важливі місця в рос. церкві (напр., запозичення іншомов. слів, особливо з польс. мови, через укр. посередництво: **кафедра**, **метрика** та ін.; вплив укр. варіанта вимови літургійної церковнослов'ян. мови, зокрема вимова літери **г** як фрикативного, а не вибухового приголосного: **Господь**, **Бог**, **благо**, **глас** та ін., вимова літери **ѣ** як **і**, а не **е**: **вик**, **мисто** та ін.); через мову л-ри (**интермедия** та ін., у рос. поезії того часу: **красна панна**, **зрадлива фортуна** та ін.); як наслідування укр. граматичної (особливо Мелетія Смотрицького) та ораторсько-проповідницької (Іоаникія Галятовського та ін.) традицій (ритор, і худож. засобів, форм синтакс. побудов тощо). Запозичення з рос. мови в цей час обмежувалися переважно офіц.-діловим стилем і військ, лексикою (**посланник**, **піхота** та ін.). Проте починаючи з реформ Петра І разом з поступовим, але послідовним обмеженням функцій укр. літ. мови і витісненням її з багатьох сфер сусп. життя (заборона в 1720 укр. книгодрукування, переведення пізніше викладання та діловодства в Україні на рос. мову, витіснення укр. варіанта церковнослов'ян. мови з релігійного і, відповідно, зі шкільного вжитку, заборона перекладу на укр. мову з ін. мов – аж до політики русифікації рад. часу; див. докладніше в ст. *Лінгвоцид*, *Мовна політика*) вплив рос. мови на українську дедалі збільшувався. Наслідком його протягом 2-ї пол. 19 – 20 ст. в умовах укр.-рос. *двомовності* стали, з одного боку, масовий перехід носіїв укр. мови на базову російську, який постійно зростав аж до 1990-х рр. (так, за даними перепису населення 1989 12,3 % етн. українців назвали рідною рос. мову, але мовою пост. спілкування вона була для значно більшої їх кількості), з другого – масове проникнення елементів рос. мови в структуру укр. мови на рівні як її літ. форми, так і ще більшою мірою нар.-розм. мови.

В укр. мові цей вплив виявлявся: а) в масових явищах запозичень культурної, наук., офіц.-ділової, військ., мор., спорт. та ін. лексики (запозичень, які практично не піддаються більш-менш точному обліковi внаслідок структур. близькості обох мов і масового характеру проникнень), перев. з укр. фонетичною та морфем. адаптацією (**більшовик**, **вертоліт**, **прокатник** – **рос. прокатчик**), зокрема як калькування (**піонер**, **Рада** – рос. **Совет**, **радянський**, **супутник** Землі, **винищувач** – рос. **истребитель**, **розкуркулення** – рос. **раскулачивание**, **жовтеня** – рос. **октябренок**, **колгосп**, **п'ятирічка**, **виконроб** – рос. **прораб**), рідше без такої адаптації (**затвор**, **тройка** коней, **льотчик**, **духовка**, **гонка**, **неустойка**, **взвод**, **снаряд**, **болванка**, **гонщик**, **натурщик**, **усушка**, **утруска**, **рубильник**, **політрук**, зокрема в тех. термінології: **башмак**, **вилка**, залізнична **вітка**, залізничний **состав**); б) як активізація словотв. моделей та граматич. форм, не дуже характерних для укр. мови (напр., творення віддієсл. іменників зі знач. дії на **-к-а**: **копка**, **переробка**, **посадка** і под.; уживання акт. дієприкметників теп. ч.: **бажаючий**, **керуючий**, **обслуговуючий** і под., відносних прикметників із суф. **-очн-**, **-ечн-**: **виставочний**, **гоночний**, **копієчний**), активізація того слова, тієї словотв. моделі або грамат. форми, які є спільними для обох мов (пор. зрослу частотність протягом кількох ост. десятиліть перших членів у поданих парах: **площа** **майдан**, **полтавчани** – **полтавці**, шапка **батька** – **батькова** шапка, допомога **батьку** – **батькові**); в) як нормат. закріплення в укр. правописі починаючи з 1930-х рр. ряду тих особливостей живого мовлення та вимови й написання слів іншомов. походження, які є спільними з рос. мовою або близькими до неї. Ще більшою є кількість тих запозичень з рос. мови, які завжди з позиції літ. узусу вважалися ненормативними. Напр., у просторіч. лексиці: **ладно** 'гаразд', **стройка**, **застройщик**, **уборка**, **уборщиця**, **боль-**

ниця, **лікарство**, **часи** 'годинник'; у мові освічених людей словотв. кальки типу **міроприємство** зам. **зáхід**, **співставляти** зам. **зіставляти**, семант. кальки на зразок **я рахую, що...** зам. **вважаю** під впливом **считаю**, **являється** зам. **є**; на акцентологічному, фонет. і граммат. рівнях: **спинá**, **оди́надцять**, **хароший**; у формах множини – **домá**, **шохверá**; у керуванні – **дякую вас**, **згідно списку**, лекція **по фізиці** та ін. Поширені рос. пестл. форми особ. імен: **Альоша**, **Лєна**, **Свєта**, **Міша**, **Діма** та ін.

Мішане мовлення, що виникло внаслідок укр.-рос. *інтерференції*, має розм. назву *суржик*. Багато укр. прізвищ зазнало русифікації: **Аніщенко**, **Кирпонос**, **Палєй**, **Черний**, **Коваленков** та ін. Запозичення іншомов. слів здійснювалося в укр. мові на тер. Рос. імперії, а потім СРСР перев. через посередництво рос. мови. Проте, крім такого прямого й переваж. впливу, рос.-укр. мовні контакти мали й зворотний, значно менш помітний наслідок – стимулювання розвитку й частотності вживання тих мов. одиниць і явищ, які не збігаються з відповід. російськими (явище *пуризму* в літ. мові з метою її самозбереження), напр., у лексиці: повне витіснення за межі літ. мови таких питомих слів, як **год**, **город**, на користь **рік**, **місто**, зменшення частотності вживання **буква**, **курити** (тютюн) на користь **літера**, **палити** та ін.

Якщо в часи Рос. імперії вплив живої рос. мови поширювався звичайно в містах та пром. центрах, а літературної – перев. серед держ. службовців, інтелігенції та вищих соціальних прошарків, незначною мірою охоплюючи основну тоді масу укр. народу – селянство, то починаючи з 30-х рр. 20 ст., а особливо в повоєн. час він значно посилився. Це було наслідком як інтенсивних міграц. процесів (переселення селян до міст, росіян в Україну, а українців – у Росію), надзвичайно централізованої адм. політики, так і політ.-ідеол. настанов: офіц. проголошення в 2-й пол. 40-х рр. 20 ст. особливої ролі рос. народу і рос. мови в СРСР та взятого в 70-і рр. курсу на створення «нової історичної спільності людей – радянського народу».

На західноукр. землях (Галичина, Закарпаття, Пн. Буковина) до 40-х рр. 20 ст. вплив рос. мови відбувався особливо цілеспрямовано заходами кіл москвофіл, орієнтації, але спостерігався перев. серед деяких груп інтелігенції та духівництва (див. *Язичіє*). З 2-ї пол. 40-х рр. він став набувати таких самих тенденцій, як і по Україні в цілому, але з тими відмінностями, що, по-перше, тут менше розвинена промисловість і, отже, були не такі інтенсивні міграц. процеси, а по-друге, якщо брати окремо Галичину, то рівень укр. нац. самосвідомості її населення був і лишається вищим, ніж в інших регіонах.

Запозичення з укр. мови в сучас. рос. літ. мові обмежуються перев. лексикою і фразеологією. Це насамперед одиниці (не тільки питомо українські) з побутово-етногр., геогр. та істор. сфер, уживання яких співвідноситься саме з Україною та Півднем Росії (**хата**, **шлях**, **борщ**, **галушки**, **вареники**, **горилка**, **свитка**, **шинок**, **шинкарь**, **бандура**, **гопак**, **дума** 'епічна пісня', **булава**, **карбованец**, **гайдамак**, **батька** – про отаманів, **Рада**, **хлопец**, **дивчина**, **трембита**, **полонина** та інші етнографізми; **голодомор**; **суржик** у знач. мішаного укр.-рос. мовлення; **язык до Киева доведёт**; **прошёл Крым и Рим**; **пан или пропал**), слова, що асоціюються вже не тільки з Україною (**селянство**, **местечко**, **цуцик**, **девчата**, **косовица**, **бублик**, **брынза**, **ряжанка**; **хлебороб**, **землероб**; **доярка**; у 20–30-і рр.: **хата-читальня**, **хата-лаборатория**; **схрон** 'потайний схов' – слово, що набуло поширення в 2-й пол. 1940-х рр. під час бойових дій на західноукр. землях, у рос. мові активізувалося в 1990-х рр. під час бойових дій у Чечні: «схроны чеченских боевиков»), слова й вислови розм. і стилістично зниженого характеру, які в носіїв рос. літ. мови можуть асоціюватися не тільки з укр. мовою, а й з рос. просторіччям (**наутёк**, **примак**, **аж**, **добре** у знач. ствердж. частки, **жинка**, **батька** зам. **отец**, **гадюч(ш)ник**, **рыпаться**, **шкандыбать**; **брать за шкирку**; **с гаком: сто километров с гаком**; **дать дуба** 'померти'; **не говори гоп, пока не перепрыгнешь**; **не лезь поперёд батьки в пекло**), із жарт.-ірон., несхвальним або зневажл. забарвленням (**торба**, **раззява**, **куркуль** – про скупу людину, **школяр**, **вирши**, **малевать**, **делать абы как**, **моя хата с краю**; **в огороде бузина, а в Киеве дядька**), зокрема ті, що вживаються тільки або перев. щодо українців, України (**самостийный**, **незалежный**, **щирый украинец**, **мова**); деякі жін. особові імена (**Оксана** зам. **Ксения** або **Аксинья**, пестл. форми **Маруся**, **Наталочка**). З українізмів на рівні словотворення відомі модель неофіц. позначення адм.-тер. одиниць типу **Смоленщина**, **Рязанщина**, **Тамбовщина** (за зразком **Полтавщина** і под.) і непродуктивна модель з **-роб** (**хлопкороб** і деякі ін. за зразком **хлебороб** та ін.). У рос. мові на півдні Європ. частини, а також у рос. просторіччі, жаргонах кількість українізмів вища, напр.: Кубанская войсковая **рада**, **пластун** (спочатку – серед кубан. козаків), **курень**; **цоб**, **цобе** (окрики на волів), (сапоги, ботинки) **на рипах**, **торбохват**, **тикать**, **мóлодежь** (укр. наголос); **кодло(а)** 'злочинна зграя', **хата** 'житло – притулок для злодіїв; дім, квартира', **шмаровоз**, **гоп со смыком**, **до лампочки** (что кому), **руки вгору**! та ін. Проникненню українізмів у рос. літ. мову сприяла творчість ряду двомовних укр.-рос. і рос. письменників – українців або з України походженням (Г. Квітка-Основ'яненко, М. Гоголь, Є. Гребінка, М. Островський, А. Макаренко та ін.), а також рос. письменників, що писали на укр. тематику (О. Пушкін та ін.) або широко вводили елементи укр. мови (О. Серафимович, М. Шолохов та ін.).

Значно більша кількість українізмів у рос. мові на тер. України – це як певні сліди укр. фонет.

та акцентуац. адстрату й індивід. субстрату (втім, не всі з них виявляють суто укр. специфіку на заг. тлі південнорос. варіанта рос. мови), так і прямі запозичення на різних мов. рівнях. Напр., відсутність вибухового [g]; твердість губних на кінці слів; непослідовне оглушення дзвінких на кінці складу: [обстановка]; ненормат. наголошування: **шелкóвица**, **сом**, **барáн** – род. в. сóма, баранá; фонет. українізми: **шо** зам. **что [што]**, частка **та** зам. **да**: **А шо такое? Та ты шо?!**; грамат. українізми: відмінювання власних назв на **-о**: улица **Франка**; клич. в **друже** (від **друг**); менша вживаність порівняно з рос. літ. мовою коротких форм прикметників у предикат, позиції; у дієсловах: я вас **проведу** (зам. **провожу**) домой, у формах нак. сп.: **ездь** (від «ездить»); порушення норм синтакс. керування: **скучать за кем**, **смеяться с кого** та ін; особливо в лексиці та фразеології – при позначенні етногр. понять: **вечеря** (на Різдво), **паска**, пестл. **пасочка** (рос. 'кулич'), **рушник** (весільний, великодній тощо), у побут, лексиці: **подчерёвина** (зам. літ. «подбрюшина»), **пшёнка** 'варена кукурудза (в качанах)' (у рос. мові на півдні України), у словах дит. мови: **вава**, **кака**, **доця** та ін., пестл. форми на зразок **цибулька**, **сальцо** і под., у сусп.-політ. лексиці: **тризуб** (рос. літ. «трезубец»), **жёлто-блакитный**; в особливостях слововживання: **одолжить** (у знач, 'узяти в борг' зам. **занять** за зразком **позичити**), **Обережно!** (попереджувальний окрик носіїв, вантажників); у геогр. та тер.-адм. назвах: **Галичина** (форма **Галиция** у рос. мові в Україні не вживається), **Першотравенск**, **Зализничный район**, **майдан Незалежности** (в Києві), **Перéсыпь** (район Одеси – з укр. наголошуванням) і под. Сліди укр. впливу простежуються в т. з. одеській мові: **би(е)ндюги**, **би(е)ндюжник**, «поговорить **за** жизнь», «я не знаю, **или** (пор. укр. **чи**) он жив».

Кількість українізмів у рос. мові стала зростати після становлення України як незалеж. держави. Так, на фонет. рівні: офіційно затвердженим в Україні рос. відповідником назви грош. одиниці країни **є гривня** (а не **гривна**); перев. це нові, ще не стабілізовані форми, які вжив. у рос. мові в Україні поряд з попередніми вже усталеними або зам. них: поряд з назвою міста **Ровно** стали вжив. **Ривне** і **Ривное** з прикм. **ривненский**; при відтворенні укр. прізвищ: **Олийнык(-ик)**, **Черновил** і навіть **Чорновил**, митрополит **Слипый** і под. (зам. узвичаєних перед цим **Олейник**, **Черновол**, **Слепой** і под.). На лекс. рівні: Верховная **Рада** Украины, Автономная Республика Крым, **купонокарбованец**, **паевать** (землю), **паевание**, **распаёванный**, территориальная **громада** і т. д. (такі стилістично нейтральні номінації ввійшли й до рос. мови в Росії); експресивне **голодомор**; словотв. гніздо з основою **держав**...: **державник**, **державнический**, **державотворческий**; **соборный** 'об'єднаний; неподільний' (перев. щодо України), **соборность**; деякі українізми не перекладаються: **злагода**, **розбудова**. Такі одиниці, як **паевать** і т. д., з погляду суто мов. засобів не є власне українізмами, але виникли вони внаслідок відповід. реформ саме в Україні (кількість таких українізмів, безперечно, зростатиме).

У кожній із цих двох мов поширилися запозичення з ін. мови зі знач. зниж.-розмовного або зневажл. позначення ін. народу: в укр. мові рос. **хахол (хохол)**, у рос. мові – укр. **кацап**.

Говорячи про У.-р. м. к., слід мати на увазі також взаємодію цих мов на діал. рівні, де, з одного боку, наявне масове проникнення елементів рос. мови в українську (особливо в укр. говорах Сходу і Півдня України) аж до поміт. витіснення останньої (в укр. мовних масивах за межами України на тер. кол. СРСР), а з другого – проникнення елементів укр. мови в російську на Дону, Кубані, Воронежчині та ін. і в рос. острівні говірки на тер. України.

У.-р. м. к. досліджували П. Житецький, Л. Булаховський, В. Виноградов, І. Білодід, Г. Їжакевич, Г. Гнатюк, Ю. Шевельов, О. Горбач, Г. Гюттль-Фольтер (Гюттль-Ворт), Н. Романова, П. Цимбалістий, О. Миртов, В. Мокієнко та ін. Див. також *Русизм*, *Українізм*.

Літ.: Гнатюк Г. М. Рос.-укр. літ.-мовні зв'язки в другій пол. XVIII – перший чв. XIX ст. К., 1957; Їжакевич Г. П. Укр.-рос. мовні зв'язки рад. часу. К., 1969; Горбач О. Рос.-укр. мовні зв'язки; Рос. мова на Україні. В кн.: Енциклопедія українознавства, т. 7. Париж–Н.-Й. 1973; Культура рус. речи на Украине. К., 1976; Cymbalistyj P. Ukrainian linguistic elements in the Russian language 1680–1760. London, 1991; Shevelov G. Y. Zum Problem des ukrainischen Anteils an der Bildung der russischen Schriftsprache Ende des 18. Jahrhunderts. В кн.: In and around Kiev. Heidelberg, 1991; Ващенко В. С., Поповський А. М. Українізми в рос. нар. говорах. Дп., 1994; Озерова Н. Г. Украинизмы в рус. газетной речи на рубеже тысячелетий. «Рус. язык и л-ра в учеб. заведениях», 2002, № 5. *О. О. Тараненко.*

УКРАЇНСЬКО-РУМУ́НСЬКІ МО́ВНІ КОНТА́КТИ. Корінням сягають взаємин між слов'яно-мовним і романізованим населенням Дакії серед. 1 тис. Українці ж відомі на території сучас. Румунії вже з 14 ст., однак топоніми східнослов'ян. походження свідчать і про давніші контакти місц. населення з предками укр. народу. Від того ж 14 ст. волохи (предки рум. народу) поселяються в західноукр. землях, вступаючи в контакт з місцевим населенням. Певна кількість сіл, що керувалися «волоським правом», засвідчена польс. переписом 1565 у Галичині. Тоді ж і пізніше засновувалися укр. села переселенцями з України на землях Румунії. Писем. мовою в князівстві Молдова (засн. 1359) тривалий час була староукр. літ. мова (або старослов'янська в укр. редакції); нею писалися грамоти канцелярії господаря, які, з одного боку, є цінним джерелом вивчення староукр. мови і в яких, з другого боку, відбито лексику рум. мови ще до появи перших рум. пам'яток у 16 ст. Таким чином, У.-р. м. к. здійснювалися і здійснюються як на тер. сучас. Румунії (Мараморощина, Пд. Буковина, Добруджа, Банат) і Молдови, так і на землях України (Пн. Буковина, Прикарпаття, Закарпаття) та мають своїм наслідком різноманітні запозичення як в українській, так і в рум. мові – найбільш помітні в місц. говірках. До укр. мови увійшли численні румунізми – запозичення

рум. походження, передусім у сфері вівчарства: **аретій**, **афина**, **балан**, **брацар**, **бриндуша**, **бринза**, **букат**, **бульбока**, **вурда**, **дзер**, **замос**, **капестра**, **каруца**, **качула**, **лаїстий**, **магура**, **мамалига**, **папуша**, **плай**, **плачинда**, **тайстра** та ін. Внаслідок рум. посередництва до укр. мови були запозичені слова іншомов. походження **аргат**, **барда**, **глота**, **гринда**, **гуша**, **дарак**, **джерга**, **дойка**, **клака**, **колиба** та ін. З рум. мови деякі укр. говірки запозичили частку, за допомогою якої утворюється форма вищого ступеня прикм. або присл.: **май високий** 'вищий', **май ліпше** 'краще'. У свою чергу, до рум. мови увійшли різноманітні лекс. запозичення укр. походження: boroană (борона), a bili (біліти), bihuncă (бігунка), borş (борщ), catrinţă (катринця), caţaveică (кацавейка), chisleag (кисляк), cuşmă (кучма), draniţă (драниця), găluşcă (галушка), horn (горн), hrişcă (гречка), hulub (голуб), huludeţ (колодязь), lan (лан), motovelnic (мотовило), năvoloacă (наволоком), orcic (орчик), pocinoc (починок), postoroncă (посторонка), povidlă (повидло), ralǎ (рало), stative (стативи), stodoala (стодола) та ін. Чимало укр. елементів у рум. топоніміці, зокрема назви сіл на — ăuţi (з укр. **-овці**) та на -inţi з укр. (**-інці**). Досить вагомим є вплив укр. антропоніміки на румунську, яка прийняла такі імена та прізвища, як Andreico, Antin, Bahnari, Bucioc, Bilaş, Borodaci, Buhai, Costin, Costea, Cudrea, Cupcici, Dobrotiri, Dohotari, Dolhici, Duma, Ivaşco, Ivanciuc, Malanca, Minco, Moroz, Rinie, Socolan, Steţco, Şirnenco, Varba, Vorona і т. ін.

Див. також *Україністика в Румунії, Українська мова в Румунії.*

Літ.: Scheludko D. Rumänische Elemente im Ukrainischen. В кн.: Balkan-Archiv, Bd. 2. Leipzig, 1927; Шаровольський І. В. Рум. запозичені слова в укр. мові. В кн.: Зб. заходознавства. К., 1929; Семчинський С. В. Лекс. запозичення з рос. та укр. мов у рум. мові. К., 1958; Сергиевский М.В. Молдаво-славян. этюды. М., 1959; Дзендзелівський Й. О. До питання про румунізми в говорах Закарп. обл. «Доповіді та повідомлення Ужгор. ун-ту. Серія філологічна», 1959, № 4; Восточнославян.-восточнороман. языковые, лит. и фольклор. связи. Черновцы, 1966; Восточнославяно-молд. языковые взаимоотношения, кн. 2. Кишинев, 1967; Семчинський С. В. Семант. інтерференція мов. К., 1974; Раевский Н. Д. Контактеле романичилор рэсэритень ку славий. Пе базе де дате лингвистиче. Кишинэу, 1988. *С. В. Семчинський*.

УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКІ МОВНІ КОНТАКТИ. Розпочалися з часу появи перших укр. поселень у районі Зх. Карпат. До 50-х рр. 20 ст. мовні контакти відбувалися на діал. рівні, а після 2-ї світової війни укр. пд. *лемківські говори* через школу, держ. установи, засоби масової інформації почали зазнавати значного впливу словац. літ. мови. Сучасне укр. населення Сх. Словаччини — це звичайно білінгви, що володіють місцевим лемк. діалектом, а нерідко і укр. та словац. літ. мовами, а також східнословац. діалектами. В укр. мовленні пд. лемків чимало словакізмів, особливо в сусп.-політ. та термінол. лексиці. Порівняно зі станом на серед. 18 ст. пд. межа укр. мовного ареалу помітно відступила на північ, тому певні регіони східнословац. (сотацьких, іварисьских та земплинських) говорів мають укр. підоснову (район м. Воронова та ін.). До українізмів у згаданих говорах належать: 1) **u** < **o** у новозакритих складах: dum, vuz; 2) чергування **e** з **i** у формах ч. р. мин. ч.: n'is, vis, pik; 3) **ě** > **i**: dziu̯ka, ritka; 4) сполучення **er**, **el** відповідно до **r̥**, **l̥**: verch, verba; 5) **o** < **ъ**: statok, polni; 6) закінчення **-oho**, **-omu** в род. та дав. в. одн. ч. та с. р. займенників: toho, tomu, i̯oho, i̯omu; 7) **-u** у 1-й ос. одн. теп. ч.: budu, režu; 8) **-ou̯** в ор. в. одн. ж. р.: ženou̯ та ін. Словац. нашарування у пд. лемк. говорах: 1) у більшості слів заміна повноголосних сполучень **оре**, **оло**, **ере** на **ра**, **ла**, **ре**: **злато**, **драга**, **вреск**, **на стредку** 'на середині'; 2) групи **dl**, **tl**: **ведла**, **плетла**, **відлі** (відu̯і) 'вили'; 3) ствердіння **д'**, **т'**, **н'**: **пйат**, **к'ед**, **ден**; 4) род. в. мн. типу **хло́пох**, **се́строх**, **по́л'ох**; 5) 1-а ос. одн. теп. ч. — **да́вам**, **не́сем**; 6) втрата епетентичного **л**: **здравйа**, **л'убиў** тощо. Відчутні словац. впливи сягають зх. районів Закарп. обл.: **вайца́к**, **вайча́к** 'жеребець', **бла́на** 'плівка', **брадло́** 'скирта', **гра́ц'ка** 'шосе', **фу́рик** 'тачка', **куко́вка** 'зозуля' та ін. За час багатовікових інтенсивних У.-с. м. к. постало чимало спільних укр.-словац. явищ на різних мовних рівнях: 1) займ. та присл. структури з префіксом **да-** відповідно до літ. **де-**: **да́хто**, **да́йакый**, **да́коли**; 2) у лексиці, можливо, **гуда́к** 'музикант', 'скрипач'.

Див. також *Україністика в Словаччині, Українсько-словацькі мовні контакти.*

Літ.: Панькевич І. Укр. говори Підкарп. Русі і суміж. областей, ч. 1. Прага, 1938; Дзендзелівський Й. О. Укр.-західнослов'ян. лекс. паралелі. К., 1969; Atlas slovenského jazyka, т. 1—4. Bratislava, 1969—84. *Й. О. Дзендзелівський.*

УКРАЇНСЬКО-ТЮ́РКСЬКІ МО́ВНІ КОНТА́КТИ. Сягають часів ранньої східнослов'ян. доби, коли степи Пн. Причорномор'я контролювалися тюркомов. кочовими племінними об'єднаннями гунів (4—5 ст.), аварів-обрів (6 ст.), булгарів (6—7 ст.) та хозарів (7—10 ст.), яких витіснили печеніги (9—11 ст.), що, в свою чергу, поступилися кипчакам-куманам-половцям (11—13 ст.), а останні — крим. татарам та ногайцям Золотої Орди.

Діалектно неоднорідні мови гунів, аварів, булгарів та хозарів, що разом із сучас. чувас. мовою становлять булгарську групу тюрк. мов, значного впливу на укр. тер. діалекти доби Київ. Русі, очевидно, не мали. Проте сліди цих контактів спостерігаються не тільки у вітчизн. писемних пам'ятках (булгаризми **тивун/тиун**, **каган/коган**, **хоть** 'жінка', **хинове** 'гуни', **болярин/боярин**, **лошадь**, **сапог**, **Тьмуторокань**, **Борис**, **Боян/Баян** тощо), а й у сучас. укр. мові: **ватаг**, **хазяїн** (давньорус. **хозя**), **ковер** (кримськотатар. **кийиз** 'повсть'), **харалуг**, **харалужний**, **корогва** (давньорус. **хорюгъвъ**), **лоша**, **сагайдак/сайдак**, **колчан**, р. **Сутень**, **буланий**, **карий** тощо. Певний вплив на укр. діалекти старокиїв. доби мали печенізька та половецька мови. Прямим нащадком першої є гагаузька мова (в Одес. обл. та ін.). Половецька ж лягла в основу кип-

чацьких мов крим. ареалу — кримськотатарської, караїмської (з домішкою хозарського субстрату), вірмено-кипчацької та урумської (з помітним румейським субстратом). Близькоспорідненість цих мов утруднює послідовне розмежування відповід. запозичень. Проте пам'ятки давньоруської писемності з укр. територій («*Повість временних літ*», *Київський літопис*, *Галицько-Волинський літопис*, «*Слово о полку Ігоревім*» та ін.) і дані порівн.-істор. досліджень вказують на велику кількість (бл. 1 500 заг. і власних назв) печеніз. та половец. запозичень. Впливи цього часу були взаємними, про що можна з певністю говорити, посилаючись на пам'ятку половец. мови «Codex Gumanicus» за рукописом серед. 14 ст., де зустрічається ряд характерних східнослов'янізмів: izba 'кімната', kukel 'кукіль', ous 'жито, збіжжя', peč 'піч', salam 'солома', samala 'смола', yrs 'рысь' (із типовим надставним **ы-** перед **р**).

З розвитком козацтва й чумацтва тюрк. вплив на лексику укр. мови ще більше зростає. Запозичення стосуються передусім козацького й чумацького побуту: **козак** (грец. фіксація 1308 з Судака κaζaκ), **чумак**, **товариш**, **отаман**, **осавул**, **джура**, **кіш**, **кочувати**, **бунчук**, **шаровари**, **штани**, **очкур**, **гашник**, **калита**, **кисет**, **тютюн**, **люлька**, **башлик**, **тарань**, **чабак**, **шатро** тощо. Завдяки різнобічним взаєминам засвоюються госп. назви, назви рослин, тварин, інструментів, товарів та ін.: **саман**, **отара**, **ґирлиґа**, **гарба**, **кишмиш**, **гарбуз**, **аїр**, **бузівок**, **барабан**, **кармазин**, **басма**, **тасьма**, **сап'ян**, **атлас**, **парча**, **куманець**, **терлик**, **килим**, **копил**, **буран**.

Поміт. впливу зазнав укр. ономастикон. Багато козац. прізвищ (за реєстрами 17—18 ст. — бл. 3 000) — тюрк. походження: **Балабан**, **Мурза**, **Кочубей**, **Кутлубей**, **Шингерій** тощо. Подібна картина і в топонімії Пд. України: **Баштанка**, **Інгул**, **Каланчак**, **Комишуваха** і т. ін.

Безпосередньо запозичуються і тюрк. слова, що відображають сусп. життя Туреччини, татар Криму, ін. тюрк. етнічних осередків: **хан**, **султан**, **візир**, **диван**, **чалма**, **калим**, **мечеть**, **намаз**, **ясир** тощо. Серед них чимало арабізмів та персизмів, що сприймалися й засвоювалися як властиво тюрк. слова.

На тлі глобальних укр.-тюрк. контактів розвиваються й локальні мовні зв'язки — із кримськотатарською та ногайською мовами на Пд. України; з вірмено-кипчацькою в Кам'янці-Подільському, Львові, Луцьку, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Могилеві-Подільському та ін. містах, де були колонії кипчакомовних вірмен; караїмською у Луцьку, Станіславі й Галичі; з урумською в Надазов'ї після переселення туди урумів з Криму в 1778—79; з гагаузькою в Бессарабії. У випадку локальних мовних зв'язків взаємовплив не обмежується запозиченням недублетної лексики, а часто охоплює всі лекс. сфери й навіть мовну систему в цілому. Яскравим прикладом впливу укр. мови (разом з польською) на острівну, ізольовану (тобто оточену ін. мовами) тюрк. мову був розвиток вірмено-кипчацької мови, що його послідовно можна дослідити протягом 16—17 ст. за актовими книгами вірм. суду Кам'янця-Подільського. Як і в цьому випадку, укр. вплив поєднується із впливом типологічно близьких ін. мов оточення: польс., рос., новогрецької (румейської) чи вірменської. У зв'язку з наявністю в сучас. Україні тюркомов. населення — кримських татар і кримчаків (Крим), урумів (Приазов'я), караїмів (Галич), гагаузів (Одес. обл.) — укр.-тюрк. контакти в ній продовжуються.

Певна специфіка спостерігається в У.-т. м. к. за межами України, де сама укр. мова опиняється у становищі острівної: Казахстан, Карачаївщина, Балкарія, Кумикія, Татарія, Башкирія, Алтай та ін. У цих місцевостях вона становить один з компонентів укр.-рос.-тюрк. тримовності чи й певної багатомовності.

Див. також *Тюркізм*.

Літ.: Кримський А. Тюрки, їх мови та літератури. В кн.: Кримський А. Твори, т. 4. К., 1974; Гаркавец А. Н. Тюрк. языки на Украине. К., 1988; Халимоненко Г. І. Тюркізми у профес.-вироб. лексиці укр. мови. К., 1994. *О. М. Гаркавець.*

УКРАЇНСЬКО-УГО́РСЬКІ МО́ВНІ КОНТА́КТИ. Розвиваються з 8—9 ст., коли угор. племена, перебуваючи на Пн. Причорномор'ї, мали стосунки з полянами. Свідченням цього є слова **сабля** 'шабля', **хотаръ** 'межа, територія села', **шатеръ** 'шатро, намет', **шишакъ** 'шолом, каска' і т. п. — у давньоукр. мові та **cseléd** 'слуга', **igric** 'музикант', **iszap** 'мілководдя', **szégye** 'риболовна сітка', **taliga** 'двоколісний візок' тощо — в давньоугор. мові. Після здобуття нової батьківщини в Карпатській низовині угор. племена вступають у безпосередні тривалі контакти зі слов'янами, в т. ч. українцями, що не могло не позначитися на лекс. складі мов (діалектів) двох сусідніх народів. Це виявилося в наявності українізмів в угор. мові (**burjan** 'бур'ян', **cerkó** 'церква', **csereda** 'череда', **haluska** 'галушка', **kocsan** 'качан', **kocserha** 'кочерга', **kutacs** 'залізна кочережка', **pászma** 'пасмо', **piroha** 'пироги', **polonina** 'полонина', **putypinka** 'опеньок', **zaha** 'печія' і т. п.) та мадяризмів в укр. мові (**віллонь** 'електричне світло', **дялів** 'рубанок', **марташ** 'підлива', **реселів** 'тертка', **сабів** 'кравець', **тивчир** 'лійка', **чомаг** 'пакунок' та ін.), окремі з яких, діставши більше поширення як *регіоналізми* або історизми, увійшли й до літ. мови (**довбиш**, **ґазда**, **леґінь** тощо). Дослідження У.-у. м. к. розпочалися з 30-х рр. 19 ст.

Див. також *Мадяризм*, *Україністика в Угорщині*, *Українська мова в Угорщині*.

Літ.: Michaelis Lutskay. Slavo-Ruthena Grammatica. Budae, 1830; Ласлов Чопей. Русько-мадяр. словарь. Будапешт, 1883; И. Бережанин. Въ общее о различіи славянских нарѣчій, собственно же о мало й карпато или угрорусских, 1827. В кн.: Свѣнцицкій И. С. Мат-лы по исторіи возрожденій Карпат. Руси, т. 1. Л., 1905; Bonkalo. Betträge zur ukrainischen Wortforschung. В кн.: Archiv für slavische Philologie, Bd. 36. Berlin, 1915; Його ж. Die ungarländischen. Ruthenen. В кн.: Ungarische Jahrbücher (UJ), Bd. 1. Berlin—Leipzig, 1921; Ласло Дэже. К вопросу о венг. заимствованиях в закарп. памятниках XVI—XVIII вв. В кн.: Studia slavica, t. 4—7. Будапешт, 1958—61; Лизанець П. М. Про східнослов'ян.-мадяр. міжмовні контакти. «Мовознавство», 1969, № 3; Його ж. Угор.-укр. міжмовні контакти, ч. 1—3. Будапешт — Ужгород, 1970—76.
П. М. Лизанець.

УКРАЇ́НСЬКО-ЧЕ́СЬКІ МО́ВНІ КОНТА́КТИ. Розвиваються віддавна, і прямо, й опосередковано, тісно переплітаючись з *українсько-польськими мовними контактами*. Поширеність чес. мови на укр. землях, що входили до складу Польщі й Лит. держави, дозволяє твердити про безпосередні У.-ч. м. к. і про їхній вплив на формування *староукраїнської літературної мови*. Особливо значний вплив справила чес. мова на ділову мову. У Статуті польс. короля Владислава II Ягайла (1420–23), Лит. статуті всіх трьох редакцій (1529, 1566, 1588), лит.-руських актах Литовської метрики та судових земських і гродських книгах часто трапляються такі *богемізми*-терміни, як **рок** (rok), **речник** (řečník), **поводъ** (povod), **супер** (soupeř), **право** (právo), **отпор** (odpor), **поконати** (pokonati), **лупезнцовъ** (loupežnikův), **шкоды оправити** (škody opraviti), **вольноу моц** (volnou moc) та ін. Важливим свідченням безпосередніх У.-ч. м. к. є укр. грамоти 14–15 ст. У них, поряд зі словами і термінами чес. походження адм.-правової, канцелярської, конфесійної, наукової та ін. лексики представлені й такі богемізми, як **протожъ**, **пакли**, **велицѣ**, **вшитци** та ін., яких не відбито в літ. мові тієї доби. Разом з тим польс. посередництво зіграло в У.-ч. м. к. помітну роль. Зазнавши в Середньовіччі (до 17 ст.) великого впливу з боку чеської, польс. мова сприяла проникненню в українську чес. мовного елемента.

Лекс. впливи чес. мови на українську засвідчуються і в наст. століття. Особливо слід відзначити середину 19 ст., коли формувалася сусп.-політ. і термінол. лексика укр. літ. мови. У ранній період її розвитку на західноукр. землях вживалися такі богемізми, як **тискарня** (tiskárna), **прилога** (příloha), **видаватель** (vydavatel), **часопис** (časopis), **обіжник** (oběžník), **лікарник** (lekárník) та ін. Однак тільки окр. слова (**часопис**, **обіжник**) закріпилися в загальноукр. літ. лексиці.

Див. також *Україністика в Чехії*.

Літ.: Жовтобрюх М. А. Страницы из укр.-чеш. языковых связей. В кн.: Вопросы теории и истории языка. Ленинград, 1963; Андерш Й. Ф. До питання про чес.-укр. мовні зв'язки найдавнішої доби. В кн.: Слово і труд. К., 1976. *Й. Ф. Андерш.*

У́МАНЕЦЬ М. – див. *Комаров* М. Ф.

УМО́ВНИЙ СПО́СІБ – див. у ст. *Спосіб*.

УМО́ВЧА́ННЯ, апосіопеза – див. у ст. *Фігура мови*.

УНІВЕРБА́ЦІЯ (від лат. unus – один і verbum – слово), універбізація – різновид суфіксального способу *словотворення*, при якому *словосполучення* за допомогою суфіксації згортається в *слово*: **записна книжка** > **записник**, **залікова книжка** > **заліковка**, **носова хусточка** > **носовик**, **вівсяна каша** > **вівсянка**. У. ґрунтується на відношенні семант. еквівалентності між твірним словосполученням і похідним словом. Основою слова стає той член мотивуючого словосполучення, який виконує роль атрибута, функцію іменника бере на себе суфікс з предметним значенням (здебільшого це **-к-**, **-івк-**, **-ик**, **-иц-**): **манна крупа** > **манка**, **залізна дорога** > **залізниця**. Зрідка при У. основи складних прикметників укорочуються на суфікс **-н-**: **багатотиражна газета** > **багатотиражка**, **десятирічна школа** > **десятирічка**. Спостерігаються випадки поступового згортання словосполучення в *абревіатуру*, далі в одноосновне просте слово: **спеціальний одяг** > **спецодяг** > **спецівка**. У. поширена в розм. мові. *Н. Ф. Клименко.*

УНІВЕРСА́ЛІЇ МО́ВНІ (від лат. universalis – загальний) – спільні для усіх або більшості мов світу ознаки, явища, закономірності, властивості, структури, тенденції, які демонструють спільність мовної будови при всій різноманітності людських мов. Вони виникають на основі єдності навкол. дійсності та способів її осмислення мовою через свідомість, заг. комунікат. призначення усіх мов як особливих знакових систем та логіки пов'язаного з мовою мислення. У. м. можуть мати і генет. основу – спільне походження усіх мов світу від єдиної прамови, але така спільність у сучас. мовознавстві не є загальновизнаною. Розрізняють У. м. абсолютні (повні) та статистичні (неповні), або фреквенталії (квазіуніверсалії). Абсолютні У. м. мають формулу: «для всіх мов характерне X», де X – певна ознака, закономірність, властивість чи тенденція. Напр.: для усіх мов характерне членування на фонеми і морфеми; в усіх мовах є власні назви, полісемія, антоніми, особові та вказівні займенники. Повні У. м. визначають ядро мовної системи, сукупність обов'язкових для кожної мови величин. Статистичні У. м. мають формулу: «Для більшості мов характерне X»; отже, вони допускають винятки, напр., у мовах, які мають прийменники, род. в. майже завжди стоїть після керуючого іменника (у деяких мовах, напр. у норвезькій, він передує іменникові, від якого залежить).

За лог. структурою розрізняють елементарні (прості) та імплікативні (складні) У. м. Приклади елементарних У. м. наведено вище. Імплікативна У. м. констатує зв'язок двох різних рис мовного матеріалу і має формулу: «Якщо в мові є X, то в ній є і Y», де X, Y – окр. ознаки, закономірності, властивості чи тенденції мови. Напр., якщо в мові є категорія відмінка, то в ній є категорія числа, категорія роду зумовлює категорію числа, словозміна передбачає словотворення; якщо в мові іменники розрізняються за родами, то таке розрізнення властиве й займенникам; чим більше в мові фонем, тим коротша середня довжина її морфем; мови з морфологічно значущим складоподілом не мають флексій. Імплікативні У. м. відбивають ієрархічну організацію мови, яка виявляється у закономірностях будови і взаємозв'язку внутр. мовних систем.

Розрізняють також синхронічні та діахронічні У. м. Синхронічні У. м. відбивають закономірності структури мовних систем, напр.: якщо

мова протиставляє глухі й дзвінкі приголосні в кінцевій позиції, то ця опозиція спостерігається і в інтервокальному положенні приголосних. Діахронічні У. м. засвідчують закономірності мовних змін у часі, напр.: якщо в мові є тенденція до скорочення відмінкових флексій, то в ній зростає роль порядку слів для вираження значення; носові складотв. фонеми виникають унаслідок зникнення голосної. Синхронічні й діахронічні У. м. взаємопов'язані. У. м. наявні в усіх внутр. системах мови, залежно від цього їх поділяють на фонетичні (фонологічні), грамат. та семантичні. Фонет. універсалії часто співвідносяться безпосередньо з особливостями будови і властивостями мовного апарату людини. Серед них (у будь-якій мові) є такі: задньоязикові, передньоязикові та губні приголосні, а також голосні й приголосні фонеми, сполучення типу приголосний + голосний; жодна мова ніколи не використовує повністю усіх можливих у ній опозицій. Приклади граматичних У. м.: якщо мова є виключно суфіксальною, то в ній є післяйменники, виключно префіксальна мова має прийменники; якщо в мові є словотворення і словозміна, словотв. елементи пов'язані з коренем тісніше; якщо дієслово має категорії особи і числа або категорію роду, воно матиме й категорії часу та способу; в усіх мовах, у яких дієслово стоїть після іменного підмета та іменного додатка, є відмінкова система.

Семантичні У. м. здебільшого мають статистичний характер: майже в усіх мовах світу є антропоморфічні метафори, коли назви людського тіла, його частин або людських почуттів переносяться на неживі предмети; в будь-якій мові узагальнені й абстр. значення виникають на базі конкретніших. Універсальними є тенденції генералізації (розширення) та спеціалізації (звуження) значення слів (розвитку *енантіосемії*). Статистичною У. м. є *табу*.

На основі виведених універсалій здійснюються спроби виділити серед них найістотнішу ознаку мовної системи – детермінанту, що визначає ін. специф. властивості даної мови чи мовного типу. Напр., детермінантою семіт. мов вважають тенденцію до макс. граматикалізації. У типології У. м. протиставляються унікалії – риси, властиві лише одній мові. Дослідження У. м. здійснюється лінгвістикою універсалій, яка систематизує спільні для різних мов явища і дає змогу краще осягнути будову мови та історію її розвитку, використовуючи здобуті знання у *типологічній класифікації мов*, а також при розробці стратегії оволодіння другою (третьою і т. д.) мовою.

Літ.: Языковые универсалии и лингв. типология. М., 1969; Новое в лингвистике, в. 5. (Языковые универсалии). М., 1970; Колшанский Г. В. Проблема универсалий языка. В кн.: Общее языкознание. Внутр. структура языка. М., 1972; Андерш Й. Ф. Проблема мовних універсалій у сучас. зарубіж. мовознавстві. В кн.: Питання теорії мови в зарубіж. мовознавстві. К., 1976. *С. В. Семчинський*.

УНІФІ́КС (від лат. unus – один і fixus – прикріплений) – різновид одиничних зв'язаних морфем, под. до *афіксів*. У., що не мають синонімів серед звичайних, регулярних афіксів, називають фразеологічними: пошт-**амт**. Є У. префіксальні та суфіксальні: **пер**-гідр-оль, юрис-**пруденціj**-а, яч-**мінь**. *Н. Ф. Клименко.*

УОСО́БЛЕННЯ, персоніфікація, прозопопея – вид *метафори*, *троп*, що полягає в перенесенні ознак і властивостей людини на предмети, явища природи, абстр. поняття, на тварин. Іноді під У. розуміють не тільки «олюднення», а й узагалі «оживлення» реалій неживого світу. Як гносеол. явище У. виникло в заг. рамках аніміаліст. уявлень людини про світ. Широко представлене у фольклорі та міфології (напр., зозуля як У. самотньої жінки, що оплакує чоловіка, коханого, брата). В казках, легендах, особливо в байках діють персоніфіковані образи тварин, рослин, предметів неживої природи. Як і метафора в цілому, У. використовується насамперед у мові худож. л-ри, особливо в поезії («За вікном **замріявсь** кипарис» – І. Нехода; «Нові **веселі**, білі пароплави» – С. Скляренко), у *риторичних звертаннях*, вживається і в розм. мові («мороз **бере**», «кіт і **не думає** прокидатися»). *О. О. Тараненко.*

«УРО́К УКРАЇ́НСЬКОЇ» – наук.-публіцист. журнал-дайджест. Видається Нац. ун-том «Києво-Могилянська академія» та Київ. нац. ун-том ім. Т. Шевченка. Виходить з лютого 1999. Вміщує публікації з питань укр. мови (її походження та історії, структури, культури, мовної політики тощо), філол. освіти й українознавства. Вчителям-словесникам і викладачам вищих навч. закладів адресується розділ «Нове в програмах і методиці». Розділ «Бути чи не бути» присвячений питанням утвердження держ. мови в наук.-осв., культур., рекламно-інформаційній та ін. галузях. Під рубрикою «Практикум» друкуються мовностиліст. поради й погляди, а в «Українсько-європейському лексиконі» аналізуються мовні процеси й мовне зак-во зарубіж. країн. *О. М. Чумак.*

УСІ́ЧЕННЯ – 1. Те саме, що *апокопа*. 2. Відпадіння від основи слова при творенні грамат. форм або слів кінцевих частин (протил. *нарощення морфем*). Один із способів пристосування морфів на морфем. шві поряд з їх накладанням і *чергуванням звуків*. При У. усувають скупчення приголосних і голосних. Характер У. залежить від домінуючих ознак фонемного кінця основи, належної до певної частини *мови*. Дієсл. основа, що здебільшого закінчується голосною, втрачає її: пис-**а**-ти > **пиш-е**, **пис-ар**, з-чит-**а**-ти > **з-чит-ува-ння**, пропол-**о**-ти > **пропол-юва-ння**, ход-**и**-ти > **ход-інн-я**; іноді разом з передкінцевою приголосною: кид-**а**-ти > **ки-ну-ти**, до-гляд-**а**-ти > **до-гля-ну-ти**, крап-**ну**-ти > **крап-л-я**. В іменникових основ відсікаються кінцеві приголосні (Звенигород-**к**-а > **звенигород-ськ-ий**, **земл-я** > **зем-н-ий**) та голосні в запозиченнях (апріорі > **апріорний**), у прикметникових – переважно морфи з однієї приголосної (рід-**к**-ий > **рід-ин-а**) або голосної та

приголосної (дал-**ек**-ий > **даль**, шир-**ок**-ий > **шир-ин-а**).

Різновидом У. є неморфемне, тобто абревіатурне (див. *Абревіація*), У. Воно довільне і не залежить від морфемного членування основи. Від слова залишається його афіксальна частина: **постійний представник** > пост-**пред**; кореневий морф: земл-е-**роб**, або частина кореневого морфа: юн(ий) кор(еспондент) > **юнкор**.

У сучас. укр. мові є клас своєрідних скорочених основ, які разом з інтерфіксом активно використовують при творенні складних слів: **авіа(ційний)** – **авіа**лайнер, **авіа**лампа, **авіа**катастрофа; **бенз(ин)** – **бензо**бак, **бензо**воз, **бензо**колонка; **електр(ичний)** – **електро**плуг, **електро**рубанок, **електро**станція.

Літ.: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотв. морфеміка сучас. укр. літ. мови. К., 1998; Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучас. укр. мови. К., 1998. *Н. Ф. Клименко.*

УСКЛА́ДНЕНЕ ПРО́СТЕ РЕ́ЧЕННЯ – *синтаксична конструкція*, що характеризується синтакс. і семант. зв'язками та відношеннями, які доповнюють зв'язки і відношення між членами простого неускладненого речення. До У. п. р. традиційно відносять речення з відокремленими членами, однорідними членами, звертаннями, вставними і вставленими компонентами (див. *Відокремлені члени речення*, *Вставлені слова*, *словосполучення* і *речення*; *Вставні слова*, *словосполучення і речення*; *Звертання*; *Однорідні члени речення*). На відміну від складних У. п. р. мають одну грамат. (предикативну) основу. Водночас вони допускають розгортання у *складне речення*. Напр.: «Це був мотив пісні, **знайомої Іванові з армійських років**» (В. Дрозд) – ...що була знайома Іванові з армійських років; «Михайло якийсь час **балакав** із бабою, потім **пішов** на межу й **назбирав** грушок-гниличок» (Є. Гуцало) – ...потім він пішов на межу й назбирав грушок-гниличок.

При ускладненні речень виникають додаткові синтакс. і смислові відношення. Ускладнювальна частина може мати різний ступінь *предикативності*, що доповнює осн. предикативність, виражену гол. *членом речення*. Знач. додаткової предикативності виявляється у відокремлених членах речення: «Там були люди з нашого села, **тихі**, **спокійні**, **працьовиті**» (М. Коцюбинський) – «вони тихі, спокійні, працьовиті»; в однорідних членах речення, звертаннях, вставних і вставлених словах: «**Варила** їй картоплю, пійло **готувала**» (Є. Гуцало) – вона варила, вона готувала; «Ні, **любий**, я тобі не дорікаю» (Леся Українка) – ти любий; «Ніхто, **ясна річ**, не хотів стати на поміч Агапітові» (П. Загребельний) – це ясна річ.

При відокремленні виявляються значення додаткової обставинності (причини, умови, часу), пояснення, уточнення, включення, виключення, порівняння тощо: «**Заморочений своїми антенами, сусідськими примусами та технічними журналами**, Віталій досі мало такі речі й помічав, а ось тепер враз помітив» (О. Гончар), «Такі казочки бабусині, **при самотньому житті**, **осторонь од товариства**, пластом ложилися на дитячий розум, гонили в голові думку за думкою, гадку за гадкою» (Панас Мирний); «**Викликана до дошки**, Тоня розважала всіх своєю боротьбою з труднощами, героїчним викручуванням» (О. Гончар). Однорідні члени вносять у речення відношення сурядності: «Навіть того, чиє життя минає в небі, цей степ вражає своїм **безмежжям**, **блиском**, **сліпучістю**» (О. Гончар); звертання надає реченню значення спрямованості до когось та інтонаційної модифікації: «Ой як же плаче серце по тобі, **єдиний друже мій**!» (Леся Українка); вставні слова виражають модальні знач. достовірності, невпевненості тощо: «**Здавалось**, все йшло, як і перше, а таки була якась одміна» (М. Коцюбинський).

Грамат. показниками ускладнення виступають *сполучники* (**тобто**, **а саме**, **хоч**, **як**, **та й**), похідні *прийменники* (**крім**, **попри**, **замість**, **завдяки**), *частки* (**навіть**, **аж**, **тільки**), ін. *службові слова* (**наприклад**, **зокрема**, **в тому числі**), а також *інтонація* і *порядок слів*. Напр.: «Корсунь спав, **байдужий**, що десь сьогодні, вчора чи торік умер проїздом, **сивий і недужий**, якийсь старий самотній чоловік» (Л. Костенко); «Що тільки забагне вона, все їй дістане, все добуде, **хоч пташиного молока**» (О. Гончар); «В такі хвилини, **попри Дідькову мудрість**, самота скрадалася в його душу, скребла та холодила» (В. Дрозд). Ускладнювальна частина служить засобом виділення, актуалізації важливих у смисловому й стиліст. відношенні компонентів речення.

Літ.: Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови. Синтаксис. К., 1993. *В. І. Кононенко.*

УСКЛА́ДНЕННЯ – один з видів істор. змін морфемної будови слова: виділення афікс. морфем у складі раніше нерозкладної основи і, відповідно, перетворення її на подільну і навіть похідну (протил. – *спрощення*). У. трапляється звичайно в запозичених словах. По-перше, коли певний їх компонент подібний до якогось афікса мови, що запозичує (внаслідок дії *аналогії*): так, кінцевий голосний основи **-а** перетворюється на флексію (**хн-а**, **чалм-а**); компонент **-ок** у слові **клинок** 'лезо шаблі, кинджала' (з голл. kling) сприймається як зменш. суф. (до **клин**); компонент основи **-н-** у старослов'ян. **ѥхидьна** (з грец.) переосмислено як прикм. суфікс. По-друге, У. виникає, коли поряд з уже наявним запозиченням, яке сприймається в даній мові як нерозкладне, з'являються спільнокорен. слова з ін. морфем. членуванням. Так, непохідна основа слова **електрик**-а після появи похідних **електрифікація**, **електроенергія** тощо стала розкладатися на **електр-ик-а**. Іноді таким чином у складі неподільних основ унаслідок «*народної етимології*» виділяються й корен. морфеми: слово **бузувір** (з тюрк.) відо-

ме також у формі **безувір**, тобто 'той, хто без віри'.

Літ.: Шанский Н. М. Очерки по рус. словообразованию. М., 1968; Грищенко А. П. [та ін.]. Сучасна укр. літ. мова. К., 1997. *О. О. Тараненко.*

У́СНА МО́ВА – *мова*, втілена у *звуках*, сприймана на слух; одна з двох (див. *Писемна мова*) форм реального існування мови як засобу комунікації. В істор. плані У. м. – первісна форма існування мови, до появи писемності вона була єдиною формою словесного спілкування. Є такі сфери мовної діяльності, які забезпечуються тільки усною формою: тер. діалекти, розмовна літ. мова, фольклор, деякі жанри офіц. мови монол. характеру – судові промови, коментарі теле- і радіожурналістів з місць подій, розповіді екскурсоводів у залах музеїв та ін. (можлива, зрозуміло, писемна фіксація таких форм, але цей, вторинний, спосіб реалізації не порушує їхніх типол. ознак як зразків усномовної норми). Сфера функціонування усної літ. мови значно розширилася з розвитком тех. засобів масової комунікації – телебачення і радіо. З'являються нові функц.-стильові різновиди усної форми літ. мови, збагачуються і шліфуються її внутрішньоструктурні засоби і стиліст. можливості.

Порівняно з писем. мовою У. м. характеризується більшою довільністю у додержанні мовної норми, певними особливостями в структур.-грамат. організації (коротші речення, висока частота неповних побудов, *інверсії*, зумовлені спонтан. характером мовлення тощо). Рівень нормативності й діапазон специфічно усномов. структурних особливостей у різних ситуат. формах У. м. неоднакові. Найбільш помітні ці особливості в діалогіч. мовленні, насамперед на діал. та розм.-побут. рівнях; менш виразні вони у розрахованих на усну реалізацію монологіч. формах, значною мірою зорієнтованих на традиції нормативно впорядкованої писем. мови (лекції, доповіді, промови, офіційні виступи і под.).

Завдяки тех. засобам (магнітофонний та відеозапис, радіо і телетрансляція) У. м. може синхронно фіксуватися і, таким чином, подібно до писем. мови, зберігатися у часі і бути переміщуваною на практично необмежену віддаль. Така тех. «консервація» дає змогу відтворювати У. м. у будь-який момент і в будь-якому місці. У кожному випадку таке відтворення залишається для слухача фактом живого усного синхрон. мовлення. *Д. Х. Баранник.*

У́СНА ПУБЛІ́ЧНА МО́ВА – різновид *літературної мови*, що використовується як форма спілкування мовця з колект. слухачем і характеризується спец. засобами впливу на аудиторію. Співвідноситься з поняттями «ораторський стиль» (див. *Ораторська мова*), «красномовство», «*риторика*». У. п. м. у певних жанрових різновидах близька до *публіцистичного стилю.* Несиметричність учасників комунікат. акту (один мовець і група слухачів) зумовлює вибір зрозумілого для усієї аудиторії словника, побудову специф. усної фрази, встановлення ін. контактів у процесі спілкування.

Усна форма публіч. спілкування мовця з аудиторією активізує невербальні, несловесні засоби, серед яких – інтонація, жест, міміка. Розрахована на слухове сприймання, У. п. м. послуговується законами т. з. усної граматики. Вербальний, візуальний та акустичний складники У. п. м. виступають у єдності подання і сприймання інформації. У. п. м., крім інформативної, виконує також функцію впливу на слухача. Зважаючи на сугестивну природу усного живого слова, У. п. м. пов'язують з ораторським мистецтвом, майстерністю володіння мовою.

Різні ситуації спілкування вимагають відповідного жанру У. п. м., а отже, й характерних мовноструктур. одиниць. Існують жанри, найближчі до писем. різновиду літ. мови: зокрема, наук. доповіді, реферати, звіти, які передбачають створення первинного письм. тексту і підготовку на його основі усного варіанта. Ін. характер має публічна лекція, виступ на мітингу, зборах. Визначальна вимога для усіх жанрів публіч. мови – дотримувати повноти й правильності вимови (орфоеп. норми) і в цілому загальноліт. норм (див. *Норма мовна*), орієнтуватися на донесення до слухача змісту повідомлюваного, розширювати у зв'язку з цим можливості усного слова, тобто дбати про чітку артикуляцію, дикцію, про звукову силу, темп, ритм, паузи.

Залежно від функцій У. п. м. може мати різні форми: промови, виступи на зборах, мітингах і т. ін.; навчально-дидактичні, освітні лекції, наукові доповіді, повідомлення; судові промови; дискусійно-ділове спілкування; ювілейно-святкові, церемоніальні виступи. Щоб переконати слухачів, промовець звертається до емоційно-оцінних засобів мови, тропів і фігур. Для У. п. м. характерні риторичні питання, повтори, антитези, фігури градації, структури, в яких щось стверджується через заперечну форму тощо (пор. типові для промовця конструкції на зразок **«Я не говоритиму про...»**; **«Я не претендую на...»**).

Для встановлення контакту промовця з аудиторією використовуються різні форми звертання, підтримується увага до виголошуваної промови через спец. контактові звороти типу **Ви знаєте**; **Вам, очевидно, відомо**; **Хто з Вас не чув**; **Хочу привернути Вашу увагу** і т. ін. Вибір форми звертання вказує на ситуацію спілкування, чинний мовний етикет. Напр., у сучас. У. п. м. відповідною експресією забарвлені звертання типу **панове**, **пані й панове**, **добродії**, **шановні колеги**, **шановне товариство**, **високоповажне зібрання**, **дорогі друзі** тощо.

На відміну від агітац., пропагандистського виступу, що має на меті переконати слухача, наук. лекція, доповідь орієнтуються на донесення слухачам інформації, засвоєння ними термінів, визначень тощо. Ці жанри здебільшого мають

характерну структуру (вступ, виклад змісту, висновки). Лог. побудова наук. виступу досягається вживанням однознач. термінів, підкресленням гол. моментів висвітлюваної теми. Лектор має чітко подати, описати сутність певного явища, а слухачі – сприйняти й уявити викладений зміст. Застосовуються різні форми лекцій залежно від їхньої тематики, навч.-інформ. призначення. Так, лекція з історії культури відрізняється від лекції з фізики чи хімії. Наук. об'єкт, а також рівень підготовки аудиторії зумовлюють вибір відповідних форм У. п. м., засобів впливу на слухачів. Існують типові формули суб'єктив. оцінок, характерних для У. п. м. (**На мою думку**, **Я вважаю**, **Гадаю, що...**, **Як на мене** і под.). Залежно від жанру лекції мовець використовує суб'єктивні чи об'єктивні прийоми заохочення, привертання уваги. Емоц.-вольовий зміст передається спец. оратор. інтонацією, залученням парадоксів, гіпербол тощо. Особлива структурна прикмета У. п. м. – синтакс. структури з еліпсами, парцеляцією, прикладки, що вживаються при займенниках, інтонац.-синтакс. виділення певних слів у мовному потоці, тобто характерне синтагмат. членування фрази. З метою посилення впливу на аудиторію використовуються *цитати*, ремінісценції, посилання на авторитети тощо.

Вирізняються мовноструктур. будовою судові промови, в яких помітна увага до деталізації змісту, підкресленої логічної наступності й зв'язності викладених фактів. Церемоніальний жанр У. п. м. послуговується усталеними зворотами на зразок **Дозвольте...**, **З нагоди...**, **У день...** і под.

У. п. м. функціонує переважно у формі монологу, хоча в 60–90-х рр. 20 ст. активно розвиваються дискусійні форми У. п. м., де бере участь багато співрозмовників, учасників полілогу. Це поширені форми дискусій на запропоновану тему, винесення для обговорення кількох проблем. Дискусійність, полемічність У. п. м. має бути поєднана з дотриманням етич. норм спілкування. Уміння загострити предмет обговорення, сформулювати висновки характерне для творчості ведучого, організатора дискусії. Хоча метод ведення наук. діалогів відомий здавна (досить пригадати, напр., сократівські діалоги), проте з погляду *культури мови* дискусійні форми в практиці сучас. У. п. м. постійно розвиваються.

З антич. часів та доби Середньовіччя збереглися поради відомих учених, ораторів щодо досягнення впливу У. п. м. на аудиторію. Цицерон, напр., вважав найбільш вартісними ті виступи, в яких переважає логічність, доказовість, чіткість формулювань. Символом прикрашеної У. п. м., її орієнтації на художні засоби стала мовна практика Квінтіліана. На вченні Арістотеля була побудована риторика Феофана Прокоповича, який вимагав від оратора бути поважним у повчанні, дотепним у розважанні, сильним і багатослівним у зворушенні; оратор має обирати стиль не на свій розсуд, а з урахуванням справи й часу. Ці правила були сформульовані тоді, коли в Києво-Могилян. академії викладався курс риторики і слухачів спеціально навчали оратор. мистецтва. У. п. м. віддзеркалює культуру сусп-ва, зокрема стан демократії у суспільстві, від якого залежить соціально-психол. та мовне розкриття особистості. Мовотворчість у сфері У. п. м. завжди активізується під час суттєвих змін у сусп. житті. 20-і рр. 20 ст., утворення УНР стимулювали звучання укр. мови на багатолюд. майданах: народжувалися політ. промовці, вироблялися усні стилі укр. літ. мови. Відомо, що мистецтвом впливу усного слова на аудиторію володів С. Петлюра.

В умовах тоталітар. рад. ладу У. п. м. стає формою приховування справжніх думок. За тоталітар. режиму набули поширення промови «за папірцем», що стало об'єктом висміювання сатириків.

Проголошення у 1991 незалежності України, демократизація сусп-ва, набуття укр. мовою статусу державної сприяють відродженню У. п. м. в Україні. Це, насамперед, промови, виступи на велелюдних форумах, мітингах, де У. п. м. постає у жанрових та індивід.-стильових різновидах. Показові, зокрема, два типи промов-доповідей у багатолюдній аудиторії: перший, аналітичний, що базується на всеохопній логічності, доказовості (виступи діячів науки, сфери управління тощо), другий – експресивно-емоційний, розрахований на почуттєве сприймання, артистизм, художню образність (письменники, митці, партійні лідери, громадські діячі та ін.).

Серед жанрових різновидів У. п. м. показове зростання ваги церк. проповіді; *конфесійний стиль* здобуває сфери впливу також через засоби масової інформації. 80–90-і рр. 20 ст. засвідчили появу неперсічних майстрів У. п. м. на тлі поступального розвитку укр. публічного слова. Видозміни У. п. м. продиктовані запровадженням нових жанрів у радіомовленні й телебаченні (див. *Мова телебачення і радіо*), які збільшують аудиторію усного укр. слова. Завдяки тех. засобам виникають нові форми спілкування з масовою аудиторією. У цілому У. п. м. жанрово урізноманітнюється, змінюється її естет. природа: поряд з піднесено-патет. мітинговими промовами формується жанр публіч. виступу з довірливими інтонаціями індивід. спілкування.

Літ.: Баранник Д. Х. Усний монолог. Дп., 1969; Сагач Г. М. Золотослів. Навч. посібник. К., 1993. *С. Я. Єрмоленко.*

УСТА́В – різновид *письма* давніх кирилич. рукописів. У слов'ян. писемності з'явився на основі візант. літургійного У. (унціального письма) з появою перших богослужб. книг (Остромиро-

Зразок **уставу.** Галицьке Євангеліє. 1144.

ве Євангеліє, Ізборник Святослава 1073 та ін.). У., виявляючи істор. зміни і тер. відмінності, мав такі типові риси: чіткий рисунок кожної літери, що є комбінацією прямих і заокруглених ліній; літери прямовисні, симетричні, однакової величини, ширина близька до висоти, розташовані вони на однаковій відстані одна від одної; проміжків між словами немає; скорочень мало; надрядкові знаки й виносні літери вживаються рідко. Розвиток У. відбувався у напрямі спрощення письма, що виявляється у втраті геометричності у написанні літер, які дещо звужуються і зменшуються, їхній рисунок втрачає обов'язковий характер, лінії стають похилими і викривленими, кількість скорочень збільшується, частіше вживаються надрядкові знаки.

З розвитком суспільних відносин, культури й науки зросла потреба у прискоренні темпу письма, яке значно розширило сферу застосування. Заміна пергаменту на папір і вимоги ділових записів зумовили заміну У. (14–16 ст.) *півуставом* і *скорописом.* Проте зразки устав. письма (т. з. нового або пізнього У.) зустрічаються у рукописах богослужб. характеру й пізнішого часу (*Пересопницьке Євангеліє*).

Літ. див. до ст. *Кирилиця.* *В. Б. Задорожний.*

УТО́ЧНЮВАЛЬНІ ЧЛЕ́НИ РЕ́ЧЕННЯ – див. у статтях *Відокремлені члени речення*, *Відокремлення.*

Ф – двадцять п'ята літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [еф] вживається як іменник с. р.: велике **Ф**, мале **ф**. За формою накреслення – видозмінена кирилична літера **ф** («ферть»), яка виникла на основі візант. **ф** («фі»). У давньорус. та староукр. писемностях позначала звук «ф» у запозич. словах і мала числове значення «п'ятсот». За вимовою збігалася з літерою **θ** («фіта»). У староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) вживалося у кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові цією літерою позначають шумний щілинний глухий губно-зубний приголосний звук, який може бути твердий (фабрика, ферма, міф) і напівпом'якшений перед **і** (фізика, фірма, фільм), вживається у словах іншомов. походження, зрідка – у звуконаслідувальних словах (фі, фіть-фіть). **Ф** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «двадцять п'ятий». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 7-ф і т. д. *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ Ф
Сінайська	[illegible]
Фінікійська	[illegible]
Давньогрецька	[illegible]
Візантійська	[illegible]
Латинська	F F F F [illegible]
Романська	F f *F f*
Готична	[illegible]
Кирилиця	ф ф ф **Ф**
Глаголиця	[illegible]
Українська	Ф ф *Ф ф*

ФА́ЗОВІ ДІЄСЛОВА́ – див. у ст. *Допоміжні дієслова.*

«ФАЛЬШИ́ВІ ДРУ́ЗІ» ПЕРЕКЛАДАЧА́ (міжмовні *омоніми* і *пароніми*) – слова, які однаково або подібно звучать у двох (або більше) мовах, але не збігаються (повністю або частково) значенням і вживанням. Такі слова у зіставлюваних мовах можуть викликати неправильні (фальшиві) асоціації, що ведуть до неточного розуміння слів, неправильного їх перекладу. В одних випадках це слова, які в двох мовах означають різні поняття, пор. укр. **вродливий** 'гарний', рос. **уродливий**: 1) 'з фізичним каліцтвом' (уродливий нос), 2) 'негарний' (уродливий мужчина), 3) перен. 'ненормальний' (уродливое воспитание). Інший тип – близькі за значенням слова з різними відтінками: рос. **артистка** – 'особа, яка займається публічним виконанням творів мистецтва' (оперна артистка, народна артистка); чес. artistka – лише 'артистка цирку (кабаре, вар'єте)'. Окр. типом є слова з обмеженим вживанням в одній з мов, що позначається у словниках спец. ремарками. Напр., білоруське **лік**: 1) лінгв., матем. 'число' (цэлы лік – укр. ціле число, адзіночны лік – укр. однина), 2) 'кількість' (у тым ліку – укр. в тому числі), 3) 'спорт. рахунок' (футбольнае спаборніцтва скончылася з лікам 2:1), рос. **лик**: 1) застар. 'обличчя людини або зображення його на іконі' (темные лики), 2) перен., книж. 'зовнішній обрис' (лик луны), 3) давнє 'сонмище, зібрання' (причислить к лику святых). Іноді значення слів збігаються лише в певних сполученнях: білорус. **мана** 'брехня', укр. **мана** 'примара, привид', а поняття «брехня» виступає лише в словосполученні (пустити ману на кого-небудь).

Літ.: Шахрай О. Б. «Ложные друзья» переводчика. «Вопросы языкознания», 1955, № 2; Англо-рус. и рус.-англ. словарь «ложных друзей переводчика». М., 1969; Готлиб К. Г. М. Нем.-рус. и рус.-нем. словарь «ложных друзей переводчика». М., 1972; Супрун А. Е. Сопоставит.-типол. анализ лексики. В кн.: Методы изучения лексики. Минск, 1975; Будовичова В. К проблематике сопоставит. изучения лексикологии родств. языков. В кн.: Сопоставит. изучение грамматики и лексики рус. языка с чешским языком и др. славян. языками. М., 1983; Паламарчук Л. С., Андерш Й. Ф., Стоянов І. А. Зіставне дослідження лекс.-семант. відношень у слов'ян. мовах. В кн.: IX Міжнар. з'їзд славістів: Слов'ян. мовознавство. Доповіді. К., 1983. *К. К. Трофимович.*

ФЕ́ДОРОВ Іван [Іван Федоров Москвитин, в укр. джерелах Іван Федорович (Ходорович, Хведорович), Іван друкар-москвитин; бл. 1510 – 15.XII 1583, Львів] – рос. і укр. друкар. У 50-х рр., імовірно, працював у т. з. анонімній друкарні в Москві, потім керував держ. друкарнею. Першою виданою ним (разом з білорусом Петром Мстиславцем) книгою був «Апостол» (1564). Наприкінці 1566 у зв'язку з переслідуванням з боку вищого моск. духівництва та бо-

ярства змушений був разом з Петром Мстиславцем залишити Москву і переїхати до Вел. князівства Литовського, працював у містечку Заблудові в друкарні магната Г. Хоткевича. У вересні 1572 Ф. перебрався до Львова, де відновив на зібрані серед люду кошти стару друкарню. 1574 уклав і надр. відомий східнослов'ян. посібник – «Буквар» з граматикою (до нас дійшов лише один примірник, який знайдено в Римі 1922; зберігається у б-ці Гарвард. ун-ту, США; факсим. видання в Києві 1962 і 1974), здійснив 2-е вид. «Апостола» з автобіогр. післямовою. На поч. 1575 через матеріальні труднощі Ф. виїхав на Волинь до кн. Костянтина Острозького. В 1577–82 жив в Острозі, де заснував друкарню й 1581 видав знамениту Острозьку Біблію; книга була на той час неперевершеним зразком філол. опрацювання тексту і майстерності полігр. виконання. Під кер. Ф. надр. ще кілька книжок, зокрема грец.-церковнослов'ян. «Буквар» (1578; відомі два його примірники: один зберіг. у Королів. б-ці Копенгагена, другий – у б-ці м. Готи, Німеччина; факсим. видання здійснено в Москві 1983), «Книгу Нового Завіта» (1580), а також алф.-предметний покажчик до неї – «Хронологію» Андрія Римші (1581). У березні 1582 повертається до Львова. Після смерті Ф. обладнання його друкарні перейшло у власність Львів. Успенського братства, пізніше Ставропігійського інституту, де користувалися орнаментами Ф. аж до поч. 19 ст.

І. Федоров.

Літ.: Романовський В. Друкар Іван Федорович. Життя його та діяльність. К., 1925; Запаско Я. П. Мист. спадщина Івана Федорова. Л., 1974; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша пол. XVIII ст.). Зб. документів. К., 1975; Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Видання Івана Федорова. Л., 1983; Ісаєвич Я. Д. Літ. спадщина Івана Федорова. Л., 1989. *Д. Г. Гринчишин.*

ФЕДЬКО́ВИЧ Юрій (Осип) Адальбертович (8.VIII 1834, с. Сторонець Путилів, тепер смт Путила Вижницького р-ну Чернів. обл. – 11.I 1888, Чернівці) – укр. письменник, фольклорист, педагог, громад. діяч. Навч. 1846–48 у Чернів. двокласній реальній школі. В 1852–63 служив у австр. армії. Подавши у відставку, жив у рідному селі, був шкільним інспектором. У 1873–74 – редактор вид-ва при т-ві «Просвіта» у Львові. Протягом 1885–87 редагував чернів. газ. «Буковина». Ф. – автор лірич. віршів («Поезії Іосифа Федьковича», 1862), поем («Лук'ян Кобилиця», 1865), повістей, оповідань, п'єс. Переклав «Слово о полку Ігоревім», окр. твори зарубіж. письменників, добірку чес. і словац. нар. казок. Здійснив переклад нім. мовою низки укр. нар. пісень. Уклав «Буквар для господарських діточок на Буковині» (1866), написаний нар. мовою з метою витіснити *язичіє* зі шкіл. Видав укр.-нім. словничок «Зборничокъ рідшихъ руськихъ слівъ зъ Путилівського (руссъ-кімполунського) окола на Буковині», що містить 80 буковинських діалектизмів, частина з яких зафіксована вперше. Висловлювання про укр. мову містяться в ряді творів Ф. («Вже двадцять літ», «На новий рік», «Наші старі», «До наших румунізаторів» та ін.).

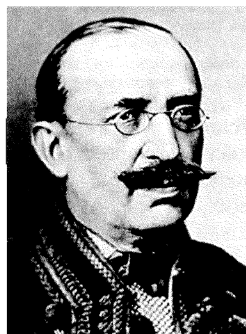
Ю. А. Федькович.

Літ.: Дзендзелівський Й. О., Штефуровський С. С. Словник буковин. діалектизмів Юрія Федьковича. В кн.: Наук. зб. Музею укр. культури в Свиднику. Мовознавство, № 9, кн. 1. Пряшів, 1980. *В. І. Статєєва.*

ФЕМІНІЗА́ЦІЯ СИНТАКСИ́ЧНА – див. у ст. *Моція.*

ФІГУ́РА МО́ВИ (лат. figura – образ, вигляд), стилістична фігура, риторична фігура – мовностилістичний зворот, що полягає в особливій синтакс. організації висловлення для досягнення відповідного виражально-зображального ефекту. Разом з *тропами* (явищем парадигмат. характеру) Ф. м. (явище синтагмат. характеру) становлять основу стиліст.-виражальних засобів мови. Незважаючи на те, що теорія Ф. м. опрацьовується ще з антич. часів, єдина загальноприйнята класифікація їх за типами та кількістю відсутня. Основні Ф. м. можна згрупувати: 1) за функцією, роллю у мові – у номінативно-експресивні, що виступають як засіб характеристики позначуваного поняття, посилення та увиразнення почуття мовця тощо, і композиційні, що виступають як засіб організації тексту (напр., анафора, епіфора, паралелізм та ін.); 2) за характером синтакс. організації – у кілька типів.

Так, за кількісним складом синтакс. конструкції (ступенем її повноти, наповнення) і тенденціями до його збільшення або, навпаки, зменшення виділяються фігури розгортання і фігури згортання, скорочення висловлення. Перші поділяються на: 1) фігури додавання як приєднання до висловлення одиниць з новою інформацією: поєднання семантично сумісних (*порівняння*), несумісних і навіть протилежних (*оксиморон*, *парадокс*) компонентів та їх протиставлення (*антитеза*), поєднання близьких або однакових за формою, але відмінних за значенням компонентів (*парономазія* та деякі ін. види *гри слів*, що будуються за синтагмат. принципом: «– А ми собаку купили... – ... Показуйте ж!.. Я ж **у собаках собаку з'їв**, – зареготав Федір Михайлович». – В. Чечвянський), поєднання компонентів з порушенням лог. і синтакс. послідовності та ін.; 2) фігури додавання як повторення тієї самої або подібних у тому чи ін. аспекті одиниць – різ-

номанітні *повтори*, в т. ч.: *анафора*, *епіфора*, *багатосполучниковість*, *ампліфікація*, *плеоназм*, *тавтологія*, градація, епаналепсис, пролепсис, *паралелізм* та ін. Градація – розташування послідовно нагромаджуваних семантично близьких і/або синтаксично однотипних компонентів конструкції в напрямі поступового наростання, посилення або (значно рідше) спаду, послаблення (з відповідним наростанням або спадом інтонації) інтенсивності їх значення (**Прийшов, побачив, переміг**), а частіше – просто емоц.-експресивної характеристики всього висловлення. Відповідно виділяється висхідна градація, або клімакс, і спадна градація, або антиклімакс. Напр., у межах одного висловлення: «Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного, а з неба палило сонце, а ґелґання бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою, // ось і розбіглися всі по степу, і Оверко переміг» (Ю. Яновський). Висхідну градацію нерідко ототожнюють з ампліфікацією, проте дія останньої обмежується меншими і простішими синтакс. конструкціями. Епаналепсис, або анадиплос(з)ис – повторення кінцевої частини поперед. відрізка висловлення на початку наст. сегмента («Одна душа щира, та бачу, **що й та, Що й та** одцуралась». – Т. Шевченко). Пролепсис – уживання плеонастичних займенників і прислівників, що дублюють за значенням попередні слова («Бо **життя, воно** дуже коротке». – О. Гончар). Фігури скорочення: *еліпсис* («Давид! Уночі прийшов, а чуть світ – **за ціп та на тік мерщій**». – А. Головко), *безсполучниковість*, умовчання. Умовчання, або апосіопеза, – незавершене, обірване висловлення, що передає емоц. стан мовця (схвильованість, подив, нерішучість тощо), його небажання або неспроможність з різних причин про щось говорити, а також використовується автором як натяк на що-небудь, лишаючи це на здогад самого читача, слухача: «„Я не Ганна, не наймичка, // Я..." – Та й оніміла» (Т. Шевченко), зокрема із займенником **той**: «– Одним словом, пораджуся зі своїм напарником та й **той**... завтра ні, а післязавтра прийдемо» (Ю. Збанацький).

За характером змін у порядку розташування членів синтакс. конструкцій виділяються Ф. м. з різними переставленнями компонентів: *інверсія*, хіазм, антиметабола. Хіазм – зворотне («хрестоподібне») розташування спільних синтакс. елементів двох суміжних (лексично або тільки граматично) конструкцій, завдяки чому створюється враження симетрії: «Я роблю тепер, що схочу, що захочу, те й роблю» (В. Симоненко); «Скільки було блакиті! Ціле море у небі і ціле небо у морі» (М. Коцюбинський); «Один за всіх, і всі за одного». Окр. різновиди синтагмат. *літоти* можуть належати до Ф. м. розгортання («не без того, щоб не погуляти») або переставлення («не думаю, що це так» зам. «думаю, що це не так»).

До Ф. м. традиційно відносять також *риторичне питання*, *риторичне звертання* і под., але це тільки тому, що дані стиліст. звороти реалізуються у формі синтакс. конструкцій. За своєю ж семант. природою (переосмислення мовної одиниці – запитання та ін.) їх швидше можна віднести до тропів (природа їх творення парадигматична, а не синтагматична). Взагалі, не завжди можна однозначно розмежувати Ф. м. і тропи, оскільки нове знач. одиниці може реалізовуватися в новій для неї синтакс. конструкції. Напр., гіпалагу (зміщення означення від одного означуваного слова до іншого: **карий погляд** – зам. **карі очі** чи **погляд карих очей**) звичайно відносять до Ф. м., але це метонімія, що виростає із суміжності ознак «який має/ який виражає певну властивість». Можливі також переходи між деякими видами Ф. м. і тропів. Нерідко під Ф. м. розуміються будь-які стиліст.-виражальні засоби мови, в т. ч. тропи. Ф. м. уживаються в худож. мові, публіцистиці, оратор. жанрі, рідше в розм. мові. Вони вивчаються в *поетиці* й *стилістиці*. У вітчизн. традиції вивчення Ф. м. розпочалося за антич. зразками ще в латиномов. поетиках і *риториках* 17 – 1-ї пол. 18 ст. Митрофана Довгалевського та ін.

Літ.: Ващенко В. С. Стиліст. явища в укр. мові, ч. 1. Х., 1958; Общая риторика. М., 1986; Коваль А. П. Практ. стилістика сучас. укр. мови. К., 1987; Топоров В. Н. Фигуры речи. В кн.: Лингв. энциклопед. словарь. М., 1990; Куньч З. Риторич. словник. К., 1997.
Див. також *Літ.* до ст. *Троп.* *О. О. Тараненко.*

ФІКТИ́ВНИЙ ПІ́ДМЕТ-ЗАЙМЕ́ННИК *ВОНО́* – елемент *безособового речення*, який формально нагадує *підмет*, але позбавлений синтаксичної функції члена речення. За спостереженням Д. Овсянико-Куликовського, який називав Ф. п.-з. *в.* «уявною синтаксичною величиною», його наявність вказує мовцеві на непотрібність підмета, обов'язкового при двоскладній структурі речення. У мові худож. творів Ф. п.-з. *в.* вживається тоді, коли вона наближається до побут. усної мови, пор.: «Пере, прачує, стукає прачем.., а **воно** як рване кригу, як понесе» (О. Кониський); «**Воно** б не вадило сьогодні й погуляти» (П. Гулак-Артемовський). У деяких випадках займенник **воно** не до кінця втратив своє займенникове знач. і виступає як своєрід. еквівалент усього поперед. речення: «От і не видно, як кінець роботі. Не так **воно** вже й тяжко» (Леся Українка); «Якби з ким сісти хліба з'їсти, промовить слово, то **воно**, хоч і як-небудь на сім світі, а все б таки якось жилось» (Т. Шевченко).

Літ.: КСУЛМ, т. 2. Синтаксис. К., 1951; Матвіяс І. Г. Синтаксис займенників в укр. мові. К., 1962. *О. Б. Ткаченко.*

ФІ́ЛІН Федот Петрович [23.II(7.III) 1908, с. Селіно, тепер Дубенського р-ну Тул. обл. – 5.V 1982, Москва] – рос. мовознавець. Закін. 1931 Моск. пед. ін-т, доктор філол. наук з 1947, професор з 1948, чл.-кор. АН СРСР з 1962.

Дослідник історії рос. мови, проблем заг. мовознавства, соціолінгвістики. У своїх дослідженнях Ф. часто звертався до укр. мови. Так, у працях «Нарис історії російської мови до XIV століття» (1940) і «Лексика російської літературної мови давньокиївської доби» (1949) використовував дані давньоукр. пам'яток, діалектів та сучас. укр. літ. мови для витлумачення значення і походження ряду давньорус. слів (назви об'єктів природи, промислів, речей побуту), які в сучас. рос. мові не збереглися. Найзначнішою працею Ф. (хоча й не з усіма думками щодо укр. мови та діал. членування давньорус. мови можна погодитися) є кн. «Про походження російської, української і білоруської мов» (1972). На основі аналізу фонет., морфол., синтакс. і лекс. діалектизмів давньорус. мови Ф. фіксує мовні явища, які, розвиваючись, згодом стали визначати специфіку рос., укр. і білорус. мов. Загальнотеор. і методол. значення мають положення, висловлені Ф. у працях «Витоки і долі російської літературної мови» (1981; хронол. межі та характер діал. членування давньорус. мови, співвідношення давньорус. і сучас. рос. літ. мови, питання про т. з. другий південнослов'ян. вплив) та «Нариси з теорії мовознавства» (1982; проблема метамови, поняття системності мови і т. п.). Ф. – співавтор і редактор 17-томного «Словаря современного русского литературного языка» (1948–65), ряду ін. словників.

Ф. П. Філін.

Літ.: Сороколетов Ф. П. Федот Петрович Филин. ИАН ОЛЯ, 1968, т. 27, в. 1; Иванов В. В., Трубачев О. Н. Федот Петрович Филин. «Вопросы языкознания», 1982, № 4.

Є. С. Регушевський.

ФІЛОЛО́ГІЯ (грец. φιλολογία, від φιλέω – люблю і λόγος – слово) – сукупність наук, предметом вивчення яких у різних аспектах є *мова* й л-ра: *мовознавство*, літературознавство та допоміжні – джерелознавство, текстологія, *палеографія*. Окремі з цих наук або їхні розділи перебувають на стику з ін. науками або можуть розглядатися в їхніх межах, напр., джерелознавство – в історії, *математична лінгвістика* – у прикладній математиці.

Первісно термін «філологія» означав тільки дослідження давніх писем. творів. Ф. виникла там і тоді, де й коли з'явилася потреба у їхньому витлумаченні. У Давній Індії це були священні ведійські гімни, у Давній Греції – передусім поеми Гомера. Пам'яткою давньої літ.-теор. праці тих часів є «Поетика» Арістотеля (384–322 до н. е.). Спочатку Ф. була комплексною наукою, що включала мало не всі науки. Однак дуже рано від неї відділилася філософія, хоч чимало філософів продовжували звертатися до філології (у т. ч. мовознавства) й значно пізніше (Ф. Бекон, Р. Декарт, Г. Лейбніц, Г. Сковорода та ін.) – аж до 20 ст. (П. Флоренський, О. Лосєв та ін.). Уже в елліністичну добу в Александрії та Пергамі Ф. звелася до безпосеред. роботи над текстами – їх коментування, встановлення достовірності та текстол. з'ясування істинного, каноніч. тексту. Лише антич. текстами, до яких долучалися ще біблійні, Ф. займалася до 18 ст. включно. Нім. вчені того часу (Ф. Вольф) взагалі розуміли Ф. як науку про античність.

Однак уже в кін. 18 – на поч. 19 ст. Ф., дещо звузившись тематично, оскільки від неї остаточно відокремилася історія, розширила свої межі у зв'язку з розвитком галузей, пов'язаних з окр. мовно-культур. спільнотами. Так, поряд з класичною, з'явилася Ф. германська (брати Я. і В. Грімм), романська (Ф. Діп), слов'янська тощо. Кожна така галузь була пов'язана з вивченням мов і літератур відповід. групи народів. Важливе місце у Ф. займала проблема дослідження старожитностей, але поступово в її сферу входили й ін. проблеми словесної культури, які й розширили предмет Ф. до сучасного його розуміння.

Першими слов'ян. філологами вважають просвітителів Кирила й Мефодія, що створили слов'ян. письмо й поширювали його серед слов'ян. У 17–18 ст. філол. діяльність на східнослов'ян. ґрунті розвивають Памво Беринда, Мелетій Смотрицький і Єпіфаній Славинецький. Представниками нової слов'янської Ф. були Й. Добровський, Е. Копітар, О. Востоков, П. Шафарик.

У 19 ст. в Європі, в т. ч. в Україні, набув поширення *порівняльно-історичний метод у мовознавстві.* Питанням дослідження історії укр. мови ґрунтовно займалися О. Потебня, М. Максимович, П. Житецький, основоположники нової української Ф. У Білорусі дальший розвиток Ф. пов'язаний з іменем Ю. Карського, а в Росії – з іменами П. Фортунатова (засновник моск. лінгв. школи), О. Веселовського (засновник порівн. вивчення слов'ян. літератур), О. Соболевського (розробка істор. граматики східнослов'ян. мов), О. Шахматова (фундаментальні славіст. дослідження). Серед зарубіж. славістів Ф. репрезентували Ф. Міклошич (порівняльні словник та граматика слов'ян. мов), В. Ягич (праці з історії слов'ян. Ф.), Л. Нідерле (фундам. «Слов'янські старожитності») та ін.

Для розвитку української Ф. багато зробив І. Франко, який опублікував та проаналізував низку староукр. пам'яток і фолькл. текстів, залишив глибокі літературозн. та мовозн. дослідження. Внеском в укр. Ф. стали також праці Я. Головацького, М. Номиса, О. Огоновського, М. Комарова, Б. Грінченка, С. Смаль-Стоцького, В. Гнатюка, О. Колесси. Важливою сторінкою становлення укр. Ф. була полеміка М. Максимовича з М. Погодіним, а згодом А. Кримського з О. Соболевським про мову Київ. Русі.

У наст. роки укр. Ф. висунула таких славістів та україністів, як А. Кримський, І. Огієнко, Є. Тимченко, І. Свєнціцький, М. Возняк, О. Курило, Л. Булаховський, В. Ганцов, О. Мельничук, Ю. Шевельов та ін. Плідно працюють такі вчені, як В. Русанівський, Й. Дзендзелівський, І. Вихованець, О. Тараненко, В. Скляренко, В. Німчук та ін.

У 20 ст. відбулася диференціація Ф. на окремі самост. науки, які традиційно все ж продовжують об'єднуватися в групу філол. наук, взаємопроникаючи певними аспектами. Так, як правило, літ. аналіз худож. твору доповнюється й характеристикою його мовних особливостей. Автори худож. і публіцист. праць є водночас і тонкими дослідниками мови й стилю л-ри (Б. Антоненко-Давидович, М. Рильський).

Взаємозв'язки мовознавства й літературознавства залишаються нерозривними, оскільки обидві науки вивчають витвори дух. культури. Мова є першоелементом л-ри, тому кожен літературознавець має бути певною мірою лінгвістом, а кожен мовознавець орієнтуватися в літературознавстві.

Див. також *Харківська філологічна школа.*

Літ.: Супрун А. Е., Калюта А. М. Введение в славян. филологию. Минск, 1981; Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'ян. літ. мов. К., 1985; Чекмонас В. Н. Введение в славян. филологию. Вильнюс, 1988; Чучка П. П. Вступ до слов'ян. філології. К., 1988. *Ю. О. Карпенко.*

ФІНКЕЛЬ Олександр Мойсейович [20.IX (3.X) 1899, м. Бахмут, тепер Артемівськ Донец. обл. – 8.X 1968, Харків] – укр. і рос. мовознавець, педагог, перекладач, доктор філол. наук з 1962. Закін. 1924 Харків. ІНО. З 1928 – зав. сектора худож. мови та стилістики Харків. філіалу Ін-ту мовознавства АН УРСР, в 1934–41 – зав. кафедри мовознавства Харків. ін-ту іноз. мов, у повоєнні роки працював у Харків. ун-ті: доцент, а з 1967 – професор. Розробляв питання лекс. та грамат. семантики, морфем. будови слова в укр. мові: «Способи вираження граматичних значень в українській мові» (1955), «Складні випадки морфологічного аналізу слова» (1960), «Дієприслівникові звороти з причинним значенням у російській та українській мовах» (О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики. Матеріали III Республіканської славістичної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження О. О. Потебні. 23–27 грудня 1960 р. Х., 1962), «Прикметники з префіксом без- і їх однокореневі антоніми» (1967). Досліджував заг. та спец. проблеми стилістики укр. мови: «Короткий вступ до теоретичної стилістики» (1927), «Семантико-стилістичні етюди» (1929) та ін. Низка праць Ф. – із заг. та спец. проблем перекладу, зокрема з укр. мови на російську і з російської на українську: «Українські письменники в російських перекладах» (1928), «Квітка-Основ'яненко – перекладач власних творів» (1928), «Іван Франко – перекладач Некрасова» (1956), «Про автопереклад: На матеріалі авторських перекладів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка» (1962).

Літ.: Козьменко В. А. Пам'яті проф. О. М. Фінкеля. «Вісник Харків. ун-ту», 1970, № 50. Серія філологічна, в. 5; Булахов М. Г. Финкель Александр Моисеевич. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 3. Минск, 1978. *Є. Х. Широкорад.*

ФЛЕ́КСІЯ (лат. flexio – згинання), закінчення – словозмін. *афікс*, що виражає у *словоформах* укр. мови грамат. значення *відмінка*, *роду*, *числа*, *особи*, *часу* і *способу*, а також реляційне значення, тобто синтакс. відношення слова до ін. слів у реченні та словосполученні. Термін «флексія» належить Ф. фон Шлегелю, ним він позначав явища грамат. чергувань (1808). Потім термін набув значення словозмін. афікса. Паралельний термін «закінчення», як вважають, уперше застосував у варіанті «законченіє» Я. Головацький (1849) з дещо ін. значенням.

Ф. завершує морфол. оформлення *слова* і характеризує його як готову до використання у синтакс. конструкціях форму. Ф. як показник грамат. значення протиставляється *основі* як носієві лекс. значення. Як служб. елемент у словах її вичленовують відокремленням від основи: хат-**а**, садк-**ом**, радісн-**их**, пиш-**уть**. Набір Ф. формує словозм. *парадигму* слова та засвідчує його належність до певного типу *відмінювання* чи *дієвідмінювання.*

Для похід. слів типове ще протиставлення Ф. і *суфікса*, які розрізняються здатністю виражати синтакс. зв'язки й відношення (Ф. як реляц. формант має зовн. спрямування) і нездатністю виражати їх (суфікс, спрямований у внутр. структуру слова). Суфікс звичайно виступає у слові дериват. формантом і передує Ф.: **барв-ист-ий**, **барв-ист-ого**, **барв-ист-ому**, **барв-ист-им**, де **-ий**, **-ого**, **-ому**, **-им** – Ф., а **-ист-** суфікс.

У типових випадках Ф. займає абс. кінцеву позицію у слові: **учительк-а**, **учительк-и**, **учительц-і**, **учительк-у**, **учительк-ою**, **учительк-о**; **зелен-ий**, **зелен-ого**, **зелен-ому**, **зелен-им**; **біж-у**, **біж-иш**, **біж-ить**, **біж-и**. Проте у структурі укр. слова маємо незначні вкраплення післяфлекс. розташування *постфіксів* типу **-ся**(**-сь**), **-сь**: **пиш-еть-ся**, **відбуд-уть-ся**, **як-ого-сь**.

Ф. можуть виражатися фонемою чи послідовністю фонем і бути нульовими, коли формант матеріально не виражений, пор.: **поступ-Ø** (нульова Ф.) і **поступ-у** (Ф. – **-у**). Ф. притаманна також кумуляція, або поєднання в одній *морфемі* кількох грамем, напр., Ф. **-а** у словоформі **ясен-а** виражає грамат. знач. відмінка, числа і роду. У ряді випадків Ф. виконує роль словотв. афікса, зокрема, при субстантивації прикметників: **учен-ий**, **чергов-ий**, де Ф. **-ий**, виражаючи грамат. значення наз. в., одн. і ч. р., виступає водночас у ролі дериват. суфікса, що вказує на перехід прикм. до класу іменників.

Ф. може походити від служб. слів, займенників тощо. Напр., у словоформах **читати-му**, **читати-меш**, **читати-ме** Ф. **-му**, **-меш**, **-ме** пов'язані

з давніми особ. формами допоміж. дієслова **яти**, що перетворилися на Ф., об'єднавшись з інфінітивом повнозначного дієсл. в одну словоформу.

Літ.: Бевзенко С. П. Істор. морфологія укр. мови. (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород, 1960; Kuryłowicz J. The inflectional cathegories of Indo-European. Heidelberg, 1964; Керницький І. М. Система словозміни в укр. мові на мат-лі пам'яток XVI ст. К., 1967; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Морфол. структура слова в индоевроп. языках. М., 1970; ІУМ. Морфологія. К., 1978; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988; Безпояско О. К. Іменні грамат. категорії. Функц. аналіз. К., 1991; Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика укр. мови. Морфологія. К.,1993; Грищенко А. П. [та ін.]. Сучасна укр. літ. мова. К., 1997. *І. Р. Вихованець.*

ФЛОРИ́НСЬКИЙ Тимофій Дмитрович [28.X (10.XI) 1854, Петербург – 1919, Київ] – рос. філолог-славіст. Закін. 1876 Петерб. ун-т. З 1882 – доцент каф. слов'ян. філології, а з 1888 – професор Київ. ун-ту. Одночасно (з 1884) читав курс історії слов'ян. л-р на Вищих жін. курсах у Києві. Дотримувався крайніх монархічно-шовініст. поглядів і в своїх полем. працях «Кілька слів про малоруську мову (наріччя) і найновіші спроби надати їй роль органу науки і вищої освіченості» (1899), «Малоруська мова і „українсько-руський" літературний сепаратизм» (1900) та ін. категорично стверджував, що укр. мова не окр. слов'ян. мова, а наріччя рос. мови.

Літ.: Булахов М. Г. Флоринский Тимофей Дмитриевич. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 1. Минск, 1976. *Й. О. Дзендзелівський.*

ФОГАРА́ШІЙ (Фогора́шій, Фога́рашій, Фогоро́шій, Фогоро́ссѣ, Fogarasy, Fogarassy, псевд. – Иван Бережанин) Іван Федорович (25.III 1786, с. Великі Ком'яти, тепер Виноградівського р-ну Закарп. обл. – 11.XII 1834, Відень) – укр. мовознавець. Навч. у греко-катол. богосл. семінаріях Ужгорода (1808–10), Трнави (тепер Словаччина). Був священиком у с. Рокосів (тепер Хустського р-ну Закарп. обл.), віце-ректором Ужгор. богосл. семінарії, пом. пароха, згодом парохом церкви св. Варвари у Відні. 1833 Ф. видав у Відні писану «по-руськи» граматику угор. мови – «Русько-угорска ілі мадярска грамматіка», до якої додав низку значно окнижнених закарпатоукр. усталених виразів (прислів'їв, приказок тощо). У своїй граматиці обстоював наївну думку, що значна частина лексики угор. мови запозичена з «руської», через що, отже, угор. мова легко засвоюється українцями. Характерно, що Ф. користувався буквою ґ для позначення задньоязикового проривного дзвінкого приголосного, але у виданій граматиці цього немає (дослідники пояснюють відсутністю цієї літери у друкарні). Велике значення у становленні Ф. як діалектолога мав той факт, що при церкві св. Варвари діяв слов'янозн. гурток. Як і В. Копітар, котрий був душею цього гуртка, Ф. дотримувався думки, що церковнослов'ян. мова є основою усіх слов'ян. мов, тому всі слов'яни мали б прийняти її за свою писемну мову. Та його власна мовна практика далека від проголошуваних ним теор. засад. Автор рукопис. ст. «Вообще о различіи славянских нарѣчій, собственно же о мало й карпато или угроруссих» (1827) – першого докладного опису закарпатоукр. діалектних рис і водночас першої праці в історії укр. діалектології. Стаття – лише частина праці Ф. «Историческо-топографическое карпато или угро-россіян описаніе» (не збереглася).

Літ.: Гаджега В. Іоан Фогарашій (1786–1834). «Подкарпатська Русь», 1928, рочник 5, № 10; Панькевич І. Хто був Іван Бережанин – Михайло Лучкай чи Іван Фогарашій? «Наук. зб. т-ва „Просвіта"» [Ужгород], 1931, рочник 7–8. *К. Й. Галас.*

ФОЛЬКЛОРИ́ЗМ (від англ. folk-lore, букв. – нар. мудрість) – див. у ст. *Мова фольклору.*

ФОНЕ́МА (грец. φώνημα – звук, голос) – найменша неподільна *одиниця мови*, протиставлена всім ін. фонемам у системі мови. Служить для творення і розрізнення слів та їхніх форм, здатна мати самост. значення.

Ф. виконує три осн. функції: конститутивну, коли виступає як одиниця мови, що входить до складу вищих мов. одиниць – *морфеми* та *слова*; розрізнювальну (сигніфікативну), оскільки вона виступає як одиниця розрізнення морфем і слів; розпізнавальну (перцептивну), або ототожнювальну. Аудіально вичленовуючись з мов. потоку, Ф. дає змогу мовцеві розпізнавати та розрізняти окр. морфеми і слова, що забезпечує можливість спілкування. Так, Ф., будучи одиницею плану вираження, опосередковано, через двосторонні мовні одиниці, пов'язана зі змістом.

Ф. як абстр. одиниця не підлягає безпосеред. спостереженню, вона щоразу в мовленні реалізується у *звуках*, які називають відтінками, варіантами або *алофонами*. Розрізняють головний варіант Ф., мінімально залежний від позиції у слові та від сусід. звуків, додаткові, які бувають позиційні (тобто залежні від позиції Ф. у слові – ініціальної, в середині слова, фінальної, наголошеності/ненаголошеності), комбінаторні (залежні від звукового оточення) і факультативні (можливі замість гол. варіанта в незалеж. позиції). Напр., Ф. [е] в слові **берег** виступає у першому складі як гол. варіант, а в другому – як дод. позиційний [**бе́ре^{и}г**]; у слові **сто** Ф. [с] у гол. варіанті, а в слові **стяг** – у комбінаторному [**с'т'аг**]; у слові **інколи** початкова Ф. [і] в гол. варіанті реалізується як [і], а у факультативному – як [**і^и**]:[**і^{и}нколи**].

Ф. відноситься до звука як загальне до одиничного, їй властиві диференц. ознаки, за якими вона протиставляється іншим Ф. Напр., за ознакою дзвінкості – глухості протиставляються й утворюють корелят. ряди Ф. [д] – [т], [з] – [с], [ж] – [ш]; за ознакою твердості – м'якості протиставляються [д] – [д'], [т] – [т'], [з] – [з']. Однак існують Ф., які залишаються поза корелят. рядами, тому їх називають ізольованими. Так, у сучас. укр. літ. мові глуха Ф. [ф] не має дзвінкого відповідника, отже, вона не входить у корелят. ряд приголосних, протиставлених за ознакою дзвінкості – глухості. Так само ізольованою за цією ознакою є дзвінка

Ф. [г], тому що в сучас. укр. літ. мові немає відповід. щілинної глоткової (фарингальної) глухої Ф. За цими ознаками Ф. можуть диференціювати знач. слів: **ліз** – **ліс**, **жити** – **шити**, **казка** – **каска**, **рад** – **радь**, **топати** – **тьопати**, **лаз** (ім.) – **лазь** (дієсл.).

Усі Ф., протиставляючись і групуючись за певними ознаками, утворюють систему Ф. У сучас. укр. мові є 38 Ф., із них 6 голосних (а, о, у, е, и, і), 32 приголосних, у т. ч. 22 твердих (б, в, г, ґ, д, ж, дж, з, дз, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш) і 10 м'яких (д', з', дз', д', н', р', с', т', ц', j).

Ядром проблем, пов'язаних з Ф., є розбіжності в критеріях їх виділення з потоку мовлення, ідентифікація алофонів, в яких реалізується Ф., участь Ф. у чергуваннях, підхід до встановлення Ф. у слабкій позиції, в якій відбувається збіг двох звуків в одному, тощо. Ці питання порізному розв'язують представники різних шкіл і напрямів.

Найвідомішими є Санкт-Петербурзька (Ленінградська) фонол. школа (Л. Щерба та ін.), амер. дескриптивна лінгвістика, Лондонська школа та Московська школа, ідеї якої багато в чому перегукуються з поглядами на Ф. Празької лінгв. школи.

Фонологи одного напряму (Л. Щерба та ін.) в основу ідентифікації Ф. кладуть її диференц. функцію в слові й словоформі, іншого (Моск. школа) – розглядають Ф. через її здатність утримувати єдність морфеми. Перші вважають, що звуки, які належать до однієї Ф., повинні мати спільність у фіз. плані, другі дотримуються погляду, що Ф. в тій самій морфемі може бути маніфестована різними звуками. Так, у кореневій морфемі в словах **боротьба**, **боротися**, за поглядами Санкт-Петерб. школи, представлені Ф. [д'] і [т], а за поглядами Моск. школи – Ф. [т], оскільки саме вона виявляється в сильній позиції (перед голосним у [боро́тис'а]), а [д'] є її алофоном, що реалізується в слабкій позиції (перед дзвінким [б']). Санкт-Петерб. школа вбачає в таких випадках чергування Ф., Моск. школа – позиц. міну Ф., явище нейтралізації, де Ф. встановлюється за сильною позицією. У разі відсутності сильної позиції Моск. школа вводить поняття г і п е р ф о н е м и. Так, у слові **вокзал** для [к] не існує сильної позиції, де цей звук був би перед дзвінким, тому, за Моск. школою, тут представлена гіперфонема [г/к]. Відповідно, з погляду Санкт-Петерб. школи, в наведеному прикладі реалізується Ф. [г].

Термін «фонема» і розроблення цього поняття пов'язані з іменами І. Бодуена де Куртене, Ф. де Соссюра, М. Крушевського, Л. Щерби, М. Трубецького. В україністиці цю проблему розробляли О. Синявський, О. Курило, І. Сунцова, М. Наконечний, П. Коструба, Н. Тоцька. Більшість укр. мовознавців стоять на засадах щербівського її розуміння. Погляди Моск. школи поділяє Ю. Карпенко.

Вчення про Ф. як функц. одиницю дає можливість розкрити знач. мовних звуків у системі/структурі мови, їхню специфіку та соціальну природу, тобто їхню роль у мов. спілкуванні людей. Ф. досліджується у *фонології* (як аспекті *фонетики*), *морфології* та *морфонології*.

Літ. див. до ст. *Фонологія.* *М. А. Жовтобрюх*, *Л. М. Хоменко.*

ФОНЕ́МНА СТРУКТУ́РА МОРФЕ́МИ – *фонеми*, що входять до складу *морфеми* як одиниці нижчого рівня, є її буд. матеріалом і наділені певними функціями у межах морфемного рівня мови. Ф. с. м. підлягає певним закономірностям будови слова, які виявляються через комбінаторику фонем, характерні для мови фонемні початки та кінці морфем, слів і диктують правила морфонол. перетворень морфем. Вивчення цих закономірностей має теор. значення для встановлення законів будови слова, структури тексту. З практ. боку воно необхідне для автоматизації мовозн. досліджень і автоматиз. аналізу тексту. На матеріалі одноморфем. слів довжиною від однієї до шести фонем виявлено, що їхня фонемна структура підлягає дії законів простоти, переваги і симетрії. Кількість різновидів фонем. структури слів і словоформ зростає із збільшенням довжини слова. Мова віддає перевагу кільком з них, решта використовується з низькими частотами. До часто повторюваних серед трифонемних слів належать структури ПГП (приголосна + голосна + приголосна). Вони охоплюють 93,7 % одиниць цього типу: **ліс**, **тік**. Серед п'ятиморфемних часто повторюваною є структура ПГПГП. Таких слів 73 % – **мороз**, **пілот**, **цукор**. Між шестифонемними поширені структури ПГППГП та ППГПГП – 82,3 % слів: **беркут**, **сумнів**, **клопіт**.

Найчастіше повторюються симетрично побудовані структури ПГП, ПГПГП, в яких вісь симетрії проходить через середину слова, а друга частина є дзеркальним відображенням першої. Поширені також ритмічно симетричні структури з повторюваними тактами, тобто певними послідовностями фонем, які йдуть одна за одною: ГПГП (**орач**), ПГПГ (**сіно**, **вода**), ГППГПП (**область**, **азбест**), ППГППГ (**правда**), ПГПГПГ (**молоко**).

Кількість слів у будь-якому словнику укр. мови, що починаються на голосну фонему, – бл. 10 %. Слів, що закінчуються голосною, – 60,5 %: у дієслів це – **и** та **а** (**говорити**, **дивитис'а**), в іменників – **а** (**школа**), **о** (**весло**). Кінцеві **є**, **і**, **у** здебільшого трапляються в запозичених іменниках (**бігуді**, **резюме**, **кенгуру**) або в прислівниках (**вдруге**, **вгорі**, **щоразу**).

Префіксальні морфеми укр. мови тяжіють до структур ПГ (10 префіксів: **ви-**, **де-**, **до-**, **за-**, **на-**, **не-**, **па-**, **по-**, **ре-**, **су-**) та ПГП (9 префіксів: **від-**, **воз-**, **диз-/дис-**, **між-**, **над-**, **пар-**, **під-**, **роз-**, **суб-**). Серед перших лише один запозичений

де- закривається приголосною **з** перед наступною голосною, тобто його фонемна структура набуває вигляду ПГП: **дезактивувати**. У кількох інших відбуваються чергування **о ~ і** під впливом сусіднього кореня: **до-/ді-**, **по-/пі-**. У префіксів зі структурою ПГП можливі варіанти ПГПГ під впливом коренів, що починаються кількома приголосними: **відібрати**, **надіслати**, **підібгати**, **розігнути**. Чотири префікси мають однофонемну структуру Г (**а-**, **о-**), П (**в-**, **з-**). Структури префіксів довжиною 5–6 фонем представлені здебільшого в запозичених одиницях: ПГПГП (**гіпер-**, **супер-**), ПГППП (**контр-**). Питомим префіксам найчастіше властивий приголосний початок. Лише в запозичених префіксах трапляються скупчення приголосних фонем у середній або кінцевій позиціях: ГППГП (**інтер-**), ГПППГ (**ультра-**).

Суфіксальні морфеми, на противагу префіксальним, віддають перевагу голосним початкам. Це суфікси, що оформлені однією голосною фонемою Г: **-а-**, **-и-**, **-і-**, або як ГП **-ав-/-яв-**, **-ад-**, **аж-**, **ак-/-як-**, **-ал-**, **-ин-**, **-ар-/-яр-**, **-ат-/-ят-**, **-ор-**, **-ах-**, **-і-**, **-ач-/-яч-**, **-ив-**, **-ев-/-єв-**, **-ен-**, **-ер-**, **-ен-**, **-ес-**, **-еч-**, **-ис-**, **-их-**, **-иц-**, **-ич** чи ГПП **-ант-/-янт-**, **-арн-**, **-аст-/-яст-**, **-езн-**, **-енк-**, **-енн-**, **-изм-**, **-изн-**. Водночас серед суфіксів трапляються одиниці з однієї приголосної: **-б-**, **-в-**, **-л-**, **-к-**, **-м-**, **-н-**, **-х-**, **-ш-** або з двох: **-тв-**, **с'к**, **-з'к-**, **-зн-** чи навіть з трьох приголосних: **-ств-**, **-цтв-**.

Літ.: Перебийніс В. С. Повторюваність фонем і структура слова в сучас. укр. мові. В кн.: Стат. та структурні лінгв. моделі. К., 1966; Її ж. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучас. укр. літ. мови. К., 1970. *Н. Ф. Клименко.*

ФОНЕ́ТИКА (грец. φωνητικός – звуковий, голосовий) – 1) звукова будова *мови*; 2) розділ *мовознавства*, що вивчає звуковий бік мови (див. *Фонетичні одиниці*). Щодо об'єкта дослідження Ф. існують різні погляди: одні вчені (Р. Аванесов, О. Реформатський) вважають, що ним є лише *звуки*, оскільки саме вони оформляють значеннєві *одиниці мови* – *морфеми* і *слова*, інші (О. Гвоздєв, М. Панов, Н. Тоцька) відносять сюди також інтонац. засоби мови (див. *Інтонація*, *Просодія*), деякі (Л. Зіндер, М. Матусевич) включають до нього ще й зв'язок звуків з *письмом*, тобто також *орфографію*. Як окр. розділ до Ф. включають також орфоепію, що вивчає сукупність норм літ. вимови. Принциповою відмінністю Ф. порівняно з ін. мовозн. дисциплінами є те, що вона вивчає мовні одиниці, природа яких матеріальна. Але оскільки всі без винятку мовні одиниці знаходять своє матеріальне вираження саме у звуковій матерії, то Ф. (як мовний рівень) є необхідним, невід'ем. складником усієї мов. системи/структури як плану вираження, так і плану змісту.

Розрізняють три аспекти вивчення звуків мови – акустичний (фізичний), фізіологічний (артикуляційний) і соціальний, або функціональний. Звук людської мови – явище матеріальне, фізичне, йому властиві з цього погляду всі ті самі ознаки, що й будь-якому звукові взагалі, він, як і інші, виникає внаслідок коливання пружного середовища, від характеру коливань залежить його якість. Перший аспект передбачає акустичні (див. *Акустика*) властивості звуків, а саме: якість мов. звуків залежно від періодичності коливань, що становлять джерело звукових хвиль, тобто їх вияву у вигляді муз. *тонів* чи *шуму*; висоту звуків, що зумовлюється кількістю коливань за певну одиницю часу; їхню інтенсивність, залежну від амплітуди коливань та їхньої частоти; тембр звука, залежний від характеру поєднання основного й додаткових тонів, утворюваних звуковою хвилею та їхнім відношенням до висоти й інтенсивності звука тощо. За акуст. властивостями звуки мови поділяють на *голосні звуки* й *приголосні звуки*, дзвінкі й глухі, високої і низької тональності тощо. Дослідження роботи *органів мовлення* у процесі творення звука (див. *Артикуляція*) становить об'єкт фізіол. вивчення мов. звуків. Мов. апарат людини досить об'ємний. Він охоплює легені, розташовані в грудній порожнині, їх функція полягає в поданні струменя повітря, потрібного для утв. мовного звука; дихальне горло, гортань, в якій розміщені голосові зв'язки; надгортанні порожнини – глотка, рот і ніс, найактивніша з яких ротова, де розміщений язик і яка обмежена піднебінням, нижньою щелепою і спереду зубами, та губи. Всі органи мовлення беруть участь у творенні звуків, але в кожній окр. мові вони по-різному поєднуються спричиняючи різну форму резонатор перешкоди на шляху проходження струменя повітря (місце утворення шуму; при творенні приголосних звуків укр. мови шумові фокуси зосереджені переважно в ротовій порожнині) та їх вид (для укр. мови осн. формами перешкоди є зімкнення, щілина, вібрація). Ці особливості в рухові та взаємодії органів мовлення становлять основу артикуляц. бази кожної мови.

Органи мовлення, які можуть самостійно рухатися, називають активними (гортань із голосовими зв'язками, задня стінка глотки, язик, м'яке піднебіння, язичок, губи, нижня щелепа), відповідно ті органи мовлення які самостійно не здійснюють рухів, є пасивними (тверде піднебіння, зуби, альвеоли). І активні, і пасивні органи мовлення є однаково необхідними і важливими для творення звуків. На основі артикуляц.-акуст. ознак створені артикуляц. класифікації звуків мови. За дією активних органів мовлення звуки ділять на голосні і приголосні: голосні, в свою чергу, – на переднього, середнього й заднього ряду, високого, середнього і низького підняття; приголосні – на губні, передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові і глоткові, або фарингальні, і т. д.

Залежно від мети досліджень фонеї одиниці поділяють на сегментні (лінійні) та суперсегментні (нелінійні). До перших належать одиниці, розташовані в лінійній послідовності, – насамперед це звук і *склад*. До других – одиниці, що

характеризують виділяють як єдність такі мовні одиниці, як слово і фраза. Це наголос і інтонація. Полем. реалізації останніх є склад.

Ф. вивчає також *паузу* в *мовному потоці*, склад, *наголос*, інтонацію, мелодику мовлення. Велику роль у мовленні відіграє центр. нервова система, оскільки саме мовлення становить одну з її функцій: мовні звуки творяться органами мов. апарату, що одержують відповід. імпульс мозку як керуючого апарату мовлення. Мовні звуки сприймаються слуховим апаратом людини, від якого відцентровими нервами передаються у мозок. Вивчення цих проблем, що тісно пов'язані також з психологією, важливе й для Ф.

Найважливішим аспектом вивчення звукових засобів у Ф. є соціальний, або функціональний. Окремо взятий звук не має будь-якого значення, він його набуває лише в складі слів і морфем, виконуючи функцію розпізнавання і розрізнення їхніх значень (сад – лад, біжи – біжу). Звук як функц. одиниця мови, або *фонема*, становить об'єкт вивчення *фонології*. Дехто з учених (М. Трубецькой) вважає її самост. наук. дисципліною, що користується лінгв. методами дослідження, і відмінною від Ф., об'єктом якої є лише вивчення акуст. та анатомо-фізіол. особливостей звуків мови і яка користується методами природничих наук. Більшість же вчених додержуються погляду, що Ф. і фонологія становлять одну наук. дисципліну з різними аспектами дослідження того самого об'єкта – мовних звуків.

Звукова система кожної мови становить єдність, елементи якої пов'язані між собою і функціонують за певними законами. Є спільні для багатьох мов *звукові закони*, а є і специфічні для кожної мови. Заг. закономірності творення звуків, їхніх сполучень, впливу одних на інші, їхні акуст. особливості тощо становлять об'єкт загальної Ф., їх пізнання служить основою для вивчення звукових засобів конкр. мов. Розрізняють також Ф. описову та Ф. історичну. Перша вивчає всі наявні у конкр. мові звукові одиниці, закономірності їх вживання, звукові чергування, наголошування та ін. особливості мови певного періоду. Об'єктом вивчення другої є звукові зміни, що відбувалися в мові з найдавнішого часу її існування. Історична Ф. користується свідченнями писемних пам'яток і методом реконструкції, що звужує сферу її досліджень порівняно з описовою. Для дослідження артикуляц. і акуст. властивостей мов. звуків, складоподілу, наголосу, інтонації використовують спец. прилади, які застосовує *фонетика експериментальна*.

Ф. має важливе теор. і практ. значення. Знання процесів артикуляції звуків, їхніх акуст. властивостей, закономірностей сполучуваності становить одну з гол. передумов підвищення культури усної мови, удосконалення літ. вимови, дикції, основи свідомого засвоєння орфографії; її активно використовують у логопедії, що працює над подоланням дефектів мови в дітей (заїкання тощо), в сурдопедагогіці як теор. основу навчання мови дітей з вадами слуху, у методиці викладання мови як іноземної. Ф. є невід'ємною наук. дисципліною у розв'язанні багатьох суто тех. проблем, зокрема в створенні різних засобів зв'язку – телефонного, радіо, телебачення, машинних засобів автомат. мовного управління тощо.

Дослідження Ф. живої укр. мови започаткував О. Павловський, стисло описавши у своїй праці «Грамматика малороссійскаго нарѣчия» (1818) найважливіші особливості її голосних і приголосних звуків. Опису звукового складу укр. мови багато уваги приділив О. Потебня («Дві розвідки про звуки руської мови», 1865, та ін.). Цьому питанню присвячена й розвідка В. Науменка «Огляд фонетичних особливостей малоруської мови» (1889), в якій проаналізовано вимову всіх голосних і приголосних звуків укр. мови, найважливіші звукові чергування, деякі закономірності звукосполучуваності, явища *асиміляції* та *спрощення у групах приголосних*. Докладно висвітлюється питання укр. фонетики, з певною орієнтацією на пд-зх. особливості, в працях С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера «Руська граматика» (1893) та «Граматика руської (української) мови» (1913, нім. мовою).

Кілька ґрунт. досліджень у кін. 19 – на поч. 20 ст. було присвячено істор. та діалектній Ф.: «Замітки про малоруське наріччя» О. Потебні (1871), «Наріччя, піднаріччя та говори Південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини» К. Михальчука (1872), «Нарис звукової історії малоруського наріччя» П. Житецького (1876), «Українська граматика» А. Кримського (т. 1, 1907). Вивчення Ф. укр. мови, зокрема експериментальне, активізувалося з 20-х рр. 20 ст.; його наслідки викладено в розвідках «Спроба звукової характеристики літературної української мови» О. Синявського (1929), «Приголосні фонеми сучасної української літературної мови. Експериментально-фонетичні дослідження» Л. Прокопової (1958), «Голосні фонеми української мови» Н. Тоцької (1973) та ін. Значним досягненням у вивченні звук. системи сучас. укр. мови є колективна фундам. праця «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика» (1969), в якій на основі нових і узагальнення попередніх досліджень подано її всебічну звукову характеристику, опис фонет. будови складу, властивостей укр. наголосу.

Літ.: Щерба Л. Н. Избр. работы по языкознанию и фонетике, т. 1. Ленинград, 1958; Матусевич М. И. Введение в общую фонетику. Ленинград, 1959; Коструба П. Фонетика сучас. укр. літ. мови, ч. 1. Л., 1963; СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Зиндер Л. Р. Общая фонетика. М., 1979; Бондарко Л. В. Фонет. описание языка и фонол. описание речи. Ленинград, 1981; Тоцька Н. І. Сучас. укр. літ. мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. К., 1981; Жовтобрюх М. А. Укр. літ. мова. К., 1984; Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучас. укр. літ. мови. О., 1996.

М. А. Жовтобрюх, Л. М. Хоменко.

«ФОНЕ́ТИКА» – укр. фонет. правопис, запропонований П. Кулішем, яким користувалися народовці. Див. також *Кулішівка*, *Правопис*.

ФОНЕ́ТИКА ЕКСПЕРИМЕНТА́ЛЬНА – розділ *фонетики*, що досліджує звук. бік мовлення із застосуванням спец. приладів. Вивчає мовленнєву діяльність у двох напрямах – фізіол. й акустичному. Осн. методами Ф. е. у вивченні *артикуляції* є рентгенографія і палатографія. Рентгенограма містить зображення у профіль усього голосового тракту, в т. ч. положення губів, язика, м'якого піднебіння, нижньої щелепи. Недоліком рентгенографії є статичність при фіксації *органів мовлення*. Цей недолік усувається застосуванням кінорентгенографії, коли на кінорентгенограмі органи мовлення фіксуються в їхній динаміці. Палатографія дає змогу одержувати палатограми горизонт. зображення: твердого піднебіння, зубів, з фіксацією місця і форми дотику язика. Знімання палатограм відбувається за допомогою штучного піднебіння, яке вкладається до ротової порожнини. Є також метод прямого палатографування, коли сліди контакту язика на піднебінні фіксують за допомогою фотографування. Метод томографії вивчає силу скорочення м'язів язика і тиску його на пасивні органи мовлення прикріпленням електромагнітних датчиків. Новітнім методом є одержання динам. зображення руху язика та ін. активних органів мовлення за допомогою електромагнітного аналізу з комп'ютерним опрацюванням даних.

Для акуст. дослідження у Ф. е. застосовують різні аналізатори: електронно-променевий осцилограф, акустичні фільтри, спектрограф звуків, частотні індикатори, синтезатори, інтонографи. При фіксації звуків мовлення чи мовного потоку застосовують конденсаторний мікрофон, магнітофон, гучномовець, низькочастотний підсилювач. Запис мовлення на магнітну плівку відбувається переважно у спец. студіях звукозапису. Акуст. аналіз звука визначає його частотні (в Гц), динамічні (в дБ) і часові (в мс) характеристики, зміну акуст. показників. Спектр. аналіз дає змогу одержати широку характеристику звуків, що фіксується на сонограмах (спектрограмах). Методами Ф. е. досліджується також сприйняття усного мовлення. В Україні Ф. е. розвивається у лабораторіях експерим. фонетики ІУМ НАН України (1960–91, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР), Київ. (з 1946) та Одеського (з 1965) ун-тів.

Літ.: Артемов В. А. Эксперим. фонетика. М., 1956.

А. Й. Багмут.

ФОНЕТИ́ЧНИЙ СИМВОЛІ́ЗМ – див. *Символізм звуковий*.

ФОНЕТИ́ЧНІ ЗАКО́НИ – див. *Звукові закони*.

ФОНЕТИ́ЧНІ ОДИНИ́ЦІ – одиниці фонет. рівня мови. Ф. о. поділяють на сегментні (лінійні) та суперсегментні (нелінійні). До перших належать ті одиниці, які в *мовному потоці* розташовані в лінійній послідовності – насамперед це *звук* і *склад*. Суперсегментні одиниці характеризують, виділяють як єдність одиниці більші, ніж звук, – *слова, фрази*. Це *наголос* і *інтонація*. Найменшим полем реалізації останніх є склад. Сегментні та суперсегментні одиниці тісно пов'язані між собою і в живому мовленні окремо не існують. Навіть вимовляючи ізольований звук, ми робимо це з певною інтонацією; інтонація ж чи наголос не можуть бути реалізовані без опори на сегментні одиниці

Основою Ф. о. є звук – найкоротша частина мовного потоку. Звук мови фізично не відрізняється від ін. звуків, але має властиві тільки йому функц. ознаки. Виступаючи як *фонема*, звук оформляє вищі, значеннєві мовні одиниці – слова і *морфеми*, виконуючи т. ч. важливу роль у спілкуванні людей. Іншою Ф. о. є склад слова, що становить частину мовного потоку, утворюваного одним поштовхом видихуваного повітря; його елементи тісно пов'язані між собою артикуляційно й акустично.

До Ф. о. належить також *пауза*. Тривалість пауз буває різна, вони звичайно найтриваліші після речення і коротші між словами та словосполученнями.

Важливою Ф. о. є наголос. У різних мовах наголос характеризується неоднаковими ознаками. В укр. мові він силовий, або динамічний, рухомий, його осн. функція – звукова організація слова, проте він іноді може диференціювати лекс. й граммат. значення слова (**доро́га** – ім., **дорога́** – прикм., **руки́** – род. в. одн. – **ру́ки** – наз. в. мн.). Крім словесного, в мові є фразовий наголос.

До Ф. о. належать і мелодика та інтонація. Під першою розуміють підвищення і зниження *тону* для вираження відповідної думки чи почуття, вона відіграє як комунікативну, так і емоц. функцію. За допомогою комунікат. функції мелодики розрізняють розповідні речення, питальні речення і спонукальні речення, виділяють звертання, вставні слова і т. д. Мелодика безпосередньо пов'язується з наголосом і членуванням речення. Емоц. функція відбиває ставлення мовця до висловленої думки. Інтонація виявляється у поєднанні мелодики, фразового наголосу, пауз, тембру і темпу. Вона пов'язана зі змістом, метою та ситуацією мовлення і має індивід. особливості.

М. А. Жовтобрюх, *Л. М. Хоменко.*

ФО́НІКА (від грец. φωνή – звук, голос) – 1) звукова організація, інструментування мовлення (див. *Звукопис*); 2) розділ *фоностилістики*.

ФОНОЛОГІ́ЧНА СИСТЕ́МА – сукупність *фонем* певної мови в їхніх взаємозв'язках. Ф. с. функціонує за властивими їй закономірностями і може мати деякі специф. особливості навіть у близькоспорід. мовах. У складі Ф. с. укр. мови налічується 38 фонем; у ній, за винятком слів іншомов. походження, уживаються лише тверді губні, фонема [**в**] виступає як сонорна. В рос. мові – 39 фонем, їй властиві тверді й м'які губні: **пасть** – **пясть**, **тема** – **темя**, **труба** – **трубя**, фонема [**в**] шумна дзвінка.

У білорус. мові є лише тверда фонема **[р]** (рад), а в українській – тверда й м'яка (**рад** – **ряд**). Східнослов'ян. мовам не відомі носові голосні, а в польській вони збереглися (ręka, ząb – укр. **рука**, **зуб**).

Фонеми розпізнають через протиставлення їх ін. фонемам за наявними в них диференц. (релевантними) ознаками. В системі диференц. протиставлень виділяють найзагальніші, тобто протиставлення за всіма диференц. ознаками, властивими протиставлюваним фонемам (напр., голосні – приголосні), або за ознаками, властивими групам фонем (тверді – м'які приголосні, шумні дзвінкі – глухі і т. д.). Та сама ознака в одних фонемах виступає як диференційна, а в інших – ні. Так, ознака глухості у фонемі **ф** не є диференційною, бо за такою ознакою вона не протиставляється іншій; у фонемах **т**, **п**, **с**, **ш** та ін. вона диференційна, бо за нею ці звуки протиставляються дзвінким **д**, **б**, **з**, **ж** і т. д. Велике значення мають також інтегральні ознаки, що зближують фонеми.

Ф. с. сучасної укр. літ. мови належить до консонантичного типу, бо в ній кількісно переважають приголосні фонеми над голосними: приголосних – 32, голосних – 6 (84,2 % – 15 %). Приголосні фонеми перебувають у таких співвідношеннях: за участю голосу сонорні – 9, шумні – 23 (28,1 % – 71,9 %), дзвінкі – 11, глухі – 12 (47,8 % – 52 %); за твердістю – м'якістю тверді – 22, м'які – 10 (68,7 % – 31,3 %); за місцем творення: передньоязикових – 22 (68,7 %), губних – 5 (15,5 %), задньоязикових – 3 (9,4 %), середньоязикова – 1 (3,2 %), фарингальна – 1 (3,2 %); за способом творення: щілинних – 11 (34,4 %), вибухових – 8 (25 %), напіввідкритих – 7 (21,2 %), африкат – 6 (18,7 %). Кожна фонема має різну активність. Серед голосних найактивнішою є **а**, найменш активною – **у**, що вживається у мовленні у 2,5 раза рідше за **а**. Тверді приголосні фонеми більш активні, ніж м'які, у живій мові на їхню частку припадає 81 % уживання, а на частку м'яких – лише 19 %. Деякі тверді фонеми є маловживаними, напр., **ц**, активність якої нижча за 1 %, і особливо **[ґ]**, **[д͡ж]** і **[д͡з]**, активність яких нижча за 0,1 %. Серед м'яких приголосних найуживаніші фонеми **л′** та **j**, активність кожної з них вища за 1 %, решта належать до малоактивних, особливо **дз′**.

Однією з особливостей Ф. с. укр. мови є заг. схильність до дзвінкої вимови, що виявляється у зберіганні дзвінкості приголосних у кін. слова (ду**б**, сторо**ж**, ві**з**), за незначними винятками також перед глухим приголосним (бі**г**ти, кни**ж**ка), а в звук. реалізації майже в послідовній *асиміляції* глухої наступною дзвінкою: [боро**д′**ба, про**з′**ба, во**ґ**зал] – орфогр. **боротьба**, **просьба**, **вокзал**.

У Ф. с. укр. мови немає голосних фонем серед. ряду, а фонем високого підняття – три: **і**, **е**, **и**; у звук. реалізації фонем спостерігається схильність до вокальної гармонії, що виявляється, зокрема, у вимові фонеми **[е]** та **[и]** в ненаголош. позиції як **[е^{и}]** та **[и^{е}]**.

В укр. мові складотв. фонемами виступають лише голосні, тоді як у деяких слов'янських цю функцію можуть виконувати й приголосні, напр., у чеській prst – палець, srp – серп, srdce – серце. Досить широке і різнобічне функціонування Ф. с. у поєднанні з морфологічною, що виявляється у багатьох морфонол. чергуваннях, пов'язаних з формо- та словотворенням, з вираженням різних граматичних категорій; склалися такі чергування історично внаслідок фонет. змін, що вплинули на розвиток морфол. системи мови. М. А. Жовтобрюх.

ФОНОЛО́ГІЯ (від грец. φωνή – звук, голос і λόγος – слово, вчення) – 1) розділ *мовознавства*, що вивчає *звуки* з погляду їх функціонування у мові – як фонеми; 2) фонол. *рівень мовної структури*.Термін виник на початку 20 ст., хоч фонол. дослідження здійснювалися уже в ост. десятиліття 19 ст. У Росії основоположником Ф. був І. Бодуен де Куртене, велика роль у формуванні заг. теорії Ф. належить Л. Щербі. В укр. мовознавстві дослідження в цій ділянці починаються з 20-х рр. у працях з укр. мови та діалектології О. Синявського, Є. Тимченка, О. Курило та ін. Ф. безпосередньо пов'язана з *фонетикою*, яка вивчає звукові засоби мови з фізіол. та акуст. погляду. Отже, об'єкт дослідження в обох випадках той самий – звук людської мови, відмінні тільки аспекти його вивчення.

Поняття фонеми і звука як явища фізичного у Ф. не ототожнюється. Фонема виступає у мовній системі як одиниця, що узагальнює певну, реально існуючу множинність звуків і становить обов'язкову категорію мови як сусп. явища, тоді як звук належить до категорії мовленнєвого акту, будучи найменшим елементом *мовного потоку*, що варіюється у різних позиціях слова, набуває різних особливостей у різних мовців та специф. рис у різних його стиліст. спрямуваннях.

Форма існування мови виступає в її звук. вираженні. Тому й розгляд її фонем. складу в Ф. ґрунтується на фіз. та артикуляц.-акуст. характеристиках мовних звуків. Виділяються та протиставляються, напр., фонеми голосні й приголосні, дзвінкі й глухі, палаталізовані й непалаталізовані та ін. Найголовнішою особливістю кожної фонеми є її диференц. ознаки, що пізнаються на основі протиставлення ін. фонемам, і лише ці ознаки забезпечують їй можливість виконувати функцію розрізнення *слів* і *морфем*. Серед них виділяють ознаки постійні й змінні, в одних умовах усі вони передаються повністю, а в інших частково або й зовсім втрачаються, напр., фонема **[к]** – приголосна, задньоязикова, непалаталізована, глуха, в слові **кут** зберігає усі свої диференц. озна-

ки, а в слові **вокзал** [воґзал] у позиції перед дзвінким приголосним втрачає ознаку глухості; у слові **кіт** [к'іт] у позиції перед голосним перед. ряду **і** втрачає ознаку непалаталізованості й реалізується у приголосному напівпалаталізованому **к'** і т. д. Отже, в мовленні фонеми реалізуються у різних звук. варіантах, або *алофонах*, один з яких є основним, коли всі диференц. ознаки фонеми зберігаються, а інші – додаткові, коли деякі з таких ознак втрачаються. Звукові відмінності ще не становлять фонем, фонематичними вони стають лише тоді, коли виконують у мові належні фонемам функції.

Ф. тісно пов'язана з *морфологією*: по-перше, морфеми, як і слова, виражаються і розрізняються за допомогою фонем; по-друге, фонеми служать засобом вираження і розрізнення грамат. значень слів (**рука** – **руку**) і, по-третє, зміна граматт. форми може супроводжуватися чергуванням фонем у тій самій основі (**рука** – **руці**, **рух** – **рушати**, **ніс** – **носа**; див. *Морфонологія*).

Розрізняють Ф. загальну (досліджує закони функціонування фонем, властиві багатьом мовам), описову (вивчає їх у конкр. мові або в якомусь конкр. діалекті) та історичну (її завданням є дослідження змін у фонем. складі мови протягом її існування чи певного періоду розвитку). Істор. зміни у фонол. системі мови безпосередньо пов'язані з фонетичними і на них ґрунтуються. Внаслідок таких змін деякі фонеми можуть втрачатися. Напр., носові голосні зникли ще в давньосхіднослов'ян. період, голосні [**ъ**], [**ь**], [**ѣ**] занепали в давньорус. період розвитку східнослов'ян. мов, інші виникли пізніше, напр., фонема [**и**] в укр. мові розвинулась внаслідок злиття в одному звукові давніх [**ы**] та [**і**] [сынъ > син, сіла (графічно – сила) > сила]. У процесі розвитку фонем. складу можуть втрачатися і окр. диференц. ознаки фонем, і їх протиставлення за цими ознаками, напр., назальність – неназальність у системі голосних, а також виникати нові диференц. ознаки й протиставлення за ними фонем, як, напр., палатальність – непалатальність приголосних, що з'явилася ще в пізній період існування спільнослов'ян. мови тощо. У різні періоди розвитку мови виникають нові морфонол. чергування, напр.: [**е**] > [**о**] (везти – возити, нести – носити) ще в праслов'ян. мові, [**о**], [**е**] > [**і**] (столи – стіл, печі – піч) – у ранній період розвитку укр. мови. Може також розширюватися функціонування окр. фонем, напр., [**о**], [**е**] в східнослов'ян. мовах після вокалізації зредукованих **ъ**, **ь** тощо.

Літ.: Щерба Л. В. Избр. работы по языкознанию и фонетике, т. 1. Ленинград, 1957; Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960; Бодуэн де Куртенэ И. А. Избр. труды по общему языкознанию, т. 1. М., 1963; СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Реформатский А. А. Из истории отечественной фонологии. М., 1970; Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія укр. мови. Фонетика. К., 1979; Зиндер Л. Р. Общая фонетика. М., 1979; Жовтобрюх М. А. Фонетика и фонология. В кн.: Укр. грамматика. К., 1986; Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної укр. літ. мови. О., 1996.

М. А. Жовтобрюх.

ФОНОСТИЛІ́СТИКА (від грец. φωνή – звук, голос і *стилістика*) – розділ стилістики, що вивчає експресивні властивості *звуків* мови, засоби її *милозвучності* та явища поет. *фонетики* – *звукопис*, ритміку вірша, римотворення тощо (див. також *Алітерація*, *Асонанс*, *Рима*). До кола питань Ф. належить і з'ясування своєрідності фонематичного складу та ритмічних особливостей *висловлення* у різних стилях, аналіз *інтонації* як одного із засобів вираження змісту мовлення. Розділ Ф., який розглядає естетичну (евфонічну) й емоційну функції звукового складу мови, наз. фонікою.

Літ.: Ващенко В. С. Стиліст. явища в укр. мові, ч. 1. Х., 1958; Чередниченко І. Г. Нариси з заг. стилістики сучас. укр. мови. К., 1962; Шиприкевич В. В. Питання фоностилістики. К., 1972; СУЛМ. Стилістика. К., 1973; Качуровський І. Фоніка. Мюнхен, 1984.

В. С. Калашник.

ФО́РМА І ЗМІСТ У МО́ВІ – дві сторони єдиного мовного об'єкта. Становлячи єдине ціле (форма змістовна, зміст формований), вони можуть із суто практ. міркувань розглядатися як взаємодіючі відносно самост. сутності.

До форми в мові належать ті її вияви, що безпосередньо сприймаються органами чуття, а також приховані структурні властивості, які можна виявити шляхом певних наукових, зокрема експериментальних, досліджень. Формою є матеріальний бік мови, насамперед зовн. оболонка мовних одиниць, а також зв'язки з ін. одиницями, що служать способом вираження та вияву змісту, і принцип організації (структура) змісту, який одним боком звернений до плану вираження (граматт. показники, словотв., морфол., синтаксичні форми і структури тощо), а іншим проникає у мовний зміст, організуючи його в різноманітні семант. структури.

В деяких лінгв. концепціях виділяються окр. поняття внутр. форми мови (В. Гумбольдт) і *внутрішньої форми слова* (О. Потебня). Внутр. форма мови – це своєрідна організація мови, яка визначає притаманну їй специфіку зв'язку змісту з його вираженням. У словах внутр. форма мови зводиться до зафіксованої в них ознаки позначуваного предмета, тобто до мотивації найменування.

Мовний зміст – це та інформація, що виражається у мові за допомогою її одиниць; сукупність лекс. і граматт. значень мови, які виділяються (і розрізняються) на основі матеріальних форм вираження. Водночас вони різняться своїми якісними властивостями. Граматт. значення виконують передусім орг. функцію стосовно мовного змісту і меншою мірою функцію засобу відображення стосовно мислення і зовн. світу; лекс. значення, навпаки, більшою мірою є засобом відображення об'єктив. світу.

Значеннєві одиниці мови мають нетотожний зміст навіть у випадках синонімії. При зовн. збігові мовних форм різного змісту (при омонімії і полісемії) показники, що диференціюють їх, найчастіше виходять за межі цих форм, матеріально втілюючись або у фонет. суперсегментних явищах, або в контексті, який оточує

ці однакові за формою одиниці (мовному чи позамовному).

Ф. і з. у м. перебувають ніби в урівноваженому, стійкому, але найчастіше не в симетр. співвідношенні. Загалом це співвідношення зводиться до такого: а) стабільність форми і змінність змісту; б) прагнення форми виразити більше змісту і прагнення змісту виразитися у більшій кількості різних форм (закон асиметр. дуалізму мовного знака С. Карцевського); в) соціальність (обов'язковість) для усіх мовців форми та індивідуальність (прагматичність) змісту; г) тенденція розвитку змісту від конкретного до абстрактного і, навпаки, прагнення мовної форми до більшої конкретності та ін. Ці й под. суперечності є важливим внутр. джерелом розвитку мови. Завдяки такому співвідношенню Ф. і з. у м. одночасно є і стійкість, і змінність (динам. рівновага).

Чим вище розташування мовної одиниці, тим складнішим є співвідношення Ф. і з. у м. У *морфем*, напр., форма і зміст перебувають у синкрет. стані, у *слів* – в асиметричному, у *речень* воно багатоваріантне і різноспрямоване.

Однією із суперечливих діалектич. властивостей мовної одиниці є те, що її зовн. форма кінцева, обмежена, гранична, тоді як втілюваний у ній зміст не має чітко окреслених меж, безконечний. При функціонуванні мови ця суперечність знімається за рахунок *сполучуваності*, що у мовознавстві трактується як форма.

В діалектич. єдності Ф. і з. у м. провідним є зміст, який відображає зовн. зміни, а мовна форма так чи інакше змінюється у цілому під впливом змісту, хоча ці зміни не завжди є прямо пов'язаними. В еволюції мовного змісту виділяють дві тенденції: 1) прагнення максимально повно відобразити всі ті зміни, які відбуваються у людській свідомості; 2) збереження стабільності, яка б забезпечила наступність значень і традиц. зв'язок з мовною формою. У свою чергу, зміни мовної форми відбуваються під впливом семант. перетворень, які трансформуються при переході до зовн. форм таким складним способом, що створюється стійке враження про зміни зовн. форм за своїми правилами і законами, не пов'язаними з мовним змістом.

Осн. призначенням мовної форми є внутр. організація змісту в гнучкі й рухомі структури та моделі, що, як правило, не знаходять прямого відображення у зовн. формах мов. Діалектичні властивості внутр. структур мови бути одночасно стійкими і змінними, передбачуваними і непередбачуваними, доходити до зовн. мовних форм і лишатися у глибинах мовного змісту забезпечують мові єдність форми і змісту та необхідний ступінь їхньої свободи по відношенню один до одного.

Якісна й кількісна різноманітність форм, змістів і зв'язків між ними роблять проблему співвідношення Ф і з. у м. невичерпною і дуже складною для вивчення. У значенні, близькому до Ф. і з. у м., вживаються і такі позначення, як матерія і дух, форма і значення, план вираження і план змісту.

Літ.: Перебийніс В. С. Про форму і зміст у мові. УМЛШ, 1964, № 11; Гнатюк Г. М., Швидка Н. І. Форма і зміст слова. В кн.: Філос. питання мовознавства. К., 1972; Мельничук О. С. Методол. проблеми аналізу співвідношень ідеального і матеріального в сфері мови. «Мовознавство», 1987, № 1; Плотников Б. А. О форме и содержании в языке. Минск, 1989. *М. П. Кочерган.*

ФО́РМА СЛО́ВА (лат. forma – зовнішність, вигляд, устрій) – грамат. видозміна *слова*, його морфол. різновид (див. *Формотворення*), якому притаманний певний комплекс грамат. значень та їхніх форм. показників. Термін стосується як певного конкр. слова (див. *Словоформа*), так і класу однофункц. грамат. форм різних слів. Напр., іменник **пахощі** має такі морфол. різновиди: **пахощ-і** – форми наз. і знах. в. мн., **пахощ-ів** – форма род. в. мн., **пахощ-ам** – форма дав. в. мн., **пахощ-ами** – форма ор. в. мн., **(в/у, на, по, при) пахощ-ах** – форма місц. в. мн. У першому випадку (щодо конкр. слів) уживають також термін «словоформа». В другому випадку Ф. с. набуває узагальненого значення. Напр., форма ор. в. іменників поширюється на всі іменники одн. та мн. Обидва вживання терміна взаємопов'язані. З одного боку, узагальнення як наявний у грамат. системі мови клас, зразок, модель грамат. форм різних слів (форма наз. в. іменників, форма 1-ї ос. теп. ч. дієслова, форма дієслівного умов. сп. та ін. форми) випливає з різноманіття форм конкр. слів, а з іншого – форма конкр. слова ґрунтується на узагальненій формі різних слів. Термін використовують і в надто широкому розумінні, що відбиває заг. співвідношення грамат. значення будь-якого слова і засобів його вираження. У цьому разі дефініція, крім словозміни, охоплює також ін. явища, зокрема незмінні слова типу прислівників **завжди**, **скрізь**, **старанно**, де функціонує лише одна словоформа. Незмінність прислівникових і под. слів стає їхньою типовою форм. ознакою, характеризує їх як певний різновид Ф. с.

Розрізняють синтетичні (прості) й аналітичні (складні) Ф. с. Перші – це передусім морфол. форми, в яких основа неподільно поєднана в межах одного слова з формантами, що репрезентують грамат. категорію: **нес-у**, **нес-емо**, **розмов-а**, **гарн-ий**. Другі (**співала б**, **буду співати**, **у вікні**) є поєднанням повнознач. слова і службь. слова-морфеми, яке (це поєднання) з функц. погляду уподібнюється до одного слова, пор. форми майб. дієсл. ч.: **буду писати** (аналітична Ф. с.) і **писати-му**, **напиш-у** (синтетична Ф. с.). Форми відмінюваних і дієвідмінюваних слів мають відповідну морфол. будову, що виявляється у поділі їх на основу і форм. частину (*формант*): **літ-о**, **провесін'-Ø**, **розповідај-е**, **чудов-ий**, **прекрасн-ий**. Основа слова є пост. величиною, його формотв. складником. До форм.

частини слова належать передусім флексія, а також формотв. суфікси. Напр., форм. частина ім. **курч-ат-а** складається з суфікса **-ат-** і флексії **-а**. Окр. форми конкр. слів можуть розрізнятися за грамат. значенням, але збігатися за форм. вираженням. Це часткова омонімія грамат. форм. Напр., у словоформі **парт-и** поєднано форм. показники трьох відмінків ім.: род. в. одн., наз. і знах. множини. Абс. омонімію грамат. форм засвідчують невідмінювані іменники типу **какаду**, **колібрі**, **поні**, які логічніше кваліфікувати як форми з нульовими омонім. закінченнями в синтакс. позиціях різних відмінків і в позиціях грамем числа.
Ф. с. становить органічну єдність грамат. значення та його форм. показників. На основі спільного грамат. значення Ф. с. об'єднують у ряди морфол. форм. Протиставлені один одному їхні ряди з однорідним грамат. значенням формують морфол. категорію, складниками якої є грамеми (окремі грамат. значення категорії з їхніми засобами вираження). Найрозгалуженіша сукупність Ф. с. притаманна семикомпонентній категорії відмінка, а найобмеженіша – двокомпонентній категорії числа. До морфол. різновидів Ф. с. прилягають форми, пов'язані з синтакс. ярусом мови. За аналогією до морфології якоюсь мірою можна говорити про наявність синтетизму й аналітизму в синтаксисі. Перший полягає у вираженні члена речення однією словоформою, другий – у вираженні його за допомогою службових і напівслужбових слів. Аналітизм у синтаксисі стосується гол. чин. явищ синтакс. деривації (у формах типу **буду вчителем** відбулося переміщення ім. за допомогою синтакс. аналіт. морфеми-*зв'язки* в синтакс. позицію дієсл.). У таких випадках аналіт. член речення ще не досяг статусу морфол. Ф. с. як найвищого ступеня *граматикалізації*.
Літ.: Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфол. типологии языков. В кн.: Новое в лингвистике, в. 3. М., 1963; Аналит. конструкции в языках различ. типов. М.–Ленинград, 1965; Успенский Б. А. Структурная типология языков. М., 1965; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Укр. грамматика. К., 1986; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-грамат. аспекті. К., 1988; Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика укр. мови. Морфологія. К., 1993; Тараненко О. О. Словозміна укр. мови (таблиці відмінювання і дієвідмінювання). Ніредьгаза, 2003.
І. Р. Вихованець.

ФОРМАЛІЗА́ЦІЯ В ЛІНГВІ́СТИЦІ (від лат. formalis – складений за формою) – опис системи мови і текстів за допомогою структурних (дистрибутивного і трансформаційного) методів аналізу, логічних методів (теорії множин), теорії симетрії (вивчає інваріантні властивості структур), моделювання (дедуктивного та індуктивного, зокрема індуктивно-статистичного), теорії інформації і кібернетики (алгоритмічні описи процедур дослідження). У зазначених методах використовують ідеї, поняття і засоби математики – науки про систему відношень між частинами цілого. Таким цілим і є мова (засіб спілкування) як семіотична система, структуру якої визначають відношеннями між елементами її рівнів, і текст – лінійний результат мовлення, що передає нелінійний зміст. Структура (форма, система відношень) мови і тексту втілюють у собі соціокультурні й психол. чинники мовного розвитку.
Наук. цінність формалізації лінгв. досліджень зумовлена: по-перше, вивченням форм. сторін складного об'єкта, зокрема структури мовних засобів вираження змісту (значень); по-друге, застосуванням методів, що уточнюють інтуїтивні припущення (гіпотези), без яких неможливе вивчення формальних і змістових сторін мов. явищ; по-третє, аналізом метамов (штучних мов, систем символів) як засобів моделювання складних систем природ. мов. Матем. методи у науках виконують інтеграт. функцію: допомагають розкривати спільні закономірності у структурі різних сторін об'єктив. дійсності, що є предметами різних галузей знання. Впровадження формаліз. методів у мовозн. дослідження стало можливим унаслідок розвитку теор. мовознавства: погляд на мову як на семіот. систему і чітке розуміння того факту, що сусп. і знаковий характер обміну думками зумовлюють один одного. Це, у свою чергу, спричинило диференц. підхід до об'єкта дослідження (Ф. де Соссюр) – розмежування мови (ієрархічної системи знаків) і мовлення, зокрема тексту (як результату мовлення, процесу спілкування). Л. Щерба першим запропонував перевіряти систему, побудовану з факт. матеріалу, на нових фактах – так у мовознавство вводиться принцип експерименту, який об'єднує дві лінії наук. дослідження: індуктивну – від фактів до системи і дедуктивну – від системи до нових фактів. Виведені з фактів мовлення системи мають різний ступінь формалізації. Оскільки форма характеризує об'єкт не лише з зовн. та кількісної сторін, а й є його суттєвою якісною характеристикою, формалізація лінгв. досліджень має важливе значення для пізнання законів будови мови і закономірностей її функціонування у мовленні (див. *Структурна лінгвістика*). Через існування меж будь-якої формалізації необхідним у наук. дослідженнях є синтез форм. і змістових методів аналізу. Теор. дослідження структур. лінгвістики є основою, без якої неможливий розвиток прикладних галузей мовознавства (див. *Прикладна лінгвістика*). В укр. мовознавстві структурні й стат. методи застосовують з метою пізнання істотних властивостей структури мови, а також закономірностей функціонування лінгв. явищ у часі та просторі.
Літ.: Кузнецов П. С. Еще о гуманизме и дегуманизации. «Вопросы языкознания», 1966, № 4; Стат. параметри стилів. К., 1967; Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучас. укр. літ. мови. К., 1970; Русанівський В. М. Структура укр. дієслова. К., 1971; Щерба Л. В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. В кн.: Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград, 1974; Пещак М. М. Стиль ділових документів XIV ст. К., 1979; Муравицька М. П. Філос. питання формалізації лінгв. досліджень. «Мовознавство», 1981, № 5; Клименко Н. Ф., Пещак М. М., Савченко І. Ф. Формаліз. основи семант. класифікації лексики. К., 1982; Перебий-

ніс В. С., Муравицька М. П., Дарчук Н. П. Частотні словники та їх використання. К., 1985; Пещак М. М. [та ін.]. Лекс. семантика в системі «людина – машина». К., 1986; Грязнухина Т. О. [та ін.]. Использование ЭВМ в лингв. исследованиях. К., 1990. *М. П. Муравицька*.

ФОРМА́НТ [від лат. formans (formantis) – твірний, який формує], форматив – *морфема* чи ін. формальний показник *похідності* слова або граматичної *форми слова*. Кожне похідне слово, крім твірної частини, має Ф. Словотвірний Ф. – складна одиниця, сукупність усіх засобів, що беруть участь у творенні слова. До Ф. належать афікси та морфонологічні засоби (чергування фонем, зміна наголосу, накладання морфем, усічення та нарощення твірної основи), що супроводжують афіксацію: носи́ти > но́**ш-а**, розбира́ти > ро́збі**р-Ø** (див. *Фузія*). Ф. як сукупність форм. показників, якими похідне слово відрізняється від твірного, виражає його словотв. значення. У словоформі Ф. є та її частина, що не входить до спільної словозмінної основи слова і не належить ін. словоформам: сонц-**е**, сонц-**я**, сонц-**ю**, сонц-**ем**, сонц-**і**. *Н. Ф. Клименко*.

ФОРМА́НТА – див. у ст. *Голосні звуки*.

ФОРМАТИ́В (франц. formatif, від лат. formare – створювати, формувати) – див. *Формант*.

ФОРМОТВО́РЕННЯ – утворення грамат. (морфол. і синтаксичних) *форм слова*. Пов'язане лише з грамат. значеннями, які потребують обов'язкового форм. вираження, і не стосується значень лекс. і словотвірних. Основою Ф. є словозміна, тобто утворення форм того самого слова (напр., форми роду, числа і відмінка прикм.: **високий**, **високого**, **високому**, **високим**; **висока**, **високої**, **високій**, **високою**; **високе**, **високі**, **високих**, **високим**, **високими**). До Ф. зараховують також творення співвіднос. форм різних слів, об'єднаних грамат. значеннями певної категорії. Такими формами, зокрема, є видові пари дієслів, утворювані перев. за допомогою префіксів і суфіксів: **орати – зорати**, **учити – навчити**, **дарувати – подарувати**, **вітати – привітати**, **перекопувати – перекопати**, **переписувати – переписати**, **провідувати – провідати**, **призвичаювати – призвичаїти**, **вибілювати – вибілити**. Нерідко видові пари, що не розрізняються додатковими лекс. відтінками і характеризуються високим ступенем регулярності творення, кваліфікують як форми того самого слова. Проте такі співвідносні форми, насамперед за характером морфол. засобів їх вираження, перебувають поза межами словозміни і є перехідними між словозміною і словотворенням. Деякі дослідники виділяють тріаду словозміна – Ф. – словотворення, де Ф. займає проміжне положення. Тут словозміна вказує на синтакс. можливості форм того самого слова, Ф. об'єднує морфол. категорією грамат. форми різних слів, а словотворення стосується словотв. категорій, що ґрунтуються на лекс. значенні слів.

Найтиповішим засобом Ф. в укр. мові є *флексії* (власне формотворчі афікси), які приєднуються до формотв. основи слова як його постійної частини, напр.: **груш-а**, **добр-ий**, **пиш-е**. Іноді в поєднанні з флексіями використовують додаткові засоби Ф.: суфікси (**неб-о – небес-а**, **курч-а – курч-ат-и**), наголос (**пиш-у́ – пи́ш-еш**, **нес-у́ – нес-емо́**), чергування фонем (**рук-а – руц-і**, **друг – друж-е**, **друз-і**). У випадках втрати диференц. здатності закінчень у Ф. цю роль може виконувати наголос: **рук-и́** (род. в. одн.) – **ру́к-и** (наз. в. мн.), **пісн-і** (род. в. одн.) – **пісн-і́** (наз. в. мн.). До формотворчих і водночас словотв. засобів належать суфікси і префікси, що диференціюють форми недок. і док. в. (**вичитувати – вичитати**, **розв'язувати – розв'язати**, **уподібнювати – уподібнити**, **малювати – намалювати**, **думати – подумати**), а також постфікс **-ся**, який стоїть після флексії і використовується, зокрема, для творення форм пас. стану дієсл. (**будувати – будуватися**, **обговорювати – обговорюватися**). Формотворчу функцію в поєднанні із словотворчою можуть виконувати такі засоби, як чергування фонем (**вибирати – вибрати**, **перебирати – перебрати**) і переміщення наголосу (**викида́ти – ви́кидати**, **склика́ти – скли́кати**). В укр. мові як флективній з елементами аналітизму наявне аналітичне Ф. (див. *Аналітизм*), що реалізується за допомогою служб. слів і входить до парадигми того самого слова, пор.: **пишу**, **писав** і **буду писати**, **писав би**. Незначні вкраплення у Ф. становлять суплетивні утворення (див. *Суплетивізм*), напр.: **я – мене**, **він – його**, **вона – її**. *І. Р. Вихованець*.

ФОРТУНА́ТОВ Пилип Федорович [2(14).I 1848, Вологда – 20.IX(3.X) 1914, с. Косалма, тепер Прионезького р-ну, Республіка Карелія, РФ] – рос. мовознавець, д. чл. Петербурзької АН з 1902, чл. Серб. академії з 1907. Закін. 1868 Моск. ун-т, працював тут протягом 1884–1902, був у ньому професором. Один з основоположників слов'янської порівн.-істор. акцентології, основоположник моск. лінгв. школи. Наук. інтереси Ф. зосереджувалися гол. чин. на індоєвроп., балто-слов'ян. та заг. мовознавстві. Найважливіші праці: «Порівняльна морфологія індоєвропейських мов» (Відмінювання, 1897; Дієвідмінювання, 1901), «Лекції з фонетики старослов'янської (церковнослов'янської) мови» (опубл. 1919), «Короткий нарис порівняльної фонетики індоєвропейських мов» (опубл. 1922) та ін. Праці Ф. про наголос («До порівняльного вивчення наголосу в мовах», 1880, та ін.) мають велике значення і для україністики. Обстоював вільний розвиток укр. мови. Один із співавторів «Доповідної записки про скасування обмежень українського друкованого слова» (1905; див. «*Ярижка*»), член утвореної Петербурзькою АН 1906 Малоруської комісії, яка займалася питанням укр. правопису у зв'язку з підготовкою до друку «Словаря української мови» Б. Грінченка.

Тв.: Избр. труды, т. 1–2. М., 1956–57.

Літ.: Щерба Л. В. Ф. Ф. Фортунатов в истории науки о языке. «Вопросы языкознания», 1963, № 5; Булахов М. Г. Фортунатов Филипп Федорович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 1. Минск, 1976.
Й. О. Дзендзелівський.

ФРА́ЗА (від грец. φράσις – спосіб висловлення, стиль, зворот) – осн. одиниця *мовлення* у його звук. формі, яка має смислову цілісність та інтонац. структуру. Іноді відповідає поняттю *речення*, проте не має таких синтакс. обмежень, які властиві реченню: Ф. може бути й одне слово, вигук, парцельована частина речення, і послідовність речень, об'єднаних у процесі мовлення. З онтол. погляду Ф. є первісною щодо речення. Для структури Ф. важливим є фразовий *наголос*, який надає їй характеру цілісності, об'єднуючи її інтонац. контур. В емоційно нейтр. мовленні він стоїть на ост. повнознач. слові (Хочу спати. Та навряд чи так скоро засну у своїй холодній кімнаті) або на кінцевому словосполученні (Ходімо з нами чай пити). Кінцева позиція цього наголосу є постійною, що дозволило В. Матезіусу визначити його як автоматизований. Близьким до фразового наголосу за акуст. характером і об'єднувальною функцією є синтагмат. наголос – кінцевий наголос у *синтагмі*, який може виступати у Ф. поряд з фразовим: Я добре знáю, / що твої спортивні успіхи велúкі / і ти завоюєш титул чемпіóна. У Ф. з лог. протиставленням чи виділенням виступає лог. наголос, який може бути як кінцевим у Ф., так і некінцевим (Я взяв **два** карбованці. **Я** піду до Галі. Я піду **до Галі**. **Я піду** до Галі). Лог. наголос за своїм акуст. характером і видільною функцією відмінний від фразового наголосу, він дає змогу змінювати семантику Ф. В емоційно насиченому мовленні у Ф. виступає емфат. наголос, пов'язаний з виявом почуття (Скільки я тобі наказувала! Тільки дратуєш!). Істот. елементом інтонац. структури Ф. поряд з наголосами є *паузи*, які дають змогу членувати її на синтагми, а також ті інтонац. особливості, що визначають її *ритмомелодику* і темп (див. *Інтонація*). У комунікат. плані Ф. поділяється також на тему і рему (див. *Актуальне членування речення*).

У нетермінол. значенні Ф. є синонімом вислову, *афоризму* (крилата Ф.).

Літ.: Багмут А. И. Фразовое и лог. ударение и его проявление в предложении. «Acta Universitatis Carolinae Philologica 1. Phonetica Pragensia», 1972, № 3; Николаева Т. М. Фразовая интонация славян. языков. М., 1977; Типологія інтонації мовлення. К., 1977; Багмут А. Й. Семантика й інтонація в укр. мові. К., 1991.
А. Й. Багмут.

ФРАЗЕ́МА – див. *Фразеологізм.*

ФРАЗЕОЛОГІЗА́ЦІЯ – процес творення стійких, невільних сполучень слів, поступового набуття вільносинтакс. прототипами категоріальних ознак *фразеологізмів*. Ф. – мовно-істор. явище, оскільки будь-який фразеологізм сучас. мови виник унаслідок тривалого семасіол. розвитку, стабілізації закріплення у мовленнєвій практиці народу стійких і відтворюваних словесних комплексів, співвідносних із *словосполученнями* або *реченнями*. Його динаміка полягає у лекс.-граматичних перетвореннях у напрямі від синтаксично вільних сполучень слів до семантично нерозкладних фразеол. зрощень. До осн. умов Ф. належать семант. перетворення, грамат. зміщення та деякі позамовні чинники. Повні або часткові семант. перетворення слів у процесі Ф. ведуть до *десемантизації* фразеол. компонентів або набуття ними позасистемних значень, не вказаних у тлумачних словниках. При цьому переосмислені слова (основа фраземотворення) у складі фразеологізму самі піддаються впливам з боку фразеол. цілого, внаслідок чого відбуваються видозміни в їхніх внутр. і зовн. лексичних та грамат. зв'язках. Ф. внутрішніх зв'язків лекс. компонентів виражається у їхній двобічній або однобічній залежності. Двобічна залежність передбачає незмінний склад лекс. компонентів (**розрубати гордіїв вузол**), однобічна – постійні й змінні компоненти (**полічити**, **порахувати**, **поламати ребра** кому). Цілісність фразеол. значення зумовлює також деактуалізацію первинних синтакс. відношень між компонентами, що, у свою чергу, видозмінює зовн. зв'язки (зустріч, прийом, засідання, нарада і т. п. **за круглим столом**; **тримати під п'ятою** кого). Найважливіший чинник переосмислення прямих номінат. значень – втрата тих реалій, життєвих явищ, які позначалися фразеол. прототипами. Розрізняють первинну і вторинну Ф. Перша відбувається на базі вільних синтакс. сполучень, друга – на основі вже існуючих фразеологізмів, прислів'їв, приказок та ін. стійких сполучень слів. Протилежним процесом Ф. є дефразеологізація – розпад фразеологізму.

Літ.: Ващенко В. С. Фразеологізація компарат. зворотів. «Мовознавство», 1975, № 4; Удовиченко Г. М. Прогресивна і регресивна деривація в системі фразеологізмів. «Мовознавство», 1984, № 2; Алефіренко М. Ф. Лінгвокреативні процеси формування фразеол. семантики. «Мовознавство», 1988, № 5. Див. також *Літ.* до ст. *Фразеологія.*
М. Ф. Алефіренко.

ФРАЗЕОЛОГІ́ЗМ (від *фраза* і грец. λογος – слово), фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот, фразема – нарізно оформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фраземотв. взаємодії одиниць лексичного, морфол. та синтаксичних рівнів. Напр.: **лебедина пісня** 'останній вияв таланту'; **набивати руку на чому**, **в чому** 'набувати досвіду, вправності, вміння', **не за горами** 'швидко, незабаром'; **не святі горшки ліплять** 'при бажанні можна всього навчитися'. У процесі синтезу фраземотв. компонентів різних рівнів відбуваються глибокі перетворення і переосмислення лекс. і грамат. семантики, завдяки чому зворот набуває ознак Ф. Серед цих осн. ознак виділяють універсальні (загальномовні) й специфічні. До перших належать відтворюваність і стабільність компонентного складу, до других – семант. перетворення фраземотв. компонентів, смислова цілісність та експресив.-емоц. характер фразеол. семантики. Одним з гол. наслідків цих перетворень є цілісне значення Ф.

В основі формування *фразеологічного значення* лежить етимол. (первинний) образ, виникнення якого зумовлюється: а) відображенням у нац.-мовній свідомості типової предметно-поняттєвої ситуації; б) смисловими асоціаціями, що спричинюються фраземотв. взаємодією лекс. компонентів Ф. Фразеол. значення поєднує в собі відображення позначуваного фрагмента дійсності й ставлення до нього певного мовного колективу: **мілко плавати** 'не мати достатніх здібностей, знань, досвіду для серйозної діяльності' (зневажлива оцінка чиїхось здібностей). Образне вираження у фразеол. значенні позамовної дійсності – результат суспільно значущого багатовікового її пізнання, діалектич. поєднання розумового й чуттєвого світосприйняття. Єднальною ланкою між етимол. і актуальним значеннями Ф. служить його внутр. форма – спільний для них асоціативно-образний елемент, який опосередковано співвідносить Ф. з відповідними об'єктами вторинної (непрямої, фразеологічної) номінації, а також зумовлює варіантні й системно-семантичні властивості Ф. – їхню багатозначність: **стати на ноги** – а) 'одужувати після хвороби', б) 'вирости, набути самостійності', в) 'поправити своє матеріальне становище, розбагатіти'; синонімію й антонімію: **хоч лопатою загрібай (греби, горни)**, **хоч греблю гати – кіт наплакав, на заячий скік, крапля в морі**.

Сутність семант. перетворень компонентів, які відбуваються в основному двома шляхами – метонімічним та метафоричним, полягає в тому, що фраземотв. компоненти в процесі *фразеологізації* розвивають у собі якісно нові властивості. Семант. перетворенням можуть піддаватися всі або окремі фраземотв. компоненти. В першому випадку утворюються *ідіоми* образного або безобраз. характеру, значення яких не розкладається на лекс. значення компонентів: **перемивати кісточки** (кому) 'лихословити, пускати плітки про кого-небудь', **на вус мотати** (що) 'добре запам'ятовувати, навчатися'. Ідіомат. звороти поділяють на дві групи: а) ф р а з е о л о г і ч н і з р о щ е н н я, значення яких з погляду сучас. мови зовсім не мотивуються, не випливають із суми значень слів-компонентів: **байдики бити** 'ледарювати', **показати, де раки зимують** (кому) 'провчити, покарати'; б) ф р а з е о л о г і ч н і є д н о с т і, узагальнено-цілісне значення яких мотивується наявністю в мові вільносинтакс. омонімів: **права рука** (чия) 'найближчий помічник і соратник', **розв'язати руки** (кому) 'дати волю діям, звільнитися від залежності, обмежень у чому-небудь'. У другому випадку виникають мотивовані Ф., яскраво виражена образність яких зумовлюється переосмисленими значеннями їхніх словесних компонентів. Мотивувальними компонентами служать ті слова, які зберігають свої первинні лекс.-семант. властивості, а фраземотворчими – переосмислювані слова, які у сполученні з мотивувальними розвивають у собі т. з. фразеологічно зв'язані значення. Останні виражаються тільки у сполученнях даного слова з одним чи кількома лекс. компонентами мотивувального характеру: **подавати надії** 'обнадіювати, давати підстави чекати успіхів у якій-небудь справі'; **добрі люди** 'доброзичливі, чуйні до інших люди'. Лекс. компоненти з фразеологічно зв'язаними значеннями характеризуються певною семант. відокремленістю, хоч самост. знаковими функціями не наділені, бо позамовні об'єкти вони позначають тільки в сполученні з номінативно опорними словами (**тепле місце**, **розбити вщент**). Наявність у складі таких Ф. компонентів із фразеологічно зв'язаним значенням зумовлює аналіт. характер їхньої семантики. Їх виділяють в окр. тип фразеол. утворень – ф р а з е о л о г і ч н і с п о л у ч е н н я.

За віднесеністю до позначуваної дійсності фразеол. сполучення поділяють на дві групи. Першу становлять Ф. з номінативно-цілісним значенням. У їхньому складі компоненти з фразеологічно зв'язаним значенням зовсім не мають смислової самостійності і за своїми фраземотв. функціями нагадують словотв. морфеми: **прийти до пам'яті** 'опам'ятатися', **у славу ввести** (кого) 'ославити'. Друга група об'єднує фразеол. сполучення з номінативно-розчленованим значенням, яке виникає внаслідок збереження словами-компонентами з фразеологічно зв'язаними значеннями відносної лекс.-семант. самостійності: **живе слово** 'усне мовлення (спілкування)', **дивитися звисока** (на кого) 'дивитися на кого-небудь зневажливо, з погордою'.

Фразеол. зв'язаність розвивається, як правило, у багатозначних слів за окр. їхніми лекс.-семант. варіантами. Її не слід ототожнювати з ін. типами лекс.-семант. залежності у складі комунікат. утворень переносно-образного характеру, зокрема з провербіально зв'язаними значеннями слів (лат. proverbialis – той, що став приказкою, прислів'ям, від proverbium – прислів'я). Останні трапляються у *приказках*, *прислів'ях* та ін. пареміях (див. *Пареміологія*), *крилатих висловах*, *афоризмах*, що перебувають на периферії фразеол. системи і власне Ф. вважатися не можуть, хоч деякі вчені об'єднують їх в окр. групу фразеол. утворень – ф р а з е о л о г і ч н і в и с л о в и (таким чином, існує й ширше розуміння Ф.). Належність Ф. до того чи того типу зумовлюється знак. властивостями їхніх лекс. компонентів, тобто глибиною їхніх лекс.-семант. і грамат. перетворень. З одного боку, лекс. і грамат. семантика компонентів ніби розчиняється у знач. фразеологічного цілого, а з другого – вона бере участь у вираженні значення цього цілого. Мовна природа компонентів Ф. формується у процесі фраземотв. взаємодії лексичних, морфол., синтакс., семант. і стиліст. явищ. Різний характер цієї взаємодії зумовлює досить широкий діапазон

лекс.-грамат. ознак фразеол. компонентів, крайніми межами якого виступають фонет. оболонка слова і його значення. З цього погляду виділяють чотири типи компонентів Ф.: реальні слова (**білий** як крейда), потенц. слова (вбити **двох** зайців), «колишні» слова [**іжицю** прописати (кому)] і псевдослова (**баляндраси** точити). Типологія фразеол. компонентів базується на різному співвідношенні в них системотв. і системонабутих властивостей, тобто тих властивостей, які їм притаманні до участі у фраземотв. процесах і в складі Ф. Сукупність системотв. і системонабутих властивостей фразеол. компонентів утворює їхню фраземотв. значущість. Завдяки останній лекс. компоненти Ф. можуть вступати у різні системні відношення – синонімічні: **брати на сміх, брати на глум**; антонімічні: **по перше число – по заднє число**; тематичні: **лизати п'яти (ноги, руки)** кому; варіантні: **пекти раки (раків)**; паронімічні: **брати на душу – брати за душу**; словотв.: **замовити слово (слівце)** за кого. Виділені системні зв'язки фразеол. компонентів лежать в основі варіантних модифікацій Ф. – лекс., морфол., словотв., синтакс. і фонетичних.

Фразеол. варіантами (див. *Варіанти мовних одиниць*) називаються ті видозміни Ф., які, характеризуючись відносною тотожністю фразеол. значень й етимол. образів, розрізняються окр. компонентами, що надає їм певної експресив.-стиліст. забарвленості. Варіанти Ф. слід відрізняти від фразеол. синонімів зі спільними лекс. компонентами: **накивати п'ятами, мастити п'яти, намазувати (намащувати) п'яти салом**. Такі синонімічні Ф. виражають близькі фразеол. значення, однак їхні внутр. форми, етимол. образи й експресив.-стиліст. властивості не збігаються.

За функц.-стиліст. ознаками Ф. поділяють на літературні й нелітературні. Літ. Ф. об'єднують нейтральні (**розправити крила**), книжні (**перейти рубікон**) і розмовні (**приший кобилі хвіст**) фразеол. утворення. Групу нелітературних Ф. становлять фразеол. звороти народнопобут. мовлення, які, однак, можуть вкладатися в уста окр. персонажів худож. творів: **чорт батька зна що, ляпати (ляскати, лопотіти, плескати, плести, молоти, тріпати, теліпати, клепати** і т. п.) **язиком**. Дослідженням і систематизацією Ф. займається *фразеологія*.

Літ. див. до ст. *Фразеологія.* *М. Ф. Алефіренко.*

ФРАЗЕОЛОГІ́ЧНЕ ЗНА́ЧЕННЯ – притаманне фразеол. одиниці категоріальне значення, своєрідність якого полягає у його цілісності й переосмисленості та випливає із специфіки, компонентності складу та способу утворення *фразеологізму*. Цілісне Ф. з. порівняно з *лексичним значенням* набагато складніше завдяки його конотативному (див. *Конотація*) аспекту. Якщо домінантою лекс. значення виступає денотат.-сигніфікат. елемент, то в семант. структурі Ф. з. першочергову роль відіграє конотативний, або експресивно-емоційний. Так, Ф. з. на відміну від відповідного йому лекс. значення, містkіше й багатше і не може дублювати семантики корелят. лексеми. Напр., фразеологізм **побити горшки** порівняно зі словом **посваритися**, що приблизно йому відповідає, має такі додаткові семант. ознаки: 1) наявність колишньої довготривалої дружби; 2) розрив цієї дружби з якоїсь не зовсім коректної причини; 3) неможливість відновлення її; 4) певний осуд, зумовлений фактом, що стався. Завдяки значній ємності конотат. аспекту семантики фразеологізму, цілісному Ф. з. властива велика інформативність.

Специфіка Ф. з. полягає не лише у його характері, а й у способі утворення. Ф. з. відповідає вторинності номінації, мовного відтворення фразеологізмами дійсності, на відміну від лекс. значення слів, денотат.-сигніфікат. аспект якого безпосередньо пов'язаний з первинною (прямою) номінацією. Як при непрямій лексичній (слова з перен. значенням), так і при вторинній фразеол. номінації значення утворюються на основі переосмислення. Непряма номінація здійснюється, як правило, полісем. словом, значення якого обов'язково пов'язане з денотатом, необхідним для відповідної віднесеності з названою реалією. Перен. значення слова спрямоване не безпосередньо на предмет, а усвідомлюється через пряме номінат. значення (напр., з прямим номінат. значенням слова **світлий** – 'який випромінює яскраве світло' пов'язане одне з перен. значень – 'нічим не засмучений; радісний, щасливий'). При вторинній (фразеологічній) же номінації визначальну роль відіграють окр. смислові елементи компонентів – семи. Напр., значення фразеологізму **дзвонити в усі дзвони** – 'розголошувати, поширювати щось' пов'язане з образним уявленням про повідомлення чогось за допомогою биття у дзвони. Ф. з., як правило, утворюється на основі переосмислення співзвучного з ним вільного словосполучення в цілому і має опосередкований характер. Посередниками між планом вираження фразеологізму і реальною дійсністю виступають денотат.-сигніфікат. елементи семантично перетворених компонентів. У процесі фразеол. номінації формування Ф. з. здійснюється за такою схемою: дійсність – поняттєво-мовне відображення її – сигніфікат опосередковуючого, опор. найменування – попереднє структурно-семант. значення мовної форми – мовна форма у вторин. функції називання.

Ф. з. створюється не поєднанням, а сплавом кількох найменувань в єдине ціле внаслідок переосмислення лекс. значень слів-компонентів. Найпоширенішими способами переосмислення, що базується на реальних асоціат. зв'язках, є метонімічне та метафоричне переосмислення. У першому випадку воно здійснюється під впливом суміжності об'єктів первинної і вторинної номінації, де певна частина сигніфіката компонента збігається з відповід-

ними семами ін. сигніфіката – фразеологічного, як у фраземі **мати руку** 'користуватися підтримкою впливової людини', де компонент **рука** переосмислюється за суміжністю зі знач. слова **людина**. У другому випадку переосмислення базується на основі аналогії, що існує між денотатами вільного і фразеол. словосполучень (напр., **не один пуд солі з'їсти** 'довгий час прожити разом'). Поняттєву основу знач. фраземи як одиниці вторинної номінації становить взаємодія первинного і вторинного об'єктів найменувань. Семант. перетворенням підлягають сигніфікат. елементи лекс. значень, які стають основоположними у формуванні ядра значення усього фразеол. звороту. При цьому відбуваються зміни денотат. віднесеності, його знакової спрямованості на ін. денотат. ситуацію, яка виражає ін. відношення, що є наслідком образного сприйняття світу. Таким чином, Ф. з. формується не на основі певної ознаки денотата (як при непрямій лекс. номінації), а в процесі мовної взаємодії поняттєвих відображень реалій фразеол. компонентів і поняттєвого змісту дійсності, яку означає фразеол. одиниця, тобто на основі переосмислення всієї ситуації.

Літ.: Языковая номинация. Общие вопросы. М., 1977; Алефіренко М. Ф. Теор. питання фразеології. Х., 1987; Авксентьєв Л. Г. Сучас. укр. мова. Фразеологія. Х., 1988; Мокієнко В. М. Лекс. і фразеол. значення. «Мовознавство», 1988, № 4; Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикогр. розробка укр. фразеологізмів. К., 1989.

В. М. Білоноженко.

ФРАЗЕОЛОГІ́ЧНИЙ СЛОВНИ́К, словник фразеологізмів – *словник*, що подає фразеологічні одиниці (ФО) в алф. порядку або за темами (ідеографічний тип). За призначенням Ф. с. бувають реєстраційні, перекладні й тлумачні. За способом подання – алфавітні й гніздові з комбінованими різновидами. Залежно від розуміння *фразеології* – від досить широкого трактування, коли до її складу залучають пареміологічні одиниці (див. *Пареміологія*), до вузького (обмеження лише *ідіомами*) – Ф. с. охоплюють матеріал по-різному.

Фразеологічний словник української мови, кн. 1–2. Київ, 1993; Г. М. Удовиченко. **Фразеологічний словник** української мови, т. 1–2. К., 1984; І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. Українсько-російський і російсько-український **фразеологічний словник.** Київ, 1971.

Перші спроби реєстраційних словників, які систематизували фразеологію укр. мови в алф. порядку, належать до 17 – серед. 19 ст. Це, зокрема, рукописна збірка Климентія Зіновієва, укладена між 1700–09 (вперше надр. 1912; 1971 видана у Києві під назвою «Вірші. Приповісті посполиті»), де подається лише реєстр різного типу ФО, та добірка М. Закревського «Малороссійскія пословицы, поговорки и загадки и галицкія приповѣдки» у кн. «Старосвѣтскій бандуриста» (1860), в якій, крім реєстру, є поодинокі пояснення змісту *фразеологізмів*, іноді разом з відповідниками з рос., польс., лат., нім. та ін. мов, а також істор. довідками. Найціннішою серед Ф. с. 19 ст. є зб. «Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. Марковича и других. Спорудив М. Номис», що вийшла 1864 і охоплює понад 14 000 одиниць, розміщених за тем. принципом, з істор. коментарями (про ін. словники прислів'їв і приказок див. *Прислів'я*, *Пареміологічний словник*).

До найдавніших перекладних Ф. с. належить укр.-рос. словник «Фразы, пословицы и поговорки малороссийские», доданий як розділ до «*Грамматики малороссійскаго нарѣчия*» *О. П. Павловського* (1818). У 50-х рр. 20 ст. І. Вирган і М. Пилинська створили «Російсько-український фразеологічний словник» (журн. «Прапор», 1958–71; окр. виданням випущено під наз. «Російсько-український словник сталих виразів», опубл. 2000), в якому до реєстру виноситься спільний компонент багатьох фразеологізмів, а біля нього подаються усі можливі ФО з укр. відповідниками, часто з усіма синонімами і стиліст. характеристикою. Тоді ж з'явився «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» І. Олійника та М. Сидоренка (1971), в якому в алф. порядку наводяться 7 000 укр. та 6 500 рос. ФО в їх найуживаніших лекс.-грамат. варіантах з вказівкою на функц.-стиліст. та емоц.-оцінні значення. В укр. лексикографії є перекладні Ф. с. з неспорід. мовами, напр., «Фразеологічний словник німецької мови» Л. Осовецької і К. Сільвестрової (1964), в якому до реєстрових одиниць нім. мови, погрупованих під ключовими словами, вміщеними за абеткою, даються укр. відповідники. «Англо-український фразеологічний словник» К. Баранцева (1969) охоплює бл. 30 000 ФО (в широкому розумінні) з їх укр. відповідниками – еквівалентами чи описовими перекладами, зрідка з вказівками на походження. Двотомний «Німецько-український фразеологічний словник» (1981), який уклали В. Гаврись та О. Пророченко, містить понад 30 000 фразеол. одиниць, розташованих за гніздовим принципом, з укр. еквівалентом, аналогом чи

описовим перекладом. 1985 у Загребі вийшов Ф. с. «Hrvatskosrpsko-rusko-ukrajinski frazeološki rječnic» А. Мена і Р. Тростинецької (кн. 1, 1985), який фіксує ФО в усіх відповід. мовах за гніздовим принципом.

Найб. інтерес становлять тлумачні Ф. с. Першим таким словником є зб. нар. фразеології «Галицько-руські народні приповідки» І. Франка (т. 1–3, 1901–10). Тут кожна ФО супроводжується тлумаченням, фразеологізми подаються у порівн. плані (наводяться паралелі з ін. мов: слов'янських, лат., нім., франц., італ. тощо) або ж є відсилання до фразеол. джерел, які фіксують аналогічні вислови. Матеріал подається під словом, спільним для ряду одиниць. У наш час першими словниками такого типу стали короткий «Фразеологічний словник» Н. Батюк (1966), де в алф. порядку фіксуються найуживаніші ФО з тлумаченнями і прикладами; «Словник українських ідіом» Г. Удовиченка (1968), в якому в алф. порядку за першим компонентом розміщено й витлумачено понад 2200 фразеол. висловів (у т. ч. приказки, прислів'я, сталі порівняння), ілюстрованих текстами з творів укр. письменників. Фундам. виданням є «Фразеологічний словник української мови» Г. Удовиченка (т. 1–2, 1984), де за тим же принципом розміщено фразеологізми в широкому розумінні – від ідіом до синтаксично сталих словосполучень. Найповніше укр. фразеологія представлена у «Фразеологічному словнику української мови» (кн. 1–2, 1993), який охоплює бл. 10 000 одиниць. У ньому витримано диференційований підхід до об'єкта фразеології: подаються лише ті одиниці, що мають цілісне переосмислене фразеол. значення з утратою компонентами своїх значень, виражають певні граматичні категорії, виступають у функції певного члена речення і зберігають постійний, відтворюваний за традицією компонентний склад. ФО подаються з тлумаченням, ілюстрат. матеріалом, варіантними формами, derivац. утвореннями, найуживанішими синонімами. На його основі з деякими змінами укладено «Словник фразеологізмів української мови» (2003, бл. 8 000 одиниць).

Відомі комбіновані типи Ф. с., напр.: «Словник фразеологічних синонімів» М. Коломійця і Є. Регушевського (1988, див. *Синонімічний словник*); «Словник фразеологічних антонімів української мови» В. Калашника і Ж. Колоїз (2001). До словників комбінованого типу (ідеографічних, перекладних та тлумачних) належить «Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека» Ю. Прадіда (Сімферополь, 1994), в якому представлено 414 українських та 339 рос. фразеологізмів, об'єднаних у 13 тем. розрядів. Словник містить характеристику як тем. розряду в цілому, так і його кожної ФО з тлумаченням і багатим ілюстрат. матеріалом, який відбиває її функціонування в укр. та рос. мовах. Крім власне Ф. с., є збірки популяр. фразеології з поясненням значення, походження ФО, напр.: «1000 крилатих виразів української літературної мови» (1964) і «Крилаті вислови в українській літературній мові» (1975) А. Коваль та В. Коптілова, «Образне слово» І. Гурина (1974), «У світі крилатих слів» В. Коптілова (1976), «Українська фразеологія: Чому ми так говоримо?» Ф. Медведєва (1977). Крім Ф. с. загальнонародної. мови, є регіональні: «Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу» В. Ужченка (Луганськ, 1997), «Фразеологічний словник говірок нижньої Наддніпрянщини» В. Чабаненка (2001) та ін.

Фразеологія як складова частина словникової статті фіксується також у *перекладних словниках* і *тлумачних словниках*.

Літ.: Скрипник Л. Г. Фразеологія укр. мови. К., 1973.

В. М. Білоноженко.

ФРАЗЕОЛО́ГІЯ (грец. φράσις – спосіб висловлення, стиль, зворот і λόγος – слово, вчення) – 1) розділ *мовознавства*, що вивчає фразеол. систему мови в її сучас. функціонуванні та з погляду істор. розвитку; 2) сукупність характерних засобів вираження думки, притаманних певній соціальній групі, окремому авторові, літ.-публіцист. напрямові, діалекту чи групі говорів; 3) сукупність *фразеологізмів* тієї чи тієї мови. Частіше термін Ф. використовується в перших двох значеннях; для вираження третього поняття ще вживається термін «фраземіка» або «фразеологічний склад мови». Становлення і розвиток укр. Ф. пов'язані з діяльністю О. Потебні та І. Срезневського; в наш час її теор. засади сформувалися у працях Л. Булаховського, Ф. Медведєва, Л. Скрипник, Г. Удовиченка та ін.

Об'єктом Ф. як мовозн. дисципліни є сукупність усіх фразеологізмів мови. Предметом Ф. є вивчення їхніх категоріальних ознак, на основі чого окреслюється об'єкт Ф., досліджуються природа і сутність фразеол. зворотів, виявляються закономірності їх функціонування в мовленні, описуються їхні зв'язки і відношення з ін. одиницями мовної системи – словами, словосполученнями і реченнями, аналізуються фраземотв. процеси. До осн. завдань Ф. належить вивчення специфіки фразеол. утворень як знаків вторинної, непрямої *номінації*, своєрідного виконання ними знакових функцій, особливостей фразеол. семантики, функц.-стиліст. властивостей фразеологізмів. Розв'язання цих та ін. питань залежить насамперед від розроблених у науці принципів розпізнавання і виділення фразеологізмів та методів їх дослідження. Сучасна Ф. використовує такі спец. методи, як контекстуальний, варіаційний, комплексний, структурно-типологічний, метод фразеол. ідентифікації, фразеол. аплікації, фразеол. оточення, метод фраземотв. комбінаторики та ін.

Залежно від аспекту, предмета й завдань вивчення фразеол. складу мови Ф. поділяють на

синхронну (описову) та діахронічну (історичну). Описова Ф., досліджуючи закономірності функціонування фразеологізмів у сучас. мові, розгалужується на: а) фразеол. *семасіологію* – науку, яка вивчає специфіку *фразеологічного значення*, семант. структуру фразеологізмів та їхні системно-семант. зв'язки (синонімію, антонімію, омонімію, багатозначність); б) фразеол. стилістику, гол. завданням якої є з'ясування стиліст. властивостей і функцій фразеол. одиниць у різних стилях мови; в) зіставно-порівн. фразеологію, яка шляхом зіставлення фразеол. систем різних мов виявляє універсальні й унікальні нац.-специф. властивості фразеологізмів цих мов – цінний матеріал для теорії і практики перекладу, прикладної лінгвістики і методики викладання мов.

Становлення істор. Ф. відбувається в трьох напрямах: фраземотворення, етимології і походження окр. фразеологізмів (Ф. Медведєв, В. Мокієнко, Л. Скрипник, О. Ткаченко, В. Ужченко, А. Івченко), формування фразеол. фонду мови в цілому або на окр. істор. етапах її розвитку (О. Юрченко, Л. Коломієць), дослідження діал., фолькл. фраземіки (С. Бевзенко, Й. Дзендзелівський, В. Чабаненко, В. Кононенко). Окремо слід виділити фразеографію – теорію і практику укладання *фразеологічних словників* різних типів: одномовних (тлумачних), двомовних (перекладних), багатомовних, етимологічних, історичних, фразеологічних, синонімів, словників індивідуально-авторського вживання фразеологізмів тощо (Н. Батюк, В. Білоноженко, В. Винник, І. Гнатюк, М. Коломієць, І. Олійник і М. Сидоренко, Є. Регушевський, Г. Удовиченко, Ю. Прадід та ін.). Ф. тісно пов'язана з ін. мовозн. дисциплінами: лексикологією, семасіологією, морфологією, синтаксисом, стилістикою, історією мови, етимологією, лінгвістикою тексту, заг. мовознавством. Опосередковано Ф. взаємопов'язана з психологією, історією, літературознавством, етнографією, фольклористикою, пареміологією, міфологією та ін.

Літ.: Скрипник Л. Г. Фразеологія укр. мови. К., 1973; Медведєв Ф. П. Укр. фразеологія: Чому ми так говоримо. Х., 1982; Юрченко О. С. Формування фразеол. фонду укр. літ. мови кін. XVIII – поч. XIX ст. Х., 1984; Алефіренко М. Ф. Теор. питання фразеології. Х., 1987; Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму. К., 1988; Авксентьєв Л. Г. Сучас. укр. мова. Фразеологія. Х., 1988; Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикогр. розробка укр. фразеологізмів. К., 1989; Прадід Ю. Ф. Фразеол. ідеографія (проблематика досліджень). К.–Сімферополь, 1997; Івченко А. Укр. нар. фразеологія: ономасіологія, ареали, етимологія. Х., 1997; Івченко А. О. Історія та етимологія укр. фразеології. Бібліогр. покажчик (1864–1998). Х., 1998.

М. Ф. Алефіренко.

ФРАНКÓ Зіновія Тарасівна (31.X 1925, Львів – 17.XI 1991, Київ) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1954. Онука І. Я. *Франка*. Закін. 1949 Львів. ун-т. У 1953–87 працювала в Ін-ті мовознавства АН УРСР (з 1956 – ст. наук. співробітник). Осн. праці: «Засоби мовної майстерності лірики Т. Шевченка періоду заслання» (1964), «У спектрі засобів майстерності філософських поем Каменяра» (1969), «Системно-ареальна характеристика гідронімії України» та «Мова про мову» (обидві – 1978), «Граматична будова українських гідронімів» (1979), «Увінчаний шаною» (1981), «Франко як мовознавець» (1986), «Хто ми? Звідки родом?», «Мова як криця» (обидві – 1990). Співавтор «Курсу історії української літературної мови» (т. 1–2, 1958–61).

Літ.: Зеновія Франко (1925–1991). Статті, спогади, матеріали. Л., 2003.

А. А. Бурячок.

ФРАНКÓ Іван Якович (27.VIII 1866, с. Нагуєвичі, тепер Івана Франка Дрогобицького р-ну Львів. обл. – 28.V 1916, Львів) – укр. мислитель, письменник, літературознавець, фольклорист, мовознавець, перекладач і перекладознавець, палеограф, етнограф, історик, економіст, публіцист, громад. діяч. Навч. 1875 у Львів. ун-ті, закін. 1891 Чернів. ун-т. В 1893 у Відні захистив докт. дисертацію. З 1898 Ф. керував етногр. комісією при Наук. т-ві ім. Шевченка і брав участь у редагуванні «Етнографічного збірника». Організатор випуску ряду період. видань. Ф. належать визначні зразки політ., філос. та інтимної лірики, прозові, драм. твори. Він – автор праць з історії і теорії л-ри, історії образотв. мист-ва тощо, численних перекладів творів світ. л-ри (франц., нім., англ., рос., польс., чес., серб., хорв., старогрец., лат., араб., ассиро-вавилон. та ін.).

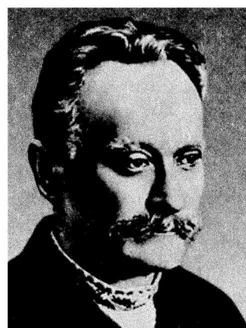

І. Я. Франко.

Мовозн. інтереси Ф. досить широкі та багатопланові. Відомо понад 20 лінгв. праць, заміток та рецензій Ф. укр., польс., нім. мовами, а також майже 150 праць, які мають безпосередню дотичність до мовознавства. Розуміючи мову як «спосіб комунікації людей з людьми», Ф. відзначав, що її виникнення має реальний ґрунт – здатність людського горла творити звуки. У ст. «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881) Ф. пише: «Аж коли чоловік почав жити громадами, показалась у нього потреба постійного порозуміння у всяких речах і виробився систем таких голосових знаків». Ф., поділяючи біол. концепцію нім. славіста А. Шлейхера, розглядав мову як живий організм, що постійно розвивається. У центрі уваги Ф. були питання історії укр. літ. мови 2-ї пол. 19 – поч. 20 ст. Поборовши мовні вагання перших років літ. праці, Ф. рішуче виступив проти москвофіл. *язичія*, зазначивши, що літ. мова повинна формуватися на нар. основі. У ст. «Етимологія і фонетика в южнорус-

кій літературі» (1894) Ф. науково обґрунтував переваги фонет. правопису для укр. літ. мови. Виступив Ф. і проти намагань «латинізувати» укр. графіку, заявивши у праці «Азбучна війна в Галичині 1869 р.» (1912), що це був би найтяжчий удар не лише по укр. мові, а й по всій укр. культурі. Ф. дав досить повну і загалом об'єктивну картину розвитку літ.-писем. мови 16–18 ст. У відомій ст. «Літературна мова і діалекти» (1907) Ф. заявив, що укр. народ повинен мати одну літ. мову, в основі якої лежать говори Серед. Наддніпрянщини, мова І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, бо «у мові тих письменників лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців», бо «та мова на величезному просторі від Харкова до Кам'янця-Подільського виявляла таку одностайність, такий брак різкіших відмін, який вповні відповідав українському національному типові». Мова Т. Шевченка була еталоном для Ф. Він глибоко вивчав її і перший дослідив мовну лабораторію Великого Кобзаря. Ф. вважав, що укр. літ. мова може і повинна обслуговувати всі сфери людської діяльності. Наприкінці 19 – поч. 20 ст. укр. мові, за словами Ф., «приходилось здобувати нові поля невідомих досі понять» (ст. «Михайло Старицький», 1902). Ф. все робив, щоб для цих нових понять з'являлися в літ. укр. мові відповідні слова і терміни, взяті з нар. мови, запозичені з ін. мов, інтернаціоналізми, утворені діячами науки і культури (див. *«Ковані слова»*).

Він дав сучасне тлумачення поняття «науковий термін» і фактично став основоположником наук.-публіцист. стилів укр. мови. Ф. сприяв утвердженню новітньої мовозн. термінології. Одним із перших увів в укр. мову терміни «арго», «фонетична альтернація», «ономастика», «синтаксична конструкція», «суфікс», «означення» та ін. Заслуги Ф. є і в ін. ділянках укр. мовознавства. Діалектол. погляди Ф. викладено в ст. «Літературна мова і діалекти» (1907), інших працях. Він чітко розрізняв і послідовно вивчав тер. і соціальні діалекти, визначив їх особливості, вказав на характер взаємодії літ. мови і діалектів, дав класифікацію західноукр. говорів, яка майже не відрізняється від прийнятої сучасною діалектологією. Дослідженням «Причинки до української ономастики» (1906) Ф. започаткував укр. ономастичну науку, а тритомною працею «Галицько-руські народні приповідки» (1901–10) дав неперевершений зразок лексикогр. розробки укр. фразеології.

Не втратили наук. цінності і текстол. праці Ф. «Увага про назву „Палінодія"» (1903), «Кінцеві записки в староруських рукописах» (1906), «Дві замітки до тексту найдавнішої літописі» (1908) та ін.

Ф. був незрівнянним практиком і теоретиком перекладу. Праця «Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання» (1912) – свого роду енциклопедія перекладозн. думки і справи того часу в Україні. Ф. знали і глибоко шанували відомі філологи – його сучасники (В. Ягич, О. Потебня, О. Шахматов, А. Кримський та ін.). В 1906 рада Харків. ун-ту одностайно присудила йому ступінь доктора рос. словесності. В 1907 з політ. міркувань реакц. кола Росії перешкодили обранню його дійсним членом Петерб. АН.

Тв.: Зібр. тв., т. 1–50. К., 1976–86.

Літ.: Ващенко В. С. Іван Франко і питання укр. ономастики. «Наук. зап. Дп. ун-ту», 1956, т. 57, в. 10, ч. 2; Корнієнко Н. П. Деякі питання історії мови в працях Івана Франка. «Наук. зап. Дрогоб. пед. ін-ту», 1962, т. 9; Москаленко А. А. І. Я. Франко про укр. азбуку і правопис. «Наук. зап. Ізмаїл. пед. ін-ту», 1962, в. 3; Ковалик І. І. Наукова лінгв. проблематика в працях Івана Франка. В кн.: Іван Франко. Статті і мат-ли, зб. 12. К., 1965; Білодід І. К. Каменяр укр. слова. К., 1966; Франко З. Т. Франко як мовознавець. «Мовознавство», 1986, № 4; Панько Т. І. Мова і нація в естет. концепції І. Франка. Л., 1992.

Є. С. Регушевський.

ФРАНЧУ́К Віра Юріївна (17.I 1932, м. Тирасполь, тепер Молдова) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1990, професор з 1992. Закінчив 1954 Харків. ун-т. З 1958 працює в Ін-ті мовознавства НАН України: референт, мол. наук. співробітник, старший, а з 1990 – провідний наук. співробітник. Досліджує історію східнослов'янських мов та слов'ян. мовознавства. Один з авторів праць: «Порівняльно-історичний синтаксис східнослов'янських мов. Члени речення» (1968), «Традиції російського мовознавства в Україні» (1977, обидві – рос. мовою), «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.» (1981), «Російські говори на Україні» (1982). Комплекс лінгв. і текстол. питань, що характеризують співвідношення літописання 12 ст. і «Слова о полку Ігоревім», Ф. розглядає у працях «Київський літопис. Склад і джерела в лінгвістичному висвітленні» (1986, рос. мовою), «Літописні оповіді про похід князя Ігоря» (1988). Підготувала біобібліогр. нарис «Олександр Опанасович Потебня» (1975), автор першої наук. біографії О. Потебні (1985). Ввела в наук. обіг за архів. джерелами ряд не опублікованих раніше праць О. Потебні: «Наголос» (1973), розділи «Іменник», «Прикметник», «Член» «Іменні суфікси» та ін матеріали, частину листування вченого, включивши їх до перевиданого нею 4-го тому праці О. Потебні «Із записок з руської граматики». Співукладач «Русско-украинского словаря» (т. 1–3, 1968), «Словника української мови» (т. 1–11, 1970 –80)

Організатор Потебнянських читань (з 1977), відп. редактор збірників мат-лів цих заходів. Лауреат премії ім. О. О. Потебні (1999) та ім. М. І. Костомарова (2004). *М. М. Пещак.*

ФРИКАТИ́ВНІ ПРИ́ГОЛОСНІ (франц. fricatif, від лат. fricatus – тертя), щілинні приголосні, спіранти – див. у ст. *Приголосні звуки.*

ФУ́ЗІЯ (франц. fusion – плавлення, лиття, злиття, з'єднання, від лат. fusio – плавлення) – морфонологічно спричинене взаємопроникнення форми сусідніх у слові *морфем*, що виявляється

у зміні їхнього звук. складу і веде до стирання міжморфем. меж, тобто до злиття, склеювання морфем. Термін запропонував Е. Сепір для позначення різновиду афіксації, що супроводжується *чергуваннями звуків* на *морфемних швах* на відміну від афіксації, що відбувається без таких змін. Ф. полягає у здійсненні регулярних морфонол. перетворень. Як техніка поєднання морфем Ф. характеризується тим, що регулярно здійснювана зміна плану їх вираження робить неможливим лінійний поділ фонемної послідовності у слові на відрізки, наділені значенням. Так, при творенні іменника **дивак+ств(о)** – **дивацтво** внаслідок Ф. на межі основи та суфікса поділ на морфеми реалізується то як **дивац-тв-о**, то як **дива-цтв-о**. Ф. поширена в слов'ян. мовах. В укр. мові виявляється у морфонол. змінах морфем: різноманітних чергуваннях (Дрогоби**ч** > дрогоби**щ**ь-к-ий, моло**к**(о) > моло**ч**-н-ий), *усіченнях* (апріор(**і**) > апріор-н-ий, лібрет(**о**) > лібрет-н-ий, матріарх(**ат**) > матріарх-альн-ий, ординар(**ець**) > ординар-ськ-ий, узу(**с**) > узу-альн-ий), накладаннях звуків (догляд-(**а**)+**ач** > догляд-**ач**, саг(**о**)+**ов** > саг-**ов**-ий), *спрощенні у групах приголосних* (виїз(**д**)+**н** > виїз-**н**-ий, раді**с**(**ть**)+**н** > рад-іс-**н**-ий). Розрізняють Ф. повну, за якої від афікса не лишається жодних сегментних слідів (анізотроп-і**j**-а > анізотроп-н-ий), та часткову, якої у слові від афікса залишаються деякі сегментні відрізки (жрець+**ськ** > жрець-**к**-ий). У словозміні й *словотворенні* Ф. найбільш характерна для *кореня* та прикореневої частини слова. Словотворення супроводжується Ф., що менше захоплює префіксальну частину слова (**по**+і-ти > п-**і**-ти) і більше кореневу та суфіксальну. На відміну від префіксів широко відсікаються *суфікси* актуаль-(**н**-ий) > актуал-ізува-ти, реаль-(**н**-ий) > реал-ізм, сер-(**ц**-е) > перед-серд-я, лег-(**к**-ий) > лег-еньк-ий, санатор-(**ій**) > санатор-н-ий, біг-(**а**-ти) > біг-ун, мерз-(**ну-ти**) > мерз-л-ий, а також фіналі основ: сол(**о**) > сол-іст, такс(**і**) > такс-ист, рад(іо) > рад-ист. *Н. Ф. Клименко.*

ФУ́НКЦІЇ МО́ВИ (від лат. functio – виконання, здійснення) – призначення, роль, завдання, що їх виконує *мова* в сусп. вжитку. Основна, визначальна Ф. м. – комунікативна. Мова виникла з потреб комунікації, і вся її організація підпорядкована цим потребам. Комунікат. функція є важливим чинником розвитку мови. Напр., фонет. процеси уподібнення і розподібнення відбуваються не безвідносно до будь-яких умов, а тому, що полегшують вимову слова (*асиміляція*) або його сприйняття (*дисиміляція*), тобто діють на користь мовця або його слухача – учасників комунікації. Спілкування – це не тільки діалог реальних осіб – певний текст може бути адресований і уявному співбесідникові, й самому собі (*мовлення внутрішнє*), і більшому чи меншому загалу, всьому народові (напр., послання «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм...» Т. Шевченка). Пізнавальну Ф. м. в онтогенезі дедалі частіше виділяють як окрему – когнітивну, що слугує внутр. репрезентації знань, які містяться в мозку людини, – збереженню, переробленню та використанню мов. інформації (ментальний лексикон).

Щоб спілкуватися, треба мати думку: мовленнєвий акт невідривно пов'язаний з актом мисленнєвим. І мова бере найактивнішу участь у процесі формування (початкового, ще нечіткого окреслення) та формулювання (чіткого вираження) думки. Мова, таким чином, виконує функцію оформлення думки – мислеоформлювальну функцію. Ця функція якнайтісніше пов'язана з комунікативною, обидві вони становлять єдність. Деякі дослідники взагалі не виділяють мислеоформлювальної функції, розуміючи її як компонент комунікативної. Проте такий погляд суперечить тому фактові, що акти формування і формулювання думки можуть або збігатись, або не збігатись у часі.

Надзвичайно важливою для розвитку людства є пізнавальна Ф. м. Мова служить дуже важливим інструментом пізнання. Не назване – не пізнане. Шукаючи назву для речі, людина її пізнає. Пізнавальна Ф. м. активно діє як у філогенезі – розвитку народу – всіх носіїв даної мови, так і в онтогенезі – розвитку окр. людини, що пізнає світ значною мірою шляхом засвоєння мови. Пізнавальну Ф. м. ще називають пізнавально-відображальною, гносеологічною, а також акумулятивною. Ост. термін означає нагромадження в мові досвіду поколінь. Все, що будь-коли пізнане людиною, закріплюється і зберігається у слові. За назвою, внутр. формою слова, походженням (власне утворення чи запозичення) можна встановити, як було пізнане явище, як з'явилося певне поняття. Напр., в індоєвроп. добу корінь *ghel означав і «зелений», і «жовтий» і був, можна гадати, початково орієнтований на рослинність, де присутні обидва ці кольори. У праслов'ян. мові від згаданого кореня утворилася назва **зело** 'рослина', а вже від неї – прикметник на означення кольору **зелений**. Інше фонет. і словотвірне продовження того ж кореня, уже без рослин. асоціацій, засвідчує укр. **жовтий**. Люди закріплювали пізнане в слові, розщеплюючи семантику єдиного кореня (**зелений** – **жовтий**), ідучи від конкретного до абстрактного (**зело** – **зелений**).

Ф. м. виявляють себе в специфіці, особливостях окр. компонентів акту спілкування. Таких компонентів три: мовець (адресант), слухач (адресат) та інформ. потік (канал зв'язку), що йде від першого до другого. Відповідно виділяють і три Ф. м., що, таким чином, підпорядковуються комунікат. функції, але не ототожнюються з нею. Це експресивна, імпресивна та інформаційна Ф. м.

У літературознавстві та стилістиці існує термін «образ автора». Мається на увазі вираження, відображення особистості у тексті, що створений цією особистістю. Адже психіч. процес формування думки відбувається в мозку суб'єкта, і відбиток суб'єкта, прикмети суб'єктивності притаманні вже сформульованій, висловленій думці. І це — властивість не тільки худож. твору, а будь-якого тексту, будь-якого висловлювання, писемного чи усного. Йдеться, власне, не про мету, а про умову використання мови — умову, що проявляється навіть незалежно від волі мовця. Це і є експресивна (від франц. expressif — виразний) Ф. м. Наявна вона завжди: говорячи про будь-що, людина мимохіть говорить і про себе.

Імпресивна ж функція (від франц. impressif — такий, що справляє враження) полягає у дії мовлення на адресата незалежно від того, як адресат її сприймає. Яскравий вияв такої функції — військові команди. Для виконання цієї функції мова має спец. засоби: звертання, наказовий спосіб дієслова тощо, які вживаються переважно для того, щоб домогтися від слухача бажаного для мовця результату. Імпресивну Ф. м. називають ще апелятивною (К. Бюлер), конативною (Р. Якобсон), прагматичною.

Інформаційна Ф. м. (ін. назви — репрезентативна, референтна, денотативна, номінативна) полягає у передаванні в процесі спілкування одне одному певної інформації про позамовну дійсність, у відображенні об'єктивної реальності. В цьому осн. сенс спілкування. Однак спілкування (комунікативна Ф. м.) не зводиться лише до передавання інформації. Це добре видно у зіставленні інформаційної Ф. м. з емоційною (інакше — емотивною чи виразовою). Якщо для точної передачі інформації потрібна регулярність, однотипність мовних засобів, то для емоц. мовлення, навпаки, нерегулярність, різнотипність, розмаїтість їх. В інформаційній Ф. м. йдеться про те, що передається від мовця до слухача, а в емоційній — як воно передається. І те, і друге входять у комунікацію, в акт спілкування.

Емоційну Ф. м. не слід плутати з експресивною. Вираження мовця («образу автора») і вираження почуттів та оцінок, тенденція до урізноманітненого мовлення — це різні речі, хоч і пов'язані між собою. До них примикає і той аспект використання мови, який називається естетичною (інакше — поетичною) Ф. м. Йдеться про красу мови, про задоволення естет. смаків сусп-ва. Рядок «**Рученьки терпнуть, злипаються віченьки**» (з вірша «Швачка» П. Грабовського) наснажений емоцією (вираженою пестливими суфіксами іменників), і саме вона передусім створює естет. довершеність наведеного рядка. У цій же емоційності прозирає й образ автора та, відповідно, експресивна Ф. м. Але ґрунтом для усіх трьох функцій зовсім не обов'язково має бути емоція. Напр., у вірш. рядку «**Дзвенять у відрах крижані кружальця**» Л. Костенко ним є естетика, краса, що спирається передусім на звукопис (**др-кр**, **криж-круж**, симетрія наголошених голосних **а-і-і-а**), який створює і відповідну емоц. атмосферу, і навіть, якоюсь мірою, образ автора. Експресивна Ф. м., таким чином, цілком виразно відмежовується від емоційної та естетичної.

Усі описані Ф. м. — облігаторні, тобто обов'язкові (звичайно, з різним ступенем своєї експлікації) у будь-якому акті мовлення. Наявні також Ф. м. факультативні, необов'язкові, які можуть виявлятися в актах спілкування, але не є умовами реалізації названих актів. Це, зокрема: контактовстановна (фатична) функція, коли розмова ведеться заради самої розмови («пуста розмова»), не відбиваючи ніяких ознак, що передбачаються іншими Ф. м. (сюди ж відносять слова чи запитання для перевірки справності каналів зв'язку тощо); метамовна (металінгвістична) Ф. м., коли одні слова чи вирази використовуються для пояснення ін. або їх коментування. Напр.: «Калокір... знав, що нормани називали Русь „Гардариком", **себто країною городів**» (Б. Лепкий), «Там батько, плачучи з дітьми (**А ми малі були і голі**), Не витерпів лихої долі, Умер на панщині» (Т. Шевченко). Для типових випадків коментування є усталені метамовні звороти: **так би мовити**, **як кажуть**, **м'яко кажучи** тощо; магічна функція (заклинання, замовляння), напр.: «**Цур тобі**, **пек**!». Контактовстановна Ф. м. є різновидом, однією з форм комунікативної Ф. м., метамовна — варіант інформаційної, а магічна — специф. форма імпресивної. Виділяють і деякі ін. факультативні Ф. м. — функцію міжнаціонального спілкування, функцію міжнародного спілкування, що є виявами заг. комунікативної Ф. м.

Деякі мовознавці розглядають окремо Ф. м. і функції мовлення. Проте таке трактування позбавлене підстав. Адже Ф. м. — це вияв сутності мови, її призначення, тобто її характеристики, без яких мова не може бути мовою, а реалізуються вони в мовленні. Отже, Ф. м. і функції мовлення — ті самі.

Літ.: Аврорин В. А. Функции языка. В кн.: Совр. проблемы литературоведения и языкознания. М., 1974; Якобсон Р. Лингвистика и поэтика. В кн.: Структурализм: «за» и «против». М., 1975; Білодід І. К. Деякі аспекти взаємодії пізнавальної і естет. функції мови. В кн.: Мова. Людина. Суспільство. К., 1977; Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. К.–О., 1983; Мова і культура. К., 1986.

Ю. О. Карпенко.

ФУНКЦІОНА́ЛЬНИЙ СТИЛЬ — різновид *літературної мови*, що характеризується систем. об'єднанням мов. одиниць різних рівнів, функції яких зумовлені сусп. сферою використання мови, настановами та умовами спілкування.

Див. також *Стиль*, *Стильові різновиди української мови*.

С. Я. Єрмоленко.

Х – двадцять шоста літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [ха] вживається як іменник с. р.: велике **Х**, мале **х**. За формою накреслення – видозмінена кирилична літера **χ** («хір»), яка відповідала візант. **χ** («хі»). У староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) вживалася в кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові цією літерою позначають шумний щілинний глухий задньоязиковий приголосний звук, який може бути твердим (хата, хитрий, мох, холод) або напівпом'якшеним перед **і** (хірург, хімія, тихі). **Х** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. У давньорус. і староукр. писемностях мало числове значення «шістсот». Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «двадцять шостий». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 7-х і т. д. *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *Х*
Давньогрецька	Ψ Ψ ↓ ↓ X
Візантійська	X X ϯ X X X
Латинська	X x x X x
Романська	X x 𝔛 x 𝒳 x
Готична	𝔛 𝔵 𝔵 ℋ 𝔵
Кирилиця	X X X X X
Глаголиця	Ⱈ ь ь ь ь ь ь
Українська	X x 𝒳 𝑥

ХАЛИМО́НЕНКО Григорій Іванович (5.V 1941, с. Товкачівка Прилуцького р-ну Черніг. обл.) – укр. мовознавець, літературознавець, перекладач, доктор філол. наук з 1996, професор. Закін. 1965 Київ. ун-т, 1969 – ф-т сходознавства Тбіліс. ун-ту. З 1995 працює у Київ. нац. ун-ті ім. Т. Шевченка: зав. відділення сходознавства та зав. каф. тюркології, від 2002 – професор цієї кафедри. Праці: з тюркології, міжмов. контактів укр. мови: «Тюркізми у професійно-виробничій лексиці української мови» (ч. 1–2, 1994–95), «Турецька мова. Основи теоретичної граматики» (1999), «Історія турецької літератури» (ч. 1–3, 2000–03), «Азербайджанська мова» (2003). *Л. І. Шевченко.*

ХА́РКІВСЬКА ФІЛОЛОГІ́ЧНА ШКО́ЛА – перша наук. лінгвістична школа в Рос. імперії. Її виникненню у Харків. ун-ті сприяло перебування тут і діяльність І. Срезневського та його учня П. Лавровського. Працюючи в галузі порівн. фонетики та лексикології слов'ян. мов, ці вчені підходили до мов. явищ з істор. позицій і розглядали їх у процесі розвитку. Вони започаткували принципи дослідження слов'ян. мов у широкому культур. та істор. контексті. Вивчаючи походження і розвиток мов та словесності у зв'язку з історією народу, приділяли особливу увагу дослідженню фонет., лекс. і граматт. особливостей східнослов'ян. мов в їх еволюції, збирали і вивчали фольклор та художні цінності, що становлять надбання нац. культури.

Учні П. Лавровського О. Потебня та М. Колосов поглибили методику порівн.-істор. дослідження. М. Колосов (1839–1881), закінчивши Харків. ун-т, працював у Варшав. ун-ті. За короткий час створив ряд ґрунтовних праць («Нарис історії звуків і форм руської мови з XI по XVI століття», 1872; «Замітки про мову і народну поезію у північновеликоруському наріччі», 1877; «Огляд звукових і формальних особливостей народної руської мови», 1878, та ін.). В 1875 обраний чл.-кор. Петерб. АН. Заснував у Варшаві журн. «Русский филологический вестник», де надруковано фундам. праці О. Потебні. В цьому ж напрямі працював у Києві П. Житецький.

Представники Х. ф. ш., підтримуючи тричленну класифікацію слов'ян. мов, обґрунтовану М. Максимовичем, та розроблену цим ученим наук. концепцію розвитку і взаємовідносин східнослов'ян. мов, приділяли особливу увагу проблемі походження укр. народу та його мови, визначенню вихідних рис укр. мови, її взаємодії зі спорід. слов'янськими. У працях учених Х. ф. ш. було дано розгорнуту картину розвитку східнослов'ян. фонет. системи від найдавнішого періоду до серед. 19 ст., сформульовано принцип етимол. дослідження у зв'язку з вивченням фонетичних законів розвитку мови. Так, дослідження О. Потебні про редуковані голосні викликали численні відгуки сучасних йому філологів (І. Срезневського, П. Житецько-

го, М. Колосова, О. Кочубинського, В. Ламанського, П. Фортунатова та ін.) і помітно сприяли розвитку історичної фонетики. В ході цієї дискусії О. Потебня сформулював (хоча й не точно) положення про те, що **ъ** і **ь** мали в давньоруській мові різну позицію, т. з. слабку і сильну, в результаті чого у сильній позиції проявлявся в **о**, а **ь** – в **е**, а у слабкій позиції **ъ** і **ь** зникали. Учений вказав і на те, що зникнення **ъ** і **ь** (занепад редукованих, за сучасною термінологією) почалося передусім у слабкій позиції і неодночасно на східнослов'янській території: на півдні раніше, ніж на півночі. Пізніше цю думку О. Потебні, виходячи з нових мов. даних, розвинув видатний лінгвіст кін. 19 – 1-ї чв. 20 ст. О. Шахматов, і вона стала загальновизнаною.

З досягненнями в істор. фонетиці пов'язане становлення східнослов'ян. діалектології. Праці О. Потебні, М. Колосова, П. Житецького, М. Халанського (учня О. Потебні) знаменували новий етап у розвитку діалектології, сформували наук. основи східнослов'ян. діалектології як самост. дисципліни. Новим етапом в опрацюванні понять слова, грамат. форми, грамат. категорії та ін. у слов'ян. мовознавстві стало синтакс. вчення О. Потебні. Намагання розкрити етапи розвитку люд. мислення у фактах мов. еволюції, що ґрунтувалося на розумінні зв'язку мови і мислення, а звідси застосування істор.-генет. принципу аналізу в осмисленні синтакс. явищ дозволили вченим Х. ф. ш. поглибити дослідження в галузі істор. граматики слов'ян. мов, глибше дослідити морфологію і синтаксис східнослов'ян. мов (Д. Овсянико-Куликовський, Б. Ляпунов, О. Попов, М. Халанський, В. Харцієв). У цьому ж напрямі працювали послідовники Х. ф. ш. – І. Бєлорусов, А. Будилович, Л. Булаховський, М. Грунський, О. Дмитревський, О. Добіаш. Істор.-генет. підхід до вивчення мов. явищ сприяв розвитку східнослов'ян. семасіології, лексикології, етимології. Вчені Х. м. ш. розробляли також проблеми історії східнослов'ян. літ. мов, лінгвостилістики.

Погляди О. Потебні на поетичну мову, природу поезії і взагалі мист-во становлять його лінгв. поетику. В поет. слові й відповідно в поет. творі в цілому О. Потебня виділяє три складові елементи: зовн. форму (звучання), значення (семантику) і внутр. форму (образ). Учення О. Потебні про *внутрішню форму слова* бере початок з ідей В. Гумбольдта. Ідеї О. Потебні в цьому напрямі розвивали його учні А. Горнфельд, Б. Лезін, Д. Овсянико-Куликовський, В. Харцієв, які заснували у Харкові багатотомне видання «Вопросы теории и психологии творчества».

Літ.: Глущенко В. А. Принципи порівн.-істор. дослідження в історії укр. і рос. мовознавства. Харків. лінгв. школа. Слов'янськ, 1994; Сухих С. И. Теор. поэтика А. А. Потебни. Нижний Новгород, 2001; Шевельов Ю. Істор. фонологія укр. мови. Х., 2002.
В. Ю. Франчук.

ХІА́ЗМ, хіазма [від грец. χιασμός, букв. – хрестоподібне розташування (у формі грец. літери χ «хі»)] – див. у ст. *Фігура мови.*

ХРЕМАТОНІМІ́Я (від грец. χρῆμα – гроші та ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – див. у ст. *Власні назви.*

ХРОНОНІМІ́Я (від грец. χρόνος – час і ὄνυμα, ὄνομα – ім'я, назва) – див. у ст. *Власні назви.*

ХУДА́Ш Михайло Лукич (20.XII 1925, с. Демня, тепер Миколаївського р-ну Львів. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1980. Закін. 1950 Львів. пед. ін-т. У 1950–54 учителював на Тернопільщині. З 1957 – в Ін-ті сусп. наук АН УРСР (Львів): молодший, з 1963 – ст. наук. співробітник. Від 1980 – у Львів. відділенні Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України (з 1992 – Ін-т народознавства НАН України): старший, а з 1986 – провідний наук. співробітник. Осн. праці з істор. лексикології укр. мови («Лексика українських ділових документів кінця XVI – поч. XVII ст.», 1961), ономастики [«З історії української антропонімії», 1977; «Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів», 1991, у співавт.; «Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від слов'янських автохтонних відкомпозитних скорочених особових власних імен)», 1995]. Один з авторів «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» (т. 1–2, 1977–78) і «Короткого тлумачного словника української мови» (1978). *А. А. Бурячок.*

ХУДО́ЖНІЙ СТИЛЬ, художня мова, мова художньої літератури – функц. різновид *літературної мови.* Виявляючи особливий спосіб мислення, Х. с. відтворює дійсність через конкр.-чуттєві образи. Мовна картина світу письменника виконує естет. функцію, що передбачає зв'язок між тим, хто створює худож. світ, і тим, хто його сприймає. До екстралінгв. чинників Х. с. належать естет., соціальні, психічні та ін. засади мовно-худож. творчості. Х. с. – це особливий спосіб мислення, створення мовної картини світу.

Х. с. обслуговує духовно-естет. сферу життя народу. Мистецтво худож. слова полягає у розкритті потенц. можливостей нац. мови, які завдяки довершеності мовного матеріалу, його незвичності, оригінальності, худож. доцільності досягають ефективного емоц.-естет. впливу на читача, розвивають його мовний смак. Х. с., об'єднуючи мовні жанри худож. л-ри (поезію, прозу, драму), а також усі індивід.-авторські Х. с., становить певне узагальнення щодо прийомів і засобів створення худож. образності. Образна мова вирізняє твори худож. л-ри з-поміж ін. текстів. Вона не обмежується традиц. *тропами* й *фігурами мови*, а наповнює естет. змістом безобразні мовні елементи, перетворює їх у систему худож.-мовного бачення світу. У вірші «Садок вишневий коло хати» Т. Шевченка довершеність і цілісність Х. с. досягається особливою функцією *загальновживаної лексики* укр. мови, створенням асоціативного лірич. поля, в якому слова з нейтр. загальномовною семантикою інтимізуються, набувають емоц.-експрес. змісту.

Х. с. має свої норми, що змінюються, модифікуються залежно від літ. традицій, течій, напрямів, худож. шкіл та індивід. стилю. Мовновиражальні прийоми, засоби змалювання, напр., портрета, пейзажу в творах І. Нечуя-Левицького відрізняються від портретної характеристики персонажа чи описів природи в сучас. худож. л-рі, зокрема в творах Вал. Шевчука, Є. Гуцала (тобто існує мовно-худож. образність, типова для певної доби).

Вбираючи у себе компоненти всіх ін. функц. стилів, Х. с. трансформує, переосмислює їх; він не обмежений також у використанні *одиниць мови*, що належать до різних часових зрізів, до соціальних та тер. видозмін нац. мови. Щодо відкритості стиліст. системи мова худож. л-ри найближче стоїть до розм. стилю, вона активно послуговується *мовою фольклору*. В *історії української літературної мови* Х. с. посідає особливе місце. З худож. творчості І. Котляревського започатковувалася *нова українська літературна мова*. Х. с. тривалий час залишався єдиним повнокровним стилем у писем.-літ. практиці, оскільки ін. стилі через обмежені державою сусп. функції укр. мови не мали природ. розвитку. У Х. с. витворюються зразки норм літ. мови, відбувається модифікація, оновлення експресив. засобів, передається нац. *колорит* емоц. відображення дійсності.

Х. с. послуговується позанормат., некодифікованими мовними засобами: *архаїзмами*, історизмами, *діалектизмами*, *неологізмами* (загальномовними та авторськими), некодифікованими розм. висловами, якщо вони відповідають вимогам естет. міри, стиліст. доцільності.

Вивчається Х. с. у таких аспектах: стиль індивідуальний, стиль окремого худож. твору або жанру, функціональний стиль. З кожним пов'язані особливі підходи, спец. методи дослідження. У плані історії укр. літ. мови ґрунтовне значення мають *мови письменників словники* та словопокажчики до їхніх творів (Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, В. Стефаника, І. Франка). Серед л-ри з питань вивчення мови класиків укр. л-ри вирізняється структурно-рівневий підхід до аналізу Х. с.

Худож. тексти засвідчують виникнення і розвиток поет. словника укр. мови (див. *Поетична мова*), народження символіч. значення лексем, формування усталених асоціат. зв'язків слів. Естет. функції семантично багатовимірного худож. слова розкриваються на тлі його текстових і позатекстових, мовокраїнозн. конотацій. Х. с. як мова образна, багата на тропи, фігури мови, протиставляється нехудож. стилям, а серед останніх найвиразніше – *офіційно-діловому стилеві*. За характером емоц.-експрес. засобів Х. с. об'єднується з *публіцистичним стилем*, а також із розм. мовою.

Деякі письменники у своєму індивід. стилі орієнтуються на макс. відтворення, стилізацію розм. діалогів. У зв'язку з явищами інтелектуалізації літ. мови відбувається акт. процес входження елементів *наукового стилю* (термінол. лексики) в худож. текст.

Кожний із жанрових різновидів Х. с. володіє особливими прийомами *актуалізації* стиліст. значення мовних одиниць у худож. текстах. Орієнтація мовних структур на форму донесення худож. змісту до читача, на створення різних стиліст. колоритів зумовлює появу стильових різновидів у жанрах поезії, прози, драматургії, напр., різновиди пейзажної, інтимної лірики, романтич. прози та ін.

Дослідження з худож. стилістики обов'язково передбачає виявлення традиц. та індивід.-автор. образності, що міститься у лекс.-семант. сполучуваності, текстових зв'язках мовних елементів. Х. с. укр. літ. мови привертає увагу дослідників як індивід. реалізація мистецтва слова, ориг. використання книжних та розм. джерел стиліст. урізноманітнення мови, виразових засобів усіх наявних функц. стилів.

Літ.: Потебня А. А. Из записок по теории словесности. Х., 1905; Масальський В. І. На аванпостах худож. слова. «Мовознавство», 1935, № 3–4; Білодід І. К. Мова і стиль роману «Вершники» Ю. Яновського. К., 1955; Грицютенко І. Є. Мова та стиль худож. творів Панаса Мирного («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»). К., 1959; Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. Х., 1963; Колесник Г. М. Слово крилате, мудре, пристрасне. Лекс. синоніміка поет. мови М. Т. Рильського. К., 1965; Коцюбинська М. Л-ра як мист-во слова. Деякі принципи літ. аналізу худож. мови. К., 1965; У майстерні худож. слова. К., 1965; Карпова В. Л. Термін і художнє слово. К., 1967; Стат. параметри стилів. К., 1967; Франко І. Із секретів поет. творчості. К., 1969; Грицютенко І. Є. Естет. функція худож. слова. Л., 1972; Мова і час. К., 1977; Полюга Л. М. Слово у поет. тексті Івана Франка. К., 1977; Стиль і час. К., 1983; Януш Я. В. Мова укр. класич. драматургії. Л., 1983; Взаємодія худож. і публіцист. стилів укр. мови. К., 1990; Художнє слово – мовний знак культури. В кн.: Культура укр. мови. К., 1990; Сологуб Н. М. Мов. світ Олеся Гончара. К., 1991; Ставицька Л. О. Естетика слова в укр. поезії 10–30-х pp. XX ст. К., 2000.

С. Я. Єрмоленко.

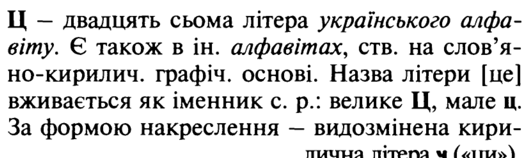

Ц – двадцять сьома літера *українського алфавіту.* Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [це] вживається як іменник с. р.: велике **Ц**, мале **ц**. За формою накреслення – видозмінена кирилична літера **ч** («ци»), яка була ств. на основі глаголич. літери **ⱌ** («ци») або староєвр. **ϒ** («цаде»). У староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) уживалося в кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові цією літерою позначають передньоязиковий шумний глухий приголосний звук, що за способом творення є африкатою. Може бути твердий (цемент, цифра, цукерка, яйце) і м'який (цямрина, цькувати). **Ц** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. У давньорус. і староукр. писемностях мало числове значення «дев'ятсот». Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «двадцять сьомий». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 7-ц і т. д. *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *Ц*
Давньо-єврейська	ϒ
Кирилиця	ЧЧЧЦЦ
Глаголиця	[glagolitic forms]
Українська	Ц ц *Ц ц*

ЦÉКАННЯ – заміна [т'] звуками [ц'], [т^{ц}'] або [ц'^{т}]. Спостерігається у позиції перед голосними переднього і середнього ряду – напр., **жиц'á**, **сміц'á**, **т^{ц}'áжко**, **т^{ц}'агнýти**, **т^{ц}'іéсна**, **ц'^{т}óтка**, **тре́(й)ц'і(й)**, а також у деяких граматичних формах, зокрема в дієслівних закінченнях 3-ї ос. мн. та інфінітива – напр., **кáўкайуц'**, **вúйуц'**, **м'áўкайут^{ц}'**, **ход^{з}'іт^{ц}'**. Ц. засвідчене в невеликій частині східно- та середньополіських говірок, що безпосередньо контактують з білоруськими говірками, де ареал Ц. збігається з ареалом дзекання.

Літ.: АУМ, т. 1–2. К., 1984–88; Назарова Т. В. Лінгв. атлас нижньої Прип'яті. К., 1985. *Н. П. Прилипко.*

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА МÓВА – писемно-літ. мова слов'ян. народів, які успадкували й зберігали кирило-мефодіївську традицію як у православному (українці, росіяни, білоруси, болгари, македонці, серби), так і в римському (чехи, хорвати) обрядах, а також румунів і молдован. Виникла на основі *старослов'янської мови* під впливом живомовних середовищ народів, які нею користувалися. Вже в кін. 9 ст. почали формуватися окремі її редакції. Виділяються редакції болгарська, македонська, сербська, східнослов'янська з українською та російською підредакціями, хорватська (глаголична), чеська та румунська.

Ц. м. ніколи не була моноліт. системою, однак протягом її історії спостерігається прагнення до удноманітнення, нормалізації в різних культур. центрах Слов'янщини, часто – до архаїзації, – відновлення давнього узусу, але цього ніколи до кінця не вдавалося. Найперше свідомо до удноманітнення правопису церковнослов'ян. текстів підійшли представники т. з. тирновської школи в Болгарії на чолі з митрополитом Евтимієм (Євфимієм) у кін. 14 ст., справу якого продовжив на поч. 15 ст. в Ресаві (Сербія) болгарин за походженням Костянтин Філософ Костенецький.

Правопис тирнов. школи став поширюватися на східнослов'ян. землях на поч. 15 ст. за митрополитів Кипріяна (помер 1406) та Григорія (помер бл. 1419) Цамблаків (Цамвлаків) – вихідців з Болгарії. У наук. л-рі він одержав назву *другого південнослов'янського впливу.* Цей вплив відбився гол. чин. на церк. письменстві й тривав до поч. 17 ст. Першу спробу унормування орфогр. та морфол. системи Ц. м. укр.-східнослов'ян. редакції зробив Лаврентій Зизаній у «Грамматіці словенскій» (Вільно, 1596). Вирішальну роль у нормалізації правописної та грамат. систем церковнослов'ян. мови на основі укр.-східнослов'ян. редакції здійснив Мелетій Смотрицький, капітальна праця якого «Грамматіки славенскиѧ правилноє Сѵнтаґма» вийшла друком 1619 в м. Єв'є (Вевіс) біля Вільна (Вільнюса). Із внесеними деякими змінами рос.-східнослов'ян. редакції в перевиданні «Грамматіки...» 1721 в Москві та її рос. переробках правила Мелетія Смотрицького в найголовніших рисах чинні донині. В поширенні норм Мелетія Смотрицького сприяв передрук його граматики в м. Римніку (тепер Румунія) в 1755, а також позначені їх впливом граматики С. Ву-

яновського (1793) і А. Мразовича (1794, 1800, 1821).

В нормалізації словникової системи Ц. м. помітну роль відіграв «Лексис...» Лаврентія Зизанія (1596), видатну – «Лексіконъ славенорωсскій и именъ тлъкованіє» Памва Беринди, (1627), «Лексиконъ латинскій» Єпіфанія Славинецького (1642) і «Лексиконъ славено-латинскій» Єпіфанія Славинецького та А. Корецького-Сатановського (1650).

У 18 ст. граматики Ц. м. укр. редакції скомпонували Я. Блоницький (1763) і А. Коцак (1768–88), однак їхні праці залишалися в рукописах. У Почаєві (тепер місто Терноп. області) 1773 тамтешні василіяни надрукували «Краткоє потребнѣйшиѡ (т) Граматіческагω Художества вещій собраніє...» (ймовірний автор – М. Любович). Лексика Ц. м. укр. редакції відбита в рукописних словниках І. Максимовича та Я. Блоницького.

Найбільше граматик Ц. м. створено в 19 ст.: «Grammatica Slavo-Ruthena» М. Лучкая (1830), «Grammatyka języka starosłowiańskiego, jakiego słowianie obrzadek grecki wyznający w księgach swych cerkiewnych używaje» (Перемишль, 1837), «Граматика старословяньского церковного языка» (Перемишль, 1850?) Антона Добрянського, «Граматика церковно-словеньского языка» Йосифа Мільницького (Л., 1900).

До відомих праць про систему Ц. м., надрукованих у 20 ст., належать «Граматика української церковно-слов'янської мови сучасної доби у зв'язку із старослов'янською мовою: фономорфологія» С. Кархута (Л., 1927), «Staroslovienčina a cirkevná slovančina» М. Штеця (Пряшів, 1997).

Капітальних словників Ц. м. укр. редакції протягом 19–20 ст. не створено. Невеликими були «Словарь славенсько-русскій, седержащій переводъ стародавныхъ славеньскихъ и иноязычныхъ раченій в писаніи святомъ и книгахъ церковныхъ находящихся» Я. Досковського (Перемишль, 1850; 2-е вид. – під наз. «Церковный словарь», 1851), «Церковний словарець до пояснення часто употребляємих слів в священних книгах церковних» (Л., 1889) та ін. Найбільшим був «Старослованскій-оугорскій-русскій-нѣмецкій словарь къ сващенному писанію» Е. Кубека (Ужгород, 1906). Великий «Приручный словарь пол(ь)ско-словеньскій и народнорускій» Т. Витвицького (1849) тривалий час залишався в рукопису (лише 1997 словник видано у Варшаві; підготував до друку Й. Дзендзелівський).

Укр. редакція Ц. м. розвивалася разом з розвитком живої укр. мови, яка взаємодіяла з Ц. м. Окремі характерні риси її відбиваються вже в кін. 11 ст. – чисті голосні на місці носових старослов'янської: **у** (графічно – **оу**, **ю**) на місці **ѫ** (**ѭ**) – **роука** зам. **рѫка**, **'а** (графічно – **ꙗ**) на місці **ѧ** (**ѩ**) – **ꙗти** зам. **ѩти**, **ж** на місці **жд**: **одежа** зам. **одєжда**; **ър**, **ъл** на місці: **ръ**, **лъ**: **скърбь** зам. **скрьбь**; **вълкъ** зам. **влькъ** та ін. Від серед. 12 ст. на місці редукованих голосних **ъ**, **ь** у сильній позиції засвідчуються відповідно **о** та **е**: **сонъ**, **волкъ** зам. **сънъ**, **вълкъ**, **влъкъ**; **дєнь** зам. **дьнь**. Зазначені риси характеризують усю східнослов'ян. редакцію Ц. м., тобто також давньобілоруську і давньоросійську. Від 12 ст. укр. редакцію Ц. м. характеризує **ѣ** на місці **е** в новозакритому складі: **пѣщь**, **камѣнь** зам. **пєщь**, **камєнь**. Крім цього, вимова церковнослов'ян. текстів Ц. м. укр. (як і білоруської) редакції вже з 11 ст. характеризувалася вокалізованим **в** (нескладотворчим **ў**) у кінці складу: **праудa** зам. **правда** (**правьда**), а також твердою чи напівтвердою вимовою приголосних перед голосними **е**, **и** – гортанною артикуляцією **г**. Особливості вимови церковнослов'ян. текстів у росіян-старообрядців – твердість приголосних перед голосним **е** (але перед **ѣ** приголосні м'які) та вимова **г** як фрикативного звука – можуть свідчити про поширення столичної київ. орфоепії по всій Київ. державі. Впродовж 2-ї пол. 12 – 1-ї пол. 13 ст. на більшості теренів, заселених русинами-українцями, букву **ѣ** вони вимовляли як **і**, а на місці **ы** та **и** один звук, близький до нинішнього передньо-середнього **и** (нині різниця між **ы** заднім та **и** передньо-середнім зберігається у вимові носіїв деяких карпат. говорів укр. мови). Мабуть, унаслідок старовин. традиції, а також під впливом церк. діячів–вихідців з України, вимова **г** як фрикативного звука зберігалася в рос. літургійній орфоепії ще донедавна.

Укр. орфоепія церковнослов'ян. текстів (відповідно й до діал. особливостей мови) приблизно до поч. 19 ст. функціонувала на всій території, заселеній укр. етносом. У межах імперії Рос. православна церква в самому кін. 18 ст. силоміць почала заводити рос. вимову церковнослов'ян. текстів, напевне, вбачаючи в укр. орфоепії ознаку окремішності Київ. митрополії. Очевидно, в межах Рос. імперії укр. вимова церковнослов'ян. текстів запанувала не раніше третьої чверті 19 ст. У греко-катол. (уніатських) парафіях на Правобережжі й Волині та Холмщині укр. церковна орфоепія була непорушною до ліквідації в Росії уніат. церкви: 1839 – на Правобережжі та Волині, 1875 – на Холмщині. Донині укр. вимова церковнослов'янських текстів збереглася в греко-католиків і православних українців Галичини, Буковини, Закарпаття та прилеглих територій, які ніколи не були під владою Росії. Власне тут і збереглася укр. редакція церковнослов'янської мови, бо указом рос. царя Петра І було заборонено друк церковних книг з будь-якими відмінностями в тексті від російських.

Ц. м. не була розмовною: її як засіб усного спілкування вживано хіба що у вузьких колах знавців, що опанували її норми в навч. закладах 16–18 ст.

Протягом історії сфери вжитку й функції Ц. м. в Україні були різні. Вона ніколи не виступала в Україні лише однією писем. мовою. Вже в добу Київ. держави поряд з нею функціонувала писемна мова, що базувалася на живомов. ґрунті насамперед мешканців стольного Києва – в основі говору полян. Обидві мови плідно взаємодіяли. Ц. м. сприяла виробленню писем. узусу автохтонної літ. мови. Системи цих двох мов чітко витримувано в поляр. сферах вжитку: Ц. м. – у конфесійних (насамперед каноніч. текстах, церк. відправах); давньоруськоукраїнська – у світ. сферах (у документації, міжкнязів. та приват. листуванні, літописанні, юриспруденції). Ориг. твори – слова-проповіді, житія святих, описи подорожей у 12–13 ст. писано Ц. м. місцевих редакцій з великими живомов. нашаруваннями, а поет. твори – живою мовою з поміт. впливом Ц. м. Таке становище Ц. м. зберігалося до ост. чверті 15 ст., коли з'явилися конфес. тексти, перекладені укр. мовою (Четья 1483), зокрема канонічні старозавітні частини *Святого Письма*. Від серед. 16 ст. (не без впливу Реформації в Європі) здійснювано переклади новозавіт. книг (*Пересопницьке Євангеліє* 1556–1561, *Крехівський Апостол* 60-х рр. 16 ст., численні Учительні Євангелія 16–17 ст., в яких подано канонічні тексти та їх пояснення). У 16 ст. Євангеліє укр. мовою читано в церквах, зокрема на Волині. Та позиції Ц. м. в церк. сфері були стійкі. В Острозі 1581 надр. Біблію Ц. м. Панівне становище в конфес. сфері Ц. м. зберігала аж до поч. 20 ст. Інші галузі життя 15–18 ст. (діловодство, приватне листування, художня л-ра, літописання, реліг. полеміка тощо) обслуговувала староукр. літ. мова, однак живою мовою творено церк. проповіді, пісні, а Ц. м. писано також і художні оратор. твори.

В серед. 19 ст. здійснено перші переклади Святого Письма новоукр. літ. мовою (М. Шашкевич, Т. Шевченко, П. Морачевський, П. Куліш, І. Пулюй). 1903 надр. укр. мовою повну Біблію в перекладі П. Куліша, І. Полюя, І. Нечуя-Левицького. З 1906 Євангеліє в редагованому перекладі П. Морачевського починає читатися в церквах.

Новопостала 1921 Укр. автокефальна правосл. церква ввела укр. мову в усі сфери своєї конфес. діяльності Ц. м. усунено навіть з богослужінь. УАПЦ та укр. православні церкви за кордоном і нині вживають тільки укр. мову. В 60-х рр. 20 ст. укр. мову в богослужіння вводить Укр. греко-катол. церква, однак вона дозволяє вживати й Ц. м. (звичайно, української редакції). Мовою утвореної в червні 1992 Укр. православної церкви (Київ. патріархат) є українська, проте церква не цурається й Ц. м. (за бажанням парафіян). Укр. православна церква (Моск. патріархат) вживає Ц. м. з російською (здебільшого) та укр. орфоепією, але не забороняє вживання у своїх храмах укр. мови, хоч і не заохочує до неї мирян.

Літ.: Німчук В. В. Укр. мова – священна мова. «Людина і світ», 1992, № 11–12; 1993, № 1; Його ж. Укр. мова в христ. храмах. В кн.: Державність укр. мови і мов. досвід світу. Мат-ли Міжнар. конференції. К., 2000; Християнство і укр. мова. Мат-ли наук. конференції. Л., 2000. *В. В. Німчук.*

ЦИРКУМФЛЕ́КС (лат. circumflexus – вигин) – різновид *інтонації* довгих голосних, дифтонгів та дифтонгічних сполучень у праслов'янській мові. Ц. позначається знаком ⌒ над відповідним голосним (дифтонгом, дифтонгічним сполученням).

Реконструюється як спадна інтонація. Циркумфлексова інтонація мала місце лише на поч. складі й тільки в словах з рухомою акцент. парадигмою. Вона характеризувалася спадом *тону* на першій морі довгого голосного (на першому елементі дифтонга чи дифтонгіч. сполучення) і рівним тоном на другій морі того самого голосного (на другому елементі дифтонга чи дифтонгіч. сполучення). Підняття тону при циркумфлексовій інтонації забезпечувалося відповід. напруженням голосових зв'язок у паузі перед поч. слова (пор. *Акут*).
В. Г. Скляренко.

ЦИТА́ТА (нім. Zitat, від лат. citare – приводити, викликати, проголошувати) – дослівно наведений у мовленні уривок якогось тексту чи точно відтворений вислів якоїсь особи. Ц. включають як в усний, так і в писемний словесний масив; цитувати можна й усну, і писемну мову. Ц. вводять у текст: а) для підтвердження думки автора свідченням авторитетного джерела; б) для крит. оцінки процитованого положення і розгортання полеміки; в) для побудови системи наук. доказів із залученням загальновизнаних, аксіомат. тверджень; г) для ілюстрування текстовими зразками типол. ознак певних різновидів мовлення (в лінгв. дослідженнях) та ін. Ц. з іншомов. джерел наводять як мовою оригіналу, так і в перекладі, а при цитуванні давніх текстів можлива заміна застарілих графіки і правопису чинними. Допускається скорочення Ц. (на місці пропусків ставлять крапки). На письмі Ц. беруть у лапки або вирізняють шрифтом, в усній мові її виділяють за допомогою інтонації. Однак інтонація не завжди є надійним засобом виділення Ц. у текстовому масиві, тому на позначення її меж в усних виступах використовують спеціальні словесні формули: перед Ц. – **Цитую**, **Наводжу Ц.** і под., після Ц. – **Кінець Ц.**, **Ц. закінчилась**. Для наукових і довідкових видань обов'язкова паспортизація цитованого матеріалу.
Д. Х. Баранник.

ЦІЛУ́ЙКО Кирило Кузьмич [3(16).VIII 1908, с. Покровське, тепер смт Дніпроп. обл. – 13.X 1981, Київ] – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1947. Закін. 1930 Дніпроп. ІНО, 1936 Ін-т дипломатичних і консульських працівників (Москва); у 1932–34 навч. в аспірантурі Ленінгр. НДІ мовознавства. Працював 1936–39 у Наркоматі закорд. справ СРСР; одночасно (1934–38) – доцент, а в 1938–41 – зав. кафедри Моск. ін-ту іноз. мов. Від 1946 – в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР: вчений секре-

тар, зав. відділу заг. мовознавства, з 1957 – заст. директора, в 1964–77 – зав. відділу історії мови. Ініціював заснування (1959) і був головою (1959–81) Укр. ономастичної комісії при АН УРСР. Праці: з історії укр. правопису («Основні питання розвитку українського правопису в XIX ст.», 1948; «Український правопис», 1960, у співавт.), ономастики, ономаст. лексикографії та ономогеографії («Програма збирання матеріалів для вивчення топоніміки України», 1962; «Про складання національних ономастичних атласів», 1967; «Словник гідронімів України», 1979, у співавт.) тощо.

Літ.: Німчук В. В. Кирило Кузьмич Цілуйко. В кн.: Повідомлення Укр. ономаст. комісії, в. 7. К., 1968; Кирило Кузьмич Цілуйко. «Мовознавство», 1982, № 1; Стрижак О. С. К. К. Цілуйко як ономаст (Короткі спогади і роздуми). В кн.: Укр. ономастика. К., 1998. *П. Ю. Гриценко.*

Ч – двадцять восьма літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [че] вживається як іменник с. р.: велике **Ч**, мале **ч**. За формою накреслення – видозмінена кирилична літера **Ү** («черв»), що походить від глаголич. знака. У староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) вживалася в кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові цією літерою позначають передньоязиковий шумний глухий приголосний звук, який за способом творення – африката. Може бути твердим (чапля, світоч) і пом'якшеним (чіпляти, ніччю). **Ч** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. У давньорус. і староукр. писемностях мало числове значення «дев'яносто». Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «двадцять восьмий». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 7-ч і т. д.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ Ч
Кирилиця	Ү Ү Ү Ү Ч
Глаголиця	Ⱍ Ⱍ Ⱍ Ⱍ Ⱍ Ⱍ
Українська	Ч ч *Ч ч*

Г. П. Півторак.

ЧАБАНЕ́НКО Віктор Антонович (12.IX 1937, с. Балки Василівського р-ну Запоріз. обл.) – укр. мовознавець, перекладач, фольклорист, поет, доктор філол. наук з 1984, професор з 1987, з. д. н. і т. України з 2002. Закін. 1959 Запоріз. пед. ін-т. Учителював. Від 1965 працює у Запоріз. пед. ін-ті (асистент, з 1966 – ст. викладач, з 1972 – доцент), від 1985 – зав. кафедри заг. і слов'ян. мовознавства Запоріз. ун-ту (в 1985–96 – декан філол. ф-ту). В 1989–91 очолював Запоріз. обл. орг-цію Т-ва укр. мови ім. Т. Шевченка. Досліджує питання укр. діалектології, лінгвостилістики, історії укр. мови та історії міжслов'ян. літ. і культур. взаємин. Осн. праці: монографії «Синтаксис словосполучення і простого речення» (1975, у співавт.), «Основи мовної експресії» (1984), «Стилістика експресивних засобів української мови» (2002); словники «Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини» (т. 1–4, 1992), «Великий Луг Запорозький. Історико-топонімічний словник» (1999), «Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини» (2001). Автор посібника для вузів «Стилістика експресивних засобів української мови» (ч. 1–2, 1994–95). Упорядник збірок «Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини» (1990), «Сестра орлів. Легенди та перекази» (1991), «Січова скарбниця. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини» (1999). Видав збірники «Мудре слово. Прислів'я та приказки в говірках Нижньої Наддніпрянщини» (1992), «Гартоване слово. Постійні порівняння в говірках Нижньої Наддніпрянщини» (1995). Автор низки збірок поезій і поет. перекладів. Перекладає із зарубіж. поезії (М. Богдановича, Г. Гейне, Г. Гервега та ін.). Лауреат всеукр. премії ім. П. Чубинського (1996) – за збереження істор.-культур. спадщини України та премії ім. Д. Яворницького (2000).

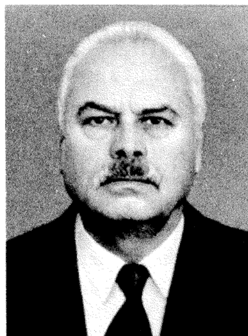

В. А. Чабаненко.

Літ.: Віктор Антонович Чабаненко. Біобібліогр. покажчик (До 60-річчя з дня нар. і 40-річчя наук. діяльності). Запоріжжя, 1997. *Т. Г. Шевченко.*

ЧАВДА́РОВ Сава Христофорович [20.VII(1.VIII) 1892, с. Бешалма, тепер Гагаузія (Гагауз-Єрі), Молдова – 20.IX 1962, Київ] – укр. педагог, методист, чл.-кор. АПН РРФСР з 1947, з. д. н. УРСР з 1943. Закін. 1917 Київ. ун-т. Учителював у школах Київщини, був шкільним інспектором. З 1929 – ст. викладач методики мови і педагогіки Київ. ІНО, з 1930 – заст. директора, професор Київ. ін-ту соціального виховання, з 1934 – професор Київ. пед. ін-ту; з 1932 – завідувач відділу мови і л-ри, а з 1938 – зав. відділу педагогіки і в. о. заст. директора Київ. філіалу Укр. НДІ пе-

С. Х. Чавдаров.

дагогіки (Харків); у 1941–43 – завідувач кафедри педагогіки Сухум. пед. ін-ту (Грузія, Абхазія), з січня 1944 – заст. директора, в 1945–56 – директор УНДІПу (згодом НДІ педагогіки УРСР). Водночас (до кін. життя) завідував кафедрою педагогіки Київ. ун-ту. Займався проблемами навч.-виховної роботи в школі, історії пед. думки, методики викладання укр. мови в школі тощо. Осн. праці: монографія «Педагогіка» (1940), підручник «Українська мова» для 1–4 класів (30 видань), посібники «Методика викладання української мови в початковій школі» (1937) і «Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі» (1939).

О. М. Біляєв.

ЧАК Євгенія Давидівна (псевд. Є. Михайликова; 25.V 1923, Київ – 7.I 2001, Київ) – укр. мовознавець. Закін. 1950 Київ. ун-т. У 1956–89 працювала зав. відділу мовознавства ред. журн. «Українська мова і література в школі» (до 1963 – «Українська мова в школі»). Автор книжок з питань стилістики та культури укр. мови, походження особових імен, крилатих слів тощо: «Складні випадки українського слововживання» (1965, 1969), «Складні питання граматики та орфографії» (1978), «Складні випадки вживання слів» (1984), «Барви нашого слова» (1989), «Чи правильно ми говоримо?» (1997), «Складні випадки правопису та слововживання» (1998). Для дітей написала наук.-художні книжки: «З біографії слова» (1976, 1979), «Мандрівка в Країну слова» (1981, 1986) і «Таємниці слова» (1991).

Літ.: [Євгенія Чак]. «Дивослово», 2001, № 2.

О. О. Тараненко.

ЧА́ПЛЕНКО Василь Кирилович [справж. прізв. – Чапля; 18(30).III 1900, с. Миколаївка, тепер Новомосковського р-ну Дніпроп. обл. – 4.II 1990, м. Нью-Джерсі, США] – укр. мовознавець, письменник і літ. критик, укр. культур. діяч у США, професор з 1934, д. чл. НТШ. Брат І. К. *Чаплі.* Закін. 1923 Дніпроп. ІНО. Навч. (там же) в аспірантурі. 9.VIII 1929 був заарештований у справі СВУ. Після звільнення працював у різних навч. закладах (1932–33 – зав. кафедри мовознавства Луг. пед. ін-ту; 1934–37 – зав. кафедри рос. мови Ашхабад. пед. ін-ту; 1937–38 – декан літ.-мовного ф-ту, зав. кафедри Ставропольського пед. ін-ту; 1938–42 – зав. кафедри П'ятигорського пед. ін-ту). 1942 виїхав до Львова, 1944 – до Німеччини. Після перебування у таборі для переміщених осіб (1944–49, м. Аугсбург, Німеччина) емігрував до США. Коло мовозн. інтересів Ч.: історія укр. літ. мови (з новим поглядом на її періодизацію) на широкому тлі мовної ситуації та мовної політики в Україні, політика українізації 1920-х – 30-х рр. [монографії «Українська літературна мова, її виникнення й розвиток», т. 1. Нью-Йорк, 1955; т. 2. в 1. 1962; з доповненням та розширенням матеріалу: «Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.)». Нью-Йорк, 1970; зб. «Мовна політика більшовиків на Україні в 1950–1960-х рр.». Чикаго, 1974]; походження укр. та ін. слов'ян. мов, які він виводив від адигейської мови, відкидаючи потребу пошуків прабатьківщини слов'ян. (кн. «Адигейські мови – ключ до таємниць нашого субстрату». Нью-Йорк, 1966; «Нові знадоби до етногенези слов'ян та інших народів». Нью-Йорк, 1967; ст. «Підстави адигейської теорії», 1971–72); питання походження й сутності мови, її функціонування та розвитку (кн. «Дещо про мову». Нью-Йорк; 1959; «Уводини до мовознавства». Торонто, 1963); історія та етимологія укр. мови (ст. «Мова „Слова о полку Ігореві“», 1950; «До питання про походження назов „поляни“, „поляки“», 1967; «Походження назов „гуцул“, „бойко“, „лемко“ й дещо інше», 1969); питання культури, правопису укр. мови (ст. «Культура мови», 1925; «Уваги до „Проєкту українського правопису“», 1927). Його перу належить також праця «Сонет в українській поезії: Історично-теоретичний нарис. До соціології вірша» (Харків–Одеса, 1930).

В. К. Чапленко.

Літ.: Ковалів П. Професор Василь Кирилович Чапленко та його наук. діяльність. «Нові дні», ч. 249–250; Збірник з нагоди 75-річчя В. Чапленка. Н.-Й., 1975; Вовк А. Письменник – філолог – літ. критик. «Свобода», 1990, 22 березня; Чабан М. Січеслав у серці. Дніпропетровськ, 1994; Андреєва (Мамчич) І. П. Мовозн. інтереси В. Чапленка. «Studia methodologica. Філологія. Філософія». Тернопіль, 1998, в. 4.

І. П. Мамчич.

ЧА́ПЛЯ Іван Кирилович [2(15).XI 1903, с. Миколаївка, тепер Новомосковського р-ну Дніпроп. обл. – 21.I 1972, м. Ніжин, Черніг. обл.] – укр. мовознавець і літературознавець, доктор філол. наук з 1966, професор з 1968. Брат В. К. *Чапленка.* Закін. 1935 Дніпроп. ун-т. У 1935–39 – зав. кафедри укр. мови і декан філол. ф-ту Ніжин. пед. ін-ту; в 1939–62 (з перервою) – зав. кафедри укр. л-ри Дніпроп. ун-ту; в 1962–72 знову працює у Ніжин. пед. ін-ті (доцент, професор). Більшість мовозн. праць Ч. присвячено прислівникові (моногр. «Прислівники в українській мові», 1960, та ін.). Досліджував також грамат. природу словосполучень і фразеологізмів. Автор літературозн. праць про творчість Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, М. Драгоманова, П. Грабовського та ін. Писав новели та оповідання.

Літ.: Іван Кирилович Чапля. Бібліогр. покажчик. Чернігів, 1990.

Є. С. Регушевський.

ЧАС – *граматична категорія* дієслова, що співвідносить дію або стан з моментом мовлення. Термін уперше вжив Т. Глинський у праці «Граматика мало руського язика...» (1845, неопубл.). Виражається в особових формах, які вказують на час дії – до, після (див. *Минулий час*, *Давноминулий час*, *Майбутній час*) і в мо-

мент мовлення (див. *Теперішній час*). Він притаманний також, з відповідними форм. вираженнями, *дієприкметникам*, *дієприслівникам* і присудковим формам на **-но, -то**.

Знач. часової форми може змінюватися залежно від плану висловлення. У плані комунікації (розмова) момент мовлення є прямим, індикативним, у плані однобічної інформації (розповідь про певні події, не розрахована на безпосереднє мовне спілкування) — відносним, релятивним. У розмові часові форми чітко співвідносяться з відповідними часовими відтинками. Знач. форм теп. і мин. ч. є реальним, тоді як майбутнього — ірреальним, гіпотетичним. У розповіді часове значення прив'язане до різних моментів конкр. дій. Момент мовлення як межа між теп. і мин. ч., між теп. і майб. ч. може довільно змінюватися, і тоді він не реальний, а уявний. При відносному вживанні часових форм теп. ч. може виражати й позачасову ознаку (Вода **кипить** при 100 °C), і дію, виконану в минулому (**Приходжу** до нього, а він уже на мене чекає), і майбутню (Зараз же **іду** на зустріч), а теп. і майб. ч. — ще повторювану колись і збережену в спогадах минулу дію (Коли до нього **не прийдеш**, він завжди радо **зустрічає**). Значення мин. дії при цьому увиразнюється, коли до дієсл. додаються ще вставні слова **було** (не дуже далека ретроспектива) або **бувало** (дальша ретроспектива): «Діду мій, дударику. Ти ж **було** селом **ідеш**, Ти ж **було** в дуду **граєш**» (Нар. пісня); «**Бувало**, в неділю, закривши мінею, по чарці з сусідом випивши тієї, Батько діда **просить**, щоб той розказав Про Коліївщину...» (Т. Шевченко). Так ірреальна майб. дія при переносному вживанні часової форми стає реальною минулою. Форми давномин. ч. і в розмові, і в розповіді підкреслюють, що означувана ними дія припинилася до моменту мовлення: Я **ходив був** до школи. Форми мин. і давномин. ч. вживаються не тільки в дійсному, а й в умов. сп.: я **ходив** би — я **ходив** би **був**.

Дієприкм. має два типи часових форм: внутрішній і зовнішній. Внутрішній утворюється від особових дієслів теп. ч. (**працюю — працюючий** — акт. дієприкметник теп. часу, **пожовтів — пожовтілий** — акт. дієприкметник мин. ч.). У зовн. типі пас. дієприкметники (переважно док. в.) виступають як складові часових форм пас. стану: лист **написаний** — лист **був написаний** — лист **буде написаний**. Так само утворюються присудк. форми на **-но, -то**: **писано — написано**; **написано — було написано — буде написано**.

Дієприслівники мають тільки внутр. тип часових форм: від дієслів теп. ч. утворюються дієприслівники теп. ч. (**роблять — роблячи**), від дієслів мин. ч. — дієприслівники мин. ч. (**робив — робивши**, **зробив — зробивши**). Внутр. тип часових форм не має майб. часу.

Літ.: СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Русанівський В. М. Структура укр. дієслова. К., 1971; Укр. грамматика. К., 1986; Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика укр. мови. Морфологія. К., 1993. *В. М. Русанівський.*

ЧАСОКІЛЬКІСТЬ — відмінності в кількості часу, потрібного для вимови *звука*; тривалість звука. У праслов'ян. мові розрізнялися довгі й короткі голосні звуки. Довгі голосні тривали вдвічі довше, ніж короткі. У давньорус. говорах давні часокількісні розрізнення голосних звуків були втрачені. Згодом на ґрунті укр. мови відбулося подовження голосних **о**, **е** внаслідок занепаду редукованого у наступному складі: конь > кōн′, столъ > стōл, печь > пēч′. Подовжені голосні **ō**, **ē** з часом втратили свою довготу, трансформувавшись у голосний **і**.

В сучас. укр. мові існують деякі часокількісні відмінності між наголошеними й ненаголошеними голосними звуками: кожен наголошений голосний вимовляється дещо довше, ніж ненаголошений. Така Ч. є позиційною, нефонематичною, на відміну від Ч. голосних звуків у праслов'ян. мові (фонематичної).

Існують також часокількісні розрізнення і деяких приголосних звуків. Довгі приголосні є, напр., у словах **життя, знання, зілля, суддя, збіжжя, піддашшя** тощо. Тривалість їх прибл. у 1,5 раза більша, ніж відповідних коротких приголосних. *В. Г. Скляренко.*

ЧАСТИ́НИ МО́ВИ — лекс.-грамат. класи слів, кожен з яких характеризується морфол., синтакс. і лекс.-семант. особливостями. Термін запровадив П. Залозний (1906). Принципи віднесення слів до різних Ч. м. досі не усталені, тому в різних грамат. розробках визначається неоднакова кількість Ч. м. Одні дослідники поділяють слова на Ч. м., віддаючи перевагу їх лекс. значенню, інші — їхній форм. структурі. Загальноприйнята класифікація, в основу якої покладено морфол. принцип, що доповнюється синтакс. і лекс.-семантичним.

Кожна Ч. м. має певний грамат. стрижень, який об'єднує усі належні до неї слова. Для ім. це предметність, для прикм. — ознака, що супроводжує предметність, для дієсл. — процесуальність, для присл. — ознака, що супроводжує процесуальність і т. ін. Гол. морфол. ознакою, покладеною в основу лекс.-грамат. класифікації слів, є здатність або нездатність їх до формотворення (словозміни). За цією ознакою виділяють змінювані й незмінювані слова. За співвіднесеністю з поняттями слова поділяються на повнозначні (співвідносні з поняттями) і неповнозначні (неспіввідносні з поняттями). Останні є фактично некореневими вільними морфемами, що використовуються переважно для вираження синтакс. відношень у реченні.

До змінюваних *повнозначних слів* належать іменник, прикметник, числівник, займенник і дієслово, до незмінюваних — прислівник. Іменник, а також частково числ. і займ. належать до граматично незалежних іменних Ч. м.; прикм., частково числ. і займ. — до граматично залежних. Іменник, а також частково займ. (т. з. іменниковий займенник) мають незалежні категорії роду і числа. Іменник, кількісний

числівник та іменниковий займенник мають незалежну категорію відмінка.

Прикметники, кількісні й порядкові числівники, прикметникові займенники мають форми категорій роду й числа, залежні від категорій іменника (займенника). Пор.: веселий чоловік, весела жінка, веселе дитя; він веселий, вона весела, воно веселе.

Особливістю дієслова є те, що воно змінюється за особовими, часовими, способовими, становими, а також родовими і числовими значеннями. Є три специфічно дієсл. категорії: особовості/безособовості, перехідності/неперехідності й аспектуальності. Саме ці категорії дають підставу віднести до дієслова змінюваний за прикметниковою парадигмою дієприкметник, дієприслівник, інфінітив і предикативні форми на **-но**, **-то**. Якщо не брати до уваги названі раніше загальнодієсл. категорії, то власне дієсловом треба визнати тільки дієвідмінюване дієслово (verbum finitum), яке має особові (я пишу, ти пишеш, він пише і т. д.), часові (я пишу, писав, писатиму, буду писати), способові (я пишу, ти пиши, він писав би), станові (я пишу листа – лист пишеться мною), родові (він писав, вона писала, воно писало) і числові (він писав – вони писали) форми. Інфінітив у такому разі може розглядатися як окрема повнозначна невідмінювана частина мови. Разом з тим дієприкм. може бути приєднаний як окр. підрозряд до прикметників, а дієприсл. і присудкові слова на **-но**, **-то** – до єдиної невідмінюваної незмінної Ч. м. – прислівника.

Неповнозначні слова не мають парадигми словозміни, граматично поєднуються з ін. словами в реченні, не співвідносяться з поняттями і виражають ряд грамат. (переважно синтаксичних) значень. Це клас *службових слів*, серед яких за функц. призначенням виділяють окр. службові Ч. м.: прийменник (в, до, з, на, під та ін.), що служить для утворення іменних і дієсл. словосполучень (яблуня в цвіту, їхати на возі); частка (б, би, же, хай, нехай, мов та ін.), яка використовується для вираження контекстуально зумовлених значень змістового виділення слів у контексті, підкреслення звертання і т. ін., а також при аналіт. формо- і словотворенні (для передачі окр. особових форм умов. і нак. сп. дієслова та ін.); сполучник (і, а, але, проте, бо, хоч та ін.), за допомогою якого утворюються складні словосполучення (день і ніч; гарний, але вбогий), а також сурядні й підрядні речення.

Поза Ч. м. перебуває *вигук*, який виступає як еквівалент слів і речень.

Ч. м. (та їхній еквівалент вигук) належать до єдиної лекс.-грамат. системи, між одиницями якої існують тісні взаємозв'язки, а також взаємопереходи. Так, іменники можуть уживатися у функції прикм. (щоки кольору вишні), дієсл. (надворі мороз); прикметники й дієприкметники часто зазнають *субстантивації* (вартовий, молода, учительська, вчений); числівники можуть уживатися у функції займенників (один хлопець у знач. «якийсь хлопець»), а займенники (який, котрий, що) виступати в ролі сполучників.

Літ.: Виноградов В. В. Рус. язык (Граммат. учение о слове). М.–Ленинград, 1947; Потебня А. А. Из записок по рус. грамматике, т. 1–2. М., 1958; Панов М. В. О частях речи в рус. языке. «Филол. науки», 1960, № 4; СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Кубрякова Е. С. Основы морфол. анализа. М., 1974; Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. М., 1974; Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. М., 1979; Кодухов В. И. Введение в языкознание. М., 1987; Кочерган М. П. Заг. мовознавство. К., 1999; Його ж. Вступ до мовознавства. К., 2000.

В. М. Русанівський.

ЧАСТКИ́ – незмінні *службові слова*, які надають реченням або членам речення додаткових значеннєвих відтінків, а також беруть участь у творенні дієсл. форм грамат. категорії способу. Термін «частка» вперше використано в «Українському правописі (проекті для ознайомлення)» (1926). Ч. виконують дві осн. функції – комунікативну і пов'язану з нею формотв. За будовою Ч. поділяють на п р о с т і і с к л а д е н і. Прості Ч. складаються з одного слова, напр.: **тільки**, **лише**, **би**, **хай**, **нехай**. Складені Ч. – це аналіт. єдності типу **хай би**, **хоч би**, **тільки б**, **хіба тільки**, **от би**, **чи не**.

До Ч., що вживаються для різнопланових комунікат. характеристик висловлень, належать: а) питальні (прості **чи**, **хіба**, **невже** та їх ускладнені різновиди **чи ж**, **чи не**, **чи ж таки**, **та чи**, **хіба ж**, **та хіба**, **невже ж**, **та невже**), які поєднують значення питальності з відтінками сумніву, хвилювання, здивування, непевності тощо: «**Чи** страх пропорційний до маси тіла?» (Л. К о с т е н к о); – «**Невже** це ранок? – прислухається Юрій до шелесту пташиних крил і недовірливо поглядає на небо» (М. С т е л ь м а х); б) спонукальні (**хай**, **нехай**), що функціонують у спонукальних реченнях: «**Хай** кожний в країні посадить по одному плодовому дереву» (О. Д о в ж е н к о); в) бажальна (**би**, **б**) – у бажальних реченнях: «А я тепер **би** ішов куди **б** там не було» (О. О л ь ж и ч); «Побачити **б** хоч назирці, впівока і закропити спраглий погляд свій» (В. С т у с); г) стверджувальні (**так**, **атож**, **авжеж**, **аякже**, **еге**, **еге ж**), що підтверджують і увиразнюють висловлену думку: «**Так**, я була сьогодні в катакомбах і завтра знов піду» (Л е с я У к р а ї н к а); ґ) заперечні (**не**, **ні**, **ані**), які виражають повне чи часткове заперечення змісту повідомлення або посилюють це заперечення: «Раз добром нагріте серце Вік **не** прохолоне!» (Т. Ш е в ч е н к о); «Я **не** покличу щастя **не** моє» (Л. К о с т е н к о); «**Ні**, **не** твоя була та мисль зухвала» (Д. П а в л и ч к о).

Ряд Ч. підкреслюють головне у висловленні (див. *Актуальне членування речення*), звичайно супроводжуючи відповідні члени речення. Тут виділяються такі їх розряди: а) обмежувально-видільні Ч. [**тільки**, **лише** (**лиш**), **хоч** (**хоча**), **хоч би**, **бодай** і под.]: «Ви поезія, вірші? Чи **тільки**

слова?» (Л. Костенко); «Кожен буває великим **бодай** раз за життя» (П. Загребельний); б) підсилювально-видільні [**і (й)**, **же (ж)**, **аж**, **таки**, **все ж**, **навіть**, **саме** та інші]: «Нема вже **й** стежки до соші» (Л. Костенко); «У мене серце **аж** крається, що він на згубу йде» (Леся Українка); в) Ч. зі значенням припущення, сумніву, непевності щодо вірогідності повідомлюваного (**мов**, **мовби**, **немов**, **немовби**, **немовбито**, **наче**, **неначе**, **ніби**, **ледве чи**, **навряд чи** і под.): «Ліси **наче** світилися наскрізь» (О. Гончар); «**Навряд чи** десь по інших країнах співають так гарно й голосисто, як у нас на Україні» (О. Довженко); г) вказівні (**ось**, **он**, **от** та інші): «**Он** зірка на небі пролетіла» (В. Сосюра); «**Ось** був у мене друг, розумний чоловік» (Д. Павличко).

Формотв. Ч. спеціалізовані на вираженні аналітичних грамат. форм дієслова. Ч. **хай**, **нехай**, функціонуючи у спонукальних реченнях, утворюють аналіт. форму нак. сп. (**хай співає**, **нехай прийдуть**). Ч. **би(б)** входить до складу аналіт. форм умов. й бажального сп. (**прийшов би**, **заспівали б**).

Літ.: СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Николаева Т. М. Функции частиц в высказывании. М., 1985; Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика укр. мови. Морфологія. К., 1993; Грищенко А. П. [та ін.]. Сучас. укр. літ. мова. К., 1997. *І. Р. Вихованець.*

ЧАСТО́ТНИЙ СЛОВНИ́К – *словник*, в якому кожна одиниця реєстру характеризується числом, що вказує на кількість її вживань (частоту) в обстежених текстах (вибірці). Ч. с. укладають для стиліст. та ін. мовознавчих студій, для створення ефектив. систем стенографії, відбору лекс. мінімуму з іноз. мови, атрибуції непідписаних рукописів, автоматич. опрацювання текстової інформації та ін. Теорію і методи укладання Ч. с. та їх класифікацію розробляє стат. лексикографія.

Ч. с. класифікують за: а) одиницями підрахунку – Ч. с. слів, словоформ, словосполучень, морфем, буквосполучень і т. д.; б) обсягом вибірки – великі, укладені на вибірці 1 млн. і більше слововживань, середні – на вибірці 999 000–400 000 слововживань, невеликі – на вибірці 399 000–100 000 слововживань, мікро-Ч. с. – на вибірці менше 100 000 слововживань; в) характером вибірки – Ч. с. функц. стилю, жанру, автор. стилю; г) обсягом Ч. с. – повні словники, які містять списки всіх одиниць, вжитих в обстежених текстах, і неповні, які містять лише одиниці з частотою, вищою заданого порога; ґ) характером подачі матеріалу в Ч. с. – алфавітно-частотний або ранговий (за спадом частоти) список чи обидва; д) стат. характеристиками одиниць Ч. с. – абсолютна, середня чи відносна частота, наявність чи відсутність стат. оцінок частоти.

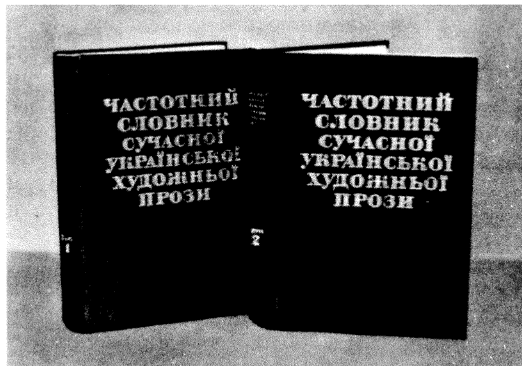

Частотний словник сучасної української художньої прози, т. 1–2. К., 1981.

Існує понад 600 опублікованих і комп'ютерних (на дискетах) Ч. с. для 40 мов світу. В Україні вийшов 2-томний «Частотний словник сучасної української художньої прози» (К., 1981) – середній, повний, одиниці підрахунку словоформи об'єднані в парадигму, їхня сумарна частота є частотою слова. Наведено абс. і відносну (%) частоти в автор. і прямій мові, середні частоти (на 1000 слововживань) для всього масиву, кількість джерел та мінім. вибірок, де вжито одиниці підрахунку, міра коливання серед. частоти. За такими ж принципами укладено комп'ютерний Ч. с. сучас. укр. публіцистики. Опубл. 5 мікро-Ч. с. текстів худож. прози, драми, наук., газетних, усного мовлення та частотно-валентний словник афіксальних морфем. До Ч. с. можна віднести «Словник мови Шевченка» (т. 1–2, 1964) та покажчики слововживань у творах І. Котляревського. Видано «Обернений частотний словник сучасної української художньої прози» (К., 1998).

Літ.: Ващенко В. С., Медведєв Ф. П., Петрова П. О. Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського. Х., 1955; Стат. параметри стилів. К., 1967; Бурячок А. А. [та ін.]. Лексика п'єс та од І. П. Котляревського. К., 1974; Перебийніс В. С., Муравицька М. П., Дарчук Н. П. Частотні словники та їх використання. К., 1985; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Карпіловський В. С., Недозим Т. І. Словник афіксальних морфем укр. мови. К., 1998. *В. С. Перебийніс.*

ЧЕПІ́ГА Інна Петрівна (30.V 1933, с. Леніно Поліського р-ну Київ. обл.) – укр. мовознавець, літературознавець, канд. філол. наук з 1965. Закін. 1956 Київ. ун-т. З 1964 – в Ін-ті мовознавства АН УРСР (з 1972 – ст. наук. співробітник). З 1991 – ст. наук. співробітник Ін-ту укр. мови НАН України. Праці – з історії укр. мови, істор. лексикології, історії укр. л-ри (творчість І. Галятовського). Впорядкувала і підготувала до друку низку пам'яток укр. мови і л-ри («Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповісті посполиті», 1971, разом з В. Колосовою; «Іоаникій Галятовський. Ключ розуміння», 1985; «Пересопницьке Євангеліє. Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик», 2001, за участю Л. Гнатенко). Співавтор праць «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983), «Жанри і стилі в історії української літературної мови» (1989). Брала участь у підготовці 26-томного видання «Історія міст і сіл Української РСР» (1967–74). *П. Ю. Гриценко.*

ЧЕРГУВА́ННЯ ЗВУ́КІВ, альтернація – закономірна зміна *звуків* у складі тієї самої *морфе-*

ми слів та їхніх форм, яка полягає в заміні однієї фонеми іншою або сполукою фонем чи фонемним нулем і служить одним з морфол. засобів мови в галузі формо- та словотворення. Чергуватися можуть звуки, що є тією самою фонемою, але по-різному вимовляються залежно від її фонол. позиції (напр., **дуби**, **діди**, але **дуп**, **діт** у пд.-зх. говорах), і звуки, що становлять різні фонеми в різних морфах тієї самої морфеми: **рука** – **ручка**, **писати** – **пишу**, **день** – **дня**. Ч. з. є дод. засобом формального (фонематичного) розрізнювання слів і словоформ, що доповнює осн. засіб – афіксальне словотворення. Ч. з. є засобом словозміни і творення нових форм, їх вивчають у морфології та словотворі. Ч. з. виникають у різні періоди розвитку мови. В сучас. укр. літ. мові збереглися Ч. з., що відбивають індоєвроп. кількісні та якісні чергування голосних, особливості праслов'ян. фонет. системи; інші Ч. з. виникли в давньорус. і староукр. мовах.

Частотний словник сучасної української художньої прози, т. 1–2. К., 1981. Сторінка.

Існують *позиційні чергування* та *історичні чергування*, за ін. критеріями – Ч. з. регулярні, малорегулярні й рідкісні. Найчастішими в укр. мові, як і в ін. східнослов'янських, є послідовні чергування приголосних перед певними суфіксами й флексіями. Розвинута система чергувань приголосних в укр. мові зумовлена рядом фонет. процесів і явищ, що супроводжували її розвиток, напр., збереженням у ній наслідків другої *палаталізації* задньоязик. приголосних (**дорога** – **по дорозі**, **рука** – **в руці**, **кожух** – **у**

№ 1. АЛФАВІТНО-ЧАСТОТНИЙ СПИСОК[1]

Слово, словоформа, граматичні характеристики		Пряма мова		Авторська мова		n	R	r	$\bar{x}$	$\sigma_{\bar{x}}$
		n	p, %	n	p, %					
А										
* **А**$_1$	сп.	3231	2,2914	3020	0,8412	6251	25	499	12,502	0,2418
* **А**$_2$	част.	24	0,0170	—	—	24	14	22	0,048	0,0107
* **А**$_3$	виг.	20	0,0141	1	0,0003	21	12	18	0,042	0,0105
* **А-А**	виг.	13	0,0092	1	0,0003	14	7	13	0,028	0,0078
АБЗАЦ	ім.	1	0,0007	3	0,0008	4	2	4	0,008	0,0039
абзаца		—	—	1	0,0003	1	1	1	0,002	—
абзац	*зн.*	1	0,0007	2	0,0005	3	2	3	0,006	0,0034
* **АБИ**	сп.	46	0,0326	56	0,0155	102	21	76	0,204	0,0254
* **АБИЯК**	присл.	—	—	3	0,0008	3	3	3	0,006	0,0034
АБИЯКИЙ		—	—	4	0,0011	4	2	4	0,008	0,0039
абиякий	*наз.*	—	—	1	0,0003	1	1	1	0,002	—
абияким	*ч. ор.*	—	—	1	0,0003	1	1	1	0,002	—
абияке	*наз.*	—	—	1	0,0003	1	1	1	0,002	—
абияких	*род.*	—	—	1	0,0003	1	1	1	0,002	—
* **АБО**$_1$	сп.	87	0,0617	224	0,0623	311	25	189	0,622	0,0473
* **АБО**$_2$	част.	3	0,0021	—	—	3	1	2	0,006	0,0044
АБРАЗИВ	ім.	2	0,0014	—	—	2	1	1	0,004	0,0039
абразив	*наз.*	1	0,0007	—	—	1	1	1	0,002	—
абразив	*зн.*	1	0,0007	—	—	1	1	1	0,002	—
АБСОЛЮТНИЙ		2	0,0014	—	—	2	1	2	0,004	0,0027
абсолютної		1	0,0007	—	—	1	1	1	0,002	—
абсолютну		1	0,0007	—	—	1	1	1	0,002	—
* **АБСОЛЮТНО**	присл.	8	0,0056	3	0,0008	11	6	11	0,022	0,0065
АВАНГАРД	ім.	2	0,0014	—	—	2	1	1	0,004	0,0039
авангард	*наз.*	1	0,0007	—	—	1	1	1	0,002	—
авангард	*зн.*	1	0,0007	—	—	1	1	1	0,002	—
АВАНТЮРА	ім.	3	0,0021	2	0,0005	5	2	3	0,010	0,0059
авантюра		2	0,0014	—	—	2	1	1	0,004	0,0039
авантюру		1	0,0007	—	—	1	1	1	0,002	—
авантюр		—	—	1	0,0003	1	1	1	0,002	—
авантюри	*зн. мн.*	—	—	1	0,0003	1	1	1	0,002	—
АВАРІЙНИЙ		—	—	2	0,0005	2	2	2	0,004	0,0027
аварійний	*зн.*	—	—	1	0,0003	1	1	1	0,002	—
аварійною		—	—	1	0,0003	1	1	1	0,002	—
АВАРІЯ	ім.	3	0,0021	6	0,0016	9	3	6	0,018	0,0076
аварія		2	0,0014	—	—	2	1	1	0,004	0,0039
аварії	*род.*	—	—	4	0,0011	4	2	3	0,008	0,0048
аварій		—	—	2	0,0005	2	1	1	0,004	0,0039

[1] *n* — абсолютна частота; *p* — відносна частота; *R* — кількість джерел; *r* — кількість мінімальних вибірок; $\bar{x}$ — середня частота; $\sigma_{\bar{x}}$ — міра коливання середньої частоти.

кожусі), переходом голосних **о**, **е** > **і** у новозакритих складах після занепаду редукованих **ъ**, **ь** (**воли** – **віл**, **семи** – **сім**, **рости** – **ріс**), своєрідним розвитком сполучень сонорних з редукованими **ръ**, **лъ** у позиції між приголосними (**кров** – **кривавий**, **глотка** – **глитати**), переходом **е** > **о** після шиплячих та **j** перед наступним твердим приголосним (**пшениця** – **пшоно**, **женити** – **жонатий**, **четвертий** – **чотири**) тощо. Див. також *Морфонологія*.

Літ.: Trubetzkoy N. S. Das morphologische System der russischen Sprache. Prag, 1934; Бодуэн де Куртенэ И. А. Опыт теории фонет. альтернаций. В кн.: Бодуэн де Куртенэ И. А. Избр. труды по общему языкознанию, т. 1. М., 1963; Коструба П. П. Чергування фонем і його функції. В кн.: СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969. *Г. П. Півторак.*

ЧЕРГУВА́ННЯ ІСТОРИ́ЧНІ – див. *Історичні чергування.*

ЧЕРГУВА́ННЯ ОРФОЕПІ́ЧНІ – див. у ст. *Милозвучність.*

ЧЕРГУВА́ННЯ ПОЗИЦІ́ЙНІ – див. *Позиційні чергування.*

ЧЕРЕДНИЧЕ́НКО Іван Григорович [8(20).IX 1898, станиця Калузька, тепер Сєверського р-ну Краснодар. краю, Росія – 17.IX 1968, Краснодар] – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1963, професор з 1960. Закін. 1935 Краснодар. пед. ін-т. Учителював (з 1918), з 1931 викладав укр. і рос. мови у вузах Краснодара та ін. міст. Протягом 1944–63 працював у вузах України – Полтав. пед. ін-ті, Ужгор., Львів. ун-тах, Ніжин. і Глухів. пед. ін-тах, Чернів. ун-ті, де переважно завідував кафедрами укр. мови. У 1963 Ч. повернувся до Краснодара. Займався синтаксисом складного речення (монографія «Складнопідрядні речення в сучасній українській мові», 1959; серія статей), питаннями стилістики («Нариси з загальної стилістики сучасної української мови», 1962), фразеології («Нариси з української фразеології», 1952), лексики. Автор посібника «Методика преподавания русского языка в школах с украинским языком обучения» (1957), «Збірника вправ з сучасної української мови» для вищих навч. закладів (1955, 1958, 1963). В ост. роки досліджував теорію віршування (ст. «Проблеми створення римословника Т. Шевченка»), римотвірні властивості мови.

І. Г. Чередниченко.

Літ.: Станівський М. Ф. Іван Григорович Чередниченко. УМШ, 1958, № 5; І. Г. Чередниченко. «Мовознавство», 1968, № 5. *Ю. О. Карпенко.*

ЧЕРЕДНИЧЕ́НКО Олександр Іванович (15.VI 1947, Київ) – укр. мовознавець, перекладач, доктор філол. наук з 1984, професор з 1985, з. д. н. і т. України з 1997. Закін. 1971 Київ. ун-т (тепер національний) ім. Т. Шевченка і відтоді працює в ньому: викладач, доцент; у 1979–81 завідував кафедрою теорії і практики перекладу, в 1983–88 – кафедрою теорії і практики перекладу з роман. і сх. мов; з 1988 і дотепер – кафедрою теорії і практики перекладу з роман. мов; у 1977–81 був деканом ф-ту романо-герм. філології, а в 1992–2001 – деканом ф-ту іноз. філології. Автор праць з проблем загального, роман. і укр. мовознавства, контрастивної лінгвістики, соціолінгвістики, історії і теорії перекладу: монографії «Мова і суспільство в країнах Африки, які розвиваються» (1983, рос. мовою), «Нариси з контрастивної лінгвістики» (1978, у співавт.), «Варіанти полінаціональних літературних мов» (1981), «Сучасне зарубіжне мовознавство. Питання теорії і методології» (1983), «Вплив соціальних факторів на функціонування і розвиток мови» (1988, ост. три – у співавт., рос. мовою). Співавтор і редактор праць «Мови європейського культурного ареалу: розвиток і взаємодія» (1995), «Переклад на межі XXI століття: історія, теорія, методологія» (1997) та ін. Автор і співавтор підручників та посібників для вищої школи з теорії і практики перекладу, співукладач франц.-укр. словника. Гол. редактор «Вісника Київського національного університету (серія іноземної філології)». *Л. І. Шевченко.*

ЧЕРНИШЕ́ВСЬКИЙ Микола Гаврилович [12(24).VII 1828, Саратов – 17(29).X 1889, там же] – рос. філософ, письменник, філолог, публіцист, критик. Закін. 1850 Петерб. ун-т. Співробітничав у журналах «Отечественные записки» (з 1853) і «Современник» (1854–62). Був добре обізнаний з історією укр. культури, сприяв її розвитку і поширенню. У рец. на першу книжку журн. «Основа» Ч., вітаючи появу нового укр. часопису, стверджував, що укр. мова не наріччя російської, а окр. мова і нею має вестися навчання у школах України, її необхідно розвивати і вдосконалювати, вона може піднятися до рівня високорозвинених мов («Нові періодичні видання», 1861). Ч. вважав, що для усього укр. народу має бути одна літ. мова – та, яку вживають на Наддніпрянщині. Різко виступив проти спроб галиц. москвофілів створити якусь окр. літ. мову. «Каліченою», «мішаниною галицького наріччя з російською літературною та церковнослов'янською мовою» назвав Ч. мову львів. москвофільської газ. «Слово» (ст. «Національна нетактовність», 1861). *Й. О. Дзендзелівський.*

ЧЕРТОРИ́ЗЬКА Тетяна Купріянівна (9.VIII 1919, с. Амонь, тепер Хомутовського р-ну Курської обл., Росія) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1984, професор з 1993. Закін. 1945 Київ. ун-т. У 1948–58 працювала редактором у вид-ві «Молодь». З 1958 – в Ін-ті мовознавства АН УРСР/НАН України: молодший, у 1961–87 – старший, у 1987–97 – провідний наук. співробітник. Праці – з лінгвостилістики, лексикології та лексикографії, соціолінгвістики: «Взаємодія російської та української лексики в російських творах Т. Г. Шевченка» (1981), «Про-

блеми перекладу української художньої літератури російською мовою. Лексика» (1986) та ін. Один з авторів і редакторів «Словника української мови» (т. 1–11, 1970–80; Держ. премія СРСР, 1983), «Словника мови Шевченка» (т. 1–2, 1964; Держ. премія УРСР) та «Словаря языка русских произведений Т. Г. Шевченко» (т. 1–2, 1985–86; Держ. премія УРСР, 1989).

Н. Г. Озерова.

ЧЕХІ́ЗМ – див. *Богемізм.*

ЧЕХО́ВИЧ Костянтин (21.V 1896, с. Харинка на Перемищині, тепер Польща – 6.II 1987, м. Тчев, тепер Поморського воєв., Польща) – укр. філолог-славіст. Закін. 1926 Празький та Укр. вільний (Прага) ун-ти. В 1926–29 працював в Укр. наук. ін-ті (Берлін), з 1931 – професор Богосл. академії у Львові. В 1936–39 редагував укр. славіст. журнал «Слово». В 1945 репресований (засланий до Сибіру), після звільнення (1956) переїхав до Польщі. Осн. праці: «Йосиф Добровський і українська мова» (1930), «Філософія мови у Олександра Потебні», «Олександер Потебня. Український мислитель-лінгвіст», «Іван Могильницький та Йосиф Добровський», «Про ритмічне мистецтво Шевченкової поезії» (всі – 1931), «До проблеми східнослов'янської прамови» (1936), «До проблеми народних ритмів у Шевченка» (1937) та ін.

Й. О. Дзендзелівський.

ЧИЖЕ́ВСЬКИЙ (Czyżewski) Фелікс (3.IV 1949, с. Заріка Люблінського воєводства, Польща) – польс. мовознавець, доктор гуманіт. наук з 1982. Закін. 1972 Люблін. ун-т, працює там же: професор, з 1998 – керівник каф. україністики, з 2003 – директор Ін-ту славістики. Досліджує польс. і укр. говори, фольклор укр.-польс. порубіжжя. Осн. праці – з питань синхронної та діахронної фонології і фонетики укр. говорів («Вплив наголосу на розвиток вокалізму в українських говорах Влодавщини», 1986; «Фонологічні системи голосних в українських влодавських говорах», 1989), укр.-польс. діалектної взаємодії на різних структурних рівнях («Про проблеми мовної інтерференції в українських говорах східної Люблінщини», 1988; «Полонізми в українських говорах Побужжя», 1989; «Фонетика і фонологія польських і українських говорів південно-східного Підляшшя», 1994; усі праці – польс. мовою). Уклав регіон. двомовний атлас, який, зокрема, відбиває вплив різних чинників на динаміку структури укр. говірок у польськомов. оточенні: «Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy» («Атлас польських і українських говірок Влодавщини», 1986) та регіон. діалектну хрестоматію «Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny» («Польські та українські діалектні тексти зі східної Люблінщини», 1998, у співавт.). Заснував неперіод. видання «Польсько-українські мовознавчі зустрічі» (т. 1, 2001; т. 2–3, 2003).

П. Ю. Гриценко.

ЧИКАЛЕ́НКО Євген Харлампійович (9.(21)XII 1861, с. Перешори, тепер Ананьївського р-ну Одес. обл. – 20.VI 1929, Прага) – укр. громад.-культур. діяч, видавець. Закін. Харків. ун-т. Брав участь у народниц. русі, зазнав переслідувань властей, був висланий під нагляд поліції у рідне село. Діставши в спадок у Перешорах родинний маєток, розгорнув активну діяльність щодо його модернізації. Видав у Петербурзі цикл популяр. брошур укр. мовою «Розмова про сільське хазяйство» (4 книжки, 1904–08). Упорядкував і опубл. (1904) 300 найпопулярніших укр. пісень. Видавець газ. «Рада», журн. «Нова громада», які сприяли розвитку укр. л-ри і мови. Зі статтями про укр. мову виступав у газ. «Громадська думка» (зокрема, 3 і 11 травня 1906). Як меценат субсидіював ці видання, а також «Киевскую старину» і ряд культур. та наук. установ (НТШ, «Академічний дім» у Львові та ін.). Ч. належать мемуарні твори «Спогади (1861–1907)» (1925), «Щоденник (1907–1917)». Неопублікованими залишилися щоденникові записи про події в Україні 1918–19, у яких багато уваги приділено розвитку рідної мови й л-ри. Автор статей і розвідок про укр. мову, вітчизн. письменників і культур. діячів. Один з видавців «Словаря російсько-українського» (1893–98, укладений М. Комаровим та ін.). Емігрувавши 1919, жив у Польщі й Чехо-Словаччині, очолював Термінол. комісію в Укр. сільськогосп. академії у Подебрадах (під Прагою).

Літ.: Д[орошенко] В. Євген Чикаленко. В кн.: Дніпро. Календар-альманах на звичайний рік 1930. Л., 1930; Німчук І. Перлина укр. мемуаристики. «Мета», 1931, № 8; Погребенник Ф. П. Неопубл. спадщина Євгена Чикаленка. «Сучасність», 1991, № 7–8; Його ж. Євген Чикаленко і його мемуари. «Україна», 1992, № 1.

Ф. П. Погребенник.

ЧИСЛІ́ВНИК – *частина мови*, клас слів зі знач. кількості. Традиційно до Ч. зараховують і слова, що визначають стосунок предмета до числа під час лічби: **перший, другий, третій, четвертий** і т. д. Відповідно до цього розмежовують кількісні й порядкові Ч., вказують на їхні регулярні лекс.-словотвірні зв'язки, пор.: **три – третій; чотири – четвертий; п'ять – п'ятий** і т. д. В. Виноградов уперше в рос. мовознавстві (у праці «Русский язык», 1947) обґрунтував грамат. безпідставність віднесення порядкових слів до Ч. і вмотивував виокремлення їх у самостійну, семантично замкнуту групу порядкових *прикметників* на основі морфол., синтакс. та лекс.-семантичних ознак. В укр. мовознавстві таке витлумачення статусу порядкових слів почало утверджуватися з кін. 60-х рр. 20 ст., спочатку в академ. курсі «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (1969), а потім і в підручниках з морфології для вищих навч. закладів. У шкільних підручниках, словниках Ч. і досі подають як слова, що визначають кількість та порядок предметів під час лічби.

Категорійне знач. кількості Ч. охоплює значення абстр.-математичного числа і кількості предметів. Воно ґрунтується на їхній співвіднесеності з натур. рядом чисел. Відповідно в межах номінат. функції Ч. виділяють нумеративну,

суть якої полягає у відтворенні числового ряду називанням абстр.-математичної кількості — числа, пор.: **один, два, три, чотири, п'ять** і т. д., та квантитативну — означення кого-, чого-небудь у категорії кількості: **два зошити, три студенти, сто тисяч гривень.**

Позначувана Ч. кількість має три форми вияву: означену, неозначену та приблизну. Для передачі означеної, тобто точно визначеної, кількості вжив. означено-кількісні Ч., які об'єднують переважну більшість числових назв. Вона виражається трьома способами: а) у цілих одиницях; б) як частина цілого; в) як сукупність, одне ціле. Кількість у цілих одиницях позначають власне кількісні **Ч.: десять спортсменів, двадцять м'ячів.** Певну кількість частин від цілого передає група дробових Ч.: **одна четверта години; дві третіх присутніх.** Кількість предметів як сукупність, одне ціле виражає група *збірних числівників*: **двоє дітей; троє колііщат**. Власне кількісні та дробові Ч. вживаються і для називання чисел та їхніх графіч. знаків — цифр: **дев'ять** (9), **чотири п'ятих** (4/5). Неозн. кількість — це недиференційована, точно не визначена множина. Вона не має відповідників у натур. числовому ряді. З неозначено-кількісним знач. вживаються лише Ч. **кілька**, **декілька**, **кільканадцять**, **кількадесят**, **кількасот**, **стонадцять**, а також прислівники **мало**, **немало**, **чимало**, **багато**, **небагато**, іменники **безліч**, **тьма**, **сила**, **хмара**, **море**, **океан**, **купа** та ін. в приіменниковій позиції: **кілька днів**, **стонадцять разів**, **мало людей**, **багато будинків**, **сила народу**, **хмара народу**, **море людей** (див. *Нумералізація*).

Приблизна кількість має кілька способів вираження. Найтиповішими є інверсія, коли власне кількісні або збірні Ч. вживаються в постпозиції щодо ім. **(днів зо три, дітей з п'ятеро)**, а також використання лекс. модифікаторів **близько, менше, понад** і т. д. **(близько ста карбованців, менше шести діб, понад десять років)**.

Ч. — морфологічно своєрід. клас слів. У процесі становлення, виділившись із складу іменників і прикметників, вони нейтралізували їхні граматичні категорії роду і числа. Родові ознаки мають лише Ч. **нуль** (ч. р.), **один** (ч. р.), **одна** (ж. р.), **одне, -о** (с. р.), **мільйон, мільярд, трильйон** (ч. р.), **тисяча** (ж. р.). Родові відмінності в Ч. **два — дві, обидва — обидві, півтора — півтори** зберігаються у наз. та знах. в. За числами змінюються лише Ч. **один** (форма мн. — **одні**). Ч. властива тільки категорія відмінка. Парадигмат. система власне кількісних Ч. об'єднує часткові відмінкові парадигми, зокрема а) парадигму Ч. **один**, **одна**, **одне**, **одно**; б) парадигму Ч. **два**, **дві**, **три**, **чотири**; в) парадигму Ч. **п'ять — двадцять**, **тридцять**, **п'ятдесят**, **шістдесят**, **сімдесят**, **вісімдесят**; г) парадигму Ч. **сорок**, **дев'яносто**, **сто**; ґ) парадигму Ч. **двісті — дев'ятсот**; д) парадигму Ч. **нуль**, **мільйон**, **мільярд**, **тисяча**, в якій об'єднано дві відміни.

Збірні Ч. у непрямих відмінках мають форми відповідних власне кількісних Ч. (**четверо, чотирьох, чотирьом** і т. д.). У дробових Ч. чисельник відмінюється як звичайний кількісний Ч., а знаменник — як порядковий прикм. у мн. **(три п'ятих, трьох п'ятих, трьом п'ятим** і т. д.). Неозн.-кількісні Ч. **кілька, декілька** відмінюються як Ч. **два, три, чотири (кількох, кільком, кількох, кількома** і т. д.), **кільканадцять, стонадцять** — як Ч. **п'ять (стонадцяти, -ьох, стонадцяти, -ьом, станадцяти, -ьох, стонадцятьма, -ьома** і т. д.), **кількасот** — як Ч. **двісті — дев'ятсот (кількасот, кількомстам, кількомастами, кількохстах**).

Ч. вирізняється особливими синтакс. зв'язками з іменником. Уживаючись у приіменниковій позиції, він узгоджується з кількісно означуваними іменниками лише в род., дав., ор. і місц. в., у наз. та знах. в. керує ними (**п'ять книжок, п'ятьох книжок, п'ятьом книжкам, п'ять книжок, п'ятьма книжками, п'ятьох книжках**).

У внутрішньосинтакс. організації речення Ч. не має своєї, зумовленої лекс. значенням позиції. Він дублює синтакс. функції ін. самост. частин мови — ім., прикм., дієсл. та прислівника (**П'ять** помножити на **два — десять**; У бригаді працює **сто робітників**; Прибув поїзд № **603**; Дитина пішла до школи **в сім років**; **Кілька секунд** учні мовчали).

Сучасна система Ч. формувалася протягом тривалого істор. періоду. На позначення вузлових чисел — назви одиниць першого десятка, одиниць високих розрядів та окр. неозн.-кількісних понять служать кореневі слова іменникового, прикметникового, прислівникового та займенникового походження. Осн. способом творення числових назв було словоскладання: використання двох і більше вже наявних Ч., над якими здійснювалися матем. операції: додавання і множення. Додаванням утворилися назви одиниць другого десятка: до назв одиниць (**один — дев'ять**) в наз. в. за допомогою прийм. **на (над)** приєднувалася форма місц. в. одн. Ч. **десять**, тобто десѩте: одинъ на десѧте. Голосний закінчення і кореневий голосний **е** елемента десѩте спочатку зредукувалися, а потім зовсім зникли: десѩте > дъсять > дсять > дцять. Назви десятків і сотень утворилися множенням: **двадцять — тридцять** і **двісті — чотириста** являли собою сполучення назв одиниць **два — чотири** в наз. в. з формою наз. в. двоїни або множини Ч. **десять**, **сто** (**дьва десѧте**, **три десѧте**, **дьвѣ сътѣ**, **тры съта**, **четыри(е) съта**). **П'ятдесят — вісімдесят**, **п'ятсот — дев'ятсот** були сполученням назв одиниць **п'ять — дев'ять** з формою род. в. мн. Ч. **десять, сто (пѧть десѧть, девѧть сотъ**). Складники числових словосполучень злилися в одне слово, перетворившись у складні Ч.

Зрощенням утворено Ч. **півтора (полъ + вътора** — род. в. одн. нечленного числівникового прикметника ч. р. **въторъ**), **півтори (полъ+въторы** — род. в одн. нечленного числівникового прикм. ж. р. **вътора**), **півтораста (полъ + вътора + съта** — род. в. одн. Ч. **съто**), **сорок**, **дев'яносто**,

сто — новотвори давньорусько-української мови. Складені Ч. — найновіший тип числівникових утворень за вдосконаленою системою матем. рахунку. Вони утв. безпосереднім поєднанням кількох означених Ч.

Літ.: Івченко М. П. Числівники укр. мови. К., 1955; Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник укр. мови. К., 1980; Лукінова Т. Б. Числівники в слов'ян. мовах. К., 2000. *К. Г. Городенська.*

ЧИСЛО́ — *граматична категорія*, властива іменникові, прикметникові, дієслову, яка виражає інформацію про кількість предметів. Термін відомий в укр. граматичної традиції з 16—17 ст. («Грамматіка словенска» Лаврентія Зизанія, 1596). У сучас. укр. мові структура категорії Ч. становить протиставлення однини і множини. У давньоукр. мові була ще *двоїна*, залишки якої збереглися у словах **очі**, **плечі** (ор. в. **очи́ма**, **плечи́ма**).

Форми одн. і мн., маючи заг. значення кількісної семантики, конкретизують його, виражаючи визначену (або невизначену) кількість предметів, означуваних іменником. Кількісна семантика по-різному виражається у лекс.-грамат. розрядах іменника. В абстрактних, речовинних, збірних іменниках значення кількості передається не граматичною семою Ч., а лексично, за допомогою ін. слова, в семантичній структурі якого є сема «кількість»: **багато**, **мало**, **максимум**, **мінімум**, або назвами точних одиниць виміру. Корелюючі форми одн. і мн. утворюються від іменників на означення обчислюваних предметів.

Категорія Ч. як іменникова словозм. категорія формально виражається у закінченнях, які водночас є і показниками відповід. відмінка. Форми одн. і мн. мають свою систему флексій (**словни́к — словника́**, **словники́ — словникі́в**; **кни́жка — кни́жки**, **книжки́ — книжо́к**; **мо́ре — мо́ря**, **моря́ — морі́в**), відповід. синтакс. зв'язок з ін. словами в реченні (**зелена трава**, **зеленої трави**, **зелених трав**; **син вчиться**, **сини вчаться**). Підпарадигми Ч. можуть мати різний наголос: **а́втор**, **а́втора** і **автори́**, **авторі́в**, **сестра́**, **сестри́** і **се́стри**, **сесте́р**, **мі́сто**, **мі́ста** і **міста́** та інколи специфічні засоби формотворення та словотворення: **дити́на — ді́ти**, **ко́лос — коло́сся**, **не́бо — небеса́**.

Регулярна опозиція «одиничність/множинність», яка має релятивний характер, пов'язана з формуванням лекс. семантики конкр. іменників, у яких числові кореляції мають кілька часткових значень. Семант. потенціал одн., яка є немаркованим членом в опозиції однина — множина, включає осн. значення — одиничності й вторинні часткові значення — узагальнено-номінативне, узагальнено-збірне, дистрибутивне, характерні для певних лекс.-грамат. і лекс.-семант. груп іменників. Часткові значення грамат. форми реалізуються у мовленні й визначені контекстом.

При узагальн.-номінат. значенні одн. ім. форма Ч. виражає значення не одиничності, однієї особи чи предмета, а типові риси якогось класу предметів або осіб, несе узагальнену інформацію. Напр.: Хліб — продукт невтомної праці **хлібороба**, **робітника**, **науковця.** День **металурга**. У певних контекстах можлива взаємозаміна форм одн. і мн. іменників без зміни семантики речення: Така система полегшує роботу **водія**; Така система полегшує роботу **водіїв**.

Велика група іменників має лише одну форму Ч.: одн. або мн. Іменники, що вживаються лише в одн. (singularia tantum), становлять кілька лекс.-грамат. розрядів: 1) матеріально-речовинні іменники, що означають недискретну множинність. Кількісна характеристика денотата, вираженого таким іменником, здійснюється сполученням матеріально-речовинного ім. із конкр. ім. з семою «дискретна кількість»: **пляшка молока — цистерна молока**, **кілограм цукру — мішок цукру**; 2) абстрактні іменники, що називають ознаку, дію або психіч. стан: **вічність**, **вологість**, **біганина**, **здоров'я**; 3) збірні іменники зі значенням нерозчленованої множинності однорід. предметів: **кв́асиво**, **квасоли́ння**, **квашени́на**; 4) власні назви: **Чернігів**, **Десна**, **стадіон «Динамо»**.

Розширення семант. структури речовин. та абстр. іменників пов'язується з можливістю утворення ними кореляц. форм Ч., які передають певні конкр. значення. У назвах матеріалів, металів, хім. елементів мн. від іменників singularia tantum (**олії**, **чавуни́**, **ема́лі**) передає семантику різних типів, видів чи сортів речовини, відбувається своєрідне семантичне зміщення: **родовище гранітів**, **глюкози**, **ефірні олії**, **цукри**.

Форми мн. від речовин. іменників означають великі маси речовини: **весняні води**, **сніги**, **піски**. Мн. іменників singularia tantum на означення рослин, сільськогосп. культур є засобом передачі локал. семантики — назв посівів цих культур: Голос сопілки в'ється над **пшеницями**. Абстр. іменники singularia tantum, розвиваючи нову семантику конкр. вияву ознаки, можуть мати форми мн.: **бездарність опису — круглі бездарності на сцені.** Іменники, що вживаються лише в мн. (pluralia tantum), є назвами предметів, які переважно складаються з двох частин (**окуля́ри**, **са́ни**, **но́жиці**), речовин (**вершки́**, **дро́ва**, **дрі́жджі**), станів, процесів і дій (**про́води**, **су́тінки**), залишків речовини (**ви́сівки**). Кількісна характеристика предметів, що їх означають іменники pluralia tantum, передається лекс. квантифікаторами: **одні штани — двоє штанів**, **одні двері — усі двері**.

Категорія Ч. у займ. іменників має непослідовний характер, оскільки охоплює лише особ. та вказівні займенники, які мають корелят. форми одн. і мн.: **я — ми**; **ти — ви**; **він**, **вона**, **воно — вони**. Семантично співвідношення між займенниками 1-ї та 2-ї ос. мн. й одн. та 3-ї ос.

в числових кореляціях не адекватні. Пряме протиставлення за формами Ч. властиве лише займ. 3-ї особи. Числові кореляції 1-ї та 2-ї ос. мають семантичні розбіжності, оскільки **ми** означає не багато **я**, а «мовець та ін.» Займенник **ви** також багатозначний: може означати багато адресатів мовлення і «адресат мовлення та ін.». Займенники **себе**, **хто**, **дехто**, **хтось**, **хто-небудь**, **будь-хто**, **казна-хто**, **хтозна-хто** виражають числові протиставлення за допомогою залежних від них узгоджуваних форм: **самого себе/самих себе**; **хто такий/хто такі**. Займенники **ми**, **ви** можуть також означати одну особу при вживанні зам. займенників в одн. **я**, **ти**: **Ми з вами домовимось** уживається зам. **я з вами**.

Категорія Ч. у сполученнях числ. з ім. набуває форм. вираження відповідно до граматичн. роду іменників: 1) у сполученнях із числівником «**один**» іменник вживається у формі наз. в. одн. (**один** стіл, **одна** шафа, **одне** вікно); 2) після числівників **три**, **чоти́ри**, **два** (**дві**), **обі́два** (**обі́дві**) іменники ч. р. виступають у формі наз. в. мн. (**два** хлопці), а с. р. і ж. р. – у род. в. одн. (**два** вікна, **обидві** дівчини); 3) після числівників **півтора́/півтори́** іменники всіх родів функціонують у формі род. в. одн. (**півтора́ мі́сяця**, **півтори́ годи́ни**, **півтора́ відра́**); 4) після усіх ін. числівників ім. вживаються у род. в. мн. (**п'ять** днів, **сто** гектарів).

Прикметникові та дієслову притаманна лише словозм. синтакс. категорія Ч. Числові форми цих частин мови в реченні узгоджуються з формами Ч. іменників, опосередковано виражаючи кількість предметів, які є носіями процесуальної або непроцесуальної ознаки. У поєднанні з невідм. іменниками прикм. та дієсл. числові форми є єдиними носіями кількісної інформації. У більшості прикм. та дієсл. форм кількісна семантика виражається однією морфемою разом з ін. граматичн. значеннями: в одн. прикметників і дієприкметників – разом з родовими й відмінковими значеннями, у мн. – із значеннями відмінка; в дієсл. формах мин. ч. і умов. сп. – разом зі знач. роду в одн. і самостійно у множині, у теп. і майб. ч. – разом з особ. значеннями.

Категорія Ч. дієслова тісно пов'язана з категорією особи. Цілковита співвідносність існує тільки між 3-ю ос. одн. і 3-ю ос. мн. Граматичн. категорія Ч. дієслова структурована за трьома бінарними протиставленнями: 1-а ос. одн. – 1-а ос. мн.; 2-а ос. одн. – 2-а ос. мн.; 3-я ос. одн. – 3-я ос. мн. Неповну, обмежену парадигму мають дієслова, що вживаються лише у множині. Це специфічні лише для укр. мови неперехідні префікс. дієслова з другим префіксом **по-**: **повихо́дити**, **позабіга́ти**, **повто́млюватися**; дієслова із семантикою масової дії: **гуртуватися**, **товпитися**, **юрбитися**. Форма одн. можлива в них при сполученні зі збірними іменниками: **селянство**, **студентство**. Протиставлення за категорією Ч. дієсл. форм 3-ї ос. теп. і мин. ч. має самост. семант. навантаження при нульовому підметі. Пор.: **Снігу нанесло́** і **Снігу нанесли́**. Однина вказує на безособовість речення, стихійність дії, вираженої дієсловом, множина – на невизначеність особи діяча. У певних ситуаціях можливе вживання дієслівних форм одного Ч. зам. іншого, напр. у звертанні «на Ви» (форма ввічливості), коли 2-а ос. одн. спеціально замінюється 2-ю ос. мн. Іноді 1-а ос. мн. вживається зам. 1-ї ос. одн. – це т. з. авторське **ми**.

Літ.: СУЛМ. Морфологія. К., 1969; Матвіяс І. Г. Іменник в укр. мові. К., 1974; Укр. грамматика. К., 1986; Вихованець І. Р. Частини мови в семант.-граматичн. аспекті. К., 1988.

Н. Г. Озерова.

ЧИСТЯКО́В Василь Федорович (1891, м. Царицин, тепер Волгоград – 12.VIII 1982, Ленінград, тепер Санкт-Петербург) – рос. і укр. філолог, професор з 1923. У 1921–33 завідував кафедрою рос. мови Краснодар. пед. ін-ту. З 1940 жив у Воронежі, працюючи одночасно у місц. пед. ін-ті (до 1945) і ун-ті (1940–51). Згодом переїхав до Ленінграда. Уклав «Лингвистический атлас Кубанского округа», в якому представлені лексичні (з фонетичним та словотворчим варіантами) риси укр. та рос. говорів Кубані. Однак із 500 карт у вигляді таблиць опубліковано лише 60 (1930), а також ст. «Опис говору станиці Пашковської (До діалектології української мови)» (1927), в якій охарактеризував голосні та приголосні досліджуваної говірки.

Літ.: Дзендзелівський Й. О. Одна несправедливо забута сторінка історії укр. та рос. лінгв. географії. В кн.: Мат-ли XXI наук. конференції Ужгор. ун-ту. Серія філології. К., 1967.

Й. О. Дзендзелівський.

ЧЛЕ́НИ РЕ́ЧЕННЯ – мінімальні *синтаксичні одиниці*, які виконують у реченні форм.-синтакс. і семант.-синтакс. функції та виражаються повнознач. словами або сполуками слів. Виникнення терміна пов'язане з браком прямої відповідності між морфол. класами слів і виконуваними ними в реченні синтакс. функціями. Ч. р. виділяють за їхніми синтакс. функціями і морфол. показниками, розрізняючи головні Ч. р. – *підмет*, *присудок* та гол. член *односкладних речень*, а також другорядні – *додаток*, *означення* і *обставину*.

Система Ч. р. найпослідовніше представлена в максимально розгорнутому розповід. простому двоскладному реченні (див. *Розповідне речення*, *Просте речення*, *Двоскладне речення*). У першому граматичн. членуванні виділяють дві групи речення – групу підмета і групу присудка, поєднані предикат. відношенням. Група підмета у типових виявах відповідає *суб'єктові* судження і темі повідомлення, група присудка – *предикатові* судження і ремі повідомлення (див. *Актуальне членування речення*). У другому граматичн. членуванні в групах підмета і присудка виділяють опорні у синтакс. плані компоненти – підмет і присудок, що визначають форм.-граматичн. основу двоcклад. речення і називаються головними. В односклад. реченнях функціонує недиференційований гол. Ч. р., який може фор-

мально зближуватися або з присудком, або з підметом. Інші Ч. р. поширюють мінім. будову двоскладного та односкладного речень і є другорядними.

Протиставлення головних і другорядних Ч. р. ґрунтується на функц. відмінностях і на відношенні до граматичного мінімуму речення. Головні Ч. р. тісно пов'язані з лог. функціями, а другорядні – з семантичними. Морфол. характеристики вказують на закріплення за відповідними Ч. р. спеціалізованих форм їх вираження. У підмета такою спеціалізованою формою є наз. в. ім., у присудка – особові форми дієслова, у додатка – непрямі відмінки ім., в означення – прикметник, в обставини – прислівник.

Підмет позначає носія ознаки (дії, процесу, стану, якості тощо), названої взаємопов'язаним з підметом ін. головним Ч. р. – присудком. У групі підмета виділяють типовий для приіменникової позиції другорядний Ч. р. – означення, що вказує на ознаку предмета й може залежати також від будь-якого Ч. р., вираженого іменником. Присудок, вказуючи на ознаку предмета думки, надає останньому предикат. (модально-часової) характеристики. У групі присудка виділяють два другорядних Ч. р. – додаток і обставину. Додаток називає предмет і відповідає на питання непрямих відмінків іменника. У типових випадках він поєднується з дієсл. (або його еквівалентами) і зумовлений його валентністю як опор. слова. Додаток реалізує притаманну валент. зв'язкам форму керування. Він деякою мірою зближується з різновидом обставин, що заповнюють валентну рамку дієсл. і виражають просторові значення, пор.: **написати матері листа**, **захоплюватися музикою** і **приїхати до столиці**, **бути в лісі**. Ін. обставини (способу дії, часу, причини, мети і под.) валентно не пов'язані з присудком і гол. членом односкладних речень, реалізуючи слабкий підряд. зв'язок: **гарно співати**, **запізнитися через негоду**.

У славіст. грамат. традиції Ч. р. виділяють на основі значеннєвого і формального критеріїв, надаючи перевагу то одному, то другому. Напр., підмет і присудок виділяють на форм. основі, тоді як обставини кваліфікують за значеннєвими функціями. В системі Ч. р. бувають перетини синтакс. функцій, що засвідчують наявність суміж. функц. сфер, як, напр., в означень і обставин способу дії, які виражають ознаку дії, процесу, стану, пор.: **гарний спів** і **гарно співає**, **схвильована розповідь** і **схвильовано розповідали**.

Ч. р. є різні *частини мови.* Діапазон синтаксичних функцій у частин мови неоднаковий. Поліфункціональність найбільше притаманна іменникам. Функціональну диференціацію ім. відбивають його відмінки і прийменниково-відмінкові форми. Порівняно з іменником прикметник має вужче коло синтаксичних функцій: крім первинної функції означення, він може переміщуватися у вторинну для нього позицію присудка, пор.: **Нам запам'ятався веселий хлопчик** і **Хлопчик був веселий**. Лише однофункціональними бувають особові форми дієслова.

Поділ Ч. р. на головні й другорядні не завжди відповідає тому комунікат. навантаженню, яке вони мають у реченні. Нерідко другорядний Ч. р. відіграє у змістовому плані вагомішу роль, ніж головний. Напр., у реченні **Я люблю читати/журна́ли** лог. наголос припадає на додаток **журнали**, а отже, він стоїть у комунікативно акцентованій позиції, позиції реми. Це означає, що форм.-грамат. членування може не збігатися з комунікативним.

Непослідовність грамат. кваліфікацій найбільше відбилася у системі другорядних Ч. р. Якщо визначення додатка та означення ґрунтується переважно на суто форм. показниках, то обставину виділяють за значеннєвими функціями. У форм.-синтакс. плані другорядні Ч. р. здебільшого кваліфікують як прислівні поширювачі головних та інших другорядних Ч. р. Серед другорядних виділяють групу Ч. р., що залежать не від слова, а від речення у цілому. Такі реченнєві поширювачі називають детермінантами (див. *Детермінантні члени речення*). Вони передають обставинні значення й утворюються внаслідок згортання підряд. обставинних частин складнопідряд. речення, напр.: «**В таке цвітіння, князю Володимире, тобі не важко бути кам'яним?**» (Л. Костенко) < **Коли так цвіте, князю Володимире, тобі не важко бути кам'яним?**

Деякі мовознавці виділяють два ряди Ч. р. – семантико-синтаксичний, тобто *синтаксеми*, і формально-синтаксичний. Основою такого розрізнення виступає характер семантико-синтакс. відношень і синтакс. зв'язків (див. *Синтаксичні відношення*, *Синтаксичний зв'язок*, *Синтаксичні одиниці*).

Літ.: Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самост. распространители предложения. «Вопросы языкознания», 1964, № 6; Мельничук О. С. Розвиток структури слов'ян. речення. К., 1966; СУЛМ. Синтаксис. К., 1972; Члены предложения в языках различных типов. Ленинград, 1972; Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. Ленинград, 1978; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика укр. мови. К., 1982; Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семант.-синтаксическая структура речення. К., 1983; Попова З. Д. Может ли обойтись синтаксис без учения о членах предложения? «Вопросы языкознания», 1984, № 5; Кадомцева Л. О. Укр. мова. Синтаксис простого речення. К., 1985; Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в укр. мові. К., 1986; Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., 1988; Вихованець І. Р. Граматика укр. мови. Синтаксис. К., 1993; Загнітко А. П. Теор. граматика укр. мови. Синтаксис. Д., 2001.

І. Р. Вихованець.

ЧЛЕ́ННІ ПРИКМЕ́ТНИКИ – див. у ст. *Повні і короткі прикметники.*

ЧОЛОВІ́ЧИЙ РІД – див. у ст. *Рід.*

ЧОПЕ́Й Василь (Ласлов) (1.X 1856, с. Ромочевиця, тепер у складі с. Залужжя Мукачівського р-ну Закарп. обл. – 23.VI 1934, Буда-

пешт) – укр. мовознавець. Закін. 1883 Будап. ун-т. Працював (1883–1925) у будап. гімназіях. Писав мовою, дуже близькою до закарп. нар. мовлення центр. частини краю. Складав підручники для укр. шкіл Закарпаття. Досліджував угор. запозичення у закарп. говірках. Осн. праця – «Русько-мадярскій словарь» (Будапешт, 1883), в якому бл. 20 000 вокабул. Це насамперед авторові записи живої нар. мови Закарпаття, інтернац. лексика, значна кількість церковнослов'ян. слів, окр. рос. лексеми. Джерелами для реєстру послужили також «Народні пісні Галицької й Угорської Русі» (1878), опубл. Я. Головацьким, «Малоруські перекази й оповіді» (1876), видані М. Драгомановим, «Нѣмецко-рускій словарь» О. Партицького (1867), «Граматика слов'яно-українська» М. Лучкая (1830), «Граматика руського языка» М. Осадци (1862) та ін. Реєстрові слова зрідка ілюструються контекстами або даються у складі фразеологізмів. Закарп. слова, запозичені з угор. мови, виділені курсивом. У вступі до словника автор стверджує, що укр. мова – окрема слов'ян. мова, а не наріччя російської, пише про її діалектний поділ, про особливості закарп. говорів, характерні риси укр. мови в порівнянні з церковнослов'ян. і російською, дає короткий нарис укр. морфології (на основі центральних говірок закарп. діалекту).

Літ.: Жизнь и труды Ласло Чопея. Ниредьгаза, 2004.

В. В. Німчук.

ЧУБИ́НСЬКИЙ Олександр Олександрович (3.XI 1845, Кишинів – 28.V 1907) – рос. і укр. філолог-славіст. Закін. 1868 Моск. ун-т. З 1877 – професор слов'ян. філології Новоросійського (Одеса) ун-ту. В ряді праць торкався питань укр. мови, її розвитку (нотатки «З-за кордону», 1876; дис. «До питання про відношення слов'янських прислівників», 1877). Ч. зробив докладний філол. аналіз кн. «Нарис літературної історії малоруського наріччя» П. Житецького (1892).

Й. О. Дзендзелівський.

ЧУБИ́НСЬКИЙ Павло Платонович [15(27).I 1839, хутір, тепер у складі м. Борисполя Київ. обл. – 14(26).I 1884, Київ, похов. на родинному хуторі] – укр. етнограф і фольклорист, діалектолог. Закін. 1861 Петерб. ун-т. Працював у Києві секретарем і заст. голови Пд.-Зх. відділу Рос. географічного т-ва. В 1876–79 жив у Петербурзі. В історію укр. діалектології увійшов як збирач нар. говорів. У 1869–70 очолював наук. експедиції для вивчення України, Білорусі, Польщі та ін. Мат-ли цих експедицій («Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край», т. 1–7, 1872–79) було видано за його редакцією. Ч. – автор слів нац. гімну «Ще не вмерла Україна». Нагороджений золотою і двома срібними медалями Рос. геогр. т-ва, золотою медаллю Міжнар. конгресу в Парижі (1875) і рос. Уваровською премією (1879).

П. П. Чубинський.

Літ.: Березовський І. П. Визначний діяч укр. культури. «Нар. творчість та етнографія», 1989, № 2; Горковий С., Іванченко Ю. Коротке слово про вченого-подвижника. В кн.: Чубинський П. Мудрість віків, ч. 2. К., 1995; Дудко В. Павло Чубинський і укр. преса поч. 1860-х рр. «Вісник НАН України», 1999, № 3.

О. М. Никончук.

ЧУЖА́ МО́ВА – введена до автор. мови чи тексту мова іншої особи. Ч. м. може мати характер прямої цитації – наведення слів чи думок ін. людини у тій формі, у якій вони висловлені (див. *Пряма мова*). Вона може бути викладена автором як певна інформація із зазначенням її джерела (з посиланням на мовця) та відповідно до комунікативного спрямування мови за допомогою дієслів (**сказати**, **спитати**, **повідомити**, **вигукнути** і под.) (див. *Непряма мова*). Її включають до автор. мови також як *напівпряму мову* та *невласне-пряму мову*, зберігаючи ознаки Ч. м., відтворюючи структуру та емоційно-експресивний характер усного мовлення. Передача Ч. м. у формі напівпрямої мови і невласне-прямої мови в художньому тексті має художньо-стилістичну мотивацію.

А. Й. Багмут.

ЧУТТЯ́ МО́ВИ – здатність мовців відчувати загальноліт. і стильові *норми мовні*, оцінювати не тільки обов'язкові, загальноприйняті форми, а й ті, що позначені індивідуальністю мововживання. Ч. м. передбачає знання мовної системи, функціонально-стильових і експресивних різновидів мови, сприймання й оцінку відхилень від мовних норм, пов'язаних або з відсутністю певних знань, або з новими тенденціями в розвитку мови. Вироблення Ч. м. (а воно необхідне передусім лінгвістові, письменникові, журналістові, редакторові, вчителеві, акторові), навичок правильного користування словом, доцільного вибору мовного стилю спирається на психічну здатність мовців до оцінювання мовної практики та на соціальні умови, в яких вона реалізується. Ті, хто володіє Ч. м., розрізняють закони літ. мови, визначають напрями, в яких можливі зміни мовних норм.

Здатність мовців відчувати нове у мові, прогнозувати динаміку змін стилістичних і загальнолітературних норм протистоїть явищам пуризму. Мовці, наділені Ч. м., у процесі своєї мовної діяльності впливають на вироблення критеріїв мовної норми, поширюють зразки досконалої сучасної літературної мови.

С. Я. Єрмоленко.

ЧУ́ЧКА Павло Павлович (22.II 1928, с. Баранинці, тепер Ужгор. р-ну Закарп. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1971, професор з 1971, з. д. н. і т. України з 1993. Закін. 1952 Ужгор. ун-т. Учителював. З 1954 – в Ужгор. ун-ті: викладач, декан філол. ф-ту (1971–77);

П. П. Чучка.

з 1976 – зав. кафедри заг. і слов'ян. мовознавства, а з 1996 – зав. кафедри словацької філології.

Досліджує укр. говори, сучасну та істор. ономастику, мову пам'яток, контакти укр. мови з її сусідами, мову воєводинських руснаків (у Сербії). Осн. праці: «Вступ до слов'янської філології» (1968), «Антропонімія Закарпаття» (1970). Співавтор праці «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983). Один з укладачів і редакторів «Угорсько-українського словника» (1960), співавтор кількох підручників з українскої мови для шкіл з угорською мовою навчання. Один з авторів енциклопедії «Слов'янська ономастика» (т. 1, Варшава–Краків, 2002, польс. мовою). Віднайшов, опрацював і видав кілька неопублікованих українських, словацьких і старослов'янських пам'яток писемності.

Літ.: Іваненко К. Ювілей укр. вченого-ономаста. «Наше слово», 1988, 20 березня; Красовський І. Учений і педагог. «Дружно вперед», 1988, № 2; Мишанич О. Покликання (До 70-річчя проф. Павла Чучки). «Новини Закарпаття» (Ужгород), 1988, 21 лютого; Слов'ян. ономастика. Зб. наук. праць на честь 70-річчя д-ра філол. наук, проф. П. П. Чучки. Ужгород, 1998.

В. О. Горпинич.

Ш – двадцять дев'ята літера *українського алфавіту.* Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [ша] вживається як іменник с. р.: велике **Ш**, мале **ш**. За формою накреслення – дещо видозмінена кирилична літера **ш** («ша», походить від глаголич. знака), яка числового знач. не мала. У староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) вживалася в кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові цією літерою позначають шумний глухий фрикативний передньоязиковий шиплячий приголосний звук, що може бути твердим (шабля, шолом) і напівпом'якшеним (шість, тушшю). **Ш** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «двадцять дев'ятий». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 7-ш і т. д. *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *Ш*
Давньоєгипетська	[illegible]
Сінайська	[illegible]
Фінікійська	[illegible]
Кирилиця	Ш ш Ш ш
Глаголиця	Ш [illegible]
Українська	Ш ш *Ш ш*

ША́ЛЯ Іван (1891, Прилуччина, тепер Черніг. обл. – ?) – укр. мовознавець і педагог. Закін. 1916 Петрогр. ун-т. Працював інспектором освіти в Переяславі та Києві, з 1920 – викладач Київ., а в 1926–33 – Кубанського (Краснодар) пед. ін-тів. Уклав (разом з П. Горецьким) підручник «Українська мова. Практично-теоретичний курс» (1926, 8 видань). Автор ст. «Українська літературна мова та мова Кубанщини» (1929), написав докладні рецензії на підручники укр. мови І. Залозного (1919) та М. Яковлева (1919). У 1933 незаконно репресований. Реабілітований. *Й. О. Дзендзелівський.*

ШАРОВО́ЛЬСЬКИЙ Іван Васильович [16(28).VI 1876, с. Прохорівка, тепер Канівського р-ну Черкас. обл. – 9.VII 1954, там же] – укр. мовознавець, літературознавець, перекладач. Закін. 1900 Київ. ун-т. Працював у ньому (з перервою) до 1950. Завідував кафедрами: всесв. та західноєвроп. л-ри (1908–33), іноз. мов (1933–38), герм. мовознавства (1938–41) та нім. мови (1943–50); був деканом ф-ту зх. мов і л-р (1937–40). Одночасно (1931–50, з перервами) – співробітник Ін-ту мовознавства АН УРСР. Викладав історію західноєвроп. л-р, англ., нім. і франц. мов, курси з романістики і германістики. Як мовознавець розробляв питання взаємовпливу мов, а також проблему походження герм. та роман. мов. Опубл. праці: «Німецькі позичені слова в українській мові» (1926–27), «Румунські запозичені слова в українській мові» (1929), «Про народну латинь як основу романських мов» (1947), «Конспект курсу історії німецької мови» (1948). Уклав «Німецько-український словник» (1927). Досліджував, видавав і коментував середньовічні сканд. і герм. пам'ятки, видав посібник «Історія західноєвропейської літератури середніх віків» (1909, 1912). Переклав укр. мовою «Утопію» Т. Мора (1931). *В. Б. Бурбело, О. І. Чередниченко.*

ШАФА́РИК (Šafárik, Šafařík) Павел Йозеф (13.V 1795, с. Кобелярово, тепер Рожнявського окр., Словаччина – 26.VI 1861, Прага) – словац. і чес. лінгвіст, літературознавець, історик, етнограф, поет, чл. Імператор. академії у Відні з 1848, багатьох зарубіж. наук. т-в. Основоположник славістики. Навч. 1810–14 в євангеліст. ліцеї (м. Кежмарк) та 1815–17 в Єнському ун-ті (Німеччина). Займався пед. діяльністю (Братислава, Новий Сад), з 1833 працював у Празі суд. перекладачем, цензором, бібліотекарем та ін. Був ред. журналів «Světozor» («Світогляд», 1834–35) і «Časopis Českého museum» («Журнал Чеського музею», 1833–43). Одержавши призначення екстраорд. професором слов'ян. порівн. філології (1848), відмовився від посади на користь чес. вченого, поета,

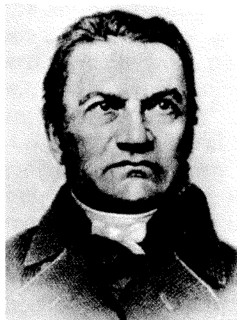

П. Й. Шафарик.

фольклориста Ф. Л. Челаковського. Брав участь у підготовці Слов'ян. з'їзду в Празі (1848). Підтримував зв'язки з укр. вченими В. Григоровичем, О. Бодянським, Я. Головацьким, І. Вагилевичем та ін. Його ідеї слов'ян. взаємності мали великий вплив на слов'янство, особливо в Україні, зокрема на Кирило-Мефод. братство, Т. Шевченка, який високо цінив Ш. (1845 написав поет. посвяту до поеми «Єретик» – «Шафарикові», згадував його в посланні «І мертвим, і живим...», повернувшись із заслання, передав Ш. автограф послання «Шафарикові» разом з автографом початку поеми «Єретик»). Особливий відгомін мали праці Ш. «Слов'янські старожитності» (1837) та «Слов'янський народопис» (1842); обидві переклав рос. мовою О. Бодянський. Укр. мови, л-ри, нар. творчості тією чи ін. мірою Ш. торкнувся у низці праць: «Історія слов'янської мови та літератури всіма наріччями» (1826), «Про землю під назвою Бойки» (1837) та ін.

Літ.: Кирилюк Є. П. Шевченко і Шафарик. В кн.: Міжслов'янські літ. взаємини, в. 2. К., 1961; Мыльников А. С. Павел Шафарик – выдающийся ученый-славист. М. – Ленинград, 1963; Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od roku 1760. Brno, 1972; Дем'ян Г. В. Взаємини І. Вагилевича з П. Й. Шафариком. «Слов'ян. літературознавство і фольклористика», 1990, в. 18. *К. Й. Галас*.

ШАФО́НСЬКИЙ Опанас Филимонович [13(24).XII 1740, м. Сосниця, тепер смт Черніг. обл. – 27.III(8.IV) 1811, с. Якличі, тепер Сосницького р-ну тієї ж обл.] – укр. мовознавець, економіст, лікар, правник, краєзнавець. Нар. у сім'ї козац. сотника. Навч. 1756–63 за кордоном в ун-тах Галле, Лейдена і Страсбурга, одержавши дипломи доктора права, філософії та медицини. Після 1763 був військ. лікарем, з 1770 – керівник Моск. госпіталю, з 1776 – гол. лікар та керівник Моск. мед. контори. В 1770–72 відзначився у б-бі з епідемією в Москві, про яку оповів у кн. «Опис морової пошесті, що була в Москві з 1770 по 1772...» (ч. 1–2, 1773; перекладена багатьма мовами). З 1782 жив у Чернігові – радник, голова крим. палати, генеральний суддя. На основі мат-лів, зібраних укр. істориком Д. Пащенком, написав у 1784–86 «Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним і історичним описом Малої Росії, з частини якої це намісництво складено» (ч. 1–2, надр. 1851), подавши окр. відомості про укр. мову (укр. говори), зробивши перші спроби характеристики укр. діалектів Чернігівщини, започаткувавши ономастику (зокрема, з'ясував походження геогр. назв краю).

Літ.: Апанович О. М. Значення праці О. Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание...». УІЖ, 1960, № 5; Бевзенко С. П. Історія укр. мовознавства. Історія вивчення укр. мови. К., 1991. *В. В. Лобода*.

ША́ХМАТОВ Олексій Олександрович [5(17).VI 1864, м. Нарва, тепер Естонія – 16. VIII 1920, Петроград] – рос. мовознавець, академік Петерб. АН з 1899, почес. чл. НТШ з 1909. Закін. 1887 Моск. ун-т, залишений на кафедрі рос. мови і словесності, з 1890 – приват-доцент. У 1906–20 був головою Відділення рос. мови і словесності Петерб. АН, працював (з 1909) професором Петерб. ун-ту. Розробляв проблеми укр. мови та історії її розвитку – періодизацію, територію поширення, мовну ситуацію в Україні в різні часи, нормат. і діал. мовлення – класифікацію сучасних говорів та їх співвідношення з племінними діалектами, говіркові фонет. і морфол. особливості, правопис [«Короткий нарис історії малоруської (української) мови», 1916; «Як в українській мові зникла палаталізація приголосних перед е, і» 1903; «До питання про утворення руських наріч і руських народностей», 1899, та ін.]. Мав тісні наук. контакти з О. Потебнею, П. Житецьким, А. Кримським, К. Михальчуком, Б. Грінченком, І. Верхратським, С. Смаль-Стоцьким, Ф. Гартнером, О. Огоновським та ін. укр. мовознавцями. Однозначно висловлювався на підтримку укр. мови. Співробітничав в укр. журналах та збірниках.

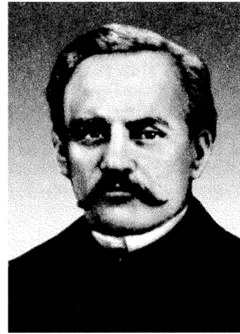

О. О. Шахматов.

Літ.: Тимошенко П. Д. О. О. Шахматов і укр. мова. УМШ, 1956, № 4. *М. Г. Железняк.*

ШАШКЕ́ВИЧ Маркіян Семенович (псевд. Руслан Шашкевич; 6.XI 1811, с. Підлісся, тепер Золочівського р-ну Львів. обл. – 7.VI 1843, с. Новосілки Ліські, тепер Новосілки Буського р-ну Львів. обл.; 1893 перепох. у Львові) – укр. культур. діяч, поет, фольклорист, перекладач. Освіту здобував у гімназіях Львова та Бережан. 1829 вступив до Львів. духовної семінарії, був слухачем філос. курсу в Львів. ун-ті. Висвячений на священика 1838, з 1842 був парохом у с. Новосілках. Ш. – натхненник і духовний проводир нац.-культур. і літ. відродження в Зх. Україні у 1-й пол. 19 ст., один з організаторів «Руської трійці», що ставила перед собою широкі культур.-просвітницькі завдання, активний учасник альм. «Русалка Дністровая» (Будапешт, 1836) – першої на зх. теренах України книжки живою нар. мовою, що справила визначальний вплив на розвиток нової укр. л-ри на народномовній основі. Обстоював і втілював ідею розвитку такої л-ри, розробляв принципи фонет. правопису («Пи-

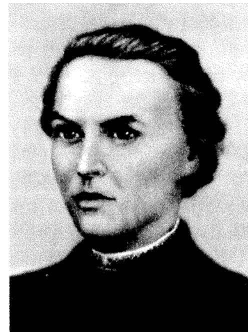

М. С. Шашкевич.

ши – як чуєш, а читай – як видиш»). Уклав «Читанку» для нар. шкіл (1836, вид. 1850, 1853). Свої мовні переконання Ш. сформулював у брошурі (польс. мовою) «Азбука і abecadło» (Перемишль, 1836), в якій рішуче виступив проти спроби латинізації укр. алфавіту, а також у «Передслів'ї» до «Русалки Дністрової»» і рецензії на «Руське весілля» Й. Лозинського (гол. прихильника латинізації). Патріот. ідеєю любові до рідної мови пройняті поет. твори Ш. «Слово до чтителей рідного язика» та «Руська мова» (ін. назва – «Руська мати нас родила»).

Тв.: Твори. К., 1973.

Літ.: Шалата М. Й. Маркіян Шашкевич. Життя, творчість і громад.-культур. діяльність. К., 1969; Шалата М. Талант, народжений піснею. В кн.: Нар. пісні в записах Маркіяна Шашкевича. К., 1973; Дзьобан О. О. Рукописи архіву М. С. Шашкевича. Л., 1979; «Русалка Дністрова»: Док-ти і мат-ли. К., 1989. *В. Б. Задорожний.*

ШЕВЕЛЬО́В Юрій Володимирович (псевд. і крипт. – Григорій Шевчук, Шерех; Šerech, Sherekh, Sher; Гр. Ш., Ю. Ш. та ін.; 17.XII 1908, Харків – 12.IV 2002, Нью-Йорк) – укр. мовознавець і літературознавець, славіст у США, доктор філософії з 1949, професор з 1958, д. чл. УВАН з 1945, д. чл. НТШ з 1949, іноз. чл. НАН України з 1991, почес. доктор Альберт. (Едмонтон, Канада, 1983), Лунд. (Швеція, 1984) і Харківського (з 1999) ун-тів. Закін. 1931 Харків. пед. ін-т профес. освіти. 1939 захистив канд. дисертацію. Працював викладачем, згодом доцентом Укр. комуністичного ін-ту журналістики (1933–39) та Харків. ун-ту (1939–41, з 1941 – зав. кафедри укр. філології). 1943 виїхав до Львова, 1944 – до Німеччини; доцент Укр. вільного ун-ту (Мюнхен, 1946–49). Був лектором укр. і рос. мов у Лундському (1950–52), а після переїзду 1952 до США – в Гарвард. (1952–54) ун-тах. Протягом 1954–58 – доцент, а 1958–77 – професор кафедри слов'ян. філології Колумб. ун-ту (Нью-Йорк). Був заст. голови об'єднання «Мистецький український рух» («МУР», 1945–52, Мюнхен). У 1959–61 і 1981–86 – президент УВАН. Засновник Об'єднання укр. письменників «Слово» у США.

Ю. В. Шевельов.

Ш. – мовознавець багатопрофільного плану. Його перша ґрунт. праця «Граматика української мови» (ч. 1–2, 1934, у співавт.) двічі (1935, 1936) перевидавалася. Він розвинув поняттєві та історіогр. основи укр. мовознавства. У своїх працях синтезував діахронічний і синхронічний підходи до вивчення укр. мови, глибоко досліджував синтаксис простого речення (моногр. «Синтаксис сучасної української літературної мови. Просте речення», 1951; англ. мовою – 1963). В англомов. монографіях «Передісторія слов'янської мови. Історична фонологія загальнослов'янської мови» (1964) та «Історична фонологія української мови» (1979) Ш., показавши розвиток фонол. системи укр. мови від праслов'ян. основи аж донині на широкому істор., діал., міжмов. і текстуальному ґрунті, з установленням глибинних системно-причинових зв'язків між окр. фонет. змінами, дав панорамну картину розвитку укр. мови в її істор. розрізі, обґрунтував її початки бл. 7 ст., а завершення формування – прибл. в 16 ст. Заперечивши концепції східнослов'ян. прамови та трьох східно-слов'ян. мов у доістор. часи, вчений розвинув концепцію конфігурації і перегрупування діал. груп (київсько-поліського, галицько-подільського, полоцько-смоленського, новгородсько-тверського, муромо-рязанського діалектів), що з них розвинулися українська, рос. та білорус. мови. Ряд праць – з проблем укр. літ. мови («Нарис сучасної української літературної мови», 1951), її взаємодії з діалектами, передусім Чернігівщини і Галичини (німецькомовна моногр. «Українська письмова мова, 1798–1965. Її розвиток під впливом діалектів», 1966), розмежування укр. і польс. мов (ст. «Проблема українсько-польських лінгвістичних відносин від 10-го до 14-го ст.», 1952, англ. мовою), укр. і білорус. мов (розвідка «Щодо проблеми утворення білоруської мови», 1953, англ. мовою, та ін.), соціолінгвістики (англомовна моногр. «Українська мова в першій половині двадцятого сторіччя, 1900–1941», 1989; укр. перекл. О. Соловей, 1987). Досліджував окр. мовні пам'ятки (Ізборник Святослава 1076, «Кодекс Ганкенштейна» та ін.). Автор статей з істор. морфології, лексикології, лінгвостилістики, антропономії укр. мови, питань укр. правопису. Ш. належать праці про Г. Сковороду, мовознавців О. Павловського, В. Ганцова, О. Курило, К. Михальчука та ін. Чимало досліджень присвятив іншим слов'ян. мовам. Був редактором багатьох лінгв. та літературозн. журналів (зокрема журн. «Сучасність», 1978–81), серії істор. фонологій слов'ян. мов (1973–83), збірників праць В. Сімовича (1981, 1984) та О. Потебні (1992). Входив (з 1992) до складу редколегії журн. «Мовознавство» (Київ). Лауреат Нац. премії України ім. Т. Шевченка (з 2000).

Тв.: До генези називного речення. Мюнхен, 1947; Покоління двадцятих років в укр. мовознавстві. ЗНТШ (Париж, Чикаго), 1962, т. 173; Укр. мова в першій пол. двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. [Мюнхен], 1987; Про критерії в питаннях укр. офіц. правопису. «Мовознавство», 1995, № 2–3; Up or out? З проблематики формування укр. числівника як частини мови. В кн.: Мовознавство: Тези та повідомлення. Третій Міжнар. конгрес україністів. (Харків, 26–29 серпня 1996). Х., 1996; Внесок Галичини у формування укр. літ. мови. Л.–Н.-Й., 1996; Пороги і Запоріжжя: Л-ра. Мист-во. Ідеології, т. 1–3. Х., 1998; Поза книжками і з книжок. К., 1998; Попередні зауваги до вивчення мови та стилю Сковороди. «Записки НТШ», 2000, т. 239; Істор. фонологія укр. мови. Х., 2000; Я – мене – мені... (і довкруги) [Спогади], т. 1–2. Х.–Н.-Й., 2001.

Літ.: Ковалів П. Здобутки укр. мовознавства на еміграції. ЗНТШ, 1969, т. 185; Збірник на пошану проф. д-ра Юрія Шевельова. Мюнхен, 1971; Studies in Ukrainian linguistics in honor of George V. Shevelov. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.», 1981–83, v. 15; Присяжний М. Спроба прилюдної реабілітації. «Дзвін», 1990, № 9; Zorivchak R. Шевельов В. Третя сторожа. «The Slavonic and East European Review», 1993, v. 71, № 2; Німчук В. В.

Періодизація як напрямок дослідження генези та історії укр. мови. «Мовознавство», 1997, № 6; 1998, № 1; Зорівчак Р. Патріарх укр. філології: До 90-річчя від дня народження акад. Юрія Шевельова. «Вісник НТШ», 1998, ч. 19/20; Гриценко П. Професор Юрій Шевельов. (Штрихи до портрета видатного мовознавця). «Київ. старовина», 1998, № 6; Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех): Мат-ли до бібліографії. Н.-Й., 1998; Даниленко А. Юрій Шевельов як історик східнослов'ян. мов. «Записки НТШ», 2000, т. 239; Зорівчак Р. Закоханий у вроду та мудрість слова: У скорбот. вінок шани акад. Юрієві Володимировичу Шевельову. «Мовознавство», 2002, № 2–3; Шевельов Юрій. В кн.: Портрети укр. мовознавців. К., 2002. *Р. П. Зорівчак.*

ШЕВЧЕ́НКО Лариса Іванівна (10.VIII 1949, м. Большаково, Калінінгр. обл., Росія) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 2003. Закін. 1972 Київ. ун-т. Відтоді працює в ньому: викладач каф. стилістики ф-ту журналістики, з 1976 – каф. укр. мови філол. ф-ту; з 1997 – зав. каф. історії укр. мови. Праці – зі стилістики, теорії, історії мови, лексикології, фразеології та методики викладання укр. мови: «Слов'янські мови і сучасний світ» (1987, у співавт.), статті «Категорія ментальності. Лінгвістична інтерпретація» (1998), «Теоретичні проблеми сучасного українського мовознавства: пошук дослідницьких парадигм» (2000), «Інтелектуалізація української літературної мови: теорія аналізу» (2001), «Іванча» (2001, рос. мовою; про українське село Іванча в Молдові; у співавт.) та ін.

С. Я. Єрмоленко.

ШЕВЧЕ́НКО Тарас Григорович [25.II(9.III) 1814, с. Моринці, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл. – 26.II(10.III) 1861, Петербург; похов. на Чернечій (тепер Тарасовій) горі побл. м. Канева Черкас. обл.] – укр. поет, художник, мислитель. Нар. в сім'ї селянина-кріпака. Наймитував. Учився грамоти у сільс. дяка. З 1829 жив у м. Вільні, з 1831 – у Петербурзі. 1832 відданий у науку до живописця В. Ширяєва. 1838 Ш. викуплено з кріпацтва і того самого року прийнято до Петерб. АМ, де він став учнем К. Брюллова. 1840 в Петербурзі вийшла його всесвітньовідома зб. поезій «Кобзар». Закінчивши 1845 АМ, Ш. повернувся в Україну, де займався мист., літ. і наук. діяльністю. 5 квітня 1847, після розгрому Кирило-Мефодіївського братства, членом якого Ш. був, його заарештували і заслали в солдати із забороною писати й малювати. Десятилітнє заслання не зламало Шевченкового духу. В ув'язненні він написав одні з найкращих в укр. л-рі зразки лірики, зокрема на істор. теми, а також повісті рос. мовою переважно на сюжети одноймен. поем, створив цикл мист. творів. Після повернення до Петербурга 1858 працював над новими поет. і мист. творами. Для недільних шкіл видав підручник – «Букварь южнорусскій» (1861). В 1860 Ш. було присвоєно звання академіка з гравірування Петерб. АМ.

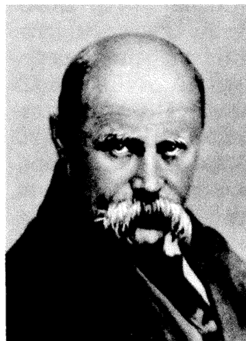

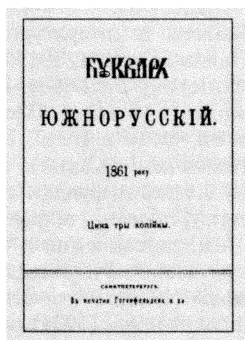

Т. Г. Шевченко.

Т. Г. Шевченко. Букварь южнорусскій. СПб., 1861.

Ш. називають основоположником *нової української літературної мови*. Нова укр. літ. мова почала формуватися у кін. 18 – на поч. 19 ст. Поштовхом до цього стали пробудження нац. самосвідомості укр. інтелігенції, її потяг до вивчення своїх істор. і фолькл. джерел, увага до нар. мови. Активними учасниками процесу творення укр. літ. мови на нар. основі були І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, А. Метлинський, Л. Боровиковський, Є. Гребінка та ін. Пошук шляхів розвитку укр. літ. мови завершився у творчості Т. Шевченка. Твори Т. Шевченка характеризують такі дві найголовніші особливості: 1) орієнтація на весь укр. народ, на весь обшир України; 2) прагнення згуртувати народ навколо важливих сусп. ідеалів: антикріпосництва, дем. ладу, нац. самосвідомості.

Творчість Т. Шевченка відповідно до її ідейно-тем. спрямованості збігається в цілому з трьома головними відтинками його життя: від викупу з неволі до арешту (1838–47), часом ув'язнення і заслання (1847–57) та періодом після заслання (1857–60). Перший період представлений такими тем. циклами: осмислення характерних ознак життя свого народу, його сімейно-побут. традицій та етн. особливостей, усвідомлення стосунків свого народу з сусідніми, заглибленість в істор. минуле, критика сучасних поетові сусп-ва і д-ви. Поезія цього періоду сповнена пост. епітетів (блідий місяць, біле личко, карі очі, далекий край), у ній переважає дієсл. рима (убив – заблудив, літає – запитає, гомонить – одпочить), використовується поширений у фольклорі паралелізм (Тече вода в синє море, Та не витікає; Шука козак свою долю, А долі немає). Саме в цей час засвідчується освоєння Т. Шевченком основного джерела професійної поезії – пісенного фольклору.

Частина творів («Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гайдамаки») присвячена істор. тематиці. Тут закономірно з'являється лексика, пов'язана з війною і військом: гармати, запорожці, жупани, могили, байдак, орда, бунчуки, сотник, отаман, гетьман. До першого періоду творчості Т. Шевченка належать також поеми «Сон» («У всякого своя доля»), «Кавказ», «Єретик», «І мертвим, і живим...», містерія «Великий льох». Три ідеї проймають ці твори: цар. само-

державство, сперте на кріпосництво, має бути повалене; майбутнє України – у федерації вільних слов'ян. народів; політ. свобода – запорука вільної праці й справжнього патріотизму. У названих творах вже менше постійних епітетів, їх заступають авторські, породжені метафоричним осмисленням дійсності: прокляте лихо, чисте серце, засмучені очі, латані поли, благі літа. Це вже нові засоби художнього зображення дійсності.

У поезіях періоду заслання Т. Шевченко глибоко розробляє пісенний жанр. Спираючись на фольклор, він творить свої, позначені яскравою індивідуальністю і високою худож. майстерністю пісні, які перегукуються з усім багатоманіттям фолькл. тем, сюжетів, образів. Ще до заслання Т. Шевченко написав «Давидові псалми», в яких широко використав церковнослов'янізми. У творах періоду солдатчини він знову звертається до цього джерела, вводячи церковнослов'ян. елементи, в яких використовуються бібл. сюжети («Царі»), а також у поезіях, що відображають сусп. життя України, напр.: врата, град, на стогнах, отроки, стенає, не узрю, драгий, возстану, благовістить, прозябають, благодать, о здравії, братія, сиріч, возобновленнії, ніже, милосердіє, во дні они, возвисили та ін. Наростає тенденція до творення складних прикметників (крутоберегий, пишно-чепурний, вінценосний, світло-молодий) та іменників, поєднаних прикладковим зв'язком (діточки-дівчата, слізьми-водою, друже-брате і под.).

Т. Шевченко мав непересічні знання із старої і нової історії, прекрасно орієнтувався у живописі, знав і глибоко розумів класичну музику. Все це відбивалося у лексиці його творів, особливо ост. періоду життя – після заслання. Звертаючись до бібл. та антич. сюжетів, поет використовує назви відповід. країн, міст, річок, народів і под. (Віфлієм, Іудея, Голгофа, Сіракузи, Колізей, Тібр, Скіфія), імена реальних людей, богів старогрец. і рим. пантеонів, міфіч. істот (Декій, Нерон, Алкід, Венера, Юпітер, Зевс, Пріап, Фавн, Медуза, Кіпріда), слова на означення етногр. і екзот. реалій (гіменей, гінекей, єлей, легіони, віссон, смоква, бурнус) і под. Ця лексика доповнюється новотворами Т. Шевченка оцінного типу, створеними за церковнослов'янським зразком: злозачаті, худосильний, довготерпеливий, медоточивий, злототканий, вбогодухий і под. Вона ж є основою образів, які входять у структуру віршів філософського спрямування: про роль митця у суспільстві, про значення пророчого слова, про майбутнє України тощо. В цей же період поет сміливо використовує абстр. лексику старослов'янського походження: суєта, чудеса, беззаконіє, криводушіє, правда-мста, скорбь, печаль та ін.

Творчість Ш. – особливе явище як в історії укр. л-ри, духовної культури взагалі, так і літ. мови. Розвинувши у своїй поезії важливі сусп. ідеї – рівності й братерства суверенних народів, створення гуманного сусп-ва, в якому розкриваються найкращі людські якості, привернувши увагу народу України до сучасного й минулого своєї батьківщини, поет майстерно втілив їх у худож. текстах. Максимально залучаючи до літ. мови багатства нар. мови, він увів у мовно-літ. практику абстрактну лексику – новотвори, церковнослов'янізми, інтернаціоналізми. Завдяки творчості Ш. укр. мова постала перед світом як одна з розвинених літ. мов.

Літ.: Рильський М. Т. Поетика Шевченка. К., 1961; Білодід І. К. Т. Г. Шевченко в історії укр. літ. мови. К., 1964; Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. К., 1964; Словник мови Т. Г. Шевченка, т. 1–2. К., 1964; Бородін В. С. Над текстами Т. Г. Шевченка. К., 1971; Шабліовський Є. С. Естетика худож. слова (Поет. світ Тараса Шевченка). К., 1976; Шевченківський словник, т. 1–2. К., 1978; Творчий метод і поетика Т. Г. Шевченка. К., 1980; Івакін Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання. К., 1984; Русанівський В. М. У слові – вічність. К., 2002. *В. М. Русанівський.*

ШЕЙКО́ВСЬКИЙ Каленик Васильович (1835, м. Кам'янець-Подільський – 1903, м. Мензелінськ, тепер Татарстан, РФ) – укр. філолог, народознавець. Закін. 1857 Кам'янець-Поділ. духовну семінарію та 1861 Київ. ун-т. Один з ініціаторів утворення недільних шкіл (1859). За друк укр. видань у м. Бобруйську (мав власну друкарню) 1876 Ш. був засланий до Мензелінська, де викладав у прогімназіях. Відомий як автор «Опыта южнорусского словаря» [т. 1, в. 1, літери А–Б (до «Быяк»), 1861; т. 5, в. 1, літери Т–Ю, 1883; в. 2, Х (до «хлівець»), 1886] – укр.-рос. словника з великим ілюстрат. матеріалом, здебільшого фолькл.-етнографічним; понад 5 000 статей. Частину матеріалів словника використав Б. Грінченко (Ш. листувався з ним) при укладанні «Словаря української мови». Ш. подав грунтовні для свого часу класифікацію та порівн. характеристику звуків укр. мови і запропонував власний правопис («Про фонетичні властивості південноруської мови», 1859 – опубл. у журн. «Мовознавство», 1969, № 3; «Кілька слів про південноруський народ і особливо про його мову», 1862, обидві – рос. мовою).

Літ.: Марахов Г. І. Про автора «Опыта южнорус. словаря». «Вісник АН УРСР», 1970, № 5. *В. П. Плачинда.*

ШЕЛУ́ДЬКО (Шелудко) Дмитро Ілліч [21.IX (3.X). 1892, с. Ірклліїв, теп. Чорнобаївського р-ну Черкас. обл. – 8.V 1954, Софія] – укр. мовознавець та літературознавець. Закін. Колегію Павла Ґалагана, 1915 – Київ. ун-т, вивчав романістику в ун-ті м. Галле (Німеччина). 1927 виїхав з України. Працював у Німеччині, деякий час – в Італії, Іспанії, з 1930 – знову в Німеччині (Кельн). 1933 виїхав до Болгарії. Ш. належать фундам. праці в галузі старофранц. епосу, прованс. та франц. л-р. Досліджував рум. і нім. запозичення в укр. мові та українізми в рум. мові: «Румунські елементи в українській мові» (1926), у ст. «Німецькі елементи в українській мові» (1931) розглянув 780 германізмів в укр. мові. У болг. виданнях популяризував укр. л-ру, творчість Т. Шевченка.

Й. О. Дзендзелівський.

ШЕРСТЮ́К Григорій Пилипович [псевд. і крипт. – Гетьманчук Я., Чубрій Гр.; Г. Ш., Гр. Ш., Я. Г., Ш.; 26.XI(8.XII). 1882, с. Новий Тагамлик, тепер Машівського р-ну Полтав. обл. – 6(19).XI 1911] – укр. мовознавець, педагог, видавець, громад. діяч. Закін. 1904 учит. семінарію у м. Новий Буг (тепер Микол. обл.). Учителював. Засновник вид-ва «Український учитель» та пед. журналу «Світло» (1910–14). Автор кількаразово перевиданих «Короткої граматики для школи» та «Української граматики для школи» (1909), які відіграли певну роль в унормуванні грамат. системи укр. мови. В пед. і публіцистичних статтях, рецензіях привертав увагу до відродження укр. мови, освіти, національної свідомості.

Літ.: Ващенко В. С. Перші підручники з укр. мови. УМШ, 1961, № 5. *А. М. Поповський.*

ШИ́ЛО Гаврило Федорович [13(26).III 1910, с. Дерев'яне, тепер Рівн. р-ну Рівн. обл. – 17.I 1988, Львів] – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1962, професор з 1962. Закін. 1938 Варшав. ун-т, працював у ньому асистентом кафедри слов'ян. філології. В 1940–43 вчителював у Рівному. 1944–47 викладав укр. мову у Львів. ун-ті, 1947–58 – у Львів. пед. ін-ті, 1959–87 – у Дрогобицькому пед. ін-ті (з 1962 – зав. кафедри укр. мови). Праці – з фонології, діалектології, славістики: «Палатограми звуків української мови і система фонем української мови» (1948), «Явище протези в слов'янських мовах» (1949), «Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра» (1957), «Із спостережень над словотворенням топоніміки Львівщини і Південної Волині» (1959), «Із лексики українських говорів» (1960), «Проблеми класифікації наддністрянських і західнополіських говорів» (1971) та ін. Підготував «Лінгвістичний атлас говорів Наддністрянщини» і «Словник говорів Наддністрянщини» (обидва – неопубл.).

Літ.: Гаврило Федорович Шило. «Мовознавство», 1988, № 3. *М. Т. Демський.*

ШИМКЕ́ВИЧ Федір Спиридонович [псевд. – Ѳедоръ Косцѣша; 16(28).II 1802, м. Могильов, тепер Білорусь – 3(15). IV 1843, Петербург] – білорус., рос. і укр. мовознавець. Закін. 1827 Київ. духовну академію, здобувши ступінь магістра богослов'я і словесних наук. Викладав тут нім. мову (1827–34), водночас був пом. бібліотекаря (1830–33). Жив у Петербурзі в 1834–35 та 1837–43, був столоначальником госп. департаменту м-ва внутр. справ (1834–35, 1837–38), потім – у відставці. Автор «Коренеслова російської мови, порівняного з усіма головнішими слов'янськими наріччями і з двадцятьма чотирма іноземними мовами» (ч. 1–2, 1842). У цій праці, задум якої виник у Києві, – 1 378 статей-гнізд, де в зіставленнях подано понад 740 слів із ремаркою «*укр.*». Встановлено, що наявний у ЦДАМЛМ Білорусі (Мінськ) рукопис «Собраніе словъ литовско-русскаго (бѣлорускаго) нарѣчія» (1838–42), в якому понад 2 400 слів (нерідко з укр. паралелями), належить Ш. Його ж і «Словарь малороссійскаго нарѣчія, сравненнаго съ другими славянскими нарѣчіями» (ін. назва – «Словарь украинскаго нарѣчія», 1834–42), в якому понад 4 200 слів (зберігається у Бібліотеці Рос. АН, Петербург). Білоруські і укр. словники вперше опубліковані 1995.

Літ.: Булахов М. Г. Шимкевич Федор Спиридонович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославян. языковеды. Биобиблиогр. словарь, т. 1. Минск, 1976; Галас Б. К. Да пытання аб лексікаграфічнай спадчыне Ф. С. Шымкевіча. «Беларуская лінгвістыка», 1985, в. 28; Його ж. Ф.С. Шимкевич як лексикограф і укр. словникарство (кін. XVIII – поч. XX ст.). Ужгород, 1995. *Б. К. Галас.*

ШИПЛЯ́ЧІ ПРИ́ГОЛОСНІ – *приголосні звуки*, при *артикуляції* яких виникає специф. *шум.* Артикулюються кінчиком язика, який утворює на альвеолах і вище щілину, значно ширшу, ніж при [з], [с]. Звук шипіння утв. у передньому резонаторі між зубами, язиком, щоками й губами. Ш. п. виникли у праслов'ян. період унаслідок пом'якшення задньоязикових **г**, **к**, **х** перед голосними перед. ряду (див. *Палаталізація*). На східнослов'ян. ґрунті Ш. п. утворилися також із сполучень **dj**, **tj** (давні **межа**, **свѣча**), **gt'**, **kt'** (давні **беречи**, **печи**). У всіх позиціях Ш. п. спочатку були палатальними, що й відбивають пам'ятки давньоукр. мови (**бѣжати**, **чадо**, **нашь**, **душю**). Укр. мова м'якої вимови Ш. п. не зберегла. Їх *депалаталізація* пов'язана з рядом процесів: а) з занепадом після них голосного [**ь**]: **ножь** > **ніж**, **ночь** > **ніч**, **нашь** > **наш**, **ножька** > **ніжка**, **страшьный** > **страшний**; б) з переходом [**е**] в [**о**]: [**ж'ена**] > **жона**, [**ч'его**] > **чого**, [**пьш'ено**] > **пшоно**; в) з депалаталізацією приголосних перед [**е**]: [**ж'еніті**] > **женити**, [**ч'ерезъ**] > **через**, [**ш'есті**] > **шести**; г) із злиттям голосних [**і**], [**ы**] в одному звукові: [**ч'істо**] > [**чисто**], [**ж'іті**] > [**жити**]. Ш. п. втратили м'яку вимову також у позиції перед [**ä**] з [**ę**]: **лежать**, **кричать**, **лоша**. Процес депалаталізації шиплячих не має фонол. значення, оскільки ні давньоруській, ні укр. мові не була відома опозиція за твердістю – м'якістю. Відбулися деякі позиційні зміни в їх уживанні. М'які шиплячі, що стояли перед [**ь**], після його занепаду депалаталізувалися й стали вживатися перед приголосними або в абсолютному кінці слова.

З голосними фонемами заднього ряду [**а**], [**о**], [**у**] в давньорус. мові сполучалися м'які шиплячі, а в українській внаслідок їх депалаталізації стали сполучатися тверді шиплячі. В сучас. укр. мові перед секундарним [**і**] з [**е**] вимовляються звичайно напівпом'якшені шиплячі: **жінка**, **чітко**, **шість**. Такі ж варіанти твердих становлять напівпом'якшені шиплячі в закінченнях іменників, прикметників та займенників: **ножі**, **ночі**, **свіжі**, **інші**. Депалаталізація м'яких шиплячих відбувалася у різних фонет. умовах і не одночасно в різних діалектах. Найраніше вона охопила м'які шиплячі перед [**о**] з [**е**]. В

ції позиції депалаталізація відбувалася одночасно з лабіалізацією після них голосного **[е]**. Перед секундарним **[а]** з **[ӓ]** м'які шиплячі змінилися на тверді пізніше, ніж перед етимол. **[а]**. Депалаталізація м'яких шиплячих перед **[а]** з **[ӓ]** завершилася не пізніше 1-ї пол. 14 ст. Стверділня м'яких Ш. п. перед етимологічним **[і]** в староукр. пам'ятках засвідчується написанням **[ы]**: **старшый**, **чый**. Подовжені Ш. п. не втратили своєї м'якості й в сучас. укр. мові: **піддашшя**, **Запоріжжя**, **клоччя**, **розкішшю**. Свідчення нар. говорів дають підстави вважати, що Ш. п. не всі однаково піддавалися процесові депалаталізації. Шиплячі **[ш]**, **[ж]** у позиції перед **[е]**, **[и]**, етимол. і секундарним **[а]**, перед **[у]**, колишнім **[ь]** майже послідовно втратили давню м'яку артикуляцію в усіх укр. говорах, крім деяких бойк., буков. та гуц. говірок. Проте в лемк. говірках ці приголосні ствердiли набагато сильніше, ніж в інших, вплинувши і на вимову наст. голосного **[и]**, що наблизився звучанням до **[ы]**. Африката **[ч]** депалаталізувалася меншою мірою і в окр. говірках зберігає м'якість дотепер на відміну від **[ш]**, **[ж]** (лемк. і деякі середньозакарп. говірки). Як напівпом'якшена виступає вона у пн. частині лівобережнополіських, у багатьох слобожанських та в окр. середньонаддніпр. говірках: **ч**'асто, **ч**'адно, кур**ч**'а, **ч**'ути.

Літ.: СУЛМ. Вступ. Фонетика. К., 1969; Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія укр. мови. Фонетика. К., 1979; Залеський А. М. Причини ствердіння шиплячих в укр. мові. «Мовознавство», 1982, № 5; Жовтобрюх М. А. До питання про депалаталізацію шиплячих в укр. мові. УМ, 1984, в. 12; Залеський А. М. Функц. статус шиплячих у говорах пн. наріччя укр. мови. В кн.: Структурні рівні укр. говорів. К., 1985. *Л. І. Прокопова.*

ШИРО́КОВ Володимир Анатолійович (28.VIII 1948, м. Жмеринка Вінн. обл.) – укр. учений у галузі приклад. лінгвістики, доктор тех. наук з 1999. Закін. 1971 Київ. ун-т. З 1991 – директор Укр. мовно-інформ. фонду НАН України. Наук. інтереси: комп'ютерна лінгвістика та лексикографія, форм. методи в лінгвістиці, інтелектуальні мовно-інформ. системи. Автор праць «Інформаційна теорія лексико-графічних систем» (1998), «Інформаційно-лінгвістичні основи сучасної тлумачної лексикографії» (2002, у співавт.), «Технологічні основи сучасної тлумачної лексикографії» (2002, у співавт.). Один з розробників концепції нац. словникової бази та серії лексикогр. праць «Словники України», співавтор першого електронного словника укр. мови – лазерного диска «Інтегрована лексикографічна система «Словники України». Лауреат Держ. премії УРСР у галузі науки і техніки (1985). *Л. Л. Шевченко.*

ШИ́ЙШКОВА Ружена (Šišková; 11.II 1937, с. Заборжі над Лабою, район Кутної Гори, Чехія) – чес. мовознавець, україніст і русист. Закін. 1960 Карлів ун-т у Празі. Вчителювала, з 1961 працювала в наук. установах Чехосл. АН; тепер – у Слов'ян. ін-ті (Прага). Україніст. студії Ш. започатковані роботою «„Вершники" Юрія Яновського у чеських перекладах» (1960). З часом свої наук. інтереси Ш. зосередила довкола проблем укр. граматики, слов'ян. лексикології і словникової справи. Член редколегії «Чесько-українського словника» (т. 1–2. К., 1988–89), упорядник і редактор «Українсько-чеського словника» (т. 1–2. Прага, 1994–96), співавтор кількох славіст. збірників, автор ряду мовозн. публікацій і рецензій на укр. лексикогр. видання тощо. Разом з О. Лешкою та М. Мушинкою уклала регіон. зб. текстів укр. говорів Сх. Словаччини «Розповіді з Підкарпаття» (1998). Лауреат премії ім. І. Я. Франка НАН України (1991). *Л. С. Паламарчук.*

ШТАМП (нім. Stampfe, від італ. stampa – відбиток, друк) – худож. прийом або зворот мови, що багаторазово повторюється без творчого осмислення; вислів, який механічно відтворюють; трафарет; шаблон; мовний *стереотип* з негат. забарвленням. До втрати лекс. значення і експресивності певних слів і словосполучень може призводити інерція прийомів «готової художності» («заяложені» заголовки, трафаретні епітети, порівняння, метафори тощо, які за походженням є образними, але в результаті художньої невмотивованості й частої повторюваності втратили свою образність і стилістичну виразність, напр.: **битва за врожай**, **великий почин**, **люди в білих халатах** – лікарі і под.). Мех. перенесення словес. формул (*кліше*) ділового стилю, термінол. сполук в усну мову та в худож. стиль, публіцист. стиль теж породжує Ш.: **взяти до відома**, **зустрітися з метою обговорення питання**, **дати путівку в життя** тощо.
На відміну від кліше, які є конструктивними одиницями мови, своєрідними «логічними прокладками», Ш. не мають ні інформативної, ні експрес. цінності. Користування Ш. призводить до знеособлення, збіднення мови. Виникнення Ш., способи боротьби з ними вивчають *стилістика* і *культура мови*, зв'язок мовних Ш. і Ш. мислення – *соціолінгвістика* та *психолінгвістика*.

Літ.: Коваль А. П. Культура ділового мовлення. К., 1982. *Н. М. Сологуб.*

ШТЕЦЬ (Štec) Микола Миколайович (14.III 1932, с. Габура, тепер Медзілаборецького р-ну Пряшівського краю, Словаччина) – укр. мовознавець у Словаччині, професор з 1979, доктор філол. наук з 1996. Закін. 1958 Київ. ун-т. У 1958–59 був викладачем філол. ф-ту Вищої пед. школи в Пряшеві. Від 1959 працює на філос. ф-ті Ун-ту ім. П. Шафарика в Пряшеві: викладач, доцент (з 1970), професор (з 1979). Досліджує проблеми укр. мовознавства (історії літ. мови, діалектології, соціолінгвістики і культури мови). Співавтор монографій «Чому, коли і як. Відповіді на основні питання з життя українців Чехословаччини» (1967), «Horná Cirocha, Vlastivedná monografia zátopovej oblasti» (1985). Ґрунтовними є дослідження «Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини» (1969), «Літературна мова українців Чехословаччини» (1978), «Úvod do staroslovienčiny a cirkevnej slovančini» (1994), «Українська

мова в Словаччині (Соціолінгвістичне та інтерлінгвістичне дослідження)» (1996) та ін.

Г. В. Воронич.

ШТІ́БЕР (Stieber) Здислав (7.VI 1903, с. Щакова, побл. м. Яворова, тепер Львів. обл. – 12.X 1980, Варшава) – польс. мовознавець, доктор філол. наук з 1934, чл. Польс. АН з 1945. Закін. 1928 Ягеллон. ун-т (Краків). Був професором Львів. (1937–45, з перервою), Ягеллон. (з 1945), Лодзин. (з 1948), Варшав. (з 1952) ун-тів. З 1961 керівник відділу слов'янознавства Польс. АН. Досліджував проблеми польс., слов'ян. діалектології та заг. мовознавства, фонології, ономастики, історії мови. Питанням укр. мови присвячено праці: «Польський і словацький вплив на лемківські говори» (1936), «Русинські говори на захід від Опору» (1938), «Топономастика Лемківщини» (т. 1–2, 1948–49), «Причинки до лексики українських говірок у Карпатах» (1956), «Лінгвістичний атлас давньої Лемківщини» (т. 1–8, 1956–69), «З історичної фонетики лемківського говору» (1958), «Система вокалізму давньої Лемківщини» (1960), «Система консонантизму давньої Лемківщини» (1963) та ін.

Г. В. Воронич.

ШТУ́ЧНІ МО́ВИ – див. *Інтерлінгвістика.*

ШУЛЬГА́Ч Віктор Петрович (21.V 1958, с. Берестяни Ківерцівського р-ну Волин. обл.) – укр. мовознавець, славіст, доктор філол. наук з 1999. Закін. 1982 Київ. ун-т. З 1989 працював в Ін-ті мовознавства АН УРСР. З 1991 – в Ін-ті укр. мови НАН України: наук. співробітник, ст. наук. співробітник, провід. наук. співробітник, з 2002 – зав. відділу термінології та ономастики. Досліджує укр. та слов'ян. ономастику, етимологію: монографії «Ономастика України першого тисячоліття нашої ери» (1992, у співавт.), «Гідронімія басейну Стиру» (1993), «Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції)» (1998), «Ономастика України та етногенез східних слов'ян» (1998, у співавт.), «Ономастика Полісся» (1999, у співавт.). Автор етимол. словника-довідника «Ойконімія Волині» (2001).

І. М. Железняк.

ШУЛЬЖУ́К Каленик Федорович (24.VI 1940, с. Поліське Березнівського р-ну Рівн. обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1990, професор з 1991, академік АН ВШ України з 1994. Закін. 1963 Рівн. пед. ін-т. У 1968–71 – ст. викладач Микол. пед. ін-ту, з 1971 – зав. кафедри укр. мови Рівн. пед. ін-ту. Досліджує питання синтаксису простого і складного речення: моногр. «Складні багато-компонентні речення в українській мові» (1986), підручник для студентів «Синтаксис української мови» (2004), навч. посібники для учителів («Складне речення в українській мові», 1989), студентів («Синтаксис складного речення», 2000), ряд статей з теорії синатаксису речення.

С. І. Дорошенко.

ШУМ – звук від неперіод. коливання повітр. хвилі з випадковими змінами акуст. показників. Ш. утворюються при проходженні повітр. струменя через щілину чи зімкнені *органи мовлення* в процесі *артикуляції* і є компонентом приголосних. У дзвінких приголосних Ш. переважає над *голосом*, у сонорних він більшою мірою сполучається з *тоном*, у глухих становить усю їхню звукову якість (див. *Приголосні звуки*). Ш. у нетермінол. значенні – будь-яка акуст. завада для слухового сприйняття мовлення, а також випадкові, зайві для слухача елементи мовлення.

Літ.: Багмут А. Й., Борисюк І. В., Покидько О. М. Сприйняття укр. мовлення в умовах шумових завад. К., 2000.

А. Й. Багмут.

ШУМА́РОВА Наталія Петрівна (3.I 1951, Київ) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1994, професор з 1997. Закін. 1973 Київ. ун-т. Працювала в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (1973–91), Ін-ті укр. мови НАН України (1991–95), викладала укр. мову в Київ. нац. лінгв. ун-ті, Нац. ун-ті «Києво-Могилянська академія», Київ. нац. ун-ті ім. Т. Шевченка. Від 2004 – зав. каф. мови та стилістики Ін-ту журналістики Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Коло наук. інтересів – соціолінгвістика, психолінгвістика, стилістика, проблеми культури мови. Осн. праці: монографія «Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму» (2000), навч. посібник «Основи соціолінгвістики» (польс. мовою, 2004). Автор низки статей: «Стилістичні особливості функціонування дієслова» (1980), «Рідна мова: символ чи засіб спілкування» (1993), «Про розвиток мовної ситуації в Києві», «Мовні установки молоді при зміні типу мовного планування» (обидві – 1996), «Соціолінгвістика і стилістика: система кореляцій» (2003) та ін.

Є. А. Карпіловська.

ШУМЛЯ́НСЬКИЙ Федір Михайлович [20.VI (2.VII). 1887, с. Мурованi Курилівці, тепер смт Вінн. обл. – 14.III 1980, Одеса] – укр. мовознавець. Навч. 1918–22 у Кам'янець-Поділ. ун-ті, перетвореному згодом в ІНО. Працював викладачем, а з кін. 1925 – професором у Херсон., Полтав. і Луганському ІНО; з 1932 – професор Бєлгород. пед. ін-ту, а в 1933–39 був професором і зав. кафедри рос. мови та л-ри Тамбов. пед. ін-ту; в 1939–41 – професор і зав. кафедри укр. мови Одес. ун-ту, після деякої перерви знову викладав у ньому (1956–68). Осн. праці: «Російсько-український словник» (т. 1–2, 1918, у співавт. з С. Іваницьким), докладне дослідження з історії укр. правопису «Найголовніші правила українського правопису Української академії наук 1921 р.» (1926), «Програма-питальник для збирання матеріалів до крайового словника української мови Одещини» (1959, у співавт.).

С. П. Бевзенко.

ШУ́МНІ ПРИ́ГОЛОСНІ – див. у ст. *Приголосні звуки.*

ШУ́СТЕР-ШЕВЦ (Schuster-Šewc) Гінц (Гайнц; 8.II 1927, с. Поршіце Будишинського окр., Німеччина) – серболуж. мовознавець в Німеччині, доктор філол. наук з 1962. Закін. 1953

Краків. ун-т. Від 1964 по 1997 працював в Ін-ті сорабістики Лейпц. ун-ту: професор, згодом директор. Голова Комісії з лексикології і лексикографії Міжнар. к-ту славістів. Викладав у Лейпц. ун-ті сучас. серболуж. мову та її історію, порівн. слов'ян. мовознавство. Досліджує питання слов'ян. етимології, зокрема серболужицької, питання структури сучас. лужицьких мов, їх кодифікації. Широко використовує в істор., порівн. і етимол. дослідженнях дані укр. мови.

Осн. праці Ш.-Ш.: «Бібліографія лужицького мовознавства» (1966), «Нижньолужицький заповіт Міклава Якубіца 1548 р.» (1967), «Лужицькі писемні пам'ятки 16–18 століть» (1967), «Граматика верхньолужицької мови. Синтаксис» (1967), «Історичний етимологічний словник верхньо- і нижньолужицької мови» (в. 1–11, 1978–1982, видання продовжується), «Граматика верхньолужицької мови: фонологія, фонетика і морфологія» (1984), «Лужицька сербщина – одна чи дві мови?» (1997). *К. К. Трофимович*.

ШУХÉВИЧ Володимир Осипович (псевд. і крипт. – Шумило, В. Ш.; 15.III 1849, с. Тишківці, тепер Городенківського р-ну Івано-Франк. обл. – 15.IV 1915, Львів) – укр. етнограф, педагог, громад. діяч. Закін. 1877 Львів. ун-т. З 1890 вчителював у школах Львова. Засновник т-ва «Руська бесіда» (у 1885–1910 його голова), муз.-хорового т-ва «Боян» (1891) і Союзу співацьких і муз. т-в (1903; 1907 перейм. на муз. т-во ім. М. Лисенка), для якого побудував будинок.

Ш. – засновник і редактор дитячого журн. «Дзвінок» (1890–95), газ. «Учитель» та ін. Автор 4-томної етногр. монографії «Гуцульщина» у п'яти частинах (1899–1909), в якій використав також матеріали В. Дідушицького і Л. Вержбицького (в 1902–08 вийшла і польс. мовою – «Huculszczyzna»). В ній Ш. фіксує велику кількість лекс. та фразеол. матеріалу з різних галузей матеріальної і духовної культури гуцулів. Ост. том завершується діал. словником («Словарцем»), що охоплює 1228 регіон. лексем і власних назв. *Й. О. Дзендзелівський.*

Щ – тридцята літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [ща] вживається як іменник с. р.: велике **Щ**, мале **щ**. За формою накреслення – дещо видозмінена кирилична літера **Ѱ** («шта», оформлена за глаголич. знаком), яка числового значення не мала. У староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) вживалася в кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові цією літерою позначають сполучення шумного глухого фрикативного передньоязикового приголосного звука **ш** і передньоязикової африкати **ч** (щастя, щетина, хрущі). **Щ** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «тридцятий». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 7-щ і т. д. *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *Щ*
Кирилиця	ШТ, ⱋ, Щ, Щ
Глаголиця	ШѠ, Ⱋ Ⱋ Ⱋ
Українська	Щ щ *Щ щ*

ЩІЛИ́ННІ ПРИ́ГОЛОСНІ, фрикативні приголосні, спіранти – див. у ст. *Приголосні звуки*.

ЩУРА́Т Василь Григорович (псевд. – Агі, Борончинський В., Вислобоцький, Зизик, Іскра Василь та ін.; 24.VIII 1871, с. Вислобоки, тепер Кам'янка-Бузького р-ну Львів. обл. – 27.IV 1948, Львів) – укр. літературознавець, фольклорист, поет, академік АН УРСР з 1929. Закін. 1896 Віден. ун-т. Працював у редакціях укр. і польс. період. видань Львова. З 1901 – на пед. роботі в м. Бродах, з 1917 – у Львові. З 1939 очолював Львів. відділення СПУ, був професором Львів. ун-ту, директором Львів. б-ки АН УРСР. 1947 обраний депутатом Верх. Ради СРСР. Автор багатьох літературозн., фольклорист. та ін. праць. У ряді досліджень розглядав мовозн. питання: «Із студій над Почаївським „Богогласником"» (1908), «Азбучна стаття Миколи Кмицикевича з 1834 р.» (1908), «На досвітку нової доби. Статті й замітки до історії відродження Галицької України» (1919), «Двоязичні тексти українських пісень XVIII ст.» (1921), «Іван Франко в боротьбі за український правопис» (1941) та ін. Щ. належать збірки поезій, переклади з античної та ін. літератур.

В. Г. Щурат.

Літ.: Худаш М. Л. Мовозн. питання в наук. спадщині В. Г. Щурата. «Мовознавство», 1972, № 3. *З. Т. Франко*.

Ь – тридцять перша літера *українського алфавіту*. Називається «м'який знак», «знак м'якшення». Є також у більшості ін. *алфавітів*, ств. на слов'яно-кириличній графіч. основі. За формою накреслення – дещо видозмінена кирилична літера **ь** («єрик», «єрчик»), що походить від глаголич. знака. У старослов'ян. і давньорус. мовах числового значення не мала й позначала редукований (надкороткий) голосний звук перед. ряду, близький у вимові до короткого **е**, а в кінці слів – і м'якість поперед. приголосного (дьнь, пьрвыи, шьвьць). У процесі занепаду редукованого у слабкій позиції (у протоукр. говорах, кін. 11 – 1-а пол. 12 ст.) звук **ь** зник, а в сильній позиції (2-а пол. 12 ст.) перетворився на голосний звук **е** (див. *Редуковані голосні*). У староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) вживався в кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. В сучас. укр. мові цією літерою позначають м'якість поперед. приголосного (сіль, кінець) або роздільну вимову (коньяк). **Ь** буває великий і малий, має рукописну й друковану форми. *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *Ь*
Кирилиця	Ь Ь Ь Ь Ь
Глаголиця	Ⱐ-Ⱐ-Ⱐ-Ⱐ-Ⱐ-Ⱐ ⰟⰊ
Українська	Ь ь *Ь ь*

Ю – тридцять друга літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [ю] вживається як іменник с. р.: велике **Ю**, мале **ю**. За формою накреслення – дещо видозмінена кирилична літера **ю**, що виникла як лігатурне з'єднання графеми **і** з диграфом **оу** (знак **у** потім відпав). У староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) вживалася в кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. У старослов'ян. кирилич. алфавіті числового значення не мала. В сучас. укр. мові цією літерою на поч. слова, після голосного та апострофа позначають звукосполучення **й + у** (юнак, б'ють, в'юн), а після приголосного звука – голосний звук **у** з пом'якшенням поперед. приголосного (бюлетень, любов, тютюн). **Ю** буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «тридцять другий». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 7-ю і т. д. *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *Ю*
Кирилиця	ІОУ, Ю Ю Ю Ю Ю
Глаголиця	[illegible]
Українська	Ю ю *Ю ю*

ЮКСТАПО́ЗИТ (франц. juxtaposition – розміщення поряд, від лат. juxta – поряд, біля і positio – положення) – кількаосновне *складне слово*, що утворюється шляхом складання слів (наче – неначе – неначеб – неначебто, альфа-проміння, вічнозелений, так-сяк) або словоформ (насамперед, жалюгідний). Термін запровадив А. Білецький. Ю. поширені серед іменників (інженер-будівельник, інженер-економіст) та прислівників (ген-ген, де-не-де, часто-густо). Їх мало серед прикметників (зелений-зелений), сполучників (нібито); серед дієслів – це слова на зразок говорити-балакати, ходити-походжати, які вживають у розм. мові, фольклорі.

В сучас. мові Ю. активно поповнюються іменниками. Ю. по-різному представлені у словотв. категоріях. Вони утворюють велику групу назв осіб за професією (лікар-онколог, інженер-механік), військовими, наук. та ін. званнями (генерал-лейтенант, член-кореспондент), належністю до певних угруповань, партій, об'єднань (комі-зирянин, комі-перм'як, християни-демократи), широко представлені серед локативних іменників (бібліотека-читальня, цех-автомат) і мало – серед назв знарядь дії (відсічка-відбивач, ракета-носій). У категоріях назв істот (неосіб) і рослин Ю. використовують для творення найменувань за суміжністю або подібністю двох явищ, предметів (меч-риба, льон-довгунець).

Юкстапозитні прикметники рідко бувають стилістично нейтр. словами (гострозаразний, удаванохворий, зблакитна-темний) і найчастіше виражають значення підсиленої ознаки: темний-темний (див. *Редуплікація*). Цим вони відрізняються від прикметників, утворюваних *зрощенням*, які виражають здебільшого ознаки дії (пор.: маловивчений, давним-давно, переваги-ваги, спідтиха-тиха, темно-претемно). Семантика Ю.-прислівників виявляє їхню орієнтацію на підкреслення визначеності/невизначеності місця (абиде, абикуди, будь-де, хтозна-куди), часу (абиколи, вряди-годи, деколи, згодом-перегодом, казна-коли), способу (бозна-як, сяк-так) або посилення цих значень (далеко-далеко, вранці-рано, трохи-потроху, тишком-нишком, щонайповніше). Прислівникові Ю. здебільшого однозначні й наділені прямими лекс. значеннями. Однак їхні словотв. значення найчастіше лексикалізовані й фразеологізовані.

Літ.: Клименко Н. Ф. Як народжується слово. К., 1991.

Н. Ф. Клименко.

ЮРКО́ВСЬКИЙ (Jurkowski) Мар'ян (4.XI 1929, м. Познань) – польс. мовознавець, перекладач, доктор філол. наук з 1974, професор з 1984. Закін. Познанський (1953) і Варшавський (1955) ун-ти. Працював 1955–57 у секторі україністики Польс.-рад. ін-ту, 1957–71 – в Ін-ті слов'янознавства Польс. АН, згодом (1971–90) – професор Варшав. і Шльонського ун-тів, пед. ін-ту в м. Кельце. Досліджує укр. нар. географічну термінологію, її зв'язки з ономаст. лексикою («Українська гідрографічна термінологія», 1971), формування і розвиток укр. сакральної термінології [«Староукраїнська сакральна термінологія (назви осіб)», 1989; «Сакральна лексика

в мові Т. Шевченка», 1991; «Західнослов'янські впливи в українській сакральній термінології», 1992, та ін.], проблеми синтаксису східнослов'ян. мов [«Семантика і синтаксис градаційних виразів (у східнослов'янських мовах)», 1976]. Ряд праць – про становлення нової укр. літ. мови («З проблематики формування української літературної мови в XIX ст.», 1992), про укр. запозичення в польс. мові, зокрема у мові творів Ю. Словацького, Л. Горницького, Яна III Собеського. Вивчає творчість і мову Т. Шевченка («Тарас Шевченко. 1814–1861», 1961, та ін.), проблеми перекладознавства. Уклав «Mały słownik ukraińsko-polski i polsko-ukraiński» (1998), «Ukraińsko-polski słownik syntaktyczny» (2003, обидва – у співавт.), бібліографію праць польс. дослідників про східнослов'янські мови («Бібліографія польської русистики 1945–1975. Мовознавство», 1976).

Літ.: Żydek-Bednarczuk U. Profesor Marian Jurkowski jako slawista. В кн.: Język – człowiek – kultura. Księga pamiątkova poświęcona prof. Marianowi Jurkowskiemu. Piotrków Tribunalski, 2000. *П. Ю. Гриценко.*

Ю́РЧЕНКО Олександр Степанович (9.IV 1937, м. Мерефа Харків. обл. – 10.IV 2003, Харків) – укр. мовознавець і письменник, доктор філол. наук з 1986, професор з 1987. Закін. 1960 Харків. ун-т. З 1961 працював на кафедрі укр. мови цього ун-ту. Праці з укр. фразеології та історії літ. мови («Фразеологічні перифрази української літературної мови», 1983; «Формування фразеологічного фонду української літературної мови», 1984). Збирав і публікував нар. фразеологію та пареміологію («Словник стійких народних порівнянь», 1993, у співавт.). *О. О. Тараненко.*

ЮРЧУ́К Лідія Андронівна (6.IV 1923, с. Білопілля, тепер Козятинського р-ну Вінн. обл.) – укр. мовознавець, канд. філол. наук з 1956. Закін. 1947 Київ. ун-т. Працювала викладачем у Кременецькому вчител. ін-ті. З 1955 по 1984 – в Ін-ті мовознавства АН УРСР (з 1961 – ст. наук. співробітник). Праці зі словотвору, лексикології та лексикографії: монографія «Питання суфіксального словотворення дієслів» (1959), розділ «Суфіксальний дієслівний словотвір» у кн. «Словотвір сучасної української літературної мови» (1979). Співавтор «Українсько-російського словника» (1965; 6-е вид. 1986), один з редакторів 6-томного «Українсько-російського словника» (1953–63). Один з укладачів і редакторів 11-томного «Словника української мови» (1970–80; Держ. премія СРСР, 1983), «Фразеологічного словника української мови» (кн. 1–2, 1993). *Л. С. Паламарчук.*

ЮСИ́ – назва літер *кирилиці*, що служили для позначення давніх слов'ян. *носових голосних* звуків. У старослов'ян. пам'ятках літера ѧ («юс малий») позначала носовий голосний [ę], літера ѫ («юс великий») – носовий голосний [ǫ] (вірогідно, пов'язані з глаголич. накресленнями), літери ѩ і ѭ («йотовані малий і великий юси») – сполучення носових голосних з попереднім j або носові голосні з м'якістю поперед. приголосних. У давньорус. пам'ятках у зв'язку з *деназалізацією* носових Ю. позначали голосні перед. і неперед. ряду – [ä], [ў], [у]. У 12 ст. літери ѫ, ѩ, ѭ вийшли з ужитку, у сх. слов'ян їх замінили відповідно літери оу, ю, ꙗ. Але у 14–15 ст. за т. з. *другого південнослов'янського впливу* ѫ тимчасово знову з'явився у деяких пам'ятках. Літера ѧ у значенні голосного **а** після м'яких приголосних та звукосполучення **ja** вживалася у староукр. писемності до поч. 18 ст. У старослов'ян. кирилич. писемності мала також числове значення 900. *В. А. Глущенко.*

ЮЩУ́К Іван Пилипович (3.X 1933, с. Чорників, тепер Володимир-Волинського р-ну Волин. обл.) – укр. мовознавець, літературознавець, перекладач, канд. філол. наук з 1964, професор з 1992, з. д. н. і т. України з 1993. Закін. 1957 Львів. ун-т. Учителював. У 1962–66 працював мол. наук. співробітником Ін-ту л-ри АН УРСР, у 1967–69 – зав. відділу журн. «Українська мова і література в школі». З 1969 викладає у Київ. пед. ін-ті іноз. мов (тепер Київ. лінгвістичний ун-т). З 1996 – в Міжнар. ін-ті лінгвістики і права (тепер Київ. міжнар. ун-т): проректор, а з 2000 – зав. кафедри слов'ян. філології. Праці з методики викладання укр. мови («Вивчення відмін іменників», 1967; «Правопис слів іншомовного походження», 1971; «Смислові зв'язки між поняттями при вивченні фонетики і орфографії», 1974, та ін.). Уклав підручники і посібники («Українська мова для підготовчих відділень», 1976; «Практикум з правопису української мови», 1989; «Я вивчу українську мову», ч. 1, 1991; ч. 2, 1993, рос. мовою; «Лекції зі вступу до мовознавства», 1995; «Практичний довідник з української мови», 1998; «Вступ до мовознавства», 2000; «Українська мова», 2003 та ін.). автор кн. «Мова наша українська: статті, виступи, роздуми» (2001). Досліджує укр.-південнослов'ян. літ. зв'язки, л-ру пд. слов'ян тощо. *А. А. Бурячок.*

Я – тридцять третя й ост. літера *українського алфавіту*. Є також в ін. *алфавітах*, ств. на слов'яно-кирилич. графіч. основі. Назва літери [я] вживається як іменник с. р.: велике **Я**, мале **я**. У давньорус. і староукр. мовах звуки **а** і йотований **jа** позначалися літерами **ѧ** («юс малий») – після м'яких приголосних та **ꙗ** («а» йотоване) – після голосних і на початку слова. У староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писем. шкіл і типів *письма* (устав, півустав, скоропис) вживалося в кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. Сучасне графічне накреслення виникло на основі скорописного **ѧ** і було введено в *гражданський шрифт*. В сучас. укр. мові цією літерою на поч. слова, після голосного, апострофа, зрідка після **й** та **ь** позначають звукосполучення **й + а** (яма, веремія, в'язати, майя, ескадрилья), а після приголосного – голосний звук **а** з пом'якшенням поперед. приголосного (лякати, тягти). **Я** буває велике й мале, має рукописну і друковану форми. Нині використовується також при класифікац. позначеннях і означає «тридцять третій». При цифровій нумерації вживається як додаткова диференц. ознака, коли ряд предметів має такий самий номер: шифр № 7-я і т. д. *Г. П. Півторак.*

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ ЛІТЕРИ *Я*
Глаголиця	Ⱔ
Кирилиця	ꙗ ѩ ꙗ ѩ ѧ ѧ ѧ я я
Українська	Я я *Я я*

ЯВОРНИ́ЦЬКИЙ (Еварницький) Дмитро Іванович [25.X(6.XI) 1855, с. Сонцівка, тепер с. Борисівка Харків. р-ну Харків. обл. – 5.VIII 1940, Дніпропетровськ] – укр. історик, лексикограф, етнограф, фольклорист, письменник, академік АН УРСР з 1929. Закін. 1881 істор.-філол. ф-т Харків. ун-ту, залишений при кафедрі рос. історії, 1886 – вчитель гімназії у Петербурзі, викладач пед. курсів. З 1891 Я. – у Ташкенті, де вів істор.-археол. діяльність. З 1896 – приват-доцент у Моск. ун-ті, з 1902 – зав. Музею старожитностей Катериносл. губ. (тепер Дніпропетровський істор. музей ім. академіка Д. І. Яворницького). В 1920–33 працював у Дніпроп. ун-ті. Автор праць з історії Запорізької Січі. Досліджував укр. мову на текстах творів Т. Шевченка, тогочасних укр. письменників, фольклору. Його «Словник української мови» (вийшов тільки 1-й том, 1920, літери А–К; доля 2-го тому невідома) містить бл. 8 200 слів з літ. і народнорозм. мови, яких не було в «Словарі української мови» Б. Грінченка (раніше Я. передав йому 2500 слів). Окр. питань мови Я. торкався у працях «Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка» (1909), «Запорожці в поезії Т. Г. Шевченка» (1912), «Т. Г. Шевченко – народний український поет» (обидві – рос. мовою, 1914), «Народні основи в поезії Шевченка» (1920).

Д. І. Яворницький.

Літ.: Шубравська М. Яворницький – лексикограф. «Дніпро», 1967, № 1; Шаповал І. В пошуках скарбів. Дп., 1990. *О. Р. Мазуркевич*.

Я́ГИЧ (Jagić) Ватрослав (Ігнатій, Гнат Вікентійович; 6.VII 1838, м. Вараждин, тепер Хорватія – 5.VIII 1923, Відень; похов. у Вараждині) – філолог-славіст, академік Загреб. АН з 1866, Петерб. АН з 1880 та ряду ін. зарубіж. академій, чл. НТШ у Львові з 1903. Закін. 1860 Віден. ун-т. Працював 1860–70 вчителем гімназії у Загребі, професором Новоросійського (Одеса, 1871–74), Берл. (1874–80), Петерб. (1880–86), Віден. (1886–1908) ун-тів. Засновник і багаторічний редактор (1875–1920) загальнославіст. журн. «Archiv für slavische Philologie» («Архів слов'янської філології»). Автор численних праць з різних проблем славістики. Вчений постійно цікавився і питаннями української мови, яку вважав самобутньою. Він рішуче й аргументовано виступав проти *«Погодіна–Соболевського теорії»*, за якою на іс-

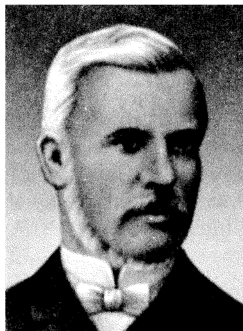

В. Ягич.

тор. Київщині до монг.-татар. навали начебто проживали росіяни, а після відходу Батия 1242 на Волгу Київщину заселили вихідці з Поділля, Галичини та Волині. Дбав, щоб укр. мова належно була представлена в редагованому ним журналі та в «Енциклопедії слов'янської філології». Написав ряд рецензій на україніст. праці, досліджував Галицьке Євангеліє 1144. Його учнями були І. Зілинський, І. Франко, К. Студинський, О. Маковей, В. Щурат, І. Панькевич, К. Кисілевський та ін.

Літ.: Дем'янчук В. Гнат (Ватрослав) Ягіч (1838–1923). «Зап. Істор.-філол. відділу ВУАН», 1923, кн. 4; Маньковська Т. О. Українозн. студії В. Ягича. «Зап. з заг. лінгвістики». О., 2002, в. 4. *Й. О. Дзендзелівський.*

ЯДЕРНА КОНСТРУКЦІЯ – див. у ст. *Трансформаційний метод.*

ЯЗИЧІЄ – один з типів штучно витвореної книжної мови в Зх. Україні 19 ст. Назва виникла в полеміці з прихильниками Я. і мала зневажл. відтінок. В основі Я. була старослов'ян. мова з домішками елементів рос. і староукр. мов, західноукр. діалектів. В Я. застосовувалися *кирилиця* та істор.-етимол. правопис. Підтримувалося «москвофілами», які гадали в такий спосіб досягти т. з. мовної єдності з Росією, а також тими, хто заперечував здатність нар. («мужичої») мови піднятися до рівня літературної. Я. видавався ряд газет і журналів, частина з яких у кін. 80-х рр. перейшла на рос. мову.

У час акт. формування літ. мови на нар. основі використання Я. було анахронізмом, воно гальмувало становлення загальноліт. мовних норм. Укр. дем. інтелігенція (І. Франко та ін.) гостро критикувала Я. як мову мертву, незрозумілу народові. *О. Г. Муромцева.*

ЯКІСНІ ПРИКМЕТНИКИ – див. у ст. *Прикметник.*

ЯНІВ (Janów) Ян (22.XI 1888, с. Мошківці, тепер Калуського р-ну Івано-Франк. обл. – 17.XII 1952, Краків) – польс. філолог, доктор філол. наук з 1925, чл. Польс. АН з 1945. Закін. 1913 Львів. ун-т, навч. 1913–14 у Німеччині й Швейцарії. Під час Першої світ. війни потрапив у рос. полон: у 1918–21 був професором Ташкент. ун-ту (тепер Узбекистан). У 1923–41 та 1944–45 працював у Львів. ун-ті (з 1925 – доцент, а з 1927 – професор); від 1945 – професор Ягеллон. (Краків) ун-ту. Праці – з польс., чес. та укр. мовознавства. Досліджував фонетику, морфологію і лексику укр. діалектів («Малоруська говірка Мошківців і Сивки Наддністрянської на тлі навколишніх сіл», 1926; «З фонетики русинських говірок», «З українсько-румунських мовних відносин», обидві – 1928, польс. мовою), міжмовні контакти (укр.-польс., укр.-рум.), проблеми діалектогенезу, зокрема походження гуц. діалекту. Зібрав великий діал. лексичний матеріал («Słownik huculski», Краків, 2001; опрацював і підготував до друку Я. Рігер); частину лексики, зібрану Я. Яновим, Я. Рігер опрацював картографічно («A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language», Warszawa, 1996).

Літ.: Witkowski W. Jan Janow (w dwudziestą, rocznicę smierci). Slavia Orientalis, 1973, № 12(1); Rieger J. Jan Janow and his Work on Hutsul Dialektology. The History of the Atlas. В кн.: A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language. Warszawa, 1996; Його ж. Ян Янів як дослідник гуц. говірок. В кн.: Гуц. говірки. Лінгв. та етнолінгв. дослідження. Л., 2000; Його ж. Jan Janów i jego praca nad słownictwem i słownikem huculskim. В кн.: Janow J. Słownik huculski. Kraków, 2001; Його ж. Z historii polskich badań nad słownictwem ukraińskim: Jana Janowa kwestionariusz do badania słownictwa huculskiego. В кн.: Stadia nad słownictwem gwar ukrainskich w Polsce. Lemkowszczyzna i gwary nadsańskie. Warszawa, 2002. *Г. В. Воронич, П. Ю. Гриценко.*

ЯНУШ Ядвіга Вацлавівна (12.V 1933, смт Степань, тепер Сарненського р-ну Рівненської обл.) – укр. мовознавець, доктор філол. наук з 1991, професор з 1992. Закін. 1956 Київ. ун-т. З 1958 працювала на каф. мовознавства Рівн. пед. ін-ту. З 1985 – в Київ. ін-ті нар. г-ва (тепер Київ. нац. екон. ун-т): доцент, а з 1991 – зав. кафедри укр. мови та л-ри. Праці – з лексикології, стилістики та культури мови, історії укр. літ. мови, термінології, методики викладання укр. мови: моногр. «Мова української класичної драматургії» (1983); навч. посібники «Сучасна українська мова» (ч. 1, 1996), «Українська мова для початківців» (1996, у співавт.), «Українська мова. Вправи і завдання для самостійної роботи студентів» (2000), «Українська мова. Вправи і завдання», «Українська література» (обидві – 2002), «Сучасна українська мова» (ч. 1–2, 2003) тощо. Уклала програми з укр. і польс. мов та укр. л-ри для вищої школи. *В. Р. Товстенко.*

ЯНЧУК Микола Андрійович (крипт. – Н. Я.; 29.XI 1859, с. Корниця, тепер Бєльського воєв., Польща – 6.XII 1921, Москва) – укр., білорус. і рос. мовознавець, фольклорист, етнограф, драматург, педагог. Закін. 1885 Моск. ун-т. Редагував журн. «Этнографическое обозрение» (1889–1916), з 1921 – професор Білорус. ун-ту (Мінськ). Під керівництвом Я. укладено «Програму для збирання етнографічних відомостей» (1889), за якою зібрано цінний україномов. матеріал. Записав і видав зразки укр. живої нар. мови Підляшшя (весільні обряди, нар. пісні, вертеп). Написав укр. мовою кілька драм. творів – комедії «Пилип-музика» (1887) і «Вихованець» (1899), драму «Не поможуть чари, як хто не до пари» (1891), в яких дотримувався загальноукр. мовно-літ. норми того часу, зберігаючи особливості підляських говорів.

Літ.: Сумцов М. Микола Андрієвич Янчук. «Наука на Україні», 1922, № 3; Бялокозович Б. Николай Янчук – исследователь польс.-восточнославян. пограничья. «Сов. славяноведение», 1989, № 5; Białokozowicz B. Mikołaj Janczuk (1859–1921). Olsztyn, 1996. *А. М. Поповський.*

«ЯРИЖКА» (від назви кирилич. літери «Ы» – єри) – жарт.-зневажл. назва офіц. правопису, який використовувався у Сх. Україні 1876–1905 після *Емського акта 1876* про обмеження вживання укр. мови, внаслідок чого всі укр. тексти почали друкувати рос. абеткою без будь-яких її змін і згідно з тодішнім рос. правописом. М. Коцюбинський іронічно називав «Я.» «романівкою» (маючи на увазі династію

царів Романових). Передові укр. письменники користувалися «Я.» (без твердого знака) лише в творах, призначених для друкування у цар. Росії; у приват. листах і творах, що мали бути опубл. в Зх. Україні, використовували *кулішівку*. В Петерб. АН порушувалося питання про неспроможність «Я.», зокрема у схваленій (у лютому 1903) заг. зборами Академії доповідній записці спец. комісії на чолі з акад. Ф. Коршем «Про скасування обмежень малоросійського друкованого слова».
Після 1905 «Я.» вийшла з ужитку.
Літ.: Шелест Ю. Ота осоружна «Ярижка». «Старожитності», 1993, № 7–8. *Г. П. Півторак.*

ЯРОШЕ́НКО Володимир Григорович [22.VI (4.VII) 1888, м. Миргород, тепер Полтав. обл. – 2.VII 1957, Київ] – укр. мовознавець. Закін. 1912 Петерб. ун-т. У 1926–34 працював наук. співробітником Ін-ту мовознавства ВУАН. У 1944–57 на ред. роботі. Досліджував питання молд.-укр. взаємодії у галузі лексики (ст. «Українська мова в молдавських грамотах XIV–XV вв.», 1931), проблему укр. мед. термінології та ін. Один з укладачів «Російсько-українського словника» (т. 2, в. 2, К., 1932). Автор і редактор кількох підручників з укр. та рос. мов для серед. шкіл. *В. В. Лобода*.

ЯТЬ – назва літери **ѣ** у *кирилиці*. Спочатку позначала голосну фонему [ě] (**е** довгий або дифтонг **i͜e**). Історія фонеми [ě] була неоднаковою у різних східнослов'ян. діалектах (див. також *Дифтонг*, *Ікавізм*). У протоукр. говорах відбувся перехід [ě] в [і] (у південнорус. пам'ятках взаємозаміна літер **ѣ** – **и** стає поширеною з 13 ст.). Голосний [і] на місці [ě] виступає у пд.-зх. та пд.-сх. говорах і становить норму сучас. укр. літ. мови (літо, ріка). У пн. (поліських) говорах у наголош. позиції найчастіше вживається дифтонг **i͜e**, а в частині говорів – монофтонги **и**, **е**, **ê**. У ненаголош. позиції виступають **е** або **и** з твердим поперед. приголосним, пор.: дi͜ед – дедо́к, дидо́к. Південнорус. пам'ятки починаючи з 12 ст. засвідчують т. з. *новий ять*, який позначав подовжений голосний **ē** з **е** в новозакритих складах після занепаду редукованих (камѣнь, матѣрь). У сучас. укр. говорах ареали рефлексів голосного **е** в новозакритих складах у цілому збігаються з ареалами рефлексів **ě**. Літера **ѣ** ще довго зберігалася у староукр. писемності. В укр. етимол. правописах кін. 18 – 1-ї пол. 19 ст. вона позначала звуки [і], [е] та звукосполучення **ji**, **je**. Перестала вживатися в укр. графіці в середині (у Галичині – в кінці) 19 ст., на Закарпатті вживалася в етимол. правописах до 1945 (див. *Правопис*, *Реформи алфавіту і графіки*). *В. А. Глущенко.*

«ЯФЕТИ́ЧНА ТЕО́РІЯ» – див. у ст. *Марр* Микола Якович.

ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ В ЕНЦИКЛОПЕДІЇ «УКРАЇНСЬКА МОВА»

абстр.	абстрактний
авт.	автономний
адм.	адміністративний
акад.	академік (з прізвищем), академічний
акт.	активний
алф.	алфавітний
альм.	альманах
АН	Академія наук
ант.	антонім, антонімічний
антич.	античний
а. о.	автономна область (з назвою)
АПН України	Академія педагогічних наук України
АР	автономна республіка
арх.	архаїчний
археол.	археологічний
АУМ	«Атлас української мови» (у бібліографії)
б. д.	без дати
безособ.	безособове (дієслово)
бібл.	біблійний
бібліогр.	бібліографічний
білорус.	білоруський
біогр.	біографічний
б-ка	бібліотека
бл.	близько (з цифрою)
Бл. Сх.	Близький Схід
б. м.	без місця (у бібліографії)
б. р.	без року (у бібліографії)
буд.	будівельний
будап.	будапештський
буд-во	будівництво
букв.	буквально
в.	випуск (з цифрою — у бібліографії), відмінок (з назвою відмінка)
в-во	виробництво
вжив.	вживається, вживатися
Вибр. пр.	Вибрані праці (у бібліографії)
Вибр. тв.	Вибрані твори (у бібліографії)
виг.	вигук
вид.	видання, видано
Вид.	Видання (у бібліографії)
вид-во	видавництво
випр.	виправлення, виправлений
вищ. ст.	вищий ступінь
відм.	відмінок (без назви відмінка)
відп.	відповідальний
відповід.	відповідний
відс.	відсоток
візант.	візантійський
вінн.	вінницький
вірш.	віршований
вказ.	вказівний
ВНЗ	вищий навчальний заклад
внутр.	внутрішній
воєв.	воєводство
всесв.	всесвітній
вст.	вступ, вступний
вст. сл.	вставне слово
в т. ч.	в тому числі
ВУАН	Всеукраїнська академія наук
вульг.	вульгарний
ВШ	вища школа
газ.	газета (з назвою)
г-во	господарство
геогр.	географічний
герм.	германський
год.	година
гол.	головний
гол. чин.	головним чином
гот.	готський

грамат.	граматичний
графіч.	графічний
грец.	грецький
громад.	громадський
громадян.	громадянський
губ.	губернія (з назвою), губернський
гуц.	гуцульський
Гц	герц
Д.	Донецьк (у бібліографії)
дав. в.	давальний відмінок
давньорус.	давньоруський
дБ	децибел
ДБ	«Діалектологічний бюлетень», в. 1–9. К., 1949–62 (у бібліографії)
дв.	двоїна
дем.	демократичний
див.	дивіться, дивись
дип.	дипломатичний
дис.	дисертація
діакр.	діакритичний
діал.	діалектний
діахр.	діахронний
дієприкм.	дієприкметник, дієприкметниковий
дієприсл.	дієприслівник, дієприслівниковий
дієсл.	дієслово, дієслівний
дійсн. сп.	дійсний спосіб
дніпроп.	дніпропетровський
дод.	додаток, додатковий
док. в.	доконаний вид
док-ти	документи
докум.	документальний
донец.	донецький
доп.	доповнення, доповнений
досл.	дослівний
доц.	доцент
Дп.	Дніпропетровськ (у бібліографії)
драм.	драматичний
дрогоб.	дрогобицький
д. чл.	дійсний член
евф.	евфемізм, евфемістичний
екон.	економічний
експерим.	експериментальний
еліпт.	еліптичний
ЕОМ	електронно-обчислювальна машина
естет.	естетичний
ЕСУМ	«Етимологічний словник української мови» (у бібліографії)
етн.	етнічний
етногр.	етнографічний
європ.	європейський
жарт.	жартівливий
житом.	житомирський
жін.	жіночий
ж. р.	жіночий рід
журн.	журнал (з назвою)
зав.	завідувач
заг.	загальний
займ.	займенник, займенниковий
закарп.	закарпатський
зак-во	законодавство
закін.	закінчення, закінчив
зам.	замість
зап.	записки
запереч.	заперечення, заперечний
запоріз.	запорізький
засн.	засновник, заснований
заст.	заступник
застар.	застарілий
зб.	збірник, збірка (з назвою)
зберіг.	зберігання, зберігається
збільш. ф.	збільшувальна форма
звуконасл.	звуконаслідувальний
з. д. н.	заслужений діяч науки
з. д. н. і т.	заслужений діяч науки і техніки
Зібр.	Зібрання (у бібліографії)
ЗІФВ УАН	«Записки Історично-філологічного відділу Української академії наук»
зменш. ф.	зменшувальна форма
ЗМІ	засоби масової інформації
знах. в.	знахідний відмінок
знач.	значення
зневажл.	зневажливий
ЗНТШ	«Записки Наукового товариства імені Шевченка». Л., 1892–1937 (у бібліографії)
зовн.	зовнішній
з. п. в. ш.	заслужений працівник вищої школи

з. п. к.	заслужений працівник культури
з. п. н. о.	заслужений працівник народної освіти
зх.	захід, західний
Зх.	Захід, Західний (у власних назвах)
ИАН ОЛЯ (СЛЯ)	«Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка» (1940–66;1967–91. Серия литературы и языка)
івано-франк.	івано-франківський
іл.	ілюстрація
ілюстр.	ілюстрований
ілюстрат.	ілюстративний
ім.	імені (з назвою), іменник
ІМ	Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України
ІМФЕ	Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України
ін.	інший, інші
інд.	індійський
індивід.	індивідуальний
ІНО	інститут народної освіти
іноз.	іноземний
інструм.	інструментальний
ін-т	інститут
інф.	інфінітив, інфінітивний
інформ.	інформаційний
ИРАН СЛЯ	«Известия Российской академии наук. Серия литературы и языка»
ірон.	іронічний
ІСУЯ	«Історичний словник українського язика», т. 1. Х.–К., 1930–32 (у бібліографії)
і т. д.	і так далі
і т. ін.	і таке інше
і т. п.	і тому подібне
ІУМ	Інститут української мови НАН України
ІУМ. Лексика і фразеологія	«Історія української мови». К., 1983 (у бібліографії)
ІУМ. Морфологія	«Історія української мови». К., 1978 (у бібліографії)
ІУМ. Синтаксис	«Історія української мови». К., 1983 (у бібліографії)
ІУМ. Фонетика	«Історія української мови». К., 1979 (у бібліографії)
К.	Київ (у бібліографії)
канд.	кандидат
категор.	категоричний
катериносл.	катеринославський
каф.	кафедра
кер.	керівник, керівний, керівництво
кит.	китайський
кільк.	кількісний
кін.	кінець
кіровогр.	кіровоградський
КІУЛМ	«Курс історії української літературної мови», т. 1–2. К., 1958–61 (у бібліографії)
клич. в.	кличний відмінок
кн.	книга (з назвою або цифрою)
книж.	книжний
кол.	колишній
колект.	колективний
конкр.	конкретний
кор.	корейський
краєзн.	краєзнавчий
крим.	кримінальний
кримськотат.	кримськотатарський
КСУЛМ	«Курс сучасної української літературної мови» (у бібліографії)
к-т	комітет
Л.	Львів (у бібліографії)
лайл.	лайливий
лат.	латинський
латис.	латиський
ЛБ	«Лексикографічний бюлетень», в. 1–9. К., 1951–63 (у бібліографії)
лит.	литовський
лінгв.	лінгвістичний
літ.	літературний
Літ.	література (у бібліографії)
лог.	логічний
л-ра	література (в тексті)
ЛС	«Лексикографический сборник», в. 1–6. М., 1957–63 (у бібліографії)

луг.	луганський
м.	місто (з назвою), море (з назвою)
М.	Москва (у бібліографії)
майб. ч.	майбутній час
макед.	македонський
макс.	максимальний
мал.	малюнок
матем.	математичний
мат-ли	матеріали
МАУ	Міжнародна асоціація україністів
м-во	міністерство
метод.	методичний
методол.	методологічний
мех.	механічний
микол.	миколаївський
мин. ч.	минулий час
мист.	мистецький
мист-во	мистецтво
міжнар.	міжнародний
мінім.	мінімальний
місц. в.	місцевий відмінок
міфол.	міфологічний
м-ко	містечко
м. н.	місце народження
мн.	множина
мол.	молодший
молд.	молдовський
монг.	монгольський
моногр.	монографія
монум.	монументальний
моск.	московський
мс	мілісекунда
м. см.	місце смерті
мусульм.	мусульманський
навч.	навчальний, навчався
надр.	надрукований, надруковано
наз.	назва, називатися
наз. в.	називний відмінок
найб.	найбільший
найвищ. ст.	найвищий ступінь
нак. сп.	наказовий спосіб
НАН України	Національна академія наук України
напр.	наприклад
нар.	народження, народився, народний
Наркомос	Народний комісаріат освіти
нас.	населення
нас. п.	населений пункт
наст.	наступний
нац.	національний
НБУВ	Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського НАН України
н.-д.	науково-дослідний
НДІ	науково-дослідний інститут
н. е.	наша ера
невід.	невідомий
невідм.	невідмінюваний
недок. в.	недоконаний вид
незм.	незмінний
неозн. ф.	неозначена форма
неперех.	неперехідне (дієслово)
непр.	непрямий
Н.-Й.	Нью-Йорк (у бібліографії)
н.-т.	науково-технічний
НТШ	Наукове товариство імені Шевченка
о.	острів (з назвою)
О.	Одеса (у бібліографії)
обл.	область (з назвою), обласний
обст.	обставина
одес.	одеський
одн.	однина
однойм.	однойменний
оз.	озеро (з назвою)
означ.	означення, означальний
оказ.	оказіональний
окр.	окремий, округ (з назвою)
ОЛА МИ	«Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования». М., 1965, і наст. (у бібліографії)
опубл.	опублікований, опублікував
ор. в.	орудний відмінок
орг.	організаційний
орг-ція	організація
ориг.	оригінальний

ос.	особа
осв.	освітній
осн.	основний
особ.	особовий
ост.	останній
офіц.	офіційний
пас.	пасивний
п-в	півострів (з назвою)
Пг.	Петроград (у бібліографії)
пд.	південь, південний
Пд.	Південь, Південний (у власних назвах)
пед.	педагогічний
перев.	переважно
передм.	передмова
перейм.	перейменований
перекл.	переклад, перекладний
перен.	переносний, переносно
перех.	перехідне (дієслово)
пестл.	пестливий
петерб.	петербурзький
петрогр.	петроградський
пит.	питальний
підм.	підмет
підсил.	підсилювальний
пн.	північ, північний
Пн.	Північ, Північний (у власних назвах)
побл.	поблизу
пов.	повіт (з назвою)
под.	подібний
поет.	поетичний
пол.	половина
полаб.	полабський
полігр.	поліграфічний
польс.	польський
пом.	помічник
пор.	порівняйте
пост.	постанова, постійний
поч.	початок, початковий
пошир.	поширений
поясн.	пояснювальний
прасл.	праслов'янський
предик.	предикативний
прибл.	приблизно

прийм.	прийменник, прийменниковий
прикм.	прикметник, прикметниковий
прим.	примірник
прис.	присудок
присв.	присвійний
присл.	прислівник, прислівниковий
прізв.	прізвище
пров.	провінція (з назвою)
пром.	промисловий
прост.	просторіччя, просторічний
протил.	протилежне, протилежний
проф.	професор (з прізвищем)
профес.	професійний
псевд.	псевдонім
р.	рік (з цифрою), річка (з назвою)
рац.	раціональний
ред.	редакція, редактор
репрес.	репресований, репресивний
респ.	республіка, республіканський
рец.	рецензія
рівн.	рівненський
рідковж.	рідковживаний
р. н.	рік народження
р-н	район (з назвою)
род. в.	родовий відмінок
розд.	розділ (з назвою або цифрою), розділовий
розм.	розмовний
рос.	російський
рр.	роки (з цифрою)
р. см.	рік смерті
рус.	руський
РФ	Російська Федерація
с.	село
С.	Сімферополь (у бібліографії)
санскр.	санскритський
св.	святий
с. г.	сільське господарство
серб.	сербський
серболуж.	серболужицький

серед.	середина, середній
сільс.	сільський
сімфероп.	сімферопольський
скороч.	скорочення, скорочений
сл.	слобода
Сл. Гр.	«Словарь української мови» Б. Д. Грінченка
словозм.	словозмінний
словосп.	словосполучення
смт	селище міського типу (з назвою)
СП	Спілка письменників
СПб.	Санкт-Петербург (у бібліографії)
спец.	спеціальний
співавт.	співавтор, співавторство
спол.	сполучник, сполучниковий
спонук.	спонукальний
СПУ	Спілка письменників України
с. р.	середній рід
с. ст.	старий стиль
ст.	стаття (з назвою), століття (з цифрою), станція (з назвою), старший
старод.	стародавній
стат.	статистичний
ств.	створений
ствердж.	стверджувальний
студ.	студентський
СУЛМ	«Сучасна українська літературна мова». т. 1–5. К., 1969–73 (у бібліографії)
СУЛМ. Вступ. Фонетика	«Сучасна українська літературна мова». К., 1969 (у бібліографії)
СУЛМ. Лексика і фразеологія	«Сучасна українська літературна мова». К., 1973 (у бібліографії)
СУЛМ. Морфологія	«Сучасна українська літературна мова». К., 1969 (у бібліографії)
СУЛМ. Синтаксис	«Сучасна українська літературна мова». К., 1972 (у бібліографії)
СУЛМ. Стилістика	«Сучасна українська літературна мова». К., 1973 (у бібліографії)
сусп.	суспільний
сусп-во	суспільство
сх.	схід, східний
Сх.	Схід, Східний (у власних назвах)
с-ще	селище (з назвою)
т.	том, томи (з цифрою)
табл.	таблиця
Тв.	Твори (у бібліографії)
т-во	товариство
тем.	тематичний
теор.	теоретичний
теп. ч.	теперішній час
тер.	територія (з назвою), територіальний
термінол.	термінологічний
терноп.	тернопільський
тех.	технічний
технол.	технологічний
т. з.	так званий
тис.	тисяча, тисячоліття (з цифрою)
тлум.	тлумачний
т. с.	те саме
т. ч.	таким чином
УАН	Українська академія наук
УВАН	Українська вільна академія наук
ужгор.	ужгородський
УІЖ	«Український історичний журнал» (у бібліографії)
укр.	український
УМ	«Українська мова» (бібліографія)
УМЛШ	«Українська мова і література в школі» (у бібліографії)
умов. сп.	умовний спосіб
УМШ	«Українська мова в школі» (у бібліографії)
ун-т	університет
упоряд.	упорядник, упорядкував
уроч.	урочистий
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
утв.	утворений
уч-ще	училище
факт.	фактичний
філол.	філологічний
філос.	філософський

фолькл.	фольклор, фольклорний
фольклорист.	фольклористичний
ф-т	факультет
фундам.	фундаментальний
х.	хутір (з назвою)
Х.	Харків (у бібліографії)
херсон.	херсонський
хмельн.	хмельницький
хорв.	хорватський
христ.	християнський
ЦДАМЛМ України	Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
ЦДІА України	Центральний державний історичний архів України
церк.	церковний
цив.	цивільний
ч.	частина (з цифрою), час, число
част.	частка
черкас.	черкаський
чернів.	чернівецький
черніг.	чернігівський
чес.	чеський
числ.	числівник, числівниковий
чл.-кор.	член-кореспондент
чол.	чоловік (з числом), чоловічий
ч. р.	чоловічий рід
шт.	штат (з назвою)
ЮНЕСКО	Комісія ООН з питань освіти, науки і культури
яп.	японський

У прикметниках і дієприкметниках допускається відсікання закінчень із суфіксами: -авн/ий, -авч/ий, -альн/ий, -анськ/ий, -арн/ий, -афіч/ний, -ев/ий, -ен/ий, -ечн/ий, -ивн/ий, -инськ/ий, -ичн/ий, -ицьк/ий, -івськ/ий, -ійн/ий, -ійськ/ий, -ірн/ий, -н/ий, -н/ій, -ован/ий, -ов/ий, -овн/ий, -огічн/ий, -онн/ий, -ськ/ий, -яльн/ий, -ян/ий, -янськ/ий та ін. (напр.: держ/авний/, українозн/авчий/, визнач/альний/, йорд/анський/, гуманіт/арний/, галуз/евий/, означ/ений/, бібліот/ечний/, факультат/ивний/, буков/инський/, темат/ичний/, катол/ицький/, лемк/івський/, лексикогр/афічний/, пост/ійний/, італ/ійський/, словотв/ірний/, сучас/ний/, поперед/ній/, систематиз/ований/, наук/овий/, церк/овний/, фразеол/огічний/, синхр/онний/, київ/ський/, порівн/яльний/, вітчизн/яний/, сел/янський/ та ін.).

НАУКОВО-РЕДАКЦІЙНА ПІДГОТОВКА ЕНЦИКЛОПЕДІЇ «УКРАЇНСЬКА МОВА» ЗДІЙСНЕНА ПРАЦІВНИКАМИ ВИДАВНИЦТВА «УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» імені М. П. БАЖАНА

М. П. ЗЯБЛЮК	керівник науково-редакційної підготовки енциклопедії «Українська мова», директор видавництва, кандидат юридичних наук
Л. М. ЗАДУНАЙСЬКА	завідувач наукової редакції мови і літератури
Т. Д. МОРОЗ	провідний науковий редактор
Ю. Г. ПОПСУЄНКО	провідний науковий редактор
З. П. ПЕТРАНОВСЬКА	науковий редактор
С. В. ГЛУХОВА	науковий редактор
Г. П. ВДОВЕНКО	старший редактор-бібліограф
Т. М. МАЦАПУРА	технічний редактор
В. П. ДАНИЛЬЧУК	заступник відповідального секретаря
О. Ф. МАЙБОРОДА	редактор-діловод

Етимологія, транскрипція	**С. В. ГЛУХОВА**
Коректура	**С. В. ГЛУХОВА** **Т. Д. МОРОЗ** **З. П. ПЕТРАНОВСЬКА** **Л. І. КОЖУШКО**
Художнє оформлення і художнє редагування	**І. Г. ХОРОШИЙ** **В. П. ДАНИЛЬЧУК**
Комп'ютерне складання	**О. Є. КОЧУБЕЙ** **Т. В. КОРОЛЬ**
Комп'ютерна верстка	**О. Є. КОЧУБЕЙ**
Фотоілюстрації	**В. Я. БОЙКО**
Картограф	**О. Є. КУЧЕРЕНКО**

Науково-довідкове видання

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

«УКРАЇНСЬКА МОВА»

Видання друге, виправлене і доповнене

Том уміщує 227 ілюстрацій
(у т. ч. 13 кольорових),
кольорову карту і 44 таблиці

**Список
ілюстрацій на окремих аркушах**

Здано до складання 10.V 2004. Підписано до друку 10.XII 2004.
Формат 70x108[1]/16. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Офсетний друк. Фіз.-друк. арк. 51,5+0,5 арк. вкл.
Ум.-друк. арк. 72,8. Обл.-вид. арк. 123,88.
Тираж 5000. Зам. № 4-732

Видавництво «Українська енциклопедія»
імені М. П. Бажана.
01601, Київ-30, МСП, вул. Б. Хмельницького, 51-А.
Т/факс 234-59-82, т. 235-61-62, 234-80-25

Тираж виготовлено ВАТ «Поліграфкнига»
03057, м. Київ, вул. Довженка, 3

Українська мова: Енциклопедія/ Редкол.: Русанівський В. М.
У45 (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.: іл.

ISBN 966-7492-19-2

В енциклопедії на основі досягнень сучасного мовознавства подано відомості про українську мову та українське мовознавство. В ній розкрито термінологічні одиниці, номенклатурні одиниці, розглянуті різні аспекти опису української мови, вміщено основні поняття загального мовознавства. Багато статей присвячено мовознавцям, письменникам, які зробили істотний внесок у розвиток української мови, філологічної науки тощо. В низці статей ідеться про установи та організації, друковані органи, які ведуть дослідження і пропаганду української мови.

Видання друге, виправлене і доповнене.

Книга містить 1935 статей, карту, ілюстративний матеріал і таблиці.

Розрахована як на філологів, так і на широке коло читачів.

ББК 81. 2УКР. я2

До ст. ГОВІР.

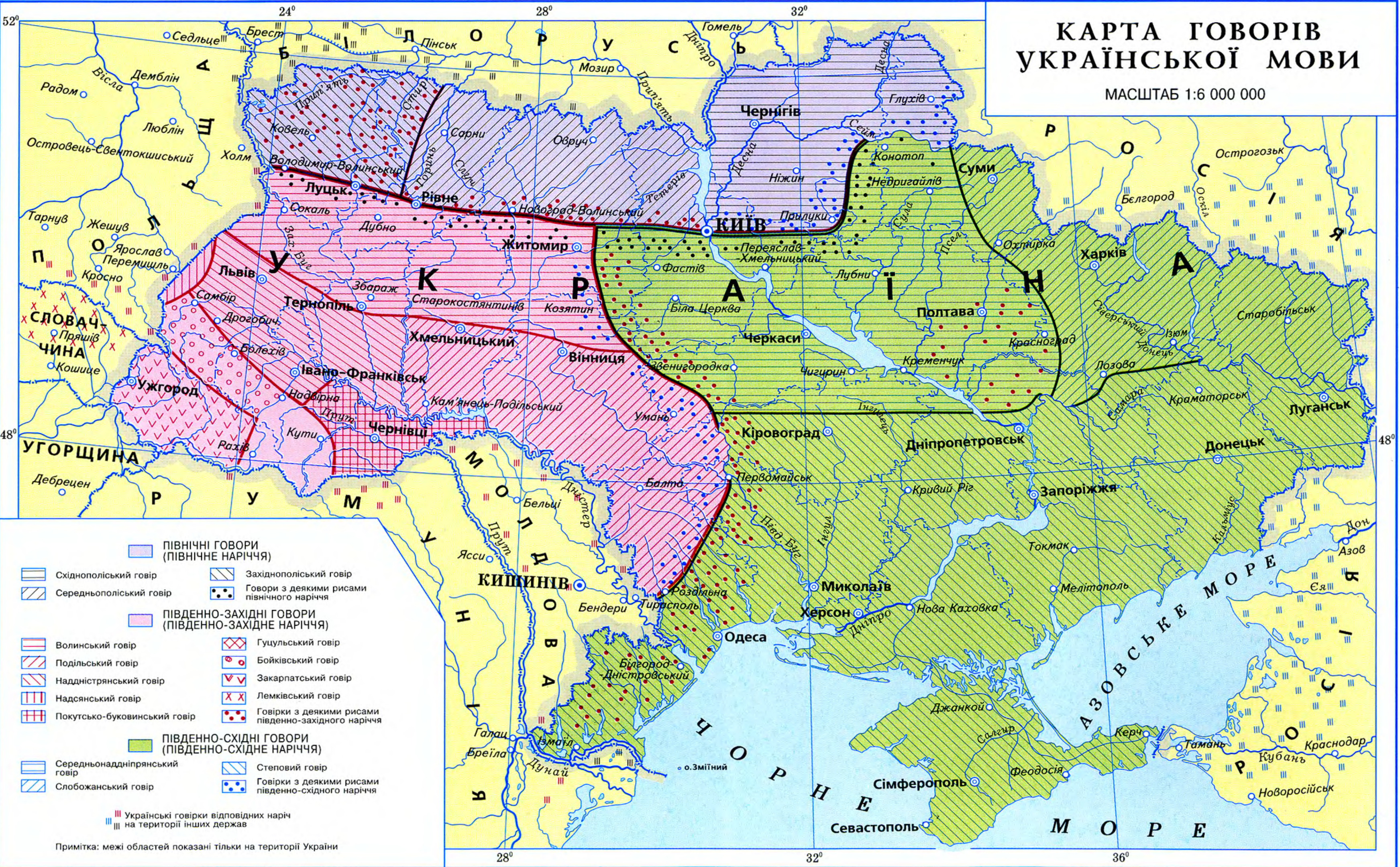

КАРТА ГОВОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
МАСШТАБ 1:6 000 000
ПІВНІЧНІ ГОВОРИ (ПІВНІЧНЕ НАРІЧЧЯ)
Східнополіський говір
Середньополіський говір
Західнополіський говір
Говори з деякими рисами північного наріччя
ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ ГОВОРИ (ПІВДЕННО-ЗАХІДНЕ НАРІЧЧЯ)
Волинський говір
Подільський говір
Наддністрянський говір
Надсянський говір
Покутсько-буковинський говір
Гуцульський говір
Бойківський говір
Закарпатський говір
Лемківський говір
Говірки з деякими рисами південно-західного наріччя
ПІВДЕННО-СХІДНІ ГОВОРИ (ПІВДЕННО-СХІДНЕ НАРІЧЧЯ)
Середньонаддніпрянський говір
Слобожанський говір
Степовий говір
Говірки з деякими рисами південно-східного наріччя
Українські говірки відповідних наріч на території інших держав
Примітка: межі областей показані тільки на території України
УКРАЇНА
БІЛОРУСЬ
РОСІЯ
ПОЛЬЩА
СЛОВАЧЧИНА
УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
МОЛДОВА
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
КИЇВ
Чернігів
Суми
Харків
Луганськ
Донецьк
Полтава
Черкаси
Кіровоград
Дніпропетровськ
Запоріжжя
Миколаїв
Херсон
Одеса
Сімферополь
Севастополь
Житомир
Вінниця
Хмельницький
Тернопіль
Рівне
Луцьк
Львів
Івано-Франківськ
Чернівці
Ужгород
КИШИНІВ

1
2

3

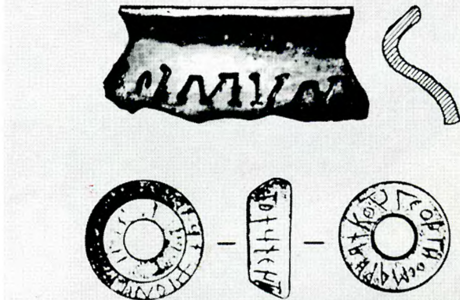

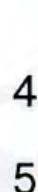
4
5

6
7

8

9

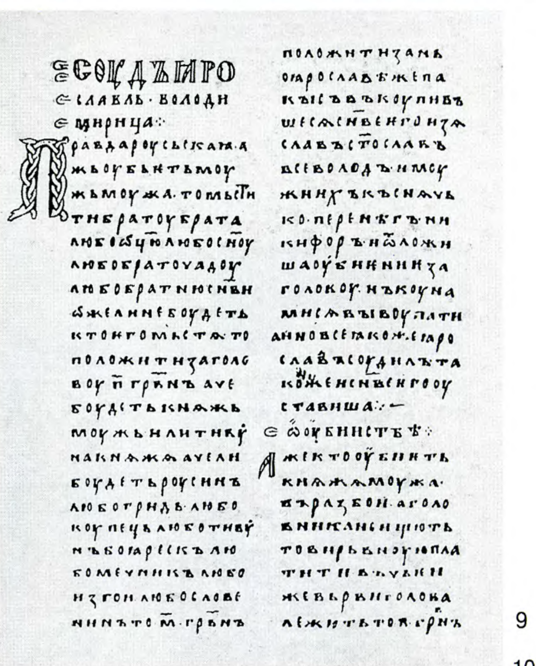

соудъ яро
славль володи
мирица
Правда роусьская а
же оубиеть моу
жь моужа, то мьсти
ти братоу брата
любо отцю любо сноу
любо братоучадоу
любо братню сынови
оже ли не боудеть
кто его мьстя, то
положити за голо
воу п҃ гривнъ, аче
боудеть княжь
моужь или тиоу
на княжа, аче ли
боудеть роусинъ
любо гридь, любо
коупець, любо тивоу
нъ боярескъ, лю
бо мечникъ, любо
изгои, любо словe
нинъ, то м҃ гривнъ
положити за нь.
Ярославѣ же па
кы съвъкоупивъ
шеся сн҃ве его, изя
славъ, стославъ,
всеволодъ и моу
жи ихъ, късньчь
ко, перенѣгъ, ни
кифоръ, и отложи
ша оубиение за
голову, нъ коуна
ми ся выкоупати,
а ино все яко же яро
славъ соудилъ, та
ко же и сн҃ве его оу
ставиша.
о оубиистве
Аже кто оубиеть
княжа моужа
в разбои, а голо
вника не ищють,
то вирьвноую пла
тити, в неиже ви
рвѣ голова
лежить, то п҃ гривнъ

10

1. Остромирове Євангеліє. 1056–57. Мініатюра «Євангеліст Лука» з фрагментом тексту.

2. Остромирове Євангеліє. 1056–57. Фрагмент тексту з ініціалом.

3. Факсиміле підпису Анни Ярославни, королеви Франції. 1063.

4. Тмутороканський камінь із давньоруським написом. Мармур, 1068.

5. Давньоруські написи на кераміці та пряслицях.

6. «Поученьє» Володимира Мономаха. Лаврентіївський літопис. 1377. Сторінка тексту.

7. Грамота Мстислава Володимировича. Бл. 1130.

8. Ізборник Святослава 1073. Перші сторінки.

9. Ізборник Святослава 1073. Заставка з текстом та ініціалом.

10. «Руська Правда». Найдавніший список із «Новгородської Кормчої». 1282.

1

2

3

4

Літопис
Самовидця

5

6

7

8

1. Київський літопис (12 ст.) за Радзивіллівським (Кенігсберзьким) списком 15 ст. Фрагмент сторінки.
2. Галицько-Волинський літопис (13 ст.) за Радзивіллівським (Кенігсберзьким) списком 15 ст. Фрагмент сторінки.
3. Повість временних літ. Лаврентіївський список (1377). Перша сторінка.
4. Радзивіллівський літопис (15 ст.). Мініатюра з текстом.
5. Літопис Самовидця. К., 1971. Титульна сторінка.
6. Густинський літопис (17 ст.). Перша сторінка літопису.
7. Літопис Григорія Грабянки. К., 1854. Титульна сторінка.
8. Літопис Самійла Величка (1-а третина 18 ст.). Заголовна сторінка рукопису.

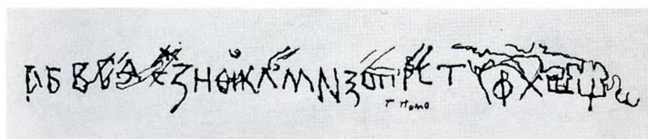

1

2

3

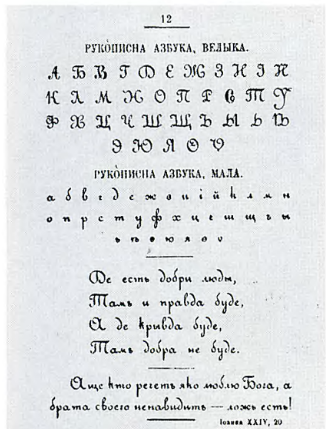

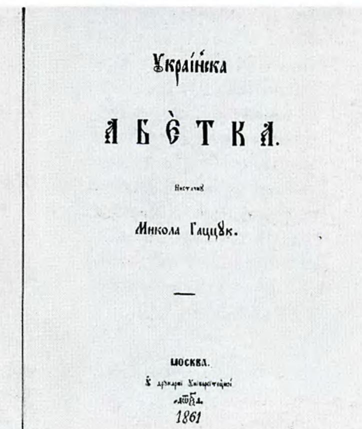

4

5

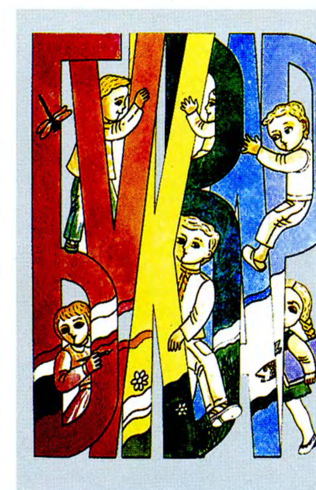

6

7

8

1. Абетка, виявлена на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору в Києві (23 грецькі та 4 слов'янські літери Б, Ж, Ш, Щ). 2. «Буквар» Івана Федорова. Острог, 1578. Титульний розворот. 3. Букваръ языка славенска. Львів, 1671. 4. Рукописна сторінка до «Букваря южнорусского» Т. Шевченка. 5. «Українська абетка» М. Гатцука. Москва, 1861. Титульний розворот. 6. «Українська граматка» Б. Грінченка. К., 1907. Обкладинка. 7. Буквар. Львів, 1994. Обкладинка. 8. «Українська абетка» І. Малковича. Київ, 1992. Сторінка.

СЛОВО

О ПЛЪКУ ИГОРЕВѢ, (а)

ИГОРЯ СЫНА

СВЯТЪСЛАВЛЯ,

ВНУКА ОЛЬГОВА.

Не лѣпо ли ны бяшетъ, братіе, начяти старыми словесы трудныхъ повѣстій о пълку Игоревѣ, Игоря Святъславлича! начати же ся тъй пѣсни по

1

2

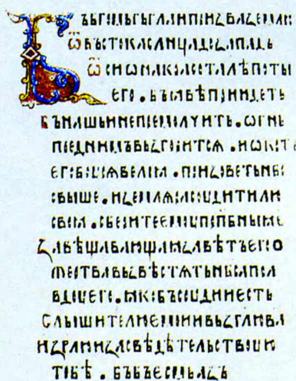

3

4

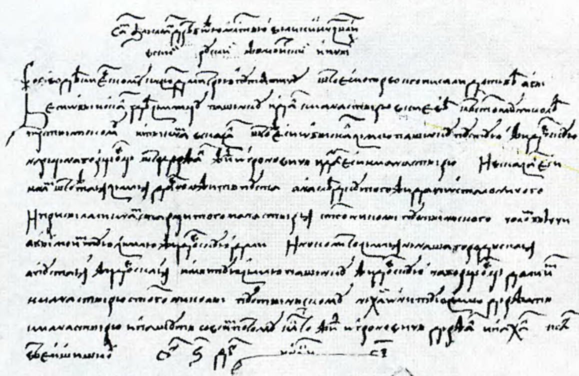

5

6

1. Слово о полку Ігоревім. Початок пам'ятки (фрагмент) з фотокопії видання 1800, здійсненого з копії, що належала О. О. Мусіну-Пушкіну. 2. Київський Псалтир 1397. Мініатюра і текст із заставкою та ініціалом. 3. Київський Псалтир 1397. Фрагмент тексту з ініціалом. 4. «Лексіконъ славенороссій и именъ тлъкованіе» Памва Беринди. 1627. Перші сторінки. 5. Грамота великого князя литовського Олександра київському воєводі князю Дм. Путятичу про те, що він дарує пустища Густинському монастирю Св. Миколи. 1497. 6. Острозька Біблія. 1581. Сторінка.

ЛЕКСИС

Сиречъ Реченія, Въкратъцѣ събранны. И изъ словенскаго языка, на простый Рускій Діалектъ Истолкованы. Л. З.

А

Аданачъ, па.
Авіе, заразъ.
Авва, тато,
ωтецъ.
Аггелъ, вѣстник
албо повѣда.
Агнецъ, бара
нокъ.
Агніца, молода
я овѣка.
Адъ, тѣность,
недо.

недовѣдомое
мѣсце, прейпо
нѧ. погрѣцку
Адн, наїдисъ.
Аеръ, въздухъ.
Азъ, я.
Аллилуїа, хва
ла Бу. Герма па
трнахъ втолко
ваніи антугін
стон мовить.
Аллилуїа, при
ходи

1

2

3

МАЛОРОССІЙСКАЯ

ЕНЕИДА

ВЪ ТРЕХЪ ЧАСТЯХЪ

Съ пріобщеніемъ значенія Малороссійскихъ словъ какъ содержащихся въ оной, такъ и весьма многихъ другихъ.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ,

1798 года.

ЕНЕИДА

на

МАЛОРОССІЙСКІЙ ЯЗЫКЪ

перелиціованная

И. Котляревскимъ.

Часть I.

Съ дозволенія

Санктпетербургской Цензуры.

Иждивеніемъ М. Парпуры.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ,

1798 года.

4

5

КОБЗАРЬ

Т. ШЕВЧЕНКА.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.

1840.

ВЪ ТИПОГРАФІИ Е. ФИШЕРА.

6

7

1. Пересопницьке Євангеліє. 1556–61. Мініатюра з фрагментом тексту. 2. «Лексис...» Лаврентія Зизанія. Вільно, 1596. Перша сторінка. 3. Патерікъ, или Отечникъ Печерскій. Київ, 1661. Титульна сторінка. 4. Трактат, доданий до книги «Ключъ разумѣнія...» Йоаникія Галятовського. Київ, 1660. 5. «Енеїда» І. Котляревського. Титульний розворот. СПб., 1798. 6. «Грамматыка словенская» І. Ужевича. 1645. Обкладинка. 7. «Кобзар» Т. Шевченка. Фронтиспіс і титульна сторінка. СПб., 1840 (факсим. видання. К., 1974).

Публікації українських текстів 14–19 ст., здійснені Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні та Інститутом української мови НАН України.